

‘સસ્તું સાહિત્ય’ એલે જાન્યામાં હોયું સાહિત્ય

મહર્ષિ વાગ્ભટકૃત

અષ્ટાંગહૃદય

[મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર—સમજૂતી સાથે]



: અનુવાદક :

વિજયરા કેર ધનરાંકર મુનશી

બી. એ (બોનસ)



ત્રિવેદી ચંપૈકાલંકૃતી પ્રસાદી
ચારવું આહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય
હે ભાદ્ર પાસ અમદાવાદ અને પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ મુલ ૯ ર

8.7, MAY 1985



આવૃત્તિ	સને	પ્રત
૧ લી	૧૯૫૨	૨૭૫૦
૨ જી	૧૯૬૬	૨૦૦૦
૩ જી	૧૯૭૨	૩૫૦૦
૪ થી	૧૯૮૩	૨૫૦૦

જઠરાશિનું મહત્વ

આયુર્વર્ણો ઘલં સ્વાસ્થ્યમુત્સાહોપચયો પ્રમા ।
 ઓજસ્તેજોઽગ્રયઃ પ્રાણાથોક્તા દેહાગ્નિહેતુકાઃ ॥
 શાન્તેઽગ્રો મ્રિયતે, યુક્તે ચિરં જીવત્યનામયઃ ।
 રોગી સ્યાદ્ વિકૃતે, મૂલમગ્નિસ્તસ્માન્નિરુચ્યતે ॥

આયુષ્ય, રંગ, બળ, સ્વસ્થતા, ઉત્સાહ, પુષ્ટિ, પ્રમા, ઓજસ, તેજ (૧. શરીરની ગરમી, ૨. વીર્ય) અગ્નિઓ (પાંચ જૂતાગ્નિ અને સાત ધાત્વગ્નિ) અને (પાંચ) પ્રાણ એ બધાનું કારણ જઠરાગ્નિ છે એમ કહ્યું છે. જઠરાગ્નિ હોલવાઈ નાથ તો માણસ મરી નાથ છે. જઠરાગ્નિ સ્ત્રમ હોય તો નીરોગી અને લાંબું આયુષ્ય લોગવે છે, અને જઠરાગ્નિ વિકૃત (મંદ, તીક્ષ્ણ કે વિષમ) થાય તો માંદો પડે છે. તેથી (આયુષ્ય વગેરેનું) મુખ્ય કારણ જઠરાગ્નિ છે એવું નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું છે.

(ચરકો ચિકિત્સા ૦ અં ૧૫, શ્લોક ૨,૩)

તસ્માત્તં વિધિવ્યુત્કેરન્નપાનેન્ધનૈર્હિતૈઃ । પાલયેત્ પ્રયતઃ ૥

માટે હિતકારક હોય એવાં અન્નપાનરૂપી બળતણનો વિધિસર સંયમ-પૂર્વક ઉપયોગ કરીને જઠરાગ્નિનું મનુષ્યે જાતન કરવું.

(ચરકો ચિકિત્સા ૦ અં ૧૫, શ્લોક ૩૬)

નિવેદન

આ મંથની પુનર્મુદ્રણરૂપે આ ચોથી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ મંથની ઉપયોજિતા વિશે આગલી આવૃત્તિમાં આપેલું નિવેદન અહીં નીચે ઘોડા ફેરદાર સાથે અવતરણમાં આપ્યું છે :

‘વેદાંતમાં ‘પ્રસ્થાનત્રયી’ છે, તેમ આયુર્વેદમાં ‘વૃદ્ધત્રયી’ છે. આ વૃદ્ધત્રયીમાં ચરક, સુશ્રુત, અષ્ટાંગહૃદય-વાગ્ભટ આવે છે અને લઘુત્રયીમાં લાવપ્રકાશ, માધવનિદાન અને શાર્દૂલધરની ગ્રન્થના છે. આ બધા મંથો ઉપરાંત કારકપસંદિતા, યોગરત્નાકર, હારિતસંહિતા, યોગસતક, પથ્યાપથ્યમ્ વગેરે આયુર્વેદના પ્રમાણુભૂત મંથો સંસ્કૃત તથા તેના ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે બહાર પડ્યા છે તે ઉપરાંત વેદકર્તા ખીખા નાનાં-મોટાં ૨૫-૩૦ પુસ્તકો આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

‘આયુર્વેદ એ વેદનું’ અંગ અથવા અથર્વવેદનું ઉપાંગ હોઈ વેદની જેમ એ અપૌરુષેય અને અનાદિ મનાય છે. મનુષ્યસૃષ્ટિથી પર એવી અનેક બાબતો ઉપર આયુર્વેદ ચોક્કસ માગે ચીધે છે આ તેની અલોકિતતા છે.

આ મંથની વિશેષતા એ છે કે ચિકિત્સાની ‘ચરકમાં જે વિગતો છે, તે બધી સુશ્રુતમાં નથી અને સુશ્રુતમાં શલ્ય શાલક્યની જે વિગતો છે તે ચરકમાં નથી. આમ તો બંને પોતાપોતાના વિભાગમાં પરિપૂર્ણ છે. ‘અષ્ટાંગહૃદય’ એ બંને ગ્રંથોને આ એક મંથમાં ઉતારે છે: તે પશુ પદ્ધતિસર અને જરૂર નેટલા ટૂંકાણથી. આ એક જ મંથમાં ચિકિત્સાના બંને વિભાગો (શલ્યચિકિત્સા અને શલ્યચિકિત્સા)નો સાચોય ને સ્વયંપૂર્ણ અભ્યાસ થઈ શકે છે.

‘આયુર્વેદ’ શબ્દના ઉચ્ચારણની સાથે ત્રિહોપસિદ્ધાંત આપણી સમક્ષ ખડો થાય છે. જે રોગનું અસ્તિત્વ નહીં કરવામાં આવે, તે રોગનું સ્વરૂપ આયુર્વેદના મત પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારના વિકારરૂપે હોય છે. આયુર્વેદ એક જ રોગને ચારીરનાં અને પ્રકૃતિનાં ઘટક તત્ત્વોને અનુલક્ષીને જુદાં જુદાં કારણોથી થયેલો જોઈ શકે છે. તે વિકાર કોઈ રોગીને વાતજન્ય હોય, તો ખીજને તે પિતાત્મક હોય અને વળી ત્રીજને તે કફાત્મક હોય. એટલે બહારથી એક જ પ્રકારના દોષાતા વ્યાધિવાળા રોગીઓ ઉપર, દૂષિત વાત, પિત્ત ને કફનાં લક્ષણો લક્ષમાં લીધા વિના સાચી ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી. એક રોગીને જે ચિકિત્સા લાગુ પડશે, તે જ ખીજને ય લાગુ પડશે એ ચોક્કસ હોતું નથી. એક જ વિકારમાં ઉપર પ્રમાણે ત્રણે દોષનાં લક્ષણોનો વિચાર કરીને તે ત્રિકારમાં રહેલા ખાસ દોષની ચિકિત્સા કરવી જરૂરી હોય છે. આયુર્વેદમાં દોષ, ધાતુ અને મળની વિચારસરણી જ મુખ્ય ધ્યાન-રૂપે સ્વીકારી છે અને તે વાસ્તવિક પશુ છે.

‘દાખલા તરીકે એક દર્દીનો પત્ર દુખે છે. આ દુખાવો વાયુથી થયો હશે, એમ તરત કહેવાય છે; પરંતુ તે વાયુ રક્ત, લઘુ, શીત, ખર, સૂક્ષ્મ અને ચક્ષુ એ ગુણો પૈકી કયા ગુણોથી બનેલો છે એ સમજતું નેઈએ. આ સ્થળે તો જ તે રોગ ઉપર અચૂક ફાયદો કરનાર ઔષધ આપી શકાય. ટાંદના દિવસો હોય અને પત્ર વધુ સમય સુધી પ.ણીમાં રહે, તો તે પત્રનો દુખાવો શીતચુષ્ક અધિક થવાથી વાયુ બળ્યો છે તેને લીધે છે. જહાવસ્થામાં શરીરમાંથી સ્નિગ્ધ ધાતુ ઓછી થાય અને રક્ત તથા લઘુ એ ગુણ વધી જાય, પરિણામે પત્ર દુખે. હવે દુખાવાના આ બંને દાખલાઓમાં વિકારનો બનેલો વાયુ એક જ છે; છતાં તેના પ્રકારોમાં ભેદ છે. આથી શીતચુષ્કથી બનેલો વાયુ ઉપર સૂંઠ નેવા ઉચ્ચ ગુણવાળા ઔષધનો લેપ કરી શેક કરીએ અને રક્ત કે લઘુ ગુણોથી બનેલો વાયુ ઉપર તેલની માલિશ કરીએ તથા સ્નિગ્ધ ઓરાક આપી શકીએ. આ પ્રમાણે આયુર્વેદ રોગમાં રહેલા દોષની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી ચિકિત્સા બતાવે છે.

‘આ વાત, પિત્ત અને કફ જેટલા ઉદ્વિગ્ધોચર છે તેથી વિશેષ તે ઈદ્રિયાતીત છે, એટલે આ સિદ્ધાંતને સર્વ અંશે અનુભવવા માટે સ્થૂલ સાધનો ઉપરાંત સત્તા અબ્યાસ, મનન અને નિદિધ્યાસનની જરૂર છે. તેને માટે તપ અને ત્યાગ આવશ્યક છે.

‘આધુનિક દાકતરી પદ્ધતિમાં રોગનિદાન માટે ત્રિદોષસિદ્ધાંત નથી. કોઈ દાકતર રોગના જગત્ ઉપરથી નિદાન કરે છે, તો કોઈ જમરેકા શરીરના ભાગ ઉપરથી નિદાન કરે છે. આમ નિદાન કરી, નિશ્ચિત કરેલી ઔષધિ વાપરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં એક જ રોગનાં અનેક લક્ષણો હોય તોપણ ઔષધમાં ભેદ હોતો નથી. આ ઔષધો જેટલેક ઠંડાણે ગુણુ આપે છે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ નિશ્ચિત રોગ ઉપર તેનો ઉપયોગ સફળ ન થઈ શક્યો, તો તે રોગ ઉપરના બીજા ઉપાયો એ ચિકિત્સક પાસે નહિ હોય! આજીં કારણ એ છે કે, શરીરનાં મૂળતત્ત્વ સાથે સંબંધવાળી અથવા બાધિના કારણરૂપ દોષોનો નિશ્ચય કરીને યોજવામાં આવતી ચિકિત્સાપદ્ધતિ એકોપથીમાં નથી. એક પેનિસિલિન લો. એ ઔષધિ અમુક રોગીને એક રોગ ઉપર ફાયદો કરે છે; છતાં બીજા રોગીને તે ફાયદો કરી શકતી નથી. વળા તે જ રોગીને તે જ દવા બીજા વાર ફાયદો કરતી નથી.

‘આધુવેદ શરીરના ઘટકોની દૃષ્ટિએ રોગ પ્રત્યે અધિક ભારીકાઈથી જુએ છે, તે સાથે તે ઋતુ વગેરેનાં બાહ્ય પરિણામો પણ વિચારમાં લે છે, આમ માનવશરીર ઉપર ઋતુ અને સન્નિ-દિવસ વગેરેની જે અસરો થાય છે તેનો તે વિચાર કરે છે અને તેને અનુસરીને તે આહારવિહારની ચોજના કરે છે. એકોપથીવાળા હમેશના આહારમાં ટેટ, કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ વગેરેનાં અમુક પ્રમાણ હોવાં જોઈએ એમ કહે છે, પણ ઋતુના ફેરફારથી તેમાં શો ફેરફાર કરવો જરૂરી છે તે બતાવી શકતા નથી. આધુવેદમાં આ બાધોનો ઝીણવટભર્યો વિચાર થયો છે. અને તે અંગે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું છે. આ વિચાર આધુવેદમાં અત્યંત મોસિક છે શરીર, તેના ઘટક વાત, પિત્ત અને કફ તથા તેમના સંયમ, પ્રકોપ અને શમનની ઋતુઓ વગેરેનો વિચાર કરીએ તો એ બાજબોની ઉપેક્ષા કયેં થાશે તેમ નથી, એ અવશ્ય જણાઈ આવશે.

‘માપીને જમો, માપ ઉપરાંત જમશો તો મૂર્ખા, પ્રલાપ, મોળ, ચકરી અને મરજી પણ થશે, એમ આધુવેદ ખાવાના વિધિ-નિષેધો પણ જણાવ્યા છે. તેમાં દ્રવ્યોનું યથાર્થ જ્ઞાન પણ આપ્યું છે.

‘નિદાનમાં આધુવેદ મિથવા આહારવિહારની વાત કરી, આહારના ગુણરોપ બતાવી, દરેક દ્રવ્ય દલકું છે કે જારે છે, પિત્ત કરનાર છે કે વાયુ કરનાર છે વગેરે બતાવે છે. ચામડી લૂપી છે, કળા છે, કચ્ચલીવાળા છે માટે વાયુ જ છે. તે જડી છે, ધોળા છે; ચીકણાવાળા છે માટે કફ જ છે. તે પાતળા છે, ચકચકિત છે, જીજળા છે માટે પિત્ત જ છે. આધુવેદના આ નિર્ણયો ચિકિત્સકની જાંડી સમજણથી અપેક્ષા રાખે છે. આધુવેદમાં જે ઈદ્રિયસ્થાન છે, તે આધુષતું માપ કાઢવાનું સ્થાન છે. એ માપ માનવજુદિયા નીકળે નહિ જીવું છે. દેશકાળનો પણ આધુવેદમાં વિચાર કર્યો છે.’ આ ખાવાના જ્ઞાનમાં આ ગ્રંથ સારો પ્રકાશ આપે છે.

રંધના મૂળ શ્લેષ્મા અને લાપાંતર સાથે જરૂર લાગે ત્યાં ત્યાં અનુવાદકે સમજૂતી આપી છે અને એ રીતે રંધને વધુ ઉપયોગી બનાવવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પછીનાં પાનાંમાં અનુવાદકનો ‘ઉપોદ્ધાત’ આપ્યો છે તે આ ગ્રંથ સમજવા માટે ઉપયોગી છે, તેથી વાચકોનું તે તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૭૨માં પ્રસિદ્ધ કરેલી. તે પછી કાચગ, શાહી, પાઈન્ડિંગ કોપ, પૂંઠા વગેરેના લાભોમાં તથા મહેનતાણના દરમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો છે. આમ છતાં આ ગ્રંથનું મૂલ્ય અને તેટલું જોખું એટલે કે માત્ર રૂ. ૫૫-૦૦ રખાયું છે.

ઉપોદ્ધાત

[પહેલી આવૃત્તિમાથી]

મહર્ષિ વાગ્ભટે આયુર્વેદના લઘુરૂપ 'અષ્ટાંગહૃદય' નામના ૨૥ ગ્રંથમા આયુર્વેદના આઠે અંગોને શ્લોકબદ્ધ કર્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ આયુર્વેદનો સમગ્ર ઉપદેશ શ્લોકોમા પણ સૂત્રરૂપ કર્યો છે આ ગ્રંથમા ચરકસહિતા અને સુશ્રુતસહિતાનો ઉપદેશ ટૂંકમા છતાં સંપૂર્ણ સમાવી દીધો છે

જેમ ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતા એ વેદાંતની પ્રસ્થાનત્રયી છે, તેમ ચરકસહિતા, સુશ્રુત સહિતા અને અષ્ટાંગહૃદય એ આયુર્વેદની વૃદ્ધત્રયી છે આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે આયુર્વેદમા અષ્ટાંગ હૃદયનો કેવો મહિમા છે

આયુર્વેદમા સાજ રહેવાની અને સાજ થવાની એ બને જામતો આવે છે જૂનસ્થાનમા દિનચર્યા, ઝાગુચર્યા, રત્નચર્યા, માત્રાચિત્રીય વગેરે અધ્યાયોમા સાજ થી રીતે રહી થકાવ તેનો રસ્તો બતાવ્યો છે, પાનુ ભૂલેયુકે પણ માદા પડી જવાય તો સાજ થવા માટે રાઠે રાગવાચી (સૂત્રસ્થાન અં ૧, શ્લોક ૫) અને મોતે કાવચી (સૂત્રં અં ૧, શ્લોક ૨૬૫ થી ૨૯) સંપૂર્ણ ચિકિત્સા રાખી છે

આયુર્વેદમા પુખ્ત હિમરના માણસોની ચિકિત્સા (ચિકિત્સાસ્થાન અં ૧ થી ૨૨), બાલકોના રોગોની ચિકિત્સા (કીમારનં ઉત્તરં અધ્યાય ૧ થી ૩), ગ્રાણચિકિત્સા (ભૂતત્તર ઉત્તરં અં ૪ થી ૭), શાલાકવ ચિકિત્સા (ઉત્તરં અં ૮ થી ૨૪), શલ્યચિકિત્સા (ઉત્તરં અં ૨૫ થી ૩૪), વિપચિકિત્સા (ઉત્તરં અં ૩૫ થી ૩૮), રસાયન (ઉત્તરં અં ૩૯) અને વાજકરણ (ઉત્તરં અં ૪૦ ૪૦) એ આઠે રાંગ છે એમાં સ્ત્રીઓના ખામ રોગોની ચિકિત્સા છે (શરીરસ્થાન અં ૧,૨, ઉત્તરં અં ૩૩), ઘાતવૈદ્ય પણ છે (ઉત્તરં અં ૨૭) તથા તે તે રોગ માટે સિદ્ધ ઔષધો તથા ક્રિયાઓનો સંગ્રહ પણ રાખેલો હોય છે (ઉત્તરં અં ૪૦, શ્લોક ૪૮ થી ૫૮)

આયુર્વેદમાં મંત્રો અને થયો થાના, કેવા, કેટલા, કયા કામ માટે રાત્રે કેવી રીતે બનાવવા તથા એ કયા અને કેવા રાખવા, કેવી રીતે વાપરવા વગેરે બધી માહિતી વિનિયમ રાખેલી છે (સૂત્રસ્થાન અં ૨૫, ૨૬, ૨૮, ૨૯) વાઠકાપ કરતી વખતે દરદીને મૂર્છા ન આવે કે એને કપાધાની ખમ ન પડે કે શસ્ત્રક્રિયા દરમિયાન વેધને ડાઘે દત્તી દેશનગતિની એને ખબર ન પડે તથા નુકસાન ન થાય એવા ઉપાયો પણ બતાવ્યા છે (સૂત્રં અં ૨૯, શ્લોક ૧૬,૧૫, ચિકિત્સા અં ૭, શ્લોક ૭૨)

શસ્ત્રક્રિયા થી રીતે કરવી, સોજાનુ દાનુ કે પાટન કવારે કલ્પુ (સૂત્રં અં ૨૯, શ્લોક ૧૦ થી ૧૩), કયા સ્થાનમા અને કેવળે કાપ મૂકવો (નૂં અં ૨૯, શ્લોક ૧૩ થી ૨૦), આગે કાપ કવા મૂકવો અને કયા ન મૂકવો (સૂત્રં અં ૨૯, શ્લોક ૨૨,૨૩), બહુ છિદ્રોવાળા ભગદરમાં કેવી જાતનો ખાન કાપ મૂકવો (ઉત્તરં અં ૨૯, શ્લોક ૨૫ થી ૩૧), કેવા ધાને દેખા મારવા કે ન મારવા, દેખા કેટલે કેટલે અનરે મારવા (સૂત્રં અં ૨૯, શ્લોક ૩૮ થી ૪૩), કયા અંગોમા અને કયા સ્થાનમા ઘાતો, શા માટે, કયા આતરનો અને કેવી રીતે પાટો બાંધવો, પાટો કયા વ્રણને ન બાંધવો, પાટો કેટલે કેટલે વખતે છોડવો (સૂત્રં અં ૨૯, શ્લોક ૨૯, ૫૭ થી ૭૩) વગેરે વિશેષ ૫૦ ઝીવવ શી નમ્ને તે નમ્ને રીતે રાખી છે

આયુર્વેદમા કમન ગોષીસારી શલ્યક્રિયાનુ જ જ્ઞાન છે એમ નહીં પણ આજુ, વાગ્જનું, બાણુ વગેરે અસ્ત્રમાનથી કોણુ અને કકળુ નુકસાન થાય તો તેને પણ યમું કરવાના વિનિયમ ઉપાય બતાવા છે (ઉત્તરં અં ૨૯, ૩૭), એટલું જ નહિ પણ નાક કપાઈને છૂટ પડી નહું રોય તો નહું નાક બનાવવાનો વિધિ પણ બતાવેલો છે (ઉત્તરં અં ૧૯, શ્લોક ૫૯ થી ૬૫)

યુદ્ધમાં સૈનિકોને ભાલોડ વાજે છે એ ભાલોડ અનેક ઘાટના અને એક કે વધારે પાખિયાવાળા હોય છે. આ ભાલોડ, છપા, મદૂકની ગાળી વગેરે પાચ ગતિમાથી ગમે તે ગતિ (સૂત્ર ૦ અં ૨૮, શ્લોક ૦૧) કરીને શરીરમાં ગમે ત્યાં રાણુધારું પેસી રહે છે અને ત્યાં પડવા રહે છે. આ રાતે રાખા શસ્ત્રોને શરીરમાંથી બહાર કાઢવા માટે આખા શરીરમાંથી ત્યાં ભાનમાં એ પડવા છે તે જાણવા માટે આ ઉપાયો કરવા, કયા વાગ્યા હોય તે કયા લગણા થાય, કયાનું અને કેવું શલ્ય કયા ચત્રથી અને શી રીતે ખેંચાં કાઢવું, ખેંચી કઢાય નેવું ન હાય તે શલ્ય કેવી રીતે કાઢવું વગેરે ઇંકીત યાત્રાત્રમા આગી છે (સૂત્ર ૦ અં ૨૫, ૨૮) તેથી આપુવેંદનો વેદ યુદ્ધમાં ધવાલેલા સૈનિકોના ચિકિત્સા પાત્ર કરી શકે છે હાલ લોકોના મનમાં એવો ભ્રમ પેસી ગયો છે કે, આપુવેંદમાં ચત્રક્રિયા અને શસ્ત્રક્રિયા નથી આ ભ્રમ ૨૨ કંવાને આટલી નમૂનારૂપ માહિતી બચ છે એમ માનીને હું વધા વિગતો આપતો નથી.

ગર્ભ શી રીતે રહે છે, ગર્ભ ન રહેતો હોય તે તેને કયા ઉપાય કરવાથી ગર્ભ રહે છે, માનના પેટમાં ગર્ભ શી રીતે વસે છે, શરીરના કેટલા રાગો, ઉપાગો અને મર્મા છે, શરીર શાનુ શાનુ બનેવું છે, શરીરના અવયવો શા શા કામ કરે છે, પાચનક્રિયા, પોષણક્રિયા વગેરે ક્રિયાઓ શી રીતે થાય છે વગેરે આચાર્ય માટે બધું જરૂરી જ્ઞાન શરીરશાસ્ત્રના રાખ્યું છે કેવા દ્રવ્યોમાં પાચનની ખાસ અસર ચોવીસ કંવાડમાં તે તરત કરવાનો પ્રભાવ છે તે પણ આપ્યું છે (શરીર ૦ - ૧૦ ૩, શ્લોક ૬૬૧, ૬૭)

રોગ પારખવાનો સામાન્ય રીતો (મૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૨૧૧, નિર્ણય ૨૧૦ ૧) તથા તે તે રોગ અને તેના પેગ પ્રકાર પારખવાના લક્ષણ નિર્ણયનમાં અને કટલાક રોગો માટે સુત્રસ્થાન (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૪ થી ૩૦૧, સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૬, મૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧૧), શરીરસ્થાન (અં ૧, ૨) અને ઉત્તરસ્થાનમાં આપ્યા છે બધા રોગો થવાના સામાન્ય તરણ, તે તે રાગના વિશ્વ કારણ, રાગના કારણ કેવી રીતે રોગ કરે છે વગેરે બધું જ્ઞાન નિર્ણયસ્થાન, ઉત્તરસ્થાન તથા કટલાક રાગો માટે સુત્રસ્થાન તથા શરીરસ્થાનમાં આપ્યું છે.

આપુવેંદ નિખાલ્ય છે, તેથી કયા રોગ ક્યારે સાધી, દુઃસાધ્ય, સાધ્ય કે અસાધ્ય છે તથા સાધ્ય રોગ પણ ક્યારે રાસાધ્ય બની જાય છે એ મુદ્દોખુલ્લું જણાવીને (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧ શ્લોક ૨૬૨ થી ૩૩) રાસાધ્ય રોગોને મટાડવાની ખોટી ધમકા કરીને એ દરદીને રગડવાને બદલે સારી વાત કહી દે છે, એટલું જ નહિ, પણ અમુક ક્રિયા કર્યા છતાં દરદી છાલો કે નહિ એ જાનવમાં મન્ય હોય તે જાણને એ દરદીને જોખમનો બરાબર ખ્યાલ રાખીને રેની રજા લઈને એ ક્રિયા કરવાની નકાદ આપ છે (ચિકિત્સા ૦ ૨૧૦ ૧૧, શ્લોક ૪૩ થી ૪૪) વળી સાજા હોવાના માણનામાં અને દરદીમાં ગમુક નિર્ણયને વેદ રાખાઉંથી જાણી શકે છે કે એ માણસ હવે કટલા નિવનને મોક્ષાન છે (શાગેસ્થાન ૨૧૦ ૧)

રોગના મુર્લંચમાં કયા કયા લક્ષણો છે એવું જ્ઞાન આપુવેંદ આપ છે (ચિકિત્સા ૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૫૫ થી ૯૧), તે ઉપરથી રોગ થતા પડવા જાતી યકાર છાત્ર - આમુ - ની થવાનો છે રામ હોવાથી પૂર્વ રૂપની રાખનામાં જ જો તરત ઉપાય કરવામાં આવે તે ગા થવા નથી અને કદાર વાય તે ધૂતીનો ધા સોવે સહે છે.

આગળ રોગો નિત્ય બીજ બાજ રોગો દોષના પ્રમેયથી થાય છે રામ આપુવેંદ માન છે (નિર્ણય ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૧૨) તેથી દોષો વિરે વિજનશ્ચ જ્ઞાન રામ જ્ઞાન પ્રમેયને મટાડવાના ઉપાયનું અવિનંદ જ્ઞાન પણ એ સાધે છે (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧, - ૧૦ ૧૧ થી ૧૬, નિર્ણય ૨૧૦ ૧), આપુવેંદે બતાવેલા રોગો 'વાયુ' તે નીર નહિ તે નુન' રોગ નથી, પણ ઉપાય તરફે વાચનાના દ્રવ્યના ન્ય, નુન, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૧૬ થી ૧૮, નુન ૨૧૦ ૯), તે આધારે નિર્માણ થયેલા છે દોષના ૬૩ મુખ્ય પ્રકારની (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧૨, શ્લોક ૭૩ થી ૭૮) સામે સોનાપણ ૬૩ મુખ્ય ભેદ છે (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧૦, શ્લોક ૪૦ થી ૪૩) અને એમાંથી દોષના ને પ્રમાણે માટે અને એ ને પ્રમાણે રોગ હોય આવવાનો આપુવેંદનો ઉપદેશ છે (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧૦, શ્લોક ૪૪)

બધું કાઢતા હિંદુ પેને રાતે બેઠો તે ન પણ નીચે નાશ અમુલ્ય પ્રમેયને - આપુવેંદની સોને જાતી તપુર્ણ ચિકિત્સામાં જ્ઞાન નથી તેથી યુદ્ધ પ્રમેયનું વળકું (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧૩, શ્લોક ૧૬) તથા તામ - નીલિનું લક્ષ્ય (ક પ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૧ થી ૬) આપ્યા છે

બગેરો દોષને ઉપવસ, સ્નેહન, સ્નાન વગેરે કિસાઓથી બહાર કાઢવા શોધ્ય બનાવીને પછી રોને શોધ પચકમ કરીને બહાર કાઢવાનો હોય છે કોપેલો દોષ વધારે કોપે નહિ તે માટે રાને રો શાત થાય તે માટે આહ મિલિરની પહેલા રાને રીપથ વગેરે કમ હોય છે રાત રીતે દોષ શાત થયા પછી રાને રોને કાઢી નાખ્યા પછી શરીરને પછુ પહેલા હાડ રોલુ બનાવન બનાવવાનુ હોય છે

જાન્યુઆરી સુધી દરદી રોગી થતા પહેલાં જેવો હાથ તેવો થઈ જાત નહિ, ત્યાં સુધી આયુર્વેદને પોતા રાજ મગસ્યો હોવાનો વિશ્વાસ લેતા હતા. થયો નથી દા.નં. તરીકે તાવની ગરમી થતીર પણ ન દેખાય રો રોક જ નમણથી રો તાવ હિતથી ગયો માનવો નથી (નિં. ૧૦ ૨, ૨૦ ૭૮) તેથી દરદીના થતીરમા પહેલાંના જેવો સક્રિય પાછો આવે નહિ ત્યાં સુધી ૨ દિવસ ની ચિકિત્સા ચાલુ રહે છે (ચિકિત્સા ૧૦ ૨ ૧૦ ૧, ૨૦ ૧૭૪), હા ફક્ત ૧૦૨ થી જ આયુર્વેદની ચિકિત્સા પૂરી થતી નથી પણ હા ફક્ત પછી ઘાતો હાથ પણ ન રહે, એટલુ જ નહિ, પણ ઘાવળા ભાગ ઉપર પહેલાંની ૨ દૃષ્ટિ પાછા વળે પણ ગિરે ત્યાં સુધી એના ઉપાયો રો બતાવે છે (ઉત્તર ૨ ૧૦ ૨૫, ૨૦ ૧૬૦ થી ૬૩)

આધુવેંત ઉપરો વેન્ડિય નથી પણ રૂ કતીંગ અને વાવડન છે વગળા લાગે છે કે આગ લદ્ય મા કહેન આપમે કરી શકાય રોવા છે અને જે રત્ન યોગે તેમર કરવા ગટે દુરો મેલવવા (રો જમનામા) મુકે ની પો રોવા રસાયનો ગમે તેવા વખતુતા હોત તોપણ ત રામા કદમા નથી (ઉત્તર ૨૦ ૩૯, શ્લોક ૧૭૭) તથા રા પ્રથમા લખેલી ચિકિત્સાનુ દળ પ્રત્યય ર નુભવાત છે (ઉત્તર ૮૦, શ્લોક ૮૧) વળી આધુવે દની ચિકિત્સામા ગરીમેનો વિચાર પણ કર્યો છે (ચિકિત્સા ૨૧૦ ૧૨, શ્લોક ૩૬, ૩૭, ઉત્તર ૨૦ ૩૯, શ્લોક ૧૮૩)

જાણુવંદની શિક્ષાને અંગે રચના ઉપરોક્ત મુદ્દા, તથા, કંક, સૂચી, હિપ, ફાળ, અવરોધ, નિદ્રા ધી, નિદ્રા તેલ (કલપનિદ્રાસ્થાન), સ્નેહન (સૂત્ર ૨૦ ૧૬), શેક (સૂત્ર ૨૧ ૧૭), વખન (સૂત્ર ૨૧ ૧૮), વિગ્નન (સૂત્ર ૨૧ ૧૮), અગ્નિ (સૂત્ર ૨૧ ૧૮), નમ્બ (સૂત્ર ૨૧ ૨૦), ધૂમપાન (સૂત્ર ૨૦ ૨૧), ગરુડ, કવચગરુડ, પ્રતિપારણ, ગુપ્ત લેપ, લિંગલક્ષિત (સૂત્ર ૨૧ ૨૨), રાજન (સૂત્ર ૨૧ ૨૩), પુટપાક (સૂત્ર ૨૦ ૨૪), યાત્રિકિયા (સૂત્ર ૨૧ ૨૫), જળા મૂકવી (સૂત્ર ૨૦ ૨૬), ફસ ખેલવી (સૂત્ર ૨૧ ૨૭), શયનક્રિયા (સૂત્ર ૨૧ ૨૮ અને ૨૯), પાદ બાંધવ (સૂત્ર ૨૦ ૨૯), ભારકાં (સૂત્ર ૨૦ ૩૦), ડામ (સૂત્ર ૨૧ ૩૦), વગેરે અનેક નવીનશીલ કિસારોને સમાવેશ થાય છે તથા દરેક ક્રિયા અંગે જરૂરી સામાન્ય જ્ઞાન સૂત્રસ્થાન અને કલપનિદ્રાસ્થાનના ૭૦ વિધાના અધ્યાયમાં પૂરતી ચોક્કસાઈ અને સીલવગ્ની રાખવા છે.

આથી ચિકિત્સા અને યોગ્ય, આધારવિધાર, રાતે કિયારો વિષે બધું સામાન્ય જ્ઞાન મૂતરસ્થાનના અને ક પચિકિત્સાનના આધુ છે અને તે તે શેગની વિગતવર ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના ઉત્તરસ્થાનના અને કેટલાક ત્રણે માટે સૂતરસ્થાનના અને શાસ્ત્રસ્થાનના આપી છે. નોમા ઉપચાર કરતા પહેલ વિધારવાની બ ખતો (સૂત્ર ૨૦ ૧૨, શ્લોક ૬૭, ૬૮), દવ લેવાના તપ્પ (સૂત્ર ૨૦ ૧૪, શ્લોક ૭૭ થી ૮૧), દવ રોના અને નેરોના માપ (અ શ્લોક) પણ આપ્યા છે (ક પ૦ ૨૧૦ ૬, શ્લોક ૧૦૧ થી ૧૬, સૂત્ર ૨૦ ૧૦ ૧૬, શ્લોક ૧૭ થી ૧૮) તેથી ચિકિત્સા શ્રવા માત્રના પહેલ સૂતરસ્થાન રાતે ક પચિકિત્સાન સરહત્ત નમળવા જોઈશે.

આપવા તંબુ ગમે આજે રાપુવેદ માટે રાખિયો. વધતી જાય છે પણ રાપુવેદનો પ્રચાર કરનાર માયો ધવામા રાપુવેદનો પ્રચાર કરવાની ઈચ્છા જોડતી પ્રબળ હોય છે તેનું એમનું રાપુવેદના ઉપદેશોનું સ્વરૂપ તંબુનું ઊંડું જ્ઞાન હોનું નથી તેથી રોગની શુદ્ધ દાનનથી રાપાપની છતાં રાપુવેદના સમગ્ર ઉપદેશથી વિરુદ્ધ તાકો વાવનર લોકોને ર ને સરકારને રાપુવેદની રાપુવેદિક નિષિષ્ટાથી સંવર જે આ લોક જાણવાનો નથી અને તેથી એમના શુદ્ધ દાનનના પ્રાપ્તિ છતાં રાપુવેદ નમો લોકોની માન્યતા લોકોમાં અને સરકારમાં ધર કરી લેનું અને પછી કાયમો એક જ જોડે નરમર રાપુવેદને જોમખનન કાવરો રાખ આજનો શુદ્ધ દાનનો પ્રથમ રાપુવેદના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને અભાવે રાપુવેદને વિધાન નીવડશે એવો ભય રહે છે.

દાખલા તરીકે, આજ કુટુંબીક મજકારોએ આપુર્વેદને ઉત્તેજન આપવાનું કામ ઉપાડ્યું છે, અને આ કામ માટે મજર કે ની રકમમાંથી આપુર્વેદિક દવાખાનામાંથી દરદીને દવા આપીને વિદાય કરવાના હોય કે રોગચાર દવા ખેતી પેત્રોનો તૈયાર કરીને રો પેત્રીમાંથી દવા આપવાનું કામ ગામડાની ધાખાના મહેતાજીને કે પોસ્ટ માસ્ટરન કે નામધારી વેપારીને સોપવાનું હોય તો તેથી આપુર્વેદની વિધિમાંની સાચી ગામ્જર જણાશે નહિ અને આપુર્વેદ બિલકો લઈકો પડશે.

દરદી કે છે તે જ મગ છે કે બીજો, રોગ સમ છે કે નિરામ, આ સગમા યુ પથ્ય છે રાને થુ રાખા છે, રાગની યંત્ર અવસ્થામાં થી ક્રિયા કરવી જોઈશે, દવા લેતા પછલા થુ કયા સુધી કરવું જોઈશે અને દવા લીધા છી થુ કયા સુધી કરવું જોઈશે, કયા ગેગમા દવા કયે મમયે લેવાય, દવા રાને વાનુ માપ નકની કરતા પહેલા થી થી બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈશે, રોગ રાને રાગના ઉપદ્રવોમાંથી કાના ઉપાય ક્યારે પડતા કરવા વગેરે રાનેકે બાબતોનો નિર્ણય કરવા જેટલું આપુર્વેદનું જ્ઞાન રાને રાવડત જોવામાં ન હોય તે માણસ દરદી જમાવે તે રોગની દવાનું પરીકું વાતી રાપે રોનું નામ આપુર્વેદિક ચિકિત્સા નથી આવી નામધારી આપુર્વેદની ચિકિત્સાની નિષ્ફળતાથી પામ રાખ્યે તો સત્ય, સાખૂર્ણ રાને વ્યવહાર આપુર્વેદને જ માટે પાછાવવો છે, તેથી આપુર્વેદ સુવેદ કેવો હોવો જોઈશે (સૂત્ર ૨૦ ૧, શ્લોક ૨૭૫ ઉત્તર ૨૦ ૪૦, શ્લોક ૭૭) અને કુવેદ કેવો હોય (ઉત્તર ૨૦ ૪૦ શ્લોક ૭૬) અને કુવેદના લાથમા આપુર્વેદથી જન્મીત થય એ બની જાય છે (ઉત્તર ૨૦ ૪૦, શ્લોક ૭૫) રો વાત સ્પષ્ટ જણાવી છે.

ક્રિયા (રાજ્યાસ, પ્રેક્ષ્ય) વિનાનું જ્ઞાન પાગળ છે, જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા આપણી છે જ્ઞાનનો રાજ્યાસ (પ્રેક્ષ્ય) કરવાથી (આપુર્વેદના ઉપદેશોનો વારવાર અમલ કરવાથી) રોગ મગડવાનું કામ બગબગ પાર પડે એવા રસ્તા સુઝાડનારી દૃષ્ટિ આવે છે (સૂત્ર ૨૦ ૧૨, શ્લોક થપા), માટે આપુર્વેદના જ્ઞાન અને કર્મમા બને નિષ્વાત બને રોવા સુવેદો તૈયાર કરવા માટે કઈ થતુ તેજલેજ વિનાની જોગવાઈ કરવી જોઈશે રોગચાર કૃષ્ણ અને ધનુર્ધારી રાજુન (જ્ઞાન રાને કર્મ) બને સાથે હાથ ત્યા લખી, વિજય, રાખાદી અને નીતિ હોય જ રોમા કઈ થકા નથી.

રાજાગઢય ઉપર અનેક વિદ્વાનોએ સરકૂત ભાષામાં લીકાઓ લખી છે અને ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે અનેક પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં એ ગ્રંથના ઘણા અનુવાદો થયા છે તેમા એક ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી બહેચરવાચ નયુસમ ભટ્ટ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ અનુવાદ પ્રમાણમા મારા લાગવાથી તેમા યોગ્ય સુધારા કરીને તૈયાર કરવાનું કામ મને સરચારો માણ્યું અનુવાદમા સુધારા કરતા કરતા કેટલીક મુશ્કેલીઓ લીલી થઈ માત્ર લાથમા પડેને ચિકિત્સાસ્થાન અને કપશિલિસ્થાનના અનુવાદનો ભેગો ગ્રંથ રાખ્યો તેમા સુધારાવધારા રાને ફરફાર કરતા મરતા મને લાગ્યું કે આથી રીતે ગ્રંથને સુધારવા જતા વિદ્યારેનો રાને ભાષાના શબ્દભેગો થાય છે અનુવાદ કંપનારની ભાષામા મારી ભાષાના શબ્દો દેવાનું કામ મને રુચ્યું નહિ વળી ગોમ થાય લાગ્યું કે અનુવાદ રાને વિસ્તૃત નોધ નવેચગી લખાય તો જ રાજાગઢયના ઉપદેશ થયાઈ રજૂ થઈ થકે, તેથી સૂત્રસ્થાનમાં પુષ્કળ સમજાતી નો જણાશે કર્યો છે રાને કેટલાક રાધ્યારોનો અનુવાદ તો નવેચગી જ કર્યો છે સૂત્રસ્થાન પૂરું થયા પછી શ્રી બહેચરવાચના અનુવાદના ગ્રંથમા સુધારાવધારા કરવાનું કામ પડ્યું મૂક્યું રાને શાસ્ત્રસ્થાન, નિલ્લન સ્થાન રાને ઉત્તરસ્થાન એ ત્રણે સ્થાનનો અનુવાદ રાને નોધ મેં નવેચગી જ લખ્યા છે.

સમ રો ની ચિકિત્સા રાને નિગમ રો ની ચિકિત્સાનો ભેદ રાખ્યું ન સમજ્યો રાને શાસ્ત્રોકત પરજ પાળતા ન શીખીયો ત્યા સુધી રોગ બચાજ મરી ચકે નહિ, એ વાત સમજ થકાય તે માટે આ ગ્રંથમા મારા બને લેના આ પછીના પાનમા રાખ્યા છે તે વાતી જગ વિનતી છે.

આ અનુવાદમા વપસાયેલા પારિભાષિક શબ્દોની, રોગોના નામોની રાને દૃઢ નામવાળા રોગધીની અમરસા રાનુકમવિકા પવુ આપી છે તેથી જોતી લખીકત તરત હાથ લાગે રેવી ગયા છે.

આ અનુવાદ કરવામા મેં ઘણા ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે નરકસંહિતા, સુગુપ્તસંહિતા, ઘાત્સંગપરસ્મિત, સંસ્કૃત લેકાઓ, માધવનિલન ઉપર મધુકોશ લેકા, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી અનુવાદો, બુદ્ધિનિધિ-

રત્નાકર, અમરકોષ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાંથી મુશ્કેલીઓના ઉકેલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે માટે તે તે ગ્રંથકર્તાઓનો હું આભારી છું. પણ સૌથી વધારે જાણી તે હું મારા ગુરુશ્રી પૂજ્ય પ્રભાશંકર નાનભટ્ટ ગદ્ય-વાળા (રાજવૈદ્ય) નો છું. આ અનુવાદ કરવામાં મને જે કંઈ સમજાતું નહિ તે મને સમજાવવામાં એમણે અત્યંત રસ લીધો છે. વળી સ્વર્ગસ્થ કનુભાઈ ઇલાભાઈ મહેતા, વૈદ્યાનંદ શ્રી મનુભાઈ ચુનીલાલ મહેતા અને ડૉ. રસિકલાલ જોશીવાલ વરીષે પણ કેટલાંક સારાં સૂચનો કર્યા છે, તે બદલ તેમનાં પણ આભાર માનું છું.

આશા છે કે આ અનુવાદથી લોકો, વૈદ્યો અને સરકાર આયુર્વેદની સત્તાતા, સંપૂર્ણતા અને વ્યવહારતા સમજીને સોજે કળાવાળી ચિકિત્સાવાળા અલંકાર આયુર્વેદને ઉત્તેજન આપવા અને અપનાવવાને પ્રેરાશે.

અંતમાં અર્ધગદ્યરૂપનો ઉલ્લિ અભ્યાસ આપણને દીર્ઘ આયુષ્ય અને સંપૂર્ણ આરોગ્ય મેળવવામાં માર્ગદર્શક થઈ પડે, એ જ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

આકાશીક કૃપાની પેળ,
રામપુર, અમદાવાદ }

લિ.
વિજયશંકર ધનશંકર જીનરી

પરેજ પાળવાની જરૂર

આખી સૃષ્ટિના બધા પદાર્થો પંચમહાભૂતના બનેલા છે અને આપણું શરીર પણ સૃષ્ટિમિત્ર જ એક પદાર્થ હોવાથી એ પણ પંચમહાભૂતનું બનેલું છે. બધા પદાર્થ પંચમહાભૂતના જ બનેલા હોવા છતાં એ બધા જાણે એકબીજાથી તદ્દન જુદા જુદા લાગે છે. તેનું કારણ એ છે કે પંચમહાભૂત એનાં એ જ હોવા છતાં એ અસંખ્ય જુદાજુદા પ્રમાણમાં એકબીજા સાથે ભળેલાં હોય છે, અને તેથી દરેક પદાર્થનાં ફરજ જુદાંજુદાં દેખાય છે. પણ ખરું જોતાં એ બધા પદાર્થ પંચમહાભૂતનાં પૂતળાં જ છે.

આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂત છે. તેમાં આકાશ તે માત્ર ખાલી જગ્યા છે, વ્યાપક છે, તેથી એ ગતિ કરી શકતું નથી અને પૃથ્વીતત્ત્વ પણ પોતાની મેળે ગતિ કરી શકતું નથી. આમ પાંચ મહાભૂતોમાંથી આકાશ અને પૃથ્વી એ બે તત્ત્વ ગતિ કરી શકતાં નથી.

પણ વાયુને, તેજ (અગ્નિ)ને અને પાણીને ગતિ હોય છે. વાયુ (પવન) વાય છે, અગ્નિના બાકા જિંદે ચડે છે અને પાણી ઢાળમાં વહે છે; આમ જોકે પાંચ મહાભૂતો જડ છે; છતાં એમાંથી ફક્ત ત્રણ—વાયુ, અગ્નિ અને પાણી ગતિ કરી શકે છે, તેથી શરીરનો સંધિ પાંચ મહાભૂતનો બનેલો હોવા છતાં એ વાયુ, અગ્નિ અને પાણીને લીધે ચાલે છે. શરીરના સંધિને ચલાવનાર વાયુ, અગ્નિ અને પાણીને આયુર્વેદની પદિભાષામાં વાત, પિત્ત અને કફ કહે છે.

વાત (વાયુ), પિત્ત (અગ્નિ) અને કફ—(પાણી)નું રોગ્ય પ્રમાણ શરીરમાં સચવાઈ રહે છે, ત્યાં સુધી આપણે સાચું આરોગ્ય ભોગવીએ છીએ, પણ એ ત્રણમાંથી એક કે વધારેનું પ્રમાણ વધેલું અને તેથી રોગ્ય પ્રમાણ ન રહે તે રોગ ચાલે છે.

શરીરની માફક મોટરગાડીનું એજિન્ટ ચલાવવા માટે પણ હવા, પેટ્રોલ અને પાણીની જરૂર પડે છે. હવા, પેટ્રોલ અને પાણી એ મોટરના એજિન્ટનાં વાત, પિત્ત અને કફ જોવાં છે. જ્યાં સુધી એ ત્રણનું રોગ્ય પ્રમાણ સચવાઈ રહે છે, ત્યાં સુધી મોટરગાડી બચખર ચાલે છે, પણ પ્રમાણ વધેલું તે મોટર બગડે છે અને કોઈ વખત ફટકે છે અને ચાલની બંધ થાય છે. હવા, પેટ્રોલ અને પાણીના રોગ્ય પ્રમાણમાં ફેર પડે તે ફટકા અચાનક ચાલે છે, પેટ્રોલનો કચો ધુમાડો નીકળે છે કે ધડકા થાય છે.

ત્યારે આપણે જોઈ કે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફનું રોગ્ય પ્રમાણ ન રહેવાથી રોગ ચાલે છે. આનું શાથી થાય છે તે આપણે જોઈએ.

શરીરનો સંધિ કામ કરતો હોવાથી એને ચેતનિય ધસાયે પડે છે. આ ધસાયે પૂરતો માટે આપણે ખાઈએ—પીએ છીએ, પણ ખાનીપીની વખતે આપણે આ મુદ્દાની વાત ભૂલી જઈએ છીએ: જે તત્ત્વ જેટલું

સામનિગમ-ચિકિત્સા

[દેવ નાશતિમાર્ગ]

આજ રોગના રાક્ષસ ફાટનો છે તેજ ના રા માટે ૨૧૪ ના ઉપચાર કરવામા આવે છે કે નથી કાઢવા જતા છે એ, છતાં બકરી ન પા નોડળે તેનું કારણ એ છે કે નામ ઘણું છે ગાનની કંઈ કંઈ રાવચ્ચારો છે અને કંઈ અવચ્ચારો થી કરેનું જોઈ તેનું માથું શાન નાશર, પેશ કે લોકોને મળે રોવા કાવચીન. સંસ્કૃત નથી

પાચનશક્તિ, જઠરાગ્નિ મંદ ન પડે ત્યાં સુધી વા ૧૭, ૧૮ નું કે રોવા આગનુક રોગ સિવાય બીજા મોઈ ગગ થતા નથી અને જઠરાગ્નિ મ પડે એટલે ખાંધવાપીધવા આજના ના પૂરો પચી શકતો નથી, નથી ન કાના પડે છે કાના રહેવા ર નાશને આપુર્વદમા 'આમ' ના છે આ 'આમ' વાત, પિત્ત અને કફ નામના ત્રણ દોષને રક્ષ, લોહી, માંસ, વરબો, ડાડા, મજા અને વીર્ય નામની સાત પાનુઓને, ગાડા અને પેશાબને બનાડે છે એ જઠરાગ્નિને પછુ છાઈ દે છે

આમ બધા રોગનું મૂળ કારણ તેમ મંદ અગ્નિ છે, પણ મંદ અગ્નિ થવા પછી રોગ ઘણે તે પહેલાં બીજા કેટલીક કિયારો થીરમા ઘણ છે દોષમા 'આમ' ભળે અને દોષ વધી પડે ત્યારે એ દોષ એના પોતાના સ્થાનમાથી બહાર ઊભરાય છે આ કિયાને દોષનો પ્રકોપ કહે છે પછી ઊભરાવેલા દોષ પ્રવરવા માટે છે એ કિયાને દોષનો પ્રસાર કહે છે પ્રાણી દોષ પ્રસારો પ્રસારનો અમુક જગ્યાએ જઈ અટકી જાય છે, અમુક સ્થાનનો આગળ લે છે આ કિયાને દોષનો સ્થાન મંથ્રાય કહે છે જગ્યા દોષનો સ્થાનમંથ્રાય થાય છે ત્યારે રોગ પ્રાપ્ત થાય છે આ નિયમો જઠરાગ્નિ ઉપર 'આમ' નું આવરણ થવું થવા માટે છે, તેથી જઠરાગ્નિ વાળું મં પડે છે, માટે આપુર્વદ દોષના પ્રકોપને રોગનું કારણ માને છે દોષના પ્રગેષમાં પ્રાર અને સ્થાનમંથ્રાયનો તમાવેશ થઈ જાય છે

ત્યારે રોગ મંદ અગ્નિને લીધે થાય છે, તેથી મંદ અગ્નિને લીધે 'આમ' થવા વિના રોગ તમાન્ય રીતે થઈ શકતો નથી જેમા 'આમ' હોય તેને 'નામ' (આમવાળું) અને જો 'આમ' ન હોય તેને 'નિયમ' (આમ વિન) કહે તે વનખન બધ

રોગ શસ્ત્રાતમાં સામ હોય છે 'આમ' હોય ત્યારે નીચેના લક્ષણો થાય છે :

શરીરમા 'આમ' હોય ત્યારે આગત આવે છે, સુસ્તી રહે છે, હૃદયમા આમવાળો અમુલ રમ આવવાથી હૃદયના થડકારો વધી જાય છે, વાત, પિત્ત અને કફ નીકળવા જોઈએ તે પ્રમાણમાં નીકળતા નથી; ગમે, પેશાબ તથા વાહુટ બહુ નીકળે બહુ ઓછા થાય કે તદ્દન બંધ થઈ જાય છે, પેડ વારે થઈ જાય છે, ખાંધુપીધુ ભાવનું નથી રતે શનર સજ્જા થઈ જાય છે

ઉપર જણાવેલા લક્ષણોમાંથી એક કે વધારે લક્ષણ કોઈ રોગમા જણાય તો તે રોગ આમ છે એનું સમજવું જોઈએ અને એકે લક્ષણ ન હોય તો નિયમ છે એમ સમજવું નામની નિયમ અવસ્થામાં પીડા હોતી નથી.

રોગની સામ અવસ્થામા નકોરડા ઉપવાસ કરવા એ એક જ ઉપાય છે રોગની સામ અવસ્થામાં દવા પણ ન લેવાય, તો પછી ખાવાપીવાની તો વાત જ શી? તરત પ્રમાણે લેવાયું પાણી પીવા સિવાય બીજું કંઈ પણ કરવું જોઈએ નહિ, રોક કરી શકાય. ઉપવાસ થી રીતે કરવા, કેવી રીતે છોડવા વગેરે ઉપવાસને લગતી બાબતો મેં 'માદચીમાં ઉપવાસ' નામના પુસ્તકમાં લખી છે

પણ આજ તો ક્યારેક-તેવારે દવાખાને દરદી જાય એટલે એને જાતજાતની દવાઓ મળે છે આ દવાઓ પણ 'સામ' રોગમાં 'આમ'માં વધારે કરે છે તેથી જ પીડિત વરસિયો રોગજનકમાં લખ્યું છે કે દોષને નિયમ કર્યા પછી ચોરસ અપાય તો તે ચોરસ અમુત જેવાં બને છે એટલે અમુત જેવી અસર કરે છે (નિયમદેહમ્દિમેષવજાનિ મરન્તિ યુક્તાન્યમૂર્ત્યન્તાનિ।) માટે કોઈ પણ રોગની, ખાન કરીને તારની, સામ અવસ્થામાં 'આમ'વાળા દોષોને બહાર કાઢવાની કે આખને પકવવાની પણ દવા આપવો જોઈએ નહિ. વાગજ લખે છે કે, જે અમુત તારની સામ અવસ્થામા વાત, પિત્ત અને કફથી દોષોને બહાર કાઢવાની દવા પાડે છે, તે બારંપચમ પાંચેવા કાગી વાનને આગચીરી છોડે છે

હવે પ્રશ્ન એ થાય કે દોષોને બહાર કાઢવાની દવા સામ અવસ્થામાં ભલે ન આપાતી હોય, પણ સામ પકવવા માટે પાચન ઔષધ પણ ન આપવું એવું આયુર્વેદમાં ક્યા કહે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ તાવની ચિકિત્સાના અધ્યાયમાંથી જ મળી રહે છે વાગબટ લખે છે કે જેમ દેવતા પર રાખ વળી જાય (દેવતા ઠીંગરાઈ જાય) ત્યારે અનાજ રધાતું નથી, તેમ 'આમ' થી જઠરાગ્નિ છરાઈ જાય છે, ત્યારે પણ અન્ન (ખાધુંપીધું) પરતું નથી, માટે જ્યાં સુધી દોષ (વાત, પિત્ત અને કફ)નો 'આમ' પાકે નહિ, ત્યાં સુધી તાવવાગને નકોરડા ઉપવાસ કરાવવા આ ઉપરથી આપણે જેઈ શકીશું કે આમ પાકતા સુધી રોકેલે સામ દોષ નિગમ થતા સુધી નકોરડા ઉપવાસ કરવાના છે, કોઈ પણ દવા કે ખાનપાન લેવાનું નથી

આયુર્વેદની યાગિભાષામાં જઠર શબ્દ જેમ તાવ માટે વપરાય છે, તેમ ગમે તે રોગ માટે પણ વાપરી શકાય છે (અષ્ટાંગક્રદય, નિગમસ્થાન અધ્યાય ૧, શ્લોક ૧) માટે ખરું જોતા તાવની સામ અવસ્થા માટે જે કશું છે તે બધા રોગની સામ અવસ્થાને લાગુ પડે છે, છતાં તાવમાં જઠરાગ્નિ હોજરીમાંથી બહાર નીકળી ગયેલો હોય છે તેવું બીજા રોગમાં હોતું નથી, તેથી તાવમાં નકોરડા ઉપવાસ કર્યા સિવાય છૂટકો થતો નથી પણ બીજા રોગની સામ અવસ્થામાં નકોરડા ઉપવાસથી જટ ફાયદો થતો હોવા છતાં બહુ જ ધક્કું અને બહુ જ થોડું ખાવાનું આપીએ તો ચાલી થકે છે તાવ સિવાય ના બીજા રોગો માટે આપણે કહી શકીએ કે ઉપવાસ થી જે ફાયદા થાય છે તે ફાયદા ધક્કું ભોજન કરવાથી પણ થાય છે (વે ગુણ લઘુને પ્રોક્તલે ગુણ જુગમૌજને) માટે રોગની સામ અવસ્થામાં નકોરડા ઉપવાસ કરીને શરીરને નિરામ બનાવ્યા વિના દવા અને ખોરાક આપવાથી રોગ વધે છે, બીજા ઉપદ્રવો થાય છે અને રોગી ખૂબ રગડાય છે નામ અવસ્થામાં અપા ચેલા દવા અને ખોરાક જેરની ગરજ સારે છે

શુદ્ધાતમાં દાકતરવેલો જેને તાવ તાવના દરદી

તરીકે જાહેર કર્યો હોય છે, તેને પછીથી ન્યુમોનિય, ઈન્ફલ્યુએન્ઝા, પ્લુરસી, મેનીનજાઈટીસ વગેરેમાંથી એક કે વધારે રોગના ભોગ થઈ પડેલા જીવામાં આવે છે સામ રોગમાં દવા, ખોરાક, ઈન્જેક્શન વગેરેની ઘાલ મેલ કરવાથી આ અનર્થપરપરા ઊભી થાય છે તાવનું સહેજ પણ લમણુ જણાય કે તરત દટી નકોરડા ઉપવાસ કરવા માટે તો એના આવા બૂરા ઢાલ ન થાય

આયુર્વેદનો સનાતન સિદ્ધાંત આજ પણ આપણે સાચો પડતો જોઈએ છીએ હમણા હમણા તાવ ઉતારી નાખવા માટે ટિક્કીઓ અને ઈન્જેક્શનો રાખવામાં આવે છે, તથા પરસેવા વગેરે દ્વારા દોષોને પગલે બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે રાત્રિ ઉંઠવેલાં પરિણામે ઠેકઠાચે દરદી મરી ગયા છે અને જે બની ગયા છે તે ખૂબ રગડાયા છે, માટે રોગની રાત્રિ ખાત કરીને તાવની સામ અવસ્થામાં દવા કે ખોરાક આપવામાં કે વિદ્યારનું કુપચ્ચ કરવામાં ઘણું જોખમ રહેલું છે માટે આપણે રોગ સામ છે કે નિરામ તે પારખતા જાને શીખી લેવું જોઈએ અને સામ રોગ નિરામ થયા પછી જ રોગ અને ખોરાકનો યાત્રીકૃત ક્રમ (જ કોર્સ) ચાલુ કરવો જોઈએ જે આપણે બધા આટલું કરીએ તો રોગ અને રોગીની સામ્યા ઘટવા માટે.

ખરું જોતા લોકોનું આરોગ્ય બગડે જ નહિ રોગો રસ્તો દેખાડવો એ દાકતરવેદીની પહેલી ફરજ હોય જોઈએ પણ આજ દાકતરવેદી સાજનું આરોગ્ય ન બગડે એવો રસ્તો દેખાડવાનું સેવાકાર્ય ક્રમ તો હોય કે લોકો પાતાનું આરોગ્ય ન બગડે તે માટે સંધ્યાકાળમાં જતા હોય એવું જણાતું નથી આજ તો દાકતર વેદનું કામ લોકો માટે પડે પછી થકું થાય છે, તેથી દાકતરવેદીનો ધધો જેટલો વધારે ધીકનો 'ચલે નેટલી વધારે ખુવારી લોકોના તન અને ધનની થતી હોય છે અંતમાં પ્રભુ આપણને નામ-ચિકિત્સા અને નિરામ-ચિકિત્સાનો ભેદ તમજાવે રોગના ઉપચાર કરવા, કરાવવાની સદ્બુદ્ધિ આપે એવું માગુ છું

—વિજયશંકર ધનશંકર મુનશી

અનુક્રમણિકા

સૂત્રસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : આયુષ્કામીય

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મંગલાચરણ	૧	ઔષધના પ્રકાર	૭
આયુર્વેદ જાણવાનું કારણ	૧	શરીરદોષનું મુખ્ય ઔષધ	૧૦
આયુર્વેદનો ઉત્પત્તિક્રમ	૧	માનસિક દોષનું મુખ્ય ઔષધ	૮
આ શ્રાવની ઉત્પત્તિ	૧	ઉષ્ણવારના ચાર અંગ	૧૧
આઠ અંગ	૨	વૈદ્યના ચાર ગુણ	૧૧
ત્રણ દોષ	૧	ઔષધના ચાર ગુણ	૧૧
દોષનું સામર્થ્ય	૧	સારવાર કરનારના ચાર ગુણ	૧૧
દોષનું સ્થાન	૧	રોગીના ચાર ગુણ	૧૧
દોષનો કાળ	૧	સુખસાધ્ય રોગ	૧૧
જઠરાગ્નિના પ્રકાર	૧	કષ્ટસાધ્ય રોગ	૯
કોઠાના પ્રકાર	૧	શાપ્ય રોગ	૧૧
પ્રકૃતિઓ	૩	અસાધ્ય રોગ	૧૧
વાયુના ગુણ	૧૧	વિકૃતિથી નહિ કરવા જેવા રોગો	૧૧
પિત્તના ગુણ	૧૧	અધ્યાયોનો અનુક્રમ	૧૧
કફના ગુણ	૧૧	સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય	૧૧
ધાતુઓ	૧૧	શરીરસ્થાનના અધ્યાય	૧૦
મળ	૧૧	નિદાનસ્થાનના અધ્યાય	૧૧
વધઘટ થવાનું કારણ	૧૧	ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાય	૧૧
રસ	૪	કલ્પસ્થાનના અધ્યાય	૧૧
રસની અસર	૧૧	ઉત્તરતંત્રના અધ્યાય	૧૧
દ્રવ્ય	૧૧	અધ્યાયની સંખ્યા	૧૧
દ્રવ્યનું વર્ગ	૧૧	અધ્યાય ૨ લો : દિનચર્યા	
દ્રવ્યોના વિષાક	૧૧	સાજા માણસે ક્યારે ઊઠવું?	૧૧
દ્રવ્યના ગુણ	૧૧	દાતણ કરવાનો વિધિ	૧૧
રોગનું અને આરોગ્યનું કારણ	૧૧	દાતણ કેમ ન કરવું?	૧૧
રોગ અને આરોગ્યનું લક્ષણ	૧૧	રોગ સુરખાનું અંગ	૧૧
રોગના પ્રકાર	૧૧	અકલ્પાદિ રસાંગન આદિનું	૧૧
રોગનું સ્થાન	૧૧	નસ્ત્ર, કોચળા, ધૂમપાન, પાન	૧૧
માનસિક રોગના હેતુ	૧૧	પાન કેમ ન ખાવું?	૧૨
દરદીને તપાસવાની રીત	૧૧	અખંડ	૧૧
રોગની પરીક્ષાના પ્રકાર	૧૧	અખંડના ખાસ અંગ	૧૧
દેહના પ્રકાર	૭	અખંડ કેમ ન કરવો?	૧૧
ભૂમિદેહના પ્રકાર	૧૧	કંતરના ગુણ	૧૧
કાજના પ્રકાર	૧૧	કંતરનો વિષેષ	૧૧
		કંતરના માટેની લાગણ અને મર્યાદા	૧૧

વિષય

મનરત કર્યા પછી ચાપી
 બાધુ કનરતથી હાનિ
 બાધુ ઉભાગરા વગેરથી હાનિ
 ઉદ્ધર્તનના ગુણ
 નાહવાના ગુણ
 ઊના પાણીથી સ્નાન
 કાલે ને નાહવું ?
 વગ (હાજરી) રોકવા નહિ ઇત્યાદિ
 ધર્મ પાપવાનું કારણ
 મિત્ર-શત્રુનો વિવેક
 દિના વગેરે ઇશ પાપકર્મ તજવા
 દુખી પગ ઇશ શખવી
 ભના ગામવી
 દર વગરનું મૂલ્યન કરવું
 યાત્રા ને આપવું
 પરાક્રમ કે ના
 સમર્થિત નાખવું
 કસા અને કું બોલવું ?
 તારાની થડ
 શત્રુના કે અપમાન જાહેર કરવું નહિ
 બીજા સાથે મ વર્તવું ?
 ઇન્દ્રિયાનું નિયમન કરવું
 કમ મ્વું કરવું ?
 તારા દુ
 નિમજ્જા કરવું
 સુપ્ત રહેવું
 છત્રી વગર લઈ બહાર જાવું
 રાત્રે બહાર કાઢા અને કેવી રીત નોકવું ?
 શુ શુ ને રોગગનુ ?
 ની હાથથી ને તરવી વગેરે
 છોક્ર વગેરમા તબ્યના રુ
 નાક ખોરાવા વગેરનો નિષેધ
 શક લાગે તેમ ને કરવું
 રાત કા ને રહેવું ?
 સૂર્ય નામુ ને જોવું વગેર
 મધ્યનો વખત ને કરવો
 તજવા જેવી યાત્રા
 માન્ય સુનુવર્તવું
 વદ્યન કાલ કહવું ?
 શત-વસનો વિચાર
 ને અંધારના દુઃખ

પૃષ્ઠ

૧૨

"

"

૧૩

"

"

"

"

"

"

૧૪

"

"

"

"

"

"

"

"

"

૧૫

"

"

"

"

"

૧૬

"

"

અધ્યાય ૩ નો : ઋતુચર્યા

વિષય

છત્ર નુઓ

આદાનકાળ

આ નાકાનુ કારણ

નિર્ગકાળ

નનકાળનું કારણ

જુ પરત્વે બળ

હેમતના જઠરાગ્નિની પ્રબળતા

ભમતની ટિંચેરી

સ્નાન-ભાગન વગેરે

સ્વસેવન

મકાન

શિશિરચર્યા

વસતચર્યા

વસતમા બપોર

વસતમા તજવા જેવું

ગ્રીષ્મચર્યા

ગ્રીષ્મમા સેવવા યોગ્ય

ગ્રીષ્મમા લેહ

ગ્રીષ્મમા પીવાનો નિયમ

ગ્રીષ્મનું ભાગન

શુ પીવું ?

ગ્રીષ્મમાં જનપાન

ગ્રીષ્મમા રાત્રિભાગન

ગ્રીષ્મમાં બપોર

ધારાગુહાદિ

ગ્રીષ્મમાં શત્રિવાસ

વર્ષાચર્યા

વર્ષામા સોપન કે ને આહાર

વર્ષામા વિહાર

વર્ષામાં તજવા યોગ્ય

શરદાચર્યા

શરદાભાગન

હસાદક

શરદાનો સામકાળ

શરદામા તજવા યોગ્ય

સંવેષમા ઋતુનુ બાજન

તર્ક રતનું સેવન

ઋતુનિધિ

એકએક ફેરફાર કરવાથી નુકસાન

પૃષ્ઠ

૧૬

"

૧૭

"

"

"

"

૧૮

"

"

"

૧૯

"

"

"

"

"

"

૨૦

"

"

૨૧

"

"

"

"

૨૨

"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પોઆના ગુણ	૪૨	શાકવર્ગ	
ધાણીના ગુણ	"	પાષાણ વર્ગ	૪૬
સાથુના ગુણ	"	લાબડીની ભાજ	"
ખાજના ગુણ	"	સાજીવના ગુણ	૪૭
માસના વેસવારના ગુણ	"	બચવાનું શાક	"
પૂરણના ગુણ	"	કાકમા ઊં	"
રોગલા—સાદલી વગેરેના ગુણ	"	તુલ્સીની ભાજ	"
માંસવર્ગ		પટોળ વગેરે	"
મૂગવર્ગ	૪૩	પટોળ તથા બને સંગમી	"
વિકિરવર્ગ	"	અરકુસીના ગુણ	"
પ્રતુદવર્ગ	"	કારેલીના ગુણ	"
બિલેશવર્ગ	"	વતક	"
પ્રસલ્લવર્ગ	"	કેરા	"
મલામૂગવર્ગ	"	ગવકા વગેરે	"
જાળચરવર્ગ	૪૪	તાદળજી	"
મત્સ્યવર્ગ	"	મુજ	"
આઠ પ્રકારનું માંસ	"	ધાસખની ભાજ	"
મિઠા પ્રદેશના પ્રાણી	"	પોઈની ભાજ	૪૮
કથો પ્રાણીવર્ગ કથા પ્રદેશનો કહેવાય ?	"	સાઈની ભાજ	"
જાગલ વર્ગના ગુણ	"	વિદારીકદ	"
સમલાના ગુણ	"	ડોડે	"
નેતર વગેરેના ગુણ	"	કોળું વગેરે શાક	"
મોરના ગુણ	૪૫	કોળું	"
કકડના ગુણ	"	તાંસની કાકડી	"
ગામકૂકડાના ગુણ	"	(કુધીનું) તુલસુ વગેરે	"
કકર વગેરેના ગુણ	"	શીર્ષાનું ત શાકના ગુણ	"
કાલકપોતના ગુણ	"	કમળનાગ વગેરે	"
ચકલાના ગુણ	"	કામ વગેરે	"
ત્રિવેશ્ય વગેરે વર્ગનું ઉત્તરોત્તર અધિકપણ	"	ચીવની ભાજ	૪૯
માણમૂગ વગેરેના ગુણ	"	અરખી અને વરસા	"
બકરાના માંસના ગુણ	"	સાગેડી	"
ગાડરનું માંસ	"	કલુજ	"
ગેતમાસના ગુણ	"	સનારડીના અંકુર	"
પાણના માંસના ગુણ	"	વાસના અંકુર	"
વચાના માંસના ગુણ	૪૬	ચનૂર અથવા મત્સ્યાગક	"
મત્સ્યવર્ગના ગુણ	"	કોતો વ	"
ચિત્તિવમ મત્સ્યના ગુણ	"	કમુંબીની ભાજ	"
સર્વોત્તમ માંસ	"	સરતરની ભાજ	"
કેડું માંસ ખાડું ?	"	નાના (કુમળા) મૂચ	"
કેડું માંસ ન ખાડું ?	"	મોટા મૂચ	"
નરપાદના માંસ વગેરેના ગુણ	"	વધિયા મૂચ	"

વિષય	
સૂઝા મૂળા	
કાના મૂળા	
ધાળું રતાળું	
ફૂકે વગેરે	
કાળી નુલગી	
સુમખ નુલગી	
લીલા ધાત્ત—કોલમીર	
લસણ	
દુગળી	
ગાજર	
સૂરણ	
બિંદાડીના ટોપ	
વનિતવર્ગની વનસ્પતિનું કયું અંગ વધારે ભારે ?	
ઉત્તમ અને અધમ શાક	

ફળવર્ગ

કાળી દામ	
દાડમ	
કેળા વગેરે	
તાલકળ વગેરેના ગુણ	
બીલાના ગુણ	
કોળાના ગુણ	
જાળુના ગુણ	
કેરીના ગુણ	
ઝેર મ	
શમીના ઝાડની શિંગે	
પીલુકા (ખારી જાલ)	
બિંબો	
બિલામો	
પાચેલ અને આડું	
પાકા આડું	
કાળી દામ, ફાંસા અને કરમ ।	
ભાર વગેરે	
આમની વગેરે	
અધમ ફળ—નાના ફળસ	
તજવા જેવા ધાન્ય વગેરે	
ઓષધવર્ગ	
લવણ	
સિંધવ	
સેવળ	
બીંદવણ	
ધસિયુ મીઠું	

પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૦	ઓદ્ભિદ લવણ (ખારો)	૫૪
"	કૃષ્ણ લવણ	"
"	રોમક લવણ ઈત્યાદિ	"
"	લવણની પરિભાષા	"
"	જવખાર	"
"	સાજી વગેરે બીજા ખાર	"
"	લિંગના ગુણ	"
"	હરડેના ગુણ	"
"	આમળા	"
"	બહેડા	"
"	ત્રિકુળા	૫૫
"	ત્રિજાત અને ચતુર્જાત	"
"	મરી	"
૫૧	લીંદીપીપ્પા	"
"	સૂડના ગુણ	"
૫૧	આદુ તથા ત્રિકટુ	"
"	ચક્ર અને પીપરીમૂળ	"
"	ચિત્રો	"
"	પચકોલ	"
"	મોટા પચમૂળ	"
"	લઘુપચમૂળ	૫૬
૫૨	મધ્યમપચમૂળ	"
"	જીવનપચમૂળ	"
"	તૂણપચમૂળ	"
"	અન્નવર્ગના ઉપસહાર	"
"	અધ્યાય ૭ મો : અન્નરક્ષાધ્યાય	૫૭
"	રાજાએ વેદા પાસે રાખવો	"
"	અન્નપાનનું ઝેરથી રક્ષણ કરવું	"
"	ઝેરથી બગડેલા ભાનનું લખણ	"
"	બાજનોમા પડેલા ઝેરની પરીક્ષા	૫૮
"	બીજા પદાર્થમા ભળેલા ઝેરની પરીક્ષા	"
"	ઝેર આપનારના લખણ	"
૫૩	દેવતામા ઝેરવાળું અન્ન પડે તો શુ થાય ?	"
"	પાણી વગેરેથી ઝેરની પરીક્ષા	૫૯
"	ઝેર અડકે તેની અસર અને ઉપાય	"
"	મોમા ઝેર અડકે તેની અસર અને ઉપાય	"
૫૩	આગાશામા તથા પકવાણમાં ગળેલા ઝેરના	"
"	લખણ ને ઉપાય	"
"	સોનાનું ચૂર્ણ ખાનાયને ગુણ	"
"	વિસ્ફોટ આહાર, ઝેર સમાન છે	૬૦
"	વિસ્ફોટ નો...	"

વિષય
 દૂધ સાથે શું વિરુદ્ધ છે ?
 દૂધ સાથે વિરુદ્ધ થાક
 બીજા વિરુદ્ધ આહાર
 પીપર વગેરે કયારે વિરુદ્ધ છે ?
 ભાસ તથા કપિલો કયારે વિરુદ્ધ છે ?
 દૂધપાક સાથે શું વિરુદ્ધ છે ?
 સમાન ભાગે લેવાથી શું શું વિરુદ્ધ બને છે ?
 તલનો કટક તથા ઉપોદકા વિરુદ્ધ છે
 બલાકા કોની સાથે વિરુદ્ધ ?
 તેતર વગેરે ધાની સાથે વિરુદ્ધ છે ?
 હારીત ધાની સાથે વિરુદ્ધ છે ?
 વિરુદ્ધ આહારનું લક્ષણ તથા ઉપાય
 વિરુદ્ધ આહાર કોને નડતો નથી ?
 અપચ્ચ દેવ કેવી રીતે છોડવી ?
 પચ્યાપચ્ચના એકાએક ફેરફારથી વિકાર
 ક્રમ પાળવાથી ફાયદો
 દોષ કોપાવવા નહિ
 આહાર વગેરેના નિયમથી આયુષ્યવૃદ્ધિ
 આહારનું વર્ણન કર્યાં કર્યાં કર્યું છે ?
 નિદ્રાની જરૂર
 અનિયમિત નિદ્રા નુકસાન કરે છે
 રાત્રે જાગવું તથા દિવસે ઊંઘવું કેવું છે ?
 દિવસે યુગ્મ કયારે હિતકર છે ?
 દિવસે તથા રાત્રે કોણે ન યુગ્મ ?
 કવચને ઊંઘવાથી હાનિ
 અતિનિદ્રાની ચિકિત્સા
 ન ઊંઘવાથી હાનિ
 ચોગ્ય નિદ્રા લેવી
 સારી રીતે ઊંઘવાના ઉપાય
 કેવા સંયોગોમાં મૈથુન કરવું નહિ ?
 ઋતુસર મૈથુનનો નિયમ
 અનિયમિત મૈથુનથી હાનિ
 નિયમિત મૈથુનનું ફાયદો
 મૈથુન કર્યા પછીનો વિધિ
 કેવા લેણી સંજોગોમાં લાભ થાય છે ?

અધ્યાય ૮ મો : માત્રાશિતીય

ભાજન વગેરેમાં માત્રાની જરૂર
 માત્રાનું પ્રમાણ
 ઓછું ખાવાપીવાથી હાનિ
 વધારે ખાવાપીવાથી હાનિ

પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૬૦	અવસક અને કોગળિયાની સપ્રાપ્તિ	૬૭
"	અવસક નામ પાડવાનું કારણ	"
"	વિસૂચિકા કહેવાનું કારણ	૬૮
૬૧	વિમૂચિકાના લક્ષણ	"
"	અવસકના લક્ષણ	"
"	દડકાવસક	"
"	૨ મદોપની ભયકરતા	"
"	અવસકની ચિકિત્સા	"
૬૨	કોગળિયાના ઉપચાર	૬૯
"	રાજીર્ણના ઉપાય	"
"	બધા રાત્રિવિકારોમાં શું કરવું ?	"
"	કેટલા દોષમાં શું કરવું ?	"
"	બીજા રાગોની ચિકિત્સા પણ એમ જ કરવી	"
"	તદ્વધકારી ચિકિત્સા	૭૦
"	'તે જ કામ કરી શકે એવું કરવું' એટલે શું ?	"
૬૩	આમાજીર્ણનું લક્ષણ	"
"	વિષ્ઠ્યાજીર્ણનું લક્ષણ	૭૧
"	વિદગ્ધાજીર્ણનું લક્ષણ	"
"	અજીર્ણની ચિકિત્સા	"
"	વિભાજિકાનું લક્ષણ	"
૬૪	રસયોગજીર્ણ	"
"	અજીર્ણના સામાન્ય લક્ષણ	"
"	આમ થવાના બીજા કારણો	"
"	મમશન, અધ્યશન અને વિવશશન	"
૬૫	જામવા વિષે	૭૨
"	શું ન ખાવું ?	"
"	શેઠલોજી શું ન ખાવું ?	"
"	શેઠનો ખોરાક	"
"	રાજા લેવાની દૃષ્ટિ	"
"	ભોજનનો ક્રમ	"
"	કેવું ખાવું ?	૭૩
૬૬	કાં ખોરાકનું શું અનુપાન છે ?	"
"	અનુપાન કેવું લેવું જોઈએ ?	"
"	અનુપાનનું કામ	"
"	કયા રોગમાં અનુપાન હિતકારક નથી ?	"
"	ચીવાના પાત્ર કોણે નળ્યા ?	"
"	ખાવાપીવા પછી શું ન કરવું ?	૭૪
"	ભોજન કરવાનો તમા	"
૬૭	અધ્યાય ૯ મો : દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીય	"
"	સ્ત વગેરેમાં દ્રવ્ય મુખ્ય છે	૭૪
"	દ્રવ્યનું લક્ષણ	"
"	દ્રવ્યમાં વિવિધ સ્ત લેવાનું કારણ	૭૫

વિષય
રોગ એ દોષનો હોઈ શકે નહિ તેનું કારણ
રસ અને અનુરગ
રસના ગુણો
પાચિત દ્રવ્યના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
આપ્ય દ્રવ્યના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
આગનેય દ્રવ્યના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
વાયવ્ય દ્રવ્યના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
નાબસ દ્રવ્યના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
બધા દ્રવ્ય ઓરધ છે
દ્રવ્યમાં મહાભૂતના વધારેપણાની અસર
વીર્ય વિરે ખારણાદનો મત
વીર્ય વિરે ચરકમુનિનો મત
ગુરુ વગેરે ગુણોને વીર્ય કહેવા ભેદ
રસ વગેરેને પણ વીર્ય કહેવા ભેદ
વીર્યના બીજી રીતે ભેદ
વીર્યના બે પ્રકાર કહેવાનું કારણ
ઉષ્ણ તથા શીતવીર્યનું કર્મ
વિષાકનું લક્ષણ
વિષાકના પ્રકાર
દ્રવ્ય રસ વગેરે વડે શુભાશુભ કર્મ કરે છે
રસ વગેરેમાથી કોની અસર વધારે છે ?
રસ વગેરેનું સ્વાભાવિક બળ
પ્રભાવ એટલે શું ?
પ્રભાવના ઉદાહરણ
દ્રવ્યદ્રવ્ય દ્રવ્ય, રસ વગેરેનું વિશેષ કર્મ
દ્રવ્યભેદનું ઉદાહરણ

અધ્યાય ૧૦ મો : રસભેદીય

કયા મહાભૂતથી કયા રસની ઉત્પત્તિ ?

રસના ભગમુ

મધુર રસ(ગજપણ)નું લક્ષણ
ખાટા રસનું લક્ષણ
ખારા રસનું લક્ષણ
કંવા રસનું લક્ષણ
તીખા રસનું લક્ષણ
નૂરા રસનું લક્ષણ
રસના લક્ષણનો ઉપસાધાર

રસના કાર્ય

મધુર રસનું કાર્ય
ખાટા રસનું કાર્ય
ખારા રસનું કાર્ય

પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૭૫	કંવા રસનું કાર્ય	૮૨
"	તીખા રસનું કાર્ય	"
"	નૂરા રસનું કાર્ય	"
૭૬	રસના ગણ (વર્ગ)	
"	મધુર રસ—ગળ્લો ગણ	૮૨
"	અમ્લરસ—ખાટો ગણ	"
"	લવણ રસ—ખારો ગણ	"
"	તિક્ત રસ—કંવા ગણ	"
"	કટુ રસ—તીખો ગણ	૮૩
"	કષાય રસ—નૂરો ગણ	"
૭૭	કયા રસવાળા દ્રવ્યના શા ગુણ હોય છે	
"	ગળ્લો દ્રવ્યના ગુણ	૮૩
"	ખાટા તથા ખારા દ્રવ્યના ગુણ	"
"	કંવા તથા તીખા દ્રવ્યના ગુણ	"
"	નૂરા દ્રવ્યના ગુણ	"
"	રસનું વીર્ય	"
"	કયા ગુન સ્તિગધ કે લુપ્ત ?	"
૭૮	રસની સ્તિગધતા	"
"	કયા રસ ભારે ?	"
"	કયા રસ હલકા ?	૮૪
"	રસનો સંયોગ	"
૭૯	રસના સંયોગનો પ્રકાર	"
"	ત્રેસક રસોંધનું વિવરણ	૮૫
"	રસની મુશ્કેલી	"
"	અધ્યાય ૧૧ મો : દોષાદિવિજ્ઞાનીય	
"	દોષ, પાનું અને મળ	
૮૦	દોષ, પાનું અને મળ	૮૫
	દોષોના કાર્ય	૮૬
	પાનુંઓના કાર્ય	"
	મળના કાર્ય	"
૮૦	વધેલા વાપુનો કાર્ય	"
"	વધેલા પિત્તના કાર્ય	"
૮૧	વધેલા કફનો કાર્ય	"
"	વધેલા રસનું તથા લોહીનું કાર્ય	૮૭
"	વધેલા માસનું કાર્ય	"
"	વધેલી ચરબીનું કાર્ય	"
"	વધેલા ઘાસકોનું કાર્ય	"
"	વધેલી મળખનું કાર્ય	"
૮૧	વધેલા વીર્યનું કાર્ય	"
"	વધેલા આક્રનું કાર્ય	"
"	વધેલા મૂત્રનું કાર્ય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વધેલા પરસેવાનું કામ	૮૭
વધેલા બીજ મળતાં કામ	"
ઓછા વાયુના લક્ષણ	"
ઓછા પિત્તનાં લક્ષણ	"
ઓછા કફના લક્ષણ	૮૮
ઓછા રસના લક્ષણ	"
ઓછા લોહીના લક્ષણ	"
ઓછા માસના લક્ષણ	"
ઓછા ચરબીના લક્ષણ	"
ઓછા યાકડાના લક્ષણ	"
ઓછા મજાના લક્ષણ	"
ઓછા શીર્ષના લક્ષણ	"
ઓછા આંત્રના લક્ષણ	"
ઓછા મૂત્રના લક્ષણ	"
ઓછા પરસેવાના લક્ષણ	"
બીજ મળેા ઓછા દોષ તેના લક્ષણ	"
દોષ વગેરેની વધ-ધટ્ટુ સામાન્ય લક્ષણ	"
મળના વધારા કરતા ઘટાડે વધારે પીડા કરે છે	૮૯
તેવા દોષોના વધારાઘટાડાથી થતા રોગોના સામાન્ય ઉપચાર	"
રસથી થતા રોગોના ઉપાય	૯૦
લોહી વગેરે ધાતુઓના તથા મળોના વધારાઘટાડાથી થતા રોગોના ખાસ ઉપાય	"
ધાતુઓને વધારવા-ઘટાડવાના ઉપાય	"
શરીરમા બગાડનું કારણ અને તેથી થતા રોગો	૯૧
ઓજસ નાશના મગનાં ગુણ, કાર્ય વગેરે	"
ઓજસ ઘટવાના કારણ, અસર અને વધારવાના ઉપાય	"
ઓજસ વધે તે શુ થાય?	૯૨
દોષો વગેરેના વધારા-ઘટાડાનો ઉપાય	"
રુચિ પ્રમાણે આહાર અને એના અપવાદ.	"
દોષના તથા, વૃદ્ધિ તથા સમતાનું બીજુ લક્ષણ	"
દોષ મમાન રાખવા	૯૩

અધ્યાય ૧૨ મો : દોષલેહીય

વાયુનું સ્થાન	૯૩
પિત્તનું સ્થાન	"
કફનું સ્થાન	"
વાયુના ભેદ	"
પ્રાપ્તવાયુના સ્થાન, કામ વગેરે -	૯૪
ઉત્પન્નવાયુના સ્થાન, કામ વગેરે	"
વ્યાનવાયુનું સ્થાન, કામ વગેરે	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સમાનવાયુનું સ્થાન વગેરે	૯૪
અપાનવાયુનું સ્થાન વગેરે	"
પિત્તના ભેદ-પાચક પિત્ત	"
રજક પિત્ત	"
સાધક પિત્ત	"
આલોચક પિત્ત	૯૫
ભ્રાજક પિત્ત	"
કફના પ્રકાર	"
અવલબક કફ	"
કલેદક કફ	"
ભોધક કફ	"
તર્પક કફ	"
સ્લેષક કફ	"
ઉપસંહાર	"
દોષની વૃદ્ધિ અને શમનના કારણ	"
વાયુની વૃદ્ધિ અને શમનના કારણ	૯૬
પિત્તની વૃદ્ધિ અને શમનના કારણ	"
કફની વૃદ્ધિ અને શમનના કારણ	"
દોષના રાંચવના અર્થ અને લક્ષણ	"
પ્રકોષ અને શમના અર્થ અને લક્ષણ	"
સવચ, પ્રકોષ, પ્રશમની જનુબો	"
સવચની જનુમા પ્રકોષ કેમ નથી થતો?	૯૭
સવચ, પ્રકોષ અને પ્રશમનું મુખ્ય કારણ	"
દોષ વધે છે ધાત્રીવેગે, ઘટે છે ક્રીડીવેગે	"
નિદ્રા રોગોનું કારણ દોષો	૯૮
દોષોના પ્રકોષનું કારણ	"
અસાન્ય વસ્તુ સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંનંધ	"
ઇન્દ્રિય-અર્થના હીન, અતિ અને મિથ્યાભાગ એવેશુ?	"
જનુના હીન, અતિ અને મિથ્યાભાગ	૯૯
કામના હીન, અતિ ને મિથ્યાભાગ	"
કોપેલા દોષ કેટલા અને કયા રાન કરે છે?	"
શાખા વગેરેનાં લનારા રાગ	"
કોષમા થનારા રાગ	"
શરીરના મધ્યમ બાહ્યમા મનસા નન	"
કોપેલા વાયુનાં કામ (અતર)	૧૦૦
કોપેલા પિત્તના કામ (અતર)	"
કોપેલા કફના કામ (અતર)	"
દર રોગે વારંવાર તથાતવાનું નામ	"
ત્રણ પ્રકારના રાગ	૧૦૧
એ ત્રણ પ્રકારના રોગના લક્ષણ	"
ઉપશય ઉપશયો રાગની જન આરંભવાની રીત	"
રોગના ત્રણ પ્રકારના પેા વિભાગ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પરત્રત્ર રોગના બે પેટાવિભાગ	૧૦૧	સામ દોષોનું શોધન કરવા વિશે	૧૦૮
સ્વત્રત્ર રોગ કોને કહેવાય ?	"	વ્યાપી ગયેલા સામ દોષોની ચિકિત્સા	"
પરત્રત્ર રોગ કોને કહેવાય ?	"	કયા સ્થળના દોષોને કયા માર્ગ પાસે છે ?	૧૦૯
દોષના બે પ્રકાર	"	કેવા સામ દોષોને કેમ શરીરમાં ન ચેકવા ?	"
દોષના બે પ્રકારના લક્ષણ	"	સામ દોષ મેળે નીકળે ત્યારે શું કરવું ?	"
મૂળ રોગ અને ઉપદ્રવની ચિકિત્સાનો કેમ	૧૦૨	સામ દોષોના માટે શોધન કરવાનો સમય	"
એવું કારણ	"	તે તે ઋતુઓના સંધિકાળમાં શોધન કરવું	"
રોગ મળ્યાવા માટે શું જાણે તે ચાલે ?	"	માધનો સંશોધનકાળ	"
અનેક રોગો થવાના કારણ	"	સાધારણ કાળ ન હોય ત્યારે સંશોધન	"
ઉપચાર કરતા પહેલાં વિચારવાની બાબતો	"	શી રીતે કરવું ?	૧૧૦
રોગના લક્ષણ પારખવામાં સાવચેતી રાખવી	૧૦૩	દવા લેવાના સમય	"
સાવચેતી રાખવાનું કારણ	"	કયા રોગમાં ક્યારે ઔષધ આપવું ?	"
અવળી સમજણનું પરિણામ	"	અધ્યાય ૧૪ મો : દ્વિવિધોપક્રમણીય	
અવશ્ય આચાર્ય કરે એવી રીતે ઔષધ આપવું	"	બે પ્રકારના ઉપચાર થા માટે ?	૧૧૧
દોષની વૃદ્ધિ અને લાપ		બે પ્રકારના ઉપચાર, એવું લક્ષણ	"
દોષોની વૃદ્ધિના પ્રકાર	૧૦૩	કયા દ્રવ્ય બુદ્ધિ અને કયા દ્રવ્ય લઘન ?	"
દોષોના લાપના પ્રકાર	૧૦૪	સ્નેહન વગેરેના બુદ્ધિલઘનમાં સમાવેશ	"
દોષોના અસામ્ય પ્રકાર	૧૦૫	લઘનના પ્રકાર	"
અધ્યાય ૧૩ મો દોષોપક્રમણીય		શોધનનો અર્થ, શોધન કેટલા ?	"
વાયુનો ઉપાય	૧૦૫	શમન કાને કહેવાય તેના પ્રકાર	"
પિત્તનો ઉપાય	"	બુદ્ધિ પક્ષ શમન હોઈ શકે	"
કફનો ઉપાય	૧૦૬	કોનું કોનું બુદ્ધિ કરવું જોઈએ ?	૧૧૨
ભેગા કોષેલા દોષનો ઉપાય	"	બુદ્ધિના ઉપાય	"
બે દોષ સાથે કોખા લાપ તેના બીજા ઉપાય	"	લઘન કોને કોને કરાવવું ?	"
દોષનો પ્રકાર ક્યારે ને કેવી રીતે મટાડવો ?	"	શોધન અને શમન કોનું કેવી રીતે કરવું ?	"
શુદ્ધ પ્રયોગ કોને કહેવાય ?	૧૦૭	કોની બુદ્ધિ ચિકિત્સા ન કરવી ?	"
દોષો કોષમાંથી શાખા વગેરેમાં કેમ જાય છે ?	"	બુદ્ધિ કરતા પહેલાં શું કરવું ?	"
દોષો શાખા વગેરેમાંથી કોષમાં શી રીતે આવે છે ?	"	બરાબર બુદ્ધિ થઈ શકવાના લક્ષણ	"
કોષ વગેરેમાં ગયેલા દોષો કેમ રોગ કરતા નથી ?	"	બરાબર લઘન થવું હોવાના લક્ષણ	"
દોષો કયા કારણથી કયા રોગ કરે છે ?	"	અતિ બુદ્ધિ અને અતિ લઘનનાં લક્ષણ	૧૧૩
પરસ્પાનનાં ગરેલ દોષની ચિકિત્સા	"	અતિબુદ્ધિ શું કરે છે ?	"
અન્ય સ્થાનમાં ગયેલા બળવાન દોષની ચિકિત્સા	"	અતિ બુદ્ધિનાં લક્ષણ	"
પરસ્પાનમાં ગયેલા દોષની બીજા ચિકિત્સા	"	એનો ઉપાય	"
માન ગયેલા દોષોની ચિકિત્સા	૧૦૮	સ્થૂલતા વગેરેના ઉપચાર	"
તિર્મકસ્થાનમાં ગયેલા દોષની ચિકિત્સા	"	સ્થૂલતા વગેરે મટાડવાનો બીજા ઉપાય	"
સામ અને નિરામ દોષના લક્ષણ	"	અતિલઘનથી થતા રોગ	૧૧૪
સામ એટલે શું ?	"	જઘપણથી દૂબળાપણની ગોષ્ઠતાનું કારણ	"
સામ વિશે બીજા આશયોના મત	"	દુબળા મનુષ્યનું ઔષધ	"
સામ એટલે શું ?	"	મોત દેહની પુષ્ટિ બહુ કરે છે	"
	"	સ્થૂન-કૃશના ઉપચારનું સ્થિતિમાં કથન	૧૧૫

અધ્યાય ૧૫ મો : શોધનાદિ- ગણતર

વમન દ્રવ્યો	૧૧૫
વિરેચન દ્રવ્યો	૧૧૬
નિરૂણ દ્રવ્યો	"
નસ્તના દ્રવ્યો	"
વાયુનાશક ઔષધો	"
પિત્તનાશક ઔષધો	"
કફનાશક ઔષધો	"
શુભ્રનીર ગણ	"
વિદાપાદિ ગણ	"
સારિવાદિ ગણ	૧૧૭
પ્રજકાદિ ગણ	"
પડકારિ ગણ	"
અભ્રનાદિ ગણ	"
પટારાદિ ગણ	"
ગુફુઆદિ ગણ	"
આરગ્વધાદિ ગણ	"
અસનાદિ ગણ	"
વરુણાદિ ગણ	૧૧૮
ઉપકાદિ ગણ	"
વીરતરાદિ ગણ	"
શેષાદિ ગણ	"
અર્કાદિ ગણ	"
સુરપાદિ ગણ	"
મુષકારિ ગણ	૧૧૯
વન્ધકારિ ગણ	"
વન્ધાદિ ગણ	"
પ્રિયગ્વાદિ ગણ	"
અનઘ્રાદિ ગણ	"
મુસ્તાદિ ગણ	"
ન્યગ્રોષાદિ ગણ	"
શેષાદિ ગણ	૧૨૦
શત્રમાદિ ગણ	"
ગમ્મિના ઉપયોગ કરવાની રીત	"
એ ગમ્મિના વિવિધ ઉપયોગ	"

અધ્યાય ૧૬ મો : સ્નેહવિધિ

સ્નેહન અને રાગુ દ્રવ્યોના ગુણ	૧૨૦
ઉત્તમ સ્નેહ	૧૨૧
સ્નેહનું ભારપણ	"
સ્નેહની સંજ્ઞાઓ	"
સ્નેહન કરવા જેવા માણસો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નેહન ન કરવા વોગ્ય માણસો	૧૨૧
ધીથી સ્નેહન કોને હિતકર છે ?	૧૨૨
તેવથી સ્નેહન કોને હિતકર છે ?	"
વસા અને મળ્યા એ સ્નેહ કોને હિતકર છે ?	"
વસા બીજે કયા હિતકર છે ?	"
કાળ પરત્વે સ્નેહનો નિષર્ગ	"
સ્નેહ ક્યારે લેવો ?	"
તેલ બીજે કયે વખતે વાપરવું ?	"
ઘી બીજે કયે વખતે વાપરવું ?	"
કોનું સ્નેહન રાતે કરવું—વાપરવું ?	"
રાત્રિગય સમયે કરવા સ્નેહનથી શું થાય ?	"
સ્નેહનનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો ?	૧૨૩
સ્નેહની વિચારણા (કલ્પના)	"
અચ્છપેય સ્નેહ	"
સ્નેહની રાચ્છપેય કે પના શ્રેષ્ઠતા હોવાનું કાળ	"
સ્નેહના આય	"
સાધન સ્નેહ થીવાના સમય અને માપ	"
શમન સ્નેહ થીવાના સમય અને માપ	૧૨૪
બુદ્ધ સ્નેહના સમય અને માપ	"
બુદ્ધ સ્નેહ કોને હિતકર છે ?	"
સ્નેહનું કાર્ય	"
સ્નેહપાન પછીના ઉપચાર	"
સ્નેહપાનનો વિધિ	"
શમનસ્નેહ પછીનો વિધિ	૧૨૫
સ્નેહપાનની મુલત	"
ભરાબર સિન્ગ્ય, રૂક્ષ, અતિસિન્ગ્યના લગભ	"
નિષર્ગો પાળ્યા વિના પીધેલા સ્નેહથી નુકસાન	"
અતિધિમર સ્નેહપાનથી થતી પીડાની ચિકિત્સા	"
વિઝામનું લગભ	૧૨૬
સ્નેહન પછી સ્વેદન, વશન વગેરે ક્યારે કરવું ?	"
આ રત વગેરે માણસોને સિન્ગ્ય કરવાની રીત	"
ભાગ્ય વગેરેને સિન્ગ્ય કરવાના યોગ	"
લગભ સાથે કાલા સ્નેહના તન્મ્ર ગુણનું કારણ	"
કુષ વોરમાં સ્નેહન માટે શું ન વાપરવું ?	૧૨૭
કુષ વોરમાં શી રીતે સ્નેહન કરવું ?	"
સીમ થયેલાને કેવા સ્નેહ ચાપવા ?	"
સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાનું ફળ	"

અધ્યાય ૧૭ મો : સ્વેદવિધિ

સ્વેદ (દેહ) ના ચાર પ્રકાર	૧૨૭
તાપક્રમ (કોચ) સ્વે નું લગભ	"
ઉપનામસ્વે નું લગભ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પોલીસ બાંધવાના વચ્ચે વગેરે	૧૨૮	ઊલટી અને જુલાબનું માપ શી રીતે કાઢવું ?	૧૩૫
ઉખાસ્તેદ	"	વમન કરાવવાને વિરેચન આપવું	૧૩૬
દ્રવસ્વેદનું લક્ષણ (પરિષેક સ્વેદ)	"	મૂદ્ર કોષ્ટનાં લક્ષણ અને વિરેચન ઔષધ	"
અવગાહ સ્વેદ	"	કૂર કોષ્ટના લક્ષણ અને વિરેચન ઔષધ	"
પરસેવો કાઢવા માટે પરેજ	૧૨૯	દોષ પ્રમાણે જુલાબ	"
ચેક પુષ્કળ, સાધારણ કે થોડો—ક્યારે કરવો ?	"	જુલાબ ન થાય તો શું કરવું ?	"
કયા દોષમાં કેવો ચેક કરવો ?	"	થોડો જુલાબ થાય તો શું કરવું ?	"
દોષના સ્થાનથી ચેકની જાતને નિર્ણય	"	અદૃઢ કોષ્ટવાળાએ ફરી રેચ લેવો	"
કયા અંગો ઉપર ચેક થોડો કરવો ?	"	વિરેચનના અયોગનું લક્ષણ	"
બરાબર ચેક થયાના લક્ષણ પછી શું કરવું ?	"	વિરેચનના સમ્યગ્ યોગનું લક્ષણ	"
વધારે પડતા ચેકથી થતી હાનિ—તેના ઉપાય	"	વિરેચનના અતિયોગનું લક્ષણ	"
સ્વેદન—સ્નાનન રીતિ અને ગુણ અને રસ	"	બરાબર વિરેચન થયા પછીના ઉપચાર	૧૩૭
બરાબર સ્નાનન થયાના લક્ષણ	૧૩૦	વિરેચન આપેલાનું ભાજન	"
સ્નાન સ્નામિતનું લક્ષણ	"	શોધનના દિવસે કોણે ઉપવાસ કરવો ?	"
ચેક ન કરવા જેવા રોગો	"	ઔષધ પચ્યા વિના રહ્યું હોય તેના લક્ષણ	"
કયા રોગોને ચેક કરવો ?	"	શોધનને દિવસે ઉપવાસ કરાવવાનું કારણ	"
અગ્નિવિનાનો ચેક કયા હિતકર છે ?	"	પેષાદિ કમની જરૂર, તે કોને હિતકર નથી ?	"
અગ્નિવિનાનો ચેકના પ્રકાર	"	વમન અને વિરચન ઔષધની અસર ક્યારે ?	૧૩૮
સ્વેદનું મુખ્ય કર્મ	૧૩૧	દુર્બળ વગેરેને કેવું ન કેટલું ઔષધ આપવું ?	"
અધ્યાય ૧૮ મો : વમનવિરેચનવિધિ	"	દુર્બળ માણસના અત્ય દાષની ચિકિત્સા	"
વમન અને વિરચન ક્યારે આપવું ?	૧૩૧	મદાગ્નિવાળાનું અને કૂર કોષ્ટનું શોધન	"
વમન કરાવવા જેવા રોગો	"	કોને જુલાબ શી રીતે કરાવવા ?	"
વમન ન કરાવવા જેવા રોગો	"	શોધન કરતા પહેલાં થોડું સ્નેહન કોને કરવું ?	"
ગભિલી વગેરેએ કયા વિધિએ ન કરવા ?	૧૩૨	વિરેચન કેવું આપવું ?	"
વિરચન રાપવા જેવા રોગો	"	સ્નેહ ન નષ્ટ વારવાર થોડાવા	૧૩૯
વિરાન ન આપવા જેવા રોગો	"	સ્નેહન સ્વેદન અને શોધનના કમની જરૂર	"
વમન કરાવવાનો વિધિ	૧૩૩	સ્નેહ અને સ્વેદ કયા વિના શોધનથી હાનિ	"
ઊલટીનું ઔષધ પીધા પછી શું કરવું ?	"	સંશોધનનું ફળ	"
ઊલટીની શકા થાય તો ઊલટી કરવી	"		
કયા દોષમાં કેવું વમન ઔષધ આપવું ?	૧૩૪	અધ્યાય ૧૯ મો : બસ્તિવિધિ	
કયા સુધી ઊલટીઓ કરવી ?	"	બસ્તિ ક્યારે આપાય ? બસ્તિના પ્રકાર	૧૩૯
જિનને બરાબર ન થાય તો શું કરવું ?	"	કયા રાગમાં નિરૂપબસ્તિ આપવી ?	"
જિનના પાગના લક્ષણ તથા ઉપદ્રવ	"	નિરૂપબસ્તિ કોને ન આપવી ?	"
નમ્બગાનું લક્ષણ	"	અનુવાસનબસ્તિ કોને આપવી	૧૪૦
નમ્બગાનું લક્ષણ	"	અનુવાસનબસ્તિ ન આપવા જેવા રોગો	"
સમ્બાધાથી ઊલટી થયા પછીના ઉપચાર	"	નિરૂપ તથા અનુવાસનબસ્તિનું મત્ર	"
વમન કરેલારે શું ખાવું ?	૧૩૫	નેત્રની લખાઈ	"
પાન કર્મ	"	નેત્રની ખાઈ	૧૪૧
પેશાદિ કમની ફર	"	નળીના ઉપરના છિદ્રનું માપ	"
પ્રધાન, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શુદ્ધિ એટલે શું ?	"	નળીના નીચેના છિદ્રનું માપ	"
વમન વિરચનનો સમ્યગ્સાગ	"	નળીને બે છેડે વાંટીઓ ચડાવવી	"
	"	નેત્ર(નળી)માં મુકવાની રીત	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રાણીના મૂત્રાશયને બદલે શુ વાપરી શકાય ?	૧૪૨
નિરૂઢબસ્તિની માત્રા (માપ)	"
અનુવાસનબસ્તિની માત્રા	"
અનુવાસનનો પૂર્વવિધિ	"
બસ્તિ કેવી રીતે આપવી ?	૧૪૩
બસ્તિ આપ્યા પછીની ક્રિયા	"
સ્નેહ નીકળ્યા પછી શુ કરવું ?	"
સ્નેહ બહાર નીકળવાનો યોગ્ય વખત	"
સ્નેહ પાછો ન જ નીકળે તો ॥ કરવું ?	"
ફરીને અનુવાસન કરવાનો કાળ	"
નિરૂઢબસ્તિ કોને, ક્યારે, કેવી આપવી ?	૧૪૪
નિરૂઢબસ્તિ આપવાની પૂર્વે નેવારી	"
નિરૂઢબસ્તિ માટે દ્રવ્ય કેમ નેવાર કરવું ?	"
દોષ પરત્વે સ્નેહનું પ્રમાણ	"
સ્નેહનો સાધારણ નિયમ	"
સ્નેહમા નાખવાના બીજા દ્રવ્યનું પ્રમાણ	"
બસ્તિનું ઔષધ થી રીતે નેવાર કરવું ?	"
નિરૂઢ આપ્યા પછીનો વિધિ	૧૪૫
ચિરંજીવી મુદત તે પાછો ન નીકળે તો શુ કરવું ?	"
ચોતાની મેળે નિરૂઢ પાછો નીકળે તો	"
નિરૂઢબસ્તિના અયોગ, સમ્યગ્યોગ, અતિયોગના લક્ષણ	"
નિરૂઢબસ્તિ બરાબર લાગ્યા પછીનું ભોજન	"
ભોજન કરવાનું કારણ	"
વાયુરોગીને અનુવાસનબસ્તિ આપવાનો કાળ	"
અનુવાસનના સમયગ્ વગેરે યોગનું લક્ષણ	૧૪૬
અનુવાસનનો સમ્યગ્યોગ થયો ક્યારે કહેવાય ?	"
દોષ પરત્વે અનુવાસનબસ્તિની સમ્યા	"
અનુવાસન બસ્તિવાળાનું ભોજન	"
વાયુમા નિરૂઢબસ્તિના ઔષધ અને સમ્યા	"
પિત્તમા નિરૂઢબસ્તિના ઔષધ અને સમ્યા	"
કફમા નિરૂઢબસ્તિના ઔષધ અને સમ્યા	"
સન્નિપાતમા નિરૂઢબસ્તિ	"
ચોથી બસ્તિ ન આપવાનું કારણ	"
બીજું કારણ	"
આવા ચતુર્થાત્મરમા શુ કરવું ?	૧૪૭
નિરૂઢબસ્તિ કયા સુધી આપ્યા કરવી ?	"
કઈ બસ્તિઓના કમને 'કર્મ' કહેવાય ?	"
કઈ બસ્તિઓના કમને 'કાલ' કહેવાય ?	"
કઈ બસ્તિના કમને 'યોગ' કહેવાય ?	"
એક જ જાતની બસ્તિ ન આપવાનું કારણ	"
બે પ્રકારની બસ્તિની જરૂર	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અનુવાસન અને નિરૂઢબસ્તિ	૧૪૭
વાયુફરની લેવાનું ફળ	૧૪૭
માત્રાબસ્તિ નામની અનુવાસનબસ્તિ	"
માત્રાબસ્તિ કોણે અને ક્યારે લેવી ?	"
ઉત્તરબસ્તિ કોને, કયા રોગમા આપવી ?	૧૪૮
પુરુષની ઉત્તરબસ્તિની નળીનું માપ	"
ઉત્તરબસ્તિની માત્રા	"
પુરુષને ઉત્તરબસ્તિ આપવાની રીત	"
બસ્તિની સમ્યા	"
સ્ત્રીઓને ઉત્તરબસ્તિ	"
સ્ત્રીઓન ઉત્તરબસ્તિની નળીનું માપ	૧૪૯
સ્ત્રીઓન ઉત્તરબસ્તિની માત્રા	"
સ્ત્રીઓન ઉત્તરબસ્તિ આપવાનો વિધિ	"
વમન વિરચન વગેરે શુદ્ધિ વચ્ચેનું જાન	"
ચક્તિનું પ્રયોજન	"
બસ્તિ અર્થી કે આખી વિકિત્તા હોવાનું માન	૧૫૦
ફન ખાલવાનું મહત્ત્વ	"

અધ્યાય ૨૦ મો : નસ્યવિધિ

કયા રોગમા અને શા માટે નસ્યની ૮૮૫ ?	૧૫૦
નસ્યના પ્રકાર	"
વિરચન નસ્ય કયા રોગમા આપાય ?	"
બ્રુહ્મ નસ્ય કયા રોગમા આપાય ?	૧૫૧
શમન નસ્ય કયા રોગમા આપાય ?	"
વિરચન નસ્યના દ્રવ્ય	"
બ્રુહ્મ અને શમન નસ્યની દ્રુત	"
મર્દી, પ્રતિમર્દી વગેરે નસ્યો	"
પ્રધ્માન નસ્યનું યત્ર	"
મર્દી, અવધી અને ચિત્તવિરચન નસ્યનું માપ	"
નસ્ય કોને ન આપવું ?	૧૫૨
નસ્ય કોણે ક્યારે લેવું ?	"
નસ્ય ટેલી મુદત સુધી લેવું ?	૧૫૩
નસ્ય આપવાનો વિધિ	"
નસ્યથી મુચ્છા જાણે તો તેનો ઉપાય	"
વિરચન નસ્ય પછી સ્નેહન નસ્ય આપવું	"
નસ્ય લઈને કયા સુધી સૂઈ રહેવું ?	"
સૂઈ જિંયા પછી પૂમપાનાદિ કરવું	૧૫૪
સ્નેહન નસ્યના સમ્યગ્યોગનું લક્ષણ	"
સ્નેહન નસ્યના હીનયોગનું લક્ષણ	"
સ્નેહન નસ્યના અતિયોગનું લક્ષણ	"
વિરચન નસ્યનો સમ્યગ્યોગ	"
વિરચન નસ્યનો હીન અને અતિયોગ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રતિમર્શ સ્નેહમાત્રા કોને આપવી ?	૧૫૪	સામાન્ય ગડૂષ	૧૫૮
પ્રતિમર્શ ન આપવા યોગ્ય સગી	"	ક્યારે સાના કોગળા ભરવા ?	"
પ્રતિમર્શના પદો કાગ અને માત્રા	"	કોગળા કેવી રીતે ભરવા ?	૧૬૦
પ્રતિમર્શનું ફા	"	કોગળા કયા સુધી ભરવા ?	"
નરય, ધૂમપાન, કવરગ્રહ અને સેધન		ગડૂષ અને કવલ વચ્ચે તફાવત	"
કરવાની ઉમર	૧૫૫	કવલથી મટના રોગ	"
પ્રતિમર્શ સ ૧ સેવવા યોગ્ય શા માટે ?	"	જામ ઉપર લગાડવાનું ઔષધ	"
પ્રતિમર્શમા તેજ શાષ છે	"	મુખાલેપના પ્રકાર	"
મર્શ, પ્રતિમર્શ વગરમા તફાવત	"	ઉષ્ણ અને શીત લેપ	"
આયુર્તેલ	"	લેપનું પ્રમાણ	"
રાજ નરય લેવાના લાભ	૧૫૬	મુખાલેપ કયા સુધી રાખવો ? પછી શું કરવું ?	"
અધ્યાય ૨૧ મો : ધૂમપાનવિધિ		મુખાલેપવાળાની પરજી	૧૬૧
ધૂમપાનની જરૂર	૧૫૬	મુખાલેપ કોને ન કરવા ?	"
ધૂમપાનના પ્રકાર ધૂમપાન ક્યા કરવું ?	"	બરાબર કરવા મુખાલેપના ફાયદા	"
કોને ધૂમપાન ન કરવું ?	"	છ જાનુના જુદાજુદા મુખાલેપના દ્રવ્યો	"
કવળન ક અતિધૂમપાનથી નુકસાન	"	મુખાલેપનું ફળ	"
અતિ ધૂમપાનથી થયેલા નુકસાનના ઉપાય	"	મૂર્ધતેલ-માથ ઘાલવાનું તેલ	"
દરેક પ્રકારના ધૂમપાનના કાગ	"	કયા પ્રકારનું મૂર્ધતેલ ક્યાર વાપરવું ?	"
ધૂમપાન કરવાની નવી	૧૫૭	શિરાબિસ્ત આપવાની રીત	૧૬૨
ધૂમપાનની નીની લાભ	"	શિરાબિસ્તની વધારમા વધાર મુદત	"
ધૂમપાન થી રીતે કરવું ?	"	કાનમા લપા ક તેલ મૂકવું	"
ધૂમપાન પદ્ય માથી ક નાકથી ક્યાર કરવું ?	"	માત્રાનું પ્રમાણ	૧૬૩
મુખથી જ ધૂમ બહાર કાઢવા કાગ	"	મૂર્ધતેલનું ફળ	"
એક દેક કેટલું ધૂમપાન કરવું ?	"	અધ્યાય ૨૩ મો : આશ્વોતનાંજનવિધિ	
લિવનમા કેટલું ધૂમપાન રાત્રી વાદ કરવું ?	"	આશ્વોતનનો ફાયદા	૧૬૩
મૃદુ (સ્નિગ્ધ) ધૂમપાનના દ્રવ્ય	"	કયા દોષમા કયા દોષા મૂકવા ?	"
મધુ (શીમન) ધૂમપાનના દ્રવ્ય	૧૫૮	આશ્વોતન થી રીત કરવું	"
તીષ્ણ (વિગ્રહ) ધૂમપાનના દ્રવ્ય	"	દેવા દોષાથી શું નુકસાન થાય ?	"
ધૂમપાન માલ વા	"	મૂકેલી દવા દોષોને કઈ રીત મગો છે ?	૧૬૪
ધૂમપાનનો બીજો પ્રકાર	"	દવા ક્યારે આપવી ?	"
ધૂમપાનનું ફળ	"	અજનના પ્રકાર	"
અધ્યાય ૨૨ મો : ગંડૂષાદિવિધિ		લેખન અજન	"
ગૂની પ્રકાર	૧૫૯	રાખા અજન	"
કયા પ્રકારનો ગંડૂષા અને આપવા ?	"	પ્રતી ન અજન પ્રત્યજન	"
સ્નિધ ગંડૂષાના રસ	"	અજનશબ્દકા	"
શમન ગંડૂષાના રસ	"	અજનની ત્રણ પ્રકારની બનાવ	"
સોડન ગંડૂષાના રસ	"	જોડો અને મધ્ય કરવા આજવા ?	"
સોષન ગંડૂષાના રસ	"	ચૂદા અજનનું પ્રમાણ	૧૬૫
કોળાના આદ્યમા શું ભેજવવું ?	"	અજન કરવાના માગનો નિયમ	"
દત્તર્થ વેગે વાપરવા યોગ્ય	"	અજનના ત્રણ વિધે બીજાનો મન	"
		પરમનના લેવનું ખટન	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અજાન કોને ન કરવું ?	૧૬૬
ન આજવા જેવું અજાન	"
અજાન કર્યા પછી શું કરવું ?	"
આખ ક્યારે ઘોઈ નાખવી ?	"
પછી આખ કેવી રીતે લૂછવી ?	"
ન ધોવાથી, ન લૂછવાથી નુકસાન	"
ચળ વગેરે થાય તે શું કરવું ?	"

અધ્યાય ૨૪ મો : તર્પણપુટપાકવિધિ

કયા રોગમા અને ક્યારે આખનું તર્પણ કરવું ?	૧૬૭
તર્પણનો વિધિ	"
તર્પણ અનેક ધારણ કરી રાખવાનો કાળ	"
તર્પણ કર્યા પછીનું કર્મ	૧૬૮
તર્પણ કાણે કેટલા દિવસ કરવું ?	"
આખની તૃપ્તિ વગેરેના લક્ષણ	"
તર્પણ કર્યા પછી પુટપાકની જરૂર	"
ત્રણ પ્રકારનો પુટપાક	"
સ્નેહન પુટપાક બનાવવાની રીત	"
લેપન પુટપાક બનાવવાની રીત	"
પ્રસાદન પુટપાકની કલ્પના	"
પુટપાક બનાવવાની રીત	"
પુટપાક કેટલા વખત રાખવો ? —	૧૬૯
પુટપાક કેવા વાપરવો ?	"
પછી ધૂમપાન કરવું	"
પુટપાકના સમયગણ વગેરેના લક્ષણ	"
તર્પણ અને પુટપાક માટે કોણ લાયક નથી ?	"
તર્પણાદિકના પથ્યનો અવધિ રાત્રે શું કરવું ?	"
નસ્ય, અજાન, તર્પણ અને પુટપાકની જરૂર	"

અધ્યાય ૨૫ મો : યજ્ઞવિધિ

મત્ર એટલે શું ?	૧૭૦
તેવાર મત્રો કામમા ન પણ આવે	૧૭૦
સ્વસ્તિકમત્રો, એમનો ઉપયોગ	"
સદચ મત્ર (સાદશી)	"
પડગુલ સદચ (મમાણી)	૧૭૧
મુચુડી નામનું સદચ (સમણી)	"
તાલમત્ર	"
નાડીમત્રો (ભુગળા, ભુગળી),	"
ગામાનું યવ્ય જેવાનું નાડીમત્ર	"
'વારણ' પડડવા માટેનું નાડીમત્ર	"
શરીરમા પેકેલા શ ય જેવાની નાડી	"
શવને મવડવાનું નાડીમત્ર	૧૭૨

વિષય	પૃષ્ઠ
ધરસ માટે નાડીમત્રો	૧૭૨
ચમીમત્ર	"
ભગદરમત્ર	"
નાકમાના રોગ માટે નાડીમત્ર	"
અગુનિત્રાણમત્ર	"
યોનિવિવેક્ષણમત્ર	"
આડીમત્રોને ધોવા વગેરે માટેના મત્ર	૧૭૩

જળ ધરમા જળ કાઢવાની નળી	"
ધૂમપાન વગેરેના મત્ર	"
યુગ, યોગદુ (ફમડી)	"
અલાબુ, નુમડી (જ કપિગ ગલાસ)	"
ઘટી, કસંતી, કુલડી	"
શલાકા—ત્રી (અ પ્રોબ)	"
બે એપલ્સી (ગડુપદમુખ) શલાકા	"
શલ્કલારિડી શલાકા	૧૭૪
શકુમત્ર (અકડા)	"
લ્ખૂલન શકુ	"
ચાલન શકુ	"
આહરણ શકુ	"
ગર્ભશકુ	"
સર્પકુશી મત્ર	"
શરપુષ્પમુખ મત્ર	"
પ્રમાજની શલાકા	"
કર્ણશીધન મત્ર	"
ડમ દેવાના ડુબાણ, કાર મૂકવાની સળીઓ	"
અત્રવૃદ્ધિમા વાપરવાની શલાકા	૧૭૫
નાસારા વગેરે ડામવાની શલાકા	"
કાર અને અપેષ મૂકવાની સળીઓ	"
મેઢુશુદિ વગેરે માટેના મત્ર	"
અનુમત્રો	"
મત્રોથી થતા કામ	"
કંકમુખ મત્ર મુખ્ય લેવાનાં કારણ	"

અધ્યાય ૨૬ મો : શસ્ત્રવિધિ

શસ્ત્રોના પ્રકાર, સાખ્યા અને આકાર	૧૭૬
શસ્ત્રોના નામ	"
મડવાય શસ્ત્ર	"
વૃદ્ધિમત્ર (=અસી)	"
ઉત્પલશસ્ત્ર, અધર્ધશસ્ત્ર શસ્ત્ર	"
સર્પમુખ શસ્ત્ર	"
ગડુપદમુખ એપલ્સી	૧૭૭
મૂલિમુખ શલાકા (ભેદની શલાકા)	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વેતસપત્ર	૧૭૭
શરાસિમુખ અને ત્રિકૂર્ચક	"
કુચમુખ અને આટામુખ	"
અંતમુર્ખ શસ્ત્ર	"
બ્રીહિમુખ શસ્ત્ર	"
કુદારી	"
તામ્રી થલાકા	"
અંગુલિશસ્ત્ર	"
બરિશ	"
કરવન (આરી)	૧૭૮
કર્નવી (કાતર)	"
નખશસ્ત્ર (નરેન્દ્રી)	"
દત્તલેખન શસ્ત્ર	"
સોલ	"
કૂચ (સોપોનો કૂચો)	"
ખજ	"
કાનનું બૂટવીંધણું	"
આરા (આર)	૧૭૯
કળીંધિનનો	"
અનુશસ્ત્રો	"
શસ્ત્રનો કામ	"
શસ્ત્ર કેવું ન થોવું જોઈએ?	"
શસ્ત્રો બાંધવાની રીત	"
શસ્ત્રોની કોષની (પાકીટ)	"
જાળો	૧૮૦
ઝેરી જાળો ન મૂકવી	"
ઝેરી જાળોનું નુકસાન ઉપાય	"
સારી જાળો	"
‘સતપતા’ જાળો ન વાપરવી	"
જાળો થી રીતે મૂકવી?	"
જાળો બગેવું લોહી જ પહેનું કમ ચૂસે છે?	"
જાળો મૂકવાથી મૃતના રોગ	"
જાળો ક્યારે ઉપાડી લેવી?	૧૮૧
ઉપાડી લીધા પછી શું કરવું?	"
એકવાર મૂકેલી જાળો ફરી ક્યારે મૂકવી?	"
જાળોને બરાબર વખત વખાનો લગત	"
વધારે પડતું વખત વખાનો લગત	"
જોઈએ તેટલું વખત ન થવું યોગ્ય તેનું લગત	"
જાળોને કેવી રીતે રાખવી? કાળ	"
જાળો વગરે (કરડે) છતાં લોહી ન નીકળે તો?	"
જાળો મૂકવાનું ફત્ત	"
કુલરો, નુખરી, ફપી અને ફત્ત ખોલવાનો ઉપયોગ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અલાબુ વગેરે ત્રાત્ર કયાં ચોળવા?	૧૮૧
કેવું લોહી કઈ કિયાથી કાઢવું? થી રીતે	"
ઉજરડા કરવા?	૧૮૨
લોહી કાઢવા પછી અતિશય દડા ઉપચારથી	"
થનું નુકસાન ઉપાય	"
અધ્યાય ૨૭ મો : સિરાવ્યધવિધિ	
શુદ્ધ લોહીનાં લક્ષણ અને કામ	૧૮૨
શુદ્ધ લોહી બગડવાના કારણ	"
લોહી બગડવાથી કયા રોગ થાય છે?	૧૮૩
કયા રોગમાં ફક્ત ખોલવી?	"
ફક્ત ક્યારે ન ખોલવી?	"
કયા રોગમાં કઈ ફક્ત ખોલવી?	"
કલવી ચિરા ન દેખાય તો શું કરવું?	૧૮૪
મો સિવાવની ગણથી ઉપરના ભાગની ચિરા	"
ખોલવાના વિધિ	"
નાક પાસેની ચિરા વીંધવાની રીત	૧૮૫
જીભ નીચેની ચિરા ખોલવાની રીત	"
ઝેકની ચિરા વીંધવાની રીત	"
ભુજની ચિરા ખોલવાની રીત	"
ઉપરની ચિરા ખોલવાની રીત	"
પડખાની ચિરાનો વેધ	"
મૂત્રોદ્વિગ્નની ચિરાનો વેધ	"
જઘાની ચિરાનો વેધ	"
પગની ચિરાનો વેધ	૧૮૬
કેટલું ઊંટું વીંધવું?	"
બરાબર વીંધવાનું લગત	"
ચિરાવેધના અગમ્યગ્યોગનું લગત	"
લોહી ન નીકળવાનાં કારણો	"
લોહી બરાબર ન નીકળે તો શું કરવું?	"
લોહી બરાબર નીકળ્યું હોય તો શું કરવું?	"
શુદ્ધ લોહી કેટલું વધી જાય?	"
ફત્ત ખોલવા દરમિયાને મુશ્કેલી આવે તો?	૧૮૭
કયા દોષથી બગેવું લોહી કેવું હોય?	"
વધારવા વધારે કેટલું લોહી મારવું?	"
લોહી વધારે પડતું વધી જાય તો શું કરવું?	"
ફત્ત ખોલેને લોહી મારવા પછી શું કરવું?	"
લોહી મારવા છતાં અશુદ્ધ લોહી રહે જાય તો?	"
અશુદ્ધ લોહી થી રીતે મારવું કે શુદ્ધ કરવું?	"
લોહી નીકળવું બંધ ન થાય તો શું કરવું?	૧૮૮
સ્તનભંજિકા	"
આંત્રિકા ની પહેલ કયા નુષ્ટી પાગલી?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
લોહી કઢાવ્યા પછીનાં પથ્થ આહાર-વિહાર	૧૮૮
થુલ લોહીવાળાનાં લક્ષણ	...

અધ્યાય ૨૮ મો : શલ્યાહરણવિધિ

શલ્યની પાંચ ગતિ	...	૧૮૮
શરીરમાં શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ	...	૧૮૯
ચામડીમાં શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ	...	"
માંસમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
માંસપેશીમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
સ્નાયુમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
શિરામાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
સોતોમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
ધમનીમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
હાડકાના સાંધામાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
હાડકામાં ચેટિયું શલ્ય	...	"
સંધિમાં ચેટિયું શલ્ય	...	"
કોઠામાં લાગેલું શલ્ય	...	"
મર્મમાં લાગેલું શલ્ય	...	૧૯૦
શલ્ય કયાં છે તે સ્વાદ ઉપરથી પારખવાની રીત	...	"
શલ્યનું શેઠનું કયારે થાય ?	...	"
શલ્ય ફરી કયારે ઊભળે છે ?	...	"
શલ્ય નીકળ્યા વિના ઘા આપવાનાં લક્ષણ	...	"
શલ્ય કયાં છે તે જાણવાની સામાન્ય રીત	...	૧૮૧
શલ્યનો આકાર ઓળખવાની રીત	...	"
શલ્ય બહાર કાઢવાના ઉપાય	...	"
કપું શલ્ય હચમચાવવું નહિ ?	...	"
કપું શલ્ય કાઢવું નહિ ?	...	"
કેવું શલ્ય કયા ધંત્રથી કાઢવું ?	...	"
ધંત્રથી ન ખેંચાય એવું શલ્ય કેમ કાઢવું ?	...	૧૮૨
શલ્ય ઉપર સોજે ફરી વળેલા હોત તો ?	...	૧૮૩
ઉનુંડિત શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
કડીવાળાં શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
કડી વિનાનું શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
પકવાદળમાંનું શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
વિષ, પાવણ આદિરૂપ શલ્ય	...	"
ગજામાંનું શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
માછલીને કાઢી ગજામાંથી છોડી રીત કાઢવે ?	...	"
વાજનું ગુંચળું ગજામાંથી છોડી રીત કાઢવું ?	...	"
મોં અને નાકમાં રહેલું શલ્ય કાઢવાની રીત	...	૧૮૪
આંખ વજેરેમાં પડેલાં મૂંઝમ શલ્ય	...	"
પાંખીરૂપ શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
મનમાં ભરાયેલું પાંખી કાઢવાની રીત	...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કાનમાં જીપડું ભરાઈ ગયું હોય તો ...	૧૮૪
કયાં શલ્ય ઓઝળી જાય છે? ...	”
ન ઓઝળે એવાં શલ્ય ...	”
માંસમાં પહેલા શલ્યની કિયા - ...	”
ઉપસંહાર ...	”

અધ્યાય ૨૯ મો : શસ્ત્રકર્મવિધિ

પ્રભુ શી રીતે થાય છે ?	...	૧૮૫
સામ (કાચા) સોજનાં લક્ષણ	...	"
પચ્ચમન (પાકવા માંડેલા) સોજનાં લક્ષણ	...	"
સોજે પાકવાનાં લક્ષણ	...	"
પાકવાનાં કારણ	...	"
બહુ પાકી ગયાનાં લક્ષણ	...	"
રક્તપાકનાં લક્ષણ	...	૧૮૬
દારણ અને પાટન કયારે કરવું ?	...	"
કાચા સોજનું દારણ કે પાટન કરવાથી નુકસાન	...	"
પાકેલા સોજને ન કાપવાથી નુકસાન	...	"
નસ્તર મુકતા પહેલાં શું કરવું ?	...	"
ભાવનું જોવાનું અને દારૂ કોને ન આપવું ?	...	"
નસ્તર મુકવાનો વિધિ	...	"
કયા સ્થાનમાં અને કેવળે કાપ મુકવે ?	...	૧૮૭
નસ્તર મુકવાનું કેવળ જોઈએ ?	...	"
આડે કાપ કયાં મુકવે ?	...	"
નસ્તર મુકી રહ્યા પછી શું કરવું ?	...	"
પ્રભુમાં પાટા વજેરે કેવા જોઈએ ?	...	૧૮૮
માથે કઈ વનસ્પતિ ચાખવી ?	...	"
પ્રભુવાળાનું પથ્થ	...	"
દહાડે ઊંઘવાથી પ્રભુમાં નુકસાન	...	"
મેયુનની ખાસ મનાઈ	...	"
પ્રભુમાં પથ્થ આહાર	...	"
અજીર્ણથી પ્રભુમાં નુકસાન	...	"
પ્રભુમાં અપખ	...	"
અમુક દારૂથી થતું ખાસ નુકસાન	...	૧૮૯
પ્રભુની સંપાત્ર	...	"
પ્રભુ પીવા વજેરેનું કામ ફરી કયારે કરવું ?	...	"
વાટ અને કચ્છ કેવાં હોવાં જોઈએ; એનું કારણ	...	"
વાટ ભરવાના ફાવડ	...	"
કાચુંપાકું કયાવાળા ખાસ ઉપચાર	...	"
કયા પ્રભુને ટેપા (ટાંક) મારવા ?	...	"
કયા પ્રભુને ટેપા ન મારવા ?	...	૨૦૦
હા સીંચી લેતાં પળેપાં શું કરવું ?	...	"
ટાંક માર્યા પછી શું કરવું ?	...	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
બ્રહ્મની કિનાર સુકાતાં કેમ સીવવું ?	૨૦૦	ભારથી બરાબર બળેલાના લક્ષણ	૨૦૬
કયા પ્રસંગે શાના પાટા વાપરવા ?	"	ભારથી બરાબર રીતે બળેલાના લક્ષણ	૨૦૭
પાટાના પંદર આકાર અને સ્થાન	"	બરાબર રીતે બળેલી જગ્યાએ શું કરવું ?	"
દોષ પ્રમાણે કયા ભાગમાં કેવી રીતે પાટો	"	વધારે પડતું બળ્યાના લક્ષણ	"
બાધવો ને છોડવો ?	૨૦૧	ગુદામાં વધારે પડતું બળે તે શું થાય ?	"
પાટો ન બાધવાથી નુકસાન	૨૦૨	નાકમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તે શું થાય ?	"
પાટો બાધવાના ફાયદા	"	કાન વગેરેમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તે ?	"
કયા વસ્તુને પાટો ન બાધવો ?	"	ભારથી વધારે પડતું બળ્યું હોય તે ?	"
ધાર્માં છવાત કેવી રીતે પટે ને કાઢવાનો ઉપાય	૨૦૩	ભાર ક્યારે મારે અને મટી ?	"
દોષવાળા વસ્તુને ઝટ ઝડવવાથી નુકસાન	"	ગ્રમ દેવાની કિંયા ભાગથી નારી કેમ ?	"
રુગમા પછી પણ છ સાત માસની પરજ	"	ગ્રમ પલા દેવાય ?	"
ન કહેલી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું ?	"	કયા રાગમાં શાનાથી ગ્રમ દેવાય ? ચામડી બ	"
અધ્યાય ૩૦ મો : ક્ષારાગ્નિકર્મવિધિ		બળે પોવા ગ્રમ ક્યારે દેવો ?	૨૦૮
શ્વશ્રી-અનુશસ્ત્રોમાં ભારની શેષતાનું કારણ	૨૦૩	માત બળે એવો ગ્રમ ક્યારે શાથી દેવો ?	"
કયા રોગમાં ભાર પીવા ?	૨૦૪	ચિરા વગેરે બળે એવો ગ્રમ કયા રાગમાં દેવો ?	"
કયા રોગમાં ભારનો લેખ કરવો ?	"	ગ્રમ કાને ન દેવો ?	"
કયા રોગમાં ભાર પીવામાં કે લેખમાં ન વાપરવો ?	"	ગ્રમ દીધા પછી શું કરવું ?	"
મધ્યમ ભાર	"	બરાબર ગ્રમ દેવાનો યોગ્યતાનું લક્ષણ	"
મૃદુ ભાર અને તીવ્ર ભાર	૨૦૫	દુર્દૃશ્ય અને અનિદૃશ્યના લક્ષણ	"
કયા ભારનો કયા રોગમાં ઉપયોગ કરવો ?	"	પ્રમાદગ્રમનાં પ્રકાર અને લક્ષણ	"
ભારના ગુણ	"	નુશ્કાગ્રમનાં લક્ષણ	"
ભારના પ્રયોગનો વિધિ	૨૦૬	નુશ્કાગ્રમના લક્ષણ	"
ભારના રોગમાં સો માત્રા પીધી શું કરવું ?	"	અનિદૃશ્યના લક્ષણ	૨૦૮
વર્તમાન અને નાના અર્જુનમાં શું કરવું ?	"	નુશ્કાગ્રમના ઉપાય	"
નાકના અર્જુનમાં ખાન કિયા	"	દુર્દૃશ્યના ઉપાય	"
કાનના મતમાં શું કરવું ?	"	સમગ્ર ગ્રમ સ્થાનમાં શું કરવું	"
કાલો તમચ વીળ્યા પછી શું કરવું ?	"	અનિદૃશ્યના ઉપાય	"
ન ખાતે પડે તે શું કરવું ?	"	સ્નેહ ગ્રમના ઉપાય	"
		સુગ્રમના ગ્રમગ્રમ શા માટે ?	"

શારીરસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : ગર્ભાવકાન્તિગાત્રીર

ગર્ભ રોગે શું ?	૨૧૦	ગર્ભ ન રોગના મન્યા	૨૧૧
ગર્ભ થી રોગ વધે છે ?	"	વીર્ય અને આર્તવ બોજાખવાની નેન	"
છત્ર ગર્ભાવકાન્તિ ગર્ભ દેખાતા નથી તેવું શું ?	"	બાલે ગર્ભ નુષા ચાના ઉપાય	૨૧૨
છત્ર ૨ નેક ૩ કેમ થાય કહે છે ?	"	બાલે ગર્ભ આર્તવના ઉપાય	"
પર ૧, ૨ અને નાનું કહે છે એ થી રોગ થાય ?	૨૧૧	નાન ગર્ભ - ૧ શરૂ એવા મુદ્દ વીર્યના લક્ષણ	"
એક ન ૨ થયા બાદ કેમ લક્ષ્ય છે ?	"	નાન ગર્ભ - ૨ શરૂ એવા મુદ્દ આર્તવનાં લક્ષણ	"
કેકે ૩ ના અને આગળનું મન્યા	"	ગર્ભ નેના પાંચ સ્ત્રીપુત્ર ૧ કયા રોગ ને દેખે ?	"
રોગે આગળ ક્યારે કેટલા વિવેક થાય નુષા બદલે ?	"	પુત્રે ખાન શું કરવું ?	૨૧૩
તમચ પુત્ર બરાબર ચાના માંડે	"	શ્રીને ખાન શું કરવું ?	"
		ગર્ભ પાત્ર ક્યારે ચાના ચાના લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રજ્ઞની કિનાર સુકાતા કેમ સીવવું ?	૨૦૦
કયા પ્રસંગે શાના પાટો વાપરવા ?	"
પાટાના પંદર આકાર અને સ્થાન	"
ટોપ પ્રમાણે કયા ભાગમાં કેવી રીતે પાટો બાધવો ?	૨૦૧
પાટો ન બાધવાથી નુકસાન	૨૦૨
પાટો બાધવાના કાયદો	"
કયા પ્રજ્ઞને પાટો ન બાધવો ?	"
ધાર્મી જીવત કેવી રીતે પડે તે કાઢવાનો ઉપાય	૨૦૩
ટોપવાળા પ્રજ્ઞને ૪૮ ૨૪૪વાથી નુકસાન	"
રૂઝવા પછી પણ છ સાત માસની પરેશ	"
ન કહેલી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું ?	"
અધ્યાય ૩૦ મો : ક્ષારાગ્નિકર્મવિધિ	
શસ્ત્રો-અનુચ્છોમાં સાગની કોઈનાનું કારણ	૨૦૩
કયા રોગોમાં ક્ષાર પીવો ?	૨૦૪
કયા રોગોમાં ક્ષારનો લેપ કરવો ?	"
કયા રોગોમાં ક્ષાર પીવામાં કે લેપમાં ન વાપરવો ?	"
મધ્યમ ક્ષાર	"
મૃદુ ક્ષાર અને તીવ્ર ક્ષાર	૨૦૫
કયા કારણે કયા રોગમાં ઉપયોગ કરવો ?	"
ક્ષારના ગુણ	"
ક્ષારના પ્રયોગનો વિધિ	૨૦૬
અન્યના રોગમાં સૌ માત્રા સુધી શું કરવું ?	"
વનગિરિ અને નાકના અર્જુનમાં શું કરવું ?	"
નાકના અર્જુન માં ખામ ક્રિયા	"
કાનના માર્ગમાં શું કરવું ?	"
કોરો સમય લોભા પછી શું કરવું ?	"
ન ખરી પડે તે શું કરવું ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ક્ષારથી બરાબર બળેલાના લક્ષણ	૨૦૬
ક્ષારથી બરાબર રીતે બળેલાના લક્ષણ	૨૦૭
બરાબર રીતે બળેલી જગ્યાએ શું કરવું ?	"
વધારે પડતું બળવાના લક્ષણ	"
ગુદામાં વધારે પડતું બળે તે શું થાય ?	"
નાકમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તે શું થાય ?	"
કાન વગેરેમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તે ?	"
ક્ષારથી વધારે પડતું બળ્યું હોય તે ?	"
ક્ષાર ક્યારે માટે અને મટાડે ?	"
અમ દેવાની ક્રિયા ક્ષારથી ગારી કેમ ?	"
અમ ડવા દેવા ?	"
કયા રોગમાં શાનાથી અમ દેવા ? કામડી જ બળે હોવા અમ ક્યારે દેવો ?	૨૦૮
મસ બળે એવો અમ ક્યારે શાથી દેવો ?	"
શિરા વગેરે બળે એવો અમ કયા રોગમાં દેવો ?	"
અમ કાને ન દેવા ?	"
અમ દીધા પછી શું કરવું ?	"
બરાબર અમ દેવાથી હોવાનું લક્ષણ	"
દુર્દૃઘ અને અતિદૃઘનાં લક્ષણ	"
પ્રમાદદૃઘનાં પ્રકાર અને લક્ષણ	"
નુરુદ્ધાંધના લક્ષણ	"
દુર્દૃઘના લક્ષણ	"
અતિદૃઘના લક્ષણ	૨૦૯
નુરુદ્ધાંધના ઉપાય	"
દુર્દૃઘના ઉપાય	"
નમ્બાંધ અસ્થાનમાં શું કરવું ?	"
અતિ અસ્થાન ઉપાય	"
સ્નેહાંધના ઉપાય	"
સૂત્રસ્થાન અસ્થાન થા માટે ?	"

શારીરસ્થાન

અધ્યાય ૧ હો : ગર્ભવિકાન્તિગારીર	
ગર્ભ રહેતો શું ?	૨૧૦
ગર્ભ થી રીત વધે છે ?	"
છત્ર ગર્ભાશયમાં જાતો દેખાતા નથી તેનું શું ?	"
છત્ર અને ૩૨ કેમ ધારણ કરી શકે ?	"
પૂરવ, સી અને નપુન્ક જે લે છે તેની માય ?	૨૧૧
અડન ૧ ધમા બે ગમ કેમ જામે છે ?	"
કરો જન અને આકારનું માત્ર	"
સોન અક્ષર ૩૧૨, કેટલા વિવે, કયા નુષી જાય ?	"
સર્વ ૫૧ અને ૧૦૫ મળે	"

ગર્ભ ન રહેવાના કારણ	૨૧૧
વીર્ય અને આર્તવ જોડાવાનો રીત	"
અર્તવ વીર્ય નુષાવાના ઉપાય	૨૧૨
અર્તવ આર્તવના ઉપાય	"
નાલ ગર્ભ ની ક્રમે એવા મુદ્ધ વીર્યના લક્ષણ	"
નાલ ગર્ભ ની ક્રમે એવા મુદ્ધ આનવના લક્ષણ	"
ગર્ભ ના ૧૦૫ સ્ત્રીપુરુષ કયા વારા દિવસે ?	"
પુરુષ આન શું કરવું ?	૨૧૩
સ્ત્રી આન શું કરવું ?	"
ગર્ભ ધાતુ કયાને થાવ જોના લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
જનુકાળ વિના ગર્ભ ન રહેવાનું કામ	૨૧૩
અટકાવના ત્રણ દિવસ સ્ત્રીએ કેવી રીતે રહેવું ?	"
અટકાવના ચોથે દિવસે શું કરવું ?	"
જનુકાળના દિવસો • છેકરો કે	"
છેકરી આવતરવાનો નિયમ	"
ઈચ્છા પ્રમાણેનું બાળક આવતરે સ્ત્રીની રીત	"
ખાટલામાં ભગવાનો મંત્ર	૨૧૪
તરત ગર્ભ રહી લાવાના લક્ષણ	"
પહેલા મહિનામાં ગર્ભની અવસ્થા	"
છેકરો આવતરે એવા પ્રયોગ	૨૧૫
ગર્ભ ઉદરમાં ટની રહે તે માટે કળાનો ઉપાય	"
ગભિણીએ શું શું ન કરવું ?	"
ગભિણીના આકાંક્ષાની ગર્ભ ઉપર અસર	૨૧૬
ગભિણી માફી પડે તે કેવી દવા આપવી ?	"
બીજા મહિનાનો ગર્ભ	"
વ્યક્ત ગર્ભના લક્ષણ	"
ગભિણીના અભાવાની અવગણના કેમ ન કરવી ?	"
ત્રીજા મહિનામાં શું શું વ્યક્ત થાય ?	"
ગર્ભને પોષણ શી રીતે મળે છે ?	"
ચોથા અને પાંચમા મહિનામાં ગર્ભના વિકાસ	૨૧૭
છઠ્ઠા મહિનામાં ગર્ભના વિકાસ .	"
સાતમે મહિને	"
સાતમે મહિને ઉપદ્રવો બેનું કામ	"
ઉપદ્રવોના ઉપાય	"
આઠમે મહિને	"
પ્રતવનો સમય	૨૧૮
વગમ પછી શું થાય ?	"
નવમે મહિને શું મળે ?	"
શું અવગણ તે જાવવાના લક્ષણો	"
સુવારડાના સ્વપ્નમાં કળાને જુવું ?	"
પ્રસવ થવાની તૈયારી નેના નેના લક્ષણ	૨૧૯
પ્રસવકાળ પાને આવે ત્યાં શું કરવું ?	"
ગર્ભ ન નીકળે કે ન પડે તો શું કરવું ?	"
ઓ ન પડે તો બીજી શું કરવું ?	૨૨૦
ગર્ભ રહે તે સ્ત્રીની રજા પછી શું કરવું ?	"
મધ્યમ રોગમાં શું કરવું ?	"
બાળક આવતર કે તરત ન આવતરે શું કરવું ?	"
સુવારડાનો નિર્ધાર	"
સુવારડાના સાચાંબ ઉત્તરાર કરવા	૨૨૧
અધ્યાય ૨ નો : ગર્ભવ્યાપચ્છાદીર	
ગભિણીને અનંત દેખા કે જુર અનંત નો ?	૨૨૨
કુષ્માંડોરમાં નબળો કુષ્માંડોર થવાની રીત	૨૨૩

[illegible]

વિષય

સોતો બગડવાનું કારણ	પૃષ્ઠ
સોત બગડ્યું હોવાનું લક્ષણ	૨૩૩
સોતો વીધાય તો શું શું થાય ?	"
અન્નને કોણ પચાવે છે ?	"
ગ્રાહણી	"
ગ્રાહણી શાથી બગડે ?	"
અન્ન પચવાથી શું થાય ?	૨૩૪
પહેલો પાચનક્રિયા	"
બીજો પાચનક્રિયા	"
ચોથા પાચનક્રિયા	"
ગળો-પેશાબ થી રીત બને છે ?	"
ત્રીજો પાચનક્રિયા	૨૩૫
પાનુઓ થી રીત બને છે ?	"
પાનુઓના મગ	"
પાનુઓના સાર થી રીત બને છે ?	"
આહારમાંથી લોપ કંઠે વખતે બને ?	૨૩૬
૨૧ શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે ?	"
રાગ અમુક ભાગમાં જ કેમ થાય છે ?	"
દોષો શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે ?	"
જ્વરાગ્નિનું રક્ષણ કરવાનું કારણ	"
સમ, વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મ અગ્નિ	"
રાગ પ્રકારના અગ્નિનાં કાર્ય	૨૩૭
શરીરનું ત્રણ પ્રકારનું બગ	"
ત્રણ પ્રકારના દેશ	"
શરીરમાં મળ્મળ વગેરેનું માપ	"
તાન પ્રકૃતિઓ થા કારણથી બધાય છે ?	૨૩૮
વાયુ સૌથી બગવાન દોષ હોવાના કારણો	"
વાયુપ્રકૃતિવાળાના લક્ષણો	"
પિત્તપ્રકૃતિવાળાના લક્ષણો	"
કફપ્રકૃતિવાળાના લક્ષણો	૨૩૯
મે દોષ કે ત્રણ દાખની પ્રકૃતિવાળાના લક્ષણો	૨૪૦
તાત્ત્વિક, રાગસ અને તામસ વગેરે પ્રકૃતિ	"
બાલ્યમ પુવાની અને ઘડપણની વ્યાખ્યા	"
કેનું શરીર સુખ-આયુષ્ય માટે શાગ્ય છે ?	"
સા ! અવશવાના લક્ષણ	"
શુભ મન કયું હોય ?	"
શુભ શરીર કેને કહવાય ?	૨૪૧
શરીરના બજનું પ્રમાણ થા ઉપરથી જાણવું ?	"
તાત્ત્વિક વગર પ્રકૃતિવાળાનું સુખદુઃખ	"
અનુભવ	"
પુષ્ટ અને આયુષ્યને વધારવાય જણ	૨૪૨

અધ્યાય ૪ થો : મર્મવિભાગ

શરીરમાં કુલ મર્મ	૨૪૨
કયા અંગમાં કેટલાં મર્મ ?	"
પગના અંગિયાર મર્મ	"
હાથના અંગિયાર મર્મ	૨૪૩
કોઠાનાં ત્રણ મર્મ	"
છાતીના નવ મર્મ	"
પીઠમાં ચૌદ મર્મ	૨૪૪
ગળાની હાસડીથી ઉપરના ૩૭ મર્મ	૨૪૫
કયું મર્મ છમાલી કયા પ્રકારનું છે ?	૨૪૬
છ પ્રકારના મર્મ વીધાયાના લક્ષણ અને પરિણામ	૨૪૭
કયા મર્મ કટલા વખતમાં મારી નાખે છે ?	૨૪૮
મર્મોમાં માપ	"
મર્મ પર વાગે તેના ઉપાય	૨૪૯
મર્મ ઉપર સાર વગેરે ક્રિયા ન કરવાનું કારણ	"
મર્મ ઉપર રહેલા રોગ શું કરે ?	"
અધ્યાય ૫ મો : વિકૃતિવિજ્ઞાનીયશાસ્ત્રીક	
રિષ્ટ પારખવામાં ગૃહ્યત	૨૫૦
અસ્થાથી રિષ્ટનું લક્ષણ	"
(સ્થાથી) રિષ્ટનું લક્ષણ	"
કાલપ્રેરિત માતૃસોના લક્ષણ-રૂપમાં વિકાર	"
ઉદ્ભવોમાં વિકાર	"
સ્વરવિકૃતિ	૨૫૩
છાયાનું રિષ્ટ	"
છાયા અને પ્રતિચ્છાયા	૨૫૪
પ્રતિચ્છાયાનું રિષ્ટ	"
કયા મહાભૂતની છાયા કેવી હોય ?	"
છાયાઓનું ફળ	"
પ્રભા	"
છાયા અને પ્રભા વચ્ચે તફાવત	"
તાવના રિષ્ટ	"
સ્કંતપિત્તનાં રિષ્ટ	૨૫૬
ઉત્તર અને દમનું રિષ્ટ	"
શ્વપાગનું રિષ્ટ	૨૫૭
શિરોઓના રોગનું રિષ્ટ	"
તંત્રના યજનું રિષ્ટ	"
મંદાસ્થનું રિષ્ટ	"
બેનનું રિષ્ટ	"
અતિશયનું રિષ્ટ	"
પથરીનું રિષ્ટ	૨૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય ૬ કો : દૂતાદિવિજ્ઞાનીય	પૃષ્ઠ
મેહરાગનું રિટ	૨૫૮	વિષય	૫૪
પિટિકાનું રિટ	"	દૂતનાં ચુકન	૨૬૨
ગોળાનું રિટ	"	વૈદ્યને પોતાને ચુકન-આપચુકન	૨૬૩
ઉચ્ચરોગનું રિટ	"	રસ્તામા કે દરતીના ઘઘ્મા પેસતા વૈદ્યને ચુકન	૨૬૪
પાપુરોગનું રિટ	"	સ્વખાના ચુકન	૨૬૫
સોજનું રિટ	"	ભયકર સ્વખોનું કારણ	૨૬૬
સ્તવનું રિટ	૨૫૯	સાત જાતના સ્વખ	૨૬૭
કુચનું રિટ	"	કયા સ્વખ કૃતિ નથી?	"
વાયુનું રિટ	"	કયું સ્વખ કયાર અને કયું કૃતિ?	"
(પતનું રિટ)	"	અશુભ સ્વખનો ઉતાર	"
બધા રોગનું રિટ	"	સ્વખનું કૃષ્ણ કયાર બ પાઈ બધું	"
બળિયાનું રિટ	૨૬૦	સૌમ્ય સ્વખો	"
વિસ્ફોટનું રિટ	"	આચર્ય એટલે શું	૨૬૮
વિધુષ્ટ નામના સંદોષરૂપનું રિટ	"	અને શારીરસ્થાન કહવાનું કારણ	"
વ્રણનું રિટ	"		
ભગદરનું રિટ	"		

નિદાનસ્થાન

અધ્યાય ૧ કો : સર્વરોગનિદાન		વાયુના તાવના લક્ષણ	૨૭૩
'રોગ' અર્થના શબ્દો	૨૬૯	પિત્તના તાવના લક્ષણ	૨૭૪
રાગ પારખવાના સાધન	"	કફના તાવના લક્ષણ	"
'નિદાન' અર્થવાળા બીજા શબ્દો	"	તાવના વખત ઉપરથી તાવ ઓળખવાની રીત	"
પૂર્વરૂપનું લક્ષણ	"	ઉપશય-અનુપશયથી તાવ રોગખવાની રીત	"
ઉપશય એટલે શું?	૨૭૦	બે ભેગા દોષના તાવના લક્ષણ	૨૭૧
અનુપશય એટલે શું?	"	વાતપિત્તના તાવના લક્ષણ	"
સંપ્રાપ્તિનું લક્ષણ	"	કફપાતના તાવના લક્ષણ	"
સંપ્રાપ્તિના ભેદ	"	કફપિત્તના તાવના લક્ષણ	"
નિદાન એટલે શું?	૨૭૧	સનિપાતગ્વરના લક્ષણ	"
બધા રોગોનું કારણ દોષોના પ્રકોપનું કારણ	"	સનિપાતના બીજા બે નામા	૨૭૬
અહિત (=કુપથ્ય) એટલે શું?	"	અગાધ સનિપાતગ્વરના લક્ષણ	"
વાયુ શાથી અને કયારે કોપે છે?	"	શીતાઈ અને ઢાઢાઈ સનિપાત	"
પિત્ત શાથી અને કયારે કોપે છે?	૨૭૨	શીતાઈ સનિપાત	"
કફ શાથી અને કયારે કોપે છે?	"	ઢાઢાઈ સનિપાત	"
બે દોષ ભેગા શાથી અને કયારે કોપે છે?	"	આગનુગ્વરના પ્રકાર	"
ત્રણે દોષ ભેગા શાથી અને કયારે કોપે છે?	"	અભિપાતગ્વરના મરણ તથા લક્ષણ	"
કોપેલા દોષ શી રીતે રાગ કરે છે?	"	અભિપગ્વર ગ્વરનાં કારણ તથા લક્ષણ	"
અધ્યાય ૨ કો : ગ્વરનિદાન		કયા અભિપગ્વર તાવમા કયા દોષ કોપે છે?	"
તાવના ભેદ તાવ કેટલા?	૨૭૩	તાવના પેટા વિખાત	"
તાવની સંપ્રાપ્તિ	"	શારીર અને શાસ્ત્રગ્વર	૨૭૭
તાવનું પૂર્વરૂપ	"	સૌમ્ય અને સીમ્પગ્વર	"
		અંતરાશય અને બહિરાશય તાવ	૨૭૮

વિષય

પ્રાકૃત અને વૈકૃત તાવ	પૃષ્ઠ ૨૭૮
ત્રણે પ્રાકૃતજવરમા નકોરણ ઉપવાસ કરવાનું કારણ	"
કયા તાવ સાધ્ય છે?	૨૭૯
અસાધ્ય તાવ	"
સામજવરનું લક્ષણ	"
પચ્ચમાનજવરનું લક્ષણ	"
નિરામ તથા પચ્ચજવરનું લક્ષણ	"
પાચ પ્રકારના જવર	"
સતતજવરની સપ્રાપ્તિ	"
સતતજવરની મુદત સાધ્ય, અસાધ્ય	૨૮૦
વિષમજવરનું સામાન્ય લક્ષણ	"
વિષમજવરમા તાવ ચઢઊતર થવાનું કારણ	૨૮૧
વિષમજવર ઊતર ત્યાર દોષ કયાં રહ છે?	"
સતતજવર મુદતિયો છે અને વિષમજવર ચઢઊતરનો છે એનું કારણ	"
નતતજવર	"
અન્યેદ્યજવર	૨૮૨
નૃનીયક—એકાતરિયો તાવ	"
અનુર્ધક—ચાધિયો તાવ	"
અનુર્ધકવિપર્યો તાવ	"
વિષમજવર દરમ્યાન જેન પ્રકાર બદલાવાનું કારણ	"
તાવ ઊતરતો હોવાના લક્ષણ	૨૮૩
તાવ ઊતરી ગયો હોવાના લક્ષણ	"
અધ્યાય ૩ નો : રક્તપિત્તકાસનિદાન	
રક્તપિત્ત	
રક્તપિત્તનું નિદાન	૨૮૩
પિત્તને રક્ત (=લાલો) કેમ કહે છે?	"
લાલો કેવો ત્યાર કલાથી વધે છે?	"
રક્તપિત્તનાં પૂર્વરૂપ	૨૮૪
રક્તપિત્ત કષાકલાથી નીકળે છે?	"
ઉર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત સાધ્ય હોવાના કારણો	"
અધોગામી રક્તપિત્ત સાધ્ય કેમ?	"
ઉપશમાગમી રક્તપિત્ત અસાધ્ય કેમ?	"
કયા દોષ અનુભવી છે તે જોગજવાનું લક્ષણ	૨૮૫
રક્તપિત્ત પછી ઉપરતનો વિષય કેમ?	"
ઉપરત	
ઉપરતની સંખ્યા	૨૮૫
ઉપરત બજરો તો શું થાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કઈ ઉપરસ વધારે બળવાન?	૨૮૫
ઉપરસનું પૂર્વરૂપ	"
ઉપરસની સપ્રાપ્તિ	"
પાચ ઉપરસની સપ્રાપ્તિ એક છતાં દરેકના	"
પીડા અને અવાળમા ફરક કેમ?	"
વાયુની ઉપરસના નિદાન અને લક્ષણ	૨૮૬
પિત્તની ઉપરસના લક્ષણ	"
કફની ઉપરસના લક્ષણ	"
શતકાસના નિદાન રાને લક્ષણ	"
શ્વેતની ઉપરસના લક્ષણ	"
સાધ્ય રાને ૨ સાધ્ય ઉપરસ	૨૮૭
ઉપરસમા બેદરકાર રહેવાથી શું થાય?	"
અધ્યાય ૪ થો : શ્વાસ—હિષ્માનિદાન	
શ્વાસ (દમ, શ્વાસ)	
શ્વાસરાગના કારણ	૨૮૭
શ્વાસના પ્રકાર	"
શ્વાસની સપ્રાપ્તિ	"
શ્વાસનું પૂર્વરૂપ	"
શુદ્ધશ્વાસના નિદાન, લક્ષણ, ઉપાય	૨૮૮
તમકશ્વાસના લક્ષણ	"
પ્રતમકશ્વાસના લક્ષણ	"
છિન્નશ્વાસના લક્ષણ	"
મકશ્વાસનું લક્ષણ	"
ઉર્ધ્વશ્વાસનું લક્ષણ	૨૮૯
છિન્ન વજરે શ્વાસનું સાધ્ય—અસાધ્યપણ	"
હેડકી	
હેડકીના કારણ, પૂર્વરૂપ, સંખ્યા, પ્રકૃતિ, સંકાય	૨૮૯
પાચ હેડકીના નામ	"
ભકતોદ્ભવા(=અનન્ય)ના લક્ષણ	"
શુદ્ધહેડકીનાં લક્ષણ	"
મમલા હેડકીનાં લક્ષણ	"
મક્રી હેડકીના લક્ષણ	"
ગળીરા હેડકીના લક્ષણ	૨૯૦
હડકીનું સાધ્ય અને અસાધ્યપણ	"
હેડકી અને શ્વાસની ભયમરતા	"
અધ્યાય ૫ થો : રાજ્યક્ષમાદિનિદાન	
શ્વેતરાગનું નિદાન	
શ્વેતરાગના તાર નામ	૨૯૦
શ્વેતના તાર નામ પાડવાનાં કામ	૨૯૧

વિષય	પૃષ્ઠ
સપ્ત યવાનાં કારણ	૨૮૧
સપ્તની સપ્રાપ્તિ	"
સપ્તનું પૂર્વરૂપ	"
સપ્તના લક્ષણ	૨૮૨
સળેખમ વગેરેના ઉપદ્રવો	"
વાયુથી થયેલા સપ્તના લક્ષણ	"
પિત્તથી થયેલા સપ્તના લક્ષણ	"
કફથી થયેલા સપ્તના લક્ષણ	"
ખાવાપીવા છતાં ધાતુઓને યોષણ કેમ મળતું નથી ?	"
અસાધ્ય સપ્તના લક્ષણ	"
સાધ્ય સપ્તના લક્ષણ	૨૮૩
સ્વરભેદનું નિદાન	
સ્વરભેદની સાખ્યા	૨૮૩
વાયુના સ્વરભેદના લક્ષણ	"
પિત્તના સ્વરભેદના લક્ષણ	"
કફના સ્વરભેદના લક્ષણ	"
ત્રણે દોષના સ્વરભેદના લક્ષણ	"
સપ્તના સ્વરભેદના લક્ષણ	"
ચરબીના સ્વરભેદના લક્ષણ	"
સાધ્ય અને અસાધ્ય સ્વરભેદ કયા ?	"
અરોચક(=અરુચિ)નું નિદાન	
સાખ્યા	૨૮૩
દરક પ્રકારની અરુચિના લક્ષણ	"
ઊલટીના રોગનું નિદાન	
સાખ્યા	૨૮૪
સપ્રાપ્તિ	"
પૂર્વરૂપ	"
વાયુની ઊલટીના લક્ષણ	"
પિત્તથી થતી ઊલટીઓનાં લક્ષણ	"
કફથી થતી ઊલટીના લક્ષણ	"
ત્રણે ભેગા દોષાની ઊલટીના લક્ષણ	"
સૂગથી થતી ઊલટીનાં લક્ષણ	"
હૃદયરોગનું નિદાન	
સાખ્યા, કારણ	૨૮૫
વાયુના હૃદયરોગના લક્ષણ	"
પિત્તના હૃદયરોગના લક્ષણ	"
કફના હૃદયરોગના લક્ષણ	"
ત્રણે દોષના હૃદયરોગના લક્ષણ	"
અરુચિયાથી થતા હૃદયરોગનાં લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
તરસના રોગનું નિદાન	
સાખ્યા	૨૮૫
બધા તરસરોગનું કારણ	"
સપ્રાપ્તિ	૨૮૬
સામાન્ય લક્ષણો	"
વાયુની તરસના લક્ષણ	"
પિત્તની તરસના લક્ષણ	"
કફની તરસના લક્ષણ	"
ત્રણે ભેગા દોષની તરસના લક્ષણ	"
આમ, ઉષવાસ વગેરેથી થયેલા તરસના રોગ	"
શામાં સમાય ?	"
રસના જાણી થતી તરસના લક્ષણ	"
ઉપદ્રવરૂપ તરસના લક્ષણ	"
અધ્યાય ૬ કો : મહાત્મ્યાદિનિદાન	
મહાત્મ્યનું નિદાન	
મદ્ય(=દારૂ)ના ગુણ	૨૮૭
દારૂ-ઝેર વચ્ચે સરખાપણું—તફાવત	"
દારૂના પહેલા મદની અસર	"
બીજા મદની અસર	"
બીજા અને ત્રીજા મદના વચગાળાની અસર	"
ત્રીજા મદની અસર	"
દારૂ પીવાથી નુકસાન	૨૮૮
દારૂ યુક્તિથી ન પિવાય તો લગ્ન નુકસાન	"
દારૂનો મદ બધું કોને નથી ચકતો ?	"
કોને કોને દારૂ બધું ચડે છે ?	"
મહાત્મ્યની સાખ્યા	"
મહાત્મ્યનાં સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુના મહાત્મ્યના લક્ષણ	"
પિત્તના મહાત્મ્યના લક્ષણ	૨૮૯
કફના મહાત્મ્યનાં લક્ષણ	"
ત્રણે ભેગા દોષના મહાત્મ્યના લક્ષણ	"
ધ્વસ્તકરાગના લક્ષણ	"
વિશયરાગના લક્ષણ	"
દારૂ ન પીવાનો ફાયદો	"
મદ, મૂર્ચ્છા અને સનાસરોગ કોને ઘાય ?	"
મદનું નિદાન	
સાખ્યા	૨૯૦
વાયુથી થતા મદના લક્ષણ	"
પિત્તથી થતા મદનાં લક્ષણ	"

વિષય

કંઠી થતા મદના લક્ષણ	૫૪
ત્રણે ભેગા દોષના મદના લક્ષણ	૩૦૦
ચોટી બગડવાથી થતા મદના લક્ષણ	"
દાડથી થતા મદના લક્ષણ	"
ઝેથી થયેલા મદના લક્ષણ	"

મૂર્ચ્છાવગ્ન નિદાન

વાયુથી થતા મૂર્ચ્છાવરોગનું લક્ષણ	૩૦૦
પિત્તની મૂર્ચ્છાના લક્ષણ	"
કફની મૂર્ચ્છાના લક્ષણ	"
ત્રિદોષની મૂર્ચ્છાના લક્ષણ	૩૦૧

સન્યાસરોગનું નિદાન

સન્યાસના સંપ્રાપ્તિ અને પરિણામ	૩૦૧
દાડ પીવાની યુક્તિ	"

અધ્યાય ૭ મો : અશ્મિન્નિદાન

ધરસના નામ સંપ્રાપ્તિ, આકાર	૩૦૧
પ્રકાર	૩૦૨
ગુણો સ્થાન અને રચના	"
વાતમાં આવેલા બધા રોગ અસાધ્ય કમ ?	"
જુકા અને કૂઝતા ધરસનું કારણ	"
ધરસના કારણ અને સંપ્રાપ્તિ	"
પૂર્વરૂપ	૩૦૩
ધરસના સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુના ધરસના લક્ષણ	૩૦૪
પિત્તના ધરસના લક્ષણ	"
કફના ધરસના લક્ષણ	"
ત્રિદોષના ધરસના લક્ષણ	૩૦૫
ત્રણે ભેગા દોષના ધરસના લક્ષણ	"
બીજા પ્રકારથી થયેલા ધરસના લક્ષણ	"
ઉપાર	"
કયા ધરસ અસાધ્ય છે ?	"
કયા ધરસ કટુસાધ્ય છે ?	"
કયા ધરસ અસાધ્ય છે ?	"
મૂર્ચ્છાવગ્ન વેરના મત	૩૦૬
કૂઝીના મત	"
ચર્મકીય	"
દાડ દાવાના ચર્મકીયના લક્ષણ	"
ધરમનો ભવપરતા	"

અધ્યાય ૮ મો : અતિસારગ્રહણી-દોષનિદાન

અતિસાર

સંખ્યા	૩૦૬
કારણ અને સંપ્રાપ્તિ	"
પૂર્વરૂપ	"
વાયુના અતિસારના લક્ષણ	૩૦૭
પિત્તના અતિસારના લક્ષણ	"
કફના અતિસારના લક્ષણ	"
ત્રિદોષના અતિસારના લક્ષણ	"
ભય-ચોક્કના અતિસારના સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
બીજા દૃષ્ટિએ અતિસારના પ્રકાર	"
સામ અતિસારનું લક્ષણ	"
નિરામ અતિસારના લક્ષણ	"
કફાતિસારનો અપવાદ	"

ગ્રહણીરોગ (= સગ્રહણી)

ગ્રહણીરોગ કાને થાય ?	૩૦૮
અતિસારનો સ્વભાવ અને ભયકરતા	"
ગ્રહણી રોગનો સ્વભાવ	"
સંખ્યા	"
પૂર્વરૂપ	"
ગ્રહણીરોગના સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુના ગ્રહણીરોગના લક્ષણ	"
પિત્તના ગ્રહણીરોગના લક્ષણ	"
કફના ગ્રહણીરોગના લક્ષણ	૩૦૯
ત્રિદોષના ગ્રહણીરોગના લક્ષણ	"
વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મૃદુ અગ્નિ પાત્ર ગ્રહણીરોગ	"
મમ અગ્નિ	"
આઠ મહાગ્રહણી	"

અધ્યાય ૯ મો : મૂત્રાધાતનિદાન

મૂત્રાધાત અને પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ	૩૧૦
મૂત્રકૃચ્છ્ર	"
વાયુથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણ	૩૧૦
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણ	"
કફના મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણ	"
ત્રિદોષના મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણ	"
પથવી	"
સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા	૩૧૦
પૂર્વરૂપ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પથરીના સામાન્ય લક્ષણ	૩૧૦
વાયુની પથરીનાં લક્ષણ	"
પિત્તની પથરીનાં લક્ષણ	૩૧૧
કફની પથરીનાં લક્ષણ	"
શુક્રાશ્મરીની સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"
શર્કરાસોઝ	"
વાતબલ્તિની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
વાતાછીલા	૩૧૨
વાતકુડલિકા	"
મૂત્રાતીત	"
મૂત્રજ્વલર	"
મૂત્રોત્સર્ગ	"
મૂત્રગ્ર વિ	"
મૂત્રશુક	"
વિડ્વિધાત	"
ઉષ્ણવાત (=ઊનવા)	૩૧૩
મૂત્રશય	"
મૂત્રસાદ	"

અધ્યાય ૧૦ મો : પ્રમેહનિદાન

સાધ્યા	૩૧૩
પ્રમેહ થવાનું કારણ	"
કફના પ્રમેહની સપ્રાપ્તિ	"
પિત્તના પ્રમેહની સપ્રાપ્તિ	"
વાયુના પ્રમેહની સપ્રાપ્તિ	૩૧૪
આધ્ય, અસાધ્ય પ્રમેહ	"
બધા પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ	"
પ્રમેહના પ્રકાર	"
કફના પ્રમેહના દસ પ્રકાર	"
પિત્તના પ્રમેહના ૧૧ પ્રકાર	૩૧૫
વાયુના ચાર પ્રમેહ	"
એ જાતનો મધુમેહ	"
વાયુ કૃષ્ણસાધ્ય અને અસાધ્ય કયારે?	"
બધા પ્રમેહને મધુમેહ કમ કહે છે?	૩૧૬
કફના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો	"
પિત્તના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો	"
વાયુની ચત્ત પ્રમેહોના ઉપદ્રવો	"
દશ પ્રમેહપિટિકા	"

સાધ્ય અને અસાધ્ય પિટિકાઓ

કૃષ્ણસાધ્ય પિટિકાઓ	૩૧૭
સાધ્ય પિટિકાઓ	"
કઈ પિટિકામાં કયા દોષનો વધારે પ્રકોપ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રમેહ વિના પણ થતી પિટિકાઓ	૩૧૭
પ્રમેહ અને રક્તાપિત્ત વચ્ચે ફરક	"
બધા પ્રમેહોનું પૂર્વરૂપ	"
સાધ્ય અને અસાધ્ય પ્રમેહ વિષે વધુ વિચાર	૩૧૮
અધ્યાય ૧૧ મો : વિદ્રધિવૃદ્ધિ- ગુહમનિદાન	
વિદ્રધિનું નિદાન	

કારણ	૩૧૮
સાધ્યા	"
બાહ્ય અને આંતર ગડ	"
ગડ કયા ભાગમાં થાય?	૩૧૯
વાયુના ગડના લક્ષણ	"
પિત્તના ગડના લક્ષણ	"
કફના ગડના લક્ષણ	"
ત્રિદોષના ગડના લક્ષણ	"
બાહ્ય અને આંતરવિદ્રધિનાં લક્ષણ	"
લોહીથી થતા ગડનાં લક્ષણ	"
લઘુવિદ્રધિના સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
જુદાજુદા ગડના જુદાજુદા ઉપદ્રવો શાથી?	"
ગડના જુદાજુદા ઉપદ્રવો	"
કચ્છ, પાકા અને સડેલા ગડના લક્ષણો	૩૨૦
કયા ઘણેકું ગડ કયાથી સર્વે છે?	"
કલેદ ઉપરથી ગડ કયા દોષનું છે તે કેમ જણાય?	"
અસાધ્ય ગડ	"
સ્તનવિદ્રધિ (=ચાન પાકે)	"
વધરાવળનું નિદાન	
સપ્રાપ્તિ	૩૨૦
સાત પ્રકારની વધરાવળ	૩૨૧
વાયુની વધરાવળનાં લક્ષણ	"
પિત્તની વધરાવળનાં લક્ષણ	"
કફની વધરાવળના લક્ષણ	"
લોહીની વધરાવળના લક્ષણ	"
વરબીની વધરાવળના લક્ષણ	"
મૂત્રની વધરાવળના લક્ષણ	"
સ્તનવૃદ્ધિ (=સારણગડ)	"
ગુચ્છ (ગોળા)નું નિદાન	

સાધ્યા	૩૨૨
કારણ, સપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, આકાર	"
ગોળા એટલે શું?	"
વાયુના ગોળાનાં લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તના ગોળાના લક્ષણ	૩૨૩	સંખ્યા	૩૨૯
કફના ગોળાના લક્ષણ	"	પૂર્વરૂપ	" "
દોષના ગોળાનું બીજું લક્ષણ	"	વાયુના પાડુના લક્ષણ	"
બે દોષના ગોળાના લક્ષણ	"	પિત્તના પાડુના લક્ષણ	"
ત્રિદોષના ગોળાના લક્ષણ	"	કફના પાડુના લક્ષણ	"
સ્કતગુ મ	"	ત્રિદોષના પાડુના લક્ષણ	"
સ્કતગુ મના કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"	માટી ખાવાથી થતા પાડુસેગના કારણ,	
સ્કતગુમના ઉપદ્રવો	"	સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો	૩૩૦
૧૮ અને સ્કતગુમ વચ્ચે તફાવત	"	કમળાના કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
વિદ્રધિ અને સ્કતગુમ વચ્ચે તફાવત	૩૨૪	કમળાનું બીજું કારણ	"
બાદ્યગુ મ અને આતરગુમના લક્ષણ	"	કુલકમળો	"
રૂનાડનું લક્ષણ	"	હલીમક (એલ્ડર, અલસ)	"
અછીલા અને પ્રત્યછીલા	"	શેફ (સોજ)	
નૂની અને પ્રનૂની	"	સોજની સંપ્રાપ્તિ	૩૩૦
ગોળાનું પૂર્વરૂપ	"	સોજની સંખ્યા	"
અધ્યાય ૧૨ મો : ઉદરનિદાન		બીજી દૃષ્ટિએ સોજના ત્રણ પ્રકાર	૩૩૧
ઉદરોગનું કારણ	૩૨૪	સોજના કારણ, સંપ્રાપ્તિ	"
ઉદરોગની સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ	૩૨૫	પૂર્વરૂપ	"
સંખ્યા	"	વાયુથી આવેલા સોજનાં લક્ષણ	"
ઉદરોગથી પીડાતાના લગભગ (રૂપ)	"	પિત્તથી થતા સોજનાં લક્ષણ	"
પૂર્વરૂપ	"	કફથી થતા સોજનાં લક્ષણ	૩૩૨
ઉદરોગનાં સામાન્ય લક્ષણ	"	બે દોષના સોજનાં લક્ષણ	"
જગ્ન ધર પહેલાના ઉદરોગોના લક્ષણ	"	ત્રિદોષના સોજનાં લક્ષણ	"
વાતોદરનાં લક્ષણ	૩૨૬	વાગવાથી થતા સોજનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ	"
પિત્તોદરનાં લક્ષણ	"	ઝેરથી થતા સોજનું કારણ અને લક્ષણ	"
કફોદરનાં લક્ષણ	"	સાધ્યાસાધ્યપણ	"
ત્રિદોષના ઉદરોગનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ લક્ષણ	"	વિસર્પ (એટલા)	
ખીયોદરનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ લક્ષણ	"	રતવાની સંખ્યા	૩૩૨
ખીલાલ કષા દાખનું છે તેનાં લક્ષણ	૩૨૭	રતવાના સ્થાન અને દુ સાધ્યપણ	૩૩૩
મફુદર	"	રતવાનું કારણ	"
ખીયોદરનાં કારણ સંપ્રાપ્તિ અને લગભગ	"	અનરાશર્ અને બાહ્યકાર રતવાનાં લક્ષણ	"
સનોલ (એક્ટ્રોલ, પરિસાચુદર)	"	વાયુના રતવાનાં લક્ષણ	"
જગ્ન ધર	"	પિત્તના રતવાનાં લક્ષણ	"
બીજા ઉદરોગોમાથી જોદરની સંપ્રાપ્તિ	૩૨૮	કફથી થતા રતવાનાં લક્ષણ	"
ઉદરોગનું સાધ્યાસાધ્યપણ	"	વાતપિત્તવિસર્પ (એગ્નિવિસર્પ)ના લક્ષણ	"
અધ્યાય ૧૩ મો : પાંડુરોગ		વાતકફવિસર્પ (એગ્નિવિસર્પ)નાં લક્ષણ	૩૩૪
શેફ-વિસર્પનિદાન		કફપિત્તવિસર્પ (એક્ટ્રોલવિસર્પ)નાં લક્ષણ	"
પાંડુરોગની સંપ્રાપ્તિ અને નામ	૩૨૮	ત્રિદોષના રતવાનાં લગભગ	"
પાંડુરોગના લક્ષણ	૩૨૯	અભિધાનથી થતા વિસર્પના લક્ષણ	"
		સાધ્ય-અસાધ્ય	"

અધ્યાય ૧૪ મો : કુષ્ઠચિત્રકૃમિનિદાન

કુષ્ઠના કારણ અને સપ્રાપ્તિ	૩૩૫
ધોળો કોઠ કુષ્ઠથી જુદો થા માટે?	"
સપ્ત્યા	"
કુષ્ઠના નામ કયો કુષ્ઠ કયો દોષ વધારે કોપવાથી થાય છે?	"
સાત મહાકુષ્ઠ	૩૩૬
કુષ્ઠનું પૂર્વરૂપ	"
કાપાલકુષ્ઠ	"
રૂપદુભરકુષ્ઠ	"
મગ્ધકુષ્ઠ	"
વિચયિકા (વિચયિ, ખરજીયુ)	"
જ્ઞસજિહ્વ	"
ચર્મકુષ્ઠ	"
ચેકકુષ્ઠ	"
કિટિલ	"
સિન્ધા (=કરોળિયા)	"
અલસક (=અવસ) કુષ્ઠ	૩૩૭
વિપાદિકા (=ડાથપગ ફાટવા)	"
દંદુ (=દંદુ, દાદર, દરાજ)	"
થતાર (=થતારી)	"
પુલ્હરીક	"
વિરફીર	"
પામા (=ખમ)	"
ચર્મદલ	"
કાકણકુષ્ઠ	"
દોષની અધિકતા થા પરથી કહેવી?	"
આધ્ય-અસાધ્યનો વિચાર	"
ચામડી વગેરેમા રહેલા કુષ્ઠના લક્ષણ	૩૩૮
પિત્ત (=ધોળો કોઠ)	
ત્રિવત્રની સંપ્રાપ્તિ અને બીજા નામ	૩૩૯
દોષ પ્રમાણે લક્ષણ	"
સાધ્ય-અસાધ્ય વિચાર	"
ચેપીયણુ	૩૩૯
કૃમિરોગનું નિદાન	
પ્રકાર	૩૪૦
જન્મની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર	"
નામની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર	"
બાહ્યકૃમિ	"
આંતરકૃમિ	"
કૃમી આંતરકૃમિ	"

વિષય

અગ્રામા ઉત્પન્ન થતા આંતરકૃમિ	૩૩૯
કકૂથી આમણશયમા થયેલા કૃમિ	"
લોહીમા જન્મેલા કૃમિ	૩૪૦
અગ્રાથી પકવાણશયમાં જન્મતા કૃમિ	"
અધ્યાય ૧૫ મો : વાતવ્યાધિનિદાન	
વાયુનો મહિમા	૩૪૦
વાયુના નામ, સ્થાન, ગતિ અને કામ	૩૪૧
વાયુના પ્રકોપના કારણ અને સપ્રાપ્તિ	"
પકવાણશયમા કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવ	"
રાગાશયમા કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવ	"
ઇન્દ્રિયમા કોપેલા વાયુનું કામ	"
ચામડીમા કોપેલા વાયુનું કામ	"
લોહીમાં કોપેલા વાયુનું કામ	"
માસરોને ચરબીમા કોપેલા વાયુનું કામ	"
હાડકામા કોપેલા વાયુના કામ	"
મજ્જામાં કોપેલા વાયુના કામ	"
વીર્યમા કોપેલા વાયુના કામ	"
સિરામાં કોપેલા વાયુનું કામ	૩૪૨
સ્નાયુમા કોપેલા વાયુનું કામ	"
સાવામા કોપેલા વાયુનું કામ	"
આખા શરીરમા કોપેલા વાયુનું કામ	"
આસેપક	"
૨ પત્રત્રક (=અપતાનક)	"
અતરાધામ	"
બાહ્યાચાર (=મહિયતમ, ધનુષ્કલ, વેગી	
ગ્રણાધામ	૩૪૩
કનુચ સ	"
જિહ્વાવાસ્તવ	"
અદિત, એકાધામ (=અદિતિ વા)	"
શિરાગ્રહ	"
એકાગ્રેગ, પક્ષાધાત, પમવધ	૩૪૪
સર્વાગ્રેગ	"
દડક	"
અવળાણુક	"
વિશ્વવાયો	"
ખજ, પગ, (લખડો)	"
કલાપખજ	"
કિરસ્તખ (=આટલવાત)	"
કોષ્ટુચીર્ષ	૩૪૫
વાતકટક	"
ગૃધ્રસી	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ખંદ્રી	૩૭૫
પાદલર્પ	"
પાદદાહ	"

અધ્યાય ૧૬ મો : વાતશોણિતનિદાન

વાતરકતનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને નામ	૩૮૧
પતનું પૂર્વરૂપ	૩૮૬
ઉત્પાન પત નથા ગંભીર પતની સંપ્રાપ્તિ	"
ઉત્પાન પતનાં લક્ષણ	"
ગંભીર પતના લક્ષણ	"
વાયુ વધારે હોય નો શું થાય?	"
પતમાં લોહી વધાર હોય નો શું થાય?	"
પતમાં પિત્ત વધાર હોય તનાં લક્ષણ	"
પતમાં કફ વધારે હોય તેના લક્ષણ	૩૮૭
બેનાં કે બ્રધાનાં રોપના લક્ષણ	"
નાશામાયવિચાર	"
પ્રાણવાયુ શાથી કોષે, શું થાય?	"
ઉદાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય?	"
આનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય?	"
સમાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય	"
અપાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય	૩૮૮
સામ અને નિરામ વાયુના લક્ષણ	"
વાયુના અનેક પ્રકારના આવરણના લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ	"
લોહીથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
માંસથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ ...	૩૮૯
ચરબીથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
હાડકાથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
મજ્જાથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	૩૯૮
વીર્યથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
આહારથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
પેશાબથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
ગણથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
બધો ધાતુઓથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા આનવાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા સમાનવાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુનાં લક્ષણ	૩૯૦
કફથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા આનવાયુના લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા સમાન વાયુના લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ	"
વાયુનું ૩૨ પ્રકારનું આવરણ	"
પાચ વાયુનું પરસ્પર આવરણ	"
પાચ વાયુનાં પરસ્પર આવરણનાં લક્ષણ	"
વાયુના અસંખ્ય આવરણો	૩૯૧
મધ્યાસ્થાંધ આવરણો	"
ગેકાયેલા વાયુના ઉપચાર ન કરવાથી	"
વતાઉપદ્રવ	૩૯૨

ચિકિત્સાસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : જ્વરચિકિત્સા

નાવમા નોરોગ્ય ઉપચારનું રોનું કારણ	૩૯૩
પૂર્ણ ઉપચારને લીધે શું શું થાય?	૩૯૪
નાવમા ઊંચડી ક્યારે કાપવો? બીજા	"
સર્વોચ્ચમાં ઊંચડી કાપવાથી શું થાય?	"
વધનનાં સ્તોષક	"
ઉપચાર નો અવરણ કયા	"
ઉપચાર કયાં તુષી કયા?	૩૯૫
વાતકફજ્વરમાં કેવું ને કેવું પાણી પીવું? કાનુ	"
નરમ પાણી કેમ, ક્યારે પીવા ન આવવું?	"
પિત્તજ્વર વનેરમાં કેવું પાણી દિનકર છે?	"
પિત્તવિરોધી દ્રવ્ય જ્વરમાં નરનું	"

જ્વરમાં બીજું શું શું ન કરવું? ...	૩૯૬
મામજ્વરમાં દવાની મનાઈ	"
નાવમાં કૃષ્ણની મનાઈ	"
જ્વરમાં સેક કરવો	"
સ્નેહવિધિમાં કહેલા આનાર કરવો	૩૯૭
મન પાવનના ઉપાય, ને ક્યારે કરવા?...	"
કયા નાવમાં ઉપચાર ન કરવા?...	"
ઉપરના વાર જાનના નાવમાં કેવું ઘમન આવવું?	"
ઉપચાર ક્યારે છેડવા ને સમજવાની રીત	"
ઉપવાસ પાછીની વિકિન્ધા: પેશા પીવાની મુદત	"
ઉપવાસ પાછી પાવાની પેશા	૩૯૮
નાવના કયા રોગીએ કેવો પેશા પીવો? ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
માસરસ, મૂષ વગેરે કરવાના દ્રવ્ય	૩૫૯
પેશા ન આપવા યોગ્ય જવર	"
પેશા ન આપવા યોગ્ય જવરમાં તર્પણ	"
તર્પણ કર્યા પછીના ઉપચાર	"
મળપાચનની મર્યાદા	૩૬૦
મળ પકવ થયા પછીના ઉપચાર	"
પિત્તજવર અને કફજવરના કવાથ	"
નૂરા રસનો કવાથ નવા તાવમાં રાધવા નહિ	"
નવા તાવમાં કવાથ (દવા) આપવો નહિ	"
ઔષધ આપવાનો કાળ	"
સામજવરમાં ઔષધ ન આપવાનું કારણ	૩૬૧
જવરમાં ઔષધ ક્યારે આપવું?	"
તાવ ઊતર્યા પછી આપવાના પાવન ઔષધ	"
સતન, સનન, સ્નેહ, એકાતરિશો વગેરે તાવનું	"
શમન ઔષધ	"
વાતજવરમાં પાચન કવાથ	"
પિત્તજવરમાં પાચન કવાથ	"
કફજવરમાં પાચન કવાથ	૩૬૨
વાતપિત્તજવરમાં શમન કવાથ	"
વાતકફજવરમાં શમન કવાથ	"
કફપિત્તજવરનો શમન ઉપાય	"
સન્નિપાતજવરનું શમન	૩૬૩
સર્વ જવરમાં શમન કવાથ	"
જવરમાં જાડો કબજ હોય તેને ઉપાય	"
તાવમાં ઉપવાસ છૂટ્યા પછી પથ ભોજન	"
પેશા ક્યારે પીવી? કોણે ન પીવી? કારણ	૩૬૩
કફવાળા જવરરોગીનું ભોજન	"
ખડુ કફવાળા જવરરોગીને હિતકર ભોજન	"
જવરરોગી માટે ભાત કરવાની રીત	"
જવરરોગીને આપવાના મૂષ	૩૬૪
જવરરોગીના શાક વગેરે	"
જવરરોગીને વ્યજન	"
જવરરોગીનું ખાધા પછીનું અનુપાન	"
તાવના રોગમાં ભોજનના સમય, માપ, જન	"
પુતપાન કરાવવાનો કાળ	૩૬૫
ધી ક્યારે આપવું તે નક્કી કરવાનું ધારણ	"
જર્ણજવરના ઉપાય	
જર્ણજવર કમ ચાનું રહે છે?	૩૬૫
જર્ણજવરમાં ધી પીવાથી ફાયદો	"
વાયુ-પિત્ત મગડવાને ધી ઉત્તમ	"
ધી વ્યાધિવિપરીત અને યેનુવિપરીત છે	"

વિષય	પૃષ્ઠ
જર્ણજવરમાં કવાથ ધી સાથે આપવા	૩૬૬
જર્ણજવરમાં ખાસી ઉપર કવાથ	"
જર્ણજવર અને મદ્દાગિન વગેરે ઉપદ્રવોમાં	"
વાતજર્ણ અને પિત્તજર્ણજવર ઉપર ધી	"
કફના જર્ણજવર ઉપર ધૂત	"
જર્ણજવરનું ધૂત	૩૬૭
ધી પર્યા પછીનું ભોજન	"
વાયુના જર્ણજવરમાં અવશ્ય માસરસ	"
જર્ણજવર ન મટે તો શોધન કરવું વખત	"
ક્યારે અને કયું આપવું?	"
ચિરાન ક્યારે અને કયું રાખવું?	"
જર્ણજવરમાં વખતવિરેયન પછીનો ભોજનક્રમ	"
મેતે પડતા મળને અટકાવવો નહિ	"
૨ ા (કચા) મળને રોકવાથી હાનિ	"
૨ ાજવરમાં શોધન કરવામાં જોખમ	૩૬૮
શીઝ થયેલા માણસને વખતનાં હિતકર નથી	"
દૂધ અને પથ છે?	"
જર્ણજવરવાળાને દૂધનો ગુલ	"
જર્ણજવરમાં કેવું દૂધ ક્યારે પાવું?	"
જર્ણજવરમાં નિરૂપભસ્તિના ફાયદા	૩૬૯
અનુવાસનબસ્તિ કેને આપવી?	"
જર્ણજવરનાથક નિરૂપભસ્તિ	"
જર્ણજવરમાં અનુવાસનબસ્તિ	"
જર્ણજવરમાં નસ	"
જર્ણજવરમાં ધૂરાદિક આપવા	૩૭૦
જર્ણજવરમાં અરુચિનો ઉપાય	"
જર્ણજવર ને અગાનુક જવરમાં અભ્યગ	"
લેપ સેક વગેરે ક્યારે કરવા?	"
દાહવાળા જર્ણજવરમાં અભ્યગ	"
દાહવાળા જર્ણજવરમાં લેપ	"
દાહવાળા જર્ણજવરમાં સેક (સ્નાન વગેરે)	"
શીતજવરમાં અભ્યગ, લેપ વગેરે	૩૭૧
સન્નિપાત (ત્રિદોષ) જવરના ઉપાય	"
દોષોને શી રીતે જીતવા?	૩૭૨
જાનના મૂળ આગળ સોજી	૩૭૩
જાનના તે સોજની વિકાસ	"
સન્નિપાતજવરમાં ફૂન ક્યારે ખોલવી?	"
વિષમજવરના ઉપાય	"
વિષમજવરમાં ફૂન ક્યારે ખોલવી?	૩૭૩
વિષમજવરમાં કવાથ અને ઔષધ	"
વિષમજવરમાં લંધન અને બુદ્ધ	"

વિષય

વિષમજ્વરમા જ્વરતા થયેલા થુ ખાવુ ?	૫૪
ત્રિકૃણાદિ ધૂત	૩૭૩
વિષમજ્વરના વારાના દિવસે વમન	૩૭૪
વિષમજ્વરના વારાના દિવસે લેવાનું વિરેચન	"
વિષમજ્વરમા રાજન, નસ્ય, ધૂપ વગેરે નસ્ય	"
ધૂપ	"
ધાર્મિક ક્રિયા	"
વિષમજ્વરમા ફેમ કયાર ખોલવી ?	"

આગનુજ્વરના ઉપાય

શુદ્ધ વાયુ, રત્નવા, વિસ્ફોટ, રાત્રે અભિઘાતથી રાત્રેના તાવ	
ગ્રહથી રાત્રેના તાવ	૩૭૫
વાતની વાતથી રાત્રે ઝેરથી રાત્રેના તાવ	"
ક્રોધ, મામ ભય રાત્રે યાકથી રાત્રેના તાવ	"
શાપ રાત્રે જાતનમનથી રાત્રેના તાવ	"
ના જાતન મા અધારવિહાર	"

ઉપસાહાર

અથા નાવમા કરવાના ઉપાય	
તાવ ઊનથા પછી થુ ન કરુ ? કારણ	૩૭૬
નાવની જુદીજુદી રાવસ્થાના યોગ્ય ચિકિત્સા	"
જમે તના ઉત્તર તાવ મગ, રોવા ઉપાય	"

અધ્યાય ૨ નો : રક્તપિત્તચિકિત્સા

નામ્ય રક્તપિત્ત	૩૭૭
યાપ્ય રક્તપિત્ત	૩૭૭
રાનામ્ય રક્તપિત્ત	"
રક્તપિત્ત ચિકિત્સા નક્કી કરવાનું ધ્યાન	"
જો ગિલામી ને રૂખાગામી રક્તપિત્તના ઉપાય	૩૭૮
લાલી નીકળતું રક્ત - ન કરવું ? કારણ	"
જો રામી રક્તપિત્તમા વિરચનના યોગ્ય	"
અધ્યાગામી રક્તપિત્તમા વમનના પાવ થો	૩૭૯
રક્તપિત્તમા વમન કે વિરચનથી શુદ્ધ થયેલારે થુ ખાવું	"

મથ

પેશા, માનન	"
રક્તપિત્તવાગાના આગન	"
પેશા રત્ન શક	"
નસ્ય થાન નાપ પામી થોવા	"
માનસ	"
રક્તપિત્તમા અપમ (પગ)	૩૮૦

વિષય

રક્તપિત્તમા શમન ઔષધ	૫૪
રક્તપિત્તમા કપાય અને ચાટવાની દવા	૩૮૦
બહુ લોહી નીકળી જતું હોય તો ?	"
રક્તપિત્તનું શમન ન થાય તો થુ કરવું ?	"
પેશાબને રસ્તે નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય	૩૮૧
ગુદામાથી નીકળતા રક્તપિત્તના ઉપાય	"
વાસાધૂત	"
પલાશધૂત, ત્રાયમાલુધૂત	"
ગળામાથી નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય	૩૮૨
ગુદાના રક્તપિત્તમા બસ્તિ	"
નસ્યકેરી ફૂટવાના ઉપાય	"
લેપ, રાજન વગેરે	"
ઉપસાહાર	"

અધ્યાય ૩ નો : કાસચિકિત્સા

વાયુથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા	
પ્રથમ ત્રા વાત સ્વભા	૩૮૩
પ્રથમ ત્રા વાત લેહ	૩૮૪
પોવાનો પાવ વા	"
ધૂમપાન	"
માનસ રત્ન મુર	"
પેશા	"
વાયુનો ઉગ્રતા શક, સ્વભા અપ્ય, પીલા	૩૮૫

પિત્તથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા

વમન	૩૮૫
વિગ્રહન	"
સમગા	"
લેહ	"
વ ન્નપાન	"
વ નુપાન	૩૮૬
કષા કો વા માનસ-કૂધ, પેશા મુર બનાવવા ?	"
પીલા	"
રિલ્લ થી ર ન મુર્ખા	"

કફથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા

સ્વભા	"
વમન, વિરચન, નસ્ય	"
રાત્રીની	"
રાત્રી માટે પીલા	"
લેહ	૩૮૭
જોશીલો	"
પાવન ઔષધ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પીવાનું શમન રોપધ	૩૮૮
સિદ્ધ ધી	"
કટકારી ધૃત	"
લેહ	"
ધૂમપાન	૩૮૯
કફની ઉપરસ સાથે તમકાશાસ લેખ તો ?	"
કયા દોષનો અનુબંધ કયા દોષમાં લેખ તો ?	"
ઉર ભત (ભતકાશ)ની ચિકિત્સા	
ઉર ભતના રોપધ	૩૮૯
પડખામાં ૨ ને મુત્રાશયમાં પીડા તથા પિત્ત	"
અને અગ્નિવાળા ઉર ભતનો ઉપાય	"
ભાગલ બાણવાળા ઉર ભતનું રોપધ	"
પ્રદીપ જલરાગ્નિવાળા ઉર ભતના રોપધ	"
ઉર ભત (ચાદુ) ફૂગવા માટેનું રોપધ	"
ઉર ભતમાં તાવમાં લાલ બળે તેનું રોપધ	૩૯૦
ઉપરસવાળા ઉર ભતમાં રોપધ	"
પર્વમાં ૨ ને હાડકામાં શૂળવાળા ઉર ભતનું રોપધ	"
પિત્ત, લેહ, ઉપરસ વગેરે	"
ઉપદ્રવોવાળા ઉર ભતનું રોપધ	"
ગળામાં લેહી પડે એવા ઉર ભતનું રોપધ	"
ઉર ભતમાં કપાથી લેહી પડે તો કમુ	"
રોપધ કરવું ?	"
મૂકવાયુવાળા ઉર ભતનું રોપધ	"
ફિક્કા, દૂબળા ઉર ભતના રાગીનું રોપધ	"
શકિત શીઘ્ર થઈ લેખ એવા ઉર ભતનું રોપધ	૩૯૧
વાતપિત્ત અને વાયુની પ્રીણવાળા	"
ઉર ભતનું રોપધ	"
ઉર ભતવાળા માટે જુદા જુદા સિદ્ધ ધી—લાડુ	"
(અમૃતપ્રાથ ધી)	"
કરો દોષ વધારે લેખ તો ધી ચાટવું કે પીવું ?	૩૯૨
કૂખાગ્રહકરસાધન	૩૯૩
નાગબલ્હારસાધન	"
નાગબલ્હારનું	"
મંદ અગ્નિવાળા ઉર ભતના રોપધ	૩૯૪
અગસ્ત્યસાધન (અગસ્ત્યહરીતકી)	"
વસિષ્ઠસાધન (વસિષ્ઠહરીતકી)	"
પાડવચૂર્ણ	૩૯૫
બીજુ પાડવચૂર્ણ	"
ઉર ભતમાં કરવાનો વિધિ	"
ઉર ભતમાં કોણે કયા ધૂમપાન કરવો ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ભયરોગની ઉપરસ	
પહેનું શુ કરવું ?	૩૯૫
કોને કેવું વિરેચન આપવું ?	૩૯૬
ત્રણ વિરેચન ધી	"
શમન ધી	"
કયા ઉપદ્રવોમાં કમું અનુવાસન કરવું ?	"
અનુવાસન કયા પદ્ધતિના માસરસના ઉપચાર	"
ભયની જુદી જુદી ઉપરસમાં જુદા જુદા સિદ્ધ ધી	"
એ બધા સિદ્ધ ધીનો કાર્ય (અસર)	૩૯૭
લીનકીલેહ	"
ભારલેહો	"
જ્યે તે જાતની ઉપરસના રોપધો	"
ભયનો ઉપરસમાં દૂધ, મૂપ, માસરસ	૩૯૮
ભયની ઉપરસમાં ધૂમપાન તથા ઘસીર, અગ્નિ	"
૨ ને બળ વધારવાના ઉપાય	"
ભયની ઉપરસમાં કેવા ઉપાયથી ફાયદો	"
લાય ? કારણ	"
અઠ્યાય ૪ થો શાસ્ત્ર(દમ, હાંકિ)ની	
અને હેડકીની ચિકિત્સા	
દમ—હેડકીના ઉપાય એકસરખા હોવાનું કારણ	૩૯૮
પહેલા ચેક	"
ચેક કરવાથી શુ લાય ?	૩૯૯
શુ ખવડાવીને પછી શાનાથી વમન કરાવવું ?	"
વમન કરાવવાથી શુ લાય ?	"
કોને કમુ અનુભાષન અને વિરેચન	"
રોપધ આપવું	"
દમ અને હેડકીમાં શોધન કરવાનું કારણ	"
ધૂમપાન કયારે અને શા માટે કરવું ?	"
ધૂમપાન શાના વડે કરવું ?	"
કોને કેવા ચેક શાના વડે કયા કરવો ?	૪૦૦
સામ શાસ ને સામ હેડકીમાં પહેલું શું ?	"
વમન—વિરેચનનો અભિપ્રાય લાય તો ?	"
કોનું શોધન ન કરવું ? એમને માટે	"
શમન રોપધ	"
ભય વગેરેથી વહેવા શાસ અને હેડકીના રોપધ	"
અન્તપાન	"
તરસ વાગે ત્યારે શુ પીવું ?	૪૦૧
દીપન રોપધ	"
કયા દોષનો અનુબંધ લેખ તો શું પીવું ?	૪૦૨
દમ, અભિપ્રાય અને ઉપરસ માટે લેખ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ખડુ કફવાળાં શ્વાસ અને હેડકી માટે ચાટવાનાં અને પીવાનાં ઔષધ	૪૦૨
હેડકી, દમ વગેરે મગડે એવું ચૂર્ણ	"
હેડકી અને દમ માટે ચૂર્ણ નસ્તો	૪૦૩
પીવાના કે ચાટવાના સિદ્ધ ઘી	"
પિત્તને શોભ ઘાથ એવા ઔષધ	"
હેડકી અને દમ(શ્વાસ)ની સામાન્ય ચિકિત્સા	૪૦૪
શ્વાસ અને હેડકીમા થમન અને બુલ્બુ ઉપાય	"
ઉપરસ શ્વાસ વગેરેને ઉપયોગી રીતે	"
અધ્યાય ૫ મો : ક્ષયરોગની ચિકિત્સા	
જ્યા ક્ષયરોગનું થી રીતે શોધન કરવું ?	૪૦૪
વમન ઔષધ	૪૦૫
વિરેચન ઔષધ	"
શોધન પછી બુલ્બુ માટે શું કરવું ?	"
અન્નપાન	"
કોનું માસ ઘી રીતે ખવડાવવું ? કારણ	"
કયા દોષના ક્ષયમા કોનું માસ ક્વી રીતે રાધવું ? પૂરો	"
મથના સળેખમ વગેરે પહેલા છ વિકાર	"
ગાડવા બકરીના માંસરસ	"
દડ, પાણી, રાંધવાનું પાણી	૪૦૬
ક્ષયરોગમાં મિલ ઘી	"
માસધુન	૪૦૭
બીના લાડુ	"
ચૂર્ણ, અવલેહ	"
સ્વરસાદ(સ્વરભેદ)ની ચિકિત્સા	
ખાત કઈ ક્રિયા કરવી ?	૪૦૮
વાયુના સ્વરસાદના ઉપાય	"
પિત્તના સ્વરસાદના ઉપાય	"
કફના સ્વરસાદના ઉપાય	"
નાભીને બોલવાથી અવાજ બેમવાના ઉપાય	"
અસ્થિના ઉપાય	
અસ્થિની સામાન્ય ચિકિત્સા	૪૦૯
વાયુની અસ્થિનું ઔષધ	"
પિત્તની અસ્થિનું ઔષધ	"
કફની અસ્થિનું ઔષધ	"
પ્રસેક, અસ્થિ, ઉપરસ, શ્વાસ વગેરે માટે ચૂર્ણ	"
અસ્થિ, વિષ્ણુ, ઉપરસ, બરોજ, હરત વગેરે માટે પાટચ્યુર્ણ	૪૧૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપરસ, શ્વાસ, અસ્થિ, ક્ષિવટી, બરોજ, પાંડુ, તાવ વગેરે માટે ચૂર્ણ	૪૧૦
ક્ષયમા ઉપદ્રવોના ઉપાય	
લાળ પડવારૂપો ઉપદ્રવના ઉપાય	૪૧૦
સળેખમ રાને ક્ષિવટીરૂપો ઉપદ્રવના ઉપાય	"
માથામા, ખભામા & ન પડખામા શૂળરૂપી ઉપદ્રવોના ઉપાય	"
બે દોષ સમ્મે કાખા હોય તેના લેપ	૪૧૧
નસ્ત, ધૂમપાન, સ્નહ, રાત્રપગ, બસ્તિ	"
ક્ષયમા લોહી બગડ તેમા શુ કરવું ?	"
ક્ષયમા રાત્રિસારના ઉપાય	"
સુકાતા જતા ક્ષયરોગીને ખાંડે રોકી રાખવાનું કારણ	"
માત્ત & ન દારૂનો પ્રયોગ	"
અભ્યગ, અવગાહન, મર્દન, ઉદ્ગર્ન	"
ઉદ્ગર્ન ચાનાથી કરવું ?	૪૧૨
ચાનાથી નાવવું ?	"
સળગાર, રાત્રિલેપન	"
આનંદ, બસ્તિ, રાત્ર, ધર્મક્રિયા	"
અધ્યાય ૬ મો : હાલટીઓ થવારૂપી રોગના ઉપાય	
સામાન્ય ચિકિત્સા	
ક્ષિવટી-ગોમા વમન રીતે કોને ?	૪૧૨
વિરેચન & ને થમન રીતે કોને આપવું ?	૪૧૩
અન્નપાન	"
વિશેષ ચિકિત્સા	
વાયુથી થતી ક્ષિવટી રોગના ઉપાય	૪૧૩
પિત્તથી થતી ક્ષિવટી-ગોમા ઉપાય	"
કફથી થતી ક્ષિવટી-ગોમા ઉપાય	૪૧૪
સૂગથી થતી ક્ષિવટીના ઉપાય	"
કૃમિની તથા બીજા કાગલોથી થતી ક્ષિવટીના ઉપાય	"
ક્ષિવટીઓ થાનું & એ તે શું કરવું ?	૪૧૫
હૃદયના સેત્રની ચિકિત્સા, વાયુથી થત	"
હૃદયરોગના ઉપાય	
જોગે અને આનાવની પીઝ મટાડે એવું તેવ	૪૧૫
પડખામા અને હૃદયમા પીઝ તથા જોગે મટાડે રૂંડે ઘી	"
હૃદયરોગ, શ્વાન અને જોગે મટાડનારું ઘી	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અપતન્નક, હૃદયરોગ અને શ્વાસ મગ્ગનાર ચૂર્ણ	૪૧૫
હૃદયમા વિકતિકા રાને શૂળ મગ્ગનાર ઔષધ	"
હૃદયમા, પડખામા ૨ ને ચોનિમા શૂળ તથા	"
ગોળા માટે ઔષધ	૪૧૬
વાયુના હૃદયરાગમા શેક રાને થી કેવા જોઈએ ?	"
તરસ લાગે ત્યારે શું પીવું ?	"
શ્લેષ્મ ૨૫ થી ૩૬વાળી કિષ્કા કેવા	"
હૃદયરોગમા કરવી ?	"
વાયુના હૃદયરોગમા દ્રવ, આવામ રાન પ્રમેહ	"
હોય તો ?	"
દૂધ, દહીં, ગોળ, થી કયા હૃદયરાગમા ન વાપરવા ? ૪૧૭	"
કફના અનુબંધવાળા વાયુના હૃદયરાગમાં કરવાની કિયા,	"
પિત્તથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય	"
વિરેચન, પેષાદિ ક્રમ ઔષધ	૪૧૭
મિઠ્ઠા ઘી, બરિન	"
કફથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય	"
રોક, વમન, આહાર	"
ચૂર્ણ, કવાય, લેહ, ઘી, શાગ અને રનાયણ	"
શુળનું ઔષધ	૪૧૮
આમાશયમા કોષેલા વાયુનું ૨ નુલોમન	"
થી રીતે કરવું ?	"
કૃમિથી થતા હૃદયરોગનું ઔષધ	"
નૃષ્ણા (તરસ) રોગની ચિકિત્સા	"
સામાન્ય ચિકિત્સા	૪૧૯
ઠંડક થાય એવા ઉપાય	"
વાયુની તરસના ઉપાય	"
પિત્તની તરસના ઉપાય	"
કફની તરસના ઉપાય	૪૨૦
ત્રિદોષની તરસના ઉપાય	"
ઉપવાસને લીધે થતા તરસરાગના ઉપાય	"
શાકને લીધે થતા તરસરાગના ઉપાય	"
તાપને લીધે તથા તરસરાગના ઉપાય	"
તાપ વેકયા પછી ઠંડુ પાણી પીવાથી	"
થતા તરસરાગના ઉપાય	"
દાડથી થતા તરસરાગના ઉપાય	"
તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિવાળાને સ્નેહ પીવાથી	"
થતા તરસરાગના ઉપાય	"
સ્નેહથી થતા તરસરાગના ઉપાય	"
સ્નિગ્ધ અન્ન ખાવાથી થતા તરસરાગના ઉપાય	૪૨૧
બારે અન્ન ખાવાથી થતા તરસરાગના ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
શયથી થતા તરસરાગના ઉપાય	૪૨૧
ફૂલળા, નબળા, લૂખાના તરસરાગના ઉપાય	"
લોહિયા લોહિયાવાળી તરસના ઉપાય	"
કોઈ રોગના ઉપદ્રવરૂપ તરસમા શું કરવું ?	"
અધ્યાય ૭ મો : મદાત્થય, મદ, મૂર્છા અને સંન્યાસની ચિકિત્સા	
મદાત્થયની ચિકિત્સા, આમાન્ય ચિકિત્સા	
દોષના પ્રમાણ પ્રમાણે ચિકિત્સા કારણ	૪૨૧
દારૂના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી	
થયેલા રોગ દારૂથી જ મટે કારણ	૪૨૨
મદાત્થયમા કઈ દવા કયા સુધી કરવી ?	"
વિશેષ ચિકિત્સા	
વધાર વાયુવાળા ત્રિદોષના મદાત્થયના ઉપાય	૪૨૩
વધારે પિત્તવાળા ત્રિદોષના મદાત્થયના ઉપાય	"
તરસ રાને વિદાહવાળા મદાત્થયનો ઉપાય	"
ઉષ્ણ, લોહીવાળા બળખા, હૃદય અને	
છાતીવાળા મદાત્થયનો ઉપાય	૪૨૪
વાયુ અને પિત્ત વધારે હોય અને બહુ જ	
તરસ હોય એવા મદાત્થયનો ઉપાય	"
તરસવાળા મદાત્થયનો ઉપાય	"
બહુ દારૂ પીવાથી ગળુ, તાજનું વગેરે	
સુકાય ત્યારે શું કરવું ?	"
તરસ તરત મટાડવાનો ઉપાય	"
બહુ દારૂ પીવાથી સખત રાગન ઉઠે તો ?	"
કફ વધાર હાય એવા ત્રિદોષના મદાત્થયના	
ઉપાય વમન, ઉપવાસ, દિમ	૪૨૫
નિરાશ થયા પછી ભૂખ લાગે ત્યારે શું પાવું	
અને ખવડાવવું ?	"
સોનોની શુદ્ધિ કરે એવું દીપન ઔષધ	"
વધારે કફવાળા ત્રિદોષના મદાત્થયનો ઉપાય	"
ખાકીના દૂધ સન્નિધાનમદાત્થયનો ઉપાય	"
ખાધા મદાત્થયમા રોચ અને જઠરાગ્નિ વધારનાર	
ઔષધ	૪૨૬
મદાત્થયમા લર્ષ ઉત્પન્ન કરે એવી કિયા શા માટે ?	"
મદાત્થયન ન મટે તે દૂધ પથ્ય લેવાનું કારણ	"
દૂધનો પ્રયોગ કયા સુધી કરવો ? પછી	
દારૂ કેવી મુકિતથી પીએ ?	"
વિલય અને વિધ્વસક રોગોના ઉપાય	૪૨૭
દારૂ પીવાથી કોને રોગ ન થાય ?	"
સુયનો મહિમા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
દાડથી મટતા રોગ	૪૨૮
દાડનો મહિમા	"
તવગરો માટે દાડ પીવાનો, વિધિ, મહિમા	"
ગરીબોએ કેવી રીતે કેટલા દાડ પીવે ?	૪૩૧
દાડ પીવાનો સમગ્ર યોગ	"
કયા દોષવાળાએ શું કરીને દાડ પીવે ?	"
કયા દોષવાળા માટે કયા દાડ સાચે ?	"
કયા દોષવાળાએ કયારે દાડ પીવે ?	"
મદની અને મૂર્છાની ચિકિત્સા	
મદ અને મૂર્છામાં ખાસ કયા દોષના ઉપાય કરવા ?	૪૩૧
મદ અને મૂર્છાની સામાન્ય ચિકિત્સા	"
મદ અને મૂર્છાના વેગ બધ ન થાય તો ?	૪૩૨
કયા દોષનું જોર છે તે વિચારીને ઉપરના ઉપાય કરવા	"
પચકર્મ, ફસ ખોલવી	"
ધીરજ, જ્ઞાન વગેરે રૂપી ઉપાય	"
મદ અને મૂર્છા બહુ જ વધી જાય તો ?	"
ઝેરથી થતા મદના ઉપાય	"
સંન્યાસરોગની ચિકિત્સા	
ભાનમાં લાવવાના ઉપાય ભાનમાં આવ્યા પછીનું ઔષધ	૪૩૨
ફરીથી મેળાન ન થાય તે માટે શું કરવું ?	૪૩૩
અધ્યાય ૮ મો : હરસના ઉપાય	
કોરા (મૂકા) હરસની ચિકિત્સા	
હરસને બાળવાનો વિધિ બાળ્યા પછી શું કરવું ?	૪૩૩
બહુ હરસવાળાને શું કરવું ?	૪૩૪
બરાબર બગેલા (ડમારેલા) હરસનાં લગણુ મૂત્રાશયમાં થૂન થાય તો તેનો લેપ	"
હરસવાળાના બાળે પેશાબના વિગ્રહના ઉપાય	"
હરસને બાળવાની કિશા કોને ન કરવો ?	"
એમને શું કરવું ? કારનેલ, ચેક	"
ધૂમી દેવાનો ઉપાય	૪૩૫
વાર	"
લેપ	"
સિદ્ધ તેજ	"
ધૂમી, લેપ અને નેલના ફાલદા	"
સૂળેલા અને કઠ્ઠુ હરસના ઉપાય	"
હરસમાંથી લેણી કાઢી નાખવાનું કારણ	૪૩૬

વિષય	પૃષ્ઠ
ભાગલ ગ્રાસવાળા હરસવાળાનો ક્રમ (શ્લોક ૩૦ થી ૫૧) દર્દી પીવું	૪૩૬
દર્દીના મઠો અને ચૂર્ણ	"
ગુદામાં સોળે, થૂળ અને મદાગિનનો ઉપાય	"
હરસવાળાને બહુ જ મદાગિન હોય તો છાશનો પ્રયોગ	"
છાશ કેટલા દિવસ, કોને, કેવી રીતે પાવી ?	"
કોને કેવી છાશ પાવી ?	૪૩૭
હરસમાં છાશના પ્રયોગના લાભ	"
દર્દીના મઠાનો પ્રયોગ	"
તકારિય	"
ચિત્રકછાશ	"
ભારગાદિ છાશ	"
ગળતીપરાદિ ઘી, ચમકરનેલ, પાણી, માસરસ	૪૩૮
કઠણ ગ્રાસવાળા હરસરોગમાં ક્રમ સિધવ સાથે વાઙ્મુલી, સીધુ, છાશ, ધાન્યામ્લ	"
વાયુ અને ગ્રાણીનું એનુલોમન રત્નોપધ	"
કફથી લયેલા હરસ વગેરેમાં હરડેનો પ્રયોગ	"
હરસ માટે મેઠાસિંગનો પ્રયોગ	"
નસોતર અને હરડેના રાનુલોમન પ્રયોગ	"
વાયુનું અને ગ્રાણીનું રાનુલોમન કરે એવા છાશ, સીધુ, ગોળનો દાડ ને સુરાના પ્રયોગ	૪૩૯
શરીરનું અને જઠરાગિનનું બળ વધારે એવા પીપર અને તલનો પ્રયોગ	"
હરસની પીપા માટે કાળીપાટનો પ્રયોગ	"
અરિસે	"
સિદ્ધ ઘી એનુલોમન ઘી	૪૪૦
વાયુનો, ગ્રાણીનો ૨ ને પેશાબનો વિનંધ મટે એવું ઘી	"
દીપન અને હરસ મટાડે એવું ઘી	"
ગુલમાં અને રાત્રમાં, પીચ, મરચે, રામળ, મૂત્રકૃષ્ણ અને સાવ માટે ઘી	"
આનાલ, મૂત્રકૃષ્ણ, મરચે, આમળ, હરન, ગ્રાહ્મી અને વાયુ માટે ઘી	"
વાયુનો તથા ગ્રાણીનો વિનંધ અગાડવા માંસરસ લોચન	"
વાયુનું અને ગ્રાણીનું એનુલોમન કરનાર પીપા	૪૪૧
હરસમાં એનુલોમન કરવાની જરૂર	"
એનુલોમનની જરૂર એને છે ?	"
એનુલોમન	"
નિરુપસિન	૪૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
રક્તાર્થ (દૂઝતા હરસ) ની ચિકિત્સા	
વાયુના કે કફના અનુબંધના ઉપાય	૪૪૨
વાયુના રાને કફનાં અનુબંધના લક્ષણ	"
લોહી બગડ્યું હોય તેો યોગ્ય અને લઘુન	"
દૂઝતું લોહી કયા સુધી બંધ ન કરવું ?	"
નિર્મળ લોહી વહેવા માંડ્યા પછીના	"
સામાન્ય ઉપચાર	"
શીઘ્ર દોષવાળાના અને અધિક વાયુવાળાના	"
દૂઝતા લોહી માટે ઉપાય	"
ગ્રીમમાં કેવું લોહી બંધ કરવું કે ન કરવું ?	૪૪૩
કફના અનુબંધવાળા લોહીની ચિકિત્સા	"
દૂઝતા હરસની દવાઓ	"
દૂઝતા હરસમા દુગળીના પ્રયોગો	૪૪૪
દૂઝતા હરસમા વાયુને જીતવો કોણે	"
દૂઝતા હરસમા ઠંડા ઉપચાર કયારે કરવા ?	"
ઉપરના ઉપાયોથી ન મટે તો શું કરવું ?	"
પ્રવાહિત, આમળ, રક્તસ્રાવ અને તાવ	"
માટે પિચ્છામસ્તિ	"
ધી	૪૪૫
હરસથી થયેલા રાગો માટે ઉપાય	"
હરસમા ઉદાવર્તના ઉપાય	"
ઉદાવર્ત ન મળતા નિરુધ વિરેચન, અનુવાસન	૪૪૬
ઉદાવર્ત વગેરેમાં કલ્પાસુક સાર	"
ઉદાવર્તના બીજા ઉપાય	"
હરસ વગેરે મગડવાના મલાદીયજ સરકા	"
ગોળો, બરોન, હરસ, કુષ્ઠ પ્રમેય	"
અને મંદાગ્નિ માટે ગોળ	૪૪૭
હરસ વગેરે માટે અવલેહ	"
હરસ માટે જોડતી	૪૪૮
સુરભૂને પુટપાક	"
સુરભૂવટી	"
મંદ અગ્નિ મટાડવા લગવામુખ ચૂર્ણ	"
હરસ માટે ગોલી	"
સે પલાદિ ચૂર્ણ	"
હરસનાં ઉત્તમ ઔષધ	૪૪૯
હરસવાળાનું પથઅપચ (પરેજ)	"
પરસ, અતિસાર અને ગ્રામ્પીતમા	"
જગ્યાગિની રંગ કરવાની જગ્ગર અને કારણ	"
અધ્યાય ૯ મો : અતિસારચિકિત્સા	
વાયુના અતિસારના ઉપાય	
બધુ વાયુવાળા અતિસારના ઉપાય	૪૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ
વાયુના અતિસારમાં પણ પહેલા	
ઉપવાસ કરણ	૪૫૦
શૂન, આનાક અને પ્રસેકવાળા અતિસારમાં વમન	"
અતિસારમાં ગાડા બંધ કયારે ન કરવા ?	૪૫૧
આમાતિસારમાં ગ્રાહી ઔષધ ન આપવું	"
દોષના વિનયમા હરસ	"
મધ્ય દોષવાળા અતિસારના ઉપાય	"
રાત્ર દોષવાળા અતિસારનો ઉપાય	"
૨ તિમારમા તરચનો ઉપાય	"
અતિસારમા ભોજન	"
અતિસારવાળાનું પીણું	૪૫૨
ન્યાર પછી અતિસારવાળાનું ભોજન	"
કફ રાને પિત્ત વધારે હોય, એવા અતિસારમાં	"
પેષા, વાયુનું રાનુલોમન કરે એવી પેષા	"
બધુ દોષવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારીને	"
લેણેલોડા અણે લાય તે આપવાનાં	"
વિરચન રાને પેષા	"
નિગમ, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારમા	"
મરડા જેવું હોય તેનો ઉપાય	"
પકવાતિસારના ઉપાય	૪૫૨
મરડાના ઉપાય	"
(પ્રવાહિતનું લક્ષણ)	"
(રાપરાહિત બંધ)	"
અતિસારમાં શૂનવાળા મરડાના ઉપાય	૪૫૩
નિશમ શૂનવાળા, કુષ્ઠ અને રમ	"
અતિસારોગી માટે ઉપાય	"
ગાડાની કમળિવાત અને શૂનના ઉપાય	"
શૂન અને મરડાનાં તેવ ઉત્તમ હોવાનું કારણ	૪૫૪
પ્રવાહિત (મરડા) માં તેવ જ એક છે	"
ગુલામાં પીડા તથા ન્યામન માટે ઉપાય	"
મરડે, રાત્રમરડા, મૂત્રાધાન અને મટિરામાં	"
અનુવાસન	"
આમન નીકળે તો શું કરવું ?	"
પિત્તના અતિસારના ઉપાય	
ત્યામ પિત્તાતિસાર	"
પિત્તાતિસારમા તરતનો ઉપાય	૪૫૫
ઉપવાન વગેરે છતાં ચાતુ રહેવા	"
પિત્તાતિસારના ઉપાય	"
પકર (નિશમ) પિત્તાતિસારના ઉપાય	"
અતિસારમા ગાડા અને લોહી વાટાફની	૪૫૬
નીકળતા હોય તેના ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અનુવાસન કચારે કરવું	૮૧૮	ગ્રામીદોષવાળાના છાશ ત્રણ દોષમા પથ	
અનુવાસન શાના વડે કરવું	"	ભાવાનું કારણ	૪૬૧
પિત્તાનિસારમા પિચ્છાભક્તિ કચાર આપવી ?	"	ઉપરસ, રાજીર, રત્તર, શાસ, હદયની	
પિચ્છાભક્તિની બનાવટ, વિધિ, ફાલદા	૮૧૯	રાગ, પાડુ, બરોળ અને ગોળાના ઉપાય	૪૬૨
બધા અનિસારમા ફાલિત	૮૧૭	સગ્રાહ્યોમા રાગવાળો ગડો અને	
ક્યા અનિસારમા પુટપાકથી ઉપાય કરવો	"	પ્રવાહકાનું રોપધ	"
પુટપાક શાનો કરવો ?	"	સામ, કફ અને વાયુથી કોઠામા થતો પોડનું રોપધ	"
૨૬ તાનિસારના ઉપાય		કેમના વાયુને મગડ રોવું દીપન મુર્ધા	"
૧	૮૧૭	ઉત્તમ પાચન રાજ દીપન ગોળી	"
માસરત્ત અને પુર	"	વાયુ ૨ ન કફથી થતા ઊલટી, સગ્રાહ્યો,	
પેમા, માખામ	૮૧૮	પડખામા અને હદયમા પીડ, તાવ,	
બાડુ ૭૨ રક્તાનિસારમા શુ કરવું ?	"	સોજા વગેરે માટે અનુપાન સાથે રોપધ	૪૬૩
રક્તાનિસારમા શતાવરીના પ્રયોગ	"	ગાળાના વિબધ માટે રોપધ	"
લાસાલિ ધૂત	"	ઉપર ગાળાવલો ઊલટી વગેરે રોગ પિત્તથી	
૨ તાનિસારના ઉપાય (ચાતુ)	"	થવા લાપ ના શુ કરવું	"
૧૮ પાકે ક નુ મા લાલ મળે તમા ઉપાય	"	નિસમ સગ્રાહ્યોની ચિકિત્સા	
રક્તાનિસારમા પિચ્છાભક્તિ કચાર આપવી	"	વાયુની નિસમ સગ્રાહ્યોના ઉપાય	૪૬૭
રક્તાનિસારની પિચ્છાભક્તિની બનાવટ ફાલ	"	દીપન ઘો, વિનધ લાગ ના શુ કરવું	"
રક્તાનિસારમા અનુવાસન	૮૧૮	શૂન, મામા, ઉત્તરોગ, રમ, ઉપરસ, વાયુ	
નિસારમા મામા સાથે પડા ૨ પછી		અને કફનાથક ઉત્તમ દીપન ઘી	૪૬૮
ભોલોના નાક થાર તમા ઉપાય	"	વાયુ મગડ એવે અભયગ	"
કફના અનિસારના ઉપાય		કળા આરમવાલા વાડનું નામ કફનું	
પડા ઉપવાન પછી મોળ રોપધ	૮૧૮	ન વાયુથી ઊપડવા લામ કફનું રોપધ	"
કફનિસાર ઉપર પાગાં ચૂર્ણ	૪૬૦	પિત્તથી થેવા નિસમ સગ્રાહ્યોના ઉપાય	"
કફનિસાર ઉપર કપિત્થાક ચૂર્ણ	"	મગડનું પિત્ત કઠવાના અને અગ્નિ પ્રદીપ	
દાડિમાક ચૂર્ણ	"	કરવાના ઉપાય	"
મોલ કફવાળા ૨ નિસારના ઉપાય	"	સગ્રાહ્યો વગેરે ગમેલા નામ કર રોડું ચૂર્ણ	"
કફનિસાર માં પિચ્છાભક્તિ કચાર આપવી	"	ગિલ્લ ઘી	૪૬૧
કફનિસારમા રાનુવાસન	"	કફથી થેતી નિસમ સગ્રાહ્યોના ઉપાય	"
લામા પાંચવા અનિસારના દોષાન કયા કમથી	"	પેમા વનેરના દોષ	"
મગડા / કાલ	"	૨ નવે	"
બધાના અને શાકના અનિસારના ઉપાય	૪૬૧	ભાલ	૪૬૬
અનિસાર મગડા લાગવાના લખ	"	ગોળી	"
અધ્યાય ૧૦ મે : ગ્રહણીદોષચિકિત્સા		ચૂર્ણ	"
સામ સગ્રાહ્યોની ચિકિત્સા		સિલ્લ ઘી	"
સામ સગ્રાહ્યોની ચિકિત્સા		સનિપાત (૧૨૧૧) ગ્રાહ્યોના ઉપાય	૪૬૭
સામ સગ્રાહ્યોના ઉપરન	૪૬૧	સગ્રાહ્યોમા મદ્યનિનો ચિકિત્સા	
ઉપવાન છુપા પડે શુ આડુ ?	"	કંઠી પીડાના વાલરોને મલ્લનિમા	
૮૧ નામવાળા ગ્રાહ્યો ૧૫મા પેસ, પામો,	"	ક્યુ નીધ નાક ?	૪૬૭
પ્રમ, નુત	"	બડુપિત્તવાળા દરોના મલ્લનિનું રોપધ	"
	"	બડુ વાયુવાળા દરોના મદ્યનિનું રોપધ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
મદાગિનમાં ઔષધ સાથે સ્નેહ ભેળવવાનું કારણ	૪૬૭
ઓછા કફવાળા, નિરામ પણ ઢીલા આડવાળા	
દરદીના મદાગિનનો ઉપાય	"
કફુ આડો મુશ્કેલીથી ઊતરતો હોય તેનો ઉપાય	૪૬૮
ગુખાશને લીધે થયેલા મદાગિનનો ઉપાય	"
બહુ સ્નેહ પીવાથી થયેલા મદાગિનનો ઉપાય	"
ઉદાવર્તથી થયેલા મદાગિનનો ઉપાય	"
દોષ બહુ વધવાથી થયેલા મદાગિનનો ઉપાય	"
રોગ મટયા પછીના મદાગિનનો ઉપાય	"
મુખાફરી, ઉપવાસ અને દૂબળાપણથી થયેલા મદાગિનનો ઉપાય	"
ઘણા કાળના મદાગિનનો ઉપાય	"
શુ શુ કેવી રીતે આપવાથી અગ્નિ વધે છે ?	"
સ્નેહથી અગ્નિ વધે તેનું દષ્ટાંત	"
કેટલું ખાવાપીવાથી અગ્નિ વધે છે ?	"
જઠરાગ્નિ થી રીતે પ્રદોષ થાય છે ?	"
માપસર અને માફકસર ખેરાક મળે કે ન મળે તે શુ થાય ? ભસ્મક રોગ	૪૬૯
ભસ્મક અગ્નિને શાંત કરવાનો ઉપાય	"
ભસ્મકમાં પથ ભોળન	"
ભસ્મકમાં તરસના ઉપાય	"
ભસ્મકમાં કેવા આહારવિહાર કરાવવા ? કારણ	"
જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવાની આશા	૪૭૦

અધ્યાય ૧૧ મો : મૂત્રાધાત, મૂત્ર-કૃચ્છ્ર, પથરીની ચિકિત્સા

વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	
કેવા સ્નિગ્ધ શેક, સેક અને અવગાળન કરવા ?	૪૭૦
મૂત્રકૃચ્છ્રમાં શૂળના ઉપાય	"
પેશાબની પીડાનો ઉપાય	૪૭૧
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય	"
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે કવાય	"
મૂત્રાધાતના ઉપાય	
કફના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય	૪૭૧
સન્નિપાત (ત્રિદોષ) ના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય	૪૭૨
પથરીની ચિકિત્સા	
દુસ્પાથ કેવી પથરી દવાથી ને કેવી પથરી કાપવાથી મટે ?	૪૭૨
પથરીના પૂર્વરૂપમાં ઉપચાર	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વાયુથી થયેલા પથરીના ઉપાય	૪૭૨
પિત્તથી થયેલી પથરીના ઉપાય	"
કફથી થયેલી પથરીના ઉપાય	"
કયા દ્રવ્યો વડે ભાર, દૂધ વગેરે બનાવવું ?	૪૭૩
શર્કરાગ્નનો ઉપાય	"
પથરી માટે સૂર્ય	"
પથરી માટે કવાય	"
શર્કરાગ્ન અને પથરી માટે ભાર	"
પથરી માટે બીજા ઔષધો	"
બધા મૂત્રાધાતમાં કરવાની કિયા	"
સર્વ મૂત્રવિકારનું ઔષધ	"
પથરીને છૂટી પાડવાના ઉપ	૪૭૪
પથરી માટે વીરતરાર્દિ ગળના ઉપયોગ	
વિરેચન, ભસ્મ	"
શુદ્ધાશરીનો ઉપાય	"
પથરીવાળાને શસ્ત્રક્રિયા ક્યાર કરવી ?	"
રાજની રજા શુ કરીને લેવી ?	"
પથરીવાળાને શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ	"
લોહી બધ કરવાના ઉપાય	૪૭૫
લોહી બધ થયા પછી મૂત્રન શોધનક્રિયા	"
પથરીની શસ્ત્રક્રિયાના ઘા રુખવવાના ઉપાય	"
પથરીના વ્રણને શેક ગમ, ઉત્તરખસ્તિ	૪૭૬
ઘા રુખાયા પહેલાનું અને પછીનું પથ	"
પથરી કાઢવાને શસ્ત્રક્રિયા કયા ન કરવી ? નુકસાન	"

અધ્યાય ૧૨ મો : પ્રમેહ(મેહ)ની ચિકિત્સા

પ્રમેહરોગીને સ્નેહન, વમન, વિરેચન, ભસ્મ, તર્પણ	૪૭૭
પ્રમેહવાળાને શયન ઔષધ આપવા. કારણ	"
શાપન ન થઈ શકે એવા પ્રમેહરોગીને શયન ઔષધો જ આપવા	૪૭૭
પ્રમેહના શયન ઔષધો	"
કફપ્રમેહના ઔષધ	"
પિત્તપ્રમેહના ઔષધ	"
કફપ્રમેહ અને પિત્તપ્રમેહમાં ચન્દનપાન	"
વાતપ્રમેહના ઔષધની બનાવટ	"
બધા પ્રમેહમાં સામાન્ય પથ	"
કેવા જીવનો ત્રાધુ કેવી રીતે પીશે ?	૪૭૮
કફપિત્તના પ્રમેહ ઉપર પુષ્પચૂર્ણ	"
વાતકફના, પિત્તના કે મિશ્ર દોષના પ્રમેહમાં સ્નેહ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
બધા પ્રમેદમાં ધાનવન્તરધૃત	૪૭૮
બધા પ્રમેદ વગેરે ઉપર શેષપ્રસવ	"
બધા પ્રમેદ વગેરે ઉપર અપસ્કૃતિ	૪૭૯
પ્રમેદ માટે ૧૪૧ આહરવિહાર	"
બધા પ્રમેદ મગડે રોગુ સ્થાપન	"
ગરીબ પ્રમેદરોગી માટે ઉપાય	"
દુઃખના પ્રમેદરોગીનું સ્વીયધ	૪૮૦
પ્રમેદપિટિકાઓની ચિકિત્સા	"
પિટિકાઓના પૂર્વરૂપમાં ઉપાય	"
પિટિકાઓ પાકી હોય તેના ઉપાય	"
પિટિકાના ધા રુઝવવાના ઉપાય અન્નપાન	"
અસાધ્ય મધુમેહનો ઉપાય	"

અધ્યાય ૧૩ મો : ગડની અને વધરાવળની ચિકિત્સા

બાહ્ય વિદ્રુપિ(ગડ)ની ચિકિત્સા

કાચા અને પાકા ગડના ઉપાય	૪૮૧
વાયુના ગડની ચિકિત્સા	"
વાયુના ગડનો ધા થી રીતે ધોવો ને રુઝવવો ?	"
પિત્તાના ગડની ચિકિત્સા	"
કફના ગડની ચિકિત્સા	"
રક્તવિદ્રુપિ અને આગનુવિદ્રુપિના ઉપાય	૪૮૨
કાચા અર્તવિદ્રુપિના ઉપાય	"
કવાચ	૪૮૨
ધી, નિરુદ્ધ અને અનુવાસનમસ્તિ	"
અન્નપાન, લેપ	"
ગડ, ગોળો, રતવા, દાઝ, મોહ વગેરે	"
મગડે એવા ઔષધો	"
કવાચ	"
ગડમાંથી લોહી થી રીતે કાઢી નાખવું ?	૪૮૩
કોઠામાં થયેલા, પાક ઉપર ચઢેલા, બહાર ઊપસેલા ગડને ધોટીસ	"
ગડ પાકવું હોવાના લક્ષણ ઉપાય	"
અર્તવિદ્રુપિ પાકવાના ચિહ્ન તે પાકીને અદર ફૂટે તો શું કરવું ?	"
વિદ્રુપિ(ગડ)વાળાનું પથ્ય જોજન	"
વિદ્રુપિવાળાનું શોધન	"
દોષ પ્રમાણે વિદ્રુપિના ઉપચાર	"
ગમે તેવા ગડમાં ગુગળ અને શિલાજિત	"
ગડને પાકવા દેવું નહિ કારણ	૪૮૪
પ્રમેદ અને ગડ સાથે રથા હોય તેનો ઉપાય	"
સ્તનવિદ્રુપિની ચિકિત્સા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વૃદ્ધિ(વધરાવળ)ની ચિકિત્સા	
વાયુની વધરાવળનો ઉપાય . વિરેચન	૪૮૪
બસ્તિ, શેક, લેપ, નસ્તર વગેરે	"
પિત્તાની અને લોહીની વધરાવળનો ઉપાય	"
કફની વધરાવળનો ઉપાય, વ્રણશોધન તેલ	"
ચરબીથી થયેલી વધરાવળનો ઉપાય	૪૮૫
મૂત્રની વધરાવળનો ઉપાય	"
અત્રવૃદ્ધિ(સપ્તસગ્ગઠ)નો ઉપાય	"
વધરાવળ, ગડ, ગોળો વગેરે માટે સુકુમાર સ્નેહ	"
વધરાવળમાં કપારે અને કચા ડામ દેવો	૪૮૬

અધ્યાય ૧૪ મો : ગુદમ(ગોળા)ની ચિકિત્સા

વાયુના ગુદમની ચિકિત્સા

આડાના અને વાહુટના વિભવવાળા, લૂખાચ અને શરદીથી થયેલા વાયુના ગોળાનો ઉપાય	૪૮૬
દુરીથો ઉપર થયેલા વાયુના ગોળાનો ઉપાય	૪૮૭
પ્રદીપ જઠરાગ્નિવાળા વાયુના અને આડાના વિભવવાળા વાયુના ગોળાનું ઔષધ	"
વાયુના ગોળામાં નિરુદ્ધ અને અનુવાસન બસ્તિ	"
ગેરલામાં બસ્તિ ઉત્તમ ઉપાય હોવાનું કારણ	"
વાયુના ગોળાના ઉપદ્રવો માટે સિદ્ધ ધી	"
વાયુના ગોળા વગેરે માટે ધી	"
દાધિક ધૃત	૪૮૮
પટ્ટપલ ધૃત	"
વાયુના ગોળામાં કફ વધી જાય તો શું કરવું ?	૪૮૯
શૂળ, આફરો, આતરકાના અને વાયુના વિનયવાળા ગોળાના ઉપાય	"
કફ અને વાયુ(ભેગા)ના ગેરલાનું ઔષધ	"
વાતગુદમ માટે ચૂર્ણ	"
દુ સાધ્ય ગુદમ વગેરે ઉપર ચૂર્ણ	"
લેશાનગ ચૂર્ણ	"
વાયુના ગોળા માટે ચૂર્ણ	"
સાર્દુલચૂર્ણ	૪૯૦
વાયુના ગોળા માટે રસ	"
વાયુના ગોળા માટે કટક	"
કવો દોષ અનુબળ હોય તો શાની સાથે દિવેલ પીવું ?	"
વાયુના ગોળામાં પિત્ત વધી જાય તો ?	"
વાયુના ગોળો વગેરેમાં લક્ષણનો ઉપચાર	૪૯૧
ગોળો, જઠરોગ અને આપાદનો ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શૂળ, આનાહ અને વિભવવાળા		દત્તીહરીતકી	૪૮૫
વાયુના ગોળાનું ઔષધ	૪૮૧	કફગુલ્મમા નિક્ષતભક્તિ	"
કોદામા દાહ અને પીડાનો ઉપાય	"	ગુલ્મ ઉપર ક્ષાર, અરિષ્ટ રાને ધમ	૪૮૬
કોદા, પીઠ અને ખભામાં શૂળનો ઉપાય	"	કફગુલ્મમા કયા ક્ષાર વાપરવા ?	"
વાતગુલ્મ(વાયુના ગોળા)નો ઉપાય	"	શારાગદ	"
ઉદાવર્તના ઉપદ્રવનો ઉપાય	"	ક્ષારનું શરીરમા કર્મ	"
વાયુના તથા ઝાડાના વિભવવાળા	"	જૂના આસવ, અરિષ્ટ ચા માટે કોણે વાપરવા ?	"
વાયુના ગોળાનું ઔષધ	"	કફગુલ્મવાળાના અન્નપાન	"
મળમુક્ત વાયુનો ગોળાનું ઔષધ	"	સ્ત્રોતક હયા થી ૧૧૩ સુધીના ઉપાયથી કફગુલ્મ	"
વાયુનો ગોળો વગેરે માટે નીચિનીધુત	"	ને મટે તો લોહી કાઢ્યા પછી	"
વાયુના ગોળાવાળા માટે આહાર	૪૮૨	બાળવાની ક્રિયા	૪૮૭
પિત્તના ગ્રેણીના ઉપાય		કફગુલ્મને કેવી રીતે બાળવું ?	"
સ્નિગ્ધ અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલા		આમવાળા ગુલ્મની ચિકિત્સા	"
પિત્તગુલ્મ માટે વિરેચન	૪૮૨	ભેગા દોષોવાળા ગોળાના ઉપાય	"
જૂખા અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલા		રક્તગુલ્મની ચિકિત્સા	"
પિત્તગુલ્મ માટે ધમન એમા		લક્ષણ, ચિકિત્સા કરવાનો સમય,	૪૮૭
વિરેચન ક્યારે, કયું આપવું ?	"	સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન	"
પિત્તગુલ્મ માટે સિદ્ધ ધી	"	રક્તગુલ્મમા કવાય	"
કંક	"	રક્તગુલ્મ ઉપર ક્ષારસ્નેહ	"
કવાય	"	રક્તગુલ્મમા યોનિવિરેચન ક્યારે આપવું ?	૪૮૮
બળતરાનો ઉપાય	૪૮૩	યોનિવિરેચનની બનાવટ	"
ખાસ કેવા ગોળામા લોહી કઢાવવું ?	"	ગુલ્મ ક્યારે ફોડવું	"
લોહી કાઢી નાખવાના કાયદા	"	લોહી નીકળ્યા પછીની ક્રિયા તથા અન્નપાન	"
દોષો કાઢ્યા પછી કરવાનું બુદ્ધિ	"	વધારે પડતું લોહી વહે તો શું કરવું ?	"
પાક ઉપર ચક્રતા ગોળા માટે ક્રિયા	"	વાયુની પીડા થાય તો શું કરવું ?	"
પિત્તગુલ્મવાળાના અન્નપાન	"	આનાહ થાય તો શું કરવું ?	"
કફગુલ્મની ચિકિત્સા		અધ્યાય ૧૫ મો : ઉદરરોગોની	
વમન, ઉપવાસ, સસર્ગી, દીપન	૪૮૩	ચિકિત્સા	
ઊંડા, ઊંપસી આવેલા, સળગત વગેરે		બધા ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા	
કફગુલ્મનો ઉપાય	"	શેઠ વિરેચન	૪૮૮
કફગુ મ નાટો ધી	૪૮૪	ઉદરરોગોને મોગ્ય વિરેચન	"
દશમૂલધૂત	"	જૂખા અને બહુ વાયુવાળા ઉદરરોગો માટે વિરેચન	૪૮૯
ખજાતકધૂત	"	ઉદરરોગ ઉપર સ્નેહ	"
કફગુલ્મીનો ધી પીધા પછીનો ક્રમ	"	સ્નેહાની અનર પછી આપવાના વિરેચન	"
બધા ગુ મમા સ્નેહન-સ્વેદની સાવચકત	"	વિરેચન પછીનો ક્રમ ચૂર્ણ, બ્રાહ્મર	"
ગુ મ માટે શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ	"	ઉદરરોગ ઉપર ચૂર્ણ	"
પછી લેપ અને સેક	"	નારાયણ ચૂર્ણ લેવાની રીત	૫૦૦
આ રીતે સ્નાનમાથી ખસેડા કફ	"	નળીર ઉદરરોગમા નખજા માટે ઉપાય	"
ગુલ્મનું લેપન	૪૮૫	ઉદરરોગ ઉપર નિદ્રા વિરેચન ધી	૫૦૧
કફગુ મમા વિરેચનનો મિત્રકસ્નેહ	"	ધી પીધા પછી કોણે શું પીવું ?	"
બીજા સ સન ધૂત	"		"

વિષય

પૃષ્ઠ

થી પચ્યા પછી અને જુલાબ થયા પછીનો ક્રમ
જુલાબ પહેલા માટે વિરેચન થી
થી કોણે બનાવવા ?
આનાહ મટે એવા થી
દોષ નીકળી ગયા પછીનું લોભન
ઉદરરોગમાં રક્તોસ્રાવો દોષ કાઢવાનો ઉપાય
વધી ગયેલા ઉદરરોગના ઉપાય
ઉદરરોગમાં વાયુના અમુક ઉપદ્રવોના ઉપાય
દોષના અમુક આવરણ માટેના ઉપાય
ઉદરરોગ ઉપર લેપ
૨ ઉપર લેક
જુલાબ થયા પછી લેક અને પાટો કારણ
ઉદરરોગમાં આધમાનવાવાને બંધિત

વાતોદરની ચિકિત્સા

વાતોદરમાં સ્નેહન, સ્વેદન અને વિરચન
સસર્ગી દૂધ થા માટે અને કયા સુધી વાયુ ?
પછી દીપન
ઉદાવર્નવાળા વાતોદરમાં સ્નેહન, સ્વેદન,
નિફ્ફડમંત્રિત

વાતોદરમાં અનુવાસન અને શમનક્રિયા

પિત્તોદરની ચિકિત્સા

બળવાન રોગીને સ્નેહન, વિરેચન, નિફ્ફડ
અને અનુવાસન
નબળા રોગી માટે ક્રમ
દૂધ, બંધિત અને વિરેચનનો ફરીફરીને
કરવાનો ક્રમ

કફોદરની ચિકિત્સા

બળવાન રોગીને કરવાના સ્નેહન, સ્વેદન,
વિરેચન અને સસર્ગી
નિફ્ફડ, અનુવાસન, લોભન
દહી પીનારના કફોદરનો ઉપાય
કફોદર વગેરે માટે તાર
નબળા માણસના કફોદરમાં પીવાની દવા
નબળા રોગીના કફોદરમાં પોતીસ લેક
સંમિષ્ણાતોદરનો ઉપાય

ઉદરરોગના અને સંમિષ્ણાતોદરના ઉપાય
ત્રિપોદરવાળાનો દોષ મુક્યા પછી
એક મંદિગ્ધની ક્રિયા
મંદિગ્ધ પાવેગી નબળા રોગી માટે ક્રમ

વિષય

પૃષ્ઠ

શ્વેતોદર (બરોળ વધે તેની) ચિકિત્સા

સ્નેહન, સ્વેદન, દૂધ ખોલવી ૫૦૬
રોગીમાં બળ આવ્યા પછી સ્નેહન,
શોધન ઝીપ્પી
બરાજ ઉપર પોટીસ
બરોળ વગેરે માટે આસવ
સિદ્ધ થી
કફ અને વાયુથી વધેલી બરોળ માટે તેલ
કફ અને વાયુથી વધેલી બરોળ ઉપર ડામ
પિત્તથી વધેલી બરોળ માટે ઉપાય

વૃક્તવુલ્લિની (કાળજી વધે તેની) ચિકિત્સા,
બજોદરની ચિકિત્સા છિદ્રોદરની ચિકિત્સા

ઉદકોદર (જળધર) ની ચિકિત્સા

બજોદર, છિદ્રોદર અને જળધરમાં શસ્ત્રક્રિયા ૫૦૮
બજોદર-છિદ્રોદરરોગમાં શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ
પેટમાં પાણી ભરાય ત્યારે
શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો વિધિ ૫૦૯
જળધરવાળાની એક વરસ સુધીની પરજ
બધા ઉદરરોગમાં વાયુનું શમન કરવાની
જરૂર કારણ ૫૧૦
ઉદરરોગમાં મલ અગ્નિ થવાનું કારણ ઉપાય
ઉદરરોગવાળાનું સાત્ત્વ્ય લોભન
ઉદરરોગવાળાના અસાત્ત્વ્ય આહારવિહાર
કયા ઉદરરોગમાં શુ નાખીને છાશ પિવાય ?
કોને છાશ અમૃત જેવો ગુણ કરે છે ?
બધા પ્રયોગો પછી દૂધ આપવું કારણ
દૂધના ગુણ ૫૧૧

અધ્યાય ૧૬ મો : પાંડુરોગની ચિકિત્સા

પાંડુરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા

સ્નેહન માટે ઘી ૫૧૧
વમન, સ્નેહન, વિરેચન
પાંડુરોગમાં વિરેચન ઝીપ્પી
લોહચૂર્ણ, લોભન ૫૧૨
વમનવિરચન પછી ઘરડે
પાંડુ, તાપ, દાહ ઉપરમ, દમ વગેરે માટે ચૂર્ણ
પાંડુ, રકનપિત્ત અને કમળા માટે કવાય
કમળા, પાંડુ, કુષ્ઠ, ઘરસ વગેરે માટે ચૂર્ણ
પાંડુ માટે ગોળી
પાંડુ, કુષ્ઠ વગેરે માટે મૂરવટક

વિષય	પૃષ્ઠ
વાઈ, કમળો અને હરસ માટે અવલેહ	૫૧૩
પાડુ વગેરે માટે ગોળી	"
હલીમક, પાડુ અને કમળા માટે અવલેહ	"
પાડુ અને કમળા માટે લઘુપ્રસમૂલ,	"
કારી દ્રાસ, અમળાં	"
પાડુમા વિશેષ ચિકિત્સા	
કયા દોષમા કેવું ઔષધ બનાવવું?	૫૧૪
માટી ખાવાથી થયેલા પાડુરોગના ઉપાય	
શોધન	૫૧૪
બાળ આપે એવું ઘી	"
માટી ખાવાથી થયેલા વિકાર માટે ઘી	"
માટી સાથે આપવાનું ઔષધ	"
માટીની જાત ઉપર ઔષધની જાતનો આધાર	"
કમળાની ચિકિત્સા	
સામાન્ય ઉપાય	૫૧૪
ગોળો, કમળો અને પાડુ માટે હરડેનું ઘી	૫૧૫
કમળામા ગરમાળાનો પ્રયોગ	"
નેપાળો, નસોતર	"
ત્રિફળા, ગોળો, દારુહળદર, લીમડો	"
કમળામાં અજન	"
તલના ખોળ જેવો ઝાડો ઘસે તેવો તે?	"
કમળામા ઉપદ્રવોની ઉત્પત્તિ શાથી? ચિકિત્સા	"
પહેલા ઉપદ્રવોની પછી કમળાની ચિકિત્સા	"
કુલકમળાનો ઉપાય	૫૧૬
હલીમકનો ઉપાય	
પાડુરોગના સોજના ઉપાય	૫૧૬

અધ્યાય ૧૭ મો : સોજાની ચિકિત્સા

સર્વાંગ શાફની ચિકિત્સા	"
સામ સોજા માટે ઉપવાસ હલકુ ભોજન	"
અને શોધન	"
અગ્નિ મદ ડોષ અને ગ્રાહ સામ, ભારે,	
ભાગલ અને રાકાચેલા હોય તે	"
ગોળ અને આદુનો પ્રયોગ	૫૧૭
ઉપરસ, મદ અગ્નિ વ. માટે આદુનું ઘી	"
નિરામ શોફમા ગ્રાહની કબજિયાતના ઉપાય.	"
સોજા, હરસ, ગોળો અને પ્રમેહ માટે ઘી.	"
સોજા માટે ઘી	"
સોજા વગેરે ઉપર દશમૂલાવલેહ	૫૧૮
સોજાના રોગોને પથ્ય અન્નપાન	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સોજા, અતિસાર, હઠપરોગ વગેરે માટે પેશા	૫૧૮
સોજાના રોગમા અભ્યગ, લેપ, નાહવાનું પાણી	"
એકાગ્રશોફ ઉપર લેપ	"
સોજાની વિશેષ ચિકિત્સા	
વાયુના સોજાના ઉપાય વિરેચન, શેક,	
અભ્યગ, લેપ	૫૧૯
પિત્તના સોજાના ઉપાય	
ઘી	૫૧૯
તરસ, બળતરસ અને મોઢનું ઔષધ	"
અતસ્તાપ, ફેર, સન્નિપાત વગેરે માટે કવાથ	"
કફના સોજાનો ઉપાય	
તેલ	૫૧૯
સોતો પુરાય, મદ અગ્નિ, અરુચિ વગેરેના ઉપાય	"
કફના સોજા માટે લેપ, મર્દન	"
નાહવાનું પાણી, લેપ	"
એકાગ્રશોફ ઉપર લેપ	૫૨૦
કયા દોષ માટે કયું શોધન શી રીતે કરવું?	"
બે ભેગા દોષના સોજાની ચિકિત્સા	"
ત્રિદાષવા સોજાનો ઉપાય	"
સોજા વગેરે રોગ માટે ચૂર્ણ	"
વાયવાથી આવેલા સોજાની ચિકિત્સા	"
ઝેરથી આવેલા સોજાની ચિકિત્સા	"
સોજાના રોગવાળાને ત્યાજ્ય આહારવિહાર	"

અધ્યાય ૧૮ મો : વિસર્પ(રતવા)ની ચિકિત્સા

વિસર્પમા પહેલું યું યું કરવું?	૫૨૧
વિસર્પમા કયું વમન ઔષધ આપવું?	"
વિસર્પમા કયું વિરેચન ઔષધ આપવું	"
શોધન ન કરવા યોગ્ય દર્દી માટે શમન ઔષધ	"
વિસર્પમાં તરમ મટાડવાનો ઉપાય	"
વિસર્પમા ફસ કથારે જોવાની? કારણ	"
ઓછા કફવાળા નિરામ વિસર્પમા ઘી	"
વિસર્પમાં લેપ વગેરે કથારે ફાયદો કરે છે?	૫૨૨
વાયુના વિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ	"
પિત્તવિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ	"
કફવિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ	"
કફવિસર્પમા શેક, ઘી, લેપ અને ચૂર્ણ	"
કફના અને પિત્તના સ્થાનમા શામવાયુ	"
જય તે?	"

વિષય

પૃષ્ઠ

મિત્રદોષની ચિકિત્સા
અગ્નિવિસર્પની ચિકિત્સા
ગ્રાથિવિસર્પની ચિકિત્સા
કક્ષુ ગાઠ સારથી કે ડામથી બાળવી કે
ચત્રથી ચીરવી ?
ગ્રાથિવિસર્પવાળાનું લોહી કયારે કાઢવું ?
વિસર્પમા દાઢ થાય તો રાત્રે પાકે તે ?
વિસર્પમા લોહી કાઢવાની ક્રિયા
વારવાર લોહી કાઢવાનું કારણ
બહુ દોષવાળા વિસર્પશિગીને વિરેચન ઘી
જ અપાય—કારણ

અધ્યાય ૧૯ મો : કુષ્ઠ(ચામડીના રોગ)ચિકિત્સા

બધા કુષ્ઠમા સ્નેહ આપવાની આવશ્યકતા
વાનકુષ્ઠમા કયો સ્નેહ પાવો ?
પિત્તકુષ્ઠ વગેરેમા કયો સ્નેહ પાવો ?
માળતિકતમૂત
સ્વકુષ્ઠમા કયો સ્નેહ પાવો ?
બધા કુષ્ઠ ઉપર કયો સ્નેહ પાવો ?
કયા કુષ્ઠ ઉપર કયો રાત્ર્યગ સ્નેહ
સ્નેહમા પછી કુષ્ઠવાળાનું શોધન
કુષ્ઠમા કોને કઈ રીતે લોહી કાઢવું ?
લોહી કાઢ્યા પછી રાત્રે વિરેચન પછી કયા
સ્નેહ પાવો ? કારણ
વિસર્પ, તાવ, કમળો, લોહીનગાર રાત્રે કુષ્ઠ
માટે વજ્રકધૂન
મકાવજ્રકધૂન
વમન અને વિરેચન કરાવે એનું ઘી
કુષ્ઠ વગેરે માટે આવર્નકીધૂન
કુષ્ઠમા બીજા ઉપાય
કુષ્ઠો ધીનું પદ્માપથ્ય
પાકેલા હા માટે છ રાત્રે પ્રયોગ
કુષ્ઠ વગેરે માટે ઔષધો
(ઇમનમા નુત્રિમ)
નાયનપ્રયોગ
રત્નોત્તરી રત્ન રત્ના દોષ મટાડવાની જગ
કુષ્ઠ પર લેપ કરવાનો વિધિ
કયા કુષ્ઠમા અને ઘી રીતે શ્વા વાપ વે ?
મલ, કરકર અને જૂના કુષ્ઠ ઉપર લેપ
સ્ત્રી, બહુ સ્વપચાગ, પરલેવા વિનાશ
ચેરના કુષ્ઠ ઉપર લેપ

પૃષ્ઠ

વિષય

પૃષ્ઠ

કુષ્ઠવાળા માટે નાહવાનું પાણી
કુષ્ઠવાળાને વમન, વિરેચન વગેરે માટે ક્વાથ
કુષ્ઠ માટે લેપો
કુષ્ઠવાળાને અભ્યગ અને ઉર્દ્ધન
દાદર, ખણ્ણ, કિટિલ, ખસ—ખરજવાનો ઉપાય
ખરજવા ઉપર લેપ
કુષ્ઠ માટે એવા લેપો
કરોળિયા અને કિલાસ માટે લેપ
કરોળિયા ઉપર ચોળવાનું તેલ
કરોળિયા ઉપર લેપ
પગના વાઢિયા ચર્મકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ, કિટિલ
અને વૂખસ માટે મલમ
કઈ રાત્રે વાપવી થયેલા ચામડીના રોગ તથા
નાડીવ્રણ માટે અભ્યગ તેલ, વજ્રક તેલ
મહાવજ્ર તેલ
કુષ્ઠ ઉપર અભ્યગ માટે તેલ
કક્ષુ અને ખરજવા ઉપર ચોપડવાનું તેલ
દાદર ઉપર લેપ
વાનકુષ્ઠ ઉપર છ પ્રકારના લેપ
પિત્તકુષ્ઠ ઉપર લેપ
રાગન ઊઠે રેવા કુષ્ઠ ઉપર લેપ
લેપ નીકળતો હોય કે દાઢ થતો હોય તો ?
જીવાત પડેલા કુષ્ઠ માટે લેપ
કયો દોષ વધારે કોષ્ઠો હોય તો પહેલું શું કરવું ?
લેપ કરતા પહેલા શું શું કરવું જોઈએ ?
શોધન, લોહી કાઢવું, ચમન રાત્રે સ્નેહનથી
થતી પાલી અસર
કુષ્ઠરોગીનું શોધન કરવાની રીત કારણ
કેટલા વિવસને આંતરે કયું શોધન કરવું ?
બત્તનર શોધન ન થાય તો નુકસાન
કુષ્ઠ ઉપર વ્રતારિ ઉપવાદ
અધ્યાય ૨૦ મો : ધોળા દાઢ અને
કરમિયાની ચિકિત્સા
ધોળા કોઠની ચિકિત્સા
ચાપના હંલાજ કરવાની જગ
પહેલા સ્થોધન, અભ્યગ, નંદમે અને પેશા
અંગ ઉપર થતા દોષોના ઉપાય
ગોમુત્રાનવ આગારિકા
ભાગના અને બીજાના પ્રયોગ
ધોળા કોઠ વગેરે ઉપર લેપો
ધોળા કોઠનું દુઃસ્વાપચાગ

વિષય	પૃષ્ઠ
કૃમિ(કરમિયા)ની ચિકિત્સા	
સ્નેહન, સ્વેદન, દોષને શ્વિત કરવા, નિરૂદ્ધ,	
વમન, વિરેચન યેષા, અનુવાસન	૫૩૭
માથાના કૃમિની ચિકિત્સા	
આચાર ભોજન	૫૩૭
ચૂર્ણ	"
નરુ	"
રાત્નપાન	૫૩૮
પીવા માટે રાત્રે બલિત માટે તેલ	"
ઝાડામાથી થતા કૃમિની ચિકિત્સા	"
કફના કૃમિની ચિકિત્સા	"
બોલીમાથી થતા કૃમિની ચિકિત્સા	"
રૂવાડા ખાનાર કૃમિના ઉપાય	"
કૃમિરોગમા રાપથ આહાર	"
અધ્યાય ૨૧ મો : વાયુના રોગની ચિકિત્સા	
શુદ્ધ વાયુના રોગમા સ્નેહન, સ્વેદન	૫૩૮
અભયગ અને શેકથી ફાથદો દૂરત	૫૩૯
શેક કર્યા પછી સ્નેહનના ફારદા	"
શોધન કયારે કરવું?	"
શોધન સ્નેહ	"
સ્નેહ વડે રાત્રીભોજન કરવાનું કારણ	"
નબળા રોગીના ઉપાયનો ક્રમ	"
વાયુ હોજરીમા હોષ તો થુ?	૫૪૦
ડૂટીમા નાને ડૂટી નીચેના વાયુના ઉપાય	"
કોકાના વાયુનો ઉપાય	"
વાયુ હૃદયમાં કોષ્ઠો હાથ તેનો ઉપાય	"
માથામા કોષ્ઠેલા વાયુનો ઉપાય	"
શામડીમા કોષ્ઠેલા વાયુનો ઉપાય	"
ઢોળીમા કોષ્ઠેલા વાયુનો ઉપાય	"
માસમા તથા ચરબીમા કોષ્ઠેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
ઘાડામા ને મળજમા કોષ્ઠેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
વીર્યમા કોષ્ઠેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
વીર્યના માર્ગ શેકાયો હાથ તેની ચિકિત્સા	"
ગર્ભ અને બાળક વાયુથી સુકાતા હોય તેનો ઉપાય	"
સ્નાયુ, સાધા રત્ને ધિરામા પહોંચેલા વાયુનો ઉપાય	૫૪૧
સ્કોચાઈ ગયેલા અગ ઉપર અભયગ	"
બોલી વહી જવાથી થયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
બહેર મારેલા અગની ચિકિત્સા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
શુદ્ધ વાયુના અપતાનકનો ઉપાય	
રાષ્ટાતાનક વાયુમા તરત ઉપાય કરવા?	૫૪૧
સ્નેહન, શેક, નરુ અને અરુણપાન	"
વાયુનાશક સિદ્ધ મહાસ્નેહ	"
ભાનમા લાવવા માટે રાવપીડ ને પ્રથમન નરુ	"
અપતાનકમા ઘી	૫૪૨
અપતાનકનો ઉપસાહાર	"
કફ્યુક્ત અપતાનકનો ઉપાય	"
અતરાધામ અને બહિરાધામની ચિકિત્સા	
રાસાધ્ય આધામના લક્ષણ	૫૪૨
ઉષ્ણવરુદિત રાધામની ચિકિત્સા	"
નિરુવાસ્તભની ચિકિત્સા	૫૪૩
રાદિતવાયુ(રાદિતયો વા)ની ચિકિત્સા	"
પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા	"
અવબાહુની ચિકિત્સા	"
ત્રિસ્તનભની ચિકિત્સા	"
દૂખા ઉપચાર	"
બાકીના વાતરાગમા ચિકિત્સાનું ધિરજી	૫૪૪
ઉચ્છ્રા પ્રમાણે પગ ચાલી શકે એવો કવાથ	"
વાયુનાશક ઉત્તમ ઘી	"
વાયુના રગો વજેર રગો માટે ઘી	"
માથામા કોષ્ઠેલા વાયુમા નરુ	૫૪૫
શુદ્ધ વાયુમા વમાનરુ	"
વાયુના બધા રોગ મટ તર	"
ભેડમહાધિરો કહેવું સમગ્રર તર	"
નચીતલ	૫૪૬
વાયુના રગો-સીનું વાઙિપપાદુ મગડતા સ્નેહ	"
વાયુના રગોમા કફ-પિત્ત માટે બલિત	"
અધ્યાય ૨૨ મો : પતની, વાયુના પ્રકોપની અને વાયુના આવરણની ચિકિત્સા	
વાતરકત (પત)ની ચિકિત્સા	
પતમાં અતરચિકિત્સા	
પતની સામાન્ય ચિકિત્સા	
વાતરકતવાળાને રકતસાવ, સ્નેહન	
બોલી કાકવામા સભાગ	૫૪૭
પતમા કયારે થી રીતે બોલી કાકવું	"
પતમાં બોલી કયારે અને કેમ ન કાકવું?	"
પતરોગીને કેવું વિરેચન આપવું?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વાયુ વધારે કોખો હોય એવા પતના ઉપાય	
દૂધ અને સ્નેહો	૫૪૭
પિત્ત વધારે કોખું હોય એવા પતના ઉપાય	૫૪૮
ઓછા દોષ(પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન	"
બહુ દોષ(પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન	"
પતમાં બસ્તિ એના કાયા	"
કફ વધારે કોખો હોય રોવા પતના ઉપાય	"
શરીરને લુખું પાડવાની ક્રિયા	"
ત્રણે દોષ વધારે કોખા હોય એવા	"
શૂળવાળા પતનું રીપય	"
પતમાં ઓપરાનો પ્રયોગ	૫૪૯
જૂના પતના ઉપાય ચિકિત્સા	"
પતમા માથા ચિકિત્સા	
ચેતવાના/તેલ	૫૪૯
(પિડતેલ)	"
(સેક, છાટનું, રવુ)	"
સ્નન, આંચકી, શૂળ રાત નાહવાળા પતમાં	"
સેકના ઔષધ	"
પતમાં દાઢ માટે રેડવાના ઔષધ	"
પતમાં દાઢ, પીડા રાતે કટાળાનો ઉપાય	"
પતમાં રતવા અને સોજા માટે લેપ	૫૫૦
પતમાં શૂળ મગરે એનું ચોટીસ	"
પતમાં સ્નન, તેલ વગેરે માટે ચોટીસ-લેપ	"
વાયુના/પતમા શૂળ માટે લેપ	"
અભાગ	"
સેક, અભાગ	"
કફના પતમાં શૂળ માટે લેપ	"
વાયુ અને કફના ભે ॥ પતમાં શૂળ માટે લેપ	"
અને સેક	"
ઉત્તાન પતની ચિકિત્સા	૫૫૧
ગંભીર પતની ચિકિત્સા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વાયુ-કફવાળા ઉત્તાન પતમાં લેપ, સેક વગેરે	૫૫૧
પિત્ત અને લોહીવાળા પતમાં લેપ વગેરે	"
પતમાં પિત્ત, દાઢ અને તાવ મટે એનું તેલ	"
પત વગેરેમાં બલાતેલ	"
પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુની તથા વાયુનાં	
આવરણોની ચિકિત્સા	
કેષેલા વાયુની ચિકિત્સા	૫૫૧
પાચે વાયુ કોખા હોય તેની ચિકિત્સા	૫૫૨
સામ વાયુ રાતે નિરામ વાયુની ચિકિત્સા	"
વાયુના રોગોની ચિકિત્સા ક્યારે કરવી?	"
પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના ઉપાય	"
કફથી રોકાયેલા વાયુના ઉપાય	"
કફપિત્તથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
લોહીથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	૫૫૩
માસથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
ચરબીથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
હાડકું, મજ્જા અને વીંધથી રોકાયેલા	"
વાયુની ચિકિત્સા	"
અન્નથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
મૂત્રથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
ગાંડથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
બધા સ્થાનમાં રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
બધી ધાનુથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
રોકાયેલા અપાન વાયુની ચિકિત્સા	"
ઉપસંહાર	"
પ્રાણ વગેર વાયુઓનું અનુલોચન	૫૫૪
બાકીના વાયુના અવરણોમાં લસણનો પ્રયોગ	"
પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના અનુલોચનનો ઉપાય	"
લોહીથી રોકાયેલા વાયુના અનુલોચનનો ઉપાય	"
ચિકિત્સાસ્થાનનો ઉપસંહાર	"
ઔષધના પર્ણા શબ્દો	"

કલ્પસિદ્ધિસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો-વમનકલ્પ

મદનકલ્પ

વમન માટે મીઠકા અને વિરેચન માટે	
નસોતર ઉત્તાન હોવાનું મારણ	૫૫૫
મીઠકાનું ચૂર્ણ પીવાનો વિધિ	"
કફવર, તરેખમ, જોમે, અનરિન્ધિમાં	"
કયાં મુખી ઊંચીરને આવરી?	૫૫૬

તાવ, અગ્નિ, ધુકધુક કરતું ગ્લેઝી, અર્બુદ,	
ઉ રંગે ૧ માટે ઊંચીરને આવરીને ઔષધ ૫૫૬	
પિત્ત કફના સ્થાનમાં જળુ હોય	"
ત્યારે ઊંચીરને કચરવાનું ઔષધ	"
૬-૧મા દાઢ અને નિધાગંધી રત્નપિત્ત	"
માટે મીઠકા પીવાની રીત	"
કફથી જની ઊંચીરને પ્રતેષ અને તપકચાત	"
માટે મીઠકા પીવાની રીત	"

વિષય	પૃષ્ઠ
મહાગ્નિ અને સુકાતા થયેર માટે વમન ઔષધિ પાપક	
મીઠાના મીઠાનો અવલેહ અને કવાથ	"
અતિ સતર્પણથી થયેલા રાજા માટે વમન ઔષધિ પાપક	"
ઊંઘીઓ કરવા માટે સૂંધવાની દવા	"

અમૃતકલ્પ

તાવ, દમ ઉરસ, હેડકી વગેરેમાં	૧૧૭
કૂકડવેલનો પ્રયોગ	
કફના અરુચિ, ઉપરસ, પાડુ અને	
શ્વેત માટે કૂકડવેલનો પ્રયોગ	"
કઠ્ઠી દૂધી પિસોડી વગેરેના ઉપયોગ	"
વાતપિત્તની પીડા અને કફપિત્તના તાવ	"
માટે કૂકડવેલનો વમન માટે પ્રયોગ	"
પિત્તના, કફવાતના કે કફના તાવ માટે	
કૂકડવેલનો પ્રયોગ	૫૫૮

ઈશ્વાકુકલ્પ

ઈશ્વાકુ (કઠ્ઠી દૂધી) અને	
માટે ઉત્તમ વમન ઔષધિ છે?	૫૫૮
પિત્તકફજ્વરમાં પિત્ત વધારે હોય તો વમન	
માટે કઠ્ઠી દૂધી શી રીતે વાપરવી?	"
કફની ઉપરસ અને દમવાળાના વમન	
માટે કઠ્ઠી દૂધીના ઉપયોગ	"
પાંડુ કુષ્ઠ અને ઝેરના રોગ માટે ઉપયોગ	"
ઝેર, ગોગ્રો, ઉદરરોગ રસોડી,	
ગુમડાં અને હાથીપગ માટે ઉપયોગ	"
કફજ્વર, ઉપરસ ગળાના રોગ અને	
અરુચિ માટે ઉપયોગ	"
નોત્રો તથા જૂના તાવ માટે વમન ઔષધિ	"
વમન માટે કઠ્ઠી દૂધીની સૂંધવાની દવા	૫૫૮

ધામ્પર્ગવકલ્પ

કવા નુરિયાથી ઊંઘીઓ કરાવે કરાવવી?	૫૫૮
ઉપરસ અને તદ્દર્શમાં દાઢ માટે અવલેહ	"
પિત્તવાજા અને પિત્તની તરબોચાશ કફ	"
માટે નુરિયાનો ઉપયોગ	"
ઝેર કાઢવા માટે ઉપયોગ—કવા નુરિયાનો	"
મનના રોગ માટે કઠ્ઠી દૂધીનો ઉપયોગ	"

ચેત્ર (કઠ્ઠી) નવકુળો કલ્પ

જૂના કુષ્ઠ, પાંડુ બચાવ, તોચે, જર વગર	
માટે ઉપયોગ	૫૫૯
વમન માટે કઠ્ઠી તથા તોચે માટે	૫૫૯
કા	

વિષય	પૃષ્ઠ
કુટળ (ઈન્ડ્રજ) નો કલ્પ	
ઈન્ડ્રજ/વધો કોને ઊંઘીઓ કરાવવી?	૫૬૦
વમન માટે ઈન્ડ્રજ શી રીતે પાવા?	"
(કલ્પ માત્ર ટિપ્પણુવન)	"

આધ્યાય ૨ જો : વિરચનકલ્પ

નસોતરનો કલ્પ

નસોતરના ગુલ	૫૬૦
નસોતરના શાગ	૫૬૧
નસોતરની જાતો રાત્રી નસોતરના ગુલ	"
કાશ નસોતરના ગુલ	"
૨૧ માટે નસોતરનું ચૂર્ણ કરવાનો રીત	"
રાગ પ્રમાણ તે કયા ઔષધ સાથે પીવું?	"
૬ થી ૬૫૬૬ કર એવો નસોતરનો અવલેહ	"
સનિપાનજ્વર, સ્તંભ તરસ અને	
લાઘ્યા વિરચન	૫૬૨
નસોતરનો પુષ્પાક	"
૫૫ દાઢના રોગ, મદ અગ્નિ અને મુકુમાર	
મામનો માટે વિરચન	"
ગોગ્રો બચાવ ઉદરરોગ વગેરે માટે વિરચન	"
કુષ્ઠ ઉરસ કમ્બો, ગોગ્રો, પ્રમેદ વગેરે	
માટે વિરચન કલ્પાલક ગુલ	"
મુતકૃમ્મ, તાવ, ઊંઘી, ઉરસ વગેરે માટે	
વિરચન	"
વર્ષાઋતુનું વિરચન	૫૬૩
શરદઋતુનું વિરચન	"
ઉર્મતમાં વિરચન	"
ગ્રીષ્મમાં વિરચન	"
બીજી ઋતુમાં અપવાદ એક વિરચન	"
લૂખા શરીરવાજા માટે વિરચન	"

તરમાજાનો કલ્પ

તાવ, તરવાજા, ૫૧ વગેરે લાઘ્યા તરમાજા	૫૬૩
ખાખ, વૃદ્ધ ઉત્તરવાતી અને મુકુમારન તરમાજા	"
વિરચન નીધાર કરવાનો રીત	"
વિરચન કોને કઈ રીતે અપવું?	૫૬૪
લેપાલેપ કલ્પ	
કુલ્લ બનાવવાનો અને પીવાનો રીત	૫૬૪
લેપાલેપનો લેપ	"
ચાંચો કલ્પ	
વિરચન કોને ન અપવું? કાળ	૫૬૪

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૪ થો : બસ્તિકલ્પ

પ્રમાણ કયા રોગ માટે કરવો? કવો યોર ઉત્તમ કલ્પાય?	૫૬૫
વિરચન બનાવવાની રાત્રે પીવાની રીત શખવેવનો અને સાથેયો ક પ બનાવવાની રીત કયા રોગમા કેવી રીત આપવું?	૧૮૫
નેપાળનો અને ઉદરકનીનો કલ્પ	૫૬૬
૧ મૂત્ર લે? ૨ નોના ગુણ વિરચન નેપાળ કરવાની રીત નેપાળથી રાત્રે ઉદરકનીથી સિદ્ધ કરવો સ્નેહ, વિ રાત્રેના મુખ્ય રીતના	૫૭૦
ઉગ્રનો વિરચનકલ્પ જીવાનની ન નો રોગો વધાર કરવાના ઉપાય ૫ ૬ વિ રાત્રેના ન મુખ્ય	૫ ૭
અધ્યાય ૩ જો : વમન અને વિરેચનના ઉપદ્રવોના ઉપાય	
ઊંઘના ઉપદ્રવના ઉપાય	૫ ૭
૧ ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨ રોગોના ઉપદ્રવના કલ્પ છે?	૫૬૮
૩ સાથે થી ઉપદ્રવના ઉપાય માન ઉપાય	
૪ વિ રાત્રેના ન નો કલ્પ ઉપાય	૫૬૮
વિ રાત્રેના ન નિપાળના ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧ ના ૧ નિપાળના ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨ નિવમનની થતા ન નિપાળના ઉપાય	
૩ નિવમનની નિપાળની પિંચા વાયુના ઉપદ્રવના ઉપાય	
૪ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૫ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૬ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૭ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૮ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૯ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧૦ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧૧ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧૨ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧૩ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧૪ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧૫ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧૬ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧૭ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧૮ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૧૯ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨૦ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨૧ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨૨ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨૩ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨૪ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨૫ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨૬ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨૭ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨૮ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૨૯ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	
૩૦ નિવમન વિ રાત્રેના થતા ઉપદ્રવના ઉપાય	

પ્રકૃતિ પ્રમાણે રાપવા યોગ્ય બસ્તિ	૫૭૧
વાયુના રોગ માટે નિષ્કલ્પ	૫૭૨
નિષ્કલ્પ	"
ટીપન ૨ ને લેખનબસ્તિ	"
પિત્તરોગ ઉપર બસ્તિ	૫૭૩
દાહ ૨ તિસાર, લોહીવા વજેરે રાત્રે બધા પિત્તના રોગો માટે બસ્તિ	"
કફના રોગો મદ રાગિને, રાગિ ૨ માટે બસ્તિ	"
સુકુમારને યોગ્ય પ્રસૂત નિષ્કલ્પબસ્તિઓ	
વાયુ મટે રોગી સુકુમાર બસ્તિરો	૫૭૪
સુકુમાર પાતિકત બસ્તિ	"
ગાત્ર ન ઊનરોગો ઉપર તથા રાત્રેના માટે સુકુમાર બસ્તિ	"
વિષયશક્તિ વધાર રોગી સુકુમાર બસ્તિ	"
સિદ્ધ બસ્તિઓ	
મ નોનિક નિષ્કલ્પ બસ્તિ	૫૭૫
૧ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	
૨ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૩ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૪ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૫ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૬ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૭ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૮ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૯ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૧૦ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૧૧ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૧૨ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૧૩ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૧૪ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૧૫ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૧૬ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૧૭ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૧૮ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૧૯ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૨૦ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૨૧ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૨૨ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૨૩ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૨૪ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૨૫ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૨૬ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૨૭ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૨૮ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૨૯ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"
૩૦ સાથે રાત્રે નિપાળ માટે સિદ્ધ બસ્તિ	"

અધ્યાય ૫ મો : અસ્તિતા ઉપદ્રવના ઉપાય

નિરૂપસ્તિતા ઉપદ્રવના ઉપાય

કેવા દરદીને કેવી અસ્તિ કયા ઉપદ્રવ કરે છે? ૫૭૮
અસ્તિ વડે ઉબજેલા દોષને બહાર કાઢવાના ઉપાય ૫૮૦
બહુ દોષવાળા રાને લુખા કોઠાવાળાને અસ્તિ રાપવાથી થતા ઉપદ્રવ ઉપાય " "
અસ્તિ કેમ આપાય તો ઉપદ્રવ થાય? ઉપાય " "
અસ્તિના અનિશ્ચયના કારણે, લક્ષણ, ઉપાય ૫૮૧
અતિ જ્ઞાતવાળી, ખાટી, તીક્ષ્ણ, ઊંઝી, ખારી અસ્તિના ઉપદ્રવો ઉપાય " "

સ્નેહઅસ્તિતા ઉપદ્રવના ઉપાય

અસ્તિનો સ્નેહ વાધુથી શેકવાના કારણે, ૫૮૨
લક્ષણ અને ઉપાય " "
પિત્તથી શેકાયો હોય તેના લક્ષણ રાને ઉપાય " "
કફથી શેકાયો હોય તેના લક્ષણ રાને ઉપાય. ૫૮૩
અન્નથી શેકાય તેના લક્ષણ અને ઉપાય " "
આયુથી શેકાયેલાના લક્ષણ અને ઉપાય " "
ભૂખ્યાને, સૂજેલી ગુદાવાળાને અને ફકત પેશા ન પીધી હોય તેના ઉપદ્રવ ઉપાય " "
કાચા સ્નેહની અસ્તિના ઉપદ્રવ ઉપાય " "
અસ્તિમાનો વાયુ ગુદામાં નવાથી થયેલા ઉપદ્રવ ઉપાય " "
અસ્તિ ગુદામાં ખોસવામાં કરેલી ઉતાવળથી કે અસ્તિ ઊછળવાથી થતા ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૮૪
અસ્તિ અધવચ દૂટી નવાથી થતા ઉપદ્રવ ઉપાય " "
અસ્તિને બહુ દાબવાથી ઉપદ્રવ ઉપાય " "
શુદ્ધિ કરેલાની તથા તીક્ષ્ણ ચરોરવાળાની સંભાળ " "
શોષન કરેલાને કયા રસ આપવા? " "
શોષન કરેલાને પ્રકૃતિમા અણુવાના ઉપાય ૫૮૫
પ્રકૃતિમા રાપનો લોવાનું લક્ષણ

અધ્યાય ૬ કો : દ્રવ્યકેદપ

ઉત્તમ ઔષધિનું લક્ષણ ૫૮૫
ઔષધ કેનું તોડી લાવવું? કેવી રીતે રાખવું? " "
કેટલા વખતમાં વાપરવું " "
દૂધ, છાશ, મૂત્ર, ધાતુ, પીણ, શીંગડા, ખરી વજેરે કેવા પ્રાણીના લાવવા? " "
કયા રસવાળા દ્રવ્યોના કવાય, સ્વરસ કક ૫૮૬
વજેરે બની શકે? " "
સ્વરસ વજેરે બનાવવાની રીત ૫૮૬
સ્વરસ કાઢવાની રીત " "
કક રાને ચૂર્ણ બનાવવાની રીત " "
કવાય બનાવવાની રીત " "
ચીત (હીમ) બનાવવાની રીત " "
ફાટ બનાવવાની રીત " "
સ્વરસ વજેરે કેટલું આપવું તેનું માપ ૫૮૭
સ્વરસનું મધ્યમ માપ " "
કકનું મધ્યમ માપ " "
ચૂર્ણ (કવાય)નું મધ્યમ માપ " "
ચીત (હીમ)નું મધ્યમ માપ " "
ફાટનું મધ્યમ માપ " "
ધી, તેલ વજેરે સ્નેહ પાકવાની સામાન્ય રીતે ૫૮૭
સ્નેહ, કક અને દ્રવનું પ્રમાણ " "
સ્નેહ સિદ્ધ કરવા વિરે ચીનકનો મત " "
સ્નેહ સિદ્ધ થયો હોવાનું લક્ષણ. ૫૮૮
લેહ તેજાર લખનું લક્ષણ " "
શાકના પ્રકાર, લક્ષણ, અતર અને ઉપયોગ " "
પરિમાણ (તોલ, વજન)ની સંજ્ઞાના અર્થ ૫૮૯
લીનું દ્રવ્ય કેટલું લેવું? " "
મૂં પ્રકારી વાપરવું? " "
દ્રવ્યનું પ્રમાણ " "
દવામાં વનસ્પતિનું કું અને વાપરવું? " "
તોલ, વજનની બીજી સંજ્ઞાઓના અર્થ " "
પર્વતચેદ દ્રવ્ય વિશેષ " ૫૯૦

ઉત્તરસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : બાળકના ઉપચાર

બાળક નાનો કે તરત થું કસું? ૫૯૧
મત્ર " "
નાખે સી રીતે કાપવો? જણે થું કસું? " "
ચાંદુ " ૫૯૨
જનકર્મ સંસ્કાર " "

પાચમ કયા ૨૮.૧૨૩ મંડે? ૫૯૨
૫.૨૩ તલ-તારા વિગત મનાને થું ચટાડવું? " "
માનું પાચમ રોને અચારે પાચ રીતે રાખવી? " "
પાચમ દાથી નહ પહે રાને દાથી બને? " "
કેરો સોને ૫.૨૨ રી બનાવે ૫૨ દા " "
પાચમને નચારે કેટલું દૂધ પડવું? " "

વિષય	પૃષ્ઠ
નગરને રાતે જાગતા રહેવું	૫૯૨
૫થ ઊંઘ અને નામ પાડવું?	૫૯૩
પથારી અને ઓધોડા	"
રાતસોનો નાથ કરે એવો ધૂપ	"
બાળકને શું શું પહેરાવવું?	"
કાન ક્યારે અને કેવી રીતે વીધવા?	"
આડુઅવળું ન વીધાય તેની કાળજી	૫૯૪
ઉપરના રોગો થાય તો શું કરવું	"
ધાવણ ક્યારે અને કેવી રીતે છેડાવવું?	"
ધાવણ છૂટ્યા પછી બાળકને આપવાના લાડું	"
બાળકનાં રાગમા કેવા ઉપચાર કરવા	"
બાળકન પાવાનું ધી	૫૯૫
અજાણ ધી	"
સારસ્વત ધી	"
શરીર વગેરે બાધનારા ચાર ચોજ	"
વાચા શુદ્ધ કરવાનો ઉપાય	"
અધ્યાય ૨ ને : બાળકના રોગના ઉપાય	"

બાળકોનું વર્ગીકરણ રાગનું કારણ	૫૯૫
શુદ્ધ દૂધ (ધાવણનું લગણું)	૫૯૬
વાયુથી બગડેલા દૂધ (ધાવણ)નું લક્ષણ	"
પિત્તથી બગડેલા દૂધ (ધાવણ)નું લક્ષણ	"
કફથી બગડેલા દૂધ (ધાવણ)નું લક્ષણ	"
મે અને ત્રણ દોષથી બગડેલા દૂધનું લક્ષણ	"
કમું અને શુદ્ધ દૂધ કયા રોગ કરે?	"
કવી પીડા થાત છે તે સમજવાની રીત	"
પીડા કયા થાય છે તે સમજવાની રીત	"
ઉપાય કોને કરવા?	"
વાયુથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય	"
પિત્તથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય	૫૯૭
કફથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય	"
ત્રણે દોષથી બગડેલા ધાવણથી થતાં સ્તીશવત્ક રોગ	"
સ્તીશવત્કનો ઉપાય	"
બગડેલું ધાવણ સુધારનારા ઉત્તમ ઔષધ	૫૯૮
બાળકને દાંત આવે ત્યારે કયા રોગ થાય?	"
દાંત આવે તેના રોગ મટાડવા શું કરવું?	"
બાળકને દવા મોટા નેત્રો પણ થોડો આપવો	"
કયા બાળકને ક્યારે ઊંઘટી કસાવવો?	"
બાળકને કઈ કિચા કરી શકાય?	"
ધાવણના દોષ સુધારનારા ઉત્તમ ઔષધો	"
દાંત આવના દુખ ન થાય તેના ઉપાય	"
દાંત આવનાં વરેલા રોગના ઉપાય	૫૯૯

વિષય	પૃષ્ઠ
બાળક સુકાવાનું કારણ રાતે તેના ઉપાય	૫૯૯
ઓતેને શુદ્ધ કરનાર ઉત્તમ ધી	"
શરીર સુકાવું હોય તેના ઉપાય	૬૦૦
વાસ્તાદિ તેલ (રક્ષાદન તેલ)	"
ઉપરસ, તાવ અને ઊંઘટીના રોગના ઉપાય	"
ધાવણની ઊંઘટીના ઉપાય	"
ઊંઘટી મટાડવાનો ઉપાય	"
નાવુંકટક (મળ પડવું)	૬૦૧
નાવુંકટકના ઉપાય	"
અંધિપૂતન રોગ એના બીજા નામ	"
અંધિપૂતનના ઉપાય	"
માટી ખાધાથી થતા રોગોના ઉપાય	૬૦૨
ધાવણ બાળકને હવા પાવાની બીજી રીત	"

અધ્યાય ૩ ને : બાળકોને થતી ગ્રહોની પીડાના ઉપાય

ગ્રહોની ઉત્પત્તિ	૬૦૨
ગ્રહોના નામ	"
ગ્રહોના વજગાડનું પૂર્વરૂપ	"
ગ્રહોના વજગાડનું સામાન્ય લક્ષણ	"
સ્કંદ વજગરો યાવાના લક્ષણ	"
વિશાખના વજગાડ અથવા સ્કંદાપસ્માર	૬૦૩
મય (નેગમેષ)ના વજગાડના લક્ષણ	"
શ્રવગાડના વજગાડના લક્ષણ	"
પિતૃના વજગાડના લક્ષણ	"
શકુનિના વજગાડના લક્ષણ	"
પૂતનાના વજગાડના લક્ષણ	"
ચીતપૂતનાના વજગાડના લક્ષણ	૬૦૪
અપૂતનાના વજગાડના લક્ષણ	"
મુખમીડાના વજગાડના લક્ષણ	"
રેવનીના વજગાડના લક્ષણ	"
શુક રેવનીના વજગાડના લક્ષણ	"
ગ્રહોના વજગાડ અનાધ્ય લેવાના લક્ષણ	"
શુક રેવનીનું અસાધ્ય લગ્ન	"
ગ્રહોના વજગાડના કારણ	"
હિસાની ઇંચગાવા ગ્રહોના વજગાડના લક્ષણ	"
સી નાથે આન બિગવવાની ઇંચગાવા	"
ગ્રહોના વજગાડના લગ્ન	૬૦૫
પૂજની ઇંચગાવા ગ્રહની પીડના લગ્ન	"
એ ત્રણ ઇંચગાવા ગ્રહોના વજગાડના ઉપાય	"
સાધ્ય ગ્રહોના વજગાડનો ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
બધા ગ્રંથોના વળગાડમાથી છૂટવાનો ધૂપ	૬૦૬
બધા ભૂત અને વિષમજાતરનો ધૂપ	"
અધ્યાય ૪ થો : ભૂતવિજ્ઞાન	
ભૂતના વળગાડનું લક્ષણ	૬૦૭
કયું ભૂત વળગ્યું છે તેની પરખ	"
ભૂતના વળગાડનું કારણ	"
છિદ્ર એટલે શું?	"
કયું ભૂત કયે દિવસે કયે સમયે વળગે છે?	"
દેવના વળગાડનું લક્ષણ	"
દાનવ (દૈત્ય) વળગ્યાના લક્ષણ	૬૦૮
ગર્ધવ વળગ્યાના લક્ષણ	"
ગાપના વળગાડના લક્ષણ	"
યક્ષના વળગાડના લક્ષણ	"
બ્રહ્મરાક્ષસના વળગાડના લક્ષણ	"
રાક્ષસના વળગાડના લક્ષણ	"
પિશાચના વળગાડના લક્ષણ	૬૦૯
પ્રેતના વળગાડના લક્ષણ	"
કૂખાડના વળગાડના લક્ષણ	"
નિષાઠના વળગાડના લક્ષણ	"
ઓહિરણના વળગાડના લક્ષણ	"
વેતાવના વળગાડના લક્ષણ	"
પિતૃના વળગાડના લક્ષણ	"
અસાધ્ય વળગાડના લક્ષણ	૬૧૦

અધ્યાય ૫ મો : ભૂતનો વળગાડ

મટાડવાનો ઉપાય

અહિકક ભૂતનો ઉપાય	૬૧૦
ગ્રંથોના વળગાડ મટાડવાના ઉપાય	"
નિહાર્થક ધી	૬૧૧
ભૂતરાવ ધી	"
મહાભૂતરાવ ધી	૬૧૨
બલિદાનનો સામાન્ય વિધિ	"
બલિદાનનો વિશેષ વિધિ	બલિદાનની જગા
દેવોના વળગાડનો ઉપાય	"
દૈત્યોના વળગાડનો ઉપાય	૬૧૩
નાગના વળગાડનો ઉપાય	"
યક્ષના વળગાડનો ઉપાય	"
બ્રહ્મરાક્ષસના વળગાડનો ઉપાય	"
રાક્ષસના વળગાડનો ઉપાય	"
પિશાચના વળગાડનો ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
દેવ, ઋષિ, પિતૃ અને ગર્ધવના વળગાડનો વિચાર	૬૧૪
ગ્રંથોને ઉચકેવા નહિ	"
અધ્યાય ૬ થો : ગાંડપણના ઉપાય	
ગાંડપણની સખ્યા	૬૧૪
ગાંડપણ	"
ગાંડપણના કારણ, સપ્રાપ્તિ, સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુના ગાંડપણના લક્ષણ	૬૧૫
પિત્તના ગાંડપણના લક્ષણ	"
કફના ગાંડપણના લક્ષણ	"
ત્રિદોષનું ગાંડપણ	"
મનની પીડાથી થયેલા ગાંડપણના લક્ષણ	"
ઝેરના ગાંડપણના લક્ષણ	૬૧૬
વાયુના ગાંડપણમા પડેલા શુ કરવું	"
કફના અને પિત્તના ગાંડપણમા પડેલા શુ કરવું?	"
છતા ન મટે તો શુ કરવું	"
બ્રાહ્મીધૂત	"
કન્થાકધૂત	"
મહાકલ્યાણક ધૂત	૬૧૭
મહાપૈશાચકધૂત	"
નરમ, અનન, લેપ, ધૂપ, ધૂમપાન વગેરે	"
દેશ, કાળ વગેરેનો વિચાર	૬૧૮
ગાંડપણમા વળગાડના ઉપાય	"
ગાંડપણ કાન ન આવે?	૬૧૯
ગાંડપણ મટવું હાવાના લક્ષણ	"

અધ્યાય ૭ મો : વાઈના ઉપાય

વાઈના અર્થ, સપ્રાપ્તિ, લક્ષણ	૬૧૯
વાઈના પ્રકાર	"
વાઈનું પૂર્વરૂપ	"
વાયુની વાઈના લક્ષણ	૬૨૦
પિત્તની વાઈના લક્ષણ	"
કફની વાઈના લક્ષણ	"
ત્રિદોષની વાઈ	"
પહેલું શું કરવું?	"
કોને કયા સમયન વોગો આપવા?	"
સહમન વોગો	"
મહાપચગત્ય ધી	"
વાઈમા નરમ	૬૨૧
ધૂપ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્તાવનો તથા દરદીની સંભાળ	૬૨૨
વાઈ વળી ગયા પછી શું કરવું?	"
અધ્યાય ૮ મો : આંખનાં ચોપચાનાં રોગો વિષે જ્ઞાન	
આંખના રોગોનું કારણ અને સામાન્ય સપ્રાપ્તિ	૬૨૨
ચોપચાના તથા પાપણના રોગો	
કૃચ્છ્રોન્મીલ	૬૨૨
નિમેષ (આંખો પગપગવી)	"
વાતહત	૬૨૩
કુભી (ખીલ)	"
પિત્તોન્નિકલ્પ	"
પક્ષમથાત	"
પોષકી	"
કફોન્નિકલ્પ	"
લગણ	"
ઉન્સંગ	"
સ્કતોન્નિકલ્પ	"
ચોપચાનાં અર્શ	"
અંજનનામિકા (આંજણી)	"
અસવર્ત્ત	"
ઉન્નિકલ્પવર્ત્ત	૬૨૪
શ્યાવવર્ત્ત	"
શિલ્પવર્ત્ત	"
શ્લેષ્મવર્ત્ત	"
કર્દમવર્ત્ત	"
બહુલ	"
કુકૂલ્પ	"
પક્ષમોપરોષ (પરવાના)	"
અલ્પ (નામુર)	"
ચોપચાનું અર્જુદ	"
સાધ્યાસાધ્ય વિચાર	"
અધ્યાય ૯ મો : ચોપચાનાં રોગના ઉપાય	
કૃચ્છ્રોન્મીલનો ઉપાય	૬૨૫
કુભી (ખીલ)નો ઉપાય	"
ચોપચું ખોતરવાની રીત	"
ચોપચું બરાબર ખોતરાયું હોવાનું લક્ષણ	"
નહિ તે ઉપાય	૬૨૬
વધારે પડેલું ખોતરાયું હોવાનાં લક્ષણ અને ઉપાય	

વિષય	પૃષ્ઠ
અતિલેખનના ઉપાય	૬૨૬
ફોડવાની રીત	"
પિત્તોન્નિકલ્પ અને સ્કતોન્નિકલ્પનો ઉપાય	"
પક્ષમથાતના ઉપાય	"
પોષકીના ઉપાય	૬૨૭
કફોન્નિકલ્પ રોગના ઉપાય	"
લગણના ઉપાય	"
(ઉન્સંગ અને) આંજણીનો ઉપાય	"
કુકૂલ્પનો ઉપાય	"
બામકોની ચિકિત્સાનો સામાન્ય નિયમ	"
કયા બાળકને કયા દ્રવ્યથી ઊલટીઓ કરાવવી?	"
કુકૂલ્પ (ચાલુ)	૬૨૮
પક્ષમોપરોષના ઉપાય	"
અધ્યાય ૧૦ મો : આંખના સંધિ-ભાગના, ઘોળા અને ઠાળા ઠોળાના રોગોનું જ્ઞાન સમિરાજો	
જલાસ્રવ	૬૨૯
કફાસ્રવ	"
ઉપનાહ	"
સ્કતાસ્રવ	"
પર્વણી	"
પૂષાસ્રવ	"
પૂષાલસ	"
અલ્પલ	"
કુમિશ્ર મિ	"
સાધ્યાસાધ્ય	"
ઘોળા ઘોળાના રોગ	
શુક્રિતકા	૬૨૯
શુક્રધર્મ (ઘોળી વેલ)	૬૩૦
બલાસગ્રહિત	"
પિષ્ટક	"
મિરોત્પાત	"
સિરાહર્ષ	"
સિરાજલ	"
શોષિતાર્મ	"
અર્જુન	"
પસ્તનાર્મર્મ	"
સ્પન્ધાર્મ	"
અધિધાત્મર્મ	"
તિરાપિટિકા	"

વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય ૧૨ મો : દષ્ટિના રોગોનું જ્ઞાન	
ચોખ્ખા ડોળાના રોગ વિષે સાધ્યાસાધ્ય વિચાર	૬૩૦	તિમિર રોગ	૬૩૭
કાળા ડોળાના રોગ		કાચરાગ	"
શ્વેતચુક (ફૂલું)	૬૩૧	લિંગનાથ (ચોતિચો)	"
ચુલ્લ ચુક (ચુલ્લ ફૂલું)	"	વાયુના તિમિર, કાચ અને લિંગનાથના લક્ષણ	"
અલ્પકા	"	ગભીર	૬૩૮
સિરાચુક	"	પિત્તના તિમિર અને કાચના લક્ષણ	"
અભિપાકાન્યય	"	પિત્તના લિંગનાથના અને હ્રસ્વ દષ્ટિના લક્ષણ	"
અસાધ્ય ચુકના લક્ષણ	"	પિત્તવિદગ્ધા દષ્ટિના લક્ષણ	"
અધ્યાય ૧૧ મો : આંખના સંધિભાગ- ના, ઘોળા અને કાળા ડોળાના રોગના ઉપાય		કર્કના તિમિર, કાચ અને લિંગનાથના લક્ષણ	"
ઉપનાડનો ઉપાય	૬૩૨	લોહીથી થતા તિમિર, કાચ અને લિંગનાથના લક્ષણ	"
પર્યલ્પનો ઉપાય	"	જે દોષના અને ત્રણે દોષના તિમિર વગેરે રોગ	૬૩૯
પૂષ્પાવસનો ઉપાય	"	નકુલાય	"
કૃમિગ્રથિનો ઉપાય	"	દોષાય (સ્તપિળાપણ)	"
ચુકિતકાનો ઉપાય	"	સ્તપિળો દલાડે કેમ ભેઈ થકે છે?	"
બલાસગ્રાથિત અને પિષ્ટકનો ઉપાય	"	ઉષ્ણવિદગ્ધા દૃષ્ટિ	"
આખના રોગ અને ખલુજનો ઉપાય	"	અમ્બવિદગ્ધા (વિદગ્ધામ્બા) દૃષ્ટિ	"
સિરાન્યાત, -સિરોદર્ભ, સિરાજલ અને અર્જુનનો ઉપાય	"	ધૂમરોગ	"
પાંચે જાતના અર્ભ(વેલ)ના ઉપાય	૬૩૩	ઔપચારિક (આગંતુક) લિંગનાથ	"
વેલ માટે શસ્ત્રક્રિયા	"	અધ્યાય ૧૩ મો : તિમિરરોગના ઉપાય	
તિમિર, ફૂલું વગેરે મટાકનાર અલ્પ	"	તિમિરગતના ઉપાય કરવાનું કારણ	૬૪૦
ત્રણ ઉત્તમ લેખન અલ્પનો	૬૩૪	તિમિરરોગના સામાન્ય ઉપાય	"
સિરાજલ અને પિટકાનો ઉપાય	"	પગેલાઈ થી	"
ફૂલોના ઉપાય	"	ત્રિકૃષ્ણ થી	૬૪૧
શ્વેતચુકના ઉપાય	"	મહાત્રિકૃષ્ણ થી	"
વનિ	"	અરેડ જેતી આંખ કરવાનો ઉપાય	"
દત્તવનિ	"	તિમિરના ઉપાય (ચામુ)	"
બધા ફૂલોના ઉપાય	૬૩૫	ચૂર્ણાન્ન	"
ખાણવાના ફૂલોના ઉપાય	"	ભાસ્કરચૂર્ણ	૬૪૨
ચુલ્લ ચુકનો ઉપાય	"	દુષ્પ્રસાદા	૬૪૩
મલાનીલા જોતો	"	અપ્રતિસાર અન્ન	"
રિશર અને ધનફૂલોના ઉપાય	"	વૈદ્યમાનિક વેન	૬૪૪
ચુલ્લ ચુકના ઉપાય (ચામુ)	"	વાયુના તિમિરગતના ઉપાય	"
ઉપરાઈ આવેલા ફૂલોનું નાશકારક અલ્પ	૬૩૬	પ્રત્યલ્પ	૬૪૫
સિરાચુકના ઉપાય	"	રૂઝખનું નર્પણ	"
સિરાચુક અને અલ્પામાં શસ્ત્રક્રિયા	"	પિત્તના તિમિરગત	"
વાપ અને અત્યાપ ફૂલો માટે અલ્પ	"	કફના તિમિરગતના ઉપાય	૬૪૬
અલ્પાનો ઉપાય	"	રિપ્પના વર્ત	"
ફૂલો માટે ઘી	"	રેફિકા થી	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ચોહીથી થતા નિમિરરાગના ઉપાય	૬૪૮
દ્વિદાય અને ત્રિદાયના નિમિરના ઉપાય	"
કાચરાના ઉપાય	૬૪૭
ત્રિદાયના નકુલાર્થ રાગના ઉપાય	
ગાધનાના ઉપાય	
ધૂમર અશ્વવિદગ્ધા વગરના ઉપાય	૬૪૮
ગાંધી કાંતી રામે નિમિરશેગી જેવું દેવાય ?	
આખની સભાગ રાખવાનું કારણ	
આખની સભાગ રાખવાના ઉપાય	
અધ્યાય ૧૪ મો મોતિયાના ઉપાય	
કયા માતિયા લોધવા (ઉતારવા) ?	૬૪૮
પાકલો માતિયા જા ઉતારવાનું કારણ	
મૂંઠા માતિયાના રગ	

છ ઉપદ્રવા

ગાવડી દુધિ	
લાડ દુધિ	૬૪૮
ગુજમતી દુધિ	
કિન્નાયુકા દુધિ	
બાકો દુધિ	
છતકી દુધિ	
કામ માતિયા ન ઉતારવા ?	
માતિયા ઉતારવાનો રીત	
રહિ બગન લોડા ૧૧વાના લખા	
રહિ લોડા પછો થું કર	
માતિયા ઉતારી પછીની પરજ	૬૫૦
પજ ન પાતવાથી થતા ઉપદ્રવ	૬૫૧
પો. અને રનાથ મગવાના ઉપાય	
રૂઠ આયા પાછી આખમા આજવાની લવા	૬૫૨
રિજગન	

અધ્યાય ૧૫ મો. આખી આખના રોગોનું જ્ઞાન

અભિષ (આખ આચરો)

વાજના અભિષદ	
વાજના અપિમયના કામ અને લક્ષ્ય	૬૫૨
બનામિયના કામ અને લક્ષ્ય	૬૫૩
અન્નનાચાનનો કામ અને લક્ષ્ય	"
વાનપયમનો લક્ષ્ય	"
પિનામિયના લક્ષ્ય	"
પિનામિયના લક્ષ્ય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કફના અભિષદના લક્ષ્ય	૬૫૩
કફાપિમયના લક્ષ્ય	"
રક્તાભિષદના લક્ષ્ય	"
ગ્નતાપિમયના લક્ષ્ય	"
બરા ર વિમના દૂકમા લક્ષ્ય	૬૫૪
શુક્રાભિષદના લક્ષ્ય	"
સંચાઈ રાક્ષિપાકના લક્ષ્ય	"
અન્નપાક અભિષદના તથા અભિષદાન્નયના લક્ષ્ય	"
અન્નપાકના કારણ સપ્રાપ્તિ લક્ષ્ય	"
સાધ્ય-અસાધ્ય	"
ખા. રિકિન્નાનું પરિણામ	"

અધ્યાય ૧૬ મો : આખી આખના રોગોનો ઉપાય

અભિષદના પૂર્વરૂપમા કરવાના ઉપાય	૬૫૫
દાઢ વગર મટારવાના લખ	
લાપ પ્રમાણના લખ	
પાણુપનરાગ	૬૫૭
શુક્રાભિષદના ઉપાય	
સંચાઈ અને અ પચાઈ અભિષદના ઉપાય	"
સંચાઈ અંજના	૬૫૮
સંચાઈ અંજન આજવા પછી	
અન્નપિન રાગના ઉપાય	
પિત્તરાગ	૬૫૯
પિત્તરાગની ચિકિત્સા	"
રાખ માનું પચાવવા	૬૬૦

અધ્યાય ૧૭ મો : કાનના રોગો વિષે જ્ઞાન

કર્મયુત

વાયુથી થતા કાનના નામનાના મગ્ધ	
સપ્રાપ્તિ લક્ષ્ય	૬૬૧
પિત્તથી થતા કાનના નામનાના લક્ષ્ય	"
કફથી થતા કાનના નામનાના લક્ષ્ય	"
લાડના પ્રકાપથી થતા કાનના નામનાના લક્ષ્ય	"
બરા દાણથી થતા કાનના નામનાના લક્ષ્ય	"
મદના	"
બાપિય (નડેયય)	"
પ્રતિના	"
મ્મકડ મ્મકડ	"
પુનિમ્મ	૬૬૨
કૃમિકર્મક	"
મ્મકિરકિર	"

વિષય

કર્ણાંશી, કર્ણાંશુદ
કુચિકર્ણ
કર્ણપિચ્છાલી
વિનારિકા
પાલીશોષ
નત્રિકા
પરિપોટ
ઉત્પાત
ઉન્મથ (અથવા ગચ્છર)
દુન્નવર્ધન
લેલી (લેલ)

અધ્યાય ૧૮ મો : કાનના રોગોનો ઉપાય

વાયુના કર્ણશૂળના ઉપાય
વાયુના કર્ણશૂળમા પથ્ય
વાયુના કર્ણશૂળમાં અપથ્ય
પિત્તથી થતા કર્ણશૂળના ઉપાય
કફથી થતા કર્ણશૂળના ઉપાય
બોહથી થતા કર્ણશૂળના ઉપાય
કર્ણનાદના અને બહેરાયના ઉપાય
ભારનેત્ર
પ્રતિનાદના ઉપાય
કાનમા મેલ હોય તેના ઉપાય
સ્ફુટિકા અને કર્ણશૂળના ઉપાય
પૂનિકર્ણ અને કૃમિકર્ણના ઉપાય
કર્ણવિદ્રપિ
કર્ણનું ભત્તવિદ્રપિ
કર્ણાંશી, કર્ણાંશુદ
કર્ણવિદારિકા
પાલીશોષ
કાનની બૂટને બંધી કરે એવા સ્નેહ
નત્રિકા
પરિપોટ
ઉત્પાત
ઉન્મથ
કાન બરાબર ન વીંધાયો હોય તો ?
પરિલેપિકા (લેલી, લેલ)
કપાલેવા કાન સાધવાની રીત
કાન વધારવાને યોગવાનું ધી
કપાઈ ગયેલું નાક બનાવવાનો વિધિ
તાજ કપાલેવા નાકને સાધવાનો વિધિ
લેલ કપાઈ ગયો હોય તેના વિધિ

પૃષ્ઠ

૬૬૨

"

"

"

"

"

"

"

૬૬૩

"

"

"

૬૬૩

૬૬૪

"

"

"

"

"

૬૬૫

"

"

૬૬૬

"

"

"

"

"

"

"

"

"

૬૬૭

"

"

"

"

૬૬૮

"

"

૬૬૯

અધ્યાય ૧૯ મો : નાકના રોગોનું જ્ઞાન

પ્રતિશ્યાયના કારણ, સપ્રાપ્તિ ૬૬૯
વાયુના સંજેખમના લક્ષણ =
પિત્તના સંજેખમના લક્ષણ "
કફના સંજેખમના લક્ષણ "
ત્રિદોષના સંજેખમના લક્ષણ "
સ્કત્તજ સંજેખમના લક્ષણ "
દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયના લક્ષણ ૬૭૦
પાકી ગયેલા સંજેખમના લક્ષણ "
ધણી જ છંકિના કારણ, સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ "
નામિકાશોષ "
નાનાનાક "
ધાણપાક (ના ઘાપાક) "

નાસાસાવ (નાક દંદડવુ-ગળવુ) "
અપીનલ ૬૭૧
ટીમિ "
પૂનિનાસ "
પૂયસ્કત "
પુટક (પોટલા) "
નાકની મસો, નાકનું અંગ "
સાધ્યાસાધ્ય "

અધ્યાય ૨૦ મો : નાકના રોગોના ઉપાય

નાકના રોગ માટે નાસાત્મ્ય ઉપાય ૬૭૧
લ્યોપાદિ ગુટિકા ૬૭૨
પીનસમા ધૂમપાન "
નાકના રોગ માટે અપથ્ય "
વાયુના પ્રતિશ્યાયના ઉપાય "
પિત્તના અને સ્કત્તના પ્રતિશ્યાયના ઉપાય "
કફના સંજેખમના ઉપાય "
બધા દોષના સંજેખમના ઉપાય "
દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયના ઉપાય "
ભુજસ્તવયુ અને પુટકના ઉપાય ૬૭૩
નાસાત્મ્યના ઉપાય "
નાસાનાદના ઉપાય "
નાસાત્મ્યના, દીનના અને નાનાસારના ઉપાય "
પૂનિવાતા અને અપીનમના ઉપાય "
પૂયસ્કતના ઉપાય "
નાસાર્થી અને નાસાર્જના ઉપાય "

અધ્યાય ૨૧ મો : મોંના રોગોનું જ્ઞાન

હોઠના રોગ (૧૧)	૬૭૪
ગાલનો રોગ (૧)	"
દાંતના રોગ (૧૦)	૬૭૫
દાંતના પેઢાના રોગ (૧૩)	"
જીભના રોગ (૬)	૬૭૬
તાગવાના રોગ (૮)	૬૭૭
ગળાના રોગ (૧૮)	"
આખા મોંમા થતા રોગ (૮)	૬૭૮

અધ્યાય ૨૨ મો : મોંના રોગોના ઉપાય

ખરેજના ઉપાય	૬૮૦
વાયુના ઓષ્ઠકાપના ઉપાય	૬૮૧
પિત્તનો ઓષ્ઠકોષ અને અભિધાત(સત) નો ઓષ્ઠકોષ	"
લોહીથી થતો ઓષ્ઠકોષ	"
કફનો ઓષ્ઠકોષ	"
ચરનીથી થતો ઓષ્ઠકોષ	"
જલાર્બુદ	"
ગંડાચ્છ	"
શીતલ (દાહન)	"
દત્તચર્પ, દંતભે	૬૮૨
દત્તચાલ	"
અધિદત્ત	"
દત્તચકરા	"
કપાલિકા	"
કૃમિદત્ત	"
શીનાદ	"
ઉપકુદા	૬૮૩
દત્તપુપુટક	"
દત્તવિદ્રધિ	"
શુષિર	"
અધિમાંસ	"
વિઝર્ભ	"
દત્તનાડી	૬૮૪
વાતનિષ્કવાકટક	"
પિત્તનિષ્કવાકટક	"
કફનિષ્કવાકટક	"
અવસ (નિષ્કવાચસ)	"
અધિનિષ્કવ	"
ઉર્ધ્વનિષ્કવ	"
અવચુલિસ (જગાના કાકણ)	"

વિષય

તાલસંહતિ, તાલુપુપુટ, કચ્છપ	૫૪
તાલુપાક	૬૮૫
તાલુચોષ	"
ગળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા	"
વાતરોહિણી	"
પિત્તરોહિણી	"
સ્કન્તરોહિણી	૬૮૬
કફરોહિણી	"
પૂ દ, થાલૂક, નુંકિંગે અને ગિલામુ	"
ગલવિદ્રધિ	"
વાયુનું ગલગંડ	"
કફનું ગલગંડ	"
ચરનીનું ગલગંડ	"
મુખપાકની સામાન્ય ચિકિત્સા	"
વાયુનો મુખપાક	૬૮૭
પિત્તના તથા લોહીનો મુખપાક	"
કફનો મુખપાક	"
ત્રિદોષ અને લોહીથી થતો મુખપાક	"
જલાર્બુદ	"
પૂતિમુખ	"
ગળાના, હાઠના અને તાજવાના રોગો તથા શલિણી, મુખચોષ અને પૂતિમુખ માટે જોળીઓ શ્લોક ૮૧ થી ૮૩	"
જોવાની અને સાભળવાની શક્તિ માટે તેલ શ્લોક ૮૪ થી ૮૬	૬૮૮
વ્યંગ નીલિકા, મુખદૂષિકા વગેરે માટે ઉદ્ગર્તન અને અભ્યંગનું ચૂર્ણ શ્લોક ૮૭	"
મોંના બધા રોગ અને હાલતા દાંત માટે મોંમા ભરી રાખવાનું તેલ શ્લોક ૮૮ થી ૯૦	"
મોંના રોગો માટે મોંમા રાખવાની જોળી શ્લોક ૯૦ થી ૯૪	"
મોંના રોગો માટે અને દાંત મજબૂત કરવા માટે તેલ શ્લોક ૯૫	૬૮૯
દાંત મજબૂત કરવા માટે તેલ શ્લોક ૯૬	"
મોંના બધા રોગો માટે કવચગ્રાંથ શ્લોક ૯૭	"
દાંતના પેઢામાં દુખાવો, ખમજ, પાક અને ગંતી માટે પસવાની દવા શ્લોક ૯૮	"
મોંના, દાંતના અને ગળાના રોગો માટે કાચક ચૂર્ણ શ્લોક ૯૯	"
મોંના દાંતના અને ગળાના રોગો માટે પોતકચૂર્ણ શ્લોક ૧૦૦	"
ગળાના રોગો માટે રસકિંચ શ્લોક ૧૦૧	"

વિષય

પૃષ્ઠ

અનાધ્ય પ્રશ્ન	૭૦૦
નાધ્ય પ્રશ્ન પણ ક્યારે ન મટે ?	"
ધા રુગ્મતો હોવાના લક્ષણ	"
ગુમડું વેરી નાખવાના ઉપાય	"
ગુમડું ન વેરાય તો ?	૭૦૧
પોટીસના દ્રવ્યો	"
ગુમડાનું ક્યારે દારણ કરવું ?	"
પાકા ગુમડાના દારણ—ઔષધો	"
પર બહાર કાઢવાના ઉપાય	"
લેપ કરવાની રીત કારણ	"
પીડન કરનારા દ્રવ્યો	"
ધા ધોવાના દ્રવ્યો	૭૦૨
ધામાથી બગાડ કાઢનાર લેપ	"
ધામાથી બગાડ કાઢનારી વાગ	"
ધ્વા પ્રશ્નને શાને ધૂપ દેવા ?	"
પિનાં બોલી અને ચિરનાં પ્રશ્નમા શું કરવું ?	"
નૂકા રાને યોગ માસવાળા ઊંઘા ધાનું ઉત્સાહન	"
મુડું ઉત્સાહ નવાળા ધાનું આવના ન	"
શાકર્મથી કેવા ધા સાફ કરવા ?	"
નવા ધાને ડામ દઈને સાફ ના	"
શુદ્ધ પ્રશ્નને કેવી રીતે રૂઝવવા ?	૭૦૩
પ્રશ્ન રૂઝવનાર ઔષધ	"
નવના ક કના યોગ	"
પ્રશ્નના ક કના યોગ	"
પિત્ત ન લોડી વગેરેના પ્રશ્ન થી નેતે રૂઝવવા ?	"
ધા ધાને ચુર્ણથી રૂઝવવા ?	"
પ્રશ્નવા માટેનું ચુર્ણ	"
રાત્રીને શુદ્ધ કરવા માટે લેપ	"
લોરની રાત્રી જેવા વગ કરવા માટે લેપ	"
પ્રશ્ન ઉગાડવા માટે લેપ	૭૦૪
પાન પિત્તના, કફના અને ત્રિદોષના પ્રશ્ન માટે	"
ગોળા મોવાળા અને મધ ઉપર ચરેલા	"
ધાના ઉપાય	"
અધ્યાય ૨૬ મો : મધોનણના ઉપાય	
નરોડાવના લક્ષણ અને પ્રકાર	૭૦૪
નરોડાવના વાક પ્રકાર	"
પ્રકાર ના નરોડાવના લક્ષણ	"
નરોડાવ કરનારા સામાન્ય વિધિ	૭૦૫
નાન વિન પત્રે કરનારા સામાન્ય વિધિ	"
શુદ્ધા શું કરવું ?	"

વિષય

પૃષ્ઠ

કૃતમા શું કરવું ?	૭૦૬
વિરિધિન અને પ્રવિલબી આખના ઉપાય	"
વાગવાથી આંખ ઊંડી પેસી બઈ હોય તો ?	"
કાન ખસી જાય તો ?	"
બોરી કપાય તો ?	"
ચાખાઓમા ત્રસિ અભિઘાત થયો હોય તો ?	"
અડ લબડી પડે તો ?	"
હાથપગ કપાઈને છૂટા પડ્યા હોય તો ?	૭૦૭
ભિન્નમા અને વિદલિતમા શું કરવું ?	"
ભિન્ન કોઠામા લોહી ભરાય તો શું કરવું ?	"
આમાચયમા લોહી ભરાય તો ?	"
પકવાચયમા લોહી ભરાય તો ?	"
પકવાચયમા ભિન્ન છતાં લોહી ભરાવાનું કારણ	"
અનાધ્ય ભિન્ન સઘોપ્રશ્ન	"
નાધ્ય ભિન્નની ચિકિત્સા	૭૦૮
ભિન્ન ઉદરમા શું કરવું ?	૭૦૯
સન્ધોત્રણને રૂઝવનાર લેલ	"
મૂક માગના, કંઠગા કે ઊંચિથી પતનના ઉપાય	"
કાંતરલા તથા મર્મ ઉપરના મારણ ઉપાય	"
અધ્યાય ૨૭ મો : લંગના ઉપાય	
ભગના પ્રકાર	
સાધિમુક્ત અને કાઠભગના લક્ષણ	૭૧૦
દુ નાધ્ય ભગ	૭૧૦
અનાધ્ય ભગ	"
કયા હાડકાનો કવો ભગ થાય છે ?	૭૧૧
ભગની ચિકિત્સા	"
પાગા તરખો બાંધવાનું તરણ	"
પાને કેટલે કેટલે દિવસે છોડવા ?	"
નેત્ર અને લેપ	"
નત્ર નવાટે શું ધીનું ?	૭૧૨
પ્રાપવાના ભગના ઉપાય	"
ભગ મેને મ્યાર તલેવાઈથી મટે ?	"
કેટલે વખતે હાડકું ભરાતર સંધાય ?	"
રત્રીને કેવી રીતે નુચાલા ?	"
રકાવેનું નાં ઊંડી નવાના ઉપાય	"
વાના વખતથી ઊંડ નાં હાડમના ઉપાય	"
હાડમ નાં મોટા નાંધવા રોગ તો શું કરવું ?	૭૧૩
ભગને માકવા ન દેનું માપ	"
હાડ તલેલન, ભગ આવે નેવી કિયા, ત્રિન્	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પથ્ય ખોરાક	૭૧૩	અભયગ તેલ	૭૧૭
અપથ્ય	"	ચાટવાના, પીવાના, ફાંકવાના યોગો	૭૧૮
ગધતેલ	"	અપથ્ય	"
અધ્યાય ૨૮ મો : ભગંદરના ઉપાય		અધ્યાય ૨૯ મો : ગ્રાંથિ, અર્જુદ, હાથીપગ, અપચ્છી અને નાડીનું જ્ઞાન	
ભગંદરનાં કારણ, પૂર્વરૂપ અને લક્ષણ	૭૧૪	ગ્રાંથિ (રસોળી, ગાઠ)	
યોગ્ય ચિકિત્સા ન કરવાનું પરિણામ	"	ગ્રાંથિની સખ્યા	૭૧૯
ભગંદરના પ્રકાર	"	વાયુની ગ્રાંથિ	"
પિટિકા ભગંદર	"	પિત્તની ગ્રાંથિ	"
ભગંદર કરે અને ન કરે એવી પિટિકા	"	કફની ગ્રાંથિ	"
પિટિકાઓનાં લક્ષણ		લોહીની (રક્તજ) ગ્રાંથિ	"
વાયુની પિટિકા	૭૧૫	માસની ગ્રાંથિ	"
પિત્તની પિટિકા	"	ચરબીની ગ્રાંથિ	"
કફની પિટિકા	"	હાડકાની ગ્રાંથિ	"
વાતપિત્તની પિટિકા	"	શિરાની ગ્રાંથિ	"
કફવાતની પિટિકા	"	ત્રણની ગ્રાંથિ	૭૨૦
ત્રિદોષની પિટિકા	"	સાધ્યઅસાધ્ય	"
નિઘપિટિકાઓમા ભેદરક્તકારીનું પરિણામ	"	અર્જુદ (અ કેન્સર)	
ભગંદરોનાં લક્ષણો	"	રક્તાર્જુદ	૭૨૦
ચતપોનક	"	સાધ્યઅસાધ્ય	"
ઉદ્ગ્રગ્રીવ	"	શ્લીષદ (હાથીપગ)	
પરિસ્થાવી	"	વાયુનું શ્લીષદ	૭૨૦
પરિસ્થેપી	"	પિત્તનું શ્લીષદ	"
ઝઝમુ	"	કફનું શ્લીષદ	૭૨૧
અથોભગંદર	"	અસાધ્ય શ્લીષદ	"
શબ્દકાવર્ત	૭૧૬	શ્લીષદ કયાં અગોમા અને કયા દેશોમાં વાય ?	"
ઉન્માર્ગી (શતજ) ભગંદર	"	ગડમાલા (કઠમાળ) અપચ્છી	
સાધ્યઅસાધ્ય	"	સપ્રાપ્તિ નામનો ખુલાસો	૭૨૧
ચિકિત્સા		અસાધ્ય કઠમાળ	"
પિટિકાના ઉપચાર	૭૧૬	નાડીઃ ગતિ (નાડીક્રમ)	
ભગંદરના ઉપચાર	"	નાડીની સખ્યા	૭૨૧
અતર્મુખ, બહિર્મુખ અને ઉદ્ગ્રગ્રીવ કિંચ	"	વાયુની નાડી	"
ચતપોનક ભગંદર શી રીતે ચીરવું ?	૭૧૭	પિત્તની નાડી	"
પરિસ્થેપી ભગંદર	"	કફની નાડી	"
અથોભગંદર	"	ત્રિદોષની નાડી	"
શતજ ભગંદર	"	અ-અ-૧૧	૭૨૨
બહુ છિદ્રોવાળા ભગંદરને શી રીતે કાપવું ?	"		
ગોતીર્થ, સર્વતાબદ્ર, દલદાગલ અને લાંઘલ	"		
છેતની સમજણ	"		
ગ્રાણમાં લેપ			

અધ્યાય ૩૦ મો : ગ્રંથિ, અર્બુદ, હાથીપગ અપચી અને નાડીના ઉપાય

ગ્રંથિના ઉપાય

વાયુની ગ્રંથિના ઉપાય	૭૨૨
પિત્તની ગ્રંથિના ઉપાય	"
કફની ગ્રંથિના ઉપાય	"
માસથી અને વ્રણથી થતી રસોળી	"
ચરબીથી થતી ગ્રંથિ	"
શિરાગ્રંથિના ઉપાય	"
અર્બુદ (અ. કેન્સર) ના ઉપાય	૭૨૩

સ્ત્રીપદના ઉપાય

વાયુનું સ્ત્રીપદ	૭૨૩
પિત્તનું સ્ત્રીપદ	"
કફનું સ્ત્રીપદ	"

અપચી(કઠમાળ)ના ઉપાય

શોષન, ધૂમપાન, ગદૂપ, નસ્ય, ફસ ખાલવી, દવા	૭૨૩
કાચી અને કઠણ ગાકા માટે લેપ અને વેરી નાખવાના ઉપાય	"
કઠમાળની પાકવા માટેની ગાકો માટે ઉપાય	૭૨૪
કઠમાળમા પીવાનું, ચોળવાનું અને નસ્ય તેલ	"
નસ્ય અને લેપ	"
નસ્યનું અને ચોળવાનું તેલ	"
લેપ	૭૨૫
બધું કપું છતાં ન મટે તો શું કરવું ?	"
નિમિ ભગવાનનો મત	"
સુશ્રુતનો મત	"
બીજા આચાર્યોનો મત	"

નાડીવ્રણના ઉપાય

વાયુનો નાડીવ્રણ	૭૨૫
પિત્તનો નાડીવ્રણ	"
કફનો નાડીવ્રણ	"
શલ્યનો નાડીવ્રણ	"

અધ્યાય ૩૧ મો : શુદ્ધરોગોનું જ્ઞાન

અજગદિકા	૭૨૬
ચરપ્રખ્યા	"
અવજી કચ્છપી	"
પનસિકા	"

વિષય

પાપાણુગર્દભ	૫૪
મુખદ્રુષિકા	૭૨૬
પદ્મકટક	"
વિવૃતા	૭૨૭
મંત્રુદિકા (બળિયા, ચીતળા)	"
વિરજોટ	"
વિલ્હા	"
ગદ્દભી	"
કક્ષા	"
ગધનામા	"
રાગિકા (અળઈ)	"
જલગર્દભ	"
અગ્નિરાહિણી	"
ઈરિવેદિકા	"
વિદારી	૭૨૮
શર્કરા, શર્કરાબુદ	"
વત્તીક (ચફી)	"
કદર (આટલુ)	"
રુદ્ધગુદ	"
ચિખ (ઉપનખ, અક્ષતરોગ)	"
કુંનખ	"
અલસ	"
તિલકાલક (તલ)	"
મધ (મસો)	"
ચર્મક્રીલ	"
જનુમણિ (લાખું)	"
લાછન	"
વ્યગ નીલિકા	૭૨૯
પ્રતુમિ	"
ઉત્કેક	"
કેક	"

અધ્યાય ૩૨ મો : શુદ્ધરોગોના ઉપાય

અજગદિકાથી પાપાણુગર્દભ સુધીના ઉપાય	૭૨૯
મુખદ્રુષિકા (ખીલ)	"
પદ્મકટક	૭૩૦
વિવૃતાથી જલગર્દભ, ઈરિવેદિકા, અગ્નિરાહિણી	"
વિદારિકા	"
શર્કરાબુદ	"
વત્તીક (ચફી)	"
કદર (આટલુ)	"
રુદ્ધગુદ	"

[illegible]

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્વપિકા	૭૩૮
અવર્મથ	"
કુભીકા	"
અલજી	"
ઉત્તમા	"
પુષ્કર સંવ્યુદ્ધપિકા	૭૩૮
ત્વકપાક, સ્પર્શહાનિ	"
મૃતિ	"
અષ્ટીવિકા	"
નિવૃત્ત	"
અવપાટિકા	"
નિરુદ્ધમણિ	"
ગ્રાથિત	"
શતપોતક	"
રક્તાર્બુદ	"

યોનિવ્યાપદ

યોનિવ્યાપદમા પહેલા વામુ મટે એવી ક્રિયા કરવાનું કારણ	૭૩૯
ક્યા તેલ પાવા ? યોનિને કઈ રીતે સમી કરવી ?	૭૪૦
ક્રિયાઓનો ક્રમ	"
વામુથી થતા યોનિના રાગ માટે તથા ગર્ભ રહેવા માટે ઉપાય	"
યોનિનાં પડખામાં ફાખાવો, લંબરોગ, ગોળા અને ધરમ માટે ઉપાય	"
યોનિના શૂળ માટે ઉપાય	"
પિત્તની યોનિવ્યાપદ વગેરેના ઉપાય	"
વાતપિત્તની યોનિવ્યાપદનો ઉપાય	૭૪૧
રક્તયોનિ (લોહીવા)	"
પુખ્તાનુગ ચૂર્ણ	"
કફની યોનિવ્યાપદના ઉપાય	૭૪૨
સૂજીથી, સ્તબ્ધ, પિચ્છિલ, દૂઝતી, ચિરાતી વગેરે યોનિ માટે ઉપાય	"
પિચ્છિલ યોનિના ઉપાય	"
યોનિને મૃદુ કરવાનો ઉપાય	"
યોનિની દુગ્ધિ મટાડવાનો ઉપાય	"
કફ, પિત્ત અને વામુવાળી યોનિના ઉપાય	"
ત્રિદોષથી ભગડેલી યોનિના ઉપાય	"
ગર્ભ ક્યારે રહે ?	"
સ્વપ્ન	"

અધ્યાય ૩૫ મો : ઝેર મટાડવાના ઉપાય	
વિષની ઉત્પત્તિ	૭૪૩
સ્થિર (સ્થાવર) વિષ	"
જંગમ વિષ	"
અકૃત્રિમ વિષ	૭૪૪
ગર (કૃત્રિમ વિષ)	"
વિષનાં ગુણ	"
વિષના સાત વેગોના લક્ષણ	"
સાતે વેગોના ઉપાય	૭૪૫
સર્વ વિષધની યવાગૂ	"
શદ્દોદય	"
દૂધીવિષ	૭૪૬
દૂધીવિષના લક્ષણ	"
દૂધીવિષ આશયમા હોય તો ઉપદ્રવ થાય છે ?	"
દૂધીવિષ નામ પડવાનું કારણ	"
દૂધીવિષના ઉપાય	"
દૂધીવિષનું અગદ (અરોધ) દૂધીવિષારી	"
ઝેર ચોપડેનું શસ્ત્ર—અસ્ત્ર વાગ્યું હોવાનો લક્ષણ	૭૪૭
તેના ઉપાય	"
કોણ શા માટે ઝેર આપે તેના કેટલાક દાખલા	"
ઝેર એટલે શું ?	"
ઝેરના લક્ષણ (અસર)	"
ઝેરના ઉપાય	૭૪૮
વિષસકટ	"
શાનાથી વિષ વધે છે ?	"
ઝેરની શક્તિ વધવા—ઘટવાની ઋતુ	"
ઝેરના ઉપાય કરતા પહેલા વિચારવાની બાબતો	"
કફના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય	૭૪૯
પિત્તના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય	"
વાયુના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય	"
વિષ મટાડવા માટે ધીની જડ	"
સાધન—અસાધ્ય	"
અધ્યાય ૩૬ મો : સાપના ઝેરના ઉપાય	
સાપની મુખ્ય જાતો	૭૪૯
ત્રણે જાતના સાપના ઝેરનાં લક્ષણો	"
ક્યા સાપનું ઝેર ક્યારે વધારે ઉગ્ર થાય ?	"
દર્બીકર સાપનું લક્ષણ	૭૫૦
મંડલી સાપનાં લક્ષણ	"
રાજમાન સાપનાં લક્ષણ	"
ગોધિર સાપ	"
બાતર (વર્ણસ્કર) સાપ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ગાય ક્યારે કરડે અને ક્યારે વધારે એ ચરે છે ?	૭૫૦
કારણ જાણવાની રીત	"
જાતજાતના દંડના લક્ષણ	"
બોલીમા ગયા વિના સાપનું એર પ્રસરનું નથી મર્યાદાશિલિત	૭૫૧
શકાવિષ	"
સવિષ અને નિવિષ દંડના લક્ષણ	"
દર્વીકરના વિષના વેગોના લક્ષણ	"
મડલીના વિષના વેગોના લક્ષણ	"
રાજમાનના વિષના વેગોના લક્ષણ	"
કેટલા વેગ સુધી ઉપાય કરવા ?	૭૫૨
ગોણ એરવાળા સાપ	"
અસાધ્ય	"
સાધ્ય વિષ મગડવાના તાબડાબ ઉપાય	"
એનું કારણ	"
નામાન્ય ચિકિત્સા	૭૫૩
સવિષ નિવિષ બોલી ઓળખવાની રીત	"
હૃદયાવરણની ક્રિયા	૭૫૪
વિશેષ ચિકિત્સા	"
અંગદો	
દર્વીકરની ખાસ ચિકિત્સા	૭૫૪
મડલીની ખાસ ચિકિત્સા	"
દિમવાન અંગ	"
અણગ અંગદ	૭૫૫
રાજમાનની ખાસ ચિકિત્સા	"
કોપ્પિત્રાની ખાસ ચિકિત્સા	"
ન્યતર સર્પની ખાસ ચિકિત્સા	"
તલક નાગ કરડ્યો તોય તેનું ઔષધ	"
દર્વીકરના વિષની વેગવાર ચિકિત્સા	"
મડલીના વેગોના ઉપાય	૭૫૬
રાજમાનના વેગોના ઉપાય	"
ગળિણી, બાક અને વુલનો ચિકિત્સા	"
જ્યાં વિષનું સમગ્રાણ વજનનું	"
ડાખમાં પણ એર રહી જાય તો ?	"
એર નીકળી ગયા પછી કરવાના દોષોના પ્રકોપના ઉપાય	"
નર્પાગ્નિજન અને શંગવિષના ઉપાય	૭૫૭
સરીરે પેરવાની વસ્તુઓ	"
સાપ ન કરડે તે માટેની સાવચેતી	"

અધ્યાય ૩૭ મો કીકા, કરૌણિયા વગેરેના એરના ઉપાય

વાગ પ્રકારના કીટ	૭૫૭
કીટના દંડના લક્ષણ	"
કીટના દંડના સામાન્ય ઉપદ્રવા	૭૫૮
વૌછીના એના લક્ષણ	"
શામાથી પેટ થયેલા વૌછીનું એર કેવું હોય છે ?	"
મ વિષવાળા વૌછીના લક્ષણ	"
નામાન્ય વિષવાળા વૌછીના લક્ષણ	"
ઉગ્ર વિષવાળા વૌછીના લક્ષણ	"
ઉગ્ર વિષવાળા વૌછી કરડે તો ?	"
ઉચ્ચિગિ (ઉષ્ણુમ, રાત્રિક) ના દંડના લક્ષણ	"
એના એરમા કયો દોષ વધારે હોય છે ?	"
ઉપાય થી રીતે કરવા ?	૭૫૯
વિષમા કયો દોષ વધારે હોય તો શા લક્ષણ	"
દોષવાર ઉપાય	"
સ્વ ન લેપ અને સ્વેચ્છ નયોકા ક્યારે કરવા ?	"
જ્યાં એરો ડાખના ઉત્તમ ઉપાય	"
ઉગ્ર એરવાળા કી. ૨ ને વૌછી કરડ્યાના ઉપાય	"
"શામ ૨૧૧	૭૬૦
વૌછી કરડ્યાના ઉપાય	"
લૂના (કરૌણિયા)	
લૂનાના દોષવાગ પ્રકાર પાડવાનું કારણ	૭૬૧
સાધ્ય ૨ સાધ્ય	"
લૂનાના દોષવાર એના લક્ષણ	"
૨ સાધ્ય લૂનાના લક્ષણ	૭૬૨
લૂના કરડે તેનાં સામાન્ય લક્ષણ	"
લૂનાનું વિષ કયાકયાથી બહાર નીકળે છે ?	"
લૂનાનું તીવ્ર એર સાથે વિનંતા કેવી રીતે માની નાખે છે ?	"
લૂનાનું વિષ તરત જમી જવાની મુદત	૭૬૩
લૂનાના વિષના ઉપાય	
કરડે કે તરત શું કરવું ?	૭૬૩
સ્વા બને ન કાપવા કે ન બાળવો ?	"
ડાખ બાગવા પછી શું કરવું ?	"
પાક ૨૨૧	"
૨૪૫ ૨૪૬	"
મં ૨ અને નાના ન અંદો	"
સાધ્ય ૨	૭૬૪
૨૪ શાને આપવો ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્ણિકાને પાઠવાના ઉપાય	૭૬૪
સ્નેહન ધી વડે જ કરવું	"
લૂતાના ઝેર માટે રાગદોષ	"

અધ્યાય ૩૮ મો: ઉદરના અને હડકાયા ફૂતરાના ઝેરના ઉપાય

ઉદરની અકાર જાત	૭૬૫
ઉં રના ઝેરના લક્ષણ	"
અસાધ્યતા લક્ષણ	"
ફૂતરાના હડકાયાના સપ્તમિ રાત્રે લક્ષણ	"
હડકામુ ફૂતરું કરડયાના લક્ષણ	"
ચિકાડી પશુરો કરડયાના લક્ષણ	"
ઝેરી બચકાનાં લક્ષણ	૭૬૬
અસાધ્યતા લક્ષણ	"
જલસંત્રાસ	"

ઉદરના ઝેરની ચિકિત્સા

કાં ઓપધીથી ઊંડગી કગવવી?	૭૬૬
કાં ઓપધીને રસ આપવા?	"
નસ્તના ઓપધી	૭૬૭
રોગવાની દવા	"
પાગવાની દવા	"
કુખી ધી ખીન?	"
ખીરાની દવા લેવ	"
નરસ વોર	"
બાકી રાત્રી વિષે ઉં ખું એ કયાર કાપે છે?	"

હડકામુ ફૂતરું કરડયાના ઉપાય

બચકાને ઘી રોત ખાનુ?	૭૭૭
રેવ શાને આપવા?	૭૭૮
ખીરાની દવા	"
નરસવાનો વિધિ	"
બીનબ કાપા થોપા અને મેપગા પ્રમાણ	"
બચકા અને નાના લક્ષણ અને ઉપાય	"

અધ્યાય ૩૯ મો: રસાયનવિધિ

રસાયનનું રૂપ	—	—	૭૮૮
રસાયન મેળવે શું?	—	—	"
રસાયન કયાર અને કયો જિવિમાં અડવું?	—	—	"
કાચ	—	—	૭૮૯
મે જાને રસાયનપ્રયોગ	—	—	"

વિષય	પૃષ્ઠ
રસાયનપ્રયોગ માટેની કૃતી (ધર)	૭૯૯
રસાયન કેવા માણસે કરવું?	"
રસાયન માટેનું વિરેચન	"
વિરેચન થવા પછી બળ લાવવા માટે શું કરવું?	"
રસાયનનાં યોગો	
કુત્રીપ્રવેશવિધિથી કરવાના રસાયનયોગો	
બ્રાહ્મ રસાયન	૭૯૦
રસાયનની માત્રા (માપ)	"
રસાયન પરચા પછી ભોજન	"
રાબયામલક રસાયન	"
આમલક રસાયન	૭૯૧
રસાયનપ્રાય	"
ત્રિફલારસાયન	૭૯૨
પનાગવિદ ધી	"
ચતુષ્કુલ્લ રસાયન	"
નાગનવારનાયન	૭૯૩
નાગુરુરમાન	"
વારણાકરનાયન	"
વિનાના પ્રયોગો	૭૯૪
વિજામાના પ્રયોગો	"
વિજામાના ગુણ	૭૯૬
વિજામાના પ્રયાગમા ખાત અપથ	"
ચાં ઘાના પ્રયોગો	"
ધીપરના પ્રયોગો	૭૯૭
તડસ ધીપરના પ્રયોગ	"
ધીપ ના પ્રયોગોનું ફૂત	"
લા રેવન રસાયન	"
બારીના પ્રયોગો	૭૯૮
લનામના પ્રયોગો	"
લનામની ઉપતિ અને ગુણ	"
મ્લે ર્ધ જનુમા મ્લે રોત લનામ ખાનુ?	"
એના ઉરડવાના ઉપાય	૭૯૯
બામેના રસ ત યાં પીવા?	"
ખતનડા શાષ નેના ઉપાય	"
લનામનું ઉત્તમ માપ	"
લનામના પ્રયાગ દર્શનના ખ્યાલ	"
લનામના પ્રયાગમાં ન ત શાનુ જાગે ને?	"
લનામના પ્રયોગો (ચાતુ)	૭૯૦
લગુ મ લનામની ઉત્તમતા અને મર્યાદા	"
લનામ મન ન?	"
લનામના પ્રયોગ જરૂરી હજી નહીં	"

વિષય

શિવાજિતના પ્રયોગો

શિવાજિતની ઉત્પત્તિ	
શિવાજિતના ગુણ સારુ ક્યુ ?	
સૌથી ઉચ્ચ શિવાજિત	
શિવાજિત વાપરવાની રીત	
શિવાજિતને ભાવના દેવાની રીત	
શિવાજિત લેતા પહેલાનો સરકાર	
શિવાજિત કેટલું અને કેટલા દિવસ લેવું ?	
શિવાજિતના પ્રયોગ ચાલુ	
શિવાજિતના પ્રયોગોનું ફળ	
કુટીદ્રવ્યશિધિ અને વાતાત્મિક શિધિ	
વાતાત્મિક શિધિના ચોક્કસ ગુણ	
ઠંડુ પાણી દૂધ, મધ ને ઘીના પ્રયોગો	
હરડેના પ્રયોગો	
આમળાના સ્વરસનો પ્રયોગ	
આમળા, વાવડિંગ ને બીજલાનો પ્રયોગ	
વાવડિંગનો પ્રયોગ	
વાવડિંગ, બિલામો અને ચૂકનો પ્રયોગ	
ત્રિકુળાનો પ્રયોગ	
બીજલાનો પ્રયોગ	
સાટોડીનો પ્રયોગ	
મેઝવેલ વગેરેના પ્રયોગ	
શતાવરીનો પ્રયોગ	
આસોદનો પ્રયોગ	
કાળા તલનો પ્રયોગ	
ગોખરુ ને આમળાના ચૂરણો પ્રયોગ	
મગા તલ, આમળા, જીરું ને હરડેના પ્રયોગ	
શિવાજિત વગેરેનો પ્રયોગ	
ભાગશનો પ્રયોગ	
વજનો પ્રયોગ	
બ્રાહ્મીનો પ્રયોગ	
નરસિંહ ધી (નારાયણ ધી)	
નરસિંહ તેલ	
આ ગ્રંથના રસાયનો કેવા કલા છે ?	
રસાયનનો વિધિ ચુકવાથી થતા રોગના ઉપાય	
રોગનું રસાયન એનું ફળ	
સંપૂર્ણ રસાયન ક્યુ ?	

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૪૦ મો : વાજકરણુ વિધિ

વાજકરણુ કોણે અને ક્યારે કરવું ?	૭૮૬
વાજકરણુથી શુ શુ થાય ?	"
વાજકરણુ નામની સાર્થકતા	"
નૈદિક બ્રહ્મચર્યમા જ ખરું કલ્યાણ	"
વાજકરણુ કેને માટે અને શા માટે છે ?	"
વાજકરણુના યોગો આપતા પહેલા શુ કરવું ?	"
વાગિમાની નિદા	"
બાળકની પ્રશસ	૭૮૭
વાજકરણુમાં રાખવાની કાળજી	"
વૃષ્ણ ચોગો	"
વૃષ્ણ કેને કહેવાય ?	૭૮૮
સી પાસે ક્યારે જવું ?	"
સીના શરીરની પ્રશસ	૭૮૯
કેવી સી વાજકરણુ ઔષધરૂપ છે ?	"
મૈથુનની મર્યાદા	"
વાજકરણુના સાધનો	"
કામ ઉત્પન્ન થાય એવી વસ્તુઓ ને સયોગો	"
એક ઔષધ ને કિયાઓનો સંગ્રહ	
આયુર્વેદની જરૂર	
સંપૂર્ણ ચિકિત્સા વિષે અગ્નિવેદની શક્તિ	૭૯૧
ભગવાન આત્રેયનું સમાધાન ચિકિત્સા	
અચિકિત્સાના પરિણામમાં ફેરફાર	"
કુપાત્ર વૈદના લાભમાં આયુર્વેદરૂપી અમૃત	
પણ એર બને છે	૭૯૩
કુપાત્ર વૈદ કેવા લાભ ? એમનાથી દૂર રહેવું	"
સુપાત્ર વૈદની પ્રશસ	"
અષ્ટાંગકદયની જરૂર	
અષ્ટાંગસંગ્રહ છતાં અષ્ટાંગકદય શાથી રચ્યું ?	૭૯૩
આ ગ્રંથની પવિત્રતા	"
આ ગ્રંથના પાઠ, અભ્યાસ ને આચરણનું ફળ	૭૯૪
આ ગ્રંથની અપૂર્વતા	"
આયુર્વેદના નિષેધારૂપ અને દૂંઝો	"
સત્યનો સ્વીકાર	"
"અષ્ટાંગકદય" નામની સાર્થકતા	૭૯૫

અનુવાદમાં વાપરેલી સંજ્ઞાઓના અર્થ

અ. = અધ્યાય

અ. ઠ. = અર્થગ્રાહક

ઉ. = ઉત્તરસ્થાન

ક. = કંટપસિદ્ધિસ્થાન

ચરક. = ચરકસંહિતા (નિર્ણયસાગર ગ્રેસની ત્રીજી આવૃત્તિ.)

વિ. = ચિકિત્સાસ્થાન

દા. ત. = દાખલા તરીકે

નિ. = નિદાનસ્થાન

શા. = શારીરસ્થાન

શ્લોક. = શ્લોક

શ્લોક. ૧, ૨ = ચાલુ અધ્યાયના શ્લોક ૧, ૨

સિ. = સિદ્ધિસ્થાન (ચરકસંહિતા)

સુશ્રુત. = સુશ્રુતની સંહિતા (નિર્ણયસાગર ગ્રેસની સુધારેલી ત્રીજી અવૃત્તિ.)

સૂ. = સૂત્રસ્થાન

સૂ. ૧/૧૬ = સૂત્રસ્થાન, અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૬

સૂ. ૧, ૨ = સૂત્રસ્થાન, અધ્યાય ૧ તથા ૨

પારિભાષિક નામવાળાં ઔષધોનો અકારાદિ અનુક્રમ

ઔષધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
અગસ્ત્ય ધરીતકીરમાયન ચિ.	અમ	૩	
આણુતેલ	સૂ૦	૨૦	૩૬૫-૩૮
અતિપુષ્પ બરિન	ક૦	૪	
અપરાગિત ખલ	વિ૦	૯	૨૫૫-૨૮
અપ્રતિસાર અંજન	ઉ૦	૧૩	૪૨
અભયામચક્રસાધન	ઉ૦	૩૯	૨૩૫-૨૭
અભયારિષ્ટ	વિ૦	૮	
અમૃતપ્રાચ ધી	વિ૦	૩	૯૪-૧૦૧
અશ્વત્થ	સૂ૦	૧૦	૨૫-૨૬
અવસ્કૃતિ	વિ૦	૧૨	૨૮૫-૩૨
અકાંઠિગમ્	સૂ૦	૧૫	૨૮
અધીયત્તારધૂત	વિ૦	૪	
અધીયત્તવમ્ધૂત	વિ૦	૪	
અયોક્ષ્મુત	વિ૦	૨૧	૩૩૫, ૩૪
અયર્ગાધાધૂત ..	વિ૦	૫	
અર્જુન અગદ	ઉ૦	૩૬	૬૫૫-૬૬૫
અર્જુન ધૂત	ઉ૦	૧	૪૩-૪૫
અર્જુન લવણ	વિ૦	૭	૩૭૫-૩૮૫
અસનાદિ ગમ્	સૂ૦	૬	૧૪૩-૧૪૮
અંજનાદિ ગમ્	સૂ૦	૧૫	૧૯
અંજનાદિ ગમ્	સૂ૦	૧૫	૧૪
અંજનાદિ ગમ્	સૂ૦	૧૫	૩૮
અંજનાદિ ગમ્	અ		
આયુષકરસાધન	ઉ૦	૩૯	૨૩૫-૩૨
આયુષને ૧૫રે એરે	શા૦	૩	૧૧૫, ૧૨૦

ઔષધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
આરગવધૂત	વિ૦	૧૯	૧૩, ૧૩૫
આરગવધાદિ ગમ્	સૂ૦	૧૫	૧૭
આરનાલતેલ	વિ૦	૨૨	૨૦૫, ૨૧
આરગલધૂત	વિ૦	૫	
આવર્તકીધૂત	વિ૦	૧૯	૨૧૫, ૨૩
	ક		
ઈક્ષ્વાકુકલ્પ	ક૦	૧	
	હિ		
ઊષકાદિ ગમ્	સૂ૦	૧૫	૨૩
	અ		
એચાદિ ગમ્	સૂ૦	૧૫	૪૩
	ક		
કટુગમ્	સૂ૦	૧૦	૩૦, ૩૦૫
કલ્પામ્કધૂત	ઉ૦	૬	૨૬-૩૧
કંપાષ ગમ્	સૂ૦	૧૦	૩૧-૩૨
કંટકારીધૂત	વિ૦	૩	૫૯-૬૨
કાવક્યુર્મ	ઉ૦	૨૨	૯૮૫, ૯૯
કુટાંબકલ્પ	ક૦	૧	
કુટાંબકલ્પ	સૂ૦	૬	૧૦૫, ૧૦૬
કુષ્ઠતેલ	ઉ૦	૧	૫૫
કૃષ્ણાકરસાધન	વિ૦	૩	
કેલિચાવનિ	ઉ૦	૧૩	૭૪, ૭૧
લાસનેલ (કાન માટે)	"	૧૮	૨૬-૨૮
લાસનેલ	વિ૦	૧૪	૧૦૨, ૧૦૬
લેન્ડા	ક૦	૧	

ઔષધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પૃષ્ઠ
	ગ		
ગંધતેલ	ઉં	૨૭	૩૫૫-૪૧
ગંધમાદન અગદ	ઉં	૩૭	૭૩૫, ૭૪
ગુડુઆદિ ગણ	સું	૧૫	૧૬
ગુપ્તાન્ન	ઉં	૧૩	૩૬૫, ૩૭
ગોશુરકરસાપન	"	૩૯	૫૫૫-૫૭
	ઘ		
ઘા ઝગવનારું તેલ	ચિં	૧૨	૪૦
ઘા સાદું કરવાનું તેલ	"	૧૧	૩૩૫-૩૪૫
	ચ		
ચકતેલ	ઉં	૨૬	૩૧
ચતુર્જાત	સું	૬	૧૬૦
ચતુષ્કુવલ્ય રસાપન	ઉં	૩૯	૪૮૫, ૪૯
ચંદ્રોદય અગદ	"	૩૫	૨૩૫-૩૨
ચંપક અગદ	"	૩૭	૭૧, ૭૧૫
ચાંગેરી ધૂત	ચિં	૮	
ચિત્તસોભણ ઔષધ	"	૪	૫૬, ૫૬૫
ચિત્રકરસાપન	ઉં	૩૯	૬૧૫-૬૫
ચૂણન	"	૧૩	૧૯૫-૨૨
ચવનપ્રાશ	"	૩૯	૩૨૫-૪૧
	જ		
જમ્બૂતકલ્પ	કં	૧	
જવનીય ગણ	સું	૧૫	૮
જવનીય ધૂત	ચિં	૪	
	ઝ		
ઝકારિષ્ટ	ચિં	૮	૪૫-૪૬૫
ઝિતકધૂત	ચિં	૧૯	૨-૭
ઝિત ગણ	સું	૧૦	૨૭૫-૨૮૫
ઝિલ્લકલ્પ	કં	૨	
ઝુષકરસાપન	ઉં	૩૯	૮૩૫-૮૫
ઝેરકધૂત	ચિં	૨૧	૩૧૫-૩૩
ઝાણાધૂત	"	૨	૪૪૫
ઝિંકુ	સું	૬	૧૬૪
ઝિખત (ઝિખતક)	"	૬	૧૬૦
ઝિફ્ફાધૂત	ઉં	૧૩	૧૦-૧૧૫
ઝિફ્ફારસાપન	"	૩૯	૪૧૫-૪૩
ઝિફ્ફા	સું	૬	૧૫૯
ઝિવુન્કલ્પ	કં	૨	
ઝિવુન્કલ્પ	સું	૧૪	૪

ઔષધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પૃષ્ઠ
દશમૂલધૂત	{ ચિં ૩ ૫૫૫-૫૬૫ = ૧૪ ૭૮૫-૭૯		
દશમૂલધરીતકી	" ૧૭ ૧૪-૧૬		
દશમૂળ	સું ૬ ૧૬૭, ૧૬૮		
વાળાં મહત્ અને પૂરવ પચમૂળ મળીને.			
દશાંગ અગદ	ઉં ૩૭ ૨૭-૨૮		
દંતવર્તિ	" ૧૧ ૩૨, ૩૨૫		
દંતીધૂત	ચિં ૧૯ ૨૦૫, ૨૧		
દંતીદ્રવ્યનીકલ્પ	કં ૨		
દંતીધરીતકી	ચિં ૧૪ ૯૨-૯૭		
દંત્યરિષ્ટ	ચિં ૮		
દાધિકધૂત	ચિં ૧૪ ૧૩-૨૦૫		
દુસલભારિષ્ટ	" ૮		
દૂધીવિપારિ	ઉં ૩૫		
દોષહર બક્તિ	કં ૪		
દોષોની ચિકિત્સા	સું ૧૪		
દ્રવ્યશલાક	ઉં ૧૩ ૩૩૫-૩૫		
	ધ		
ધાન્વંતરી ધૂત	{ ચિં ૪ " ૧૨ ૧૯-૨૪		
ધામાર્ગિકલ્પ	કં ૧		
	ન		
નરસિંહધૂત	ઉં ૩૯ ૧૬૮૫-૧૭૩		
નરસિંહ તેલ	" ૩૯ ૧૭૫૫, ૧૭૬		
નાયભલાધૂત	ચિં ૩		
નાયભલા રસાપન	{ ઉં ૩૯ ૫૩૫-૫૫ " ૩૯ ૧૬૮૫-૧૭૩		
નાયભલાધૂત	ચિં ૧૫ ૧૩૫-૨૧		
નાયભલાધૂત	ચિં ૧૫ ૧૩૫-૨૧		
નિરુદ્ધ (કે મટે એવી)	કં ૪		
નિરુદ્ધ (પિત્ત મટે એવી)	" ૪		
નિરુદ્ધ (વાયુ મટે એવી)	" ૪		
નિરુદ્ધ (સુકુમાર)	" ૪		
નિર્ગુણધૂત	ચિં ૩-૫૭		
નીચિનોધૂત	" ૧૪ ૫૪૫-૫૮		
નિગ્રોધાદિ ગણ	સું ૧૫-૪૧		
	પ		
પટોવાદિ ગણ	સું ૧૫ ૧૫		
પદ્માયુર્ધ્વ	ઉં ૨૨ ૧૦૧૫, ૧૦૨		

ଅନୁସନ୍ଧାନ ନାମ	ସ୍ଥାନ	ଅଧ୍ୟାୟ	ଶ୍ଳୋକ
ପଞ୍ଚାଶତ	ସିଠ	୧୬	୪୦, ୪୦୧
ପଞ୍ଚକ ଅଗଣ	ଓଠ	୩୭	୭୦, ୭୦୧
ପଞ୍ଚକାଢ଼ି ଗଣ	ସୁଠ	୧୫	୧୨
ପଞ୍ଚକାଢ଼ି ଗଣ	ସୁଠ	୧୫	୧୩
ପଞ୍ଚାଶତ	ସିଠ	୨	୪୪, ୪୪୧
ପଞ୍ଚକୋଷ	ସୁଠ	୬	୧୬୬
ପଞ୍ଚମୁଖ	"	୬	୧୬୭-୧୭୮
ପଞ୍ଚବସୁ	"	୬	୧୪୪-୧୪୫
ପଞ୍ଚାଶବିଂଶ ଶ୍ରୀ	ଓଠ	୩୮	୪୭୧, ୪୮
ପଞ୍ଚାଶବିଂଶ ରସାଧ୍ୟାୟ	ଓଠ	୩୮	୪୭୧, ୪୮
ପାଞ୍ଚାଶବିଂଶ	ଓଠ	୧୬	୨୪୧-୨୭
ପିଞ୍ଚାଶବିଂଶ	ସିଠ	୮	
ପିଞ୍ଚାଶବିଂଶ ରସାଧ୍ୟାୟ	ସିଠ	୩୮	୮୫୧-୧୦୩
ପିଞ୍ଚାଶବିଂଶ	ସିଠ	୨୨	୨୧୧, ୨୨
ପିଞ୍ଚାଶବିଂଶ	ଓଠ	୧୪	୩୦୧, ୩୧୧
ପିଞ୍ଚାଶବିଂଶ	"	୨୨	୮୮୧, ୧୦୦
ପିଞ୍ଚାଶବିଂଶ	"	୩୪	୪୫-୪୮୧
ପିଞ୍ଚାଶବିଂଶ	ସିଠ	୨୧	୬୪୧-୬୬
ପିଞ୍ଚାଶବିଂଶ	ସୁଠ	୧୫	୩୭
୬	୬		
୬	୩୪	୬୩-୬୭	
୬	୬	୬୮୧-୬୭	
୬			
୬	୪୦	୨	୪୬୧-୫୨
୬	ସିଠ	୨୧	୭୩-୮୧
୬	"	୨୨	୪୪୧-୪୬
୬	ଓଠ	୫	୨୦୧-୨୦୧
୬	ସୁଠ	୬	୧୬୭
୬	ସୁ.	୫	୧୬୮
୬	ଓଠ	୩୮	୧୪୧-୨୩
୬	"	୬	୨୩-୨୫
୬			
୬	ସିଠ	୧୪	୭୮୧-୮୨୧
୬	ଓଠ	୩୮	୬୫୧-୮୩
୬	"	୧୩	୨୦୧-୩୦୧
୬	"	୧୩	୩୧-୩୨୧
୬	"	୫	୧୮୧, ୧୮

ଅନୁସନ୍ଧାନ ନାମ	ସ୍ଥାନ	ଅଧ୍ୟାୟ	ଶ୍ଳୋକ
ମନକଟ୍ୟ	କଠ	୧	
ମଧୁସୂତ	ସିଠ	୨୨	୪୦୧-୪୪
ମଧୁର ଗଣ (ବର୍ଗ)	ସୁଠ	୧୦	୨୨-୨୪୧
ମହତ୍ ପଞ୍ଚଗବ୍ୟ ଶ୍ରୀ	ଓଠ	୭	୧୮-୨୩୧
ମହାକଟ୍ୟାଶ୍ରମ ଶ୍ରୀ	"	୬	୩୧୧-୩୩୧
ମହାବିକ୍ରମ ଶ୍ରୀ	ସିଠ	୧୮	୭୧-୧୦୧
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	ଓଠ	୧୩	୧୨-୧୩୧
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	"	୧୧	୩୮-୪୧
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	"	୬	୩୪-୩୭୧
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	ଓଠ	୫	୧୮୧, ୨୦
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	"	୨୪	୪୮-୫୫୧
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	ସିଠ	୧୮	୧୮୧-୨୦
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	"	୧୮	୮୦୧-୮୨
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	ସିଠ	୩	
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	"	୩୭	୭୨୧, ୭୩
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	ଓଠ	୨୪	୪୬୧-୪୮୧
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	ସିଠ	୨୧	୨୨୧
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	"	୫	
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	"	୧୪	୮୮-୮୦୧
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	ସୁଠ	୧୫	୩୨
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	"	୧୫	୪୦
ମହାବିକ୍ରମାଶ୍ରମ	"	୨୨	୨୫୧-୩୧
୫			
୫	ସିଠ	୩	
୫	କଠ	୪.	
୫	କଠ	୪	
୫	"	୪	
୫	ସିଠ	୧୪	୧୨୩୧-୧୨୬୧
୫			
୫	ଓଠ	୨	୫୪-୫୬୧
୫	ସିଠ	୨୧	୩୩୧, ୩୪
୫	ସୁଠ	୨	୫୫
୫	କଠ	୨	
୫	ସୁଠ	୧୫	୨୬
୫	ସିଠ	୧୨	୨୪୧-୨୮
୫	ସିଠ	୧୫	୮୮-୮୫୧
୫	ସୁଠ	୨୩	୧୦୧

ઓપયનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	ઓપયનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	
રોપણ ગાડૂપ	"	૨૨	૨૩૩	શ્યામાકંપ	કં૦	૨		
રોપણ દ્રવ્યો	ઉ૦	૨૫	૪૬૩, ૫૨, ૫૨૩-૫૭૩	શ્યામાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૪૫	
	લ				૫			
લવણ ગણ	સૂ૦	૧૦	૨૭	પદ્મલ ધૃત	ચિ૦	૫		
લવણ તેલ	ચિ૦	૬	૨૬	પરમાસિક યોગ	ઉ૦	૧૩	૪૩૩, ૪૪	
લથુન રસાયન	ઉ૦	૩૯	૧૧૦૩, ૧૨૯	પાડવ યૂર્ણ (પહેલું)	"	૩		
લાક્ષાદિ તેલ	"	૨	૫૪-૫૬૩	પાડવ યૂર્ણ (બીજું)	"	૩		
લાલકેપન રસાયનો	"	૩૯	૧૦૨૩, ૧૦૬		સ			
	વ			સકચરાદિ તેલ	ચિ	૨૧	૫૫૩, ૫૬	
વસાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૩૪૩	સહાયરાદિ તેલ	"	૨૧	૬૫૩-૭૨૩	
વજ્રક ધૃત	ચિ૦	૧૯	૧૭૩, ૧૮	સધાવ અંજનો	ઉ૦	૧૬	૩૪-૩૯૩	
વજ્રક તેલ	"	૧૯	૭૮૩-૮૦	સાગરવત ધૃત	ઉ૦	૧	૪૫, ૪૫૩	
વડવામુખ યૂર્ણ	"	૮		સારિવાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૧૧	
વત્સકાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૩૩	સિદ્ધનસ્તિ	કં૦	૪		
વરુણાદિ ગણ	"	૧૫	૨૧	મિદ્યાર્થક ધૃત	ઉ૦	૫	૯૩-૧૨૩	
વર્ધમાન હરકે	ઉ૦	૩૦	૧૧૩	સુકુમાર ધૃત	ચિ૦	૧૩	૪૦૩-૪૭	
વસિષ્ઠ હરીતકી રસાયન	ચિ૦		૩	સુકુમારનિરુદ્ધ	કં૦	૪		
વારાહીકદ રસાયન	ઉ૦	૩૯	૫૭૩, ૫૮	સુધાકંપ	"	૨		
વાસાધૃત	ચિ૦	૨	૪૧૩-૪૩૩	સુરસાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૧૩	
વિડગધૃત	"	૩	૫૭૩	સૌમરાજ રસાયન	ઉ૦	૩૯	૧૦૬૩ ૧૧૦	
વિદ્યાર્થાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૬	સૌવીરાજન	સૂ૦	૨	૪૩	
વિમલાવાતિ	ઉ૦	૧૩	૭૦, ૭૦૩	સ્નેહનસ્તિ	કં૦	૪		
વીરતથાદિ વર્ગ	સૂ૦	૧૫	૨૪	સ્રોત યોધન ધૃત	}	ઉ૦	૨	૪૮-૬૯
વૈશ્યાનંદ યૂર્ણ	ચિ૦	૧૪	૩૩૩, ૩૪	(બાગકો માટે)		ઉ૦	૨૮	૩૯૩-૪૦
વૈભાદિ ગુદિકા	ઉ૦	૨૦	૫-૬૩	સ્વામભુવ ગૂઝન	હ			
વ્રણરોપણ તેલ	ચિ૦	૧૨	૪૦	હરિદ્રાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૩૫	
વ્રણરોધન તેલ	"	૧૩	૩૩૩-૩૪૩	હરીતકીકંપ	કં૦	૨		
	૨૩			હરીતકી ધૃત	ચિ૦	૧૫	૨૮-૩૦૩	
				હરીતકી રસાયન				
શંખિનીસમલાકંપ	કં૦	૨		(અગસ્ત્ય)	ચિ૦	૩		
શાકુલ યૂર્ણ	ચિ૦	૧૪	૩૫૩, ૩૬	હરીતકી રસાયન (બ્રાહ્મ)	ઉ૦	૩૯		
શિવાગિત રસાયન	ઉ૦	૩૯	૧૨૯૩ ૧૪૨	હરીતકી રસાયન (વસિષ્ઠ)	ચિ૦	૩		
શૂદ્રી રસાયન	ચિ૦	૩		શિવવાન અગદ	ઉ૦	૩૬	૬૨૩-૬૪	

રોગોનાં નામની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

રોગનાં નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
અક્ષતરોગ=ચિપ્પ			
અભિપાકાત્મ્ય	ઉ	૧૫,૧૬	
અગ્નિરોહિણી	ઉ	૩૧,૩૨	
અગ્નિવિસર્પ	નિ	૧૩	
	ચિ	૧૮	
અઠકા	ઉ	૧૦,૧૧	
અઠગાશ્ત્રિકા	"	૩૧,૩૨	
અજીર્ણ	સુ	૮	
અહરિયો વા	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
અતિચરણા યોનિ	ઉ	૩૩,૩૪	
અતિમાર	નિ	૮	
	ચિ	૮	
અધિગિ/હૂવ	ઉ	૨૧,૨૨	
અધિદંત	"	૨૧,૨૨	
અધિમાથ	"	૧૫,૧૬	
અધિમાસ	"	૨૧,૨૨	
અધિમાસ્પર્શ	"	૧૦,૧૧	
અનામિક=અહિપૂતન			
અન્યતોવાત	ઉ	૧૫,૧૬	
અન્નેધુ જવર	નિ	૨ ૬૯૫,૬૯૫૫	
	ચિ	૧	
અપચી	ઉ	૨૯,૩૦	
અપાનત્રક	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
અપાનાનક	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
અપસ્માર	ઉ	૭	
અપીનલ	"	૧૯,૨૦	
અભિન્યાસ	નિ	૨	૩૩
	ચિ	૧	
અભિખાદ	ઉ	૧૫,૧૬	
અભ્યવિદગ્ધા	ઉ	૧૨,૧૩	
અમ્બોપિત	ઉ	૧૫,૧૬	
અરચિ	નિ	૫	
	ચિ	૫	
અગ્નિ (બાહ્યરોગ)	ઉ	૨ ૪૪-૫૭૫	
અગ્નિપ્રકા	ઉ	૨૩,૨૪	

રોગનાં નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
અરોચક	નિ	૫	
	ચિ	૫	
અર્જુન	ઉ	૧૦,૧૧	
અદિત	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
અર્ધાવભેદક	ઉ	૨૩,૨૪	
અર્બુદ	"	૨૯,૩૦	
" (આંખનું)	"	૮,૯	
" (કાનનું)	"	૧૭,૧૮	
" (ખોપરીનું)	"	૨૩,૨૪	
" (તાળવાનું)	"	૨૧,૨૨	
" (નાકનું)	"	૧૯,૨૦	
" (મુખનું)	"	૨૧,૨૨	
" (હોઠનું)	"	૨૧,૨૨	
અર્ધ	"	૧૦,૧૧	
અર્ધ (આંખના)	"	૮,૯	
" (કાનના)	"	૧૭,૧૮	
" (મુઠના)	નિ	૭	
	ચિ	૮	
" (ગુહોદ્રિયાના)	ઉ	૩૩,૩૪	
" (નાકના)	"	૧૯,૨૦	
અર્થોભગંદર	"	૨૮	
અલ્પ (પ્રમેહની)	નિ	૧૦	
	ચિ	૧૨	
અલ્પ (આંખના સંધિરોગ)	ઉ	૧૦,૧૧	
અલ્પ (મુદ્રરોગ)	ઉ	૩૧,૩૨	
અલ્પ (ગુહોદ્રિયાની)	"	૩૩,૩૪	
અલ્પ (વર્ત્તરોગ)	"	૮,૯	
અલ્પગત (અજીર્ણનું)	સુ	૮/૪-૬૫,૬૫-૧૧૫	
અલ્પગત કુષ્ઠ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૪	
અલ્પ (મુદ્રરોગ)	ઉ	૩૧,૩૨	
અલ્પ (જખનું)	"	૨૧,૨૧	
અલ્પશાફ	"	૧૫,૧૬	
અલ્પાશુક	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
અલ્પાપિકા	ઉ	૩૩,૩૪	

રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પ્રશ્નો
અવમંથ (ગુહ્યદ્રિપનો)	ઉ૦	૩૩,૩૪	
અરમરી	નિ૦	૯	
	ચિ૦	૧૧	
અગ્રીલા	નિ૦	૧૧	
	ચિ૦	૧૪	
અગ્રીલિકા	ઉ૦	૩૩,૩૪	
અસ્થિભંગ	=	૨૭	
અભિપૂતન	"	૨	૬૮૫-૭૫
અગર્ધ=રશ્મિકા			
અંજનનામિકા	ઉ૦	૮,૯	
અંતરાયામ	નિ૦	૧૫	
	ચિ૦	૨૧	
અંતર્મુખી યોનિ	ઉ૦	૩૩,૩૪	
અંત્રવૃદ્ધિ	નિ૦	૧૧	
	ચિ૦	૧૩	
	આ		
આક્ષેપક	નિ૦	૧૫	
	ચિ૦	૨૧	
આગંતુજવર	નિ૦	૨	
	ચિ૦	૧	
આગંતુ રોગો	મુ૦	૪	૩૦૫-૩૧
આક્રય રોગ=પન			
આક્રયવાત=ઊરુસ્તનભ			
આધાશીથી=અધાવભિદક			
આનાલ	નિ૦	૧૧	
	ચિ૦	૧૪	
આમ	મુ૦	૮	૧૩-૧૪
	મુ૦	૧૩	૨૪૫,૨૫
આમાજીર્ણ	મુ૦	૮	
આંખ આવલી	ઉ૦	૧૫,૧૬	
આંખના રોગો	ઉ૦	૮-૧૬	
આંખ પટપટાવવાનો રોગ	"	૮,૯	
આંજલી	"	૮,૯	
આંટમુ=કદર	"	૮,૯	
આવામ	નિ૦	૧૫	
	ચિ૦	૨૧	
આર્નવદોષ	શા	૧	
આવરમુ (વાયુની)	નિ૦	૧૬	
	ચિ૦	૨૨	
આવર્તકી દષ્ટિ	ઉ૦	૧૪	

રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પ્રશ્નો
	ઈ		
ઇન્દ્રિયેશિકા	ઉ૦	૩૧,૩૨	
ઇન્દ્રલુપ	ઉ૦	૨૩,૨૪	
ઇન્દુમેલ	નિ૦	૧૦	
	ચિ૦	૧૨	
	ઉ		
ઉન્કોક	ઉ૦	૩૧,૩૨	
ઉન્કિલક	"	૮,૯	
ઉન્કિલકવર્મ	"	૮,૯	
ઉત્તમા	"	૩૩,૩૪	
ઉત્પાત	"	૧૭,૧૮	
ઉન્નાન યત	નિ૦	૧૬	
	ચિ૦	૨૨	
ઉન્સંગા	ઉ૦	૮,૯	
ઉદકમેલ	નિ૦	૧૦	
	ચિ૦	૧૨	
ઉદકોદર	નિ૦	૧૨	
	નિ૦	૧૫	
ઉદરરોગ	નિ	૧૨	
	નિ૦	૧૫	
ઉદાવર્ત	મુ૦	૮	
ઉદાવર્ત (ગભિર્મુના)	શા	૨	
ઉદાવર્ત (હરસના)	ચિ૦	૮	
ઉદાવૃત્ત યોનિ	ઉ૦	૩૩,૩૪	
ઉદુંબર કુષ્ઠ	નિ૦	૧૪	
	નિ૦	૧૯	
ઉષરસ (બાળરોગ)	ઉ૦	૨	૪૪-૫૭૫
ઉન્મથ	ઉ૦	૧૭,૧૮	
ઉન્માદ	"	૬	
ઉન્માગ્ની ભગંદર=સતભ ભગંદર			
ઉપાગિધુલ	ઉ૦	૨૧,૨૨	
ઉપદંત	"	૨૧,૨૨	
ઉપદંશ	"	૩૩,૩૪	
ઉપનામ=ચિખ			
ઉપનાલ (આંખનો)	"	૧૦,૧૧	
ઉપાલુતા યોનિ	"	૩૩,૩૪	
ઉપવિષ્ક ગર્ભ	શા	૨	
ઉપસીર્ષક	ઉ૦	૨૩,૨૪	
ઉપધુષક ગર્ભ	શા	૨	૧૫,૧૬
ઉદરનું ઝેર	ઉ૦	૩૮	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
ઉદરી=ઈન્દ્રહુપ્ત			
ઉર મત=શતકાસ			
ઉદ્ગ્રીવ	ઉ	૨૮	
ઉષ્ણવાત	નિ	૯	
	ચિ	૧૧	
ઉષ્ણવિદગ્ધા દષ્ટિ	ઉ	૧૨,૧૩	
	ઉ		
ઉપરસ	નિ	૩	
	ચિ	૩	
ઉત્તમ	નિ	૯	
	ચિ	૧૧	
ઉત્તર્નભ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
ઉર્ધ્વગુદ	ઉ	૨૧,૨૨	
ઉર્ધ્વશ્વાસ	નિ	૪	
	ચિ	૪	
ઉલ્લીઓ (ધાવણની)	ઉ	૨	૫૮-૬૧
ઉલ્લીઓ (બાળરોગ)	"	૨	૫૭,૫૭A
ઉલ્લીનો રોગ	નિ	૫	
	અ		
	ચિ	૬	
જ્વરનિષ્વ વુષ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
જ્વર ભગદર	ઉ	૨૮	
	ઓ		
એકકુષ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
એકાધામ=અદિત			
એકાંગ રોગ=પશાધાત			
એકાંતરિષો તાવ	નિ	૨	૭૦-૭૧
	ચિ	૨	
	ઓ		
ઓર ન પડે તો	શા	૧	
ઓષ્કોષ	ઉ	૨૧,૨૨	
	ઓ		
ઓપત્તિકિ ચિગનાય	ઉ	૧૨,૧૩	
	ક		
કશા	ઉ	૩૧,૨૧	
કચ્ચ	"	૨૧,૨૨	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
કચ્ચપિકા	નિ	૧૦	
	ચિ	૨૨	
કચ્ચપી (મુદ્રરોગ)	ઉ	૩૧,૩૨	
કદર	"	૩૧,૩૨	
કપાવિકા	"	૨૧,૨૨	
કફનો પ્રકોપ	નિ	૧	૧૬A, ૧૭A
	ચૂ	૧૧,૧૨	
કફાસાવ	ઉ	૧૦,૧૧	
કફોન્કલટ	"	૮,૯	
કમળો	નિ	૧૩	
	ચિ	૧૬	
કચ્ચલોઓ	ઉ	૨૪	૩૨A, ૩૩
કરમિયા	નિ	૧૪	
	ચિ	૨૦	
કરાલ	ઉ	૨૧,૨૨	
કરોળિયા	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
કરોળિયાનું ઝેર	ઉ	૩૭	
કર્ણનાદ	ઉ	૧૭,૧૮	
કર્ણવિદ્રવિ	"	૧૭,૧૮	
કર્ણચુલ	"	૧૭,૧૮	
કર્ણબુદ	"	૧૭,૧૮	
કર્ણાથ	"	૧૭,૧૮	
કર્ણિની ચોનિ	"	૩૩,૩૪	
કર્દમવર્ત્ત	"	૮,૯	
કર્દમવિસર્પ	નિ	૧૩	
	ચિ	૧૯	
કલાપર્બજ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
કલમાળ	ઉ	૨૬,૩૦	
કફુકર્ણ	"	૧૭,૧૮	
કકચ (ગાળાના)=ગલથુંડિકા			
કકચકુષ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
કાચરોગ	ઉ	૧૨,૧૩	
કાનના રોગો	"	૧૭,૧૮	
કાનમાં શેલ	"	૧૭,૧૮	
કાપાલકુષ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
કામના=કમળો			
કાડભાન	ઉ	૨૭	
કાશર્થ	ચૂ	૧૪	

ચેતનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
કાલમેહ	નિં	૧૦	
	ચિં	૧૨	
કાસ	નિં	૩	
	ચિં	૩	
કાળજી વધવું	નિં	૧૨	
	ચિં	૧૫	
કાળા ડોળાના રોગો	ઉં	૧૦, ૧૧	
કિટિલકુષ્ઠ	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
કિલાસ	નિં	૧૪	
	ચિં	૨૦	
કીટનું ઝેર	ઉં	૩૭	
કુફરુ	"	૮, ૯	
કુચિકર્ણ	"	૧૭, ૧૮	
કુલ્પ આર્તવ	શાં	૧	
કુલ્પ વીર્ય	"	૧	
કુતરાનું ઝેર	ઉં	૩૮	
કુતમ	"	૩૧, ૩૨	
કુંભકમળો	નિં	૧૩	
	ચિં	૧૬	
કુંભિકા (ગુહાદ્રિયની)	ઉં	૩૩, ૩૪	
કુંભિપિટિકા	"	૮, ૯	
કુંઠ	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
કૃત્ત્રી-ભીષ	ઉં	૮, ૯	
કૃમિ	નિં	૧૪	
	ચિં	૨૦	
કૃમિકર્ણ	ઉં	૧૭, ૧૮	
કૃમિગ્રાંથિ	"	૧૦, ૧૧	
કૃમિદંત	"	૨૧, ૨૨	
કેન્સર	"	૨૯, ૩૦	
કેઠ	"	૩૧, ૩૨	
કોગિનિયુ=વિપુચિકા			
કોલેરા=વિપુચિકા			
કોબુચીર્ય	નિં	૧૫	
કાનકાસ	"	૩	
	ચિં	૩	
કાનજી ભગદર	ઉં	૨૮	
કાનપુક	"	૧૦, ૧૧	
કાનદર=ઉગ્રદર			

ચેતનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
લપ	નિં	૫	
	ચિં	૫	
લારમેહ	નિં	૧૦	
લીલુ આર્તવ	શાં	૧	
લીલુ વીર્ય	"	૧	
લીલાવસક	ઉં	૨ ૧૯૧, ૨૪	
લુદ્ર રોગો	"	૩૧, ૩૨	
લુદ્ર નાસ	નિં	૪	
	ચિં	૪	
	ખ		
ભરજવું	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
બલતિ	ઉં	૨૩, ૨૪	
બહી	નિં	૧૫	
	ચિં	૨૧	
બસ	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
બીલ (આંખના)	ઉં	૮, ૯	
બીલ (મોના)=મુખદૂષિકા			
બુડ=પદ			
બોપરીના રોગ	ઉં	૨૩, ૨૪	
બંજ	નિં	૧૫	
	ચિં	૨૧	
બંધીષ	ઉં	૨૧, ૨૨	
	ગ		
ગતિ—નાડી			
ગડ	નિં	૧૧	
	ચિં	૧૩	
ગર	"	૩૫	
ગર્દભી	"	૩૧, ૩૨	
ગર્ભ જન્મતા પહેલાં	} શાં	૨	
ગર્ભિણી મરી જાય તો			
ગર્ભ ન નીકળે તો		૧	
ગર્ભપાત	"	૨	
ગર્ભ પેટમાં મરી જાય તો	"	૨	
ગર્ભસાવ	"	૨	
ગર્ભિણી	"	૧	
ગર્ભિણીના ઉપદ્રવો	"	૧	
ગર્ભિણીને અટકાવ			
આવે તો	"	૨	
ગર્ભિણીને શુભ આવે તો	શાં	૨	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
ગલગંડ	ઉં	૨૧, ૨૨	
ગલવિદ્રધિ	"	૨૧, ૨૨	
ગલશુક્રિકા	"	૨૧, ૨૨	
ગલામુંદ	"	૨૧, ૨૨	
ગલોથ	"	૨૧, ૨૨	
ગલ્લિર=ઉન્મથ			
ગળગમ્બુ—પાપાણુગર્દભ			
ગળાના રોગો	"	૨૧, ૨૨	
ગળું પડનું (બાળરોગ)=તાણુકટક			
ગડમાલા	ઉં	૨૯, ૩૦	
ગડાવજી	"	૨૧, ૨૨	
ગધનામા,	"	૩૧, ૩૨	
ગંભીર પત	નિં	૧૬	
	ચિં	૨૨	
ગભીરા દષ્ટિ	ઉં	૧૨, ૧૩	
ગાલસૂક્ષ્મિયુ=પાપાણુગર્દભ			
ગાંક	ઉં	૨૯, ૩૦	
ગાડપણુ	"	૬	
ગિલાયુક	"	૨૧, ૨૨	
ગુફકટ્ટ—અલ્પિપૂતન			
ગુલ્મ	નિં	૧૧	
	ચિં	૧૪	
ગુલા રોગો	ઉં	૩૩, ૩૪	
ગુમકુ	"	૨૫	
ગુપ્તગ્રી	નિં	૧૫	
	ચિં	૨૧	
ગોળા	નિં	૧૧	
	ચિં	૧૪	
ગ્રાશિન	ઉં	૩૩, ૩૪	
ગ્રાધિ	"	૨૯, ૩૦	
ગ્રાધિ બાર્નવ	શાં	૧	
ગ્રાધિ વિસર્પ	નિં	૧૩	
	ચિં	૧૮	
ગ્રાધિ વીર્ય	શાં	૧	
ગ્રાન્વી	નિં	/	
	ચિં	૧૦	
ધા	શ		
ધામપાક	ઉં	૨૫, ૨૬	
	"	૧૮, ૨૦	
નુપંક ગર-	ચ		
	નિં	૨ ૭૧૫ ૩-૫	
	નિં	૧	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
ચતુર્થક વિપર્યય જવર	નિં	૨	૭૩, ૭૩૫
	ચિં	૧	
ચંદ્રકી દૃષ્ટિ	ઉં	૧૪	
ચરબી બહુ વધી જવી-૧	સું	૧૪	
ચર્મકીલ	નિં	૭	
	ઉં	૩૧, ૩૨	
ચર્મદલકુષ્ઠ	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
ચાચા=ઉંદરી			
ચામડીના રોગો	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
ચાદી=ઉપદશ			
ચિપ્પ	ઉં	૩૧, ૩૨	
ચોથિયો તાવ	નિં	૨	૭૧૫-૭૨૫
	ચિં	૧	
	છ		
છત્રકી દૃષ્ટિ	ઉં	૧૪	
છર્દિ	નિં	૫	
	ચિં	૬	
છિદ્રોદર	નિં	૧૨	
	ચિં	૧૫	
છિન્ન શ્વાસ	નિં	૪	
	ચિં	૪	
છિન્નાશુકા દૃષ્ટિ	ઉં	૧૪	
છીકોનો રોગ=ભૂથાસવ			
છાડ=ઉપવેષ્ટક ગર્ભ	શાં	૨	
	જ		
જનુમણિ	ઉં	૩૧, ૩૨	
જલસત્રાસ	"	૩૮	૧૫૫, ૧૬
જલશામુંદ	"	૨૧, ૨૨	
જલાસવ	"	૧૦, ૧૧	
જલોદર	નિં	૧૨	
જળધર	ચિં	૧૫	
જંગમ વિષ	"	૩૫-૩૮	
જડપણુ=સ્થોભ			
જાનાની યોનિ	ઉં	૩૩, ૩૪	
જાલગર્દભ	"	૩૧, ૩૨	
જાલિની	નિં	૧૦	
	ચિં	૧૨	
જાલુવાસ્ત્રંજ	નિં	૧૫	

રોગનું નામ	સ્થાન	અખ્યાય	પ્રલોક
ઝિલ્લાસ્તંભ	ચિ૦	૨૧	
જીભના રોગ	ઉ૦	૨૧,૨૨	
જ્વર	નિ૦	૨	
	ચિ૦	૧	
જ્વરાતિસાર	ચિ૦	૧	૨૮,૨૮II
	જ		
ઝાંખ (ઝાંખિ)	ઉ૦	૧૨,૧૩	
ઝેર	"	૩૫-૩૬	
	૨		
ટાલ (માથે) ખલતિ	ત		
તમકાસ	નિ૦	૪	
	ચિ૦	૪	
તરસનો રોગ	નિ૦	૫	
	ચિ૦	૬	
તથ=તિલકાલક			
તંત્રિકા	ઉ૦	૧૭,૧૮	
તાલ (માથે)=ખલતિ			
તાલુકંટક	ઉ૦	૨	૬૩-૬૮
તાલુપાક	"	૨૧,૨૨	
તાલુપિટિકા	"	૨૧,૨૨	
તાલુશોષ	"	૨૧,૨૨	
તાલુસંહતિ	"	૨૧,૨૨	
તાલ	નિ૦	૨	
	ચિ૦	૧	
તાલ (બાજરોગ)	ઉ૦	૨	૪૪-૫૭II
તામવાના રોગ	"	૨૧,૨૨	
તિમિર રોગ	"	૧૨,૧૩	
તિલકાલક	"	૩૧,૩૨	
તિલકાલક (ગુલોદ્રિયનું)	"	૩૩,૩૪	
તીક્ષ્ણ અગ્નિ	સા૦	૩	
તીવ્રવેદન	ઉ૦	૧૦,૧૧	
તુલ્કિરિકા	"	૨૧,૨૨	
તૂની	નિ૦	૧૧	
	ચિ૦	૧૪	
તૂનીક જ્વર	નિ૦	૨	૭૦-૭૧
તૂમ્મા	નિ૦	૫	
	ચિ૦	૬	
	ઉ૦	૩૩,૩૪	

રોગનું નામ	સ્થાન	અખ્યાય	પ્રલોક
થાન પાકવું	નિ૦	૧૧	
	ચિ૦	૧૩	
	૬		
દકોદર	નિ૦	૧૨	
	ચિ૦	૧૫	
દદ્-કુષ્ઠ	નિ૦	૧૪	
	ચિ૦	૧૮	
દમ	નિ૦	૪	
	ચિ૦	૪	
દરાજ	નિ૦	૧૪	
	ચિ૦	૧૮	
દંડક	નિ૦	૧૫	
	ચિ૦	૨૧	
દંડકાલસક	સૂ૦	૮	૧૧II-૧૨II
દંતચાલ	ઉ૦	૨૧,૨૨	
દંતનાડી	"	૨૧,૨૨	
દંતપુષ્પુટ	"	૨૧,૨૨	
દંતભેદ	"	૨૧,૨૨	
દંતવિદ્રિધિ	"	૨૧,૨૨	
દંતકર્ષ	"	૨૧,૨૨	
દંતોદ્ભેદ	"	૨	૨૬-૪૩II
દાદર	નિ૦	૧૪	
	ચિ૦	૧૮	
દારુણક	"	૨૩,૨૪	
દારુ	નિ૦	૬	
	ચિ૦	૭	
દાલન=શીતદંત			
દાંત આવવા	ઉ૦	૨	૨૬-૪૩II
દાંતના રોગ	"	૨૧,૨૨	
દાંતનું (બચકનું) ઝેર	"	૩૮	
દીપ્તિ	ઉ૦	૧૮,૨૦	
દુષ્ટ પ્રતિશ્વાસ	"	૧૮,૨૦	
દુષ્ટ વ્રમ્	"	૨૫	
દુઃખવર્ધન	"	૧૭,૧૮	
દુઃખશાપદ્મ=મર્ષ			
દુષ્કીરિય	"	૩૫	
દુષ્ટિના રોગ	"	૧૨,૧૩,	
દોષાધ	ઉ૦	૧૨,૧૩	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
ધનુષ્કંભ }	નિ.	૧૫	
ધનુર ધાવું }	ચિ	૨૧	
ધાવણ (બગડેલું)	ઉ	૨ ૨-૪ ૭૫-૨૫૫	
ધાવણ (શુદ્ધ)	ઉ	૨ ૧૫, ૧૫૫	
ધુમર	"	૧૨, ૧૩	
ધોળા ડોળાના રોગ	"	૧૦, ૧૧	
ધોળા વાળ=પવિત્ર	"		
ધોળા કોક	નિ	૧૪	
	ચિ	૨૦	
દર્શકરોગ	નિ	૬ ૨૧૫, ૨૧૫૫	
	ચિ	૭	
ન			
નકુલાંધ	ઉ	૧૨, ૧૩	
નખનું ઝેર	"	૩૮	
નાક દદડણ (ગળણ)=નાસાસ્ત્રાવ			
નાકના રોગો	ઉ	૧૯, ૨૦	
નાગોદર ગર્ભ	શા	૨	
નાડી	ઉ	૨૯, ૩૦	
નાડી (દર્શનની)	"	૨૧, ૨૨	
નાડીવ્રણ	"	૨૯, ૩૦	
નાસાનાહ	"	૧૯, ૨૦	
નાસાપાક	"	૧૯, ૨૦	
નામાર્ણદ	"	૧૯, ૨૦	
નાસાર્શ	"	૧૯, ૨૦	
નાસાશોષ	"	૧૯, ૨૦	
નાસાસ્ત્રાવ	"	૧૯, ૨૦	
નાસુર	"	૮, ૯	
નિમેષ	"	૮, ૯	
નિશમ	સુ	૧૩, ૧૪	
નિરુદ્ધમણિ	ઉ	૩૩, ૩૪	
નિનુત્ત	"	૩૩, ૩૪	
નીવમેહ	નિ	૧૦	
	ચિ	૧૨	
પ			
પતરવ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પતથાન	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પતથાન	ઉ	૮, ૯	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
પરમોપરોધ	ઉ	૮, ૯	
પત	નિ	૧૬	
	ચિ	૨૨	
પથરી	નિ	૮	
	ચિ	૧૧	
પચકટક	ઉ	૩૧, ૩૨	
પનસિકા	"	૩૧, ૩૨	
પંચુ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પરવાળા (આંખના)	ઉ	૮, ૯	
પરિભેષી ભગંદર	"	૨૮	
પરિખુતા યોનિ	ઉ	૩૩, ૩૪	
પરિપોટ	"	૧૭, ૧૮	
પરિવર્તિકા=નિનુત્ત			
પરિસાવી ભગંદર	ઉ	૨૮	
પરિસાવ્યુદર	નિ	૧૨	
	ચિ	૧૫	
પર્વણી	ઉ	૧૦, ૧૧	
પવિત્ર	"	૨૩, ૨૪	
પળિયાં=પવિત્ર			
પાદદાહ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પાદલર્પ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પામા કુષ્ઠ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
પાલીશોષ	ઉ	૧૭, ૧૮	
પાપામુગર્દભ	"	૩૧, ૩૨	
પાંગળાપણું	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પાંડુરોગ	નિ	૧૩	
	ચિ	૧૬	
પિટિકા (મોપરોની)	"	૨૩, ૨૪	
પિત્તનો પ્રકોપ	{ નિ ૧ ૧૫૫-૧૬		
	{ સુ ૧૧, ૧૨		
પિત્તોન્નિવટ	ઉ	૮, ૯	
પિપ્પલીકર્ણ	ઉ	૧૭, ૧૮	
પિલ્લરોગ	ઉ	૧૬	
પિષ્ટક	ઉ	૧૦, ૧૧	
પીનસ=પ્રતિશ્યાય	ઉ	૨૦	
પુટક	ઉ	૧૯, ૨૦	

રોચનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	રોચનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
પુત્રિહી	નિં ૧૦				બી		
	ચિં ૧૨			બહોદર	નિં ૧૨		
પુપ્પટ	ઉં ૨૧, ૨૨				ચિં ૧૫		
પુષ્કરિકા	ઉં ૩૩, ૩૪			બધિરત્વ	ઉં ૧૭, ૧૮		
પુંડરીક કુષ્ઠ	નિં ૧૪			બરોળ વધવી	નિં ૧૨		
	ચિં ૧૯				ચિં ૧૫		
પૂતન=અહિપૂતન				બલાસગ્રાચિતા	ઉં ૧૦, ૧૧		
પૂતિકર્ણ	ઉં ૧૭, ૧૮			બહુવર્ત્ત	ઉં ૮, ૯		
પૂતિનાસ	ઉં ૧૯, ૨૦			બહિરાધામ	નિં ૧૫		
પૂત્યાસ્થતા	ઉં ૨૧, ૨૨				ચિં ૨૧		
પૂય આર્તવ	શાં ૧			બહિરાપણું	ઉં ૧૭, ૧૮		
પૂય રક્ત	ઉં ૧૯, ૨૦			બળિયા=મસૂરિકા			
પૂય વીર્ય	શાં ૧			બાલગ્રાહ	}	ઉં ૩	
પૂયાસ્રવ	ઉં ૧૦, ૧૧			બાળકને વળગાડ			
પૃથાર=અહિપૂતન				બાલરોગી	}	ઉં ૨, ૩	
પૈત્તિકી ચોનિ	ઉં ૩૩, ૩૪			બાળકોના રોગી			
પોથકી	ઉં ૮, ૯			બાહ્યાધામ=બહિરાધામ			
પોપથાં અને પોપણના				બિસવર્ત્ત	ઉં ૮, ૯		
રોચ	ઉં ૮, ૯				બી		
પ્રતમક સ્વાસ	નિં ૪			ભગ્ન	ઉં ૨૭		
	ચિં ૪			ભર્ગદર	" ૨૮		
પ્રતિશ્વાય	ઉં ૧૯, ૨૦			ભરનીંગળ ગૂમડું=નાડીક્રસુ	ચિં ૧૦		૮૦૧-૮૧
પ્રતિશ્વાય (બાળરોગ)	ઉં ૨ ૪૪-૫૩			ભસ્મક	ચિં ૧૦		
પ્રતીનાહ (કનનો)	ઉં ૧૭, ૧૮			ભંગ	" ૨૭		
પ્રતૂની	નિં ૧૧			ભૂતનો વળગાડ	ઉં ૪, ૫		
	ચિં ૧૪			ભૂશલવ	" ૧૯, ૨૦		
પ્રત્યક્રીલા	નિં ૧૧				મ		
	ચિં ૧૪			મકલ	શાં ૧		
પ્રમેહ	નિં ૧૦			મળગમેહ	નિં ૧૦		
	ચિં ૧૨				ચિં ૧૨		
પ્રમેહપિટિકા	નિં ૧૦			મદ	નિં ૬		
	ચિં ૧૨			મદાન્વય	ચિં ૭		
પ્રસુમિ	ઉં ૩૧, ૩૨			મધુમેહ	નિં ૧૦		
પ્રસ્તાર્થમ	ઉં ૧૦, ૧૧				ચિં ૧૨		
પ્રાક્ષરણ ચોનિ	ઉં ૩૩, ૩૪			મર્મલ્પથ	શાં ૪		
પ્લોહોદર	નિં ૧૨			મર્મભિચાર	શાં ૪		
	ચિં ૧૫			મવ આર્તવ	શાં ૯		
				મવ વીર્ય	શાં ૧		
				મધ	ઉં ૩૧, ૩૨		
				મસા (પરસના)	નિં ૭		
૬.૬	ઉં ૧૦, ૧૧						

રોગનું નામ	સ્થાન અધ્યાય	શ્લોક
મસા (હરસના)	ચિં ૮	
મસૂરિકા (પ્રમેહની)	નિં ૧૦	
	ચિં ૧૨	
મસૂરિકા (બળિયા)	ઉં ૩૧, ૩૨	
મસો=મપ		
મહાપોનિ	" ૩૩, ૩૪	
મહાશ્વાસ	નિં ૪	
	ચિં ૪	
મહાસુષિર	ઉં ૨૧, ૨૨	
મંડલકુષ્ઠ	નિં ૧૪	
	ચિં ૧૯	
મંદાગ્નિ	શાં ૩	
માટી ખાવાથી થતા રોગ (બાળકોને)	ઉં ૨ ૭૫ -૭૬	
માનુકાદોષ=અલિપૂતન		
માથાના રોગ	" ૨૩, ૨૪	
માજિજ મેહ	નિં ૧૦	
	ચિં ૧૨	
માસાખુંદ	ઉં ૩૩, ૩૪	
મરિપાક	" ૩૩, ૩૪	
મુખદૂષિકા	" ૩૧, ૩૨	
મુખપાક	" ૨૧, ૨૨	
મુખરોગો	" ૨૧, ૨૨	
મૂરછાં	નિં ૬	
મૂરછાંધ		
મૂકગર્ભ	ચિં ૭	
મૂતકૃષ્ણ	શાં ૨	
	નિં ૯	
	ચિં ૧૧	
મૂત્રશય	નિં ૯	
મૂત્રગ્રંથિ		
મૂત્રગઢર		
મૂત્રશુક્ર		
મૂત્રસાદ		
મૂત્રાધાત	નિં ૯	
	ચિં ૧૧	
મૂત્રાતીત	નિં ૮	
	ચિં ૧૧	
મૂત્રાન્તરંગ	નિં ૯	
	ચિં ૧૧	
મુદિત	ઉં ૩૩, ૩૪	
મેદોનુદિ	સૂં ૧૪	

રોગનું નામ	સ્થાન અધ્યાય	શ્લોક
મેહ	નિં ૧૦	
	ચિં ૧૨	
મેહતિયો	ઉં ૧૪	
મેનિા રોગો	" ૨૧, ૨૨	
મ		
મકૃદુદર	નિં ૧૨	
	ચિં ૧૫	
મવપ્રખ્યા	ઉં ૩૧, ૩૨	
મુવાનપીટિકા=મુખદૂષિકા		
મોનિના રોગો	ઉં ૩૩, ૩૪	
મોનિવ્યાપદ	ઉં ૩૩, ૩૪	
રકતગુલ્મ	૨	
	નિં ૧૧	
	ચિં ૧૪	
રકતચિત્	નિં ૩	
	ચિં ૨	
રકતમેહ	નિં ૧૦	
	ચિં ૧૨	
રકતવેનિ	ઉં ૩૩, ૩૪	
રકતાખુંદ	" ૩૩, ૩૪	
રકતાસ્રાવ	" ૧૦, ૧૧	
રગતપિત્ત=પત્ત		
રતવા	નિં ૧૩	
	ચિં ૧૮	
રતોપજાપણું	ઉં ૧૨, ૧૩	
રસરોપાજ્ઞા	સૂં ૮	
રસાપનવિધિ	ઉં ૩૯	
રસોળી	" ૨૯, ૩૦	
રાગવશમા	નિં ૫	
	ચિં ૫	
રાગિકા	ઉં ૩૧, ૩૨	
રાજ્યમતી દૃષ્ટિ	" ૧૪	
રાક્ષી=વલ્મીક		
રિષ્ટ	શાં ૫	
રુઝવા=ઉંદરી		
રુદ્ધગુદ	ઉં ૩૧, ૩૨	
રોધિણી	" ૨૧, ૨૨	
લકવો	૬	
	નિં ૧૫	
	ચિં ૨૧	

રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પ્રલોક	રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પ્રલોક
દગણ	ઉં	૮, ૯		વાતવ્યાધિ	નિં	૧૫	
સંજગ્રપણ	નિં	૧૫		વાતહન	ઉં	૮, ૯	
	ચિં	૨૧		વાતાષ્ટોલા	નિં	૯	
વામ્બુ=જૂમ્બુ					ચિં	૧૧	
આવામિહ	નિં	૧૦		વાતિકી યોનિ	ઉં	૩૩, ૩૪	
	ચિં	૧૨		વામિની યોનિ	"	૩૩, ૩૪	
લોઠેન	ઉં	૩૧, ૩૨		વાયુનો રોજ	નિં	૧૫	
ધિગનાશ	ઉં	૧૨-૧૪			ચિં	૨૧	
ધિગનાશ (ઓપસગિક)	ઉં	૧૨-૧૪		વાયુ(પાંચ)ના પ્રકોષ	નિં	૧૬	
લીન ગર્ભ	શાં	૨			ચિં	૨૨	
જૂમ્બસ	નિં	૧૪		વાયુનો પ્રકોષ	નિં	૧	૧૩૧-૧૫
	ચિં	૧૯			સું	૧૧, ૧૨	
જૂતાનું ઝેર	ઉં	૩૭		વિશ્વ	નિં	૬	૨૨, ૨૨૫
લેહી (લેહા, લેહા)	"	૧૭, ૧૮			ચિં	૭	
લેહિતલયા યોનિ	"	૩૩, ૩૪		વિચરિત કુષ્ઠ	નિં	૧૪	
લેહીવા=રક્તયોનિ					ચિં	૧૯	
	વ			વિગ્વિધાન	નિં	૯	
વધરાવળ	નિં	૧૧			ચિં	૧૧	
	ચિં	૧૩		વિદગ્ધાજ્ઞર્ણ	સું	૮	
વન્નશિગ	ઉં	૮, ૯		વિદર્ભ	ઉં	૨૧, ૨૨	
વલ્લ	"	૨૧, ૨૨		વિદારિકા	નિં	૧૦	
વલ્લી	"	૨૪	૩૨૧, ૩૩		ચિં	૧૨	
વલ્લીક	"	૩૧, ૩૨		વિદારિકા (કનની)	ઉં	૧૭, ૧૮	
વસામેહ	નિં	૧૦		વિદારી (ગુદરોજ)	"	૩૧, ૩૨	
	ચિં	૧૨		વિલા	"	૩૧, ૩૨	
વજગાડ (ભાજરોજ)	"	૩		વિદ્રપિ	નિં	૧૧	
વજગાડ (ભૂતનો)	ઉં	૪, ૫			ચિં	૧૩	
વાઈ	"	૭		વિદ્રપિ (ગોપરીનું)	ઉં	૨૩, ૨૪	
વાજકરણવિધિ	"	૪૦		વિદ્રપિ (ગુલોદિનું)	"	૩૩, ૩૪	
વાતકંટક	નિં	૧૫		વિદ્રપિ (પ્રમેહનું)	નિં	૧૦	
	ચિં	૨૧			ચિં	૧૩	
	નિં	૯		વિનતા	નિં	૧૦	
વાતકુંડલિકા	ચિં	૧૧			ચિં	૧૨	
	ઉં	૧૫, ૧૬		વિષાદિક કુષ્ઠ	નિં	૧૪	
વાતપર્પણ					ચિં	૧૯	
વાતપ્રધાસ=પન	નિં	૯		વિષ્ણુતા યોનિ	ઉં	૩૩, ૩૪	
વાનભસ્તિ	ચિં	૧૧		વિસંજિકા	સું	૮	
	નિં	૧૬		વિવૃતા	ઉં	૩૧, ૩૨	
વાતરક્ત	ચિં	૨૨		વિશ્વાચી	નિં	૧૫	
					ચિં	૨૧	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
વિષ	ઉં	૩૫, ૩૮	
વિષમ અગ્નિ	શાં	૩	
વિષમ જ્વર	નિં	૨	૬૩૫-૭૫૫
	ચિં	૧	
વિષસંકટ	ઉં	૩૫	
વિષૂચિકા	સૂં	૮, ૪-૫૫, ૬૫-૮	
વિષ્કંધાજ્વર	"	૮	
વિસર્પ	નિં	૧૩	
	ચિં	૧૮	
વિસ્ફોટકુષ્ઠ	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
વિસ્ફોટ (શુદ્ધરોગ)	ઉં	૩૧, ૩૨	
વીંછીનું ઝેર	"	૩૭	
વીંધદાપ	શાં	૧	
વૃષ્ણિ	નિં	૧૧	
	ચિં	૧૩	
વૃંદ	ઉં	૨૧, ૨૨	
વેગી=અકિરિયામ			
વેગી રેકવાથી			
વેગી રોગો }	સૂં	૪	
વેલ	ઉં	૧૦, ૧૧	
વ્યંઘ	"	૩૧, ૩૨	
વ્રણ	સૂં	૨૯	
	ઉં	૨૫, ૨૬	
વ્રણશ્લેષ્ઠ	"	૨૫, ૨૬	
વ્રણવાય	નિં	૧૫	
	ચિં	૨૧	
શતબ્દી	શ		
શતપોતક (ગુણોદ્વિગ્ન)	ઉં	૨૧, ૨૨	
શતપોતકભગંદર	"	૩૩, ૩૪	
શતારુઃ કુષ્ઠ	"	૨૮	
	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
શતારુથી	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
શનેમંદ	નિં	૧૦	
	ચિં	૧૨	
શશવિકા	નિં	૧૦	
	ચિં	૧૨	
શર્કરા (દાંતની)	ઉં	૨૧, ૨૨	
શર્કરા દુદિ	"	૧૪	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
શર્કરા (પેશાબમાં)	નિં	૯	
	ચિં	૧૧	
શર્કરાજ્વર	ઉં	૩૧, ૩૨	
શંકાવિષ	ઉં	૩૬	
શંખક	"	૨૩, ૨૪	
શંબુકાવર્ત	"	૨૮	
શાલૂક	"	૨૧, ૨૨	
શિયાળ વગેરેનું ઝેર	"	૩૮	
શિરઃકંપ	"	૨૩, ૨૪	
શિરોભિતાપ	"	૨૩, ૨૪	
શિરોરોગ	"	૨૩, ૨૪	
શીતદંત	"	૨૧, ૨૨	
શીતમેહ	નિં	૧૦	
	ચિં	૧૨	
શીતળા=અસૂચિકા			
શીતાદ	ઉં	૨૧, ૨૨	
શીંગસ=ઉદર			
શુક્રિત	ઉં	૧૦, ૧૧	
શુક્રાશ્મરી	નિં	૯	
	ચિં	૧૧	
શુક્રવાર્ધ	ઉં	૧૦, ૧૧	
શુદ્ધ વ્રણ	"	૨૫	
શુદ્ધ શુક્ર	"	૧૦, ૧૧	
શુષ્કાશ્લિપાક	"	૧૫, ૧૬	
શુષ્કા ચોનિ	"	૩૩, ૩૪	
શોભિતાર્ધ	"	૧૦, ૧૧	
શોફ	નિં	૧૩	
	ચિં	૧૭	
શોફકર્ણ	ઉં	૧૭, ૧૮	
શોષ	નિં	૫	
	ચિં	૫	
શોષ (ભાગરોગ)	ઉં	૨	૪૪-૫૭૫
શ્વાવર્દન	"	૨૧, ૨૨	
શ્વાવર્ધન	"	૮, ૯	
શ્વપ્તવર્ધ	"	૮, ૯	
શ્વોષદ	"	૨૯, ૩૦	
શ્વેત્તિકી ચોનિ	"	૩૩, ૩૪	
શ્વેતપુ	નિં	૧૩	
	ચિં	૧૭	
શ્વેત	નિં	૪	
	ચિં	૧૭	

રોજનું નામ	સ્થાન અધ્યાય	શ્લોક	રોજનું નામ	સ્થાન અધ્યાય	શ્લોક
શિવત્ર	નિં ૧૪ ચિં ૨૧		સિરાગ્રહ	નિં ૧૫ ચિં ૨૧	
	૫		સિરાજલ	ઉં ૧૦,૧૧	
પણ્ડા ચોનિ	ઉં ૩૩,૩૪		સિરાશુક	" ૧૦,૧૧	
	સા		સિરાસંતા	" ૧૦,૧૧	
સલ્કુકા (કાનમાં)=કર્ણચૂળ			સિરાહર્ષ	" ૧૦,૧૧	
સંતત જવર	નિં ૨	૬૯-૬૯૧	સિરોન્ધાત	" "	
સદ્યોગ્રસ્ત	ઉં ૨૬		સુરામેદ	નિં ૧૦	
સર્પગાભિહત	" ૩૬		સુવાવડ	શાં ૧	
સર્પાસિરોગ	" ૧૫,૧૬		સુધિર	ઉં ૨૧,૨૨	
સર્વાંગરોગ	નિં ૧૫		સુધિમુખી ચોનિ	" ૩૩,૩૪	
	ચિં ૨૧		સુર્યાવર્ન	" ૨૩,૨૪	
સર્પપિકા	નિં ૧૦		સોત્રે	નિં ૧૩	
	ચિં ૧૨		સ્તનવિદ્યુધિ	ચિં ૧૭	
સર્પપિકા (ગુર્જોદ્ગમની)	ઉં ૩૩,૩૪			નિં ૧૦	
સરોક્ષ	" ૧૫,૧૬			ચિં ૧૩	
સર્જેખમ	" ૧૯,૨૦		સ્થાવર વિષ	ઉં ૩૫	
સર્જેખમ (બાજરોગ)	" ૨	૪૪-૫૩૫	સ્મૃત્વત્તા	મૂં ૧૪	
સંગ્રહણી	નિં ૮		સ્ત્રીભ્ય		
	ચિં ૧૦		સ્પર્શલાગ્નિ	ઉં ૩૩,૩૪	
સંતત જવર	નિં ૨	૫૩૫-૬૩,૬૮	સાવાર્મ	" ૧૦,૧૧	
	ચિં ૧		સોનોદુદિ	શાં ૩	
સંધિભંગ	ઉં ૨૭		સ્વરશ્ન	ઉં ૨૧,૨૨	
સંધિમુક્ત	" ૨૭		સ્વરશ્નમ	નિં ૫	
સંધિરોગ (આખના)	" ૧૦,૧૧		સ્વરમેદ	ચિં ૫	
સંન્ધાસ	નિં ૨		સ્વરસાદ		
	ચિં ૭			૬	
સંવ્યુદ્ધપીટિકા	ઉં ૩૩,૩૪		સાક્ષાત્ કૃતચંનું એ	ઉં ૩૮	
સાન્નિપાનિકી ચોનિ	" ૩૩,૩૪		સાન્નિપાનવ	" ૧૫,૧૬	
સાપનું એર	" ૩૬		સંનુસંસ	નિં ૧૫	
સામ	મૂં ૧૩ { ૨૩-૨૩૫૫; ૨૬૫,૨૭			ચિં ૨૧	
સાંદ્રમેદ	નિં ૧૦		સરમ	નિં ૭	
	ચિં ૧૨			ચિં ૮	
સારગુપ્તક	નિં ૧૧		સચીમક	નિં ૧૩	
	ચિં ૧૩			ચિં ૧૧	
સાનારાવર્ન	ઉં ૮,૯		સત્તિમેદ	નિં ૧૦	
સાપનુષ	નિં ૧૪			ચિં ૧૨	
	ચિં ૧૯		સાંનું કિતરી નનું	ઉં ૨૭	
			સાંનું આંચનું	" "	

રોજનું નામ	સ્થાન અધ્યાય	શ્લોક	રોજનું નામ	સ્થાન અધ્યાય	શ્લોક
હાથપગ ફટવા	નિં ૧૪		હતીજસ	નિં ૨	૩૩
	નિં ૧૯			નિં ૧	
હાથીપગ	ઉં ૨૯, ૩૦		હદયના રોજ	નિં ૫	
હારિદ્રમેહ	નિં ૧૦		હદ્રોગ	નિં ૬	
	નિં ૧૨		હેડકી	નિં ૪	
હાફ	નિં ૪			નિં ૪	
	નિં ૪		હોઠના રોજ	ઉં ૨૧, ૨૨	
હિંમ્મા	નિં ૪		હૂસ્વ દૃષ્ટિ	" ૧૨, ૧૩	

પારિભાષિક શબ્દો (ખુલાસા સાથે) ની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અસ-એક તોલો

અસિકૂટ=આખનું ખામણું (જ સોકેટ)

અગદ=વિષનો નાશ કરે એવું ઔષધ (જે જેર માટે ઉપાય કરવાના હોય તે જેર માટે કહેલા ખાસ અગદોનો ઉપયોગ કરવો)

અગ્નિ=ચાં ૩/૪૯-૭૬

અમ્બ=રંગડો કરીને નીચે બેઠા પછી ઉપર નરતો પાનળો નીતયાં જેવો ભાગ, બહુ પાનળું, નીતયું

અમ્બપેષ સ્નેહ-સૂં ૧૬/૧૬

અઘ્ણાશન=અઘ્ણા હોવા છતા ખાવું

અતિથોગ-સૂં ૧૨/૩૫૫-૪૨૫

અધ્યશન-સૂં ૮/૩૩૫

અનુપકમ સૂં ૧/૩૨૫, ૩૩

અનુપચય-નિં ૧/૭

અનુપાન-સૂં ૮/૪૭

અમુખ-નિં ૨/૫૦-૫૨

અનુગ્રી=અનુખળ (નિં ૩/૧૧૫ અરુદ્ધતા)

અનુપત્ર-સૂં ૨૫/૩૯-૪૦૫

અનુરસ-સૂં ૮/૩૫

અનુલોમન-અવળે માર્ગે ચહેલા વાયુને સવળે માર્ગે ચકાવનાર.

અનુવાસનખતિ-સૂં ૮/૧૯

અનુયાયી=પેઢેલા, પોસીને (ચરક-નિં ૩/૭

(અનુપ્રવિલ્ય)

અનુપ દેષ-સૂં ૧/૧૩, ચાં ૩/૭૯

અનુપ દેશના પ્રાણી-સૂં ૬/૫૪૫

અન્નપાનવિધિનો ન્યાય-નિં ૪/૧૯-૨૦૫

અપચાર=રોજ વધાનું કારણ (કુપચ વગેરે)

અપાત્રી-ઉં ૩૫/૭૫

અપાગ=લમણ તરફનો આખનો ખૂલો
અભિધાત=ઝાટકો, ફટકો, પછડાણું, કચરાણું, માર વગેરે
અભિપ્રાદ=સોતોને પૂરી દે એવો પાણી જેવો કફ
અભિપ્રાદી=પાણી જેવો કફ કરીને સોતોને પૂરી દે એવું

અભ્યગ આખ સરીરે કે રોગવાળા અંગ પર ચોગ્ય સ્નેહ ચોખવો

અમાત્રાશન-સૂં ૮/૨૫-૩૫

અમ્બ=ખાટો

અમ્બક=સરકા જેવા ખાટા ગંધ અને સ્વાદવાળા ઔષ્ઠકાર આવે (ચરક નિં ૨/૬)

અર્થતિ=અસુગમો, બેચેની,

અરિષ્ટ=દુષ્ટ ઉઠાળીને કાઢેલો દારૂ

અવગાહ (અવગાહન)-૧ વાયુ મટાડે એવા ઔષધ થી તેપાર કરેલા તેલ વગેરે દ્રવ્યથી ભરેલા વાસપૂર્ણ વાયુની પીડાવાળું અંગ બ્રાહ્મણે જે એ રીતે ખેંચવું ૨ પાણીમાં પડયા રહેવું

અવગાહસ્વેદ-સૂં ૧૭/૧૦૫, ૧૬

અવર્ગુહન-ઉં ૧૬/૫

અવધીક-સૂં ૩/૬-૭

અવધીકાનસ-સૂં ૨૦/૭

અવવેદ=ચાટણું

અવસાદ=(માસ) ઊંચું આવ્યું હોય તેને સરખું કરવું-એસાડી દેવું

અચકત રસ-સૂં ૮/૩૫

અષ્ટાગ લવણ-સૂં ૬/૧૪૩-૧૪૮૫ સુધીના આ લવણ.

અસાધ્ય-સૂ૦ ૧/૩૨૫, ૩૩
 અગસાદ=અગ સજડ થઈ જવું
 અજન-સૂ૦ ૨૦ ૨૩
 અજિ=સોળ તોલા
 અડ=પેળિયા (અ. ટેસ્ટિકલ-૧)
 અંતરાધિ-સૂ૦ ૧૧/૩૨
 આસેષ-અસયકા
 આગેનું રોગ-સૂ૦ ૧/૨૦, સૂ૦ ૬/૩૮
 આગેય દ્રવ્ય-સૂ૦ ૯/૧૫, ૨
 આકક=૨૫૬ તોલા
 આદાનકાલ-સૂ૦ ૩/૧૫-૬
 આનુષ દેશ-શા૦ ૩/૭૯
 આમિ-સૂ૦ ૧/૨૨
 આપ્ય દ્રવ્ય-સૂ૦ ૯/૧૫, ૨
 આમ-સૂ૦ ૮/૧૩-૧૪ સૂ૦ ૧૩/૨૫-૨૬
 આમાશ્ય=હોજરી (સૂ૦ ૮/૬૫ અરુમદત્ત
 અને સૂ. ૧૨/૧૯૫ લેખાદિ)
 આરનાલ-ચિ ૧/૧૩૩૫
 આરોગ્ય-સૂ૦ ૧/૧૯૫, શા૦ ૬/૭૧-૭૨૫
 આરોગ્યનું કારણ-સૂ૦ ૧/૧૯
 આતવ=સ્ત્રીઓને બાળક અવતરવાન રહેવાની જ શુદ્ધ,
 જરા કામુ અને ગયવિનાનું લોખી વામુથી
 ધ્રોણને નીકળે છે ત, અગ્રકાવ
 આવાપ=૧ ભભરાવવાનાં ઔષધ, ૨ કવાપ, ઘી
 વગેરે યોગે તૈયાર (સિદ્ધ) થતા હોય તે
 હરમાન ઉપરથી ભભરાવવાના (ક નાખવાના)
 વધારાનાં ઔષધ (આગ્ર))
 ૩ સૂ૦ ૧૯/૪૫૫
 આશ્વ-શા૦ ૩/૧૦-૧૨
 આયુકારી-સૂ૦ ૧/૧૧
 આયોતન-સૂ૦ ૨૦ ૨૩
 આમવ-સૂ૦ ૩/૨૨
 આસ્થાપન બસ્તિ-સૂ૦ ૨૦ ૧૯
 આહાર-૧, ખાવુપીયુ, ૨ ખાવાપીવાની વસ્તુઓ
 ઈનુવિકૃતિ=ચેરડી અને ઘરડીમાંથી મનની નીજે, દાખલા
 તરીકે ચેરડીનો રસ, ગોંધ, ખાડ, ચાકર, જાતિ
 વગેરે.
 ઉચ્છ્રાસ=ઘરડીમાંથી બહાર નીકળતો જ્વાન.
 ઉત્કર્ષ=વુદ્ધિ, પ્રકોષ
 ઉત્કારિકા=ચોરો, લાપછી (સૂ૦ ૧૭/૫૫ અરુમદ-૧)
 ઉત્કલેદ=ઉત્કલેષ (આયુર્વેદીય વિગ્રહ)

ઉત્કલેષ=દોષ કોષીને પોતાના સ્થાનમાંથી ચળે પણ
 ઘરડીમાંથી બહાર ન નીકળે, સૂ૦ ૮/૨૫
 અરુમદત્ત
 ઉત્તરબસ્તિ-સૂ૦ ૧૯/૭૦
 ઉત્તરાયન-સૂ૦ ૩/૧૫-૬
 ઉત્સર્ગ=ગુમડાનું ૫૦ બહાર નીકળવાને બદલે અર્ધ
 ઊંડું ઊતરે
 ઉત્સાદન-ઉ૦ ૨૫/૪૬
 ઉત્સેષ=ઊપસી આવવું
 ઉદ્ભવ=પાણીમાં ઝેલેલા ઘીવાળો સામુ (સૂ૦ ૩/૪૮
 અરુમદત્ત)
 ઉદ્ભવન=દર્શીમાં દર્શી જોટનું જ પાણી નાખીને
 કરેલી છાશ
 ઉદાવર્તન-નિ૦ ૭/૪૫૫-૧૨
 ઉદર્તન-સૂ૦ ૨/૪૪૫
 ઉદ્દન=ગેટના ચક્રવા
 ઉપદ્રવ-સૂ૦ ૧૨/૬૦
 ઉપનાશસ્વેદ-સૂ૦ ૧૭/૧૫-૧૧
 ઉપલેપ=લપેટવું, ખરડવું
 ઉપવાસ=નહોરકા ઉપવાસ
 ઉપશય-સૂ૦ ૧/૨૨, નિ૦ ૧/૫૫-૬૫
 ઉપસ્વેદ-સૂ૦ ૧૭/૫૫-૬૫
 ઊલટી કરાવે એવા દ્રવ્યો-સૂ૦ ૧૫/-૧
 ઉષ્ણ=૧ અક્રવામાં ગરમ, ૨ ઉષ્ણવીર્ય
 ઊષ્ણવીર્ય-સૂ૦ ૧/૧૬૫
 ઊર્ધ્વવાયુ-ઊર્ધ્વમાં ઊર્ધ્વા થવા કરે, વાયુ ઊંચા ચક્ર
 ઊર્ધ્વા=૧ ઘરડીના અમુક ભાગમાં જ લાઘ્ય બને
 (સૂ૦ ૭/૧૮૫ અરુમદ-૧), ૨ જમ્મે ભાર
 ભભરાવ્યો હોય એવી લાઘ્ય બળે (સૂ૦ ૭/૧૮૫
 લેખાદિ)
 ઋતુ (સીની)-નિ૦ ૧/૨૬
 ઋજસ-સૂ૦ ૧૧/૩૬૫-૩૮૫, શા૦ ૩/૬૩
 ઋજસના નુસે-નિ૦ ૬/૧
 ઋદન-સૂ૦ ૬/૨૬
 ઋતુક્રમ=ઉત્સુકતા, કોઈ પણ વિષયની ઉત્ક્રમ
 કટિ=કમ્પર તથા કૂચનો ભાગ
 કટુ (=કટુક)=તીખું
 કનીનક=નાક લાગુના આંખનો ખૂંદ
 કફ મટાડે એવા દ્રવ્યો-સૂ૦ ૧૫/૭, અર્કાદિ, મુખાદિ,
 અવર્ણ, સુરના, મુરના અને વન્ત
 કાદિ વર્ગો.
 કર્મબસ્તિ-સૂ૦ ૧૯/૬૨૫, ૬૩
 કર્મ=એક તોલો.

કલક-કૌ ૬/૮૫

કલપ (કલપના) = વનન, વિરેચન કરાવે એવાં દ્રવ્યોના
સુખે ઉપયોગ કરી શકાય તે માટે એ દ્રવ્યોને
બીજાં બહુ સુખે વાપરી શકાય તેવાં જાત-
જાતનાં દ્રવ્યો સાથે ભેળવીને કરેલી બનાવટો
અને ચોગાં (ચરક કૌ ૧/૩)

કલ્પગ્રહ-સૂ૦ ૨૨/૧૧૫

કલ્પિકા-૧. કલ્પાતી જાતી ગડ. ૨ ઔષધને વાટીને
એની ચેપલી આંખ ઉપર મૂકીને તેના પર
પાટો બાંધવો.

કપાપ-૧. મૂર, ૨. કપાથ.

કપાપગુ-સૂ૦ ૧૦/૩૧-૩૨

કૃષ્ણાધ્ય-જુઓ કૃષ્ણસાધ્ય.

કંડરા-શા૦ ૩/૧૩૫

કંપ=કંપજનું, કંપવા.

કાંકબ ગોળ=ગોળ બનાવતી વખતે શેરડીના રસ ટ્રિકળતાં-
ઊકળતાં સડેલ ઘાટો થાય, પણ ઘણા પ્રવાહી
રહે તેને કાંકબ કહે છે.

કાપાગિન=નરકાગિન (સૂ૦ ૧૧/૩૩૫ અરુણદત્ત)

કાલપ્રેરિત (કાલચોદિત)-શા૦ ૫/૧૩૫

કાલબસ્તિ-સૂ૦ ૧૯/૬૩૫, ૬૩૫

કાળ-સૂ૦ ૧/૨૪

કાંજ=કળથી, ચોખા વગેરે અનાજને પાણીમાં રાંધ્યા
પછી એનું ઔસામણ કાઢી લેવું. પછી એ
ઔસામણમાં મસાલો નાંખી ખટાશ આવતાં
સુધી આથી રાખવું. આથી આવ્યા પછી
નિતારી લીધેલા આથાને કાંજ કહે છે.

કાંડ (=કાંડમાગ)=મેં ગાંડ કે બે સાંધા વચ્ચેના ભાગ.

કાંબલિક-સૂ૦ ૬/૩૨

કિલ્લ=દારૂ ગોળી લીધા પછી બાકી રહેલા રાગો.

કિલાટ=માવો.

કુંડલ=સોજા તોલા.

કુંધાન-સૂ૦ ૬/૧૧, ૧૧૫

કુંદમાપ=મગ વગેરેના બાકળા કે ધુધરી.

કુયા (કુરયા)=અંગના વસુને બાંધવા માટેનાં દ્રવ્ય,
કામડી (સુશ્રુત ચિ૦ ૩/૬ ૪૯૭૯)

કુંડરવેદ-સૂ૦ ૧૭/૧૧

કુંડરવેદ-સૂ૦ ૧૭/૧૧

કુચી-શા૦ ૩/૧૪

કુચિકા=દૂધમાં દહીં કે છાશ નાખીને ગરમ કરવાથી
જે દૂધાકૂચા છૂટા પડે તે રસગુદ્યા કુચિકાનાં
બને છે.

કૃષ્ણ-સૂ૦ ૧/૩૧૫

કૃષ્ણસાધ્ય-સૂ૦ ૧/૩૧૫

કૃશરા=તલ, ચોખા અને અડદની પેષા.

કોઠિ=જુઓ કોઠ.

કોપ=નૃદિ, વધારો, સૂ૦ ૧૨/૨૨૫

કોપન-સૂ૦ ૧/૧૬; નિ૦ ૧/૧૨૫-૨૨૫

કોપનું=વીકરનું, બગડાનું.

કોષ=શા૦ ૩/૧૧૫, ૧૨

કૂર=કોષ (કોઠો)-સૂ૦ ૧૮/૩૪

કલમ=ઉ૦ ૩૫/૧૧

કલેદ=ચેપનું પાણી, ભીનાશ, રસી.

કલોમ=પિપાસાસ્થાન.

કવાચ-કૌ ૬/૧૦

કાર=નવખાર, સાજખાર, ટંકલખાર વગેરે કારો.
(=ખાર); સૂ૦ ૬/૧૪૮૫-૧૫૧૫

કાર બનાવવાની સામાન્ય રીત-ચિ૦ ૮/૧૪૦-૧૪૩૫
અનુવાદને આધારે સમજવી.

કીરવિકૃતિ=દૂધ અને દૂધમાંથી બનતી ચીજો, દાખલા
તરીકે, દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ, ઘી, માવો,
દૂધપાક, ચીખંડ, બાસુદી, મીઠાઈ વગેરે

કીરશાક=ગરમ કર્યા વિનાનું ફાટી ગયેલું દૂધ

કીરીવૃક્ષ=પીપળો, ઉંબરો, પીપરનું ગાડ, વડ અને
પારસપીપળો એ પાંચ ગાડ. (ઉ. ૧/૬ ચંદ્ર)

કુદધાન-ઉ૦ ૬/૧૧, ૧૧૫

કોમ=બનાવટી રેશમ, કેળ, શણ, ભીંડી વગેરેના રેશમ
બનાવટી રેશમ.

ખડધાન-શા૦ ૨/૮

ખર-સૂ૦ ૧/૧૮

ખલ-સૂ૦ ૬/૩૧

ખાંડવ-સૂ૦ ૩/૩૦

ગતિ-ઉ૦ ૨૯/૨૬-૨૭૫

ગણુપ-સૂ૦ ૨૨/૧૧૫

ગર-ઉ૦ ૩૫/૫૫-૬૫; ૪૯, ૪૯૫

ગર્ભસાવ=પહેલા ચાર મહિનામાં ગર્ભભૂતોના ગર્ભ
પ્રવાહીરૂપે નીકળી જાય તે.

ગળી=ગળીનું ગાડ (કપડાં પાવામાં વપરાતી ગળી નહિ)

ગાંધર્વ-સૂ૦ ૧૫/૪૩

ગાંધર્વ-સૂ૦ ૫/૧-૩

ગુણ-સૂ૦ ૧/૧૮

ગુરુ=૧. વળનમાં ભારે, ૨. પચવામાં ભારે, ૩. સૂ૦
૧/૧૮, ૪. સૂ૦ ૬/૨૬, ૩૧૫

ગુરુપાત્રી=પર્યા પછી જેમાંથી ઝંઝે, પેશાબ અને
કફ બને એનું (સૂ૦ ૫/૫૧-૫૨૫ હેમાદ્રિ)

ગ્રહ (ગ્રહણ)=અગ પક્ષાઈ જાય

ગ્રહણી (અગ)-શાં ૩/૪૮૫

ગ્રાહી=ગુદા વગેરે મળદ્રોણને સડોથી નાખે અને પાતળા મળને ચૂસીને ઘટ્ટ બનાવે એવું

ઘટ=એક દ્રોણ

ઘડપણ-શાં ૩/૧૦૫

ધર્મ=રાખો ચોટી જાયી

ધી-સૂં ૫/૩૬૫-૩૮

ધૃતમંડ=ધી બહુ વખત રહે ત્યાર કરીને નીચે બેઠેલા

ધી ઉપર જે પાતળું (પ્રવાહી) ધી તરે છે તે

ઘોલ=દહીની તર ઉતારી લીધા વિના અને દહીંમાં

પાણી નાખ્યા વિના વલોવલા દહીંન ઘોલ

કહે છે

ચકતેલ-ઉં ૨૬/૩૧

ચપ (દોષોનો)-સૂં ૧૨/૨૨

ચરણ=૧ પગનો ખંજી, ૨ ચોથો ભાગ

ચલ=૧ બનિ કરવાના સ્વભાવવાળો એક જગ્યાએ

પડી ન રહે એવો, ૨ સૂં ૧/૧૮, ૩ વાયુ

અદ્રિકા=પાણીમાં પડેલા તેલના ટીપા જેવા રાકાર

(શાં ૫/૭૭ અરુદત)

ચામડી વગેરે=ચામડી, નખ, ઝાંગે, પેશાબ, રાખ

અને મો (નિં ૭/૩૩)

ચિકિત્સા=ચેગના ઉપચાર કરવા

ચૂર્ણ=કં ૬/૮૫

ચેટા=શરીર, મન અને વાણીથી થતાં કામ (સૂં

૧૧/૧ અરુદત)

ચેચ=કોપર, ફણત (સૂં ૮/૪૪૫ હેમાદ્રિ)

ચોલ-સૂં ૩૮/૩

છાંછાંકા=દહીંમાં દહીં કરતાં કે નકમણું પાણી નાખીને

કરેલી છાંચ.

છાશ (તક)-સૂં ૫/૩૩-૩૪

છાયા-શાં ૫/૪૩, ૫૧, ૫૧૫

છિદ્ર-ઉં ૪/૫૫-૮

છેદ=કાપીને છૂટ પાડી નાખવું

છેલી=અદર અંદર ભાડી ગયેલા (બેગા થઈ ગયેલા)

દોષો વગેરેને ચેતાના તીક્ષ્ણ ગુણને લીધે

છૂટા પાડે એવું

જળવર વર્ગ-સૂં ૬/૫૧, ૫૧૫

જગા (જાય)=પગની ઝોડી અને કોંચમ વચ્ચેનો ભાગ

જાતો-શાં ૩/૧૩૫

જાગવ દેશ-સૂં ૧/૨૩, શાં ૩/૭૮૫

જાગવ દેશની પ્રાણીઓ-સૂં ૬/૫૪૫

જીવન-૧ ઓજસ વધારે એવું, સીમ પાનુઓને વધારે

એવું (સૂં ૫/૧ અરુદત), ૨ મૂર્છા

વગેરે મટાડીને પ્રાણને ટકાવે એવું (સૂં

૬/૧૮ હેમાદ્રિ)

જીલાબ કરાવે એવા દ્રવ્યો-સૂં ૧૫/૨

જાન-શાં ૩/૧૧૫

ઠડા ઉપચાર=કપાળ પર ઠડા પાણીની છાલકો મારવી,

ઠડા પાણીએ નાલવું, ઠડા પીણ પીવા વગેરે

તક=દહીંથી ત્રીજા ભાગનું પાણી દહીંમાં ઉમેરીને

વલોવીને માખણ કઠી લીધેથી વલોવવાની છાંચ

તકપિડ મસકા

તદર્શકરી ચિકિત્સા-સૂં ૮/૨૩૫, ૨૪

તરુણ અસ્થિ=કુમારના હાડકા (અ કાર્તિકેજ)

તર્પણ=નુમિ કર રોવું કટાળો દૂર કરે એવું (સૂં

૫/૧ અરુદત)

તર્પણ રાખનું-સૂં ૨૧૦ ૨૪

તર્પણવિધિ-સૂં ૧૪

તર્પણાદિ કમ=પેશાદિ કમમા જ્યાં પેશા આપવાની

હોય ત્યાં તર્પણાદિ કમમા બહુ પાતળું તર્પણ-

(સૂં ૧૪/૮, ૮૫) આપવું અને પેશાદિ,

કમમા જ્યાં વિલેથી આપવાની હોય ત્યાં

તર્પણાદિકમમા ઘાટું તર્પણ આપવું (૧૩૩-

સિદ્ધિસ્થાન ૬/૨૫-ચક્રપાણિદત)

તંદ્રા=મન અને કર્મેન્દ્રિયો કામ કરે પણ શાન્તિદ્રો

અને બુદ્ધિ કામ ન કરે એવી સ્થિતિ, ધેન,

સુસ્તી (સૂં ૨/૧૬ હેમાદ્રિ)

તાપસ્વેદ-સૂં ૧૭/૧

તાખૂવ-સૂં ૨/૬

તિકત=કંડું

તીક્ષ્ણ-સૂં ૧/૧૮

તીક્ષ્ણ અગ્નિ-શાં ૩/૭૩ ૨

તીક્ષ્ણ અંજન=સ્વેષન અંજન

તીક્ષ્ણ તાર-સૂં ૩/૨૦-૨૧૫

તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો=લીખો, કાષ્ઠ, ઉપવેટ, મરી વગેરે

તીક્ષ્ણ પૂમપાન-સૂં ૨૧/૧૭-૧૮

તીક્ષ્ણ તરુ-સૂં ૨૦ ૨૦

તીક્ષ્ણ દૃઢવાન-તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે બનાવેલી દૃઢવાન

નુવા=૧૦૦ તોલા, નેપું

નુષા=કંઠા, ભરડેલા, ફોતરાવાળા જળ પાણીમાં

નાખતા પછી એને આવે આવે ત્યારે નિતારી

લીધેલા જાણના પાણીને નુષાદક કહે છે

નુમપાન-સૂં ૬/૧૧, ૧૧૫, શાં ૨/૮

ગુણપરમૂળ—સૂં ૬/૧૭૧

તેલ—સૂં ૫/૫૪—૬૧૪

તેલ સિદ્ધ કરવું (૫૩૫૫)—કં ૦ અં ૬

ત્રિક=૧ કરોડરજ્જુ તથા બે ખબાના બે લાડકાની

ત્રિપુટી, ૨ કરોડરજ્જુ તથા બે પગના બે

ચાપાના બે લાડકાની ત્રિપુટી

દક્ષિણાવન—સૂં ૩/૪—૬

દધિકૃત્રિકા=ગરમ દૂધમા દૂધ કરતા અડધુ પાણી ઉમે

રીને પછી એમા ખાદ્ય દહીં મેળવવાથી દધિ

કૃત્રિકા બને છે

દધિમડ=બહુ ખાગ દહીંમાથી છૂટેલું દહીંનું પાણી

ગુલુ=વામડી વગેરે ફાટે, ચિરામ (સૂં ૨૯/૧૧૪

ચાદ)

દારણુ=શાર વગેરે મુકીન ગુમડાનું મો કરવું (સૂં

૨૯/૧૦૪ લેમાદ્રિ)

દારણુ દ્રવ્યો—ઉં ૨૫/૩૬૧, ૩૭

દાહ=૧ આંધ્રે શરીર અગન (લાઘ) બળે (સૂં

૭/૧૮૧ અરુદ્ધત) ૨ દેવતાથી દગનું હોય રોવી

લાઘ બળે (સૂં ૭/૧૮૧ લેમાદ્રિ)

દિવ્યગળ—ગાગળ

દીપન=જેના સેવનથી જ્વરાગ્નિ વધાર પ્રદીપ વાય

એવું દૂધ અને દૂધમાથી બનતી ચીજો, જુઓ

શીરવિકૃતિ

દૂધીવિદ—ઉં ૩૫/૩૨૧—૩૭

દૂધ—સૂં ૧/૧૨૧, ૧૩

દુષ્ટિ=૧ રાખની કીકીની ઉપરનું કાચ જેવું પડ,

૨ કીકી

દેશ—સૂં ૧/૨૩, ૨૩૧

દોષ—સૂં ૧/૬

દ્રવ=૧ પ્રવાહી તથા પ્રવાહીના રૂપાતર, ૨ સૂં ૦

૧મા ગાલાવેલી બધી વસ્તુઓ, ૩ સૂં ૧/૧૮,

૪ દદધનો ઘરથરાટ

દ્રવસ્ત્રે—સૂં ૧૭/૭—૧૧

દ્રોણ—૧૦૨૪ તાવા

દ્રોણી=૪૦—૬ તોલા

દ્રેપ=બીજનું બગાડવાની ઇચ્છા, વેર

ધમની—સુશુત થાં ૮

ધાનુ—સૂં ૧/૧૨૧

ધાન્યાન્ન=ચોખા, કોંઠરી વગેરે ધાનને ભરણવીનું નામ

વાથી એને આથો આવ્યા પછી નિતારી લીધેનું

ધાન્યું પાણી.

ધારણુ=જેમ ઇમારતી લાકડાનું ખોખું મકાનને ઊભું

રાખે છે તેમ શરીરને ઊભું રાખવું

ધૂમક=મોમાથી ધુમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે

(ચરક—નિં ૨/૬)

ધૂમપાન (ધૂમ્રપાન)—સૂં ૦ અં ૨૧

ધૂમામન=ધુમાડાની માફક બળતરા કરે

ધ્યાન (નરય)—સૂં ૨૦/૭૧

ધ્વસક—નિં ૬/૨૧૧, ૨૧૧૧

નસ્ય—સૂં ૧૪/૫, સૂં ૨૦/૧

નસ્તના દ્રવ્યો—સૂં ૧૫/૪

નાડી—ઉં ૨૯/૨૬—૨૭૧

નાડીસ્વદ—સૂં ૧૭/૭—૧૦

નાભન દ્રવ્ય—સૂં ૯/૧૧, ૨

નાભન=નસ્ય

નાભિવેરનું પાણી સૂં ૫/૧૯

નિજ રાગ સૂં ૧/૨૦

નિર્મન—સૂં ૧/૨૨, નિં ૧/૨૧, ૨૧૧, ૧૧૧

નિરામ="આમ" વિનાનું

નિરામનું લક્ષણ—નિં ૨/૫૯૧ ૬૩

નિરૂપસ્થિત—સૂં ૦ અં ૧૯

નિરૂપસ્થિતના દ્રવ્યો—સૂં ૧૫/૩

નિરુવાસ=બહારથી શરીરમાં લેવાતો વ્વાસ

નિસ્તોદ=સોય ખોદ્યા જેવી પીણ (સૂં ૨૩,

અસ્તદત)

નીલ ગળી જેવા રંગનું

પકવ સ્નેહ—કં ૬/૧૭—૧૮

પકવાયન=ગાડણી સિવાયનું બાકીનું આતરડું

(સૂં ૧૧/૩૩૧, સૂં ૧૨/૮૧)

પથ્થ=૧ શરીરના સ્તોત્રમાં ભરાયેલા દોષોને બહુ

કઠીને સ્તોત્રને સાફ કરે એવું, ૨ આ

માટે હિનકર, ૩ પરજ

પરિવેષ્ટન=જાણે શરીરે દોરડાં તાણી બાધ્યા હોય એવ

પીણ (નિં ૧૬/૩૭ તોડર)

પરિષેક (પરિષેવન)—૨૩વાની દવામા પોતા બોલીને

એ પોતા મુકીને એના પર દવા રેડવી કે છાટણી

પરિષેકસ્વેદ—સૂં ૧૭/૭—૧૦

પરિધાર=નિપત્રણ, રાખારવિધારની પહેર (સૂં

૧૯/૧૯ અરુદ્ધત)

પરીકર્ત=કાતર વડે કતળનું હોય એવી પીણ

પરુ નાગના પા ડ જેવા સ્પર્શવાયુ (નિં ૭/૮૧

અરુદ્ધત)

પર્વ=કાઠ

પવ=ચાર તોલા

પવકર્મ=વચન, વિરચન, નિરૂપ, અનુવાસન અને નસ્ય
પચલવસુ-સૂં ૬/૧૪૪-૧૪૭
પચલવસુ-૭૦ ૩૬/૬૨૧

પચાંગ=ફળ, મૂળ, બી, પાદડા અને અતર્ણલ
પાકી=અન્નને, ધાને તથા ચાદાને પકવે એવું
(સૂં ૬/૧૪૩ આરસુદત્ત)

પાચન=જેના સેવનથી ખામું પીધું પચે તથા આમ
પાકે એવું

પાન=૧ ઘસથી કાંપીને ગૂંમડાનું મો કરવું (સૂં
૨૯/૧૦૧ હેમાદ્રિ) ૨ બહુ ઊંડું નહિ
પણ ઉપરઉપરથી ચીરવું

પાત્ર=૨૫૬ તોલા

પા=પગનો પાત્ર

પાદાપાત=શરીર પર બીજા માણસને ઊભા રાખીને
એના પગ વડે શરીરને ગદગદવું

પાન-સૂં ૨/૬

પાનક=પાણી વગેરે દ્રવ્યો બોળ, આબલી વગેરે
નાખીને તૈયાર કરેલું ઘરબત

પાથિવ દ્રવ્ય-સૂં ૯/૧૧, ૨

પિચુ=કર્ષ

પિચ્છ-૧ નિં ૧૦/૩૯૧, ૨ લસિકા (નિં
૧૩/૩૬ અરસુદત્ત), ૩ ભાતના ઓસામણ
જેવું થીકણ પાણી

પિચ્છપ્રસિત-ચિં ૮/૧૨૫-૧૨૮, ૧
ચિં ૯/૭૨૧-૭૬

પિચ્છલ-સૂં ૧/૧૮

પિત્ત મટાડે એવા દ્રવ્યો-સૂં ૧૫/૬, ન્યગ્રોપાદિ
ગણ, પચકાદિ ગણ

પિચ્છસ્વેદ=૧ જે રોગમાં જે ઔષધો વડે ચેક કરવાનો
કલો હોય તેમને બાફીને એમની પોટલી
વડે કે એમના પિંડ (ગોળા) વડે ચેક કરવો.
૨ સૂં ૧૭/૫૫-૬૫

પિંડિકા (પિંડી)=૧ જઘાના પાછળના ભાગમાં પિંડ
જેવા આકારનો માસનો કણ ભાજ (સૂં ૪/૨૫)
અરસુદત્ત, પગની પિંડી, ૨ જુઓ કવલિકા.)

પીડન=તાણે અથવા ખેંચે એવા

પીડન દ્રવ્યો-૭૦ ૨૫/૩૮૫, ૪૦

પીમૂષ=તાજી વિચાપેલી ગાય, જોઈ વગેરેનું પહેલા
સાત વાસા સુધીનું ઘટ્ટ દૂધ

પુટપા-સૂં ૨૦ ૨૪

પુલાકસ્વેદ=ભાતના દેશથી કરેલા ચેક

પૂરસુ=ઘાડાના પોલાણમાં ભરાઈને એ પોલાણને
પૂરી, પોલાણને પૂરી દેવી

પૂર્વરૂપ-સૂં ૧/૨૨, સૂં ૧૨/૬૦, નિં ૧/૩-૪
પેશા-સૂં ૬/૨૬

પેશાદિ ક્રમ-સૂં ૧૮/૨૯

પ્રકૃતિ-સૂં ૧/૯-૧૦, યાં ૩/૮૫-૧૦૪

પ્રકોષ-સૂં ૧૨/૨૨, ૨૨૧

પ્રચ્છાન=છૂંદવું, ઊંચા કરવા

પ્રચા=સમજાવકિત

પ્રચાપરાધ-શરીર, વાણી કે મનથી વનુ ખરાબ કામ

પ્રતિભા-રોજ નવીનવી સૂઝ પડે એવી સમજણ

શકિત

પ્રતિભાજન-વચન વગેરે કિયા કરતા પહેલા કે ક્યાં
પછી એ કિયાના અંગ તરીકે લેવું પડતું ભોજન
(સૂં ૨૭/૧૮ ચંદ્ર)

પ્રતિમર્થ (નસ્ય)-સૂં ૨૦/૬૧

પ્રતિવાપ=૧ ખૂન ઝીણા લસોટલા બીજા દ્રવ્યો દ્રવ
દ્રવ્યમાં નાખવા (સૂં ૩૦/૧૬૧ અરસુદત્ત),
૨ આવાપ નાખ્યા પછી નાખવાના બીજા દ્રવ્યો
(સુશુત, સૂં ૧૧/૧૩ કલ્પસુ) ૩ ક્વાથ થતો
હાય તે દરમ્યાન કે ક્વાથ થઈ ગયા પછી બીજા
ઔષધો નાખવા (આપ્ટે.)

પ્રતિસારસુ-સૂં ૨૨/૨૩

પ્રતુદ-સૂં ૬/૪૬, ૪૬૫

પ્રત્યજ-યાં ૩/૧

પ્રત્યજન-સૂં ૨૩/૧૧, ૧૧૧

પ્રત્યાખ્યાન ચિકિત્સા-યાં ૩/૪૭૧

પ્રત્યાખ્યાન-અસાધ્ય

પ્રથમન (પ્રથમાન) નસ્ય-સૂં ૨૦/૭

પભા-યાં ૫/૫૧, ૫૧૧

પમથા-સૂં ૯/૫-૭

પ્રમાથી-ચિં ૩/૧૫૭

પ્રલવ=મૂર્છા (સૂં ૯/૮૧ હેમાદ્રિ)

પ્રસન્ન-સૂં ૧-૧૮

પ્રસન્ન (વારણી)=સુરાને ઘરવા દીધા પછી ઉપર
તરતું પાનનું પાણી.

પ્રસદ-સૂં ૬/૪૭૧-૪૮૧

પ્રસાદન-સૂં ૧/૧૮

પ્રત્યજન અર્જન નું ૧૩/૧૦૫

પ્રસાદન-પુટપા-સૂં ૨૪/૧૬, ૧૬૫

પ્રસાદ રસ-યાં ૩/૬૦૧

પ્રસુનિ=આડ તોલા

પ્રસેક=મોમાંથી લાળ અને ધૂક નીકળે

પ્રસ્થ=૬૪ તોલા

પ્રાગુપ=પૂર્વરૂપ

પ્રાપોગિકધૂમપાન=મધ્યમ ધૂમપાન

પ્રીલુન=૧ મનને આનંદ આપે એવું, ૨ સોતમાં ચક્રીને ઈન્દ્રિયોનું પ્રસાદન કરીને તનમનની નૃત્તિ કરે એવું

ફલવર્તિ=જે દ્રવ્યોની ફલવર્તિ બનાવવાની હોય તે દ્રવ્યોને જુદા જુદા બારીક લસોટીને પછી ભેગા કરીને લસોટવા પછી ઝીણી સળીની આસપાસ આ લુગદી ચોપડીને રોતે રાંગૂળ જેટલું જડુ બનાવવું પછી રોતે છાવડે સૂકવીને રો સુકાચ ત્યારે સળી ખેંચી લેવી, અને એ રીતે બનાવેલી આ વાટ(દિવેર)ની રાસપાસ ધી ચોપડલુ રા વાટને ફલવર્તિ કહે છે

ફસ ખોલાવવી—સૂ૦ ૨૧ ૨૭

ફણિત=ફાંખ, ગોળ

ફણટ—ક૦ ૬/૧૦૮

બસ્તિ—સૂ૦ અ ૧૯

બધ=સોત પુરાઈ જાય (સૂ૦ ૧૦/૧૨ હેમાદિ)

બાફેલું=દેવના પર મૂકીને બાફવું (પાણીમાં બાફવું નહિ)

બાવચી—ઉ૦ ૩૯/૧૦૬૫

બાઝ—ચા૦ ૩/૧૦૫

બિડલવસુ=પ્રસારણ વેલ(મરાઠી—ચાલવેલ)ના સારમાંથી બનાવેલું મીઠું

બિડાલક—ઉ૦ ૧૬૧—૧૫૫

બિલેશ્ય પ્રાણીઓ—સૂ૦ ૬/૪૭

બિડુ—સૂ૦ ૨૦/૯, ૯૫

બુલણ—સૂ૦ ૧૪/૧/૨

બુલણ ધૂમપાન—સ્તિગ્ય ધૂમપાન

બુલણ નસ્ય—સૂ૦ ૨૦૫—૫૫૫

બુલણ સ્નેહ—સૂ૦ ૧૬/૧૯૫

બાર=અડક હજાર તોલા

બાર=જુરનો 'ગુરુ'

બાવના આપવી (દેવી)—જે સ્ત્રીપથને બાવના આપવાની હોય તેના ચૂર્ણમાં જે સ્ત્રીપથ વડે બાવના આપવાની હોય તેનો સ્વરસ કે કવાચ રડીને એ બધું એકરન કરીને છાવડે સૂકવવું જેટલી વર બાવના આપવાની હોય તેટલી વાર સ્નાય કરવું

ભે-૨૧ બધું ઉઠે સુધી નીચવું, ૨ બધું ઉઠે સુધી વિચારનું હોય એવી ધીમ

ભેદી=કઠણ ગ્રહને ભાંગીને નરમ બનાવે એવું

ભોભ્ય=ભોરાક છ પ્રકારનો છે. ચૂસવા જેવો, પીવા જેવો, ચાટવા જેવો, (દાળભાત જેવો) ભોભ્ય, (વાડુ જેવો) ભભ્ય અને (કઠણ ભાખરી કે ચેટલા જેવો) ચર્લ

ભોમ ભ્ય=ભોમીને રાડકેલું વરસાદનું પાણી

ભ્રમ=ફેર (ચક્કર) રાવે

મજા=હાડકાના પોલાણમાં રહેલો ચીકણો પદાર્થ (અં મેરા)

મત્સર=૧ બીજના ગુણ ન સાખી થકવા, ૨ કોષ

મત્સ્ય વર્ગ—સૂ૦ ૬/૫૨—૫૩૫

મત્સ્યડિકા=ગુડસક્કર

મત્સ્યડી=મટલાનો ગાંજ, ઢીલો ગાંજ

મથિત=દર્દીની તર કાઢી લઈને, પણ દર્દીમાં પાણી નાખ્યા સિવાય વલોવેલું દર્દી

મદ=મીઠો (કેફ, નશો) ચઢવો

મધ—સૂ૦ ૫/૬૨

મધુર=ગળ્યો

મધુચર્કરા-તાપથી આપોઆપ ખાડ જેવું બની ગયેલું મધ

મધ્ય ઉમર—શા૦ ૩/૧૦૫

મધ્ય કોષ (કેકો)—સૂ૦ ૧/૮૫

મધ્ય ધૂમપાન—સૂ૦ ૨૧

મધ્યમ શાર—સૂ૦ ૩૦/૮—૧૯૫

મધ્ય ધૂમપાન—સૂ૦ અ૦ ૨૧

મન્ના=જે પાછલી બાજુએ આવેલી છે એવી ડોકની ચિરા

મર્મ—શા૦ ૪/૩૭—૩૮

મર્મ=નસા—સૂ૦ ૨૦/૬૫

મચી=જેની મચી કરવાની હોય તેને સપુટમાં મૂકીને એને બાળીને બનાવેલી રાખ

મસ્તુ=ખટાશ પર આવેલા (બધું ખાટા નહિ) દર્દી માથી છૂટેલું પાણી

મહાભૂત=રાડકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી અને પૃથ્વી એ પાંચમાનું દરેક

મહામુજ પ્રાણીઓ—સૂ૦ ૬/૫૦, ૫૦૫

મહાસ્નેહ—સૂ૦ ૧૬/૪

મહાસોન=ગામથી ગુદા સુધીનો અંદરનો માર્ગ

મજ (ધાનુઓના)—શા૦ ૩/૬૩૫

મજ (ચરેરના)=વાયુ, પિત્ત, કફ, ગ્રહે, પેશાબ, પરસ્તેલો વગેરે

મડ—સૂ૦ ૬/૨૬

મડ-(ધીસે)=જુઓ 'ધૂતમડ'

મથ=૧ સોજ તોલા ટાકા પાણીમા ઔષધનું ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખીને એ બધું ભેગું ખૂબ વલોવીને પછી ગાળી લીધેલું પાણી, ૨ દ્રવમા હોલેલો સાચુ ૩ મથિત

મદ-સૂ૦ ૧/૧૮

મદ અગિન (મદાગિન)-શા૦ ૩/૭૩

મદક જેમા હજી ખટાચ ન આવી હોય એવું દહીં કાચુ દહીં

માત્રા=માપ (અ ડોઝ), સૂ૦ ૮/૧૫, ૨, સૂ૦ ૮/૪૬, ૪૬૫

માત્રા બસ્તિ-સૂ૦ ૧૯/૬૭

માત્રા (સમયની)-સૂ૦ ૨૨/૨૩

માધવ-સૂ૦ ૩/૨૨

માદૂક-સૂ૦ ૩/૨૨

માપ-આઠ રતીભાર

માસરસ-સૂ૦ ૬/૩૨

મિથ્યાયોગ-સૂ૦ ૧૨/૩૫૫-૪૨૫

મુખશોષ=મો સુકાય

મુખાલેપ-સૂ૦ ૨૨/૧૪-૨૨૫

મૂઠવાપુ=અવળે માર્ગ ચક્રેલો, પ્રતિબોધ વાપુ (સૂ૦ ૮/૩૦ અરુણદત્ત, હેમાદ્રિ)

મુહૂર્ત=લગભગ ૪૮ મિનિટ

મૂત્રલ=૧ પેશાબ આલે એવું ૨ જેમાથી પેશાબનું તત્ત્વ વધાર નીકળે એવું

મુગ-સૂ૦ ૬/૪૩

મૂત્તન=આગળીથી ચોળીરો તો આગળીએ ચોટે એવું, વિચિત્ર અને ચકચકું

મુદુ-સૂ૦ ૧/૧૮

મુદુ કોષ્ઠ (કોઠો)-સૂ૦ ૧૮/૩૩૫

મુદુ શાર-સૂ૦ ૩૦/૧૯૫, ૧૯૫

મુદુ ધૂમપાન સ્નિગ્ધ ધૂમપાન

મુદ-સૂ૦ ૧/૧૮

મેધા=૧ અનેક ગ્રંથના અર્થ સમજાવેલા રાખવા ની ચકિત, ૨. સમજેલું કાવ્ય રાખવાની ચકિત

મેધલ=મેધા માટે સારું

મેરવ=૧ ખજૂરનો આસવ (સૂ૦ ૭/૪૦ અરુણદત્ત) ૨ સુરા અને આસવ એ બંનેને એક જ વાસણ માં સાથે આલવાથી બનેલો દારૂ (સૂ૦ ૭/૪૦ ઉદ્ધણ)

મેરવ-ફાટી ગયેલા દૂધનું પાણી

મેલણ=વિમાચેલી ગાય, ભેંસ વગેરેનું સાત વાસા પછેનું

હોળામેલુ (મેલુ) દૂધ

મેલ=૧ થુ કરવું અને થુ ન કરવું તે બાબતનું અજ્ઞાન, ૨ ભેભાનીની શરૂઆતની દશા

મયક સ્નેહ-સૂ૦ ૧૬/૪

મવાગુ-ચિ૦ ૧/૩૦૫

મત્ર-સૂ૦ ૨૫/૦૫-૨૫

માપ-સૂ૦ ૧/૩૨

મૂષ-સૂ૦ ૬/૩૨

યોગ=૧ ઔષધની ધારી અસર કરવાની ચકિત (સૂ૦ ૧/૨૪ અરુણદત્ત) ૨ સૂ૦ ૮, ૧૦

યોગબસ્તિ-સૂ૦ ૧૯/૬૪, ૬૪૫

યોગવાહી=જેની સાથે મળે તેના ગુણ પકડી લે એવો ચકિતસુતિ-સૂ૦ અ ૨૬/૩૪૫-૫૫૫, સૂ૦ અ ૨૭

રસ (આધારનો કે ઔષધનો)=પૂષ, સ્વરસ, ક્વાથ, સૂ૦ ૬/૩૨૫

રસ (ધાનુ)-શા૦ ૩/૬૦

રસ (પ્રસાદરસ)-શા૦ ૩/૬૦૫

રસ (માસરસ)-સૂ૦ ૬/૩૨

રસ (સ્વાદ)-સૂ૦ ૧/૧૪-૧૫૫, સૂ૦ ૮/૩૫, સૂ૦ અ, ૧૦

રસક્રિયા=મલમ જેવું બનાવવું, સૂ૦ ૨૩/૧૩૫

રસાયન-ઉ૦ ૩૮/૧-૨

રસાયન વિધિ-ઉ૦ અ ૩૮

રસાવા=મરી અને કેસર નાખેલો ઘીખટ

રસાજન-સૂ૦ ૨/૫૫

રાગ=૧ વિષયો પર આસક્તિ, ૨ સૂ૦ ૩/૩૦

રાત્રિચર્ચા-સૂ૦ ૭/૫૩-૭૬

રિટ-શા૦ ૫/૧, ૮-૫

રસ (લૂખું)=૧ સૂ૦ ૧/૧૮, ૨ જેનું શરીર લૂખું પડ્યું હોય એવો માણસ

રસ-શરીરને લૂખું પાડવું, સૂ૦ ૧૬/૧

રુવનારી દ્રવ્ય-ઉ૦ ૨૫/૪૬૫, ૫૨, ૫૨૫, ૫૭૫

રૂપ-સૂ૦ ૧/૨૨, નિ ૧/૪૫, ૫

રોગ-સૂ૦ ૧/૧૯૫

રોગના માર્ગ-સૂ૦ ૧૨/૪૪-૪૮૫

રોગનું કારણ-સૂ૦ ૧/૧૮

રોધ-(રોધન)=૧ કામ કરનાં અટકાવવું (સૂ
૭/૨૨૫ હેમાદ્રિ) ૨ સ્તબ (સૂ ૭/૨૨૫
અરુણદત્ત)

રોપણ અગ્ન-સૂ ૨૩/૧૦૧

રોપણ ગદ્ય-સૂ ૨૨/૨૫

રોપણ દ્રવ્યો-ઉ ૨૫/૪૬૫, ૫૨, ૫૨૫-૫૭૫

લક્ષણ-સૂ ૧/૨૨

લઘુ=૧ વળતમા હથકુ, ૨ પચવામાં હથકુ, સૂ
૧/૧૮, સૂ ૬/૨૬, ૩૧૫

લઘુપાકી=પચા પછી ઝાડે પેશાબને રોકીને વાયુ કરે
એવું (સૂ ૫-૧૧-૧૨૫ હેમાદ્રિ)

લવણ=ખારું, સેધવ, સૂ ૬/૧૪૩-૧૪૯

લસિકા-સૂ ૧૨/૧

લઘન-સૂ ૧૪/૧-૨, ૬-૬૫

લાજ-ગામરની ધાણી

લાઘણ-નકેરકા ઉપવાસ

લૂખાં દ્રવ્યો-જુઓ 'રૂઠ દ્રવ્યો'

લેખન-ચોતોમા ભરાઈ રહેલા મળ અને ધાનુને
ખાતરીને બહાર કાઢે એવું

લેખન અગ્ન-સૂ ૨૩/૧૦, ઉ ૧૧/૨૫-૨૭

લેખન પુટકા-સૂ ૨૪/૧૫, ૧૫૫

લેપ=લેપેડવું, ચોપડવું, લીપડું

લેડ-ચાટણ, કં ૬/૧૮૫

લોહી કઠાવવું-સૂ ૨૬/૩૭૫-૫૫૫, સૂ ૩૦ ૨૭
પદ્યગરું મીઠું=દરિયામાંથી બનાવેલું મીઠું

લમન દ્રવ્યો-સૂ ૧૫/૧

લતિ-લાટ, દિવેટ

લમા-સુદ માસથી છુટી પડેલી પણ પાકીને ઘી જોવી
પટ્ટ નહિ બનેલી ચરબી

લાજકરણ-ઉ ૪૦/૨-૩

લાટ=જવનો ભાત (ઉ ૧૪/૨૦ ચદ્ર) ૨ જવનો
ઓસામણ ન કાઢેલો ભાત ચરક (પિ ૬/૧૯
ચક્રપાનિદત્ત)

લાવળ-સૂ ૮/૧૫, ૨

વાયુ મટે એવા ઉપાય-સૂ ૧૩ ૦૫-૩

વાયુ મટાડે એવાં દ્રવ્યો-સૂ ૧૫/૫, વીરતચાદિ ગણ,
વિદ્યાપદિગણ

વાસ્તુ-૧ ધોળી સાટોળી અને શાળ ચોખાના ભેગા
લોટમાંથી બનાવેલી ધોળી સુરા (સૂ ૫/૬૭૫
હેમાદ્રિ), ૨ તાડી અને ખજૂરના રસમાંથી
બનાવેલો દણ (શાદ્ગપર)

વિકંથી-સૂ ૧/૧૮

વિકૃતિ-સૂ ૮/૨૪

વિલપ-નિ ૬/૨૨, ૨૨૫

વિલેપ-ચરીરનાં અગિા આમનેમ ઊછળે

વિચારણા (સ્નેહની)-સૂ ૧૬/૧૫, ૧૫૫

વિચિત્રન=ફાટી ગયેલા દ્રૂષ જેવું ફેદાફેદાવાળું

વિજ્ઞાન-શા ૩/૧૧૫

વિદગ્ધ=૧ વિદાહ પામેલું, ૨ વધી ગયેલો (મૂચિત્ત)

૩ બગડેલો (સ્વસ્પ્રચ્યુત) સુશુત ઉ ૨૨/૩
હ્યમ

વિદારણ=પાકા ગુમ્મકા કે સોજને ફેડે એવું (સૂ
૬/૧૫૧ અરુણદત્ત, હેમાદ્રિ)

વિદાહ-૧ જાતજનનો સતપ (નિ ૧૬/૧૪૫ ચદ્ર)
૨ જુઓ વિદાહી

વિદાહી દ્રવ્ય=જલદાગિને લીધે પચતું હોય તે જ

પચવાની (પચમાન) અવસ્થામાં બળતા બળતા

જે દ્રવ્ય તરત પચી જવાને બદલે પોતે ભાઈ

હોવાથી કે પોતાના સ્વભાવને લીધે લાભા વખત

સુધી પિત્ત કરતું કરતું હોજરીમાં પડ્યું રહે છે તે

દ્રવ્યને વિદાહી દ્રવ્ય કહે છે (સૂ ૫/૪૪૫ અરુણ

દત્ત) દા ત દહીં, વાલ, ચોખા, જળચર

પ્રાણીઓનું માસ, કળથી અને શની તુજસી

વિપાક-સૂ ૧/૧૭, સૂ ૮/૨૦-૨૧

વિબધ=૧ અવધને જાણે દોરડા તાણી બાધ્યા હોય

એવી પીડા (સૂ ૪/૭૫ હેમાદ્રિ), ૨ ચોતો

પુરાઈ જવાથી વાયુ વજેરે દોષોની ગતિ ન થઈ

થકે (સૂ ૫/૬૮ અરુણદત્ત), ૩ ઝાડો, પેશાબ

વજેરે બંધ થઈ જાય (સૂ ૮/૩૦ અરુણદત્ત

હેમાદ્રિ)

વિમલ-સૂ ૧/૧૮

વિમ્બાપન=ગુમ્મકાને કરમાવીને વેરી નાખવું

વિરસતા (ચોની)=ચોનો સ્વાદ બગડી જાવ

વિરુદ્ધ આધાર=સૂ ૭/૨૮૫-૪૫ સૂ ૭/૪૫

વિરુદ્ધ ઉપચાર=યોગનું કારણ મટાડવાનો ઉપાય અને
યોગ મટાડવાનો ઉપાય એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ
હોવાથી એકે ઉપાય લાગુ ન પડે એવા ઉપાય
(સૂ ૮/૧૪, હેમાદ્રિ)

વિરુદ્ધાશન જાગો 'વિરુદ્ધ'

ધિરોમસ્તિ-સૂ૦ ૨૨/૨૫૫-૩૧

ધિરોવિરચન (=૧૨૧) સૂ૦ ૨૦/૭

ધિવ-સૂ૦ ૧/૧૮

ધિબીધાન-સૂ૦ ૭૧

શીખ-મરી અને કચર નાખેલા શીખ.

શીન-૧, શીતવીર્મ, ૨ અઠકવામા ઠડુ, ૩ ક૦ ૬/૧૦

શીનસ્તર-નિ૦ ૨/૩૧૫-૩૫૫, ૪૭૫

શીનવિધિ-ઠડા ઉપચાર, સૂ૦ ૪/૧૦૫

શીતવીર્મ-સૂ૦ ૧/૧૬૫

શીવક્રી-શા૦ ૩/૧૬

શુદ્ધત-નરકા

શુદ્ધ-૧ વીધ, ૨ બાખનુ દુગ્ધ

શુચિ-સૂ૦ ૧/૧૮

શુદ્ધ-૧ પદકમ કરોન શુદ્ધ થયેલા ૨ સાફ કર

શુદ્ધવાયુ-નિ૦ ૧૫/૬૦૫

શુક્રધાન-સૂ૦ ૭૦ ૬

ગુત-કવા

શરડી બન શરડીમાથી બનતી ચીજ-શુદ્ધો ઈશુ
વિકૃતિ

ગાન-સૂ૦ ૧૨૫૫ સૂ૦ ૧૬૫૫ ૫

ગાધન ગાધ-સૂ૦ ૨૦/૨૨૫

ગાધન ગુમધાન-ત્રિકલ ધૂમધાન

ગાનસ્તન-સૂ૦ ૧૬/૧૮૫

રાવ-મહા આજ્ઞા તાવ ગનુ (અમરમય) બદામી
રગનુ

રવમ-સૂ૦ ૧/૧૮

નકિચ-સાધનના વળાથી પડના અગૂઠા સુધોના ભાગ

૧ ૧ પ્રમાણન, ૨ માધારમ
નમાન } ૩ ન મે ભાગે

નમશન-સૂ૦ ૮/૩૭

નમ અગિન-શા૦ ૩/૭૨૫

નમાન-૧ સપ્તા પ્રમાણમા, ૨ ચોળ પ્રમાણમા

નમ-ચોળ-૧૦ ૧/૮૫ ૧૮, સૂ૦ ૨૫/૮ ની શક્યતા

ન-૧ મનને યોગને સ્વાભાવિક માર્ગે સરકાવ

એવુ (સૂ ૫/૩૧૫ હેમાદ્રિ) ૨ દર્શની ત

સવળ રામી જેવા રગનુ

સરીપાધન-જગ્યા જેવી ગાયે ક જે અન્નપાન ખાવા

પીવાની શાસ્ત્રમા મના કરી હોય તો, તેની સાથે

કે તે અન્નપાન ખાવુંપીવું

સગ-અપ્રવૃત્તિ, બહાર ન નીકળે.

સગ્રાહી-ગ્રાહી

સંધાન કમ્પપાણ (૧૦ ૧૦/૧૨ હેમાદ્રિ)

સચય(દોષનો)=૧૦ ૧૨/૨૨

સતાનિકા-મવર્ધ

સધિકા (જુગુઓનો)-૧૦ ૩/૫૭૫

સનિપાત-સૂ૦ ૧/૧૨

સપ્રાપ્તિ-સૂ૦ ૧/૨૨, નિ૦ ૧/૭૫-૧૧

સમોદ-૧ બેભાન થઈ જવું (સૂ૦ ૪/૧૦ હેમાદ્રિ)

૨ ઈન્દ્રિયા અને મનનો મોહ (નિ૦ ૬/૨૫ તોડર)

સરભ (૨ પનો)=આખ ઊભરાઈ આવીને સૂજી જાય

સશાધન-સૂ૦ ૧/૨૫૫

સમર્ગ-સૂ૦ ૧/૧૨

સસર્ગ-સમર્જન સૂ૦ ૧૮/૧૯ મા કહેલા પેપાટ કમ

સસ્કાર-જીજ દ્રવ્યના સંયોગથી મૂળ દ્રવ્યમા આવેલા

બીજ દ્રવ્યના ગુણ (સૂ૦ ૫/૫૬ હેમાદ્રિ)

સલગવ-સૂ૦ ૧૭/૫૫-૬૫

સાન-૧-જનમથી ક દેવ પાડવાથી માફક આવેલું

(૧૬ ૫૬), શા૦ ૩/૫૫

સા કામ કરવાની અશક્તિ (સૂ૦ ૮/૨૫૫ હેમાદ્રિ)-

સાધારમ દેશ સૂ૦ ૧/૨૩૫, શા૦ ૩/૭૮

સાધારણ દેશના પ્રાણી-સૂ૦ ૬/૫૪૫

નાન્દ (ધટ્ટ)-સૂ૦ ૧/૧૮

સામ-સૂ૦ ૧૩/૨૭

સામુદ્ર જલ-સૂ૦ ૫/૩૫

સા-૧ પચેલા અન્નનો કિટ્ટ સિવાયનો ભાગ (શા

૩/૬૦૫), ૨ ગાડના થડની વચમાં રહેતો અડનો

સારૂપ ભાગ, જેમ કે ખેરસાગ

ના ભુ-બીજો, સુખક વગેરે નાખીને ઉકાળે જ પાણી

(સૂ૦ ૩/૨૨૫ અરમદત્ત, હેમાદ્રિ)

સા-વમસ્ત-સૂ૦ ૧૭/૩૫

સાધન-નિ૦ ૫/૪૫

માનના ચોખા-જુઓ 'શાલિચોખા'

નિલ્લ નેવ-ક૦ અ૦ ૬

સિગ-પદવિધિ-સૂ૦ અ૦ ૨૭

નીધુ-સરડીના રસના ઘટ્ટ (સૂ૦ ૩/૨૨ અન્નદત્ત
હેમાદ્રિ)

સુખ
સુખસાધન } સૂ. ૧/૨૮૫-૩૧
સુસાધન

સુખિયામી બહેરી થઈ જવી
સુખ=સૂ. ૩/૧૧૫, શાળચોખાના લોટખાથી બનાવેલો દારૂ
સુસ્થ=સૂ. ૧/૧૮, બહુ ચારીક
સેક
સેરન } ૭૦ ૯/૨

સેવની=શરીરની ચામડીનો ઓટલુ કપું હોય એવો ભાગ
સૌમ્ય=ઠંડુ, પાણીના ગુણવાળું
સૌવીર=ફોતરાં વિનાના છહેલા જવને તંબીને રાશવા
પછી બરાબર આવે આવે ત્યારે નિતારી લીધેલા
આથાના પાણીને સૌવીર કહે છે
સૌવીરાજન=શાકુંગધરસહિતા, ઉત્તર ખડ, અ ૧૩
શ્લોક ૧૧૩, ૧૧૪

સત્ય=સૂકા લાકડા જેવું અક્કડ (એ સ્ત્રીક)
સર્વજન=સૂકા લાકડા જેવું અક્કડકપણું
સર્વભન=ગાલી
સર્વભન ઓપધ=સૂ. ૧૭/૧૭૫-૧૮
સર્વમિત્ય=૧ શરીરે બીજા પાછો બાધો હોય ને થાય
એવી સ્થિતિ (સૂ. ૭/૬૦૫ હેમાદ્રિ), અવયવો
માંથી ઉત્સાહ જતો રહે (સૂ. ૭/૬૦૫ અરુણદત્ત)
સ્નાન=કરી ગયેલું, પિયે વળી ગયેલું (નિ. ૮/૨૭
અરુણદત્ત)

સ્થાન (દોષોનાં)=સૂ. ૧૨/૧-૩
સ્થિર=૧ પોતાની મેળે બળિ ન કરી શકે એવું, ૨
સૂ. ૧-૧૮, ૩ જેની અસર લાગે વખત
ટકી રહે એવું (સૂ. ૬/૭ હેમાદ્રિ)
સ્થૂલ=સોનોમા ઝટ ન ચકી જાય એવું, ૧૦ ૧/૧૮
સ્નાયુ=(મ મસલ) દેહમા માંસ, લાકડાં તથા વરખી
ના બંધનને સ્નાયુ કહે છે, (શકુંગધર પૃ. ૫/૩૬)
સ્નિગ્ધ=૧ ચીકણવાળું, ૨ સૂ. ૧/૧૮, ૩ સૂ.
અ. ૧૬ માં કલા પ્રમાણે જેનું ચોગ્ય સ્નેહન
કપું હોય તેવો

સ્નિગ્ધ ગંદૂપ=સૂ. ૨૨/૧૫
સ્નિગ્ધ પૂમપાન=સૂ. અ. ૨૧
સ્નેહ=ચીકણ, સૂ. ૧૬/૧-૨

સ્નેહન=સૂ. અ. ૧૬
સ્નેહન પૂમપાન=સ્નિગ્ધ પૂમપાન
સ્નેહન નસ્ય=સ્નેહન કરવા માટે અપાનું નસ (સૂ.
૨૦/૨૧૫ અરુણદત્ત)

સ્નેહન (૫૬૫)=સૂ. ૬/૧૭, ૧૭૫, ૧૮
સ્નેહન પુટપાક=સૂ. ૨૪/૧૪, ૧૪૫
સ્નેહનસ્તિ=નુવાસન બસ્તિ
સ્નેહન=વધી શકે રોગો પાતળો કફ કરે એવા રાત્ન
પાન (નિ. ૧૧/૩૬ અરુણદત્ત)

સસ=સાધામાથી ઊતરી જવું, લબડી પડવું (સૂ.
૧૨/૪૮ અરુણદત્ત)

સાવ=પાણી, પડ, રમી વગેરે ભગાડ નીકળવો
સોત=સા. ૩/૪૦-૪૮
સોનોનો રાધ=સોનો દોષોથી પુરાઈ જા. ૧
સોનાજન=એક જાતનો સુરમે
સોત શાધી=સોનોમા ભરાયવા દોષોને બહાર કાઢે એવું
સ્વતત્ર રોગ=સૂ. ૧૨/૬૦૫
સ્વરસ=સૂ. ૬/૮, ૮૧

સ્વપ્ન=સૂ. ૧/૨૨
સ્વસ્થવન=ઉ. ૩૫/૩૨
સ્વસ્થિન=સૂ. ૧/૧૬
સ્વાદુ=ગળ્યો
સ્વાપ=જુરો 'સુખિ'
સ્વિન્ન=દેવતામાં (પાણીમાં નહિ) બાંહેજું
સ્વેદન=રોગોપ સૂ. અ. ૧૭
સ્વેદન ઓપધ=સૂ. ૧૭/૧૭૫-૧૮
સ્વેદન=સૂ. અ. ૧૭
સ્વેદવિધિ=સૂ. ૧૧ ૧૭

સરિયંદન=જે સુખને કાપતા સંદરથી લાલ નીકળે,
બડ સુખોપીધાર હોય અને બડ ઠંડુ આવે એવી
હોય તેવી સુખન

સરિયંદન=તરતરની પા... જેણે વનનું
સરિયંદન=જુઆ સરિયંદન વનનું

સરિયંદન વનનું=જેણે વનને જાતી રાખી પછી
જે વનસ્પતિ કાપી ને મારી ખાવાનો ફાવે
થાય, પણ જે ખાવાનો નુકસાન થાય તે વન
સરિયંદન થાય એવું છે કામવા તરીકે, અર્થ.

કાગદી (=મીઠાં) લીંબું, મૂળા, નુળની, અજમોદ,
અરગવો, કોથમીર, ગાજર, લણણ, ડુંગળી વગેરે.
સૂં ૬/૧૦૫૫, ૧૦૬

પચકું=જુઓ લધુ.

ધંસોદક—સૂં ૩/૫૧—૫૨૫

કિમ=૧. ઠડું; ૨. ધીનકપાપ કં ૬/૧૦, ૩ સૂં

૧-૧૮, ૪. કં ૬/૧૦

હીનજોગ—સૂં ૧૨/૩૫૫—૪૨૫

હદયાવરણ—ઉં ૩૫/૪૫

હદયાવરણ ઉં ૩૬/૫૩—૫૪

હદ્દવ=હદયનો ફક્કડ (સૂં ૧૧/૧૬ અઠ્ઠદત)

હદય પીગળે.

હદય=હદયને ફાવડો કરે એવું.

હદયાસ-વોડે પીગળ સાથે હદયમાંથી ખારું પાણી

ગિમકા આવીને મોં વાટે નીકળે.

હેનુ=નિદાન (નિં ૧/૨૫)

હેનુવિપરીતાર્થકારી ચિકિત્સા—સૂં ૮/૨૩૫

હેનુવિપર્યય ચિકિત્સા—સૂં ૮/૨૨

મહર્ષિ વાગ્મટેકુત

અષ્ટાંગહૃદય

સૂત્રસ્થાન

અધ્યાય ૧ શ્લો : આયુષ્ક્રમીય

મંત્રચાચરમ્

રાગાદિરોગાન્ સતતાનુષ્ઠા-
નશેષકાયમસૂતાનશેવાન્ ।

આ આયુર્વેદનો મહત્ત્વ મમજરવાને તેની પર-
પરા બતાવે છે :

આયુર્વેદનો ઉત્પત્તિમ

અથવા સ્મૃત્યાઽઽયુગે વેદં પ્રજાપતિમજિમદત્ ।
સોઽશ્વિનો તી સદસ્યાશ્ર

સોઽન્નિપુત્રાદિકાગ્મુનીન્ ॥ ૩ ॥

મધ્યમ ગ્રાથ રચ્યો છે ૨ । ગ્રાથમા રાધુવેદના ચાક આગનું નિરૂપણ છે, માટે રોનુ નામ 'રાશાગદ્દય' આપ્યું છે (રાશાગ રોટલે રાક અગવાળો રાધુવેદ આ ગ્રાથ રાધુવેદના હૃદયરૂપ છે, માટે રોનુ નામ રાશાગદ્દય રાખ્યું છે) તે રાક અગ કયા કયા તે જણાવવાને કહે છે કે

આક અંગ

કાયબાલમહોર્ધાન્નરાલ્યદેપ્રાજરાવૃપાન્ ॥ ૫ ॥

અણવદ્ધાનિ તસ્પાહુધિકિત્સા યેષુ સંઘ્રિતા ।

પ્રથમ, પુખ્ત ઉંમરના મનુષ્યોની ચિકિત્સાને 'કાય ચિકિત્સા' કહે છે તે રામા છે, પછી રાધુવેદ બળ રાને ધાતુવાળા બાળકોના રાગની ચિકિત્સા 'બાલ ચિકિત્સા' કહેવાય છે તે છે, પછી 'પ્રણયિકિત્સા' નામે રાગ છે તેમા દેવ, ગ્રાથ વગેરેનું ચાતકર્મ કહ્યું છે, પછી ગળાની ડાગગીથી ઉપલા ભાગના રાગોની ચિકિત્સા, જેને 'ઊર્ધ્વાંગચિકિત્સા' રાથવા 'શાલાક્ય' કહે છે, તે રાગ છે, પછી શયચિકિત્સા, નિદ્રાચિકિત્સા, અથવા વિષચિકિત્સા, જગ (ધરપણ) મટાડવાની એટલે રનાયનચિકિત્સા અને વૃષ (રાખવા) જેવી વિષય શક્તિ લાવવા માટેની વૃષચિકિત્સા એટલે વાજકરણ ચિકિત્સા છે એ આધુવેદના આક અંગ છે

પ્રથમ કાયચિકિત્સા છે ૨ ને દોષ, ધાતુ, મળ વગેરેના સમુદાયથી શરીર બન્યું છે, માટે તે દોષ વગેરેનું નિરૂપણ કરે છે —

ત્રણ દોષ

વાયુઃ પિત્તં કફઃ સેતિ ત્રયો દોષઃ સમાસતઃ ॥ ૫ ॥

ટૂકમા વાયુ પિત્ત ૨ ને કફ એ ત્રણ દોષ છે એ ત્રણ દોષ અસપ્તરસ ભેગા થવાથી જે ભેદ થાય તે અસંખ્ય છે, માટે 'ટૂકમા' રોમ કહ્યું છે લોહી વગેરે ધાતુઓની પેકે વાયુ વગેરેને પણ ધાતુમા ન નમતા દોષ કહેવાનું કારણ રો એ ધાતુઓને વાયુ વગેરે નનાંડ છે, પણ લોહી વગેરે ધાતુ વાયુ વગેરેને બગાડી શકતા નથી

દોષનું સામર્થ્ય

વિકૃતાવિકૃતા વેદં પ્રન્તિ તે વર્તયન્તિ ચ ।

એ વાયુ, પિત્ત અને કફ બનડે છે ત્યારે દેહ- (નિદ્રાગી) તો નાશ કરે છે ૨ ને નથી બગડતા ત્યારે દોષને નશાવે છે (નિદ્રાગીને ટકાવે છે)

દોષનું સ્થાન

તે વ્યાપિનોઽપિ હૃદયગોચર્યોર્ધ્વસ્થઘ્રાન્ ॥ ૭ ॥

એ વાયુ, પિત્ત અને કફ આખા શરીરમા વ્યાપેલા

છે, છતાં તેમનું ખાસ સ્થાન આ પ્રમાણે છે : વાયુ ડૂટીથી નીચે રહે છે, પિત્ત ડૂટી ૨ ને હૃદયની વચ્ચે રહે છે ૨ ને કફ હૃદયથી ઉપર રહે છે

દોષનો કાળ

વયોહોરાત્રિમકાનાં તેઽન્તમધ્યાદિગા, ક્રમાત્ ।

રો દોષો આખો વખત દેહમા ફરતા હોય છે તો ખરા, પણ તેમનો ખાસ સમય આધુવેદમા નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે મનુષ્યના આયુષ્યનો છેવટનો ભાગ (ધરપણ) વાયુનો કોષકાળ જણાવે આયુષ્યનો મધ્ય ભાગ (જુવાની) પિત્તનો કોષકાળ જણાવે તથા આયુષ્યનો આદિ ભાગ (બચપણ) ને કહેના કોષકાળ જણાવે રો જ પ્રમાણે દિવસ કે રાત્રિનો ૨ ન ભાગ ન વાયુનો, મધ્યભાગ તે પિત્તનો ૨ ને આદિ ભાગ તે કહેનો કોષકાળ જણાવે, તેમ જ ભોજન પછી રહે તે પછીનો સમય વાયુનો કોષકાળ, પચનું હોય તે કાળ રોટલે ભોજનનો મધ્યકાળ તે પિત્તનો કોષકાળ ૨ ને ભોજન કર્યા પછીનો શરૂઆતનો કાળ (ભોજનનો આદિ કાળ) તે કહેનો કોષકાળ જણાવે રો પ્રકારે આયુષ્ય, દિવસ, રાત્રિ તથા ભોજનના રાત, મધ્ય અને આદિકાળને અનુક્રમે વાયુ, પિત્ત તથા કહેનો કોષકાળ સમજાવે

જઠરાગ્નિના પ્રકાર

તૈર્ભવેદિપમસ્તીક્ષ્ણો મન્દઃ સમૈઃ સમઃ ॥ ૮ ॥

તે વાયુ વગેરે દોષોને લીધે જઠરાગ્નિ ચાર પ્રકારનો થાય છે, રોટલે વાયુ વૃદ્ધિ પામે ત્યારે ૨.ગ્નિ 'વિપ્રમ' કહેવાય છે, પિત્તની વૃદ્ધિથી અગ્નિ 'તીક્ષ્ણ' કહેવાય છે કહેની વૃદ્ધિથી 'મદ' કહેવાય છે ૨ ને દોષ સમાન (જે પ્રમાણમા જોઈએ તેવા) હોય તો જઠરાગ્નિ પણ 'સમ' (સમાન) કહેવાય છે કદાચિત્ ભે દોષની ઉત્કર્ષ (વૃદ્ધિ) રોકે કાળે હોય તો વેદો પાતાની બુદ્ધિથી નમજનુ કે વાયુનો સ્વભાવ જાણવા (જેની સાથે મળે તેના ગુણ પકડી લે રોવા) છે, માટે વાત પિત્તનો ઉત્કર્ષ હોય તો અગ્નિ તીક્ષ્ણ જણાવે ૨ ને વાતકહેના ઉત્કર્ષ હોય તો અગ્નિ મદ જણાવે, કફ પિત્તનો ઉત્કર્ષ હોય ત્યારે રાજાશર ૨ નુતાર ૨.ગ્નિ કદાચિત્ તીક્ષ્ણ કે કદાચિત્ મદ હોય.

કોષના પ્રકાર

કોષઃ શ્વરો મૃદુર્મધ્યો દ્રઘઃ સ્વાત્તઃ સમેતપિ ।

ન વાયુ વગેરે દોષોનો ઉત્કર્ષથી કોષો પણ ૨ નુક્રમે કૂ (નખન), મૃદુ (કોમળ) ૨ ને મધ્ય (નાપાત્ત) એવા ત્રણ પ્રકારનો હોય છે તથા રો મર્વે દોષ નમાન

કન્યા ગુણ

લેય ત્યાં પછી સાધારણ કોઈ કલેવાય છે એટલે વાયુનો ઉત્કર્ષ હોય તો ફર કોષ જાણવો પિત્તનો ઉત્કર્ષ હોય તો મુદુ કોષ અને કફનો ઉત્કર્ષ હોય તો મધ્યકોષ જાણવો દોષો સમાન હોવાથી મધ્યકોષ છે કે કફના ઉત્કર્ષથી મધ્યકોષ છે એ ભેદ સર્વદા થાદ ગમ્ભવો, કારણ કે વિરેચનના પ્રકરમા કોકાના પ્રકર જાણવાની જરૂર છે અને કફના વધારાથી મધ્યકોષવાળાને રેચ સારી નીત લાગતો નથી, પણ દોષ સમાન હોવાને લીધે મધ્યકોષ હોય તેને રેચ સારી રીતે લાગે છે, વગેરે વાતો ત્યાં જાણમા લેવી પડે છે

પ્રકૃતિઓ

શુક્રાર્તવસ્વૈર્જનમાદૌ વિપેક્ષેષ વિપક્ષિમે ॥૧॥

તૈષ્ઠ તિષ્ઠઃ પ્રકૃતયો હીનમધ્યોત્તમાઃ પૃથક્ ।
સમઘાતુઃ સમસ્તાસુ શ્રેષ્ઠા, નિષ્ઠા દ્વિદોષજા ।

વાત, પિત્ત અને કફ એ વૃદ્ધિ પામવાથી વિકાર કરનારા છે, તથાપિ જેમાં જન્મનારા જીવજનો જેમ જે પ્રાપ્ત લેનું નથી, તેમ ગર્ભસ્થાનમા વીર્ય નથા આર્તવમા રો દોષ (વાયુ, પિત્ત અને કફ) રહ્યા હોય છે, ત્યારે ગર્ભનો નાશ ન કરતા તે દોષ ગર્ભની પ્રકૃતિ પોતપોતાને રાનુસાર કરી દે છે એટલે ગર્ભાધાન સમયે જો વીર્યમા કે રાટકાવમા વાયુ ૨ ધિક્ હોય, તો તે પ્રાણી "હીન" પ્રકૃતિનું, પિત્ત વધાર હોય તો "મધ્ય" પ્રકૃતિનું, કફ વધારે હોય તો "ઉત્તમ" પ્રકૃતિનું અને ગર્ભાધાન સમયે વીર્યમા કે રાટકાવમા ત્રણે દોષ અમાન હોય તો "સમ" પ્રકૃતિનું કહેવાય એ સમાનમ પ્રકૃતિ ઉત્તમ છે વાતપિત્ત, વાતકફ ન પિત્તકફ રોમ જે દોષ ભેગા થવાથી ઊપજેલી મિશ્ર પ્રકૃતિઓ પણ નિધ છે, કેમ કે એવી પ્રકૃતિવાશના થઈને રોગને પાત્ર બને છે

વાયુના ગુણ

તજ રુક્તો લઘુઃ ક્ષીલઃ સ્વરઃ સુગમઃ ક્ષોઃ તિલ ।

એ ત્રણ દોષોમા વાયુ લૂષો, હલકો, દોઝ, બર છટ, સુગમ (એટલે સોનોમા ઝડ વધી જાય એવો) અને તલ એટલે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળો છે જગમ ઉપવારથી વાયુ સાત થાય છે, માટે વાયુને ક્ષીલ ગુણવાળો કહ્યો છે

પિત્તના ગુણ

પિત્ત સસ્નેહતીક્ષ્ણોઽયં લઘુ વિષ્ણં સ્વર દ્રવમ્ ॥૧॥
પિત્ત કાઈક ચીકણવાળું, તીવ્ર (જલદ), ઉષ્ણ, હલકું, દુર્ગંધવાળું (તરૂંકા માનના જેવી ગંધવાળું), સ્વર તથા પ્રવાહો છે

ક્ષિપ્ર ચીતો ગુર્મન્દઃ

ત્વક્કો મૃત્તાઃ સ્થિરઃ કફઃ ॥૧૧॥

કફ ચીકણો, ઠંડો, ભારે, મદ (જલ) નહિ પણ ધીમે ધીમે કાર્ય કરનાર), લીસો, આગળીથી ચોળીરો તો આગળીરો થોડે રોવા રતે સ્થિર છે

સર્ગાઃ સન્નિપાતશ્ચ તદ્વિક્ષિયસ્તોપત ॥૧૨॥

રો ત્રણ દોષમાંથી ભે દોષ પોતાનું પ્રમાણ છોડી ને વધીને રોકકા થાય કે પ્રમાણ કરતા રોછા થઈ ને રોકકા થાય ત્યાર તેને "સર્ગા" કહે છે ત્રણે દોષ એ પ્રમાણે વધીને મળે ૨ રોછા થઈને મળે, ત્યાર તેને "અનિપાત" કહે છે

ધાતુરો

રસાસ્વદ્ધાસમેદોસ્થિમજ્જશુક્રાણિ ધાતવઃ ।

સત દૃષ્યાઃ

૨૨ લોહી, માગ વરબી, હાડકા, મજ્જા અને લીર્ય રો નાન ધાતુરો છે વાનુ વગેરે દોષ રો ધાતુ રોને બગાડે છે, માટે રો ધાતુરોને "દૃષ્ય" પણ કહે છે

મળ

મલા મૂત્રશક્તિસ્વેદાદયોર્ઽપિ ચ ॥૧૩॥

મૂત્ર, શક્તિ (વિષ્ણ), પરસેવો વગેરે "મળ" કહેવાય છે વાયુ વગેરે દોષો મળને પણ બગાડે છે, માટે મળની પણ દૃષ્ય "સર્ગ" જાણવી

વધથ ધવાનુ કામ્

વૃદ્ધિઃ સમાનં સર્વેષાં વિપરીતૈર્વિપર્યયઃ ।

(૧) દોષો, ધાતુરો, મળો વગેરેની પોતાની જાતના પાંચેથી, (૨) દોષો, ધાતુઓ, મળો વગેરે ના ગુણ જેવા ગુણવાળા પાંચેથી ન (૩) દોષો, ધાતુરો, મળો વગેરેના કામ જેવા કામ (વિહાર) કરવાથી (૨) ત્રણે ગેરે) ૨ ગુરુમે દોષો, ધાતુરો મળો વગેરે પ્રમાણમા વધી જાય છે (પદ્) (૧) દોષો, ધાતુરો, મળો વગેરેની જનથી વિરુદ્ધ જાતના પાંચેથી, (૨) દોષો, ધાતુઓ, મળો વગેરેના ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા પાંચેથી ૨ ને (૩) દોષો, ધાતુઓ, મળો વગેરેના કામથી વિરુદ્ધ કામ કરવાથી (૨) ત્રણ ગેરે) ધાતુરો દોષો, ધાતુ ૧, મળો વગેરે પ્રમાણથી ના પ્ર થાય છે

લોહી લેગીથી વધે છે (એ હે લોહીમા બીજુ લોહી ઉમેરવા તો લોહી વધે છે), માત્ર માનથી વધે છે, વ-બી ચપીથી વધે છે, હાડકું નદમ્ બાટમાંથી

વધે છે, મળજ મળજથી વધે છે, વીર્ય વીર્યથી વધે છે અને ગર્ભ કાયા ગર્ભથી વધે છે ચાનુ કસરુ એ છે કે લોહી જળવર્ગના પદાર્થ છે રાને માસ પાથિવ પદાર્થ છે, તેથી લોહીમા લોહી ભજવાથી જળવર્ગમા પોતાની જ જાતનો પદાર્થ (બીજુ) લોહી ભજનુ લોવાથી લોહી વધે છે રાને પાથિવ પદાર્થ માસમા પોતાના જ વર્ગના (પાથિવ) પદાર્થ (બીજુ) માસ ભજનુ લોવાથી માસ વધે છે તે જ પ્રમાણે જળવર્ગના દૂધથી જળવર્ગના કફમા વધારો થાય છે રામ જે વર્ગના જે દોષ, ધાનુ કે મળ લોષ ત જ વર્ગના પદાર્થથી તે દોષ, ધાનુ કે મળમા વધારા થાય છે

વગી દ્રવ્ય જુદા વર્ગનુ હાથ પાપ ગુણ સરખા લોષ તોપણ દોષ, ધાનુ, મળ વગેરમા વધારો થાય છે દાખલા તરીકે ખજૂર પાથિવ વર્ગનુ છે રાને કફ જળ વર્ગના છે, છતાં ખજૂર રાને કફ બન ચીકણ વાગાં, ભાર, ઠંડા વગેરે સરખા ગુણવાળા હાવાથી ખજૂરથી કફમાં વધારા થાય છે

દ્રવ્યની જાત (વર્ગ) રાને ગુણ રાને મળ દાષ, ધાનુ રાને મળના વર્ગ અને ગુણથી જુદા લોષ પાપ જે આપણા કામ (વિહાર, દોષ, ધાનુ અને મળના કામ જેવાં દોષ તોપણ દોષ, ધાનુ રાને મળમા વધારા થાય છે દાખલા તરીકે વાયુનું મામ ગતિ (હવન ચલન) છે અને દોડવા, કૂદવા અને નરવામા પાપ ગતિ કરતી પડે છે, માટે દોડવાથી, કૂદવાથી રાને નરવાથી વાયુમા વધારા થાય છે

સમાન દ્રવ્ય, ગુણ રાને મામથી જેમ દોષ, ધાનુ રાને મળમાં વધારો થાય છે, તેમ વિરુદ્ધ દ્રવ્ય, ગુણ રાને કામથી દોષ, ધાનુ રાને મળમા ધાનુ થાય છે દાખલા તરીકે કાર રચનિવર્ગના છે રાને કફ જળવર્ગના છે, તેથી કારથી કફ ઓછા થાય છે આર નાવ (મંછ) હવરી, લૂખી, નરમ, તીક્ષ્ણ, વિષ-લોવાથી રાને કફથી વિરુદ્ધ ગુણવાળી છે, તેથી મઝરી કફ ઓછા થાય છે ઊંચ, આગળ અને સ્નાયુ (નુખ) માં નિતિ કે કિષા જાતી નથી રાને વાયુમા ગતિ કે કિષા લોષ છે તેથી ઊંડા, આગળ અને નરોપથી વાયુ રોછો થાય છે

રસ

રસા સ્વાદાદિભિરતિત્ત્વેષ્યકયાયકા ૪૧૬

પદ દ્રવ્યમાધિનાસ્તે ચ વધાપૂર ચલનવાદા ।
જરો, ખાંડ, ખાત, કડા, તીષ્ણ અને તૂડ એ છ રસ છે તે સ્ત ન્યન્ય પ્રમાણ દ્રવ્ય પરબુદ ના બનેલા દ્રવ્યમા રહેલા છે તેમાથી દરેક પોતા

નાથી પહેલાના રસ કરતા વધારે બળ રાપે છે, એટલે તૂડ કરતા તીષ્ણ, તીષ્ણ કરતા કડવા, કડવા કરતા ખાંડ, ખાંડ કરતા ખાટો રાને ખાત કરતા ગળ્થો રસ વધારે બળ રાપે છે

રસની અસર

તત્રાચા મારુનં દ્રવ્તિ ત્રયસ્તિકાદય કફમ્ ૧૫
કપાયતિક્તમધુરાઃ પિત્તમન્યે તુ કુર્તે ।

રો રસમાથી ગળ્થો, ખાટો રાને ખાંડો રો પહેલા ત્રણ રસ વાયુનો નાશ કરે છે તથા ભારીના ત્રણ-કડવા, તીષ્ણ તથા તૂડ વાયુ કરે છે (કોપાવે છે), તિક્ત (કડવો), તીષ્ણ અને તૂડો રો ત્રણ રસ કફનો નાશ કરે છે તથા ભારીના ત્રણ-મધુર, ખાટો રાને ખાંડો રો કફને વધારે છે, તૂડો, કડવો તથા મધુર રો ત્રણ રસ પિત્તનો નાશ કરે છે તથા ભારીના ત્રણ ખાટો, ખાંડ અને તીષ્ણ એ રસ પિત્તને વધારે છે રો ઉપરથી રોમ કહી શકાય, કે—

મધુર એટલે ગળ્થો રસ વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે તથા કફને વધારે છે

અમ્લ એટલે ખાટો રસ વાયુનો નાશ કરે છે તથા કફ અને પિત્તને પેદા કરે છે

લવણ એટલે ખાંડ રસ વાયુનો નાશ કરે છે તથા કફ રાને પિત્તને પેદા કરે છે

તિક્ત એટલે કડવો રસ કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે અને વાયુને વધારે છે

ઉષ્ણ એટલે તીષ્ણ રસ કફનો નાશ કરે છે અને વાયુ તથા પિત્તને પેદા કરે છે

કાષ્ઠ એટલે તૂડ રસ કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે તથા વાયુને વધારે છે

દ્રવ્ય

શમનં કોપનં સ્વસ્થહિતં દ્રવ્યમિતિ પ્રિવા । ૧૬૭

શમન, કોપન અને સ્વસ્થાદિ રોચા ત્રણ પ્રકાર નું દ્રવ્ય છે વાયુ વગેરે દોષને જે શમાવે તે શમન દ્રવ્ય જેમ કે તેલ વાયુને શમાવે છે, થી પિત્તને શમાવે છે, મધ કફને શમાવે છે જે વાયુ વગર દોષને મેપાવ છે (વધાવે છે) તે મેપન દ્રવ્ય જળનું, જેમ કે આગ વાયુને મેપાવે છે, થીષ્ણ પિત્તને મેપાવે છે, જેમ કે મેપાવે છે જે દ્રવ્ય તદ્દન નાશ માત્ર ના લોષ, ધાનુ અને કફને તેના પ્રમાણ મળી વળા ધરે નું નથી, તે સ્વસ્થાદિ જેવે તદ્દનને માટે ના મળી જળનું, જેમ કે જર, કડી, ચોખા, જરથ પ્રેચના પ્રાણીનું માત્ર, જેનું દાઢ, વગેરે નું પાત્રી દૂધ વગેરે

દ્રવ્યનું વીર્ય

उष्णशीतगुणोत्कर्षास्त्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।

તેમા (દ્રવ્યમા) અનેક ગુણો રહ્યા છે, છતાં આખું જગત અગ્નિગોમાત્મક છે એટલે તેમાની બી વસ્તુઓના મુખ્ય બે વિભાગ થઈ શકે ઉષ્ણ અને શીત એટલે ગરમ અને ઠંડી બીજા બધા ગુણો કરતાં પણ ઉષ્ણ અને શીત ગુણમા ઘણી વધારે શક્તિ હોવાથી દ્રવ્યમા વીર્ય બે પ્રકારનું કહેલું છે ઉષ્ણવીર્ય અને શીતવીર્ય (સોમ-ચંદ્ર)

દ્રવ્યનો વિપાક

विषा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वलकटुकाल्मક ॥

ગળ્યો, ખાટો અને તીખો-ત્રણ પ્રકારનો દ્રવ્યનો વિપાક થાય છે ખાંધેલો પદાર્થ જરૂરમા પાચન થયા પછી (વિપાક થયા પછી) છેવટે તેના પરિભ્રમણ સ્થાનું બને છે તેમા ત્રણ રસ (સ્વાદ) રહે છે તેને વિપાક કહે છે રસ છ છે, તથાપિ પાચન થયા પછી ઉપર કહેલા ત્રણ જ રસ જણાય છે ખાગ દ્રવ્યનો વિપાક પણ ખાટો, કડવા, તીખા અને તૂટા નો વિપાક તીખો તથા ગળ્યા અને ખાચનો વિપાક ગળ્યો થાય છે

દ્રવ્યના ગુણ

गुणमन्द्हिमजिगन्धरूक्षणसारद्रमुस्थिरा ।

શુભા. સવૃક્ષમવિશદા વિશતિઃ સવિપર્વયા ॥૧૮

ગુરુ (ભારે), મદ, હિમ (ઠંડો), રિનગ્ધ (વીકળો)

સ્વક્ષુ (લીંબો), સોદ્ર (ઘાડો), મૃદુ (કોમળ) પોચુ, સ્થિર (એક સ્થાનમા પડી રહેવાનો ગુણ), સૂક્ષ્મ (બાગીક), વિશદ (કોરુ) એ દસ તથા તેથી જિવન દસ ગુણો મળીને કુલ ગુણો વીસ થાય છે જિવન દસ ગુણો નુકમે ના પ્રમાણે છે ૧ લઘુ (લઘુક), ૨ તીક્ષ્ણ (જવદ), ૩ ઉષ્ણ (ગરમ), ૪ રૂઝ (લૂચો-રૂઝ : વીકાશ) વિનાનો, ૫ ખરબચો કે કરકરો, ૬ પ્રવાહી, ૭ કઠિન, ૮ સર, ૯ સ્પૃગ ૧૦ પિષ્ટિચ (ખાતના ઓસામણ જેવું વીકળું)

જે દ્રવ્યમા બૃહણ કરવાની (વજન વધાવવાની) શક્તિ હોય તે ગુરુ, શરીરને ઘનકું કરવાની (વજન ઘટાડવાની) શક્તિ હોય તે લઘુ, થમન કરવાની શક્તિ હોય તે મ, જે દ્રવ્યમા સોષન કરવાની શક્તિ હોય તે તીક્ષ્ણ, સ્તબ્ધ કરવાની શક્તિ હોય તે હિમ, પા સેવો લાવવાની (એક કરવાની) શક્તિ હોય તે ઉષ્ણ, બીનું (પવપયું) કરવાની શક્તિ હોય તે સ્પૃગ, સુકવવાની શક્તિ હોય તે રૂઝ (પૂનું).

રુઝવવાની શક્તિ હોય તે સ્વક્ષુ (લીંબુ), ખાતર વાની (છોલવાની) શક્તિ હોય તે ખર (કરકરુ), પ્રમાદન કરવાની (ખીરવવાની) શક્તિ હોય તે સોદ્ર (ઘટ્ટ), ખળભાગવાની (વડોલી નાખવાની) શક્તિ હોય તે દ્રવ, કોચુ (પોચુ) કરવાની શક્તિ હોય તે મૃદુ (કોમળ), કઠણ બનાવવાની શક્તિ હોય તે કઠણ, ટકાવી રાખવાની શક્તિ હોય તે સ્થિર, ચરાવવાની શક્તિ હોય તે ચલ, ઉધાવાની (ખાતવાની) શક્તિ હોય તે સૂક્ષ્મ, ઠાકી દેવાની શક્તિ હોય તે સ્પૃગ, વૃદ્ધી નાખવાની (કોરુ પાડવાની) શક્તિ હોય તે વિશદ અને ખરડવાની (લપેકવાની) શક્તિ હોય તે પિષ્ટિચ કહેવાય છે

આ વીસ ગુણો ઉપરાંત બીજા ગુણો પણ દ્રવ્ય મા હોય છે, પણ એ બધા મુખ્ય વીસ ગુણોમા સમાઈ જાય રોવા છે, તથા ગુણ વીસ છે એમ કહ્યું છે વીસ ઉપરાંતના કટલાક ગુણો નીચ પ્રમાણે છે વાવાથી રાખા શરીરમા ફેલાઈ (પ્રસંગી) ગયા પછી જ પણ એવી શક્તિ જે દ્રવ્યમા હોય તે વાવાથી કહરાય છે

વિકાશી-ધાતુરોમાથી ઓળને છૂટુ પાડીને શરીરના સાધા ઢીલા કરી નાખવાની શક્તિ જે દ્રવ્ય મા હોય તે વિકાશી કહેવાય છે

આયુકારી-પાણીમા તેવની માફક શરીરમાં એક દમ પ્રસંગી જવાની અને મારી નાખવાની શક્તિ જે દ્રવ્યમા હોય તે આયુકારી કહેવાય છે

પ્રસન્ન-વિકસાવવાની (ખીરવવાની) શક્તિ જે દ્રવ્યમા હોય તે પ્રસન્ન કહેવાય છે

શુદ્ધિ-બહુ લપેટાઈ ગયેલા, ન દેખાતા મનને કોગ પાડવાની શક્તિ જે દ્રવ્યમા હોય તે શુદ્ધિ કહે વાય છે

વિમઝ-દેખાત રોગ મનને ઘાઈ લૂછીને કોસ પાડવાની (નષ્ટ કરવાની) શક્તિ જે દ્રવ્યમા હોય તે વિમઝ કહેવાય છે

શિવ-પરિવૃત્તિ દિન (દિવસ) કરે તે દ્રવ્ય શિવ કહેવાય છે

મૃત-જીવને ગમે એનું દ્રવ્ય મૃત કહેવાય છે

સેતનું અને નિરોગનું કારણ કાલાર્પણમંગાં યોગાં હીનિવિવિધાતિમાત્રક ।

સમ્યવયોગશ્ચ વિજેયો રોગારોતયૈકકારણમ્ ॥૧૯॥

વર્ષા, ગ્રીષ્મ, શીત એ ત્રણ કાળ, સદ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ અર્થ અને શરીરનો, મનનો અને વાત્સીના ત્રણના એ ગતિ-એ મરવનો બીન,

મિથ્યા કે રાત્રિયોગ રો રોગનું કારણ જણવું તથા તેમનો સમગ્ર યોગ તે રાસાયનનું કારણ જણવું, (કાળના યોગના દાખલા-રોષ્ટ્રી ટાઢ, બહુ ટાઢ કે મિથ્યા ઠડી (ઠડીની ઝાનુ વિના બહુ ઠડી) એ રોગ નું કારણ છે, પણ સમગ્ર (રોટલે જેઠેરો તેટલી) ટાઢ રોગેય રાખે છે, રો રીતે રોછા તાપ, મિથ્યા તાપ (તાપની ઝાનુ વિના બહુ તાપ) રાને તાપની ઝાનુમા પણ હડ ઉપરાત તાપ રોગ કરે છે, પણ સમાન તાપ રાસાય રાખે છે, રોષ્ટ્રી વર્ષા, રાત્રિવર્ષા અને મિથ્યાવર્ષા રોટલે રાવૃષ્ટિ રો રોગનું કારણ છે તથા સમાન વર્ષા રો આરોગ્યનું કારણ છે), રો જ પ્રમાણે રાત્રાત યાત્રેનિ તે ન ઈન્દ્રિય યાત્રે હીન (રોછા)રોગ, રાત્રિયોગ રાને મિથ્યાયોગ રોગ કરે છે, પણ સમાનયોગ રાસાય રાખે છે શરીરના કામને શરીર સાથે હીન, મિથ્યા કે રાત્રિયોગ રોગનું કારણ છે અને સમાનયોગ રાસાયનું કારણ છે વાતીના કામના હીન, મિથ્યા રાત્રિ રાત્રિયોગ રોગનું મગ છે, પણ સમગ્ર યોગ રાસાય રાખે છે

રોગ અને આરોગ્યનું લક્ષણ

રાગસ્તુ દોષવૈષમ્ય, દોષસામ્યમરોગતા ।

વાયુ વગેરે દોષનું પાતાના પ્રમાણ કરતા વધુ કે ઘટ્યુ ના રોગ કહે છે અને તે દોષનું પ્રમાણમા રહેયુ તેનું રાસાય કહે છે

રોગના પ્રકાર

નિજાગન્યુવિમાગેન તત્ર રોગા દ્વિધા સ્મૃતાઃપરો

પૂર્વે કહ્યા તે નાન નિજ અને રોગનું રોગા બે પ્રકારના કહ્યા છે જે રોગમા પ્રથમ વાયુ વગેરે પાતાનું યોગ પ્રમાણ ન સરવાઈ રહેવાથી શરીરમા પીડા (રોગ) થાય તેમને નિજ રોગ કહે છે, તથા જે રોગમા આગનું (અગનું કારણ જેનું કે શલ વાતુ વગેરે) કારણથી પ્રથમ પીડા થાય અને તથી વાતાના દાહ પછી કોષે તેને આગનું રોગ કહે છે તથા પ્રમાણ શરીરની રા રના કામ તથા બાહ્યના કામના બેદને લીધે રોગના પણ ઉપર કહ્યા તેવા બે પ્રકાર થાય છે

રોગનું સ્થાન

તેષાં કાયમનોમેદાદવિષ્ણાનમપિ દ્વિધા ।

એ રોગમાથી નાવ, ઉદર, રાત્રિયોગ વગેરે રોગનું સ્થાન શરીર છે અને મૂત્ર, ઉત્તર વગેરે રોગનું સ્થાન મન છે રો રીતે તેમનું સ્થાન પણ શરીર અને મન રોગ બેથી બે પ્રકારનું છે

મનસિક રોગના રોગ

રજસ્તમાશ્વ મનસા દ્વિ ચ દોષાનુદાહતૌ ॥૨૧॥

રજ અને તમ એ બે મનના દોષ (અગાડનાર) કહેવા છે વાયુ વગેરે દોષ પણ મનને વિકાર પમાડવામા કારણરૂપ છે, તે છતાં રજ અને તમ એ દોષ પણ પ્રસંગાનુસાર જણવા એવી મતલબ છે

દરદીને તપાસવાની રીતો

વર્ણનસ્પર્શનપ્રશ્નઃ પરીક્ષેત ચ રોગિણમ્ ।

જેવાથી, સ્પર્શથી અને પ્રશ્નથી રોગીની પરીક્ષા કરવી રોટલે ઉપરસ કે પ્રમેહ વગેરે રોગવાળાને કંઈ કે પેશાન વગેરેના રજ વગેરે જેઠેને તે રોગીની પરીક્ષા કરવી, તાપ, ગોળા વગેરેમા ઉષ્ણતા, કંકિનતા વગેરે સ્પર્શથી જાણીને પરીક્ષા કરવી રાને શૂળ, અરથિ વગેરેમા રોગીને પૂછીને તેના મુખથી વાત સાંભળીને પરીક્ષા કરવી

રોગની પરીક્ષાના પ્રકાર

રોગં નિદાનપ્રાશ્નપલ્લક્ષણોપશ્યાત્તિમિઃ ॥ ૨૨ ॥

નિદાન, પ્રાશ્ન, લક્ષણ, ઉપશય અને આત્મિ-એ પાંચ સાધનોથી રોગ પારખવો

નિદાન : શરીરની બહારના જે કારણને લીધે રોગ થાય તે કારણ નિદાન કહેવાય છે આહાર તથા વિહારના કુપથથી રોગ થાય છે, પણ આહાર અને વિહારનું કુપથ શરીરની બહારનું કારણ છે, માટે આહાર-વિહારનું કુપથ રોગનું નિદાન (કારણ) કહેવાય છે

પ્રાશ્ન (પૂર્વક) : રોગ થતા પહેલાં થોડો અમર પત્રના રાન પાતો છે એવું બતાવનારા કેટલાક લક્ષણો (ચિહ્નો) થાય છે અને લક્ષણોને રોગનું પૂર્વ રૂપ કહે છે દા ન તાવ આવતા પહેલાં થોડો સમય પહેલાં તાવ આવવાનો છે એનું દેખાડનારાં નિ ૨/૬ થી ૮/૬ માં ગણાવેલાં લક્ષણો થાય છે, માટે એ ચિહ્નો તાવનું પૂર્વરૂપ કહેવાય છે

લક્ષણ : મૂળ રોગ થાય (વત્સાવ) તેની તાવે ન જે લક્ષણો થાય છે તેને મૂળ રોગનું રૂપ અથવા સ્વરૂપ કહે છે, અને મૂળ રોગ થયા (વત્સાવ) પછી જે બીજા રોગ થાય છે તે મૂળ રોગના ઉપરૂપ કહેવાય છે રૂપ અને ઉપરૂપ બંનેને લક્ષણ કહે છે દાખલા તરીકે નિ ૧/૬ થી ૧/૭ માં વાયુના તાવનાં લક્ષણ આપ્યા છે

ઉપશય : જે ઓનડ, આહાર અને વિહારના ઉપશયથી જે રોગમા આત્મ કે રાહન થાય તે ઓનડ આહાર અને વિહાર ને રોગના ઉપશય કહેવાય છે ઉપશયનું બીજું નામ આધિસાધન છે

આમિ (સપ્રામિ) • કયો દોષ શરીરના કયા અંગ માં જાય છે, બીજા કયા દોષ વગેરે રો દોષની પાછળ પાછળ રાખે છે તેથી રો રોગમા સો વિકાર થાય છે ર ને રો વિકાર થવાથી આખરે રોગ કવી રીતે ફૂટી નીકળે છે, રો બધી ક્રિયાઓની પરપરને આયુર્વેદ માં સપ્રામિ કહે છે દાખલા તરીકે દોષ લોચ્છવીમા રાખે છે, રો દોષની પાછળ 'આમ' રાખે છે, તથી રોગના સો બધ થઈ જા છે, જઠરાગ્નિની ઉષ્મા (જાત) પોતાના સ્થાનમાંથી બહાર ફેંકાઈ જાય છે રો બાદ ફેંકાયેલા જઠરાગ્નિ પેલા દોષની પાછળ પાછળ ફરે છે, તેથી આખુ શરીર તથી જા છે આ તાવની સપ્રામિ છે

દરનીને કયો રોગ થયો છે તે નિનન, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ, ઉપચાર રાને સપ્રામિ ઉપરથી નક્કી કરી શકાર છે • મુક રાહાર વિહારથી રામુક રાગ થાય છે, રામુક રાગનુ પૂર્વરૂપ શું છે, રામુક રાગના લક્ષણ કયા કયા છે, રામુક રાગમા શુ મારફત રાગે રાને શુ અવશ્ય પડે, રામુક રોગની સપ્રામિ શી છે, એ બધુ આયુર્વેદમા દરેક રોગ માટે આપેલું છે હવે માદા પડના પહેલા દરવીના રાહાર વિહાર કેવા હના, મૂળ રાગ થતા પહેલા રોને બીજા કયા કયા લક્ષણો ઊભા થયા હના, રોગ થયો તે યાથે અને થયા પછી કયા કયા લક્ષણો જણાય છે, અમુક પ્રકારની ક્રિયા, રોગ અને રાહાર વિહારથી એનું દરદ વધે છે કે ઘટે છે રોના રોગની સપ્રામિ કઈ હતી, એ બાબતોનો વિદા કરવાથી રાગ ચોક્કસ પારખી શકાય છે

નિનન બે જાનનુ હોય છે પાસેનું રાને દૂરનું પાસેનુ નિદાન પાલ વળી બે જાનનુ હોય છે પાસેનુ અને બધુ પાસેનુ દાખલા તરીકે જુબડે, લચકડી, ટાંચ વગેરે વસ્તુરોના ઉપયોગથી રોગ થાય ત્યારે એ વસ્તુ રોના ઉપયોગ રોગનુ પાસેનું કારણ છે પાલ જે કારણ મળે કે તરત જ રાગ થાય છે તે રોગનુ બધુ પાસેનુ કારણ (નિનન) કહેવાય છે દાખલા તરીકે અમુક રાહાર-વિહારથી વાયુ વગેરે દોષના પ્રમાણમા વધઘટ થઈ જાય છે કે તરત જ રોગ થાય છે, માટે વાયુ વગેરે દોષના રોગ્ય પ્રમાણમા વધઘટ થયો રો રોગનુ બધુ પાસેનુ કારણ (નિદાન) કહેવાય છે જા જાના વખતમા રુદ્ધો કોષ થયો હોય તેથી નાવ જાવે, તેથી રુદ્ધો કોષ એ તારનું દૂરનું મતલ કહેવાય છે

દોષના પ્રકાર

મૂમિદેહમમેવેત વેશમાદુરિદિ દિવા ।

આયુર્વેદના રાત્રોરો દોષ બે પ્રકારનો કયો છે માયુ, હાય વગર દેહના પ્રદેશને દેહનો દેશ કહે છે અને પૃથ્વીના પ્રદેશનુ ભૂમિદેશ કહે છે

ભૂમિદેશના પ્રકાર

જાક્ષલ વાતમૂયિષ્ઠમનૂપ તુ કફોલ્લયનમ્ ॥૨૩॥

સાધારણ સમમલ ત્રિધા મૂલેશમાદિશેત્ ।

જે દેશમા પર્વત, પાણી, ઝાડ વગેરે થોડા હોય તે દેશને 'જંગલ' દેશ કહે છે વાયુ હોત ત્યા બ પૂર હાય છે રાન ત્યા ઊપજેની વનસ્પતિ તથા પ્રાણી વગેરે પાલ વાયુ હાય છે પુષ્કળ પાણી, વૃક્ષ વગેરે જ્યા હાય તે દેશને રાનૂપ કહે છે ત્યાં કફની પ્રાપ્તિ ઘણી હોય છે અને તથી ના ઊપજેના પ્રાણી, વનસ્પતિ વગેરે સ્તિગ્ધ હોય છે, જ્યા વાયુ, પિત્ત રાને કફ ચોગ્ય પ્રમાણમા હોય તેને નાયાગલ દેશ કહે છે આમ દેહ ત્રય જાતનો નવો

કાળના પ્રકાર

અણાદિવ્યાધ્યવસ્થા ચ કાલો મેષજયોમદૃશ્ ॥૨૪॥

રાત્રની વાગે રાત્ર કાળની શક્તિની દૃષ્ટિને બે પ્રકારનો કાળ આયુર્વેદમા કહ્યો છે એક કાલુ વગેરે રોગે કાલથી મારીને વર્ષ વગેરે કાળ અને બીજો રોગની રાવસ્થાના કાળ જેમ કે 'તાવ નિરામ હોય અને શરીર હલકુ હાય ત્યાર બીયધ આપનુ' એ વાક્યમા કાળ રોગની રાવસ્થા ઉપરથી નમજાય છે તથા 'વિરહ બ બેધાર આપનુ' રો વાક્યમા રોયધનો અગ્ર કરવાનો કાળ, કાલ વગેરે કાળથી બતાવ્યો છે

રોયધના પ્રકાર

શોધનં શમનં ચેતિ સમાસાદૌષધં દિવા ।

જગતમા ઉપનન થતા અનેક પ્રકારના બધ રોયધીને યોધનરોયધ રાને શમનરોયધ રાને બે વર્ગમાં વહેલી શકાર છે, તેથી દૂકમા રોયધના બે પ્રકાર છે યોધન અને શમન જે રોયધ મેષવા (વધવા) હોનાં શરીરની બહાર કાઢી નાખીને રોગ મગડે છે તે રોયધને યોધનરોયધ કહે છે, જે રોયધથી પાલ, પિત્ત રાને કફ શરીરની બહાર નીકળતા નથી, છતા જેનાથી વધી પડેલા હોત રોગ થઈને રાને રોગે થયેલો દોષ વધીને દોષોનું વોન્ય પ્રમાણ બની રહે છે અને નવાઈ રહે છે તે રોયધ ને શમનરોયધ કહે છે

શારીરદોષનું મુખ્ય રોયધ

શારીરજાનાં દોષાણાં ક્રમેણ પરમોયમ્ ॥૨૫॥

વસ્તિવિરેક્ષો ઘમનં તથા લીલ પૂનં મધુ ।

શરીરમા ઊપજેના વાયુ વગેરે દોષનું મુખ્ય રોયધ

અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે વાયુનું મુખ્ય શોધનઔષધ બલિત એટલે સ્નેહ, કવાથ વગેરે ગુદામાં ચડાવવા, પિત્તનું મુખ્ય શોધનઔષધ જીવાળ, અને કર્ણનું મુખ્ય શોધનઔષધ ઊંચટી તેજ પ્રમાણે વાયુનું મુખ્ય શમનઔષધ તેલ, પિત્તનું મુખ્ય શમનઔષધ ઘી અને કર્ણનું મુખ્ય શમનઔષધ મધ છે

માનસિક દોષનું મુખ્ય ઔષધ

ચીર્વૈર્યાત્માદિવિજ્ઞાનં મનોદોષૌષધં પરમ્ ॥ ૨૬ ॥

મનના દોષનું મુખ્ય ઔષધ બુદ્ધિ, ધીરજ અને આત્મા વગેરેનું જ્ઞાન છે રજેગુણ અને તમેગુણ એ બે મનના દોષ છે તેને લીધે કામ, ક્રોધ વગેરે થાય છે, તેથી રોગ થાય છે આ રજેગુણ રાને તમેગુણને મટાડવા માટે સારુ થુ રાને નરસું થુ, હિત થુ રાને અહિત થુ, રોનો સાચો નિર્ણય કરી શકે એવી બુદ્ધિ કેળવવી જોઈએ એવી બુદ્ધિ સારા-નરસાનો ભેદ સમજી શકે, પણ એટલું બધું નથી સારાનગરના ભેદ સમજ્યા પછી સારા(પથ્ય)ને વળગી રહવું અને નરસા(કુપથ્ય)થી દૂર રહેવું જોઈએ આ કામને માટે ધીરજ કેળવવી જોઈએ, પણ હિત(પથ્ય)ને વળગી રહેવા માટે એકલી ધીરજ બસ નથી એ ધીરજ પાછા આત્મા, દેહ, કાળ વગેરેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ એટલે આપણે કોણ છીએ, કેવી પ્રકૃતિના છીએ, કયા પ્રદેશમાં રહીએ છીએ, કરો સમય કે ઋતુ વાને છે વગેરે બાબતોના આધાર ધીરજ કેળવવી જોઈએ આમ બુદ્ધિ, ધીરજ અને આત્મા વગેરેનું જ્ઞાન મનના દોષો નું મુખ્ય ઔષધ છે

ઉપચારના ચાર અંગ

મિપગ દ્રવ્યાણુપસ્થાતા રોગી પાદચતુષ્ટયમ્ ।

ચિકિત્સિતસ્ય નિર્દિષ્ટ, પ્રત્યેક તચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૨૭ ॥

રોગની શાંતિ કરવાણી સધળા ઉપચારના ચાર અંગ છે વૈદ્ય, ઔષધ(દ્રવ્યો), રોગીની સારવાર કરનાર ૨ ને રોગી ૨૦ ચાર રાગમાંનું પ્રત્યેક અંગ ચારચાર ગુણવાળું છે

વૈદ્યના ચાર ગુણ

દક્ષસ્તીર્થાંશશાસ્ત્રાર્થો દષ્ટકર્મા શુચિર્મિપક્ ।

ચોતાના કામમાં ચતુર, ગુરુ પાસેથી આયુર્વેદ શાસ્ત્રનો અર્થ શીખેલો, શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામાં અનુભવ મેળવેલો અને પવિત્ર એટલે મન, વાણી અને ચરીરથી મહિન કામ નહિ કરનારો (કમાવા અને ગુણવાન રવાવવા માટે નહિ, પણ કેવળ ધર્મને માનવ વેદ કરતો) એવા ચાર ગુણવાળો વૈદ્ય હોવો જોઈએ

ઔષધના ચાર ગુણ

બહુકલ્પં બહુગુણં સમ્પન્નં યોગ્યમૌષધમ્ ॥ ૨૮ ॥

ઔષધ નીચેના ચાર ગુણવાળું હોવું જોઈએ :
(૧) સ્વરસ, કવાથ, ચૂર્ણ વગેરે અનેક બનાવટો કરીને ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવું, (૨) સૂ ૧/૧૮ માં ગણાવેલા ગુણોમાંથી વધારેમાં વધારે ગુણોવાળું અને અનેક રોગ મટાડવાની શક્તિ(ગુણ)વાળું, (૩) સપત્તિવાળું એટલે સડી ગમેલું, મુકદાલ કે ગમે ત્યાં ઊગી નીકળેલું નહિ, પણ યોગ્ય પ્રદેશમાં અને યોગ્ય માટીમાં ઊગેલું, રસભર્યું અને (૪) રોગ, દેહ, કાળ, દોષ, દુષ્પ, દુષ્, ઉમર, બળ વગેરેના વિચાર કર્યા પછી જે રાખવા જેવું લાગે એવું, દરદી અને દરદને યોગ્ય

સારવાર કરનારના ચાર ગુણ

મનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષો બુદ્ધિમાન પરિચારકઃ ।

રોગીની સારવાર કરનાર રોગી ઉપર પ્રીતિવાળો, મન, વાણી અને કર્મથી નિર્મળ, સધળા કામમાં ચતુર અને બુદ્ધિશાળી હોવો જોઈએ

રોગીના ચાર ગુણ

આહ્યો રોગી મિપગ્વશ્યો જ્ઞાપક સત્ત્વવાનપિ ॥ ૨૯ ॥

રોગી પણ ચાર ગુણવાળો હોવો જોઈએ દરદી ઔષધ વગેરે સમગ્રી માટે વૈદ્ય ખરચી શકે એવો ધનવાન, વૈદ્યનું કહ્યું કરનાર, ચોતાના શરીર વગેરેમાં થતા ફેરફાર, કયા દવાદાર કરવાથી નુ થયું વગેરે વૈદ્ય ન જણાવી શકે એવો તથા સત્ત્વવાળો (ધીરજવાળો અને ખડતલ) હોવો જોઈએ

મુખપ્રશ્ન રોગ

સર્વોપધક્ષમે વેદે યૂત પુસો જિતાત્મનઃ ।

બ્રમર્મગોડસ્પહેત્યપ્રકરુપરુપોડનુપદ્રવ્ય ॥ ૩૦ ॥

બતુસ્વદ્યુષ્વદેશનું પ્રકૃતિ પાદસાપદિ ।

પ્રહેવનુગુણેષ્વેકદોષમાર્ગી નયઃ સુખ ॥ ૩૧ ॥

રોગીનું બીમાર શરીર તમામ જાનના ઔષધ અને કિયાને સહન કરે એવું હોય, રોગી જીવાન હોય, પુરષ હોય (સ્ત્રી જાને બીકસુ તથા ઔષધ વગેરે નબદ હોય તે સહન કરી શકે નહિ એવી હોય છે, માટે રોગે ગમી નથી), રોગી ચોતાના મનને ક્યજમાં રાખે એવો હોય, તેને જે રોગ થશે હોય તે મર્મ સ્થાનને ન લાગેલો હોય, રોગનાં હેતુ, પુરુષ અને લક્ષણ ચોટ હોય, ઉપદ્રવ ન થયો હોય, દુષ્પ, દેહ, ઋતુ, પ્રકૃતિ એ નવને સમાન રોગ ન હોય, સૂ ૧/૨૬ માં થી ૨૮ માં ગણાવેલી પાદસર્પતિઓ

હોય, સૂર્ય વગેરે ગ્રહો અનુકૂળ હોય, રોગ એક દોષથી થયો હોય, બાહ્ય, મધ્ય અને રૂઢાંતર એ ત્રણ માર્ગમાથી (સૂ ૧૨/૪૪ થી ૬૮) રોક માર્ગમા રોગ થયેલો હોય, રોગ યોગ દિવસથી થયો હોય તો રોગ સુખસાધ્ય રોટલે યોગ વખતમા સહેલાઈથી મટે તેવા જાણવો.

નોંધ : રુગુક રોગમા દૂધ, દેશ, ઋતુ અને રોગીની પ્રકૃતિ જે જાતના હોય તેનાથી જુદી જાતનો એ રોગ હોય તો તે રોગ યોગ દિવસમા મટે છે દાખલા તરીકે ચરબી, રાનુપદેશ, શિયાળો અને વાયુની પ્રકૃતિ એ ચારે પિત્તથી વિરુદ્ધ (અસમ ૮, ૭, માટે પિત્તના રોગમા ચરબી બગડી હોય, પિત્તનો રોગ અનુપ દેશમા રહેનારને થયો હોય, શિયાળામા થયો હોય અને વાયુની પ્રકૃતિવાળાને થયો હોય તો રો પિત્તનો રોગ જલદી મટે છે કફ ઠોડો હોવાથી અને લોહી ગરમ હોવાથી રોગ રાત્રે દૂધ અસમાન છે, તેથી કફથી બગડેલું લોહી ઝટ સુધરે છે અનુપદેશ ઠોડો હોવાથી અને પિત્ત ગરમ હોવાથી રાનુપદેશમા પિત્તના રોગ ઝટ મટે છે, કારણ કે રોગ અને દેશ અસમાન છે રો રીતે તાપવાળી શરદઋતુમા ઠંડા કફના રોગ, ઋતુ અને રોગની અસમાનતાને લીધે તરત મટે છે વળી પિત્તપ્રકૃતિ ગરમ અને કફનો રોગ ઠોડો હોવાથી રોગ અને પ્રકૃતિની રાસમાનતાને લીધે પિત્તપ્રકૃતિવાળાને થયેલો કફનો રોગ ઝટ મટે છે

કટસાધ્ય રોગ

શાસ્ત્રાદિસાધન કન્ઠઃ સફરે ચ તતો ગદઃ ।

રોગ શાસ્ત્રાદિકથી મટાડાય રોવો હોય તથા પૂર્વે શ્લોક ૨૮૫ થી ૩૧ મા કહેલા સુખસાધ્યના લક્ષણો માંથી રોકબીજની વિરુદ્ધ લક્ષણો એકઠા મળ્યા હોય (જેમાં રોગી જુવાન હોવા છતા મન વશ ન રાખી શકતો હોય, રોગી, ડિરેક્ટ્રિય છતા રોગ મર્યાદાના થયો હોય, ઈન્દ્રિયો) તો તે રોગ કુચકસાધ્ય એટલે આકરા રાત્રે મોટા ઉપાયોથી પણ મોટો મટે એવો જાણવો

શાખ રોગ

શેવત્વાદાયુષો યતઃ પથ્યાન્યાસાદિવિપર્યયે ॥૩૨॥

પૂર્વે શ્લોક ૨૮૫ થી ૩૧ મા કહેનાં સુખ સાધના લક્ષણોથી બહુ વિપરીત લક્ષણો હોવા છતાં પણ જેનું આયુષ્ય બાકી રહેતું હોય એવા રોગીનો રોગ માફક આવે એવા (પથ) આધાર, વિધાર વગેરે ના સતત સેવનથી કામુમા રહે તે રોગને શાખ કહે છે

અસાધ્ય રોગ

અનુપક્રમ પથ સ્થાસ્થિતોઽપ્યન્તવિપર્યયે ।

ઔત્સુક્યમોહારતિકુદ્દહરિયોઽક્ષનાશનઃ ॥૩૩॥

શ્લોક ૨૮૫ થી ૩૧ મા ગણાવેલા સુખસાધ્ય રોગના લક્ષણોથી રાત્રાત્ર વિપરીત લક્ષણોવાળો, એટલા બધા વિપરીત લક્ષણોવાળો કે રોમા આવરદા પણ બાકી ન રહી હોય એવી, ઔત્સુક્ય, મોહ અને અરતિ કરે એવો, જેમા રિષ્ટ (મરણ થવાનું છે એવું દેખાડ નારુ થિહન) દેખાતું હોય એવો અને જેમા આખ વગેરે ઈન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ પામી હોય એવો રોગ અસાધ્ય રોટલે ન મટે એવો હોય છે

ર નુપક્રમ—જેના ઉપાય કોઈ થકે નહિ એવો પ્રત્યાખ્યેય—કોઈ ઉપાય ન હોવાથી ઠી દેવા લાયક

ચિકિત્સા નહિ કરવા જેવા રોગી

લ્પજેદાર્તે મિપમ્ભૂર્વૈદિદેં તેવાં દિવં દ્વિપમ્ ।

હીનોપકરણં વ્યગ્રમવિધેય ગતાયુષમ્ ॥૩૪॥

વળં શોકાતુર મીઠં કૃતમ્ વૈધમાનિનમ્ ।

વૈધો અને રાજાઓને જેના દુષ્ટ કરતા હોય, વૈધો અને રાજાઓને જે દુષ્ટ કરતા હોય, પોતાનો (વૈધનો) જે શત્રુ હોય, પાછળ શ્લોક ૨૭ માં ઉપચારના જે ચાર અંગ કહ્યા છે તેમાંથી એકાદ પણ જેને ઓછું હોય, ઉપચાર સિવાય બીજા કામમા આસક્ત હોય, વૈધનું કષ્ટ ન કરે તેવો હોય, જેનું આયુષ્ય ખૂટતું હોય, કૂર કર્મ કરનારો, અવિચારી ર ન તામચી (ગાંડી) હોય, સ્ત્રી વગેરેના વિરુદ્ધી શોકાતુર રહેનારા હોય, બીકલું (ધરીધરીમા ગભરાઈ જાય રોવો) હોય, ભણું કરનારનું ખૂટું કરે એવો કૃતશ હોય તથા પોતે વૈધ ન હોવા છતા પોતે વૈધ છે એમ માનતો હોય, એવો રોગી જે સાધ્ય રોગના લક્ષણોવાળો હોય તોપણ તેની ચિકિત્સા વૈધે કરવી નહિ

અધ્યાપોનો અનુક્રમ

તન્નસ્પાસ્ય પરં ચાતો વલ્લયતેઽપ્યપસદ્દ્યદઃ ॥૩૫॥

હવે આ તંત્રના અધ્યાપોનો સંગ્રહ કરીએ છીએ

શૂનસ્થાનના અધ્યાપ

આયુષ્કામદિનર્ત્વોહારોમાનુત્પાદનદ્રવ્યાઃ ।

અશ્રદ્ધાનાશરંધ્રમાગ્રદ્યરસાશ્રવ્યાઃ ॥૩૬॥

દોષાદિજ્ઞાનતદ્વેદતચિકિત્સાષ્ટકમાઃ ।

શુદ્ધપાદિકોદ્ધનસ્વેદરેકાસ્થાપનનાયનમ્ ॥૩૭॥

ધૂમગન્ધૂત્કેસેકૃતિયન્ત્રકશાસ્ત્રકમ્ ।

શિપવિધિ-શસ્ત્રવિધિ-શાસ્ત્રદ્વારામિકમિકો ॥૩૮॥

સ્વસ્થાનમિમેઽધ્યાપ્યાશ્રિશ - ।

(૧) રાપુષ્કામીય, (૨) દિનચર્ચા, (૩) ઋતુચર્ચા, (૪) સેગાનુપાદનીય, (૫) દ્રવદ્વ્ય-વિજ્ઞાનીય, (૬) રાન્નસ્વરૂપવિજ્ઞાનીય, (૭) રાન્ન સંગ્રહ, (૮) માત્રાધિનીય, (૯) દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીય, (૧૦) રમ્યભેદીય, (૧૧) દોષાદિવિજ્ઞાનીય, (૧૨) દોષભેદીય, (૧૩) દોષોપક્રમણીય, (૧૪) દ્વિવિધા પદમણીય, (૧૫) શોધનાદિગુણસંગ્રહ, (૧૬) સ્મેર વિધિ, (૧૭) સ્વેદવિધિ, (૧૮) વચનવિરેચનવિધિ, (૧૯) બસ્તિવિધિ, (૨૦) નસ્યવિધિ, (૨૧) ધૂમવિધિ, (૨૨) ગડુપાદિવિધિ, (૨૩) આશ્મોત્તનાજનવિધિ, (૨૪) તર્પણપુટપાકવિધિ, (૨૫) પત્રવિધિ, (૨૬) શસ્ત્રવિધિ, (૨૭) દિશાવધિવિધિ, (૨૮) શલ્યાલગ્નવિધિ, (૨૯) શસ્ત્રકર્મવિધિ, (૩૦) કારાગ્નિકર્મવિધિ એ પ્રમાણે સૂત્રસ્થાનના ૨૫ ત્રીસ અધ્યાય છે

શારીરસ્થાનના અધ્યાય

શારીરમુચ્યતે ।

ગર્ભાધિક્રાન્તિતત્તદ્વ્યાપવદ્દમર્મવિભાગિકમ્ ॥ ૩૧ ॥
વિકૃતિર્ફૂલજં પથમ્

એ શારીરસ્થાન કહીશો છીએ

(૧) ગર્ભાધિક્રાન્તિશારીર, (૨) ગર્ભવ્યાપચક્ષુ શીર, (૩) રાગવિભાગશારીર, (૪) મર્મવિભાગ શારીર, (૫) વિકૃતિવિજ્ઞાનીય શારીર, (૬) ફૂલવિજ્ઞાનીય શારીર, એ શારીરસ્થાનના છ અધ્યાય છે

નિદાનસ્થાનના અધ્યાય

નિદાનં સાર્યરોગિકમ્ ।

જ્યેષ્ઠાશ્વકૃશ્યાસયશ્માદિમદ્રાઘશોંતિસારિણામ્
મૂઘાઘાતપ્રમેહાણાં વિદ્વધ્યાયુદરસ્ય ચ ।

પાણ્ડુકુષ્ઠાનિભાર્તાનાં વાતાસ્રસ્ય ચ યોદશઃ ॥ ૪૧ ॥

(૧) સર્વ સેગનું નિદાન, (૨) જ્વરનિદાન, (૩) રક્તપિત્ત-કાસનિદાન, (૪) શ્વાસ-હિક્કાનિદાન, (૫) રાગવશ્માદિનિદાન, (૬) મદાન્યપાદિનિદાન, (૭) અશોનિદાન, (૮) રાગનિદાન-૧ પ્રભેદનિદાન, (૯) મૂત્રાધાતનિદાન, (૧૦) પ્રમેહનિદાન, (૧૧) વિદ્રધિ-વૃદ્ધિ-ગુલ્મનિદાન, (૧૨) ઉદરનિદાન, (૧૩) પાણ્ડુકૃશીરપિનિદાન, (૧૪) કુષ્ઠપિત્તકૃમિ નિદાન, (૧૫) વાતવ્યાગ્નિનિદાન, (૧૬) વાતશોષિત નિદાન. એ પ્રકારે નિદાન સ્થાનના સોળ અધ્યાય છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાય

ચિકિત્સિતં જ્વરે રક્તે કાસે શ્વાસે ચ યક્ષ્મણિ ।
વનો મદાયયેદ્દશોસુ વિશિ દ્વૌ, દ્વૌ ચ મૂચિતે

વિદ્રધૌ ગુલ્મજઠરપાણ્ડુશોકવિસર્પિણુ ।

કુષ્ઠશ્વિત્રાનિલગ્નાચિવાતાસ્રેણ ચિકિત્સિતમ્ ॥
દ્વાવિંશતિરિમેડધ્યાયાઃ

(૧) જ્વરચિકિત્સિત, (૨) રક્તપિત્તચિકિત્સિત, (૩) કાસચિકિત્સિત, (૪) શ્વાસ-હિક્કાચિકિત્સિત, (૫) રાગવશ્માદિચિકિત્સિત, (૬) હર્દદ્વેગનુપ્સા-ચિકિત્સિત, (૭) મદાન્યપાથિ, (૮) રાશ્નિ, (૯) રાતિસારથિ, (૧૦) ગ્રાહણીથિ, (૧૧) મૂત્રાધા-તથિ, (૧૨) પ્રમેહથિ, (૧૩) વિદ્રધિવૃદ્ધિથિ, (૧૪) ગુલ્મથિ, (૧૫) ઉદરથિ, (૧૬) પાંડુ-રોગથિ, (૧૭) શ્વથિ, (૧૮) વીરપથિ, (૧૯) કુષ્ઠથિ, (૨૦) શિત્રકૃમિથિ, (૨૧) વાત-વ્યાધિથિ, (૨૨) વાતશોષિતથિ, ૨૫ આવીસ અધ્યાય ચિકિત્સાસ્થાનના છે.

કંઠપસ્થાનના અધ્યાય

કલ્પસિદ્ધિરતઃ પરમ્ ।

કલ્પો વમેવિરેકસ્ય તત્સિદ્ધિર્વસ્તિકલ્પના ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધિર્વસ્ત્યાપદાં પદ્મો દ્રવ્યકલ્પઃ

એના પછી કંઠપસ્થાન છે

(૧) વચનકંઠ, (૨) વિરેચનકંઠ, (૩) વચન-વિરેચનવ્યાપ્તિસિદ્ધિ, (૪) બસ્તિકંઠ, (૫) બસ્તિ-વ્યાપ્તિસિદ્ધિ, (૬) ભેષજકંઠ, એ છ અધ્યાય કંઠ-સ્થાનના છે.

ઉત્તરતંત્રના અધ્યાય

અત ઉત્તરમ્ ।

ચાલોપચારે તદ્વ્યાપ્યોં તદ્દ્રઘે દ્વૌ ચ મૂત્રગે ॥ ૪૫ ॥

ઉન્માદેડ્યસ્મૃતિશ્ચંશે, દ્વૌ દ્વૌ વર્મેષુ ચન્નિયુ ।

દક્કમોલિહ્નનાશોપુ ત્રયો, દ્વૌ દ્વૌ ચ સર્વગે ॥ ૪૬ ॥

કર્ણનાસામુલ્લશિરોઘ્ને, મજ્જે મગન્દ્રે ।

મન્થ્યાદૌ શ્વદ્રોરોણુ ગુહારોગે વૃષદ્વયમ્ ॥ ૪૭ ॥

વિષે મુજજ્ઞે કીટેષુ મૂચકેષુ રસાયને ।

ચત્વારિંશોઽનપસ્યાનામધ્યાયો ધીજપોવળઃ ॥ ૪૮ ॥

એના પછી ઉત્તરતંત્ર (ઉત્તરસ્થાન) છે

(૧) બાલોપચાર, (૨) બાલમયપ્રતિષેધ, (૩) બાલગ્રાહપ્રતિષેધ, (૪) ભૂતવિજ્ઞાનીય, (૫) ભૂતપ્રતિષેધ, (૬) ઉન્માદપ્રતિ, (૭) અપસ્માર-પ્રતિ, (૮) વન્થિગવિજ્ઞાનીય, (૯) વન્થિગ-પ્રતિ, (૧૦) સધિગ્નિતાગ્નિરોગ વિજ્ઞા, (૧૧) સધિગ્નિતાગ્નિરોગપ્રતિ, (૧૨) દરિદ્રોગવિજ્ઞા, (૧૩) નિમિશપ્રતિ, (૧૪) વિગનાથપ્રતિ, (૧૫) સર્વાધિરોગવિજ્ઞા, (૧૬) સર્વાધિરોગપ્રતિ, (૧૭)

કર્ણરોગવિજ્ઞા, (૧૮) કર્ણરોગપ્રતિ, (૧૯) નાભ્ય
રોગવિજ્ઞા, (૨૦) નાભ્યરોગપ્રતિ, (૨૧)
મુખરોગવિજ્ઞા, (૨૨) મુખરોગપ્રતિ, (૨૩)
શિરોરોગવિજ્ઞા, (૨૪) શિરોરોગપ્રતિ, (૨૫)
ગ્રાણ્થવિજ્ઞા, (૨૬) સંધોગ્રાણ્થપ્રતિ, (૨૭) ભગ
પ્રતિ, (૨૮) ભગરૂપપ્રતિ, (૨૯) ગ્રાથ્યર્નુદશ્વી
પદાદિવિજ્ઞા, (૩૦) ગ્રાથ્યાદિપ્રતિ, (૩૧) શુદ્ર
રોગવિજ્ઞા, (૩૨) શુદ્રરોગપ્રતિ, (૩૩) ગુલ્મરોગ
વિજ્ઞા, (૩૪) ગુલ્મરોગપ્રતિ, (૩૫) વિષપ્રતિ,
(૩૬) સર્પવિષપ્રતિ, (૩૭) કીટવૃતાદિવિષપ્રતિ,
(૩૮) મુષિકાલકવિષપ્રતિ, (૩૯) રસાપનાધ્યાય,
(૪૦) વાલકકલ્પાધ્યાય, ૨૦ પ્રમાણે ઉત્તરનત્રના ચાલીસ
અધ્યાય છે

અધ્યયની રાખ્યા

દૃષ્ટધ્યાયશતે વિશં

પદ્મિ સ્થાનૈરુદીરિતમ્ ॥ ૪૮ ॥

એ પ્રકાર સૂત્ર, શારીર, નિદાન, ચિકિત્સા, કલ્પ
સિદ્ધિ ૨ ને ઉત્તર ૨૦ છે સ્થાનમાં મળીને ચોકસો
વીસ રાધ્યાય કલા છે

દૃષ્ટદ્વાન્નદ્વયે સૂત્રસ્થાને આયુષ્કામીયેઽધ્યાય પ્રથમ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ બે : દિનચર્ચા

મયાતો દિનચર્ચાધ્યાયં ધ્યાયાસ્યામ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

હવે દિનચર્ચા(એટલે રાત્રરાત્ર માનસે શુ શુ
કરવું તે વગેરે)ના રાધ્યાય કહીએ છીએ એ વિષય
મા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહે છે

સાજ માણસે કયારે ઊઠે ?

ગ્રાહો મુહૂર્તે ઉત્તિષ્ઠેત્સ્યસ્યો રક્ષાર્થમાયુષ ।

સ્વસ્થ એટલે નીરાગી મનુષ્યે આયુષ્યનું રક્ષણ
કરવાના હેતુથી પાછલી ચાર ધડી સત લોષ તે વેળાએ
(સૂર્યોદય થયા પહેલા ૯૬ મિનિટ) ઊઠે

પ્રતિઠ=પ્રતિવેધ વિગાઠ=વિજ્ઞાની ।

એ વેળાને ગ્રાહમુહૂર્ત કહે છે કમ કે બ્રહ્મ
ચિતન કરવા યોગ્ય તથા વે ૧૧૧૧ ક વા યોગ્ય એ
કાળ છે બે ધડીનું એક મુહૂર્ત બાબુ ચોક ધડી એટલે
૨૪ મિનિટ

દાતમ્ કરવાને વિધિ

શરીરચિન્તાં નિર્વેપ્યં જ્વતશોચવિધિસ્તત્ ॥ ૧ ॥

મર્કત્યમ્નોઘલદિરકરણકુમાદિજમ્ ।

માતૃકુંભ્યા ચ મૃદ્ધમે કપાયકદ્વતિકમ્ ॥ ૨ ॥

કનીચ્ચસ્રમસ્યૌલ્યં મણુજં દ્વાદશાક્ષુલ્મ્ ।

મક્ષયેહન્તપવનં દન્તમાંસાન્યચાધયન્ ॥ ૩ ॥

ઊઠવા પછી ‘૨ ૧૧ મારુ શરીર કેવું છે ? પાંચલું
મને પચ્યું છે કે નહિ ?’ વગેરે વિચાર શરીર વિષે
કરીને પછી ઝડેઝપે જઈ આવવું પછી આક્રો, વડ,
ખેર, કરળ (કણ્ઠ), સાદડ વગેરે ઝાડનું દાંતણું
શેળ સવાર તથા જમી રહ્યા પછી પણ કરવું દાંતણું
છેડા કોમળ (કૂચો કરાવ એવો) જેઈરો તથા તેને
સ્વાદ નૂર, તીખા રાને કડવા જેઈરો દાંતણું ટચથી
આગળીના દેરવા જેટલું જડ, બાર આગળ બાનું જેઈએ
દાંતણું રોવી રીત કરવું કે જેથી દાંતના પકાને ઈજ
ન થાય

આ રીતેકયા બે ગડ ગુલાબી છે તે તે માત્ર
દશાત તરીક છે, પણ નૂર, તીખા અને કડવા સ્વાદ
વાળા બીજ દાંતણું પલ લઈ શકાય, કેમ કે નૂર દાંતણું
મોઢાને સાફ કરે છે, તીખું અસ્થિ મગડે છે અને કડવું
મોસા જામેરો કફ સાફ કરે છે

દાંતણું કોણે ન કરવું ?

નાદાદ્ગીર્ણવમયુશ્વાસકાસજ્વરાદિતી ।

તૃષ્ણાસ્યપાકહ્યેત્રશિરઃકર્ણમયી ચ તત્ ॥ ૪ ॥

જેને અજીર્ણ, ચોકારી (ઊલકા), દમ, ઉગ્ગન,
તાવ, અડધિયા વા, તગ્ન, મુખપાક, કદવને રાગ,
આખને રોગ, માથાનો રાગ કે કાનનો રોગ હોય,
તેણે દાંતણું કરવું નહિ

ગજ સુરમાનું અગ્ન

સૌવીરમજ્જનં નિત્ય હિતમશ્નોસ્તતો મજેત્ ।

પછી રાખને હિતકારી સૌવીર(સુરમા)નું રાગન

હમેશા આજનું

અડવાડિયે રસાગ્ન આજનું

ચતુસ્તેગ્રમયં તસ્ય ત્રિશેષાત્ ક્ષેપ્તો મપમ્ ॥

યોગ્યેસત્રારત્રેઽસ્માત્સાવળાર્યે રસાજ્ઞનમ્ ।

આખ અગ્નિસ્વરૂપ છે, માટે તેને ખાન કહેનો
ભય હોય છે, એટલા માટે તેમાંથી પાનો મક્રી નાખવા
માટે નાનસાન રાને એકવાર રમવતીનું વસનાગ ચૂર્ણ
આજનું

દારદ્રવદરના કવાથમાં કરાયથી ચોથા બાના
બકરીના દૂધને ઘટ્ટ થતા સુધી પકવવાથી રનાગ્ન
બને છે

નર, કોમળ, ધૂમપાન, પાન

તતો નાચનમ્પૂર્યધૂમનાચ્છુલ્પામ્ભવેત્ ॥ ૬ ॥

પછી નર, નર, ધૂમપાન કરવા તથા પાન
ખાનું

તામ્રુલ=પાન—નાગરવેલના પાન પર યૂનો
સોપરી ખેરસારને કાપા તરીકે ભળવસી, અદર સોપારો,
જાયફળ, લવિંગ, કપૂર, નણકબાબ, લતાકસ્તૂરી (મુખ
દામુ, કસ્તૂરબડ) મૂકીને વાળે. બીડુ

પાન કોણે ન ખાવું?

તામ્રુલં ક્ષતપિત્તાશ્વરુક્ષોત્ક્રુપિત્તચક્ષુષામ્ ।

વિપમૂર્ચ્છામદાર્તાનામપથ્ય શોષિનામપિ ॥૭॥

જેને સતકામ રોગ થયો હોય, જેને રક્તપિત્તનો
રોગ હોય, જેનું શરીર વૂઝુ પડી ગયું હોય, જેની
એક કે બંને આંખો દુખવા આવી હોય, જે એર, મૂર્છા
કે મદથી પીડાતો હોય અને જેને ભયરોગ થયો હોય
તેમને પાન અપથ્ય છે (એટલે રોમણે પાન ખાવું
નહિ)

અભ્યંગ

અયુક્તમાચરેશિત્યં સ જરાશ્રમવાતહા ।

દ્યપિપ્પ્રસાદપુષ્પાયુઃ સ્વપ્રસુત્વકન્દુદાદયંજ્ઞ ॥૮॥

મનુષ્ય હમેશા અભ્યંગ રાચરવો એટલે શરીરે
તેલ લગાડવું, કેમ કે તે ધાપણ, થાક અને વાયુન
મટાડે છે તથા તે આંખને નિર્મળ કરે છે, ચોપણ અપે
છે, આયુષ્ય વધારે છે, વિંધ આણે છે, શરીરની લામડી
ને સુંદર અને કચચથી વિનાશી બનાવે છે અને શરીર
ને મજબૂત બનાવે છે

અભ્યંગ ભૂખ લાગવા માટે ત્યારે કરવો તથા નિત્ય
ન બને તો બીજે-બીજે દિવસે થવું કરવો અભ્યંગ
માટે સરસિયુ વાપરવું

અભ્યંગના ખાસ ફાંજ

શિરઃશ્રવણવાયેયુ તં વિશેષેણ શીલયેત્ ।

અભ્યંગ ખાસ કરીને માથે, કાને તથા પગે કરવો
સુખસ્તિ પછી કાનમાં તેલ મૂકવું

અભ્યંગ કોણે ન કરવો?

ચર્દ્યાડ્યયજ્ઞઃ કપ્પમસ્તહતસગુહ્યજીર્ણમિઃ ॥૯॥

બહુ કફવાળા માણસે, રોગથી વજેરે લઈને જેણે
ઊલટી અને રેચ કર્યા હોય તેણે અને અજીર્ણવાળાએ
અભ્યંગ કરવો નહિ

કસરતના ગુણ

લાઘવં કર્મસામર્થ્યં દીપ્તોડક્ષિમેદસઃ ક્ષયઃ ।

વિભક્તચત્તનાગ્રવં દ્યવામાદુપજાયતે ॥૧૦॥

કસરતથી શરીર લઘુકુ (ફરફટ) થાય છે, કામ
કરવાની શક્તિ આવે છે, જટરાગિન પ્રદીપ્ત થાય છે,
ચરબી ઓછી થાય છે અને શરીરના અવયવો એક

બીજથી જુદા તરી આવે એવા (ઘાટીલા) અને સુદૃઢ
(ઘટ્ટ) બને છે

કસરતનો નિષેધ

યાતપિત્તામયી ચાલો વૃદ્ધઃકર્ણી ચ તં ત્યજેત્ ।

વાયુનો રોગ કે પિત્તનો રોગ જેને થયો હોય
તેણે—આળકે, ઘરણ માણસે અને અજીર્ણવાળાએ કસરત
કરવી નહિ

બાળક—સોળ વર્ષ સુધીનો માણસ

કસરત માટેની લાયકાત અને મર્યાદા

અર્ધશત્તયા નિપેદ્યસ્તુ યલિમિ. ક્ષિગ્ધમોર્જિમિ.
શીનકાલે યસ્યસે ચ મન્દમેન તતોડ્યવદા ।

ધી—દૂધ જેવું વીકશવાળું ભોજન જમનારા
બળવાન માણસે કસરત કરવી પોતાની અડધી
જ શક્તિ ખપી જાય ત્યાં સુધી જ કરવત કરવી બીજી
શિયાળામાં અને વસતઋતુમાં કરવત કરવી બીજી
ઋતુઓમાં બહુ થોડી તથા ડહકડી કસરત કરવી

હૃદયનો વાયુ ભયારે ઝટપટ મોઝા રાવે (શાસ્ત્રી
ચ્છવામ વધવા માટે), મો સુકાવા માટે, કપાળે, નાકે,
સાધારણે ઉપર અને બગલમાં પરસેવો થવા માટે,
ત્યારે અડધી શક્તિ ખપી ગઈ છે એમ જાણવું

કસરત કર્યા પછી ચંપી

તં કૃત્યાડુસુલ્લં દેહં મર્દયેષ સમન્તતઃ ॥૧૨॥

કસરત કરીને પછી શરીરને જેમ દુખ ન થાય
તેવી રીતે ચારે પાસે તેને મર્દન કરવું (મથાંગુ, ચંપી
કરવી) (ચંપી પણ કસરતનું અંગ છે)

બહુ કસરતથી ધાન

દૃષ્ટ્યા ક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિત્તં શ્રમઃ ક્ષમઃ ।

અતિશયામાન કાસોઝવરદર્ઢદિશ્ચ જાયતે ॥૧૩॥

અતિશય કસરતથી તરસ, લાથ, પ્રતમકમાસ, રક્ત
પિત્ત, થાક, કટાળો, ઉપરચ, તાવ અને ઊલટી થાય છે

બહુ ઉચ્ચગરા વજેરેથી ધાન

દ્યવામાદુપજાયતે ॥૧૪॥

ગર્જં શિલ્હ દ્વાકર્ણન મજ્જતિ ત્રિતરશ્ચિ ॥૧૫॥

કસરત, ઉઘાગરા, ચાલવું, મૈથુન, ઉચ્ચ, મોઝવું
અને ગળ ઉપરોત્તનું કામ એ બધું ઉદ ઉપરોત્ત—અતિ
શય કરનાર માણસ ધાનને ખચનારા સિંહની પેઠે નાથ
પામે છે

ઉદ્દર્નનના ગુણ

ઉદ્દર્નનં કક્કહરં મેદસઃ પ્રવિલાયનમ્ ।

સ્થિરીકરણમદ્ધાનાં ત્વક્પ્રસાદકર પરમ્ ॥૧૬॥

ઉદ્દર્નન કરીને મટાડે છે, ચરબીને ઓગાળી શોષી

વે છે, અંગેને સ્થિર (દઢ) કરે છે અને ચામડીને સુવાળી બનાવે છે.

હરડે જેવાં નૂરાં દ્રવ્યો, ઘઉંના, બાજરીના કે ચણાના લોટ કે પીંડીને થરીર ઉપર ઊંચે લાવે (નીચેથી ઊંચે) શેળવાં તેને ઉદ્વર્તન કહે છે.

નાડવાના ગુણ

દીપનં વૃથ્યમાયુષ્યં સ્નાનમૂર્જાવલપ્રદમ્ ।

કણ્ઠમલશ્રમસ્વેદતન્દ્રાતૃહ્વાહપાપ્મજિત્ ॥ ૧૬ ॥

નાડવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થાય છે, વીર્ય વધે છે, આયુષ્ય માટે સાકં છે તથા ઉત્સાહ અને બળ આવે છે; તેમ જ ખૂબથી, ચેલ, શાક, પરસેવો, સુસ્તી તરસ, બળતરા અને પાપનો નાશ થાય છે.

ઊના પાણીથી સ્નાન

ઉષ્નામ્બુનાડચઃકાયસ્ય પરિપેકો લલાયહઃ ।

તૈનૈવ તૂત્તમાઙ્ગય ધલહૃત્કેશચમ્બુપામ્ ॥ ૧૭ ॥

માથા સિવાયના થરીરના બીજ ભાગ પર ઊંડું પાણી રેડીને નાડવાથી બળ આવે છે, પણ માથા પર ગરમ પાણી રેડવાથી વાળ અને આંખોનું બળ નાશ પામે છે.

કોણે ન નાચવું?

સ્નાનમર્દિતનેશ્વસ્યકર્મરોગાતિસારિયુ ।

આધ્માનપીનછાત્રીર્ણમુકવલ્લુ ચ મર્હિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્ધદેશો વા નામના શેળવાળાને; આંખ, ગો અને કાનના શેળવાળાને; અતિસાર, આધ્માન, પીનસ અને અછૂર્ણના શેળવાળાને તથા જળેલાને નાડવાની મનાઈ છે.

વેગ (લાજતે) શેકવા નહિ ઈં

જીર્ણે હિતં મિતં વાપાણ વેગાનીરયેદલાત્ ।

ન યેગિતોડાયકાર્યઃ સ્વાદ્રાજિત્વા સાપ્યમામયમ્ ॥

ખાધેનું સારી રીતે પચી ગયા પછી થરીર અને દેહકાગને માફક આવે એવું તથા માપસર ખાનું, વાછૂટ, ઝાંઝે, પેશાબ વગેરેની લાજતો પચાડે કરવી નહિ, તેમ જ વાછૂટ, ઝાંઝે, પેશાબ વગેરેની લાજતો થવા છતાં તેને અટકાવીને બીજ કામે વજગવું નહિ. સાધ્ય શેગને મટાડવા સિવાય પણ બીજ કામે વજગવું નહિ, મનવજ કે સાધ્ય શેગની ઉપેક્ષા કરીથી તે અસાધ્ય વઈ જાય છે; માટે બીજ કામ છેડીને પગ તરત જ ઈલાજ કરવા પર વિચાર ધ્યાન આવવું.

ધર્મ પાત્રગનું કારમ

સુસ્તાર્ધાઃ સર્વદૃગ્માનો મ્તાઃ સર્વાઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

સુતં ચ ન વિના ધર્માત્સમાસ્મરતો મયેન્ ૬૨૦ ॥

સર્વ પ્રાણીઓને બધાં કામ સુખ ખાતર કરવાં ગમે છે અને સુખ ધર્મ વિના મળવું નથી; માટે ધર્મમાં તત્પર રહેવું. (આશોચ પણ એક પ્રકારનું સુખ છે, માટે આશોચ પણ ધર્મ વિના મળે નહિ.)

મિત્ર-શત્રુનો વિવેક

મક્ત્યા કલ્યાણમિત્રાણિ સેવેતેતરદૂરગઃ ।

આપણું શુભ ઈચ્છનારા મિત્રોનું પ્રેમથી સેવન કરવું તથા શત્રુઓથી દૂર રહેવું.

હિસા વગેરે દશ પાપકર્મ તળવાં

હિસાસ્તૈયાન્યથાકાર્મ પૈશુન્યં પરવાનૃતે ॥ ૨૧ ॥

સન્નિધાલાપં ઘ્યાપાદ્મમિષ્ટ્યાં દુષ્ટિપર્યયમ્ ।

પાપં કર્મેતિ દશઘા કાયવાઙ્માનસૈસ્વજેત્ ॥ ૨૨ ॥

હિસા, ચેરી અને વ્યભિચાર એ ત્રણ પ્રકારનું શાચાક પાપકર્મ; ચાડિયાપણું, કઠોર વચન, અસત્ય વચન અને સંભિષ વગરનું બકબક કરવું એ ચાર વાણીનાં પાપકર્મ; બીજનું અશિત કરવાનો વિચાર, અદેખાઈ, ચાસથી અવળી દષ્ટિ, એ ત્રણ મનનાં પાપકર્મ; એમ દશ પ્રકારનાં પાપકર્મ થરીર, વાણી અને મનથી તળવાં.

દુઃખી પર દયા રાખવી

મયૃત્તિશ્વપિશોકાતર્તાનનુવર્તેત શક્તિઃ ।

જેમનું ગુજરાનું કોઈ સાધન ન હોય, જેઓ શેગી હોય તથા જેઓ કોઈ દુઃખ આવી પડવાથી શોકાનુર હોય તેમનાં દુઃખ દૂર કરવાનો વયાયકિત પ્રયત્ન કરવે.

સમતા રાખવી

માતમયત્સતતં પદ્યેદૃષ્ટિ કીટપિપીલિકમ્ ॥ ૨૩ ॥

કીટ અને કીટીઓને પણ સમેશાં પોતાના સમાન ગણવાં, મનવજ કે સુખદુઃખાદિક લાજીઓમાં તેઓ પણ પોતાના સમાન જ છે, એમ જાણી તેમના પ્રત્યે વર્તવું. કીટી-કીટને પણ આત્મ સમાન ગણવાં તે પછી પશુ, પતી, મનુષ્ય પ્રત્યે વર્તણૂક રાખવી એ તે સ્પષ્ટ જ છે.

દેવ વગેરેનું પુજન કરવું

મર્ત્યયોદેયગોશ્વિમૃચૈવનૃપાતિધીન્ ।

દેવ, ગાય, ગાયમ, વૃદ્ધ, વેદ, રાજ અને અતિથિ (મહેમાન) એમનું પૂજન કરવું એટલે તેમનું વયાગોચર મન્યાન કરવું. વૃદ્ધ એટલે કેવળ વૈષ્ણવુદ્ધ જ ન સમજવા પણ શૈવવૃદ્ધ, શાનવૃદ્ધ, તથાવૃદ્ધ વગેરે પણ જન્મવા “રાજ” દમ્બ વડે તેને સ્થિતિકાર આપેલા પુરોહિત પણ જન્મવા. પરચામ રોનાચ અને બ્રાહ્મન વખતે આવેલા મનુષ્યને અતિથિ જન્મવે.

કે પાછી બાધીને તથા રાધે સોબની લઈને જવું
શું શું ન ઓળખવું?

સ્વૈયપૂજ્યધ્વજાશસ્ત્રચ્છાયામસ્મતુપાશુનીન ॥૩૩॥
માકામેચ્છર્કરાલોટ્થલિજ્ઞાનમુવો ન ચ ।

ચોતરા પરના પવિત્ર ઝાડની છાયા, દેવ, ગુરુ,
પિતા વગેરે પૂજ્ય વ્યક્તિઓની છાયા, પૂજની છાયા,
અમગળ વસ્તુની છાયા, રાખોડીનો ઢગલો, ૨.નાજના
છાયા(દોતરા)નો ઢગલો, વિદ્યા, પેશાબ, ૨.જીર
વાડ વગેરે ગંદવાડ, કાકરી (રેતી), માટીના ક્ષેત્ર, દેવ
વગેરેને બંધિદાન કે ઉતાર મૂકવાની રાત્રે નાહવાની
જગ્યા એ બધું રોળાજવું નહિ

નદી ડાઘથી ન તરવી વગેરે
તરી તરેત્ર બાહુભ્યાં નામિસ્કન્ધમમિયજેત્ ॥૩૪॥
સ્વન્દિગ્ધનાયં દૃક્ષં ચ નારોહેદ્દિપ્તયાનવત્ ।

ડાઘથી નદી તરવી નહિ, ૨ ગિન(દેવતા)ના
ઢગલાની સામે જવું નહીં, તોફાની ઘોડા ઉપર જેમ
બેસવું ન જોઈએ તેમ વઘેમ પડતી નાવમાં કે ઝાડ
ઉપર પગ ચડવું નહિ

છીંક વગેરેમાં સ્થભતા
નાસંવૃતમુઘઃ કુર્પાત્ક્રુતિહાસ્યવિક્રમ્ભણમ્ ॥૩૫॥
મેહુ ઢાંક્યા સિવાય (હાથ આડે રાખ્યા સિવાય)
છીંક ખાવી નહિ, ઉસવું નહિ કે બજાણ ખાવું નહિ
નાક ખેંચવા વગેરેનો નિષેધ

નાસિકાં ન વિકુળ્ણીયાન્નાકસ્માદિલિલેદ્ધુવમ્ ॥
નાફેચ્છેદત વિગુર્ણ નાસીતોક્કટકધિરમ્ ॥૩૬॥

મેલ કાકવા સિવાય બીજા પ્રખતે નસગેરા વગેરે
છિન્ને ખેંચીને પગેરા કરવા નહિ વિના કારણ ભોલ
ખાતરવી નહિ હાથ પગ વગેરે અંગથી અવળી વેણ
કરવી નહિ તથા બહુવાર ૨.પૂકડા બેરવું નહિ
બાક લાગે તેમ ન કરવું

વૈદ્યાકૃષેતસાં ચેષ્ટાઃ પ્રાક શ્રમાદિનિવર્તયેત્ ।
તોર્થજાનુચિર તિષ્ઠેત્

દેવ, વાણી રાત્રે મનની વેણ (કામ) પાડના
પગેલાં બધા કરવી ટૂંકું વાણીને બહુવાર ચના સુત
નહિ કે કીંચત્ર ક્રિયાઓને જાગવાર ક્રિયા લેવું નહિ
રાત્રે ક્યાં ન સોંડું?

નર્તન સેવેત ન ટ્રમમ્ ॥૩૭॥
તપાચત્યરધૈવાન્નમ્નુપ્પચ્છુરાસવાન્ ।

સ્નાતલીશૃત્યપૃથ્વસ્રદાનાનિ વિવાર્તપ ન ॥૩૮॥
ઝાડ નીચે, વકચામાં, નાખના ચોતરા ઉપર, નીચામાં

તથા દેવાલયમાં રાત્રે નહિ કતવખાનુ, નિર્જન
જગલ, હવડ ઘર ૨ ને સ્મશાન ૨૦ જગારો તો વિતે
પણ રહેવું નહિ

સૂર્ય સાધું ન જો વગેરે
સ્વર્વયેક્ષેન નાદિત્ય ન મારં શિરસા વહેત્ ।
નેક્ષેત પ્રવત સ્વપ્નં દીપ્તામેધાપ્રિયાણિ ચ ॥૩૯॥

સૂર્ય સાધું કોઈ પણ સ્થિતિમાં ૨ ને કોઈ પણ
વખતે જોવું નહિ, માથા ઉપર ભાર ડિંચકો નહિ
ઝીંઝી, વગડતી, ગાંડી રાત્રે ન ગમતી વસ્તુઓ તરફ
ધારીધારીને લાગટ જોવા કરવું નહિ

મધનો વેપાર ન કરવો
મધવિકયસંધાનદાનાદાનાનિ નાચરેત્ ।
નિધ વેરવો નહિ બનાવવો નહિ, ૨.પવે નહિ
કે લેવો નહિ

તજવા જેવી આમતો
પુરોવાતાતપરજસ્તુપારપરવાનિલાન્ ॥ ૪૦ ॥
મન્નુજુ ક્ષવયુદ્ધારકાસસ્વપ્રાશ્નમૈયુનમ્ ।

ફૂલછાયા સ્પષ્ટિદે દ્યાલદિગ્ધિવાણિઃ ॥૪૧॥
હીનાનાર્થાતિનિપુણસૌં વિમ્મહમુત્તમૈ ।

સન્ધ્યાસ્વમ્યયદ્દાર્શીરમ્યાધ્યપનચિન્તનમ્ ॥૪૨॥
શાસ્ત્રસત્રગણાકીર્ણગણિકાપણિકાશનમ્ ।

ગાત્રવપ્રતલૈર્વાયં દુસ્તજેશ્વરવધનમ્ ॥ ૪૩ ॥
તોયામિપૂજ્યમપ્યેત યાનં ધૂમ શવાધ્યમ્ ।

મયાતિસર્તિક વિશમ્મસ્વાતાન્યે જીપુ ચ ત્યજેત્
પૂર્વે શાખાંથી રાહવા પવનને, પૂર્વના તરંગના,

પૂજને, ઝાકતને રાત્રે નાખ પવનને તજવા શરીર
વાક્યમુક રહે ને સ્થિતિમાં છીંક, વેગાર કે ઉત્તર

ખાવી નહિ, વાનું નહિ ખાનું-પીનું નહિ કે મેળુ
કરવું નહિ તરી કે કુતર વગેરેની લિખટ કે કાઢી

છાયામાં (ઓચ) રેતવું નહિ, રાખનો જેના પગ ટુપ
હોવ તેવો માલ દુધ તથા વગેરે નાખવા, નાખ

૨ ને કુતરા જેવી નાચવા પ્રાણી, ચિત્રાચારા નાચાર
રોખને નાચવા, નાચે તેમનાથી ૨ રેતુ તરફ,

૨ નાથ ૨ ને ૨ નિધા નીમવા માણસોની નાચો ન
કરવી ઉત્તમ નાચે નજરે ન રાત્રે ભાંગના, મેળુન,

ક્રિયા, ભણવું અને ભણવું થાકુ કરવું-૨, પાંચ નિધા
કરે ન રત્ના સત્તુને ધર કે મેલે - પિપ્પુ, વજ્રમાનું,

ભાટ, ચામર ભાટ ખરીવા રાત્રે જેના ભગવા દેવ
ને, અધિમાનું તથા દુઃખન કરવું ભાંગના તજવું, રાત્રે,
મુખ અને નખ વગે (વાનથી, વોલા વગેરે) વાળિતો

વગાડવા નહિ વાળ લાથથી છટકાડવા નહિ બે તરફ પાણી, અગ્નિ કે પૂજ્ય માણસો લોથ તેમની વચ્ચે થઈને જવું નહિ માદાનો ધુમાડો લેવો નહિ દાડની લત ન લગાડવી અને સ્ત્રીઓનો વિચાર રાખવો નહિ તથા તર્પિને સ્વતંત્રતા રાખવી નહિ (કિટલાક 'ગણ' શબ્દનો ર્થ 'સંલિપાર દાન કરનાર' કર છે અને 'રાક્ષાણી'નો ર્થ 'ચોરચોરોનો વિચાર કર્યા વિના રાતનું દાન કરનાર' કર છે)

લોકને અનુવર્તનું

માચાર્યં સર્વેષામ્ લોકેષુ એવં હિ ધીમત્ ।

અનુકુર્યાત્તમેવાતો લૌકિકેડયં પરીક્ષક ॥૪૫॥

બુદ્ધિશાળી માનુષ્ય બધા વ્યવહારની બાબતમાં લોકો માનુ ગુરુ છે, માટે લોકમાં કાણ, ક્યાર અને શા માટે વું કર છે તે બરાબર જોઈને બુદ્ધિશાળી માણને તમને જ અનુસરું (બધા લોક જોય વ્યવહાર વચાવતા હોય તમે વચાવવા)

સદ્ગત કોને કહેવું ?

માર્ગસન્તાનતા ધ્યાયઃ કાયવાચુચેતસા દમ્ ।

સ્વાર્થબુદ્ધિઃ પરાયેવ પર્વાતમિતિ સદ્ગતમ્ ॥૪૬॥

નર્મી પ્રાપ્તી ઉપર રાત્ય દયાબાવ, દાન, મન, વચન રાને થયેલો સમય, બીજાના કામમાં સ્વાર્થના જેવી બુદ્ધિ રોગે જોને પોતાનું જ કામ લોથ તેવી બિનરૂઝી પાકું કામ પલ કરવાની બુદ્ધિ, રોગ હાય તે ત સંપૂર્ણ ગત (સંવત્સર) છે

ગત-વિવસનો વિચાર

નતકલિનાનિ મેવાન્તિ કથમ્ભૂતસ્ય સમપ્રતિ ।

દુઃસમાજન મયલેવ નિત્ય સન્નિહિતસ્મૃતિ ॥૪૭॥

કેવો વું મારા રાતિ વચ લાવ ગાવું છું, રોગ દા સમાજ કળનાં વું બી થવો નથી 'હાલ વું કયા છું, હવે શા રાને મ્વે અમય છે, મારી ઉમર કેટલી છે, માન મન વું છે, માર શુ શુ કામ છે વાન મા । ગતવિવસ વું મ્વે નીન ગાવું છું', એ બાબતો નવા સમાજ કરનાર માણન કી વું બી થવો નથી

એ આવાના કૃષ

સ્વાચાર સમાસેન, ય પ્રાપ્નોતિ સમાચરન્ ।

આયુરારોગ્યમૈશ્વર્યં યશો લોકાઘ શાશ્વતાન્ ॥૪૮॥

એ પ્રમાણે સમયમાં મનુષ્યનો આચાર કલો એ રૂપ ત પ્રમાણે જે નાવત નને રાગુપ, આતુપ, રોગુપ (નિત્ય-બુદ્ધિ), યશ અને અવિનાશી લોક મરશે

શવશામદર્યે મૃત્યવાને દિનચર્યાધ્યાયો દ્વિતીય ।

અધ્યાય ૩ જો : નિત્યચર્યા

પૂર્વે દિનચર્યા કહી તેમાં નિત્યચર્યાની સામાન્ય વાતો તો આવી ગઈ, પણ નિત્યચર્યા એકબીજાથી બિન્ન લોવાથી માણસના શરીર પર તેની જુદેજુદે કાળે જુદેજુદે અસર થાય છે, માટે નિત્યચર્યાના આર રાહારવિહાર જાણવાની જરૂર છે, તેથી ઉવે નિત્યચર્યા કહેવાનો આરભ કરે છે

અથાત નિત્યચર્યાધ્યાયં દ્યારયાસ્યામ ।

હિત હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મર્હપયઃ ॥

ઉવે નિત્યચર્યાનો અધ્યાય કહેવા માંડીએ છીએ. એ વિષયમાં રાત્રેય વગેરે મહાધરોરો નીચે પ્રમાણે કહેવું છે

છ નિત્યચર્યા

માસૈદ્વિસંવૈર્માસાદૈઃ કમાત્ પદ્મ પ્રતવઃ સ્મૃતાઃ

શિશિરોડય વસન્તઃ શ્રીષ્ઠો વર્ષાશરદ્ધિમાઃ ॥૧॥

શિશિરાદ્યાશ્લિખિસ્તૈસ્તુ ધિયાદયનમુત્તરમ્ ।

આદાનં ચ, તદાદત્તે નૃણા પ્રતિદિનં લલમ્ ॥૨॥

માસ મહિનાથી ગણતરી થકી કરતા બે-બે માસની રોક એક નિત્ય થાય છે તે રાગુકમે શિશિર, વસન્ત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ અને હેમન્ત જાણવી એટલે માસ અને હાગમ મળીને શિશિર, ચૈત્ર-વૈશાખમાં વસન્ત, જેઠ-રેવામાં ગ્રીષ્મ, રો રીતે જાણવું એમાંથી શિશિર, વસન્ત રાને ગ્રીષ્મ રો ત્રાજ નિત્યમાં ઉત્તરાયણ જાણવું નથી તે ઉત્તરાયણ માણસોના બગેનો આદાન કામ નમજવો, રોગે સૂર્ય તે વખતમાં રોગરોજ માણસનું બગ લઈ લે છે (સૂર્ય કઈ રાશિમાં છે તે ઉપરથી નિત્ય રોનો ચોક્કસ નિર્ણય થાય છે સૂર્ય મીન અને મેષ રાશિમાં લોથ ત્યા સુધી વસન્ત નિત્ય લોથ છે, એમ અનુક્રમે બે-બે રાશિરો લઈ વસન્તથી થકી કરીને નિત્યચર્યા અનુક્રમે ગણવી)

આદાન-કામ

તસ્મિન્ હાલ્યર્થતીક્ષ્ણોષ્ણરુક્ષા માર્ગસ્વમાયત્ ।

આદિરુપવના. સૌમ્યાન ક્ષપયન્તિ ગુણાન્ મુચ ॥

તિત્ત કપાય કટુકો ઘરિનોડય રસા. ક્રમ્યાત્

ઉત્તરાયણનો સૂર્ય વધા પછીના કામમાં સૂર્યના ના ઉત્તર તરફ બ લાવાના કામથી સૂર્ય અને પવન રાત્ય નીમ્મ, ઉપર અને રૂપ થાય છે, તેથી સૂર્ય અને પવન પૃથ્વીના નીમ્મ ગુણના નાશ કં છે એ વખતમાં રાગુકમે કવો, નૂન રાને નીમ્મ એ વજ વધે છે, અર્વાત્ શિશિરમાં કવો રા વધે છે, વસન્તમાં નૂન રા વધે છે અને ગ્રીષ્મમાં કવો રા વધે છે

આદાનકાળનું કારણ

તસાદાદાનમાઝેયમ્

એ રીતે પૃથ્વીના સૌમ્ય ગુણની ધાનિ અને રૂપ ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, માટે સૂર્ય બળનું આદાન કરે છે એટલે બાળ વર્ષ લે છે તેથી ઉત્તરણપૂર્ણના છ માસને આદાનકાળ કહે છે આદાનકાળમા મુખ્યત્વે અગ્નિના ગુણે લેાય છે

વિસર્ગકાળ

ઋતવો વસિષ્ઠાયનમ્ ॥ ૪ ॥

વર્ષાદયો વિસર્ગઃ પદ્ધતિં વિસ્રજતયયમ્ ।

વર્ષા, શરદ અને ઉષ્ણ રો ત્રણ ઋતુઓ મળીને દક્ષિણાયન છે અને તેને વિસર્ગકાળ કહે છે, કેમ કે તે સમય બળ આપે છે વિસર્ગ-આપણુ

વિસર્ગકાળનું કારણ

સૌમ્યત્વાદ્ર સોમો હિ યલવાન્ દીયતે રવિ ॥

મેઘવૃષ્ણનિલૈઃ ક્ષીતૈઃ શાન્તવાપે મહીતલે ।

જિગ્ધાશ્વેદ્દામ્લલવણમધુરા લલિતો રસાઃ ॥ ૬ ॥

મેઘની વૃદ્ધિ અને ઠંડા વાયુથી પૃથ્વીનું પડ ઠંડુ થવાથી વિસર્ગકાળમા સૌમ્યપણને લીધે (શીતળતાને લીધે) ચંદ્ર બળવાન થાય છે તથા સૂર્ય નરમ પડે છે વળી અનુક્રમે ખાટા, ખાટા રાત્રે ગળ્યા એ સ્નિગ્ધ રસો પણ બળવાન થાય છે, એટલે વર્ષામા ખાટો રસ, શરદમા ખાટો રસ અને ઉષ્ણમા ગળ્યો રસ બળવાન થાય છે (વર્ષા છે)

ઋતુ પરત્વે બાળ

ક્ષીતેઽર્ધ્યં વૃદ્ધિર્મેઽર્ધ્યં યલં મર્ધ્યં તુ ક્રોધયોઃ ।

શીતકાળમા એટલે ઉષ્ણ અને શિથિરમા માત્રસને ઉત્તમ બાળ પ્રાપ્ત થાય છે, વર્ષા અને ગ્રીષ્મમા અર્ધ બાળ અને શરદ તથા વર્ષનમાં મધ્યમ (સામાન્ય) બાળ પ્રાપ્ત થાય છે

ઉષ્ણમા જ્ઞરાગ્નિની પ્રમત્તમ

યલિતઃ ક્ષીતસંરોપાદેમત્તે પ્રયલોડનલઃ ॥ ૭ ॥

મવચ્ચસ્વેન્ધતો ધાતુન્ સ પચેદ્ધાયુનેરિતઃ ।

મતો દિમેર્ષસ્મિન્સેયત સ્વાદ્રમ્લલણપ્રસાન્ ॥ ૮ ॥

વિસર્ગકાળને લીધે બળવાન બનેલા માતૃતનો જ્ઞરાગ્નિ ટાકને લીધે શરીરનાં રચયિત્વા છિદ્રો સ્ક્રી થઈ જતા હોવાથી શરીરની બહાર નીકળી શકતા નથી તેથી તે અંદર ને અંદર જતા હોવાથી જ્ઞરામા એ સ્વચ્છાઈ નો છે, તેથી ઉષ્ણઋતુમા એવા માતૃતનો જ્ઞરાગ્નિ પ્રમત્ત બને છે વળી એ પ્રમત્ત બનેલા

જ્ઞરાગ્નિ ટાકને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા પવન(વાયુ)થી વધારે ભભૂકી ઊઠે છે આવા ભભૂકતા અગ્નિને જો ખોરાકરૂપી બળતણ રોછું પડે તો તે શરીરની ધાતુઓને પકવે છે, માટે શિયાળાની રાત્રી ઋતુમા (ઉષ્ણમા) ખાટા, ખાટા અને ગળ્યા રસવાળા સન્નપાન ખાવા-પીવા (વર્ષાઋતુની ટાક વરસાદ રાત્રે ભેજવાળા પવનને લીધે પડે છે, તેથી વર્ષાઋતુમા ટાક હોવા છતાં જ્ઞરાગ્નિ પખત થવાને બદલે ઊઘટો મઠ પડે છે)

ઉષ્ણની દિનચર્યા

દૈર્ઘ્યાન્નિશાનામેતદ્દિ પ્રાતરેય યુમુક્ષિતઃ ।

મવશ્યકાર્યં સમ્પાદ્ય યથોક્તં દીલીયેદનુ ॥ ૧ ॥

ધાતપ્રતેલૈરભ્યક્તં મૃદ્ધિં તૈલં વિમર્દનમ્ ।

નિયુક્ત કુશલૈઃ સાર્થે પાદાધાતં ચ યુક્તિઃ ॥ ૨ ॥

એ ઋતુમા રાત્રે લાગી હોય છે, માટે વહેલી સવારે ભૂખ લાગે છે, તેથી દિનચર્યામા કઠ્ઠા પ્રમાણે દાનભૂષણ તથા ગરોષેશામ જેવા જરૂરી કામ કરી લઈને ઊંચે પછી કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરવું

બહાવેલ જેવા વાયુને ડાહ્યાનાં તેલ શરીરે ચોળવાં, માથે તેલ ચોળવું, શરીર ચપાવવું, કુસ્તી કરવામાં પ્રવીણ પુરોષ સાથે કુસ્તી કરવી અને મુક્તિપૂર્વક (થાકી ન જવાય એ રીતે) પાન વડે શરીર ગરમવવું

સ્નાન-ભોજન વગેરે

કપાયાપદ્ધતસ્તેદ્દસ્તઃ ક્ષાતો યથાવિધિ ।

કુદ્ધુમેન સર્પેણ પ્રદિગ્ધોઽમુરધૂપિતઃ ॥ ૧૧ ॥

રસાન્ જિગ્ધાન્ યલં પુષ્ટં મૌઢમચ્છલુરારં સુરામ્ ।

મોઘમપિષ્ઠાપેશુક્ષીરોત્પરિહતીં ઘુમ્તાઃ ॥ ૧૨ ॥

નવમશ્નં યસાં તૈલં ક્ષૌચકાર્યં સુવૌદકમ્ ।

પ્રાપારાજિનક્રોઢેયપ્રવેળીકૌચવાસ્તૃતમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઉષ્ણસ્વામર્લેણુભિઃ પ્રાનૃતઃ શાયનં મજેત્ ।

યુક્ત્યાર્ધ્વજિગ્ધાન્ સ્વેદં પાદપ્રાણં ચ સર્વદા ॥ ૧૪ ॥

પછી લોપક જેવા નુસ પગમાંથી શરીર ઉપની નીમણ કાઢી નાખી ચર્ચારિ (વિષાયામાં નરમ પાછી થી) સ્નાન કરવું કસ્તૂરીગુલ કેન્દ્રનો શરીરે લેપ કરવો તથા અત્તરમતીના પુષ્પથી નુસાનિન થવું

પછી સ્નિગ્ધ (ધી-નેતરી વધારા) મીઠામ, ચરશીખર્ણ માલ, નીરનો બનાવેલ દાઢ, સુગંધુ નીનળું પાણી, સુવ, ઘડેલાં લેટ, જલ્દ, શેરો અને દૂધ એ ચા માથે બનતી સુગંધ વસ્તુઓ ખાત્રીપીતી નવું અનાન, વન અને તેલ ખાવા થોડાક દિવામાં રોકાવું કિન્તુ પાછી વાપવું નુતરડ ફાવાત્રી જલ્દ ચાડ, સુગંધ ફાવાગું ચાપડ, રેશમી રમ, કાન

કે ગરમ કામળી બિણવેલા બિણના પર હલકું તથા ગરમ વસ્ર ઓઢીને સૂઈ જવું યુક્તિ પ્રમાણે (માફક સર) તડકે બેગવું, માફકસર તાપવું, પાવડીઓ કે મોજડીઓ આખો દિવસ પહેરી રાખવી

સીસેવન

પૌવરોક્ષસ્તનથ્રોળ્ય સમદાઃ પ્રમદાઃ પ્રિયાઃ ।

હરન્તિ શીતમુષ્ણાદ્વયો ધૂપકુલકુમયૌચ્ચૈઃ ॥૧૫॥

ભરાવદાર સાથળ, સ્તન અને ફૂલાવાળી, જુવાનીની મસ્તી(મદ)વાળી, મનઝમતી, અગરના ધૂપથી તાજ તાંપિની હોવાથી, શરીરે તાજુ કેસર ચોપડેલું હોવાથી અને જુવાનીને લીધે દૂધાળા શરીરવાળી જુવાન સ્ત્રીઓ ટાંક મગડે છે, રોટલે રોલી સ્ત્રીઓની દૂધમા સૂઈ રહેવાથી (સંગોગ નહિ) ટાંક વાતી નથી

મકાન

અદ્વારતાપસ્ત્તત્તર્ગમ્ભૂવેદમચારિણઃ ।

શીતપાશ્વજનિતો ન દોષો જાતુ જાયતે ॥૧૬॥

અગારના તાપથી તપાવેલા ચોરસ કે ભોજરામા ફરનારને ટાંકથી ચામડી કડક (ખરછટ) થઈ જઈને કઈ રોગ થયો નથી (શરીર સુવાળુ રહે છે અને ચામડી ફાટતી નથી)

શિથિરચર્ધા

અયમેવ વિધિઃ કાર્યઃ શિથિરેડપિ વિશેષતઃ ।

તદા હિ શીતમધિક રૌદ્ર્યં ચાદાનકાલજમ્ ॥૧૭॥

શિથિરજનુમા પશુ લખતની પેઠે જ વધારે પ્રમાણમા કરવું, કેમ કે શિથિરમા ટાંક વિશેષ પડે છે અને આઘાતકાળને લીધે શરીર ભૂખુ પશુ પડવા માઠ છે

વર્સતચર્ધા

કલકશિતો હિ શિથિરે યસન્તેડકાંશુતાપિતઃ ।

હત્વાડર્શિ કુરુતે રોગાનતસ્તં ત્વરયા જયેત્ ॥૧૮॥

તીક્ષ્ણૈર્મનનસ્યાધિલંબુરુદ્ધેષ્ઠ મોજનૈઃ ।

ધ્યાયામોદ્વર્તનાધાનૈજિત્વા શ્લેષ્માનમુત્યન્મ ॥૧૯॥

છાતોડનુલિતઃ કપૂરચન્દનાગુલકુલકુમૈ ।

પુરાણયયગોધુમશ્ચીદ્રજાહ્લશાન્વયુક્ ॥૨૦॥

સહકારસોમિશ્રાનાસ્યાઘ પ્રિયાયાડપિતાન્ ।

પ્રિયાસ્યસહજુરુખીનપ્રિયાનેત્રોત્પલાક્રિતાન્ ॥૨૧॥

સોમસ્પયતો દુષ્પાન્વયસ્યૈઃ સહિતઃપિતેત્ ।

નિર્ગદાતાસગરિષ્ઠીધુમાર્દ્ધકમાઘરાન્ ॥૨૨॥

શૃંગ્ધવેરામ્બુ સારામ્બુ મધ્યમ્બુ જલદામ્બુ ચ ।

હેમત અને શિથિરજનુમા કરેલા મધુર અને સ્નિગ્ધાદિક ભોજનથી તથા જનને લીધે શરીરમા કફ

એકઠો થાય છે તે વસતજનુમા સૂર્યના તાપથી તપીને ઓગળે છે અને જઠરમા પ્રસંગેને જઠરાગ્નિને હોલવીને રોગો કરે છે, માટે નીચેના ઉપાયોથી વસંતજનુમા કફને જલદી મટાડવો ઊલટી કરવી નસ્ય ફુકાવવું વગેરે ઉપાયો વડે, હલકા અને ઘૂખા (ફક્ક) ભોજનથી, કસરત, ઉદ્વર્તન અને પાદાધાત વડે વધી ગયેલા કફને જીતવો પછી સ્નાન કરવું તથા ચંદન, કપૂર, અગર અને કેસરનો લેપ કરવો પછી જૂના જવ, જૂના ઘઉં, મધ, લોઢાનો સોષો ખોસી રોકેલું જાગલ પ્રાણી ઓળું માસ ખાવું તથા પોતાની પ્રિયાએ થોડા પીને આપેલા, તેથી તેના મુખનો સ્પર્શ થવાથી સુગંધીદાર થયેલા પ્રિયાના નેત્રકમળની દૃષ્ટિ પડવાથી સુદર લાગતા, મનને પ્રસન્ન કરે એવા, હૃદયને ક્ષયદો કરનારા, કરીને રગ ભેળવેલા અને રોગનો નાશ કરનારા આસવ, અરિષ્ટ, શરડીના રસનો સરકો, દાઢના રસનો દાડ અને મધનો દાડ—એ મિત્રોની સાથે બેગી પીવા, તેમ જ સુઈ ઉઠાવેલું પાણી, અસ્પન્ધિ ગણના ઓપથી ઉઠાવેલું પાણી, મધપાણી કે મોઢ ઉઠાવેલું પાણી પીવું (આ ચારમાથી જે માફક આવે તે પાણી પીવું)

વસંતમાં અપાર

વક્તિણાનિલશીતેષુ પરિતો જલવાહિવુ ॥૨૩॥

અદ્વનદસર્વેષુ મણિકુદ્દિમકાન્તિષુ ।

વરપુરવિધુષેષુ કામકર્માન્તભૂમિષુ ॥૨૪॥

વિચિત્રપુણ્યકૃષ્ણેષુ કાનનેષુ સુગન્ધિષુ ।

ગોષ્ટીકામિશ્ચિત્રામિર્મધ્યાઠં ગમયેત્સુસ્ત્રી ॥૨૫॥

એ જનુમા જ્યા દમિતુ દિશાના પવનથી ઠંડક હોય, ચારે પાસે ડમશ્યા જ્યા પાણી વધ્યા કરવું હોય, જ્યા કોઈ પશુ જગ્યાએ વૃક્ષ વગેરેમાથી સૂર્ય નહિ જેવો દેખાતો હોય કે મિનકુલ દેખાતો ન હોય, જ્યા વજ્રમણિ, મગ્નમણિ વગેરેથી ફરસમથી કરેલી ભૂમિ અથકારા મારી રહી હોય, જ્યા કોપરો ટપકા કરી રહી હોય, જ્યા કામવિલાસને પોપે રોરી મુંડ જગ્યાઓ હોય, જ્યા જનજનના રંગનેરંગી ફૂલ વાગા વૃક્ષો હોય અને જ્યા સુવાન મંડી રહી હોય, એવા આગેમા ગમતા—રમના, વાસે કરના આનંદથી અપાર ગાનથી

વસંતમાં તજવા જેવું

ગુરુશીતાદિવાસ્યસ્તિગ્ધાસ્લમપુરાંસ્ત્યજેત ।

(આ જનુમા કફનો પ્રમેય થાય છે તેથી)

ભારે અને ઠંડુ ખાનુથી નહિ, દાઢે ઊંધવું નહિ,

સ્નિગ્ધ, ખાઠ અને ગરવું ખાનુથી નહિ ખાવડથી

પશુ કફ થાય છે, છતાં વસંતજનુમા ખારાશ(ખાંસ)

રસ)ની મનાઈ કરી નથી એના બે કારણ છે રોક
તો ખારો રસ ઘટ્ટ કફ કરતો નથી, પણ પાણી જેવો
કફ કરે છે અને બીજુ ખટાશ અને ગળપણ જેટલી
દુરુથી ખારાશ(ખારા રસ)નો ઉપયોગ થતો નથી આ
બે કારણસર ખારા રસની વસતીમાં મના કરી નથી
ગ્રીષ્મચર્ચા

શીઘ્રાંશુરતિતીક્ષ્ણાશુગ્રીમે સંક્ષિપ્તીવ યત્ ॥૨૬॥
પ્રત્યહ ક્ષીયતે શ્લેષ્મા તેન વાયુઞ્ચ વર્ધતે ।

ઘટોડસ્મિન્પટુકટવમ્લઘ્યાયામાર્કકરાંસ્ત્યજેત્ ॥૨૭॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્ય બહુ તીવ્ર કિરણવાળો થઈને
જગતનું બધું જાણે ચૂસી લે છે, તેથી રાજરાજ કફ
ઓછો થતો જાય છે અને તેથી વાયુ વધતો જાય છે,
એટલા માટે રાઝ ઋતુમાં ખારુ, તીખું, ખાટુ, કસરત
અને સૂર્યનો તડકો એટલા વાનાં તજવાં

ગ્રીષ્મમાં સેવવા યોગ્ય

મજેન્મચુરમેયાન્ન લઘુ કિન્ચ હિમ દ્રવત્ ।

હવકું, સિન્ધ, ઠડુ તથા પ્રવાહી ઘેષ એનું
બળપણ જ (માટે ભાગે) ખાનુપીનું

ગ્રીષ્મમાં લેભ

સુશીતલોપસિકાક્ષોલિહ્યાત્સવત્ સશર્કરાન ॥

ખૂબ ઠંડા પાણીથી નાણું તથા સાકર મેઝવીને
સાથેવા ચાટવેલા

ગ્રીષ્મમાં દાઝ પીયનો નિષય

મય ન ઘેય, વેય યા સ્વલ્પ, સુલહુ વારિ યા ।

મન્યયા શોષશીલિપ્યદાહમોહાન્ કરોતિ તત્ ॥૨૮॥

દાઝ ન પીવેા જો ન છૂટક પીવેા થડે તો બહુ
યોગે પીવેા અથવા ઘેણ દાઝમાં બહુ પાણી મેઝવીને
પીવેા જો એમ ન કરે તો દાઝ પીવાથી મોં સુમથ,
ઠીકા થઈ જવાય અને શરીર અગન બને

ગ્રીષ્મનું ભોજન

કુન્દેન્દુઘલ્લ શાલિમશ્ત્રીપાલાદ્રલે પલે ।

એવરના ફૂલ જેવા કે ચંડના જેવા ઘાતા શાક
ના ચોખા જગત દેશના પ્રાણીઓના માન સાથે ખાવા
યુ પીનું?

પિષેદ્રુઘ નાતિપનં રસાલં રાગલાઞ્ઘયૌ ॥ ૩૦ ॥

પાતક પચ્છારં વા નવમૃદ્ધાજને સ્થિતમ્ ।

મોઘચોઘદર્ભેયુક્ સામ્લં મૃન્મયશુક્તિમિ ॥ ૩૧ ॥

માનવ પીવા પપ્પ બહુ જો પીવા નહિ લિખા
ખાવા તરત ખાંડ પીવા તથા ચાટવેા, ખટાશયુક્ત

* પપ્પ અને ખાંડ પીવાના તથા નાટવાના પદાર્થ
થાય છે સાકર, મધ વગેરે રત પીવાના ઘેષ ત્યારે તે રાગ

પચ્ચાર નામે પાનક નવા મટીના વાસણમાં ભરેલું
તથા કેળના અને ખજૂરના કકડા નાખીને મટીની
છીપથી- પીનું

ગ્રીષ્મમાં જવપાન

પાટલાશલિનં ચામ્પ સર્કપૂર સુશીતલમ્ ।

તેમ જ કપૂર નાખેનું તથા પાટવાના ફૂલથી
સુવાણન કરલું રાગી પેક ઠડુ થરેનું પાણી પીનું

ગ્રીષ્મમાં રાત્રિભોજન

શશાઙ્કકરિણાન્ મધ્યાન્ન રજન્યા મધ્યવન્ પિનેત્ ।

સસિત માહિપ ક્ષીર ચન્દ્રનશ્વરશીતજમ્ ।

રાત્રે કપૂરી ભાત (કપૂર, ઘી અને તેજાના નાખીને
સધીકો ભાત જેને સરકૂતમાં 'કપૂરનાવિકા' કહે
છે તે) ખાવા તથા તબી રાય ચંદ્ર રાત્રે નમત્રની
ઠંડકમાં-ખુજામાં મૂકવાથી ઠડુ થયેનું સાકર નાખેનું
ભોજન દૂધ પીનું

ગ્રીષ્મમાં અપેર

મશ્નકૃપમહાશાલતાલવલ્લોપ્યારદિમયુ ॥ ૩૩ ॥

ઘનેનુ માઘવીરિદ્ધદ્વાક્ષાસ્તવકશાલિયુ ।

ગરનયુત્રી શાવનાં તથા તાડનાં વૃક્ષોને લીધે
સૂર્ય જે વનમાં પેઝી થકતો નથી તથા જ્યાં દાનનાં
લુખખા સાથે માધવી તથા વેડનાં વેલા ગૂંથાઈ ગયા છે
અને તેથી જે સાથે છે એવા વનમાં ઉનાચામાં
અપેરે સૂઈ જનું

ધાસગૃહાદિ

સુગન્ધિહિમવાનીવસિત્યમાનપટાલિકે ॥ ૩૪ ॥

કાપમાને ચિતે ચૂતમસાલફલલુભિમિ ।

કદલીરલ્પકદારમૃગાલકમલોન્મલે ॥ ૩૫ ॥

કોમલે કમિને તલ્પ હસન્તુસુમપ્લવે ।

મર્યદિનેડક્તાપાર્તે સ્વપ્નાદારામૃદેડપા ॥ ૩૬ ॥

અને તેમાં ખગસ મરી ઘેષ ત્યાં ખાંડને જમવા નોડ,
દા મ, માનવન વગેરેના પપ્પ ચા । તથા ખા ર અને છે
નાટવા જેટલા જાડ સખે ત્યાર ન લેખ મેઝવાય અને પીવા
જેવા પાનના તપે ત્યારે તે પેપ ન લેખ

૪ ઉપર કોવારા આ તરફ તમારૂં વગેરે મનાયા
મેઝવી પીવા યોગ્ય એ ત્યારે ત પાનક કોવાર પપ્પ
નામે પાનક ના પ્રમાણે દાણ, જેડમધ, ખજૂર, મરોમડો,
ફાવના-એ નામનાં લઈને પીવા જેવા પદાર્થ મનાવેા
અને તને કપૂર વગેરેનો ના હોયાર કે રાત્રેને પપ્પનાર નામે
પાનક મેઝ છે તે દાડ અને તરતને મથા છે

-માર્ગની છીપને જાડે ચાનીના કાંઈપંક કે કુલ્લીઆ
જ્યાં કાનમાં લમજવા

પુસ્તસ્ત્રીસ્તનહસ્તાસ્યમૃત્ત્વોશીરવારિણિ ।

તથા રાખાવાડિયામા રાખાના કુમળા પાદડા તથા ક્રીની વૃક્ષો જેની રાસપાસ ભરતક લચી રહી હોય રોવા વાગેના માડેના બાધવો તથા તેની રાસપાસ સુગંધીદાર ઠડુ પાણી છાદેલી ટટ્ટોઓ બાધવી એવા માડવામા કેળના પાદડા, પોયણા, કમળતનુ, કમળ અને કાગા કમળથી બનાવેલા, જ્યા પુષ્પની પાખરીઓ ખીલી રહી હોય રોવા સુવાગા અને પોચા બિછાનામા ઉનાળાના દિવસના બપોરે સૂર્યના તાપથી થીડતા મનુષ્યે ઊંધવું રાખવા પૂતળીરોના સ્તન, હાથ અને મોઝાથી, ખસના વાળથી ઠડ અને સુગંધીદાર બનેલા પાણીના ફુંવારા ઊડતા હાથ એવા ધાગગુપ્તમા બપોરે ઊંધ ।

ગ્રીષ્મના રાત્રિવાસ

નિશાકરકારાકીર્ણે સૌંધયૃષ્ટે નિશાસુ ચ ॥૩૭॥
માસના સ્વસ્થવિત્તસ્ય ચન્દનાર્દ્રસ્ય માલિન ।
નિવૃત્તકામતગ્નસ્ય સુસુક્મતનુવાસસ ॥૩૮॥
જલાદ્રાક્ષાલવૃન્તાનિ વિસ્તૃતાઃ પશિનીપુટા ।
ઋષેષાશ્ચ મૃદુષેષા જલર્જયિહમાનિલા ॥૩૯॥
કર્પૂરમલ્લિકામાલા હારાઃ સહરિચન્દના* ।
મનોહરફલાલાપાઃ શિશવ સારિકાઃ શુકાઃ ॥૪૦॥
મૃણાલવલયાઃ કાન્તાઃ પ્રોત્ફુલ્લકમલોજ્જ્વલા* ।

જન્મમા હવ પશિમ્યો હરન્તિ દવિતા જન્મમ્ ॥૪૧॥
રાત ચંદના કિરણ પથરાયા હાથ એવી હવેલીની રાગાશીમા બેઝુ જે માણસ શાન વિત્ત રાખે તા શરીર ચંદન ચોપડવાથી, ફુંલની માગા પડરવાથી, મેથુનને ત્યાગ કરવાથી, ઘણા ઝીમા રાતે ઉલકા વઝો પહેરવાથી, પાણીથી પલાંગેલા તાડજના ખખાથી, ભીના કમળના મોગા પાદડાથી, ઉલકે હાથે ઉલાવાતા પાણીની છાટ અને ઠડ પવન આપતા વીંટલાથી, કપૂર અને મોગરાની માગા પહેરવાથી, મોતીની માગા અને હરિ ચંદન નામના સુખડના મણકની માગા પહેરવાથી, મનગમતી મીઠી વાતો કરવાથી, બાગમેને રમાડવાથી, મેનાપોપટથી, કમળના રેતાની કડા પહેરવાથી અને ખીલેલા કમળ જેવી તેજસ્વી તથા કમળના નાચવા છાડ જેવી પહાડી પ્રિયતમાની હાજરીથી એના (માણસ નો) કટાંગે દૂર થાય છે

વર્ષાચર્યા

આ ઋતુમાં અગ્નિ વધારે મંદ પડે છે
માદાનમ્લાનવપુગમિઃ સગ્રોડપિ સીદતિ ।
વર્ષાસુ વૌરૈરુણ્યન્તિ તેઽપુલકયામુરેઽમ્બરે ॥૪૨॥

સતુપારેણ મહતા સહસા શીતલેન ચ ।

મૃશાષ્ણેનામ્લપાકૈન મલિનેન ચ વારિણા ॥૪૩॥
વહ્નિર્નવ ચ મન્દેન, તેષ્વિત્યન્યોન્યદૂવિપુ ।

મજેવ સાધારણં સર્વમૂષ્મણસ્તેજનં ચ યત્ ॥૪૪॥
રાધનકાળને લીધે શરીરનું બળ રોછું થયેલું હોવાથી રાતે તેથી અગ્નિ પણ મંદ થયેલા તો હોય છે જ તેમા વળી વર્ષાઋતુમા દોષો (વાન, પિત્ત અને કફ) બગડવાથી તે વધારે મંદ થાય છે આકાશમા પાણીથી ભરવા વાદળા વ્યાપી ગયા હોય તેથી, ઝાડજના ટીપાવાળે તથા ઠંડે પવન એકારોક વાવા માડે છે તેથી, પૃથ્વીમાથી બાફ નીકળે છે તેથી, ભેજને લીધે અન્નપાનમા ખટાશ આવી જાય છે તેથી, પાણી મેલું હોય છે, તથા તથા જળરાગિન મંદ હોવાથી એ ઋતુમાં દોષો કાપે છે આ પ્રમાણે ત્રણે દોષો રોકીએને બચાડતા હોવાથી ત્રણે દોષોનું ધમન કરે રોવા સામાન્ય ઉપાય તે ઋતુમા કરવા તથા જળરાગિનને પ્રદીપ કરનાર ઉપાય પણ કરવા

ગ્રીષ્મમા તપેલી જમીન ઉપર વર્ષા ઋતુમા વરસાદ પડવાથી જે બાફ નીકળે છે તે સ્વભાવે જ વાન, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેય દોષોનો પ્રકોપ કરે છે વાંઘામાથી પડતા વરસાદ વાયુ અને કફ કરે છે વર્ષા ઋતુના ભેજને લીધે અન્નપાનમા ખટાશ રાખી જાય છે, તેથી પણ પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ થાય છે વળી રાધનકાળને લીધે અગ્નિ મંદ પડી ગયેલા હોવાથી પણ દોષોનો પ્રકોપ થાય છે, કારણ કે મંદ જળરાગિનને લીધે જે આહાર પચે નહિ તો કફ થાય, રાહાર ખાટે થાય તથા પિત્ત થાય અને એ રીતે ધાનુને પોષણ રાખનાર રસ અન્નમાથી જેટલો ઓછો ઉત્પન્ન થાય તેટલા પ્રમાણમા ધાનુઓ પાત્ર પોષણને રાખાવે ઓછી થતી હોવાથી ખાલી પડી ગયેલી જગામા વાયુ ભરાઈ જવાથી વાયુનો પ્રકોપ થાય છે, તેથી વર્ષાઋતુમાં વાયુના દરદાનું જેર વધી પડે છે વર્ષાઋતુમાં તીથી વિશેષ પ્રકોપ વાયુનો હોય છે, પિત્તનો પ્રકોપ વાયુથી રોછે, પણ કફથી વધારે હોય છે, તેથી વર્ષાઋતુમાં પિત્તનો સ્તવ્ય થાય છે અને કફ વર્ષાઋતુમા તીથી ઓછો વધે છે આમ વર્ષાઋતુમાં જળરાગિન મંદ હોવાથી ત્રણે દોષ કાપે છે અને ત્રણે દોષ કાપવાથી વળી જળરાગિન મંદ પડે છે

વર્ષામાં શોષન અને આપર

મ.લ્યાપનં શુશ્કતનુર્જીર્ણં ધાન્યં રસાન્ રુતાન ।
જાહ્નલે પિશિતં યુવાન્ મપ્પરિદં ચિરન્તનમ્ ॥૪૫॥
મસ્તુ સૌંધર્ચલાદયં વા પશ્ચકોલાયચૂર્ણિતમ્ ।

દિવ્યં કૌપ શૃતં ચામ્નો મોજનં ત્વતિ દુર્દિને ॥૪૬॥
વ્યક્તામ્લલચળસ્નેહં સંશુષ્કં ક્ષૌદ્રવલ્લુપ્ત ।

વિરેચન વગેરેથી શરીર શુદ્ધ કરીને નિરૂપ્તબલિત લેવી, જૂનું ધાન ખાવું, સ્નેહ તથા સૂક વગેરે નાખીને માતરસ પીવા, જાગલ દેશના પ્રાણીઓનું માસ ખાવું, મગ, દાડમ વગેરેના ધૂપ તથા જૂનો દ્રાક્ષનો દધિ તથા ર.ગિષ્ઠ પીવા, સચળ તથા પચકોલનું ચૂર્ણ નાખીને દર્દીનું નીતરું પાણી પીવું વરસાદનું, કૂવાનું તથા ઉઘાળેલું પાણી પીવું વરસાદની બહુ લેલી હોય ત્યારે આગળ પડતું ખાટું, ખારું અને સ્નેહયુક્ત, સૂકું, મધ મેળવેલું રાત્રે ઉલકું ભોજન કરવું

વર્ષામાં વિહાર

અપાદચારી સુરભિઃ સતતં ધૂપિતમ્બર ॥૪૭॥
દર્પયંપુષ્ટે વસેદ્વાપ્પશીતશીકરર્ષજિતે ।

૨૫ ઋતુમાં બહાર જવું હોય તો પગે ચાલીને જવું નહિ સુગંધીદાર પદાર્થો ચોળીને સ્નાન વગેરેથી સુવાસિત રહેવું કપડાં પણ હમેશા ધૂપ દીધેલા (ધૂપ થી ગરમ ૨ ને સુવાસિત કરેલા) પહેરવા બાફ, દડક તથા વાછટ જ્યાં ન આવતા હોય તેવી મેરીમાં રહેવું

વર્ષામાં તજવા યોગ્ય

નદીજલોદમન્યાહ સ્ત્રમાવાસાતપાસ્યજેત્ ॥૪૮॥

નદીનું પાણી, પાણીમાં ચોળેલા સાથુ-સાથેલા, દિવસે ઊંધ, બહુ મહેનત અને તડકો-એ પાથ વાના આ ઋતુમાં તજવા

શરદઋષ્ટ

ઘર્ષાશીતોચિતાક્ષાનાં સહસૈવાર્કરશ્મિભિઃ ।
તત્તાનાં સજ્જિતં વૃષ્ટી પિત્તં શરદિ કુપ્યતિ ॥૪૯॥
તજ્યમ્બ ધૂતં કિત્તં વિરેકો જ્ઞતમોક્ષમ્બ ॥

વર્ષાઋતુમાં શરીર વરસાદ અને ટાકથી રેવાઈ જવું હોય છે, તેથી શરદઋતુમાં સૂર્યના તાપથી શરીર એકદમ તપવા લાગે છે, ત્યારે વર્ષાઋતુમાં રોકતું ઘણું માત્રાનું પિત્ત કોષે છે, તે શમાવવા માટે તિકત મૃત ખાવું, રેવ લેવા તથા રક્તસ્રાવ કરાવવો (ફર મોલાવવી)

શરદભોજન

તિક્તં સ્વાદુ કાર્પાચં ધૂપિતોર્જનં મજેલ્લુપ્ત ॥૫૦॥
શાલિમુદ્રસિતાધાત્રીપટોલમધુજાજ્ઞલમ્ ।

સાચી પેઈ ભૂખ લાગે ત્યારે શાકનાં ચોખ્ખા, મગ, સપ્તર, ૨.ખર્જી, પટોળ, મધ અને જાગલ દેશના પ્રાણીઓનું માસ, એવું એવું કડવું, ગળવું, નૂરું અને ઉલકું ખાવું પીવું

ઉસોદક

તસં તસાંશુકિરણૈઃ શીતં શીતાંશુરશ્મિભિઃ ॥૫૧॥
સમન્તાદપ્યહોરાત્રમગસ્યોદયતિવિપમ્ ।

શુચિ હંસોદકં નામ નિર્મલં મલજિજ્ઞલમ્ ॥૫૨॥
નામિવ્યન્દિ ન વા રુક્ષં પાનાદિષ્વમૃતોપમમ્ ।

વળી દિવસે સૂર્યના કિરણ ચારેપાસ લાગવાથી તપેવું અને શાંતિરો ચંદ્રના કિરણથી છડુ ઘણું તથા અગસ્ત્યના ઉલ્પથી જેર વિનાનું બનેલું પવિત્ર જળ ઉસોદક કહેવાય છે તે નિર્મળ, વાવું વગેરે દોષોને મટાડે એવું હોય છે ૨ નથી અભિષેદી કે નથી શરીરને વાવું પાડે એવું અને પીવા વગેરેમાં અમૃતના જેવો ગુણ કરનાર છે

શરદનો સાયકાળ

ચન્દ્રનોશીરકર્પૂરમુક્તાસ્ત્રયસનોઝ્ઞપ્તલઃ ॥૫૩॥
સૌંધેષુ સૌંધયવર્ણાં ચન્દ્રિકાં રજનીમુલે ।

સાયકાળે ચંદ્ર, વીરજવાળો, કપૂર વગેરેથી સુવા સિત થઈને, મોતીની સાથારો પહેરીને રાત્રે ઊંળ્યાં વસ પહેરી ઊંળ્યા બનીને ધોળાવેલી ઉલેલીની અગા શીમા, ઉલેલી જેવા ઊંળ્યા ચાદનીમાં બેસવું (સાય કાળે વીંટ્યા પછી ઝાકળ પડે છે, માટે સાયકાળે વીંટ્યા પછી ન બેસવું)

શરદમાં તજવા યોગ્ય

તુપારક્ષારસૌંહિત્વદ્યતિલવસાતપાન્ ॥૫૪॥
તીક્ષ્ણમઘદિવાસમ્પુરોગતાન્ પરિત્યજેત્ ।

ઝાકળ, જવખાર વગેરે ભાર, ધરાઈને ખાવું પીવું, દર્દી, તેલ, વસા, તડકો, જથદ દારૂ, દિવસે ઊંધ અને પૂર્વ દિશામાંથી ૨.વરો પવન એટલા દશ વાનાં શરદઋતુમાં તજવા

સંસિપ્થાં ઋતુઋતુનું ભોજન

શીતે ઘર્ષાતુ ચાઘાંશીન્વસન્તેઽપ્યાન્ રસાન્મજેત્ ॥
સ્વાદુ નિદ્રાષ્ણે શરદિ સ્વાદુતિક્તકાર્પાકાન્ ।

શરદ્વસન્તયો રુક્ષં રીતિ ધર્મપ્રતાન્તયોઃ ॥૫૬॥
અગ્રપાનં સમાસેન વિપરીતમ્તેઽપ્તદા ।

ખાવાપીવાની વાન દુકામ જલથી હોય તો તેમનું, ઘિસિર ૨.ને વર્ષાઋતુમાં પડેલા ત્રણ રસ એટલે જળો, ખાટો અને ખાસે એ ત્રણ રસ ખાવાપીવા વસનમાં છેલ્લા ત્રણ એટલે કડવો, તીખો અને નુરો એ ત્રણ રસ ખાવાપીવા, ઔષ્ઠમાં અગ્રપાન ખાવું પીવું અને શરદઋતુમાં જળો, કડવો તથા નુરો એ ત્રણ રસ ખાવાપીવા

શરદ ૨ ને વસનઋતુમાં લૂખું અન્નપાન વાપરવું

અને તે સિવાયની રોટલે હેમત, શિશિર, વર્ષા રાને ગ્રીષ્મઋતુમા એથી વિપરીત રોટલે સિન્ધવ્ય અન્નપાન વાપરવુ ગ્રીષ્મ તથા શરદમા શીતળ ગુણવાળુ અન્નપાન વાપરવુ રાને તે સિવાયની રોટલે હેમત, શિશિર, વસત અને વર્ષાઋતુમા એથી વિપરીત રોટલે ઉષ્ણ ગુણવાળુ અન્નપાન વાપરવુ

સર્વ રસનુ સેવન

નિત્યં સર્વરસાગ્ર્યાસ સ્વસ્વાધિક્યમ્મૃતાવૃતૌ ॥૫૭॥

રામુક ઋતુમા રામુક રસનુ સેવન કરવુ એમ પહેલા કહ્યુ છે, પણ તે રસનુ જ સેવન કરવુ રાને બીજા રસોનો બિવકુલ ઉપયોગ ન કરવા એમ ન થયુ જોઈએ બધા રસની દેવ હમેશા રાખવી, પણ તે તે ઋતુઓમા તે તે રસ વધાર લેવા

ઋતુસંધિ

પ્રાચ્યોત્પાદિસત્તાહાતુસન્ધિરિતિ સ્મૃત ।

તત્ર પૂર્વો વિધિસ્યાગ્ર્ય સેવનીયોઽપર ક્રમાત્ ॥

ઊતરતી ઋતુનુ છેલ્લુ તથા તેની પછી બેસવાની નવી ઋતુનુ પહેલું એમ બે અઠવાડિયા મળીને જ પંચ દિવસ થાય તેને ઋતુસંધિ કહ છે તે વખતે થાણુ ઋતુમા આચરવાનો વિધિ ધીમેધીમે તજતા જવા અને તેની જગ્યાએ રાખવી નવી ઋતુમા આચરવાનો વિધિ અમલમાં આણતા જવુ

એકાએક ફેરફાર કરવાથી નુકસાન

જલાત્મ્યજા હિ રોગા સ્યુ

સહસા ત્યાગદીલનાત્ ।

કેમ કે રામુક વિધિ રોકાએક તજવાથી કે આચરવાથી પ્રકૃતિને માફક ન આવવાથી ઉત્પન્ન થનારા રાગ થાય છે હવે ઇલાહદયે રજવાયને ઋતુચર્યાંશાયસ્તૃતીય ॥૩॥

અધ્યાય ૪ થો : રોગાનુત્પાદનીય

મયાતો રોગાનુત્પાદનીયાધ્યાયઃ વ્યાખ્યાસ્યામ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

હવે થી રાને વર્તવાથી કે શુ કરવાથી રોગ ન થાય તે વિશેનો અધ્યાય કહોયું (વાયુ વજેના વેગને) અટકાવવાથી રાગ થાય છે, શાટે તે ન કરવું તથા તેવા રાગ થાય તો પછી તેની શાંતિ કેમ કરવી એ વાન પણ આ અધ્યાયમા આવેલ) રો વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે

વેગ અટકાવવાની યત્ના

वेगाच्च घारपेक्षातविष्णुमૃત્તવદ્દુષ્ટયામ્ ।

निद्राकाશમમશ્વાસજ્વમાશુચ્છંદિરેતસામ્ ॥૧॥

વાયુ (વાદ્યૂટ અને ઓડકાર), ગાંડો, પેશાબ, છીંક, તરસ, ભૂખ, ઊંઘ, ઉધરસ, મહેનતથી ચરેલા શ્વાસ, બગાસું, (કરખના કે શેકના) આસુ, ઊલટી અને વીર્યપાત એમના વેગ (હાજતા)ને પરાણે રોકવા નહિ (એટલા વાનાની પ્રવૃત્તિ થવાની શકામાત્ર થાય તો પછી તે રોકવાથી રોગ થાય છે)

વાદ્યૂટ રોકવાથી થતા રોગ

મધોવાતસ્ય રોધેન ગુલ્મોદાવર્તસ્ફુક્રમાઃ ।

વાતમૂત્રશક્તસજ્જલપદ્મિવચદ્રવશ્ચ ॥૨॥

વાદ્યૂટ થતી હોય તેને અટકાવવાથી ગુલ્મ, ઉલ્ વર્ત, કાકામા શૂળ અને ગ્લાનિ થાય છે તથા વામુ, મૂત્ર રાને ગાંડો બધ થઈ જાય છે આખોનુ તેજ અને જઠરનો અગ્નિ નાશ પામે છે તથા હૃદયના રાગ (હૃદ્રોગ) થાય છે

ગાંડો રોકવાથી થતા રોગ

શકૃત પિષ્ઠિકોદ્વેદપ્રતિશ્વયાશિરોજઃ ।

ऊर्ध्ववायु परीकृतो हृदयस्योपरोधनम् ॥૩॥

મુઝે ન વિટપ્રવૃત્તિશ્ચ પૂર્વોક્તાશ્ચામયા સ્મૃતાઃ ।

અડા રાકવાથી પગની પિડીઓમાં કળતર, સળેખમ, માગુ દુખવુ, શરીરના ઉપલા ભાગમા વાયુનો પ્રકોપ (લાઇમા હોડેલા થયુ), પરીકર્મ, છાતીની રૂધામત્ર, મોઢેથી ઊંચનીમા અડા નીકળે, એ બધા રોગ તથા વાદ્યૂટ રાકવાથી થતા રાગ પણ થાય છે

મૂત્ર રોકવાથી થતા રોગ

મજ્જમજ્જાદમરીયસ્તિમેદ્ધ્યંક્ષણવેદનાઃ ॥૪॥

મૂત્રસ્ય રોચાત્પૂર્વે ચ પ્રાયો રોગાઃ

પેશાબ રાકવાથી શરીર નુદે છે, પથરી થાય છે, મૂત્રાશય, મૂત્રેન્દ્રિય અને અડા એથી જગાને પીડા થાય છે, વાદ્યૂટ તથા ગાંડો રોકવાથી થતા રાગમાંથી પણ કેટલાક રોગ થાય છે

વાદ્યૂટ, ગાંડો, પેશાબ રોકવાથી થતા વ્યાધિના ઉપાય તદ્દોપચમ્ ।

ચત્યૈશ્યજ્ઞાવગાદ્યાશ્ચ સ્વેદનં યત્તિકર્મ્મ ચ ॥૫॥

ફવર્તન, અવગાત, તાપશોક અને બસ્તિ એ વાદ્યૂટ, ગાંડો તથા પેશાબ રોકવાથી થયેલા રાના ઉપાય છે

અગ્રે રોકવાથી થયેલા વ્યાધિના ઉપાય

મત્રપાનં ચ વિદ્મદેદિ વિદ્મરોધોઽયેયુ યદ્મસુ ।

અગ્રે રોકવાથી થયેલા રોગમા અગ્રને તેડી એવાં અન્ન અને પીણ પાન ઉપાય તરીકે વાપરવા (જવ, દહીંનું નીતું પાણી અને બદવાની બાજી અગ્રને તેડે છે)

અવપીડક

મૂત્રજેષુ તુ પાને ચ પ્રાગ્મકં શસ્યતે ધૃતમ્ ॥૬॥
ઝીર્ણાન્તિકં ચોત્તમયા માત્રયા યોજનાદ્વયમ્ ।
અવપીડકમેતચ્ચ સંજિતં

મૂત્રને રોકવાથી થયેલા રોગોમા (૧) ખાવા બેસતા પહેલા થોડુ ઘી પીને પછી તરત ખોરાક ખાવો, (૨) તેમ જ આગલે દિવસે આંધળુ પચી ગયા પછી વધારે પણ પચી રહે ચોટળુ ઘી પીવું આ બેમાથી પહેલી રીતને પ્રાગ્ભકત-ધૃતપાન કહે છે તથા બીજી રીતને જીર્ણાન્તિક-ધૃતપાન કહે છે રાવપીડક એટલે પ્રાગ્ભકત અને જીર્ણાન્તિક એ બન્ને પ્રકારનુ ધૃતપાન

ઓડકાર રોકવાથી થતા રોગ

ધારણાત્પુનઃ ॥૭॥

ઉત્તારસ્વાલ્ચિઃ કમ્પો વિવન્ધો હૃદયોરસો ।

શાધ્માનકાસહિષ્માશ્ચ હિષ્માવસ્ત્ર મેપજમ્ ॥૮॥
ઉવે રોકકાર રોકવાથી રાહિ, કપ, હૃદય અને છાતીમા અણુ દોરડાથી તાણી બાધ્યુ હોય એવુ કુખ, પેટ ચડ્યુ, ઉધરસ, હેડકી ચોટલા રોગ થાય છે એનુ ઔષધ હેડકી પ્રમાણુ અણુ

છીક રોકવાથી થતા રોગના ઉપાય

શિરોત્તીન્નિવ્યર્ધ્યચ્ચમ્-ચાસ્ત્માર્દિતં શ્રુતે ।

છીક રોકવાથી માથુ કુખ, ઈંદ્રિયો નબળી બને, રોક રહી જાય અને અદિત નામે વાયુનો રોગ થાય છે

છીક રોકવાથી થતા રોગના ઉપાય

તીક્ષ્ણધૂમાજ્ઞનાદ્રાણનાયનાર્કવિલોકનૈઃ ॥૯॥

પ્રવર્તયેત્શ્રુતિ સત્કાં શ્નેહસ્વેદૌ ચ શીલયેત્ ।

છીક રોકવાથી થયેલા રોગ મટાડવા માટે તીક્ષ્ણ ધૂમ, તીક્ષ્ણ અન્નન, મરી જેવા તીક્ષ્ણ પદાર્થ છીકમૂં માફક સુધવા, તીક્ષ્ણ નર્ય, સૂર્ય સામે જોવુ ચો ઉપાય કરવા રોગ સ્નેહન રાત્રે સ્વેદન કરવું આખ કરીને અટકેલી છીકો આણવી

તરસ રોકવાથી થતા રોગ

શોપાક્ષાદ્વાર્ધિયંસમ્મોહમ્પ્રમહદ્વાદઃ ॥૧૦॥

વૃણાયા નિમ્વાસત્ર શીતાઃ સર્વો વિચિહિતઃ ।

તરસ રોકવાથી મુખસોષ (ગ્રા મુકર્જી), શરીરની શિથિલતા, બહેરાપણુ, મોઢ, ભ્રમ (ચકરી) અને હૃદયનો રોગ થાય છે તરસ રોકવાથી થયેલા આ રોગોમાં તમામ દવા ઉપચાર ફાવેલા આપે છે

ભૂખ રોકવાથી થતા રોગ

મજ્જમજ્જાચિલાનિકાર્શ્યશૂલ્કમ્પ્રમાઃ ક્ષુધ ॥૧૧॥

તત્ર યોજ્યં લઘુજિઘ્મુષ્ણમયં ચ મોજનમ્ ।

ભૂખ રોકવાથી, ભૂખ લાગ્યા છતા ન ખાવાથી શરીર નૂટે છે, અરુચિ, ગ્લાનિ અને દૂબળાપણુ થાય છે, કોઠામા થૂણ રાખ છે, ફેર આવે છે એ વ્યાધિ ઓ મટાડવાને હલકુ, સિન્ગધ, ઊનુ તથા થોડુ ખાવાપીવાનુ આપવુ

ઊંધ રોકવાથી થતા રોગ

નિદ્રાયા મોહમૂર્ચાક્ષિર્ગૌરવાલસાઝ્મિકા ॥૧૨॥

મજ્જમર્દશ્ચ, તત્રેષ્ટઃ સ્વપ્ન સંવાહનાનિ ચ ।

ઉજાશે કરવાથી મોઢ થાય છે, માથું તથા આંખો ભારે થાય છે, આળસ અને ભગામ્મા આવે છે, શરીરમા ચૂથારા થાય છે એ મટાડવા માટે ઊંધવું તથા શરીરે થોડી ચપી કરાવવી એ ઇચ્છવા જેવુ છે

ઉધરસ રોકવાથી થતા રોગ

કાસસ્ય રોચાસદ્વૃદ્ધિઃ શ્વાસાચિહ્વાદામયાઃ ॥

શોષો હિષ્મા ચ, કાર્યોઽચ્ચ કાસહા સુતરાં વિધિ ।

ઉધરસ રોકવાથી ઉધરસ વધે છે તથા દમ, અરુચિ, હૃદયના રોગ, કાપ અને હેડકીનો રોગ થાય છે એમાં ઉધરસ મટાડવાના ઉપાય અનિશ્ચય કરવા

બાકી ચક્રોજો શ્વાસ રોકવાથી થતા રોગ

ગુલ્મહૃદ્રોગસમ્મોહા શ્રમશ્વાસાદિચારિતાવ્ ॥

હિતં વિશ્રમણં તત્ર વાતપ્લઘ્ન ક્રિયાક્રમ ।

ચાલવું, દોડવું, કસરત વગેરેથી થયેલી હાડકે રોકવાથી ગોળો, હૃદયના રોગ અને મોઢ થાય છે. આરામ લેવો તથા વાયુ મટે એવા ઉપાય કરવા તે એમા હિતકારક છે

બગામ્ રોકવાથી થતા રોગ

જૂમ્પાયાઃ ક્ષવવદ્રોગાઃ સર્વશ્વાનિલજિદિધિ. ॥૧૫॥

છીક રોકવાથી જે રોગ થાય છે તે રોગ બગામ્ રોકવાથી પણ થાય છે વાયુ મટે એવા બધા ઉપાય એમા હિતકારક છે

આમુ રોકવાથી થતા રોગ

પીનસાક્ષિશિરોહૃદ્રઘ્નન્યાસ્ત્મારુચિશ્રમાઃ ।

સગુલ્મા વાપ્તતસ્ત્ર સ્વપ્નો મયં પ્રિયાઃ કયાઃ ॥૧૬॥

આમુ રોકવાથી રુજેખમ, આખમાં, માથામાં અને હૃદયમાં પીડ, રોક રહી જવાનો રોગ, અરુચિ, ભ્રમ અને ગોળા થાય છે ઊંધવું, દાડ પીવો અને મનગમની વાતો કરવી એ એમાં હિતકારક છે

ઊંચી રોકવાથી થતા રોગ

વિસર્પકોટકુકાક્ષિકણ્ડપાશ્વમયજ્વરાઃ ।

સકાસશ્વાસહૃદ્વાસપ્યજ્જ્વલ્યવયો વમેઃ ॥૧૭॥

ઊવત્રીનો વેગ રોકવાથી રતવા, ક્રોધરોગ, કુષ્ઠ, આખના રોગ, ખડુજ, પાડુરાગ, તાવ, ઉષ્મર, દમ, ઊબકા, વ્યગ્રરોગ, સોજા રોટલા રોગ થાય છે

ઉપાય

ગળ્હવધુમાનાહારા રૂક્ષં મુસ્ત્વા તદુદ્દમ ।
વ્યાયામ સ્તિરસ્ત્રસ્ય શસ્ત્ર ચાત્ર વિરેચનમ્ ॥૧૮॥
સક્ષારલવણ તૈલમધ્યદ્વાર્ય ચ શશ્યતે ।

ઊત્રી રોકવાથી થયેલા રોગ મનાડવાને ગડુપ વિધિમા કઠ્ઠા પ્રમાણે કાગળા કરવા, ધૂમપાનવિધિમા કઠ્ઠા પ્રમાણે ધુમાળ પીવા, ઉપવામ કરવા, વાખા પદાર્થ ખાઈને તની ઊત્રી કરવી, કમરન કરવી, લોપી કઠાવુ રાન જુલાન લવા રો ડિનકારક છે, તેમ જ સાં રાન તલમ એગવીન તલ લોગવુ તે પાન કાપ કાઢક છે

વીર્યનો વેગ રોકવાથી થતા રોગ

શુક્રાસ્ત્ત્વલવણ ગુહાવેદનાશ્વયયુગ્ગરા ॥ ૧૯ ॥
હૃદ્વધુમામૂનસક્ષાન્નમજ્જુલ્યવશ્મપણ્ડતા ।

વીર્ય વે રોકવાથી વીર્ય ઝડ છે, ગુલ્હ અવ થયો (ગુ), અડ તથા મૂત્રોન્નિય)મા પીડ તથા જોજો, તાવ, હૃદયમા પીડ, રોશાન ન થાય, ધોરના અંગો નૂટે, વધરાવળ, પથરીનો રોગ અને નપુનકપણ એ રોગો થાય છે

ઉપાય

તામ્રચૂરુતુરુશાલિવસ્ત્વશ્ચક્રાગ્રાહનમ્ ॥૨૦॥
યસ્તિશુક્રકરૈ સિદ્ધં મજેશીરં પ્રિયા સ્ત્રિય ।

વીર્ય રોકવાથી થયેલા નગમા ક્રકાનુ માન ખાડુ, સુરા પીવી, શાગના રોગમા ખાવા, અસ્તિ લેવી, તલ ચોગડુ, ચાવગાડન કડુ મૂત્રાશયને ન ગથી નાક કે એવા કાનુ વગેરે પાર્શ્વી ડી ન કરુ દુધ થીનુ અને મન ખામની શીઠોને ખા લવી

વેગ રોકવાથી થયેલા રોગ અસાધ્ય

કયાં જામવા ?

સુગન્ધાલૈ ત્યજેન્ શીર્ગં મિઝમ વેગમેધિનમ્ ॥૨૧॥

વે રોકવાથી થયેલા નાન થયા હોત તેને ઘણી નાન લાગી હોત અને તેથી થીયનો લોપ તથા ચૂર અવનુ લાવ, ખડુ દુધરોગ થઈ નથી લોપ, તેમ જ અગ્નિ બિદની થવી લોપ નો નેવા ચીન નેકો છોડી દેવો (વીર્ય નાનુ કાનુ) તેનો તા અનાધ્ય છે)

વેગને પચાડે કાકાથી કે રોકવાથી થતા રોગ રોગા સર્વેપિ જાપને લેગોદીરણધારણે ।
વેગને પચાડે અપુવાથી કે રોકવાથી તમામ રોગ

થાય છે (ફક્ત ઉપર ગણાવ્યા એટલા જ નહિ, પણ ગમે તે અને ગમે તેટલા રોગ થઈ શકે છે)

તેમાં પાતાનુલોભન વિધિ કરવો

નિર્દિષ્ટ સાધનં તત્ર મૂયિષ્ઠં યે તુ તાન્ પ્રતિ ॥૨૨॥
તત્ત્વાનેકધા પ્રાયઃ પવનો યત્ત્વકુપ્પતિ ।

અન્નપાનોપધં તસ્ય યુક્તીતાતોઽનુલોભનમ્ ॥ ૨૩ ॥

વેગ પચાડે અપુવાથી અને રોકવાથી જે રોગો થાય છે તેમા જોજો, ઉદાવર્ત વગેરે જે રોગો નામ દઈને ગણાવ્યા છે તે રોગો ઘણા ખરુ થાય છે તેમા ઉપાય ત તે જગથારો બતાવ્યા છે નામ દઈને ગણાવના રાને ન ગણાવેલા સર્વ ઉદાવર્ત રોગોમા વાયુ અનેક પ્રકાર પુષ્કળ કોષે છે, માટે તેને (વાયુને) સ્વાભાવિક માર્ગ લાવી મૂનનાર અન્ન, પાન (પીણુ) અને રીપથા રાપવા

લોભ વગેરેના વેગ અટકાવવા

ધારયેનુ સદા વેગાન્ રિતૈવી પ્રેત્ય ચેહ જ ।

લોભેર્પાદ્રેપમાસવરાગાદીનાં જિતેન્દ્રિય ॥ ૨૪ ॥

જ માનમ પરલોકમા તથા આ લોકમા પોતાનુ ભવુ ઈચ્છતા લોપ તલે ઇન્દ્રિયોને જીતીને (ઇન્દ્રિયોના વિષયોની લાગણ છોડી દઈને) લોભ, ઈર્ષ્યા, દ્રેષ, મત્સર અને આગકિત વગેર વેગોને નિરતર રોકવા (ધાકધમકીને વશ થઈ રા વેગો રોકવાથી રોગ થાય છે, માટે ઇન્દ્રિયોને જીતીને આ વેગેર રોકવા)

શોધનની જરૂર

યતેત જ યથાકાલં મલાનાં શોધનં પ્રતિ ।

અત્યર્થસશ્ચિતાસ્તે હિ કુન્દા સ્યુર્જીયિતચિન્દા ॥૨૫॥

દરેક દોષ રાને મળનું શોધન કરવા માટે તે તે દોષ અને મળ માટે રાને શોધન કરવાની રીત માટે જે રોગ સમય લાય તે સમયે મળનુ શોધન કરવાને પળ કર્યા કરેલો, કેમ કે જ્યારે તે મળ પોતપોતાના સ્થાનમા નોકમ થાર છે, ત્યારે તે પ્રમપ પામીને આપુયનો નાથ પળ કરી શક છે

દોષાઃ કદાચિત્કુપ્પતિ જિતા લક્ષ્ણપાચનં ।

યે તુ સ્પષ્ટોચનં શુદ્ધા ન સેવા પુનરુદ્ભવ ॥૨૬॥

લોધન (ઉપવાન) અને પાવન વગેરેથી સુધારેલા (સ્વાભાવિક ક્રિયામા અપેક્ષા) દોષો પળ પ્રદાવ કોષે છે, પળ નાની રીતે શોધન કરીને યુદ્ધ કરેલા દોર ફરીથી બિનગતા નથી

ગ્રાસન વગેરે રોગ

યથાક્રમં યથાધોગમક્ર ઈર્ચ્ય પ્રયોજયેત્ ।

રસાયનાનિ સિદ્ધાનિ વૃષ્યયોગાંશ્ચ કાલવિન્ ॥૨૭॥

દેશ, કાળ, બળ, શરીર, આહાર, સાત્ત્વ, રત્ત્વ, પ્રકૃતિ વગેરે જાણનારા વેદો દોષોની શુદ્ધિ કર્યા પછી રસાયન અધ્યાયમા કહેલા કમ પ્રમાણે બિઘ્ન (રત્ત્વકવાર અજમાવી જોયેલા) રસાયન રત્ત્વે વાજકરણ પ્રયોગો કરવા નોંધ થયાકમ-ઉ ૩૯/૧૦૩ થી ૪૪ પ્રમાણે રસાયનનો કમ રત્ત્વે ઉ ૪૦/૬૩ થી ૮ પ્રમાણે વાજકરણ નો કમ

યથાયોગ-દરદીની પ્રકૃતિ વગેરે માટે યોગ્ય હાય એવો રસાયનના રત્ત્વે વાજકરણનો યોગ

બુ હસકિયા

મેષજક્ષયિતે પથમાહરિર્ગુહણં કમાત્ ॥

શાલિયષ્ટિકગોધૂમમુદ્રામંસવૃતાદિભિઃ ॥ ૨૮ ॥

હૃદયદીપનમૈવજયસયોગાદ્વિષ્ણિક્ષેઃ ॥

સામ્યજ્યોર્વર્તનજ્ઞાનનિરુહસ્નેહવસ્તિભિઃ ॥ ૨૯ ॥

દવાથી (ખાસ કરીને શોષનથી) દૂબળા પછી ગયેલા દરદીને કમચર રત્ત્વયોગ, ઉર્દ્ધ્વન, સ્નાન, બુ હસુ, નિરુહનસ્તિ તથા બુ હસુ રત્ત્વયોગનસ્તિની કિયારો કરીને તથા (સૂક, પીપર, આદુ, તજ, રોલથી વગેરે) હૃદય અને દીપન ઔષધો ભેજવીને શાળ ચોખા, સાગી ચોખા, ઘઉં, મગ, માય, ઘી વગેરે ખાવાથી રચિ ઉત્પન્ન કરે એવા તથા પાચનસક્રિત વધારે એવા ખોરાક યોગ્ય કમમા આપીને એનું બુ હસુ કરવું એ હિતકર છે

શોષન વગેરેનું ક્ષય

તથા સ લખતે શર્મ સંવપાવકપાટવમ્ ॥

ધીર્વર્ગેન્દ્રિયવૈમલ્યં કૃપતાં દૈર્ઘ્યમાયુષઃ ॥ ૩૦ ॥

એવી રીતે પ્રથમ શોષન, પછી બુ હસુ, પછી રસાયન પ્રયોગ કરવાથી તે મનુષ્ય આરાગ્યકૃષી સુખ પામે છે તથા પારભૌતિક રગિન, સાત ધાતુઓના પામે છે તથા પારભૌતિક રગિન, સાત ધાતુઓના અગ્નિ અને તેરમે જઠરાગ્નિ-એ સર્વ અગ્નિ (સા ૩) પ્રદીપ થાય છે, બુદ્ધિ, શરીરનો ગગ અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થાય છે, વિવચકીય વધે છે અને આવરદા દાખાય છે

આગંતુક રોગ

યૈ ભૂતવિપવાદગમિક્ષતમહાદિસમ્મવાઃ ॥

રાગદ્વેષમયાદાશ્ચ તે સ્વુરાગમ્તયો મદાઃ ॥ ૩૧ ॥

જે તાવ વગેરે રોગ (બુન) વગર, એ, વાવાગેડુ, દાઝવું, વાગવું, ભાગવું વગેરેથી થયા હોય તેમને તથા કામ, ક્રોધ, ભય વગેરેને પણ આગંતુક રોગ સમજવા

રોગ ન થવા દેવાના તથા મટાડવાના ઉપાય

ત્યાગઃ પ્રજ્ઞાપરાધાનામિન્દ્રિયોપશમઃ સ્મૃતિઃ ॥

દેશકાલાભિયાત સદ્કૃત્ત્વસ્યાનુવર્તનમ્ ॥ ૩૨ ॥

અયર્થવિહિતા શાન્તિઃ પ્રતિકૂલપ્રધાર્ચનમ્ ॥

મૃતાદ્યસ્પર્શનોપાયો નિર્દિષ્ટશ્ચ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૩૩ ॥

અનુવ્યત્થૈ સમાસેત વિચિરેયઃ પ્રદર્શિતઃ ॥

નિજાગ્ન્યુવિકારાણામુત્પન્નાનાં ચ શાન્તયે ॥ ૩૪ ॥

પ્રસાપરથ છોડી દેવા, ઇન્દ્રિયો કનજમા રાખવી, સૂ ર/૪૭મા કહેલી બાબતો સ્મરણમા રાખવી, જગલ વગેરે દેશ, શિથિર વગેરે જતુ તથા વાનપ્રકૃતિ વગેરે યોગાની પ્રકૃતિ રો સર્વ સમજીને રહેવું, સત્ પુરુષો જે માર્ગે ચાલતા હોય તેને અનુસરવું, અર્થવિવેકમા કહ્યું શાન્તિકર્મ કરવું, નડતા ગ્રહાની પૂજા કરવી તથા ઉત્તરસ્થાનમા ભૂતપ્રતિષેધ રાધ્યાયમા જે જુદા જુદા ઉપાય બતાવ્યા છે તે કરવા નિજ તથા રાગાનુક રોગો ન થવા દેવા માટે તથા થયા હાય તેો તેને મટા ડવા માટે ટૂંકમા કા ઉપયોગ કહેલો વિધિ દેખાડ્યો છે

પ્રાકૃતિક રોગમાથી બચવાનો ઉપાયઃ

દોષોના શોષનનો સમય

શીતોદ્ભવ દોષવય વસન્તે

વિશોધવન્ ઔષ્ણજમશ્ચકાલે ॥

ઘનાત્યયે ચાર્ધિકમાશુ સમ્પક્

પ્રાપ્નોતિ રોમાન્તુજાત્ જાતુ ॥ ૩૫ ॥

શીતજનુ(સેન ૨ ને શિથિર)મા ભેગા થયેલા દોષના સંચયનું વસન્તની શરૂઆતમા શોષન કરવું, ઔષ્ણજમા રોગ થયે તો દોષના સંચયનું વર્ષાજનુની શરૂઆતમા શોષન કરવું વર્ષાજનુના રોગ થયે તો દોષનું શોષન શરૂ જનુની શરૂઆતમા કરવું રો પ્રમાણે બરાબર કરનાર માનુસને જનુથી ઘના રોગ કદાપિ ઘતા નથી

નીચેની કેમ રહેવાય ?

નિત્ય હિતાહારનિહારસેવી

સમીક્ષ્યકારી વિપદેષ્યસક્તઃ ॥

દાતા સમઃ સત્યપરઃ ક્ષમાયા-

નાતોપસેવી ચ મધવ્યરોગઃ ॥ ૩૬ ॥

શેઠ પણ આહારવિભાગનું સેવન કરનાર, જેઈ વિધારીને કામ કરનાર, ઇન્દ્રિયોના વિરોધ પર આતંકિત ન રાખનાર, દાન આપનાર, સત્ને સમાન ગણનાર, સત્યનિષ્ઠ, ક્ષમા આપનાર અને આત્મજનની સેવા કરનાર માનુસ નીત્યની ગદે છે

આત્મજન-જે માનુસ જે બાનની સંપૂર્ણ યોગ્યતાવારો હોય તે માનુસ તે બાન પૂરતો આત્મજન કહેવાય છે

દિતિઅજ્ઞાદિદયે સૂત્રણમે પેગાનુત્પાદનોબોડવ્યાધ્યનુયમ્ ॥

અધ્યાય ૫ મો : દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય

ગયા રાધાચને ર.તે પથ્ય રાધાર અને વિહારનુ સેવન કરવાનું કહ્યું વળી આગળ કહ્યું છે કે વસત-જનુમા ભારે, ઠડા પદાર્થો, દણડે ઊંધ, સિન્ધ, ખાટા અને ગળ્યા પદાર્થોના ત્યાગ કરવો (સૂ. ૩/૨૫૩), પણ કોને કયા રાધારવિહાર પથ્ય છે તે તથા કયા પદાર્થોના કયા ગુણ છે તે પણ રાગળ કહેવાયુ નથી, તેથી રા. અધ્યાયથી પદાર્થોના ગુણદોષ કહેવાની શરૂઆત કરે છે પદાર્થો (દ્રવ્ય)ના મુખ્ય બે ભાગ પાડયા છે દ્રવ અને રાદ્રવ એમાંથી દ્રવ પદાર્થ (દ્રવદ્રવ્ય) વિષેની હકીકત આ રાધાચમા આપી છે

અપાતો દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં ઘ્યાલ્યા-
સ્યામઃ ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

હવે દ્રવ પદાર્થોના વિજ્ઞાનનો રાધાચ રાએ સમજાવેલો છોએ એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

જાગ્યમર્

પાણીના ગુણ

जीवनं तर्पणं ह्यं ह्यरि बुद्धिमनोधनम् ।

तन्वश्यकरस मृष्टं हीत लब्धमृतोपमम् ॥ ૧ ॥

गङ्गायु नमसो अष्टं स्पृष्टं त्वर्हेन्दुमाकृतैः ।

हिताहितत्वे तद्भૂयो देशकालावपेक्षते ॥ ૨ ॥

આકાશમાથી પડતા (વસં વગેરેમા અહર ઝીલેલા) પાણીને ગંગામ્બુ કહે છે તે જીવન, તર્પણ, લઘ, આનંદ આપનાર, બુદ્ધિને જગૃત કરનાર, બહુ પાતળુ અલ્પકન રચવાયુ એટલે છે રસમાથી એક પણ રસ (સ્વાદ) સ્પષ્ટ માપુમ ન પડવાથી એમા કયો રસ છે તેનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ એનું, મૃષ્ટ, આડકલામા ઠડુ તથા ઠડુ પરે રોડુ, લઘુકુ તથા રામૃત જેનું ગુણકારી છે પણ ખાસ તો રાકાશમાથી જમીન પર પડેલા પાણીને જ્યારે સૂર્ય અને ચંદ્રના કિરણો વાગે છે અને વાયુનો સ્પર્શ થાય છે, ત્યાર તે દેશકાળ પ્રમાણે ગુણકારી કે અવગુણકારી થાય છે

તોય 'ખાસ તો' એ શબ્દો એનું સૂચવે છે કે મોટેભાગે તો વરસાદનું જમીન પર પડેલું પાણી દેશના અને કાળના ગુણદોષને લીધે ગુણવાયુ કે અવગુણવાયુ બને છે, પણ આકાશમાથી અહર ઝીલેલું પાણી પણ દેશકાળના ગુણદોષ પ્રમાણે કેટલેક એકે ગુણવાયુ થાય છે દાખલા તરીકે વરસાદનું પાણી જે પાત્રમાં અહર ઝીનુ હોય તે પાત્રના ગુણદોષ એ

પાણીમા રાવે છે વળી વર્ષાજનુમાના વરસાદનું અહર ઝીલેલું પાણી ફાયદો કરે છે, પણ વર્ષાજનુ સિવાયની બીજી જનુમા પડેલા વરસાદનું અહર ઝીલેલું પાણી નુકસાન કરે છે આમ વરસાદનું અહર ઝીલેલું પાણી (ગંગામ્બુ, દિવ્યામ્બુ) ફાયદો કરે કે નુકસાન તેનો રાધાર પણ કેટલેક અંશે દેશ (પાત્ર) અને કાળ (જનુ) પર છે

પણ આ નિયમ જમીન પર પડેલા વરસાદના પાણી- (ભૌમજલ)ને ખાસ લાગુ પડે છે દાખલા તરીકે, જમણ દેશમા પડેલું વરસાદનું પાણી ઊનકારી છે. અનૂપ દેશમા પડેલું વરસાદનું પાણી નુકસાન કરે છે. તેમાયે વળી સ્વચ્છ જગ્યાએ પડેલું પાણી ફાયદો કરે છે રાસ્વચ્છ (મેલી, ગદી) જગ્યાએ પડેલું પાણી નુકસાન કરે છે તળાવમા પડેલું પાણી નુકસાન કરે છે સારા વાસણમા વરસાદનું પાણી ભર્યું હોય તો તે ફાયદો કરે છે ખરાબ વાસણમા ભર્યું હોય તો નુકસાન કરે છે તરસના રોગવાળાના શરીરમા પાણી જાય તો ફાયદો કરે છે, જળધર જેવા રોગવાળાના શરીરમા જાય તો નુકસાન કરે છે આ બધા દાખલા દેશ- (ભૂમિ, જગ્યા, વાસણ, દેવ, જળાશય)ને લીધે પાણીમાં ગુણ કે દોષ આવે તેના છે

તે જ પ્રમાણે કાળને લીધે પણ જમીન પર પડેલા વરસાદના પાણીમા ગુણદોષ આવે છે દાખલા તરીકે, શરદ અને ગ્રીષ્મજનુમા પાણી ફાયદો કરે છે, બીજી જનુરોમા નુકસાન કરે છે દિવસે પાણી ફાયદો કરે છે, રાત્રે નુકસાન કરે છે ખાતા ખાતા, વચ્ચે વચ્ચે પીધેલું પાણી ફાયદો કરે છે, ખાધા પડેલાં તરત અને ખાધા પછી તરત પીધેલું પાણી નુકસાન કરે છે.

ગંગાજનુ વસણ

येनामिहृष्टमलं शाल्यघ्नं राजते स्थितम् ।

अह्निजमविवर्णे च तत्पेष गात्रम्

આગપાણીની પરીમા એ છે કે, કંપાના વાનગ્રમાં થાલિ ચોખાના ભાતનો પિંડ (ગાળો) મૂકીને તે પર જે વરસાદનું પાણી છાટયા પછી પણ (એક મુહૂર્ત સુધીમાં) તે ભાતનો પિંડ થયપચો ન થઈ જાય અને પોતાના અનંત રંગનો રહે, તે પાણી ગંગાજનુ છે એમ ગ્રમજને તેને (નાહવાના તથા) પીવાના ઉપયોગમા લેવું

આમુદ્રજનુ ન પીવું

मन्यथा ॥ ૩ ॥

જામુર્ન તથા પાતળ્ય માસાદાશ્વયુજાદિના ।

એથી ઊંચડુ હોય તો એટલે કે જે વરસાદનું

પાણી છાટવાથી, શાથી ચોખ્ખાના ભાતના પિંડનો રંગ એક મુહૂર્તમા બદલાય અને એ પિંડ પચપચો થઈ જાય તો તે પાણીને સામુદ્રજળ" કહેવું, સામુદ્રજળ આસો સિવાય બીજા મહિનામા નાહવા કે પીવામા વાપરવું નહિ (આસો મહિનામા અબ્દ ઝીલેલું વર સાદનું પાણી સારવાળું હોવાથી એ છાટવાથી ભાત સ્વાભાવિક રીતે પચપચો થાય છે, પાણી ખરાબ હોવાથી નહિ, માટે આસો મહિનામા ઝીલેલું પાણી પીવામા હરકત નથી)

કેવું ભોમજળ પીવું ?

વેન્દ્રમમ્ષુ સુપાત્રચ્ચમવિપન્નં સદા પિથેત્ ॥ ૪ ॥

તદભાવે ચ મ્મિષ્ટમાન્તરિક્ષાલુકારિ યત્ ।

શુભપૃથ્વસિતચ્ચેતે વેદોર્કપવનાહતમ્ ॥ ૫ ॥

કૃપા વગેરેના ચોખ્ખા વાસણમા ઝીલેલું અને ભરેલું વરસાદનું પાણી જે ભગડ્યું ન હોય તો તે સદાય પીવું (પણ મહિન, અપવિત્ર, નિદિત પાત્રમા ઝીલેલું ન પીવું), તેવું પાણી ન મળે તો કાળી કે ગેરાડું જામીન ના વિશાળ અને પવિત્ર (ચોખ્ખા) ભાગમા ભરાયેલું ચારે બાજુથી સૂર્યનો તડકો અને પવનના સપાટા લાગતા હોય તવું પણ ઉપર કહેલા ગાગજળના ગુણો માથી જોટલા અને એટલા વધારે ગુણોવાળું પાણી નાહવા તથા પીવા માટે વાપરવું

ન પીવાચાયક પાણી

ન પિથેત્ પક્ષ્ઠૌઘાલત્તળપર્ણાવિલાસ્તતમ્ ।

સ્વ્યંતુપવનાદદમ્ભિવૃદ્ધં ઘનં શુભ ॥ ૬ ॥

ફેનિલે જન્મુમત્તં દન્તગ્રાહ્યતિશીત્યતઃ ।

મનાર્તય ચ પદ્ધિવ્યમાર્તયં પ્રથમં ચ યત્ ॥ ૭ ॥

સ્તૂતાવિતન્મુવિષ્ણૂચવિપદ્મંલેપદૂપિતમ્ ।

કાદવ, લીલ, ઘાસ અને પાદડાથી મેલું થયું હોય તથા છવાઈ ગયું હોય એવું, સૂર્ય કે ચંદ્રના કિરણ જેના પર પડતા ન હોય એવું, પવનના સપાટા જેને લાગતા ન હોય એવું, તરતનું વરસેલું, કંઠાળું (માટી, રેતી વગેરે ભજવાથી જડુ થયેલું), ભારે, ફીણવાળું, છવાતવાળું, તડકાથી ગરમ થઈ ગયેલું તથા દાઢ કળે એવું ઠંડુ પાણી પીવું નહિ (તરતનું વરસેલું પાણી ન પીવું એમ કહેવામા એ મતલબ છે કે તે દિવસનું વરસેલું પાણી કે એવા ચાણી સાથે ભળેલું પાણી ન પીવું પણ ત્રણ રાતો વીત્યા પછી પાણી નીતનું હોય તે ઉપયોગમા લેવાય ચોમાસમા વરસાદના ચાણીથી ભરાઈ રહેલા ખાઓપિયામાંનું પાણી તાપથી ઊકળવું હોય છે, તેવું પાણી ખુણા પવનમાં હોય, સૂર્ય-ચંદ્રના

કિરણો તે પર પડતા હોય તેમણે ન લેવું)

જે દિવ્ય જળ વર્ષાત્કતુ સિવાય બીજા ઋતુમા પડેલું હોય તે પીવું નહિ વર્ષાત્કતુમા પણ પડેલા વરસાદનું પાણી પીવા ચોગ્ય નથી, તેમ જ કરોળિયા વગેરે ઝીણા જતુઓની લાજ (જાળ), હગાર, મૂત્ર, જે વગેરે અડકવાથી દૂષિત થયેલું પાણી પણ પીવા ચોગ્ય નથી

નદીઓનું નિરૂપણ

પશ્ચિમોદધિગા શીઘ્રવહા યાચ્ચામલોદકાઃ ॥ ૮ ॥

પર્યાઃ સમાસાસા નયો વિપરીતાસ્વતોઽન્યયા

ટૂકમા જે નદીઓ પશ્ચિમ તરફના સમુદ્રને મળતી હોય, જલદી (ઝડપથી) વહેતી હોય એટલે વેગવાળી હોય તથા નિર્મળ પાણીવાળી હોય તે નદી ઓને હિંકર જલુલી (મતલબ કે તેનું પાણી મધુક આવે એવું સમજવું) એથી ઊલટા પ્રકારની જે નદી ઓ હોય એટલે પશ્ચિમ સિવાય બીજા સમુદ્રને મળનારી, ધીમા વહેવાળી તથા મેલા પાણીની હોય તેનું પાણી અહિતકારક જાયલું

કેથી નદીઓ પથ્થ અને અપથ્થ છે ?

ઉપલાસ્કાલનાકોપવિચ્છેદૈઃ સ્થેદિતોદકાઃ ॥ ૯ ॥

હિમવન્મલયોદ્ભૂતાઃ પથ્યાસ્તા યથ ચ સ્થિરાઃ

ક્રમિત્તીપદ્મકન્થશિરા રોગાન્ પ્રકુર્વેતે ॥ ૧૦ ॥

જે નદીઓ હિમાલય તથા મધ્ય પર્વતમાથી નીકળી હોય તેનું પાણી જે નદીઓમાના પથ્થર સાથે અથડાવાથી ઊછળતું હોય, ખજળજતું હોય કે પાણીના બે પ્રવાહ છૂટા પડી જતા હોય અને એ રીતે પાણી અથડાઈ-ફૂટાઈને 'ઉલકુ બન્યું હોય તો તે પાણી હિતકર છે, પણ જે તે જ નદીઓના પાણી સ્થિરપણે વહેતા હોય તો તે કરોળિયા, હાથીપગ, જાદુશોળ, ગજા ના રોગ અને માથાના રોગ કરે છે

કઈ નદીઓનું પાણી કેવું છે ?

પ્રાચ્યાવલ્લ્યપરાન્તોત્યા ધુર્નામાનિ મહેન્દ્રજાઃ ।

દદરસ્તોપદાતઙ્ગાન્ સહાવિન્ધ્યોદ્રવાઃ પુનઃ ॥ ૧૧ ॥

કુષ્ઠપાન્દુશિરોરોગાન્ દોષજ્યઃ પારિયાત્રજાઃ ।

જલપોરુપકારિણ્યઃ સમગરામ્ભિદોષહત્ ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વ માગધા અને પશ્ચિમ માગધાના નીમાડા ઉપર આવેલા પર્વતમાથી વહેતી નદીઓના પાણી હરણ નામે રોગ કરે છે મહેન્દ્રગર્ભથી નીકળેલી નદી ઓને પાણી ઉદરરોગ તથા હાથીપગ નામનો રોગ કરે છે સહ્યાદ્રિ અને વિંધ્યાપરમાથી નીકળતી નદીઓ વામગ્રીના રોગ, ખજળ, પંડુરાગ અને માથાના દરદ

કરે છે પારિયાગ નામે પર્વતના તળાવોમાંથી નીકળેલી નદીઓ વાયુ વગેરે દોષોમાં નાશ કરે છે તથા બળ અને વીર્યના વધારો કરે છે સમુદ્રનું પાણી વાયુ વગેરે ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે

કૃષ્ણ-તળાવ વગેરના પાણી

વિચાત્કૃતતઢાગાદીન જાફલાનુપશૌલત ।

જાગવપ્રદેશ, અનૂપપ્રદેશ કે પર્વત પ્રદેશમાં કૃષ્ણ તળાવ વગેરે હોય તેના પાણી તે તે પ્રદેશના ગુણદોષ પ્રમાણે ગુણ કે અવગુણ કરે છે એટલે જાગવ પ્રદેશના કૃષ્ણ વગેરેના પાણી હલકા જાણવા અનૂપ પ્રદેશના કૃષ્ણ વગેરેના પાણી ભાર સમજવા પર્વત ઉપરના (ઊંચાણના પ્રદેશના) કૃષ્ણ વગેરના પાણી વધાર હલકા સમજવા

પાણી કોણે, ક્યારે, કેટલું પી ?

નામ્બુ પેયમશાક્ત્યાવા સ્વલ્પમલ્પામ્નિગુલ્મિમિ ॥૧૩॥
પાણદ્વદરાતિસારાશાંપ્રાહ્ણીશોયશોયિમિ ।
અતે શરણિવાધામ્યાપિતેત્સ્વસ્થોઽપિ ચાલ્પશ ॥

જેનો જઠરાગ્નિ થોડો હોય કે જેને જોગો પાડુ, ઉદરરોગ, અતિશય, ધરમ, સત્કડીરોગ અને સોજનો રોગ હોય તેને પાણી બિલકુલ ન પીવું, પણ ન જ રહેવાય તો ઘણું જ થોડું પી ૫ નદુસ્ત માથે પછી શરદ અને ગ્રીષ્મઋતુ સિવાય બાકીના કાળમાં થોડુથાડુ જ પાણી પીવું (રોગી માથે પાણી પીવું પડે તો ઉકાળેલું પાણી ઠંડુ થયા પછી પીવું)

જમતી વખતે પાણી પીવાની રીત

સમસ્પૂલકશ્ચા શુકમચ્ચાન્તમધમામ્બુપા ।

અનું જમી રહ્યા પછી પાણી પીવાથી ધાનુઓ શોષ્ય પ્રમાણમાં રહે છે, તેથી યરી ભેંઈએ તેવું રહે છે બે જમને અને પાણી પીવાથી આમાશયમાં કફની પુલક થાય છે તેથી યરીર લેવા જેવું થાય છે આના પહેલાં પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિને તે લેવાથી નાપે છે, તેથી એ અતિનમ પચાવવાની શક્તિ રાખી નથી અને અન્ન સાતી રીતે પચે નહિ તેથી તે મામનનું યરીર ફૂલગુ થાય છે

દમ પાણીના ગુણ

શીર્ષં મદાત્પયલાનિમૂર્જીત્ત્વદિ અમધ્રમાન્ ॥૧૫॥
વળાળ્ણદાહપિત્તારુવિરાણ્યમ્બુ નિયચ્છતિ ।

ઠંડુ પાણી પીવાથી મન-નય (બડુ દાડ પીવાથી વરેલા રોગ), ગ્વાનિ, મૂર્છા, ઊંઘ, થાક, ફર, તરન, સૂપ વગેરેના તાપ, બળનય, પિત્ત તથા લોભીના રાગ નાશ પાડે ઉપદ્રવ મટે છે

ગિના પાણીના ગુણ

દીપનં પાચનં કષ્ઠય લઘૂર્ગં ઘસ્તિશોધનમ્ ॥૧૬॥
હિધ્માધ્માનાનિલપ્લેષ્મસય શુક્તિનચરે ।

કાસામપીનસન્ધાસપાર્શ્વક્રુચ શસ્યતે ॥ ૧૭ ॥

ગિનું પાણી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, આમને અને આહારને પચાવે છે, કઠને (અવાળને) સુધાર નાબ, હલકું, ગરમ તથા મૂત્રનું શોધન કરનાર છે હેડમી, રાખાન, વાયુ તથા કફના રોગોમાં, દોષનું શોધન કર્યા પછી તરત જ પીવામાં, નવા તાવમાં, ઉપરસમાં, રુખમાં, રાજેખમમાં દમમાં અને પાસામાં શૂન વગર પીડ થતી હોય તે રોગમાં ગરમ પાણી ફાયદાકારક છે (રાશાંત્ર એ રોગોમાં પાણી આપવું પડે તો ગરમ આપવું)

ઉકાળીને ઠંડુ કરેલું પાણી

અનમિપ્પન્દિ લઘુ ચ તોય કથિનકીતલમ્ ।

પિત્તયુકે હિત દોષે ઘ્યુપિતે તત્તિરદોષદ્વૃત્ ॥ ૧૮ ॥

ઉકાળીને ઠંડુ કરેલું પાણી કબિખાતી નથી અને હલકું છે

જે રોગમાં બીજા દોષ સાથે પિત્ત ભળેલું હોય તમા ગરમ કરી ઠંડુ કરેલું પાણી હિનકારક છે, એટલે વાતપિત્તમાં, પિત્તકફમાં અને સન્નિપાત(ત્રિદોષ)માં ઉકાળીને ઠંડુ પાડેલું પાણી પીવું સારું છે, પણ જો રાતવાસો રહે તો તે જ પાણી ત્રિદોષ ઉત્પન્ન કરે છે પાણી ઉકાળીને ઠંડુ પાડવાનો નિયમ આ પ્રમાણે છે જાગવ દમમાં વાયુ અને ગરમી વિશેષ લેવાથી તેનું પાણી હલકું છે માટે જરા શુદ્ધ થાય છે તેથી પાણીને ચતુર્થાંશ બચાવે - ઈને બાકીનું પાણી ઠંડુ કરી વાપરવું અનૂપ દેશની જમીન ઠંડી લેવાથી તેનું પાણી ભાર હાય છે, માટે તેને ત્રણ ભાગનું બાળવું અને બાકીનું ઠંડુ કરી ઉપયોગમાં લેવું સાધારણ દેશનું પાણી રુચ્યું બાળવું અને પછી ઠંડુ કરી વાપરવું

* પાણી વિશે કેટલીક લખેલ સુગુનાં ગ્રંથોમાં કહી છે તે જમવાનાયક છે સુગુનામાં મ્હે છે, ઉપરનું જ પાણી વેગ અને ક્ષીમ વિનાનું, નિર્મળ તથા હલકુ થાય નથા થોડે ભાને બામી રહ્યું હોય તે કફના રોગને મ દે છે, ત્રણ ચતુર્થાંશ રહ્યું હોય તો તે પિત્તને મટાડે છે અને ૫ થુ રહ્યું હોય તો તે વાનદોષને મટાડે છે સત્રામાં મ્હે છે કે, એક જાનનું પાણી પીધા પછી તે પચી નથા સિવાય બીજું જાનનું પાણી તે પ પીવું નહિ મનનને કૃવાનું પાણી પીધા પછી તે પચી નથા વિના તથાવનું પાણી ન પીવું તથાવનું પાણી પીધ પછી તે પચી નથા વિના કૃવાનું ન પીવું વગેરે એ જ રીતે કયું પાણી પીધા પછી ઉપરનું પાણી ન પીવું અને ઉપ

નાળિયેરના પાણીના ગુણ

નારિકેલોદકં સ્નિગ્ધં સ્વાદુ વૃધ્યં હિમં લઘુ ।
તૃણાપિપ્તાનિલહરં દીપનં વસ્તિશોષનમ્ ॥ ૧૯ ॥

નાળિયેરના રહેલું પાણી સ્નિગ્ધ, ગળ્યુ, વૃધ્ય, ઠંડુ, હલકું, તરસ, પિત્ત અને વાયુને મટાડનારું, દીપન તથા મૂત્રાશયનું શોષન કરનારું છે (જ્યાંક પાકા પસુ હોવા નાળિયેરમાંથી તરત કાઢેલા પાણીને નાળિયેરનું પાણી કહે છે)

વર્ષાઋતુમાં પચાપચ પાણી
વર્ષાસુ દિવ્યનાદેયે પરં તોયે વરાવરે ।

વર્ષાઋતુમાં દિવ્ય જળ અતિ ઉત્તમ છે અને નદીનું પાણી અતિ નુકસાનકારક છે

એ પ્રમાણે સર્વપચા જળવર્ષ પતાવીને શીરવર્ગના આરબ કરે છે તેમાં પણ દૂધ પ્રાણીમાત્રને સદા જીવન દાતા હોવાથી પ્રથમ તેનાથી આરબ કર્યો છે

ક્ષીરવર્ગ

દૂધના ગુણ

સ્વાદુપાકરસં ક્ષિગ્ધમોજસ્યં ધાતુવર્ધનમ્ ॥૨૦॥
વાતપિત્તહરં વૃધ્યં શ્લેષ્મલં ગુક્ષીતિલમ્ ।

પ્રાયઃ પચ.

એકદરે દૂધ સ્વાદમ્ તથા ચરમા પછી પણ ગળ્યુ હોય છે તે સ્નિગ્ધ, ઓળસને વધારે એવું, ધાતુઓને વધારનારું, વાતપિત્તને મટાડે એવું, વૃધ્ય, કફ કરે એવું, ભારે અને ઠંડુ છે ‘એકદરે’ કહેવાનું કારણ એવું છે કે, ઊંટડીનું દૂધ લગાર ગરમ, લૂખું તથા ખારુ છે, બકરીનું દૂધ હલકું છે, ઘેટીનું દૂધ ગરમ છે એક ખરીવાળા જનાવરનું દૂધ ગરમ તથા કાઠક ખટાક અને ખારાક પર છે, એમ દૂધ ભિન્ન ભિન્ન ગુણના હોવાથી દૂધના સામાન્ય ગુણ કહેતી વખતે ‘એકદરે’ એમ કહ્યું છે તે સ્ત્રોત જ છે

ગાયનું દૂધ

મત્ર ગર્યં જીવનીયં રસાયનમ્ ॥ ૨૧ ॥

ક્ષતક્ષીણહિતં મૈર્યં ચર્યં સ્તન્યકરં સરમ્ ।

ધમન્નમમદાલક્ષ્મીશ્વાસકાસાતિવદ્યુષઃ ॥ ૨૨ ॥

જેનું પીધા પછી કાનું પાણી ન પીવું એક જ જાનનું પાણી પણ વનમાં ભોજન કર્યા વિના કે કાંઈ ખાધા વિના ન પીવું તરસ લાગવા છતાં પણ અન્યન પાણી પીનારને પિત્ત અને કફ થાય છે, તાવવાનાએ તો આ વાત વિશેષ ખ્યાનમાં લેવા જેવી છે, કેમ કે જે કફ જઠરામાંથી અગ્નિને ઓરડોને તાવ આપે છે તે કફ કાનું પાણી પીવાથી વધે છે

જીર્ણજ્વરં મૂષ્ણકૃચ્છં રક્તપિત્તં ચ નાશયેત્ ।

એમાં ગાયનું દૂધ જીવનીય છે, રસાયન છે, શત-કાસવાળાને તથા શ્વેતવાળાને હિતકર છે, મેધ્ય છે, બળ આપે છે, ધાવણ પેદા કરે છે અને સર છે થાક, ફેર, મદ, નિસ્તેજપણ, દમ, ઉધરસ, બહુ તરસ, ભૂખ, જીર્ણજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ અને રક્તપિત્ત એ અગિયાર રોગ મટાડે છે

બૌંધનું દૂધ

હિતમત્વશ્વનિદ્રેશ્ચો ગરીયો માહિયં હિમમ્ ॥૨૩॥

બૌંધનું દૂધ ગાયના કરતા ભારે અને ઠંડુ એટલે થીતવીધ્ય છે તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિવાળાને તથા જોને ઊંધ ન આવતી હોય તેને રો હિતકર છે.

બકરીનું દૂધ

મલપામ્બુપાનધ્યાયામકટુતિકાશનૈર્લઘુ ।

માર્જં શોષજ્વરશ્વાસરક્તપિપ્તાતિસારજિત્ ॥૨૪॥

બકરી પાણી ઘોડુ પીએ છે તેથી તથા દોડવા—કૂદવાપી કરસત તે વિશેષ કરે છે તેથી તેમ જ કડવા ને તીખા પાલો ખાય છે તેથી તેનું દૂધ હલકું છે. (ગાય, બૌંધ વગેરેના દૂધને માટે પણ એ નિયમ જાણી લેવો, એટલે જ્યારે પ્રાણીઓના ખોરાકમાં ફેરફાર થાય, ત્યારે દૂધના ગુણમાં પણ ફેર પડે દિવમના કરતા રાતે ઘણું ખરું પ્રાણીઓ ઘોડા ફરેહરે છે; માટે રાતે તેમના અંગને કરસત ઘોડી પહોંચવાથી સવારનું દૂધ સાજાના દૂધ કરતા ભારે જાણું બકરીનું દૂધ બહુધા કેમ હલકું છે, તેનું કારણ ઉપર બતાવ્યું છે) વગી તેનું દૂધ શય, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને અતિ-સારને મટાડે છે

ઊંટડીનું દૂધ

ફેવદૂક્ષાપ્પલયનમૌષ્ટકં દીપનં લઘુ ।

શસ્ત્ર વાતકફાનાહૃદમિશોફોદરાશોસામ્ ॥ ૨૫ ॥

ઊંટડીનું દૂધ લગાર લૂખું, ગરમ તથા ખારું હોય છે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનાર અને હલકું છે. વાન, કફ, આનાક, કમિયા, મેખે, ઉદરરોગ અને તરસ એટલા રોગ ઉપર ફેવદાકારક (દવારૂપ) છે

ઓનું ધાવણ

માનુષ્યં વાતપિપ્તાયુગમિચાતાક્ષિરોગજિત્ ।

તર્પણાશ્વોતૈર્નૈસ્યે:

વાયુથી, પિત્તથી, લોહીથી અને વાગવાથી થયેલા આપના રોગમાં મનુષ્ય ઓના દૂધનું—ધાવણનું આપના ભરણ ભરવાથી, ટીપાં મૂકવાથી અને નાકમાં નરસ ફુંકવાથી એ આપના રોગ મટે છે

પેટીનું દૂધ

મહદ્યં તૂષ્ણમાવિકમ્ ॥ ૨૬ ॥

વાતવ્યાધિહર હિધ્માશ્વાસપિત્તકફપ્રદમ્ ।

પેટીનું દૂધ હૃદયને નુકસાન કરે છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, વાયુના રોગને મટાડે છે તથા હેડકી, દમ, પિત્ત અને કફ કરે છે

ધાથલીનું દૂધ

હસ્તિન્યાઃ સ્વૈર્યવૃત્ત

ધાથલીનું દૂધ શરીરને દૃઢ બનાવે છે

એક ખરીવાળાં જનાવરનું દૂધ

વાદમુષ્ણં ત્વેકશ્પન્નં લઘુ ॥ ૨૭ ॥

શાલાધાતહર સામ્લલવર્ણં જડતાકરમ્ ।

ધોડી, ગધેડી જેવા કૃટ વિનાની ખરીવાળા જનાવરોનું દૂધ અત્યંત ગરમ અને ઉત્કુ હોય છે, શરીરની ધાથપગરૂપી ધાખાઓના થયેલા વાયુના રોગને મટાડે છે કઈ ખાટું તથા ખારુ હોય છે તથા તન અને મનને જડ બનાવે એવું હોય છે

કાચા દૂધના અવગુણ

વયોઽમિપ્યન્દ્રિયુર્વામં યુક્ત્યા શૃતમતોઽન્યથા ॥૨૮

કાચું દૂધ અભિપાટી તથા ભાર છે અને યુક્તિથી ઉઠાજે ૭ હોય તો તે અભિપાટી રહતું નથી અને હલકું થાય છે ઉઠાગવાની યુક્તિ ૨૫ પ્રમાણે છે દૂધથી અડધું પાણી નાખીને, નાખે ૭ તમામ પાણી બળી જાય અને દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉનારી લેવું એન યુક્તિથી ઉઠાજેલું દૂધ કંઈ જ એમ ઉઠાજેલું દૂધ બહુ હલકું થાય છે મનુષ્યશીનું પાવણ કાનુ હાવા છતાં અભિપાટી હોતું નથી અને ઉત્કુ હોય છે

કડેલા અને ધારાપૂ દૂધના ગુણ

મધેદ્રત્રીયોઽતિશ્ઠલં ધારોષ્ણમમૃતોપમમ્ ।

બહુ ઉઠાજે ૭ (કડે ૭) દૂધ કાચા દૂધ કરતાં પણ વધારે ભાર બને છે ધારાપૂ દૂધ રાશૂત જેવું છે (આવગમાથી નીધું પીનાગના મોમા દોલેલા દૂધને ધારાપૂ દૂધ કહે છે આવગમાથી પાનમૂમા તાજા જ દોલેલા શીતભર્યા કાચા દૂધના દૂધને પણ ધારાપૂ દૂધ માની શકાતી)

દારૂના ગુણ

શ્મલપાકરસં ગ્રાહિ ગુરુષ્ણ દધિ વાતજિવ્ ॥૨૯॥

મેદ ગુરુષ્ણલ્લેપિત્તરક્તાગ્નિશોકહર ॥૩૦॥

રોચિષ્ણ શસ્તમદ્યજી શીતકે વિગમજ્વરે ॥૩૧॥

પીત્તસે મૂચરુચ્છે ચ રૂક્ષં તુ મહાળીગદે ।

નૈયાધાતિશિ નૈવાર્ધ્યં વસન્તોષ્ણશાલુ ન ॥૩૨॥

નામુદ્રસ્યં નાક્ષૌદ્રં તન્નાપૃત્તિસિતોપલમ્ ।

ન ચાનામલકં નાપિ નિત્યં નો મન્દમન્યથા ॥૩૩॥

જ્વરાસૃક્પિત્તવીર્યકુષ્ઠપાણ્ડુશ્મમદમ્ ।

દારૂ સ્વાદમા ખાટું હોય છે અને પરમા પછી પણ ખાટું રહે છે વળી ૨૦ ગ્રાહી છે તે ભારે, ગરમ અને વાયુને મટાડે રોગ છે ચરબી, વીર્ય, બળ, કફ, પિત્ત, લોહી, રાગિન અને સોજા, રોટલા વાનાને ઉત્પાન કરે છે રાશૂત ચરબી વગેરેનો વધારો કરે છે, ૨ ગિનને પ્રદીપ્ત કરે છે અને દારૂ ખાવાથી સોજા થયે છે (ચોથર રાવે છે) વળી દારૂ ભાવે રોગ છે તથા અરચિને મટાડે છે ટાઢિયા-વિપમજ્વરમા પણ દારૂ ડિપકર છે જૂનું સળેખમ અને મૂતકૃચ્છને દારૂ મટાડે છે ગરબીસગમા તર કાઠી લીધેલું, જૂનું, દારૂ ફાંપદો આપે છે વળી દારૂ રાને તો કદી ખાવું જ નહિ તેમ અગિન વગેરેથી ગરમ થયેલું દારૂ પણ ન ખાવું વસાતજનું, ગ્રીષ્મજનું કે શરદજનુંમા પણ દારૂ ન ખાવું બાકીની ત્રણ જનુરોમા પણ મગની પ્રવાહી દારૂ વિના કે મધ વિના કે ઘી-સાકર વિના કે આમળા વિના દારૂ ખાવું નહિ મતલબ કે રોકવું દારૂ ખાવાથી કફ વગેરે દોષ કોષે છે, પણ ઉપરના ચાનુપાન સાથે દારૂ યોગ્ય મમરે ખાવાથી દોષ કોષપતા નથી દારૂ રોગ ન ખાવું મદક ખાવું નહિ એ ઉપરથી મધ વગેરે પણ પરિષ્કવ રાવસ્થાને ન ચામું હોય તે ખાવું પીવું નહિ, એ વાત પણ સમજી લેવાની છે જે ઉપરની સૂચનાઓ (મર્યાદા) ચામળા વિના દારૂ ખાવામાં આવે તો તાવ, રક્તપિત્ત, રતવા, ચામડીના રોગ, પાડુ અને ચકરીના રોગ થાય છે

નાથ ટાઢિયા વિપમજ્વરમાં વાયુ, કફ કે વાયુ અને કફના ભેગા મેપવાથી ટાઢ વાય છે દારૂથી વાયુનો પ્રમેય મટે છે માટે જે ટાઢિયા વિપમજ્વર વાયુના પ્રમેયથી આ રો હોય કે ટાઢિયા વિપમજ્વર વાયુ ૨ ને કફના ભેગા પ્રમેયથી રાખ્યો હોય તેમાં વાયુનું જોર મદ કરના વધારે હોય તો જ દારૂ આપવાથી ફાંપદો થાય છે

પીત્તતનુમા જ્યારે બીજ દોરો મરનાં વાયુનું જોર વધાર હોય ત્યારે જ દારૂ ફાંપને એ છે દારૂ ગમ્ય હોવાથી પકડે છે ન ને સળેખમ પાડે એવે મટે છે

ઘી-સાકર નાથ ભેગવીને દારૂ ખાવાનું મધુ છે તેમા ઘી ન ને તાજા રગ્યા લઈને ભે ૧૧ મવા

કેલકાક અધાર્યોનું માનવું એવું છે કે, કશામા ભેગવા વિષય એમનું દારૂ પણ લોડુ ખાવાની હમ

નથી જે ઉરકત હોત તે એકલા દર્દીના ગુણ આપુવેંદમા
ગણાવ્યા ન હોત

છાશના ગુણ

તત્ક લઘુ કયાયામ્નં દીપનં કફવાતજિત્ ॥૩૩॥
શોષોદરાશોઘ્નહીનોપમૂત્રમ્હારુચી ।

હ્રીહગુલમ્વૃત્તવ્યાપન્નરુપાન્દ્રવામયાનં જયેત્ ॥૩૪॥

છાશ હલકી, તૂરી, ખાટી, દોષન તથા કફ અને
વાયુને મટાડે એવી છે સોજો, ઉર્સરોગ, ઉરસ, ગ્રહણી
રોગ, મૂત્રકુષ્ઠ, અરુચિ, બરોળ, જોળા, ઘી રુચિશય
ખીવાથી થયેલો ઉપદ્રવ, કૃત્રિમ જેરની અસર રાને પાડુ
રોગ એ અગિયાર રોગને છાશ મટાડે છે *

છાશ (તક) આપુવેંદમા વલોવેલા દર્દીને તક
(છાશ) કહે છે દર્દીને પાણી નાખીને વલોવાય અને
પાણી નાખ્યા વિના પણ વલોવાય વળી દર્દીને તર સાથે
વલોવાય અને તર ઉતારી લીધા પછી પણ વલોવાય
આમ છાશ ચાર જાતની હોય છે તેમા આ સ્થોકમા
તર ઉતારી લીધેલી, પાણી ઉમેરેલા દર્દીને વલોવીને
બનાવેલી માખણ કાઠી લીધેલી છાશના ગુણ આપ્યા છે
તર અને માખણવાળા પાણી ઉમેરેલા દર્દીની છાશના
ગુણ રોટ્ટેલા જ છે, પણ એ ગુણ ઓછી અસરવાળા છે
પાણી ઉમેર્યા વિનાના દર્દીની છાશના ગુણની અસર
વળી તેથીયે ઓછી છે

દર્દીમાથી છૂટેલા પાણીના ગુણ

તદ્ગમસ્તુ સર્વં ક્ષોતશોષિ વિદ્યમ્નજિલ્લુ ।

* છાશની વિશેષ ઉપકૃત સુગુતમા આ પ્રમાણે છે
શતં (પાંચગુ) હોય ત્યારે, ઉનાળામા, દુર્બળ મનુષ્યને તથા
મૂર્છા, ફેર, બળતરા અને રક્તપિત્તા રોગમા છાશ આપવી
નહિ સિંધાળામા, મદાગ્નિમા, કફના વ્યાપિરોમા, સોતો
પુરાણ હોય ત્યારે અને વાયુ કોષ્ઠો હોય ત્યાર છાશ ગુણ
કારી છે, તેમ જ કષ્ટ છે કે, કાચી છાશ કેકામાના કફનો
નાશ કરે છે અને ગળામા કફ કરે છે રુચેખમ દુઃખ અને
ઉરસ વગેરેમા કારી છાશ ન રાખના તેની કઠી કરીને
આપવી મદકની છાશ વાયુને કોપાવનારી, રૂઝ, અગ્નિ
ખાટી અને પચવી મુશ્કેલ છે બહુ ખાટી છાશ ગરમ અને
તીક્ષ્ણ હોવાથી પિત્ત કરે છે માખણ કાઠી લીધા પછીની
છાશ ત્રણ દોષને મટાડે છે માખણવાળી છાશ સોજો
મટાડે છે, ખાટી છાશ રૂધિર સાથે થીવથી વાયુ મટાડે છે,
સાકર સાથે મીઠી છાશ પિત્ત મટાડે છે, સૂકુ, પીપર તથા
મરી અને સાચળ સાથે જરા ખાટી છાશ પીવાથી કફ
મટે છે દર્દીના મડ છાશ કરતા વધારે હલકો છે છાશની
કૃત્રિકા પચવામાં ભારે છે

ખટાશ પડ આવેલા દર્દીમાથી છૂટેલું પાણી સર,
સોતોને શુદ્ધ કરનાર, વિષ ભ મટાડનાર તથા (બહુ)
હલકું છે

માખણના ગુણ

નવનીતં નવં વૃષ્ય શીત વર્ણશ્લ્કામિકૃત્ ॥ ૩૫ ॥

સંપ્રાદિ વાતપિત્તામ્કફશ્વપ્તશોદિતકાસજિત્ ।

તાજુ માખણ વૃષ્ય, શીતલીપી, શરીરનો રંગ સુધારે
એવું રાને બળ રાપે એવું હાય છે ૨ િન પ્રતીક્ષ
કરે રોગ, ગ્રાહી અને વાયુ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉરસ,
આદિદોષ વા અને ઉપરસને મટાડે એવું છે (૨) સ્થોકમા
છાશમાથી કાઢેલા માખણના ગુણ કહ્યા છે)

દૂધનું માખણ

શીતોદ્ભવં તુ સદ્ગ્રાહિ રક્તપિત્તાક્ષિરોગજિત્ ॥

દૂધને જ વલોવીને કાઢેલું માખણ રોગ પી છે તથા
રક્તપિત્ત ૨ ને આખના રોગને મટાડે છે

ધીન ગુણ

શસ્તં પીસ્મૃતિમેધામિશ્રલયાયુ શુક્રવશ્નુપામ ।

શાલ્મલુપ્રજાકાન્તિસૌકુમાર્યસ્વરાધિનામ્ ॥૩૬॥

ક્ષતક્રીણપરીસર્પશસ્ત્રામિશ્રલપિતામનામ્ ।

વાતપિત્તવિધોન્માદશોપાલક્ષ્મીજ્યરાપહમ્ ॥૩૮॥

સ્નેહાનામુત્તમં શીત વયસઃ સ્થાપન પરમ્ ।

સહસ્રવીર્યં વિધિમિધૃત કર્મસહસ્રકૃત્ ॥ ૩૯ ॥

બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, મધા, જરગ્નિ, બળ, ૨ પુખ્ત,
લીપી અને આખને ધી ક્ષાયદાકારક છે બાળકને, વૃદ્ધને,
સ્નાન ઇચ્છનારને, કાંતિ ઇચ્છનારને, સુકુમારપાણ
ઇચ્છનારને રાને રાગ રાવાજ ઇચ્છનારને પલ ધી
ક્ષાયદાકારક છે તેમ જ સનકાસવાળાને, વિગર્ભવાળાને,
શય જેને વાગ્યુ હોય તેને, દેવતાથી દાગ્યો હાય તેને
અને ધાતુ વગેરેના ક્ષય થઈ જવાથી જેનું શરીર
લેવાઈ ગયું હોય તેને ધી ક્ષાય દાકારક છે [અથવા
સન(વાદ)વડે કીર્ણ થયેલાને તથા વિસ્પર્ધ, શય ૨ ન
અગ્નિ વડ શકિતહીન થયેલાને ધી િત્તકર છે] વાયુ,
પિત્ત, જેર, ગાદાશય, ક્ષય, નિરનેજપાણ અને તાવ,
એગલા વાનાનો ધી નાશ કર છે બધા સ્નેહમા તે
ઉત્તમ છે, શીતલીપી છે રુને ગમે તે ઉમેરે જુવાની
શખવા માટે તે ઉત્તમ વસ્તુ છે યોગ, સસ્કાર, પાન,
અભ્યર્જ, અનુવાસન વગેરે ૨ નેક રીતે ધીના ઉપોત્ત
કરવાથી ધી રુનેક શકિત પરાય છે રુને રુનેક કામ
કરે છે

નોંધ. જે દ્રવ્ય વડે ધીને પકવવામા આવે, જે
દ્રવ્ય સાથે ભેળવીને ધીને વાપરવામાં આવે. એ દ્રવ્યની

શકિત ધીમા આવે છે તેથી ધી અનેક શકિતવાળુ બની શકે છે વળી એના પીવામા, ચાટવામા, ચોપડ વામા, અનુવાસન-બસ્તિ આપવામા વગેરે અનેક રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે.

જૂના ધીના ગુણ

મદાપસારમૂર્છાયાશાર્કર્ણાશ્વિયોનિજાનુ ।

પુરાણં જયતિ દ્યાધીન્ વ્રણશોઘનરોપણમ્ ॥૪૦॥

દસ વરસનુ જૂનુ ધી મદ, વાઈ, મૂર્છા અને માથુ કાન, આખ તથા થોળિના રોગો મગડે છે વળી તે ધાનો બગાડ સાફ કરે છે અને ઘાને રૂઝવે છે

કિષાટ વગેરેના ગુણ

શ્લેષ્યાઃ કિલાટપીયૂપકૃત્તિકામોરણાદયઃ ।

શુક્લનિદ્રાકફકરત્રિષ્મિનુરુદ્ધોપલાઃ ॥૪૧॥

કિલાટ, પીયૂપ, કૃતિકા, મોરણ (તક, પિડક અને શીરશાક) બળ આપે છે, વીર્ધ બનાવ છે, ઊઘ આણે છે, કફ કરે છે, વિષ્ટભી છે, ભારે અને વાયુ વગેરે દોષને ઉત્પન્ન કરે એવા છે

કર્ષાં દુધ-ધી સારાં ?

ગળ્યે શીરદ્રુતે શ્રેષ્ઠે નિન્દિતે વાવિસમ્મવે ।

બવા દુધ-ધીમા ગાયના દુધ તથા ધી ઉત્તમ છે, તથા ઘેટીના દુધ તથા ધી અધમ છે દુધ તથા ધી જ કલા છે, પણ તે જ માત્ર ન સમજતા ગાયના દહીં, છાશ વગેરે પણ ઉત્તમ અને ઘેટીના અધમ જાણવા

ધંધુ (શેરડી) વર્ગ

શેરડીના રસના ગુણ

રક્તોઃ સરો ગુરુઃ સિન્ધો ઘૃહ્ણ કફમૂત્રહૃત્ ॥૪૨॥

શુષ્ક. શીતોડ્ઞવિસમ્. સ્વાદુપાકરસો રસ ।

શેરડીનો રસ રુચ, ભારે, સિન્ધ, બુઢપ, કફ કરે એવો, મૂત્ર બનાવે એવો, વુખ, ઠંડો, રક્તપિત્તને મ ઠેએવા, સ્વાદમા ગળ્યો અને પચ્યા પછી પણ ગળ્યો છે સિન્ધ વગેરે ગુણવાળો આ રસ છે, માટે વાયુને મટારે છે, પણ ભોગન કર્યા પછી પિવાય તો વાયુને વધારે છે પચ્યા વગેરેથી જ્વરને કાઢેવા રસના આ ગુણ છે

મુસેલો રસ

સોડ્રે સલવળો દન્તપીડિત શર્કરાસમ ॥૪૩॥

શેરડીનો રસ પૂછા આગળનો કાઈક ખારાશ પર લેાય છે (વત્તા ભાગો ૨ : ગળ્યો તથા મૂત્ર આગળ નો બહુ ગળ્યો લેાય છે, એ પણ સુશ્રુતમા કહ્યું છે) મુસેલો ખાધેથી શેરડીના રસના ગુણ સાકરના ગુણ જેવા છે

પંત્રથી પીએને કાઢેલો રસ

મૂલાગ્રજન્તુજગ્ધાદિપીડનામ્લસક્કરાત્ ।

કિચ્ચિત્કાલં વિધૃત્યા ચ વિહૃતિં યાતિ યાન્નિકઃ

વિદાહી ગુરુવિષ્મી તેનાસો

પત્ર(કોનુ)મા શેરડી પીએને રસ કાઢવામા આવે ત્યારે શેરડીના મૂળિયા પાસેનો ભાગ, પુંછડા પાસેનો ભાગ, સરેલો ભાગ, (છાલ) વગેરે પિવાય છે તેથી તથા કોણુમા ચોટેલો મેલ (રસમા) ભળતો લેવાથી તથા શેરડી પીલવા માટે ત્યારથી તે રસ પત્રની બહાર નીકળે ત્યાર સુધીમા (કુદરતી રીતે જ) થોડી વાર થતી લેવાથી પત્રથી કાઢેલો રસ બગડે છે, તેથી એ વિદાહી, ભાર અને વિષ્ટભી બને છે

શેરડીની ખતો

તત્ર પૌષ્ઠકઃ ।

શૈલ્યપ્રસાદમાધુર્વૈરસ્તમનુ વૈશિકઃ ॥૪૫॥

તેમારે ધાળો શેરડીનો રસ શીતળતા, નિર્મળતા અને ગળપણમા ઉત્તમ છે વાશિયા (કળી) શેરડીનો રસ ગુણમા તેના કરતા ઊતરતો છે

શેરડીની બીજ ખતો

શતપર્વકાન્તારનૈપાલાઘાસ્તતઃ ક્રમાત્ ।

સક્ષારાઃ સકવાયાશ્ચ સોળ્યાઃ કિચ્ચિદ્વિદાહિનઃ ॥

શતપર્વક કરીને શેરડીની એક જાત છે તે ઉપર કહેલી વાશિયા શેરડી કરતા ગુણમા ઊતરતી છે, તેના કરતા કાતાર જાતની અજવા જગલ્લી શેરડી ઊતરતી છે અને તેના કરતા નેપાળમા એક જાતની શેરડી થાય છે તે નેપાળી શેરડી કહેવાય છે તે ઊતરતી છે એ બધી કાઈક ખારાશ પર, તૂરાશ પર તથા કાઈક ગરમ અને વિદાહી છે

કાકબના ગુણ

કાળિતં ગુરુમિષ્યન્દિ સચક્રમૂત્રશોઘનમ્ ।

કાકબ (કાંચો ગોળ) ભારે, અભિષાદી, ત્રિદોષ કરે એવો અને મૂત્રનુ તોષન કરે એવો છે

ધામેલા જોખના ગુણ

નાતિશ્લેષ્મકરો ઘૌત સ્પૃષ્મૂત્રશ્કલ્દુગ્ધઃ ॥૪૭॥

પ્રમૂત્કૃમિમજ્જાસ્ફોદોદોમાંસક્રોડોપરઃ ।

એ ન વિનાનો ગોળ બહુ કફકર્તા નથી અને ઝડો-પેશાન વાવે છે ધામા વિનાનો (મેલો) ગોળ કરમિયા, મળ્ય, લોઝી, વરની, માગ અને કફ પુષ્કળ કરે છે જૂના તથા નવો ગોળ

દહ. પુરાણઃ પર્યપ્ત, નવા શ્લેષ્મામિસાદહૃત્ ।

જૂનો ગોળ દહવને હિનકાશી છે તથા શરીરના

ઓતોને સાફ કરે એવા છે નવા ગોળ કફ કરે છે તથા જઠરાગ્નિને મદ કરે છે

માટલાનો ગોળ વજેરે ઉત્તમેષ્ઠર સામ્ર છે
ઘૃણા* ક્ષીણક્ષતહિતા રક્તાપિત્તાનિલાપહા ।
મત્સ્યપિંડકાલ્પન્ટહિતા ક્રમેણ મુળવત્તમા ॥

માટલાનો ગોળ, ખાડ અને સફર, એ ત્રણે ગુણ, કાતકાસવાળાને હિનકારક અને રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે એવા છે, તેમ જ એ દરક ઉત્તરાતર વિવધ ગુણવાળા છે, એટલે ગોળ કરતા ધાવેલા ગોળ, તેના કરતા માટલાનો ગોળ, તેના કરતા ખાડ અને ખાડ કરતા સાકર વિવધ ગુણવાળી છે

યાસચર્કરા

તદ્ગુણા તિક્તમધુરા કપાયા યાસચર્કરા ।

ધમાસાના રસની બનાવેલી સફર જેન 'યાસ ચર્કરા' કહા છે, તેના ગુણ સાકરના જેવા જ છે, પણ તે કડવી, ગળી અને તુચી છે

સાકરાના સામાન્ય ગુણ

શ્વાતૃદૃઢચર્કમૂર્છાસ્ફુકાપિત્તજ્ય સર્વશર્કરા
 ઉપર કહી તે અને બીજી બધા પ્રકારની સફરો, દાઢ, તરસ, ઊલટી, મૂર્છા અને રક્તપિત્ત મગડે છે
 શેરડીમાથી બનતી વસ્તુઓમા ઉત્તમ અને અધમ

શર્કરેશ્વિકારાણા ફાળિત ચ વરાવરે ।
 ઘરડીમાથી બનતી બધી વસ્તુઓમા સ્પષ્ટ સર્વથી ઉત્તમ છે અને ફાળિતા (કાકળ) સ ધી ઊતરના છે

મધના ગુણ

ચક્ષુષ્ય હેદિ વૃદ્ધ્યેભવિવાદાધમાપિત્તનુત્ ॥૫૧
મેહકુષ્ઠમિત્તરિધ્વાસવાસિસારાજત્ ।
ઘ્રણશોધનસન્વાનરાપણ યાતલ મધુ ॥૫૨ ॥
રક્ત કપાયામધુર તત્ત્વેવા મધુશકટા ।

મધ આપને હિર કરનાર તથા છેલી છે, તરમ, કફ, એર, હેડકી અને રક્તપિત્તન મગડે એવું છે, મેલ, કુષ, કરમિયા, ઊલટી, દમ, ઉષ્ણ ૨ ને ૨ નિતારનો નાશ કરે એવું છે ઘ્રણમાથી પર વગ કાઢી નાખી તેને શુદ્ધ કર છે ભાગેલા હાડાને સાથે છે અને ઘા રુચવે છે મધ વાયુ, વૃષ્ટ, તૂર અને ગળ્યું છે મધમાથી બનેલી સકરના ગુણ પણ મધના જેવા જ છે *

* ભમરિયું મધ ધાગુ હોય છે એક જાનની નાની માખીનું બનાવનું મધ જે થી જેવા રગનું હોય છે, તેને 'પોતિક' મધ કહે છે 'શેટ્ર' જેને કોઈ લોકો 'ધુલિયુ'

ગરમ કરેલા મધથી નુકસાન

उष्णमुष्णतमुष्णे च युक्तं चोष्णं निहन्ति तत् ॥ ૫૩

દેવતા, તાપ કે તડકા વગેરથી ગરમ ઘણું મધ વાપરવાથી મરી જવાય છે તાપેલા, તક કરેલા, દેવતા પાસે બેઠેલા તડકેથી આવેલા વગેર ગરમ ઘણા માણસને મધ આપવાથી એ મરી જાય છે ગરમીની ઝનુમા કે ગરમ પ્રદશમા મધ લેવાથી મરી જવાય છે અને ઊંઘા ખાનપાન સાધી મધ લેવાથી પણ મરી જવાય છે

ગરમ કરેલા મધના ઉપયોગ

प्रच्छिदने निरुद्धे च मधूष्णं न निजयते ।
अलक्ष्ણकामाश्वेन तयार्यस्माश्चित्तते ॥ ૫૪ ॥

ઊંઘી કરાવવામા અને નિરુદ્ધમિત્ત ૨ ૧વામા ગરમ કરુ મધ વાપરવાને ડાકત નથી, કેમ કે તે બે કિયામા તા મધ પચી જાય તે પછલા બા પાછુ બહાર નીકળી જાય છે

તૈલવર્ગ

મધા તેલના સામાન્ય ગુણ

તૈલં સ્વયોનિવત્તત્ર મુલ્ય સીક્ષ્ય દ્યધાયિ ચ ।
 સ્વરોગહરચક્ષુષ્ય સુત્રોણા કફજ્ઞ ચ ॥૫૫॥
 હજાતા વૃહણાપાલ સ્થૂલાતા ફાંનાય ચ ।
 શ્વેતિક કુમ્મિષ્ઠ ચ સસ્કારાન્સરોગજિત્ ॥૫૬॥
 જે તેલ જે પ ઈમાથી નીકળે છે તે પદાર્થના ગુણવાળુ તે તેના હાય છે

તલના તેલના ગુણ

તલનું તેલ તીક્ષ્ણ, વ્યવાથી, રાજ પીવાથી ચામડી બગાડે છે * ૧ ૧માને નુકસાન કરનાર, સૂક્ષ્મ, ગરમ (ઉષ્ણવીર્ય) છે, રક્ત ત્વચ્છી રેં જે નુ ૨ ને ૨ નીકારી છે ૨ ને ૨ બળા હાય તેમને તેલ ગુણ કરી ઘટે છે, તેમ જે ઘરોર સૂચ (જા) હો ૧ તેમને ૧ ૧મા પલુ કરી થા છે (૨ બળા દુરવામાના છિત્રો સદ્ધિન હોવાથી મધ કહે છે, જે રક્તપિત્ત હોય છે તે તથા 'માનિક' જન નું મધ તેલ જેવું હોય છે, એમ ચાર પ્રકારના મધના ગુણ ગુણ નીચે પ્રમાણે છે —
 ૧-ગ્રામ (ભમરિયા) મધનો રગ ધાગો હોય છે તથા તે તર્પણ અને ગળ્યું છે, પોતિક મધનો ગગ ધીના જેવો હોય છે તથા તે ત્રિદોષ કોરે એવું છે
 ૨-શેટ્ર મધનો રગ મંદક સતો હોય છે તથા તે ભાગે અને અભિખન્તી છે, માનિક જાનનું મધ લૂખું, કંઈક ભાડે, લઘુ, વાયુ ન કરે એવું, ગમ્ય તથા ધ્રમને ફાવદારક છે
 ૩-પુ મધ ગળ્યું તથા અભિખાતી છે જાનુ એથી ઊંઘતા ગુણવાળું હોય છે

બીજા પુષ્ટિબળક પદાર્થ તેમા પ્રવેશ કરી શકતા નથી, પણ તેમાં પ્રવેશ કરીને ઝટ તેનું શોધન કરે છે અને તેથી તેમાં અન્નરસ યરી શકવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે એ જ પ્રમાણે સ્પૂન દેહના છિદ્રોમા જઈને તેમાની ચરબી વગેરેના, તેજ પોતાના તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ વગેરે ગુણથી નાશ કરે છે અને તેથી પાનુઓ સમ થવાથી શરીર કૃશ થાય છે) વળી તેજ મગને કંકણ કરે છે (અહીં બાધ છે), કરમિયાનો નાશ કરે છે તથા બીજા ઔષધ તેજમા નાખીને જો તેને તૈયાર કરવામા આવ્યું હોય તો તે સસ્કારને લીધે બધા રોગોને મટાડે છે

દિવેષ (એરિયુ)

સતિક્તોપળમૈરજ્ઞં તેલં સ્વાદુ સર ગુરુ ।

યર્ષ્મગુહ્માનિલકફાનુદરં વિપમજ્જવરમ્ ॥૫૭॥

રુક્ષોફો ચ કદીગુહ્મકોષ્ટપૃષ્ઠાશ્રયો જયેત્ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણ પિત્તિલ્લ વિલ્લં રક્તૈરજ્ઞોદ્ભવં ત્યતિ ॥

એરિયુ જરા કડવુ તથા જરા તીખું છે વળી તે ગળ્યું, સર અને ભાર છે વધરાવળ, ગોળો, વાધુ, કફ, ઉદરરોગ, વિપમજ્જવર અને કમર, મૂત્રેન્દ્રિય, ગુદા, કોઠો તથા પીઠમા થતી કપાતર અને સોજાને પણ તે મટાડે છે એરિયુ તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિચિલ્લ અને દુર્ગંધ વાળુ છે રાતા દિવેષાના એરિયામા તે જ ગુણો વધારે પ્રમાણમા રહ્યા છે

સરસિયું તેજ

કટુષ્ણં સાર્પપ તીક્ષ્ણ કફશુકાનિલાપહમ્ ।

લઘુ પિત્તાશ્નકૃત્ કોઠકુષ્ઠાશોષિવ્રજન્તુજિત્ ॥૫૮॥

સરસવનુ તેજ (સરસિયું) તીખું, ગરમ, તીક્ષ્ણ, કફ, વીર્ય અને વાયુનો નાશ કરે એવું, ઉષ્ણ, રક્તપિત્ત કરે એવું તથા કોઠ, વામડીના રાગ, હરસ, ગ્રાણ અને કરમિયાને મટાડે એવું છે

બહેડાગુ તેજ

માદ્યં સ્વાદુ હિમં કેદ્ય ગુરુ પિત્તાનિલાપહમ્ ।

બહેડાનું તેજ ગળ્યું, ઠંડુ, માથાના વાળને વધારે એવું, ભારે તથા પિત્ત અને વાયુને મટાડે એવું છે

લંબીબીનું તેજ

નાત્યુષ્ણં નિમ્બજં તિક્ત કૃમિકુષ્ટીકફપ્રણુત્ ॥૫૯॥

લંબીબીનું તેજ બહુ ગરમ નથી એ કડવુ તથા (જૂ) વગેરે કરમિયા, કુષ્ઠ અને કફને વિશેષ કરીને મટાડે એવું છે

અજસી તથા કસુબીનું તેજ

હમાકુસુમ્મજં ચોષ્ણં ત્વદોષકફપિત્તકૃત્ ।

અજસી તથા કસુબીના બી જોને કાબરી કહે છે તેનું તેજ ગરમ છે તે ચામડીનો બગાડ અને કફ તથા પિત્ત ઉત્પન્ન કરે તેવું છે

વસા, મળજા અને ચરબીના ગુણ

વસા મજ્જા ચ વાતઘ્નો યલપિત્તકફપ્રદૌ ॥૬૧॥

માંસાનુગસ્વરૂપૌ ચ ધિયાન્મેદોઽપિ તાવિવ ।

વસા તથા મળજા એ બે વાયુનો નાશ કરે છે, બળ આપે છે, પિત્ત અને કફ કરે છે તથા જે પ્રાણી ના તે હોય તે પ્રાણીના મામના જેવા ગુણવાળા હોય છે ચરબી પણ વસા રાને મળજાના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે

મધવર્મ

મધના ગુણ

દીપન રોચનં મધં તીક્ષ્ણોષ્ણ તુષ્ટિપુષ્ટિદમ્ ॥૬૨॥

સસ્વાદુતિક્તકકટુકમલ્લપાકરસં સરમ્ ।

સકપાય સ્થારોગ્યપ્રતિમાર્ગફલ્લયુ ॥૬૩॥

નર્ણિદ્વાડતિનિદ્રેષ્યો હિતં પિત્તાશ્નદૂષણમ્ ।

કૃશસ્થૂલહિતં રુક્ષં સૂક્ષ્મં સ્ત્રોતોવિશોધનમ્ ॥૬૪॥

વાતશ્લેષ્મહરં ગુપ્ત્યા પીત વિપવદન્યયા ।

તમામ પ્રકારનું મધ જે યુક્તિથી પિવાય તે તે દીપન, રચિ ઉત્પન્ન કરે એવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, સતોષ આપે એવું, બળ આપે એવું, જરા ગળ્યું, કડવુ તથા તીખું, સ્વાદે તથા પચ્યા પછી પણ ખાદ્ય, સર, જરા નુરુ, અવાજ, આરોગ્ય, પ્રતિભા અને કાતિ આપનારું, ઉષ્ણ, ઊંધ ન આવતી હોય તેને ઊંધ આણે એવું તથા બહુ ઊંધ આવતી હોય તેની ઊંધ કમી કરે એવું, પિત્તતથા લોહીને બગાડે એવું, દૂબલાને પુષ્ટ કરનાર તથા લોહા જેવા શરીરને કૃશ કરે એવું, લૂખું, સૂક્ષ્મ સોનોનું શોધન કરે એવું, વાયુ અને કફને મટાડે એવું છે આગળ મદાન્ય નિદાનમા (નિ ૬/૪૧) મધ પીવાની યુક્તિ કહેવામાં આવે, તે પ્રમાણે પીવામા આવે તો જ ઉપર કહેલા ગુણ મધ આપે છે, પણ તેવી યુક્તિ તજીને ગમે તેમ પીનારને તે ઝેરના જેવા અવગુણ કરે છે

નોંધ : મધ ઊંધ ન આવતી હોય તો લાવે અને બહુ આવતી હોય તો ઓછી કરે એ બે વિરુદ્ધ દેખાતાં કામ મધ કેવી રીતે કરી શકે? આ શકાનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે વાયુના પ્રકોપથી ઊંધ ઊંડી જાય છે અને મદાથી વાયુનો પ્રકોપ મટે છે, માટે મદાથી ઊંધ આવી શકે કહના પ્રકોપથી બહુ ઊંધ આવે છે અને મદાથી કફનો પ્રકોપ મટે છે, માટે મદાથી વધારે પડતી ઊંધ ઓછી થઈ શકે

એકનું એક મધ દૂબળા અને જાડા બનેને કૃપદો
કેવી રીતે કરી શકે? એ શકનો ખુલાસો તેવની બાબતમાં
કર્ચો છે તે પ્રમાણે સમજાવો

મધ-દ્રાઘ, શેરડી, માનિક મધ, શાળ ચોખા, ગ્રીહિ
ચોખા, ખજૂર વગેરેમાંથી ગાળેલો દારૂ

નવા તથા જૂના મધના ગુણ

ગુરુ તદ્દરોપજનનં નવં જીર્ણમતોઽન્યથા ॥૬૫॥

નવુ રોટલે તાજુ મધ ત્રિદોષ કરે છે તથા ભારે
છે જૂનું એટલે એક વર્ષ વીત્યા પછીનું મધ ત્રિદોષને
મટાડે છે તથા ન કુ છે

કયા સંયોગમાં અને કેવો દારૂ ન પીવો?

વેય નોથોપચારેણ ન વિરિક્કશુધાનુરે ।

નાત્યર્થતીક્ષ્ણમુદ્વલ્પસમ્માર કલુષ ન ચ ॥૬૬॥

ગરમ પદાર્થની માથે, ગરમ ઋતુમાં, ગરમ પ્રકૃતિ
વાળાએ, ગરમી પાસે બેસીને, તાપ-તડકેથી આવોને,
એ રીતે ગ મ ઉપચાર સાથે દારૂ પીવો નહિ જુવાળ
લીધેલાએ કે ભૂખ્યાએ દારૂ પીવો નહિ બહુ જલદ કે છેક
મુઠ્ઠુ (કેંક પિનાંતો) તેમ જ દારૂ બનાવવામાં જોઈએ
તે કરતા ઓછી સામગ્રીથી બનાવેલો દારૂ પીવો નહિ
મેલો (ધૂળ કે કસતરવાળો) દારૂ પણ પીવો નહિ

સુરા

શુભોદરાશોમ્પ્રહણીશોપહત્ સ્નેહની ગુરુ ।

સુરાઽનિલમ્નો મેવોઽસ્કૃત્સ્તન્યમૂષકાવહા ॥૬૭॥

સુરા નામે મધ ગાંગો, ઉચ્ચરોગ, હરમ, ગ્રહમીરો ।
અને સ્થ મટાડે છે, તેમ જ શરીરને સ્નિગ્ધ કરે છે
એ ભારે, વાપુ મટાડે એવું, વરમી, લોહી, ધાવણ,
મૂત્ર અને કફ કરે (બનાવે) એવું છે

વાઝલી

તદ્ગુણા ધારુણી હૃદ્યા લઘુસ્તીક્ષ્ણા નિહન્તિ ચ ।

શૂલકાસનમિથ્યાસચિવન્ધ્યાધ્માનપીનસાન ॥૬૮॥

વાઝલી નામે દારૂના સુરાના લેવા જ નુસ છે
તે ઉપના વાઝલી હૃદયને ક્ષિત્કર, હરમી અને તીવ્ર
છે તથા તે યુગ્મ, ઉપગ્ન, ક્ષેત્રી, દમ, વિમ્બ, આધ્માન
અને પીનતરો ને મટાડે છે

બહેડાનો દારૂઃ જલનો દારૂ

નાતિતીવ્રમદા લઘ્વી પથ્યા લૈમીનકી સુરા ।

મ્નોષાણ્ડવામયે વૃષ્ટે ન ચાત્પર્યં નિલવ્યતે ॥૬૯॥

વિષમિની યવસુરા ગુર્વા ક્ષ્ણા ચિદોપલા ।

બહેડાનો દારૂ બહુ જલદ કેફાયો નથી, તે હરમ
તથા તાજ માવત મટાડે સાદો છે વ્રણ, થાંડુચન અને

કુષ્ઠરોગમાં બીજ મધની પેઠે આ બહેડાનો દારૂ બહુ
અવગુણ કરતો નથી જલના લોટનો દારૂ વિષભી,
ભારે, લૂખા અને ત્રણ દોષને કોપાવે એવો છે

અરિષ્ટ

યથાદ્રવ્યગુણોઽરિષ્ટ સર્વમદ્યગુણાધિક ॥૭૦॥

પ્રહ્ણીપાણ્ડુકુદ્ધારી શોકશોબોદરજ્વરાનુ ।

હન્તિ ગુત્તમક્રમિદ્ધ કપાયકટુવાત્તલ ॥૭૧॥

જે જે વસ્તુઓનો અરિષ્ટ બનાવ્યો હોય તે તે
વસ્તુઓના ગુણ તેમાં આવે છે મધના બધા ગુણો
તેનામાં મધ કરતા આગળપડતા હોય છે ગ્રહણીરોગ,
પાડુ, કુષ્ઠ, હરમ, સોળે, સ્થ, ઉચ્ચરોગ, તાવ, ગાંગો,
કરમિયા અને બરોળ એવા રોગને અરિષ્ટ મટાડે છે
તે નુરો, તીખા તથા વાપુ હોય છે

દ્રાઘના રસનો દારૂ

માર્દૃક લેપનં હૃદ્ય નાત્યુષ્ણં મધુરં સત્ત્વ ।

મલ્પપિત્તાનિલં વાણ્ડુમેહાર્શ કમિતાશાનમ્ ॥૭૨॥

દ્રાઘના રસનો દારૂ લેખન, હૃદયને ક્ષિત્કર, બહુ
ગરમ નહિ એવો, ગળ્યો અને સર છે, તે બીજ મધ
કરતા પિત્ત અને વાપુ લોટી કરે છે તથા તે પાડુ, પ્રમેદ,
હરમ અને કરમિયાના નાશ કરે છે,

ખજૂરનો દારૂ

અસાદલ્પાન્તરગુણ સ્વાર્જૂરં વાતલ ગુરુ ।

ખજૂરના દારૂમાં દ્રાઘના દારૂથી કંઈક વિશેષ ગુણો
છે વળી તે વાપુ અને ભારે છે

સાકરનો દારૂ

શાર્કર સુરમિ સ્વાહૃદ્યો નાતિમદો લઘુ ॥૭૩॥

સાકરનું બનાવે મધ સુગંધીદાર, ગળ્યું, હૃદયને
ક્ષિત્કર, બહુ કેંક ન થાયે એવું અને હલકું છે

ગેરનો દારૂ

સુષ્ણુમૂષ્ણુદ્વાલો ગૌડસ્તર્પણદીપત ।

ગેરનો દારૂ યોગે તથા પેશાબ આપનારો, વાપુ,
તર્પણ અને નીપન છે

તીપુ નામે દારૂ

વાતપિત્તકર તીપુ સ્નેહજલેષ્વિકારહા ॥૭૪॥

શેરડીના રસના દારૂને તીપુ મે છે તીપુ (શેરડીના
રસનો તરકો) વાપુ તથા પિત્ત મે છે તથા સ્નેહ અને
ક્ષ્ણા વિધરનો નાશ મે છે

પકવ ગજનો તીપુ

મેદશોકોદરાશોમ્પ્રમ્ત્ય પકરસો વર ।

ઉપર કહેલો તીપુ બે પ્રકારનો થાય છે એક

શેરડીના કાચા રસનો તથા બીજે શેરડીના ઉકાળેલા (પકવ) રસનો તેમાથી પકવ રસનો સીંધુ ઉત્તમ રાને ચરબી, સોજે, ઉદરરોગ અને હરખને મગડે છે

મધનો આસવ

છેદી મધ્યાસવસ્તીક્ષ્ણો મેહપીતસકાસજિત્ ॥૭૫॥
મધનો આસવ છેદી, તીષ્ણ તથા પ્રમેહ પીતસ અને ઉદરરોગને મગડે એવો છે

શુકત (સરકો)

રક્તપિત્તકફોર્ક્ષેદિ શુક વાતાનુલોમનમ્ ।
મૃશોષ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષાસ્ત્વ હૃદય રુચિકર સ્વસ્ ॥૭૬॥
દીપન શિશિરસ્પર્શો પાણ્ડુરુક્ષમિનાશનમ્ ।

શુકત (સરકો) લેણી, પિત્ત અને કફને પાતળા પાડી દે છે, વાયુનું સુધોમન કરે છે, તે પુષ્કળ ગરમ, તીષ્ણ, વૃષ્ણ, ખાટું, હૃદયને હિનકર, રચિ ઉત્પન્ન કરે એવું, સર, દીપન તથા અડકવામા ઠડુ છે તે પાડુરોગ, આપના રાગ અને કરમિયાનો નાશ કરે એવું છે

ગોળ વગેરેના શુકત ઉત્તરોત્તર હલકા છે
ગુદેશુમધમાર્ગીકચુક લઘુ વયોત્તરમ્ ॥ ૭૭ ॥
ગોળના શુકત કરતા શેરડીનું શુકત હલકું છે, તેના કરતા મધનું અને મધના કરતા દ્રાક્ષના રસનું શુકત હલકું છે

કદ વગેરેમા શુકતના ગુણ

કન્દમૂલફલાદ્ય ચ તદ્વિપાત્તવાસુનમ્ ।
કદ, મૂળ, ફળ, (ગાઝ, છાલ, પાંડા) વગેરે જે જાતના સરકામા લાખા વખત સુધી પડી રહીને અથવા કરે તે સરકાના ગુણ એ કદ, મૂળ ફળ વગેરેમા આવે છે ખાટા થવા દીધેલા આસવના ગુણ

શાળાકી વાસુત વામ્યત્કાલામ્ રોચન લઘુ ॥
શાલી તથા બીજ પછુ રાસવ છે જે વખત જતા ખાટા થતા હોય તે સર્વ રચિકર તથા હલકા છે

ધાન્યમ્, સૌવીરક અને નુષોદકના ગુણ
ધાન્યાસ્ત્વ મેદિ તીક્ષ્ણોષ્ણ

પિત્તરુપ્તસ્પર્શશીતલમ્ ।
અમ્લમ્હર રુચ્યં દીપને વસ્તિશ્લક્ષ્ણમ્ ॥૭૯॥

શસ્તમાસ્થાપને હૃદય લઘુ વાતકફાપહમ્ ।
અમિરેવ ગુણયુક્તે સૌવીરકતુષોદકે ॥ ૮૦ ॥
હૃન્મહદ્રોગગુસ્માર્શો પાણ્ડુરોગનિર્હરણે ।

તે ક્રમાશિનુપેધિયાત્સતુષેય વયે હૃતે ॥ ૮૧ ॥
ધાન્યમ્, સૌવીરક, તીષ્ણ, ગરમ, પિત્ત કરનાર,

અડકવામા ઠડુ, થાક, કટાણે મગડે એવું તથા રચિ ઉત્પન્ન કરે એવું, દીપન, મૂત્રાશયમા શૂણ થતું હોય તેને મગડે એવું, નિરુદ્ધસ્તિમા વાયરવા યોગ્ય, હૃદયને હિનકર, હલકું તથા વાયુ અને કફને મગડે એવું છે

સૌવીરક અને નુષોદકમા પછુ રે જ એટલે ધાન્યામ્, લેવા જ ગુણ છે તે કૃમિરોગ, હૃદયના રોગ, ગોળો, હરસ અને પાડુરોગને મગડે છે તે બે રાનુકમે ફેતરા વિનાના અને રોત લાગા જવના બને છે રોમ જાણુ (એટલે ફેતરા વિનાના જવના આધાના પાણીને સૌવીરક કહે છે, ફેતરાવાળા જવના આધાના પાણીને નુષોદક કહે છે ચોખા કે કોરાના આધાના પાણીને ધાન્યામ્ કહે છે)

ગાય વગેરેનું મૂત્ર

મૂત્ર ગોડજાવિમર્હિયં ગજામ્બોઘ્નલોદ્ગમ્ ।
પિત્તલ રુક્ષતીક્ષ્ણોષ્ણ લઘ્વનાશુરસં કદ્ધ ॥ ૮૨ ॥
હૃન્મિશોફોદરાનાહશ્લકપાણ્ડુરુક્ષાનિલાન્ ।
ગુસ્મારુચિવિપચ્ચિત્કુષ્ઠાશોષિ જયેહ્યુ ॥ ૮૩ ॥

ગાય, બકરી, ઘેડો, બેચ, હાથી, ઘોડા, ઊંટ, ગધેડો — એમનું મૂત્ર પિત્ત કરે એવું, વૃષ્ણ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, થોડું ખારુ તથા તીખું છે, તેમ જ કરમિયા, સોજે, ઉદરરોગ, આનાહ, શૂલ, પાડુરોગ, કફ, વાયુ, ગોળો, અરુચિ, ઝેર, ધાણે કોક, કુષ અને હરસ રોટલા રોગને મગડે છે તથા હલકું છે

અધ્યાયનો ઉપસહાર

તોયક્ષીરેશ્વરેલાનાં વર્ગમંથસ્ય ચ ક્રમાત્ ।

હિત દ્રવ્યકેશોડય યથાર્થલુભુવાહત ॥ ૮૪ ॥

આ પ્રમાણે પાણી, દૂધ, શેરડી, તેલ રાને મધના વર્ગની જે ખાસ જાણીતી વસ્તુઓ છે તેનું જ જરૂર જોગું વર્ણન કર્યું છે

હૃદયગ્રહદરે સૂત્રધાને દ્રવ્યવિજ્ઞાનીયોડધ્યાય પચમ ।

અધ્યાય ૬ છી : અન્નસ્વરૂપવિજ્ઞાનીય

અગ્નિતોડ્યસ્વરૂપવિજ્ઞાનીયમધ્યાય ષષ્ઠાધ્યાય-
સ્વામઃ । હિત હ સ્માહુરાગ્રેયાદયો મહર્થય ॥

(દ્રવ્યવિજ્ઞાને વિષે કહી રહ્યા પછી) ઉપર અન્ન (દ્રવ ન હોય એવા આહાર)ના સ્વરૂપ—ગ્રસ, વીર્ષ, વિપાક, સ્વભાવ, ગુણ, કર્મ વગેરે) વિષેના વિજ્ઞાનનો અધ્યાય કહીશું એ વિષયમાં આગ્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

ધાન પાચ જાતનું હોય છે : શાકધાન, વ્રીહધાન, શુક્રધાન, શિખીધાન અને સુદ્રધાન ઉદ્ધૃતધાન

જે ધાન છડયા વિના પસુ ધાણુ લોય અને હેમન
જનુમાં જોના પાક ઊતરે તેને શાવિધાન કહે છે જે
ધાન વર્ષાજનુમાં (ચક્રપાશ્વિદત પ્રમાણે ચરદન્તનુમાં)
પાકે છડયા પછી ધાણુ થાય અને જોને પાકતા બહુ
વાર વાજે તેને વ્રીહિધાન કહે છે જે ધાનને ચૂક
એટલે સૂખળા (અણીદાર સ્વારી અથવા છોડે ચણી)
લોય છે તેને ચૂ ધાન કહે છે જે ધાનના દાણા થિગ-
(ફરી)મા થાય તેને થિબીધાન અથવા શ્રોધાન કહે
છે જે ધાન ખેતી કર્યા વિના આપેકા ૧૫ ડિગ્રી નીકળે
છે તેને નૂલધાન, શુદ્ધધાન કે કુધાન કહે છે શૂધાનમા
શાવિધાન અને વ્રીહિધાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે
સાધીધાન (સાધીયોખા) વાળા પછી સહ દિવસે તેયાર
થાય છે અને વ્રીહ્ય જનુમાં તે પાકે છે

શુકધાનનો મુખ્ય ખોરાક તરીકે ખાવામા ઉપયોગ
થાય છે અને થિબીધાન તો મુખ્ય ધાન (શુકધાન)
સાથે થોડુ ભેગવવા માટે જ રાખવા સ્વાદ કરવા ખાતર
જ વાપરવાનું લોય છે વળી થિબીધાન માફક રહે
એવું (પથ્થ) હોતું નથી, તેથી પહેલા શુકધાનનું સ્વરૂપ
કહેવાથી અધ્યાનની શરૂઆત કરી છે

શુકધાન્ય વર્ણ

શાવિ-અમરના ગુણ

રક્તો મહાન્ સ્વલમરત્નક, શકુનાહત ।
સારામુલો દીર્ઘશૂકો રોધશૂક સુગન્ધિ ॥ ૧ ॥
પુન્હ પાન્હુ પુન્હટીકઃ પ્રમોદો ગૌરસારિકો ।
કાશ્વનો મદિય શૂકો દૂપકઃ કુસુમાન્હકઃ ॥ ૨ ॥
લાક્ષ્ણ લોહયાલાયયાઃ કર્દમાઃ ક્ષીનમીઠકાઃ ।
પતક્રાસ્તપનીપાશ્વ યે ચાન્ધે શાલયઃ કુમાઃ ॥ ૩ ॥
સ્વાદુશાકરસાઃ સ્નિગ્ધા કૃષ્ણા ક્ષ્ણાલ્પચર્ચલ ।
વપાવાનુરસાઃ પથ્યા લઘુગો મૂચલા હિમાઃ ॥ ૪ ॥
(અમરના ધણા ભેદ છે તેમ દેહદેહની ભુખિની
રોગપતાના પ્રમાણમા ગુદાગુદા દેહમાં ડાળની ગુની
બુદી અને થાય છે, તેમના નામ પણ ગુદાં ગુની લોય
છે ૨૭મા જે નામ ૨૭મા છે તે જનની ડાળ ગુજ
રાતમાં રાખાન ડોલે હોતી નથી. શુકધાનમા પ્રથમ રાત્રી
સાચ જનતરી છે તે અપરમા પ્રાતમાં મારૂમ પડે છે
બીજી મા. સાચ છે કવમ નામની ડાળર પાણુ વખમાય
છે તે મારીમાં મહાન્દુક નામથી એજમાય છે તે
પણુ કહેતે ત્રિદાર પ્રાંતમા થયી જોતે છે નૂર્વક જનની
ડાળર કાશીમાં આગળ નામથી એજમાય છે શકુના
હત ડાળર પથ ત્રિદાર પ્રાંતમાં થાય છે એ ધાવરની

નગરીમા અને ઉજ્જનમાં વક નામથી ઓળખાય છે
રોને માટે એવી વાત કહે છે, કે મેઈ પશીએ એ ડાળર-
ની લૂમ નાચમા લાવીને રાત્રિથી, તે વાવવાથી આ ડાળર
ની જન બિહારમા ખુલ્લ જનમાય તે વખતે ડિગ્રી
સાચમુખ નામે ડાળર થાય છે તેના સૂખળા કાળા લોય
છે દીર્ઘશૂક ડાળરના સૂખળા લાંબા રાને ધોળા લોય છે
રોધશૂક ડાળરના સૂખળા લોધળા ફૂલના જેવા આકાર
ના લોય છે સુગન્ધક ડાળર પંજામના જાલધર પ્રદેશમા
અને ત્રિદારમા ગંધધાવિ તરીકે અને માગવામાં
દેવધાવિ તરીકે ઓળખાય છે)

રક્ત(રાત્રી)ધાન, મદા(મોગી)ધાન, કવમ, નૂર્વક,
શકુનાહત, સારામુખ, દીર્ઘશૂક, રોધશૂક, સુગન્ધક, પુન્હ,
પાન્હુ, પુન્હટીક, પ્રમોદ, ગૌર, સારિવ, કાવન, મદિય,
શૂક, દૂપક, કુસુમાન્હક, કાશ્વ, લોહાચન, કર્દમ, ક્ષીન
મીઠક, પતંગ, તપનીય તથા બીજી જે નુકસાન ન
કરે એવી સારી થાત ડાળરની જોતા છે તે સ્વાદ
તથા પથ્યા પછી પણ ગરી, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ણ, જેમાથી
ગ્રામ્યે થોડુ જ નીકળી જાય અને જોના ડાળે બધાયડો
ડોનરે રોચી પાછળથી નૂરી લાગે એવી, પથ્થ, તવરી,
પેશાબ આવે રોચી અને ઠડી લોય છે

રાત્રી થાગ વજેરના ગુણ

નુજજેપુ ચરસ્તત્ત રક્તસ્તુષ્ણાન્નિદોવહા ।
મહાંસ્તમનુ કલમસ્ત ચાપ્યન્તુ તતઃ પરે ॥ ૫ ॥
ઉપર જે ડાળરની જોતા કહી તેમાં રાત્રી થાગ
ગ્રેષ્ઠ છે ૨ ને તે તરસ તથા ત્રિદોષને મગડે છે, તેનાથી
ડોનરની મદાથાત જનની ડાળ છે, તેનાથી ડોનરની
કવમ જનની ડાળર છે જન બાકીની રાત્રી ન તેનાથી
ડોનરની છે

બીજી જનની ડોનરની ડાળે

વયકા દાયનાઃ શંસુચાપનૈવચકાદયઃ ।
સ્વાદુષ્ણા શુરવ સ્નિગ્ધાઃ

પાકેડળા સ્લેષ્મવિસલા ॥ ૬ ॥
શુદ્ધમૂચપુતીયાશ્વ વૃક્ષે વૃક્ષ ન નિન્દિતા. ।

૧૧૨, ડાળન, પામુખ્ય (કોરક), નેરજક વનેરે
ડાળરના ભેદ છે તેમા નેરજમ્બ કરતાં માપ નમ્રવી
તે મતાં પાણુ જનની ડાળર નમ્રવી, તેનાથી ૧૧૧
વધારે નમ્રવી અને ૧૧૨ નો ઓછો નમ્રવી જલથી
એ તરે નત્રી, ગમ, જાવ, સ્નિગ્ધ, પથે નત્રી પાટી,
કુ અને વિત કરનાતે નથા ડાળ અને પેશાબ આવ
નાતે છે

સાકીચોખા

સ્તિગ્ધો ગ્રાહી લઘુઃ સ્વાદુલ્લિદોપદ્રઃ

સ્થિરો હિમઃ ॥૭॥

પષ્ટિકો વીહિયુ ધ્રેષ્ટો ગૌરશ્ચાસિતગૌરતઃ ।

જેમ રાત્રી થાય બધી થાળો(એ જાતની ડાગરો) મા ઉત્તમ છે, તેમ સાકી જાતની ડાગર વ્રીહિરમે(વ્રીહિ જાતની ડાગરો)મા ઉત્તમ છે. સાકી બે પ્રકારનો થાય છે એક ધાળો (ધાળા સૂખળાવાળો) અને બીજો કળાધાળા સૂખળાવાળો. તેમાંથી પહેલો ઉત્તમ છે. સાકીચોખા સ્નિગ્ધ, ગ્રાહી, ઉચકા, ગળ્યા, ત્રણે દોષને મટાડનાર, સ્થિર અને શીતવીર્ય છે તે તાવ, થાક, ગ્લાનિ વગેરેને ધરનારા છે, માટે જ રસાયન પ્રયોગમાં અને બીજી જગ્યાએ ફેરફાર તે આપવાના કહ્યા છે. જવ પણ સ્થિર છે, પરંતુ ભારે અને વાયુ કરનાર હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવાનું કહ્યું નથી.

ડાગરની બીજી જાતો

તતઃ ક્રમાન્મહાવીહિકૃપ્પાવીહિજત્તુલ્લાઃ ॥૮॥

કુલ્લકુટાણ્ડકલાવાર્યપારાવતકશ્ક્રુરાઃ ।

ઘરકોદ્દાલકોઝ્જાલચીનશારદદ્દુરાઃ ॥૯॥

ગન્ધનાઃ કુરવિન્દાશ્ચ ગુણેસ્વાન્તરાઃ સ્મૃતાઃ ।

મહાગ્રીહિ, કૃષ્ણગ્રીહિ, જાતુમુખ, કુલ્લકુટાણ્ડ, લાવાખ્ય, પારાવતક, શુક્ર, વરક, ઉદાલક, ઉજ્જાવાલ, ચીનાઈ, શારદ, દદ્દુર, ગળન અને કુરવિન્દા—એ ડાગરો અનુક્રમે સાગી ડાગર કરતા ગુલુમાં ઊતરતી કહલી છે.

પાટલ ગ્રીહિ

સ્વાદુરસ્લવિપાકોઽન્યોઽવીહિ પિત્તકરો ગુરુ ॥૧૦॥

ઘનુમૂત્રપુત્રીપોષ્પા ત્રિદોષસ્થેવ પાટલાઃ ।

ઉપર જે ગ્રીહિની (એ જાતની ડાગરની) જાતો કાઢી, તેમાં નહિ આવેલો એક પાટળના દૂલના રંગ જેવા રંગવાળો પાટલ નામનો ગ્રીહિ થાય છે તે ગળા, પચે ત્યારે ખાંડો, પિત્ત કરનારો, ભારે, બહુ મૂત્ર, બહુ ઝાડો તથા બહુ પિત્ત કરનારો, ભારે, તથા બહુ ગરમી પેદા કરનાર તથા ત્રિદોષ કરે એવો છે.

નુમુધાન

કન્થુકોદ્વતીયારદયામાકાદિ હિમ લઘુ ॥૧૧॥

દળધાન્યં પતનદ્દેહન કફપિત્તદહ ॥

કાંગ, કોદાલ, ખંડી, સાયો(ચીચી) વગેરે નુમુધાન દહા, ઉચકા, વાયુ કા એવા, લેખન અને કફ તથા પિત્તને મટાડે એવા છે.

કાંગના ગુણ

મમ્લસન્ધાનકૃત્ત્ર પ્રિયઙ્ગુર્વૃહણી ગુરુઃ ॥૧૨॥

ઉપર કહેલા નુમુધાનમાંથી કાંગમાં ભાગેલું અગ્ર સાધવાનો ગુણ રહેલો છે, તેમ જ તે બૃહણ અને ભારે છે (કાંગ ચાર જાતની થાય છે. રાત્રી, પીળી, કાળી અને ધોળી. તેમાંથી રાત્રી કરતા પીળી સરસ એમ ઉત્તરોત્તર સારી, લૂખી અને કફ કરનારી માનેલી છે.)

કેદરના ગુણ

કૌરદ્યુઃ પરં ગ્રાહી સ્પર્શે શીતો વિવાપહઃ ।

કેદરા બહુ જ ગ્રાહી, અડકવામાં ઠડા અને જેના વિકારને મટાડે એવા છે.

જવના ગુણ

રુક્ષઃ શીતો ગુરુઃ સ્વાદુ સરો વિઘ્વાતકૃચરઃ ॥૧૩॥

ઘૃષ્યઃ સ્થૈર્યકરો મૂનમેદઃ પિત્તકફાન્ જયેત્ ।

પીતસશ્વાસકાસોદસ્તમકળ્ડત્વગામયાન્ ॥૧૪॥

જવ લુખા, ઠડા, ભારે, ગળ્યા, સર, ઝાડો તથા વાયુ કરે એવા, લુખ, સ્થિરતા કરનાર અને મૂત્ર, ચરબી, પિત્ત તથા કફના રોગને છતનારા છે તે જ રીતે સળેખમ, દમ, ઉપરસ, ઊરુસ્તબ તથા ગળાના અને થામડીના રોગને પણ મટાડે છે.

(ઝાડો કરનાર એટલે પચ્યા પછી જેનો વધારે ભાગ ગાઝરૂપે નીકળી જાય એવા.)

જવની બીજી જાતો

ન્યૂનો યવાદનુપયો રુક્ષોષ્ણો વંશજો યવ ॥

બીજી જાતનો એક જવ થાય છે તેને ઠોઈ કેઠાણે અનુષય* (બોણિયા જવ) કહે છે તે જવથી ઊતરતા ગુલુના છે.

વાણિયા જવ વાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે લુખા તથા ગમ્મ છે.

ધડના ગુણ

ઘૃષ્ય ઈનીનો ગુરુઃ સ્તિગ્ધો જોરનો ઘાતપિત્તદા ॥૧૫॥

સન્ધાનકારી મધુરો ગોધૂમઃ સ્થૈર્યકન્સરઃ ।

ધડ વૃષ્ય, ઠોડો, ભારે, સ્નિગ્ધ, જીવન, વાનપિત્તને મટાડે એવો, ભાજેલા અગ્રને સાધનાર, ગળ્યો, ત્રિગ્ધા કરનાર અને સર છે.

ધડની જાત

પરયા નદીમુક્તી ઈનીના કપાયમધુરા લઘુઃ ॥૧૬॥

એક જાતનો ધડ લાગો અને પાનમાં થાય છે, તેને 'નદીમુખી' ધડ કહે છે તે ધડ પચ્ય, ઠોડો, નુલો, નળો અને ઉચકો છે.

* (અનુષયને શુક્ર એટલે અમીઝા ૩ વાર્ષ કે અમીઝી બની નથી, તેથી તેને બોણિયા કે ખુદો જવ કહે છે.)

શિખીધાન્ય વર્ગ

શિખીધાન્યના સામાન્ય ગુણ

મુદ્ગાદકીમસૂરાદિ શિખીધાન્યં વિવન્ધકૃત્ ।
કપાય સ્વાદુ સદ્ગ્રાહિ કટુપાકં હિમ લઘુ ॥૧૭॥
મેદ,પ્લેષ્માસ્ત્રાપત્તેપુ હિ સં ૧૧૨૨૪૨૦

મગ, તુવેર, મસૂર, વજેર ચીંગમા થનારા અનાજ વિવંધ કર છે, એ નૂરા, ગળ્યા, સગ્રાહી, પથે ત્યારે તીખા, થીતવીર્ય, હનકા તથા ચરબી, કફ અને રક્તપિત્ત મા હિનકારક છે લેપ કરવાથી તથા શુક્રધાનમાં થોડા ભેળવીને ખાવાથી ફાયદો કર છે 'વજેર' શબ્દમાં મઠ, થણા, વાલ, ચાળાનો સમાવેશ થઈ જાય છે

મગના ગુણ

ઘરોડત્ર મુદ્ગોડ્વપ્ચલ કલાયસ્વતિવાતલ ॥૧૮॥
રાજમાયોડાનલકરો રુક્ષો ચતુશ્લદ્ગુરુ ।

શિખીધાન્યમાં મગ ઉત્તમ છે અને તે થોડો વાયક્ર છે વટાણા બહુ વાયક્ર છે થોળા વાયક્ર, લૂખા અને બહુ મળ બનાવ એવા તથા ભારે છે

કળથીના ગુણ

ઉષ્ણાઃ કુલતથા પાકેડ્મ્લા ।

શુક્રાદમશ્વાસપીનસાન્ ॥૧૯॥
કાસાર્હો કફવાતાશ્ચ પ્રગ્લિ પિત્તાશ્ચદા પરમ્ ।

કળથી ગરમ, પરા પછી ખાટી, વીર્યની પથળેનો શગ, દમ, પીનસ, ઉનરસ, હરસ અને કફ તથા વાયુને મટાડ એવી છે તેમ જ અતિશય રક્તપિત્ત કરે એવી છે (એ કક્ષણ છે માટે તુરી, ગળી, ગ્રાહી એવા ક્ષેત્રના સામાન્ય ગુણ પણ એમાં સમજવા એ ઉષ્ણ વીર્ય છે તથા રક્તપિત્ત કરે છે, માટે આખને નુકસાન કરે એવી જાણવી)

વાલના ગુણ

નિષ્પાવો યાતપિત્તાશ્ચસ્તગ્યમૂત્રકરો ગુરુ ॥૨૦॥
શરો વિદાહી દષ્ટાક્રમકશોકવિગપહ ।

વાલ, વાયુ, પિત્ત, લોહી, પાલુ અને મૂત્ર ઉત્પન્ન કરે એવા છે, ભારે, સર, વિદાહી છે, આખ, વીર્ય, કફ, સોજા અને ઝેરનો નાશ કરે એવા છે

અડદના ગુણ

માપ. ક્ષિપ્ત્વા લલપ્લેયમલપિત્તકર કર ॥૨૧॥
ગુરુષ્ણોડનિલહા સ્વાદુ શુક્રત્વિવિરેકકૃત્ ।

અડદ સ્નિગ્ધ છે, બળ, કફ, મગ અને પિત્તને

પેદા કરે એવા છે સર છે, ભારે, ગરમ, વાયુને મટાડે એવા, ગળ્યા, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે એવા અને વીર્યને ઝટ બહાર કાઢે એવા છે

કટબી તથા કૌંચાના ગુણ

ફલાનિ માપર્વદિધાત્કાકાળડોલાત્મગુતયો ॥૨૨॥
કટબી (ગરમી) નામની એક વનસ્પતિ થાય છે તેના ફળ તથા કૌંચના ફળ (કૌંચ) પણ અડદના જેવા ગુણવાળા છે એમ જાણવું

તલના ગુણ

ઉષ્ણસ્વચ્ચો હિમ સ્પર્શો કેદ્યો વલ્પસ્તિલો ગુરુ ।
અલ્પમૂત્ર કટુ પાકે મેઘાડમ્નિકપિત્તકૃત્ ॥૨૩॥
તલ ગરમ તથા ચામડીને હિતકર, અડદવામાં થીતળ, માથાના વાળ વધાર એવા, બળ આપનાર, ભાર, રેશન થાડા આણે એવા, પચ્ચા પછી તીખા, મેઘા, જઠરાગ્નિ, કફ અને પિત્ત એ સર્વનો વધારા કરે એવા છે

અજશીના તથા કસુભીના બીજના ગુણ

ક્ષિગ્ધોમા સ્વાદુતિકોષ્ણા કફપિત્તકરી ગુરુ ।
રક્ષુશુક્રહૃતકટુઃ પાકે તલ્લદ્વીજં કુસુમ્મજમ્ ॥૨૪॥
અજશી સ્નિગ્ધ, ગળી, કડવી, ગરમ, કફ અને પિત્ત કર એવી, ભાર, આખ અને વીર્યને ધાનિ કરે એવી તથા પથે ત્યાર તીખી છે

કસુભીના બીજના ગુણ અજશીના જેવા જ છે

લલકરી જાતનું અન્ન

માયોડત્ર સર્વેધ્વરો થવક શૂક્રજેપુ ચ ।

તથામ શિખીધાનમાં અડદ બધા કરતા ખરાબ છે તથા શુક્રધાનમાં પ્રલોક ની પડે વાળા થવક થોળા સીધી ખરાબ છે

નળુ ધાન વજેરના ગુણ

નવ ધાન્યમભિગ્ધન્દિ લઘુ સંસ્કસરોપિતમ્ ॥૨૫॥
શીઘ્રજન્મ તથા સૂચ્ય નિસ્તુપ યુક્તિમર્જિતમ્ ।

જેને પાકયા પછી એક વરસ ન વીતી ગયું હોય એવું ધાન અભિપ્રદી છે પાકયા પછી એક વરસ સુધી રાખી મૂકેનું ધાન લવકુ બને છે (પદ એક વરસથી વધારે રાખી મૂકવાથી મરવ વિનાનું બની જાય છે) વાળા પછી થોડા જ દિવસમાં પાકે એનું છેનું (ફેનવા વિનાનું), પુકિતથી સેકેનું અને ભરવાથી જેની દાળ પડે એનું (મી જેનું) શિખીધાન લવકુ છે

રાધેધુ* અન્ન

મંડના ગુણ

મण्डपेयाविलेपीताમોદનસ्य च लाघम् ॥ ૨૬ ॥

યથાપુર્વં શિયસ્ત્ર મણ્ડો વાતાનુલોમત ।

તદ્દલાનિદોપદેષ પાચનોઘાનુસામ્યદ્ ॥ ૨૭ ॥

ઓતોમાર્દવજન્મેદી સન્ધુશ્રયતિ ચાનલમ્ ।

મડ, પેયા, વિવેધી અને ભાત રોમાથી પકેવાની બનાવટ પછીની બનાવટ કરતા હલકી હાથ છે, રોગે ભાત કરતા વિવેધી, તે કરતા પેયા અને તે કરતા મડ બહુ હલકો જાણે તેમા મડ બહુ હિનકારક અને વાયુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગમા લાવી મૂકનાર છે વળી તે તરમ ગાનિ, વાધન પછી બાકી રહેના દોષને મગડે એવા, પાચન, ધાનુ અને યોગ્ય પ્રમાણમા લાવી મૂકે રોગો, સ્ત્રીનાં હુમલા બનાવે એવા, પરમેવા લાચ રોગ ૨ ને રુગિનને પ્રતીક કરે એવા છે

મડ-જે દ્રવ્યનો મડ કરવા હોય તે દ્રવ્ય કરના શૈદગાણુ પાણી લેવું પછી પાણી અને દ્રવ્ય ભેગા કરી દ્રવ્ય બફાર અને સીજે ત્યા સુધી ઉકાળવું પછી એમારી રોગામણ નિનારી લેવું આ રોગામણને મડ કહે છે

પેયા-જેટલા દ્રવ્યની પેયા બનાવવાની હોય તેના કરતા વજનમા થો ગણ પાણી લેવું પછી દ્રવ્ય અને પાણી ભેગા કરી ઉકાળવા જ્યારે દ્રવ્ય બરાબર પાકે કે તરત ખૂબ પ્રવાહી રહે એ રિતિમા એને ઉનારી લેવું આવી બનાવટને પેયા કહે છે

વિવેધી-જે દ્રવ્યની વિવેધી બનાવવાની હાથ તે દ્રવ્ય એક ભાગ અને પાણી એનાથી ચારગણ લેવું પછી બન્નેને ભેગા કરી ઉકાળતા-ઉકાળતા જ્યારે એ દ્રવ્ય બફાઈને સીજને બધું લપકો(લોચો) દાગ જેવું પટ્ટ બની જાય, ત્યારે એ બનાવટને વિવેધી કહે છે

ઓદન-જે દ્રવ્યનો ૨૦ ન બનાવવાનો હોય તે દ્રવ્ય બફાઈને અને નીજને છૂગ ભાત જેવું (જેનો દાણે-દાણે બફાઈને સીજનો હોય છતાં દાણે-દાણે છૂટે રહ્યો હોય અને પાણીનો અથ પાનુ ન રહ્યો હોય એવા ભાત જેવું) થાય ત્યારે એ બનાવટને ૨૦ ન કહે છે

મડ, પેયા, વિવેધી અને ઓદન બનાવવા માટે પચવામાં હલકામા હલકી વસ્તુ યજ્ઞરની ધાત્રી કે દેવેલા મમસા છે

પેયાના ગુણ

સુતપ્થાગલાનિદોર્ગલ્યકુશિરોગજ્વરાપહા ॥ ૨૮ ॥

હોમની પરથા પેયા દીરનપાચની ।

પેયા ભૂખ, તરસ, ગ્લાનિ, દુઃખાપણ, દુઃખના રોગ અને તાવને મગડે છે, વાયુ વગેરે મળેાનું અનુ લોમન કરે છે, એ પરથ, દીપન અને પાચન છે

વિવેધીના ગુણ

વિલેપી ગ્રાહિણી દ્વયા તૃણામ્ની દીપની હિતા ॥

વ્રણાશ્વિરોગસગુદ્ધદુર્બલછેદપાયિનામ્ ।

વિવેધી ગ્રાહી, ક્રદ્ય, તરમ મગડે એવી, દીપન છે, એ વ્રણ અને ૨ ખના રોગવાળાને, જેનું શોધન કપું હોય તેને, દુઃખવાળાને અને જેને (ધી વગેરે) સ્નેહ પાન કરાવ્યું હોય તેને ફારદો કરે છે

ઓદનના ગુણ

સુધૌન* પ્રચ્ચત સ્થિત્તોઽયક્તામા ચૌદનો લઘુ ।

યજ્ઞાગ્નેયૌપચકાચસાયિતો મૃદનપ્રહુક ।

વિપતિનો ગુરુ ક્ષીરમાસાદ્યર્થથ સાધિત ॥ ૩૧ ॥

સાગી રીત ધોષેના ચાખાનો રાધેલો, રોગમામ કાકી નાખેલો, સીજવલો, ગરમાગરમ ભાત હલકો હોય છે વિદ્યો વગેરે ગરમ રોપધના કવાયમા રાધેલો ભાત વધાર હલકો થાય છે થકલા ચોખાનો ભાત તો તેથી પણ વધાર હલકો થાય છે, એથી ડ્રલટો એટલે ધોયા વિના રોગલા ચોખાનો, ન રોગલેલો, ન સીજેલો, દરો પછી ગળેલો હોય તે ભારે સમજાવે દૂધમા બના વેલો ભાત પચવામા ભારે છે, તેમ જ માંસરસ, ધી વગેરેથી બનાવેલો ભાત પણ પચવામા ભારે છે

બનાવટના ભારેપણનો કે હલકાપણનો આધાર

કઈ બાબતો પર છે ?

હિતિ દ્રવ્યક્રિયા ભેગમાનાયોઃ સર્માદિશેત્ ।

મડ, પેયા, વિવેધી અને ઓદન પચવામા હલકો બને છે કે ભાર તેનો આધાર એ કયા દ્રવ્યના બનાવ્યા છે, કેવી રીતે બનાવ્યા છે, અલ્પ બીજું થું થું નાખ્યું છે, જ્યાં એક જ દ્રવ્ય હોય ત્યાં એ વધાર લીધું છે કે રોષ્ટ્ર અને જ્યાં વધારે દ્રવ્ય ભેગા કરીને બનાવવાના હોય ત્યાં મધુ દ્રવ્ય કેટલું ભેગવ્યું છે વગેરે બાબત ઉપર સખે છે (તે ઉપરાંત એ દ્રવ્યના દેશ અને કાળ ઉપર એની બનાવટના હલકાપણનો આધાર સખે છે)

દાખલા તરીકે (દ્રવ્યનો દાખલો જવના મડ કરતા રાત્રી ચાખતો મડ વધારે હલકો છે (કિયાનો દાખલો) દેવતા ઉપર સેનાથી વચ્ચું કરતાં દેવતાની તપેથી કડક વગેરેમાં જરમ થોડી, રેતીમા દેવેલી એ જ વચ્ચુંની ધાત્રી વધારે હલકી છે (યોગનો દાખલો) મરી વગેરે ખાધેનું પચાવે એવા મસાદા

વાળી વાની એવા મસાલા વિનાની એ જ વાની કરતા વધારે હઝકી છે (માન એટલે માપનો દાખલો) હઝકી વસ્તુ પણ માપ કરતા વધારે ખાવાથી ભારે પડે છે અને ભારે વસ્તુ બહુ ઓછી ખાવાથી પચી જાય છે મગની દાળની ખીચડીમા મગની દાળ વધારે હોય તો ખીચડી ભારે બને છે અને ચોખા વધારે હોય તો ખીચડી હઝકી બને છે (દેશના દાખલા) જાગવ દેશ ના ચોખાનો ભાત અનૂપ દેશના ભાત કરતા હઝકા છે ખરાબ વાગ મા પડી રહ્યી દ્રાક્ષાનુ શરબત રસા વાસ્તુમા રાખી મૂકથી દ્રાક્ષાના શરબત કરતા ભારે છે તાબાના વાસ્તુમા રાધેલા ભાત માટીના વાગ્તુમા રાધેલા ભાત કરતા હઝકો છે (કળના દાખલા) વર્ષા ઋતુમા પડેલા વરસાદના ૨૫૨૨ ઝીરેલા પાણીમા રાધેલા ભાત પથ્થ છે, વર્ષાઋતુ સિવાય જડલા વરસાદના પાણીમા રાધેલા ભાત ૨૫૫૫ છે ઉકાળીને ઠારેવુ પાણી દિવસનુ ઉકાળેવુ દિવસે અને રાતનુ ઉકાળેવુ રાતે પથ્થ છે, પણ દિવસે ઉકાળીને ઠારી રાખેવુ પાણી શતવાસી થાય તો તે ૨૫૫૫ છે વાવ્યા પછી પાકતાં થોડા દિવસ લાગે એવા ધાનની બનાવટ વાવ્યા પછી થયે દિવસે પાકે એવા ધાનની એ જ બનાવટ કરતા વધારે હઝકી છે કાચા કે સૂકા મૂળાનુ થાક પથ્થ છે, થરડા કે લીલા મૂળાનુ થાક અપથ્થ છે

માસરસના ગુણ

શુદ્ધ. પ્રીણનો વૃષ્યઘ્નુષ્યો મળદા રસ ૩૩૨૩

માસનો રસ બુ ઉગ્ર, પ્રીણન, વૃષ્ય, આખને હિતકર અને વ્રણને મગડનાર છે

નોંધ : માસરસ ત્રણ જાતનો હોય છે—કૂત, અકૂત અને દકવાવમિક ધી, તેલ વગેરે સ્નેહ અને સૂક વગેરે મસાલાવાળો માસરસ ત્રણ કહેવાય છે અને એ બધું ન નાખેલા માસરસ અકૂત કહેવાય છે જેમાં માસ વગેરે થોડ વાપર્યું હોય અને બહુ જ પાતળો બનાવ્યો હોય એવા માસરસ દકવાવમિક કહેવાય છે

માં રસ બનાવવાની રીત

બકરીના ૧૫૫૫ હાડકા વિનાનુ અને તેતરનું હાડકાં વિનાનું સોન તોમા માસ લેવું તેનું ઝીણું કચુબર કરવું એ કચુબર પાણીથી ઘોઈ નાખવુ પછી એમા લીંડીપીપર, રીંડીમૂન, સૂંક, નિત્રક અને ધાણા એટલે મસાલો દરેક અડધા તોડો નાખવો. એમા ૩૮૪ તોડા (દોઢ આઠક) પાણી નાખવું એ બધું ભેગું કરી ઉમાનુ ઊકળના ઊકળતા ચોખા ભાતનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે દેવતા પચથી ઉતારી લેવું પછી એમાં દાઢમના આઠ તોડા દાણા કચરીને નાખવા.

પછી એ બધું ખૂબ મસાળીને એને કપડાથી ગાળી લેવું ગાળી લીધેલા પાણીમા હિંગ, સિંધવ અને છઠુ નાખવા એને બગબર ધૂપ દઈને આપવામા આવે તો જેમણે શોધન કર્યું હોય તેમને, જે શોધન કરવા માગતા હોય તેમને, જે સુકાતા જતા હોય તેમને, જેમનો રાગ તદ્દન મરી ગયો હોય તેમને, ઘણવાળાને, જેમનું હાડકું ભાગ્યુ હોય કે સ્વધામાથી ઊતરી ગયું હોય તેમને, જેમની ધાતુઓ ઓછી થઈ ગઈ હોય તેમને તથા જેમની ઈન્દ્રિયોની શક્તિ તથા રોગસ ઓછા થઈ ગયા હોય તેમને આ માસરસ પથ્થ છે

આ માસરસ માપગર અને માફકસર જ પીવે. જેઈએ ઉપર આપેલા વળન વસ્તુરે નેનુ પ્રમાણ દેખાડે છે જે પ્રાણીનુ માસ જે સગમા વાપરવાનુ કહ્યું હોય તે પ્રાણીના માસનો માસરસ બનાવવો

રસ માસથી બનાવલો માસરસ

ખદ જે રીતે માસરસ બનાવવાનો કહ્યો છે, તે રીતે માસને બદલે ફળના ફળરસ બનાવવામા આવે તેને ખલ કહે છે

કાબલિક જે રીતે માસરસ બનાવવાનો કહ્યો છે, તે રીતે માસને બદલે મૂળ(ગાડના મૂળિયા)નો રસ બનાવીને અદર તલનુ કચરિયું અને ખટાઈ આગન, પકડી નાખે તેને કાબલિક કહે છે

પૂષ જે રીતે માસરસ બનાવવાનો કહ્યો છે, તે રીતે માસને બ લે અનાભ(ધાન)નો રસ બનાવવા મા આવે તેને પૂષ કહે છે

મગના પૂષના ગુણ

મૌરસ્તુ વષ્ય લઘુલઘવકળ્પાક્ષિરોગિણામ્ ।

મગનું પાણી એટલે પૂષ, દોષનું શોધન કરવાને, ઘણવાળાને તથા જગત્ અને અખિત સ્વપ્નાદિને રજાય છે એ પણ સસ્કાર આપેલો (કૂત) અને સસ્કાર નહિ રાખેલો (અકૂત) એવા બે પ્રકારનો ભાવેલો સસ્કાર આપેલો મગનો પૂષ આ પ્રમાણે છે ૮ તોડા મગ લઈને સોગાળા પાણીમાં રાધવા તથા ચતુર્થશ પાણી રહે તેમા તે મગ ચેરી નાખવા અને પાણી લૂગાથી ગાળી લેવું તેમા દાઢમના બીજનો રસ ચાર તોડા નાખવો સિંધવ સૂંક, ધાણા એ ત્રણ વાનાં પા તોડા નાખવા પીપર અને છઠુ ત્રણ માંમા નાખવું, આ પ્રમાણે સસ્કારવાળો થયેલો મગનો પૂષ પિત્ત તથા મ્હના રાગને હરે છે એ પ્રમાણે ગુદા ગુદા રોગ માટે ગુદા ગુદા ઔષધોનો સમગ્ર અપાય છે

કચથીના પૂષના ગુણ

વાતાગ્નુલોમી કાલરત્વો ગુસ્મત્ત્વીમ્ત્વનિજિત્ ॥

કળથીનો યુષ વાસુનુ અનુલોમન કરે છે, ગોળા અને નૂન તથા પ્રત્નિરોગને મટાડે છે

તથ, ખોળ વગેરેની બનાવટોના ગુણ

તિલપિષ્ણાકવિકૃતિઃ શુષ્કશાકં વિરુદ્ધકમ્ ।

શાળાકીવટક દગ્ધં દોષલં ગ્લપન ગુરુ ॥૩૫॥

તથ અને ખોળની બનાવટો (તરસકળી, ખોળ અને ગોળની વાની વગેરે), શાકની ચૂકવણી, વરડા (શામળેલુ પાન), શાકી વટક (શાકી અં ૫, ૭૮ તથા વડુ-શાકીમા બોળે) વડુ કે શાકીથી બાધેલુ વડુ તે શાકીવટક,) એ નવ આખને નુકસાન કરે એવા, ત્રણ દોષન બગાડે એવા, ગ્લાનિ કરે એવા અને ભાર છે

શિખાડના ગુણ

રસાલા વૃદ્ધાની વૃષ્ટ્યા ક્ષિપ્તયા યસ્યા રુચિવ્રદા ।

શિખાડ, બૂ ઉત્તર, વૃષ્ઠ, સ્નિગ્ધ, બગ આપનાર તથા રસ ઉપજવનાર છે

પાનકના ગુણ

ધમશુત્તદહ્મમહરં પાનકં પ્રીળન ગુરુ ॥ ૩૫ ॥

વિષ્મિ મૂલં હૃદય યથાદ્રવ્યગુણ ચ તત્ ।

પાનક (શરમન) થાક, ભૂખ તરસ, કટાણી, એ બધું મે ૧ છે, પ્રીતિ તથા ભાર છે, વિષ્મિ, મૂત્રલ, ક્ષયને હિનન તથા જે પદાર્થો બનાવે છે તે પાનના ગુણવાગુ તથા છે

ગરની ધાત્રીના ગુણ

લાજાસ્તુદ્ધર્ધતીસારમેહમેદ કફચ્છિદ્ ॥ ૩૬ ॥

કાસપિત્તોપશમના દીપના લઘ્યા હિમા ।

ગરની ધાત્રી તરસ, બેતી, ગાડો (અતિ મારના) રા ૧, પ્રમેહ પરની તથા કફલગને મટાડે છે, ઉષ્ણ અને પિત્તને શમાવ છે, દીપન, હર્ષ, તથા ક્ષી (શીતલી) છે

ખોઆના ગુણ

પૃથુકા મુત્ત્વો યસ્યા કર્પાવિષ્મકારિણ ॥ ૩૭ ॥

ખોઆ ભારે, બગ આપનાર તથા કફ અને વિષ્મિ બનાવનાર છે

ધાત્રીના ગુણ

ધાના વિષ્મિની રક્ષા તર્પણી લેલની ગુરુ ।

ધાત્રી વિષ્મિ, વૃષ્ઠી, તર્પણ, લેખન અને ભારે છે

સાધુના ગુણ

સત્કવો લઘવઃ શુત્તદ્રમનેત્રામયઞ્ચાન્ ॥ ૩૮ ॥

મન્તિ સન્તર્પણાઃ પાનાત્સઘ એવ લલપ્રદાઃ ।

નોદકાન્તરિતાન્ન દ્વિનં નિશાર્યા ન કેવલાન્ ॥

ન મુક્તવા ન દ્વિજૈશ્ચિત્વા સવત્તનયાન્ન વા વદન્ ॥

ફોતરા વિનાના જવને થોડીને, દળેલા લોટને સાધુ કદ છે સાધુ હવકો છે તથા ભૂખ, તરસ, થાક, આખના રોગ તથા વ્રણને મટાડે છે તર્પણ છે તથા પાણીમા ડોહીને પીવાથી તરત જ બળ આપે છે (હવકો છે માટે વૃષ્ઠી અને વાયુ કરે એના પણ જાણેલા સાધુ વૃષ્ઠી અને વાયુજનક છે તથા પિત્ત નિર્મિ કરનારો અને તન્કાળ બગ ઉપજવનારો છે, કેમ કે એવા એના પ્રભાવ છે) સાધુ ખાતા વચમા પાણી ન પીવું, સાધુ ઊવચમા બે વાર ન ખાવા, રાતે ન ખાવો, પાણી વગેરે વિના એકલા ન ખાવા, બીજુ કાંઈ ખાધા ઉપર ન ખાવા, દાત કરીને (સાધુનો લાડુ વગેરે) ન ખાવો અને અતિશય ન ખાવા

ખોળના ગુણ

પિષ્ણાકો ગ્લપનો રુક્ષો વિષ્મિ દૃષ્ટિદૂષણઃ ॥

ખોળ ગ્લાનિ કરનારા, વૃષ્ઠી, વિષ્મિ અને આખને નુકસાન કરનારા છે

માસ વેસવારના ગુણ

વેસવારો ગુરુ ક્ષાન્ધો લલોપચ્ચવર્ધન

માસનો વેસવાર (પૂરણ) ભારે, સ્નિગ્ધ તથા બગ અને શરીરને વધારે એવા છે

પૂરણના ગુણ

મુદ્ધાદિજાસ્તુ ગુરવો યથાદ્રવ્યગુણાનુગા ॥ ૪૧ ॥

મગ વગેરેના વેસવાર ભારે અને જે પદાર્થોના તે બનાવેલા હોય તેના ગુણવાગા હોય (વેસવાર મા લોટ, મગલા વગેરેના પણ સમાવેશ થાય છે)

રોટલા-રોટલી વગેરેના ગુણ

કુકૂલકર્પરઆપ્ત્કન્ધક્ષરધિપાચિતાન્ ।

પરુષોનીહૃદૃષ્ટિવિદાદપ્પાન્ત્તરોત્તમ્ ॥ ૪૨ ॥

ગરની (રોટલા, ભાખરી વગેરે) એના એ દ્રવ્ય ના લોટની બનાવી હોય તો કુકૂલ પર પકવેલી રોટલી કરતા કર્પર (કે ખર્પર) પર પકવેલી રોટલી વધારે હર્ષી બને છે કર્પર કરતા ભાટ (કેડુ) પર પકવેલી રોટલી વધારે હર્ષી બને છે, ભાટ કરતા કડુ પર પકવેલી રોટલી વધારે હર્ષી બને છે અને કડુ કરતાં અંચાર પર નાખીને પકવેલી રોટલી વધારે હર્ષી બને છે. (કેવળાના આશય એ છે કે દેવના અને રોટલી વચ્ચે

ભેમ ઓછુ અતર રહે તેમ ચેટલી વધારે હવડી બને છે
કુદૂલ વગેરે ચબ્દોના અર્થ જુદાજુદા માપસે જુદા
જુદા કરે છે પણ આપમેં એમાંથી એક અર્થ લઈશું)

મત્સ્યમયચૂર્ણાદિવિહિતોઽગ્નિઃ કુકુલક ॥
ઈવજ્જલિતગદ્ધિમ્ કયાલમિદ્ધ કમરમ્ ॥
ધ્રાષ્ટુ નામાગ્નિસતાપાદશિવળી તુ મુન્યમયમ્ ॥
કન્દુઃ સ્પાસ્તુવદુન્નિદ્રો વક્ત્રિજ્વાલમવેશયાન ॥
અગ્વાલો દગ્ધકાષ્ઠોઽગ્નિવધૂમોઽન્નામ સ્ખયતે ॥
કુકુલ-ગ્રામ્યા, છામ્બોના ભૂકાં વગેરેથી છવાયેલા
(બારેલાં) દેવતા

કર્પર-થોડા સંગેલા દેવતા ઉપર મૂકેલાં (માટી
તે) તરેલાં (દીપ)
ધ્રાષ્ટુ-દેવતાથી તપીને લાલથોડા (અગ્નિ જેવા
રંગનાં) બની ગયેલાં માટીનાં તરેલાં
કદુ-અગ્નિના ભક્ષા જેમાંથી ચેની થકે એવા
અનેક કાષ્ઠાકાણાવાળાં (ચારણી જેવાં) તરેલાં
અંગારા-પુમાડા વિનાના સંગતા અગ્ગા

માંસવર્ગ

મૂત્રવર્ગ

હરિળેષકુરક્ષર્મકર્ણમૂગમાતૃકાઃ ॥

શશશમ્પરવાવ્ષકશરમાષા મૃગાઃ સ્મૃતાઃ ॥૪૩॥
હરણ, એણ, કુરગ, ઝાસ, ગેહર્મ, મુગમાતૃકા,
સસલા, સામર, નાગ્ધ અને શરભ વગેરે પશુઓ મૂત્ર
વર્ગના છે (એ ઉપરાંત કાચપુચ્છક, પુષ્પત વગેરે પણ
એમાં જ ગણાય છે)

નોંધઃ-હરણ-નાખાવર્ષો મૂગ, એમ-ગાગિયાર
જ, કાગે મૂત્ર કુરગ-બીજ મૂગ કર્નાં વધારે ઝાણી
અને ચતુર ગતિવાળાં મૂત્ર ન્દુલ-ભૂલ અગ્ચતુ પ્રાણી
છે ગેહર્મ-નાર જેવા કાનવાળું નયિયના નાકારનું
પ્રાણી મૂગમાતૃકા-હવડા અને મેગ ચેટવાળી, સનથ
જેવી હોય છે શય-સમજ શમર-તામર ના-પ-
શરીર બહુ દેખાવડુ હોય છે કાળ-એને આડ પાં તોય
છે, એમાંથી નાર પગ પોડ (બરછ) પર હોય છે ઊંટ
જેવડુ મેટુ હોય છે, મેટા ધિનડા હોય છે, કાશીરમાં
મતી આવે છે પુષ્પ-ટપકટપમવાળાં રિતમુન.

વિષિરવર્ન

લાપવાર્તીકવર્માત્તરચર્મમંકકુદુમાઃ ॥
કપિષ્ણલોપચકાસ્પચકોરકુદુપાહવ ॥૪૪॥
વર્તકો વર્તિકા વૈય તિસ્તિઃ કચ્ચઃ તિલી ॥
તાદ્રચૂદાષ્વપચ્ચગોત્રગિરિવર્તિકાઃ ॥૪૫॥
તપા શાસ્પદેદ્રામરદાષાઃ વિષિક્તઃ ॥

લાવુ, લાવળી, વતીર, રકતવર્મ, કુક્કભ, ધાવું
તેતર, ઉપવક, ચકોર, કુરખાલુ, ચકલો, ચકલી, તેતર,
કકર, ચોગ, તામ્રચૂડ, બકર, ગોનદ, ગિરિકા નામની
ચકલી, શારપદ, દંદાભ અને વરટ વગેરે વિષિક્ષ એટલે
વોળી (ખાંતરીને) ખાનારા પશી કહેવાય છે

પ્રતુદર્ગ

જીવજીવકદાત્યુહમ્મહાહનુકસારિકાઃ ॥૪૬॥
લટ્ટવાકોકિલહારીતકપોતચટકાદયઃ ॥

પ્રતુદાઃ

જીવજીવક, જાગડાગડે, ભુગાલુવ નામે પશી,
પોપર, મેના, ચકલીની જાતનું એક પશી જેને કોઈ
લેક નરેલાં કહે છે ત, જોલ, જગલી લીલાધીના રંગનું
કમુતર, હોરો, ચકલી (જુદી જાતની) એ જનાવરો
ચાવ વની ફાંથીને ખાનારા પશી છે માટે તેમને
‘પ્રતુદ’ કહે છે

વિવેશવર્ગ

સેકગોધાહિશ્વાવિદાયા વિલેશયાઃ ॥૪૭॥

દેકડો, સડો, સપ, સાલુડી, (નોગિયા) વગેરે
વિવેશવ એટલે દગ્ધા રહેનાર પ્રાણીઓ છે

પ્રસહવર્ગ

ગોચરાશ્વનરોષ્ટ્રાશ્વદાપિસહર્ષયાતરાઃ ॥
માર્જરમૂપકલ્યાપ્તકુચચત્રતક્ષવ ॥૪૮॥
લોપાકમમ્બુકલ્પદેનચાપવાન્તાદવાપલા ॥
શશાપ્રોમાસકુરરુદ્રધોલુકકુલિક્ષકાઃ ॥૪૯॥
ધૂમિકા મલુહા ચેતિ પ્રસહા મૃગપક્ષિણઃ ॥

ગાય, બગદ, ગધિન, અચાર, ઊંટ, ઘોડે, દીપડે,
નિહ, રીછ, વાદર, વિશદી, ઉંદર, વાપ, વર, બજ્ર,
તરંગ, લોપાક, ધિયાન, ચક્રો, બાગ, ચાન, કૂનડે,
કાગડો, શયામી, ધરના કુકડે, કુરર, ધુવડ, કાગે ચકલો
ધૂમિકા નામે જનવર, મલુહા નામે જનવર એ બંધ
પશુ અને પખીઓ પ્રા. નેટરે બગાડારે તોડેદોડેને
ખાનારા છે

મમ્બુતર્ગ

વરાહમહિષમ્બુહુરદરોહિતયાગ્નાઃ ॥૫૦॥

રુદ્રમચ્છમરઃ સદ્ગો મધવધ મદામૃગાઃ ॥
બુંડ, ધાડે, ન્દુ નામે હરુ, રા નામે હરુ,
ચાંદ નામે હરુ, નાથે, ચુમર નામે મુન, ચમરી
ચાપ જેનાં પૂંછા ચમરીએ જેનાં લોય છે તે, નેડ
અને રા. એ ‘મમ્બુત’ કહેવાય છે
ન્યાઃ-ન્યકુ-કુનડ જેનું અને અરધાં પુષ્પ
ધિનડાનું પ્રાણી. ના-બુ ધિનડાનું પગ દર-

જનુમા પોતાના શિગડા તજી દે એવું પ્રાણી
રેહિન-રાતા રગનું ડાણ ગવય-ગાય કે બગદ જેવું
દેખાય પણ ગણે લટકતી મસખરી ગોદરી (ધાબળો)
ન હોય તથા વાસે ખૂધ (કેકો) ન હોય એવું પ્રાણી
સુમરને સસ્કૃતમા વનનુરગ અથવા મહાશૂકર કહે છે

જળચરવર્ગ

હંસસારસકાદમ્યવનકારણ્ડયલ્લા ॥ ૫૨ ॥

પલાકો-કોશચક્રાહમદ્ગુફોઝાદયોઽપ્ચરત્ ॥

હંસ, સારસ, બતક, બગલો, જળકાગડો, જળ
કૂકડી, બગલાની જાતનું એક બલાકા નામે પ્રાણી, ઉત્તેશ
નામે પક્ષી, ચક્રવાક પક્ષી અથવા સરસપ્ર, મદ્ગુ નામે
જળકાગડો, કોચ રાથવા વહીવા નામે પક્ષી, એ વગેરે
'જળચર' પક્ષીઓ ગણાય છે

જળચર-પાણીની સપાટી પર ચાલનારા પ્રાણી
કાગડવ-હમ જેવું અને ઘોળુ જળચર, પ્લવ
મોટું અને ગણે કોથળી લટકતી હાય એવું જળચર
બાલાકા-નાના બગલાની જાત

મત્સ્યવર્ગ

મત્સ્યા રોહિતપાઠીતકૂર્મકુમ્ભીરકર્કટાઃ ॥ ૫૨ ॥

શુકિશાહ્નોદ્રશાન્વકુશકર્તીવર્મિચન્દ્રિકા ॥

ચુલુકીનકમકરશિશુમારતિમિહિલા ॥ ૫૩ ॥

રાજીવલિલિમાઘાશ્વ

રેહિન, પાકીન એ જાતના મોટા મત્સ્ય, કાચબો,
કુંભીર નામે મગર, કરચબો, છીપમા રહેનાર માછલી,
શંખમા રહેનાર જળચર, જળબિલાડી, નાના શંખ, બીણી
માછલી, વર્તિ, ચંદ્રિકા, ચુલુકી નામે જળજનુ, નક,
મકર એ જાતના મગર, શિશુમાર અને તિમિગિલ નામે
મત્સ્ય, રાજી અને ચિલિચિમ નામે જળચર વગેરેને
મત્સ્યવર્ગમાં ગણવા છે

મોય મત્સ્ય પ્રાણીની ર પાત્રી નીચે રહેનારા પ્રાણી
રેહિન-શરીરે લાલ, પીઠ કાળી, માછલાં અને
લીલ ખાઈને રહે છે પાકીન-પેર ચાદી જેવું, બાકીના
શરીરનો ગળ કાળો, કાંઠાકાટાવાળી કુંભીર-મોટો અને
મગર જેવો વર્મિ (૧) રાખના આકારની માછલી,
(૨) રેહિન માછલીની એક જાત ચંદ્રિકા-પડખામા
કાંઠાકાટા હોય છે અને ગાળાકાર હોય છે ચુલુકી-
લાથી જેવા ઘાટનો, અદરની બાજુએ મુખવાળો, બહાર
નીકળતો શ્વાસ ખાનાર મત્સ્ય, નક દેરડાના આકારનો,
મકર-રિહ જેવી કે તલવાર જેવી મારી નાખે એવી
દાઢવાળો, શિશુમાર-અથાને ચારી નાખે એવો,
તિમિગિલ સો જોળન (ચારસો માઈલ) જેટલા લાંબા

પહેળા જીવોને પણ ગળી જાય એવો રાક્ષ-બહુલાંબો
અને વ્રજ જેવો ચિલિચિમ-ભીંગડાવાળો, લાલ આંખો
વાળો, બધી પાસ લાલ લિસેટાવાળો

આઠ પ્રકારનું માસ

માંસમિત્યાહુષ્ટયા ॥

શાસ્ત્રકારાએ એ પ્રમાણે આઠ પ્રકારનું માસ કહ્યું છે

મિશ્ર પ્રદેશના પ્રાણી

યોતિષ્વજાવીર્યામિથગોચરત્વાદનિશ્ચિતે ॥ ૫૪ ॥

ઉપર કહેલા આઠ પ્રકારમાંથી બકરુ તથા ગાડર
જગલ પ્રદેશમા હોય છે, તેમ અનૂપ પ્રદેશમા પણ
હોય છે અને ગમે તે પ્રદેશમા ચર છે, માટે તેમને
ત્રણમાંથી અનુપ પ્રદેશના પ્રાણી કહી શકાય નહિ,
તેથી તે મિશ્રપ્રદેશના પ્રાણી છે

કયો પ્રાણીવર્ગ કયા પ્રદેશનો કહેવાય ?

માઘાન્ત્યા જાફ્ફલાનુયા મય્ઘૌ સાધારણૌ સ્મૃતૌ ॥

આઠ વર્ગમાંથી પહેલા ત્રણ એટલે મુગ, વિકિર
અને પ્રનુદ એ જગલ પ્રદેશમા થનારા પ્રાણી જણવાં
અને છેવટના ત્રણ એટલે મહામુગ, જળચર અને
મત્સ્ય એ અનૂપ પ્રદેશમા થનારા પ્રાણી જણવાં
વચલા બે વર્ગ એટલે બિલેશ્વર (દરમા રહેનારા) તથા
પ્રસલ એ બે બને પ્રદેશમા થનારા હોવાથી સધારણ
પ્રદેશના સમગ્રવા

જગલ વર્ગના ગુણ

તત્ર લક્ષ્મલા શીતાલઘ્વો જાફ્ફલા હિતાઃ ॥ ૫૫ ॥

પિત્તોત્તરે ઘાતમયે સન્નિપાતે કફાનુગે ॥

એ પ્રાણીઓમાંથી જગલ પ્રદેશનાં પ્રાણી (મુગ,
વિકિર અને પ્રનુદ) ખાવાથી મળ બંધાયેલો થાય છે
તે પ્રાણી શીતવીર્ય, હલકાં અને જે સન્નિપાતમા પિત્તનું
જેર અધિક હોય, વાધુ મધ્યમ હોય અને કફ થોડો
હોય તેમા હિતકારક છે

સસલાન્ય ગુણ

દીપન કટુક પાકે ગ્રાહી રક્ષો હિમ શશ્તઃ ॥

જગલ પ્રાણીઓમાં સસલા દીપન, પચે ત્યારે
નીચો, ગ્રાહી, લૂપ્ત અને શીતવીર્ય છે

તેતર વર્ગેના ગુણ

કૈવલ્યગુરુક્લિપ્ત્વા વૃહણા વતકાદય ॥

તિત્તિરિસ્તેષ્વપિ ઘરો મેધાગ્નિવલ્લુપ્તમહત્ ॥ ૫૭ ॥

ગ્રાહી વર્ણોઽનિલોદ્રિકસન્નિપાતહરઃ પરમ ॥

વર્તકથી માનીને (શ્લેષક ૪૪) થી ૪૬૫)

બધાં જ જગલ પ્રાણીઓ કાઈક ગરમ, ભારે, સ્નિગ્ધ

અને બૃહસ્પતિ છે તે સર્વમા વળી તેતર ઉત્તમ છે, કેમ કે તે મેવા ઉત્પન્ન કરનારો, જલચામિને પ્રદીપ કરનારો, બળ આપનારો તથા વીર્ય ઉત્પન્ન કરે એવો છે વળી તે ગ્રાહી, રજ સુધારે એવો અને જે સંનિપાતમા વાયુ પ્રબળ હોય તેને સારી રીતે મટાડે એવો છે

મોરના ગુણ

માતિપચયઃ શિલી પરપ્ર શોત્રસ્વરવયોદશામ્ ॥
મોર બહુ પચ્ય નથી, ફક્ત કાનં (સાભળવું), અવાજ, જુવાની અને આખને પચ્ય છે

કૂકડાના ગુણ

તદ્વચ્ચ કુપકુટો ઘૃપ્યઃ
કૂકડો પણ મોરના જેવા ગુણવાળો છે તથા વૃષ્ય છે

ગામકૂકડાના ગુણ

મામ્યસ્તુ શ્લેષ્મલો ગુરુઃ ॥

ગ્રામ્ય કૂકડો એટલે ગામમા રહેનારો કૂકડો કફ કર્તા અને ભારે છે

કકર વગેરેના ગુણ

મેધાઽનલકરા હૃદ્યાઃ ક્રકરા સોપચક્રકાઃ ॥૫૯
કકર નામે પક્ષી જેને કોઈ લોક કળકળિયો કહે છે તે તથા ઉપચક્રક પક્ષી જે એક જાતના નાના ચક્ષા જેવું પક્ષી થાય છે, તે મેધા અને અગ્નિને સતેજ કરે એવા તથા હૃદય છે

કાકુકપોતના ગુણ

ગુરુ સ્વલ્પણઃ કાળકપોતઃ સર્વદોષહૃત્ ॥
કાકુકપોત ભારે, કાઈક ખાસથ પર અને ત્રણ દોષ કોપાવે એવો છે
કાકુકપોત—એક જાતનો નાનો ઘાવ હોયો.

ચકરાના ગુણ

ષટકાઃ શ્લેષ્મલાઃ ક્ષિગ્ધાઃ શાતપ્પાઃ
શુક્લાઃ પરમ્ ॥૬૦॥

ચક્રવાં કફ કરનારાં, સ્નિગ્ધ, વાયુને મટાડે એવા અને સારી પેટ વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારા છે
ખિલેશ્ય વગેરે વર્ગનું ઉત્તેજતર અધિકપાતું

શુક્રપાંજાઘમધુતા વર્ગાઘાતો યયોત્તરમ્ ॥
મૂત્રશુક્રહતો બલ્યા શાતપ્પાઃ ચપ્પિસલાઃ ॥ ૬૧

ખિલેશ્ય પ્રાણીઓ માંને તે પછીનાં વર્ગના પ્રાણી એનું માંસ ઉત્તેજતર વધારે ભારે, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ગળું, મૂત્ર તથા વીર્ય પેદા કરનારું, બજ આપનારું,

વાયુને મટાડે એવું તથા કફ અને પિત્તને પેદા કરે એવું છે, મનઃશબ્દ કે બિલેશ્ય કરતા પ્રસાદ વર્ગનાં પ્રાણીઓમા ભારે, ગરમ વગેરે ગુણ વધારે પ્રમાણમાં છે, તે કરતા મનોમૃગમા વધારે છે, તે કરતાં જળચર અને તે કરતા મનુષ્યમા ભારે, ગરમ, સ્નિગ્ધ વગેરે ઉપર કહેલા ગુણ વધારે પ્રમાણમાં છે

મહામૃગ વગેરેના ગુણ

શીતા મહામૃગાસ્તેષુ, ક્ષલ્યાદમસહાઃ પુનઃ ॥
લઘ્વણાનુરસા પાકે કટુકા માસવર્ધના ॥ ૬૨ ॥
જીર્ણશીર્ષાદ્દોષશોવાર્તાનાં પર હિતા ॥

તેમાયે મહામૃગ વર્ગમા ગણાવેલા પ્રાણી શીતવીર્ય, (ઠંડા) છે અને પ્રસાદ વર્ગના પણ કાચું માસ ખાનારાં પ્રાણી (બિલાડો, ગીધ, ઘુવડ વગેરે) પવે ત્યારે તીર્ણ થાય છે તથા તેમને અનુરમ ખાશે દોષ છે માસને વધારે પુષ્કળ કરે છે, નિરાશ વરમ, ગાઉણી અને ભય-રાગથી પીડાતા માણસને બહુ દિતકરક છે

બકરાના માસના ગુણ

નાતિશીતગુરુક્ષિર્ણ માંસમાજમદોષલમ્ ॥ ૬૩ ॥
શરીરધાતુસામાન્યાદનમિયન્દિ રૂઢ્ઢમ્ ॥

બકરાનું માસ બહુ ઠંડુ નથી તથા બહુ ભારે નથી અને બહુ સ્નિગ્ધ નથી. વળી એ વાયુ વગેરે દોષને કોપાવનું નથી માણસના શરીરની ધાતુઓના જેવા ગુણવાળી બકરાના શરીરની ધાતુઓ છે, માટે બકરાનું માસ અભિખ્યદી નથી અને બૃહસ્પતિ છે

ગારનું માંસ

વિપરીતમતો શ્લેષ્માવિક રૂઢ્ઢનં તુ તત્ ॥ ૬૪ ॥

ગાર(પેટા)નું માન બધું કરતાં ઊંચા ગુણ-વાળું છે એટલે બહુ નરમ, બહુ સ્નિગ્ધ, બહુ ભારે, ત્રણ દોષને કોપાવનારું અને અભિખ્યદી છે, પણ બૃહસ્પતિ છે

જેમાંસના ગુણ

શુક્રકાસધમાત્યામિયિયમન્યરપીતસાન ॥
કાર્ણ્યે ક્ષેત્રલશાતોઘ ગોમાંસ સત્રિવચ્છતિ ૬૫
ગાયનું માંસ સૂચે ઉપરમ, થાક, રતિશ્ય અગ્નિ, રિષમન્યર, સરેખમ, દૂધચાપતું અને શુદ્ધ વાયુના રો ને મટાડે છે

પાત્રના માંસના ગુણ

ઉષ્ણો ગરીવાગ્નદેષઃ સ્વપ્નશાદર્પશૂદત્યહૃત્ ॥
પાત્રનું માસ ગરમ, વધારે ભારે, નિદ્રા આપનાર તથા શરીરને દૃઢ કરે એનું અને બૃહસ્પતિ છે

વરાહના માંસના ગુણ

તદ્વદરાહઃ શ્રમહા સ્વિશુકચલપદઃ ॥ ૬૬ ॥

ભૂડના માસના ગુણ પણ પાડના માસના જેવા જ છે તે ઉપરાંત ભૂડનું માસ કામ(યાક)ને મટાડનાર, સ્વિ ઉપજાવનાર તથા વીર્ધ અને બળ આપનાર છે

મત્સ્યવર્ગના ગુણ

મત્સ્યાઃ પરં કાકકરાઃ

(પાછળ શ્લોક ૬૧ મા કહ્યું છે કે, બિવેશ્ય પ્રાણીઓના વર્ગથી માંસને તે પછીના વર્ગના પ્રાણી ઉત્તરોત્તર વધારે ભાર, વધારે ગરમ, વધારે સ્નિગ્ધ, વધારે ગળ્યા, વધારે મૂન-વીર્ધબળ આપનાર, વિશેષ વાધુનાથક અને વિશેષ કફ અને પિત્ત કરે એવા છે એ બધા ગુણો માછલામાં સૌથી વધારે છે, કેમ કે એ છેલ્લો વર્ગ છે એમ છતાં પણ કફ કરવાનો ગુણ તો તેમાં અતિશય જ છે, એ જણાવવાને આ સ્થળમાં વિશેષ કહ્યું છે, કે,) મત્સ્ય બહુ કફકર્તા છે

ચિલિચિમ મત્સ્યના ગુણ

ચિલિચિમસ્ત્રિદોષકૃત્ ।

ચિલિચિમ જાતનું માછળું ત્રિદોષ કરે એવું છે

સર્વોત્તમ માંસ

લાવરોહિતગૌધેના* રવે રવે વર્ગે ઘરાઃ પરમ્ ॥ ૬૭

લાવુ, રોહત જાતનો મત્સ્ય, સાંઢો અને એલુ (કાળિયાર જાતનું હરણ) ચોતાપોતાના વર્ગમાં સર્વોત્તમ છે એટલે લાવુ વિષ્કરવર્ગમાં, રોહત મત્સ્ય વર્ગમાં, સાંઢો બિવેશ્યવર્ગમાં અને એલુ મૂળવર્ગમાં સર્વોત્તમ છે

કેવું માંસ ખાવું ?

માંસ સયોદતં શુદ્ધં ચય સ્ય ચ મજેત્

તાજ મારેલા પ્રાણીનું માંસ ખાવું તે માંસ શુદ્ધ એટલે સ્નાયુ તથા હાડકા વિનાનું અને જુવાન તથા નીલગી પ્રાણીનું ખાવું બાકડ, વૃદ્ધ કે રોગી પ્રાણીનું માંસ ખાવું નહિ,

કેવું માંસ ન ખાવું ?

ત્યજેત્ ।

મૃતં કુશ મૃશં મેઘ ધ્યાધિગારિવિરિદંતમ્ ॥ ૬૮ ॥

ચોતાની મેને મરી ગયેલા પ્રાણીનું (જેના મરવાનું કારણ જાણવામાં આવતું નથી તેનું) માંસ ન ખાવું, તેમ જ દૂબળા પ્રાણીનું, પુષ્કળ ચરબીવાળા પ્રાણીનું, રોગી મરેલા પ્રાણીનું, પાણીમાં ડૂબીને મરેલાનું કે

જેરથી મરી ગયેલા પ્રાણીનું માંસ ન ખાવું

નર માદાના માંસ વગેરેના ગુણ

પુંસ્રિયોઃ પૂર્વપચ્ચાર્થે ગુરુણી ગર્મિણી ગુહઃ ।

લઘુર્વોપિષ્ઠતુષ્પાત્સુ વિદહેપુ પુનઃ પુમાન્ ॥ ૬૯ ॥

શિરસ્કન્ધોરુપૃષ્ઠસ્ય કઢ્યાઃ સ્વપ્નોઞ્ચ ગૌરવમ્ ।

તથાડડમપક્વાશાયયોર્યથાપૂર્વે વિનિર્દેશેત્ ॥ ૭૦ ॥

શોણિતપ્રમૃતીનાં ચ ઘાતૂનામુત્તરોત્તરમ્ ।

માંસાદ્રીયો વૃષ્ણમેદુઃકૃષ્ણચક્રદ્ગુદમ્ ॥ ૭૧ ॥

પ્રાણીઓમાં નર અને માદા બંનેમાંથી નરના ઘરેર નો માથાથી ડૂટી સુધીનો ભાગ ભારે તથા માદાનો ડૂટીથી નીચેનો ભાગ ભારે* હોય છે ગર્ભવાળી માદા બીજા માદાઓ કરતાં ભારે છે ચોપગા પ્રાણીમાં સ્ત્રી જાતિનું માંસ નર કરતાં હલકું છે અને પક્ષીઓમાં સ્ત્રી જાતિ કરતાં નરનું માંસ હલકું છે જાળના માંસ કરતાં કમરનું માંસ ભારે છે તે કરતાં પીકનું, તે કરતાં સાથળનું, તે કરતાં ખભાનું અને સૌ કરતાં માથાનું માંસ વધારે ભારે છે વળી પક્વાશય કરતા આમાશયનું માંસ ભારે છે વળી બોલી વગેરે ધાતુઓ ઉત્તરોત્તર ભારે છે એટલે બોલીથી માંસ ભારે, માસથી ચરબી, ચરબીથી હાડકું, હાડકાથી મળખ અને મળખથી વીર્ધ ભારે છે, તેમ જ અંડ, મૂત્રેન્દ્રિય, વૃક્ક (અં કીડની), કાળજી અને ગુદા એ અંગો માથાના માંસ કરતાં પણ અનુક્રમે એકએક કરતા વધારે ને વધારે ભારે છે ગુદા મળાશય

શાકવર્ગ

પાકાદિવર્ગ

શાકં પાઠાશાઢીસૂરાસુનિવણ્ણસતીનજમ્ ।

ત્રિદોષગ્નં લઘુ ગ્રાહિ સરાજસવવાસ્તુકમ્ ॥ ૭૨ ॥

પાકાક નામે વનસ્પતિ, પડકુમ્પરો, કાસીદરો, ઓટી ગણ નામે ચાર પાદધની ભાજી, સતીનજ નામે વનસ્પતિ, સળસળ, બચવાની ભાજી, એ સર્વનાં શાક ત્રિદોષને મટાડે એવાં, હલકા અને ગ્રાહી છે

લાખડીનો ભાજી

સુનિવણ્ણોડમિદુદ્વપ્યસ્તેપુ

તેમાં સુનિવણ્ણ(ચાર પાદધની ભાજી)નું શાક જલ્પાગ્નિને પ્રદીપ કરનાર અને વૃષ્ણ છે

* પક્વામાં, તેવમાં ભારે નહિ.

રાજસવન ગુણ

રાજક્ષવઃ પરમ્ ।

મહાશ્વર્ગવિકારમ્ :

રાજસવ ગ્રહણી અને અર્ધના રોગ મટાડે છે.

બથવાનું શાક

સર્વમેદિ તુ વાસ્તુકમ્ ॥૭૩॥

બથવાની બાજીનું શાક કઠણ ગાંઠને તોડે એવું છે

કાકભાથી

હન્તિ દોષત્રયં કુષ્ઠં વૃષ્યા સોષ્ણા રસાયની ।

કાકમાત્રો સરા સ્વર્ગ

ધાણી પીપ્પળીનું શાક ત્રિદોષને અને કુષ્ઠને મટાડે એવું, વૃષ્ય, નરય ગરમ તથા રસાયન, સર અને અવાજ સુધારે એવું છે.

ગુણીની બાજી

વાજેર્વસ્લાઽમિદીપની ॥૭૪॥

મહાશ્વર્ગોઽનિલપ્લેષ્મહિતોષ્ણા મ્રાહિણી લઘુઃ ।

ચણિરી એટલે લૂણી ખાદી, દીપન, ગ્રહણીરોગ, ધરસ, વાયુ, કફ અને સર્વને મટાડે એવી, ગરમ, ગ્રાહી અને ઉષ્ણી છે.

પટોળ વગેરે

પટોલસતલારિદ્રશાઙ્ગેષ્ટાથલુગ્નાઽમૃતાઃ ॥૭૫॥

ચેનામ્મરૂહતીવાસાકુતિલોતિલપર્ણિકાઃ ।

મજૂકપર્ણીકકોટકારવેલુકપર્ણટાઃ ॥૭૬॥

નાદીકલાયગોજિહ્વાવાર્તાકં યત્તિતલકમ્ ।

કરીરં કુલકં નન્દી કુચેલા શકુલાદની ॥૭૭॥

કટિલ્લં કેમ્બુકં દીનં સ્વકોશાતકર્કશમ્ ।

તિલ્કં પાકે કટુ મ્રાહિ વાતલં કફપિત્તજિવ્ ॥૭૮॥

પટોળ, સાથેર, લીમડે, ભારંગી, બાવથી, ગજે, નેતરની રોચ તરુને કુમળો બાજ, ભારંગી, અરૂંડસી, હુંતથી, નિવપાંડિકા, મંડૂકપર્ણી (બાણી), કંકોર, કરેલાં, ઘાસિયો પિત્તપાપયે, નાડીકવાય, ગજાંબી, વંતાક, નંગલી ફૂડે, કેરાં, કાઠીખરેલો, નાંદણી, કાળીપાટ, નળપાંપળી, રાતી સાંઘી, કેળીન, કડવું નુરિયું, અપિચા એ અઢાલીસ વનસ્પતિઓ કડવી, પથે ત્યારે તીખી, ગ્રાહી, વાયુ અને કફ તથા પિત્તને મટાડે એવી છે.

પટોળ તથા બીજી રીંગણી

હયં પટોલં દુમિતુસ્થાદુપાકં ચંચમદમ્ ।

પિત્તલં દીપનં મેદિ વાતમં શૂદ્ધીરપમ્ ॥૭૯॥

પટોળ દહાડેને દિનકર છે, અગ્નિપાને નાથ કરે

છે, પથે ત્યારે ગળ્યું અને રસિ ઉત્પન્ન કરે એવું છે. રીંગણી અને ભારંગી (ભાટિંગી) બંને પિત્ત કરે એવી, દીપન, ભેદી અને વાયુને મટાડે એવી છે.

અરૂંડસીના ગુણ

વૃષં તુ વમિકાસાઙ્ગં રક્તપિત્તહરં પરમ્ ।

અરૂંડસી ઊંઘટી અને ઉષ્ણરસને મટાડે એવી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે.

કરેલીના ગુણ

કારવેલ્લં સકટુકં દીપનં કફજિત્વરમ્ ॥૮૦॥

કરેલું કઠંક તીખું, દીપન અને કફને મટાડવામાં ઉત્તમ છે

વંતાક

વાર્તાકં કટુતિકોષ્ણં મયુરં કફવાતજિવ્ ।

સક્ષારમગ્નિજનનં હયં રુચ્યમપિત્તલમ્ ॥૮૧॥

વંતાક તીખું, કડવું, ગરમ, ગળ્યું, કફ અને વાયુને મટાડે એવું, નરય સ્વારના ગુણવાળું, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, દહાડેને દિનકર, રસિ ઉપજવનાર અને કઠંક પિત્તકર્તા છે

કેરાં

કરીરમાધ્માનકરં કપાયં સ્વાદુ તિલકમ્ ।

કેરાં આધ્માન કરે એવાં, નૂરં, ગળ્યાં અને કડવાં છે.

ગજાં વગેરે

કોપાતકાયલ્લુગ્નકો મેદિનાર્વામ્મીદીપનો ॥૮૨॥

નુરિયું (ગજાં) અને બાવની ભેદી તથા અગ્નિનું દીપન કરનાર છે.

નાંદણ

તજ્જુલીયો હિમો રક્ષઃ સ્વાદુપાકરસો લઘુઃ ।

મદપિત્તવિરાગ્રમ્ :

નાંદણે ઠંડે, લૂપ્પે, પથે ત્યારે સ્વાદમાં ગળ્યે, હડકો અને મદ, પિત્ત, એર તથા લોહીના રોગોનો નાશ કરે એવો છે

મુળ

મુજાતં યાતપિત્તજિવ્ ॥૮૩॥

સિન્ધવં દીનં મુગ સ્વાદુ શંટનં મુગજિત્વરમ્ ।

મુળ (મુળ) વાયુ તથા પિત્તને મટાડે એવી, સિન્ધવ, ઠંડે, ભારે, નરય, મુંઝવું અને સન્યાન ચોર્ષ ઉત્પન્ન કરે એવી છે.

પાષપની બાજી

મુર્ધો સરા તુ પાલકૃયા

પાષપની બાજી ભારે અને સર છે.

પોઈની ભાજ

મશ્મી વાપ્યુપોદકા ॥ ૮૪ ॥

પોઈની ભાજ મદ(મીઠા)નો નાથ કરનારી છે (પાવખના ગુણવાળી થયુ છે.)

ગઈની ભાજ

પાલકુચાવમ્મનશ્ચ: સ તુ સમ્રહણાત્મક ।

રાઈની ભાજ પાવખની ભાજના જેવા જ ગુણ વાળી છે, થયુ રાઈની ભાજ ગ્રાહી છે અને પાવખ ની ભાજ સર છે એટલે ફેર છે

વિદારીકદ

વિશરી વાતપિત્તમો મૂચલા સ્વાદુશીનલા ॥ ૮૫ ॥

જીવની ઘૂંઘળી કળથયા ગુર્વા વૃવ્યા રસાયનમ્ ।

ભાથકાળુ વાગુ તથા પિત્તને મટાડે રોગુ, મૂત્ર પેદા કરે રોગુ, ગળ્યુ, ઠંડુ, જીરન, બુડડુ, ગળા માટે હિતકારક, ભાર, વૃષ્ણ અને રસાયન છે

ડોઝી

ચક્ષુષ્યા સર્વદોષમી જીવન્તી મધુરા હિમા ॥ ૮૬ ॥

ડોઝી આખને હિતકારક છે અને બધા દોષનો નાથ કરનારી છે બળી ડોઝી ઠડી છે

કોગુ વજેરે થાક

કુખાણ્ડતુમ્બકાલિક્કકૌર્વૈર્વારુતિણ્ડિશમ્ ।

તથા ત્રણસવીનાકચિર્મટ કફગતરુત્ ॥ ૮૭ ॥

મોદ વિષ્ણમ્યામ્યન્દિ સ્વાદુપાકરસ ગુરુ ।

કોગુ, (દૂધીનું) નૂબડુ, તરબૂચ, સફરંડેની, કકડી, તિલિથ જાનની કાકડી, તામળી કાઠી, ચીની કાકડી, ચીબડુ રો સર્વ કદ રત્ને વાગુ કરે રોવા, બેદી, વિશભી, અભિખાદી, પથે ત્યાર સ્વાદુમા ગળ્યા અને ભારે છે

કોગુ

વહ્નીરુલાનાં પ્રવરં કુખાણ્ડ વાતપિત્તજિત્ ॥

શસ્તિગુન્દિકર વૃવ્ય

વેનાના ફોખા ઉત્તમ ફળ કોગુ છે તે વાગુ તથા પિત્તને મટાડે રોગુ, મૂત્રાશયનુ સ્થાપન કરે રોગુ અને વૃષ્ણ છે

નાસળી કાકડી

ત્રણસ ત્વતિમૂચલમ્ ।

નાસળી કાકડી બહુ મૂત્ર પેા કરે એવી છે

(દૂધીનું) નૂબડુ વજેરે

તુમ્યં રુક્ષતરં પ્રાહિ કાલિક્કૌર્વૈર્વારુતિર્મટમ્ ॥ ૮૯ ॥

બાલે પિત્તહરં શીતં વિપાત્પકમતોડ્યથા ।

(દૂધીનું) નૂબડુ બહુ લુપ્ત અને ગ્રાહી છે. તરબૂચ, કકડી અને ચીબડુ એ કાવા લોષ ત્યારે પિત્તને મટાડે એવા અને ઠંડા છે, પણ પાકા લોષ ત્યારે એવી વિપરીત એટલે પિત્ત કરે એવા તથા ગરમ છે.

શીર્ણવૃન્ત શાકના ગુણ

શીર્ણવૃન્તં તુ સક્ષાર પિત્તલં ક્ષકવાતજાત્ ॥ ૯૦ ॥
રોચન દીપન હ્રયમધીલાડ્ડજાહનુલ્લયુ ।

પ્રયોક ૮૬૧, ૮૭, ૮૮વાળા થાક જ્યારે ડીકા-માથી અપેાર ૧૫ ખરી પડે રોવા પાકે ત્યારે તે કાઈક સારવાળા પિત્ત ઉપજવનારા, કદ અને વાધુને મટાડે રોવા, રુચિ ઉપજવે રોવા, દીપન, હ્રદય, અક્ષીયા રત્ને આનાહને મટાડે રોવા તથા હલકા છે.

કમળનાળ વજેરે

મૃણાલયિસશાલૂકકુમુદોત્પલકન્દકમ્ ॥ ૯૧ ॥

નન્દીમાપકકેલૂટશ્ચાટકકલેટકમ્ ।

કૌશ્ઠાદનં કલોઙ્ય ચ રુક્ષં પ્રાહિ હિમં ગુરુ ॥ ૯૨ ॥

કમળનો નાળ બે પ્રકારના થાય છે રોક પાતળો અને બીજો જાડે પાતળા નાળને 'મુલાવ' કહે છે અને 'જાડને 'બિસ' કહે છે એ મુલાવ, બિસ, રાત્રા કમળનો કદ, (મોગા) પોપણનો કદ, કાળા કમળનો કદ, નદી ચોટલે તુડીકેરી, માયક એટલે વાસ્તુલ, જળઉંબરો, શિંગોડા, ક્લેલાં, કોચાદન, કમળ-કાકડી કે કમળના બીજ રો સર્વે લૂખા, ગ્રાહી, ઠડી અને ભારે છે

કર્તાજ વજેરે

કલમ્બનાલિકામાર્પકુટિઞ્જરકુતુમ્યકમ્ ।

વિહ્વીન્ટવાકલેળીકાકુરુકકાથેચુકમ્ ॥ ૯૩ ॥

જીગ્તુશુશ્ચેટગજયથશાકસુચ્ચલા: ।

અ લુકાને ચ સર્ગાણિ તથા સ્વ્યાતિ લ્હમણમ્ ॥

સ્વાદુ રુક્ષં સલગ્ણં ઘાતપ્લેમકર ગુરુ ।

શીતલ સ્પૃષ્ણમૂવ પ્રાયો વિષ્ણ્ય જોર્ગતિ ॥ ૯૫ ॥

સ્વિયં નિષ્પીડિતરસ સ્મહાદરં નાતિદોષલમ્ ।

કાન, નાવિકા, ડાબોની ભાજ, કુટિર, દૂધે, ચીવની ભાજ (લાવ બચવાની ભાજ), વટ્વાક, લુપ્તની ભાજ, રોડીગાળની ભાજ, ગરેબુક નામે તુલ્કાન્ય, રાત્રી નાળનો ડાબો, ટુટુ નામે વનસ્પતિ, કંવાડિયા, લવન પાદ્યની ચીવની ભાજ, બપોરિયા, તમામ જાનના આનુ જેવાં કે રતાગુ, રાત્રી, બટાકા વજેરે તમામ જાનના કોગના પાદ્ય જેની ભાજ થઈ શકે તે તથા જેડેમથ, એ સર્વે ગળ્યાં, લૂખા, કાઈક ખારા,

વાયુ તથા કફ કરે એવા, ભારે, ઠંડા, ગરમ તથા પેશાબ આણે એવા અને ઘણું ખરું વિષ્ણુ કયા પછી પચે એવા છે. એ સર્વને બાફીને અને એને નિશ્ચેતીને એનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી રહેલા શકભાજને પુષ્કળ તેલ મૂકીને, વધારીને, ઉપયોગમાં લીધા હોય તો બહુ દોષ ઉપજાવતા નથી

સર્વ પ્રકારના આજુ-રતાજુ, અજવી, બટાકા વગેરે

ચીવની ભાજ

લઘુપન્ના નુ યા ચિહ્ની જ્ઞા વાસ્તુકસમા મતા ॥

નાના પાંદડાની જે ચીવની ભાજ છે, તેના ગુણ બધવાની ભાજને મળતા છે

અરણી અને વરણી

તકારીવરણં સ્વાદુ સત્તિકં કફવાતજિત્ ॥

અરણી અને વાવરણી એ બે ગળ્યા, કાઈક કડવા અને કફ તથા વાયુને મટાડે એવા છે

સાટોડી

વર્ષાઋષી કાલશાસનં ચ સજ્ઞારં કટુતિકકમ્ ॥૧૭

દીપનં મેદનં હન્તિ મરશોકફાનિલાન્ ॥

બને પ્રકારની (વાવ અને ઘાંબી, ઘાંબી અને ટૂંકી) સાટોડીઓ તથા કાગિગડુ કાઈક ખારયુક્ત, સ્વાદ માં તેીખું તથા કડવું, દીપન, ભેદી, કુત્રિમ, જેર, તોળે, કફ અને વાયુને નાશ કરે એવા છે

કસુજ

દીપનાઃ કફવાતઘ્નાશ્ચિરિષિજ્ઞાન્કુરાઃ સરાઃ ॥

કરળના (કસુજના) અંકુર દીપન, કફ તથા વાયુ ને મટાડે એવા અને સર છે

શતાવરીના અંકુર

શતાવર્યંકુરાસ્તિક્તા કૃત્યા દોષનવાપહાઃ ॥

શતાવરીના અંકુર કડવા, વૃષ્ય અને ત્રણ દોષને મટાડે એવા છે

વાસના અંકુર

કક્ષો ઘંશકીરસ્તુ વિદ્રાહીં વાતપિત્તલઃ ॥૧૯॥

વાસના અંકુર લૂખા, વિદ્રાહી તથા વાયુ અને પિત્ત કરે એવા છે

પનૂર અથવા મત્સ્યાશ્વ

પનૂરો દીપનસ્તિકઃ પ્લીહાર્મા વક્રયાતજિત્ ॥

૧ ગોત્ર પાંદડાની તથા બીજી લાંબા પાંદડાની સાટોડી વાવ છે

પનૂર અથવા મત્સ્યાશ્વ દીપન, કડવા, પ્લીહા (બરોલ), હરમ, કફ તથા વાયુને મટાડે એવા છે

કાસોદરો

ક્રમિકાસકફોદ્વેદાન્ કાસમર્દો જયેત્સરઃ ॥૨૦૦

કાસોદરો, કરમિયા, ઉપરસ, કફ અને ઉન્નકેદને મટાડે છે તથા સર છે

કસુમીની ભાજ

રુક્ષોષ્ણમલ્લં કૌસુમ્યં ગુરુ પિત્તકરં સરમ્ ॥

કસુમીની ભાજ લૂખી, ગરમ, ખાટી, ભારે, પિત્ત કરે એવી અને સર છે

સરસવતી ભાજ

ગુરુણાં સાર્પયં ઘઘ્નિમૂત્રં સર્વદોષહત્ ॥૨૦૧॥

સરસવતી ભાજ ભાર, ગરમ, ગરમ તથા પેશાબ ને બાધે રોવી અને ત્રણ દોષ કરે એવી છે

નાના (કુમળા) મૂળા

યદ્દાલમધ્યકરણં કિશ્કિજ્ઞારં સત્તિકકમ્ ॥

તન્મૂલકં દોષહરં લઘુ સોષાં નિવચ્છતિ ॥૨૦૨॥

ગુલ્મકાસશ્વપ્થાસવળનેત્રગલામયાન્ ॥

સ્વરામિલાદોદાવર્ગપીત્તલાંઘ્ર

જે નાના મૂળાને સ્વાદ સ્પષ્ટ માખૂમ પડે એવા ન હોય, પણ કાઈક શારના ગુણવાળા તથા કાઈ કડવા હોય તે મૂળા ત્રણ દોષને મટાડે એવા, ઉષ્ણ તથા કાઈ ગરમ છે વગી એવા મૂળા મોઝા, ઉપરન, શુષ્ક, દમ, પ્રસ, આંખ અને ગાનાના રોગ, અચાજ બેની ગળાને રોગ, જ્વરગિનનું મી-પણ, ઉત્તરન અને સનેખમ એ રોગને મટાડે છે

મોગ મૂળા

મદાયુન ॥૨૦૩॥

રસે વાકે ચ કટુકમુખ્યવીર્યં ત્રિદોષરત્ ॥

ગુરુમિષ્ણન્દિ ચ

પમ મોટા મૂળા મ્વાદમાં અને પચે ન્થાને તેવા છે, ઉષ્ણવીર્ય એટલે ગરમ છે, ત્રણ દોષને પેટા કરે એવા, ભારે તથા અતિષ્ણની છે

ચંપિયા મૂળા

ચિન્તપિચિદં તદ્દિ વાતજિત્ ॥૨૦૪॥

તેવ વગેરે મુગીને વળાંકા મોટા મૂળા પણ વાયુને મટાડે છે (તે પછી તેવ મુગીને વળાંકા નાના મૂળા પણ વાયુને મટાડે એમાં થી નહીં)

સૂક્ષ્મ મૂળા

ચાતમ્લેષ્મહરં શુષ્કં સર્ગમ્

નાના મૂળા તથા મોટા મૂળા સર્વે સૂક્ષ્મ યોષ
તો વાયુ તથા કફને મટાડે છે

કાચા મૂળા

મામં તુ દોષલમ્ ।

નાના કે મોટા ગમે તે જાતના મૂળા કાચા હોય
તો તેનાથી ત્રણે દોષ થાય છે

ધોણુ રતાણુ

કટૂણો વાતકફહા પિષ્ટાલુ પિત્તવર્ધન ॥૧૦૫

પિષ્ટાણુ તીખુ તથા ગરમ છે, વાયુ તથા કફને
મટાડે છે અને પિત્તને વધારે છે એનું બીજું નામ
ધોણુ રતાણુ છે

કૂદર વગેરે

કુટેરિશ્મસુરસસુમુલાસુરિમૃસ્ત્વમ્ ।

ફળિજ્ઞાર્જકજમ્બીરપ્રમૃતિ ગ્રાહિ શાલનમ્ ॥૧૦૬

વિદાહિ કટુ રક્ષોણં હૃદયં દીપનરોચનમ્ ।

દક્ષીણકલમિહતીક્ષ્ણ દોષોત્કેશકર લઘુ ॥૧૦૭

રાતી નુલસી, સરગવેા, કાળી નુલમી, ગની નુલની
જેવી નાના પાદ્યની નુલમી, ચાઈ, રોહિસ ખડ, સફેદ
મરચો નામે નુલસી જેવી વનસ્પતિ, અર્જક નામની
રાતી નુલમી, જમીર નુલસી વગેરે વનસ્પતિઓ ગ્રાહી,
શાલન, વિદાહી, તીખી, વૂખી, ઉષ્ણવીર્ય (ગરમ),
રુદ્ધને હિતકર, દીપન, રવિ ઉષ્ણવનાર તથા આખ
ના રોગ, વીર્યરોગ અને કૃમિરોગને મટાડે એવી, તીક્ષ્ણ,
દોષોને ઉતારાવે એવી અને હલકી છે

કાળી નુલસી

હિષ્માકાસવિપશ્વાસપાર્શ્વરુપ્તિગન્ધહા ।

સુરસ.

કાળી નુલમી, હેડકી, ઉપરસ, થાક, દમ પડખાનું
શૂન અને દુર્ગંધ મટાડે છે

સુમુખ નુલસી

સુમુલો નાતિવિદાહી ગરશોકહા ॥૧૦૮॥

(રાતી નુલસી જેવી નાના પાદ્યવાળી) નુલસી
બહુ વિદાહી નથી તથા તે કૃત્રિમ જેર તથા યોજને
મટાડે છે

બીજા પામ્પા-કોષમીર

આદ્રિકા તત્કમધુરા મૂળા ન ચ પિત્તહૃત્ ।

કોષમીર કડવી, ગમી અને પેશાબ વેદા કરે એવી
છે, પમ્પા પિત્ત કરતી નથી

લસણ

લઘુનો મૃદાતીક્ષ્ણોષ્ણઃ કટુપાકરસઃ સરઃ ॥૧૦૯

હૃદયઃ કેદયો ગુરુર્વ્યયઃ સ્નિગ્ધો રોચનદીપનઃ

મગ્નસન્ધાનકુદ્વલ્યો રક્તપિત્તપ્રદૂષણઃ ॥૧૧૦॥

કિલાસકુષ્ઠગુલ્માશોમિહકિમિકફાનિલાન્ ।

સહિષ્માપીનસશ્વાસકાસાન્ હન્તિ રસાયનમ્ ॥

લસણ બહુ તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણવીર્ય છે, સ્વાદમાં
અને પચે ત્યારે તીખું, સર, રુદ્ધ, વાગ માટે સાજું,
ભારે, વૂખ, સ્નિગ્ધ, રુચિકર્તા અને દીપન, ભાગેલાં
બાકા સાથે એજુ, બળ આપે એજુ, લોહી અને પિત્તને
બહુ બગાડ એજુ, કિલાસ નામે કોઠ, કુષ્ઠ, ગોળે,
પ્રમેહ, કૃમિરાગ, કફ, વાયુ, હેડકી, પીનમ, દમ, ઉપરસ,
એ સર્વ રોગને મટાડે છે તથા રસાયન છે

ડુગળી

પલાન્દુસ્તદ્ગુણગ્નૂનઃ શ્લેષ્મલો નાતિપિત્તલઃ ।

કફવાતાશંસાં પથ્યઃ શ્વેદેડ્યચ્ચહૃતો તથા ॥૧૧૨

ડુગળીના ગુણ લસણના જેવા જ છે, પણ તેના
કરતા જરા ઊતરતા છે તે કફકર્તા છે અને બહુ પિત્ત
કરતી નથી, તેમ જ તેનો શેક કરવાથી તથા ખાવાથી
કફ, વાયુ અને ડરસને પથ છે

ગાન્ધર

તીક્ષ્ણો મૃદ્ધનકો ગ્રાહી પિત્તિનાં હિતકૃત્ સઃ ।

ગાન્ધર તીક્ષ્ણ અને ગ્રાહી છે પિત્તવાગને તે
હિતકારક નથી

સૂરસ

દીપન. સૂરણો રચ્ય. કફમ્નો વિદાદો લઘુઃ ॥૧૧૩

વિદોષાદશંસાં પથ્યઃ

સૂરસ દીપન, રવિકારક, કફ મટાડે એજુ, વિષદ
અને હલકુ છે આજ કદીને તે ડરસના રોગમાં પથ છે

બિલાડીનો દોષ

મૂકન્દસ્તગતિદોષલઃ ।

બિલાડીનો દોષ ત્રણે દોષને કોષાવનાર છે
(યેનિસિવિન બિલાડીના દોષમાંથી બને છે)

ઘરિતર્ગની વનસ્પતિનું ક્યુ અંત વધારે ભારે?

પને પુષ્પે ફાલે નાલે કન્દે ચ મુલ્તા યમાત્ ॥૧૧૪

પાદ્ય, રુદ્ધ, રુદ્ધ, નાજ (દાહી) અને કંદ
એ અનુક્રમે ઉત્તરેત્તર ભારે છે, એટલે પાદ્ય કરતાં

ફૂલ ભારે, ફૂલ કરતા ફૂલ ભારે, ફૂલ કરતા દાણે
ભારે અને દાણ કરતા કદ ભારે છે આ નિયમ હરિત
વર્ણને લાગુ પડે છે, પણ મૂળા અપવાદરૂપ છે

ઉત્તમ અને અધમ શાક

વરા શાકેયુ જીવન્તી સાર્વપે ત્વર વરમ્ ।

અર્થે શાકભાજીઓમા ડોઝી સૌથી ઉત્તમ છે અને
સરસવની ભાજી સૌથી અરાબ છે

શાકભાજી કરતા ફૂલોના ખાવામા થોડો ઉપયોગ
છે, માટે પ્રથમ શાકવર્ગ બતાવીને તે પછી ફૂલવર્ગ
કહેવાનો આ ગ્રંથમાં ક્રમ રાખ્યો છે ખરનાદમ પણ
કષ્ટુ છે કે, ભોજન કરી રહ્યા પછી ફૂલ ખવાય છે,
માટે હવે ફૂલવર્ગના આરંભ કરે છે

ફૂલવર્ગ

કાળી દ્રાઘ

દ્રાક્ષા ફલોત્તમા વૃષ્ટ્યા ચશ્વૃષ્ટ્યા સુદૃમ્ભવિદ્ ॥

સ્વાદુપાકરસા સ્નિગ્ધા સ્ફુગાયા હિમા શુભ ।

નિહન્યનિલપિત્તાદ્રવિકાસ્યન્વ્યમદાત્યયાન્ ॥

વૃષ્ટ્યાફાલસમઘ્વાસસ્વરમેદક્ષતક્ષણાન્ ।

અર્થે ફૂલમાં ઉત્તમ ફૂલ કાળી દ્રાઘ છે તે વૃષ્ઠ,
આંખને હિતકારી, ગંડે તથા પેશાન શરીરમાંથી બહાર
કાઢનારી, સ્વાદ તથા પચે ત્યારે ગમી, સ્નિગ્ધ, લગારકે
નૂરી, ઠંડી અને ભારે છે તે લાગુ, રક્તપિત્ત, મોઝાની
કડવાય, માનસ નામે રોગ, તરનનો રોગ, ઉપરન,
ચાકુથી ચડેલી હાફ, સ્વરગાજ, શત અને ત્રણ એટલા
રોગો મટાડે છે

દાઘ

ઉદ્રિકાપિત્તાશ્વપતિ શ્રીદોગન્વાદુ દાઢિમ્ ॥

પિત્તાદિરોધિ નાગુણામર્લ્લં વાતક્ષ્પાપહમ્ ।

સર્વે દ્યલ્લુ સ્નિગ્ધ પ્રાહિ રોચનદીપનમ્ ॥૧૧૮

અર્થે દાઘમાંથી નાગુ દાઘ, જેમાં પિત્ત વધાર
પ્રથમ દોષ તેવા દ્રવિષ્ટને મટાડે છે બીજુ (ખાટુ)
દાઘ પિત્ત કરતું નથી કે પિત્તને સમાવતું પણ નથી
અને એવા માટે એનું દાઘ લાગુ તથા કફને મટાડે
છે તથા અને ખાગ સર્વે દાઘ કષ્ઠ, હરમ, સ્નિગ્ધ,
ગામી, રસિકતા અને દીપન છે

કેઈ વર્ગે

મોચસર્જરૂપનસતાપિસ્વેપ્નકરકમ્ ।

માપ્રાપ્તતાલકાશ્મરપાજાત્મનપૂજકમ્ ॥૧૧૯॥

સૌવીત્વદરાદ્રોહફલગુલેષ્માતકીઝવમ્ ।

વાતામામિપુકાશોદમુક્લકનિકોચકમ્ ॥૧૨૦॥

ઉચ્ચાણ પ્રિપાલં ચ કુંદળં ગુરુ શીતલમ્ ।

દાહશયક્ષયહરં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥૧૨૧॥

સ્વાદુપાકરસં સ્નિગ્ધં વિદ્યમ્ કાકાકલ્હત્ ।

કેઈ ખજૂર, ફુલ, નાળિયેર, ફાવળ, આંબાણે
(ગજલી અંબા), તાડફળ, સીવમ્બના ફૂલ, રાવણ,
મધુર, સીવીર ભોર અથવા કમ્બુકા ભોર, અંકોલના
ફૂલ, કાશ ઉમરડા, ગુરુ, બામ, અભિપુક નામે ફૂલ,
અંબોડ, પિસ્તા, બીજી જાતના પિસ્તા, ઉષ્માણ અથવા
સ્નિગ્ધ ફૂલ, ચારોળી એ સર્વ બુદ્ધ, ભારે, ઠંડા, બા
તથા કષ્ઠ હરે એવા, લોહી અને પિત્તને સુધારે એવા,
સ્વપ્ન, કષ્ઠ, રોગ, તરે ગળ્યા, સ્નિગ્ધ, વિદ્યમા
તથા કફ અને લીંપને ઉપશ્વવનાર છે

તાડફળ વર્ગેના ગુણ

ફલં તુ પિત્તલં તાલં સરં કાશ્મર્યજ હિમમ્ ॥૧૨૨

શરૂમ્ભવિષ્ણ્યં કેદય મેષ્ય રસાયનમ્ ।

વાતામાશુણવીર્યં તુ રક્તપિત્તકર સરમ્ ॥૧૨૩॥

પરં વાતહરં સ્નિગ્ધમનુષ્ણં તુ પ્રિપાલજમ્ ।

પ્રિયામજ્જા મધુરો વૃષ્ટ્યઃ પિતાનિલાપહઃ ॥૧૨૪॥

કોલમજ્જા ગુણેસ્તદ્વત્તુદ્ધર્દિઃ કાસાજિચ સ્ ॥

તાડફળ પિત્ત કરે છે, મરમરી(સીવમ્બી)નું ફૂલ
તર, ઠંડુ છે તથા ગાઢ અને પેશાનને વિષય મટાડે
એવું છે તે વાગને વધારનાર, મેશાન વધારનાર અને
સ્તાપન છે બદામ વોર ફૂલ ગરમ, કફ તથા પિત્ત
કરે એવા, તર, લાગુને છેક જ નાશ કરે એવા અને
સ્નિગ્ધ છે નાલોલી ઠંડી છે નાલોલીના ફૂલની મોઝ
(નાલોલી) ગમી, વૃષ્ઠ તથા પિત્ત અને લાગુને નાશ
કરે એવી છે મોરની મીઠાના નુજ પણ નાલોલીની
બરોજ છે, તેમ જ તે તાડ, દ્રવિષ્ટ અને ઉપર ને
મટાડે છે (મોરની દ્રવિષ્ટ ભોગ્યા પછી એટલી જ
નર નીકરે તેને મોરની મીઠા કરે છે)

બીચના ગુણ

પક્વં છુદુર્નરં વિરુદ્ધ દોષલ પૂનિમાદતમ્ ॥૧૨૫

દીપનં રક્ષણાત્મકં બાન્ધ પ્રાણુમર્વં ચ તત્ ॥

પાકુ બીજુ પચવામાં જતું ભારે છે, તે ત્રણે દોષ
ને ઉપશ્વન કરે છે તથા પુષિચારી વૃક્ષ કલવનાક
છે નાનું (અથવા કુમળું) બીજું દીપન અને કફ તથા
લાગુને મટાડે એનું છે, તેમ જ કાનું અને પાકું બને
બીચાં જતું છે

કેદાના ગુણ

કપિત્થમામં કપ્થમં દોષલં દોષઘાતિ તુ ॥૧૨૬
પશ્વં હિધ્માવમથુજિત્ સર્વં ગ્રાહિ વિપાપહમ્ ।

કપું કેદું કેદનો નાથ કરે છે એટલે અવાજ બગડે છે અને ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ પાકું કેદું ત્રણે દોષને નાથ કરે છે તથા હેડકી અને ઊલટી મટાડે છે. કપું તથા પાકું બંને કેદાં ગ્રાહી અને ઝેર-નો નાથ કરે એવાં છે.

અંબુના ગુણ

જામ્બવં ગુરુ વિદમ્મિ શીતલં મૃશવાતલમ્ ॥૧૨૭
સહગ્રાહિ મૂત્રશકૃતોષ્ણકપ્થયં કપપિત્તજિત્ ।

અંબુ ભારે, વિદ'બી, ઠંડું, બહુ વાયડું, ઝાડ-પેશાબને ઊતરવા ન દે એવું, કંકને ધાનિ પહોંચાડે એવું અને કફ તથા પિત્તને મટાડે એવું છે.

કેરીના ગુણ

ઘાતપિત્તાન્નહૃદ્વાલં ધસાસ્થિકપપિત્તહૃત્ ॥
શુર્વાન્નં ઘાતજિત્પશ્વં સ્વાદ્મલં કફશુક્રહૃત્ ।

કેરીના નાના મરવા વાયુ તથા રક્તપિત્ત કરે છે. છણુ બાળંબુ હોય એવી કેરી કફ તથા પિત્ત કરે છે. પાકી કેરી ભારે, વાયુને મટાડે એવી, ગળી, ખાટી તથા કફ અને વીર્ધને પેદા કરે એવી છે.

કેકમ

શુશ્માલં ગ્રાહિ રુક્ષોળં ઘાતશ્લેષમ્હરં લઘુ ॥૧૨૯
કેકમ ગ્રાહી, લૂખાં, ગરમ, વાયુ તથા કફને મટાડે એવાં અને હલકાં છે.

શમીના ઝાડની ધિગ્ને

શમ્પા શુરુણં કેશાન્નં રુક્ષમ્

શમીનું ફળ ભારે, ગરમ, વાળનો નાથ કરે એવું અને લૂખું છે.

પીવડાં (ખારી જલ)

પીલુ તુ પિત્તલમ્ ।

કફવાતહરં મેદિ સ્ત્રીહાર્શઃ ક્ષમિગુલ્મનુત્ ॥૧૩૦॥
સતિકં સ્વાદુ યત્પીલુ નાત્યુણં તત્તિદોષહૃત્ ।

પીવડાં (ખારી જલ) પિત્ત કરનારું, કફ અને વાયુને મટાડે એવાં, બેદી, બરેળની ગાંઠ, હરસ, કર-મિયા અને ગેળાને મટાડે એવાં છે. (પાકેલાં પીવડાં કાંઈક કડવાં અને મધુર હોય છે.) એવાં કડવાં તથા ગળ્યાં જે પીવડાં હોય તે બહુ ગરમ નથી અને ત્રિદોષને મટાડે એવાં છે

બિજેરં

ત્વકિકકટુકા સ્નિગ્ધા માતુલુહસ્ય વાતજિત્ ॥
વુંહણં મધુરં માંઘં વાતપિત્તહર ગુરુ ।

લઘુત્કેસરં કાસશ્વાસહિધ્મામદાલ્યયાન ॥૧૩૨
માસ્યશોપાનિલ્લેપ્પવિશ્વધ્વચ્છર્ધરોચકાન ॥

ગુલ્મોદગાર્શઃ શૂલાનિ મન્દાગ્નિત્વં ચ નાશયેત્ ॥

બિજેરંની છાલ કડવી, તીખી, સ્નિગ્ધ અને વાયુને મટાડે એવી છે. એનો ગર બૃંહણ, ગળ્યાં, વાયુ તથા પિત્તને મટાડે એવાં આન ભારે છે. તેના ફળમાંનું કેસર હલકું છે. તથા તે ઉધરસ, દમ, હેડકી, મદાન્ત્યરોગ, મુખસોપ, વાયુ, કફ, વિબંધ, ઊલટી, અરુચિ, ગેળો, ઉદરરોગ, હરસ, શૂળ અને મંદાગ્નિ એટલા રોગોને નાથ કરે છે.

ભિલામો

મહ્નાતકસ્ય ત્વક્કાસં વુંહણં સ્વાદુ શીતલમ્ ।
તદસ્થગ્નિસમં મેધ્યં કફવાતહરં પરમ્ ॥૧૩૪॥

ભિલામાની છાલ અને ગર બૃંહણ, ગળ્યાં અને ઠંડાં છે. તેનું બીજ (હળિયાં) અગ્નિ જેવું, મેધાને વધારે એવું કફ તથા વાયુનો છેક નાથ કરે એવું છે.

પાવેવત અને આણુ

સ્વાદ્મલં શીતમુષ્ણં ચ દ્વિધા પાલેયતં ગુરુ ।
રુચ્યમત્યગ્નિશામનં રુચ્યં મધુરમાઠકમ્ ॥૧૩૫॥

પાવેવત અથવા દેવતક ગળ્યાં અને ખાટાં એમ બે પ્રકારનાં થાય છે. તેમાંથી જે ગળ્યાં હોય છે તે ઠંડાં, ભારે અને જઠરાગ્નિને બહુ હોથવે એવાં હોય છે અને જે ખાટાં થાય છે તે ગરમ અને રુચિકર હોય છે. આણુ (જરદાણુ) રુચિકર્તા અને ગળ્યું હોય છે.

પાકાં આણુ

પક્વમાણુ જરાં યાતિ નાત્યુણ્ણગુરોપલમ્ ।

પાકાં આણુ જલદી પચે છે. તે બહુ ગરમ નથી તથા ભારે અને વાયુ વગેરે હોય કરે એવાં છે.

કાળી દ્રાક્ષ, ફલસાં અને કરમદાં

દ્રાક્ષાપરુપકં ચાર્દ્રમલ્લં પિત્તકફપદ્મ ॥૧૩૬॥
શુરુણ્ણવીર્યં ઘાતપ્પં સરં સકરમર્દકમ્ ।

કાળી દ્રાક્ષ, ફલસાં અને કરમદાં લીલાં હોય ત્યારે ખાટાં, પિત્ત અને કફ કરે એવાં, ભારે, ગરમ, વાયુ મટાડે એવાં અને સર હોય છે.

બાર વગેરે

તથાડ્મલં કોલકર્કશુલકુચાદ્નાતકાદકમ્ ॥

પેરાવત દન્તશકં સત્ત્વં મૃગલિષ્ઠિકમ્ ।

નાતિપિત્તકર પક્ષ્ય શુક્લં ચ કરમર્દકમ્ ॥૧૩૮

ભાર, ચણીભાર, નાના ફૂલસ, અબાડે, આડુ, નારંગી, કાગડો (મીકા) લીંબુ, ચેતુર અને મુગ લિષ્ઠિક રો સર્વ પાકો હોય ત્યારે ખાટો દ્રાક્ષના જેવા ગુણવાળા છે તથા સૂકા કરમલ બહુ પિત્ત કરે એવા નથી

આંખથી વગેરે

દીપન મેદન શુક્લમ્લીકાકોલયો કલમ્ ।

તુષ્ણાશ્રમહ્નમચ્છેદિ લ્હાષ્ટ કફગ્રાતયો ॥૧૩૯

આખથી તથા ભારડીના સૂકા ફળ દીપન, ભેતો, તરંગ, થાક અને કટાંગો મટાડે એવા, હલકા અને કફ તથા વાયુને પથ છે

અધમ ફળ-નાના ફૂલસ

ફલાનામરં તત્ર લકુચં સર્વદોષહત્ ।

અથ ફળોમાં નાનાં ફૂલસ સૌથી અરામ છે, તે તરુ હોય કરે એવા છે

તરવા જેવા પાન્ય વગેરે

દિમાનલોળદુર્ગતધ્યાલલાલોદિદૂપિતમ્ ॥૧૪૦॥

જનુજુષ્ટ જલે મમમમ્મિજમનાર્તવમ્ ।

અવધાન્યયુન હીતવીર્યં જીર્ણતાડતિ ચ ॥૧૪૧॥

ધાન્ય ત્યજેત્તથા શાક રુક્ષચિત્તમકોમલમ્ ।

મલ્લજાતરસ તદ્વલ્લુપ્ત ચાન્યપ્ર મૂલકાત્ ॥૧૪૨

પ્રાયેણ ફલમપ્યેવ તથાડડમ વિલ્વરજિતમ્ ।

હિમ પડવાથી, દવ લાગવાથી, તડાથી તાપા અથવા પૂના પવનથી તથા તાપ વગેરે એથી પ્રાપ્તી એની લાગ વગેરેને લીધે દૂષિત થઈ શકે પાન્ય તરવા એટલે વાપરવી નહિ તે જ પ્રમાણે જે પાન્યમાં છોરાડ પડ્યા હોય (તે નયુ હોય કે જાડા બાજુમાં હોય), પાણીમાં ડૂબે] તથા (મનવમ કે પડે] હોય તથા જેની માંડાડા ડોરમાં ડૂબી હોય), જે લાંબીના જેનો પાક થશે તેવો નથી તેવી લાંબીના કે ખાખ લાંબી નમાં થઈ] (કે]] હોય, જે જનુમાં ઉચા] જેવું નથી તે જનુમાં ઊંચું હોય, બીજ વિરલ પાન્ય તાપે ઉચા] હોય, બડુ જનુ પચાથી કે એવાં જ બીજ કામમાં તલ્લ (કમ) વાસનું થઈ જનુ હોય એવાં પાન્ય ખાયાના ઉપયોગમાં થઈ નહિ. તમ જ શાખાક પથ ઉપર જવાથી તે રીતે દુષિત થશે હોય, કાંઈ વગેરે વૃક્ષ પદાર્થમાં અલ્પે કે તેજ, થી વગેરે તિન્ય રાશી વિન્ય તાપી લાગ, ઘડી નહ

પૂરી ઊંચવા ટીથી ન હોય તેમ જ સૂકી હોય તે ફળ પમુ એવા જ હોય તેન સામાન્ય રીતે તરવા. એટલે દ્રાવ્ય વગેરે સૂકા ફળ પમ પથ છે, પણ તેવા ફળ બાદ કરતાં બાકીનાં ફળ સૂકાં અને પાછળ પાન અને શાકના હોય કહ્યા ત હોયવાના હા ત ઉપયોગમાં ન લેવા વળી બીજી નિવાસ બીજા ફળ કયાં પણ ઉપયોગમાં ન લેવા (બીજી તા મારી પણ પથ છે, એમ પાછળ કહ્યું છે)

ઔષધવર્ગ

લવણ

વિવ્યન્દિ લયણં સર્વં સ્લ્મ સ્વપ્તમલ મૃદુ ॥૧૪૩

યાતજ્ઞ પાકિ તીક્ષ્ણોર્ણં રોચન કફપિત્તહત્ ।

અર્થ લવણ અભિખાટી, સુષ્મ, મનને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાખે એવા, વાયુના નાશ કરે એવાં, દ્રમ વગેરેને પકાવે એવાં, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય (ગરમ), રશિ ઉપજારે એવા અને કફ તથા પિત્ત કરે એવા છે

સિંધવ

સૈન્ધવં તત્ર સસાદુ મૃદ્યે હયે ત્રિદોષનુહ ॥૧૪૪

લઘુનુષ્ણ દશ પથ્યમવિદ્યાદ્દિદીપનમ્ ।

અર્થ લવણમાં નિપવ કાંઈક ગરમ, વૃષ્ણ, કથ, તરુ હોયતો નાશ કરે એવા, હલકા, કાંઈક ગરમ, અખને પથ, મઠક વિ હા ૨ ને લક્ષ્યાગિન પ્રદીપક કા એવા છે એ ઉપરાંત અભિખાટી, સુષ્મ વગેરે લવણના સામાન્ય ગુણ એમાં તમજવા

સંયજ

લઘુ સૌર્વર્લ હય સુગન્ધુદગાર્ણોચનમ્ ॥૧૪૫

કદ્ધવાક વિચન્ધનં દીરનીય રચિમદ્મ્ ।

સંયજ હલકુ, કથ, નારી વાતવાળું, ખરાજ એકાદારે મુખાર એવું પદ ત્યાર નીખું, વિખપને નાશ કરે એ] દીપન અને રશિ ઉપજારે એવું છે

બોઝવમ

ઝર્યાષ્ઠ્ય કલ્યાનાનુલોમન દીપન વિદમ્ ॥૧૪૬॥

વિચન્ધાનાદિવિષ્ણમ્મનુલોપનાશનમ્ ।

બોઝવમ ઊંચે નહ નીચ રંગ મે તથા બુડે પેનપેનાન રચાષ્ઠિક મારં થઈ લાગી, હોય તથા વિખે, અલ્પા. વિખે મૂળ અને લાગ (ખારપથ) અ તરની નાશ અગ્રાક છે

પથિર્મુ બોઝ

વિચાદે મ્યાદુ શામુરં મુદ મ્લેપ્યવિવંનમ્ ॥૧૪૭

ધસિયું મીઠું (અમુદ્રના પાણીને સૂકવીને ઉત્પન્ન કરેલું મીઠું) પચે ત્યારે ગળ્યુ, ખારે અને કફને વધારે એવું છે

ઓદ્ભિદ લવણ (ખાર)

સતિકકટુકક્ષાર તીક્ષ્ણમુત્તલેદિ ચૌદ્ધિદમ્ ।

ઓદ્ભિદ લવણ બરા કરવું તથા તીખું, સારના ગુણવાળું, તીક્ષ્ણ અને ઉત્કલેદ કરે એવું છે

કૃષ્ણ લવણ

કૃષ્ણે સાયવલ્લગુણા લલણે ગન્ધવર્જિતા ॥૧૪૮॥

કૃષ્ણ લવણ અથવા કાળા મીઠાનો ગુણ સચળના જેવો જ છે માત્ર સચળમા સુગંધ હોય છે, પણ કાળા મીઠામા સુગંધ હોતી નથી

રોમક લવણ ઈત્યાદિ

રોમક લઘુ પાંચત્રયં સક્ષાર શ્લેષ્મલં ગુહ ।

કાચલવણ (બગડીખાર) હલકું છે, ઉંમ કાઈક ખારો, કફકર્તા અને હલકા છે

લવણની પર્તિભાષા

લવણનાં પ્રયોગે નુ સૈન્ધવાદિ પ્રયોજયેત્ ॥

જ્યા એકથી વધારે લવણ વાપરવાના કલા હોય ત્યા સિંધવથી શરૂ કરીને આપેલા કમમા લવણ વાપરવા ઓટલે જે લવણ કલા હોય તેો સિંધવ અને સચળ લેવા, ત્રણ લવણ કલા હોય તેો સિંધવ, સચળ અને બીડલવણ લેવા એ પ્રમાણે સિંધવ પ્રથમ ગણીને ૨:નુકરે બીજા લવણ જણવા

જવખાર

ગુલ્મહદ્ગ્રહણીપાણ્ડુહીહાનાહગલામયાન્ ।

શ્યાસાર્શ કફકાસાશ્ચ શમયેષ્યશ્કજઃ ॥ ૧૫૦॥

જવખાર ગોળા, હદયના રોગ, ગ્રાણી, પાદુરોગ, બરોળનો રોગ, આનાહ, ગળાના રોગ, દમ, હરલ, કફરોગ, ઉષરસ એ સર્વને થમારે છે

સાજ વગેરે બીજા ખાર

ક્ષાર. સર્વશ્ચ પરમ તીક્ષ્ણોષ્ણઃ કૃમિજિહ્વુષુ ।

પિત્તાસ્રગ્દૂષણ પાકી છેદહયો વિદારણ. ॥ ૧૫૧

મપથ્યઃ કુટુલાવળપાચ્છુકૌજઃ કેશાચ્છુપામ્ ।

બધાજ ખાર (સાર) અત્યંત તીક્ષ્ણ, ગરમ, કૃમિરોગ મટાડે એવા, હડકા, પિત્ત તથા લોહીને બગાડે એવા, પાકી, છેદી, હદયને અગ્નિકારી, (પાકા ગડ-ગૂંચ વગેરે), ફાડનાર, તીખાશ તથા ખારાશને લીધે વીર્ય, એજ, વાજ, આખને અપથ્ય (નુકસાનકારક) છે

હિંગના ગુણ

હિલ્ગુ વાતકફાનાહશૂલ્હનં પિત્તકોપનમ્ ॥ ૧૫૨

કટુપાકરસં રુચ્યં દીપન પાચન લઘુ ।

હિંગ વાયુ, કફ, આનાહ અને શૂળ એ સર્વનો નાશ કરે છે, પિત્તને કોપાવે છે, પચે ત્યારે તથા સ્વાદમા તીખી છે, રુચિ ઉપજાવે છે, દીપન, પાચન અને હલકી છે

હરડના ગુણ

કપાયા મધુરા પાકે રુક્ષા વિલવળા લઘુઃ ॥૧૫૩

દીપની પાચની મેઘ્યા વયસઃ સ્થાપની પરમ્ ।

ઝળ્લવીર્યા સરાઝ્યુપ્યા કુહીન્દ્રિયલ્લપદા ॥૧૫૪

કુપ્રવૈવર્ણ્યવૈલ્લર્યપુરાણવિપમન્જરાન્ ।

શિરોઽક્ષિપાણ્ડુહદ્રોગકામલાગ્રહણીગદાન્ ॥

સશોષશોકાતીસારમેદમોહવમિક્રિમીન્ ।

શ્વાસકાસપ્રસેકાર્શઃ ક્ષીહાનાહગરોદરમ્ ॥૧૫૬॥

વિશન્યં સ્રોતસાં ગુલ્મમૂલસ્તમ્મરોચકમ્ ।

હરીતકી જયેદ્યાધીત્તાંત્તાંશ્ચ કફગ્રાતજાન્ ॥૧૫૭-

હરડમા નુરે રસ આગળ પડેતા છે, હરડે પચે ત્યારે ગળી છે, લુખી છે, ખારા સિવાયના બાકીના પચે રસ એમા છે એ હલકી, દીપન, પાચન, મેધાને હિત-કારક, જીવાનીને ટકાવી રાખે એવી, ગરમ (ઉષ્ણવીર્ય-વારી) સર, આપુખને વધારનારી તથા બુદ્ધિને અને ઈન્દ્રિયોને બળ આપનારી છે વળી તે ચામડીના રોગ, ફિકાશ, અવાજનો બગાડ, પુરાણ અને વિષમ તાવ, માથાના રોગ, આખના રોગ, પાંદુરોગ, હદયના રોગ, કમળો, ગ્રહણીરોગ, શ્વરોગ, સોજનો રોગ, અતિસાર ચગ્ગીનો રોગ, મુર્છા, ઊલટી, કૃમિરોગ, દમ, ઉષરસ, બહુ પરમેવાની બીનાશ કે મામાથી લાગ વગેરે ગળનું હોય તે, હડક, બરોગ, આનાહ, કૃત્રિમ ઝેર, ઉદરરોગ, સોતોનો વિગંધ, ગોળા, ઊરવ્તબરોગ, રાશરિનો રોગ અને કફ તથા વાયુથી થતા અનેક રોગો મટાડે છે (ખારણા લખે છે કે જે હરડે પાણીમા ડૂબે તે ફાવે છે)

આમમાં

તદ્દામલકં શીતમલ્લં પિત્તકફાપહમ્ ।

આમનું પણ હરડના જેવું ગુણવાળું જ છે, ફેર એટલો છે કે આમનું ઠંડું છે વળી એમાં ખાટો રસ જાગ્ર પડેતા છે તથા પિત્ત અને કફનો નાશ કરે એનું છે

બહેડા

કટુ પાકે હિમં કેદ્યમક્ષમીપચ સદ્ગુણમ્ ॥૧૫૮॥

બહેડુ પથે ત્યારે તીખું, ઠડુ, વાગ માટે હિતકર છે અને તેમાં ડરડે તથા આમળાના ગુણ છે, પણ એ ગુણે બહેડામાં થોડા પ્રમાણમાં છે

ત્રિકુળ

શ્યં રસાયનવરા ત્રિફલાઽશ્વામયાપહા ।

રોપણી ત્વગ્ગદફલેદમેદોમેહકફાઞ્જિત્ ॥૧૫૯॥

ડરડે, આમળા તથા બહેડા મળીને જે ત્રણ ફળનું ભેગું ચૂર્ણ બને છે તેને 'ત્રિકુળ' કહે છે ત્રિકુળા ઉત્તમ રસાયન છે આપના રાગનો નાશ કરે એવી, ફળવે એવી, કુષ્ટ વગેરે ચામડીના રોગનો નાશ કરે એવી, કહેદને, ચરબીને, પ્રમેહને, કફને અને લોહીના રોગ મટાડે એવી છે

નોંધ ત્રિકુળાનું પ્રમાણ ધન્યતરિએ બતાવ્યું છે ડરડેનું ફળ બે તોલાનું વળનમાં લેવું, બહેડુ એક તોલા વળનનું લેવું અને આમળા અડધા તોલા વળનનું લેવું એ રીતે થવાથી ત્રિકુળમાં એક ડરડે, બે ડરડે, બે બહેડા અને ચાર આમળા થેલા, એવું સમ ભવું ડરડે બે તોલાની, બહેડુ એકે તોલાનું અને આમળા અરધા તોલાનું હોય ત્યારે જ તે પરિપકવ અને ભેઈતો ગુણ આપનાર કહેવાય, માટે એ પ્રમાણ રાખ્યું છે

ત્રિજાત અને ચતુર્જાત

હકેસરં ચતુર્જાત ત્વાપત્રૈલં ત્રિજાતકમ્ ।

પિત્તવ્રકોપિ સીદ્ધગોળં ફક્ષં રોચનદીપનમ્ ॥૧૬૦॥

તજ, તમાવષ્ટ અને એકથી એ ત્રણ મળીને 'ત્રિજાત' કહેવાય છે અને એ ત્રિજાતમાં ચોથું ફક્ષર વધારીએ તો 'ચતુર્જાત' કહેવાય છે ત્રિજાત અને ચતુર્જાત પિત્તને કાપાવે એવાં, તીક્ષ્ણ, ગરમ, લૂખા, દીપન અને રચિકર્તા છે

મરી

રસે પાકે ચ કટુક કાફમં મરિચં લઘુ ।

મરી સ્વાદમાં અને પથે ત્યારે નીખા છે, કફને નાશ કરે એવા અને હલકા છે

લીંડીપીપર

શ્લેષ્મલા સ્વાદુશીતાઽઽર્દ્રાં ગુર્ધો સ્તિન્ધા

ચ પિપ્પલી ॥૧૬૧॥

હા મુષ્કા વિપરીતાઽઽઃ સિન્ધાનૃણા રસે કટુઃ ।

સ્વાદુપાકાઽનિલશ્લેષ્માસકાઽપહા સરા ॥૧૬૨॥

ન તામત્યુપયુક્તિત રસાયનવિધિં વિના ।

લીંબી પીપર કફ કરે એવી, ગળી, ઠડી, ભારે અને સ્નિગ્ધ છે જે તે સૂકી હોય તો લીંબી કરતાં ઊલટા ગુણવાળી એટલે કફનો નાશ કરે એવી, ગરમ અને હલકી છે સૂકી પીપર સ્નિગ્ધ, વૃષ્ણ અને સ્વાદ-મા તીખી છે પથે ત્યારે તે ગળી છે અને વાયુ, કફ, દમ, ઉષ્ણસ એ રોગોને મટાડે એવી અને સર છે. 'વર્ધમાનપિપ્પલી' વગેરે રસાયનવિધિમાં કહેલા પ્રયોગો સિવાય અમથો તેનો બહુ ઉપયોગ કરવો નહિ (સૂકી પીપરના કેટલાક ગુણ બે વખત કહેવામાં આવ્યા છે, તે વિશેષપણ જણાવવા માટે છે)

સૂકના ગુણ

નાગર દીપનં કૃષ્યં માદિદ્વ્ય વિચન્નતુત્ ॥૧૬૩॥

હચ્યં લઘુ સ્વાદુપાકં સ્નિગ્ધોષ્ણં કફવાતજિત્ ।

સૂક દીપન, વૃષ્ણ, ગાલી, દધ, વિગ્ધ મટાડે એવી, રવિ ઉષ્ણવે એવી, હલકી, પથે ત્યારે ગળી, સ્નિગ્ધ, ગરમ અને કફ તથા વાયુને મટાડે એવી છે.

આદું તથા ત્રિકટુ

તદ્દર્દ્રકમેતચ ત્રયં ત્રિકટુકં જયેત્ ॥૧૬૪॥

સ્પૃહ્યામિસદ્નશ્વાસકાસક્ષીપદપીનસાન્ ।

આદના ગુણ સૂકના જેવા જ છે સૂક, પીપર તથા મરી એ ત્રણને 'ત્રિકટુ' કહે છે. તે થરીરની સ્પૃહતા (ચોવાપણ), જઠરાગ્નિની મદના, દમ, ઉષ્ણસ, ધાથીપગા નામે રોગ અને સ્ખેબમ મટાડે છે

ચવક અને પીપરીમુખ

ચવિકાપિપ્પલીમૂલ મરિચાલ્પાન્તર ગુણેઃ ॥૧૬૫॥

ચવક અને પીપરીમુખમાં મરી જેવા જ ગુણ જણા ઓછા પ્રમાણમાં છે, એટલે એમનો પણ રસ તથા વિષાક નીચો થાય છે, તેમ જ તે કફનો નાશ કરે છે, હલકા છે તથા ગરમ છે

વિત્રો

વિત્રકોઽમિસમઃ પાકે શોકાર્દ્રાં દમિકુપ્પહા ।

વિત્રો પથે ત્યારે અગ્નિ જેવો ગરમ છે, તેમ જ સોજે, ઘરમ, ફૂમિ અને ચામડીના રોગનો તે નાશ કરે છે

પંચકોલ

પંચકોલકમેતચ મરિચેન વિના સ્મૃતમ્ ॥૧૬૬॥

ગુલ્મસ્તીહોદરાનાદચૂલમ્ દીપનં પરમ્ ।

મરી સિવાયનું ત્રિકટુ, ચવક, પીપરીમુખ અને વિત્રો એ પાંચ (પીપર, સંદ, ચવક, પીપરીમુખ, વિત્રો)

ને 'પચકોવ' કહે છે પચકોન ગોળો, બરોળ, ઉત્તરોળ,
આનાહ રાને શૂળ મગડે છે તથા ઉત્તમ તીપન છે

મોટાં પચમૂળ

વિત્વકાશમયનકારીપાટલાટિષ્ઠકેમહત્ ॥૧૬૭॥

જયેત્કપાયતિકોણ પચ્ચમૂલ કફાનિલૌ ।

બીની, શીવણી, અરણી, કાળી પાટળ અને
અરડૂસો એ પાચના મૂળને મોટા પચમૂળ કહ છે
મોટા પચમૂળ નૂરા કડવા રાશી ગરમ છે તથા કફ
અને વાયુને મગડે છે

લઘુપચમૂળ

હસ્વ બૃહત્યશુમતીદ્વયનોશુરકૈ સ્મૃતમ્ ॥૧૬૮॥

સ્વાદુપાકરસ નાતિશીતોણ સર્વદોષજિત્ ।

ભેલી ભોરીગાલી રાન ઊભી ભોરીગાલી એ બન
ભોરીગાલીની શાનિપર્ણી અને પુમિનપર્ણી તથા ગાખરુ
રો પાચના મૂળન લઘુ (નાના) પચમૂળ કહ છે
લઘુપચમૂળ પચ ત્યાર તથા સ્વાદ્મા ગળ્યા, બહુ
ઠંડા નહિ ક બહુ ગરમ નહિ અને સર્વ દોષને મટાડ
એવા છે (શાનિપર્ણી-અથેરવા, પુમિનપર્ણી-ગાધી
સમેગેવા)

મધ્યમપચમૂળ

યલાપુનર્નેષેરણ્ડશૂર્પર્ણોદ્વયેન તુ ॥૧૬૯॥

મધ્યમ ક્ષપગાતપ્ત નાતિપિત્તકર સમ્ ।

નરલાખા ઝાગી રાર (ઝિનવા) મુગપર્ણી
અન માપર્ણી એ પાચના મૂળન મધ્યમ (વચવા)
પચમૂળ કહ છે મધ્યમપચમૂળ કફ તથા વાયુના નાશ
કર છે બહુ પિત્ત ઉત્પન્ન કરના નથી અને ગર છે
(મુદ્ગપર્ણી-જગલી મગ, માપર્ણી જગલી અલુ)

છવનપચમૂળ

અમીઠગીરાજીયન્તીજીરમ્પ્રેમકૈ સ્મૃતમ્ ॥૧૭૦॥

જીવનારયં તુ ચતુષ્થ વૃષ્ય પિત્તાનિલાપદમ્ ।

ઘનાવરી, કાલી તી જીર, જયબક એ પાચ
ના મૂળને છવનપચમૂળ કહે છે છવનપચમૂળ આખને
હિનકર, ગુષ્ઠ અને પિત્ત તથા વાયુના નાશ કરનાર છે

નૃપપચમૂળ

સ્થાણ્ય પિત્તજિદર્મકાસેનુશરશાલિમિ ॥૧૭૧॥

લર્મ, માનજ થગી થગગ અને ઘાલી જાનની
ગાળ એ પાચના મૂળને નૃપપચમૂળ કહે છે નૃપપચ
મૂળ પિત્તને મગડે એવા છે*

* રા જગ્યાને ઔષધિ વગેરના ગુણગુણ બધ
શાળ છે

સગ્રહ નામે ગ્રથમા એના કરતા વિશેષ કહ્યું
છે તે જાણવા લાયક છે, માટે તેમાથી મુખ્યમુખ્ય વસ્તુ
ઓના ગુણ નીચે બતાવ્યા છે

સોનુ-બૃહવુ, સિન્ધ, સ્વાદ્મા અને પચે ત્યારે
ગળ્યુ, વિષદોષને હરનાર, ઠંડુ, કાઈક નૂરુ અને
સ્થાપન છે

ફુપુ-સિન્ધ, નૂરુ, ખાટુ, પચે ત્યારે ગળ્યુ, સર,
યુવાવસ્થાને સ્થિર કરનાર, ઠંડુ, લેખન તથા વાયુ
અને પિત્તને મગડે એવું છે

તાજુ-કાઈક કડવુ તથા ગળ્યુ, નૂરુ, લેખન,
ડાંકુ સ્વાદ્મા અને પચે ત્યાર નીખુ, ઠંડુ, ફેબરે
એવુ તથા કફ અને પિત્તને મગડે એવુ છે

કસુ-એનો સ્વાદ પાછળથી નૂરા છે તે વિષદ,
લેખન સર, આખન નિર્મલ કર એવુ વૂખુ, કડવુ
તથા પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર છે

પિત્તગ કાઈ કડવુ તથા ખારુ, લેદી, પાકુરાગ,
ચામડીના રાગ, કૃમિ તથા વાયુના નાશ કરનાર અને
ઘોડુ લેખન છે

કલાઈ તથા સીસાના ગુણ પિત્તગના જેવા છે
કૃષ્ણલોહ-(પોલાદ-ગાજલેલ) આખને હિનકરક,
નૂરુ, ગળ્યુ, કડુ, લેખન, વાયુડુ, ઠંડુ, કૃમિ, પિત્ત
તથા કફનો નાશ કરનાર છે

મોતી, પગવાળા, હીરા, લૈર્ધ સ્ફટિક વગેરે મણિ
અન રત્ના તર ઠંડા, નૂરા, ગળ્યા, લેખન આખને
હિનકર હાથે પહરવાથી જ્વર અને અનમાત્રીના નાશ
કરનાર અને વિપને શમાવનાર છે

કાચ-કાઈક ક્ષારના નુલવાગો, ગરમ અને આખિ
આજવાથી નેત્રને કાપડે આપનારા છે

શખ અને નમુદ્દીલ-જા, નૂરા અને અન્ય
લેખન છે

મોગધુ-તીખું જરા સાગના ગુણવાગુ નૂરુ,
વિષદ, લડકુ લેખન ભેડી આખને હિનકર, ખાજ,
કૃમિ અને ઝેરનો નાશ કરનાર છે

નેનાગેર-વિષ સિન્ધ, નૂરુ, ગળ્યુ અને
ઠંડુ છે

મનથીલ-કફનો નાશ કરનાર, લેખન, તીખા,
સર અને કડવો છે

હરનાલ-સિન્ધ, નૂરી, તીખી અને ઝેરનો નાશ
કરનારી છે

સુરમાનુ અન્નન—નૃક, ગળ્યુ, ઠડુ, લેખન અને સ્તિગ્ધ છે, તેમ જ રક્તપિત્ત, ઝેર, ઊલટી, હિક્કા, એ રોગનો નાશ કરનાર તથા આખને નિર્મળ કરનાર છે

રસાન્ન—કફનો નાશ કરનાર, કડવુ, તીખુ, છેદી અને કાઠીક ગરમ છે

શિવાન્ન પર્વ દોષનો નાશ કરનાર, ઉષ્ણ, પ્રમેહ તથા શ્વાને મગડનાર, કફને લઘુનાર, ગરમ, તીખા અને રાત્રન છે, તેમ જ કડવો, છેદી અને યોગવાદી હેષવાદી બધા રોગને મગડનાર છે

વાસકપૂર—નૃક, ગળ્યુ, લુખુ અને ઉષ્ણના નાશ કરનાર છે

સફેદ તપશીર—શય, ઉષ્ણ, દમ એ રોગોને મગડનારો, ગળી તથા ઠડી છે

અન્ન વર્ગોના ઉપસાધાર

શુકશિશ્વીજવકાશ્મસાકાકફઝોષધે ।

વર્ગિતેરન્નલેશાડ્યમુક્તો નિત્યોપયોગિકઃ ॥૧૫૨॥

શુકધાન્ય, શિશીધાન્ય, રશિડુ અન્ન, માસ, શાક, ફળ, ઝોષધ એવા વર્ગ પાણીને નિત્ય ઉપયોગમાં આવનારા આહારની અમુક જ વસ્તુઓ આ અધ્યાય માં કહી છે જે નિત્ય ઉપયોગમાં નથી આવતા એવા ઘણા પદાર્થો રહ્યા છે, પણ ગ્રાહકતારો જેમ બને તેમ સામાન્ય ઉપયોગ પર લક્ષ્ય રાખીને રાહી લખ્યું છે

માપ, યોગ, કિષા, દેશ, કાળ, અવસ્થા વગેરે કારણને લીધે, જે દ્રવ્ય જેમાં કહ્યા છે તેથી ઊંધી અસર કરતા પણ કોઈ વાર માત્ર પડે છે (માપને દાખલો) તથા જેટલું ઝેર ખાવાથી વખતે તે અમુત સરખો ગુણ આપે છે, (યોગનો દાખલો) ભિલામાં ચામડીના રોગ કરે છે તેમ છતાં તથા રાશિ ખાવાથી ચામડીના રોગો મગડે છે (કિષાનો દાખલો) સાગુ ઉલકો છે, પણ તેના લાડુ કરીને ખાવાથી તે ભાગે પડે છે (દેશનો દાખલો) દહીં, ખીજી, શમીની સિંગો, કેરા મારવાડમાં રહેનારને બહુ માફક આવે છે, (કાળનો દાખલો) ધી ર ને દૂધ બહુધા લેમત ઝનુમાં મદા ઝિનવાગનો કફ વધારે છે (અવસ્થાનો દાખલો) દહીં અને દૂધ વાનાયક છતાં પણ બરાબર થયા ન હોય ત્યારે વાપુ કરે છે વળી દૂધ રેચક છતાં કોઈને બપોરે કરે છે એવું બધું પોતાની બુદ્ધિથી સમજ લેવાનું છે

શ્વયત્તમદ્વદ્વે સુત્રાયાને અન્નસ્વરૂપાદિવિશાનીય પદ્ધોષ્યાવ

અધ્યાય ૭ મો : અન્નરક્ષાધ્યાય

મયાતોઞ્નરક્ષાધ્યાયં ધ્યાત્વ્યાસ્થામ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદ્યો મહર્ષયઃ ॥

અર્થા અધ્યાયમાં આહાર માટે રોગ ઉપરોગમાં આવતા દ્રવ્યો કહ્યા, પણ એ દ્રવ્યો ઝેર વગેરેથી બગડે, એ દ્રવ્યોનો વિરુદ્ધ આહાર થાય, એ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવામાં યોગ્ય વિધિ ન પળાય, સૂવામાં રાત્રે સભાગમાં પણ વિધિ ન પળાય તો રોગ થાય છે અને કદાચ મરી પણ જવાય છે, માટે હવે જેમાં અન્નનું રક્ષણ કરવાની વાત પહેરી આપે છે, એવો અન્નરક્ષા અધ્યાય કહીશું રો વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષીઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે —

રાજાએ વેદ પાસે રાખવો

રાજા રાજગૃહસન્ને પ્રાણાચાર્ય નિવ્રેશયેત્ ।

સર્વદા સ મયયેવ સર્વં પ્રતિજાતુતિઃ ॥૧૬॥

રાજાએ રાજગૃહલની પાસે વેદને વગાવવો જોઈએ એમ કરવાથી તે વેદ સર્વદા અન્ન, પાન, શયન, સભાગ વગેરે બધી બાબતમાં બરાબર ધ્યાન આપી શકે

અન્નપાનનું ઝેરથી રક્ષણ કરવું

મદ્યપાન ત્રિપાદ્વેશિશેષેણ મહીયતે ।

યોગક્ષેમો તદાયત્તો ધર્માદા યન્નિશ્ચન્દના ॥૨॥

રાજાનું અન્નપાન કોઈ પણ ગતે રાત્રે તેમાંયે ખાસ કરીને ઝેરથી ન બગડ તની બડ કાળજી રાખવી, કામ ક્રે લોકોના યોગ અને ક્ષેમનો આધાર રાજા ઉપર છે અને ધર્મ વગેરે પુરુષાર્થ(ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ)નો આધાર યોગ અને ક્ષેમ ઉપર છે

યોગ—જે ન મેળવ્યું હોય તે મેળવવું, કષાણી ક્ષેમ—મેળવેલી વસ્તુની યોગ્ય સંભાળ રાખવી લોકોને અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે મળે તે યોગ અને મર્યા પછી ચોટી વગેરે ઉપદ્રવો ન થાય તેની સભાળ રાખવી તે ક્ષેમ.

ઝેરથી અન્નરક્ષા બાતનું લક્ષણ

ઓદનો ગિવવાન્ સાન્દ્રો યાત્યગિન્નાત્યતામિર ।

ચિરેણ પચ્યતે પત્તો મતેત્પશુંપિતોપમ ॥૩॥

મયૂરકપટનુત્યોપમા મોહમૂર્છાપ્રસેકરત્ ।

હીયતે વર્ણમન્ચાય-ઠ્ઠિચતે ચન્દ્રિકાચિત્ ॥૪॥

એવામાં ચોખ્ખો ભાત ગરમી જેટો ઘાટો થાય છે અને (અન્ન પાણી હોય તેપણ) ઓનાની યકાનો નથી, સપતી વખતે બહુ વારે રધાય છે અને રધાય

પછી રાતવાસી હોય તેવો ઠોઠો અને કડક થઈ જાય છે, એમાથી મોરના ગળા જેવા ભૂરા રંગની વરાળ નીકળે છે એવા ભાતની વરાળ લેવાથી મોઢ, મૂર્છ, રને પ્રસેક થાય છે વળી ઝેરથી બગડેલા ભાતના કુદરતી રંગ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે જતા રહે છે, એ ગદ્યોદ્ધે થાય છે તથા પાણીમાં પડેલા તેલના છાટા ના જેવા (મોરના પીછાની આપો જેવા) ચાક્ષાચાક્ષા તેમા પડી જાય છે

બ્યજનોમા પડેલા ઝેરની પરીક્ષા

व्यञ्जनम्याशु क्षुप्यन्ति ध्यामकाथानि तत्र च ।
हीनाऽतिरिक्ता ।वृक्षता ह्याया दृश्येत नैव वा ॥५॥
फेनोर्ध्वराजीसीमस्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।
विच्छिन्नविरसा रामाः खण्डवाः

શાકમામિષમ્ ॥ ૬ ॥

બ્યજનો ઝેરને લીધે તરત સુકાઈ જાય છે તેને ઉકાળ્યા હોય તો તેનો ક્વાથ મેલા રંગનો થાય છે તે ક્વાથમા જોનારની છાયા નાની, મોટી કે બેઝળ દેખાય છે કે વખતે છાયા સમૂળગી દેખાતી જ નથી તે બ્યજનોમા (બ્યજનવાળા દ્રવ્યમા) ફીણ, વિસોટા, બે ભાગ ખુદા થવાથી થયેલી સેંધી જેવી રખા, તાત, પરપોટા વગેરે થાય છે ઝેરથી બગડેલા રાગ, ખાડવ, ઘાક અને માસ ફાટી ગયેલા દૂધનો માફક ફાદફાદા વાગા થઈ જાય છે અને એમના સ્વાદ ઊતરી જાય છે

બીજ પદાર્થમા ભજેલા ઝેરની પરીક્ષા

नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दधनि दृश्यते ।
इषावाऽऽपीनासिता तत्रे घृते पानीयसन्निभा ॥
मस्तुनि स्यात्कपोताभा राजी कृष्णा तुगोदके ।
काली मद्यामसो क्षीरे

હરિતેલેડહ્વોપમા ॥ ૮ ॥

પાક' ફલાનામામાના પકાનાં પરિકોચનમ્ ।
द्रव्याणामार्द्रगुप्ताणां स्यातां इच्छानि विजणते ॥
मृदूनां कठिनाना च भवेन्पश्चादपर्वयः ।
माप्यस्य स्फुटिताग्रजं इच्छानिर्गन्धान्तरीन्द्रवः ॥
ध्याममण्डलता वस्त्रे शदनं तन्तुपद्मणाम् ।

घातुमौक्तिकाष्टादशरत्नादिषु मलाकता ॥११॥
स्नेहस्पृशमाहानि' सप्रमत्वं तु मृण्मये ।

મારમમા ઝેર ભળ્યું હોય તો તેમા ગળી લેવા રંગના વિસોટા દેખાય છે દૂધમા રાગ, દર્દીમા કાળા, છાશમા જતા ભૂરાશ પડતા પીળા, ઘીમા પાણી જેવા, મરનુમા હોવા જેવા રંગના, તુષી'કમા કાળા, મદ્ય

અને પાણીમાં કાળા, મધમા લીલા અને તેલમાં રાતા વિસોટા દેખાય છે ઝેરના યોગથી કાચા ફળ પાકી જાય છે અને પાકા ફળ કોઢી જાય છે, લીલા પદાર્થ કરમાઈ (ચિમળાઈ) જાય છે અને સૂકા પદાર્થના રંગ ફટકી જાય છે, પોવા પદાર્થ કઠણ થઈ જાય છે અને કઠણ પદાર્થ પોવા થઈ જાય છે ફૂલના રંગભાગ ખરી પડે છે, ફૂલ કરમાઈ જાય છે કે તેની સુવાગ નાશ પામીને કોઈ બીજા જ જાતની વાસ તેમાથી નીકળે છે લૂગડા પર કાળા (મેલા) ઝાઘ (ધાબા) પડી જાય છે, તેની સ્વાદી ખરી પડે છે ધાતુ, મોતી, લાકડુ, પથ્થર, રત્ન વગેરેને ઝેરનો યોગ થવાથી તે મલિન થાય છે—તે ઉપર મેલ વળે છે અને તેમાથી જે સિંગય હોય તેના સ્નેહનો, જે અડકવામા ગમ કે ઠડુ હોય તેના સ્પર્શના અને જે ચળકનું હોય તેના ચળકટને નાશ થાય છે માટીના વાલપુને જે અડકવાથી માટી પોતે નિસ્તેજ (અખી) હોવા છતાં એના વાસણ ચળકે છે

ઝેર આપનારનાં લક્ષણ

विषदः इषावगुप्तास्यो विलक्षो वीक्षते दिवाः ।
स्वेदवेषुमांस्त्रस्तो भीतः स्वललि जृम्भते ।

ઝેર આપનારનું મોઢુ, કાનું પડી ગયેલું તથા સુકાઈ ગયેલું હોય છે જાણે શરમાતા હોય, ભેઠો પડ્યો હોય કે બગાવરો બન્યો હોય તેમ તે ચારે પાસે ખુરો છે, તેમ જ પોતાના નુનાની બીકથી તેને પરસેવો થાય છે અને ધ્રુજે છે એ ચમકે છે, બીએ છે, થાલનાં લથડિયા કે ઢોકરો ખાય છે અને બગાસાં ખાય છે

ઝેર આપનારના બીજા પક્ષ લક્ષણ કહ્યા છે : તે પ્રસંગ વિના હમવા માડે છે, સવાલનો કોઈ સંનંધ વિનાનો જવાન આપે છે કે વખતે ઉત્તર જ આપતો નથી ભોલવાની ઈચ્છા હોય પક્ષ મોલતા મૂંઝાય છે, અગળીએના કડકા (ટયાકા) ફોટે છે, માથું ખંજવાળે છે, હોડ નાટે છે, ભોષ ખાતરે છે, કામ કરવામાં ઉતાવળ કરે છે, કરવાનું હોય તેનાથી ઊલટું કામ કરે છે, પોતાની જગ્યાઓ છોડે નથી, દનાદિ ચિદ્નથી એ વિષ આપનાર છે એમ જાણ્યું

દેવતામાં ઝેરચાતું અને પડે તો શું થાય?

प्राण्यान् सत्रिय त्र्यग्रेरेकार्जनः स्फुटत्यति ॥१३॥
शिल्पिकण्डामधूमाचिरत्नचिर्वाग्रमन्धगान् ।

ઝેરચાતું ચત્રના દેવતામા નાખ્યું હોય તો અગ્નિ એક ભડકે બને છે અને ચત્રચટ (તડાડ) એવો બવાજ થઈ બહુ ફૂટે છે તથા મોના ગળા જેવો

ભૂરો (૨) થવા મેધધનુષ્ય જેવો અનેક રંગનો) ધુમાડો તથા ભાડો નીકળે છે, કોઈકવાર અમુળ્યો ભાડો નીકળતો નથી અને તેમાંથી મટકા જેવી વાસ મારે છે

એના ધુમાડાથી પણ પ્રસેક, રૂવાં ઊભા થવા, માથુ દુખવું, પીનસ, આખ દુખવી વગેરે રોગ થાય છે

ધી, તેલ વગેરે તથા થીકુ અગ્નિમા નાખવાથી પણ અગ્નિમા ઉપર કહેલા વિકાર થાય છે, માટે ઝેરની પરીજ્ઞાની બીજી રીત કહે છે

એના ધુમાડાથી પણ પ્રસેક, રૂવાં ઊભા થવા, માથુ દુખવું પીનસ, આખ દુખવી વગેરે રોગ થાય છે

ધી, તેલ વગેરે થીકુ અગ્નિમા નાખવાથી પણ અગ્નિમા ઉપર કહેલા વિકાર થાય છે, માટે ઝેરની પરીજ્ઞાની બીજી રીત કહે છે

પક્ષી વગેરેથી ઝેરની પરીજ્ઞા

। ત્રિપન્તે મક્ષિકાઃ પ્રાદય કાકઃ ક્ષામસ્વરો
ભવેત્ ॥ ૧૪ ॥

ઝરકોશન્તિ ચ દૃષ્ટૈતચ્ચુકવાત્યૂહસારિકાઃ ।

હંસઃ પ્રસ્વલતિ શ્લાનિર્જીવજીવસ્ય જાયતે ॥

ચકોરસ્યાક્ષિવેરાગ્યં ક્રૌંચસ્યાન્મહોદયઃ ।

કપોતપરમૂહક્ષક્રવાકા જહત્યસ્ત્ ॥ ૧૬ ॥

ઉલ્લેગં યાતિ માર્જારઃ શરૂન્નુજ્ઞતિ યાનરઃ ।

હૃદ્યેન્મવૂરસ્તદૃષ્ટ્યા મન્દતૈજો ભવેદ્વિપમ્ ॥ ૧૭ ॥

હૃદ્યજ્ઞં વિપચક્ષાત્વા ત્યજેદેવ પ્રવળતઃ ।

યથા તેન વિપદ્યારજપિ ન શુદ્ધજન્તવઃ ॥ ૧૮ ॥

મેરવાળુ અન્ન ખાવાથી માખે મરી જાય છે, નગઓના અવાજ નરમ પડી જાય છે, ઝેરયુક્ત અન્ન ભેઈને જ રોપટ, જળકાગડો અને મેના તે ચીસા પાડવા માટે છે, હસ થાવના લથડિયા ખાય છે, જીવ જીવ નામે પક્ષીને ગ્વાન ઉપજે છે, ચકોરની આખમાંથી લાલાસ ઊડી જાય છે, કૌચ(વલીલા)ને મદ થાય છે, સોલા, કોપલ, કૂકડો અને ચકવાક—એ પક્ષીઓ તેા ઝેર ભેઈને જ પ્રાણ નહિ છે ત્રિવાલુ ઝેરવાળુ અન્ન ભેઈને શેકાતુર થઈ જાય છે, વાદરાને ગડિ—પેલાખ થઈ જાય છે, મોર (તે ભેઈને) રાખદ પાયે છે ઝેરવાળા અન્ન પર મોરની નાતે પડવાથી તે રાખના ઝેરની અસર ઓછી થઈ જાય છે એ પ્રમાણે વિપવાળા અન્નની પરીજ્ઞા કરીને તેને સંભાળથી એવી જગ્યાએ નાખી દેવું કે જેથી માખા વગેરે શુદ્ધ પ્રાણીઓ પણ એને લીધે મરે નહિ

ઝેર અડકે તેની અસર અને ઉપાય

સ્ફુટે તુ કણ્ઠદાહોપાજ્વરાત્તિસ્તોદસુતયઃ ।

નલ્લરોમચ્યુતિઃ શોકઃ સેકાધા વિપનાશનાઃ ॥

શસ્તાસ્ત્ર પ્રલેપાય સેત્યચન્દનપદ્મકૈઃ ।

સસામવલ્લતાલીસપત્રકુષ્ઠામૃતાનતૈઃ ॥ ૨૦ ॥

ઝેર અડકે તેા ખરજ(ચળ), દાહ, ઉષ, તાવ, શૂળ, ફેફસા રાને સુસ્તી થાય છે, તેમ જ નખ અને રૂવાડા ખરી પડ છે, સાંજે રાત્રે છે ત્યાં થેક, (આભંગ, રાવગાહ) વગેરેથી ઝેર નાશ પામે છે, માટે તે એવે પ્રસંગે ફાવદાકાર છે, તેમ જ કાળા વાળાનું મૂળ, સુખડ, કમળનું લાકડું, ધોળો ખેર, તાલીમપત્ર, ઉપલેટ, ગળો અને તજરમૂળ ૨૦ ઓપધિઓના લેપ પણ હિતકારક છે

મોખાં ઝેર અડકે તેની અસર અને ઉપાય

લાલાનિહોષ્ટયોર્જાહ્યમૂપાચિમિવિમાયનમ્ ।

દન્તહર્ષો રસાકર્યે હનુસ્તમ્બશ્ચ યુક્તગે ॥ ૨૧ ॥

સેવ્યાયૈસ્ત્ર ગણ્ઠવાઃ સર્થે ચ વિપજિજિતમ્ ।

ઝેર મોઢામાં અડકે તેા મોઢાથી લાળ ગળે છે, જીભ અને હોઠ નડ થઈ જાય છે, ઊભા (દાહ) થાય છે, મોઢા ચમચમે (ચથરે) છે, દાંત અખાઈ જાય છે, જીભથી એ દ ચરવાતા નથી, હનુસ્તમ્બ થાય છે એવે પ્રસંગે ઉપર કહ્યા તે—કાળા વાળાનું મૂળ સુખડ, કમળનું લાકડું, ધોળો ખેર, તાલીમપત્ર, ઉપલેટ, ગળો, તજરમૂળ—૨૦ વગેરેના કોગળા કરવા અને બીજુ પણ જે ઝેર મટાડે તેવું લાય તે ન્યા ફાવેા કરે છે

આભાસપ્રમાં નથા પકવાશપમા ગ્વેષઃ ઝેરનાં લક્ષણ તથા ઉપાય

મામાશયગતે સ્વેદમૂર્ચ્છાધ્માનમદબ્રમાઃ ॥ ૨૨ ॥

રોમહર્ષો ઘમિદ્રાહશ્ચશુર્હદયરોચનમ્ ।

ચિન્દુમિશ્રાચયોઽજ્ઞાનો પક્વાશયગતે પુનઃ ॥ ૨૩ ॥

અનેકાર્ણં ઘમતિ મૂચ્ચપત્તિસાર્યતે ।

તન્દ્રા કુશત્વ પાણ્ડુચમુદર ધલસદ્વયઃ ॥ ૨૪ ॥

તયોર્ચાન્તિચિરિકસ્ય હરિદ્રે કટમી ગુદમ્ ।

સિન્દુરવારિતનિષ્પાવશાયિકાશતપથિકા ॥ ૨૫ ॥

તણ્ડુચીયકમૂલાનિ કુકુટુદાળમન્ત્વગુજમ્ ।

જાવનાજ્ઞજનપાનેષુ યોગ્યેદિપશાન્તયે ॥ ૨૬ ॥

ઝેર જે આભાસમાં ગયું હોય તેા પરમેશ્વર, મૂર્છા, આધ્માન, મ, રેર, રૂવાં ઉખાં થવા, લેવડી, દાહ, નેત્રતંત્ર અને હૃદયનો રોગ થાય છે થયેર ઉપા ધાળીના લેપાં જેવા અનેક ફેલા પડયઈ

અથ છે, એ જે પક્વાશયમાં ગયું હોય તેો અનેક રંગની ઊલટી થાય છે, પેશાબ થાય છે, ગ્રાસ થાય છે, નંદ્રા, કૃશતા (દૂબળાપણું), ફીક્રા આવે છે, ઉદરરોગ થાય છે અને બળનો નાશ થાય છે. આગાશયમાં એ ગયું હોય તેને ઊલટીઓ કરાવવી તથા પક્વાશયમાં એ ગયું હોય તેને ગ્રાસ કરાવવા. પછી હજદર, આંખા-હજદર, ગરબી, ગોળ, નગોડ, વાલ, હિમુપત્રી. તજ, તાંદળજતાં મૂળ, મરધીનું રુંદું અને બાવલી એ ઔષધો, એરની શાંતિ માટે નરય, અંજન અને પીવામાં વાપરવી. (ઊલટી કરાવવી એમ કહ્યું છે ત્યાં મીઠા, તુભડી, કાષ્ઠક, ગલકીના ફળમાં મધ તથા વાલનું પાણી નાખીને ઊલટી કરાવવી. ઊલટી કરાવ્યા પછી સ્નેહપાન કરાવીને રેલ આપવા, પણ પક્વાશયમાં એ ગયું હોય ત્યારે ઊલટી કરાવ્યા વિના જ ગળીનાં ફળ અને ઘી એ એ સાથે આપીને રેલ આપવા.)

વિપ્રમુક્તાય દયાઘ ગુણાયોષ્ઠમચસ્તયા ।

સઘ્મં સામ્રજઃ કાલે સ્ત્રોત્ર દહિશોઘનમ્ ॥૨૭

શુદ્ધ દહિ તતઃ શાળં હેમચૂળમ્ દાપયેત્ ।

જેને એ ગાયું હોય તેવા માપસને ઉપરનીયે (એટલે ફરીથી ઊલટીઓ અને જુલામ કરાવીને) શુદ્ધ કરીને દવા આપવાને યોગ્ય વખતે હૃદયને શુદ્ધ કરનારો ગાળાનું અતિ બારીક ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. પછી હૃદય શુદ્ધ થયા પછી ઠા તોથા સોનાનું ચૂર્ણ આપવું.

સોનાનું ચૂર્ણ ખાનારને ગુપ્ત

ન સજ્જને હેમપાઠે પપ્પપ્રેગ્નયદિપમ્ ॥૨૮॥

જાપતે વિપુલં ધાયુર્ગરેડ્યોય વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

કમળના પત્ર પર જેમ પાણી થોટનું નથી તેમ સોનાનું ચૂર્ણ પીનારના ઘરોમાં વિધ વગરનું નથી, તેમ જ તેનું આગુણ લાંબું થાય છે. જે વિધિ એર માટે કર્યો છે, તે જ વિધિ ગર એટલે ફીક્રા એરની પ્રાપ્તમાં પણ કરવો.

વિરુદ્ધ આધાર એર સમાન છે

વિરુદ્ધમપિ સાહારં વિષાદિવગરોપમમ્ ॥૨૯॥

વિરુદ્ધ આધારને પણ એર તથા ગર લેવો જવો.

વિરુદ્ધ ભોજન

માનુષ્યમાર્ગે માપસોદ્રહીગવિષ્ટકૈઃ ।

વિરપતે સહ વિષેમૂલ્યેન ગુદેન યા ॥૩૦॥

વિરોધાપરસા મરુયા મ્નરોપપિ ચિલોષિમઃ ।

અનુષ દેહના પ્રાણીના મોંઢને અનુષ મોંઢ કહે છે. તેમનું મોંઢ અડધ, મધ, દૂધ, વચ્ચું (દપ્ત્રવેષ)

ધાન), કમળનાં જાડાં મૂળ, મૂળા અને ગોળ એ સાતમાંના દરેકથી વિરુદ્ધ છે. (અનુષ દેહનાં પ્રાણીમાં પણ) ખાસ કરીને મત્સ્ય વર્ગનાં પ્રાણી દૂધની સાથે વધારે વિરુદ્ધ છે અને મત્સ્યમાં પણ ચિલિચિમ જાતનો મત્સ્ય દૂધની સાથે અત્યંત વધારે વિરુદ્ધ છે. વિરુદ્ધ ભોજન એક ટંક ખાવું નહિ.

જે એ વિરુદ્ધ આધાર કોઈ કરે તે સંગ્રહમાં કહે છે તેમ તેજ, બળ, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ અને મનની શક્તિનો નાશ થાય છે તથા વિરુદ્ધક, ગોળા, મદ, ગડ, પ્રમેહ, કાષ, તાવ અને રક્તપિત્ત એવા ભારે રોગો થાય છે. અને મનુષ્ય પણ થાય છે.

દૂધ સાથે શું વિરુદ્ધ છે ?

વિગ્રહમસ્તં પપ્પા સદ્ સર્વે ફલં તથા ॥૩૧॥

તદ્દાકુલ્યવરકકહ્નુગુલ્મકુપ્તકાઃ ।

તમામ ખાટા પદાર્થો દૂધની સાથે વિરુદ્ધ છે. (તમામ એટલે દ્રવ પદાર્થ જેવા કે કાંચ વગેરે તથા અદ્રવ જેવા કે ખાટી લૂણી વગેરે બધા ખાટા પદાર્થો દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે. દૂધની સાથે મેળવીને અથવા દૂધ સાથે અથવા દૂધ ખાટા પછી અથવા દૂધ પીયા પછી તરત પણ તે ન ખાવા એમ કહેવાની મનલબ છે.) તેમ જ દૂધની સાથે બધા ફળ પણ વિરુદ્ધ છે. (કયાં કયાં ફળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, તે વરક મુનિએ આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છેઃ કેરી, સંખાદો, નાનાં ફળસ, કરમદાં, કેળાં, કાચડી લાંબુ, ભોર, કોલામ, એંટકજ, જાંબુ, કેરું, આમલી, પારવન, મળાદ, ફળસ, નાગિર, દાઝ, આમળાં અને એવા બીજાં ફળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે.)

તે જ પ્રમાણે કમળી, વરક નામે ડાંચરની જાત થાય છે તેના ચાખા, કાંચ, વાલ અને મઠ એ પણ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે. (અડધ અને નાપાવ નામં વાલની જાત થાય છે તે પણ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, એમ સંગ્રહમાં કહેવું છે.)

દૂધ સાથે વિરુદ્ધ શાક

મદતિવ્યા હરિકા મૂલકાદિ પપ્પમ્ ॥૩૨॥

મૂળા વગેરે હરિત વર્ગનાં શાક ખાઈને પછી દૂધ ખાવું નહિ. લવણ પણ હરિત વર્ગનું છે, છતાં એવધપ્રયોગ(વિ. ૧૪/૧૫)માં કહેવું હોય તે ત્યાં બાંધે નથી; કેમ કે ત્યાં અંજન વગેરેના સંગ્રહી દ્રવ્યો તર (બીજું દ્રવ્ય) બની જાય છે.

બીજા વિરુદ્ધ આધાર

વાપદં મ્યાયિયા નાપાદમ્ ॥૩૩॥

મામ્મંઠાનિ પિષ્તેન માસમ્ ॥૩૪॥

અર્થિ કુસુમશાકેન વિદૈ સહ વિકલકમ્ ।
માસસપ્તગુહકીરદધ્યાન્યૈર્લાકુચ ફલમ્ ॥૩૪॥
ફલં કદલપાસ્ત્રકેણ દધ્ના તાલફલેન વા ।
કળોપળામ્બ્યા મધુના કાકમાર્ચી ગુદેન વા ॥૩૫॥
સિદ્ધાં વા મત્સ્યપચને પચને નાગરસ્ય વા ।
સિદ્ધામન્યથ વા પાત્રે કામાત્તામુપિતા નિશામ્ ॥

શાયુરીના માસ સાથે ડુક્કરનું માસ ખાવું નહિ પૂષત (ટપકાટપકાંવાળો ચિત્રમુગ) અને કૂકડા એ જાનવરોનું માસ દહીં સાથે ખાવું નહિ પિત્તની સાથે કાચા માસ ખાવાં નહિ અડદની દાળ સાથે મૂળો ખાવા નહિ કસુબીના શાક સાથે ઘેટાનું માસ ખાવું નહિ કમળના બિમ્બની સાથ શરૂગેવું ફાન ખાવું નહિ અડદની દાળ, ગોળ, દૂધ, દહીં તથા ઘી એમાંથી કઈ ની સાથે પણ નાના ફલસ ખાવા નહિ, છાશ, દહીં કે તાડફળની સાથે કેળા ખાવા નહીં પીપર અને મરી (ભેંગા) મધ કે ગોળ સાથે ધોળી પીડી ખાવી નહિ, તેમ જ મત્સ્ય રાધવાના વાસણમાં કે ચૂક ઉકાળેલા વાસણમાં રાધેલી ધોળી પીડુડી પણ ખાવી નહિ અથવા બીજા ગમે તે વાસણમાં રાધી હોય તેપણ ચતવાસી રાધેલી રોળી પીડુડી કદાપિ ખાવી નહિ

પીપર વગેરે ક્યારે વિરુદ્ધ છે ?

મત્સ્યનિસ્તલતન્નેષ્ઠે સાધિતા પિપ્પલીસ્ત્યજેત્ ।
કાર્શ્યે દશાહમુવિત સર્વિકળ્ણ ત્વરુષ્કરે ॥૩૭॥

માછલા તળતા વધેલા તેવ વગેરે સ્નેહમાં તળેલી પીપર તળવી (રોટલે ખાવી નહિ, તેમ ચાપડવા વગેરે ઉપયોગમાં પણ લેવી નહિ એ જ રીતે હવે પ્રછી પ્રછ બધાં 'તળવું' એટલે જ કહ્યું હાથ ત્યાં તમામ ઉપયોગ તળવા એમ સમજવું) દશ દિવસ લગી કાસાના વાસણમાં રહેવું ઘી તળવું એટલે ખાવું નહિ કે ચોળવા વગેરમાં પણ ન વાપરવું બિચારાના ઉપયોગ સાથે કોઈ પણ ગરમ પદાર્થ ખાવાપીવા નહિ (કે ગરમ કિચા કરવી નહિ, ગરમીથી દૂર રહેવું) વળી પાછા કહ્યું છે કે ઉષ્ણ જનુના ઉષ્ણ ઉપચારથી ઉષ્ણ પ્રકૃતિવાળાએ મધ પીવું નહિ, વગેરે ઉપરથી પણ આ જગાએ સમજવું કે ભિન્નતાની પેઠે મધ પણ ઉષ્ણ પદાર્થ આદિથી વિરુદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે દહીં અને મધ પણ ઉષ્ણથી વિરુદ્ધ છે

ભાસ તથા કપિષ્ઠો ક્યારે વિરુદ્ધ છે ?

નાસાં વિરુદ્ધયતે જ્વાલ્ય કમ્પિહ્લસ્ત્રકસાધિત ।

ભાસ નામે પશુનું માસ લોકાનો સર્વિષો ખોળી ને દેવતા પર રોકેવું હોય તો તે વિરુદ્ધ આહાર છે

છાસમાં રાધેલા કપિલો વિરુદ્ધ આહાર છે

એ સિવાય સગ્રહ નામે ગ્રથમાં વિશેષ કહેવું છે, કે સૌવીર સાથે તલસાક્ષી, દૂધની સાથે લવણ, માખણ સાથે શાક, નવું અને જૂનું તથા કાચુ અને પાકુ એક ટકે ખાવું રહે વિરુદ્ધ છે, તેમ જ ગરમીથી તરેલા માણસ એકદમ ઠંડા પાણીમાં પડે તો ચામડી અને રાખને નુકસાન પહોંચે છે તથા તરસ બહુ વધે છે ગરમીથી તરેલા માણસ એકદમ પાણી પીએ તો રક્તપિત્ત થાય છે, શરીરની મહેનત કર્યા પછી એકદમ ખાવાથી ઊભરી થાય છે, ઊભરા કે ગોળાનો રોગ થાય છે, વાણીથી મહેનત કર્યા પછી રોટલે બહુ બોલ્યા પછી એકદમ ખાનગરનો અવાજ બેસી જાય છે

દૂધપાક સાથે શું વિરુદ્ધ છે ?

દેકધ્ય વાયસસુતાકુશરા પરિવર્જયેત્ ॥૩૮॥

દૂધપાક, સુરા અને કુશરા એ એક ટકે ખાવાં નહિ.

સમાન ભાગે લેવાથી શું શું વિરુદ્ધ બને છે ?

મધુસર્પિર્વૈષાતિલપાનીયાનિ દ્વિશશિશ્વ ।

અકત્ર વા સ્માશાનિ વિરુદ્ધયન્તે પરસ્પરમ્ ॥૩૯॥

મિત્રાણો મપિ મધ્યાગ્ને દિવ્યચાર્યનુપાતન ।

મધ, ઘી, વસા, તેલ અને પાણી એમાંથી ગમે તે બે કે ત્રણત્રણ કે ચારચાર કે પાંચે સમાન ભાગે એકઠા કર્યા હોય તો તે પાંચ દ્રવ્યો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે રાત્રા કુલ ૨૬ મિઠાણ થઈ શકે છે જો તે મિઠાણમાં ૨૦ પાંચ સિવાયનું બીજું કોઈ દ્રવ્ય મળ્યું હોય તો તે વિરુદ્ધ નથી દા ત આગત્ય લેદમાં તેવ, ઘી અને મધની સાથે પીપર કહેલી છે, માટે તે સમાન છતા પણ વિરુદ્ધ નથી

મધ અને ઘી સળે ભાગે ન હોય તોપણ તે ખાધા પછી દિવ્ય જગ પીવું તે વિરુદ્ધ આહાર છે મધુપુષ્કરલીમ જ મધુમેરેયશાકર્મ ॥૪૦॥

મન્યાનુપાત કૈરેયો હારિદ્રઃ કન્ઠુર્નલશન્ ।

મધ અને પુષ્કરબીજ એક ટકે હોય તો વિરુદ્ધ છે મધ, મેય તથા સાકરનો બનલેલો દાઢ એ ત્રણ એક ટકે હોય તો તે વિરુદ્ધ છે દૂધપાક ખાધા પછી મધ પીવા તે વિરુદ્ધ છે હારિદ્ર નામે શાક સરસિયા સાથે વિરુદ્ધ છે

તરુનો કચ તથા ઉપદેહા વિરુદ્ધ છે

અપોદ્વાડતિસારાય તિલક્ષ્કેન સાધિતા ॥૪૧॥

તરુના કચ (અરિયા) સાથે સિદ્ધ કરેલી પોષીની બાજી અનિસાર કરે છે

અથ છે, એર જે પકવાણ્યમાં ગયું હોય તેા અનેક રંગની ઊલટી થાય છે, પેશાબ થાય છે, ઝાડા થાય છે, નંદ્રા, કૃથના (દૂબળાપણું), ફીકાશ આવે છે, ઉદરરોગ થાય છે અને બળનો નાશ થાય છે. આમાશયમાં એર ગયું હોય તેને ઊલટીઓ કરાવવી તથા પકવાણ્યમાં એર ગયું હોય તેને ઝાડા કરાવવા. પછી ડાળદર, આંખા-ડાળદર, ગરબી, ગોળ, નગોદ, વાલ, ડિગ્ગુપત્રી. તેજ, તાંદળજનાં મૂળ, મરધીનું ઈંડુ અને બાવળી એ ઔષધિઓ, એરની શાંતિ માટે નસ્ય, અંજન અને પીવામાં વાપરવી. (ઊલટી કરાવવી એમ કહ્યું છે ત્યાં મીઠળ, તુંબરી, કાપકળ, ગવડીના ફળમાં મધ તથા વાલનું પાણી નાખીને ઊલટી કરાવવી. ઊલટી કરાવ્યા પછી સ્નેહપાન કરાવીને રેચ આપવો, પણ પકવાણ્યમાં એર ગયું હોય ત્યારે ઊલટી કરાવ્યા વિના જ ગળીનાં ફળ અને ઘી એ બે સાથે આપીને રેચ આપવો.)

વિપ્રમુક્તાય વદાચ શુદ્ધાયોર્ધમચસ્તયા ।

સક્ષમં તામ્રરજઃ કાલે સક્ષોદ્ર દદિશોચનમ્ ॥૨૭॥
શુદ્ધે દદિ તતઃ શાળં દેમચૂળમ્ વાપયેત્ ।

જેઠે એર ખાપું હોય તેવા માણસને ઉપરનીયે (એટલે ફરીથી ઊલટીઓ અને જીવાબ કરાવીને) શુદ્ધ કરીને દવા આપવાને યોગ્ય વખતે કદવને શુદ્ધ કરનારું ત્રીજાનું અતિ બારીક ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. પછી કદવ શુદ્ધ થયા પછી ઠા તેણે સોનાનું ચૂર્ણ આપવું.

સોનાનું ચૂર્ણ ખાનારને ગુરુ

ન સજ્ઞે દેમપાઠે પસપત્રેઃશ્ચુવદિપ્તમ્ ॥૨૮॥

જાપતે વિપુલં ચાયુર્ગેરડ્યેય વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

કમળના પત્ર પર જેમ પાણી ચોટાનું નથી તેમ સોનાનું ચૂર્ણ પીનારના ઘસીરમાં વિષ વજનનું નથી, તેમ જ તેનું આયુષ્ય લાંબું થાય છે. જે વિધિ એર માટે કહ્યો છે, તે જ વિધિ બર એટલે કૃત્રિમ એરની પ્રાપ્તમાં પણ કરવો.

વિરુદ્ધ આહાર એર સમાપન છે

વિરુદ્ધમપિ સાહારં વિદ્યાદિગમરોપમમ્ ॥૨૯॥

વિરુદ્ધ આહારને પણ એર તથા બર જેવો જાણવો.

વિરુદ્ધ ભોજન

માનુષમાસિરે માપસોદ્રક્ષીરવિમ્લકૈઃ ।

વિરુદ્ધતે સહ વિસેમૂલકેન શુદેન યા ॥૩૦॥

વિરોધાત્પસા મસ્યા મ્લેચ્છેષ્વપિ ચિલીષિમઃ ।

અનુપ દેશના પ્રાણીના માંસને અનુપ માંસ કહે છે. તેમનું માંસ અડધ, મધ, દૂધ, વગેરે (સપ્તઆવેશ

ધાન), કમળનાં જાડાં મૂળ, મૂળા અને ગોળ એ સાતમાંના દરેકથી વિરુદ્ધ છે. (અનુપ દેશનાં પ્રાણીમાં પણ) ખાસ કરીને મત્સ્ય વર્ગનાં પ્રાણી દૂધની સાથે વધારે વિરુદ્ધ છે અને મત્સ્યમાં પણ ચિલિષિમ જાતનો મત્સ્ય દૂધની સાથે અત્યંત વધારે વિરુદ્ધ છે. વિરુદ્ધ ભોજન એક ટંક ખાવું નહિ.

જે એ વિરુદ્ધ આહાર એઈ કરે તેા સંગ્રહમાં કહે છે તેમ તેજ, બળ, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ અને મનની શક્તિનો નાશ થાય છે તથા વિરોદ્ધક, જોળા, મદ, ગડ, પ્રમેહ, લય, તાવ અને રક્તપિત્ત એવા બારે રોગો થાય છે. અને મૃત્યુ પણ થાય છે.

દૂધ સાથે શું વિરુદ્ધ છે ?

વિરુદ્ધમસં પપ્સા સહ સર્વે ફલં તથા ॥૩૧॥

તદ્વત્કુલત્વચરકકઙ્ગુવલ્લમકુકુઠકાઃ ।

તમામ ખાટા પદાર્થ દૂધની સાથે વિરુદ્ધ છે. (તમામ એટલે દ્રવ પદાર્થ જેવા કે કાંઈ વગેરે તથા અદ્રવ જેવા કે ખાટી લૂણી વગેરે બધા ખાટા પદાર્થ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે. દૂધની સાથે મેળવીને અથવા દૂધ સાથે અથવા દૂધ ખાધા પછી અથવા દૂધ પીયા પછી તરત પણ તે ન ખાવા એમ કહેવાની મનઃબલ છે.) તેમ જ દૂધની સાથે બધા ફળ પણ વિરુદ્ધ છે. (ક્યાં ક્યાં ફળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, તે ઘરક મુનિએ આ પ્રમાણે ગણાવ્યાં છેઃ કેરી, રત્નાગો, નાનાં ફળસ, કરમદાં, કેળાં, કાચદી લાંબુ, બોરા, કોદામ્ર, ઓટફળ, જાંબુ, કોહું, આમથી, પારેવત, અખાંડ, ફળસ, નાળિયેર, દાઝમ, આમમાં અને એવાં બીજાં ફળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે.)

તે જ પ્રમાણે કળથી, વરક નામે હાંચરની જાત થાય છે તેના ચોખા, કાંચ, વાલ અને મક એ પણ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે. (એટલે અને નિષ્પાવ નામે વાલની જાત થાય છે તે પણ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, એમ સંગ્રહમાં કહેવું છે.)

દૂધ સાથે વિરુદ્ધ શાક

મદ્દશિયત્વા દલિતક મૂલકાદિ પચમ્પજેષ્ ॥૩૨॥

મૂળા વગેરે દલિત વર્ગનાં શાક ખાઈને પછી દૂધ ખાવું નહિ. લવણ પણ દલિત વર્ગનું છે, છતાં ઔષધપ્રયોગ(વિ. ૧૪/૪૫)માં કહેવું હોય તે ત્યાં બાધ નથી; કેમ કે ત્યાં અગ્નિ વગેરેના ચાનથી દૂધનાર (બીજું દ્રવ) બની જાય છે.

બીજા વિરુદ્ધ આહાર

વારાહં શ્વાદિયા નાષાદ્દાપૃતકુનકુટો ।

શામમાંસાનિ પિષ્તેન માસલ્લેન મૂલકમ્ ॥૩૩॥

અર્થિ કુસુમશાકેન વિઠે સહ વિહ્વલકમ્ ।

માસસપગુહ્લીરદધ્યાજ્યૈર્લાકુચ ફલમ્ ॥૩૬॥

ફલં કદલ્યાસ્તકેણ દદ્ધા તાલફલેન વા ।

કળોપળાભ્યા મધુના કાકમાર્ચીં શુદેન વા ॥૩૭॥

સિદ્ધા વા મત્સ્યપચને પચને નાગરસ્ય વા ।

સિદ્ધામન્થ્ય વા પાત્રે કામાત્મામુવિતા નિશામ્ ॥

શાહુડીના માસ સાથે ડુક્કરનું માસ ખાવું નહિ પુષ્પ (ટપકાટપકાવાળો ચિત્રમૃગ) રાત્રે કૂકરે એ જાનવરાનું માસ દહીં સાથે ખાવું નહિ પિત્તની સાથે કાચા માસ ખાવા નહિ અડદની દાળ સાથે મૂળો ખાવો નહિ કસુબીના શાક સાથે ઘેટાનું માસ ખાવું નહિ કમળના બિલની સાથે શલ્લેગુ ધાન ખાવું નહિ અડદની દાળ, ગોળ, દૂધ, દહીં તથા ઘી એમાંથી કોઈ ની સાથે પણ નાના ફળસ ખાવા નહિ, છાથ, દહીં કે તાલફળની સાથે કેળા ખાવા નહીં પીપર અને મરી (ભેંગા) મધ કે ગોળ સાથે ધોળી પીડુડી ખાવી નહિ, તેમ જ મત્સ્ય રાધવાના વાસલુમા કે સૂક ઉકાળેલા વાસલુમા રાધેલી ધોળી પીડુડી પણ ખાવી નહિ અથવા બીજા ગમે તે વાસલુમા રાધી હોય તોપણ રાતવાસી થયેલી ધોળી પીડુડી કદાપિ ખાવી નહિ

પીપર વગેરે કચારે વિરુદ્ધ છે?

મત્સ્યનિસ્તલનસ્નેહે સાધિતા પિપ્પલીસ્વજેત્ ।

કાસ્યે દશાહમુપિત સર્પિકળ્ય લ્હચકરે ॥૩૮॥

માછલા તળતા વધેલા તેલ વગેરે સ્નેહમા તળેલી પીપર તળવી (એટલે ખાવી નહિ, તેમ ચાપડાના વગેરે ઉપયોગમા પણ લેવી નહિ એ જ રીતે હવે યદ્ધી પણ જગ્યા 'તળવું' એમ જ કહ્યું હોય નાં તમામ ઉપયોગ તળવા એમ સમજવું) દશ દિવસ લગી કાસાના વાસલુમા રહેવું ધી તળવું, એટલે ખાવું નહિ કે ચોળવા વગેરેમા પણ ન ચાપડવું ભિલામાના ઉપયોગ સાથે કોઈ પણ ગરમ પદાર્થ ખાવોપીવો નહિ (કે ગરમ કિયા કરવી નહિ, ગરમીથી દૂર રહેવું) વળી પાછગ કહ્યું છે કે ઉષ્ણ જનુમા ઉષ્ણ ઉપચારથી ઉષ્ણ પ્રકૃતિવાળાએ મધ પીવું નહિ, વગેરે ઉપરથી પણ આ જગ્યાએ સમજવું કે ભિલામાની પેઠ મધ પણ ઉષ્ણ પદાર્થ આદિથી વિરુદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે દહીં અને મધ પણ ઉષ્ણથી વિરુદ્ધ છે

ભાસ તથા કપિત્થ કચારે વિરુદ્ધ છે?

નાસા વિહ્વલતે શૂલ્ય કમ્પિહ્વસ્તકસાધિત ।

ભાસ નામે પક્ષીનું માસ લોકાનો સર્વથો ખોળી ને દેવતા પર મોકવું હોય તો તે વિરુદ્ધ આહાર છે

છાસમા રાધેલા કપિલા વિરુદ્ધ આહાર છે

એ સિવાય સગ્રહ નામે ગ્રામમાં વિશેષ કહેવું છે, કે સૌવીર સાથે તલસાકળી, દૂધની સાથે લવણ, માખણ સાથે શાક, નવું અને જૂનું તથા કાચુ અને પાકુ એક ટકે ખાવું એ વિરુદ્ધ છે, તેમ જ ગરમીથી તપેલા માણસ એકદમ ઠંડા પાણીમા પડે તો ચામડી અને આખને નુકસાન પહોંચે છે તથા તરસ બહુ વધે છે ગરમીથી તપેલા માણસ એકદમ પાણી પીએ તો રક્તપિત્ત થાય છે, શરીરની મહેનત કર્યા પછી એકદમ ખાવાથી ઊલટી થાય છે, ઊભા કે ગોળાનો રોજ વાથ છે, વાણીથી મહેનત કર્યા પછી એટલે બહુ બેલ્યા પછી એકદમ ખાનારનો અવાજ બેસી જાય છે

દૂધપાક સાથે શું વિરુદ્ધ છે?

યેકલ્પ પાયસસુપાકશ્ચારા પરિવર્જયેત્ ॥૩૯॥

દૂધપાક, સુરા અને કૃશર એ એક ટકે ખાવાં નહિ.

સમાન ભાગે લેવાથી શું શું વિરુદ્ધ બને છે?

મધુસર્પિર્વસાતૈલપાનીયાનિ દ્વિશાલિશ ।

યકત્ર વા સમાશાનિ વિહ્વલપત્તે પરસ્પરમ્ ॥૪૦॥

મિત્રાશે અપિ મજાઝ્યે દિશ્યવાયંનુપાતન ।

મધ, ઘી, વસા, તેલ અને પાણી એમાંથી ગમે તે બે કે ત્રણત્રણ કે ચારચાર કે પાંચે સમાન ભાગે એકઠા કર્યા હોય તો તે પાંચ દ્રવ્યો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે ચાવા કુલ ૨૬ મિત્રાણ થઈ શકે છે જે તે મિત્રાણમા એ પાંચ સિવાયનું બીજું કોઈ દ્રવ્ય મળ્યું હોય તો તે વિરુદ્ધ નથી દા ત અગરસ્ય લેહમાં તેલ, ઘી અને મધની સાથે પીપર કહેલી છે, માટે તે સમાન છતા પણ વિરુદ્ધ નથી

મધ અને ઘી સરખે ભાગે ન હોય તોપણ તે ખાધા પછી ટિલ્ક બાદ પીવું તે વિરુદ્ધ આહાર છે.

મધુપુષ્કરલીમ ચ મધુમૈરેયશાર્કરમ્ ॥૪૦॥

મન્યાનુપાતન કૈરેયો હારિદ્ર કદુર્નૈલવાન્ ।

મધ રાત્રે પુષ્કરબીજ એક ટકે હોય તો વિરુદ્ધ છે મધ, મૈરેય તથા સાકરનો બનાવેલો દારૂ એ ત્રણ એક ટકે હોય તો તે વિરુદ્ધ છે દૂધપાક ખાધા પછી મધ પીવો તે વિરુદ્ધ છે હારિદ્ર નામે શાક સરસિયા સાથે વિરુદ્ધ છે

તવના કંક તથા ઉપોદકા વિરુદ્ધ છે

ઉપોદકાડતિસારાય તિલકલ્કેન સાધિતા ॥૪૧॥

તવના કંક (અરિષા) સાથે સિદ્ધ કરેલી પોષીની ભાજી અનિષાર કરે છે

બલાકા કોની સાથે વિરુદ્ધ છે?

બલાકા વાદળીયુક્તા કુલ્માપૈશ્વ વિરુદ્ધયતે ।

મૃષ્ટા વરાહવસયા સેવ સયો નિહન્યસૂત્ર ॥૪૨॥

બલાકા નામની બગલીની જાત થાય છે તેનું માસ વારહી નામે મધની સાથે, તેમ જ મગ વગેરે ના બાક્યાની સાથે પણ વિરુદ્ધ છે તે જ બગલીનું માસ જે હુક્કરની વસામા થોકેણુ હોય તો તે તત્કાળ મારી નાખે છે

તેતર વગેરે થાની સાથે વિરુદ્ધ છે?

તદ્વત્તિચિત્તિરવ્રાઢગ્ગોધાલાવકાપજ્જલાઃ ।

પેરળ્હેનાશ્વિના સિદ્ધાસ્તચૈત્તેન વિમૂઁહિતાઃ ॥૪૩॥

તે જ પ્રમાણે તેતર, મોર, સાકો, લાણુ અને ધાણુ તેતર એમના માસ ચોરડિયા, તેલમા ચોરડાના અગ્નિથી રાધ્યા હોય તો તે તત્કાળ મારી નાખે છે

હારીત માંસે વિરુદ્ધ છે?

હારીતમાંસં હારિદ્રશૂલકમ્રોતપાચિતમ્ ।

હરિદ્રાવાહ્નિના સયો વ્યાપાદયતિ જીવિતમ્ ॥૪૪॥

હારીત નામે પક્ષીનું માસ હગદરના લાકડાના સોપામા પરોવીને હગદરના લાકડાના દેવતાથી રાખ્યું હોય તો તે તત્કાળ જીવ લે છે

મસપાણુપરિષ્વત્તં તદૈવ ચ સમાક્ષિકમ્ ॥

રાખ કે ધૂળથી મેલું થયેલું હારીત પક્ષીનું માસ મધ સાથે વિરુદ્ધ છે

વિરુદ્ધ આહારનું લક્ષણ તથા ઉપાય

યત્કિન્નિદ્રોપમુલ્લેહ્ય ન હરેત્તત્સમાસતઃ ॥૪૫॥

ચિરુદ્ધં શુશિરત્રેષા શમો વા તદ્દિરોષમ્નિઃ ।

જે દ્રવ્ય (રાત્ન, પાન કે ચોપધ) કે મિષાદોષને તેના સ્થાનમાથી ઉપાડે (ખસેડે) પણ પછી તેને સત્તર માથી બહાર કાઢી નાખે નહિ તેને દૂકામા વિરુદ્ધ છે, છે

એવા પ્રસંગે (વિરુદ્ધ) આહારથી રોગ થાય ત્ય વમન, વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ કરવી એ ઈચ્છ્યા જે છે, [કેમ કે કોપેલા દોષ(વિરુદ્ધ ભોજનથી ઉપડ્યા દોષ)ને વમન, વિરેચન વગેરેથી બહાર કાઢવાથી પાછું આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે] અથવા વિરુદ્ધ આહાર થી જે દોષ ઊભવ્યા હોય તેના વિરોધી ચોપધ અને અન્નપાન વગેરેથી તે દોષનું ધમન કરવું જોઈએ

દ્રવ્યૈસ્તૈરેવ વા પૂર્વે શરીરસ્યામિલંકરતઃ ॥૪૬॥

અથવા વિરોધી અન્નપાન વગેરેથી કોપેલા દોષને

શમાવે એવા (એટલે તે દોષના વિરોધી) દ્રવ્યથી શરીરને પહેલેથી જ (વિરોધી આહાર લેતા પહેલા) સસ્કારયુક્ત કરી રાખ્યું હોય તો પછી વિરુદ્ધ (વિરોધી) આહારથી નુકસાન થતું નથી જેમ કે પિત્ત તથા કફને હરનારાં મધ, હરડે વગેરે ચોપધ નિત્ય ખાવાથી દોષ એવો દૃઢ થઈ રહે છે કે પિત્ત અને કફ ઊભળે એવા વિરુદ્ધ આહારથી રોગ થતો નથી (દોષ ઊભળતો નથી).

વિરુદ્ધ આહાર કોને નડતો નથી?

વ્યાયામસ્થિગદીતાશ્નિવય સ્થબલશાલિનામ્ ।

વિરોધયપિ ન પીઢાયૈ સાત્તમ્યમ્ત્વ ચ મોજનમ્ ॥

રોજ કસરત કરનારને, સ્થિર અને વૃધ આહાર જોને સાત્ત્ય હોય તેને, જોતા જઘરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તેને, જીવાન માણસને અને બળવાન માણસને વિરુદ્ધ આહાર પણ નડતો નથી વળી જે માણસને વિરુદ્ધ આહાર સાત્ત્ય હોય તેને અને જે માણસ વિરુદ્ધ આહાર ભોજી લેતા હોય તેને પણ વિરુદ્ધ આહાર નડતો નથી

અપથ્ય દેવ કેવી રીતે છોડવી?

પાદેનાપચયમગ્યસ્ત પાદપાદેન વા પ્યજેત્ ।

નિપેદેત હિતં તદ્વદેકશ્ચિન્ત્યન્તરીકૃતમ્ ॥૪૮॥

અપથ્ય આહારવિહારની દેવ પછી ગઈ હોય તો તે દેવ એકદમ ન છોડી દેતા નીચે બતાવેલી રીતે કળેકળે છોડવી. જે અપથ્ય આહારવિહારની દેવ પછી હોય તે શીથે ભાગે અથવા સોળમે ભાગે રોક, જે અને ત્રણ દિવસનું અંતર રાખીને, શીથે ભાગે કે સોળમે ભાગે છોડવો અને અપથ્ય આહારવિહાર જેટલો છોડવો હોય તેટલો જ પથ્ય આહારવિહાર છોડવો અપથ્ય આહારવિહારને બદલે લેવો

સમજૂનીઃ દોષવ્યા તરીકે જવ અપથ્ય છે અને ઘઉં પથ્ય છે હવે જે રૂપપાત્રને ઘઉંને બદલે જવ ખાવાની દેવ પછી ગઈ હોય તો જવ છોડીને આપણે ઘઉં ખાતા કેવી રીતે થઈ જતું કે જેથી જવની દેવ છૂટે, ઘઉં મદે અને આ ફેરફારથી માદા ન પડ્યા, તે યુક્તિ આ જ્વોક્ષમા બતાવી છે

ફેરફારને પહેલે દિવસે અપથ્ય(જવ)નો સોથો ભાગ છોડી દેવો અને એ છોડેલા ભાગ જેટલું પથ્ય (ઘઉં) લેવું અને એ રીતે પથ્ય અને અપથ્ય મનીને સરવાળો, અતલ જેટલું અપથ્ય લેતા દોઢાંએ તેના જેટલો કરવો. ૨૦ તોલા જવ રોજ ખાવાની દેવ પછી ગઈ હોય તો એ દેવ છોડવા માટે પહેલે દિવસે ૧૫

તોલા જવ ખાવા અને ૫ તોલા ઘઉં ખાવા આમ સરવાળે ૨૦ તોલા થઈ રહેશે જે ટકે જેટલું વજન અપથ્ય લેતા હોઈએ તે ટકે તેટલા વજનને હિસાબે કામ કરવું

પછી એક દિવસ પાડવો એટલે બીજો દિવસે બધું અપથ્ય જ લેવું, ૫થ્ય બિલકુલ લેવું નહિ, ૨ને ત્રીજો દિવસે પડેલા દિવસ જેવું કરવું ચોથો દિવસે અધ્યાઅધ્ય અપથ્ય છોડી દેવું ૨ને તેને બ લે છોડેલા અપથ્ય જેટલું જ ૫થ્ય લેવું દાખલા તરીકે ૧૦ તોલા જવ અને ૧૦ તોલા ઘઉં લેવા.

પછી બે દિવસ પાડવા એટલે પાચમે ૨ને છઠ્ઠો દિવસે ત્રીજો દિવસ જેવું કરવું અને સાતમે દિવસે ચોથા દિવસ જેવું કરવું આઠમે દિવસે ૫ (૫) ભાગનું અપથ્ય ૨ ને ચોસા ભાગનું ૫થ્ય લેવું દાખલા તરીકે ૫ તોલા જવ ૨ને ૧૫ તોલા ઘઉં લેવા

પછી ત્રણ દિવસ પાડવા એટલે નવમે, દસમે અને અગિયારમે દિવસે સાતમા દિવસ જેટલું કરવું અને બારમે દિવસે આઠમા દિવસ જેવું કરવું તેરમે દિવસે બધું ૫થ્ય જ લેવું, અપથ્ય બિલકુલ લેવું નહિ દાખલા તરીકે ૨૦ તોલા ઘઉં લેવા, જવ બિલકુલ લેવા નહિ

પછી ચૌદમે દિવસે બારમા દિવસના જેવું કરવું, પંદરમે દિવસે તેરમા દિવસ જેવું કરવું, એ રીતે પાછો એક દિવસ પડવો પછી સોગમા દિવસથી શેજ બધું ૫થ્ય જ લેવું અને ૨ ૫થ્ય તદ્દન છોડી દેવું અપથ્ય પૂરેપૂરું છૂટી ગયેલું હોવાથી પછી બબ્બે કે ત્રણત્રણ દિવસનું અતર રાખવાની જરૂર પડતી નથી

આમ ચોથેચોથે ભાગે તદ્દન અપથ્ય પરતી તદ્દન ૫થ્યની દેવ પાડતા પંદર દિવસ થાગે છે પણ સોગમે સોગમે ભાગે અપથ્ય છોડીને છોડેલા જેટલું ૫થ્ય લેતા લેતા અપથ્ય તદ્દન છોડીને તદ્દન ૫થ્યની દેવ ઉપર ની રીતે પાડવી હોય તા ૬૩ દિવસ થાગે છે

આ કામ લેમાદ્રિની આયુર્વેદ રસાવન ટીકાને આધારે લીધા છે રાસુદતની સર્વાંગસૂત્ર ટીકાના કામ કરતાં ઉપરમે કામ વધારે સલામતીભર્યો થાગે છે

પથ્યાપથ્યનો એકાએક ફેરફાર કરવાથી
વિકાર થાય છે

અપથ્યમપિ હિ ત્યક્ત શીલિતં પથ્યમેવ ચા ।
સાત્મ્યાસાત્મ્યવિકારાય જાયતે સહસાઽન્યથા ॥

પાછળ કહ્યો તે કામ લક્ષમા લોધા વિના સાત્મ્ય એવું અપથ્ય એકદમ તજવાથી અને અસાત્મ્ય એવું

પથ્ય એકદમ સેવવાથી પણ વિકાર થાય છે એવી રીતે સાત્મ્ય તથા અસાત્મ્યથી થતા વિકાર અપથ્ય એકદમ તજવાથી તથા પથ્ય એકદમ સેવવાથી થાય છે

કામ પાળવાથી ફાયદો

કમેણાપચિતા દોષા કમેણોપચિતા ગુણા ।

અન્તો યાન્ત્યપુનર્માવિપ્રકમ્પ્યા મનન્તિ ચ ॥૫૦॥

પૂર્વે મ્હો તે કામ પાળીને રાપથ્યને ત્યાગ તથા ૫થ્યનું સેવન કરવાથી અપથ્યની દેવથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષ ધીમેધીમે ઓછા થતા થતા ફરીને થતા નથી અને પાનની દેવથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણ કમનર વધતાવધતા સ્થિર થાય છે

દોષ કોપાવવા નહિ

અયન્તસન્નિધાનાનાં દોષાણા દુષણાત્મનામ્ ।

અર્હેત્તદૂષણં મુયો ન વિદ્વાન્ કર્તુમર્હતિ ॥૫૧॥

દોષો શરીરની ઘણા જ પાસે છે વળી ધાનુ રંગરને બગાડવાને તેમનો સ્વભાવ છે, માટે ઘણા માણસે એવા અત્યંત નજીક અને બગાડ કરે એવા દોષોને, અહિનકર પદાર્થોના સેવન વગેરેથી વધારે બગાડ કરે એવા બનાવવા ભેઈએ નહિ

નોંધ રાપથ્ય આહારવિહારને એક પાલવાની આ શ્લોકમા મના કરી છે અપથ્ય રાહારવિહાર એકવાર પ્રસારે મેકે પડે જા પછી રો નુકમાન કરતા નથી એ વાત ખરી છે, છતાં પલ એ કાંઈ પડ ન્યા સુધી એની દેવ પાલવામા જેટલા દિવસ થાય તેવા દિવસ સુધી તો એ જરૂર નુકમાન કરે છે, માટે અપથ્ય આહારવિહારની દેવ પાડવી નહિ

આહાર વગેરેના નિયમથી આમુખ્ય લાખું થાય છે

આહારશાયનામ્નહનચર્ચયુક્ત્યા પ્રયોજતે ।

શરીર ધાર્યતે નિત્યમ્નાગારમિત ધારણી ॥

આહાર, શિથ અને મેથુન સામોકત યુક્તિ પ્રમાણે ફર્ષા હોય તો જેન શબ્દશરરે વડે ઘર ટમી રહે છે, તેમ શરીર પણ નિત્ય ટકી રહે છે, અર્થાત્ આહાર, શિથ અને મેથુન ત્રણે વાના માપમા અને માફક રા હોય તો શરીર ઘણે કાળ ટકી રહે છે શરીરથી ધરના જે ત્રણ હજાર થાખના છે

આહારનું વર્ણન કયાં કયા કું છે ?

આહારો વર્ણિતસ્તત્ર તત્ર તત્ર ચ વર્ણયતે ।

એ ત્રણ(આહાર, શિથ અને મેથુન)માંથી ત્રણ વર્ણ, દ્રવદ્રવ્યવિનાશ અને અન્નરસરૂપવિજ્ઞાનીય

ત્રણ અધ્યાયમા આહારનું તે વર્ણન થયેલું છે અને તે તે સ્થળમા (બવરચિકિત્સા વગેરે અને માત્રાચીતીય અધ્યાયમા) વળી આહારનું વર્ણન થશે

નિદ્રાની જગર

નિદ્રાયત્તં સુલ્લં દુઃલ્લં પુષ્ટિઃ કાર્શ્યં લલાચલમ્ ॥૫૩૥
શુષ્કતા ક્રીવતા જ્ઞાનમજ્ઞાનં જીવિતં ન ચ ।

સુખ (આરોગ્ય), દુઃખ (રોગ), પુષ્ટિ, કૃશતા, બળ, નિર્બળતા, વીર્યના વધારો, વીર્યના ઘટાડો, જ્ઞાન અજ્ઞાન, જીવન, મરણ-એનો આધાર ઊંઘ ઉપર છે

અનિયમિત નિદ્રા નુકસાન કરે છે
અકાલેડતિપ્રસન્નાચ ન ચ નિદ્રા નિપેવિતા ॥૫૪૥
સુહાયુર્ધા પરાકુર્યાત્ કાલરાત્રિરિવાપરા ।

જાણે સારાર કરવાને નીકળેલી બીજી મહાકાળી હોય તેમ કવખતની ઊંઘ વધારે પડતી ઊંઘ અને સમૂળગી ન લીધેલી ઊંઘ (ઉજાગરા) સુખ અને આયુષ્યનો નાશ કરે છે

રાતે જાગવું તથા દિવસે ઊંઘવું કેવું છે ?

રાત્રૌ જાગરણં રુદ્ધં સ્તિગ્ધં પ્રસવપનં દિવા ॥૫૫૥
મરુક્ષમનમિપ્યન્દિ દગ્ધાસીતમચલાયિતમ્ ।

રાતને પણ ઉજાગરા રૂઠ છે (તો દિવસે પ્રમાણમા વધારે તાપ હોવાથી દહાડે કરશે ઉજાગરા રાતના ઉજાગરા કરનારે વધારે રૂઠ છે) દહાડે ઊંઘવું એ સ્તિગ્ધ (અભિપ્પતી) છે (તો રાતે પ્રમાણમાં વધારે ઠંડી હોવાથી રાતે ઊંઘવું એ દિવસે ઊંઘવા કરતા વધારે સ્તિગ્ધ છે) પણ બેકબેઠે એકા આવે ત્યારે જ ઊંઘવું (ઊંઘમા ઠગી પડવું) એ નથી રૂઠ કે નથી અભિપ્પતી (થયેર રૂઠ (લૂખું) બને તો વામુના તાગ થાય અને થયેરમા અભિપ્પદ થાય તો કફ અને પિત્તના રોગ થાય)

દિવસે સૂવું ક્યારે પિત્તકર છે ?

પ્રીત્તે વાયુચયાદાનતૈક્યરાત્ર્યસ્વમાયતઃ ॥ ૫૬ ॥
દિવાસ્વપ્નો હિતોડ્યસિન્ કષ્કપિત્તકરો હિ સ્ ॥
મુક્તવા ત્રુ માપ્યયાનાધમચાસ્ત્રોમારકર્મમિઃ । ૫૭
ક્રોધશોકમયઃ ક્ષાન્તાન્ શ્વાસહધ્માતિસારિણઃ ।
વૃક્ષલાલપલક્ષીજક્ષતવૃટ્કાલપીટિતાન્ ॥ ૫૮ ॥
મજીર્ણમિહનોગ્મતાન્ દિવાસ્વપ્નોવિતાનપિ ।
ધાતુસામ્યં તથા હેવા મ્લેપ્પા ચાહ્વાનિ પુષ્પતિ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમા દિવસે ઊંઘવું હિતમત્ક છે, કેમ કે તે ઋતુમા વાયુનો સમય થાય છે, તે વખતે બળને આધારમા હોવાથી રૂપતા (લૂખાશ) વિશેષ વધે

છે, રાત્રિઓ એટલી ટૂકી હોય છે કે ઊંઘ પૂરી થતી નથી (વળી દિવસે ઊંઘવું એ સતર્પણ ગુણવાળું છે.) ગ્રીષ્મ સિવાય બીજી ઋતુઓમા દિવસે ઊંઘવાથી કફ તથા પિત્ત થાય છે, છતાં બહુ ભોલીને થાકેલા, વાહન-મા કે ઘોડે બેસીને થાકેલા, પગે ચાલવાથી થાકેલા, તેમ જ દારૂ પીવાથી, મૈથુનથી, ભાર ઉપાડવાથી, ક્રોધ કરવાથી, શોક કરવાથી, બીક લાગવાથી અને કામ કરીને થાકી ગયેલા હોય તેમને તો ગ્રીષ્મ સિવાયની બીજી ઋતુઓમા પણ દિવસે ઊંઘવાથી ફાયદો થાય છે; કેમ કે દિવસની નિદ્રા સ્તિગ્ધ ગુણવાળી હોવાથી તે થાકથી થયેલી રૂપતા શમાવે છે તે જ પ્રમાણે દમ, હેડકી, અતિસારનો રોગ જેમને થયો હોય તેમને પણ રોગનો વેગ ભૂલવા માટે ગ્રીષ્મ સિવાયની બીજી ઋતુઓમા પણ દિવસે ઊંઘવું સારું છે વૃષ્ઠ, બાળક અને નિર્બળનું સતર્પણ કરવા તથા કાતકાસ રોગવાળાને, તલવાર વગેરેથી ધાયલ થયેલાને, તરસના રોગવાળાને તથા શુલ્કરોગની પીડાવાળાને રોગનો વેગ (દુમ્મલો) ભૂલાવવા માટે ગ્રીષ્મ સિવાયની બીજી ઋતુઓમા પણ દિવસે નિદ્રા ફાયદાકારક છે અજીર્ણવાળા, લાકડી વગેરેના જેને માર પડ્યો હોય તેવો, ગાંઠ તથા જેમણે બારે માસ દિવસે ઊંઘવાની ટેવ પાડી હોય એમને પણ ઉપર પ્રમાણે બધી ઋતુઓમા દિવસે નિદ્રા હિતકર છે, કેમ કે તેથી ધાતુઓ સમ થાય છે એ પ્રમાણે 'બહુ ભોલીને થાકેલા, ત્યાથી માગીને 'ગાડો' સુધી સર્વ દિવસે નિદ્રા કરવાને યોગ્ય છે માટે એમના સિવાય બીજાને ગ્રીષ્મ વિનાની ઋતુમા દિવસે ઊંઘવાથી કફ તથા પિત્ત થાય છે

આ બાબતમા કોઈ વાંધો લે કે નિદ્રા સ્તિગ્ધ ગુણવાળી છે, માટે કફ ઉપજવે છે, કફવૃદ્ધિ થવાથી અગ્નિ મદ થાય છે, અગ્નિ મદ થવાથી અજીર્ણ થઈ અન્ન પચતું નથી, અન્ન ન પચવાથી થયેરનું પોષણ થતું નથી અને તેથી થયેરે નુકસાન થાય છે, માટે દહાડે ઊંઘવું કોઈને જ હિતમગ્ન નથી તો પછી અજીર્ણ વાળાને તો આ- નુકસાન કરે એવા મમાધાન માટે એટલું નમનનું કે દિવસે ઊંઘવાથી ઉપર કહેલા મનુ- જ્યોતી ધાતુ નમ થાય છે ધાતુ નમ થવાથી દોષો પોતાના જ્ઞાનમા નીને જલ્દગ્નિને બાંધ કરતા નથી; નેથી રોને અગ્નિ પોતાની પાવનક્રિયા ચલાવે છે, તથા વૃદ્ધિ પામેલા કફ અજોની પુષ્ટિ કરે છે, માટે જ સાચામાંને છેવટે નહુ છે, કે દિવસે ઊંઘવાથી એ પુરુષોની ધાતુઓ સમ થાય છે તથા કફ અજોનું પોષણ કરે છે

દિવસે તથા રાત્રે કોણે ન સુવ?

યદ્યુદ-કાકા. સ્વપ્નુઃ સ્નેહનિત્યાશ્ચ નાહનિ ।

વિવાર્તઃ કઞ્ઠરોગી ચ નૈવ જાનુ નિશાસ્વપિ ॥૬૦॥

જેમના શરીરમાં ચરબી તથા કફ વધારે છે તથા જેઓ રોજ સ્નિગ્ધ ભોજન વગેરેથી સ્નિગ્ધ રહે છે, તેમણે ગ્રીષ્મકાળમાં પણ દિવસે ઊંઘવું નહિ જેરથી ખોડાયેલા તથા ગળાના રોગવાળાએ તો રાત્રે પણ ઊંઘવું નહિ (શ્લોક ૫૭ થી ૫૮)। જેને લાગુ પડતા હોય તેને જ આ શ્લોક લાગુ પડતો હોય તો એણે આ શ્લોક પાળવો)

કવખતે ઊંઘવાથી હાનિ

અકાલશાયનામ્નોહૃજ્વરસ્તૈમિત્યપીનસાઃ ।

શિરોલક્ષ્મીકૃદ્ધાસન્નોતોરોધાક્ષિમન્દતાઃ ॥૬૧॥

કવખતે ઊંઘવાથી તાવ, સ્તેભિન્ન, પીનઝ, માથુ દુખવું, સોજો, ક્ષય, સ્તોતોના રોધ અને મદ્યજન થાય છે

અતિનિદ્રાની ચિકિત્સા

તત્રોપવાસવમનસેવનાવનમૌષધમ્ ।

યોજયેદતિનિદ્રાયાં તીક્ષ્ણ પ્રચ્છર્દનાહનમ્ ॥૬૨॥

નાયનં લહનં ચિન્તાં ધ્યવાય શોકમીક્રયઃ ।

પમિરેષ ચ નિદ્રાયા નાશઃ શ્લેષ્માતિસહ્યાત્ ॥

અહાણ નિદ્રાથી થયેલા રોગોમાં ઉપવાસ, વમન, સ્વેદન અને નરસ રો ઔષધ છે ઊંઘ બધું આવની હોય તેને તીક્ષ્ણ ઊંઘટીની દવા ચાપવી, તીક્ષ્ણ અંજન આવવા તથા નરસ ઉપવાસ, ચિન્તા, મૈથુન, શોક, ભય અને ક્રોધ કરાવવા, કસ્ટ કે એ બધાથી કફને પુષ્કળ નાશ થતો હોવાથી ઊંઘને પણ નાશ થાય છે

ન ઊંઘવાથી હાનિ

નિદ્રાનાશાદહમર્દશિરોગૌરવગુમ્ભિકાઃ ।

જાત્યગ્લાનિભ્રમાપકિતન્દ્રા રોગાશ્ચ યાતજાઃ ॥

ઊંઘનો નાશ થવાથી શરીર કસમેદા ખાય છે (ચૂંદારા થાય છે), માથું ભારે થાય છે, બગામાં આવે છે, જડતા આવે છે, ગ્લાનિ થાય છે, ફેર આવે છે, પવનું નથી, તંદ્રા થાય છે અને વાપુથી તણ રોગ થાય છે

દોષ નિવૃત્તિ લેવી

અપાકાલમતો નિદ્રાં રાત્રી સેવેત સામ્પત્ ॥

અસામ્પાજ્ઞાગરાદર્ધે પ્રાતઃ સ્વપ્યાવમુકવાન્ ॥

એટલા માટે રોજ ઊંઘવાને સમયે (જેટલા વાગે ઊંઘી જવાની દેવ હોય તેટલા વાગ્યે) રાત્રે પ્રકૃતિને માફક રીતે તેટલી (જે પત્રો કે ત્રણ પહોર) ઊંઘ લેવી, ઉજાગરાથી દેવાયેલા ન હોઈએ છતાં રાત્રે જાગરુ થવું હોય તો જેટલા વખત તેવું જાગવામાં આવે, તેથી અધી વખત સવારમાં ખાધા વિના ઊંઘવું (કેટલાક સ્વભાવે જ થોડી ઊંઘવાળા હાય છે, તેમણે સવારે ઊંઘવાની જરૂર નથી, પણ જેમને ઉજાગરા દાખલ છે તેમને માટે વિશેષે કરીને કહેવું છે) પહોર આવશે તમ કયા

સારી રીતે ઊંઘવાના ઉપાય

શીલયેન્મન્દનિદ્રસ્તુ ક્ષીરમધરસાન્ વચિ ।

અમ્યજ્ઞોઽર્તનસ્નાનમૂર્ચકર્ણાક્ષિતર્પણમ્ ॥૬૩॥

કાન્તાવાહુલતાશ્લેષો નિર્વૃત્તિઃ કૃતકૃત્યતા ।

મનોઽનુકૂલા વિષયાઃ કામ નિદ્રાસુષપ્તવા ॥૬૪॥

શ્લેષચર્યરતેર્મામ્યસુક્ષ્મનિસ્પૃહચેતસઃ ।

નિદ્રા સન્તોષવૃક્ષસ્ય સ્વં કાલં નાતિવર્તેતે ॥૬૫॥

જેને ઊંઘ વખતસર ન આવતી હોય તેણે દૂધ, દહી, માસરસ અને દહી ખાવા, શરીરે તેલ થોળવું, ઉદ્વર્તન કરવું, નાઇવું, માથે તેલ ઘાલવું, કનમાં નથા આપના તેલ વગેરે મૂગીને તર્પણ કરવું તથા પોતાની સ્ત્રીના હાથરૂપી વગ વાંટીને (સ્ત્રીને ભેટીને) મુઠી રહેવું (પણ મૈથુન કરવું નહિ, કેમ કે તેથી તો ઊંઘ ઊંધી જાય છે), સુખ, જે કામ કરવાના હોય તે કર્યા હોવાનો સંતોષ, મનને ગમે એવા વિષયો એ ધસધસાટ ઊંઘ આણે છે મૈથુનની જેને ઇચ્છા નથી એવા, સંતાપી, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આનંદ માનનાર યાસુને વખતસર ઊંઘ રાત્રા વિના રહેતી નથી,

કોની સાથે, કયા, કયારે, કેવી સ્થિતિમાં અને કોણે

મેથુન કરવું નહિ ?

આમ્યધર્મં ત્યજેન્નારોમનુત્તાનાં રજસ્વલામ્ ।

અપ્રિયામપ્રિયાચારાં હૃદયસદ્ગીર્ગમેહનામ્ ॥૬૬॥

અતિસ્થૂલરુશાં સ્તા ગમિણીમન્યયોપિતમ્ ।

ધર્મિનીમન્યયોર્નિ ચ મુરુદેવતૃપાલયમ્ ॥૬૭॥

ચૈત્યશ્મશાનાઽઽયતનચત્વરામ્બુચતુષ્પયમ્ ।

પર્વાણ્યનર્જં દિવસં શિરોહૃદયતાડનમ્ ॥૬૮॥

અત્યાશિતોઽપૃતિ શુદ્ધાન્

ત-વિજનનાત-વિવાધિ-

શાલો કુદોમ્યયે

વત્તી ન સૂતી હોય એવી (ઊંધી કે આડી પડેલી), રજસ્વલા (અભગ્રાવેલી), ન ગમતી, ન ગમે એવા વર્તનવાળી, દોષોથી, રોગોથી કે મેલથી બગડેલી યોનિ વાળી, સાકડી ચોનિવણી, બહુ જ જડી (ચેલા જેવી), બહુ જ દુબળી, સુવાવડી, ગર્ભવતી (દહાડાવાળી), પરાઈ, બ્રાહ્મવર્ષી રાજાનારી તથા (બકરી, ગધેરી, ભેસ વગેરે) માણસ સિવાયની બાજી જાતની સ્ત્રી સાથે મેથુન કરવું નહિ ગુરુનુ ઘટ, દેવમંદિર, રાજ્યો મહેલ, ચૈત્ય, સ્મશાન, કેદખાનું, ચક્ર, જળાશય, વીટુ રો જગામા મેથુન કરવું નહિ (સૂર્યની સંક્રાંતિ જેવા) પર્વના (પવિત્ર) દિવસોએ મેથુન કરવું નહિ જે અવયવ (રોગીની, મુદ્દી, ગુદા વગેરે) મેથુન માટે બનાવાયા નથી તે ર વયવ વડે તથા કોઈ પણ દિવસે દહાડે મેથુન કરવું નહિ માથુ તથા હૃદયનું તાડન પણ તજવું વગી બહુ ખાવા પછી ઉદાસ (ઊંચે) મને, ભૂખ લાગેથી હોય ત્યારે, કાઈ રાગમા પીડા થતી હોય ત્યાર, તન્ન લાગી હોય ત્યાર, બાળકે, ઘરડા માણસે, ગરો-પેશાબ વગેરેની યાજ્ઞત (વેગ) થઈ હોય ત્યારે ન રાગીરો મેથુન કરવું નહિ

નોખ, કામસૂત્રમા લખ્યું છે કે કપાળમા, પીઠ પર, હૃદય પર, પગમા યાવથી સીને થપાટો મારવી એમ કરવાથી સ્ત્રીના માથામાં છે પણ એવું કરવાથી કામ લાપસો હોય તાપણ એવું કરવું નહિ, કારણ કે એવી નીત વપાટો મારવાથી કે સ્ત્રીના અંગે પર માથા મારવાથી તિમિંગ વગેરે રાગ થાય છે (વાક્યપ્રદીપિકા દીકા)

જનુવાર મેથુનનો નિયમ

સેવેત કામતઃ કામં તુતો વાજીહતાં હિમે ।

ત્ર્યહાદ્વસસ્તશરદોઃ પશાદ્વર્ષાનિદાઘયોઃ ॥૭૩॥

વાલકરમુ(ઉ ન ૧૦)થી નૂમ થયેલા પુરુષે ઉત્તમજનુમા મરુદ મુગજ મેથુન કરવું વસત અને શરદજનુમા ચોથેચોથે દિવસે મેથુન કરવું અને વર્ષા તથા ગ્રીષ્મજનુમા એક પાખવાડિયાને રાત્રે મેથુન કરવું

અનિયમિત મેથુનથી હાનિ

અમદ્ભૂમોરુદૈર્ઘ્યબલધાત્વિન્દ્રિયક્ષયાઃ ।

અપર્વમર્ણં ચ સ્યાદન્યથા મચ્છતઃ ક્ષિયમ્ ॥૭૪॥

૭૪ (શ્લોક ૮૮૬ થી ૭૩)મા કથા તે નિયમોના બાંધ કીને મેથુન કરનારે ફેર, કટાંગ, નાપથેની

દુર્બળતા, બળ, વાનુ રાત્રે ઈન્દ્રિયોની શક્તિનો નાશ તથા રાહાળ મૃત્યુ થાય છે

નિયમિત મેથુનનું ફળ

સ્મૃતિમેધાયુરારોગ્યપુષ્ટીન્દ્રિયયશોઘ્નલૈઃ ।

અધિકા મન્દજરસો ભવન્તિ સ્ત્રીપુ સંયતાઃ ॥૭૫॥

શ્લોક ૮૮૭ થી ૭૩મા કહેલા નિયમો બરાબર પાળીને વિધિભર મેથુન કરનાર પુરુષોની સ્મૃતિ, મેધ, રાપુષ્ય, રોગરૂપ, પુષ્ટિ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ, યશ અને બળ વધે છે નો ઝટ ઘરડા થતા નથી (સ્ત્રીની જુવાની લાભી ૮૯ છે)

મેથુન કર્યા પછીનો વિધિ

સ્નાનાનુલેપનદ્વિમાનિલલ્પજ્વાલચ-

શીતામ્બુદુગ્ધરસયૂપસુરાપ્રસન્નાઃ ।

સેવેત ચાનુ શયનં ચિરતૌ રતસ્ય

તસ્યવમાનુ વપુષઃ પુનરેતિ ધામ ॥૭૬॥

મેથુન કરી રહ્યા પછી પુરુષે નાહવું, ચંદન વગેરેનો લેપ કરવો, ઠંડો પવન ખાવો, જલેથી વગેરે ખાંડની ખાવાની વાનગીઓ ખાવી, ઠંડુ પાણી, દૂધ, માસરસ, મૂય, સૂરા રાત્રે પ્રસ્ન્ના પીવાં રાત્રે પછી ઊંધી જનુ રાત્રા કરવાથી પુત્રપના શરીરમાંથી ગળેલુ તેજ (શક્તિ, વીર્ય) તરન પાછું આવે છે

કેવો વેદા સખવાયો રાજાને થા લાભ

થાય છે ?

શ્રુતચરિતસમૃદ્ધે કમંદકે દયાલૌ

મિપજિ નિરુત્કંધ દેહરક્ષાં નિવેદ્ય ।

ભવતિ વિપુલતેજઃ સ્વાસ્થ્યકીર્તિપ્રમાયઃ

સ્વકુશલફલમોગી ભૂમિપાલશિરાયુઃ ॥૭૭॥

(આગળ કહ્યું તે બધું હિન રાત્રે અહિન વેદ જ જાણી શકે છે માટે) સાગી રીતે શાસ્ત્ર બુદ્ધિવા, ઉત્તમ આચરણવાળા, ઉપવાર કરવામા કુશળ અને દયાળુ વેદના હાથમા નિશ્ચક્રપથે પોતાના (રાજાના) દેવનું ગક્ષણ કરવાનું કામ સોંપવાથી ગણ અત્યંત તેજ, આરોગ્ય, કીર્તિ અને પ્રભાવવાળો થાય છે, પોતે કરેલા પુણ્યનાં ફળ ભોગવી શકે છે અને લાખા આપુણવાળો થાય છે

શયયનગહદયે સૂત્રધાનેન્નત્યાવશ્યો નામ સમમોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય ૮ મો : માત્રાશિતીય

અન્નપાન વગેરે જે વગેરેથી બગડે નહિ એવી કામજી રાખ્યા છતાં પણ રોવા ન બગડેલા અન્નપાન જે માપથી રોજા કે વધારે ખવાયપિવાય તે મરી જવાય છે, પણ જે માપસર ખવાયપિવાય તે પ્રાણ ટીકે રહે છે, માટે અન્નરસાના રાધ્યાય પછી હવે માત્રાશિતીય રાધ્યાય કરવા માટે છે

અન્નપાનના સમ્યગ્ચોગને માત્રા કહે છે જ્યારે અન્નપાન પચે તે કરતાં ઓછું ખાઈએ ત્યારે અન્નપાનનો હીનચોગ, પચે તે કરતાં વધારે ખાઈએ ત્યારે અતિચોગ અને જે જાતનું અન્નપાન ખાવાપીવાની શાસ્ત્રની મના હોય તે જાતનું અન્નપાન ખાઈરોપીએ, જેની સાથે ખાવાપીવાની શાસ્ત્રની મના હોય તેની સાથે ખાઈરોપીએ કે જ્યાં ખાવાપીવાની મના હોય ત્યાં ખાઈએપીરો ત્યાર મિધ્યાચોગ થયો કહેવાય, હીનચોગ, અતિચોગ, મિધ્યાચોગ એ ત્રણે રાસમ્યગ્ચોગ છે જે અસમ્યગ્ચોગ ન હોય તે સમ્યગ્ચોગ છે

રાસમ્યગ્ચોગ ત્રાન રીતે થાય છે સકીર્ણાશન, વિરુદ્ધાશન, અમાત્રાશન, અઠકર્ણાશન, સમાશન, અધ્યાશન અને વિષમાશન

અયાતો માત્રાશિતીયમધ્યાય ધ્યાય્યાસ્વામ ।

इति ॥ स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે (૨ અન્નરાધ્યાય પછી) માત્રાશિતીય અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિરોરો નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

ભોજન વગેરેમા માપની જરૂર

માત્રાફી સર્વકાલે સ્વાન્માત્રા જ્ઞાનેઃ પ્રવર્તિકા ।

માત્રાં દ્રવ્યાણ્યપેક્ષન્તે શુક્લણ્યપિ લઘૂન્યપિ ॥૨॥

(રોજી કે નીરાગી) દરેકે સર્વદા માપ પ્રમાણે ખાવું પીવું જોઈએ, કેમ કે માપસર ખાવાપીવાથી જરૂરાંજી પોતાના (પચાવવાના) કામે લાગે છે (લેટ, દૂધ, દાઠા, રાખીડ, શરટ્ટી, અન્ન, અનૂષ કેટલા પ્રાણીનું માસ વગેરે જેવા ભારે દ્રવ્ય તથા દિવ્ય જળ, ચંતી શાક, નાઈચોખા, મગ, લાલુ, ધાણું તેતર, રોષ્ટ, મૂગ, નસલા, સાબર વગેરે હલકા દ્રવ્યો પણ પચી શકે તે માટે માપની જરૂર છે)

માત્રાનું પ્રમાણ

શુક્લામર્ચસૌહૃદ્યં લઘૂનાં નાતિવ્રતા ।

માત્રાપ્રમાણં નિર્દિષ્ટં સુલે વાવશ્ચીર્ઘૃતિ ॥૨॥

જેટલું ખાવાથી અપણે બરાબર ધરાઈએ તેમથી

રાધ્યા માપમા જ ભારે પદાર્થ ખાવા જેટલું ખાવાથી રાપણે ધરાઈરો તેનાથી જરાયે વધારે માપમા હલકા પદાર્થ ન ખાવા, (એટલે) બીજી ટક પડેલા જેટલું સહેલાઈથી પચી જાય એટલું જ ખાવું પીવું એ શ્રેષ્ઠ માપનું લક્ષણ (વ્યાખ્યા) છે

ઓછું ખાવાપીવાથી હાનિ

મોજનં હીનમાત્રં તુ ન લોપચયૌજસે ।

સર્વેર્પા વાતરોગાનાં હેતુતાં ચ પ્રપચતે ॥૩॥

માપ કરતા (સહેલાઈથી પચી શકતું હોય તે કરતા) ઓછું લીધેલું ભોજન નથી બળ આપતું, નથી પુષ્ટિ કરતું કે નથી રોજની વૃદ્ધિ કરતું, પણ વાયુ ના તમામ રોગોના કારણકાર બને છે

વધારે ખાવાપીવાથી હાનિ

મતિમાત્રં પુનઃ સર્વાનાશુ દોષાન્ પ્રકોપયેત્ ।

પણ સહેલાઈથી પચી શકે તેના કરતા વધારે લીધેલું ભોજન તત્કાલ ત્રણે દોષને કોપાવે છે

અલસક અને કોગળિયાની સંપ્રાપ્તિ

વીર્યમાતા હિ વાતારા યુગપત્તેન કોપિતાઃ ॥૪॥

માત્રેનાશ્ચેન દુષ્ટેન તદેવાવિદ્ય કુર્વેત્ ।

વિષ્ટમ્પયન્તોઽલસકં ક્યાવયન્તો વિસુત્તિકામ્ ॥૫॥

અધરોત્તરમાર્ગભ્યાં સહસૈવાજિતાત્મનઃ ।

માપથી વધારે ખાઈવા, તેથી ન પચેલા અને તેથી બગડી ગયેલા અન્નપાનને લીધે એટલા પુરાઈ જતા હોવાથી વાયુ વગેરે ત્રણે દોષની સ્વાભાવિક ગતિ ન થઈ શકવાથી તે દોષો ભેગા થઈને સાથે કોપે છે (વીર્ય છે) અને રો રીતે કોપેલા રો દોષો ન પચેલા બગડેલા અન્નપાન સાથે ભળી જઈને રો અન્નપાનને શ્રોત્રોમા પૂરો રાખે છે (વિષ્ટ જ કરે છે) ત્યાં રાવસક રોગ થાય છે અને જ્યારે રો કોપેલા દોષો પેલા ન પચેલા, બગડેલા અન્નપાન સાથે ભળી જઈને એ અન્નપાનને નીચેને રસ્તે (ગરબ વાટે) અને ઉપરને રસ્તે (બીધટી વાટે) એટલી (ઉપરાછાપરી) બહાર કાઢે છે, ત્યારે મોગળિયુ (કોવેર) રોગ થાય છે આ બે રોગ અસચ્ચી (અકરાનિયા) માપસને થાય છે

અલસક નામ પાડવાનું કારણ

પ્રયાતિ નોઘ્યે નાઘસ્તાદાહારો ન ચ પચ્યતે ॥૬॥

મામાશયેઽલસીમૂતસ્તેન શોઽલસકઃ સ્મૃતઃ ।

અલસક રોગમા ઉપરને માર્ગે એટલે મુખવાટે પણ આહાર બહાર નીકળતો નથી, એમ નીચેને માર્ગે એટલે ગુદા વાટે પણ નીકળતો નથી, તેમ પચતો પણ નથી, પણ આજેસુ માત્રસની માફક આભાશયમા એમ

ને એમ પડી રહે છે, તેથી તેને 'અવસક' રોગ કહે છે.

વિસૃષિકા કષેવાનુ કારણ

વિવિધેવેદનોદ્વેદૈર્વાદિશાદિમૃશકોપતઃ ॥૭॥

સૂત્રીભિરેવ ગાત્રાણિ વિચ્યતીતિ વિસૃષિકા ।

વાયુ વગેરે ત્રણ દોષના અત્યંત કોપવાને લીધે જનજનની પીડાઓ ઉત્પન્ન થવાથી જાણે સોમા વડે આગ વીધાતા હોય તેવી વેદના જે રોગોમા થાય છે તેને વિસૃષિકા (કોચિશ) કહે છે

વિસૃષિકાનાં લક્ષણ

તત્રશૂલભ્રમાનાહકપસ્તમ્બાદયોડનિલાત્ ॥૮॥

પિત્તાજ્વરાતિસારાન્તર્દાહત્કમ્પલયાદયઃ ।

કાકાચ્છર્ધગ્ન્યુરતાવાયસક્ષાઘ્રીવનાદયઃ ॥૯॥

એમા (કોચિશમાં) વાયુને લીધે (વાયુ વધારે કોષમાં હોય તો) શૂળ, ફેર, આનાહ, કપ, સ્તંભ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે, પિત્તને લીધે (પિત્ત વધારે કોષમાં હોય તો) તાવ, અતિસાર, કોઠામા અજન બળવી, તરંગ અને મૂર્છા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે તથા કફને લીધે (કફ વધારે કોષમાં હોય તો) ઊલટી, શરીરનું ભારે પાણુ, તોતડપાણુ, લાળ અને ધૂંક નીકળવું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે

અવસકનાં લક્ષણ

વિરોગાદર્શલસ્યાત્પવજ્ઞેર્ગધિચારિણ ॥૧૦॥

પીડિત માતૃવેનાશ રૂપમ્પણા રુદ્ધમન્તરા ॥૧૦॥

જનલ ક્ષોભિત દોષૈ શાલ્પત્યેનૈવ સંસ્થિતમ્ ।

શૂનાદીન્ કુરુતે તીર્થાશ્લર્ધર્તી સારવાજિતાન્ ॥૧૧

સોપ્પલસ

આસ કરીને નબળા, યોગ્ય જઠરાગ્નિવાશ અને વેગને રટકાવનારા માણસે ખાધેલા અન્ન ઉપર વાયુ દબાસ કરે છે, પણ (એને જાય, ઊલટી વાટે બહાર ન નીકળવા દેતાં) આમાશયના મધ્યભાગમાં કફ તેને રોકી રાખ છે, તેથી તે અન્ન આશુ થઈને પડાયું રહે છે પછી ત્યાંએ આહારને વાયુ વગેરે દોષો ખળખળા ત્થા કરે છે તેથી ત્યા થ-નની માફક રહીને રો આહાર તોડી શૂળ વગેરે (કોચિશમાં કોચી) વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ ઊલટી કે અંધ થતાં નથી એને ર-વજ (ર-લક) નામે રોગ કહે છે (નબળા, ર-પાગ્નિવાશ તથા વેગ અટકાવનારને આ રોગ વિશેષે કરીને થવાનો સંભવ છે, એમ પ્રથમ કહ્યું છે એનું કારણ આ પ્રમાણે છે- દુર્બલ માણસના શરીરમાં ધાતુની પુષ્ટિ અથગ હોતી નથી, માટે તે આહાર તપન

કરી શકતા નથી અતઃપ રાગિનિવાજાને આહાર સારી રીતે પચતા નથી વેગ અટકાવનારનો પાછો મારેલા વાયુ ઊલટે માર્ગે જાય છે અને કફ તથા પિત્તને પણ ઊલટે માર્ગે લઈ જાય છે માટે અન્ન પચાવવાની ક્રિયામા ઠરકત થવાથી તેવા માણસોને અવસક રોગ વિશેષે કરીને થવાનો સંભવ છે)

દડકાવસક

મત્યર્થદુષ્ટાસ્તુ દોષા દુષ્ટામવદ્ધતાઃ ।
યાન્તસ્તિર્યકનું સર્વાં દળ્ઢવસ્તમ્ભયન્તિ ચેત્ ॥
દળ્ઢકાલસર્ક નામ ત ત્યજેદાશુકારિણમ્ ।

(અવસકમા) વાયુ વગેરે દોષ અત્યંત બગડીને જે બગડેલા આમથી સોતોને પૂરી દે તથા પોતે શરીર માં આગ પ્રસરે અને આખા શરીરને લાકડા જેવું અકડક કરી નાખે તો તેને 'દડકાવસક' નામે રોગ કહે છે એ રોગ તરત મારી નાખે છે, માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ

આમદોષની ભયકરતા

વિરુદ્ધાપ્યશનાઝીર્ણીશીલિનો વિપલક્ષણમ્ ॥૧૩॥

મામદોષં મહાધોરં વર્જયેદ્વિપસંજ્ઞકમ્ ।

વિપરુપાશુકારિત્વાદિરુદ્ધોપક્રમત્યતઃ ॥૧૪॥

વિરુદ્ધ ભોજન, અધ્યયન અને અજીર્ણ હોવા છતાં ખાવુપીવું, એ ત્રણ કામ કરવાની જોને આદત પડી છે એવા માણસનો આમદોષ મહાભયકર અને ઝેરના લક્ષણ જેવા લક્ષણવાળો હોય છે, તેથી એને ઝેર કહે છે તે આમ વિષની પેઠે જવદી મારી નાખે છે તથા એના ઉપચાર વિરુદ્ધ છે, માટે તે રોગમાં દવા કરવાનું વેઠે છેડી દેવું (એના ઉપચાર વિરુદ્ધ છે એટલે શું? એ આમવિષનું લક્ષણ વિષના જેવું હોવાથી એના ઉપર ઠડ ઉપાય કરવા જોઈએ, પણ આમ સ્વભાવે જ ઠડ છે, માટે બરમ ઉપચાર કરવા જોઈએ. ઠડ ઉપચાર કરવાથી આમ વધે અને ગરમ ઉપચાર કરવાથી ઝેર વધારે પ્રસરે. આ રીતે આમકૃષી વિષ આ કોઈ ઉપાય લાગુ પડતો નથી)

અવસકની ચિકિત્સા

અયામમલતીમૂતં સાધ્યં ત્યરિતમુદ્ધિદેવ્ ।

પીન્વા સોમાપદ્મફલં યાર્યુર્ણં યોજયેતતઃ ॥૧૫॥

સ્વેદનં ફલવર્તિ ચ મલવાતાનુલોમનીમ્ ।

નામ્યમાનાનિ ચાક્ષાનિ મૂશં સ્વિપ્રાનિ લેપદેવ્ ॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાધ્ય-અશાધ્યનો નિશ્ચય કરીને જે આમ અવસકરોગના લક્ષણવાળો હોય તથા સાધ્ય હોય તો ઊંચા પાણી સાથે વગર, સિંધવ તથા

મીઠાનું ચૂર્ણ પીને ઊલટી કરી જલદીથી તેને (આમને) બહાર કાઢી નાખવે; પછી સ્વેદનવિધિથી પરસેવો કાઢવો તથા મળ અને વાયુનું અનુભામન કરે એવી ફળવર્તિ ગુદામાં મૂકવી. (ફળવર્તિ એ લાજના અંગૂઠા જેટલી જાડી અને અંગૂઠા જેટલી લાંબી, ઔષધિનો પટ દીધેલી તથા ઘી ચોપડેલી દિવેટ હોય છે. તે ગુદામાં મૂકવાથી પેટ ચડેલું શમી જાય છે તથા ગ્રાસ્ત્રની અને વાહુટની પ્રવૃત્તિ થઈ પીડા મટે છે.) વળી આ આમ-દોષમાં વાયુ વગેરે દોષોને લીધે શરીરનાં અંગ સંકી-ચાઈ ગયાં હોય તો તે અંગ પર પુષ્કળ ચેક કરીને પછી કપડાં વીંટવં. (હેમાદ્રિ પ્રમાણે આ ચિકિત્સા એબેરામાં પણ શરૂઆતમાં કરવી જોઈએ.)

કોગળિયાના ઉપચાર

ચિલ્ચામાતિવૃદ્ધાયાં પાણ્યર્થદાઃ પ્રશસ્યન્તે ।
તદ્દહ્મોપવાસ્યેનં ચિકિત્સવદુપચારે ॥ ૧૭ ॥

કોગળિયું (એબેરા) બહુ વધી ગયું હોય તે બન્ને પળની એડી ઉપર બોક્કાની થાલાકાથી ડામ દેવા એ ઉત્તમ ગણાય છે તથા તે દિવસે તેને ઉપવાસ કરાવીને વિરેચન આપવાને જે કમે જે ઉપચાર (સૂ. ૧૮/૪૫) કરવાના કલા છે, તે કમે તે ઉપચાર કરવા.

અજીર્ણના ઉપાય

તીવાતિરપિ નાજીર્ણીં પિવેચ્છલમ્પ્રોપધમ્ ।
આમસજ્જોડનલો નાલં પક્તું દોયૌવધાશનમ્ ॥
નિહન્યાદપિ ચૈતેવા વિદ્યમઃ સહસાડડતુરમ્ ।

અજીર્ણવાળાને પેટમાં તીવ્ર થૂળ થતું હોય તોપણ થૂળને મટાડનારું ઔષધ તેણે પીવું નહિ કે ખાવું નહિ; માત્ર ઉપવૃત્તિ (પ્રવૃત્તિ) કરેલું ઊલટી કરાવે એવું ઊંડું પાણી જ પીવું, થૂળને મટાડનારું ઔષધ પીવું નહિ; એટલું જ નહિ, પણ ઊલટી કે ગ્રાસ્ત્રને શમાવનારું ઔષધ પણ ખાવુંપીવું નહિ; કારણ કે આમ વડે મંદ થયેલા જઠરાગ્નિ દોષ, ઔષધ તથા ભોજન એ ત્રણેને પચાવી શકતો નથી વળી દોષ, ઔષધ તથા ભોજન-એ ત્રણેને લીધે ઉપદ્રવ પચાવી શેવી એકાએક મરી પડે જાય છે; માટે અજીર્ણના રોગવાળાને થૂળ હોય કે ન હોય તોપણ કંઈ પણ ઔષધ કે ભોજન ખાવાપીવા આપવું નહિ.

જીર્ણશિતે નુ મૈવર્ચ્યં મુકથાત સ્તમ્બગુહરે ॥૧૯॥
દોષરોગસ્ય પાકાર્યમસઃ સન્ધુક્ષણાય ચ ।

જે ભોજન પચ્યું ન હોય તે પચી ગયા પછી જ્યારે કોઈ સ્તમ્બ અને ભારે થાય ત્યારે બાકી રહેલા

દોષને પકવવાને તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે રોગીને (પાચન તથા દીપન) ઔષધ આપવું.

નોંધ : ખસિલુંપીધિલું પચી ગયું હોવાનાં લક્ષણ :
ઓડકર ચોખ્ખા આવે, ઉત્સાહ આવે, રોગ્ય પ્રમાણમાં રોગ્ય વેગો આવે, સ્ફૂર્તિ આવે, ભૂખ અને તરસ લાગે, એ બધું ખાધુંપીધું પચી ગયું હોવાનાં લક્ષણ છે. (સૂ. ૮/૧૯ ટીકા)

બધા આમવિકારોમાં શું કરવું ?

શાન્તિરામવિકારાણાં ભવતિ ત્વપતર્પણાત્ ॥૨૦॥
ત્રિવિધં ત્રિવિધે દોષે તત્કસમીક્ય પ્રયોજયેત્ ।

આમથી થતા (આજસ, જઠરા, મંદાગ્નિ વગેરે) વિકારો નોકરણ ઉપવાસ કરવાથી શાંત થાય છે, માટે અજીર્ણવાળાને ઉપવાસ કરાવવા. તે ઉપવાસ (નીચેના શ્લોકોમાં કહેલા) ત્રણ પ્રકારના દોષમાં ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે. તે દેહ, કાળ, અગ્નિ, બધ વગેરેનો વિચાર કરી વૈધે કરાવવા.

કેટલા દોષમાં શું કરવું ?

તત્રાસ્યે લઢ્ઢનં પર્યં મધ્યે લઢ્ઢનાપચનમ્ ॥૨૧॥
પ્રભૂતે શોષનં તદ્દિ મૂલાદુન્મૂલયેન્મલાન્ ।

જે દોષ થોડો હોય તો ઉપવાસ પથ છે, (કેમ કે ઉપવાસથી અગ્નિ તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેથી થોડો દોષ હોય છે તે ઝટ સુકાઈ જઈ મટી જાય છે). દોષ મધ્યમ (થોડો નહિ કે ઘણો નહિ થોડો) હોય તો ઉપવાસ તથા પાચન બંને અનુક્રમે પથ છે. દોષ પુષ્કળ હોય ત્યારે તો શોધનઔષધ પથ છે શોધનઔષધ આપવાનું કારણ એ છે કે તે મૂળમાંથી દોષોને કાઢી નાખે છે. (દોષ ઉપવાસથી નિરામ થવા પછી શું કરવું તે માટે આ શ્લોક છે. આમવાળાને તો ત્રેલોક ૧૭૬ થી ૨૦ લાગુ પડે છે.)

બીજા રોગોની ચિકિત્સા પણ એમ જ કરવી

પ્રવમન્યાનપિ શ્યાધીન સ્વનિદાનવિપર્યયાત્ ॥૨૨॥
ચિકિત્સેદ્દનુવચ્ચે નુ સતિ હેતુવિપર્યયમ્ ।

ત્યક્ત્વા યથાયયં લેષો યુક્ત્યાદ્વ્યાધિ વિપર્યયમ્ ॥

જેમ આમના વિકારોને મટાડવાને એ ચિકિત્સા જે સંતર્પણથી કારણથી થાય છે, તે કારણથી વિરુદ્ધ અપતર્પણ (ઉપવાસ) રૂપી ઉપાય કરીએ છીએ, તેમ આમના વિકાર મિત્રામના બીજા રોગો મટાડવાને પણ તે રોગ (સંતર્પણ, દડી વગેરે) જે કારણથી થાય હોય તે કારણથી વિરુદ્ધ (ઉપવાસ, અમ ઉપચાર વગેરે) ઉપાય કરવા. (અને નિદાનથી અપવા હેતુથી વિપરીત

(હેતુવિપર્યય) ચિકિત્સા કહે છે) પણ નિદાનથી વિષયીન ચિકિત્સા કરવા છતાંયે રોગ ન મટે તો નિદાનથી વિપરીત (નિદાનવિપર્યય) ચિકિત્સા છોડી દઈને વૈદ્યે તે તે રોગ માટે યોગ્ય હોય એવી રોગથી વિપરીત (વ્યાધિવિપર્યય) ચિકિત્સા કરવી

હેતુવિપર્યય ચિકિત્સામાં રાગ જે કારણથી થયો હોય તે કારણથી વિરુદ્ધ હોય એવા ઔષધ, રાહાર અને વિહારનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે દા ત કફજ્વરનું કારણ કફ કે શરદી છે, માટે કફજ્વરમાં (ઉપવાસથી તાપ ઊતર્યા પછી) સૂક વગેરે ગરમ ઔષધ આપવા થાક લાગવાથી વાતજ્વર આવે ત્યારે થાકથી કેપેલે વાયુ એ તાવના કારણરૂપ હોવાથી થાક રાને વાયુથી વિરુદ્ધ એવા સ્નિગ્ધ માસરમમાં સપેલા ભાત ખવડાવવો રાત દિવસે ઊંઘવાથી કફ કેપે ત્યારે દિવસે ઊંઘવું રો કફના પ્રકોપનું કારણ હોવાથી, રો કારણથી વિરુદ્ધ રાને ઉજગરાણી વિહાર કરાવવો રા હેતુવિપર્યયચિકિત્સાના દાખલા છે

રાનિસાર રોગમાં ગાઝ થવાના રાગ હોય છે, માટે ગાઝે રાક રોગ કાળીપાટ જેવું ઔષધ આપવું (બીજા દાખલા માટે જુઓ ઉ અ ૪૦ શ્લોક ૪૭ થી ૫૮) અનિસારના રોગમાં ગાઝને રોકે રોગ મસૂર વગેરે રાહાર આપવો, ઉ વનશિંગમાં ઊંચે ચાલવા વાયુથી વિરુદ્ધ કિયાઓ (વાયુન નીચ ઉતારવા માટે નસી કિયાઓ) કરાવવી રા વ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સાના દાખલા છે વ્યાધિવિપર્યા ચિકિત્સામાં એવા ઔષધ, આહાર અને વિહારના ઉપયોગ થાય છે કે જે રાગના કારણરૂપ હોય વગેરેથી વિરુદ્ધ હોવાને બ લે પોતાના પ્રભાવને લીધે રાગ તે જ વિરુદ્ધ હાય

આ બે ઉપસાત હેતુ વ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સા હોય છે રોમા વપગના રોગ, રાહાર અને વિહાર રોગના કારણથી અને ગાગથી-એ બન્નેથી વિરુદ્ધ હોય છે અને નેથી રોગને મટાડે છે રા ત વાયુથી આવેલા સોજમાં વાયુ રાગનું કારણ છે અને મોજ રાગ છે, માટે એ રાગમાં વાયુથી વિરુદ્ધ રાને મોજથી પણ વિરુદ્ધ એવા દધમુન આપવા, ઘીતવાતજ્વરમાં વાયુ કારણ છે અને તાવ રોગ છે, માટે એ રાગમાં ઉષ્ણવીર્ય દોષવાને લીધે વાયુથી વિરુદ્ધ અને પ્રભાવને લીધે તાવથી વિરુદ્ધ એવી પેષા આપવી, ઉ વસે ઊંઘવાથી, શરદ સ્નિગ્ધ વઈ જવાથી તદ્દા (સુસ્તી) આવે છે, એમાં સ્નિગ્ધના કારણ છે અને તદ્દા રાગ છે, માટે એ બનેથી વિરુદ્ધ એવો રાને ઉજગરા કરાવવો આ હેતુવ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સાના દાખલા છે

તદર્થકારી ચિકિત્સા

તદર્થકારિ વા પક્વે દોષે ત્વિદે ચ પાવકે ।
હિતામગ્યજ્ઞનસ્નેહપાનયસ્યાદિ મુક્તિઃ ॥૨૪॥

અથવા તે જ કામ કરી શકે રોગ કરવું રાને જ્યારે દોષ પાકે (નિરામ થાય) રાને જઠરાગ્નિ હોલવાય નહિ એવી મુક્તિથી અભ્યગ, સ્નેહપાન, બસ્તિ, સ્માપન, વાજ કરણ વગેરે કરવું હિતકર છે

‘તે જ કામ કરી શકે એવું કરવું’ એટલે શું ?

શ્લોક ૨૨૩, ૨૨૪માં કહેલી હેતુવિપર્યય ચિકિત્સા અને વ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સા જે રોગ મટાડવાનું કામ કરે છે, ત જ રાગ મટાડવાનું કામ હેતુવિપર્યય અને વ્યાધિવિપર્યય ત્રિવાયની બીજી એક જાતની ચિકિત્સા પણ કગે શકે છે એ ચિકિત્સામાં જે ઔષધ, રાહાર, કે વિહારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે રોગ હોય છે કે તે રોગનો જે સ્વભાવ હોય રોગ જ કા અને છતા રાગ મટાડે

આ પ્રકારની ચિકિત્સાને વાગખટ ‘તદર્થકારી’ ચિકિત્સા કહે છે દા ત દેવનાથી દાઝ્યા ઉપર અગર વગરના ગરમ લેપ કરવાથી ઔષધ કર, દાડ પીવાથી થયેલા મદાત્મ્યસાગમાં, દાડ પાવાથી આહાર આપવો, કમરત કરવાથી રૂધાપેલા વાયુમાં પાશીમાં તરવાથી કસરત કરાવવાનો વિહાર કરાવવો આ ‘તદર્થકારી’ ચિકિત્સાના દાખલા છે

‘તદર્થકારી’ ચિકિત્સા પણ ત્રણ જાતની છે હેતુવિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી અને હેતુ વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી તેમાંથી હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારી ના દાખલા ઉપર આપ્યા છે પિત્તથી થેલા ધ્રમ્મશોષમાં પિત્ત કાં એવા ગરમ પોષક ખાંધવાથી ઔષધ કરવું, ધ્રમ્મશોષ પાકેના હોય ત્યાર વિ માં મેરાક ખવડાવવાથી આહાર આપવો અને વાયુથી થયેલા ગાડખમ્મમાં વાયુને કેપાવે એવો ખડમવવાની કિયા કરવા કપીવિહાર રાહતે હેતુવિપરીતાર્થકારી ચિકિત્સાના દાખલા છે

ઊવટીઆના રાગમાં ઊવટી મને રોગ મોટક વગેરે પાવણથી ઔષ્ણ રાપવું, રાનિમાર્ગ (ગાઝ)માં રોગમાં જુવાજ કાવવા માટે જુવાજ કાવે રોગ દુધ આપવાથી આહાર આપવો, ઊવટીએના ગરમમાં ઊવટી રવા માટે મોમાં આગવીરને નાખવાથી વિહાર-આ વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી ચિકિત્સાના દાખલા છે

આપાકર્ણનું લક્ષ્ય

મજીર્ણ ચ કફાદામં તપ શોષોઽક્ષિગણ્ડવો ।
સયોમુક શ્વોદ્ગારઃ પ્રસેવોન્નસ્થાનોત્તરવમ્ ॥૨૫॥

કક્ષી જે અજ્ઞાની થાય છે તેને 'આમાજ્ઞાની' કહે છે આમાજ્ઞાનીમાં આંખોના ખામણા (ખાડા) તથા ગાંધ સૂત્ર છે, તરત ખાધું લેવા તેવા કાચા ઓડકાર આવે છે અને શરીર ભારે થાય છે, મોઝામાંથી શૂક અને લાળ પડે છે, મોઝા મોઝાગળ રાખે છે આ શરીર ભારે થઈ જાય છે

વિદ્યંધાજ્ઞાનું લક્ષણ

વિદ્યંધમનિલાદ્દુલવિવંધાધ્માનસાદક્ષત્ ॥

વાયુ કોષવાથી અજ્ઞાની થાય છે તેને 'વિદ્યંધાજ્ઞાની' કહે છે વિદ્યંધાજ્ઞાનીમાં શૂળ, વિભધ, આધ્માન અને અશક્તિ થાય છે

વિદ્યંધાજ્ઞાનું લક્ષણ

પિત્તાદિદગ્ધં તુળમોદ્રમ્માસ્તોદ્રારદાહવત્ ॥૨૬॥

પિત્તથી વિદગ્ધ નામે અજ્ઞાની થાય છે તથા તેમાં તરસ, મોઢ ફેર, ખાટા ઓડકાર તથા પેટમાં બળતરા થાય છે

અજ્ઞાનીની ચિકિત્સા

લક્ષ્મં કાર્યમામ તુ વિદ્યંધે સ્વેદનં મુશમ્ ॥

વિદ્યંધે ઘમનં યદ્વા યથાવસ્ય હિત મથેત્ ॥૨૭॥

આમાજ્ઞાનીમાં ઉપવાસ કરવા, વિદ્યંધાજ્ઞાનીમાં મુષ્કળ શેક કરવો, વિદ્યંધાજ્ઞાનીમાં ઊંચટીરો કરાવવી, અથવા ઓ ત્રણ પ્રકારના અજ્ઞાનીમાં જે અજ્ઞાનીની જે અવસ્થામાં જે ઉપાય ચિકિત્સારૂં હોય તે ઉપાય કરવા

વિભાગિકાનું લક્ષણ

ગરીયસો મથેહ્લીનાદામાદેય વિલમ્બિકા ॥

કફવાતાનુલ્લક્ષ્ણાઽઽમલિક્ષ્ણા તત્સમસાધના ॥૨૮॥

જ્યારે આમ મુષ્કળ થઈ જાય છે, ઓ આમ ઓતોમાં ભરાઈ જાય છે અને કફ ૨ ને વાયુને લીધે ઊંચ કે નીચે ચડીઊતરી ચકતો નથી, ત્યારે વિલમ્બિકા રોગ થયો કહેવાય છે રોના લક્ષણ આમાજ્ઞાનીના લક્ષણ પૂર્વે (સ્થાનક ૨૫માં) કહ્યા તેવા હોય છે રોના ઉપાય પણ આમાજ્ઞાનીના જેવા જ છે

સ્વસ્થાજ્ઞાનું

મધ્રદ્વા હૃદયથા શુદ્ધિઽવ્યુદ્ધારે સસોષતઃ ॥

શાયીન કિઞ્ચિદેવાત્ર સર્વશ્યાનામશિતો દિવા ॥૨૯॥

સ્વપ્નાદીર્ઘી સજ્ઞાતપુમુશોઽપાન્નિતં લયુ ॥

ખામિયા અન્નનો થોડો ભાગ બરાબર પરચા વિનાનો રહી જાય છે, ત્યારે તે સ્વસ્થ આજ્ઞાની કહેવાય છે એમાં ઓડકાર શુદ્ધ આવે છે, છતા ખાવાનું મન થતું નથી, હૃદયમાં શૂન થાય છે તથા શરીર ભારે થાય છે

(એ લક્ષણથી સ્વસ્થ અજ્ઞાની ઓળખવું) બધા અજ્ઞાનીના શરીરોએ આંધા વિના દિવસે થોડીવાર સૂઈ નેડું, સ્વસ્થ અજ્ઞાનીમાં જ્યારે સૂઈ ઊંઘવા પછી જીવન લાગે, ત્યારે માપતર તથા હલકું ખાવુપીવું

અજ્ઞાનીના સામાન્ય લક્ષણ

વિવંધોઽતિપ્રવૃત્તિર્વા ગ્લાનિર્મર્ષતમૃદતા ॥૩૦॥

મઝીર્ણલિહ્નં સામાન્યં વિષ્ણ્વો ગોરવ ધ્રમઃ ॥

અંધ, પેશાબ વગેરે મુશ્કેલી થઈ જાય કે બહુ જ થાય, ઈર્ષ ન થાય, વાયુ ઊલટા માર્ગે ગતિ કરે, વિષ્ણુ થાય, શરીર ભારેભારે લાગે, ફેર આવે, એ બધી જાતના અજ્ઞાનીના સામાન્ય લક્ષણ છે

આમ થવાનો ભીજ કરણો

ન ચાતિમાત્રમેવાજ્ઞાનમદોવાય કેવલમ્ ॥ ૩૧ ॥

દ્વિદ્વિષ્ણ્મિદગ્ધામગુલકુદ્ધિમાશુચિ ॥

વિદાહિ શુષ્કમત્પમ્બુલુતં ચાદન ન જીર્વતિ ॥૩૨॥

ઉપતસેન મુક્તં ચ શોકક્રોધધ્રુવાદિભિઃ ॥

બહુ ખાધાપીધાથી જ ૨ આ થાય છે એમ નથી, પણ જે આન્ન ભાવનું નથી ન, જે વિષ્ણુની દોષ ને, સંધતાગંધતા બળેલું, કાચું, ભાગ, જીવું, અનિશ્ચય ઠંડું, છાંડેલું કે વાગ વગેરેથી દૂરિત થરેલું, વિદાહી, સૂકું તથા ઘણા પાણીમાં ડૂબેલું (બહુ પાણી પી પી કરવાથી) અન્ન પચતું નથી વળી શાક, ક્રોધ, જીવન, લોભ, ભય વગેરેથી સનાપ પામેના મનુષ્યન પણ અન્ન પચી શકતું નથી (ખરી જીવન લાગે છતા ખાવાપીવા ન મળે, ત્યારે જીવનનો સનાપ થવા કહેવાય)

સમશન, અધ્યશન અને વિષમાશન

મિશ્ર પથ્યમપથ્યં ચ મુક્ત સમશનં મતમ્ ॥૩૩॥

વિદાહસ્વશનં મુષ્કો મુક્તસ્વોપરિ મોક્ષતમ્ ॥

મકાલે મહુ સાલ્પ યા મુક્ત તુ વિષમાશનમ્ ॥૩૪॥

શ્રીષ્યપ્થેતાનિ મૃત્યું ચા ઘોરાન્ ઘ્યાષીન્

સૂજન્તિ ચ ॥

(થઈ જેવું) પથ્ય ૨ ન (પથ્ય જેવું) અપથ્ય અન્ન ભેગું કરીને (અથવા ઓટ ટકે) ખાવામાં આવે, ત્યારે તે ભોજનને ન પુર્વદમાં 'અપથ્ય' કહે છે ખાધુંપીધુંનું લજ્જ લેખતોમાં જ્યાં પણ પડયું તેવું છતા તે ઉપર ફરીને ખાવાપીવામાં આવે તેને 'અપથ્ય' કહે છે (એક વાગ કરશે આવાગ પરશે ન લોય છતા તે ઉપર ભોજન કરવામાં આવે તેને જ અપથ્યન માનવું) એક પથ્યમાં જ્યાંયેના ભોજન કરવાના ચોગ્ય સમય જિવાય નમે તે પછને ઘાડું કે લોડુ ખાવામાં આવે તેને 'વિષમાશન' કહે છે સમશન,

અપ્યથન તથા વિપચાન—રો ત્રણે મુન્યુ કરે છે કે
(ગોળા જેવા) બપુર વ્યાપિઓ ઉત્પન્ન કરે છે

જમવા વિષે

કાલે સાત્ત્વ્યં શુચિ હિતં સ્નિગ્ધોષ્ણ લઘુ તન્મનાઃ ॥

પદ્મં મધુરપ્રાયં નાતિદ્રુતકિલ્મિતમ્ ।

સ્નાતઃ શુદ્ધાન્ વિવિક્તસ્થો ધૌતપાદકરાનનઃ ॥

તર્પયિત્વા પિતૃન્ દેવાનતેષીન્ ચાલકાન્ શુરુન્ ।

પ્રત્યવેક્ષ્ય તિરસ્ચોડપિ પ્રતિપદ્મપરિગ્રહાન્ ॥૩૫॥

સમીક્ષ્ય સમ્યગાત્માનમતિન્દ્રબ્રહ્મન્ ધ્રુવમ્ ।

દ્વિમિષ્ટૈઃ સહાશ્રીયાસ્તુચિમ્લકજનાદૃતમ્ ॥૩૮॥

શ્લોક ૩૫મા કહ્યા પ્રમાણેના જમવાનો તમચ થાય ત્યારે, નાહીને, બગબગ ભૂખ લાગે ત્યારે, એકાન મા બેસીને, હાથપગ ૨ ન મો ધોઈને, પિતૃરો, દેવો, મહેમાનો, બાળકો અને વડીલાન જમાવીને—નુમ કરીને, (ગાય, ઘોડો, પોષ્ટ વગેરે) પાગેના પશુપાખીઓ (અન નોકર વગેરે સાક્ષિઓ) ને માટે જમવાની થી ગોઠવણ છે તેની તપાન કરીને, પીરસેલી વાનીઓમાંથી પોતાન શુ પથ્ય છે અને શુ રાપથ્ય છે તેના સારી રીતે વિચાર કરીને, તેઓઈની નિદા કર્યા વિના, નૂજે મોરો, પ્રિયજનો સાથે બેસીને, નનમનથી ત્વચ્છ ૨ ને પ્રમાણ માણસોરો પીરસેલુ, સાત્ત્વ્ય, સ્વચ્છ, ધર્મ, સિંગવ, ગરમ, એકદરે હલકુ, છપે રસવાળુ છના જેમા ગળપામ (ગળી વાની ઓ) વધાર હાથ એવુ, જમા દ્રવ (પ્રવાહી) વાનીરો વધારે હોય રોવુ જમારુ બહુ રધવાટ કર્યા વિના કે બહુ વાર કર્યા વિના, જમની વખતે જમવામા જ જીવ રાખીને જમવુ

• શુ ન ખાવુ ?

મોજનં તૃણકેશાદિજુઠ્ઠમુષ્ણીરૂતં પુનઃ ।

શાકાધરાન્નમૂયિષ્ઠમત્યુળલવણ ત્યજેત્ ॥ ૩૯ ॥

જે ભોજનમા (સ્તર) તરુણ, વાગ, (માખ) વગેરે પડ્યા હોય, જેન રોચના રાધ્યા પછી ઠડુ પડી ગયાથી રીતે બેનુ કર્યા હોય, જમા શાક ધણુ હોય, જમા રાડ વગેરે ૨ તમ ધાન્ય બહુ હોય, જે બહુ ગરમ અને મહુ ખાંડ હોય તવુ ભોજન તજુ (ન ખવુ)

ગેજરોજ શુ ન ખાવુ ?

કિલાટદધિર્હૃર્ચકાક્ષારગુકામમૂલકમ્ ।

હ્રદાગુલ્ફવરાહાવિગોમશ્મદિપાવિવમ્ ॥ ૪૦ ॥

માપનિપાવશાત્કવિસપિષ્ટવિહલકમ્ ।

શુલ્કશાકાનિ યવકાન ફાળિતં ચ ન શીલયેત્ ॥

કિલાટ, દહીં, ફૂલિકા, ખાર, શુકત, કાચા મૂળ, શરીરે કૃષ હોય એવા ટુકડર, ઘેઉં, બળદ, મન્ય રાને પાડનુ સુકુ માસ, રાડદ, વાલ, શાનુક કદ, કમળના બિસ, લોટ, ચણાવેલું ધાન, શાકની સુકવણીઓ, યવક નામની એક જાતની હલકી ડાંગર થાય છે તે અને કાકબોળ, એટલ વાનાં રોજરોજ ખાવાં નહિ (ન છૂટકે દવા તરીકે કોઈક દિવસ ખાવામા હરકત નથી)

રોજનો ખોરાક

શીલયેચ્છાલિવાધૂમયવપષ્ટિકાજ્જલમ્ ।

સુનિપણ્ણકઙ્ગીન્તીચાલમૂલકવાસ્તુકમ્ ॥ ૪૨ ॥

પર્યામલકમ્દ્વીકાપટોલીમુદ્રશર્કરાઃ ।

ઘૃતાદિશ્વેદકક્ષીન્દ્રાદિમસૈન્ધવમ્ ॥ ૪૩ ॥

ચાખના ચોખા, ઘઉં, જવ, સાદીચોખા, જાગવ દેશના પ્રાણીરોનુ માસ, હરડે, આમળા, કાનીદાસ, પટેળ, મગ, સાકર, ઘી, દિવ્ય જળ, દૂધ, મધ, દાડમ, વિધવ રો પદાર્થો રોજ ખાવા

રોજ લેવાની દવા

ત્રિફળાં મધુસપિર્મ્યાં નિશિ નૈત્રબલાય ચ ।

સ્વાસ્થ્યાનુવૃત્તિહચ રોગોચ્છેદકરં ચ યત્ ॥ ૪૪ ॥

(કેવળ ઉપર કહ્યા ન જ પદાર્થો રોજ ખાવા અને બીજી કઈ રોજ ન ખાવુ રોવુ નથી) આખને બગ આપવા માટે નત મધ તથા ઘી સાથે ત્રિફળા (૧ હરડે, ૨ બહેણ, ૩ આમળા) નુ ચૂર્ણ વાટવુ જે જે અન્નપાન શરીરનુ આરોગ્ય સ્વચ્છ રાખે રોવુ જીવુ વર્ષાવિધિ વગેરેમા કહ્યુ હોય તે તથા રોજ થવા ન દે રોવા કરિયાનુ, કડુ રસાયન વગેરે જે દ્રવ્ય હોય તેનુ થવું હજી સેવન કરવુ

ભોજનનો ક્રમ

વિસેષુમાંચચોચાન્નમોદકોત્કારિકાદિકમ્ ।

અચાદ્દિવ્યં શુદ્ધ સ્નિગ્ધં સ્વાદુ મન્દ સ્થિતં પુરઃ ॥ ૪૫ ॥

વિપરીતમનશ્ચાન્તે મન્યેડમ્લલવળો કટમ્ ।

કમળના નિન્ન, લાડી, કેળા, કાપડ, કેરો, લાડુ લાપડી (શીંગે, પૂનપોથી) વગેરે જે વસ્તુ ખાર, સિંગવ, ગળી, મ- અને ચિત્ર છે તે પહેલા ખાવી, એથી ઊંધી (એટલે હાવચી, લૂખી, તોખી, તીખી રચે નર) જે વસ્તુઓ હોય તે ભોજનના અને ખાવી, ખાટી અને ખાટી વસ્તુઓ ભોજનની વચમા ખાવી કેટલાક ગ્રહકારોના ચેતો મત છે કે તોખા, ખાટ, ખાટી એવા પ થોં પ્રથમ ખાવા, એ કે મધુર ભોજન બારે લેવાથી જરૂરમાં વિષભ કર્યા પછી તે પચે છે

પણ એ મન તો મદ અગ્નિવાણને કે રામુક પ્રદેશ
પૂરતો વાગુ પડે છે

કેટલુ ખાનુ ?

અગ્નિ કુલેદ્વાંશો પાનેતૈક પ્રપૂર્યેત્ ॥ ૪૬ ॥

આશ્રયં પવનાદીનાં ચતુર્થમવસોપયેત્ ।

જલ પેટ, હોઠથી) આ ચાર ભાગ કંપીને તેમાં
ના બે ભાગ ખાવાપીવાના ૨ ન્નથી ભરવા, રોક ભાગ
પીવાના પાણીથી ભરવો અને રોક ભાગ પવન વગેરે
નિશાને ફરી શકે રોકવા માટે ખાલી રાખવો

કયા ખોરાકનું શું અનુપાન છે ?

અનુપાનં હિમં વારિ ચવગોધૂમયોદ્દિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

દક્ષિ મયે વિપે ક્ષોદ્રં કોણ વિપ્રયેવેતુ તુ ।

શાકમુદ્રાદિવિહતૌ મસ્તુ તક્ષાસ્લકાઙ્ગિકમ્ ॥ ૪૮ ॥

સુતા હજાનાં પુષ્પયૈ સ્થૂલાનાં તુ મધૂરકમ્ ।

શોષે માંસરહો મદં મસે સ્વલ્પે ચ વાયકે । ૪૯ ॥

સ્વાધ્યાયપદ્યાધ્મમાપ્યસ્ત્રીલઘ્વાતાતપકર્મભિઃ ।

દ્વીજે વૃદ્ધે ચ થાલે ચ પથઃ પથ્ય યથાઽપ્સુતમ્ ॥ ૫૦ ॥

જલ તથા ઘઉંની વાનીઓ ખાધા પછી ઠંડુ પાણી
પીવું હિતકારક છે, તે જ પ્રમાણે દહીં, દાડ, ઝેર, મધ
રો પદાર્થો ખાધા પછી પપ્પુ ઠંડુ પાણી હિતકારક છે કાંઈ
પણ બોટની બનાવેલી વાનીઓ ખાવા પછી સ્થૂંક
પાણી પીવું હિતકર છે શાક, મગ વગેરેની વિકૃતિરો
ખાધા પછી મસ્તુ, છાશ કે ખાટી કાણી પીવી હિતકારક
છે થગેરે દૂધ—દૂધના લોષ તેમને પુષ્ટિ માટે સુરા
પીવી હિતકર છે સર્ગી સ્પૂળ (લોવા જેવા) હાથ
તેમનું થરીર ઉતારવા માટે મધ તથા પાણી ભેગા કરીને
પીવા હિતકારક છે ૨૫—શવગેગમા મામરમ પીવા
હિતકર છે (કેમ કે તે પુષ્ટિ કરનારા છે) મામ ખાધા
પછી દાડ પીવો હિતકર છે તેમ જલથાગ્નિ બહુ થોડો
લોષ તેને પણ દાડ પીવો ટીક છે રેગ, દવા, મુખફરી,
બહુ ભોલવ, મીગુન, ઉપવાસ, તરકા રાત્રે કામકાનથી
જેનું થરીર ધમગ્ગ ગયું હોય, જે ગૂઢ લોષ તેને
દૂધ અમૃતના જેવું પથ્ય છે

વિકૃતિ મૂળ વસ્તુ રાશીને રોમા બીજા રસ
ઉત્પન્ન થવા પછી રોની જે વાનીઓ બનાવવામા
આવે તેને વિકૃતિ કહ છે દા ત વજ, લેકડા વગેરે
(રેમાદ્રિ)

અનુપાન કેવું લેવું જોઈએ ?

વિપરીતં યદ્વસ્ય શુભઃ સ્વાદવિરોધિ ચ ।

અનુપાનં સમાસેન સર્વદા તત્પ્રશસ્યતે ॥ ૫૧ ॥

જે ૨ ન્ન ખાધા પછી જે વસ્તુ અનુપાન તરીકે

લેવી હોય તે અનુપાનની વસ્તુના ગુણ થેવા ૨ ન્નના
ગુણથી વિરુદ્ધ (ઊંચટા) જોઈએ, પણ અનુપાનની
વસ્તુ ૨ ને ૨ ન્ન મળીને વિરુદ્ધ રાહાર (સૂ
૭/૨૮૩ થી ૪૫) ન બનવો જોઈએ, દાખલા
તરીકે સિન્ગ્ધ ભોજન પછી વૂખ, વૂખા ભોજન પછી
સિન્ગ્ધ, ઠંડા ભોજન પછી ગરમ, ગરમ ભોજન પછી
ઠંડુ, ગળ્યા ભોજન પછી ખાદુ, ખાટા ભોજન પછી
ગળ્યુ, રોમ ભોજનથી વિરુદ્ધ ગુણવાળું અનુપાન
જોઈએ, પણ રો વિરુદ્ધ ગુણવાળું અનુપાન પણ જે
મૂળ ભોજન સાથે વિરુદ્ધ રાહારરૂપ બનતું ૧૫ તો
૨ અનુપાન વિરુદ્ધ ગુણવાળું હોવા છતાં પણ વિરુદ્ધ
૨ ૧૫રૂપ હાવાથી અનુપાન તરીકે લેવું જોઈએ નહિ
૨ ૧૫ ગળ્યુ રાત્રે છાશ ખાટી હાવાથી એ બંને વિરુદ્ધ
ગુણવાળા છે, છતાં પણ સૂ ૭/૩૧ પ્રમાણે દૂધ નાથે
ખટાશ ખાવીપીવી તે વિરુદ્ધ રાહાર હોવાથી દૂધના
અનુપાન તરીકે છાશ પીવી જોઈએ નહિ (દૂધ પછી
છાશ પીવી જોઈએ નહિ)

અનુપાનનું કામ

અનુપાનં કરોત્યૂજાં તૃપ્તિં ઘ્યાતિં રુદ્ધાહ્નમ્ ।

અન્નસક્ષાત્કૃતયોચિત્પવિક્લિસ્ટિરજ્જાનિ ચ ॥ ૫૨ ॥

અનુપાન મનમા હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, થરીર
તથા દિગ્દેશની નુષ્ટિ કરે છે, ૨ ન્નગ્નને સ્તોત્રમા
વધાવે છે, થરીરને અનૂત કંઈ છે, નિષ્કાંક્ષા નહીને
નરમ કરે છે, બીના કરે છે તથા પરાવે છે

કયા રોગમા અનુપાન હિતકારક નથી ?

નોર્ધજગદશ્વાસકાસોરઃક્ષતપીનસે ।

ગીતમાયપ્રસક્તે ચ સ્વરમેવે ચ તદ્વિતમ્ ॥ ૫૩ ॥

ગજની હામડીથી ઉપગના ભાગમા જે તરો
થાત છે નમા, દમમા, ઉપગમમા, ઉરસન રોગમા, નળે
પમમા, બહુ ગા ગા અન બોત બોલ સ્વાનું લોષ ત્યારે
૨ ને સ્વરભેડ નામે રોગમા ૨ અનુપાન હિતકારક નથી
(ઉપ કલ્પા તે રોગવાતમા ૨ માધ્યમે ૨ અનુપાન દૂષિત
કરે છે ના છાની ૨ ને કમ્મા રોગના આહારના સિન્ગ્ધ
ભા ૧ ગયે થાવી જઈને સમિધ, મદાગ્નિ, ઉત્તરી
વગેરે નાથ થે ૧ કરે છે)

પીવાના પદાર્થ કેવું તજવા ?

પ્રશ્નિયદેહમેદાક્ષિગલરોગઘનાતુરા ।

પાન ત્યજેતુ

જેના થરીરમા બહુ ભેગ થઈ ગયો હોય (એટલે
સામયગ, રતવા વગેરેથી જેટલો પીપ્રતા હોય) તેમ જ
પ્રમેદ, આખના રોગ, નશાના રોગ અને પ્રવરોગ

જમને થયા હોય તેમણે દ્રવ પદાર્થ તજી દેવા. (રત્ન-પાનની ઉપર જે રાત્રીપાનરૂપે પીવામા આવે છે તે જ તજવુ રોમ નહિ, પણ કઈ પણ પીવું જ નહિ. પાણી પણ થોડુ પીવું) (ખરનાદ નામે ટીકાકાર કહે છે કે, પ્રમેહ, બરોળ, વ્રણ, ચામડીના રોગ, પાંડુ, જઠરના રોગ, સળેખુમ, શય, રાત્રિગાર અને મદાગિન એટલા રોગવાળાઓ પાણી બહુ થોડુ પીવુ તેમ જ ઊર્ધ્વાગ વાયુના રોગવાળો, બહુ બોલવાથી તથા મહેનતથી થકેલો, ઉર શતવાળો, દમ, ઉષ્મ, હેડકી, ઊલટી, રાત્રિચેષા વા રાત્રે ઊર્ધ્વરોગવાળો તથા આધા વિનાનો, એમણે ઠંડુ પાણી પીવું નહિ)

આધાપીધા પછી શું ન કરવું?

સર્વથ માધ્યાશ્વચાયનં ત્યજેત્ ॥૫૭॥

પીવા મુકવાડડતં વર્ધિ યાનં પૂવનયાદનમ્ ।

આજ કે માદા બધારો આધા તથા પીધા પછી તરત બહુ બોલવુ નહિ, ચાલવુ નહિ, સુવુ નહિ, તડકા અને દેવતાવી દૂર ગઢવું, ગાંઠી વગેરેમા બેસીને જવુ નહિ, પાણીમા તરવું નહિ તથા ઘોડા વગેરે પર બેસીને જવું નહિ

ભાજન ક્રવાનો સમય

પ્રસુદે વિષ્મૂખં હૃદિ સુવિમલે દોષે સ્વપથને વિગુદ્ધે ચોદ્ધારે શુદ્ધુપગમને વાતેડુસરતિ ।

તથાડપ્રાણુદિકે વિશદકરણે દેહે ચ સુલ્હો

પ્રયુક્તીતાહાર વિચિનિયમિતં કાલઃ સ હિ મતઃ ॥૫૮॥

જ્યારે ગાડ તથા ચેશાળ ગાંઠી રીને (ખુબ ખુશનાથી) થઈ ગયો હોય, તદય બહુ નિર્મળ હોય (રોટલે રમવાય અજીર્ણ નીધે હૃદય જરા પણ ભારે ન હોય), વાવુ વગેરે દોષ પોતપોતાના માનિમા ગતિ કરતા હોય, રોડકાર ખડુ ગુદ (કોઈ પણ રાત્રે કે ગય વિનાના) ગાવતા હોય, બુખ અરી રીને લાગી હોય, વાયુ પોતાને થોડા માર્ગે જાયો હોય, જઠરાગિન બગાધર પ્રદોષ થયેલો હોય, શરીરની ઈન્દ્રિયો ચપજ તથા શરીર ખૂબ ડઘકુ હોય, ત્યારે પૂર્વે મ્લેહક ઉપશી મડ મા કહેવા નિયમ પ્રમાણે ભાજન કરવુ, કેમ કે ભાજનકામ તે જ છે (રોટલે આ મ્લેહકમા કલ્પો છે ન જ નયય ભાજન ભાજે થોગ છે)

ત્યગ્રાગહૃદયે સૂત્રસ્થાને માત્રાશિનીયોડ્યાયોડષ્ટમઃ ॥૮॥

અધ્યાય ૯ મો : દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીય

અત્યાર સુધી અન્નપાન વગેરેનાં દ્રવ્યોનાં કેટલોક ઉપયોગી ભાગો તથા તે ખાવાપીવા માટે તેનું પ્રમાણ રોટલે રાત્રીવેદમાં જોને 'માત્રા' કહે છે તે બતાવ્યા, પણ દ્રવ્ય અને દ્રવ્યના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવની પરીક્ષા કરીને જ રાન્નપાન વાપરવુ જોઈએ. તે માટે તથા રાન્નપાનનાં જે દ્રવ્યો વિષે કંઈ કહ્યું નથી તે દ્રવ્યો પણ વાપરવાં થોગ્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર ન દ્રવ્યો રાને તેના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ પરથી કરી શકાય તે માટે હવે દ્રવ્યાદિ-વિજ્ઞાનીય અધ્યાય કહેવા માટે છે.

અપાતો દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીયમધ્યાય

દ્યાલ્યાદ્યામાઃ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ॥

હવે દ્રવ્ય વગેરે (દ્રવ્ય, ગુણ, રસ, વીર્ય, વિપાક, પ્રભાવ)નું જ્ઞાન થવાને ઉપયોગી અધ્યાય સમજવીથી એ વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

રસ વગેરેમાં દ્રવ્ય મુખ્ય છે

દ્રવ્યમેવ રસાદીનાં શ્રેષ્ઠં તે હિ તદાશ્રયાઃ ।

રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવમાં દ્રવ્ય જ મુખ્ય છે, કેમ કે તે (રસ વગેરે) દ્રવ્યને આધારે રહ્યા છે (દ્રવ્યવિનાના નર્થા રસ વગેરે કદી મળી આવતા નથી, માટે દ્રવ્ય જ તેમાં શ્રેષ્ઠ છે.)

દ્રવ્યનું લક્ષણ

પશ્ચમ્ભૂતાત્મકં તત્ત્વ

(હરે વગેરે સ્થાવર તથા બકરાં વગેરે જગમ) દ્રવ્ય પશ્ચમભૂત (આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી)નું બનેલું છે

ક્ષમામધિપ્રાય જાયતે ॥૧॥

(સ્થાવર અને જગમ દરેક દ્રવ્ય પાંચ મહાભૂતોનું બનતું છે એ ખબર છતાં) દરેક દ્રવ્ય (પદાર્થ) બનવાની શક્તિ પૃથ્વી નત્ત (માટી)થી થાય છે દરેક દ્રવ્યમા પાચારૂપે પૃથ્વીનત્ત હોય છે

અશ્વુયોન્મિપ્રમનનમસાં સમવાયતઃ ।

તત્રિત્તિવિશેષઃ

(દરેક દ્રવ્યના પાચારૂપ—નક્કર આધારરૂપ—પૃથ્વી નત્ત હોય છે એ વાત ખરી, પણ) એ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમા જગત્તત્ત્વ થોનિનો ભાગ ભજવે છે (રૂપમા, માટી જેમ દ્રવ્યનું સ્વપ્રમાણ—નક્કર આધાર—છે તેમ પાણીથી માટી બંધાઈને ભેગી થતી હોવાથી અને ગમે તે

* રાત્રાર ન પર્યો રાત્ર ત્યા-પર્યા વિનાના

રાત્રીથી વાયુ વગેરેની અતિ ગડાય છે અને તેરથેનો જે પ્રમાણે રવાના સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે તે ફરી શક્તા નથી, પણ ખાધેલુ ગાંઠી રીને પચી ગયા પછી જ તે પોતપોતાના માર્ગમા બસતર ફરી શકે છે

ગાકાર (ઘાટ) આપી શકાય એવી બને છે, તેથી પાણી દ્રવ્યની યોગિ (કારણ) છે. પછી રાગિન, વાયુ, અને આકાશ પણ એમાં (માટી અને પાણીમાં) એકરૂપ થઈને મળી જાય, ત્યારે દ્રવ્ય ચૂરેપૂરું બને તથા તેના જુદા જુદા ઘાટ અને (પાણીથી બધાતથા માટીના ગણને (પિંડને) ઘણ વગેરેને અમુક આકાર રચાયા પછી એને નિભાણમાં-રાગિનમાં તપાવવાથી રાગિન ગાસમાં એકરૂપ થઈને ભળે છે અને એને કક્ષ બનાવે છે, વાયુ એમાં એકરૂપ થઈને ભળે છે અને એને (ઘણ વગેરેને) તપની કે ઠંડા પડતી વખતે (સંકોચ, વિકાસ વગેરે) ક્રિયા આપે છે, અને આકાશ એમાં એકરૂપ થઈને-ભળીને એને (૨ છત્ર છા વચ્ચે) અવકાશ (ખાલી જગ્યા) આપે છે (જ્યાંથી ધણમાંથી પાણી ગમે છે) આમ માટી, પાણી, રાગિન, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતને ઘણ સમયે જ સંબંધ છે તે જ સંબંધ એમને મેઠી પણ દ્રવ્ય સાથે છે.

ઘણવદેશસ્તુ મૂલસા ॥ ૨ ॥

પણ અમુક દ્રવ્ય પાંચિવ છે, અમુક દ્રવ્ય આખ્ય (પાણીનું) છે, વગેરે જે સજ્ઞા વ્યવહારમાં વપરાય છે તે સજ્ઞા તે તે દ્રવ્યમાં કુજ તત્ત્વ (મહાભૂત) બીજા તત્ત્વો કરતા વધારે છે, તે ઉપરથી વપરાય છે દાખલા તરીકે જે દ્રવ્યમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ અને જળ કરતા પૃથ્વીતત્ત્વ વધારે હોય તેને પાંચિવ દ્રવ્ય કહેવાનો રિવાજ છે જે દ્રવ્યમાં પાણીનું તત્ત્વ બાકીના ચાર તત્ત્વો કરતા વધારે હોય તેને આખ્ય, રાગિનનું તત્ત્વ વધારે હોય તેને રાગનેય, વાયુનું તત્ત્વ વધારે હોય તેને વાયવ્ય અને આકાશનું તત્ત્વ બાકીના ચાર તત્ત્વો કરતા વધારે હોય તેને નાભ્ય દ્રવ્ય કહે છે.

દ્રવ્યમાં વિવિધ રસ હોવાનું કારણ

તસ્માન્નૈકરસં દ્રવ્યં મૂતસજ્ઞાતસમ્પ્રવાલ્ ।

પચમહાભૂતના અમુદાવથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ છે, માટે દ્રવ્યનો રસ (સ્વાદ) પણ એક નથી (જેમ દ્રવ્ય પચમહાભૂતનું બનેલું છે તેમ રસ પણ પચ મહાભૂતથી વહેલો છે એ જ તત્ત્વથી દરેક દ્રવ્યમાં જુદાજુદા પ્રકારના રસ માણ્ય પડે છે દાખ. રસિય, દૂધ, ઘેરૂં, માં, ગાંધ-વગેરે બધાં જ દ્રવ્ય નજીવ છે, છતાં તેમનું નાપમ જુડીજુડી જતનું માણ્ય પડે છે એ જ પ્રમાણે પિચ્છિત, રાખડી, લાંબુ વગેરે ખાટા છે, પણ તેમની ખગણ જુડીજુડી જતની માણ્ય પડે છે લવણમાં પણ તેમ જ છે તેનું કારણ એ છે, કે એ પદાર્થમાં બીજા રસ પણ રાખા છે, પણ જે રસ અગ્રજ પડેતા માણ્ય પડે છે તે સ્વચારો તે

પદાર્થ છે એમ વ્યવહારમાં ભોલાય છે, એટલે બાજુ રસ છતાં પણ ગળપણ આગળ પડતું હોય તે તે ગળ્યું કહેવાય છે, ખટાણ આગળ પડતી હોય તે તે ખાટું કહેવાય છે વગેરે આમ દ્રવ્ય પચમહાભૂતનું બનેલું હોવાથી તેનામાં રોક જ રસ હોય એવું હોતું નથી)

એજ એક દોષનો હોઈ થકે નહિ તેનું કારણ

નૈકદોષાસ્તતો રોગાસ્તત્ર વ્યકો રસઃ સ્મૃતઃ ॥૩॥

મળ્યકોડુરસ કિચ્છિદન્તે વ્યકોડપિ ચેષ્યતે ।

(જે કારણસર દ્રવ્ય અમુક રોક જ રસવાળું હોતું નથી) તે જ કારણસર રોગો પણ રોક જ દોષના પ્રકોપથી થતા નથી (આકાશ અને વાયુ વાયુ કંઈ છે, રાગિન પિત્ત કંઈ છે, પાણી અને પૃથ્વી કંઈ કંઈ છે આમ પચમહાભૂતમાંથી ત્રણ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે અને પાંચે મહાભૂતના બનેલા દ્રવ્યોના રાગરથી તથા પાંચે મહાભૂતના સંબંધમાં અવાય એવા વિહારથી રોગો થાય છે માટે રોગો ત્રણે દોષના પ્રકોપથી થાય છે, રોક દોષના પ્રકોપથી નહિ)

રસ અને અનુરસ

દ્રવ્યના ૨ નેક રસોમાંથી જે રસ (સ્વાદ) દ્રવ્ય માંથી મુક્તા વેંત જ તગત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેને ત દ્રવ્યનો રસ કહે છે, જે રસ પહેલેથી કે છેન્દ્રે મુખી નિલકુલ જણાતો નથી, જે રસ જગપમ જણાય છે અને જે રસ દ્રવ્ય માંથી મુક્ત પછી તગત નહિ પણ છેવટે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એ ત્રણે રસન અનુરસ કહે છે

રસના ગુણ

ગુણીયો ગુણા દ્વયે પૃથિવ્યાદૌ રસાભવે ॥૪॥

રસેષુ ઘર્ષાદિપ્યન્તે સાહચર્યોપચારત ।

(સ્થાન ૧ પ્રમાણે) પૃથ્વીતત્ત્વથી જેની બનવાની શક્તિના જઈ છે એવા દ્રવ્યમાં (ભારેપણ વગેરે) ગુણો અને (ગતપમ વગેરે) રસ લાંબાસાથે રહ્યા છે તેથી દ્રવ્યમાં જે ગુણ હોય છે તે એ દ્રવ્યમાં રહેલા રસમાં પણ છે એનું ભાવવાનો રિવાજ પડી ગયો છે ખરું જોયું ગુણ દ્રવ્યમાં હોય, જ્યાં નહિ, છતાં દ્રવ્યમાં ગુણ અને ગત એમનાં સાથે ગેતા ભાવનો દ્રવ્યના ગુણ ગતના ગુણ થાય છે એનું માનવાનો રિવાજ પડી ગયો છે આપણા તરીકે જોતામાં બદિપ્રવાને ગુણ અને ગતપમને રસ એ બે એક સાથે રહે છે, તેથી ખરું જોતાં ગાંધ જ ભારે હોવા છતાં, એમાં રહેલું ગતપમ પણ ભારે છે એનું કહેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે

પાથિવ દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય

તત્ત્વ દ્રવ્ય મુલસ્થૂલસ્થિરગન્ધગુણોલ્લગ્નમ્ ॥૫॥
પાથિવં ગૌરવસ્થૈર્યસજ્જાતોપચયાવહમ્ ।

પ્રથમમહાભૂતથી બનેલા દ્રવ્યોમાથી પાથિવ દ્રવ્યમા ભારે, સ્થૂળ, સ્થિર અને ગંધ-રો ધર્મ રાગગ પડતા છે. (પાથિ મહાભૂત તેમા મળેલા છે, તેથી પૃથ્વી ઉપરાત બીજાં ચારેના ધર્મ પણ પાથિવ દ્રવ્યમા દેખાય છે, પણ ઉપર કહ્યા તે ધર્મ તેમા આગળ પડતા છે) એ ગુણને લીધે પાથિવ દ્રવ્ય ભારેપાણુ, સ્થિરતા, કઠણપણુ અને સ્થૂળતા રાણું છે

આખ્ય દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય

દ્રવચીતગુણસ્થિગન્ધમન્દસાન્દ્રસોલ્લગ્નમ્ ॥૬॥

માર્ગ્ય સ્નેહનવિષ્યન્દપ્લેદપ્રદ્દાદવચ્ચક્રુત્ ।

(મુખ્યત્વે જળથી બનેલા દ્રવ્યને 'રૂપ્ય' કહે છે) રૂપ્ય દ્રવ્યમા ઠંડુ, ભારે, સ્થિર ગંધ મદ, ઘટ્ટ અને રસ-એ ધર્મ આગળ પડતા છે (બીજા મહાભૂત તેમા મળેલા છે તેથી તેમના ધર્મ પણ તેમા દેખાય છે પરંતુ ઉપર કહ્યા તે ધર્મ તેમા વિશેષ છે) વળી ૭ સ્નેહન કરે એવું, નીતરે રોવું, ભીનું કરે -વાયુ, નુસિ કરે એવું, અને બાધીને પિંચે બનાવે રોવું છે

આગ્નેય દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય

રુક્તીદગોળવિશદસૂક્ષ્મરૂપગુણોલ્લગ્નમ્ ॥ ૭ ॥

આગ્નેયં વાદ્દમાવર્ણપ્રકાશપચનાત્મકમ્ ।

(મુખ્યત્વે ૨ ઝિન મહાભૂતથી બનેલા દ્રવ્યને 'આગ્નેય' કહે છે) આગ્નેય દ્રવ્ય વૃષ્ણ, તીવ્ર, ગરમ, વિશદ, સૂક્ષ્મ અને રૂપ-રો ગુણધર્મવાળું છે (બીજા મહાભૂતના પણ રાશ એમા છે, તેથી તેમના ગુણધર્મ પણ એમાં જણાય છે, પણ અઝિનના ગુણધર્મ તેમા વિશેષ જોવામા આવે છે) આગ્નેય દ્રવ્ય દગાડે છે, એ કાંતિ, રંગ અને પ્રકાશ રાખે એવું તથા પચાવે એવું છે

વાયવ્ય દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય

વાયવ્યં રુક્તવિશદલુપ્સર્પગુણોલ્લગ્નમ્ ॥ ૮ ॥

રૌક્ષણલાઘવૈશાઘવિચારલાનિકારકમ્ ।

(મુખ્યત્વે વાયુ મહાભૂતથી ઊપજેલા દ્રવ્યને 'વાયવ્ય' કહે છે) વાયવ્ય દ્રવ્ય વૃષ્ણ, વિશદ, હલકું અને સ્પર્શ-રો ગુણધર્મવાળું છે (સ્નેહના ગુણધર્મ એમા વિશેષ જણાય છે) વળી ૨૦ દ્રવ્ય વૃષ્ણ, મૃદાકાણુ, વિશાળ, કિચા (હલનચલન) અને ગ્વાનિ કરે છે

નાભસ દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય

નાભસં સૂક્ષ્મવિશદલુપ્સર્પગુણોલ્લગ્નમ્ ॥૯॥
સૌપિયૈલાઘવકરમ્

(મુખ્યત્વે રાગાશ મહાભૂતથી બનેલા દ્રવ્યને 'નાભસ' દ્રવ્ય કહે છે) નાભસ દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ, વિશદ, હલકું ૨ ને શન્ટ-રો ગુણધર્મવાળું છે (૨૦ ગુણધર્મો તેમા વિશેષ જણાય છે) નાભસ દ્રવ્ય કામ કામી પાડી નાખે છે ૨ ને હલકાપાણુ રાણું છે

બધાં દ્રવ્ય એકધર્મ છે

જગત્યેવમનૌપધમ્ ।

ન કિચ્ચિદ્વિચતે વ્રટન વશાજ્ઞાનાર્યયોગયોઃ ॥૧૦

રામ (દરેક દ્રવ્ય પાચે મહાભૂતનું બનેનું હોવાથી ૨ ને તેથી જુદા જુદા ગુણધર્મોવાળું હોવાથી) જગત-મા કોઈ દ્રવ્ય રોનું નથી કે જે કોઈ ને કોઈ અપ પૂરતું અને કોઈને કોઈ શેગથી રોપધ તરીકે ઉપયોગ મા ન રાવે (રોક દ્રવ્યન મીઠા દ્રવ્ય સાથે આપવાથી જ ધારી રાસર કરવાની શક્તિ ૨ વે છે તેને શેગ કહે છે)

રામ શ્લોકમા < વુ કહેવા માગે છે કે જે દ્રવ્ય ૨ મુક ૨ સગ કરવા માટે ૨ પાતું નથી, તે જ દ્રવ્ય બીજા રાસર કરવા માટે ૨ પી થકાય છે દાખલા તરીકે ગંધ, ઘેટા વગેરેના ભીંજના રમ તદ્દન નકામે હોવા છતાં જો એ ૨૦ ટીપે ટીપે રાપવામા આવે તો મ્મ, ઉપરસ વગેરે શેગમા દવા તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે છે. તે જ પ્રમાણે જે દ્રવ્ય રોક શેગથી ઉપયોગમા રાપવું નથી તે જ દ્રવ્ય બીજા શેગથી ઉપયોગી થઈ પડે છે દાખલા તરીકે ૨ દ્રવ્ય ૨ પથ્ય હોવા છતાં એના વડા બનાવીને માખમ સાથે રાપવાથી અઢિત વગેરે શેગમા દવા તરીકે કામ રાવે છે

દ્રવ્યમાં કયું મહાભૂત વધારે હોય તો શી અસર થાય છે ?

દ્રવ્યમૂર્ચગમં તત્ર પ્રાયોઽગ્નિપવનોત્કટમ્ ।

અયોગામિ ચ મૃતિયં મૃતિનોયગુણાચિકમ્ ॥૧૧

તેમા જે દ્રવ્યમાં અઢિત અને વાયુ વધારે (આગળ પડતા) હોય છે તે દ્રવ્ય (શરીરમા) સામાન્ય રીતે ઊંચું ચડે છે અને જે દ્રવ્યમા પૃથ્વી અને પાણીના ગુણ આગળ પડતા હોય છે તે દ્રવ્ય (શરીરમા) સામાન્ય રીતે નીચું ઊતરે છે

इति द्रव्यम्

દ્રવ્યની વાત પૂરે થઈ

रखान् मेदेष्टरप्रोपदेव्यते ।

રસના ૨ નેક (એસ) બેદ તોવાથી રસ વિષે
હવે પછી (અધ્યાય ૧૦ માં) કહેવામાં આવશે

વીર્ય વિષે ખારબાદનો મત

વીર્યં પુનર્વન્ત્યેકે ગુરુ સ્તિર્ચં દ્વિમ મૃદુ ॥૨૨॥
રુદ્ધુ રુદ્ધોષ્ણતીક્ષ્ણ ચ તદેવ મતમષ્ટવા ।

હવે કેટલાક (ખારબા વગેરે)ના મત એવો
છે કે, દ્રવ્યમા રહેલા ગુરુ (ભાર), નિનગ્ધ, ઠંડો, મૃદુ,
હલકો, લૂખો, ગરમ અને તીવ્ર, એ ગુણો પોતે જ
વીર્ય છે અને એ ઉપર ગણાયા તે મુખ્ય ગુણ રહ
છે, માટે દ્રવ્યમા આક પ્રકારનું વીર્ય છે

વીર્ય વિષે ચરકમુનિનો મત

ચરકસ્ત્વાહ વીર્યં તત્ ક્રિયતે ચેન યા ક્રિયા ॥૨૩॥
નાધીર્યં કુરુતે કિન્નિન્સર્ગ વીર્યકૃતા હિ સા ।

ચરકમુનિ કહે છે કે દ્રવ્ય જે કામ (રાગર)
કરે છે તે કામ કરવામાં દ્રવ્યનો જે સ્વભાવ સાધનરૂપ
બને છે તે સ્વભાવને વીર્ય કહે છે વીર્ય વિનાનું
દ્રવ્ય કદી જ કદી શકે નહિ, કારણ કે તે કામ (રાગર)
વીર્યને વીર્ય જ થાય છે

ગુરુ વગેરે ગુણોને વીર્ય કહેવા બેઠેએ

ગુર્વાદિષ્વેવ વીર્યાણ્યો સેનાન્યર્થેન વર્ણયંતે ॥૨૪॥
સમમગુણસારેષુ શક્યુકપરિવર્તિતુ ।

વ્યવહારાય મુલ્યત્વાદ્દક્ષમમદ્ગુણાદપિ ॥૨૫॥

(ઉપર શ્લોક ૧૨, ૧૨મા મા ગણાવેલા) ગુરુ
વગેરે (આક) ગુણ સુ ૧/૧૮ માં ગણાવેલા વીર્ય
ગુણોમાં સાશ્વર્ય હોવાથી, એ ૨ ક્ક ગુણોમાં બીજા ગુણો
કરનાં (અસર કરવાથી) વધારે શક્તિ હોવાથી, વ્યવ
હાર માટે એ રહ ગુણો મુખ્ય હોવાથી, એ આક
ગુણોની ઉચ્ચ અનેકવાર ક્રિયા હોવાથી અને ઘણા
ગુણો ગણાવાતા હોય ત્યાં એ ૨ ક્ક ગુણો બધાથી
પહેલાં ગણાવાતા હોવાથી ગુરુ વગેરે આક ગુણોને માટે
વીર્ય શબ્દ વાપરવો એ સામ્ય છે એનું કહેવામાં આવે
છે (સારરૂપ-લાજા વખત સુધી મૂળ સ્થિતિમાં ટકી
રહે એવા)

રસ વગેરેને પણ વીર્ય કહેવા બેઠેએ નહિ

યતઃક વિપરીતત્વાસમયવપિ નૈવ સા ।

વિવક્ષ્યતે રસાદેષુ વીર્યં ગુર્વાદેષો હાગઃ ॥૨૬॥

દ્રવ્યના રસ, વિપાક, પ્રભાવ અને કર્મમાં પણ
કામ (અસર) કરવાની શક્તિ છે. નથી રસ, વિપાક,
પ્રભાવ અને કર્મને વીર્ય કહી શકાય, છતાં પણ (શ્લોક
૧૪, ૧૫ માં ગણાવેલાં) જે કાર્યને આવી સુ ૧/૧૮

મા ગણાવેલા વીર્ય ગુણોમાંથી માત્ર ગુરુ વગેરે આક
ગુણોને જ વીર્ય કહ્યા છે, તે જ કારણસર (દ્રવ્યના)
રસ, વિપાક, પ્રભાવ અને કર્મને દ્રવ્યનું વીર્ય કહેવાશે
નહિ, તેથી ગુરુ વગેરે આક ગુણો વીર્ય છે

વીર્યના બીજા રીતે બેદ

ઝગ્ગ રીતઃ દ્વિધૈવાન્યે વીર્યમાચક્ષતે

કેટલાક (સુગૃત વગેરે) આચાર્ય ગરમ અને
ઠંડુ એવા બે પ્રકારનું જ વીર્ય છે એમ કહે છે
તેમને મને ગુરુ વગેરે આક પ્રકારનું વીર્ય નથી

વીર્યના બે પ્રકાર કહેવાનું કારણ

અપિ ચ ।

નાનાત્મકમપિ દ્રવ્યમગ્નીપોમૌ મહાબલૌ ॥૨૭॥

ધ્વજાવ્યકં જગદિવ નાતિકામતિ જાતુચિત્ ।

અને વગી જેમ (સ્થાવર, જંગમ, ચેતન, અચેતન
એવા) બહુરૂપી જગતનો સમાવેશ વ્યક્ત (દશ)
અને અવ્યક્ત (અદશ) એ બે વર્ગમાં બરાબર ન
થાય એવું કદી બનતું નથી, તેમ (પૃથ્વી વગેરે) અનેક
તત્ત્વોના બનેલા અને તેથી અનન્ત પ્રકારના હોવા છતાં
પણ દ્રવ્યો મહાશક્તિશાળી અગ્નિ અને સોમ (જળ-
મય અદ જળ) એ બેની સત્તાની બહાર કદી જઈ
શક્તિ નથી (કોઈ દ્રવ્ય આગનેય એટલે ગરમ હોય
છે તે કોઈ દ્રવ્ય સોમ એટલે ઠંડુ હોય છે પણ
આગનેય ન હોય કે નોમ પણ ન હોય એનું કોઈ
પણ દ્રવ્ય કદી હોતું નથી આમ કોઈ દ્રવ્ય ઉષ્ણવીર્ય
એટલે ગરમ હોય છે તે કોઈ દ્રવ્ય શીતવીર્ય એટલે
ઠંડુ હોય છે ઉષ્ણવીર્ય ન હોય કે શીતવીર્ય પણ ન
હોય એવું કોઈ દ્રવ્ય કદી હોતું નથી. ગુરુ વગેરે વીર્ય
ગુણોની આશરે પર જોડતી અસર થાય છે તેના કરતાં
અગ્નિ અને સોમ (જરમી અને ઠંડક કરવાની દ્રવ્યોની
શક્તિ)ની વધારે અને સીધી અસર થાય છે વગી
એ વીર્ય ગુણો અને પણ છેવટે તે ગરમી કે ઠંડક કરે
છે માટે અગ્નિ અને સોમને મહાશક્તિવાળા કહ્યા છે)

ઉપર તથા શીતવીર્યનું કર્મ

તત્રોષ્ણં શ્રમવૃહ્સ્ત્તિસ્વેદાદાગુપાકિતાઃ ૫૧૮
શમં ચ યાતકપત્યોઃ વરોતિ શિશિર પુન ।

હાદન જીવનં સ્નમ્મં પ્રસારં રક્તપિત્તયોઃ ॥૨૯॥

તેમાં ઉષ્ણવીર્ય ફેર, તત્ત્વ, ગ્વાનિ, પાંડેરો,
બજતથ, જલથી પંકજવાનું કામ તથા વાયુ અને મૂત્ર
સાધવાનું કામ કરે છે અને શીતવીર્ય નુનિ આરો, ઘન
છે, સ્નન કરે છે અને લોહી તથા પિત્તને સ્વચ્છ
કરે છે

વિપાકનું લક્ષણ

જાટરેનામિના યોગાચદુદેતિ રસાન્તરમ્ ।

રસાનાં પરિણામાન્તે સ વિપાક इति स्मृतः ॥૨૦

જ્યારે રસો (રસવાળા દ્રવ્યો) બરાબર પચી રહે ત્યારે જઠરાગ્નિના મેયોગથી રો રસોમાથી જે બીજે (મૂળ રસથી જુદો) રસ ઉત્પન્ન થાય તેને રાપુવેદ મા વિપાક કહે છે

દ્રવ્યમા મૂળ જે રસ હોય છે તેને રસ કહે છે થા ૩/૫૬૫ પ્રમાણે પાચનક્રિયા દરમ્યાન ગળ્યો, ખાટો રાને તીખો રસ થાય છે, તેને પસુ રસ કહે છે, પસુ મૂળ રસ કે પાચનક્રિયા દરમ્યાન થયેલા રસ જઠરા ગ્નિને લીધે બરાબર પચી રહે ત્યારે રોક રસ બદલાઈને બીજો રસ બની જાય છે તે નવા રસને વિપાક કહે છે

વિપાકના પ્રકાર

સ્વાદુઃ પદ્મશ્ચ મધુરમસ્લોઽર્ણવ પચ્યતે રસઃ ।

તિક્તોપળકવાયાણાં વિપાકઃ પ્રાયશઃ કદુઃ ॥૨૧

ગોળ વગેરે ગળ્યા તથા સિધવ વગેરે ખારા રસ પચી રહે ત્યારે સામાન્ય રીતે ગળ્યા બને છે દહીં, કાજી વગેરે ખાટા પદાર્થોના રસ પચી રહે ત્યારે પસુ સામાન્ય રીતે ખાટો જ રહે છે કહેવા, તીખા તથા તુરો રસ પચી રહે ત્યારે સામાન્ય રીતે તીખો થાય છે 'સામાન્ય રીતે' કહેવાનું કારણ એ છે કે, કોઈક વાર એથી જુદો રસ જોવામા આવે છે, જેમ કે ત્રીહિ જાતની ડાગરના ગળ્યા રસનો વિપાક ગળ્યો નહીં પસુ ખાટો થાય છે, તુરોરસનો વિપાક તીખા થવા જોઈએ તેમ છતાં હરોડો વિપાક મધુર થાય છે, તીખા રસનો વિપાક તીખા થવા જોઈએ તેમ છતાં મુઠ, રાદુ, પીપર, એમનો તીખો રસ પચી રહે ત્યારે ગળ્યો થાય છે

દ્રવ્ય રસ વગેરે વડે શુભાશુભ કર્મ કરે છે

રસૈરસૌ તુલ્યપલ્લસ્ત્ર દ્રવ્યં શુભાશુભમ્ ।

કિંચિદ્રસેન કુરુતે કર્મ પાકેન ચાપરમ્ ॥ ૨૨ ॥

શુભાશુભ વિધેય પ્રમાણેણ ચ કિંચન ।

રો વિપાકના રસ પોતાની જાતના મૂળ રસ જેવી જ અસર કરે છે તેમા દ્રવ્ય કેટલીક સારી કે ખરાબ અસર પોતાના રસથી કરે છે, કેટલીક વિપાકના રસથી કરે છે, કેટલીક (રસ સિવાયના) બીજા ગુણથી કરે છે, કેટલીક વીર્યથી કરે છે અને કેટલીક પ્રભાવથી જ કરે છે

દ્રવ્યનો મૂળ રસ પચી રહે ત્યારે પસુ એવો એ જ રસ કામમ ગમેના હોય ત્યાં તે કઈ થકા ઊભી થતી

નથી, પસુ જ્યારે મૂળ રસ પચી રહે ત્યારે બદલાઈને બીજો રસ બની જાય ત્યારે સવાલ થાય, કે શરીર ઉપર રાસર થા પ્રમાણે થાય? દાખલા તરીકે ખારા રસનો વિપાક ગળ્યો થાય છે, તો રો ખારા રસમાથી થયેલા ગળ્યા રસની અસર ખારા રસ જેવી થાય કે ગળ્યા રસ જેવી? તેના જવાબમા કહે છે કે વિપાક રસની રસર રો જ જાતના મૂળ રસ જેવી થાય છે દાખલા તરીકે ગળ્યા વિપાક રસની રાસર ગળ્યા રસ જેવી થાય છે

દ્રવ્યની શરીર પર બે રાસર થાય છે દોષનું શમન કરવાથી સારી રાને દોષોનો પ્રકોપ કરવાથી ખરાબ દ્રવ્યની રા સારી રાને ખરાબ અસર કેટલીક રસને લીધે, કેટલીક વિપાકને લીધે, કેટલીક ગુણને લીધે, કેટલીક વીર્યને લીધે રાને કેટલીક પ્રભાવને લીધે થાય છે

રસ વગેરેમાથી કોની અસર થાય છે?

યદ્યદ્રવ્યે રસાદીનાં બલવચ્ચેન વર્તતે ॥ ૨૩ ॥

મમિભૂયેતત્સ્તત્કારણત્વ પ્રપચતે ।

વિરુદ્ધગુણસંયોગે ભૂયસાસ્ય હિ જીયતે ॥ ૨૪ ॥

દ્રવ્યમા રસ વગેરેમાના જે જે બળવાન હોય છે તે તે બાકીના બીજા જેને નકામા બનાવી દઈને (અસર કરવાના કામમા) કારણરૂપ બની જાય છે, કારણ કે વિરુદ્ધ ગુણો ભેગા થાય ત્યારે ઘણા હોય તે યોગને જાતી લે છે

શ્લોક ૨૧૫ થી ૨૩૫ પ્રમાણે તો દ્રવ્યની સારી નરસી રસરનો રાધાર રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવ ઉપર છે પસુ એ ચારની અસર પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય ત્યારે દ્રવ્યની અસરનો આધાર કોના ઉપર છે, તે બાબત રા શ્લોકમા કહી છે

નિયમ એવા છે કે જે જગદો હોય તે જાને જગમને રીતે થવાય—આપબળથી કે બીજાની મદદથી કોઈ દ્રવ્યમા રોકના રસની અસર પસુ એટલી બધી હોય કે રસને લીધે રસના વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવની અસર મરી જાય તો રસ પોતાના આપબળથી નામા નબળાને જાને છે એમ કહેવાય પસુ જે રસ અને વીર્ય બંનેની ભેગી રસરને લીધે વિપાક અને પ્રભાવની અસર નકામી થઈ જાય તો રસ આપબળથી નહિ, પસુ વીર્યની મદદથી જાને છે એમ કહેવાય આમ રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવની રસર જ્યારે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય ત્યારે જેની એકલાની કે જેના પછની અસર વધારે હોય તે જાને છે અને સામા પછની અસર થતી નથી. દ્રવ્ય તરીકે આપણે દ્રવ્યનો

દાખલો લઈરો દૂધ ચીતવીર્ય છે, તેથી ખરુ જોના દૂધથી વાપુનો પ્રકોષ થવો જોઈએ, પણ દૂધ ગળ્યુ છે અને ગળ્યુ હોવાથી રો ચીકણુ, બારે વગેરે વાપુનુ ચમન કરે રોવા અનેક ગુણિવાળુ છે, તેથી ગળ્યો રસ અને એના મદદગાર ચીકણા વગેરે ગુણિ આગળ દૂધના વીર્યનુ કઈ ચાલુ નથી તેથી દૂધ વાપુનુ ચમન કરે છે, પ્રકોષ કરી ચકુ નથી

રસ વગેરેનું સ્વાભાવિક બળ

રસં વિપાકસ્તો વીર્યં પ્રમાવસ્તાન્યપોદતિ ।

बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ ૨૫ ॥

જ્યારે રસ અને વિપાક રોકરખી શક્તિથી પરસ્પર વિરુદ્ધ રસર કરે એવા હોય ત્યારે વિપાક રસને હરાવે છે જ્યારે ચોક બાજુ રસ ને વિપાક અને બીજી બાજુ એકલુ વીર્ય રોકરખી શક્તિથી પરસ્પર વિરુદ્ધ રસર કરે એવા હોય, ત્યારે વીર્ય રસ અને વિપાક રો બનેને હરાવે છે જ્યારે ચોક બાજુ રસ, વિપાક અને વીર્ય બીજી બાજુ રોકતો પ્રભાવ એકસરખા બળથી પરસ્પર વિરુદ્ધ કામ કરતા હોય, ત્યારે વિપાક રો તરફને હરાવે છે; રાત્રું રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવનુ સ્વાભાવિક બળ છે

મધ ગળ્યુ છે તેથી મધથી વાપુનુ ચમન થયુ જોઈએ, પણ તેમ ન થતા ઊલટો વાપુનો પ્રકોષ થાય છે, કારણ કે મધનો રસ પહે ત્યારે તીખો થતો હોવાથી વિપાકનો તીખો રસ વાપુનો પ્રકોષ કરે છે, મૂળ ગળ્યા રસને વાપુનુ ચમન કરવા દેતો નથી આ રીતે વિપાક રસને હારે છે

પાણનું માંસ સ્વાદમા અને પહે ત્યારે ગમ્યુ હોય છે, તેથી રસ અને વિપાકને લીધે પાણના માંસ થી પિત્તનું ચમન થયુ જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી, કારણ કે રો માંસ ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી પિત્તનો પ્રકોષ કરે છે । નેત દ્રવ્યનું વીર્ય રસ અને વિપાકને હરાવે છે

સુરા સ્વાદમાં અને પહે ત્યારે ખાટી હોય છે તથા એ ઉષ્ણવીર્ય છે, છતા રોનું પાવણ (દૂધ) બને છે (સુ પ/૬૭) રસ અને વિપાકની ખટાસ તથા ઉષ્ણ વીર્યને લીધે તે સુરામાંથી દૂધથી વિરુદ્ધ વસ્તુ બને છતાં સુરાને રોવો પ્રભાવ છે કે, એનું પાવણ બને છે આ રીતે તેના પ્રભાવ આગ્રહ રત, વિપાક અને વીર્ય હારી જાય છે

પ્રભાવ એટલે શું ?

રસાદિસામ્યે યત્ કર્મ વિશિષ્ટં તત્ પ્રમાણમ્ ।

જે દ્રવ્યોનાં રસ, વીર્ય, વિપાક સમાન (એકતાં એક) હોવા છતાં પણ તેમાંનું એક દ્રવ્ય બમુક કાર્ય

કરે તથા બીજુ દ્રવ્ય તેનાથી ખાસ જુદો જાનનુ કાર્ય કરે, ત્યારે રો ખાસ કામ કરવાના દ્રવ્યના ધર્મ (સ્વભાવ) ને રો દ્રવ્યનો પ્રભાવ છે રોમ કહેવાય છે

પ્રભાવના ઉદાહરણ

दन्ती रसाद्यैस्तुल्यायि चित्रकस्य विरेचनी ॥ ૨૬ ॥

मधुकस्य च मुद्गीका घृत क्षीरस्य दीपनम् ।

નષાળો નષા વિત્રો રો બે રસ, વીર્ય અને વિપાકમા સરખા છે, તેમ છતા નેપાળો વિરેચન કરે છે અને વિત્રો વિરવન નથી કરતો રો તેમનો દરકનો પ્રભાવ છે જોડીમધ અને કાળી દ્રાક્ષ રો બનેના રસ, વીર્ય અને વિપાક સમાન છે, તમ છતા કાળી દ્રાક્ષ રેવક છે અને જોડીમધ રેવક નથી, એ તેમનો દરકનો પ્રભાવ છે થી રતે દૂધના રસ, વીર્ય અને વિપાક સમાન હોવા છતા પણ થી દીપન છે અને રધ દીપન નથી, રો તેમનો પ્રભાવ છે

द्रव्यैर्द्रव્યે દ્રવ્ય, રસ વગેરેનું વિશેષ કાર્ય

इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनस्त तत् ॥ ૨૭ ॥
विविचित्रप्रत्ययार्थचक्षुषमेवैन मिद्यते ।

દ્રવ્ય, ગુણ, રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવ જણે એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોય રો રીતે એ દરકનો સામાન્ય કામ ઉપર કલા, પણ ખરુ જોના તે ગુણ, રસ, વિપાક વીર્ય અને પ્રભાવ રામુક દ્રવ્યને આશરે રહેતા રો છે ર અને બધા દ્રવ્યા પાવન પાળુનના બનેલા હોવા છતા કોઈ પણ બે દ્રવ્યા સહવા પાચે મલાત્મનું માપ ના મરજી હોતુ નથી તેથી લધા દ્રવ્ય ખરુ જોના જુદા જુદા માપમાં મળેલા પાચે મલાત્મનોનાં બનેલાં છે, તેથી તે દ્રવ્યો ર ન તમન આશરે રહેતા ગુણ, રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવ પણ એમનામાં (દ્રવ્ય, રસ વગેરેમાં) સહવા પાચે મલાત્મનના માપમાં અનેક પ્રકારના બેદ પડવાથી અનેક પ્રકારના બની જાય છે

દ્રવ્ય અનાવવામા પાચે મલાત્મન ને માપમાં લેના થવા હોય તે ન માપમાં પાચે મલાત્મન લેનાં થવાથી રો દ્રવ્યના રસ વગેરે બન્યા હોય તે, રો દ્રવ્યને 'સમાન પ્રત્યયાર્થ' કહે છે, પણ જે પાચે મલાત્મનોનાં માપ દ્રવ્ય કરતા રસમા, રસ કરતા વિપાકમાં, વિપાક કરતાં વીર્યમાં અને વીર્ય કરતા પ્રભાવમાં જુદુ જુદુ હોય તે ને દ્રવ્યને 'વિવિચિત્રપ્રત્યયાર્થ' કહે છે

દ્રવ્યવેનું ઉદાહરણ

स्यादुगुणस्य गोधूमो वातजिह्वातृहृषयः ॥ ૨૮ ॥

उष्णो मन्स्याः पयः दीनं कटुं सिद्धो न शुकलः ।

પડે નરથો અને બાને છે ખાટે વાપુને મથાગવા

રૂપી ગળપણનું કામ તે કરે છે, કેમ કે ઘઉં સમાન પ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્ય છે પણ જવ ગળ્યો રાને ભારે હાવા છતાં વાયુને મગડવાનું ગળપણનું કામ તે કરતો નથી, પણ ઊલટો વાયુની વૃદ્ધિ કરે છે, કેમ કે જવ વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્ય છે મત્સ્યવર્ગના પ્રાણી ગળ્યા તથા ભારે હોવા છતાં ગળપણને છાજે રોવા શીતવીર્ય નથી, કારણ કે રો વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્ય છે, દૂધ ગળ્યુ તથા ભારે છે અને ગળપણ હોવું જોઈએ એવું શીતવીર્ય છે, કારણ કે એ સમાનપ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્ય છે સિંહ ગળ્યો અને ભારે છતાં ગળપણને અનુરૂપ વિપાક તેનો થતો નથી, પણ તીખો વિપાક થાય છે, કારણ કે એ વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્ય છે ભૂડ ગળ્યુ અને ભારે છે અને તેનો વિપાક ગળપણને અનુરૂપ ગળ્યો જ થાય છે, કારણ કે એ દ્રવ્ય સમાનપ્રત્યયાર્થ્ય છે એ પ્રમાણે સમાનપ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્યોના વિપાક, વીર્ય રજો કૃત રસ જાણવાથી સમજી શકાય છે જે સમાન પ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્યના રસ તથા વિપાક મધુર હોય તે દ્રવ્ય શીતવીર્ય જાણુ, જેમ કે દૂધ, જેના રસ તથા વિપાક ખાટા તથા તીખા હોય તેને ઉષ્ણવીર્ય જાણુ, જેમ કે ચણક અને ચિત્રો, પણ વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્યોનો તેવો નિયમ થઈ શકે નહિ માટે તેના ગુણ તો પ્રત્યેક દ્રવ્યના જુદા જુદા જાણવા જોઈએ, કેમ કે એમાં કોઈ દ્રવ્ય મધુર છતાં ગરમ હાય છે, જેમ કે આનુપ માસ, કોઈ દ્રવ્ય તૂર અને કડવું છતાં ગરમ હોય છે, જેમ કે મોટા પચમૂળ, ખાટા રજવાળુ ૨ ભળુ જેમ ગરમ નથી તેમ ખારા રજવાળો સિંધવ પણ ગરમ નથી વળી રાકડા, અમર રાને ગળ્યો રો કડવા છે છતાં ઉષ્ણ છે ખાટા રસવાળા કેટલાક દ્રવ્ય આ ૧ છે, જેમ કે કોડુ ખાટા રજવાળા કેટલાક દ્રવ્ય ભ ૩ છે, જમ કે રામળા, પીપર અને સૂક તીખા છતાં વીર્યજનક છે તૂર દ્રવ્ય ઘણું ખરું સ્તબ્ધ તથા ઠંડુ હા ૧ છે, પણ હરેમા એથી ઊલટું છે, એટલે ૧૬ ૮ તૂટી છતાં ભેન્ક રાને ગરમ છે એ પ્રમાણે વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્યોના કાઈ નિયમ કરી શકાય નહિ સમાન પ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્યોના સંયોજ કરવામાં શીત અને ઉષ્ણ એ વિરોધી વીર્ય ભેગા થાય તો ઘટ્ટ ૧ નથી, પણ વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ્ય દ્રવ્યોના સંયોજ કરતાં શીત રાને ઉષ્ણવીર્ય એવા બે વિરોધી તત્ત્વો ભેગા થાય તેમાં નોખમ રહે ૭ છે

ઘૃત્યદ્દાઘૃતયે સૂત્રથાને દ્વ્યાદિવિગ્નાનીયોડ્વ્યા ૧

નવમ ॥૧૧॥

અધ્યાય ૧૦ મો : રસભેદીય

ગયા અધ્યાયમાં દ્રવ્યનું નિરૂપણ કરતા શ્લોક ૧૧૧ મા કહ્યું છે, કે રસ વિષે ઘણું કહેવાનું હોવાથી હવે પછી કહીશું તે કહેવા માટે 'રસભેદીય' નામે આ અધ્યાય શરૂ કરે છે

મયાતો રસમેદીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામ્ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

હવે રસના બે બનાવનાર અધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રે ૧ વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

કયા મહાભૂતમાં કયા રસની ઉત્પત્તિ ?

इमान्मोक्षिकाम्भुतेज खवाचव्यनिलगोनिलैः ।

द्रव्योत्पत्त्यं क्रमाद् भूतैर्मધુરાदिस्त्रयोद्व ॥૧॥

પૃથ્વી (ખાટી) અને પાણી, અગ્નિ અને પૂર્ણ, પાણી રાને રાગ્નિ, ૨ ક્ષણ રાને વાયુ, અગ્નિ અને વાયુ, પૂર્ણ અને વાયુ, એ મહાભૂતના જોડા અનુ ક્રમે ૨ ગળ પડતા હોય ત્યારે અનુક્રમે ગળ્યો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો અને તૂરો રસ બને છે

દરેક રસ પાંચે મહાભૂતનો બનેલો હોય છે, પણ એ પાંચે મહાભૂતમાં ઉપર કહેલા મહાભૂતના જોડા- પૃથ્વી, જે જોડકું આગળ પડતું હોય તે જોડકું અમુક રસ બનાવ છે દાખલા તરીકે પૂર્ણ અને પાણીનું જોડકું રાગળ પડતું હોય તો ગળપણ બને વગેરે

રસનાં લક્ષણ

મધુર રસ(ગળપણ)નું લક્ષણ

तेषां विचाद्रसं स्वादु यो यदग्रमनुलिम्पति ।

मास्वाद्यमानो वेहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ॥૧॥

મિય વિપીલિકાદીનામ્

એ છ રસમાંથી જે રસ ખાતાપીતાં મોઢામાં થોપાડાઈ જાય છે, જેનો સ્વાદ લેતા લેતા આનંદ થાય છે તથા ઇન્દ્રિયોને જે પ્રસન્ન કરે છે તથા જે રમ કીડો વગેરેને પ્રિય છે તેને મધુર રસ જાણવો

ખાટા રસનું લક્ષણ

મલ્લ ક્ષાલયતે મુતમ્ ।

हर्षणो रोमदन्तानामस्त्रिधुवनिकोद्यनः ॥ ૩ ॥

ખાટો રસ ખાતાપીતા મોઢા પાણી છૂટે છે, ઘટ્ટોના રસાઈ ઊભા થાય છે, દાંત અખાઈ (ખટાઈ) જાય છે, આંખો નથા ભલા સકોવાય છે

ખારા રસનું લક્ષણ

લઘવ સ્યન્દ્યત્વાસ્ય કપોલગલદાહરુત્વ ।

ખારા રસ ખવાતાપિવાતા મોમા પાણી છોડે છે માલ અને ગળામા બળતરા કરે છે (તથા અન્નમાં રસિ આણુ છે)

કંઠ્યા રસનું લક્ષણ

તિકો વિશદ્યત્વાસ્ય રસન પ્રતિહન્તિ ચ ॥૧૭॥

કંઠ્યા રસ ખવાતાપિવાતા મોમાની ચીકણા દૂર કરે છે અને બીજા રસ ગ્રહણ કરવાની શક્તિનો નાશ કરે છે

તીખા રસનું લક્ષણ

ઉદગ્રયતિ જિહ્વામ કુર્ધેશ્ચિમિચિમાં કટુ ।

શાલ્યવર્ણાક્ષતાસાસ્ય કપોલો લહતીવ ચ ॥૧૮॥

તીખા રસ ખાતાપીનાં મોઢામા ચમચમાટ યાજ છે, છબનું ટેરવું આવી જાય છે (ટેરવા આગળ છબ આવી જાય છે), આંખ, નાક અને મોઢામાંથી પાણી બહે છે તથા માલ જલુ કે બહે છે

તૂથ રસનું લક્ષણ

કષાયો જડયેજિહ્વા કષ્ટસ્તોનોવિષ્ણ્વરુત્વ ।

તૂથ રસ છબને સ્વાદ પારખવાની ક્રિયામાં મંદ કરે છે તથા ગળામા ના સ્રોતોનો વિભવ કરે છે (એટલે શાસિચ્છવારની પ્રવૃત્તિ ધણ અનિયમિત બની કસી નાખે છે)

રસના લક્ષણનો ઉપસાધાર

રસનામિતિ રૂપાણિ

ઉપર કથા તે પ્રમાણે બધાં વગેરે છ રસનાં લક્ષણ છે

હવે તે રસોમાં જે જે કર્મ છે તે નીચે પ્રમાણે છે

કર્મોણિ

હવે રસનાં કર્મ (અર્થ) કહીએ છીએ.

રસનાં કાર્ય

મધુર રસનું કાર્ય

મધુરો રસ ॥૧૯॥

અ જન્મસામ્યાનુચિતે ધાતુનાં પ્રવલ્લ લભમ્ ।
 શાલ્યવ્રક્ષતક્ષીગર્વજેનોદ્વિયોક્તસામ્ ॥૨૦॥
 પ્રશસ્તો વૃહણ કણ્ઠ્ય સ્તજ ન્ધાનહૃદ્ ગુદ ।
 આદ્યયો જીવન સિન્ધુ વિલાનિલિગપહ ॥૨૧॥
 કુરુતેડ્યુપળોનેન સ મેદ શ્લેષ્મજ્ઞાન ગદાન ।
 રથોન્વાપ્રિસાદસાધ્યાસમેહગઢ્ઠાર્ધુદાર્દિકાન ॥૨૨॥

મધુરપણુ પ્રાણીને જન્મથી જ સામ્ય છે (કેમ કે બાળપણથી જ દૂધ વગેરે મધુર પ ઘેંચી એવો દેહ બધાનો છે), માટે તે ધાતુરોના બળની અત્યંત વૃદ્ધિ કરે છે, બાળકને, વૃદ્ધને શતમસવાળાને હિતકર છે, શરીરની ક્રાંતિ, વાળ, ઈન્દ્રિયો અને રોગને માટે હિત કરી છે, બુદ્ધિ છે, કઠને કૃપદાકારક છે, ધાવણ ઉત્પન્ન કરે છે, ભાગેલા અગ્નિ સાર્ધ છે અને ભારે છે, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે એવું, છવન, સિન્ધુ તથા પિત્ત, વાયુ અને વિષનો નાશ કરે એવું છે મધુરપણુને ઉપયોગ રાતિશય કરવામા રાત્રે તે એ ચરભી તથા કફથી થતા અગ્રપણ મદાગ્નિ, અન્વાસ, પ્રમદ, ગંધ અર્જુદ વગેરે રાગો કરે છે

ખારા રસનું કાર્ય

અસ્તોડિન્દ્રીસિદ્ધ્વ ક્ષિત્તો હૃદય પાચનોત્તન ।
 ઉચ્ચવીર્યો દિપ્તસ્પશ પ્રીણન પ્લેદનો લધુ ॥

કરોતિ કકષિતાશ મૃદવાતાનુલોમન ।

સોડ્યમ્યસ્તસ્તનો કુર્વાલ્યંચિસ્ય તિમિરધમમ્ ॥

કણ્ઠુવાણ્ઠુચ્ચ્ચીસર્વશોકવિસ્તોદહજ્જ્વરાન ।

ખારા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરે એવી, સિન્ધુ, કઠ, પાચન, રસિ કરે એવી શ્વેતવીર્ય, અડકવામાં કઠી (એટલે શાપલાથી કે પીત્ત વગેરેથી કઠક કરે એવી), પ્રીણ, ધણપણુ કરે એવી અને હલકી છે એ કફ તથા રક્તપિત્ત કરે છે તથા અનુસાધન છે, ખારા નો વધાર પડતો ઉપયોગ કરવાથી શરીર કીડું થઈ જાય છે અને આંખે ગાબ રાત્રે છે, ફેર આવે છે, ખાંસ, શ્વેત, રતવા સોજા, વિરુદ્ધીક, તરસ અને તાવ-એ રાગો થાય છે

ખારા રસનું કાર્ય

લઘવ સ્તમ્ભસહાનવચ્ચવિષાપાપનોડિન્દ્રી ॥૨૩॥
 સ્નેહન સ્વેદનમ્ભીક્ષ્ણો રોચનપ્લેદમેદરુત્વ ।
 સોડિન્યુકોડ્ધપચન સ્વત્તે વલિન વલિમ્ ॥
 વરુકુષ્ઠવિષ્ણ્વસર્પાન્ જનયેત્તયોદ્વલમ્ ।

ખારા સ્તબ, કઠપણુ અને બળનો નાશ કરે એવી, અગ્નિને પ્રદીપ કરે એવી, સ્નેહન, સ્વેદન, તીખ, રસિ ઉપજાવે એવી તથા છેદ અને ભેદ કરે એવી છે ખારાકરો બહુ ઉપયોગ કરવાથી પન થાય છે, માથે ટવ પડે છે તથા પદિશા આવે છે, શરીરે કચરોઓ પડી જાય છે, તથા તરન, કુષ્ઠ, એ અને રતવા થાય છે વગી તે બળનો ધણ નાશ કરે છે

કડવા રસનું કામ

તિક્તઃસ્વયમરાચિષ્ણુરર્ચિ કૃમિતુદ્ધવિપન્ન ॥૧૪

કુષ્ઠમૂર્છાજ્વરાકલેશદાહપિત્તકફાન્ન જયેત્ ।

ફલેદમેદોવસામજ્ઞાશરૂનૃમૂષોપશોષણઃ ॥૧૫॥

લઘુર્મેધ્યો હિમો રુક્ષઃ સ્તન્યકઠ્ઠવિશોધનઃ ।

ધાતુક્ષયાનિલઘ્યાધીનતિયોગાત્ કરોતિ સઃ ॥૧૬

કડવો રસ (કડવાશ) જાતે ભાવે એવો નથી, પણ તે અરુચિ, કૃમિ, તરસ, ઝેર, કુષ્ઠ, મૂર્છા, તાપ, ઉત્કલેશ, બળતરા, પિત્ત અને કફને મટાડે છે; ભીનાશ ચરબી, વસા, મળન, ઝાડો અને પેશાબને શોષી લે છે. વળી તે હલકો, મેધાને ધિનકર, ઠંડો, લુપ્ત, ધાવણ સુધારે એવો અને ગળાને સાફ કરે એવો છે. એનો વધારે પડતો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે ધાતુક્ષય અને ધાતુના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

તીખા રસનું કામ

કટુર્ગલામયોદર્દકુષ્ઠાલસકશોફનિત્ત્ ।

ઘ્નાવસાદનઃ ર્નેહમેદઃ ફલેદોપશોષણઃ ॥૧૭॥

દીપનઃ પાચનો રુચ્યઃ શોધનોડગ્રસ્ય શોષણઃ ।

છિન્નત્તિ ઘન્યાન્ સ્તોતાંસિ વિઘ્નોતિ કફાપહઃ ॥

કુચ્છે સોડતિયોગેન તૃપ્ત્યા શુકલલક્ષયમ્ ।

મૂર્છામાકુચ્છતં કમ્પ કટિપૃષ્ઠાદિપુ વ્યથામ્ ॥૧૯

તીખા રસ (તીખાશ) ગળાના રોગ, ઉદર્દ, કુષ્ઠ, અલસક અને સોજા મટાડે છે, પ્રભુના ઉત્સેધને મટાડે છે; ચીકામ, ચરબી અને ભીનાશનું શોષણ કરે છે. વળી તે દીપન, પાચન, રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવો, શોષન અને અન્નનું શોષણ કરે એવો છે (ઘેટલે અન્નના રમને બાળી નાખે છે), શરીરના સંધ્યાસ્થાનો બેઠાણને છૂટા કરે છે, સોતેને પડોળા કરે છે અને કફનો નાશ કરે છે, તીખાશનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરવાથી તરસનો રોગ થાય છે, વીર્ય અને બળનો નાશ થાય છે, મૂર્છા, શરીરની નસો વગેરેનો સકોન, કંપ તથા કેડ અને પીડ વગેરે સ્થાનમાં પીડા થાય છે.

નુરા રસનું કામ

કવાપઃ પિત્તકફદા શુરુરુવિશોધનઃ ।

પીડનો રોષણઃ શીતઃ ક્લેદમેદોવિશોષણઃ ॥૨૦॥

આમસ્તંભનો ગ્રાહી રુક્ષોડતિવકૃપ્રસાદનઃ ।

કરોતિ શીલિતઃ સોડતિ વિઘ્નમાધ્માનહૃદ્ગઃ ॥

વૃદ્ધકાર્પ્યૌરુવધ્નશ્ચોતોરોધમલમ્હાન્ ।

નુરો રસ (નુરાશ) પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે, ભારે છે, તથા લાંબીને યુદ્ધ કરે છે; પીડન, શેપન,

ઠંડો, ક્ષેદ (ભીનાશ) અને ચરબીનું શોષણ કરે એવો છે, આમને પાકવા ન દે એવો, ગ્રાહી, લુપ્ત અને ચામડીને અતિશય નિર્મળ કરે એવો છે. તેની બધુ દેવ પાડવાથી વિટંબ, આધ્માન, હૃદયમાં પીડા, તરસ, દૂબળાપણ, નપુંસકતા, સોતેનો રોધ અને મળને નીકળવા ન દે—એટલા ઉપદ્રવ થાય છે.

રસના મણુ (વર્ગ)

મધુર સ્કંધ—ગળ્યો ગણ

પૃત્તદેમગુડાક્ષોદમોચ્ચોચપરૂપકમ્ ॥ ૨૨ ॥

મમીક્ષ્વીરાપનસરાજાદનચલાત્રયમ્ ।

મેદે ચત્તસઃ પાણિયો જીવન્તી જીવકર્મભૌ ॥૨૩॥

મધૂકં મધૂકં ચિન્તી વિદારી શ્રાવણીયુગમ્ ।

ક્ષીરચુક્ષા તુગાક્ષીરી ક્ષીરિણ્યૌ કાદમરી સદે ॥

ક્ષીરેશ્વગોશ્વરસૌંદ્રવાક્ષાદિર્મધુરો ગણઃ ।

ધી, સોનું, ગોળ, અખીડ, કેળાં, કોષરું, શલસાં, થતાવરી, કકોલી, ફુલસ, રાપણ, બલા, અતિબલા અને નાગબલા, મદા તથા મલામેદા, શાલિપર્ણી, પૂર્નિપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી અને માપપર્ણી, ડોડી, છાક અને ન્હાલક, મલુડાં, જીંદીમધ, ધિલોડાં, વિદારીકંદ, શાવણી અને મલાશાવણી, ક્ષીરકકોલી, વંધલોચન, ક્ષીરિણી, મલા-ક્ષીરિણી, શીવણ, મલાસલા અને શુદ્ધગડા, દૂધ, શેરડી, ગોખરું, મધ, કાળી દ્રાક્ષ વગેરે મધુર છે.

અમ્બ સ્કંધ—ખાટો ગણ

અમ્લો ધાત્રીફાલમ્લીકામાતુલુહામ્લલ્લેતસમ્ ॥૨૫

દાદિર્મં રજતં તામં ચુકં પાલેયત ઇચિ ।

આન્નમાન્નાતકં મધ્યં કપિલ્યં કરમર્દકમ્ ॥ ૨૬ ॥

આમળાં, આમલી, બિજરું, અમ્બલેતસ, દાડમ, રૂપું, છાચ, સરકો, પારેવન, દહીં, કેરી, આધ્માનકં, ઓટફળ, કોઠું, કરમદાં એ ખાટો ગણ છે.

લવણ સ્કંધ—ખાટો ગણ

વર્તં સૌવર્ણલં કૃષ્ણં વિદં સામુદ્રમૌદ્મિદમ્ ।

રોમકં પાંચુજં શીર્ષં દ્વારસ્થ લયળો ગણઃ ॥૨૭॥

સિંધવ, સંચળ, કાળું લવણ, બીડલવણ, સમુદ્રના પાણીમાંથી લેતું મીઠું, ઓટ્ખિદ લવણ, શેષક લવણ, પાંચુંજ લવણ, ગોમું અને (ખાજખાર, નવસાર, ખરિયાખાર વગેરે) ખાર એ લવણ વર્ગ છે.

વિકત સ્કંધ—કડવો ગણ

તિક્તઃ પટોલી પ્રાયન્તી બાલકોક્ષીરચન્દનમ્ ।

મૂનિમ્બનિમ્બકટુકાતગરાગુરુવચ્ચકમ્ ॥ ૨૮ ॥

નકમાલદિરજનીમુસ્તમૂર્વાટરુપકમ્ ।

પાઠાપામાર્ગકાંસ્યાયોગુદ્ધવીધન્યવાસકમ્ ॥૨૧॥

પશ્ચમૂલં મહદ્વ્યાધયૌ વિશાલાસ્તિવિષા વચા ।

પટેળી, ત્રાષમાણ, સુગધીવાળો, વીરસુવાળો, સુખડ, કરિયાનુ, લીમડો, કડુ, તગર, અગર, ઈન્દ્રજવ કરજ, ધાતર, દાઠકપદર, મોથ, મોરવેલ, અરૂંસી, પહાડમૂળ, અધેડો, કાસુ, લોઢુ, ગળો, ધમાસો, મોટું પંચમૂળ, ઊભી તથા બેઠી ભોરીંગાલી, ઈન્દ્રવારુણી, અનિવિષની કળી અને વજ્ર—એ કડવાં ગણુ છે

કટુ રક્ટક—તીખા ગણુ

કટુકો દિગ્ગુમરિચહ્રમિગિત્પશ્ચકોલકમ્ ॥૨૦॥

કુઠેરાદ્યા દરિતકાઃ પિત્તં મૂત્રમેલચરમ્ ।

હિંગ, મરી, વાવડિંગ, પંચકોલ (સુ ૬/૧૦૯ માં ગણાવેલા), રાની તુલસી વગેરે દરિતવર્ગ, પિત્ત, મૂત્ર અને બિલામાં—એ તીખા ગણુ છે. (એ ઉપરાંત સરસવ, મનશિલ, ઉપલેટ વગેરેને પણ એમાં જ ગણવાં.)

કથાવ રક્ટક—નૂરો ગણુ

વર્ગઃ કથાવઃ પથ્યાઞ્ચ શિરીષઃ લ્હવિરો મધુ ॥૩૧

કવન્ધોવુમ્મરં મુકામવાલાજ્જનગૈરિકમ્ ।

ચાર્લં કપિત્થં જ્જરૂરં વિષપપ્પોત્પલાદિ ન ॥૩૨॥

હરે, બેલડા, સરસંગે, ખેર, મધ, કદબ, ઉભરંગે, મોતી, પરવાળા, કળા, ગેરુ, ફૂલો કોઠા, ફૂલુ ખજૂર, કમળનાળ, કમળ, કાળું કમળ, એ વગેરે નૂરો ગણુ છે (એ ઉપરાંત કાંગ, લોપર, મોટો અરૂંસો વગેરે પણ તે જ વર્ગના છે)

કથા રસવાળા દ્રવ્યના શા ગુણુ હોય છે ?

જગ્યા દ્રવ્યના ગુણુ

મધુરં ક્લેષ્મલં પ્રાયો ઝીર્ણાઞ્છાલિયવાદતે ।

મુમારોધૂમતઃ સ્ત્રીદ્રાત્તિતાયા જાઙ્ગલામિવા ॥૩૩

સામાન્ય રીતે જૂની ડગર, જૂના વજ, મગ, ઘઉં, મધ, સાકર તથા જગલ પ્રાણીના માંસ સિવાયના બીજા ગળ્યાં દ્રવ્ય કહી શકે છે. (મક, તેલ વગેરે ગળ્યાં નથી, છતાં પણ કહી શકે છે, માટે 'સામાન્ય રીતે' એમ કહ્યું છે)

ખાટા તથા ખાટા દ્રવ્યના ગુણુ

પ્રાયોઽન્તે પિત્તજનનં વાહિમામલકારતે ।

અપથ્યં લયનં પ્રાયશ્ચયુષ્યવત્ર દૈન્યયા ॥૩૪॥

સામાન્ય રીતે દાઢ અને આપચા સિવાયના બીજા

ખાટા પદાર્થો પિત્ત કરે છે (દાઢ અને આપચા ખાટાં છતાં પણ પિત્ત કરતા નથી.)

સામાન્ય રીતે સિધવ સિવાયના બીજા ખાટા દ્રવ્ય આખને નુકસાન કરે છે

કડવા તથા તીખા દ્રવ્યના ગુણુ

તિકં કટુ ચ મુયિષ્ઠમત્યુયં વાતકોપનમ્ ।

ઝટેઽમૃતાપટોલીશ્ચાં શુષ્કીરુષ્ણારસો મતઃ ॥૩૫

સામાન્ય રીતે ગળો અને પટેળી સિવાયનાં બાકીના કડવા દ્રવ્ય તથા સૂક, પીપર અને લગણુ સિવાયના બાકીના તીખાં દ્રવ્ય વીર્ય ઓછુ કરે એવાં અને વાયુને કોષાવે છે

નૂરા દ્રવ્યના ગુણુ

કથાવ પ્રાયશઃ શીતં સ્તમ્ભનં ચાઙ્ગમ્યાં ચિતા ।

સામાન્ય રીતે હરે સિવાયના બાકીના નૂરો દ્રવ્ય શીતવીર્ય (કઠા) તથા સ્તબ્ધ છે

રસોનું વીર્ય

રસાઃ કટુચ્છલલવળા લીયેળોળા વયોત્તરમ્ ॥૩૬

તિકઃ કથાવો મધુરસ્તદ્વદ્વેષ ચ શીતલાઃ ।

તીખા, ખાટો અને ખાટો રસ ઉત્તરોત્તર ઉષ્ણ-વીર્ય છે (એટલે તીખા રસ ઉષ્ણ (ગરમ), ખાટો તેથી વધારે ગરમ અને ખાટો સીધો વધારે ગરમ છે) તે જ પ્રમાણે કડવા, નૂરો અને ગળ્યાં એ રસ ઉત્તરોત્તર શીતવીર્ય છે (એટલે કડવા રસ શીતવીર્ય છે, નૂરો તેથી વધારે શીતવીર્ય અને ગળ્યાં સીધો વધારે શીત-વીર્ય છે)

કથા રસ સિન્ધવ કે લૂખા ?

તિકઃ કટુઃ કથાવચ્ચ રુક્ષા વદ્મલાસ્તથા ॥૩૭

કડવા, તીખા અને નૂરો એ રસ (ઉત્તરોત્તર) લૂખા તથા વિષ્ણી છે. (એટલે કડવા રસ અને વિષ્ણી છે, તીખા તેથી વધારે અને નૂરો સીધો વધારે રૂખ તથા વિષ્ણી છે)

રસની સિન્ધવતા

વદ્મલમધુરાઃ સ્તિન્ધાઃ સુષ્ટવિન્નમ્પ્રમારતાઃ ।

ખાટો, ખાટો અને ગળ્યાં રસ (ઉત્તરોત્તર) સ્તિન્ધ તથા ઝાંઝે, પેદાશ અને વાયુને ઘટીરમાંથી બહાર કાઢી નાખનાર છે

કથા રસ ખારે ?

પટોઃ કથાપસ્તસ્માચ મધુરાઃ પરમં મુદઃ ॥૩૮॥

ખાટા કરતા નૂરો રસ ખારે અને ગળ્યાં રસ નૂરથી વધારે ખારે છે.

ગળ્યો કડવો તીખો નૂરો, ખાટો ખારો કડવો તીખો, ખાટો ખારો કડવો નૂરો, ખાટો ખારો તીખો નૂરો, ખાટો કડવો તીખો નૂરો, ખારો કડવો તીખો નૂરો.)

પાંચ ભેગા રસનું પચક બનાવવામાં ખાટો રસ બીજ ચાર રસ સાથે ભળવાથી પાંચ ભેગા રસનો એક સંયોગ (મિશ્રણ) થાય છે અને ગળ્યો રસ બીજ ચાર રસ સાથે ભળવાથી પાંચ ભેગા રસનું પાંચ મિશ્રણ થાય છે (ખાટા અને ગળ્યા સિવાયનો બીજો રસ પોતાના સિવાયના બીજા ચાર રસ સાથે ભળવાથી જે પાંચ રસના મિશ્રણ થાય છે, તે મિશ્રણે ખાટો અને ગળ્યો રસ શોક પછી એક પોતાના સિવાય બીજા ચાર રસ સાથે ભળવાથી થાય છે તેના તે જ છે, તેથી એ સંયોગોની ગણતરી થઈ શકે નહિ પાંચ ભેગા રસના કુલ સંયોગો છ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે ખાટો ખારો કડવો તીખો નૂરો, ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો તીખો, ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો તીખો નૂરો, ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો તીખો નૂરો, ગળ્યો ખાટો કડવો તીખો નૂરો, ગળ્યો ખારો કડવો તીખો નૂરો

છપે રસ ભેગા મળ્યા હોય એવું દ્રવ્ય-એવો સંયોગ એક છે (ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો તીખો નૂરો)

(આ રીતે છ રસો જુદી જુદી રીતે મળીને ૫૭ સંયોગો-મિશ્રણો-થાય છે તે ઉપરાંત) છ રસો એક બીજા સાથે ભળ્યા વિનાના પોતે અવગમ્યભગ પચ દોષ છે (ગળ્યો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો, નૂરો.)

ત્રેસક રસમેદનું વિવરણ

પટ્ પઞ્ચકા, પટ્ ચ પુષ્પરસા રસુ-

ક્ષતુદ્ધિક્ષી પઞ્ચદશપ્રકારી ।

મેદાલિકા વિશતિરેકમેય

દ્રવ્યં પદાસ્તદ્મિતિ ત્રિપદિ ૪૫૩૪

(ત્રેસક ૪૦ થી ૪૨ માં બનાવ્યા પ્રમાણે) પાંચ ભેગા રસના ૬ સંયોગો, ૬ છૂગ (ભાગ) વિનાના શુદ્ધ) રસો, ચાર ભેગા રસોના ૧૫ સંયોગો, બે ભેગા રસોના ૧૫ સંયોગો, ત્રણ ભેગા રસોના ૨૦ સંયોગો (મિશ્રણો) અને છપે ભેગા રસનું એક જ દ્રવ્ય-એ રીતે કુલ ૬૩ રીતની રસની બનાવે (કલ્પનાએ) છે

રસની મુશ્ક કલ્પના

હે રસાનુરસતો રસમેદા-

સ્તારતમ્યપરિવૃત્તનપયા ચ

સમ્મયન્તિ ગણતો સમતીજા

દોષમેવજ્ઞાનપ્રયોગ્યા ૩ ૬૪ ૪૪

રસના એ ૬૩ પ્રકારમાં વધી દરેક પ્રકારમાં અમુક મુખ્ય ૨૮ દોષ અને બીજાના અનુગત દોષ, વગેરે

એમાંના કયા રસનો સ્વાદ બીજા રસોના સ્વાદ કરતા કેટલે અંશે ઓછો કે વધારે છે કે સૌથી વધારે છે, એ બધી બાબતોનો ખ્યાલ સખી જે રસના એ ૬૩ ભાગના વળી પેટા ભાગ પાડીએ તો ગણી ન થકાય એટલા પેટા ભાગ સંભવે છે

દોષ અને ઔષધનો તિયાર કરીને જે દોષ અને જે ઔષધ ઉપર જે (શુદ્ધ કે મિશ્ર) રસ વાપરવા યોગ્ય હોય તે વાપરવા

દાખલા તરીકે એકલા વાયુના દરદમાં ખટાશ, પિત્ત અને વાયુ બંનેના ભેગા પ્રકોપથી થયેલા દરદમાં ખાટકડવાનું મિશ્રણ, કફ અને વાયુ બંનેના ભેગા પ્રકોપથી થયેલા દરદમાં ખાટાતીખાનું મિશ્રણ, આમ દોષનો વિચાર કરી રસનો ઉપયોગ કરવો.

તે જ પ્રમાણે જીવાતની દવા એક રસવાળી હોય તે કલ્પ માટે સારી નથી, તેથી એવી દવામાં બીજા રસ યોગ્યને વધારે રસવાળી કરવી

રસનો ઉપયોગ કરવામાં જેમ દોષ અને ઔષધ નો વિચાર કરવો જેઈએ તેમ દેહ, કાન, ઉત્તર, સાન્ય વગેરે બાબતોનો પણ વિચાર સ્વેચ્છા જેઈએ.

હયશૃંગાદ્યવે સૂત્રયાને રસમેદીવાલ્યો નામ
દશમેડખ્યાય ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મો : દોષાદિવિજ્ઞાનીય

પાછલા અધ્યાયમાં છેવટે કહ્યું કે દોષ અને ઔષધનું સામર્થ્ય જેઈને રસનો ઉપયોગ કરવો, માટે દોષનું શું સામર્થ્ય છે અને તે કેવા છે એ વગેરે જાણવાની જરૂર છે, એ માટે આ અધ્યાયનો આરભ કરાવે છે

અગ્રાતો દોષાદિવિજ્ઞાનીયમાયાય

શ્યામ્યાસ્યામ ।

હતિ હ સ્નાહુતત્રેયાદયો મહર્ણય ।

જે દોષો વગેરેના વિજ્ઞાનને લાગે અધ્યાય વિસ્તારથી કરીશું એ વિષયમાં આગેવ વગેરે મંત્રિય રસોએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

ધાનુર્યો અને મરો, દોષના રૂપરસરોચાસી ધાનુર્યો અને મરોનું જયમર જાન થયા વિના દોષોનું તથા જ્ઞાન વળી થકનું નથી, માટે આ અધ્યાયમાં 'દોષો વગેરેનું વિજ્ઞાન' એટલે 'દોષો, ધાનુર્યો અને મરોનું વિજ્ઞાન' વિનાશથી કહ્યું છે

દોષ, ધાતુ અને મળ

દોષધાતુમળા મૂલ સદા દેહમ્ય

દોષો, ધાનુર્યો અને મરો (ત્રણે તમ એટલે

યાગ્ય પ્રમાણમા હોય ત્યારે) સદા (જન્મ વગેરે બધી અવસ્થાઓમા) દેહના મૂળ (કરણ) રૂપ છે (આડની શરૂઆત મૂળથી થાય છે તેથી એનાં બધા અંગોમા જેમ મૂળ મુખ્ય છે, તેમ શરીરમા પણ દોષો, ધાતુઓ અને મજા મુખ્ય છે, એ સમ હોય તેો આરોગ્ય રહે અને વિષમ હોય તેો રોગ થાય)

દોષોના કામ

તં ચલાઃ ।

उत्साहोच्छ्वासनिश्वासेष्टवेगमवर्तनैः ॥ ૧ ॥

सम्पग्नत्वा च घातनामक्षणां पाटवेन च ।

अनुगृह्णात्यवિકृतः, पित्तं पक्त्वूपमर्शनैः ॥ ૨ ॥

क्षુત્તુદરચિમ્બામેઘાધીશૌર્યતનુમાર્દવૈ ।

સ્વેષ્મા સ્થિરત્વક્ષિગ્ધત્વસન્ધિબન્ધક્ષમવિમિઃ ॥

વાયુ સમ હોય ત્યારે ઉત્સાહ, ઉચ્ચવાસ, નિશ્વાસ, ક્રિયા, તેર વેગો આવવા, ધાતુઓની બરાબર (ધીમીરે નહિ અને ઉતાવળીરે નહિ એવી) ગતિ રાને ઈન્દ્રિયોની ચપલતા, એટલા વાના બરાબર થતાં હોવાથી સમ (ન બગડેલા) વાયુ શરીરને ઉપયોગી છે

પિત્ત સમ હોય ત્યારે પચવાનું કામ, ગરમી, જોવાનું કામ, ભૂખ, તરસ, રુચિ, દેહની ક્રિતિ, મેઘા, બુદ્ધિ, શુદ્ધતા, શરીરની મુદુતા, એટલાં વાનાં બરાબર થતાં હોવાથી સમ પિત્ત શરીરને ઉપયોગી છે

કફ સમ હોય ત્યારે શરીર દૃઢ અને છે, સ્નિગ્ધ થાય છે, શરીરના સંધિા બરાબર જોડાયેલા રહે છે, ખડ તલપણ આપે છે વગેરે બરાબર થનું હોવાથી સમ કફ શરીરને ઉપયોગી છે

ધાતુઓનાં કામ

प्रीणनं जीवनं लेप स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोन्पादय घाततां श्रेष्ठ कर्म कर्मास्त्वृताम् ॥ ૩ ॥

પ્રીણન, જીવન, લેપ, સ્નેહન, ધારણ, પૂરણ અને ગર્ભની ઉત્પત્તિ એ અનુક્રમે રન, લોહી, માંસ, ચરબી, ઘાડકાં, મળજા અને વીર્ય એ તાત (સમ) ધાતુઓનો શ્રેષ્ઠ (મુખ્ય) કામ છે એવું આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે

ઉપર દરેક ધાતુનું એક એક શ્રેષ્ઠ કામ અનુક્રમે કહ્યું, પણ દરેક ધાતુ બીજા કામ પણ કરે છે રસ સંતોષ આપે છે, લોહીને પોષણ આપે છે, લોહી શરીરના રાને નિર્માન કરે છે રાને માંસને પોષણ આપે છે માંસ બળ આપે છે અને ચરબીને પોષણ આપે છે ચરબી પરસ્પે આપે છે શરીરને દૃઢ બનાવે છે અને ઘાડકાંને પોષણ આપે છે ઘાડકાં મળજાને પોષણ

આપે છે, મળજા બળ આપે છે અને વીર્યને પોષણ આપે છે વીર્ય હર્ષ અને બળ આપે છે

મળનાં કામ

मयष्टम्भः पुरीषस्य, मूत्रस्य फलेदवाहनम् ।

સ્વેદસ્ય ફલેદવિધૃતિઃ

(સમ એટલે ન બગડેલા) આગનું ઉત્તમ (મુખ્ય) કામ શરીરને ધારણ કરવાનું છે, સમ મૂત્રનું ઉત્તમ કામ શરીરમાથી કબેદને બહાર કાઢવાનું છે અને સમ પર સેવાનું ઉત્તમ કામ કબેદને વ્યવસ્થિત કરવાનું છે (જે બધા કબેદ શરીરમાથી નીકળે જાય તેો શરીર સુકાઈ જાય, માટે પરસેવો જરૂર પૂરતા કબેદને બહાર નીકળવા દઈને, શરીરને લીધું રાખવા પૂરતા કબેદને અદર પકડી રાખવા માટની કુદરતી ગોઠવણ છે)

સમ આગનું બીજુ કામ વાયુને અને જઠરાગિને ધારણ કરવાનું છે સમ મૂત્રનું બીજુ કામ મૂત્રાશય ભરવાનું છે રાને સમ પરસેવાનું બીજુ કામ વાળ ન ખરવા દેવાનું છે ઉપરાંત બીજા પણ નાનાંમોટાં કામ હોય છે

વધેલા વાયુનાં કામ

बृहस्तु कुवतैःप्रलः ॥ ૪ ॥

કાર્દ્યેત્રપ્રધ્યોળ્લગ્નાકામલવકમ્પાડ્ઝાહાહાહુ-

પ્રદાન્ ।

बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशमलपञ्चमर्शिताः ॥ ૫ ॥

વાયુ વધે ત્યારે તે શરીરને કુદ (ધાતુ) અને કળું કરે છે; ગરમ પદાર્થની ઈચ્છા થાય છે, કપ અને આત્મક કરે છે, આગને રાકે છે, બગેના, ઊંધાના અને ઈન્દ્રિયોના નાશ કરે છે, લવચી થાય છે અને દુષિવાશપણ (લાચાર સ્થિતિ) થાય છે

વૃદ્ધ-વધિ-શરીરમાં યોગ્ય પ્રમાણથી વધી ગયેલું

વધેલા પિત્તનાં કામ

पीतविष्मूत्रनेत्रवक्षस्तृप्तादाहाऽऽपनिवृताः ।

પિત્તમ્

વધેલા પિત્તને લીધે જાગ્રે, પેશાન, રાંધિ અને ચામડી થીનાં થઈ જાય છે, બહુ ભૂખ અને તરસ લાગે છે, બળતર થાય છે તથા ઊંધા ઓછી થઈ જાય છે

વધેલા કફનાં કામ

श्लेष्माऽग्निस्वदनप्रलेकात्मनोरप्यम् ॥ ૭ ॥

શ્લેષ્માઽગ્નિસ્વદનપ્રલેકાત્માત્મનૌરપ્યમ્ ।

કફ વધી પડે છે ત્યારે જઠરાગિ ન પડે છે, પ્રતેક થાય છે, આત્મક આવે છે, રાંધે જાગ્રે થઈ

જાય છે, ચામડી ઘાળી થઈ જાય છે, અંગ કઠ્ઠા થઈ જાય છે, ચરીર ઢીલુંઢીલું થઈ જાય છે, દમ અને ઉષ્ણ રસ યાય છે અને બહુ ઊંઘ આવે છે

વધેલા રસનું તથા લોહીનું કામ

રસોડપિ શ્લેષ્મવત્ રક્તં વિસર્પણીહવિદ્રવીન ॥૮॥

કુષ્ઠવાતાસ્રપિતાસ્રગુલ્મોષકુશકામલાઃ ।

વ્યક્ત્ત્રાગ્નિનાશસમોદરકત્ત્વજ્વનેત્રમૂત્રતાઃ ॥૯॥

વધેલા રસની અસર પણ વધેલા કફના જેવી જ છે લોહી જ્યારે વધી પડે છે ત્યારે વિસર્પરોગ, બરેણ, ગંડ, કુષ્ઠ, પત્ત, રક્તપિત્ત, ગોળો, ઉષ્ણકુષ્ઠ નામે દર્દન નો રોગ, કમળો, વ્યગરોગ, જઠરાગ્નિનો નાશ અને મૂર્છા કરે છે વળી તેનાથી ચામડી, આંખ અને મૂત્ર રોગો થાય છે.

વધેલા માંસનું કામ

માંસં ગળ્દાર્બુદગ્નિયગળ્દોરુદરબુદ્ધિતાઃ ।

કળ્દારિષ્ઠિમાંસં ચ

વધેલું માંસ ગંડરોગ, અર્બુદ, ગ્રાધિ વગેરે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, શાલ, સાથળ અને ઉદર (પેટ) વધી જાય છે અને ગળુ, તાળુ, ઘળ વગેરે ઠેકાણેના માંસ ઉપર બીજુ માંસ વધે છે

વધેલી ચરબીનું કામ

તદસ્મેદસ્તથા શ્મમ્ ॥૧૦॥

શ્મલેડપિ લેપિલે શ્વાસં સિક્ક્સ્તનોદરલમ્બનમ્ ।

ચરબી વધે છે, ત્યાર બગરેલા માંસની જેઠે ગંડ વગેરે બધું થાય છે ત ઉપરાંત લોહી પણ મહેનત કરવાથી થાક લાગે છે તથા ઘાડી જવાય છે, કૂલા, રતન તથા પેટ રોગ થઈ લબડે છે

વધેલાં ઘાડાંનું કામ

શ્મલ્પચ્ચસ્થયધિદન્તાશ્ચ

વધેલા ઘાડાગી અધ્ધસ્થિ અને અધિદંત રોગ થાય છે (ઘાડા ઉપર બીજુ ઘાડુ ઊમે તેને અધ્ધ સ્થિ કહે છે)

વધેલી મળજનું કામ

મજ્જા નેત્રાક્ષગોરયમ્ ॥૧૧॥

પર્ણસુ ચ્ચૂલ્મૂલાનિ કુર્યાદ્વિદ્રાવ્યકંધિ ચ ।

વધેલી મળજા ૨ મિત્ર અને ચરીરને બારે કરે છે તથા સાધારણમાં સ્પુન મૂળવાર્તા અને કસ્ટાધિ નુષ્ઠ કરે છે

વધેલા વીર્યનું કામ

શતિહીનકામ્નાં વૃદ્ધ શુક શુકાશ્મરીમ્પિ ॥૧૨॥

વધેલા વીર્યથી કુચીકરીને સી ભોગવવાનું મન થાય છે તથા શુકાશ્મરી નામનો પથરીનો રોગ થાય છે.

વધેલા ઝાડાનું કામ

કુક્ષાવાષ્માનમાટોપં ગૌરવ વેદનાં શાસ્ત્ર ।

વધેલા ઝાડાથી આશ્માન, ચાટોપ, કૂખમાં ભાર તથા પીડા થાય છે

વધેલા મૂત્રનું કામ

મૂત્રં તુ વસ્તિનિસ્તોદં કૃતેડ્યપ્પૃકતસંજ્ઞતામ્ ॥૧૩॥

વધેલા પેશાબથી મૂત્રાશયમાં પીડા થાય છે તથા પેશાબ થવો રોકવા છતાં પણ જાહે પેશાબ કર્યો જ ન હોય એમ પેશાબની ખાસ થવા કરે છે

વધેલા પરસેવાનું કામ

સ્વેદોડિતિસ્વેદદૌર્ગન્ધ્યકળ્દઃ

વધેલા પરસેવાથી બહુ પરસેવો થાય છે, ચરીર ગંધાય છે અને ચળ (ખુજળ) આવે છે

વધેલા બીજા મળનાં કામ

પર્વં ચ લક્ષયેત્ ।

દૃષ્ટિકાલીનપિ મલાન્ શાહુલ્યશુક્રતાદિમ્ ॥૧૪॥

એ જ રીતે આખના પીપા વગેરે મળ પણ વધારે પડતા થવા માડ તથા ત અવયવ બારે લાગે તે ઉપરથી જાણવું કે તે ચળ વધ્યા છે (નાકનો મળ, કાન નો મળ, વગેરે પણ સાધારણ નિયમ કરતા વધારે જણાય તથા નાક, કાન વગેરે બારે લાગવા માડે ત્યારે તે સ્થાનનો મળ વધી ગયો છે એમ જાણવું)

ઓછા વાયુનાં લક્ષણ

લિઘ્નં ક્ષીણેડનિલેડક્ષ્ય લારોડર્પં

માપિતેહિતામ્ ।

સશામોહસ્તથા શ્લેષ્મવૃદ્ધયુક્તામયસમ્મય ॥૧૫॥

વાયુ લીધુ થાય-વાયુ જેટલા પ્રમાણમાં ચરીરમાં જોઈએ તે કરતા ઓછું થાય-ત્યારે તેની વિધન આ પ્રમાણે છે, શરીરમાં અંજ પેાનપેાનાનું કર્મ કરી ચક્રતાં નથી, મેાવવાનું તથા ચરીરની ક્રિયા ઓછી થાય છે, બુદ્ધિ બદર થાય જાય છે તથા કફની વૃદ્ધિ થવાથી જ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે એનું પાછળ (ચેક ૭, ૭૫ માં) કોનું છે, તે નીચે ચા થાય છે

ઓછા પિત્તનાં લક્ષણ

પિત્તે મન્દોડનલ્ શીર્ષં પ્રમાદાનિઃ

પિત્ત કમી થવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, દીર્ઘ ૬૬ થાય છે તથા પ્રજા જાતો રડે છે

ઓછા કહ્નાં લક્ષણ

કફે ધ્રમઃ ।

મ્લેષ્માશયાનાં શૂન્યત્વં હૃદયઃ સ્વપચ્ચિન્તા ॥૧૬

કફ કમી થવાથી ફેર આવે છે, છાતી, માથું, સાંધા વગેરે કહ્ના સ્થાન (મ્લેષ્માશય) ખાલી પડી જાય છે, હૃદય પીગળે છે તથા ગાંધાઓ ઢીલા પડી જાય છે

ઓછા રસનાં લક્ષણ

રસે રૌદ્ર્યં ધ્રમઃ શોયો મ્લાનિઃ શબ્દાસહિષ્ણુતા ।

રસ ઓછો થવાથી શરીર લૂખું પડી જાય, શક વાગે, મોં સુકાય, કટાણો આવે તથા અવાજ સહન થાય નહિ

ઓછા લોહીનાં લક્ષણ

રક્તેડ્મ્લશિશિર્ષાતિસિત્તાદૈવિચ્છિન્નતાઃ ॥૧૭॥

લોહી કમી થઈ જાય ત્યારે ખાટા પદાર્થની અને કઠા પદાર્થની ઇચ્છા થાય, શિરાઓ ઢીલી પડી જાય તથા શરીર લૂખું થઈ જાય

ઓછા માંસનાં લક્ષણ

માંસે ક્ષત્ત્વલાનિગ્નઘ્નસ્ફિક્કશુષ્કતાસન્નિવેદના ।

માંસ કમી થવાથી ઇન્દ્રિયો નબળી પડે છે, ગાંધ તથા કૂબા સુકાય છે અને સાંધામાં ફાટ કે કળતર થનું હોય તેવી પીડા થાય છે

ઓછી ચરમીનાં લક્ષણ

મેદસિ સ્વપનં કટ્વયાઃ ક્ષીદ્ધો વૃદ્ધિઃ કુશાક્ષતા ॥

ચરમી રોછી થઈ જવાથી કમરનો સ્વાય થાય છે, બરોળ વધે છે અને શરીર પાતળું થઈ જાય છે

ઓછાં તાકડાંનાં લક્ષણ

મહાસ્વસ્થિતોદઃ શવનં વન્તકેશનલાદિષુ ।

તાકડાં પાતળાં થઈ જવાથી તાકડાંમાં તોડ થાય છે તથા દાંત, વાગ અને નખ વગેરે ખરી પડે છે

ઓછી મજ્જાનાં લક્ષણ

મજ્જનાં મજ્જનિ સૌવિર્યં ધ્રમસ્તિમિત્વશાંતમ્ ॥

મજ્જા ઓછી થવાથી તાકડાંમાં છિન્ને પડી જાય છે, ફેર આવે છે તથા આંખે આંધાર આવે છે.

ઓછા વીર્યનાં લક્ષણ

શુક્રે ચિરાત્ પ્રતિચ્ચેન શુક્ર શાંખિતમેય વા ।

તોડોડ્યયર્થે શૂન્યણોમંદ ધૂમાપતીત્વ ચ ॥૨૦॥

શુક્ર (વીર્ય) ઓછું થવાથી વીર્ય નીકળનાં બહુ વાર થાય છે અથવા વીર્યને બદલે લોહી પડે છે,

અડમાં અન્યત તોડ થાય છે તથા મૂત્રેન્દ્રિય જાણે ધુમાડા જેવી કાળી પડી જાય છે

ઓછા ગડનાં લક્ષણ

પુત્રીયે વાયુરુદ્રાણિ સજ્ઞાધો વૈષ્ટ્યગ્રિવ ।

કુક્ષૌ ધ્રમતિ વાત્યૂર્ધ્વં કૃત્પાર્શ્વે પીડયન્ મુશ્મન્ ॥ શરીરમાં ગડો વોગ્ય પ્રમાણથી ઓછો હોય ત્યારે વાયુ જાણે અંતરડાને વીંટતો હોય તેમ (વીંટાઈ વળતો હોય તેમ) અવાજ કરતો કરતો કૂખમાં ફેરે છે અને (કોઈ વાર) હૃદય અને પડખાંને ભીંસ મારતોમારતો ઊંચો થડે છે

ઓછા મૂત્રનાં લક્ષણ

મૂત્રેડ્મ્લ્યં મૂત્રયેત્કુલ્લાદિવર્ણં સાક્ષમેય વા ।

શરીરમાં મૂત્ર ઓછું હોય ત્યારે મહામત્સેનને વિવર્ણ અથવા સ્થિર સ્થિર પેશાબ થાય છે (લોહી જેવા રંગનો કે લોહીવાળો થોડો પેશાબ થાય છે)

ઓછા પરસેવાનાં લક્ષણ

સ્વેદે રોમચ્યુતિઃ સ્તમ્ભરોમતા શ્કુટનં સ્વચઃ ॥૨૨

શરીરમાં પરસેવા પ્રમાણથી ઓછો હોય ત્યારે કેટલાંક રૂવા ખરી પડે છે, કેટલાંક રૂવા કડક થઈ જાય છે, તેમ જ ચામડી ફાટે છે

બીજા મળો ઓછા હોય તેનાં લક્ષણ

મલાનામતિસક્ષમાણાં કુલંક્ય લક્ષયેત્ ક્ષયમ્ ।

સ્વમલાયનસજ્જોવતોદશન્યત્વલાઘવઃ ॥૨૩॥

આખના પીચા, મનનો મેલ, નાકનું લીંટ વગેરે અતિ સૂક્ષ્મ મળ બહુ લોટા આવના હોય તો તે ઓછા છે એમ સમજવું કઠણ છે, છતાં તે તે મળના સ્થાન રૂપ ઇન્દ્રિય સુકાઈ જાય છે, તેમાં તોડ થાય, તે ખાલી થઈ ગયેલી જણાય તથા તે ટકલી થઈ ગયેલી લાગે તે ઉપરથી તે તે મળ ઓછા થઈ ગયા છે એવું સમજવું

દોષ, ધાનુ અને મજા વધ્યા છે કે ઘટ્યા છે

તે જાણવાનું સામાન્ય લક્ષણ

દોષાદીનાં યથાસ્થં ચ વિષાદ્ વૃદ્ધિશ્ચો મિષક ।

ક્ષયેણ વિપરીતાનાં મુખાનાં યર્થનેન ચ ॥૨૪॥

વૃદ્ધિ મલાનાં સજ્જાશ્ચ ક્ષયં પ્વાતિવિસર્ગતઃ ।

(ઉપર ઓછ પ થી ૨૩ સુધીનાં પ્રમાણથી વધારે ૨૨ને પ્રમાણથી રોછો દોષ, ધાનુ અને મજા હોય તે શાં શાં લક્ષણો થાય તે વિચારવાર ક્યુ, જેને ને ને વાત કૃત્ત્યા કહે છે)

દરેક દોષ, ધાનુ અને મજાના ચેતનપોષાના ને શુક્ર

હોય છે, તે ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણ શરીરમાં ઓછા થઈ ગયેલા જણાય તો તે દોષ, ધાતુ કે મળ પ્રમાણથી વધારે છે એમ સમજવું અને જો એ વિરુદ્ધ ગુણો વધી ગયેલા જણાય તો તે દોષ, ધાતુ કે મળ પ્રમાણથી ઓછા છે એમ સમજવું. (વળી મળ પ્રમાણથી વધ્યા છે કે ઘટ્યા છે તે જાણવાની બીજી રીત પણ છે. આ બીજી રીત દોષ તથા ધાતુને લાગુ પડતી નથી.) મળ (નીકળવા જેઈએ એટલા) નીકળતા ન હોય તો તે પ્રમાણથી વધારે છે એમ સમજવું અને જેઈએ તે કરતાં વધારે નીકળતા હોય તો પ્રમાણથી ઓછા છે એમ સમજવું.

બુખામ, ઠંડક, ઇલકાપણ વગેરે વાયુના ગુણ છે. હવે જો શરીરમાં એનાથી વિરુદ્ધ ચીકાશ, ગરમી, ભારેપણ વગેરે ગુણો વધી ગયેલા જણાય તો સમજવું કે શરીરમાં વાયુનું પ્રમાણ ઓછું થઈ ગયું છે અને જો એ વિરુદ્ધ ગુણો (ચીકાશ વગેરે) જેઈએ તે કરતાં ઓછા થઈ ગયેલા જણાય તો જાણવું કે શરીરમાં વાયુનું પ્રમાણ વધી ગયું છે. રસ રીતે બીજા દોષ, ધાતુ અને મળના વધારોઘટાડો નક્કી કરવા. (દોષોના ગુણ સૂ. ૧૦૫ થી ૧૧૫ માં આપેલા છે.)

મજબ વધારા કરતાં મજબે ઘટાડો
વધારે થીડા કરે ॥

મલોચિત્ત્વાદૃહસ્ય ક્ષયો કૂટેસ્તુ પીઠનઃ ॥૨૫॥

(દોષ ધાતુ અને મળ પ્રમાણથી વધી જાય કે ઘટી જાય તે બન્ને સ્થિતિમાં થીડા તો વાય છે; છતાં) દોષ, ધાતુ અને મળથી શરીર દેવાઈ ગયેલું હોવાથી દોષ વગેરેના વધી જવાથી જેટલી થીડા થાય છે, તેના કરતાં દોષ વગેરેના ઘટી જવાથી વધારે થીડા થાય છે.

દોષોના વધારાઘટાડાથી થતા રોગના .

સામાન્ય ઉપચાર

તપાશ્વપિ સ્થિતો વાયુઃ, પિપ્તં તુ સ્વેદરક્તયોઃ ।

શ્લેષ્મા શોષેષુ, તેનૈવામાશ્વપાશ્ચયેનાં મિથઃ ॥

યદેકસ્ય તદન્યસ્ય ધર્મનક્ષણોપધમ્ ।

અસ્થિમાસ્તયોર્નૈવ, પ્રાયોશુદ્ધિર્હિ તર્પણાત્ ॥૨૬॥

શ્લેષ્મણાઞ્જગતા તસ્માત્ સહસ્રયસ્તદ્ધિપર્યવાત્ ।

વાયુનાઞ્જગતોઽસ્માઞ્ શુદ્ધિસ્યસમુદ્ધવાન્ ॥૨૮

ચિકારાન્ સાધયેન્નૌત્રં ક્રમાહ્નનપુંહણઃ ।

(હવે દુખોને વધારે અને ઘટાડે કયા કારણથી થાય છે તે વગેરે બ્રહ્મનેાનું જ્ઞાન થવા માટે દોષ અને દુષ્ણ વચ્ચે આશ્વાશ્મીભાવ કહે છે.) તેમાં (દોષો, ધાતુઓ અને મળોમાં), હાડકામાં વાયુ રહે છે (એટલે

હાડકું આશ્વા-સ્થાન છે અને વાયુ આશ્વાથી એટલે એ સ્થાનમાં રહેનારો છે), પરસેવામાં અને લોહીમાં પિત્ત રહે છે અને બાફીની ધાતુઓ અને મળોમાં (એટલે રસ, માંસ, ચરબી, મજબ, વીર્ય, પેશાબ, ઝાડો વગેરે ધાતુઓ અને મળોમાં) કફ રહે છે. આમ એક તરફ ધાતુઓ અને મળો અને બીજી તરફ દોષો, એ બન્ને વચ્ચે આશ્વા અને આશ્વાનીના સંબંધ હોવાથી (એટલે અમુક દોષ અમુકરમુક ધાતુ અને મળમાં રહેતા હોવાથી) આશ્વા અને આશ્વાનીના સંબંધથી જોડાયેલાં એમનામાંથી (એક તરફ આશ્વાધૃષ્ ધાતુઓ અને મળો અને બીજી તરફ આશ્વાધૃષ્ દોષો, એ ભેગાંથી) એકને (આશ્વા કે આશ્વાનીને) જો (આહાર, વિહાર ને ક્રિયા) વધારી શકે, ઘટાડી શકે તે ઔષધધૃષ્ બની શકે (યોગ્ય પ્રમાણમાં લાવી શકે) તે (આહાર, વિહાર અને ક્રિયા) બીજાને (આશ્વાથી કે આશ્વાને) વધારી શકે, ઘટાડી શકે અને યોગ્ય પ્રમાણમાં લાવી શકે. (રસ સામાન્ય નિયમ છે, પણ આ નિયમ આશ્વા હાડકાં અને એના આશ્વાથી વાયુને લાગુ પડતો નથી. તેથી કહે છે કે) હાડકાં અને વાયુની બાબતમાં એવું (ઉપર કહ્યું તેવું) બનતું નથી; કારણ કે બુંદણ કરવાથી સામાન્ય રીતે દોષ, ધાતુ અને મળ વધે છે અને જ્યાં જ્યાં ક્ષાતો પણ વધારો થાય છે ત્યાં ત્યાં પાછળ પાછળ કફ પણ હોય છે જ, (તે જ પ્રમાણે) તેનાથી (બુંદણથી) ઉધું (લંધન-લાંધણ) કરવાથી સામાન્ય રીતે દોષ, ધાતુ અને મળ ઘટે છે અને જ્યાં જ્યાં કશું પણ ઘટે છે ત્યાં ત્યાં પાછળપાછળ વાયુ પણ આવે છે જ. તેથી દોષો વગેરે વધી જવાથી થયેલા રોગોને તથા દોષો વગેરે ઓછા થવાથી થયેલા રોગોને અનુક્રમે લંધનથી અને બુંદણથી તરત જ મટાડવા. (વૃદ્ધિથી થયેલા રોગોને લંધનથી અને ઘટાડાથી થયેલા રોગોને બુંદણથી ભિલકુલ વખત ગુમાવ્યા વિના મટાડવા આ સામાન્ય નિયમ છે. તે વાયુને લાગુ પડતો નથી. વાયુને સામાન્ય ઉપચાર શ્લેષ્ક ૨૯માં કહેયો.)

(“હાડકાં અને વાયુની બાબતમાં એવું બનતું નથી” એવું શ્લેષ્કમાં કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે “હાડકોને વધારવાને બુંદણ કરવું પડે. એ બુંદણમાં ક્ષિન્નગ્ધ, ગળ્યા વગેરે વાયુનો નાશ કરે એવા પદાર્થો જોપરવા પડે, તેથી હાડકું વધારવા જતાં વાયુ વધવાને બદલે ઘટે છે, તે જ પ્રમાણે વાયુને વધારવા માટે લુપ્ત કરવા વગેરે ઉપચાર કરવા પડે. પણ એ ઉપચારો “હાડકું વધવાને બદલે ઘટે છે. આ રીતે આશ્વા અને આશ્વાથીમાંનું એક જોનાથી વધે તેનાથી બીજાને વધે, એક જોનાથી ઘટે તેનાથી બીજાને ઘટે એ સામાન્ય

નિયમ હાડકા અને વાયુના સંબંધમાં લાગુ પડતો નથી)

વાયોરન્યત્ર, તજ્ઞાસ્તુ તૈરેવોત્ક્રમયોજિતૈઃ ॥૨૧॥

વાયુ સિવાયના બાકીના દોષ, ધાતુ રત્ન મળના વધારાથી થયેલા રોગ વાહનથી અને રોગના ઘટાડાથી થયેલા રોગ બૃહસ્પતી મટાડવા, પણ વાયુના રોગ તો તે વાહન અને બૃહસ્પતી ક્રમ ઉલટાવીને મટાડવા (એટલે વાયુના વધારાથી થયેલા રોગ બૃહસ્પતી અને વાયુ ઘટી જવાથી થયેલા રોગ લાઘ્યથી મટાડવા)

રસથી થતા રોગનો ઉપાય

વાયુ વગેરે દોષોની વૃદ્ધિ અને ક્ષયથી ઊપજેલા વિકારોની વિશેષ ચિકિત્સા ૨૧ જગ્યાએ બતાવી નથી, કેમ કે આગળ 'દોષોપક્રમભૂષી' નામ તરમા રાધ્યાય કહેવાયેલા ૨૦ વાત વિસ્તારથી કહેવાની છે, માટે અહીં સામાન્ય ઉપાય બતાવ્યો છે વાત, પિત્ત અને કફની સામાન્ય ચિકિત્સા થયા પછી રસની વૃદ્ધિથી ઊપજેલા વિકારોની ચિકિત્સા કરવા જેઠરો, પણ પાછળ સ્તોક ૭ મા કહ્યું છે, કે 'વધેલા રસની રસર પણ વધેલા કફની જેવી જ છે' માટે કફની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ રસની સામાન્ય ચિકિત્સા જાણી લેવી રસ પછી રસિની ચિકિત્સા કહેવી જેઠરો તે ત્ય કહે છે

લોહી વગેરે ધાતુઓના તથા મળોના

વધારાપટાડાથી થતા રોગોના

આસ ઉપાય

વિરોપાદ્રકવૃક્ષયુત્યાન્ રક્તસ્રુતિચિરેષ્ઠનં . ॥

માંસવૃક્ષિમવાન્ રોગાન્ શાસ્ત્રશારાત્મિકર્મમિઃ ॥

સ્પૌલ્પકાર્દયોપચારેણ મેદોજાનસ્થિ-

સહ્યાયત્ .

જાતાન્ ક્ષીરપૃતૈરિતકસયુતૈર્યસ્તિમિસ્તથા ॥૩૧॥

વિદ્વદ્વિજાનતીસારક્રિયાયા, વિદ્વક્ષયોદ્ધવાન્ . ॥

મેપાજમરકુલ્માવયવમાપદ્વયાદિમિઃ ॥ ૩૨ ॥

મૂત્રવૃદ્ધિસયોત્યાંશ્ચ મેહકૃષ્ણચિસ્તિસયા .

ધ્યાયામામ્પશ્ચતસ્વેદમયઃ સ્વેદદ્વયોદ્ધવાન્ ॥૩૩॥

લોહી વધી ગયાથી થયેલા રોગોને ખાત કું ખાતો ને તથા રસ રાપીને મટાડવા, માત્ર વધી ગયેલી થયેલા રોગોને ખાત કું ખાતો, તારથી બાળીને ૨ ને અગ્નિથી ઘમ દહીને મનાડવા (અગ્નિથી થયેલા રોગોને એટલે) વરથી વધી જવાથી થયેલા રોગોને અને અગ્નિ ઘટી જવાથી થયેલા રોગોને અનુક્રમે (તુ અ ૧૧મા કહેવા) શરીર ઘટાડવાના અને શરીર વધારવાના ઉપાય કરીને મટાડવા (એટલે વરથી વધી જવાથી થયેલા રોગમા શરીર ઉતારવાના અને વરની એછી થઈ જવાથી

થયેલા રોગોમા શરીર વધારવાના ઉપાય કરવા), હાડકાં ઘરાઈ જવાથી (ગળી જવાથી) થતા રોગોને કરવાં ઔષધવાળા દૂધ અને ઘીથી તથા કરવાં ઔષધવાળી બસ્તિઓ આપીને મટાડવા, ગાડોના ભરાવે થઈ જવા થી થયેલા રોગોને (ચિ અ ૮મા) રાતિસપ્ત સ્નેહચૂસાંદે બતાવેલા ઉપાયથી મટાડવા, શરીરમા ગાડાનું પ્રમાણ રોષ્ટ્ર થઈ જવાથી થયેલા રોગોને ઘેટાના તથા બકરાના મધ્ય(રાતરાધિ)નું માસ રાપીને, ઘી, ઘિન વગેરેના વધાર કરેલા આડ વગેરેના બાકાના કે ઘૂઘરી રાપીને, જવ, રાડ અને ચોના વગેરે આપીને મટાડવા, શરીરમાં પેશાબનો વધારો થઈ જવાથી થયેલા રોગોને (ચિ અ ૧૨મા કહેવા) મેહરોગના ઉપાય કરીને મટાડવા અને પેશાબ ઘટી જવાથી થયેલા રોગોને (ચિ અ ૧૧મા કહેવા) મૂત્રકૃષ્ણ રોગના ઉપાય કરીને મટાડવા શરીરમા પરસેવા ઓછી થઈ જવાથી થયેલા રોગોને ક્ષરત, રાત્ર્યત્ર, રોક અને દારૂથી મટાડવા

(હાડકાંથી ધાતુ રોષ્ટ્ર થઈ ગઈ હોય તેને વધારવા માટે ઉપર કરવા દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાનું લખ્યું છે, પણ કરવા દ્રવ્યોથી તા વાયુ વધે તેથી હાડકાં વધારે સુકાય અને પરિણામે હાડકા વધવાને બદલે સુકાતાં જાય, માટે એ ઉપાય જોગ્ય નથી એવી શંકાના ઉત્તરમા તીકાકર કહે છે કે જે દ્રવ્ય સ્નિગ્ધ, સૂકવી નાખે એવું અને કરકર બનાવે એવું હોય તે દ્રવ્ય જ હાડકાને વધારી શકે છે, પણ એ જ દ્રવ્યમા એ ત્રણ ગુણ હોય એવું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, તેથી સ્નિગ્ધ થી-દૂધ સાથે સૂકવી નાખે એવા કરવા દ્રવ્યો મેહવવાથી જે મિશ્રણ થાય છે તે સ્નિગ્ધ, સૂકવી નાખે એવું અને કરકર બનાવે એવું હોય છે, કારણ કે થી-દૂધ સાથે કરવા દ્રવ્ય બજવાથી તે મિશ્રણ કરકર પણ થાય છે, તેથી બતાવેલો ઉપાય જોગ્ય છે) મધ્ય અંતગામિ પશુના માથાથી આગલા બે પગ સુદાનનો આગલા બે પગ સુધીનો ભાગ તથા પાછાથી પાછા બે પગ સુદાનનો પાછલા બે પગ સુધીનો ભાગ-એ બે ભાગ કાપીને કાઢી નાખ્યા પછી પશુના શરીરના બામી રહેલા ભાગને મધ્ય કહે છે

ધાતુઓને વધારવા-ઘટાડવાના ઉપાય

સ્વસ્થાનસ્પયસ્ય કાયાશરજા ધાતુષુ સમિતાઃ . ॥

તેવાં સાદાતિદીપ્તિમ્યાં ધાતુવૃદ્ધિશયોદ્ધવઃ ॥૩૪॥

પૂર્વો ધાતુઃ પર કુર્યાંદ્ વૃદ્ધઃ ક્ષીણશ્ચ તદ્વિષમ્ . ॥

પોતાના સ્થાનમાં (ગુણોમાં) રહેલા જ્યાંનિન-ન્યા (ધાત્વનિન નરકે એવખાના) એવા (રૂપાંતરે) ધાતુઓમાં રહે છે એ ધાત્વનિનઓ મદ પડે ત્યારે (જે ધાતુઓમાં રહેલા અગ્નિ મદ પડ્યો હોય તે)

ધાનુ વધે છે રાત્રે એ ધાત્વગ્નિઓ વધારે પડતા પ્રદીપ્ત થાય, ત્યારે (જે ધાનુઓના અગ્નિ વધારે પડતા પ્રદીપ્ત થયો હોય તે) પ્રમાણ કરતા ઓછી થાય છે (સૂ ૧/૧૩મા જે કમમા ધાનુઓ ગણાવેલી છે તે અનુક્રમે) આગલી ધાનુના વધારાથી એની પછીની ધાનુ વધે છ અને રાગત્રયી ધાનુના ઘટાડાથી રોની પછીની ધાનુ ઘટે છે (માટે જે ધાનુને વધારવા હોય તે ધાનુના ધાત્વગ્નિ મદ પડે એવું કરવું રાત્રે તે ધાનુની પહેલાની ધાનુ વધે રોમ કરવું રાત્રે જે ધાનુને ઘટાડવા હોય તે ધાનુના ધાત્વગ્નિ બહુ રતેજ થાય રોવું કરવું અને તે ધાનુની પહેલાની ધાનુ રોછી થાય રોવું કરવું (દાખલા તરીકે લોહી વધારવું હોય તો લોહીમાં રહેલા ધાત્વગ્નિ મદ પડે અને (સૂ ૧/૧૩મા) લોહીથી પહેલા ગણાવેલી રસ નામની ધાનુ વધે રોવું કરવું લોહી રોછું કરવું હોય તો લોહીમાં રહેલા ધાત્વગ્નિ બહુ રતેજ થાય રોવું કરવું રાત્રે (સૂ ૧/૧૩મા) લોહીથી પહેલા રહેલા ગણાવેલી રસ નામની ધાનુ ઓછી થાય એવું કરવું)

યરીરમા બગાડ થી રીતે થાય છે અને તેથી રાગો કયા થાય છે ?

વોપા હુણ રસૈર્ચાત્ન દૂયન્યુમયે મલાન્ ॥૩૫॥
જયો દે, સત શિરસિ, જ્ઞાનિ સ્વેદવદ્ધાનિ ચ ।
મલા મજાયાતાનિ સ્યુર્યપાશ્ચ તૈષ્વતો ગદા ॥૩૬॥
(દ્રવ્યમાં રહેલા ગળ્યા વગેરે) રસોથી (રસોના મિશ્રણોગ અને અતિયોગથી) બગડેલા દોષો ધાનુઓને બગાડે છે, બગડેલા દોષ રાત્રે ધાનુ મળોને બગાડે છે અને બગડવા મળે નીચેના બે (મૂત્રેન્દ્રિય રાત્રે ગુદા) માથામાં સ્નાન (બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરા અને મો) તથા પરસેવો કાઢનારા છિદ્રો એટલા મળના ઓતોને (માગોને) બગાડે છે, તેથી તેમાં (દોષ, ધાનુ અને મળના ઓતોમાં) રાગો થાય છે (રોકવા રસો ના જ નહિ પણ દ્રવ્યમાં રહેલા વીર્ય વગેરના પણ મિશ્રણોગ અને રાતિયોગથી ઉપર કરેલા કંઠમાં બગાડ થાય છે રાત્રે રાગો થાય છે)

ઓગસ નામના મળના ગુણ, કાર્પ વગેરે મોજસ્તુ તેજો ધાત્તના સુજ્ઞાન્તાના પર સ્મૃતમ્ ।
હૃદયરચમપિ વ્યાપિ દેહસ્થિતિનિષ્વત્તમ્ ॥૩૭॥
શ્લિષ્ય સોમાત્મક શુદ્ધમીઘ્ણાહિતપીતકમ્ ।
યદાદો નિપત નાશો યસ્મિસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતિ ॥૩૮॥
નિષ્પદ્યન્તે યદો માવા વિવિધા દેહસદ્ધયા ।
પણ આમુર્વેદ્યાસ કહે છે કે રસથી વીર્ય સુધીની

સાતે ધાનુઓના (દરેક ધાનુના) ઉત્તમ તેજ(શક્તિ, બળ)ને ઓગસ કહ છે એ ઓગસનું સ્થાન હૃદય છે, છતાં એ આખા શરીરમાં રહેતું છે, એ દેહની જુદી જુદી સ્થિતિ(મયપણ, જુવાની, ઘાપણ વગેરે અવસ્થાઓ)ના કારણરૂપ છે એ રોમ, ચોખ્ખું તથા જરા રાતુ અને પીળું હોય છે એના નાશથી (એ ન હોય ત્યારે) નક્કી મરી જવાય છે અને એ હોય ત્યાર (માણસ) જીવે છે જેને દેહ છ રોવા જતજતના પદાર્થો (પ્રાણીઓ) ચોમાથી (ઓગસમાંથી) જન્મે છે પુરુષના શરીરમાં જે વીર્ય રહેતું છે તે અત્યંત શુદ્ધ હોય છે, તેથી તેમાં કચરો (મળ) હોતો નથી પણ સૌ સાથે મેળુન કરવાથી સીના ગર્ભાશયમાં જટલું વીર્ય જાય છે તેમાં સીના અટકાવ પણ ભળે છે

આ રીતે ગર્ભાશયમાં અટકાવ સાથે મળીને વીર્ય લોવારૂપ બને છે અને તેમાં જીવ આવે છે ગર્ભાશય માના રા વીર્યના મળભાગને ઓગસ કહે છે અને એ વીર્યના સારભાગ(સત્ત્વ)ને ગર્ભ કહે છે ઓગસ અને ગર્ભની સરખામણીમાં ઓગસ મળ છે પણ ઓગસ રાત્રે રસ વગેરે ધાનુઓની સરખામણીમાં ઓગસ ગાર છે એકનું એક ઓગસ એક દૃષ્ટિએ મળરૂપ છે રાત્રે બીજી દૃષ્ટિએ સાચરૂપ છે, માટે મળરૂપ ઓગસ રાત્રે સાચરૂપ રોગસ એવા બે જુદાં જુદાં ઓગસ છે એમ કહેવું જોઈશે નહિ

આટલી પા જેટલું મળરૂપ ઓગસ, ગર્ભના હૃદયમાં જાય છે, ત્યાં એ અટકાવ સાથે ભળવાથી જરા રાતુપીળું થાય છે

ઓગસ ઘટવાના કારણ, અસર અને વધારવાના ઉપાય

મોજ ક્ષીયેત કોપહ્રુજ્ઞાનકોઠ્યમાદિમિ ॥૩૯॥
વિમેતિ દુર્બલોઽમીક્ષ્ણ વ્યાપતિ વ્યયિતેન્દ્રિય ।
દુ સ્થાયો ડુર્મતા રુક્ષો મવેક્ષ્તામશ્ચ તત્ત્વયે ।૪૦॥
જીવનીયોઽઘશીરરસાઘાસ્ત્ર મેપજમ્ ।

કોપ, ભૂખ, વિના, શોક, શય, (ભ્રમ, ભડકવું, તીખ્તા અને લુખી ખોરાક) વગેરેથી ઓગસ ઓછું થાય છે ઓગસ ઓછું થાય ત્યારે માણસ બીચે છે, નબળો પડે છે, ચારવાર વિતા કરે છે (વિચારમાં પડી જાય છે), હૃદય વગેરે સ્થાનોમાં પીડા થાય છે, શરીરની કાંતિ બગડે છે, માત્રસ નિરુત્સાહી બને છે, શરીર લૂખું પડી જાય છે અને માત્રસ દુર્બલો પડે છે એવું થાય ત્યારે આજરને વધારવા માટે સૂ ૧૫/૮ વાશ યજ્ઞનીયગામ્નાં ઔષધી, દૂધ, માસરસ, (સાકર વગેરે ગળ્યા પદાર્થ) વગેરે ઔષધરૂપ છે

ઓજસ વધે તો શું થાય?

મોજોવૃક્ષો હિ દેહસ્ય તુષ્ટિપુષ્ટિશ્લોદયઃ ॥૪૧॥

ઓજસ વધવાથી દેહને તૃપ્તિ થાય છે (ધરાય છે), દેહ ભરાય છે અને દેહમાં શક્તિ વધે છે.

દોષો વગેરેના વધારા અને ઘટાડાને ઉપાય

યદ્વન્નં ક્ષેપિ યદપિ પ્રાગ્નયેતાવિરોધિ તુ ।

શત્તત્ત્યજન્ન સમશ્નંથ તૌ તૌ વૃદ્ધિકાયૌ જયેત્ ॥૪૨॥

દરદીને જે આહાર માટે રુચિ ન થતી હોય તે તળને અને તે તે દોષ વગેરે માટે અપચ્ચ ન હોય એવા જે આહાર માટે રુચિ થાય કે ખાઈને તે તે દોષો વગેરેના પ્રમાણ કરતાં વધારા અને ઘટાડાને મટાડવા. (દરદીને સામાન્ય રીતે કેવા આહારની રુચિ થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં આપ્યું છે. એ નિયમને આધારે દોષોની વૃદ્ધિ અને કાય મટાડવાનો ઉપરનો ઉપાય લખ્યો છે. પણ જ્યાં દરદીને નીચેના શ્લોકમાં જણાવ્યા કરતાં જુદી જાતની રુચિ થતી હોય, ત્યાં ઉપરનો ઉપાય કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે એવા ઉપાય અપચ્ચ છે.)

રુચિ પ્રમાણે આહાર આપવાનું કારણ

અને એનો અપવાદ

કુર્વંતે હિ કલિં દોષા વિપતીતસમાનયોઃ ।

વૃદ્ધોઃ ક્ષીણાશ્ચ મૃચિદં લક્ષયન્ત્યવુષ્ણાસ્તુ ન ॥૪૩॥

જ્યારે દોષો(દોષો, ધાતુઓ અને મળો) પ્રમાણથી વધી જાય છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે તે તે વધેલા દોષ વગેરેના ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આહાર માટે દરદીને રુચિ થાય છે અને જ્યારે દોષો વગેરે પ્રમાણથી ઓછા થઈ જાય છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે તે તે ઓછા થયેલા દોષ વગેરેના ગુણો જેવા જ ગુણોવાળા આહાર માટે દરદીને રુચિ થાય છે. પણ આવું હમેશાં નહિ પણ સામાન્ય રીતે (પક્ષીવાર) બનતું હોવાથી, એટલે કોઈક વાર આવું ન પણ બનતું હોવાથી, મંદ બુદ્ધિવાળા માત્રસે (વેદો) નક્કી કરી શકતા નથી કે અમુક રુચિ થાય તે ઉપરથી અમુક દોષ વગેરે વધ્યા કહેવાય કે ઘટ્યા કહેવાય. (આમ હોવાથી દરદીની રુચિ ઉપરથી દોષ વગેરેના વધારાઘટાડા નક્કી કરવો એ ભ્રમમયજેવું છે. તેથી હવે પછીના શ્લોકમાં બીજી રીત બતાવે છે.)

વાયુ વધે ત્યારે સામાન્ય રીતે વાયુના ગુણોથી ક્ષિપા સિંગધ, ખાટા, ગળા એ ગુણોવાળા આહારની ઈચ્છા થાય છે. પિત્ત વધે ત્યારે પિત્તના ગુણોથી ક્ષિપા કંઠ, ગળા, લૂખા, કડવા, તૂસ એ ગુણોવાળા અન્નની અને કફ વધે ત્યારે કફના ગુણોથી ક્ષિપા ખાટા, કંઠ, તૂસ એ ગુણવાળા આહાર

ની ઈચ્છા થાય છે. તેથી રુચિ પ્રમાણે ખોરાક આપવાથી વધેલા દોષ ઘટે છે; કારણ કે દોષથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા આહારથી દોષ ઘટે છે.

દોષ ઘટી ગયો હોય તો દોષના ગુણ જેવા જ ગુણવાળા આહારની ઈચ્છા થાય છે. તેથી ઘટેલા દોષને પોતાના જ ગુણવાળો આહાર મળવાથી, એ દોષ વધવાથી ઘટાડો દૂર થાય છે. વાયુ ઓછો થયો હોય તો લૂખા, તૂસ વગેરે વાયુના ગુણવાળા આહારની ઈચ્છા થાય છે, પિત્ત ઓછું થયું હોય તો ખાટા, ખારા, તીખા એ પિત્તના ગુણવાળા આહારની ઈચ્છા થાય છે અને કફ ઓછો થઈ ગયો હોય ત્યારે સિંગધ, ગળા, ખાટા, ખારા એ કફના જેવા (કફ કરે એવા) આહારની ઈચ્છા થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે રુચિ થાય એ તે સામાન્ય નિયમ છે, પણ કેટલીક વાર દોષોની જુદી જુદી ગતિને લીધે કે સામ્ય હોય ત્યારે ઉપરના નિયમથી ક્ષિપી રુચિ થાય છે. દાખલા તરીકે નિ. સ. ૧૬/૨૮૫ માં લખે છે કે વાયુના રોગમાં તીખું અને લૂખું ખાવાની ઈચ્છા થાય તો વાયુ સામ્ય છે એમ સમજવું. માટે દરદીની રુચિ ઉપરથી દોષનો વધારો કે ઘટાડો નક્કી કરવામાં ઇતરાઈ જવાય એવું છે.

વધેલા અને ઘટેલા દોષોને લીધે જેવા આહારની રુચિ સામાન્ય રીતે થાય છે તેનાથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આહારને દ્રૌષ (સૂચ) પણ થાય છે એનું શ્લોકમાં લખ્યું નથી છતાં સમજી લેવાનું છે.

દોષનાં કાય, વૃદ્ધિ તથા સમતાનું બીજું લક્ષણ

યથાશલં યથામ્બં ચ દોષા વૃદ્ધા ચિત્તન્તે ।

રૂપાણિ, જહતિ ક્ષીણાઃ, સમાઃ સ્વં કર્મં કુર્વંતે ॥૪૪॥

દોષ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે ત્યારે પોતાના બળ પ્રમાણે (પોતે કેટલો વધ્યો છે તે પ્રમાણે) પોતપોતાનાં ગુણ, કર્મ અને લક્ષણોનો વિસ્તાર કરે છે (વધારે છે); જ્યારે જ્યારે દોષ ઓછો થાય ત્યારે પોતે કેટલો ઘટ્યો છે તે પ્રમાણે પોતપોતાનાં ગુણ, કર્મ અને લક્ષણો તન્ને છે (ઓછાં કરે છે). જેમ કે વાયુ વૃદ્ધિ પામેલો ત્યારે લૂખાચ, કંઠાચ, કડકાપાત્તું વગેરે વૃદ્ધિ પામેલાં લક્ષણ છે; વાયુ ઓછો થાય ત્યારે તે ગુણો જ્યાં ઘટે છે. (જ્યારે દોષ નથી હોતા વૃદ્ધિ પામેલા કે નથી હોતા લક્ષણ થયેલા ત્યારે તે સમ કહેવાય છે.) સમ દોષ પોતાનું (ઉત્ક્રામ, ઉત્ક્રામ વગેરે) કર્મ નિષ્ક્રિય રીતે કરે જાય છે. (દોષોનાં કાય વગેરે માટે જુઓ સૂ. સ. ૧૨.)

દોષ સમાન સખવા
ય एव देहस्य तत्रा विवृक्षयै
त एव दोषा विप्रमा वधाय ।
यस्मादतस्ते हितचर्पवैव

क्षयाद्वિવृक्षयિ રક્ષણાયા: ॥ ૪૫ ॥

જે દોષો સમ હોય ત્યારે શરીરને હૃદયુક્ત કરે છે, તે જ દોષો વિષમ (યોગ્ય પ્રમાણ કરતાં ઓછાવધતા) હોય ત્યારે યાત્રી નાખે છે. તેથી યથા આહારવિહારનું સેવન કરીને એ દોષોને જ્યમ પ્રમાણથી વધતા રોકવા જોઈએ તેમ પ્રમાણથી ઓછા થતા પણ રોકવા જોઈએ.

શ્વપાશાદ્યદે સ્વસ્થાને દોષાદિક્ષાનીય:

પ્રકાશશોધ્યાય: ॥

અધ્યાય ૧૨ મો : દોષભેદીય

દોષ વગેરેના સંબંધમાં જેટલું કહેવું જોઈએ તે બધું પાછલા અધ્યાયમાં પૂર્ણ થયું નથી અને દોષના પ્રકારોનું બરાબર જ્ઞાન થવા વિના દોષવિજ્ઞાન સારી રીતે થયું કહેવાય નહિ; માટે દોષના ભેદ વગેરેનું જ્ઞાન થવા માં અધ્યાય હવે શરૂ કરે છે.

અયાતો દોષમેદીયાશયં વ્યાख्यास्याમઃ ।

इति ह स्मादुरात्रेयाद्यो महर्षयः ।

હવે (દોષનાં નામ, સ્થાન, વિભાગ વગેરે આપીને) દોષોના પ્રકારોનું જ્ઞાન થવાને હિતકર અધ્યાય સમજાવીશું. આ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

વાયુનું સ્થાન

પકાશયકટીસ્રિયધોત્રામિયસ્પર્શનેદ્રિયમ્ ।

સ્થાનં ઘાતસ્થ, તત્રાપિ પકાયાનં વિશેષતઃ ॥૧॥

પકવાયમ, કૂલા, સક્રિય, જાન, ઘાડકું અને ચામડી એ વાયુનાં (સામાન્ય) સ્થાન છે; પણ પકવાયમ એ વાયુનું ખાસ સ્થાન છે

પિત્તનું સ્થાન

નામિરામાશયઃ સ્વેદો લસીકા કચિરં રસઃ ।

દક્ સ્પર્શનં ચ પિત્તસ્ય, નામિરત્ર વિશેષતઃ ॥૨॥

નાભિ (ડૂંટી), રત્નાકાશય, પરસેવો, લસિકા, લોહી, રસ, અંબ, ચામડી એ (રસક) પિત્તની સ્થાન છે. તેમાં નાભિ એ પિત્તનું ખાસ સ્થાન છે. ત્યારમાં વાયુ છે તથા પિત્ત પણ છે. એ વાતમાં કોઈ શંકા કરે કે એક જ સ્થાનમાં બે દોષ કેમ રહી શકે? એનું સમાધાન એ છે કે પિત્ત અગ્નિસ્વરૂપ છે તથા વાયુ તે

અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરનારો છે; માટે અગ્નિનો મિત્ર છે, વિરોધી નથી. એ રીતે વાયુ અને પિત્તની મૈત્રી હોવાથી એ બંને એક સ્થાનમાં રહી શકે છે. વાયુ યોગવાહી હોવાથી પણ પિત્ત સાથે રહે છે.

લસિકા : [હૃદય રસાશય છે; એટલે હૃદયમાંથી.

અન્નરસ લોહી સાથે ભળીને શરીરમાં બધે પથરાયેલી ધમનીઓ (Arteries) અને ધમનીનાં જળાં (Capillaries) દ્વારા શરીરને પોષણ આપવા માટે પહોંચી જાય છે. ધમનીઓ અને તેનાં જળાંમાં લોહી સાથે રસ પડે છે. તે વખતે તેમાં રાધેરાથે શરીરનો કચરો પણ ભળતો જાય છે. આ ધમનીનાં જળાંમાં ચહેતો રસ જળાંમાંથી બહાર ઝમે છે અને તેમાંથી શરીરનાં અંગો અને ધાતુઓ પોષણ મેળવે છે. અંગો અને ધાતુઓ ચૂસી રહે ત્યાર પછી જે ઝમેલો રસ વધે છે, તેમાંના કેટલેક ભાગ શિરાઓ (Veins) નાં જળાં ચૂસી લે છે, કેટલેક ભાગ માસ અને ચામડી વચ્ચે ખાલી જગ્યાઓમાં ભરાય છે અને કેટલેક ભાગ લસિકા વિધાનનાં જળાં ચૂસી લે છે. શિરાનાં જળાંમાં ચૂસાયેલો રસ શિરાઓમાં થઈને યોગ્ય ક્રમે ફેરફારમાં શુદ્ધ થવા જાય છે, તે વખતે તેમાંના કચરો નાક વાટે ઉશ્ચ્છ્વાસ સાથે બહાર નીકળી જાય છે. ચામડી અને માંસ વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં ભરાયેલા રસનો કચરો ચામડી નીચેની ચરબીમાંથી પરસેવારૂપે બહાર નીકળી જાય છે અને લસિકાવિધાને ચૂસેલો રસ પાછો હૃદયમાં લોહી ભેગો ક્ષવાય છે. આ લસિકાવિધાન શરીરમાં બીજા બધે સૂકમ છે; પણ બે સ્થળના મૂળમાં અને ત્યાંથી ભેગું થઈને કોંકની બાજુરે થઈને ખાલા પાસેથી નીચું વળીને હૃદય સાથે જોડાય છે, એટલે ભાગ વધારે સ્પૂળ છે. તેથી લસિકાની ગંધિરો (Glands) જળાંમાં, બગલમાં અને સાથળના મૂળમાં વધારે મોટી હોય છે]

કફનું સ્થાન

ઉત્તરકળ્થશોરન્ક્રોમપર્ગળ્યામાશયો રસઃ ।

મેદો છાણં ચ નિજ્ઞાં ચ કફસ્ય, સુત્રામુતઃ ॥૩॥

છાતી, ગળું, માથું, ક્લોમ, સંધારરો, રત્નાકાશય, રસ, ચરબી, નાક અને જીભ—એ (દશ) કફનાં સ્થાન છે. તેમાં છાતી એ કફનું ખાસ સ્થાન છે.

વાયુના ભેદ

પ્રાણાદિમેદાત્પજ્ઞાન્યા દાતુઃ

(જ્યા અધ્યાયમાં દોષોનાં સામાન્ય કામ તે ક્યાં છે, પણ હવે દોષોનાં ખાસ કામ ક્યાં છે ? કરે છે. તેમાં વાયુ વિશે કહે છે.)

પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, સમાન અને અપાન એ પાંચ ભેદને લીધે વાયુ પાંચ સ્વભાવ(પ્રકાર)નો છે.

(જેમ એક જ માણસ લણવાનું, રાંધવાનું વગેરે જુદાંજુદાં કામ કરે તેને લીધે લણનાર, રસોઈચી વગેરે જુદા જુદાં ચોનાં નામ પડે છે, તેમ વાયુ એક જ હોવા છતાં પણ એ જુદા જુદા સ્થાનમાં જુદું જુદું કામ કરતો હોવાથી એ સ્થાન અને કામને લીધે એ પાંચે જુદાં નામે ઓળખાય છે.

પ્રાણવાયુનાં સ્થાન, કામ વગેરે

પ્રાણોઽગ્ર મૂર્ધનઃ ।

ઉરાઃકણ્ઠચરો મુચ્છિદ્વયેન્દ્રિયચિત્તધૃક્ ॥ ૪ ॥

દીર્ઘનક્ષત્રધૃત્તારાનિઃશ્વાસાન્નપ્રવેશકૃત્ ।

ઉપર પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુના ભેદ કહ્યા તેમાં પ્રાણવાયુ માથામાં રહે છે, છાતી તથા ગળામાં તે ફરે છે; બુદ્ધિ, સદૃશ, ઇન્દ્રિયો અને મનને તે ધારણ કરે છે; ધૃક્તું, છીકતું, ઓડાર, શ્વાસ લેવો અને અન્ન ગળામાં ધરીને પેટમાં લઈ જતું, એ તેનાં કામ છે.

ઉદાનવાયુનાં સ્થાન, કામ વગેરે

ઉરાઃસ્થાનમુદાનસ્ય નાસાનામિગલાંશ્ચરત્ ॥ ૫ ॥

યાકૃપ્લવૃત્તિમયજોર્જાબલવર્ણસ્મૃતિક્રિયઃ ।

ઉદાનવાયુ છાતીમાં રહે છે તે નાક, કૂંટી અને ગળામાં ફરે છે. શ્વાસવાની પ્રવૃત્તિ થવી, પદાર્થ ગ્રહણ કરવો વગેરે કામનો પ્રયત્ન થવો, શ્વાસ મૂકવો, જેર આપવું, કાતિ આપવી અને સ્મરણશક્તિ આપવી, એ એનાં કામ છે.

વ્યાનવાયુનાં સ્થાન, કામ વગેરે

વ્યાનો હૃદિ સ્થિતઃ કૃત્સવેહવારી મહાજયઃ ॥ ૬ ॥

ગત્યપક્ષેપણોક્ષેપતિમેવોન્મેષણાદિકાઃ ।

પ્રાપઃ સર્વાઃ ક્રિયાસ્તસ્મિન્ પ્રતિપદ્ધાઃ

શરીરિણામ્ ॥ ૭ ॥

વ્યાનવાયુ સદૃશમાં રહે છે એ આખા શરીરમાં ફરે છે. પ્રાણ વગેરે કરતાં એની (વ્યાનવાયુની) ગતિ વધારે ઝડપી છે. જળુઆવૃત્તું (ચાલવું), શરીરના અંગને નીચું કરવું, ઊંચું કરવું, આંખો મીચવો, ઉઘાડવો વગેરે માણસોની બધી ક્રિયાઓ સામાન્ય રીતે વ્યાન વાયુને લીધે થાય છે.

(કોઈ અપનેપણનો અર્થ 'નીચે નાખવું' અને ઉત્તોપણનો અર્થ 'ઉઠાવવું' કરે છે.)

સમાનવાયુનાં સ્થાન વગેરે

સમાનોઽગ્નિહમીપસ્યઃ કોઠે ચરતિ સર્વતઃ ।

અગ્નં ગૃહ્ણતિ પવતિ વિદેહયતિ મુજ્જતિ ॥ ૮ ॥

સમાનવાયુ જ્વરાગ્નિની પાસે રહે છે (ગ્રહણીમાં જે જગા અગ્નિએ રોકી ન હોય તે ખાલી જગામાં રહે છે.) એ આખા કોષમાં (હોઝરી, ગ્રહણી તથા મોટા અને નાના અંતરકામાં) બધે ફરે છે. એ અન્નનો કબજો લે છે, (જ્વરાગ્નિને બરાબર ચેતવીને) પચાવે છે, અન્નરચને મળમૂત્રથી છૂટા પાડે છે અને મળમૂત્રને છોડી દે છે (સાપાનવાયુને સોપી દે છે).

અપાનવાયુનાં સ્થાન વગેરે

અપાનોઽપાનગઃ શ્રોણિષસ્તિમેદ્વોઠ્ઠોઠ્ઠચરઃ ।

શુકાર્તવશાકૃન્મૂત્રગર્ભનિષ્ક્રમણક્રિયઃ ॥ ૯ ॥

અપાનવાયુ ગુદામાં રહે છે, કૂલા, મૂત્રાશય, મૂત્રોદ્ગ્રિય અને સાથગામાં તે ફરે છે, લીધું, આર્નવ (અટકાવ), અડો, પેશાબ રાતે ગર્ભ એટલી વસ્તુઓને બહાર કાઢવાનું કામ તે કરે છે.

પિત્તના ભેદ—પાચક પિત્ત

પિત્તં પચ્છાત્મકં તત્ર પક્વામાશયમધ્યગમ્ ।

પચ્છમૂતાત્મકત્વેઽપિ યતૈજસગુણોદયાત્ ॥ ૧૦ ॥

ત્યકદ્રવ્યત્વં પાકાદિકર્મણાઽનલશક્તિમ્ ।

પચત્યન્નં વિમજ્જતે સારકિદ્ધો પૃથક્ તથા ॥ ૧૧ ॥

તત્રસ્યમેવ પિત્તાનાં શેષાગામપ્યનુપદમ્ ।

કરોતિ જ્વલજ્ઞાનેન પાચકં નામ તત્સમૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

પિત્ત એ પાંચ પ્રકારનું છે.

તેમાં જે પકવાશય રાત્રે આમાશયની વચ્ચે (ગ્રહણીમાં) રહેવું છે, તેને પાચક પિત્ત કહે છે તે પિત્ત પચમણભૂતનું બનેલું હોવા છતાં અગ્નિના ગુણ તેમાં અધિક હોવાથી (અગ્નિતત્ત્વ વિશેષ હોવાથી) તેનું દ્રવપથ (પ્રવાહીપથ) મરીને તે કઠણ થયેલું હોય છે. પચાવવા વગેરેની ક્રિયા તે કરતું હોવાથી તેને અગ્નિ એવું નામ આપેલું છે. તે અન્નને પચાવે છે અન્નરસ તથા મળમૂત્રને છૂટા પાડે છે. વગી ગ્રહણીચોગમાં જ રહીરહ્યે તે બાકીનાં નાર પ્રકારનાં પિત્તને શીત-પોતાનું કામ કરવાની શક્તિ આપીને એમને ઉપરોક્ત થઈ પડે છે.

રંધક પિત્ત

આમાશયાચયં પિત્તં રથુકં રચરજ્જનાત્ ।

જે પિત્ત હોઝરીમાં રહેવું છે, તે રચને રંધે છે માટે તેને 'રંધક પિત્ત' એવું નામ આપેલું છે

સાધક પિત્ત

શુદ્ધિમેષામિમાનાપેરમિમેદાર્થસાધનાત્ ॥ ૧૩ ॥

સાધકં દ્રઢત્વં પિત્તં

સાધક પિત્ત સદૃશમાં રહે છે બુદ્ધિ, મેધ, અર્ધકર

વગેરે દ્વારા પારલું કામ પાર પાડવામા એ સાધન(મંદ) રૂપ છે, માટે તેને 'આધક (પારલા અર્થને સિદ્ધ મનાર) પિત્ત' કહે છે

આવેશક પિત્ત

રૂપાલોચનત સ્મૃતમ્ ।

દૃષ્ટ્યમાલોચક

જે પિત્ત રાખની કીરીમા રહેતું છે તે રૂપ (આકાર, રંગ વગેરે) જુએ છે, માટે તેને 'આવેશક' પિત્ત કહે છે

ભ્રાજક પિત્ત

ત્યક્ત્ય ભ્રાજક ભ્રાજનાત્ત્વ ॥૧૪॥

ચામડીમા રહેલું પિત્ત ચામડીને (ગરમી આપી) ચળકાવે છે માટે તેને ભ્રાજક (ચળકાવનાર) પિત્ત કહે છે (એ રાખીય લેપ વગેરેને પકવે છે)

કફના પ્રકાર

શ્લેષ્મા તુ પચ્ચથા

કફ પણ પાંચ પ્રકારનો છે (અવલંબક કરેદક બોધક, તર્પક અને શ્વેષક)

અવલંબક કફ

હટસ્થા ઇ ત્રિકસ્ય સ્વવીર્યત ।

હૃદયસ્થાન્નધીર્વાય તત્ત્વ્ય પવામુર્મર્મા ॥ ૧૫ ॥

કફધાન્નાં ચ શોષાણા ઘટકરોત્પલમ્બનમ્ ।

અતોઽધલમ્બક શ્લેષ્મા

અવલંબક કફ છાતીમાં રહે છે ત્યા રક્તરશ્મિ એ પોતાની શક્તિથી ત્રિકને પોતાનું (ત્રિકનું) કામ કરવાની શક્તિ આપે છે પોતાની શક્તિથી અને ૨ ન્ન રક્તની શક્તિથી એ (અવલંબક કફ) છાતીમાં રક્તરશ્મિ તદ્દયને પોતાનું કામ કરવાની શક્તિ આપે છે અને છાતીમાં રક્તરશ્મિ એ (અવલંબક કફ) પાણીની ગરમ સાડીને (ક્ષેલન, પૂરક, તર્પક, તંત્રવેષ-જેવામ કનું વગેરે પાણીનાં કામ કરીને) કફના બાકીના સ્થાનોને (શ્વેષક ઉમા ગતવાવાં સ્થાનોમાંથી તદ્દય અને ત્રિક સિવાયનાં બીજા સ્થાનોને પોતપોતાનું કામ કરવાની શક્તિ આપે છે તેથી (અવલંબક એટલે શક્તિ આપનો મોવાથી) એ છાતીમાં રહેલા કફને નવજ્ય કફ કહે છે

કરેદક કફ

દૃષ્ટ્યામાશાયસહિયત ॥ ૧૬ ॥

મૃદ્ધક સોઽપ્રસન્નાતલેદનાત્

કરેદક કફ આધાશયમાં રહે છે ત્યાં રક્તરશ્મિ એ ખાપવા અન્નની ગતિએ પડે ગઈ હોય તેને બીજાનો નરમ કરે છે, માટે તેને કરેદક (બીજાનાર)

કફ કહે છે

બોધક કફ

રસવોચનાત્ ।

બોધકો રસનાસ્થાયી

બોધક કફ જીભમા રહ છે એને લીધે જીભને સ્વાદનું જ્ઞાન થાય છે તેથી તેને 'બોધક કફ' કહે છે

તર્પક કફ

શિરસંસ્થોઽક્ષતર્પણાત્ ॥ ૧૭ ॥

તર્પક

તર્પક કફ માથામા રહ છે તે ઇંદ્રિયાને તૃપ્ત કરે છે, તેથી તેને 'તર્પક કફ' કહે છે

શ્વેષક કફ

સન્ધિસમ્પ્લેગચ્છલેપક સન્ધિયુ સ્થિત ।

શ્વેષક કફ સાંધાઓમાં રહે છે એ સાંધાઓને (ચીકણથી) એકત્ર જોડી રાખે છે, તેથી તેને 'શ્વેષક' (એકત્ર જોડી રાખનાર) કફ કહે છે

ઉપસધાર

ઈતિ પ્રાયેણ શોષાણાં સ્થાનાન્યવિહનાત્માત્મા ॥૧૮

સ્થાપિનામપિ જ્ઞાનીયાત્કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

જેક વાપુ પિત્ત અને કફ—એ ત્રણ દોષો રાખા શરીરમા પ્રવરવા હોય છે તેપણ એ દોષો ન્યારે બગ લા ન હોય, ત્યારે રોમના પોતપોતાનાં (જુદાં જુદાં) સ્થાન અને કામ કર્યા કર્યા છે તે માટે બાજે (મુખ્યમુખ્ય) (શ્લોક ૧ થી ૧૭: સુધીમા) કહ્યા છે રોમ સમજવું

ઉપરના શ્લોકમાં દોષ બગડ્યો ન હોય ત્યારે એ દોષના અમુક સ્થાન અને કામ છે એમ કહ્યું તેને અગ્રે દોષ બગડ્યો ક્યાર કહેવાય તે જાણવું જોઈએ દોષની મૂળ બે અવસ્થા હોઈ શકે છે જમ અને વિષમ વિષમની વચી બે પેટા અવસ્થા રહે છે લય અને વૃદ્ધિ વૃદ્ધિની વચી બે પેટા અવસ્થાઓ છે લય (સંચય) અને પ્રગોષ. જામ, દોષની ક્વંચ વાર અવસ્થાઓ હોઈ શકે છે લય, લય, લય અને પ્રગોષ તેમાંથી દોષ પોડી (સમ) અવસ્થામાં હોય ત્યારે એને નવિકૃત (ન બ દિવા) કહે છે અને ઇથી ત્રણ અવસ્થામા દોષ ત્યારે એને બાલિ (વિસ્ત) કહે છે

દોષની વૃદ્ધિ અને લયના લગભગ લગભગ અવસ્થામાં કહેવાઈ ગયા છે તેથી ઇને દોષની વૃદ્ધિ (સંચય અને પ્રગોષ) તથા લયન (લયન અને લય) થા મર્યાદાથી વાપ છે તે મોવાનો આરમ્ભ કરે છે

દોષની વૃદ્ધિ અને ઘમનનાં કારણ
વાયુની વૃદ્ધિ અને ઘમનનાં કારણ

उष्णेन युक्ता रुहाद्या वायोः कुर्वन्ति सञ्चयम् ॥१९॥
શીતેન કોપયુષ્ણેન શમં સ્નિગ્ધાદયો મુખા ।

(સૂ ૧/૧૦૫ માં કહેવા) લૂપાશ વગેરે વાયુના ગુણે (પોતાનાથી વિરુદ્ધ) ગરમી સાથે જોડાય છે, ત્યાર એ વાયુનો સંચય કરે છે એ લૂપાશ વગેરે ગુણે (એ ગુણોમાની જ એક એવી) ઠંડકના સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે એ વાયુનો પ્રકોપ કરે છે અને (સૂ ૧/૧૧ માં કહેવા) સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણે જ્યારે ગરમીના સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે એ બને વાયુના વિચારથી હોવાથી વાયુનું ઘમન થાય છે [શમ, ઘમન કે પ્રથમ શબ્દમાં દોષના સ્થ (ઓછુ થવું) અને સમ્ય (પ્રમાણ સર હોવું) એ બને અવસ્થાનો સમાવેશ થઈ જાય છે]

પિત્તની વૃદ્ધિ અને ઘમનનાં કારણ

शीनेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्च पित्तस्य कुर्वन्ते ॥२०॥
ઠંડકેન કોપ, મન્દાદ્યાઃ શમ શીતોપસહિતા ।

(સૂ ૧/૧૧ માં કહેવા) તીક્ષ્ણ વગેરે પિત્તના ગુણે સાથે (એનાથી વિરુદ્ધ) ઠંડકના ગુણે મળે તો તેથી પિત્તનો સંચય થાય છે, એ જ તીક્ષ્ણ વગેરે ગુણે સાથે (એમાની જ એક એવી) ગરમી બને તો પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને (સૂ ૧/૧૧ માં કહેવા) મંદ વગેરે ગુણે સાથે ઠંડક બળે તો (એ બને પિત્ત થી વિરુદ્ધ હોવાથી) પિત્તનું ઘમન થાય છે

કફની વૃદ્ધિ અને ઘમનનાં કારણ

शीनेन युक्ताः क्षिग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मणश्चयम् २१॥
ઠંડકેન કોપ હેનેવ ગુણા ક્ષાદાયઃ શમમ્ ।

(સૂ ૧/૧૧ માં કહેવા) સ્નિગ્ધ વગેરે કફના ગુણે સાથે (એ ગુણોમાની જ એક એવી) ઠંડક બળ વાળી (કફ હી જતા હોવાથી) કફનો સંચય થાય છે, એ જ સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણે (એ ગુણોથી વિરુદ્ધ) ગરમી ના સંબંધમાં આવે ત્યારે (કફ ઓગળતા હોવાથી) કફનો પ્રકોપ થાય છે અને લૂપા વગેરે ગુણે ગરમીના સંબંધમાં આવે, ત્યારે એ બને કફના વિરોધી હોવાથી કફનું ઘમન થાય છે

દોષના સંચયનાં અર્થ અને લક્ષણ

वयो वृद्धिः स्वचान्द्रिये प्रदेवो वृद्धिहेतुषु ॥२२॥
વિપતિતગુણેષ્ટા જ

દોષ પોતાના સ્થાનમાં જ પ્રથમ કરના વધી જાય તો તેને વય (સંચય) કહે છે (દોષ પોતાના સ્થાનમાં સંચયથી પરીક્ષી થઈ એવા સ્વાભાવિક

સ્થિતિમાં હોય, ત્યારે એ દોષ પોતાના સ્થાનનો જેટલો ભાગ રોકતો હોય છે તેટલો જ ભાગ એ દોષ થીજ ગમેલો હોય ત્યારે પણ રોકે તો એ દોષ સરખી જગા રોકતો હોવા છતાં ઘટ્ટ હોવાને લીધે પ્રમાણમાં વધી જાય છે અને દોષનો સંચય કહે છે) દોષનો સંચય થાય ત્યારે જે કારણોથી (જે જાતના આધારવિહારથી) એ દોષ વધે છે તે કારણોની દરદીને સૂચ ૨ વે છે અને એ દોષથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આધારવિહારની ઈચ્છા થાય છે

(સંચય થયા પછી દોષનું આખું સ્થાન દોષથી ભરાઈ જાય છે તેને પ્રકોપ નામનો સંચય કહે છે અને એ સ્થિતિમાં દોષના ગુણો જેવા જ ગુણોવાળા આધાર વિહારની સૂચ આવે છે ત્યારપછી એ દોષ પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળી બીજાના સ્થાનમાં દાખલ થાય છે, પ્રસરે છે અને પ્રસર નામના સંચય કહે છે એ સ્થિતિમાં દોષના ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આધાર-વિહારની ઈચ્છા થાય છે) (દોષના ગુણ માટે જુઓ સૂ ૧/૧૦૫ થી ૧૨)

પ્રકોપ અને ઘમનનાં અર્થ અને લક્ષણ

કોપસ્તુન્માર્ગામિતા ।

लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः ॥२३॥
સ્વસ્થાનસ્વસ્થ સમતા ચિકારાસમ્ભવઃ શમ ।

પણ દોષ પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છેલ્લે બીજા માર્ગે જાય તેને કોપ (પ્રકોપ) કહે છે દોષનો પ્રકોપ થાય, ત્યારે જે દોષનો પ્રકોપ થયા હોય તેના પ્રકોપની જ લક્ષણ ગયા અધ્યાયમાં આપ્યા છે તે દેખાય છે, મેચેની થાય છે અને રોગ થાય છે

દોષ પોતાના સ્થાનમાં હોય, ત્યાં પણ રોગ જ પ્રમાણમાં હોય અને દોષને લીધે રોગ ન થાય, એ તરફ ભેગાં હોય ત્યારે દોષનો ઘમ (પ્રથમ) કહેવાય છે.

સંચય, પ્રકોપ, પ્રથમની જનુઓ

अयमप्रकोपप्रसारा वायोर्गोष्ण्यादिषु त्रिषु ॥ २४ ॥
અર્ષાદિષુ તુ પિત્તસ્ય, શ્લેષ્મણ શિશિરાદિષુ ।

(સૂ ૩/૧, ૧૫ માં આપેલા જનુઓના ક્રમ પ્રમાણે) ગીબાથી માંડીને ત્રણ જનુઓમાં (ગીબા, વર્ષા અને શરદમાં) વાયુના જનુક્રમે સંચય, પ્રકોપ અને પ્રથમ થાય છે; વર્ષાથી માંડીને ત્રણ જનુઓમાં (વર્ષા, શરદ અને હેમંતમાં) પિત્તના જનુક્રમે સંચય, પ્રકોપ અને પ્રથમ થાય છે અને શિશિરથી માંડીને ત્રણ જનુઓમાં (શિશિર, વસંત અને ગીબામાં) કફના જનુક્રમે સંચય, પ્રકોપ અને પ્રસર થાય છે

કેસ()માં લખેલા પ્રકોષ મુખ્ય નથી પણ
ઓળ છે.

દોષ			
જાત	પાત	પિત્ત	કફ
હેમંત	(પ્રકોષ)	શયન	સંચય
શિશિર	(પ્રકોષ)	x	સંચય
વસંત	x	x	પ્રકોષ
ગ્રીષ્મ	સંચય	(પ્રકોષ)	શયન
વર્ષા	પ્રકોષ	સંચય	x
શરદ	શયન	પ્રકોષ	x

સંચયની જાતમાં પ્રકોષ કેમ નથી થતા?

વીર્યતે લઘુરૂક્ષામિરોપવીમિઃ સમીરણઃ ॥૨૫॥
તદ્વિદ્યસ્તદ્વિષે વેદે કાલસ્યોપ્પયાજ કુપ્યતિ ।
અદ્ધિરમ્લવિપાકામિરોપવીમિઃ તાદૃશામ્ ॥૨૬॥
પિત્તં વાતિ વય કોપ ન તુ કાલસ્ય રોચ્યત* ।
વીર્યતે કિન્નચક્ષીનામિરુદ્ધકૌષ્ઠિમિઃ કફઃ ॥૨૭॥
તુલ્યેડપિ કાલે વેદે ચ સ્કન્નત્વાજ પ્રકુપ્યતિ ।

ગ્રીષ્મજાતમાં વનસ્પતિ (અન્નાજ, ફળ વગેરે)
આદાનકાળની અસરને લીધે હલકી અને લુખી થઈ
ગયેલી હોય છે, તેથી (એટલે હલકાં અને લુખાં
અન્નપાનથી) આદાનકાળમાં તેવા જ (હલકાં અને
લુખા પડી ગયેલા) દેહમાં તેવા જ (હલકાં અને લુખા)
વાયુના સંચય થાય છે, પણ પ્રકોષ થતો નથી, કારણ કે
જાત ગરમ હોય છે (વાયુના થીત ગુણથી વિરુદ્ધ
ગુણવાળી હોય છે)

વર્ષાજાતમાં પાણી અને વનસ્પતિમાં (વેળેને
લીધે) ખટાશ આવી જાય છે, તેથી એ ખટાઈ થઈ અર્થેલાં
પાણી અને વનસ્પતિથી એવા જ (ખટા થઈ જતા)
પિત્તના સંચય થાય છે, પ્રકોષ થતો નથી. કારણ કે
એ જાતમાં (પિત્તથી વિરુદ્ધ ગુણવાળી) ઠંડક હોય છે

શિશિરજાતમાં સ્નિગ્ધ અને ઠંડ પાણી અને
વનસ્પતિથી એવા જ (સ્નિગ્ધ અને ઠંડ વસ્તુઓ)
દેહમાં જાતુ પણ એવી જ (ઠંડ) હોવા છતાં એવા
જ (સ્નિગ્ધ અને ઠંડ) કફનો સંચય થાય છે, પ્રકોષ
થતો નથી, કારણ કે ઠંડને લીધે કફ ઠરી (બીજી)
જાય છે

પરંતુ જેનાં અન્નપાન, દોષ, દોષ અને જાતમાંથી
બાહ્યમાં સ્થાન ગુણવાળાં દોષ તે સંચયની બેઠી
અસરથી દોષના પ્રકોષ થવા બેઠીને, છતાં અમુક

જાતમાં અમુક દોષના પ્રકોષ ન થતા સંચય જ કેમ
થાય છે તેનું કારણ આ સ્થેકમાં આપ્યું છે

સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમનું મુખ્ય કારણ
હિતિ કાલસ્વમાયોડ્યમાહારાદિવશ્યાત્પુનઃ ॥૨૮॥
વયસીન્ યાન્તિ સઘોડયિ વોશઃ કાલેડયિ

થા ન તુ ।

સ્થેક ૨૪થી ૨૭મા મા અ. (દોષોના સંચય, પ્રકોષ
અને પ્રથમ) જાતના સ્વભાવને લીધે થાય છે એમ
કહ્યું; પણ આહાર વગેરે (આહાર, વિહાર, દેશ, રક્ષાવન,
વાજકરણ, વમન, વિરેચન) ને લીધે પણ તરત જ (જાતુ
વગેરે પણ) દોષોના સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ થાય
છે અથવા જાતમાં પણ સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ
થતા નથી.

અમુક જાતમાં અમુક દોષના સંચય, પ્રકોષ અને
પ્રથમ થાય એ તો સામાન્ય નિયમ છે પણ દોષોના
સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમને મેટી આધાર તો આહાર,
વિહાર, દેશ, યૌરમુદિ વગેરે ઉપર છે

દોષના સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ થાય એવા
આહારવિહાર વગેરે હોય તો નમે તે જાતમાં ગમે તે
દોષના સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ થઈ શકે છે, પણ જે
દોષના સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ થાય એવા આહારવિહાર
વગેરે ન હોય તો સ્થેક ૨૪/૨૫ માં જણાવેલી જાતુ
ઓમાં પણ સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ થતા નથી, તો
પછી બીજી જાતુઓમાં તો થાય જ કયાંથી?

દોષ વધે છે યાદોવેરે, ઘટે છે ક્રીડોવેરે

ધ્યામોતિ સદ્દસા વેદમાપાદતલમસ્તકમ્ ॥૨૯॥
નિયતંતે તુ કુપિતો મલોડ્યપાર્શ્વ જલોપયત્ ।

જેમ પાણીનું પૂર એકદમ બધે પ્રસારી જાય છે,
પણ પછી ધીમેધીમે ઊતરે છે, તેમ કોપેલા દોષ
પગના તજિયાથી તે માથા વડે એકદમ બધે વ્યાપી
જાય છે, પણ તે પછી ધીમેધીમે (ચેતાના સ્થાન તરફ
પાછા ફરે છે (ઓછા થાય છે)

નાનાકરેસદ્ગુણેવિકારૈ કુપિતા મળાઃ ॥૩૦॥
શાપવન્તિ તનું તસાસદ્ગુણાદિસાધનમ્ ।

શાસ્ત્ર નૈર્લકશો વપ્નુમત* મામાન્યમુચ્યતે ॥૩૧॥

કોપેલા દોષો અનેક જનના ર મુખ્ય રોગ કહેને
સીંગેને કુખ્ય ર છે, તેથી દરેક રોગનાં જુદાં જુદાં
કારણ, લક્ષણ અને ઉપાય (નિઃશ્વસાન, નિઃસ્વાસાન
વગેરે દોષને) કહે સમજ નહીં; તેથી રોગનાં સામાન્ય
(બધા રોગને લાગુ પડે તેવા) કારણ, લક્ષણ અને
ઉપાય (અર્થ) કહેને છોડે (અત્યંત રોગ માટે

જુદુંજુદું કોનું રક્ત નથી, તેથી બધી બધાને વાનુ પર એનું કહ્યું છે પણ મુખ્યમુખ્ય રોગોને વિષે નિશ્ચય, ચિકિત્સા, ઉત્તરસ્થાન વગેરેમાં જુદુંજુદું પણ કહ્યું છે)

નિજ રોગોનું કારણ દોષો

દોષા ઇવ દિ સર્વેર્થં રોગાણામેકકારણમ્ ।
યથા પક્ષી પરિપતન્ સર્વતઃ સર્વમપ્યહ ॥૩૨॥
છાયામયેતિ નામીવાં યથા વા કુલ્મમ્પયઃ ।
વિકારજાતં વિવિધ શ્રીન્ શુભાત્પ્રાતિવર્તેતે ॥ ૩૩ ॥
તથા સ્વધાતુર્વગ્મયનિમિત્તમપિ સર્વદા ।
વિકારજાતં શ્રીન્દોષાન્

બધા રોગોનું મુખ્ય કારણ ત્રણ જ છે જેમ પક્ષી નમે તે દેશમાં નમ ન વખત ફર તેપણ એવી છાયા તે રોગી સાથ ન સંબંધ જ લાગે છે અથવા જેમ આ અનેક પ્રકારના બધા સૂટિના પદાર્થો તત્ત્વ, ગતિ અને તમન—૨૧ નામ ગુણ વિનાના હતા નથી, તેમ પોતપોતાના પાતુત્વમ્મન કારણ થયા રોગ પામ કદી પણ નહીં દોષ વિનાના (ત્રણ દોષની વિષમતા વિનાના) હોવા નથી

પાનુનો આર્થ રાહી પાનુ, દાષ, અને મગ કરવાના છે રોગોત્તરો પાનુઓનો વિષમતા જુદીજુદી જાતની હોય છે, તથા ' પોતપાતાનું પાનુવૈષમ્ય ' એવો શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે પાનુનો, દાષા રાત મગની વિષમતાને પાનુવૈષમ્ય કહ્યું છે વિષમતા ત્રણ રીત થઈ શકે છે પાનુ વગરે પ્રમાણથી અછી વચાથી, વધી જવાથી, બનડવાથી અને કાષવાથી (પોતાના આર્થ છાત્રને બીજે માર્ગે જવાથી) પાનુ, દાષ રાત મગ સૂ ૧૧/૧મા થી ૪૬મા આપેલા પોતપોતાના સ્વાભાવિક મગ ન કરે ત્યાર વિષમ થાય છે એમ નમજનુ

વધી ના પ્રમાણમાં કહ્યું છે કે જે રોગ પાનુ, દાષ અને મગની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે દોષો વિના ઉત્પન્ન થતા નથી ૨૫ ઉપચો એવું કહેવા માગે છે કે જે નજી પાનુ વગેરની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થતા નથી રોગ આગળુંક રોગો દોષો વિના ઉત્પન્ન થાય છે નિજ રોગોમાં દોષો ભેદ છે, રાગજનું રોગોમાં અસ્થિરતા દોષો ભેદના નથી

દોષોના પ્રકોષનું કારણ

તેષા કોષે તુ કારણમ્ ॥ ૩૪ ॥

મર્થરસાત્મીઃ સર્વોગ કાલઃ કર્મં ચ હુક્લતમ્ ।

હીનાતિમિધ્યાયોગેન મિચતે તત્પુત્રિયા ॥ ૩૫ ॥

અત્યામ્ય વિષય સાથે ઇન્દ્રિયોનો નમન, બગરેલી જનુ રાતે (આ જગત્નું કે પૂર્વ જગત્નું) પાપ—એ

ત્રણ દોષોના કોષનું કારણ છે એ ત્રણ કારણમાંનું દરેક કારણના વધી હીનયોગ, અનિયોગ રાતે મિથ્યા યોગની દૃષ્ટિથી ત્રણત્રણ પેટા વિભાગ પડે છે (આમ, દાષ કોષવાનાં નવ કારણ છે.)

અત્યામ્ય વસ્તુ સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ

આર્થો અર્થ અથવા વિષય રોટલે શબ્દ (અવાજ), સ્પર્શ, રૂપ (આકાર, રંગ), રસ (સ્વાદ) અને ગંધ કાનનો વિષય શબ્દ, આંખનો વિષય સ્પર્શ, આપ્તનો વિષય રૂપ, જીભનો વિષય રસ અને નાકનો વિષય ગંધ છે રામુજ વિષય અમુજ ઇન્દ્રિયનો હોય છતાં પણ અમુક માણુસની એ ઇન્દ્રિયને એ વિષય સાત્ત્વ ન હોય તે તેના નેવનથી દોષો કોષે છે. તાજ માણુસને પણ કોઈને કોઈ સાત્ત્વ છે (સદે છે) અને કોઈને નથી સદતા એક સાથે માત્ર કોઈનું શાક ખાધ તે એના દોષ કોષના નથી પણ બીજા તાજ માણુસથી બુદ્ધિયુક્તે પણ એક કકડે કકાડુ અજાણતાવે અવાઈ ગયું હોય તે એને ચૂકાઈ છે, અડા થઈ જાય છે પહેલા માણુસને કકોડાં માપતર સાત્ત્વ છે, બીજાને કકોડાં રાસાત્ત્વ છે રામ અસાત્ત્વ પદાર્થ ગણે (એમના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ કે ગંધ દ્વારા) થયેરનો સમય થાય છે, ત્યારે દોષો કોષે છે

ઇન્દ્રિય અને અર્થના હીન, અતિ અને

મિથ્યાયોગ એટલે શું ?

હીનોડયેન્દ્રિયસ્પાસ્ય સંયોગઃ સ્થેન નૈવ વા ।

અતિયોગોડતિસંસર્ગઃ, સુક્ષ્મમાસુરમૈરવમ્ ॥૩૬॥

અત્યાસત્રાતિદૂરસ્ય વિપ્રિય વિકૃતાદિ ચ ।

યદક્ષ્ણા વીક્ષ્યતે રૂપ મિધ્યાયોગઃ સ વાચન ॥૩૭

પવમત્યુચાપૃત્યાદીનિન્દ્રિયાર્થાન્ યથાયથમ્ ।

વિચાત્

કોઈ પણ ઇન્દ્રિયને પોતાના વિષય સાથે જરૂર કરતાં થોડો સમય થાય કે બિલકુલ સમય થાય જ નહિ રોને હીનયોગ કહે છે, જરૂર કરતા વધારે સમય થાય તેને અતિયોગ કહે છે, સાત્ત્વ ઝીઝ, વચકર્તુ, ભયકર, બહુ પાસેનું, બહુ આપુ, ન ગમે એવું, બેઝોય વગેરે રૂપ (રાગકર, રંગ) જુઓ તેને મિથ્યાયોગ કહે છે મિથ્યાયોગ ભયકર છે ઉપરના આખતા દાખલા ઉપરથી સમજ લેવું કે (કાન, નાક વગેરે) તે તે ઇન્દ્રિય બહુ મોટો અવાજ, દુર્ગંધ વગેરે વિષયના સમયમાં આવે ત્યારે તે તે ઇન્દ્રિયનો અને તેના વિષય નો મિથ્યાયોગ થાય છે

જ્યારે કાન બહુ મોટો, કંકોર, પ્રિયજનના નાચનો, ભાકર વગેરે અનિષ્ટ અવાજ સાંભળે, ત્યારે કાન અને અવાજનો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય જ્યારે નાકને

દુર્ગંધ, મિશ્રાની ગંધ વગેરે અનિષ્ટ ગતિ આવે, ત્યારે નાકનો રાગે ગંધનો મિશ્રાધોગ થયો કહેવાય ત્યારે સ્થાન કરતુ, ચદન વગેરે ચોષાધુ, ઠંડી વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો, ગરમ વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો વગેરે પ્રકારના સ્પર્શ જે શાસ્ત્રોક્ત કર્યો કરવા જોઈએ તે કમમાં ન કરાય, ત્યારે ચામડી રાગે સ્પર્શનો મિશ્રાધોગ થયો કહેવાય છે, તેમ જ જે કમમાં રસ(સ્વાદ)નો ઉપયોગ જીભે લેવો જોઈએ, તે કમમાં ન લે કે અપાક્ય દ્રવ્યના રસનો સ્વાદ જીભ લે, ત્યારે જીભ રાગે રસનો મિશ્રાધોગ થયો કહેવાય.

જ્ઞાતુના હીન, અતિ ને મિશ્રાધોગ

કાલસ્તુ હીનોગ્ધવર્ષામિદાત્ ત્રિધા મતઃ ॥૩૮॥

સ હીનો હીનશીતાદિરતિયોગોઽતિલક્ષણઃ ।

મિશ્રાધોગસ્તુ નિર્દિષ્ટો વિપરીતસ્વલક્ષણઃ ॥ ૩૯ ॥

ઠંડીનો, ગરમીનો અને વરસાદનો—એ ત્રણ ભેદને લીધે ક્રમ (જ્ઞાતુ) ક્રમ ત્રણ પ્રકારનો છે ઠંડી, ગરમી અને વરસાદ જે કાળમાં જેટલા હોવા જોઈએ તે કરતાં ઓછા હોય, ત્યારે તે હીનકાળ કહેવાય છે ત્યારે ઠંડી, ગરમી રાગે વરસાદ જે કાળમાં જેટલા હોવા જોઈએ તેનાથી વધારે હોય છે, ત્યારે કાળનો અતિયોગ થયો કહેવાય છે અને જે કાળમાં ઠંડી, ગરમી ને વરસાદમાંથી જે હોય જોઈએ તેનાથી ઊંચકુ જ થાય તેને કાળનો મિશ્રાધોગ કહે છે (દા ત હેમત જ્ઞાતુમાં થોડી ટાક પડે તો હીનધોગ, બહુ જ ટાક પડે તો અતિયોગ અને તાપ પડે તો મિશ્રાધોગ થયો કહેવાય છે)

કામના હીન, અતિ ને મિશ્રાધોગ

કાપધાક્ષિત્તભેદેન કર્મણિ વિમલેત્ ત્રિધા ।

કાપાદિકર્મણો હીના પ્રવૃત્તિર્હાનલક્ષણઃ ॥ ૪૦ ॥

અતિયોગોઽતિવૃત્તિસ્તુ, લેગોદીરણધારણમ્ ।

વિપમાજ્ઞાતિયારમ્ભપતનસ્થલનાદિકમ્ ॥ ૪૧ ॥

માર્પણ સામિમુકયસ્ય રાગદ્વેષમયાદિ ચ ।

કર્મ પ્રાપ્તાતિપાતાદિ દશધા યથા નિન્દિતમ્ ॥ ૪૨ ॥

મિશ્રાધોગોઃ સમસ્તોઽસાચિદ્વા ડ્યુઝ વા દૃતમ્ ।

શરીરથી થતું, વાણીથી થતું અને મનથી થતું એવા કામના ત્રણ ભેદને લીધે કામના પાત્ર ત્રણ ભાગ પાડવા શરીરનું, વાણીનું કે મનનું કામ થતું જોઈએ તે કરતાં ઓછું થાય તો કામનો હીનધોગ કહેવાય અને વધારે થાય તો અતિયોગ કહેવાય અંગે પદ્મ ચૂકાં સમીપે કામ કરવા માંડતું પાડતું વધતું વગેરે (શરીરથી થતા કામ), ભ્રમણાગમનમાં થોડું (વાણીથી થતું કામ), અને સુ ૨/૨૧, ૨૨માં જાણવેલાં શરીરના,

વાહીના અને મનના પાપકર્મો જે બધા આ જન્મે કર્યા હોય કે ગયા જન્મમાં, તોપણ એ કામનો મિશ્રા ધોગ છે

કોષેલા દોષ કેટલા અને કયા રોગ કરે છે ?

નિદાનમેતદ્દોષાણાં, કુપિતાસ્તેન નૈરુધા ॥ ૪૩ ॥

કુર્વન્તિ વિવિધાન્ ધ્યાધીન્

શાસ્ત્રાકોષ્ટાસ્તિયસન્ધિયુ ।

આ (સ્થાનક ૩૪થી ૪૪માં સુધીમાં કહ્યું તે) દોષોના પ્રકોષનું કારણ છે ૨) કારણને લીધે રાગે પ્રકારે કોષેલા દોષ શાખામાં (સ્થાન ૪૪માં કહેલા બાહ્ય માર્ગમાં), કોષમાં (સ્થાન ૪૫માં કહેલા આંતર કોષ માર્ગમાં), અને હાડકાના સાધામાં (સ્થાન ૪૬માં કહેલા મધ્યમ માર્ગમાં) અનેક જાતના કરે છે

શાખા વગેરેમાં થનારા રોગ

(અંતઃખાગે થનારા રોગ)

શાખા રક્તોદયસ્ત્વક્ ચ બાહ્યરોગાયન્

હિ તત્ ॥ ૪૪ ॥

તદાશ્રયા મપદ્યક્ષ્મગ્ધાલ્સ્યપ્રેરુદાયઃ ।

વહિર્માગાશ્ચ દુર્નિર્મુલ્મશોફાદયો નદાઃ ॥ ૪૫ ॥

શાખા (હાથ, પગ), લોહી, મસ, ચરમી, હાડકું, મજ્જા અને વીર્ય—એ છ ધાતુઓ અને ચામડી રોગોના રોગનો બાહ્ય (બહારનો, ઉપરનો) માર્ગ છે મપ, વ્યગ, ગદ્યવજ્ર, અર્બુદ (વિમર્ષ, વિદુધિ) વગેરે ના હરસ, ગોષ્ઠી, સોજા વગેરે રોગોને બહારના ખાનના રોગ કહે છે

કોષમાં થનારા રોગ (આંતરખાગમાં

થનારા રોગ)

અન્તઃકોષ્ટો મહાક્ષોત મામપકાશ્યાશ્રયઃ ।

તત્સ્થાનાઃ હ્વરંતીસારકાશ્વ્રાસોદરજ્વરાઃ ॥

અન્તર્ભાગે ચ શોફાશોઘ્નુલ્મવીર્યવિદ્રવિધિ ।

આમાશય અને પક્વાશયના આશ્રયરૂપ મહાક્ષોત

(એટલે ખાજી થઈ થતા ગુણ સુધીનો માર્ગ, જેમાં લોહી, ગદ્ય, વીર્ય, નાનું આંતરડું અને મોટું આંતરડું આવી જાય છે તે) એટલાને રોગનો અંતઃકોષ્ટ (અંતર નો, અંતરખાગ) માર્ગ કહે છે ઊંચનો, અતિસાર, ઉષ્ણ, દમ, ઉલ્કરોગ, તાપ, સોજા, રક્ત, ગોષ્ઠી, ગતવા અને ગડ એ તે સ્થાનમાં (અંતઃકોષ્ટમાં) થતા—અંતરખાગના ભાગ થતા—રોગ છે

શરીરના મધ્યમ ભાગમાં થનારા રોગ

શિરોહૃદયમસ્ત્યાદિમર્માશ્રયસ્થાં ચ સન્ધયઃ ॥ ૪૬ ॥

તત્રિષ્ઠાઃ શિરાસ્તાયુક્તદરપાશ્ચ મધ્યમઃ ।

રોગમાર્ગ. સ્થિતાસ્તત્ર યદ્યપશ્ચદ્યદિતાઃ ॥૪૮॥

મૂર્ધાદિરોગાઃ સ્થિત્યત્રિકશૂલપ્રહાદયઃ ।

માથું, હૃદય, મૂત્રાશય વગેરે તથા મર્મસ્થાનો તથા હાડકાના આધા તથા તે બધાની સાથે જોડાયેલા શિરા, સ્નાયુ, કડરા વગેરે-એવા રોગનો મધ્યમ (વચ્ચે) માર્ગ છે. સપ, પમાધાત, અડદિયો વા, માથું (હૃદય, મૂત્રાશય) વગેરેના રોગ અને સાધામા, હાડકામા અને ત્રિકમા થૂળ, જડતા વગેરે રોગ ત્યા (મધ્યમ માર્ગમા) થાય છે

કોષેષા વાયુના કામ (અસર)

સ્રસ્યાસ્રચ્ચસ્વાપસાદરુકોદ્મેદનમ્ ॥ ૪૯ ॥

સજ્જામ્મજ્જસજ્જોચ્ચર્ત્તહર્પણતર્પણમ્ ।

કમ્પપાટ્યસૌર્વેયેક્ષોતસ્પન્દનવેદનમ્ ॥ ૫૦ ॥

સ્તમ્મ કપાયરસતા વર્ણા શ્વાયોઽરુણોઽપે વા ।

કર્માણિ વાયો.

સત (૧ અંગ લબ્ધી પડે, ૨ હીનુકીવુ થઈ જાય), વ્યાસ (૧ અંગમા આયત્કા લાગે, ૨ અંગ સંકાપાઈ ન થકે), વ્યથ (૧ હયાદા વાગતા હોય એવું લાગે, ૨ વીધતા હોય એવી પીડ થાય), સ્વાપ (૧ અંગ પોતાના કામની બાબતમા જડ-બહેર બની જાય, ૨ કઈ અડક તો ખબર ન પડે) સાદ (અંગ પોતપોતાનું કામ ન કરી થકે), રુક (સતત નુન-સંકુક આવે), તોલ (સોય પોતમા જેવી પીડ થાય એટલે કંકડેકંકડે સતકા માર) ભેદન (અંગને હાડવામા આવવું હોય એવી પીડ), સંગ (ગડો, પેશાબ વગેરે પોતાના સ્થાનમાથી નીકળી ન થક તથા મૂળા થઈ જવાય), અંગભંગ (થગી જામે ભાગનુ-કચરાનુ હોય એવી પીડ થાય), સંકોચન (રાગ સંકાપાઈ જાય, લાગું ન થઈ થકે), વર્ન (ગાંઠની લીંટીઓ બસાઈ જાય), હર્ષણ (૧ ફવાડા હોવા થઈ જાય, ૨ અંગ જામે કાટાકાગવાળું થઈ જાય) તર્પણ (તરસ લાગે) રૂપ (રુગ હાલ્યા કરે) પાસ્ય (અંગ કંકલ પડે જાય), સોષિર્ણ (માસકામા પડે જાય), સોષ (૨ ॥ સુકાઈ જાય), સ્પન્ન (રુગ ફરડે થકે), વપન (અંગને નાખીને બાધ્યુ હોય એવી પીડ થાય), સ્તબ્ધ (અંગ રુઝે થઈ જાય) મોમા નૂરુ-નૂન લાગે, અંગ કાગુ પડે જાય એવા રુઝાણુ લાગે જાય-આ (મરેલા) વાયુના મમ છે

કોષેષા પિત્તના કામ (અસર)

પિત્તસ્ય દાહરાગોષ્મયાકના ॥ ૫૧ ॥

સ્વેદ સ્વેદ સ્વેદ કાથ સદન મૂઠન મદ ।

ચક્રકામ્લી રસા વર્ણ પાણ્ડુપાશ્વજિત ॥ ૫૨ ॥

દાહ (લાલ બળે), રાગ (અંગ લાલ થઈ જાય),

ઉષ્મ (અંગ ગરમ થઈ જાય), પાક (ગૂમડાં વગેરે પાકે), પાસેવા થાય, મળ પચપચા થઈ જાય, ધરીરમાથી બહાર વહેવું-વહેવાડાવું, સપ્તવું, સંન (માથું દુખાડે વગેરે કામથી અંગને સજ્જડ કરી દે), મૂર્ચ્છા આવવી, મદ ચડાવેલા, મો તીખું અને ખાટુ રહે, અંગનો રંગ ધોળા અને લાલ સિવાય બીજો ગમે તે થઈ જાય-આ કોષેષા પિત્તના કામ છે

કોષેષા કફનાં કામ (અસર)

શ્લેષ્મજ. સ્નેહકાઠિન્યકળ્હશીતત્વગૌરવમ્ ।

વન્ધોપલેપસ્તૈમિત્યશોકાપત્ત્યતિનિદ્રતાઃ ॥ ૫૩ ॥

વર્ણઃ શ્વેતો રક્તો સ્વાદુલવર્ણો ચિરકારિતા ।

(જે જગ્યાએ કફ કોષમા હોય ત્યાં) ચીકણું થઈ જાય, કઠ્ઠુર થઈ જાય, ખલ્લુજ (ચળ) આવે, ઠડુ થઈ જાય, ભારે થઈ જાય, બધ (૧ સ્ત્રોતો પુરાઈ જાય, ૨ ચોટાડી દે), પોતે (કફ) અંગ ઉપર લપે ઝાઈ-ખરડાઈ જાય, સ્તેષિન્ય (અંગ ચપગતાથી પોતાનું કામ ન કરી થકે), સોજા, ખોરાક, ગૂમ્મ વગેરેને પાકવા ન દે, બહુ ઊંઘ આવે, અંગનો રંગ ધોળા થઈ જાય, મોમા જળવું જળવું અને ખારુ ખારુ લાગે તથા રાગ ધીમે ધીમે વધે-આ કોષેષા કફના કામ (અસર) ॥

દરદીને વારવાર તપાસવાનું કારણ

દૃશ્યક્રોધામયવ્યાપિ યદુક્ત દોષલક્ષણમ્ ॥ ૫૪ ॥

દર્શનાધૈરવહિતસ્ત સમ્યગ્નુપલક્ષયેત્ ।

વ્યાધ્યવસ્થાવિભાગજ્ઞ પદ્યદ્વાર્તાનિ

પ્રતિલક્ષણમ્ ॥ ૫૫ ॥

રાગની અવસ્થાઓ (stages)ને બરાબર ઓળખી થકે એવા, ખ્યાન રાખે એવા વેદો દરદીઓને દર્શન વગેરેથી (સુ ૧/૨૧૫ માં જગ્યાએથી ત્રણ રીતે) ધીરો ધીરો તપાસીને બધાથે રાગોમા વ્યાપી બધેલા (વર્તા) (કોષેષા) દોષોના જે લક્ષણો ઉપર ક્યાં તે બરાબર જોવાં (ઉપર કહેવા લક્ષણોમાંથી ક્યાં અને કેટલા લક્ષણો દરદીને થાય છે તે બરાબર જોવું)

મમ્યાસાદરાખ્યતે દષ્ટિ કામસિદ્ધિપ્રકાશિની ।

રક્તાદિસદસંગ્જ્ઞાન ન શાસ્ત્ર દેવ જાયત ॥ ૫૬ ॥

(કોષેષા દોષના લક્ષણો દરદીમા થતાં હોય તે વારવાર જોવાની) દેવથી રોગ મગડવાનું કામ બરાબર પાર પડે એવા રસ્તા સુઝાડનારી દષ્ટિ રાખે છે એ રાત વગેરે ખરુ છે કે ખોટું (નકલી) તેની ર મનસ ફેરત એવેરાત વગેરેના શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જ ૨ ૧૨ની નથી કોઈ યાદુ વિષયમાં દષ્ટિ બરાબર ખૂપે એવા

માટે એ વિષયને લગતી વિદ્યા પૂરી ભણવી જોઈએ તથા એ વિદ્યામાં જે કામ કરવાનું હોય તે વારવાર કરવું જોઈએ. ઊંડી સમજણ (insight) થવા માટે શાસ્ત્ર (bookish knowledge) અને અભ્યાસ (repeated practical knowledge) એ બંનેની જરૂર પડે છે.

ત્રણ પ્રકારના રોગ

દ્વિપાત્તરજઃ કશ્ચિત્કશ્ચિત્પૂર્વપરાગ્જઃ ।

તત્સદ્ગુરુદ્વચત્યન્યો વ્યાપિરેવં ત્રિષા સ્મૃતઃ ॥ ૫૭

કેટલાક (આ જન્મે કરેલા અને તેથી) જોયેલા કુપથ વગેરે કારણથી થયેલા, કેટલાક ગયા જન્મમાં કરેલા પાપથી થયેલા અને બીજા કેટલાક એ બંને (આ જન્મનું કુપથ અને પૂર્વજન્મનાં પાપનું ફળ) બેમાં થવાથી થયેલા એ રીતે રોગ ત્રણ પ્રકારના છે એનું આયુર્વેદ કહે છે (આમાંથી પહેલા પ્રકારના રોગને દુષ્ણ અથવા દુષ્કર્મજ, બીજા પ્રકારના રોગને અદુષ્ણ અથવા અદુષ્કર્મજ અને ત્રીજા પ્રકારના રોગને દુષ્ણદુષ્ણ અથવા દુષ્ણદુષ્કર્મજ રોગ પણ કહે છે)

એ ત્રણ પ્રકારનાં રોગનાં લક્ષણ

યથાનિદાનં દોષોત્થઃ કર્મજો દેતુર્મિવિના ।

મહારમ્મોઽપ્યકે દેતાવાતદ્વો દોષકર્મજઃ ॥ ૫૮ ॥

એક ૩૪ થી ૪૪ સુધીમાં દોષોના પ્રકોપના જે કારણ (નિદાન) કહ્યા છે તે કારણથી કોયેલા દોષને ઘીરે થયેલા રોગને દોષોત્થ (દુષ્ણ, દુષ્કર્મજ, દુષ્ણપ-શાસ્ત્ર) રોગ કહે છે. ત્રિપ કોયે એવા કારણ વિના જે રોગ થયો તેને કર્મજ (અદુષ્ણ, અદુષ્કર્મજ, પૂર્વપરાગ્જ) રોગ કહે છે. દોષ કોયે એવું કારણ જ્યાંક જ બન્યું તેણે (આધારવિધારનું ન જેવું કુપથ થયું હોય) છતાં જે રોગ યજ્ઞમાતથી જ ઉગ્ર સ્વરૂપમાં થાય (એટલે રોગના પૂર્વરૂપ અને રૂપનાં લક્ષણ યજ્ઞમાતથી જ ઉગ્ર સ્વરૂપમાં થાય) તેને દોષ બને દેવ બને ઘીરે થયેલા (દોષકર્મજ, દુષ્ણદુષ્ણ, દુષ્ણદુષ્કર્મજ) રોગ કહે છે.

ઉપચય ઉપચયી રોગની જાન

અગ્રભગાનો રોગ

વિપત્તીતાસ્તતોઽયોઃ કર્મજઃ કર્મસંહત્યાત્ ।

ગચ્છત્યુમયજન્મા તુ દોષકર્મજસ્યાત્સયમ્ ॥ ૫૯ ॥

રોગ જે કારણથી થયો તેણે તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારના આત્મવિધારનું સેવન કરવાથી જે રોગ મટે તેને પેચ પેચ પ્રમાણે (દોષના પ્રકોપથી થયેલા) છે, રોગની ઘીર જેનથીને અથવા પ્રાથમિક કોને પ્રારમ્ભને નથી કરવાથી જે રોગ મટે તે કર્મજ (પ્રારમ્ભથી

થયેલા) રોગ છે અને દોષ અને પ્રારમ્ભ બંનેનો નાશ કરવાથી જે રોગ મટે તે રોગ દોષ અને પ્રારમ્ભ બંનેથી થયેલા છે (એમ જાણવું)

રોગના ત્રણ પ્રકારના પેચવિભાગ

દ્વિષા સ્વપરતન્ત્રત્વાદ્યાઘયોઽન્યાઃ પુનઃદ્વિષા ।

એક પેચ વાળા ત્રણ પ્રકારના રોગના દરેકના સ્વતંત્ર (મૂળ રોગ) અને પરતંત્ર-એ રીતે બે ભાગ પડે છે. તેમાંથી પાછળના (પરતંત્ર) રોગના વધી પાછળ બે પેચાભાગ પડે છે.

પરતંત્ર રોગના બે પેચાભાગ

પૂર્વજાઃ પૂર્વરૂપાલ્યા, જાતાઃ પશ્ચાદુપદ્રવાઃ ॥ ૬૦ ॥

સ્વતંત્ર એટલે મૂળ રોગ થાય તે પહેલાં જે રોગો (લક્ષણ) થાય છે તે પૂર્વરૂપને નામે ઓળખાતા રોગ અને મૂળ રોગ થવા પછી જે ઉપદ્રવો થાય છે તે ઉપદ્રવો-આ પૂર્વરૂપ અને ઉપદ્રવો એ પરતંત્ર રોગના બે પેચાભાગ છે)

સ્વતંત્ર રોગ કોને કહેવાય?

યથાસ્વજન્મોપશયાઃ સ્વતન્ત્રાઃ સ્પષ્ટલક્ષણાઃ ।

અમુક રોગ જે અત્યુચી થયો તેવાનું સાક્ષ્યમાં (નિદાનસ્થાન વગેરે રોગ સ્થતે) ક્યુ તોય તે મારુ થી જે રોગ થયો હોય, જે રોગ માટે જે ઉપચાર સાક્ષ્યમાં (વિકિન્તાસ્થાન વગેરે જગ્યાએ) કહ્યા હોય તે ઉપચારથી જે રોગ મટે અને જે રોગના સાક્ષ્યોકન લક્ષણો અપ્પ જણાતા (દેખાતાં) હોય (આ ત્રણ યરો જે રોગમાં પૂરી પડતી હોય) તે વાને સ્વતંત્ર રોગ કહે છે.

પરતંત્ર રોગ કોને કહેવાય?

વિપત્તીતાસ્તતોઽયોઃ તુ

પણ બીજા એટલે પરતંત્ર રોગ બેનાથી (સ્વતંત્ર રોગથી) ઊંધા હોય છે (અમુક રોગ) જે મ પરી થયો તેવાનું સાક્ષ્યમાં ક્યુ હોય તે કારણથી જે રોગ ન થયો હોય, જે ઉપચારથી મારો હોવાનું સાક્ષ્યમાં ક્યુ હોય તે ઉપચારથી જે મટે નહીં અને જેનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાતા ન હોય તે વાને પરતંત્ર રોગ કહે છે)

દોષના બે પ્રકાર

વિષાદેવં મજાનવિ ॥ ૬૧ ॥

(ફક્ત રોગ જ સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર હોય છે એમ નથી) દોષ પણ એ જ પ્રમાણે સ્વતંત્ર નથ પરતંત્ર બે પ્રકારના જાય.

દોષનાં બે પ્રકારનાં લક્ષણ

તાંત્રિકયોર્યદ્દતો વિદ્યુર્ધાનન મનિન્યપમ્

દરેક રોગમાં કોપેલા દોષોનાં લક્ષણ વેદો ધ્યાન-પૂર્વક જોવા. (અને તે ઉપરથી નક્કી કરવું કે એ કોપેલા દોષ સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર અમુક દોષ જે કારણથી કોપતો હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય તે કારણથી જે દોષ કોપો હોય, જે દોષનો પ્રકોપ મટાડવા માટે શાસ્ત્રમાં જે ઉપાય કહ્યો હોય, તે ઉપાયથી જે કોપેલા દોષ થમી જાય અને જે દોષના પ્રકોપના લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તે દોષનો પ્રકોપ સ્વતંત્ર છે એમ જાણવું પણ જે ઉપરની ત્રણ શરતોથી વિરુદ્ધ રીતે દોષનો પ્રકોપ થયો હોય તો તે દોષનો પ્રકોપ પરતંત્ર છે એમ જાણવું)

મૂળ રોગ અને ઉપદ્રવની ચિકિત્સાનો ક્રમ તેમાં પ્રધાનપ્રશ્નને પ્રશ્નોઃશામ્યતસ્તથા ॥ ૬૨ ॥ પચ્ચાષ્ટિકાલેષ્તુર્ણં વા વલઘ્નતમુપદ્રવમ્ ।

સ્વતંત્ર (મૂળ) રોગ મટતાં એ (પરતંત્ર રોગો—ઉપદ્રવો) મટે છે પણ એ રીતે જે ઉપદ્રવો ન મટે તો મૂળ રોગ મટી ગયા પછી એ ચાતુ રહ્યા ઉપદ્રવોની (એમના પોતપોતાનાં ઔષધોથી) ચિકિત્સા કરવી (જે એવું ન કરીએ તો એ ઉપદ્રવો અસાધ્ય થઈ જાય) પણ જે એ ઉપદ્રવ બળવાન હોય તો તરત જ (મૂળ રોગની ચિકિત્સા પડતી મુકીને પણ પહેલાં) એની (ઉપદ્રવની) ચિકિત્સા કરવી

એનું કારણ

ય્યાધિક્લિષ્ટશરીરસ્ય પીઢાકરતરો હિ ષઃ ॥૬૩॥
કારણ કે મૂળ રોગથી પીડાયેલા શરીરવાળા માનુષને એ ઉપદ્રવ વધારે પીડા કરે છે

રોગ મટાડવા માટે શું જાણે તો શાહે?

વિકારનામાકુહાલો ન જિહીયાત્ કદાચન ।
ન હિ સર્વવિકારાણાં નામતોઽસ્તિ

ધ્રુવા સ્થિતિઃ ॥ ૬૪ ॥

આ ક્ષણેના રોગ છે, એવું રોગનું નામ ન કહી શકનાર વેદો કદી દરમાનું નહિ, કારણ કે બધા રોગોનું પોતપોતાનું નામ પાડીને એ રોગોની સંજ્ઞાને માટે નક્કી એકથી એક સ્થિતિ હોતી નથી

દોષ કોપવાનાં અનેક માર્ગોમાથી કયો દોષ કયા કારણથી કોપ્યો છે, કયા દોષના પ્રકોપથી રોગ થયો છે, કયા કયા દોષ ભેગા કોપ્યા છે, એકયો કે ભેગા કોપેલા કયો દોષ કેટલા પ્રમાણમાં કોપ્યો છે, દોષની બિન (જંથી, નીચી કે સ્પર્શી છે, દોષ કયા સ્થાનમાં જઈને રોગ કરે છે, કઈ ધાનુ અને કયો મત કેટલો બળદા છે, દોષ વહેરેની વૃદ્ધિ થઈ છે કે ઘટ વહેરે અનેક

બાબતો ઉપર રોગનો આધાર હોવાથી રોગો પણ અસાધ્ય હોય છે. તે બધાનાં નામ પાડવા અશક્ય છે તેથી શાસ્ત્રમાં મુખ્યમુખ્ય રોગના નામ આપેલા છે, બાકીનાનો સમાવેશ કરૂંના રોગ, પિત્તના રોગ, વાયુના રોગ વગેરે વર્ગમાં થઈ જાય છે આમ બધા રોગોને નામ ન આપી શકાય એવું હોવાથી તથા એકના એક જ રોગમાં પણ ખોટા આધાર, વિચાર, ક્રિયા, ઔષધ વગેરેને લીધે અનેક વિકાર થાય છે, તેથી બધા રોગોને જુદાં જુદાં નામ આપી શકાય નહિ માટે દરફીના રોગનું નામ ન દઈ શકનાર વેદો શરમાવાની જરૂર નથી શાપણે કામ સાથે કામ છે, નામ સાથે નહિ અને દરેક દોષના પ્રકોપનાં લક્ષણો ઉપરથી કયો દોષ કોપ્યો છે એ પારખનાર વેદ રોગનું નામ નહિ જાણેના હોય તોપણ રોગના સફળ ઉપચાર કરી શકે માટે રોગનું નામ ન જાણવામાં કઈ નાનમ નથી, પણ દોષના પ્રકોપના લક્ષણો અને એ પ્રકોપ મટાડવાના ઉપાયો ન જાણવામાં નાનમ છે. (જે રોગોના લક્ષણો વગેરે આપુવે દેખા આપેલાં છે તે રોગોનું નામ ન પાડી શકવામાં અભ્યાનની ખામી હોવાથી વેદન જરૂર શરમાવા જેવું છે)

અનેક રોગો થવાનાં કારણ

અથ વ્યવક્રિયો વોયઃ સમુત્પાનવિશેષતઃ ।
સ્થાનાન્તરાણિ ચ પ્રાપ્ય વિકારાય કુટ્ટતે ઘટ્ટ ॥

તસ્માદ્વિકારપ્રકૃતીરધિષ્ઠાનાન્તરાણિ ચ ।

શુદ્ધના દેતુવિરોધાંશ્ચ દીપ્તં કુર્યાદુપકમમ્ ॥૬૬॥

એ જ કોપેલા દોષ અનેક જુદાં જુદાં કારણોથી કોપતો હોવાથી અને કોપીને અનેક જુદાં જુદાં ત્યાગમાં જતો હોવાથી એ દોષ (જે કારણથી કોપ્યો દોષ અને જે સ્થાનમાં પહોંચ્યો દોષ તે પ્રમાણે) અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે માટે રોગના કારણરૂપ દોષ, દોષ પહેલાં બીજા સ્થાને તથા દોષ કોપવાનાં કારણ પાનથી વેદો તરત જ ઉપદ્રવ કર્યા

(રોગ કયા કયા દોષથી થયો છે, કયા દોષે કયા સ્થાનમાં જઈને રોગ કર્યો છે તથા દોષ કયા કારણથી કોપ્યો છેઃ એ ત્રણ બાબત પારખીને તરત રોગની ચિકિત્સા કરવી)

ઉપચાર કરતાં પહેલાં વિચારવાની ખામત

દૃષ્યં દેશં દર્શં વાલમનર્દં પ્રકૃતિઃ યદઃ ।

સર્વં સામ્યં તથાઽઽર્હતમવસ્થામ્

વૃત્તનિવાઃ ॥ ૬૭ ॥

સૂક્ષ્મજ્ઞાનઃ સમીક્ષ્યેષાં વૌતોવપદિકરણે ।

યો યતંતે ચિકિત્સાયાં ન સઃ મનલતિ

જાનુચિષ્ ॥ ૬૮ ॥

રોગમાં ક્યા ધાતુ અને મળ બગડ્યા છે (દૂષ્ય), ક્યા (અનુપ વજેરે) પ્રદેશમાં કે શરીરના ક્યા ભાગમાં રોગ થયો છે (દેશ), રોગનું અને રોગીનું બળ કેટલું છે (બલ), ઋતુ કઈ છે અને દિવસ કે રાત્રી કયો સમય છે (કાલ), જઠરાગ્નિ કેવો છે-વિપ, મંદ કે તીક્ષ્ણ (અનલ), દરદીની પ્રકૃતિ કેવી છે-વાયુનાં, પિત્તની, કફની કે મિત્ર (પ્રકૃતિ), દરદીની ઉમ્મર કેટલી છે તથા રોગની ઉમ્મર કેટલી છે, એટલે રોગ યજ્ઞરે કેટલો વખત થયો (વય), દરદીમાં ધીરજ કેટલી છે (સત્ત્વ), દરદીને શું માફક આવે છે અને શું માફક નથી આવતું (સાત્મ્ય); દરદીનો ખોરાક કેવો છે, એ મામાદારી છે કે વનસ્પતિ આદારી, છ રસમાંથી કયો રસ એ વધારે ખાય છે (આદાર); રોગ કઈ અવસ્થામાં છે, રોગનાં મૂળ લક્ષણોમાંથી વળી કયાં પેટા લક્ષણો ફટી નીકળ્યાં છે (રોગની ઝીણમાં ઝીણી અનેક જનની અવસ્થાઓ)-એટલી બાબતોનો બરાબર વિચાર કરીને જ એમના (રોગીના) દોષ અને ઔષધનો વિચાર કરે છે તે ઉપચાર કરવામાં કદી ભૂલ કરતો નથી.

રોગનાં લક્ષણ નરમ છે કે ઉગ્ર તે પારખવામાં રાખવાની સાવચેતી

ગુર્વસ્પર્શાધિસ્તંવાનં સત્ત્વદેહલાલલાલ ।

દશયતેડ્યન્યથાકારં તસ્મિન્નવદિતો મયેવ ॥૬૨॥

રોગનું ભારે અને હલકું સંજ્ઞાન (લક્ષણ કે સ્વરૂપ) દરદીનાં ધીરજ, ધીર, બળ અને નિર્ભયતાને ઘીષે ઊંખું પણ દેખાય છે; માટે એ બાબતમાં (રોગના સ્વરૂપ કે લક્ષણની બાબતમાં) ખાસ ધ્યાન આપવું.

(મામાન્ય રીતે તો રોગનાં લક્ષણો ઉગ્ર હોય તો ઉગ્ર દેખાય છે અને નરમ હોય તો નરમ દેખાય છે, પણ કેટલીક વાર દરદી ધીરજવાળો હોય, દરદીનું ધીર પ્રયત્ન હોય, દરદી બદલાય હોય તો રોગનાં લક્ષણો ઉગ્ર હોય છતાં ઉગ્ર દેખાતાં નથી, ઉગ્રતાં નરમ દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે દરદી યોગ્ય મનનો હોય, દરદીનું ધીર જાનવું હોય, દરદી નખતો હોય તો રોગનાં લક્ષણો ખતો રીતે નરમ હોય છતાં ઉગ્ર દેખાય છે. આમ રોગનું સ્વરૂપ સમજાવ્યાં દરદીની સ્થિતિ આપણને મળે ખરમથી રે છે. માટે રોગનું ખંડેખન સ્વરૂપ (લક્ષણ) કેવું છે તે નહીં જરામાં બહુ ધ્યાન રાખવું)

સાવચેતી રાખવું જોઈએ
ગુરુ ભુવનિભિ સ્વપિ જ્ઞાનંજનુ મિત્રજ્ઞાનઃ ।
મન્યરોવાજ્ઞાનવા વત્તે વિત્તિનજ્ઞે ॥૬૩॥

(સ્થલક દલવાળી સૂચના પ્રમાણે ધ્યાન ન રાખનાર) નામધારી વેદ ભારે રોગને હલકો માનીને રોગમાં જ દોષ કોખો છે તે થોડે જ છે એવો નિશ્ચય કરીને પશ્વ (દવા અને પરજ) ની બાબતમાં ભૂલ કરે છે. (તે જ પ્રમાણે હલકો રોગને ભારે માનનાર વેદ પણ ભૂલ કરે છે.)

અવળી સમજણનું પરિણામ
તતોડ્યમત્સર્વિયં યા ગુરુધ્વાધો પ્રયોજિતમ્
ઉદીચેત્તરં રોગાન્ સંશોધનમયોગતઃ ॥૬૪॥
શોધનં ત્વતિયોગેન વિપરીતં વિપર્યયે ।

શિષ્યપાલ મલનેવ કેવલં યતુરસ્યતિ ॥૬૫॥
તેથી (એવી અવળી સમજણથી) ભારે રોગમાં થોડું કે થોડી અસર કરે એવું (નરમ mild) સંશોધન આપવાથી તેને લીનયોગ વધારી (ઓછું પડવાથી) એ સંશોધનથી રોગો વધારે ઉછાનો મારે છે. (કારણ કે દવાને ઘીષે સ્થાનમાંથી જલેય પણ દવા ઓછી પડવાથી શરીરની બહાર ન નીકળી શકતા દોષો અંદર ને અંદર રહી ધમાધ મચાવે છે). તે જ પ્રમાણે એવી ઊલટી સ્થિતિમાં એટલે રોગ હલકો હોય છતાં એવી ઊલટી સ્થિતિમાં ઘીષુ હોય ત્યારે મુખ્ય કે બધું ભારે છે, એમ માની ઘીષુ હોય ત્યારે મુખ્ય કે બધું જલદ સોપન આપવાથી તેના અનિયોગ વધારી (દવા વધારે પડવાથી) એ સંશોધન ફક્ત દોષોને ઓછા કરી નાખે છે; એટલું જ નહીં પણ શરીરનો પણ નાશ કરે છે (શરીર નષ્ટાત્ જાય છે). (સંશોધન ઓછું કે વધારે પડે તેથી જેમ નુકસાન થાય છે, તેમ ઓછું દવા ઓછી કે વધારે પડવાથી નુકસાન થાય છે. સંશોધન તો માત્ર દાખલથો જ આપેલું છે.)

અરજ આરોગ્ય કરે એવી રીતે ઔષધ આપવું
મતોડમિયુક્ત સ્વતંત્રં સર્વમાલોપ્ય સર્વથા ।
તથા મુગ્ધીત ક્ષેત્રમ્પમાદાવાય વગા મુખમ્ ॥૬૬॥
તેથી (અપુરું દવાંત્ર, સમજના અને અજાણવામાં) સદા પ્રત્યક્ષોષ રોગ થોડો બધો રીતે વિચાર કરીને એવી રીતે દવા આપવી કે જેની (દરદીને) અવરોગ થોડાત થયે.

દોષની વૃદ્ધિ અને ક્ષય
વક્ત્રમેડગઃ વરં રોગા વૃદ્ધિસપરિમેદગઃ ।
વરં મન્ય (દોષની) વૃદ્ધિ અને વચ્ચ પ્રકારનો દોષો રોગો વિરે મોઢમાં અગતે.
દોષની વૃદ્ધિના પ્રકાર
વૃદ્ધ્યઃ શોર વિદિ

દરેક દોષ છૂટોછૂટો વધે એ રીતે ત્રણ (વધેલા) દોષ છે એવું જાણ. ૧ વધેલા વાયુ, ૨ વધેલું પિત્ત, ૩ વધેલા કફ

સંસર્ગાશ્રિયા, તત્ર તુ તાગ્રચ ॥૭૪॥

મે બે દોષ સાથે વધે એવું ત્રણ રીતે થાય છે (વાયુ અને પિત્તની વૃદ્ધિ, વાયુ અને કફની વૃદ્ધિ, પિત્ત અને કફની વૃદ્ધિ) તેમા (મે બેની વૃદ્ધિમાં) નવ સંયોગ થાય છે એમ મનજ (ક્યા નવ સંયોગો તે હવે પછીના મ્લોકમાં ૨૧મું છે)

ત્રીનેવ સમયા દુષ્ટયા, પદેકસ્યાતિશાયને ।

દરેક જોડામાંના બેન દોષની સરખા વૃદ્ધિથી ત્રણ જોડાં રાતે ત્રણ જોડાંમાંના દરેક જોડામાંના બે દોષ માનો એક દોષ બીજા દાષથી વધાર વધેલા હોય એ ગણતરીથી છ જોડાં (આમ બે દોષ જોગા વધે તેના કુલ નવ સંસર્ગ થાય છે)

૧ વાયુ અને પિત્ત બંને સરખા વધેલા, ૫ વાયુ અને કફ બંને સરખા વધેલાં ૬ પિત્ત અને કફ બંને સરખા વધેલાં ૭ વાયુ રાતે પિત્ત બંને વધેલાં હોય એમાં વાયુ પિત્તથી વધાર હાય એવું મિશ્રણ, ૮ વાયુ અને પિત્ત બંને વધેલા હા ૨૦મા પિત્ત વાયુથી વધાર હાય એવું મિશ્રણ ૮ વાયુ અને કફ બંને વધેલાં હાય ૨૦માં વાયુ કફથી વધાર હા એનું મિશ્રણ, ૧૦ વાયુ અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં કફ વાયુથી વધાર હાય એનું મિશ્રણ ૧૧ પિત્ત અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં પિત્ત કફથી વધાર હાય એનું મિશ્રણ ૧૨ પિત્ત અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં કફ પિત્તથી વધાર ૧૧ એવું મિશ્રણ

ત્રયોદશ સમસ્તેષુ

ત્રણ દોષ ત્રણ વધે એવા ૧૦ સંયોગો મિશ્રણ છે એમ જાણ

પદ્ય ઘોષાતિશાયને તુ ॥૭૫॥

ત્રણ દોષ વધ્યા હાય તમાથી જયે તે બે દોષ બાકીના ત્રીજા મનાં વધાર હોય અને મે ન એક દોષ બાકીના બે દોષ કરતા વધાર હાય એ રીતે છ મિશ્રણ નું જાણ.

વાયુ પિત્ત ૨ને કફ ત્રણે વધ્યા હોય એમાં ૧૩ પિત્ત અને કફ વાયુ કરતા વધાર હાય, ૧૪ કફ અને વાયુ પિત્ત કરતા વધાર હોય, ૧૫ વાયુ અને પિત્ત કફ કરતા વધાર હાય, ૧૬ વાયુ અને પિત્ત ૨નાં કફ વધાર હોય, ૧૭ વાયુ અને કફ ૨નાં પિત્ત વધાર હોય, ૧૮ પિત્ત અને કફ ૨નાં વાયુ વધાર હોય. **દશ મુક્તાધિકૈ**

૧૯ ત્રણે દોષ સરખા વધ્યા હોય એવું એક મિશ્રણ જાણ

પદ્ય ચ તારતમ્યધિકલ્પનાત્ ।

ત્રણે દોષ પ્રમાણથી વધાર હોય તેમાં એક દોષ જેટલા વધારે હોય તેના કરતા બીજા દોષ વળી વધારે વધેલા હોય અને ત્રીજા દોષ વળી બીજા કરતાં વધારે વધેલા હોય (એટલે ત્રીજા દોષ સૌથી વધારે વધેલા હોય) એવા વૃદ્ધિના તર અને તમના હિસાબે (એક અમુક અથવા વધેલા, બીજા તેનાથી વધારે વધેલા અને ત્રીજા ૨૦ સૌથી વધાર વધેલા એ હિસાબે) ૭ મિશ્રણ જાણવા.

વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણે વધેલાં હોય તેમાં વધેલા વધારે વધેલા સૌથી વધારે વધેલા

૨૦ વાયુ	પિત્ત	કફ
૨૧ વાયુ	કફ	પિત્ત
૨૨ પિત્ત	કફ	વાયુ
૨૩ પિત્ત	વાયુ	કફ
૨૪ કફ	વાયુ	પિત્ત
૨૫ કફ	પિત્ત	વાયુ

પદ્યવિશતિમિદેવ સૂત્રે

આમ વધેલા દોષોથી ૨૫ પ્રકારનાં મિશ્રણ થાય છે એનું નું જાણ.

દાષોના ભવના પ્રકાર

કૃત્રીય લાયક ॥૭૬॥

દાષ પ્રમાણથી એટલે વધાર હોય તેના પાંચ એટલા ૧૪ એટલે ૨૫ પ્રકારનાં મિશ્રણ થાય ॥

દાષની વૃદ્ધિથી થતાં ૨૫ મિશ્રણ ૫ થાં વિગત વાર જોવા છે ન ઉપરથી દાષના ઘટનાની થતા ૨૫ મિશ્રણા આ છે તે નમજ થવાં

પદ્યૈકવૃદ્ધિસમનાસ્યયે પદ્ય તે

તમ દાષમાંની એક પ્રમાણથી વધેલા ૧૧, નાં તમ દોષ અને એક પ્રમાણથી એટલે દોષ ન રીત ભવના દોષ છ પ્રમાણ છે (તમાના છ મિશ્રણ થાય છે)

	વધેલા	તમ	આટલે
૧	વાયુ	પિત્ત	કફ
૨	પિત્ત	વાયુ	કફ
૩	કફ	પિત્ત	વાયુ
૪	કફ	વાયુ	પિત્ત
૫	વાયુ	કફ	પિત્ત
૬	પિત્ત	કફ	વાયુ

પુનઃ પદ્મ ૧

પક્ષપદ્મદ્વયસ્યા સવિપર્યયાડપિ તે ॥ ૭૭ ॥

અને વળી ત્રણ દોષમાંથી એકનો ઘટાયે અને બાકીના બેનો વધારે અને તેથી ઊંધું (એકના વધારે અને બાકીના બેનો ઘટાયે) એ ચીતે દોષો (દોષોનાં મિશ્રણો) છ ગણ.

પ્રમાણથી ઓછો	પ્રમાણથી વધારે
૧ વાયુ	પિત્ત, કફ
૨ પિત્ત	કફ, વાયુ
૩ કફ	વાયુ, પિત્ત
૪ વાયુ, પિત્ત	કફ
૫ પિત્ત, કફ	વાયુ
૬ કફ, વાયુ	પિત્ત

ત્રેવા દ્વિપદ્ધિર્નિર્દિષ્ટાઃ

(આ પ્રમાણે દોષોના) ૬૨ પ્રકાર કહ્યા છે.

ત્રિપદ્ધઃ સ્વાસ્થ્યકારણમ્ ॥ ૭૭ ૬ ॥

વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે સમ હોય એ દોષોનો ૬૩ મો પ્રકાર આરોગ્યના કારણરૂપ છે. (એ સિવાયના ૬૨ પ્રકારના દોષો રોગના કારણરૂપ છે.)

દોષોના અસંખ્ય પ્રકાર

સંસર્ગાદ્રસકથિરાદિમિસ્તયૈર્ધાં ।

વૌર્ણસ્તુ ક્ષયક્ષમતાવિદુઃક્રમેદૈઃ ।

જ્ઞાનત્વં તરતમયોગતઃકથા યાતાન્ ।

જાનીવાદ્યદિત્તમાનસો યયાસ્વમ્ ॥ ૭૮ ૬ ॥

રસ, લેણી વગેરે દ્રવ્યોમાંથી અમુક પ્રમાણથી એકાં હોય કે પ્રમાણરૂપ હોય કે પ્રમાણથી વધારે હોય, વળી એ દ્રવ્યો અંદરઅંદર એકબીજાથી પ્રમાણમાં વધારે હોય અને સૌથી વધારે હોય, એ બધા વિચારને અનેક પ્રકારની દ્રવ્યો હોય તેની સાથે આ ખાસક દોષોનો સંબંધ થવાથી વળી દોષો અનંત (અસંખ્ય) બની જાય છે; તેને એકાગ્ર મનવાચા વેદ્ય ચેતનાનાં બહુવિધ ઉપરથી ઓળખાય.

દાપ્તાદ્વદયે વૃષ્ટાપાતે દોષમેદીયો નામ દ્વાદસોડળ્યાઃ ।

અધ્યાય ૧૩ મો : દોષોપક્રમણીય

મયાતો દોષોપક્રમણીયમણ્યાયં સ્વાસ્થ્યામ્યામઃ ।
ઈતિ દ્વ સ્માદુરત્રેયાદયો મદર્પયઃ ।

(પાછલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે વિચાર પામેલા (ખતરના) દોષોના નવાજ ઉપાય કરેલા, માટે હવે દોષની વિનિત્ય (ઉપાય) કરવાને વિચાર) અધ્યાય

સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે માર્ગશ્રેષ્ઠોએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

વાયુના ઉપાય

યાતસ્યોપક્રમઃ સ્નેહઃ સ્વેદઃ સંશોષનં મૃદુ ।

સ્નાદ્મલલક્ષણોષ્ણાનિ મોઝ્યાન્યગ્ન્યક્ષમર્દનમ્ ॥

વેદનં ત્રાસનં સેકા મધં પેષ્ટિકર્મોદિકમ્ ।

ક્ષિપ્તોષ્ણા વસ્ત્યો વસ્તિનિવમઃ સુલસીલતા ॥

દીપનં પાચનં સિદ્ધાઃ સ્નેહાશ્વાનેકુપતયઃ ।

વિદોષાન્મેઘપિશિતરસતૈલાનુવાસનમ્ ॥ ૩ ॥

સ્નેહ, સ્વેદ, ઉષ્ણ સંશોષન; ગળ્યા, ખાટા અને ખાસ સ્નાદવાગે ખોરાક; તેલ ચોળવું, ઘંધી, અંગ ઉપર કપડાં વીંટવાં, ઓરિનું ખિવડાવવું (ભક્ષાવવું), (દશમુષ્ણિક ક્વાલ વગેરેની) ધાર કરવી (રેડવે, છંટકાવ કરવે), લેટનો દારૂ, ગોળનો દારૂ, સ્નિગ્ધ, અને ગરમ નિઃક્રમસ્થિતરો, રાનુવાસનપ્રસ્થિત, રોગચોળ મુખમાં રોળું, (પિત્તો વગેરે) દીપન રાગપ્રાપ્તો અને (મોઝ વગેરે) પાચન રાગપ્રાપ્તો સિદ્ધ કરેલા (તથા, ચારોળી, અગ્રી, અગ્રી વગેરેનાં તેલ તથા ગાય અને ભેંસનાં ઘી વગેરે) અનેક દ્રવ્યોમાંથી કાઢેલા સ્નેહો અને ખાસ કરીને તે ચરબીભર્યાં માંસનો માંસરસ, તલનું તેલ અને અનુવાસન એ ત્રણ વાયુના ઉપચાર (ઓપધ) છે.

પિત્તને ઉપાય

પિત્તસ્ય સપિપઃ પાનં સ્વાદુદીપૈર્ચિરેવનમ્ ।

સ્વાદુતિક્કકયાપાણિ મોજનાન્યોપધાનં ચ ॥ ૪ ॥

સુગાન્ધશીત્કૃષ્ણાન્ ગન્ધાનામુપસેવનમ્ ।

કળ્પે ગુણાન્ હારાણાં મળીનામુરસા ધૃતિઃ ॥ ૫ ॥

કર્પૂરચન્દ્રનોશીરેરુતુલેપઃ ક્ષયે લગ્ને ।

મરોપચન્દ્રમાઃ સૌંચં હારિ ગીતં હિમોડનિલઃ ॥ ૬ ॥

મયન્નગસુતુરં ભરં પુષ્પઃ સ્વાન્દગ્ધમુપધયાક્ ।

છન્દાનુવર્તિનો દારાઃ ત્રિપાઃ શીત્તરિપુષ્પિતાઃ ॥ ૭ ॥

શીતામ્બુચારામર્મણિ ગૃહાણ્યુપાનદીધિકાઃ ।

સુતીર્પવિપુલસ્વચ્છસલિલાશ્વપસેકતે ॥ ૮ ॥

શામ્બોજજલતીરાન્તે કાવમાને દ્રુમાકુલે ।

સામ્યા માયાઃ પયઃ સર્પિર્ચિરેવચ વિરોગતઃ ॥ ૯ ॥

ઘી પીનું, ગરમ અને ટંચ દ્રવ્યોના જુથાજુથ લેવાં ગરમ, કડાં અને નુરં લેવાન અને રાગપિંડ, મુઝાં પીંડ, દારૂ અને કપડાં એવા મુઝાં પીંડાર પદાર્થોની મુલાકા લેવી; અને લીંદાં એવા મુઝાં પીંડાર (મરડા, શેંદાંદા, પદ્મવન વગેરે) મળિને છાની કરતાં રાખવાં, કપૂર, મુખઃ અને લોતપદ્મનાં એ ત્રણનો લેવે કફ

આછોઆછો લેપ કર્ષા કરવો, રાતની શરૂઆતનો તમચ, ચન્દ્ર (વાન્તી), ધોળી લવેલી, મનગમતુ ગાયન, ઠડે પવન, જેનાથી નર્મુ સુખ થાય એવા મિત્ર, કાનુમીકૃ બોલતો પુત્ર, પતિની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારી, વડાની અને શિયળથી ઘોભતી સ્ત્રી, ઠડા પાણીમા કુવાગવાના કુવારાધર, બગીચામા આવેલી વાવ, પાણીમાથી રૂકે લાઈથી માથે પાગ જઈ શકાય એવા વિદ્યાન રાને સ્વચ્છ જ્યાસપના (કિનારા પર) કમળો અને પાણીનો કિનારો જેની અંદરે આ લેપ એવ, વૃક્ષોથી ભરવક કિનારા ઉપર (બાપેલા) ધામના સૂપરમા ગોમ પડાયાનું સેવન અને ખાસ કરીને તેા દૂધ, ઘી અને વિરેચન એ ત્રણ પિત્તના ઉપાય છે

કફનો ઉપાય

શ્લેષ્મણો વિધિતા યુક્તં તીક્ષ્ણં ઘમનરેચનમ્ ।
મરૂં હસ્તાલપતીક્ષ્ણોણ કટુતિત્તકપાયકમ્ ॥૧૦॥
દીર્ઘકાલસ્યિયં મય રતિમીતિઃ પ્રજાગરઃ ।
મનેકરૂપો દ્યાયામશ્ચિન્તા રૂક્ષં વિમર્દનમ્ ॥૧૧॥
વિશેષાદ્રમ વૃષઃ સૌંદ્રં મેદોદ્રમૌષધમ્ ।
ધૂમોપવાસગઢૃપા નિ સુલત્વ સુલાય ચ ॥૧૨॥

સૂ ૯ ૧૮ મા કલા પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી આપેલા તીક્ષ્ણ વમન અને તીક્ષ્ણ વિરેચન, લૂખ, થોડું નીમ્બ, ગરમ, તીખું, કડવું અને તુરુ રાન્ન (ખોરાક), જૂનો દારૂ મેયુનનો રાનદ, ઉજાગરા (જાગરણ), અને પ્રકારની કસરત, ચિતા, (કાઈ પણ જાનની ચીકટ કે સ્નિગ્ધ પદાર્થ વાપર્યા વિના) લૂખી પુષ્કળ ચાથી અને ખાસ કરીને તેા વમન, યૂષ, મધ, ચરબીના નાશ કર એનુ ઔષધ, ધૂમપાન, ઉપવન, ગરૂષ અને અતે સુખ (પુણ્ય ધર્મ) થાય એવી રીતે (ત્રત વગેર કરીને) દુધ (કદ) વેઠવુ એ કફના ઉપાય છે

ભેગા કોષેલા દોષનો ઉપાય

ઉપમમ વૃણદોષાન યોડયમુદ્દય કીર્તિત્ત ।
સસર્ગસન્નિપાતેષુ તં યથાસ્ય વિકલ્પયેદ્ ॥૧૩॥

આ જે ઉપાય દુષ્ટદુષ્ટ દોષને લગતા (ક્રોધ ૧ થી ૧૨ સુધીમા) કલા તે જ ઉપાય જે દોષ કે ત્રતે દોષ ભેગા મેખા લેાન ત્યારે કયા કયા દોષ મેખા છે તેના વિચાર ઝીને તે તે કાષેલા દોષના ભેગા ઉપાય કરવા

જે દોષ સાથે કોષના લેપ તેના બીજે ઉપાય દ્રિપ્ત પ્રાયો મહપિત્તે વાસન્ત કમમારતે ।

મર્યતો યોગવાહત્યાદ્, કમપિત્ત તુ શારદઃ ॥૧૪॥

વા અને પિત્ત ત્રતે રાત્રે

રીતે (સૂ ૨ ૩ મા આપેલી) ગ્રીષ્મઋતુની ઋતુચર્ષા પ્રમાણે કરવું અને કફ અને વાયુ સાથે કોષના લેપ ત્યારે સામાન્ય રીતે વસન્તઋતુની ઋતુચર્ષા પ્રમાણે કરવું, કસરુ કે વાયુ યોગવાહી છે, તથા કફ અને પિત્ત સાથે કોષના લેપ ત્યારે સામાન્ય રીતે શરદઋતુ ની ઋતુચર્ષા પ્રમાણે કરવું

[શક-ગ્રીષ્મની ઋતુચર્ષામા પુષ્કળ ઠક કરવાની કઠી છે અને વસન્તની ઋતુચર્ષામા તીક્ષ્ણ વમન રાને નશ્ચ લેવાનું કહ્યું છે, તેથી આ બને ઋતુઓની ઋતુ ચર્ષાથી તેા ઊલટો વાયુ વધી પડે, છતાં જે કોષેલા દોષમાને રોક વાયુ લેપ ત્યારે પણ રોને મગવા માટે ગ્રીષ્મ અને વસન્તની ઋતુચર્ષા પ્રમાણે વર્તવાનું મેમ કહ્યું છે? ઉત્તર-વાયુ યોગવાહી છે ગોટલે એ જેની રાધ ભળે છે તેના ગુણ રાને કર્મ એનામા આવી જાય છે, તેથી જ્યાર વાયુ પિત્ત સાથે લેપ ત્યારે એ (વાયુ) દાહ વગેરે કરે છે તેથી ગ્રીષ્મઋતુ મા ઠક કરવાથી ક્ષાપ્તો થાય છે વગી ગ્રીષ્મઋતુમા તેા સ્નિગ્ધ વગેર ગુણવાળી વસ્તુઓનું પણ સેવન કરવાનું કહ્યું છે, તેથી વાયુને સીધા ઉપાય પદ થાય છે, માટે વાયુ રાને પિત્ત સાથે કોષના લેપ ત્યારે, ગ્રીષ્મની ઋતુચર્ષા પાગવી એ બરાબર ઉપાય છે હવે વસન્તઋતુમા પણ વાયુ કફ સાથે ભળીને કફના રોગ કર છે રાને તેના ઉપાયરૂપે વસન્તઋતુની ઋતુચર્ષા છે, માટે વાયુ અને કફ ભેગા કોષના લેપ ત્યારે વસન્ત ઋતુની ઋતુચર્ષા પાગવી એ ઉપાય બરાબર છે વાયુ પિત્ત સાથે ભળે ત્યારે પિત્તના ઉપાય રાને કફ સાથે ભળે ત્યારે કફના ઉપાય કરવા જોઈએ ત્રણે દોષ સાથે કોષે ત્યારે વર્ષાઋતુની ઋતુચર્ષા સામાન્ય રીતે પાગવી]

દોષનો પ્રકોષ ક્યારે અને કેવી રીતે મટાડવો?

ચય एव जयेद्योयं कुपित त्वविरोधघन ।

सर्वाकोषे बलीयांस दोषदोषाविरोधतः ॥ १५ ॥

દોષનો નવચ થતો લેપ તે દરમ્યાન જ તે દોષને મગવાના ઉપાય કરવા (સંવય થઈ રહ્યા પછી દોષ કોષે અને રાગ કરે ત્યા સુધી જેની રહેવું નહિ પણ જે કોઈ પણ કારણના એમ ન બને અને સંવય થરેલા દોષ કોષે તેા) કોષેલા દોષને એવી રીતે મટાડવો (મટાડવાને રોવા ઉપાર કરવા) કે જેથી બીજ દોષ કોષે નહિ ત્રણે દોષ સાથે કોષના લેપ તેા ત્રણેમાથી જેનો પ્રાપ્ત સતુથી વધારે બગવાન લેપ તેને મટાડવાના ઉપાય પનેલા કરવા, પણ તે એવી રીતે કરવા કે એ ઉપાયથી મટાડવા થારએ દોષ મટે છતાં બીજ કોરે નહિ

શુદ્ધ પ્રયોગ કોને કહેવાય ?

પ્રયોગઃ શમયેદ્યાધિમેકં યોજ્યમુદીતયેત્ ।

તાણ્સૌ વિશુદ્ધઃ શુદ્ધસ્તુ શમયેદો ન કોપયેત્ ॥

જે પ્રયોગ એક રોગનું શમન કરે પણ બીજા રોગ કરે તે પ્રયોગ શુદ્ધ નથી જે પ્રયોગ એક રોગનું શમન કરે પણ બીજા રોગ કરે નહિ તે શુદ્ધ પ્રયોગ છે

દોષો કોષમાંથી શાખા, હાડકાં અને મર્મમાં શા માટે જાય છે ?

શ્વાયામાદ્યમળસ્તેષ્વપ્યાદહિતાચરણાદપિ ।

કોષાઞ્છાલાસ્થિમર્માણિ દ્રવત્વાન્માત્તત્તસ્ય ચ ૧૭

વોપા યાન્તિ

કસરતથી, સખત તાપથી, કુપથ્ય કરવાથી અને વાયુની ઝડપથી દોષો કોષમાંથી શાખા, હાડકાં અને મર્મસ્થાનોમાં જાય છે

(કસરતથી થક બાને છે થાકને લીધે વાયુ ઊંચાડે છે વળી કસરતથી શરીર સખળડખળ વઈ જાય છે, થાક બાને છે અને ગરમ થઈ જાય છે, વગેરે કારણોને લીધે કોષમાંથી દોષ દીવો પડીને રહે છે કસરતને લીધે ઊંચે ચડેલા વાયુ તેને (દોષને) તેના સ્થાનમાંથી ખસેલી નાખે છે અને શાખાઓમાં ફેંકે છે દેવતા, નડકો વગેરેના સખત તાપથી પાતળા પહેલા દોષ તે જ ગરમીથી પછેળા થોલા મુખવાળા સોતો દ્વારા શાખા વગેરેમાં જાય છે કુપથ્ય કરવાથી દોષો કોષમાં પ્રમાણ કરતા ઘણા વધી જાય છે, તેથી તે કોષમાંથી ઉભરાઈને શોમાસાના ખૂરની માફક શાખા, હાડકાં અને મર્મોમાં પહોંચી જાય છે અને વાયુની પ્રસરવાની ગતિ ઝડપી હોવાથી પણ કોષમાંના દોષો શાખા, હાડકાં અને મર્મોમાં જાય છે.)

દોષો શાખા વગેરેમાંથી કોષમાં શો રીતે આવે છે ?

તથા સેમ્યઃ સ્રોતોમુલવિશોધનાત્ ।

વૃદ્ધ્યાડમિપ્યન્દનાત્પાકાત્કોષં વાયોશ્ચ

નિગ્રહાત્ ॥ ૧૮ ॥

તે જ પ્રમાણે સ્રોતોના મો પહેલા થવાથી, દોષો પ્રમાણ કરતા વધી જવાથી, (દેવતા, નડકો, તીવ્ર અને ગરમ દ્રવ્યો વગેરે તાપે સખમમાં આવવાથી તથા વૃદ્ધ, દૃઢ વગેરે અભિખ્યંતો ભોજન કરવાથી થતા) દોષોના અભિખ્યંતી, (પાચન નોયજ વગેરેથી પાકી ગયેલા દોષો કોઈ ઠેકાને થોડી એના ન હોવાથી) દોષો પાકી જવાથી અને વાયુના નિગ્રહ થી દોષો તેમાંથી (શાખા, હાડકાં અને મર્મમાંથી) કોષમાં આવે છે

કોષ વગેરેમાં ગયેલા દોષો કેમ રોગ કરતા નથી ?

તત્રસ્થાશ્ચ વિલમ્બેત્ ભૂયો હેતુમતીશ્ચિન્નઃ ।

અને ત્યાં (કોષમાં, શાખામાં, હાડકાંમાં અને મર્મોમાં) ગયેલા દોષો, દોષોનો પ્રકોપ થાય એવા કારણો ફરીથી મળે તેની રાહ નેતા (રોગ ક્યાં વિના) પડ્યા રહે છે (દોષ વધીને કોષમાં કે શાખા વગેરેમાં બીજા કારણો ગણો હોય તે પણ રોગ કરવા નેહી શકિત વાળો ન હોવાથી દોષનો પ્રકોપ થાય રોગ કારણ ફરીથી ન મળે ત્યાં સુધી રોગ નથી થકનો નથી, પણ પ્રકોપનું કારણ ફરીથી મળતા ત્યાંથી બીજા સ્થાનમાં જાય છે)

દોષો ક્યાં કારણથી અને ક્યાં રોગ કરે છે ?

તે કાલાદિર્લલ્લઘ્વા કુપ્યન્ત્યન્યાથયેષ્યપિ ॥૧૯

દોષોના જેવા જ ગુણવાળા કળ (દેહ, અપરજ વગેરે તરફથી દોષોને બહુ મળતા (ફરી વધારો થતા) એ દોષો બીજા દોષના સ્થાનમાં પણ (રોટલે પોતાના સ્થાનમાં અને બીજાના સ્થાનમાં પણ) કોષે છે (રોગ કરે છે)

પરસ્થાનમાં ગયેલા દોષની ચિકિત્સા

તત્રાન્યસ્થાનસંસ્થેષુ તદીયામશ્વલેષુ તુ ।

કુર્યાચિકિત્સામ્

તેમાં જે પારકા સ્થાનમાં આવેલા દોષ બળવાન ન હોય તો એ પારકા સ્થાન જ દોષનું હોય તે દોષ મગડવાના ઉપાય કરવા (જે દોષ પોતાનું સ્થાન છોડીને પારકા સ્થાનમાં મગડ્યો હોય તે દોષ મગડવાના ઉપાય કરવા નહિ) (દા ત કદ પોતાનું સ્થાન છોડીને પિત્તના સ્થાનમાં ગણો હોય અને ત્યાં એ કદ બળવાન ન હોય તો પિત્ત મગડવાના ઉપાય કરવા, કદ મગડવાના ઉપાય કરવા નહિ)

અન્ય સ્થાનમાં ગયેલા બળવાન દોષની ચિકિત્સા

સ્વામેવ શ્લેષ્માન્યયમિભાવિષુ ॥ ૨૦ ॥

પણ જે પારકા સ્થાનમાં ગયેલા દોષ બળવાન હોય તો એ આવેલા બળવાન દોષ મગડવાના જ ઉપાય કરવા (દા ત જે કદ પોતાનું સ્થાન છોડીને પિત્તના સ્થાનમાં આવ્યો હોય અને એ કદની શક્તિ રો સ્થાનમાં રહેલા પિત્તની શક્તિને દબાવી દે એવી બળવાન હોય તો કદ મગડવાના ઉપાય કરવા)

પરસ્થાનમાં ગયેલા દોષની બીજી ચિકિત્સા

માગન્તુ શમયેદોય સ્થાનિનં પ્રતિકૃત્ય વા ।

(અમુક દોષ પોતાનું સ્થાન છોડીને બીજા દોષ

તે સ્થાન ખરી રીતે જે દોષનું હોય, તે દોષ પહેલા મટાડીને પછી આવેલા દોષને મટાડવો અથવા આવેલા દોષને પહેલા મટાડ્યા પછી તે સ્થાનના દોષને મટાડવો

આમ ગમેલા દોષોની ચિકિત્સા

પ્રાયસ્તિર્થિંગતા દોષાઃ ક્ષેત્રાયન્ત્યાતુરંશ્ચિત્ત્વમ્ ૨૧
કુર્વાન્ન તેષુ ત્વરયા વેદાન્નિશ્ચલવિત્ત્વ ક્રિયામ્ ।

આમ ગમેલા (ચરીરના જે માર્ગોના દોષનું સંશોધન થઈ શકે છે તે માર્ગો છોડીને આગ્રાવણા ગમેલા) દોષો સામાન્ય રીતે રોગીઓને લાભ વખત સુધી પીડે છે (કારણ કે એ દોષોનું સંશોધન થઈ શકતું નથી) માટે દેહ, અગ્નિ રાત્રે બળ જાણનાર વેદો (દરદીના દેહ, અગ્નિ રાત્રે બળને વિચાર કર્યા વિના) આમ ગમેલા દોષોની ચિકિત્સા ઉતાવળે કરવી નહિ (દેહ, અગ્નિ અને બળનો પૂરો વિચાર કરીને ધીમેધીમે ચિકિત્સા કરવી)

તિર્થક્રયાનમાં ગમેલા દોષના ચિકિત્સા

શમયેત્યાન પ્રયોગેણ સુલ્લ વા કાષ્ટમાનયેત્ ૥૨૨॥

શાત્યા કોષ્ટપ્રપન્નાશ યથાસજ્જ વિનિર્દેશ્વ ।

(સ્નેહન, સ્વેદન વગેરે) શાત્યકત પ્રયોગથી એમનું (રક્ત ગમેલા દોષોનું) શમન કરવું અથવા દરદીને દુખ ન થાય એ રીતે એ આમ ગમેલા દોષોને પ્રલેપ ૧૭૫, ૧૮ માં કહેલી રીતે કોષ્ટમા રાખવા, અને એ કોષ્ટમા રાખ્યા છે એવું જણાવવા પછી ગુદા, મોં કે નાક એ ત્રણમાંથી જે રસ્તા પાસે હોય તે રસ્તાથી એ દોષોને (ઊલટી, જુલાબ વગેરે કરાવીને) બહાર કાઢવા

(જે દોષ હોય હોય તે પહેલા ઉપાય કરવા, નહિ તે બીજે ઉપાય કરવો)

સામ અને નિરામ દોષનાં લક્ષણ

સ્રોતોરોધયલ્લઞ્ચશ્ચાત્રવાનિલ્મૂઢના ॥ ૨૩ ॥

શાલસ્યાવાકનિષ્ઠીરમલસજ્જાલચિક્ષ્માઃ ।

લિજ્જ મલાનાં સામાના, નિરામાણાં વિપર્યયાઃ ॥૨૪

સ્રોતો પુરાઈ જાય, બળ ઘટે, ચરીર બારેબારે થઈ જાય, વાયુ બરાબર ફરી શકે નહિ, આગત આવે, ખાધુપીધું પચે નહિ, લાજ રાત્રે થૂક નીચે, મળો નીચે નહિ, ખાવાની ઈચ્છા થાય નહિ, કટાણે આવે આ સામ દોષનાં લક્ષણ છે નિરામ દોષના લક્ષણ એથી ઊલટા છે

આમ એટલે શું?

ઉપખાન્ડલચલત્વેન ધાતુમાદ્યમપાષિતમ્ ।

દુરમામાદ્યાગતં રસમામં પ્રવક્ષતે ॥ ૨૫ ॥

બદ્ધાગ્નિ યોગ બળવાળો હોવાથી ન પચેલી, વાયુ વગેરે દોષો રોમા બજવાથી, બગડેલી, હોજરીમા રહેલી રસ નામની પહેલી ધાતુને 'રામ' કહે છે

આમ વિષે બીજા આશયેનિ મત

મન્યે દોષેભ્ય યવાતિ દુષ્ટેભ્યોડન્યાન્યમૂર્છનાત્ ।

કોદ્રવેભ્યો વિપર્યયેવ વદન્ત્યામસ્ય સમ્મવમ્ ॥૨૬

બીજા રાજાચોં કહે છે કે જેમ કેટલીકમાંથી જે થાય છે તેમ બહુ જ બગડેલા દોષો રોકબીજ સાથે લપટાઈ જવાથી રામ (રામ નામનું જે) પેદા થાય છે

સામ એટલે શું?

આમેન તેન સમ્પૃક્તા દોષા દૂષ્યાશ્ચ દૂષિતા ।

સામા હત્યુપદિશ્યન્તે ચે ચ રોગાસ્તદુલ્લભાઃ ॥૨૭

તે આમવાળા દોષોને ૨ ને (રામવાળા દોષોથી) બગડેલા દૂષોને 'સામ' કહે છે, રાત્રે દોષોથી થતા આમવાળા રોગોને પણ સામ કહે છે

સામ દોષોનું શોધન કરવા વિષે

સર્વદેહપ્રવિસૃતાન સામાન્ દોષાન્ ન નિર્દેશ્વ ।

લીનાન્ ધાતુષ્વનુક્લિપાન્ ફલાદામાદ્ર-

સાનિવ ॥ ૨૮ ॥

આધ્રયસ્ય હિ નાશાય તે સ્યુર્ધુનિર્દેશ્યતઃ ।

જેમ કાંઈ ફગામથી રસ કાઢવો જોઈએ નહિ, તેમ રાખ્યા ચરીરમાં પ્રત્તરી ગમેલા, ધાતુઓમાં બની ગમેલા અને પોતાના સ્થાનમાંથી ન ખસેલા સામ દોષોને (વધન, વિરતન વગેરથી) બહાર કાઢવા નહિ, કારણ કે (જે તેમને બહાર કાઢવામાં રાત્રે તે) સામ દોષ બહાર કાઢવા મુશ્કેલ હોવાથી તે રોમના રાગાધ્ય ચરીરનો નાશ કરે છે

(કાચી કેરીમાં રસ પણ કાઢો હોય છે તે રાખી કેરીમાં પ્રવરેલા હોય છે, કેરીને સ્નેહને બરાબર વગળી રહેલા હોય છે રાત્રે પોતાના સ્થાનમાં છૂગે પડેને અલગ તરી આવેલા હોતા નથી, તેથી કાચી કેરીમાંથી રસ કાઢવા જતા રાખી કેરી ચોળાઈ, ચૂથાઈ, છૂટાઈને નાશ પામે છે, તે જ રીતે રોગમાં કાચી છે એ ત્રણ સ્થિતિમાં સામ દોષને જાન કદતા ચરીરનો નાશ થાય છે)

ધાતુ ગમેલા સામ દોષોની ચિકિત્સા

પાચનર્દાપનૈ ક્ષેદૈસ્તાન્ સ્વેદૈશ્ચ પરિષ્કૃતાન્ ॥૨૯

શોષયેલ્લોધનૈ કાલે યયાસત્ર યયાલ્મ્ ।

પાચન દ્રવ્યોથી, પીચન દ્રવ્યોથી, સ્નેહથી અને નાપ-શોષકથી એમન (ઉપચાર પ્રલેપમાં) બહુવિધ

સામ દોષોને) સંશોધન કરવા લાયક બનાવીને પછી એમને યોગ્ય સમયે દરદીના બળનો વિચાર કરીને આપેલાં શોધન દ્રવ્યો વડે (શ્લોક ૪, ૩૦, ૩૦૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે) જે માર્ગ પાસે પડે તે માર્ગેથી બહાર કાઢવા.

(પાચન દ્રવ્યોથી સામ દોષ પાકે છે, દીપન દ્રવ્યોથી ધાતુઓમાંથી છૂટા પડે છે, સ્નેહનથી પોતાના સ્થાનમાંથી ખસે છે અને સ્વેદનથી દોષો કોષમાં આવે છે, પછી શોધનથી એ શરીરની બહાર નીકળી જાય છે.)

કયા સ્થળના દોષોને કયા માર્ગ પાસે છે?

હૃત્યાશુ યુક્તં વ્યક્ષેણ દ્વયમામાશ્યાન્મહાન ॥૩૦॥
ધાપેન ચોષ્વજ્જ્વ્યાન્ પક્ષાધાનાદ્ ગુદેન ચ ।

મો વાટે આપેલું (શોધન) દ્રવ્ય હોઠનીમાંથી દોષોને તરત બહાર કાઢી નાખે છે, નાક વાટે આપેલું (શોધન) દ્રવ્ય બળાની હાંતરીથી ઉપરના ભાગમાં થયેલા દોષોને ઝટ બહાર કાઢી નાખે છે અને ગુદા વાટે આપેલું (શોધન) દ્રવ્ય પકવાણમાંથી દોષોને તરત બહાર કાઢી નાખે છે.

કેવા સામ દોષોને કેમ શરીરમાં ન રોકી રાખવા?

ઉત્કિલ્હાનઘઃ કર્ચે વા ન જામાન્

વહનઃ સ્વયમ્ ॥ ૩૧ ॥

ધારવૈવીપર્ચદોવાન્ વિષ્ણુતાસ્તે હિ રોગદા ।

સ્થાનમાંથી ઉઠે કે નીચે ખસેલા, પોતાની મેજે જ વહેતા (બહાર નીકળતા) સામ દોષોને સ્તંભન ઔષધોથી નીકળતા રોકવા નહિ; કારણ કે એવા સામ દોષોને નીકળતા રોકવાથી એ દોષો રોગ કરે.

સામ દોષ મેજે નીકળે ત્યારે શું કરવું?

પ્રવૃત્તાન્ પ્રાગતો દોવાનુવેક્ષેન હિતાશિનઃ ॥૩૨॥
ત્રિષ્ણાન્ પાવનેસ્તેસ્તઃ પાચયેન્નિહરેન વા ।

માટે પથ પિાજન કરનારના મેજે બહાર નીકળતા સામ દોષોને ચક્રાવર્તન (શરીરનું બજ ટકી રહે ત્યાં સુધી) ગમકરવા નહિ (નીકળવા દેવા). જે એ મેજે નીકળતા સામ દોષો વોણ વોણ જ નીકળતા હોય તો તે તે પાચન દ્રવ્યોમાં એમને પકવવા સ્વયંવા બહાર કાઢવા. (દોષ વોણે હોય તો પકવવો, પુષ્કળ વોણ તો બહાર કાઢવો.)

(સામ દોષ માટે જે આદ્યવિચાર પથ વોણ તે પાત્રીને શ્લોકમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે કરવાનું છે.)

સામ માત્રમ્ માટે શોધન કરવાનો સમય પ્રાયજે વાતિકે સંપ્રે માસિ સાધારણે પ્રમાણ ॥
પ્રીષ્વવર્ગહિમચિતાન્ વાસ્વાદીનાંશુ નિહરેત્ ।

ગ્રીષ્મઋતુમાં સંચિત (ભેજા થયેલા) વાયુ સાધારણ ગ્રાવણ માસમાં તરત બહાર કાઢી નાખવા, વર્ષાઋતુમાં ભેજા થયેલા પિત્તને સાધારણ કાર્તિક માસમાં તરત બહાર કાઢી નાખવું અને હેમંત અને શિશિરઋતુમાં ભેજા થયેલા કફને સાધારણ ચૈત્ર માસમાં તરત બહાર કાઢી નાખવો.

(ગ્રાવણ માસમાં અતિશય તાપ, વૃષ્ટિ કે ટાઢ ન હોય ત્યારે, કાર્તિક માસમાં અતિશય તાપ, વરસાદ કે ટાઢ ન હોય ત્યારે અને ચૈત્ર માસમાં અતિશય તાપ, વરસાદ કે ટાઢ ન હોય ત્યારે દોષોનું શોધન કરવું એવું કહેવા માટે આ શ્લોકમાં 'સાધારણ' શબ્દ વાપર્યો છે.)

તે તે ઋતુઓના સંપિકાળમાં શોધન કરવું

અત્યુષ્વર્ગશીતા હિ ક્રોષ્વર્ગહિમાગમાઃ ॥૩૩॥

શુષ્કી સાધારણે તૈવાં દુષ્પાન્ દોવાન્ વિશોઘવેત્ ।
ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને હેમંત ઋતુઓ ભેજે ત્યારે અનુક્રમે પુષ્કળ ગરમ, વરસાદ અને ઠંડી પડે છે, તેથી કહેવા દોષોનું શોધન એ ઋતુઓના સાધારણ સંપિકાળમાં કરવું. (સંપિકાળમાં બધું તાપ, વરસાદ ને ટાઢ હોતાં નથી.)

(ગ્રીષ્મઋતુમાં આદ્યનકાળને લીધે શરીર ઊંડી જાય છે, સૂર્યનાં પુષ્કળ ક્રોર કિરણોથી તપી જાય છે; તરસ, કંટાળો વગેરેથી અજાણમણ વાય છે, દોષો બનુ જ હોય ઊંડી ઊંડી જાય છે, શરીર ઠીંધું થઈ જાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં ઔષધ સૂર્યના ઘણા જ પ્રખર તાપને લીધે ગરમ અને નીફણ બની જનું હોવાથી ઔષધની વધારેપડતી અસર થઈ જાય છે વર્ષાઋતુમાં વાદળાં અને વરસાદને લીધે ઢીલા પડી ગયેલા જળનમાં જઘ્યાગિન મંદ પડે છે, શરીર આદ્યનકાળને લીધે કુબળું પડી જાય છે અને ઔષધી (વનસ્પતિ)નાં મૂળ વરસાદના પાણીમાં ડૂબેલાં રહેતાં હોવાથી ઔષધની અસર એ ઋતુમાં ઔષ્ઠી થઈ જાય છે; વર્ષા જળીન-મનિ બાકુ આધાપાને અડકતો હોવાથી એ કોઠાઈ જાય છે, તેથી પથ એ સ્વપથ બની જતાં હોવાથી એની સ્વરૂપ ઔષ્ઠી થઈ જાય છે. શિયાળામાં બાકુ ઠંડી લાગવાથી શરીર વાયુને લીધે બનુ વિષ્મય થઈ જાય છે અને એમાં દોષો સ્નાયુ રહે ત્યારે બનો જાય છે અને ઔષધને પથ ઠંડીની સખત સ્વરૂપ થયેલી હોવાથી ગમ ઔષધ સંશોધન માટે સ્વપથમાં આવે તોપણ એની સ્વરૂપ ઔષ્ઠી થઈ જાય છે, તેથી ત્યારે બનુ તાપ, વરસાદ ને ઠંડી ન હોય, તે વખતે જ સંશોધન કરવું જોઈએ.)

મંદાનો સંશોધનકાળ

સ્વયદ્ગુત્તમોમયેત્, દયાથી વ્યાધિવદોન તુ ॥૩૪॥

ઉપર જે સંશોધનકાળ કહ્યો તે સાજા માણસ માટે છે, પણ રોગમા સંશોધનકાળ રોગ ઉપર સાધાર રાખે છે (ગમે તે ઋતુમાં રોગ થયો હોય છતાં જે ઋતુમા રોગ થયો હોય તે ઋતુમા જ રાગને યોગ સંશોધન રોગની યોગ્ય અવસ્થામા કરવુ પડ છે)

સાધારણ કાળ ન હોય ત્યારે સંશોધન શી રીતે કરવુ ?

કૃત્વા જ્ઞોતોળવૃદ્ધીનાં પ્રતીકાર યથાયચમ્ ।

પ્રયોજયેત્ક્રિયાં પ્રાપ્તાં ક્રિયાકાલે ન હાપયેત્ ॥

ટાક, તાપ અને વરસાદ—એ ત્રણમાથી જેની જરૂર સંશોધન માટે ન હોય તેની અસર દરદીને ન થાય એવી ગોઠવણ કરીને સંશોધનની ક્રિયા કરવાની સ્થિતિ ઊભી થાય, ત્યાર સંશોધનની ક્રિયા કરવી સંશોધન કરવાને યોગ્ય અવસર ચૂકવા નહિ

હેમત ઋતુમા સંશોધનની જરૂર ઊભી થાય તા દરદીને ઓરડામા રાખવા, ઉનાળામા કુવારાઘરમા રાખવો, ચોમાસામા તદ્દન કઠી જગામા રાખવો ૨ ન ભેજ ન લાો એવુ કરવુ

દવા લેવાનો સમય

યુક્તયાદનન્નમપ્રાદૌ મધ્યેજન્તે કવલાન્તરે ।

પ્રાસે પ્રાસે મુદ્ધ સાન્ન સામુદ્ધ નિશિ ચૌપથમ્ ॥

અનન્ન, અન્નાદિ, અન્નમધ્ય, રાત્રાન્ત કવલા તર સગ્રામ મુદ્ધ નાન્ન નામુદ્ધ અને નેશ ચૌપથ આપવુ

(કેટલી રીતે અને કયે વખતે ઔષધ રાખી શકાય છે તે આ શ્લોકમા બતાવ્યું છે ખોરાક પચે એટલે ઔષધ આપવુ અને ઔષધ પચે એટલે ખોરાક આપવા એવું વારાફરતી ચલાવે રાખવુ તને રાત્રાન્ત અથવા અભક્ત ઔષધ કહે છે ઔષધ લઈને તરત જમવુ તેને અન્નાદિ અથવા પ્રાગભક્ત ઔષધ કહે છે અમ્ધુ જમીને પછી ઔષધ લઈને પછી પાછુ બાકીનું જમવાનુ જમી લેવું તેને અનન્નમધ્ય અથવા મધ્યભક્ત ઔષધ કહે છે જમી રહીને તરત ઔષધ લેવુ તેને અન્નાત અથવા અપાભક્ત ઔષધ કહે છે એક કોળિયો ખાઈને પછી ઔષધ લઈને પછી બીજે કોળિયો ખાઈને પછી પાછુ ઔષધ લેવુ એમ કોળિયો અને ઔષધ બે ॥ ન થઈ જાય એ રીતે વારાફરતી કર્યા ૨૨૧ રતિ છેક છેલ્લા કોળિયા પછી ઔષધ ન લેવું તેને કવલાંતર અથવા ગ્રાસાતર ઔષધ કહે છે ખાવાના ખોરાક સાથે દવા ભેગવીને પછી એ ખોરાકના દરક કોળિયા નાથે ભેગ વીને ઔષધ ખાવુ તને સગ્રાસ ઔષધ કહે છે જમ્યા ન જમ્યાનો વિચાર કર્યા વિના વાગવા ઔષધ લેવુ

તેને મુદ્ધુર ઔષધ કહે છે ખોરાક રાખતી વખતે તેમા ઔષધ નાખીને રાખેલા ખોરાક ખાવો અથવા ખોરાકમા ભેળવીને ઔષધ લેવુ તેને સાન્ન ઔષધ કહે છે પહેલું ઔષધ, પછી તરત ભોજન અને ભોજન પછી પાછુ તરત ઔષધ લેવું રોને નામુદ્ધ ઔષધ કહે છે રાત્રે સૂતા પહેલા તરત ઔષધ લેવુ તેને નેશ ઔષધ કહે છે)

કયા રોગમા કયારે ઔષધ આપવુ ?

કફોદ્રેકે ગદ્યેજન્ન વલિતો રોગદોગિણો ।
અવાદો વિગુણેપાને સમાને મધ્ય દ્યપ્તે ॥૩૮॥
ધ્યાનેજન્તે પ્રાતરાશ્વસ્ય સાયમાશ્વસ્ય તૂત્તરે ।
પ્રાસપ્રાસાન્તયો પ્રાણે પ્રવુદ્ધે માતરિશ્વનિ ॥૩૯॥
મુદ્ધુર્મુદ્ધવિપચ્છદિહિમાત્રશ્વાસકાષિણુ ।
યાજ્ય સમોર્જ્ય ઐપજ્ય મોઝ્યૈશ્ચિત્રૈરોચકે ॥૪૦॥
કમ્પાક્ષેપકહિમામ્હુ સામુદ્ધ લઘુમોજિનામ્ ।
ઝર્ષજન્નશ્વાસકારેણુ સ્વપ્રકાલે પ્રદાસ્યતે ॥ ૪૧ ॥

મૂંઠા પ્રકારથી થયેલા રોગમા જે એ રો ૧ અને રાગી બળવાન હાર (રાગનું જેર પુષ્કળ હાર અને રા પીમા શક્તિ હોય) તે ૨ નન્ન ઔષધ આપવું (કફના રોગમા નિર્મળ રા પીને સાન્ન ઔષધ આપવું કે જેથી એને ગ્વાનિ થાય), અપાનવાયુ કોષે (બગડે) ત્યાર અન્નાદિ ઔષધ આપવું, સમા ૧ વાવુ બગડે (કોષે) ત્યાર અન્નમધ્ય ઔષધ આપવું એ લઘુવા યોગ્ય છે વ્યાનવાયુ કોષે ત્યારે લગીને સવાર જમાડીને તરત અન્નાન્ત ઔષધ આપવું ઉદાનવાયુ કોષે ત્યારે લગીને આજે જમાડીને તરત અન્નાન્ત ઔષધ આપવું પ્રાણવાયુ કોષે ત્યાર કવલાંતર રાત્રાન્ત ઔષધ આપવા, ઝે, ઊવ ૧, હડકી, તરન, દમ, ઉપરત એલવા રોગમા મુદ્ધુર ઔષધ રાખવુ અગ્નિ રોગમા ભાત ભાતના ભોજન સાથે સાન્ન ઔષધ આપવુ, કષ આક્ષેપક અને હડકીના રોગમા દરદીઓને લવકુ ખાવું અને સામુદ્ધ ઔષધ લેવુ તથા રોગની હાલતથી ઉપરના ભાગમા થયેલા રોગમા નેશ ઔષધ લેવું એ ઉત્તમ છે (ઔષધના નામના અર્થ મા જુઓ શ્લોક ૩૮, ૩૯, ૪૦)

દયપ્રદાનદયે શુચસ્થાને દોષોપપ્રમાણો નામ
ત્રયોગ્નોડ્યવ્યાય ॥ ૧૨ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો : દ્વિવિધોપક્રમણીય

જ્યા અધ્યાયમા દોષોના સામાન્ય ઉપચાર કહ્યા હવે આ અધ્યાયમા દોષોના ઉપચારના બે મુખ્ય ભેદ બુદ્ધ અને વાધન—અતાવીને એ બે ભેદ વિષે અમ બવે છે આમ આ અધ્યાયમા દોષોની વિશેષ ચિકિત્સા કરી છે

અથાનો દ્વિવિધોપક્રમણીયમધ્યાય

વ્યાત્યાસ્યામ ।

હિતિ ક્વ સ્માદુરાર્થેયાદયો મહર્પયઃ

હવે અમે બે પ્રકારના ઉપચારનો વિષય જે અધ્યાયમા આવે છે તે અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષય મા આત્રેય વગેરે માલિકગોએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

બે પ્રકારના ઉપચાર શા માટે ?

उपक्रमस्य हि द्वित्वाद्विवैरोपक्रमो मतः ।

રોગ બે પ્રકારનો (નામ અને નિરામ) હોવાથી રોગના ઉપચાર પણ બે પ્રકારના હોય એ કહે છે

બે પ્રકારના ઉપચાર, એનું લક્ષણ

एकः सत्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ ૧ ॥

ચૂંહળો લક્ષ્મણસ્થિતિ તત્પર્યાયાવુરાહતો ।

ચૂંહળં યદ્વહસ્તવાપ લક્ષ્મણં લાઘવાય યત્ ॥૨॥

વૈદરય

એ બે પ્રકારના ઉપચારમા એક સતર્પણ અને બીજો અપતર્પણ કહેવાય છે સતર્પણનું બીજું નામ બુદ્ધ છે અને અપતર્પણનું બીજું નામ લાઘન છે એણે કહે છે, જે ઉપચારથી ધરીર સ્તૂન (વાયુપેશાળ, બાદે, બુદ્ધન) અને તેને બુદ્ધ્ય કહે છે અને જે ઉપચારથી ધરીર ઘલકુષાતળ (કૂંધ, વધુ) બને તેને વાધન કહે છે

કયાં દ્રવ્ય બુદ્ધ અને કયાં દ્રવ્ય લાઘન ?

भवतः प्रायो मौमापमितरश्च ते ।

સામાન્ય રીતે પ્રાથિવ દ્રવ્ય અને આશ્મ (જલીય) દ્રવ્ય બુદ્ધ હોય છે અને બાકીનાં એટલે આગને, વાયવ્ય અને નાભમ દ્રવ્યો નામાન્ય રીતે લાઘન (અપતર્પણ) હોય છે

(કેટલીક વાર જવ, મગ્નર, શક, તાલગ્રાને વગેરે પ્રાથિવ અને આશ્મ દ્રવ્યો પણ લાઘન હોય છે તથા સૂકા, પીપર વગેરે જેવા તીખા આગ્રાનેર અને વાધન દ્રવ્યો પણ બુદ્ધ હોય છે, માટે 'સામાન્ય રીતે' શરૂ વાપરે છે)

સ્નેહન વગેરેનો બુદ્ધલક્ષ્મણમા સમાવેશ

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तम्भनं च यत् ॥૩॥
મૂતાનાં તદપિ દ્વેષ્યાદ્વિતયં નાતિવર્તેતે ।

સ્નેહન, રૂક્ષણ, સ્વેદન અને સ્તમ્ભન કરનારા દ્રવ્યોના કારણરૂપ પચમહાભૂતો પોતે જ બુદ્ધ અને વાધન રો બે વર્ગમા સમાઈ જાય છે, તેથી સ્નેહન, રૂક્ષણ, સ્વેદન અને સ્તમ્ભન રો જે ચાર કર્મ છે તે પણ બુદ્ધ અને વાધન રો વર્ગમા સમાઈ જાય છે

વાધનના પ્રકાર

शोधनं शमनं चेति द्विवा तत्रापि लक्ष्मण ॥૪॥

વાધન અને બુદ્ધ રો બેમાથી વળી વાધન બે પ્રકારનું—છે શોધન અને શમન

શોધનનો અર્થ, શોધન કેટલાં ?

यदीरयेद्द्विर्दोषान् पञ्चधा शोधनं च तत् ।

નિરુદ્ધો વમનં કાયશિરોરેકોઽન્નચિલ્લુતિઃ ॥૫॥

જે ચોપધ ધરીરમાના દોષોને બહાર કાઢે તેને શોધન કહે છે શોધન પાંચ જાતનું છે નિરુદ્ધ, વમન, કાયવિરેક, શિરોવિરેક, સ્તનસ્તુતિ

(માથા સુહ્યત માથા ધરીરના મગને નીચેના દ્વારથી બહાર કાઢે, તે રોપધને કાયવિરેક (જુવાન) કહે છે, પણ રોકવા માથામાના મગને નાક વાટે બહાર કાઢે તે બીધને શિરોવિરેક (નરય) કહે છે

શમન કેને કહેવાય તેના પ્રકાર

न शोधयति यदोषान् समानोदीरयत्यपि ।

સમીકરોતિ વિપમાન્ શમન તચ્ચ સત્તથા ॥૬॥

પાચન દીપનં ક્ષુદ્રક્રૂર્યાધામાતપમાહતા ।

જે દ્રવ્ય કે ક્રિયા દોષોને ધરીરની બહાર નહિ નહિ, તમદોષોને બગાડે પણ નહિ (પોતાના પ્રમાણથી વત્તાઓછા કરે નહિ) અને વિપમ (પ્રમાણથી વધી જયેલા કે ઓછા થઈ જયેલા) દોષોને સમ પણ કરે છે તેને શમન કહે છે શમન નાન જાતનું છે પાચન, દીપન, જૂષ્ણ સહેડું (ખેરાકા ખાનોપીચો નહિ, ઉપવાન), તરસક ગરુડ, કસરત (મહેનત), નરને અને યવન

બુદ્ધ પણ શમન હોઈ શકે

ચૂંહળં શમનં સ્વેદ વાયોઃ પિત્તાનિલસ્ય ચ ॥૭॥

બુદ્ધથી શુદ્ધ વાયુનું અને પિત્ત માથે બનેલા વાયુનું શમન થાય છે તેથી નેટલા પૂનું બુદ્ધ પણ શમન છે

કેનુ કેનુ બુદ્ધ કરવું જોઈએ?

ચંદ્રયેદ્યાદિભૈષજ્યમધાસ્રીશોકકાશિતાન્ ।

મ્મરાધ્યોર ક્ષતક્ષાણસ્પૃશ્યુર્લવાતલાન્ ॥ ૮ ॥

ગમિષીસૂતિકાવાલવૃદ્ધાન્ ગ્રીષ્મેષ્વરાર્તાપ ।

રોગ, દવા, દુઃ, મૈયુન અને શોકથી દુઃખ થઈ
અથવા, ભાર ઉચ્ચક્રીને, ચાલીને (મુસાફરી કરીને) ૨ ને
ઉરક્ષતથી દુઃખ થઈ અથવા, લૂખા પી અથવા,
નબળા રીને વાપડા (શુદ્ધ વાપુથી પીડાતા) માલુસો,
અભિષ્ટી, સુવાવડી, બાળકો અને વૃદ્ધોનું બુદ્ધ કરવું
અને ગ્રીષ્મઋતુમા તે ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત
બીજાઓનું (બધાનું, સજાનું) પણ બુદ્ધ કરવું

તેમ સામ આવશ્યામાં જોઈનું પણ બુદ્ધ કરવું
નહિ. (સામે પુનસ્તૈરપિ લક્ષન કાયમેવ । બાવપ્રકાશ
ચિકિત્સાપ્રકરણ ૮)

બુદ્ધના ઉપાય

માંસધીરસિતાસર્પિર્મધુરસ્તિગ્ધયસ્તિમિ ॥ ૯ ॥

સ્પન્નશરયાસુલાગ્ન્યજ્ઞસ્નાનનિર્વૃત્તિહપૈઃ ।

ખાવાપીવામાં માંસ, દૂધ, સાકર અને ઘી રાખી
ને, ગળપણવાળી અને સિન્ગ્ધ બલિત આપીને, ઊંઘાડી
ને, પથારીમાં સુવાડી રાખીને, સુખમાં રાખીને, અભ્યંગ
કરીને, નવાડીને સંતોષ આપીને, સર્પ થાય એવું
કરીને બુદ્ધ કરવું

વાયન કોને કોને કરાવવું?

મેદામદોપાતિસ્તિગ્ધગરોક્ષસ્તમ્મકુષ્ઠિન ॥ ૧૦ ॥

વિસર્પવિદ્ધિદ્ધિદ્ધિદ્ધિર કળ્પાક્ષિરોગિણ ।

સ્થૂલાંશ્વ લઘ્વેન્નિત્ય શિશિરે ત્વપરાન્તપિ ॥ ૧૧ ॥

મેઃ (પ્રમેઃ) ૨ અભોષ (સુ ૮/૧૩, ૧૪)
કેનુ વધારે પ નું સ્નેહન થઈ ગયું હાય એવા (સુ
૧૬/૩૧), તાવ ઉરસ્તબ, સામીના રોગ, વિઘર્ષ,
ગડ, બરાળા, માથાના રોગ, ગળાના રોગ ૨ અખત
રોગ, એવેવા રોગવાળા તથા જા । માલસોનું રાજા અમે
તે જ નુ હાય તેપણ વાધન કરવું ૨ ને હેમત તથા
ધિશિર ઋતુરે ભોં તે બીજાઓનું (સજાઓનું બધાનું)
વાધન કરવું

યોધન અને યમન કેનુ કેવી રીતે કરવું?

તથ મશો ગૈ સ્પૃગ્ન્યવલ્ગ્યિત્તકાધિકાન્ ।

સામદોષધ્વરન્લદિતીસાઘ્ન્યામ્ય ॥ ૧૨ ॥

વિઘ્નવગીત્વાદ્વાદ્વાસાદિપ્રમાનગન ।

સ્વરસ્થાભ્યાધિકાન્ પ્રાગ પૂર પાચનદીપતે ॥ ૧૩ ॥

પમિરેવામયરાર્તાન્ દીનસ્થોસ્વલત્રાદિકાન્ ।

શુત્તૃણાનિમદ્દૈર્ધૈસ્વિસ્વાર્તાન્ મધ્યશ્લેઈદ્વાન્ ॥ ૧૪ ॥

સમીરણાતપાયાસૈ કિમુતાલ્પયલૈર્નરાન્ ।

તેમા (બધા લાઘન કરાવવા યોગ્ય દરદીઓમાં)
જેમનામાં જડાપણ (ચોલાપણ), બળ, પિત્ત અને
શ્ધ વધારે હોય તેમને સંયોધન કરાવીને લાઘન કરાવવું,
આમદોષ, તાવ, ઊંઘડી, રાતિસાર, હૃદયના રોગ, વિઘર્ષ,
શરીર ભારભાર લાગવું, રોડકર લક્ષણ વગેરે રોગના
દરદીઓને અને જેમનામાં જડાપણ, બળ, પિત્ત અને
કફ સાધારણ હોય તેમને સામાન્ય રીતે પહેલા પાચન
અને દીપન ૨ પીષ્ઠા આપીને લાઘન કરાવવું (અને
પછી સંયોધન કરીને લાઘન કરાવવું), જે જ રોગથી
પીડાતા (ઉપર ગણાવેલા આમદોષથી લક્ષણ સુધીના
રોગથી પીડાતા) દરદીનાં જડાપણ, બળ, પિત્ત અને
કફ જો ઓછા હોય તે એમને ભૂખ્યા રાખીને અને
તરસ્થા રાખીને લાઘન કરાવવું દોષોનું જોર સાધારણ
હોય અને દરદી સચકત હોય તે એમને પવન, તડકા
રાન કસરતરૂપી વાધન કરાવવું, તે પછી દોષોનું જોર
થાડુ હાય ત્યારે પવન, તડકો રાને કસરતરૂપી વાધન
કરાવવું જોઈશે એમાં તે પૂછવાનું જ શું?

કેની બુદ્ધ ચિકિત્સા ન કરવી?

ન શ્વયેલ્લક્ષ્મીયાન્

જેમનું લાધન (રાપનપર્ણ) કરવાનું હોય તેમનું
(લાધન કરાવતાં પડતાં) બુદ્ધ ન કરવું

બુદ્ધ કરતા પહેલાં શું કરવું?

શ્વાસ્તુ મૃદુ લઘ્વેદ ॥ ૧૫ ॥

યુક્ત્યા યા દેશકાલાદિચલત્તાન્તાનુપાચરેદ્ ।

પર જે બુદ્ધ કરવા યોગ્ય હોય તેમને બુદ્ધ
વાધન કરાવવું અથવા દેશ કાલ (સત્ત્વ, સાત્ત્વ)
વગેરના બળનો વિચાર કરીને સંતર્પણ રાને અપતર્પણ
ભેગાં કરીને મુક્તિપૂર્વક ઉપચાર કરવા (નું) લાધન
કરવું નહિ)

બચાર બુદ્ધ થયું હોવાનું લક્ષણ

શુદ્ધિતે સ્પાદ્ધલ પુષ્ટિસ્તસાધ્યામયલ્લમ્ય ॥ ૧૬ ॥

ત્યારે બચાર બુદ્ધ થાય ત્યારે બા બાને છે,
શરીરની પુષ્ટિ થાય છે અને બુદ્ધ થયે મટે એવા રોગ
મટે છે

બચાર લાધન થયું હોવાનું લક્ષણ

વિમ્લેન્દ્રિગતા સર્ગો મ્લનાં લાગત રુનિ ।

શુત્તૃસ્તદોદય નુદહદ્યોદ્વારવૃષ્ટતા ॥ ૧૭ ॥

વ્યાધિપાદ્યમુસાહસ્તન્દનાનાશ્વ લક્ષ્ણે ।

બાચર લાધન થાય ત્યારે હિન્દુઓ નિર્મળ (સ્વચ્છ)

વાય છે, બળે મેળે બહાર નીકળે છે, શરીર ઊલકું (ફરફટું) થાય છે, ખાવાની રચિ થાય છે, બુખ અને તરમ સાથે લાગે છે, દૈવ્ય, ઓડકાર અને ગળું યુદ્ધ થાય છે, રોગ નરમ પડી જાય છે, ઉત્સાહ આવે છે અને સુસ્તી ઊડી જાય છે

અતિ બુંદણ અને અતિ લંઘનનાં લક્ષણ
મનપેક્ષિતમાત્રાવિસેવિતે કુરુતસ્તુ તે ॥ ૧૮ ॥
અતિસ્થોલ્યાતિકાર્યાદીન્, વક્ષ્યન્તે તે ચ
સૌપધા : ।

લંઘન અને બુંદણ કેટલું કરવું જોઈએ તેનું માપ (માત્રા), દેશ, કાળ વગેરે બાબતોના વિચાર કર્યા વિના કરેલા તે (બુંદણ અને લંઘન) રનુક્રમે સ્થોક ૨૦ મા ગણાવેલાં અતિસ્થોલ્ય વગેરે રોગ તથા સ્થોક ૨૮ મા થી ૩૦ માં ગણાવેલા રાતિકર્મણ વગેરે રોગ કરે છે એ રોગો ઉપે પછી રોમને મટાડવાના સૌપધ સાથે કોણમા રાવશે

અતિબુંદણ થું કરે છે ?
રૂપં સૈરેવ ચ હોયમતિચુંદિતલહિતે ॥ ૧૯ ॥
(અતિસ્થોલ્ય વગેરે અને અતિકાર્મણ વગેરે તે અનુક્રમે અતિ બુંદણ અને અતિ લંઘનના કાર્ય (પરિણામ છે) એ વાત ખરી, પણ જ્યાં કાર્ય ઉપરથી જ કારણ સમજી શકાય એવું હોય ત્યાં કાર્ય પોતે કારણના લક્ષણરૂપ જ હોય છે)

વધારે પડતું બુંદણ થઈ ગયું હોય અને વધારે પડતું લંઘન થઈ ગયું હોય તેનું લક્ષણ (ચિહ્ન) એમના ઉપરથી જ (અતિસ્થોલ્ય વગેરે અને રાતિકર્મણ વગેરે ઉપરથી) સમજવું

અતિ બુંદણનાં લક્ષણ
અતિસ્થોલ્યાપવીમહજ્વરોદ્રમગન્ધરાન્ ।
ફાટાસન્યાસહસ્ત્રામકુષ્ઠાદીનતિદાઘનાન્ ॥ ૨૦ ॥
વધારે પડતું બુંદણ થવાથી બહુ જાડ થઈ જવાય તથા અપવી, મેઘ, તાવ, ઉદરચેત, જ્વરદર, ઉષ્ણ, સંન્યાસ, મુતકૃષ્ણ, આમ, ચામડીના રોગ વગેરે બહુ ભયંકર રોગો થાય છે

એનો ઉપાય
તત્ર મેદોનિલગ્દોષ્ણતાશાન્ સર્વમિપ્યતે ।
(સ્થોક ૧૯ મા, ૨૦ વાળા) બહુ જાડપણ વગેરે રોગોમાં વરખી, વાયુ અને કફનો નાશ કરે એવું બહુ દંઘગ્રાવ છે (કરવું જોઈએ)

સમુવત્તા વગેરેના ઉપચાર
શુલ્કપજૂંદયામાકવપમુદ્રમચૂલ્કમ્ ॥ ૨૧ ॥

મસ્તુદ્ગ્ધાહતાચિચિન્તાશોધનજાગરમ્ ।
મધુના ત્રિકલાં લિહ્યાદ્ગુઢ્ઘીમખ્યાં ધનમ્ ॥
રસાન્નસ્ય મહતઃ પચ્ચમૂલસ્ય ગુગ્ગુલોઃ ।
શિલાજતુપ્રયોગશ્ચ સાન્નિમન્યરસો હિતઃ ॥ ૨૨ ॥
વિઢઙ્ગં તાગરં ક્ષારઃ કાલલોહરજો મધુ ।
યવામલકચૂર્ણં ચ યોગોસ્તિસ્થોલ્યદોષજિત્ ॥

કળવી, જુવાર (જાર), સામે, જવ, મગ, મધ-પાણી (મધ અને પાણી ભેગા કરીને પીવા), મસ્તુ, દર્દીથી ચોથા ભાગનું પાણી નાખીને વહેવેલી છાયા, અરિષ્ઠ, દારૂ, ચિતા, સંશોધન, ઉજાગરો, મધ સાથે ત્રિફળા ચાટવી, મધ સાથે બળે ચાટવી, મધ સાથે ઉરડે ચાટવી, મધ સાથે મોથ ચાટવી, અરણીના સ્વરસ સાથે (ભેળવીને) રસવતીનો, માટા પચમૂળનો, ગૂગુળોનો અને શિલાજિતનો પ્રયોગ જોટલું ક્ષિતકરક છે; વાવડિંગ, સુંઠ, જવખાર, જળવેલનું બારીક ચૂર્ણ, મધ, જવ અને રામખાનું ચૂર્ણ-એ સાતે વસ્તુઓ મરખે ભાગે લઈને ભેળી કરીને વાપરવી આ બધાથી બહુ જાડપણ થઈ છે

સમુવત્તા વગેરે મટાડવાના બીજા ઉપાય
ધ્યોવકદ્ગ્ધવીવરાશિમુવિઢઙ્ગાતિયિપાસ્યરાઃ ।
દિહ્ગુસૌરર્ચલાજાજીવયાનીધાન્યચિત્રકાઃ ॥ ૨૩ ॥
નરો વૃહત્યૌ હપુષા પાઠા મૂલં ચ કેમ્બુકાન્ ।
પર્વાં ચૂર્ણં મધુ ઘૃતં તેલં ચ સદશાંશકમ્ ॥ ૨૪ ॥
સક્તુમિઃ પોઢશાગુણેયુક્તં પીનં નિહન્તિ તત્ ॥
અતિસ્થોલ્યાદિકાન્ સર્વાન્ રોગાનન્યાશ્ચ
તદ્વિધાન્ ॥ ૨૫ ॥

હૃદ્રોગકામલ્યગ્નિચરખ્યાસજાસલપ્રહાન્ ।
શુદ્ધિમેધાસ્મૃતિકર્ સન્નસ્યાન્નેશ્ચ સીવનમ્ ॥ ૨૬ ॥
ત્રિકુટ્ટે, કુટું, ત્રિફળા, સરખેલો, વાવડિંગ, રુદિ-વિષની કરી, સંમેરવેલો, લિંગ, સંપદ, છત્તે, અજ્યો, પાણી, વિત્રક, ઉદર, દારૂ, અરણી, ભેળી ભારીનમ્બી, કિળી ભારીનમ્બી, પજાની, કાશીપાટ, કોચીવના મૂળ-આ ચોરોત સૌપધ સમખાગે લઈને એનું ચૂર્ણ ભેળું કરવું વગળમાં આ ચૂર્ણ ભેળવું મધ લેવું ચૂર્ણના વગળ ભેળવું જ ધી, ધી ભેળવા વગળનું તેજ લેવું અને ચૂર્ણના વગળથી સોતગણિ જવતે સાધુ લેવે, આ બધું એમકુ કરીને (દંડ પાણી સાથે માપતર) પીવાથી સ્થોક ૧૯ મા, ૨૦ વાળા બહુ જાડપણ વગેરે બધા રોગ ને જ પ્રપલના (અતિબુંદણથી થતા) બીજા રોગ, દૈવરના રોગ, કમરે, પેત્રો કોઠ, દમ,

ઉપરમ રાને ગવગહરોજ મટે છે બુદ્ધિ, મેધા રાને
યાદશકિત રાવે છે રાને મદ રગિન પ્રતીમ થાય છે

અતિગાધનથી થતા રોગ

અતિકાર્યે ધ્રમ કાસસ્ત્વ્યાધિચ્ચિયમરોચકઃ ।

સ્નેહાગ્નિત્રિદ્રાદ્દસ્થોઽગ્નિકૌજોઽશ્વસ્વરક્ષયઃ ॥૨૯॥

યસ્તિહન્યમૂર્ધગ્નહોત્રિકપાર્દ્વકજા જ્વરઃ ।

પ્રભાપોષાનિલગ્લાનિચ્છદિપર્વોસ્થિમેદનમ્ ॥

ચર્ષામૂત્રપ્રહારાદ્ય જાયન્તેડતિવિલક્ષનાન્ ॥

વધારપડનું લાધન કરવાથી બહુ દુબળાપણુ, ફેર,
ઉપરમ, પુષ્કળી તરમ, રાત્રિ, શરીરની ચીકણ,
રગિન, ઊંઘ, જોવાની શક્તિ, સાબળવાની શક્તિ, વીર્ય,
રોગમ, ભૂખ અને અવાજ એ નવ વસ્તુઓ નાશ,
મૂત્રાશય, હૃદય, માથું, જાંઘ, સાંધા, ટીક, પડખા
એ માન જગારો પીડા, તાવ, લવચી, વાયુ ઊંચો ચડે,
ગ્લાનિ, ઊલટી, પાનિ હાડમ જામે ભાગી જતા
હોય એ જુદા, ગાઢ-પેશાબ રાકાઈ જાય વગેરે રાગ
થાય છે

જાડપણા કરતા દુબળાપણુ સાક

હોવાનું કારણ

કાર્યમેવ ઘરં સ્યોલ્યાત્

ન હિ સ્થૂલસ્ય મેયજમ્ ॥૩૧॥

દૃઢાં લઘ્નં વાડલમતિમેદોમિયાતજિત્ ॥

અતિસ્થૂલતા કરતા અતિકૃશ્નતા ઉચિત છે, કેમ કે
અતિ જાડને જેમ બુદ્ધિ ઉપચાર લાગુ પડતા નથી
તેમ લાધન ઉપચાર પણ તેને લાગુ પડતા નથી, માટે
અતિ જાડનું તો ઔષધ જ નથી એનું કારણ એ
છે કે રાતિ જાડને જે બુદ્ધિ ઉપાય લાગુ કરે, તો
બુદ્ધિ ઉપાયથી વરજીની બહુ વૃદ્ધિ થાય છે અને
જરૂરિયાતો નાશ થાય છે, માટે માન, દુધ વગેરે
બુદ્ધિ ઉપાય તેના ઉપયોગના નથી, લાધન ઉપાયથી
મેદનો નાશ થાય છે પણ વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે
કોદરા, સામેા વગેરે લાધન ઉપાય પણ તેને હિતકર
નથી આ વાત માત્ર તાપાત્તલ સ્થૂલતા કે કૃશતાવાદા
મનુષ્યને માટે નથી, કેમ કે અતિસ્થૂલ અને અતિકૃશ્નતા
જ ઉપચારની અહીં વાત કરી છે

મયુરસ્નિગ્ધસૌહિસૈયસ્તોરયેન ચ નદયતિ ॥૩૨॥

પ્રશિમા સ્થવિમાઝ્યન્તવિપરીતનિપેયગી ।

મયુર અને સિન્ધુ પાંચો પથારીને ખાવાપીવા
થી દુબળાપણુ તહેવાઈથી નાશ પામે છે, પણ જાડ
પણુ તો મેદેભાજે કંઠા, તીખા અને નુચ લેવા

અન્યત વિપરીત ઔષધો અને રાન્નપાનથી જ મટે
છે સ્થૂલ અને કૃશ એ બંનેને રોગો વ્યાપિ થાય કે
જે બુદ્ધિ ઉપચારથી શાત થઈ શકે, ત્યારે કૃશને તો
તે ઉપચાર માફક રાખી જલદી રોગ મટે છે, પણ
સ્થૂલને તો ઉપચાર વિનશ હોવાથી સહેલાઈથી મન
થકતો નથી, તેમ જ જે રોગે જાડને લાધન ઉપ
ચારથી મટે એવો કોગલિપુ વગેરે રાગ થાય તો તે
પણ દુબળાને સહેલાઈથી મટે છે રાને જાડને તે પણ
વિરુદ્ધ ઉપચાર હોવાથી મુદામલેનન મટે છે, કારણ કે
એમાં મુખ્ય ઉપાય રોક મવાનો હોય છે, તે પણ
સ્થૂલને યોગ્ય નથી, કેમ કે 'બહુ જાડ માનુષને
રોક કરવો નહિ' એમ યાજ્ઞમા (સુ ૧૭/૨૧ મા)
જ્યુ છે જે ઉપવાસ કરાવે તો તે પણ યોગ્ય નથી,
કેમ કે 'તના સોનો ચરભી વડે રૂધારેલા લાવાથી
વાયુ કોઠામાં વિશય કરીને ફેરે છે તથા ત્યા રહીને
અગ્નિને પ્રતીમ કરે છે, તેથી તેને ભૂખ વિશેષ લાગે
છે રાન જેથી કાઈ વૃક્ષના પોષાનમાં રાકો અગ્નિ
વાયુથી પ્રગ્ભવિત થઈને તે વૃક્ષને બાંધી મૂકે છે,
તેમ સ્થૂલ મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો અગ્નિ પણ
પ્રગ્ભવિત થઈને તેનો માશ કરે છે' માટે લાધન
(ઉપવાસ) પણ સ્થૂલને કામનો નથી જે બુદ્ધિ ઉપાય
કર તો આમદાય વૃદ્ધિ પામે કૃશને રોગો ઉપાયો
અનુકૂળ હોવાથી સુખકર છે, માટે જાડપણા કરતા
દુબળાપણુ માન છે

દુબળા મનુષ્યનું ઔષધ

યોગયેદ્દૃઢાં તથા સર્વં વાનાસમેયજમ્ ॥૩૩॥

અચિન્તયા હર્ષણેન ધ્રુવ સન્તર્પણેન ચ ।

સ્યમપ્રસન્નાય દૃશો વરાહ ઇય પુષ્યતિ ॥૩૪॥

કૃશ મનુષ્યને જે મઈ બુદ્ધિ અન્ન, પાન,
ઔષધ હોત તે નહીં લાપજું, અચિન્ત્ય વિદ્યુ પીઠિક
તેટનું કૃશને હિતકર છે વગી શક વગેરેથી તેન બાકુર
ન થવા દેવો, નિશ્ચિત નાખવો તેના મનને હર્ષ ઉત્પન્ન
કરવો તથા પીઠિક જોગક ખવરાવવો વગી અતિ
નિદ્રા કરાવવી, એ કાંતેથી તે બુઝી પડે પુર થાય છે

માન દેહનો પુષ્ટિ મડુ કરે છે

ન હિ માંસસમ કિન્નિદ્યદ્યદેદ્દૃઢસ્યદૃઢ ॥

માંસાદ્માંસં માંસેન સમ્મૃતત્વાદિરોગત ॥૩૫॥

માનના નમાન શરીરને જાડ એ જ બીજું મઈ
છે નહીં, તેમાં જે માંસ ખાનાના પ્રાપ્તિવાનું માન વિશ્વ
કરોને શરીરને વધારે છે, એ ન તેનું માંસ માનથી
પુર થવું હોય છે

સ્થૂલ અને કૃષ્ણા ઉપચારનું સંલેપમા કથન
ગુરુ જ્ઞાતર્પણ સ્થૂલે વિપરીતં હિતં કૃત્વો ।
યથાગોધૂમમુખ્યોસ્તદ્યોગ્યાહિતરૂપનમ્ ॥ ૩૬ ॥

જે દ્રવ્ય ભારે હોવા છતાં અપતર્પણ (પાદન)
કરે એવું હોય તે દ્રવ્ય જાણ દેડવાળા મનુષ્યને હિતકર
છે, કેમ કે મધ, કમરનો કદ રચણ જાયફ્ર, એવા
એવા રસીય સ્થૂલને હિતકર છે, કેમકે તે રસ
હોવાથી મેદનો નાશ કરે છે, તથા ભારે હોવાથી જલદી
પચતા નથી એવી જે ઊલટા ગુણવાળા એટલે અત
ર્પણ (બુદ્ધ્ય-પૌષ્ટિક) ગુણવાળા અને ઉપકા હોય તે
કૃષ્ણ (પાતળા) મનુષ્યને હિતકર છે, જેમ કે શાળાના
ચોખા, સાંદી ચોખા, હરણનું માસ, લાવરા, તેતર, ભરીનું
માસ અને કૃષ્ણ વગેરે રસીકૃષ્ણ મનુષ્યનો જઠરાગ્નિ
પણ મદ હોય છે, માટે જે કદી એવા મનુષ્યન
ભાઈ અન્નપાન, રોપણ વગેરે આપીશે તે તેનો
અગ્નિ મદ પડી જાય, જે એવા મનુષ્યને ખરેખરા
પૌષ્ટિક મારાક ન આપીએ તે તે વધારે દૂબળો પડી
જાય, માટે હલકું રાતે સતર્પણ અન્નપાન અને રોપણ
દૂબળાને હિતકર છે વગી હલકું જતા પણ જે અપ
તર્પણ ગુણવાળું હોય તે, (સાંભો, કાઠરા વગેરે) પણ
સ્થૂલને હિતકર છે, વગી જે ભારે નથી કે હલકું
પણ નથી એવું ચરબીનાથક ઉજાગરો, ઓસેવા, કમરત
ધિતા વગેરે પણ સ્થૂલ શરીરવાળાને હિતકર છે

સ્થૂલ ર ને કૃષ્ણ બનેને અનુક્રમે જલ તથા ઘઉં
હિતકર છે, પણ તે સ્થૂલ તથા કૃષ્ણને મારફત ર રે
એવી જલ તથા ઘઉંની વાની કરી હોય ત્યારે (જે
જવનું એવું ભોજન બનાવ્યું હોય કે તે ભારે ર ને રુપ
તર્પણ કરનાર થાય તથા ઘઉંનું એવું ભોજન બનાવ્યું
હોય કે તે હલકું અને સતર્પણ કરનાર થાય તે જ
જલ જાણે અને ઘઉં દૂબળાને હિતકર જાણવા)

દોષગત્યાઽતિરિક્ત્યન્તે ગ્રાહિમેવાદિમેદત્ ।
ઉપક્રમા નતે દિત્વાદ્વિદ્યા અપિ શદા હવ ॥૩૭॥

કેઈ શકા કરે કે તાવ, રતિસાર, જોખો વગેરે
અનેક રોગના અનેક ઉપચાર હોવા જેઠોરો રોમ
છતાં બધાય રોગના બે જ ઉપક્રમ શા માટે કહે
છા? તે તેનું સમપ્રધાન થવા સારુ કહે છે કે,
કોષેવા, વાત, પિત્ત, કફ, એ હોય જુદા હોય, બે
બે મિઠા હોય, ત્રણે એકઠા હોય, વગી તેમા એકાદ
એકાદ બરાવાળો અને એકાદ અધિક બરાવાળો હોય,
એ પ્રમાણે અર્જન પ્રકાર થાય છે, વગી તે જ હોય
સમાન હોય, વુદ્ધ હોય કે લીમુ હોય, વગી તે

આડી ગતિવાળા, ઊંચે ગતિવાળા કે નીચે ગતિવાળા
હોય, વગી તે શાખામા રહેવા હોય, કોષમા રહેવા
હોય કે સાધારણમા રહેવા હોય, રો પ્રમાણે ર નન
ભેદ થવાથી તેમના ઉપચાર થય ગાલી, ભદી વગેરે
પ્રકારથી ર નન થાય છે રોમ છતાં પણ તે સર્વે
ઉપચાર સતર્પણ અને ર પતર્પણ રો બે પ્રકારના ઉપ
ચારમા સમાઈ જાય છે દૃષ્ટાત જેમ નાવના અનેક
પ્રકાર છે તેમ છતાં સામજવર ર ને નિરામજવર રો
બે વર્ગમા ર વ તાવના સમાવશ થાય છે, તેમ રોગો
ના ઉપચાર વિષે પણ જાણવું

શ્વયંજાત્તદ્વયે સૂત્રસ્થાને દિવિગોષ્ઠમર્જાયો નામ
ચતુર્દશોડધ્યાયઃ ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો : શોધનાદિગણ્યસંગ્રહ

અથાતઃ શોધનાદિગણસદ્વ્યવસ્થાપ્ય

સ્વાસ્થ્યાસ્થામ ।

હિતિ હ સ્માદુરાતેયાદયો મહર્ષયઃ ॥

(પાછલા અધ્યાયમા બે પ્રકારના ઉપક્રમ (ઉપ
ચાર) કહી એમ કહ્યું છે કે બીજા બધા ઉપક્રમો
એ બેમા સમાવેશ થાય છે હવ ન ઉપક્રમામા શોધન
અપેક્ષા મર્વ દોષાન છતનારાં લાવાથી મુખ્ય છે, માટે
તે રોષધોના સમૂહ બતાવવાનો આશય આ રાધ્યાય
મા કરવાની ઇચ્છાથી કહે છે) હવ શોધન વગેરે ગણ
નો સંગ્રહ જેમા કહેલો છે એવા ર ધ્યાય નમજીવીયું
(શોધન ચાર પ્રકારનું વમન, વિરચન, આસ્થાપન
ર ને શિરોવિરચન રા ચાર જાનના દ્રવ્ય શોધન
દ્રવ્ય જાણવા) રા વિષયમા આગ્રેષ વગર આપિ
રોગો નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

વમન દ્રવ્ય

મદનમચુલભ્યાનિમ્વિમ્બીવિશાલા-

પ્રપુસકુટજમૂર્વાદેવદાલીરમિમ્મ ।

વિદુલ્લદ્ધનચિત્રા કોશરખાં ફરજાઃ

કળલગ્નવચ્છેલાસર્વપાકુર્દનાનિ ॥ ૧ ॥

મીઠા, જેટલમ, કંઠી તૂળી, લીમુ, વિદો
(ટિલો), ઇન્દુવારલી, કંઠી કાકી, ઇન્દુવ, મો
વેવ, કુકુબેવ, પાવડિન, નચેતમ, વિદો, ઉડ-ની,
કંઠુ તુરિયુ, કંઠુ નલકું, કંદુ, પાપર, સિંધુ, વગી,
વાની રોકી, નરનવ-ને રાંડે ઊવડી સ્વચનાત
દ્રવ્ય છે (તેમા મીઠા, ઇન્દુવારલી, કંઠી કાકી, ઇન્દુ-
વ, પાવડિન, એવી અને ર સ્વચના દ્રવ્ય ઊવડી
સ્વચનામાં જાણવા, જેટલમ, નેન, વિદો, રાંડી અને

વળ, એમનાં મૂળ ઊલટી કરાવનારાં જાણવાં; બોધર, દાડી, કપિબો, એમની ઝાલ ઊલટી કરાવનારી છે, બાકીનાં દ્રવ્યનાં ફળ, પત્ર અને ફૂલ ઊલટી કરવામાં લેવાં.)

વિરેચન દ્રવ્યો

નિકુમ્મકુમ્મત્રિફલાગવાક્ષી-

સ્તુકૃષ્ણક્ષિનીનીલિતિતિલ્વકાનિ ।

શમ્પાકકમ્પિલકહેમવુધ્યા

દુર્ગં ચ મૂત્રં ચ વિરેચનાનિ ॥૨॥

નેપાળી, નસોતર, ત્રિકૃષ્ણા (હરડે, બહેડાં, આમળાં), ગાવસુકડાં, શેર, શંખાવળી, એક જાતની નાની ગળી, બોધર, ગરમાળો, કપિબો, દાડી, દૂધ અને મૂત્ર એ સર્વ દ્રવ્ય વિરેચન કરાવનારાં છે.

નિરૂપણ દ્રવ્યો

મદતકુટજકુપ્તદેવદાલી-

મધુકવચાદશમૂલદાકરાક્ષાઃ ।

યવમિશિકૃતચેષ્ઠનં કુલત્યા

મધુ લવણં ત્રિવૃતા નિકુહગાનિ ॥૩॥

મીઠળ, ક્ષાણલ, ઉપલેટ, કૂકડલેલ, જેઠીમધ, વળ, દશમૂલ, દેવદાર, ચરના, જવ, સવા, ધિસોડાં. કળથી, મધ, સિંધવ, નસોતર એ સર્વ દ્રવ્ય નિરૂપણ બંધિત આપવાને ઉપયોગી છે.

નરેષના દ્રવ્યો

વેહાપામાર્ગલ્યોપદાર્થોસુરાલા

વીતં શૈરીપં યાહેનં શૈશવં ચ ।

સારો માધૂકઃ સૈન્ધવં તાદ્યૈશૈલં

ત્ર્યયૌ પૃથ્વીકા શોધયન્યુસ્તમાદ્ધમ્ ॥૪॥

વાવડિય, અધેડી, ત્રિકટુ, દાદરચાદર, ચણ, સર-સકાનાં બીજ, રીંગણીનાં બીજ, સરગવાનાં બીજ, મધુગંધો સાર, સિંધવ, સૂકું રસોળન, નાની એલચી અને મોટી એલચી, ટિંગુપત્રી એ દ્રવ્ય મળજનું શોધન કરનારાં છે (અર્થાત્ નાક વાટે માથાનો મળ કાઢીને માથાની ગુદિ કરનારાં છે).

વાયુનાથક ઔષધો

મદ્રદાર નતં કુષ્ઠં વશમૂલં ચલાદ્યમ્ ।

વાયુ વીરતરાદિશ્ચ વિદાર્યાદિશ્ચ નાશયેત્ ॥૫॥

તેલિયો દેવદાર, તગર, ઉપલેટ, દશમૂળ, બવા, અનિબવા, એ ભદ્રદાર (તેલિયો દેવદાર) વગેરે ઔષધોનાં જાણ તથા હવે પછી શ્લોક ૨૪ માં વીરતરાદિ જાણ અને શ્લોક ૯માં વિદાર્યાદિ જાણ કહ્યા છે, તે

વાયુનો નાશ કરે છે.

પિત્તાનાથક ઔષધો

દૂર્વાડનન્તા નિમ્બવાસાડમ્મગુસા

ગુન્દાડમીરુઃ શીતપાકી પ્રિયદ્વગુઃ ।

ન્યમ્રોઘાદિઃ પક્ષકાદિઃ સ્થિરે દે

પદં વન્યં સારિવાદિશ્ચ પિત્તમ્ ॥૬॥

ધરો, ધમાસો, લીંબડો, અરડૂસો, કીચાં, ગુંદા, શતાવરી, ચણેડી, કાંગ—એ દૂર્વાદિ જાણ તથા હવે પછી શ્લોક ૪૧ માં કહેલો ન્યમ્રોઘાદિ જાણ તથા શ્લોક ૧૨ માં કહેલો પક્ષકાદિ જાણ અને શાલિપર્ણી, પૂર્નિમ-પર્ણી, કમળ અને ચોથ અને શ્લોક ૧૧ માં કહેલો સારિવાદિ જાણ એ સર્વ રોગીષધો પિત્તાને નાશ કરનારાં છે.

કફનાથક ઔષધો

આરગ્વધાદિરકાદિર્મુક્કકાષોડસનાદિકઃ ।

સુરસાદિઃ સમુસ્તાદિર્વલ્લકાદિર્ધેલાસજિત્ ॥૭॥

પછી અરગ્વધાદિ (શ્લોક ૧૭), અકાદિ (શ્લોક ૨૮), મુષકાદિ (શ્લોક ૩૨), અસનાદિ (શ્લોક ૧૯), સુરસાદિ (શ્લોક ૩૦), મુસ્તાદિ (શ્લોક ૪૦) અને વલ્લકાદિ (શ્લોક ૩૩, ૩૪) જાણ કહેવામાં આવશે, તે સર્વ કફને જીતનારા (મટાડનારા) છે.

જીવનીય જાણ

જીવન્તી કાકોલ્યૌ મેદૈ દે મુદ્રમાપવર્ણ્યૌ ચ ।

ઋપમકજીવમકમધુકં ચેતિ ગણો જીવનીયાવ્યઃ ॥

જીવંતી (ઝેરી), કાકોલી, શીરકાકોલી, મેદા અને મણમેદા, જંગલી મગ અને જંગલી યાદ (સંસ્કૃતમાં તેને મુદ્રગપર્ણી અને માપપર્ણી કહે છે) જીવક, ઋષ-ભક, જેઠીમધ એ ઔષધ જીવનીય જાણ કહેવાય છે. (આ એક ઉદાહરણ છે એમ સમજવું; કેમ કે તે ઔષધિઓના મધુર, શીતળ, સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણ જોઈને દૂધ, ચેરડી, અખોડ, દાણ, વિદારીકદ વગેરે પણ જીવનીય એટલે જીવન આપનારાં રોગીષધો છે, એમ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ સમજી લેવું જોઈશે.)

વિદાર્યાદિ જાણ

વિદારિપજ્ઞાદ્ગુલવૃશ્ચિકાલી-

વૃશ્ચાવદયાહયશૂર્પવર્ણ્યઃ ।

કળદૂકરી જીવનહસ્વચંદ્રે

દે પચ્ચકે ગોપમુતા ત્રિપાટી ॥૯॥

વિદાર્યાદિરયં દ્યો સુંદરો યાતપિત્તહા ।

શોપયુલ્માદ્ધર્મદર્ધ્યવાસકાસદ્રો ગણઃ ॥૧૦॥

વિદારીકદ, એરંચ, મેઘાદિની, નાની સાયેડી,

નાનું રાગવૃક્ષ, એ રાગનાદિ ગણ, ધોળો કોઠ, કંક, કૃમિ, પાકુરોગ, પ્રમેદ અને ચરબીના રોગનો નાશ કરનારો છે

૧૩૬ાદિ ગણ

વરુણસેર્યકયુગ્મશતાવરી-
દહનમોરટવિવિધવિપાણિકાઃ ।

દિવ્યહતીદિકરજ્જવાદ્યથ

બહલપલ્લવદમેરુજાકરાઃ ॥ ૨૧ ॥

વરુણાદિઃ કફં મેદો મન્દાગ્નિચં નિયચ્છતિ ।
આલ્યગતં શિરઃશૂલં ગુલ્મં ચાન્તઃ સવિદ્રધિમ્ ॥

વાયવ્યો, ગતા કટાગ્નિયો તથા ધોળો કટા સગિયો, શતાવરી, વિત્રો, મૂર્વા, બીલી, મલીગર્શાંગ, બેલી ભારંગી અને બેલી ભોગંગી, પૂનિકાન્ત, નકતમાય કર્ક, રાગી અને કંડે, નગવે, યાવ, હિનાય જાનનુ નાદ, એ વરુણાદિ ગણ કહેવાય છે વરુણાદિગણ કર, ચરબી, મદાગ્નિ, ગિન્સતમ, આયાનુ શૂવ, રાન-ગુન્મ અને વિદ્રધિગેગને મટાડે છે

૧૩૭ાદિ ગણ

ઝપકસ્તુત્યકં હિડગુ કાસીસદ્યવસૈન્ધવમ્ ।
શશિલાજતુ ક્ષ્ણ્ણાદમગુલ્મમેદ-કફાપહમ્ ॥ ૨૩ ॥

ખારો, મેરગુધ, ડિંગ, બીગંબી, પીત્તી લીગંબી, મિધવ, શિયાલિત, એ ઊષ્ણાદિ ગણ કહેવાય છે, ઊષ્ણાદિ ગણ મૂત્રકૃદ્ધ, પથંગો નાન, ગોળો, ચરબી અને કંદા નાશ કરે છે

૧૩૮ાદિ ગણ

વેલ્લન્તરાગરિષ્ઠકુટુયાદમમેદ-
ગોરુટકેકટસહાચરયાણકાશાઃ ।

વૃક્ષાદનીતલકુદાદ્યયગુણગુન્દા-

મલ્લકુમોરટકુરુટકરમ્મપાર્થાઃ ॥ ૨૪ ॥

ધર્મો દીરતરાષોડ્ય હન્તિ વાતરુતાન્ ગદાન્ ॥

અમરીગર્કારામૂત્રકુદ્ધ્યાતરુજાહરઃ ॥ ૨૫ ॥

કાળો વાળો, રાગી, શિષાગી, રારુસી, પાપાલ્લવ, ગોખ, ઈંડ, પીત્તો કટાગ્નિયો, કાળા કૂલવાળો કટાગ્નિયો, કાન્થો, વૃષાદા, નાલી (દિ નરતલ), નાનો અને મોટો અન્ન પ્રમળના દર્બ (યાવ) ગુંતુપ, ગુંદા (પાની), રારુ, મોલ્લવ, કટાગ્નિયો, બિરબી, સૂરજમુખી, એ વૈરતચાદિ ગણ વાનુના રોગ નો નાશ કરે છે, તથા પથરી, ચર્કચ, મૂત્રકૃદ્ધ અને મૂત્રાપાનની પીડને છે છે

રોધાદિ ગણ

રોધશાયરકરોધપલાશા

જિહ્વિણીસરલકટફલયુક્તાઃ ।

કુત્સિતામ્બકદલીગતશોભાઃ

સૈલવાલુપરિપેલવમોચાઃ ॥ ૨૬ ॥

પપ રોધાદિકો નામ મેદઃકફહરો ગણઃ ।

યોનિદોષહરઃ સ્તમ્ભી વર્ણ્યા વિપવિનાશનઃ ॥ ૨૭ ॥

લોખર, ધોળો લોખર, ખાખરો, છગણી (નિનોટી), દેવદાગ, કાપકુળ, રાસ્ના, કંદબ, કેળ, આનોપાલવ, ચલકબાન, મોથ, ચલકીગુલ (ધૂરેડો) એ રોધાદિ ગણ કહેવાય છે, રોધાદિ ગણ ચરબી અને કંદને મટાડે છે, યોનિદોષને દૂર કરે છે, સ્તમ્ભન કરે છે, શરીરનો રાગ સુધારે છે અને ઝેરનો નાશ કરે છે

અર્કાદિ ગણ

અર્કાલ્કો નાગવન્તી વિશલ્યા

માર્કો રાક્ષા વૃશ્ચિકાલી પ્રવીર્ણા ।

પ્રત્યક્ષપુષ્પી પીતતૈલોદકીર્ણી

શ્વેતાયુગ્મં તાપસાનાં ચ વૃક્ષઃ ॥ ૨૮ ॥

અયમર્કાદિકો વર્ગઃ કફમેદોવિપાપહઃ ।

કમિકુષ્ઠપ્રશમનો વિશેષાદ્ દ્રણશોધનઃ ॥ ૨૯ ॥

નાના કૂલવાળો આકરો, ધોળા કૂલવાળો આકરો, નેપાળો, વછનાગ, ભારગ, રાસ્ના, મલીગર્શાંગ, કર્ક, રાધેરો, માલકાકુલી, મોટો કર્ક, ધોળી ગમ્બી, ધોળી નગોતલ, ઈંગોરિયુ, એ વનસ્પતિઓ રાક્ષાદિ વર્ગના ગણાય છે રાક્ષાદિવર્ગ કંક, ચરબી અને ઝેરનો નાશ કરે છે, કૃમિરોગ અને કુષ્ઠને શમાવે છે તથા ખાસ કરીને વ્રણને શુદ્ધ કરે છે

સુરસાદિ ગણ

સુરસયુગ્મફણિજ્ઞં કાલમાલા યિડઙ્ગં

શ્વરબુસત્રયુર્કર્ણાકટફલં કાસમર્દઃ ।

ક્ષવકસરસિમાર્જીકાસુક્તાઃ કાકમાર્ચી

કુલહલવિપમુષ્ટીભૂસ્તુળો ભૂતકેશી ॥ ૩૦ ॥

સુરસાદિગણઃ પ્લેષમમેદઃકૃમિનિપૂદનઃ ।

પ્રતિશ્યાયારુચિશ્વાસકાસપ્નો દ્રણશોધનઃ ॥ ૩૧ ॥

ધોળી તથા કાળી અને જાનની તુગમી, ધોળો મરવો, કાળી બાવરી (તુકમગિયા નાદ), વારડિંગ, મરવો, ઈંડકની, કાપકુળ, કાનોદરો, ગઈ, ગમ્બી (તુગમગિયા), ભારગ, મધુમાધવી, કમ્બારી, ગોરખ મુડી, અકાન લીમડો, સેલિન અન્ન, લટામારી એ વનસ્પતિઓ મળીને સુરસાદિ ગણ થાય છે, તે

સુરસાદિ ગણ કફ, મેદ, કૃમિ, મળેખમ, અગ્નિ, દમ અને ઉષ્મ મટાડ છે તથા પ્રભુભાષી મળ કાઢી નાખી તેને શુદ્ધ કરે છે

મુષ્કાદિ ગણ

મુષ્કકસ્તુરગાંધીપિપલાશાવર્ધાશિષાપાઃ ।

શુલ્ભમેદાશ્મરીપાણ્ડુમેદોર્શઃકફશુકજિત્વ ॥૩૨॥

મગ્ધો (નકટી), લોહ, ત્રિકૃષ્ણ, ચિત્રો, ખાખરો, ધાવરો, નીસમ, એ વનસ્પતિઓ મુષ્કાદિ ગણની છે અને તે ગોળા, પ્રમેહ, પથરી, પાડુરોગ, વરબી, ઘસસ, કફ અને વીર્યના રોગના નાશ કરે છે

વનસ્કાદિ ગણ

વત્સકમૂર્ચામાર્જી-

કટુકા મરીચં છુપ્રિયા ચ મળ્ડીરમ્ ।

પલ્લા પાટાડાજાતી

કટુવૃક્ષફલાજમોદસિદ્ધાર્થવાઃ ॥ ૩૩ ॥

જીરકાહિંદુગુણિર્ઘં પશુમગ્ધા પશ્ચકોલકં હમ્તિ ।

છલકકમેદઃપીનસશુલ્ભચ્ચરશૂલદુર્નોષઃ ॥ ૩૪ ॥

કપ્ત્રાશય, મોવેશ, ભારગ, કફ, મગ્ધ, અનિવિષ ની કળી, લોહ, કોપી, પલ્લામૂળ, પાણુ છો, મોટા અરકુસાનું ફળ, રાગમોઢ, ઘોળા સરખવ, વગ, છો, ક્ષિપ, વાવડિંગ, વગની નુગની, પચકોશ-રો ઓપ-પિત્તો વનસ્પતિ ગણની છે તે વનસ્પતિ ગણ વાયુ, કફ, વગ્ધો, મળેખમ, ગોળો, તાવ, શૂળ અને, ઉષ્મ એ રોગનો નાશ કરે છે

વચાદિ ગણઃ હરિદ્રાદિ ગણ

વચાજલદ્વેગાહનાગરાત્રિવિગમયાઃ ।

હરિદ્રાહ્રયપથપાહલકલીકુટજોદ્ધવાઃ ॥ ૩૫ ॥

વચાહરિદ્રાદિગણાધામાતૈસારનાશનો ।

મેદઃ કફાટગવનસ્તન્યદોષનિવર્હણો ॥ ૩૬ ॥

વચ, માય, દેવદાર, સુંડ, અનિવિષ, ઉરુડે એ વચાદિ ગણ મેદાસ છે હરદર, દાન્ડાગર, લેલીમધ, પુલિન પર્ણો, હંડાવર, એ હરિદ્રાદિ ગણ ક્રેવાય છે એ અને (વચાદિ અને હરિદ્રાદિ) ગણ વચામનિનાગનો નાશ કરે છે, વગ્ધો, કફ, ઊલ્સ્તંભ અને પાવણના દોષનો પણ નાશ કરે છે

પ્રિયંગ્વાદિ ગણઃ અંબકાદિ ગણ

પ્રિયંગ્વપુષ્પાગ્નનચુમ્બપદ્માઃ

પદ્માદ્રજો યોજનવહ્નનન્તા ।

માનદ્રમો મોચરસઃ સમદ્રા

પુત્રાગદીર્ઘં મદનીયદેનુઃ ॥ ૩૭ ॥

મમ્બઘ્તા મધુર્કં તમસ્કરી

નન્દીરૂપપલાશકચ્છુરાઃ ।

રોધં ધાતકિચિત્તયેશિકે

કટુવૃક્ષઃ કમલોદ્ભવં રજઃ ॥ ૩૮ ॥

મગ્ધો પ્રિયંગ્વમ્બઘ્તાદી પશ્વાતીસારનાશનો ।

સન્ધાનીવી દિલી પિત્તે વ્રણનામાપિ રોપણો ॥૩૯॥

કાગ, પુષ્પાબ્જન (ફૂલપરખ અથવા વનતનુ ફૂલ) લાલ તથા કળી અને પકારનો સુરંગો, સ્થગ-કમળ, કમળનું કેસર, મછોડ, ધમાંગો, શીમળો, મોવ રમ, લાખણુ (લાખુવાડી), પુન્નાગ, સુખડ, ધાવરી એ પ્રિયંગ્વાદિગણ ક્રેવાય છે પલ્લામૂળ, લેલીમધ, લાખણુ, નદીગુમ્ (નાદગુમ્નીનું ગાડ), ખાખરો, રાતો ધમાંગો, લોધર, ધાવરી, બી સની મીઠવ, મોટો અરકુસો, કમળનું કેસર-એ અનકાદિ ગણ ક્રેવાય છે પ્રિયંગુ અને અનકાદિ ગણ પશ્વાતીસારનો નાશ કરે છે તથા ભાગેલા લોડકાને સાપનાગ છે વગી તે પિત્તન મનદવામા હિલકર છે અને પ્રભુને ગગરે છે

મુસ્તાદિ ગણ

મુસ્તાવચાગ્રિદિતિશાક્તિકા-

મહાતપાટાત્રિકલારિવારવાઃ ।

કુષ્ઠં શુદ્ધી હિમવતી ચ ચોતિ-

સ્તન્યામયદ્મા મલપાવનાશ્ચ ॥ ૪૦ ॥

મેથ, વગ, ચિત્રો, હાદર, દાન્ડે ૧૬૮, કુડ, કંક્રિયા, બિલામા, પાદમૂળ, ત્રિકૃષ્ણ, અનિવિષ, ઉષ્વેદ, નાની એત્તી, પાતી વગ, એ મુસ્તાદિ ગણ ચોતિરોગ અને પાવણના નાશ મટાડ છે તથા મગ્ધનું પાવન કરે છે

ન્યમ્બોધપિ. ગણ

ન્યમ્બોધપિપ્પલસદાપ્લરોધયુગ્મં

અમ્બુદ્ધપાનુંતકપીનસોમરહા ।

પુશ્પામ્બુદ્ધપિપ્પલપાલ્લાશનન્દી-

કોટીકદમ્બચિરહામધુર્કં મધુકમ્ ॥ ૪૧ ॥

ન્યમ્બોધાદિગંધો ઘણ્ય સ્તદ્રેપાદી મમ્બસાલનઃ ।

મેદઃ પિત્તમમ્બુદ્ધદરાદ્રોનિરોગનિવર્હણઃ ॥ ૪૨ ॥

વડ, પીપર્ણો, ઉત્તર (નુગર), લોધર, પાણી લોધર, પાવણનું, સાપામ્બુ નુગ, માન્ડ, અંબાવ, પાણી ભર, પીપર્ણનું ગાડ, રાત્રી, નેવર, ના ૧૧૦, ખાખર, ના ૧૩૦, લોધર, કદમ, રીંધ, ની ૧૫૦, મદુર ને ૧૩૦ પા. ગણ પ્રભુને રિવર, મદુર ગાડે, ભાવેશ અને સાપનાગ તથા વગ્ધો, અનિવિષ, તાવ અજાત

અને ચોનિરોગનો નાશ કરે છે

એવાદિ ગણ

પલાયુગમતુલ્યકુષ્ઠફલિનીમાંસીજલધ્યામકં
સ્પૃક્ષાચોરકચોચપત્રતગરસ્થોષેયજાતીરસઃ ।
શુક્રિર્વામ્નલોઽમરાહ્મમુલ્કશ્રીપાસકઃકુલ્કુમં
ચણ્ડાગુમુલ્કદેવધૂપલવુરાઃ પુષ્પાગનાગાહ્યમ્ ॥
પલાદિકો વાતકફો વિપં ચ વિનિયચ્છતિ ।
ચર્ણપ્રસાદનઃ કણ્ઠપિટ્થિકાકોઠનાશનઃ ॥ ૪૪ ॥

નાની એકથી તથા મોટી એકથી, શિલારસ, ઉપલેટ, કાગ, જટામાસી, વીરણવાળો, શેલિસ નામે ધાસ, લજમણી, ગ્રાધિપણી, તલ, તમાલપત્ર, તગર, મુવેર, હીંગમીંગ, વાધનખ, રોક જાતની છીપ, દેવદાર, અગર, ગધીબરજ, કેસર, રાતી કરેલુ, ગૂગળ, રાગ, શક્તીનો ગુદર, પુન્નાગ, નાગકેસર એ એવાદિક ગણ વાત, કફ અને વિષનો નાશ કરે છે, શરીરનો રંગ સુધારે છે તથા ખલુજ, ફોક્ષીઓ અને કોહરોગ નો નાશ કરે છે

શ્યામાદિ ગણ

શ્યામાદમ્તીદ્રવન્તીકમુકકુટરણ-
શક્તિનીચર્મશાહ્વા
સ્વર્ણક્ષીરીગવાક્ષીશિશિરિરજનક-
ન્દિલરોહાકરજ્ઞાઃ ।

વસ્તાન્ત્રી દ્યાધિઘાતો વહલ્યહુરસ-
સ્તીક્ષ્ણશુક્ષાલ્ ફલાનિ
શ્યામાચો હન્તિ ગુસ્મં વિપમકવિકફો
હુદુજં મૂત્રકચ્છ્રમ્ ॥ ૪૫ ॥

કાળુ નસોતર, દતીમૂળ, ઉદરગ્ની (ઉદરકર્ણી), પગણી લોધર, ધાળુ નસોતર, શખાવળી, સાતલા (સાથેર) સ્વર્ણમીઠી, દારુડી, ઇન્દ્રવાસ્ણી, રાધેડો, કપિલો, ગળો, કરજ, બસ્તાત્રી, ગરમાળો, સરગવો, શેરડી, પીવડું, એ શ્યામાદિ ગણ નોળો, વિષગેગ, અરધિ, કફ, ક્ષયના રોગ અને મૂત્રકચ્છ્રને મટાડે છે

ગણોનો ઉપયોગ કરવાની રીત

ત્રપલ્લિશદિતિ પ્રોક્તા વર્ગાસ્તેપુ સ્વલામતઃ ।
યુજ્યવાત્તદ્વિધમન્યથ દ્રવ્ય જહાદયૌનિકમ્ ॥ ૪૬ ॥

એ પ્રકારે ઔષધિઓના તેત્રીય વર્ગ કહ્યા છે, તેમાંથી કોઈ વનસ્પતિ ન મળે તો તેને કેકાણે રસ, વીર્ય, વિષાક વગેરેમાં તુલ્ય હોય તેવી બીજ વનસ્પતિ લેવી, અને જે દ્રવ્ય દેશ, કાળ, અવસ્થા વગેરેને લીધે રોગ મગાવામાં યોગ્ય ન હોય તેને તલવડું મતલબ

કે રોગ, દોષ, દેશ, કાળ, બળ, પ્રકૃતિ વગેરેમાં વિચાર કરીને તે ગણમાંથી વતુઓધુ કે ફેરફાર કરીને પ્રયોગ કરવો એક દ્રવ્ય ન મળે તો તેને કેકાણે બે દ્રવ્યોથી તે ગુણ થતો હોય તો તે બે કે વધારેથી તે ગુણ થતો હોય તો વધારે દ્રવ્ય લેવા વળી ગણમાં કોલા બધા દ્રવ્ય લેવા જ પડે એવું કાઈ નથી, પરંતુ સુશ્રુતમાં કહે છે તેમ ‘દોષના ભેદ જોઈને જુદાજુદા ગણની યોગના કરવી, કોઈ જગાએ તેમાંના એકાદ દ્રવ્યની, કોઈ જગાએ તેમાંના બે ત્રણ મિશ્ર દ્રવ્યોની અને કોઈ જગાએ બધાજ દ્રવ્યોની યોગના કરવી કોઈ જગાએ ઓછાવત્તા ભાગ લઈને કલ્પના (બનાવટ) કરવી’

એ ગણોના વિવિધ ઉપયોગ

પતે વર્ગા લોપદ્રવ્યાધોપેક્ષ્ય

કલ્પકાથસ્નેહલેહાદિયુક્તાઃ ।

પાને નસ્યેઽન્વાસનેઽન્તર્યઘિર્વા

લેપાભ્યક્ષેપ્તિ રોગાન્ સુકુચ્છ્રાન્ ॥ ૪૭ ॥

આ તેત્રીસ ગણો જો દોષ, દૂધ, ઉમર, બળ વગેરેમાં ભરાબર વિચાર કરીને કટક, કવાથ, સ્નેહ, રાવલેષ વગેરે બનાવટો કરીને વાપરવામાં આવે તો એ ગણોના ઔષધ પીવાથી, એનું નસ્ય લેવાથી એની રાનુવાસન બંધિત લેવાથી (વગેરે શરીરની અદરના પ્રયોગોથી) અથવા એનો લેપ કરવાથી, એ શરીરે યોપડવાથી (વગેરે શરીર ઉપરના પ્રયોગોથી) બહુ દુઃસાધ્ય રોગો મટે છે

શ્વયદ્રાક્ષહૃદયે સૂત્રસ્થાને શોધનાદિગણસમૂહો નામ

પદ્મદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

અધ્યાય ૧૬ મોઃ સ્નેહવિધિ

અથાત સ્નેહવિધિમધ્યાયં દ્યારવાસ્યામ્ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

સ્નેહન અને સ્વેદન કર્યા વિના સોષન થતું નથી માટે સોષન દ્રવ્યો કહ્યા પછી સ્નેહવિધિ કહેવી જોઈએ માટે હવે સ્નેહવિધિના રૂપાંશ મમજનીથી એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સ્નેહન અને આમ દ્રવ્યોના ગુણ

ગુહરીતસરસ્તિન્ધમન્દસૂક્ષ્મમૃદુદ્રવમ્ ।

ઔષધ સ્નેહનં પ્રાયો, વિપરીતં ચિકુક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

જે દ્રવ્ય ભારે, ઠંડા, તર, મિનગ્ધ, મંદ, સૂક્ષ્મ, મૃદુ અને પ્રવાહી હોય તે ઘણું ‘ખરું’ સ્નેહન ઔષધ

જાણવી, એથી ઊલટા એટલે હલકા, ગરમ, રિચર, લૂખા, તીક્ષ્ણ, સ્પૃશ્ય, કઠણ, ઘટ્ટ એવા ગુણવાળુ જે દ્રવ્ય હોય તે ઘણું ખરું ક્ષણે ઓપધ જાણુ 'ઘણું ખરું' કહેવાનું કારણ એ છે કે સરસિયું, બકરીનું દૂધ, વિષિકર, પ્રતુદ અને મુગવર્ગનાં પ્રાણીઓના માસ લલકાં હોવા છતાં સ્નેહન છે, પાંડો અને મસ્તકર્ગના માસ ગરમ છતાં પણ સ્નેહન છે, જય, ભારે, કડો, સર વગેરે ગુણવાળા છતાં ક્ષણ છે

ઉત્તમ સ્નેહ

સર્વિમજ્ઞા વસા તૈલં સ્નેહેષુ મયરં મતમ્ ।
તત્રાપિ ચોત્તમં સર્વિ સંસ્કારસ્વાનુવર્તનાત્ ॥૨॥
માધુર્યાદિવિદાદિત્યાજગ્માગ્વે ચ શીલનાત્ ।

(દૂધ, અનૂપ દેહના પ્રાણીનું માંસ વગેરે બધા સ્નેહકૃષ્ણ પદાર્થોનાં) ધી, મજ્જા, વર્સા અને તેલ, એ ચાર સ્નેહ ઉત્તમ છે, તેમા પણ ધી ઉત્તમ છે, કેમ કે જે પદાર્થોનાં તેને સંસ્કાર કર્યાં હોય તે પદાર્થનું અનુવર્તન તે કરે છે, (એટલે જે ઔષધિઓ મેઘવીને ધી પકળું હોય તે ઔષધિઓથી જે ગુણ થાય તે ગુણ તેમનાથી સિદ્ધ કરે) ધી પણ ચાપી શકે છે અને તે સાથે વળી તે ધી પોતાના ગુણ છોડી નથી તેવ વગેરે બીજા સ્નેહો જે અન્ય ઔષધિઓથી સિદ્ધ કર્યાં હોય તે તે ઔષધિઓના જેવા ગુણ આપે છે, પણ તે પોતાના ગુણ છોડી દે છે, માટે બીજા સ્નેહ કરતા ધી સર્વોત્તમ સ્નેહ છે) વળી, ધી ગળું હોવાથી, વિદ્યારી ન હોવાથી અને જનનથી જ એની દેવ પડતી હોવાથી એ બધા સ્નેહોમા ઉત્તમ છે

પિત્તમાસ્તે યથાપૂર્વમિતરજ્ઞા યયોત્તરમ્ ॥૩॥

ધી, મજ્જા, વના અને તેલ એ ચારમાના દરેકની પોષાતો સ્નેહ પિત્તને વધારે ને વધારે નાથ કરનાર છે, એટલે તેલથી પૂર્વે વના શરૂ છે, માટે વના પિત્ત નો નાથ કરે છે, તેની પૂર્વે મજ્જા છે, તે પિત્તને વધારે નાથ કરે છે તથા તેની પૂર્વે ઘૂન છે, તે પિત્તને સૌથી વધારે નાથ કરે છે એ જ પ્રમાણે ધી વગેરે ચાર સ્નેહમાથી ઉત્તરોત્તર પ્રત્યેક સ્નેહ પાત તથા કફને નાથ કરનારા છે, એટલે ધી પછી મજ્જા કહેવી છે, માટે મજ્જા વાયુ અને કફને નાથ કરે છે, વસા તેથી વધારે વાયુ અને કફને નાથ કરે છે તથા તેલ સૌથી વધારે વાયુ અને કફને નાથ કરે છે એથી આંતરે તેલ કોઈની પૂર્વે (પોષા) નથી પણ છેવું વસ્તુ છે માટે તેના પિત્તને નાથ કરું નથી તે જ પ્રમાણે ધી કોઈની ઉત્તરે (પછી) વસ્તુ નથી પણ તેથી પહેલું વસ્તુ છે માટે ધી વાં અને કફને નાથ કરું નથી

સ્નેહનું ભારપણું

પૃથાસૈલં ગુરુ વસા તૈલાન્મજ્ઞા તત્તોષ્ણિ ચ ।

ધી કરતા તેલ ભારે છે, તેલ કરતાં વસા ભારે છે અને વસા કરતા મજ્જા ભારે છે

સ્નેહની સંજ્ઞાઓ

દ્વાખ્યાં ત્રિમિશ્રતુમિસ્તૈર્યમકલિતુતો મહાન્ ॥૪॥

એ ચાર સ્નેહમાથી ગમે તે જે સ્નેહ ભેગા કહેવા હોય તેા તેને 'યમક' કહે છે, ગમે તે ત્રણ સ્નેહ ભેગા કહેવા હોય તેા તેને 'ત્રિવૃત' કહે છે અને ચારે સ્નેહ ભેગા કહેવા હોય તેા તેને 'મહાસ્નેહ' કહે છે

સ્નેહન કરવા જેવા માણસો

સ્વેદસત્તોષ્યમચક્ષીપ્યાપામાસકચિન્તકાઃ ।

શૂદ્ધલાલચલકૃષ્ણા વક્તાઃ ક્ષીણાશ્વરેતસ ॥૫॥

વાતાત્તૈસ્વચ્છતિમિરદશકળપતિયોચિત્ત્વં ।

સ્નેહાઃ

જેને સ્વેદન કર્ય કરવાની જરૂર હોય તેને પ્રથમ સ્નેહ આપવો જોઈએ તથા જે રોગીના મગનું યોષન કરવું હોય તેને પણ પ્રથમ સ્નેહન કર્યાથી ફિતગથ કરવો, કેમ કે સ્નેહન કર્યા વિના સ્વેદન કે યોષન થાય નહિ વળી મદધાનમાં જે આસક્ત હોય, સ્ત્રી-સંગ્રામા આસક્ત હોય, કસરત કરવામાં જે આતંકત હોય, જેનો વિચાર કે વિના કાગળે સ્વભાવ હોય, વૃદ્ધ હોય, બાલક હોય, નિર્મન હોય, ચરેરે દુર્બળ હોય, રૂગ હોય, જેના લોહી અને વીર્ય લીધું થઈ ગયું હોય, વાપુરોગથી પીડિત હોય, અભિખ્યદ નામે નેત્રરોગી હોય, આંખે નિષિરનો રોગ થયો હોય, આંખે કૃષ્ણીભીવ રોગ થયો હોય, એટલા સારી સ્નેહન કરવા જોગ્ય છે, (આંખે દુખવા આરે તેને અભિખ્યદ કહે છે અભિખ્યદ મામ હોય ત્વાસુથી સ્નેહન કરવું નહિ)

સ્નેહન ન કરવા જોગ્ય માણસો

ન સ્વતિમન્દાક્ષિતીક્ષ્ણામિસ્યુત્કુચલા ॥૬॥

ઝરલામ્યાનિસાદાઽપ્પગલરોગગરોદરેઃ ।

મૂર્ચ્છાન્તર્યદચિન્તેષ્વપ્નન્નામયૈષ્ઠ પીહિતા ॥૭॥

મપમ્પ્ત્વા યુકે ચ નસ્યે વસ્ત્તી વિરેચને ।

જેઓનાં અગ્નિ અતિથય મદ પડે નરો હોય તેમને સ્નેહન કર્ય ન કરવું, કેમ કે તેમને સ્નેહ પડી શક્તે નથી અતિનોત્તર અતિનવાચને સ્નેહન કરવાથી તેઓ અગ્નિ અત્યંત વધે જાગે થાનુઓને બારે છે માટે તેને પણ સ્નેહન કરવું જોગ્ય નથી અતિ જ્યારે માણસે સ્નેહન કરવાથી અગ્નિ અને મેની વૃદ્ધિ

ગયા દિવસનું આપેલું પથે કે તરત જ (પણ ભૂખ લાગ્યા પહેલાં) શોધન કરવાના હેતુથી નિર્ભેજ સ્નેહની ઉત્તમ માત્રા લેવી, (કારણ કે ભૂખ લાગ્યા પછી પીધેલા સ્નેહ જ્વરાગ્નિના પ્રદીપપ્રભાને લીધે શોધનકાર્ય કર્યા સિવાય તથા દેહને શોધનયોગ્ય કર્યા સિવાય જાલદી પચી જાય છે)

શમન સ્નેહ પીવાનાં સમય અને માપ

શમનઃ શુદ્ધતોઽનન્નો મધ્યમાત્રશ્ચ શસ્યતે ॥૧૯॥

દોષેનું શમન કરવા માટે જે સ્નેહ પીવાનો હોય તે ગયા દિવસનું અન્ન પચી જાય પછી અને ભૂખ લાગ્યા પછી મધ્ય માપથી પીવો એ વખણાય છે (અનન્ન (૧) અન્ન સાથે ભેગવ્યા વિના, (૨) શરીરમાં સ્નેહને અન્ન સાથે સંબંધ ન થાય એ રીતે, એટલે ગયા દિવસનું અન્ન પચી જાય ત્યાર)

(આગલા દિવસનું અન્ન પચી જાય કે તરત જ પણ ભૂખ લાગ્યા વિના જે શમન સ્નેહ પિવાય તે એ સ્નેહ સ્તોત્રમાં ભરાયેલા કફ સાથે લપટાઈ જવાથી એ સ્નેહ આખા શરીરમાં પ્રસરી શક નહિ તેથી તે દોષોનું શમન કરી શકે નહિ)

બુંદણ સ્નેહનાં સમય અને માપ

ચૂંદળો રસમદ્યાદૈઃ સ્વમ્ભક્તોઽલ્પઃ

શરીરનું બુંદણ કરવા માટે આપવાનો સ્નેહ મામરસ, દારૂ, દૂધ વગેરે દ્રવ સાથે આપવો, સાન્ન (સૂ. ૧૩/૩૬૧, ૩૭) આપવો અને અત્યંત ઘોડા માપથી આપવો

બુંદણ સ્નેહ કોને હિતકર છે ?

હિત સ ચ ।

થાલશૂદ્ધપિપાસાર્તલ્લેહદ્વિષ્મદશીલિપુ ॥૨૦॥

હીસ્નેહનિત્યમન્દામિસુક્ષિતપલેશમીરુપ ।

શુદ્ધકોષ્ઠાલ્પદોષેષુ કાલે ચાષ્ણે કૃત્યેષુ ચા ॥૨૧॥

બાળક, બુદ્ધ, તરંગના રોગથી પિગ્નયેલા, સ્વભાવથી જ ભેને સ્નેહની સૂચ હોય, રોજ દારૂ પીનાર, નિત્ય સ્ત્રીસેવન કરનારો, નિત્ય સ્નેહના ઉપયોગ કરનારો, મદ અગ્નિવાળો, સુખિયો, મહેનત સહન ન કરી શકે એવો, મૂઢ કોણવાળો, અત્યંત લેખ (વાયુ વગેરે)વાળો અને દુબળો, એટલા મનુષ્યોને બુંદણ સ્નેહ હિતકર છે વગી તે ગ્રીષ્મ વગેરે ગરમીની ઋતુમાં હિતકર છે

સ્નેહનું કાર્ય

પ્રાદ્યમધ્યોત્તરમ્ભક્તોઽસાવચોમધ્યોર્ધ્વદેહજાન્ ।

ધ્યાતીન્નયેદ્વલં કુર્યાદિક્ષ્ણાનાં ચ યથાક્રમમ્ ॥૨૨॥

ભોજનની પહેલાં જે સ્નેહપાન કર્યું હોય એટલે

સ્નેહપાન પ્રથમ કરીને પછી ભોજન કર્યું હોય તે શરીરના અધોભાગના (નીચેના ભાગના) રોગોનો તે નાશ કરે છે, ભોજનના મધ્યમાં જે સ્નેહપાન કર્યું હોય તે તે શરીરના વચલા ભાગના રોગોનો નાશ કરે છે, ભોજનને અંતે જે સ્નેહપાન કર્યું હોય તે દેહના ઉપરના ભાગના રોગોનો તે નાશ કરે છે, અને તે જ પ્રમાણે અનુક્રમે શરીરના નીચેના ભાગના અગને, મધ્ય ભાગના અગને તથા ઉપરના ભાગના અગને બધા આપે છે

સ્નેહપાન પછીના ઉપચાર

ધાર્યુષ્ણમચ્છેઽનુ પિયેત સ્નેહે તત્સુલપક્તયે ।

માસ્યોપલેપશુલ્લયે ચ તૌઘરાહુકરે ન તુ ॥૨૩॥

જીર્ણાજીર્ણવિશાક્ષાયાં પુનરણાદકં પિયેત ।

તેનોદ્ધારવિશુદ્ધિઃ સ્વાત્તતશ્ચ લઘુતા રઘિઃ ॥૨૪॥

નિર્ભેજ સ્નેહપાન કર્યું હોય ત્યારે, તે સ્નેહ સારી રીતે પથે તે માટે તથા તે મુખમાં ચોપડાઈ રહ્યો હોય તેની શુદ્ધિ માટે તેની પાછળ ગરમ પાણી પીવું તવરિયા ચોરિયાનું તેલ તથા ભિલામાનું તેલ પીવું હોય તે તેની પાછળ ઊનું પાણી પીવું નહિ; કેમ કે તે અતિ ઉષ્ણવીર્ય છે સ્નેહ પીધે ઘણીવાર થયા પછી તે પરોઢ હશે કે નહિ એવી શકા થાય તે ફરીને પણ ગરમ પાણી પીવું, તેથી ઓડકાર શુદ્ધ આવે છે તથા શરીરમાં લઘુતા (લલકાર) થઈને રઘિ ઉત્પન્ન થાય છે

સ્નેહપાનનો વિધિ

મોઝ્યોઽન્ન માત્રયા પાસ્યન્ શ્વઃ પિયન્

પીનવાનપિ ।

દ્રવ્યોષ્ણમનમિપ્યન્દિ નાતિરિનગ્ધમસક્કરમ્ ॥૨૫॥

આવતી કાંચે સ્નેહ પીવાનો હોય તેને (સ્નેહ પીવાને આગલે દિવસે), જે દિવસે સ્નેહ પીવાનો હોય તે દિવસે અને જે દિવસે સ્નેહ પીવાનું કામ બંધ થાય- પૂરુ થાય તે દિવસે પણ પ્રવાહી, ગમ્મ (ઊનું), અભિપ્યાદી ન હોય એવું, થોડું સ્નિગ્ધ અને અનેક વસ્તુઓનું કે અપચ્ચ વસ્તુઓનું બનાવેલું ન હોય એવું અન્ન (ખેરાક) ખવડાવવું (સ્નેહપાનને આગલે દિવસે, જેટલા દિવસ સ્નેહપાન કરવાનું હોય તેટલા દિવસો અને સ્નેહપાન જેટલા દિવસ કર્યું હોય તેટલા બીજા દિવસો સુધી સ્નેહપાન પૂરુ થયા પછીના પણ એકમાં કદા પ્રમાણે ખવડાવવું)

ઉષ્ણોદકોપચારી સ્યાદ્દક્ષાચારી ક્ષપાશયઃ ।

ન લેગરોષી ધ્યાયામ્કોચશોકહિમાતપાન્ ॥૨૬॥

પ્રયાતયાનયાનાત્ચમાપ્યાત્યાસનસંસ્થિતી ।

પિપ્પલીત્રિફલાક્ષોદ્રપથ્યાગોમૂત્રગુગુલુ ॥ ૩૪ ॥

યથાસ્વં પ્રતિરોગં ચ સ્નેહધ્યાપદિ સાધનમ્ ।

અવિનિસર સ્નેહધ્યાન કરવાથી જે ઉપદ્રવો થાય તેના ઔષધ — જૂખ્યા રહેવું, નરસ્યા રહેવું, ઊલટી ઓ કરવી, શેક કરવો, વૂખ્યા ઔષધ, અન્ન અને પીણા ખાવા તથા પીવા, છાશ, અરિષ્ટ, ખવ, કોદરના જેવા નાના અને ગોળ ચોખા જેવાથી નોકળે છે એવી ઉદ્દાત્ત નામે ડાઘર, જવ, યામો, કોદર, પીપર, ત્રિક્ષ્ણ, મધ, હરે, ચોખ્ખર, ગુગુળ એ ઔષધોમાથી જે જે ઔષધ જે જે દોષમા લાગુ પડે તે લેવા અને જે જે નાગન માટે જે જે ઔષધ લેવા હાય તે તે આપવું

વિરમણનું લક્ષણ

વિરુક્ષણે લઘ્વનચક્ષુતાતિકૃતલક્ષણમ્ ॥ ૩૫ ॥

અતિ સ્નેહધ્યાન કરવાથી (અતિ સ્નિગ્ધ કર્યાથી) નિઝા થાય છે તે મટાડવા વિરુક્ષણ રોગે વૂખ પાડવાની ક્રિયા કરવામા આવે છે એ વિરમણ બરાબર થયું છે એ અતિરિક્ષણ વિરુક્ષણ થઈ ગયું છે તેના લક્ષણ લઘન જેવા છે એટલે બહુ દૂબળાપણ વગર અતિલઘનના ન નિર્મળો નિર્મળ થઈ વગર બરાબર ધનનના તથા પછવાડે (સૂ ૨ ૧૪મા) કડા છે તે પ્રમાણે અનુક્રમ અતિ વિરુક્ષણના ૨ ન બરાબર વિરુક્ષણના તમામ જાણવા

સ્નેહન પડી સ્વેદન, વમન અને વિરેચન કયારે કરવું ?

સ્નિગ્ધવૃદ્ધોષ્ણધ્વન્ત્યરસમુક્ત સ્વેદમાચરેત્ ।

સ્નિગ્ધલયહં સ્થિત કુર્યાદિરેક, વમન પુનઃ ॥ ૩૬ ॥

एकाह दिनमप्यथ कफमुत्प्लेक्ष्य तत्करैः ।

બાકી સ્નેહન થાય ત્યાં માત્ર સ્નિગ્ધ, પ્રવાહી અને ગન્ધ (ઉપવૃદ્ધ અને ઊના) જાગન દેશના પ્રાણીઓના માસરન ખાવો અને સ્નેહન કરવું (શેક કરવો) પછી જે વિરેચન (જુવાન) લેવા હોય તો બનાબ સ્નેહન થયા પછી ઉપર કહ્યો ખારક ખાઈન અને રાક કરીને ત્રણ દિવસ વિનાવવા અને પછી ચોથે દિવસે વિરેચન લેવું પણ જે બાકી સ્નેહન થયા પછી પાંચ વમન (ઊંડાની ના) લેવું હોય તો રોક દિવસ જાગન દેશના પ્રાણીઓ ઉપર કહ્યો છે તેવો માનગન ખાવો અને સ્વેદન કરવું, બીજા દિવસે અડધ, દૂધ, માછલા, ગોળ વગેરે કફગ્રસ્ત ખારક ખાઈને સ્નેહન ઉત્કેષ કરવો અને ત્રીજા દિવસે વમનરોપધ થઈને ઊલટીઆ કરવી

માંસવ વગેરે માત્રસોને સ્નિગ્ધ કરવાની રીત

માંસલા મેદુરા મૂત્રિપ્લેપાળો વિપમાપ્નયઃ ॥ ૩૭ ॥

ચેષિતાશ્વ યે ક્ષેણાસ્તાન્ પૂર્વે રક્ષયેત્તતઃ ।

સંજેહા શોષયેદેવં સ્નેહધ્યાપન્ન જાયતે ॥ ૩૮ ॥

મલં મલાનીરયિતું સ્નેહશ્વાસાત્મ્યતાં ગતઃ ।

જેમના દેહમા માસનો ભાગ ૨ તિથય હોય, જેમના દેહમા વરબી ૨ તિથય હોય, કફનો ભાગ ૨ તિથય હોય, જેમનો અગ્નિ વિપન્ન હોય તથા જેમને સ્નેહ કોઠે પડી ગયો હોય તેમને સંશોધન માટે સ્નેહધ્યાન કરાવવાની જરૂર હોય તો પ્રથમ તેમને રક્ષણ ઉપાયથી વૂખ્યા પાડીને પછી સ્નેહન ઉપાયથી સ્નિગ્ધ કરીને એમનું સંશોધન કરવું, કેમ કે રોમ કરવાથી ૨ તિ સ્નેહધ્યાનથી જે વિકારો થાય છે તે થતા નથી, રોટલુ જ નહિ, પણ તેથી સ્નેહ સાત્મ્ય ન થઈ જઈને વાગુ વગેરે મળે તથા જાડો વગેરે મળે પણ સારી રીતે પેરી શકે છે અર્થાત્ મળની પ્રાપ્તિ સારી રીત થઈ શકે છે.

બાળક વગેરેને સ્નિગ્ધ કરવાના યોગ

બાલવૃદ્ધાદિપુ સ્નેહપરિહારાસહિષ્ણુપુ ॥ ૩૯ ॥

યોગાનિમાનનુદ્વેગાન્ સઘં સ્નેહાન્ પ્રયોજયેત્ ।

પ્રાજ્યમાંસરસાસ્તેપુ, પેવા વા સ્નેહમર્જિતા ॥ ૪૦ ॥

તિલચૂર્ણશ્ચ સસ્નેહફણિતઃ, કુશારા તથા ।

ક્ષીરપેયા વૃતાત્થોષ્ણા, વધ્નો વા સગુહ.સર. ॥ ૪૧ ॥

પેવા ચ પશ્ચપ્પચુતા સ્નેહસ્નગ્ધુલપશ્ચમે ।

સસિતે સ્નેહના. સઘં, સ્નેહાશ્ચ લવણોલ્વણાઃ ॥ ૪૨

બાળક, ગૃહ વગેરે જેવી સ્નેહનો પરિહાર (પરજ) મહન કરી શકે એવા નથી તે સુખથી કરી શકે એવા તથા તગ્ન સ્નિગ્ધ કરે એવા આ સ્નેહનના યોગ તેમને માટે કરવા નમને પુષ્કળ માસના થોડા પાણીથી બનાવેલા માનરન, સ્નેહમા છમકાવેલી પેવા, સ્નેહ અને ગોળ નાખે તથાનુ કચરિયુ, સ્નેહ ૨ ને ગોળ નાખેલી ખીચડી, દૂધથી બનાવેલી રાને ઘી નાખેલી તથા ઊની ઊની એવી પેવા (પાનથી સખડી), ગોળ સહિત દહીંની તર, વરી ઘી, તેલ, વના, મન્જી તથા ચોખા, એ પાચે વાના દરેક રાક ૨ ઠ તાના લઈને તેની પેવા કવી, એ સર્વે યોગ તત્કાલ સ્નેહનો ગુણ કરે એવા તથા સ્નેહનો પરિહાર ન કરવો પડે રાવા છે એમ એ સાતે સ્નેહ બાળક, ગૃહ વગેરેને ઉપયોગી જાવવા, તેમ જ રાગજ પડતું લવણ નાખેલા ઘી વગેરે સ્નેહ પણ તત્કાલ સ્નેહનો ગુણ રાપે એવા છે

લવણ સાથે કયા સ્નેહ પણ તત્કાલ ગુણ

કરે છે તેનું કારણ

તદ્વપિવ્યવચક્ષં ચ સૂક્ષ્મમુખ્યં વ્યવાયિ ચ ।

પૂર્વે કહ્યું કે લવણપ્રકૃત સ્નેહ પણ તત્કાલ સ્નેહનો

ગુણ આપે છે, તેનું કારણ એ છે કે લવણ અભિષ્પદી છે, લૂખું નથી તથા સૂક્ષ્મ, ઉષ્ણ અને વ્યવાયી છે

કુષ્ઠ વગેરેમાં સ્નેહન માટે શું ન વાપરવું?

ગુઢાનુપામિપક્ષીરતિલમાપસુરાદિષુ ॥૪૩॥

કુષ્ઠશીફમ્મેહેષુ સ્નેહાર્ય ન પ્રકલ્પયેત્ ।

કુષ્ઠ, સોજા પ્રમેદ રો રોગમા સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર હોય તો તેમા ગોળ, અનૂપદેશના પ્રાણી ઓનું માસ, દૂધ, તલ, અડદ, સુરા રાને દહીં એ પદાર્થોના સ્નેહન માટે ઉપયોગ કરવો નહિ

કુષ્ઠ વગેરેમાં શી રીતે સ્નેહન કરવું?

ત્રિકલાપિપ્પલીપથ્યાગુચ્છાદિવિપાચિતાનુ ॥૪૪॥
સ્નેહાનુ યથાસ્વમેતેવાં યોગ્યેદાધિકારિણઃ ।

ઉપર કહેલા કુષ્ઠ, સોજા અને પ્રમેદ એ રોગવાળાને જીને જીમ ઘટે તેમ ત્રિકુળા, પીપર, હરડે, ગુણ, વગેરેથી પકવ કરેલા અને વિકાર ન કરે એવા સ્નેહ આપવા.

શીશુ ઘષેલાને કેવા સ્નેહ આપવા?

શ્લીનાનાં સ્વામયૈરમ્નિદેહસન્ધુક્ષણક્ષમાન્ ॥૪૫॥

શેજ વડે દૂબળા ઘષેલાઓને એવા સ્નેહ આપવા કે જે જઠરાગ્નિને પ્રબળ કરે તેમ શરીરની પુષ્ટિ પણ કરે

સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાનું ફળ

દીતાન્તરામ્નિ. પરિશુદ્ધકોષ્ટઃ

પ્રાયમ્પ્રધાતુર્થલવર્ણયુક્તઃ ।

દંઢેન્દ્રિયો મન્દજરઃ શતાયુઃ

ક્ષોદોપલેહી પુરુષઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥૪૬॥

જે માણસ વારંવાર સ્નેહનું સેવન કરે છે (એટલે પીવામા, અભ્યાગમા, માથે ચોપડવામા, નેત્રના તર્પણમા અને કાનમા મૂકવામા વગેરેમા વારંવાર સ્નેહનો ઉપયોગ કરે છે) તેનો જઠરાગ્નિ પ્રતીમ થાય છે, કોષ્ટો શુદ્ધ થાય છે, ધાતુ નવી નવી બને છે, તે બળ રાને કાનિથી યુક્ત થાય છે, તેની ઇંદ્રિયો દૃઢ થાય છે, તેને ઘડપણ મોડું આવે છે અને તેનું સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે.

શ્વપાશ્વદ્વયે મૂત્રથાને સ્નેહવિપિનાંમ
યોહશોડધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો : સ્વેદવિધિ

અથાતઃ સ્વેદવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

દોષનું શોધન કરવાના પ્રસંગમા પ્રથમ સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાનું કહ્યું છેહને સ્નિગ્ધ કર્યા પછી દોષોને ઓગાળીને કોઠામા રાખવા માટે (શ્લો ૨૯૫) શેક કરવાની જરૂર પડે છે, માટે હવે સ્વેદવિધિનો અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સ્વેદ(શેક)ના ચાર પ્રકાર

સ્વેદસ્તાપોપનાહોઘ્નદ્રવમેદાઘ્નુવિધઃ ।

તાપ, ઉપનાહ, ઉષ્મ અને દ્રવ એવા ભેદથી ચાર પ્રકારનો સ્વેદ છે (એના લક્ષણ અનુક્રમે કહેવાશે)

તાપસ્વ (કોરા) સ્વેદનું લક્ષણ

તાપોઽગ્નતત્ત્વસનકાલહસ્તતલાદિમિઃ ॥ ૧ ॥

દેવતા ઉપર તપાવેલા વસ્ત્રથી, રાગિનથી તપાવી ને બોઝાથી, અગ્નિ ઉપર તપાવેલી હથેલીથી વગેરે રીતે શેક કરીને પરસેવો કાઢવો તેને તાપસ્વેદ કહે છે (લાકડું, રેતી, ઘસ, ધાનુના વાસણ વગેરેને અગ્નિથી ગરમ કરીને તે વડે શેકવાને તથા દેવતાથી સીધા તાપવાને પણ તાપસ્વેદન કહ્યું છે)

ઉપનાહસ્વેદ(પોટીસ)નું લક્ષણ

उपनाहो बवाकिण्डहाताह्लादेवदावमि ।

घान्यैः समस्तेर्गंचैश्च रास्नैरण्डजटामिरैः ॥ ૨ ॥

उद्रिकलवणैः स्नेहचुक्तकपयः प्लुतैઃ ।

કેવલે પવને, શ્લેષ્મસત્પ્રે સુરસાદિમિઃ ॥ ૩ ॥

પિત્તેન પદ્માદૈસ્તુ સાલ્વગાલ્યૈઃ પુનઃ પુનઃ ।

બધારણ (પોટીસ) બાધીને પરસેવો કાઢવો તેને ઉપનાહસ્વેદ કહે છે જે શુદ્ધ વાયુનો રોગ હોય તો બધારણમાં લવઃ, મિષ્ટ, સુવા, દેવનાર, તલ, ર જસી, અડદ વગેરે ઉષ્ણવીર્ય અને સ્નિગ્ધ ધાન્ય, ઉપલેટ, અગર, તગર, નુલસી વગેરે બધી જાતના ગધદ્રવ્ય, રાસ્ના, દીવેલાના મૂળ, માસ-એ દ્રવ્યોમા લવણ આગળ પડું મેળવીને તથા સ્નેહ, સરસો, છાશ અને દૂધમા તે દ્રવ્યોને ભીંજવીને લેવા, અતલ્લ ક્રે એ દ્રવ્યોમા રાગળ પડું ચીકુ નાખીને તથા સ્નેહ વગેરેમાં પથાળીને પછી તેનું બનાવણ બાધનું જે વાયુમા કફ મળેલો હોય તો સુ ૧૫/૩૦માં કહેવા મુસ્તાદિ ગણન પોટીસ બાધનું પિત્ત જે વાયુમાં મળેલું હોય તો પચકાદિ ગણન બધારણ બાધનું, (પિત્ત વાયુમાં મળેલું હોય

એટલે અધિક પિત્ત કે સમાન પિત્ત ન જાણુવું પણ થોડું પિત્ત વાયુમા મળેલું હોય ત્યાર, એમ જાણુવું આ ત્રણ પ્રકારના બધારણ માત્ર વાયુના આધિક્યના બતાવ્યા છે તથા તે વિશેષે કરીને ગ્રીષ્મઋતુમા કરવાનો વિધિ છે એમ જાણુવું, કારણ કે ઉષ્ણઋતુમા પરસેવા સ્વાભાવિક થાય છે જ માટે બહુ સ્વેદ (પરસેવા) કાઢવાના પ્રયોગ કરવા ગ્રીષ્મમા માફક નથી, એટલું જ નહિ, પણ ઠંડા ઉપાય ચોભવાની તે ઋતુમા જરૂર પડે છે માટે જે ઉપનાહસ્વદથી પરસેવા કાઢવાની જરૂર પડે તે ઉપર બતાવેલા ત્રણ પ્રકારના સ્વદોષચારથી પરસેવા કાઢવો એન 'સાદવા.' સ્વેદ કહ્યો છે) સા વણ સ્વદથી જ્યાં સુધી સ્વદન કાર્ય યથાયોગ્ય થાય ત્યાં સુધી ફરીફરીન પરસેવા કાઢના (ના વાન સ્વેદ મા તકના ઉપયોગ અતિશય કે ના એમ પણ કહ્યું છે)

પાગેસ બાધવાના વસ્ત્ર વગેરે

લિંગ્થોળાવીર્યંદુમિશ્રમર્ષટ્ટૈરવૃત્તિભિ ॥ ૪ ॥

મલામે ઘાતજિપત્રકોશોયાવિક્કશાટકે ।

યદ્દ રાત્રા દિવા મુઞ્ચે-મુઞ્ચેદ્રાત્રી દિવારુતમ્ ॥

બધાનમ (પોત) બાધવાને પાટા તરીકે સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીધ, મૃદુ તથા દુર્ગંધ વિનાના ચામડાના પાટા વાપરવા તે ન મળે તો એરજના પાદડા જેવા વાયુન મગડ એવા પાદડા, રશમી વસ્ત્ર, કામળી કે સાટક (સાડીના કક્કા) વડ બધારણ બાધવું જે બધારણ રાત્રે બાધુ હોય તો તે દિવસે છેલ્લું, અને જે દિવસે બાધ્ય હોય તે ગરમ છાંડવું

ઉષ્મારોગ

ઝપ્પા તૂ કારિકાલોષ્ટકપાલોપલપાસુમિ ।

પત્રમહ્ન ધાન્યેન કતીપલિકતાતુર્યે ॥ ૬ ॥

મનૈકોપાવસન્નતે પ્રયોગ્યો દેશકાલત ।

બાદ રાખીન પરસેવા કાઢવા તેને ઉષ્માસ્વેદ કહે છે તે ઉન્મરિકા માત્રીનું ઢંકું, ઘાંતી દીન અથવા કાચલા પથરા ધૂળ, પાંડાના કક્કા, ધાન્ય, છાણના બાદામ, ની, છાંત વગેરે ન અનેક ઉપાયથી તપાવીને દેશ કાળ, દાદા, રૂપ વગેરેના વિચાર કરીને પણ તેવા કાઢવામા વાપરવા, જવ, અ. રોગ, અગમી, યુગ્મી ની ગ્રીષ્મ વગેરેના લોગન પામીમા બાધીન વાપરવી જેવો કે વડે પણ સેવો કાઢવામા આવે છે તેને (વાપની જેવા પાંન) ઉન્મરિકા કહે છે તે ઉન્મરિકાની વરાળ લેવી માત્રીના ગોળા વગર પણ નાન ચાલેલાગ મરીન પણ વગેરેના વિચાર કરીને પામીમા, પાટા ધાન્યઅથવા યુગ્મ વગેરેમાં નાખીને તેની વરાળ લેવી એવી વરાળ

ખાટવામા સૂઈ જઈને લેવી ગાય વગેરેના છાણને ગોળા કરીને તેને ગરમ કરીને શેક કરવો તેને પિડસ્વેદ કહે છે ખાટવામા બાઢેલા પાંડા અથવા ખટાશુકત જવ વગેરે ધાન્ય બાધીને તે પાથરી તે ઉપર કામળી કે કિનનું વસ્ત્ર અથવા રશમી વસ્ત્ર, અથવા દીવેલા વગેરેના વાયુહારક પાદડા પાથરીને તે ઉપર સૂઈ જવું તથા થરીર ઉપર તેવું જ કાઈ ગરમ કપડું ઓઢવું, એ રીતે સ્વેદ કાઢવો તેને સસ્તરસ્વેદ કહે છે અથવા બાધ લેવાના પદાર્થો એક માટીના વામણમા ઉકાળીને તેની પાસે જાડુ કપડું ઓઢીને બેસવું તથા વરાળ લેવી એ પણ સસ્તરસ્વેદ કહેવાય છે એ રીતે અનેક ઉપાયથી દ્રવ્યાન તપાવીને બાધ લેવા તે ઉષ્માસ્વેદ કહેવાય છે

દ્રવસ્વેદનુ લક્ષણ (પરિષેક સ્વેદ)

શિશુવારણકૈરણકરજસુરસાર્જકાત્ ॥ ૭ ॥

શિરીપવાસાવંશાકેમાલ્સતીદીર્ઘનૃન્તત્ ।

પત્રમદ્વૈર્જવાઘૈશ્ચ માસશ્ચાનુપવારિજૈ ॥ ૮ ॥

દશમૂલેન ચ પૃથક્ સહિતૈર્ગ યથામલમ્ ।

સ્નેહવદ્ધિ સુરાશુકવાટિક્ષીરાદિસાધિતૈ ॥ ૯ ॥

કુમ્ભીર્ગલ્સતીર્જીર્વા પૂરયિત્વા રજાદિતમ્ ।

વાસલાડ્ઝઝાદિત ગાત્ર લિંગ્થ સિઙ્ઘેઘયા

સુલ્લમ્ ॥ ૧૦ ॥

જિના પાણી વગેરેથી થકું તેને દ્રવસ્વેદ કહે છે, એની રીત આ છે સરગલા, વીરણવાળો, એરડા, કરજ, તુલશી, નાડપી, નરમજ, અરડૂસી, વાસ, આકરો, રમેલી અરડૂસો, એ સર્વના પાદડા, વચાદિ ગણ (સુ ૧૫/૩૪૫), પાણીમાં જળેલા અને અનુપ દેશના પ્રાણીનું માંસ તથા વ્યથૂન એ સર્વ જુદાજુદા અથવા દોષ વગેરેના કિસાબે તમાના બેતણ કે બધાં એકઠા લેવા તથા તેમને દોષના કિસાબે વગેરે ધી, સ્નેહ, સુગંધ, સરકો પાત્રી દૂધ વગેરેથી નિદ્ર કરવા પછી તે દદૂડી પડે એવા કાલાવારા તપેવામા કે નીચી ભાગે રોગીના અંગના જે ભાગ ઉપર પીડા થતી હોય તે ઉપર કપડું ઢાંકીને જેમ તેન સુખ થાય તેમ અથવા દોષની પીડાને ઘટીને હોય તેમ ધાર કરવી આને પરિષેક નામનો દ્રવસ્વેદ કહે છે

અવગ્રાસસ્વેદ

તૈરેવ વા દ્રવૈ પૂર્ણે કુષ્ટં સર્વાન્નમેઝનિલે ।

અગ્રાહ્યાતુરસ્તિષ્ઠેદર્શનઘ્નદ્રાદિકશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

અથવા પૂર્વે પણ તેવો કાઢવાના (શેક કરવાના)

દ્રવ્યો કલા છે તે એક કુઝા કે મો. વાસણમા ભરીને જે માણસને સર્વાંગ વાયુનો શેક થયે દોષ તેમ

જળા સુધી ફૂલીને બેસવું હરસ, મૂત્રકૃષ્ણ, (પથરી, આનાહ, હાથપગમાં ખીડા) વગેરેની ખીડામાં પણ એ જ રીતે શેક કરવો

આ કુદસ્વેદ ઉપરથી બીજા કપસ્વેદ વગેરે પણ સ્વેદ કાઢવાના પ્રકાર છે એમ જાણવું ખાટલા નીચે ખાડો કરીને તેમાં વાયુનાશક કાઢવો કે છાણાનો દેવતા કરી ધુમાડો નાથ પામે ત્યારે તે ઉપરના ખાટલામાં શેગીને સુવાડીને પરસેવો કાઢવો તેને 'કૃપસ્વેદ' કહે છે એવા જ બીજા 'કુટિસ્વેદ' વગેરે પણ સ્વેદ કાઢવાના પ્રકાર છે, તે બીજા ગ્રંથોમાં કહેલા છે

પરસેવો કાઢવા માટે પરેજ

નિવાતેન્સ્તર્યદિ. જિગ્ધો જીર્ણાન્ન. સ્વેદમાચરેત્ ॥

પવન વિનાની જગાએ, ખાપુપીધું પત્તી ગળું હોય તેવા માણસે પરસેવો કાઢવાની કિચા કરવી તથા પરસેવો કાઢતા પહેલાં સ્નેહપાન કરીને અદરથી તથા અભ્યંગ વગેરે ચેગીને બહારથી (ઉપરથી) સ્નિગ્ધ થવું જોઈ ગયા દિવસનું ખાધેલું પચેલું ન હોય તેણે તે પચ્યા વિના પરસેવો કાઢવો નહિ આમાજીર્ણ વગેરે શેગવાળા માણસે પરસેવો ન જ કાઢવો

શેક પુષ્કળ, સાધારણ કે થોડો કષાર કરવો ?

શ્યાધિશ્યાધિતદેશર્તુવશાન્મધ્યરાત્રમ્ ॥ ૧૨ ॥

શેગ, દરદી, દેવ, કાજ વગેરેના વિચાર કરીને મધ્યમ, ઉત્તમ કે હીન એ ત્રણમાંથી એક માપથી શેક કરવો

કયા દોષમાં કેવો શેક કરવો ?

કફાતોઃ કષ્ણાં કમ્ભો, કષ્ણ જિગ્ધવ કફાનિલે ।

કફથી પીડાતા દરદીએ અદરથી કે બહારથી થીરનું સ્નેહન કર્યા વિના રૂપ (લૂખા) રીતે લૂખા શેક કરવો (સ્નેહ વિનાના લૂખા દ્રવ્યોથી શેક કરવો) જો કફ અને વાયુ બેમાં કોઈમાં હોય તે દરદીએ અદરથી ને બહારથી થીરનું સ્નેહન કર્યા વિના રૂપ (લૂખા) રીતે સ્નિગ્ધ શેક કરવો (સ્નેહવાળા દ્રવ્યોથી શેક કરવો)

દોષ કયા સ્થાનમાં છે તે ઉપરથી શેકની જાતને નિર્ધાર

શામાશયમને વાયો વકે ગ્લાશાયથિતે ॥ ૧૩ ॥

કશ્પવૃત્ત તથા સ્નહવૃત્ત શ્યાનાનુરોધત ।

પકવાશય વાયુનું સ્થાન છે ૨ ને આશાયષ કફનું સ્થાન છે ૩ ને વાયુ પોતાનું સ્થાન છે ૪ ને આશાયષમાં ગયો હોય તે પ્રથમ રૂપ (લૂખા) શેક કરીને પછી સ્નિગ્ધ શેક કરવો, કેમ કે તે સ્થાનમાં કફનો પ્રતિભર રૂપ શેકથી કરીને પછી વાયુનો પ્રતિભર સ્નિગ્ધ શેકથી

કરવો ચોગ્ય છે પૂર્વ સુ. ૧૩/૧૮૧ થી ૨૦૧ મા કહ્યું છે કે જે દોષનું જે સ્થાન હોય તેનો પ્રતિકાર પ્રથમ કરીને પછી આગતુ દોષને શમાવવો આ જગાએ વાયુ આગતુ દોષ છે માટે તેનો પ્રતિકાર પછી કરવો ચોગ્ય છે એ જ પ્રમાણે પકવાશયમાં કફ આગતુ અને વાયુ તે સ્થાનવાળો છે માટે પ્રથમ સ્નિગ્ધ શેકથી વાયુનો પ્રતિકાર કરીને પછી રૂપ શેકથી કફનો પ્રતિકાર કરવો એ રીતે સ્થાન અનુસાર શેકની પૂર્વાપર ચોગ્યતા કરવી

કયાં અંગો ઉપર શેક થોડો કરવો ?

અસ્પ વજ્જળયો, જ્વલ્પ દૃઢમુષ્કદ્વયે ન વા । ૧૪ ॥

સાધનના સાથા ઉપર થોડો શેક કરવો, આંખ, અડ અને હઠ, એ જગાએ તે બહુ જ થોડો શેક કરવો અથવા એ ત્રણ જગાએ તે શેક ન જ કરવો.

બરાબર શેક વધાર્યા વજ્જળ પછી શું કરવું ?

શીતશૂલક્રયે સિન્ધો જાતેઽજ્ઞાનાં ચ માર્દવે ।

શ્યાજ્જનેર્મદિત ક્ષાતસ્તત્ત્વજ્જિધિ મજેત્ ॥ ૧૫ ॥

જેને શેક કરવા માગ્યો હોય તે માણસનાં ઠંડક અને શુળ થાત પડે (મગી જાય) અને થીરના હાથ, પગ, વગેરે અંગ મુઠું થાય, ત્યારે તેને બરાબર શેક થયો છે એમ જાણવું પછી તે માણસે ધીમેધીમે થીરની ચપી કરીને ઊંના પાણીથી નાહવું અને પછી સ્નેહ વિધિમાં (સુ. ૧૬/૨૫૫ થી ૨૭૫ મા) કહ્યા પ્રમાણે આહારવિહાર ચખવા

વધારે પડતા શેકથી ઘની ધાનિ તથા તેના ઉપાય

પિત્તાશ્વકોપત્તમૂર્છાશ્વરાજ્જલ્પનમ્ ॥

સન્ધિપીડા જ્યતઃ શ્યાવરકમ્પજલ્પશ્ચાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

સ્વદાતિયોગાકર્ષદિશ્ચ, તત્ર સ્તમ્પનમોપધમ્ ॥

વિપક્ષારાત્રયતીસારજ્જિદિમ્ હ તુરેર ચ ॥ ૧૭ ॥

વધારે પડતા શેક કરવાથી લોહીનો અને પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે, તરસ, મૂર્છા, અવાજ બેસી જાય, અંગ સજ્જડ થઈ જાય, ચક્કર, સાધાઓમાં ખીય, તાવ, કાગા તથા સતા મડગ (ચકામા) થીર ઉપર દેખાય અને ઊંઝડી એરા ઉપદ્રવ થાય છે એવે પ્રસંગે સ્તમ્પન ઔષધ કરવું પત્તી વિષ શાર્કર્મ, અગ્નિ, અતિતાર, ઊંડી અને મૂર્છા એવાથી વિપ્રાયેવાને પણ સ્તમ્પન ઔષધ કરવું

સ્વેદન શુભ સીક્ષણેણ પ્રાય સ્તમ્પનમગ્નયા ।

દ્રવ્યાશરવર સ્તમ્પકક્ષાત્ત્વમ ચ મેરજમ્ ॥ ૧૮ ॥

સ્વેદન સ્તમ્પન સ્વજ્ઞન કક્ષાત્ત્વમ્સ્વેદવમ્ ॥

પ્રાપ્તિકં કપાં ચ મધુરં ચ હમાસત્ ॥ ૧૯ ॥

જે ઔષધ ભારે, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોય તે સામાન્ય રીતે સ્વેદન ઔષધ જાણવું, અને જે એથી વિપરીત એટલે હલકું, મૃદુ અને ઠંડું હોય તેને સ્તબ્ધ જાણવું.

જે ઔષધ પ્રવાહી, સ્થિર, ગર, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ અને સૂક્ષ્મ હોય તેને સ્વેદન ઔષધ જાણવું સ્તબ્ધ ઔષધ સ્વલ્પ, રૂપ, સૂક્ષ્મ, સર અને પ્રવાહી હોય છે. ઘણું ખરું જે ઔષધ કડવું, તૂરુ અને મધુર રસવાળું હોય તેને ટકામા સ્તબ્ધ ઔષધ કહેવું.

અશભર સ્તબ્ધ ધર્માનાં લક્ષણ

સ્તમ્ભિતઃ સ્વાદુલે લઘ્વે યથોકામયસઙ્ગ્યાત્ ।

જ્યારે સ્તબ્ધ ૨૧૫ના ચોગથી માણસમા બળ આવે તથા તે ઔષધથી જે ગેગનો નાશ કરવાનો હોય તે રોગ નાશ પામે ત્યારે તે માણસને સ્તબ્ધ ઔષધનો ગુણ લાગ્યો એમ જાણવું.

અતિ સ્તબ્ધિતનું લક્ષણ

સ્તમ્ભત્વપ્સ્તાયુસફોચકમ્પહૃદ્વાગ્ધનુપ્રદૈઃ ॥ ૨૦ ॥

પાદૌષ્ઠલ્યકરૈઃ ક્ષયાદૈરતિસ્તમ્ભિતમાદિદોષ્ ।

શરીરનો સ્તબ્ધ, ચામડી તથા સ્નાયુઓનો સકોચ, શરીરનો કંપ, હૃદય, વાહી અને હડપંથીનું રહી જવું, પગ, હોઠ, ચામડી અને હાથનું કાળા પડી જવું, એ લક્ષણોથી જાણવું કે વધારે પડતું સ્તબ્ધ કરવામા આવ્યું છે.

શેક ન કરવા જેવા રોગો

ન સ્વેદયેદતિસ્થૂલરુક્ષપુર્વલમ્બીચિતાન્ ॥ ૨૧ ॥

સ્તમ્ભનીયક્ષતક્ષીણશ્વામમવાધિકારિણઃ ।

તિમિરોદરવીર્યસર્પકુષ્ઠસોવાઢ્યરોગિણઃ ॥ ૨૨ ॥

પીત્તગુચ્છદ્યિસ્નેહમધૂન કૃતચિરેચનાન્ ।

અપ્તદમ્બગુદગ્લાનિકોષ્ઠાગ્રોકમયાદિતાન્ ॥ ૨૩ ॥

શુનુષ્ણાકામલાપાણ્દુમેહિનઃ પિત્તપીડિતાન્ ।

ગર્મિણીં પુષ્પિતાં, સ્ત્રીં મૃદુ ચાત્યયિકે ગદે ॥ ૨૪ ॥

બહુ ગરમ માણસને શેક કરવો નહિ, કેમ કે અતિ સ્થૂલ માણસનો પરસેવો કાઢતાં તેનો મેદ ઓગળે છે અને તેથી શરીરમા ઊંચલપાચલ થાય છે રૂક્ષ માણસને શેક કરવાથી તે દુર્બળ પડી જાય છે, માટે તેનો પણ પરસેવો કાઢવો નહિ એ જ રીતે નબળા, મૂઢશિગવાળા, જેને સ્તબ્ધ કરવાની જરૂર છે તે, ભતકામવાળા, શરીરે સુકાઈ ગયેલા, મદાધિકારથી રોગી થયેલા, નિમિર રોગવાળા, ઉદરરોગવાળા, વિગર્ભશિગવાળા, કુષ્ઠરોગવાળા, ચોષરોગવાળા, પતના રોગવાળા, જેણે દૂધ, દહીં, સ્નેહ

કે મધ પીધું હોય એવા, જેણે રેવ લીધા હોય એવા, ગુદા (આમણ) બહાર નીકળી હોય એવા, જેની ગુદા દાઝી હોય એવા, જેને ગ્લાનિ, કોષ, રોક્ષ કે ભય થયો હોય તે, ભૂખ, તરસ, કમળો, પાંડુ, પ્રમેહ અને પિત્તથી પીડાયેલા, ગર્ભવતી, ઝનુ પ્રાપ્ત થયેલી (અભગ્રયેલી) અને જેને પ્રસવ થયો હોય રોવી (સુવાવડી) સ્ત્રી—એ સર્વને શેક કરવો નહિ, કેમ કે શેક કરવાથી તેમને બીજા રોગ થાય છે (ભૂખ્યા માણસને શેક કરવાથી દેહને અત્યંત ગ્લાનિ થાય છે, કમળો અને પાંડુરોગ વાળાને શેક કરવાથી પિત્તથી વૃદ્ધિ થઈને રોગ વધે છે, પિત્ત જેમા પ્રધાન છે એવા રોગવાળાને શેક કરવાથી રોગની વૃદ્ધિ થાય છે; ગર્ભવતીને શેક કરવાથી ગર્ભને નુકસાન થાય છે, રજસ્વલ્યને શેક કરવાથી પુષ્કળ અટકાવ આવવા માડે છે, સુવાવડીને શેક કરવાથી શરીર દુર્બળ થાય છે, એ જ પ્રમાણે બીજા રોગોમા પણ જાણી લેવું) જે એમાંના (‘બહુ ગરમ’થી ‘સુવાવડી’ સુધીમાંના) કોઈને વિપુલિકા (કોલેરા) વગેરે અતિ ભયંકર રોગ થયો હોય તે બહુ હલકો શેક કરવો.

કયા રોગોને શેક કરવો ?

શ્વાસજ્વાસપ્રતિશ્યાપહિષ્માન્માનચિન્ચિયુ ।

સ્વરમેદાનિલધ્વાધિપ્લેપ્મામસ્તમ્ભાગૌરવે ॥ ૨૫ ॥

અક્ષમંદકંઠીપાશ્વેવૃષ્ણકુક્ષિહનુપ્રદૈઃ ।

મહત્તે મુષ્કયોઃ સ્વસ્વામાયામે વાતકઠકે ॥ ૨૬ ॥

મૂત્રકૃચ્છાશુંદ્રપ્રત્યિયુક્તાઘાતાત્ત્યમાઠતે ।

સ્વેદ યયાયથં કુર્યાત્તદીપચયિમાગતઃ ॥ ૨૭ ॥

દમ, ઉવરસ, સળખમ, હેડકી, આધ્માન, વિબધ, સ્વરભેદ, વાયુના રોગ, કફ, રાગ, સ્તબ્ધ, ભારેપણ; શરીરમા ચૂંથારા, કમ્પર, પડખા, દૂબ અને હડપંથી રહી ગઈ હોય, વધરાવજ, ખલ્લો નામે વાતરોગ, આશ્મ નામે વાતરોગ, વાતકટક નામે વાયુનો રોગ, મૂત્રકૃચ્છ, બર્નુદ, રસોળી, શુક્રાધાન, ઊરસ્તબ્ધ—એ સર્વ રોગમા તે તે રોગને રોગ્ય ઔષધના વિભાગ કરીને, કોઈ જગ્યાએ તાપસ્વેદ, કોઈ જગ્યાએ ઉપનાદ-સ્વેદ, કોઈ જગ્યાએ ઉષ્માસ્વેદ અને કોઈ જગ્યાએ દ્રવસ્વેદ, રોમ જગ્યા જે રોગ્ય હોય તે જગ્યાને શેક કરવો.

અગ્નિવિન્યાનો શેક કયાં હિતકાર છે ?

સ્વેદો દિત્તસ્વનાગ્રેયો વાતે મેદઃકફાતૃતે ।

ચરની અને કદૃથી વાયુ વીંટાયેલા (ચેકાયેલા) હોય ત્યાં અનાગ્રેય એટલે અગ્નિવિન્યાનો શેક હિતકાર છે.

અગ્નિવિનાના શેકના પ્રકાર

નિવાતં ગૃહમાયાસો ગુરુમાવરણં મયમ્ ॥૨૮॥
 ડપનાદાહવક્રોઘા મૂરિપાનં ક્ષુધાડ્ડતપ ॥૨૯૩॥

જ્યા બિપકુલ વાયુ (વપન) ન આવતો હોય એવું ઘર, ગ્રામ, ભારે (ગાદકુ વગેરે) ઓઢવું, ભય, સ્નિગ્ધ, ગરમ અને પોચા ચામડાનો પાટો બાંધવાડી ઉપનાદસ્વેદ, મુદ્ધ, ક્રોધ, અતિશય મદ્યાપન, ભૂખ અને તડકો એ સર્વે અગ્નિવિનાના શેક છે (જેમા અગ્નિનો ઉપયોગ કોઈ પ્રકારે ન થતો હોય એ રીતે વજ વગેરેને ગરમ કર્યા વિના એમનું બધારણ બાંધવું તે પણ અગ્નિવિનાનો ઉપનાદસ્વેદ છે)

સ્વેદનું મુખ્ય કર્મ

સ્નેહક્ષિપ્તઃ કોષ્ઠગા ધાતુગા વા
 સ્ત્રોતોલીના ચે જ શાસ્ત્રાશ્ચિસંસ્થા. ।

વોષાઃ સ્વેદેસ્તે દ્રવીકૃત્ય કોષ્ઠે

નીનાઃ સમ્યક્ શુદ્ધિર્નિર્નિહિયન્તે ॥૨૯૨॥

જે હોય કોઠામા રહેલા હોય અથવા ધાતુઓમા રહેલા હોય અથવા સ્ત્રોતોમા રહેલા હોય ચાથવા હાથ પગડીથી શાખાના હાડકામાં રહેલા હોય તે હોપને સ્નેહ વડે નરમ કરીને અને શેક વડે પ્રવાહી બનાવીને કોઠામા ધાવી શકાય છે, તથા ત્યાં લાખ્યા પછી વમનવિરેચન રૂપ શુદ્ધિથી તેમને ઘરીરમાથી સારી રીતે બહાર કાઢી શકાય છે

શ્વપાત્રદયે સ્વસ્થાને સ્વેદવિધિર્નામ
 સત્ત્વશોડધ્યાયઃ ॥ ૧૭ ॥

અધ્યાય ૧૮ મોઃ-વમનવિરેચનવિધિ

અચાતો વમનવિરેચનવિધિમધ્યાપં
 ક્યાક્યાસ્થાનઃ ।

ઈતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ॥

(ગયા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે વમનવિરેચનરૂપ શુદ્ધિથી દોષને બહાર કાઢી નાખી શકાય છે, ત્યારે વમન અને વિરેચનનો વિધિ કેવો છે તે જણાવવાના હેતુથી આ અધ્યાયનો આરંભ કરી ગ્રંથકાર કહે છે કે) હવે વમન અને વિરેચનનો વિધિ જોઈએ છે એવો અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમા જોઈએ છે એવો અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ આ પ્રમાણે કહી ગયા છે.
 (વમન=જીવંતીઓ કરાવવી. વિરેચન પ્રમાણે જુલાબ કરાવવા.)

વમન અને વિરેચન ક્યારે આપવું ?

કફો વિદધ્યાદમનં સંયોગે વા કફોરુષણે ।
 તદ્દહિરેચનં પિત્ત

કફમા રોગમા અને જેમા કફ વિશેષ હોય એવા વાતકફ, પિત્તકફ, ચાથવા વાતચિત્તકફમા વમન આપવું, તેમ જ પિત્તમા રોગમા વિરેચન આપવું તથા જેમા પિત્ત વિશેષ હોય તથા ભાજો દોષમાં એટલે વાતચિત્ત, કફચિત્ત કે વાતકફચિત્તમા પણ વિરચન આપવું

વમન તત્ત્વવા જેવા રોગો

વિરોષેણ તુ વામયેત્ ॥ ૧ ॥

નવજ્વરાતિસારઘાપિતાસ્ત્રાણયક્ષિમણઃ ।

કુષ્ઠમેહાપ્ત્તીપ્રત્યિક્ષીપદોન્માદકાસિનઃ ॥ ૨ ॥

શ્વાસહૃણ્ણાસવીર્ણસ્તમ્વદોનોર્ધરોગિણઃ ।

નવો તાવ જેન આંખો હોય, અતિસારનો રોગ જેને થયો હોય, જેને અધિગ્રામી રક્તપિત્ત થયું હોય, જેને કષયરોગ થયો હોય, જેને કુષ્ઠ, પ્રમેહ, અપન્ધી, રસોળી, હાથીપગુ, ગાડપણ, ઉપરમ, દમ, હેઠકી, રતવા એ રોગ થયા હોય, જેનું ધાવણ બગડ્યું હોય, અને જેને ગળાનો હાસડીથી ઉપરના ભાગમાનો કોઈ રોગ હોય તેને તો ખાસ ઊંચડીઓ કરાવવી, (તાવના પૂર્વરૂપ મા ઊંચડીઓ કરાવવી, તાવ આવ્યા પછી નહિ)

વમન ન કરાવવા જેવા રોગો

અવામ્યા ગમિણી ક્રુન્નઃ ક્ષુધિનો નિત્યદુ સ્થિતઃ ॥૩॥

વાલવૃદ્ધકૃશ્ણસ્થૂલહૃદ્રોગિશ્વત્કુર્બ્ણાઃ ।

પ્રસ્રવ્યમશુભ્રીહાંતમિરક્ષિમિકોષ્ઠિનઃ ॥ ૪ ॥

ઋષ્ટેષ્વૃત્તવાચ્ચસ્વદ્વસ્તિહતસ્વરાઃ ।

મૂત્રાવાત્યુદરી ગુલી હુર્વેમોડસ્યમિરર્ચાસઃ ॥ ૫ ॥

ઉદાવર્તક્રમાઘ્રીલાપાશ્ચંક્યાતરોગિણઃ ।

ક્રન્તે વિપગરાજીર્નવિરુદ્ધાચ્ચવહારતઃ ॥ ૬ ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રી, રૂઝ (ભૂખ પડેલી) મનુષ્ય, ભૂખનો, નિત્ય દુઃખી, બામક, વૃદ્ધ, દુબળો, સ્થૂન, કદવના રોગવાળો, સ્તન (નાદું, ઘા વગેરે) જેને હોય એવો, નબળો, ઊંચડીઓ જેને હોય તથા ગયા હોય તે, પ્તીલા (બરોળ)ના રોગવાળો, તિમિરરોગવાળો, જેના કોળામા બધું કરમિયા થયા હોય તે, જેને વાયુ કે લોહી મો વગેરે ઊંચે મારેથી નીકળતું હોય, અસ્થિ આપેલા, સ્વરભંગવાળો, મૂત્રાધાનના રોગવાળો, ઉદરરોગવાળો, ગળાના રોગવાળો, જેને ઊંચડી કરના બધું દુઃખ થતું હોય તે, અતિશય બદ્ધાગ્નિના બેરવાળો, હૃમરોગવાળો, ઉદાવર્તરોગી, ફેર, અમીઝા, અને પડખામાં

પીડવાળો અને વાયુના રોગવાળો, એટલા રોગીઓ ઊભડી (વમન) કરાવવાને યોગ્ય નથી

ઉપર જે વમન કરાવવાને યોગ્ય નથી એવા રોગી બતાવ્યા છે, તેમને પણ વિષ કે ખર ચડયુ હોય, અજીર્ણ ભોજન થયું હોય કે વિરુદ્ધ ભોજન થયું હોય તેને વમન કરાવવું જ જોઈએ

ગર્ભાશુ વગેરેએ ક્યા વિધિઓ ન કરવા ?

પ્રસક્તવમથો પૂર્વે પ્રાયોનામજ્વરોડપિ ચ ।

ધૂઆત્સે. કર્માભવર્ચર્ણા, સર્વેરેષ ત્વજીર્ણિનઃ ॥૭॥

વમન ન કરાવવા યોગ્ય રોગીઓ ઉપર ગણાવ્યા છે તેમા 'ઊભડીના જેને દેવા પડી ગયો છે તે' પણ ગણાવ્યો છે, એની પહેલાના કોટલે 'ગર્ભવતી' થી માડીને 'નબળો' સુધીના અગિયાર જાતના રોગીઓને અને સામજ્યરવાળાને વમન ન કરાવવું, એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે સ્નેહ, સ્વેદ, વમન, વિરચન, બસ્તિકર્મ, નસ્ય તથા ધૂમ્રપાન, એટલા કર્મ પણ તેમને ન કરાવવા કોગળા વગેરે કરાવવાના વિધિ જે ધૂમ્રપાન પછી ૨૥ ગ્રથમા કહેવાયે તે વિધિઓની તેમને મનાઈ ૨૥ સ્થળમા કરવાનો હતું નથી હજી હમણા જ ભોજન જેણે કર્યું છે એવા જવરવાળા મનુષ્યને વમન આપી શકાય તથા આઠ માસ જેને થયા હોય એવી ગર્ભવતીને નિષ્કૃપબસ્તિરો અપાય એ સુચવવાને 'સામાન્ય રીતે' થઈ વાપર્યો છે ૨ જીર્ણવાળા માણસોને તો વમન વગેરે પણ ન કરાવવા, તેમ ગદુષ (કોગળો) વગેરે વિધિ પણ તેમને લાગુ ન કરવા, અર્થાત્ કોઈ વિધિ તેમને લાગુ કરવો નહિ પણ હજી હમણા જ જન્મી ઊઠ્યા ૨ જીર્ણના રોગીને ઊભડીઓ કરાવવાની છૂટ છે

વિરેચન આપવા જેવા રોગી

વિરેકસાધવા ગુરુમ કૌં વસ્કોટ્યમ્બક્કામલા ।

જીર્ણવરોદરગરચ્છદિદ્વૌઠહલીમકા । ૮॥

વિદ્વધિસ્તિમિરં કાચ મ્યન્ન પષાણવચ્ચથા ।

યોનિશુકાશ્રયા રાગા કાષ્ઠગા હમયા ધ્રુગા । ૯

વાતાન્નમૂષળ રક્ત મૂત્રાઘાત શશ્વદ્ગ્રહ ।

વાયુશ્ચ કુષ્મંદેષ ૮

ગોળા, હડકા, વિરોડક, વ્યગ નામ શુદ્ધ રોગ, કમળો, જીર્ણવરો, ઉરરોગ, કૃમિય રો, ઊભડીના તા, લગાળો રોગ, હડકાક નામે રોગ, વિદ્વધિરોગ, નિમિગ્ગોગ, મવરોગ આમ કુખવા રાગે, ૧-વાયુરોગી પોષ, યોનિરોગ, વૈર્યસ્થાનના રોગ, કોષ્ઠાના રોગ,

કૃમિરોગ, વ્રણરોગ, પતનો રોગ, મો, નાક વગેરે ઘસડીની ઉપરના માર્ગેથી લોહી પડવાનો રોગ, મૂત્રાઘાત અને ગાડાની કબજિયાત, એ રોગ વિરેચન આપીને મગડવા જેવા છે તેમ જ સ્થોક ૨, ૨૫ મા ગણાવેલા કુદ્યથી તે ઊધ્વરોગ સુધીના ઊભડી કરાવવાને યોગ્ય દરદીઓ પણ વિરેચન આપવા યોગ્ય છે

વિરેચન ન આપવા જેવા રોગી

ન તુ રેચ્યા નવજ્વરી ॥ ૧૦ ॥

અપ્પાઘ્યધોગપિત્તાક્ષક્ષતપાશ્વતિસારિણઃ ।

સશ્વસ્યાસ્યાપિતકૂરકોઘાતિક્લિગ્ધશ્ચોપિન ॥૧૧॥

પણ નવા જવરવાળાને, અપ્પાગિનવાળાને, અથવા ગામ્બી રક્તપિત્તવાળાને, ગુદામા ક્ષતવાળાને, અતિસાર વાળાને, શ્વસવાળાને, સાસ્થાપનબસ્તિ રાપેલાને, કૂર કોષ્ઠવાળાને, અતિસિનગ્ધ થયેલાને અને ક્ષયરોગીને વિરેચન આપવું નહિ

જેને નવા હાવ આપ્યો હોય તેને વિરેચન આપવું નહિ, કેમ કે તેને વિરેચન આપવાથી કયા દોષો બહાર ન નીકળી શકવાથી વાયુ કોષે છે ક્ષયરાગીને પણ અવસ્થા જેઈને મુકુ વિરેચન આપવાનું કહેવું છે, તેમ અતિસારવાળાને પણ કોઈ પ્રસંગે મુદ્ધ વિરેચન રાપવાનું કહેવું છે, પરંતુ નવા જવરવાળાને તો થોડું પણ વિરચન આપવાનું કહેવું નથી જઠરાગિનનું બળ જેને થોડું હોય, તેને પણ વિરચન ન ૨ ૧૫વું, કેમ કે તે ૨૧૫થનો વેગ સ્થગ કરી શકતો નથી, અર્થે ગામ્બી રક્તપિત્તવાળાને વિરચન આપવાથી રક્તપિત્ત બહુ નીકળી જવાથી વખને છવનને નહિ કરે માટે તેમને પણ વિરચન ન આપવું ગુદામા જેને થોડું થયું હોય અથવા વાયુ હોય તેને વિરચન ન ૧૫વાથી પ્રાપ્ત નીકળી જાવોથી પીડા થાવ છે, માટે તેને પણ વિરચન ન ન ૧૫વું અતિનાશવાળાને વિરેચનથી રોગ વધે માટે તેને વિરેચન ન આપવું જેને કોઈ સત્ય પેકું હોય તેને વિરચન આપવાથી તે ધામા વાયુ થાય છે માટે તેને વિરચન ન આપવું જેને નાસ્થાપનબસ્તિ નાપી હોય તેનાથી ઔષધનો વેગ સ્થગ ન થઈ શકવાથી નાપી અર્થે છે માટે તેને પણ વિરચન ન ન ૧૫વું ૫૨ મેળવાળાને જીવન લાગ નથી, તથી ગેભાં સ્થો હોય હિનમ્યા છતા ગુદા વાટે જ ૨ ન નીકળના કદમ્યા યુન, સાધમા ફર, પેટ ૧૫, ઉચ્ચી, મૂર્છા, ગામ વગેરે રોગ ઉત્પન્ન કરીને પ્રાપ્તને બાંધે છે માટે તેને પણ વિરેચન ન રાપવું જેને નાશવાન અતિશય થઈ ગયું હોય તેને વિરેચન આપવાથી વધારે

પડતા જુલાબ થઈ જાય છે, માટે તેને પણ વિરેચન ન આપવું. સપ્તશય્યાગ્રામી ધાતુઓ ક્ષીણ થયેલી હોય છે અને શરીરમાંના મળને લીધે તેના દેહનું બળ ટકી રહેવું હોય છે, માટે વિરેચન આપી તેના મળને બહાર કાઢવાથી તેના દેહનો નાશ થાય; માટે તેને પણ વિરેચન આપવું નહિ.

વમન કરાવવાનો વિધિ

અથ સાધારણે કાલે ક્ષિપ્તચિત્ત્વં યથાવિધિ ।
શ્વોશ્વમ્યમુક્તિલઘુકર્કં મમ્યમાપતિલાદિધિઃ ॥
નિશાં સુતં સુજીર્ગમ પ્ર્યાહ્નિ કૃતમજ્જલમ્ ।
નિરક્ષમીપતિસ્તિગ્ધં યા પેયયા પીરસપિપમ્ ॥૧૩
શુદ્ધલાલાશ્લક્ષીયમીરુન્ રોગાતુરોષતઃ ।
માકણ્ડ પાતિતાન્મયં ક્ષીરમિશુરસં રસમ્ ॥૧૪॥
યથાધિકારાવહિતાં મધુલેન્ધવસયુતામ્ ।
ફોષ્ટ વિશ્વજ્ય મૈપજ્યમાત્રાં મન્ત્રામિમન્થિતામ્ ॥
'જ્ઞાતદક્ષામ્બિકાદ્રેન્દ્રમૂલ્કાન્ત્રાંકનિલાનલાઃ ।
શ્વજ્યઃ સૌપચિમામા મૂતસજ્ઞાશ્ચ પાન્તુ વઃ ॥૧૬
રસાયનમિથર્વાંગામરણામિવામૃતમ્ ।
સુષેવોત્સપ્નાગાતાં મૈપજ્યમિદમસ્તુ તે ॥૧૭॥
જ્ઞાતમો મગયતે મૈપજ્યગુરવે વૈદુર્વમરણાજાય ।
તથાગતાયાર્દતે સમ્પન્નમ્મુદ્ધાય । તથાયા ।
ઔમંપજ્યે મંપજ્યે મહામંપજ્યે સમુદ્ધવે સ્વાહા ' ॥
પ્રાજ્ઞસુલં પાયયેત્

(વમન કે વિરેચન આપવા યોગ્ય છે કે નહિ તેની ખાતરી કરીને) જેને વમન કરાવવાનું હોય તે મનુષ્યને (સૂ. ૧૩/૩૩થી ૩૬માં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાત આધારણુ હોય તે વખતે પહેલાં સ્નેહપાનવિધિમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય સ્નેહ પાવો તથા સ્વેદવિધિમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય શેક કરવો; પછી મન્થ, અડદ, તલ વગેરેથી તેના કંઠને સ્થાનથી ચઢિત કરવો તથા આખી રાત તેને સારી પેટે ઊંઘાવેા. આટલું જ દિવસે ઊંઘી-ઓ કરાવવી હોય તેને આગલે દિવસે કરવું. જ્યાં દિવસનું ખાધેલું અન્ન સારી પેટે પચી જવા દેવું. પછી બીજા દિવસે (ઊંઘી કરાવવાને દિવસે) દિવસના પૂર્વભાગમાં (સવારમાં) દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, પુણ્ય, વગેરેનું પૂજન તથા મંગળ ઉપચાર કરીને રોગીરો કંઈ પણ ખાવું નહિ અથવા પેપાની સાથે થોડુંક ઘી પીવું અને એ રીતે લગભગ સ્નિગ્ધ થવું. પુણ્ય, બાળક, નિર્જળ, નવપ્રસૂત, બીકણ, એમને રોગના પ્રપાલમાં મધ, દૂધ, શેરડીના રસ અથવા માંસરસ ગળા સુધી

આવે તેમ પેટભરીને પાવો અને પછી ઔષધની માત્રા આપવી, તે વમનની માત્રા, જેવો જેવો રોગ તે પ્રમાણે આપવી, તથા મધ અને સિંધવ સાથે ભેળવીને તે માત્રા આપવી માત્રા આપતાં પહેલાં તેના કોઠાનો વિચાર કરવો (એટલે મુદ્દા, ત્ર્યંબક કે કૂર કોઠાવાળો તે રોગી છે-એ વિચારવું.) તે માત્રા વ્રઢાથી સ્વાસ્થા સુધીના મંત્ર પડે મંતરીને આપવી. તે મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:

'બ્રહ્મ, દક્ષપ્રજાપતિ, બે અશ્વિનીકુમાર, રુદ્રદેવ, ઈન્દ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, જ્ઞપિરુઓ, ઔષધિના સમૂહ અને ભૂતસમુદાય—એ મને તમારું રક્ષણ કરો. જેમ જ્ઞપિરુઓને રક્ષાયન, જેમ દેવતાઓને અમૃત, જેમ ઉત્તમ નાગલોકોને સુધા, તેમ આ ઔષધ તને (રોગીને) ગુણકારી થાયશે ઔષધના ગુરુ, વૈદુર્વમંથિ જેવી ક્રિતિવડે શોભનારા, સારી રીતે જાગૃત થયેલા (ધાન પામેલા), આદર્શ જિનેશ્વર દેવને નમસ્કાર છે. ઔષધ—ઔષધ—મહાઔષધને પ્રણામ કરીને પ્રાધન કરું છું.' એ મંત્ર બહારીને પૂર્વ તરફ રોગીનું મુખ રાખીને વમનની માત્રા પાવી.

ઊંઘીનું ઔષધ પીધા પછી શું કરવું ?

પીનો મુદ્ધર્તમત્રુપાલયેત્ ।

તત્ત્વના:

ઊંઘીનું ઔષધ પીધા પછી રોગીએ બે ઘડી સુધી ઊંઘી થવાની સહ જોવી તથા ઊંઘી કરવામાં વિત રાખવું.

ઊંઘીની યંત્ર થાય તો ઊંઘી કરવી

જાતદહ્યાસપ્રસેકમ્બલ્લર્ચેત્તતઃ ॥૧૮॥

અજ્ઞુલિશ્વામનાયસ્તો નાલેન મૃદુનાડ્યથા ।
ગલતાશ્ચક્રજન્ વેગાનમ્બૃતાન્ પ્રવર્તયન્ ॥૧૯॥
પ્રવર્તયન્ પ્રવૃત્તાંશ્ચ આનુતુલ્પાસને રિપતઃ ।
અમે પાશ્વેં લલાટ ચ યમતશ્ચાસ્ય ધારયેત્ ॥૨૦
પ્રપીડયેત્તથા નામિ શુદ્ધં ચ પ્રતિલોમતઃ ।

પછી જ્યારે લગભગ અને પ્રસેક આવે ત્યારે બે અગ્નિઓ મોઝામાં ઘાલીને એરંડાના કે બીજ કયાના કોમળ દાંડા વડે ક્ષેપણે (બળ કર્યા વિના) અને ગળા-ને તથા નાનવાને ઈજા ન થાય એવી રીતે ઊંઘી કરવી. ઊંઘીનો જો વેગ પ્રવૃત્ત (શર) ન થયો હોય તેને પ્રવર્તારીને તથા પ્રવૃત્ત થયેલા વેગને તેમ ને તેમ સાવવા દઈને, (પાટ લેવા) પૂંતપૂર ઊંઘા આસને બેસીને ઊંઘી કરવી. ઊંઘી કરનાર મનુષ્યનાં બે પાસાં તથા કપાળ બીજા માથાસે યાત્રી સામવાં, ફૂટી દબાવવી

અને પીકને દબાવતા દબાવતા કમ્મરથી એક સુધી નીચેથી ઉંચે ઉંચે ફેરવવી

ક્રમા દોષમા કેવુ વમન ઔષધ આપવુ ?
કફે તીક્ષ્ણોષ્ણકટુકૈઃ પિત્તે સ્વાદુહિતૈરિતિ ॥૨૧॥
વમેત્તુ લિગ્ધામ્લલઘ્ણે સંચુદ્ધે મરુતા કફે ।

ક્રમા તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને તીખુ દ્રવ્ય ઊલટી કરાવવા માટે આપવુ, પિત્તમા ગળ્યુ રાને ઠડુ વમન આપવુ, ક્રમા વાયુ મજેજો હોય તો સિન્ધ, ખાટુ અને ખાટુ વમન ઔષધ આપવુ

ક્રમા મુખી ઊલટીઓ કરવી ?
પિત્તસ્ય દર્શનં યાવચ્છેદો વા પ્રલેપ્પણો મયેત્ ॥
જ્યા સુધી પિત્ત ઊલટીમા નીકળે ॥ દેખાય અથવા કંક છૂટા પડીને નીકળે ત્યા સુધી વમન કરવુ
ઊલટી બગર ન થાય તો શુ કરવુ ?
હીનયેગઃ કળાધાત્રીલિક્ષાર્યલવણોદર્કૈઃ ।
ધમેત્પુન પુન

જો જરૂર કરતા ઝોછી ઊલટીઓ થાત તેણે પીપર, જામના નરમવ, મિથવ એ ઔષધોનુ ચૂર્ણ (ઊના) પાણીમા નાખીને પીને ફરીફરીને ઊંચી કરવી

ઊલટીના અંગેશનો લક્ષણ તથા ઉપદ્રવ
તત્ર વેગાનામપ્રવર્તનમ્ ॥૨૩॥
મરુત્તિ સવિષ્ઠા વા વૈલલસ્યૌવધસ્ય વા ।
મયોગસ્તેન નિષ્ઠીરકણ્ઠકોઢ્ઠ્વરાદયઃ ॥૨૪॥

(ઊલટી નારી થીને થાય તેને 'સમ્યગ્યોગ' એ છે, ધાત્રી થાત તેને 'અનિયોગ' કહે છે અને ઊલટી ન થાય તેને 'અયોગ' કહે છે) એ ત્રણમાંથી, ઊલટી નો ઊછળો ન આવે અથવા ઊછળો આવ્યા છતાં ઊલટી થાય નહિ અથવા કવચ રોધક બને ઊલટીમા નીકળે તેને ઊલટીમા 'અયો' ॥ જાણવા ઊલટીમા અયોગ થવાથી નડુ થુક આવે છે તથા ખલ્લ, મેઠ અને તાવ વગેરે રાગ થાય છે ('વજેરે' ચાલથી અન્ન, ગોરવ, આમાન, રોગ, આશન, યુગ, નવેખમ, રૂપાડા ઊભા થવા, તોળ-એ ઉપદ્રવો પણ થાય છે અને કહેવા માગે છે)

સમ્યગ્યોગનું લક્ષણ
નિવિષ્ઠય પ્રવર્તન્તે કફપિત્તાનિલા પ્રમાત્ ॥
સમ્યગ્યોગે

વમન ઔષધનો તમ-યોગ થયો હોય (ખાવર થા મું હોય) તો કફ, પિત્ત અને વાયુ અનુક્રમે નટકયા સિવાય છૂટાછૂટા નીકળે છે

અનિયોગનું લક્ષણ

અતિયોગે તુ ફેનવન્દ્રકરત્કવત્ ॥૨૫॥
વમિતં ક્ષામતા દાહઃ કઠશોષસ્તમો ધ્રમ ।
ઘોરા વાચ્યામયા મૃત્યુર્જીવશોણિતનિર્ગમાત્ ॥

ઊલટીનો અનિયોગ (વધારે પડતી રાસર) થવા થી ફૂલવાળી, મોરના પીછામા હોય છે યોવા નાશ નાશવાળી અને લોહીવાળી ઊલટી થાય છે, શરીર દુબળુ થઈ જાય છે, બળતરા થાય છે, ગળે હોય પડે છે, આંખે અધારા આવે છે, ફેર આવે છે, ભવાનક વાયુના રોગ થાય છે તથા ઓઠ/સ નીકળી જવાથી મૃત્યુ પણ થાય છે

સમ્યગ્યોગથી ઊલટી થયા પછીના ઉપચાર
સમ્યગ્યોગેન વમિત ક્ષણમાશ્વાસ્ય પાયયેત્ ॥
ધૂમશ્વર્યામ્યતમ સ્નેહાચારમયાદિશેત્ ॥૨૬॥
બગર ઊલટી થઈ રહ્યા પછી થોડાવાર ઠંડા પવન વજેરથી દરદીને કળ વજે ત્યાર સિન્ધ, મધ અને તીક્ષ્ણ, એ ત્રણ પ્રકારના ધૂમમાંથી એકાંક પ્રકારનું યોગ ધૂમપાન કરાવવું તથા તે પછી શુ ૧૦/૨૫ થી ૨૭ થી વિધિ બનાવો છે તે પ્રમાણે કરવું

વમન કરાએ શુ ખાવું ?
તતઃ સાયં પ્રમાતે વા શુદ્ધાન્ જાતઃ
સુલામ્બુતા ।

મુખાનો રક્ષાદયર્થ મજેપેયાદિકં પ્રમમ્ ॥૨૮॥
પછી અગ્નિ પ્રીમ હોય તો તે જ દિવસે સાંજે અને અગ્નિ મંદ હોય તો બીજે દિવસે તથા જ્યારે ભૂખ લાગે, ત્યાર તથેકા ઊંના પાણીથી અન્ન કરીને થતી ધરમના ચોખાનો ભાન ખાવો અને નીચ બનાવેલા પેષા વજેરે કમનું નેવન કરવું

પેષાદિ કમ
પેયાં વિલેપીમહનં ફળં ધ
યૂયં રસ વ્રીનુમયં તપીકમ્ ॥

ક્રમેણ સેવેત નરોડ્ઘકાલાન્
પ્રધાનમવ્યારચ્ચુચિનુદ્ ॥૨૯॥

પ્રધાન, મધ્યમ ક કનિક, એ ત્રણ પ્રમ માંથી એમદ પ્રમરની ચુલિ(ચાપન)થી ચુલ વરેલા આવેને અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ ટક નુધી, મે મે ટક નુધી અને એ એ ટક નુધી અનુક્રમે પેષા, રિવથી, નું, લગત વજેરથી નરન આખા રિવાયે મૂક, સનન લાગેને મૂક, સનન આખા રિવાયે માન ન અને નાન આપેલા માલરસ, જેનું નેવન કરવું, (પ્રધાન, મધ્યમ, કનિક)

(ઉત્તમ) શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલા માણસે પ્રથમ ત્રણ ભોજન (ટક) સુધી પેષા પીવી એટલે પહેલે દિવસે જણ સવારમાં વનમ વગેરે કરીને શુદ્ધ થયો હોય તો સાંજના ભોજન વખતે પેષા પીવી રાત્રી બીજે દિવસે સવાર અને સાંજ બંને ભોજનકાળે પેષા પીવી ત્રીજે દલાડે વિવેચી બંને વખત પીવી, એ પ્રમાણે ત્રણ ભોજન સુધી વિવેચી પીવી તે પછીના ત્રણ ભોજનમાં અકૃત (સૂક, લવણ વગેરે સસ્કાર કર્યા વિનાના—મોળા) ઘૂપ પીવો, એટલે ચોથે દલાડે સાંજ અને પાંચમે દલાડે સવારસાંજ બંને વખત રાકૃત ઘૂપ પીવો તે પછી ત્રણ ભોજન (ટક) સુધી એટલે છઠ્ઠે દિવસે બે વખત રાત્રી સાંતમે દિવસે સવારે કૃત (સસ્કાર રાખેલા—સૂક, મરી, મીઠુ વગેરે મનાલો નાખેલો) ઘૂપ પીવો પછી ત્રણ ભોજન સુધી એટલે સાતમે દિવસે સાંજ તથા આઠમે દિવસે બંને વખત માસરસ પીવો એ પ્રમાણે સાત રાત સુધી પેષા વગેરેનું સેવન કરીને પછી પ્રકૃતિને માફક જે ભોજન હમેશા જમતા હોઈએ તે જમવાનો મહાવરો પાડવો. ઉત્તમ શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલા આ કમ કહ્યો હવે મધ્યમ શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલો કમ આ પ્રમાણે છે તેણે અનુક્રમે બે—બે ભોજન (ટક)માં એટલે પ્રથમ બે ટક પેષા, પછી બે ટક વિવેચી, પછી બે ટક અકૃત ઘૂપ, પછી બે ટક કૃત ઘૂપ, પછી બે ટક માસરસ અને પછી હમેશનું ભોજન, એ કમે ભોજન કરવું, કનિષ્ઠ શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલાએ એક જ ટક પ્રથમ પેષા, બીજે દિવસે સવારે વિવેચી, બીજે દિવસે સાંજે અકૃત ઘૂપ, ત્રીજે દિવસે સવારે કૃત ઘૂપ, ત્રીજે દિવસે સાંજે માસરસ અને પછી પ્રકૃતિભોજન (હમેશનું માફક આવતું ભોજન) કરવું (કોઈ પાકોને મને) માસરસ પણ અકૃત (સસ્કાર આપ્યા વિનાનો, અને કૃત (સૂક વગેરે મનાલાથી સસ્કાર રાખેલો) એમ બે પ્રકારનો લેવો એમ છે એમ ગણીશું તો સાતને બદલે આઠ શાન્તિઓ પછી પ્રકૃતિભોજન કરવું એમ થયો.]

(પ્રધાન, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શુદ્ધિના અર્થ મારે જુઓ સ્તોક ૩૧)

પેષાદિ કમનું ફળ

યથાઽપુરસ્કૃત્વોમયાયૈ

સન્નુશ્ચમાણો મયતિ ક્રમેણ ।

મહાન્ નિયતઃ સર્વપચક્તયેષ

શુદ્ધસ્ય વેપાદિમિરન્તરાધિઃ ॥૩૦॥

તેમ દેવતા બહુ હોય હોય છે ત્યારે તેને પ્રથમ પાસ, છાપ્પા વગેરેથી સજાવાવામાં આવવાથી તે કમે

કમે મોટો, સ્થિર અને બહુ પકવવાને સમર્થ થાય છે; તેમ જ દેશની શુદ્ધ કરેલા માણસનો જઠરાગ્નિ પણ (એક રહવાળો) પેષા વગેરે કમથી પ્રદીપ કરવામાં આવે તો કમેકમે મોટો, સ્થિર અને બહુ પચાવવાને સમર્થ થાય છે

પ્રધાન, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શુદ્ધિ એટલે શું ?

જાગ્યમમ્યપ્રવરે તુ વેગા-

શ્ચત્વાર દ્વણ વમને વટ્ટો ।

વૈશવ તે ત્રિવેગુણા વિરેકે

પ્રત્યક્ષાયા શ્યાદિચતુર્ગુણશ્ચ ॥૩૧॥

કનિષ્ઠ વનમમાં ઊલટીના વેગ ચાર જણવા એટલે ઊલટીના ચાર વેગ જ તેમાં થાય તે કનિષ્ઠ વનમ સમજવું, મધ્યમ વનમમાં ઊલટીના છ વેગ અને ઉત્તમ વનમમાં આઠ વેગ સમજવા, વિરેચનમાં કનિષ્ઠ વિરેચનના દશ વેગ, મધ્યમના તેથી બમણા એટલે વીસ અને ઉત્તમના તેથી ત્રણણા એટલે ત્રીસ વેગ જણવા (એક ઉદાહરણ કે ધકડે જેટલો ભાર ચરીરમાંથી નીકળે તેને એક વેગ જણવો કેવળ વેગની ગણતરીથી જ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ વિરેચન જણવું એમ નથી, પણ તેનું માપ પણ કહ્યું છે કે) કનિષ્ઠ વિરેચનમાં એક પ્રસ્થ, મધ્યમમાં બે પ્રસ્થ અને ઉત્તમમાં ચાર પ્રસ્થ જેટલું વળન બહાર નીકળે છે

વનમ વિરેચનનો સમ્યગ્ગોચ

વિત્તાવધાનં વમનં વિરેકા-

દર્ષ, કપાન્તં ચ વિરેકમાદુઃ ।

ઊલટીમાં છેવટે પિત્ત પડે ત્યારે વનમનો અંત સમજવો એટલે તે કરતાં વિશેષ વનમની જરૂર નથી અને જે વિશેષ વનમ થાય તો તે અતિરોગ ગણાય તથા સમ્યગ્ વિરેચન કરતાં સમ્યગ્ વનમનું પ્રમાણ અરખું (અધિક પ્રસ્થ, એક પ્રસ્થ અને બે પ્રસ્થ) સમજવું વિરેચનમાં છેવટે કફ પડે ત્યારે વિરેચનની કિંમત પૂરી થઈ છે એમ જણવું. અર્થાત્ કફ પડતાં સુધી વિરેચન થવાની જરૂર છે તે ઉપરાંત થાય તો અતિરોગ કહેવાય

ઊલટી અને જુઝામનું માપ શી રીતે કાઢવું ?

દ્વિત્રાન્ સવિદ્જ્ઞાનપતીય વેગાન્

મેયં વિરેકે, યમને તુ પીનમ્ ॥૩૨॥

વિરેચનમાં જે વેગો ત્યારે આવે ત્રીજાનો વેગ એવા સ્ફૂટાનના ભેત્રમ વેગને બાદ કરીને (જ્યા દળને) બાકીના વેગોનું કે ગણવું માપ કાઢવું વનમ-

મા જે રોષથી પીધું હોય તેને બાદ કરીને બાકીના
વેગોનું રાને ઊલોનું થાય કાઠનું

વમન કરાવેલાને વિરેચન આપવું

અર્થેનં વામિત મૂય સ્નેહસ્વેદોપપાદિતમ્ ।

શ્લેષ્મકાલે ગતે ક્ષાત્વા કોષ્ઠ સમ્યગ્વિરેચયેત્ ॥

હવે ઊલટીઓ કરાવવા માણસનું ફરીને સ્નેહન
અને સ્વેદન કરીને દિવનનાં ડ્રન્ના પ્રકાષ થવાનો સમય
(સુ ૧/૭૮) વીતી જાય પછી રાગીનો કોમ મુદ્દ
છે, મધ્યમ છે કે કૂર છે તના નિશ્ચય કરીને તેને સમ્ય
અંગે થાય એવી રીત વિરચન રાખવું

મુદ્દ કોષ્ઠના લક્ષણો અને તેનું વિરચન ઔષધ
બહુપિત્તો મુદ્દ કોષ્ઠ ક્ષીરેણાપિ વિરિચયતે ।

જે કોષ્ઠના બહુ પિત્ત હાય તને મુદ્દ કાષ જણાવે
તેને દૂધથી પણ વિરચન થઈ શક છે (ગંગાગ્રાથી
પણ તેને વિરચન થઈ શક છે)

કૂર કોષ્ઠના લક્ષણ અને વિરચન ઔષધ

મમૂતમાઠત કૂર ક્ષ્ણ્ણાગામાદિકૈરપિ ॥૩૫॥

જેના કોષ્ઠના રસત્વન વાયુ હાય તને કૂર માવાણા
જાવવા તેને કાળા નેત્રોત્તર વગરથી પણ મહાપરાણે
જુલાન થાય છે (તન થીરીરો, થાગનું દૂધ, ત્રિક્ષ્ણા
વગેરનો જુલાન પદ મહાપાત્ર થાય છે)

હોય પ્રમાણે જુલાન

કપાયમધુરૈ, પિત્ત વિરેક, કટુકે ॥૬॥

તિગ્ધોષ્ણલગ્નૌર્વાયા

પિત્ત વ્યાગ હોય તો (કટુ જેવા) નૂર અને
(કાળી દ્રાવ જેવા) ગળ્યા ઔષધોથી વિરચન રાખવું
કફ વધારે હાય તો (નેપાતો વાર) નીખા પદાર્થથી
વિરચન આપવું અને વાજ વધાર હાય તો (એરિયું
વગેર) સિન્ધ, નરમ અને ખાગ ઔષધો વિરચન
આપવું

જુલાન ન થાય તો શું કરવું?

મમરૂત્તો તુ પાયયેત્ ॥ ૩૬ ॥

ઉષ્ણામ્ણુ, સ્વેદયેદસ્ય પાણિતાપન ચોદરમ્ ।

જુલાન આપ્યા છતાં જુલાન ન થાય તો તેને
ગરમ પાત્રી પાનુ તથા હાથ ગરમ કરીને તે વડે તેનું
પેદુ થકવું

જેલો જુલાન થાય તો શું કરવું?

ઉત્પાનેડલ્પે દિને તક્ષિમ્ણુસ્ત્વાડયેષ પુન
પિનેત્ ॥ ૩૬ ॥

જે દિવસે રોષ લીધો હોય તે દિવસે વોડેક ન
જુલાન થાય (જેદરો તેવો જુલાન ન થાય) તો તે
દિવસે પછી ભોજન કરવું, અને બીજે દિવસે રોગીએ
ફરીને જુલાનનું રોષથી પીવું

અદ્દ કોષ્ઠાવાળાએ ફરી રોષ લેવો

મહદસ્નેહકોષ્ઠસ્તુ પિતેદૂર્ધ્વે વશાહત ।

મૂયોડ્પુપસ્સ્તનનુ સ્નેહસ્વેદૌવિરેચનમ્ ॥૩૭॥

યૌગિકં સમ્યગ્માલોચ્ય સ્પર્ગપૂર્વમતિક્રમમ્ ।

સ્નેહન કરવા છતાં જેનો કોઠો નરમ ન થાય
હાય તેણે હાથ દિવસ પછી ફરીને પણ સ્નેહવાન
રાને સ્વેદકર્મ કરીને થીર વિગ્ધન લેવા યોગ્ય કરવું
તથા પછલા કંઈ ભૂતને લીધ જુલાન નહોતો થયો તે
બાબત ધ્યાનમાં લઈને ગારી રીત વિચાર કરીને યૌગિક
વિગ્ધન રોષથી પીવું (રાગાઉ રાપેણ વિરેચન નહિ
પણ બીજુ રાસર થાય એવું યોગ્ય વિરચન પીવું)

વિરચનના અંગેજનું લક્ષણ

હન્કુક્ષ્ણગુદિરકચિરુક્લેશ શ્લેષ્મપિત્તયો ॥

કળ્દૂર્વિદાહ પિટ્તિકા પીનસો વાતવિદ્મહ ।

મયોગલક્ષણમ્

(વિરચન બરાબર થાય ન તેને વિરચનનો અંગેજ
કહે છે) વિરચનનો આપા થવાથી કલ્દ અને કૂખની
શુદ્ધિ થતી નથી અગ્નિ થાય છે, કફ અને પિત્તને
ઉ કલ્દ થાય છે, થીર ખમજ આવે છે, અનર્થગ
મા રાને બહાર પણ લાક્ષ બળે છે થીર ઉપર ગીસી
ફાલીરો નીકળે છે સ્તેષ્મ થાય છે, વાયુ સરતો
નથી અને ગાત્રની કબજિયાત થાય છે—એ વિરચનના
અંગેજના લક્ષણ છે

વિગ્ધનના સમ્યગ્જાગનું લક્ષણ

યોગો ધૈર્યતયે યથાદિતાત્ ॥૩૯॥

ઉપ- કહેવા રાગેજના લક્ષણથી ઊંચા લક્ષણ
જેવામાં આવ, ત્યારે વિરચનનો નમ્યગ્ધોગ થયો છે
એ ન બરાબર વિરચન થયું છે એમ જાણવું એરે
હાથ અને કૂખની શુદ્ધિ થાય, રસ ઉત્પન્ન થાય
કફ અને પિત્તનો ઉત્પન્ન ન થાય, ખમજ, બાનવ
ફોલીરો, સ્તેષ્મ વગેરે થઈ થાય નહિ, વાયુ થાય
રોને સર અને ગાત્રની કબજિયાત હો નહિ, ત્યારે
જાણવું કે વિરચન બરાબર થયું છે

વિરેચનના અર્થિજાનું લક્ષણ

વિટપિત્તકફાનેષુ નિરુનેષુ ક્રમાન્નયેવ ।

નિશ્લેષ્મપિત્તમુદ્ક શ્વેન કૃષ્ણ સ્તોદિતમ્ ॥૪૦॥

માંસધાવનતુલ્ય વા મેદસ્વિણ્ડામમેવ વા ।
 મુવતિ સ્તરણ ત્વાળા અમો નેત્રપ્રવેશનમ્ ॥૪૧॥
 મયત્યતિવિરિક્તસ્ય તથા ડિતિવમનામયાઃ ।

(જ્યારે વિરેચન વધારે પડતું થાય ત્યારે તેને વિરેચનનો અતિયોગ કહે છે) વિરેચનનો અતિયોગ થવાથી ખાંસ, પિત્ત, કફ અને વાયુ નીકળી ગયા પછી અનુક્રમે કફ વિનાનું રોકવા પિત્તવાળું પાણી નીકળે છે, તે પાણી ધોવા રગનું, કાળા રગનું કે જરા રાતા રગનું હોય છે, અથવા માસના ધાવાણુ જેવું કે ચા બીના કકડા જેવું હોય છે, વળી ગુદા (આમન) બહાર નીકળે છે, તરસ બહુ લાગે છે, ફેર આવે છે, આંખો ઊંઘી જતી રહે છે અને રતિશય ઊલટી થવાથી દુબળાપણ વગેરે ને ઉપદ્રવો (ચુ ૧૮, ૨૫) થાય છે, તે ઉપદ્રવો પણ થાય છે

બરાબર વિરેચન થયા પછીના ઉપચાર
 સ્વમ્યવિરિક્તમેનં ચ વમનોક્તેન યોગયેષ્ ॥૪૨॥
 ધૂમયર્જેન વિધિતા

જ્યારે જુલાબ બરાબર થયો છે એમ માનુષ પડે ત્યારે સારી રીતે વમન થયેલાના ને ઉપચાર સ્થેક ૨૭મા કરવેના કલા છે, તેમાંના ધૂમપાનવિધિ સિવાયના બીજા ઉપચાર વિરેચન થયેલાને પણ કરવા

વિરેચન આપવાનું બોલન

તતો યમિતવાનિય ।

ક્રમેણાન્નાનિ મુજ્જાનો મજેત્પ્રવૃત્તિમોજનમ્ ॥૪૩॥

પછી ઊલટી કરાવેલા માણસને ને રીતે સારી યંત્રના ચોખ્ખાનો બાન અને પેશા વગેરે ખરાવવાનો તથા કમેકમે કેટલેક દાહડે પછી હમેશના બોલન ઉપર થાંભી ખૂચવેના કમ સ્થેક ૨૬, ૨૮મા જણો છે, તે રીતે વિરિક્ત (વિરેચન કરાવેલા) માણસે પણ ધીમે ધીમે તે જ કમથી રોગનું મારક આવનું બોલન ખાતા થઈ જવું

શોધન કું હોય તે દિવસે કોણે ઉપવાસ કરવો ?

મન્દપક્ષિમસંશુદ્ધમન્નામં દાવદુર્ગલ્મ્ ।

મદ્દપ્તોર્ગલ્લિજ્ઞ ચ લક્ષ્યે પીત્તમેજ્જમ્ ॥૪૪॥

જેના જઠરાગ્નિ મદ્દ હોય, જેના દોષની શુદ્ધિ સારી રીતે થઈ ન હોય, શોધનથી ને શરીરે કુશ ન થયો હોય, ને દોષને લીધે નબળો થઈ નવો હોય, તથા પીરેનું ઓપથ પરી ગયાનાં વિવન જેનામાં માયુષ ન પડનાં હોય, એ યાંચ જામને ઓપથ પાયા પછી ઉપવાસ કરાવે.

નોંધ - ઓપથ પરી અર્થ હોય તેના લક્ષણ -

વાયુ રાનુલોમ થઈ જાય, સ્વસ્થતા આવે, ભૂખતરસ લાગે, બળ આવે, મન આનંદમાં આવે, રક્તિ આવે, ઈન્દ્રિયો નબળા થઈ જાય, ચોખ્ખા ઓક્કાર આવે-એ રીપથ પરી ગયાના લક્ષણ છે

ઓપથ પચ્યા વિના રહ્યું હોય તેનાં લક્ષણ

કટાગો, બળતરા, શરીર ચક્રાઈ જાય, ફેર, મૂર્છા, માથું દુખે, અસુગમો, બળ ઓછું થાય-એ રીપથ પચ્યા વિના રહ્યું હોય તેના લક્ષણ છે (ચરકસંહિતા સિદ્ધિસ્તાન ૨: ૬ સ્થેક ૨૬, ૨૭)

શોધનને દિવસે ઉપવાસ કરાવવાનું કારણ

સ્નેહસ્વેદીવચોત્કેશસક્કૈરિતિ ન લાઘ્યતે ।

સ્નેહ પીવાથી, સેક કરવાથી અને શોધન ઓપથ પીવાથી ને દોષોનો ઉત્કેશ થયો હોય તે દોષોમાથી કેટલેક ભાગ શરીરની બહાર નીકળી ગયા પછી બાકી રહેલા ને દોષ સોતમાં થોટી ગયા હોય છે તે થોટી ગયેલા દોષો, ઉપર (સ્થેક ૪૩મા, ૪૪મા) કલા પ્રમાણે ઉપવાસ કરનારને હેરાન કરતા નથી

પેશાદિ કમની જરૂર

સંશોધનાસ્તિસાવસ્થેહયોજનલક્ષ્મૈ ॥૪૫॥

યાત્પશ્ચિમ્મન્દતાં તસ્માત્ કમ પેશાદિમાચરેત્ ।

દોષનું બરાબર સંશોધન કરવાથી, ફક્ત પેશાથીને થોટી કરાવવાથી, સ્નેહ પીવાથી અને ઉપવાસથી અગ્નિ મંદ પડે છે, માટે પૂર્વે (સ્થેક ૨૮મા) કહેલા પેશાદિ કમનું શેવન કરવું, (કોઈ કહેશે કે સંશોધન કરવાથી રત્નિન પ્રતીમ થાય છે એમ આગળ (સ્થેક ૨૦મી) કહેવાના છે તે વચન સાથે આ વચનનો વિરોધ જાણવો, જેમ કે ખાંસી એમ કહીને છે કે સંશોધન કરવાથી અગ્નિ મંદ પડે છે, માટે આગળ ઉત્તર થો છે ? તેમ એવો ઉત્તર એવો છે કે દોષનું સંશોધન કરતાં કરતાં અગ્નિ મંદ પડે છે, પણ સંશોધન બરાબર થાય પછી પેશા વગેરે કમ પાનનારનો અગ્નિ પ્રતીમ થાય છે)

પેશાદિ કમ કોને ધિનમ્ નવો ?

સ્વાસ્થ્યપિત્તસ્તેષ્માર્ણ મયર્થ યાતૃપૈત્તકમ્ ॥૪૬॥

પેશાં ન વાયયેત્તેર્થાં તર્પણાદિકમો દિત્ ।

શોધનના ને રોગીનાં પિત્ત અને કફ શોધા જ બહાર નીકળ્યાં હોય, ને દાડ પીતા હોય, તથા જેનામાં વાયુ, પિત્ત દોષ પ્રમત્ત હોય, એ ત્રણને સ્થેક ૨૯મા વાર્થ પેશા વગેરે પાચે નાં, પણ તેના

પહેલી ટકે ડાગરની ધાતીનો સાથુ, બીજે ટકે ગાસ રસમા કરેલા ભાત રોજે તર્પણ વગેરે કમ લિતકર છે

વમન અને વિરેચન ઔષધ ક્યારે અસર કરે છે ?

અપક્વ વમન દોષાનુ પચ્યમાનં વિરેચનમ્ ॥ ૪૭ ॥

નિર્હરેદ્ધમનસ્યાત પાક ન પ્રતિપાલયેત્ ।

વમન ઔષધ પોતે પચ્યા પડેલા દોષોને બહાર કાઢી શકે છે, તથા વિરેચન ઔષધ પોતે પચતાપચતા દોષોને બહાર કાઢે છે, માટે વમન ઔષધ પચવાની સાલ જોવી નહિ

દુર્બલો बहुदोषश्च दोषपाकेन य. स्वयम् ॥ ૪૮ ॥

વિરિચ્યતે મેદનીર્ધર્મોઽન્યેસ્તમુપપાદયેત્ ।

નબળા અને બહુ દોષવાળા માણસને દાખ પાકી જવાથી રાપોરપાપ જુનાબ થતા હોય તો તેને ભેદી ભોજન રાપપુ રોજે રોને વિરેચનની બરજ સરજ

દુર્બળ વગેરેને કેવુ અને કેટલુ ઔષધ આપવું ?

દુર્બલ શોધિત. પૂર્વમ્લપ્દોગ. કુશો નર. ॥ ૪૯ ॥

અપરિજ્ઞાતકોષ્ઠશ્ચ પિન્મુદ્ગલઔષધમ્ ।

યદં તદ્વસ્તુકાપીનમન્યયા સંશયાવહમ્ ॥ ૫૦ ॥

સ્તેદ્દૃઢંછલાન્ દોષાનુલ્પાનલ્પાન્ પુનઃ પુનઃ ।

જેઓ નબળા હોય, જેમના દોષાનુ પૂર્વે શાપન કેવુ હોય, જેમના શરીરમા થોડો દોષ હોય, જેઓ શરીર પાતળા હોય, જેમનો કોઠો કેવો છે તેની ખબર ન હોય, તેમણે થોડુ તથા મુદુ (હળવું) ઔષધ પીવું, કેમ કે તેમને ઘણુ તથા તીવ્ર ઔષધ રાપવાથી તેમની જીદગી જોખમમા આવી પડે છે તેમને વારવાર થોડુ થોડુ ઔષધ રાપવાથી ચલિત થયેલા ઘણા દોષોને તે થોડેથોડે બહાર કાઢે છે અને રો રીતે તે રોગીના બગની બાનિ કયાં સિવાય તેના દોષ નીકળી જાય છે, માટે એ પાચ પ્રકારના માણસોએ થોડુ અને હળવુ ઔષધ અનેક વાર પીવું

દુર્બળ માણસના અર્થ દોષની ચિકિત્સા

દુર્બલસ્ય મૃદુદ્રવ્યૈરુલ્પાન્ સંશયમેત્તુ તાન્ ॥ ૫૧ ॥

દુર્બળ માણસના રુ પ દોષને હળવા ઔષધો વડે થમાવવા

ક્લેશ્યાન્તિ ચિરં તે હિ હન્યુર્વેનમાનિહંતાઃ ।

પણ જો દોષ બહુ હોય તો તેનું થોડુ અને હળવા ઔષધ વડે વારવાર સોધન કરવું, કેમ કે તે દોષનું સોધન કરવામા ન આવે તો રોગીને ઘણા મજ

સુધી પીડે છે રાખવા તે દોષ નીકળી ન જાય તો વખતે રોગીનો નાશ પણ કરે છે

મંદાગ્નિવાણાનું અને કૂર કોષનું સોધન

મન્દાગ્નિ કૂરકોષ્ટ ચ સક્ષારલવણૈર્ધૃતેઃ ॥ ૫૨ ॥

સન્ધુક્ષિતાગ્નિ વિજિતકફવાત ચ શોધયેત્ ।

જેનો જઠરાગ્નિ મદ હોય તથા કોષા કૂર હોય રોવા રોગીને ક્ષાર તથા લવણ સાથે ઘી આપીને ૨ નુકમે પ્રથમ તેનો ૨ ગ્નિ પ્રવીઠ કરવો તથા કફ અને વાયુને જીતવા રોને પછી તેનું સોધન કરવું

કોને જુલાબ લાગતો નથી અને એમને જુલાબ

શી રીતે કળવવા ?

રુક્ષવહનિલકૂરકોષ્ઠસ્યાયામશીલિનામ્ ॥ ૫૩ ॥

દીપ્તામીનાં ચ મૈપચ્યમવિરચ્યેષ્ઠ ઝીર્વતિ ।

તેથ્યો જલ્પિ પુરા દયાત્તત. ક્ષિયં વિરેચનમ્ ॥ ૫૪ ॥

શુક્રિર્હૃત્ય વા કિલ્લિત્તીક્ષ્ણાભિઃ કલ્પવર્તિભિઃ ।

મૃવૃત્તં હિ મલં સ્નિગ્ધો વિરેકો નિર્હરેત્સુલ્લમ્ ॥ ૫૫ ॥

ઘુખા શરીરવાળો, ઘણા વાયુવાળો, કૂર કોષાવાળો, રાજ કરસત કરનારા અને પ્રવીઠ રાગિનવાળો હોય તેને આપેવું વિરચન તેને જુલાબ કયાં વિના જ પછી જાય છે એવા મનુષ્યોને પ્રથમ ભસિત રાપવી, તથા તે પછી સ્નિગ્ધ વિરેચન આપવું, અથવા તીક્ષ્ણ ફાવતિ રો વડે થાડો મજ બહાર કાઢીને પછી સ્નિગ્ધ વિરેચન રાપવાથી નીકળવા માડેલા મજ સહેલાઈથી બહાર નીકળશે.

સોધન કરતાં પહેલાં થોડુંક જ સ્નેહન કોને

કરવું ?

વિપામિઘાતપિટિકાકુપ્પશોકવિસર્પિણા ।

કામલાપાણ્ડુમેહાતિભ્રાતિક્ષિગ્ધાન્ વિશોધયેત્ ॥

એ, રુચિઘાત (વાગવું કે ચોટ લાગવી), ફેફસીરો, કુષ, સોજા, રતવા, કમગો, પાંડુ અને મેહ, રા રોગથી પીડાતેલા રોગીઓને થોડાક જ સ્નિગ્ધ કરીને રોમનું સોધન કરવું

વિરેચન કેવુ આપવું ?

સર્વાન્ સ્નેહવિરેકેષ્ઠ, રુક્ષેસ્તુ સ્નેહમાવિતાન્ ।

મર્ચ કોઈને સ્નેહ વડે વિરેચન આપવું પણ જેમને સ્નેહપાન મ્થાવીને સ્નિગ્ધ કયાં હોય તેમને રુ ઔષધથી વિરેચન આપવું (મતચન કે જેમને થોડાક જ સ્નિગ્ધ કયાં હોય તેવા રુકેક પાવાજા વિષ વોરેશી પીડના રોગીને પણ સ્નિગ્ધ વિરેચન આપવું)

સ્નેહ અને સ્વેદ વારવાર થોજવા

કર્મેણાં વમતાદીનાં શુનરપ્યન્તરેન્તરે ॥ ૫૭ ॥
સ્નેહસ્વેદૌ પ્રયુક્તૌ, સ્નેહમન્તે ઘણાવ ચ ।

વમન વગેરે (વમન, વિરેચન, અનુવાસન અને નિરૂઢભસ્તિ) ક્રિયાઓની વચ્ચેવચ્ચે ફરી ફરીને સ્નેહન અને શેક કરવા અને છેક છેન્દે સ્નેહન કરવાથી બળ આવે છે

(પહેલા સ્નેહન અને શેક, પછી વમન, પછી સ્નેહન રાત્રે શેક, પછી વિરેચન, પછી સ્નેહન અને શેક, પછી રાનુવાસનભસ્તિ, પછી સ્નેહન અને શેક, પછી નિરૂઢભસ્તિ, પછી સ્નેહન રાત્રે શેક, પછી અનુવાસન કરવું.)

સ્નેહન, સ્વેદન અને શોધનના ક્રમની જરૂર
મલો હિ દેહાતુદ્દેશ્ય હિયતે વાસસો યથા ॥ ૫૮ ॥
સ્નેહસ્વેદૈસ્તયોત્કલણ શોષયતે શોષતૈર્મલઃ ।

જેમ સાબુ વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થ નાખીને તથા પછી બાફીને વસ્ત્રોને મેલ છૂટે પાડીને તેને કાઢી નાખવામાં આવે છે, તેમ સ્નેહપાન અને શેક વડે મળને તેના સ્થાનમાંથી છૂટા પાડીને પછી શોષન ઔષધોથી મળને શરીરમાંથી દૂર કરવામાં આવે છે

સ્નેહ અને સ્વેદ કર્યા વિના શોષનથી હાનિ
ક્ષોદસ્વેદાયનમ્પ્રસ્ય કુર્યાત્સંશોધનં તુ યઃ ॥ ૫૯ ॥
વાત શુષ્કમિવાનામિ શરીર તસ્ય દીયતે ॥ ૫૯૨ ॥
જેમ શુષ્ક લાકડું નખાવવાથી (વાગવાથી) વિરાઈ જાય છે, ફાટી જાય છે કે ભાગી જાય છે તેમ જે માણસ સ્નેહન તથા શેક કર્યા સિવાય લાગભોજ શોષન કરવા માંડે છે તે માણસનું શરીર વિરાઈ જાય છે મતલબ કે સ્નેહપાન કર્યા વિના તથા શેક કર્યા વિના વમન, વિરેચન વગેરે કર્યા શરીરને હાનિકારક છે

સંશોધનનું ફળ

શુદ્ધિપ્રસાદ ધર્મામિન્દ્રિયાણાં

ધાતુસ્થિપર્વં જ્વલનસ્ય દીપ્તિમ્ ।

ચિરાશ્વ પાકં વપસઃ કયોતિ

સંશોધનં સમ્યગુપાસ્યમાનમ્ ॥ ૬૦૩ ॥

શોષન મારી રીતે (યથાવિધિ) કરવામાં આવે તો તેથી બુદ્ધિ નિર્મલ થાય છે, ઈન્દ્રિયો બળવાન થાય છે, ધાતુઓ સ્થિર થાય છે, જીરણિન પ્રદીપ્ત થાય છે અને ઘડપણ મેાડુ આવે છે

શ્વળગાદ્દયે ત્વચસ્થાને વમનવિરેચન

વિધિર્નામાશ્વસોઽધ્યાય ॥ ૧૮ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો : અસ્તિવિધિ

અપાતો અસ્તિવિધિમધ્યાયં ધ્યાત્વ્યાસ્યામઃ ।
इति ह स्नाधुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે અસ્તિવિધિ સંબંધી અધ્યાય સમજાવો છો એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

અસ્તિ કયારે આપાય ? અસ્તિના પ્રકાર

વાતોત્થવેણુ દોષેણુ વાતે વા અસ્તિરિપ્યતે ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधस्तु स ॥ ૧ ॥

નિરૂહોઽન્વાસનં અસ્તિરુચર.

જે દોષમાં વાયુ પ્રધાન છે એવા વાયુપિત્ત ભેગા અને વાયુકફ (ભેગા) ના રોગોમાં અથવા કેવળ વાત દોષમાં પણ અસ્તિ આપવાની જરૂર છે, કેમ કે સર્વે ઉપક્રમો (ચિકિત્સા) માં અસ્તિ ઉત્તમ છે એ અસ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે નિરૂહ, અનુવાસન, ઉત્તર

કયા રોગમાં નિરૂહઅસ્તિ આપવી ?

તેન સાધયેત્ ।

गुल्मानाहखुड्ग्रीहशुष्कातीसारशूलिनः ॥ ૨ ॥

जीर्णस्वरप्रतिश्रयायशुक्रાનિલમલપ્રદાન્ ।

वर्ध्याश्मरीरजोनाशान् दादणान् ॥ ૩ ॥

નિલામયાન્ ॥ ૩ ॥

ગોળો, આનાલ, પત, બરાળ, નિરામ, અતિમાર, ગૂળ, ક્ષૂબ્ધવર, સર્વેષમ, વીર્ધ રોગોઈ રહે, વાયુ ન સરે, મગ રોગોઈ રહે, વધરાધળ, પથરી, ઓના માસિક અટકાવ બતા રહે, ભપકર વાયુના રોગ—એ સર્વ રોગોના નિરૂહઅસ્તિ વડે ઉપચાર કરવો

નિરૂહઅસ્તિ કોને ન આપવી ?

અનાસ્થાપ્યાસ્ત્વતિસ્તિગ્ધઃ ક્ષતોરસ્કો

મૃત્ત્વં હશાઃ ।

આમાતિસારી યમિમાન્ સશુદ્ધો વસ્તનાવનાઃ ॥ ૪ ॥

શ્વાસકાસપ્રસેકાશાહિધ્માધ્માનાત્પવહ્નયઃ ।

દાનપાયુ છતાહારો યજ્ઞચ્છિદ્રોદકોદરી ॥ ૫ ॥

કુષ્ઠી ચ મધુમેઘી ચ માસાન્ સન્ન ચ ગમિણી ।

અતિશય સ્નિગ્ધ (જેને અતિશય સ્નેહપાન થઈ ગયું હોય તે), ઉરભતવાયો, અન્યત દૂધભે, આમા તિસારવાયો, ઊંચલીના રોગવાયો, શોષન કરેલા, નસ્ય આપેલો, ઉપરતવાયો, દમવાયો, પ્રસેકવાયો, હગ્ગવાયો, હેડકીવાયો, આધ્માનવાયો, મગ્ગિનવાયો, જેની ગુદાએ સોજો હોય તે, જેણે ખાધું હોય તે, બહોદર, છિદ્રોદર અને જળોદર રોગ જેવો થયા હોય તે, કુષ

રોગવાળો, મધુમેઘ નામે મેઘવાળો અને સાત માસ પૂરા થાય ત્યાં સુધી સગર્ભા સ્ત્રી-એટલા રોગીરોને આસ્થાપન (નિઝ) બંધ રાખાય નહિ (જે અતિ સ્નિગ્ધને આસ્થાપનબંધિ આપે તો તે બંધિત તેના દોષને સ્થાનમાથી ચલિત કરીને સોજે અને ઉદરરોગ પેદા કરે ઉદરરોગવાળાને અને દુઃખવાળાને નિરુદ્ધબંધિ આપવાથી તે બંધિત રાખવાથી શરીરના દોષ ખળભળી ઊઠવાથી શરીરને પીડા થાય આમાતિસારવાળાને બંધિત આપવાથી દોષ તારી રીતે બહાર ન નીકળવાથી અને શરીરને ક્ષોભ થવાથી અતિશય પીડા થાય ઊલટીના રોગવાળાને નિરુદ્ધ આપવાથી દોષોનો ઉત્ક્રંચેગ નિરુદ્ધ બંધિતને ઊંચી ચાલી દે જેમ ખાર ચાદાને બાળે છે તેમ વમન વિરેચનથી શોધન કરવા અને ખાલી પડી ગયેલા શરીરને નિરુદ્ધબંધિ બાળે છે નર નીધું હોય તેની ઘાસડીથી ઉપરના ભાગની શિરાઓ ખુલ્લી થયેલી હોવાથી નિરુદ્ધ વિદ્ય કાર છે ઉપરના તથા દમ વગેરે રોગવાળાના દોષોનો ઉત્ક્રંચેગ થયેલા હોવાથી નિરુદ્ધબંધિ ઊંચી નહીં જાય છે ઘસ વગેરે રોગવાળાઓને નિરુદ્ધ આપવાથી અત્યંત પેટ ચડે છે કે મરણ પછી થાય છે, મદ અગ્નિવાળાને સ્તભ, જડતા વગેરે થાય છે ગર્ભ વતીને પહેલા સાત મહિના સુધી નિરુદ્ધબંધિ રાખવાથી ગર્ભને નુકસાન થાય, ગર્ભ પડ કે રક્તપિત્તનો રોગ થાય)

અનુવાસનબંધિ કોને આપવી ?

આસ્થાપ્યા એવં ચાન્વાસ્યા વિદ્યોરાદિતિવદ્વય. ॥૬॥

રૂક્ષા કૈષલગતાતર્ત

જેમને આસ્થાપનબંધિ આપવાની છે, તેમને (શ્લોક ૨, ૨ ૨૧, ૩) રાનુવાસનબંધિ પણ આપવી તેમા ખામ કરીને રૂષ (લુપ્ત) કેવળ વામુના રોગથી પીડાયેલા અને અતિશય જડાગ્નિના રોગથી પીડાયેલા અને અતિશય જડાગ્નિના જોરવાળાને અનુવાસનબંધિ આપવી

અનુવાસનબંધિ ન આપવા જેવા રોગો

નાનુગમ્યાસ્ત એવં ચ ।

યેડનાસ્થાપ્યાસ્થયા પાણ્ડુકામલામેહપીત્તસાઃ ॥૭॥ નિરુદ્ધોદ્ધવિદ્યુર્મેદિગુલકોષ્ઠકાફાદરા ।

અમિષ્યન્દિશ્વશ્વસ્પૂન્નરુમિકોષ્ઠાટમારુતાઃ ॥૮॥ પીતે વિપે ગરેડપચ્યા સ્ત્રીપદ્મી ગલગળ્દવાન્ ।

જેમને આસ્થાપનબંધિ આપવામા રાગવતી નથી એટલે જેને નિરુદ્ધબંધિની મના શ્લેષી છે, તેમને

(શ્લોક ૩૧ થી ૫૫) અનુવાસનબંધિ પણ આપવી નહિ, તેમ જ પાડુ, કમળો, મેઘ, સળેખમ એ રોગવાળાને રાનુવાસનબંધિ ન આપવી, જેણે ભોજન ન કર્યું હોય એટલે ઉપવાસી હોય તેને, બરોળ ના રોગવાળાને, જેને ઝાડો નરમ (ભાગેલા) થતો હોય, જેનો કોઠો ભારે હોય (જેના કોઠામા ભાર હોય), કફોદરનો રોગ જેને થયો હોય, જેને અભિધ્વંય થયો હોય, જેનો શરીરે પાતળા કે જડ હોય, જેમા કોષમા કરમિયા હોય, જેમને ઊરુસ્તભનો રોગ થયો હોય, જેણે ઝેર કે ગર પીધું હોય, જેને રાપથી-ગડ માળાનો રોગ થયો હોય, જેને હાથીપગી રોગ થયો હોય, જેને ગલગડ રોગ થયો હોય, તેમને રાનુવાસન બંધિ આપવી નહિ

નિરુદ્ધ તથા અનુવાસનબંધિનું મત્ર

તયોસ્તુ નેત્ર હેમાદિધાતુદાર્વસ્થિવેણુજમ્ ॥૯॥

ગોપુચ્છાકારમચ્છિદ્ર સ્વક્ષણર્જુ ગુલિક મુલ્લમ ।

નિરુદ્ધ અને અનુવાસનબંધિ આપવા માટે જે પંચ કરવામા આવે છે તેનું 'નેત્ર' સોનું, રૂપું, પિત્તળ, લોહ, કાસુ, કંઠાઈ, સીસું વગેરે ધાતુનું બનાવવું, અથવા સીસમ વગેરે લાકડાનું બનાવવું, રાથવા હાથીદંત વગેરે હાડકાનું બનાવવું, રાથવા વાંસનું બનાવવું, તે આકારમા ગાળના પૂછા જેવું કમેકમે પાતળું થતું જેવું હોવું જોઈશે તે ચૂએ રોવું કાણું ન હોવું જોઈએ સ્પર્શ કરતાં સુવાળુ લાગે રોવું હોવું જોઈએ તથા તેનું મુખ સોતી જેવું ગાળ અને બુદ્ધ જેઈએ (નેત્ર-બંધિ આપવાની નથી)

નેત્રની લાખાઈ

ઝનેડવે વજ્ર, પૂર્ણેડસ્મિન્નાસત્રયોડઃ-

ડગુલાનિ પદ ॥૧૦॥

સત્રમે સત્ર, તાન્યષ્ટો દ્વાદશે, પોઢશે નન ।

દ્વાદશેષ પર ત્રિશાદીક્ષ્ય વર્ષાન્તરેષુ ચ ॥૧૧॥

વયોથલશરીરાણિ પ્રમાણમભિવચયેત્ ।

બાળ-રોગીની ઉંમર રોક વરન કરતાં ઓછી હાય તો તે નેત્ર (નથી) રોગીના થાવ આગળ જેટલું લાવું રાખવું, રોમ વરન પૂરું થયા પછીથી તે છ વરન પૂર્ણ થયા સુધીની રોગીની ઉંમર હોય તો તેને તેના છ રાત્રીનાં રાત્રી નેત્ર રાખવું, નાતમે વરને ત્રાવ આગળનું નેત્ર ગાળવું, બારમે વરને આડ આગળનું નેત્ર રાખવું, સોત્રમા વરને નવ આગળનું નેત્ર રાખવું અને વીત્રમા વરન પછી નમે તે ઉંમરવાળાને માટે

રોગીના બાર આગળ લાગુ નેત્ર જોઈએ (આગળીની પડોળાઈને આગળ કહે છે)

રોગીની ઉંમર, બા શરીર વગર જોઈને વચલા વર્ષો એટલે નવમુ, દશમુ, વગેરે વર્ષોમાં તે નેત્રનુ પ્રમાણ વધારવું દાખલા તરીકે આઠમે વર્ષે જ આગળ, નવમે વર્ષે જા ૨ જાળ વગેરે

નેત્રની જાડઈ

સ્વાક્ષરેણ સમ મૂલે રયોન્ધેનાગ્રે કનિષ્ઠયા ॥ ૧૨ ॥

તે નેત્રનુ મથાગુ રોગીના અગૂદના મૂળ જોટુ જાડુ (ધેરાવારાણુ) રાખવું તથા તેના અગ્રભાગે ટથલી રાગળીના રાગ્રભાગ જોટલો જાડુ રાખવો

નળીના ઉપરના છિદ્રનુ માપ

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धार्धप्रवर्धितम् ।

અંગુલ પરમ છિદ્ર મૂલેઽમ વહતે તુ યત્ ॥ ૧૩ ॥

મુદ્ર માપ કલાપ જ્ઞાન કર્કાધુક કમાલ ।

(દરદી રોક વરસથી રોજી ઉંમરનો હોય તો નળીના ઉપરના છિદ્રનો ધેગવા દરદીના અડધા રાગળ રાખવો દરદીની ઉંમર રોક વર્ષની હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ધેરાવા દરદીના એક અંગળ રાખવા દરદીની ઉંમર સાત વર્ષની હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ધેરાવો દરદીનો સવા ૨ જાળ રાખવા દરદી બાર વર્ષની ઉંમરનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ધેરાવો દરદીનો દોઢ ૨ જાળ રાખવા દરદી સોળ વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ધેરાવા દરદીના પોણાબે અંગળ રાખવા દરદી સત્તર વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ધેરાવા દરદીના બે રાગળ જોટલા રાખવા દરદી ૨ કાર વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ધેગવા દરદીના સવા બે ૨ જાળ રાખવા દરદી રોગલૂપીય વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્ર નો ધેરાવા દરદીના ૨ કી અંગળ રાખવો દરદી વીસ વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રના ધેગવો દરદીના પોણાત્રણ ૨ જાળ રાખવા ૮૦ રોકવીસ વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રના ધેરાવા દરદીના ત્રણ રાગળ જોટલો રાખવા રોકવીસથી ૯૦ ઉંમરવાળા દરદી માટે રોકવીસ વર્ષના દરદી માટે રાખવાનું છે એટલું જ છિદ્ર રાખવું ૨ જાળ રોગે ૨ જાળીની પડોળાઈ જોટુ મ ૧)

નળીના નીચેના છિદ્રનુ માપ

(નળીના નીચેના છિદ્રના ધેરાવો એક વરસની ઉંમરના દરદી માટે મળતો દાણો પેસી થક

એટલો, સાત વરસના દરદી માટે અડધો દાણો પેસી થકે એવો બાર વરસના દરદી માટે વટાણનો દાણો પેસી થકે એવડ, સોળ વરસના દરદી માટે પલાળેલો (પાણીમાં ફૂંબેલો) વટાણનો દાણો પેસી થકે એવડ ૨૦ વરસ રાને રોકવીસ વર્ષના દરદી માટે નાનું બાર પેસી થકે એવડ રાખવો)

દરદીની ઉંમર પૂરા એક વર્ષની હોય તેને માટે રોના રોક અંગળ જોટલા ધેરાવાવાળુ નળીના ઉપલા છિદ્રનુ છિદ્ર રાખવું એ રીતે થક કીન ૨ જાળના ચોથા ભાગ જોટલુ વધારતા વધારતા ૨ ખર ત્રણ આગળના માપ જોટલા ધેરાવાવાળુ છિદ્ર મોટામાં મોટુ રાખવું પણ નળીના નીચલા છિદ્રનુ છિદ્ર અનુક્રમે મૂક, અડધ, વટાણ, પાણીમાં ફૂંબેલો વટાણ ૨ નાનું બાર પસાર થઈ થકે એવડ રાખવું

નળીને બે છેડે લાંબીઓ (અગૂનીઓ) ચડાવવી મૂલચિદ્રપ્રમાણેન પ્રાન્તે ચ દત્તકર્ણિકમ્ ॥ ૧૪ ॥

વર્ષાર્ધાગ્રે પિહિત, મૂલે યથાસ્થ દ્યઙ્ગુલાન્તરમ્ ।
કર્ણિકાક્ષિતય નૈત્રે કુર્વાત્
નળીના મૂળમાં (=બસ્તિ સાથે જોડવાના છિદ્ર માં) જોટલા માપનુ છિદ્ર હોય તેટલા માપની ઊપસેલી કડી (વીંટી) નળીના ૨ ગ્ર ભાગ અંગળ (=૧૮૮ તરફને છેડ) નળીને પહોરાવવી ૨ ને નળીના નુત તરફના છિદ્રનુ છિદ્ર વાટ ખાસીને બાંધ કરવું નળીના બસ્તિ તરફને છેડ બે ઉપસેલી કડી (વીંટીઓ) નળીના ૨ લી રીન પહોરાવવી કે રો બે કડી વચ્ચે દરદીના બે ૨ જાળ જોટલુ અંતર રહ

(નળીને નીચે બે ગુ ૧ તરફને છેડે કડી ચગવવાથી નળીના નીચેના છિદ્ર ગુ ૧ મા વધાર પેસી જતા ૨ ટકે છે નળીને ઉપર બસ્તિ તરફને છેડે બે લીંટી ૨ બા બીને રો બે લીંટી વચ્ચે બે ૨ જાળનુ અંતર રાખ વાથી બે ઉપસેલી લીંટી વચ્ચે પ તા બે ૨ જાળના ખાડામાં બસ્તિને નળી સાથે બગાડ બાંધી થકાય છે તેથી નળી થીમાં બસ્તિમાં ઊંડી ચડી જાય કે થડીમાં બસ્તિમાં નીચી ઊંડતી જાય ૨ ગુ બનતું નથી નળીના નીચલા ભાગના છિદ્રને વાટ ખાસીને બાંધ કરવાથી તે છેડાથી ૨ કડી ૨ જાળના કે બીજુ કઈ નળીના થડીને બસ્તિમાં જઈ થકતું નથી)

નેત્ર(નળી)માં મૂકવાની બસ્તિ

તત્ર ચ યોગયેત્ ॥ ૧૫ ॥

મજાગ્રિમહિગાદીના ધર્મિ સમુદત દદમ્ ।

કયાવરક નિરિદ્ધિમચિગાન્ધશિગ તનુમ્ ॥ ૧૬ ॥

પ્રથમ સાધુ સ્વેળ મુલસથાપ્યમેપજમ ।

અને તેલ પાઈને ખૂબ મસળેવું, મળખૂત, હરડે જેવા નૂરા દ્રવ્યોના રસથી રંગેવું, કાણું ન હોય એવું (કાણા વિનાનું), ગાઢા વિનાનું, ગંધ વિનાનું, રંગ વિનાનું, પાતળું, બસ્તિમા હવા ન પેમી શકે એ રીતે સૂતળીના પુષ્કળ ૨.૫૮ મારીને બરાબર ગાંઠા વાળીને નળી સાથે બાંધવું, જેટલી દવા અદર મવગ્રવવાની હોય તેટલી સહેલાઈથી અદર ભરી શકાય એવું, બકરો, ઘેટો, પાણી (બજદ, હસલ, ભૂક) વગેરે પ્રાણીનું મૂત્રાશય (=બસ્તિ, બેડર) તમા (એટલે નળીને ઉપલે છે) ફીટ કરેલી બે વીંટીઓના વચગાળામાં બરાબર બાંધવું (નળીનો ઉપરનો છેડો પ્રાણીના મૂત્રાશયમાં જરા ચડાવીને મૂત્રાશયનું છિદ્ર બે વીંટીઓના વચગાળામાં બરાબર બાંધી લેવું)

પ્રાણીના મૂત્રાશયને બદલે શું વાપરી શકાય?

વસ્ત્યમાત્રેઽકૂપાર્દં વાન્યસેદ્ધાસોડયથા ઘનમ્ ॥૧૭

જે પ્રાણીનું મૂત્રાશય ન મળે તો તેને બદલે સાથળનું વામડું, પગનું વામડું કે ધટ કપડું મૂકવું (=નળી સાથે બાંધવું)

(અદરની દવા નીતરી ન જાય તેટલા માટે ઘટ કપડું વાપરવું, ધટ કપડું ન હાય તો મીઠું પાચેવું કપડું વાપરવું)

નિરૂપબસ્તિની માત્રા (માપ)

નિરૂદ્ધમાત્રા પ્રથમે પ્રકૃજ્ઞો વસ્તરે પરમ્ ।

પ્રકૃજ્ઞુદ્ધિઃ પ્રત્યષ્ઠ વાવત્પદ્મપ્સૃતાસ્તતઃ ॥ ૧૮ ॥

પ્રસૂતં વર્ધયેદુર્વં દ્વાદશાષ્ટાદશસ્ય તુ ।

આસતતેતિર્દં માનં, દશૈવ પ્રસૂતા પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

નિરૂપબસ્તિ ૨.૫૫વી હોય ત્યારે તેની માત્રા આ પ્રમાણે છે પહેલા વર્ષમાં એક પથ (છ મામની ઉંમર હોય તેવાને અર્ધનું પથ) ઉપર એક વગ ઉપગત હોય તો દર વર્ષે એક એક પથ માત્રા વધારવી એ પ્રમાણે બાર વર્ષની ઉંમરના જે બાર પથ દ્રવ્ય બસ્તિમાં આપવું પછી તેમાં વર્ષથી તે સતતમાં વર્ષ સુધી એ માત્રા બે બે પથ પ્રમાણે દર વર્ષ વધારતા જતી અઠાર વર્ષથી તે સિતેર વર્ષની ઉંમર થતા સુધી એવીન પથ પ્રમાણે નિરૂપની માત્રા (માપ) જાવવી. નિતેર વર્ષની ઉંમર પછીનાને માટે વીસ પથ માત્રા જાવવી. પથ એટલે નાર તોલા નિરૂપબસ્તિની માત્રાનું વજન મેડું છે તે કયાપ (કયાપ), સ્નેહ સંલિન જાવું

અનુવાસનબસ્તિની માત્રા

યથાપયં નિરૂદ્ધસ્ય પાદો માત્રાઽનુવાસને ।

અનુવાસનબસ્તિ આપવી હોય તો નિ.ની માત્રા

જે ઉંમરે જેટલી કંલેલી છે, તે ઉંમરે તે કરતા થોડા ભાગનું માપ અનુવાસનબસ્તિનું લેવું, જ્યાં નિરૂપ બસ્તિ એક પથ કંલેલી હોય ત્યાં અનુવાસન દ્રવ્ય એક કર્ષ એટલે એક તોલા લેવું

અનુવાસનનો પૂર્વવિધિ

આસ્થાપ્યં સ્નેહિતં સ્વિદ્ધ શુદ્ધં લઘ્વયલં પુનઃ ॥૨૦

અન્વાસનાર્હં વિજ્ઞાય પૂર્વમેવાનુવાસયેત્ ।

શીતે વસન્તે ચ દિવા રાત્રો કેચિત્તતોઽન્યદા ॥૨૧॥

મધ્યક્ષ્ણાતમુચિતાત્પાદહીનં હિતં લઘુ ।

મલ્લિગ્ધરૂક્ષમશિતં સાનુપાનં દ્રવાદિ ચ ॥૨૨॥

ક્ષતચક્રક્રમણં મુક્તવિષમૂર્ચં શયને સુલ્ભે ।

નાત્યુચ્છિન્ને ન ચોચ્છીર્યં સંવિદ્ધં ધામપાશ્વતઃ ॥૨૩॥

સજ્જોલ્ય દક્ષિણં સક્થિય પ્રસાર્ય ચ તત્તોડપરમ્ ।

જે મનુષ્ય નિરૂપબસ્તિ ૨.૫૫વાને થોડા હોય, જેને સ્નેહ વડે સ્નિગ્ધ કરો હોય, વમનવિરેચનથી નીચે-ઉપર શુદ્ધ થયો હોય તથા બસ્તિનો વેગ સહન કરવાને પાછો શમિતમાન થયો હોય તથા અનુવાસનબસ્તિને થોડા હોય એવા રોગીને નિરૂપ ૨.૫૫તા પહેલાં જ અનુવાસનબસ્તિ ૨.૫૫વી લેખતમા, શિથિરમા અને વસતમા દિવસે અન્વાસનબસ્તિ ૨.૫૫વી કેટલાકનો મન એમ છે કે તે વિનાની જનુમા એટલે ઝીમ્, વર્ષ અને શરદમાં રાતે ૨.૫૫વી, (પણ ધનંતરિ મતને અનુસરનારનું કહેવું તો એમ છે કે રાતે તે બસ્તિ ન જ આપવી કમ કે રાતે સ્નેહ શરીરમાં દાખલ કરવાથી હોય સ્થાનથી અલિન થાય છે, ૨ ને સ્નેહ, વીર્ય સાથ મળીને ૨.૫૫માન, ભારેપાનું રાતે જવું ઉપજવે છે) અનુવાસનબસ્તિ જેને આપવાની હોય તેન રાતે તેલ વગેરે થોડીને પછી તેને સ્નાન કરાવવું, તથા જેટલું ભોજન તેને નામાન્ય રીતે માફક આવતું હોય તે કરતા થોડા ભાગ જેટલું રોષ્ટ્ર લેવું, ડિનકર, જંતક, બહુ સ્નિગ્ધ નહિ કે બહુ રૂષ નહિ એવું, અનુપાન સડિન અને પાનનું, ઉષ્ણ વગેરે ગુણવાળું એવું ભોજન તેને કરાવવું (જે અતિસ્નિગ્ધ ભોજન કે તે બને માર્ગથી નાખવ થયેલા સ્નેહ મદ, મૂર્ચ, મંદગિન વગેરે ગેર કે જે અતિ હૂખું ભોજન કરે તો વિજ્ઞાન, અવગાનિ, વર્ગાગાનિ વગેરે થાય.) ભોજન થ્યાં પછી તેમું થોડુંક ફરવું જેડરે પછી ઝાડી-પેશાન કંડી તેમું સ્વચ્છ થવું પછી મગવઃ પડે એવી પથારીમાં (ખાટવામાં) તેને સુવાડા, તે (પથારી) બહુ ઢીલ ન હોવી જેડને અને માથું ડિનું ન ગમવું યનીને યને પાને સુવાડા તથા તેનો જામો પગ સડોડીને તથા ઝાડી પથ લગા

રાખીને રાકચિંબો તનો જમણા પગ પ્રગારેલા ડાખા
પગ પર પડ એમ સુવાડવા

અસ્તિ કેવી રીતે આપવી ?

મયાસ્ય નેત્ર પ્રણયેત્સ્તિગ્ધે સ્તિગ્ધમુલં શુદે ॥૨૪॥
ઉચ્છવાસ્ય વસ્તેર્વદને યદ્દે હસ્તમકમ્પયન્ ।

શુદ્ધગ્રંથં પ્રતિ તતો નાતિદ્રનચિલમ્વિતમ્ ॥ ૨૫ ॥
નાતિચેર્ગં ન વા મન્દ સ્પૃદેન પ્રવીડયેત્ ।

સ્વાવશેર્ગં ચ કુર્વાતિ વાયુ રોષે હિ તિષ્ઠતિ ॥૨૬॥

પછી એ પ્રમાણે રાશીને સુવાડીને તની ગુલ
ઉપર સ્નેહ ચોપડા તથા અસ્તિના મુખ (અગ્રભાગ)
પર પણ સ્નેહ ચોપ વા પછી અન્તિમાથી વાયુન
બહાર કાઢી નાખીને તન (નેત્રન) અસ્તિના મા
આગળ બાધવું પછી ડાખ મૂળે નહિ રોવી રીત બહુ
ઉતાવળે નહિ કે બહુ ધીમે નહિ બહુ વગરથી નહિ કે
બહુ મદ નહિ એવી રીતે તે અસ્તિનું શ્રોત્રધ ક સ્નેહ
ઉપર જા । (બરડાની કચો તરફ ત અથ) એમ એક
જ વાર નથી દબાવવી અસ્તિ વાડવાના અસ્તિમા થાડ
સ્નેહ (કે શ્રોત્રધ) બાકી રાખવા (અસ્તિમાનું બહુ
શ્રોત્રધ કે સ્નેહ શરીરમા થાડવી દેવું નહિ), કમ કે
અસ્તિના છેવટના ભાગમા વાયુ હાથ છે

અસ્તિ આપ્યા પછીની ક્રિયા

વત્તે સૂતાનવેદસ્ય પાણિના તાઙ્થૈત્સ્વિચ્ચૌ ।
સત્વાઘ્નિઘ્ન્યા તથા શઠ્યા પાદતથ્થ

વિચક્તિપેત્ ॥ ૨૭ ॥

તત પ્રસારિતાઙ્ગસ્ય સાપધાનસ્ય પાર્ણિકે ।

આહન્યાન્મુષ્ટિનાઙ્ગ ચ સ્નેહેનાભ્યગ્ય

મર્દયેત્ ॥ ૨૮ ॥

ષેદનાર્તમિતિ સ્નેહો ન હિ શીઘ્રં નિર્વર્તેત ।

યોઽય શીઘ્રં નિવૃત્તેઽન્ય સ્નેહોઽતિષ્ઠ્ય

કાર્યકૃત્ ॥ ૨૯ ॥

અસ્તિ આપ્યા પછી તેનું શરીર વર્ણ રાખીને
હાથથી તેના કૂવા ઉપર ત્રણ વખત મારવું, તેમ જ
તેની પાની વની તેના કૂવા ઉપર ત્રણ વખત મારવું
વળી ૫ । ભણીવી ખાટલા ત્રણ વાર ઊંચા કરવા, પછી
તેને કૂવા નીચે ઓછીકુ મૂકીને થાંભો નુવાડાને અને
તેની પાનીઓ ઉપર ત્રણ વાર મુઝી મારવી, પછી
શરીર ઉપર તેન ચોરીને ચપો કરવી તાનીનું શરીર
વેળાવાયુ યોષ છે માટે અસ્તિ દ્વા । શરીરમાં નષેએ
ત્ને, જલથી પછા નીકળવા નથી, પણ જે જલથી
પાછા નીકળી જાય તે અસ્તિ દ્વાય ફરીને સ્નેહ આપવા

કમ કે શરીરમા સ્નેહ રહ નહિ તે તથી જે અસર
કરવાની હો । તે થની નથી

સ્નેહ નીકળ્યા પછી શુ કરવું ?

દૈર્ઘ્યમિતિ ત્યાગતસ્નેહ સાયોદ્ધે મોજયેલ્લુધુ ।

જ્યાર સ્નેહ પાછો નીકળવાને તમને પાછો નીકળે,
જ્યારે પ્રીમ થયેલા અગ્નિવામા માવસને સાપમળે
હવડ ભોજન કરાવવું (પણ જે સ્નેહ વખતસર
બહાર ન નીકળે કે દરરોજ અગ્નિ માં મોષ તે રોને
સાજે કાઠે પણ ખવાવવું નહિ)

સ્નેહ બહાર નીકળવાનો યાગ્ય વખત

મિત્રૃત્તિકાલ પરમલ્લયો યામાસ્તત પરમ્ ॥૩૦॥

મહોરાત્રમુપેક્ષેત, પરત ફલગતિમિ ।

તીક્ષ્ણર્વા અસ્તિમિ કુર્યાદ્ધન સ્નેહનિવૃત્તયે ॥૩૧॥

સ્નેહ શરીરમાથી પાછો નીકળવાની વધારમા વધારે
મુદત ત્રણ વધાર છે રોગના વખતમા જે સ્નેહ
પાછો ન નીકળે તે તે ત્રણ વધાર પછી રોક રાખી
દિવસ જેટલા વખત સુધી સ્નેહ બહાર નીકળવાની
ચા જેવી નેટલામા પણ જે અડ પાછો ન નીકળે
તા પછી ફલવર્તિઓ મૂકીને અથવા તોમ્મ અસ્તિઆ
(ક ૪/૯) વડ સ્નેહ પાછો બહાર કાઢવાનો પ્રાન્ત
કરવા (ફલવર્તિવશે અર્ચવિકિન્સામા (૧૨ ૮/૨૦ થી
૨૧૫ માં) કરવી છે પ્રવર=ત્રણ કલાક)

સ્નેહ પાછો ન જ નીકળે તે શું કરવું ?

અતિરોક્ષ્યાદનાગચ્છથ વેજ્ઞાહ્યાદિદોષહત્ ।

ડપેક્ષેતેવ હિ તતોઽપ્યુપિતથ્થ નિર્શાં પિતેત્ ॥૩૨॥

પ્રાતર્નાગરધાન્યામ્મ કોષ્ઠ્ય કેતલદેશ યા ।

શરીરના અતિશય ગુનાપવાને લીધ શરીર મા
જયજે સ્નેહ બહાર પાછો ન જ નીકળે અને કાંઈ
શરીરે પણ જાના, મા અગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવ કરે નહિ,
તા પછી તે સ્નેહ બહાર કાઢવાના વળ મરવા નહિ
પછી રોક હાત વચમા જતા દઈને નવારે સૂઈ અને
પામવાનો કવાય લ દાર ગરમ તમ પીવા સ્વપના બેઠકું
નશકુ પાની થીનું (આમ કરવાથી શરીરમા રહી ગયેએ
ન થાડે સ્નેહ પાડે.)

ફરીને અનુવાસન કરવાનો યાગ

મન્વાસયેતુતીયેઽદિ પચ્ચમે યા પુનઃ તમ્ ॥૩૩॥

યયા યા સ્નેહપક્તિઃ સ્યાદત્તોઽપ્યુલ્લગ્નમાદતાન્ ।

વ્યાયામનિન્યાન્ દીતામીન્ સ્નાંધ

પ્રતિવાસરમ્ ॥ ૩૪ ॥

તે તાનીને ફરીને ત્રીજે વિને અથવા ૫.૫થે
વિને અથવા જેગ્યા દિવસમાં ને, પાનો યા

તેટલા દિવસે પાછી અનુવાસનબસ્તિ આપવી પણ જરૂર નિત્ય કસરત કરતા હોય, જેમનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તથા જેમનું શરીર લૂખું હોય, તેમને એ જ કારણસર (સ્નેહ ઝટ પચી જતા હોવાથી) દરરોજ અનુવાસનબસ્તિ આપવી.

નિરૂદ્ધબસ્તિ કોને, ક્યારે, કેવી આપવી?

હતિ સ્નેહૌશ્વતરૈઃ સ્તિથે સ્તોતોવિશુદ્ધયે ।

નિરૂદ્ધ શોધને યુન્યાદસ્તિથે સ્નેહન તનાઃ ॥

એ પ્રમાણે પૂર્વે કહ્યું તેમ ત્રણ કે ચાર રાત્રી અનુવાસનબસ્તિ આપીને તેને એ રીતે સ્તિથ કર્યા પછી સ્તોત્રાનુ શોધન કરવા માટે શોધન નિરૂદ્ધબસ્તિ રાખવી જે શ્લેષક દાઢી થી ટાળવાના અનુવાસનબસ્તિને યોગ્ય દરદી ન હોય તો તેમને અનુવાસનબસ્તિ આપ્યા વિના જ રોવી નિરૂદ્ધબસ્તિ આપવી કે જે શોધન અને સ્નેહન બંને હોય

નિરૂદ્ધબસ્તિ આપવાની પૂર્વે તેશરી

પશ્ચમેઽથ તૃતીયે વા દિવસે સાધકે શુભે ।

મધ્યાહ્ને કિશ્ચિદાવૃત્તે પ્રયુક્તે ઘલિમજ્જલે ॥ ૩૬ ॥

મધ્યરત્નસેવતોઽષ્ટમલ નાતિશુશ્રુક્તિમ્ ।

મધેક્ષ્ય પુરય દોષમેયજાદીનિ ચાદરાત્ ॥ ૩૭ ॥

બસ્તિ પ્રકલ્પયેદ્યદ્દાષ્ટાન્નિર્વહુભિઃ સહ ।

છેલ્લી અનુવાસનબસ્તિ આપ્યા પછી ત્રીજા કે ૫ મે દિવસે સારા સાધક યોગમાં મધ્યાહ્ન કાર્તિક નમે તે તખતે બવિદાન અને મગજ રાચાર કરીને શેગીને શરીરે તેનું ચોળાવવું તથા તેને શેક કરવો પછી દરરોજ ગરો-પેશાબ કરી રાત્રી પછી જરા ભૂખ લાગી હોય એવા તે શેગીને તથા હોય, રોપથ, સાન્ધ્ય વગેરેના વિચાર કરીને વેદો ધણા બસ્તિના નિષ્પાત્રાને પોતાની સાથે રાખીને રાત્રી બસ્તિમાં આપવાનું દ્રવ્ય તૈયાર કરવું

નિરૂદ્ધબસ્તિમાં આપવાનું દ્રવ્ય કેવી રીતે તૈયાર કરવું?

કાષ્ઠયેદ્દિશા નેપલ દ્રવ્યમ્યાપી ફલાનિ ચ ॥૩૮॥

પછી બસ્તિ કંપમાં કહેલા દ્રવ્યો ૮૦ તોલાનવા આઠ મીઠા લઈને તે બંનેને ચોળાવણા પાણીમાં ઉકાળવા અને ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તે દેવના પગથી ઉતારી લેવું (વસ્તુ-તેનું વજન પ્રમાણ બતાવવામાં આવ્યું છે તેનું બહુ બસ્તિ તરીકે આપવાનું નથી)

હોય પગને સ્નેહનું પ્રમાણ

તત્ત્વ ફાયાચત્ત્વૈશ્વ સ્નેહ ધાને પ્રકલ્પયેત્ ।

વસ્યે ચ પદ્માશમદ્દાશ ચકેર્ધકે ॥૩૯॥

પછી વાયુનો રોગ હોય તો ક્વાથ કરતાં ચોથા ભાગનો સ્નેહ નાખવો (નિરૂદ્ધબસ્તિની માત્રા ચોવીસ પલની કહેલી છે, માટે સ્નેહ છ પલ લેવો) પિત્ત રુધિર હોય એવા રોગીને અને સાજા માણસને તો છઠ્ઠાભાગે એટલે ચાર પલ સ્નેહ લેવો. જો કફ રુધિર હોય તો આઠમે ભાગે એટલે ત્રણ પલ સ્નેહ લેવો

સ્નેહનો સાધારણ નિયમ

સર્વં ચાષ્ટમં ભાગં કલ્પકાદ્ભવતિ વા પથા ।

નાત્યચ્છસાન્દ્રતા વસ્તોઃ

રથવા વાન, પિત્ત, કફમાં અને સાજા માણસ માટે સર્વત્ર દ્રવ્યનો આઠમા ભાગનો સ્નેહ નાખવો, મનલબ્ધ કે જે રીતે બસ્તિ રુનિશ્ચ પાતળી કે અતિ શય ઘાટી ન થાય તેમ કરવું (આ નિયમ પ્રમાણે ક્વાથનો અમુક ભાગ નહિ પણ ક્વાથ બતાવવા માટે કરેલા દ્રવ્યોના કંકરો રાઠકમાં ભાગ સ્નેહ નાખવો.)

સ્નેહમાં નાખવાનાં બીજા દ્રવ્યનું પ્રમાણ

પલમાત્ર શુદ્ધસ્ય ચ ॥૪૦॥

મધુપટ્ટવાચિશેષં ચ યુક્તયા

ગોળ એક પલ (ચાર તોલા) અને મધ, સિંધવ વગેરે બીજા મુક્તિથી નાખવું (મધ ચાર પલ તથા સિંધવ એક તોલા નાખવો, કોઈવાર જવખાર એક તોલા નાખાય છે. ગોળનું માપ બતાવવાનું કારણ એ છે કે પિત્તમાં તેથી રુધિર વળન ન લેવું એ સિવાય માસરસ, સુર, આસવ, મૂત્ર, દૂધ, કાજી વગેરે પણ વપરાય છે)

બસ્તિનું ઔષધ થી રીતે તૈયાર કરવું?

સર્વં તવેક્તઃ ।

ઽળ્પામ્બુકુમ્ભીવાપ્તેયમ તસ જલજમમાહતમ્ ॥૪૧॥

પ્રાક્ષ્ણ્ય વસ્તો પ્રણયેવાયો નાયુણ્ણશીતલમ્ ।

નાતિશ્લિષ્ઠં નવા કૃષ્ણ નાતિતીક્ષ્ણં ન ઘા મૃદુ ॥

નાન્યચ્છસાન્દ્રં મોનાતિમાત્ર નાપદ્મ નાતિ ચ ।

લગમ તદ્વદ્ભલે ચ

પછી તે બધું ભેળું કરીને ઊંનું પાણી ભરેલા ઘડાની વરાળથી એ બધું ગરમ કરીને લાકડાની કડગ્રીથી તેને ડાઘાવવું પછી બસ્તિમાં તે રોપથ નાખીને તે બસ્તિ ગુલામાં મુકવી તે રુનિશ્ચ ગરમ કે રુનિશ્ચ ઠંડું ન જોડે તે રુનિશ્ચ સ્તિથ કે અતિ લૂખું રુનિશ્ચ તે રુનિ કોમળ, અતિ પાતળું કે અતિ જાડું, અતિ રોષ્ટ્ર કે અતિ ઘાટું, લવણિયનું કે અતિ ખાટું, બહુ ઓછું માટું કે અતિ ખાટું ન

જેડે (અસ્તિતુ દ્રવ્ય વધારે પડતું પાકી ન જાય તે માટે રાજાથી ગરમ કરવાનું કહ્યું છે)

પઠન્યન્યે તુ તદ્વિદ્ ॥૪૩॥

માત્રાં ત્રિપલિકા કુર્યાત્સ્નેહમાશ્નિકકપો પૃથક્ ।
કર્પાર્ધ માણિમ્નયસ્ય સ્વયમે કલ્પલદ્યમ્ ॥૪૪॥
સર્વદ્રવાણા શોવાણા પલ્લાનિ દશ કલ્પયેત્ ।

અસ્તિના વિધિને જાણનારા બીજા કેટલાએક એમ કહે છે કે સ્નેહ ૨ ને મધ એ બંને તરુ ત્રણ પદ જુદા જુદા હોવા અરથી તેઓ સિધ્ધ હોવા માજ માણસને માટે કંક (કવાથ બનાવવાના ઔષધો નો કંક) એ પદ હોવા બામીના સર્વ દ્રવ પદાર્થો દશ પદ હોવા

માશ્નિક લવણ સ્નેહ કલ્પ કાપ્યમિતિ કમાત્ ॥
માવપેત નિદ્ધાણામેવ સયોજને વિધિ ।

પછી પ્રથમ કૂડામા (ધૂટવાના પાત્રમા) મધ નાખીને તેને ધૂટવું પછી તેમાં સિધ્ધ નાખીને મેળ વડું તથા ધૂટવું પછી તેમાં સ્નેહ નાખીને ધૂટવો પછી તેમાં કંક નાખીને મેળવવો તથા પછી તેમાં કવાથ નાખીને મેળવવો એ પ્રમાણે અનુક્રમે મેળવવાથી તે દ્રવ્યો એકસ બની જાય છે નિદ્ધાને મેળવવાનો એ વિધિ છે (દ્રવ્યો એકસ થાય તો એની બેઠીએ તેવી અક્ષર થાય છે)

નિદ્ધ આપ્યા પછીનો વિધિ

ઉત્તાનો દત્તામાત્રે તુ નિદ્ધે તમના મયેત્ ॥૪૬॥
ક્રુનોપચાન સજ્ઞાતવેગ્ગ્નોક્ષ્ટિક સ્વજેત્ ।

નિદ્ધ આપ્યા પછી નિદ્ધ બહાર નીકળવાનો વેગ આવે તે બાબતનું ધ્યાન રાખીને, ઓશીકું કૂવા નીચે રાખીને ચત્તા ચૂઈ રહેવું તથા એનો વેગ આવે એટલે અધૂકા બેસીને તે વગેરે બહાર કાઢવો.

નિદ્ધાની મુદન નિદ્ધ પાછો ન નીકળે તો શું કરવું ?
માગતો પરમ કાલો મુદ્દનો મૃત્યુએ પરમ્ ॥૪૭॥
તત્રાનન્નં શિક સ્નેહશ્ચારમૂઘાલ્પકલ્પિતમ્ ।

સ્વગિત ક્ષિણગતીક્ષ્ણજ્ઞ શાસ્ત્રમ્ પ્રવીર્યેજ્ઞ ॥
વિદ્યાન્તકલ્પતિ યા ચ્ચેદન્ત્વાસનાત્તદ્ ચ ।

નિદ્ધા પાછો બહાર આવવાની વધારમાં વધારે મુદન એક મુત્રન (એ થી ૪૮ મિનિટ) જાવવી એવી વારમા એ નિદ્ધા પાછો ન નીકળે તો પછી મરણ થાય. માટે ૪૮ મિનિટ સુધી જે િદ્ધા પાછો ન નીકળે તો ઉનારને બીજો નિદ્ધાખતિ આપવી. તે બીજો નિદ્ધાખતિ અનુચેતન કરે એવી, એમૂત્ર, દ્રાઘ,

કાજ વગેરે ખટાઈ તથા જવખારથી બનાવેલી તથા સિન્ધ, તીક્ષ્ણ ૨ ને ઉષ્ણ, એવી બનાવીને ચક્રવર્તી ૨ તથા અર્થશિક્તિસ્નાના ૨ધ્યાયમા કહેવાયો એવી કૃત્ત વર્તિ ૨ધ્યાયથી અવધા ચેક કરવો કે રાગીને બધ વગેરે બતાવીને બડકાવેલો

પોતાની મેળે નિદ્ધ પાછો નીકળે તો

સ્વયમેવ નિવૃત્તે તુ દ્વિતીયો બંસ્તિરિપ્યતે ॥૪૯॥
દ્વિતીયોઽપિ ચતુર્થોઽપિ યાવદ્વા સુનિરુદ્ધતા ।

જો નિદ્ધ સ્વેક ૪૭મા થી ૪૮મા વાળા ઉપાય કર્યા વિના જ એની મેળે પાછો નીકળે તો બીજો અસ્તિ આપવી, તે નીકળે તો ત્રીજો આપવી, તે નીકળે તો ચોથી આપવી એ પ્રમાણે દોષો બરાબર બહાર નીકળી જાય ત્યાં સુધી (સમ્યગ્બોગ થતા સુધી) કરવું સ્વેક ૪૭મા થી ૪૮મા વાળા ઉપાયથી નિરુપ પાછો કાઢવો પડશે હોય તો બીજો નિદ્ધાખતિ ન આપવી

નિદ્ધાખતિના અર્થોગ, સમ્યગ્બોગ, અતિયોગનાં લક્ષણ વિરિત્તવચ્ચ યોગાદીન્વિદ્યાત્

નિદ્ધાખતિ ઓછી લાગી હોય કે ન લાગી હોય, બરાબર લાગી હોય કે વધાર પડતી લાગી હોય તેનાં લક્ષણ અનુક્રમે ચુ ૧૮/૩૮ થી ૪૧મા માં આપેલા વિરચનના ૨ શોગ, સમ્યગ્બોગ અને અતિયોગનાં લક્ષણ જેવાં છે

નિદ્ધાખતિ બરાબર લાગે પછી કરવાનું બોધન

યોગે તુ મોજયેત્ ॥૫૦॥

કોળીન યારિણા સ્નાત તનુ ધન્વરસોદનમ્ ।

નિદ્ધાને સમ્યગ્બોગ થયો હોય એટલે શારીરીને નિદ્ધા આપણો (લાગણી) હાથ તો દરડીને કદ વડે એના બિન્દા પાસથી તેને નદરારીને જાગ્ય પ્રાણીઓના પાતળા માંસરસમાં બનાવવો બાન ખરવાવો

બોધન કરવાનું કારણ

વિકારા યે નિરુદ્ધસ્ય મવતિ પ્રવર્ત્યન્તે ॥૫૧॥

તે સુહોળામ્બુસિતમ્પ યાન્તિ મુત્રત શમમ્ ।

નિદ્ધાખતિ આપવાથી મળે પોતાના ત્યાગથીથી ચવાપમાન થવાથી જે વિદ્યાર ઉપરન થાય છે તે તકક પામીથી ત્યાગ કરીને પછી ત્યાગ કરવાથી થાન થાય છે (માટે નિદ્ધા થાય પછી ગરમ ત્યાગ ૨ને બોધનનો જરૂર છે)

વાયુથી થીજાને અનુચેતનખતિ આપવાનો કાજ થવ થાતાદિત મય સઘ વધાનુપાસયે ॥૫૨॥

વાયુથી ધીડિત માણસને નિરૂપબસ્તિની કિયા પૂરી થયા પછી તરત જ રાનુવાસનબસ્તિ આપવી, એટલે નિરૂપબસ્તિ બહાર નીકળી જાય પછી તરત જ તેને તે જ દિવસે અનુવાસનબસ્તિ આપવી

અનુવાસનના સમયજ્ઞ, હીન અને અતિયોગનું લક્ષણ

સમ્યગ્ધીતાતિયોગાશ્ચ તસ્ય સ્યુઃ સ્નેહધીનવત્ ।

જેને અનુવાસનબસ્તિ સારી રીતે અપાઈ હોય તેને સારી રીતે સ્નેહપાન કરેલા માણસ જેવા ચિહ્ન જણાય છે, હીનયોગમાં સ્નેહપાનના હીનયોગ જેવા અને ૨ તિ યોગમાં સ્નેહપાનના અતિયોગ જેવા ચિહ્નો જણવા (જમણા માટે જુરો સુ ૧૬/૩૦, ૩૧)

અનુવાસનના સમયયોગ થયો કયારે કડવાય ?

કિંચિત્કાલ સ્થિતો યશ્ચ સપુરીયા નિવર્તતે ॥૫૩॥

સાનુલોમા નિલઃ સ્નેહસ્તસ્તિજમનુવાસનમ્ ।

જે અનુવાસન યોગક વખત કોઈમાં રહીને અગ્ર સાથે તથા અનુયોમ વધેલા વાયુ સાથે પાછું નીકળે છે, તે અનુવાસનબસ્તિ સિદ્ધ થઈ છે એમ જણવુ

દોષ પરત્વે અનુવાસનબસ્તિની સંખ્યા

પક્કં ત્રીન્ વા ઘણાસે તુ સ્નેહશ્લીન્

મકલ્પયેત્ ॥૫૪॥

પજ્ઞ વા સ્ત વા પિત્તે, નૈવૈવાશ્વા ઘાડનિલે ।

પુનસ્તતોડ્યદ્યુર્માન્તુ પુનરાસ્થાપન તતઃ ॥૫૫॥

કહ્નો વિકાર હોય તે સ્નેહબસ્તિ એટલે અનુવાસનબસ્તિ એક ૨ થવા ત્રણ ૨ ૧૫વી, પિત્તના વિકાર હોય તે પાચ અથવા આત ૨ ૧૫વી, વાયુના વિકાર હોય તે નવ અથવા અગિયાર ૨ ૧૫વી, પછી એકી સંખ્યામાં સ્નેહબસ્તિનો આપવી, એ પછી ફરીને આસ્થાપન (નિરૂપ) બસ્તિ આપવી

અનુવાસનબસ્તિવાજાનું ભોજન

કફપિત્તાનિલેપશ્ચ ચૂર્ણશ્ચીરરહેઃ ક્રમાત્ ।

જેને અનુવાસનબસ્તિ આપી હોય તેને કહ્નો વિકાર હોય તે યુષ્ની સાથે, પિત્તના વિકાર હોય તે દૂધની સાથે ને વાયુના વિકાર હોય તે માગરસની સાથે અને ખાવાને રાખવું

વાયુના રોગમાં નિરૂપબસ્તિનાં ઔષધ અને સંખ્યા

વાતમૌપધ નેજ્જગધપિત્તનાસેન્ધવૈયુત ॥૫૬॥

વાસ્તિરેકોડાનલે સિન્ધવઃ સ્વાદ્દમ્લોઘ્નો

રસાન્ધિતઃ ।

વાયુના રોગમાં નિરૂપબસ્તિ ૨ ૧૫વી હોય તે, વાયુને હરુનારા ઔષધ એટલે દશમૂળ વગેરેના કવાથ મા નયોત્તર તથા સિંધવ નાખીને તથા તેમાં સ્નેહ તથા ગળ્યા, ખાટા અને ખારા રસવાળાં દ્રવ્ય તથા માસરસ નાખીને એક બસ્તિ આપવી તે હિનકાર છે

પિત્તમાં નિરૂપબસ્તિનાં ઔષધ અને સંખ્યા
ન્યગ્રોધાદિગણકવાથપદાકાદિસિતાયુતૌ ॥૫૭॥
પિત્તે સ્વાદુહિમૌ સાન્ધ્યશ્ચીરેશ્ચુરસમાશ્લિઘ્નો ।

પિત્તના વિકારમાં ન્યગ્રોધાદિ ગણમાં કહેલા ઔષધોના કવાથ કરીને તેમાં પદમકાદિ ગણના દ્રવ્યો નોડવાય તથા સાકર મેઘવીને તથા તેમાં ઘી, દૂધ, શેરડીનો રસ અને મધ નાખીને ગળી તથા કઢી કરીને બે બસ્તિ આપવી

કફમાં નિરૂપબસ્તિનાં ઔષધ અને સંખ્યા
આરગ્વધાદિનિષ્પવાથવત્સકાદિયુનાશ્ચયઃ ॥૫૮॥
રુક્ષાઃ સક્ષોદ્રગોમૂવાસ્તીક્ષ્ણોઞ્જાકટુકાઃ કપે ।

કફના વિકારમાં આરગ્વધાદિ ગણમાં કહેલાં ઔષધોના કવાથ તથા વત્સકાદિ ગણમાં કહેલાં ઔષધોના કવાથ મેઘવીને તેમાં મધ અને ગોમૂત્ર નાખીને લૂખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને તીખી એવી ત્રણ બસ્તિ આપવી

સન્નિપાતમાં નિરૂપબસ્તિ

ત્રયસ્તે સધિપાતેડપિ દોવાન્ ઘ્નન્ પતઃ

ક્રમાત્ ॥૫૯॥

ત્રણ દોષ એકત્ર કોપ્યા હોય ત્યારે એટલે સન્નિપાતમાં પણ તે (સ્વેક પદ થી પટા વાળી) ત્રણ બસ્તિ હિનકર છે, કેમ કે તે અનુક્રમે ત્રણ દોષને દૂર કરે છે

ચોથી બસ્તિ ન આપવાનું કારણ

ત્રિગ્નઃ પરં વસ્તિમતો નેચ્છન્ત્યઃ ચેત્કિત્સકાઃ ।
ન હિ દોષશ્ચતુર્ણાંડસ્તિ પુનર્ફલેન ય પ્રતિ ॥૬૦॥

ત્રણ બસ્તિથી ત્રણ દોષ મટી જાય છે, અને ચોથો દોષ છે નહિ કે જેને માટે ચોથી બસ્તિ આપવામાં આવે, એટલા માટે ત્રણ કરતાં વિશેષ બસ્તિ આપવાનું બીજા કેટલાક વેદો ઈચ્છતા નથી

બીજું કારણ

અત્કેશનં શુશિકરં દોષાણાં હામનં ક્રમાત્ ।

ત્રિધૌત્ર કન્થોરેદ્ધિત્તિમયન્નેડપિ પ્રચક્ષતે ॥૬૧॥

બીજા કેટલાક વેદો એમ પણ કહે છે કે, દોષનું ઉત્કેશન કરવું, તે દોષની શુદ્ધિ કરવી અને તે દોષને

શમાવવા એ ત્રણ કર્મને માટે અનુક્રમે ત્રણ ભસ્તિ
ઓની યોજના કરવી ઘટે છે

આવા ચતુષ્ક્રમમાં શુ કરવું ?

દોષોપધાદિષલત સર્ગમેતત્ત્રમાણયેત્ ।

દોષો ઔપધ અને બળ ઉપરથી આ બધું પ્રમાણ
રૂપ ગણવું (એટલે જે દોષો વધારે હોય, ઔપધ
ઉપર હોય અને રાગ તથા રોગીનું બળ વધારે હોય
તે વધારે ભસ્તિઓ આપવી, પણ જે દોષો રોગ
હોય, ઔપધ જલદ હોય અને રોગ તથા રાગીનું
બળ ઓછું હોય તે ઓછી ભસ્તિઓ આપવી)

નિરૂપભસ્તિ ક્યાં સુધી આપ્યા કરવી ?

સમ્યક્નિરૂપલિપ્ત તુ નાસમ્માદ્ય તત્વર્તયેત્ ॥

સારી ગીતે નિરૂપભસ્તિનો યોગ ન થાય ત્યાંસુધી
ભસ્તિ ૨ પવાનું બધે રાખવું નહિ, પણ ફરીફરીને
પણ નિરૂપભસ્તિ આપવી

કેટલી અને કઈ ભસ્તિઓના કર્મને 'કર્મ' કહેવાય ?

પ્રાક્સ્નેહ વક્ પજ્ઞાન્તે દ્વાન્દ્વાસ્થાપનાનિ ચ ।

સ્થાન્વાસનાનિ કર્મૈર વસ્ત્યગ્નિહારીરિતા ॥૬૩

પહેલી એક સ્નેહભસ્તિ (અનુવાસનભસ્તિ) પછી
વારાહરતી નિરૂપભસ્તિ અને અનુવાસનભસ્તિ દરેક
બારબાર (એક નિરૂપભસ્તિ, એક અનુવાસનભસ્તિ,
બીજી નિરૂપભસ્તિ, બીજી અનુવાસનભસ્તિ એ રીતે
વારાહરતી અપેરી બાર નિરૂપ અને બાર અનુવાસન
ભસ્તિ) અને છેલ્લે થાંધ અનુવાસનભસ્તિ થવી કુલ
૩૦ ભસ્તિના કર્મ (અં કોર્મ)ને 'કર્મ' કહે છે

કેટલી અને કઈ ભસ્તિઓના કર્મને 'કાલ' કહેવાય ?

કાલ પજ્ઞવશૌકોઽપ્ર પ્રાક્ સ્નેહોઽન્તે વ્રવસ્તયા ।

પદ પજ્ઞયસ્ત્યન્તરિતા

પહેલી અનુવાસન, પછી વચ્ચે વચ્ચે ધાવ નિરૂપ
ભસ્તિ આપે એવી છ અનુવાસનભસ્તિ, અને સ્થાપને
ત્રણ અનુવાસનભસ્તિ થયી કુલ ૧૫ ભસ્તિના કર્મ (અં
—કોર્મ)ને 'માલ' કહે છે (આ કર્મ પ્રમાણે અનુવા
સન, અનુવાસન, નિરૂપ, અનુવાસન, નિરૂપ, અનુ
વાસન, નિરૂપ, અનુવાસન, નિરૂપ, અનુવાસન, નિરૂપ
અનુવાસન, અનુવાસન, અનુવાસન, અનુવાસન એ
કર્યામાં પંદર ભસ્તિ આપાય છે)

કેટલી અને કઈ ભસ્તિના કર્મને 'ચેત' કહેવાય ?

યોગોઽણી વસ્ત્યોઽપ્ર તુ ॥૬૪॥

ત્રયો નિરૂપ સ્નેહાઽ સ્નેહાવાપન્તયોઽપી ।

આઠ ભસ્તિઓના કર્મને 'ચેત' કહે છે એમાં
(એ ચેતમાં) ત્રણ નિરૂપ ત્રણ અનુવાસન, સૌથી
પહેલી એક ૨ અનુવાસનભસ્તિ અને ચોથી છેલ્લી એક
અનુવાસનભસ્તિ થયી કુલ આઠ ભસ્તિઓ હોય છે
(આઠ ભસ્તિનો કર્મ—અનુવાસન, નિરૂપ અનુવાસન,
નિરૂપ અનુવાસન, નિરૂપ અનુવાસન, અનુવાસન.)

એક જ જાતની ભસ્તિ ન અપરાધ કરવું

સ્નેહવસ્તિ નિરૂપં વા નૈકમેગતિ શીઘ્રયેલ્ ॥૬૫
ઉત્કલેશાગ્નિયદો સ્નેહાગ્નિરુદ્ધાન્મરુતો મયમ્ ।

સ્નેહભસ્તિ અથવા નિરૂપભસ્તિ એકલી જ આપવી
નહિ, કેમ કે એક જ જાતની ભસ્તિનું અતિશય સેવન
કરવાથી વિષાર થાય છે સ્નેહભસ્તિનું અતિ સેવન
કરવાથી ઉત્કલ થાય છે તથા જલગતિ મંદ થાય
છે અને નિરૂપભસ્તિનું અતિશય સેવન કરવાથી વાધુ
કોષવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે

બન્ને પ્રકારની ભસ્તિની ભર

તત્સાગ્નિકૃદ સ્નેહા સ્યાગ્નિકૃદ્ધાધાનુગતિઃ ॥

માટે જેને નિરૂપભસ્તિ આપી હોય તેને અનુવાસન
ભસ્તિ આપવી જે ડાહ્યે, અને જેને અનુવાસનભસ્તિ
આપી હોય તેને નિરૂપભસ્તિ આપવી જે ડાહ્યે

અનુવાસન અને નિરૂપભસ્તિ વારાહરતી લેવાનું ફળ

સ્નેહરોગોપતનયુક્તયેવ વસ્તિકર્મ ત્રિદોષજિત્ ।

અનુવાસનભસ્તિથી સ્નેહન કરીને પછી નિરૂપ
ભસ્તિથી યોધન કરવું, પછી પાછું અનુવાસનભસ્તિથી
સ્નેહન કરવું, પછી પાછું નિરૂપભસ્તિથી યોધન કરવું,
એવી સ્નેહન અને યોધનની યુક્તિથી કરવી ભસ્તિની
ક્રિયા ત્રણે દોરને થયે છે

માત્રાભસ્તિ નામની અનુવાસનભસ્તિ

હસ્તયા જોદ્ધાપાનસ્ય માત્રયા યોજિત સમ ॥૬૬
માત્રાવસ્તિ સ્મૃત ક્ષદ્

શુ ૧૬/૧૭, ૧૭૧ માં કહેલી સ્નેહાપનની વૃત્ત
માત્રા જેટલા સ્નેહ અનુવાસનભસ્તિમાં આપવામાં
આવે ભરે એને માત્રાભસ્તિ કહે છે

માત્રાભસ્તિ કોણે અને ક્યારે લેવો ?

સીત્તનીય સદા ચ છ ।

વાલ્ક્યુલાગ્નિમારુતીયાયામાસકલિગ્નક ॥૬૮॥
યાગમમાવતાત્ મિત્રપેષ્ઠરસુલાત્મિ ।

દોષો નિષ્પરીહારા ચત્ત્વરમ્ સુક્ત ॥૬૯॥

બાળક, વૃદ્ધ, બહુ ચાલનાર, બહુ સ્ત્રીસંભોગ કરનાર, રોજ કંપરત કરનાર, ચિંતાતુર, વાપુથી પીડાતા, જેનાં ડાઠકા ભાંગ્યા હોય એવા, નબળા, થોડા અગ્નિવાળા, રાજ, તંત્રગર અને સુખિયા લોકોએ એ માત્રા બસ્તિ લેવી, કેમ કે એ દોષોના નાશ કરનાર, પરિહારિનાની, બધા આપનાર અને જાડો વગેરે મળતે કાઢી નાખે એવી તથા ઉપદ્રવો ન કરે એવી છે.

ઉત્તરભસ્તિ કોને, કયા રોગમાં આપવી ?

યસ્તૌ રોગેષુ નારીણાં યોનિગર્ભાશયેષુ ચ ।

દ્વિત્વારથાપનશુદ્ધેયો વિદધ્યાદ્વસ્તિમુત્તરમ્ ॥૭૦॥

પુરુષોને મૂત્રાશય(અં.—બેડર)માં રોગ થાય ત્યારે અને સ્ત્રીઓને મૂત્રાશયમાં, યોનિમાં અને ગર્ભાશયમાં રોગ થાય ત્યારે પહેલા બે ત્રણ નિઃશ્વબસ્તિથી એમનું શોધન કરીને પછી એમને ઉત્તરભસ્તિ આપવી. (ગુદાને બદલે ગુદાથી ઉત્તર એટલે ઉંચે રસ્તે એટલે મૂત્રેન્દ્રિયને રસ્તે બસ્તિ આપવામાં આવે તેને ઉત્તર-બસ્તિ કહે છે)

પુરુષની ઉત્તરભસ્તિની નળીનું માપ

આતુરાદ્ગુલમાનેન તન્નેષ્ટ દ્વાદશાઙ્ગુલમ્ ।

શુત્ત ગોપુલ્લઙ્ગમૂલમધયોઃ કૃતકર્ણિકમ્ ॥૭૧॥

સિદ્ધાર્થકપ્પેશામ નૃકણં દેમાદિસમ્ભવમ્ ।

ફન્દ્રાશ્વમારસુમન પુણ્યકૃત્તોપમં દદમ્ ॥ ૭૨ ॥

ઉત્તરભસ્તિ રાપવાને જે નળી બેઈએ તે રોગીનાં બાર અંગુલ લાંબી, ગાંધના પૂછડા જેવા રાત્રારની તથા તેના મૂળમાં (બસ્તિ તરફને છેડે) ૨ ને અધ્યમાં કલ્પિક (વોટી, રાંગુરી) પહેલવેલી બેઈએ તેના ૨ ગ્રભાગમાં (ગુદા તરફને છેડે) સરખવ પેગે એવું છિદ્ર બેઈએ તથા તે નળી મોના વગેરે (શ્લોક ૯ વાળી) ધાતુની બનાવેલી બેઈએ તે અતિશય લીસી તથા થોગરો, કંપુ નથવા ચમેંથીના ફૂલના ઘીટા તરફની નળીના જેવી અને મળ્મૂત બેઈએ (જે નળી પુરુષને ઉપયોગી છે એમ જાણવું. કેમ કે સ્ત્રી અને દશ અંગુલ લાંબી તથા મળ પેગે એવા છિદ્ર વગેરે બેઈએ વગેરે આનંદ કહેવાયે)

ઉત્તરભસ્તિની માત્રા

તસ્ય યસ્તિમુંડુલુપ્માત્રા શુકલકલ્પ્ય વા ।

તે નળીને ઉપરે છેડે થોડું અને ડચકુ શ્લોક ૧૫૫ માં કહેવા પ્રાણીઓનું મૂત્ર થય બાપવું. તેમાં ભરવામાં સ્નેહનું માપ બે ત્રણ રાખવું એવા રોગો ના બાળ, ઉંમર, દેહ, સત્ત્વ, સાત્ત્વ વગેરે બેઈને સ્નેહનું માપ નહીં કરવું.

પુરુષને ઉત્તરભસ્તિ આપવાની રીત

અથ જ્ઞાતાશિતસ્યાસ્ય સ્નહ્યસ્તિ વિધાનતઃ ॥૭૩॥

ઋજોઃ સુલોપવિષ્ણ્ય પીઠે જાતુપમે મૃતૌ ।

દ્રષ્ટે મેદૈ સ્થિતે ચર્જો જ્ઞાનૈઃ સ્તોતોવિશુદ્ધયે ॥૭૪॥

સૂક્ષ્માં શાલાર્કાં પ્રણયેત્તયા શુદ્ધેન્દુસેર્જન ।

આમેહનાન્તં નેત્રં ચ નિષ્કર્મં શુદ્ધવત્તતઃ ॥ ૭૫ ॥

પીઢિતેષ્ટગંતે સ્નેહે સ્નેહ્યસ્તિકમો હિતઃ ।

પાક, પૂજા, પ્રાર્થના વગેરે મંગલ કર્મ કરીને, નાહીને, અનુવાસનબસ્તિમાં (શ્લોક ૨૧૧ ૨૨માં કહ્યા પ્રમાણે પાઈને, ઠીંચણ જેટલા ઊંચા, સાથા આસન પર ટટાર પણ અંદેલીને જ્યારે દરદી ભેતે ત્યારે તેની મૂત્રેન્દ્રિય ટટાર થાય (ઉત્થાન થાય) એટલે એ મૂત્રેન્દ્રિયને ઊંચી કરીને (આડીરાવળી કે લગ્નની રાખીને નહિ) સોતને અંદરથી સાફ કરવા માટે ધીમે ધીમે પાતળી (પણ બુદ્ધી) સળી મૂત્રેન્દ્રિયમાં ધીમે ધીમે આગળ ને આગળ સરખાવવી. પછી સળીથી મૂત્રેન્દ્રિયનો અંદરનો માર્ગ સાફ થાય એટલે (સળી કાઢી લઈને) મૂત્રેન્દ્રિયના નીચેના ભાગમાં જે શીવમૂત્રી (ચામડી જાણે એટલી લીધી હોય એવા ચામડીના એક-જેવા આકાર) હોય છે તે શીવમૂત્રીને રસ્તે રસ્તે મૂત્રેન્દ્રિયમાં (મૂત્રેન્દ્રિયના આગામાં) મૂત્રેન્દ્રિયના છેડા સુધી (એટલે લગભગ છ આંગળ જેટલી) નાશ શ્લોક ૨૨, ૨૫ માં ગુદામાં નળી મરખાવવાની બાબતમાં જે મુલ્યના પાવવાની છે તે બરાબર પાળીને, ઘણું મૂલ્ય નહિ એ નીતે ધીમે ધીમે સરખાવવી, પછી બસ્તિમાં ભરેલા સ્નેહ બસ્તિ દબાવીને મૂત્રેન્દ્રિયમાં થકાથી દેવાય પછી શ્લોક ૨૨૧ થી થતી અનુવાસનબસ્તિના ક્રમ પ્રમાણે કરવું એ વિનયારક છે

બસ્તિની સંખ્યા

યસ્તીનેન વિધિના વપાર્શ્વશુતોડપિ વા ॥૭૬॥

અનુગસતગદ્દેરે સર્વમેવામ્ય ચિન્તયેમ્ ।

આ રીતે ત્રણ કે ચાર પણ ઉત્તરભસ્તિઓ આપવી આ ઉત્તરભસ્તિની બાબતમાં જે વિષયો ઉપર કહ્યું નથી તે વિષયો (જે કહેવાનું બાકી રહ્યું છે તે બધું) અનુવાસનબસ્તિ પ્રમાણે નામજા લેવું

મીઓને ઉત્તરભસ્તિ

ઋગ્ગામાર્તવકાલે તુ યોનિદ્વાન્યપાતૃનેઃ ॥૭૭॥

તિદધીત તદા તસ્માદનુનાર્થવ ચાન્યયે ।

ય નિરિષ્ણદશુલેષુ યોનિવાન્યપાતૃદરે ॥ ૭૮ ॥

આ ૧/૭૮ માં કહેવા નીચેના ઋગ્ગામાર્તમાં રહી ઉપાધી સ્ત્રીની હોવાથી ઉત્તરભસ્તિને સ્નેઃ સંપન્ન થઈ

થકે છે, માટે સ્ત્રીઓને તે વખતે ઉત્તરભસ્તિ આપવી, પણ યોનિવિભ્રમ થ, યોનિમાં યુગ આવે, યોનિવ્યાપદ, ઘોહીવા, એવા ગંભીર (કેટોકડીના) રોગોમાં ઋતુકાળ સિવાય પણ સ્ત્રીઓને ઉત્તરભસ્તિ આપવી

સ્ત્રીઓને આપવાની ઉત્તરભસ્તિની નખીનું માપ નેત્ર દશાઙ્ગલં મુદ્રપ્રવેશ ચતુરઙ્ગલમ્ ।
અત્યમાન યોગ્ય સ્યાદ્ દ્યઃકુલં મૂલવર્તનિ ॥૫૨॥
મૂલકુલવિકારેષુ, લાલાનાં સ્વેકમદુલમ્ ।

સ્રીરોની ઉત્તરભસ્તિની નખી દસ આંગળ લંબી અને એના અગ્ર ભાગનું (યોનિ તરફના છેડાનું) છિદ્ર મગનો દાણા પેસી થકે એવડુ રાખવું (બીજા બધા માપ અને આકાર પુરુષની ઉત્તરભસ્તિ જેવાં રાખવાં પણ સ્ત્રીની બાબતમાં મોગસો વગેરે કૂલના ઈંટાનું માપ બરાબર નથી એને છેકાણે સ્ત્રીના મૂત્ર માર્ગના ઘેરાવા જેટલો ઘેરાવો રાખવો સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગ અને બાહ્ય અવતરવાનો માર્ગ જુદા જુદા હોય છે તે બાબતમાં રાખવું) ઉત્તરભસ્તિની નખી સ્ત્રીની યોનિના બાહ્ય અવતરવાના માર્ગમાં ચાર આંગળ દાખલ કરવી (આ સૂચના ઉપરથી એવું સમજી લેવું કે નખીને યોનિ તરફને છેડે ચાર આંગળ જગ્યા છેડીને પછી અંગૂઠી (વૉટી) પહેરાવવી, કે જેથી ચાર આંગળથી વધારે નહીં યોનિમાં જતી ન રહે) પણ મૂત્રકુલના રોગોમાં મોટી સ્ત્રીને મૂત્રમાર્ગમાં બે આંગળ નહીં ચડાવવી (૨ ને નહીં વધારે ન ચડી જાય તે માટે નહીં યોનિ તરફને છેડે બે આંગળ જગ્યા છેડીને નહીંને અંગૂઠી પહેરાવવી) પણ નાની છિકડીને મૂત્ર કુલના રોગોમાં યોનિમાં એક આંગળ નહીં વડાવવી (અને નહીં વધારે ન ચડી જાય તે માટે નહીંને યોનિ તરફને છેડે એક આંગળ જગ્યા છેડીને નહીંને વૉટી પહેરાવવી)

સ્ત્રીઓને ઉત્તરભસ્તિની માપ
મકુલો મધ્યમા માત્રા, લાલાનાં મુક્તિરેવ તુ ૧૮૦
સ્ત્રીઓને ઉત્તરભસ્તિમાં આપવાનાં સ્નેહનું માપય
(સાપાત્ર) માપ ચાર તોલા છે, પણ નાની છાત્રી
ઓને આપવાની ઉત્તરભસ્તિનાં સ્નેહનું માપ બે તોલા છે

સ્ત્રીઓને ઉત્તરભસ્તિ આપવાનો વિધિ
ઉક્તાનાયા શયાનાયા
સમય સદ્વેચ્ય સચિયની ।
ઝર્યંજાન્યાશ્વિનુરાનહોરાત્રેણ યોગ્યેત્ ૧૮૧॥
વર્ત્તોન્નિરાત્રમેય ચ સ્નેહમાર્ગા વિકલ્પેન્ ૧
વ્યાધમેય ચ વિવિધ્ય પ્રતિવિધ્યાતુનહ્યમ્ ૧૮૨॥

બનિ સચિયને (પગને) બરાબર સડોલીને-ઢોંપણ ઊભાં રહે એ રીતે) ચત્રી સુવાહીને સોને એક રાત દિવસમાં ત્રણવાર ઉત્તરભસ્તિ આપવી (છિકડી માટે રોજ અઘણી તોલા અને મોટી સ્ત્રી માટે મોજ એક તોલા એ રીતે) સ્નેહનું માપ વધારતા જઈને ઉપર કલા પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી રાજ ઉત્તરભસ્તિ આપવી પછી ત્રણ દિવસ રોકાઈ જઈને વગી પાછી બીજા ત્રણ દિવસ સુધી ઉત્તરભસ્તિ આપવી.

(આ શ્લોકમાં આપેલી ઉત્તરભસ્તિની રોજની સંખ્યા, સ્નેહનું વધારવાનું માપ, કેટલા દિવસ લાગત ઉત્તરભસ્તિ આપવી, કેટલા દિવસ રોકાઈ જાવું અને પછી પાછી કેટલા દિવસ આપવી એ હમીકત પુરોવાને આપવાની ઉત્તરભસ્તિને પણ લાગુ પાડવાની છે)

વમન, વિરેચન વગેરે શુદ્ધિ વચ્ચે કેટલા દિવસનું અંતર રાખવું જેઈએ ?

વક્ત્રાદિરેકો વર્મિને તત વક્ત્રાદિરુદ્ધમ્ ।
સર્વો નિરુદ્ધાન્વાસ્ય સતરાત્રાદિરેષિત ॥૮૩॥

જેને વમન કાળ્યુ હોય તેને ત્યાર પછી એક પખવાડિયે વિરચન રાખવું ત્યાર પછી એક પખવાડિયે નિરુદ્ધભસ્તિ આપવી નિરુદ્ધભસ્તિ આપ્યા પછી તત્ત્વ જ અનુવાસન ભસ્તિ રાખવી (૨) તો વમન, વિરેચન, નિરુદ્ધ ભસ્તિ અને અનુવાસન ભસ્તિના ક્રમમાં જો દરેક વચ્ચે કેટલું અંતર રોકવું જેઈએ તે કહ્યું, પણ વિરેચન પછી નિરુદ્ધ ભસ્તિ આપવાની ન હોય પણ અનુવાસન ભસ્તિ આપવાની હોય તો) વિરેચન કરાવ્યા પછી સાત દિવસ રહીને અનુવાસન ભસ્તિ આપવી

ભસ્તિનું પ્રમાણન

યયા કુલુમ્ભાવિયુત્તવાત્તાવાદ્યામ હરેત્પદ ।
તયા દ્રવીણાદેહાદ્ભસ્તિનિર્દરતે મલાન્ ૧૮૪॥

(કોઈ મંથે કે ભસ્તિ મળને જ કેમ બાત્ર મકે છે? મજની માથે ધાતુને પણ કેમ બાત્ર નહીં મકેની હોય? તેનો જવાબ એમ છે કે, જેમ મૂનિયો, કેતર વગેરે પાણીમાં નાખીને તેમાં વજ ઘોળું હોય, તો તે વડને ફક્ત ૨૨ જ લાગે છે પણ કતૂનિ કે કેતર વગેરે ધાતુનું નથી (વજ ૨૨ જ થકી લે છે પણ મૂનિયો અને કેતર એમ બે એમ ૨૦ હ) તેમ દેખાના દ્રવ્ય કરતા ધાતુનો જને ૧૪માં ભસ્તિ મળને જ બાત્ર મકે છે (પુન્યાને મકે ૧૨ થકા દે છે)

અસ્તિ અધીઅડધ કે આખી ચિકિત્સા હોવાનું કારણ

શાલામતાઃ કોષ્ટગતાશ્ચ રોગા

મમોર્ધસ્તર્વાવિયવાદ્ગજાશ્ચ ।

યે સન્તિ તેવાં ન તુ કશ્ચિદન્યો

વાયોઃ પર જન્મનિ હેતુરસ્તિ ॥૮૫॥

વિટપ્લેહર્માપ્તાદિમલોચયાનાં

વિક્ષેપસહારકરઃ સ યસ્માત્ ।

તસ્યાતિવૃદ્ધસ્ય શમાય નાન્ય-

દ્વમ્તેયિના મેયજમસ્તિ કિચ્ચિત્ ॥૮૬॥

તસ્માચ્ચિકિત્સાર્થં હિતિ પ્રદિષ્ટઃ

કુન્તા ચિકિત્સાડપિ ચ વસ્તિરેકઃ ।

(બને હાથ તથા બને ચગને શાખાઓ કહે છે)

- એ શાખાઓમાં થયેલા રોગ તથા કોષા(મહાસ્રોત)માં થયેલા રોગ તથા મર્મસ્થાનમાં થયેલા રોગ તથા ગળાની - હાસડીથી ઉપરના ભાગમાં થયેલા સર્વે રોગ, ઘાગે કોઈ વગેરે ર.મુક રાવપવમાં થતા રોગ, રાખા શરીરમાં થનારા તાવ વગેરે રોગ, એ સર્વે રોગની ઉત્પત્તિ થવામાં વાયુ કરતા બીજી કોઈ મોટું કારણ નથી

ગરો, કફ, પિત્ત વગેરે મનના સચયનો વિશેષ અને સહાર કરનાર (છૂટા કરી પ્રસરાવનાર તથા એકત્ર કરનાર) વાયુ છે અને વાયુ જ્યારે અતિશય વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે તેને શમાવવાને અસ્તિ વિના બીજી કોઈ ઔષધ નથી (સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે છે ખરા પણ અસ્તિ જોવા તે સમર્થ નથી, માટે તેમની ગણના કરવામાં આવી નથી, ર.ને તેથી અસ્તિ એ જ મુખ્ય ઔષધ છે) રોગના મુખ્ય કારણરૂપ વાયુનું અસ્તિ થમન કરે છે, માટે કેટલાક રાખારો અસ્તિને 'અધીઅડધ ચિકિત્સા' કહે છે, એટલે એક બાજુ બીજી સઘળી ચિકિત્સા બે અને એક બાજુએ એકલા અસ્તિવિધિ, એ બે સમાન છે એવું કહે છે તેમ કેટલાક આચાર્યો તો એમ પણ કહે છે કે અસ્તિ આખી ચિકિત્સા છે, (કારણ કે અસ્તિ આપવાથી પિત્ત, કફ અને ગ્રાહ માથે પવન મૂળગે બહાર નીકળે છે.)

ફસ ખોલવાનું મહત્ત્વ

તથા નિજાગન્તુવિકારકારિ-

રત્કોપચત્વેન શિરાઘ્વઘોડપિ ॥૮૭॥

વાયુ વગેરેથી થતા નિજ રોગો ર.ને ઝેર, દાગનું

- વગેરે કારણથી થતા આગમન રોગો એ બંને પ્રકારના - રોગો કરનાર લોહીના ઔષધરૂપ ફસ ખોલોને લોહી - કાઢવાની ક્રિયા છે, તેથી ફસ ખોલોને લોહી કાઢવાની ક્રિયા સત્ત્વ, ગરુમાર વગેરે લોહીબગાડના અનેક

રોગોનું થમન કરી શકતી હોવાથી શિરાઘ્વ (ફસ ખોલોને લોહી કાઢવાની ક્રિયા) અધીઅડધ ચિકિત્સા જેવી છે. વળી જે રોગો ઠંડ, ગરમ, સ્નિગ્ધ, લૂખા વગેરે ઉપચારોથી મટ્યા ન હોય તે રોગો પણ ફસ ખોલોને લોહી કાઢવાથી મટી શકે છે માટે શિરાઘ્વ એ આખી ચિકિત્સા છે.

હ્યયદ્વદ્વદયે સૂત્રસ્યાને વસ્તિવિધિર્ના-

મૈકેનવિચલિતમોડધ્યાયઃ ॥ ૧૯ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો : નસ્યવિધિ

અયાનો નસ્યવિધિમધ્યાર્ય વ્યાપ્ત્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હસ્માહુરાત્રિયાદયો મહર્ષયઃ ।

(અત્યા સુધીમાં વમન, વિરેચન, અનુવાસન, નિરૂપ(ર.ને ઉત્તર અસ્તિ)નું નિરૂપણ કરી, હવે હાસડીના ઉપરના ભાગના સોધનના કર્મનું નિરૂપણ કરીને 'પચ કર્મ' કરેવાનું કામ પૂરું કર્યો, તેથી અધ્યાયનો આરભ કરતા નવકાર કહે છે કે,) હવે નસ્યવિધિનો રાધ્યાય સમજાવીશુ એ વિષયમાં આરંભ વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કરી ગયા છે :

કયા રોગમાં અને શા માટે નસ્યની જરૂર?

ઋર્ષજવ્રવિકારેષુ વિશેષાન્નસ્યમિચ્યતે ।

નાસા હિ શિરસો દ્વારં તેન તદ્વાપ્ય

હન્તિ લાન્ ॥ ૧ ॥

(છાતી અને ખભાના સાધા(ગળાની હાસડી)ને 'જનુ' કહે છે તે હાસડીથી ઉપરના ભાગને ઊર્ધ્વજનુ કહેવાય છે હાસડીથી ઉપરના ભાગમાં જે વિકાર થાય છે તેમાં ખાસ કરીને નસ્ય આપવું જોઈએ, વમન, શિરાઘ્વ વગેરે ઉપચાર પણ કરી શકાય છે છતાં નસ્ય ખાસ આપવું જોઈએ) કેમ કે નાક એ માથાનું દ્વાર છે, માટે તે રસ્તે આપેવું ઔષધ નસકોરા વાટે ઊંચે આખ, ગળું વગેરેની શિરાઓમાં દાખલ થઈને માથામાં પ્રસરી જઈને હાસડીથી ઉપરના ભાગના રોગોના નાશ કરે છે

નસ્યના પ્રકાર

વિરેચનં શૂઢણં ચ શમનં ચ ત્રિચાડપિ તત્ ।

નસ્ય, વિરેચન, શૂઢણ અને શમન, એ ત્રણ પ્રકારનું છે

વિરેચન નસ્ય કયા રોગોમાં અપાય?

વિરેચનં શિરશ્શુભ્રાહ્યસ્વન્દગલામયે ॥૨॥

શોફગણદહમિત્રન્યિકુષ્ઠાપસ્મારપીનસે ।

માથાનું શૂળ, જડતા, આંખ આવી હોય, ગળાના રોગ, સોજો ગડરોગ, કૃમિ, રસોળી, કુષ્ઠ, વાઈ અને સળેખમ-એ રોગમાં વિરેચન નસ્ય હિતકર છે (જેકે વાઈ હાસડીથી ઉપરના ભાગનો રોગ નથી છતાં તે વિરેચન નસ્યથી મટે છે, તેમ બીજા પાં કેટલાક રોગ જે હાસડીથી ઉપરના ભાગના રોગ નથી હોતા તે પણ વિરેચન નસ્યથી મટે છે વળી પ્રસેક, મેનો સ્વાદ અગ્રી જાય, ગંધનું જ્ઞાન ન થયું વગેરે રોગ પણ વિરેચન નસ્યથી મટે છે)

બુ હસુ નસ્ય કયા રોગોમાં અપાય ?

શૂઘ્રણં ઘાતજે શલે સૂર્યવતે સ્વરક્ષયે ॥૩॥
નાસાસ્વશ્વોપે ઘાયસજ્ઞ કુચ્છરોચોઽવગાદુકે ।

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળમાં સૂર્યવર્ત રાગમાં, સ્વરક્ષય એટલે સાદ બેસી ગયો હોય તે રોગમાં, નાક કે મોં કુકાઈ જવાના રોગમાં, તોતડાપણાના રોગમાં, કૃચ્છ્રીભીવ રોગમાં તથા અવબાહુક નામે વાતરોગમાં બુ હસુ નસ્ય હિતકર છે

શમન નસ્ય કયા રોગોમાં અપાય ?

શમન નીલિકાદપક્ષકેશદોષાક્ષિરાગ્નિયુ ॥૪॥

નીલિકા, બાગ, વાળ ખરી પડે, આંખમાં શિસોટા શિસોટા જેવી શિરાઓ તરી આવે, એટલા રોગોમાં શમન નસ્ય હિતકર છે

વિરેચન નસ્યના દ્રવ્ય

પથાસ્વં યૌગિકે સ્નેહૈર્ધયાસ્વ ચ પ્રસાધિતૈ ।

કલ્કકાયાદેમિક્ષાઈ મધુપદ્માસદૈરપિ ॥૫॥

(૧) જે સ્નેહ જે દોષને યોગ્ય હોય તે સ્નેહથી,
(૨) જે ઔષ્ઠ જે દોષને યોગ્ય હોય તે ઔષ્ઠના કંક, કવાન વગેરેમાંથી જે યોગ્ય હોય તેનાથી સિદ્ધ કરેલા સરસિયા જેવા યોગ માટે લાયક સ્નેહોથી તથા
(૩) મધ, સિધ્ધ અને આગવથી પણ પહેલું એટલે વિગ્ચન નસ્ય અપાય છે

બુ હસુ અને શમન નસ્યના દ્રવ્યો

શૂઘ્રણં ઘન્વર્માસોત્પરસાસુકૂલપુરૈરપિ ।

શમન યોજયેત્પૂર્વે ક્ષીરેણ સલિલેન વા ॥૬॥
જાગલ પ્રદે પ્રાણીઓના માસરસ અને લોહી

થી, શલકીના ગુદર જેવા બુ હસુ કર એવા ગુદરોથી અને બુ હસુ દ્રવ્યો વડે સિદ્ધ કરેલા થી જેવા બુ હસુ સ્નેહોથી બુ હસુ નસ્ય આપવું શમન નસ્ય ઉપર જ્યેષ્ઠ મા મા કલાં તે જાગલ પ્રદેશના પ્રાણીઓના માસરસ વગેરે દ્રવ્યોથી, દૂધથી કે પાણીથી આપવું

મર્ધ, પ્રતિમર્ધ, અવપીડ, શિરોવિરેચન અને પ્રથમન નસ્યો

મર્ધોઽથ પ્રતિમર્ધોઽથ શિરોઽપિ માત્રયા ।
કલ્કાદૈર્ગવપીડસ્તુ ચ તીક્ષ્ણૈર્મૂઘરેચન ॥૭॥
ધ્માનં વિરેચનધૂર્ણં

એમાં મર્ધ ૨ ને પ્રતિમર્ધ એ નસ્યના બે પ્રકાર નસ્યમાં આપવાના સ્નેહના માપને ધારણે પાડવામાં આવે છે (સ્નેહનું નસ્ય રાપવાનું હોય તેમાં સ્નેહ પુષ્કળ હોય તો તો મર્ધ નસ્ય ૨ને સ્નેહ ઘોડા હોય તો તે પ્રતિમર્ધ નસ્ય કહેવાય છે) કંક, કવાય, સ્વરસ વગેરેનું નસ્ય રાપવાનું હોય ત્યારે મુદ્દ દ્રવ્યોના કંક, કવાય, સ્વરસ વગેરેથી અપાતા નસ્યને અવપીડ નસ્ય કહે છે અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોના કંક, કવાય, સ્વરસ વગેરેથી રાપાતા નસ્યને મૂર્ધવિરેચન (શિરોવિરેચન) નસ્ય કહે છે નસકોરામાં મરી વગેરના વચ્ચગાળ ચૂણને દૂધીને હાસડીથી ઉપરના ભાગમાંથી દોષોને બહાર કાઢી નાખવા આપેલા વિરચન નસ્યને ધ્માન (પ્રધ્માન, પ્રથમન) નસ્ય કહે છે

પ્રધ્માન (=પ્રથમન, ધ્માન) નસ્યનું ધૈન

ગુહ્યાત્ત મુલવાયુના ।

પટજ્જલ્હિમુલયા નાઙ્યા મેપજગર્મયા ॥૮॥

સ દિ મૂર્તર દોર્વં ચૂર્ણત્વાદપર્વતિ ।

તે ચૂર્ણ નાકમાર્ગે દાખલ કરવા માટે એક નળી (ભૂગળી) કરવી તે છ રાગળ લાળી રાખવી તથા તેને બે થોડા રાખવા (એટલે બે છોડે પુછી રાખવી) તેમાં ચૂર્ણ ભરીને તે રોગીના નસકોરા આગળ રાખીને મુખના વાયુ વડે દૂક મારવી એટલે ઔષ્ઠ માથામાં જશે ૨ને તે ચૂર્ણ લેવાને લીધે પુષ્કળ દોષને ખેંચી કાઢશે (કવાય, સ્વ વગેરે ચૂર્ણની માફક દોષોને ચૂસી શકે નહિ તેથી ચૂર્ણથી વધારે પ્રમાણમાં દોષો બહાર નીકળે)

મર્ધ, અવપીડ અને શિરોવિરેચન નસ્યનું માપ

પ્રદેશિન્યજ્જલોર્પર્ણદ્વયાન્મમસમુચ્ચતાત્ ॥૯॥

યાવન્પતત્પત્તો વિન્દુર્દ્વાશ્ચો પટ ક્ષતેણ તે ।

મશ્મયોત્પ્લુહમચ્ચોના માત્રાસ્તા એવ ચ ક્રમાત્ ॥
વિન્દુદ્વયોના કલ્કાદે

અગૂમની પાસેની આગળી જેને તર્જની કે પ્રદેશિની કહે છે, તેના ત્રણ વેદામાંથી છેડા બે વેદા (પર્વ) સ્નેહના ભાગીને તરત કાઢી લઈ તેના ટીપાં પડવા દેવા તેમાંનું જે એક પ્રથમ ટીપું પડે તેને

‘બિદુ’ કહેલું એવાં દશ બિદુ રો મર્શસ્નેહની ઉત્તમ માત્રા (માપ) જાણવી, આઠ બિદુ એ મર્શસ્નેહની મધ્યમ માત્રા જાણવી, રાત્રે છ બિદુ રો મર્શસ્નેહની કનિષ્ઠ (ઓછામાં ઓછી) માત્રા જાણવી તેમાથી જ બે બિદુ કમી કરતા જઈએ તો કડક, (કવાથ, સ્વરસ) વગેરેથી અપાતા રાવણીડ રાત્રે શિરાવિરચન નસ્યની ઉત્તમ, મધ્યમ રાત્રે કનિષ્ઠ (હીન) માત્રા અનુક્રમે જાણવી, રોટલે રાઠ બિદુ ઉત્તમ માત્રા, છ બિદુ મધ્યમ માત્રા અને ચાર બિદુ એ કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી

નસ્ય કોને ન આપવું ?

યોગયેષ્ઠ તુ નાવનમ્ ।

તોયમણ્યારસ્નેહપીનાના પાતુમિચ્છતામ્ ॥૧૧॥

શુક્રમક્તશિરસ્તાતસ્નાતુકામઘ્નતાસૂચામ્ ।

નગ્નીનસલેગાર્તેસ્ત્રિકાશ્વાસકાસિનામ્ ॥૧૨॥

શુદ્ધાના વત્તરસ્તીના તથાડનાર્તવદુર્દિને ।

અન્યત્રાપયિકાઘ્યાયે

જેલું પાણી દારૂ, ગર ક સ્નેહ પીધા હોય કે જે પછી, દારૂ, ગર કે સ્નેહ પીધા માગતો હાય તેને, જેમનાં, માથાનો નાહવાન, માથાનો નાહવા માગતો હોય તેને, જેની ફૂસ ખાલીને લોહી કાઢ્યું હોય તેને કાપા પ્રજેષ્ઠમવાગાને, તેર વેગમાથી કોઈ વેગની હાલત જેને થઈ હાય તેને, સુવાવડીને, દમ વાગાને, ઉધરમવાગાને, વમન કે વિરચનથી શુદ્ધ થયેલાને જેને અસ્તિ રાત્રી હોય તેને ર ને વર્ષાઋતુ ન લાવા છતાં રાકાશ વા જાણી ઘેરાયું હોય ત્યારે નસ્ય આપું નહિ પણ જે રાગ એવા હાય ર થવા રોગી એવી અવસ્થામાં હોય ન નસ્ય ન આપવાથી દરદીની હાલત ગભીર થઈ જાય તો રોવા કટોકટીના રોગમાં ઉપર જેમને નસ્ય ન આપવાનું કહ્યું છે તેમને પણ નસ્ય આપવું

જેમણે જળ વગેરેનું પાન કરું છે અથવા જેઓ જળ વગેરે પીવા ઉચ્છે છે તેમને નસ્ય આપ્યું હોય તો નાક તથા મો ગળ્યા કર છે અને લેપેઘરેના રહે છે તથા નિમિર ર ને માથાના રોગ થાય છે ભ્રાજન કરતા માણસને નસ્ય આપવાથી તેના દોષ ઉપલા ભાગના સોનને રાક્ષીને ઊભી, દમ, ઉધરસ અને સંજેષ્ઠમ પે । કરે છે માથે તેવ ચોગેવા માણસને નસ્ય આપવાથી માથામાં શૂળ, આંખમાં શૂળ, કાનમાં શૂળ, ગળાના રોા, સંજેષ્ઠમ હડુસ્તભ, મન્યાસ્તભ, અલિનવાયુ અને શિર કષ, રો રોગ થાય છે માથાનો નાહવા અને નાહવાની ઈચ્છાવાગાને નસ્ય આપવાથી દોષ તેના માથામાં જડ થઈને જતા, અરચિ અને

સંજેષ્ઠમ પેદા કરે છે, લોહી કાઢેવા મનુષ્યને નસ્ય આપવાથી કૃથતા, રાહચિ અને મદાગિન થાય છે, નવુ (કાચું) સંજેષ્ઠમ થયેલું હોય તેને નસ્ય આપવાથી તેના સોતા બધ થઈ જવાથી સંજેષ્ઠમ બગડે છે અને કૃમિરોગ, ખણજ અને ખરજવુ નામે રોગ થાય છે ગાંઠો પેશાન, વગેરે વેગ આવ્યાં હોય તે વખતે મનુષ્યને નસ્ય આપવાથી, વેગને રોકી રાખવાથી જે રોગ થાય છે તે રોગ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે સુવાવડીને નસ્ય આપવાથી લોહી કાઢવાને જે રોગ થાય છે તે રોગ થાય છે દમ અને ઉધરસવાગાને નસ્ય આપવાથી દમ અને ઉધરસ વધી પડે છે વમન-વિરચનથી જેમની શુદ્ધિ કરી હોય તેમને નસ્ય આપવાથી દમ, ઉધરસ સ્વરભાગ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિનો નાશ, માથુ ભારે થઈ જાય, કૃમિરોગ અને ખણજ એ રોગ થાય છે જેમને બંધિત આપેલી હોય તેમના સોતા ખુલ્લા હોવાથી રોમને નસ્ય વધારે પડતું પ્રસરી જવાથી દમ અને ઉધરસ વગેરે થાય છે વર્ષાઋતુ સિવાય કવખતે વાદળા થી ર કાશ ઘેરાયું હોય તે વખતે નસ્ય લેવાથી એકાએક માથુ દુખે છે તથા કષ, જતા, તાણપાક, નેત્રપાક ખણજ, મન્યાસ્તભ, કદરાગ, સંજેષ્ઠમ અને અડધિકા નામે ફાહીર । થવાનો રોગ થાય છે રો પ્રમાણે જ્યારે ર યાગ્ય માણસને નસ્ય આપવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જે દોષનું જે સ્થાન હોય તેના વિચાર કરીને તથા દોષની વૃદ્ધિનું પ્રમાણ જેડીને યોગ્ય રીતે સ્નેહ સ્વદ, શિરાવિરચન, મુખાલેપ, સેક, તીક્ષ્ણ અવપીડ નસ્ય ધૂમપાન, ગડૂપ વગેરે વિનિમાથી જે ઠંડાકે જે કરવા જે હોય તે કરું

નસ્ય કોણે ક્યારે લેવું ?

મય નસ્ય પ્રયોજયેત્ ॥૧૩॥

પ્રાતઃશ્લેષ્મણિ, મધ્યાહ્ને પિત્તે, સાયં નિશોઘ્નલે ।

સ્વસ્થશ્વત્તુ પૂર્ણાં શરત્કાલયસમ્મયા ॥૧૪॥

શીતે મધ્યાદિને, શ્રીષ્ઠે સાંય વર્ષાસુ સાતવ ।

વાતામિમૂલે શિરસિ હિષ્માયામપતાનકે ॥૧૫॥

મન્યાસ્તમ્મે સ્વરશ્વરો સાયપ્રાતઃદિનેદિને ।

પ્રકાહાન્તમન્યત્ર

મનુષ્યો રોગ હોય તો સવારમાં નસ્ય આપવું, પિત્ત ના રોગમાં બપોરે નસ્ય આપવું, વાયુના રોગમાં સાંય કાળે અને રાત્રે નસ્ય આપવું (સમગ્રમાં વિદેષ કહ્યું છે કે, મુખમાંથી લાગ નીકળતી હોય, ઊંઘમાં લવાય થતો હોય, દાંત કટકાવતો (ખખડવતો) હોય, ફૂસ્ફોન્નોય રોગ થયો હોય, મુખમાંથી દુર્ગંધ નીકળતી હોય, કાનમાં અવાજ થવા કરતા હોય, અડ

સૂઈ ઊઠયા પછી ધૂમપાનાદિ કર્યુ

ધારયેત્તતઃ ॥ ૨૨ ॥

ધૂમં પીવા કવોળામ્યુકવલાન્ કઠ્ઠગુચ્ચયે ।

સૌ માત્રા ગણી રહેવાય રોટલા સમય સુધી સૂઈને ઊઠયા પછી વિરેચન ધૂમ વજેરેમાથી કોઈ પણ રોક પ્રકારના યોગ્ય ધૂમનું પાન કરીને સજેકા પાણીના કોંગળા કઠની શુદ્ધિ માટે કરવા (પછી સ્નેહપાનની વિધિમા સૂ ૧૬/૨૫થી ૨૭મા કલા પ્રમાણે સંધ્યે આનાર કરવો)

સ્નેહન નસ્યના સમ્યગ્ યોગનુ લક્ષણ

સમ્યક્જિગ્ધે સુલોચ્છવાસસ્વમ્વોધાક્ષ-

પાટવમ્ ॥ ૨૩ ॥

માથું જે સારી રીતે સ્નિગ્ધ થયું હોય તો ન્યાસો શ્વેપાસ સરળતાથી થાશે, સારી રીતે ઊંધ આવે, સારી રીતે જગ્રત થવાય અને ઇન્દ્રિયોમા સારી ચપળતા આવે

સ્નેહન નસ્યના હીનયોગનું લક્ષણ

ક્લેષકિન્નતપ્થતા શોષો નાસારયે મૂખંશૂન્યતા

માથું (જે રાત્રિ તીક્ષ્ણ નસ્યથી કે સ્નેહન નસ્ય રોછું પડવાથી) રૂઠ થયું હોય તો ૨ ખોમા જડતા આવે, મુખ તથા નાકમા શોષ થાય અને માથું ખાલી પડી જાય

સ્નેહન નસ્યના અતિયોગનું લક્ષણ

જિગ્ધેડતિ કઠ્ઠગુહતાપ્રસેકારવિષીનસાઃ ॥ ૨૪ ॥

માથું રાત્રિ સ્નિગ્ધ થયું હોય તો ખલ્લજ રાખે, માથું ભારે થાય, પ્રસેક થાય, અરચિ થાય તથા સજેખમ થાય

વિરેચન નસ્યનો સમ્યગ્ યોગ

સુવિરિક્તેકિન્નલગુતાવકત્રસ્વરવિશુદ્ધયઃ ।

સારી રીતે માથાનું વિરેચન થયું હોય તો ૨ ખો હલકી થાય તથા મુખ અને રાવાજ વિશુદ્ધ થાય

વિરેચન નસ્યનો હીન અને અતિયોગ

દુર્વિક્તેકિન્નદોષક, ક્ષામતાડતિવિરેચિતે ॥ ૨૫ ॥

માથાનું વિરેચન નાચી રીતે ન થયું હોય તો રોગ વધે અને રાત્રિ વિરેચન થયું હોય તો શરીર દુર્બળ થઈ જાય

પ્રતિમર્શ સ્નેહ માત્રા કોને આપવી ?

પ્રતિમર્શ ક્ષતક્ષામ્યાલ્લઘ્નસુલાત્મસુ ।

પ્રતિમર્શ સ્નેહ માત્રા જે પાછળ કહેલી છે તે લતવાળાને, દૂબળાને, બાળકને, વૃદ્ધને અને સુખિયા લોકોને આપવાની છે તે રાકળે માવકુ થયું હોય તોપણ રાપી શકાય (રોટલે વર્ષાઋતુ ન હોવા છતાં રાકાશ વાદળથી ઘેરાયું હોય કે માવકુ થયું હોય ત્યારે પણ આપી શકાય)

પ્રતિમર્શ ન આપવા યોગ્ય રોગી

ન ત્વિષ્ટો દુષ્ટપીનસે ॥ ૨૬ ॥

મઘપીનેડ્વલધ્રોચે કૃમિદુષિતમૂષન ।

ડન્કુરોન્કિલપ્દોષે ચ, હીનમાત્રતયા દિ સઃ ॥ ૨૭ ॥

બગેરેલા મજેખમ રોગવાળાને, જેણે દારૂ પીધો હોય તેને, જેનાથી બરાબર સાબળી થકાતું ન હોય તેને, જેનું માથું કૃમિ વડે પીડાતું હોય તેને તથા જેના દોષ વધ્યા હોય તેને, જેના દોષ સ્થાનથી ચલિત થયા હોય તેને, પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવું હિનકર નથી, કેમ કે પ્રતિમર્શ સ્નેહની માત્રા રોછી હોય છે, (તેથી તેવા ઉપર કલા તેવા) માણસના દોષ તેનાથી માત્ર ઊભળે છે, પણ દોષ બહાર નીકળી શકતા નથી)

પ્રતિમર્શના પદર કાળ અને માત્રા

નિશાદર્શુકવાન્તાદ્ સ્વમાર્ધર્થમરેતસામ્ ।

શિરોશ્વજ્જનગાઢ્યમ્લવાજ્જનવર્ચસામ્ ॥ ૨૮ ॥

વન્તકાઘસ્ય હાસસ્ય યોજ્યોડન્તેડ્ઠો

સ્થિવિન્દુક' ।

રાત્રિ, દિવસ, ભોજન, વમન, દહાડે ઊંઘ, પગે ચાલીને મુશાફરી કરવી, શ્રમ કરવો, લીર્મ નીકળવું, માથે તેલ ધાવવું, ગરૂષ, ફન ખોલાવીને લોલી કાઢવું, આંખ ૨ ભગવી, પેશાબ કરી આવવો, દાનસુ કરવું અને હસવું, એ પદર કાળને અને પ્રતિમર્શ સ્નેહ બે બિંદુ જેટલો નાકમાં મૂકવો

પ્રતિમર્શનું ફળ

પચ્ચસુ ક્રોતસાં શુદ્ધિઃ, કૃમનાશશ્ચિત્તુ

ક્રમાત્ ॥ ૨૯ ॥

દગ્ધલં પચ્ચસુ, તતો વન્તદાદર્થ્ય મલ્લન્દમ્ ।

રાત્રિ, દિવસ, ભોજન, વમન અને દહાડે ઊંઘ એ પાચને રાત્રિ પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી સોજો શુદ્ધ થાય છે મુશાફરી, શ્રમ અને મેધન, એ ત્રણે રાત્રિ પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી થાક ઊતરે છે (મનને ચાનદ થાય છે તથા માથું પડું હલકું થાય છે) માથે તેલ ધાવવું, ગરૂષ, ફન ખોલાવીને લોલી કાઢવું, આંખો આંભવી તથા ગ્રંથે ફરો આવવું, એ પાચ પછી

પ્રતિમર્શ નરસ્ય આપવાથી રાખો બળવાન થાય છે દાતણ કયાં પછી અને ઉપચાર પછી પ્રતિમર્શ નરસ્ય આપવાથી દાત મળ્યું થાય છે તથા વાપુનું ધમન થાય છે નરસ્ય, ધૂમપાન, કવલગ્રાહ અને શોધન કરવાની ઉંમર

ન નસ્યમૂનસસાધ્યે માતીતાશીતિવત્સરે ॥ ૩૦ ॥

ન ચોનાદ્રાદશે ધૂમ, કવલો નોનપશ્યમે ।

ન શુશ્કિરુનદશમે ન ચાતિકાન્તસપ્તૌ ॥ ૩૧ ॥

સાત વરસ કરતા ઓછી ઉંમરવાળાને તથા રોંછી વરસ કરતા વધારે ઉંમરવાળાને નરસ્ય રાખવું નહિ આઠ વરસ કરતા ઓછી ઉંમરવાળાને ધૂમપાન કરાવવું નહિ ખાચ વરસ કરતા ઓછી ઉંમરવાળાને કવલ ૧૬ કરાવવો નહિ દસ વરસ કરતા રોંછી ઉંમરવાળાનું તથા સિત્તેર વરસ ઉંમરવાળાની ઉંમરવાળાનું વમન, વિદેશન વગેરેથી શોધન કરવું નહિ

પ્રતિમર્શ સદા સેવના યોગ્ય શા માટે ?

માજનમરણં શસ્ત્રઃ પ્રતિમર્શસ્તુ વસ્તિવત્ ।

મર્શવચ્ચ ગુણાન્ કુર્યાન્સ હિ નિત્યાપસેવનાત્ ॥ ૩૨ ॥

ન સાપ્ર યન્ત્રણા નાપિ થ્યાપદ્ધયો મર્શવચ્ચયમ્ ।

જન્મથી તે મરણ લગી પ્રતિમર્શ નરસ્ય સ્નેહભક્તિ ની જેઠ હિતકારક છે, તથા જેઠ સેવન કરવાથી તે મર્શનરસના જેવા જ ફાયદો કરે છે વધી એ પ્રતિ મર્શમા જેઈ પ્રકારનું બધન (જેવું કે સૂ ૧૧/૨૫મા થી ૨૭મા વાળું ઉપોદક સેવવું વગેરે) નથી તથા નેત્રની જડતા, રોષ, વગેરે નરસ્યથી થતા નુકસાન (જેલક ૨૩૧) થવાનો ભય નથી.

પ્રતિમર્શમા તેવ ગોષ્ઠ છે

તૈલમેષ ચ નસ્યાયે નિત્યામ્યાસેન શશ્વતે ॥ ૩૩ ॥

ચિરસઃ શ્લેષ્મધામત્યાક્લેહાઃ સ્વમ્યસ્ય નેતરે ।

પ્રતિમર્શ નરસ્યમા નિત્ય વાપરવા માટે તેવ જ ઉત્તમ છે, કેમકે માથું રો કડનું સ્થાન છે, માટે સાથ માણસને તેવ સિવાય બીજા સ્નેહ દીક નથી

મર્શ, પ્રતિમર્શ વગેરેમા તક્ષણ

માશુલુહિરકારિત્વં ગુણોત્તરપાપહૃતા ॥ ૩૪ ॥

મર્શો ચ પ્રતિમર્શો ચ વિદેશો ન મધેદ્ધિ ।

કો મર્શો સપરીહાર સાપર ચ મજેન્નત ॥ ૩૫ ॥

મચ્છપાનવિચારાર્થો કુટીરાતાતપશ્ચિતી ।

મન્યાસમાત્રાયસ્તી ચ તદ્દેવ વિનિવિશેત ॥ ૩૬ ॥

મર્શ નરસ્યમાં અને પ્રતિમર્શ નરસ્યમાં ફેર એટલે છે કે મર્શ તરત ચતર કરે છે અને વધારે ફાયદો

કરે છે, બ્યારે પ્રતિમર્શ વાખે વખતે અસર કરે છે અને થોડો ફાયદો કરે છે જો મર્શ અને પ્રતિમર્શ વચ્ચે એવા તક્ષણત ન હોય, તો આહારવિહારની પરેજ ન પાળવી પડે ફેરનું રાત્રે જેનાથી નુકસાન થવાનો ભય નથી રોનું પ્રતિમર્શ નરસ્ય છોડીને જેમા રાહર વિહારની પરેજ પાળવી પડે એવું રાત્રે જે લેવાથી નુકસાન (ઉપદ્રવો) થવાનો સંભવ છે રોનું મર્શ નરસ્ય કેણુ લે ? અચ્છયેય સ્નેહ અને સ્નેહની વિચારણા વચ્ચે, રૂપદ્રીમા પુરાઈ રહીને કરવાતા રસાયન પ્રયોગ અને પવન તથા તક્ષમા રહીને કંઈ ધમય એવા રસાયન પ્રયોગ વચ્ચે તથા અન્વાસન બંધિત રાત્રે માત્રાબંધિત વચ્ચે એવા જ ફેર જાણવો (રો)લે રાચ્છયેય સ્નેહ, મુચ્છદ્રીમા રહીને કરવાતા રસાયન પ્રયોગ અને અન્વાસન બંધિત તરત ચતર કરે છે રાત્રે વધારે ફાયદો કરે છે, બ્યારે સ્નેહની વિચારણા, પવન અને તક્ષમા રહેવાની છૂટ સાથે કરવાતા રસાયન પ્રયોગો અને માત્રાબંધિત વાખે વખતે ચતર કરે છે અને થોડો ફાયદો કરે છે)

અછતેવ

પ્રીવન્તીજલદેવદાકજ્જલદ-

ત્વક્લેષ્મગોપીદિમં

દાર્શત્વજ્ઞાધુકજ્જવાગુરુગરી-

પુગદ્વાદ્ધિવિન્યોત્પલમ્ ।

ધાવન્યી સુરમિ સિધરે ક્રમિહર

પત્રં ક્રુદ્ધિ રેણુકાં

કિષ્કલ્કં કમલાદ્ધાત્રી શતગુણે

વિષ્વેદ્ધમસિ કાપયેત્ ॥

તૈલાદ્ધં દશગુણ પરિદોષ્ય તેન

તૈલ પતેત્ સલિલેન દશૌવ ધારાન્ ।

પાકે કિપેષ દશમે સમમાજગુર્ધં

નસ્ય મદ્દગુણમુશાન્ત્યુત્તલમેતત્ ॥ ૩૮ ॥

ગેડી, વાગી, દેવદાર, મોચ, તલ, કાગેડી વાગી,

વાડિયા, પપાકા, દારુદાદરની છાવ, જેઠીમધ, મુદ્ગ મોચ, અગર, શાતરચી, ધાળું કમળ, બીજું, મળું કમળ, જેઠી અને જેઠી ભેરિંગચી, સદસી, સમેરચો, ગાંધી વમેરચો, વાવગી, તખાવપત્ર, નાની એડલી, રેણુક-બીજ, પપડેગર, બાદામ, એ રીપેષ તમાન બાજે લેવાં તથા તેમા સોગમ દિવ્ય જન્મમાં કયાય કરેલા પછી નમાય રોપવાના વચન જેવા વચનનું તેવ લેવું તે તેવથી દશગુણ કયાય બામી ગેડી ત્યાં નુપી તે કયાય ઉઠાવેલા પછી તે કયાયમા દશવાર તે તેવને પમપનું તે એવી રીતે કે એક વાર તેવ તથા કયા

સમાન ભાગે લઈને ઉઠાવતાં તેલ માત્ર શેષ રહે
ત્યારે તેલ કાઢી લઈ તેમા ફરી તેટલા જ કવાથ મેળવી
ઉઠાવવું એમ કરતાં દશવાર તેલ કવાથમા પાચન
થયા પછી તેમા બકરીનું દૂધ તેલ સમાન નાખવું અને
તેમા તે તેલ શેષ રહેતા સુધી પાચન કરવું એ રીતે
સિદ્ધ કરેલા તેલને '૨ છત્રતેલ' કહે છે, કેમ કે તે
આણુઓમા (સૂક્ષ્મ ઓતેમા) પણ જલની પ્રવેશ કરે
છે એ અણતેલ મહાગુણવાળું ઉત્તમ નસ્ય છે

રોજ નસ્ય લેવાના લાભ

ઘનોમનવસત્ત્વકન્ધક્રમીશાસ્ત્રયશ્વત્સ ।

દદેન્દ્રિયાસ્તપલિતા મધેયુનસ્યશીલિન ॥ ૩૯ ॥

રોજ નસ્ય લેનારની ચામડી ઘટ્ટ થાય છે, ખભા,
શેક અને છાતી ઉંથા થાય છે, મો નિર્મળ થાય છે,
ઈન્દ્રિયા મજબૂત થાય છે અને રોમને પાંચા (ધોળા
વાળ) આવતા નથી

હૃયઘાત્નદરપે સૂત્રથાને નસ્યવિધિનામ

વિશેઽપ્યાય ॥ ૨૦ ॥

અધ્યાય ૨૧ મો : ધૂમપાનવિધિ

મયાતો ધૂમપાનવિધિમખ્યાય ધ્યાત્વાસ્યામ ।

રતિ દ્વા સ્નાહુરાત્રેયાદ્યો મહર્ચયા ।

(હાંડડીથી ઉપરના ભાગની ચિકિત્સાના પ્રસંગ-
માં ધૂમપાનવિધિ કહેવાની ઈચ્છાથી નત્રકર્તા કહે છે
કે) હવે અમે ધૂમપાનવિધિ જેમા કહેલો છે એવો રાધ્યાય
સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ
નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

ધૂમપાનની જરૂર

જનૂર્ધર્મકયાતોત્પયિકારાણામજન્મને ।

હચ્છેદાય ચ જાતાતાં પિપેદ્ધમ સ્વરાઽઽન્મગ્ન ॥ ૧ ॥

હિનકર આહાર તથા વિહાર કરનારા સમજી
માણસે ગળાની ઘાસડીથી ઉપરના ભાગમા કફ તથા
વાયુથી થતા પિકારો ન થાય એટલા માટે તથા
થયા હોય તેઓના નાથ થાય એટલા માટે હમેશા
ધૂમપાન કરવું

ધૂમપાનના પ્રકાર. ક્યારે કેવું ધૂમપાન કરવું?

સ્નિગ્ધો મપ્ય. સ તીક્ષ્ણઃ, ઘાતે વાતકફે કફે ।
યોજ્ય

તે ધૂમ સ્નિગ્ધ, મધ્ય અને તીક્ષ્ણ એવા ત્રણ
પ્રકારના છે, તેમાથી વાતરોગમાં સ્નિગ્ધ ધૂમપાન

કરાવવું, વાતકફમાં મધ્યમ ધૂમપાન કરાવવું અને કફ
રોગમાં તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરાવવું

કોણે ધૂમપાન ન કરવું?

ન રક્તપિત્તાતિવિક્કોદ્રમેહિષુ ॥ ૨ ॥

તિમિરોઘ્નાનિલાધ્માનરોહણીદત્તયસ્તિષુ ।

મત્સ્યમદ્યદર્ધક્ષીરક્ષોદ્રસ્નેહવિપાશિષુ ॥ ૩ ॥

શિરસ્યમિહતે વાન્દુરોગે જાગરિતે નિશિ ।

રક્તપિત્તથી પીડાયેલા, વિરેચન જેણે લીધું હોય
એવો, ઉદરરોગવાળો, મેહરાગો, તિમિરરોગવાળો, ઊર્ધ્વ
વાયુવાળો, રાધ્યાન રોગવાળો, શેફાંસી રોગવાળો,
જેને બક્તિ આપી હોય તે, જેણે મત્સ્ય, દારૂ, દહીં,
દૂધ, મધ, સ્નેહ, અને જેર ખાધું હોય તે, જેને માથા
મા કાઠી વાગ્યું હોય તે, પાદુરોગવાળો તથા જેણે શત્રે
ઉજાગરો કર્યા હોય તે—એટલા માણસોને ધૂમપાન કર્ય
વળું નહિ

કવખતે કે અતિધૂમપાનથી નુકસાન

રક્તપિત્તાન્યવાચિર્યતુભૂચ્છાંમદમોહકૃત્ ॥ ૪ ॥

ધૂમોઽકાલેઽતિપીનો વા

જે સમયે ધૂમપાન કરવાનું અપુર્વદમા કહ્યું છે
તેનાથી બીજે વખતે ધૂમપાન કરનારને તથા અતિશય
ધૂમપાનને કરનારને રક્તપિત્ત, આંધળાપણ, બેરોગ
પણ, તુષારોગ, બેભાનપણ, મીઠા અને મોહ થાય છે

અતિધૂમપાનથી થયેલા નુકસાનને ઉપાય

તત્ર શીનો તિચિહિત ।

અતિશય ધૂમપાન કરવાથી કે કવખતે ધૂમપાન
કરવાથી ઉપર કહ્યા તેવા ઉપદ્રવ થાય તો તેના ઉપાય
તરીકે કયા ઉપાયર કરવા

દરેક પ્રકારના ધૂમપાનના કાન

શુનહ્રિમ્મિતવિષ્મચ્છીલેવાશાસ્ત્રકર્મણામ્ ॥ ૫ ॥

દાસસ્ય દન્તકાષ્ટસ્ય ધૂમમન્તે પિપેન્મુદુમ્ ।

કાલેષ્વેપુ નિશાદારનાઝનાન્તે ચ મપ્યમ્ ॥ ૬ ॥

નિદ્રાનમ્યાહ્નસ્નાનચ્છદિતાન્તે વિરેચનમ્ ।

છોક, બગાનું, ગાંડે, પેશાન, મેયુન, શયકર્મ,
હમવું અને દાનમ્ કરવું, એ રાત્ર કમને અને મુક
એટલે સ્નેહ (સ્નિગ્ધ) ધૂમ પીવો 'છોક'થી 'દાનમ્
કવું' એ રાત્ર કમને ર તે નયા ચાંત્રિના ચંદનમા,
ભોજન કર્યા પછી ૨ ને નસ્ય લીધા પછી મધ્યમ
ધૂમ પીવો. નિદ્રા, નસ્ય, ચંદન, સ્નાન અને વમન
એ કમને અને વિરેચન રાત્રના તીક્ષ્ણ ધૂમ પીવો

ધૂમપાન કરવાની નળી

અસ્તિત્વસમદ્રઘ્ય ત્રિકોશ કારયેદજી ॥૭॥
મૂલાગ્રેઽજ્ઞપ્તકોલાસ્થિપવેશં ધૂમનેત્રકમ્ ।

અસ્તિત્વા નેત્ર (નળી) કરવાને જ દ્રવ્ય વાપરવાનું સૂ ૧૯/૮મા કલેષુ છે તે જ દ્રવ્ય (એટલે ધાતુ, લાકડું, હાડકું કે વાસ) માથી ચોકકા દ્રવ્યથી ધૂમપાન કરવાની નળી કાંચર પાસે વેંદે બનાવે શવચી તેના ત્રણ સાધા (જોડાય એવા કકડા) રાખવા તે સીધી હોવી જોઈએ તેના મૂળ રાગળ ૨ ગૂંઠે પેસે એવડું તથા ૨ ગ્રાભાગ ૨ ગળ (નળીના મોઢા રાખવાના છેડ) બેરનો ઠળિયો પેસે એવડું છિદ્ર રખાવડું (નળી સંગ ન કાવવી પણ ત્રણ કકડે જોડાય એવી કરાવવી બધા કકડા મળીને કેટલી લાંબાઈ થવી જોઈએ તે નીચેના શ્લોકમા ૨ ૧મું છે)

ધૂમપાનની નળીની લાંબાઈ

તીક્ષ્ણસ્નેહનમષ્ટેષુ ત્રીણિ ચત્તારિ પચ્ચ જ ॥૮॥
ઋજુલાતા કમાત્પાતુઃ પ્રમાણેનાદિકાનિ તત્ ।

તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરવા માટે ધૂમપાન કરનારના બોલીસ ૨ ગળ લાંબાઈની નળી, સ્નેહન ધૂમપાનમા બત્રીસ આગળ લાંબાઈની નળી તથા મધ્યમ ધૂમપાન મા ચાળીસ આગળ લાંબાઈની નળી જોઈએ

ધૂમપાન શી રીતે કરવું ?

ઋજુગવિષ્ણુસ્તથાત વિઘ્નનાત્યાલ્પપર્વમ્ ॥૯॥
પિષાય ચ્છિદ્રમેકેકં ધૂમ નાલિકયા પિતેત્ ।

ટટાર બેસીને, ધૂમપાન કરવામા ચિત્ત સખીને, મો ઉઘાડું સખીને ચોક્કસ નસકોર વાશકરતી બધ કશીને, બને નસકોરથી વાશકરતી ત્રણ ત્રણ વાર ધુમાડી પિવાય એ રીતે નાકથી ધૂમપાન કરવું

(દાખલા તરીકે, જમણા નસકોરથી ધૂમપાન થકું કરવું હોય તો યજુ નસકોર દબાવીને જમણા નસકોર આગળ નળીનો છેડે સખીને ધુમાડી ઊંચ ચડાવવી અને જમણા નસકોરમાથી પાછી કાઢવી પછી જમણા નસકોર દબાવીને યજુ નસકોર આગળ નળીનો છેડે સખીને ધુમાડી ઊંચ ચડાવવી (ખેનવી) અને યજુ નસકોરમાથી પાછી કાઢવી આગળ ચાલ ત્યારે ચોક પર્વાર ચડવા પરિવર્ત થશે કહેવાય. આવા ત્રણ પર્વાર કરવા)

ધૂમપાન પહેતું મોથી કે નાકથી કયારે કરવું ?

પ્રાક પિતેશ્વસર્વોક્ષ્ણે શોષે પ્રાણાશરોગતે ॥૧૦॥
તત્કાશનાથે યજ્ઞેજ, વિપરીત તુ કણ્ઠયે ।

નાક ૨ ને માથામાના દોષોને જો આપોઆપ ઉત્કલેશ થશે હોય તો પહેલા નાકથી અને પછી મોથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું, જો નાક ૨ ને માથામાના દોષોને ઉત્કલેશ થશે ન હોય તો રોમનો ઉત્કલેશ કરવા માટે પહેલું મોથી અને પછી નાકથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું, પણ ગળામાના દોષોની બાબતમાં નાક ૨ ને માથાના દોષોની બાબતમા જ કરવાનું કહ્યું તેનાથી ઊંધું કરવું (એટલે ગળામાના દોષોના ૨ામો આપ ઉત્કલેશ થશે હોય તો પહેલા મોથી અને પછી નાકથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું, પણ જો ગળામાના દોષોનો ઉત્કલેશ ન થશે હોય, તો તેમનો ઉત્કલેશ કરવા માટે પહેલા નાકથી અને પછી મોથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું)

ધૂમપાન જ ધૂમ બહાર કાઢવો . કારણ

મુલેનેધોઽન્નમેદૂમ નાસયા દગિઘાતકૃત્ ॥૧૧॥

ધુમાડા બહાર કાઢવા તે મોથી જ કાઢવો, કેમ કે નાકમાથી ધુમાડે બહાર કાઢવાથી આખની જોવાની શક્તિનો નાશ થાય છે

એક ટકે કેટલું ધૂમપાન કરવું ?

માક્ષેષમોક્ષે પાતવ્યો ધૂમસ્તુ ત્રિલિખિલિખિ ।

ધુમાડાને શરીરની રાહર ખેંચવા તેને આમેપ (૨ દાદન) કલ છે ૨ ને ૨ બેચેલા ધુમાડાને બહાર પાછો કાઢવો તેને મોત (વિસર્ગ) કહે છે ધુમાડાનો ૨ ભોપ, મોત, આભોપ, મોપ, આમેપ, મોત, ચો કમે ત્રણ વાર ધુમાડાનો ૨ ભોપ અને મોપ કરવાથી એક પાન થયું કહેવાય. એવા ત્રણ પાન કરવા (કમચર સરવાળે નવ ૨ ભોપ અને નવ મોપ થાય ત્યાં સુધી ધૂમપાન કરવું)

દિવસમા ક્યું ધૂમપાન કેટલી વાર કરવું ?

મહા પિવેત્સદૃત્ સ્તિગ્ધ, દિવંતર,
શોધન પરમ્ ॥૧૨॥

ત્રિશ્વતુર્વા

સતતિવસમાં સ્તિગ્ધ ધૂમપાન એક વાર કરવું, મધ્ય ધૂમપાન બે વાર કરવું, પણ તીક્ષ્ણ ધૂમપાન ત્રણ કે ચાર વાર કરવું

મુક (=સ્તિગ્ધ) ધૂમપાનના દ્રવ્યો

મુદ્નો તત્ર દ્વગાપ ગુરુગુગુલુ ।

મુમ્મર્યં જેયશ્લેયનલક્રોશીત્યાનકમ્ ॥૧૩॥

ચરાક્કાન્તીપવુકયિન્વમૃતૈલાલુકમ્ ।

શ્રીવેદકં સર્જરસો ઇચાક્ક મદન ધ્રુવમ્ ॥૧૪॥

શાહી કુડકુમ માયા યવાઃ કુન્દુરુક્તિલાઃ ।

સ્નેહઃ ફલાના સારાણા મેદો મજ્જા વસા

ધૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

એ ત્રણ પ્રકારના ધૂમપાનમાથી મુદુ ધૂમપાનમા અગર, ગુગળ, મેઘ, યુવેર, શિલાનિત, જાટમાસી, કાળો વાળો, ખસનો વાળો, તજ, રોડુકબીજ, મધુરો, ગીલાનો ગર્ભ (ગવ), ચણકબાન, સરવનો ગુદ, રાગ, શેડિમધાસ, મીસુ, છુદ્રોથ, શદ્ધી (ધૂપડી) કનર, અડદ, જવ, શદ્ધીનો ગુદર, તલ, ફાગનો સ્નેહ (તિલેષ વગેરે), સાશેનો સ્નેહ (દેવદાર વગેરેનું તેલ), નબી, મળા, વસા અને ધી ગોટલા દ્રવ્યો લેવા

મધ્ય (=શમન) ધૂમપાનનાં દ્રવ્ય

શમને શાહી લાક્ષા પૃથ્વીના કમલોત્પલમ્ ।

ન્યમ્રોધાદુઃસ્વરાશ્વત્થપ્લક્ષરોધ્રત્વચઃ સિતા ॥ ૧૬ ॥

યદ્રોમધુ સુવર્ણત્વક્ પક્કં રત્નવર્ણિકા ।

ગન્ધાશ્વાકુપ્તનગરાઃ

મધ્ય ધૂમપાન જેને શમન ધૂમપાન પણ કહે છે, તેમા શદ્ધી વુમનો ગુદર, લાખ, રોયથી, કમળ, કાળું કમળ, વડ, ઉગ્રોડ (ગુદવર), પીમળો, પીપર, લાધળી છાલ, સાકર, જેઠીમધ, ગરમાળો, પદ્માકાષ, મજ્જા, અને ઉપલેટ તથા તગર રો બે સિવાખના બીજ સુગંધી દ્રવ્યો, એ સર્વ શમન ધૂમપાનમા ઉપયોગમા લેવા

તીક્ષ્ણ (વિરેચન) ધૂમપાનનાં દ્રવ્ય

તીક્ષ્ણે જ્યોતિષ્મતી નિશા ॥ ૧૭ ॥

દશમૂલમનોહાર લાક્ષા શ્વેતા ફલત્રયમ્ ।

ગન્ધદ્વયણિ તીક્ષ્ણાનિ ગળો મૂચવિરેચનઃ ॥ ૧૮ ॥

તીક્ષ્ણ ધૂમપાનમાં માલમકલી, હાદર, દશમૂળ, મણ્ડીન, હરતાલ, લાખ, ગરમી, ત્રિફળા, ઉપલેટ, તગર વગેરે તીક્ષ્ણ ગંધદ્રવ્યો અને (મત્રી, રાષ્ટ્રેય વગેરે) શિતિરેચન ઔષધિઓનો ગણ (સૂ ૧૫/૪) ઉપયોગમા લેવા યોગ્ય છે

ધૂમપાન માટે વાટ

જલે સ્થિતામહોરાત્રમિષીકાં દ્વાદશાઙ્ગલામ્ ।

પિષ્ટધૂમૈયધૈવ પચ્છત્વ પ્રલેપયેત્ ॥ ૧૯ ॥

ચતિરદ્વુકકધૂલા યવમ્પયા યયા ભવેત્ ।

છાયાશુષ્કાં પિગમૌ તાં સ્નેહાશ્ચકાં

યથાયયમ્ ॥ ૨૦ ॥

ધૂમનેત્રાપિતાં પાતુમશ્નિષ્ણુણં પ્રયોજયેત્ ।

દર્ભના મૂત્રની બાર આગળ લાગી ત તીને (ગાખા

ને—ગર્ભને) એક અઢોસાત્ર (ચત્તિવસ) પાણીમા પલાળી રાખવી પછી જે જાતનુ ધૂમપાન કરુ હોય તે જાતના ધૂમપાન માટે કહેલા રીપધી લગોટીને તે સળી ઉપર પાચ વાર લેપ કરવો (એક વાર લેપ કર્યા પછી સુકાપ રોકેલ બીજી વાર લેપ કરીને પાછી સૂકવવી એમ પાચ વાર લેપ કરવો) રે રીતે વચમા જાડી અને બે પાગને છેડે પાતળી એવી જવ જેવી ગોળ દીવેટ અગૂદા જેટલો જાડી થાય તેમ કરવુ તે દીવેટને છાયામા સૂકવવી તથા સુકાયા પછી પેલી દર્ભના મૂળની સળી નેમાથી કાઢી લેવી પછી તેના ઉપર જે જાતના ધૂમપાનને માટે જે સ્નેહ યોગ્ય હોય તે સ્નેહ ચોપડીને તથા રાગારા વડે સગાવીને ધૂમપાન કરવાની નીતીમા તેને મૂકવી અને શેગીને તેનો ધુમાડો પીવાનુ કહેવુ (નગી જે બાળુ અગૂદા જેવડા છિદ્રવાળી હોય તમા ત રીપધની દીવેટ પાતલી અને સાકડા છિદ્ર તરફથી ધૂમપાન કરવુ)

ધૂમપાનનો બીજો પ્રકાર

શરાવસમ્પુટચ્છિદ્રે નાઢીં ન્યસ્ય

લક્ષાફુલામ્ ॥ ૨૧ ॥

અણફુલા વા લક્ષ્ણે કાસવાન

ધૂમમાપિવેત્ ॥ ૨૧૩ ॥

કોડિયાના સપુટમા રોક છિદ્ર કરી તેમાં આઠ આગળ કે દશ રાગળની નળી મૂકીને ઉપરના શેગીએ મુખ વડે ધૂમપાન કરવુ (રોક કોડિયામાં ખેર કે બાવળના ધુમાડા વિનાના અગારા ભરીને તેમાં ઉપરસ મટે એનુ ચૂર્ણ કે ઓપવ કે ગોળી નાખાને તે ઉપર એક બાળુ કોડિયુ ઢાકુ તથા તે ઢાકેલા કોડિયાને મથાળે ધૂમપાન કરવાની નળી બેસતી આવે એજુ છિદ્ર કરવું તેમાં આઠ કે દશ રાગળની નળી પાલીને તે વતી ઉપરના શેગીએ મોથી ધૂમપાન કરવું)

ધૂમપાનનું ફળ

કાસ શ્વાસઃ પીનસો વિસ્વરત્વં

પૂર્ણમન્ધ પાણ્ડુતા કેશારોપઃ ।

કર્ણાસ્યાશ્વિશ્વાવકળ્પર્તિજાહ્ય

તન્દ્રા હિષ્મા ધૂમર ન સ્પૃશ્નન્તિ ॥ ૨૨૩ ॥

ઉપરસ, દમ, તરોખમ, સ્વરભગ, મુખની દુર્બી, શરીરની પાડુના, લાગના રોગ, કાન, મુખ અને આંખ રો ત્રમ્પમા સાવ, ખમ્પ, પીપા અને નાડા, સુસ્તી અને લેડી જેટલા રોગ ધૂમપાન કરનારને થતા નથી

જ્યેષ્ઠાદ્રવ્યે સ્વસ્થાને ધૂમપાનવિનિર્મલક

વિંશતિનોડપ્પાય. ॥ ૨૧ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો : અંકુષાદિવિધિ

અથાતો ગણ્ડુપાદિવિધિમલ્લયાય ધ્યાત્વાસ્વામઃ ।
ઇતિ ॥ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

(હવે ધૂમપાન યાત્રી ગંડુપ (દવાના કોગળા ભરવા) વગેરેના વિધિ ને યોગ્ય છે, એટલે કહે છે કે) હવે અમે ગંડુપ (કોગળા ભરવા) વગેરેના વિધિ નો અધ્યાય વિસ્તારથી કરીશું એ વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કરી ગયા છે — (‘ગંડુપ વગેરે’મા ગંડુપ, કવલગ્રાહ, પ્રતિસારણ, મુખાલેપ, માથામા તેલ નાખવું અને કાનમા તેલ મૂકવું એટલી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે)

ગંડુપના પ્રકાર

અનુપ્પકારો ગણ્ડુપઃ સિન્ગધ શમનશોધનો ।
રોપણઃ

દવાના કોગળા ભરવા તેને ગંડુપ કહ છે એ ગંડુપના ચાર પ્રકાર છે સિન્ગધ, શમન, શોધન અને રોપણ.

કયા પ્રકારનો ગંડુપ કોને આપવો?

અવસ્ત્રત્રિવિધ યોગ્યાશ્વલાદિવિધિ ॥ ૧ ॥

અત્યો વળાદ્ય

તે ગંડુપમાથી પહેલા ત્રણ પ્રકારના ગંડુપ ૨ નું કમે વાપુ વગેરે દોષોમા આપવા તથા છેલ્લો ગંડુપ ગ્રાણ મગડનારી છે એટલે સિન્ગધ ગંડુપવાતવ્યાધિવાળાને, શમન ગંડુપ પિત્તના રોગીને અને શોધન ગંડુપ કફના રોગીને આપવો ગ્રાણ થયો હોય ત્યારે ચોથા પ્રકારના ‘રોપણ’ ગંડુપ નામના કોગળા ભરવવા,

સિન્ગધ ગંડુપના રસ

સિન્ગવોડ્ય સ્વાદ્ગ્લપટુસાધિતૈઃ ।

સ્નેહૈઃ

એમાથી સિન્ગધ ગંડુપ ગળ્યા, ખાગ અને ખારા દ્રવ્યથી સિદ્ધ મ્નેહા સ્નેહ વડે બને છે

શમન ગંડુપના રસ

સહ્યમનસ્તિકતકપાયમધુરોપધૈઃ ॥ ૨ ॥

શમન ગંડુપ કડવા, તુર્ય અને ગળ્યા ઔષધથી બને છે

શોધન ગંડુપના રસ

શોધનસ્તિકતકટ્વમ્લપટુઃ

શોધન ગંડુપ કડવા, તીખા, ખાગ, ખારા અને ગરમ દ્રવ્યથી બને છે

રોપણ ગંડુપના રસ

રોપણ પુનઃ ।

કનાથતિકકૈઃ

રોપણ ગંડુપ તુર્ય અને કડવા દ્રવ્યથી બને છે

કોગળાના ઔષધમાં શું ભેળવવું?

તત્ર સ્નેહ ક્ષોર મધુદન્તમ્ ॥ ૩ ॥

શુક મધ્ય રસા મૂત્રં ધાન્યામ્લ ચ યથાયથમ્ ।

કલ્પયુત્ક ચિષ્ક વા યથામ્પર્ક પ્રયોજયેદ્ ॥૪॥

ઉપર કહેલા ચાર ગંડુપોમા જે હોય કે જે રોગને માટે જે રસ યોગ્ય હોય તે રસવાળા દ્રવ્યોના કલ્ક સાથે સ્નેહ, દૂધ, મધ, પાણી, લગ્નો, દારૂ, માખરત, મૂત્ર, ધાન્યામ્લ એ નવમાથી જે પ્રસંગે જે યોગ્ય હોય તે ભેળવીને કે (જરૂર હોય તો) પકવીને એ રીતે તૈયાર થયેલા પ્રવાહીના ગરમ કોગળા ભરાવવાની જરૂર હોય ત્યા ગરમ અને ઠંડા કોગળા ભરાવવાની જરૂર હોય ત્યા ઠંડા કોગળા ભરાવવા

દ્વિતીય વર્ગે રોગમા ગંડુપ

દન્તહર્ષે દન્તચાલે મુલોરો ને ચ વાતિકે ।

સુલોળમયયા શીતં તિલકલ્કોદક દિતમ્ ॥૫॥

ગણ્ડુપચારણે

દાન ખટારી (અભાઈ) ગાંડા હોય ત્યારે, તાન લાવના હાથ ત્યારે, તથા વાગ્રી થેરા મુખ ગામા લગારેકે ગરમ ૨ થવા ઠંડા તબના કંકના પાણીના મેગળા હિતકર છે (તબના કંકનું પાણી ઠંડુ લેવું કે લગેકું તેનો આધાર કયા દોષના પ્રકોપને લીધે રોગ થયો છે તેના ઉપર છે

સામાન્ય ગંડુપ

નિત્યં શીતં માંસરહોષ્યવા ।

(માખ માણસે) રોગ કોગળા ભરવા માટે તેજ અથવા માંસરમ હિતકર છે

ક્યારે શાના કોગળા ભરવા?

ઝગદાહાન્વિતે પાકે ક્ષતે ચાગન્નુલમ્ભયે ॥૬॥

વિષે ક્ષારામિદગ્ધે ચ સર્પિર્ચાય પયોધયા ।

હિપા ૨ ને દાહગાના મુખપાકમાં, કોઈ આગનું કારણથી મોમાં ક્ષત (નીડ) થયું હોય અથવા વિષ, ક્ષાર કે રાગિની મોમાં કોઈ વ્યથાને ગાયુ હોય તો હીના અથવા દૂધનો કો ગોળા ભરી ચખવો હિતકર છે દૈશાંકે જનયત્વાનુ સન્દષાતિ મુલે પ્રગાન્ ॥૭॥ દાહવૃણ્યાપ્રશમન મધુગણ્ડુપચારણમ્ ।

મધના કોગળા ભરી રાખ્યા હોય તો તે મોને કોઠું કરે છે (ચીકાથ દૂર કરે છે), મુખમા પ્રભુ થયા હોય તેને ફરવે છે તથા દાઢ અને તરસને શમાવે છે

ધાન્યામ્લમાસ્થવૈરસ્યમલદૌર્ગન્ધવાશનમ્ ॥ ૮ ॥

ધાન્યામ્લનો ગંડુષ ભરી રાખવાથી ત મુખની તિરસાત, મુખના મળ અને દુર્ગંધનો નાશ કર છે તદ્વાલવર્ણ રીતિ મુલશોપહરં પરમ્ ।

તે જ ધાન્યામ્લ લવણ નાખ્યા વિનાનું તથા દંડુ હોય તો તેના ગંડુષ ભરી રાખવા એ મુખશોષને ઘનત ઉત્તમ ઔષધ છે

માશુ ક્ષારામ્લમુખઙ્ગુપો મિનત્તિ શ્લેષ્મણશ્ચરમ્ ॥

પાણીમા સાર નાખીને પછી ગાળો લીધલા પાણીના કોગળા ભરવાથી મોમા કફ(ધૂક, લાળ)નો ભરાવો થતો મટે છે

સુલોષ્ણોઢકમળદૃષ્ટૈર્જાયતે લક્ષ્મણાઘવમ્ ।

સલેકા (ધૂકાળા) પાણીના કોગળા ભરી રાખવાથી મો લક્ષ્મણ થાય છે

કોગળા કેવી રીતે ભરવા ?

નિવાતે લાતપે લિલમ્લદિતસ્કન્દકન્ધરઃ ॥ ૧૦ ॥

ગળદ્વપમપિલ્લન્ કિશ્ચિદ્વ્રતાસ્યો વિચારયેત્ ।

(મોમા કોગળા ભરીને) પવન ન આવે પણ તડકો આવે એવી જગારો બે ખભા તથા ડોક રાખીને એ રીતે બે ખભા તથા ડોક પર તડકાનો શોક કરીને, પછી બે ખભા તથા ડોક પર ચાપી કરાવીને, કોગળા પી ન જતાં જરા વાર ઊંચું મો રાખીને કોગળા મોમાં ભરી રાખવો

કોગળા કયાં સુધી ભરવા ?

કન્કર્ણાસ્થિતા યાવન્નચ્ચદ્વાળાક્ષનાડ્યવા ॥ ૧૧ ॥

મોમાં કફ ભરાઈ જાય અથવા નાક અને આખમાથી પાણી ગળે ન્યા સુધી કોગળા ભરભર કરવા (આરોગ્ય વાય ન્યા સુધી પાગ-સાત કોગળા ભરવા)

ગંડુષ અને કવલ વચ્ચે તફાવત

મસજ્ઞાયોં મુલે પૂર્ણે ગળદ્વપ, કન્કલોઽગ્યા ।

કોગળા ભરવાના દ્રવ્યથી મો એટલી ઘટ સુધી પૂરેપૂરું ભરી દેવામા રાત્રે કે એ દ્રવ્ય મોમા તરવારી ચલાવી (ખખાવાવી) શકાય નહિ તેને ગંડુષ કહ છે, નહિ તો કવલ કહે છે (એટલે કોગળા ભરવાની દવા મોમા થોડી ભરાય અને તેથી દવાને મોમા નને ગળામાં ખખાવાવી શકાય તો એને કવલ કહે છે)

કવલથી મટતા રોગ

મન્યાશિર કર્ણમુલ્લાક્ષરોગાઃ

પ્રસેકકળ્કામયવક્રશાપાઃ ।

હૃદ્યાસતન્દ્રારુચિપીનસાશ્વ

સાધ્યા વિશેષાત્કવલપ્રદેળ ॥ ૧૨ ॥

મન્યાના રોગ, માધાના રોગ, કાનના રોગ, મોના રોગ, આખના રોગ, પ્રસેક, ગળાના વિકારો, મુખશોષ, હૃદ્યાસ, તંદ્રા, રારચિ, સળેખમ, એ રોગ ખાસ કરીને કવલ ભરવાથી મટાડવા જેવા છે

જખમ ઉપર લગાડવાનું ઔષધ (પ્રતિસારણ)

કલ્કા રસાક્રિયા વર્ણસ્ત્રિવિધં પ્રતિસારણમ્ ॥ ૧૩ ॥

જખમ, ચાદુ વગેરે ઉપર લગાડવાના કે ચોપડવાના ઔષધને પ્રતિસારણ કહે છે તે પ્રતિસારણ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે કલ્ક, મલમ અને ચૂર્ણ જળ વગેરેમાં ઔષધોને બારીક ભાટવા તેને કલ્ક કહે છે, મધ વગેરેમાં ઔષધ નાખીને મલમ જેવું કરવું તેને રસક્રિયા કહે છે તથા કોરા ઔષધને ખાડીને બારીક ભૂકો કરવો તેને ચૂર્ણ કહે છે

યુઝ્યાસત્ત્વ કફરોગેષુ ગળદ્વપવિહિતોપયૈ ।

એ પ્રતિસારણ શોધન ગંડુષમાં કંઠલા રૂપધાનું બનાવીને ખાસ કરીને કફના રોગમા વાપરવું

મુખાલેપના પ્રકાર

મુખાલેપસિચા દોષવિપહા વર્ણકૃષ્ણ સઃ ॥ ૧૪ ॥

મુખ (ચહેરા) પર કરવાનો લેપ ત્રણ પ્રકારનો છેઃ દોષલા એટલે દોષને હલુનાર, વિપલા એટલે વિપને હલુનાર અને વર્ણકૃત્ એટલે કાંતિ આપનાર

ઉષ્ણ અને શીત લેપ

ડળ્ળો લાતકલે શસ્ત્ર, દોષેવ્યત્વયંદીનલઃ ।

તે મુખાલેપ વાયુ અને કફમાં ગરમ હોય તે ઠીક તથા પિત્ત તથા વિષમા રુચિ શીતળ હોય તે ઠીક છે

લેપનું પ્રમાણ

ત્રિપ્રમાણઘતુર્માગત્રિમાગાર્ચાશ્મુલોદ્રતિ ॥ ૧૫ ॥

તે મુખાલેપ એક આગળના ચોથા ભાગ જેટલો, ત્રીજા ભાગ જેટલો અને અડધા આગળ ઉંચો (ખેડો) ખેડો, મલમ કે એક ચતુર્થાંશ આગળ (બેન લેપ) અથવા એક તૃતીયાંશ આગળ (મધ્યમ લેપ) અથવા એક દ્વિતીયાંશ (અડધા) આગળ ખેડો (ઉત્તમ લેપ) કરવો

મુખાલેપ કયાં સુધી રાખવો ? પછી શું કરવું ?

મગ્નુક્સ્ય સ્થિતિલ્પસ્ય, ગુપ્તો

દૂપતિ ક્લિપ્તિમ્ ।

તમારું ચિત્ત્વાડનચેત્તદન્તેઽપ્યજ્ઞમાચરેત્ ॥ ૧૬ ॥

તે મુખ ઉપર કરવાનાં લેપ જ્યાં સુધી લીધા હોય ત્યાં સુધી મુખ પર રહેવા દેવા તે સુકાઈ જાય તે મુખની કાંતિ બગાડે છે. તે લેપ કાઢી નાખવો હોય ત્યારે તેને જીનો કરીને કાઢી નાખવો અને પછી અભ્યાંગ ચોળવું.

મુખાલેપવાળાની પરેશ

વિવર્જયેદિહાસ્વભ્રમણ્યાન્યાન્યુક્રુષ્ઠઃ ।

મુખ ઉપર જેલું લેપ ધારણ કરી હોય તેલું દિવસે ઊંઘવું નહિ, બોલવું નહિ; દેવતા, તડકો, ચોક, કોષ એમાથી એકેનું સેવન કરવું નહિ. જે એ છાયાના કોઈનું પણ તે સેવન કરે તે ખસુજ, ચામડા ઉપર ચોળે, સંજેખમ, દુષ્ટિના નાશ વગેરેના ભય ઊભા થાય છે.

મુખાલેપ કોને ન કરવો?

ન યોગ્યઃ પીતસેજ્ઞીર્મં વસ્તનસ્યે હનુમદે ॥૨૭॥
મરોચકે જાગરિત

સંજેખમવાળાને, અજીર્ણવાળાને, જેને નસ્ય આખું હોય તેને, હનુમદ રાગવાળાને, અરુચિ રોગવાળાને અને ઉગરાવાળાના મુખાલેપ કરવા નહિ.

મરામર લેપ કરેલા મુખાલેપના ફાયદા

સ તુ દન્તિ હુયોજિતઃ ।

મકાલપાલંતદ્યજ્જવલીતિમરનીલિકાઃ ॥૨૮॥

મુખાલેપ જે મરામર થયો હોય તે અડાળે વાળ ધોળા થઈ ગયા હોય તે પાછા કાળા થઈ જાય છે, વ્યંજ રોગ મટે છે, મા પર કરચલીઓ પડી હોય તે જતી રહે છે, તિમિર અને નિલિકા રોગ મટે છે.

છ ઋતુના જુદાજુદા મુખાલેપનાં દ્રવ્યો

કોલમજ્જા લૂપાન્મૂલં શાયર ગૌરલર્પવાઃ ।

સિંહીમૂલં તિલાઃ કૃષ્ણા

વાર્ધાત્વશનસ્તુવા યવાઃ ॥૨૯॥

દર્મમૂલંદિમોશીરશીરપર્માશિતળુલાઃ ।

કુમુદાત્પલકહ્વારદ્વામમધુકવન્દનમ્ ॥૩૦॥

કાલીવક્તિલાશીરમાસીતગરપદ્મકમ્

તાલીસમુદ્રાવુષ્ણદ્વાદયીકાશનતામુલ ॥૩૧॥

દત્ત્યર્ધાધાદતા લેપા દેમન્તાદિવુ પદ્ સ્મૃતાઃ ।

ઉપર લખેલા શ્લોકોમાંના પ્રત્યેક અર્થના શ્લોકમાં અનુક્રમે ઉર્મત વગેરે છ ઋતુમાં કરવાના લેપનાં દ્રવ્યો બતાવેલાં છે. ભેરના ક્ષિપ્તવાની ઘોળ, અરૂચીનું મૂળ, લોધર, ધોળા સરસવ—એ ચાર ઔષધોના લેપ ઉર્મતઋતુમાં કરવો; ભેરિંગણીનું મૂળ, તલ, પીપર,

દારચીનદર, તલ અને છોડાં કાઢી નાખેલા જવ—એ છ ઔષધોના લેપ શિથિરઋતુમાં કરવો. દર્ભનું મૂળ, પદ્મકાષ, વાળા, સરસવો, વરિયાળી અને શેખા—એ છના લેપ વસંતઋતુમાં કરવો. પોષણ, કળું કમળ, કલસર, ધરો, મધુડાની કુંપળો, ચંદન—એ છનો લેપ ગ્રીષ્મઋતુમાં કરવો. પીળું ચંદન, તલ, વાળા, જટામાંસી, તગર અને પદ્મકાષ—એ છનો લેપ વર્ષાઋતુમાં કરવો. તાલીસપત્ર, ગુંદા, શ્વેત કમળ, જીંઘીય, અસાણા અને તગર—એ છનો લેપ શરદઋતુમાં કરવો.

મુખાલેપનું ફળ

મુસાલેપનદીલાતાં દદં મવતિ દર્શનમ્ ॥૨૨॥
વદનં ચાપરિસ્થાનં રુદ્ધં તામરસાપમમ્ ।

જે માણસો શેઠ મુખ પર લેપ કરે છે, તેમની દૃષ્ટિ (જેવાની શક્તિ) દૃઢ થાય છે, તેમનું મુખ કરમાયેલું રહેતું નથી તથા લીસું અને રાતા કમળ જેવું થાય છે.

મૂર્ધતેલ—માથે ધાલવાનું તેલ

મન્યજ્ઞસેકપિચલો વસ્તિષ્ઠેતિ ચતુર્વિધમ્ ॥૨૩॥

મૂર્ધતેલમ્

અભ્યાંગ, શેક, પિચુ અને બસ્તિ એ ચાર રીતે માથામાં તેલ ધવાય છે.

નોંધ.—માથામાં તેલ ચોપડવું એને અભ્યાંગ મૂર્ધ-તેલ કહે છે. માથા ઉપર તેલ રેડવું તેને શેક મૂર્ધતેલ કહે છે. માથા ઉપર તેલનાં પોતા મૂક્યાં તેને પિચુ-મૂર્ધતેલ કહે છે. માથાને તેલની બસ્તિ આપવી તેને બસ્તિ મૂર્ધતેલ કહે છે.

વદુગુણં તદ્દિદાવુસ્તરોસ્તરમ્ ।

મૂર્ધતેલના એ ચાર પ્રકાર ઉત્તરોત્તર બહુ ગુણ આપનારા છે. (એટલે અભ્યાંગ કરતાં શેક, તે કરતાં પિચુ અને પિચુ કરતાં બસ્તિતેલ વધારે ગુણકારક છે.)

કયા પ્રકારનું મૂર્ધતેલ ક્યારે વાપરવું?

તત્રાશ્રયજ્ઞઃ પ્રયોક્તલ્લો રોદ્ધપક્ષ્મલાદિવુ ॥૨૪॥

માથુ લૂખું પછી ગળું હોય, માથામાં ખમજ આવતી હોય અને માથામાં મેથ થયો હોય, ત્યારે માથામાં તેલનો અભ્યાંગ કરવો.

ઋષિકાશિરસ્તોદદાહપાકયણેવુ તુ ।

પરિચેકઃ

માથામાં રૂઝવિરા નામે મુદ્રાશય થયો હોય, માથામાં અંકુશ ખેંસાતો હોય એવી પીટ થતી હોય, બજ તથા થતી હોય, પાકનું હોય અને વ્રમ થયો હોય

ત્યારે માથા ઉપર તેવ રેડવું

પિચુઃ કૈશાશ્વતસ્ફુટનધૂપને ॥૨૫॥

નેત્રસ્તમ્ભે ચ

વાળ ખરી જતા હોય, જાળ ફાટતા હોય કે વાળ ના મૂળમા લાલ્હ બળતી હોય અને આંખોનો સ્તબ થયો હોય તો મૂળતેલના પોતા મૂકવા

ચક્તિસ્તુ પ્રસુલ્યદિવજાગરે ।

નાસાસ્યશોષે તિમિરે શિરોરોગે ચ દારુણે ॥૨૬॥

ચામડી બહેરી થઈ ગઈ હોય, રાઈદિંબે વા થયો હોય, ઊંધ ન રાવતી હોય, નાક સુકનું હોય, મુખ શોષ, તિમિરરોગ રાને માથાનો ભપકર રોગ—એ રોગોમા બસ્તિ નામે મૂળતેલનો ઉપયોગ કરવો

શિરોબસ્તિ (બસ્તિમૂળતેલ) આપવાની રીત વિચિત્સ્તવ્ય નિપણસ્ય પીઠે જાનુષ્ઠમે સૂદૌ ।
શુદ્ધાકલ્પિત્વદેહસ્ય દિનાન્તે ગમ્યમાહિષમ્ ॥૨૭॥
દ્વાદશાઙ્ગુલવિસ્તીર્ણં ચર્મપટ્ટ શિરઃસમમ્ ।
આકર્ણધન્યનસ્થાનં લલાટે ધસ્યવેદિતે ॥ ૨૮ ॥
ઘૈલલેણિકયા યસૂવા માપકલકેન લેપયેત્
સતો યથાઘ્યાધિ શ્વત સ્નેહં કોણ નિપેચયેત્ ॥ ૨૯ ॥
ઋષ્યૈ કૈશામ્બો યાવદ્દશુલમ્

શિરોબસ્તિ આપવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે
વમન અને વિરચનથી શરીરનું શોધન કરીને, શરીરે તેલ ચોળીને અને ચેક કરીને દરદીને સૂઈસ્તિ વખતે કે રાત્રે ઠીંચણુ નેટલી બિની રાને પોની પાટ ઉપર બેસાડીને બને બાજુએ અડદના ઝીણા લોટની કણ્ક ચેપાડેણુ વચ્ચે તેના લથાટ પર વીંટીને પછી તેના બાર રાગળ પડોળો (પતો) અને તેના માથાના ઘેરાવા નેટલા (કે ઘેરાવાથી વધારે) લાખે ગાળના કે ભેંશના ચામડાના પટો (કપડા સાથે થોડે એવી રીતે) કાન સુધી નીચે (કાન પર ચરમાની દાડી રહે ત્યા સુધી નીચે) રહે એ રીતે અને આંખો પટો માથાને ફરતે વીંટાઈ (બધાઈ) રહે એ રીતે (ચામડાના પટાને) કપડાની નીંદરડીથી (વાધરીઓથી કે કસોથી) બાધીને પછી તે પટા ઉપર અડદના લોટની કણ્કનો લેપ કરવો પછી હોપ, દૂધ વગેરેને મટાડે એવી રીતે નિબ્ધ કરેલા સ્નેહ ઠંડો પડતોપડતો સથેકો ઘાષ, ત્યારે માથાના વાળની જગા ઉપર એક આગળ સ્નેહ તરે એ રીતે બસ્તિના (ચામડાના પટાના) ઉપરના ભાગમાથી સ્નેહ રેડવો.

(રેડેલા સ્નેહના રેલા બસ્તિમાથી નીચા ન જિતરે પણ સ્નેહ બધા બસ્તિમા ભરાઈ રહે એટલા માટે અડદના લોટની કણ્કથી શીટી દેવાનું લખ્યું છે)

(જમણા કાનથી, જમણી ભમ્મર ઉપરનો વાળવિના નો કપાળનો ભાગ, ત્યાથી ડાબી ભમ્મર ઉપરનો વાળ વિનાનો કપાળનો ભાગ, ત્યાથી ડાબા કાન ઉપર ચરમા ની દાડી રહે છે તે ભાગ, ત્યાથી ચેક(બોલી)-નો વાળ વિનાનો ભાગ, ત્યાથી પાછો જમણા કાન ઉપર ચરમાની દાડી રહે છે તે ભાગ—રોમ માથાની વાળ વિનાની ફરતી જગાને માટે આ સ્વેકમા લથાટ શ્વદ વાપર્યો છે વચ્ચે અને ચામડાના પટાની નીચેની કિનાર રો લથાટને ફરતી ચોટાડવાની અને બાધવાની છે વાળ સાથે કણ્ક ન થોડે રો સભાળવું

ધારયેષ્વ તમ્ ।

આવવજ્જનાસિકોક્કેદાદશાષ્ઠો પટ્ ચલાવિપુ ॥૩૦॥

માત્રાસહસ્રાણ્યસ્તે સ્વેક

મોમાથી અને નાકમાથી યુક, લાળ, લીંટ, પાણી વગેરે નીકળવા માંડે, ત્યા સુધી શિરોબસ્તિ રાખી મૂકવી (એ સામાન્ય નિયમ છે) (પણ મો રાને નાક ગળવા માડવાની ચાલ કેટલા વખત સુધી જોવી તે જણવવા માટે કહે છે કે) વાયુના રાગમાં દસ હજાર માત્રા સુધી, પિત્તના રાગમા આઠ હજાર માત્રા સુધી અને કફના રોગમા છ હજાર માત્રા સુધી, પણ માળ માણસને એક હજાર માત્રા સુધી શિરોબસ્તિ રાખી મૂકવી (મો રાને નાક ગળવા માંડે તો એટલી માત્રારાં જતા પહેલાં પણ બસ્તિ ઉતારી લેવી, પણ મો રાને નાક ગળવા ન માંડે તોપણ એટલી માત્રારાં થી વધારે વખત સુધી બસ્તિ રાખવી નહિ)

સ્કન્ધાદિ સર્વયેષ્ ।

શુકસ્નેહસ્ય

શિરાબસ્તિ છોડી નાખ્યા પછી ખભા, માથું અને ગરદન, એ જગારો ચોળવું (મસળવું) (પછી સ્નેહન ક્રિયામાં કયા પ્રમાણે ઉપયોગક સેવવું) વગેરે જે કહ્યું છે તે પ્રમાણે રાત્રરત્નુ, કેમ કે શિરાબસ્તિને માટે સ્નેહ થતો વાપર્યો છે અને રોગીઓને સર્વે કર્મમા બહુધા રો કમ લાગુ પડે છે)

શિરોબસ્તિની વધારેમાં વધારે મુદન

પરમં સસાહં તસ્ય સેતનમ્ ॥૩૧॥

એ પ્રમાણે બહુમા બહુ તો એકસાથે સાત દિવસ શિરોબસ્તિનું સેવન કરવું

કાનમા દવા કે તેવ મુકવું

ધારયે-પૂરણ કર્ણ કર્ણમૂલે વિમર્યન્ ।

રુક્ષઃ સ્યાન્માર્દવં યાવન્માત્રાશતમવેદને ॥૩૨॥

જે દવા કે તેવ કાનમા મુકવાનું હોય તેવાથી

ટીપે ટીપે કાન ભરી દઈને કાનના નીચેના છેદ યાસે મદન કરવું (મસળવું) જેને કાનમા પીડા થતી હોય તે મટાડવાને દવા કે તેલ મુકાવું હોય તેણે પીડા નરમ પડે ત્યાં સુધી કાનમા દવા કે તેલ રાખી મૂકવું અને જેને પીડા ન થતી હોવા છતાં (સાવચેતી ખાતર) મુકાવું હોય તેણે એકસો માત્રા જેટલા સમય સુધી રાખી મૂકવું

માત્રાનું પ્રમાણ

યાવત્પર્વેતિ હસ્તામ દક્ષિણ જાનુમણ્ડલમ્ ।

નિમેષોન્મેષકાલેન સમ માત્રા તુ સા સ્મૃતા ॥૩૩

જેટલીવારમા જમણા ફીચણની ઢાકણીના ઘેરાવાની આસપાસ જમણા હાથનો અંગુળાચ ફરી વળે તરવા કાળને માત્રા કહે છે અને તે કાલ ૨૫૫ મીંચીન તરત ઉઘાડીએ તેની બરાબર છે

મૂર્ધનેશ્વનું ફળ

કચસદનસિતરવપિજ્જરવં

પરિકુટનં શિરસ સમીરયોગાન્ ।

અપતિ, જનપતીન્દ્રિયમસાદં

સરહસુમૂર્ધ્વલ ચ મૂર્ધતૈલમ્ ॥ ૩૪ ॥

વાળ ઊતરતા હોય, વાળ પાળા થઈ જતા હોય, વાળ પીળથકા થઈ જતા હોય, વાળ ફાગતા (તરણઈ જતા) હોય, માથામા વાળના રાગ થયા હોય તે મૂર્ધ તેલ(શિરાભસિત)થી મટે છે વળી મૂર્ધનેશ્વરી રાખ વગેરે ઇન્દ્રિયોનું પ્રસાદન થાય છે તથા રાવાજ, ૬૫ પથી તથા માથામા બળ આવે છે

શ્વશાસ્ત્રદયે સૂત્રસ્થાને ગણપાદિત્રિધિર્નામ

દ્વાવિંશોઽપાય ॥ ૨૨ ॥

અધ્યાય ૨૩ મો : આશ્વોતનાં જનવિધિ

અથાત આશ્વોતનાં જનવિધિમધ્યાયં

દયાહ્યાસ્યામ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(ગજાની વાસડીથી ઉપરના ભાગના રોગના વિષ યને અંગે ઉવે ૨૫૫મા રાગના ઉપાયની રીત બતાવવા માટે કહે છે ક)

ઉવે અમે આશ્વોતન (આખર્થ) દવાનાં ટીપાં (મૂકર્થ) અને અંજન (આંખમા દવા આગળથી) એ બે ક્રિયાનો વિધિ બતાવનારો અધ્યાય સમજવીયું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહાવિદ્યોએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

આશ્વોતનનો ફાયદો

सर्वेषामक्षिरोगणामादावाश्वोतनं हितम् ।

रक्तोदकघ्नहृदयश्लेष्मदाहरणानिरर्हणम् ॥ ૧ ॥

બધા રાગના રાગમા (આખના) પીડા નો, રક્ત (ખાન), આખ ચાટી જતી પાતી નીકળવું, બળતરા અને લાવાથને મટાડ રોવું આશ્વોતન પહેલું કરવું રો હિનકર છે

કયા દોષમા કયા ટીપા મૂકવા?

उष्ण वाते, कफे कोष्ण, तन्मूर्च्छित रक्तपित्तयो ।

વાળુના પ્રકાપથી થયેલા આખના રાગમા જનમ ટીપા મૂકવા કફી થયેલામા નગકા ૨ ન પિરાધી થયેલામા કાઝ ટીપા મૂકવા બે હિનકર છે

આશ્વોતન ઘી નેતે કર ?

निवातस्यस्य वामेन पाणिनोष्मीस्य लोचनम् ॥૨

शुक्रौ प्रलम्बयाऽन्येन पिचुरया कनीनिके ।

દશ દ્વાદશ વા શિન્દૂન દ્વરદ્વગુલાદવસેચયેત્ ॥૩

तत प्रमुञ्च्य स्मृदना चैलेन, कफगतयो ।

અન્યેન કોળપાનીચ્છુતેન શ્વેદયેન્મુદુ ॥ ૪ ॥

પવન નિલકુર ન ૨૫૫ એવી જગારો કરીને બેતાડીને, જામે હાથ તની રાખ ઉડાડીને, લવા ભરતી છીપમા અડધી ઓળાવેલી રહે રો રીતે મૂકી રાખેલી કપડાની વાટથી લવાના લસભાગ ટીપા રાખને નાક વાગે ખુલ્લે (નાક સાથે બેડાલેલા ૨૫૫મા ખુલામા) એવી રીતે યા વા કે ટીપા પાતી વખત હાથ આખથી બે રાગના ઊંચા તથા પછી બે કફ ૨ ન વાળુથી રાખ નો નગ થશે હાથ ના પૂછેનું પોનું ગાંઠી નાખીને બીજું પોનું નચકા પાતીમા ઓડીઓડીને ૨૫૫ને જરાજરા ચકરો

કયા ટીપાનો શું નુકસાન થાય?

अत्युष्णतीक्ष्ण रुग्णगृह्णनाशापाक्षिसेचनम् ।

અતીશીત તુ વુચ્છેતે નિસ્તોદસ્તમમવેદના ॥ ૫ ॥

કપાયક્ષ્મર્મતાં ઘર્ષે રુન્દાયુન્મેષણ ચદુ ।

વિકારવૃક્ષિમ્વત્સ્ય સંરમમપરિચ્છતમ્ ॥ ૬ ॥

૨૫૫મા બહુ જનમ કે બહુ તીવ્ર ટીપા પા, વાથી રાખમા પીડા થાય છે રાખ હાથ થઈ જાય છે, બેચની સકિત્તેના નાથ થાય છે ૨૫૫મા બહુ કઠો ટીપા પા.વાથી ૨૫૫મા નિસ્તા, સ્તન્ય ૨ ન પીડા થાય છે, પોપવા લૂખા પડી જાય છે ૨૫૫ને રાખમા ચેતી જાય છે વધારે પડતા ટીપા મુલાથી રાખ ઉધા ડાં કપ થાય છે જરૂર સ્નાયુ રોગી ટીપા પા.વાથી

આખનો રાગ વધે છે રાને જો આખમા ટીપા નાખ્યા
પછી આખમાથી પાણી ન નીકળી જાય તો આખનો
સંરભ થાય છે (રોટલે આખ સૂજી જાય છે)

મુકેલી દવા દોષોને કઈ રીતે મટાડે છે ?

ગત્વા સન્ધિશિરોધ્રાણમુલ્લક્ષોત્તાસિ મેપજમ્ ।

ઊર્ધ્વગાશ્વપને ન્યસ્તમપવર્તયતે મલાન્ ॥ ૭ ॥

આખમા નીકળેલી દવા આખના સાધના, માધના,
નાકના રાને મોના તોતોમા જઈને હાસડીથી ઉપરમા
અવયવોમા ગયેલા મળેને પાછા વાળે છે

દવા કયારે આજવી ?

અથાજ્ઞન શુદ્ધતનોર્જેન્નમાશ્રાયે મલે ।

પક્લિન્નેડ્વપ્શોકાતકઙ્કૃપૈન્નિડ્વલક્ષિતે ॥ ૮ ॥

મન્દર્ધાધુરામેઽર્ધિણ પ્રયોજ્ય ઘનદૂપિકે ।

ઘાતે પિત્તકાકાસ્ત્મિર્મીક્ષતેન વિરોપત ॥ ૯ ॥

જો મળ (દોષ) ફક્ત આખમા જ રહેલો હોય
(આખ ઉપરાત બીજ કાઈ રાવયવમા વ્યારેલો ન
હોય), આખ યાડી જ સૂજી હોય, આખમા બહુ
ચળ આવતી હોય અને આખ પિચ્છન હોય, રો
ત્રણ લક્ષણ ઉપરથી સમજી શકાય એવું આખના સામ
દોષ પાકયા હોવાનું વિહન જણાય રાને આખ ધીમે
ધીમે ચોની જતી હોય રાન આખમાથી ધીમધીમે પાણી
નીકળતું હોય રાને આખમા મળ ઘટ્ટ થઈ ગયો હોય,
આખ પિત્ત, કફ કે લોહીના પ્રકોપથી દુખતી હોય
રાન ખાસ કરીને તા વાનુના પ્રકોપથી દુખતી હોય તો
પછી (આખમા ટીપા મુકયા પછી) દરદીના ચરીરને
વજન, વિરચન વગરથી શુદ્ધ કરીને એની આખમા
રાજવાની વા રાજવી

અજનનો પ્રકાર

લેક્ષનં રોપણં દદિપ્રસાદનમિતિ ત્રિધા ।

મજનમ્

લેખન, રોપણ રાન દદિપ્રસાદન, એવા ત્રણ
પ્રકાર રાજનના છે (શર વડે જેમ ચુક, અર્ધ વગેરેને
ખાતરી કાઢવામા આવે છે તેમ જે અજન દોષને
ખાતરી કાઢે છે તેને લેખન અજન કહે છે રાખિખત
વગેરે નેત્રરોગને જે રૂઝવ છે તે રોપણ અજન જામવું
દૃષ્ટિને જે નિર્મળ કરે છે તેને દદિપ્રસાદન અજન
જામવું સગાડ ગ્રામમા રોક સ્નેહન અજનનો પ્રકાર
કહેવા છે, પણ તે રોપણ તથા પ્રસાદન અજનમા સમાઈ
જતા હોવાથી તેને અહીં જુદો નહોતો નથી)

લેખન અજન

લેખનં તત્ર કપાયામ્લપટ્ટણે ॥ ૧૦ ॥

તે ત્રણે અજનમા લેખન અજન તૂરા, ખાટ,
ખારા તથા તીખા ઔષધોથી બનાવીને (ચુક, અર્ધ
વગેરે નેત્રરોગવાળાને) આજવું

રોપણ અજન

રોપણં તિક્તકૈર્દ્રવ્યે

રાપણ અજન કડવા દ્રવ્યથી બનાવવું ('કડવા
દ્રવ્ય' તો માત્ર ઉપલક્ષણ છે તે ઉપરથી રોમ સમજવું
કે તૂરા તથા સ્નેહન દ્રવ્ય પણ રોપણ રાજનમા લેવા)

પ્રસાદન અજન : પ્રાજન

સ્વાદુશીતે પ્રસાદનમ્ ।

તીક્ષ્ણાજ્ઞનામિસન્તતે નયને તત્પ્રસાદનમ્ ।

પ્રયુજ્યમાન લભતે પ્રત્યજ્ઞનસમાહ્વયમ્ ।

ગળ્યા રાને ઠંડા દ્રવ્યથી બનાવેલું રાજન પ્રસાદન
અજન છે રો ગળ્યા તથા ઠંડા દ્રવ્યથી બનાવેલું બહુ
બારીક ચૂર્ણ તીક્ષ્ણ અજનને લીધે રાની રાને રાણી
થઈ ગયેલી આખમા રાજવામા રાવે છે, ત્યારે તેને
પ્રત્યજન કહે છે

અજનચલાકા

દશાઙ્ગુલા તનુર્મધ્યે શલાકા મુકુલાનના ॥ ૧૧ ॥

પ્રશસ્તા, લેખને તામ્રી, રોપણે કાલલોહજા ।

મઙ્ગુલી ચ, સુવર્ણાંધ્યા રૂપ્યજા ચ પ્રસાદને ॥ ૧૨ ॥

અજન કરવાની ચલાકા (સળી) દશ અંગુળ
લાંબી, (ચોળા જેટલી ખી) તથા વચમાંથી પાતળી
રાન તેના બંને છેડા ફૂલની કળી જેવા રાખવા લેખન
અજનમા ત્રાનાની સળી વડે, રોપણમા ગજવેની સળી
વડે રાથવા લાથની રાગળી વડે અને પ્રસાદન રાજનમા
સેનાની રાથવા રૂપાની સળી વડે આજવું રો ઉત્તમ છે

અજનની ત્રણ પ્રકારની બનાવટ

પિષ્ઠો રસક્રિયા ચૂર્ણસ્થિધિયાજ્ઞનજ્વલના ।

ગુરો મધ્યે લઘો દોષે તાંક્રમેણ પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૪ ॥

જોને, મધ્યમ અને ચૂર્ણ, એ ત્રણ પ્રકારે રાજનની
બનાવટ કરવામા આવે છે દોષ જ્યાં હોય ત્યાં, મધ્યમ
કે હલકા હોય ત્યાં તે અનુક્રમે ચોળવામાં આવે ॥
એટલે દોષનું જોર અતિથય હોય તો જોડી કરીને
આજવી, દોષનું જોર મધ્યમ હોય તો દવાનો મધ્યમ
ખીને આજવી અને દોષનું જોર કમી હોય તો હળવું
ચૂર્ણ આજવું

જોડી અને મધ્યમ કેટલાં આજવા ?

હરેણુમાત્રા પિષ્ઠસ્ય લેહમાત્રા રસક્રિયા ।

તીક્ષ્ણસ્ય, દ્વિગુણં તસ્ય મૃદુન

જે ગોટ્રી તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોની હોય તે એ ગોટ્રીમાથી માત્ર શેષકબીજ જેટલો ભાગ(ઓરસિયા પર) ઘસીને આખમા આપવો. જે રાજ્યવાનો મધ્યમ તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો નો બનાવ્યો હોય તે એમાથી માત્ર વાવડિજ જેટલો મધ્યમ રાજ્યવો જે ગોટ્રી મુદ્દુ દ્રવ્યોની બનાવી હોય તે બમણી (બે શેષકબીજ જેટલી) (ઓરસિયા પર) ઘસીને રાજ્યની જે મધ્યમ મુદ્દુ દ્રવ્યોનો બનાવ્યો હોય તે બમણો (વાવડિજના બે દાણ જેટલો) રાજ્યવો મૂર્છા અંજનનું પ્રમાણ

ચૂર્ણિતસ્ય ચ ॥ ૧૫ ॥

ત્રે શાલાકે તુ તીક્ષ્ણસ્ય, તિલ્લસ્યત્તિરસ્ય ચ ।

મૂર્છિય રાજન જે તીક્ષ્ણ હોય તે તેની બે શલાકારો (ચળીઓ) અને મુદ્દુ હોય તે તેની ત્રણ શલાકારો લેવી

બીજા ગ્રથમા કહ્યું છે કે લેખન અંજન તાબાના, કુપાના કે કાસાના પાત્રમા રાખવું, શેષણ રાજન સોનાના કે વડના પાત્રમા અથવા રાખમા રાખવું, પ્રસાદન રાજન સ્ફટિકના, પીપળાના કે સુખરના પાત્રમાં રાખવું, કેમ કે એમ રાખવાથી અંજનના ગુણમા બળાડ થતો નથી અંજનની ગોટ્રી ઘસવાને માટે જે પથ્થર રાખવો તે વચમાથી લગાર નમતા (ખાડાવાળો) તથા તેમાથી પથ્થરની બારીક રજા ઉપડે નહિ રોવો રાખવો, વળી તે પાંચ આગળ લાખો તથા ત્રણ આગળ પહોળો રાખવો

અંજન કરવાના કાળનો નિયમ

નિશિ સ્વપ્ને ન મધ્યાહ્ને જ્ઞાને નોષ્ણમસ્તિમિ ॥

મહિરોગાય લોપાઃ સ્વર્વધિતોત્પીડિતદુતા.

ગ્રાત્ સાય ચ સચ્છાન્તયે

સ્વપ્નકોત્તોજ્જોષ્યસ્વા ॥ ૧૬ ॥

રાત્રે અંજન કરવું નહિ, તેમ ઊંઘથી વખતે પણ અંજન કરવું નહિ, વળી બપોરે પણ અંજન કરવું નહિ, તેમ ગરમ કિરહીલી નેત્ર મ્હાન વયેલા (કરમાવેલા) હોય તે વખતે પણ અંજન કરવું નહિ, કેમ કે તે વખતે રાજન કરવાથી દોષ વધે છે, કુલે છે તથા કાળની ઉત્તુતાને લીધે પીંગળીને ચરોરમા પછી નુસારી જાય છે અને રોષી રીતે બનાવાથી તે દોષ નેત્ર રોગ ઉત્પન્ન કરે છે એટલા માટે જ્યારે સૂર્ય પાદ બાધી રહિત નિર્મળ હોય ત્યારે તે દોષની શાંતિ અર્થે પ્રાત કામમાં રૂવવા સામકાગમાં સદા અંજન કરવું

અંજનના સમય વિષે બીજોનો મત

ચદન્ત્યપ્યે તુ ન દિવા પ્રયોજ્યં તીક્ષ્ણમશ્નમ્ ।

વિરેકદુર્બલ ચમુદાદિત્યં પ્રાપ્ય સીદતિ ॥ ૧૮ ॥

કેટલાક રોગ કહે છે કે દિવસે તીક્ષ્ણ અંજન રાજનુ નહિ, કેમ કે તીક્ષ્ણ રાજન વડે જનુ વિરેચન થયું છે રોષી આખ સૂર્યનાં કિરણને જોઈને નબળી થઈ જાય છે

સ્વપ્નેન રાત્રી કાલસ્ય સૌમ્યત્વેન ચ તર્પિતા ।

શીતસાત્મ્યા દગામેયી સ્થિરતાં લભતે પુનઃ ॥ ૧૯ ॥

આખ અગ્નિતત્ત્વની બનેલી છે તેવી ઠંડક તેને માફક રાખે છે માટે તીક્ષ્ણ અંજનને લીધે આખમાથી પાણી નીકળી રહ્યા પછી પણ તીક્ષ્ણ રાજનને લીધે પુષ્કળ સત્તાપ પામેલી આખનું રાત્રે સ્થિ મળવાથી અને રાત્રિના વખતની સૌમ્યતાને લીધે તર્પણ થાય છે (તેથી તીક્ષ્ણ અંજન રાત્રે રાજનુ)

પરમનના હેતુનું ખંડન

અત્યુદિકે યલાસે તુ લેહનીયેડ્યવા ગદે ।

કામમદ્ધયપિ નાત્યુષ્ણે તીક્ષ્ણમક્ષિણ

પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૦ ॥

પણ જો કફનો પુષ્કળ પ્રકોપ થયો હોય અથવા (વેધ અને કુલુ જેવા) લેખન કરવું પડે તોવા રોગ હોય તે દ્યારે પણ બહુ તાપ ન હોય ત્યારે આખમા તીક્ષ્ણ અંજન ખુશીથી રાજનુ

મદ્ધમનો હજમ લોહસ્ય સ્તપ એવ ચ તીક્ષ્ણતા ।

ઉપચાતોડપિ તેનૈવ તપા મેદ્રસ્ય સેજસઃ ॥ ૨૧ ॥

લોહુ પથ્થરમાંથી (પણાડ ઉપર પથ્થર તાવેલી) જન્મે છે અને લોહાની (લોહાના ઘસની) પાર પથ્થર પર જ કાઢવામા રાવે છે અને એ જ પથ્થર પર પછાડવાથી રો ઘસનો નાશ પણ થાય છે (શબ બુદ્ધ થઈ જાય છે) એવું જ રાખને તેલથી થાય છે

(રાખને તેલથી ખરેલી છે સૂર્યનાં કિરણસરુ તેલથી રાખનું તેજ વધે છે, જેવાની શક્તિ વધે છે, પણ રાખને પિત્તર હોય તે કરતા વધારે નરમીથી આખનો નાશ થાય છે માટે સ્થેક ૧૮મા કેટલાક આવાપેના જે મન રાખ્યો છે કે દ્યારે રાખમા તીક્ષ્ણ દવા કદી રાજની નહિ તે મત ખોટું છે)

ન રાત્રાયપિ શીતેડિતે નેત્રે તીદ્ગાજ્ઞનં હિતમ્ ।

દોગમસાવયેત્સત્ત્વં કષ્ઠજ્ઞાઢવાદિકારિ તત્ ॥

રાત્રિરો પણ કફ વધતો હોવાથી અનિશય ઠડી થયેલી આખમા તીક્ષ્ણ અંજન પિનકારી છે એમ સમજવું નહિ, કેમ કે રાત્રે રાજનુ અંજન કાળની નીમ્પતાને લીધે થીજી જવાથી દોષને વલેરપરીને બળાડ કાઢવું નથી. પણ નેત્ર રાત્રે જડતા વધેરે ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કરે છે માટે સ્થેક ૧૮મા જે ક્ષ્યુ છે તે પવ ખોટું

છે, પણ પૂર્વે શ્લોક ૧૫,૧૬ માં જે કહેલું છે કે પ્રાતકાળે તથા સાયકાળે રાજ્યન આજ્યુ, તે જ વાક્ય વિનાનું છે એમ મમજવુ

અજન કોને ન કરવુ ?

નાજ્યેદ્ધીતવમિતવિકાશિતવેગિતે ।

કુહજ્વરિતતાન્તાક્ષિશિરોઃકુશોકજાગરે । ૨૩ ॥

અદ્યેર્કે શિરઃક્ષાતે પીતયોર્ધૂમમધયોઃ ।

મઝીર્ણેઽન્યર્કસન્તે દિવાસુતે ધિપાસિતે ॥૨૪॥

બીનેલાની, જેને વમન, વિરેચન વગેરે રાખીને શુદ્ધ કર્યા હોય તેની, જેણે તરત આધેડુ હોય, જેને ઝાડે, પેશાબ વગેરે વેગ આવ્યા હોય, જે કોષિ ભરાયો હોય, તાવવાળો હોય, સૂચક કે તેજસ્વી પદાર્થ જોવાથી કે વાગવાથી જેની આંખો થાકી ગઈ હોય, જેના માથામા પીડા થતી હોય, જે શેક કે ઉજા ગરાવાળો હોય તેની, તથા જે દિવસે સૂર્ય વાદળમા ઢકાયેલો હોય તે દિવસે, જે મનુષ્યે મધ્ય પલાણીને સ્નાન કર્યું હોય તેની, જેણે ધૂમપાન કે મધપાન કર્યું હોય, જેને અશ્વર્ણ થયું હોય, જે અગ્નિના તાપથી કે સૂર્યના તાપથી તપેલો હોય, જે દિવસે ઊંઘ્યો હોય તથા જે તરસ્યો હોય, એવા મનુષ્યની રાખમા વેદો અજન આજ્યુ નહિ

ન આજ્યા જેવું અંજન

મતિતીક્ષ્ણમ્બુસ્તોક્યદ્વચ્છઘનકર્કશમ્ ।

અત્યર્થેશીતલં તતમજ્જન નાવચારયેત્ ॥ ૨૫ ॥

અતિથય તીક્ષ્ણ, અતિથય મુદ્ધ, અતિ થોડું કે અતિ ઘણું, અતિ પાતળું કે અતિ જડું, કરકરું, રાત્રિ શીતળ કે અતિ ગરમ થયેલું અજન વેદો રોગીની આખમા આજ્યુ નહિ

(બીજા પ્રથમાં અજનનો વિધિ કહ્યો છે તે પ્રમાણે આરામથી બેઠેલા વેદો પોતાના ડાબા અંગુળ વડે આરામથી બેઠેલા રોગીના નેત્રની ઉપરની ખાપસુ ઉપાડીને તેમના કાગા ભાગની નીચે આપના નાક તરફના ખૂણાથી તે આપના વધમ્મા તરફના છેડા વગી અજન આજ્યુ)

અંજન કર્યા પછી શું કરવું ?

અયાનુમીલપન્ રષ્ટિમન્તઃ સજ્જારયેચ્છન્તે ।

મઝિને વર્ત્મની કિઙ્ચિચાલયેઽયમજ્જનમ્ ॥ ૨૬ ॥

તીક્ષ્ણ ધ્યામોત સહસા, ન ચોન્મેયનિમેષણમ્ ।

નિપીઢનં ચ વર્ત્મમ્પાં ક્ષાલન વા સમાચરેત્ ॥

પછી (આખમા અંજન અજ્યા પછી) આંખો

ઉઘાડ્યા વિના આખને અદર ને અદર ચારે બાજુએ ફેરવવી, આંખિયાં પોપચા (બંધ રાખે) જરા પટપટાવવા અને એ રીતે આંખેલી દવાને આખમા ફેલાવવી આ પ્રમાણે તીક્ષ્ણ અજન આખમા ફરી વળે છે માટે આજ્યા પછી તરત (ઉપર જણાવેલા વિધિનો ભગ કરીને) રાખ ઉઘાડવાસ કરવી નહિ, પોપચા દબાવવાં નહિ (પોપચા વડે દબાવીને આખમાથી પાણી કાઢી નાખવું નહિ) કે આખ ધોઈ નાખવી નહિ

આંખ ક્યારે ધોઈ નાખવી ?

અપેતૌપચસંરમ્ભં નિર્વૃત્ત નયનં યદા ।

ધ્યાધિદોષર્તુયોગ્યામિરદ્ધિઃ પ્રક્ષાલયેત્તદા ॥૨૮॥

જ્યારે આખમા નાખેલી કે આંખેલી દવાથી રાખ મા થતો ભોભ (ભળવું, ખૂંચવું વગેરે રાસર) બંધ થાય રાતે તેથી આખને ચેન પડે (દુખ બપ થાય) ત્યારે રોગ, દોષ અને ઋનુને લાપક પાણીથી આંખ ધોવી (ધોવા માટે ઠંડુ, સરોડું વગેરે કેવું પાણી વાપરવું તેનો રાધાર આખનો કયો રોગ છે, કયા દોષના પ્રકોપથી થયો છે, ઋનુ કઈ ચાલે છે વગેરે બાબતો ઉપર છે)

પછી આંખ કેવી રીતે સાફ કરવી (ગૂછવી) ?

વક્ષિણાદ્યુચ્છકેનાક્ષિ તતો વામં સવાસસા ।

ઋર્ધ્યર્ત્મનિ સદ્યુદ્ધ શોર્ધ્યં ધામેન ચેતરત્ ॥

રાખ ધોવા પછી વચ્ચથી વંટિલા જમણા હાથના અંગુઠાથી ઉપર પોપચું બરાબર ઉપાડીને ડાબી આંખ ગૂછી નાખવી અને વચ્ચથી વંટિલા ડાબા હાથના અંગુઠાથી ઉપર પોપચું બરાબર ઉપાડીને જમણી આંખ ગૂછી નાખવી

ન ધોવાથી, ન ગૂછવાથી નુકસાન

વર્મપ્રાપ્તોઽજ્ઞનાદૌપો રોગાન્ કુર્યાદતોઽન્યથા ।

જે અજનને લીધે પોપચામા આવેલા દોષને આખ ધોઈગૂછીને ધોવાગૂછામા ન આવે તો તે દોષ રોગ કરે છે

ચજ વગેરે થાય તો શું કરવું ?

કળ્પજાત્યેઽજ્ઞનં તીક્ષ્ણં ધૂમં વા

યોજયેત્ પુનઃ ॥ ૩૦ ॥

જે આખમાં ચજ આવે અને આખમા જાડા આવે તો તીક્ષ્ણ અજન આંખનું અથવા વગી તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરાવવું

તીક્ષ્ણાજ્ઞનામિત્તે નુ ચૂર્ણં પ્રન્યજ્ઞનં દિતમ્ ॥૩૦૨૬

જે આખ તીક્ષ્ણ અંજનને લીધે સત્તાય પામે (રાત્રી રાત્રે આગ્રી થઈ જાય) તે પ્રત્યજન નામના અંજન તરીકે કહુ ચૂકી આજ્ઞા

હવ્યપાન્નદ્વયે સૂતરવાને આશ્વોતનાજનવિધિર્નામ
ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૩ ॥

અધ્યાય ૨૪ મો : તર્પણપુટપાકવિધિ

મધ્યાતસ્તર્પણપુટપાકવિધિમધ્યાયં

દયાહયાસ્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે તર્પણ અને પુટપાકનો વિધિ જેમાં કહેલો છે એવો આઘ્યાય સમજાવીશુ (પાછલા અધ્યાયના આશ્વોતન અને અંજનનો વિધિ કહેલો છે તથા આશ્વોતન રાત્રે અંજન વડે નેત્ર દુર્બલ થઈ જાય છે માટે તેને બળવાન કરવાને તર્પણ તથા પુટપાકનો વિધિ જોગ્ય છે) એ વિષયમાં આજ્ઞા વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

કથા શેઠમાં અને કથાએ આંખનું તર્પણ કરવું

नयने तानयति स्वयं शुक्ले कक्षेऽभिधातिते ।

घातपित्तानुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥ ૧ ॥

કુચ્છોન્મીલશિરાહર્ષશિરોત્પાતતમોઝુને ।

स्पन्दमन्यापक्षोऽगतवातपर्वयशुक्लकैः ॥ ૨ ॥

માતુરે શાન્તરાગાશ્વદ્વલસંરમ્ભદ્વિકે ।

निवासे तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मर्षकाययोः ॥ ૩ ॥

કાલે સાધારણે પ્રાતઃ સ્વાયં વોત્તાનશાયિનઃ ।

જેની આંખ જેટલી ઝાતી ન હોય, સ્વસ્થ થઈ ગઈ હોય, સૂમી અને લૂમી હોય, આંખમાં જેઠો વગેરે કંઈ વાગ્યું હોય, વાયુ કે પિત્તથી આંખ ધીપડી ગયે, આંખ વાકી થઈ હોય, પાપણા ખરી પડી હોય, આંખું દેખાનું હોય, કુચ્છોન્મીલ, ધિવાલ્પ, ઘિરે ન્યાન, ત્રિમિર, ચર્મન, અલિખ્યદ, અપિમય, અન્યથા પાન, વાતપર્પાય, શુક્ર, એ આંખના દશ રોગ વાગ્ય હોય, રતાય, આસુ, ધૂન, નોજે રત્ને પેશા-એ પાંચ થયો ગયા હોય, તેની વમન, વિરેચન અને નસ્ટ્ર વડે શરીર તથા મસ્તકની શુદ્ધિ કરીને, પવનવિનાના પ્રદેશમાં, વસંત વગેરે સમયમાં કાનમાં, તથા રે કે સંજે, વત્તે નુપાડીને આંખનું તર્પણ કરવું

(આંખના રોગો માટે જુઓ ઉત્તરસ્થાન.)

તર્પણના રીતિ

ययमागमर्षी पाली नैऋतोऽहोऽह्निः सप्तमाम् ॥ ૪ ॥

झङ्गुलोष्ठां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावसेत् ।

सर्पिनिमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुषविलापितम् ॥ ૫ ॥

નક્તાગ્ન્યવાતતમિરકુચ્છશ્લેષોઘાદિકે વસામ્ ।

માપક્ષમાપ્રાત્

જ્યા અને આડનો લોટ પલાળીને તે વડે આંખના આમણની બહાર ચારે પાસ દૃઢ, જે ઓગળા ઊંચી અને સરખી પાગ કરવી તથા તે પાગની અંદર જે દોષને જે ઔષધ જોગ્ય હોય તે ઔષધોમા સિદ્ધ કરેલું તથા ગરમ પાણીમા તે ધીનું વાસણ મૂકીને વીધારેલું (ઓગળેલું) ધી આંખો મીંચાવીને રેડવું

દિવસે દેખાય પણ રાત્રે ન દેખાય તેને નક્તાગ્ન્ય (રતાપાપાણ) કહે છે એ નક્તાગ્ન્યમાં (એટલે રતાપાણે હોય તેને) વાયુથી થયેલા નેત્રરોગમાં, ત્રિમિર નામે નેત્રરોગમાં અને કુચ્છોન્મીલ (કચ્છે કદીને દેખાનું હોય તે રોગ) વગેરે આંખના રોગોમા ધીને દેકારે વસા રેડવી તે વસાને પણ ઔષધોમા મિદ્ધ કરવી તથા ગરમ પાણી ઉપર મૂકીને ઓગાળવી જોઈએ. ધી અને અને વસા આંખની પાપણાના છેડા દુબે એટલા મંચિયી આંખ ઉપર રેડવા

તર્પણ સ્નેહ પાશુ કરી રાખવાનો કાળ

त्योन्मेषं शनैःस्तस्य कुर्यतः ॥ ૬ ॥

માત્રા યિગળયેસત્ર વર્તેસન્ધિસિતાસિતે ।

दष्टौ च क्रमशो घ्याघौ शतं श्रेणि च पञ्च च ॥ ૭ ॥

શતાનિ સત્ ઘાઘૌ ચ, દશ મન્યૌ, દશાનિલે ।

પિત્તે પદ્, સ્વસ્થયુત્તે ચ વલાસે પજ્ઞ ધારયેત્ ॥

હવે ધી કે વના રેડવા પછી તેને ધીમેધીમે આંખ ઉઘાડવાનું કરેલું ૨ ન તે વખતે માત્રાઓ નાજુક માડવી. તેમા વર્ત્ત, સર્પિ, સિન, અનિત અને દ્વિતિયા આંખના રોગ હોય તે ધી વગેરે નાખ્યા પછી બનુકમે સ્ત્ર, ત્રમ્ભેષ, પાનિ, તાનનો અને આડનો માત્રા જેટલી વાર તે ધી કે વના ચખી મુકવી (એટલે વર્ત્ત એટલે પાપણાના રોગમા સેા માત્રા જેટલી વાર સુખી, આંખના સર્પિનન ત્રા જાય તે ત્રમ્ભેષ માત્રા જેટલી વાર લગી, નિત એટલે નેત્રના ધિવા ભાગ સમયે રોગ હોય તે પાંચતે માત્રા લગી, અનિત એટલે નેત્રના કાગા ભાગનો રોગ હોય તે સાતતે માત્રા લગી અને દ્વિતિયા એટલે કાગા બાનની માં, જે કોયે જાય છે તેમા રાત્ર ગાય તે આડનો માત્રા લગી ધી કે વત્ત ચખી મુકવા) સર્પિમય નામે રોગમા એક વખત માત્રા લગી, વાયુના રોગમાં પદ્ વખત માત્રા લગી, પિત્તના રોગમા છત્તે માત્રા લગી, નાજ માણે

પણ છસો માત્રા લગી તથા કફના રોગમા પાચસો માત્રા લગી ધી કે વસા આખના ખામણમા રાખી મૂકવાં

તર્પણ કર્યા પછીનું કર્મ

કૃત્વાડપાદ્મે સતો દ્વારં સ્નેહં પાત્રે નિગાલયેત્ ।
પિચ્છેષ ધૂમં, નેક્ષેત ઘ્યોમ રૂપં ચ માસ્રમ્ ॥૧૭॥

ઉપર કથો તેટલા વખત સુધી સ્નેહ ચાખના ખામણમાં રાખીને પછી આખના લમણ તરફના ખૂણા રાગળ લોટની પાગ તોડીને આંખ ઉપરનો સ્નેહ વાસણમા લઈ લેવો પછી સાધુના ગોળા વડે આખના ખામણને સાફ કરીને સ્નેહથી પ્રેરાયેલા કફનું શમન કરવાને ધૂમપાન કરવું તથા આકાશ સામું જેવું નહિ કે તેજસ્વી પદાર્થ કે તડકા વગેરે ચામું જેવું નહિ

તર્પણ કોણે કેટલા દિવસ કરવું?

इत्थं प्रतिदिनं वायौ, पित्ते त्वेकान्तरं, कफे ।
स्वस्थे च द्वान्तरं दद्यादाहृतेरिति योजयेत् ॥૧૮॥

રો પ્રકારે વાયુથી થયેલા આખના રોગમા નિત્ય તર્પણ કરવું, પિત્તથી થયેલા રોગમા એકએક દિવસને આતરે તર્પણ કરવું, કફથી થયેલા રોગમા અને રાગ ખામણને બે બે દિવસને આતરે કરવું એ પ્રમાણે ત્યાં સુધી આખની નુમિ થાય ત્યાં સુધી કરવું

આખની નુમિ, અનુમિ અને અતિનુમિનાં લક્ષણ

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
सृप्ते, विषययोऽहृतेऽतिहृते श्लेष्मजा रुजः ॥૧૯॥

ધી કે વગાથી રાખનું તર્પણ કરાંથી ચાખની નુમિ બરાબર થઈ હોય તો રાખ તેજ ખમી શકે છે, આખ સ્વસ્થ, કોરી અને હાત્કી થાય છે, જે બગબર તર્પણ ન થયું હોય તો રોયી ઊલટુ થાય છે, એટલે આખ તે જ ખમી શકે નહિ તથા અસ્વસ્થ, ખરાયેલી રાખે બારે થાય છે, ૨ નિતર્પણ થયું હોય તો કફથી યતી ચેગ, પિચ્છિત્ત વગેરે પીડા થાય છે

તર્પણ કર્યા પછી પુટપાકની જરૂર

स्नेहपीता तनुर्विच कलान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।
तर्पणानन्तरं तस्माद्वग्रलाघानकारिणम् ॥૨૦॥
પુટપાક પ્રયુક્તિત પૂર્વોક્તિષ્વેય યક્ષમસુ ।

સ્નેહપાન કર્યા પછી શરીર જેમ ક્રમયુક્ત થાય તેમ સ્નેહથી નુમ થઈને રાખ પણ ગમીર થઈ નબળી થાય છે એટલા માટે તર્પણ કર્યા પછી દૃઢિત્ત બન આખના પુટપાકની ચોળના કરવી જે ગેંગામાં તર્પણ

કરવામા આવે છે તે જ રોગમા પુટપાક કરવામાં આવે છે, માટે પૂર્વે (શ્લોક ૦૭ થી ૨૦ મા) તર્પણ કરવા ચોગ્ય જે રોગ કહેવા છે તેમા તર્પણ કર્યા પછી પુટપાકની ચોળના કરવી

ત્રણ પ્રકારનો પુટપાક

सवाते स्नेहनं, श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥૨૧॥
हृद्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।

તે પુટપાક સ્નેહન, લેખન રાને પ્રસાદન એવા ત્રણ પ્રકારનો છે, તેમાથી વાયુથી થયેલા આખના રોગમા સ્નેહન, વાતકફના રોગમા લેખન અને દૃઢિત્તી નિર્બળતામા, વાયુમા, પિત્તમા, રક્તમા અને સાજા માણસને પ્રસાદન પુટપાક ડિઝકર છે

સ્નેહન પુટપાક બનાવવાની રીત

मृशयप्रसहानूपमेदोमज्जबलामिरेः ॥ ૨૪ ॥

स्नेहनं पयसा ।पट्टैर्जौवनियेष्य कल्पयेत् ।

બિલેશય, પ્રસહ તથા રાનૂપ દેધના પ્રાણીઓનાં ચરબી, મજ્જા, વસા રાને માસને તથા જીવનીય ગણના ઔષધોને દૂધમા પીસીને (લસોડીને) તે વડે વેઈ સ્નેહન પુટપાક બનાવવો (માસ રાને ઔષધના કડક જુદા જુદા બનાવવા અને જુદા રાખવા)

લેખન પુટપાક બનાવવાની રીત

मृगपक्षियरुग्मंखमुकायस्तान्नसैन्धवैः ॥ ૨૫ ॥

स्रोतोऽज्जह्वकेनालैर्लेखनं मस्तुकत्तिकैः ।

ગ્રાગલ પ્રદેશના મૂગ અને (વિષ્કર અને પ્રુદ) પક્ષીરોના કાગળુ રાને માસ તથા ચોની, લોઠુ, તાંબુ, સિંધવ, સુરમે, રાખ, સમુદ્રદ્વીપ અને હરતાલ-એ દ્રવ્યોમા દહીંનું નીતર્પણ પાણી નાખીને તે વડે લેખન પુટપાક બનાવવો (માંસ વગેરેના અને ઔષધોના કડક જુદાજુદા કરવા અને રાખવા)

પ્રસાદન પુટપાકની કલ્પના

मृगपक्षियरुग्मज्जवसान्द्रहृदयामरैः ॥ ૨૬ ॥

मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।

મૂગ અને પક્ષી વગેરેનાં કાગળુ, મજ્જા, વસા, અર્ધતરૂ, હૃદય અને માંસ વડે તથા મધુર ગણના ઔષધોને થી સાથે તથા સ્તના પાવણ સાથે વાટીને તે વડે પ્રસાદન પુટપાક બનાવવો (માંસ વગેરેના અને ઔષધોના કડક જુદા જુદા બનાવવો અને જુદા રાખવા)

પુટપાક બનાવવાની રીત

पित्तमात्रं पृथक् पिष्टं मांसमेपजकल्कयोः ॥૨७॥
उत्कृष्टकटाम्मोजपत्रैः स्नेहाविषु क्षमात् ।

વેદ્યિત્વા મૃદા લિપ્ત ઘવધન્વનગોમયૈ. ॥૧૮॥
પતેત્વદીતૈરગ્ન્યામં પક્ક નિપ્પીડ્ય તદ્રસમ્ ।
તેન્ને તર્પણવદુષ્ણયાત્

માસના અને રાત્રીના કલ્કનો બીલા જેવડે
જુદોજુદો ગોળો કરવા પછી જે સ્નેહન પુટપાક
હોય તો તે ગોળાને રોગડના પાદડામા લપેટવો, જે
લેખન પુટપાક હોય તો તે ગોળાને વડના પાદડામા
લપેટવો અને જે પ્રસાદન પુટપાક હોય તો તે ગોળાને
કમળના પાદડામા લપેટવો. પછી તેના ઉપર કાળી
માટીના (જે - ગાળ જડે) લેપ કરવો પછી તે
ગોળાને જે સ્નેહન પુટપાક હોય તો ધાવડાના લાકડાના
અંગારામા, જે લેખન પુટપાક હોય તો ધાવડીના
લાકડાના અંગારામા અને જે પ્રસાદન પુટપાક હોય તો
ગાયના છાણના ૨ ડાખાના ૨ ઝિનમા પકવવો પછી તે
ગોળા અગ્નિના જેવા રંગનો થાય છે ત્યારે પુટપાક
પાકયો છે એમ જાણી તેને બહાર કાઢી પાદડા કાઢી
નાખીને ગોળાને વજ્રમા લપેટીને તેનો રસ નીચેથી
કાઢવો અને તે રસને સ્થેક ૪ થી ૬ મા તર્પણવિધિમા
કહેલી રીતે આખ માટે વાપરવો.

પુટપાક કેટલો વખત રાખવો?

શતં દ્વે ત્રીણિ ધારયેત્ ॥૧૯॥

સ્નેહનસ્નેહનાત્યેયુ

લેખન પુટપાક સો માત્રા લગી, સ્નેહન પુટપાક
બસો માત્રા લગી ૨ ને પ્રસાદન પુટપાક ત્રણસો
માત્રા લગી આખના ખામણામા રાખી મૂકવો.

પુટપાક કેવો વાપરવો?

કોળી પૂર્વો, હિમોડપર. ।

સ્નેહન અને લેખન પુટપાક લગાર ગરમ રહેવા
અને પ્રસાદન પુટપાક ઠંડો રહેવો.

પછી ધૂમપાન કરવું

ધૂમગોષ્ઠે તયોરેવ

પહેલા ૨ ને બીજા એટલે સ્નેહન અને લેખન
પુટપાકને અતિ સ્નેહથી પ્રેરણેલા કંઈની શાદિને અર્થે
ધૂમપાન કરવું (પ્રસાદનને અતિ ધૂમપાન કરવું નહિ)

પુટપાકના સમગ્ર યોગ વગેરેના વક્ષણ

યોગાસ્ત્ર સ્તુતિવત્ ॥ ૨૦ ॥

તે ત્રણે જાતના પુટપાકોમાં યોગ તર્પણની પેઠે
જાણવા, એટલે પુટપાક સારી રીતે થવાના થોં વક્ષણ,
સારી રીતે નહિ થવાના થોં વક્ષણ તથા અતિશય થવાના
થોં વક્ષણ, તે સ્થેક ૧૦ થી ૧૧ માં તર્પણમાં કહેલા
છે તે પ્રમાણે જ જાણવા

તર્પણ અને પુટપાક માટે કોણ લાયક નથી?

તર્પણ પુટપાક ચ નસ્યામર્હં ન યોજયેત્ ।

જે માણસ નસા લેવાને યોગ્ય ન હોય તેને
તર્પણ તથા પુટપાક રાખવા નહિ

તર્પણાદિકના પરમ્પરો અવધિ

યાવન્ત્યહાનિ યુક્તીત દ્વિસ્તતો હિતમામ્ભવેત્ ॥

તર્પણ તથા પુટપાક જેટલા દિવસ સુધી આખ
વામા આવે તેનાથી બમણા દિવસ સુધી હિતકર (પથ્ય)
અન્નપાન વગેરેનું સેવન કરવું

રાત્રે શુ કરવું?

માલતીમહિકાપુષ્પેર્વદ્વાશ્ચો

નિવસેન્નિશામ્ ॥

જેણે તર્પણ અને પુટપાક કર્યા હોય તે માણસે
શ્રેષ્ઠી અને મોગસના ફૂલ આપે બાધીને રાત્રે
સૂઈ રહેવું

નસ્મ, અજન, તર્પણ અને પુટપાકની જગર

સર્વાત્મતા નેત્રબલાય યત્નં

કુર્વીત નસ્યાજ્ઞતર્પણાચ' ।

હૃદિચ્છ નષ્ટા વિવિધં જગચ્છ

તત્તોમય જાયત્ત એકરૂપમ્ ॥૨૨॥

નસ્મ, રાજન અને તર્પણ વગેરે વડે નેત્રને
બીજા અપવાનો માણસે દિવ દઈત યત્ન કરવો, કેમ
કે જે હૃદિના નાશ થાય તો તેન ૨૥ જગત વિવિધ
પ્રકારનું હોવા છતાં એક સરખું અધકરમય થઈ પડે છે

હવ્યશાસ્ત્રદયે સૂત્રસ્થાને તર્પણપુત્રાકરિચિર્નામ

ચતુર્વિંશોઽધ્યાય ॥ ૨૪ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો : ૪-ત્રવિધિ

અસ્તિ, નસ્મ, રાજન, શારકર્મ વગેરેના આધાર
પત્ર ઉપર હોવાથી હવે પત્રવિધિ (પાત્રની બનાવટ)
નામનો અધ્યાય કરે છે

ચચાતો યત્રત્રિચિમધ્યાય વ્યાસ્યાસ્યામ ।

હતિ હ સ્નાદુરત્રયેયાદયો મહર્પય. ।

હવે અમે પત્રવિધિ અધ્યાય કરીયું એ વિષયમાં
આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

પત્ર એટલે શું?

નાનાવિધાનાં શલ્યાનાં નાનાદેશમયાધિનામ્ ।

માહર્તુમ્મયુપાયો યસ્તદન્ત્રં યથ દર્શને ॥૨૫॥

મર્શામિગન્દરાદીતાં શસ્ત્રક્ષારાગ્રિયોજને ।
 શેવાદ્ધવરિક્ષાયાં તથા વસ્ત્યાદિકર્મણિ ॥૨॥
 ઘટિકાલાઘુગુહં ચ જામ્યયૌષ્ઠાદિકાનિ ચ ।

જુદીજુદી જાતના, શરીરના બુદાજુદા ભાગમા રહીને નડતા (પીડા કરતા) શલ્યોને બહાર ખેંચી કાઢવાનો જે ઉપાય (સાધન) તે મત્ર છે હરસ, ભગદર, (નાડીપ્રણ) વગેરેને જોવાનું જે સાધન તે મત્ર છે હરસ, ભગદર વગેરેમા શસ્ત્ર(લઘિવાર)થી કાપતી વખતે (વાકકાષ કરતી વખતે) ક્ષારથી બાળતી વખતે રને રાગિનીથી ડામ દેતી વખતે જે ભાગ કાપવાનો, બાળવાનો કે ડામવાનો હાય તેના સિવાયના બાકીના બીજા ભાગને નુકસાન ન થાય એવું, બીજા ભાગનું રક્ષણ કરવા માટેનું જે સાધન તે મત્ર છે, વળી બરિત, નરય વગેરે રાપવાનું જે સાધન તે મત્ર છે ઘટિકા (કુલ્લી), ર લાગુ (નુમડી) અને શુગ (રૂમડી) રો મત્ર છે રાત્ર જાબવૌષ્ઠ (સદશ) વગેરે પણ મત્ર છે

નોધ — શ ય—નરય, લાકડું, પથ્થર(કાકરી), ધૂળ, લોહ, હાડકું, વાળ, નખ, પગ, દુદ્ધ દ્રાણ, મરચો કે મૂક ગર્ભ વગેરે વસ્તુઓ જ્યાર શરીરમા પીડા કર, ત્યારે રોમન શલ્ય કહેવામા આવે છે (સુગુતસહિતા, સૂત્રસ્થાન રાધ્યાય ૧)

તેષામત્રો કામમા ન પશુ આવે
 અનેકરૂપકાર્યાણિ યન્ત્રાણિ વિધિધાન્યત ॥૩॥
 વિકલ્પ્ય કલ્પયેદ્બુદ્ધયા

મત્રોના રાકાર (ઘાટ) ર ન મત્રોથી કરવાના કામ રાનેક હોય છે, તેથી મત્રો પણ રાનેક પ્રકારના હોય છે માટે જે જગારો જે કામ કરવાનું હોય તેનો વિચાર કરીને મત્ર બનાવવું

યથાસ્થૂલં તુ વક્ષ્યતે ।

છતાં (સામાન્ય મત્રો બનાવનાં બનાવના જેમ જેમ ઊંડી સૂત્ર પડતી જાય તમતેમ પ્રસંગની જરૂરિયાત પ્રમાણિના બીજા મત્રો પણ વેદ્ય બનાવી શકે એ હેતુથી) મોટામોટા ત્રો વિષે કહેવામા રાવશે

સ્વસ્તિકમત્રે, એમનો ઉપયોગ

તુલ્યાનિ કક્કસિંહર્ષકાકાદિમૃગપક્ષિણામ્ ॥૪॥

મુવૈર્મુલાનિ યન્ત્રાણાં કુર્યાત્તસંલકાનિ ચ ।

મણદશાઙ્ગુલાયામાન્યાયસાનિ ચ મૂરિશઃ ॥૫॥
 મસૂત્રાકારપર્યન્તે કળ્પે યદ્યાનિ કીલકેઃ ।

વિદ્યાતસ્પત્તિકયન્ત્રાણિ મૂલેડ્વકકુશનટાનિ ચ ॥
 તેદંદૈરસ્થિસંલગ્નશલ્યાહરણમિષ્યતે ।

કક (બગડુ), સિંહ, ત્રક્ષ (રૈંછ), કાક (કાગડો) વગેરે પશુપક્ષીઓના મુખ જેવા મુખવાળાં અને તે પશુપખીરોના મુખ ઉપરથી જેના નામ પાડ્યા છે એવા (કકમુખ, સિંહમુખ, ત્રક્ષમુખ, કાકમુખ વગેરે (નામના), અઢાર આગળ નાખા, ઘણું ખરું ગળ વેલના બનાવેલા (કેટલીકવાર સ્વસ્તિકમત્રો લાથી દાતના કે લાકડાના પણ બને છે, માટે 'ઘણું ખરું' શબ્દ વાપર્યો છે), કકમા બને છેડે મસૂત્રની દાળ જેવી તળેથી ચપટી અને ઉપરથી ગોળ ર ને લીસી એવી જડ (ખીલી) મારેલા, રને મૂળ નાગળ લાકીના રાકુશની માફક વાળેલા રોવા મત્રો સ્વસ્તિકમત્રો છે એમ જાણવું લખા ન પડી ગયા હોય રોવાં અને નૂટી ન જાય રોવા દુઢ (મજબૂત) સ્વસ્તિકમત્રોથી હાડકાન વળજેલા શલ્ય ખેંચી કઢાય એ ઈષ્ટ છે

(મુખ=શલ્ય પકડવાનો યત્રનો છેડો મૂલ= લાથમા પકડવાનો યત્રનો છેડો)

(કક=બને પાખિયાને ભેગા કરીને જડ મારવાની જગા)

પશુપક્ષીરોના મુખ જેવા મુખ કરવાના કલાં છે એના રાઈ રોવા નથી કે રોમના માથાના ઘાટ જેવા ઘાટ કરવા, પણ સ્વસ્તિકમત્રના જે છેડેથી શલ્ય પકડવાનું હોય તે છેડાની મોઢાડ રો પશુપક્ષીની મોઢાડ જેવી કરવી રાને રો મોઢાડને ઉપરનીચે બને છેડે ઈંદરની બાજુરો ઊભા અને આડા ઊંડા કાપા પાડીને રોડી ચોડકીરો પાડવી કે જેથી રો પશુપક્ષીના મોઢાં જે રીને ચિત્રર પકડાઈ રહે છે રને પછી છટકી શકે નથી તે રીને યત્રના મુખમા શલ્ય પકડાયા પછી ગમે રોગ્ય ખેંચીએ તોપણ છટકી શકે નહિ

સ્વસ્તિકમત્ર બને પાખિયાને બગાડર વચ્ચે જડ મારીને જોડવા જોઈએ બધે પાખિયાને જ્યા જડ મારીને જોડવાના હોય છે તે વચ્ચેના ભાગને આ સ્વેકમા કક કહે છે

અંકુશ જેવા વળેલા બને છેડા લાથમા શખીને યત્રના મુખમા પકડાવેલા શ-યને ખેંચી મઠવાનું હોય છે શરીરના કયા ભાગમાથી શલ્ય કાઢવાનું છે તેના ઉપર કયું સ્વસ્તિકમત્ર વાપરવું અનુકૂળ પડે એનો આધાર છે

સંદશ યત્ર (સાંધી)

લીલરક્ષતેમુકામી સવંશૌ પોડશાદ્ગુલી ।

ત્વક્ષિરાક્ષાયુપિશિતલગ્નશલ્યાપકર્મણી ।

જેનું દરેક પાખિયું સેવ આગર લાનું હોય છે એવા બે સદશ યત્ર છે તેમાં રોકે જાનના સંદેશનાં

(ભૂગળીઓ) ગળા વગેરે સોતોમા પેઠેલા શલ્ય જેવા માટે બનાવડાવવી

શલ્યને મચડવાનું નાડીયત્ર

પક્ષકર્ણિકયા મૂર્ધ્નિ સદસી દ્વાદશાઙ્ગલા ॥૧૫॥
ચતુર્થસુપિરા નાડી શલ્યનિર્ધાતિતી મતા ।

શલ્યને બાકામા ભરાવીને મચડી નાખવા માટેની નાડી માથે (=અદર ખાસવાને છેડે) કમળના ડોઝ જેવા આકારની, બાર રાગળ લાબી રાને રોના ચોથા ભાગના (=ત્રણ રાગળ) લાગા બાકાવાળી હોવી જોઈએ

હરસ માટે નાડીયત્ર

મર્શસાં ગોસ્તનાકારં યન્ત્રકં ચતુરઙ્ગલમ્ ॥૧૬

નાથે પચ્છાદ્ગુલં પુસાં પ્રમદનાં પઢઙ્ગલમ્ ।

દ્વિચ્છિદ્રં વશને વ્યાપેરેકચ્છિદ્ર તુ કર્મણિ ॥૧૭॥

મચ્ચેડસ્ય વ્યઙ્ગુલં છિદ્રમચ્ચુષ્પોદર-

વિસ્તૃતમ્ ।

મર્ષાદ્ગુલોચ્છિદ્રોદ્વૃત્તકર્ણિક જ

તત્ત્વર્થતઃ ॥૧૮॥

હરસ માટેના યત્રો ૨ કાર ગાળના રાગળ જેવા હોવો જોઈએ એ યત્ર ચાર આગળ લાગુ અને એના મૂળ આગળના ઘેરાવો પુરુષ માટે પાચ આગળ અને સ્ત્રીઓને માટે છ આગળ હોવા જોઈએ હરસ જેવા માટેના યત્રમાં બાજુમા (યંત્રના ફરતા ઘેરાવા માં) સામસામાં બે બાકાં રાખવા જોઈએ, પણ હરસ પર કાપવા, બાળવા વગેરે કિયા કરવા માટેના યત્રમાં બાજુમાં (યંત્રના ફરતા ઘેરાવામાં) રોક બાકુ રાખવું જોઈએ આ છિદ્ર (બાકાં) ત્રણ રાગળ લાબા અને અગૂંઠાના વચલા ભાગ જેટલા પહોળા હાવા જોઈએ તથા એ બાકાં નાડીયંત્રના બે છેડાની વચમા (=બે છેડેથી સરખે અંતરે) હોવા જોઈએ આ ભૂગળીની ઉપરની કિનાર (વેધ તરફના છેડાની કિનાર) રાકધિ આગળ ઊંચી (વધારે પહોળી) રાને ધાર વાળી દીપેલી હોવી જોઈએ (જેવી રાખી ભૂગળી ગુદા માં પેસી ન જાય અને ધાર વાગે નહિ)

શમીયંત્ર

શમ્પાલ્યં તાદગચ્છિદ્ર યન્ત્રમર્શ પ્રપીડનમ્ ।

હરસને બીસ દઈને દબાવવા માટેનું શમી નામનું નાડીયંત્ર એવું જ (સ્થાંક ૧૬ થી ૧૮ માં કહ્યું છે એવું જ) પણ બાજુમાં એકે છિદ્રવિનાનું હોવું જોઈએ.

ભગંદરયંત્ર

હર્વયાઙ્ગવેદોઠં છિદ્રાદૂર્ધ્વે મગન્દરે ॥૧૯॥

ભગદર માટેનું નાડીયંત્ર સ્થાંક ૧૬ થી ૧૮ વાગા હરસના નાડીયંત્ર જેવું બનાવવું પણ એની બાજુમા રાખેલું છિદ્ર (બાકુ) ઠેક ઉપરના છેડા સુધી (વેધ તરફના છેડા સુધી) સળગ રાખવું કે જેથી એ છેડાની ફરતી કિનાર (કાકલા) નો ભાગ બાકા જેટલા માપમા છિદ્ર સાથે સળગ કપાયેલો રહે

ચાકમાંના સેત્ર માટે નાડીયંત્ર

ઘ્રાણાર્ધુદાર્શસામેકચ્છિદ્રા નાઙ્ચદ્ગુલદ્વયા ।

પ્રવેશિનોપરીણાહા સ્પાદ્ગાન્દરયન્ત્રવત્ ॥૨૦॥

નાકમા અર્બુદ કે મસા થયા હોય તે માટેનું નાડીયંત્ર બાજુમા એક છિદ્રવાળું, બે આગળ લાગુ અગૂંઠા જેડેની ૨ ગળીના ઘેરાવા જેટલા ઘેરાવાવાળું ૨ ને ભગદરના નાડીયંત્ર જેવું (=ઠેક મૂળ તરફની કિનાર કપાઈ જાય રેવા છિદ્રવાળું) હોવું જોઈએ

અગુચિત્રાણુયત્ર

અઙ્ગલિત્રાણકં દાન્તં વાર્શં વા ચતુરઙ્ગલમ્ ।

દ્વિચ્છિદ્ર ગોસ્તનાકાર મહાપ્રવિટ્તૌ મુલમ્ ॥

અગુચિત્રાણુ (આગળીને ઉપર નીચેના દાંત વચ્ચે કચરાવા ન દેનાર, આગળીનું રક્તક કરનાર ટોટી નામનું) નાડીયંત્ર ઘાથીદાંતનું કે વૃક્ષ (વાક્ય) બનાવેલું, ચાર આગળ લાગુ, બાજુમા બે છિદ્રો (બાકાં)વાળું ૨ ને ગાળના રાગળ જેવા રાકારનું હોવું જોઈએ એ રાગુચિત્રાણુ નાડીયંત્ર બિઝઈ ગયેલું મોં પહોળું કરાવવા માટે અથવા મોમાં નસતર મૂકતી વખતે દરદીનું મોં પહોળું રાખવા માટે અનુ કૂળ પડે છે (વેધ આગળી પર ૨ ટોટી પોસીને દરદીનું બિઝાયેલું મોં પહોળું કરે તે વેધની આગળી દરદીના દાંત વચ્ચે કચરાતી કે કપાતી નથી)

યોનિવ્રમેશમયત્ર

યોનિવ્રમેશજન મચ્ચે સુપિર પોઢશાઙ્ગલમ્ ।

સુદ્રાવદં ચતુર્ભિત્તમમ્મોજસુકુલાનનમ્ ॥૨૨॥

ચતુ.શલાકમાકાન્ત મૂલે તદ્વિકસેન્મુલે ।

યોનિમાના વ્રમ્ને જેવા માટેનું યોનિવ્રમેશજન નામનું નાડીયંત્ર વચમાં ચોતું, સોન આગળ લાગુ, અગૂંઠી (વંટી) પહેરાવેલું, ચાર કકડ ભેગા કરીને બનાવેલું કમળની કળી જેવા આકારના મુખવાગુ, ચાર સરીઓ વાળું હોય છે આ યંત્રને મૂળ આગળથી દબાવીને સાકડુ કરવાથી તે યંત્રનું મોં પહોળું થાય છે (ચાર પાખિયા પાનના હોય છે તે વળી ન જાય ત માટે પાખિયા સાથે ચાર થવામ પાખિયાંની ૪ ગની બાજુ એ ૪ની દીપેલી હોય છે)

નાદીવ્રણને ધોવા વગેરે માટેનાં યંત્ર

યન્ત્રે નાદીવ્રણાભ્યક્ષાલનાય પઢહુગુલે ॥૨૩॥
 ઘસ્તિયન્ત્રાલતી મૂલે મુલેડહુગુલકલાયસે ।
 મમતોડકર્ણિકે મૂલે નિઘ્નસ્તુદુર્ધર્મણી ॥ ૨૪ ॥

એક નાદીવ્રણમા તેવ મૂકવા (=ચોપડવા) માટે અને બીજુ નાદીવ્રણને ધોવા માટે એમ બે યંત્રો હોય છે એ છ આગળ લાખા હોય છે એમનો આકાર બસ્તિયન્ત્ર (સુ. અ. ૧૯) જેવો હોય છે, એમને મૂળવાળે છેડે અંગૂઠા જેવડું અને મુખવાળે છેડે વટાણા જેવડું છિદ્ર હોય છે એમને આગળ (મુખવાળે છેડે) ક્ષણિકા (વીંટી) ચઢાવેલી હોતી નથી (પણ મૂળવાળે છેડે ધોવા ચામડાની કોથળી ચઢાવીને બાંધવા માટે બસ્તિયન્ત્ર માફક બે ક્ષણિકાઓ કરેલી હોય છે) એમના મૂળવાળે છેડે ધોવા ચામડાની બસ્તિપુટના આકારની કોથળી બાંધેલી હોય છે

જળધરમા જળ કાંકવાની નળી

વિદ્યારા નલિકા પિચ્છનલિકા લોકલોકેરે ।

બે છેડે ધોવી (=સળગ ધોવી) નળી અથવા મોરપીંછાની બનાવેલી નળી જળધરમા (પાણી કાંકવા માટે) હોય છે

મૂખપાન વગેરેમા યંત્ર

ધૂમવસ્ત્વાદિયન્ત્રાણિ નિર્વિદ્યાનિ યથાયયમ્ ॥૨૫॥
 ધૂમપાન કરવાનું યંત્ર, બસ્તિ લેવાનું યંત્ર વગેરે યંત્રો પાંતપોતાના સ્થાને (સુ. અ. ૨૧ તથા ૧૯ મા) કહેવાઈ ગયા છે

શુભ, શૌચકુ (ફમડી)

વ્યક્ત્રાસ્ય મવેચ્છુર્જં ચૂપનેડહાશક્તુલ્લમ્ ।

મમે સિદ્ધાર્થકચ્છિદ્રં સુતરં ચૂલુકાલતિ ॥૨૬॥

શૌચકુ (ફમડી) બાર આગળ લાંબું હોય છે એના મુખ (=દરદીના અંગ ઉપર મૂકવાનો છેડો) ના દેશવાળો વ્યાસ ત્રણ આંગળ હોય છે એના અગ્ર ભાગમાં (=વેધનું મોં ચામડાને છેડે, શૌચકુની અગ્રી વાળે છેડે) સરસવ પેલે એવડું છિદ્ર હોય છે અગ્ર ભાગવાળે છેડે સીના સ્તનની જેવી જેવા આકારનો મણકો રેખા મારીને કે પેશ કરીને બસબર ચઢાવેલો હોય છે (જેથી ઉપર મીસુનો લોચો મૂકી ચામડો ઉપરોત્તર માં લેવી વખતે મીસુમાં કાણું પાડીને સળગ છિદ્ર કરવું અને વેધો ફમડીના પાંતોના ભાગ વરતીના અંગ પર મૂકીને અગ્રભાગ આગળ પોતાનું મોં ચામડીને હવા પાછી ખેંચી હવા ફમડીમાંથી બહાર કાઢી લેવી

પછી મો લઈ લેવા પહેલા છામ વતી મીસુ દબાવી દઈને કાણું બંધ કરી દેવું પછી જ્યારે અસર વઈ રહે ત્યારે છિદ્ર ખોલી નાખીને ફમડી ઉપાડી લેવી.) ફમડી (વાયુ, ઝેર, લોહી, પાણી, ધાવણ વગેરેને) ચૂસીને (ખેંચીને) બહાર મઢવાનું કામ કરે છે

અલામુ, નુમડી (અં કર્પીન ગ્વાસ)

સ્યાદ્દ્વાદશાક્તુલોડલાણુર્નદિ

ત્વષ્ટાદશાક્તુલં ।

ચતુશ્ચક્તુલ્લવૃત્તાસ્યો દીતોડન્તઃ મ્લેષ્મરક્તહૃત્ ।

નુમડી બાર આગળ લામી, અકાર આગળના દેશવાળાની, એના મુખ આગળ ચાર કે ત્રણ આગળ ગોળ અને (ચારથી હવા કાઢી નાખવા માટે, વેક્યુમ કરવા માટે) અંદર સળગતા દેવતાવાળી હોય છે એ કંઈ અને લોહી ખેંચી કાઢવાનું કામ કરે છે

(નુમડીમા લોહી દેવતા નાખીને એના પર ખપાટિયા છાઈ દે છે તેથી નુમડીની હવા પાતળી થઈ બહાર નીકળી જાય છે અને અંદર (અ.) વેક્યુમ (હવાનો અભાવ) થાય છે, પણ નુમડી ઊંધી વાગતી વખતે દેવતા ખપાટિયા પર રહેતા હોવાથી થયેર ઘસી જવું નથી)

પત્રી, કસલી, કુલડી

તદ્વદરી હિતા ગુલ્મવિલયોક્તમને ચ સા ।

પટી અલામુ(નુમડી)ના જેવી ન હોય છે રો (કંઈ અને લોહી કાઢી નાખવા માટે વપરાતી હોવા ઉપરાંત) ગોળાને લેવી નાખવા માટે અને ગોળાને ટ્રિચા ઉપાડવા માટે વાપરતી પિનમરક છે

શયકા-સગી (અં. પ્રેમ)

શલાકાકથ્યાનિ યન્ત્રાણિ નાનાકર્માદ્યંતી ન ચ ।

યથાયોગમનાણાનિ

શલામ નામનાં યંત્રો (શરીરના) ને નુમ કરવા માટે ઉપયોગમા લેવાય છે તેથી તેના આગળ પણ અનેક હોય છે અને જે પ્રતિ વાપરવાની હોય તે પ્રમાણે એમના (લખાઈ, લેવેલ વગેરે) મુજબ હોય છે

બે એપડી (નુમડીમા) થયા ન

તેવાયેવગકર્મણી ।

તે ૧ પ્રમાણે આ બે સળીમાથી રોક સળીનું મો બુદ્ધિ
હોય છે અને બીજીનું અણીદાર હોય છે)

શત્યહારિણી શલાકા

સ્રોતોઘ્નઃ શત્યહારિણી ॥ ૨૯ ॥

મસૂરદલવસ્ત્રે દ્વે સ્યાતામણવાહ્નલે ।

શરીરના સોતોમાથી શત્ય બહાર કાઢવા માટે બે
શલાકા (અ સ્કુપ) હોય છે એમના મુખનો રાક્ષસ
મસૂરની દાળ જેવો (=કડછીના ચાડા જેવો) હોય
છે એ સળીઓ આઠ—નવ રાગજ લાભી હોય છે
આ મળીઓનો અકાર કાનમાથી મેલ કાઢવાની સળી
જેવો હોય છે)

શંકુગંત્ર (આંકડા)

શાક્રવઃ પદ

શક્યપત્ર છ હોય છે

વ્યૂહન શંકુ

ઉમૌ તૈવાં પોઢશદ્વાદશાક્ષલૌ ॥ ૩૦ ॥

વ્યૂહનેઽહિકળાવક્ષ્યૌ

તેમાના બેના મો સાપની ફેમ જેવા રાક્ષસના
હોય છે, રોક સોગ અંગૂળ અને બીજે બાર આગળ
વાનો હોય છે ૨૦ બને શકુ લખડી પડવા ક છૂટા
પડેલા માન વગેરેન પોતાની જગ્યાએ ગોઠવી દેવાના
જમ્મો વપરાય છે

વાલનશંકુ

દ્વૌ દશદ્વાદશાક્ષલૌ ।

ચાલને શરપુહાસ્યૌ

(બીજ) બે શકુના મો બાણના પીછા તરફના
બાણના છેડા જેવા રાક્ષસના હોય છે એ બને શકુ
શસ્ત્રને હવમવાવવાના (હવાવવાના) કામમા વપરાય
છે, એમાનો રોક બાર રાગજ અને બીજે દન રાગજ
લાભી હોય છે

આહરણ શંકુ

આહાર્યે પઢિશાક્રતી ॥ ૩૧ ॥

શલ્યને ખેંચી કાઢવા માટે બે શકુ માછલા
પકડવાના આકાર જેવા રાક્ષસના હોય છે

ગર્ભશંકુ

મતોઽમે શાક્રકુના તુલ્યો ગર્ભશાક્રકુરિતિસ્મૃતઃ ।

અષ્ટાક્ષલાયતસ્તેન મૃદગર્મે હરેત સ્ત્રિયાઃ ॥ ૩૨ ॥

આગળથી (અં. લૂકની માફક) વાળેલા, તલિયા
જેવા આકારના તથા આઠ આગળ લાંબા શકુને ગર્ભ

શકુ કહે છે એના વડે સીમાથી (મરેલા) મૂક ગર્ભને
બહાર કાઢેલા

સર્પફણા મંત્ર

અદમ્યાહરણં સર્પફણાવદ્વક્રમવ્રતઃ ।

પથરી કાઢવા માટેનું યત્ર (સળી) રાગજથી
સાપની ફેમ જેવું વળેલું હોય છે

શરપુખમુખ મંત્ર

શરપુહ્નમુલં દન્તપાતનં ચતુરશ્ચુલમ્ ॥ ૩૩ ॥

દાંત પાડવા માટેનું રાક્ષસ (સળી) બાણના
પીછા તરફના બાણના છેડા જેવા રાક્ષસના મુખ
વાળુ અને ચાર રાગજ લાભુ હોય છે

પ્રમાર્જની શલાકા

કાર્પાસવિહિતોળીપાઃ શલાકાઃ પન્ન પ્રમાર્જનૈ ।

જમન મથાળે કાનસથી રાક્ષા પાટીને બાણ ફની
પાછી પહેલવી હોય (=૩ વીંટલુ હોય) રોવી છે
શલાકા (સળીઓ) ભાર, કલેટ વગેરે સાફ કરવાના
કામ માટે હોય છે

પાયાવાસલદૂરાયે દ્વે દશદ્વાદશાક્ષલે ॥ ૩૪ ॥

ગુદાને અદરથી સાફ કરવા માટે, પાસેથી સાફ
કરવા માટે ન રાગજની - ૭ ડિગ્રીમા માફ કરવા
માટે બાર રાગજની એમ બે શલાકા (મથાળે ૩
વીંટલુ) હોય છે

દ્વે પટલસાક્ષલે ઘ્રાણે, દ્વે કળાઽણવાક્ષલે ।

નાકને અદરથી સાફ કરવા માટે બે નળીઓ
(મથાળે ૩ વીંટલુ) હોય છે રોક છ રાગજ લાભી
અને બીજી સાત રાગજ લાભી કાનને અદરથી સાફ
કરવા માટે બે સળીઓ (મથાળે ૩ વીંટલુ) હોય છે
એક રાક્ષસ આગળથી અને બીજી નવ રાગજની

કર્ણસોધન મંત્ર

કર્ણસોધનમશ્વત્યપત્રપ્રાન્તં સ્વ્યાનનમ્ ॥ ૩૫ ॥

કાનનું સોધન કરવા માટેની (કાનમાથી મેલ
વગેરે ઉપાડીને બહાર કાઢવા માટેની) સળીઓ છે
પોષણના પાંદડાના છેડા જેવો હોય છે જેડે અને
એ સળીનું મો સરવાળા ચાડા જેવું હોય છે જેડે
એમ દેવાનાં ડુબાણાં તથા ભાર મૂકવાની સળીઓ

શલાકાજામ્યવ્યોહાનાં દ્વારેઽમૌ ચ પૃથક્ પ્રયમ્ ।

યુજ્યાત્ સ્થૂલાણુદીર્ઘાણાં

ઘડી, પાટળી (=ત્રીણી) અને લાંબી એમ ત્રણ
શલાકાઓ ભાર મૂકવા માટે ગુદી તથા જેના બેડ

પારસજામુ જેવા છે રોવા ત્રણ જાળવોક ચત્ર-જ્યુક,
પાતળુ અને લાળુ ડામ દેવા માટે જુદા બનાવવા
(જાળવોક ચત્રના મોવાળો છેડે પારસજામુ જેવા લાલ
ગોળ, લીસા અને આગળથી બરા ખાડવાળો હોય છે)

અંતરવૃદ્ધિમાં વાપરવાની શલાકા

શલાકાકામન્ત્રવર્ધનિ ॥ ૩૬ ॥

મયોર્ધ્વવૃત્તદણ્ડાં ચ મૂલે ચાર્ધેન્દુસન્નિમામ્ ।

આંતરડાંની વધરાવળ માટે ડામ દેવાની શલાકાને
એક છેડે અડધા ચાંદ્ર જેવા રાક્ષર હોય છે ૨ ને ૨૦
અડધા ચાંદ્ર જેવા આકારના વચલા ભાગમા ઉચિ ગોળ
દાંડે હોય છે

નાસારાં વગેરે ડામવાની શલાકા

કોલાસ્થિદલતુલ્યાસ્યાનાશાર્ધોર્ધ્વદાહકૃત્ ॥ ૩૭ ॥

નાકના હરસ (મમા) અને રાખુંદને ડામ દેવા
માટેની સળીનો મો (ચાડુ) ચણીબારના ઠળિયાની ફાટ
જેવુ હોય છે (ઠળિયાની ફાટમાંથી બિપ્તુ કાઢી નાખ
વાથી વાડા જેવા અક્ષર થાય છે સળીના ચાડામા
શારના બુકો બરીને મસા અને અર્જુદ ઉપર મૂકવાનો
હોય છે)

શાર અને ઓષધ મૂકવાની સળીઓ

મણ્ડાશુલા નિસ્સમુલાસ્તિક્ષાઃ ક્ષાતોવધક્રમે ।

ફનીનીમધ્યમાનામીનલમાનસમીમુલે ॥ ૩૮ ॥

શાર અને ઓષધ રેડવા માટેની શલાકા આઠ
આગળ લાગી, મો તરફ ઢાળવાળી, ટચવી રાંગળી,
વચલી આગળી અને ટચલી રાંગળીની જોડેની (૨૪ના
મિકા) આગળી રો ત્રણ આગળીના નખ જેવડી
અને નખ જેવા આકારની (૨૪ સંસ્ક્રીમ ખાવા માટેની
ખાલ વખતી જેવા રાક્ષરની) ત્રણ શલાકા હોય છે

મેક્રશુદ્ધિ વગેરે માટેના ચંત્ર

સંસ્પૃશ્વકાનિ યન્ત્રાણિ મેઢ્ઢનુદ્યજ્ઞનાદિપુ ।

મૂત્રેન્દ્રિયને અં રથી સાફ કરવા માટેની, આખમા
દવા આલવા વગેરે માટેની શલાકાઓ ચોતપોતાની
ચોગ્ય જગ્યાએ કાઢી છે (મૂત્રેન્દ્રિય માટે ઉત્તરસ્થિતિ
વિધિમા અને રજાન માટે અન્નવિધિમાં શલાકાઓનો
પર્ણન ક્યું છે)

અનુપત્રો

અનુપત્રાણ્યસ્કાન્તરજુવસ્ત્રાદમમુજરા ॥ ૩૯ ॥

પદાન્ત્રજિહ્વાપાલાશ્ચ શાસાનતમુહદ્રિજાઃ ।

કાલઃ પાકઃ કર પાદોમય હૃયમ્, તન્વિયાઃ ॥ ૪૦ ॥

લોહચુબક, દોરડુ, કપડુ, પથ્થર, મગદગિયા,
ચામડાનો પટો (વધ્ર), આંતરડાને વહીને કરેલી તાત,
જીભ, વાળ, ગડની ગળીરો, નખ, મો, દાંત, સમય
(=કામ કરતા જેટલા સમય લાગવો જોઈશે તેટલા
સમય), પાકવુ, હાથ, પગ, ભય રાને હર્ષ એટલા
અનુપત્રો છે ઉપાચ જાનનાર વેદો ૨૥ અનુપત્રોની
કરવાની ક્રિયાઓને વિનારપૂર્વક કુશળતાથી વહેવી
દેવી(=કયા અનુપત્રના કલર, છો ૨ ને કેવી રીતે ઉપયોગ
કરવો તે વેદો બરાબર વિચાર કરીને દરેક પ્રસંગે
નક્કી કરવું ૨૫ પછી એનો કુશળતાથી ઉપયોગ કરવા)

(દાખલા તરીકે ગડની જડી ગળીને વચ્ચેથી
ચીરીને એની રાધગિતાકાગ જડી છાંવને સૂકવીને
રોનો ઉપયોગ હાથ, પગ વગેરેને માટે ખાપિયા
(=ખપાટિયા) તરીકે કરી શકાય, તાતથી ટાકા મારી શકાય,
જીભ ફરવીને રાખમાંથી કાઢી કાઢી શકાય વગેરે)

યત્રોથી યતા કામ

નિર્વાતનોમ્ચત્રપૂર્ણમાર્ગશુદ્ધિઃ

સમ્યૂહનાહરણચન્દનપીડનાતિ ।

માત્રૂપણોશ્રમનનામતચાલમદ્રઃ

ધ્યાવર્તનર્જુકરણાતિ ચ યન્ત્રકર્મ ॥ ૪૧ ॥

મચડુ, ઊંચુંનીચું કરવું, ફેંડવું (=નાગ વગેરે
બરડવું), યાપવું (માર્ગ), યાપન કરવું, ચોગ્ય જગ્યાએ
ગોઠવીને મૂકવું, બહાર ખેંચી કાઢવું, બાંધવું, કબાવવું,
ચૂસવું, ઊંચું ઉપાડવું, વાગવું ઉપચારવા, ભાનવું,
ગોળ ફેરવવું અને સીધું કરવું રો પત્રોના મમ છે

કકમુખ યત્ર મુખ્ય લોચાનાં કારણ

ગિર્વર્તે સાસ્ત્રવમાદતે ચ

પ્રાણં મૃદીચોદરતે ચ વસ્માત્ ।

ચન્દ્રેષ્યતઃ કન્કમુલ પ્રધાનં

સ્થાનેપુ સર્વેષ્વધિકારિ યથા ધરતે ॥

કકમુખ યત્ર (ક્રોક ૪) ગોળ ફરે છે, બરા
બર ઊંડુ ઊંડરે છે અને જે ચન્દ્રને પકડવાનું હોય
તેને પકડીને બહાર ખેંચી કાઢે છે તેથી અને વતી
બધી જગ્યાએ (ચરવવામાં) એ વાપરી શકાય તેવું
હોય છે તેથી પત્રોમા કકમુખ યત્ર મુખ્ય છે

સ્ત્વશાહ્નદ્વયે ત્વચ્ચાને ચન્દ્રગિર્વિનામ

પદ્મિરતિન્નેષ્યતઃ ॥ ૪૨ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો : શસ્ત્રવિધિ

મધ્માતઃ શસ્ત્રવિધિમધ્યાયં વ્યાપ્યાસ્થામઃ ।

હિતિ હ સ્માદુરાત્રેપાદયો મહર્ષયઃ ।

હવે વેદોએ ઉપયોગમા લેવાના શસ્ત્રોનો વિધિ લેવા કહેવા છે એવા અઘ્માદુ સમગ્રવીયુ એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે .

શસ્ત્રો કેટલાં, કેવા અને કેવા રીતે બનાવેલાં હોવા જોઈએ?

પૃથ્વિશતિઃ સુકર્માર્થેષ્ટિતાનિ યથાવિધિ ।

શસ્ત્રાણિ રોમવાહીનિશાદુલ્લેનાકુલાનિ પદ ॥ ૧ ॥

સુરૂપાણિ સુધારાણિ સુપ્રહાણિ ચ કારયેત્ ।

અકરાલાનિ સુધ્માતસુતીક્ષ્ણાવર્તિતેડ્યણિ ॥ ૨ ॥

સમાહિતમુલાગ્રાણિ મીલામ્મોજઞ્છવીનિ ચ ।

નામાનુગતરૂપાણિ સદા સન્નિહિતાનિ ચ ॥ ૩ ॥

સ્થોમ્નાનાર્ધેચતુર્થાશફલાન્યૈકૈકશાડ્યિ ચ ।

પ્રાયો દ્વિત્રાણિ, યુજીત તાનિ સ્થાનવિશેષતઃ ॥

એક વાળને પણ કાપી શક એવા, મોટે ભાગે છ આગળ શાભા, ફાગા (=ધાતોલા), પુષ્કળ ધારવાળા, બરાબર પકડી (ગાંધી) થકાય એવા ૨૬ શસ્ત્રો (હથિયારો) કુશળ કસીગરા પામે વિધિપુરસર (જે શસ્ત્ર જે રીતે બનાવવાનું કહ્યું હાય તે રીતે) બનાવડાવવા એમની ધારમા ખાણ પડતી ન હાવી જોઈએ વાર વાર ભટ્ટીમા નાખીને સારી રીતે ધમેલા (તપાવેલા), ઊંચી જાતની ગળવેલના (સુતીક્ષ્ણ) રાને ખૂબ આવૃતિત (પાપડની વૃદ્ધીને માફક ટિપાઈટિપાઈને લાખું થઈ જાય એટલે વળી પાછો પિચે કરીને ટીપેલું રોમ અનન્ન વાર ટીપેલા) લોખાડ (=વટ)મા બનાવેલા, કાળા કમળ જેવા (=ગાંધી જેવા) રંગ નકારેલા, પોતપોતાના નામ જેવા રાક્ષરવાળા, સદા વેદની પાસે રહેતા, જે શસ્ત્રની જેટલી લાભાઈ હોય તેનાથી આઠમા ભાગ ના માપના ફાગાવાળા-એવા શસ્ત્રોને જુદીજુદા જગ્યા એ વાપરવાના હાય છે, જેનો વિચાર કરીને દરેક શસ્ત્ર સામાન્ય રીતે જેત્રણ જુદાજુદા માપનું કરાવી રાખવું (ગાંધી જેવા રંગ=gun-metal colour) શસ્ત્રોનાં નામ

(મળ્ડલાગ્ર વૃક્ષિપત્રમુપલાઘ્યર્ધ્યાચાન્કે ।

સર્પવર્ણ્યો વેતસાર્યં શાતર્યાસ્યત્રિકૂલિકે ॥ ૧ ॥

કુશાસ્યં સાટવદનમન્તર્વકપ્રાધ્યન્દ્રકે (કમ્) ।

મીદિમુલં કુઠારી ચ શાલાકાકુલિશાસ્ત્રકે ॥ ૨ ॥

મહિશં કરપપ્રાણ્યં કર્તરી નલશાસ્ત્રકમ્ ।

દન્તલેલ્લનકં સૂચ્યઃ કૂર્વો નામ સ્વજાઘ્યમ્ ॥૩॥

આરા ચતુર્વિચાકારા તથા

સ્વાત્કર્ણવેધની (તમ્) ॥

(મણ્ડલાગ્ર, વૃદ્ધિપત્ર, ઉત્પલ, રાધર્ધ્યાચાન્ક, સર્પ, એપલો, વેતસ, શશરિમુખ, ત્રિકૂલિક, કુશમુખ, સાટ-મુખ, અન્તર્વકપ્રાધ્યન્દ્રક, વ્રીહિમુખ, કુઠારી, શલાક, અગ્રવિશલ, ભડિય, કરપત્ર, કર્તરી, નભશલ, દત્તવેખન, સોય, કૂર્વ, ખજ, ચાર પ્રકારની આરા, કાનર્ધ્યાચાન્ક) .

મંડલાગ્ર શસ્ત્ર

મળ્ડલાગ્રં ફલે તેષાં તર્જન્યન્તર્નલાકૃતિ ।

લેહને છેદને યોજ્યં પોષકીશુષ્કાદિબુ ॥ ૫ ॥

એ શસ્ત્રોમા જે મંડલાગ્ર નામનું શસ્ત્ર છે, તેનું ફળું અંગૂઠા જેડેની આગળીના નખના નીચલા ભાગ જેવા ઘાટનું અને આગળથી નીચું વળેલું હોય છે, આખના ખીલ, ગલથુડિકા વગેરે રોગમા ખોતરવામા અને છેદન કરવામા કામમા રો વપરાય છે

વૃદ્ધિપત્ર (=અસ્રો)

વૃક્ષિપત્રં શુરાકારં છેદમેદનવાટને ।

ઋગ્વ્રમમુષ્ટતે શોફે ગમ્મીરે ચ તદન્યથા ॥૬॥

નતાગ્રં વૃષ્ણો દીર્ઘલ્લસલ્લકર્ણં પથાશ્રયમ્ ।

વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર અસ્રો જેવા ઘાટનું હોય છે એ છેદન, ભેદન અને પાટન કરવામાં વપરાય છે સોભે ઊંચા ઊંચસી રાત્રેલા હોય ત્યારે વૃદ્ધિપત્રનો આગલો ભાગ સોધા હોય છે, પણ નાટીપુમાં (ગભીરમા) તેનાથી જુદી જાતનો હોય છે એટલે એનો આગલો ભાગ ધીકથી નીચે વાળેલા (નીચે વાળેલા, ઊંચા વાળેલા નહિ) હોય છે જે જગ્યાએ વૃદ્ધિપત્રનું ઉપયોગ કરવાનો હોય તે જગ્યાને ટિપાણે વૃદ્ધિપત્રનું મુખ લાખું કે ટૂંકું હોય છે (વૃદ્ધિ નામના સ્ત્રીયપના પાંચા જેવા આકાર હોય છે માટે વૃદ્ધિપત્ર કહે છે)

ઉત્પલવપત્ર શસ્ત્ર, અર્ધધ્યાગ શસ્ત્ર

ઉત્પલાઘ્યર્ધ્યાચારાસ્યે મેદને છેદને તથા ॥ ૭ ॥

ઉત્પલવપત્ર નામનું શસ્ત્ર કમળના પાંદડ જેવા ઘાટનું હોય છે અર્ધધ્યાગ શસ્ત્રના ફાગાને નીચલી આખી બાજુને ધાર હોય છે અને ઉપલી અડધી બાજુએ ધાર હોય છે (રોમ દોડ બાજુને ધાર હોય છે) એ અને શસ્ત્રો ભેદન અને છેદન કામમાં વપરાય છે.

સર્પમુખ શસ્ત્ર

સર્પાસ્ય પ્રાણકર્ણાર્ધે છેદનેડ્યાકુલં ફલે ।

સર્પમુખ શસ્ત્રના મેનિ આકાર સાપના મોં જેવો હોય છે. એનું ફળું અડધા આંગળનું હોય છે. એ નાકના અને કાનના મસા કપી નાખવા માટે વપરાય છે.

ગંડૂપદમુખ એપણી

ગતેરન્વેપણે સ્ફુગા ગણ્ડૂપદમુલ્લેપણી ॥ ૮ ॥

પ્રભુની ગતિ કઈ દિશામાં અને કયાં સુધી થઈ છે તે જોધવાના કામમાં લીસી અને અળશિયાના મોં જેવા મોંવાળી ગંડૂપદમુખ નામની એપણી શલાક વપરાય છે.

સૂચિમુખ શલાકા (ભેદની શલાકા)

મેદનાયેડપરા સૂચીમુખા મૂલ્લનેવિણ્ણા ।

સોપના મોં જેવા મોંવાળી અને મૂળમાં (સોપની માફક) નાકવાળી બીજા જાતની શલાકા ભેદન માટે વપરાય છે.

વેદસપત્ર

વેદસંધ્યવને

વીંધવાના કામમાં વેતસપત્ર નામનું શસ્ત્ર વપરાય છે. એના આકાર નેત્રેના પાંદડાં જેવો હોય છે.

શરિરિમુખ અને ત્રિકૂર્ચક

શ્વાલ્મે શાર્વાસ્થિકૂર્ચકે ॥ ૯ ॥

ઉગરડા કરીને લોહી વગેરે કાઢવાના કામમાં શરિરિમુખ શસ્ત્ર અને ત્રિકૂર્ચક શસ્ત્ર વપરાય છે. શરિરિમુખ શસ્ત્રનું મોં શરિરિ નામના પક્ષીની સાથે જેવું હોય છે. ત્રિકૂર્ચક શસ્ત્રમાં ત્રણ ઊંઘી બીલીઓ ખોસેલી હોય છે.

કુશમુખ અને આટામુખ

કુશાટાવત્ત્વે શ્વાલ્મે ક્ષાત્તુલ્લે સ્વાત્તયોઃ ફલમ્ ।

કુશ(શબ)ના મોં જેવા મોંવાળું કુશમુખ (કુશપત્ર) શસ્ત્ર અને આટા નામના પક્ષીની સાથે જેવા મોંવાળું આટામુખ શસ્ત્ર એ બંને શસ્ત્ર ઊગરડા કરીને કે છૂંદીને લોહી વગેરે કાઢવાના કામમાં વપરાય છે. એ શસ્ત્રોનું ફળું એ આંગળનું હોય છે.

અંતર્મુખ શસ્ત્ર

તદ્વત્તર્મુલ્લે તસ્ય ફલમ્ સ્વાત્તયોઃ ફલમ્ ॥ ૧૦ ॥

મર્ચવન્દ્રાનન ચંતત્

અંતર્મુખ શસ્ત્રનું મોં ખાકવાળું હોય છે, એનું ફળું દોઢ આંગળનું લાંબું હોય છે, એનું મોં સર્પ-ચંદ્ર જેવા આકારનું હોય છે અને એ તેના જેવા જ કામમાં (એટલે કુશમુખ અને આટામુખની માફક લોહી વગેરે કાઢવાના કામમાં) વપરાય છે.

ગ્રીહિમુખ શસ્ત્ર

તથાડ્યવર્ધાક્ષલં ફલે ।

ગ્રીહિવક્ત્રં પ્રયોજ્યં ચ તલ્લિરોદરવ્યોર્ધ્વે ॥૧૧॥

વળી ગ્રીહિમુખ શસ્ત્રનું મુખ ગંડર જેવું અને એનું ફળું ગંડર જેવા ઘાટનું હોય છે. એનું ફળ દોઢ આંગળ લાંબું હોય છે. એ માંસલ ભાગની શિરા વીંધવાને (ખાલવાને) તથા જળધરમાં ઉદર વીંધવા માટે વપરાય છે.

કુઠારી

પૃથુઃ કુઠારી મોદન્તસદશાર્ધાક્ષુલાનના ।

તવોર્ધ્વદ્વંડવા વિષ્ણોદુર્પર્યસ્થતાં સ્થિતાં શિરામ્ ।

કુઠારીના દંડ (ખુટ્ટો છેડો) ચપટો હોય છે. એ ગાપના દાંત જેવી હોય છે એનું મુખ અડધા આંગળ હોય છે. એના ચપટો ભાગ ઉંચે રાખીને (એટલે ધાર નીચે રાખીને) એનાથી લાક્ષ્ણ ઉપર આવેલી શિરા (માંસ વિનાના ભાગમાં આવેલી શિરા) વીંધવી (ખાલવી).

તામ્રી શલાકા

તામ્રી શલાકા દ્વિમુલ્લી મુલ્લે કુરુવકાકૃતૈઃ ।

લિક્ષનાશી તથા વિષ્ણેવ

તામ્રી શલાકા તાંબાની બનાવેલી હોય છે. એને એ મુખ હોય છે. એના મુખના આકાર કંટાઅંગેશિયાના દંડની કળી જેવો હોય છે. એ સળીથી મેદિતેરા વીંધવા.

અંગુલિશસ્ત્ર

કુર્વાદ્વલ્લિશસ્ત્રકમ્ ॥ ૧૨ ॥

મુદ્રિકાનિર્ગતમુલ્લં ફલે સ્વર્ધાક્ષલાયતમ્ ।

યોગતો દ્વાંદ્વપત્રેણ મણ્ડલાપ્રણે યા સમમ્ ॥૧૪॥

તત્ત્વેશિન્વપ્રપર્ણપ્રમાણાર્પણમુદ્રિકમ્ ।

સૂત્રવલ્લં ગલ્ગ્ગોત્તોરોગલ્લેદનમેદને ॥ ૧૫ ॥

અંગુલિશસ્ત્ર એવી રીતે બનાવવું કે વીંટીમાંથી એ શસ્ત્રનું મુખ બહાર નીકળે (અં. I'project થાય), એનું ફળું અડધા આંગળ લાંબું હોય, આકાર વૃદ્ધિપત્ર જેવો કે મંદાચાર જેવો કરવો, વીંટીનું છિદ્ર વેદની અંગૂઠા ભેડેલી અંગૂળીના પડેલા વેદના માપનું હોય અને વીંટીને દોરો બાંધવો (એ દોરવા બીજે છેડે વેદને કડી બાંધવો કે જેથી પહેરેલી વીંટી નીકળી ન જાય). આ અંગુલિશસ્ત્ર ગળાના અંદરના માર્ગમાં થતા રોગના છેદન અને ભેદનના કામમાં વપરાય છે.

અગ્નિશ

પ્રઘ્ણે મુદ્રિકામર્દિર્વેદિશ સુનતાનનમ્ ।

બરિશ માછરી પકડવાના ૨ ડાકા લેવા અડકારનું
હોય છે ૨૦ મુખ (૨ કુશની માફક) પુષ્કળ વર્ણે
હોય છે ૨૦ શુક્રિકા ૨ મં (વેવ), (પ્રતિજિહ્વકા)
વગેરે શેગમા ચામરી વગેરે ભાગને ઊંચા ઉપાડીને
પકડી રાખવા માટે વપરાય છે

કરવત (આરી)

હેદેસ્થના કરવત નુ સત્તાર દશાક્ષલ્મ્ ॥
વિસ્તારે દ્વદ્શક સૂક્ષ્મન્ત સુસ્થગ્ધનમ્ ॥

કરવતની ધાર ખર (દાતા દાતાવાળી) હાય
છે ૨૦ દમ ૨ ગળ લાગુ ૨ ને બે ૨ ગળ પહોળુ
હોય છે એના દાતા ઝીણા હાય છે ૨ ન એને લાંબા
(પકડવાની મૂક) જડવો હાય છે એ ડાકાનુ છેલ્લ
શરવા માટે (વહેરવા માટે) વપરાય છે

કર્તરી (કાતર)

શ્નાયુસૂત્રકવચ્છેદે કર્તરી કર્તરીનીમા ॥ ૧૭ ॥

કાતર જેવી કર્તરી સ્નાયુ, દોરા ૨ ને વાગ કાપવા
માટે વપરાય છે

નખશસ્ત્ર (નરણી)

ધર્મજુષાર ક્ષિપુલ મલશાસ્ત્ર નવાદ્ગુલ્મ ॥

સૂક્ષ્મશાસ્ત્રાદ્વિતિ-હેરમેદમ્કાનલેલેને ॥ ૧૮ ॥

નખશસ્ત્ર (નરણી) ન બે મુખ હાત છે ૨૦૬ મુખની
ધાર ત્રાસી ૨ ને બીજા મુખની ધાર નીધી હાત છે
ન છી નવ અગળ લાંબી હાય છે ૨૦ ઝીણા શય
(ફાસ, કાટો વગેરે) કાઢવા માટે તવા છે ન, બે ન
ઉશ્કરણું અને ખોતરવું-એવા કામ માટે વપરાય છે

દનરેખન શસ્ત્ર

પરધાર સ્તુષ્કોળ પ્રયદ્ધાક્ષિન ચૈકન ॥

દનરેખલતક સૈન શોધયેદન્તશસ્ત્રામ્ ॥ ૧૯ ॥

દનરેખન શસ્ત્ર (=દાતની ખેંચી ઉપાડવાનુ શસ્ત્ર)
રોક બાજુએ ધારવાળુ ચોખૂવિમુ હોય છે ૨૦ને
એક ખૂંટ દાડીને ૨ ટાર ૧૫ હાય છે ૨ ૧ શસ્ત્રી
દાતની ખેંચી (=દાતમા બાજેલી પતરીરો) ઉપાડવી.
(આ શસ્ત્ર દાત ખોતરવાની તરીકે જેનુ હોય છે ૨ ૧૫૫
થી રોતો ૨ ડાકર ચોખૂવિમો હોય છે ૨ ને એના
વારમાનો રોક ખૂંટો ઊંચે હોય છે ૨૦ની તામેના
ખૂંટ સાથે દાડી જેડીલી હોય છે ૨ ને બાકીના બે
ખૂંટ બે બાજુરો હાય છે)

સોય

વૃણા મુદરદા પારો નિશ્ચ સ્વ્યોડક સીરને ॥

માસલાના પ્રદેશના કચ્છા કચ્છાદ્ગુલામયતા ॥ ૨૦ ॥

અલ્પમાંસારિયસન્ધિસ્થવળાના દ્વદ્શગુલામયતા ॥

વીદિવન્ત્રા ઇનુર્ગકા પક્ષમાશયમમસુ ॥ ૨૧ ॥

સા સાધદ્વદ્શગુલા

એમા (શસોમા) સોયો ત્રણ હોય છે ૨૦ બધી
ગોળ ૨ ને નાકા ૨ ગળ બી ૨ ને મજબૂત હોય છે

માસલ ભાગમા વાપરવાની સોયના મુખને ત્રણ
પાસા હાય છે અને ૨૦ સોય ત્રણ અગળ લાંબી
હોય છે

ઘાટા માનવાળા ભાગમા થયેલા ત્રણ માટેનો
૨૦ ન ડાકાના સાધામા થયેલા ત્રણ માટેની સોય બે
અગળ લાંબી હોય છે

પકડાશય, ૨ ભાશય ૨ ને મર્મસ્થાનમાં વાપરવાની
સોયનું મુખ ડાગર જેવું હોય છે, એ કામમા જેવી
વળેલી હાય છે ૨ ન ૨ કી ૨ ગળ લાંબી હોય છે

કૂચ (સોયોનો કૂચો)

સર્વવૃક્ષાસ્તાશ્વતુરદ્ગુલા ॥

કૂર્વો વૃક્ષકપીડસ્થા સપાષ્ટો ધા સુચગ્ધના
સ યોગ્યો નીલકાવ્યદ્ગ્ગેશશાતેપુ કુદ્દને ॥

ચાખીરે ગોળ (=નાકા વિનાની ૨ ને બધે સરખી
ગોળ) દરક વર ૨ ૧૫૫ લાંબી એવી સાતઆઠ સોયોને
(તા) (લાકાના) રોક ગોળ હાથમા સળગડ રહે
રોવી રીત ઊભી ખોતરી ૨ ૧ શસ્ત્રને કૂચ કહે છે
નીલિકા, વ્યગ ૨ ને પ્રેશાત (તાવ પડવી) શેગોમા
તથા છુટવાના કામમા એ વપરાય છે

ખુલ

મર્ગદ્ગુલમુતવૃત્તેત્તપમિ કવ્તરે લજ ॥ ૨૩ ॥

પાણિશ્ચ મધ્યમાનેન ધાણાત્તેન હરેવસ્કુ ॥

દરક મટા(લોખંડોના અડકડ અડીલાર તાર)નું
મુખ અડી ૨ ૧૫૫ હોય એવા અડક ગોળ કાંગેને
લાકાના ગોળ હાથને એક છે બાજુ પગ અંતર
અંતર ફરતા ખોનીન ખળશસ્ત્ર બનાવાય છે એ શસ્ત્રન
નાકમા લખવ કરીને દર્દી વડોરવાના લાકાના ૨ ને બધી
માફક ફરતીન નાકમાથી લોડી માર્જું (ખળશસ્ત્ર ૫
અડકાર નનમતમાં પે ટી થો એવડા નાના દર્દી વડોર
વાના રોષા જેવો હોય છે રવેધને જે છે પાણિશ્ચ
હોય છે ને છે. પાણિશ્ચની જગ્યાએ ફળા તાર (સોય)
ખોતવાના તાર છે તારવારો છે ૧ નાકમાં ખોનીને
પછી એ શસ્ત્ર રોષાની માફક ફરવાનું હોય છે)

મનનું મૂર્ચકશ્ચ

દ્યધનં કર્ણપાલીનાં યૂયમ્સામુદ્ગલાનનમ્ ॥ ૨૪ ॥

કાનની બૂટ વીધવાના શસ્ત્રનું મો જુઈના કૂંડની કળી જેવું હોય છે

આરા (આર)

મારાઽર્ધાશ્વજ્વતાસ્યા તત્ત્વેશા તથોર્ધ્વત ।
ચતુરદ્રા, તથા વિષ્ણ્વેચ્છોફ પદ્મામસંશયે ॥૨૫॥
કર્ણપાલીં ચ બહલામ્ ।

આરા (આર) અર્ધા આગળ લાબા અને ગોળ મુખવાળા હોય છે ગોળ મુખથી ઊંચેનો ભાગ ચાર પાસાવાળો હોય છે અને તે અર્ધા આગળ નેટલા હાથમાં (ડટ્ટામાં) ખેસેલા હોય છે ગૂમડું પાકયું છે કે કાચું છે તે બાબતનો વહેમ પડે ત્યારે ખાતરી કરવા માટે ગૂમડાને આરાથી વીધવું (ગૂમડામાં આર ખેસવી) તથા જડી તંતની બૂટ પણ આરાથી વીધવી (ચામડામાં સોય નાખતા પહેલા ચામડામાં કાણું પાડવા માટે મોચી જે આર વાપર છે તેના જેવું જ પણ માખમાં ઉપર ચોકમાં કાણું છે એવું આરાશ્ચ હોય છે)

કર્ણવેધની

બહલાયાશ્ચ શસ્યતે ।

સૂચી ત્રિભાગસુપિરા ઝ્યજ્ઞગુલા કર્ણવેધની ॥૨૬॥

કાનની જડી બૂટ વીધવામાં ત્રણ આગળ લાબી અને સોયના ત્રણચતુર્થાંશ ભાગમાં નાકાનાકાવાળી કાન વીધવાની સોય વખણાય છે (સોય કુલ ત્રણ આગળ લાબી, એને રોક છેડે અણી અને અણી વિનાના છેડા તરફના સવા ભે આગળ નેટલા ભાગમાં નાકાનાકા લેવા જોઈશે)

અનુશસ્ત્રો

જલૌક ક્ષારદહનકાચોપલનસાદય ।
મલૌહાન્યનુશાસ્ત્રાણિ, તાન્વેવ ચ વિક્સંપયૈલ ।
મપરાશ્વવિ પન્નાદ્રીન્યુપયોગ ચ યૌગિકમ્ ।

બળો, ક્ષાર, ડામ દવાનું ડુબાણું, કાચ, પથ્થર (કાંકરા), નખ (લોહનુખક, સાગનું કડક પાદકું નજીડનું કડક પાંદડું) વગેરે લોખંડના ન બનેલા હોય એવા અનુશસ્ત્રો છે તેમને (અનુશસ્ત્રોને) તથા બીજા મત્રો વગેરેને (મત્રો તથા ચાતુર્મત્રોને) પણ એ જ રીતે (શસ્ત્રો ૨ ને) મત્રો બનાવવાના કદમાં છે એ રીતે બનાવવા તથા એ બધાનો જે પ્રસંગે લેવો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેવા ઉપયોગ કરવો

શસ્ત્રના કામ

ઉપાદ્યપશ્ચાત્સીઘૈરવલેપ્યપ્રચ્છાનકુદનમ્ ॥૨૮॥
છેવ મેઘ વ્યયો મન્યો મહો વાદશ્ચ તત્તિકયા ।

નીચું ખોસીને ઊંચું ચીરવું, ચીરવું, ચીવવું, ચોધવું, ખોતરવું (ખણવું), ઉત્તરડા કરવા, છૂંટવું, કાપીને છૂટ પાડવું, ફાડવું (=ઝીડ સુધી ચીરવું), વીધવું, દર્ડા વધાવતા લોઈશે રોમ વધાવવું શસ્ત્ર બરાબરીને પકડી રાખવું અને ડામ દવા રો શસ્ત્રના કામ છે

શસ્ત્ર કેવું ન હોવું જોઈએ?

કુળ્લજ્ઞજ્ઞતનુસ્થૂલહસ્વદીર્ગવ્યવકતા ॥ ૨૯ ॥
શાસ્ત્રાણા શ્વરધારત્તમયો દોવા પ્રકીર્તિતા ।

શસ્ત્રો બુધ્ધ, તૂટેલા, (બહુ) પાતળા, (બહુ) જડા, (બહુ) ટૂંકા, (બહુ) લાંબા, વાકાચૂકા ૨ ને ખાણવાળા હોવાં રો શસ્ત્રોના ૨ ઇ દોષ કહવાય છે (૨ ૧ ૨ ઇમાંથી એક પણ બાબત જે શસ્ત્રમાં હોય તે શસ્ત્ર ખામીવાળું ગણાય છે રોમાં કરવન ચાપવારૂપ છે, કારણ કે એને દાતા હોવાથી એ દાતારૂપી ખામીવાળું હોય એ જરૂરી છે)

શસ્ત્રો ગતવાની રીત

છેદમેદનલેટપાર્ય શાસ્ત્ર વૃત્તફલાન્તરે ॥ ૩૦ ॥

તત્તજનીમધ્યમાઙ્ગુર્ધૈર્દ્રીવાતુસમાહિત ।
વિશ્વાગ્નાતિ વૃત્તામે તત્તજન્યઙ્ગુપ્રકેતેન ચ ॥૩૧॥

તલપ્રચ્છજ્ઞવૃત્તાત્રા પ્રાશ્ન ધીરિમુર્ધં મુલે ।
મૂલેશ્વાહરજાચોતિ કિર્ણાસૌક્યતોડપરમ્ ॥૩૨॥

છે ન, લેવન અને લેખન કરવા માટે શસ્ત્રના વૃત (=ઝીટ, ડટ્ટો, લાથાનો છેડા) ૨ ને ફળાની વચ્ચેના ભાગ આગળથી તર્જની (૨ ગૂંઘની જોડેની ૨ ઇગળી), વચલી ૨ ઇગળી અને ૨ ગૂંઘે રો ત્રણથી શસ્ત્રને બહુ સાવધાનીથી પકડવું લોડી વગેરે કાઢવા માટેનાં (શરદિ મુખ વગેરે) શસ્ત્રોને વૃત (ડટ્ટા) ની ટોચ ૨ ઇગળથી તર્જની ૨ અને ૨ ગૂંઘે એ બે વડ પકડવા લાથની ઉરેલીમાં શસ્ત્રના ફટ્ટાનું મથળું છુપાવેલું રહ રહેલી રીતે ધીરિ મુખ શસ્ત્રને મુખ ૨ ઇગળથી (પાંચે આગળીઓ વડે) પકડવું શસ્ત્ર બહાર ખેંચી કાઢવા માટે શસ્ત્રોને મૂળ ૨ ઇગળથી પકડવા બાકીના (પાતળ વગેરે) કામના શસ્ત્રો કામ કરવામાં ફાવટ ૨ રાવે રો રીતે પકડવા

શસ્ત્રોની કોષથી (પાકીટ)

સ્થાગ્રાઙ્ગુલવિસ્તાર મુષ્ણો દ્વાદશાઙ્ગુલ ।
ક્ષોમપત્રોજ્જકોરોયદુપૂલ્લમ્દુરુચર્મત ॥ ૩૩ ॥

વિન્યસ્તપાશ મુસ્તૂત સાન્નરોજાસ્યશાસ્ત્રક ।
શાલાકાપિહિતાસ્યશ્ચ શાસ્ત્રકોશ મુસજ્ઞય ॥૩૪

શસ્ત્રો રાખવાની કોષથી નવ આગળ પહોળી, પુષ્પજ જાડે ભાગ ૨ ઇગળ લાંબી, બનાવટી રેશમનું મપડ, પત્રોનાં (એક જાનનું રેશમી કાપડ), રેશમી દુકૂવ

કપડ કે મુલાયમ ચામડાની બનાવેલી; ખભે લટકાવવા માટે પટ્ટાવાળી, સારી રીતે સીવેલી, અંતરે અંતરે બનાવેલાં ખાનામાં મૂકેલાં શ્લોકવાળી અને સળી ખોસીને બંધ કરેલા ઠંકણવાળી અને સારા સંચયવાળી (બધા ઉચિતશેના સંચયવાળી) હોવી જોઈએ.

જળો

जलोफसस्तु सुखितां रक्तावाय योजयेत् ।

પણ સુખિયા લોકોનું લોહી કાઢવા માટે જળો મૂકવી.

ઝેરી જળો ન મૂકવી

बुधाम्बुमस्यमेकाहिहवकोयमलोद्भवाः ॥૩૫॥

રક્તાઃ પ્રવેતા મુશ્કે કૃષ્ણાશ્વપલાઃ સ્થૂળપિષ્ટિલાઃ

इन्द्रायुधविचित्रोधराजयो रोमशास्त्र ताः ॥૩૬॥

લઘિયા વર્જયેત્

ખરાબ પાણીમાં જન્મેલી; માછલાં, દેડકાં અને સાપ(વગેરે)નાં મડદાંમાંથી, સડામાંથી તથા મળમાંથી જન્મેલી, રાતી, ધોળી, બહુ કાળી, ચપળ (=બહુ દોડાદોડ કરતી, બહુ સફૂંતિવાળી), જાડી, ચોક્કસ, જેના શરીર પર મેદૂનનુખ જની રંગભેરણી ઊંઘી (કે ઉપસેલી) લીટીઓ હોય એવી અને ટુંવાટીવાળી એ જળો ઝેરી હોય છે. એમને છોડી દેવી (વાપરવી નહિ.)

ઝેરી જળોનું નુકસાન : ઉપાય

तामिः कण्डूपाकज्वररोगमाः ।

વિપવિસાસનુત્કાર્યં તથ

તેમનાથી (=ઝેરી જળો મૂકવાથી) ખણજ (ચેળ) આવે છે, અંગ પાકે છે, તાવ આવે છે અને ચકર આવે છે. એનું થાય ત્યારે ઝેર, પિત્ત અને લોહીના વિકાર મટાડવા માટે જે ક્રિયા કરવાની કહી છે તે ક્રિયા કરવી.

સારી જળો

शुखाम्बुजाः पुनः ॥ ૩૭ ॥

નિર્વિપાઃ શૌરભક્ષ્યાવાઃ કૃષ્ણા નીલોધ્વરાજયાઃ ।

कपायपृष्ठास्तन्यक्षया किञ्चित्पीतोदराश्च याः ॥

જોખખા પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલી શેવાજ (લીલ) જેવા રંગની, ગોળ, જળી જેવા રંગના ઊભા (કે ઉપસેલા) હિસોટાવાળી, પીપજાની છાલ જેવા રંગની પીઠવાળી, પાતળા (નાજુક) શરીરવાળી અને જલ પીળા ચેટવાળી જે જળો હોય છે, તે ઝેર વિનાની હોય છે.

‘સ્તમત્ત’ જળો ન વાપરવી

हा अपरसम्पन्वमगात् प्रतप्तं च निपातनात् ।

સીરઃસીઃ સલિલં પ્રાપ્ત રક્તમસાં હિતિ ત્યજેત્ ॥

સારી જળો પણ જે બરાબર નિયોવી કાઢેલી ન હોય અને સારી જળોને જે લોહી ચૂસવા માટે એક પછી એક દરદીને સતત લગાડવામાં આવે, તો તેથી જ્યારે એમને પાછી પાણીમાં નાખવામાં આવે, ત્યારે એ લાલ્લાચાલ્યા વિના પડી રહે છે. એવી જળોને લોહી પીને કેફ થકો છે એમ સમજીને છોડી દેવી (વાપરવી નહિ).

(જ્યારે યુસાવનું હોય એટલે લોહી ચૂસવા દીધ પછી જળોને ઉપાડી લઈએ, ત્યારે એ જળોમાં ભરાયેલું લોહી નિયોવી કાઢવું. એ ક્રિયાને જળોનું વખત કહે છે.)

જળો થી રીતે મૂકવી?

अयेनरा निशाकल्कयुक्तेऽम्भसि परिष्णनाः ।

અચ્ચિત્તલોમે તદ્દ વા પુનઃશ્વાશ્વાસિતા જલે ॥૪૦॥

લાગયેલું નમૃત્સત્ત્યરક્તશાસ્ત્રનિપાતાનૈઃ ।

पिपन्तीहवतस्फण्द्याश्छादयेन्मृदुवाससा ॥૪૧॥

ઝેરી અને સ્તમત્તા સિવાયની બીજી જળોને ડબદરના કલ્ક નાખેલા પાણીમાં, કાંઈમાં કે છાશમાં નાખવી, પછી (પાણીમાં એમને માફક આવે છે તે માટે) પાણીમાં નાખીને એમને થોડા પાણી (ઉત્સાહમાં આણવી) અને પછી દરદીને લગાડવી. જે આમ કર્યા છતાં જળો ન વળગે તો જે ભાગમાંથી લોહી યુસાવવાનું હોય તે ભાગ પર થી, માટી, પાવણ કે લોહી મુકવું અથવા શસ્ત્રથી લોહી કાઢવું કે જ્યો એ બધું ખાવા માટે જળો લવચાઈને દરદીને વળગે. પછી જ્યારે જળો ખજા ઊંચા કરીકરીને લોહી પીતી હોય, ત્યારે એમના પર પોચું (પોણું રહે એવી રીતે અને મુલાયમ) કપડું ઓછાડી દેવું.

જળો બગડેલું લોહી જ પહેલું કેમ ચૂકે છે?

सपृष्ठाकण्डूशुखास्त्राज्जलौका दुष्टशोणितम् ।

આપ્તે પ્રથમ હંસઃ ફીરં ફીરોદકાદિભ ॥૪૨॥

જેમ દૂધ અને પાણી ભેગાં કર્યાં હોય તેમાંથી હંસ દૂધ જ પીએ છે તેમ બગડેલું અને યુદ્ધ લોહી ભેગાં(ભેલસેજ) થઈત્યાં હોય (યુદ્ધ અને અયુદ્ધ લોહીનાં જળાં-કેપીલરીઝ-જળાં મળતી હોય) તેમાંથી જળો બગડેલું લોહી જ પહેલું પીએ છે.

જળો મૂકવાથી મરતા યેત

(शुभाशौविद्वधीन् कुछवातरक्तगलामयान् ।

नेत्रचम्पिपदीसर्पान् शमयन्ति जलोक्तः ॥૪૩॥)

(ચેતો, હરણ, ગડ, કુદ, પત, ગજાના યેત,

આંખના રોગ, ઝેર અને રતલા એટલા સેજ જળો મૂકવાથી મટે છે.)

જળો ક્યારે ઉપાડી લેવી?

દંશસ્ય તોદે કળદ્વાં જા મોક્ષયેવ

જે જગારને જળો કરડી લેાય (દાંત ભેસાડયા લેાય) તે જગારને લેાય જોડયા જેવું દુઃખ થાય અથવા ખણજ આવે એટલે જળોને ઉપાડી લેવી. (જે લોહી પીવાની લોહપત્રાને લીધે જળો ઉપાડવા છતાં ન ઊખડે તેા એના માં ઉપર હળદરનું કે સિંધવનું ચૂર્ણ મૂકવું એટલે એ છૂટી જાય.)

ઉપાડી લીધા પછી શું કરવું?

ગ્રામયેષ તામ્.

પદ્મનૈલાકવદનાં ત્વક્ષ્ણકળ્ડનકષિતામ્ ॥૪૩॥

એ લોહી ચૂસીને છૂટી જાય ત્યાર પછી એના (જળોના) શેઠા ઉપર સિંધવ અને તેલ ચોપડીને તથા ડીંગરનાં લીસાં ફેંતરાં એના પર ભભરાવીને એને (જળોને) ઊલટી કરાવવી.

એક વાર મૂકેલી જળો ફરી ક્યારે મૂકવી?

રક્ત્ત્વ રક્તમવાદ્મયઃ સત્તાર્દ્ધ તા ન પાતયેવ.

લોહીના કેફમાંથી જળોને બરાબી લેવા માટે (લોહીના કેફ એમને ન ચડે એટલા ખાતર) એક વાર મૂકેલી જળો ફરીથી સાત દિવસ સુધી ન મૂકવી.

જળોને બરાબર વખત થયાનાં વજન

પૂર્વક્ત્ પદ્મના દાઢયં સમ્યગ્વાન્તે જલીકલામ્ ॥

દરદીને વજનગાડનાં પહેલાં જળોમાં જે ચપળતા અને દૃઢતા લેાય એવી જ ચપળતા અને દૃઢતા જળોને લોહીનું વખત કરાવ્યા પછી જળોમાં આવે તેા બરાબર વખત થયું કહેવાય.

વધારે પડતું વખત થયાનાં વજન

જ્ઞમોડિતિવોગામ્યયુર્ધ્વ

વખત કરાવ્યા પછી જળો કંટાળેલી લેાય કે મરી જાય તેા વધારે પડતું વખત થયું કહેવાય.

લેઈએ તેટલું વખત ન થયું લેાય તેનું વજન

દુર્ગતે સ્તમ્ભતા મદઃ.

જોઈએ તેનાથી ઓછું વખત થયું લેાય તેા જળો સત્ત્વર રહે છે અને એને કેફ રહે છે.

જળોને કેવી રીતે રાખવી? કાષ્ઠ—

અન્યત્રાન્યત્ર તાઃ રથાપ્યા ઘટે

મુક્ષામ્મુર્ગામિતિ ॥ ૪૫ ॥

લાલાલિકોથનાશાયે, સવિયાઃ મ્યુસ્તદન્વયાત્.

ઘડાને અંદરથી સારી માટીથી લીંપીને અંદર પાણી ભરીને એ ઘડામાં જળોને રાખવી. જળોની લાજ (અગ્નિ, પેશાબ) વગેરેના ક્વેદનો નાશ કરવા માટે જળોને જુદા જુદા ઘડામાં રાખવી (ઘડા બદલવા); (કાસુ કે) એના (લાજ વગેરેના) સંબંધમાં રહેવાથી જળો ઝેરવાળી બની જાય છે.

જળો વળગે (કરડે) છતાં લોહી ન નીકળે તેા શું કરવું?

મશુસ્તૌ સ્નાયવેદશાન દરિદ્રાગુહમાક્ષિકૈઃ ॥૪૬॥

જળો વળગે (કરડે) છતાં યુદ્ધિ ન થાય (લોહી ન નીકળે), તેજે જગારને જળો કરડી લેાય તે જગાર એ હળદર, ગોળ અને મધ ધસીને લોહી વડેવડાવવું.

શતઘૌતાઝ્યપિચયસ્તંતો લેપાશ્ચ શીંગલાઃ.

પછી તે જગારને સેા વાર ધાંચેલા ઘીનાં પૂમડાં મૂકવાં અને ઈંડા લેપ કરવા.

જળો મૂકવાનું જન

દુષ્ટરકાપગમનાત્સયો રાગરુઝાં શામઃ ॥ ૪૭ ॥

બગડેનું લોહી બહાર નીકળી જવાથી રવાશ અને પીડા તરત જ મટી જાય છે.

મશુદં ચલિતં સ્થાનાતિસ્થિતં રક્તં ઘ્ર્ણાશાયે.

દ્યમ્લીમવેત્પર્યુપિતં તસ્માત્સાચાયોગ્નુનઃ ॥ ૪૮ ॥

અચુદ્ધ લોહી પોતાના સ્થાન(નસે, જગાં વગેરે) માંથી નીકળે પણ ચામડી તેડીને બહાર ન નીકળતાં ઈંખમાં જ ચામડી નજે ભરાઈ રહે તેા તે રાતરાત્રી થવાથી ખાટું થઈ જાય છે. માટે ફરીથી (જળો મૂકીને) લોહી કાઢવું.

કુવડી, નુમડી, કમડી અને ફક્ત યોગવાતો ઉપયોગ

યુગ્ધાશ્ચાલાદુષ્ટિકા રક્તે પિત્તેન દૂષિતે.

તાસામનલલ્લોગ વ

નુમડી અને કુવડી(કસચી)ના દેવના સાથે સંબંધ થવેલા લોચાથી પિત્તથી બગડેનું લોહી કાઢવા માટે નુમડી અને કુવડી વાપરવી નહિ.

અચાગ્ર વગેરે ચંદ્ર કાંઈ પાનખાં?

યુગ્ધાશ્ચ કલ્યાણુના ॥ ૪૯ ॥

કફ અને વાયુથી બગડેનું લોહી કાઢવા માટે કુવડી અને નુમડી વાપરવી.

કલેન દુર્લ દર્પનં ન શ્દન્નેન ચિત્તિદેરે.

ફક્તગ્રાવ

કચ્છી બગડેલું લોહી થીજી ગયું હોય છે, તેથી રોડું લોહી કાઢવા માટે રૂમડી વાપરવી નહિ, (કારણ કે રૂમડીમાં દેવતા ભરાતા ન હોવાથી થીજેલું લોહી ઓગળી શકતું નથી)

વાતપિત્તાશ્ચાં દુષ્ટં શ્વેદનું નિર્હરેત્ ॥ ૫૦ ॥

વાયુ ૨ ને પિત્તથી બગડેલું લોહી રૂમડીથી ઝાડવું કેવું લોહી કઈ ક્રિયાથી કાઢવું? શી રીતે ઉઝરડા કરવા? માત્ર યજ્ઞવોપરિ દદ રક્તયા પદ્ધતિ વા સમમ્ । જ્ઞાયુસન્ધ્યસ્થિમર્માણિ ત્યજન્

પ્રચ્છાનમાચરેત્ ॥ ૫૧ ॥

મધોદેશપ્રવિસ્યતૈઃ પદૈરુપરિગમિષ્ઠમઃ । ન ગાદઘનતિર્યગ્નિર્ન પદે પદ્માચરન્ ॥ ૫૨ ॥ પ્રચ્છાનેતૈકદેશસ્થ પ્રથિતં જલજન્મમ્ ।

હરેચ્છન્નાદિમિ. સુતમસ્યગ્ધ્યાપિ શિરાશ્ચયૈઃ ॥ ૫૩ ॥

જે ભાગમાંથી લોહી ઝાડવું હોય તેનાથી ઊંચેના ભાગ ઉપર ભેગથી દોરડું કે પાટો તાણી બાધવા પછી જે ભાગમાંથી લોહી કાઢવું હોય ત્યાંના સ્નાયુ, સાધા, હાડકા ૨ ને મર્મસ્થાનને ઊંચી દ્રઢીને બાકીના ભાગમાં એવી રીતે ઉઝરડા કરવા કે પદક (લિસેટા, રાકા) નીચેથી ઊંચે જાય, ઉઝરડા ઊંડા ન હોય, બહુ પાસે પાસે ન હોય, નાડા (કે, વાકામૂકા) ન હોય ૨ ને રોક ઉઝરડા ઉપર બીજી ઉઝરડા ન હોય ૨ મુક રોક ભાગનું લોહી ઝાડવાનું ત્રાય તો પ્રચ્છાનથી (ઉઝરડા ભરીને) કાઢી, ગમઠી ગોળું લોહી જળો મૂકીને કાઢવું, જ્યાં ૨ કડવાથી સ્પર્શનું જાન દરદીને ન થાય એવું લોહી રૂમડી વગેરેથી (રૂમડી, તુમડી કે કમલીથી) કાઢવું ૨ ન રાખા શરીરમાં પ્રસરેલું લોહી કાઢવાનું હોય તો ફક્ત ખોલીને કાઢવું

પ્રચ્છાન પિણ્ડતે વા સ્વાત્

લોહી યદ્દ યદ્દ ગયું હોય તોપણ ઉઝરડા કરીને લોહી કાઢી શકાય

મવગાદે જલોક્ષ્ઠસઃ ।

લોહી બહુ ઊંડામાં કાઢવાનું હોય તો જળો મૂકવી ત્વપર્યેડલાબુધીશૂક્લમ્

ચામડીમાંનું લોહી કાઢવું હાય તો તુમડી, કુલ્હી કે રૂમડી વાપરવી

શિરૈવ ઘ્યાપકેડસજિ ॥ ૫૪ ॥

પણ ૨ ખા શરીરમાંથી લોહી રોકી કપાને લેવી કાઢવાનું હોય, ત્યારે તો ફક્ત ખોલવા નિવાય બીજી કોઈ ઉપાય જ નથી.

વાતાદિધામ વા શૂક્લજલોક્કોલાબુધિઃ ક્રમાત્ ।

અથવા વાયુના સ્થાનમાં રહેલું લોહી રૂમડીથી, પિત્તના સ્થાનમાં રહેલું લોહી જળો મૂકવાથી અને કફના સ્થાનમાં રહેલું લોહી તુમડીથી કાઢવું

લોહી કાઢવા પછી અતિશય ઠંડા ઉપચારથી

દનું નુકસાન : ઉપાય

શ્વનાસૃજઃ પ્રદેહાયૈ. શીત સ્યાદ્વાયુકોપત ॥ ૫૫ ॥

સતોદકઘ્નઃ શોકસ્તં સર્વિયોજેન

લેવયેત્ ॥ ૫૫૧ ॥

જેનું લોહી કાઢવામાં આવ્યું હોય તેને ઠંડા પ્રદેહ વગેરે ઠંડા ઉપચારોથી વાયુ કોપે તેથી તોદ અને ખલુનવાળો સોજો આવે છે (રો સોજો મગસવાને) રો સોજા ઉપર ઊંનું ધી ચેવવું (રેડવું)

શ્વપ્રજ્ઞહૃદયે સૂત્રધાને શક્તિવિનિર્માન

પદ્ધિવિદોડધ્યાય. ॥ ૨૬ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો : સિરાવ્યધવિધિ

મધાત સિરાવ્યધવિધિમધ્યાયં

ઘ્યાત્યાસ્યામ્ ।

હતિ ॥ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

તથા અધ્યાયમાં લોહી કાઢવાના કેટલાક પ્રકાર કહ્યા તેમાં સિરાવ્યધ પણ ગણાવેલો છે, પરંતુ સિરાવ્યધ વિશે કેટલુંક વિશેષ કહેવાનું હોવાથી તેનો જુદો અધ્યાય કરવાની જરૂર લોવાથી પ્રવર્તતા કહે છે કે હવે સિરાવ્યધ (ફક્ત ખોલવી)ના વિધિનું જેમાં નિરૂપણ કર્યું છે તેવો અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમાં અત્યે વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

શુદ્ધ લોહીનાં લક્ષણ અને કામ

મધુરં લવણં કિઞ્ચિદ્દક્ષીનોન્મામસહતમ્ ।

પદ્મન્દ્રોપદેમાશિશાશ્લો હૃતલાહિતમ્ ॥ ૧ ॥

લોહિત પ્રમવ' શુદ્ધ, લતોરતેનૈવ ચ સ્થિતઃ ।

શરીરમાં રહેલું શુદ્ધ લોહી ગળ્યું, કાંઈક ખાઈ, જરા ઠડું, જરા જામ, પ્રવાહી, ૨ ને ચનું કમળ, યોગ્ય નાચ, સોનું, ઘેટાના લોહી તથા સનવાના લોહી જેનું ચનું હોય છે તેમાં શુદ્ધ રક્તિયો જ દેહ ઉપરના થાય છે અને ટકી રહે છે (જીવતા રહે છે)

શુદ્ધ લોહી બનવાનાં કારણ

તત્પિત્તશ્લેષ્મલૈઃ પ્રાયો દૃષ્યતે

તે લોહી સામાન્ય રીતે (શાસ્ત્ર, નરમ અને તંદુર)

પદાર્થ વગેરે) પિત્તકારક પદાર્થના સેવનથી તથા (અડદ, તલ, વગેરે) કફકારક પદાર્થથી બગડે છે. તે ઉપરાંત ગળા બન્ધમાં કરેલા કમ્બે શેગે દેવશેગથી, શરદ વગેરે ઋતુરોગી શરીર ઉપર અસર થવાથી અને કોઈક વાર વાયુકારક પદાર્થના સેવનથી પણ લોહી બગડે છે, એવું દેખાડવાને 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે.

લોહી બગડવાથી કયા રોગ થાય છે?

કુરુતે તતઃ ॥ ૨ ॥

વિસર્પવિદ્વિઘ્નીહગુલ્માન્નિસદનઞ્ચવાન ॥
મુલ્લેશ્વરિશારોગમશ્વદુલ્લભણાસ્યતાઃ ॥ ૩ ॥
કુમ્ભવાસાર્થપત્તાચ્ચક્રવ્યલોદ્વિરણપ્રમાન ॥
શીતોષ્ણાક્ષાયરુદ્રાદ્યેરુપકાન્તાશ્ચ ચે ગદ્ધાઃ ॥ ૪ ॥
સમ્યક્સાધ્યા ન લિપ્યન્તિ તે ચ રક્તપ્રકોપજાઃ ॥

લોહી બગડવાથી વિસર્પ, ગડ, બરોળ, ગોળા, મંદાગ્નિ, તાવ, મુખરોગ, માથાના રોગ, મદ, તરસ, મેમાં ખાઈખાઈ લાગ્યા કરવાનો રોગ, કુષ્ઠ, પત્, રક્તપિત્ત, તીખો ચોડકાર, ખાટો ચોડકાર અને જેરે એટલા રોગ થાય છે. વળી જે રોગ સાધ્ય હોવા છતાં પણ ઠંડા, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ક્ષુદ્ર વગેરે ઉપચાર બરાબર કરવા છતાં પણ મટતા નથી, તે રોગ પણ લોહીના કોષથી થયેલા હોય છે.

કયા રોગમાં ફક્ત ખાંચની?

તેષુ ક્ષાયયિતું રક્તમુદ્રિકં વ્યઘચેતિસરામ્ ॥ ૫ ॥

ઉપર (શ્લોક ૨માં થી ૫માં) કહ્યા તે રોગોમાં બ્રહ્મણ અને વધી ગયેલું લોહી કાઢી નાખવા માટે શિરા (ફક્ત) ખાંચની.

ફક્ત કયાં ન ખાંચની?

ન ત્વગ્ગોઢશાતીનસસતઃશ્વદ્ધુનાસ્ત્રજામ્ ॥
મ્લેષ્ણવાસ્વેદિતાત્પર્યવેદિતાનિલોગિણામ્ ॥ ૬ ॥
ગમિણીસનિકાજીર્ણપિત્તઃસ્રાવસાકાસિનામ્ ॥
મનીસારોદ્વલ્લદિવાન્દુસર્વાઙ્ગશાફનામ્ ॥ ૭ ॥
સ્નેહપીઠે પ્રયુક્તેષુ તથા પશ્ચસુ કમ્બેષુ ॥
નાટ્યન્ત્રકાં સિરાં વિષયેષુ તિર્થજનાત્યિનુલયતામ્ ॥
નાતિશીતોષ્ણવાતાદ્યેચ્યવ્રાત્તદવિકારદ્વદામ્ ॥

જે મનુષ્યને શેગ વર્ષ થયાં ન હોય, જેને નિતર કરતાં વધારે વર્ષ થયાં હોય, જેનું લોહી ધોંધાં કાઢ્યું હોય, જેને સ્નેહાનથી સ્નિગ્ધ કર્યાં ન હોય, જેને ઠંડા કર્યાં ન હોય, જેને વધારે પડતાં ઠંડા કર્યાં હોય,

જેને વાયુનો રોગ થયો હોય, જે ગર્ભવતી, સુવાયડી, રક્તજીરણવાળો, રક્તપિત્ત રોગવાળો, દમરોગવાળો, ઉષ્ણરોગ રોગવાળો, અતિગરમા રોગવાળો, ઉદરરોગી, બિલ્વટીના રોગવાળો, પાંડુરોગી અને વ્યાખા શરીરે સોજવાળો હોય તેની ફક્ત ખાંચની નહિ વળી જેને સ્નેહપાન કરાવેલું હોય તથા જેને વમન, વિરેચન વગેરે પ્રયત્ન કર્યાં હોય તેની ફક્ત ખાંચની નહિ વળી શિરાને બાંધ્યા સિવાય ખાંચની નહિ. ત્રાંસી શિરા ખાંચની નહિ. સ્પષ્ટ દેખાતી ન હોય તેવી શિરા ખાંચની નહિ, અતિશય ઠંડી પડતી હોય, અતિશય ગરમી પડતી હોય, અતિશય પવન વાતો હોય, વાદળાં થયાં હોય ત્યારે ફક્ત ખાંચની નહિ. પણ ફક્ત ખાંચવા જેવા રોગ ગભીર બને ત્યારે તે શ્લોક ૮માં કહેલા ઠંડી, ગરમી વગેરેની દરદીને અસર ન થાય તેવી ગોઠવણ કરીને પણ ફક્ત ખાંચવી.

કયા રોગમાં કઈ ફક્ત ખાંચની?

શિરોનેશ્વરિકારેષુ લલાટ્યાં મોક્ષયેતિસરામ્ ॥ ૯ ॥

અપાક્ષ્યામુપનાસ્થ્યાં વા

માથાના અને આંખના લગામાં કપાળની ફક્ત ખાંચવી અથવા રાખના લમણ તરફના ખૂણાની ફક્ત ખાંચવી અથવા નાકની પાસેના ભાગમાંની ફક્ત ખાંચવી.

કર્ણરોગેષુ કર્ણજામ્ ॥

કાનના રોગમાં કાનની પાસેના ભાગમાંની શિરા ખાંચવી.

નાસારોગેષુ નાસાગ્રે સ્થિતામ્

નાકના રોગમાં નાકના અગ્રભાગમાં રહેલી શિરા ખાંચવી.

નાસાલલાટયોઃ ॥ ૧૦ ॥

પીનસે

સંજેષ્ઠમા નાક અને કપાળની વચ્ચેની શિરા ખાંચવી.

મુલરોગેષુ જિહ્વીપ્રહતુતાલુગાઃ ॥

મુખરોગમાં જીભ, રાંધ, ટાંપચી અને તાળુ, એમાં શિરા ખાંચવી.

જઠરાગ્રમિણ્યેષુ યોગ્યકર્મજાદ્વશિરઃશિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

ગળાની પાંચેથી ઉપરના ભાગમાં રોગથી થઈ હોય, તેા ઠંડા, ગરમ, લમણ અને માખું, એ બધામાં રહેલી શિરા ખાંચવી.

ઉરોપાક્ષ્ણ્વલાટપ્ત્વા ડગ્માદે-

આંધ્રમાં છાતી, અપાંન (આંખના લમણ)

તરફનો ખૂંટો) અને કપાળ એ જગામાં રહેલી શિરા ખોલવી

ડપસ્મૃતૌ પુનઃ ।

હનુસન્ધૌ સમસ્તે વા ક્ષિરાં ધ્રુમપ્ચગમિનીમ્ ॥

વાઈના રોગમાં હડપચીના સાધામાં રહેલી શિરા ખોલવી, અથવા આખી હડપચીના સઘળા ભાગમાંની ગમે તે ભાગમાંની શિરા ખોલવી, અથવા બે ભમ્મરની વચ્ચેની શિરા ખોલવી

વિદ્રઘૌ પાર્શ્વશ્લેષે ચ પાર્શ્વચક્ષાસ્તનાન્તરે ।

ગડ થયું હોય ત્યારે તથા પાસામા થયે આવતું હોય ત્યારે તે બાજુની કસા(કાખ)ની શિરા તથા બે સ્તનના વચગાળામાં આવેલી શિરા ખોલવી

તૃતીયકેડસયોર્મધ્યે

એકાતરિશા તાવમા બને ખભાની સધિમાં રહેલી શિરા ખોલવી

સ્કન્ધસ્યાપચ્ચતુર્યકે ॥ ૧૩ ॥

શોથિયા તાવમા ખભાની નીચે રહેલી શિરા ખોલવી
પ્રવાહિકાયાં શૂલિન્યાં શ્રોણિતો હાક્ષ્ણે સ્થિતામ્ ।
શૂળવાળા મરડામાં કેડથી બે આગળ નીચે આવેલી શિરા ખોલવી

શુક્રમેદામધ્યે મેદે

વીર્યના રોગમાં તથા મૂત્રેન્દ્રિયના રોગમાં મૂત્રેન્દ્રિય ની શિરા ખોલવી

ઝરગાં ગલગળ્હયોઃ ॥ ૧૪ ॥

ગળાના રોગમાં અને કઠમાળમાં માથળમાં રહેલી શિરા ખોલવી

ગૃધ્રસ્યાં જાનુનોડચસ્નાદૂર્ધ્વે વા ચતુરજ્જલે ।

ગૃધ્રસીરોગમાં ઢીંચણથી ચાર આગળ નીચે આવેલી શિરા અથવા ઢીંચણથી ચાર આગળ ઊંચે આવેલી શિરા ખોલવી

શ્વેત્રયસ્તેરઘોડપર્યાં હાક્ષ્ણે

અપચી નામે રોગમાં ઇંડબસ્તિથી બે આગળ નીચેની શિરા ખોલવી (ઇંડબસ્તિ ચા. ૪/૫)

ચતુરજ્જલે ॥ ૧૫ ॥

ઝર્યં ગુલ્ફસ્ય સ્કન્ધયતૌ, તથા ક્રોટુકક્ષીરિકે ।

સકિયની પીડામાં પગની ધૂટીથી ચાર આગળ ઊંચેની શિરા ખોલવી

કોટુકકીર્ષક નામે વાળના રોગમાં પણ પગની ધૂટીથી ચાર આગળ ઊંચે શિરા ખોલવી

પાપદાહે છુટે હ્યં વિપાયાં વાતકળ્ટકે ॥ ૧૬ ॥

ચિષે ચ છાક્ષ્ણે વિષ્ણેદુપરિ ક્ષિપ્રમમગઃ ।

પાદદાહ, પત, પાદહર્ષ, વિપાદિકા નામે રોગ, વાતકંટક તથા ચિષ્પ નામે રોગમાં સિપ્ર નામના મર્મથી બે આગળ ઊંચે શિરા ખોલવી

ગૃધ્રસ્યામિવ વિશ્વાચ્યામ્

વિશ્વાચી નામે રોગમાં ગૃધ્રસીની પેઠે ઢીંચણથી ચાર આગળ નીચે કે ઊંચે આવેલી શિરા ખોલવી

કહેલી શિરા ન દેખાય તે શું કરવું ?

યયોક્તાનામદશાને ॥ ૧૭ ॥

મર્મહીને યથાસન્ને દેશેડ્યાં વ્યધયેત્ સિરામ્ ।

કહેલી શિરા ન જડે તે તે શિરાની પાસે જે બીજી શિરા હોય તેના વેધ કરવો (વીંધવી, ખોલવી), પણ ત્યાં મર્મસ્થળ ન હોયું જોઈએ તે ધ્યાનમાં રાખવું

મોની અંદરની શિરાઓ સિવાયની જગાથી ઉપરના ભાગમાં આવેલી શિરા ખોલવાનો વિધિ

અથ ક્ષિપ્રતત્તુઃ સજ્જસર્વોપકરણો ઘલી ॥ ૧૮ ॥

કૃત્ત્વસ્થયતઃ ક્ષિપ્રરસાન્નપ્રતિભોજિતઃ ।

અગ્નિનાપાતપલ્લિષ્ઠો જાનુસ્યાસનસંસ્થિતઃ ॥ ૧૯ ॥

મુદુપટ્ટાક્તકેશાન્તો જાનુસ્યાપિતકૃપરઃ ।

મુદિષ્યાં વક્ત્રગર્ભાગ્ન્યાં ઇમ્યે માદં ત્રિપીઢયેત્ ॥ ૨૦ ॥

દન્તપ્રપીઢનોત્કાસગળ્હાધ્માનાતિ ચાચરેત્ ।

પૃષ્ઠતો યન્ત્રયેશ્ચન્ત વક્ત્રમાલેપ્યન્તરઃ ॥ ૨૧ ॥

કન્ધરાયાં પરિક્ષિપ્ય મ્યસ્થાન્તર્વામતર્જનીમ્ ।

યયોઃન્તર્મુલયજ્ઞાનાં સિરાણાં યન્ત્રણે વિધિઃ ॥ ૨૨ ॥

જેની શિરા ખોલવાની હોય તેનું શરીર સ્નેહન કરીને સ્નિગ્ધ કરવું જોઈએ જે નાખેનાની જરૂર પડવાને સંભવ હોય તે બધાં તેશર પાસે રાખવાં જોઈએ એ (દરદી) બળવાને જોઈએ એમ્ સ્વસ્થપન કરી લેવું સ્નિગ્ધ માથરસ અને અન્નનું પ્રતિભોજન કરવું દેવ તાના તાપથી અને તડકે તાપનું ઢીંચણ જેટલા ઊંચા (પાટ કે ખુરશી જેવા) આસન ઉપર બેસવું. માથા ના વાળના હેડા(બાંધીના વાળ)ને ઝીણા વસ્ત્રના પાટથી બાંધવા બે અધુકડાં ઢીંચણ પર બે કોમ્પી દેકરવી બન્ને મુઠ્ઠીમાં વસ્ત્ર રાખીને બન્ને મુઠ્ઠીઓ વડે બન્ને મન્થાઓ સખત દબાવવી. દાંત પીસી રાખવા (ઉપર ના અને નીચેના દાંત એકબીજા સાથે દબાવી રાખવા), ખાખારા કપા, ગ્રાહ દુલાવવા. જેની હાથ ખોલવાની હોય તે આટનું કરે એટલે એની પાછળ ઊભા રહીને કપડું વીંટીને

તથા પાટામા દરદીની ડાબા હાથની તર્જની (અંગૂઠા જેડેની આંગળી) રખાવીને શિરાને કપડુ વીંટવું મોમાં આવેલી શિરાનો સિવાયની શિરાઓને બાધીને દૂધ વવા માટેના આ વિધિ છે ગળાની અને પાટાની વચ્ચે દરદી પોતાની આંગળી રાખે છે એનું કાસુ એ છે કે એમ કરવાથી ગળાનો પાટો આંગળી જેટલો ઢીલો રહેવાથી ગળાના પાટાથી દરદીનો સ્વાસ રૂધાચ નહિ સતો મધ્યમયાઽફ્રુત્યા ઘેચોઽફ્રુદ્યવિમુક્તયા ।
તાદયેત્

પછી ડાબા હાથના અંગૂઠાને ડાબા હાથની વચલી આંગળી અડકાડીને પછી અંગૂઠા પરથી વચલી આંગળીને છટકાવીને વચલી આંગળી વડે શિરા ઉપર ટકોરા મારવા (એમ કરીને શિરા દૂધે એવું કરવું)

અત્યંત ક્ષાત્વા સ્પર્શાદ્વાઽફ્રુદ્યપીઠનૈઃ ॥૨૩॥
કુઠાર્યા લઙ્ગાયેન્મધ્યે વામહસ્તગૃહીતયા ।
ફલોદ્દેશે સુત્રિષ્કામ્ય સિરાં, તદ્વચ મોક્ષયેત્ ॥
તાદયન્ પીઠ્યધૈનાં

અડીને અથવા અંગૂઠાથી દબાવીને જાણી લેવું કે શિરા દૂધી છે કે નહિ એ રીતે શિરા દૂધેલી જણાય એટલે કુઠારી નામના યત્રને રોના ધારવાળા ભાગ આંગળીથી ડાબે હાથે કુઠારી બિલકુલ ધૂળ નહિ (હાથ ન જાય) એ રીતે ચક્રીને કુઠારી શિરામાં ઊભી ખેસવી અને એ જ રીતે પાછી (એટલે અંગૂઠા પરથી વચલી આંગળી છટકાવીને કુઠારી પર ટકોરા મારીને અથવા અંગૂઠાના વચલા ભાગથી કુઠારી દબાવીને) શિરા (ફેસ) ખેાવવી (શિરામાં ખેસેલી કુઠારી કઢી લેવી)

નાક પાસેની શિરા વીંધવાની રીત

વિષ્વેદ્મીહિમુલેન તુ ।

જઙ્ગુષ્ઠેનોજમર્યામે નાસિકામુપનાસિકામ્ ॥૨૫॥

પપ્પ નાકના ટેરવા આગળ અંગૂઠાથી નાક ઊંચું કરીને નાકની પાસે આવેલી શિરાને વ્રીહિમુખ ઘસથી ખેાવવી.

જખની નીચેની શિરા ખેાવવાની રીત

મમ્યુપ્રતવિદ્વામજિહ્વાયસ્તદાધવામ્ ।

જખનું ટેરવું તાજવા તરફ ઊંચું વળાવીને અને પછી એ વાજેનું ટેરવું ધીનથી (ઉપરના ધીનથી) બરાબર પડવવીને જખની નીચે આવેલી શિરાને જખની નીચેના ભાગથી ખેાવથી (વીંધવી)

ઝડની શિરા વીંધવાની રીત

યન્નયેત્તનયોર્કર્ત્રી પ્રીયાધિતસિરાવ્યધે ॥૨૬॥

ઝક્રમા આવેલી શિરા વીંધવી હોય ત્યારે પહેલાં શિરા દૂધે એવી રીતે બંને સ્તનથી ઊંચિના ભાગ ઉપર કપડુ વીંટવું

ભુજની શિરા ખેાવવાની રીત

પાપાળાગર્મહસ્તસ્ય જાનુમ્યે પ્રસૂતે મુજે ।

કુક્ષેરારમ્ય મૃદિતે વિષ્વેદ્મસે ધર્મપટ્ટકે ॥૨૭॥

હાથ (ભુજ)ની શિરા વીંધવી હોય તે (-દરદીને રાધૂકરો બેસાડીને) તેના હાથની કોણી ઢીંચણ પર ટેકવીને હાથ લાબા રખાવવા હથેલીમા પથરી રખાવવા, ક્રૂંખથી માડીને હાથ સુધીનો ભાગ ચોળવો (કે જેથી શિરા દૂધીને ઉપર તરી આવે) પછી જે શિરા વીંધવાની હોય તેનાથી ઊંચે હાથ પર પાંતે બાધવો અને પછી શિરા વીંધવી (ભુજ=ખભાથી કાઢા સુધીનો હાથ)

હસ્તની શિરા ખેાવવાની રીત

વિધ્યેદ્મસ્તશિરાં વાહાવનાકુક્ષિતફૂરે ।

વદ્ધજા સુલ્લોપવિદ્યસ્ય મુદિમહ્નુપ્રગમિણમ્ ॥

ઊર્જ્વ વેદ્યપ્રવેશાચ પટ્ટિકાં ચતુરઙ્ગુલે ।

હાથ (હસ્ત)ની શિરા વીંધવાની હોય ત્યારે દરદીને બેનવું ફરે એ રીતે બેસાડીને, કોણી આંગળથી હાથ ચાળવા દીધા વિના હાથ સીધા રખાવીને, અંગૂઠો મૂઢીમા રહે એ રીતે હાથની મૂડી વળાવીને, જે જગ્યાએ શિરા વીંધવાની હોય તે જગ્યાએથી ચાર આંગળ ઊંચે નાનો પાટો તાણી બાધીને પછી હાથની શિરા ઊભી વીંધવી (હસ્ત કાંઠાથી આંગળીના ટેરવા સુધીનો હાથ)

પડખાંની શિરાનો વેપ

વિષ્વેદાલમ્બમાનસ્ય વાહુરુર્જાં

વાર્ધ્યયો સિરામ્ ॥૨૯॥

પડખાંની શિરા ખેાવવી હોય તે દરદી બંને હાથ ઊંચા કરીને બંને હાથ વડે મોઢું ઊંચી વસ્તુ પકડી રાખે પછી પડખાંની શિરા ખેાવવી.
મૂર્તિચની શિરાનો વેપ

પ્રઘટે મેદને

મૂર્તિચની શિરા ખેાવવી હોય તે મૂર્તિચ તટાર તથા પાછી ખેાવવી.

જખની શિરાનો વેપ

જહાસિરાં જાનુન્યકુક્ષિતે ।

જખની શિરા ખેાવવી હોય તે ઢીંચણ લાંબા રખાવીને ખેાવવી.

પગની શિરાનો વેધ

પાપે તુ સુસ્થિતેઽઘસ્તાઙ્ગાનુષંગેર્નિષીદિતે ॥
ગાઢ કરાભ્યામામુલ્ક ચરણે તસ્ય ચોપરિ ॥
દ્વિતીયે કુઞ્જિતે કિઞ્ચિદારુઢે હસ્તવત્તતઃ ॥૩૧॥
ધક્ષ્યા વિષ્ણેષિરામ્

પગની શિરા ખાવલી હોય તો દરદીનો પગ સારી
ગંતે ગોઠવીને દ્વિતીયના સાધાની નીચેના ભાગથી પગની
ધૂંી સુધી બે હાથથી પગને દબાવીને (જે જગારોથી
ફક્ત ખાવવાની હોય તે તરફ લોહીની ગતિ ર થ જે
દબાવીને—કરાવીને) પછી એ પગ ઉપર બીજો પગ
વાળીને—જરા ચડાવીને પછી હાથની ફક્ત ખાવવા
માટે જે કરવાનું કહ્યું છે તે કરીને (જે જગારો વધી
વાનું હોય ત્યાંથી ચાર ૨ ાગળ ઊંચે પાટો નાણી
બાધીને) પગની શિરા (ફક્ત) ખાવવી

દ્વિતમનુકેપ્યપિ કલ્પયેત્ ॥

તેષુ તેષુ પ્રવેશેષુ તત્તચન્દ્રમુપાયવિત્ ॥ ૩૨ ॥

શરીરના જે જે ભાગની શિરા વિષે રાગગ નથી
કહ્યું તે ત ભાગની શિરા વીંધતી વખત કરવાની યત્ન
ઉપાય બહુનાર વૈદે ૨ ાગળ કહવાઈ ગયથી ૨ ત્રણ ૨
ઉપરથી ઉપરથી કાઢવી યત્નમા=રાગ શી રીત ગોઠવવું,
કયા રાગગથી દબાવવું કયા રાગગ પાગ તાણી
બાધવા વગેરે વિધિ

કેટલું ઊંડું વીંધું ?

માસલે નિષિંપેદેશે બ્રીહાસ્યં બ્રીહિમાન્નયમ્ ॥

યથાઘનસ્થામુપાર સિરા વિધન

કુઠ રિકામ્ ॥ ૩૩ ॥

માસવાળા ૨ ૨૫૫મા ૨ ૧૧વી શિરા વીંધવાની
હોય તો બ્રીહિમુખ યત્ર વાપરવું ૨ ને ત યત્ર શિરામા
જગર જેટલું ઊંડું ખાવવું પણ જે હાથ ઉપર ૨ લેવી
શિરા ખાવવી હાય તો કુદારી યત્ર વાપરવું ૨ ને ૨ ૫
જગર જેટલી ઊંડી કુદારી શિરામા ખાવવી

બગાગ વીંધવાનું લગણ

સમ્યગ્નિઙ્ઙા સ્ત્રવેદારા યન્ને મુકેતુ ન સ્ત્રવેત્ ॥

જે શિરા બગાગ વીંધતી હોય તો એમાંથી લોહીની
પાગ નીકળે છે, પણ જે યત્ર (કુદારી ૨ બ્રીહિમુખ)
વીંધમા પાણી મુકવામા ૨ લે તો લોહીની પાગ ન પ

શિરાવેધના અસમ્યગ્ વોગનું લગણ

સમ્યકાલં વહત્યહર, હુઞ્જિતા તૈત્ત્વર્ચૂન ॥૩૪॥

સપાન્દમતિદિદ્યા તુ સ્વદ્વ્યેન ધાયતે ॥

જે શિરા લોહી વીંધાઈ હોય તો લોહી લોહી નીકળે

છે, ખરાબ રીતે વીંધાઈ હોય તો (લોહી ન નીકળે
એવી રીતે વીંધાઈ હોય તો) તેવ અને કળીયૂનો
ભેગા કરીને ઘસવાથી એમાંથી લોહી નીકળે છે અને
જે વધારે પડતી વીંધાઈ ગઈ હોય તો શિરામાંથી
લોહી નીકળતાં રાગગ થાય છે અને મહામહેનતે
લોહી નીકળતું ગેડી શકાય છે

લોહી ન નીકળવાના કારણો

મીમૂર્છાવિચ્છેદે ચિમ્બકુણ્ડશ્ચાતિશૂતય ॥ ૩૫ ॥

ક્ષામત્વેવેમિતાસ્વેદા રક્તસ્યાશ્ચુતિદેનવ ॥

ભય, મૂર્છા, વીંધવાનું યત્ર (પાટો) ઊંડું બધા
હાય, યત્ર (કુદારી કે બ્રીહિમુખ) બહુ હોય, બહુ
ધરાઈને ખાધુપીધુ હોય, ફિક્કાશ, ફક્ત ખાવતી વખતે
નેરમાના કાઈ વગ ૨ ત્યાં હોય ૨ ને બરાબર લેક
ન થયો હાય ફક્ત ખાવા છતાં લોહી ન નીકળવાના
૨ ૧૭મા કારણ છે (રોટલે એવા માણસોની ફક્ત
ખાવવી નહિ)

લોહી બરાબર ન નીકળે તો શું કરવું

મસરગાગ્ને સ્વચિતિ વેલ્લ્યોપનિશાનતૈ ॥ ૩૬ ॥

સાગારધૂમલગ્નતૈર્લેદિશાચ્છિરામુલમ્ ॥

જે લોહી બરાબર ન નીકળે તો વાવડિય, ટિકડો,
હાદર, તગર, રસોડાની ધુમાડો, સિંધવ ૨ ને તેવ
રોટલા વાના ભેગા કરીને શિરાના મુખ ઉપર (શિરા
ખાવી હાય તે જગારો) ચોપાવવા

લોહી બરાબર નીકળ્યું હોય તો શું કરવું ?

સમ્યકપ્રવૃત્તે કોળેન તૈલેન લવળેન ચ ॥ ૩૭ ॥

જે લોહી બરાબર નીકળ્યું હોય તો તેવ ૨ ને
સિંધવ ભેગા કરીને સચેત કરીને શિરાના મુખ ઉપર
ચોપાવવા

અગ્રે સ્વચિતિ હુગાચ્છ હુસુમાદિય પીતિશા ॥

જેમ કુઞ્જામાં રનાય ૨ ને પીગાથ ભરેલી હોય
છતાં એમાંથી પીગાથ પીવી નીમ્બે છે તેમ શિરાના
બગાગ અને ન બગાગ લોહીના ભેગા રજો હોય
છતાં એમાંથી બાહ્ય લોહી પડતું નીમ્બે છે

શુદ્ધ લોહી કેટલું વધી જાય ?

સમ્યક્ષ્યા સ્વય તિદેચ્છુદ્ધ તદ્વિતિશાનેત્ ॥

હાથને જે જે તે જુનીની નથા પછી જે જે
૨ ૫૫ નીમ્બનું બર થઈ જાય છે તે શુદ્ધ લોહી છે
અને પછી મરડું નહિ (મિ ૨ ૫૫ શુદ્ધ લોહી વિત
નીના કા મરડું છે)

ફક્ષ યોગતાં દરદીને મૂર્છા આવે તે શું કરવું?

યન્ત્રે ભવનુચ્ય મૂર્છાયાં ક્ષીજિતે વ્યગ્નેઃ પુનઃ ।
સાવચેન્મૂર્છતિ પુનસ્તપરેઘુરુગ્રહેઽપિ ચા ॥૩૧॥

જો ફક્ષ યોગતાં યોગતા દરદી બેભાન થઈ જાય
તો યન્ત્ર (કુમરી કે ક્ષીજિમુખ) વીધિમાથી બહાર
કાઢી લઈને, દરદીને પાંચા નાખીને ભાનમાં આણીને
ફરીથી લોહી કાઢવું પણ ફરીથી લોહી કાઢનાકાઢતા
વળી પાછી મૂર્છા આવે તો (એ દિવસે લોહી ન
કાઢના) બીજા કે ત્રીજા દિવસે લોહી કાઢવું

કયા દોષથી બગડેલું લોહી કેવું લેાય ?

વાતાઘ્ન્યાવાયુનં કફ વેગક્ષાદચ્છકેનિલમ્ ।

વાયુથી બગડેલું લોહી કાળુ, ચાતુ, લૂખું, ઝટ
વહેતું, પાનળુ અને ફીલવાળું લેાય છે

પિત્તાત્ પીતાક્ષિત-વિદ્યમસ્ક-

ત્વોદ્યાપાસચન્દ્રિકમ્ ॥૪૦॥

પિત્તથી બગડેલું લોહી પીળુ, કાળુ, ગધાતું, પિત્તની
ગમીને લીધે ઢી ન જાય એવું ૨ ને મોરપીંછામાં
લેાય છે એવા ચાંદ્રા-ચાંદ્રાવાળું લેાય છે

ક્ષ્માત્ ક્ષિપ્તમ્લુક્ષ્ણાણ્ણુતન્તુર્માપ્તિચ્છલં ઘનમ્ ।

કશ્મી બગડેલું લોહી ક્ષિપ્ત, ઘાળુ (ફિક્કુ),
તાંતવાળું, પિચ્છિલ અને ઘટ લેાય છે

સંચ્છદિદ્ધં સંસર્ગત્

જો દોષથી બગડેલું લોહી એ જો દોષમાથી દરેક
દોષથી બગડેલા લોહીના ભેગા લક્ષણો લેાય છે

ત્રિરોપં મલિનાવિલમ્ ॥૪૧॥

ત્રણે દોષથી બગડેલું લોહી રેતું અને ઝાળું
લેાય છે

વધારેમાં વધારે કેટલું લોહી કાઢવું?

મનુષ્યો યલિનોઽપચ્ચ ન પ્રસ્થાસાવચેત્પરમ્ ।

મતિક્ષતો હિ મૃત્યુ વ્યાહારુણા યાચલામયાઃ ॥

જેનું લોહી કાઢતાનું લેાય તે બતવાન લેાય
તોપણ લોહું લોહી કાઢવાથી રેતું લોહી પૂરું થુલ
ન થાય તોપણ રેતું લોહી એક પ્રસ્થ (૧૮ તોલા)થી
વધારે કાઢવું નહીં, કામ્ય કે વધારે પડતું લોહી નીકળી
જવાથી મોત થાય ૨ વધુ વાપરના ભયકર રોગો થાય

લોહી વધારે પડતું વધે જાય તે શું કરવું?

તપ્રાપ્યજ્જ્વલ્લ્હીરરુક્ષપાનાનિ મેવજમ્ ।

લોહી વધારે પડતું વધે જાય તો ૨. જ્વર કરો,
માંસરસ ખાવો તથા દૂધ અને લોહી પાનું એ દવા છે.

ફક્ષ યોગીને લોહી કાઢ્યા પછી શું કરવું ?

સુતે રક્તે શાનૈર્વન્ત્રમપનીય હિમામ્બુના ॥૪૨॥

પ્રક્ષાલ્ય તૈલપ્લોતાકં બન્ધનીય સિરામુલમ્ ।

લોહી કાઢી રહ્યા પછી યન્ત્રને ધીમેધીમે કાઢી
લઈને, શિરાના વીધીને ઠંડા પાણીથી ધોઈને, એના પર
તેલનું પૂચડું મૂકીને પાટો બાંધવો

એક વાર લોહી કાઢ્યા છતાં અમુલ લોહી રહી
જાય તે શું કરવું ?

મનુષ્યં ક્ષાચયેદ્મયઃ સાવમદ્વ્યપરેઽપિ વા । ૪૩॥

જોહોપસ્કૃતવૈહરય પક્ષાદ્વા મૃદ્વાદ્વિતમ્ ।

એક વાર લોહી કાઢ્યા છતાં થરીરમાં અમુલ
લોહી રહ્યું લેાય તે એ જ દિવસે સાંજે કે બીજા
દિવસે ફરી પાછું ફક્ષ યોગીને લોહી કાઢવું અથવા
જો લોહી ઘણું જ બગડ્યું લેાય તે એ માત્રકરના
થરીરનું ફરીથી સ્નેહન કરીને એક પખવાડિયા પછી
પાછું લોહી કાઢવું

કિચ્છિદિ સોપે ડુષાક્ષે નૈવ રોગોઽતિવર્તતે ॥૪૪॥

જરોપમય્યતો ઘાર્યે ન ચાતિક્ષતિમાચરે ॥

(વધારે પડતું લોહી નીકળી જાય તેના કરતાં બગ-
ડેલું લોહી લોહું રહી જાય તે સાચું, કારણ કે) બગડેલું
લોહી લોહું થરીરમાં રહી જાય તેથી લોહીના બગાડથી
યતો રોગ થતો નથી તેથી બગડેલું લોહી લોહું રહી
જાય તોપણ લોહી નીકળતું બધું કરવું, પણ વધારે
પડતું નીકળી જાય એવું કરવું નહીં.

રહી ગયેલું અમુલ લોહી થી રોગ કાઢી નાખવું
કે શુદ્ધ કરવું?

હરેલ્લુક્ષ્ણાવિનિઃ સોપમ્

લોહું રહી ગયેલું ૨ શુદ્ધ લોહી ફરદી, નુખદી,
કુલ્લી વગેરેથી કાઢવું (ફક્ષ યોગીને ન કાઢવું)

પ્રસાદમયયા નરેત્ ॥૪૬॥

શાનોપચારવિનાશક્રિયાગુહિવિશોપન ।

દુષે રક્તમનુદ્રિકમેવનૈવ પ્રસાદયેત્ ॥૪૭॥

૨ વધુ લોહું રહી ગયેલું ૨ શુદ્ધ લોહી ફરદી
વગેરેથી કાઢ્યા બતાં વધારે પડતું નીકળી જવાને
જાય જાય તો ઠંડા ઉપચાર કરીને, સ્નાપિતના રોગમાં
કરવાની ક્રિયા કરીને, વખન, વિરંચન વગેરેથી સોપન
કરીને અને ઉપચારથી લોહીનું દોષનું કરીને બગડેલું
લોહી શુદ્ધ કરવું વળી જો બગડેલું લોહી ૮૦ કોપી
ન લેાય (વધુ ન લેાય) ૨ ને તેથી જોને ફક્ષ યોગીને
કાઢ્યા બંધનું ન લેાય તે બગડેલા લોહીને ૫૦ ઉપરની
રોગે જ શુદ્ધ કરવું

બોહી નીકળું બંધ ન થાય તો શું કરવું ?
 રક્તે ત્વતિષ્ઠિત ક્ષિપ્રં સ્તમ્ભનીમાચરોત્ક્રયામ્ ।
 પણ જે બોહી નીકળું બંધ ન થાય તો (એક
 ૪૮ થી ૫૦મા કહેલી) સ્તભનક્રિયા કરવી.

સ્તભનક્રિયા

રોષપ્રિયહ્નુપત્તદ્રમાપયણ્યાહ્નુરેરિકૈઃ ॥ ૪૮ ॥
 મૃત્કપાલાહુતશ્ત્રોમમયીક્ષીરિત્વગદ્ગુરૈઃ ।
 વિચૂર્ણયેદ્વગમુલં પદ્મકાદિહિમ વિથેત્ ॥ ૪૯ ॥
 તામેવ ઘા સિતં વિધ્યેદ્યપાતસાદનન્તરમ્ ।
 ચિરામુલં વા ત્વરિત દહેત્તતશાલકયા ॥ ૫૦ ॥
 બોધર, કાગ, રતાજવી, આડઠ, જેઠીમધ, સોનાગેર,
 માટીની ઢીબ, રસાજન, રેશમી વસ્ત્રની રખિયા, વડ
 વગેરે ક્ષીરીયુક્તની અતર્ણક અને એ જ વૃક્ષના અકુરો
 એટલા પાનાનું (વસ્ત્રગાળ) ચૂર્ણ ભેગુ કરીને શિરાના
 વીંધ ઉપર ભભરાવવું, પદ્મકાદિ ગુણનો હિમ પીવે
 અથવા પડેલા વીંધની પાસે જ બીજે વીંધ કરવે
 (પાસે પાસે બે છિદ્ર કરવાથી એકે છિદ્રમાથી બોહી નીકળશે
 નહિ) અથવા તપાવેલી સળીથી એકલ્પ શિરાના વીંધ
 (મુખ) પર ચપકો દેવો (આમ કરવાથી બોહી નીક-
 ળનું બંધ થઈ જાય છે)

આહારવિહારની પરજ કયા સુધી પાળવી ?
 સમ્માર્ગના યત્નનિષીઢનેન

સ્વસ્થાનમાયાન્તિ પુનર્ન યાવત્ ।

દોષાઃ પ્રત્યુદ્યા કથિરં પ્રપન્ના-

સ્તાવહિતાહારવિહારમાક્રુ સ્યાત્ ॥૫૧॥

યત્ર ખાસવાથી (દબાવવાથી) પોતાનો સ્વાભાવિક
 માર્ગ છોડીને બીજા રસ્તે ચલી ગયેલા (બગડેલા)
 દોષો, (બગડેલા) બોહીમા જવાથી વધારે બગડે છે,
 તેથી જ્યાં સુધી એ દોષો પોતાના સ્વાભાવિક સ્થાનમા
 પાછા ન આવી જાય, ત્યાં સુધી ફક્ત ખાવાવેલા
 માણસે હિત (પથ) આહારવિહાર રાખવાં

બોહી કઠાવ્યા પછીના પથ આહારવિહાર

નાત્યુષ્ણશીત લઘુ દીપનીય

રક્તેડપનીતિ હિતમપ્રપાનમ્ ।

તદા શરીર હનવાલ્પતાસ્-

ગમિર્નિદોષાદિતિ રક્ષિતવ્યઃ ॥૫૨॥

બોહી કઠાવ્યા પછી બહુ ગરમ ન હોય કે બહુ
 ઠંડુ ન હોય એવું, ઠંડકું અને દીપન અન્નપાન
 લેવુંકર છે, કારણ કે તે વખતે શરીરમાં બોહીના કાગે
 કઈ દગધમે હોતા નથી. તેથી તે વખતે અગ્નિ(જઠ

રાગિન)ની ખાસ સભાળ રાખવી જોઈએ

(શરીરનો આધાર બોહી પર છે, બોહીનો આધાર
 પિત્ત પર છે અને પિત્ત પોતે જ અગ્નિ છે, માટે
 આવે વખતે અગ્નિ કુપાયથી મદ ન પડી જાય તે
 સભાળવું)

શુદ્ધ લોહીવાળાનાં લક્ષણ

પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયમિન્દ્રિયાર્થા-

નિચ્છન્તમધ્યાહ્નપક્ષવેગમ્ ।

સુલ્લાન્વિત પુણ્યલોપપદ્મ

વિશુદ્ધરક્ત પુરુષ વદન્તિ ॥૫૩॥

જેનો રંગ અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ હોય, જે ઇન્દ્રિ
 યોના વિપયોને ઈચ્છે, જેના જઠરાગ્નિનો વેગ અખંડ
 રહે, જે સદા સુખમા રહે, જે હૃદયુષ્ઠ અને બળવાન
 હોય તેને શુદ્ધ લોહીવાળો પુરુષ કહે છે

હૃદયદ્વદ્વયે સ્વસ્થાને શિરાવ્યધિવિનામ
 સમર્થિશોડધ્યાય ॥૨૭॥

અધ્યાય ૨૮ મો : શલ્યાહરણવિધિ

અથાતઃ શલ્યાહરણવિધિમધ્યાયં

હ્યાધ્યાસ્યામામઃ ।

હતિ હ સ્નાહુરાત્રેવાહ્યો મહાય' ।

(પાછળ શિરાવ્યધના અધ્યાયમા શલ્યકૃપ લોહી
 જે આખા શરીરમા વ્યાપીને પીડા કરે છે તેને કાઢી
 નાખવાનો પ્રકાર કહ્યો,) હવે લોખંડ વગેરે વસ્તુનું
 શલ્ય શરીરના અનુક ભાગમા પેસી ગયું હોય તેને
 કાઢવાનો વિધિ જેમા કહેલો છે, એવો અધ્યાય સમજ
 વીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહાપરોએ નીચે
 પ્રમાણે કહ્યું છે

શલ્યની પાંચ ગતિ

અક્ષુન્તિર્નિર્ગુર્મગ્ધઃ શલ્યાનાં પદ્મવા ગતિઃ ।

વાકી, સીંધી, ત્રાસી, ઊભી (ઉપરની તરફ),
 નીચી (નીચેની તરફ), એ પ્રકારે શલ્યની ગતિ પાંચ
 પ્રકારની છે (એટલે શલ્ય વાગતી વખતે કોઈક વાર
 શરીરમા અડધા ચંદ્ર જેવું વાકુ જાય છે, કદાપિ સીંધુ,
 કદાચિન્ ત્રાસુ, કદાચિન્ નીચેથી પેસીને ઊંચે જાય છે
 અને કદાચિન્ ઊંચેથી શરીરમા પેસીને નીચે જાય છે,
 માટે પાંચ પ્રકારની શલ્યની ગતિ કહેલી છે લોકો
 વાકુકું, ઘાડકું વગેરે પદાર્થો શરીરમાં પેસી જાય તે
 શલ્ય કહેવાય છે તીર વાગવાથી ભાલોડુ શરીરમાં
 વાગે, ક્રિત પગમાં પેસી જાય, બંદૂકની ગોળી શરીરમાં
 પેસી જાય એ વગેરે શલ્ય જાણવાં)

શરીરમાં શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ

ધ્યામ શોફત્જાવન્તં ક્ષવન્તં શોષિત મુદુઃ ॥૧॥
મમ્યુદ્ગતં શુદ્ધુદવત્પિટ્કોપચિત યજ્ઞમ્ ।

મૃદુમાંસ ચ જાનીયાદન્ત.શલ્ય સમાસતઃ ॥૨॥

શલ્ય શરીરમાં પેસી ગયું હોય તથા ત્વચા (ચામડી) ઉપર તે દેખાતું ન હોય, ત્યારે તે જગ્યાએ સૂજી આવીને પાછળથી ત્વા આગળ પ્રસૂ થાય છે તે પ્રસૂ નો રંગ કાળો હોય, તે ઉપર સોજે રહેલા હોય, તે જગ્યા ઉપર પીડા થતી હોય, તેમાંથી વારવાર બોહી નીકળતું હોય, પરચોટાની પેઠે ઊંચું ઊંચેલું હોય, તેની આસપાસ ઝીઝીઝીલી ફેફસીઓ થયેલી હોય અને તે જગ્યાનું માંસ કોમળ થઈ ગયું હોય, ત્યારે જાણવું કે એ પ્રભુમાં શલ્ય છે

ચામડીમા શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ

વિશેષાત્ત્વગતે શલ્યે વિવર્ણઃ કઠિનાયત્ ।

શોફો ભવતિ

(પાછલા શ્લોકમાં શરીરમાના શલ્યના સામાન્ય લક્ષણ કહ્યા, તે ઉપરાંત) જે શલ્ય ચામડીમા જ હોય તે વિશેષ કરીને ચામડી સૂજી આવે તથા તે સોજે વિવર્ણ, કઠણ અને ઘણી જગ્યામા પથરાયેલા હોય છે

માંસમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

માંસરથે લોચઃ શોફો વિવર્ણે ॥ ૩ ॥

પીડનાશ્મતા પાકઃ શલ્યમાર્ગો ન રોહતિ ।

જે શલ્ય માંસમા પેઠેલું હોય તે તેમા ચોપ થાય (આખા શરીરમાં તીવ્ર અગન ઊઠે અને તે સાથે અણુ એમો આવે એવી પીડાને ચોપ કહે છે), સોજે વધે છે, પીડા સહન થઈ શકતી નથી, તે પ્રસૂ પાકે છે અને જે માર્ગે શલ્ય માંસમાં પેઠું હોય તે માર્ગમાં અંકુર (ફૂલ) આવતો નથી

માંસપેશીમા રહેલા શલ્યના લક્ષણ

પેડ્યન્તરગતે માંસપ્રાસવઃ કૃત્વયથુ વિના ॥ ૪ ॥

શલ્ય જે માંસની પેશીમા ગયેલું હોય તે જે લક્ષણ માંસમાં ગયેલા શલ્યનાં થાય છે તે જ લક્ષણ એમાં પણ જણાય છે, પરંતુ એમાં સોજે આવતો નથી

સ્નાયુમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

માક્ષેપઃ ક્ષાત્કાલત્વ સરમ્પરસ્તંમવેદનાઃ ।

ક્ષાત્કાલો દુર્હરં ચૈતલ્

જે શલ્ય સ્નાયુમાં જાય તે સ્નાયુઓમાં આસેપ થાય, સંરંજ થાય, સ્તબ્ધ થાય અને વેદના

થાય વળી સ્નાયુમાં રહેલું શલ્ય કાઢવું પણ મુશ્કેલ હોય છે

શિરામાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

સિરાધ્માનં સિરાશ્ચિતે ॥ ૫ ॥

જે શલ્ય શિરામા હોય તે શિરાઓ (વાયુથી) ફૂલે છે

સ્રોતોમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

સ્વર્કર્મગુણહાનિઃ ક્ષ્યાત્ત્વોત્સાં સ્રોતસિ સ્થિતે ।

જે શલ્ય સ્રોતોમા જાય તે તે સ્રોતનાં કર્મ અને ગુણનો નાશ થાય

નોંધઃ જે સ્રોત વાટેસ વગેરે જે વહેતું હોય તે વહેતું બંધ થાય તે સ્રોતના કમ્પની નાશ થયો કહેવાય. જે સ્રોતોનો જે કુદરતી રંગ હોય તેનો નાશ થાય તે સ્રોતના ગુણનો નાશ થયો કહેવાય (ડહડહ)

ધમનીમાં રહેલા શલ્યના લક્ષણ

ધમનીરથેર્નલો રક્તં કૈનયુક્તમુદીરયેત્ ॥ ૬ ॥

નિર્ચોતિ શલ્કવાન્ સ્પાશ્ચ દ્વણ્ણસઃ શાક્લ્લેદનઃ ।

શલ્ય જે ધમનીમા રહ્યું હોય તે તેમાંના વાયુ ફીણવાળુ બોહી બહાર કાઢે છે તેમ જ વાયુ અવાજ કરેતા કરેતા બહાર નીકળે છે, વળી અંગની પીડાની સાથે ઉભકા (ઉલાળા) આવ્યા કરે છે

હાડકાંમાં સાધામાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ

લક્ષ્ણોં લલવાનસ્તિસ્થાન્યપાતેસ્થિપૂજતા ॥ ૭ ॥

હાડકાના સાધામાં જે શલ્ય ચોટ્યું હોય તે શલ્ય ઘસાવાથી અસહ્ય પીડા થાય છે અને હાડકું પુરાઈ જાય છે

હાડકાંમાં ચેટિલું શલ્ય

નૈકરુણ કજોસ્થિરથે શોફઃ

જે શલ્ય હાડકામાં ચોટ્યું હોય તે હાડકાં ઉપર સોજે આવે છે અને અનેક પ્રકારની પીડાઓ થાય છે

શોષમાં ચોટેલું શલ્ય

તદ્વચ્ચ સન્ધિગે ।

વેદાનિવૃત્તિશ્ચ ભવેત્

હાડકાંમાં રહેલા શલ્યથી જેવી પીડા થાય છે, તેવી જ પીડા શરીરના સાધારણમાં શલ્ય વાગેલું હોય ત્યારે પણ થાય છે તે ઉપરાંત તે સાધારણની વેદાઓ (હાવવાવાવવા વગેરેની ક્રિયાઓ) પણ બંધ પડે છે. (હાડકાંના સાંધા અને શરીરના સાંધા ગુદા હોય છે)

કેદામાં વાગેલું શલ્ય

માટોપઃ લોહસંશિતે ॥ ૮ ॥

માનાહોઃપ્રસહમૂચ્ચદ્વાનં ચ યજ્ઞાનનં ।

કોમળા શય્ય ગુપ્ત હોત ત્યારે રાષ્ટ્રેય ર ને
નાના યાગ છે વળે શય્ય વાલાથી જે પ્રત ધરા
હાય છે તે પ્રાણના મુખમાં ર ન, ગમે રાત પેશાન
દેખાર છે

મર્મમાં લાગેજી શય્ય

વિદ્યાન્મમગતં શય્ય મમવિદ્યે પલ્લવણે ॥૧૫॥

મર્મસ્થાનમાં શય્ય લાગેજી તો તેના લક્ષણ મર્મ
વિદ્યાના લક્ષણ ઉપ થી જાણી લેવા (મર્મવિદ્યાના લક્ષણ
શા ૪/૮૭મા ૨૧મા છે)

શય્ય કયા છે તે સાવ ઉપરથી પારખવાની રીત
યથાસંચ પરિચ્છાત્રિસ્થાનાદિષુ વિમાલયેત્ ॥

શ ૧ ચામી વગેરે કો કામો છે (ચામી માત્ર,
પેશી વગેરેમાંથી કયા વાનું છે) ત એ દરેકમાં
તેના પોતપોતાના દ્રવના સાવ ઉપરથી સમજી લેવું

(ચામીમાં લમિમ છે માત્ર ચામીમાં શય્ય હોય
તો લમિકામાં લાગેજી પામી પ્રાપ્તિ બહાર નીકળે
શિંગમાં લોહી વહ છે તેથી શિરમાં શય્ય હાય તો
પ્રાણમાંથી લોહી નીકળે ઘડકામાં મળ્યા હા છે તથી
ઘડકામાં શય્ય હાય તો પ્રાણમાંથી મળ્યા નીકળે ૨ ૧મ
પ્રાણમાંથી જે દ્રવ બહાર નીકળના હાય તે દ્રવ ચામી
વગેરેમાંથી કયા હોય છે તના વિચાર કરીન ચામી
વગેરેમાંથી કયા શય્ય છે તના નિર્ણય કરી શકાય છે
શય્યનું સોલસ ક્યાર યાગ?

રહસ્યે દ્રુમવેદાનામનુલોમસ્થિત તુ તત્ ॥૧૦॥

શય્ય જે યરીના ૨ નુરોમ માર્ગમાં લાગેજી
હોય તો વમન-વિરચન વગેરેથી બુદ્ધ થયો છે દેહ જેનો
રોવા માખનનું તે શય્ય નીકળી ગયા પછી તે જગા
એ ૨ કુર ૨ લે છે

શય્ય ફરી ક્યારે ઊભરે છે?

દોષકોપામિઘાતાદિક્ષોમાદમૂયોડપિ બાધતે ॥

શય્યથી ઘરેલો પ્રણ રૂગના જેવો લાગે છતા
બગાજ રૂગનો ન હોય તો દોષોના પ્રકોપને લીધે,
વાળવાપછડવાથી, વગેરે કારણનર સોજે ૨ લવાથી
ફોગી ડગત કરે છે (ઊભરે છે, પીડા કરે છે)

શય્ય નીકળી ગયા વિના યા રૂગનો હોવાના લક્ષણ
ત્વદ્વન્યે યત્ર તત્ર સ્તુર્યગ્ન્યદ્યેદમર્દન ॥૧૧॥

રાગદ્વાદાહસરમ્ભા યત્ર ચાગ્ય વિલીયતે ॥

આશુ શુન્યતિ લેપો વા તત્પ્રથાત શલ્યવદ્દેત્ ॥

જે શય્ય ચામીમાં છુપાઈ રહ્યું હોય છતા યા રૂગઈ
તો ચામી પર અભ્યંગ, શેક ર ને મર્દન

(મતનગ) કરવાથી જે રતાશ, બગતર ર ને સોજે
થાય તો ચામીમાં શય્ય છે રોમ કોડું, દંબુ ધી
ચામી પર મૂક્યા પછી ધી વીરે (રોગ) તો
ચામીમાં શય્ય છે રોમ કોડું, ૨ થવા ચામી પર
સુખડ વગેરેના લેપ કર્યા પછી લેપ તરત સૂઈ જાય
તો ચામીમાં શય્ય છે રોમ કોડું

માંસપ્રણ શ્વેદ્ય કશોત્તરચ્છલયતાં ગતમ્ ॥
ક્ષોમાદ્રાગાદિમિઃ શલ્ય લક્ષયેત્

માત્રમાં શય્ય છુપાઈ રહ્યું હોય છતા યા રૂગઈ
ગયો તો તે વમન, વિરચન વગેરેથી દરદીનું શોધન
કરવાથી કર્મ થવાથી (શરીર ઊતરવાથી) માસથી
છૂટ પડવું શલ્ય હાવાવાલવાથી રતાશ, બગતર
ર ને સોજે થાય છે તે ઉપરથી શોધન કર્યા પછી
રતાશ-બગતર ર ને સોજે થાય તો માત્રમાં શય્ય છે
રોડું સમજવું

તદ્વદેન ચ ॥૧૩॥

વેદ્યસ્થિસન્ધિનેષ્ટેષુ નષ્ટમ્

પેશી, ઘડકાના સાથ ૨ ને કોમળા શય્ય છુપાઈ
રહ્યું હોય છતા યા રૂગઈ ગયો હોય તો માત્રમાં છુપાઈ
રહવા શય્યની રીતે રોમે પારખવું

અસ્થિષુ લક્ષયેત્ ॥

અસ્થાત્મકચક્ષુરત્વેદ્યન્ધવીકનમર્દન ॥૧૪॥

શય્યના યા રૂગઈ ગયો હોય છતા ઘડકામાં
શય્ય છુપાઈ રહ્યું હોય તો ઘડકાને તેલ શોળવાથી,
શેક કરવાથી, ખાટો બાધવાથી, દબાવવાથી ૨ ને રોગ
વાથી, (મતનવાથી) શ ૧ ડબવાશાલવાથી રતાશ,
બગતર તથા સોજે ૨ લે છે માટે ઉપરની કિપાથી
કર્મ પછી રતાશ, બગતર ૨ ને સોજે ૨ લે તો ઘડકામાં
શય્ય છે રોડું સમજવું

મસારણાકુચનત સન્ધિનત તથાદિધવત્ ॥

યા ઉપરથી રૂગઈ ગયો હોવા છતાં શલ્ય યરીના
સાધારોમાં છુપાઈ રહ્યું હા તો સાધારે લાંબાદૂકા કરીને
વાળવાન કરવાથી તથા ઘડકાની માફક તેલ શોળવા
વગેરેની કિપા કરવાથી શલ્ય છૂટ પડવાથી રતાશ,
બગતર ર ને સોજે થાય તો શલ્ય છે રોમ સમજવું

નષ્ટે ક્ષાયુષિરાક્ષોતોચમનીવસમે પથિ ॥૧૫॥

અભ્યયુત રથ લળ્લચક્રમારોપ્ય રોમિણમ્ ॥

શીત નયેસ્તનસ્તસ્ય સત્કમાચ્છલ્યમાદિશેત્ ॥

સ્નાયુ, શિર, ત્રોત કે ધમનીમાં શલ્ય છુપાઈ
રહ્યું હોય છતા યા રૂગઈ ગયો હોય તો શલ્યવાળા

દરદીને ઘોડા બેઠેલા, ભાગેલા પૈડાવાળા રથમાં બેસી ઊંડે ખાણેડકાવાળા રસ્તા પરથી ઝટ (રથ ખુલ દોડાવીને) બીજે રથને લઈ જવો તેથી શલ્ય છૂટ પડવાથી રતાશ, બગનરા અને સોજા રાવણે તે ઉપરથી સ્નાયુ વગેરેમાં શલ્ય છે એમ સમજવું

મર્મનયં પૃથક્કોત્તં તેવાં માંસાદિસંઘ્રયાત્ ।

મર્મમાં છુપાઈ રહેલુ શલ્ય રોગભવા માટે જુ-લક્ષ્ય ૨ ૧૫માં નથી, કારણ કે મર્મ માંસ વગેરેમાં જ હોય છે (તેથી માંસ વગેરેમાં છુપાયેલા શલ્યને પારખવાની રીત જ મર્મમાં છુપાયેલા શલ્યને પારખવું)

શલ્ય કયા છે તે જાણવાની સામાન્ય રીત

સામાન્યેન સહાર્વં તુ ક્ષોમિષ્યા કિયવા સહુ ॥

સ્વાસોચ્છવાસ, પ્રાણાયામ વગેરે કોલ કરનારી (શરીરમાં ખળભળાટ કરે, સખળકમળ કરે રોવી) કિયાઓ કરવાથી જે સ્થાનમાં પીડા થાય તે સ્થાન શલ્યવાળું છે એમ જાણવું

શલ્યનો આકાર ઓળખવાની રીત

ચૂતં પૃથુ હતુક્ષોળ ત્રિપટં ચ સમાસતઃ ।

મહદ્યશલ્યસંસ્થાનં યનાકૃત્યા ત્રિભવેત્ ॥૧૮

ટૂકામાં કીચે તે શલ્ય ગોળ, જે ખૂણાવાળું (પહોળું), ચાર ખૂણાવાળું અને ત્રણ ખૂણાવાળું હોય છે જે શલ્ય નજરે જોઈ શકાતું ન હોય તેનો ૨ કાર એટલે પાંદડા પ્રજ્ઞ(ધા)ના ૨ કાર ઉપરથી સમજી લેવો (શલ્ય રાગનાથી જેવા ૨ કારનું હોય તેવા ૨ કાર નો ધા પાડીને શરીરમાં દાખલ થાય છે. ધા રૂઆ પછી પણ એવા આકારનો યથા નામથી પર રહે છે)

શલ્ય બહાર કાઢવાના ઉપાય

તેવામાહરણોપાયો પ્રતિલોમાનુલોમકૌ ।

રોમને (શલ્યોને) બહાર કાઢવાના બે ઉપાય છે પ્રતિભામ ઉપાય ૨ ને ૨ ગુણિમ ઉપાય (જે રસ્તેથી શલ્ય શરીરમાં પેકું હોય તે જ રસ્તે એને બહાર પછ કાઢવું તેને પ્રતિભામ ઉપાય કહે છે ૨ને જે રસ્તે શલ્ય શરીરમાં પેકું હોય તેની સામેની ત્રિશામાં કાપ મૂકીને રસ્તા કીરીને શલ્ય બહાર કાઢવું તેને ગુણિમ ઉપાય કહે છે)

ખાસ ચુનવા : શલ્ય કઈ રીતે બહાર કાઢવું તે બાબતોનો નિર્ણય ૨ નેક દૃષ્ટિએ કરવા જોઈએ. શલ્યનો રાગકાર, શલ્ય કયાં પેકું છે તે, શલ્ય જે રસ્તે ગયું હોય તે જ રસ્તે પાત્ર ખેંચવાથી સવાયની છે કે સામી બાજુરે નવો કાપ મૂકીને ખેંચી કાઢવામાં સલામતી છે, મર્મસ્થાનને કઈ રીતે આવે છે કે નહિ

વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને શલ્ય કાઢવું જોઈએ.

મર્મચીનપરાવીને નિર્હરેત્તદ્વિપર્યયાત્ ॥૧૯॥

ઉચ્ચિતી પેગીને નીચે ગયેલા શલ્યને અને નીચેથી પેગીને ઉંચે ગયેલા શલ્યને ૨૦ શલ્ય જે દિશામાં ગતિ કરી હોય તેનાથી ઉંધી દિશા તરફ ખેંચીને બહાર કાઢવા સુલભાર્યં યતદ્વિઝત્યા તતસ્તિર્ગમનં હરેત્ ।

ગાસા (નિરક્સ) પેઢેલા શલ્યને શરીરનો જે ભાગ કાપીને મરનાથી ૨ને સવામતીથી બહાર કાઢી શકાય તે ભાગમાંથી બહાર કાઢવું

કયું શલ્ય ઉચમનાવવું નહિ?

શલ્ય ન નિર્ધાત્યમુરુકશ્ચાગ્દક્ષણપાશ્ચંગમ્ ॥

પ્રતિલોમાનુસણ્ડ છેવ પૃથુમુલ ચ યત્ ।

છતી, બગલ, જાંબના વળાં (સાધા) અને પડ ખામાં પેઢેલું શલ્ય, નીચેથી ઉંચે પેઢેલું શલ્ય, જેના મુખનો ૨ કાર પાણીના પરપોટા જેવો ન હોય એવું શલ્ય, કાપવું પડે એવું શલ્ય અને પતોળું શલ્ય ઉચમનાવવું નહિ

કયું શલ્ય કાઢવું નહિ?

નૈવાહરેદિશલ્યમ્ નપ્ત વા નિરગદ્ગમ્ ॥૨૧॥

(જે શલ્ય શરીરમાં રહેત્યાં સુધી માંસ જીવે પણ ૨૦ શલ્ય કાઢવાથી માંસ મરી જાય તે શલ્યને વિશલ્યલન શલ્ય કહે છે)

વિશગદન શલ્યને ૨ ને જે શલ્ય દેખાતું ન હોય (છુપાઈ ગયું હોય) પણ કઈ ઉપદ્રવ ન કરેલું હોય તે શલ્યને બહાર કાઢવું નહિ.

કેવું શલ્ય કયા પત્રથી કાઢવું?

મયાહરેત્કરમાવ્ય કરેજેત

હાથથી પકડીને ખેંચી કાઢી શકાય એવા શલ્યને હાથથી જ ખેંચી કાઢવું

દુતરચુન ॥

દ્વદયં સિદ્ધાદિપરુર્વામિકર્મક્રિયાનતે ॥૨૨॥

પદ બીજી (હાથથી પકડીને ન ખેંચી કાઢી શકાય એવું) શલ્ય જે દેખાય ૨૦ હોય તે નિઃમુખ, સર્પમુખ, ચરમુખ, વર્ષમુખ ૨ ને કંઈક મુખ નામના સ્તંભિક મંત્રો (નું ૨૪ ૨૫) વડે ખેંચી કાઢવું (વર્ષ જનની માણસો છે કંઈક=અવેલો)

મહદ્ય મનસસ્થાનં દુષ્ટીનુ શક્યમે પતઃ ।

જડમુક્ત કહુરવાતીવાયસાનતે ॥૨૩॥

હાથથી પકડીને ન ખેંચી કાઢી શકાય એવું હાથ જે દેખાતું ન હોય તે શલ્ય અગર ઉપરથી કાપવું

આકાર સમજી લઈને શલ્યને કકમુખ, ભુંગાહ્વમુખ, કુરરમુખ, શરારીમુખ અને કાકમુખ નામના સ્વસ્તિક પત્રો વડે ખેંચી કાઢવું

(શલ્ય ખેંચી કાઢતા પહેલા શલ્યનો આકાર જાણવાની ખાસ જરૂર છે દા ત શલ્યનું મુખ (આગલો છેડો) લાથીના અંકુશ જેવો વળેલો હોય (ભરતગૂચમ્ ની ઓકોડી જેવો હોય) તે શલ્યને અમુક રીતે ખેંચી કાઢવા જતાં શરીરની નસો વગેરેમા ભરાઈ જાય છે અને જોર કરવા જતાં શરીરના નવાનવા ભાગ કપાતા જાય છે અને દરદીને ત્રામ પડે છે માટે શલ્ય કેવી રીતે અને કયાંથી બહાર કાઢવું એનો આધાર શલ્યના ઘાટ પર પડે છે)

સ્વદંશાઝ્યાં ત્વગાદિસ્યમ્

શામડી વગેરેમા (શામડી, શિશ, સ્નાયુ અને માંસમા) રહેલું શલ્ય સંદશ મંત્ર(સૂ અ ૨૫)થી ખેંચી કાઢું

તાલાઝ્યાં સુવિરં હરેત્ ।

કાપાવાળા શલ્યન તાલપત્રથી ખેંચી કાઢું

સુવિરસ્યં તુ નલકૈઃ

કાપામાં પેડેલા શલ્યને નાટીયંશોથી ખેંચી કાઢવું

દોરં દોર્યેધાયધમ્ ॥ ૨૪ ॥

બાકીના શલ્યને (ક્યા પત્રથી બહાર કાઢવું એ બાબત જે શલ્ય માટે ઉપર ન કહી હોય તે શલ્યને) બાકીનાં (સ્વસ્તિક, સંદશ, તાલ અને નાટીયત્ર નિવારનાં) મંત્રોમાંથી જે મંત્ર જે પ્રસંગે ઉપયોગમાં લેવા જતાં હોય તેનાથી ખેંચી કાઢવું

મંત્રથી ખેંચી ન કાપ એવા શલ્યને ઘી રીતે કાઢવું ?

શલ્મેષ યા વિશમ્પ્યાદી તનો નિર્લં દિન યગમ્ ।

હત્યા ધૂતેન સસ્યેય વચ્ચાડઽઽચારિકમાવિદોત્ ॥

અથવા (જે શલ્યને મંત્રથી પકડીને ખેંચી કાઢવા જેવું ન હોય તે) પહેલા માંસ વગેરે સ્ત્રવથી માપીને શલ્ય બહાર કાઢવું પછી ઘાનું લોટી બધું કરવું. તથેમ ધીથી ઘાને શેક કરવો (ધી ચોળવું), ઘામાં ઘી અને મખની વાટ ભરીને પાટો બાંધવો અને સૂ ૨૮૫ થી ૪૮માં ક્યા પ્રમાણે કરવાનું કહેવું

વિદાજાપુલિલમ્ તુ ચાલાપત્થા શાન્તાકયા ।

શિય અને સ્નાયુમાં જે શલ્ય વગરેવું હોય તે શય્યા વડે ધરાવીને ઘીનું પાટું અને પાટી ખેંચી કાઢવું

દરયે સમ્પિતં શલ્ય ત્રામિનસ્ય દિમમ્બુના દરઃ
તતઃ સ્થાનાન્તરં પ્રાપ્તમાહરેષ્ઠપયાધમ્ ।

ચપામાર્ગ દુરુકર્મ

હૃદયમા રહેલું શલ્ય ખેંચી કાઢવું મુશ્કેલ છે, તેથી શલ્યવાળા માણસ ઉપર ઓચિનું ઠડું પામી રહેતે એને બડકાવવાથી શલ્ય (હૃદયમાથી નીકળીને) બીજા જગથારો આવી જશે પછી એ શલ્યને ચોગ્ય રસ્તેથી અને ચોગ્ય પત્રથી બહાર ખેંચી કાઢવું

મન્યતોડ્યેગમાહરેત્ ॥ ૨૭ ॥

બીજા કોઈ જગ્યાએથી પણ જે શલ્ય ખેંચી કાઢવું મુશ્કેલ હોય તે તેને હૃદયના શલ્યની માફક ખેંચી કાઢવું

અલિયદષ્ટે નરં પદ્મયાં પીડયિત્વા વિનિહરેત્ ।

જે શલ્ય હાડકામાં લાગ્યું હોય તે તે માણસ જે બળવાન હોય તે તેના ઉપર બે પગ મૂકીને ઊભા રહીને શલ્ય ખેંચી કાઢવું

દત્વશાયયે સુચલિમિઃ સુગૃહીનસ્ય કિહૃરૈઃ ॥ ૨૮

આવી રીતે માણસ ઉપર ઊભા રહીને પગ એવું શલ્ય કાઢી શકાય એવું ન હોય તે બહુ બળવાન નોકરો પાસે શલ્યવાળા માણસને સળંગ પકડી રખાવીને (ચોગ્ય મંત્રથી) શલ્ય કાઢવું

તથાડ્યશાયયે ચારક્ષં યક્ષોદૃત્ય ધનુર્ગપા ।

સુચયં વક્ત્રઃક્ટકે લક્ષીવાત્સુલમાહિત ॥ ૨૯ ॥

સુલવતસ્ય વચ્ચાજ્ઞયા યજિન કશાયાડ્ય તમ્ ।

તાડયેદતિ મૂર્ધાન યેગેનોદ્રમયન્ યથા ॥ ૩૦ ॥

ઉદરેચ્છત્યમ્

ઉપર કહેલા બે પ્રમાણથી એકે પ્રમાણથી જે શલ્ય ખેંચી કાઢવું અશક્ય હોય તે અને શલ્ય તરીકે જે માંસ શલ્ય હોય તે તે શલ્યના અન્ત્રબાજને વધી લાગીને સ્નાયુ (તાંત) વગેરેની બનાવેલી પનુખની પમણી તેને સાતે રીતે બાંધવું પછી એક ઘોડાના ચારે પગ પછડી(બાધવિષે)થી બાધીને નવા મોઢા આગળથી પગ સહેા વડે બાધીને રેથા શલ્યને બાંધી બધે ઘોડાના મોરઢા (મોના ચોંટ) માથે મળ્મુત બાંધેલા પાટી ઘોડાને ચાતુક માગેલા એટલે ને વેગથી પોતાનું મુખ ઊંચું કરે એના ખેલાતથી બડકામાં ચલતો લેઈવું શલ્ય પગ બહાર ખેંચાઈ બહારે.

પથ યા શારાયાં વચ્ચેલતે ।

એ જ પ્રમાણે વૃહતી ડાબી સાથે બાંધીને પગ શલ્ય મઝવું (તેની રીત એવી છે, શલ્ય સાથે બાંધી પગછાને એક ડાબી ડાબી ધણ દબા મઝીને જ્યારે હોય તેની સાથે મળ્મુત બાંધી અને દરડીને પગ લાખવા પછી તે ડાબી છેડી દેવી એટલે ડાબ ડાબી સાથે શલ્ય બહાર ખેંચાઈ બહારે.)

ચક્ષુઃ કુશ્મણ્ડલવારણં કુશામિ શાલ્યમાહરેત્ ॥૩૧॥
જે શલ્યની ટોચ પાતળી હોય તો તેને બહારનો
છેદ વાળીને તેની સાથે વાસની ચીપ (ખપાટ) બાંધીને
પછી શલ્ય ખેંચી કાઢવું

શલ્ય ઉપર સોજે ફરી વળેલો હોય તો
શ્વયયુગ્મસ્તવારણ શોકમુત્પીઢ્ય ચુકિત ।
જે શલ્યની ટોચનો ભાગ સોજમા ઢકાઈ ગયો
હાય તો સોજ ઉપરથી દબાવુ કરીને શલ્યનો બહારનો
છેદો દેખાયા પછી યોગ્ય યુક્તિમુલક શલ્ય ખેંચી
કાઢવું

ઉત્તુહિત શલ્ય કાઢવાની રીત
સુદ્રાહતયા નાહ્યા નિર્વાસ્યોત્તુહિતં હરેત્ ॥
જે શલ્યનું મુખ પરપોટા જેવું જાણાતું હોય તો
નાડીયત્ર વડે તેને હવાલીને હથેલી વગેરેથી તે નાડીને
ઠોકીને પછી તે શલ્યને કાઢવું

તૈરેવ જ્ઞાનયેમાર્ગમમાર્ગોત્તુહિતં તુ ચ ॥
જે પરપોટા જેવા મુખશણ શલ્ય એવી જગ્યા
એ જેકું હોય કે બધાથી એને કાઢવાનો માર્ગ ન હોય
તો તેના વડે (સ્વોક ૩૨ માં કહેલા ઉપાયો વડે હથ
મથાલીને) શલ્યને પહેલું માર્ગમાં લાવવું (અને પછી
ખેંચી કાઢવું)

કડીવાળા શલ્ય કાઢવાની રીત
મૃદ્ધિત્વા કર્ણિમા કર્ણે નાહ્યાસ્યેન નિગૃહ્ય વા ॥
(યાના ખાવાને હોય છે એવી) કડીવાળા શલ્ય
ની કડીને શલ્ય સાથે દબાવી દઈને અથવા નાડી
મત્રના મુખમાં પકડી રાખીને પછી તે શલ્ય કાઢવું

કડી વિનાનું શલ્ય કાઢવાની રીત
અયઃકાર્ત્તેન નિષ્કર્ણં વિઘ્નતાસ્યમૃતુસ્થિતમ્ ।
પહોળા મોવાળા, સીધા પેટેલા, કડી વિનાના શલ્યને
લોહચુંબક વડે બહાર ખેંચી કાઢવું

પકવાયમખાનું શલ્ય કાઢવાની રીત
પકાશયમત શલ્ય વિરેકેણ વિનિર્હરેત્ ॥૩૩॥
પકવાશમાં રહેલા શલ્યને જુલમ ૨૮મીને
બહાર કાઢવું

વિષ ધાવણ, આદિરૂપ શલ્ય
દુદુરાનપિસ્તનવત્કતાવાદિ ચૂળ્ણે ।
બગેરેના વાવુ ઝેર, ધાવણ, લોપી, પાણી વગેરે
શલ્યોને ચૂળ્ણ (ચૂસી લે એવાં રૂપી વગેરે) ખેંચીથી
બહાર કાઢવાં.

ગળામાંનું શલ્ય કાઢવાની રીત
કળ્પછોભોગતે શલ્યે સૂત્રં કળ્પે પ્રવેશયેત્ ॥૩૫॥
વિસેનાત્ત તતઃ શલ્યે વિસં સૂત્રં સમં હરેત્ ।

જે શલ્ય ગળાના સોતમાં હોય તો કમળની દાડી
સાથે બરાબર બાંધેલી સૂત્રાળીને ગળામાં ઉતારવી પછી
બનારે સૂત્રાળીમાં શલ્ય પકડાઈ જાત, ત્યારે કમળની દાડી
અને સૂત્રાળી બંનેને સાથે પકડીને શલ્યને બહાર કાઢવું
જોડ્યાડિતપિતાપિતાં કિપ્ત્વા
જાલાકામસ્થિરીકૃતામ્ ॥ ૩૬ ॥

જ્ઞાનયેજ્ઞાનુપ કળ્પાત્
જે ગળાના સોતમાં લાખનું બનેલું શલ્ય હોય
જે દેવપ્રાચીન (પ્રાચીન) (જે નાડીયત્ર
વડે ગળામાં નાખીને પછી દરે તેને પાણી પાઈને એ
થવાકને ધીરેલા ધામીના ધકાસી લાખના શલ્ય સાથે
પોટાડી દઈને (પછી નાડીયત્ર પાણુ ખેંચી લઈને)
લાખનું શલ્ય ગળામાંથી બહાર કાઢવું (તપાવેલી
ચણીથી ગળુ દાગી ન જાત તે માટે નાડીયત્રથી સળી
ગળામાં ઉતારવી બેઈએ એ ગરમ સળી લાખને કાઢે
રોગે લાખ સાથે સળી ચોગી જાય સળીને થોટેલી
લાખ નાડીયત્ર સાથે બહાર નીકળી આવે)

જતુદિધામજાનુપમ્ ।
જે શલ્ય લાખનું ન હોય તો (લાકડું, વાત
વગેરેનું હોય તો) એક શયકને લાખ ચોપડીને તથા
અગ્નિ વડે તપાવીને નાડીયત્ર દ્વારા ગળામાં ઉતારીને
દરે તેને પાણી પાઈને શલ્ય બહાર કાઢવું

માછલીનો કાંઠો ગળામાંથી થી રીતે કાઢવો ?
કૈશોન્દુકેન પીનેન દ્રવ્યે કળ્પકમાક્ષિપેત્ ॥ ૩૭ ॥
પ્રહસા સૂત્રચક્ષુન વમત

માસ ખાતાખાતા માછલીનો કાંઠો ગળામાં અટકી
રહ્યો હોય તો વાળના ગૂચશને લાગી દોરી બાંધીને
તે ગૂચનું ઊંચીએ કરાવે રોવા દ્રવ્યથી નેપાર કરેલા
પ્રવાહી સાથે પીને ઊંચીએ કરાવે ગૂચમાં ભરવેલા
કાંઠે અને ગૂચનું દોરી વડે રોગ્રંથ બહાર ખેંચી લેવા
(દોરીનો બીજો છેદો લાથમાં રાખવો)

વાજનું ગૂંચનું ગળામાંથી થી રીતે કાઢવું ?
તેન ચેતરત્ ।

બને તેનાથી બીજું (કાઢવું) (એટલે જે ગળામાં
નું ગૂંચનું ભરાઈ ગયું હોય તે ઊંચીએ કરાવે એવા
દ્રવ્યથી નેપાર કરેલા પ્રવાહી સાથે લાગી દોરી બાંધેલા
માછલીનો કાંઠો પી નેપા અને ઊંચી કરીને કાંઠામાં

ભરાયેલું વાળનું ગૂંચલું દોરી વડે એકદમ બહાર ખેંચી કાઢવું (દોરીનો બીજો છેડો હાથમાં રાખવો)

મો અને નાકમાં રહેલું શય કાઢવાની રીત

અશક્યં મુલનાસાધ્યામાહર્તુ પરતો ભુવેત્ ॥૩૮॥

મો અને નાકમાં ભરાયેલું શલ્ય જો મો અને નાકમાંથી કાઢી શકાય તેવું ન હોય તો રોને બીજાં (કોઠામાં) લઈ જવું (પછી કાઢના શલ્યની રીતે કાઢવું)

અપ્પાનસ્કન્ધઘાતાભ્યા ગ્રાસશલ્ય પ્રવેશયેત્ !

જો કોળિયો શલ્યરૂપે ગળામાં રાટકી ગયો હોય તો પાણી પાઈને રોને ખભા પર મુકીરો મારીને એને કોઠામાં ઉતારવું

આખ વગેરમાં પડલા સૂક્ષ્મ શલ્ય

સૂક્ષ્માક્ષિમ્બજાલ્યાનિ ક્ષૌમવાલજલૈર્હરેત્ ॥૩૯॥

આખ અને પ્રભુમાં ભારીક શલ્ય પડયા હોય તો રેશમી વસ્ત્ર વડે, વાળ વડે રાથવા પાણી વડે તે કાઢવા

પાણીરૂપ શય કાઢવાની રીત

મર્પા પૂર્ણ વિધુલુવાદવાક્ષરસમાયતમ્ !

વામયેચ્છામુલ મસરાશો વા નિલ્લનેશ્વરમ્ ॥૪૦॥

(નદી, તળાવ વગરમાં રાટસ્થાત પડી જવાથી પાણી પિવાઈ ગયું હોય તે પછી શલ્યરૂપ નડે છે, માટે તેને બહાર કાઢવું જોઈશે) જેનામાં પાણી શલ્ય રૂપે ભરાઈ રહ્યું હોય તે માણસન ઊંધે માથે લાબો કરીને લગ્નકાલીન ઊંચકા ખચરાવવા, તને ઊભરી કરા વવી અથવા રાખાડીના ઠગવામાં તન મો મુકી દાટવો

કાનમાં ભરાયેલું પાણી કાઢવાની રીત

કર્ણેન્મુપુર્ણ હસ્તેન મથિન્ના તૈલવારિણી !

શિપેદધોમુલ કર્ણે હન્યાદ્વાઽસ્કૂપયેત વા ॥૪૧॥

કાનમાં પાણી ભરાઈ ગયું હોય તો તેલ તથા પાણી એકઠા કરીને તેને હાથ વડે રોડીને પછી તે કાનમાં નાખવું તથા કાનને (ઊંધા) નીચે રાખીને ઉપરથી ઠાકવું રાથવા રૂમીપત્રથી પાણી ચૂસી લેવું

કાનમાં જીરુ ભરાઈ ગયું હોય તો—

કીટ સ્ત્રોતોગતે કર્ણે પુરયેલ્લવળામ્મુના !

સુક્તેન વા સુલોખ્ણેન મૃતે ક્લેદહરો વિધિ ॥૪૨॥

કીટી, કાનખજૂરા વગેરે જનુ કાનમાં ભરાઈ ગયાં હોય તો સિંધવવાળા પાણીથી તે કાન ભરી કાઢવો રાથવા સહન કરી શકાય રોટલા ગરમ કરેલા સુકત વડે તે કાન ભરવો. જ્યારે તે જનુ કાનમાં મરી જાય ત્યારે કાનનો મેલ કાઢવાની રીતે તેને પાલ બહાર કાઢવો.

(ખાલી પિયકરી કાનમાં રાખીને એ પિયકરીના હાથે ઊંધા ખેંચીને કાનમાંનો પલપથો થયેલો બધો ક્ષય પિયકરીમાં ખેંચી લેવો અને બહાર કાઢી નાખવો)

કયા શલ્ય ઓંગળી જાય છે?

જાનુવં દેમરૂપ્યાદિઘાતુજં ચ ચિરસ્થિતમ્ !

ઋષ્મણા પ્રાયશ્ચ શલ્ય દેહજેન વિલીયતે ॥૪૩॥

લાખ તથા સોનું, રૂપું વગેરે ધાતુનું શલ્ય જો દેહમાં ઘણું કાળ રહે, તો દેહમાંની ગરમીથી તે ઘસી ખરુ ઓંગળી જાય છે

ન ઓંગળે એવા શલ્ય

મૃદ્વેણુવારુશ્ચાસ્ત્યિવસ્તવાલોપ્લાનિ ન !

વિપાણવેષ્વયસ્તાલદ્વારુશલ્ય ચિરાદપિ ॥૪૪॥

પ્રાયો નિર્મુન્યતે તદ્દિ પચત્પાશુ પલાસજી !

માટી, વાસ, લાકડું, શિંગડું, હાડકું, દાંત, વાળ અને કાકરાના શલ્ય શરીરની ગરમીથી (ચોડા વખતમાં) ઓંગળી જતા નથી શિંગડું (હાથીદાંત), વાસ, લોખંડ, તાંડ અને લાકડું એટલાના શલ્ય લાભા વખતે પણ શરીરની ગરમીથી ઓંગળી જતા નથી એ શલ્યો (વિપાણુ (હાથીદાંત) થી દારુ (લાકડું) સુધીના શલ્યો) તરત માસ અને લોહીને પકવે (સાડાવે) છે તેથી એ શલ્યો ઘસી ખરુ જતા થોડામાં હોય ત્યાંથી છૂટા પડીને બહાર નીકળી જાય છે

માસમાં જેવા શલ્યની કિયા

શલ્યે માસાવગાદે ચેત્સ દેશો ન વિદહતે ॥૪૫॥

તતસ્ત મર્દનસ્વેદશુદ્ધિકર્ષણમુદ્દયૈ !

તીક્ષ્ણોપનાહપાનાગ્રગ્નશાસ્ત્રપદાદ્ધન ॥૪૬॥

પાચાયત્વા હરેચ્છલ્યં પાટનૈવળમેદનૈ !

શલ્ય માસમાં રાદર પેસી ગયું હોય અને તે જગાએ પાકે નહિ તો જગ્યા રાગળ શલ્ય હોય ત્યાં આગળ પ્રથમ મર્દન કરીને તથા સ્વેદન કરીને તેને પકવવું તથા પાક્યા પછી તેને ચીરીને અથવા ઘ્રાણ કરીને શલ્યને બહાર કાઢવું રાથવા વિરેચન આપીને શુદ્ધ કરીને અથવા વખન આપીને, અથવા કર્ચ કરીને, અથવા બુલ્લ કરીને, અથવા તીક્ષ્ણ ઉપનાહ આપીને અથવા તીક્ષ્ણ અન્નપાન આપીને, અથવા બુદ્ધ શલ્યની બુદ્ધી ધાર વડે વિરોગ કરવાથી તે શલ્ય વાગી જગ્યાને પકવીને, તેને ચીરીને અણીપર એપણી શલાકાથી ફેંડીને અને ફેંડીને શલ્ય કાઢવું

ઉપસહાર

શલ્યમદેશાયન્નાણામવેક્યં બહુરૂપતામ્ ॥૪૭॥

તૈસ્તૈરુપાયર્મતિમાન શલ્ય

વિચાત્તયાઽહરેત્ ॥૪૭૧॥

ધાતુ, શિંગડુ, વાસ વગેરેના અનેક પ્રકારના શલ્ય થાય છે તથા ચામડી, માંસ, હાડકું વગેરે શલ્ય પેસવાના પ્રદેશ પણ અનેક છે, તેમ જ સ્વસ્તિક, કંક મુખ, નાડી વગેરે યત્ર પણ રાત્રિક છે એ રીતે શલ્ય, શલ્યના પ્રદેશ રાત્રે શલ્યના યત્રના અનેક રૂપ જાણીને બુદ્ધિમાન વૈદો તે તે ઉપાય વડે કરીને શલ્યને પારખી કાઢવું તથા તે તે સ્થળમા ઘટે તેવા ઉપાયથી તેને બહાર કાઢવું

હૃત્પદ્મદ્વયે સ્વચયાને શલ્યાહરણવિધિ
 નામાશ્વવિશોડ્યાય ॥ ૨૮ ॥

અધ્યાય ૨૯ મો:-શસ્ત્રકર્મવિધિ

અર્થાત: શસ્ત્રકર્મવિધિમત્વાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે શસ્ત્રકર્મ(નસ્તર, વાઙકાષ)ની વિધિ જોવા કહેલી છે એવા રાધ્યાય સમજાવીશુ એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

પ્રશ્ન થી રીતે થાય છે?

क्षणं सञ्जायते प्रायः पाकाच्छ्लेष्मयथपूर्वकात् ।
 तमेवोपचरेत्समाद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
 सुषी रलेपसेकासमोक्षसंशोधनादिति ।

ખરેબે સોજો થઈને પાકે તેમાથી સામાન્ય રીતે પ્રશ્ન થાય છે (શસ્ત્ર વગેરે વાગવાથી પણ પ્રશ્ન થાય છે માટે 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે), માટે સોજાને ન પાકવા દેવા માટે (સોજો વેરી નાખવા માટે) પુષ્કળ કઠા લેપ, સેક (પાણીથી ઝાડવું), ફસ ઝાલવી, સંશોધન વગેરે ઉપાયોથી સોજો મટાડવાના ઉપાય યત્ન પૂર્વક કરવા

સામ (કાચ) સોજાનાં લક્ષણ
 शोकोऽप्योऽल्पोऽध्मरुक् सामः सवर्णः
 कठिनः स्थिरः ॥ ૨ ॥

સોજો સામ હોય ત્યાં સુધી લોચે, લોચે ઝરમ, લોચી પીડાવાળો ચામડી જેવા રંગનો કમળ અને સ્થિર હોય છે

પરમમાન (પાકવા માડેલા) સોજાના લક્ષણ
 पच्यमानो विवर्णस्तु रागी कस्तिरिवाततः ।
 स्फुटतीर सनिस्तोदः साह्ममंविजृम्भिकः ॥ ૩ ॥
 સંરમ્માનકિંદાહપાણહજ્જરાનિવ્રતાન્યિત ।
 સ્વાનાં વિપ્યગ્યત્યાજ્યં ઘણવત્સ્પર્શનાસહઃ ॥ ૪ ॥

સોજો પાકતા હોય ત્યારે તે ચામડીથી જુદા રંગ નો, ચોપડેલા લેપ વગેરેને રંગે એવો (લેપ વગેરે નો રંગ બદલી નાખે રોવો), હવા ભરેલી બસ્તિન જેવા રાક્કડ, રાગી નૂટના હોય એવી પીડાવાળો રાત્રે સળગે સાપુકાવાળો હોય છે તથા શરીરમા ચૂથાસ થાય છે, બગાસા આવે છે, સરબ, અસ્તિ, બગતરા, ઊપા, તરસ, તાવ અને ઊંઘ એટલા ઉપદ્રવો થાય છે, ઠરેલું થી મૂકીએ તો થી વીધરી જાય છે તથા જેમ ઘણુને કઈ અડકે તો ખમ્માનુ નથી તેમ પાકતા સોજાને કઈ અડકે તો ખમ્માનુ નથી

(અહીં સરબ=દાબવાથી, ઘમવાથી, કાપવાથી, ફાડવાથી, બચકું ભગવાથી વગેરેથી જેવી પીડા થાય તેવી અનેક જાતની વર્ણન ન થઈ શકે એટલી બધી પીડા)

સોજો પાક્યાનાં લક્ષણ

पकेऽप्येवेगता म्लानि पाण्डुरा वलिसम्भवा ।
 नामोऽन्तेपूषतिर्मवे कण्डूशोकादिमार्दवम् । ५ ॥
 स्पृष्टे पूषस्य सञ्चारो मवेद्वस्ताविवाम्भस ।

સોજો પાકી જાય ત્યારે પીડાનુ જેર નરમ પડી જાય છે, સોજો ઝરમાઈ જાય છે, સોજાનો રંગ ધોળો થઈ જાય છે, સોજા પર ઝરબીઓ પડે છે, સોજો ચારે પાસથી નથી જાય છે (જેસી જાય છે) પણ વન્ડેથી પુષ્કળ ઊપસી રાવે છે (ઊંચા થાય છે), ખમ્માન, સોજો વગેર નરમ પડી જાય છે, તથા જેમ બસ્તિનમા પામી રાપુપાણુ થાય છે તેમ પાકેલા સોજાને રાક્ક વાથી રોમા પં ૨ાપુપાણુ ખસે છે

પાક્યાના કારણ

शूक्तं नर्तितमेलाहाह पिताच्छोकः कफोदयात् ॥
 रागो रक्ताच्च पाकः स्वादतो दोषैः सशोणितैः ।

વાપુ વિના શૂન (સમૂકા) આવે નહિ, પિત્ત વિના બગતરા થાય નહિ, કફ વધે નહિ ત્યાં સુધી સોજો આવે નહિ રાત્રે લોચી વિના નાસ આવે નહિ માટે (પાકે ત્યારે સમૂકા, બગતરા, સોજો રાત્રે રતાશ એ ચારે વાના હોવાથી) લોચી અને ત્રણ દામોને લીધે પાકે છે

ખમ્માન પાકી જ્યાનાં લક્ષણ

पाकेऽतिवृत्ते सुखिरस्तनुश्चक्ष्मदोषमश्रितः ॥ ७ ॥
 वलीमिराचितः श्यावः शीघ्रमागतनूरुहः ।

જ્યારે સોજો વધારે પડેનો પાકી જાય ત્યારે, (સોજાનો ચામડી નીચેનો ભાગ) પાકી પડી જાય છે, સોજાવાળી ચામડી પાતળી થઈ જાય છે, નોખની

રાદરના માસ વગેરે પરુ વડે ખવાઈ જાય છે, સોજ-
વાળા ભાગમા ખીંચોખીંચ કરચલીઓ પડી જાય છે,
સોજવાળો ભાગ કળો પડી જાય છે અને સોજવાળા
ભાગના વાળ ખરી પડે છે

સ્કતપાકનાં લક્ષણ

કફજેષુ તુ શોકેષુ ગમ્ભીરે પાકમેલ્યસ્વઃ ॥૮॥
પક્મલિઙ્ગં તતોડ્વષ્ટ યત્ર સ્પાંછીતશોકતા ।
સ્વસ્સાવર્ણ્યં રુજોડ્વપત્વં યતસ્પર્શત્વમશ્મવત્ ॥
રક્તપાકમિતિ શૂયાત્તં પ્રાક્ષો મુક્તસશયઃ ।

જ્યારે કફથી થયેલા સોજમા બહુ ઊંડું (નીચેનું)
બોલી પાડે, અને તેથી જે સોજમા પાકના લક્ષણ
(શ્લોક ૪૫ થી ૫૫) સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે
એવા ન હોય, સોજા અડકવાથી કઠો લાગે, સોજના
ગ બીજા નામડીના રંગ જેવા હોય, પીડા થોડી હોય,
સોજા અડકવાથી પથર જેવા ઘટ્ટ લાગે તો બુદ્ધિશાળી
માણસે કઈ પણ શકા રાખ્યા વિના એનું સ્કતપાક
જેવે (બોલી પાડી ગયું છે એમ કહેવું, સોજા પાકયો
છે એવું ન કહેવું)

દારણ અને પાટન ક્યારે કરવું ?

મલપસત્ત્વેષ્વલે થાલે પાકાદ્વાડ્યયમુદતે ॥૧૦॥
દારણં મર્મસંસ્થાદિસ્થિતે ચાન્યત્ર પાટનમ્ ।

થોડી હિમનવાગાને, નબળાને કે બાળકને દારણ
કરવું શ્લોક ૭, ૭૫વાળા લક્ષણવાળો અતિપાક
થયો હોય ત્યાર રાત મર્મસ્થાન, શાધા વગેરે ભાગમા
દારણ કરવું બાકીના પ્રસંગે પાટન કરવું (ઉ ૨૫
થી ૩૭ માં દારણ દ્રવ્યો આપ્યા છે)

કાયા સોજનું દારણ કે પાટન કરવાથી નુકસાન

મામચ્છેદે સિરાક્ષાચુદ્વિગ્ધાપદોડ્વગતિશ્ચિત્તિઃ ॥૧૧॥
રુજોગ્નિવૃદ્ધિર્દરણ વિસર્પો યા ક્ષતોદ્ભવઃ ।

જે સોજાં જાણે હોય છતાં દારણ કે પાટન કર
વામા ન હોય તો શિરા અને સ્નાયુના સેત્ર થાય છે
(શિરા અને સ્નાયુને નુકસાન થાય છે), બોલી પુકળ
નીકળે છે, પીડા ઘણી જ વધી જાય છે, નામડી વગેરે
શરીરની જાય છે અથવા ધારે લીધે થતાં વિસર્પિત
થાય છે

પાકેલા સોજાને ન કાપવાથી નુકસાન

તિષ્ઠન્નતઃ પુનઃ પૂયઃ સિરાક્ષાચ્ચસ્ટાગમિયમ્ ॥
વિવૃદ્ધો દદતિ ક્ષિપ્રં છ્વોલપમિગાનલઃ ।

પૂય જે પરુ અદર ને અદર રહે તો તે વધ્યા
કરે છે અને એમ વધેનું પરુ, જેમ વધેના અગ્નિ

ધાસની ગળેને તરત બાળી નાખે છે તેમ શિરા,
સ્નાયુ, બોલી અને માંસને તરત બાળી નાખે છે

યશ્ચિહ્નત્યામમજ્ઞાનાદયશ્ચ પકમુપેક્ષતે ॥ ૧૩ ॥
શ્વપચાવિવ વિજ્ઞેયો તાવનિશ્ચિતકારિણો ।

જે વેદ યોતાના અજ્ઞાનને લીધે (અણસમજ
કે ગફલતને લીધે) કાચુ કાપે છે અને જે વેદ પાકેલું
કાપવામા ઢીલ કરે છે તે જેવા વિચાર્યા વિના કામ
કરનાર બંને વેદથી અજ્ઞાન જેવા (ખૂની જેવા) બહુવા
(કારણ કે એમને હાથે દરદીનું ખૂન થાય છે, એમની
બિનઆવડત કે બેદરકારીથી દરદી મરી જાય છે)

નસ્તર મૂકતાં પહેલાં શું કરવું ?

પ્રાક્ દાહ્યકર્મણશ્ચેદ્ મોજયેદન્નપ્રાતુરમ્ ॥૧૪॥
પાનપં પાયયેમ્મદં તીક્ષ્ણં યો વેદનાક્ષમઃ ।

ન મૂર્છંત્યન્નસંયોગાન્મત્તઃ શાસ્ત્ર ન બુદ્ધયતે ॥૧૫

નસ્તર મૂકતા પહેલાં (વાઢકાપ કરતાં પહેલાં)
દરદીને ભાવનું ભોજન ખવડાવવું, દરદી નસ્તરની પીડા
સહન કરી શકે એવા ન હોય તેવા દરદીને જે એ
દાર પીતા હોય તો તીક્ષ્ણ દાર પાવો (દાર ન પીતા
હોય તેને તો ભાવનું ભોજન ખવડાવું હોય તેટલાથી
નથે છે) ભોજનના સંયોગને લીધે દરદીને મૂર્છા
આવતી નથી અને દાર પીધેલાને શસ્ત્રથી કપાયાની
ખબર પડતી નથી

ભાવનું ભોજન અને દાર કેને ન આપવા ?

અન્યત્ર મૂદગર્માદમ્મુલ્લરોગોદરાતુતાત્ ॥

મૂકગર્ભ, પથરી, મુખરોગ અને ઉદરરોગના દરદી
સિવાયના દરદીને ભાવનું ભોજન ર ને દાર આપવાં

નસ્તર મૂકવાનો વિધિ

મયાહતોપકરણ વૈદ્યઃ પ્રાશ્નમુલમાતુરમ્ ॥૧૬॥
સમ્મુલ્લો યન્ત્રયાત્રાડ્વયુઃ

શ્વસ્થેન્નમર્મોદિ ઈર્જયન્ ॥

અનુલોમ સુનિશ્ચિતં શસ્ત્રમાપૂર્વદર્શનાત્ ॥૧૭॥
સદ્વેગદરેત્તથ

પછી જેટલી સાધનસામગ્રીની નસ્તરને અંગે જરૂર
પડવાના સંભવ હોય તે બધી સાધનસામગ્રી વેદ
લાવીને તેપર રાખે એટલે શેગીનું મોં પૂર્વ દિશા
તરફ રખાવીને, વેદો રોના સામું મોં રાખીને, એ
લાડીવાની ન જાય રો રીતે રોને બાધીને મર્મ, (શિરા,
સ્નાયુ વગેરે) સિવાયના ભાગમાં ખૂબ ધારવાળું થય
પરુ દેખાય ત્યાં સુધી એકદમ અનુલોમ બેસવું અને
તે શસ્ત્રને એકસાથે (કડકે કડકે કે અચમતે અચકાતે

નહિ) પાછુ ખેંચી લેવું (શત્રુને અનુવેશ ખાસવુ એટલે વાળના કે ફંવાડાના વળાંકની દિશાએ શત્રુ ખાસવું કે જ્યેથી વાળ શત્રુની આડ આવીને શત્રુને ખાણ ન પાડે કે બુદ્ધ ન કરી દે.)

કયા સ્થાનમાં અને કેવેએ કાપ મૂકવો?

પાકે તુ સુમહત્યપિ ।

પાટયેત દ્યક્ષુલં

સમ્યગ્દ્યક્ષુલગુલગ્ન્યદ્ગુલાન્તરમ્ ॥૧૮॥

પવિત્વા સમ્યગેવિપ્રશ પરિતઃ સુનિરૂપિતમ્ ।

મદ્ગુલોનાલવાલૈર્વાં યથાદેશં યથાશ્રયમ્ ॥૧૯॥

યતો ગતો ગતિં વિદ્યાદુસક્લો યત્ર યત્ર ચ ।

તત્ર તત્ર વ્રગ કુર્યાત્સુવમલક નિરાશયમ્ ॥૨૦॥

માવતં ચ ત્વશાલ ચ યથા દોષો ન તિષ્ઠતિ ।

સોજનો ગમે તેટલો મોટો ભાગ પાકરો હોય તેપણ ફક્ત બે આંગળોનો ચીરો પાકેલા ભાગમાં મૂકવો જો બીજી ચીરો મૂકવાની જરૂર હોય તો બે કે ત્રણ આંગળોને અંતરે મૂકવો વળી (બહુ પહોળો ન હોય પણ ઊંડો અને માસથી ભરેલો હોય એવા સોજમાં) એપણી થવાકા (સુ. ૨૫/૮) વડે, (સોજને પહોળો હોય તો) કાબા હાથની અંગૂઠા જોડેથી આગળથી વડે, (જો સોજને બહુ પહોળો અને ઊંડો હોય અને માસભ ભાગમાં ન હોય તો) કેસ વગેરેના બાંધની દાડી વડે, અને (જો સોજને બહુ જ સાકડો હોય તો) ભૂડના વાળ વડે બરાબર ચારે બાજુ સોપીને નક્કી કરવું કે સોજમાં નાહીવ્રણ કઈ કઈ જગ્યાએ છે અને રો રીતે સોજના જે ભાગમાં દૂર સુધી નાહીવ્રણ ગમેલું જમ્માય તે ભાગમાં સ્વવશ અને રાશયના દિશાએ કાપ મૂકવો જ્યાં જ્યાં સોજને (ગુમડને) મો થયેલું હોય ત્યાં ત્યાં ચામડીને ચીર્ષાં પછી બરાબર પહોળી કરી સક્ષય એ રીતે અને (રામાશય વગેરે) કોઈ પણ આશય ન વિશય એવી રીતે લાંબો અને પહોળો ચીરો મૂકવો કે જ્યેથી હોય અંદર ને અંદર રહી જાય નહિ

નસ્તર મૂકનાર કેવો ભેઈએ

શૌર્યમાશુક્રિયા તીર્ક્ષ્ણ શાસ્ત્રમસ્વેદવેપથૂ ॥૨૧॥

અસમ્મોહદ્ય વૈદ્યસ્ય શાસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ।

વેધનું શૌર્ય (બહાદુરી), હાથની નનુરાઈ (દરદીને ખબર ન પડે એ રીતે હવકે હાથે ઝટ, શસ્ત્ર વાપરી લેવું), પારવાળું શસ્ત્ર, પસોવો ન થાય, ધૂઠ ન જવાય, મૂર્છા ન આવે (અથવા મૂંઝવણ ન થાય) એટલાં વાનાં નસ્તર મૂકવાના કામમાં વખ-લાય છે.

આએ કાપ કયાં મૂકવો?

તિર્યક્કુલિચાહ્લલાટધ્વન્તવેષ્ટકજનુભિ ॥૨૨॥
કુક્ષિક્ષાક્ષિકૂટોષ્ઠકપોલગલવહ્નિ 。

કપાળ, ભમ્મર, દાંતનું પેઠું, ગળાની હાસડી, કૂખ, બગવ, અસિકૂટ, હોઠ, ગાલ અને જાંઘનો સાથો (વળ) - એટલી જગ્યાએ ત્રાસો કાપ મૂકવો
મન્યત્ર છેદનાચિર્યંક્ સિરાસ્તાયુવિપાટનમ્ ॥

શ્લોક ૨૨, ૨૨માં સિવાયની જગ્યાએ ત્રાસો કાપ મૂકવાથી શિરાઓ રાને સ્નાયુરૂપે કપાઈ જાય છે (માટે શ્લોક ૨૨, ૨૨માં વિવાયની જગ્યાઓએ ત્રાસો કાપ ન મૂકવો)

નસ્તર મૂકી રહ્યા પછી શુ શુ કરવું?

શશ્વેજ્વચારિતે વાગિમ' કીતા-

મ્મોમિશ્ચ રોગિણમ્ ।

માશ્વાસ્ય પરિતોઽહ્નુલ્યા પરિપીહ્ય

ઘર્ણં તતઃ ॥૨૩॥

શ્વાલયિત્વા કપાયેળ હોતેનામ્મોઽપનીય ચ ।

ગુન્મુરુગુલિચાર્યદિહ્ગુસર્જન્સાન્વિતૈઃ ॥૨૪॥

ધૂપયેત્પદ્મપદ્મવર્ણાનામ્બપૌર્ણદ્યુતપ્લુતૈ' ।

તિલકલ્પાગ્ન્યમધુમિર્ચયાસ્ય મેપજેન ચ ॥૨૫॥

વિઘ્નાં વર્તિં તતો દયાર્ષરેવાહ્યાદયેચ તામ્ ।

ધૂતાકૈઃ સત્કમિશ્નોર્ચ ઘનાં કલિકાં તતઃ ॥

નિધાય યુતયા વર્ષીપાત્પટ્ટેન સુસમાદિતમ્ ।

પાર્શ્વે સ્વદેવેપસરયે વા નાઘસ્તાન્નિ ચોપરિ ॥૨૬॥

નસ્તર મારી રહ્યા પછી વેઈ મીઠી વાળીથી અને ઠંડા પાણીથી દરદીને સ્વસ્થ કરવો પછી વ્રણને બધાં બાજુથી દબાવીને (૫૦ કંઠી નાખીને) કપાયથી કાઠો ધોવો પછી કપડાના પોતાથી ધામાનું પાણી ધાકો નાખવું (ધાને પાણી વિનાનો કોને કરવો) પછી ધીમા ડુબાડી સંજેલા નૂગ, અગર, સંતલ, હિંગ, રાગ, ત્રિપલ, વગ અને લીમડાના પાદડાથી ધાને પૂપ દેવો પછી નવનું કપરિયું, ધી, મપ અને જે દોષથી સોજ થયો હોય તે દોષને મટડો રોવું ઓથપ કપડાની વાટ ઉપર ચોપડીને તે વાટથી ધા ભરી દેવો (વાટનો એક છેવે ધાના મોની બહાર રહે એવી રીતે રાખવો કે જ્યેથી ધા પૂરો અગર તે પોલાં ઉપરની ચામડી જેઠઈ ન જાય) પછી એ વાટ ઉપર (ધાના મોં આગળ) ઘીનું મોણ દીધેલા સાધુ મૂકીને વાટને શ્રંકી દેવો પછી કપડાની બીજી નડ મૂકીને ગુફિતથી (દોષ કાઢી વગેરેને કેવો પાટો અનુકૂળ આવશે તેના વિચાર

કરીને) બહુ ધ્યાન રાખીને ઘાને એવી રીતે પાટો બાધવો કે પાટાની ગાઠ ધાની ડાબી કે જમણી દિશામાં આવે પણ ધાની ઉપરની કે નીચેની બાજુએ ન આવે

પ્રભમાં પાટા વજરે કેવા બેઠેએ?

ગુચિસૂક્ષ્મદટ્ટા પટ્ટાઃ કવલ્યઃ સવિકેશિકાઃ ।
ધૂપિતા મૃદવઃ સ્પૃક્ષ્ણા નિર્વલીકા ઘ્ર્ણે હિતાઃ ॥

પ્રભ માટે પાટા, કપડાની ગરીઓ અને વાટો સ્વચ્છ, ઝીણાં, મજબૂત, ધૂપ દીધેલા, ચોરાં, લીસા (સુવાળા), કરચલી વિનાના હોય તે હિતકર છે કુર્વિતાનન્તરં તસ્ય રક્ષાં રક્ષોનિપિદ્યતે ।
બલિ ચોપહરેત્યેભ્ય.

પછી જેને નન્તર મુખું હોય તેના પ્રભની રક્ષા કરવી અને રાક્ષસો આવી ન શકે એટલા માટે એમને (રાક્ષસોને) બલિ આપવો

માથે કઈ વનસ્પતિ રાખવી?

સવા મૂર્ધ્નાં ચ ધારયેત્ ॥ ૩૦ ॥

લક્ષ્મી ગુહામતિગુહાં જટિલાં બ્રહ્મચારિણીમ્ ।

યચાં છન્નામતિચ્છન્નાં વૃષાં સિદ્ધાર્યકાનપિ ॥ ૩૧ ॥

પછી શમી, શાવિપર્ણી (સમેરવો), પુશ્પિનપર્ણી (ગધી સમેરવો), જટામાત્સી, બ્રાહ્મી, વજ, પાણા, બોલ જાતના ધાણા, ધરો અને સરખવ એ બધું સદા માથે રાખવું (માથે બાધી કે પહેરી રાખવું)

પ્રભુવાળાનુ પથ્ય

તતઃ ક્ષોદિનેહોઠ્ઠં તસ્યાચારં સમાદિશેત્ ।

પછી સ્નેહપાન કર્યા પછીની દિનચર્યા (સુ. ૧૬/૨૫૫ થી ૨૭૫) પ્રમાણે કરવાનું દરદીને કહેવું

દહાડે ઊંઘવાથી પ્રભમાં નુકસાન

દિવાલમ્નો ઘ્ર્ણે કણ્ડરાગરુષાફપૂયદૃત્ ॥ ૩૨ ॥

દહાડે ઊંઘવાથી પ્રભમા ખજુજ, રતાશ, પીડા, સોજો અને પરુ થાય છે

મેથુનની ખાસ મનાઈ

હીળા તુ સ્મૃતિસસ્પર્શદર્શનૈશ્ચલિત્ત્વતે ।

શુકે ધ્યવાયજાનુ દોપાનસર્ગેઽપ્યવાપ્નુયાત્ ॥

નીચેનોને સભારવાથી, અડકવાથી અને જોવાથી પણ વીર્ય ચલિત થઈને નીકળે તો મેથુન કર્યા વિના પણ મેથુન કરવાથી થતા નુકસાન થાય છે (માટે સીઓને યાદ કરવી નહિ, અડકવું નહિ તથા જોવી નહિ)

(ઘ્ર્ણે શ્વપથુરાયાસાત્ સ ચ રાગશ્ચ જાગરાત્ ।

તૌ ચ રક્ષ ચ દિવાસ્વાપાત્તાશ્ચ

મૃત્યુશ્ચ મૈથુનાત્ ॥ ૧ ॥)

(પ્રભમા મહેનત કરવાથી સોજો આવે છે, ઉજા ગરો કરવાથી સોજા આવે છે અને રતાશ આવે છે, દહાડે ઊંઘવાથી સોજો, રતાશ અને પીડા થાય છે અને મેથુનથી સોજો, રતાશ, પીડા અને મોત થાય છે)

પ્રભમાં પથ્ય આહાર

ભોજનં ચ યથાસાત્વ્યં યવગોધૂમપટ્ટિકાઃ ।

મસૂરમુદ્ગતુવરીજીવન્તીસુનિવણ્ણકાઃ ॥ ૩૩ ॥

બાલમૂલકવાર્તાકતનુલીયકલાસ્તુકમ્ ।

કારવેલુકકકોટ્ટપટોલકટુકાફલમ્ ॥ ૩૫ ॥

સૈન્ધવં દાહિમં ઘાત્રી ધૃતં તત્તદિમં જલમ્ ।

જીર્ણશાલ્યોદન સ્નિગ્ધમલ્પમુષ્ણોદકોત્તરમ્ ॥

મુજ્જાતો જાઙ્ગલૈર્માસઃ શીઘ્ર ઘ્ર્ણમપોહતિ ।

જ્ય, ઘઉં, સાઈચોખા, મસૂર, મગ, તુવર, ઝેડી, સુનિવણ્ણકની ભાજી, નાના કુમળા મૂળા, વતાર, તાદળજો, બજવાની ભાજી, કારેલા, કકોડા, પટેળ, કકડું રજ, સિંધવ, દાડમ, આબળાં, ઘી, ઉકાળીને ઠારેલું પાણી, જૂના શાળચોખાને ધીમે ઘેરો દીધેલા થોડો ભાત, એમાથી જે માફક આવે તે જગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓના માસરસ સાથે ખાવું અને પછી પી શકાય એવું ગરમ પાણી પીવું આ ભોજનથી ઘા જટ મટી જાય છે (પથ્ય આહાર ખાવામા પણ થી સભાળ રાખવી તે હવે પછીના શ્લોકમા કહ્યું છે)

અજીર્ણથી પ્રભમાં નુકસાન

અશિતં માત્રયા કાલે પથ્યં યાતિ જરાં સુલભમ્ ॥

અજીર્ણત્વનિલાદીનાં વિષ્ણ્વો બલવાનુ મયેત્ ।

તતઃ શોફરુજાપાકદાહાનાહનગાપ્નુયાત્ ॥ ૩૮ ॥

આપસર (સુ. ૮/૪૬, ૪૬૫) અને વખત

સર (સુ. ૮/૫૫) ખાધેલો પથ્ય ખોરાક સહેવાઈથી

પચી જાય છે અજીર્ણથી તો વાપુ વજરનો જગરો

સોજા થાય તેથી (એ સોજાને લીધે) સોજો અને પીડા

થાય, પ્રભ કાંચો ને કાંચો ગટે (સામ થાય), બગતર

બજે અને પ્રભ ઉપર આનાહ થાય

પ્રભમાં અપથ્ય

નનં ઘાન્ય તિલાનુ માપાનુ મયં

માંસમજાઙ્ગલમ્ ।

ફીરેશુવિક્રોતોરસલં લઘ્વ કટુકં ત્યજેત્ ॥ ૩૯ ॥

યથાન્યદપિ વિષ્ણ્મિ વિદાહિ ગુરુ શીતલમ્ ।

વર્ગોઽયં નવઘાન્યાદિર્મળિનઃ સર્વદોષદૃત્ ॥ ૪૦ ॥

નવું ધાન, તલ, અડદ, દારુ, જાંઘલ પ્રદેશ
સિવાયના બીજા પ્રાણીઓનું માસ, દૂધ અને દૂધમાથી
બનતા પદાર્થ, શેરડી અને શેરડીમાથી બનતા પદાર્થ,
ખટાશ, ખારાશ, તીખાશ અને બીજા જે કઈ
વિષ્ટભી, વિદાહી, ભારે અને ઠંડુ હોય તે છે. (૧) (અપચ્ચ છે). આ 'નવું ધાન' થી તે 'ઠંડુ' સુધીના
વર્ગ પ્રભુના શેગીના ત્રણ દોષને કાપાય છે

અમુક દારૂથી ધનું ખાસ નુકસાન

મયં સીઘ્નાંપ્નકશ્મામ્લમાશુ ધ્યાપાદયેદ્વજનમ્ ।

નીકલ, ગરમ, લૂખા અને ખાટો દારૂ તરન જ
પ્રભુને અનેક પ્રકારનું નુકસાન કરે છે (ધાને બગાડી
નાખે છે)

પ્રભુની સંભાળ

ચાલોશીરેશ્વ ધીરયેત ન વૈન પરિવટ્ટયેત્ ॥૪૧॥

ન તુવૈન ચ કણ્ઢયેષ્વેદમાતશ્ચ પાલયેત્ ।

જિજ્ઞવશ્ચદ્વિજાતીનાં કષાઃ

શૂણ્વન્મન પ્રિયાઃ ॥૪૨॥

માશાવાન્ ધ્યાધિમોક્ષાય ક્ષિપ્તં ઘનમપોહતિ ।

ચમરીના વાળના પખાથી (ચમરીથી) અને
વાળના પખાથી પ્રભુને પવન નાખવો પ્રભુને કઈ
પણ વસ્તુ સાથે ઘસાવા દેવો નહિ, ધામા કુ ખે એવું
કઈ કરવું નહિ ધામા કે ધા ઉપર અણવું નહિ, કઈ
પણ કામ કરતા કરતા ધાની સભાળ રાખવી સ્નેહીઆ,
પરીલા અને બ્રાહ્મણની મનગમની વાતો સાંભળતા
સાંભળતા રોજ મટારશની બાબતમા આશા રાખનાર
દરદીને ધા જટ મટી જાય છે

પ્રભુ ધાવા વગેરેનું કામ ફરી કરાવે કરવું?

સ્તૃતિયઃકિ યુનઃ કુર્યાદ્વિગ્રમઃ ચ વૃથવત્ ॥૪૩॥

મન્નાલનાદિ, દિવસે દ્વિતીયે નાચરેત્થયા ।

સીમયથ્યો વિમયિતાશ્ચરત્સંરોહતિ મળાઃ ॥૪૪॥

પછી બીજે દિવસે શ્લોક ૨૪મા થી ૨૮મા
કહેવું પ્રભુકર્મ (પ્રભુને ધાવાનું વગેરે કામ) કરવું
નહિ, પણ ત્રીજે દિવસે પાછું પ્રભુને ધાવા વગેરેનું
કામ કરવું બીજે દિવસે પ્રભુકર્મ કરવાથી પ્રભુમાં સખત
પીડા થાય છે, ગુણ પડી જાય છે (બાકાગાકા પડી
જાય છે) અને પ્રભુ ઘણું બાને વખતે રજાય છે

ચાટ અને કચ્ક કેવાં હોવાં જોઈએ એનું આશુ

સ્તિર્ધાં રુષાં રુષાં ગદાં

દુર્યેષ્ટાં ચ વિકેશિકામ્ ।

ઘણે ન દયાત્કલ્કં યા

પ્રભુમાં બહુ સ્તિગ્ધ, બહુ લૂખી, બહુ ટીલી કે
બહુ કાસી કાસીને વાટ ભરવી નહિ તેમ વાટ પદ્ધતિ
સર જાળવીને મૂકવી (ખરાબ રીતે-અવ્યવસ્થિત
રીતે મૂકવી નહિ), તેમ જ કચ્ક પણ બહુ સ્તિગ્ધ,
બહુ લૂખી, બહુ ટીલી, બહુ જાડો થર કરીને અને
અવ્યવસ્થિત રીતે ચોપડેલા ન હોવો જોઈએ

સ્નેહાત્કેદો વિવળતે ॥ ૪૫ ॥

માંસલ્લેદોસ્તિરુમ્લોક્યાદ્વર્ણ શોખિતાગમઃ ।

સ્વયાતિગાદુર્યસિર્વિળવર્ત્તમવચયનમ્ ॥ ૪૬ ॥

બહુ ચીકણથી ધા વધારે પથપથો થાય છે બહુ
લૂખાઈને લીધે માસ કપાઈ જાય છે, બહુ પીડા
થાય છે, ચામડી વગેરે ચિરાય છે અને લોહી નીકળે
છે બહુ ટીલાં, બહુ કામી કાસીને અને અવ્યવસ્થિત
રીતે વાટ અને કચ્ક મૂકવાથી ધાનો માર્ગ ઘસાય છે
વાટ ભરવાના ફાપડા

સપૃતિમાંસં સૌસ્તઙ્ગં સ્વર્ગતિ પૂર્ણમિનમ્ ।

ઘળં વિશોધયેચ્છીમ્ સ્થિતા દ્વાન્તવિકેશિકા ॥૪૭॥

ધામા ભરેલી વાટ સરેલા, માસવાળા, ઊપસી
આવેલા, પરને લીધે ખવાઈ ગયેલા, માસને લીધે
ખાલી પડી ગયેલા ભાગવાળા રાને ગર્ભમા (કેદામ્
મા) પડવાળા ધાનું પણ જટ શોધન કરે છે (સાફ
કરે છે, યુદ્ધ કરે છે)

કાચુંપાકું કપાવાના ખાસ ઉપચાર

શ્વમ્લં તુ પાદિત શોતં પાચનૈઃ સમુપાચરેત્ ।

મોજનૈવપનાદૈશ્વ નમિમળવિરોધિમિઃ ॥૪૮॥

(સોજો પાક્યો છે કે નહિ તે ન સમજવાથી જે
અવ્યવ (વિદગ્ધ, કાવેપાકો) સોજો (ગુમડુ) ચિરાવું
હોય (કે ફેડાયું હોય), તે ઉપચાર નરીકે પ્રભુને બહુ
અપચ્ચ ન હોય રોવા (પ્રભુને પથ હોય અથવા
લોહ જ અપચ્ચ હોય રોવા) દુબીને ભિજવન કરાવવું
અને એવા દુબીથી ઉપનાય થેક કરેલા (સોજો
વિદગ્ધ એટલે કાવેપાકો હોય તે સ્થિતિમાં સોજના
લોહીમાથી ખટાશ જતી રહે છે, તેથી એવા કાવાપકા
સોજાને અવ્યવ સોજો કરે છે)

કપા પ્રભુને દેખા (ટાંકા) ખારવા?

સય સયોમળાન્ સીર્યેદ્વિત્તાનમિધ્યાતજાન્ ।

મેદોજાહ્લિલિતાન ઘન્યની હથ્યાઃ

પાલીશ કર્ણવોઃ ॥૪૯॥

શિરાશ્ચિફૂટનાસીદ્ધગ્ધકર્ણવિધાદુપુ ।

મીઝાલ્લાટમુક્ષસ્કિદ્ધમેદૂપાપૂદરાદિપુ ॥૫૦॥

ગમ્મારેપુ મેરેપુ માંસલેખચલેપુ ચ ।

વાગવાથી પહેલા પહોળા થા (સઘોવણ), ચર બીધી થયેલી પાસુ શસ્ત્રથી ખોતરીને કાઢી નાખેલી રસોળી, કાનની બૂટ ટૂકી હોય તેને લાંબી કરવા શસ્ત્રથી ખોતરી (છોલી) હોય રોલી બૂટ, માથુ, અંધકૂટ, નાક, હોઠ, લમણ, કાન, સાથળ, હાથ, ડોક, કપાળ, અંડ, કુલા, મૂત્રેન્દ્રિય, ગુદા, ઉત્તર વગેરે ઊંડા, માસલ અને રાચા (સ્થિર) ભાગોમા થયેલા પ્રભને તરત (તે ને તે જ દિવસે) સીવી લેવા (ટેલા મારવા) (જેટલો ભાગ કુદરતી રીતે જ વળી શકે નહિ કે લાખોટૂકો થઈ શકે નહિ તે 'અચળ' કહેવાય છે)

કયા પ્રભને ટેલા ન મારવા?

ન તુ વહ્નનકક્ષાદાયલપમાંસે ચલે ઘણાન્ ॥ ૫૧ ॥

વાયુનિર્વાહિણ શાલ્યમર્માન્ ક્ષારવિપાશિજાન્ ।

સાથળના વળા, બગલ વગેરે થોડા માસવાળા અને ચલ (જે જગાએથી રાવધ વળે કે લાખોટૂકો થાય રોવા) ભાગમા થયેલા પ્રભ, જ્યાંથી વાયુ બહાર નીકળે તે હોય એવા પ્રભ, જેમા શલ્ય હોય રોવા પ્રભ તથા કાર, જે રાને ર ગિતથી થયેલા પ્રભને સીવવા નહિ (ટાકા મારવા નહિ)

થા સીવી લેતા પહેલા થુ કરવું?

સીન્ધેચ્છાસ્થિશુક્લાસત્વજીરોમાપનીય તુ ॥ ૫૨ ॥

પ્રલમ્બિ માંસ વિચ્છિન્ન નિવેદ્ય સ્પર્શવેશને ।

સન્ધ્યસ્થિ ચ સ્થિતે રક્તે

સ્નાય્વા સ્ત્રેણ વલ્કલૈ ॥ ૫૩ ॥

સીન્ધેજ દૂરે નાસત્રે શૂદ્ધભ્રાસ્વં ન વા ચ્છુ ।

પોતાના સ્થાનમાથી ખસી ગયેલા હાડકા, સુકાઈ ગયેલું લોહી, કસ્તર (ધાસ વગેરે) અને વાળ ધાખા હોય તે તે કાઢી નાખીને, શસ્ત્રથી કપાયેલા, બહુ લબડતા માસને અને સાધનું હાડકું જે ધાર્માં હોય તે તેને પોતાને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવી દઈને, લોહી નીકળાવું તદ્દન બંધ થયા પછી, ચામડીની કિનાર (પાળ)ની બહુ પાને કે બહુ રાખે ન હોય એવી રીતે તથા ટાકા વચ્ચે બહુ થોડ કે બહુ વધારે અંતર ન રહે એવી રીતે પ્રભને સ્નાયુ(તાત)થી, સૂતરના દોરાથી કે શણ વગેરે ઝાંડની છાવમાથી બનેલા દોરાથી સીવી લેવા (ધાની પાગથી અડધા તસુ આધા-પ્રિંસિ ટાકા લેવા રાને ટાકા ટાકા વચ્ચે રાખીએલા તસુનું અંતર રાખવું)

ટાકા માર્યા પછી શું કરવું?

સાન્ત્યયિત્વા તતશ્ચાર્તે ઘણે મધુષૂતદુતે ॥ ૫૪ ॥

અજ્ઞાનક્ષોમજમપીપ્પલિનીશલ્કીફલૈઃ ।

સરોધમધુકૈર્દિગ્ધે યુક્ત્યાદ્વન્ધાદિ પૂર્વવત્ ॥ ૫૫ ॥

પછી દરદીને (ઠંડા પાણીથી, હાથ ફેરવીને, પખા નાખીને વગેરે રીતે) સ્વસ્થ કરીને, સોતાળન, રેશમી વસ્ત્રની મોથ, કાંઝ, ધૂપેડા(શક્કી)ના ફળ, લોધર, અને જેઠીમધ એટલા ચીપધોને મધ અને ધીમાં કાલ વીને ઘા ઉપર ચોપડીને, પહેલાની માફક (પ્રભના પાટનમા શ્લોક ૨૪મા થી ૨૮મા કહેલું બધું કરીને) પાટો બાધવાનું વગેરે કરવું

પ્રભની કિનાર સુકાઈ ગઈ હોય તે શું કરીને

સીવવું? કારણ

ઘણો નિ શોણિતૌષ્ઠો ય

કિન્નિદેવાવલિચ્ચ તમ્ ।

સજ્ઞાતઠગિર સીન્ધેચ્છન્ધાન્ હાસ્ય શોણિનમ્ ॥ ૫૬ ॥

જે પ્રભના બે હોઠ (ચામડીની ધાર, કિનાર) સુકાઈ ગઈને લોહી વિનાના થઈ ગયા હોય તે પ્રભના હોઠને શસ્ત્રથી જરાજરા જ છોલવા અને એ રીતે જ્યાર ચામડીની કિનાર પર લોહી રાખે, ત્યારે પ્રભને સીવી લેવો (ટેલા મારવા), કારણ કે લોહી પ્રભને સાથે છે

કયા પ્રસંગે ચાના પાટા વાપરવા?

વન્ધનાતિ તુ દેશાદીન્ ધીક્ષ્ય યુક્તીન્ તેષુ ચ ।

આવિકાજિનકૌશેયમુષ્ણ, ક્ષોમ તુ સીનલમ્ ॥ ૫૭ ॥

સીનાળ્ય તૂલસસ્તાનકાર્પાસક્ષાનુગ્લકજમ્ ।

તાન્નાયત્સપુત્રીસાતિ ઘણે મેદ કફાધિકૈ ॥ ૫૮ ॥

મજ્જ ચ યુક્ત્યાત્કલ્પક ચર્મવલ્કલકુશાદિ ચ ।

તેમા (પ્રભુમા) દેશ, (કાલ, માન્ય) વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને પાટો બાધવો (ગરમ કાપડનો), ચામડાનો રાને રેશમી પાટો ગરમ છે, શીમ વસ્ત્રનો પાટો ઠંડો છે તથા ચામડી વગેરે વૃક્ષ ના રેસામાથી બનાવેલા કાપડનો, સુતરાઈ કાપડનો, સ્નાયુરોના કાપડનો અને ઝાડની છાવનો બનાવેલા પાટો ઠંડા અને ગરમ બંને જુલવાળો છે જે પ્રભમા વરની અને કફ વધારે હોય તે તાનાનો, લોખંડોનો, ક્વાઈનો અને સીસાનો પાટો બાધવો જે હાડકું ભાંગ્યું હોય તે (તાબાનો, લોખંડોનો, ક્વાઈનો, સીંગાનો પથો) લાકડાની ચીપ, ચામડુ, ઝાડની ઝાલ, વાંસની ચીપ વગેરે બાધવા

પાટાના પંદર આકાર અને સ્થાન

સ્વનામાનુગતાકારા વન્ધાસ્તુ દશા પચ્ચ ચા ॥ ૫૯ ॥

કોશસ્યસ્તિકમુત્તોલીચીતદામાનુવેદિતમ્ ।

લદ્વાવિચ્ચન્ધસ્યગિકાવિતાનોસ્થક્કોપ્પળા ૬૦ ॥

યમકં મળહાર્યં ચ પચ્છાક્ષીં ચેતિ યોજયેત્ ।
 યો યત્ર સુનિવિષ્ટઃ સ્વાત્તં તેષા તત્ર બુધિમાન્ ॥૬૧॥
 (વિદધ્યાત્તેપુ તેષ્વેવ કોશમહુલિપર્વસુ ।
 સ્વસ્તિકં કર્ણકક્ષાદિસ્તનેપૂત્રં ચ સન્ધિપુ ॥૧॥
 મુત્તોલીં મેઢ્ઢ્રમીવાદો યુઙ્ગયાચીનમપાજ્ઞયો ।
 સમ્વાયેઙ્ગં તથા દામ, શાલાસ્વેવાનુવેલિતમ્ ॥૨॥
 સ્વદ્વાં મળ્હે હનો શક્ત્વ, વિશ્વં પૃથ્વકોદરે ।
 અન્નપુષ્પાહુલિમેદામ સ્થાનિકામન્નવૃદ્ધિપુ ॥૩॥
 વિતાન પૃથુલાદ્વાદૌ તથા ચિપ્તસિ ચેરયેત્ ।
 વિઠ્ઠમ્બિતિ તયોઃસઙ્ગં, નાસોઘ્નિચિબુકાદિપુ ॥૪॥
 ગોષ્ઠકં સન્ધિપુ તથા, યમક યમિકે ક્ષણે ।
 વૃક્ષેઙ્ગે મળ્હાર્યં ચ, પચ્છાક્ષીં ચોર્ધ્વજનુપુ ॥૫॥)

કોશ, સ્વસ્તિક, મુત્તોલી (પ્રતાલી), ચીન, દામ,
 અનુવેલિત, ખટ્વા, વિશ્વ, રજગિક, વિતાન, ઉત્સગ,
 ગોપ્તુલ, યમક, મંદલાખ્ય રાને પચાગી રો ખદર પ્રકારના
 પાટા છે દરેક પાટાનો રાકાર પોતપોતાના નામવાળી
 વસ્તુના આકાર જેવો હોય છે એ ખદર પાટામાંથી
 જે જે જાતનો પાટો ભજા (જે ભાગમાં) બરાબર
 ગોઠવાઈને બધે બેસે ત્યા બૃહદશાસ્ત્રી વૈદ્ય બાધવો

(૧૨૩) કમળના પોટા જેવો પાટો બાધાય તેને
 કમળબધ કહે છે ચોક્કી જેવો પાટો બધાય તેને
 સ્વસ્તિકબધ કહે છે સરિયામ રસ્તા જેવો સપાટ રાને
 કરાળિયાના બધા જેવા છિદ્રોવાળો પાટો બધાય તેને
 મુત્તોલી કે પ્રતોલીબધ કહે છે (મુત્તોલી=તારના
 શીકા જેવી બનાવટની છાબડી) ઘણા ચીરશરોથી નાધ
 વામાં આવતા પાટાને ચીનબધ કહે છે ચીઓ દામણી
 (બધી) બાધ છે, રોવા રાકારનો પાટો બધાય તેને
 દામબધ કહે છે પાટાની પાછળના ભાગમાં રાકટા
 (વળ) દઈને પાટો બધાય તેને અનુવેલિત બધ
 કહે છે ખાટલાના રાકારમાં પાટો બધાય તેને ખટ્વા
 બધ કહે છે જાતજાતના બધાથી બધાના છ ગાદોવાળા
 પાટાને વિશ્વબધ કહે છે દરજીની રાગશીરો પહેરવા
 ની અગ્રી (ટોટી) જેવો પાટો બધાય તેને રજગિક
 બધ કહે છે ચંદરવા જેવો પાટો બાધવામાં આવે તેને
 વિતાનબધ કહે છે પોતા જેવા આકારનો કે કાન પડતો
 પાટો બાધવામાં આવે તેને ઉત્સગબધ કહે છે ગોપ્તુ
 જેવા આકારનો પાટો બાધવામાં આવે તેને ગોપ્તુ
 બધ કહે છે બેટાણે બાધવામાં રચવતા પાટાને ચમક
 બધ કહે છે શેપીની માફક ગોળ આકારમાં જે પાત્રે
 બાધાય ॥ તેને મંદલાખ્ય કહે છે યાંચ તરફથી બાધ
 વામાં આવતા પાટાને પચાગીબધ કહે છે

રાગશીના વેદા ઉપર કોશબધ, કાન, બગલ,
 અને અને સાધા ઉપર સ્વસ્તિક બધ, મૂત્રેન્દ્રિય, એક
 ઝેર ઉપર મુત્તોલીબધ, આખના લમણ તરફના ખૂણા
 ઉપર ચીનબધ, માકડી જગારો દામબધ, પાથપગપી
 શામાર ઉપર રાનુવેલિતબધ, ગટ (ચલેરાની એક
 તરફની રાખી બાળુ), ડડપચી રાને કપાળના ડાડકા
 ઉપર ખટવાબધ, બરડા રાને પેટ ઉપર વિશ્વબધ,
 રાગશાના, રાગશીના રાને મૂત્રેન્દ્રિયના દેરા ઉપર
 તથા રાત્રવૃદ્ધિરોગ (ગરબુમાક) ઉપર રજગિકબધ,
 બાળા પાડાના રા ઉપર તથા માથા ઉપર વિતાનબધ,
 લગ્નના ભાગ ઉપર ઉત્સગબધ, નાક, હોઠ, ડડપચી
 વગેરે ઉપર તથા સાધારો ઉપર ગોપ્તુબધ, બે ઘા
 સાથેનાથે હોય તે વચકબધ, ગોળ ભાગ ઉપર મંદલા
 બધ રાને ગળાની હાલકીથી ઉપરના ભાગમાં પચાગી
 બધ બાધવો)

કયા ભાગમાં અને કયા દોષમાં કેવી રીતે બાધવું
 અને પાટો કેટલે કેટલે વખતે છાંડવા ?

વક્ત્રીયાદ્વાદમૂરિકક્ષાવલ્લખમૂર્ધસુ ।
 શાલાવલ્લખકર્ણોર પૃથ્વપાર્શ્વગલોદરે ॥ ૬૨ ॥
 સમ મેહનમુકે ચ, નેત્રે સન્ધિપુ ચ ત્વપમ્ ।
 વક્ત્રીયાદિચિલિસ્થાને વાતસ્ત્રેમોઙ્ગવે સમમ્ ॥ ૬૩ ॥
 ગાઢમેઘ સમસ્થાને, મૃશ ગાઢ તદ્વાશયે ।
 રીતે વસન્તેઽપિ ચ તૌ મોક્ષણીયી

સ્વજ્ઞાન્યદ્વાત્ ॥ ૬૪ ॥

પિત્તરક્તોપશોર્ણ્યો ગાઢસ્થાને સનો મતઃ ।
 સમસ્થાને ત્વયા, નૈવ શિથિલસ્યાશયે તથા ॥
 સાયં પ્રાતસ્તવોર્મહો ગ્રીષ્મે શરદિ ચેવ્યતે ।

સાધક, કૂહા, બગલ, સાધણના વળ, માથું એટલા
 નગ ઉપર પાટો તાણીને બારેલા પાથપગ, મે, કાન,
 છાતી, પીઠ, પડખા, ગળું, પેટ, મૂત્રેન્દ્રિય અને અંડ
 રોજા અગ ઉપર પાટો તાણીને નહિ તેમ કીચે
 પણ નહિ એવી રીતે બાધવો આખ પર અને ડાડકા
 ના સાધા પર કીચે પાટો બાધવો

શરીરના જે ભાગ પર કીચે પાટો નાધવાનું
 કહ્યું છે, તે ભાગ પર વાનુથી કે કફથી પ્રભુ થવું હોય
 ના કીચાને નહિ અને તાણીને નહિ એવો સમધારણ
 પાટો બાધવો શરીરના જે ભાગ ઉપર સમધારણ પાટો
 બાધવાનું કહ્યું છે તે ભાગ પર વાનુથી કે કફથી પ્રભુ
 થવું હોય તે તાણીને પાટો બાધવો જે અચ્છા એટલે
 સ્થાન પર (સ્થાક દૃગ્) તાણીને પાટો બાધવાનું
 કહ્યું છે તે સ્થાનમાં વાનુથી કે કફથી પ્રભુ થવું હોય

તો ખૂબ તાણીને પાટો બાંધવો વાયુથી કે કફથી થયેલા વ્રણના પાટા થિયાળામાં (હેમત અને શિશિરમાં) રાને વસંતમાં ત્રણત્રણ દિવસને અંતરે છોડવા

જે અંગે ઉપર (શ્લોક ૬૧૫) તાણીને પાટો બાંધવાનું કહ્યું છે તે અંગે પર પિત્તથી કે લોહીથી વ્રણ થયું હોય તો સમધારણ પાટો બાંધવો જે રાગો ('શાખા' થી 'મુખ' સુધી) ઉપર સમધારણ પાટો બાંધવાનું કહ્યું છે તે અંગે પર પિત્તથી કે લોહીથી વ્રણ થયું હોય તો ઢીંચો પાટો બાંધવો રાને જે ભાગે (રાખ રાને સાધા) પર ઢીંચો પાટો બાંધવાનું કહ્યું છે, તે અંગે પર પિત્તથી કે લોહીથી વ્રણ થયું હોય તો પાટો સમૂળગો બાંધવો નહિ પિત્તથી રાને લોહીથી થયેલા વ્રણમાં ગ્રીષ્મ અને શરદઋતુમાં સવારે રાને સાંજે એમ રોજ બે વાર પાટો છોડવો (વાયુ રાને કફથી થયેલા વ્રણમાં પણ ગ્રીષ્મ અને શરદઋતુમાં રોજ સવારે રાને સાંજે પાટો છોડવો)

પાટો ન બાંધવાથી નુકસાન

અથદો દંશમશકડીતગતાદિપીડિતઃ ॥ ૬૬ ॥

તુષ્ટીમલેચિરં ચાત્ર ન તિષ્ઠેત્સ્નેહમેવજમ્ ।

ઠુચ્છેણ શુદ્ધિં રુદ્ધિં વા યાતિ રુદ્ધો વિવર્ણતામ્ ॥

જે વ્રણ (ધા) પર પાટો ન બાંધવામાં રાખ તો કરડનારા કે ડખ મારનારા પ્રાણીઓના બચકાથી કે ડખથી, મચ્છરથી, ઠીંચી, પવનથી, (ધૂળ, ધુમાડો) વગેરેથી ધામાં પીડા થાય છે તેથી ધા બગડે, ધામાં દવા તરીકે મૂકેલા સ્નેહ ધામાં લાખો વખત રહે નહિ (નીકળી જાય), ધામાંથી બગાડ બરાબર ન નીકળી શકવાથી ધા મહામહેનતે સાફ થાય છે, ધા બરાબર નેહાયેલા ન રહેવાથી મહામહેનતે રંગાય રાને રંગાયા પછી પણ રંગાયેલા ધાની ચામડીનો રંગ બાકીના થયેલી ચામડીના રંગથી જુદો પડે

પાટો બાંધવાના ફાયદા

યદસ્તુ ચૂર્ણિતો મમ્નો ત્રિભિષ્ઠ પાટિતોઽપિ યા ।

છિદ્રસ્તાયુસિરોઽપ્યાશુ સુલં સંરોહતિ ઘ્નઃ ॥૬૮

વત્યાનશાયનાઘાસુ સર્વદાસુ ન પીડયતે ।

ઉદ્વૃત્તોષ્ઠઃ સમુત્સન્નો વિષમઃ કઠિનોઽતિચ્છ્ન ॥૬૯

સમો મૃદુરચ્છ્ન શીઘ્રં ઘ્નઃ શુષ્યતિ રોહતિ ।

કચરાવાથી (છૂદાળથી, પછાડ વાગવાથી), ભાગવા તૂટવાથી, બાડકું બેસી જવાથી, નિચાઈ જવાથી કે સ્નાયુરોગે રાને શિરાશ નૂલી જવાથી વ્રણ થયું હોય તોપણ તેના પર પાટો બાંધવાથી તે સહેલાઈથી જવદી રંગાઈ જાય છે, ઊંઘવાની, સૂવાની વગેરે કિયારો કરતા

ધામાં દુખાવો થતો નથી, ધાની કિનારો (પાળ) ઊંચી વળી ગઈ હોય કે ધા બધી બાળુથી સૂજી ગયો હોય કે બીજી રીતે વિષમ હોય (સપાટ કે સરખો ન હોય) તોપણ પાટો બાંધવાથી તે સમ (સરખો) થઈ જાય છે, કઠણ ધા પોચો થાય છે અને બહુ પીડાવાળો ધા પીડા વિનાનો બને છે વળી પાટો બાંધવાથી ધા ઝટ સાફ થાય છે અને રંગાય છે

સ્થિરાણામલ્પમાંસાતાં શૈક્ષ્યાદનુપરોહતામ્ ॥

પ્રચ્છાદ્યમૌષધં વર્જયથાદોષ યથર્તુ ચ ।

અર્જીર્જતરુણાચ્છિદ્રૈઃ સમન્તાત્સુનિવેશિતૈઃ ॥ ૭૧ ॥

ચૌતેરકર્કશોઃ ક્ષીરિભૂજાનુંનકદમ્બજ ।

લાખા વખતથી રુઝતા ન હોય એવા (સ્થિર), જેમાં માંસ થોડું જ બરાનું (ઊગતું) હોય એવા અને લૂખાથને લીધે રુઝતા ન હોય એવા ધા માટે કક, સ્નેહ વગેરે જે ઔષધ વાપરવાનું હોય તે ઔષધ વાપરીને પછી કીરીવૃક્ષના, ભોળપત્રના ઝાડના, સાદડના ઝાડના કે કદબના ઝાડના દોષ અને ઋતુને યોગ્ય હોય રાવા, પાકાને ન હોય, તદન નાનારે ન હોય અને કામ્પાવાળા કે ફાટેલાનૂંદેલાં ન હોય એવા તથા કરકરા ન હોય એવાં પાદડા ધોઈને બધી બાળુએ બરાબર ગોઠવીને રો પાદડા વડે બે ઔષધને બગળા ઢાકી દેવું

(કીરીવૃક્ષ=વડ, પીપળો, પારસપીપળો, ઉંમરડો (ગુલર) વગેરે દૂધ જતો ઝાડ દોષ રાને ઋતુને યોગ્ય પાદડાના ગુણ—દા ત વાયુથી થયેલા વ્રણમાં રાને ઠીંચીની ઋતુમાં સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ, પિત્તથી થયેલા વ્રણમાં અને ગરમીની ઋતુમાં ઠંડક આપે એવાં, કફથી થયેલા વ્રણમાં અને વસંતઋતુમાં લૂખા રાને ગરમ પાદડાના ઉપયોગ કરવો)

કયા વ્રણને પાટો ન બાંધવો ?

કુષ્ઠિનામન્નિદગ્ધાનાં પિટિકામધુમેહિતામ્ ॥ ૭૨ ॥

કર્ણિકાશ્ચોન્દુરુષિયે ક્ષારદગ્ધા વિપાન્વિતા ।

વન્ધનીયા ન માંસ્પાકે મુદ્પાકે ચ દારુણે ॥૭૩

શીર્ષમાણાઃ સરુદ્વાહાઃ શ્લોકાવસ્થાવિસર્પિણ ।

ચામડીના રોગવાળાના વ્રણ, અગ્નિથી ઘટેલા ના વ્રણ, મધુમેહના રોગીની પીપ્તિકા (પાકું), ઉદરના જેવે લીધે માંસ વધીને થયેલા ઢીમડા, સારથી બાળેલા વ્રણ, ઝેરવાળા વ્રણ, માંસ પાકતું (સડતું) હોય, ગુદા બપકર રીતે પાકતી હોય, સરીને માંસ ખરી પડતું હોય એવા વ્રણ, પીડાવાળા વ્રણ, લાલ બનતી હોય એવા વ્રણ, અમે તે સ્વસ્થામાં પણ મુલેવા રોગના હોય એવા વ્રણ અને સવાયાના વ્રણ—એ તેર પ્રકારના

પ્રભુ પર પાટો બાંધવો નહિ

ધામાં જીવાત કેવી રીતે પડે તે કાઢવાનો ઉપાય

અરક્ષયા ઘ્રણે યસિન્ન મક્ષિકા નિક્ષિપેત્કમીન્ ॥

તે મક્ષયન્તઃ કુર્વન્તિ રુઝાશોષાસંસવાન્ ॥

સુરસાર્દિ પ્રયુક્તીત તત્ર ધાવનપૂરણે ॥ ૭૫ ॥

સતપર્ણકરજ્ઞાનિમ્યરાજાવનત્વચા ॥

ગોમૂત્રકલિકતો લેપઃ સેકઃ શારામ્બુના હિત ॥

પ્રચ્છાદ્ય માંસપેશ્યા વા ઘ્રણ તાનાશુ નિર્હરેત્ ॥

ધાનુ રક્ષણ ન કરવાથી માખીઓ ધામા ને કીડા મુકે છે તે કીડા ધાને ચાદરથી કેટલી ખાય છે અને તેથી પીડા અને સોજો થાય છે તથા બોહી ટપકે છે તે ધાને ધોવા માટે રાત્રે ધામા ભરવા માટે સુરસાર્દિ ગાળના ઉપયોગ કરવો સાતવણ, કણજ, આકરો, લીમડો અને રાયણુ એટલા ગાંડની અંતર છાંલને ગાળના મૂતરમા વાટીને લેપ કરવો અને શારનું પાણી છાટવું કે રેડવું એ હિતકર છે, રાયવા ઘા ઉપર બીજા પ્રાણીની માંસપેશીઓ કાઢીને (એ માંસ ખાવા કીડા ઉપર આવે ત્યારે) તેમને તરત કાઢી નાખવા

દોષવાળા પ્રભુને ઝટ રુઝવાથી નુકસાન

ન લૈર્ન ત્વરમાણોઽન્તઃ સ્વદોષમુપરોઽદ્યેત્ ॥ ૭૬ ॥

લોઽલ્પેનાપ્યપચારેણ મૂયો વિકુરુતે યતઃ ॥

પ્રભુમા (ધામા) ભરા પણ દોષ રહ્યો હોય ત્યા સુધી ધાને ઉતાવળ કરીને રુઝવો નહિ, કારણ કે એ રીતે રુઝવેલા ઘા સહેજ પાપ કૃપા થતા ફરી પાછો બિભ્રે છે

રુઝાયા પછી પણ છસાત માસ સુધીની પરેજ

ફલેઽપ્યજીર્ણવ્યાયામવ્યવાયીન્ વિવર્જયેત્ ॥

હર્ષ ક્રોચ મયં ચાપિ યાવદાસ્વૈર્વસમ્મવાત્ ॥

માદરેણાનુલ્લોઽપ માસાન્ પદ્મ

સત વા વિધિ ॥ ૭૭ ॥

ધા રુઝાઈ બધ ત્યાર પછી પણ ફા સ્થિર ન થાય ત્યા સુધી અજીર્ણ (અપચો), કસન (મહેનત) મીથુન વગેરે તથા હરખ, કોપ અને ભયનો ત્યાગ કરવો આ વિધિ છ કે સાત માત્ર સુધી ખરા વિધી (આદરથી) થાશે

ન ક્ષેત્રી પરિસ્થિતિમા શુ કરવું ?

ઉત્પદમાનાસુ ચ તાસુ તાસુ

વાર્તાસુ લોપાવિલ્લાસુસારી ॥

તૈસ્તૈરુપાયૈ પ્રયત્નમ્નિષ્ક્રિયે

શાંતોચપન્ વિસ્તરમુસરોક્તમ્ ॥ ૮૦ ॥

(માખી કીડા મુકી બધ ત્યારે શું કરવું એ તે કહ્યું પણ પ્રભુમા નેટવું નેટવું બનવું સંભવિત છે તે બધું કઈ વિગતવાર કહી શકાય નહિ માટે) જુદીજુદી પરિસ્થિતિ બિભ્રી થાય ત્યારે દોષ, દૂધ, કાપ વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને વૈધ ઉત્તરસ્થાનમાં પ્રભુ, સદ્યોપ્રભુ અને ભગદરના ઉપાયમા ને કઈ વિગત વાર કહ્યું છે તેનો વિચાર કરીને જુદાજુદા ઉપાયોથી ઉપચાર કરવા

હવ્યશાસ્ત્રદયે સૂત્રસ્થાને શત્કર્મવિધિ

નર્મિકોનચિત્તોઽધ્યાય ॥ ૨૧ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો : શારાગ્નિકર્મવિધિ

હવે પછી શારકર્મ (શાર મુકીને બાળવાની ક્રિયા અને અગ્નિકર્મ (ગમ દેવાની ક્રિયા)ના વિધિ વિરેને અધ્યાય શરૂ કરવામા આવે છે જેમ શસ્ત્રી ચીરવા વગેરેની ક્રિયા કરીને એ રીતે મરી શકે એવા રોગના ઉપાય કવવામા આવે છે, તેમ શારથી બાળીને અને અગ્નિથી ગમ દઈને મગધી શક્ય એવા રોગના ઉપાય કરવામાં આવે છે તેથી કહે છે કે—

અયાતઃ શારાગ્નિકર્મવિધિમધ્યાય

ધ્યાત્વાસ્થ્યામ ॥

હતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ॥

હવે પછી શારકર્મ અને અગ્નિકર્મના વિધિ વિરેને અધ્યાય અમે સમજાવીશું તે વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

શસ્ત્રો અને અનુશસ્ત્રોમાં શાર શ્રેષ્ઠ હોવાનું કારણ

સર્વશાસ્ત્રાનુશાસ્ત્રાણાં શાર-શ્રેષ્ઠો બહ્વતિ યત્ ॥

છેદ્યમેઘાદિકર્માણિ કુરુતે વિપમેષ્વપિ ॥ ૧ ॥

દુઃસ્વાવચાર્યશસ્ત્રેષુ તેન સિદ્ધિમયાસુ ચ ॥

ક્ષતિરુચ્છયુ રોગેષુ પદ્ય પાનેઽર્પિ યુજ્યતે ॥ ૨ ॥

શારથી છેદન, ભેદન (પાટન, લેપન) વગેરે અનેક ક્રિયા કરી શકાતી હોવાથી, શરીરમા વિષમ (સમ ન હોય રોવા ખાચાખૂંચીવાળા) ભાગોમાં પણ શારનો ઉપયોગ થઈ શકતો હોવાથી, (નાકનું અર્જુદ વગેરે) ને રોગોમા શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો મુશ્કેલ હોય ત્યાં પણ શારનો ઉપયોગ કરી શકાતો હોવાથી, તેનાથી (શસ્ત્રથી) મરી ન શકે એવા (દુષ્ટ પ્રભુ નેવા) બહુ દુઃસાધ્ય રોગોમા પણ શાર વાપરી શકાતો હોવાથી, શારનો પીવામાં પણ (પીવાની દવા તરીકે પણ) ઉપયોગ થઈ શકતો હોવાથી શાર બધા શસ્ત્રો અને અનુ શસ્ત્રોમાં ઉત્તમ છે

કયા રોગમાં કાર પીવાં?

સ પેયોર્શોમિસાદામ્મુલ્મોદરગારાદિપુ ।

(હરસ, મદાગિન, પથરી, ગોળા, ઉદરરોગ, ગર (કૃત્રિમ રેર), આનાહ (શૂળ) વગેરે રોગોમાં કાર પિવાય છે)

કયા રોગોમાં કારનો લેપ કરવો?

યોગ્યઃ સાક્ષાન્મયશ્વિત્રવાહ્યાશઃકુપ્તસુત્તિપુ ॥૩॥

મગન્દરાબુંદમન્યિદુષ્ટતાઢીમ્મગાદિપુ ।

મય, યોગો કોઠ, હરસના મયા ગુદાની બહા નીકળ્યા લેપ તે રોગ, નામગ્રીના રોગ, સ્વાપ, ભગદર, અર્બુદ, રમેળો, દુષ્ટ નાટીમ્મ વગેરે રોગોમાં કારનો લેપ કરવો

કયા રોગમાં કાર પીવામાં કે લેપમાં (કોઈ રીતે) ન વાપરવો?

ન ત્મયોડપિયોક્તઃપિત્તેરત્તે વલેડવલે ॥૪॥

જ્વરેડતિસારે હૃમ્મૂવરોને પાણ્ડવામયેડરુઠો ।

તિમિરે કૃતસશુદ્ધી શ્વયયો સર્વંગાત્રગે ॥૫॥

ભીરુગમિષ્ણુતુમતીમે દ્વૃષ્ટક્તલયોનિપુ ।

મત્રીર્ગેડજ શિશોઃ શુદ્ધે ધમનીસન્ધિમર્મસુ ॥૬॥

તરુણાસ્થિચિરાસ્નાયુસેનગોળનામિપુ ।

લેશોલ્લાસે શૃષ્ણમેદ્દરોતોનગ્વાન્તરે ॥૭॥

શમરોગાદતેડક્ષ્ણોશ્ચ શીતવર્ષોળ્લુદિને ।

પિત્ત, લોહી કે વાયુથી થતા રોગમાં, નબળા માણસને થયેલા રોગમાં, તાવ, અતિસાર, હૃદયના રોગ, માથાના રોગ, પાડુરોગ, અરથિ, તિમિર એટલા રોગોમાં, લેગુ સંગ્રાહન કમું લેપ તેને રાખા થયેરે રાખેલા સોજના રોગમાં, બીડલુને, ગભીરૂતિને, અટકાવવાળી (રાખાથેલી) ને ઉપરથી ઉડાવી ઉડાવી પાતળા પદ્ધતિને, ખોરાક ન પચેલા લેપ તે સ્થિતિમાં બાળકને, ધરડાને ધમની ઉપર, સાથા ઉપર અને મર્મ ઉપર, કમળા લાડા, ધિરા, સ્નાયુ, સેવની, ગળું અને ફટી ઉપર, થોડા માત્રવાળા ભાગ ઉપર; અંડ, મૂત્રેન્દ્રિય, લોત, આગળી અને નખના વચગાળામાં, પોષણ પાપણના રોગો સિવાયના બીજા આંખના રોગોમાં, ઉર્મત અને શિથિરજનુમાં વર્ષા-જનુમાં, શીખ-જનુમાં અને રાક્ષસ વાદળથી થેરા-યું લેપ તે દિવસે-રોટલા રોગોમાં, એટલા માણસને એટલી જગ્યાએ અને એટલા ગમશે પોષણ કે પોષક વામાં (એ બેમાંથી એકે રીતે) કાર વાપરવો નહિ

(પ્રોદ્વૃત્તકલ્પયોગિ-સીર્ણ ૨૦૪ ગર્ભ રહેવા કૃપો જનના સાધનરૂપ લેવાથી રજને પક્ષ ફર કરે છે તેથી

ને યોનિમાંથી ફર (=૨૦૪) ઊંચે વડી ગધું લેપ તે યોનિને પ્રોદ્વૃત્તકલ્પયોગિ અથવા ઉદાવૃત્તા યોનિ કરે છે)

મધ્યમ કાર

કાલમુષ્કકશમ્યાકકદલીપારિમદ્રકાન્ ॥૮॥

મશ્વકર્મમહાવૃક્ષપલાશાસ્કોતવૃક્ષકાન્ ।

હન્દ્રવૃક્ષાકપૂતીકનકમાલાશ્વમારકાન્ ॥૯॥

કાકજઙ્ગમપામાર્ગમશ્નિમન્થાશ્નિતિસ્વકાન્ ।

સાર્દાન્ સમૂલશાલાદીન્ લખ્ણહઃ

પરિકલ્પિતાન્ ॥૧૦॥

કોશાતકીશ્વતત્ત્રશ્ચ શૂકં નાલં ચવસ્ય ચ ।

નિવાતે નિચયીકૃત્ય પૃથક્ તાનિ શિલાતલે ॥૧૧॥

પ્રક્ષિપ્ય મુષ્કકચયે સુધાશ્માનિ ચ દીપયેત્ ।

તતસ્તિલાનાં કુતલૈર્દંશાઙ્ગો વિગતે પૃથક્ ॥૧૨॥

કૃત્વા સુધાશ્મતાં મસ્મ દ્રોણ ત્વિતરમસ્મનઃ ।

મુષ્કકોત્તરમાદાય પ્રયેરુ જલમૂત્રયોઃ ॥૧૩॥

ગાલયેદર્ધમારેણ મહતા યાસસા ચ તત્ ।

યાવત્પિચ્છિલરકાચ્છસ્તીક્ષ્ણો

જાતસ્તદા ચ તમ્ ॥૧૪॥

ગૃહીત્વા ક્ષારતિષ્ઠન્દ પચેલ્લોઘાં વિઘટ્ટયન્ ।

પલ્પમાને તતસ્તસિસ્તાઃ સુધામસ્મશકરાઃ ॥૧૫॥

શુકીઃ કીરપક શક્તનામીશ્વાયસમાજને ।

કૃત્વાડગ્નિર્ણવ્યહુશઃ ક્ષારોચ્ચે કુઙ્કરોન્મિતે ॥૧૬॥

નિર્ધાપ્ય પિષ્ટવા તેનેવ પ્રતીરાપં વિનિક્ષિપેત્ ।

સ્લક્ષ્ણં શઠ્ઠક્ષશિષ્ટિગૃધ્રકક્કપોતજમ્ ॥૧૭॥

ચતુર્ગાત્પક્ષિપિત્તાલમ્નોદ્વાલયનાનિ ચ ।

પરિતઃ સુતરાં ચાતો દર્શ્યાં તમગ્નદૃયેત્ ॥૧૮॥

સવાપ્યેશ્ચ યદોત્તિષ્ઠેદ્વદ્વૈર્લેહ્વદ્યનઃ ।

અવતાર્ય તદા શીતો યવરાશાયયોમયે ॥૧૯॥

સ્થાપ્યોઙ્મં મધ્યમઃ ક્ષારો

કાલમુષ્કક (ચોળ), ગરમાળો, કેળ, દેવદાર, રાત્રી, ચોર, ખાખરો, ગરુડી, ઇન્દ્રવૃષ, ઇન્દ્રવૃક્ષ (અર્બુદ, કડાગો), આક્રેષ, પુતિકરજ, કમળ, ધોળી કલેર, અથેડી, અથેડો, અત્તણી, ચિત્રા, લોખંડ, આટાં બાંડા, ભરવા લીલા (રોને લીલા ન મળે તો પામીમાં પલાળીને ભરવા લીલા બનાવેલા) મૂળિયા, ડાળી વગેરે(એટલે એ વૃક્ષોના પાંચે ૨.૩) ના (કામડી, સૂડી વગેરેથી ત્રીણાત્રીણ દુકાશ કરવા પછી રાત્રે જાતની કોથાત્રી (=ચવડું, નૂરિયુ, કડાં નૂરિયા વગેરે=ધારાકોથાત્રી, મહાકોથાત્રી, હરિન્કોથાત્રી, નિકન્કોથાત્રી), ભરવા,

વાસી, જવ-એ ૨૫ વસ્તુઓના જુદાજુદા ઢગલા પથ્થર પર કરવા. પછી મુષ્કન્ના ઢગલામાં કળીચૂનાના ઢેફા નાખવાં પછી બધા ઢગલાને તલના ફેતરા વડે જુ-૧ જુદા સળગાવવા જ્યાર નાગનું રાપોઆપ બધ થાય (બધુ બળી રહ્યા પછી દેવતા રાપોઆપ લેવા વાળી જાય) ત્યારે મુષ્કન્ના ઢગલામાંથી ચૂનાની ભરમ જુદો કાઠી લેવી ૨૦ ચૂનાની ભરમ રોક દ્રોણ અલગ રાખવી અને બીજા બધા દ્રવ્યોની ભરમ પણ અલગલે એક દ્રોણ અલગ રાખવી બીજા બધા દ્રવ્યોની કુલ એક દ્રોણ ભરમમાં મુષ્કન્ની ભરમનું પ્રમાણ વધારે લેવું પછી એક કડાઈ પર ચાટુ કપડુ બાંધીને તે કપડામાં મુષ્ક કવેર દ્રવ્યોની એક દ્રોણ ભરમ નાખીને તેમાં અડધા ભાર પાણી રાને રા.૧૧ ભાગ ગાયનું મૂતર નાખીને એ ભરમને કપડામાંથી કડાઈમાં નાખવી ખાજેલું પાણી રાને મૂતર પિચ્છિલ, ચાનું, નીતરું અને તીક્ષ્ણ થાય ત્યાં સુધી ફરીફરીને એ ભરમ ઓગાળ્યા કરવી. પછી એ ક્ષારના પાણીને એ જ કડાઈમાં પકવવું પકવતા પકવતા હાથમાં કરવું (જેથી થોટ નહિ), પછી જ્યારે પાકનું હોય (ઊકડનું હાય) ત્યારે પેલી જુદી રાખેલી ચૂનાની ભરમના ઢેફા, છીપાવીઓ, પા- (ખરી), અને રાખને ગરમ રો ચાર વાનાનો ધનિ વાપ કરવા (પ્રતિવાપ કરવાની નીત). ઉપરના ચારે વાનાં અગ્નિમાં તપાવીને લાવવાજ કરવાં પછી ક્ષારનું ૩૨ તોલા ઊકડનું પાણી એક લોખંડની કડાઈમાં જુદુ કાઠીને તેમાં પેલા તપાવેલા નાગ વાના નાખવા પછી એ ચાર વાના ઠાં પડે રોટલે ફરીને દેવતા પર તપાવવાં રાને પાછી ક્ષારના રાના એ જ પાણીમાં નાખવાં એનું અનેકવાર કયા પછી ૨૦ ચાર વાનાને એ જ પાણીથી વાટીને તે બધું (ક્ષારનું ૩૨ તોલા પાણી અને ચૂનાની ભરમ વગર વાટેલા ચાર વાનાં) પેલા કડાઈમાં કરતા ક્ષારના પાણીમાં પ્રતિવાપરૂપે નાખવું વળી ફૂકડે, મેર, ગીધ, કકળની રાને લેવા એ રાં પક્ષીઓની હાડકાને બાઈક લેવાડેને તે પણ પ્રતિ વાપ તરીકે નાખવું ગોપગા જમુરો અને પક્ષીઓનું પિત્ત, હરતાલ, મનઘીય અને નિયવ વગેરે પાંચ લવણ પણ એમાં પ્રતિવાપ તરીકે નાખવા આ બધું પ્રતિ વાપ તરીકે નાખ્યા પછી કડાઈથી ચાર ભાજુરો પુષ્કળ ઉઘાવવું અને ઘટ્ટ બનાવવું જ્યારે એ ક્ષારનું પાણી વચગાળા પડેપડે સાથે લેવું (નાટલા) તેનું ઘટ્ટ થાય, ત્યારે તેને દેવતા પરથી ઉઠાવી લેવું પછી એ ઠડુ પડે ત્યારે એને લોખંડના વાતમણમાં ખડેને જલના ઢગલામાં (સાન રાત સુધી) મૂકી રાખવું આને મધ્યમ ક્ષાર કહે D

મૃદુ ક્ષાર અને તીક્ષ્ણ ક્ષાર

ન તુ પિપ્પલા ક્ષિપેન્મૃદૌ ।

નિર્વાપ્યાપનયેતીક્ષ્ણે પૂર્વવત્ પ્રતિવાપનમ્ ॥ ૨૦ ॥

તથા લાઘ્નિકાદન્તિચિત્રકાતિવિવાપવાઃ ।

સ્વજિકાફલકક્ષીરિહિદ્મુપ્તીકપલ્લવાઃ ॥ ૨૧ ॥

તાલપત્રીં વિઢં ચેતિ સત્તરાત્રાત્પર તુ સ ।

યોજ્ય.

મધ્યમ ક્ષાર બનાવવા માટે જે કરવાનું કહ્યું છે તે બધું કરવું પણ કળી-ચૂનાના ઢેફાં વગેરે ચાર વસ્તુઓ વાટીને નાખવાને બદલે રાખની નાખવી અને નાખીને તરત કાઠી લેવી બીજુ બધું મધ્યમ ક્ષારની માફક કરવું રાને મૃદુ ક્ષાર કહે છે

તીક્ષ્ણ ક્ષાર બનાવવા માટે મધ્યમ ક્ષાર બનાવવા માટે જે કહ્યું છે તે બધું તે કરવું જ, પણ વધારામાં પ્રતિવાપ તરીકે મધ્યમ ક્ષાર માટેના પ્રતિવાપના દ્રવ્યો ઉપરાંત નળપીપ્પલા, દત્તીમૂળ, ચિત્રો, અનિવિપની કળી, વજ, નાજબાર, ધંતૂર, કીરી, હિમ, કલજનાં પાદડા, ઘોશી મુસશી, બીડલવલુ એવું નાખવું આ ક્ષાર (ત્રણ ક્ષાર) સાન રાત જવના ઢગલામાં રાખ્યા પછી વાપરવા

કયા ક્ષારનો કયા રાગમાં ઉપયોગ કરવો ?

તીક્ષ્ણોઽનિલશ્લેષમેદોઽજેવ્યશુંદાવિડુ ॥૨૨॥

મધ્યેલેવેર મધ્યોઽય્ય પિત્તાસ્રગુદજમ્ભુ ।

લઘ્નાયે હ્રીળ્પાનીયે ક્ષારામ્મુ પુનરાવપેત્ ॥૨૩॥

વાયુ, કફ કે વરબીથી થયેલા ક્ષારથી મટે એવા અનુદ વગેરે રાગો જે ઉગ્ર સ્વરૂપમાં થયા હોય તે તીક્ષ્ણ ક્ષાર વાપરવા એ જ રાગો (વાયુ, કફ કે વરબીથી થયેલા ક્ષારથી મટે એવા અનુદ વગેરે રાગો) જે સાધારણ સ્વરૂપમાં થાય હોય તે મધ્યમ ક્ષાર વાપરવા પિત્ત અને લોડેલી થયેલા હરમ માટે બીજે (એટલે મૃદુ) ક્ષાર વાપરવા

ક્ષારમાં પાણી ઓછું થઈ જાય (ક્ષાર ઘટ્ટ થઈ જાય) તો તેનું બન કાપમ રાખવા માટે ફરીથી ક્ષારનું બીજુ પાણી ઉમેરવું (ક્ષારનું પાણી કાદવિધે પ્રમાણે નેશાર કરવું હોતું જોઈએ.)

ક્ષારના ગુણ

નાતિતીક્ષ્ણમૃદુઃ સ્વદ્વાઃ પિત્તિહ્નઃ

શીતગ્ન સિન્ધ ।

શિલ્પતી મુલનિર્વાપ્યા ન મિપ્પદી ન પાનિદક ॥

ક્ષારો વશમુળ દાઘ્રનેજલોતરિ કમ્પદ્મ ।

આયુર્ગત્રિય સરમ્માત્રાત્રમાપીર્યાદ્ય ॥ ૨૪ ॥

સર્વતોડુસરન્ દોષાનુમૂલયતિ મૂલત ।

કર્મ કૃત્વા ગતરજઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥૨૬॥

શાર બહુ તીક્ષ્ણ નથી, બહુ મૃદુ (ધીમી અસર કરે એવો) નથી એ શ્વલ્પ, પિચ્છિશ્વ, ઝટ પ્રસરી જાય એવો, ધીંગો, ફેલ્લો કરે એવો, કાજી વગેરે નાખીને સહેલાઈથી ઠડો કરાય એવો (એને લીધે બહુ બળતુ હોય તો કાજી વગેરેથી એની બળતરા ઝટ મટી જાય એવો) છે એનો આવ થતો નથી (પચપચું કરતો નથી) એ બહુ પીડા કરતો નથી આ દસ ગુણવાળો શાર શસ્ત્ર અને અગ્નિ (કામ) જે કામ કરે છે તે કામ પૂર્ણ કરી શકે છે અવયવને જાણે કે ઝડપથી યુક્તીને અને દલાવીને નવા ચારે બાજુ પ્રસરી જઈને શાર દોષોને મૂળથી ઉપેક્ષી નાખે છે શાર પોતાનું કામ (બાળવા વગેરેનું) કરી રહે ત્યારે માણસની પીડા દૂર થાય છે અને શાર આપોઆપ થાત થઈ જાય છે

શારના પ્રયોગનો વિધિ

શારલાઘ્વે ગવે હિન્ને લિખિતે ક્ષાવિતેડથવા ।

શારં શલાકયા વત્સા શ્લોતપ્રાવૃતદેહયા ॥૨૭॥

માત્રાશ્વત્તમુપેક્ષેત

જે રોગ મટાડવાન શારનો ઉપયોગ કરવાનો કલ્પો હોય તે રોગમા પહેલા કાપ મૂક્યા પછી કે શસ્ત્ર ધમીને લેખન કર્યા પછી કે લોહી કાઢ્યા પછી કપડાનું પોતું વાટાળેની થલાકાથી (ચોગ્ય જગ્યાએ) શાર મૂકીને સો માત્રા સુધી બેસી રહેવું

હરસના રોગમાં સો માત્રા સુધી થું કરવું?

તતાર્થા સ્વાવૃત્તાનન્મ ।

હસ્તેન યન્ત્રં કુર્વોત

તેમાયે શારથી મટાડવાના હરસના રોગમા શાર મૂકીને સો માત્રા સુધી યત્રનું સો લાથથી ઢાંકી રાખવું વનશિંગ અને નાકના અર્બુદમાં થું કરવું?

યર્મરોગેષુ યર્મની ॥૨૮॥

નિર્મુજ્ય પિહુનાડડ્ઞાઘ

કૃષ્ણમાર્ગં વિનિક્ષિપેત્ ।

પદ્મપત્રતનુઃ ક્ષારલેપો, ઘાણાશુંકેષુ ચ ॥૨૯॥

શારથી મટાડવાના વર્મ રોગમા (=રૂખાનના પોપચાના રોગમા) પોપચા ઉથલાવીને રાખના કાચા બાગ ઉપર શાર પડે નહિ તે માટે કાચા બાગને સુત શાઉ કાપડની ગાંથી ઢાંકી દઈને શાર મૂકવા ન્યા કમળનાં પાંદડાં જેવો શારનો પાનળો લેપ કરવો (હરસની માફક જાણે લેપ ન કરવો) અને નાકના અર્બુદમાં પણ કમળના પાંદડા જેવો પાનળો લેપ કરવો

નાકના અર્બુદમાં ખાસ ક્રિયા

પ્રત્યાદિત્યં નિપણ્ણસ્ય સમુગ્રન્યાગ્રનાસિકામ્ ।

માત્રા વિધાર્યઃ પચ્ચાશત્

નાકના અર્બુદમા શાર મૂક્યા પછી સૂર્યની તામે બેસીને નાકનું ટેરવું ઊંચું રાખીને પનાસ માત્રા સુધી શારનો લેપ રહેવા દેવો (પણ પોપચા વધારે કોમળ હોવાથી પોપચા પરનો લેપ થોડી માત્રા સુધી રહેવા દેવો)

કાનમાં મસામાં થું કરવું?

તદ્દશશિઃ કર્ણજે ॥૩૦॥

કાનના મગ્ગમા તે જ પ્રમાણે (નાકના અર્બુદ જેવું) કરવું

કહેલો સમય(માત્રા) વીન્યા પછી થું કરવું?

શારં પ્રમાર્જનેનાનુ પરિમૃદ્વાશગમ્ય ચ ।

સુદગ્ધં હૃતમધ્વત્તં તત્પયોમસ્તુકાક્ષિકૈઃ ॥૩૧॥

નિર્વાપયેત્તતઃ સ્વાદૈઃ સ્વાદુદીતૈઃ પ્રવેદયેત્ ।

અભિપ્યન્દીનિ ભોજ્યાનિ ભોજ્યાનિ ક્લેદનાય ચ ॥

પછી (શારનો લેપ કરીને અમુક માત્રા સુધી લેપ રહેવા દીધા પછી) શારને પોતાથી ભૂછીને—તાઈ કરીને એ સ્થાન બરાબર (જેઈએ તેટલું) બળ્યું છે એવું જણાય તો તે જગ્યાએ ધી અને મધ મૂકીને પછી તે સ્થાને દૂધ, મસ્તુ કે કાજી રેડીને (કે છાટીને) ઠડક કરવી પછી (જેદીમધ લેવા) ગળ્યાં અને ઠંડા દ્રવ્યોના ધી ભેગવીને તેનાથી તે જગ્યાએ લેપ કરવો અને પછી (સારી રીતે બજેલા રાબુંદ, મસા વગેરેના મૂળને પચપચું કરીને ખેરવી નાખવા માટે) પચપચું કરવા માટે અભિષ્પદો અન્નપાન ખાવાપીવા (બજેલા બાગનું ક્વેદન થવાથી તે મૂળથી ખરી પડે છે)

ન ખરી પડે તો થું કરવું?

યદિ ચ સ્થિરમૂલત્વાત્કારદગ્ધં ન સ્તીર્યતે ।

ધાન્યામ્લવીજયષ્ટ્યાહ્વતિલેરાલેપયેત્ત ॥૩૩॥

વિલક્ષ્ણકઃ સમધુકો હૃતાત્કો ઘ્વનોરોપયઃ ।

અને જો રોગનું મૂળ સ્થિર હોવાને લીધે એ શારથી બાગ્યા છતાં મૂળથી ન ખરી પડે, તો ધાન્યા શ્વને તાગિષે બેઠેલો બાગ, જેદીમધ અને તલનો લેપ કરવો જેદીમધ સાથે રાત્રે ધી તાપે કાચવેલો તલનો કડકનો લેપ કરવાથી ધા રૂગાય છે

શારથી બગાડર બજેલાનાં લક્ષણ

પચ્વગ્ન્યસિતં સત્ર સમ્યદગ્ધમ્

(શાર મૂક્યાની અસર થવાને લીધે) જે જગ્યા પાકા જામું જેવી કાંતી થઈ જાય અને જ્યા ખાંચે

પડે તે જગ્યા ક્ષારથી બરાબર (જેઈએ તેટલી) બળી છે
(એમ સમજવું)

ક્ષારથી ખરામ રીતે બળેલાના લક્ષણ

વિપર્યયે ॥ ૩૫ ॥

તામ્રતાતોદકગદ્ધવસિંદુર્દગ્ધમ

જે એનાથી ઊંધું હોય (એટલે જે ક્ષાર મૂઝેલી
જગ્યા પાક જાળુ જેવી કાળી ન થઈ ગઈ હોય અને
ન્યાં ખાંડ ન પડ્યા હોય) તામ્ર જેવો રંગ થઈ ગયો
હોય, તોદ, ખલ્લ (સોજા, વિસ્ફોટ) વગેરે થતું હોય
તો તે ઉપરથી જાણવું કે એ જગ્યા ક્ષારથી ખરામ
રીતે બળી છે

ખરામ રીતે બળેલી જગ્યાએ શું કરવું?

તં પુનર્દેહ્ય ।

તેને (ખરામ રીતે બળેલી જગ્યાને) ફરીથી ક્ષાર
મૂકીને બાળવી

વધારે પડતું બળ્યાના લક્ષણ

અતિવગ્ધે સ્વદેદ્રક મૂર્છાદાહજ્વરાદય ॥ ૩૫ ॥

જે (ક્ષારથી) વધારે પડતું બળ્યું હોય તો તે
જગ્યાએથી થોડી નીકળે છે, મૂર્છા, દાહ તાવ, વિસર્પ,
સોજા, (વિસ્ફોટ) વગેરે થાય છે

ગુદામા વધારે પડતું બળે તો શું થાય?

ગુદે વિશેષાદિન્મૂર્ચસંતોષોત્તિપ્રવર્તનમ્ ।

પુસ્ત્તવોપચાતો મૃત્યુર્ગાં ગુદસ્ય જ્ઞાતનાદ્ધુમ્ ॥ ૩૬ ॥

ગુદા વધારે પડતી બળે તો, (સ્વેદક ઉપમા
જણાવેલી લક્ષણ ઉપરાંત) ખાસ તો અપેશાન
રોગાય છે અથવા કોઈ વાર અપેશામ બહુ જ થઈ
જાય છે, (વીંધના નાસ થવાથી) નપુતકપાત્ર આવે
છે અથવા ગુદા ફાગે જગ્યાથી ચોક્કસ મોત થાય છે

નાકમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તો શું થાય?

નાસાર્યાં નાસિકાપશ્ચાદ્ગણકુચ્ચનોદ્રઘ્ ।

મધેષ્ય વિપયાજ્ઞાનમ્

નાકમાં (ક્ષારથી) વધારે પડતું બળ્યું હોય તો
નાકમાં બે નતંગેશ વચ્ચેનું બાકું ફાટી જાય છે અને
સંકોચાઈ જાય છે અને નાકને પોતાના વિપર્યય
(સારી કે ખરામ ગયેલું) જ્ઞાન થતું નથી.
કાન વગેરેમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તો શું થાય?

તદ્વજ્રોપ્રાદિવૈષ્ણિ ॥ ૩૭ ॥

તે જ પ્રમાણે કાન વગેરેમાં ક્ષારથી વધારે પડતું
બળી ખુલ્લું હોય તો કાન વગેરે અરણ્ય ફાટી જાય છે

રોગે સંકોચાઈ જાય છે તથા એ રાવણને પોતપોતાના
વિષયનું (માબાપા વગેરેનું) જ્ઞાન થતું નથી

ક્ષારથી વધારે પડતું બળ્યું હોય તો શું કરવું?

વિશેષાદ્ય સેકોઽસ્ત્રેલેષો મધુ ઘૃતં તિલા ।

વાતપિત્તહરા ચેષા સર્વેશ્ચ શિશિરા ક્રિયા ॥ ૩૮ ॥

મમ્લો હિ ક્ષીત સ્પર્શેન ક્ષારસ્તનોપસહિત્ ।

યાત્યાશુ સાદુતા તસ્માદસ્તૈર્નિર્વાપયેત્તરામ્ ॥ ૩૯ ॥

રોગા (ક્ષારથી વધારે પડતું બળ્યું હોય ત્યાં)
ખાસ ખાટા દ્રવ્યો છાટવા (કે રોગના), મધ, ઘી અને
તેલનો લેપ કરવો તથા વાયુ રોગ પિત્ત બંનેને મટાડે
રોગી બધી જ ઠંડક રાખે રોગી ક્રિયા કરવી એ
ઇચ્છવા જોગ (નિતર) છે ખાટો રસ અડકવામા
ઠંડ છે રોગી સાથે ક્ષાર મળે તો ક્ષાર એકઠમ બળ્યો
બની જાય છે માટે ખાટા દ્રવ્યોથી બહુ જ ઠંડક કરવી
(‘ખાસ’ શબ્દ વાપરીને રોગુ કહેવા માગે છે કે
આ શ્લેષ્મા જણાવેલી ખાસ કિચારો ઉપરાંત દૂધ,
મસ્તુ કે કાજી છાટીને ઠંડુ પાવવાની સામાન્ય ક્રિયા પણ
કરવી)

ક્ષાર ક્યારે ખારે અને ક્યારે મટાડે?

(વિપાક્ષિશ્લાશ્નાશ્નિમૃત્યુમુલ્ય

ક્ષારો મયેદ્ભૂપમતિપ્રયુક્ ।

સ ધીમતા સમ્યગ્નુપયુક્તો

રોગાદિહમ્યાદચિરેણ ધોરાન્ ॥ ૧ ॥)

(ક્ષાર જે ઓછો કે વધાર મુકાર તો ભેર,
રાગિન, યજ્ઞ, વજ (વીંધની પડવી) અને મોત
જેવો થાય, પણ એ જ ક્ષાર જે બુદ્ધિમાની વેદ વડે
સારી રીતે મુખેથી લાય તો તથા મહા ભયંકર રોગો પણ
નરત મટી જાય)

અમ દેવાની ક્રિયા ક્ષારથી સારી થા માટે?

અક્ષિ ક્ષારાદપિ ધ્રેણસ્તદ્ગદ્યાનામસમ્મયાન્ ।

મેષજક્ષારાશ્ચાશ્ચ ન સિદ્ધાન્તં પ્રસાધનાન્ ॥ ૪૦ ॥

અગ્નિથી બાળેલા (અથવા) રોગી ફરીથી થતા
નથી તથા દેવા, ક્ષાર અને નરનગી ન મટેલા રોગો
પણ અમ દેવાથી મટે છે, તેથી અમ દેવાની ક્રિયા
ક્ષારથી બાળવાની ક્રિયાથી પણ વધારે નારી છે

અમ કયા દેવાય?

ત્વચિ માંસે સિરાશ્ચાયુસન્ધ્યસ્થિષુ સ પુન્યતે ।

શપ્ત, માત્ર, સિંધ, ત્વપુ, તાપ અને વાત
ઉપર અમ દેવાય છે

કયા રોગમાં અને કોના વડે ડામ દેવાય? ચામડી જ
બળે એવો ડામ ક્યારે અને શાનાથી દેવો?

મપાઙ્ગલાનિમૂર્ચાતિમન્યકીલતિલાદિપુ ॥૪૧॥

ત્વગ્દાહો ઘતિગદાન્તસ્યૈકાન્તશારદિમિઃ ।

મપ, ઝાનિ, માધુ દુખુ, મયરોગ, કીનગ, તન
વગેરે રોગોમાં (કપડુ, ગુગળ વગેરેની) વાટ, ગાત્રના
ઘાત, સ્ફટિક મણિ (સૂર્યકાન્તમણિ), શર (ગામ) વગેરે
નાથનથી ચામડી પર ડામ દેવાય છે (=ફક્ત રામ
ડીને જ ડામની ગાસર થાય એવા ડામ દેવાય છે)
વગેરે શબ્દથી સૂચવે છે કે પીપ્પ, બકરોની લીંડી, લઘાજ
(તરી) વગેરેથી પણ ચામડીને ડામ દેવાય છે.)

માસ બળે એવો ડામ ક્યારે અને શાનાથી દેવો?

મશોભગદ્વરમન્યિત્તઘીરુપ્પ્રજ્ઞાદિપુ ॥૪૨॥

માંસદાહો મધુસ્નેહભામ્બવોષ્ઠગુહાદિમિઃ ।

હડગ, ભગલ, રસોળી નાગ્રામ દુધ ડામ,
(અર્નુદ, કદંમાન, લાથીપગ લાગા ૧૧) વગર નગા
માં મધ, સ્નેહ, જાબવાઈ લાકડા, ગાળ, (સોય, મીઠા,
નાગુ, લોખા, ગાલ, કાસુ) વગર સાધનથી રાત્રી
મગે એવો ડામ દેવો

શિષ્ય, સ્નાયુ, સાક્ષી અને હાડકું બળે એવો ડામ

કયા રોગમાં અને કયા સાધનોથી દેવો?

શ્વિષ્ટવમન્યસુક્લાવનીલ્યસમ્યગ્યધાદિપુ ॥

શિવાદિવાહસ્ત્રેવ

શિષ્ટવર્મ (૬ / ૧૭), લોખા નીચ્છા કરતુ
હોત, નીલિરાગ, શિશ બરમ ન ચીનાઈ લોખ વગર
નગોમાં તે જ સાધનોથી (સ્વેદ કરે, ૬૦૦ મા
કોણ સાધનોથી) શિના વગેરે (-શિના, નાગુ, નાપા
અને હાડકું) બળે એવા ડામ દેવા

ડામ કોને ન દેવો?

ન દહેક્ષારવારિતાન્ ।

મન્ત શલ્યાસૂત્રો મિશ્રકોષ્ટાન્

મૂરિવળાનુરાન્ ॥૪૪॥

તેમને શાર મૂકવાની મના કરી છે તેમને (સ્વેદ
/ થી ગા), તેમના શરીરમાં રાત્રી થઈ જાય
તેમને અલર શન્ય રાત્રે લોખી ભરાઈ રહ્યું હોય, તેમના
કોમિ શન્ય વગેરેથી ભેદાત લોખ, જે ઘણા ગ્રમથી
પીડાતા હોય તેમને ડામ દેવો નહિ

ડામ દીધા પછી શું કરવું?

સુદગ્ધં ઘૃતમલ્લક સિન્નચરીતે પ્રદેહેયેત્ ।

બરાબર ડામ દેવાય એટલે (બરાબર ડામ દેવાવાની

રોગની જગ્યા જમણા એટલે) ઘી અને મધ ચોપડીને
(જેઠીમધ વગેરે) સિન્નચ અને ઠંડા દ્રવ્યોનો જોડો
લેવો રહેવો

બરાબર ડામ દેવાયો હોવાનું લક્ષણ

તસ્ય લિલ્લં સ્થિતે રક્તે શબ્દવલ્લુલિકાન્વિતમ્ ॥૪૫॥

પક્તાલકપોતામ સુરોહં નાતિવેદનમ્ ।

ચોગ્ય સ્થાન પર બરાબર ડામ દેવાયો હોવાનું
લક્ષણ રો છે કે જ્યારે ડામથી બળવાની ક્રિયા દરમ્યાન
નોકળનું લોખી બધ થાય છે, ત્યારે તે જગ્યાએ પર
પોગા જેવો (પટપટ) રાવાજ થાય છે, તે જગ્યા
લમિતવાળી (ડામ, શસ્ત્ર વગેરેથી રાગ કપાય ત્યારે શ્વ
ચાતમા પાણીના ટોપાની જે આકૃતિ દેખાય છે
વા પાણીના મીપાના રાકારવાળી) થઈ જાય છે, તે
જગ્યા કોઈવાર પાકા તાડકું જેવા રાત્રી કોઈવાર હોચા
જેવા રંગની થઈ જાય છે, લહેલાઈથી ગાઈ જાય છે
૨ ન બહુ પીડા વતી નથી

ફુદંગ્થ અને અતિદગ્ધના લક્ષણ

પ્રમાદદગ્ધવત્સર્વે દુર્દગ્ધધાર્યર્થદગ્ધયો ॥૪૬॥

ફુદગ્ધ (ડામ બરાબર દેવાયો હોય તે) અને અતિ-
દગ્ધ (ડામ વધાર પડતો દેવાયો હોય તે) રા બંનેની
બધા લક્ષણ (હવે પાછી કરેલા) પ્રમાદદગ્ધના લક્ષણ
જેવા છે

પ્રમાદદગ્ધના પ્રકાર અને લક્ષણ

વતુર્ધા તત્તુ નુચ્છેન સહ

ત પ્રમાદદગ્ધ (બેદાગ્રીથી દેવાયેલો ડામ) નુચ્છ
દગ્ધ સાથે ચાર જાનના છે (અમ્યદગ્ધ, ફુદંગ્ધ,
રાતિદગ્ધ અને નુચ્છદગ્ધ)

નુચ્છદગ્ધના લક્ષણ

નુચ્છસ્ય લક્ષણમ્ ।

તત્ત્વિવર્ણાપ્યતેઽયર્થ ન ચ ર્ફોટસમુદ્ભવ ॥૪૭॥

(ડામ દીધા પછી) ચામડીનો રંગ બદલાય, લોખ
પુખા બળે છતાં ફેલા ન બેઠે છે નુચ્છદગ્ધનું
લક્ષણ છે (જે સ્થાન પર અગ્નિ થોડાજ નાકથી
હોય તેને નુચ્છદગ્ધ સ્થાન કહે છે)

ફુદંગ્ધના લક્ષણ

સસ્ફોટવાહતીયોય ફુદગ્ધમ્

એ જગ્યાએ (ડામ દીધાથી) ફેલા બેઠે, બળત-
બે, નીકળે લોખ જેવી લાચ બળે તે જગ્યા ફુદંગ્ધ છે
(એમ જાણવું)

અતિદગ્ધનાં લક્ષણ

અતિદાહતઃ ।

માંસલમ્બનસહોચદાહધૂપનવેદનાઃ ॥ ૪૮ ॥

સિરાદિનાશસ્તૃપ્નૂલ્લમિષાગામ્ભીર્યમૃત્યવ ।

વધારેપડેના ડામ દેવાનો ડોષ તો માત્ર લગી પડે, (શિરા વગેરે) સ્કોચાઈ જાય, બળનરા બળે, ધુમાડો જોડો કાળો રંગ થઈ જાય છે, પીડ થાય છે, શિરા વગેરેનો નાશ થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, ઊંઘ થા પડે છે રાત્રે મોત રાપે છે તેથી - સમ્યગ્દગ્ધનું લક્ષણ શ્લોક ૪૯, ૪૫માં આપેલું છે

નુશ્વદગ્ધના ઉપાય

તુલ્યસ્યામિપ્રતપન્નં કાર્યમુષ્ણં ચ મેવજમ્ ॥૪૯॥
સ્થાનેડક્ષે વેદનાડ્યર્યં લિલીને મન્વતા રજઃ ।

નુશ્વદગ્ધના લોહી એકઠું થઈને ઠરી ગયેલું ડોષ છે તેથી પ્રુષ્ઠ પીડા થાય છે, ખસુ ઓ ઠરી ગયેલું મુસાઈ જાય તો પીડા નરમ પડી જાય, તેથી નુશ્વદગ્ધ અંતરે દેવતાથી તપાવવું અને ગરમ ઓસડ આપવાં

દુર્દગ્ધના ઉપાય

દુર્દગ્ધે શીતમુષ્ણં ચ યુષ્ણપાદાદૌ તતો હિમમ્ ॥૫૦॥

દુર્દગ્ધમાં ઠડું અને ગરમ ઔષધ વારફરતી કરવું, પણ થરથાર ઠડા ઔષધથી કાઢી (ઠડું, ગરમ, ઠડું ગરમ એ રીતે)

સમ્યગ્દગ્ધ સ્થાનમાં શુ કરવું ?

સમ્યન્દગ્ધે તવક્ષીતિલ્લક્ષચન્દનગૌરિકા ॥

લિમ્પેસ્તાજ્યામૃતૈર્કર્ચં પિસ્તવિદ્રધિવત્ક્રિયા ॥૫૧॥

સમ્યગ્દગ્ધ જગાએ પડેલા ધી અને ગળે સાથે વજ્રલાયન, પીપર, સુખડ અને સોનાચેરનો લેપ કરવો અને પછી પિત્તવિદ્રધિ માટે ને ક્રિયા કરવાની કહી છે તે ક્રિયા કરવી

અતિદગ્ધના ઉપાય

અતિદગ્ધે દુત્તં કુપ્યત્સ્વર્વં પિત્તવિસર્પવત્ ।

(પિત્તથી થયેલા વિસર્પમા જે અદરનું અને બાહરનું ઔષધ કહેલું છે તે બધું રાતિદગ્ધમા તરત જ કરવું)

સ્નેહદગ્ધના ઉપાય

સ્નેહદગ્ધે મૃશતરં રુશ તત્ર તુ યોજયેત્ ॥૫૨॥

સ્નેહથી ડામ દીધા ડોષ (કે દાઝથો ડોષ) ત્યારે અત્યત લુખા લેપ વગેરે ગત્યત લુખી ક્રિયા કરવી, પણ રોગની અવસ્થા પમાયે ત્યાગણ કોવાઈ ગયેલા ઉપાય થતુ કરવા

(શલક્રાસારાપ્તો યસ્માન્મૃત્યોઃ પરમમાયુષમ્ ।

અપ્રમત્તો મિષક્ તસ્માત્તાન

સમ્યગ્વચારયેત્ ॥ ૧ ॥)

(શલ, શાર રાત્ર અગ્નિ એ મોતનું મોટું હથિયાર છે, તેથી લેઈ બિલકુલ ચક્રવત કર્યા વિના સમ્યગ્વચાર થાય એવી રીતે રોમનો ઉપયોગ કરવો)

સમાપ્યતે સ્થાનમિદં હૃદયસ્ય રહસ્યયત્ ।

અશ્વિન૬૬૫ના નાસ્પૃષ્ઠ આ સૂત્રસ્થાન પુરુ થાય છે

સૂત્રસ્થાન ગદ્યરૂપ થા માટે ?

અપ્રાર્યા. સુત્રિતાઃ સુક્ષ્મા પ્રતન્યન્તે હિ સર્ગતઃ ॥૫૩॥

(સૂત્રસ્થાન રહસ્યરૂપ ૩) કારણ કે આ સૂત્ર સ્થાનમાં કુશાગ્ર બુદ્ધિવાનના સમજ થકે એવા વિષયો સૂત્રરૂપે રજૂ કરેલા છે (યોગી યજ્ઞોમાં પ્રશ્નો અર્થ સમાપ એવી રીતે રજૂ કરેલા છે) અને એ જ વિષયો બધે બાકીની બીજા સ્થાનોમાં (વિસ્તારપૂર્વક કહ્યા છે

શ્વપાદાદયે સૂત્રસ્થાને શારાંગમિર્મવિધિ

નામ વિગતનોડપ્પાય ॥ ૩૦ ॥

મહર્ષિ વાગ્મયકૃત

અષ્ટાંગહૃદય

શારીરસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : ગર્ભાવકાન્તિશારીર

હવે સૂત્રસ્થાન પછી આ શારીરસ્થાન શરૂ થાય છે. ચિકિત્સાના આધારરૂપ ૨ ાના ગ્રથના સારરૂપ ૨ ૭ આગામી સૂ. ૧/૫ માં જણાવ્યા છે. ૨ માં શરીર નિર્જ રાને આગામી રાગાનું સ્થાન છે. પણ ૨૦ શરીર ધર્મ ૨ ધર્મ કામ અને મોક્ષ એ ૨ ર પુરુષાર્થના સાધનરૂપ હાવાથી એનું રક્ષણ કરવા માટે ગ્રથકાર હનુ (રાગના મરણ) નિગ (રાગના લક્ષણ) ન ઔષધ (રાગના ઉપાય) નો ત્રણ સ્કંધ (વિષયવિભાગ) વાળા આ ગ્રથ લખ્યા છે. તમા સૂ. ૧/૫મા ૨ શરીરનું સ્થાન પહલું હાવાથી ન ત શરીર મુખ્ય હાવાથી પણ મુખ્યસ્થાન અને પછી ૨ શારીરસ્થાન શરૂ કરવામાં ૨ ૧મું છે.

મથાતો ગર્ભાવકાન્તિશારીર દ્યાર્યાસ્યામ ।
રિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ।

હવે જેમાં ૧૦૧ની સંખ્યામાં મંત્રી છે એવું શારીર સ્થાન ૨ જે ગમજાવીશું નો વિષયમાં ૨ ૧૦૧ વગર મહર્ષિ ૨ નીચે પ્રમાણ કહી ગયા છે.

ગર્ભ એટલે શું ?

જુલે શુકાર્તવે સસ્વ સ્વકર્મકેશ્વોદિત ।

ગર્ભ સમ્પદયતે યુકિતશાદિશિતિવારયો ॥ ૧ ॥

જેમ મુનિશ્રી (જડી માધનગમગીના ઉપયોગ કરવાથી) કરાવેલા ૨ ગિન પ્રકટ છે તમ પોતાના કર્મ ૨ ન કવેશથી પ્રતાપયો છવ શુભ (વાયુ વજેરથી ન બળવાના) બા મળેલા વીર્ય ૨ ન અર્જવમાં યુકિતથી ગર્ભરૂપે પ્રકટ થાય છે.

(કર્મ=પૂર્વજન્મના કામ કલશ ન વિદ્યા, અસ્મિતા, ગગ દ્રેષ ન તે અભિનિવશ જે જેવું નથી તેને તેવું જાણવું તે અવિદ્યા દોરડી નાપ નથી છતાં દોરડી સાપ રૂપે દેખાય તેનું નામ અવિદ્યા અસ્મિતા-૨ ૧ માં જાણે બુદ્ધિથી જુલે નથી એવું સમજાય તેને અસ્મિતા કહ છે. રાગ=નુખ અથવા

સુખના સાધન પાછળ ૨ ૧૦ કરણમાં પડી રહનાર ઈચ્છા દ્રેષ=દ્રેષ અથવા દુ ખના સાધન પાછળ ૨ ૧૦ કરણમાં પડી રહેનાર ક્રોધ અભિનિવેશ=પૂર્વજન્મના સંસ્કારના બળે સંસારના ભોગોને વળગી રહવાને સ્વભાવ ૨ ને રો ભોગોને મુન્ય ખૂચવી લેશે એવો મરણનો ભય યુકિત-કાઈ પણ બાબત પાર પાડવા માટેના સાધન ઉપાય ૨ ને વસ્તુ)

ગર્ભ શી રીતે વધે છે ?

વીજાત્મકૈર્મહામૂતૈ સુદૈ સત્વાનુગૈશ્વ સ ।

માનુશ્વાહારરસજૈ કમાત્કુક્ષૌ વિવર્ધતે ॥ ૨ ॥

વીર્ય અને અર્તવરૂપ બનેલા સુદૈ (ઈંદ્રિયોને ન ગાયર) છવન અનુસરનારા અને માતાના આહાર ના રસમાંથી છૂટા પડ્યા (પાવ) મહાભૂતોથી એ ગર્ભ કખમાં (માતાના ઉદરમાં) ધીમધીમે વધે છે.

છવ ગર્ભાશયમાં જતો દખાતો નથી તેનું શું ?

તેજો યથાડકરસ્મીના સ્ફટિકેત તિરસ્કૃતમ્ ।

નેત્યન હૃદયતે ગચ્છત્સત્વો ગર્ભાશય તથા ॥ ૩ ॥

જેમ સૂર્યકાંત મણિ પર પડે તો પાછું ફેંકાયું (પગવર્તન પામેલું) સૂર્યના કિરણોનું તેજ નીચ પડી બળતણમાં જનું દેખાતું નથી તેમ છવ પમ ગર્ભાશયમાં પેસતો દખાતો નથી.

(સૂર્યના કિરણો સૂર્યકાંતમણિ પર પડે ત્યાર સૂર્ય કાંતની નીચ મૂકવું બળતણ સળગી ઊઠે છે તે ઉપરથી જેમ રાષ્ટ્રપતે ૨ નુમાન કરીએ કે સૂર્યકાંતથી પાછું ફેંકાયેલું સૂર્યનું તેજ બળતણમાં પેસતું દેખાતું નથી છતાં બળતણમાં પેકું જ યોગું જોઈએ, તેમ છવ પમ ગર્ભાશયમાં જતો દખાતો ન હોવા છતાં તે ગર્ભાશયમાં જતો હોવા જોઈએ એનું અમલનું જોઈએ)

છવ અનેક રૂપ કેમ ધારણ કરી શકે છે ?

કારણાનુવિધાયિત્વાત્કાર્યાણાં તત્ત્વમાવતા ।
નાનાયોન્યાહતી સત્વા ઘત્તેડતો દ્રુતલોદયવ ॥

કાર્ત્તે (બનાવવાની વસ્તુઓ) પોતાના કારણે માથી બનતા હોવાથી કાર્ત્તેના સ્વભાવ કારણના સ્વભાવ જેવો હોય છે તેથી જેમ પીગણેલુ લોહુ (જુદાજુદા બીબાંમા કાળવાથી) જુદાજુદા રાક્ષસ ધારણ કરે છે, તેમ જીવ પણ રોકરૂપ હોવા છતાં (પોતાના પૂર્વજન્મ ના કર્મ અને કલેશ પ્રમાણે) જુદાજુદા જાતિ અને રાક્ષસ ધારણ કરે છે

પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુસક એ ભેદ શી રીતે થાય ?
જત પથ ચ શુકસ્ય માહુલ્યાજ્ઞાયતે પુમાન ।
સ્ત્રીસ્ય સ્ત્રી, તયોઃ સ્ત્રીયોઃ ક્ષામ્યે ક્ષીબઃ

એ જ કારણસર (સ્ત્રીક ઝાખા કક્ષા પ્રમાણે કાર્ત્તેના સ્વભાવ કારણના સ્વભાવ જેવો હોવાથી) આર્તવ કરતા વીર્ય વધારે હોય તે પુરુષ જન્મે છે (બને છે), વીર્ય કરતા રાત્ર વધારે હોય તે સ્ત્રી જન્મે છે અને એ બે (વીર્ય અને આર્તવ) સરખા હોય તે નપુસક જન્મે છે

એકસાથે ઘણા બાળકો કેમ જન્મે છે ?

શુકાર્ત્તે પુનઃ ॥૫॥

વાયુના વહુકારે મિલે યથાસ્વં વહપત્યતા ।

પણ જ્યારે વીર્ય રાત્ર આર્તવ(સ્ત્રી)ના અનેક દુકંડા વાયુને લીધે થઈ જાય છે, ત્યારે વીર્ય અને આર્તવ એ બેમાથી જે વધારે હોય તેને હિસાબે પુરુષ જાતિના કે સ્ત્રીજાતિના અનેક બાળકો રોકસાથે જન્મે છે

(બુદ્ધિ, કૂતરી વગેરેને એકસાથે અનેક બચ્ચાં આવતરે તેનું રા જ કારણ છે એકસાથે એક કરતા વધારે બાળકો જન્મે તેમા કેટલાક નર રાત્ર કેટલાક માદા જન્મે કે બધા નર અને બધા માદા જન્મે એનેર આધાર વાયુથી પડેલા વીર્ય અને આર્તવ(બેગા)ના દુકંડાઓમા જેલકા દુકંડામા લીધે અને આર્તવમાથી શુ રચાયે છે તેના પર છે)

કંઠગી જાત અને આકારનુ કારણ

વિયોનિરિજ્ઞાતાકારા જાયન્તે વિહૃતૈર્મૈલેઃ ॥૬॥

બગડેલા (પોતાનો માર્ગ છોડીને બીજા માર્ગે ગયેલા) વાયુ વગેરે મળેને લીધે કંઠગી જાતના અને કંઠગા આકારવાળા ગર્ભ જન્મે છે

સ્ત્રીને ક્યારે, કેટલા દિવસ, કયાથી, કયાં સુધી અટકાય આવે ?

માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીણાં રસજં કલ્પતિ જ્યહ્ય ।
વક્ષસદ્વાદ્વાદ્વાદૃર્ધ્વં યાતિ પચ્છાશ્ચાત્ ક્ષયમ્ ॥૭॥
 આહારસમયોથી (સમયાનુસારથી નહિ) ઉપજના થયેલુ રજ (અટકાવ, આર્તવ) સ્ત્રીઓને (લગભગ)

બાર વરસની ઉંમર થયા પછી મહિને મહિને (દર મહિને) ત્રણ દિવસ સુધી નીચે છે, અને (લગભગ) પચાસ વરસની ઉંમર થયા પછી તેનો નાશ થાય છે (બધ થઈ જાય છે)

સમર્થ પુત્ર આવતરવાનાં કારણે

પૂર્ણપોદ્ગમર્થા સ્ત્રી પૂર્ણવિશેત સજ્જતા ।

શુદ્ધે ગર્ભાશયે માર્ગે રક્તે શુક્રેઽનિલે હૃદિ ।

વીર્યવન્તં સુત સતે

જેને વીસ વર્ષ (ઉમ્મર) પુરા થયા હોય એવા પુરુષ પાસે મૈથુન કરાવેલી સોળ વર્ષ (ઉમ્મર) પુરા થયા હોય સેવી સ્ત્રી જે ગર્ભાશય, ગર્ભને બહાર નીકળવાનો રસ્તો, રજ (આર્તવ), વીર્ય, વાયુ અને હૃદય શુદ્ધ (દોષોથી લગભગ વિનાશ) હોય તે (ઘણું ખરું) વીર્યવાન (સમર્થ) પુત્રને જન્મ આપે છે

તતો ન્યૂનાદ્યો પુનઃ ।

રોમ્યલ્પાયુરચન્થો વા ગર્ભો ભવતિ નૈવ વા ॥૯॥

પણ સ્ત્રી અને પુરુષ બે તેથી ઓછી ઉમ્મરના હોય (રાત્રે ગર્ભાશય વગેરે શુદ્ધ ન હોય) તે ગર્ભ રોગી, ટૂંકી આયુરદાવાળો અને અધન્ય થાય છે અથવા ગર્ભ રહેતો જ નથી

ગર્ભ ન રહેવાનાં કારણે

વાતાદિકુષળપમ્નિપૂર્ણમલાહ્વમ્ ।

વીજાસમર્થો રેતોસમ્

વાયુ વગેરે દોષો, કુલ્પ (મુઠ્ઠુ, મગદા જેવું ગંધાનું) ગ્રાસિ (ગાદ, રંગોળી) પૂષ (પરુ), શીણ અને મળ (ગરો, પેશાબ) એ સજ્જાથી રોગાખાવાનું વીર્ય અને આર્તવ ગર્ભના બીજરૂપ બનવાને શક્તિમાન થનું નથી

વાયુથી બગડેલા વીર્યને વાતશુક, પિત્તથી બગડેલા વીર્યને પિત્તશુક, કફથી બગડેલા વીર્યને કફશુક કહે છે મગદા જેવા ગંધાતા વીર્યને દુસ્પૃશ્ય કહે છે ગઠાઈ ગયેલા વીર્યને ગ્રવિશુક કહે છે પરુ જેવા વીર્યને પૂષશુક કહે છે શીણ થઈ ગયેલા વીર્યને શીણશુક કહે છે ગાદ જેવા વીર્યને મલશુક (પુરીપશુક) કહે છે રુને પેશાબ જેવા વીર્યને પમ્ન મલશુક (મૂત્રશુક) કહે છે એ જ રીતે એટલા જ પ્રકાર સોના આર્તવના પણ હોય છે

વીર્ય અને આર્તવ કઈ જાતનું છે તે ઓગમવાની રીત

સ્વલિપ્તૈરોપજં વદેવ્ ॥ ૧૦ ॥

રક્તને કુષળ, શ્લેષ્મવાતાત્મ્યો ગ્રનિયસન્નિમ્નમ્ ।

પૂર્વામં રક્તપિત્તાત્મ્યો, ક્ષીર્ણં માદનપિત્તત્ ॥૧૧॥

શુ ૧/૧૦૫ થી ૧૧૫ મા આપેલાં દરેક દોષાં

લક્ષણ ઉપર વીર્ય અને આર્તવ કયા દોષથી બગડેલું છે તે કહેવું. લોહી બગડેલું હોય તો કુલુપવીર્ય કે કુલુપઆર્તવ છે એમ કહેવું. કફ અને વાયુ બંને બગડ્યાં હોય તો રસોથી જેવો આકાર થઈ જાય છે તેને ગ્રથિશુક કે ગ્રથિઆર્તવ કહેવું. લોહી અને પિત્ત એ બંને બગડ્યાં હોય તો વીર્ય અને આર્તવ પર જેવું થઈ જાય છે તેને પૂષ્પશુક અને પૂષ્પઆર્તવ કહેવું. વાયુ અને પિત્ત એ બંને બગડ્યાં હોય તો વીર્ય અને આર્તવ ઓછાં થઈ જાય છે માટે એને ક્ષીણશુક અને ક્ષીણઆર્તવ કહેવું.

છન્નગ્રણ્યેતાન્યસાધ્યં તુ ત્રિદોષં મૂત્રવિદમમમ્ ।

(શ્લોક ૧૦થી ૧૧માં ગણાવેલાં) આ બધાં વીર્ય અને આર્તવ દુઃસાધ્ય (સુધારવાં મુશ્કેલ) છે, પણ ત્રણ દોષ બગડવાથી થયેલાં હોવાથી પેશાબ જેવાં વીર્ય અને આર્તવ તથા બાકી જેવાં વીર્ય અને આર્તવ અસાધ્ય (ન મટી શકે એવાં) છે.

બગડેલું વીર્ય સુધારવાના ઉપાય

કુર્યાદ્વાતાદિમિહુંદ્યે સ્વૌપચમ્

વીર્ય વાયુ વગેરે દોષોથી બગડેલું હોય તો જે દોષ કોણે હોય તેને મટાડવાનું ઔષધ કરવું (સૂ. અ. ૧૩).

કુળયે પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

ઘાતકીપુષ્પલદિરવાડિમાર્જુનસાધિતમ્ ।

પાયથેલ્સપિરથથા થિપકમસનાદિમિઃ ॥ ૧૩ ॥

પણ કુલુપશુક હોય તો ધાવડીનાં ફૂલ, ખેર, દાડમ અને સાદડ એટલી વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું ઘી અથવા અગ્રનાદિ ગરુનાં ઔષધોથી પકવેલું ઘી પીવું.

પલાશમસ્માશ્મિદા પ્રત્ય્યામે

વીર્ય રસોળી જેવું ગંધઈ ગળું હોય તો ખાખરાની અશ્મ કે પાપાણભેદથી પકવેલું ઘી પાવું.

પૂપરેતસિ ।

પરુપકવટાદિભ્યામ્

વીર્ય પર જેવું હોય તો પડ્મકદિ ગરુ અને ન્યગો-શાદિ ગરુનાં ઔષધોથી પકવેલું ઘી પાવું.

શીળે શુક્રક્રી ક્રિયા ॥

વીર્ય ઓછું થઈ ગયું હોય તો વીર્ય બને એવી ક્રિયા કરવી.

સંયુક્ટો વિદમ્ને સર્પિહિસ્તુસેવ્યાદિ-

સાધિતમ્ ।

પિષેવ

ગ્રાહ જેવું વીર્ય હોય તો પહેલાં દરદીએ વમન અને વિરેચનથી સંશોધન કરીને પછી ડિંગ, વીરહવાળે, (ચિત્રક, કાંગ, રિશામણી, કમળનું કમળું મૂળ) એટલાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું.

બગડેલા આર્તવના ઉપાય

પ્રત્ય્યાતર્તવે પાઠાઘ્યોવવૃક્ષકર્જં જલમ્ ॥ ૧૫ ॥

(ગ્રથિઆર્તવ, કુલુપઆર્તવ, પૂષ્પઆર્તવ અને ક્ષીણઆર્તવ સિવાયના બાકીના આર્તવરોગોમાં તે તે જાતના બગડેલા વીર્ય પ્રમાણેના ઉપાય કરવા પડે) ગ્રથિઆર્તવમાં કાળી પાટ, ત્રિકટુ અને ઈન્દ્રગણું પાણી પીવું.

વેયં કુળપવ્યાસે ચન્દનં વક્ષ્યતે તુ યત્ ।

ગુહારોગે ચ તત્સર્વં કાર્યં સૌત્તરવસ્તિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

કુલુપઆર્તવ અને પૂષ્પઆર્તવમાં (પાણી સાથે) ચંદન પીવું. તે ઉપરાંત ઉત્તરસ્થાનમાં ગુહારોગપ્રતિરોધા-ધ્યાયમાં જે બધું કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે અને ઉત્તરવસ્તિ એટલું કરવું. (ક્ષીણઆર્તવના ઉપાય કદો નથી, કારણ કે એ સમજી લેવાનો છે, જેમ વીર્ય ઓછું થઈ ગયું હોય ત્યારે વીર્ય બને એવી ક્રિયા કરવાની છે તેમ આર્તવ ઓછું થઈ જાય ત્યારે લોહી બને એવી ક્રિયા કરવી જોઈએ એવું સમજી લેવાનું છે.)

સારો જર્બ રહી શકે એવા શુદ્ધવીર્યનાં લક્ષણ

શુકં શુદ્ધં શુદ્ધ સ્નિગ્ધં મધુરં બહલં વદુ ।

ઘૃતમાક્ષિફતૈર્લામં સદ્રમ્ય

ઘોળા, ભારે, સ્નિગ્ધ, ગળ્યા, ઘટ્ટ, પુષ્કળ, ઘી જેવા, મધ જેવા અને તલ જેવા વીર્યથી સારો જર્બ રહે છે (ઘી જેવા વીર્યથી જોરો, મધ જેવા વીર્યથી આછા કળો અને તેલ જેવા વીર્યથી ઘેરો કળો જર્બ રહે છે.)

સારો જર્બ રહી શકે એવા શુદ્ધ આર્તવનાં લક્ષણ

માર્તવં પુનઃ ॥ ૧૭ ॥

લાક્ષારસશાશ્નામં ધૌતં યદ્ધ ચિરજ્યતે ।

પણ જે આર્તવ લાખના રસ જેવું, સસલાળા લોહી જેવું અને ઘોળાથી રંગ કિતરી જાય એવું હોય તે આર્તવથી સારો જર્બ રહે છે.

જર્બ રહે તે પહેલાં સ્ત્રીપુરુષ કેવા હોય તે જોઈએ?

શુદ્ધશુક્રાતર્તવં સ્વસ્થં સંરક્તં મિથુનં મિથઃ ॥ ૧૮ ॥

સ્નેહૈઃ પુસ્યનૈઃ સ્નિગ્ધં શુદ્ધં ક્ષીણિતવસ્તિકમ્ ।

જર્બ રહે તે પહેલાં સ્ત્રીપુરુષનું મુગલ (જડું) શુદ્ધ વીર્ય અને શુદ્ધ આર્તવવાળું, તદન નીચેની, પરપર પ્રેમાળ, મનઝમતો પુત્ર અવતરે એવા જર્બ રહે એવા

સ્નેહોથી સ્નિગ્ધ થયેલું, વધન અને વિરેચનથી શુદ્ધ થયેલું અને નિત્ય બંધિત લીધેલું હોવું જોઈએ

પુરુષે ખાસ પુ કરવું ?

નર વિશેવાલ્કીરાયૈર્મધુરૌપચસસ્કૃતૈ ॥૧૯॥

અવા મુગલમાના પુરુષને ખાસ કરીને ગળ્યાં ઓપવથી મિલ કરેલા ધી અને દૂધ પાચા

સીએ ખાસ શું કરવું ?

નારૌં તેલેન માયૈશ્વ પિત્તલૈ સમુપાચરેત્ ।

એવા મુગલમાની સ્ત્રીને (ખાસ કરીને) પિત્ત ૬૨ એવા તેલ રાતે ૨૫૬ અવગ્રવવા

ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય સ્ત્રીના લક્ષણ

શ્ચામપ્રસન્નવદનાં સ્કુરચ્છોગિપયોઘરામ્ ॥૨૦॥

શ્વસ્તાશ્ચિકુલિ પુસ્કાર્મા વિધાદતુમર્તૌં સ્તિપમ્ ।

જે સ્ત્રીનું માં (કઈ પણ રાગ વિના) સુકમ્બું (પાતળું થઈ ગયેલું) હાથ અને પ્રમન્ન (નિર્ભય) હાથ, જેના કબા અને સ્તન કૂટકના (ધડકના) હાથ જેની આપ્તિ અને કૂબ નમણી હોય, અને જેને પુરુષ ભેગવવાની ઈચ્છા થઈ હોય અર્થાત્ ઋતુમતી (ગર્ભધારણ કરવાને યોગ્ય) છે એમ જાણવું

ઋતુકાળ વિના ગર્ભ ન રહેવાનું કારણ

પથ સજ્જૌચમાયાતિ દિનેઽતીતે ચયા, તથા ॥૨૧॥

ઋતાવતીતે યોતિ, સા શુક નાત પ્રતીચ્છતિ ।

જેમ દિવસ આયમના કમળ વિગ્રહ જાય છે તેમ ઋતુ (શ્લોક ૨૬, ૨૬ા) વધી જતા યોનિ (કમળ) વિગ્રહ જાય છે, તેથી વાપને તે ઝીલી શકતી નથી

માસેનોપચિત રક્ત ધમતીયામૃતૌં પુન ॥૨૨॥

રૂપાક્તજા વિગાન્ધ ચ વાયુયોનિમુલાપુદેત્ ।

આહારના ઝસન લીધે) મિઠિયા સુધી વધેલા, (આર્તવન બહાર કાઢનાર વાયુના તબાવમા આવવાથી) જરા કળા અને ગંધ વિનાના આર્તવને વાયુ ઋતુ કમળમા (શ્લોક ૨૬, ૨૬ા) જે ધમતી દ્વારા યોનિના મુખમાથી બહાર પડે છે (તેથી ઋતુકાળમા થઈને ના કમળનું મો ખુલ્લું રહે છે)

અટકાવના ત્રણ દિવસ સીએ કેવી રીતે રહેવું ?

તત પુષ્પેશ્વનાદેવ કલ્પાગચ્યાપિની જ્યહમ્ ॥૨૩॥

મૃજાલક્ષારરહિતા દર્મસસ્તરશાયિની ।

ફેરેયં યાવક સ્તોકં કોષ્ઠયોધનકરંજમ્ ॥૨૪॥

પર્વે શરાધે હસ્તે યા મુઙ્ગીત મ્લચારિણી ।

પછી અટકાવ દખાષ કે તરત જ ત્રણ દિવસ

સુધી સીએ શુભ વિચારોમા રહેવું, નાહવુંધોવું નહિ, ચણગાર ઉતારી નાખવા ઝખની સામી પર સુવું, (કોકામા ગર્ભ રહેતા હાવાથી) કોકાનું શોધન કર અને તર્પણ કર રોવી દૂધમાં સંધેલા જવની વાતી ૯૪ ઓરકમા તરીકે પાટકા પર, કોકાવામાં કે હથેલીમા થઈને થોડી જ ખાવી (બીજા કઈ પણ ખાવું નહિ અને બીજા વાસણ વાપરવું નહિ) તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું

અટકાવના ચોથા દિવસે શું કરવું ?

વતુચંડિહ તત સ્નાતા શુક્લમાલ્યા

મ્બરા શુચિ ॥૨૫॥

દૃક્ષન્તી મર્ત્તસદશા પુત્ર પદયેત્પુર પતિમ્ ।

પછી થોડે દિવસે નાહીને, ધોળી કૃત્તમાળા (હાર ગળરા વણી) તથા ધોળા વસ્ત્ર પહેરીને, તન અને મનથી સ્વચ્છ થઈને, પતિના જેવા પુત્ર ઇચ્છતી સીએ સૌથી પહેલા પતિને જોવો

ઋતુકાળના દિવસો છોકરો કે છોકરી અવનરવાનો નિયમ

ઋતુસ્તુ દ્વાદશ નિશા

પૂર્વાસ્તિઓઽવ નિશ્ચિતા ॥૨૬॥

પ્રકાદશી ચ, ચુગ્માસુ સ્વાત્પુત્રો

ઽન્યાસુ કમ્પકા ।

બાર ત. સુધી ઋતુકાળ હાથ છે તેમાં પહેલી ત્રણ ગત (મેયુન માટે) નિષિદ્ધ છે તથા અગિયારમી રાત પણ નિષિદ્ધ છે બેકરી સંખ્યાની રાતે (૪, ૬, ૮, ૧૦, ૧૩મી રાતે) પુત્ર જન્મે એવો ગર્ભ ૨૯ છે અને એકરી સંખ્યાની રાતે (૧૧, ૭, ૯મી રાતે) પુત્રી અવતરે એવો ગર્ભ રહે છે

(બેકરી સંખ્યાની રાતે આર્તવ આશુ હાવાથી પુત્ર ગર્ભ રહે છે, પણ એકરી સંખ્યાની રાતે આર્તવ લીધે કરતા વધારે હોવાથી વધી પ્રમાણમા થયેલું પડે છે તેથી પુત્રીગર્ભ રહે છે પણ જે આહારવિહારને લીધે બેકરી સંખ્યાની રાત આર્તવ લીધેથી વધી જાય તેા છેકરી તેા અવતરે પણ તે છેકરી દેખાવામાં છેકરા જેવી નજની અને ઓછા અંગવાળી હોય. જે આહારવિહાર ને લીધે એકરી સંખ્યાની રાતે આર્તવ કરતાં વધી વધી જાય તેા છેકરા અવતરે પણ તે છેકરી દેખાવામા છેકરી જેવો, નજનો અને ઓછા અંગવાળો હોય. અગિયારમી રાતે અને તેરમી ગતે મેયુન કરવાથી નપુંસક બાળક જન્મે છે

ઈચ્છા પ્રમાણેનું બાળક અવતરે એવી રીત

ઉપાધ્યયોઽય પુત્રીય કુર્ચત વિધિવિદિધિમ્ ॥૨૭॥

નમસ્કારપરપાસુ શ્વાયા મન્ત્રવર્જિતમ્ ।

પછી અથર્વવેદ જાણનાર ગોત્રે (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વેશ્યાનાં) સ્ત્રીની બાબતમાં રાવતરનાર પુત્ર માટે ઉત્તર હોય એવો વેદવિધિ વિધિપુરસ્કાર કરવો, પણ નમસ્કાર કરીને બેઠેલી શુદ્ધ સ્ત્રીની બાબતમાં રો જ વિધિ મનોવ્યથાર કર્યા વિના કરવો

અવગ્રથ્ય एवं संयोग. स्यादपत्यं च कामतः॥ ૨૮ ॥

એ નીતે (વેદવિધિ કરવાથી) સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ સફળ થાય છે (ગર્ભ રહે છે) અને ઇચ્છ્ય પ્રમાણેનું બાળક આવતરે છે)

सन्तो ह्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सज्जति रहः ।

સારા માણસો કહે છે કે વરવહુની એકાત્મતા સંગતિ બાળક મેળવવા માટે છે (મૈથુનનું સુખ મેળવવા માટે નહિ)

સગનિ=ખાસ સમયને યોગ્ય ખાસ સંબોધન.

दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ ૨૯ ॥

ઊંચા કુળમાં જન્મેલું હોય તોપણ બરાબ બાળકને હવાગાર (કુળમાં અગારો) કહે છે

इच्छेतां यादृशं पुत्रं तदूपचरितांश्च तौ ।

ચિન્તિતેતાં જનપર્વાસ્તદાચારપરિચ્છદૌ ॥ ૩૦ ॥

માખાપ જેવો પુત્ર (કે પુત્રી) ઇચ્છતાં હોય તેના જેવા આચરણ અને પરિચ્છદ (રાચરથીયે) રાને પરિવાર) રમેણું રાખવાં તથા ઇચ્છેલા બાળક જેવા રૂપરંગ અને રાવરણવાળા (રામુક દેશના) લોકોનું ચિતવન કરવું

कर्मान्ते च पुमान् सर्पि क्षीरशाल्योदनाशितः ।

प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहृतिकाक्षया ॥ ૩૧ ॥

શારોહેત્ સ્ત્રી તુ ધામેન તસ્ય દક્ષિણપાર્શ્વતઃ ।

તૈલમાપાત્તરાહારા તત્ર મન્ત્રં પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૨ ॥

વેદવિધિ પ્રમાણેનું કર્મ પૂરું થયા પછી ઘી, દૂધ અને શાલ્યશોખાનો ભાત ખાઈને સારા મુદૂર્ત (મદુરત) કાઢી આપનાર જેમની આજ્ઞાથી (સારા મુદૂર્તમાં) પુરુષ પહેલાં જન્મેલા પગ પચાવીમાં (ખાટવામાં) મૂકીને (સીધી પહેલા) ખાટવામાં ચઢવું, અને તેલ અને અંદા જેમાં રાગજ પડતા હોય એવો આધાર ખાંચી સીએ પહેલાં ડાબો પગ ખાટવામાં મૂકીને પુરુષની જગ્યાથી બાજુએથી ખાટવામાં ચઢવું, અને ત્યાં નીચેનો મંત્ર બોલવો :-

ખાટવામાં ભગવાનો મંત્ર

ॐ माहिरसि भायुरसि सर्वतः

प्रतिष्ठासि धाता त्वां

दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा मयेति ।

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्विनौ ।
मगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥ ૩૩ ॥
(સંસ્કૃતમાં રહેલો મંત્ર સંસ્કૃતમાં બોલવો)

તું અહિં (શેષ ભગવાન) છે, તું રાખુય છે, તું બધો બાળુએ આધારક છે, બ્રહ્મા તને ઘડે (મેકવે, ધ્રેરે), વિધાતા તને મેકવે, તું બલજ્ઞાનના તેજથી પુક બન, બ્રહ્મા, બૃહસ્પતિ, વિષ્ણુ, યજ્ઞ, સૂર્ય બન અર્ચવન ભગ (લક્ષ્મી), મિત્ર (આદિત્ય) રાને વરસ મને વીર પુત્ર આપો

सान्त्वयित्वा ततोऽप्योष्यं संविशेतां

मुदान्वितौ ।

उत्ताना तन्मना योषितિष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ॥ ૩૪ ॥

પછી વરવહુએ રાક્ષીજાને વાલાબનાં મીઠા વચનો કહીને જોભ દૂર કરીને રાત્રદમાં રાખી જઈને મૈથુન કરવું મૈથુન દરમ્યાન સ્ત્રીએ ચપ્પા સૂવું, મૈથુનમાં જ મન રાખવું અને શારીરના અવયવો બરાબ મેકવેલા રાખવા (વાકાચુકા કે ઊંચાનીચા રાખવા નહિ)

तथा हि वीजं शुद्धाति दोषैः स्वस्थानमारयिते ।

આએ એવી રીતે સૂઈ રહેવાનું કારણ એ છે કે શ્લેષક ઉત્તમ ક્ષત્રા પ્રમાણે વર્તવાથી દોષો પોતપોતાના સ્થાનમાં રહ્યા હોય તે સ્થિતિમાં (દોષોને) પ્રમેય થયા વિના) સ્ત્રી બીજ (ગર્ભ) ધારણ કરે છે

તરત ગર્ભ રહ્યો હોવાનાં લક્ષણ

लिङ्गं तु संयोगर्भाया योन्या बीजस्य सहस्रम् ॥ ૩૫ ॥

तृतिगुणत्वं स्फुरणं शुकास्त्राप्रानुबन्धनम् ।

हृदयस्पन्दनं तन्म्रा दृङ्गलानિर्लोमहर्षणम् ॥ ૩૬ ॥

જે સ્ત્રીને તરત ગર્ભ રહે તે સ્ત્રીના લક્ષણ એ છે કે યોનિ સાચી રીતે બીજને ગ્રહણ કરે છે, સ્ત્રી તૃતી થાય છે, કૂખ ભારે થાય છે અને દર્દ છે, વીર્ય અને રાત્રત્વ યોનિના મુખમાંથી બાર નીકળી જતાં નથી, હૃદય ફરકે છે, સુસ્તી રહે છે, તન્મ લાગ્યા કંઈ છે, મન ઉદગમ ગટે છે અને જવા ઊંચા થઈ જાય છે.

પહેલા મહિનામાં ગર્ભની અવસ્થા

अप्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहत्कलली मयेत् ।

गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ૩૭ ॥

પહેલા મહિનામાં ચક્રસ્પતના સાત દિવસ પછી ગર્ભ કલલ (લોટના જોડ લોચા) જેવો હોય છે અને આપો પહેલાં મહિના અવ્યક્ત રહે છે (રેટરે, ગર્ભમાં અવયવો વજરે બધાના નથી) માટે ગર્ભમાં અવયવો વ્યક્ત થાય (જુ-જુ-ત તરી આવે એ રીતે

બંધાય) તે પહેલા (એટલે, પહેલા મહિનામાં) છાકરી અવતરે એવા સૌપથ સ્નાપવા

ઘટ્ટી પુરુષકારો દિ દૈવમપ્યતિવર્તેતે ।

(જે પુર્વજન્મના કર્મથી ૨૧ વર્ષને છાકરી અવતરવાનું નિર્માણ થયું હોય અને તેથી વાર્ષ અને ચાર્તના મિશ્રણમાં ધીર્ધ કરતા રાત્રત વધારે હોય તે નિયમ પ્રમાણે છાકરી ૧૪ રાત્રતરવી જોઈએ, અને ચાર્તવ કરતા ધીર્ધ વધારે હોય તે છાકરી ૧૪ રાત્રતરવો જોઈએ. તે પછી પહેલા મહિનામાં છાકરી અવતરે એવા સૌપથ અવગણવાથી છાકરીના છાકરી શી રીતે થઈ શકે? ના શકના સમાધાનમાં કહે છે કે)

કારણ કે પુરુષાર્થ (ઉદ્યમ) બળવાન હોય તે તે નસીબને પણ પાછું પાડી દે છે

છાકરી અવતરે એવા પ્રયોગ

પુષ્પે પુરુષર્ક હૈમ રાજતં વાડયવાડડયસમ્ ॥૩૮
કૃત્વાડસિવર્ણં નિર્વાંય ક્ષીરે તત્ક્યાજ્જલિં ચિયેત્ ।

પુષ્પ નક્ષત્રમાં સેનાના, ચાંદીના કે ત્રણના બનાવવા પુરુષની રાક્ષતિવાળા પૂતળાને (કીંગલાને) દેવતામાં તપાવીને એ પૂતળુ દેવતા જેવું લાલચોળ થઈ જાય ત્યારે એને દૂધમાં કમ્પકારીને (દુધમાંને લાકુ પાડીને) એ દૂધમાંથી ૧૦ તોલા દૂધ (સીંચા) બીવું મૌરવ્વન્દમપમાર્મ જીવકર્મપ્રસૈર્યકાન્ ॥ ૩૯ ॥

ચિયેત્પુષ્પે જલે પિષ્ટાનેકદિત્રિસમસ્તથા ।

ધોળા દાંડાના અધિગ, છાક, જાવબક અને કાંટ રાશિજોડો એ ચાર અધિધોને રાલગ રાલગ લસોટીને મુખ નક્ષત્રમાં એ દરેકને છૂટ છૂટ પાવુ એ ચારમાંથી બે બે ભેગા કરીને જોટલા મિશ્રણ થાય તે મિશ્રણ જુદાજુદા પાંચા, એ ચારમાંથી ત્રણ ત્રણ ભેગા કરીને જોટલા મિશ્રણ થાય તે મિશ્રણ જુદાજુદા પીવા અને એ ચારને ભેગા કરીને બનેલ રોક મિશ્રણ થી

ક્ષીરેણ શ્વેતગૃહતીમૂલ નાસાપુટે સ્વપમ્ ॥૪૦॥
પુત્રાર્યે દદિને સિદ્ધદ્રામે હુદિત્વાજ્જલ્યા ।

જેને ધોળા દૂધ આવે છે એવી ભેલિંગણીના મૂળને દૂધ સાથે લસોટીને કટક (જુગડી) બનાવવી એ જુગડીની પોટલી કરીને (ગભાણી સીંગે) પોતે જે પુત્ર મેળવવાની ઈચ્છા હાય તે જામના નખકોરામાં નિયોવવી અને પુત્રી મેળવવાની ઈચ્છા હોય તે જામ નખકોરામાં નિયોવવી

વયસા લક્ષ્મણામૂલં પુત્રોત્પાદસિથિતિમદમ્ ॥૪૧॥
નાસવાડડસ્યેત વા પીતં ઘટ્ટગુજાદક તથા ।

ઓગધીર્ધાનિયાશ્ચ યાજ્ઞાન્તરપયોજયેત્ ॥૪૨॥

પુત્ર ઉત્પન્ન કરે એવું અને પુત્ર જન્મે ન હોય તે જન્મવાડે એવું લક્ષ્મણાનું મૂળ કે વડના આડની નાક પછો નાકથી કે મોથી પીવી, રાધવા જવનીય ગણના સૌપથોના ચરીરની ઉપર (નાલવામાં, ચોગવામાં વગેરે રીતે) તથા અદર (ખાળાપીવા વગેરેમાં) ઉપચોગ કરવો

જર્ભ ઉદરમાં ટકી રહે તે માટે કરવાના ઉપાય

ઉપચારઃ પ્રિયહિતિર્મર્ત્ત મૃતૈશ્ચ ગર્મધૃક્ ।

તવનીતપૃતક્ષીરે સદા સૈનામુપાચરેત્ ॥૪૩॥

ગભાણી સીંગ વરે અને નાકરો (કે સેવકો)એ ગભાણીને ગમે એવા પલ પથ હોય એવા આલાર વિહાર કરાવીને જર્ભ ઉદરમાં ટકી રહે એવો ઉપચાર કરવો, અને એને માફક રાત્ર એ રીતે માખણ, ઘી અને દુધ અવગણવાથી ઉપચાર કરવો

ગભાણીએ શુ શુ ન કરવું?

અતિવ્યવાયમાયાસં માર પ્રાવરણં શુક ।

અકાલજાગરસ્વપ્ન કઠિનોકટકાસનમ્ ॥૪૪॥

શોકક્રોધમયોદ્વેગવેગમ્સાધિચારણમ્ ।

ઉપવાસાશ્વતીક્ષ્ણોજાશુકવિદિન્નિમ્નોજનમ્ ॥૪૫॥

રક્તં નિવસન મ્થન્નકુષેક્ષાં મધ્યમામેયમ્ ।

ઉત્સાનશયનં યથ સ્ત્રિયો નેષ્ઠન્તિ તત્પજેત્ ॥૪૬॥

તથા રક્ત્ક્રાંતિં શુદ્ધિં ચલ્તિમામાસતોડપ્તમાત્ ।

અર્મિર્મર્મ જ્વેદામ કુક્ષોં શુષ્કે ન્મયેત વા ॥૪૭॥

સગર્ભા સીંગ બહુ મૈથુન કરવું નહિ, બહુ મતે નત કરવી નહિ, બાર ઊંચકવો નહિ, બાર (વજનદાર) પહેરવું નહિ નાથ, ઊંધવાને વખતે જાગવું નહિ, જાગવાને વખતે ઊંધવું નહિ કમ્પુ જગા ઉપર કે કમ્પુ ભેડક ઉપર બેસવું નહિ, રાપૂડા બેસવું નહિ, શેક કરવો નહિ, કાંપ કરવો નહિ, બીવું નહિ મનને ઉદ્વેગ કરવો નહિ, તર વેગને અને આભાવાને શેકવા નહિ, ઉપવાસ કરવો નહિ, મુસાફરી કરવી નહિ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, બારે અને વિદ્યો ભેગાન આપુંથીવું નહિ, ચાવું વસ પહેરવું નહિ, ખાણ કોતરોમાં અને કૂંદામાં જોવું નહિ, દાડ પીવો નહિ, માસ ખાવું નહિ, ચત્તા ચુવું નહિ, જેને રાત્રેક સુચવો આરા ગઈ હોય ગણવા જે સુચવડ સ્વભાવ (સુવાચીની સારવા કરવામાં) કુશન હોય એવી સીંગ જે આલારવિહાર ન ઈચ્છતી હોય તે રાત્રાચરિતર છીડી દેવા, અને આલારો મહિનો મેસે ત્યારથી હન ખોવાયોને લોહી કઠારવું નહિ, વમન વિરવનટ્ટી સોધન કરવું નહિ, બલિન લેવી નહિ ઉપર જે બધું કરવાની મના કરી

છે તે કરવાથી કાચો (અપુરો) ગર્ભ નીકળી જાય, કૂખમાં ગર્ભ સુકાઈ જાય કે મરી જાય.

ગર્ભિણીના આહારની ગર્ભ ઉપર અસર

વાતલેષ્ઠ ભવેદ્ગર્ભઃ કુપ્જાન્વજઙ્ઘવામનઃ ।

પિત્તલેઃ ક્ષલતિઃ પિશ્તઃ, શ્વિત્રી

રાણ્દુઃ કફાત્મિઃ ॥ ૪૮ ॥

જો ગર્ભિણી વાતલે આહાર કરે તો ગર્ભ ખૂંધા, આપણો, જડ અને ઠંડાણો થાય, પિત્ત કરે એવો આહાર કરે તો ગર્ભ માથે તાલવાળો અને પીળચટ્ટો થાય અને કફ કરે એવો આહાર કરે તો ગર્ભ ઘાળા કોઢવાળો અને શ્વિત્રી ઘાળા રંગનો થાય.

ગર્ભિણી માંદી થશે તો કેવી દવા આપવી?

ધ્યાર્થીશ્વાસ્યા મૃદુસુતૈરતીક્ષ્ણેરૌષધૈર્જયેત્ ।

નગર્ભાં શાંતના રોગો મુલાયમ (સુવાળા), સહેલાઈ થી લઈ થકાય એવા ૨ ને બાવે એવા નથા જલદ ન હોય એવા ઔષધ વડ મટાડવા

બીજા મહિનાનો ગર્ભ

ત્રિતીયે માસિ કલલાદનઃ પેદ્યયવાડર્બુદમ્ ॥૪૯॥
પુંકીલીલાઃ ક્રમાત્તેભ્યઃ

બીજા મહિને ગર્ભ કપપ (લાંટના ગોળ લોચા જેવો) મટીને ધટ્ટ (કોમ), પોથી જેવો લાંગો કે અર્બુદ જેવો ગોળ થાય છે ધટ્ટ ગર્ભમાંથી છોકરો બને છે, પીથી જેવા ગર્ભમાંથી છોકરી બને છે અને અર્બુદ જેવા ગર્ભમાંથી નપુતક બને ૭

વ્યક્ત ગર્ભનાં લક્ષણ

તત્ર દ્યક્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

ક્ષામતા ગરિમા કુક્ષેર્મુક્ષાં વ્યધિરોલ્લકઃ ॥૫૦॥
ગુન્મા પ્રસેકઃ સવનં રોમરાજ્યાઃ પ્રકાશનમ્ ।
મસ્લેષ્ટતા સ્તનો પીતો સસ્તન્યો કુળ્મચૂચુકો ॥
પાદશોફો વિદાહોઽપ્યે શ્રદ્ધાશ્ચ

વિવિધાન્મિકાઃ ।

તમા, ગર્ભ વ્યક્ત થાય (=ગર્ભના અગ્રપ્રત્યન સ્પષ્ટ બંધાવા માટે) ત્યાર ગર્ભિણીમાં નીચેના લક્ષણો થાય છેઃ શરીર ઊંચું (પાનળુ થાય), કૂખ ભારે થાય, મૂર્છા આવે, ઊંચીએ થાય, અરવિ થાય, બગાસા આવે, મોમાંથી લાગ પડે, અપજિત આવે, પેટ ઉપરની વાતની રેખાઓ વધુ તરી આવે, ખાટું ખાવાપીવાનું મન થાય, મન બસવડા થાય, સ્તનમાં દૂધ આવે, સ્તનની ડીંટોળા ઢંગી થાય, પગે સોજા આવે. બીજા આવાર્ષો કહે છે કે (ગર્ભ વ્યક્ત થાય

ત્યારે) શરીરમાં લાચ બળે અને અનેક પ્રકારના ભાવા અભાવા થાય.

ગર્ભિણીના અભાવાની અવગણના થા માટે

ન કરવી જોઈએ

માતૃજં દ્યસ્ય હૃદયં માતૃશ્ચ હૃદયેન તત્ ॥૫૨॥

સમ્યક્ તેન ગર્ભિણ્યા નેઇ શ્રદ્ધાવિમાનનમ્ ।

એનું (ગર્ભનું) હૃદય (ચેતનાનું સ્થાન) એની મામાંથી પેદા થાય છે અને એ (ગર્ભનું હૃદય) માતા હૃદય સાથે જોડાયેલું હોય છે (તેથી ગર્ભિણીના હૃદયન સંનાય થાય તો ગર્ભના હૃદયને પણ સંનાય થાય છે તમા હૃદય પરવશ હોવાથી પોતાના સ્વભાવ અનુસાર ઇચ્છા ઉપરાંત જાતજાતની ઇચ્છા થાય છે) માટે ગર્ભિણીના અભાવાની અવગણના કરવી એ ઇચ્છવા જેવું નથી

દેયમપ્યહિતં તસ્યે હિતોપહિતમપ્યકમ્ ॥૫૩॥

(ગર્ભિણીને ૫૫૫ આહારવિહારની ઇચ્છા થાય તો અ તો આપાય જ પણ) અને અપ્રમથ આહારવિહારની ઇચ્છા થાય તોપણ પ્રમથ આહારવિહાર સાથે ભિજવીને બહુ જ થોડો અત્રથ આહારવિહાર પણ કરવા દેવો શ્રદ્ધાવિધાતાદર્મસ્ય વિકૃતિઃપ્રયુતિરેવ વા ।

ગર્ભિણીના અભાવાની અવગણના કરવાથી (ગર્ભિણીને ચિતા થાય છે તેવા વાસુ ઝોપે છે અને વાસુના કોપથી) ગર્ભ (જે લાભા વખતથી રહ્યો હોય તે) બેટોજ થઈ જાય છે અથવા (શોધા વખતની જ હોય તે) નાશ પામે છે (જે અભાવા પુરૂષ પાડવામાં આવે તો ગર્ભિણીને શકિતશાળી અને દીર્ઘાયુષી બાત્ર અવતરે છે)

ત્રીજા મહિનામાં થું થું વ્યક્ત થાય?

દ્યક્તીમયતિ માસેઽસ્ય ત્રીતીયે ગાત્રપણ્ડકમ્ ॥૫૪॥

મૂર્ધા દે સકિયની વાટ્ટ સર્વસુદમાજ્ઞજન્મ વ ।

સમમેવ હિ મૂર્ધાધૈર્ઘનં વ સુલલુઃસ્વયોઃ ॥૫૫॥

ત્રીજા મહિને એના (ગર્ભના) પાંચ અવયવો- માથુ, બે પગ અને બે હાથ-વ્યક્ત થાય છે, ચેતનાની સ્થાનરૂપ બળાં સૂક્ષ્મ રાત્રો ઉત્પન્ન થાય છે તથા માથું વગેરે પાંચ અવયવોની ચામે નામે જ (ગર્ભને) સુખદુઃખનું જ્ઞાન થાય છે.

ગર્ભને યોષ્ઠ યો રીતે ખજે છે?

ગર્ભસ્ય નામો માતૃશ્ચ હૃદિ નાદી નિશ્ચયતે ।

યયા સ પુષ્ટિમાપ્નોતિ કેદાર દ્ય કુલ્યયા ॥૫૬॥

ગર્ભની કૂટી અને ગર્ભિણીનું હૃદય એ બંને એક નાદીથી જોડાયેલાં હોય છે અને જ્યમ નાદ વાટે યતરને

(નિતરમા વાવેલા પાકને) પોષણ મળે છે, તમ એ નારી દ્વારા એ ગર્ભન પોષણ મળે છે

(ગર્ભિણીનો ખાધેલો આહાર અને જલસાગ્રનથી પચતો હોય છે, ત્યારે એ આહારનો પ્રસાદ નામે ઓળખાતો નિર્મળ ગ્રમ બને છે હવે ગર્ભની દુટ્ટી સાથે જોડાયેલી નારી સાથે બીજી નારી જોડાયેલી હોય છે, એ બીજી નારી સાથે માનુ હૃદય જોડાયેલું હોય છે માના હૃદયમાંથી આહારના રસનો સારભાગ ધમનીઓ વાટે વહેતોવહેતો બીજી નારીમાં જાય છે ત્યાંથી કમેકમે ગર્ભની દુટ્ટીમાં જાય છે રાત્રે પછી એ આહાર રસનો સારભાગ ગર્ભના પકવાણમાં કયાગિન વડ પચતો પચતો જાય છે એમાં રતિથય પ્રમાદરસ લેવાને લીધે, પાતુઓ વગેરેને પોષણ આપે છે વળી રૂંવાડાના છિદ્રો દ્વારા ગર્ભમાં ફક્ત ઉપરનેહ જ પેચે છે આમ ખુદ રાત્નપાન પોતે ગર્ભમાં ન જતા લેવાથી અને જે નલ ગર્ભમાં જાય છે તે મળવિનાનો લેવાથી ગર્ભમાં સ્થૂલ પેશાબ અને ગડો બનના નથી)

ચોથા અને પાચમા મહિનામાં ગર્ભનો વિકાસ
ચતુર્થે વ્યક્તાઙ્ગાનાં, ચેતનાયાસ પશ્ચમે ।

જે અંગે અત્યારસુધી સૂચ્ય હોવાથી અવ્યક્ત હોય છે તે બધા અંગે ચોથા મહિનામાં વ્યક્ત થાય છે અને પાચમા મહિનામાં (અન જેનું બીજું નામ છે એવી) ચેતના વ્યક્ત થાય છે

છઠ્ઠા મહિનામાં ગર્ભનો વિકાસ
ષષ્ઠે સ્નાયુસિરારોમયલવર્ણનલ્લત્વચામ્ ॥૫૭॥

છઠ્ઠે મહિને સ્નાયુરૂપ, શિરાઓ, રૂવાણ, બળ, ગગ, નખ અને નાખડી વ્યક્ત થાય છે (બુદ્ધિ નરી આવે છે)

સાતમે મહિને

સર્વે સર્વાક્ષસ્પૂર્ણાં શાવે પુણ્યતિ સતમે ।

સાતમા મહિનામાં ગર્ભના બધા અવયવો વ્યક્ત થઈને એ સમપૂર્ણ બને છે અને સોના બધા બાવા આભાવાથી (બાવારાબાવા પૂરા પાડવાથી) એ ગર્ભ પોષાય છે

સાતમે મહિને ઉપદ્રવો એનું કારણ

ગર્ભોત્પીડિતા દોષાસ્તસ્મિન્ હૃદયમગ્નિતા ।

કણ્ઠવિદાહંકુર્ભેન્તિ ગર્મિણ્યાઃ કિકિસાનિચ ।૫૮

તે વખતે (સાતમા મહિનામાં) ગર્ભને લીધે ક્રિયાતીને (ક્રિયે પડેવાઈને) ગર્ભિણીના દોષો ગર્ભિણીના હૃદયમાં જઈને ગર્ભિણીને ખુલ્લું, વિદાહ (લાગ, પગ અને ખવાના મૂત્રમાં અનેક પ્રકારના સંતાપ) રાત્રે

ક્રિકવન (નાથળ, સ્નન અને પેડ) ઉપર વિચારી વેતી ગચનીરો કરે છે

ઉપદ્રવોના ઉપાય

નગ્નીતં હિત તત્ર કોલામ્મુમધુરોષધં ।

સદ્મમ્પપટુસ્નેહં લઘુ સ્વાદુ ચ મોજનમ્ ॥૫૯

ચન્દનોઘીરકલ્કેન લિમ્પેદુસ્તનોદરમ્ ।

શ્રેષ્ઠયા વૈળહરિણગ્રાશોણિતયુકયા ॥ ૬૦ ॥

અથઘણપત્રસિદ્ધેન તૈલેનામ્યય મર્દયેત્ ।

પટોલનિષ્કમક્ષિપ્તપુરુસે સેચયેતુનુ ॥ ૬૧ ॥

દારીમધુકતોયેન મૂર્જાં ચ પરિશીલયેન ।

૧ ઉપદ્રવમાં (એ ઉપદ્રવો મટાડવાને) બેરનુ પાત્રો અને કળી દાહ વગેરે ગળ્યા ઔષધથી સિદ્ધ કરનુ માખણ થાડા મીઠવાનુ, થાડા સ્નેહવાનુ, હલક વાન ગળ્યુ રાત્નપાન ઉત્તર છે સાથળ, સ્નન અને ઉત્ત ઉપર મુખડ અને વોરસવાળાનો કુક અથવા કાગિયાન, હરણ કે સલવાના લોળીમાં ભેળવીને ત્રિકાશ વાપરી, ઘાળી ક્ષેરના પાદદશથી મિલ્લ કરેલુ તલ સાથળ, સ્નન રાત્રે ઉત્તર પર ચોપડીને ત્યાં રાપી કરવી, વળી ત્યાં પગળ લીમડો, મજ્જા અને નુગસીના કવાચની કે લિમ્બની દહી ધાગ કરવી, વાન દારુદાદર અને જોડી મનના પાણીથી રાત્ર નાહનુ, હાથ, પગ, મો પાવા વગેરે ક્ષીનીની બાસ થુલિ કરવી

આઠમે મહિને

ઓઝોઽષમે સજ્જરતિ માતાપુત્રો મુદુઃ ક્રમાત્ ॥૬૨

તેન તૌ મ્લાનમુવિતૌ તત્ર જાલો ન જીગતિ ।

શિશુરોઝોનસ્પાનાત્કારી સશયિતા મથેત્ ॥૬૩

આઠમે મહિને (બી ધાતુર નો તેજડા) ઓઝસ માતામાં ને પુત્રમાં (ગર્ભમાં) વારવાર વારફરતી આવ જ કર છે, તેથી તે બંને વારફરતી કરમાય છે રાત્રે પ્રફુલ્લ થાય છે (જ્યારે રોઝસ માતામાં આવે છે ત્યારે મા પ્રફુલ્લ થાય છે અને બાતક કર માય છે, અને જ્યારે રોઝસ બાતકમાં જાય છે ત્યારે બાતક (ગર્ભ) પ્રફુલ્લ થાય છે અને માતા કચાઈ છે) જે બાતક આઠમા મહિનામાં અવન ના ન વખત આઠમા મહિનામાં ઓઝસ બાતક (ગર્ભ)માં સ્થિર થઈને નનુ ન લાવાથી બાતક છતરનું નથી થાય તો છતર કે નહિ તે વિશે શકા એ છે (કદાવ મચી જાય, કદાવ જીવે પામ ખરી), કારણ કે એનું કેટલું રોઝસ લાખા વખતથી સ્થિર થઈને એનું પોષ છે અને કેટલુંક ઓઝસ મા અને બાતક વચ્ચે રનું ગે છે

ધીરપેયા ચ પેયાઽન્ન સઘૃતાઽવાસનં પૃતમ્ ।
મધુરૈ સાધિતં શુદ્ધયૈ પુરાણશાસ્ત્રતથા ॥૬૫॥
શુષ્કમૂલકકોલામ્બરુપાયેણ પ્રશસ્યતે ।

શતાઘ્નાકલિકતો યસ્તિઃ સતૈલઘૃતસેન્ધવઃ ॥૬૫॥
રોમા (રાક્ષા મહિનાભા) ધી નાખેલી શીરપેયા
પીવી, જેઠીમવ વગેરે ગળ્યા રોષધથી મિદ્ધ કરેલા
ધીની રાનુવાસનબરિત રાપવી, જૂના ગણનુ શોધન
કરવા માટે રૂકો મૂળો (મૂળાની સુકવાણી), વસમ્બાબ
રાને ખટાયાના કવાયથી રચેને સુગાના કંકણાળી, તેવ,
ધી રાને નિધવવાળી નિરુદ્ધબસ્તિ રાપવી (શીરપેયા=
દૂધ રાને ભાત ચોળીને પીવા જેવું કાંડું)

પ્રસવનો સમય

તસ્મિન્સ્ત્રેકાહયાતેઽપિ કાલ સનેરત્ પરમ્ ।

રાક્ષ મહિના પૂરા થયા પછી રોક પાડુ દિવસ જાય
ત્યાગ પછી (બાગ મહિના સુધી) બાગકને નરખવાના
યોગ્ય નમય છે

વગસ પછી શુ થય ?

વર્ષાઘ્નિકારકારી સ્વાકુક્ષો યાતેન ધારિત્ ॥૬૬॥
જે બાર મહિના પૂરા થયા છતાં વાયુ ગભરે
કનખા પકડી રાખે (રાવતરવા ન દે) તો ત ગભર
ના કરે છે

નવમે મહિને શુ કરવું ?

શસ્ત્રધ્વ નવમે માસિ ક્ષિગ્ધો માંસરસૌદન ।
વહુસ્નેહા યયાગૂર્વા પૂર્વાકં ચાનુવાસનમ્ ॥૬૭॥

નવમે મહિને માસરસમા ગધેલો સ્નેહર ભાત
બહુ સ્નેહાવાળી યયાગૂ રાને શ્લોક ૬૩, ૬૪મા રાગળ
કંકણાયેલો મધુર દ્રવ્યથી મિદ્ધ કરના ધીની રાનુવાસન
બસ્તિ નિવર કરે છે

તત પવ પિશુ ચાસ્યા યોનો નિત્યં નિધાપયેત્ ।

વાતપ્રપન્નમ્કામ્ના ણીતં સ્નાનેઽન્યહ દિતમ્ ॥૬૮॥

(યોનિમા વાયુના પ્રકોપ ન થાય તો યોનિમાથો
ગળા નરગતારી રાવતરી શકે છે તેવી વાયુના પ્રકોપ
મગડવા માટે) રોમા બ (ગળ્યા દ્રવ્યથી સિદ્ધ
કરના ચીમા બ) યોનુ (પુમડું) બોળીને ગો યોનુ
ગાંભીરીનો યોનિમા ના મુકવું રાને વાયુ મટા
રોગ થા ગળા કંકણથી જેલો મગાધને ઠોપે પાડીને
રો પામી રોન નજ નાગળ માટે રાપવું નો દિતમ્ છ
નિઃસ્નેહાદ્દી ન નવમાન્માસાત્મમૃતિ વાસયેત્ ।

નવમે મહિના બેસે ત્યારથી (પ્રગવ થાય ત્યાં
સુધી) ગાંભીરીને સ્નેહ વિનાના નજાવાથી નખવી

નહિ (રોટલે રોનુ શેઠ સ્નેહન કરવું)

શુ અવતરશે તે જાણવાનાં લક્ષણ

પ્રાગ્દક્ષિણસ્તનસ્તન્યા પૂર્વં તન્ગાર્થવેષ્ટિની ॥૬૯॥
પુગામદૌહદપ્રમરતા પુંસપ્રશંશિની ।

ઉગ્રતે દક્ષિણે કુક્ષો ગર્ભે ચ પરિમળ્હે ॥૭૦॥

પુત્રં સતેઽન્યથા કન્યા યા ચેચ્છતિ નૃસક્તમ્ ।

નૃત્યવાદિત્રગાન્ધર્વગન્ધમાલ્યપ્રિયા ચ યા ॥૭૧॥

જે ગાંભીરીના જમણા સ્તનમા પહેલું વાવણ થાય
કામ કરતી વખતે જે રો પહેલું જમણું નાગ ઉપાગ્રેન
કામ કરે, નરજાતિના નામવાળી વસ્તુરો માટે એને
ઇચ્છા (ભાવ) થાય, નરજાતિના નામવાળી વસ્તુ
રો રો વ્યક્તિરો વિરે મવાલો પૂછે, નરજાતિની
વસ્તુરો રાને વ્યક્તિરોના સ્વપ્ના રાવે, જમણી
કૂખ ડાબી કૂખ કરતા વધારે ઊંચી ઊંપડી રાવે,
ગભરના રાગાર (દુઃખ જેવો) વારે બાળુથી બેળ
મટોળ હાથ તે ગાંભીરીને પુત્ર રાવતરે છે, પણ જે
ગાંભીરીના ઊંધા લક્ષણો થાય (પહેલું ડાબા સ્તનમા
ધાવણ થાય, કામ કરતી વખતે પહેલું ડાબું રાગ
ઉપાગ્રેન કામ કરે, નારીજાતિની વસ્તુરો રાને વ્યક્તિરો
માટે ભાવ થાય, સગલો પૂછે રાને સ્વપ્ના રાવે,
ડાબી કૂખ ઊંચી રાવ ગભરના રાગાર ગોળામગેળ
ન હાય), ગાંભીરી પુરુષનો રાગ ઇચ્છતી હોય, ગાંભી
રીને નાવ, વાંજર, ગાપન, સુગંધ, દૂધના બારગળા
ગમતા હોય તો તે ગાંભીરીને છોકરી રાવતરે છે

ક્રીંયં તત્સદ્ધરે, તત્ર મધ્ય કુક્ષે સમુગ્રતમ્ ।

છોકરી રાવતરવાના રાને છોકરી રાવતરવાનાં
લક્ષણો બેળા હતા તો નપુસક બાવક જન્મે છે ગર્ભ
નપુસક હોય ત્યાં કૂખનો વચલો ભાગ (અંધારો
નહિ ને જમણેરે નહિ) ઊંપડેલો હોય છે

યમો પાર્શ્વદ્વયોદ્ગામાસ્કુક્ષો દ્રોણ્યામિવ સ્થિતે ॥

જે છેડે ઊંપડેલા (પહેલા) રાને વચ્ચેથી નાકડા
નકડાના પીપ જેવા રાડાની કૂખમાં બે પડ્યા
ઊંપડેલા હોય તો ગાંભીરીને બે બાળક રાવતરે છે

સુવાવડના ઓગ્રમા કયારે જવું ?

પ્રાકં ચૈવ નવમાન્માસાત્ સા સતિગૃહમાશ્રયેત્ ।

વેશે પ્રશસ્તે સમ્મારેઃ સમ્પન્નં સાધકેઽહનિ ॥૭૨॥

નવમા મહિના પહેલા ગાંભીરી (પૂર્વ દિશા તરફ
દાવગાયા કે ઉત્તર દિશા તરફ દાવગાયા) શુભ સ્થાનમાં
જન્મેલા, સુવાવડને રચે જે નાવનનામગીની નજ
પડાવેલા સમય હોય, તે બધી સાધનનામગીયાના સુરા
વડના રોગરમા કામ નિદ્ધ થાય એવા શુભ રાને પુત્ર

જન્મને યાનુકૂળ નાસ્ત્ર હોય રોગ દિવસે રહેવા જવું
તત્રોદીક્ષેત સા સ્તિ સ્તિકાપરિવારિતા ।

ત્યાં (સુવાવડા રોગરૂપ) સ્તિકારણે (જેને
ધણી સુવાવડા રાખી ગઈ હોય રાત જે પ્રત્યવ વખતે
થું કરવું તે બાબતના વ્યવસ્થા કુશળ હોય રોગી
ચીનો) જેની સેવા માટે ૧૦૪૨ હાય રોગી ગર્ભાગરો
પ્રત્યવ થવાનો રાશ્ચ કરતા રહેવું

પ્રસવ થવાની તેપારી હોય તેના લક્ષણે

મદ્યશ્વપ્રસવે ગ્લાનિ કુશ્યક્ષિત્વયતાક્ષમ ॥૭૪

મધોગુહ્યવમરુચિઃ પ્રસેકો યદુમૂલતા ।

વેદનોર્કરકટીપૃથ્ઠહસ્તિચક્ષ્ણે ॥૭૫॥

યોનિમેદ્વજાતોર્દશકુરુજગ્નજ્વાલિ ચ ।

રાજકાન્તમા પ્રસવ થવાના હાય તે ગર્ભાગરો
ગ્લાનિ હાય છે (હર્ષ જરો ગટે છે) કૂખ રાત્રે
રાખી શિથિલ (હીન) થઈ જાય છે (યોતાના સ્થાન
માથી જાણે ખસી ગયા હોય રોગી લાગે છે), કટાંજી
રાત્રે છે, નીચેના ભાગ ભારેભાન લાગે છે, રાહુગમે
આવ છે, મોઝાથી થૂક રત લાગ નીકળે છે, બાહ
પેશાબ હાય છે સાથળ, ઉર, કૂહા (કંઠ), પીઠ,
હૃદય, મુત્રાશય રાત્રે સાથળના વગર રોગી જગ્યારો
પીડા થાય છે, યોનિ જાણે ફાટતી હોય, નામકા મારતા
રોધ, જાણે રાહુક (કે સોય) ખાસાંતો હોય રોગી
પીડા યોનિમા થાય છે, યોનિ ફરકે છે રાત્રે યોનિમાથી
આવ હાય છે યોનિમાથી પ્રવાહી બાગ નીકળે છે)

આવીનામનુ જન્મતાસ્તતો ગર્ભોદકચુતિઃ ॥૭૬॥

તે પછી (ઉપર ગાણેથી યોનિની પીડારા વગેરે
પછી) ગર્ભ બહાર નીકળતી વખતે જે ખાસ કૂળ
લાગે છે તે શુભ (વેદ) આવવા માલ છે રાત્રે પછી
ગર્ભનું પાણી નીકળે છે

પ્રસવકાળ પાસે આવે ત્યારે થું કરવું ?

મયોપશ્ચિતગર્ભાં તાં હતકૌતુકમજ્જલામ્ ।

હસ્તસ્થપુદ્ગામકલાં સ્વમ્યક્ષોખામ્બુસેચિતામ્ ॥૭૭

પાયયેત્સઘૃતાં પેયાં

પછી (ગર્ભનું પાણી નીકળવા માટે ત્યાર પછી)
જેના પતવકાળ પાસે રાત્રી પસારો ૧૧૨ રોગી ગર્ભા
ગરો હાય વગેરે જગ્યારો રાખતી બાંધવાનું મજબ કર્મ
કરવું, નરજાતિના નામવાનું કૂખ રત લાગમા રાખવું,
રોગ શરીર સારી રીતે તેજ જગ્યા, રોના (ગર્ભાગરો
ના) ઉપર સહેવાય રાખુ ગરમ પાણી રડું અને પછી
ધી નાખીને પેયા રાખવી

તનો મુદાયને સ્થિતામ ।

આમુદ્ગસન્ધિમુત્તાનામમ્બકાર્દ્ધાં પુનઃ પુનઃ ॥૭૮॥

અથો નામેવિંસદ્વીયાત્કારયેન્નમ્બચક્ષ્મમ્ ।

પછી રોને બચીને પર ચોથી પથાનમા સુવાડવી,
પછ વગ્યાન રતે પથાનમા રાખીને ચત્તી સુવાડવી,
રોના શરીરે ગરવાર તેલ લગાડવું, રોની દુડીથી નીચેના
ભાગમાં ચાગવું (જિંચેથી નીચે હાય દરવેલો) તથા
રાત્રે બગાસા ખવડાવવા રાત્રે ઉતાવળે ચલાવવા

ગર્ભઃ પ્રયાત્યવાગેવ, તલ્લિજ્ઞં દક્ષિમોક્ષત ॥૭૯॥

આવિશ્ય જઠરં ગર્ભો વસ્તેરુપરિ તિષ્ઠતિ ।

રાત્રમ જરવાથી ગર્ભ નીચે ઊતર છે (માના
હૃદયસ્થાનને છાંટીને નીચે ઊતરે છે) માના હૃદયથી
છૂટે પડયા પછી ગર્ભ જગરમા દાખર થઈને મુત્રાશય
ઉપર (પાસે) રાખ છે રે (હૃદયથી ગર્ભ છૂટે પડયો
હોવાનું) લક્ષણ છે

આઘ્યોમિત્વરમ્યસ્યેનાં જઠ્ઠામારોપયેત્તઃ ॥૮૦॥

વેલું (પ્રસવની વદનાનાં શુભ) ઉતાવળે રાખતા
જાય રોટલે રાત્રે (ગર્ભાગરો) ખાટલામા મેસાડવી

અથ લમ્પીકિતે ગર્ભે યોનિમસ્યા પ્રસારયેત્ ।

પછી જગ્યાર ગર્ભ બધી તરફથી વાપુના દનામ્બ
રાત્રે (વાપુથી થકેલાય) ત્યાં (તેન વગેરે ચોપડીને)
યોનિને પથોતી કરવી (વાયથી નહિ)

મૃદુ પૂર્વ પ્રવાહેત વાદમાપ્રસવાથ સા ॥૮૧॥

(પછી) ગર્ભ યોનિના મો પાસે રાખતા મુધો
ગર્ભાગરો ગર્ભને યોનિના મો રાખવા રાખવા માટે
હળવું હળવું જો કરું અને જગ્યારે ગર્ભ યોનિના
મો રાખવા નાનો છે રોમ જગ્યા ત્યાં પ્રસવ
થતા મુધી પૂખત જેર મરુ

હર્ષયેષા મુદુ પુલ્કજન્મશ્વજ્જલાનિલિ ।

"તને પૂત્ર રાખશે" વગેરે વગેરેથી, કહા પાણીથી
રાત્રે પવન નાખીને રોને (ગર્ભાગરો) ગરવાર
ઉત્સાહમા (રાત્રદમા) રાખવી

પ્રયાવાન્તિ તથા પ્રાણાઃ

સતિજ્ઞેશાયસાદિતા ॥૮૨॥

પ્રસવના વેનાથી કમ્બાઈ ગમેલા રોના પાણી
રોગ કમ્બાઈ (રોને < ના મા રાખવાથી) પાણી
પાસે છે (ત્યાં થઈ જાય છે)

ગર્ભ ન નીકળે કે જોર ન પડે તે મુ કરવું

ધૂપયેદ્ગર્ભસક્તે તુ યોનિ રુખ્ણાદિકચુકેઃ ।

દિરખ્યપુષ્પીમૂલ ચ પાણિયાદેન ધારયેત્ ॥૮૩॥

સુવર્ચલાં વિશાલ્યાં વા જરાચ્ચપતનેડપિ ચ ।
 કાર્યમેતત્તયોત્તિષ્ય વાહોરેનાં વિકમ્પયેત્ ॥૮૪॥
 કદીમાકોટયેન્પાષ્ણર્વાસ્ફિજૌ માઢ નિપીડયેત્ ।
 તાલુકળ્ઠ સ્પૃશેદ્વેળ્યા મૂર્ધ્નિ દધાન્મહીપય ॥૮૫॥
 મૂર્જલાદ્વલિકીતુમ્પીસર્પત્વકુષ્ઠસર્પવૈઃ ।
 પૃથગ્દ્વાભ્યાં સમસ્તૈર્વા યોનિલેપનધૂપનમ્ ॥૮૬॥
 કુષ્ઠતાલીસકલ્ક વા સુરામળ્હેન પાયયેત્ ।
 યૂપેળ વા કુલત્યાનાં ઘાલ્વજેનાસથેન વા ॥૮૭॥

ગર્ભ પોતે નીકળવાની પ્રવૃત્તિ ન કરે તો કાગા સાપની કાચળીના ધૂપ યોનિને રાખવો અને ડિગ ૧ પુખ્તીનું મૂળ, રાગથી કે વછનાગ ગર્ભાશીને લાથ રાને પગે બાધવા રોર ન પડતી લાથ ત્યાર પા ઉપર કઠ્ઠુ તે કડ્ડુ રોડુ ન નહિ જપ્ત રોના બે લાથના બાવડામાથી (બગલમાથી) પકડીને રોને (ખાંભી મારીને) ખમિરથી (લઘાવવી), કેડ પર એડીરો માવવી, મન્ને કૂવાને (ભેગા કરીને) પુષ્કળ લઘાવવા, માથાના વાળનો હટ તાળવા પર અને ગાયા પર રાકડાંથી, માથામા થોડું ઘૂંધ નાખવું, ભોજપત્ર, જળપીપ્પ (રતવલિયો), નૂં ૧ (દૂધીનો નુમડો) સાપની જાયત્રી ઉપલેટ અને સરખવ એ છમાથી દરકના છૂટા છૂટા ન થથી એ છમાથી ગમે ત બે દ્રવ્યથી કે એ છય ભેગા દ્રવ્યોથી યાનિ પર લેપ કરવા અને યાનિને એ દ્રવ્યોથી ધૂસી આપવી રાથવા ઉપલેટ રાને તાલીસપત્રોના કંક સુરાના નીતવા પાછી સાથ કે કાચીના ધૂપ માથ કે બન્નજ નિતના રાસવ ॥૪ થાવો

ઔર ન પ. તો બીજુ થુ કરવું ?
 શતાઘ્નાસર્પપાજાઝીશિમૃતીક્ષ્ણકચિત્રકૈ ।
 સદિઃકુકુષ્ઠમદનૈર્મૂત્રે ક્ષીરે ચ સાર્પપમ્ ॥૮૮॥
 તેલ સિદ્ધ હિત પાયો યોન્યા
 વાડ્યનુવાસનમ્ ।
 શતપુષ્પાવચાકુષ્ઠકળાસર્પપકલ્કિત ॥૮૯॥
 નિરુદ્ધ પાતયત્યાશુ સસ્નેહલવણોડપરામ્ ।
 તત્સન્ને હાનિલો હેતુ સા નિર્યાત્યાશુ
 તલ્લયાત્ ॥૯૦॥

સુવા, સરનર, નાજમા, નગ્ગવે, મી, ચિત્રો, ડિ, ઉપલેટ રાને મીઠાગ વડ ગાવના મૂતરમા અને દૂધમા (એ બન્નેમા) તિલ કરલુ સ સિધુ ગુલમી અને યોનિમા અનુવાસનસ્તિરૂપે રાખવું એ કિતકર છે સુવા, વડ, ઉપલેટ, લીંડીપીપર, સરતવ એટલા

ઓપધીના કંકમા સ્નેહ રાને સિધવ નાખીને એની નિરુદ્ધસ્તિ આપવાથી રોર તરત પડે છે ઔર વગી રહેવાનું (ન પડવાનું) કારણ વાયુ છે વાયુને મટાડવાથી તે (રોર) ઝટ બહાર નીકળે છે

કુશલા પાણિનાડકેન હરેત્ક્લત્તનથેન વા ।

રાથવા રોર કાઢવાના કમમા કુશા સીરો પેતાના લાથના નખ મપીને, લાથ ને ન ચોપડીને ॥૪ વડે (ના ન રગ્ગરુને) રાસ રાલો

ગર્ભ અને ઔર નીકળી રહ્યા પછી થુ કરવું ?
 મુકગર્ભપરા યોનિ સૈલેનાઙ્ગ ચ મર્દયેત્ ॥૯૧॥
 યોનિમાથી ગર્ભ ર ન રોર નીકળી રહે એટલે યોનિ પર રાને રાખા શગ પર સુવાવડીને તેલ ચોડવું

મક્કલારયે શિરોર્થસ્તિકોષ્ટશૂલે તુ પાયયેત્ ।
 સુચૂળિત યવક્ષાર ઘૃતેનોળજલેન વા ॥૯૨॥
 ધાન્યામ્બુ વા ગુડલ્યોપવિજાતકરજોન્વિતમ્ ।

જે ગર્ભ નીકળ્યા પછી માથામા, મૂત્રાશયમાં અને ડામા થૂળ અથવાપણી મક્કલ ગગ થાય તો થી સાથે કે ગર્ભ પાછી નાથ બરાબર નરોડીને ગીવે કરલો જવપાત્ર પાવા રાથવા જૂનો જોળ, સંક, પીપર મરી, તજ તમારપત્ર, એલવી એટલા દ્રવ્યોના ખારીક ભૂમ નાખીને ધાવાના ડવાથ પાવે

બાળક અવતરે કે તરત બાળકને થુ કરવું ?
 મથ વાલોપચારેળ વાલ યોપિદુપાચરેત્ ॥૯૩॥
 ઉવે ગર્ભ જન્મે (બાળક રાવતર) કે તરત જ સુવાવડા થુ કરવું ત જલનાર સારે બાળકના ઉપ થા (કે એ માથે લા ઉપવાર) કરવા

સુવાવડીનો વિધિ
 સતિકા શુદ્ધતી તેલાદુતાદ્વા મહર્તી પિયેત્ ।
 પશ્ચકાલકિર્તી માત્રામનુ ચોળ ગુડોદકમ્ ॥૯૪॥
 વાતમ્પોષતોય વા તથા વાયુનું કુષ્પતિ ।
 વિગુષ્પતિ ચ દુળાક્ષ દ્વિત્રિપ્રમયં મમ ॥૯૫॥

સુવાવડીને જે ભૂખ લાગે તો એરે પંચમેલવું બારીક ચૂર્ણ નાખીને થીની મોટી માત્રા પીવી અને અના ઉપર ડિનુડિનું જૂના જોળનું પાછી થનું અથવા (ધી પીધા પછી) વાયુને મગા એવા ઓપધીના મગ પીવે એમ કરવો વાયુ કોપતો નથી અને ખરાબ થોડી નીંમશી જાય છે આ કમ (તર) ત્રમ રાન(વાગ) સુધી પાડવો

(૨૬ ક્વાકે પચા રહે એવી સ્નેહના માત્રાને માટી માત્રા કહે છે)

સ્નેહાયોગ્યા તુ નિસ્નેહમુમેવ વિધિ મજેત્ ।

પીતવત્યાશ્ચ જટરં યમ્વાકાક વિવેણ્યેત્ ॥૧૬॥

પણ જે સુવાવડીને સ્નેહન કરવા જેવું ન હોય તેણે ઉપર (સ્નેહક લગાવી લખના) કહેલા વિધિ કરવો પણ સ્નેહ (ધી - ના) ન પીવો (બીજું બધું પીવું)

સ્નેહન કરવા થોડા ૬ સ્નેહન કરવાને અથોગ્ય સુવાવડી ન્યાયે પોતપોતાને થોડા વસ્તુઓ પી રહે, ત્યારે એને નાકર (પેડુ) ઉપર ધી અને તેલ ચોપડીને પેડુ ઉપર વચ્ચે વીંટો દેવ (મધુ કમ્પ કે બધુ ઢીલું ન રહે એવી રીત વીંટવ કે જેથી એમા ધવન ન બરાઈ જાય તમ કાળુ પાન ન પડે જાય)

જીર્ણે સ્નાતા પિથેત્વેયાં પૂર્વોક્તોપચસાધિતામ્ ।

જ્યહાદુર્ધ્વં વિદાર્યવિવર્ગવ્વાયેન સાધિતા ॥૧૭॥

હિતા યવાગુ સ્નેહાઢ્યા સાત્પયતઃ પયસાડચવા ।

સતરાત્રાત્પર વાસ્યૈ કમશો શૂઢ્ણં હિતમ્ ॥૧૮॥

સ્નેહક લગાવી ૯૬ પ્રમાણે જે પીવું હોય તે પચા રહે ત્યારે નાહીને પડલા કહેવા ઓપધથી (=પંચકોલથી) સિદ્ધ કરેલી પેચા પીવી, ત્રણ વાસા પછી (ચાથા વાસાથી) વિનાશીદ બહુનાં ઓપધના ક્વાથથી બનાવેલી સ્નેહ નાખેલાં થવાગુ અથવા દૂધથી બનાવેલા થવાગુ એ બેમાથી જે માફક આવે તે થવાગુ પીવી શારી છે સાત શત (વાસા) પછી (આઠમા વાસાથી) એનું કમેકમે (ધીમેધીમે) બુ ડણ કરવું હિત થ છે (છવનીયગણના રીપથ, બુ ડણ ઓપધ, મધુર વર્ગના ઓપધથી નેમાર કરવા અભય, ઉદ્ વર્તન, દેક, અવગાઢ અને હવને હિતકર અન્નપાનથી બુ ડણ કરવું)

દ્વાદશાદેઝ્નાતિક્રાન્તે પિશિતં નોપયોજયેત્ ।

બાર દિવસ (વાસા) પૂરા ન થાય ત્યા સુધી માસ ખવરાવવું નહિ

સુવાવડીના શાઓકત ઉપચાર કરવા

યત્નેનોપચરેત્સુતાં હુ સાચો હિતદામય ॥૧૯॥

ગર્ભવૃદ્ધિપ્રસવવૃક્ષ્ણેદાસ્રસતિપીડનૈઃ ।

સુવાવડીને થતો રોગ (સુવાસેગ) ગર્ભ (ઉતરમાં) વધવાથી, ગર્ભ નીકળવાથી, સુવાવડીને નર્ભ કડકનાં પીડા થયેલી હોવાથી, પાણી અને લોચી વડી ગયેલું હોવાથી અને સુવાવડીને દબાવેલી હોવાથી (એ બધા કારણોસર) મટાડવો મુકેવ હોય છે માટે (સુવાસેન)

થવા ન પામે તે માટે) સુવાવડીની શાઓકત વિધિ પ્રમાણે પ્રથમપૂર્વક સુવાવડ કરવી (ઉપચાર કરવા)

પથં ચ માસાદધ્યર્ધાનુકાહારાદિયન્ત્રણા ॥૧૦૦

ગતસૂતામિધાના સ્યાત્પુનરાતંવદશોનાત્ ॥૧૦૦૩

અને આ રીતે દેક મહિના પછી આહારવિહાર વગેરેના અકુશ (પરેજ) માણી છૂટી થયા પછી ફરીથી માસિક અટકાવ રાખે એટલે સી 'સુવાવડી' કહેવાની બધ થાય છે

દૃચ્છાગહદયે સૂત્રચને દ્વિતીયે શારીરત્યાને

ગર્ભાવકાન્તિર્નામ પ્રથમોડધ્યાય ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ જો : ગર્ભવ્યાપચારીર

ગયાતો ગર્ભવ્યાપદ શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

હતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્વયઃ ।

ગર્ભની નપ્રામિદ્ધી શરંગનું વિશાન જેમા કહેલું છે એવા અધ્યાય પછી હવે અમે ગર્ભના રોગ (વ્યા પદ) સબથી અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહારથો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

(આ અધ્યાયમા ગર્ભના રોગ ઉપરાત ગર્ભના રોગની ચિકિત્સા પણ કરી છે, પણ આ અધ્યાયમાં એટલે ભાગે ગર્ભના રોગ વિષે કહેલું હોવાથી અધ્યાયનું નામ ગર્ભ સાપદ શારીર રાખ્યું છે.)

અભિણીને આર્તવ દેખાવ કે શૂન આવે તે શું કરવું ?

ગર્ભિણ્યાઃ પરિહાર્યાનાં સેવયા રોગતોડ્ય વા ।

ગુણ્યે રુદેડ્યવા શ્લે બાહ્યાન્ત જિગ્મ્યશીતલમ્ ॥

સેવામ્મોજહિમક્ષીરિવલ્લકસ્કાજ્યલેપિતાન્ ।

ધારદ્યેયોનિશસ્તિરિધ્યામાદ્રાદ્રાન્ પિચ્ચુનકકાન્ ॥

શા ૧/૪માથી ૪૮મામા જે આહારવિહારનો ત્યાગ કરવાનું અભિણીને કહ્યું છે તે આહારવિહારનું સેવન કરવાથી અથવા (સ્વભાવે ન અપથ્ય એવાં સરસવર્ણ શાક, મદક, દારૂ વગેરે આહારથી અને માત્રા, દેશ, કાલ વગેરેને લીધે થતા) રોગને લીધે જે અભિણીને આર્તવ દેખાવ કે શૂન આવે તે બહારથી (=સ્નાન, અવગાઢ વગેરે કરીને) અને અંરથી (=ભોજન, અનુપાન વગેરે દ્વારા) રિગ્મ્ય અને કડક કરે એવા ઉપાય કરવા અને વીરસુવાળે, કમળ, પદકાષ, પીપતો વગેરે દુધવાળા ગ્રાહની છાલનો કડક અને ધીના લેપ કરેલાં મુકળ લીલા (=મુકાષ નહિ એવા) પેતાં (પૂમડાં) અને વાટો થોળા અને બસ્તિ વડે રાખનાં (મૂકવા, એટલે થોળાના કમળના થોળાં અને પેશાબના છિદ્રમા મૂકવાં

(પુમણ અને વાગ્ને છોડી બહાર રાખવો કે બેઠી અને બહાર ખાડી લેવ))

શતઘૌતઘૃતાકાં શ્વીં તદમ્મસ્યવગાહયેત્ ।

સસિતાશૌંદ્રકુમુદકમલોત્પલકેસરમ્ ॥ ૩ ॥

લિહ્યાત્ ક્ષીરઘૃત લાદેચ્છન્નાટકકસેકમ્ ।

પિત્રેકાન્તામ્જશાલુકવાલોદુષ્કરવતપયઃ ॥ ૪ ॥

ઘટેતેન શાલિકાકોલીદ્વિધલામધુકેશુભિઃ ।

પયસા રક્તશાલ્યપ્તમઘાતસમધુશર્કરમ્ ॥ ૫ ॥

રસૈર્વા જાઙ્ગલૈ

૨ નંવ દેખાતો હાથ કે થૂંક આવતું હાથ એવી ગભિરૂં સ્ત્રીન સે વાર ધાયે ૧ થી ચોપડીને પછી તેના (=વીરસુવાળો, કમળ, પદ્મકાંઠ, પીપળો વગેરે દધવાળા બાંડની છાલ-રોટના રોપધના) પાણીમા (=ઠંડા પાડેલા કવાથમા) રાવગાડન કરાવવું રો સીરો સાકર, મધ, પોષણ, ધાતુ કમળ રાન કાળું કમળ એ ત્રણના કેસરા સાથે દૂધ રાને થી વાટવું, સિંગોડા અને કસેલા ખાવા, કાગ, કમળ, રાના કમળનું મૂળ, ગારું ઉમર ડાનું ફળ આટલી વસ્તુઓ સામે ઉગાળેલું દૂધ ખીજી, શાગના ચોખા, કાંઠાની, બગદાણા, રાનબવા, બેદીમધ અને શેરડી નાખીને ઉકાળેલા દૂધ સાથે રાત્રી શાગના ચોખાનો ભાત મળે રાને સાકર નાખીને ખાવા, અથવા બગલ પ્રાણીરાના મ સરસ માથ રાત્રી શાગના ચોખા નો ભાત, મધ રાને ગાર નાખીને ખાવા

દૂધમા ઔષધો નાખીને દૂધ ઉકાળવાની રીત

ઔષધથી આઠગણ દૂધ લેવું રાને દૂધથી વાર ગણ પાણી લેવું ઔષધ, દૂધ રાન પાણી ભેગા કરીને ઉકાળવા ઉકાળના ઉકાળના કવાર ઉમેરું પાણી બધી જાય રાને રાસવ ઘનુ રોટલું દધ બાગે ગડે ત્યારે દેવના ઉપગથી ઉતારી લેવું

શુદ્ધિર્વંજ જાલોકમાચરેત્ ।

જે ગભિરૂંને રાત્રિવ દેખાય કે થૂંક આવે તેને સ્તતપિત્તની ચિકિત્સામા કસેલા દોષન નિવારણ બધા બાંડના અને બાંડના ઉપચાર કરવા

ત્રણ મહિના દરમિયાન કે સાથ આર્તવ દેખાય તો થુ કરવું

મહામર્પૂર્ણત્રિમાસાયા પ્રત્યાઘ્યાય પ્રસાધયેત્ ॥૬॥

જર્મ રથે ત્રણ મહિના પૂર વના પડેલા જે આર્તવ દેખાય અને જર્મ રથ પછી જર્મ ત કે મહિને પડે જે બામણો (ત્રણ) આર્તવ દેખાય તો એને અસાધ્ય તમજને ઉપાય કરવા

(ત્રણ મહિના દરમિયાન જે રાત્રિવ દેખાય તો સામાન્ય રીતે જર્મ રકતો નથી રાત્રિવ નીકળે તેની સાથે રાત્રિ ભળેલો હોય તોપણ ગમે તેટલા મહિના થયા હોય છતા પછુ રાત્રિને મનાડવાના વૂખા, તીમ્બુ નરમ રાને તોખા ઉપચાર ગભિરૂંને રાવના પડે છે અને રાત્રિવને મનાડવાના ઠંડા અને સિન્ધ ઉપચાર રાત્રિને આવના પડે છે, માટે એ અસાધ્ય છે એમ સમજીને પ્રયત્ન કરવો)

આર્તવ અને આમ બન્નેને હાથ પડે એવા ઉપાય

તચ્છેદ્દીતં રક્ષોપસંહિતમ્ ।

ઉપગાસો ઘનોશીરગુહ્યરત્નુધાન્યકા ॥૭॥

દુરાલમાર્પર્વટકચન્દનાતિનિવાલા ।

કથિતા સલિલે પાન મૃણધાન્યાનિ મોજનમ્ ॥૮॥

મુદ્રાદિયૃષ્ટિરામે તુ જિતે રિત્તિધાવિ પૂવવત્ ।

સાથ રાત્રિવ દેખાય તો (કડવા, તૂલ વોર) વૂખા પાડનાર દવા નથે ભેરવીને ઠંડા ઉપચાર કરવા (દધ, સત્ત્વ વગરનો વિચાર કરીને) ઉપવાસ કરાવવા મેથ, વીરસુવાળો, ગળે, મેટો અરૂંસો ધાના, ધમાસો, પિત્તાપાપ, સુખડ અતિવિષની કળી, બગદાવા એ દમ રાત્રિધાના પાત્રીમા કવાથ કરીને પાડેલા ખાંડાન ખવડાવવા રાન ન માથે મગ, (મઠ, મસૂર) વગેરેના પુષ પાષ ખાવા રાવવા, પછી ત્યારે આમ પામી જાડ નાગ રાનાની આફત (શ્લેષ્ઠ ૧) સિન ૫, ઠંડુ વોર ખાવાપીવામા અને બાંડથી લેપ વગર મરવામા વાપરવું

ખડ્યાન=નુલસાન-મં ૧, કોલની, નામે, મં ૧, નીલો નાનની, મકાઈ વોર

જર્મ પડે તો થુ કરવું

ર્મ નિપતિતે તીક્ષ્ણ મપ સામર્થ્યતઃ પિત્રેત્ ॥૯॥

ર્મકોષ્ટવિશુસપર્યમતિત્રિસરળાય ચ ।

લઘુતા પશ્ચમૂલેત રક્ષાં પેપાં તત્ત પિત્રેત્ ॥૧૦॥

પેપામમણા વન્ને સાધિતા પાશ્વકોત્તિકે ।

ચિત્તાદિપશ્ચકધાયે તિલોદ્ધાત્તકરુટુ ॥૧૧॥

માસતુલ્યદિનાન્યેય પેપાદિ પતિતે પ્રમા ।

લઘુસ્નેહલજ્જો દીપતીવયુતો હિત ॥૧૨॥

ઉપના ઉપાય ક્યા હતા જર્મ પુરુષ ૧ પે (નીચીની જાય) તો જર્મ જન મેડાની શુદ્ધિ માટે તથા પીડા ભૂવરા માટે રક્તિ પમાપ નીચ (વગર) દાડ પીવા અને વડી (દાંડની બંધ ૧૨) ને તથા વધુપાવપૂરથી બન્નેવેલી લુખી પેપા પીવો ૫ તો

દણ ન પીતી હોય તો પચકોવના કકમા તલ
 ૨ ને ઉદાલક ચોખા નાખીને સિદ્ધ કરેલી પેચા ૨ ને
 બીલાના મૂળ વગેરે મોટા મચમૂનના કવાથમા તન
 ૨ ને ઉદાલક ચોખા નાખીને સિદ્ધ કરેલી પેચા પીવી
 ૨ ૧ પ્રમાણે પચવામાં લગ્નો, સ્નેહ અને લવણ નાખ્યા
 વિનાના, (મરી, ચિત્રો વગેરે) દીપન દ્રવ્યો નાખેલો
 પેચાદિ કમ ગર્ભ પરે ત્યારે જોતેલે મહિને ગર્ભ પડયો
 હોય તેટલા દિવસ સુધી કરવો ઠિનકર છે (દા ત
 પાચમે મહિને ગર્ભ પડયો હોય તો પાચ દિવસ સુધી
 પેચાદિ કમ કરવો)

વૌષણાતુપરિક્લેદશોપાયે વિધિરિત્યયમ્ ।

૨૥ (ઉપર કહેલો) વિધિ દોષો (પિત્ત ૨ અને ૨)
 ૨ ન ધાતુરોની ભીનાશ સૂકશે નાખવા માટે છે
 વાયુ ભીનાશ કરતો નથી નથી ૨ ૭ દાપ રોટલે
 પિત્ત ૨ ને કદ)

સ્નેહાન્નયસ્તપ્થોર્ધ્વે ઘલ્યદીપનજીવના ॥ ૧૩ ॥

પછી (દોષો અને ધાતુરોની ભીનાશ સૂકવ્યા
 પછી) વારે સ્નેહ, સ્નિગ્ધ રાગ્નપાન ૨ ને સ્નિગ્ધ
 બસ્તિઓ ૨૦ ત્રણે રોવા આપવા ક જેથી બળ વધે,
 ૨ ગિન પ્રલોમ વાય અને રોગજ વધે

ઉપવિષ્ક ગર્ભ

સજ્જાતસારે મહતિ ગર્ભે યોનિપરિચ્છવાત્ ।

ઘૃદ્ધિમગામવન્ ગર્ભે કોષ્ટે તિષ્ઠતિ સમ્ફુર ॥ ૧૪ ॥

અપવિષ્કમાદુસ્ત, ઘર્ષતે સૈન નોદરમ્ ।

ગર્ભ બાવન થાય અને કંઠમા મોટો થાય ત્યાર
 પછી જો યોનિમાથી આર્તવ કે બીજ કયાના સ્ત્રાવ થાય
 તો ગર્ભ વધતો રાટકી જઈને કોઠામા (ઉભા)
 પડયો રહે છે પાચ ફરક છે અથા એવા ગર્ભને ઉપ
 વિષ્ક ગર્ભ કદ છે ૨૦ ઉપવિષ્ક ગર્ભ કાઠમાં પ થો
 રહે તેથી ગર્ભાણીનુ પેટ વધતુ નથી (યોનિમાથી
 આર્તવ વગેરે નીકળવાથી વાયુ કોષ્ટે છે કાપેલો વાયુ
 પિત્ત અને કફને માથે લઈને ગર્ભને રમ પહાયાગના
 નાડીમા જઈને નામુ દબાવ કરે છે ૨ ૧૫ જ્યારે
 નાડી દોષાથી પુરાય છે, ત્યારે બાળકને પૂતો રમ
 નાડીમાથી મતી શકતો ન હોવાથી ગર્ભ વધતો નથી)

નાજોદર ગર્ભ

શોકોપવાસરુણાદૈરપવા યોન્યતિષ્ઠવાત્ ॥ ૧૫ ॥

વાતે કુલ્લે રુઘા શુષ્યેદ્રર્મો નતોદરં તુ તમ્ ।

ઉદરં ઘૃદ્ધમયત્ર હીયતે સ્ફુરણ ચિરાત્ ॥ ૧૬ ॥

શાક, ઉપવાસ, રૂઘ વગેરે વાયુન કાપાવ રોવા
 ૨ ૧૫૦ વિ ૧૨થી જ્યાં વાયુ કાપે છે ૨ થવા જ્યાં
 ૨ નિશય આર્તવ રહી જવાથી વાયુ કાપે છે ત્યાં
 ગર્ભ નુકસાને પાતો થઈ જાય છે ૨૦ ને નાજો ૭
 ગર્ભ કદે છે (કેટલાક રોને ઉપવિષ્ક ગર્ભ ૨૦ છે)
 ૧૦મા (નાજો ૨ ગર્ભમા) ગર્ભાણીનુ ઉં ૭ મોટુ થયુ
 હા તાપમુ પાછુ નાનુ થઈ જાય છે ૨ ને ગર્ભ લાભે
 વખત ફરકે છે (ઉપવિષ્ક ગર્ભમા પેટ મોટ ન થાય
 પણ મોટુ થયેલુ હોય તે નાનુ થઈ જતુ નથી નાજો ૭
 ગર્ભમા પેટ વધ તો નહિ જ, પણ વધેલુ હાય ત
 ૧૫ નાનુ થતુ જાય છે)

ઉપવિષ્ક અને નાજોદર ગર્ભના ઉપાય

તથોર્થુહણયાતમ્મધુરદ્રવ્યસંસ્કૃતે ।

ઘૃતક્ષીરસસ્તિરામગર્ભાંશ્ચ લાદયેત્ ॥ ૧૭ ॥

તેરેલ ચ સુમિક્ષાયા ક્ષોભણં યાનવાહનૈ ।

ત મનને (=ઉપવિષ્ક ગર્ભાણી ૨ ન નાજો ૭
 ગર્ભવાળી એ બે ગર્ભાણીરોને) બાલ્ય જવાના
 વાયુ મટાવવાનો રાત ગરખલ રો તામ ગુણ જેમા
 ભગા હાય રોવા (કાળી દાસ, નાકર વા) ૭ યોથી
 સિદ્ધ કરશ થી, ૨૫ ૨ ન માસરન પનાર ત્યા નુધી
 ખવડાવના તથા ગામ ગભા ૨ વો યુક્તિથી ખવડાવવા
 ક ગર્ભાણીન સૂગ ન વા (સૂગ વડ તો ગર્ભન બને
 ગર્ભાણીને નુકસાન થાય) જ્યાં રુનારી (-ઉપર
 કહેલા થી, ૫, માસરસ ૨ ન કાસ ગભ ખાઈને)
 પનાર ત્યાર રો ગર્ભાણીન ગથ વગર થાન (ના)મા
 રાત હાથી, ચોલા વગેરે વાહન પર બેનાણીન વાથી
 હાલુ કે જેથી ગર્ભાણીના શરીરમા મોભમ (નાપ
 ખબ) થાય

લીન ગર્ભ બેનો ઉપાય

લીનારયે નિસ્ફુરે રયેનગોમસ્તોન્નોશયર્હિજા ॥ ૧૮

રસા વહુદૃતા વૈયા માપમૂલકજા મપિ ।

શાલતિલ્વ તિલાન્ત્યાપાન્સકૂઢ પયસા પિત્તેલ્ ॥ ૧૯

સમેશમાસ મધુ વા કઠ્ઠપચ્ચક્ર ચ શીલયેત્ ।

(જે કાળથી ઉપવિષ્ક ૨ ન નાનાદર ગર્ભ થાય
 છે ૨ ને ૨૦ બે ગર્ભના જે લખતા છે ન કારણ બન
 નમણે લીન ગર્ભના પાપ છે, પાપ લીન ગર્ભનુ રોક
 લખવ વધાર છે તે રો કે લીન ગર્ભ સમૂગનો ફરતો
 નવી નથી વાગબે ૨૧ જ્યોકમા રકન બે ખાન
 લખવ ૬ ૨ ૧૫ છે)

લીન નામનો ગર્ભ સમૂગનો ફરતો નથી લીન
 ગર્ભમા ગર્ભાણીએ બાજપથી, બાદ, માછલી, દુરરી,

ગોર, એટલા પ્રાણીના માસરસ બહુ ધી નાખીને પીવા તથા અડદ અને મૂળાના રસ બહુ ધી નાખીને પીવા તથા કાચું બીડુ, તલ, અડદ અને ગાયુ રો બગુ દૂધ સાથે પીયુ રાજવા ચરબીભર્યા માસરસ સાથે દ્રાક્ષનો દાડ પીવો તથા ચેબ કેડ પર નેલ ચોગવુ

હર્ષયેત્સતતં ચૈનામેવં ગર્ભઃ પ્રવર્ધતે ॥ ૨૦ ॥

વળી અન સદા આનન્દમા રાખવી રો ગૈન ગર્ભ વધે છે

પુષ્ટોડન્યથા ચર્વગૃણૈઃ કૃચ્છ્રાજ્ઞાયેત, નૈવ વા ।

ઉપર જણાવેલા પોષણ સિવાય જે બીજી રીતે (અવધી રીતે, લુપ્તા વગેરે પદાર્થોથી) ગર્ભને પોષણ મળે તો તે ગર્ભ અનેક વર્ષે મહામનનતે જન્મે ગણવા ન થયું જન્મે

ગર્ભિણીના ઉદાવર્તનગણના ઉપાય

હદાવર્તે તુ ગર્ભિણ્યાઃ ક્ષેત્રૈરાશુતરાં જયેત્ ॥ ૨૧ ॥

યોગ્યૈશ્વ ધસ્તિર્મિદંન્યાત્સગર્ભા સ્વ દિ ગર્ભિણીમ્ ।

ગર્ભિણીના ઉદાવર્તનગણના ચાર પ્રકારના સ્નેહમાથી યોગ્ય સ્નેહથી જનવેલા પીણા વગેરે પાઉં નથા યોગ્ય અનુવાસન બંતરતે ૨૧ પાખીને તનોતરત મટા ડેવા, કારણકે એ ઉદાવર્તનગર્ભ ગર્ભિણીને રાત્રે ગર્ભને મારી નાખે છે

ગર્ભ ઉદરમા મરી જાય તેનાં કારણ અન લક્ષમ્ ગર્ભેડિતદોયોપચયાદપથ્યૈર્દૈવતોડપિ ચા ॥ ૨૨ ॥ મૃતેડત્તકરૂર હીનં સ્તબ્ધ ધ્માતં મૃશાયથન્ । ગર્ભાસ્પન્દો ભ્રમસ્વપ્ના કૃચ્છ્રાડુચ્છવસતં ક્રુમઃ ॥ મરતિઃ સ્તસ્તિત્રાયમાધીનામસમુદ્ભવઃ ।

દોષો અતિધાય વધી જવાથી, કુપથ્ય જવાથી ને નરીબ સંગેગે ગર્ભ અદર ન અદર (ઉન્મા) મરી જાય ત્યારે ઉદર ઠંડુ, સ્તબ્ધ, કૃલકાની માફક વાયુથી ફૂલેજુ, બહુ પીડવાળું હોય છે, ગર્ભ ફરકતો નથી, જે આવે છે, તરસ લાગે છે, બહુ મોતેનને ઊંચા સ્વાસ ચેવાય છે, કટાણો આવે છે, અનુગમો થાય છે (સૂવા બેસવામા ચેન પડતુ નથી), આખા કંઠાસુ રહેતાં નથી, પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે થતાં વેલુ (ચુન) આવતા નથી

ગર્ભ ઉદરમા મરી જાય તો શું કરવું?

તસ્યાઃ કોષ્ઠામશુષિકાયાઃ પિષ્ઠવા

યોનિં પ્રલેપયેત્ ॥

ગુહં કિષ્કં સલવણં તથાન્તઃ પૂર્યેન્મુહુ ।

પૂતેન કલ્પિહૃતયા શાસ્ત્રસ્પતિષિપિચ્છવા ॥૨૫

મન્ત્રેયોર્ગૈર્જરાયુર્કૈર્મૃદ્ધગર્ભો ન ચેત્પતેત્ ।

મયોપુચ્છયેશ્વરં વૈદ્યો યત્નૈનાશુ તમાહરેત્ ॥૨૬

હસ્તમશ્યજ્ય યોનિં ચ સ્વાડશાત્પલિપેચ્છવા ।

હસ્તેન શક્યં તેનંવ

જે ગર્ભિણીના ઉદરમા ગર્ભ મરી ગયો હોય તે ગર્ભિણી પર સથેકુ (જ્યા ગરમ) પાણી છાટીને પછી ગાંજ, કિલ્વ અને સિધવ ભેગા લસોટીને ચોન ઉપર એનો જાડો લેપ કરવો તથા શાતમલી વૃક્ષનો ગુંદર અને અગશીનો ગુંદર એ બેને ધી સારે લસોટીને એનો કડક ચોનની અદર ભરવો, પછી ગર્ભને પાડવા માટે (અજાગ્યસંગ્રહમાં કહેલા) મત્રો જપવા તથા ચોર કાઢવા માટે શા ૧/૮૨ માંથી ૯૦૦ માં મોટા ઉપાયો ગર્ભ પાડવા માટે કરવા તેમ છતાં જે મૂક ગર્ભ ન પડે તો રાજની પરવાનગી લઈને વૈદ્યે જે ગર્ભ હાથથી કાઢાય એવો હોય તો શાસ્ત્રમંત્રીના ગુંદર અને ધીને ભેગા કરીને તે હાથ ઉપર અને ચોનિયા ચોપડીને એ હાથ વડે જ ગર્ભને યન્ત્રપૂર્વક તરફ બહાર કાઢવો

માત્રં ચ વિપર્યં સ્થિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

માઝ્છનોત્પીડસમ્પીડવિક્ષેપોક્ષેપણાવિમ્ ।

માનુલોમ્ય સમાકર્ષ્યોનિ પ્રમ્યાર્જવાગતમ્ ॥૨૮॥

બહાર કાઢવામાં આવું આવે રોવી કઠમી રીતે અગ રાખીને ગર્ભ અદર પડયો રહ્યો હોય તો હાથથી ગર્ભને સીધા લાંબી ગોઠવીને, ઊંચા દબાવીને, ચારે બાજુથી દબાવીને, વધારે ધક્કો મારીને ઊંચા ધક્કો મારીને વગેરે પોતાની બુદ્ધિથી રાત્રેક ઉપાયો કરીને ગર્ભને ચોનિયાથી સંગતાથી બહાર કઢી શકાય એવો સીધો કરાને કુદરતી રીતે નીકળે ત્યારે જે સ્થિતિમાં ગોઠવાયેલા હોય છે તેવી સ્થિતિમાં ચોનિના મારગમાં ગર્ભને ગોઠવીને પછી વૈદ્યે ખેંચી કાઢવો

શ્લેષ વાપરીને કાઢવા પડે એવા મૂક ગર્ભના ઉપાય

હસ્તપાદશિરોમિર્યો યોનિં મુપ્રઃ પ્રપદતે ।

પાદેન યોનિમેકેત મુક્ષોઽન્વેત ગુરં ચ યઃ ॥૨૯॥

વિષ્કમ્પી નામ તૌ મૂદૌ શલ્કદારણમર્હત. ।

જે ગર્ભના હાથ, પગ કે માથું એ ત્રણમાંથી એકે તે અંગ ચોન આગળ આવું આવીને રહ્યું હોય તે ગર્ભને વિષ્કમ્પ મૂકગર્ભ કહે છે જે ગર્ભના એક પગ ચોન આગળ આવે પડયો હોય અને બીજો પગ ગુદા આગળ આવે પડયો હોય તે ગર્ભને પગ વિષ્કમ્પ મૂકગર્ભ કહે છે. આ બંને પ્રકારના વિષ્કમ્પ

મુઢગર્ભને શસ્ત્રથી વેરીને અગ છૂટુ પાડીને (કકડ કરીને) કાઢવા પડે છે

મપ્પલાક્કુલિશાસ્ત્રાભ્યાં તપ કર્મ પ્રશસ્યતે ॥૩૦

મડલાગ શસ્ત્ર (સૂ ૨૬/૫, ૫૫) અને અંગુલિ-
શસ્ત્ર (સૂ ૨૬/૧૩, ૧૩૫, ૧૪) રો બે શસ્ત્રથી એ
પ્રકારના વિષકલ મુઢગર્ભનું કામ કરવું સાર છે

વૃદ્ધિપત્રં હિ તીક્ષ્ણાગ્રં ન યોનાયવચારયેત્ ।

વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર આગળથી બહુ અણીદાર
હોય છે, તેથી તે યોનિમા વાપરવું નહિ (કરણ કે
તેથી યોનિમા વાળી બાજુમાં બધ રહે છે)

પૂર્વે શિરઃકપાલાનિ દારયિત્વા વિશોધયેત્ ॥૩૧

કશોરસ્તાલુચિહુકપ્રવેશોઽન્યતમે તતઃ ।

સમાલમ્ય દદં કર્વેત્કુશલો ગર્મશક્કુના ॥૩૨

મમિલશિરસં ત્યક્તિફૂટપોર્ગણ્ડયોરપિ ।

પહેલા તે માથાની ખોપડીના હાડકાને શસ્ત્રથી
કાપીને ગર્ભિણીના ઉદરની બહાર કાઢવા પછી ગર્ભનાં
બગલ, છાતી, તાળવું અને હાડપણી એમાથી જે અગને
બરાબર પકડવાનો લાગ ફાવે એવા હોય તે અંગમા
નર્ભશકુયત્ર (સૂ ૨૫/૩૫, ૩૨) બરાબીને એ કામ
કરવામા કુશળ હોય એવા વેદો જેરથી ખેંચવું પણ
જે ગર્ભનું માથું ન કાપ્યું હોય તેને ઉપર કહેલા
અંગો ઉપરાંત આંખોના આમણામા અને લમણામા
એ બેમાથી લાગ ફાવે ત્યા પણ ગર્ભશકુયત્ર બરાબીને
કુશળ વેદો જેરથી ખેંચવું

બાહું છિત્ત્વાંડસલકસ્ય વાતા-

પ્માતોદરસ્ય તુ ॥૩૩ ॥

વિદાર્ય કોઠયન્નાગિ વહિર્ધાં સન્નિરસ્ય ચ ।

જે ગર્ભના ખભા આગે આવેતા હોય (ગર્ભને
બહાર નીકળવા ન દેતા હોય) તેનો એ ખભાવાળો
લાથ ખભામાથી કાપીને છૂટો કરીને અને જે ગર્ભનું
પેટ ફૂલી ગયું હોય તેમા આમાશય અને પકવાણ-
ના આકાશય કોઠાને ચીરીને રોમાથી આતરણ કાઢીને
સારી રીતે બહાર ફેંકી દઈને, પછી ગર્ભને બરાબર
ગોઠવીને લાગ ફાવે તે અંગમા ગર્ભશકુયત્ર બરાબીને
કુશળ વેદો જેરથી ખેંચવું

કટીસલકસ્ય તત્રચ ઠઃકપાલાનિ દારયેત્ ॥૩૪॥

જે ગર્ભના કૂલો યોનિની અગે આવેતા હોય
(ગર્ભને બહાર નીકળવા ન દેતા હોય) તેનો તે
કૂલો ઉપર પ્રમાણે (વાતાધ્મતોદર ગર્ભની માફક)
ચીરીને તેમાંથી કૂલાના હાડકાંન કકડ કરી સારી રીતે

બહાર કાઢી નાખવા રાત્રે પછી લાગ ફાવે ત્યા ગર્ભ
શંકુ બરાબીને કુશળ વેદો જેરથી ખેંચવું

યથદ્વાયુવશાદક્કં સજેદ્રર્મસ્ય લ્પણ્ડશઃ ।

તત્તચ્છિત્ત્વાઽઽહરેત્સમ્યક્ષેત્રારીં ચ યત્નતઃ ॥

વાયુને લીધે ગર્ભનું જે જે અગ જડકાઈ ગયું
હોય (અકડ થઈ ગયું હોય અને તેથી વાળીને કે
ફેરવીને ગોઠવી શકાય નેવું ન રહ્યું હોય) તે તે અગને
કકડે કકડે કાપી નાખીને બહાર કાઢી નાખવું અને
ગર્ભિણીને વન્યપૂર્વેક બરાબ રાંગાળી લેવી (કાપવાની
ક્રિયામા ગર્ભિણીને ઈજા ન થાય એ બાબતની
ખાસ કાળજી રાખવી ગર્ભનું આખું અગ એકસાથે
કાપવા જતા ગર્ભિણીને ઈજા થાય, માટે કકડેકકડે
કાપીને આખું રાગ કાપવાનું કહ્યું છે)

ગર્મસ્ય હિ મર્તિ ચિત્ત્વાં કરોતિ વિગુણોઽનિલ ।

તન્નાનત્વમતિસ્તસાદધસ્યાપેશમાવરેત્ ॥૩૬॥

કોપેલા વાયુને લીધે ગર્ભ અનેક જુદી જુદી
સ્થિતિમા થોનિમા અલીને પડેલા હોય ॥ તેથી એવે
પ્રસંગે જે સ્થિતિમા ગર્ભ થોનિમા પડેલો હોય તે
સ્થિતિ માટે યોગ્ય ક્રિયા મહાભુજિશાળી વેદો કરવી,
(ઉપર જે ક્રિયા ન કરી હોય તે ક્રિયા કરવી પડે તેપણ
પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જરૂર જણાય તો કરવી)

છિન્ધ્યાદ્રર્મં ન જીરન્ત્વ માતર સ્વ હિ મારયેત્ ।

સદ્દામના, ન ચાપેદ્યઃ ક્ષણમપ્યસ્તજીવિતઃ ॥૩૭

ગર્ભ અદર જીવે છે કે મરી ગયો છે તેની પૂરી
ખાતરી કર્યા વિના વેદો જીવતા ગર્ભને કાપવો નહિ,
કેમકે જીવતા ગર્ભ કાપવાથી ગર્ભ અને ગર્ભિણી
બંને મરી જાય પણ મરી ગયેલા ગર્ભને કાપીને કાઢવામા
એક થય સજ બેઝકાર થેવું નહિ કીટ કરવી નહિ)

અસાધ્ય મુઢ ગર્ભની સ્ત્રીના લમણ

જોનિસંચરણઞ્ચસામકલ્પભાસવીડિતામ્ ।

પૂત્યુદ્ધારાં હિમાદ્ધોં ચ મૂઢગર્માં પરિત્યજેત્ ॥૩૮

યોનિ (કમર) બંધ થઈ ગયું હોય, યોનિ (કમર)
થોનાના સ્થાનમાથી ખસી ગઈ હોય, મક્કલ રોગ
લગ્યો હોય, સ્વાસ લગ્યો હોય, જંધાના આડકાર આવવા
હોય, સરીર ઠકુ થઈ ગયું હોય એવી મુઢગર્ભવાળી
સ્ત્રીને અસાધ્ય સમજીને છોડી દેવી

મુઢગર્ભ કાઢવા પછીની ક્રિયા

સાયાપત્તન્તીમપર્ણ પાતયેત્પૂર્વવદ્વિપક્ ।

અર્ચં નિર્હેતશસ્ત્રાં તુ સિદ્ધેદુષ્ણેન વારિયા ॥૩૯॥

દધાદમ્યકદેહાયૈ યોનોં સ્નેહપિચું તત' ।

યોનિર્મુદુર્ભવેત્તેન શૂલં ચાસ્યા. પ્રજામ્યતિ ॥૪૦॥

પછી (મૂઢગર્ભ કાઢ્યા પછી) જો ૨૨૨ ન પડતો હોય તો પહેલાની માફક (શા ૧/૮૨) થી ૮૦મા કહેલી રીતે) વેદો પાડવી (બહાર કાઢવી) ૨૧ રીતે રોગરૂપી શલ્ય બહાર નીકળી ગયા પછી ગરમ પાણીથી ગભિણીને નવડાવવી પછી ગભિણીના શરીર તેલ ચોપડવું અને રોની યોનિમા સ્નેહનું પૂમડું (પોતું કે વાટ) મૂકું એમ કરવાથી યોનિ પોથી પડશે અને એનું શુભ મતી જશે

દીવ્યકાતિવિપારાસ્તાહિન્વેલાપશ્ચકોલકાન્ ।

ચૂર્ણં સ્નેહેન કલ્ક ધા ક્ષાપ ચા

પાયથેત્તત' ॥૪૧॥

કટુકાતિવિપારાપાઠાશાક્ત્વિગ્નહસ્તેજિનીઃ ।

તદ્વચ્ચ દોપસ્યન્દાર્થં વેદનોપશામાય ચ ॥૪૨॥

ત્રિરાત્રમેવ, સપ્તાહ સ્નેહમેવ તત પિવેત્ ।

સાપ પિથેદરિષ્ઠ ચ તથા સુકૃતમાસવમ્ ॥૪૩॥

શિરીષકકુમ્ભકાયપિચૂન્ યોનોં ત્રિનિશ્ચિપેત્ ।

ઉપદ્રવાશ્ચ યેડ્યં સ્યુસ્તાન્

યથાશ્મુપાચરેત્ ॥૪૪॥

(પછી) ૨૧૪મા, ૨ તિથિની કળી, રાસના, હીંગ, રોલથી ૨૦ ન પચકાવનું ચૂર્ણ રાધવા એ બધાના ચૂર્ણને યોગ્ય સ્નેહ સાથે ભેળવોને કરશે કટક અથવા એ બધા રોગપોષાને કવાથ રો ગભિણીને પાવો વળી મુઠ્ઠા, ૨ તિથિવની કળી, કાળીનાટ, સાગ, તજ, હિંગ ૨ ને તજબગ (તજબગ) ૨ જ રીતે (૨ ટલે ચૂર્ણ કરીને ૬ યોગ્ય સ્નેહ સાથે કટક કરીને કે કવાથ કરીને) પાવો ૨ ૧ બને દવા દોપાને બહાર વહેવડાવી કાઢવા માટે તથા પી ૧ યાત કરવા માટે ત્રણ સત સુધી પાવાની છે પછી (ત્રણ સત સુધી ઉપરની બે દવા પાયા પછી) સાત દિવસ સ્નાંક જ પાવો (રોટલે કઈ પણ લુપ્તુ ઓપથ લેવું નહિ) સંજે અરિષ્ઠ તથા સાંજે રીતે બનાવેલો રામવ પોલો વળી નર મો ૨ ને કકુભના કવાથમા ભોળીને પોતા (પૂમડા) યોનિમા મૂકવા વળી નાવ વગેરે બીજા જે ઉપદ્રવો થયા હોય તે ઉપદ્રવોના પોતપોતાના ઉપાય કરવા પયો વાતહરૈ સિદ્ધં દશાહ મોજને હિતમ્ ।

રસ દશાહ ચ પર લઘુપથ્યાપ્યમોજના ॥૪૫॥

સ્વેદામ્પક્ષપરા સ્નેદાન્ યલાતૈલાદિકાન્ મજેત્ ।

ઊર્ધ્વં ચતુર્થ્યોં માસેભ્ય સઃ કમેળ

સુલાનિ ચ ॥૪૬॥

પછી વામુ મટાડે રોવા રોગપોષી સિદ્ધ કંથુ દૂધ એને દસ દિવસ સુધી ભોળન તરીકે આપું એ હિતકર છે ત્યાર પછીના દસ દિવસ સુધી માસરન ભોળન તરીકે રાખવો અને ત્યાર પછી રોમ્લે હવડું પથ્ય અને થોડું ભોળન કરવું રોમ્લે તાપવું અને શેક કરવો તથા અભ્યગ કરવો બલાતેલ વગેરે સ્નેહોની ઉપયોગ કરવો મૂઢગર્ભ કાઢ્યા પછી ચાર મહિના પૂરા થાય ત્યારે (એટલે પાચમા મહિનાથી) રોમ્લે પોતાને સુખ ચાર રોવા રાગારવિહાર કમેકમે રાખવા બલાતેલ

બલામૂલકપાયસ્ય ભાગાઃ પદ્ પયસસ્તથા ।

યવકોલકુલત્યાન્તા દશમૂલસ્ય ચૈકત ॥૪૭॥

નિષ્કાયમાગો ભાગશ્ચ તેલસ્ય તુ ચતુર્દશ ।

દ્વિમેદાદાકમજ્જિષ્ઠાકાકોલોદ્યવચ્ચનૈઃ ॥૪૮॥

સારિવાકુપ્પતગરજીવકર્પમસૈન્ધવૈ ।

કાલાનુસાર્યાશલેયવચાગુરુપુનર્નવૈ ॥૪૯॥

અશ્વગન્ધાચરીક્ષીરઘ્નુક્રાચટીવરાસૈ' ।

શતાઘ્નાશર્પણેલાત્વપત્રૈ, સ્તુક્ષ્ણકલિકૈ ॥૫૦॥

પક્ મૃદ્ધમ્નિના તૈલ સર્વશાતયિકારજિત્ ।

સ્તૃતિકાવાલમર્માસ્થિહતક્ષીજેતુ પૂજિતમ્ ॥૫૧॥

ઝરગુલ્મપ્રહોન્માદમ્બ્રાઘાતાન્નશ્ચિજિત્ ।

ધન્વન્તરેરભિમત યોનિરોગક્ષયાપદમ્ ॥૫૨॥

૭ ગદ્યાણાના મૂળનો કવાથ છ ભાગ, દૂધ છ ભાગ, જવ, જોર, કળથી અને દશમૂળ એ તેર ઓપથો સમભાગે લઈને રોનો કવાથ રોક ભાગ, (૨૧૫ કુલ ૬+૬+૧=૩૩ ભાગ થયા), ચીદમો ભાગ (એટલે રોક ભાગ) તેલનો (દા ત જે તેલ ૧૬ પલ લઈએ તો બનાના મૂળનો કવાથ ૯૬ પલ લેવો. બનાના મૂળનો ૯૬ પલ કવાથ કરવા માટે બળદ્યાણાના મૂળ ૨૮ પલ લેવા, પાણી ૩૮૪ પલ લેવું અને બધું ઊંજળને ઊંજળને ચોથા ભાગનું રોટલે ૯૬ તોલા બાકી રહે રોટલે ઉતારી લેવું દૂધ ૯૬ તોલા લેવું જવ વગેરે ચાર વસ્તુઓનો કવાથ ૧૬ પલ લેવો તે માટે જવ, જોર, કળથી અને દશમૂળ એ તેર રોગપોષી મળીને ચાર તોલા લેવા એમા ૬૪ તોલા પાણી નાખવું અને ઊંજળને ઊંજળને ચોથા તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું (પછી મેદા, મહામેદા, દેવદાદ, મજ્જા મકોલી, લીરકામેલી, સુખડ, ધાત્રી સારિવા, ઉપચેટ, તજર, જીરક, જ્ઞપબક, નિપવ, કાચી નારિવા, રિઠા જિત, વજ, અગર, સાટ્ટો, આસો, યાનાવરી, શીર વિદારી, જ્યોત્તમ, ત્રિકૃષ્ણા, જોગ, નુવ, ચૂર્ણપર્ણ

(=મધુરમણી અને માધવણી), એવળી, તજ અને તમાલપત્ર (મેદાથી તમાલપત્ર સુધીના ઔષધો દરેક સમભાગે પણ સરવાળે તેલથી થોડા ભાગના લઈને) એટલા ઔષધોને ખૂબ બારીક લસેટીને એનો કડક કરવો. પછી બદાણાના મૂળનો કવાચ, દૂધ, જવ, વગેરે તેર ઔષધોનો કવાચ, તેલ અને મેદા વગેરે ઔષધોનો કડક આ બધું ભેગું કરીને થીમે ત્રણે પકવવું (તેલ પકવવાની રીત માટે જુઓ કલ્પસ્થાન અધ્યાય ૧) આ તેજ વળુના બધા વિકારોને મટાડે છે, સુવાવડી, બાળક, મર્મસ્થાન, લડકા, પાજડ (=મુઠ માર) વગળા અંગ, શરીર ઘસાઈ જાય, તાવ, જોખો, વળગાડ, આડપણ, મૂત્રાધાત અને અત્રુદિતિ રોગોને મટાડે છે, ધન્યતાદિને આ યોગ માન્ય છે અને આ યોગ યોનિના રોગોનો અને ભયનો નાશ કરે છે

ગર્ભનો પ્રસવ થતાથતા ગર્ભિણી મરી જાય તે શુ કરવું?

વસ્તિદ્વારે વિપન્નાયાઃ કુક્ષિઃ પ્રસ્પન્દન્તે યદિ ।

જન્મકાલે તતઃ શીઘ્ર યાદયિ-

ત્વોદરેચ્છિશ્યુમ્ ॥ ૫૩ ॥

ગર્ભનો જન્મ થવાને વખતે (પણ જન્મ થતા પહેલાં) જે ગર્ભિણી મરી જાય અને એ ગર્ભિણીના મૂત્રાધાતના દ્વાર પાસે જે ગર્ભિણીની દૂધ ફરકતી હોય તે તરત જ કુદાગ વેધો તે ભાગ નીચીને બાળકને બહાર કાઢીને બચાવી લેવું

ગર્ભસ્થાવમા ગર્ભની રક્ષા માટે શુ કરવું?

મધુકં શાકવીજં ચ પયસ્યા સુરદાર ચ ।

અમ્ભન્ટકં કૃષ્ણતિલાસ્તામ્રવહ્નઃ યતાચરી ॥ ૫૪ ॥

દૂધાદની પયસ્યા ચ લતા હોષ્ણલહારિવા ।

અનન્તા સ્પારિવા રાક્ષા પદ્મા ચ મધુયષ્ટિકા ॥ ૫૫ ॥

ગૃહતીદ્રવ્યકાશ્મર્યક્ષીરિશુક્લત્વા ઘૃતમ્ ।

પૃષ્ઠિપર્ણીં વલા શિમ્, અદ્વંદ્રા મધુર્પર્ણિકા ॥ ૫૬ ॥

શૃક્ષાટકં વિસ દ્રાક્ષાં કલેષ મધુકં સિતા ।

સૈતાન્ પયસા યોગાર્ધશ્લોકસમાપનાન્ ॥ ૫૭ ॥

કમાત્સત્સુ માસેષુ ગર્ભે રૂચતિ યોજયેત્ ।

(૧) જીંદીમધ, સાગનુ બી, શીરકાકોલી અને દેવદાર

(૨) કોવિદાર (=ચપો કાવનાર) કાળા નલ, મજ્જા, યતાવરી

(૩) વૃષપદા (=વાદો), શીરકાકોલી, કાળી પત્રો, કાળી સારીવા

(૪) ધમાસો, સારીવા, રાત્ના, પદ્મા અને જીંદીમધ

(૫) બેલીભારીંગણી, બેલીભારીંગણી, થીવલુના ફળ, દૂધવાળા ખડતી કૂચો અને અતરછાલ તથા ઘી.

(૬) પૃષ્ઠિપર્ણી, બદાણા, સરગવો, ગોખર, બજો

(૭) શિંગોડા, કમળની કુમળી નાન, કાળી દ્રાક્ષ, કસોલા, જીંદીમધ, સાકર

આ આઠાઠાઠા ષ્લોકમા પૂરા થતા સાત યોગો (ઔષધસમૂહો) છે ગર્ભિણીને પહેલા સાત મહિના માથી જેટલામા મહિનામા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તેટલા મા મહિનામા ગર્ભની રક્ષા માટે તેટલામા યોગ દૂધ સાથે પાવો. (પહેલા મહિનામા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તે પહેલા યોગ દૂધ સાથે પાવો બીજા મહિનામા ગર્ભ સ્થાવ થતો હોય તે બીજે યોગ દૂધ સાથે પાવો વગેરે તેથી ગર્ભ નીકળી જતા અટકે છે, પણ છેક સુવાવડ આવતા સુધી ઉપર કહેલા મહિનામહિનાના યોગો પાવો)

કપિયથિલ્વગૃહતીપટોલેશુનિદિગ્ધિકાન્ ॥ ૫૮ ॥

મૂલૈઃ શૃતં પ્રયુક્તીં શીર માસે તથાડયમે ।

નયમે સારિયાનન્તાપયસ્યામધુયષ્ટિમિઃ ॥ ૫૯ ॥

યોજયેદ્દશમે માસિ સિદ્ધં શીરં પયસ્યવા ।

અથવા યષ્ટિમધુકામગતારમદારમિઃ ॥ ૬૦ ॥

તથા આઠમે મહિને કોઠ, બીજુ, બેલી ભારીંગણી, પટોળ, શેરડી, બેલી ભારીંગણી એટલા ઔષધોના મૂળ સાથે નિદ્ર કરેલું દૂધ આપવું નવમા મહિનામા સાદિવા, ધમાસો, શીરકાકોલી અને જીંદીમધ એટલા ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ આપવું દશમે મહિને શીરકાકોલીથી અથવા જીંદીમધ, મુઠ અને દેવદારથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ આપવું

રક્તગુચ્ચ - ગર્ભ રક્ષો હોવાનો વડેમ

અસ્થિતં લોહિતમજ્જા નાપા

યાતેન ગર્ભે ભ્રુતેડનમિષ્ઠા ।

ગર્માકૃતિત્વાત્કટુકોળાતીક્ષ્ણી

સ્તે પુન કેપલ પચ રત્ને ॥ ૬૧ ॥

ગર્ભે જડા મૂલહતં વદન્તિ

મૂર્તેનં દષ્ટં હરણં યતસ્તે ।

ઓજોશનત્વાદયથાડ્યવચ્ચે

મૂર્તેરપેક્ષ્યેત ન ગર્ભમાતા ॥ ૬૨ ॥

વાયુને લીધે સીના શરીરમા રોકાઈ રહેવા લાગીને

(શાર્તવને) અણસમજી લોકો ગર્ભ કરે છે, કારણ કે ગાયુને લીધે અટકાવ ન આવવાથી આર્તવ ચીના પેટમાં ભરાઈ રહેતા હોવાથી પેટનો આકાર અને બીજા લક્ષણો જાણે ગર્ભ રહ્યો હોય એવા થાય છે, પણ જ્યારે એ ગ્નતગુમવાળી સ્ત્રી તીષ્ઠા, ગરમ અને તીક્ષ્ણ પદાર્થો ખાય છે ત્યારે રોકડુ લોકો જ યોનિમાથી નીકળે છે (ગર્ભ તો રહ્યો જ ન હોવાથી લોકો સાથે ગર્ભ નીકળતો નથી) તે વખતે જ લોકો અણસમજના રોમ માનતા હતા કે ગર્ભ રહ્યો છે, તે જડ લોકો એવું કહે છે કે ગર્ભને ભૂત ઉપાડી ગયું છે, કારણ કે ગર્ભના શરીરને લઈ જતા એમણે કાઠિને જેધું હોતું નથી (ગર્ભ હતો એવ મૂખાઓએ માની લીધું હાય છે પણ ગર્ભ નીકળતા કે ઉપાડી જવાનો દેખાતો નથી, તેથી એ એમ કહે છે કે ભૂત ગર્ભને લઈ ગયું હોયુ જ એ) હવે ભૂત તો ઓળસ ખાઈને જીવે છે (શરીર ખાઈને ભૂત જીવતું નથી) તેથી ગર્ભ જે રહ્યો હતા તો ભૂત બાળકના શરીરનું ઓળસ ખાઈ જાય પણ શરીર ખાઈ જાય નહિ, તેથી લોકો સાથે બાળકનું લગીર પણ નીકળયું જોઈએ હવે ધરીભર એમ માની લઈએ કે ભૂત ઓળસ ખાવાની મર્યાદાને તારીન શરીર પણ ખાઈ જાય છે, તોપણ ગભિણીનું શરીર જેવડું હાય છે તેવડું ગર્ભનું શરીર હાતું નથી તેથી ભૂતને શરીર ખાયુ હાય તો પહેલું ગભિણીનું શરીર ખાવાનું ચા માટે હોય. તેથી ગભિણીને ભૂત ખાધી નથી તે ઉપરથી પણ સાબિત થાય છે કે ભૂતે ગર્ભને પણ ખાધા નથી માટે એવે પ્રસંગે એવું માનવું જોઈએ કે ગર્ભ રહ્યો જ નથી

શ્વયંદ્રાજ્ઞદયે સ્વસ્થાને દિતીયે શારીરસ્થાને
ગર્ભવ્યાજનામ દિતીયોઽધ્યાય ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ૩ ને : અંગવિભાગ

ગયા અધ્યાયમાં ગર્ભવ્યાપદ વિષે કહ્યું, પણ શરીરના અવયવોના જ્ઞાન વિના મૂઢ ગર્ભને બહાર મઢી શકતા નથી માટે હવે શરીરના અંગપ્રત્યંગ વિષે કંઇનું જરૂરનું હોવાથી વાગબટ કહે છે કે

અયાતોઽઙ્ગવિભાગ શારીરં ધ્યાત્યાસ્યામ ।
ઈતિ ॥ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ॥

તેથી હવે જેના અંગપ્રત્યંગના વિભાગ આવે છે એવા શરીર સંબંધી વિષય સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

શરીરના અંગ અને પ્રત્યંગ
શિરોઽન્તરાધિદ્વૈ વાહ સક્રિયનીતિ સમાસત ।
પદહ્રમહં પ્રત્યક્ષં તસ્યાશ્નિહૃદયાદિકમ્ ॥ ૧ ॥

ટૂકામાં માથું, અંતરાધિ, બે હાથ, બે પગ એ છ અંગોનું (મુખ્ય અવયવોનું) શરીર બનેલું છે એના (એ શરીરના) પેગ અવયવો આખ, હૃદય, (ઝાન, નાક) વગેરે છે

પ્રત્યંગ=મુખ્ય અવયવો પેટા અવયવ દા ત હાથ રાગ છે પણ હાથનો પોંચો રાગળીઓ વગેરે પેટા અવયવ છે

અંતરાધિ=શ્રુ ૧૧/૩૨

પ્રથમહાભૂતના ગુણ

શબ્દઃ સ્પર્શઃ રૂપં ચ રસા ગન્ધઃ ક્રમાદ્ગુણાઃ ।
સ્થાનિલાગ્ન્યમુવામ્

શબ્દ (અવાજ), સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ અનુક્રમ આકાશ, વાયુ, તેજ (રાગિન), પાણી અને પૃથ્વીના (ખાસ) ગુણો છે

(આકાશનો ગુણ શબ્દ, વાયુના ગુણ સ્પર્શ એ ગેન અનુક્રમ જણાવે)

૧૬ગુણશુદ્ધયન્ત્રય પરે ॥ ૨ ॥

પાછળના મહાભૂતમાં રોનાથી પહેલાના મહા ભૂતનો એકરોક ગુણ ઉમેરાતો જાય છે (આકાશ પોતે પહેલું હોવાથી એ કોઈની પાછળ નથી તેથી એનામાં ફક્ત શબ્દ ગુણ છે વાયુ આકાશની પાછળ હોવાથી એના પોતાના સ્પર્શગુણમાં એની પહેલાના આકાશનો શબ્દ ગુણ ઉમેરાય છે તેથી વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ છે, એ રીતે તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ છે, પાણીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણ છે અને પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણ છે)

કયા મહાભૂતમાંથી શું બને છે ?

તત્ર સ્થાત્ સ્થાનિ દેહેઽસ્મિન્

ઓત્ર શબ્દો વિવિક્તતા ।

વાતાત્સ્પર્શત્વગુચ્છવાસા વદ્દેદ્દૃષ્ટપ્રપલય ॥ ૩ ॥

માપ્યા જિહ્વાત્સ્ફેદા

ધ્રાણગન્ધાસ્થિ વાર્ધિયમ્ ।

તેમાંથી (એ પાંચ મહાભૂતમાંથી) આ દેહમાં (મનુષ્ય વગેરે સ્પૃશ દેહમાં) આકાશને લીધે છિન્ને, કાન (સાળજવાની ઈન્દ્રિયનું સ્થાન), અંગારા અને ખાનીપણ થાય છે (બને છે) વાયુને લીધે સ્પર્શ,

ચામડી (સ્પર્શ થવાની ઈન્દ્રિયનું સ્થાન) અને ઉચ્છ-
વાસ (પ્રાણ) થાય છે, તેજને લીધે દૃષ્ટિ (જોવાની
ઈન્દ્રિયનું સ્થાન), રૂપ અને પદ્મવાનું કામ થાય છે,
પાણીને લીધે જીભ (જીભના જે ભાગને લીધે સ્વાદ
આવે છે તે ભાગ), રસ અને ભીનાશ થાય છે
તથા પૃથ્વીને લીધે નાક (સૂંઘવાની ઈન્દ્રિયનું સ્થાન),
ગંધ અને ઘાટકાં થાય છે

દેહમાં માતા તરફથી અને પિતા તરફથી શું થુ બને છે?

મૃદ્વત્ર માતૃજં રક્તમાંસમજગુદાદિકમ્ ॥૪॥

પૈતૃકં તુ સ્થિરં શુક્રધર્મ્યસ્થિકચાદિકમ્ ।

ચેતનં વિષ્ણુમક્ષાણિ નાના યોનિયુ જન્મ ચ ॥૫॥

આ દેહમાં લોહી, માંસ, મળ, ગુદા વગેરે જે
કઈ પોષ્ય છે તે માતામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, પણ વીર્ય,
ધમની, લાકડા વગેરે જે કઈ સ્થિર છે તે પિતામાંથી
ઉત્પન્ન થયું છે ચિત્ત, ઈન્દ્રિયો તથા (ધાર્મી, બકરી,
ધોળો, સસલુ વગેરે) જુદીજુદી યોનિમાં અવતરવું
(જન્મવું) એટલું ચેતના (=આત્મા) ને લીધે બને છે
સાત્ત્વજં ત્યાયુરારોગ્યમનાલસ્યં પ્રમા બલમ્ ।

પણ આયુષ્ય, આરોગ્ય, આરામનો અભાવ (ઉદામ),
પ્રભા (ક્રાંતિ) અને બળ (શક્તિ) એટલાં વાના
સાત્ત્વને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે

(સાત્ત્વ ત્રણ જાતનું છે-વ્યાપિસાત્ત્વ, દેહસાત્ત્વ
અને દેહસાત્ત્વ સાત્ત્વ એટલે કહે પડેલું, દેહને લીધે
સ્વભાવરૂપ બની ગયેલું અહીં સમગ્રી નહિ પણ દેહની
ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવેતો હોવાથી સાત્ત્વનો અર્થ દેહ
સાત્ત્વ અને દેહસાત્ત્વ બેવા)

રસજં ઘણુયો જન્મ મૃતિર્વૃદ્ધિરલોલતા ॥૬॥

આહારના રસને લીધે શરીર જન્મે છે, ટકે છે,
વધે છે અને નુષ્ઠાનો અભાવ રહે છે

સાત્ત્વિકં શીચમાસ્તિર્થ્ય શુક્લધર્મહર્ષિર્મતિઃ ।

રાજસં બહુમાપિત્ત્વં માનકુદ્ધમ્મમ્સરમ્ ॥૭॥

તામસં પ્રયમશાન નિદ્રાડડલસ્યં વિગાદિતા ।

શૌર્ય (શરીર, મન અને વાણીની શુદ્ધિ),
આસ્તિકતા (પરબંક હોવાની આસ્થા), નિષ્કપટ ધર્મ-
ની ભક્તિ, પ્રજ્ઞા એટલા વાના સર્વગુણને લીધે થાય
છે બહુ બ્રાહ્મણ, માન, ક્રોધ, દમ્બ અને મત્સર એટલા
વાના રજોગુણને લીધે થાય છે ભય, અજ્ઞાન, ઊંધ,
વાના રજોગુણને લીધે આવે છે (પરમહાભૂત પણ ત્રણ ગુણ
(સત્ત્વ, રજસ અને તમસ) નાં બનેલા હોવાથી એ
ત્રણ ગુણોને લીધે શું બને છે તે આ શ્લોકમાં કહ્યું છે)

હતિ મૂતમયો વેદઃ

(ઉપર શ્લોક ૨૧ થી ૭૫ માં જેટલા વાના
ગણાવા, તે બધા દેહને આધારે રહે છે, છતાં એમાંથી
પાય મહાભૂત મુખ્ય છે, કારણ કે દેહ પાય મહા
ભૂતનો બનેલો છે, તેથી કહે છે કે) આ પ્રમાણે
દેહ પાય મહાભૂતનો બનેલો છે

ચામડી

તત્ર સત ત્વચોઽસૂજઃ ॥૮॥

પચ્યમાનાત્પ્રજાયન્તે ક્ષીરાસન્નાનિકા ઇય ।

જેમ ઊંઘના (પાડતા) દૂધ પર તર વળે છે
તેમ લોહી પાકતું બધ (પરિપકવ થતું બધ) તેમાંથી
ચામડીના સાત પડ બને છે

કળાઓ

ધાત્વાશયાન્તરકલેદો વિપક્ઃ સ્વંસ્વમૂતમણા ॥૯॥

શ્લેષ્મણાચ્ચપરાચ્છન્નઃ કલાશ્ચઃ કાષ્ઠસારવત્ ।

તાઃ સતઃ

રસ વગેરે સાત ધાતુઓના આશયથી વચ્ચેની ખાલી
જગ્યામાં જે ભીનાશ થાય છે તે ચોતપોતાના ધાતુગિનથી
બરાબર પાકે છે અને પાક્યા પછી એની આસપાસ
કંક, સ્નાયુ અને ઓર છવાઈ જાય છે, ત્યારે એ
ભીનાશને કલા કહે છે જેમ લાકડાના (ગડના) ઘોળા
મધ્યભાગમાં એ લાકડાનો સાર (ગર્ભભાગ) હોય છે,
તેની માફક જ ધાતુના આશયની મધ્યમાં કલા હોય છે
(દાખલા તરીકે ખેરના ઝાડનું યડ વચ્ચેથી ચીરવામાં
આવે ત્યારે એમાંથી ઘોળો ખેરસાર નીકળે છે, જેમ
ખેરસાર ખેરના લાકડાના સાર(સત્ત્વ)રૂપ છે, તેમ
દરેક ધાતુની કલા તે તે ધાતુના નારરૂપ છે એ ત્રણ
ધોળો ઘોળો થતો હોવાથી એને કલા કહે છે કલા
(=વેણો ભાગ) કળા સાત છે (માંસધરા, અનુગધરા
મેદાધરા, કફાધરા, વિદ્ધરા, પિત્તધરા, અને શુક્રધરા)

સાત આધાર (આશયો)

સત્ર લાધારા રક્તસ્યાઘઃ કમાત્ પરે ॥૧૦॥

કફામપિત્તપશ્ચવાનાં વાયોર્મૂત્રસ્ય ચ સ્મૃતાઃ ।

ગર્માશયોઽષ્ટમઃ સ્ત્રીણાં પિત્તપશ્ચાશયાન્તરે ॥

અને સાત આશયો પણ બને છે-પહેલાં લોહીનો,
પછી ૨.નુકમે કફનો, આમનો, પિત્તનો, અગ્નિનો, વાયુ
નો અને પેશાબનો એટલા બીજા આશય બને છે એનું
માત્ર કહે છે (જે કોષજીમાં લોહી રહે તે રક્તાશય,
આમ રહે તે આમાશય વગેરે) સ્ત્રીઓને આઠમો આશય
ગર્ભાશય છે તે પિત્તશય અને પક્વાશયની વચ્ચે
આવેલો છે.

કેશનાં અંગે

કોષાઘ્વાનિ સ્થિતાન્યેષુ હૃદયં ક્લોમ કુપ્કુશમ્ ।

યદ્દાહ્લોદોન્નુકં વૃક્ષો નામિદિમ્માન્નવસ્તયઃ ॥૧૨

રો સાત રાપારોમા હૃદય, ક્લોમ, ફેફસું, કાળજી,
બપ, ઉન્નુક, બે વૃક્ષ (જ. કીડની) નાભિ, ડિબ,
આતરડા અને બસ્તિ એટલા જાડાના રાગ રાતેલા છે

જીવનનાં સ્થાન

દશ જીવિતધામાનિ શિરોરસનબન્ધનમ્ ।

કળ્થોડચં હૃદયં નામિર્વસ્તિઃ શુક્રોજસી ગુદમ્ ॥

મનક, છાતી, ગળુ, લોહી, હૃદય, નાભિ (ડૂટી), (બસ્તિ
મૂત્રાશય), વીર્ય, વોજરત રાને ગુદા એ દસ જીવનના
સ્થાન છે (રો દેખા જીવન વધારે પ્રમાણમા રહે છે)
જાળાં, કડા, ફૂર્યાં, શીવસી, માસરજી, અસ્થિસંધાત,

સીમત અને હાડકા

જાલાનિ કળ્થરાઘ્વાન્ને વૃથક પોડશ નિર્દિશેત્ ।

પટ કૂર્ચાં સપ્ત સીવન્યો મેદ્વિજ્ઞાશિરોગતાઃ ॥

શલેજ તા. પરિહરેષ્વત્કો માંસરજઃ ।

ચતુર્દશાસ્થિસજ્ઞાતાઃ સીમન્તા વિગુણા નવ ॥૧૫॥

અદ્ધાં શતાનિ પટિષ્ઠ ઓળિ દન્તનલૈઃ સહ ।

શરીરમા જાળા અને કડાઓ દરેક સોળ સોળ છે,
નખ (નખરો) શીવસી (કોપુ), છ ફૂર્યાં, એક
મૂત્રેન્દ્રિયની, રાક જીવની રાને પાચ માથાની મળી
સાત શીવસી, રોના પાંચ ચાસ વધાવવુ નહિ (વાઠ
કાપ કરવી નહિ) ચાપ માથાના રજગુરો (દોરડા) છે
ની અસ્થિસંધાન છે રાકાર સીમત (વારની વધી)
છે, ત્રણસો નાક હાડકા છે એમા દાત રાન નખનો
નમાવેલ થઈ જાય છે

(જાગા=હાલ ગુજરાતીમા લેને કેશવાલિની કહે
વાના રિવાજ પડેલો જાય છે રોને વોજેજમા લેને
કેપિન્દ્રીક કહે છે તેના નામ-આમા જાળાનોને જાળા
ના છે કડા=ગળીઓ, હાથ, પગ વગેરે અવયવો
ના કે વાકાચૂકા ક નાનાં પાનગી અને નકર દોરડીઓને
કડા કહે છે જાડે કડાઓને માગરજી કહે છે
કડા અને માનરજીને રાગેજમા દેવડા કહે છે
ફૂર્યાં=રોકીઓની પાંખપાંખે ચાકવાવેલા હાડકાના
કડા, શીવસી=જાડે સોપથી વોટી લીધુ હોય એવો
આમર, અસ્થિસંધાન=જુનાજુના હાડકા જે જાળાને
જના થતા હોય તે જાળા),

ધન્યતરિસ્તુ ત્રીણવાહ, સન્વીનાં ચ શતદયમ્ ॥

-દશોત્તરં

ધન્યતરિ કહે છે કે હાડકાં ત્રણસો છે અને સાથે
બસો ને દન છે

સહજે દે નિજગાદાત્રિનન્દનઃ ।

આત્રના પુત્ર (રાત્રેય) કહી ગયા છે કે સાથે
બે હજાર છે

સ્નાયુઓ

જાગ્યાં નવશતી

સ્નાયુરો નવસો છે (શરીરમાં માસ, હાડકા અને
ચરબીના બધનને સ્નાયુ કહે છે)

માંસપેશીઓ

પચ્ચ પુંસાં પેશીશતાનિ તુ ॥૧૭॥

અધિકા વિંશતિઃ સ્ત્રીણાં યોનિસ્તનસમાશ્રિતાઃ ।

પુરુષોને પાંચસો માંસપેશીઓ હોય છે સ્ત્રીઓને
ચોવી અને બને સ્ત્રીઓમા વીસ માંસપેશીઓ પુરુષો
કરતા વધારે હોય છે (રોટલે સ્ત્રીઓને કુલ પાંચસો ને
વીસ માંસપેશીઓ હોય છે)

મૂળ શિરાઓ

દશ મૂલસિરા હૃસ્પાસ્તાઃ સર્વે સર્વતો વપુઃ ।

રસાત્મકં વહન્ત્યોજસ્તન્નિયદં હિ વેષ્ટિતમ્ ।

હૃદયમા રોલો દસ મૂળ શિરાઓ છે રો મૂળ
શિરાઓ રાગારના રસરૂપ (રાગારના રસના સરૂપ
રૂપ) રોજસને રાખા શરીરમા બધી દિશામા લઈ
જાય છે (વાણી, શરીર રાને મનના) કામનો રાધાર
એ દસ મૂળ શિરા પર છે

કયા અંગમાં કેટલી શિરાઓ છે? તેમાંની કઈ ન
ચીપવી?

સ્થૂલમૂલાઃ સુલક્ષ્માઘ્રાઃ પત્રરેણાપ્રતાનવત્ ॥૧૯॥

મિચન્તે તાસ્તતઃ સ્તશતાન્યાસાં ભવન્તિ તુ ।

રા દસ મૂળ શિરાઓ મૂળ રાગાર જાડે અને
દોષને છેડે બહુ પાનગી (ઝીલી) હોય છે પાનગીની
નસોના ફેલાવાની નાફક રોકમાંથી અનેક ફાંગઓરો
રો જુદી જુદી દૂટી નીકળે છે તેથી શિરાઓ નાનસો
છે (શિરા ધિગ સાધાઓને જો છે અને દોષો અને
પાનુરોને શરીરમા લઈ જાય છે, ફેરવે છે)

તત્રૈકૈનં ચ શાલાયાં શતં તલિષ્ઠ વેધયેત્ ॥૨૦॥

શિરાં જાલન્ધરાં નામ તિષ્ઠશ્યામ્યન્તરાશ્રિતાઃ ।

તેમાંથી (નાનસો શિરાઓમાંથી) એકેકે જો
દરેક શાખામા (બે હાથ અને બે પગમા) છે તેમાં
(હાથપગની ચાપસો શિરાઓમા) જે જાવધન નામની
શિરા છે તેને અને ત્રણ સનમુખ શિરાઓને એમ દરેક

હાથ અને પગની ચાર ચાર મળી કુલ સોળ શિરાઓ વૌધવી નહિ

પોઢશદ્વિગુણાઃ શ્રોણ્યાં, તાસાં દે દે તુ વહ્ણને ॥
દે દે કટિકતરુને શલ્હેણાદ્યૌ સ્પૃશ્યેત તાઃ ।

કૂલામા બત્રીસ શિરાઓ છે તેમાથી દરેક બધન-
વળાનો બે બે (=બે વળાનો ચાર) અને કમ્મરની બે
બાજુમાથી દરેક બાજુરો કુમળાં ડાઙકામાથી બે બે
(=કમ્મરની ચાર) મળી રો આઠ શિરાઓને રાઙકયુ
નહિ (શસ્ત્ર ૨ ડાઙકયુ નહિ)

પાર્શ્વયો પોઢશકૈકામૂર્ધ્વગાં વર્જયેત્યો ॥૨૨॥

પડખામા સોળ શિરાઓ છે તેમાથી દરેક પડખા
ની પાર્શ્વસપ્તિ નામે રોળખાની ઊંચે જતી શિરાને
વૌધવી નહિ

દ્વાદશદ્વિગુણાઃ પૃષ્ઠે પૃષ્ઠવંશસ્ય પાર્શ્વયો ।

દે દે તત્તોર્ધ્વગામિન્યૌ ન શલ્હેણ પરાસ્પૃશ્યેત ॥૨૩॥
પીઠ(બરડા)મા ચોવીસ શિરાઓ છે તેમાથી
કશેજાજુની અને બાજુરો ૨ લેલી ઊંચે જતી બે બે
(કુલ ચાર) શિરાને શસ્ત્ર ૨ ડાઙકયુ નહિ

પૃષ્ઠવજ્રતરે તાસાં મેહનસ્યોપરિ સ્થિતે ।

સોમરાજીમુખપતો દે દે શલ્હેણ ન સ્પૃશ્યેત ॥૨૪॥

પીઠ નેટલી (=ચોવીસ) શિરાઓ જઠરામા છે
તેમાથી સમસાજિ (કૂટીથી મૂત્રેન્દ્રિય સુધીની વાગની
ઊભી હાર)ની બે બે બાજુની, મૂત્રેન્દ્રિયની ઉપર
આલેલી બે બે શિરાઓ (કુલ ચાર શિરાઓ) ને શસ્ત્ર
રાઙકયુ નહિ

ચત્વારિશકુરસ્યાસાં ચતુર્દશ ન વેધયેત્ ।

સ્તનપોહિતતન્મૂલહૃદયે તુ પૃષ્ઠદ્વયમ્ ॥૨૫॥

મપસ્તસ્માલ્પયયોરેકાં તથાડપાલાપયોરપિ ।

છાતીમા ચાવીસ શિરાઓ છે એમાથી નીચેની
ચીદ શિરાઓ વૌધવી નહિ દરેક સ્તનના ચાર બાજુ
માની બે બે (=ચાર) દરેક સ્તનના મૂળ આગળની
બે બે (=ચાર), હૃદયની બે, રાપસ્તભ નામની બે શિરા
માથી દરેક બાજુની રોકરોકે (=બે) અને અપાચાપ
નામે રોળખાની બે શિરામાથી દરેક બાજુની રોકરોકે
(બે) રોકે કુલ ચીદ શિરાઓ વૌધવી નહિ

ગ્રીવાયાં પૃષ્ઠવત્તાસાં નીલે મન્યે છકાટિકે ॥૨૬॥

વિધુરે માલુકાક્ષાદ્યૌ પોઢશેતિ પરિત્યજેત્ ।

ડેકમા પીઠ નેટલી (ચોટલે ચોવીસ) શિરાઓ
છે તેમાથી બે નીલા, બે માકા, બે કૂકાટિક, બે વિધુરા

અને આઠ માતૃકા મળી કુલ સોળને છોડી દેવી
(=વૌધવી નહિ)

હન્ગાઃ પોઢશ તાસાં દે સન્ધિવન્ધનકર્મણી ॥૨૭॥

બને જઠરા (=પડખા)મા સોળ શિરાઓ છે તેમાથી
સાધાને જોડવાનું કામ કરનારી બે શિરાઓને છોડી
દેવી (વૌધવી નહિ)

ત્રિદ્વાયાં હતુવત્તાસામયો દે રસવોધને ।

દે ચ વાચઃ પ્રવર્તિન્યૌ

જીભમા જઠરાં નેટલી(ચોટલે સોળ)શિરાઓ છે
તેમાથી જીભના નીચેના બાજુમા રાણેલી સ્વાદનું જ્ઞાન
કરાવનારી બે શિરાઓને અને જોડવાની પ્રવૃત્તિ કરાવ
નારી બે શિરાઓને(કુલ ચાર શિરાઓને) છોડી દેવી

તાસાયાં ચતુરુત્તરા ॥૨૮॥

વિદાતિર્ગન્ધવેદિન્યૌ તાસામેકાં ચ તાલુગામ્ ।

નાકમા ચોવીસ શિરાઓ છે તેમાથી ગંધનું જ્ઞાન
કરાવનારી બે શિરાઓને અને તાળવામા જતી એક
શિરાને (કુલ=ત્રણ શિરાને) વૌધવી નહિ

પટ્પણ્ણાઘ્રાગ્રયનયોર્નિમેયોઃ મેપકર્મણી ॥૨૯॥

દે દે, અપાઘ્યોર્ધે ચ તાસાં પક્ષિતિ વર્જયેત્ ।

બે આખમા છપ્પન શિરાઓ છે તેમાથી પાપચાં
ને ઉઘાડવાત કરાવનારી બે બે શિરાઓને (=ચાર),
આખના લમણ તરફના છેડાની બે મળી કુલ છ
શિરાઓને છોડી દેવી (વૌધવી નહિ)

તાસાનેત્રાધિતા પપિર્લલાટે,

સ્થપનીધિતામ્ ॥૩૦॥

તત્રેકાં, દે તથાડડવર્તો, ચત્તસ્રશ્ચ કચાન્તગાઃ ।

સસેવં વર્જયેત્તાસામ્

નાકની રાને બે રાખની શિરાઓ (૨૪+૫૬=
૮૦) કી તેમાથી ત્રણ શિરાઓ લલાટમા છે એમાથી
સ્થપની નામના મર્મમાં રાણેલી એક, આવર્ત નામના
બે મર્મમા અપેલેલી બે શિરાઓ અને વાળના છેડા
આગળની (જ્યાંથી વાળ ઊગતા બંધ થાય છે ત્યા
આગળની) ચાર શિરાઓ મળી કુલ માત્ર શિરાઓને
છોડી દેવી

કર્ણયો પોઢશત તુ ॥૩૧॥

દે શબ્દવોધને શક્તૌ સિરાસ્તા વ્ય વાધિતાઃ ।

દે શબ્દસન્ધિયો તાસામ્

બે કાનમા સોળ શિરાઓ છે એમા અચાળનું
જ્ઞાન કરાવનારી બે શિરાઓ, બે લમણ તથા લમણ
આલે સંધિ રાખની કાનની શિરાઓ હેવ છે તેમાથી

કેશનાં અંગે

કોષ્ટાઙ્ગાનિ સ્થિતાન્યેષુ હૃદયં ક્લોમ કુપ્ફુશમ્ ।

યદ્વૃક્ષીહોન્દુક વૃક્ષો નાભિદિમ્બાન્નવસ્તયઃ ॥૧૨

રો સ્નાન રાપારોમા હૃદય, ક્લોમ, ફેફસુ, કાળજી,
બગ, ઉન્દુક, બે વૃક્ષ (અ કીડની) નાભિ, ડિભ,
આતરડા અને અંતર એટલા જાંબના રાગ રાપેલા છે

જીવનના સ્થાન

દશ જીવિતધામાનિ શિરોરસનવચ્ચનમ્ ।

કણ્ઠોઽસ્ત્ર હૃદયં નાભિર્યસ્તિ શુક્રોજસી ગુદમ્ ॥

મસ્તક, છાતી, ગળુ, લોહી, હૃદય, નાભિ (ડટી), (અંતર
મુખાધાર), વીર્ય, કોષ્ઠના અને ગુદા એ દસ જીવનના
સ્થાન છે (રો દમમા જીવન વધારે પ્રમાણમાં રહે છે)
જળા, કડના, કૂર્ચ, શીરસી, માંસરજી, અસ્થિસંધાત,

સીમત અને હાડકા

જાલાનિ કણ્ઠરાશ્ચાઙ્ગે પૃથક્ પોડશ નિર્દિશેત્ ।

પટ કૂર્ચા સ્ત સીવન્યો મેદ્વિજ્ઞાશિરોગતાઃ ॥

શલ્મેષ તાઃ પરિહરેચ્છત્તો માંસરજ્જવ' ।

ચતુર્દશાસ્થિસહાતાઃ સીમન્તા દ્વિગુણા નવ ॥૧૫॥

અશ્વો શતાનિ પચ્છિશ્રીણિ વન્તનલૈ' સહ ।

શરીરમા જળા અને કડાઓ દરેક સોન સોન છે,
૫૫ (૫-૨૦) શીમવર્ણ (કેવુ), છ કૂર્ચા, એક
મૂત્રેન્દ્રિયની, ૫૬ જીભની અને પાંચ માથાની મળી
માન શીવસી, રોના પાંચ થસ ચલાવવુ નહિ (વઠ
કાપ કરવી નહિ) થા મામના રજગુરો (દોરડા) છે
ચી અસ્થિસંધાન છે રાકાર સીમત (વાગની સાથે)
છે, ત્રણસો નાક હાડકા છે એમા દાત રાત નખનો
નમાવેલ થઈ જાય છે

(જળા=૧૧ ગુદાવનીમા લેને કેશશાંતીની કહે
વાના રિવાજ પડેલા જાય છે ૨ ને ૨ ગ્રેજીમા લેને
રેપિલરીટ કહે છે તેના નામનામા જગ્યાનાને જળા
ન છે કા=૧૧ ગીઓ, લાષ, પાંચ વજેર અવલે
ન કે વાકાપુકા ક નાં પાનથી ૨ ને નજર દોરડીઓને
કડા ને છે જાડી કડાઓને માનગળુ ને છે
માન અને માનરજીને નગ્રેજીમા ટેન્ડ કહે છે
કૂર્ચા=એકબીજીની પાંચપાંચ ચેઠવાવેલા હાડકાના
માન, શીરસી=અંતર સોપથી ૫૦૧ લીધુ હોય એવો
આમર, નાભિનપાન=જુ ગુદા હાડકા લે જગ્યાઓ
જા ૫ થતા હોય ને જગ્યા),

ધન્યન્તરિસ્તુ ત્રીણપાદ, સંઘીના ચ શતદ્વયમ્ ॥

-દશોત્તરં

ધન્યન્તરિ કહે છે કે હાડકા ત્રણસો છે અને સાધ
બસો ને દસ છે

સહસ્રે દ્વે નિજગદાત્રિતન્દનઃ ।

ચાત્રના પુત્ર (ચાત્રેષ) કહી ગયા છે કે સાધ
બે હજાર છે

સ્નાયુઓ

સ્નાય્વાં નવશતી

સ્નાયુરો નવસો છે (શરીરમા માસ, હાડકા અને
ચરબીના બધનને સ્નાયુ કહે છે)

માંસપેશીઓ

પચ્ચ પુંસાં વેશીશતાનિ તુ ॥ ૧૭ ॥

અધિકા વિંશતિ' સ્ત્રીણા યોનિસ્તનસમાધિતાઃ ।

પુરુષને પાંચસો માંસપેશીરો હોય છે સ્ત્રીઓને
ચોવીસ અને બંને સ્ત્રીમા વીસ માંસપેશીરો પુરુષો
કરતા વધારે હોય છે (રોટલે સ્ત્રીઓને કુલ પાંચસો ને
વીસ માંસપેશીઓ હોય છે)

મૂળ શિરાઓ

દશ મૂલસિરા દ્વિત્થાસ્તાઃ સર્વે સર્વતો વપુઃ ।

રસાત્મક વહન્યોજસ્તપ્રિયદંદં હિ ચેષ્ટિતમ્ ।

હૃદયમા રહેલી દસ મૂળ શિરાઓ છે રો મૂળ
શિરાઓ આહારના રસરૂપ (આહારના રસના સત્ત્વ
રૂપ) રોગને રાખા શરીરમા બધી દિધામા લઈ
જાય છે (વાલી, હરીર અને મનના) કામને રાધાર
એ દસ મૂળ શિરા પર છે

કયા અંગમા કેટલી શિરાઓ છે? તેમાંની કઈ ન
વૃંધથી?

સ્વૂલમૂલાઃ સુવૃક્ષમાગ્રાઃ પન્નરેગપ્રાપ્તાનવત્ ॥૧૯॥

મિચન્તે તામ્ભતઃ સતશતાન્યાસાં મવન્તિ તુ ।

રા દન મૂળ શિરાઓ મૂળ રાગના જાડી અને
ટોચને છેડે બધુ પાનથી (ગીટી) હોય છે પાનની
મોનાના નાવાની નાકક એમાથી બંને દંડાઓરૂપે
એ ગુડી ગુડી દૂની નીચે છે તેથી શિરાઓ નાનસો
છે (શિરા શિરા નાધાઓને જો છે અને દોરો અને
ધાનુરોને થીડા લઈ જાય છે, ફેરવે છે)

તત્રૈકં ચ શાખાયાં દાતે તસિન્ન વેધયેત્ ॥૨૦॥

સિપં જાલન્ધરા નામ તિથિશ્ચામ્યન્તરાધિતાઃ ।

તેમાથી (નાનસો તિથિઆમાથી) એન્ડ નો
દરેક શાખામા (બે લાષ અને બે પગમા) છે તેમા
(લાષપગની ચામેરા શિડામા) લે જાયડા નામની
શિરા છે તેને અને ત્રણ અર્ધમૂળ શિરાઓને એમ દરેક

લાથ અને પગની ચાર ચાર મળી કુલ સોળ શિરાઓ વૌધવી નહિ

પોઢશદ્વિગુણાઃ શ્લોખ્યાં, તાસાં દે દે તુ વહ્નણે ॥
દે દે કટિકતરુણે શલ્લેખાદૌ સ્પૃશ્યોઽથ તા. ॥

કુલમાં બગીસ શિરાઓ છે તેમાંથી દરેક અઘન-1 વળાતો જે બે (=બે વળાની ચાર) અને કમ્મરની બે બાજુમાંથી દરેક બાજુરો કુમળા લાડકામાંથી બે બે (=કમ્મરની ચાર) મળી રો આઠ શિરાઓને રાડકડુ નહિ (યથ ૨ ડાડકડુ નહિ)

પાર્શ્વયો પોઢશૈકૈકામૂર્ધ્વગાં વર્જયેત્તયો ॥૨૨॥
પડખામાં સોળ શિરાઓ છે તેમાંથી દરેક પડખા ની પાર્શ્વશધિ નામે રોળખાતી ઉઘિ જતી શિરાને વૌધવી નહિ

દ્વાદશદ્વિગુણાઃ પૃષ્ઠે પૃષ્ઠવંશસ્ય પાર્શ્વયો ॥
દે દે તત્રૌર્ધ્વગામિન્યૌ ન શલ્લેખ પરામૂર્યોત્ ॥૨૩॥
પીઠ (બરડા)માં ચોવીસ શિરાઓ છે તેમાંથી ક્ષૌરજન્મની બંને બાજુરો રાખેલી ઉઘિ જતી બે બે (=કુલ ચાર) શિરાને શલ્લ ૨ ડાડકડુ નહિ

પૃષ્ઠવજ્રડને તાસાં મેહનસ્યોપરિ સ્થિતે ॥
રોમરાજીમુખયતો દે દે શલ્લેખ ન સ્પૃશ્યોત્ ॥૨૪॥
પીઠ જેટલી (=ચોવીસ) શિરાઓ જડમાં છે તેમાંથી રોમરાજિ (કૂટીથી મૂત્રેન્દ્રિય સુધીની વાનની ઊભી ધાર)ની બંને બાજુની, મૂત્રેન્દ્રિયની ઉપર આવેલી બે બે શિરાઓ (કુલ ચાર શિરાઓ) ને શલ્લ ૨ ડાડકડુ નહિ

ચત્વારિશકુરસ્યાસાં ચતુર્દશ ન લેધયેત્ ॥
સ્તનરોહિતતન્મૂલહૃદયે તુ પૃથગ્ઘયમ્ ॥૨૫॥
મપસ્તસ્માલ્યયોરેકાં તથાડપાલાપયોરપિ ॥

છાતીમાં બાગીસ શિરાઓ છે તેમાંથી નીચેની ચોદ શિરાઓ વૌધવી નહિ દરેક સ્તનના ચાર બાજુ માંથી બે બે (=ચાર) દરેક સ્તનના મૂળ આગળની બે બે (=ચાર), હૃદયની બે, અપસ્તમ્ય નાખની બે શિરા માંથી દરેક બાજુની એકએક (=બે) અને અપાચાપ નામે રોળખાતી બે શિરામાંથી દરેક બાજુની એકએક (બે) એમ કુલ ચોદ શિરાઓ વૌધવી નહિ.

મીઠાયાં પૃષ્ઠવત્તાસાં નીલે મન્યે ક્ષકટિકે ॥૨૬॥
વિપુરે માલકાઘાદૌ પોઢશોતિ પરિલ્લજેત્ ॥
એકમાં પીઠ જેટલી (ચોટચે ચોવીસ) શિરાઓ છે તેમાંથી બે નીલા, બે માન્યા, બે ક્ષકટિકા, બે વિપુરા

અને આઠ માનુક મળી કુલ સોળને છેડી દેવી (=વૌધવી નહિ)

હન્તા. પોઢશ તાસાં દે સન્ધિચન્ધનકર્મણી ॥૨૭॥
બંને જડમાં (=પડખા)માં સોળ શિરાઓ છે તેમાંથી સાધાને જોડવાનું કામ કરનારી બે શિરાઓને છેડી દેવી (વૌધવી નહિ)

જિહ્વાયા હનુવત્તાસામધો દે રસયોધને ॥
દે ચ વાચ. પ્રવર્તિન્યૌ

જીભમાં જડમાં જેટલી (ચોટચે સોળ) શિરાઓ છે તેમાંથી જીભના નીચેના ભાગમાં આવેલી સ્વાદનું જ્ઞાન કાવનારી બે શિરાઓને અને મોલવાની પ્રતિ કાવ નારી બે શિરાઓને (કુલ ચાર શિરાઓને) છેડી દેવી

નાસાયાં ચતુરુત્તરા ॥૨૮॥
વિંશતિર્નગ્ધવેદિન્યૌ તાસામેકાં ચ તાલુગામ્ ॥

નાકમાં ચોવીસ શિરાઓ છે તેમાંથી ગધનું જ્ઞાન કાવનારી બે શિરાઓને અને તાળવામાં જતી એક શિરાને (કુલ=ત્રણ શિરાને) વૌધવી નહિ

પટ્પજ્ઞાશ્લયનયોર્નિમેયોન્મેયકર્મણી ॥૨૯॥
દે દે, મપાજ્ઞયોર્દે ચ તાસાં પદ્ધિતિ વર્જયેત્ ॥
બે આખમાં છપ્પન શિરાઓ છે તેમાંથી પોપચા ને ઉષ્ણાગ્રાસ કાવનારી બે બે શિરાઓને (=ચાર), આખના લમણ તરફના છાતી બે મળી કુલ છ શિરાઓને છેડી દેવી (વૌધવી નહિ)

નાસાનેશ્ચાશિતાઃ પદિર્લલાદે,
સ્વપનીશ્ચિતામ્ ॥૩૦॥

તત્રેકાં, દે તથાડવર્તો, ચત્તસ્રશ્ચ કલાન્તભાઃ ॥
સતેર્ધ વર્જયેત્તાસામ્

નાકની રાને બે આખની શિરાઓ (૨૪+૫૬=૮૦) કરી તેમાંથી નાક શિરાઓ લગભગ છે એમાં સ્વપની નાખના મર્મમાં રાખેલી એક, આવર્ત નાખના બે મર્મમાં આવેલી બે શિરાઓ અને વાજના આગળની (જ્યાંથી વાન ઊગતા અંધ યાવ છે ને આગળની) ચાર શિરાઓ મળી કુલ નાત છેડી દેવી.

કર્મયો પોઢશાત્ર તુ ॥૩૧॥
દે શાપ્તયોધને શાપ્તી સિરાસ્તા યથ ચાશિતા ॥
દે શાપ્તસન્ધિયો તાસામ્

બે કાનમાં સોળ શિરાઓ છે એમાં કાન કાવનારી બે શિરાઓ, બે લમણ તરફ આવે સંજય રાખની કાનની શિરાઓ લગભગ તેમ

વમણના સાધામા આવેલી જે શિરાઓ છેત્રી દેવી

મૂર્ધ્નિ દ્વાદશ તથા તુ ॥ ૩૨ ॥

પૈકૈકાં પૃથગુદ્ધોપસીમન્તાધિપતિસ્થિતામ્ ।

માથામા બાર શિરાઓ છે, તેમાંથી બને ઉભો પમાની એક એક (=બે), પાચ સીમત(સથા)માની એકએક(પાચ) રાને ૨ ધિપતિમા એક મળી કુલ આઠ શિરાઓને વચ્ચે અડકાડતુ નહિ

હૃત્પદ્મધ્યવિભાગાર્ય પ્રત્યક્કં વર્ણિતાઃ સિરાઃ ॥ ૩૩ ॥

આ પ્રમાણે થુ ન વીધિુ જોઈએ તને રાગ પાડીને જાદુ બનાવવા માટે રાગની શિરાઓનુ વર્ણન કર્યું છે

અવેધ્યાસ્ત્રત્ત્વ કાસ્ત્યેન દેહેષ્ટદનવતિસ્તથા ।

સદ્ગૌર્ભા પ્રથિતા શુદ્ધા વક્ત્રા

સન્ધિયુ વાચિતાઃ ॥ ૩૪ ॥

એ બધી શિરાઓમા શરીરમા કુલ અઠ્ઠાસ શિરા ઓ તથા જે શિરાઓ ગૂંચવાઈ ગઈ હાથ, જ શિંગને નાક પછી બઈ હોય, જ શિ ૧ બહુ નાની અને બારીક હાથ, વામી હોય અને હાડકાના નાનામા આવતી હોય તે શિંગઓને વીધવી નહિ

શિરાઓનુ કામ

તાસા શતાના સસાના પાદોડ્ઠન વહતે પૃથક્ ।

વાપિત્તકકર્ણુદ શુદ્ધં ચૈવ સ્થિતા મલા- ॥ ૩૫ ॥

શરીરમનુગૃહ્ણન્તિ પીડયન્ત્યન્યથા પુનઃ ।

શિરાઓમાંથી સાતસો શિરાઓના એકએક યાથો બાગ (૧૭૫ શિરાઓ) વાયુ, પિત્ત અને કફવાગુ તથા શુદ્ધ લોહી હા છે (બઈ જા છે) (એટલે ૧૭૫ શિંગઓમા વાયુવાગુ લોહી, ૧૭૫મા પિત્તવાગુ લોહી, ૧૭૫મા કફવાગુ લોહી વા છે અને ૧૭૫મા શુદ્ધ લોહી વહે છે) ૨) પ્રમાણ નહવા (પોતપોતાની શિરામા રહેવા) હોય તરીકેન ઉપસોગી થઈ પડે છે પણ બીજી રીતે (=જે શિરા જે હોયતી ન હાથ તે શિરામા) રહેવા ટોડ શરીરને ધીમ (નગ) કરે છે વાયુ, પિત્ત, કફ અને શુદ્ધ લોહી વતોની શિંગનાં લક્ષમ્ તથા ક્યાવારણા સૂક્ષ્મા. પૂર્ણરિક્તા.

શ્વળાતિસરાઃ ॥ ૩૬ ॥

પ્રસ્પન્દિવશ્ચ વાતાન્ન વહન્તે

એમા (=રો સાતસો શિરામા) બ ભી રગની વાયુ, ઝીમો, ધીમા ભતની રાને ધીમા ખાતો થતો અને ધકતી શિરાઓમા વાયુવાગુ લોહી વહે છે

પિત્તશોણિતમ્ ।

સ્પર્શોઞ્ણાઃ શીઘ્રવાહિન્યો નીલપીનાઃ

અડકવામા ઊની, જાલી વહેતી (=બઈ જાતી) અને લીલીથીતી શિરાઓમા પિત્તવાગુ લોહી વહે છે કર્ક પુનઃ ॥ ૩૭ ॥

ગૌર્યઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા શીતાઃ

પણ ગોરી, સ્નિગ્ધ, સ્થિર અને અડકવામા હી શિરાઓમા કફ (=કફવાગુ લોહી) વહે છે

સંસૃદં લિઙ્ગસફ્ટે ।

ઉપર કહી ત્રણ દાખવાના લોહીને બઈ જનારો શિરાઓના લક્ષણ જે શિરાઓમા ભેગા હોય તે શિરા ત તે દાખની ભગા વહે છે (=શરીરમા બધે પહોંચાડે છે)

ગૂદાઃ સમસ્થિતાઃ સ્નિગ્ધા રોહિણ્યઃ

શુદ્ધશોણિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શરીરમા ઊની રહેતી, સમ સ્થિતિમા રહેતી, સ્નિગ્ધ રોહિણી નામની શિરાઓમા શુદ્ધ લોહી વહે છે ધમની

ધમન્યા નાભિસમ્પ્રદા વિદ્યતિશ્વતુરત્તરા ।

તામિ પરિવૃતા નાભિશ્ચકનામિરિવારક ॥ ૩૯ ॥

તામિશ્ચોર્ધ્વમથસ્તિયંદેહોડ્યમનુગૃહ્ણતે ।

કૂટી સાથે જાણેલી ધમનીઓ ચોવીસ છે જેમ પોતાના માથાની રામપામ ચારે બાજુ ફરતા પોડાના આસ હા છે તમ કૂટીની રાસપાસ ચારે બાજુ ફરતી આ ધમનીઓ હા છે અને એ ધમનીઓ બિંબે, નીચે, આડુ રોમ બધી દિશામાં દેખે (પોપીને) ઉપસોગી થઈ પડે છે

સોતો

સ્રોતાસિ નાસિકૈ કર્ણૌ નેત્રે પાચ્ચાસ્યમેહનમ્ ॥

સ્તનો રક્તપયશ્ચેતિ નારીનામધિક ત્રયમ્ ।

તે નમકોત, બે કાન, બે નાખ, નુદા, મો અને મૂત્રેન્દ્રિય એ નવ સ્રોતો પુરુષને હોય છે તે ઉપરાંત સ્ત્રીને બે અને નાખગ્રામ નાગ લોહી નીકળવાને માર્ગ એ ત્રણ સ્રોતો વધારે હોય છે (સ્ત્રીને કુલ બાર સ્રોતો હોય છે)

અન.સ્રોતો

જીવિતાયતનાન્યન્ત્રસ્રોતામ્યાદુર્યયોદ્ધ ॥ ૪૦ ॥

પ્રાણવાતુમલામ્મોગ્રવાદીનિ

પાત્રવાયુ, ધાતુઓ, મરો (ઝાંડ, પેશાન, પ લેવા), પાણી અને અન્ય લોનાશ સાનાને (=માર્ગને) અન સ્રોતો એ છે એ જીવનના ખાત્ર આન છે

દુષ્ટ અને શુદ્ધ સ્રોતો શુ શું કરે?

મહિતસેવનાત્ ।

તાનિ દુષ્ટાનિ રોગાય વિશુદ્ધાનિ સુલાય ચ ॥૪૨॥
આહારવિહારના કુપથથી રો (=સ્રોતો) બગડે
તો રોગ થાય છે, અને શુદ્ધ સ્રોતો સુખ (આરોગ્ય)
આપે છે

દોષોના અને ધાનુનાં સ્રોતોના લક્ષણ

સ્વધાતુસમયર્ણાનિ વૃત્તરથૂલાન્યર્ણુનિ ચ ।

સ્રોતાંસિ દીર્ઘપચાલ્યા પ્રતાનસદશાનિ ચ ॥

જે ધાનુ વહેનારુ જે સ્રોત હોય તે ધાનુના
ગુણ તે સ્રોત હોય છે આહારમાં કેટલાક સ્રોત
ગાળ, કેટલાક જાડા અને કેટલાક પાતળા હોય છે,
બધાં સ્રોત લાંબા હોય છે અને પાદ્યની નસોની
માફક ફાટફાટા પડીને બધે પથરાઈ ગયેલા હોય છે

સ્રોતો બગડવાનું કારણ

આહારસ્થ વિહારસ્થ ય સ્વાહોપગુણે સમઃ ।

ધાતુમિર્ધિગુણો યથ્ચ સ્રોતસાં સ પ્રદૂષકા ॥૪૪॥

દોષ વહેનારા સ્રોતોમાંથી જે સ્રોત જે દોષ
વહેવાને નિર્માણ થયું હોય તે સ્રોત તે દોષના ગુણ જેવા
ગુણવાળા આહારવિહારના સેવનથી બગડે ॥ ધાનુ વહે
નારા સ્રોતોમાંથી જે સ્રોત જે ધાનુ વહેવાને નિર્માણ
થયું હોય તે સ્રોત તે ધાનુના ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા
આહારવિહારના સેવનથી બગડે છે

સ્રોત બગડ્યું હોવાનું લક્ષણ

અતિપ્રયુક્તિ' સજ્ઞો વા સિરાણાં મન્યવોડપિ વા ।

વિમાર્ગતો વા ગમતે સ્રોતસાં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥૪૫॥

જે સ્રોતમાં જે વહેતું હોય તે સ્રોતમાંથી તે વસ્તુ
વધારે પડતી નીકળી જાય (દા. ત. મૂત્રવાહી સ્રોત
માંથી વધારે પડતો પેશાબ થાય), કે સમૂહગતી ન
નીકળે (કે બહુ સ્રોતો નીકળે), કે સિરાણે (=સ્રોતો) ની
ગાંઠ પડી જાય, અથવા જે વસ્તુ વહેતી હોય તે પાના
ના સ્રોત સિવાય બીજા રસ્તે વહે એ સ્રોત બગડ્યું
હોવાનું લક્ષણ છે

વિલાનામિય સજ્ઞમાણિ દૂર પ્રથિચ્છતાનિ ચ ।

દારાણિ સ્રોતસાં દેહે રસો વેદપર્જાયતે ॥૪૬॥

કપડાનાં મૂંઝવાની માફક સ્રોતોનાં દ્વાર (મુખ)
ઝીર્ણ અને દૂરદૂર સુધી જઈના શરીરમાં પ્રવેશી જાય
છે અને એમના વડે (એ મુખો વાટે) શરીરમાં પ્રતાપ
નામના રતમ વધારે થાય છે

સ્રોતો વીધાય તે શુ શું થાય?

દ્યધે તુ સ્રોતસાં મોહકમ્પાધમાનયમિજ્વરાઃ ।

પ્રલાપશૂલ્કવિષ્મૂઢરોધા મરણમેઽ વા ॥૪૭॥

સ્રોતોવિદ્મમતો વેદઃ પ્રત્યાખ્યાય પ્રસાધયેત્ ।

ઉચ્ચૈશ્વર્યં યત્નેન સઘ ક્ષતવિધાનતઃ ॥૪૮॥

સ્રોતો વીધાય (કે સ્રોતો ઉપર વાગે) તો મોહ,
જ્વર, આધમાન, ઊંઘટી, તાવ, લવચી, શૂળ, ગરો
રોગાય, પેશાબ રોકાય એવા દરદ થાય અથવા મોત
- તો તે માટે વેદો જેનું સ્રોત વીધું હોય તેનું
સ્રોતમાં રહેલું સ્વભવનપૂર્વક કાઢીને સઘોદ્રાવ્ર માટે
- હેલા વિધિથી રોની પ્રત્યાખ્યાન ચિકિત્સા કરવી

પ્રત્યાખ્યાન ચિકિત્સા વિ ૧૧/૪૪, ૪૪મા પ્રમાણે
જવાબી ઉપાય

અન્નને કોણ પચાવે છે?

મદ્રસ્ય પક્વા પિત્ત તુ પાચકાર્થ્યં પુરેરિતમ્ ।

દોષધાતુમલાદીનામ્પ્રેત્યજેયશાસનમ્ ॥૪૯॥

પહેલા (ચુ ૧૨/૮૫ થી ૧૨) કહેવાઈ ગયું
છે કે પાચક પિત્ત અન્નને પકવે છે દોષો, ધાતુઓ
અને મૂળો વગેરેના અગ્નિ અન્નને પકવે છે રોગી
આત્રેયની રાખા છે

ગ્રહણી

તદધિષ્ઠાનમદ્રસ્ય મદ્રણાદ્મદ્રહણી મતા ।

સૈવ ઘન્યન્તરિમતે કલા પિત્તચરાદ્યા ॥૫૦॥

આયુરારોગ્યવીર્યોજોમૂતધાત્વમિષ્ટુદ્યે ।

સ્થિતા પક્વાશયદ્વારિ મુકમાર્ગોર્ગલેય સા ॥૫૧॥

રોગ (ગરહણીનું પાચક પિત્તનું) સ્થાન અન્નને
ગ્રહણ કરતું હોવાથી (પાંચોષીરિકો આહાર પચવા
માટે રો સ્થાનમાં ગ્રહણ થતો હોવાથી) જે સ્થાનને
ગ્રહણી માની છે રો જ ગ્રહણી (એ પુનઃરોજનમ)
પચતરિના અને પિત્તપાત નામની કલા છે (પાંચોષી
પીંચિયા આહાર કદમાંથી નીકળે પક્વાશયમાં ન ઊંડવી
જાય તે માટે) જે ગ્રહણી પાંચોષી અન્નના માર્ગમાં
આગળ (ઉચ્ચાયા, બોનાજ) ની માફક રાવેલી છે
(એવે જેમ કપાલના બાવળાં મેને ઊપર ન જાય તે
માટે ઉચાગે રાખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પાંચોષી
પિત્તક નામમાંથી ઊંડતો ઊંડતો નીકળે પક્વાશયમાં
ન જતા રો તે આદર દોષથી અને પક્વાશયની
વચ્ચે ગ્રહણી આવેલી છે ગ્રહણીમાં મા બધ રહે છે
તે ર મુક સજ્જેત્યા જા ઊપર છે તેથી પિત્તક ગ્રહ
ણીમાં પડ્યો રો છે અને ત્યાં પડે છે)

મુક્તમામાશયે કથ્વા સા વિપાચ્ય નયત્યયઃ ।
વલ્લત્યથલા ત્વન્નમામમેવ વિમુચ્ચતિ ॥ ૫૨ ॥

ખાવેલા ખોરાકને આમાશયમા રોકી રાખીને રોને પચાવીને પછી બગવાન ગ્રહણી રોને નીચે (પકવા થયેલા) લઈ જાય છે, પણ નબળી ગ્રાહણી ખાધેલા ખોરાકને કાચો ને કાચો જ પકવાશયમા છોડી દે છે ગ્રાહણી થાથી બગડે?

ગ્રહણ્યા વલમર્મિદિં સ ચાપિ ગ્રહણીથલ ।
દૂપિતેન્દ્રાવતો દુષ્ટા ગ્રહણી રોગકારિણી ॥ ૫૩ ॥
ગ્રાહણીનું બળ રાગિન છે રાને અગ્નિનું બળ ગ્રાહણી છે તેથી રાગિન બગડે રોટલે બગડેલી ગાંઠણી રોગ કરે છે

અન્ન પચવાથી શુ થાય?

યદ્દનં વૈદ્ધાત્તોજોથલવર્ણાદિપોષણમ્ ।
તન્નાર્મિહૃતુહારાત્ત્વ દ્વાપચ્ચાત્રસાદ્ય ॥ ૫૪ ॥

શરીર, ધાતુઓ, રોગજન, બળ, શરીરના રંગ વગેરેને રન્ન પોષણ રાષ્ટ્ર છે તેનું કારણ રાગિન (ગ્રહણિન) છે, કારણ કે પચ્યા વિનાના રાગરમાથી રસ વગેરે બની શકતા નથી

પહેલી પાચનક્રિયા

મન્નં કાલેઽધ્યયદ્દતં કોષ્ટં પ્રાણાનિલાહતમ્ ।
દ્રવૈર્વિમિશ્રસજ્જાતે નીતં સ્નેહેન માર્દવમ્ ॥ ૫૫ ॥
સન્યુક્તિત્વ સમાનેન વત્ત્યામાશયસ્થિતમ્ ।
મોદાયોઽન્નિર્વથા બાહ્ય ॥

સ્થાલીસ્યં તોયતત્તદ્દુલ્લમ્ ॥ ૫૬ ॥

સૂ ૮/૧૫મા કહેલા વિગતના સમયે ખાધેલા પીધેલા અન્નને પ્રાણવાયુ કાકામા લઈ જાય છે ત્યાં (પાણી, નરૂ દ્રુષ વગેરે) દ્રવેને લીધે એની ગડીરો ભાગી જાય છે, (ધી વગેરે) સ્નેહને લીધે રો મુદ્દ બને છે એવા (ગડીરો ભાગીને) ગેકરસ બનેલા રને મુદ્દ બનેલા), આમાશયમા પડેલા રાન્નને મગાન વાયુથી પ્રજ્વલિત કરાયેલા ગ્રહણિન, જેમ બહારનો (ચુપાના કે સધાગ્રીનો) રાગિન તપેલીમા ભરેલા પાણી (રાગર, અપરણ) રાને ચોખાને પકાવે છે તેમ પકાવે છે

માદો પદ્મસમ્યગ્ મધુરીમૂતમીર્યેત્ ।
ફેતીમૂત કર્ફ, યાતં શિદાહાવસ્ત્તાં તતઃ ॥ ૫૭ ॥
પિત્તમામાશયાત્કુપ્યાદ્યયમાનં, ચ્યુત પુનઃ ।
મગ્નિના શોષિતં પક્વં પિણ્ડતં કદ્ધ મારુતમ્ ॥

ખોરાક છો રસવાળો હોવા છતાં (પચતા પચતા) એ પહેલા તે ગાંઠો બની જઈને કીચરપે કરીને

ઉપર રાષ્ટ્ર છે (અથવા, પેદા કરે છે) ત્યાર પછી પચવાની ક્રિયાની વચલી ર વસ્થામા) આમાશયમાંથી ગ્રહણીમા પડતા પડતા વિદાઠ વવાથી ખાટું બનેલું રાન્ન પિત્તને પેદા કરે છે પાણી (ત્રીજી રાવસ્થામાં) ગ્રાહણીમાંથી પકવાશયમા ગયેલું, ગ્રહણિનથી પચેલું, પ્રવાહીપદ્ધત જેનું શોષાઈ ગયું છે રોનું, લોચા જેનું બનેલું રાને તીખું બનેલું રાન્ન વાયુને પેદા કરે છે

બીજી પાચનક્રિયા

મૌમાળ્યાન્નેયવાયવ્યાઃ વજ્રોષ્માણઃ સનામસાઃ ।
પજ્જાહારગુણાન્સ્વાન્ સ્વાન્ પાષિ-
વાદીન્ પચત્યયુ ॥ ૫૯ ॥

રાગરમાગ્નિ સંકિત પાષિવ, જલીય, આગ્નેય અને વાયવ્ય એ પાચ રાગિન પોતપોતાના પાષિવ વગેરે (=પાષિવ, જલીય, રાગ્નેય, વાયવ્ય અને આકાશીય) રો પાચ રાગરમા ગુણને પછી (=ગ્રહણિન રાન્નને પકવી રહે છે ત્યાર પછી) પકાવે છે

(ખોરાકમા આકાશીય, વાયવ્ય, રાગ્નેય, જલીય અને પાષિવ રો પાચે પ્રકારના દ્રવ્યો હોય છે એ દરક જાતનું દ્રવ્ય પાચ મહાભૂતનું બનેલું હોય છે. પણ એમા જે મહાભૂતનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, તે ઉપરથી રોનું નામ આકાશીય વગેરે પડેલું હોય છે તેથી દરક દ્રવ્યમા રાગિનતત્વ હોય છે જ્યારે ગ્રહ-રાગિન રાગરને પચાવી રહે છે, ત્યાર પછી એ પચેલા રાગરમાના રાગરમા દ્રવ્યમા રહેલા અગ્નિ તે દ્રવ્યમા રહેલા તે દ્રવ્યના ગુણને પકવે છે તે જ પ્રમાણે વાયવ્ય વગેરે દ્રવ્યોમા રહેલા અગ્નિ વાયવ્ય વગેરે દ્રવ્યોમા રહેલા ગુણને પકવે છે જે જે જાતના દ્રવ્યમા જે અગ્નિ રહેલા હોય છે, તે તે જાતના દ્રવ્યના ગુણને તે અગ્નિ પકવે છે આમ પહેલી પાચનક્રિયા ગ્રહણિન કરે છે, પછી બીજી પાચનક્રિયા ભૂતાગ્નિ (=પચમહાભૂતથી બનેલા પાચ જાતનાં દ્રવ્યોમાં રહેલા પાચ જાતના અગ્નિ) કરે છે

પોષણક્રિયા

યથાસ્યં સે ચ પુણ્યન્તિ વદરા
મૂતગુણાન્ પૃષ્ઠક ॥

(આમ) પોતપોતાના ભૂતાગ્નિથી પચેલા તે (=પાચ મહાભૂતના ગુણે) શરીરમાના પચમહાભૂતના ગુણને મુદ્દામુદ્દ (દરેક મહાભૂત પોતાની જાતના મહાભૂતના ગુણને) પાચે છે (વધારે છે)

(દા. ત પાષિવ ભૂતાગ્નિથી પચેલા પાષિવ ગુણે શરીરમાના પાષિવ ગુણને પાચે છે એ રીતે દરેક મહાભૂતના ગુણે વિષે તથગ્ન્યું)

પાર્થિવાઃ પાર્થિમાનેવ શ્રેષ્ઠઃ

શેષાંશ્ચ દેહગાન્ ॥૬૦॥

તેમા પાર્થિવ ભૂતાગ્નિથી પહેલા પાર્થિવ મહાભૂત ના ગુણો શરીરમાના પાર્થિવ મહાભૂતના ગુણોને પોષે છે અને બાકીના (જલીય, રાગનેષ, વાયવ્ય અને આકાશીય મહાભૂતથી પહેલા તે તે પોતપોતાની જાત ના મહાભૂતના ગુણો) પોતપોતાના બાકીનાને (=શરીર મા રહેલા પોતપોતાના જલીય, રાગનેષ, વાયવ્ય અને આકાશીય મહાભૂતના ગુણોને) પકવે છે

આટો-પેશાબ શી રીતે બને છે?

કિટ્ટં સારસ્થ તતપ્ત્વમગ્રં સમ્મયતિ દ્વિષા ।

રોનાથી પહેલા આહારના બે ભાગ પડે છે-કિટ્ટ (મેથ) અને સાર (પ્રસાદરસ, નિર્મળ રસ)

તત્ત્વાઠ્ઠં કિટ્ટમવસ્ય મૂર્જં વિચાદનં શકત્ ॥૬૧

એમા (=મેથમા) પ્રાદરનો પ્રવાહી ક્યારે રો પેશાબ છે અને ઘટ્ટ ક્યારે રો ખાંડો છે

ત્રીજી પાચનક્રિયા

સારન્તુ સત્તમિર્મયો યથાસ્યં પચ્યતેડગ્નિમિઃ ।

પહેલા જઠરાગ્નિ વડે રાતે પછી પાચ ભૂતાગ્નિઓ વડે પાકીને સારરૂપ બનેલા (=પ્રસાદરસરૂપ બનેલા) આહારનો રસ વગી પાછો પોતપોતાના તોત અગ્નિઓ વડે (=જે પાનુમા રમ જાય તે પાનુમા રહેલા રાગિન વડે) પકવાય છે (૨૧ ત્રીજી પાચનક્રિયા છે)

પાર્થિવા ધિરાકના કયા રમને પહેલાં જઠરાગ્નિ અને પછી ભૂતાગ્નિ પકવે છે, ત્યારે તેમાથી મળભાગ છૂટે પડી જાય છે અને સારભાગ રહે છે, એને પ્રસાદરસ કહે છે પછી ૨૧ પ્રસાદરસ પોતા તદ્દયમા જાય છે ત્યાં રહેલા વ્યાન વાયુ એ રસન પથોને (અ પથ કરીને) તદ્દયમા રહેલી દત્ત મૂળ શિશ્યો દ્વારા શરીરમા મોકલે છે, ત્યારે એ પ્રસાદરસ આખા શરીરમા વહેતી રસ નામની પાનુ સાથે બળીને એકરૂપ થઈ જાય છે ત્યાં રત પાનુના આયવમા રહેલા ત્રણપાનુનો પાત્વગ્નિ એ પ્રસાદરસને પકવે છે તેથી એ લોહી ગ્રી પાનુના તારકરૂપ બની જાય છે પછી લોહીના તારરૂપ બનેલા પ્રસાદરસ લોહીના આયવમાં જાય છે, ત્યાં લોહીના આયવમા રહેલા લોહીરૂપી પાનુના પાત્વગ્નિ એ રસને પકવે છે તેથી એ માસપાનુના તારરૂપ બને છે આ રીતે અનુક્રમે પ્રસાદરસનું શું શું બનનું જાય છે તે હવે કહે છે

ધાતુઓ શી રીતે બને છે?

રસાદ્રકં તતો માંસં માંસાન્મેદ-

સ્તલોડસ્થિ ચ ॥૬૨॥

મસ્થનો મજા તતઃ શુકં શુકાદ્દર્મઃ પ્રજાયતે ।

રસમાથી લોહી, રોમાથી (=લોહીમાથી) માસ, માસમાથી ચરબી, રોમાથી (=ચરબીમાથી) ઊડકું, ઊડકામાથી મળજ (અ મેંત), રોમાથી (=મળજ માથી) વીર્ધ, (અને) વીર્ધમાથી બળ ઉત્પન્ન થાય છે

ધાતુઓના મળ

કફઃ પિત્ત મલાઃ સ્વેપુ પ્રસ્વેદો નલ્લરોમ ચ ॥૬૩

સ્નેહોક્ષિત્વત્તિવિશામોજો

ધાતુનાં ક્રમશો મલાઃ ।

(દરેક ધાતુનો પ્રસાદરસ પોતપોતાના પાત્વગ્નિ વડે પાકીને શુ શુ બને છે તે કહ્યું પણ એ બનતા બનતા એ દરેકમાથી જે મેથ છૂટે પડે તે કયા છે તે હવે કહે છે જેમ ખાંડોપીધે । આહાર પચીને પ્રસાદરસ બનતાબનતા એમાથી જે મેથ છૂટે પડયો તેને ખાંડો અને પેશાબ કહે છે, તેમ દરેક ધાતુમા ગયેલા પ્રસાદરસ પાકતાપાકતા છૂટે પડેલા મળ કયા કયા છે તે હવે કહે છે)

કફ, પિત્ત, (નાક, કાન, વગેર) છિદ્રોમા આવતા મેથ, પગમેથ, નખ અને રૂવાડ, સ્તંબ, ચામડી રાતે બાગતી ચીકણ (=આપના પીડા વગેરે ચીકણ), અને ચોરબી રો અનુક્રમે ધાતુઓના (=રસ, લોહી, માસ, ચરબી, ઊડકું, મળજ અને વીર્ધના) મેથ છે (રસનો મેથ કફ, લોહીનો મેથ પિત્ત એમ અનુક્રમે લેવાય છે)

ધાતુઓના સાર શી રીતે બને છે?

પ્રસાદકિટ્ટો ધાતુનાં વાકાદેયં દ્વિષઃ ॥૬૪॥

આમ (પ્રસાદરસથી પોતાની) પાનુરોના પણ પરવાને લીધે પ્રસાદ (=સારભાગ) અને કિટ્ટ (=મેથ) એવા બે ભાગ પડી જાય છે

પરસ્પરોપસંસ્તમ્માદાતુસ્નેહપરમ્પરા ।

પ્રસાદરસનો પ્રવાહ નુકા વિના વાયુ રહે છે તથા આનૃ કોઈય નુ છે તે પ્રમાણે એક પાનુ બીજા પાનુને પોષતું આપ્યા કરે એવા પરસ્પરોપસંસ્તમ્માદાતુસ્નેહપરમ્પરાનો પ્રવાહ પણ વાયુ રહેવાથી પાનુસેના સ્નેહ (=સાર) ની પરસ્પરોપસંસ્તમ્માદાતુસ્નેહપરમ્પરા વાયુ રહે છે (=એ પાનુના) આરમાથી બીજા પાનુનો તાર બન્યા કરે છે)

આહારમાંથી વીર્ય કેટલે વખતે બને?

કેચિદાહુરહોરાત્રાપ્તહ્રદાદપરે, પરે ॥ ૬૫ ॥

માસેત યાતિ શુક્લવમશ્નં પાકકમાદિમિઃ ।

જઠરાગ્નિ, ભૂતાગ્નિ અને ધાત્વગ્નિથી પચવાનો જે કમ આગળ કહ્યો તે કમ વગેરેથી (=કમેકમે પચીને અને દ્રવ્યના પ્રભાવ વગેરેથી) એક દિવસરાત્રમાં (=ચેવીસ કલાકમાં) આહારનું વીર્ય બને છે એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે, બીજા કેટલાક કહે છે કે છ દિવસે આહારનું વીર્ય બને છે અને બીજા કેટલાક વળી કહે છે કે એક મહિને આહારનું વીર્ય બને છે

અન્તતા મોઽપચાત્તાં પરિવૃત્તિસ્તુ ચક્રવત્ ॥ ૬૬ ॥

(જે ધાતુમાંથી બીજા ધાતુ બનતી હોય તે ધાતુ એ બીજા ધાતુના ખોરાકરૂપ છે રમમાંથી લોહી બને છે તેથી રસ લોહીના ખોરાકરૂપ છે આ રીતે એક ધાતુ પોતાની પછીની ધાતુનું ભોજન (=ખોરાક) છે) ભોજન ધાતુઓનું ભ્રમણ (=ફરવાનું) પોતાના ભ્રમણની માફક અટક્યા વિના સદા ચાલુ રહે છે

વૃષ્યાદીનિ પ્રમાણેન સઘઃ શુક્રાદિ કુન્તે ।

વૃષ્ય વગેરે દ્રવ્યો પોતાના પ્રભાવથી તરત જ (શ્લોક ૬૫, ૬૫માં કહેલી મુદત ન લગાડતાં) તરત જ વીર્ય વગેરે બનાવે છે ‘વગેરે’ શબ્દ વાપરીને એવું કહેવા માગે છે કે એકલા વૃષ્ય દ્રવ્યો જ તરત વીર્ય બનાવે છે એવું નથી પણ વિષ, ગર, ધનન ઔષધ, અને મૂકાગર્ભ તથા જરામુને બહાર કાઢવાની ક્રિયા કરનાર દ્રવ્યો પણ તરત જ પોતાની અસર કરે છે)

પ્રાયઃ કરોલ્યહોરાત્રાત્કમાન્યદપિ મેષજમ્ ॥ ૬૭ ॥

વૃષ્ય વગેરે ઉપરાત બીજા કેટલાક (=દીપન વગેરે કરનાર) ઔષધ પણ સામાન્ય રીતે એક દિવસરાત્રમાં (ચેવીસ કલાકમાં) પોતાનું કામ (અસર) કરે છે રસ શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે? રોગ અમુક ભાગમાં જ કેમ થાય છે?

ધ્યાનેન રસધાતુર્હિ વિક્ષેપોચિત્કર્મણા ।

યુગપત્સર્વતોઽજસ્રં વેદે વિક્ષિપ્યતે સદા ॥ ૬૮ ॥

શિષ્યમાણઃ જ્ઞવૈગુણ્યાદ્રસઃ સજ્ઞાતિ યત્ર સઃ ।

તસિન્નિવારં કુરુતે સ્વેયર્થામવ તોયક્ ॥ ૬૯ ॥

તેમ પવન વડે આકાશમાં ઘેરાયેલું વાદળ બધા આકાશ નીચે નહિ પણ ચોક્કસ જ ભાગમાં વરસાદ કરે છે (=રહે છે) તેમ (આખા શરીરમાં) ફેલાયેલું એ જેનું સ્વાભાવિક કામ છે એવા વ્યાન વાયુ વડે રમવાનું શરીરમાં બધે એકસાથે નહતે ઉમેશ્યા ફેલાય

છે, એ ફેરવાતો રસ ઓતોના બગાડને લીધે ઓતોમાં જ્યાં ચોટી જાય છે (=અટકી પડે છે) ત્યાં તે (=ચેટિયા રસ) રોગ કરે છે

(રસધાતુ-જઠરાગ્નિથી પાકેલા રાહારના રસને પ્રસાદ કહે છે એ પ્રસાદરસ ધાતુના આકારનો હોવાથી તેને ધાતુ કહે છે)

દોષો શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે?

દોષાણામપિ ચૈવ સ્યાદેકદેશપ્રકોપણમ્ ।

એ જ પ્રમાણે (=જે કારણથી-ઓતો બગડવાથી-રસ શુદ્ધ હોવા છતાં અમુક ભાગમાં રોગ કરે છે તે જ પ્રમાણે-તે જ કારણથી રોટલે ઓતો બગડવાથી) દોષો પણ (વ્યાન વાયુ વડે) આખા શરીરમાં (એક માથે સતત ઉમેશ્યા ફેરવાતા હોવા છતાં) એક ભાગમાં કોપે છે (=શરીરના અમુક ભાગમાં જ રોગ કરે છે) (આ કારણથી શરીરના અમુક ભાગમાં જ કરોળિયા, દાદર, સોજા વગેરે રોગ થાય છે)

અન્નમૌતિકચાત્તગ્નિકર્મેતિ પરિમાયિતમ્ ॥ ૭૦ ॥

(શ્લોક પાઠથી સ્લાક્ષ્ણીમાં) અન્નના અગ્નિનું (=અન્નને પકવનાર જઠરાગ્નિનું), ભૂતાગ્નિનું અને ધાત્વગ્નિનું કામ મર્યાદાયુ

જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવાનું કારણ

અદસ્ય પક્કા સર્વેર્વા પૂજાનામધિકો મતઃ ।

તન્મૂલાસ્તે હિ તદ્વૃક્ષિક્ષયવૃક્ષિક્ષયાત્મકાઃ ॥ ૭૧ ॥

તસાન્તં વિચિલચકરત્રપાનેન્ધનૈર્હિતૈઃ ।

પાલયેત્પ્રયતસ્તસ્ય સ્થિતૌ હ્રાસુર્લક્ષ્મિઃ ॥ ૭૨ ॥

રાન્નને પચાવનાર અગ્નિ (=જઠરાગ્નિ) બધા પચાવનારાઓમાં (=અગ્નિ તેમાં) ૨ પિક (શેક, અગત્ય નો) છે, કારણ કે ૨ જગિરતોનું મૂળ એ (=જઠરાગ્નિ) છે (=જઠરાગ્નિને લીધે ખંડ ભૂતાગ્નિ અને માન ધાત્વગ્નિ સમજાવે છે), ૨ જઠરાગ્નિ વધે તો બીજા અગ્નિ વધે છે અને ઘટે તો બીજા અગ્નિ ઘટે છે, તેથી પચ્ય હોય એવા અન્નપાનરૂપી બળનજી વિધિપુરસર આપીને રોનું (=જઠરાગ્નિનું) મેયમ પૂર્વક નક્કમ કરવું એની (=જઠરાગ્નિની) ઉપાતી ઉપર આપુલ્ય રાને બળની ઉપાતીનો આધાર છે

સમ, વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ અગ્નિ

સમઃ સમાને સ્થાનસ્યે વિવમોઽપ્તિર્ધિમાર્ગે ।

પિતામિમૂઞ્છિતે તીક્ષ્ણો

મન્દોઽસ્મિન્નકપીઢિતે ॥ ૭૩ ॥

ત્યારે સમાન વાયુ પોતાના સ્થાનમાં હોય ત્યારે

અગ્નિ (=જ્વહરાગ્નિ) સમ હોતો છે જ્યારે સમાન વાયુ પોતાના સ્થાન (માર્ગ) છોડીને બીજે માર્ગે જાય છે, ત્યારે રાગ્નિ વિષમ (અધ્યક્ષ વિનાશી) થાય છે જ્યારે સમાન વાયુ કોપેના પિત્ત સાથ ભેગભેગ થઈ જાય છે, ત્યારે રાગ્નિ તીક્ષ્ણ થાય છે રાત્રે જ્યારે સમાન વાયુ કંદૂથી દબાઈ જાય છે ત્યારે રાગ્નિ મ થાય છે

સમોગ્ન્યવિષમસ્તીક્ષ્ણો મન્દશ્ચૈવ સતુર્ગિષ્ઠ ।

અગ્નિ ચાર પ્રકારના છે એમ વિષમ તીક્ષ્ણ અને મદ

ચાર પ્રકારના અગ્નિના કાર્ય

ય પચેત્સમ્યગેવાદે ભુક્ત સમ્યક્ સમસ્ત્વસૌ ॥
વિષમોઽસમ્યગવ્યાનુ

સમ્યગ્વાડપિ ચિરાત્પચેત્ ।

તીક્ષ્ણો ઘટ્નિ પચેત્છીઘ્રમસમ્યગપિ મોજનમ્ ॥

મન્દસ્તુ સમ્યગપ્યજ્વસપૃથુક ચિરાત્પચેત્ ।

હૃત્વાઽડ્યશ્વોપાટોપાન્નકૂજનાધ્માનગૌરવમ્ ॥

જે અગ્નિ સારી રીતે (શાલોકેત વિધિ પ્રમાણે) ખાધેલા ખીયેલા રાહારને ખારી રીતે જ પચાવે છે તે સમ અગ્નિ છે વિષમ રાગ્નિ શાલોકેત વિધિ પ્રમાણે ન ખાધેલા (=દેશ, કાલ માત્રા વગેરેની વિધિનો ભંગ કરીને ખાધેલા) રાહારને પચે જ પચાવી દે છે અથવા કોઈ વાર વગી શાલોકેત વિધિ પ્રમાણે ખાધેલા રાહારને પસ લાગે વખતે પચાવે છે તીક્ષ્ણ અગ્નિ શાલોકેત વિધિ પ્રમાણે ન ખાધેલા રાહારને પસ જ પચાવી દે છે પસ મ રાગ્નિ તે શાલોકેત વિધિ પ્રમાણે ખાધેલા રાહારને પસ લાગે વખતે પચાવે છે અને પચાવના પચાવના મા મુકાય રાગેષ, આંતરંગીયા ગડન, રાહામાન ન બારપાલ (-થરે બારેબાર લાગે) રોગો ઉપદ્રવ કરે છે

શરીરનું ત્રણ પ્રકારનું બળ

સહજ કાલજ યુક્તિરત દેહવજ્ર ત્રિધા ।

શરીરનું બળ ત્રણ પ્રકારનું રોગ છે તાડન (તાનમી મંજુ) કાલજ (જનુ) વગર સમને લીધે ઉત્પન્ન થતું અને યુક્તિકૃત (યુક્તિશોધી નાક વિહાર વગેરેની શોધનાથી અપેક્ષા)

તત્ર સત્વહારીરોથ પ્રારન સહજ કલમ્ ॥૭૭॥
યપસ્ત્રતમૃત્યુયં ચ કાલજ યુક્તિજ પુન ।

વિશારાદ્દરજાનત તપોજેન્દ્રયોગતમ્ ॥૭૮॥

તેમાં તત્ત્વ(સત્ત્વ, રજ, તમે જા અને તમે જા) ને

લીધે તથા હાડકાંસ વગેરેથી બનેલા શરીરને લીધે જે સ્વાભાવિક બળ ઉત્પન્ન થાય તે સહજ બળ છે જુવાની વગેરે ઉમ્મરને લીધે આવતું અને હેમત વગેરે ઝનુને લીધે રાહતનું બળ કાલજ બળ છે પસ યુક્તિકૃત (યુક્તિકૃત) બળ વિહાર અને આહારથી ઉત્પન્ન થાય છે રાત્રે શકિત રાહતનારા (સ્નાયન અધ્યાય રાત્રે પાઠકરમ રાધ્યાધ્યા કહેવા) યોગીની આવે છે

ત્રણ પ્રકારના દેશ

દેશોઽલ્પચારિદ્રત્તો ગાઢલ સ્વલ્પરોગક ।

માનુપો વિપરીતોઽસ્માત્સમ સાધારણ સ્મૃત ॥

હોડ પાણી, ગાડ અને પાણીવાળો, (રાત્રે રો કારસમર શરીરના સોતો શુદ્ધ રહતા હાવાથી) બધું રોગજ રાગ કર રોગ દેશ તે જગત દેશ છે રોગથી ઊંઘી (બલ પાણી, ગાડ રાત્રે પાણીવાળો અને તેથી સોતોન બગાડીને બધું નાશ કર એવા) દેશ માનુપ દેશ છે સમ (જેમાં પાણી, ગાડ રાત્રે પાણી બધું થાતું ન હાય તેમ બધું વધાર પસ ન હાય) અને તેથી રાગ રાત્રે આરામ સાધારણ રો એવા) દેશ નાધારમ દેશ છે

શરીરમાં મળતું વગેરેનું માપ

મજ્જેદોવસામુત્પત્તિસ્ત્વેપ્પહારન્ત્યસુક્ ।

રસો જલ ચ દેહેઽસ્મિન્નૈકાઙ્ગલિર્નિર્ઘતમ્ ॥૮૦

મળ, વરખી, વસા, પેશાબ, પિત્ત, કફ, ગાંડ, લોહી, રસ રાત્રે જળ રા રા શરીરમાં એકએકે ખોળી વધાર છે (જેવે મળ એક ખોળી, વરખી મે ખોળી, વસા ત્રણ ખોળી, પેશાબ ચાર ખોળી રોમ અનુક્રમ એક એક ખોળી વધે છે)

પૃથક સ્વપ્રવૃત પ્રોલમોજોમસ્તિષ્ઠૈતસામ્ ।

દ્વાવજ્જલી તુ સ્તન્યસ્ય ચત્વારો રજસ ક્ષિપા ॥

સોલસ, મસ્તિકા (મ લાભા પે ૧ થતા થી જેવા તીક્રો પદાર્થ) અને વીધ એ દરક વસ્તુ માપનની પોતાની એક પાથ (અંશો ખોળી) જેટલાં હોય છે પસ સોને પોતાના મે ખોળા જેટલું પાવત રાત્રે ચાર ખોળા જેટલું રજસ (સટકા ૧૫ જની પાનું) રોગ છે

સમપાતોરિદં માત્ર વિષાદ્ગૃહિશયાપત ॥૮૧॥

ઉપર મેં આ માપ માપાનું (જેની માન્યતા-લેખો-પ્રમાપતરો રોગ રોગ) માપનના છે જેમ નમનું (જે માપનમાં પાનું કે પિત્ત કે મ્ રૂપિય રોગ એવા એક દોષની પ્રદ્વિચાતાનાં કે મે દોષની પ્રદ્વિચાતાનાં કે તમે દોષની પ્રદ્વિચાતાનાં ના માપ નથી) જેમની

સમપ્રકૃતિ (સમપાનુ) નથી તેમનામા તે રો બધુ (સ્વેક ૭૮૫ થી ૮૧ સુધીમા કહેલી વસ્તુઓ) એનાથી (=સ્વેક ૭૮૫ થી ૮૧ સુધીમા કહેલા માપથી) વધારે કે ઓછી હોય છે

સાત પ્રકૃતિઓ આ કારણથી બંધાય છે?

શુક્તિસ્વર્ગમિષીભોજ્યચેપ્રાગર્ભશયર્તુષુ ।

યઃ સ્વાહોષોડધિકસ્તેન પ્રકૃતિઃ સત્ત્વોદિતા ॥

(બાપના) વીર્યમા, (માના) રજસમા, ગભિરૂ (મા)ના રાક્ષસ, વિહાર, ગર્ભાશય અને ઋતુમા જે દોષ વધારે હોય તેના ઉપરથી (માપસની) સાત પ્રકારની પ્રકૃતિ કીધી છે (વાતપ્રકૃતિ, પિત્તપ્રકૃતિ, કફપ્રકૃતિ, વાતપિત્તપ્રકૃતિ, વાતકફપ્રકૃતિ, પિત્તકફ પ્રકૃતિ અને ત્રણે દોષની ભેગી પ્રકૃતિ—એ સાત પ્રકૃતિઓ છે)

વાયુ સીધી બળવાન ફેપ હોવાના કારણે

વિમુત્તવાદાશુકારિત્વાદ્વલિત્વાદ્યન્યકોપનાત્ ।

સ્વાતન્ત્ર્યાદ્દુરોગસ્વાહોપાનાં પ્રયલોડનિલઃ ॥૮૪

વાયુ બધે પ્રવરેલા હોવાથી, ઓ અસર કરે એવો (કે ઓ મારી નાખે એવો) હોવાથી, (બીજા બે દોષ જતા) બળવાન હોવાથી, બીજા બે દોષોને કોપાવેના હોવાથી, પોતે સ્વતંત્ર હોવાથી (બીજા કોઈથી એની ગતિ થતી નથી પણ પોતે સ્વતંત્ર રીતે ગતિ કરી શકે અને કરાવી શકે એવો હોવાથી), તથા વાયુના રોગો પણ બહુ હોવાથી ત્રણે દોષોમા વાયુ જબરા છે

(વાયુના ૮૦ રોગ છે, પિત્તના ૪૦ રોગ છે અને કફના ૨૦ રોગ છે તેથી વાયુથી વધારે રોગ છે એમ કહ્યું છે)

વાયુપ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણો

પ્રાયોક્ત એવ પવનાશ્ચુચિતા મનુષ્યા

દોષાત્મકાઃ સ્ફુટિતધૂસરકેશાગ્રાઃ ।

શીતદિપશ્ચલધ્રુતસ્મૃતિશુદ્ધિચેષ્ટા-

સોહાર્દરિષ્ટિગતયોડિતિહુબ્રલાપાઃ ॥૮૫॥

મલ્પચિત્તચલજીવિતનિદ્રાઃ

સગ્રસક્તચલજર્જરવાચઃ ।

નાસ્તિકા હ્રદ્યુજ સવિલાસા

ગીતહાસમૃગયાફલિલોલાઃ ॥ ૮૬ ॥

મધુરામ્લપટ્ટાસાત્મ્યાકાઃ

કુશદીર્ઘાકૃતયઃ સશન્દયાતાઃ ।

ન દડા ન જિતેન્દ્રિયા ન ચાર્યા

ન ન કાન્તાદયિતા હ્રદ્યુજા વા ॥૮૭॥

નેત્રાણિ ચૈવાં સ્વરધૂસરાણિ

વૃત્તાન્યચારુણિ મૃતોપમાનિ ।

ઉન્મીલિતાનીવ ભવન્તિ સુતે

શલદ્રુમાંસ્તે ગગનં ચ યાન્તિ ॥ ૮૮ ॥

અઘન્યા મત્સરાધ્માતાઃ સ્તેનાઃ પ્રોદ્વલ્પિષ્ઠિકા-

શ્વષ્ટગાલોપૃષ્ઠાચુકાકાનૂકાશ્વવાતિકાઃ ॥

તેથી જ વાયુપ્રકૃતિવાળા માણસો સામાન્ય રીતે વાયુથી ભરેલા હોય છે. તમના વાળ અને આવશ્વો તરડાવેલા અને ધૂળિયા રંગના હોય છે તેમને ઠડી ગમતી નથી તેમની ધીરજ, યાદદાસ્તી, બુદ્ધિ, ક્રિયા, મૈત્રી, દૃષ્ટિ અને ગતિ સ્થિર હોય છે તેઓ બહુ બોલબોલ કરે છે તેમના પિત્ત, બળ, રાગુધ્ધ અને ઊંધ ઓછા હોય છે તે મૂળા તોતડા, સ્થિર—વાણીવાળા, ખોખરા રુવાળવાળા અને નાસ્તિક હોય છે તે બહુ ખાપ છે, વિલાસી હોય છે સગીત, હાસ્ય, શિકાર અને તકશર રોમને ગમે છે ગળ્યુ, ખાટું, ખાર અને ગરમ રોમને સહે છે અને એની રોમને ઈચ્છા થાય છે એમનુ શરીર પાનળુ અને લાળુ હોય છે એ ચાલે ત્યારે સવાળ થાય છે એ મજબૂત બાધાના હોતા નથી પોતાની ઈન્દ્રિયો પોતાને વશ હોતી નથી એ સરકારી હોતા નથી સીઓને રો ગમતા નથી રોમને બહુ છિકાર હોતા નથી એમની રાખ બરછટ, પડોતી, ગોળ, અસુદર અને મુઠ્ઠા જેવી હોય છે એ ઊંધા હોય ત્યારે એમની આંખો બહુ ઉઘાડી હોય એવું લાગે છે સ્વપ્નમા એ પર્વત પર, આડ પર, ને આકાશમા થકે છે એ કમનસીબ હોય છે, મત્સરથી ભરેલા હોય છે એ ચોર હોય છે એમના પગની પિડીઓ બહુ ઉપમી અને ટેલી હોય છે રોમના સ્વભાવ કૂતરા, ધિયાળ, ઊંટ, ગીધ, ઉદર અને કાગડ જેવા હોય છે (સ્વભાવ અવાળ, આકાર અને વેશનું અનુકરણ)

પિત્તપ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણો

પિત્ત યદિવંદિજ યા યદસ્મા-

ત્વિત્તોદિકસ્તીક્ષ્ણવૃષ્ણામુમુદઃ ।

ગૌરોષ્ણાક્ષસ્તામ્રહસ્તાસ્ત્રિવસ્ત્ર

શૂરો માની પિત્તકેશોઽપ્યરોમા ॥૯૦॥

દયિતમાલ્યવિલેપનમણ્ડનઃ

સુચરિતઃ શુચિરાશ્રિતવન્સલઃ ।

વિમવસાહસહુદિયલાન્વિતો

મવતિ મૌષુ ગતિદિપતામતિ ॥ ૯૧ ॥

મેઘાવી પ્રાશયિલસન્ધિધન્વમાંસો

નારીણામનમિમ્નોડ્યગુજકામઃ ।

આવાસઃ પલિતતરુનીલિકાનાં

મશ્કેડંબંમધુરકપાર્થતકશીતમ્ ॥૧૨॥

ધમંદ્રેષી સ્વેદન પૃતિગન્ધિ-

મૃંધુચારકોધપાનાશનેર્થઃ ।

મુસ પશ્યેત્કર્ણિકારાન્યલાશાન્

દિગ્દાહોલ્કાવિચુદ્કર્ણનાંશ્ચ ॥૧૩॥

તનૂનિ પિદ્ધાનિ ચલાનિ ચૈવા

તન્યલ્પપદ્માણિ હિમપ્રિયાણિ ।

ક્રોધેન મયેન રવેશ્ચ માસા

રાગં વ્રજન્ત્યાશુ તિલોચનાનિ ॥૧૪॥

મધ્યાયુષો મધ્યબલાઃ પષિડતાઃ પલેશ્મીરવઃ ।

ઘ્યાગ્રક્ષેકપિમાર્જારવક્ષાનૂકાશ્ચ પૈત્તિકાઃ ॥૧૫॥

પિત્ત અગ્નિ છે કે અગ્નિમાથી ઉત્પન્ન થયેલુ છે તેથી પિત્તપ્રકૃતિવાળાને બહુ બુખ અને તરસ લાગે છે રોનુ શરીર ગરમ રાને ગરમ રહે છે ઢાચ, પગ રાને મા તાબા જેવા રંગના હોય છે રો શૂર વીર અને સ્વમાની હોય છે, વાગ ખીજાટ્ટા હોય છે અને રુવાટી રાણી હોય છે, ફૂલની માળા, લેપ અને ઘણગાર રોને ગમે છે, તે સાસ કામ કરે છે, પવિત્ર હોય છે, આશ્રિતો ઉપર પ્રેમ રાખે છે, વેભવ, માહમ, બુદ્ધિ અને બળવાયો હોય છે, સકટમા થનુ રંગેને પાપ શરમ્ ૨ ાષે છે, મજબની આગવશક્તિ લાશે હોય છે રોના સાધા, બાપા રાને માતવ ચિયિવ હોય છે સીરોને રો અમનો નથી લોર્મ રાને વિષવેશ્ચ ઓછા હોય છે તે વ્રમુ, નૂં, કડુ ૨ ને ઠડુ ખાપ છે, તેનાથી તાપ સહન થતો નથી એને રસસેવા બડુ થાય છે, એને પરસેવા દુર્ગંધ મારે છે રોને બહુ ગામ થાય છે તે બહુ કોપ કરે છે, બહુ પાણી પીએ છે, બહુ ખાપ છે રાને બહુ રાદેખા હોય છે બિલમા (સ્વખા) પીતી કમ્પેર, ખાખશે, ગરમાયો, ઢિયાર પ્રેમા આગ, ખરનો તાગે, લોગ્ગી, સૂર્ય રાને દેવના બુરો છે એની રાખો ઝીંઝી, પીજાટ્ટો અને રાશિય હોય છે એની પાપમેા પાનગી અને લોટી હોય છે આખને ઠક નમે છે કોપ કરે ત્યારે, ઘડ પીસે ત્યારે રાને સૂર્યના તેજમાં એની રાખો એકડમ લાય થઈ જાય છે એને રાશિય બહુ લેડેને નીં, રાને બહુ લખો લે નીં એને મધમ લાય છે બજ પપ્પ મધમ હોય છે એ પાંડિ હોય છે, કસેલો દૂર રો છે વાય, રીજ, વાંદરા, ખિવાડી અને રાશિના જેવો સ્વખાર હોય છે

કફપ્રકૃતિવાળાના વશમા

શ્લેષ્મા સોમ શ્લેષ્મલસ્તેન સૌમ્યો

ચુદક્ષિચ્ચિરુષ્ણસન્ધ્યાસ્થમાંસઃ ।

શુષ્કદેહુ લપલેશધર્મરતો

શુદ્ધમા યુકઃ સારિરકઃ સત્યસન્ધ ॥૧૬॥

પ્રિયસ્ફુર્દ્વાશરકાષ્ટશાલ્ય

ગોરોચનાપદ્મસુવર્ણરણઃ ।

પ્રલમ્બવાટુ પૃથુપીનવક્ષા

મહાલલાટો વ્રનનીલકેશઃ ॥૧૭॥

સુદૃઢઃ સમસુધિમકવાસ્દેહો

વહ્નોજોપતિરસશુકપુત્રમૃત્યુઃ ।

ધર્માત્મા વદતિ ન નિપ્તુરં ચ જાનુ

પ્રચ્છન્ન વદતિ રૂઢં ચિર ચ ધૈરમ્ ॥૧૮॥

સમદક્ષિરદેન્દ્રતુલ્યપાતો

જલદામ્મોધિમુદક્ષસિંહધોયઃ ।

સ્મૃતિમાનમિયોગવાન્ ધિનીનો

ન ચ વાત્સ્યેઽવતિરોદનો ન લોલ ॥૧૯॥

તિકં કપાયં કટુકોષ્ણરુશ્ન-

મર્લં સ મુશ્કે લ્પ્વાસ્ત્યાસપિ ।

રક્તાન્તુભિગ્ધવિશાલદીર્ધ

સુલ્લકશુક્રાસિતપદ્મલાક્ષ ॥૨૦॥

અન્નવ્યાહારકોષપાનાશનેહ

પ્રાગ્યાયુક્તો દીર્ધદર્શી વદાન્યઃ ।

શ્રાક્ષો ગમ્भीરઃ સ્ફૂલ્લશ ક્ષમાયા

નાયોં નિદ્રાલુર્દીર્ધસૂત્ર રતનઃ ॥૨૦૧॥

ઋણુર્ધિપક્ષિસુખમ સુન્દ્રજો

મક્તો શુક્ળાં સ્થિરસૌહદ્ય ॥

સ્વપ્ન સપ્પાન્સવિહક્ષમાલો-

સ્તોયાશ્યાન્ પશ્યતિ તોયદાશ્ચ ॥૨૦૨॥

બ્રહ્મચરેન્દ્રવરણનાર્દ્યસંગાર્પિય ॥

તપ્પમહત્પશ્વસ્તુલ્યાસ્તયા સિદ્ધામ્યમોદુર્ન ॥૨૦૩॥

કફ રો ચડ છે તેથી કફપ્રકૃતિવાળાના ન્વખાર દેહ હોય છે એના શરીરના તાપ, પાપ ૨ ને માત વખીયાં રાદેખા, લેપલવાશી અને ખાખા બેગ-લેશ હોય છે, તે બુખ, ન કડુ પ, કસેડ ને તાપથી અકાશને નથી બુદ્ધિશાલી, રાનિયક અને પ્રતિજ પાનવાસ હોય છે મંદ, થયો, પાંચો બર, પોમા, જોલેવના, કમર અને નોના જેવો એના શરીરના રવ હોય છે એના તાપ લખા, પ્રતી વિદ્યા અને

ભરાવદાર, કપાળ મોટું તથા વાળ ભરાવદાર રાને કાળા હોય છે એના સગ કામળ અને રોનો સુંદર દેહ પ્રમાણબદ્ધ (ધારીલા) હોય છે રોના રાગેર ગ જુદા તરી રાવે રોવા હોય છે રોનામા રોજસ, રાંત, રસ અને વીર્ય પુષ્કળ હોય છે રોને ઘણા પુત્ર પેરિવાર હોય છે રો ધર્મિક હોય છે રો કંઠાર વાણી બોલતો નથી, લાભા વખત સુધી સખત વેર મનમાં (છુપુ) રાખે છે, મોટા મદોન્યત્ત ઘણીની માફક ચાલે છે વાદળા, સમુદ્ર, મૃદગ રાને સિદ્ધ ભેષે રોનો ર.વાજ હોય છે એની ચાદદસ્ત સારી હોય છે રો ખતીલા હોય છે, વિનયવાળો હોય છે, અચપલમા પણ બહુ રોશ કરતો નથી એ લાલચુ હોતા નથી રો કંડ, નૂર, તીખું, ગરમાગરમ, લૂખું રાને થોડું ખાય છે, છતા બળવાન હોય છે એની રાખો ખૂણામા રાતી, ઘણી પાણીદાર, પહોળી, લાંબી, ઘોળો અને કાળો બાગ ભરાભર જલુગી રાવે એવી તથા ભરાવદાર પાંપણે વાળી હોય છે ત ઓછામોઢો હોય છે તેનો કોષ, ખાનુપીવુ તથા ઇચ્છાઓ રોછા હોય છે રોની રાવ રફા તથા પેસા ઘણા હોય છે એ દીર્ઘદર્શી રાને ઉંચાર હાય છે એ શાસ્ત્રવાળો, દેવે, બહુ દાન રાપે પેવા, સમાવાન, સસ્કારી બહુ ઊધનારો, નિરાશિલો રાને કદન દાન હોય છે સરળ, સમજૂ, સુદૃઢ, શરમાળ, ગુભ્યજ્ઞ અને મૈત્રીમા સ્થિર હોય છે સ્વખનમા રોને કમળ, પત્નીઓની ડાર, જળાશયો, રાને વાદળા દેખાય છે એ બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઈન્દ્ર, વરાહ, ગરુડ, હસ, રૌશવન ઘણી, સિદ્ધ, ઘોળ, ગાય રાને આપવા ભેષે હોય છે

બે દોષની કે ત્રણે દોષની પ્રકૃતિવાળાના લક્ષણા

પ્રકૃતિદેયલક્ષણોન્યા દ્વન્દ્વલક્ષણોનોદયે ।

જે માણસમાં ઉપરની ત્રણ પ્રકૃતિમાંથી ગમે ત બે પ્રકૃતિ ભેગી હોય તેનામા તે બે પ્રકૃતિના લક્ષણો ભેગા જણાય છે અને જે માણસમા ત્રણેય પ્રકૃતિ ભેગી હોય, તેનામા ત્રણેય પ્રકૃતિના લક્ષણો ભેગા જણાય છે

સાસ્ત્રિક, રાજસ અને તામસ વગેરે પ્રકૃતિ શૌચાસ્તિકયાદિમિશ્રેયં ગુણેર્ગુણમયીરિદેત્ ॥૧૦૪

સ્થાક દા થી હામાં આપેલા શૌચ, રાસ્તિકતા વગેરે ગુણો ઉપરથી ગુણમય (સત્ત્વ, રાજસ અને તામસ ની બનેલી) પ્રકૃતિઓ પણ એ જ પ્રમાણે (=ત્રણ દોષની પ્રકૃતિની પ્રમાણે ત્રણ ગુણની જુદીજુદી, બે બે ગુણની, ભેગી અને ત્રણે ગુણની ભેગી રોય કુલ સાત) જણવી,

અચપલ, વચલી ઉંમર અને ઘડપણની વ્યાખ્યા

વયસ્વાયોદશાદ્યાલં તત્ર ઘાત્વિન્નિર્યોજસામ્ ।
વૃદ્ધિરાસતેર્મય તત્રાવૃદ્ધિઃ પરં ક્ષયઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સોગમ વરસ સુધી બાળવય (=અચપલ) કહેવાય છે તેમા ધાતુરો, ઈન્દ્રિયો તથા ઓજસની વૃદ્ધિ થાય છે (અચપલના પણ ત્રણ પેટા વિભાગ છે— બાળક રોકલા દૂધભર રહે રોવુ, દૂધ અને રાન્ન બને ખાવપીયે રોવુ રાને રોકલા અન્નભર રહે એવુ) ત્રિરોસા વરસ સુધી વચલી (=વચેટ) ઉંમર કહેવાય છે તેમા ધાતુરો, ઈન્દ્રિયો અને રોજસ વધતા નથી (તેના જે ત્રણ ભાગ છે ત્રીસમા વરસ સુધી જુવાની, ચાળીસમા વરસ સુધી સપૂર્ણત્વ અને સિતેન્મા વરસ સુધી રાપરિણીન) પછી (૬૯ વરસ પૂરા થાય ત્યારથી જીવતા સુધી) ધાતુરો, ઈન્દ્રિયો રાને રોજસનો ધીમે ધીમે નાશ થતો જાય છે

કેવુ શરીર સુખ અને આપુખ માટે યોગ્ય છે ?

સ્વં સ્વં હસ્તત્રયં સાર્થં વપુઃ પાત્રં સુખાયુષોઃ ।
ત ચ યદુક્તમુદ્રિકૈરપ્રાપ્તિનિવર્તિનિઃ ॥૧૦૬॥
અરોમશાસિતસ્થુલદીર્ઘતૈઃ સચિપર્થયૈઃ ।

પોતપોતાના સાડત્રણ ઘાથ લાખું (=ઉંચું) શરીર સુખ રાને આપુખ માટે યોગ્ય છે, રોવું શરીર પછુ જો જન્મથી જ તદ્દન રૂવાડા વિનાનું, કાળમેશ બહુ જડુ, બહુ લાખું (=ઉંચું) ને એનાથી ઊંઘટા ગુણિવાળું (=બહુ રૂવાડાવાળું, ઘોળું, બહુ પાનળું, બહુ ઠીંગણું) એ આઠ નિદાશલા વધારે પડતા ગુણિવાળું ન હોય તે જ ને સુખ અને રાપુખને માટે યોગ્ય છે

સારા અવયવોનાં લક્ષણ

સુભિન્ધ્યા મૃદયં સુક્ષ્મા નૈકમૂલા. સ્થિરાઃ કલાઃ ॥

હલાટમુગ્રતં ત્રિષ્ટશક્લમર્ચેન્દુસન્નિમમ્ ।

વર્ણો નીચોગ્રતો પશ્ચાન્મહાન્તો ત્રિષ્ટર્માસલો

નેત્રે ઘ્યક્તાસિતસિતે સુવદ્યધનપદમળી ।

ઉગ્રતાગ્રા મહોચ્છ્રયાસા પીતર્જુનીસેફા સમા

માઘો રક્તાવનુદ્વૃત્તો, મહત્યો નોલ્લગે દનૂ ॥

મહદાસ્ય, ઘના દન્તાઃ સ્તિગ્ધાઃ ત્રુષ્ણાઃ

સિતાઃ સમાઃ

જિહ્વા રક્તાડડયતા તન્વી, માંસલં ચિષુકં મહત્

ગ્રીવા હસ્વા ઘના કૃત્તા, રજન્વાયુગ્રતપીરતી ॥

ઉદર દક્ષેણાવર્તંમૂદનામિ સમુગ્રતમ્ ।

તનુરક્તોગ્રતનલં સિન્ધમાતાગ્રમાંસલમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

દીર્ઘાચ્છિદ્રાક્ષ્ણિક મહત્વાણિપાદં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
ગૃહવંશં હૃદયૃષ્ટ, નિગૃહાઃ સન્ધયો દદાઃ ॥૧૧૩॥
ષીરઃ સ્વરોઽનુનાદી ચ, વર્ણઃ સ્થિરપ્રમઃ ।

માથાના વાળ બહુ સ્નિગ્ધ, મૃદુ, બીણા, ગુદાગુદાં
મૂળવાળા (=દેરકે વાળ ગુદાગુદાં ઊંચેલા, રોક વાળ-
માથી બીજા વાળ શાખાએ ફૂટી નીકળે નોવા નહિ)
અને સ્થિર (=મજબૂત) હોય, કપાળ ઊંચુ, સપાટ
લમણવાળુ, અર્ધચંદ્ર જેવું હોય, બન્ને કાન નીચેની
બાજુએ નીચા અને ઉપરની બાજુએ ઊંચા, પાછળની
બાજુએ મોટા, બરાબર ચોટલા (=ચોરલા) અને માસલ
હોય; બન્ને આંખો, ઘોળા અને કાળા ભાગ ગુદા તરી
આવે એવી, સારી રીતે બધાએલી ભરાવદાર પાપણા
વાળી હોય, નાક અછીવાળુ, બહુ ઉચ્છવાય લઈ શકે
એવું ભરાવદાર, સીધું અને સપાટ હોય, બે હોઠ
રાતા હોય પણ લબકતા ન હોય, જડબા (=પ્રાના) મોટા
હોય પણ ઊંચા ન હોય, મો (=મોક્ષ) મોટું હોય,
દાંત એકબીજાને અડોઅડ ઊંચેલા હોય, સ્નિગ્ધ,
લીસા ધાયા અને મમ (સરખી રીતે ઘસાયેલા ગોઠવા-
યેલા) હોય, જીભ ગતી, લાભી રાતે પાતળી હોય,
ઘડપવી માંમથ અને મોટી હોય, રોક ટૂકી, ઘટ્ટ અને
ગોળ હોય, ખભા ઊંચા રાતે ભગવદાર હોય, ચેટ
જમણી બાજુ ધૂસરીવાળી રાતે ઊંચી ટૂટીવાળુ તથા
સારી રીતે ઊંચું હોય, હાથપગના નખ પાતળા, રાત્રી
અને ઊંચા (=ઉપસેલા) હોય, હાથપગ સ્નિગ્ધ, આઠા
તાખાવડાં, માસલ રાતે મોટા હોય તથા આગળીઓ
લાંબી, છિન્નિનાની (આગળીઓ લાંબી કડીએ તે
વાચે પોલાણ ન રહે એવી) હોય તેવા પ્રતિષ્ઠિત
(=સારા) હાથપગ હોય, કરોડરજીનુ દેખાય નહિ
એવી રીતે જેમાં માત્ર વજેરે નીચે છુપાવેવું રહે એવી
વિશાળ પીઠ (=બરડો) હોય, શરીરના સાપારમે માંત,
શરૂની વજેરે નીચે છુપાવેલા રહે રોવા અને મજબૂત
હોય; અવાજ ગભીર અને ઘંટ વાગી રહ્યા પછી પાછળ-
થી એનો સ્વરૂપ થાયું રહે છે રોવા સ્વરૂપવાળો હોય
તથા શરીરનો રંગ સ્નિગ્ધ અને સ્થિર પ્રજાવાળો હોય
(આ તે ને સ્વપ્નવાનાં શુભ લક્ષણો છે)

શુભ મન કેવું હોય?

સ્વમાવર્તં સ્થિરં સત્ત્વમિવારિ વિપ્રસ્થપિ
સત્ત્વ (=મન) સ્વભાવથી ઘસેવું (=સંવેદનશાલી
પ્રકૃતિ પદાર્થનું, ઘડવજેરે બાધ કરાવેલી અનેકું નહિ),
સ્થિર અને દુઃખમાં થવ લેખ ન પામે એવું હોય તે
આઈ મન છે

શુભ શરીર કેને કહેવાય?

ઉત્તરોત્તરસુક્ષેત્ર ઘર્ગર્ગર્મદિનીજ્જમ્ ।
માયામજ્જાનવિજ્ઞાનેવેપમાન જ્ઞાનેઃ શુભમ્ ॥૧૧૫॥
ઉત્તરોત્તર સારા ક્ષેત્રવાળુ, ગર્ભથી માંડીને મરણ
સુધી નીચેની, લાભાઈ (=સિવાઈ), જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન
એ ત્રણે બાળતમા કમેકમે વધતુ વધુ (=મન માથેનું
શરીર) શુભ છે

(ઉત્તરોત્તર સારા ક્ષેત્રવાળુ--શ્લોક ૧૦૫ થી
૧૦૬ થી ૧૧૩ થી ૧૧૪ થી ૧૧૫ થી ૧૧૬ થી ૧૧૭ થી
જેમાં છે તે વધારે શુભ શરીર છે અને શ્લોક ૧૧૪ થી
કહેલા સત્ત્વના લક્ષણ જેમનામાં છે તે સૌથી વધારે
શુભ શરીર છે આ રીતે શરીરસુધી ક્ષેત્ર વધારે શુભ છે.)

(જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન--મનના વિષય જાણવા તેને
જ્ઞાન કહે છે અને એમાં સિધ્ધાનના બીજા શિષ્ટ, ચિત્ર
વજેરે વિષયો જાણવા તેને વિજ્ઞાન કહે છે--અમરમેય)

હિતિ સર્વગુણોપેતે શરીરે શાર્દદાં શતમ્ ।
માયુરેશ્વર્યમિપ્રાપ્ત સર્વે માવાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

ઉપર કહ્યા તે બધા ગુણોવાળા શરીરમાં તો વરતનું
આયુષ્ય, સ્વેદવર્ષ (=નસા રાતે સપાતિ) અને
બધા મનનમના ભાવ (=વનુશ્વે) રહેલાં છે

શરીરના બજનું પ્રમાણ શા ઉપરથી જાણવું?

ત્યમ્મકાદીનિ સત્ત્વાન્તાન્યદ્રવાણ્યદ્યો વધોત્તમ્ ।
યલમમાજ્ઞાનાર્થે સારાણ્યુત્તાનિ દેહિનામ્ ॥૧૧૭॥
સારીરુપેતાઃ સર્વેઃ સ્વાપરે ગૌરવલંચુતઃ ।
સર્વાત્મમેષુ વાશાવાન્સહિજ્ઞઃ

સન્મતિઃ સ્થિરઃ ॥ ૧૧૮ ॥

ધરેલાં કરતા બીજે, બીજા કરતાં ત્રીજે એમ
અનુક્રમે વધારે ને વધારે અજ્ઞાતા, ચામડે, લોહી વગેરેથી
ઘટ્ટે ઘડીને સત્ત્વ સુધીના (=નામડી, લોહી, માંત,
સરખી, હાડકાં, મજ્જા, વીર્ય રાતે સત્ત્વ) એ વધક
સાર માણસોના (=જ્ઞાનવંતે વજેરે દોષાવાતરોના) બજન-
નું પ્રમાણ જાણવા માટે કહ્યા છે એ બધા (=સારકે)
સારવાળો માણસ, બહુ ધૈર્યવાળો, બધાં ક્રમમાં આટલા
રાખનાર, સંવનલોચ, નાંખુલિયાઓ અને નિષ્કાં રોય છે

સાંત્વિત વજેરે પ્રકૃતિચાત્રને સુખદુઃખને અનુભવ
મનુષ્યોસમીક્ષ્યં ચ સુખં દુઃખં ચ સેવને ।
સન્ધર્શોસ્ત્યમાનસ્તુ રાજસો નૈવ તામસઃ ॥૧૧૯॥

સાંત્વિત પ્રકૃતિના મનુષ્ય મનુષ્યોના સુખદુઃખ
જોતા નથી અને દુઃખ ભાનવાની અંતરે (અ. ૧૧૯)

થઈ જતો નથી રાગસ પ્રકૃતિનો માતૃગ સુખ રાને દુખ ભોગવતા તપી જાય છે (=રોને અલકાર થાય છે હું જ આનુ સુખ ભોગવું છું, બીજી કોઈ નહિ મારા સિવાય બીજી કોઈ ન હવે દુખ વેઠી શકે નહિ આવે અલકાર થાય છે.) તામસ પ્રકૃતિનો માતૃસ સુખ અને દુખ ૨ નુભવતા જ નથી (=રો એવો બધો જડ હાય છે કે સુખ ૨ ન દુખ ૨ આવે ત્યાર પણ સુખ અને દુખ રોને ગમજનું નથી)

પુરુષ અને આયુધને વધારનારા જાણ

દાનશીલદયાસત્યમહાચર્યકૃતજ્ઞતા ।

રસાયનાતિ મત્રી ચ પુણ્યાયુર્વૃદ્ધિકૃદ્રણ ॥૧૨૦

દાન, શિયળ, વ્યા, સત્ય, બ્રાહ્મચર્ય, કૃતજ્ઞતા (=કદરદાની, ગુણિયલપાત્ર), રસાયનો અને મૈત્રી એ પુરુષ અને આયુધને વધારનારો ગણ (=સમૃદ્ધ) છે

જયદામહદયે સૂત્રસ્થાને શારીરસ્થાનેઽઙ્ગવિભાગો

નામ તૃતીયોઽધ્યાય ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો : મર્મવિભાગ

. રાગવિભાગ પછી મર્મવિભાગ વિષેનું શરીરઅબંધી જ્ઞાન થઈ રહે છે, કારણ . મર્મ રાગોને આશરે રહેલા છે એ વિષે પુષ્કળ કડવાનું હાવાથી રાગવિભાગથી જુદો અભ્યાસ પાડીને કંઈ છે

મથાતો મર્મવિભાગ શારીર ધ્યાવ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્નાહુતાત્રિયાદયો મહર્ષયાઃ ।

ત્યાર પહેલે મર્મવિભાગ વિષેનું શરીરઅબંધી જ્ઞાન અમે નમજવાયું નાં (વિષયમા નાં) તેથી વધારે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

શરીરમા કુલ મર્મ

સતોત્તર મર્મસ્થાનમ્

મર્મો ૧૦૭ છે

કયા અંગમા કેટલા મર્મ?

તેષામેકાદશાદિકેતુ ।

પૃથક્સપ્તોસ્તથા યાહોહીણિ કોઠે નગોરસિ ॥

પૃષ્ઠે ચતુર્દશોર્ધ્વે તુ જ્યોત્સિશાચ સત ચ ।

એમા (=૧૦૭ મર્મોમા) જે પાન નીચે જે હાથ માં દરકમા અગિયાર ૨ ત્રિયાર (=૬૪), કોઠામા ત્રણ, છાતીમા નવ, પીઠમા ત્રણ, બાજીની હાસીથી ઉપરના ભાગમા સાત્રીત્રી (=૩૭) મર્મ છે નાં (અન્યથા) થીજવનું

પગનાં અગિયાર મર્મ

તલહત્ (૪. હાથ અને પગનાં)

મધ્યે પાદતલસ્યાહુરમિતો મધ્યમાહ્નુલિમ્ ॥૨

તલહત્તમ રજયા તત્ર વિહસ્ય પશ્ચતા ।

પગના તરિયાની વચ્ચે પગની વચલી આગળીથી સોંધી લીટીમા તલહત્ નામનું મર્મ છે ત્યા વીધાય (વાંગે, કપાય કે વીધા) તે માતૃસનું વેદનાથી મૃત્યુ થાય છે (મર્મ વીધાથી જે ઉપદ્રવ થતો હોય તે મરતવાના ઉપાય તરેલા રામ જણાવવા માટે ક્યો ઉપદ્રવ થાય ત લખ્યું છે-સર્વાંગસુદર ટીકા મ્લેક ૫)

સિપ્ર (૪. હાથના અને પગના)

અઙ્ગુષ્ઠાઙ્ગુલિમધ્યસ્ય ક્ષિપ્રમાક્ષેપમારણમ્ ॥૩॥

રાગુદા રાને આગળીની વચ્ચે સિપ્ર નામનું મર્મ રાગવું છે તે મર્મ વીધાથી આમેપક નામનો વાયુનો રાગ કરીને મારી નાખે છે

કૂર્ચ (૪. હાથનાં અને પગના)

તસ્યોર્ધ્વે હ્યઙ્ગુલે કૂર્ચઃ પાદભ્રમણકમ્પકૃત્ ।

સિપ્ર નામના મર્મથી જે રાગજ ઊંચે કર્યો નામનું મર્મ છે તે વીધાથી પણ ભય છે અને કપે છે

કૂર્ચશિર (૪. હાથના અને પગના)

ગુલ્ફસન્ધેરઃ કૂર્ચશિર શોકજગાકરમ્ ॥૪॥

પૃટીના સાધાની નીચે કૂર્ચશિર નામનું મર્મ છે એ મર્મ વીધા તે સોજે અને પીડા થાય છે

ગુફ (૨)

જઙ્ગાચરણયો સન્ધૌ ગુલ્ફો

રુક્સ્તન્મમાન્તરહત્ ।

જઘા અને ચરણના નાધામા ગુલ્ફ નામનું મર્મ છે તે મર્મ વીધાથી પીડા, સ્તબ્ધ અને (નાધાના ૧૪૪ ૧૪૪ની) મંદા થાય છે

જઘા-પૃગી અને ઢીંગલ વચ્ચેનો પગ ચરણ= પગનો પગ્ને

ઈન્દ્રપ્રસ્થિત (૨ પગના+૨ હાથના=૪)

જઙ્ગાન્તરે ત્વિન્દ્રપ્રસ્થિતર્મારિયત્પસ્તજ્જ હ્યવાત્ ॥૫॥

જઘાની વચ્ચે (સોંધીથી બાર આગળ) ઇન્દ્રપ્રસ્થિત નામનું મર્મ છે તે મર્મ વીધાથી લોચી વળી જવાથી મરણ થાય છે

જનુ (ઢીંગલ) (૨)

જઙ્ગોર્ધ્વે સફ્રમે જાનુ સજ્જતા તત્ર ઝીવતઃ ।

જઘા ને હાથજના સનમસ્થાનમાં જનુ (ઢીંગલ)

નામનું મર્મ છે તે મર્મ વીધાય તો સામાન્ય રીતે માણસ મરી જાય છે પણ જો જીવંતો રહે તો વાગડો થાય છે.

આણી (૪ ડાથનાં અને પગનાં)

જાનુસ્ત્યદ્ગુલાદૂર્ધ્વામધૂસ્તમ્મશોકલ્લ ॥૬॥
દ્વિચાપથી ત્રણ રાગળ ઊંચે આણી નામનું મર્મ છે તે મર્મ વીધાય તો ઊસ્તના-અને સોજો થાય છે.

ઊર્ધ્વો (૪. બે ડાથનાં, બે પગનાં)

ઉર્ધ્વમધ્યે તદ્દેવાત્સન્ધિશોષોઃ-

સસક્ષયાત્ ।

સાથળની વચ્ચે ઊર્ધ્વો નામનું મર્મ છે તે વીધાયાથી લોહી ઝાડાઈ થઈ જવાથી માથળ સુકાઈ જાય છે.

લેખિતાશ (૪. બે ડાથનાં, બે પગનાં)

જવમૂલે લોહિતાક્ષં હન્તિ પક્ષમસુક્ષયાત્ । ૭ ॥

સાથળના મૂળમાં લેખિતાશ નામનું મર્મ છે. તે વીધાયાથી લોહી રોડાઈ થઈ જવાથી પગાઘાત થાય છે

વિટપ (૨)

મુકવક્ષ્ણયોર્મધ્યે વિટપં ધન્ટતાકરમ્ ।

૨૯ રાને સાથળના વળા વચ્ચે વિટપ નામનું મર્મ છે એ મર્મ વીધાય તો નપુસક કરી નાખે છે.

(આણી બે પગમાં મળી ૨૨ મર્મ પૂરા થયાં)

હાથનાં અધિયાર મર્મ

મધિમધ (૨), કૂર્પર (૨), ક્ષાધર (૨)

રતિ સક્કોસ્તયા બાહ્યોર્મણિવચ્ચોઽગ્ર

મુલ્કવત્ ॥૮॥

કૂર્પર જાનુવલ્કોર્ણ્ય તયોર્વિટપવત્પુનઃ ।

કક્ષાક્ષમધ્યે કક્ષાધૂક્ કુણિત્વં તગ્ર જાયતે ॥૯॥

એટલા રાને એવા પગના મર્મ છે જેવાં અને એટલા પગના મર્મ છે, તેવા અને તેટલાં હાથના મર્મ છે એમાં (હાથના મધિમાં) પગમાં જ્યાં મુલ્ક મર્મ આવેલું છે તે જ જગ્યાઓ હાથમાં મલિમધ નામનું મર્મ આવેલું છે (=ધણેલી રાને કોણીથી નીચેના હાથની વચ્ચે રોટલે કાંડામાં મલિનધ નામનું મર્મ છે) પગમાં જાનુ મર્મ જો દેખાઈ છે તે જ દેખાઈ હાથમાં કૂર્પર મર્મ છે. તે બે મર્મ (મધ્યમધ અને કૂર્પર) વીધાય તો હાથનો પેશિ અને આંગળીઓ વધી જાય છે (પેશિ અને આંગળીઓ ખૂંધ આવે છે) બગવ અને અશ (=બગવથી કોણી સુધીનો હાથ)ની વચ્ચે કક્ષાધૂક નામનું મર્મ છે. તે મર્મ વીધાય તો આખા હાથ અને

હાથના પેશિને ખૂંધ આવે છે (=વળી જાય છે). (હાથના ૧૧ મર્મમાંથી એટલા મર્મના નામ પગનાં મર્મના નામથી જુદા છે તેટલા મર્મ ગણાવ્યા બીજા મર્મના નામ રાને ૨૦ વીધાયાની રુસ પગના મર્મ જેવા જ છે એ રીતે બે હાથના ૨૨ મર્મ થયા)

કેઠાનાં ત્રણ મર્મ

ગુદા (૧)

સ્થૂલાન્નચક્ષઃ સલોમ્નો વિદ્વાતવમનો ગુદઃ ।

ગુદા નામનું મર્મ મોટા રાતરા સાથે જોડાયેલું છે એમાંથી ગાડો અને વાપુ (વાહુટ) નીકળે છે એ મર્મ જો વીધાય તો તરત મોત થાય છે

બસ્તિ (મૂત્રાશય) (૧)

મૂત્રાશયો ધનુર્વકો વસ્તિરત્વાક્રમાંસગઃ ॥૧૦॥

एकाधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहन्त्यसन् ।

ऋतेऽक्षरीवणाद्विदस्तत्राप्युभयतश्च सः ॥૧૧॥

મૂત્રાશયોકતો મિથે વળો દોદેચ યત્નતઃ ।

બસ્તિ (અ બેડર) પેશાબની કોથળી છે એ કાપડા જેવી વળેલી છે ૨૦ જ લાગમાં આવેલી છે ત્યાં લોહી રાને માત્ર લેાય છે અને એક જ મો (=બાકુ) લેાય છે રાને તે નીચે લેાય છે ૨૦ ફૂંટારોના વચલા લાગમાં રાવેલી છે બસ્તિમર્મ વીધાય તો તરત મારી નાખે છે પથરી કાઢવા માટે બસ્તિમાં વ્રણ (ધા) કરવા પડે તો કાપ મિવાય જો એ વીધાય તો એ તરત મારી નાખે છે તેમાં જે (=પથરી કાઢવા માટે પણ) જો બસ્તિની કરચલી પડી લેાય તે સ્થિતિમાં કાપવા જતાં બે બાજુ વીધાય તો એ તરત મારી નાખે છે ૨૦ બસ્તિ એક બાજુથી વીધાય તો પેશાબ બર્ષા (=દબકા) કરે રોલો વ્રણ થાય રાને એ વ્રણ બહુ થયત્ત ક્ષીએ ત્યારે રુચ્ચ

નાભિ (૧)

વેદામપકસ્યાનાનાં મધ્યે સર્વસિરાધયઃ ॥૧૨॥

નાભિઃ, સોઝપિ હિ સચોમ્નો

શરીરના મધ્યભાગમાં તથા રામાથ અને પકવા થયની વચમાં નાભિ (=ડટ્ટી) રાવેલી છે જે બધી સિરાઓના આધાર છે તે નાભિરૂપ મર્મ વીધાય તો પાવ તરત મરણ થાય છે

છાતીનાં નવ મર્મ

હૃદય (૧)

હારમામાશયસ્ય ચ ।

સ્વાધિધામ હૃદયં સ્તનોરઃકોઠમન્યતામ્ ॥૧૩॥

દ્વય આમાયનુ દ્વર છે, સત્ત્વ વગેરેનું (=સત્ત્વ, રાજસ, તમસ, વિજ્ઞાન આત્મા વગેરેનું) એ સ્થાન છે રો કોઠો (=મહાસ્રોત) અને છાત્રીમાની વચ્ચે તથા બે સ્તનની વચ્ચે આવેલું છે

સ્તનચેદિત (૨), સ્તનમૂલ (૨)

સ્તનરોહિતમૂલાચ્ચે દ્યઽગુલે સ્તનયોવેદેત્ ।

ઋર્ષ્વોષોઽસ્ત્રકકાપૂર્ણકોષ્ટો

નદ્યેત્તયોઃ ક્રમાત્ ॥૧૪॥

સ્તનથી બે આગળ ઊંચે સ્તનચેદિત નામનું મર્મ છે રાને સ્તનથી બે આગળ નીચે સ્તનમૂલ નામનું મર્મ છે રોમ કુંડલુ જે એ બે મર્મ વીધાય તો રાનું ક્રમે લોહીથી કોઠો ભરાઈ જવાથી રાને કફથી કોઠો ભરાઈ જવાથી મરણ થાય છે (=સ્તનરોહિત વીધાવાથી મરણ લોહી ભરાઈ જાય છે અને તેથી મરણ થાય છે, સ્તનમૂલ વીધાવાથી મરણ કફ ભરાઈ જવાથી મરણ થાય છે)

અપસ્તભ (૨)

અપસ્તમ્માશુર પાર્શ્વે નાઢપાચનિલવાહિની ।

રક્તેન પૂર્ણકોષ્ટોઽત્ર ધ્યાસાત્કાસાઘ નદ્યતિ ॥

છાત્રીના પડખામાં વામુને વચેનારી બે અપસ્તભ નામની નાડીઓ છે રો બે મર્મ વીધાય તો કંઈમા લોહી ભરાઈ જાય છે રાને હાફ રાને ઉપગ્રસ્થી મરી જાય છે

અષાઘાપ (૨)

પૃષ્ઠગ્ધોરસોર્મચ્ચે તયોરેવ ચ પાર્શ્વયો ।

મર્ધોઽસકૃદ્વયોવિષાદપાલાપાપ્યમર્મણી ॥૧૬॥

તયો કોષ્ટેઽસુજા પૂર્ણ નદ્યેદ્યાતેન પૂયતામ્ ।

કરોડરજ્યુ રાને છાત્રીના વચ્ચેનામાં તથા કરોડ રજ્યુ રાને છાત્રીથી ઉપગ્રસ્ત ભાગમાં રાવેલા ખભાના કોઠાની નીચે આવેલા રાષાઘાપ નામના બે મર્મ છે રોમ જામનુ રો બે મર્મ વીધાવાથી કોઠો લોહીથી ભરાઈ જાય છે રાને જ્યારે રો લોહીનું પગ થાય છે ત્યારે મરણ મરી જાય છે

પીઠમાં ચૌદ મર્મ

કટીકતરુ (૨)

પાર્શ્વયો પૃષ્ઠવંશસ્ય ધ્રોણીકર્ણા પ્રતિસ્થિતે ॥

વશાશ્રિતે સ્થિજોરુર્ધ્વે કટીકતરુણે સ્મૃતે ।

તપ્ત રક્તક્ષયાત્પાન્દુર્હનરુપો વિનશ્યતિ ॥૧૮॥

કરોડરજ્યુની બન્ને બાજુએ કૂલાના કર્ણભાગ તરફ આવેલા, કરોડરજ્યુને આશ્રયે રહેલા, કૂલાથી ઉપરના ભાગમાં આવેલા બે કટીકતરુ (કમ્મરનાં કુમળા હાડકા) છે રોવું રાણુવેદ કહે છે તે બે મર્મ જે વીધાય તો લોહી સોઠું થઈ જવાથી માણસને પારુરોગ થાય છે, એનું રૂપ (=કાન્તિ) જનું રહે છે રાને માણસ મરી જાય છે

કુકુદર (૨)

પૃષ્ઠવંશ હુમયતો યૌ સન્ધી કટિપાર્શ્વયો ।

જઘનસ્ય બહિર્ભાગે મર્મણી તૌ કુકુન્દરૌ ॥૧૯॥

ચેષ્ઠાહાનિરઘમ્કાયે સ્વશાશ્નનં ચ તદ્વઘાત્ ।

કરોડરજ્યુની બન્ને બાજુરો કમ્મરના બહારના ભાગમાં, કમ્મર રાને પડખાના જે બે સાધા (=જેઘાડુ) છે તે કુકુદર નામના બે મર્મ છે રો બે મર્મ વીધાવાથી કોઠી નીચેના શરીરની ચેષ્ઠા (=લાનુટક થનુ, ઘાવનું વગેરે ક્રિયા) થઈ થકતી નથી તથા અર્ધનું જ્ઞાન પાપ થનું નથી

નિતંબ (૨)

પાર્શ્વનિરવિઘ્નો યાકુપરિ આણિકર્ણયો ॥૨૦॥

આશયચ્છાદનો તૌ તુ નિગમ્યૌ તલ્લનાસ્થિયૌ ।

મઘ શરીરે શોફોઽત્ર વૌર્ધ્વય મર્ણં તતઃ ॥૨૧॥

બે પડખાના વચ્ચેનામાં જોડાયેલા, કમ્મરના કર્ણ ભાગ ઉપરથી રાવેલા, મૂત્રાશય વગેરે રાશયોને કાઢી દેના, કુમળા હાડકામાં રાવેલા બે નિતંબ (=કૂલા) છે તે બે મર્મ છે ત વીધાવાથી કોઠી નીચેના ભાગમાં જોડે રાવે છે, એ ભાગ નબળો પડી જાય છે રાને પછી મરણ થાય છે

પાર્શ્વસંધિ (૨)

પાર્શ્વનિરવિઘ્નો ચ મધ્યે જઘનપાર્શ્વયો ।

તિર્યગુર્ધ્વે ચ તિર્દિષ્ટૌ પાર્શ્વસન્ધી તયોર્ધ્વયાત્ ॥૨૨॥

રક્તપૂરિતકોષ્ઠસ્ય શરીરાન્તરસમ્મન ।

બે પડખાના વચ્ચેનામાં જોડાયેલા, કમ્મર અને પડખાની વચ્ચેના રાગમાં રાને ઊભાં જોડવારેલા બે મર્મને (=દરેક બાજુરો એકબેરે રોમ બે મર્મને) બે પાર્શ્વસંધિ કહે છે એ બે વીધાવાથી માણસને કોઈ લોહીથી ભરાઈ જાય છે અને તેથી તેને બીજું શરીર મળે છે (=મરી જાય છે, રસા શરીર છૂટી જાય છે અને બીજું શરીર મળે છે)

મૂલની (૨)

સ્તનમૂલાર્જવે માર્ગે પૃષ્ઠવંશાધ્યે ચિરં ॥૨૩॥

શૂદ્ધયૌ, તત્ર વિદસ્ય મર્ણં રક્તસહ્યાત્ ।

સ્તનના મૂળ આગળના સપાટ ભાગમા કરોડરજ્જુ ને આધારે રહેલી બે બુડની નામની શિરાઓ છે ત્યાં વીધાયાથી લોહી ઓછું થઈ જવાને કારણે મૃત્યુ થાય છે

અસંકલ્પક (૨)

બાહુમૂલામિસમ્બદ્ધે પૃથ્વંશસ્ય પાર્શ્વયોઃ ॥૨૪॥
મંસયોઃ ફલકે બાહુસ્વાપરોયૌ તયોર્ધ્યધાત્ ॥

કરોડરજ્જુની અને બાજુએ હાથના મૂળ (હાથનો ખભાનો ભાગ) તરફ જોડાયેલા અસંકલ્પક નામના બે મર્મ છે તે બે મર્મ વીધાયાથી હાથ ખોટા પડી જાય છે અને મૃત્યુ થાય છે

અસ (૨)

પ્રીવામુમયતઃ જ્ઞાન્વી પ્રીવાબાહુશિરોન્તરે ॥૨૫॥
સ્કન્ધોઽષ્ઠીઠસમ્બન્ધાવંશૌ બાહુક્રિયાહરૌ ॥

ઝેડની અને બાજુએ ઝેડ, હાથ અને માથાના વચગાળામા આવેલા, સ્કન્ધ અને અસની થીકને જોડનારા બે સ્નાયુઓ છે તેમને અસ કહે છે એ બે મર્મ વીધાયાથી હાથની ક્રિયા (=કામકાજ) અટકી પડે છે

અગાની હાંસડીથી ઉપરનાં ૩૭ મર્મ

નીલા (૨), મન્યા (૨)

કળ્પનાઢીમુમયતઃ સિરા હનુસમાશ્રિતા ॥૨૬॥
ચત્તસ્રસ્તાસુ નીલે દ્વે મન્યે દ્વે મર્મણી સ્મૃતે ॥

સ્વપ્રણાશવેક્ય રસાજ્ઞાન ચ તદ્વયે ॥૨૭॥

ગાનાની નાડીની બે બાજુએ હડપથી માથે જોડાયેલી ચાર શિરાઓ છે તેમાથી બે શિરાને નીલા કહે છે અને બે શિરાને મન્યા કહે છે એ ચાર મર્મ છે ૨૦ વીધાયાથી ગાનામાથી રવાજ નીકળતો નથી, અવાજ બગડી જાય છે ૨૦ને સ્વાદનુ જ્ઞાન થતું નથી.

માનુકા (૮)

કળ્પનાઢીમુમયતો જિહ્વાનાસાગતાઃ સિરા ॥

પૃથક્ ચત્તસ્રસ્તા સઘો દ્રવ્યસન્માતૃકાઢયા ॥૨૮॥

ગાનાની નાડીની અને બાજુએ (એમ દરેક બાજુ એ) છપ અને નાકમા ગયેલી ચાર-ચાર શિરાઓ છે એ આઠ માનુકા નામના શિરામર્મ છે એ વીધાયાથી નરન પ્રાપ્ત જાય છે

કૃકાટિક (૨)

કૃકાટિકે શિરોપ્રાવાસયૌ, તત્ર ચલ શિર ॥

માથું અને ઝેડના જોડાણમા અને બાજુએ ૭ કૃકાટિક નામના બે મર્મ છે તે વીધાય તો માથું ટેલવા કરે છે

વિધુર (૨)

અઘસ્તાત્કર્ણયોનિસે વિધુરે શ્રુતિહારિણી ॥૨૯॥

બંને કાનની નીચે ઊંડા વિધુર નામના બે મર્મ છે તે વીધાય તો કાનથી સાંભળી શકાનું નથી

ફણ (૨)

ફળાલુમયતો ઘ્રાણમાર્ગ શ્રોત્રપથાનુગૌ ॥

અન્તર્ગલસ્થિતૌ વેધાદ્રન્ધવિજ્ઞાનહારિણી ॥૩૦॥

નાકની રાદરના માર્ગની અને બાજુએ, કાનના અદરને રસ્તેરસ્તે જતા, ગળાની અદર આવેલા ફણ નામના બે મર્મ છે તે વીધાય તો ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી.

અપાગ (૨), આવર્ત (૨)

ત્રેવ્યોર્વાહતોઽપાહ્નો ધ્રુવાઃ પુચ્છાન્તયોરધઃ ॥

તયોરપિ ધ્રુવોનિસ્તાવાવર્તાવાન્પમેષુ તુ ॥૩૧॥

બંને રાખની બહારના ભાગમા ભમ્મરના પૂછડાના છેડાથી નીચે (=ભમ્મરના વાગના અલ્પિયાના છેડાથી નીચે) અપાગ નામના બે મર્મ છે અને ભમ્મરના અલ્પિયાના છેડાથી ઊંચે આવર્ત નામના બે નીચા મર્મ છે ૨૦ ચાર મર્મ વીધાય તો માણસ આંધળો થાય છે

રાખ (૨)

અનુકર્ણ લલાટાગ્તે શક્તૌ સયો વિનાશનો ॥

(ભમ્મરના અલ્પિયાના છેડાથી ઊંચે) કપાળને છેડે, કાનની પાસે રાખ (=રાખ) નામના બે મર્મ છે તે વીધાય તો તરત મારી નાખે છે

ઉત્તેપ (૨), સ્થપની (૧)

કેશાન્તે શાહ્યોરુચ્ચેનુક્લેપી, સ્થપની પુનઃ ॥૩૨॥

ધ્રુવોર્મેષ્ઠ્યે, ત્રયેઽવ્યજ જાલ્યે જીર્ણેનુસૃતે ॥

સ્થં ઘા પતિતે પાકારસયો નરપતિ ત્તુદૃતે ॥૩૩॥

લમ્બાથી ઊંચે જતા વાગનો છેડો આવે છે (=જવાથી આગળ માથાના વાગ ઊગતા નથી), ત્યાં ઉત્તેપ નામના બે મર્મ છે ત્યાં બે ભમ્મરના વચગાળામા સ્થપની નામનું મર્મ છે એ પ્રવમાં થતું હોય તેને કાકડા વિન રોંગ દેવાથી અથવા કપ્પને લીધે પાકવાથી થતું જાપોઆપ પડે જવાથી (નીકળી જવાથી) માણસ છવનો રહે છે, પપ જો ત્યાનું થતું મરવામા આવે તો માણસ નરન મરી જાય છે

શુઝટક (૪)

જિહ્વાક્ષિનાસિકાધોરુચ્ચેનુપ્પસદ્રમે ॥

તાલુન્યાસ્યાનિ સન્યારિ સ્તોતલાં, તેષુ મર્મસુ ॥૩૪॥

વિદ્ય શ્વપ્નાટકાદ્યેષુ સઘસ્યજતિ જીવિતમ્ ॥

છબ, આંખ, નાક અને કાનનાં સ્રોતોનાં બધાં સંગમ થાય છે એવા તાળવામાં (=તાળવાના હાડકાની ઉપરના પોલાણમાં રહેલા જોપરીના હાડકામાં) (છબ, આંખ, નાક અને કાનનાં) સ્રોતોનાં શુંગટક નામનાં ચાર મોં છે. એ મર્મ વીધાય તો માણસ તરત પ્રાણ છોડે છે.

સીમંત (૫)

કપાલે સન્ધયઃ પચ્ચ સીમન્તાસ્તિયગૂર્ધ્વગાઃ ॥૩૫॥
અરોમ્નાદમનોનાશૈસ્તેષુ વિદ્ધેષુ નદયતિ ।

(માથાની જોપરી પાંચ છૂટાછૂટા કક્કાને જોડીને બનાવેલી છે.) જોપરીમાં આડા અને ઊભા પાંચ સીંધા (=હાડકાનાં જોડાણ) છે. તે દરેકને સીમંત (=સીંધો) કહે છે. એ સીમંત નામનાં મર્મ વીધાય તો ફેર, ગાંડપણ અને ભુલકણપણથી માણસ મરી જાય છે.

અધિપ (૧)

માન્તરો મસ્તકસ્યોર્ધ્વે ચિરાસન્ધિસમાગમઃ ॥૩૬॥
રોમાઘર્તોઽધિપો નામ મર્મ સઘો હરત્યસૂત્ ।

માથાની ચંદરના ભાગમાં ઊંચે રુવાંટીનાં ગુંચળાં જેવું, ચિરાઓના જોડાણના સમાગમ (=સંગમ)રૂપ અધિપ નામનું મર્મ છે. (એ બધાં મર્મોના શળ છે. બધાં મર્મોના આધાર એના ઉપર છે. માટે એને અધિપ કહે છે.) એ મર્મ વીધાય તો તરત પ્રાણ લે છે.

બીજાં મર્મ

વિપમં સ્પન્દનં યત્ર પીઢિતે રક્ત્ ચ મર્મ તત્ ॥૩૭॥

શરીરના જે ભાગમાં વિષમ ઘટકના થતા હોય તે ભાગ મર્મ છે. અને શરીરના જે ભાગને દબાવવાથી વિષમ પીડા થતી હોય તે ભાગ પણ મર્મ છે.

મર્મ એટલે શું?

માંસાસ્થિસ્નાયુધમનીચિરાસન્ધિસમાગમઃ ।
શ્યાન્મર્મેતિ ચ તેનાત્ર સુતરં જીવિતં સ્થિતમ્ ॥૩૮॥

માંસ માથે માંસના સંગમને (=જ્યાં એક માંસ-પેશી બીજી માંસપેશીને મળતી હોય તે ભાગને), જ્યાં એક હાડકું બીજા હાડકાને મળતું હોય તે ભાગને, જ્યાં એક સ્નાયુ બીજા સ્નાયુને મળતો હોય તે ભાગને, જ્યાં એક ધમની બીજા ધમનીને મળતી હોય તે ભાગને, જ્યાં એક સિરા બીજા સિરાને મળતી હોય તે ભાગને અને જ્યાં એક સાંધા બીજા સાંધાને મળતો હોય તે ભાગને મર્મ કહે છે. એ કારણસર (=એ જગ્યાએ સંગમ થતો હોવાથી) ત્યાં છવન પધારે રહેતું છે.

મર્મોની સંખ્યા અને પ્રકાર

વાહુલ્યેન તુ નિદ્રાઃ પોદૈવં મર્મકલ્પના ।

પ્રાણાયતનસામાન્યઐક્યં વા મર્મણાં મતમ્ ॥ ૩૯॥

(શ્લોક ૩૭, ૩૮ની વ્યાખ્યાને હિસાબે તે શરીરમાં અસંખ્ય મર્મ છે. છતાં પણ મર્મ ૧૦૭ છે એમ કહેવાનું કરણ એ છે કે) જે મોટાં મર્મ છે (=જે મર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે) તેના જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પ્રસિદ્ધ મર્મોની સંખ્યા ૧૦૭ છે પણ) ઉપર પ્રમાણે (=માંસ, હાડકાં, સ્નાયુ, ધમની, સિરા અને સંધિ એ છ વસ્તુઓના પોતપોતાની જાતની વસ્તુઓ સાથેના સંગમને મર્મ કહે છે તેથી) મર્મ છ પ્રકારનાં છે. અથવા પ્રાણ(છવન)નાં ખાસ સ્થાનરૂપ હોવાની બાબત બધાં મર્મોમાં સમાન હોવાથી મર્મોની એકતા માનેલી છે (=મર્મોના છ પ્રકાર પાડવાની પણ જરૂર નથી એવું આયુર્વેદ માને છે).

કયું મર્મ છમાંથી કયા પ્રકારનું છે?

માંસનાં બનેલાં મર્મ (૧૦)

માંસજાનિ વ્દોન્દ્રાણ્યતલહૃસ્તનરોહિતાઃ ।

માંસનાં બનેલાં મર્મ (=માંસના સમાગમથી બનેલાં મર્મ) દસ છેઃ બે પગનાં ઇન્દ્રબસ્તિ (શ્લોક ૫), બે હાથનાં ઇન્દ્રબસ્તિ (શ્લોક ૮), બે પગનાં તલહત્ (શ્લોક ૨, ૨૫), બે હાથનાં તલહત્ (શ્લોક ૮) અને દરેક સ્તનનું એક એક એમ બે સ્તનરોહિત (શ્લોક ૧૩૫).

હાડકાંમાં મર્મ (૮)

શક્તી કટીકતરુણે નિતમ્બાઘંસપોઃ ફલે ॥ ૪૦ ॥
અસ્થ્યયો

હાડકાંમાં આઠ મર્મ છેઃ બે શંખ (શ્લોક ૩૧૫), બે કટીકતરુણ (શ્લોક ૧૭૫), બે નિતમ્બ (શ્લોક ૨૮૫) અને બે અંસકુલક (શ્લોક ૨૪૫)

સ્નાયુઓમાં મર્મ (૨૩)

સ્નાયુમર્મણિ ત્રયોવિંશતિરાણયઃ ।

ફૂલંફૂલંચિરાશેષાશ્લક્ષિમોક્ષેપાંસત્રસ્તયઃ ॥૪૧॥

સ્નાયુઓમાં ૨૩ મર્મ છેઃ ચાર આંખી (શ્લોક ૬, ૮, બે હાથમાં બે, બે પગમાં બે), ચાર કુર્ચ (શ્લોક ૩૫, ૮), ચાર કુર્ચસિર (શ્લોક ૪, ૮) બે અપાંગ (શ્લોક ૩૦૫), ચાર વિપ્ર (શ્લોક ૩, ૮) બે ઉનોપ (શ્લોક ૩૮), બે અંસ (શ્લોક ૨૫૫), એક બદ્ધિ (શ્લોક ૧૦)

ધમનીમાં મર્મ (૯)

ગુદાપસ્તમ્મવિષ્ણુચ્છ્રાટાનિ નવાદિશેવ ।

મર્મણિ ધમનીસ્થાનિ

ધમનીમા રહેલા નવ મર્મ છે રોવુ શીખવવુ એક ગુદા (શ્લોક ૮૧), બે અપ્સ્તભ (શ્લોક ૧૪૫) બે વિપુર (શ્લોક ૨૯), ચાર શુ ગાટક (શ્લોક ૩૪૫)

શિરાઓને આશરે રહેલા મર્મ (૩૭)

સતત્રિશતિસરાધ્યાય ॥ ૪૨ ॥

હૃદયો માલુકા નીલે મન્યે કક્ષાધરો પળો ।

વિદ્યે હૃદય નામિ. પાર્શ્વસન્ધી સ્તનાધરે ॥ ૪૩ ॥

નપાલાપો સ્થપન્યુર્વચ્ચત્ત્વો હોહિતાનિ ચ ।

શિરાઓને આશરે રહેલા મર્મ ૩૭ છે બે બુહતી (શ્લોક ૨૩૫), ૨૫૬ માનુકા (શ્લોક ૨૮) બે નીલા (શ્લોક ૮૬૫), બે મન્યા (શ્લોક ૨૬૫), બે કક્ષાધર (શ્લોક ૯), બે હૃદય (શ્લોક ૩૦), બે વિટપ (શ્લોક ૭૫), રોક હૃદય (શ્લોક ૧૩), રોક નાભિ (શ્લોક ૧૨૫), બે પાર્શ્વસન્ધિ (શ્લોક ૨૨), બે સ્તન મૂલ (શ્લોક ૧૪), બે રાપાલાપ (શ્લોક ૧૬), એક સ્થપની (શ્લોક ૩૨), ચાર ઉર્વા (શ્લોક ૬૫, ૮), ચાર હોહિતાભ (શ્લોક ૭, ૮)

સાધના મર્મ (૨૦)

સન્ધૌ વિશતિરાવતો મળિષન્ધૌ કુકુન્દરૌ ॥ ૪૪ ॥

સીમન્તા. કૂર્પરો શુલ્કો કુક્ષાઢ્યૌ જાનુની પતિ. ।

સાધના મર્મ વીસ છે બે રાવર્ત (શ્લોક ૩૧), બે મહિબધ (શ્લોક ૮), બે કુકુન્દ (શ્લોક ૧૮), પાચ સીમન (શ્લોક ૩૫), બે કૂર્પર (શ્લોક ૮૫), બે ગુલ્ફ (શ્લોક ૪૫), બે કુક્ષી (શ્લોક ૨૮૫), બે જાનુ (શ્લોક ૬), રાને એક ર પિપ (શ્લોક ૩૬૫),

પરમાત

માસમર્મ શુદોડન્યોર્ષા, જ્ઞાન્વી

કક્ષાધરો તથા ॥ ૪૫ ॥

વિટપો વિષ્ણુરાયે ચ, શ્ચ્રાટાનિ શિરાસુ યુ ।

મપસ્તમાવપાક્ષો ચ, ધમનીસ્થં ન તં સ્મૃતમ્ ॥

ગુદા માસનું મર્મ છે (ધમનીનું નહિ), બે કક્ષાધર સ્થાપુના પર સ્થાપુના મર્મ છે (શિરાના નહિ) બે વિટપ સ્થાપુના મર્મ છે (ધમનીના નહિ), ચાર શુ ગાટક શિરાના મર્મ છે (ધમનીના નહિ), બે અપ્સ્તભ શિરાના મર્મ છે (ધમનીના નહિ), બે અપ્પાગ શિરાના મર્મ છે (સ્થાપુના નહિ),

અને ધમનીના મર્મ છે ૧૧ નહિ (=ધમનીના મર્મ જોવા કોઈ પ્રકાર છે ૧૧ નહિ) રોવુ બીજા કેટલાક આચાર્યો માને છે

છ પ્રકારના મર્મ વૈધાયાના લક્ષણ અને પરિણામ વિદેજ્જક્ષમસ્કક્ષાવો માંસઘાતવત્તનુઃ ।

પાણ્ડુત્વમિન્દ્રિયાશ્ચાનં મરણ વાશુ માંસજે ॥ ૪૭ ॥

માસનું મર્મ વૈધાય ત્યાર સતત લોહી નીકળ્યા કરે છે, રો લોહી મામના ધાવરામણ જેવું રાત પાતળું લોચ છે, માણસ કિકો પડી જાય છે, ઇન્દ્રિયાને પાતાના વિપચનુ જ્ઞાન થતુ નથી રાને તરત મૃત્યુ થાય છે

મજ્જાન્વિતોઽજ્ઞો વિચ્છિન્ન

જ્ઞાવો રુક્ વાસ્થિમર્મણિ ।

ગાડકનું મર્મ વૈધાય ત્યાર મજ્જાવાળો, પાતળો પદાર્થ અવરનવાર નીકળે છે તથા પીડા થાય છે

માયામાક્ષેપકસ્તમ્મા

સ્તાવજેઽધ્યધિક રુજા ॥ ૪૮ ॥

યાનસ્થાનાસનાશક્તિર્લક્ષ્યમયથાઽન્તક ।

સ્થાપુનું મર્મ વૈધાય ત્યાર આપામ, આસેપક, જ્ઞાન (એટલા વાપુના રાગ થાય છે), બહુ પીડા થાય છે, આવજા કરી શકતી નથી, ઊંઘ કે બેસી શકતું નથી, અંગેમા ખેડ રાવે છે અથવા મરણ થાય છે

રુક્ સશાધ્વકેનોળ ધમનીરયે વિચેતસ ॥ ૪૯ ॥

ધમનીનું મર્મ વૈધાય ત્યાર માલસને મૂર્છા આવે છે, તથા શીલવાળુ ગરમ લોહી રાવાળ કરતું કરતું નીકળે છે

સિરામર્મયથે સાન્દ્રમજ્જા વહસ્વક્ષયેવ ।

તક્ષ્યાસૃદ્ધમશ્વાસમોદાહિષ્મામિન્તકઃ ॥ ૫૦ ॥

શિરાનું મર્મ વૈધાય ત્યાર રક્ત જોવું પુષ્કળ લોહી સતત નીકળ્યા કરે છે, ર રો લોહી ઓછુ થવાથી તરસ, દેર, ઊંઘ, ગોલ અને દુડકી એટલા ઉપદ્રવો થવાથી માણસ મરી જાય છે

વસ્તુ રૂક્તિવાકીર્ણે રુદે ચ કુળિલજ્જતા ।

જલચેષ્ઠાક્ષય શોષ વર્ત્તોફલ્ય સન્ધિજે ॥ ૫૧ ॥

સાધનું મર્મ વૈધાય ત્યારે વસ્તુ (=વૈધાયેલા ભાન) ઉપર જાણે કંટાળા ઊભી નીકળ્યા લોચ એવું થાય છે, અને એ વૈધિ રજ્યા પડી માણસ દુઃખ કે સન્ધિ થઈ જાય છે, બીજા ઓછુ થઈ જાય છે, વેદા (અંગનું સ્વચરચર કામકામ) ઓછુ થઈ જાય છે, અંગ સુકઈ જાય છે અને પર્વનભાગ ઉપર સોજે આવે છે

કયાં મર્મ કેટલા વખતમાં મારી નાખે છે ?

નાભિશઙ્ખાધિપાપાનદૃષ્ટ્વજ્ઞાટકવસ્તયઃ ।

મથો ચ માતૃકાઃ સઘો નિમ્નન્યેકાધવિશતિઃ ॥

સસાહઃ પરમસ્તેષાં કાલઃ કાલસ્ય કર્ણે ॥

નાભિ, શખ (૨), ૫ ધિપ, અપાન (ગુદા) ૬૬૫, શુ ગાટક (૪), બસ્તિ અને આઠ માતૃકા (૧) ઓગાધીસ મર્મ તરત મારી નાખે છે એ મર્મ વધારે મા વધારે સાત દિવસમાં મૃત્યુને ખેંચી લાવે છે (=મોત આણે છે)

પ્રયશ્ચિશ્વદપસ્તમ્પતલહૃત્પાશ્વસન્ધયઃ ॥ ૫૩ ॥

કટીતરુણસીમન્તસ્તનમૂલેન્દ્રયસ્તયઃ ।

ક્ષિપ્રાપાલાપવૃહતીનિતમ્બસ્તનરોહિતાઃ ॥ ૫૪ ॥

કાલાન્તરમાગહરા માસમાસાર્ધજીવિતાઃ ।

અપસ્તભ (૨), તાઠત્ (૪), પાશ્વસંધિ (૨), કટીકતરુણ (૨), નીમન (૫), સ્તનમૂલ (૨), ઇન્દ્રબસ્તિ (૪), ધિપ (૪), અપાવાપ (૨), ગુદની (૨), નિતભ (૨), સ્તનરોહિત (૨) એ ૩૩ મર્મો વધારે વખતે મારી નાખે છે, એ મર્મો વધીયા પછી એક મહિના કે આઠ મહિના જીવતા રહી વધાય છે

ઝક્ષેપો સ્થપની ત્રીણિ વિશલ્યપ્રાણિ, તત્ર દિ ॥

વાયુર્માસવસામજમસ્તુલ્કાનિ શોષયન્ ।

શલ્યાપાયે વિનિર્ગચ્છન્

શ્વાસાત્કાસાઘ હન્યસ્તુ ॥ ૫૬ ॥

બે ઝક્ષેપ અને સ્થપની એ ત્રણ મર્મો એમથી શખ કાઠવામાં આવે તો મારી નાખે છે એ મર્મો માથી શલ્ય નીકળી જવાથી વાયુ બહાર નીકળતા નીકળતા માસ, વસા, મજાજ અને મગજને સુકવી નાખી ને શ્વાસ અને ઉપશ્વસ કરીને મારી નાખે છે

કળાવપાક્ષી વિધુરે નીલે મય્યે કુક્ષાટિકે ।

મંદાંસફલકાવર્તવિટપોર્વોક્કુન્દરાઃ ॥ ૫૭ ॥

સજાનુલોહિતાક્ષાધીકૃષ્ણકૃર્વકૃર્વરાઃ ।

વેકર્યમિતિ ચત્વારિ ચત્તારિશચ કુર્વંતે ॥ ૫૮ ॥

હરન્તિ તાન્યપિ પ્રાણાન્ કદાચિદ્મિથાવતઃ ।

ફૂલા (૨), અપાગ (૨), વિધુર (૨), નીચ (૨), મન્યા (૨), કુક્ષાટિક (૨), રાસ (૨), રાંચ ફૂલ (૨), આવર્ન (૨), વિટપ (૨), ઉર્વા (૪), કુર્કુદર (૨) જાનુ (૨) લોહિતાક્ષ (૪), આમ્નિ (૪), ક્ષાપર (૨), કૃર્ચ (૪), કૃર્પર (૨) એ ૨૪

મર્મો અંગમાં ખેડા આણે છે અને કોઈકવાર એ મર્મો ઉપર વાગવાથી પ્રાપ્ત થતુ લે છે (=મારી નાખે છે.)

અથૌ કૂર્ચશિરોગુલ્ફમણિબન્ધા રુક્ષાકરાઃ ॥ ૫૯ ॥

કૂર્ચશિર (૪), ગુલ્ફ (૨) મણિબંધ (૨), એ આઠ મર્મ પીછા કરે છે

મર્મોનાં માપ

તેષાં વિટપકક્ષાધૃગુલ્ફઃ કૂર્ચશિરાંસિ ચ ।

દ્વાદશાઙ્ગુલમાનાનિ

તેમાં (=૧૦૭ મર્મોમાં) વિટપ, કક્ષાધૃક (=કક્ષા પર), ઉર્વા અને કૂર્ચશિર બારબાર આંગળ માપના છે

દ્વાઙ્ગુલે મણિબન્ધને ॥ ૬૦ ॥

ગુલ્ફો ચ સ્તનમૂલે ચ

બે મણિબંધ, બે ગુલ્ફ અને બે સ્તનમૂલ બે બે આંગળ માપના છે

ત્ર્યઙ્ગુલં જાનુકૃર્પરમ્ ।

બે જાનુ અને બે કૃર્પર ત્રણત્રણ આંગળ છે

મપાનવસ્તિદ્વામિનીલાઃ સીમન્તમાતૃકાઃ ॥ ૬૧ ॥

કૂર્ચશ્ચજ્ઞાટમન્યાશ્ચ ત્રિશ્વદેનેન વર્જિતાઃ ।

આત્મપાણિતલોન્માનાઃ

રાપાન (=ગુદા) બસ્તિ, ૬૬૫, નાભિ, નીલા, સીમન, માતૃકા, કૃર્ચ, શુ ગાટક, મન્યા એ ૨૯ મર્મો દરકે માપનની પોતપોતાની ઉમેરી (=વાર આંગળ) લેટલા માપના છે

શેયાવ્યર્ધાઙ્ગુલં યદેત ॥ ૬૨ ॥

પશ્ચાશ્ચાલ્યટ ચ મર્માણિ, તિલગ્રીહિંસમાન્યપિ ।

દ્વાણિ મર્માણ્યન્યેષામ્

બાકીના ૫૬ મર્મો દરકે માપનના પોતપોતાના આઠમા આંગળ લેટલા માપના છે બીજા કેટલાક આચાર્યો માન છે કે મર્મો તથા લેવડા કે પ્રાચર લેવડાં છે

ચતુર્ધાંકાઃ સિરાસ્તુ યાઃ ॥ ૬૩ ॥

તર્પયન્તિ વપુઃ કૃત્સ્ને તા મર્માણ્યાધિતાસ્તતઃ ।

તત્ક્રતાત્ક્રતઃજાત્યર્થમ્વૃત્તેર્ધાંતુસંસ્કૃત્યે ॥ ૬૪ ॥

વૃદ્ધલો રુક્ષસ્ત્રીયાઃ પ્રતનોતિ સમીર્યન્ ।

તેજસ્વદુષ્ટૃતં ઘટે સૃણાશોષમદ્ભ્રમાન્ ॥ ૬૫ ॥

સિયશ્ચક્ષ્તશ્ચપતનું હરત્યેનં તત્તોડન્તતઃ ।

શા ૩/૩માં શી ઉપા મા વાયુવાગ્, પિત્તવાગ્, કફવાગ્ અને શુદ્ધ લોહી વગેરેથી એમ ચાર પ્રકારની વિચર્યો કરી છે તે આખા શરીરનું તર્પણ

કરે છે (=પાણ ૨૫૫ છે) એ બધી (૭૦૦) શિરા
ઓ મર્મોમા પસુ જાય છે તેથી તેના ઉપર (=મર્મો
ઉપર) ધા થવાથી (શિરાઓમાથી) લોહી મુખ્ય નીક
જવાથી (ધાનુઓને લોહી દ્વારા પોષણ ઓછું ઓછું
મળવાથી) ધાનુઓ ઓછી થતી જાય છે તેથી વધેલા
(=કોષેલા) વાયુ તેજને (=પિત્તને) કોષાવી તીવ્ર પીડા
(શૂળ) ઉત્પન્ન કરે છે અને કોષેલુ તે (=પિત્ત) તરમ,
શેષ, કેફ રાને ફેરના ઉપદ્રવો પેદા કરે છે અને ત્યાર
પછી (=એ ઉપદ્રવો થયા પછી) જેનુ શરીર પા
સેવાથી રેખજેમ થઈ જાય છે, લબડી પડે છે અને
હીનુ પડી જાય છે એવા તે માણસને મર્મ લઈ જાય છે

મર્મ પર વાગે તેનો ઉપાય

વર્ધયેલ્લિધિતો ગાત્રં મર્મણ્યમિદ્ધતે દુનમ્ ॥૬૬॥

હેનનાતલ્લિધિદેશસ્ય સસ્કુચન્તિ સિરા દ્યતઃ ।

જીવિત પ્રાણિતાં તત્ર રક્તે તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતિ ॥૬૭॥

મર્મ ઉપર વાગે ત્યારે તે ૨.વ્યવના સધિ(=સાધા)
ને તરત કાપીને દૂદે પાડી નાખવો, કારણ કે સાધાના
જ્વાળને કાપવાથી શિરાઓ સંકોચાઈ જાય છે તથી
(સંકોચાયેલી શિરાઓમાથી લોહી બહાર નીકળી ન
શકતું હોવાથી) પ્રાણીઓનું (=માણસનું) લોહી ત્યા
રેકાઈ રહેતું હાવાથી તેમા જીવન પસુ રકાઈ રહે છે
(=મરી જવાનું નથી)

મર્મ ઉપર ભાર, ડામ અને વિષ વગેરેની ક્રિયા ન
કરવાનું કારણ

સુચિસ્રતોડ્વયતો જીવિદમમણિ ન મર્મણિ ।

પ્રાણવાતિતિ જીવેનુ કશ્ચિદ્દેહગુણેન ચેત્ ॥૬૮॥

મહમપ્રામિષ્ઠાતાઞ્ચ સોડ્વિ વૈકલ્પ્યમશ્નુવે ।

તસ્માત્સારવિયાગ્વ્યાદીન્ પાનાન્મર્મમ્હુ ચર્જયેત્ ॥

(બધે દેકાણે વીંચાવાથી પ્રાણી મરી જતું નથી
પસુ મર્મ વીંચાવાથી પ્રાણી મરી જાય છે) તેથી એ
મર્મ સિવાયનો ભાગ વીંચાવા હોય તો માણસ જીવે,
પણ પ્રાણુ લે એનું મર્મ ડાબની રાણીથી પણ વીંચાવું
હોય તો માણસ જીવે નથી, પણ એ પ્રાણુ લે એનું
મર્મ પણ ડાબની રાણીથી અધૂરું વીંચાવું હોય
(=જેનું તેવું વીંચાવું હોય) તો તથા વેધના ગુણને
(=જેનું તેવું વીંચાવું હોય) તો તથા વેધના ગુણને
લોધિ (=વેધ, દ્રવ્યો અને સારવાર કરનાર એ ચિકિ
ત્સાના ત્રણ પાદના ચારે ગુણથી) કોઈ દરદી જીવે
જાય તોપણ તેને ખાસ રીતે જાય છે માટે શારીર
ખાણવાની, ઝેર શોષણવાની, ડામ દેવાની વગેરે ક્રિયાઓ
મર્મ ઉપર ન કરવી, એમાં ગફલત કરવી નહિ (પાણુ
પાતક મર્મ=વેધક થવાથી પાતક ચિકિત્સાના પા-
નુ ૧/૨૬૧ ૨૭)

મર્મ ઉપર થયેલા રોગ શું કરે?

મર્મમિષ્ઠાત સ્વલ્પોડ્વિ પ્રાપ્યશ્ચ વાચતેતરામ્ ।
રોગા મર્મજ્વાસ્તદ્વત્પ્રકાન્તા યત્નતોડ્વિ ચ ॥૭૦॥

મર્મ ઉપર જ્યાં પાણ વાગે તો તેને લોધિ ગામા
૧ રીતે બહુ જ પીણ થાય છે તે જ પ્રમાણે મર્મ
સ્થાનમા થયેલા રોગોના કામજીપુર્વક ઉપચાર કરવામા
૨ રીતે તોપણ એ રોગો સામાન્ય રીતે ઘણી જ પીણ
કરે છે

ફલપાક્રમદયે સ્વસ્થાને દ્વિતીયે શારીરસ્યાને
મર્મવિમામો નામ ચતુર્થોડ્વિયા ॥ ૪ ॥

અધ્યાય ૫ મો: વિકૃતિવિજ્ઞાનીયશારીર

પોથા ૨૫૫મા મર્મસ્થાનો વિષે કંબ મરણ
કે તે મર્મ રોગો મર્મ સ્પન્દનો અર્થ છે રિષ્ટ
(=વિકૃતિ) વિના મરણ થતું નથી આમ પગપગએ
મર્મ ૨ ને વિકૃતિ (=રિષ્ટ) વચ્ચે ૨ નંધ હોવાથી હવે
મર્મવિભાગ કરી રહ્યા પછી વિકૃતિવિજ્ઞાનીય (મરણ
થવાનું છે જનુ જસાવનારી લક્ષણોનું જ્ઞાન કરાવનાર)
શરીર રાખી જ્ઞાન હવે કરેવામા આવશે

મયાતો વિકૃતિવિજ્ઞાનીયં શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામ
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે અમે વિકૃતિ (=રિષ્ટ=મરણના લક્ષણો) વિષે
જ્ઞાન આપ એવું શરોંસભળી જ્ઞાન સમજાવીશું એ ૧૪૫
મા ૨૦૦૧૫ વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કરી ગયા છે

પુરવં ફલસ્ય ધુમોડ્વેર્વસ્વ જલકોદય* ।
યથા મયિષ્યતો લિહ્નં રિષ્ટં મૃત્યોસ્તથા ખુવમ્ ॥૧॥

જેમ (ખાંડને) ફેંદા કરવા ને ભવિષ્યમા ફેંદા
૨ ૧૪૫ જનુ દેખાડનાર ચિહ્ન છે, જેમ નુમાડે થાય
તે ભવિષ્યમા આગને (આગ) તાગવે એવું દેખાડ
નાર ચિહ્ન છે, જેમ વાદનું વડી આવે ન ભવિષ્યમા
વરનાં પડશે એવું દેખાડનાર ચિહ્ન છે, તેમ રિષ્ટ
રો ભવિષ્યમા થનાર મરણનું ચોક્કસ ચિહ્ન છે

(માયુષ્મતિ ક્રિયા સર્વો:

સક્તા સમ્પયોજિતા: ।

મરણનિ મિયજાં મૃત્યૈ કૃત્વ ફલ ફલ મુખુજિ ॥૧॥

ક્ષીણાયુષિ કૃતં કર્મ વ્યર્થ કૃતમિયાયમે ।

મરણો દેહસ્પન્દેદં સ્વાર્થદ્વાજિ ચ યદ્દતિ ॥૨॥

તદ્દોદાર્નો મતાસ્ત્નો લક્ષ્ણં સમ્પ્રવક્ષતે ।

ચિકિત્સિ: પ્રહતે: પ્રાણૈ: પ્રવિદ્યા રિષ્ટલંકયા ॥૩॥

(કંદર) ન રાજ માટે કરેલા કામની માફક, રાવર. ૧
વાળા દગની માટે ઝેરી બધી મફત કિયારો વેદની
વડની કરે છે, ખવ નીચ રાજ માટે કરેલા કામની
માફક, ખૂટેલા રાવર-વાળા દરો માટે રોગટ કહેલી
કિયા વેદન રાવરના રાને જીવનું જોખમ રાપે છે
તથા વેદના હિતને નુકસાન કરે છે તેથી તવ જમના
પ્રાણ ગયલા (=જવાના) છે એવા ૨૧ જાના લક્ષણ
કહે છે (રોગનો રાને રોગીનો) સ્વભાવ બંધાઈ
જાય તેને જાણકાર માણસો 'રિષ્ટ' નામે ઓળખાવે છે)
અરિષ્ટ તસ્તિ મરણં હરિષ્ટં ચ જીવિતમ્ ।

રિષ્ટ વિના મરણ થનું નથી રાને રિષ્ટ દેખાતા
પછી જીવનો (બા) ટકતી નથી

રિષ્ટ પારખવામા ગૃહન

મરિષ્ટે રિષ્ટિલાનં ન ચ રિષ્ટેડ્યનૈપુણાત્ ॥૨॥

રાવરતના રાખાવ (રાવરત ન હોવાથી) જે
લક્ષણ ખરી રીત રિષ્ટ નથી તે રિષ્ટ છે રોવું સમજા છે
રાને રિષ્ટ હોવા છતા રિષ્ટ છે રોવું સમજાનું નથી
કેવિતુ તદ્વિષ્ટેપ્યાહુઃ સ્થાયસ્થાયિ વિમેવત્ ।

સ્થાયી રાને રાસ્થાયી રો જે ભેદ ઉપરથી કટલાક
જો છે કે રિષ્ટ બે જાતનું છે-સ્થાયી અને રાસ્થાયી

અસ્થાયી રિષ્ટનું લક્ષણ

દોષાણામપિ વાહુલ્યાદિપ્રમાસં સમુદ્ભવેત્ ॥૩॥
સ દોષાણાં શમે શામ્યેસ્થાય્યવક્ષ્ય તુ મૃત્યવે ।

રોષો બહુ વધી જવાથી ખૂબ રિષ્ટના રાખાવાન
(રિષ્ટ હાય રોષો ખોટો દેખાય) થાય છે દોષા થની
જા રોગે રો રિષ્ટના રાખાવા પછી શમો જાય છે
(ગાવા રિષ્ટના રાખાવાસ રાસ્થાયી રિષ્ટ જો છે
અસ્થાયી રાખાવા સુવર્ણ નથી તેથી ખરુ જેના રો
રિષ્ટ જ નથી) પણ સ્થાયી રિષ્ટથી તા થોડાસ અસ્થ
થાય છે

(સ્થાયી) રિષ્ટનું લક્ષણ

રૂપેન્દ્રિયસ્પરસ્થાપાપ્રતિચ્છાપામિયાદિબુ ॥૪॥

મન્થેષ્વપિ ચ માંથેષુ પ્રાહુતેષ્વનિમિસત્ ।

વિરુતિર્પાં સમાસેન રિષ્ટ તવિતિ લક્ષણેત્ ॥૫॥

૩૫ (શરીરનો રંગ, આખથી દેખાતા આકૃતિ, રંગ
વર, ઈન્દ્રિયો, સ્વર (રાવાજ) છાયા, પ્રતિચ્છાપા
(પ્રતિબિન), શરીર, વાહુ રાને મન રો ત્રાપથી
થની કિયારો વગેરે જાણે તથા બીજા ૫૫ ચોત
પોતાની પ્રકૃતિ રાનુસાર મળેલા (સ્થાવાયિક) બાવેમા
કારણ વિના ફરફા થઈ જાય તે રિષ્ટ છે

રોવું ટૂકામા ઈખનું લક્ષણ જાણવું (રામ રૂપની
વિકૃતિ, ઈન્દ્રિયોની વિકૃતિ વગેરે રિષ્ટ છે એ બધા
આગળ વિગતવાર સમજાવા છે છાયા રાને પ્રતિચ્છાપા
માટે જુઓ મોક ૪૨ થી ૫૨ ॥)

કાચ્ચોદિત (=જેમનું મગ્ન એક વરસની માદર આવ
વાનું હોય એવા) માણસોના લક્ષણ-રૂપમા વિકા
કેશરોમનિરમ્યક્ત યસ્યામ્યક્તમિવેદ્યતે ।

જેના વાળ રાને રૂવાક તલ ન નાખ્યું હોય છપા
જરૂર તે નાખ્યું હાય રોવું દેખાય છે (તે માણસ
કાચ્ચોદિત છે)

ઈન્દ્રિયોમા વિકાર

યસ્યાત્યર્થ ચલે નેત્રે સ્તઘ્વાનર્ગતનિર્ગતે ॥૬॥

જિહ્વે વિસ્તૃતસહક્ષિતે સહક્ષિતવિનતઃખની ।

ઉક્લાન્તદર્શને હિતદર્શને નકુલોપમે ॥૭॥

રુપોતામે મલાતામે મુતે લુલિતપદ્મમ્ની ।

જની રાખો રાખતમ પાંકળ ભમતો હોય,
નજજક થઈ ગઈ હોય, બહુ ઊંડી ઊતરી ગઈ હોય,
બહુ બગ નીચી રાવી હોય, વાકો થઈ ગઈ હોય,
બહુ પાંચથી (ફાટી) થઈ ગઈ હોય, બહુ બિડાયેલી
રહેલી હાય, ભમ્મરા બહુ સફોળાયેલી રાત કમાન જેવી
બહુ વગેરો થઈ ગઈ હોય, રાખો બહુવરુ જેની
હાય, રાખે થોડું દેખાનું હોય તે સમજાજ ન દેખાનું
હાય, રાખો નોબથાની રાખે જેવી કે હોવાની
રાખે જેવી થઈ ગઈ હાય, રાગાર જેવી થઈ ગઈ
હાય, પાપણ જાણે પવનથી ઊડતો હાય એવી થઈ
ગઈ હોય (તે માણસ કાચ્ચોદિત છે એનું સમજાવું)

નાસિકાડ્યર્થયેવિહૃતા સંરૂતા પિટિકાચિતા ॥૮॥

ઉચ્છૂના સ્ફુટિતા મ્લાના

જેનું નાક બહુ જ પાણ રા કે બહુ જ સાંકડ
થઈ જાય, ફોફીર ફોફીરોમાં ભરાય જાય, મૂળ જાય,
તો જાય (તરડઈ જાય) અને ચિમગઈ જાય તે માણસ
કાચ્ચોદિત છે એમ સમજાવું)

યસ્યોષ્ઠો વાત્વધોડચર

ઝર્ષ્વે દ્વિતીયઃ સ્થાતાં વા પવજમ્બૂનિમાડુમો ॥૯॥

જેનો નીચેનો હોઠ નીચે લગતી પડે, ઉપરનો હોઠ
ઊંચો થતી જાય કે જેના બને હોઠ પામ જાનું જેવા
રંગના થઈ જાય (તે માણસ કાચ્ચોદિત) છે એમ
જાણવું)

વન્તાઃ સશર્કરાં ડ્યાવાસ્તાપ્રાઃ પુષ્પિતાઙ્ગિતાઃ ।

સહસૈવા પતેયુર્વા

જેના દાત રેતાળ (રેતી ચોટી હોય એવા કર કરા), કાળા, નાબાવણા થઈ ગયા હોય, જાણે અદર થી કૂલ જિના હોય એવા કે કાલ ચોપાચો હોય એવા થઈ ગયા હોય તથા રસરસેક પડી જતા હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

જિહ્વા જિહ્વા વિલપિની ॥ ૧૦ ॥

શૂના શુષ્કા શુદ્ધ શ્યાવાલિતા સુતા સકળટકા ।

જેની જાળ વાકી થઈ ગઈ હોય, કાસલ વિના ચોખા પેસ-નીકળ કરે, સૂજી ગઈ હોય, સુકાઈ ગઈ હોય, ભારે થઈ થઈ ગઈ હોય, કાઠી પડી ગઈ હોય, કફ વગેરેથી ટીપાવેલી રહતી હોય, જડ થઈ ગઈ હોય (સ્વાદ પારખી ન શકતી હોય), જાણે જાે મટાકાટા પડી ગયા હોય તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

શિર- શિરોધરા વોહું પૃષ્ઠ વા મારમાત્મનઃ ॥ ૧૧ ॥

હનૂ વા પિષ્ઠમાસ્યસ્ય શક્તુવન્તિ ન યસ્ય ચ ।

જેની ઠેક પર માથુ (શિર) રહી થકતુ નથી, જેની પીઠ, પીઠ ઉપર રહેલા શરીરનુ વજન ઝીલી શકતી નથી અને જેની હાપથી ચોખા મુકેલા કોમિયાને પકડી રાખી શકતી નથી (= ૨ ૫ પાંચ ૧૫ કોમિયા બહાર નીકળી જાય છે) (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

યસ્યાનેતિમ્તમજ્જાનિ શુક્રણ્વતિલઘૂનિ વા ॥ ૧૨ ॥

જેના રાવણે કઈ પણ કાસતુ વિના બહુ ભારે કે બહુ હલકા થઈ ગયા હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

વિષદોષાદિના યસ્ય શ્લેષ્મો રક્ત પ્રવર્તેતે ।

જેના દોષ વિના (જે આધારીયા વિના પણ) જેના છિદ્રોમાંથી લોહી નીકળતુ હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

ઉત્તિર્ક મેહન યસ્ય શૃણાવતિનિસ્સૃતી ॥ ૧૩ ॥

મતોડન્યયા વા યસ્ય શ્યાવ

જેની મૂત્રેન્દ્રિય ઊંચી થઈ ગઈ હોય અને જેના રાંડ બહુ લમટી પડ્યા હોય તથા જેને એથી ઊંધુ હોય (અરથે જેની મૂત્રેન્દ્રિય બહુ લમટી પડી હોય અને રાંડ ઊંચે વધી ગયા હોય) (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

સર્વે તે કાલચોદિતા ।

ઉપર શ્લોક માં થી ૧૩ સુધીયા ગાવાના તે આપ માણસ કાલચોદિત છે

* કાલચોદિત એમ વડે કાળા, મરખન આદિ નવાનીને જિખવા

રિષ્ટાણા દરદી કેટલા વખતમા મરશે એવી કાળ ની મુદત ન કહી હોય, ત્યારે શ્લોક ૨૪, ૨૫ ઉપરથી અમજી લેવું કે એવા દુર્ગતી એક વરસથી વધારે જીવશે નહિ

યસ્યાપૂર્વા સિરાલેલા બાલેન્દ્રાકૃતયોડિય વા ॥ ૧૪ ॥

હલાટે બસ્તિશીર્ષ વા વળમાસાન્ન સ જીવતિ ।

જેના કપાળ પર કે મૂત્રાધ્યના મથાળા (ટોચ) પર પહેલા ન હોય એવી (= નવી) શિરારોની રેખા રો દેખાય કે રાધૂરા ચડ જેવી વાકી રાકૃતિ દેખાય તે માણસ છ મહિના જીવશે નથી (= છ મહિનાની અદર મરી જાય છે)

પદિનીપ્રવલ્લોય શરીરે યસ્ય વૈહિનઃ ॥ ૧૫ ॥

હૃતે પ્રવમાનસ્ય વળમાસાદતસ્ય જીવિતમ્ ।

જેમ કમળના પાદ્ય પરથી પાણી મરી પડે છે, તેમ પાણીમા નાહતા જે માણસના શરીર પરથી પાણી નથી પડે છે (જે માણસનુ શરીર પાણીથી જિખઈ થકતુ નથી) તેની જિહ્વાથી છ મહિના હોય છે (= છ મહિનાથી વધાર જીવશે નથી)

હરિતામા સિરા યસ્ય રોમકૂપાન્ન સવૃતાઃ ॥ ૧૬ ॥

લોડ્લાભિલાપી પુલ્લ- પિત્તાન્મરણમશ્નુતે ।

જેની શિરારો મરસડના પાદ્ય જેવા રંગની (= લાંબી) હોય, રૂવાડના છિદ્રે બિડાઈ ગયા હોય તો જેને ખાદુ આવાથીવાની ઈચ્છા થતી હોય (એ નમે લસણ થતા હોય) તે માણસ પિત્તથી મરે છે

યસ્ય ગોમયચૂર્ણમ્ ચૂર્ણ મૂર્છિ મુલેક્રેપ વા ॥ ૧૭ ॥

સસ્નેહ, મૂર્છિ ધૂમો વા, માસાન્ન તસ્ય જીવિતમ્ ।

જેના માથા પર કે મો પર ગાના છાતુ (છાતુ ના) ભૂકા લેવું સ્નેહવાળુ ચૂર્ણ છાટયુ હોય એવું જાણ તથા જેને માથે ધુમકો જાણ તેની જિહ્વા એક મહિના સુધી હોય છે

મૂર્છિ શ્વેતોર્વા કુર્વન્તિ સીમન્તાધર્તકા નયાઃ ॥ ૧૮ ॥

મૃત્યુ સ્વસ્થસ્ય વજ્રાત્રાત્રિરાત્રાદનુરસ્ય મુ ।

માથ કે ભજ્જમાં પહેલા ન હોય એવી (= નવી થવેલી) ગોળ સંધોરો નાળ જાણનુ છ રાતની રાત અને માથા માથનુ ત્રણ રાતની રાત મૃત્યુ મૂરે છે

જિહ્વા શ્યાવા મુલે પૂતિ સવ્યમશ્નિ નિમજ્જતિ ॥

લગા વા મૂર્છિ લીળન્તે યસ્ય તે પરિવર્જયેતુ ।

જેની જાળ કાળી થઈ હોય, મો ગંધાનુ હોય, ઝાંઝાં થઈ જિહ્વા નહીં હોય અને પાણીનો માથે બેસતા હોય તેને વેધો છે એવી રેખા

યસ્ય સ્નાતાનુલિપ્તસ્ય પૂર્વે શુષ્પત્યુરો મૃશમ્ ॥૨૦॥
ચાદ્રેષુ સર્વાગ્રેષુ સોડ્યમાસં ન જીવતિ ।

નાહીને શરીરે ચાદ્ર ન પગેરેના લેપ કર્યા પછી બીજા
અવયવો બીના હોય ત્યારે પહેલા જેની છાતી પુષ્કળ
સુકાઈ જતી હોય તે અડધા મહિના પણ જીવતો નથી
અકસ્માદ્યુગપદ્માદ્ વર્ણો પ્રાકૃતવૈકૃતો ॥ ૨૧ ॥
તથૈવોપચયગ્લાનિરોક્ષ્યસ્નેહાદ્ મૃત્યવે ।

કઈ ૧૧ કારણ વિના શરીર પર શરીરનો રક્ષક
રંગ તથા બગડેલો રંગ બે એકસાથે જાણ્ય તે મરણ
સૂચક છે, ૧૧ પણ કારણ વિના શરીર વધેલું અને
ધટ્ટું એકસાથે જાણ્ય તે મરણ સૂચક છે કઈ પણ
કારણ વિના શરીરમાં લૂખાશ રાને ચીકણ વગેરે બને
એકસાથે જાણ્ય તે મરણ સૂચક છે (‘વગેરે’ શબ્દ
મા કંઈક અને ગરમી વગેરે વિરુદ્ધ ગુણના એકબીજા
અભિવેશ થાય છે ‘એકસાથે’ અડધા અગ્ર ઉપર રાસક
રંગ, અડધા કે લૂખાશ અને બીજા અડધા રાગ ઉપર
બગડેલા રંગ, પાનગાપણ કે ચીકણ જાણ્ય)

યસ્ય સ્ફુટેયુરુદ્યુલ્યો નાકુષ્ઠા ન સ જીવતિ ॥૨૨॥
ક્ષવકાસાદિપુ તથા યસ્યાપૂર્વે ધ્વનિર્મવેત્ ।
હસ્યો દીર્ઘાંડિતિ ધોક્ષ્યાસઃ પૂતિઃ સુરમિરેવ વા ॥

જેની આગળીઓને ખચવા છતાં ટચાક ફૂટના
નથી, જેનો છીંક અને ઉધરસનો રાવાજ પહેલા ન
થતો એવો હોય કે એવો થાય, કે જેના શ્વાસોસ્થવાસ
બહુ ટૂંકા, બહુ લાંબા, દુર્ગંધવાળા કે સુગંધવાળા હોય
તે માણસ જીવતો નથી

આપ્લુતાનાપ્લુતે કાયે યસ્ય ગન્ધોડિતિમાનુષઃ ।
મલવસ્ત્રમગાદૌ વા વર્ણાન્ત તસ્ય જીવિતમ્ ॥૨૩॥

જેના નાહેલા રાને ન નાહેલા શરીરમાંથી માણસ-
ના શરીરની ગવથી જુદી જાતનો સારી કે ખરાબ વાસ
આવતો હોય અથવા જેના મગ, કપડા, ઘા, વગેરેમાંથી
માણસની ગવથી જુદી જાતની ગંધ કે ખરાબ વાસ
આવતો હોય તેની જિંદગીનો એક વગમના આત આવે છે

મજન્તેત્યજ્જસૌરસ્થાઘં યુકામલિકાદયઃ ।
ત્યજન્તિ વાડિતૈરસ્થાત્સોડિપિ વર્ષે ન જીવતિ ॥૨૪॥

શરીરમાં પુષ્કળ સારો રત્ન હોવાથી જેને જીવતો
પડે છે અને માખીઓ વગેરે જેના પર બેસે છે તે
માણસ તથા શરીરમાંનો રત્ન બહુ બગડી ગયેલો હોવાથી
જૂઓ, માખીઓ વગેરે જેના ત્યાગ કરે છે તે માણસ
પણ એક વગમ જીવતો નથી

સતતોષ્મસુ ગાત્રેષુ રૈત્યં યસ્યોપલક્ષ્યતે ।

શીતેષુ મૃશમોષ્ણં વા સ્વેદઃ સ્તમ્પોડ્યપ્તેતુકઃ ॥

જેના રાવણ સ્ના ગરમ રહેતા હોય છતાં એમાં
(પુષ્કળ) કંઈક રાત્રી જાય, જેના રાવણ વધેલા કંઈ
રહેતા હોય છતાં રોમાં પુષ્કળ ગરમી રાત્રી જાય, જેને
કારણ વિના અતિશય પરચેલા થાય કે પરચેલા થતો
રોકાઈ જાય (તે માણસ પણ એક વગમ જીવતો નથી)

યો જાતશીતપિટિકઃ, શીતાક્ષો વા વિદહાતે ।

ઉષ્ણદ્વેષી ચ શીતાર્તઃ સપ્રેસાધિપગોચરઃ ॥૨૫॥

જેના શરીર પર શીતની (કંઈની) ફેણીઓ થઈ
હોય છતાં જેને લાલ્હ બને છે, જેનું શરીર કંઈ હોવા
છતાં જેને લાલ્હ બળે છે રાત્રે જે કંઈ (શરદી) થી
પીડાતો હોવા છતાં ગરમ પદાર્થોના દ્રવ્ય કરે છે તે
માણસ યમની સત્તામાં ગયેલો હોય છે (મરી જાય છે)

ઉરસ્યુષ્મા મવેદ્યસ્ય જઠરે ચાતિશીતતા ।

મિથ પુરીપં તૃણા ચ યથા પ્રેતસ્તથૈવ સઃ ॥૨૬॥

જેની છાતીમાં ગરમી હોય અને ઉદરમાં પુષ્કળ
કંઈક હોય, જેને ગરમ ગરમ (બગેલો) થાય અને
પુષ્કળ ગરમ લાગ્યા કર તે માણસ મરી જશે
(એવોનું મગજ પાસે રાખી હોય છે)

મૂન પુરીપ નિષ્પૂત્ત શુકં વાડ્યુ નિમજ્જતિ ॥૨૭॥

નિષ્પૂત્તં વહુવર્ણં વા યસ્ય માસાત્સ નશ્યતિ ॥૨૮॥

જેના પેશાબ, મૂત્રો, શુક્ર કે વીર્ય પાણીમાં ફૂટી
જાય રાખવા જેનું શુક્ર અનેક રંગનું હોય તે માણસ
રોક મહિનામાં મરી જાય છે

ઘનીમૂતમિવાકાશમાકાશમિવ યો ઘનમ્ ।

અમૂર્તમિવ મૂર્તે ચ મૂર્તે ચામૂર્તવત્સ્થિતમ્ ॥૨૯॥

તેજસ્વ્યતેજસ્તદ્વચ શુક્લં કુળ્મસચ સત્ ।

અનેત્રોરોગાન્દ્ર ચ વહુરુપમલાચ્છન્નમ્ ॥૩૦॥

જામદગ્ધાસિ ગન્ધર્વાન્ પ્રેતાનર્વાયંસ તદ્વિધાન્ ।

રૂપં વ્યાકૃતિ તત્સચ યઃ પશ્યતિ સ નશ્યતિ ॥૩૧॥

રૂપનો રોગ ન હોવા છતાં જેને (પોતું) આમણ
નકર (પૃષ્ઠી) જેનું દેખાતું હોય અને નકર (પૃષ્ઠી)
જેને રાકાશ જેવો પોતી દેખાતો હોય, નામર વસ્તુ
રો જેને નિરાધર જેવી દેખાતી હોય અને નિરાધર
વસ્તુઓ જેને નકર બનેલા જેવી દેખાતી હોય, ૫૫
કતી વસ્તુ જેને ગાખી દેખાતી હોય અને તે ૫
પ્રમાણે પોતી વસ્તુ કાળી રાત્રે ન હોય તે હોય એવું
દેખાતું હોય, જેને ચંદ્ર કે નેક રૂપ (નસવાની અનેક
આકૃતિ) યાગે કે સમૂહનો સંસ્વાના ઘટ્ટ વિનાનો

દેખાતો હોય, જે જાગતો હોય ત્યારે શયસો, ગધર્વો ભૂતપિશાચ અને રોવા જ બીજા રાક્ષસ જેવો હોય અને જે જાગતો હોય ત્યારે વિકૃત આકરવાળુ રૂપ જેવો હોય તે મરી જાય છે

સતર્પણા સમીપસ્થો યો ન પશ્યત્યરુન્ધતીમ્ ।

ધ્રુવમાકાશગદ્ગા વા સ ન

પશ્યતિ તા સમામ્ ॥ ૩૩ ॥

(રાક્ષાશમા) સમપિરમેની પાસે રાવણની રાત્રી ધતીને જે જેઈ શકતો નથી, જે ધ્રુવના તારાને કે રાક્ષાશમાને જેઈ શકતો નથી તે માણસ રો વરસ જેઈ શકતો નથી (=વરસ પૂરુ થતા પછી મરી જાય છે)

મેષતોયોઽનિર્ધોષદીનાપણરૂપેણુજાન ।

શ્રુણોત્યન્યાશ્ચ ય શઙ્ગશનસતો

ન સનોઽપિ વા ॥ ૩૪ ॥

નિર્ધોષ્ય કર્ણે શ્રુણુવાપ્ત યો ધુકધુકાસ્વનર ।

તદ્ગન્ધરવસપર્શન્ મન્યતે યો વિપર્યયાત્ ॥ ૩૫ ॥

સર્વશો વા ન યો, યશ્ચ દીપગન્ધ ન યિપ્રતિ ।

વિચિન્તા યસ્ય કોવાય સ્વાસ્થ્યાયા

વિચિન્તા રસા ॥ ૩૬ ॥

ય પાસુનેવ કીર્ણાક્ષો યોઽક્ષે ઘાત ન વૈત્તિ વા ।

મન્ત્રેણ તપસ્તીર્થ યોગ વા વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૩૭ ॥

જાનાત્યતીન્દ્રિય યશ્ચ તેવા મરણમાદિશેત્ ।

વાતમાને ગગનશટ પામીના પૂરના ધુધવાટ, વીણા, ઢોલક અને વાગ્યવીના રાવાજ ન થતા હોય છતાં જેને સામગ્રીય છે કે થતા હોય છતાં જેને સામગ્રીય નથી, અને કાનમા રાગની ઘાલીને કાન બંધ કરવાથી જેને કાનમા 'ગુક' 'ગુક' રોવા અવાજ સામગ્રીય નથી, તે જ પ્રમાણ ગવ (વાસ) રસ (સ્વા) રાને સ્પર્શ ખરે નહીં હાવા જેઈએ તેનાથી જિજ્ઞાસા જેને લાગે છે (લાખવા તરીકે સુખય હોવા છતાં દુર્ગંધ લાગે ગળ્યુ હોવા છતાં તાટ લાગે ઊંચુ હાવા છતાં ઠંડુ લાગે), અથવા જેને ગંધ, સ્વા રાને સ્પર્શ નુ સમૂહનું જ્ઞાન થતુ નથી, જેને તાજા હોતરેલાં પેા ની વાગ્ય આવતી નથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ર પેા રમેા (પણ) જેના દોષોને પ્રકાશ કરે (=અચ્છ કરે) અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી વિરુદ્ધ રીતે અપાણેવા રમેા (પણ) જેને રાશયગ રાપે ચરીર પર જાણે ધુન ઊંચી હાય એવુ જેનુ ચરીર થઈ ગયુ હોય, ચરીર પર ફટકો પડયાની પણ જેને અજાત પડતી નથી, ઉપર ક્યાં વિના કે વિધિપુરસ્કર રક્ત યોગતાપના કર્યા

વિના (અથવા રસાપનસોમ કર્યા વિના) જેને ઈન્દ્રિયે થી પર વિષયનું જ્ઞાન થાય તે બધા માણસોના મરણની આગાહી કરવી

સ્વર્વવિકૃતિ

દીનો દીન સ્વરોઽવ્યકો યસ્ય

સ્વાદ્વદગદોઽપિ વા ॥ ૩૮ ॥

સદસા યો વિમુદ્ધેદા વિવશ્નુન્ સ જીવતિ ।

જેનો અવાજ રોછા (નરમ), લાચારી ભરેલો, રાક્ષસ - ગદ્ગ (ગળગળો) થઈ જાય અથવા જેને બોલવાની ઈચ્છા હોય છતાં બોલવા નુનાય (બોલવાની સુખ પડ નહિ અને તેથી બોલી શ નહિ) તે માણસ જીવતો નથી

સ્વરસ્ય કુલ્લીમાવ હર્તિન્ જ વલ્લવર્ણયો ॥ ૩૯ ॥

રોગવૃદ્ધિમયુક્તયા જ રૂપ્પા મરણમાદિશેત્ ।

કઈ પણ કસર વિના રાવાજ કમજો થઈ જાય શક્તિ રાને ગગ રોછા થઈ જાય રાન રાગ વરના જાય રો જેઈને મરણની આગાહી કરવી

મપ્સર માપમાણ પ્રાસ મરણમામન ॥ ૪૦ ॥

ઓતાર વાસ્ય શઙ્ગસ્ય દૂરત, પરિવર્જયેત્ ।

પોતાના રાક્ષસ કુટરની રાવાજ કરના જુ રાવાજથી જ માણસ પોતાનું પાસે રાવુ મરણ કે છે (=પોત મરવાના છે એવું કહે છે) તે માણસ તથા રો રાવાજ નાભવનાર ('કુ મરી નહીંશ' રોવા શબ્દ વિકૃત રાવાજે બોલાતા હોય તે સામગ્રીય, માણસન (વેદ) દુરથી છેાડી દેવા

છાયાનું રિશ

સસ્થાનેન પ્રમાણેન વર્ણેન પ્રમયાઽપિ વા ॥ ૪૧ ॥

છાયા વિચર્તેતે યસ્ય સ્વમેઽપિ પ્રેથ વવ સ ।

જેની છાયાની રાકૃતિ બ ચાર્ઈ જાય (એવે) જે પોતે સમ રાકૃતિનો હોય છતાં એની છાયાની રાકૃતિ વિષય હોય અથવા જ પોતે વિષય આકૃતિ નો હોય છતાં રોની છાયાની આકૃતિ સમ હોય) જેનો છાયાનું પ્રમાણ કરી જાય (=અર્થે જે પોતે લાવે હોય છતાં રોની છાયા દૂરી હોય અથવા જે પોતે દૂરે હોય છતાં રોની છાયા લાની હોય), જેનો ગામુક હોય છતાં રોની છાયાનો ગામુક ફરી જાય, અથવા જેની પોતાની પ્રમા રામુક હોય છતાં એની છાયાની પ્રમા ફરી હોય તે માણસ સ્વપ્નમા પમ મનુ જ છે (તે પછી જાગ્યે અવસ્થામા મનુ હોય તેમા કો નવાઈ) એવે એ માણસ યોગ વખત મરી જાય છે)

(છાયા રાને પ્રભા માટે જુઓ શ્લોક ૪૨ થી ૫૨૥)

છાયા અને પ્રતિચ્છાયા

માનપાદર્શતોયાદૌ યા સંસ્થાનપ્રમાણતઃ ॥૪૨॥

છાયાઽઙ્ગાત્સમ્ભવત્યુક્તા

પ્રતિચ્છાયેતિ સા પુનઃ ।

વર્ણપ્રમાધ્રયા યા તુ સા છાયૈવ શરીરગા ॥૪૩॥

શરીરની રાહૃતિ ૨ ને માપના ડિમાએ જે છાયા શરીરમાથી તડકો, ચાટવુ, પાણી (પદ્ધી) વગેરેમા ઉત્પન્ન થાય છે તેને પ્રતિચ્છાયા (પ્રતિબિંબ) કહે છે પણ જે છાયા શરીરના રંગ અને પ્રભાને આશ્રયે બને છે તથા જે (શરીરની બહારના તડકો, ચાટવુ વગેરે પદાર્થોમા પડેલી ન હોય પણ) શરીરમા જ ગડબડ હોય (શરીરને આશ્રય જ રહેલી હોય) તેને જ છાયા કહે છે

પ્રતિચ્છાયાનું ચિત્ર

મધેઘસ્ય પ્રતિચ્છાયા

હિન્ના મિત્રાઽચિકાઽઽકુલા ।

વિશિરા દ્વિશિરા તિલ્લા

વિકૃતા યદિ વાઽન્યથા ॥૪૪॥

તં સમાપ્તાયુય વિદ્યાન્ન ચેલ્લક્ષ્યનિમિત્તજા ।

પ્રતિચ્છાયામયી યસ્ય ન ચાક્ષ્ણીક્યેત કન્યકા ॥

જેનું પ્રતિબિંબ પ્રત્યક્ષ જોઈ જાણી શકાય એવા કાઈ કારણ વિના કંપાવેલું, છિદ્રોવાળું, પ્રમાણથી મટું, બદલાયા કરતું, માથા વિનાનું, બે માથાવાળું, વાકું અથવા બીજી કોઈ રીતે વિકૃત થયેલું હોય તેની રાખ ૨ ની પૂરી થઈ છે એમ જાણવું જેની આખમા (રાખ ની કીકીમા) મામે ઊભેલી વસ્તુ કે વ્યક્તિના પ્રતિ બિંબરૂપ પડતી પૂતળી જેવી રાહૃતિ દેખાય નહિ તેના રાખગદા પણ પૂરો થશે છે એમ જાણવું

કયા મહાભૂતની છાયા કેવી હોય ?

સાત્રીનાં પચ્ચ પચ્ચાનાં છાયા વિવિષલક્ષણાઃ ।

નામસા નિર્મલાઽઽનીલા સસનેહા સપ્રમેવ ચ ॥

વાતાદ્રજોઽવ્ષણા શ્યાવા મસ્મરુક્ષા હતપ્રમા ।

યિશુસરકા ત્વામેયી દીપ્તામા દર્શનમિયા ॥૪૫॥

શુદ્ધવૈદૂર્વમિલ્લા સુસ્તિન્ધા તોયજા મુક્તા ।

સ્વિરા જિગ્ધા યના શુદ્ધા શ્યામા

શ્વેતા ચ પાર્પિવી ॥૪૬॥

આકાશ વગેરે પાંચ મહાભૂતોની જુદા જુદા લક્ષણો વાતી પાંચ છાયા હોય છે (મહાભૂતો તો પાંચ જ ને તેના જુગી જુગી અનેક પ્રમાણમા મિશ્રણ થવાથી

રાસાખ્ય પદાર્થો બને છે છતાં એ અસાખ્ય પદાર્થોની છાયા પાંચ જ પ્રકારની હોય છે, અસાખ્ય પ્રકારની નહિ એનું બતાવવાને ‘પાંચ છાયા હોય છે’ એનું લખ્યું છે.) એમા રાસાકાશને લીધે ઉત્પન્ન થતી છાયા નિર્મળ, આછા ગળી જેવા રંગની, જરા સ્તિગ્ધ અને જાણે પ્રભાવાળી હોય એવી હોય છે વાયુને લીધે ઉત્પન્ન થતી છાયા ધૂળિયા, રાછી રાતી, બદામી રંગ ની, રાષ્ટ્રોલી જેવી વૃષ્ટી ૨ ને પ્રભા વિનાની હોય છે અગ્નિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી છાયા (તપાવેલા સોના જેવી) શુદ્ધ લાલ રંગની, તેજસ્વી અને જેવી ગમે એવી હોય છે પાણીથી ઉત્પન્ન થયેલી છાયા શુદ્ધ નીલમના જેવી નિર્મળ, પુષ્કળ સ્તિગ્ધ અને રાશેઘ્ય આપે એવી હોય છે ૨ ને પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થતી છાયા સ્થિર, સ્તિગ્ધ, નક્કર, નિર્મળ, (ગળી જેવી) કાળી અને ઘોળી હોય છે

છાયાઓનું ફળ

વાયવી રોગમરણજ્ઞેશ્યાવાન્યાં સુલ્લોદયાઃ ।

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી છાયાને લીધે શેગ, મરણ અને કેન્સર થાય છે બીજી છાયાઓ શુભ લાવે છે

પ્રભા

પ્રમોકા લૈજતી સર્વા, સા તુ સત્તવિધા સ્મૃતા ॥

રક્તા પીતા સિતા શ્યાવા

હૃતિા પાણ્ડુરાઽઽસિતા ।

બીમી જાતની પ્રભા તેજની (અગ્નિની) બનેલી છે એમ કદા છે ૨ ને ૨ (પ્રભા) સાત જાતની છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે રાતી, પીળી, ઘોળી, બદામી રંગની, સરસડાના પાંદડા જેવા રંગની અને આછી (મેલી) ધાત્રી તારાં યા. સ્યુવિકાસિન્યઃ

સ્તિન્ધાઽઽ વિમલાઽઽ યાઃ ॥૫૦॥

તા. શુભા, મલિના રુક્ષાઃ

સહિતાઽઽશુભોદયાઃ ।

જે પ્રભાઓમાથી જે પ્રભા દેવાયેલી (પ્રતરેલી), સ્તિગ્ધ અને નિર્મળ હોય તે શુભ (કલ્યાણકરી) હોય છે ૨ ને જે પ્રભા મેલી, વૃષ્ટી અને સંકોનાયેલી (સંકટી) હોય તે રાશુભ કરે છે

છાયા અને પ્રભા વચ્ચે તફાવત

વર્ણમાક્રામતિ છાયા પ્રમા વર્ણપ્રકાશિની ॥૫૧॥

છાયા (રાત્રા વગેરે) રંગને દબાવી દે છે (ખાઈ જાય છે), પ્રભા (રાત્રા વગેરે) રંગને પ્રગટ આપે છે (છાયાથી રંગ દબાઈ જાય છે, પ્રભાથી રંગ તરો આવે છે)

આસન્ને લક્ષ્યતે છાયા વિકૃષ્ટે મા પ્રકાશતે

કોઈ પણ વસ્તુની પાસે જઈને રોને જોવાથી રો વસ્તુના જે દેખાવ આવે તે રોની છાયા દેખાવ છે, કોઈ પણ વસ્તુથી દૂર જઈને એને જોવાથી રો વસ્તુના જે દેખાવ આવે તે ર ની પ્રભા પ્રકાશ છે

(પર્યંતન પાસેથી રોને દૂરથી જોઈને ત્યારે રના જુદાજુદા દેખાવ આવે છે તથી કલ્પત પણ છે કે દુગ્ધરા રૂચી રળિયામણા)

નાચ્છાયો નામ્રમ કશ્ચિદ્વિશેષાશ્ચિદ્વચ્ચિન્તિ તુ ॥

નૂનાં શુભાશુભોત્પત્તિ કાલે છાયાસમાશ્રયાઃ ।

કોઈ પણ માણસ એવો નથી કે જેને છાયા ન હોય રને પ્રભા ન હોય પણ માણસોની છાયામાં રહેલા તફાવત (જદીજુદી છાયાઓ) રોગુ સુચવ છે કે અમુક વખત શુભ થશે અને અશુભ થશે

નિકપશ્ચિવ યઃ પાદૌ ચ્યુતાંસ પરિસર્પતિ ॥૫૩॥

હીયતે જલત શશ્વદ્યોડનમશ્નન હિત વહુ ।

યોડ્વાપાદી બહુવિધમૂત્રો વહાસી

જાલ્પમૂત્રવિદ્ ॥૫૪॥

યો વાડ્વાપાદી કપેનાર્તાં દીર્ઘં શ્વસિતિ વેષ્ટે ।

દીર્ઘમુચ્છ્વસ્ય યો હ્લ્લ નિ શ્વસ્ય પરિતામચિતિ ॥૫૫॥

હલ્લં ચ યઃ પ્રશ્વસિતિ વ્યાધિદં સ્પન્દતે શ્વશ્મ ।

શિરો વિન્નિપતે કુચ્છાણોડ્ધ

વિત્થા પ્રપાણિકો ॥૫૬॥

યો લલાટાત્મસ્તસ્વેદ સ્લથસન્ધાનચ્ચન ।

ઉત્થાપ્યમાન સમ્મુદ્યેષો ઘલી દુર્બલોડ્ધિવા ॥૫૭॥

ઉત્તાન એવ સ્થપિતિ ય પાદૌ વિકરોતિ ચ ।

શયનાસનકુલ્યાદિર્દ્યોડસદેવ જિપૃશ્ચિતિ ॥૫૮॥

અહાસ્વહાસી સમ્મુદ્ધાન યો લેટિ દશનચ્છદૌ ।

ઉત્તરોષ્ઠ પરિલિહન કૂત્કારાંશ્ચ કરોતિ ય ॥૫૯॥

યમમિદ્રવતિ વ્હાયા કૃષ્ણા પીતાડ્ધનાડ્ધિવા ।

મિપન્મેવજ્ઞપાનાઘમુક્તિમિત્રદ્વિપશ્ચ ચે ॥૬૦॥

ચશાગાઃ સર્વે દૈવેતે વિજ્ઞેયા સમર્વતિન ।

જે ખમેથી નમી જઈને પણ (જમીન પર) ધારી ડોલ ઘસડોતે ચાલતો હોય, પણ એમક પુષ્કળ ખાવા છતાં જેનું બા શેતલેજ ઓછું થતું જાય હોય, એ ખાવા છતાં જેને બહુ ઝાડો-પેશાબ થતા હોય, બહુ ખાવા છતાં જેને વેગે ઝાડો પેશાબ થતા હોય, એક ખાવા છતાં જે કફના શેતથી પીડાતો લાભા ચાત લે રને આગેડોતો હોય (તરફડોતો હોય), ઉચ્છ્વાન લગી

લઈને અને નિ ચાસે ટૂકા લઈને જે પીણ્ય છે, જ

ડમ ચાસોડ્ધવાત લે છે રને જમી નાંજી રુ દમ ધ્યા વિનાની યડકતી હોય હથની ડોલુથી કાઢી ગુધીના ભાગને સકાવીને ય મુશ રીથી જે માથુ રચી લઈતો હોય, જેના કપાળમાંથી પરસેવા નીતંગતો હોય રાત શરીરના આંધાના બધ ક્ષેત્ર થઈ ગયા હોય, જે પાચવાન હોય નબળો હોય પણ જન ઉડાડતા ઉડાડતા પાછો બેભાન થઈ જતા હોય, જે ચત્તે સૂઈને જ ઊઘડતા હોય રને જ પગને વિકૃત (=ખાજા)

જતા હોય, જે પથારી, બેડ, ભોત (કે શરીર) ગરેરામાં જ ઘાસર ન હોય તે જ વસ્તુ પડવાની

(જાલવાની, લેવાની) ઇચ્છા કરતા હોય (કુલ્પ= ભોત, કુહિ=શરીર), જે પચવાના પ્રસંગ વિના (વાર વાર) ઉગતો અને બેભાન થઈ જઈને પોતાના હાથ (છબ વડ) ચાલતા હોય, જ પોતાનો ઉપલેખ જા રાત્રી ચાલતા ફૂંકાઈ મારતો હોય, જેના પગ પ્રાણી પીગ કે આછી લાલ છાત ફરી વળી હોય, રાત જમી વેધના, દવાનો, પીધાના રાન્નના, વીધાનો ર ને મિગેનો દ્રોષ કરતા હોય તે બધા માણસો યમને વશ થયા છે (=ખાજ વખતમાં મરવાના છે) એમ અર્થ

ગ્રીવાલલાટહૃદયં યસ્ય સ્વિઘતિ શીતલમ્ ॥૬૧॥

ઉષ્ણોડ્ધર પ્રદેશાશ્ચ શરણ તસ્ય દેવતા ।

જેના ડક, કપાળ રને કમ્ય દડા હોવા છતાં એમાંથી પરસેવા થવા કરતા હોય અને શરીરનો ખાકી ના બીજો ભાગ ગરમ હોય તને વ સિવા કેઈના આશર નથી (ત મરી જાય છે)

[પૂર્વરૂપિણિ સર્ગાણિ જ્વરોક્તાન્યતિમાજ્ઞયા ।

યં વિશન્તિ વિશાયેન મૃત્યુર્જ્વરપુર સર ॥૬૧॥]

[તાવના મિદાનમાં કલ્પતા તાવના પૂર્વધનના બધાં ભાગ ઉડાડે રૂપમાં જે માણસના લાખવ થતા હોય તે માણસમાં તાવન રડગળ મીને મોન પાખલ થયુ હોય છે]

યોડ્ધુગેતિરત્નેકાપ્તો ડુચ્છાવો

દુર્મના સદા ॥૬૨॥

ઘલિ જલિમૃતો યસ્ય પ્રણીતં નોપમુચ્ચતે ।

વિન્નિમત્ત ચ યો મેષાં શોમામુપચયં શ્રિયમ્ ॥૬૩॥

પ્રાપ્તોત્યતો વા વિશ્વશં ચ પ્રાપ્તોતિ યમક્ષયમ્ ।

જેના રુગિન ઓછા થઈ ગયા હોય, મન ગળા વા બની નયુ હોય, સરીંગની છાયા બગી ગઈ હોય તે જે હમેશા ઉલ્લાન (નખનીન) રડોતો હોય (કે મન નવનુ પડી નયુ હોય), જેનું અપેનું અવિદાન

(કાગવાથ વગેરે) બલિદાન ખાનાસ (કાગવા વગેરે) પ્રાણીઓ ખાતા નથી, કઈ પણ કારણ વિના જ જોના મા મેધા આવે છે, શોભા આવે છે, શરીર હૃદયુષ્ થાય છે અને લક્ષ્મી મળે છે તથા કઈ પણ કારણ વિના જ જોના મેધા, શોભા, શરીરની પુષ્ટિ અને લક્ષ્મી જતા રહે છે તે યમને ધેર જાય છે (=મન જા છે)

ગુણદોષમયી યસ્ય સ્વસ્થસ્ય વ્યાધિતસ્ય વા ॥૬૪
યાત્યન્યયાત્વં પ્રકૃતિ ષણ્માસાન્ન સ જીવતિ ।

જે તાજ ક માદા માસુમતા ગુણ કે દોષોનો બનેલો સ્વભાવ અમત્ત હોય તેનાથી ઊંધા થઈ ગયે હોય તે માણસ છ મહિના (પાંચ) જીવતો નથી (સ્વભાવ બદલાયા પછી છ મહિનાની અંદર મરી જાય છે)

ગુણ-(૧) સ્વસ્થ વગેરે ગુણ, (૨) નદગુણ
દોષ-(૧) વાયુ વગેરે દોષ, (૨) દુગુણ

મક્તિ શીલં સ્મૃતિસ્થાગો યુક્તિર્વલમ્હેતુકમ્ ॥૬૫
પઢેતાનિ નિવર્તન્તે પઢમિર્માસૈર્મરિપ્યતઃ ।

જે માણસ છ મહિનામા મરવાનો હોય તના બકિત, શિષ્ય (ચારિત્ર્ય), સ્મરણશક્તિ, દાન આગવાની દેવ બુદ્ધિ રાન બગ એ જ વાના કઈ પણ કારણ વિના જતા રહે છે

મત્તયદ્વતિવાક્ષ્યમ્મોહા માસાન્નમરિપ્યત ॥૬૬॥

એક મહિનામા મરનારની શાલ (ગતિ), વાણી (ભાવ), કપ અને મોઢ દાહડિયા માણસ જોવા ના છે

નદ્યત્યજાતન્ન પઢહાત્કેશલુચ્ચનવેદનામ્ ।

ન યાતિ યસ્ય ચાહારઃ કણ્ઠ કણ્ઠામયાદતે ॥૬૭॥

જના વાગ તેડવામા (પૂટવામા) આવ છતા અને વાગ તાડવાની પીઝની ખબર પડતી ન હોય ત માણસ તથા ગાયના રાગ વિના પાંચ મોશક જન ૧૫ ઊંતરતો ન હોત તે માણસ છ દિવસમા મરી જાય છે
પ્રેષ્યાઃ પ્રતીપતાં યાન્તિ પ્રનાહતિક્વદીર્યતે ।

યસ્ય નિદ્રા ભવેન્નિદ્યા નૈવ વા ન સ જીવતિ ॥૬૮

જેના નોકરો(=સારવાર કરનારાઓ) તામા પડતા હોય, જેના શરીરનો આકાર પ્રેતના રાખ જેવો દખાતો હોય, જે તદા (નાવિવ્યય) ઊંધા કરેલો હોય કે જેને કઈ ઊંધ ન આવતી હોય તે જીવતો નથી

પ્રેત=મૃત્યુ, ભૂત

યદ્વત્રમાપૂર્યતે ૬૭ણાં સ્વિચતઘ્વરણો મૃશમ્ ।

ચક્ષુઃકાકુલતા યાતિ યમરાજ્યં ગમિષ્યત ॥૬૯॥

જે માણસ યમના દરબારમા જવાનો હોય તેના આંસુના સ્રોતોના મો પુતઈ ગયા હોય છે, તેના

બને પગે પુષ્કળ પરસેલો થયા કરે છે અને એની આંખ બહાવરી બનેલી હોય છે

યૈ પુરા રમતે માવિરરતિસ્તૈર્ન જીવતિ ।

જે વસ્તુરો (કે, વિધવાથી) પરેલા સુખ થતું હોય તે વસ્તુઓથી (કે, વિધવાથી) જેને સુખ થતું ન હોય તે માણસ જીવતો નથી

સહસા જાયતે યસ્ય વિકારઃ સર્વલક્ષણઃ ॥૭૦॥

નિવર્તતે વા સહસા, સહસા સ વિનશ્યતિ ।

જેને સપૂર્ણ લક્ષણોવાળો રોગ એકારોક (=કઈ પણ કારણ વિના) થાય અથવા જેને એવો રોગ એક-વાક શમી જાય તે માણસ તરત મરી જાય છે

તાવનાં રિટ

જ્વરો નિહન્તિ ચલવાન્ ગમ્મીતો દૈર્ઘરાત્રિકઃ ॥૭૧

સપ્રલાપન્નમશ્વાસઃ ક્ષીણ શૂત્ર હતાતલમ્ ।

મક્ષામં સક્વચનં રક્તાશં હૃદિ શૂલિતમ્ ॥૭૨॥

સશુલ્કાસઃ પૂર્વાદ્દિ યોડપરાદ્દિપિ વા ભવેત્ ।

ચલમાસવિહીનસ્ય શ્લેષ્મકાસસમન્વિત ॥૭૩॥

બગવાન (=બગવાન હેતુ, પૂરિય, કપ વગેરે વાળો) ગભીર (=ઊંડો, બધી ધાતુઓમા પેસી ગયેલો) ઘણી સંતાથી રાવતો (=લાભા વખતથી રાવતો), લવચી, ચક્કર રાને જામ (હાફ) એ ત્રણ ઉપદ્રવવાળો તાવ, જેની વાનુઓ ઓછી થઈ ગઈ હોય, જેન સોજ રાખ્યા હોય, જેના જઠરાગ્નિ હોવવાથી હાત જે બગવાન હોય છતા અને ભોલતા ભોલા વગતા હોય, જેની આંખો રાતી થઈ ગઈ હોય અને જેના ન ચમ શૂળ આવતું હોય એવા દરદીને માટે નાખ છ નવા આવતા તાવ સાથે મૂકી ઉપરસ રાવતી હોય કે તાજે રાવતા તાવ સાથે મૂકી ઉપરસ રાવતી હોય તો તે બને તાવ દરદીને માટે નાખે છે કફની ઉપસવાળો તાવ બગવાના અને માસવિનાના રોગે માગી નાખે છે

સ્કતપિત્તના રિટ

સ્કતપિત્તં મૃશા રક્તં કૃષ્ણમિન્દ્રધનુષ્યમમ્ ।

તામ્પ્રહારિદ્રહરિતં કપં રક્ત પ્રદર્શયેત્ ॥૭૪॥

રોમકૂમ્પ્રમિચ્છતં કણ્ઠાસ્યહૃદયે સજત્ ।

વાસસોડરજન પૂતિ કેળવયાતિ મૂરિ ચ ॥૭૫

વૃક્ષ પાળ્કૃન્વરચ્ચંદ્રિકાસશોકાતિસારિણમ્ ।

જે સ્કતપિત્ત પુષ્કળ થતું હોય, પુષ્કળ કાંઈ હોય કે મેધધનુષ જેની પ્રબળતા ધોર (તે સ્કતપિત્ત દરદીને માટે નાખે છે), જે સ્કતપિત્ત તાંબાવર્ણ

મગદર જેવું પીળું કે સરસકાના પાદડાના રંગનું અને નાનું રૂપ (=દૃશ્ય, આકાશ) દેખાડે (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે) જે રક્તપિત્ત અર્ધા રૂપાકાનાં છિદ્રોમાંથી પુષ્કળ નીકળતું હોય (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે) જે રક્તપિત્ત ગળામય, મેઘમય અને કદપમાં એકીસાથે થોડી જાય છે (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે) જે રક્તપિત્ત કપડાને પાકું રંગી થકતું નથી (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે), ગધાનું વેગથી વહેતું અને પુષ્કળ વહેતું (એ દરેક પ્રકારનું રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે) રક્તપિત્ત ઘરડા દરદીને તથા પાકું, તાવ, ઊંઘટો, ઉષ્ણ, મોજા અને અતિસારના દરદીઓને મારી નાખે છે

(શુદ્ધ લેણીમા એકેશ્વર = પદ્મને રંગ ગરુડ પાણીમા મોજવાથી ઊતરી જાય છે પણ પિત્તમા મોજેલા કપડાને રંગ સહેકા પાણીમા મોજવાથી તદ્દન ઊતરી જતો નથી તેથી રક્તપિત્તમા પિત્ત હોય છતાં કપડા ને એનો રંગ પાકો ન થકતા હોય તા તે રક્તપિત્ત મારી નાખે છે રક્તપિત્ત ભવારે ધાતુઓને ઓગાળે છે ત્યારે એ રક્તપિત્તમા ધાતુઓ ભજવાથી દુર્ગંધ માટે છે આમ ગધાતા રક્તપિત્તમા ધાતુઓ પણ બગડીને નીકળી જતી હોવાથી એ રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે)

ઉષ્ણ અને દમનું રિટ

કાસશ્વાસો જ્વરચ્છદિદુષ્ણાતીસારશોફિનમ્

તાવ, ઊંઘટો, તરસ, અતિનાદ અને મોજા એ પાંચ ઉપદ્રવમાટે ઉપરન અને દમના નામ મારી નાખે છે

મધરોગનું રિટ

યક્ષ્મા પાર્શ્વેક્ષ્જાનાહરક્તચ્છદિદુષ્ણતાપિનમ્

પડખામા પીડા, આનાસ, ચાંદીની ઊંઘટી અને ખભા તપી જવા રાત્રી ઉપદ્રવવાળો સ્વરોગ દરદીને મારી નાખે છે

ઊંઘટીઓના રોગનું રિટ

હૃદિવૈગવતી મૂત્રશ્લક્ષ્મિન્નિ સ્વચન્દ્રિકા ॥૭૭

સાસવિદુષ્ણશ્વાસશ્વાસવત્યુપક્રિણી

જેરથી થતી, પેશાબ અને શ્વેત જેવી ગધાતી, ચદ્રકરોવાતી, લોહીવાળી, ગરવાળી, પથરાળી, પીડવાળી, સામે ઉપન કે દમ હોય અર્ધા ને લાગ્યા વખતથી બધ ન થતી ઊંઘટી-તરસ જેવું રોગને મારી નાખે છે

તરસના રોગનું રિટ

વૃષ્ણાગ્ન્યરોગક્ષપિતં હૃદિજિહ્વં વિચેતનમ્ ॥૭૮

બીજા રોગથી દુઃખ થતી ગયેલા, જીભને રોની બમણ કાઢવા રાત્રે બેભાન બની ગયેલા (રો ત્રણે ભેગાં લખેલાવાળા) દરદીને તરસના રોગ મારી નાખે છે

મદાન્યનું રિટ

મદાન્યયોસ્તિશીતાર્ત ક્ષીર્મં તૈલમમાનનમ્

મદાન્ય રોગ બહુ શરલથી પીડાતા, દૂધમા થતી ગયેલા રાત્રે ભેગા માની પ્રભા તેલની પ્રભા જેવી હોય તેવા દરદીને મારી નાખે છે

હરસનું રિટ

મર્શાંતિ પાણિપન્નામિગુદ્ધમુંકાસ્યશોફિનમ્ ॥૭૯

હૃષ્ણાશ્વાસજ્વરચ્છદિદુષ્ણપાકજ્વરાતુરમ્

જેના હાથ-પગ, ડાની ગુદા, રાડ અને મા પર સોજો આવ્યો હાથ, જન કપમા પડખામા, અને શરીરમા પીડા થતી હાથ, જેન ઊંઘટી, ગુદા પાકથી અને તાવ એ ઉપદ્રવો થયા હોય તે દરદીને હરસના રોગ મારી નાખે છે

અતિસારનું રિટ

મતીસારો વહ્નિવિષ્ણ્વમંસાપાવનમેષકૈ ॥૮૦

તુલ્યસ્તૈલપ્રુતક્ષીરદધિમજ્જાસાસૈ

મસ્તુલ્કમવીપ્વયેસવારામ્બુમાસિકૈ ॥૮૧

અતિસારના રોગમા) શ્વેત, કાગળ, મસિનું

કર્કુરઃ પ્રજ્વન્ ધાતુન્ નિપુરીયોડ્યવાડતિવિદ્ ॥

તન્તુમાન્ મસિકાકાન્તો રાજીમાંશ્વન્દ્રકૈયુલ ॥

શીર્ષપાયુર્બલિ મુક્તાલં પર્વાસ્થિશ્ચલિનમ્ ॥૮૩

સ્વસ્તપાયુર્બલિશીર્ષમગ્રમેરોપવેશયન્ ॥

સ્વસ્તશ્વાસજ્વરચ્છદિદિદાહનાહપ્રાહિકા ॥૮૪

(અતિસારના રોગમા) શ્વેત, કાગળ, મસિનું ધાતુન્ મેરના પીંછા પરતી નાખ, નેર, ધી, દૂધ, દહીં, મજા, વસા, રાત્ર, મસ્તુ, મિલેન, કાગળ, પાન, વેસવાર, પાતી રાત્રે મસિકામાંથી ગમે તે એક) જેવા હાથ, શ્વેત બહુ લાગ, બહુ કાગળ, બહુ નીકળવાળા, બહુ ગરમ, બહુ વેનવાળા, પાનરો વધી જતી હવાળી રોગનેરની, વિષા વિનાના કે બહુ વિષા વાળા, તાનવાળા, માખીઓ હાથે મવારે એવા, રિસોટાવાળા, મેરના પીંછા પરતી આખા (=વાદા) જેવા આકાર જેવા દેખાય નેવા, ફક્ત ખાંડપીંડી જે જેવા બાતેબાર નીકળી જતું હોય રોગ, તરસ, તાવ, ઊંઘટી, બળવત, આનાસ અને મરડાના ઉપદ્રવ થયા હોય એવા ગ્રાસવાળા રક્તિસારના રોગ જેની ગુદામાંથી વધીએ (નિ. ૩, ૪ થી ૫) છિન્ન-

બિન્ન થઈ ગઈ હોય, જેની ગુદાનો બધ છટી ગયો |
હોય, જેના પર્વમાં અને હાડકામાં ચૂન રાવતું હોય,
જેને આમળ નીકળી હોય અને જે નબળો પડી ગયો
હોય એવા અતિસારના દરદીને મારી નાખે છે

પથરીનું રિત

અમરી શૂનઘૂર્ણ વદ્મમૂત્ર રજાદિતમ્ ।

પથરીનો રોગ ૨૩ સૂજી ગયા હોય, જેનો
પેશાબ બધાઈ (રોકાઈ) રહ્યો હોય અને જેને પીડા
થતી હોય એવા દરદીને મારી નાખે છે

મેહરોગનું રિત

મેહસ્તુદ્દાહપિટિકામાંસકોયાતિસારિણમ્ ॥ ૮૫

તરમ, બળતરા, પાક (કે ફોક્લી), માથ વડે (કે
માસ ઓગળીને પેશાબમાં નીકળે) અને અતિસાર
એટલા ઉપદ્રવવાળા દરદીને મેહરોગ મારી નાખે છે

પિટિકાનું રિત

પિટિકા મર્મદ્વૃષ્ટન્તોર્સગુદમૂર્ધંગા ।

પર્ષપાદકરસ્યા વા મન્દોત્સાહ પ્રમેહિણમ્ ॥ ૮૬

સર્વે ચ માંસસંહોધદાહનૃણામદ્જ્વરે ।

વિષપર્મર્મસંરાધહિમાશ્વાસાશ્વમક્રમૈઃ ॥ ૮૭ ॥

મર્મસ્થાન, હૃદય, પીઠ (બરેલ), સ્તન, ખભા,
ગુ, માથુ, પર્વ, પગ રાત હાથ ઓગળી જવાએ
થરેલી પિટિકા, જેના ઉત્સાહ મદ પડી ગયો હોય એવા
પ્રમેહના દરદીને મારી નાખે છે તથા માસનો મગે,
બળતરા, તરસ, કેફ, તાવ, સ્તવા, મર્મસ્થાનનો સરોષ,
હેડકી, દમ, ફેર અને કટાણો એટલા ઉપદ્રવવાળી
પિટિકા બધાને મારી નાખે છે

ગોશાનું રિત

ગુલ્મઃ પૃથુપરીગાહો ઘન કૂર્મ દ્વ્યોચતઃ ।

સિરાનદો જરચ્છદિહિધ્માધ્માનરજાન્નિત' । ૮૮

કાસપીતસહજાસથ્વાસાતીસારરોગવાન્ ।

વિશાળ પેશાબવાળો, ઘટ્ટ (નકર) કાનના જેવો
ઊપડી રહેલો, જેમાં શિંગાઓ તરી આવ્યો હોય એવો,
અને તાવ, ઊંઘ, હેડકી, ૨૫-૩૦, વેદના, ઉપરમ,
નરોપમ, હલ્લાવ, શાન, ૨ નિગમ ૨ ને સોજા એટલા
ઉપદ્રવવાળો ગોશાનો રોગ મારી નાખે છે

ઉ-રોગનું રિત

વિષ્મૂત્રસહમહાશ્વાસશોફહિમાજ્વરશ્રમેઃ ॥ ૮૯

મૂર્છાઞ્ઠર્ધતિસારૈશ્વ જઠરં દન્તિ કુર્નલમ્ ।

શ્નાદર્શં કુટિલોપસ્થમુપ્લિઙ્ગિતનુત્યવમ્ ॥ ૯૦ ॥

વિરેચનદ્વતાનાહમાનહાન્તં પુન' પુન' ।

મગે રોકાઈ રહે, પેશાબ રોકાઈ રહે, શ્વાસ થાય,
સોજા વડે, હેડકી, તાવ, ફેર, મૂરછા, ઊંઘડીઓ અને
અતિસાર એટલા ઉપદ્રવવાળા ઉપરરોગ નબળા, જેની
રાખો સૂજી ગઈ હોય એવા, જેની મૂત્રેન્દ્રિય વાંકી
વળી ગઈ હોય એવા, જેના થરીર રાતે ચામડી ભીના
ભીના રહેતા હોય એવા અને જેને વિરેચન આપીને
આનાહ મટાડવામાં આવતો હોય છતાં જેને ફરીફરીને
આનાહ થતો હોય એવા દરદીને મારી નાખે છે

પાદુરોગનું રિત

પાણ્ડુરોગઃ શ્વયયુમાન્ પીતાક્ષિનલ્લદર્શનમ્ ॥ ૯૧

સોજાના ઉપદ્રવવાળો પાદુરોગ જેના રાખ, નખ
અને દેખાવ પીળા થઈ ગયા હોય એવા દરદીને મારી
નાખે છે

સોજાનું રિત

તન્દ્રાદાહાકાંચ્છદિર્મૂર્છાધ્માનાતિસારવાન્ ।

અનેકોપદ્રવયુતઃ પાદામ્બ્યાં પ્રસ્તુતો નરમ્ ॥ ૯૨ ॥

નારી શોફો મુલાક્ષન્તિ કુશિગુહાદુભાવપિ ।

રાજીચિતઃ સ્વવદ્છદિર્જ્વરશ્વાસાતિસારિણમ્ ॥

જેન, બળતરા, અરવિ, ઊંઘડી, મૂરછા, આધ્માન
અને અતિસાર એટલા ઉપદ્રવવાળો, અનેક ઉપદ્રવવાળો,
પુગ્ગની બાબતમાં પગેથી થઈ થઈને ફેલાતો, સીની
બાબતમાં મોઝેથી થઈ થઈને ફેલાતો, પુરમ અને સી
બનેની બાબતમાં કૂખ અને ગુલા ભાગમાંથી થઈ થઈને
ફેલાતો, દોષના રગના વિસોટા ભરવક તરી આવ્યા હોય
એવા અને દોષનો આવ થતો હોય એવો સોજા ઊંઘ,
તાવ, શામ ૨ ને અતિસારવાળા દરદીને મારી નાખે છે

જરતિસારી શોફાન્તે શ્વયયુર્થાં તયો' કયે ।

કુર્ચલસ્ય વિદોષેન જાયન્તેન્તાય દેહિન' ॥ ૯૩ ॥

સોજાને અને તાવ અને અતિસાર થાય કે તાવ
અને અતિમારને અને સોજા આવે તો તે નબળા
મામનના દેહનો તો ખાસ નાશ કરે છે

શ્વયયુર્થસ્ય પાદસ્ય પરિક્ષસ્તે ચ વિગ્નિકે ।

સીદતઃ સન્ધિની ચૈવ તં મિપક્ પરિવર્જયેદ્ ॥ ૯૪

જેને પગે સોજા આવ્યા હોય, પગની પીડાઓ
સોનાના ત્યાગમાંથી ખની ગઈ હોય અને પગ સોનાનું
મમ કંવાને અશક્ત થઈ ગયા હોય એવા દરદીને
વેદો છોડી દેવા

માનનં હસ્તપાદં ચ વિદોષાદ્યસ્ય શુષ્યત' ।

શુષ્યેતેવા વિના દેહાસ માસાદ્યાતિ પચ્ચનામ્ ॥ ૯૫

જેના મોં, હાથ અને પા (બીજા અવયવો કરતાં)

વધારે સુકતા હોય રાશવા બાકીના શરીરે સોજ ન આવે પણ જેના મો, હાથ અને પગે સોજ આવતા હોય તે માણસ એક મહિનામા મરી જાય છે

સ્તવાનુ રિત્ર

વિસર્પઃ કાલઐવર્ણ્યજ્વરમૂર્છાક્ષમજ્જવાન ।

અમાસ્યશોફહૃદ્યાસદેહસાદાતિસારવાન ॥૧૭॥

ઉષ્મ, શરીરનો રંગ બદલાઈ જાય, તાવ, મૂર્છા, શરીર કસમોડા ખાય, ફેર, મોઝો સોજ, હઠાસ, શરીર પોતાનું કામ ન કરી શકે અને અતિસાર-એટલા ઉપ દ્રવવાળો વિસર્પ (સ્તવા) મારી નાખે છે

કુષ્ઠનુ રિત્ર

કુષ્ઠં વિશીર્ષમાણાઙ્ગં રક્તનેત્રં હૃતસ્વરમ્ ।

મન્દાક્ષિં જન્તુમિર્ણુદં હન્તિ લૃષ્ણાતિસારિણામ્ ॥

જેનું શરીર સડતું હોય, આંખો લાલ થઈ ગઈ હોય, અવાજ બેસી ગયો હોય (નીકળતો ન હોય), અગ્નિ મદ પડી ગયો હોય, જીવાત પડી હોય તથા તરસ અને અતિસાર એ બે ઉપદ્રવ થયા હોય એવા કુષ્ઠના દરદીને કુષ્ઠ મારી નાખે છે

વાયુનુ રિત્ર

વાયુઃ સુતત્યર્ચં મુત્રં કમ્પશોકજ્વરાતુરમ્ ।

જેની ચામડી બહેર માંડી ગઈ હોય, જે વાઝો વળી ગયો હોય અને કપ, સોજ અને ધીસ જેને થતા હોય તે દરદીને વાયુનો રોગ મારી નાખે છે

(પતનુ રિત્ર)

વાતાઙ્ગં મોહમૂર્છાપિપ્પદાસમ્પ્રજ્વરાન્વિતમ્ ॥૧૯॥

શિરોમહાકલ્પિશ્વાસજ્વરોચ્છ્વેકોવસ્કોઢકોવલ્લ

મોહ, મૂર્છા, ફેફ, ઉજાઓ, તાવ, માથું બકડાઈ જાય, અરધિ, શાસ, રંગ સડોચાઈ જાય, રાગ ફાટી જાય, સડી જાય, એટલા ઉપદ્રવોવાળું પત દરદીને મારી નાખે છે

બધા રોગનુ રિત્ર

શિરોરોગાકલ્પિશ્વાસમોહવિદ્મદેત્તદ્ભ્રમૈ ॥

પ્રન્તિ સર્ગમયાઃ ક્ષીણસ્વરધાતુચલાનલમ્ ।

માથાના રોગ, અરધિ, શાસ, મોહ, નરમ ગ્રાહ થાય, તરમ અને ફેર એટલા ઉપદ્રવવાળા બધા (વાયુના) રોગો જેનો અવાજ, પાનુઓ, બળ અને અગ્નિ સીમ થઈ ગયા હોય એવા દરદીને મારી નાખે છે

વાતવ્યાધિરપસારી કુષ્ઠો રત્યુવતી ક્ષયી ॥૨૦॥

ગુન્મી મેદી ય તાન્ ક્ષીણાન્

વિકારેડ્યેડપિ વર્જયેત્ ।

વાયુના રોગ, વાઈનો રોગ, કુષ્ઠનો રોગ, રક્ત પિત્તનો રોગ, ઉદરરોગ, કષયરોગ, ગોળાનો રોગ, મેહ રોગ-એ રોગવાળા જે ક્ષીણ (દુબળા અને નરમ) થઈ ગયા હોય તે એમનો રોગ થોડો હોય છતાં પણ એમને વેદો છેડી દેવા (=અભ્યાસ ગમવા)

વલમાંસક્ષયસ્તીચો રોગવૃદ્ધિરોચક ॥૨૦૨॥

યસ્યાતુરસ્ય લક્ષ્યન્તે ત્રીન્ પક્ષાન્ન ય જીવતિ ।

જે રોગીના બળ અને માંસમા ઘટાડો થતો હોય, રોગ વધતો જતો હોય અને અરધિ થઈ હોય એવું જણાય તે દરદી ત્રણ પખવાડિયા જીવતો નથી

વાતાઘ્રીલાત્રિસંવૃદ્ધાતિષ્ણ્તી દાઢ્યા હૃદિ ॥૨૦૩॥

લૃષ્ણયા નુ પરીતસ્ય સઘો મુષ્ણાતિ જીવિતમ્ ।

વાયુથી થયેલી અઘીલા જે બહુ વધી જાય અને હઠધર્મ રહીને ભખર પીચ કરે તે તે તરસથી ઉપ દ્રવવાળા દરદીના પ્રાપ્ત તરત હરી લે છે

શૈયિત્ય પિપ્પિકે વાયુ-

ર્તૈત્વા નાસાં ચ જિહ્વાતામ્ ॥૨૦૪॥

ક્ષીણસ્યાવમ્ય મન્યે વા

સઘો મુષ્ણાતિ જીવિતમ્ ।

પગની પિપ્પિકે ઢીલી કરી નાખીને, નાક વાંકુ કરી દઈને, બને મન્યાઓને ખંચીને વાયુ ક્ષીણ માણસ ના પ્રાપ્ત તરત જ હરી લે છે

નાભીગુદાન્તર ગત્વા વહ્ન્યૌ વા સમાધયન્ ॥૨૦૫॥

ગૃહીત્વા પાયુહૃદયે ક્ષીણદેહસ્ય વા ચલી ।

મલાન્ ચસ્તિશિરો નાભિ વિષદ્ધય

જનયન્ રુજમ્ ॥૨૦૬॥

કુર્વન્ વહ્નણયોઃ શૂલે લૃષ્ણાં મિશ્રપુરીપતામ્ ।

શ્વાસં વા જનયન્ વાયુર્ગૃહીત્વા ગુદવહ્નણમ્ ॥

વાયુ, ફૂટી અને ગુદાની વચ્ચે જઈને રાશવા

ગાયત્રના વગમાં જઈને (તરત જ માણસના પ્રાપ્ત હરી લે છે) રાશવા બગાળા વાયુ ક્ષીમ થઈ ગયેલા શરીરવાળા માણસની નુદા અને હઠધર્મને નાખી લઈને (તરત જ એને પ્રાપ્ત હરી લે છે) વાયુ મરોગે,

મૂત્રાશયના મથાગાને અને ફૂટોને વિભંધ કરીને, પીચ કરીને (તરત જ માણસને પ્રાપ્ત લે છે) વાયુ સાથ-ખાના વગમાં મૂળ, તરત અને ભારેલ (નરમ) ગ્રાહ કરીને અથવા શાસ ઉત્પન્ન કરીને, ગુદા અને સાથના વચ્ચેને નાકડી લઈને (તરત જ માણસના પ્રાપ્ત

હરી લે છે)

વિતત્ય પશુકામાણિ ગૃહીત્વોદય મારુતઃ ।

સ્તિમિતસ્પાતતાક્ષસ્ય સઘો

મુષ્ણતિ જીવિતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

વાયુ પડખાના હાડકાના છેડાને ખેંચીને અને છાતીને નકડી લઈને સ્તિમિત થઈ ગયેલા અને ક્ષાતી આપોવાળા દરદીના પ્રાણ તરત ઊઠી વે છે

(સ્તિમિત=(૧) પરસેવાથી ભિજઈ ગયેલા શરીરવાળા, (૨) જેનું હૃદયનયન બંધ થઈ ગયું હોય એવા)

સહસ્રા જ્વરસન્તાપસ્તુષ્ણા મૂર્ચ્ઙા શલકાયઃ ।

નિપ્લેવણં ચ સન્ધીનાં મુમૂર્ચોપજાયતે ॥ ૧૦૯ ॥

તાવને વેગ એકદમ વધી જાય, તરસ લાગ્યા કડે, મૂર્ચા આવે, બળને નાશ થાય, સાંધા જાણે છૂટી જાય એ લક્ષણે થોડી વારમા જ મરનાર માણસને થાય છે

નોસર્ગે લ્લનાયસ્ય સ્વેદઃ પ્રચ્ચયતે મૃશમ્ ।

લેપજ્વરોપતપસ્ય તુલ્યમેં તસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

કંઠના તાવથી તપી ગયેલા જે દરદીના મો ઉપર થી પુષ્કળ પરસેમો ગોરગર સમયે (વહેલી પરોઢમા) નીતરે તની જિંદગી ટકવી મુશ્કેલ છે (=જીવી શકતો નથી)

બળિયાનું રિત

પ્રવાલગુલિકાભાસા यस્ય ગાત્રે મસૂરિકાઃ ।

અપચાશુ વિનશ્યન્તિ ન ચિરાત્સ વિનશ્યતિ ॥

જેના શરીર પર પરવાળાના મગ્ગકાના રંગના બળિયાના દાગો નીકળીને તરત શમી જાય તે થોડા વખતમા જ મરી જાય છે

વિરહેટકનું રિત

મસૂરવિલમ્પત્યાસ્તથા વિદ્રુમસન્નિભાઃ ।

અન્તર્વેષ્ઠા કિનાભાક્ષ વિસ્ફોટા લેહનાશનાઃ ॥

મસૂરની દાળના આકારના, પડવાળાના રંગના, વચ્ચે મોવાળા અને આગળ જેવા (એ થા જાનના) વિરહેટક દેહને નાશ કરે છે

કામલાશ્લ્લોર્મુલ્લં પૂર્ણ શત્રુયોર્મુકર્માસતા ।

સન્નાસશ્લોષતાઙ્ગે ચ यस્ય ત પરિવર્જયેત્ ॥

જેની બને આખમા ઝમ્પો હોય, મો (કુદરતી હાય એવું) ભરાવદાર હોય, બને લમણા ચાનવિનાના હોય, જે ભડકતો હોય અને જેના શરીરમા જમ્બી નેત્રી હોય તેને વેદો છોડી દેવો

વિદ્યુત નામના સઘોત્રણનું રિત

વિદ્યુર્લં ત્વસ્તમાધયમ્ ।

જેનો ચામડીમાં થયેલા વિદ્યુત (=ધુત) નામનો સઘોત્રણ કંઈ પણ કામનું વિના વધે જાય (તેને વેદો છોડી દેવો)

પ્રણનું રિત

[ચન્દનોશીરમવિરાકુણપઘ્વાક્ષગન્ધયઃ ।

શૈવાલકુક્કુટશિલાકુઙ્કુમાલમપીપ્રમાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

અન્તર્દાહા નિરૂપ્માણઃ પ્રાણનાશકરા યનાઃ ।]

[સુખક, સુગંધિ વાળો, દાઢ, મઠકુ અને કાળો એટલી વસ્તુની ગંધ જેવી ગંધ જેમાથી આવતી હોય એવા, લીલ, કૂકડાની કલગી, કેસર, હરતાલ (=આલ) અને કાળજની પ્રભા જેવી પ્રભાવાળા, શદરથી બળન કરે એવા અને ઉભા વિનાના પ્રણે પ્રાણને નાશ કરે છે]

યો વાતજો ન શ્લાય સ્પાસ દાહાય પિત્તજઃ ॥

કફજો ન ચ પૂયાય મર્મજક્ષ રજે ન યઃ ।

અર્ચૂણક્ષર્ણકીર્ણમો યત્રાકસ્માદ્દ દશ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

રૂપં શક્તિચ્ચજાદીનાં સર્વાસ્તાન્વર્જયેદ્મણાન ।

જે પ્રાણ વાયુથી થયો હોય છતા શૂન્ય (સામક) ન લાવે, જે પ્રાણ પિત્તથી થયો હોય છતા પાકે નહિ, જે પ્રાણ કફથી થયો હોય છતા પર ન થાય, જે પ્રાણ મર્મસ્થાનમા થયો હોય છતા પીડા ન થાય, જે પ્રાણ મૂર્છા ભભરાયું ન હોય છતા જાણે મૂર્છા ભભરાયું હોય એવું લાગે, જે પ્રાણમા કંઈ પણ કામનું વિના શક્તિ નામનું નહિયાર, ધૂન વગેરેના આમો દેખાય, તે બધા પ્રણેન વેદો (અભ્યાસ ગતીને) છોડી દેવો

ભગંદરનું રિત

વિષ્ણુમ્મારુતવહ કૃમિણં ચ મગન્દરમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

જે ભગંદરમાથી મગે અને પેશાબ નીકળના હોય તથા જેમા કૃમિ પડવા હોય તે ભગંદરને છોડી દેવું

ઘટ્ટયન્ જાનુના જાનુ પાદાશુચય્ય પાતયન્ ।

યોડપાસ્યતિ મુહુર્વેષ્ઠમાતુરો ન સ જીવતિ ॥ ૧૧૭ ॥

જે દરદી કીંચત્ સાથે કીંચત્ પ્રતીને, બન પણ ઉપાડીને પાછા નીચે નાખીને વારવાર મો વાકુનુંક કરે છે તે દરદી છોડતો નથી.

દન્તૈદિન્દ્રિયલામાણિ લૈષઃ, કેશાંસ્તૃણાનિ ચ ।

મૂર્મિ કાષ્ઠેન વિલિસન્ લોષ્ઠ લોષ્ઠેન તાડયન્ ॥ ૧૧૮ ॥

હણ્ટોમા સાન્દ્રમૂત્રઃ શુષ્કકાસી જ્વરી ચ યઃ ।

મુરુહસન્ મુદુઃ સ્વેદન્ શય્યાં પાદેન હન્તિ યઃ ॥

મુદુશિલ્દ્રાણિ વિમૃશ્યાતુરો ન સ જીવતિ ।

ટીકા થયેલા રૂવાધવાળો, રંગડ જેવા પેશાબ વાળો, તૂસી ઉપરમવાળો અને તાવવાળો જે દરદી થાય

નખ કરતો હોય, દાંતથી વાળ અને ઘાસ (તણખવા) જપતો હોય, લાકડાથી જાળીન ખોનરતો હોય, માટીના કેડા સાથે બીજુ માટીનું કેડું વગાડતો હોય (પછા ડો હોય), વારવાર પસેતો હોય, વારવાર અવાજ કરતો હોય વારવાર પચારીમાં પગ પાછડતો હોય અને વારવાર શરીરના (નાક, કાન, ગુદા વગેરે) છિદ્રોને બાંધતો હોય તે દરદી જીવતો નથી

મૃત્યુવે સહસાઽર્તસ્ય તિલકવ્યક્તવિપ્રલ્ભઃ ॥૧૨૦॥
મુચ્ચે, દન્તનચ્ચે પુષ્પે, જઠરે વિવિધાઃ સિરા ।

માઠા માણસના મો પર રોકદમ તિલક અને જાગ રોગનો ભરાવો થઈ જાય, દાંત અને નખમાં ચોક્કસ પુષ્પ (ફૂલ જેવાં ધાણા ટપકા) થઈ આવે અને પેટ ઉપર જાતજાતની (અનેક રાકાર રાખ ગળની) શિશરો એકએક તરી આવે ત મરણ સુધયે છે

ઊર્ધ્વાશ્ચાંતરોપમાર્ગા શૂલોપહતવક્ત્રાણમ્ ॥૧૨૧॥
શર્મ જ્ઞાનધિગચ્છન્ત શુક્ષિમાન્ પરિવર્જયેત્ ।

જેને ઊર્ધ્વાશ્ચાંતર (નિ ૪/૧થા થી ૧૭) વધા હોય, જેની ગરમી ચાલી ગઈ હોય, જેના સાથજના વાગમાં ઘૂળ આવતું હોય અને જેને ચેન ન પડતું હોય તે દરદી બુદ્ધિશાળી વેદો છોડી દેશે

વિકારા યસ્ય વર્ચન્તે પ્રકૃતિ પરિહીયતે ॥૧૨૨॥
સહસા સહસા તસ્ય મૃત્યુર્દરતિ જીવિતમ્ ।

જેના ગળ ચોક્કસ (કઈ કારણ વિના) વધી જાય અને જેની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) એકએક જતી રહે (બહાઈ જાય) તેના પ્રાપ્ત મૃત્યુ ચોક્કસ જશે એ છે

યમુદ્દિશ્વાતુરં વૈથ ચમ્પાદયિતુમીપથમ્ ॥૧૨૩॥
યતમાનો ન શક્નોતિ ફુલમ તસ્ય જીવિતમ્ ।

જે રોગીના બામનમાં વેદા ઔષધ ચેળવવાનો પ્રયત્ન કર છતા ઔષધ મુની શક્તિ નથી તે રોગી જીવશે મુશ્કેલ છે (જીવશે શક્તો નથી)

વિજ્ઞાતં ચદુશ્ચ સિદ્ધ વિધિવચ્ચાવચારિતમ્ ॥૧૨૪॥
ન સિધ્યત્યોપપથ યસ્ય નાસ્તિ તસ્ય ચિકિત્સિતમ્ ।

જાણીનું, અનેક વાર સફળતા અપાવનારું અને વિધિપુસ્તક વાપરેનું રીપથ પણ જેને લાગુ પડતું નથી તેને મરણનાનો કોઈ ઉપાય નથી

મવેષસ્યોપવેષ્ટો યા કલ્પ્યમાને વિપર્યય ॥૧૨૫॥
અકસ્માદ્વર્ગગત્યાદે સ્વસ્યોઽપિ ન સ જીગતિ ।

જે માણસના (કાચ, ઘી, અવરોડ વગેરે) નોડા અને (નાર, ભાત વગેરે) અન્નપાન બનાવતાં

બનાવતા કઈ પણ કારણ વિના એ ઔષધ અને અન્ન પાનના રગ, ગધ વગેરે લેવા જેઈને એનાથી કઈ જુદા જ થઈ જાય તે માણસ માને હોય તેપણ જીવતો નથી

નિવાતે સેન્ધનં યસ્ય જ્યોતિશ્ચાપ્યુપશમયતિ ॥
આતુરસ્ય ગૃહે યસ્ય મિષન્તે વા પતન્તિ વા ।
મતિમાત્રમસત્રાણિ ફુલંમં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૧૨૬॥

જે દરદીના ઘરમાં પવન ન આવતો હોય એવી જગ્યાએ પણ બજાતણ સાથે દેવતા ઓહવાઈ જતો હોય તથા વાસણો બડા જાગ રાખવા પડે તે દરદી જીવશે મુશ્કેલ છે

યં નરં સહસા રોગો દુર્બલં પરિમુચ્ચતિ ।
સઘવપ્રાપ્તમાત્રેયો જીવિતં તસ્ય મન્યતે ॥૧૨૮॥

જે નબળા માણસનો રાગ રોકદમ જતો ર (શમી જાય), તેની જિંદગી સંશયમાં આવી પડેલી હોય છે એવું આત્રેય માને છે

કપયેષ્ઠ ચ પૃષ્ઠોઽપિ દુષ્ણવ મરણ મિપક્ ।
મતાસોર્ગન્ધુમિત્રાણા ન ચેન્નેત્ત ચિકિત્સિતુમ્ ॥

મરનારના સગા અને મિત્રો પૂછે તેપણ વેદો એમને સાંભળીને દુષ્ણ વાપ એવી દરદીના મરણની રાગાણી કાપી નહિ, તેમ એવી (મરવાના ૧૫ અવાજ દરદીની) યિહિત્સા કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ

યમદૂતપિશાચાદ્યેતંપરાસુકપાસ્યતે ।
પ્રક્ષિરોપથયૌર્વાણિ તસ્માન્ત પરિવર્જયેત્ ॥૧૩૦॥

રોષધની શક્તિ ન હોવાના (નકમી સ્ત્રી દેનાર) યમદૂતો, પિશાચો વગેરે મરનાર દરદીની સેવામાં લાગત થઈ ગયા હોય છે, તેથી એને (મરનાર દરદીને) છોડી દેશે

આયુર્વેદફલ ફલ્લ યદાયુર્મં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
રિષ્ટાનાનાદત્તસ્માત્કર્તૈવ મયેન્દ્રિયક ॥૧૩૧॥

(આયુષ્ય કાનુ છે તે જાણનું અને આયુષ્યની રક્ષા કરવી એ અને ફલફળી પચાપુરવંદનું બધું ફળ આયુ વંદના જામકાળમાં રહેલું છે નથી વેદો હમણાં રિષ્ટના જ્ઞાન માટે આ રાખવો)

મરણ પ્રાણિનાં હૃદમાયુ પુણ્યોમયક્ષવાત્ ।
તથોસ્થક્ષવાદૃષ્ટ વિપમાપરિહારિણામ્ ॥૧૩૨॥

પ્રાણીએનું મરણ આજરહા ખૂંવાથી, પુદ્ગ ખૂં વાથી અને અજરહા આયુષ્ય તથા પુદ્ગ બંને ખૂંવાથી થાય છે એનું દેખાય છે તે ઉપરાંત ને બે (સ્વાપ ૨૧ અને પુદ્ગ) ખૂંવાય

વિહારનો ત્યાગ ન કરનારોએનું મરણ થાય છે એવું જણાય છે.

શ્યથાન્નદયે સૂત્રસ્થાને દ્વિતીયે શારીરસ્થાને
વિકૃતિવિજ્ઞાનીયો નામ પદ્ધતોઽધ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ ક્રી : દૂતાદિવિજ્ઞાનીય

પ્રાણ અને માંદા માણસનાં રૂપ, ઇંદ્રિયો, સ્વર, છયા વગેરેમાં વિકૃતિ થાય તેનાં લક્ષણો ઉપરથી અને રોગનાં નક્કી કરેલાં ખાસ લક્ષણો ઉપરથી એ માણસ કેટલું જીવશે તે વાત વિકૃતિવિજ્ઞાનીય અધ્યાયમાં કહી. દૂત વગેરેના શુભ અને અશુભ શુકનો પરથી શુભ અને અશુભ સૂચવવા માટે આ અધ્યાયનો આરંભ કરાયો છે.

અયાતો દૂતાદિવિજ્ઞાનીયં

શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

નારે હવે અમે દૂત વગેરેનું ચોક્કસ જ્ઞાન જોય કહેવું છે એવું શારીર (શરીર સંબંધી જ્ઞાન) સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

વૈદ્યને બોલાવવા માટે જે પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળકને મોકલવામાં આવે તેને દૂત કહે છે. ઘેરથી નીકળનાં, દરદીને ઘેર જતાં રસ્તામાં, દરદીના ઘરમાં પેસતાં અને દરદીના ઘરમાં ગયા પછી પણ વૈદ્યને જે શુકન કે અપશુકન થાય છે તે તથા એવી બીજી શુભઅશુભ સૂચવનારી બાબતોનો 'વગેરે' શબ્દમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.)

દૂતના શુકન

पालषडाभ्रमयर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ।

न पय विपरीताः स्फुर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ ૧ ॥

(૯૯ જાતના નાસ્તિકો છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો છે. બ્રાહ્મણ શત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર મુખ્ય વર્ણો (નાત) છે. તેની અનેક પેઠા નાત છે.)

દરદી જે જાતના નાસ્તિક હોય, જે આશ્રમમાં હોય અને જે નાતના હોય તે જ જાતના નાસ્તિક, તે જ આશ્રમમાં અને તે જ નાતના દૂત (વૈદ્યને તેડવા આવનાર) હોય તેા કમ (=ચિકિત્સા) સિદ્ધ થાય છે. (સફળ થાય છે.) એ જ દૂતો જે દરદીથી ખુદ સંપ્રદાયના, ખુદ આશ્રમમાં અને ખુદ

નાતના હોય તેા કમ (=ચિકિત્સા) નિષ્ફળ જાય છે.

दीनं भीतं द्रुतं अस्तं रुक्षामङ्गलवादिनम् ।

શસ્ત્રિણં દળિદનં પષ્ટં મુળદશ્મશુજટાધરમ્ ॥૨॥

અમઙ્ગલાદ્યં કરમર્માણં મલિતં સ્ત્રિયમ્ ।

अनेकं व्याधितं ध्यङ्गं रुक्माल्यानुलेपनम् ॥ ૩ ॥

તૈલપટ્ટાક્રિતં જીર્ણવિવર્ણાદિક્વાસતમ્ ।

खरोष्महिषारूढं काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ॥ ૪ ॥

નાનુગચ્છેદ્વિપદૂતમાહ્યન્તં ચ દૂરતઃ ।

બાચાર બની ગયેલા, બીનેલા, દોડના (ઉતાવળે) આવેલા, ત્રાસ પામેલા (અકળાયેલા, ગભરાયેલા), કઠોરવાસી બોલનાર, અશુભ બોલનાર, હાથચારવાળા, લાકડીવાળા, નપુંસક, દાંડીમૂછ મુંઝવેલા, જટા રાખનાર, અશુભ નામવાળા, ઘાતકી કામ કરનાર, ચેલા, સ્ત્રીજાતના એકથી વધારે હોય એવા, રોગી, જેઈએ તેના કરતાં ઓછા અવયવવાળા (=ખેડવાળા), રાત્રી માળા અને રાત્રા લેપવાળા, તેલ અને કદવથી ખરડાયેલા; ફાટેલું-વિચિત્ર રંગનું (કે ફટકી ગયેલા રંગનું), ભીનું કે એક જ વસ્ત્ર પહેરીને આવેલા; ગધેડા, ઊંટ કે પાટા ઉપર બેસીને આવેલા; લાકડું, માટીનું કેશું (=ચેડું) વગેરે હાથમાં રાખીને દબાવતા (પ્રસતા) અને દૂરથી બોલાવતા દૂતની પાછળ (=દૂતની સાથે) વૈદ્યે જવું નહિ.

अशस्तचिन्तायचने नये छिन्दति भिन्दति ॥૫॥

જુહાને પાવકં પિષ્ડાન્ પિતૃચ્ચો નિર્વપત્યપિ ।

સુને મુકકચેઽભ્યકે હ્દયપ્રયત્તે તથા ॥ ૬ ॥

વૈદ્યે દૂતા મનુષ્યાનામાગચ્છન્તિ સુમૂર્ષતામ્ ।

વૈદ્ય અમંગળ વિચાર કરતો હોય, અમંગળ, શબ્દ બોલતો હોય, નાજો હોય, કાપનો હોય, ફેડતો હોય, અગ્નિમાં હોમ કરતો હોય, પિતૃચ્ચોને પિડા આપતો હોય, ઊંઘતો હોય, માથાના વાળ છૂટા રાખ્યા હોય, તેજ ચોળીને બેઠો હોય, રોતો હોય કે અસ્વચ્છ (અપવિત્ર) હોય તેવે વખતે મરનાર માણસોના દૂતો વૈદ્યને તેડવા આવે છે (એવે વખતે આવેલા દૂતવાળો દરદી મરી જાય છે.)

विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा मिषक् ॥૭॥

દૂતમમ્યાગતં દટ્ટવા નાતુરં તમુપાચરેલ્ ।

જે જાતનો રોગ દરદીને થયો હોય તે રોગના જોવા જ ગુણવાળા પ્રદેશમાં કે સમયમાં દૂતને સાથે આવેલા જેઈને વૈદ્યે તે (=દૂતને મોકલનાર) દરદીના ઉપચાર કરવા નહિ.

(દા. ત., દરદીને કફથી તાવ વગેરે રોગ થયો હોય તેા ઘી, પાણી વગેરે દ્રવની પાતેના પ્રદેશમાં કે

અનુપ દેશમા કે પરોઢમાં રાણેલા દૂત અથુભ છે. પિતથી થયેલા રોગમા અગ્નિ વગેરેથી તપેલા પ્રદેશમા કે બપોરે આવેલા દૂત અથુભ છે વાયુથી થયેલા રોગમા પરચ, લુખા, રેતાળ, પથ્થરવાળા, કકરીવાળા વગેરે પ્રદેશમા કે સાને આવેલા દૂત રાથુભ છે ઊલ્લેખો, મેલરોજ અને અતિસારના દરદીના દૂત ભાગેલા પુલ ઉપરથી આવે કે આવતા પુલ ભાગે તે અથુભ છે ગેઝના દેશમા કે રોગમા વધારે કરે ચોલા ગુણવાળા પ્રદેશમા કે રોવે સમયે દૂત આવે તે અથુભ છે)

સ્પૃશાન્તો તામિતાસાસ્યકેશરોમનત્તદ્વિજાન ॥૮
શુભપૃષ્ઠસ્તનમારાજઠરાનામિકાઙ્ગુલીઃ ।
કાર્પાસલુસતીસાસ્થિકપાલનુશલોપલમ્ ॥ ૯ ॥
માર્જનીશૂપર્વેલાન્તમસ્માક્ષારદશાનુપાન ।
રજ્જૂપાનત્તલાપાદમન્યદ્વા મગ્ધચિચ્યુતમ્ ॥ ૧૦
તત્પૂર્વદર્શનં દૂતા ઘ્યાહરન્તિ મરિપ્યતામ્ ।

દૂતો વેદને પહેલી જ વાર જુરો ત વખતે (=પહેલી મુલાકાત વખતે) દૂતો વેદને દરેક સંદેશ કહેતા હોય તે વખતે, જે રો દૂતો ફેટી, નાક, મો, વાળ, ફેવાડાં, નખ, ઠાન, ગુલા અગ (ગુદા રાને મુગોદિય), પોક, સ્તન, ટોક, ઉદર, અનામિકા રાગની (=દંડથી આગળી એટલી રાગની), રૂ, પગ વગેરે(=આસ)ના ભૂકો (ભૂજુ), સીંજુ, ડાઙકુ, જોપથી, મુસળ (કે સામેગુ), વધર, સાવરણી, ચૂપકુ, વચ્ચેના છેમે, રામિયા, અગારી (કે કોલસો), વલના છેડના રેસા (પૂછડાં), ધાનના છેડા (ફાનસ), દારકુ, બેડા (પગરખાં), ત્રાજવા-કાટલા, ફાસો કે ભાગેલું કે પલી-આખીને ટુકડેટુકડા થઈ ગયેલું જે કઈ બીજુ હોય—પાટથી વસ્તુઓમાથી કોઈ પણ વસ્તુને અડકતા અડકતા દૂતો બોલતા હોય, તો તે મરના આપસોના દૂતો બોલે છે (=દૂતો સંદેશ કહેતી વખતે આખીની ગોઈ વસ્તુને અડકતો દરદી મરવાનો છે એમ લાગવું)

તથાડર્ધરાત્ર મર્યાદે સન્નયયોઃ પર્વાવાસરે ॥૧૧
પટ્ટીચતુર્પાનિવમીરાદુકેતૂદપાદિપુ ।
મરણીર્હાસકાડડલેપાપૂર્વાડર્ધાપિચ્ચનક્રતે ॥

વળી રાત્રી રાત્રે, બપોરે, બે સપ્તાક્રતે, થનિ દિવસે, છઠ, સાય, કે નેમને ડિવને, રાત્રીના કે કનુના ઉદયકાળમા (દુરંદરના ઉત્પાત વખતે, વતિ ચોદશને દિવસે) વગેરે સમયે, ભરણી, કૃતિમ, રાત્રિવેષ, પૂર્વા (=પૂર્વાહ્નિગની, પૂર્વાપાઝ, પૂર્વાધ્યાયન), અર્ધ, મધ્ય અને મૂળ એટલાં નવગોમા આવેલા દૂતો અન્યાર

દરદીઓના દૂતો હોય છે (=એ નવગોમા બોલાવવા આવેલા દૂતો દરદીનુ મરણ સૂચવે છે).

યસિમશ્ચ દૂતે ભ્રુવતિ વાક્યમાતુરસંશ્રયમ્ ।
પશ્યેન્નિમિત્તમશુભં તં ચ નાનુમજોદ્ગ્રપક્ ॥૧૩॥
દૂત વેદને દરદી વિરે કહેતા હોય તે વખતે જે વેદને અપયુક્ત થતા જાય, તો વેદો તે દૂતની પાછળ (=સાથે) જાય નહિ

તથાયા ચિકલઃ પ્રેતઃ પ્રેતાલક્ષાર પલ ધા ।
છિન્નં દગ્ધં વિનષ્ટં વા તદ્વાદીનિ વચાંસિ ધા ॥૧૪
રસો વા કટુકસ્તીમા ગન્ધો વા કૌળપો મહાન ।
સ્પર્શો વા વિપુલઃ કુરો યદ્વાડન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥
તત્સર્વમિત્તો વાસ્ય વાક્યકાલેડપવા પુનઃ ।
દૂતમમ્યાગત દૃપ્તયા નાતુર તમુપાવરેત્ ॥ ૧૬ ॥

(ઉપરના શ્લોકમા અપયુક્તની વાત કવી તે અપયુક્ત કયા જ્યા છે તે હવે આ શ્લોકમા કહે છે) તે (અપયુક્ત) નીચે પ્રમાણે છે—જનમથી જ રોગજી અવધવાળો માણસ, મડદુ, મડદા જેવા રાત્રિવેષ, વસ વગેરે અકાલરાત્રો માનવ, કપાયેલી, બળેલી (દાંડેલી) કે નાચ પાયેલી વસ્તુ કે વ્યક્તિ, રાત્રી અમુક વસ્તુ કે વ્યક્તિ કપાઈ છે, બની (દાંડી) છે કે નાચ પાયી છે એ રાશિના શબ્દ, બાતુ જલન તીખા રસ (=અતિ કષય તીખી વસ્તુ), મડદાની ઉગ ગપ, બાતુ મુરડેલીથી મડન થઈ શકે એવા દૂર સ્પર્શ, અથવા એવું બીજુ પણ જે કઈ હોય તે બધું (=તેમાથી કઈ પણ) દૂત સંદેશ કહે તે પહેલા કે પછી રાત્રીના દૂત સંદેશ કહેતા હોય તે વખતે દેખાય રાત્રી રો બધું દેખાતું હોય તે વખતે દૂત આપો હોય, તો તે દૂત જે દરદી માટે આવેલો હોય તે દરદીના ઉપદાર કરવા નહિ

વેદા પાતાને ઘેરથી નીકળે તે વખતના અને રસ્તામા થતા શુક્ર અને અપયુક્ત
હાહાકન્દિતમુક્તુદમાકૃષ્ટ સ્વલનં શ્રુતમ્ ।
વલ્લાતપરપાદાદ્યસનં ઘ્યસનીક્ષણમ્ ॥ ૧૭ ॥
ચિત્તપ્રજાનાં પાત્રાણાં પૂર્ણાં ચ નિમજ્જનમ્ ।
હતાનિષ્ઠપ્રવાદાશ્ચ દૂપણ મસપાંસુમિઃ ॥ ૧૮ ॥
પથચ્છેદોડિહિમાર્ગમોષાસત્કથાનેરે ।
દીતાં પ્રતિ દિનં વાચઃ કૂરાણા મૃગપક્ષિણામ્ ॥૧૯
શુણધાન્યગુરોદગિલ્લપણાસદચર્મણામ્ ।
સર્પપાણાં ઘસાનૈલતુળપ્રેન્ધનસ્ય ચ ॥ ૨૦ ॥
ક્રીયક્રૂચપાકાનાં જાલયાનુરયોરપિ ।
હૃદિતસ્ય પુત્રીપસ્ય પૂતિદુરંશનસ્ય ચ ॥ ૨૧ ॥

નિઃસારસ્ય વ્યવાયસ્ય કાર્પાસાદેરેરપિ ।

શ્યાનાસનયાનાનામુત્તાનાનાં તુ વર્ણનમ્ ॥ ૨૨ ॥

ન્યુખ્જાનામિતરેષાં ચ પાત્રાદીનામશોભનમ્ ।

‘હાથ, હાથ,’ રોવા શબ્દ, રોકકા, બૂમ, ચીસ, ઠેકર વાગવી (=પડી જવું), છીંક, વેધના વચ્ચે, છત્રી રાત્રે જોડાને કઈ આકૃત થાય (=જડે નહિ કે ફેટીપૂટે), સકટમા આવી પડેલા લોક નજરે પડે, મંદિરની બાજુરો પડી (કે ડુબી) જાય, ભરેલા વાસણ પડી (કે ડુબી) જાય, ‘મૂઝો’ રોવા ર નિષ્ શબ્દો ઉચિ અવાજો બોધતા હોય, વેધ દરદીને ઘેર જતો હોય ત્યારે રસ્તામા રખિયા કે ધુળ વેરાય, સાળ, બિનાડી, નાઠા, ગરોળી (કે કાચડો), વાદન રા પ્રાચીરોમાનુ કોઈ વેધના રસ્તામા રાડુ ઊતરે, જો દિશામા સૂર્ય હાય ત દિશામાથી માસ ખાનારા પશુપખીરોનો રાવાજ રાત્રે, કાળું ધાન, ગોળ, છાશ, લવાણ, રાત્રવ, ચામડું, સરસવ, વસા, તેલ, ઘાસ, કાદવ બગનસૂ, નપુંસક, ધાતકી, ચણા, માછલા પકડવાની જાળ, હરણ પકડવાની જાળ, ઊલટી, ઝાડો, દુર્ગંધ, ભયાનક દેખાવ, જેનો સાર (કત્ત, સત્ત) કાઢી લીધો હાય રોવા વસ્તુ, મૈથુન, રૂ વગેરે, દુશ્મન, ચત્તા (=પાયા ઉંચા રહે રો રીતે) પડેલા ખાટલા, આસનો (ખાટલા ખાટ, બાજઠ વગેરે) અને વાહનો, અને ઉંધા પાડેલા બીજ વાસણો ચોટલામા થી કઈ પણ વેધને દરદીને ઘેર જતા દેખાય તે રાશુભ છે

પુલંકા પક્ષિણો ચામા સ્ત્રીસહા

દક્ષિણા શુભા. ॥ ૨૩ ॥

પ્રદક્ષિણં લગમૃગા યાન્તો, નૈવ શ્વજશુકાઃ ।

નર જાતિના નામવાળા પક્ષી વેધની ડાબી બાજુએ ધાર, સ્ત્રીજાતિના નામવાળા પક્ષી વેધની જમણી બાજુએ બાર, રાત્રે પક્ષીરો ર ને મુગવર્ગના પ્રાચીરો વેધની ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુએ જતાં ધાર તે શુભ છે પણ કૂતર અને શિયાળ રોવા નથી (=વેધની ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ રા જતા રાય ત શુભ નથી)

મયુગમાશ્વ મૃગા શસ્તા

મુગવર્ગના પ્રાચીરો રોકી સંખ્યામા હાય ત શુભ છે

શસ્તા નિત્યં ચ વર્ણને ॥ ૨૪ ॥

ચાપમાસભરદ્વાજનકુલચ્છાગવર્હિણ ।

ચાપ, ભાસ, ભરદ્વાજ, નોર્હિયો, બકરી ર ને મોર દેખાય તે સદા શુભ છે (=ડાબી કે જમણી બમે તે બાજુએ શુભ છે)

મશુમં સર્વપોલૂકયિટાલસરટેક્ષણમ્ ॥ ૨૫ ॥

ધુવડ, બિલાડી, ગરોળી (કે કાચડ), દેખાય તે બધી રીતે (=ડાબી કે જમણી બાજુરો, રોકી સંખ્યામા કે બેકી સંખ્યામા રોમ બધી રીતે) અશુભ છે

પ્રશસ્તાઃ કીર્તને કોલગોધાહિશશાજાહકાઃ ।

ન વર્ણને ન વિસ્તે, વાનરક્ષાવતોઽન્યથા ॥ ૨૬ ॥

ભૂટ, સાઘો, સાપ, સસડુ, અને જળો વિષે વાન થતી હોય તો તે શુભ છે, પણ એ પ્રાણીરો દેખાય કે એમનો અવાજ સંભળાય તે અશુભ છે, વાદન અને રીંછ એથી ઊલટા છે (=વાદનાની અને રીંછની વાન થતી સંભળાય તે અશુભ છે, પણ એ બંને પ્રાણીઓ દેખાય કે એમનો અવાજ સંભળાય તે શુભ છે)

ચતુરેન્દ્રં ચ લાલાટમશુભં, શુભમન્યતઃ ।

અગ્નિપૂર્ણાનિ પાત્રાણિ મિત્રાણિ વિશિષ્ઠાણિ ચ ॥ ૨૭ ॥

નામુ મેધધનુષ્ઠ યાય તે રાશુભ છે, પણ બીજી દિશામા યાય તે શુભ છે દેવતાથી ભરેલા વાસણ ભાગેલા હોય ર ને ભડકા વિનાના (કે ઉપર ગાલવાના મોગરાવિનાના) હોય તે રાશુભ છે

દશ્વક્ષતાદિ નિર્ગચ્છદ્ધવમાર્ણં ચ મજ્જલમ્ ।

વૈષો મરિચ્યતાં વૈશ્વ પ્રવિશન્નૈવ પશ્યતિ ॥ ૨૮ ॥

વેધ મરનાર દરદીના ઘરમા પેસે તે જ વખતે જોઈક ૨૮મા થી ૩૮મા મા કંહેલા શુભ શુકનની દર્શી, ડાંગ વગેરે વસ્તુરો દરદીના ઘરમાથી બહાર નીકળતી જુએ છે

દ્વાતાપસાધુ દ્વૈવૈવં લ્યજેદાર્તમતોઽન્યથા ।

કલ્પનાશુક્લસન્તાનો યક્ષતસ્તમુપાચરેત્ ॥ ૨૯ ॥

(રાપા) રાગન કહેવાઈ ગયેલા) રાશુભ દૂત વગેરન જોઈન પણ વેધે દરદીને છોડી દેવો, પણ તેથી ઊંધુ જોઈને (=શુભ દૂત વગેરે જોઈને) દયાથી શુદ્ધ મનવાળા વેધે મળેન લઈને તેના ઉપ દાર કરવા રસ્તામા કે દરદીના ઘરમા પેસતા વેધને ઘાતા શુકન દશ્વક્ષતેશ્વનિષ્પાવપ્રિયક્ષમધુસર્પિષામ્ ।

યાયકાજ્ઞનમૃક્ષારઘણ્ટાદીપસરોરુહામ્ ॥ ૩૦ ॥

દુર્ગર્દ્રમસ્ત્યમાંસાના લાજાતા ફલમસયો ।

રત્નેમપૂર્ણકૃન્માનોં કન્યાયાઃ સ્યન્દનસ્ય ચ ॥ ૩૧ ॥

નરસ્ય વર્ષમાનસ્ય લેયતાનાં નૃપસ્ય ચ ।

શુદ્ધાનાં સુમનોવાલચામરામ્ભવામિતામ્ ॥ ૩૨ ॥

શક્ષ્ણાશુદ્ધિગોળીપતોરણસ્વસ્તિકસ્ય ચ ।

મૃમે સમુદતાયાશ્ચ વદ્ધે પ્રન્થલિપ્ય ચ ॥ ૩૩ ॥

મનોહસ્યાપ્રપાનસ્ય પૂર્ણસ્ય શાક્ટસ્ય ચ ।

નૃમિર્ધન્યાઃ સવસાયા વહઘાયાઃ સ્ત્રિયા મપિ ॥ ૩૪ ॥

જીવજીવકસારક્ષસારસમિયવાદિનામ્ ।

હંસાનાં શતપત્રાણાં બદ્ધસ્યૈકપદ્મોસ્તથા ॥૩૫॥

રુચકાદર્શસિદ્ધાર્થરોચનાનાં ચ દર્શનમ્ ।

ગન્ધઃ સુસુરભિર્વર્ણઃ સુશુક્લો મધુરો રસઃ ॥૩૬॥

ગોપતેત્સુકુલસ્ય સ્વનસ્તદ્વદ્ધવામપિ ।

મૃગપક્ષિનરણાં ચ શોભિનાં શોભના ગિર ॥૩૭॥

હૃદયજપતાકાનામુદ્દેષેપામમિદ્ધિતિઃ ।

મેરીમૃદન્નશાસ્ત્રાનાં શબ્દાઃ પુણ્યાહનિઃસ્વનાઃ ॥૩૮॥

સેવાધ્યપન્યશબ્દાઃ સુલો ધામુઃ મદ્ધક્ષિણઃ ।

પથિ વેદમપ્રવેશો ચ વિદ્યાદારોગ્યલક્ષણમ્ ॥૩૯॥

કાંડો, ડાંગર, શેરડી, વાલ, કાંઠા, મધ, ઘી, લાખ,

અજીન, સોનાની ઝારી, ઘટડી, દોલો, કમળ, પંચો,

નીલા માધવ્ય, લીલુ માસ, ડાંગરની ધાણી, ફળ, લાડુ

વગેરે ખાવાનું, રત્ન, હાથો, ભરેલો ઘડો (બેડુ), કન્યા

(=નાની છોકરી), રથ, જેની ચડતી થતી જતી હોય

એવો માણસ, દેવો, રાજા ધોળુ ફૂલ, ધોળા વાળ,

ધોળું વસ્ત્ર, ધોળુ ચમર, ધોળો ઘોડો, રાખ, સળગન,

બ્રાહ્મણ, પાઘડી (કે ફેટો), તોરણ (૧ મકાનનું મુખ્ય

બારણું, ૨ તોરણ), સાથિયો, ચણવણી ભઠ્ઠીન (કે

ટેકરી), નાગનો અગ્નિ, મનગમનું રત્નપાન, માખ

ગોધી ભરેલું ગાડુ, વધણ સાથે ગાય, વછેણ સાથે

ઘોડી, બાળક સાથે સ્ત્રી, છાત્તરક પક્ષી, સાગર પક્ષી,

સારસ પક્ષી, મીઠું ભોવનાર (રાધવા પ્રિયવાદી નામનું

પક્ષી), હસો, કમળો, બાંધેલું એક પશુ, રુચક નામનું

ગજાનું ધરોણું, ચાટણુ, ધોળા સરસવ, કૂટશામલિ

(=હથ્થી બનના ધીમજાનું ગાડું)-રોટલું રસ્તામાં રાત્રે

દરદીના ઘરમાં ચેસતા વેદાને દેખાથ તે દરદી સાથે

ચવાનું લક્ષણ છે ખૂબ મધમધની સુવાસ, ખૂબ ધોળો

રંગ, ગળપણ, અનુકૂળ (૧. શાંત, ૨ વેદ જાતો

હોય તે દિશામાં જતા) ૨ રાખવાનો અવાજ, રોવી જ

(=અનુકૂળ) ગાયોનો રાવાજ, સુંદર પશુ, ખંખી ૨ ને

માત્રસની સુદર વાણી, છત્રી ઊધરે, ધજાપતાકા ફૂટકા

વવામાં આવે, સ્તુતિ (કે રાસતી), નગરો, મુદગ

રુનો રાંખના રાવાજ, પુણ્યપાપાયન ભણવાના રવાજ,

વેદ ભણવાના અવાજ, ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ

તરફ વાતો સુખ સાથે એવો પવન-રો બધું વેદ

પરદીને ધેર જતા હોય ત્યારે રસ્તામાં કે વેદ દરદી

ના ઘરમાં પેસે તે જ વખતે થાય, તો તે દરદી સાથે

ચવાનું લક્ષણ છે એમ સમજવું

શ્વપુલકં દૂતશાકુનં

આટલાં દૂતના શુકન કહ્યા

સ્વમાનૂર્ધ્વં પ્રચક્ષતે ।

તે પછી સ્વપ્ના કહેશે

સ્વપ્નમાં શુકન

સ્વપ્ને મધ સદ્ધ પ્રેતૈર્યઃ પિષ્ઠન કૃપ્યતે શુના ॥૪૦॥

સ મર્થો મૃત્યુના શીત્રં જ્વરરુપેણ નીયતે ।

સ્વપ્નમાં મરેલો માણસો સાથે દારૂ પીતા જે માણસ

ના સ્વપ્નમાં કૂતરો તાણે છે, તે માણસને તાવના રૂપમાં

આવેલું મૃત્યુ તરત ઝડપી જાય છે (=તાવથી મરી

જાય છે)

શ્વકમાલ્યવપુર્લ્લો યો હસન્ દ્વિપતે સ્ત્રિયા ॥૪૧॥

સોડસપિત્તેન

જે માણસને રોબુ સ્વપ્ન આવે કે પોતે લાલ

માઝા પહેરી છે, લાલ શરીર છે, લાલ કપડાં પહેણે છે

૨ ને પોતે હસતો હોય છે, ત્યારે સ્ત્રી પોતાને (માણસને)

ઉપાડી જાય છે, તે માણસને સ્ત્રીધન રોગના રૂપમાં

આવેલું મૃત્યુ તરત ઝડપી જાય છે

મહિષશ્વવાહોદ્ગર્દભૈઃ ।

યઃ પ્રયાતિ વિશં વામ્પાં મરણ તસ્ય પદ્મમળા ॥૪૨॥

જે માણસ સ્વપ્નમાં પાદ્રા, કૂતરો, બૂડ, ઊંટ

ના નધિય સાથે વમની (=દક્ષિણ) દિશામાં ચાલી

નીકળે છે, તેનું શયશેઘથી મરણ થાય છે

લતા કણ્ઠવિની વશસ્તાલો વા દ્વિદિ જાયતે ।

યસ્ય તસ્યાનુ ગુસ્મેન

જે માણસના હૃદયમાં સ્વપ્નમાં કાટાવાળી લતા

(=વેવ), વાસ કે તાડનું ગાડ ઊંચે છે, તે તરત જોડા

ના શેઘથી મરે છે

યસ્ય યદ્વિપર્નાવિપમ્ ॥૪૩॥

જુહતો ધૃતલિકસ્ય મન્નસ્યોરઠિ જાયતે ।

પથ સ નરોરુકુષ્ઠેન

સ્વપ્નમાં ભડકવિનાના ૨ ગિનમાં લામ કરતા, ઘી

ચોપડેના રાત્રે નાગા રોષા જે માણસની છત્રીમાં

કમળ ઊંચે છે, તે કુશરાજ(=વામડેના રોગ)થી મરે છે

ચંડાલે. સદ્ધ યઃ પિષેત્ ॥૪૪॥

સ્નેહ બહુવિધં સ્ત્વો સ પ્રમેદેણ નદયતિ ।

જે માણસ સ્વપ્નમાં ચંડાલો સાથે રાત્રે જાતો

સ્નેહ પીશે તે પ્રમેદ શેઘથી મરી જાય છે

હમ્માદેન જલે મહેષો નૃપત્ત્વ રાક્ષસે સદ્ ॥૪૫॥

જે માણસ સ્વપ્નમાં રાક્ષસો સાથે નાચનાચના

પાત્રોમાં ફૂંધી જાય તે ગાડપત્રથી મરે છે

અપસારણ યો મત્યો નૃત્યન પ્રતેન નીયતે ।

જે માણસ સ્વપ્નમા નાચતો હોય ત્યારે રોને ભૂત વધી જાય, તે વાદીના રોગથી મરે છે

યાનં શ્વેતોપમાર્જાત્કપિશાદૂલસૂકરઃ ॥૪૬॥

યસ્ય પ્રેતૈઃ કૃંગાલૈર્વા સ મૃત્યોર્વર્તેતે મુષ્ણે ।

જે માણસ સ્વપ્નમા ગધેકુ, ઊંટ, ત્રિવાણી, વા - વાધ, ડુક્કર, ભૂત (ક મરી) કે ક્ષિપાવ ઉપર ચડાવી કરે છે, તે મોતના મોખા હોય છે

અપૂષ્પશાક્કુલીર્જગમ્યા ચિયુદ્ધસ્તદ્વિધ્યં વમન્ ॥૪૭॥
ન જીવતિ

જે માણસ સ્વપ્નમા રાટલા, રોટલી રાને ધૂધરા ખાઈને જગ્યા પછી રોવી જ (=રોટલા રાટલી રાને ધૂધરાની જ) ઊંડાની કરે છે તે માણસ જીવતો નથી

મશ્તિરોગાય સૂર્યેન્દુબ્રહ્મેશ્વરણમ્ ।

સ્વપ્નમા જે માણસ સૂર્યનું કે ચંદ્રનું કામ થવું જુએ છે, તત્ત્વ રાખેલો રાગ થાય છે

સૂર્યાચન્દ્રમસો પાતદર્શન દગ્ધિનાશનમ્ ॥૪૮॥

જે માણસ સ્વપ્નમા સૂર્ય રાને ચંદ્ર (૨ કાશ માથી,) પડતા દેખાય છે, તે રાખડો થાય છે

મૂર્ધ્નિ વશલતાદીના સમ્મલો વયસાં તથા ।

નિલયો મુચ્ચટા કાકગુપ્તારો પરિવારણમ્ ॥૪૯॥

તથા પ્રેતપિશાચલીર્દવિઙ્ગાન્નગ્રવાશનૈ ।

સહો વેત્રલતાવશાતુળકણ્ઠકલક્રુટે ॥૫૦॥

શ્વશ્વદમશાનશાયન પતન પાણુમસ્મનો ।

મજ્જન જલપદ્માવૌ ક્ષીમેણ સ્ત્રોતસા હૃતિ ॥૫૧॥

નૃત્યવાદિત્રગીતાનિ રક્તચન્દ્રાધારણમ્ ।

વયોઙ્ગુચ્છિરચ્છન્નો વિયાહઃ ક્ષમધુર્કમ્ ચ ॥૫૨॥

પકાશ્નસેનહમધાશ પ્રચ્છદંતિવિરેચનૈ ।

હિરણ્યલોહયોર્ભા કલિર્બન્ધપરાજયૌ ॥૫૩॥

ઉપાનિષ્ઠાનાશશ્ચ પ્રવાન પાદ્વર્મણૌ ।

હર્ષૌ મૃશ પ્રકુપિતૈ પિત્તમિશ્ચાવમત્સનમ્ ॥૫૪॥

પ્રદીપમહનશ્વદન્નદૈવતચશ્ચુષામ્ ।

પતનં વા વિનાશો વા, મેદન પર્વતસ્ય ચ ॥૫૫॥

કાનને રક્તકુસુમે પાપકર્મનિવેશનૈ ।

ચિતાન્ધકારસમ્પાદે જનન્યાંચ પ્રવેશનમ્ ॥૫૬॥

પાત પ્રાસાદશૈલાદર્મેસ્થેન પ્રસન્ન તથા ।

કાષાયિણામસૌમ્યાના નેપ્રાના

દશ્વદ્યારિણમ્ ॥૫૭॥

રક્તાશાળાં ચ કૃષ્ણાના દર્શન જાતુ નૈષ્યતે ।

સ્વપ્નમા માથે વાત, વેલા વગેરે ઊંઘે, માથામાં પમીઓનો માગો, મૂડાવેલું માથું, કાગડા, ગીધ વગેરે વીંટલાઈ વળે, ભૂત, પિશાચ, સ્ત્રી, દ્રવિડ લોકો, રાક્ષ દેશના લોકો ૨ ને ગાળને ખાનારા લોકો વીંટાઈ વળે, નેત્ર, લના, વાસ, ઘામ રાને કટાથી ભરતક જગ્યાએ ભગઈ પડવું (રસ્તો ન જડવો), ધરામા (=ક્રિયા ખાડમા) સુંવ, સ્મશાનમા લુગુ, મૂળમા કે સ્ત્રિપામા પડી જવું, પાણી, કાદવ, વગેરેમા ડબવું, નેત્રથી વહેતા જગ્યામા તમાઈ જવું, નાથ, વાઈજાત્ર, ગાયન, ગતી માથા પડાવી ચના કપડા પહારવા, ઉમ્મર વધી જાય, ઘરેર વધી જાય, રાભગ, લગ્ન, દાકીમૂછની ઉજામત, રાધેલું ધાન સ્નાય રાને દાડ ખાવાપીવા, ઊલટી થવી, ગડા થવા, સોનું મળે, લોહું મળે, તક્કાર થાય, બંધન થાય (જેવ વગેરેમા પુરાય), હાર થાય, જોગની જોડાના નાથ થાય (રોક જોડા ખોવાઈ જાય), જોડા પગમાંથી નીકળીને ઊછળીને રાજળ પડે, બહુ હાગ્ય થાય, ચિદાશ્વા પિતૃરો કપકા રાપે દીવો, ગ્રાહ, નક્ષત્ર, તન, દવના રાને રાખ-રો છ વાના પડે કે નાથ પામ પર્વત ભદાય, ચના ફૂલવાળા જગ્યામા પેસવું, જગ્યા પાપકર્મ થવું હાય એવા મક્કનમા પેસવું, ચિતાર્માં પેસવું રાપકારથી ભરેલી જગ્યામા પેસવું માના શરીરમા પેસવું (=માના શરીરમાં પાછા દાખલ થઈ જવું), મરેલા પાત વગેરે પરથી પડવું, માછલી (માલસને) ગળે, ભગવા વચવાળને જેવા, ઉગ્ર માલસેને જેવા, નાગાને જેવા, હાથમા લાકડી હાથ રોવાને જેવા, લાલ આંખ વાળને જેવા ૨ ને કાળાને જેવા-સ્વપ્નમા આટલું બને તે હચકા જેવું નથી

કૃષ્ણા પાપાનનાચારા રીર્ષકેશનલ્લસ્તની ॥૫૮॥

ત્રિરાગમાલ્યવસના સ્વમે કાલનિશા મતા ।

સ્વપ્નમા કાશી, પાપી મોવાળી, પાપી વર્તનવાળી, લાખા વાગવાળી, લાખા દાતવાળી, લાખા સ્તનવાળી, ફટકી ગયેલા રગના માથા રાને વચવાળી સ્ત્રી કાગ ચાત્ર નમાન છે એવું માનવામા આવે છે

અધકર સ્વપ્નેનું કારણ

મનોરહાના પૂર્ણત્વાત્ત્રોતસાં પ્રસલેમલે. ॥૫૯॥

દશ્યન્તે દાકમ્યા સ્વમા રોમી યૈર્પાતિ પશ્ચતાત્મ્ ।

અરોગ સંશય પ્રાપ્ય કશ્ચિદેવ વિમુચ્યતે ॥૬૦॥

મનને વળન કરનારા સોને (=માન મનને દેશમા રહ્યા સોને) બળવાન દોષથી પુરાઈ જાય છે, ત્યારે

અધકર સ્વપ્ને દેખાય છે એ અધકર સ્વપ્નેથી રોગી મરી જાય છે, ત્યારે રાને તાજ માણસની નિદ્રાથી માટે

વહેમ પડીને એમાંથી કોઈક જ બચે છે

સાત જાતના સ્વપ્ન

દૃષ્ટ ધૃતોઽનુભૂતશ્ચ પ્રાપ્તિતઃ કલ્પિતસ્તથા ।

ભાવિકો દોષજઘ્નતિ સ્વપ્ન સત્ત્વિષ્ઠો મતઃ ॥૬૧॥

સ્વપ્ન સાત જાતના છે એમ મનાય છે દૃષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, પ્રાપ્તિત, કલ્પિત, ભાવિક અને દોષજ (દૃષ્ટ સ્વપ્ન-જાગતા જે જ્યુ ઘોષ તે ઊંઘમાં સ્વપ્નરૂપે દેખાય તેને દૃષ્ટ સ્વપ્ન કહે છે શ્રુત સ્વપ્ન-જાગતા જે સાબળ્યુ ઘોષ તે ઊંઘમાં સ્વપ્નરૂપે દેખાય તેને શ્રુત સ્વપ્ન કહે છે અનુભૂત સ્વપ્ન-જાગતા જે અનુભવ્યુ ઘોષ તે ઊંઘમાં સ્વપ્નરૂપે દેખાય તેને અનુભૂત સ્વપ્ન કહે છે પ્રાપ્તિત સ્વપ્ન-જાગતા અમુક વસ્તુરો જેઈ, સાબળી કે અનુભવીને એ વસ્તુરો માટે મનથી ઝખના થી ઘોષ તે જ પ્રમાણે ઊંઘમાં સ્વપ્નમાં તે વસ્તુરોની ઝખના થતી અનુભવાય તેને પ્રાપ્તિત સ્વપ્ન કહે છે કલ્પિત સ્વપ્ન-જાગતા જે વસ્તુઓને જેઈ ન ઘોષ, સાબળી ન ઘોષ, અનુભવી ન ઘોષ કે ઝખી પલ ન ઘોષ પણ મરજી મુજબની કલ્પનાઓ કરીને જ ઉપજવી કહી ઘોષ એવી વસ્તુરો (અલ્કિતરો અને પ્રસંગે) ઊંઘમાં સ્વપ્નમાં દેખાય, તેને મતિત સ્વપ્ન કહે છે ભાવિક સ્વપ્ન-જાગતા સ્વપ્નમાં જે જ્યુ ઘોષ તે સ્વપ્ન ધૂત થયા પછી જાગ્યા પછી બને તેને (એ સ્વપ્નને) ભાવિક સ્વપ્ન કહે છે દોષજ સ્વપ્ન-વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષના પોતપોતાના ગુણન અનુરૂપ સ્વપ્ન આવે તેને દોષજ સ્વપ્ન કહે છે (જુઓ. શા. ૩/૮૮, ૮૭, ૧૦૨)

કયા સ્વપ્ન ફજાત નથી?

તેથાચા નિષ્કલાઃ પશ્ચ યથાસ્વપ્રકૃતિદિશા ।

વિસ્મૃતો દીર્ઘહસ્યોઽતિ

તેમાંથી પતેલાં પાંચ (=દૃષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, પ્રાપ્તિત અને કલ્પિત) સ્વપ્ન, પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેની (=દોષજ) સ્વપ્ન, દાહ, રાત્રેનુ સ્વપ્ન, ભૂલી જાય તેનું સ્વપ્ન, બહુ જ લાખું સ્વપ્ન અને બહુ જ ટૂંક સ્વપ્ન ફજાત નથી (=શુભ કે અશુભ નથી)

કયું સ્વપ્ન કયાં અને કયું ફજે?

પૂર્વાચે ચિરાસ્મદ્ ॥૬૨॥

દૃષ્ટ કતોતિ નુષ્ટઃ ચ

પોતી રહે આગળું દૃષ્ટ સ્વપ્ન બહુ લાંબુ વખતે અને ઘાડું ફજે છે

મોસામે તવહમદ્ ૧

નિદ્રાયા વાઽનુપ્રહત પ્રતીર્વેષતૈસ્તથા ॥૬૩॥

આથો છૂટવાને વખતે (=સવારે પો જાગતાં) રાત્રેનુ દૃષ્ટ સ્વપ્ન એ ને રો જ દિવસે માટુ ફજ (શુભ કે અશુભ) રાત્રે છે, તેમ જ જે દૃષ્ટ સ્વપ્ન રાત્રી પછી ઊંઘ ન આવવી ઘોષ તથા જે દૃષ્ટ સ્વપ્ન જેવા પછી સ્વપ્નથી વિરુદ્ધ જાતના મોસ ન જાભળ્યા હાય તે દૃષ્ટ સ્વપ્ન તે ને તે જ દિવસે માટુ ફજ રાત્રે છે

અશુભ સ્વપ્નનો ઉત્કાર

યાતિ પાપોઽપ્પકલતા દાનહોમજપાદિમિ ।

દાન, હોમ જપ (ધ્યાન, નિયમ) વગેરે કરવાથી રાશુભ સ્વપ્ન રહેછું ફજ આપે છે

સ્વપ્નનુ ફજ કયારે બદલાઈ જાય?

મક્ત્યાજમપિ સ્વપ્ન દૃષ્ટવા તન્નિય ય પુન ॥૬૪॥

પડ્યેત્સામ્ય શુભં તસ્ય શુભમેવ ફલ મયેત્ ।

અશુભ સુવવનારુ સ્વપ્ન રાત્રી પછી તરત જ ઘાડું જેને શુભ સુવવનારુ નોમ્ સ્વપ્ન (શ્લોક ૬૫ થી ૭૮) રાત્રે, તેન શુભ ફજ જ મળે છે (તે જ પ્રમાણે શુભ સ્વપ્ન આવ્યા પછી તરત જ જેને રાશુભ સ્વપ્ન આવે છે તેને અશુભ ફજ જ મળે છે)

(સ્વપ્ન બે જાતના છે કટલાક સ્વપ્ન ચોક્કસ ફજે છે, કટલાક સ્વપ્ન ફજે કે નહિ તે ચોક્કસ પોતું નથી શ્લોક ૪૦ થી ૪૮વામાં સ્વપ્ન ચોક્કસ ફજે છે શ્લોક ૪૮ થી ૬૦ સુધીનાં સ્વપ્ન ફજે કે ન ફજે પણ તેમાં ચોક્કસ ફજે એવાં સ્વપ્નનું ફજ ફેરવી થકાનું નથી પણ અચોક્કસ ફજવાળા સ્વપ્નનું ફજ ફેરવી થકા છે)

શોભ સ્વપ્ન

દેવાનુ દિશાનુ મોવુપમાન

જીવત સુદૃઢો નૃપાન્ ॥૬૫॥

સાધૂન્ યશશિવનો વાદ

મિદ્ધ સ્વપ્નજાનુ જલાશવાનુ ।

વન્ધ્યા કુમારકાન્ મોરાન્

નુકલ્પાન્સુતેજઃ ૧૬૬

નરાશન કીર્તનુ ધમન્તાપ્રપિતોક્ષિતમ્ ।

ય પડ્યેત્સમતે યો વા ઉત્તરાદન્તિવાનિયમ્ ॥૬૭॥

નુકલા સુમનસો યજ્ઞમેવાલેપનં ફતમ્ ।

શાન્તપ્રાસાદકરુણપ્રકાશિનરદિવાન્ ॥૬૮॥

મારોહિતોશ્વયાનં ચ, તરેન્નદ્વદોદધીનં ।
 પૂર્વોત્તરેણ ગમનમગમ્યાગમનં મૃતમ્ ॥૬૯॥
 સમ્યાધાત્રિ.સુતિર્દંઘ્રિઃ પિતૃમિશ્રામિનન્દનમ્ ।
 રોદન પતિતોત્થાનં દ્વિપતાં ચાવમર્દનમ્ ॥૭૦॥
 યસ્ય સ્પાદાયુરારોગ્યં વિત્તં વહુ ચ સોઽશ્રુતે ।

જે માણસ સ્વપ્નમાં દેવાને, બ્રાહ્મણને, ગાયને,
 નાખવાને (કે બળદેને), જીવતા મિત્રોને, ગજઓને,
 નારા માણસોને, નામાકિત માણસોને, સગતા નાગિને,
 સ્વચ્છ જળાશયોને, નાની છાકરીઓને, નાના છોકરાઓને,
 ગાશ માણસોને, ધોળા વસ્ત્ર પહેરેલા માણસોને, બહુ
 તજસ્વી માણસોને અને દેવીપ્રમાન ધરતરવાળા, ચાર
 બાજુએ લોટીથી ખરડાયેલા શરીરવાળા સત્કર્મન જુઓ
 ૭ યાવવા જે માણસને સ્વપ્નમાં છત્રી, નાટલું, ઝેર,
 મામ, ધોળા ફૂલ, ધોળુ વસ્ત્ર, છાલુ કે નરકથી ખરડાયેલી
 વસ્તુ અને ફગ મળે છે, જે માણસ સ્વપ્નમાં પર્યત,
 મહેન, ફગવાળુ ગાડું, સિંહ માણસ અને ભગ્ની ઉપર
 રહે અને બગદગાડી કે લોહગાડીમાં બેસે, જે માણસ
 સ્વપ્નમાં મોટી નદી, પાણીના ઊંડા ધર્મ અને અમુક
 ન તરે, જે માણસ સ્વપ્નમાં કાંઈના ખૂણા તરફ
 જાય, મા વગર ન ખાનવવા જેવી સ્ત્રી સાથે સ્વપ્નમાં
 નભાગ યાય, જે માણસ સ્વપ્નમાં સક્રમાંથી ઊગરી
 જાય, જેને સ્વપ્નમાં દેવો અને પિતૃઓ સાબાથી રાખે,
 જે સ્વપ્નમાં ને, પત્રીન પાછા ઊઠે, જેના અનુરો
 (સમયા બહુ ઈમા) સમાઈ જાય તે માણસ પુષ્કળ
 સામંત, આનામ અને ધન ભાગવે છે

આરોગ્ય કોટલે શું ?

મહાલચારસમ્પન્ન પરિવારસ્તયાઽઽસ્તુ ॥૭૧॥

અધ્યાનોઽનુકૂલસ્ય પ્રમૂતદ્રવ્યસહપ્રદઃ ।
 સત્ત્વલક્ષણસંયોગો ભક્તિર્વૈદ્યદ્વિજાતિપુ ॥૭૨॥
 ચિકિત્સાયામાનિષેદસ્તદારોગ્યસ્ય લક્ષણમ્ ।

આસપાસના માણસો યુભ (નિપવિત્ર) આચરણ
 વાળા હોય, દરની પોત રામુક ઉપાયથી મટશે એવી
 શાસ્ત્રવાણો અને રામુક હોય, જરૂરી દ્રવ્યોના પુષ્કળ
 સંગ્રહ હોય, સત્ત્વગુણના લક્ષણના સંયોગ થશે હોય,
 વેદ્ય અને શાસ્ત્રજ્ઞ તરફ ભક્તિભાવ હોય, ચિકિત્સા
 બાબતમાં ઉત્સાહ ભાગી ન પડેલો હોય એ આરોગ્યનું
 લક્ષણ છે

(સત્ત્વગુણના લક્ષણ નિર્ભળતા, જ્ઞાન, આરોગ્ય
 વગેરે)

આને શારીરસ્થાન કહેવાનું કારણ

હત્યત્ર જન્મમરણં યત્ સમ્યગુદાહતમ્ ॥૭૩॥

શારીરસ્ય તત્ સ્થાનં શારીરમિદમુચ્યતે ॥૭૪॥

સાર્થ (આ શારીરસ્થાનમાં) શરીરના જન્મ અને
 મરણ વિષે સારી રીતે (વિચિત્રવાર) કહેવામાં આવ્યું
 છે, તથી આ સ્થાનનું શારીરસ્થાન કહ્યું છે

(૨ મા તા ૨૫મા ૨૬મી ૨૭મી શરીર માથે સંબંધ
 પડેલ છે, છતાં પણ ૨૬ શારીરસ્થાનમાં ખુદ જન્મ
 (૨૬ ૧ થી ૪) અને મરણ (૨૬ ૫, ૬) વિષે
 વિવાદ કરેલા હોવાથી ૨૬ સ્થાનમાં શારીર મુખ્ય હોવાથી
 આને શારીરસ્થાન કહ્યું છે)

દ્રવ્યજાદ્વદ્યે સૂત્રસ્થાને દ્વિતીયે શારીરસ્થાને
 દૃઢાદિવિજ્ઞાનીયો નામ પદ્યોઽભ્યાસ ॥૬॥

શારીરસ્થાન સમાપ્ત

મહર્ષિ વાગ્મદક્ષ

અષ્ટાંગહૃદય

નિદાનસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : સર્વરોગનિદાન

હેતુ (નિદાન), વિગ (વક્ત્ર) અને ઔષધ (ચિકિત્સા) એ ત્રણ સ્તંભ (વિભાગ) આયુર્વેદનાં વક્ત્ર છે. એ ત્રણેનું સૂત્રસ્થાનમાં સૂચન કર્યું. પછી હેતુ, વિગ અને ઔષધના આધારરૂપ શરીરની ઉત્પત્તિ વગેરે કહેવા માટે શરીરસ્થાન-વખૂં. પછી શરીરરૂપી આધારને આધારે થતા રોગનાં હેતુ, વિગ અને ઔષધ કહેવા માટે નિદાનસ્થાન અને ચિકિત્સા સ્થાન વખ્યા છે. હેતુ અને વિગ ઉપરથી રોગ પદાર્થો સિવાય ઔષધ કરી શકાય નહિ, તેથી પહેલાં નિદાન સ્થાન અને પછી ચિકિત્સાસ્થાન એવો ક્રમ રાખ્યો છે. તેમણે બધા રોગોનું સામાન્ય કારણ જન્મવાની પહેલી ૭૨ રોગોથી પહેલાં અધ્યાય 'સર્વરોગનિદાન'ના રાખ્યા છે.

મયાતઃ સર્વરોગનિદાનં વ્યાવશાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेपादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે બધા રોગનું સામાન્ય કારણ સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે માહિત્યો નહિ પ્રમાણે કહી ગયા છે.

‘રોગ’ અર્થના શબ્દો

रोगः पाप्मा ज्यरो व्याचिचिकारो दुःखमामयः ।

यस्मात्तद्गदायाद्याः शब्दाः पर्यायवाचिनः ॥૧॥

રોગ, પાપ્મા, જ્યરો, વ્યાચિકારો, દુઃખ, આમય, યસ્મા, આત્રક, ગદ અને ગદાયા એ પર્યાયવાચક (એક જ અર્થના) શબ્દો છે (એ બધા શબ્દોના અર્થ ‘રોગ’ છે.)

રોગ પારખવાનાં સાધન

નિદાનં પૂર્વરૂપાણિ રૂપાણ્યુપશાયસ્તથા ।

સન્નાતિથેતિ વિજ્ઞાતં રોગાનાં પશ્ચાદ્વા સ્મૃતમ્ ॥૨॥

નિદાન (રોગ વચનું કારણ), પૂર્વરૂપો (પહેલાં

૩, ૩૩, ૪), રૂપો (શ્લોક ૫), ઉપશય (શ્લોક ૧૩ થી ૬૩) અને સંપ્રાપ્તિ (શ્લોક ૭૩ થી ૧૧) એ રોગ પારખવાનાં પાંચ પ્રકારનાં સાધન છે.

‘નિદાન’ અર્થવાચ્ય બીજા શબ્દો

નિમિત્તસ્રેત્વાપતનપ્રત્યયોત્થાનકારણે ।

નિદાનમાહુઃ પર્યાયૈઃ

નિમિત્ત, હેતુ, આપતન, પ્રત્યય, ઉત્થાન, કારણ એટલા શબ્દોના અર્થ નિદાન (રોગનું કારણ) થાય છે. એ શબ્દોથી ‘નિદાન’ કહે છે (એ શબ્દો વપરાય ત્યારે ‘નિદાન’ અર્થ કરવો).

પૂર્વરૂપનું વક્ત્ર

પ્રાદુર્યે ચેન લક્ષ્યતે ॥ ૩ ॥

उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषेणेनानिधिष्ठितः ।

અમુક દોષ કે દોષો કોઈ રોગનો ક્યારે લે ને પહેલાં થતાં જે લક્ષણોથી અગાઉથી એવું જાણી શકાય કે એ રોગ થવાનો છે તે લક્ષણો એ રોગનું પૂર્વરૂપ છે. (દા. ત. નિ. ૨/૬ થી ૮ માં નળાવેલાં લક્ષણો થાય છે તે ઉપરથી અમુક દોષને લઈને તાદ અપરચે એવું અગાઉથી કહી શકાનું નથી; કારણ કે તે વખતે તાલ આગ્રનાર દોષ રોગનો ક્યારે બીધેલા હોયો નથી, પણ એ લક્ષણો ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય છે કે તાલ અપરચે, બીજે કોઈ રોગ નહિ થાય.)

लिङ्गमय्यक्तमत्पयाद्याधीनां तद्यथावयम् ॥ ૪ ॥

રોગોનાં યોગ્યોત્થાનનાં લક્ષણો યોગ્ય હોવાથી (અતઃ બર જોરમાં આવેલાં ન હોવાથી) જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ થાય તેને તે તે રોગનું પૂર્વરૂપ કહે છે.

तदेव व्यवक्तव्यं यातं रूपमित्यभिधीयते ।

સંસ્થાને વ્યક્તને લિંગં લક્ષણં ચિદમારુતિઃ ॥ ૫ ॥

એ જ પૂર્વરૂપ વચન થાય (દોષ આગળ પડે તે પૂર્વરૂપને ક્યારે લઈ લે) તેને (રોગનાં સાધન)

સંસ્થાન, વ્યભન, વિગ, લક્ષણ, વિહન અને આકૃતિ કહે છે

ઉપશય એટલે શું ?

हेतुध्याचिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।

औपचात्रविहारणामुपयोग सुखावहम् ॥ ६ ॥

विद्यादुपशयं व्याधे. स हि सात्त्व्यमिति स्मृतः ।

રોગના હેતુ(=કારણ)થી વિરુદ્ધ, રોગથી વિરુદ્ધ અને (રોગનું શમન કરવાણી) વિરુદ્ધ કાર્ય કરે એવા જે ઔષધ, આહાર અને વિહારનો ઉપયોગ કરવાથી અમુક રોગમાં સુખ થાય તે ઔષધ આહાર અને વિહારને તે રોગનો ઉપશય જણાવે એ ઉપશયનું જ શાસ્ત્રમાં રોગનું સાત્ત્વ્ય (વ્યાધિસાત્ત્વ્ય) રોગ બીજું નામ છે (આ શ્લોક બરાબર સમજવા માટે જુઓ (સૂ. ૮/૨૨થી ૨૪)

અનુપશય એટલે શું ?

विपरीतोऽनुपशयो व्याघ्रसात्त्व्यामिसंज्ञितः ॥ ७ ॥

એનાથી ઉપાદાને (=અમુક રોગમાં જે આપાર, વિહાર અને ઔષધથી એ રોગ વધી યદ, દુખ થાય તે આહાર, વિહાર અને ઔષધને) અનુપશય કહે છે અનુપશયનું બીજું નામ વ્યાધિસાત્ત્વ્ય (રોગનું અસાત્ત્વ્ય, રોગને માફક ન આવે ત) છે

સંપ્રાપ્તિનું લક્ષણ

यथादुपेन दोषेण यथा चानुविषयता ।

निवृत्तिरामपस्यासी सम्प्राप्तिर्नातिराગति ॥ ૮ ॥

(દરેક રોગમાં) દોષ કેવી રીતે બગડીને રાત્રે એ બગડેલા દોષ પેલી રીતે થયેલા પ્રયત્નને તે તે રોગ કરે છે એ દોષ બગડવાની અને પ્રસરવાની રીતને સંપ્રાપ્તિ, જાતિ અને આગતિ કહે છે

(દા ત નિ ૨/૩થી પમા દોષ કેવી રીતે એટલે થાનાથી બગડીને અને બગડ્યા પછી કેવી રીતે પ્રયત્નને અને પ્રસરનાપ્રસરના શું શું કરીને છેવટે તાવ આણે છે તે કહ્યું છે, માટે એ હપકતને તાવની સંપ્રાપ્તિ કહે છે)

સંપ્રાપ્તિના ભેદ

सङ्ख्यायकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।

सा भिद्यते, यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ ૯ ॥

दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽष्टांशकल्पना ।

स्वातिन्यपारतन्त्र्याभ्याં व्याधेः

પ્રાધાન્યમાદિશેત્ ॥ ૧૦ ॥

हेत्वादिकार्ष्यावपैत्रैलाबलविशेषणम् ।

नकदिनर्तुमुक्तौदौर्ण्याधिकालो यथामलम् ॥ ૧૧ ॥

સંખ્યા, વિકલ્પ, પ્રાધાન્ય, બલ અને કાલ એ પાવના વિશેષપણને લીધે રોગના (=સંપ્રાપ્તિના) પાવ ભેદ છે જેમ કે રાત્રી જ (=આ નિદાન સ્થાનમાં જ સંખ્યા ૨ શ્લોક ૨૫ માં) કહેવામાં આવે છે કે તાવ ૨૫ છે વિકલ્પ ૨૦૨૬ ભેગા થયેલા દોષોની અશાશકપના (ભેગા થયેલા દોષોની) સ્વનત્રતા અને પરનત્રતા ઉપરથી રોગનું પ્રધાનપણ (અને અપ્રધાન પણ) કહેવું હેતુ વગેરે(હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને અનુપશય)ના સમૂર્ણપણા અને અધૂરાપણને લીધે રોગના બન્ને રાત્રે બગડી વિશિષ્ટતા થાય છે રાત્રના અશ (પ્રહર), દિવસના અશ (પ્રહર), વસ્ત્રના જનુરૂપી અશ (વિભાગ) અને આહારના અશને લીધે દોષ પ્રમાણે રોગનો (=રોગ વધવાપટવાનો) સમય હોય છે

(સંખ્યાસંપ્રાપ્તિ એટલે શું તે સમજાવવાને માટે આપ્યો છે કે 'તાવ આઠ છે' તાવ ૨૫ છે, ઉપરસ પાચ છે એમ દરેક રોગની સંખ્યા કેટલી છે તે ઉપરથી આપણ કેટલા દોષથી એ રોગ થાય છે તે જાણી શકી એ છીએ દરદીમાં તાવના લક્ષણો જણાય તે ઉપરથી એને તાવનો રોગ થયો છે એમ જણ્યા પછી એ કયો તાવ છે એ જણવું જોઈશે, કેમ કે બરાબર ચિકિત્સા (ઉપાય) કરવા માટે તાવ ૨૫નો છે, એટલું જ જાણીને ભેગી રહેવું બસ નથી પણ કયો તાવ આવ્યો છે તે પણ જણવું જોઈશે હવે જે આપણે તાવ આઠ છે એવી તાવની સંખ્યા જણતા હોઈએ તે તાવ કયા અને કેટલા દોષથી આવ્યો છે તે જાણી શકીએ તાવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથી જ દોષોના ભેદને લીધે તાવ ના ભેદ થયેલા હોય છે (જતાવ આવે છે ત્યારથી જ એ વાપુનો, પિત્તનો વગેરે ૨૫કમાંથી એક હોય છે) તેથી તાવ કયો છે એ જણવું જોઈએ અને ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે તાવની સંખ્યા તાવ કયો છે તે જણવાના કારણરૂપ હોવાથી સંખ્યા પણ સંપ્રાપ્તિ છે દોષો ઉપરથી રોગની સંખ્યા નક્કી થઈ શકે નહિ કારણ કે દોષો પણ જ હોવા છતાં અને ત્રણ દોષો એકલા જુદા જુદા કોષે અને ભેગા કોષે એ રીતે કુલ તાવ થવા છતાં તાવ આઠ કેમ, ૨૫ તાવ કેમ એના જુદાતા દોષો ઉપરથી મળી શકે નથી ૧મી દોષો ઉપરથી રોગની સંખ્યા નક્કી કરવામાં આગળ નુક રોગ અને લોહીથી થતા રક્તપિત્તના જેવા રોગ પામ રહી જાય, માટે દરેક રોગની સંખ્યા શાસ્ત્રમાં કેટલી નક્કી કરેલી છે તે બાનતનુ જ્ઞાન રોગ કયો છે તે પારખવામાં કારણરૂપ હોવાથી સંખ્યા એ સંપ્રાપ્તિ છે

(રોગ દોષના અમુક ગુણ હોય છે (સૂ. ૧/૧૦૫

થી ૧૧૫) દોષના જેટલા ગુણ ગણવા છે તેમાંના એક ગુણથી, બે ગુણથી, ત્રણ ગુણથી એમ કેટલા ગુણથી કે બધા ગુણથી રો દોષ કોષો છે તે નક્કી કરવુ તેને વિકલ્પ અથવા વિકલ્પના કહે છે દોષ કોષ વાના આચારવિહારથી કરતો જાતજાતના હોષ છે તેથી દોષનો પ્રકોષ પણ જાતજાતનો થાય છે દા ત વાયુના છયે ગુણ નૃસયમા અને વટાણા હોષ છે, તેથી નૃસય રાને વટાણા વાયુના બધા રાશો (=ગુણ) થી વાયુના વધારો કરે છે તાદજળજમા લૂખાચ, કઠપણ્ડુ અને હલકપણ્ડુ એ ત્રણ વાયુના ગુણો હોવાથી તાદ-જળજે વાયુના ત્રણ અથથી વાયુમાં વધારો કરે છે એજરામાં લૂખાચ અને કઠપણ્ડુ એ બે વાયુના ગુણો છે, તેથી રોખરો વાયુના બે અંશ (=ગુણ)થી વાયુમાં વધારો કરે છે સીધુ નામના દાડમા લૂખાચ એ વાયુનો એક જ ગુણ છે તેથી સીધુ વાયુના એક રાશિ (=ગુણ) થી વાયુમાં વધારો કરે છે આ પ્રમાણે વિત્ત અને કંઠના વધારા માટે પણ સમજવું (વિગત માટે જુઓ માધવનિદાન પર મધુકોથી વ્યાખ્યા) કેટલા દોષ કેટલા અંશે કોષ્યા છે તેની કલ્પનાને રાયાચક્રપના અથવા વિકલ્પ કહે છે વિકલ્પ કરવાથી પણ તાવ વગેરે રોગો ઓળખાય છે, માટે વિકલ્પ પણ સપ્રાપ્તિ છે)

(ભેગા થયેલા દોષો સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે તે ઉપરથી રોગ પ્રધાન (=મુખ્ય) છે કે અપ્રધાન (=પ્રસૂ) છે તે કહી શકાય છે જો દોષ પોતાના કોષવાનો કારણને લીધે કોષ્યા હોય તો તે સ્વતંત્ર કોષ્યા છે એમ કહેવાય છે, પણ જો રોક દોષ બીજા દોષથી કોષ્યા હોય તો તે પરતંત્ર કોષ્યા છે એમ કહેવાય છે રોગ કરનાર દોષ સ્વતંત્ર કોષ્યા હોય તો તે રોગ પ્રધાન (=મુખ્ય) રોગ કહેવાય છે અને રોગ કરનાર દોષ પરતંત્ર કોષ્યા હોય તો તે રોગ બીજા કોષવાય છે એવું જ્ઞાન દોષોની સ્વતંત્રતાથી અને પર તંત્રતાથી થતું હોવાથી દોષની સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતા પણ સપ્રાપ્તિ છે)

(દરેક રોગના પોતપોતાના નિદાનના અધ્યાયમાં જે રોગના જેટલા હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને અનુપ શય કયાં હોય તે દરેક સપૂર્ણપમે-પૂરેપૂરી તે રોગમાં અનુભવાય છે કે અપૂર તે ઉપરથી રોગનું બજ (=જેર) અને અજન (=અમજેર) નક્કી કરી શકાય છે, તેથી હેતુ વગેરેનું સપૂર્ણપણ્ડુ અને અપૂરપણ્ડુ પણ સપ્રાપ્તિ છે દા ત. અંશ કારણને લીધે રાગ થયો હોય, પૂર્વરૂપના અને રૂપના અથા વશતો જાણનાં હોય, અથા ઉપશય સામયી અજાણ્યરૂપથી જ દરદીને હુમ થતું

હોય રાને રોકાદ અનુપશય પણ અજાણ્યરૂપથી દરદીને હુમ થતું હોય તો રોગ બળવાન છે એમ સમજવું)

(રોગ કયે સમયે વધે છે અને કયે સમયે ઘટે છે તે ઉપરથી પણ રોગ ક્યા દોષથી થયો છે તે જાણી શકાય છે, માટે રોગ વધવાનો રાને ઘટવાનો સમય પણ સપ્રાપ્તિ છે રાને, દશાદે, જનુઓમાં અને ખાધા પીધા પછી રામુક દોષ અમુક વખતે જ અને અમુક જનુમાં જ કોષે છે તે ઉપરથી રોગ ક્યા દોષથી થયો છે તે જાણી શકાય છે વધુ વિગત માટે જુઓ સુ ૧/૭૫)

નિદાન એટલે શું ?

હતિ પ્રોકો નિદાનાર્ય

૨૧ રીતે (શ્લોક ૨૫ થી ૧૧ સુધી) નિદાનને ૨૪ અર્થ કહ્યો. (નિદાન=૧ રોગ થવાનું કારણ, ૨ રોગ ઓળખવાના પાયે સાધન-હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સપ્રાપ્તિ આ બને અર્થમાં શ્લોક ૨૫ થી ૧૧ સુધીમાં નિદાનનો અર્થ કહ્યો)

તં વ્યાસેનોપદેક્ષ્યતિ ।

એ નિદાન વિસ્તારપૂર્વક કહેશે. (દરેક રોગનું પોતપોતાનું નિદાન તે રોગના નિદાનના અધ્યાયમાં તથા કેટલુંક સામાન્ય નિદાન હવે ૨૧ અધ્યાયમાં કહેશે.)

અથા રોગોનું કારણ : દોષોના પ્રકોષનું કારણ

સર્વેવામેવ રોગાણાં નિદાનં કુચિતા મલાઃ ॥૨૨॥
તત્ત્વકોપસ્ય તુ પ્રોક વિવિધાહિતસેતરમ્ ।

અધ્યાય રોગોનું કારણ કોષેલા મળ (=દોષો) છે દોષોના પ્રકોષનું કારણ જાનજાનનું કુપણ કરવું એ છે એમ કહ્યું છે

અહિત (=કુપણ) એટલે શું ?

અહિતં ત્રિવિધો યોગસ્યવાણાં પ્રાગુદાહ્ય ॥૨૩॥
કામ, ક્રોધ અને કર્મ એ ત્રણનો (હોન, મિત્રા અને અહિત એ) ત્રણ પ્રકારનો રોગ એટલે અહિત (=કુપણ) એવું અગાઉ (સુ ૧૨/૩૪થી ૪૨માં) કહેવાઈ ચુકું છે

વાયુ કાચી અને કચરે કોષે છે ?

તિકોષણકવાયાસ્યરૂક્ષામિત્તમોજનૈઃ ।

ધારણોદીરણનિશાત્તમરાયુષમાયજૈઃ ॥૨૪॥

નિયાતિયોગમીરોકષિન્તાધ્યાવામસેયુઝૈઃ ।

ધીમાહોરાત્રિમુક્તાન્તે પ્રકૃપ્યતિ સમીરણઃ ॥૨૫॥

કંડુ, તીવ્ર, તૂઠ, શેડું, મૂખ, મોડું ખાવાપીવાથી, વેગને રોકવાથી અને થાળે આડવાથી, અને ઉજરથે

કરવાથી, બહુ ઊંચેથી (ઊંચે અવાજે) બોલવાથી, (વમન, વિરેચન, આસ્થાપન બંધિત વગેરે) ક્રિયા એના અભિષેગથી, ભય, શોક, ચિંતા (કે વિચાર), ક્રમરત અને મૈથુનથી, તથા ગ્રીષ્મના અંતમાં (=વર્ષા ઋતુમાં), (શેઠ) દિવસના છેલ્લા પહેરમાં, રાતના છેલ્લા પહેરમાં અને ખાંધવાને અને (=ખાધું પીધું પની જાય ત્યારે) વાયુને પ્રકોપ થાય છે.)

પિત્ત શાથી અને ક્યારે કોપે છે?

પિત્તં કટ્વસ્તલીક્ષ્ણોષ્ણપટ્કોઘવિદાહિમિ ।

શરત્રમયાક્ષરાઝ્યર્ષવિદાહસમયેષુ ॥ ૧૬ ॥

તીખુ, ખાટુ, તીવ્ર, ગરમ રાત્રે ખાર ખાવા પીવાથી, કોષથી, વિદાહી દ્વંધાથી તથા શર ઋતુમાં (શેઠ) બપોરે, મધરાત અને ખાંધવાના મધ્યમાં (=ખાધું પીધું વચનુ હોય ત્યારે) પિત્તને પ્રકોપ થાય છે

કફ શાથી અને ક્યારે કોપે છે?

શ્યાદ્વસ્તલવળક્ષિગ્ધગુર્વમિથ્યન્દિશીતલૈઃ ।

આસ્થાસ્વમસુલાઝીર્ણવિદાહસ્વપ્તિવૃંહણૈઃ ॥ ૧૭ ॥

પ્રચ્છર્ન્નાઘવોગેન મુકમાત્રવસન્તયોઃ ।

પૂર્વાદિ પૂર્વરાત્રે ચ શ્લેષ્મા

ગળુ, ખાટુ, ખાર, સ્નિગ્ધ, ભારે, રાત્રિ ૧-૨ નાને કડા પર્ણાના ઉપશોગથી (=ખાવાપીવાથી ૨ ન બીજી રીતે વાપરવાથી), બેસી રહેવાથી, બહુ ઊંધવાથી, નુખથી, અજીર્ણથી, ગાંઠે ઊંધવાથી, બહુ બુલખુ કરવાથી, વમન વગેરે ક્રિયાઓના અવેગ થવાથી, તથા (શેઠ) ખાધાપીધા પછી તરત, વસતઋતુમાં, શેઠ નવારે (=દિવસના પહેલા પહેરમાં) રાત્રે શેઠ પહેલી રાત્રે (=રાતના પહેલા પહેરમાં) કફને પ્રકોપ થાય છે

બે દોષ ભેગા શાથી અને ક્યારે કોપે છે?

દ્રઘં તુ સફ્રાત્ ॥ ૧૮ ॥

બે દોષ કોપાવે એવાં કરશેા ભેગા થવાથી તે દોષ કોપે છે (દા ત શ્લોક ૧૩૫ થી ૧૪૫ના ૨૧ ન શ્લોક ૧૫૫, ૧૬૫ના કરશેા ભેગા થાય છે ત્યારે વાયુ અને પિત્ત માટે કોપે છે)

ત્રણે દોષ ભેગા શાથી અને ક્યારે કોપે છે?

મિશ્રીમાવાત્સમસ્તાનાં સન્નિપાતસ્તયા પુન ।

સહીર્ણાઝીર્ણવિષમવિક્ષાઘ્યજ્ઞનાદિમિઃ ॥ ૧૯ ॥

વ્યાપન્નમગ્ધપાનીયનુક્રશાકામમૂલકૈઃ ।

વિષ્ણાકમૃદ્ધામુરુપ્તિનુષ્કક્રશામિષૈઃ ॥ ૨૦ ॥

દોષત્રયકરસ્તૈસ્તૈસ્થયાઽપ્રપરિવર્તનાત્ ।

ઋતુરુદ્યાતુરોવાતાદ્મહાવૈષાઢાદિવાદ્રાત્ ॥ ૨૧ ॥

તુષ્ણાત્ પર્વતાશ્લેષાદ્મહૈર્જનમર્શપીડનાત્ ।

મિથ્યાયોગાચ વિવિધાત્પાપાનાં

ચ નિવેવળાત્ ॥ ૨૨ ॥

સ્ત્રીणां પ્રસવવૈષમ્યાત્તથા મિથ્યોપચારતઃ ।

બધા (ત્રણે) દોષને કોપાવનારા કરશેા (શ્લોક ૧૩૫થી ૧૭૫ સુધીના) ભેગાં થવાથી, તથા વળી સંકીર્ણશન, અજીર્ણશન, વિષમાશન, વિરુદ્ધાશન, રાધ્યશન (=રાતવાળી ખાવાથી, વચનુ થઈ ગયેલું હોય એવું ખાવાથી) વગેરે પ્રકરનુ ભોજન કરવાથી, બ્યાપન (=જેના કુદરતી ગત અને ગત જતા રહ્યા હોય એવા અને પવપચો તથા ગધાનો) દાડ પીવાથી, વ્યાપન પાણી પીવાથી, શાકની સુકવણી, કચા મૂળા, ખાજ, માટી, જવ, સુરા, ગધાનું માગ, સૂકું માંસ, કૃષ (ધાનુઓ રોષ્ટ્રી હોય એવું, સ્નાયુ પુષ્પ હોય એવું, જમા હાડકા સિવાય બાજે ભાગ બહુ ન હોય એવું) માંસ ખાવાપીવાથી, ત્રણે દોષને કોપાવનારાં તે ત(રાહાર, વિહાર તથા ક્રિયા)થી આહારમાં ફક્ષા કરવાથી (=ચેથાનું રાત્રન ખાવાપીવાથી રાત્રે માફક રાત્રનું રાત્રન છેડી દઈને માફક ન રાત્રેનું હોય તેવું ખાવાપીવાથી), ઋતુ બગડવાથી (=ઋતુના ઊંન મિથ્યા < ને રતિયોગથી), આમેથી વાતા પવનથી, (દેવ, દિવ, અર્ધ વગેરે) ગ્રહોના આવેશથી શરીરમાં ભરાવાથી, ઝેરથી, કૃત્રિમ ઝેરથી, બગડેલા અન્ન પાનથી, પર્વત પાસે રહેવાથી, સૂર્ય વગેરે ગતો નાવાથી, જન્મનશ્વર નાવાથી, અનેક જાતના (રસાપન, સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન વગેરેના) મિથ્યાયોગથી પાપ કરવાથી, સ્ત્રી સુવાવડમાં (=ભાજક રાત્રતરતી) બહુ કષાય તેથી તથા સુવાવડમાં ખોટા ઉપચાર થવાથી બધા (ત્રણે) દોષોના સન્નિપાત થાય છે (=ત્રણે દોષ માટે કોપે છે).

કોપેલા દોષ શી રીતે ચેત કરે છે?

પ્રતિરોગમિતિ કુદ્ધા રોગાધિપ્તાનગામિનીઃ ॥ ૨૩ ॥

રસાયની.પ્રપચાનુ દોષા વેદે વિકુરંતે ॥ ૨૩ ॥

દરેક રોગમાં આ પ્રમાણે (=શ્લોક ૧૩૫થી ૨૦૫ના કલા પ્રમાણે) રોગેલા દોષો જે જગ્યાએ રોગ થવાને લોષ તે જગ્યાએ જતી નાડરોમાં ઝટ થઈ જઈને શરીરમાં રોગ કરે છે ('રોગનો સ્થાન તરફ જતાથી' એ શબ્દોના એવાં થાનુ અર્થ થાય છે કે 'રોગમાં સ્થાન-રસ, લોહી વગેરે ધાનુરે) તરફ જતાથી.)

શ્વેતઘ્રદ્વદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને સર્વરોગનિદાન

નામ પ્રયોગ્યથાવઃ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ જો : જ્વરનિદાન

બધા રોગોનું સામાન્ય નિદાન કહ્યા પછી હવે દરેક રોગનું પોતપોતાનું નિદાન કહેવાનું છે. તેમાં બધા રોગોમાં તાવ મુખ્ય લેવાથી પહેલું તાવનું નિદાન કહે છે.

અથાતો જ્વરનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुःत्रयपादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે તાવનું નિદાન સમજાવીયું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાપિરઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ज्वरो रोगपतिः वाय्मा मृत्युरोरोज्ञानोऽन्तकः ।

क्रोधो वृद्धाच्चरत्वंसी रुद्रोर्ध्वनयमोमृगः ॥ १ ॥

जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः ।

विविधैर्નામમિઃ કૂરા જ્ઞાનાયોનિષુ વર્તતે ॥ ૨ ॥

રોગપતિ (રોગોમાં મુખ્ય), વાય્મા (પાપી), મૃત્યુ, ઓર્જેશન (બધી ધાતુને ચોરનાર શ્વેતલને ખાઈ જનાર), અંતક (ધમ), ક્રોધ (દશ પ્રજાપતિથી અપમાનિત થયેલા ભગવાન શંકરના કપાળમાંથી નીકળેલા ક્રોધ), દશના પશુને નાશ કરનાર, રુદ્રની ત્રીજી આંખમાંથી જન્મેલા, જન્મવખતે અને મરણવખતે મૂર્છાકુપે આવતો, સંતાપકૃષ્ણ, અપચાર (કૃષ્ણ) ને લીધે જન્મેલા કૂર તાવ (પશુપત્ની વગેરે) જુદી જુદી યોનિઓમાં જુદે જુદે નામે લેવા છે.

(વાયીશ્વેના તાવને પાકવ, યોગના તાવને અભિ-તાવ, આયોના તાવને ગૌર્ણક, પશીશ્વેના તાવને મકર, કૂતરાના તાવને અલર્હ, પાણીમાં જન્મેલાં પ્રાણીશ્વેના તાવને ઈન્દ્રમદ, વનસ્પતિના તાવને જ્યૌતિ, ધાનના તાવને ચૂર્ણક, પાણીના તાવને નીલિક્ષ, જમીનના તાવને જિષ અને માણસોના તાવને જ્વર કહે છે.)

તાવનમ બેદઃ તાવકેટલા?

જાગ્યતેઽપ્થયા દોષૈઃ પૃથક્ક્રિયૈઃ સમાગતૈઃ ।

માગન્તુશ્ચ

એ (તાવ) આક છે (આક રોગ આવે છે) : એકલા વાયુથી, એકલા પિત્તથી, એકલા કફથી, બે દોષ ભેગા થવાથી (સ્વાતપિત્તથી, વાનકફથી અને પિત્તકફથી), ત્રણ દોષ ભેગા થવાથી અને આગળુંક.

તાવની સંપ્રાપ્તિ

मलास्तत्र स्यैः स्वैर्दुष्टाः प्रदूयन्ते ॥ ૩ ॥

મામાસાવં પ્રવિદગમમનુગમ્ય પિષાય ચ ।

છોટાંશિ પત્તિસ્થાનાચ નિરસ્ય જ્વલનં વહિઃ ।

છદ તેનાભિષ્વપેતસ્પગ્નઃ છષ્ઠનં વપુઃ ।

કુર્બન્તો ગાત્રમયુષ્ઠં જ્વરં નિર્વપેન્તિ તે ॥ ૫ ॥

તેમાં (નિ. ૧/૧૩૩ થી ૨૨૧ વાળા) પોત-પોતાને બગાડનારાં કારણોથી બનરેલા, લોભીમાં દાખલ થઈને 'આમ' ની પાકળ જઈને (=આમ સાથે ભગ્ની જઈને) પથવાના સ્થાનમાંથી (=ગ્રહણીમાંથી) જડના-ગિને બહાર કાઢીને તેની સાથે (=બહાર નીકળેલા અગ્નિ સાથે) ત્યારે પાસ ફરતા, આખા શરીરમાં પીડ કરતા અને શરીરને બહુ ગરમ કરી દેતા (શરીરની સામાન્ય ગરમીમાં વધારે કરતા) દોષો તાવ આણે છે.

તાવનું પૂર્વરૂપ

જ્ઞોતોવિદગ્ધાત્પાયેણ તતઃ સ્વેદો ન જાયતે ।

તસ્ય પ્રાગ્મૂપમાલસ્યમરતિર્ગર્ગ્યોત્તમ ॥ ૬ ॥

માસ્યવેરસ્યમરવિર્જુમ્મા સાસ્રાકુલાક્ષિતા ।

મજ્જમર્દોઽવિપાકોઽગ્રમાણતા બહુનિવ્રતા ॥ ૭ ॥

રોમહર્ષો વિનમનં વિષ્ણિકોદ્દેહનં વલમઃ ।

હિતોપવેદોવ્યસન્તિઃ પ્રીતિરત્કપટ્ટવળે ॥ ૮ ॥

દ્રેષઃ સ્વાદુષ્ટુ મધ્યેષુ તથા વાલેષુ વૃદ્ધ મૃશામ્ ।

શાન્દ્રામિદીતવાતમ્બુચ્છાયોજ્જ્વલનિમિત્તતઃ ॥

દૃષ્ટા દ્રેષક

અગ્નસ, અગ્નગ્નેષ (એગેની), શરીર ત્યારે થઈ જાય, મેનિ સ્વાદ ભગ્ની જાય, રસુષિ, બગાડાં, આંખમાં પાણી આવે, આંખ આકુળથાકુળ રહે, શરીર કસ-મેશ ખાધ (ચૂંચાડ વાળ), ખાધુંપીધું પચે નહિ, બળ ઘટી જાય, બહુ ક્રોધ આવે, રૂંવાડાં જિભાં થાય, શરીર ટટાર ન રહી શકે (=શરીર કીડી થઈ જાય), પગની પિંછીઓમાં કળતર થાય, કંટાળો, પિત્તની શિખામણ સોંપી ન શકાય; ખટાથ, ખારાથ અને તીખાથ માટે આવ થાય; ગળાં ભોળન તથા બાજો માટે અખાવ થાય, બહુ તરસ લાગે; અથાગ, અગ્નિ, ઈંડક, પવન, પાણી, છાંયો અને ગરમીની ઈચ્છા અને અખાવ કંઈ કામસુ વિના જ થાય—આ એનું (તાવનું) પૂર્વરૂપ છે.

તત્તુ જ્વરસ્ય થયકતા મયેવ ।

ત્યાર પછી (=પૂર્વરૂપ થઈ રહ્યા પછી) તાવ વ્યક્ત થાય છે (=ગાઠ તાવમાંથી કો) તાવ છે તે સમજાય એવાં વસ્તુઓનાં જ્ઞાને પ્રકટ થાય છે.)

વાયુના તાવનાં વસ્તુ

માગમાપગમક્ષોમશ્વડુતાયેત્નોપ્તયામ્ ॥ ૧૦ ॥

વૈષ્ણવં તત્ર તત્રાજ્ઞે તામ્નાઃ સ્યુર્વેદનાઘલાઃ ।

પાદપોઃ સુનતા સ્તમઃ વિષ્ણિકોદ્દેહનં મમઃ ।

વિષ્ણેષ દૃષ સન્ધીનાં સાદઃ કર્વોઃ વૈદીમહઃ ।

પૃષ્ઠં સોરમિયામોતિ નિષ્પીઠ્યત્ત દ્વોરમ્ ॥ ૧૨ ॥

છિન્નત્વ ઇવ ચાસ્યતિ પાર્શ્વગાનિ વિશેષતઃ ।

દૃઢમ્પ્ર મહસ્તોદઃ પ્રાજનેનેઽ વક્ષસઃ ॥ ૧૩ ॥

સ્તન્ધયોર્મધ્યતે યાદોર્ધ્વઃ પીઠનમસ્થો ।

વશત્કિર્મથ્થેને હન્યોર્નુમ્મમં કર્ણયો મ્વનઃ ॥ ૧૪ ॥

નિત્તોઽ શાઘ્યોર્મૂર્ધ્નિ વેદમા વિસ્ત્રામ્યતા ।

કરાયામ્યન્વમયતા મહાનામપ્રવર્તનમ્ ॥ ૧૫ ॥

રુક્ષારુણત્વગાસ્પાક્ષિનત્વમુત્પ્રવીપતા ।

પ્રસેકારોચક્રાશ્રદ્ધાપિપાકાસ્તેદ્જાગરાઃ ॥ ૧૬ ॥

કણ્ઠોઘ્રશોપસ્તૃન્નુગ્ધૌ છર્ત્તિકાસા વિપાદિતા ।

હર્ષો રોમાદ્ધરગ્ધેષુ વેપથુ ક્ષવયોર્પ્રંઘઃ ॥ ૧૭ ॥

અમઃ પ્રલાપો ધર્મેષ્છા વિનામશ્ચાનિલજ્વરે ।

તાવ ક્યા અને દેટલા અવવવામા અને કનાર ચરૂ થાય, ઊતરી જાય, વધી જાય, ઉતરી પડે, પીડા કરે અને ગમી(અ ટમ્પ-૪૨)નું માપ-રોટલી બાજ તેમા કંઈ ઠગધડી ન હાય, તે તે (નીચે ગણાવવા) અંગેમા થતી તે ન (નીચે ગણાવેલી) પીડાઓ થવ હોય (=ધરીમા થાય ૨ તે ધરીમા ન થાય), પગની સુખિ, પગનો સ્તબ્ધ, પિંગ્વોમા કનાર, ચાક, સાધા જાણે નૂટના હોય રોનું લાગે, તાજા પોનાનું કામ કરી ન થકે, કમ્બર પકડાઈ જાય, બગ્ગે જાણે કચરાતો હોય રોનું દુખ થાય, પેટ જાણે પિલાનું હોય એવી પીડા થાય, ખાત કરીને પડખાના હાડકા જાણે કપાતા હોય રોવી પીડા થાય, હૃદય રોકાઈ જાય, છાતીમા જાણે પગેલા ખોળાના હોય રોવી પીડા થાય, ખભા વધે વાઈ જાય, હાથ ઊંડા વિરાતા હોય એવી પીડા થાય, ખાઈ દબાતા (પિલાતા) હોય એવી પીડા થાય, ઘડમા ખાઈ ન થકે, બગાસાં અડે, કાનમાં અવાજ થાય, લમણમા પગેલા ખોળા જેવી પીડા થાય, માથામા વેદના થાય, મોનો સ્વાદ બગડી જાય, મો નુરુ નુરુ લાગે અથવા મળો નીકળે નહિ, ચામડી, મો આખ, નખ, પેશાબ અને ગાંડો લૂખાં ૨ને આછા લાલ હોય, લાંબ પડે, અરવિ, ખાવાનું મન ન થાય, પથે નહિ, પરસેવો ન થાય, ઉજાગરો થાય (=ગ્રંથિ ન આવે), ગળું અને હોઠ સુકાય, તરંગ લાગે, સૂકી ઉપરસ આવે, સુમે શામ (હાડ) વડે, દુખિયારપણ રૂવાડા ઊભા થાય, અંજ (ચામડી) જાણે કટાકટા વાળી થઈ જાય, દાંત ૨ખાઈ (=ખટાઈ) જાય, થરીર ધૂલે, છંડો ન આવે, ફેર આવે, લવરી થાય, તાવની ઇચ્છા થાય, થરીર નમી જાય (ટટાર બેસાય નહિ કે આ રંગવાય નહિ) અટલા લસણ વાળુના તાવમા થાય

પિત્તના તાવનાં લક્ષણ

યુગપદ્યાસિરદ્ધાનાં પ્રઠાવઃ કટુવચ્ચના ॥૧૮॥

નાસાસ્યપાકઃ શીતેન્દ્રા

અમો મૂર્છા મદોઽસ્તિઃ ।

વિત્ત્રંસઃ પિત્તવમનં રક્તઘાતનમ્લકઃ ॥૧૯॥

રક્તકોટોદ્રમઃ પીનહરિતત્વ ત્વગાદિપુ ।

સ્વેદો નિશ્વાસગ્રંથન્યમતિવૃણા ચ પિત્તજે ॥

તાવ ૨ખા થરીમા એઆથે વ્યાપી જાય, લવરી થાય, મો નીખુંતીખું રહે, નાક પાકે (ઉ ૧૮/૧૮, ૧૮/૧), મા પાકે (ઉ ૨૧/૫૩૫ થી ૫૮), ઠાકની ઇચ્છા થાય, ફેર ૨ આવે, મૂર્છા આવે, કેફ ગે, અભુગમે, ગડા થાય, પિત્તની ઊલટી થાય, રાનુ પુક આવે, ખાટા રોડકાર આવે, રાતા નાકા પડે, ચામડી (=મો, આખ, નખ, પેશાબ અને ગાંડો) વગેરે પીના અને સગનગના પાદડા જેવા ગગના થાય છે, પરસેવો થાય, નિશ્વાસની ગંધ બગડી જાય, બહુ તરસ લાગે રોગમા પિત્તના તાવના લક્ષણ છે

કફના તાવનાં લક્ષણ

વિશેપાદકર્ચિર્જાઙ્યં સ્તોતોરોયોઽપ્લવેગતા ।

પ્રસેકો મુલમાયુર્વે દ્વલ્લેપશ્વાસપીનસાઃ ॥૨૧॥

હૃદ્યાહર્યર્ચન કાસઃ સ્તમ્ભઃ શ્વેત્યં ત્વગાદિપુ ।

અન્નેષુ શીતપિટ્ટિકાસ્તન્દ્રોદર્દઃ કનોઘ્રુવે ॥૨૨॥

બહુ અગ્નિ, જડતા, સ્તોતો પુરાઈ જાય, તાવનું જોર થોડું હોય, પ્રસેક, મો જળયુગમ્બુ રહે, હૃદય કફથી લીપાવેલું હોય, હાડ વડે, સજેખમ, હૃદયસ, ઊલટી, ઉપરસ, સ્તબ્ધ, ચામડી (=મો, આખ, નખ, પેશાબ, ગાંડો) વગેરેના રંગ ધોળો હોય, રાવથવો ઉપર ઠરી (=કફની) ફેાછીઓ થાય, સુસ્તી રહે, શીજસના મોટાં ઢીમડા થાય-એટલા કફથી આવતા તાવના લક્ષણ છે

તાવના વખત ઉપરથી તાવ ઓળખવાની રીત

કાલે યથાસ્થં સર્વેણ પ્રવૃત્તિર્નિદિરેવ વા ।

જે દોરનો તાવ હોય તે દોષનો પ્રકોપ થવાને વખતે બધા તાવ ચરૂ થાય છે (=આવવા માંડે છે) કે વધે છે (તાવ ક્યા દોષનો છે તે આ રીતે પારખી શકાય છે)

ઉપશય અને અનુપશયથી તાવ ઓળખવાની રીત નિદાનોકાનુપશયો વિપરીતોપશાયિતા ।

નિ ૧/૧૩૩ થી ૨૨૫ સુધીમાં દોષને કોષ વનારા પોતપોતાનાં કારણો કહ્યાં છે તે અનુપશય છે (=તાવમા વાળુને કોષાવનારાં કારણોનો ઉપશય

કરીએ તેથી એ દુઃખ વધી પડે તો વાયુનો તાવ છે એમ જાણવું) રોનાથી ઊંધું (દોષનું શમન કરનારા કારણો) વાપરવાથી એ સુખ થાય તો શમન થયેલા દોષનો તાવ છે એમ જાણવું

(દરેક દોષને મટાડવાના ઉપચાર સૂ. અ. ૧૩ માં કહ્યા છે)

એ ભેગા દોષના તાજાના લક્ષણ

યથાસ્યં લિહ્વસંસોં જ્વરઃ સંસર્ગજઃ

એ દોષ કોષવાના લક્ષણો ભેગા હોય ત્યારે એ ભેગા દોષનો તાવ હોય છે

વાતપિત્તનાં તાવનાં લક્ષણ

અપિ ચ ॥૨૩॥

શિરોતિમૂર્ચ્છાભિવાહમોહ-

કળ્ડાસ્પશ્વરોપારતિપર્વમેદઃ ।

અભિદ્રતાહૃદ્ધ્રમરોમહર્ષા

જુમ્પાતિધાક્ષ્યં ચ સલાસ્તપિત્તાત્ ॥૨૪॥

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોષવાથી આવેલા તાવના આધુ દુષ્ણે, મૂર્છા, ઊલટી, બળતરા, ઉદાસીનપણું, બળુ સુકાષ, માં સુકાષ, રાત્રીએ, સાંધા તૂટે, ઊંઘ ઊંઘી જાય, ખરચ, ફેર, કે વાણ ઊંઘ્યા થાય, બળાસ આવે અને બહુ બોલબોલ કરે

કફવાતના તાવનાં લક્ષણ

તાપહાન્યત્તચિપર્વશિરોઠ્ઠ્

પીનસશ્વસનકાસવિષ્ણ્યાઃ ।

શીતજાઘ્યતિમિરઞ્નમતન્ત્રા

શ્લેષ્મવાતજનિતજ્વરલિહ્વમ્ ॥ ૨૫ ॥

તાવની ગરમી થોડી હોય, અર્ધાં, કાંધામાં પીડ, આધુ દુષ્ણે, સળેખમ, હાડ, ઉપરસ, ઝાંઝ, પેશાબ વગેરે ન થાય; ટાક થાય, જાડા, આંખે અંધારા આવે, ફેર અને સુરતી (=ધેન) રો કફ અને વાયુ ભેગા કોષવાથી આવેલા તાવના લક્ષણ છે

કફપિત્તના તાવનાં લક્ષણ

શીતસ્તમ્મસ્વેદાહાણ્યવલ્લ્યા

તુષ્પાકાસશ્લેષપિત્તપ્રવૃત્તિઃ ।

મોહસ્તન્દ્રાલિપ્તતિકાસ્યતા ચ

કેવં ક્વં શ્લેષપિત્તજ્વરસ્ય ॥ ૨૬ ॥

ગાઠ (=કફ), સ્તંભ, પરતેવો અને બળતરા એ ચાર બાબતોને ઘટી નિષ્પન્ન ન રહે (કોઈ વાર ટાક થાય તો કોઈ વાર બળતરા બને, કોઈવાર સ્તંભ થાય

તો કોઈ વાર પરતેવો થાય), તરૂં લાગે, ઉત્તરમ આંખ, કંદ અને પિત્ત નીકળે, મોઢાં થોડા, માં રાત્રી (શ્વેતી લીધાણું) અને કંડુ હાથ, એ કફ અને પિત્ત ભેગા કોષવાથી આવેલા તાવનું ક્ષણ જાણવું

સાંનવાતજ્વરનાં લક્ષણ

સ્વર્ણો લક્ષ્મીઃ સંવેદાહોડ્રઃ ચ મુહુર્મુહુઃ ।

તદ્વચ્છીતં મહાનિદ્રા દિવા જાગરણં નિશિ ॥૨૭॥

સદા વા નૈવ વા નિદ્રા મહાસ્વેદોડિત નય વા ।

ગીતનર્તનહાસ્યાદિવિકૃતેહાપ્રવર્તનમ્ ॥ ૨૮ ॥

સાધુષી કલુષે રક્તે મુખે હુલિતપદ્મમણી ।

મક્ષિણી પિષ્ઠિકાપાર્શ્વમૂર્ધર્પાસ્થિત્ત્વમ્ ॥

સશ્વનો સજ્જો કર્ણો કળ્ઠ શૂકેરિવાચિત ।

પરિવગ્ધા હ્વરા જિહ્વા શુભઃ સસ્તાન્નસન્ધિતા ॥

રક્તપિત્તકફધીયો લોલન શિરલ્હોડિતવત્ ।

કોઠાનાં દિપાવરકાનાં મળ્ડાનાં ચ દર્શનમ્ ॥

હૃદયા મલસંસર્જઃ પ્રવૃત્તિર્વાડ્યશોડિત વા ।

ક્ષિગ્ધાસ્યતા વલ્લ્લઞ્ચઃ સ્વરસાદઃ પ્રલાપિતા ॥

દોષપાકશિરાત્તન્દ્રા પ્રતતં કળ્ઠજૂનનમ્ ।

બધા (ત્રણ) દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવ બધા

(ત્રણ દોષના) લક્ષણોવાળો હોય છે અને રોમાં

વારવાર બળતરા થાય છે, તે જ પ્રમાણે (=વારવાર)

ટાક થાય છે, દિવસે બહુ ઊંઘ આવે છે અને રાત્રે

ઉઝાગે થાય છે કે આંખો દહાડી અને રોત ઊંઘ્યા

કરે છે કે સમૂળગી ઊંઘ રાત્રીની નથી, કા તો પુષ્કળ

પરતેવો થાય છે કે સમૂળગે પરતેવો થતો નથી, ગાવાની,

નાથવાની અને ઉસવાની બેતુદી વેદા કરે, અપ્પો

આસુવાની, મેલી (=રોગી), લાવ, વાંકી રાત્રીની વીખ

સથેલી (ચુદાઈ ગયેલી) પાંપણોવાળી હોય છે, પિંડી

ઓમા, પડખામાં, માથામાં, પર્વમાં અને હાડકામાં પીડા

થાય છે, ફેર આવે છે, કનમાં અથાળ થાય છે અને

પીડ થાય છે, ગામાં જાંઘ કોઠાકોઠા પડી જાય છે,

છામ જાયી (=દાઝવા જેવી) અને ખર અને ભારે

થઈ જાય છે, શરીરના તાંબા કીવા પડી જાય છે,

(દરતી) લાગી, પિત્ત અને કફ થૂંકે છે, આધુ (બધા

જાણી) યેવે છે, બહુ છંદ થાય છે, કીપડા અને

બઝણી વગનાં અને રોમાં નકમાં દોષાય છે દદરમ

પીડ થાય છે, મન બાગી જાય છે (=નીકળવા નથી)

અથવા મન લોચેડ નીકળે છે કે બહુ નીકળે છે,

મે સીકળું રહે છે, બન ઓછું થઈ જાય છે, અચાન

નરમ પડી જાય છે, દરતી લવડી કરે છે, વાને વખને

દોષો પાકે છે, ઘેન રહે છે, ગળામાંથી ઘરેડા નેવો સતત અવાજ થાય છે.

સંનિપાતનં બીજં બે નામ

સન્નિપાતમનિન્યાસં તં શ્રુયાચ્છ્વહતૌજસમ્ ॥૩૩॥

તે સંનિપાતને અભિન્યાસ અને હતોજસ કહેવો.

અસાધ્ય સંનિપાતગ્વરનાં લક્ષણ

દોષે વિપદે નષ્ટેડ્યૌ સર્વસમ્પૂર્ણલક્ષણઃ ।

અસાધ્યઃ

જ્યારે દોષોનો વિભવ થાય (=દોષ કયા ને કયા પડ્યા રહે અને નીકળે નહિ), જઠરાગ્નિ (વધારે) હોવાવાથ, ત્યારે સંનિપાતગ્વરનાં બધાં લક્ષણો જણાતાં હોય એવો સંનિપાતગ્વર અસાધ્ય છે.

સોડ્યથા ક્ષુદ્રો ભવેદૈકસ્યદોષિ વા ॥૩૪॥

નહિ તો (=જે બધાં લક્ષણો ન જણાતાં હોય પણ થોડાં લક્ષણો જણાતાં હોય તો) સંનિપાતગ્વર દુઃસાધ્ય હોય છે; અથવા દુઃસાધ્ય હોવા ઉપરાંત કંઈ ખોટા પણ આણે છે.

શીતાદિ અને દાહાદિ સંનિપાત

મન્યથ સન્નિપાતોત્થો

યત્ર પિત્તં વૃથા સ્થિતમ્ ।

ત્વચિ કોષ્ટેડ્યવા વાહં વિદધાતિ પુરોડ્ઠ વા ॥

તદ્દહ્વાતકનો શીતં દાહાદિદુંસ્તરસ્તયોઃ ।

અને વળી સંનિપાતથી (=ત્રણ દોષ સાથે કોપવાથી) ઉત્પન્ન થયેલા (બીજા એક એવો) તાવ છે કે જેમાં વાયુ અને કફથી અજળ રહેલું પિત્ત કોઈક વાર ચામડીમાં તો કોઈક વાર કોષ્ઠમાં પહેલાં કે પછી બજતરા કરે છે. તે જ પ્રમાણે પિત્તથી અજળ રહેલા કફ અને વાયુ કોઈક વાર ચામડીમાં તો કોઈક વાર કોષ્ઠમાં પહેલાં કે પછી ઠંડક આણે છે (=ચામડી કે કોષ્ઠ ઠંડા પડી જાય છે). આ બંને જાતના સંનિપાતમાંથી દાહાદિ સંનિપાત મટવો બહુ મુશ્કેલ છે. (ચામડીમાં રહેલું પિત્ત બહાર વધારે અને અંદર ઓછું બજતરા કરે છે; કોષ્ઠમાં રહેલું પિત્ત અંદર વધારે અને બહાર ઓછું બજતરા કરે છે. તે જ પ્રમાણે ચામડીમાં રહેલા વાયુ અને કફ બહાર વધારે અને અંદર ઓછી ઠંડક આણે છે, કોષ્ઠમાં રહેલા કફ અને વાયુ બહાર ઓછી અને અંદર વધારે ઠંડક આણે છે.)

શીતાદિ સંનિપાત

શીતાદૌ તત્ર પિત્તેન કફે સ્વન્દિતશોપિતે ॥૩૬

શીતે શાન્તેડ્ઠલકો મૂર્છા મદસ્તુષ્ણા ચ જાયતે ।

શીતાદિ સંનિપાતમાં પિત્ત વડે કફ ઓછો અને મુકાઈ જાય અને ઠાઠ મટે (ચેટલે બજતરા થાય), ત્યારે ખાટા ઓડકર, મૂર્છા, કેફ રાતે તરસ રો ચાર ઉપદ્રવો થાય છે.

દાહાદિ સંનિપાત

દાહાદૌ પુનરત્તે સ્યુસ્તન્દ્રાષ્ટીવર્મિલમાઃ ॥૩૭

પણ દાહાદિ સંનિપાતમાં (દાહ થઈ રહે પછી) અને (જ્યારે દાહ (બજતરા) કરનાર પિત્તથી ઓછો જેવા કફથી જ પિત્ત ચાંત પડે છે. ત્યારે કફ વધી પડવાથી), લેન, લાળ (અને ચૂક), ઊલટી (અને ઊબકા) અને કંટાળો રો ચાર ઉપદ્રવો થાય છે.

આગંતુ ગ્વરના પ્રકાર

માગન્તુરમિધાતામિપક્ષશાપમિચારતઃ ।

વતુર્ધા

આગંતુ ગ્વર ચાર છેઃ અભિધાતજ (સ્થાક ૩૮, ૩૯), અભિધગજ (સ્થાક ૩૯), શાપજ (=બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ અને સિદ્ધ પુરુષોના શાપથી આવેલા) અને અભિચારજ (મૂઠ મારવી વગેરે જંતર-મંતર કરવાથી આવેલા).

અભિધાતજ ગ્વરનાં કારણ તથા લક્ષણ

અત્ર ક્ષતચ્છેદ્વાહચૈરમિધાતજઃ ॥૩૮॥

શ્રમાચ

એમાં અભિધાતનો તાવ ઘા પડવાથી, કપાવાથી દાહવાથી વગેરે કારણથી તથા થાક (મહેનત)ને લીધે આવે છે.

તસિમ્પવનઃ પ્રાયો રક્તં પ્રદૂપયન્ ।

સવ્યથાશોફવૈવર્ણ્યં સર્જં કુલતે જ્યસ્મ્ ॥૩૯॥

તેમાં (=અભિધાતના તાવમાં) સામાન્ય રીતે વાયુ લોહીને બગાડીને પીડા, સોજા અને થરીરને રંગ બગડે એ ત્રણવાળો તથા (એકથી) પીડાવાળો તાવ આણે છે. (આયુર્વેદરચનાન દીકા પ્રમાણે ઘા પડવાથી, કપાવાથી અને દાહવા વગેરેથી કોપેલા વાયુ પહેલી જાતનો અને મહેનતથી કોપેલા વાયુ બીજી જાતનો તાવ આણે છે.)

અભિધગજ ગ્વરનાં કારણ તથા લક્ષણ

પ્રદાહવૈશોપચિવિપકોચમીશોકકામજઃ ।

મમિપક્ષાત્

ગ્રહથી (ઉ. અ. ૩), આવેશથી (બુદ્ધતા વગ-વાડથી. ઉ. અ. ૪), દવાથી, ઝેરથી, કોપથી, બીકથી, શોકથી અને ક્રમથી(=વિષયવાસનાથી) આવેલા તાવ

અભિપ્રગળથી આવેલા તાવ છે ('ગ્રહાવેશ' શબ્દ ભેગો લઈએ તો 'ગ્રહનો આવેશ' એવો અર્થ કરવો.)

મદ્રેણાસ્મિશ્વકસ્માદ્વાસરોદને ॥૪૦॥

એમા (=અભિપ્રગળ તાવમા) ગ્રહથી અને વગગાડથી આવેલા તાવમાં દરદી કઈ કરણ વિના ઇમે છે અને ઈમે છે

ઓષધીગન્ધજે મૂર્છાં શિરોરુવમયુઃ ક્ષવઃ ।

દવાની ગપને લીધે રાવેલા તાવમા મૂર્છા, મા, દુ ખે, ઊલટી અને છીંક રોટવા લક્ષણો હોય છે
વિવાન્મૂર્છાનિસારાસ્યદ્યાચતાદાહદ્વદવાઃ ॥૪૧॥
એથી આવેલા તાવમાં મૂર્છા, અનિસાર, મો બાદથી રગનુ થઈ જાય, બળતરા અને હદયના રોગ રોટવા વગર થાય છે

કોષાત્કમ્પઃ શિરોરુક ચ

કોષને લીધે આવેલા તાવમા શરીર ધૂલે છે અને માથુ દુખે છે

પ્રભાપો મયશોકજે ।

બીક અને શોકને લીધે આવેલા તાવમા છાંદી લવગી કરે છે

કામામુદ્ધમોઽલ્પિર્દાહોદ્દી નિદ્રાધીવૃત્તિક્ષયઃ ॥૪૨॥

વિષયવાસનાને લીધે આવેલા તાવમા ફેર, અરચિ રાને બળતરા થાય છે તથા શરમ, ઊંઘ, બુદ્ધિ અને પીંગળ રો વાર વાનાનો નાશ થાય છે

કયા અભિપ્રગળ તાવમાં કયા દોષ કોષે છે ?

મહાદૌ સન્નિપાતસ્ય મયાદૌ મરતલ્પયે ।

કોષઃ કોષેઽપિ પિત્તસ્ય

ગ્રામી (=ગ્રહાવેશથી) થકે થતા ત્રણમા (=ગ્રહ દવા રાને જેમથી રાવેલા તાવમાં) ત્રણે દોષ કોષે છે, ત્રણથી થકે થતા ત્રણમાં (=ત્રીક, શોષ અને વિષય-વાસનાથી રાવવા તાવમાં) વાયુ કોષે છે રાને કોષથી રાવવા તાવમા પિત્ત પક્ષ (=વાયુ રાને પિત્ત) કોષે છે

યો તુ શાપામિચારત્તો ॥૪૩॥

સન્નિપાતજ્યરો ઘોરો તાવસહ્યત્તમો મતો ।

પક્ષ જે શાપથી રાને જોત્તરમંતરથી આવેલા તાવ છે તે ત્રણે દોષથી આવેલા હોય છે ઘોર (અપક્ષ) હોય છે અને સહન કરવા સૌથી મુશ્કેલ છે એવું આયુર્વેદ માને છે

સન્નિપાતારિષ્ટેઽર્જ્યેષ્ઠમાનસ્ય તપ્યતે ॥૪૪॥

પૂર્વે વેતસ્તતો દેહસ્તતો વિસ્તોટપ્પદ્યન્તે ।

સરાદમૂર્છાપ્રસંતસ્ય પ્રત્યદં વર્યન્તે ઝરતઃ ॥૪૫॥

તેમાયે વળી જોત્તરમંતર કરનારાઓ જેનું નામ દઈને હોમ કરે છે (=જે માણસને હેરાન કરવા માટે એનું નામ દઈને હોમ કરે છે) તે માણસનું પહેલા મન તપે છે, પછી શરીર તપે છે પછી વિસ્ફોટ, તન, ફેર, બળતરા રાને મૂર્છા એટલા ઉપદ્રવો અને ગતી જાય છે (=વાયુ પડે છે) અને શેલશેલ એનો તાવ વધે જાય છે

इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः

આમ શાસ્ત્રમાં જ્વર ૮ઠ્ઠ કદ્યા છે તાવના પેટા વિભાગ

समासाद्विधिघस्तु सः ।

શારીરો માનસ સામ્યસ્તીક્ષ્ણોઽન્તર્વહિરાયઃ ॥૪૬॥
પ્રાકૃતો વૈકૃતઃ સાધ્યોઽસાધ્યઃ

સામો નિરામકઃ ।

ઉપર કહ્યા આઠ તાવના વળી ભેદકાર્ય પેના વિભાગ ટૂંકમા નીચે પ્રમાણે છે શારીર, માનસ, સૌમ્ય, તીક્ષ્ણ, રતનગમ્ય, અહિરાય, પ્રાકૃત, વૈકૃત, સાધ્ય, અસાધ્ય, નામ, નિરામ, (દરેક વિધે વિગત ધવે પછી આપી છે)

શારીર અને માનસજ્વર

पूर्व शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४७ ॥

શારીરજ્વરમા પહેલું શરીર તપે છે (પછી મનને સંતાપ-દુ ખ થાય છે), માનસજ્વરમા પહેલા મન તપે છે (=મનને દુ ખ થાય છે) (પછી શરીર તપે છે) (શરીરનો તાવ તો પહેલું શરીર તપે તે ઉપરથી

ઓગળાય પણ મનનો તાવ ઓગળવા માટે નાક સંપીડામા નીચેના લક્ષણો આપ્યા છે-મનની વ્યગ્રતા, અમુગ્રમો, ગ્વાનિ એ ત્રણ મનના તાવનાં (=મન તપે તેનાં) લક્ષણ છે અને ઈન્દ્રિયો પાનપોનાના વિષયોનું ગ્રામ્ય ન ક્ર એ સંતાપનું લક્ષણ છે નરક વિ ૩/૩૬૫)

સૌમ્ય અને તીક્ષ્ણ જ્વર

पयने योग्यादित्याच्छीतं श्लेष्मयुने मयेत् ।

જ્યારે વાયુ ક્રકે તાપે જેઝ્ય ત્યાર વાયુ તોતરા તે (જેની સાથે જેઝ્ય તેનો ગ્રન્થાર પેનાનામાં લઈ લે એવો) હેરાથી વાસકજ્વર થીન એટલે સૌમ્ય તાવ છે (સૌમ્ય જ્વર=વાસકજ્વર)

दाहः पित्तयुने, मित्रं मित्रे

વાયુ પિત્ત સાથે જેઝ્ય ત્યારે બળતરા થાય છે, વાયુ ત્યારે પિત્ત અને ક્રકે અને સાથે જેઝ્ય છે ત્યારે ક્રક

અને બળતરા ભેગા થાય છે (આમ તીક્ષ્ણવર બે જાતના છે એક નર્મ તીક્ષ્ણ રાને બીજે ધીમા સોમ્ય અને ધીમા તીક્ષ્ણ)

અતરાગાય અને બહિરાગ્રીય તાવ

અન્ત સમયે પુન ॥૪૮॥

જ્વરેડધિક વિકારા સ્યુરન્ત ક્ષોભો મલમ્હ ।

રાતરાગાય તાવમા તાવના લક્ષ્મો રોકવા બહાર નહિ પણ રાદર વધાર થા છે તાવ અને એના લક્ષ્મો તીવ્ર હા છે નાન ગા પેશાબ વગર મળે નીચી થકના નથી

વહિરેવ વહિવેને તાપોડપિ ચ સુસાધ્યતા ॥૪૯॥

બહારના વગવાળા (-બહિરાગ્રીય) તાવમા માત્ર બહારની નીચી છે તાવ છે અને વળી એ તાવ સા લાગી મરી શક છે

પ્રાકૃત અને વૈકૃત તાવ

વર્ષાશરદ્ધસન્તેષુ વાતાદૈ પ્રાર્ણત ક્ષમાત્ ।

વૈશ્વતોઽન્ય સ દુસાર્ણ

પ્રાયશ્ચ પ્રાર્ણતોઽનિલાત્ ॥૫૦॥

વર્ષાઋતુમા વાયુના તાવ શરદઋતુમા પિત્તને તાવ અને વસંતઋતુમા કફના તાવ એ પ્રાકૃત તાવ છે (નવાનુની પ્રકૃતિવાશને આવેલો વાયુના તાવ, પિત્તપ્રકૃતિવાશના આવેલો પિત્તને તાવ અને કફ પ્રકૃતિવાશને આવેલો કફનો તાવ પણ પ્રાકૃત તાવ છે) એ સિવાયના તાવ (વર્ષા, શરદ અને વર્ષા સિવાયની ઋતુઓમાં આવેલો તાવ અને ને ઋતુઓ મા પણ ઉપર કહ્યા સિવાયના બીજા દાષાથી આવેલ તાવ) વિકૃત તાવ છે એ (વિકૃત તાવ) મ તા મુરદે તાવ છે અને શયુધી આવેલો પ્રાકૃત તાવ પણ નામાન્ય રીત મરવા મુરદે લેય છે

અને પ્રાકૃતજન્યમા નમાગ્ર ઉપચત કરવાનું કામ કર્યાસુ મારદનો રુષ પિત્તજ્વલ્લ્યાન્યિનો વ્યરમ્ ।
કુર્વાત્ પિત્ત ચ શત્રિ તમ્ય ચાનુભલ્લ કલ્પ ॥૫૧॥
તપ્તરત્વા વિસર્ગાથ તપ્ત નાનશાનાદ્ધવમ્ ।
કલ્પો વસન્તે તમપિ વાતપિત્ત મવેદનુ ॥૫૨॥
(વર્ષાઋતુમા પેશાબ વાયુ મેપે છે અને પાત્રથી

(અનુભવ-જેમ કોઈ સ્વતંત્ર રાજ પોતે પોતાના હાથી ઘોડા, રથ, પાયદળ વગેરેને લઈને દુશ્મનો સામે લડતો હોય તે વખતે પાછળથી (=અધવય) એ સ્વતંત્ર રાજની કુમક રોના લશ્કરમા વધારા કરવા બીજુ લશ્કર રાણી પહોંચે, તેમ જ શરદઋતુમા પિત્ત સ્વતંત્ર રીતે પોતાના જ પ્રકાપના બળે તાવ આવે છે તેમા પાછળથી કફ એના જેરમા વધારા કર છે માટ રા લાખવામા પિત્ત સ્વતંત્ર છે રાને કફ રાજ બજ રોકે પાછળથી આવીને બજ રાખનાર છે એ ઉપરથી વર્ષાઋતુના રાને વસંતઋતુના પ્રાકૃત તાવનુ સમજ લેવુ)

રોમના (-પિત્ત અને કફના) સ્વભાવન લીધે (પિત્ત અને કફ એ બે દાષ નકારક ઉપવાસ છતરી થકતા હાવાથી) રાન વર્ષા રાન શરદઋતુઓમા વિત્ત મજ ચાવતા પાણી એ બે ઋતુઓમા પ્રાકૃત તાવમાં નકાર ઉપવાન સ્વભામા કઈ પણ જો નમ હાનુ નથી

વસંતઋતુમા કાપેલા કફ તાવ આવે છે અને વાયુ તથા પિત્ત એના (એ કફના) અનુભવ લા છે

(ક વાક રોથી થકા મ કે વર્ષાઋતુમાં રાદાન કામ થાવતો હાવાથી શરીરનુ બજ ધાનુ જાય છે તેથી વસંતઋતુના પ્રાકૃત તાવમાં નમાર ઉપવાત કાવવામાં નમ જોખમ રાનુ છે પણ એ રીક બચાગ નથી, મરમ કે તાવ આમશામાં ઉપજા થાય છે નમાર ઉપવાત ખમી થક એવા કફથી વર્ષાઋતુમાં પ્રાકૃત તાવ આવ છે વર્ષાઋતુના સ્વાભાવમા હાવા છતાં એમા અધ્યમ નમ તા રક છે તાવ ના પોતે નમ રા ઉપવાતથી મ જેલો હજ છે નનુમજ પિત્ત પણ નમાર ઉપવાત ખમી થકે નેમ છે અને વાયુ મુખ્ય રોષ નથી પણ અનુભવ છે માત્ર વર્ષાઋતુમાં પ્રાકૃતજન્ય મા પણ નમાર ઉપવાન સ્વાભાવે

કવપિતે દ્વલ્લપાથ ચેતે લટન મદન ।

અનન્યદુષ્ટનંતિ વાયુર્ન જાત જન્મ ॥

નશાન કફ અને પિત્ત દર તાવથી નવામ પાને તથા પાણી પણ પુખ્ત નમ રા ઉપવાન ખમી થકે છે પણ વાયુ ના અધ્યમ પાણી તથા વર્ષા એક લમ પણ નમાર ઉપવાત ખમી નથી

આ ગ્રથાન ઉપ થી પણ નેનું ના નથી થય છે

કયા તાવ સાધ્ય છે?

ઘલવત્સ્વલ્યદ્રોષેષુ જ્યરઃ સાધ્યોઽનુપદ્રવઃ ।

એણા દોષવાળા અને બળવાન આણુઓને ગ્ધારેલો ઉપદ્રવ વિનાનો તાવ સાધ્ય છે

અસાધ્ય તાવ

સર્વયા વિકલિધ્વાને પ્રાગસાધ્ય ઉદાહૃતઃ ॥૫૨॥

કેવા દરદીને કેવો તાવ અસાધ્ય છે તે પહેલાં (યા. ૫/૭૧થી ૭૩મા) વિકૃતિવિજ્ઞાનના રાધ્યાધ્યા કરેલાઈ નયુ છે

સામજવરનું લક્ષણ

જ્યરોપદ્રવતીક્ષ્ણત્વમ્પ્રાગ્નિર્વૃદ્ધમુચ્ચતા ।

ન પ્રવૃત્તિર્ન વિઢ જીર્ણા ન શુસ્ત્રામજ્યરાકૃતિઃ ॥

તાવના (લવરી, ફેર, વગેરે) ઉપદ્રવો ઉગ્ર સ્વરૂપમાં તોપ, ઘરીર સુખ્ય નહિ (રાખવા કઠણો સો), બહુ પેશાબ થાય, ગાંઠો ઊતરે નહિ, ગાંઠો ઊતરે તો પથેલો નહિ પણ કાંચો ઊતરે અને ભૂખ ઊપ નહિ એ સામ જવરનું લક્ષણ છે

પચ્યમાનજવરનું લક્ષણ

જ્યરલેખોઽધિકં તુળ્યા પ્રલાપઃ શ્વસનં ક્રમઃ ।

મલપ્રવૃત્તિરુદ્દેશઃ પચ્યમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥૫૫॥

તાવનો વેગ વધે, તરંગ, લવરી, ઘાંક, ફેર, મગ નીકળે, દોષોનો ઉત્ક્રેશ થાય અને પચ્યમાન (=પાકતા) જવરનું લક્ષણ છે

(જવર સામ રાવરકામાંથી પચ્યમાન અવસ્થામાં આવે ત્યારે આ શ્લોકમાં કહેલા લક્ષણો યથાથી રમ-મમજુ માણસો ગભરાઈ જાય છે અને નકારણ ઉપવાસ-ને લીધે તાવ વધી જાય છે એવી ખોટી ભ્રમણાથી ઉપવાસ છોડી દઈને અવળે રહેને સારું છે, પણ એ બરાબર નથી 'સામ' પાકતા બા જોઈએ અને પાક-વાની દિવા થતી હોય ત્યારે આવો અદશદશ (=અગ-વગદ) મહે એ કુદરતી છે)

નિયમ તથા પચ્યજવરનું લક્ષણ

જીર્ણતાઽમ્પ્રવિપર્યાસાસ્તરાત્રં ચ લઘુનાત્ ।

'સામ'થી નવગુ થાય તે ઉપરથી (એટલે પાકા, યત્નમાં કરેલાં ગમજવરનાં લક્ષણો વિગત વખતે) તાવ તે ઉપરથી અને પચ્યમાન રાવરનામાં પણ 'સામ' તોપ છે તેથી એક પચ્ય, મમમાં કોઈ પચ્યમાન જવરનાં લક્ષણો વિરુદ્ધ લક્ષણો થાય તે ઉપરથી, એટલે તારના ઉપદ્રવો નહાય પછી જાય, દરેક મુમ્મ (અથવા નિદિષાપર્ણ) મહીને ઉત્ક્રેશ જાય, પેશાબ હોય થાય, પથેલો ગાંઠો ક્રન્દે ભૂખ આવે, પેશાબ હોય થાય, પથેલો ગાંઠો ક્રન્દે ભૂખ

લાગે, તાવનો વેગ ઊતરે જાય (=તાવ ઊતરી જાય), તરંગ માપમર લાગે, લવરી ન થાય, ઘાંક ન થાય, ફેર ન આવે, દોષોનો ઉત્ક્રેશ ન થાય એટલા લક્ષણો થાય (તે ઉપરથી) તથા નાન તાવ સુધી (તાવ ગત રાત્રે સાત દિવસ સુધી) લાગત કરવા નકોરણ ઉપવાસ ઉપરથી જાણુ કે તાવ છૂટું (=પકવ) થયો છે.

૨૧ શ્લોકમાં નિયમ (=પકવ) જવરના લક્ષણ તરીકે બે વાત કહી છે (૧) '૭૧મ'થી વિગત લક્ષણો અને (૨) રાત્રી રાતના નજર ઉપવાસ મેંઈ તારમાં સાત કરતા રોજી દિવસના ઉપવાસથી મળે (=દોષો વગેરે) પાકી જાય છે, કાંઈ તાવમાં સાત દિવસના ઉપવાસ થી મળે પાકી જાય છે અને કાંઈ તાવમાં માત્ર કરતા વધારે દિવસના ઉપવાસથી મળે પાકે છે માટે મળેલાથી 'સામ' પાકી જાય ના તાવ પકવ થવાની ખરી ક્તેલો છે, તેથી 'આમનિયર્વ્યાસાત્' પાકેનું મુખ્ય છે વળી નાન રાતની ઉપવાસની મુદત રાત્રી ઉપજાય છે એમ તમજાવુ થાયુના મુદતિયા તાવ માટે રાત્રી મુદત છે બાકી ફક, પિત્ત, બે લેના દોષ અને ત્રણે લેના દોષના તાવમાં દરકમાં જુદી જુદી મુદત મળે પાકતા તોવાથી અને ઉપવાસની મુદત પણ જુદી જુદી છે

સામાન્ય માણસે ૨ લી મીલવડમાં ઊતરવાની જરૂર નથી ઉપવાસ પણ એક પ્રમાણુ લાગત છે તેથી સુ ૧૪/૧૬ થી ૧૭મા કરવા, બરાબર લાગત થયુ હોવાની લક્ષણ લગાય, ત્યારે ફેરફારે ઉપવાસ છેડાય તો બચાવકાર સૈન છે

પાંચ પ્રકારના જવર

જ્યરઃ પચ્ચવિધ પ્રોક્તો મલકાલપલાલ્યાલ્ ૫૫૬ પ્રાયશઃ સત્રિપાતેન ભૂપસા નૂપરિશ્યતે ।

સન્તતઃ સતતોઽપ્યેવસ્તુતીયકચતુર્પકો ॥૫૭॥

દોષોના બધા અને રાવરને લીધે તથા દોષોના કોપ-વાના સમયના બધા અને રાવરને લીધે તાવ પાંચ પ્રકારનો કયો છે એ (નાર) સામાન્ય રીતે ત્રણ દોષ સાથે કોપવાથી આવે છે, છતાં પણ કેટલાંક ત્રણ દોષોમાંથી જ દોષ બીજા કરતાં વધારે કોષો તાવ તેના ઉપરથી તે તાવ વિષે અમજવરમાં આવે છે (=નારના નામ પાડવામાં આવે છે) રાત્રી, રાત્રી, અનેતેપુ, નીલીક અને વનુમંક એ તારના પાંચ પ્રકાર છે

(સામાન્ય એક સામાન્ય તારની સંખ્યા એક કરે છતાં સારી તાર પાંચ પ્રકારના કયા છે તેની વિગતે જોતુ આજેના સંજય છે, પણ ખરું બિનાં રોમાં કંઈ વિગત નથી એક ને એક વનુનાં મંજા અને પ્રમર

જુદાં જુદાં હોઈ શકે રોક ને એક વસ્તુના બધી રીતે સરખા પણ જુદાંજુદાં નંગ (વ્યક્તિઓ) ને રો વસ્તુના ભેદ (=સખ્યા) કહે છે, પણ રો જ વસ્તુના બધા સામાન્ય ધર્મ જેમા રહેલા હોય છતાં એકદ જુદો ધર્મ પણ રાદર હોય તેને તે વસ્તુનો પ્રકાર (=વિધા) કહે છે હા ત ચાર વાસણ બધી રીતે સરખા હોય તો તેને વાસણની ચાર સખ્યા (ભે) કહે છે, પણ જે એ ચારમાં વાસણના બધા સામાન્ય ધર્મો હોવા ઉપરાંત (=રો ચારે વાસણ હોવા ઉપરાંત) એમા જુદાજુદા ઘટ વગેરે જુદા જુદા ધર્મ પણ રહેલા હોય તો એને વાસણના ચાર પ્રકાર (=વિધા) કહે છે તપેલી, થાળી, વાટકો, પવાનુ રો વાસણના ચાર પ્રકાર છે ચાર થાળીરો રો થાળીના ચાર નંગ (=ભેદ, સખ્યા) છે (માધવનિદાન રૂપ્યા ૧/૧૦૫ ઉપર વધુ મપુકોશી ટીકાના રૂપારે)

૨. પાંચ પ્રકારના તાવમાંથી સતતજ્વર મળના અને કાળના બગને લીધે રાત્રે છે અને બાકીના ચાર પ્રકારના તાવ મળના રને કાળના બગ અને રબગને લીધે રાત્રે છે માટે મળેા (=દોષો) ના બગ અને રબગને લીધે તથા દોષોના કોપવાના સમયના બગ અને રબગને લીધે તાવ પાંચ પ્રકારનો છે

સતતજ્વરની સપ્રાપ્તિ

ધાતુમૂજશ્વજ્વાહિવોત્સાં વ્યાપિનો મલાઃ ।
તાપયન્તસ્તત્તું સર્વાં તુલ્યદૂષ્યાદિવર્ધિતાઃ ॥૫૮॥
શ્લિનો ગુરવ્ય સ્તગ્ધા વિશેષેણ રસાધિતા ।
ચન્તતં નિષ્પતિશ્વજ્વા જ્વરં કુર્યુ સુદુઃસહમ્ ॥

ધાતુઓને, પેશાનને રને ગાડને વહેનારાં સોતોમાં વ્યાપી ગયેલા, રાખા શરીરને નવાવતા, પોતપોતાના નમાન ગુણવાળી ધાતુઓ (+દેશ, જનુ, પ્રકૃતિ) વગેરે થી વધારાતા, બગવાના, (સામ હોવાથી) બારે, (ઊંચેથી કે નીચેથી નીકળતા ન હોવાથી) સ્તગ્ધ અને સ્તગ્ય નરમ પડનાર કોઈ વિરુદ્ધ તત્ત્વ (ધાતુ, દેશ, જનુ વગેરે) હાલર ન હોઈ રેવા, ખાત કરીને સ્પર્ધાનુ રાશ્રય લઈને રહેલા મળેા (દોષો) મહામુસેલીથી સહન કરી શકાય રોવા સતતજ્વર પેટા કરે છે (આણે છે)

(પોતપોતાના સમાન ગુણવાળી ધાતુરો—તાન ધાતુઓમાંથી જે ધાતુના ગુણ વાધુના ગુણ જેવા હોય તે વાધુમાં વધારો કર, જે ધાતુના ગુણ પિત્તના ગુણ જેવા તાવ તે પિત્તમાં વધારા કરે રને જે ધાતુના ગુણ જેવા હોય તે ધાતુ મ્હુમા વધારો કરે)

(સતત તાવ આણનાર દોષો બધી ધાતુઓમાં વ્યાપેલા હોય છે, પણ સ્પર્ધાનુમા વિશેષ રહેલા હોય છે)

સતતજ્વરની મુદત : સાધ્ય, અસાધ્ય

મલં જ્વરોપમા ધાતુત્વા સ શીર્ષં ક્ષપયેત્તતઃ ।

સર્વાકારં રસાદીનાં શુદ્ધ્યાઽ

શુદ્ધ્યાઽપિ વા કમાત્ ॥૬૦॥

વાતપિત્તકફૈઃ સપ્ત દશ દ્વાદશ શાસરાન્ ।

પ્રાયોઽનુવાતિ મર્યાદાં મોક્ષાય ચ વધાય ચ ॥૬૧

હૃત્યગ્નિવેશસ્ય મતં, હારીતસ્ય પુનઃ સ્મૃતિઃ ।

ત્રિગુણા સ્તમી યાવન્નવચ્ચેકાવદશી તથા ॥૬૨॥

વપા ત્રિદોષમર્યાદા મોક્ષાય ચ વધાય ચ ।

શુદ્ધયશુદ્ધા જ્વરઃ કાલં દીર્ઘમચનુવર્તતે ॥૬૩॥

તાવની ગરમી કોઈક વાર મળને (દોષને) તો કોઈવાર ધાતુઓને ઝટ રોછી કરે છે (=નાશ કરે છે) તેથી રો તાવની ગરમી વાધુ સૌથી વધારે કોષો હોય તો સાત દિવસ, પિત્ત સૌથી વધારે કોષો હોય તો દસ દિવસ રાને કહું સૌથી વધારે કોષો હોય તો બાર દિવસની મુદત સુધી સામાન્ય રીતે ચાલુ રહે છે (સામાન્ય રીતે વાધુને તાવ સાત દિવસ, પિત્તને તાવ દસ દિવસ રને કહું તો તાવ બાર દિવસ સુધી રહે છે) એ તાવની ગરમીથી મળેા કે ધાતુઓ રોછી થતી હોવાને કાળે જે રસ વગેરે (=ધાતુરો, પેશાન, ગાડે ર ને દોષો એ બાર વાના) પૂરેપૂરાં નિર્મળ બની જાય તો રો તાવ એટલી મુદતે ઊતરે છે પમ જે તાવની ગરમી લાગવા છતાં રો બાર વાનાં ર શુદ્ધ જ રહે તો રો તાવની ગરમી એટલી મુદતમાં દુદીને માત્ર નાખે છે રા રુગ્નિવેશને મળ છે પવ હારીતની સ્મૃતિ (=મત) એવી છે કે ત્રણ દોષની (=ત્રણ દોષના જુદાજુદા તાવની) મુદત તાનથી બમણી (=ચોટ દિવસની), નવથી બમણી (=અઠાર દિવસની) અને ર ગિષારથી બમણી (=બારોત દિવસની) છે (=વાધુના સતતજ્વરની મુદત ચોટ દિવસની, પિત્ત ના સતતજ્વરની મુદત અઠાર દિવસની રને મ્હુમા સતતજ્વરની મુદત બારોત દિવસની છે) રને એટલી મુદતે તે તાવ (જે રસ વગેરે પૂરેપૂરાં નિર્મળ થઈ જાય તો) ઊતરે છે રુવવા (જે રસ વગેરે પૂરે પૂરાં શુદ્ધ ન બની જાય તો) તે તે તાવ પોતપોતાની મુત ન દરમ્યાન દરરૂડિને માત્ર નાખે છે, પમ જેમા રસ વગેરેની પૂરેપૂરી શુદ્ધિ પમ ન થઈ હોય તેમ જ તાવ ર શુદ્ધિ પમ ન ગઈ હોય એવા) શુદ્ધિ અને રુશુદ્ધિ ભેની હોય રેવા તાવ ઉપર લગાવેલી મુત

કરતા વધારે લાગી મુદત સુધી આવે છે (=વાનુ રહે છે)

[જો નીચે ૨.૫૯વા 'નિગમ'ના લક્ષણ જણાય તો તાવની ગરમી મળેલો નાશ કરે છે રોમ સમજ્યુ, પણ જો સામના લક્ષણો જણાયા કરે તો તાવની ગરમી ધાનુઓનો નાશ કરે છે રોમ સમજ્યુ સીતા પુરા થેલા ન હોય, શ્વાસોચ્છવાસ નિયમિત રાહિ (અથવા શ્વસિત ૨.૫૯), શરીર સ્ફુટિવાણુ (=ફૂફડું) થાય, વાધુ અનુલોમ થાય, વાણી, શરીર ૨ ને મનના ક્રિયારૂપે કરવામાં ૨.૫૯ ન આવે, જઠાગ્નિ પ્રદીપ થાય, થો ચીકણ-ચીકણ ન લાગે, ખાંસ, પેશાબ, પરસેવો વગેરે મળે બહાર નીકળે, ભૂખ લાગે ૨ ને કડાજો ન આવે (=ઉત્સાહ આવે) ૨ો 'નિગમ'ના લક્ષણ છે (મર્વાગસુદર ટીકા)]

વિષમજ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ

કૃષ્ણાનાં દવાધિમુક્તાનાં

મિથ્યાહારાદિસેચિનામ્ ।

અહોડપિ દોષો દૃપ્યાદેલેલ્લવા

અવ્યતમતો યલમ્ ॥૬૪॥

સવિપક્ષો જ્વરં કુર્યાદ્વિષમં ક્ષયવૃદ્ધિમાક ।

જેને તાવ ઊતરી ગયો હોય તોય, દૂબળા ૨ ને મિથ્યા ૨.૫૯, વિહાર (નદા) વગેરેનું સેવન કર નાર માણસોના ઘોષ પણ હોય (=વાધુ, પિત કે કફ) ને જો દૂધ વગેરે (=ધાનુ, દેશ, જનુ વગેરે)માના કેટલાંક તરફથી બન મળે ૨ ને જો હોય તોય હોય તેનાથી વિરુદ્ધ ગુણધર્મવાળું તાવ (ધાનુ, દેશ, જનુ વગેરે) પણ તાવ દરમ્યાન હાલત હોય અને જો હોયની વધારા થયા કરતી હોય તો તે હોય વિષમ જ્વર આવે છે

વિષમજ્વરમાં તાવ અઠગિતર વધારું કારણ

વાયુ પ્રવર્તે તેવાં સ્વે કાલે જ્વરવન્ શલી ૬૬૫॥
નિર્વર્તે પુનઃ૫૫ પ્રવર્ત્યીકૃષ્ણાલ્લ :

એમને (એક જગ્યાએ દર્શાવતા માણસોને) હોય બજવાન બનીને (=સામાન ગુણધર્મો ધાનુ) વગેરે પાતેથી બજ મેજવીને) પોતાના પ્રકરને તમને દરદીને તાવ આવેને પ્રવૃત્ત થાય છે (=ધાનુનું જલમ દેખાડે છે), પણ એ જ દેશ ત્યારે પોતાના પ્રવર્ત્યીના (=વિરોધી ગુણધર્મો ધાનુ) વગેરેના) બજને લીધે અપત (=નરમ) બની જાય છે, ત્યારે ૨ પાછું ૫૫ જાય છે (તે વખતે તાવ ઊતરી જાય છે)

વિષમજ્વર ઊતરે ત્યારે હોય કયા રહે છે ?

ક્ષોભે દોષે જ્વર. સ્ફુમો રસાદિષ્વેવ લીયતે ॥૬૬॥
લીનતાત્કાર્યં વૈવર્ણ્યજાટયાદીનાદધાતિ સઃ ।

વિષમજ્વર ૨ પ્રવનાર હોય જ્યાં ક્ષીવ (=નિર્ભય, ન જાય) થઈ જાય છે, ત્યાર ૨ ન વગેરે ધાનુઓમાં જ ભરાઈ જાય છે (૨ હોય ત ન નાશ પામતો નથી, પણ ધાનુઓમાં ભરાઈ જાય છે) ૨ ન ધાનુઓમાં ભરાઈ નેહલા હોવાથી ૨ો હોય ૨ ને દૂબળો પાડ છે, શરીરનો રંગ બગાડી નાખે છે, જડતા ૨.૫૯ છે વગેરે વિવિધ ઉત્પન્ન કરે છે

સતતજ્વર અપ્રવિતાર મુદતિયો છે અને વિષમજ્વર અઠગિતરનો છે એનું કારણ

માસપ્રવિવૃત્તાસ્યત્યાત્જોત્સાં રસગાહિનામ્ ॥૬૭॥

માનુ સંસ્ય વપુષો દ્યગ્નિદ્વિજ જાયતે ।

સન્તત. સતતસ્તેન, વિપરીતો વિપર્યાય ॥૬૮॥

વિષમો વિષમારમ્મક્રિયાકાલોડ્યુપજ્ઞયાન્ ।

(તાવના રોગમાં તાવ ૨.૫૯ની વખતે તાવ આવ નામે હોય ૨ પ્રમાણમાં હોય છે) ૨ ન વગેરેનાં સોડાના મુખ (૨ પ્રમાણમાં રહેલા હોયની) પાસે લાગાથી ૨ ને પ્રકોળાં હોવાથી હોય આખા શરીરમાં ઝડ લાગી જાય છે (=ફૂફડું વગેરે છે), તેથી સતતજ્વર સાનન નાનુ રહે છે (=પોતાની મુદત થયા વિના તદન ઊતરી જતો નથી), પણ વિષમજ્વર અપ્રવનાર હોયની અપત ૫૫ ઊંડડું હોવાથી (=સતત વગેરે વિષમજ્વરે આવ નાર હોય હોય વગેરે જ ધાનુમાં ભરાઈ જતો હોય છે તે ધાનુઓને વગેરેનાં સોડાના મુખ ૨ પ્રમાણમાં વધારે ને વધારે દૂર હોવાથી ૨ ને વધારે ને વધારે વૃદ્ધ (ઔષ્ઠ, સંક્રમ) હોવાથી સતત વગેરે વિષમજ્વર સતત જતાં ઊવડે હોય છે (=સતત વગેરે વિષમ જ્વરમાં તાવ અપ્રવનાર હોય હોયમાં થતે વખતે વાધે છે અને આખા શરીરમાં પુતપુતે વ્યાપત નથી) વિષમજ્વરનાં અપત (=સ્ફુટાન), કિષ ૨ ને તમને કનૈયા વિનાનાં જાય છે અને લગ્ન વખત મુખે લીધે પકડે છે (કોઈ વિષમજ્વર મારતો, તો કોઈ પીગતો, તો કોઈ વતી જાયતો થય વાય છે ૨.૫૫ એમના અપત કનૈયા વિનાનો હોય છે કોઈ વિષમજ્વરમાં ટાક વાય છે તો મોઈમાં વધી જાય અને કે ૨ એની કિષા કનૈયા વિનાની હોય છે કોઈ વિષમજ્વર ત્યારે કોઈ મરે, કોઈ મરે, તો કોઈ પતી મરે ૨ ને છે ૨.૫૫ એમના તમને કનૈયા વિનાનો છે)

૮, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ૨ જે ગદ્ય ૨૦ વિષયોના મળને
પે તાવ જુદાજુદા સમયને પામે છે (=તાવ સતત,
ત્યેદ્યુ, તુનીયક કે ચતુર્થક બને છે રાવવા કોઈ કોઈ
૨ ચતુર્થક થયા પછી પાછા તુનીયક રાન્તેદ્યુ કે
તત ઘઈ જાય વગેરે)

તાવ ઊતરતો હોવાના લક્ષણ

પાત્ન પ્રક્ષોભયન્ દોષો મોક્ષકારે વિલીયતે ॥
તો મર શ્વસન્ સ્વિચન્

ફૂજન્ ઘમતિ ચેદ્યતે ।
પતે પ્રલપત્યુષ્ણૌ ક્ષીતૈશ્ચાદ્વૈરંતમમ ॥ ૭૭ ॥
વેસક્ષો જ્વરવેગાર્તે સ્કોઘ ઇવ લીક્ષતે ।
ત્રદોષશબ્દ ચ શકુરૂષ સ્તજતિ વેગવત્ ॥ ૭૮ ॥

તાવ ઊતરતી વખતે તાવ ૨ પ્રવાહ દોષ ધાતુરોને
મળખાવાથી મૂકીને રાંદર ભરાઈ જાય છે તથા આલસ
કાંદે છે, પરસ્પેવા થાય છે ફૂફા ૧ માર છે ઊંઘટીઓ
કર છે, તરફે છે પૂંજ છે, લવરી કર છે એના
કેટલાક રાજ ગરમ રાને કેટલાક રાજ ઠંડા ઘઈ જાય
છે, એની કાન્તિ ઊંઘ જાય છે બેભાન બની જાય છે
તાવનો વેગ વધી જાય છે, જામે ગુન્સો થયો હોય રોવી
રીને જુરો છે તથા ૨ પ્રવાહ ૨ ને પાતળા ઝાડના
અનેક વેગો રાવાળ સાથે રાવે છે (=પાતળા ઝાડ
થાય છે એમાં 'આમ' પણ નીચે છે રાને ઝાડ
થતા થતા પુષ્કળ રાવાળ થાય છે)

તાવ ઊતરી ગયો હોવાના લક્ષણ

દૈદો લ્હુર્વ્યપગતલમમોહતાપ
પાકો મુદે કરણસોષ્ઠવમવ્યત્નમ્ ।
સ્વેદ ક્ષય પ્રકૃતિયોગિ મનોઽપ્રલિપ્સા
કળદ્વષ્ઠ મૂર્ધ્નિ વિગતજ્વરલક્ષણાનિ ॥ ૭૯ ॥

શરીર ૭૮૬ (=ફૂફા, રક્તનિવાળું) ઘઈ જાય,
કરોગે (=વિવિધપણ) મોહ (=બેભાની) અને
તાપ (=તાવની ગરમી) જતા લક્ષણ મુખપાક થાય
(=મારે બરા મુતર) ઇન્દ્રિયો નષ્ટ બની જાય, પીડ
ભાગ નાંદ, પરસ્પેવા થાય, છીંકા નાવ મનનો મૂળ
અથવા પાછો આવે, ખાવાપીવ નુ મન થાય અને માંસ
ખમ્બર આવે, એ તાવ ઊતરી ગયો હોવાના લક્ષણ છે

શય્યાદ્રદ્વયે રૂપાં નિદનરથાને જ્વાનિદાન
નામ દ્વિતીયોપાય ॥ ૮ ॥

અધ્યાય ૩ જો : રક્તપિત્તકાસનિદાન

તાવના નિદાન પછી હવે રક્તપિત્તનું નિદાન
થઈ કહે છે ગરમી વિના તાવ રાપવતો નથી અને
પિત્ત વિના ગરમી રાપવતી નથી તેથી તાવના નિદાન
પછી રક્તપિત્તનું નિદાન થઈ થા ૨૦ થોડા ૭૮ છે
તેથી લેખક કહ છે કે

અથાતો રક્તપિત્તકાસનિદાન ધ્યાત્વાશ્યામ ।

હિતિ હ સ્નાહુરત્રેયાદયો મહર્ષય ।

ત્યાર હવ તામ રક્તપિત્તનું રાને કાસ(ઉધરન)નું
નિદાન કહીયું એ બાબતમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષઓ
ની ૧ પ્રમાણે શ્રી ગયા છે

રક્તપિત્ત

રક્તપિત્તનું નિદાન

મૃદ્ધોષ્ણતીક્ષ્ણકટુચ્છલ્લયણાદિવિદાહિમિ ।
કોદ્રયોદ્વાલકૈશ્વાન્નૈસ્તપ્તકૈરતિસેપિતૈ ॥ ૧ ॥
કુપિત પિત્તલે પિત્તં દ્રવ્ય રત્ન ચ મૂચ્છતે ।
તે મિથસ્તુલ્યરૂપત્વમાગમ્ય ઘ્યાપ્તુતસ્તનુમ્ ॥ ૨ ॥
બહુ ગરમ (ઊંઘ) તીક્ષ્ણ (જલદ) તીખા,
ખા ૧ ખાસ (સ્થાવર) વાંદેનું અતિસેવન કરવાથી
(=લાંબા વખત સુધી કે પુષ્કળ પ્રમાણમાં તેવન કર
વાથી), એ બધા સાથે (=ગરમથી તે સાર વગેરે સાથે)
ભગવોને ડેલી, ઉલાક વગેરે ચાપાણનું અતિસેવન
કરવાથી, (તથા) પિત્ત મ્થનાસ પદાર્થોનું અતિસેવન
કરવાથી મપેલાં દ્રવ પિત્ત રાને લોપી એકબીજા તાંથે
સેવન થઈ જઈને બને સરખા રંગનાં (એકરૂપ)
ઘઈ જઈને શરીરમાં પ્રવરી જાય છે

પિત્તને રક્ત (=રોગી) કમ કહે છે?

પિત્ત રક્તસ્ય વિદ્યતે સ્વર્ગાદિપણાદપિ ।

ગન્ધવર્ણાનુલુક્ષેષ રત્નન સ્વપદિવ્યતે ॥ ૩ ॥

પિત્ત ઘાતીમાંથી બને છે (શા. ૩/૬૩, ૬૪૫)
પિત્ત લોપી તાંથે બનેનું તાંથ છે પિત્ત અને લોપી
એકબીજાને બનાવી શકે છે (સુ. ૧૧/૨૫૫ થી ૨૬૫)
તથા પિત્તનાં નર અને રત્ન લોપીનાં ૧૫ અને રત્ન
લોપી તોષ છે એ ના પ્રવરથી પિત્તને લોપી મો છે
(૧ ના. ૧. રાખા ગન ૨૦) પિત્તના અર્થમાં
વાપરા છે)

લોપી તોષે ત્યારે કયાંથી વધે છે?

પ્રમલ્લપ્તમ્ સ્થાનાઘ્રીદતા યદ્વતઃ તત્ ॥

(જોઈએ લોપીનું ત્યાજ્યક મુખ આ પોષ

જેટલું છે એવું થા ૩/૮૦મા કહ્યું છે તે પછી લોહીના પ્રકોપ થાય ત્યારે વધીને ૨૫૬ તોલા જેટલું થઈ જતું પણ જાણ્યું છે, ૨૦ વધારે થો રોતે થાય છે તે સમજાવવાને કહે છે કે)

લોહીના સ્થાનમાથી (=રક્ત વહેનદાર સ્ત્રોતોમાંથી), બરેજખાથી રાને કાળજામાંથી રો (પિત્ત સાથે ભળેલું લોહી) નીકળે છે

રક્તપિત્તના પૂર્વરૂપ

શિતોમુહવમરુચિઃ ક્ષીતેચ્છા ધૂમકોઽપ્લકઃ ॥

હૃદિચ્છાદિતવેમત્સ્યં કાશઃ

શ્વાસો ધ્રમઃ ક્રૂમઃ ॥

લોહલોહિતમસ્યામગ્નઘાસ્યત્વં સ્વરક્ષયઃ ॥૫॥

રક્તહારિદ્વહરિતવર્ણતા નયનાદિપુ ।

નીલલોહિતપીનાનાં વર્ણનામયિવેચનમ્ ॥૬॥

સ્વપ્ને તર્જનદર્શિત્વં ભવત્પસ્મિન્ ભવિષ્યતિ ।

જ્યારે ૨૧ (રક્તપિત્ત) યજ્ઞનું હોય છે ત્યાર માથું ભારે રહે છે, રાસિય, ઠંડકની ઇચ્છા, ધૂમક, અખ્બક, ઊલટી, ધવેલી ઊલટીની મુજ, ઉપરસ, હાક, ફેર કટાણે, મોમાંથી લોહ, લોહી, માછલી રાને રાખ જોવી ગય, રાવાજ ખેસી જાય, રાખ (નચામી, ચેશાખ, ગડે, નખ) વગેરેના રંગ રાને, પીળા ક હરિત થઈ જાય, નીલ રંગ, લાલ રંગ રાને પીળા રંગ રોગખી ન થાય, રાને સ્વપ્નમાં તે રંગો (=લાલ, નીલ પીળા, બદામી રંગના રાને ભડકાવાળા રૂપ-પરકસંહિતા) જુરો-રોટલા લખેલા થાય છે

રક્તપિત્ત કયાકયાથી નીકળે છે? ઊર્ધ્વગામી, અધો

ગામી અને ઉભયગામી રક્તપિત્ત

કર્ણ નાસાક્ષિકર્ણાસ્ત્યૈર્દ્યોનોનિગુદૈરધઃ ॥૭॥

કુપિત રોમફૂવૈશ્વ સમસ્તૈસ્તત્રયઘર્તે ।

કોપેલુ રક્તપિત્ત નાક, રાખ, કાન રાને મોમાંથી જેમ ઊંચેથી (=ફૂટીથી ઊંચેના માર્ગે) નીકળે છે (તેને ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત કહે છે), મૂર્છાદિય, ચોનિ રાને ગુદામાંથી રોમ નીચેથી (=ફૂટીથી નીચેના માર્ગે) નીકળે છે (તેને અધોગામી રક્તપિત્ત કહે છે), અને રૂવાડાના છિદ્રોમાંથી અને બધા (ફૂટીથી ઉપરના રાને નીચેના) માર્ગેથી નીકળે છે (તેને ઉભયમાર્ગ ગામી રક્તપિત્ત કહે છે)

ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત સાથે લોવાના કારણે

કાષ્ય સાધ્ય કફાપ્તમાત્તહિરેચનસાધનમ્ ॥૮॥

યક્ષોપચ ચ, પિત્તસ્ય વિરેકો હિ વરોપધમ્ ।

અનુચન્ધી કક્ષો યશ્ચ તથા તસ્યાપિ શુચિશ્ચ ॥

કપાયાઃ સ્વાદવોઽપ્યસ્ય

વિશુદ્ધશ્લેષ્મણો હિતાઃ ।

કિમુ તિક્તાઃ કપાયા વા ચે નિસર્ગાત્કફાપહાઃ ॥

ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત કફનું પ્રમાણ વધારે લોવાથી થાય છે તેથી રોને (=ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્તને) મટાડવાનો ઉપાય વિરેચન લોવાથી, (ગળ્યા, નૂરા અને કડવા રોમ) રાનેક પ્રગટના રોના રોપધો લોવાથી, પિત્તને માટે વિરેચન રો ઉત્તમ ઉપાય લોવાથી, ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્તમાં કક રાનુગધી હોય છે તેનું પણ વિરેચનથી શોધન થઈ થકનું લોવાથી, કફનું શોધન થઈ ગયા પછી રો ગળ્યા ગળ્યા કપાણે (સ્વરસ, કક, યુન, ચીત, ફાટ) પણ ફાપદો કરતા લોવાથી અને સ્વાભાવિક રીતે જ કફન મટાડે રોવા કડવા કપાણે ના ખાસ કરીને ૨૧ રાગમાં (કફના અનુબંધ વાળા ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત) મટાડતા લોવાથી ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત સાધ્ય છે (-મત્રી થક છે)

(સુ ૧/૧૫૫, ૧૮ પ્રમાણે કપાણથી કક અને પિત્ત બન્ન મટે છે)

અધોગામી રક્તપિત્ત યાપ્ય કેમ?

અધો યાપ્ય ચલાપ્તમાત્તપ્રચ્છદનસાધનમ્ ।

અત્પૌષ્ઠ ચ પિત્તસ્ય વમન ન વરોપધમ્ ॥૧૧॥

અનુચન્ધી ચલો યશ્ચ શાન્તયે

ઽપિ ન તસ્ય તત્વ ।

કપાયાશ્ચ હિતાસ્તસ્ય મધુરા યઃ કેવલમ્ ॥૧૨

અધોગામી રક્તપિત્તમાં વાયુનું પ્રમાણ વધારે લોવાથી, રો ઊલટીઓ કરાવવાથી મટનું લોવાથી, એના રોપધ થોડા લોવાથી, પિત્તને માટે ઊલટીઓ કરાવવી રો ઉત્તમ ઉપાય ન લોવાથી, વળી અધોગામી રક્તપિત્તમાં વાયુ રાનુગધી છે તે વાયુનું ઊલટીઓ કરાવવાથી થમન થતું ન લોવાથી અને રોમાં ફકત ગળ્યા કપાણે જ ફાપદો કરના લોવાથી અધોગામી રક્તપિત્ત યાપ્ય છે

(સુ ૧/૧૫૫, ૧૮ પ્રમાણે પિત્ત અને વાયુ બન્ને ને મગડી થકે રોવા ફક્ત મધુર ગન (=ગળ્યમ) જ છે)

ઉભયમાર્ગગામી રક્તપિત્ત અસાધ્ય છે કેમ?

કફમારુઠસંસ્કૃપ્તમાપ્યમુમયાયનમ્ ।

મશાયપ્રાતિલોમ્યત્વાદ્માવાદોપધસ્ય ચ ॥૧૩॥

ન હિ સંશોધનં કિંચિદસ્યસ્ય પ્રતિલોમગમ્ ।

શોધન પ્રતિલોમ ચ રક્તપિત્તે મિયન્નિતમ્ ॥૧૪॥

પ્રવમેવોપશામનં સર્વશો નાસ્ય વિદ્યતે ।

સંઘ્રેષુ હિ દોષેષુ સર્વજિજ્ઞાસનં હિતમ્ ॥૧૫॥

ઊભયમાર્ગગામી રક્તપિત્તમા કફ અને વાયુ બને અનુબંધી હોવાથી, ઊર્ગગામી રક્ત રાધીગામી બનેનું પ્રતિબોધન કરે (=નીકળતા હોય તેનાથી સ્વેષને માર્ગે લઈ જાય) એવું કોઈ પણ શોધન રીપથ નથી તેથી (=અધીગામીને ઊલટીરે રોકવા જતા ઊર્ધ્વગામી વધી પડે રાત્રે ઊર્ધ્વગામીને વિરેચનથી રોકવા જતા રાધીગામી વધી પડે તેથી) ઊભયમાર્ગગામી રક્તપિત્તને નીકળતું હોય તેના કળતા રાવળે માર્ગે લઈ જવું અશક્ય હોવાથી, (સુ ૧/૧૩૫, ૧૬ પ્રમાણે એકે રસ રોકવા નથી કે જે રાનુબંધી કફ રાત્રે વાયુ તથા મુખ્ય પિત્ત એ ત્રણેને મટાડી શકે તેથી) એનું કઈ પણ ઔષધ ન હોવાથી, રક્તપિત્ત રોગમા પ્રતિબોધન કરે એવું શોધન ઔષધ જ મળવાના ઉપાય હોવાથી તથા બધા દોષો ભિન્ના થતા હોય ત્યારે બધા દોષોનું શમન કરી શકે એવું જ શમન રીપથ ફાયદો કરે પણ બધા દોષોનું શમન કરે એવું કોઈ શમન ઔષધ જ ન હોવાથી ઊભયમાર્ગગામી રક્તપિત્ત અસાધ્ય છે

ક્રોધ દોષ અનુબંધી છે તે ઔષધબળનું લક્ષણ તત્ર દોગાનુગમનં સિરાસ હવ લક્ષયેલ્ ।

તેમા (રક્તપિત્તમા) ક્રોધ દોષ રાનુગામી (=અનુબંધી) છે તે સુ ૨૭/૩૮૫ થી ૪૧મા કહેલા ચિત્રરોમાના લોભીનાં લક્ષણો ઉપરથી પારખવું

રક્તપિત્ત પછી ઉધરસનો વિષય કેમ?

ઉપદ્રવાંશ્ચ વિકૃતિજ્ઞાનતરતેષુ વાધિકમ્ ॥૧૬॥
માનુકારી યતઃ કાસસ્તમેવાતઃ પ્રવક્ચતિ ।

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવોને વિકૃતિવિજ્ઞાનીય રરખાય (નિ. અ. ૫/૭૩૫ થી ૭૫૫) ખાલી સ્વેદનબલ એ ઉપદ્રવોમાંથી ઉધરસનો ઉપદ્રવ રક્તપિત્તવાતને બહુ જલ્દીથી મારી નાખે છે, નથી તરે એને જ (=એ ઉધરસના રોગ વિષે જ) વિન્નારથી કહેયે

ઉધરસ

ઉધરસની સમ્પ્રાપ્તિ

પશ્ચ કાસાઃ સ્મૃતા વાતવિસર્જણેષ્વશ્વતઃ ॥૧૭॥
શાસ્ત્રમાં ઉધરસ પાત્ર છે. વાયુની, પિત્તની, કફની, લાનની અને લગ્નની

ઉધરસ બહોં તે શું થાય?

શ્વાપોષેક્ષિતાઃ સર્વે

ઉધરસમા યોગ્ય વિકૃતિમા કરવામા ન આવે તે બધી (પાચે) ઉધરસમાંથી લાય થઈ જાય છે
કઈ ઉધરસ વધારે બળવાન?

બલિનઘ્નોત્તરોત્તરમ્ ।

રો પાચે ઉધરસ એક પછી એક વધારે ને વધારે બળવાન (=મટવી મુશ્કેલ) છે (વાયુની કરતા પિત્તની, પિત્તની કરતા કફની એ ક્રમે પાચ ઉધરસ મટવી વધારે ને વધારે મુશ્કેલ છે)

ઉધરસનું પૂર્વરૂપ

તેવાં મવિવ્યતાં રૂપ કળ્થે કળ્હરોચકઃ ॥૧૮॥
શૂકપૂર્ણામકળ્હસ્વમ્

ઉધરસ થવાની હોય ત્યારે પડલા ગળામા વળ (ખજૂર) આવે છે, નાચિ થાય છે અને ગળામા જાણે કાટાકાટા પડે ગા હોય એવું લાગે છે

ઉધરસની સમ્પ્રાપ્તિ

તત્રાષો વિહતોઽનિલઃ ।

ઝૂઝે પ્રવૃત્તઃ પ્રાવ્યોરસ્તસિન્ન

કળ્થે ચ સંસજન ॥૧૯॥

શિર સ્રોતાંશ્ચ સમ્પૂર્ણ તતોઽજ્ઞાન્યુક્લિપત્રિય ।
ક્લિપત્રિવાક્ષિણી વૃષ્ણુરઃ પાર્શ્વે ચ પીઠ્યન્ ॥૨૦॥
પ્રવર્તતે સ્વ યક્ષેણ મિદ્રકાસ્યોગમઙ્ગનિ ।

એમા (=બધી ઉધરસમા) નીચેના (=અપાન) વાયુ (ગુદામા) પુષ્કળ ભટકઈ ને પાછો મારીને, ઊંચે ચડીને, છતીમાં (=પરખામા) પડેથીને, પડ ખામા તથા ગળામાં ઘૂંટામા કરીને, માથાનાં સોનોને બધી દઈને (=સોનોમા ભરાઈને સોનોને દુલાવી દઈને), પછી જાણે અવધેને ઉજાળેનાં હોય એવો, આગેને જાણે બહાર પડેલી ક્રૂકનો હોય એવો ને (=અપાનવાયુ) પીક રતે છતી ઉપર દબાવ કરીને ભાગેલા (=તડ પડેલા, ઝાંખલા) કંતાના વામણ બેલે જ અચાજ કરતા કળા મોમાંથી (ઉધરસરૂપે) બહાર નીકળે છે

પાચે ઉધરસની સમ્પ્રાપ્તિ એકસરખી હોય છતાં દરેકની યોગ્ય અને અચાજમાં ફરક કેમ?

હેતુમેવાત્યતીવાતમેરો વાયો સર્વહસઃ ॥૨૧॥
યદુજાશ્ચાયેગમ્ય કાસાતાં જાયતે ઘટઃ ।

(કમ્પુ કે) પાંચે ઉધરસનાં મધ્ય જુડીજુડી હોવાથી એ દરેકમાં વેનચાએ વાયુ જુડીજુડી રીતે ભટકાય છે (=સામા પડકાય છે), તેની બધી ઉધરસમાં યોગ્ય (=યુદ્ધ) અને અચાજ જુડીજુડી જતાનાં હોય છે.

(બધી ઉપરસમાં અપાનવાયુ બગડે છે, તેથી બધી ઉપરસનું સમવાયી કાસણ એક જ છે, છતાં અપાનવાયુને બગાડનાર પિત્ત, કફ વગેરે તથા જુદા-જુદા આહારવિહારથી નિમિત્ત કાસણ જુદાંજુદાં હોવાથી પાંચે ઉપરસનાં કાસણે જુદાંજુદાં છે એમ કહ્યું છે.)

વાયુની ઉપરસનાં નિદાન અને લક્ષણ

કુપિતો યાતલૈર્વાતઃ શુષ્કોરુકઞ્ઠવચ્ચત્રતામ્ ॥૨૨॥
હૃત્પાશ્ચર્યશિરશ્ચૂલં મોહશોભસ્વરક્ષયાન ॥

કરોતિ શુષ્કં કાસં ચ મહાવેગદગ્ધાસ્યનમ્ ॥૨૩॥
સોડઙ્ગદર્પી કર્કં શુષ્કં

કુચ્છાનુમુક્ત્વાડ્વપતાં યજેત્ ॥

વાયુ કરે એવા આહારવિહારથી કોપેલો વાયુ છાતી, ગળું અને મોંને સૂકી નામ્ને છે; તદય, પડખાં, છાતી અને માથામાં શૂળ આણે છે; બહુ વેગવાળી, બહુ પીડાવાળી અને બહુ અવાજવાળી સૂકી ઉપરસ કરે છે. એ વાયુને લીધે શરીર ઉપર જાણે કાંટાકાંટા ઝિગ્યા હોય એવું થઈ જાય છે (અથવા ફંવાડાં ઝિલાં થઈ જાય છે), અને મહામુરકેલીથી સૂકો કફ નીકળી જાય ત્યારે ઉપરસ ઓછી થાય છે (=નરમ પડે છે)

પાંચે ઉપરસમાં વાયુ તો કોપે છે અને વાયુ કરે એવા આહારવિહાર વિના વાયુ કોપે નહિ, તેથી વાયુ કરે એવા આહારવિહાર પાંચે ઉપરસનું કાસણ છે. તેથી આખી 'વાયુ કરે એવા આહારવિહાર'નો અર્થ 'ધણે વાયુ કરે એવા આહારવિહાર' કરવા બેઠોએ.)

પિત્તની ઉપરસનાં લક્ષણ

પિત્તાત્પીતાક્લિકફતા તિક્તાસ્યત્વં જ્વરો ઞ્રમઃ ॥૨૪॥
પિતાશ્ચયમનં તૃષ્ણા વૈસ્વર્ય ધૂમકોમ્લકઃ ॥

મતતં કાસલેગેન જ્યોતિષામિથ દર્શનમ્ ॥૨૫॥

પિત્તની ઉપરસને લીધે આંખો અને કફ પીળાં હોય છે, મોંમાં કડવાશ રહે છે, પિત્ત અને લોહીની ઊંચડી થાય છે, તરન લાગે છે, સ્વર બગડી જાય છે ધૂમક અને આશ્વક થાય છે, સતત ઉપરસ આવવાથી જાણે ગ્રહો અને તારા દેખાતા હોય એવું લાગે છે.

કફની ઉપરસનાં લક્ષણ

કફાદુરોડ્વસ્યઙ્ગમૂર્ચહૃદયં સ્તિમિતં શુર ॥

કઞ્ઠોપલેપઃ સદ્નં પીનસઞ્ઠર્ધરોચકાઃ ॥૨૬॥

રોમદર્પી ઘનજિગ્મ્યધ્વેતપ્લેપમ્પ્રવર્તનમ્ ॥

કફની ઉપરસને લીધે છાતીમાં ઓછી પીડા થાય છે, માથું અને તદય સગળડ અને ભારે થઈ જાય છે, પગમાં કફ થીપાઈ જાય છે, શરીર કામ કરી શકતું નથી;

સળેખમ, ઊંચડી અને અરુચિ થાય છે; ફંવાડાં ઝિ થાય છે; ઘટ્ટ, ચીકણા અને ધોળો કફ પડે છે.

શ્વેતકાસનાં નિદાન અને લક્ષણ

યુગાચૈઃ સાહસૈસ્તૈસ્તૈઃ સેવિતૈરયથાવલમ્ ॥૨૭॥

ઝરસ્યન્ત ક્ષતે વાયુઃ પિત્તેનાનુગતો વલી ॥

કુપિતઃ કુરુતે કાસં કર્કં તેન સજ્જોગિતમ્ ॥૨૮॥

પીતં ડયાવં ચ શુષ્કં ચ પ્રથિતં કુપિતં ઘહુ ॥

ઘીવેત્કઞ્ઠેન રુજતા વિમિશ્નૈવ ચોરસા ॥૨૯॥

સ્ત્રીમિરિચ સીફ્નામિસ્તુ ઘમાનેન શૂલિના ॥

પર્વમેદ્જ્વરશ્ચાસતૃષ્ણાવૈસ્વર્યકમ્પવાન ॥૩૦॥

પારાવત દ્વાકૂજન પાશ્વશૂલી તતોડ્વસ્ય ચ ॥

ક્રમાદ્યોર્ય રુચિઃ પક્તા ચત્તં ચર્ણશ્ચ હીયતે ॥૩૧॥

શીળસ્ય સાસુદ્ગમૂત્રસં સ્વાશ્ચ વૃષ્ટકટીમદઃ ॥

મુલ (મબહુ મેધુન, બહુ ભાર ઉપારવો, બહુ સાવડું, હાથી, ઘોડો, પાંચે વગેરેને દોડતાં ખેંચી પકડવા; કઠણ ધનુષ્ય ખેંચવું) વગેરે ગજા ઉપરાંતનાં જાતજાતનાં સાહસો કરવાથી ત્યારે છાતીમાં ચાંદુ પડે, ત્યારે પિત્તના અનુબળવાળો કોપેલો બળવાન વાયુ ઉપરસ કરે છે. એ ઉપરસથી લોહીવાળા, પીળા, બદામી રંગના, સૂકા, ગંદાઈ ગયેલા (લાચણા) અને ગંધાતા ગળફાં ગળામાંથી બહુ પડે છે, ગળામાં પીડા થાય છે, છાતી જાણે ચિરાઈ જતી હોય એવું લાગે છે, છાતીમાં જાણે અણીદાર સોજાં પેસાતી હોય એવું લાગે છે અને શૂળ આવે છે, પર્વ જાણે ફાટે છે; તાવ, હાંફ, તરસ, અવાજ બગડે, કંપ થાય—એટલા ઉપ-દ્રવોવાળો દરદી લોલાની માફક અવાજ કરે છે અને એના પડખામાં શૂળ આવે છે. ત્યાર પછી એનાં લીંપ, રુચિ, નરકાગ્નિ, બળ, રંગ એક પછી એક ઓછાં થઈ જાય છે, અને એ રીતે સીધું થઈ ગયેલા (=લીંપ વગેરે જેનાં ઘટ્ટી ગયાં છે એવા) દરદીના પેશાબમાં લોહી આવે છે અને એની પીઠ અને કેટ નરકાઈ જાય છે.

શયની ઉપરસનાં લક્ષણ

વાયુપ્રચાનાઃ કુપિતા યાતલો રાજયક્ષિમ્ણઃ ॥૩૨॥

કુર્વન્તિ ચક્રમાયતનઃ કાર્તં ઘીવેત્કફ તતઃ ॥

પૂતિપૂયોપમં પીનં વિશ્વં હરિતલોહિતમ્ ॥૩૩॥

લુચ્યેત ઇય પાશ્વં ચ હૃદયં પતતીય ચ ॥

મકસાદુષ્ણશીતેચ્છા ચક્ષાશિત્વં યલક્ષયઃ ॥૩૪॥

સિગ્ધપ્રસન્નચક્ષત્ત્વં શ્રીમદ્દાનનેત્રતા ॥

તતોડ્વસ્ય ક્ષયરૂપાણિ સર્વાગ્ન્યાવિર્ગવન્તિ ચ ॥૩૫॥

વાયુ જેનાં મુખ્ય છે એવી, ક્ષયરૂપના અધ્યાયમાં

(નિ. ૫/૩૫, ૪૫) કહેલા કારણોને લીધે કોયેલી ધાનુરો ભયના રોગોને ઉપરસ કરે છે, પછી રોને ગધાતા પર ભેલે, ગધાતો, પીંગો, ઉશિત રોને લાવ કફ પડે છે, પડખા જાણે પોતાના સ્થાનમાથી ખેંચી કઢાતા હોય એવું લાગે છે, હૃદય જાણે પોતાની જગ્યા એથી થી જઈ હોય એવું લાગે છે, કઈ પણ કારણ વિના ગરમ અને ઠંડા આડઅવિરોધની ઈચ્છા થાય છે, ખૂંટ ખાય છે, બળ રોહુ થાય છે, મો સિન્ધુ અને પ્રસન્ન રહે છે, દાંત અને રાખો સુંદર લાગે છે અને ન્યાર પછી નિ ૫/૧૩થી ૧૪મા મા કહેલા સંજોગમ વગેરે ભયરોજના બધા (=ર.ગિયાર) લક્ષણો પ્રકટ થાય છે

સાધ્ય અને અસાધ્ય ઉપરસ

દૈયેય ક્ષયજઃ કાસઃ ક્ષીણાનાં લેહનાશનઃ ।

ચાપ્યો વા લલિતાં, તદ્વત્

ક્ષનજોડમિનતૌ તુ તૌ ॥ ૩૬ ॥

શિષ્યેતામપિ છાનાપ્રાવ

અગ્રી ભયની ઉપરસ સીણ (=દૂબળા રોને નબળા) માણસોનાં શરીરનો નાશ કરે છે (=સાધ્ય છે), પણ બળવાન માણસોની ભયની ઉપરસ સાધ્ય છે ર.લવા કોઈ વાર અસાધ્ય છે તે જ પ્રમાણે સીણ માણસોની ભયની ઉપરસ અસાધ્ય છે અને બળવાન માણસોની ભયની ઉપરસ સાધ્ય અથવા કોઈ વાર અસાધ્ય છે, પણ રો ભે (=ભયની રોને ભયની ઉપરસ) તાજી રોય (=જૂની ન હોય) રોને સુ ૧/૨૬મા થી ૨૮મા કહેલા ચારે સાધનો ઠાવર હોય તો મટે પણ અચી

સાધ્યા લોપૈઃ વૃષ્ક દ્રવ્યઃ ।

મિથ્યા વાપ્યા દ્રવાસંવે જરસા સ્થવિરસ્થ ॥ ૩૭

દુષ્ટાદુષ્ટા દોષથી લેણી તણુ (=વાયુની, પિત્તની અને કફની) ઉપરસ સાધ્ય છે (પાછળથી બીજે અનુબળ દોષ બળવાથી લેણી) ભે દોષની ઉપરસ સાધ્ય છે રોને ઘટ્ટા માણસને ઘડપણને લીધે (અપાવર વિપારને લીધે નહિ) લેણી ઉપરસ સાધ્ય છે

ઉપરસમાં મેદસ્માર રોયથી શું થાય?

કાસાઽશ્વાસશ્વપન્ડરિક્ષરસાદાવયો ગદા ।

મયન્નયુરેક્ષ્યા યસાત્તસાત્તં ત્વરયા જયેત્ ॥ ૩૮ ॥

મેદસ્માર રોયથી (શ્વાસોકત ઉપાચ ન કરવાથી અને કુપચ કરવાથી) ઉપરસમાંથી દમ, લય, ક્ષિયગીરો, અગ્રાજ નેમી જાય વગેરે રોયો લાય છે, તેથી તેને (ઉપરસને) તરત મગાડો.

શ્વપન્ડરિક્ષદો ગુર્વે મિદાસવને રત્નસિત્તવત્

મિદાને નામ મુદ્દેનેડાવ ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો : શ્વાસ-હિંમ્બાનિદાન

ઉપરસમાં શ્વાસોકત ઉપાચ ન થાય તો દમ વગેરે રોય લાય છે, રોયુ ગદા ર.ધ્યાતમા ક્ષુ, તેથી ઉવે દમનું નિદાન કહે છે

મથાત. શ્વાસહિંમ્બાનિદાન ઘ્યાલ્યાસ્યામ ।

દિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્પયઃ ।

ન્યારે ઉવે રોમ સ્વાન (=દમ, હાફ) અને હેડીનું નિદાન સમજાવીશુ રો વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહર્પરો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

શ્વાસ (દમ, હાફ)

શ્વાસરોજનાં કારણ

કાસવૃદ્ધ્યા મવેચ્છવાસ પૂર્વેવા લોપકોપતૈઃ ।

મામાતિસારવમધુવિપયાન્દુરરરપિ ॥ ૧ ॥

રજોધૂમાનિલૈર્મર્મઘાતાંદિતિહિમાશ્નુતા ।

ઉપરસ વધવાથી રાધવા રોગના (=નિ ૧/૧૩૫ થી ૨૧૫ મા) કહેલા દોષોને કાપવાનારો કારણથી, આમ, ર.તિસાર, કિરતી, એ, પાડરોગ રોને તાવથી પણ ધૂળ, ધુમાડો, પવન, અર્ધ ઉપા વાયુનું રોને બહુ ઠંડા પાણીથી શ્વાસરોગ લાય છે

શ્વાસના પ્રકાર

શુદ્ધકૃત્તમકલિત્રો મહાનૂર્થશ્વ પશ્ચમ ॥ ૨ ॥

શુદ્ધ, તમક, છિન્ન મગ્ગ રોને પાંચમો ઊધ્ધ (એ શ્વાસના પાંચ પ્રકાર છે)

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ

કફોપરુદ્ધગમનઃ પવનો વિવ્યગાસ્થિતઃ ।

પ્રાણોદ્કાશવ્યાહીતિ તુલ્ય ક્ષોતાંસિ દૃષ્યન્ ॥ ૩ ॥

તર સ્થઃ કુસ્તે શ્વાસમામાશયસમુદ્ભવમ્ ।

બગેડો (=કોયેલો), બપો (સ્થાપા શરીરમાં) વ્યાપી ગરેડો, કફની લમચેસ માર્ગવાયો પવન (=વાયુ) ન્યારે પ્રાણને લોભસાર, પાણીને લોભસાર અને રોનેને લોભસાર સોનોને બગાડીને (ખાન કરીને) છતીમાં ગરે છે, ન્યારે એ વાયુ આમલકમાંથી ઉત્પન્ન લેનો શ્વાસ નામનો રોય કહે છે

શ્વપન્નું પૂર્વજ

પ્રાણં તસ્ય દૃશ્યામ્યન્નં પ્રાણવિજોમના ॥ ૪ ॥

માનાહ શ્વાસવેદશ્વ

હૃદયમાં રહેને પડખામાં દૃશ, પ્રાણવાયુ પોતાની રસાપાંચિક નિતિ છતીને ન્યારી નિતિ કરે, ર.ગદા:

થાય અને લમણા જાણે ફાટના હોય રોવી પીડા થાય રો
(સ્વાસનું) પૂર્વરૂપ છે

શુદ્ધસ્વાસનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપાય

તત્રાયાસાતિમોજનૈઃ ।

પ્રેરિતઃ પ્રેરયેત્ શુદ્ધં સ્થયં સંશામનં મરુત્ ॥૫॥

રોમાં (પાચ પ્રકારના સ્વાસમા) કનરત વગેરે
મહેનતથી રાત્રે બહુ ખાવાપીવાથી વીકરેલા વાયુ રાપો
આપ (કઈ પણ ઉપાય કર્યા વિના) મટી જાય રોવા
શુદ્ધ નામના સ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે

તમકસ્વાસનાં લક્ષણ

પ્રતિલોમં સિરા ગચ્છન્નુદીર્યં પવનઃ કફમ્ ।

પરિગ્રહા શિરોમીરમુરઃ પાશ્વે ચ પીઢયન્ ॥૬॥

કાશ ધુવ્વરકં મોહમરુચિં પીનસં તૃપમ્ ।

કરોતિ તીવ્રથેગં ચ શ્વાસં પ્રાણોપતાપિનમ્ ॥૭॥

પ્રતામ્પેસ્તસ્ય થેગેન નિષ્પ્રૂતાન્તે ક્ષણ સુલી ।

હચ્છાચ્છવાનઃ શ્વસિતિ

નિયળ્ણઃ સ્વાસ્થ્યમૃચ્છતિ ॥૮॥

ઝચ્છિત્તાક્ષો લલાટેન સ્વિછતા શ્વાર્મતિમાન્ ।

વિશુષ્કાસ્યો મુહુઃશ્વાસી

કાક્ષાસ્યુષ્ણં સવેપથુઃ ॥૯॥

મેઘામ્બુજીતપ્રાગ્વાસૈઃ પ્રભેર્મલિશ્ચ વિવર્ધતે ।

પાપ્યસ્તમકઃ સાધ્યો નયો વા

વલિનો ભવેત્ ॥૧૦॥

વાયુ કબળે અને શિરસનોમા જઈને, કંઠને ડિવ
નડીને, માથુ અને ડેહને ઠાવતી જઈને શ્વેતી, છાતી
અને પાખામા પીડા કરીને ઉપરસ, ઘરોડો (=ધુ-ધુ-
એવા અવાજ), મોહ, અનિદ્રા, સળેખમ, નરન અને
બહુ વેગવાળા, પ્રાણવાયુને ત્રાન આપે રોવા સ્વાસન
(=દમને) ઉત્પન્ન કરે છે એના (=તમકસ્વાસના)
વેગથી દરદી બહુ દેરાન થાય છે, ગળદા નીકળ્યા
પછી કામળરેન પડે છે, સૂતે સૂતે જવાન લેતા બહુ
મુકેલી પડે છે બેઠેકે પીડા થતી નથી, (દમ નડ
નારે) રાખો ડિયો થતી જાય છે, કપાળમા પાસેરો
થાય છે અને કપાળ ખૂબ ડુબે છે, મો બહુ સુમય
છે, વારવાર દમ નડે છે, ગમ્મ આઘાતવિલાની દમ્બા
થાય છે, ધ્રુવ છે એ (=તમકસ્વાસ) વાદળથી,
પાણીથી, કંઠથી અને પૂર્વ તરફથી આવતા પવનથી
વર્ધે છે રો પાખનન છે, પણ થોડા વિવનથી જ
થયેલા અથવા બજવલ માપસને થયેલા તમકસ્વાસ
સહેવાઈથી મટી શકે છે

પ્રતમકસ્વાસનાં લક્ષણ

જ્વરમૂર્છામૃતઃ શીતૈઃ શામ્યેત્પ્રતમકસ્તુ સઃ ।

પણ રો (=તમકસ્વાસ) સાથે તાવ રાત્રે મૂર્છા
બળે તે પ્રતમકસ્વાસ છે રો પ્રતમકસ્વાસ કડા રીપધ,
નાસર અને વિહરથી મટે છે

(પ્રતમકસ્વાસ તમકના પેટા પ્રકાર હોવાથી સ્વાસ
છ પ્રકારના નહિ પણ પાચ પ્રકારના છે)

છિન્નસ્વાસનાં લક્ષણ

છિન્નાચ્છવસિતિ વિચ્છિન્નં મર્મચ્છેદ્વરજાદિતઃ ॥

સસ્વેદમૂર્છઃ સાનાહો ઘત્તિદાહનિરોધવાન્ ।

મધોરત્નિવિષ્ણુતાક્ષઃ મુશ્નન્ રૈકકલોચનઃ ॥૧૨॥

શુષ્કાસ્યઃ પ્રલપન્ દીનો નપ્ચ્છાચો વિચેતનઃ ।

છિન્નસ્વાસને લીધે માપસના સ્વાસોચ્છવાન નૂટક-
નૂટક થાય છે (=સ્વાસોચ્છવાનની ક્રિયા થોડી વાર
ચાલે છે, પછી થોડી વાર રટકી પડે છે, પાછી થોડી-
વાર ચાલે છે), મર્મ કપાળા હોય રોવી પીડા થાય છે,
પાસેવા થાય છે, મૂર્છા આવે છે, રાનાડ થાય છે,
મૂત્રાશયમાં લાય બળે છે રાત્રે પેશાબ રોકાઈ જાય છે,
નસર નીચી રહે છે, રાખામા પાણી બરાપ છે, મોહ
થાય છે, રેકે રાખ લાય હાય છે, મો સુમય છે,
શવરી કરે છે, લાવાર બની જાય છે, દરદીની છાપાને
નાશ થાય છે રાત્રે વિન ઉદ્દગમા રહે છે

મહાસ્વાસનાં લક્ષણ

મહતા મહતા દીનો નદેન શ્વસિતિ કથન્ ॥૧૩॥

ઉદ્ધવામાતઃ સંરઘ્વો મત્તર્પમ દયાનિશમ્ ।

પ્રમણ્ણાનવિજ્ઞાનો વિશ્રાન્તનયનાનનઃ ॥૧૪॥

વક્તઃ સમાક્ષિપન્ વદ્ધમૂત્રવર્ચો ચિત્તીર્ગવાક્ ।

શુષ્કકળ્ડો મુદુમુશ્નન્ કર્ણશક્તિશિરોતિરક્ ॥૧૫॥

મહાસ્વાસને લીધે માપસ લાચાર બની જઈને નાકથી
ફૂંડાઈ મારીને, રાખુ શરીર ઊછળે રો રીને અકાલેલા
હાય એવે માપસ માનેલા અખલાની માફક રાતરિવસ
(=જરા પામુ રટકયા વિના) મેહા રાવાજ રાપે (=ધરડ-
વરડ રંતો રાવાજ કરતા કરતા) સ્વાસોચ્છવાસ લે છે.
તે વખતે એના જ્ઞાન ર ને વિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે એના
રાખો અને મો બહાવર બની જાય છે, છાતી ખેંચાય છે,
ઝાંઝોશાન બધ થઈ જાય છે, મગજ લોડી કમનું
નથી (=વામ્બી નૂટકનૂટક નીકળે છે), ગર્જુ સુમય છે,
વારવાર એવાન બની જાય છે અને કનમ, લમણાં
રાત્રે માથામા રાન્યત પીડા થાય છે

ઊર્ધ્વસ્વાસનું લક્ષણ

રીર્ધમૂર્ધ્વે શ્વસિત્યૂર્ધ્વાશ્ચ ચ પ્રત્યાહરત્યયઃ ।

શ્લેષ્યાવૃત્તમુલ્લાતાઃ કુદગન્ધવહાદિતઃ ॥૧૬॥

ઊર્ધ્વદશીક્ષતે આન્તમક્ષિણી પરિતઃ ક્ષિપન્ ॥

મર્મેષુ ચ્છિદ્યમાનેષુ પરિદેવી નિવલ્લવાક્ ॥૧૭॥

ઊર્ધ્વસ્વાસને લીધે દરદી લાળા નાને ઊંચા સ્વાસ (=લાળાલાળા ઉચ્છ્વાસ) કમ્પી થકે છે પણ પાછો નીચે લાવી થકતો નથી (=નિસ્સ્વાસ લઈ થકતો નથી), દરદીના સોનોના મો કમ્પી પુરાઈ જાય છે, કોપેલા વાયુથી દરદી પિગાય છે, આખો ઊંચો ચડી જાય છે, આખો ચારે બાજુ ફેરવીને બારતું જુરો છે, જાણે મર્મ કપાતા હોય રોમ દુ ખી ઘાય (અથવા ફો) છે અને વાણી રોકાઈ જાય છે.

છિન્ન, મહા અને ઊર્ધ્વસ્વાસનું સામ્ય કે અસામ્યપણું પટે સ્વિદ્યેયુરવ્યક્તા દ્યક્તાઃ પ્રાણહરા હ્રુવમ્ ।
હિતિ શ્વાસનિવાનમ્ ।

આ (=છિન્ન, મહા અને ઊર્ધ્વસ્વાસ) જ્યા સુધી વ્યક્ત ન થયા હોય (=એમનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે એવાં ન હોય), ત્યા સુધી (ઉપાય કરવાથી) મરી થકે પણ વ્યક્ત થયા પછી (લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાયા પછી) ચોક્કસ છવ થે છે આમ સ્વાસનું નિદાન પૂરું થયું

મય દિષ્માનિવાનમ્ ।

હેડકી

હેડકીનાં કારણ, પૂર્વક્રમ, સંખ્યા, પ્રકૃતિ અને સંક્રમ્ય શ્વાસકહેતુપ્રામૂપસહ્યાપામકૃતિસંખ્યાઃ ॥૧૮॥

હિષ્માઃ
સ્વાસરોગના જે હેનું (શ્લોક ૮૫ થી ૧૫), પૂર્વક્રમ (શ્લોક ૪, ૪), સંખ્યા (શ્લોક ૨), પ્રકૃતિ (પાસેનું કારણ, શ્લોક ૨૫ થી ૩ અને સંક્રમ્ય (=સ્વાસરોગના આક્રમ્ય લઈને દોષ રોગ કરે છે તે સ્વાસ-શ્લોક ૩૫) છે તે જ હેડકીનાં હેનું, પૂર્વક્રમ, સંખ્યા, પ્રકૃતિ અને સંક્રમ્ય છે

(આ શ્લોકમાં કહેલી હેનું વગેરેની એકના મોટે ભાગે ખરી છે, હમેશાં નહિ, કા પ કે જુદા હેડકી આપાશ્વરમાંથી નહિ પણ અજાની ગાંસડાના મુત્રમાંથી આવે છે)

પાંચ હેડકીનાં નામ
મલ્કોદ્રપા હુદા થમ્લા મલ્કીતિ જ ।

લકતોદ્રલવા (=ખાવાપીવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી, રાન્નજ), હુદા, થમલા, મલ્કી અને ગભીરા એ પાંચ હેડકીના પાંચ નામ છે

લકતોદ્રલવા (=રાન્નજ)ના લક્ષણો

મલ્કસત્ત્વરયાડ્યુકિતેવિતઃ ॥૧૯॥

રુક્ષતીક્ષ્ણલરાસાત્વૈરજપાતૈઃ પ્રપીડિતઃ ।

કરોતિ દિશ્મામરુજા મન્દશાન્દાં ક્વાનુગામ્ ॥

શામં સાત્પ્યાજપાનેન યા પ્રચાતિ ચ સાડ્યજા ।

એઆથી(=૧ પાંચ હેડકી ૨ પ્રમાણે) ઉતાવળે ઉતા મળે (=સ્પષ્ટ કરીને) ખાવેલાપીધેલા, મુક્તિ વિના ખાધેલાપીધેલા, લુપ્તા, તીક્ષ્ણ, ખર અને અસામ્ય અન્નપાનથી કોપેલા વાયુ રાન્નજ (=લકતોદ્રલવા) હેડકી કરે છે (આટલા અન્નજ હેડકીના કારણ છે. એ હેડકી પીગા વિનાની, મદ અવાજવાની અને હેડકી પછી છોક આવે રોવી હોય છે (આટલા અન્નજ હેડકીના લક્ષણ છે) એ હેડકી સામ્ય રાન્નપાનથી મરી જાય છે. (આ એને ઉપચય છે)

(મુક્તિ વિના ખાધેલાપીધેલા=જે કમખા, જે જ્ઞાનમાં, જેની સાથે ભેગવીને, જે રીતે રાધીને, જે વખતે, જે દેશમાં રહે જે માપમાં જે અન્નપાન ખાવાપીવા બેઠેરો, તે રીતે તે રાન્નપાન ન ખવાપિવાય તે મુક્તિ વિના ખાધેલાપીધેલા રાન્નપાન કોવાય)

હુદા હેડકીનાં લક્ષણ

માયાસાત્પવનઃ શુદઃ શુદ્ધાં હિષ્માં પ્રવર્તયેત્ ॥

જહુમૂલપ્રવિચ્છતામસ્પર્શો મૃદુ ચ સા ।

વૃદ્ધિમાયાસ્પતો યાતિ શુભમાશ્વે ચ માર્દવમ્ ॥૨૦॥

મદનતને લીધે થોડા કોપેલા વાયુ હુદા હેડકીને ઉત્પન્ન કરે છે (=શ્લોક ૭) એ હુદા હેડકી જાગી ગાંસડાના મૂળમાં જન્મે છે એના વેગ થોડા હોય છે (=હુદા હેડકી બાધુ રાવની નથી) નથા એનું જોર લાગવું થાય છે મદનન ક્રવાથી એ વધી જાય છે અને ખાવાથી તરત તરત પડી જાય છે

થમલા (=વેજની, પશિયમચની) હેડકીનાં લક્ષણ

શિરેણ યમલેયૌરાહારે યા પ્રવર્તેત્ ।

પરિણામોન્મુક્તે સુદિ પરિણામે ચ મચ્છતિ ક્વચિત્ ॥

કમ્પવચ્ચતી શિરોમીત્રમાખ્યાતસ્યાતિનુપ્પતઃ ।

પ્રત્યક્ષચ્છેતીસારનેશ્વિતુતિનુમિત્તઃ ॥૨૧॥

યમલા થેમિતી હિષ્મા પરિણામચ્ચતી ચ સા ।

થમિ વખને, જ્યારે સ્વપ્નાર પવને હોય ત્યારે એ એ હેડકીનાં એકાં ગેળાં થઈ થાય છે અને જ્યારે

આહાર પચી રહે ત્યારે જે વધી જાય છે તથા જે હેડકી રાખતી હોય ત્યારે દરદીનું માથું રાત્રે ઝેર કષ્ટ છે, રાખ્યાન થાય છે, બહુ તરસ લાગ્યા કરે છે, લવચી, ઊંચટી, રાતસાર, રાખોમા ખાતી ભરાય, બગાચા રોટલા ઉપદ્રવો થાય છે, તે હેડકી યમલા, વેગિની રાત્રે પચિત્તામવતી હેડકી ટે (યમલાના ત્રણ નામ છે)

મહત્તી હેડકીનાં લક્ષણ

સ્તમ્ભ્યશ્ચાહુયુખલ્ય સાસ્ત્રચેત્તુનચક્ષુઃ ॥૨૫॥
સ્તમ્ભયન્તી તત્તું વાચં સ્મૃતિ સંજ્ઞાં ચ મુણ્ણતી ।
રુચ્છતી માર્ગમન્નસ્ય કુર્વતી મર્મવદ્નમ્ ॥૨૬॥
પૃષ્ઠતો નમતં શોયં મહાહિષ્મા પ્રગર્ભતે ।

મહામૂલા મહાશ્વદા મહાલેગા મહાલ્લા ॥૨૭॥
મહાહિમા રાત્રે છે ત્યાર દરદીના બે ભમ્મર અને બે લમ્મર સ્તમ્ભ્ય બની જાય છે, રાખોમા પાણી ભરાય છે રાત્રે રાખો વક્રવક્ર બને છે, શરીર અકર્ણી જાય છે, વાતો કમ્પાર્ણી જાય છે (=બેળવી શકાંતુ નથી), સ્મગ્લશકિત રાત્રે ભાન ઉગઈ જાય છે, અન્નનો માર્ગ રૂધિય છે, મર્મસ્થાન હાવી જાય છે (રૂધિયા મર્મસ્થાનમા ઊગ્ર થાય છે), છાતી બહાર નીકળી રાત્રે છે રો રીતે પીઠ વળી જાય છે રાત્રે શરીર સુકાય છે મહત્તી હેડકીના મૂળ, ર વાજ, વેગ અને જોર મોટા હોય છે

ગભીરા હેડકીનાં લક્ષણ

પક્ષાશયાદ્વા નામેયો પૂર્વયયા પ્રવર્તતે ।

તદ્ગ્રા સા મુહુઃ કુર્વોજ્જ્ઞામમન્નસારણમ્ ॥૨૮॥
ગમ્ભીરેણાનુનાદેન ગમ્ભીરા

જે હેડકી પક્ષામયમાથી કે પક્ષીની નીકળે પણ જે બોલે બધી બાબતમા પહેલા કાંઈ મહત્તી હેડકીની જેવી જ રીતે નીકળે, જેના લક્ષણ તેના જેવા (=મહત્તી હેડકીના લક્ષણ જેવા) હોય પણ જે વારંવાર બગાચા રાત્રે, જેમા વારંવાર શરત પ્રસરે (=તણાય), નથા જે રાત્રા પછી ગભીર દુઃખ થાય ન ગભીરા હેડકી છે

હેડકીનું સાધ્ય અને અસાધ્યપણું

તાસુ સાધયેત્ ।

આયે દ્વે, વર્ગયેદ્યે સર્વલિદ્ધાં ચ લેગિનોમ્ ॥૨૯॥

સર્વાશ્ચ સંહિત્રામમ્ય સ્થિરિરસ્ય દ્યવાયિન ।

દ્યાયિષિઃ ક્ષીણદેહમ્ય મકચ્છેદ્દશનસ્ય વા ॥૩૦॥

इति हिष्मानिदानम् ।

નમાથી (=પાચે હેડકીમાથી) પાચી બેના

(અકર્ણાભવા ન ન ગુણના) ઉપાય કરવા (=અર્જુન

સાધ્ય છે), છેલ્લી બેને (=મહત્તી ન ન ગભીરને) છેડી દેવી (=રો બે રુસાધ્ય છે), નથા જેમા બધા લક્ષણો થતા હોય રોવી વેગિની (=યમલા) હેડકીને પણ છેડી દેવી (=રો રુસાધ્ય છે) જે માણસમા “આમ”નો સંવય થયો હોય, જે ઘરડો હોય, જે ઘણું ખરું મૈથુન કરતો હોય, જેનું શરીર રોગથી દુબળું થઈ ગયું હોય રૂ થવા ખોરાક ન લેવાથી જે દુઃખો થઈ ગયો હોય રોવા માણસને આપતી બધી (=પાચે) હેડકીઓ છેડી દેવી (રુસાધ્ય છે)

રાત્રે, હેડકીનું નિદાન પૂરું થયું

હેડકી અને જ્વાસની ભયંકરતા

સર્વેપિ રોગા નાશાય ન ત્વેવં શીઘ્રકારિણઃ ।
હિષ્માભ્વાસો પથા તો હિ મૃત્યુકાલે ક્ષતાલયી ॥

(યોગ્ય ઉપચાર ન થાય તો) બધાંયે રોગ મારી નાખે છે, પણ રો બધા રોગ હેડકી અને જ્વાસ જેવા જીવદીથી મારી નાખતા નથી, કારણ કે રો બે (=હેડકી અને જ્વાસ) ના મરણ વખતે શરીરમા ધર કરીને રોવા હોય છે (=મરણ વખતે હેડકી અને જ્વાસ રૂવશ્ય ઊપડે છે)

હૃદયગ્રાહદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને શ્વાસહિષ્મા-
નિદાન નામ ચતુર્થોદધ્યાયઃ ॥ ૪ ॥

અધ્યાય ૫ મો : રાજ્યક્ષમાદિનિદાન

ઉત્તરના યોગ્ય ઉપાય કરવામા બેદરકારી રાખવાથી જ્વાસ, લય, ઊંચટી વગેરે રોગ થાય છે, રોગ નિ ૩/૩૮ મા કહ્યું તેથી ઉપરના પછી જ્વાસનું રાત્રે નિ ૪/૧૮ પ્રમાણે જ્વાન જેવા જ કારણ વગેરે વાતો હેડકીનું નિદાન કહ્યું હવે લયનું નિદાન કરો છે

મયાતો રાજ્યક્ષમાદિનિદાન ધ્યાય્યાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે રાજ્યક્ષમા (=સપ) વગેરે (=સપ, મરમિદ, રાત્રિ, ઊંચટી, કદવના રોગ, તરસનો રોગ) નું નિદાન સમજાવીશું રો વિષયમા રાત્રેય વગેરે નિદાન નીચે પ્રમાણે કરો ગયા છે

अथ राज्यक्षमानिदानम् ।

क्षયरोअनुं निदान

ક્ષયરોગના ન્યાર ન્યામ

અનેકરોગાનુગતો બહુરોગપુરોગમઃ ।

રાજ્યક્ષમા ક્ષયઃ શોષો રાગરાહિતિ ચ સ્મૃતઃ ॥

(તાવ રતિસાર વગેરે) અનેક રોગો જેની પાછળ આવે છે અને (ગોળો, રતિસાર વગેરે) થાય રોગો જેની પછેલા આવે છે રોગો રા. રોગ સંબંધમાં, શ્વ, સોષ અને રોગરાજી રો ચાર નામે રાખુર્વે દશાસ્ત્રમાં કહેલા છે

સાધના ચાર નામ પાડવાની કિરમ્

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्ययं पुरा ।
यश्च राजा च यक्ष्मा च राज्ययक्ष्मा ततो मृत ॥२॥
दैर्घ्येष्वक्षयकृते क्षयस्तत्सम्भवाच्च स ॥
रसादिशोषणाच्छोषो रोमराट् तेषु राजन्नात् ॥३॥

નક્ષત્રોના રાને બ્રાહ્મણોના રાજા (=ચંદ્ર)ને પહોંચા
આ રોગ થયો હતો તેથી રાને વળી રા રોગ બધા
રોગોમા રાજા છે રાને રોગ પડે છે તેથી આયુર્વેદ
એને રાજ્યવત્તા માને છે શરીર અને રોગપ્રધના લક્ષના
કારમુરુપ હોવાથી તથા તેમાથી (=શરીરના લક્ષમાથી—
શરીરની પાતુરોના લક્ષમાથી) રો ઉત્પન્ન થતો
હોવાથી રો રાગનુ નામ લય છે, રા રોગ રસ વગેરે
પાતુરોને સૂકવી નાખતો હોવાથી રોને સોપ કહે છે
અને તેમનામા (=બધા રાજોમા) એ રાગ તરીકે
રાગત્રય (=પ્રકાશનો) હોવાથી રોને રોગસાગ્ર કહે છે
(ચંદ્રને પોતાના સસરા દક્ષ પ્રજાપતિનો સાપ
લાગવાથી લપડેયો થયો હતો, તેનુ વિગતવાર વર્ણન
ચરકતંત્રિનામા રાખ્યું છે)

સમુદાયના કાર્ય

साहस वेगक्षरोघ शुक्रौजः स्नेहसङ्क्षयः ।

अन्नपानविधित्पागश्चस्वारस्तस्य हेतयः ॥४॥

સાલગ્ર, વેગાને ચેકવા, (સચીરમાથી) લીધે, રચોત્ત
અને ચોક્કસ અંશેકા વાપ અને આવાપીવાના વિધિને
ભંગ વાપ નો એના (સમય ચગના) વાર કાઢે છે
સાલગ્ર=સચીર, મન કે વાણીની કચ્ચુ નજ ઉપ
ચાનન કમ.

અન્નપાનરિધિનો ત્યાગ યુક્તિ વિના ખાધેલા
પીધેલા અન્નપાન. (નિ. ૬/૧૯થી ૨૭૫ મોઢા)

સચનો સંપ્રતિ

तैत्तिरीयसंहिता पितृ वक्त्रं शोदीयं सर्वतः ।

शरीरसंघीनाविद्य तान्, सिराध प्रपीडयन् ॥

मुत्तानि खोनसां रुम्या तथेतिविहृत्य प

ને ચાર પ્રતિભાઓ કેપિએ વાપુ પિત્તને અને કફને પેનાના સ્થાનમાંથી જગાવીને ચોને ઘડીરના સાધાઓ

મા દાખલ થઈને, તેમને (સાધારણને) ૨ ને
શિસારોને ખૂન સહોની દઈને, સ્ત્રોતના મુખને
બંધ કરીને કે કોઈ વાર વચી બહુ જ પહોળા કરી
દઈને જિંદગીની સજેખમ વગેરે, નીચે જઈને વિદ્
ભ્રુ શ વગેરે અને રાખા જઈને પડખામા પીડા એવા
શ્વેદ ૧૩ થી ૧૪મા મા કસવા ચોતપોતાના રાગ કા છે

સાચું પૂર્વરૂપ

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिदयागो भृश क्षयः ।

प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निरेहयो ॥७॥

स्यात्प्रमत्ताश्रयानादी शुभावप्यशुबीक्षणम् ।

मक्षिकातृणकेशादिपात प्रायोऽन्नपानयो. ॥८॥

मोक्षकालेनैव विद्यते । अथवा ।
मोक्षकालेनैव विद्यते । अथवा ।

पण्योरवेश्वा पादास्यशोकोऽह्नोरतिशुद्धता ॥ ९

पाण्योर्वक्षा पादस्यैकाङ्गिर्हारात्पुनः सान्निध्यम् ।
प्रमाणजिज्ञासा काये वैमत्स्यदशनम् ।

यादो प्रमाणजिज्ञासा काय बभूवुस्त्वयं दाम्भिकः
निष्ठापामप्रियता घणित्व मूर्धगुण्ठनम् ॥१०॥

स्त्रीमद्यमासाप्रियता घृणित्व मूधगुणमन् ॥२॥
 गन्धेशातिवसिष्ठ. स्वप्ने चाभिभवो मयेत् ।

नल्लकेशातिवृद्धिभ्य, स्वप्न चामिमया नप
नल्लकेशातिवृद्धिभ्य, स्वप्न चामिमया नप

पतङ्गकलासाहिकपिथ्यापदवाक्षामः ॥२१॥
नेत्रमिन्द्रियमस्मादिराशौ समधिरोहणम् ।

केशास्थितुपमस्मादिराशा समाधिराहणम् ।
 नृपतपोऽप्येकानां दर्शनं नृप्यतोऽम्मस ॥६२

शून्यानां प्रामादेशानां दशेन गुप्यतामिमेत ॥१॥
 ऐतिह्येतिहास एवम् । अलता च महीरहाम् ।

જ્યોતિર્નિર્મિતિના પતતા જ્યલતા એ મહોરદામ્ ।
 તે (= સ્વર્ગ) સવાનો તાપ ત્યાર સ્વર્ગપ્રમ, પુષ્પજ
 છર્મિ, પ્રમેક, મો નયુગળપુ સ્ના, જલરાગિન બહુ મંદ
 પડે જાવ, ઘડીર નજળુ પડે જાવ, સપવાના વાતમ,
 જામવાનાં વાતમ, રાત્ર, ધીમા વગેરે સ્વચ્છ હોય તે
 ખજ રાસચ્છ દેખાય, ખાતખાતમા સામાન સીને
 માખી, તમખાજુ, વાગ વગેરે પડે, હાલા ૧, હિવની,
 રસરથિ, ખાનાપીનાં પમ બદ રસીકુ ધનું જાવ, ચોનાની
 લગે તીરડે જુએ (= ચોનાનાં રંગીનું પ્રમાણ, ૧૦ વગેરે
 જાવવાની હચચરાજાતી જુએ, પડે ૨ ને મોરે મોજ
 રાત્રે, આંધી બહુ મોતી રોય, બંને ૧૦નું પ્રમાણ
 જાવવાની હચચ જાવ, ઘડીર (સુર ૧૧૧ નોપવ)
 દરડે બીજા (= રૂપું પૂરે થ-રૂપું) થાને,
 સી (= પ્રેમુન), દારૂ જાને માત જાને, પૂર્વિત્વ
 (= ૧ વાપાડે, ૨ કડોર પડે રજામાં ક ન મી લાન)
 માથે સ્પડુ ઢાપી દે, નખ રાત્રે વાગ ખડુ વડે જાવખાં
 પતનિષા, કાર્યમાં તાપ જા, તિમી પમુરડ ૨૦
 પંખીરડા ૧ । તે જાવ જા, (રાગમાં) વાઢ, વાઢ.
 કાનડ (= છેડા) . તપિષા વતના કવચ ઉપર વ-
 છે, (રજામાં) નુના (= રજામાં) તાપમાં રાત્રે દેદે,
 સુખનું પડી, નેના પડયા પડડ તથા સેવનના પડડ
 દેખાય છે

ભયનાં લક્ષણ

પીતસ્રવાસકાસાંસમૂર્ધસ્વરજ્જોડરુચિઃ ॥૧૩॥
 ઝૂર્ધ્ન, વિદ્વંશસંશોવાવધઃ, ચ્છદિશ્ચ કોષ્ઠમે ।
 તિર્યક્ષ્યે પાર્શ્વઘટ્ટે, સંધિમે ભવતિ જ્વરઃ ॥
 રૂપાણ્યેકાદશૈતાનિ જાયન્તે રાજયક્ષિણઃ ।

જ્યારે દોષ (=વાયુ) ઉચિ ચઢ્યો હોય ત્યારે સળે-
 ખમ, શ્વામ, ઉધરસ, ખભામા, માથામા રાત્રે બોલવામા
 પીડા નશા રાત્રિ થાય છે, દોષ નીચે ગયો હોય ત્યારે
 ડાઈવાર ભાગન ઓરો થાય છે અને કોઈ વાર ઝાડો
 મુકાઈ અથ, દોષ કોઠામા ગયો હોય ત્યારે ઊલટીઓ
 થાય છે, દોષ રાગો ગયો હોય ત્યારે પડખામા પીડા
 થાય છે રાત્રે દોષ સંધિઓમા ગયો હોય ત્યારે તાજ
 નાચે છે સ્પર્શગવાથાન આ અગિયાર લક્ષણો થાય છે

સળેખમ વગેરેના ઉપદ્રવો

તેવામુપદ્રવાન્ વિદ્યાત્કળોદ્ધ્વસમુરોજ્જમઃ ॥૧૫॥
 જુમ્માઝ્ઝમર્દનિષ્ટીવલક્ષિસાદસ્યપૂતિતાઃ ।

રાવાજ ખોખરો થઈ અથ, છાતીમા પીડા, બગામા,
 શરીર ચૂથાય, થૂકથૂક કર્યુ પડ, જઠરાગ્નિ મટ પડે
 ૨ ને મો ગંધાય રોટલા એમના (=પીતસ્ર વગેરે અગિયાર
 લક્ષણોના) ઉપદ્રવો જાણવા

(ઉપદ્રવ—

વ્યાધિરુપરિ યો વ્યાધિર્મિવાયુત્તરકાલજ ।

ઉપક્રમવિયતી ચ સ હ્રુપદ્વ ઉચ્યતે ॥

રોક રોગ થયા પછી રોની ઘાતીમા રોના ઉપર
 જ રોવો બીજી રોગ થાય કે જો મૂળ રોગના ઉપાય
 નવામા દખલપૂ થઈ પડ તેને ઉપદ્રવ કહે છે)

વાયુથી થયેલા ભયના લક્ષણ

તત્ર વાતાચ્છિર પાર્શ્વશૂલમસાઝ્ઝમર્દનમ્ ॥૧૬॥
 કણ્ઠોચ્ચંસઃ સ્થરચ્છંસઃ

તેમા (=ભયમા) વાયુથી થયેલા ભયમા, માથામા રાત્રે
 પડખામા સડકાં માર છે, ખભામા અને શરીરમા
 ચુથારા થાય છે, અવાજ ખોખજા થઈ અથ છે અને
 રાવાજ બેગી અથ છે

પિત્તથી થયેલા ભયનાં લક્ષણ

પિત્તાત્પાદાંસપાણિયુ ।

દાહોડિસારોડ્ડક્ષ્ણિમુલ્લગ્નો જ્યરો મદઃ ॥

પિત્તથી થયેલા ભયમા પગમા, ખભામા અને હાથમા
 જ્વરાન થાય છે, અનિદાસ, લોહની ઊલટી, મો
 નાંદા, નાવ અને ફેં એવા લક્ષણ થાય છે

કફથી થયેલા ભયનાં લક્ષણ

કફાદ્રોચકદ્ધર્દિઃ કાસો મૂર્ધાઙ્ગૌરવમ્ ।

પ્રસેકઃ પીનસઃ શ્વાસઃ સ્વરસાદોડ્ડવદ્ધિતા ॥

કફથી થયેલા ભયમા અરધિ, ઊલટી, ઉપરમા,
 માથુ અને શરીર ભારે રહે, પ્રસેક, સળેખમ, શ્વાસ,
 અવાજ બેગી અથ, જઠરાગ્નિ થોડો થઈ અથ રોટલા
 લક્ષણો થાય છે

આવાપીવા છતાં ધાતુઓને ચોષણ કેમ મળતુ નથી ?

દોષમેન્દ્રાનલત્વેન સોપલેયૈઃ કફોલ્બઃ ।

સ્રોતોમુલેષુ રક્ષેષુ ધાતુમસ્વરૂપકેષુ ચ ॥૧૭॥

વિદહમાનઃ સ્વસ્થાને રસસ્તાંસ્તાનુપદ્રવાન્ ।

કુર્યાદગચ્છન્માંસાદીનસ્ક્ વોર્ધ્વઃ પ્રધાવતિ ॥

પચ્યતે કોષ્ટ એવાન્નમન્ પક્વૈવ ચારય યત્ ।

પ્રાયોડ્ડમાન્મલતાં યાતં નૈવાલં ધાતુપુષ્ટયે ॥૨૧॥

રસોડ્ડવ્યસ્ય ન રક્તાય માંસાય-કુત એવ ટુ ।

ઉપસ્તગ્ધ. સ જાહતા કેવલં વર્તતે ક્ષયી ॥૨૨॥

કફ જેમા અધિક છે અને તેથી જ કફથી લીધાઈ
 ગયા છે એવા દોષો વડે જઠરાગ્નિ મ- પડી ગયેલા
 હાવાથી, સ્રોતોના મો પુરાઈ ગયેલા હોવાથી રાત્રે
 ધાતુઓની ગરમી (=ધાત્વગ્નિ) બહુ થોડી થઈ
 ગયેલી હાવાથી રસ (રાત્રાત્રરોના રસ) પોતાના જ
 શ્વાનમા (આમાશયમા) અધકચરો પાકીને (શ્લેષ્ક
 ૧૫, ૧૫મામા કયેલા) જુદાજુદા ઉપદ્રવો કરે છે અને
 લોહી (=રસ અધૂરો પાકવાથી બનેલું કાચુંપાકું લોહી—
 શુદ્ધ લોહી નહિ) માસ વગેરે ધાતુરોમાં પડોઆ વિના જ
 ચીંચુ મસે છે (=થૂક, ઊલટી વગેરે દ્વારા નીકળે છે) એને
 (=સર્વદંત્રીનો) રાત્રાત્ર ફક્ત કાળમા જ ફક્ત દરદર
 ગિનથી જ પાકે છે (=ભૂતાગ્નિ અને ધાત્વગ્નિથી
 ફરી પાકતો નથી) તેથી (=ઉપર જણાવેલા બધા
 મરહોને લીધે) એના રાત્રાત્રમાથી મોટે ભાગે ગણિ
 રાત્રે ચેષ્ઠાથ બનતાં હોવાથી રો આઠાર ધાતુરોને
 ચોષણ આપી શકતો નથી એના રાત્રાત્રસમાથી (શુદ્ધ)
 લોહી પણ બની શકતુ નથી તો પછી માન તો બન
 જ કયાથી ? એ ભયરોમાં ફક્ત ગરમી લીધે (=રાત્રાત્ર
 મા ગરમી ભરાવાને લીધે) ટકી રહે છે અને તેથી
 જીવે છે

અભાધ્ય ભયના લક્ષણ

લિજ્જેષ્વત્પેષ્વપિ ક્ષીણ વ્યાધીપચ્ચલાક્ષમ્ ।

વર્જયેત

દરદીમા ભયના લક્ષણ થોડા હોવા છતાં પણ જો
 દરદી કીધુ થઈ ગયો હોય (=જન અને માન ઓછા

યઈ ગયા હોય) અને જે રોગનું અને ઔપધનું જેર
અમી શકે એવા ન હાય તે દરદીને છોડી દેવો

સાધ્ય સપના લક્ષણ

સાધ્યેદેવ સર્વેષ્વપિ તતોઽન્યથા ॥૨૩॥

ઉપર રાસાધ્યના લક્ષણ કહ્યા તેનાથી ઊંધા લક્ષણ
વાળા જેને સપના બધા લક્ષણ હોય તોપણ મટાડવું
(સપના બધા લક્ષણ હોય કે યોગ પણ જે દરદીના
શરીર અને બાળ ઘસાઈ ન ગયા હોય અને જે દરદી
રાગનું અને દવાનું જેર અમી શકે એવા હોય તે
મયરાગ મગી શકે છે)

હિતિ રાજવૃક્ષાદિનિદાનમ્ ।

આમ સારાગનું નિદાન પૂરું થયું

અથ સ્વરભેદનિદાનમ્ ।

સ્વરભેદનું નિદાન

સ્વરભેદની સમ્યા

વૌરેર્ધ્વસ્તે સમસ્તૈશ્ચ ક્ષયાત્ પૃષ્ઠ મેદસા ।
સ્વરમેદો ભવેત્

છૂંતછૂંતા વામી (=વાયુથી, પિત્તથી મૂંથી)
અથ ભેગા દોષોથી સયરાગથી અને છછો ચરબીથી
સ્વરભે રાગ થાય છે

વાયુના સ્વરભેદના લક્ષણ

તત્ર કામો રુક્ષઘલ રર ॥ ૨૪ ॥

શૂકપૂર્ણમિકઠત્વ સ્નિગ્ધોષોપશ્ચોત્તિલાત્ ॥

તમા (=છ સ્વરભેદમાંથી) વાયુના સ્વરભેદમાં
ગાઠાગ નરંગો (=પાતે ભેડવાને પાન ન સળગાય
એવા) લૂષો (=મનને કકશ લાગે એવા) અને
નવ (=મોડવાના આપરા સમી જાય એવા) હોય છે,
આમાં જામ કંટામટા ઊંચા હોય એવું લાગે છે
એમાં તિન પ અને ૧૮મ ઉપચાર માફક આવે છે

પિત્તના સ્વરભેદના લક્ષણ

પિત્તાસાલુગલે દાઢ શોર ઉત્તાવચ્ચનમ્ ॥૨૫॥

પિત્તના સ્વરભેદમાં તાવવામાં અને જાણમાં બળ
નરા થાય છે તાવનું તથા ગર્જનું શુક્રાય છે અને પૂરું
ભોયી સમનું નથી

કફના સ્વરભેદના લક્ષણ

લિમ્પપ્રિય વપાત્કઠ મન્દ ચુરચુરાયમે ।
સ્વરો વિપદ

કફના સ્વરભેદમાં સ્વર જાહે ગાળને લોપને હોય
નેરા, પીમા, મોખતા અને તોનડોના હોય છે

ત્રણે દોષના સ્વરભેદના લક્ષણ

લવેસ્તુ સર્વલિપ્તઃ

બધા ભેગા દોષના સ્વરભેદમાં જુ પાનના ત્રણ
દોષના સ્વરભેદના લક્ષણો (સ્વર ૨૪થી ૨૫માં)
ભેગા હોય છે

સપના સ્વરભેદના લક્ષણ

ક્ષયાત્કપેત્ ॥૨૬॥

ધૂમાયતીવ ચાત્યર્થમ્

સપના સ્વરભેદમાં ગળું છોલાય છે અને જામ
ગાળામાંથી (રોને નાક વગેરેમાંથી) ધુમાડ નીકળતો
હાય રહેવું લાગે છે (અથવા ગાળામાં જામે ધુમાડ
લાગ્યો હોય રોવી ૨ અર થાય છે)

ચરબીના સ્વરભેદના લક્ષણ

મેદસા શ્લેષ્મલશ્રણ ।

દુષ્કલ્પકાક્ષરશ્ચ

ચરબીના સ્વરભેદના લક્ષણ કફના સ્વરભેદના
લક્ષણ જેવા છે, પાન વધારામાં દરદીના મોડવા અસાન
મહામુકુંડીથી એળખી શકાય છે

સાધ્ય અને અસાધ્ય સ્વરભેદ કયા ?

મત્ર સર્વેરત્ય ચ ધર્મયેત્ ॥૨૭॥

એમાં (=છ સ્વરભેદમાં) બધા ભે ॥ દોષથી વધેલા
અને છેલ્લો (=ચરબીથી વધેલા) એ ભે સ્વરભેદને
છોડી દેવા (બાકીના વાર સાધ્ય છે)

હિતિ સ્વરભેદનિદાનમ્ ।

આમ સ્વરભેદનું નિદાન પૂરું થયું

અથારોચકનિદાનમ્ ।

અરોચક(=અરુચિ)નું નિદાન

સમ્યા

અરોચકો મવેદોર્વૈજિહાદવસપ્રયૈ ।

સચિયાતેન મનસ સન્તાપન ચ વશમ કરત્

છજ અને કદમ્બમાં ગેરો દારોને લોપ (=દરદી
કૂચાકૂચ દારને લોપ) (છજ અને કદમ્બ ૨ વા)
અથ ભેગા દોષને લોપ અને (કોર, દાક વગેરે)
મનના તંત્રાપને લોપ પાંચમી (અથ) અરવિ પાંચ છ

દરેક પ્રકારની અર્થચર્ચા લક્ષણ

કયાપતિત્તમપુરે વાતાદિપુ મુગ પ્રમાત્ ।

તર્વાગ્યે વિરસ શોકઝોષાદિપુ પયામ્ ॥૨૮॥
અરોચકનિદાનમ્ ।

વાયુ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલી અરચિયા મો રાનુકમે નૂરુ, કડ્ડુ રાને ગળ્યુ રહે છે (=વાયુની રારચિયા નૂરુ, પિત્તાની રારચિયા કડ્ડુ રાને કફની રારચિયા ગળ્યુ રહે છે) અથા ભેગા દોષોથી થયેલી અરચિયા મોનો સ્વાદ બગડી જાય છે (રાયવા મો સ્વાદ પારખી યકનું નથી), રાને શોક, ક્રોધ વગેરેથી થયેલી અરચિયા જે જે દોષ મેખો દોષ ને તે દોષ પ્રમાણેના સ્વાદ વાળું મો રહે છે (=શોક, બપ, કામ, લોભ, અદોષાઈ વગેરેથી વાયુ કાપે છે તેથી મો નૂરુ રહ છે, ક્રોધથી પિત્ત કાપે છે રાને તેથી મા કડ્ડુ રહ છે રાને વળ ગાડથી મનને સતાપ થવાથી ત્રણે દોષ મેખે છે તેથી મોનો સ્વાદ બગડી જાય છે)

આમ, અગ્નિનુ નિદાન પૂરુ થયુ

મથ છર્દિનિદાનમ્ ।

ઊલટીના રોગનું નિદાન

અર્થા

છર્દિદોષઃ પૃથક્સર્વેર્દિદૃષ્ટૈશ્ચ પશ્યમી ।

દરેક છૂટાછૂટા દોષથી થતી (=વાયુની, પિત્તની રાને કફની), અથા ભેગા દોષોની અન પાચથી સૂગ થડે એવી વસ્તુઓથી થતી એમ ઊલટી પાચ છે

સપ્રાપ્તિ

उदानो विहतो दोषान् सर्वास्त्व्यूર્जमस्यति ॥

અમી (=પાચે) ઊલટીઓમા ઉડનવાયુ બાડીને દોષોને ઊલા ફેંકે છે (=ઉડાજે છે)

પૂર્વપ

तासुह्येतास्यलाघण्यप्रसेकाकचयोऽग्रगता ।

તેમા (=પૂર્વે ઊલટીઓમાં) ઉ-કથેષ, મામા ખાત ખાત લાગે, પ્રતેક રાન નવતિ એ થયેલા રાચે છે (=પૂર્વપ છે)

વાયુની ઊલટીના લક્ષમ

तामिषष्ठं रुजन् वायुं पाथेयं चाहारमुखिपत् ॥

તતો વિચ્છિન્નમસ્વાસ્ય કપાય કેનિલ થયેત્ ।

શમ્પોદ્રારયુતં દુષ્ણમચ્છ રુદ્ધેષ્ણ લેગયત્ ॥૩૨॥

કાસાસ્વાસોપદુર્ગમ્પેલ્લવીદાઢ્ઢમન્વિત્ ।

ઉપરમ, મો સુકાચ, ૬ થમા, માયામા રાને બે. રા. પોડ તથા કલોતો એવેલા વાના તાચ કુડે, પોડ અને પ. મામા પોડ મડીને વાયુ ખાત ને ઉડાડે છે (=વાયુ ન લોચે રાસાત લાગેલી એ ઉડાડે માત છે) પાડી (૨૨ વાયુને લોડે) કન્કેડ, પાડેડ, નૂડે, દોષ

વાળી, રાવાળ રાને ઉદ્ગાર સાથે, કાગી, પાતળી, મુચ્કેલીથી અને વેગવાળી ઊલટીઓ થાય છે (=ઊલટીના વેગો આવે છે)

પિત્તથી થતી ઊલટીઓના લક્ષમ

पित्ताक्ष्मात्पेदकनिर्मं धूर्ध्रं हरितपीतकम् ॥ ૩૩ ॥

સાષ્ઠગમ્લં કટૂણં ચ લુપ્તમૂર્ચ્છાતાપદાહવત્ ।

પિત્તને લીધે શારના જેવી, પાકી જેવી, ખુમાયેલી (કાગાથપડતી રાતી), લીલીપીળી, લાંબીવાળી, ખાટી, નીખી અને ગરમ ઊલટીઓ થાય છે તેમા સાથે તરસ, મૂર્ચ્છા, શરીરમા ગરમી રાને બળતરા લોખ છે

કફથી થતી ઊલટીના લક્ષમ

कफात् क्षिण्य धनं शीत

શ્લેષ્મતન્તુગયાક્ષિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

મધુર લવણ મૂરિ પ્રલક્ષ લોમહર્ષણમ્ ।

मुलभ्रव्ययुमाधुर्यतन्द्राह्लासकासवान् ॥ ૩૫ ॥

કફને લીધે શીકમ્પી, ઘટ્ટ, દડે, કફના બાગાબાંવાળી, ગળી, ખાટી, પુકડા, સતત રૂવાડાં ઊભા થઈ જાય એવી ઊલટીઓ થાય છે, તેમા સાથે મો ઉપર સોજે (=ફૂરે), મોમાં ગળ્યુંગળ્યું લાગે, ઘેન, હલાત અને ઉપરમ લાય છે

ત્રણે ભેગા દોષોની ઊલટીનાં લક્ષમ

सर्वलिङ्गा मेलै सर्वे रिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।

અથ ભેગા દોષોથી થયેલી ઊલટી તથા રિષ્ટના અધ્યાયમા (થા ૫/૭૭, ૭૭મા મા) જે ઊલટીઓ મળે છે, તે બંને પ્રકારની ઊલટીઓમાં ત્રણ બન્ના દોષની ઊલટીના લક્ષમ લોખ છે તે બંને ઊલટીને છોડી દેવી (એ અગ્રાધ છે)

મુત્રથી થતી ઊલટીના લક્ષમ

पूत्यमेष्वाशुचिद्विष्टशोन्मयणादिति ॥ ૩૬ ॥

તતે વિષ્ણે હ્રદિ દ્વિષ્ટે છર્દિદિશાયંયોગજા ।

નિશાયા, નાડ, રાત્રી, મુત્ર ન. એવા ૫ ।

થેને જેવાની ક ને થત્યાથી વિષે ના નવાથી મનન સત્યાપ થાય અને ૫ થમા ક્વથ થાય તેથી જે ઊલટી થાય, તે મુત્ર નડ એવી વસ્તુના વોગથી થયેલી ઊલટી થયેલા છે

યાતાદીનેવ વિમુત્તે રમિનૃણામદોહદે ॥ ૩૭ ॥

દાનૈવેપયુદ્ધાસંવિનેગાત્ હમિદાં થદેત્ ।

હમિદોગતિજ્ઞેષ

હનિ છર્દિનિદાનમ્ ।

અધ્યાયને લીધે, ન તન લાઈ, અધ્યાય ને લીધે

અને ગર્ભ રક્તો લોચ તેને લીધે થતી ઊલટી એ ઊલટી નાં લક્ષણો ઉપશ્ચી વાયુ વગેરે દોષોની ઊલટી છે એવું જ મનઃશુદ્ધિ (૨) ઊલટી રહેને જુદી ગણવી નહિ) યુગ, કપ, હ્રસ્વાત તથા કરમિયાના રોગના (નિ ૨૧ ૧૪) અને હૃદયરોગના લક્ષણો (નિ ૫/૩૮ થી ૪૪) ઉપરથી કહેવું કે ઊલટીના કરમિયાને લીધે થાય છે

૧ મ ઊલટીરોગનું નિદાન પૂરું થયું

મય હૃદોગનિદાનમ્ ।

હૃદયરોગનું નિદાન

સંખ્યા, કારણ

સ્મૃતાઃ પચ્ચ તુ હૃદવા- ॥ ૩૮ ॥

તેનાં શુભનિદાનોકૈઃ સમુચ્ચાનેષ્ઠ સમમયઃ ।

હૃદયરોગ પાંચ છે એવું આયુર્વેદ કહે છે ગોળાના રાગના નિદાનમા (નિ ૧૧/૩૩ થી ૩૮) કહેલા કારણથી હૃદયરોગો થાય છે

વાયુના હૃદયરોગનાં લક્ષણ

વાતેન શૂન્યતેષ્વર્થે તુછને રફુટતીવ ચ ॥ ૩૯ ॥

મિષતે શુન્યતિ સ્તર્ગ્યં હૃદય શૂન્યતા દ્રવઃ ।

મક્ષાહીનતા શોકો મયં શબ્દાસહિષ્ણુતા ॥ ૪૦ ॥

વેપયુર્દન મોહઃ શ્વાસરોષોડ્વચ્ચનિદ્રતા ।

વાયુના હૃદયરોગમા હૃદયમા બહુ જ શૂન્ય રચાવે છે, સોષો ખોલ્યા જેવી પીડા થાય છે, હૃદય જાત્રે ફટ્ટે છે, વિરાય છે, સુકાય છે, સજ્જડ થઈ જાય છે, ખાંસી પડી જાય છે, ટૂંકે છે કઈ કારણ વિના જ દર્દીમા વાચાટી, શોક, બીક, રાગાજ બની ન થકાય, યુગલી, વેપન (અગમીન પર આગોટવું, હૃદયની અંતપાસ કઈ વીટાનું લોચ એવું લાગવું), મોઘ, શાંત રૂપાય અને ઊંધ બોછી થઈ જાય એટલા લક્ષણ થાય છે

પિત્તનાં હૃદયરોગનાં લક્ષણ

વિષ્ણુપિત્તના અમો મૂર્ચ્ઝા દાહઃ

સર્વોડ્વચ્ચક્ર ક્રમઃ ॥ ૪૧ ॥

છાંનં ધામ્વપિત્તસ્ય ધૂમકઃ પીનતા જ્વરઃ ।

પિત્તથી થતા હૃદયરોગનાં તરત, ફર, મૂર્ચ્ઝ, બળ નશ, પરસ્પેશ, રક્તક, કટાગ્ર, આગ પિત્તની ઊલટી એ, પૂખક, પીચાશ અને તાવ એટલાં લક્ષણ થાય છે

ક્રૂણા હૃદયરોગનાં લક્ષણ

ત્વેષ્ણતા હૃદયં સ્તર્ગ્યં મારિકં સાદમગમંચુ પદર કાશમિસાદિનિષ્ઠીવનિદ્રાલભ્યાર્તચિત્તવાઃ ।

ક્રૂણી થતા હૃદયરોગમા હૃદય સજ્જડ, જાત્રે ચંદર પથ્થર ભર્યાં લોચ એવું ભારે થઈ જાય છે એમા નાથે ઉપરજ, મદાગ્નિ, ચૂકચૂક કરવું, ઊંધ, આગસ, રાસિ અને તાવ લોચ છે

ત્રણે દોષના હૃદયરોગનાં લક્ષણ

સર્વલિહ્ણિમિર્દારેઃ

ત્રણે ભેગા દોષથી થતા હૃદયરોગમા ત્રણે છૂટા છૂટા દોષના હૃદયરોગના લક્ષણો ભેગા લોચ છે

કરમિયાથી થતા હૃદયરોગના લક્ષણ

કૃમિમિઃ શ્વાસનેપ્રતા ॥ ૪૩ ॥

તમ પ્રવેશો હ્રસ્વાસઃ શોષઃ કળ્હઃ કફક્ષુતિઃ ।

હૃદયં પ્રતતં વાત્ર ક્રકચેનેવ દાર્પતે ॥ ૪૪ ॥

ત્રિકલ્સેદામયં ઘોરં સં શીઘ્ર શીઘ્રકારિણમ્ ।

સ્તિ હૃદોગનિદાનમ્ ।

કરમિયાથી થતા હૃદયરોગમા આપ્તિ બદામી રગની લોચ છે, રાખે ર પાસ રાખે છે, હ્રસ્વાસ, હૃદયને સોષ, ખમ્બ, કફ નીકળ્યા રે, હૃદય જાત્રે સતત કરે થતથી વલેચાય છે (એટલા લક્ષણો થાય છે), એ કરમિયાથી થયેલા, તરત મારી નાખે એવા અપકર રોગના તરત ઉપાય કરવા

આમ હૃદયરોગનું નિદાન પૂરું

મય ત્વચ્ચાનિદાનમ્ ।

તરસના રોગનું નિદાન

સંખ્યા

વાતાત્પિત્તાત્કફાત્તુષ્ણા સન્નિપાતાદ્રસક્ષતાત્ ॥ ૪૫ ॥

વઘી શ્વાયુપચર્ગાથ

વાયુથી, પિત્તથી, ક્રૂણી, ત્રણે ભેગા દોષથી, અને શ્વાયુ એછી થઈ જવાથી અને છઠી બીજ રોગના ઉપદ્રવ્ય એમ તરસના રોગ છે

મયા તરસરોગનું કારણ

વાતાપિત્તે તુ કારણમ્ ।

સર્વાસુ

આમ તરસરોગનું કારણ ત્રણે અને પિત્ત છે

તપ્તરોષો દિ સોમ્યધાતુપરોપલાત્ ॥ ૪૬ ॥

સર્વરોગોક્ષમોક્ષમપરુદ્દાદમોદહત્ ।

તપ્ત કે રોષના (વધુ અને પિત્તને) પ્રોપ દોષોની તોષા થવું (અને અને અને અને)

મૂકવી નાખીને આખા ઘરોમાં ફેર, ઉત્ક્રમ્ (ઊંછળવું)
તાપ, તરત, બગતરા રતને મોઢ ઉત્ક્રમ્ કરે છે

સંપ્રાપ્તિ

જિહ્વામૂલગલક્રોમતાલુતોયવહાઃ સિરાઃ ॥ ૬૭ ॥

સંશોષ્ય તૃણા જાયન્તે

જીભનું મૂળ, ગળું, કંઠોમાં, તાલવું રોટલા રંગો
ને પાણી પહોંચાડનારી શિગરોને મૂકવી નાખીને બધા
તરતના રોગ થાય છે

સામાન્ય લક્ષણ

તાસાં સામાન્યલક્ષણમ્ ।

મુલશોષો જલાત્તિરત્રદેયઃ સ્વરક્ષયઃ ॥ ૬૮ ॥

કળ્કોષ્ટજિહ્વાકાર્કશ્યં જિહ્વાનિક્કમણં ક્રમઃ ।

મલાપચ્ચિત્તવિભ્રંશસ્તુદ્મહોકાસ્તપ્તાઽપ્મયાઃ ॥ ૬૯ ॥

મેા મુકાય, પાણી પીધાથી સંતોષ ન થાય, ખાવું
ગમે નહિ, અવાજના નાશ થાય, ગળું હાઠ અને જીભ
કરકસ થઈ જાય, જીભ મેળી બહાર નીકળે, કટાણો
આવે, લવરી થાય, ચિત્તનો વિભ્રમ થાય તથા તરત
મારવાથી (=શેકવાથી) જે રોગો થાય એમ મું ૬/૧૦
મા કહ્યું છે તે બધા રોગ થાય છે—રોટલા બધી તરત
ના સામાન્ય લક્ષણ છે

વાયુની તરતનાં લક્ષણ

માનસાત્ ક્ષામતા દેવ્યં શક્તોદઃ શિરોધ્રમઃ ।

ગન્ધાજ્ઞાનાસ્પર્શસ્વપ્તિનિદ્રાચલક્ષયાઃ ॥ ૫૦ ॥

શીતામ્બુપાનાદ્વૃદ્ધિશ્ચ

વાયુની તરતને લીધે દુઃખભાવ, લાચારી, લશ-
્મમાં શોષ ખેડાની હોય રોવી પીડા, માથું બમી
જાય, નાકને ગંધની ખબર ન પડે, મેળો સ્વાદ બગડી
જાય, કાને ગાંધુ સાંભળાય, ઊંઘ ને બગ રોજી થઈ
જાય—એટલાં લક્ષણ થાય છે.

પિત્ત તરતનાં લક્ષણ

પિત્તાન્મુર્છાસ્યતિકતા ।

રક્તોક્ષણત્વં પ્રવતં શોષો દાહોઽતપ્તધૂમકઃ ॥ ૫૧ ॥

પિત્તની તરતને લીધે મુર્છા આવે, મેા કડવું રહે,
આમો રાતી રહે, તાત મેળો શોષ પડે, બગતરા થાય
અને બહુ ધૂમક થાય

કફની તરતનાં લક્ષણ

ક્ષો રણદિ કુપિતસ્તોયવાહિયુ માસતમ્ ।

મેળાં મુ સ કફસ્તેન પહ્લવચ્છોષ્યતે તત ॥ ૫૨ ॥

શુકૈરિવાચિતઃ કળ્કો નિદ્રા મધુરવપ્નતા ।
આધ્માનં શિરસો જાહ્યં સ્તૈમિત્યચ્છંદોરોચકાઃ ॥
માલસ્યમવિપાકશ્ચ

કોપેલો કફ પાણીને વહેનારા ગ્રોતોમાં વાયુને
ગમી રાખે છે એ વાયુ એ કફને કાઢવની માફક
મૂકવી નાખે છે, તેથી ગળામાં કંટકાંટા જેવું થઈ જાય
છે, ઊંઘ આવ્યા કરે છે, મેા ગળુગળુ રહે છે, આધ્માન
થાય છે, માથું બડ બની જાય છે, સ્તૈમિત્ય, ઊલટી
અને અગ્નિ થાય છે, રાત્રસ આવે છે અને ખાધું
પીધું પચતું નથી

ત્રણે ભેગા દોષની તરતનાં લક્ષણ

સર્વેઃ સ્વાસ્ત્યલક્ષણા ।

બધા દોષ ભેગા કોપવાથી થયેલા તરતના રોગમાં
ત્રણે દોષના ગુણગુણ લક્ષણો ભેગા હોય છે

આમ, ઉપવાસ વગેરેથી થયેલા તરતના રોગ

શામાં સમાય?

આમોદ્ભવા ચ, મક્કસ્ય સંરોધાદ્વાતપિત્તજા ॥ ૫૩ ॥

ઝળાક્ષાન્તસ્ય સહસા શીતામ્બો મજતસ્તુપમ્ ।

ઝપ્તા રક્ષો ગતઃ કોષ્ઠ યાં કુર્યાત્પિત્તજૈવહા ॥ ૫૪ ॥

યા ચ પાનાતિપાનોથા,

તીક્ષ્ણાન્નેઃ ક્ષેહજા ચ યા ।

ક્ષિયગુર્વસ્તલક્ષણમોજનેન કલ્કોદ્ભવા ॥ ૫૫ ॥

વધી 'આમ' થી થયેલા તરતનો રોગ પણ ત્રણે
ભેગા દોષથી થયેલા હોય છે ખાવાનું બધ કરવાથી
(=ઉપવાસથી) થયેલા તરતનો રોગ વાયુ અને પિત્ત
ભેગા કોપવાથી થાય છે તાપથી રક્તગ્રાસેલા માંસ
એકદમ ઠડુ પાણી પીએ તેથી તે ગરમી (પીણા પાણી
થી) રૂધાઈને કોષમાં બઠીને જે તરત નામનો રોગ
કરે છે તે તથા બહુ દારૂ પીવાથી જે તરતનો રોગ
થાય છે તે અને પિત્ત કોપવાથી થાય છે તીવ્ર જઠરા
ગિનવાળા માંસતરતને ત્વેદ પીવાથી જે તરતનો રોગ
થાય છે તે તથા સિન્ધ, ભારે, ખાદુ અને ખાર
ખાવાથી જે તરતનો રોગ થાય તે અને કફના પ્રમેયથી
થાય છે

તરતના લક્ષણો યાની તરતનાં લક્ષણ

તૃણા રસક્ષયોક્તેન લક્ષણેન ક્ષયારિમકા ।

તરતના લક્ષણો યના લક્ષણ ઉપરથી (મું ૧૧/
૧૦) રતના લક્ષણો યના તરતનો રોગ સ્વીકારવા

ઉપદ્રવ્ય તરતનાં લક્ષણ

હોપમેહજ્યરાપ્ત્યદીર્ઘરોગોપસર્ગતઃ ॥ ૫૬ ॥

યા તુજા જાયતે તીવ્રા

સોપસર્ગાત્મિકા સ્મૃતાઃ ॥૫૭૩॥

હિતિ તુજાનિદાનમ્ ।

મયરોગ, પ્રમેહ, તાવ (નઉપરસ, આસ, ઉર ભત) વગેરેમાથી એકાદ રોગ લાગે તાલે તેમાથી ઉપદ્રવ રૂપ જે તીવ્ર તરસને રોગ થાય, તેને રાપુર્વેદ ઉપનર્ત્યાત્મક તરસ કહે છે

શ્વપાન્નહૃદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને રાજ્યસ્માદિ-
નિદાન નામ પદ્ધતોડ્યાય ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ ક્રો : મદાત્યયાદિનિદાન

અયાતો મદાત્યયાદિનિદાન ઘ્યાલ્યાસ્યામ્ ।

હિતિ હ સ્નાહુતાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે તમે રામે મદાત્યય વગેરે(=મદાત્યય, મદ, મૂર્છાશ્વ, સન્યાસ)નું નિદાન સમજાવીયું રો વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિરો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

મદાત્યયનું નિદાન

મદ(=મદ)ના ગુણ

તીક્ષ્ણોષ્ણહૃદયસ્થમાલ્ય ઘ્યાલ્યાગ્રકરં લઘુ ।

વિકાશિ વિશાદં મધમોજસોડ્ધાદિપર્યય ॥૧॥

દારૂ નીમ્બ, ગરમ, લુપ્ત, મુશ્ક, ખાટો, ભવામી, નટ વાતર કરે એવા, નરકો, વિકાશી અને કોરો છે એવોજસ એનાથી (=દારૂથી) ઊંચું છે (મદ, ઠંડુ, સ્નિગ્ધ, તાંદ્ર, ગળ્યું, સ્થિર, લાભે વખતે રાતર કરે એનું ભારે સ્વપ્ન રાત્રે પિચ્છિય છે)

દારૂ અને એ વચ્ચે સરખાપણ અને તફાવત

તીક્ષ્ણાદયો વિવેડ્યુકાદિપોષ્ટાત્તિનો ગુણઃ ।

જીવિતાન્તાય જાયતે વિવે વૃક્ષર્થવૃત્તિઃ ॥૨॥

એમાં પણ વિત્તને ભલાથી નામે એવા રોગ (નઉપર કરેલા) નીમ્બ વગેરે દસ ગુણ કહેવા છે, પણ એ દસ ગુણ એમાં મોટા પ્રમાણમાં ભવામી જરૂરનો એવોજસ છે (=માત્રો નામે ૧) (દારૂમા એ દસ ગુણો પણ પ્રમાણમાં ભવામી રો જીવ થતા નથી)

દારૂમા જોગ્ય મદની અસર

તીક્ષ્ણાદિમિતુંજેમંતે સ્મદાદિનોજસો ગુણઃ ।

દશમિરંશસહોગ્ય જેનો મવનિ ચિન્નિપામ્ ॥૩॥

માટે મને

પહેલા મદ દરમ્યાન (=દારૂ પીધા પછી દારૂના પહેલા વેગ દરમ્યાન) દારૂ પોતાના તીક્ષ્ણ વગેરે દસ ગુણથી એવોજસના દસ ગુણને ખાતમળાવીને (=ગળ ચાવીને, ધરાવીને) વિત્તમા વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે (પહેલા મદમા એવોજસનો નાશ થતા નથી રાત્રે તરસ જગન થાય છે-સ્વેદ લા નર્વાનમુદર ટીકા)

બીજા મદની અસર

દ્વિતીયે તુ પ્રમાદાયતને સ્થિતઃ ।

દુર્ગિકલ્પહતો મુદઃ સુલમિત્યધિમુચ્યતે ॥ ૪ ॥

બીજા મદમા, બેદરકારીના સ્થાનમા પહેલેલો (તદન બેપરવા બની ગયેલો) ખરાબ કે પનારનોથી ઉપાયેલો (=ખરાબ કે પનારોથી જેનો પુરુષાર્થ નાશ પામે છે રોગો) રાત્રી થું કરાય રાત્રે થું ન કરાય રો જામતનુ ભાનમૂલેલો ના માણસ સુખથી ત્યાગ્ય છે (પહેલા મદમા જે સુખ લાગતું હતું તે બીજા મદમા લાગતું નથી) (બીજા મદમાં એવોજસના થોડા નાશ થાય છે-સ્વેદ લા તર્વાનમુદર ટીકા)

બીજા અને ત્રીજા મદમા વધગામીની અસર

મગ્ધમોત્તમયોઃ સર્વિઃ પ્રાપ્ય રાજસતામસ ।

નિરલ્લુહા હ્ય ઘ્યાલો ન કિદ્ધિપ્રાચરેજ્ઞઃ ॥૫॥

વરલા (=બીજા) રાત્રે છેલા (=ત્રીજા) મદના વધગામીના સ્થાવીને રો મામત અંકુશ વિનાના લોકેલો ભાવીની આકૃષ્ટ રત્નેગુલ અને તમેગુલવાગો બનીને એવોજસ બની જાય છે કે રહેનું એક ખરાબ કામ નથી કે જે એ ન કરે

હયં મૂર્તિવપ્તાનાં વૈશીશ્વસ્વેદમાસ્પદમ્ ।

एकोऽय बहुमागंया दुर्गतेऽशिक परम् ॥ ६ ॥

રાશ મદની નરસવા નિવા લાગત ખાતમતાની (પાપોની) ખાત છે, રો દુરાશમનું પદ છે ત્યા એકથી (રાશ બીજા અને ત્રીજા મદની વધગામીની અવસ્થા) અનેક થીને ખરાબ રાત્રે નરસનું સીખવ ના ગુરુ છે

ત્રીજા મદની અસર

નિષેધ શાયવત્તે તૃતીયે તુ મને સ્થિતઃ ।

મરણાદયિ પાપામ્તા તત્ત પાપત્તરાં દશામ્ ॥૭॥

પણ ત્રીજા મદમા પાપોને એ ખાતનુ મદમાંથી આકૃષ્ટ નિષેધ (=દરોરે વળો અને ખતની વિષા કાં વિષા) પ.વા ને છે તે વખતે એ પાપો મ.પ.થી પણ બૂંડે દશા-મને છે (ત્રીજા મદમાં પણ એવોજસ નાશ નહીં થાય છે-સ્વેદ લા તર્વાનમુદર ટીકા)

દાડ પીવાથી નુકસાન

ધર્માર્થ સુલે દુલ્ખમર્યાનયે હિતાહિતમ્ ।

યદાસકો ન જાનાતિ કુયં તચ્છીલયેદ્યુધઃ ॥૮॥

જેની (=જે દાડની) લન લાગવાથી ધર્મનું ન
લાભનું, ન સુખનું ને દુઃખનું, હિતનું ને અહિતનું બાન
ન રહે તે દાડની દેવ ગ્રહો માણસ કેમ રાડે ?

મયે મોહો મય શોકઃ ક્રોધો મૃત્યુશ્ચ સચિતાઃ ।

સોમ્યાદમદમૂર્છાયાઃ સોપસારાપતાનકા ॥૯॥

યત્રૈકઃ સ્થિતિવિશ્રાસત્ર સર્વમસાધુ યત્ ।

દાડમા (=દાડ નિશય પીવામા) મોહ ભય, શોક,
ક્રોધ, મોત, આડપણ, કેફ, મુછા, વાઈ અને રૂપતાનક
નામનો વાપુનો શેગ વસેલો છે રાડા જેમા (=જે
પીવાથી) રોકેલા સ્મૃતિવિશ્રાસ થાય (=જન બૂલી
જવાય, સ્મૃતિનો લોપ થાય) તેમા (=તે દાડમા) જે
કઈ હોય તે બધું ખરાબ જ હોય (દાડ પીવાથી જીભ
બધા શેગ થાય છે રો વાત ધીરેરે બાજુરો રાખીરો
તોખજુ દાડ પીવાથી બાન બૂલી જવાય છે રો રાડ
જ નુકસાન દાડ ન પીવાનું મજબૂર માટે બન છે)

દાડ મુક્તિથી ન પિવાય તો યનુ નુકસાન

મયુકિયુકમયં હિ ઘ્યાઘયે મરણાય વા ॥૧૦॥

મયં ત્રિવર્ગીયૈર્વૈરજ્ઞાદેરપિ નાશનમ્ ।

અધુ કે જે રાત્રી (=રાત્રી) મુક્તિથી ન
લેવાય તો શેગ કરે છે રાડવા ખરી નાખે છે, પણ
દાડ જે મુક્તિથી ન પિવાય તો (શેગ કે મોત કરે
એટલું જ નહિ, પણ) ત્રિવર્ગ (=ધર્મ, ધર્મ અને
કામ), બુદ્ધિ, ક્ષીરજ, લાજ વગેરેનો પણ નાશ કરે
છે (દાડ પીવાની મુક્તિ નીચેના શ્લોકોમા તથા ૯૧
મા શ્લોકમા ખાતરી છે)

દાડનો મદ બહુ કોને નથી ચડતો ?

નાતિમાદ્યન્તિ યન્તિનઃ કૃતાહારા મદ્યાશનાઃ ॥૧૧॥

શિંગ્યાઃ સત્ત્વવપોયુકા મયન્તિવાસ્તદ્યવ્યાઃ ।

મદઃક્રુપાધિકા મન્વવાતપિષ્ઠા દદાદ્યવઃ ॥૧૨॥

ખાવાન, જમવા (=નરત જમી રહેલા), બહુ
ખાનાર, સિંગધ, સત્ત્વવાળા, વપવાળા (=મુવાન),
રાજ દાડ પીવાના મદ્યવસવાળા, શેગ દાડ પીનારના
કુળમા જન્મેલા, રાધિક ચળીવાળા, રાધિક કફવાળા,
જમનામા વાપુ અને પિત્ત બહુ રોકેલા હોય રોવા
રાને રો પ્રથમ જાગરિવાળા-રોકેલા માણસોને દાડ
ચડતો નથી

કોને કોને દાડ બહુ ચડે છે ?

વિપર્યયેડિતિમાદ્યન્તિ વિશ્રમ્યાઃ કુપિતાશ્ચ ચે ।

મયેન ચામ્લકક્ષેણ સાગીર્ણે વહુનાડિતિ ચ ॥૧૩॥

શ્લોક ૧૧ થી ૧૨ મા ગણાવ્યા તેનાથી ઊંધા
માણસોને (=અભણ, બૂખ્યા, રોકેલું ખાનારા, લૂખ્યા
શરીરવાળા, સત્ત્વવિનાશ, બાળકો રાને ઘરડા, જવડે
જ દાડ પીનારા, દાડ ન પીનારના કુળમાં જન્મેલા, રોકેલી
ચરબીવાળા, રોકેલા કફવાળા, રાધિક વાપુ રાને પિત્ત
વાળા તથા મદ રાગિનિવાળા માણસોને), દાડ ચમુત
જેવા છે રોવા વિશ્રાસે રહીને દાડમા રચાપચ્યા રહેતા
રાને કોઈ ભરાયેલા-રોકેલા માણસોને દાડ બહુ ચડે
છે રાને વળી બહુ ખાટા, બહુ લૂખ્યા, જરા કે છર્પા
હોય નારે પીધેલા રાને બહુ પીધેલા દાડથી બધાને
બહુ મ' ચડે છે

મદાન્યની સંખ્યા

વાતાપિત્તાન્કફાત્સર્વશ્ચ વારઃ સ્યુર્મદાન્યયાઃ ।

સર્વેડપિ સર્વજ્યાયન્તે ધ્યવેશસ્તુ મ્યસા ॥૧૪॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી રાને ત્રણ ભેગા દોષથી
રોમ ચાન મદાન્ય હોય છે રો બધા (=ચારે મદાન્ય
બધા (=ત્રણ ભેગા) દોષોથી થાય છે, પણ કોપેલા
ત્રણ દોષમાંથી જે દોષ વધારે કોખા હોય તેના ઉપર
તે નામ આપવામા રાવે છે

મદાન્યનાં સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્ય લક્ષણં તેવાં પ્રમોહો હૃદયદયયા ।

વિહમેદઃ પ્રતતં લુપ્તા

સોમ્યાન્નેપો જતોડુચિઃ ॥૧૫॥

શિરણાધ્યાસિચક્રમ્પો મમેસેદલ્લિકપ્રદઃ ।

ડતોવિકચસ્તિમિરં કાસઃ શ્વાસઃ પ્રજાતાર ॥૧૬॥

સ્વેદોડિતિમાત્રં વિશ્રમ્યાઃ શ્વયુદ્ધિસત્વિષ્મઃ ।

પ્રલાપશ્લર્ધિચ્ચક્ષેરો ધ્રમો દુસ્વપ્નદર્શનમ્ ॥૧૭॥

ગાઢ મોહ, હૃદયમાં પીડા, ભાંગેલા ઝાડા થાય,
અનત તરસ, ટાકિયો રાને ઊંઘો તાવ, રાત્રી, માથામાં,
પગનામા રાને હાડકામા દબનર, કપ, મર્મ શિરણા જેવું
દુઃખ, ત્રિક જડકાઈ જાય, છાતીનાં વિભંધ, અંધારા
રાવે, ઉપરચ, શ્વાસ, ઉજાગરો, પરસેવો, બહુ વિષભ,
સોળ, મન બટકમા કરે, વવરી, ડીંગરી, ઉન્નવેશ,
હર, અરાજ સ્વપ્ન દેખાઈ-રો રોમના (=વારે મ' રા
ત્યાના) સામાન્ય લક્ષણ છે

વાયુના મદાન્યના લક્ષણ

વિશેષાજાગરશ્વાસકમ્પમૂર્ચકજોડિતિલાઃ ।

શ્વમે ધ્રમત્યુત્પતતિ પ્રેતેશ્ચ સદા માપતે ॥૧૮॥

વાયુના મદાત્યયમા ખાત્ર કરીને તે ઉજાગરો, શાસ, કપ, માગુ દુષ્ટિ રાને સ્વપ્નમા દેશપરદેશમા ફરે, ફરે (સ્વાકાશમા ઉડે) રાને મળેલા સાથે જોલે (રોટલા વશમ ખાસ થાય છે)

પિત્તના મદાત્યયના લક્ષમ્

પિત્તાદાહજ્વરસ્વેદમોહાતીભારતદ્વધ્રમા ।

દેહો હરિતહારિદ્રો રક્તનેત્રકપોલતા ॥૧૧॥

પિત્તથી થયેલા મદાત્યયમા બળતર, તાવ, પર શ્વેદો, મોહ, ર તિસાર, રે, શરીર અસ્થગના પાદછા જેવા રગનું રાને લગર જે પીળુ થઈ જાય તથા આંખો રાને ગાલ લાલ થઈ જાય (રોટલા લખમ ખાત્ર હોય છે)

કફના મદાત્યયનાં લક્ષમ્

શ્લેષ્મણા હ્રદિહૃણાસનિદ્રોદર્શાક્ષીર્યમ્ ।

કફના મદાત્યયથી ઉલ્લી, દહામ, ગિધ, ઉગ અને શરીર બાંધે થઈ જાય છે (રોટલા લખમ ખાત્ર થાય છે)

ત્રણે ભેગા દોષના મદાત્યયના લક્ષમ્

લંબેને સર્વલક્ષ્ણત્વમ્

બધા ભેગા દોષથી થયેલા મદાત્યયમા દરક દુઝા ઘૂટા દોષથી થયેલા ત્રણે મદાત્યયના લક્ષણો ભેગા હોય છે

મુપત્વા મયં પિશેત યઃ ॥૨૦॥

સહસાઽનુવિતં યાઽન્યસસ્ય દ્વંસકલિક્ષયો ।

મૈત્રેતાં માત્રનાત્કલ્પી દુર્વલન્ય વિદોયતઃ ॥૨૧॥

જે માત્ર દાડ પીવાનું છે તે દીના પાછી ફરી પાછી એકરોક (મુપત્ત માપમાં) રોજ દાડ અથવા માફક ન રાવે રોજ બીજે દાડ પીરો છે, તેને અને ખાત્ર કરીને તે નજાગ માત્રસને વાયુના પ્રગેષને લીધે દ્વંસક રાને વિવશ નામના બે કમ્પાશ રોજો (૨૦૫ ૨૧૧ થી ૨૨૧) થાય છે

દ્વંસકલિક્ષયનાં લક્ષમ્

લંબકે શ્લેષ્મનિષ્ઠોય કણ્ઠશોષોર્ઝતનિવ્રતા ।

શાર્દસહસ્યં તન્દ્રા ચ

ધાનક રોગમા પાનગો કફ મુખમા નીકળે છે નુ મુખ છે, ખાત્ર ગ્રિધ રાવે છે, ન વાત્ર ખમી દમરો નથી રાને હેન રો છે

વિવશ રોગનાં લક્ષમ્

વિશ્વેઽહશિરોતિરુષ્ ॥૨૨॥

હાનકરોગઃ સમોદઃ શાસસ્પન્દા ચમિર્મરઃ ।

વિવશરોગમા શરીરમા ને માથામા બહુ પીડ થાય છે, હૃદયના અને ગળાના રોગ થાય છે, સમોહ ઉપશ્મ, તરમ, ઉલ્લી અને તાવ (એટલા લખમ થાય છે)

દાડ ન પીવાનો ફાયદો

નિવૃત્તો યસ્તુ મધ્યમ્યો જિતાત્મા મુક્તિર્પર્યટ્ ॥

વિકારૈઃ સ્પૃશ્યતે જાતુ ન સ શારીરમાનસઃ ।

ઈતિ મદાત્યયનિદાનમ્ ।

જે સમયે, વિવારેને કમ ૫ નાં માત્રન બધો જાનના દાડમાથી નિવૃત્ત થઈ ગયો હોય છે (માત્ર બધા લીધી હાય રોમ દાડથી દૂર રા છે), તેન શરીરના અને મનના રોગ અડકતા નથી (મન નથી)

આમ મદાત્યયનું નિદાન પૂર થયું

મદ, મુશ્કર્ષ અને સન્ધાસરોન કેને થાય?

રજોમોહાદિતાદારપરસ્ય સ્યુલ્લયો ગદાઃ ॥૨૪॥

રસાસુકચેતનાયદિહ્રોતોરોચસમુદ્ભવાઃ ।

મદમૂર્છાપસદ્યાસા યયોત્તરપ્રલોત્તરા ॥૨૫॥

જે માત્રસમા રજેનું વધાર તાવ તેને (માત્ર મુશ્કર્ષો મળે રોજી વલ્લુન મેગવવાની ઈચ્છા કરનાર), જેનામા મોહ વધાર હોય તેને (માત્ર મુશ્કર્ષો ત્રમજી યકમ રોજી બાનન નમજવાની ઈચ્છા કરનાર) તથા નુશ્વાન કમ રોજો રાગા લીધા કરનારને રા, લોહી રાને બતનાન વહેનાં નાના પૂથવાથી લતા, રોકરોકની વધાર બ્રજવાન (માત્ર કમી મુશ્કર્ષ રાને મુશ્કર્ષ રાના સન્ધાન વધાર બ્રજવાન) એકા મદ, મુશ્કર્ષ અને સન્ધાન નામના ત્રણ રોગ થાય છે

અથ મદનિદાનમ્ ।

મદનું નિદાન

સન્ધા

મદોઽથ દોષઃ સર્વેઽથ રક્તમઘવિરેણિ ।

મદાત્ય ત્રણ છૂટાછૂટા રોગો (વાયુથી, પિત્તથી, કફથી), બધા ભેગા દોષોથી, લોહી બનકરો, ના પીવાથી રાને રોજી થાય છે

વાયુથી થતા મદના લક્ષમ્

સતાત્ત્વવદ્રુતામાપચલઃ રક્તમ્લિપ્તેષ્ટિઃ ॥૨૬॥

રુસદ્યાવાદગતનુમંદે શાત્રોઽઘ્યે મધેઽ ॥

વાયુથી થતા મદમાં પ્રમત તેનું, મોટું, ડાનનું (સ્વપ્નરૂપિનું) મોટું છે, રક્તના અને છે, રોજી, મન

અને વાણીથી થતા ક્રમમા ભુલથાપ થઈ જાય છે
(=વચ્ચેવચ્ચે કઈ કરવાનું રહી જાય છે) અને શરીર
ગૂબુ, બદામી રંગનું અને આછું લાલ થઈ જાય છે

પિત્તથી થતા મદનાં લક્ષણ

પિત્તેન ક્રોધના રક્તપીતામઃ કલહપ્રિયઃ ॥ ૨૭ ॥

પિત્તથી થતા મદમા માણસ ચીડિયો, રજે રાતો
પીળો અને તકરારી થઈ જાય છે

કફથી થતા મદના લક્ષણ

સ્વલ્પસમ્યસ્રવાપાણઙ્કુઃ

કફાશ્ચયાનપરોડલસઃ ।

કફથી થતા મદમા માણસની વાણી સ્પષ્ટ (=૧
પાસે બેઠેલાને પણ ન શભળાય રોચી, ૨ યોડી) અને
મનઘ્ર (=૧ ભોલતા લોચા વળે એવી, ૨ ગળગળી)
હાય છે, શરીરનો રંગ ધોળો (=ફિક્કો) હોય છે, માણસ
વિનાશમગ્ન અને આળસુ હોય છે

ત્રણે ભેગા દોષના મદનાં લક્ષણ

સર્વાત્મા સ્થિપાતેન

ત્રણે ભેગા દોષના મદમા છૂટાછૂટા ત્રણ દોષના
મનન્યથાના લક્ષણો ભેગા હોય છે

લોહી બગડવાથી થતા મદના લક્ષણ

રક્તાસ્તગ્ધાઙ્કદૃષ્ટિતા ॥ ૨૮ ॥

પિત્તલિપ્ત્વં ચ

લોહી બગડવાથી થતા મદમા શરીર અને આંખો
સ્તન્ય બની જાય છે અને પિત્તથી થતા મદના લક્ષણો
હાય છે

દાડથી થતા મદના લક્ષણ

મદ્યેન વિઠ્ઠેદાસ્યરાક્ષતા ।

દાડથી થતા મદમા ઇચ્છાઓ (ચેષ્ટાઓ),
અવાજ અને શરીર વિકૃત બની જાય છે

ઝેરી થયેલા મદનાં લક્ષણ

વિવે કમ્પોડતિનિદ્રા ચ

સર્વેમ્પોડમ્યધિકસ્તુ સઃ ॥ ૨૯ ॥

ઝેરી થયેલા મદમા કપ અને બહુ ઊંઘ એ
બે લક્ષણો હોય છે ઝેરી થયેલા મદમા મનથી
ચીડી જાય એવી છે

લક્ષણોલ્લક્ષણોઃકર્પાદ્વાતાદીન્ શોણિતાદિયુ ।

ઈતિ મદનિદાનમ્ ।

લોહીથી, દાડથી અને ઝેરી થયેલા મદમા
રોમા કપા દોષના જાણી વધારે છે તે ઉપરથી વાયુ

વજેરેના (=વાયુનો, પિત્તનો, કફનો કે ત્રિદોષનો) મદ
તરીકે ગણી લેવા

- આમ મદરોગનું નિદાન પૂર થયું

મય મૂર્છાયનિદાનમ્ ।

મૂર્છાયનું નિદાન

વાયુથી થતા મૂર્છાપરોગનાં લક્ષણ

મરુણં હૃષ્ણતીલં વા લં પશ્યન્નવિશેત્તમઃ ॥ ૩૦ ॥
શીઘ્રં ચ પ્રતિષ્ઠ્યેત હૃત્પીઢા લેપયુશ્ર્મઃ ।

કાર્શ્યં શ્યાવાશ્વના છાયા

મૂર્છાયે માઠતામકે ॥ ૩૧ ॥

વાયુથી થતી મૂર્છામા માણસને મૂર્છા આવતા
પહેલા રાશ્ટ્ર લાલ, કાળું કે ગળી જેવા રંગનું આક્રમ
દેખાય છે અને પછી આંધારમાં દાખલ થાય છે
(=બેભાન થઈ જાય છે) અને પછી તરત પાછો
ભાનમા રાખ છે, હૃદયમા પીડા થાય છે, ધ્રુજે છે,
હર આવે છે, કૂબળો થઈ જાય છે, માણસની છાયા
બદામી રંગની રાત રાખી લાલ હોય છે

પિત્તની મૂર્છાના લક્ષણ

પિત્તેન રક્ત પીન વા નમઃ પશ્યન્ વિશેત્તમઃ ।

વિષુદ્યેત ચ સસ્થેવો વાહત્તદ્વતાપપીઢિતાઃ ॥ ૩૨ ॥

મિથવિષ્ણીલપીતામો રક્તપીતાકુલેક્ષણાઃ ।

પિત્તથી આવતી મૂર્છામા મૂર્છા આવતા પહેલા
ચાનું કે પીણું રાક્ષ બેનાજેના માણસ રાધારામા
પેસે છે (=બેભાન બને છે) અને જ્યારે એ ભાનમા
આવે છે તે વખતે રોને પાસેલા થયેલા હોય છે, બળ
તર, તરસ અને તાપથી નો પીડાયેલા હોય છે, એને
ગાંઠો થઈ જાય છે, રોના શરીરનો રંગ ગળી જેવો કે
પીળો હોય છે અને રોની રાખી નાની, પીળી અને
બાવરી હોય છે

કફની મૂર્છાનાં લક્ષણ

કફેન મેઘસંકાશં પશ્યન્નકાશમાવિશેત્ ॥ ૩૩ ॥

તર્માશ્વરાશ્ચ શુષ્કેત સદૃશાસ. પ્રસેકવાન ।

શુરુભિઃ સ્તિમિતૈરદૈર્ઘ્યાર્ધચર્મન્યસ્યવત્ ॥ ૩૪ ॥

કફથી થયેલી મૂર્છામા મૂર્છા આવતા પહેલા
વાદળા જેવું આક્રમ દેખાય છે અને પછી આંધારમાં
દાખલ થાય છે (=બેભાન બને છે), ભાન પાછું આવતા
વાર લાગે છે એન હૃદયમા અને પ્રસેક થાય છે
જ્યારે ૨ ને સ્તિમિત ૨.૫૫વેનાં લીધે જાણી નામગ્રથી
મરી લીધા હોય એવી લાગે છે

ત્રિદોષની મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણ

સર્વાકૃતિભિર્દોષૈરપસાર દ્વાપરઃ
પાતયત્યાશુ નિશ્ચયં વિના વીપ્રસ્ત્વેષ્ટિતૈઃ ॥ ૩૫ ॥

હિત મૂર્ચ્છાનિદાનમ્ ।

ત્રણે ભેગા દોષથી રાત્રેલી મૂર્ચ્છામાં ત્રણ છૂટા છૂટા દોષની મૂર્ચ્છાના લક્ષણે ભેગાં હોય છે એ બીજી વાઈ જેવી હોય છે એ દરદીને તરત (બેભાન ક્ષીને) પાણી નાખે છે વાઈમાં હોય છે એવી બીજાં લક્ષણે (૭ ૭/૨૧ થી ૪૧) રાત્રા (નિદોષની મૂર્ચ્છામાં) હોતી નથી

રાત્રા મૂર્ચ્છાનું નિદાન પૂરું થયું

અથ સંન્યાસનિદાનમ્ ।

સંન્યાસરોગનું નિદાન

દોષેષુ મવમૂર્ચ્છાયાઃ કૃતચેત્તેષુ લેહિનામ્ ।
લયમેવોપશામ્યન્તિ, સજ્વાસો નૌપર્યવિના ॥ ૩૬ ॥

જ્યારે દોષોને લેગ ખતમ થઈ જાય છે, ત્યારે માણસોના મદરોગ અને મૂર્ચ્છાશિગ રાત્રોપર (નિદ્રા દ્વારે) મટી જાય છે, પણ સંન્યાસરોગ રાત્રોપર વિના મટતો નથી

સંન્યાસનાં સંપ્રાપ્તિ અને પરિણામ

વાલેહમનસાં ચેદામાક્ષિપ્યાતિલ્લા મલા' ।

સજ્વાસં સન્નિપતિતાઃ પ્રાણાયતનસંશ્રયાઃ ॥ ૩૭ ॥

કુર્વન્તિ, તેન પુરુષ કાઠીમૂતો મૂતોપમઃ ।

ત્રિયેત શીઘ્ર શીઘ્રં ચેદિક્ષિતા ન પ્રયુજ્યતે ॥ ૩૮ ॥

પાણી, શરીર અને મનની ક્રિયાને રાત્રીની દઈને બહુ બળવાન બનેલા દોષો ભેગા કોષીને પ્રાણના સ્થાનમાં (=લેહમાં) રહીને સંન્યાસી નામના સગ કરે છે, તેથી માણસ લાકડા જેવા અને મટા જેવા બની જાય છે અને જે તરત જ ઉપાસ કરવામાં ન આવે તેા જટ મરી જાય છે

અગાધે પ્રાહ્વહુલે સલિલોષ્ણે દ્વાપરે ।

સજ્વાસે વિનિમજ્જન્તં નરમાશુ નિવર્તયેત્ ॥ ૩૯ ॥

હિત સજ્વાસનિદાનમ્ ।

જેમ ઘણા મગરવાળા, રાત્રોપર અને અપાર (=એકે કિનારે ન દેખાય એવા) પાણીના પ્રવાહમાં ડૂબતા માણસને એકદમ ઉગારી લેવા જેઈએ, તેમ સંન્યાસરોગમાં ડૂબતા માણસને પણ તરત જ બચાવી લેવા.

આમ સંન્યાસરોગનું નિદાન પૂરું થયું

મદમાનરોપતોષપ્રમૃતિમિર-

રિમિનિજૈઃ પરિલ્લઙ્ગઃ ।

યુકાયુક્તં ચ સમં શુક્તિવિયુક્તેન મધેન ॥ ૪૦ ॥

શ્લોક ૧૧ થી ૧૩ તથા ૧૧ મા બતાવેલી મુક્તિ વિના દારૂ પીવાથી માણસની સાથે જન્મેલા મદ, અભિ માન, રોષ, સતોષ વગેરે દુશ્મનો બહુ વળગે છે અને (એવી રીતે દારૂ પીનારને મન) યોગ્ય અને અયોગ્ય બધું સરખું જ હોય છે (=યોગ્ય અયોગ્યનું ભાન રહેતું નથી)

દારૂ પીવાની મુક્તિ

લલકાલદેશસાત્વ્યપ્રકૃતિસહાયામયવર્ણસિ ।
પ્રવિમજ્જ્ય તદનુરૂપં વદિ

વિવલિતે તત્ત. પિયત્યમૃતમ્ ॥ ૪૧ ॥

બા, કાળ, દેશ, સાત્વ્ય, પ્રકૃતિ, સાધી, રોગ અને ઉંમર એટલી બાબતોના પૂરેપૂરો વિચાર કરીને એ બાબતોને યોગ્ય રીતે દારૂ પીએ તેા તે અમૃત પીએ છે

ફલ્પદ્યારૂદ્ધવે તૃતીયે નિદાનસ્થાને મદાત્વયાદિ-
નિદાન નામ યદ્યોધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

અધ્યાય ૭ મો : અર્શનિદાન

અપાતોઽર્ણસં નિદાન વ્યાપ્ત્યાસ્યામઃ ।

હિત ॥ સાહુરાત્રેયાદયો મહર્પય' ।

ત્યારે હવે રાત્રે ઉગ્મનું નિદાન તમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાપરો નીચે પ્રમાણે કરી ગયા છે

પરમના નીમ, સંપ્રાપ્તિ, આકાર

અરિયત્પાણિનો માંસકીલકા વિશાસન્તિ યત્ ।

અર્ણસિ તસ્માદુચ્યન્તે શુદ્ધમાર્ગનિરોધતાઃ ॥ ૧ ॥

દોષાસ્ત્વહ્નાંસમેદાસિ સન્દૃશ્ય વિવિધાકૃતીન્ ।

માંસાચ્કુરુતનપાનાદો કુર્વન્ત્યર્ણસિ તાન્નજગુઃ ॥ ૨ ॥

કામ કે માંસના ખીવાઓ (=ખીવા જેવા મના) શુદ્ધતા રસ્તા રોકીને પ્રાણીઓને દુશ્મનની માફક મારી નાખે છે (અપચા પીય કરે છે), તેથી એમને (=પરમ ના મસાને) અર્ણ કરે છે દોષો નામની, માંસને અને વસ્તીને બગાડીને શુદ્ધ (+કાન, નાક) વગેરેમાં જાતજાનના આકારના માંસના અનુરૂપે (=મના) ઉત્પન્ન કરે છે, એ મસાને પરમ કરે છે

પ્રકાર

સહજમ્નોત્તરોત્થાનમેદાદ્દેષા સમાસતઃ ।

શુક્લ્લાયિવિમેદાચ

દૂધમા, રો હરમ બે જાતના હોય છે હરસ થવાના સમયના ધોરણે (૧) જન્મથી જ થયેલા અને (૨) જન્મ પછી થયેલા, એ બે જાતના, તથા (૧) સૂકા (=કોરા) રાત્રે (૨) દૂધના રો ધોરણે બે જાતના

ગુદાના સ્થાન અને રચના

ગુદઃ સ્થૂલાન્નસંઘયઃ ॥ ૩ ॥

અર્ધપચ્છાક્લસ્તસ્મિસ્તિસ્તોડ્યધર્માક્લ્લા ।

સ્થિતાઃ ।

વલ્યઃ, પ્રવાહિણી તાસામન્તર્મધ્યે વિસર્જની ॥૪
વાદ્યા સંવરણી તસ્પા શુદ્ધોષ્ઠો ઘટિરક્લે ।

યવાધર્મઃ પ્રમાણેત રોમાણ્યત્ત તત્ત પરમ્ ॥૫ ॥

મેટા અંતરગ્ર (=એ કાચન) સાથે સાદા પાચ રાગળની ગુદા બેકાયેલી છે એમા (=ગુદામા) દરેક દોકદોક રાગળના રોવા ત્રણ વાટા (=વળા) અલેલા છે તેમા સૌથી રાત્રના વાટાન પ્રવાહિણી કહે છે (કારણ કે રો વાટામાથી મળ રાગળ ધકલાય છે), વચના વાટાને વિસર્જની કહે છે (કારણ કે રો વાટા રાગળ ધકલાતા મળનું વિસર્જન કરે છે), રન બહારના વાટાને સવરણી કહે છે (કારણ કે રો વાટા બિડાઈ જઈને મળને પૂરી નાખે છે) તેનાથી (=સવરણીથી) રોજ રાગળ બહાર ગુદાનો ટોઠ હોય છે રોનું માપ દોઢ જવ જેટલુ હાય છે તેનાથી (=ગુદાના હોમથી) બહારના ભાગમાં = હીં (ગુદા ઉપર) વાગ ઊભે છે

વારસામા આવેલા બધા રોગ અશ્માધ કેમ ?

નન્ન દેતુઃ સહોત્થાનાં વલીલીજોપતતતા ।

મર્શસાં, વીઝતસિસ્તુ માતાપિપ્રચારત ॥૬ ॥

દૈવાચ, તામ્યાં કોપો દિ સ્ત્રિપાતસ્ય તાન્યત ।

વસાધ્યાન્યેવમાણવાતાઃ સર્વે રોમાઃ કુલોદ્ભવાઃ ॥૭ ॥

રોમા (=નને જાતના હરસમાં) જન્મથી થયેલા (=વારસામા રાગવા) હરતનું કારણ વલીના (=વાટાના) નીજા ઉપનાય છે (દાવાથી જગડુ અને ઉપ તાપ રાગવા ઉપનાય કહે છે) માથાપના બીજ(વીર્ધ) રાત્રે આનંદના જે ભાગમાથી બાકની ગુનાના વાટા બને છે તે ભાગના ઉપનાય માથાપે એવા બાહ્યર ગિહરના કુપમ્બનો વીધ અથવા (બાકના) નનીબને

લીધે થાય છે રો બે હરસસર (=માથાપના કુપમ્બ અને બાકના નસીબને લીધે) ત્રણે દોષ સાથે કોપે છે તથી રો (-હરસ) = સાધ્ય છે આ રીતે બધા વધપરપરપરે ઊનગે ર લેલા વિષે કંચુ (=રો જ કારણ સર બધા વારસામા ઊનરી રાગેલા રોગ ર માધ્ય છે)

સહજાનિ વિશેષેણ રૂક્ષદુર્દશાંતાનિ ચ ।

મન્નર્મુલ્લાનિ પાણ્ડુનિ દારુણોપદ્રવાણિ ચ ॥૮ ॥

જન્મથી જ થયેલા હરસ તો ખાસ કરીને લૂખા, જેવા ન ગમે રોવા, ર, દરની બાજુએ મેવાના, ફિક્કા અને બગર ઉપરવા કર રોવા હોય છે

સખ્યા

પોદાડ્યાનિ પૃથગ્દોષસર્ગનિચયાક્લતાઃ ।

બીજ (જન્મ પછી થતા) હરસ છે છે, ત્રણ છૂટાછૂટા દોષથી થયેલા (=વાયુના, પિત્તના, કફના) બે દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા, ત્રણે દોષ સાથે કોપ વાથી થયેલા અને લોહીથી થયેલા

(બે દોષ ભેગા કોપવાથી ત્રણ સખ્યા થાય છતાં અહીં રોક ગણી છે)

સૂકા અને દૂધના હરસનું કારણ

શુક્લાણિ વાતસ્તેષ્વશ્યામાર્દ્રાણિ ત્વક્ષપિત્તતઃ ॥૯ ॥

વાયુના રાત્ર કફના પ્રમપથી સૂકા હરસ થાય છે, લોહીના અને પિત્તના પ્રકાપથી દૂધના (=લોહીપત્તા) હરસ થાય છે

હરસના હરસ અને સપ્રાપ્તિ

દોષપ્રકોપદેહુસ્તુ પ્રાશુક્તેન સ્થિતે ।

અગ્ની, મલેડિતિચિત્તે, પુનશ્ચાતિવ્યવાયત ॥૧૦ ॥

યાતસક્તોભવિયમકલિનોઃકટકાસનાત્ ।

ઘરિતેન્નશ્મલોષ્ઠોઃતિલથૈલાદિપદ્મનાત્ ॥૧૧ ॥

શૂરાં રીતામ્બુસસ્પર્શાત્પતતાતિપ્રવાહનાત્ ।

વાતમૂર્ચશરુલેગધારણાસુદુરીણાત્ ॥૧૨ ॥

જ્વરગુલ્માતિસારામમહુષીશોકપાણ્ડુમ્ ।

કર્શનાદિપ્રમાચ્ચ ચેષ્ટાશ્ચ, ચોપિતાં પુન ॥૧૩ ॥

આમગર્ભપતનાદ્દર્મશુદ્ધિપ્રપીઢનાત્ ।

ઈદશૈક્ષાપરેર્વાયુરવાન. કુપિતો મલમ્ ॥૧૪ ॥

પાયોર્બેલીપુ ત ઘસે તામ્યમિપ્પજમૂતિપુ ।

જાયન્તેડર્શસિ

દોષો કોપવાનું ત્રણ ર ગત (નિ. રન. ૧ માં) કંબવાઈ ગયુ છે તેનાથી (=દાવાના પ્રકોપથી) ત્યારે જરૂરીન મદ પાં બધા, (ગુ ના વાટામા) બહુ ગાડા બરાડ રહે ત્યારે અને વધી બાક મીચુને લીધે

હરસના સામાન્ય લક્ષણ

વાતનના ૨ ચક્ર ૨ ને ઉછાળાને લીધે, આકાષેવાવાળી
૨ ને કદલુ જગારો બેસવાથી, રાધુક્ય બેસવાથી, બસિ-
નું નેત્ર, પથ્થર, માટીનું ઢેકું, પૃથ્વીની સળીટી (=જમીન)
કપડું વગેરે (ગુદા સાથે) ઘસાવાથી, (ગુદાને) બહુ
ઠડું પાણી રાડવાથી, (ગરો, પેશાબ રાને વાછૂટ કરવા
મટે) સનત કગાજવાથી, વાછૂટ, પેશાબ રાને ગડાના
વેગને રોકવાથી કે પરાલિ રાસવાથી, તાવ, ગોળો,
અતિસાર, રાગ, ગ્રહણી, સોજા ૨ ને ખડુરોગને લીધે
દૂબળા થતી જવાથી, જે ૨ ગળી જે કામ ન કરે
જેણે તે અગળી તે કામ કરવાથી, ૨ ને વળી સી
રોની બામનમા તે ગરો ગર્ભ પડવાથી, ગર્ભ વધે
તેના દબાણ (બાંધ) ને લીધે—૨ રાને રોવા બીજા
કારણોને લીધે કોપેલા ૨ પાનવાયુ એવા મળન (=અડ
ને) ગુદાના વાટામા રાખે છે (ન્યા જમ્યા કરના
ગડાને લીધે) ગુદાના પચપચા થઈ ગએલા વાટારોમા
હસ ઉત્પન્ન થાય છે

પૂર્વકૃપ

તત્પૂર્વલક્ષણં મન્દવહ્નિતા ॥ ૧૫ ॥

વિષ્મય સ્વિયસદ્ગ પિષ્ટિકોદ્દેષ્ઠનં શ્રમ ।
સાદોષ્ઠે નેત્રયોઃ શોક શક્ત્યેવોડ્યવા પ્રદઃ ॥ ૧૬ ॥
માલત. મંચુરો મૂઠ. પ્રાપ્તો નામેરપશ્ચરન ।
સર્વક સપરિકર્તેષ્ઠ કુચ્છાશ્રિગંચ્છતિ સ્થનન ॥ ૧૭ ॥
મન્ત્રકૂજનમાટોપ. ક્ષામતોદ્ગારમૂરિતા ।
મ્મૂત મૂત્રમલ્પા વિદ્મશ્ચા ધૂમકોડ્મલકા ॥ ૧૮ ॥
શિરપૃષ્ઠોરસાં શૂલમાલસ્ય મિત્રવર્ગતા ।
તન્નેન્દ્રિયાણા દૌલસ્ય ક્રોધો દુઃસ્વોપચારતા ॥ ૧૯ ॥
માશાક્ષા મ્મહાળીદોવપાણ્ડુલ્લમોદરેષુ ચ ।

મહાગ્નિ, વિષ્ણુ, પદ્મ કીલા થઈ જાય, પિંડી
ઓમા ચૂંસાય ફેર, શરીર કીડું થઈ જાય, રાખે સોજા
(=થાજ) નાગલ ગડો થાય અથવા ગડો પકડ્યો
રહે (=અડ થાય જ નહિ), પુષ્કર મૂઠ વાયુ સામાન્ય
રીતે ફૂટીથી નીચેના ભાગમા ફરેફરેતો, ખીસ કરતો,
જાણે કાતરથી કાપતા તોય રોવી પીડા કરતો. વાજ
કરતોફરતા મત્સ્યમુકલીથી બાહાર નીકળે છે, ૨ તરફ
મા ગડાગાટ થાય છે, ચેટ વડે છે, ફિક્કાચ (૨ થવા
દૂબળાપણ), બહુ રોકાઈ, બહુ પેશાબ, ગાડ થાયો,
ખાનું ગમે નહિ ધૂમક, અન્નક, માથામા, બરડામા ૨ ને
છાતીમાં યુગ, અગસ, શરીરનો રંગ બ લાઈ જાય,
ધેન, ઉન્નિતાની નબઝાઈ, કોષ, સારવાર કરનારને
ઉપાય પડે દે ખે કી ઘડે, તથા ગ્રહગ્રીચા, ચાકુર
ગોળો રાને ઉલ્લેગ તે નહિ થવો તોય એવો લક્ષ
આવે—આ એનું (=હરસનું) પૂર્વક છે

પતાન્યેવ વિવર્ધન્તે જાતેષુ હતાનામસુ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ મૂરો ઉચ્ચ થાય છે, ત્યારે ૨૦ જ (=પૂર્વ
રૂપના) લક્ષણો વધે છે (=વધારે પ્રમાણમા થાય છે).

નિવર્તમાનોડપાનો હિ તેરધોમાર્ગોઘતઃ ।

ક્ષમયશ્ચનિલાનન્યાનુ સર્વેન્દ્રિયશરીરમાનુ ॥ ૨૧ ॥

તથા મૂત્રશક્તિપત્તકાનુ ધાતુશ્ચ સાશવાનુ ।

મૃત્તાત્વગ્નિ તત સર્વા ભવતિ પ્રાયશોડશંતઃ ॥ ૨૨ ॥

હજો શ્રદ્ધા હતોસાહો દીન ક્ષામોડતિતિપ્રમ ।

મસારો વિગતચ્છાયો જન્તુગુણ્ણ દ્વ દ્વમ ॥ ૨૩ ॥

જ્ઞાતૈસ્વદ્વૈવૈસ્તો યથોક્તૈર્મમ્પીડનઃ ।

તથા કાસપિપાસાસ્યૈરદ્યશ્વાસપીનસઃ ॥ ૨૪ ॥

ક્ષમાક્ષમન્નવમયુક્તવ્યુથ્વયયુજ્વરઃ ।

તદૈવ્યથાધિર્વૈતૈર્મિયશ્કારાદમરિપીડિતઃ ॥ ૨૫ ॥

ક્ષામમિત્રસરો ધ્યાયન્મુહ ધીવજ્રોચકી ।

સર્વપર્વાસ્થિહ્રામિપાયુવઙ્કક્ષણશૂલમાનુ ॥ ૨૬ ॥

ગુદેન સ્વતા વિઙ્ઘાં પુલાકોદકસાશ્રિમાનુ ।

વિવસ્યમુકં શુશ્કાન્ન પક્વામં ચાન્તરાડન્તરા ॥ ૨૭ ॥

પાણ્ડુ પીતં હરિદ્વકં પિચ્છિલં ચોપવેશ્પતે ।

રોમલું (=હરસ) નીચેના ગડા શેરેલા ભાગથી
પાછે વળેલા (=ઊંચે & ડાબે) રાપાનવાયુ નથી
ઉન્નિતામા ૨ ન ૨ ખા શરીરમા ફરતા બીજા વાયુ ને
(=સમાન ઉત્તમ, વ્યાન ૨ ને પ્રાપ્તવાયુને) ખાખા
વીને (=કાપીને) તથા પેશાબ ગરો, પિત્ત ને
ધાનુરોને રોમના ૨ ક્ષણે નાથ ખા ખાળાવીને ૨ જિને
મદ પાડે છે, તેથી (હઝવાયો) હરક માલતી નીચે
લીધે આમાન રીતે દૂબળો બહુ નિન્નતાપી થવાય,
જાણે, બહુ નિરતેજ, જીવાને કોઈ ખાધેલા ગાડ જવો,
નાં વિનાનો ૨ ને છાયા વિનાનો, મર્મચાનમા પીડા
કરે એવા કંઈવાઈ એવેલા બધા ઉપદ્રવાથી નાનાવા,
૨ ને ઉપર, તરન, મોના સ્વાદ બજરે, શ્યામ, નમે
જમ, કમળો, શરો નુટે (કળે) ઊંચો, છાંદ, નાજ,
તાવ, નપુંતકપથ, બેરોપાથ, નિમિરેતન, વકનના
૨ ન ખમતથી પાંચનો, નમના ૨ ન બેરેલા ૨ વાજરાનો
વારવાર વિવારમા ૨ ૧ થતા, ધૂંકડૂક કરતા, ૨ નિર
વાળો, બધા પર્વ, ક્ષાડક, કટક, ફુંગો, નીચા, નીચા
થતા ૨ ન જગારે મૂત્ર (સ્વપ્ન) રાગો બનાને
ચાખાના ૨ રોમામ્મુ જેવી ચીકમી તાંત જમતી નુ ।
થાઈ કાઈકાર નવાથેલા તે કાઈક વાર લીચો, મઠક
વાર ચૂકો તે કાઈક વાર બીનો, નેઈક વાર પામ ૩

કોઈક વાર કાચે, પાળા, પીળા, હાગિત ક રાતે તાત
વાળા ઝાડે અવારનવાર કરે છે

વાયુના હરસનાં લક્ષણ

ગુદાકુરુ ઘઘનિલાઃ શુષ્કાશ્ચિમિચિમાન્વિતાઃ ॥

મ્લાનાઃ ક્ષ્યાવારુણાઃ સ્તબ્ધા

વિપ્રમાઃ પરુષાઃ હરાઃ ।

મિથો વિસદશા વક્ત્રાસ્તીક્ષ્ણા

વિસ્ફુટિતાનનાઃ ॥૨૯॥

વિમ્બીકર્કન્ધુલજૂરકાર્પાસીફલસન્નિભાઃ ।

કેચિત્કદમ્યપુષ્પાભાઃ કેચિત્સિદ્ધાર્યકોપમા ॥

શિર પાર્શ્વાસકટયુદ્વજ્જ્વાળાશ્ચધિકલ્પયાઃ ।

શ્વધૂહારવેદ્યમ્મહદ્વધારોચકપ્રદાઃ ॥ ૩૧ ॥

કાસશ્વાસાશ્નિવૈષમ્યકર્ણનાદશ્રમાવહાઃ ।

તૈરાતૈર્ પ્રથિતં સ્તોકં સશબ્દ સપ્રવાહિકમ્ ॥૩૨

સ્વકેતપિચ્છાનુગત વિષદ્ધસુષ્પેક્ષ્યતે ।

કુષ્ણસજ્જનસવિષ્મૂત્રનેત્રવજ્રજઙ્ઘ જાયતે ॥૩૩॥

ગુસ્મદ્ગ્રીહોદરાદ્ગ્રીલાસમ્ભવસ્તાત યથ ચ ।

જેમા વાયુને પ્રકોપ વધારે છે એવા ગુલના મસા (=હરસ) સૂકા, સગવળાટ કરે એવા (=વાર એવા), શીમળાપેલા, બદામી રંગના લાલ, સ્તબ્ધ, ગમે તેમ આડાવળા ઊગી નીકળેલા, ધરપ, ખગ, રોક બીજથી તલન ગુદા, વાકા, અમીદાર, મો રક્તશથી ફટેલા ધિલોડા, બોર, ખજૂર અને ફૂંપાસ જેવા, કટ લાક કદબના ફૂલ જેવા, કટલાક સરસવ જેવા, માથામા, પડામા, ખભામા, કમ્મરમા, સાથળમા, સાથળના વળા મા રોગથી જાગ્યારો વધાર પીડા કરતા, છીકા, રોડકાર વિષભ, હદય પકડાઈ જાય, અરુચિ, ઉધરસ, શ્વાસ, વિષમ અગ્નિ, કાનમા અવાજ થકા કરે અને ફર એટલા ઉપદ્રવ કરે એવા લોચ છે એમના વડે (=વાયુ ના હરન વડે) પીડાતા માણસ કરોડે, ત્યાં રોને ગાડાગાડાવાળા, ચોડા, બધામેલા ઝાડો અવાજ સાથે થાય છે એ ઝાડા પછે પીડા થાય છે તથા ફીણ અને તાત નીકળે છે (વાયુના હરસવાળા દરફના) ચામડી, નખ, ઝાડો, પેશાબ, આખા અને મો કાચા લોચ છે તથા એમાથી (વાયુના હરસમાથી) જ ગોગે, પ્લીહા દર અને નશીલારોચ થાય છે

પિત્તના હરસના લક્ષણ

પિત્તોત્તરા નીલમુહા રક્તપીતાસિતપ્રમા ॥૩૪॥

સત્વપ્લવાવિણો વિશ્વાસ્ત્રનો મૃદ્વ ઋણાઃ ।

॥૩૫॥

વાહપાકજ્વરસ્વેદતૃષ્ણમૂર્છાચિમોદ્વાઃ ।

સોપ્માળો દ્રવનીલોષ્ણપીતરક્તામવર્ચસઃ ॥૩૬॥

યવમચ્યા હરિત્પીતહારિત્વિલ્લહ્નલાદયઃ ।

જેમા પિત્ત વધારે કોષે લોચ એવા હરસ મો આગળ ગમી જેવા રંગના, રાતી, પીળી અને કાળી પ્રભાવાળા; પાતળુ લોહી દૂડતા, ગંધાતા, પાતળા (=અનુક), મુદ, ઊંવા, પોપટની છબ, કાળજના કકડો અને જળોના મો જેવા, બજારા, પાક, તાવ, પરસેવા, તરસ, મૂર્છા, અરુચિ અને મોઢ કરે એવા, ગરમ (=ગીના), પાતળા, ગળી જેવા રંગના, ગરમ, પીળા, રાતી અને કાચે ઝાડો કરે એવા, વચ્ચે જવ જેવા તથા રૂચીના ચામડી, નખ વગેરે (=ચામડી, નખ, ઝાડો, પેશાબ, આખા અને મો) હરિત, પીળા અને હાદર જેવા થઈ ગયા લોચ એવા હાય છે

કફના હરસના લક્ષણ

શ્લેષ્મોલ્બણા મહામૂલા ઘના મન્દરજા સિતાઃ ॥

ઉચ્છૂનોપચિતાઃ ક્ષિપ્તઃ

સ્તબ્ધબુત્તગુરુચિરા ।

પિચ્છિલાઃ સ્તિમિતાઃ ઋક્ષ્ણાઃ

કળ્પવાદ્યાઃ સ્વર્ણાનમિયાઃ ॥ ૩૮ ॥

કરીરપનસાસ્થ્યામાસ્તથા ગોસ્તનસન્નિભાઃ ।

વજ્રજ્વાળાહિનઃ પાયુશ્ચિન્તામિવિકર્તિનઃ ॥૩૯॥

સકાસશ્વાસહૃદ્ધાસપ્રસેકાઠવિપીનસાઃ ।

બેહુહૃદ્ધુશિરોજાઢ્યશિરજ્વરકારિણઃ ॥ ૪૦ ॥

ફલેધ્વાસિમાર્દવચ્છર્દિરામપ્રાયવિકારદાઃ ।

વસામસકપ્રાજ્યપુરીયાઃ સપ્રવાહિકાઃ ॥ ૪૧ ॥

ન જ્વન્તિ ન મિઘન્તે પાણ્ડુક્ષિપ્તચ્ચાગદયઃ ।

જેમા કફના પ્રકોપ વધારે લોચ એવા હરસ મુજ આગળ બહુ મોટા, ઘટ્ટ, લોહી પીડાવાળા, ઘાના, ઊંચ સેવા, ભરવાર, સિંગધ, સ્તબ્ધ, ગોળ, ભારે, સ્થિર લક્ષણા, સ્તિમિત, મુંવાળા, ખણજી ભરેલા (=અનુ વન આવે એવા), અડકુ ગમે એવા, કેસ અને ફૂલના દળિયા જેવા, ગાથના આંબળ જેવા, સાથળ ના વળામા રાનાલ કરે એવા, ગુદા, મુત્રાદય અને સાથળના વળામા કાનગી કપાનું લોચ એવી પીડા કરે એવા, ઉધરસ, શ્વાસ, હઠાસ, પ્રસેક, અરુચિ, સળે-ખમ, ઉષ્ણ, મુત્રકૃચ્છ, માથાની જડતા, ટાંઠો તાવ, નપુસકપણ, અદાગિત, ઊલટી, 'આમ' જેવા વધારે લોચ છે, એવા (અનિસાર, ગાંઘી વગેરે) રોગો કરે એવા, વસા જેવા અને કફ તથા ચરબીમુકત ગ્રધવાળા

સાથે પ્રવાહિત્ર (≈ ૧. મરડો, ૨ ઝાડો ઉતારવા માટે ક્ષાત્રનું પડે) હોય એવા, જેમાં ચામડી વગેરે (=ચામડી નખ, ઝાડો, પેશાબ, આંખો અને મોં) ધોવા હોય એવા હોય છે એ કફના હરસ નથી દૂરના કે નથી ફટકાતા
 ને દોષનાં હરસનાં લક્ષણ

સંસ્કૃલિભાઃ સંસર્ગાત્

જે જે દોષ ભેગા કોપવાથી હરસ થયા હોય તે જે દોષના હરસના લક્ષણ ભેગા હોય છે ત્રણે દોષનાં હરસનાં લક્ષણ

નિચયાત્સર્વલક્ષણાઃ ॥૪૨॥

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી હરસ થયા હોય તે હરસમાં ત્રણે દોષના હરસના લક્ષણ ભેગા હોય છે
 બોહીના પ્રકોપથી થયેલા હરસનાં લક્ષણ

રક્તોક્ષ્ણા ગુદે કીલાઃ પિત્તાકૃતિસમન્વિતાઃ

વટપ્રતોહસદશા ગુહ્યાવિદુમ્સન્નિભાઃ ॥૪૩॥

સૈવ્યયં દુરુમુષ્ણં ચ માઠવિદ્વપ્રતિપીડિતાઃ ।

કવન્તિ સહસા રક્તં તસ્ય વાતિપ્રવૃત્તિતાઃ ॥૪૪॥

મેકામ. પીવ્યતે દુઃલૈઃ શોણિતક્ષયસમ્ભવૈઃ ।

દીનવર્ણબલોત્સાહો હતીજાઃ કલુપેન્દ્રિયઃ ॥૪૫॥

જેમાં બોહી વધારે કોપનું હોય એવા ગુદાના ખાવા(=હરસ)ના લક્ષણ પિત્તના હરસના લક્ષણ જેવા હોય છે એ વડના રાકુર જેવા, ચણેલી અને પરવાળા જેવા હોય છે કફના ગાઢથી ખીસાયેલા એ હરસવાળી ઓધિનું ન બગડેલું અને ગરમ બોહી નીકળે છે, અને એ (=બોહી) બહુ નીકળવાથી દરદી દેહન જેવા રંગના બની જાય છે, બોહી ઓછું થઈ ગવાથી થતા દુઃખથી (સુ. ૧૧/૧૦) પીડાય છે, ક્ષીરનાં રંગ બળ અને ઉત્સાહ જતા રહે છે, ઓજસ ઘણાઈ જાય છે તથા ઈન્દ્રિયો ક્ષુબ્ધ (=મેલી, વ્યાકુળ, નબળી) થઈ જાય છે,

ઉદાવર્ત

મુદ્રકોદ્રવ્યજૂર્ણાકરીરત્વજ્વલાદિભિઃ ।

રુદ્ધૈઃ સક્ષમાહિર્માયુઃ

સ્વે સ્થાને કુપિતો યતી ॥૪૬॥

મધોવહાનિ છોતાસિ સંકુતયાયઃ પ્રશોધયન્ ।

પુરીયં વાતવિમૂઝસહ કુર્ભીત દારુણમ્ ॥૪૭॥

તેન તીવા રુજા કોષ્ટપૃષ્ઠાપાર્શ્વગા મયેત્ ।

માધ્માનમુદરાવેષો દહ્યાસઃ પરિકર્તનમ્ ॥૪૮॥

જત્તો ચ સુતરાં શૂલં મન્દશ્ચયુક્તમ્ભવઃ ।

પવનસ્યોર્ધ્વાગમિત્વં તત્કલ્પયંતિચિત્તયતઃ ॥૪૯॥

હૃદયોગમહુનીદોષમૂઝસહપ્રવાહિકાઃ ।

વાચિર્યતિમિત્રવાસશિરોરુક્કાસપીનસાઃ ॥૫૦॥

મનોવિકારસ્તુષ્ણાસપિત્તગુલ્મોદરાદયઃ ।

તે તેષ્વ વાતજા રોગા જાયન્તે મૃશાદારુણાઃ ॥૫૧॥

દુર્નિદ્રામિત્યુદાવર્તઃ પરમોઽયમુપદ્રવ' ।

વાતાભિમૂતકોષ્ઠાનાં તૈવિનાઽપિ સ જાયતે ॥૫૨॥

મગ, કોદરી, જગ, કોય, ચણા વગેરે લૂખા અને સગાલી પદાર્થો ખાવાપીવાથી વાયુ (=અપાનવાયુ) પોતાના સ્થાનમાં કોપીને, ભગવાન બનીને, (ઝાડો, પેશાબ વગેરેને) નીચે લઈ જનારા સોતોના પૂરી દઈને નીચે ઝાડને સૂકવી નાખીને, વાછુટ, ઝાડો અને પેશાબ એ ત્રણનો ભયકર સંગ કરે છે (=બહાર નીકળતા રેકીને ભયકર સ્થિતિ ઊભી કરે છે) તેથી કોઠાયા, ભરડામાં, કદુયામાં અને પડખામાં તીવ્ર વેદના થાય છે, આધ્માન, પેટ જાણે ચામડાથી મઠી લીધું હોય, કદાચ, કાતરથી કાતરાનું હોય એવી પીડા અને મૂત્રા યથા તો પુષ્કળ થુલ, ગાલ (અને લમણ) ઉપર સોજા આવે, વાયુ ઉંચે થઈ, તેથી ઊલટી, અરવિ, તાવ, કદયાના રોગ, ગ્રહણીરોગ, પેશાબ બાધ થઈ જાય, મરડો, બહેરાઈ, નિમિગ્ધરોગ, દમ, માથું દુખે, ઉપરસ, સળેખમ, મનના ચગ, તરંગ, રક્તપિત્ત, ગોખો ઉદરરોગ વગેરે રોગો તથા વાયુથી થતા જાતજાતના બહુ ભયકર રોગો થાય છે આ રીતના ઉદાવર્ત નામના આ માધ્માન ઉપદ્રવ હરસવાદાને તથા હરસ વિના પણ જેમનાં કોઠા વાયુથી ભરાઈ નયો હોય તેમને પણ થાય છે

કયા હરસ અસાધ્ય છે?

સહજાનિ ત્રિદોષાણિ યાંતં ચામ્યન્તરે યતો ।

સ્થિતાનિ તાન્યસાધ્યાનિ

વાયવ્યત્તેઽગ્નિબલાદિભિઃ ॥૫૩॥

વારસામાં ઊતરી રાવેલા, ત્રણે દોષ સાથે કોપ વાથી થયેલા, ઠેઠ અંદરની વસી(=વાટા)માં થયેલા એ ત્રણ જાતના હરસ અસાધ્ય છે, જરૂરાગિન બળ (નપાદસંપત—સુ. ૧/૨૬૧ થી ૨૮, ૨૧૧૨૬૧) વગેરે અનુકૂળ હોય તો ત્રણ હરસ થાય છે

કયા હરસ કદાચ છે?

દ્વન્દ્વજાનિ દ્વિતીયાયાં યતો યાન્યાગ્નિતાનિ ચ ।

દૃષ્ટ્સાધ્યાનિ તાન્યાદુઃ પરિસંયન્તરાણિ ચ ॥

જે દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા, ગુદાની વચ્ચે વર્તી(=વાટા)માં થયેલા અને જે હરસ થયાને એક વરસ પછી તો ગુપ્ત હોય રહેલા—એ ત્રણ જાતના હરસ

કષ્ટમાધ્ય છે

કયા ઇરસ સુખસાધ્ય છે?

યાઙ્યાયાં તુ ચલો જાતાન્યેકદોષોલ્ખાનિ ચ ।
અશાંસિ સુલ્લાધ્યાનિ ન ચિરોત્પતિતાનિ ચ ॥

પણ બહારની વની(=વાગ)મા થયેલા, એક દોષ
રોપવાથી થયેલા ૨ ને તાજા (=એક વગની અંદરના)
ઇરસ-એ ત્રણ જાતના ઇરસ સુમાધ્ય છે

મૂર્ચ્છાશ્વ વજેરેના મસા

મેદાદિષ્વપિ વક્ષ્યન્તે યથાસ્વં

મૂર્ચ્છાશ્વ (+ચેનિ, નાક, કાન,) વજેરેમા થયેલા
મના વિષે પણ પોતપોતાના સ્થાનમા (=ઉત્તરસ્થાનમા
ગુહ્યરોગના, નાકના રોગના, કાનના રોગના વજેરે
અધ્યાયમા) કહેવામા ૨ પ્રવેશે

ડૂટીના મસા

નામિજ્ઞાનિ તુ ।

ગણ્ડપદાસ્યરૂપાણિ પિચ્છિલાનિ મૃદ્નિ ચ ॥૫૬॥

ડૂટીમા થતા મસા અજાણિયાના મો જેવા આકાર
ના, પિચ્છિલ અને મૃદુ હોય છે

ચર્મકીલ

ધ્યાનો ગૃહીત્વા શ્લેષ્માળ

કરોત્યશંસ્ત્વલો બહિઃ ।

કીલોપમ સ્થિરલ્હર ચર્મકીલ તુ ત વિદુઃ ॥૫૭॥

વાનવાયુ કંઠને પકડી રાખીને નામકીને બહાર
(=ગુનાના હોઠની બહાર) ખીલા જેવા, સ્થિર અને
ખગ મસા કરે છે એને (=૨૨ મનાને) ચર્મકીલ કહે છે

દરેક દોષના ચર્મકીલના લક્ષણ

ઘાતેન તોદઃ પાર્શ્વં પિસ્ટાદસિતરક્તા ।

શ્લેષ્મણા સ્નિગ્ધતા તસ્ય પ્રચિત્તત્વ સર્વવર્જતા ॥૫૮॥

એ ચર્મકી ૧ વાયુના પ્રકોપથી થયા હોય તો
અકુશ ખેડના જેવી પીડા ધાય છે અને એ પરચ
હોય છે, પિત્તના પ્રકોપથી થયા હોય તો કાગાશ અને
વાદાશ હોય છે અને કંઠના પ્રકોપથી થયા હોય તો
સ્નિગ્ધ, ગમવેલા અને ઘસેરના રંગના હોય છે

ઇરસની બપકરતા

મર્શાસાં પ્રશમે યત્નમાશુ કુર્ચ્યંત શુદ્ધિમાન્ ।

તાન્યાશુ હિ શુદ્ધં ચઢ્યા કુર્ચ્યંદગુદોદરમ્ ॥૫૯॥

બુદ્ધિશાળી વેદો ઇરસ મગડવાને ચાપતા ઉપાય
જરૂર, કેમ કે નહિ તો એ (=ઇરસ) ગુદાને ચેકી
લઈને તરત બહુગુદોદર નામનો ઉદરરોગ કરે

શાયણદ્વદયે તૃતીયે નિદાનધાનેઽર્જસા નિદાન

નામ સત્તમોઽધ્યાય ॥ ૭ ॥

અધ્યાય ૮ મો : અતિસાર-

ગ્રહણીદોષનિદાન

અથાતોઽતિસારગ્રહણીદોષનિદાનં

ધ્યાત્વ્યાધ્યાયમઃ ।

ઈતિ હ સ્માદુરત્રિયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ૨ તિસાર અને ગ્રહણીદોષ
(સગ્રહણી)નું નિદાન મમજીવીયુ એ બાબતમા
આત્રેય વજેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે *

અતિસાર

સંખ્યા

દોષૈર્વ્યસ્તેઃ સમસ્તૈશ્ચ મયાચ્છોકાશ્ચ વદ્ધવિધઃ ।

અતિસારઃ

દરેક છૂટાછૂટા દોષથી, ત્રણે ભેગા દોષથી, બધી
અને શેકથી એમ છ પ્રકારનો અતિસાર હોય છે

કરણ અને સંપ્રાપ્તિ

સ સુતરાં જાયતેઽસ્યમ્બુપાનતઃ ॥ ૧ ॥

કુશાશુકામિપાસામ્યતિલપિપ્પિરુદ્ધકૈ' ।

મચકક્ષાતિમાત્રાગ્રેશોભિઃ સ્નેહરિભ્રમાન્ ॥ ૨ ॥

કુમિશ્વો વેગરોઘાશ્ચ તદ્ધિધિઃ કુપિતોઽનિલઃ ।

વિશ્વસ્યસ્યધોઽધ્યાતું હત્વા તેનૈવ ચાનલમ્ ॥૩॥

શ્યાપઘાતુશક્ત્વોઽપુરિયં દ્રવતાં નયન્ ।

પ્રકલ્પતેઽતિસારાય

એ (=અતિસાર) ખાસ કરીને બહુ પાણી પીવાથી
થાય છે દૂબળા પ્રાણીનું માસ, માતની સૂકવણી, માફક
ન આવતું હોય એવું ખાનપાન, તલગું કંપરિયું, વઠકો
(=શ્યાવગાવેનું ધાન) દાદુ, લૂખું અને માપથી વધારે
ખાવાપીવાથી, ઇરસથી, સ્નેહ પીવાથી થયેલા રોગોથી,
કરમિયાથી, વેગો શેકવાથી અને ઓશ (વાયુને કોપા
વનારા) કાશરૂપી કોષેલા વાયુ શરીરમા ધી પામીડથી
ધાતુને નીચી લઈ લઈને અને તેનાથી જ (=એ પામી
થી જ) લક્ષ્યગ્નિને મદ કરી દઈને અને પછી ગદ્ય
ના કોષને બગાડી દઈને, ગ્રાણને પ્રવાહી બનાવી દઈને
અતિસાર રોગ કરે છે

પૂર્વરૂપ

લક્ષણં તસ્ય માવિન્ ૮૪૥

તોદો હ્દગુદ્ધકોષેષુ ગાગ્રસાક્ષો મ્લગ્રહઃ ।

માષ્માનમવિષાકશ્ચ

એ (=અતિસાર) થતા પહેલા દૈન્ય, ગુદા, રત્ને કોઠામાં તેદ અવયવોના સાદ, ઝાડો ઊતરે નહિ, આ આધ્માન અને પથે નહિ એટલા લક્ષણો થાય છે

વાયુના અતિસારનાં લક્ષણ

તત્ર વાતેન વિદ્જલમ્ ॥૫॥

અત્પાત્વં શાવ્દશૂલાદયં વિવક્ષમુપવેદયતે ।

રૂક્ષં સ્ફોનેમચ્છ ચ પ્રયિત વા મુદુર્મુદુઃ ॥૬॥

તથા દગ્ધગુદામાસં સપિચ્છાપરિકતિકમ્ ।

શુક્લાસ્થો ષ્ણપાયુધ્ય હૃદોમા વિનિદ્રાન્ ॥૭॥

તેમાં (=અધી જાતના અતિસારમાંથી) વાયુથી થતા અતિસારમાં દરદીને ચોડુચોડુ, પુષ્કળ અવાજ અને શુળથી ભરેલું, લૂખું, ફીસવાળું, પાતળું અથવા કોઈવાર ગઠાયેલું, તથા ભળેલા ઝોળ જવા રગનું અને ચીકણું ઝાડનું પાણી વિવળ સાથે અને કંતરથી કંતરાનું હોય એવી પીડા કરતું કરતું વારવાર નીકળે છે, દરદીનું મોઝુકાય છે, ગુદાની આગળ ભઠાર નીકળે છે, રૂવાડા ઊભા થઈ જાય છે અને દુર્ગંધ મારે છે (કે મરડો થાય છે)

પિત્તના અતિસારના લક્ષણ

પિત્તેન પીતમસિતં હારિત્રં શાદ્વલપ્રભમ્ ।

સરત્કમતિદુર્ગંધં લુપ્મૂર્ચ્ચાસ્વેદદાહવાન્ ॥૮॥

સશૂલં પાયુચ્છન્તાપપાકવાચ્

પિત્તથી થતા અતિસારમાં દરદીને પાંખા, કાળા, હાદર જેવા રંગના, ધાસના મેદાન જેવી પ્રભાવાળા, લોહીવાળા, બહુ ગપાતા ઝાડા થાય છે અને દરદીને તરસ, મૂર્ચ્છા, પરસેવો, બળતરા, શુળ, ગુદા ગરમ થઈ જાય, ગુદા પાકે એટલા લક્ષણો થાય છે

કફના અતિસારના લક્ષણ

શ્લેષ્મણા ઘનમ્ ।

પિચ્છિલ તન્તુમચ્છવેતં

ક્લિન્ધમાસં કફાન્વિતમ્ ॥૯॥

ગમીક્ષ્ણં શુભ્ર દુર્ગંધ વિવક્ષમુપવેદયત્ ।

નિદ્રાલુરલસાન્નદિદિલ્પાત્પ સપ્રવાહિકમ્ ॥૧૦॥

સરોમહર્ષઃ સોત્ક્રેશો મુખ્યસ્તિમુદોદરઃ ।

ફુલેડ્યપ્પકૃતલંકાર

કફથી થતા અતિસારમાં દરદીને ઘટ્ટ, ચીકણા, તીવ્ર જા, ધીમા, સિન્ગ્ય, ક્રયા, કફવાળા, ભારે, ગપાતા । વારવાર, વિગંધ સાથે ચોડચોડ અને મરડાની) થાય છે દરદીમાં ઊંધ, આજસ, ત. રંગનું ઊભા થાય, ઉન્નદેશ,

મુત્રાશય, ગુદા અને ઉદર ભારે થઈ જાય અને ઝાડો થાય તેપણુ દરદીને ઝાડો થયો હોવાનું ભાન ન થાય—એટલા લક્ષણો થાય છે

ત્રિદોષના અતિસારનાં લક્ષણ

સર્વાત્મા સર્વલક્ષણઃ ॥૧૧॥

અથા (=ત્રણે) દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા અતિ સારના ત્રણે છટાછટા દોષથી થતા અતિસારના લક્ષણો ભેગા હોય છે

ભયના અને દોઢના અતિસારના સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

મયેન ક્ષોભિતે વિષ્ણે સપિત્તો દ્રાવયેચ્છદ્ ॥

વાયુસ્તોડતિસાર્યેત ક્ષિપ્રમુણં દ્રવ્ય છૂવમ્ ॥૧૨॥

વાતપિસસમં લિઘ્નૈરાદુઃ

ભયથી ચિત્ત બળભળી ઊઠે ત્યારે પિત્ત નાથે વાયુ ઝાડને પ્રવાહી બનાવી દે છે અને પછી ઉપરા ઉપરી, ગરમ, પ્રવાહી, પદ્મ (=જ્યાં પડે ત્યાં પ્રવરી જાય એવો—વિક્ષુત—ચરક ચિ ૧૯) અને લક્ષણોમાં પિત્ત અને વાયુથી થતા અતિસારના ભેગાં લક્ષણોવાળા ઝાડા કરાવે છે

તદ્વચ શોકત્ ।

શોકને લીધે થતા અતિસાર એના જેવા જ (=ભયથી થતા અતિસારના જેવા જ હોય છે)

બીજી દૃષ્ટિએ અતિસારના પ્રકાર

મતીસાર. સમાસેન દ્વિયા સામો નિરામક ॥૧૩॥

સાચ્ચરિત્તઃ

ટૂકામાં અતિસાર બે જાતનો છે સામ અને નિરામ, લોહીવાળો અને લોહી વિનાનો

સામ અતિસારનું લક્ષણ

તત્રાયો ગૌરવાદ્યષ્ટુ મજ્જતિ ।

શરુદ્દુર્ગંધમાટોપવિદ્મ્માતિપ્રસેક્તિઃ ॥૧૪॥

તેમાં પહેલામાં (=સામ અતિસારમાં) ઝાડો વળન દાર હોવાથી પાણીમાં ડૂબે છે અને ગંધાય છે તથા દરદીને આગેષ, વિટ ભ, ચીપ્ર અને પ્રસેક થાય છે

નિરામ અતિસારના લક્ષણ

વિપરીતો નિરામસ્તુ

પણ નિરામ અતિસાર (સામ કરતા) ઉલ્લા હોય છે

કફનિસારને અપવાદ

કફાત્પક્ષોડપિ મજ્જતિ ।

કફથી થતા અતિસારમાં ઝાડો પાકો (=નિરામ) હોય તેપણુ (=પાણીમાં) ડૂબે છે

મહણીરાગ (=સ'મહણી)

ગ્રહણીરાગ કેને થાય?

અતીસારેયુ યો નાતિયત્તવાન ગ્રહણીમદઃ ॥૧૫
તસ્ય સ્પાદન્નિવિધ્વંસકરૈરન્યસ્ય સેવિતૈઃ ।

અતિસાર થયા પછી જે શાસ્ત્રોક્ત ઉપાય કરવામા
અનિશ્ચ પ્રયત્નથીય ન હોય તેને તથા નિશ્ચયિતો
નાશ કરે એવા આહારવિહારનું સેવન કરનારા બીજા
રોને (=અતિસાર રોગ ન થયો હોય તેવા માણસો
ન) ગ્રહણીરાગ થાય છે

અતિસારનો સ્વભાવ અને ભયંકરતા

સામ શક્તિરામં યા જીર્ણે યેનાતિસાર્યતે ॥૧૬॥
સોડતિસારોડતિસરણાદાશુકારી સ્વભાવતઃ ।

આહાર પચ્યા પછી જેના વડે (=જે રાગ વડે)
સામ કે નિરામ આકૃષ્ટે રાતિસરણ કરાવાય છે
(=ખાધેલુંપીધેલું હાડ તેના કરતા અતિ રોગે બીજા
ધણુ બધું ગડા વાટે બહાર કાઢવામા આવે છે, રોટલે
જેમા ખાધેલુપીધેલુ ગડા વાટે બહાર નીકળી જતુ
હોવા ઉપરાંત થરીરની ધાતુઓ પણ દ્રવ થઈને બહાર
નીકળી જાય છે) તે રાગ અતિસાર છે એ રાતિસાર
રાગમા અતિસરણ થતુ હોવાથી એ સ્વભાવે ન અડ
મારી નામ રોગ છે

ગ્રહણીરાગનો સ્વભાવ

સામ સાન્નમજીર્ણેન્ન જીર્ણે પર્કં તુ નૈવ યા ॥૧૭॥
અક્ષમાદ્યા મુદુર્બલમક્ષમાચ્છિયિલં મુદુઃ ।

ચિરકૃદ્મહણીદોષઃ સજ્જયાઓપવેશયેત્ ॥૧૮॥

ગ્રહણીરાગ રાગ ન પચ્યુ હોય ત્યાર સામ અને
નનવાળો (=ખાધેલુંપીધેલુ જેમનું તેમ નીકળી જાય
અવા) ગડા કરાવે છે અને અન્ન પચ્યુ હોય ત્યાર
પાકો કરાવે છે અથવા તમૂજગો ગડો કરાવતો નથી,
અથવા કોઈ વાર કઈ પણ કાચ વિના એ વારવાર
અધારેલા ગડો કાવે છે અને કોઈ વાર કઈ પણ
કાચ વિના એ વારવાર દીઠો ગડો કરાવે છે આ
(=ગડો) સવિન દોષોને લીધે થાય છે ૨૧ ગ્રહણીરાગ
વાના વખતે મારી નામે છે

સંખ્યા

સ ચતુર્થા પૃથ્વ્યદોષે સત્રિપાતાઘ જાયતે ।

ગ્રહણીરાગ ત્રણ છૂટાછૂટા દોષથી તથા ત્રણે ભેગ
દોષથી એમ ચાર રીતે થાય છે

પૂર્વક

માદ્યપં તસ્ય સદનં ચિરાત્પચનમલ્લકઃ ॥૧૯॥

પ્રસેકો વપ્ત્રવૈરસ્યમરુચિસ્તદ્ ક્રમો ધ્રમઃ ।

માનસોદરતા હર્દિઃ કર્ણદ્વેડોડન્નકૂજનમ્ ॥૨૦॥

અગસાદ, પચતા બહુ વાર થાય, રાત્રીક, પ્રસેક,
મેળો સ્વાદ બગડી જાય, અરુચિ, તરસ, કટાળો, ફેર,
ઉદરનો આક્રોષ, ઊલટી, કર્ણદ્વેડ, અને આંતરગ્રા
ગડગડ એ એનું (=ગ્રહણીરાગનું) પૂર્વક છે

ગ્રહણીરાગનાં સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્ય લક્ષણં કાર્દ્યં ધૂમકસ્તમકો જ્વરઃ ।

મૂર્છા શિરોરુચિવૃદ્ધિઃ શ્વયયુઃ કરપાદયો ॥૨૧

દુબળાપણુ, ધૂમક, તમકાશ, તાવ, મૂર્છા,
માથામા પીડ, વિષભ અને હાથેપગે સોજ રો (ચારે
પ્રકરના) ગ્રહણીરાગના સામાન્ય લક્ષણ છે

વાયુના ગ્રહણીરાગના લક્ષણ

તન્નાનિલાસાહુશોપસ્તિમિરં કર્ણયોઃ સ્વનઃ ।

પાશ્ચાત્યક્ષણમીવારુજાડમીક્ષ્ણ વિપૂચિકા ॥૨૨

રસેષુ વૃષ્ટિઃ સર્વેષુ ક્ષુદ્રુષ્ણા પરિકતિકા ।

જીર્ણં જીર્ણતિ ચાધ્માનં મુક્તે સ્વાસ્થ્યં સમમુક્તે ॥

વાતહ્રદ્રોગગુસ્તાર્શ્વદ્રીહપાણ્ડુસ્વશક્તિઃ ।

ચિરાદુલ્લં દ્રવં શુષ્ક તન્વામ શ્વકેનયત્ ॥૨૩॥

પુન પુન સ્ત્રેઘર્ણઃ પાયુરુચ્યાસકાલવાન્ ।

તેમાથી (=ચાર પ્રકરના ગ્રહણીરાગમાથી) વાયુ
ના ગ્રહણીરાગમા તાલવું સુગંધ, તિમિર, અનર્મ
રાવાજ થયા કરે, પડખામા, સાથળમા, સાથળના વળામા
અને યેકમા પીડ, વારવાર વિપૂચિકા, બધા રસો માટે
હચ્છા થાય, ભૂખ, તરસ, ગુદામાં કાતરથી કતરાવું
હોય એવી પીડ, પચી ગયા પછી રાત્રે પચનું હોય
ત્યારે રાધ્માન, ખાધા પછી સ્વસ્થતા લાગે, વાયુનો
રોગ, હૃદયનો રોગ, ગોળો, ઉરસ, બરળનો રોગ અને
પાકુરોગ થશે હોવાનો વહેમ પડે, કોઈ વાર દ્રવ તે
કોઈ વાર મૂક, માતળા, કાયા, ગડા સ્વાદન લાગે
ફીફ સાથે, દુબ સાથે, લાંબે વખતે થાય, તથા
દરદીની ગુદામા પીડ થાય અને દરદીને ઉપરસ અને
શ્વાસ (=હાડ) થાય-એટલાં લક્ષણ થાય છે

પિત્તના ગ્રહણીરાગના લક્ષણ

પિત્તેન નીલપીતાત્મં પીતામઃ સ્વજતિ દ્રવમ્ ॥૨૪

પૂત્યમ્લોદ્ગારહત્કષ્ટદાહાચિરુદ્દિતઃ ।

પિત્તના પ્રકોપથી થયેલા ગ્રહણીરાગમાં પીળા
પી બેલા, ગંધાત, ખાટા ઓઝરવામા, હૃદયમાં અને
ગળામાં દાહલાગ તથા અરુચિ અને તરસથી પીડાતા

દરદીને ગળી નેવા ગળના અને ચીળા રગના દ્રવ
ગણ થાય છે

કફના ગ્રહણીરોગનાં લક્ષણ

શ્લેષ્મણા પચતે દુઃશ્વમન્ત્રં છર્દિરરોચક ॥૨૬॥

મારોપદેહનિષ્ઠીવકાસદ્વાસવીનસા ।

હૃદય મન્યતે સ્ત્યાનમુદરં સ્તિમિતં ગુરુ ॥૨૭॥

ઝહારો દુષ્ટમધુર સ્વદનં સ્ત્રીવ્યવર્ણમ્ ।

મિત્રામશ્લેષમસંસૃણુગુરુર્જ્વ પ્રવર્તનમ્ ॥૨૮॥

મનુશ્યાપિ કૌરિત્યમ્

કફના પ્રકોપથી થયેલા ગ્રહણી રોગના આરંભુ
મહામુશ્કેલીથી પથે છે, ઊંચડો, અરુચિ, મો કફથી
બેપાઈ જાય, શુક્રમુક કરવું પડે, ઉધરત, કઠણસ, સળે
ખમ, કદપની જાણે પિંડો વળી ગશે એવું લાગે,
ઉદર સ્તિમિત અને ભારે રહે, ઓડકર બગડેલા ગળ્યા
આવે, અગસાદ, સ્ત્રી જોઈને ઉશ્કેરાટ ન થાય, ભાગેલો,
કાશો, કફ ભળેલો અને ભારે ઝાડો થાય અને દરદી
દૂબળો ન હોય છતાં પણ એને નબળાઈ લાગે—
એવા વક્ષો થાય છે

ત્રિદોષના ગ્રહણી રોગના લક્ષણ

સર્વજે સર્વસફ્ત ।

ત્રણ દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા ગ્રહણીરોગના
નવુ છૂટાછૂટા દોષના ગ્રહણીરોગોના લક્ષણો ભેગા
હોય છે

વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મદ અગ્નિ પણ ગ્રહણીરોગ
વિમાનોડક્ષ્ય યે લોકતા વિપમાચાસ્રયોડ્ગમઃ ॥
તેડપિ સ્યુપ્રંઘનીદોષા

શારીરસ્થાનમા ૨ ગવિભાગના ૨ ધ્યાયમા જે
વિષમ વર્ગે ત્રણ (વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મદ) અગ્નિ
કક્ષા છે (શા ૩/૭૨૫ થી ૭૬) તે પણ ગ્રહણીના
રોગ છે

(તે પછી કુલ સાત ગ્રહણીરોગ કહેવા જોઈએ
એવો રક્ત યામ, પણ સપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ રૂપ વગેરે
વાળા તે વાર જ મુખ્ય ગ્રહણીરોગ ૩ અને વિષમ
વગેરે ત્રણ અગ્નિ તે ગ્રહણીરોગના આભાસ નેવા છે
વળી એ ત્રણ અગ્નિ ત્રણ દોષથી થાય છે, માટે ત્રણ
અગ્નિને વાપુના, પિત્તના અને કફના ગ્રહણીરોગમાં
અભાવેશ થઈ શકે છે, તેથી ગ્રહણીરોગ કુલ ચાર છે)

સમ અગ્નિ

સમસ્તુ સ્વાસ્થ્યકારણમ્ ।

તમ અગ્નિ (શા ૩/૭૨૫ થી ૭૬) આરોગ્યના

આઠ મહારોગ

વાતવ્યાધ્યશ્મરીકુષ્ઠમેહોદરમગ્નવાઃ ।

મર્શાસિ પ્રઘનીત્યષ્ઠો મહારોગા સુદુસ્તરા ॥૩૦॥

વાયુના રોગ, પથરી, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, ભગવટ,
કસ્ટ અને ગ્રહણી રો મહામુશ્કેલીથી મટે એવા આઠ
મહારોગ છે

શ્વશ્વાન્નદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાનેડિસારમહ્ણી

દોષનિદાન નામાષ્ટમોઽધ્યાય ॥૮॥

અધ્યાય ૯ મો-મૂત્રાધાતનિદાન

મયાતો મૂત્રાધાતનિદાન વ્યાખ્યાસ્યામ ।

હિતિ દ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્વયઃ ।

ત્યારે હવે અમે મૂત્રાધાતરોગનું નિદાન સમજાવીશું
એ વિષયમા ૮ ત્રણ વગેરે મહર્વયો નીચે પ્રમાણે કહી
જશા છે

વસ્તિવસ્તિશિરોમેદૂકટીમૃપણપાયવ ।

પક્કસમ્બન્ધના. પ્રોક્તા ગુદાસ્થિવિવરાશ્રયા. ॥૩૧॥

બસ્તિ (=મૂત્રાશય, એ બેડર), બસ્તિનું માથું,
મૂત્રેન્દ્રિય, કમ્બર, અડ અને ગુદા એટલા અંગો ગુદાના
ભાડકની બાજુલમા આશ્રય કરીને રહેલા છે, તેથી એ
અંગો એક રાગ સાથેના સંબંધથી એક અંગને આધારે
રહેલા છે એમ કહ્યું છે

મૂત્રાધાત અને પ્રમેહની સપ્રાપ્તિ
મધોમુલોડપિ વસ્તિર્હિ મૂત્રગાહિસિરામુલે ।
પાર્શ્વેભ્યઃ પૂર્વતે સ્વપ્ને શ્વન્દમાનેરનારતમ્ ॥૨॥
યૈસ્તૈરેવ પ્રવિશ્યૈન દોષા કુર્વન્તિ વિંશતિમ્ ।

મૂત્રાધાતાન પ્રમેહાંશ્ચ કુષ્ઠશૂનર્મસમાશ્રયાન્ ॥૩॥

બસ્તિનું મો નીચું છે છતાં પેશાન વહેનાર
સોનોના સતત પેશાબ જમતા જે સૂષ્મ મો દ્વારા મો
તિવાયની બીજા બાજુઓમાંથી મૂત્રાશય પેશાનથી
ભરાય છે, તે જ મો વાટે (=સોનોના મો વાટે) દોષો
મૂત્રાશયમા દાખલ થઈને બસ્તિવૃથી મર્મમાં થતા
અને મુશ્કેલીથી મટે એવા વીત મૂત્રાધાત અને વીસ
પ્રમેહરોગ કરે છે

(જેમ જળાશયમા માટીનો નવો થયે દ્રવિ મોએ
રાખી મૂકીએ તે એમાં થપ્પના મો વાટે પાણી ભરાતું
નથી, પણ મો તિવાયના બામીના ભાગનાં સૂષ્મ છિદ્રો
માંથી જળાશયનું પાણી થપ્પમાં ઝમે છે, તે પ્રમાણે
પેશાબ પણ નવા અપરગ્રામથી સૂષ્મ સોનોનાં મો
વાટે જમીને મૂત્રાશયમાં ભરાય છે વૃક્ક (સં કીડની)-

માંથી પેશાબ બનીને ગવિની (અ મુરેટર) વાટે મૂત્રાશય (અ. બ્લેડર) માં રાખતો હોવાની પદ્ધતિની કંપના આપુર્વેદને કબૂલ નથી)

મૂત્રકૃચ્છ્ર

વાયુથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ

વસ્તિવક્ષણમેદ્ધાતિયુક્તોડ્વપાલ્યં મુદ્ધર્મુદ્ધુઃ ।

મૂત્રયેદ્ધાતજે કૃચ્છ્રે

વાયુથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા દરદીને મૂત્રાશયમા, અડમા અને મૂત્રેન્દ્રિયમા પીડા થાય છે, તથા એ થોડુથોડુ (=ટીપેટીપે) વારવાર મૂત્રે છે

પિત્તાથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ

પૈત્તે પૈત્તં સન્નાહરક્ ॥૪॥

રક્તં વા

પિત્તાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા દરદીને બળતગ અને પીડા થાય છે અને એને પીળો કે રાતો પેશાબ થાય છે

કફના મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણ

કફજે વસ્તિમેદ્ગૌરવશોકવાન્ ।

સપિચ્છ સવિવર્ણં ચ

કફના પ્રકોપથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા મૂત્રાશય અને મૂત્રેન્દ્રિય ભારે થઈ જાય છે અને એ બને અવયવો પર સોજા આવે છે તથા દરદીને ગેહાઈરેહાઈને અને પિચ્છિલ્લ પેશાબ થાય છે

ત્રિદોષના મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ

સર્વે, સર્વાત્મર્ક મલૈઃ ॥૫॥

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા ત્રણે છૂટાછૂટા દોષથી થયેલાં મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણો ભેગા હોય છે

પથરી

સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા

યદા વાયુમૂર્તિં વસ્તેરાગૃત્ય પરિશોષયેત્ ।

મૂત્રં સપિત્તં સર્કર્કં સશુર્કં વા તદા ક્રમાત્ ॥૬॥

સજ્ઞાપતેડશ્મરી ધોરા પિત્તાદ્રોરિવ ચૈચના ।

શ્લેષ્માધ્રવા સ સર્વા સ્યાત્

જ્યારે વાયુ મૂત્રાશયનું મોં ચેડીને નર્ચ પેશાબને, પિત્તવાયા, કફવાયા કે વીર્ધવાયા પેશાબને સુકવી નાખે છે, ત્યારે મૂત્ર સુકવા પછી રહેલા કચરાથી થતી પથરી ઘોર હોય છે, મૂત્ર સુકવા પછી રહેલા પિત્તાથી થતી પથરી ગોચર્યન જેવી અને વધારે સોગ તેમ છે

સુકવા પછી રહેલા કફથી થતી પથરી તેથીયે વધારે ઘોર (=ભયંકર) હોય છે અને મૂત્ર સુકવા પછી રહેલા વીર્ધથી થતી પથરી સૌથી વધારે ભયંકર હોય છે બધી જાતની પથરી કફને આધારે બધાય છે (ઘોર= મટવી મુશ્કેલ)

પૂર્વરૂપ

અયાસ્યા. પૂર્વલક્ષણમ્ ॥૭॥

વસ્ત્યાધ્માનં તદામ્બ્રવેશેષુ પરિતોડતિચ્ક ।

મૂત્રે ચ વસ્ત્યાગ્ધત્વં મૂત્રકૃચ્છ્રં જ્વરોડરુચિઃ ॥૮॥

મૂત્રાશય ફૂલી જાય, મૂત્રાશયની પાસેના ભાગ મા ફરતી અતિથય વેદના, પેશાબમા બકરા જેવી વાસ આવે, પેશાબ ટીપેટીપે અને પીડા સાથે થાય, તાવ આવે અને અરુચિ થાય-એટલું એનું (=પથરીનું) પૂર્વરૂપ છે

પથરીના સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્યલિહ્નં રક્તનામિસેયનીવસ્તિમૂર્ધસુ ।

વિશીર્ણધારં મૂત્રં સ્વાસ્યા માર્ગનિરોધને ॥૯॥

તદ્યપાયાત્સુલં મેદ્ધેવચ્છં ગોમેદકોપમમ્ ।

તત્સજ્જોભાત્સતે સાક્ષમાયાસાચ્ચાતિરુમવેત્ ॥૧૦॥

ફૂટીમા, સેવનીમા અને મૂત્રાશયની દોષમા પીડા થાય, તેનાથી (=પથરીથી) પેશાબને રસ્તો રોકાયેલા હોય ત્યારે પેશાબની ધાર તૂટતૂટક આવે અને એ (=પથરી) નીચી જાય (અથવા માર્ગમાંથી ખસી જાય), ત્યારે પાતળો અને ગોમેદક નામના મણિ જેવા રંગનો પેશાબ થાય, જ્યારે પથરી અદર ઘસાવાથી થાડુ પડે ત્યારે લોલીવાળો પેશાબ થાય અને કામ લેવાથી (=મુસાફરી વગેરે મહેનત કરવાથી) બહુ પીડા થાય

વાયુની પથરીના લક્ષણ

તત્ર યાતાદ્મશાત્યર્તો દન્તાન્ લાદતિ વેપતે ।

મૃદનાતિ મેદ્ધનં નામિ પીડયત્યનિશઃ કળન્ ॥૧૧॥

સાનિલં મુજ્જતિ શક્તુન્મુદ્ધૈદતિ વિન્દુશા ।

શ્યાવા રક્તાડશ્મરી શ્વાસ્ય

સ્વાચિતા કળ્પદૈરિવ ॥૧૨॥

તેમાં વાયુથી થયેલી પથરીમા અતિથય પીડા ભોગ વનો દરની દાંત કંકચાવે છે, ધૂળે છે, મૂત્રેન્દ્રિયને ચોળે છે (=ચસળે છે), ફૂટી દબાવે છે, કુખના ભિંમર સતત કર્યા કરે છે, ગાંઠ કરવા જતા સાથે વાફૂટ થઈ જાય છે, વારવાર ટીપેટીપે મૂત્રે છે, રેની પથરી બાંધે રંગની, લૂખી અને જાંતે બારે પાન કંટાઈના છવાઈ જાય એવી હોય છે

પિત્તની પથરીના લક્ષણ

પિત્તેન દહતે વસ્તિ પચ્યમાન ઇવોષવાન્ ।
મહાતકાસ્થિસંસ્થાના

રક્તા પીતાડિસિતાડિમરી ॥૧૩॥

પિત્તથી થયેલી પથરીમા મૂત્રાશય જાણે બળતું હોય એવી બળતરા થાય છે, મૂત્રાશય જાણે પાકતું હોય એવું ગરમ હોય છે, પથરીનો રાક્ષર ભિલામના કળિયા જેવો હોય છે અને પથરીનો રંગ ચળો, પીળો કે કળો હોય છે

કફની પથરીના લક્ષણ

વસ્તિનિસ્તુદત્ત ઇવ પ્રલેપમા ડીતલો ગુલ ।

મક્કમરી મહતી ત્લક્ષ્ણા મધુવર્ણાડ્યવા સિતા ॥૧૪॥

કફથી થયેલી પથરીમા મૂત્રાશયમા હોય ખોશ્વા જેવી પીડા થાય છે, મૂત્રાશય ઠંડુ અને ભારે હોય છે, પથરી મોટી, સુવાળી, મધ જેવા રંગની કે કળી હોય છે

પતા મવન્તિ બાલાનાં તેવામેવ ચ મૂયછા ।

માશ્વરોપચચાસ્પત્વાદ્મહુળાહરણે સુલા ॥૧૫॥

(બાળકો દહાડે ઊંધતા હોવાથી, અંધશન કરતા હોવાથી, ઠંડા, સિનધ ૨ ને ગળ્યા રાક્ષર એમને ભાવના હોવાથી) ૨૫ (=વાયુની, પિત્તની અને કફની પથરીઓ) બાળકોને થાય છે અને રોમની (=બાળ મેની) ના પથરીઓ (અરિષયત્ર વજેરથી) પકડવી અને (શસ્ત્રથી કાપીને) કાઢવી સામાન્ય રીતે સહેલી પડે છે, કાશ્મુ કે એમનું (=બાળકોનું) મૂત્રાશય નાનું હોય છે તથા (બાળકોની) પથરી વધીને બહુ મોટી થતી નથી

શુક્રામરીની સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

શુક્રામરી તુ મહતાં જાયતે શુક્રધારણાત્ ।

સ્થાનાશ્વયમમુકું હિ મુષ્કયોરન્તરેડિનિલા ॥૧૬॥

શોષયત્યુપસકૃતા શુક્ર તચ્ચુષ્કમમરી ।

વસ્તિરુષ્કચ્છ્રમૂત્રત્વમુષ્કશ્વયુશ્કારિણી ॥૧૭॥

તસ્મામુત્પન્નમાત્રાયાં શુક્રમેતિ વિલીયતે ।

પીઢિતે ત્વકાકોડસ્મિન્

પરુ શુક્રામરી તો મોટી ઉમરના માણસોને વીર્ય રોકી રાખવાથી થાય છે (સીસમરી ઇન્દ્રિયને લીધે કે સીસમરી લીધે ઉત્પન્ન થતી ગરમીથી વીર્યને) પોતાના સ્થાનમાંથી ખસેલા છતાં ઘરિરની બહાર ન નીકળી ગયેલા વીર્યને વાયુ એ રીતની વચમાં એકઠું કરીને સૂકવી નાખે છે તે શુક્રાઈ ગયેલું વીર્ય તે પથરી (=શુક્રામરી) છે શુક્રામરીને લીધે મૂત્રાશયમાં પીડ

થાય છે, બહુ પીડા સાથે થોડેથોડે પેશાબ થાય છે અને અડ ઉપર સોજા આવે છે એ શુક્રામરી ઉત્પન્ન થાય કે તરત જ એ ભાગ ઉપર દબાવુ રાખે તો વીર્ય નીકળે છે અને બધાયેલી પથરીની આસપાસ બીજી વધારે વીર્ય થોડે છે

શર્કરાનો

મક્કમરેવ ચ શર્કરા ॥૧૮॥

મળુશ્ચો વાયુના મિત્રા સા ત્વસ્મિન્નુલોમ્ને ।

નિરેતિ સહ મૂત્રેણ પ્રતિલોમે વિચલયતે ॥૧૯॥

વાયુને લીધે નૂરીને ભૂકો વઈ ગયેલી પથરીને જ શર્કરા કહે છે જ્યારે વાયુ રાનુલોમ (=સવળી) ગતિ કરતો હોય ત્યારે એ (રેતીરૂપ પથરી) પેશાબ સાથે બહાર નીકળી જાય છે અને જ્યારે વાયુ પ્રતિભામ (=અવળી) ગતિ કરે છે, ત્યારે અ-૨ પકડાઈ રહે છે (=બહાર નીકળતી નથી)

વાતવસ્તિ(મૂત્રાધાત)ની

સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

મૂત્રસન્ધારિણ કુર્યાન્નુશ્વા વસ્તેમુંલં મલ્લ ।

મૂત્રસક્તં રજં કપ્પૈ કદાચિલ્લ સ્વધામતઃ ॥૨૦॥

પ્રચ્યાપ્ય વસ્તિમુદ્વૃત્ત ગર્ભામ સ્થૂલવિપ્લુતમ્ ।

કરોતિ તત્ર કદાહસ્પન્દનોદ્વેષનનાનિ ચ ॥૨૧॥

વિન્ડુરાશ્વ પ્રવર્તેત મૂત્ર વસ્તો તુ પીઢિતે ।

ધારયા દ્વિવિધોડ્યેષ વાતવસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥૨૨॥

દુસ્કરો દુસ્તરતરો દ્વિતીય પ્રયલાનિલા ।

જે માણસ પેશાબને રોકી રાખે છે તેના મૂત્રાશય ના મુખને વાયુ રોકી દઈને પેશાબ થતો અટકાવી દે છે, પીડા કરે છે, ખમ્બ ૨ ણિ છે અને કોઈક વાર તો એ વાયુ મૂત્રાશયને પોતાના સ્થાનમાંથી ખસેડી નાખીને મૂત્રાશયનું મો ઊંચું કરી નાખે છે, મૂત્રાશયને બળે જેવું, સ્થૂન તથા અચળ બનાવી દે છે તથા ત્યા પીડા, બળતરા, ફરકટ (=અકારા) અને અમળાટ થાય છે, પેશાબ ટીપેટીપે આવે છે પરં જ્યારે મૂત્રાશય ઉપર દબાવુ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ધાર્મીય (=વર્ણીય ધાર સાથે) પેશાબ થાય છે એ રીત આ વાતવસ્તિ (=મૂત્રાધાત) ને પ્રકારનો છે (=૨ પ્રકારના પેશાબવાળો, ૨ ટીપેટીપે પેશાબવાળો) એમ શાસ્ત્ર કહે છે, એમાંથી પહેલો મટવો મુશ્કેલ છે અને બીજો બળ વાન વાયુવાળો હોવાથી મર્યાદા નેથીવે વધારે મુશ્કેલ છે (બીજા વાતવસ્તિમાં વાયુ બગવાન હોવાથી ટીપેટીપે આવે છે)

(મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાધાત વચ્ચે ફરક એ છે કે,

મૂત્રકૃષ્ણમા પેશાબ કરતહરતા દુખ થાય અને પેશાબનુ રોકાણ થોડું હોય પણ મૂત્રાધાતમા પેશાબનુ રોકાણ બળવાન હોય તોડ)

વાતાધીલા

શકુન્માર્ગસ્ય વસ્તેશ્ચ વાયુસ્તરમાશ્રિતઃ ॥૨૩॥

મઘીલામ ઘન ગ્રન્થિ કરોત્યચલમુઘતત્મ્ ।

વાતાધીલેતિ સાડધ્માનવિષ્મૂઘાનિલસક્કલ્ત્ ॥૨૪॥

ગાડાને રસ્તો (=ગુ ૧) ૨ ને મૂત્રાશયના વચ આગામા વાયુ ભરાઈને પથ્થરની લખોટી જેવી ઘટ્ટ, લાંબેચાંબે નહિ એવી અને ઉપસેની ગાઠ કર છે, ૨ને વાતાધીલા કહ છે એને લીધે આમાન થાય છે તથા ગાડા, પેશાબ અને વાછૂડ નષ થઈ જાય છે

વાતકુડીકા

વિગુણ કુણ્ડલીમૂતો વસ્તો તીવ્રવયોડનિલ ।

માવિધ્ય મૂત્રં ભ્રમતિ સત્તમ્ભોદ્વેપૌરૅવ ॥ ૨૫ ॥

મૂત્રમલ્પાલ્પમયવા વિમુઞ્ચતિ શકુન્સજ્જન ।

વાતકુણ્ડલિકેત્યેવા

(દાખ, દેશ વગર મ કુનારા કારણેને લીધે) અસ્તિમા ગોળગોળ ક્યા કરતા (=અસ્તિન રાદરથી ઘેરી બેતો) તીવ્ર પીડા મરતા, સ્તબ્ધ, ઉદ્વેગન અને ભાર કરતો કોપેલો વાયુ પેશાબને લીગઈને (=પેશાબની આસપાસ અસ્તિમા ક્યા કર છે રાશવા કેટલીકવાર એ કોપેલો વાયુ (પેશાબની રાખપાસ ફરવાને બદલે) ઝાડો કાપતા કાપતા ચોડાચોડા પેશાબ કરાવી દે છે

મૂત્રાનીત

મૂત્ર તુ વિષ્ટત ચિરમ્ ॥ ૨૬ ॥

ન નિરેતિ વિચક્ષ્ણ વા મૂત્રાતીત તદલ્પચક્ ।

પણ લાંબા વખત સુધી રોકી રાખેલો પેશાબ બહાર નીકળે નહિ અથવા વાયુને લીધે બધ થઈ જાયેલો પેશાબ થોડી પીડા સાથે બહાર નીકળે એને (=એ અને ગેગને) મૂત્રાનીત કહ છે

મૂત્રજઠર

વિધારણાત્મતિહત વાતોદાવર્તિત યદા ॥ ૨૭ ॥

નામેરધસ્તાદુદર મૂત્રમાપૂરયેત્તદા ।

કુર્યોત્તીવ્રજગાધ્માનમપક્તિ મલસક્કમહમ્ ॥ ૨૮ ॥

તન્મૂત્રજઠરમ્

પેશાબના વેગન રાકવાથી અવળ પડેચાવેનું અને વાયુથી ઊંચુ લઈ જવાયેનું મૂત્ર કુની નીચના આગ મા પડેને ભરી નામે છે ત્યારે તીવ્ર પીડા, આધ્માન,

અપચો અને મળના સગ્રાહ થાય છે આને મૂત્રજઠર કહે છે

મૂત્રોત્સાહ

છિદ્રવેગુણેનાનિલેન વા ।

માક્ષિતમલ્પ મૂત્ર તદ્વસ્તો નાલેડયથા મનો ॥૨૯॥

સ્થિત્વા સ્વેચ્છને. પશ્યાત્સરજં

વાડ્ય નીરુત્તમ્ ।

મૂત્રોત્સાહ સ વિચ્છિન્નતચ્છેપગુરુરોપસ ॥ ૩૦ ॥

પેશાબ આવવાનો માર્ગ બગડવાથી કે વધુ બળ જવાથી રાકાઈ રહેલો થોડો પેશાબ મૂત્રાશયમા, નાળમા (=પેશાબ મૂત્રાશયમાથી નીકળી મૂત્રેન્દ્રિયના મજિ સુધી જે સોતવાટ આવે છે તે સોતમા) કે મૂત્રેન્દ્રિયના આગળના મજિમા (આગળના ડીઝકામા) પડી રહીને પછી પીડા સાથે કે પીડા વિના ધીમેધીમે બહાર જ છે, એને મૂત્રોત્સાહ કહ છે એમા દરદીની મૂત્રેન્દ્રિય કંકરકંક નીકળતા મૂત્રમાથી રાખ રહેલો (નીકળતા બાકી રહતા) મૂત્રને લીધે ભાર થઈ જાય છે

મૂત્રગ્રથિ

અન્તર્યસ્તિમુલ્હે વૃક્તઃ સ્થિરોડ્યપ્ત સહસા ભવેત્ ।

બદમરીતુલ્પચક્ પ્રતિધર્મમ્પ્રતિધ સ ડહયતે ॥ ૩૧ ॥

મૂત્રાશયના માની વચ્ચે ગોળ, સ્થિર, નાની અને પથરી જેવી પીડા મર રોવી ગાઠ રોકાએક થાય તને મૂત્રગ્રથિ કહ છે

મૂત્રથુક

મૂત્રિતસ્ય સ્થિય વાતો વાયુના શુકમુચતમ્ ।

સ્થાનાવ્યુત મૂત્રયત પ્રાક્ પશ્યાદ્વા પ્રવર્તતે ॥ ૩૨ ॥

મસોદકપ્રતીકાશ મૂત્રશુક તદુચયતે ।

પુરુષ પેશાબ કરવાનો થતો હોય ત સ્થિનિમા સી પાસે જાય (=મૈથુન કર) તો તના પોતાના સ્થાન માથી વગેવા લીધેને વાયુ ઊંચુ થયારી દે છે તે ઊંચુ થઈ જાયેનું લીધે પેશાબ કરતી વખતે પેશાબ થાય તે પહેલાં કે પેશાબ થઈ રહ્યા પછી રાખવાના પાણી જેવું બા । નીકળે તેને મૂત્રથુક કહે છે

વિડવિધાન

રુક્ષદુર્બલયોર્યોતાદુદાયતે શરદપદા ॥ ૩૩ ॥

મૂત્રજોતોઽપ્યુપયંતિ સર્વદ શરદા તદા ।

મૂત્ર વિદ્રુત્ત્વમન્ય સ્વાદિદ

વિષાત તમાદિરોક્ ॥ ૩૪ ॥

બુખા થયેરવાળા અને નબળા મામતનો ગાડ વાયુથી ઊંચો રી જઈને જ્યારે પેશાબના સોતમા

પણે છે, ત્યારે યાગ સાથે બહેલા પેશાબ યાગ જેવો
ગદાય છે આ રોગને વિદ્વિધાત કહેવો

ઉપ્પવાત (=ઉનવા)

પિત્ત ધ્યાયામ્તીક્ષણોષ્ણમોજનાઘાતપાદિભિઃ ।

પ્રચુરં વાયુના ક્ષિત ઘસ્યુપસ્થાતિવાહયત્ ॥૩૫॥

મૂત્રં પ્રવર્તયેત્પિત્તં સરત્કં રક્તમેવ વા ।

ઘ્ણં પુનઃ પુનઃ છુચ્છ્રાદુષ્ણવાતં વદન્તિ તમ્ ॥૩૬॥

આયામ(=કમરન, મહેનત)થી નીકળે ર ને ગરમ
બોજનથી, અશ્વવાથી, તડકાથી વગેરે કારણગર કોષેલુ,
વાયુથી ધડેલાપેલુ અને મૂત્રાશયમાં તથા મૂત્રોદ્વિષમાં
પીડા અને બળતરા કરતુ પિત્ત પીળા, ઘોડા લાલ કે
તદન લાલ અને ગરમ પેશાબ વારવાર મળામહેનતને
રાવે તેને ઉપ્પવાત કહે છે

મૂત્રમય

રક્તસ્ય ક્ષાન્તવેદસ્ય ઘક્તિસ્થૌ પિત્તમારુતૌ ।

મૂત્રશર્ધૃં સરુવાહં જનયેતાં તદાહયમ્ ॥૩૭॥

પૂખા શરીરવાળા અને કરમાઈ બહેલા શરીરવાળા
માનુસના મૂત્રાશયમાં રહેલા પિત્ત અને વાયુ મૂત્રનો
નાશ કરે અને સાથે પીડા અને બળતરા કરે, તો તે
જ નામનો (મૂત્રમય નામનો) રોગ છે

મૂત્રસાદ

પિત્ત કન્તો દ્વાર્વાપ વા સહચેતેઽનિલેન ચેત્ ।

છુચ્છ્રામૂત્રં તદા પીત્તં રક્ત જ્વેનં ઘનં સ્વજેત્ ॥૩૮॥

સદાહં રોચનાશ્ચાહ્નર્ણવર્ણ મયેચ તત્ ।

શુષ્ક સમસ્તાર્જં વા મૂત્રસાદ વદન્તિ તમ્ ॥૩૯॥

જે વાયુ પિત્તને કે કંકરે કે બનેને (પિત્ત અને
મહેને લેના) પિચ્છય બનાવી દે, તે દરદીને અશ-
મરુતીથી પીળા, લાલ, ઘોડા અને રંગા જેવો પેશાબ
બળતરા નામે આવે છે વખત ભરા રો મુઠાઈ થાય
છે ત્યારે એ (પિત્તને લીધે) ગોળાવના જેવા રંગનો
(કંકર લીધે) ચંપના બુડા જેવા રંગનો કે (તમે
દોષને લીધે) અથા રંગનો (પીળા, લાલ અને ઘોડા
- નો) રંગ છે અને મૂત્રસાદરોગ કહે છે

इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राप्रवृत्तिजाः ।

निदानप्रज्ञेयैर्गુणैः कथ्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥

આ પ્રમાણે પેશાબ ન થવાથી થતા રોગો એમનાં
નિદાન અને લક્ષણ રૂપોને વિચિત્રતા કયા તમે
પામે (અધ્યાય ૧૦ માં) વધારે પડેલા પેશાબ થવાથી

થતા રોગો નિદાન અને લક્ષણ સાથે વિગતવાર
કહેવામાં આવશે.

इत्यष्टाद्वये तृतीये निदानस्थाने मूत्रायात

निदान नाम नवमोऽध्यायः ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો : પ્રમેહનિદાન

મયાત. પ્રમેહનિદાન ધ્યાયાસ્યામઃ ।

इति ह साहस्रवेदादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે પ્રમેહરોગનું નિદાન સમજાવીશું
રો વિષયમાં રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી
ગયા છે

સંખ્યા

प्रमेह विंशतिस्तत्र श्लेष्मतो दश, पित्ततः ।

૫૮, અન્વારોઽનિલાત્

પ્રમેહ વીસ છે તેમાં ૧૦ કફી, ૯ પિત્તી અને
૪૦ વાયુથી થાય છે

પ્રમેહ થવાનું કારણ

तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ ૧ ॥

મદ્યપાનક્રિયાજાતં યત્પ્રાયસ્તત્પ્રતકમ્ ।

સ્વાદ્મલ્લવળાક્ષિગધગુરુપિચ્છિલ્લસીનલમ્ ॥ ૨ ॥

નવધાન્યસુરાનૂપમાંસેન્નુગુદગોરસમ્ ।

एकस्थानासनरतिः शयनं विधिमज्जितम् ॥ ૩ ॥

નળ્યુ, ખાટુ, ખારુ, સ્નિગ્ધ, ભાર, પિચ્છિય
અને ઠંડુ ખાનપાન, નળુ પાન, મુરો, અનૂપ દેહના
પ્રાપ્તિનું માગ, મરચું, ગોળ, ફૂલ (નદર્ભ અને છાયા),
એક જગ્યાએ કે રોકે જામન પર પડેલા રત્ન કે બેસી
રહેતું, તથા મું ગળામાં વળવિધી દુષ્ટ (=નિષય
વિરુદ્ધની) ધિય-એટલા જે અનન (=ખાણ), પાન
(=પીણ) અને કિષા, નરખી, પેશાબ રાત્રે કફ કર
રોવા છે, તે(અન્ન, પાન અને કિષા)ના નમૂન
તમન (=લીસ જાનના પ્રમેહને) પેશા કરે છે

કફના પ્રમેહની સંખ્યા

वस्तिमात्रित्य कुरुने प्रमेदान् दूयितः ककः ।

દૂપ.યોથા ઘણુ.પલેદસ્વેદમેદોરસામિયમ્ ॥૪૧॥

શ્લેષક ૧ થી ૩ મા કહેલા કાન્ધોથી બળદેલા કફ
મૂત્રાશયમાં આવીને શરીરના કંધે, પગનેરો, નરખી,
રત્ન અને માંસને બનાવીને (કફના દેહ) પ્રમેહ ને છે

પિત્તના પ્રમેહની સંખ્યા

पित्त शक्यमपि क्षीने कफादौ मूत्रतत्प्रयम् ।

જ્યારે કફ વગેરે સૌમ્ય ધાતુઓ ઓછી થઈ જાય, ત્યારે (બગડેલું) પિત્ત પેશાબમાં રહેલા બોલીને પણ (=બોલીને તથા શરીરના ક્ષેત્ર, પરચેલા, ચરબી, રસ માત્રને) (બગાડીને પિત્તના છ પ્રમેહ કરે છે)

વાયુના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ

ધાતૂન્ ચસ્તિમુપાનીય તત્કચયેડપિ ચ માસ્તઃ ॥૫

અગરેલો વાયુ ધાતુઓને (=૧ વાયુના પ્રમેહ કરી શકે એવી ધાતુઓને, ૨ રસ વગેરે ધાતુઓને, ૩ વસા, મજ્જા ઓજસ અને રસ નામની ધાતુઓને) મૂત્રાશય પાસે લાવીને (વાયુના પ્રમેહ કરે છે) અને વળી તેમને (=૧ તે ધાતુઓને, ૨ પિત્ત અને કફને) નાશ કરીને પણ (વાયુ વાયુના પ્રમેહ કરે છે)

સાધ્ય, અસાધ્ય પ્રમેહ

સાધ્યવાયવપરિત્યાજ્યા મેહાસ્તેનૈષ તદ્વચઃ ।

સમાસમક્રિયતયા મહાત્પચતયાડપિ ચ ॥૬॥

તેનાથી જ (=કફ, પિત્ત ૨ને વાયુના પ્રમેહોની જે પોતપોતાની સંપ્રાપ્તિ મેહક ડા થી ૧૧ સુધીમાં કહી તે સંપ્રાપ્તિથી જ) તેને બીધે (=કફ, પિત્ત ૨ને વાયુને બીધે) ઉત્પન્ન થયેલા પ્રમેહો રાત્રીકમે સાધ્ય, ચામ્ય ૨ને રાત્રાધ્ય છે (=કફના પ્રમેહ સાધ્ય છે, પિત્તના પ્રમેહ ચામ્ય છે ૨ને વાયુના પ્રમેહ ૨ સાધ્ય છે) ડાગલ કે કફના પ્રમેહમાં કરવાની ક્રિયા (=ઉપાય) સમ (=સવળી, રાત્રીક પડે રોવી) છે, પિત્તના પ્રમેહની ક્રિયા અસમ (=અવળી ન પડે એવી) છે અને વાયુના પ્રમેહની ક્રિયા તદન વિરલ્લ છે, ૨ ને વળી (વાયુના પ્રમેહમાં મજ્જા વગેરે ધાતુઓ રોછી થતી હોવાથી) શરીરના બહુ વિનાશ થાય છે

(કફથી થતા પ્રમેહમાં કફ દોષ છે ૨ને વરબી વગેરે દૂખ છે તીખી, કડવી વગેરે જે ક્રિયાથી કફ મટે છે તે જ ક્રિયાથી વ-ની વગેરે પણ મટે છે માટે કફના પ્રમેહમાં ક્રિયા સમ છે ૨ને તેથી કફને પ્રમેહ નાધ્ય છે પિત્તના પ્રમેહમાં પિત્ત દોષ છે ૨ને વરબી વગેરે દૂખ છે પિત્તને મટાડે એવી ગળપણ વગેરે ક્રિયાથી વરબી વધી પડે છે અને ચરબીને મટાડે એવી તીખાશ વગેરે ક્રિયાથી પિત્ત વધી પડે છે માટે પિત્તના પ્રમેહ મા ક્રિયા સમ નથી નથી પિત્તના પ્રમેહ ચામ્ય છે વાયુના પ્રમેહમાં પણ ક્રિયા ગમ નથી એટલું જ નહિ પણ એમાં મજ્જા વગેરે ઊંચી ધાતુઓ રોછી થતી હોવાથી પ્રમેહ રાસાધ્ય છે)

અથ પ્રમેહોનું સાધ્ય-અ લક્ષણ

સામાન્ય લક્ષણં તેષાં પ્રમૂતાવિલમૂચતા ।

પુષ્કળ પેશાબ થાય અને ડોહોળા પેશાબ થાય એમનું (=વીસે પ્રમેહોનું) સામાન્ય લક્ષણ ॥

પ્રમેહના પ્રકાર

વૌષટ્પ્યાવિશેષેડપિ તત્સયોગવિશેષતઃ । ૭ ॥
મૂત્રવર્ણાદિમેદેન મેદો મેહેષુ કલ્પયતે ।

દોષ ૨ને દૂખમાં ફેર ન હોય (=દોષ ૨ને દૂખ એના એ જ હોય) છતાં પણ ૨ો દોષ અને દૂખના જુદાજુદા સંયોગોને બીધે પેશાબના ૩૪ (+ ગંધ, સ્વાદ, સ્પર્શ) વગેરેમાં જે ફેર પડે છે તે ઉપરથી પ્રમેહોમાં ભેદો (=પ્રકાર) કલ્પાય છે

કફના પ્રમેહના દસ પ્રકાર

ઉદકમેહ

મચ્છ વહુ સિતં શીતં નિર્ગન્ધમુદકોપમમ્ ॥૮॥
મેહત્યુદકમેહેન કિચ્ચિન્નાવિલપિચ્છલમ્ ।

ઉદકમેહને બીધે દરદીને પાતળો, ધોળો, ઠંડો, (સારી કે ખરાબ) ગંધ વિનાનો, પાણી જેવો પેશાબ થાય છે ૨ને ઘોડો ડોહોળો અને પિચ્છિલ પેશાબ થાય છે

ઈશુમેહ

ફ્લો રસમિવાત્પર્યં મધુરં ચેદુમેહતઃ ॥૯॥

ઈશુમેહને બીધે શેરડીના રસ જેવો પુષ્કળ અને ગળ્યો પેશાબ થાય છે

સાંદ્રમેહ

સાન્દ્રોમલેત્પર્યુપિતં સાન્દ્રમેહેન મેહનિ ।

સાંદ્રમેહને બીધે એવો પેશાબ થાય છે કે જે પેશાબ ને આખી રાત રાખી મૂકવામાં આવે તો તે ઘટ્ટ બની જાય છે

સુરામેહ

સુરામેહી સુરાતુલ્યમુપર્યસ્તમયો ઘનમ્ ॥૧૦॥

સુરામેહવાળા માણસને સુરા જેવો પેશાબ થાય છે (એ પેશાબને આખી રાત રાખી મૂકવામાં આવે તો) એ ઉપર પ્રવાહી અને નીચે ઘટ્ટ હોય છે

પિટ્ટમેહ

સંદ્રપ્રોમા પિટેન પિટ્તવદ્દહલ સિતમ્ ।

પિચ્છમેહને બીધે દરદીના ૩ વર્ણા ખડા થઈ જાય છે અને એને લોટ જેવો, પુષ્કળ અને ધોળો પેશાબ થાય છે

શુક્રમેહ

શુક્રામં શુક્રમિશ્રં વા શુક્રમેહી પ્રમેહતિ ॥૧૧॥

શુક્રમેહવાળા માણસને વીધે જેવો અથવા વીધે વાળો પેશાબ થાય છે

સિકતામેહ

મૂત્રાણૂ સિકતામેહી સિકતારૂપિણો મલાન્ ।
સિકતામેહવાળાને દેખાય એવા, બારીક, રેતીના
કણ જેવા આકારના મળનો (=કફનો) પેશાબ થાય છે.

શીતમેહ

શીતમેહી સુષ્કહુશો મધુરં મૃશ્મતીતલમ્ ॥૧૨॥
શીતમેહવાળા માણસને ગળેલા અને બહુ જ
ઠંડા પેશાબ ધમ્પી જ વાર (=વારંવાર) થાય છે.

શનેર્મેહ

શનેર્શનૈઃ શનૈર્મદ્ધી મન્દમન્દ પ્રમેહતિ ।
શનેર્મેહવાળા માણસને તૂટકતૂટક અને ઘોઘોઘોઘે
પેશાબ થાય છે.

લાલામેહ

લાલાતન્તુયુતં મૂથં લાલામેહેન પિચ્છિલમ્ ॥૧૩॥
લાલામેહને લીધે લાળના તાંતમ્પાવાળો અને
પિચ્છિલ પેશાબ થાય છે.

પિત્તાના પ્રમેહના છ પ્રકાર

ભારમેહ

ગન્ધવર્ણરસસ્પર્શૈઃ ક્ષારેણ ક્ષારતોયવત્ ।
ભારમેહને લીધે રંગ, ગંધ, સ્વાદ અને સ્પર્શમા
ભારના પાણી જેવો હોય એવો પેશાબ થાય છે.

નીલમેહ

નીલમેહેન નીલામ્
નીલમેહને લીધે મળી જેવો પેશાબ થાય છે.

કાશમેહ

કાલમેહી મરીનિમમ્ ॥૧૪॥

કાશમેહવાળાને મેશ (=કાળા) જેવો પેશાબ
થાય છે.

હારિદ્રમેહ

હારિદ્રમેહી કટુકં હરિદ્રાસમિમં વહત્ ।
હારિદ્રમેહવાળાને તીખો, જાડર જેવો અને
ખજનરા કરે એવો પેશાબ થાય છે.

મર્જિતમેહ

પિચ્છં મર્જિતમેહેન મર્જિતસલિલોપમમ્ ॥૧૫॥
મર્જિતમેહને લીધે ગંધાદો અને મજબૂત પાણી
જેવો પેશાબ થાય છે.

રાતમેહ

વિષ્ણુમુખં સલવનં રક્તમં રક્તમેહત્ ।

રક્તમેહને લીધે ગંધાદો, ગરમ, જરા ખારો અને
લોહી જેવો પેશાબ થાય છે.

વાયુના ચાર પ્રમેહ

વસામેહ

વસામેહી વસામિથ્રં વસાં વા મૂત્રયેન્મુહુઃ ॥૧૬॥
વસામેહવાળાને વસાવાળો અથવા વસાનો પેશાબ
વારંવાર થાય છે.

મજ્જામેહ

મજ્જાનં મજ્જમિથ્રં વા મજ્જમેહી મુહુર્મુહુઃ ।
મજ્જામેહવાળા માણસને મજ્જાનો રાખવા મજ્જા
વાળો પેશાબ વારંવાર થાય છે.

હસ્તિમેહ

હસ્તી મત્ત ભ્રાજલં મૂર્ચં વેગવિવર્જિતમ્ ॥૧૭॥
સલસીકં વિચદ્યં ચ હસ્તિમેહી પ્રમેહતિ ।
હસ્તિમેહવાળા માણસને માતેલા લાથીની માફક
અટક્યા વિના, વેગ વિના, લસિકા (સૂ. ૧૨/૨) આદિ,
વિખંધવાળો પેશાબ થાય છે.

મધુમેહ

મધુમેહી મધુસમમ્
મધુમેહવાળા માણસને મધ જેવો પેશાબ થાય છે.
બે જાતનો મધુમેહ
જાયતે સ કિલ દ્વિષા ॥૧૮॥

કુદે ધાતુક્ષવાદ્રાચી લોપાદ્યુતપચેડયવા ।
એ (=મધુમેહ) બે રીતે થાય છે: ૧. ધાતુમાં
ઓછી વવાથી વાયુ કોષે તેથી અથવા ૨. દોષને લીધે
વાયુનો માર્ગ સેકાવાથી વાયુ કોષે તેથી.

વાયુ કૃચ્છ્રશ્ચ કષારં અને અશ્મશ્ચ કષારં?
આદ્યુતો લોપલક્ષાનિ છોડનિમિત્તં પ્રદર્શયેત્ ॥૧૯॥
ક્ષીણઃ ક્ષણાત્ક્ષણાત્ પૂર્ણો મજતે

કૃચ્છ્રસ્તાપ્યતામ્ ।

જેવો માર્ગ સેકાયેલો હોય એવો વાયુ કંઈ થયું
કર્યું વિના જ દોષને લીધે માર્ગ સેકાયેલો હોય તે દોષમાં
(નિ. ૧૬/૨૮ થી ૧૧૫ માં કોષમાં) વર્ણના દેખાઈ છે
(કાળુ કે વાયુનો સ્વભાવ થતો છે). પછીમાં (મુત્રા-
શયમાં) એછે થઈ એવો અને પછીમાં બહારનો વાયુ
કૃચ્છ્રશ્ચ અને છે. (જ્યારે દોષને લીધે વાયુનો
માર્ગ સેકાવાથી વાયુ કોષે છે, ત્યારે વાયુ કૃચ્છ્રશ્ચ
હોય છે, પણ જ્યારે ધાતુએ એછે દવાથી વાયુ
કોષે છે, ત્યારે વાયુ અશ્મશ્ચ અને છે.)

બધા પ્રમેહને મધુમેહ કેમ કહે છે ?

કાલેનોપેક્ષિતાઃ સર્વે યદાન્તિ મધુમેહતામ્ ॥૨૦॥

મધુરં યદ્ધ સર્વંયુ પ્રાયો મધ્વિવ મેહતિ ।

સર્વંઽપિ મધુમેહાલ્યા માધુર્યાચ્ચ તનોરતઃ ॥૨૧॥

બધા પ્રમેહની બાબતમા જો બેદરકાર રહેવાય (= શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર ન કરવામા રાખે) તો બધા પ્રમેહમાથી વખત જતા મધુમેહ થઈ જાય છે તેથી અને બધા પ્રમેહોમા આમાન્ય રીત મધ જેવો ગળે પેશાન થાય છે તેથી અને શરીરની મોકાશ (= ગળખમ) ન થીયે (= શરો પાત્ર એકદરે ગળ્યુ હોવાથી) — આ ત્રણ કારણોને બધાર પ્રમેહો મધુમેહ કહેવાય છે

કફના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો

અવિપાકોઽરુચિઃકર્ણદિન્દિદા કાસઃ સ્પીનસ ।

ઉપદ્રવાઃ પ્રજાયન્તે મેહાનાં કફજન્મનામ્ ॥૨૨॥

ખાધુધીધુ પરે નહિ, અરુચિ, ઊલટી, ઊધ, ઉધરસ, નજીબમ — એટલા કકથી થતા પ્રમેહોના ઉપદ્રવો થાય છે

પિત્તના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો

ચલ્તિમેહનયોસ્તોદો મુષ્કાચ્ચરણ જ્વરઃ ।

દાહસ્તૃષ્ણાઽમ્લકો મૂર્છા

વિદ્મેદઃ પિત્તજન્મનામ્ ॥૨૩॥

મૂત્રાશય અને મૂત્રેન્દ્રિયમા તોદ થાય, રાત્રિ ચિરાતા હાય સોથી પીડા થાય, તાવ, બળનહ, તરસ, રાશ્લક, મૂર્છા, આગલ ગાડા વાય — એટલા પિત્તથી થતા પ્રમેહો ના ઉપદ્રવો છે

વાયુથી થતા પ્રમેહોના ઉપદ્રવો

વાતકાનામુદાર્તકમ્પદ્દમહલોલતાઃ ।

શૂભ્રમુન્નિદ્રતા શોષઃ કાસઃ શ્વાસશ્ચ જાયન્તે ॥૨૪॥

ઉદાર્ન, કપ, કટથ વગલાઈ જાય, ખાવાપીવાની વાલસા, શૂન, ઊંધ ઊંચી જાય, (ગળ્યુ, નાળયુ અને મો) સુકાય, ઉધરન, શ્વાસ (= ફમ, હાંફ) — એટલા વાયુના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો છે

૬૨। પ્રમેહપિટિકા

શારાત્રિકા કચ્છપિકા જાલીની વિનતાઽલજી ।

મસૂરિકા સર્પપિકા પુત્રિણી સવિદારિકા ॥૨૫॥

વિદ્રધિષ્ઠેતિ પિટિકાઃ પ્રમેહોપેશયા દશા ।

સન્ધિમર્મસુ જાયન્તે માંડલેષુ ચ ધામસુ ॥૨૬॥

શરાવિકા, કચ્છપિકા, અગિની, વિનતા, અંબજી, મસૂરિકા, સર્પપિકા, પુત્રિણી, વિદારિકા અને વિદ્રધિ એ દશ ફેલીઓ પ્રમેહોગળની બાબતમા બેદરકાર નેવાથી

સાધારણોનાં મર્મસ્થાનમા અને બહુ માનવ બાબતમા થાય છે

શરાવિકા

અન્તોજ્ઞતા મધ્યનિદ્રા શ્વાયા ક્ષેદરુજાન્વિતા ।

શરાયમાનસંસ્થાના પિટિકા સ્થાચ્છરાવિકા ॥૨૭॥

શરાવિકા નામની ફેલી (= નાનું ગૂમડું) છેલ્લી ઉપસેલી, વચમા પાડાવાળી, બદામી રંગની, ક્ષેદ અને પીડાવાળી, તથા કોડિયા (= વપ્પલિયા) જેટલા માપની અને મોડિયા જેવા રાક્ષસી હોય છે

કચ્છપિકા

અવગાઢાંતિન્સ્તોદા મહાવસ્તુપરિગ્રહા ।

સ્ફરુણા કચ્છપપૃષ્ઠામા પિટિકા કચ્છપી મના ॥૨૮॥

ઊંડામુઠા થતા પીડા અને નોદવાળી, શરીરના પુષ્કળ ભાગ ઉપર થયેલી, ચીની, કાચબાની પીંડ જેવી ફેલીની કચ્છપી (= કચ્છપિકા) માની છે

અગિની

સ્તવ્ધા સિરાજાલયતી સ્તિગ્ધક્ષાયા મહાશયા ।

રુજાનિસ્તોદયદુહલા સ્ફુમન્નિદ્રા ચ જાલીની ॥૨૯॥

અગિની સ્વભાવ, ચિરાત્રોના આગાવાળી, સ્તિગ્ધ હાય થાય અગી, શરીરના પુષ્કળ ભાગ ઉપર થતી, પુષ્કળ પીડા અને નોદવાળી, મોટા ઊંડાવાળી રીત છે

વિનતા

અવગાઢરુજાફલેદા પૃષ્ઠે યા જટરેઽપિ યા ।

મહતી પિટિકા નીલા વિનતા વિનતા સ્મૃતા ॥૩૦॥

ઊંડામુઠા થતા પીડા અને ક્ષેદવાળી, પીક ઉપર કે જટર ઉપર પાત્ર થતી, ખગી જેવા રંગની, ઊંચી (= ઊપસેલી નહિ) અને મોટી ફેલી (= ગૂમડું) ના શાખમા વિનતા કહે છે

અંબજી

દહતિ ત્વચમુથાને મૃશં કષ્ટા વિસર્પિણી ।

રક્તરુણાઽતિસ્તસ્પોટદાહમોદજ્વરાઽલજી ॥૩૧॥

અંબજી ઊપર નાર નામની બને છે, બહુ પીડા કરે છે, ફેલાઈ જાય છે, નાકાપડની કાઠી હાય છે અને બહુ તરસ, કાશીરો, નળનહ, મોઢ અને નાક એટલા લક્ષણવાળી હોય છે

મમૂરિકા

માનસંસ્થાનયોસ્તુલ્યા મમ્પરેજ મસૂરિકા ।

મમૂરિકા મસૂર જેવા અને મમૂર જેવા આકારની હોય છે

સર્પથી

સર્પપામાનસસ્થાના ક્ષિપ્પાકા મહારુજા ॥૩૨॥
સર્પથી સર્પાનુસ્યપિટિકાપતિવિરિતા ।

સર્પથી સર્પપામાનસસ્થાના ક્ષિપ્પાકા મહારુજાની,
૪૨ પાંદે એવી, બહુ પીડાવાળી, નરનર જેવી બેસી
ઓથી વીંટાયેલી (=ઘેરાયેલી) બાંધ છે

પુત્રિણી

પુત્રિણી મહતી મૂરિસુલક્ષ્મિપિટિકાચિતા ॥૩૩॥

પુત્રિણી (બીજી પિટિકારીના પ્રમાણમાં) મોટી,
અને અનેક બીજીબીજી દાહો થો બરબક હોય છે

વિદ્યારિકા

વિદ્યારીકન્દ્યદ્વુક્તા ફાટના ચ વિદ્યારિકા ।

વિદ્યારિકા વિદ્યારીકના બરાબર જાનમરોજ રાને
કાપ હોય છે

વિદ્યિ (=૧૮)

વિદ્યિચિરંજયતેડન્યથ

વિદ્યિ (= ૧૮) બાંધ બાંધે (નિ. ૧૧ ૧ મા)
કેવલાં

સાધ્ય અને અસાધ્ય પિટિકાઓ

કન્દ્યસાધ્ય પિટિકાઓ

તત્રાણં પિટિકાત્રયમ્ ॥૩૪॥

પુત્રિણી ચ વિદ્યારી ચ દુલ્હા ચદુમેદસ ।

એમા (=એ દસ પિટિકાઓમાં) પહેલી ત્રણ
પિટિકા (થાપિકા, ક્ષયપિકા ૨૦ ન જાનની), પુત્રિણી
અને વિદ્યારી (=વિદ્યારિકા), ૨૦ પાન બહુ લરનીવાળા
મારુકને થતી હોવાથી અહન કરતી મુશ્કેલ છે (=કઠિણ
સાધ્ય છે)

સાધ્ય પિટિકાઓ

ચઘાઃ પિત્તોલ્પનાસ્ત્યથા

સમગ્રત્યલ્યમેદસઃ ॥૩૫॥

બાકીની ચારમા પિત્ત વધારા હોય છે અને એ
થોડી નરબાંધાવાને થાય છ નથી એ સહન થાય
એવી (=સાધ્ય) છે

(બાંધેલી ચાર=વિનતા, ૨.લજ્જ, મસૂરિકા અને
સર્પથી. વિદ્યિ વિષે નિ. અ ૧૧મા કહેલે એટલે
આવી કુલ નવ પિટિકાઓના માખર સાધ્યપણાની વાત
કરી છે)

કઈ પિટિકામાં કયા દોષનો વધારો
પ્રકાશ હોય છે?

તામુ મેહવશાત્ સ્યાદોલોદ્રેની યથાયમ્ ।

એમા (=એ દસ પિટિકાઓમાં) (ત્રણ દોષનો
પ્રવેશ હોય છે, પણ તેમાથી) જે દોષના પ્રમેહમાં જે
પિટિકા થઈ હોય તે દોષ તે પિટિકામાં વધારે કોષેલા
હોય છે

(વાયુના પ્રમેહમાં પિટિકા થાય ત્યાર તે પિટિકામાં
વાયુ ઊંચ બે દોષ કરતા વધારે કોષેલા હોય એ જે
પ્રમાણે પિત્તના પ્રમેહમાં અને કફના પ્રમેહમાં થયેલી
પિટિકાઓમાં અનુક્રમે પિત્ત અને કફ પોતાના નિવા
રના બીજા બે દોષ કરતા વધારે કોષેલા હોય છે)

પ્રમેહ વિના પણ થતી પિટિકાઓ

પ્રમેહેણ વિનાડ્યેતા જાયન્તે દુષ્પમેદસઃ ।

તાવદ્ધ નોપલક્ષ્યન્તે યાવદ્ધસ્તુપરિમહઃ ॥૩૬॥

પ્રમેહ રોગ વિના પા ૨૫ (=દસ પિટિકાઓ)
જેની વચ્ચે બાકી હોય તન થાય છે, રાન જ્યા
સુધી રોગ પિટિકાની વસ્તુ (=સાધ્યપણા અન)
તરીકે જે ભાગ વધારા કહેવામાં આવ્યો છે તે અંગો
ન પકડાય, ત્યાં સુધી ૨૫ પિટિકાના લક્ષણો પ્રકટ થતા
નથી (=૨૫ પિટિકાએ રોગનાઈ આવતી નથી)

પ્રમેહ અને રક્તપિત્ત વચ્ચે ફરક

હારિદ્વર્ણે રક્તં વા મેહમાદ્યુપવર્જિતમ્ ।

યો મૂત્રયેષ તં મેહં રક્તપિત્તં તુ લઘુઃ ॥૩૭॥

પ્રમેહના પૂર્ણપના લક્ષણો (પેશા ૩૭૫, ૩૮૬)
વિના માપસને હાજર જોવા અંગો કે લાવ પેશાબ થાય
તો તેને પ્રમેહરોગ કહેતા નથી પણ રક્તપિત્ત કહે છે

અથા પ્રમેહાનું પૂર્વરૂપ

સ્વેદોઝ્જગ્ધઃ શિયલત્ત્રમ્હે

શર્યાસત્ત્વપ્રસુલામિપ્તઃ ।

દ્યુષ્ક્રમિકાધવળોપદેહો

ઘનાહતા કેશનાવાતિશુલ્ભિઃ ॥૩૮॥

શીતમિપ્તર્થં શલનાલુશોપો

માપુર્યમાસ્યે કર્ણપદશઃ ।

મવિપ્ત્યતો મેહગણસ્ય રૂપં

મૂત્રેડમિધાવન્તિ વિપીલિકાશ્ચ ॥૩૯॥

પરસ્પેશ થાય, સરીર ગંધાય, સરીર ઢીંટીં વઈ
જાય, મૂર્છા ગમે, બેતી રહે, ઊંઘણ અને સુખ
એ ચાર વર્ણા ઉપર આનંદન નહીં, તદ્દય, આખ, છાત્ર
અને કાનમાં તે તે રંગના ઘેલ કે દોષ લીધાનેવા
રહે, સરીર વધી જાય, વાત અને નખ બહુ વધે,
કડું ઝમે, ગર્જ અને તાવનું સુખ, મોં અનુજન્ય

રહે, હાથ અને પગ બળે, અને પેશાબ તરફ કીડીઓ દોડે (=પેશાબને કીડીઓ ચડે)—એ થવાના પ્રમેહોના લક્ષણ છે (=વીસે પ્રમેહનું પૂર્વરૂપ છે)

દટ્ટવા પ્રમેહં મધુરં સપિચ્છં

મધુપમં સ્યાદ્વિવિધો વિચારઃ ।

સમ્પૂરણાદ્વા કફસમ્ભવઃ સ્યાત્

ક્ષીણેષુ દોષેષ્વનિલાત્મકો વા ॥૪૦॥

ગળ્યો, પિચ્છવાળો, મધ જેવો પ્રમેહ જોઈને એ વિચાર આવે (=સંદેહ થાય) જો એવા પ્રમેહમાં દોષો પુષ્કળ હોય તો રોગો સંદેહ થાય કે શું આ કફના પ્રમેહ હશે? અને જો એવા પ્રમેહમાં દોષો ઓછા હોય તો એવા સંદેહ થાય કે શું આ વાયુનો પ્રમેહ હશે? (પણ આવા સંદેહ ખરો જોના થવો જોઈએ નહિ, કારણ કે ક્યા દોષનો પ્રમેહ છે તે, તે તે દોષના પ્રમેહના લક્ષણો ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે)

(પિચ્છ =શેષ-વાના ગુદર જેવી ચીકણ-અરુણદત્ત)

સાધ્ય અને અસાધ્ય પ્રમેહ વિષે વધુ વિચાર

સર્વરૂપાઃ કફપિત્તમેહાઃ

ક્રમેણ યે વાતકૃતાશ્ચ મેહાઃ ।

સાધ્યા ન તૈ, પિત્તકૃતાસ્તુ વાયાઃ

સાધ્યાસ્તુ મદોયદિ નાતિદુર્મ ॥૪૧॥

(આગળ સ્થોક ૬માં કહ્યું પ્રમેહ સાધ્ય, પિત્તના પ્રમેહ સાધ્ય રાને વાયુના પ્રમેહ અસાધ્ય છે રોમ નહીં છે હવે આ સ્થોકમાં રોના અપવાદ કહે છે)

પૂર્વરૂપના લક્ષણો જોયા ચાલુ રહ્યા કરે એવા કફના પ્રમેહ અને પિત્તના પ્રમેહ રાસાધ્ય છે, વળી જો પ્રમેહ પહેલાં કફના હોય, પછી એમાંથી બગડીને પિત્તના પ્રમેહ થઈ ગયા હોય રાને એ જ પાછા બગડીને વાયુના પ્રમેહ થઈ ગયા હોય, રોગો કમથી થયેલા વાયુના પ્રમેહ પણ અસાધ્ય છે (=શક્યતાથી જ વાયુના પ્રકોપથી થયેલા પ્રમેહ તો સ્થોક ૬ પ્રમાણે અસાધ્ય છે જ, પણ જો કફના પ્રમેહ ઉપર કહેલા કમનર બગડીને પછીથી વાયુના પ્રમેહ બની ગયા હોય તે પણ અસાધ્ય છે) પિત્તના પ્રમેહ સાધ્ય છે પણ એ સાધ્ય કહેવા પિત્તના પ્રમેહોમાં જો વરબી બહુ જ ન બગડી હોય, તો એ પિત્તના પ્રમેહ પણ સાધ્ય છે

શરદદ્રાઘદ્રવ્યે તૃતીયે નિદાનસ્થાને પ્રમેહનિદાન

નામ દશમેઽધ્યાય ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મોઃ વિદ્રધિવૃદ્ધિ- ગુલ્મનિદાન

મયાતો વિદ્રધિવૃદ્ધિગુલ્મનિદાનં

ધ્યાર્યાસ્યામ' ।

इति ह साङ्ख्यत्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે ૨ મે વિદ્રધિ (=ગડ), વૃદ્ધિ (=વધન વળ) અને ગુલ્મ(=ગેળો)નું નિદાન સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વિદ્રધિનું નિદાન

અરુણ

भुक्तैः पशुपितायुष्णरुक्षशुष्कविदाहिभि ।

जिह्वाशय्याविषेष्टामिस्तસ્ત્રાસૃક્પ્રદૂષणैः ॥૧॥

તુલ્યદ્વામાંવમેદોસ્થિભાગ્વસુકળ્દરાશ્રય ।

यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुज ॥૨॥

વૃત્તઃ સ્યાદાયતો યો વા

સ્મૃતઃ પોઢા સ્વ વિદ્રધિઃ ।

રાતવાતી બહુ ગરમ, બહુ લૂખું, બહુ સૂકું અને બહુ વિદાહી વસ્તુરો ખાવાપીવાથી, વાકીદેથી પણ સીમા સુવાથી, શરીરના ૨-૩વયો વડે અવગી રેષા ઓ કરવાથી, તથા લોહીને બગાડે રોગો જુદીજુદી વસ્તુઓથી બગડવા ચામડી, માંસ, ચરબી, હાડકું, આયુ, લોહી અને કડરના આધારે, બહાર કે અંદર મૂળમાં મોટો, બહુ પીડ કરે એવો, ગોળ કે લાંબો જે સોજો થાય, તે વિદ્રધિ છે રોગ આપુર્વદ મો છે, એ છ રીતે થાય છે

સંખ્યા

दौर्घ्यः पृथक्समुदितैः शोणितैश्च क्षतेन च ॥૩॥

ત્રપ છૂટાછૂટા દોષોથી (=વાયુનું, પિત્તનું, કફનું), ગાથે કેપેલા ત્રપ દોષોથી, લોહીથી રાને ભતથી (=શસ્ત્ર વગેરે વાગવાથી)—રોમ વિદ્રધિ છે છે

બાહ્ય અને આંતર ગડ

बाह्योऽत्र तत्रतत्राङ्गं दारुणो ग्रथितोऽत्र ।

માત્તરો દારુણતરો ગમ્મીરો ગુલ્મવદન્ ॥૪॥

વસ્ત્રીકવસ્ત્રમુચ્છાપી શીઘ્રચાત્સમિશ્રણવત્ ।

એમાં (=બહારના અને અંતરના એ બે નડમાંથી) બહારનું ગડ (=શરીરની બહાર ઊપડી આવેલું નડ) તે તે અવયવ ઉપર થાય છે, ભપકા, ગંધાગંજ અને

મેઝા ઉપાડવાળું હોય છે આતર વિદ્રવિ વધારે બધા
કર, ઘરોની અંદર છુપાવેલું (=હિંદુ), ગોળા જેવું
નક્કર, કીડીઓના ચક્ષુ જેવું દેરી જેવા રાક્ષસનું
તથા અગ્નિ અને શશની માફક તરત મારી નાખે
એવું હોય છે

જડ કયા ભાગમાં થાય ?

નામિષસ્તિયહૃદ્ગ્રીહક્ષોમહત્કુક્ષિવક્ષ્ણે ॥૫॥

સ્વાદ્વક્ષયોરપાને ચ

હૃદી, મૂત્રાશય, કાગળુ, બરોળ, ક્ષોભ, ૬ થ,
કૂખ, સાથડનાં વળા, વૃક્ષ (જ કાંડની) અને
મુદાના ભાગમાં જડ થાય.

વાયુના જડનાં લક્ષણ

વાતાસ્રાતિતીમરુક્ ।

દયાવારુણશ્ચિરોચાનપાકો વિપ્રમસંશ્ચિતઃ ॥

અયધન્દેદ્રમમાનાહસ્પન્દસર્પણશાધવાન્ ।

તેમાં (બધા ગડમાંથી) વાયુથી ઘણેલું જડ બહુ
જ તીવ્ર પીડવાળું, બદામી રંગનું કે આછું લાલ, ઉપાડ
થતાં અને પાકતા ઘણે વખત લાંબે નીંજી, ઘમણ
વિનાના આકારવાળું, લીધાનું હોય એવી પીડવાળું,
કપાનું હોય એવી પીડવાળું, ફેર, રાનાના, અને ફરકાટ
વાળું, જડ ફેલાઈ બધા રોવું, અને અવાજ થા
એવું હોય છે

પિત્તના જડનાં લક્ષણ

રક્તાન્નાસિત્તા પિત્તાન્નૃષ્ણમોહજનરદાહવાન ॥૭॥

શ્મિપ્રોચાનપ્રપાકશ્ચ

પિત્તથી થતું જડ યંતુ, તાબાવર્ણ કે કાગળ હોય
છે, એમાં તરુક, મોહ, તાવ અને બળતરા થાય છે,
એના ઉપાડ જલદી થાય છે અને એ જડ પાકે છે

કફના જડનાં લક્ષણ

વાણ્ણુ કણ્ઠદુતઃ કફાત્ ।

સોઝેલેશશીતકસ્તામ્મગુમ્મારોચકગોરવ ॥૮

વિરોચાનવિપાકશ્ચ

કફના પ્રકોપથી થતું જડ ઘાંતું, ખમ્બા અને
એવું, ઉન્નવેષ, શીતજ્વર, સ્તબ્ધ, બગાડી, અર્ચવ
અને ભારવાળું, તથા લાંબે વખતે ઉપાડ થાય અને
લાંબે વખતે પાકે એવું હોય છે

ત્રિદોષના જડનાં લક્ષણ

હૃદ્ગ્રીહં સંશ્ચિપાતન ॥

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થતા જડનાં ત્રણ મુદા
મુદા દોષોથી થતા જડનાં ત્રણ લક્ષણ હેવ છે

બાહ્ય અને આંતરવિદ્રિષ્ટિનાં લક્ષણ

સામર્થ્યાચાત્ર વિમજેદ્વાહ્યામ્યન્તરલક્ષણમ્ ॥૯

એમાં દાખના પ્રકોપથી થતું જડ બાહ્ય છે કે
આંતર છે તે પેગલિબાગના લક્ષણ, સામર્થ્યના અભાવ
(શ્લેષકે ઉપાથી જા મા શ્રેય લક્ષણોને બાદ કરી)
જુદા પાડવા

લોહીથી થતા જડના લક્ષણ

કૃણ્ણસ્ફોટાવૃન દયાવસ્તીવદાહરજાન્વર ।

પિત્તલિદ્ધોઽસૃજા યાદા

ક્ષીણામેવ તથાઽઽન્તર ॥૧૦॥

લોહીના પ્રકોપથી થતું જડ કાંથી લાક્ષીરોથી
છવાયેલું, બનામી રંગનું, તીવ્ર બળતરા, પીડા અને
તાવવાળું તથા પિત્તના ગડના લક્ષણોવાળું હોય છે
લોહીથી થતું જડ પુરુષોને બાહ્ય હોય છે (આત-
નહિ) અને ફક્ત સ્ત્રીઓને જ આંતર હોય છે (બાહ્ય
નહિ) (શ્લેષકે ટીકાકાર એવો અર્થ કરે છે કે લોહી
થી થતું બાહ્ય અને આંતર જડ ફક્ત સ્ત્રીઓને જ
થાય છે)

શ્વત્વિદ્રિષ્ટિના સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

શક્તાતૈરમિચાતેન સ્તે વાડપથ્યકારિણઃ ।

ક્ષતોપ્પા વાયુવિશિત્ત સરકં પિત્તમીરયન્ ॥૧૧

વિત્તાસૃજલક્ષણ કુર્વાદિદ્રિષ્ટિ ભૂર્યુપદ્રવમ્ ।

થત વજેરે વાગવાથી ૨ મુદા બીજી રીત પણ
(=મૂમુકુ ફાટવા વજેરેથી) થા તથા હાથ ન લિયનિમાં
આધારવિધારનું કપળ કપાથી વાયુ ધામાની નાખાને
ચાર પાત વેરવેરે કરી નાખે છે, તેથી એ ૧ મી
લોહી સાથે પિત્તને કોપારીને પિત્તથી ગરેલા અને
લોહીથી ગરેલા જડનાં લક્ષણોવાળું અને અનેક ઉપ
દ્રવ્યોવાળું જડ કરે છે

જુદાજુદા જડમાં જુદાજુદા ઉપદ્રવ્યો થા આધારે થાય છે ?

તેપૂદ્રવ્યમેવદશ સ્મૃતોઽપિઘાનમેદત્ ॥૧૨॥

તમાં (=જમાં જડમાં) જડનાં જુદાજુદા જડનાને
લોપ જુદાજુદા ઉપદ્રવ્યો થાય છે એવું સ્વપૂર્વ ને છે

જડના જુદાજુદા ઉપદ્રવ્યો

નામ્યાં દિપ્પા મથેદસ્તી મૂય દૃષ્ટેન પૂતિ ચ ।
શ્ચાસો વદતિ સોપમ્નુ

મોહપુરુષ્યાસસ્ય વટપુનઃ ॥૧૩॥

ગલમદદ ક્ષોમિ સ્વાસ્થગોઽપ્યમો દિદિ ।

મનેદસ્મક કાસો હૃદયે પદને વ્યયા ॥૧૪॥

કુક્ષિપાર્શ્વનિર્ભરતાંસાતિઃ કુક્ષાચાટોપજન્મ ચ ।
સપ્ત્યોર્ગદ્વો વહ્નયોર્ગકયોઃ કટિપૃષ્ઠયોઃ ॥
પાર્શ્વયોઃ દ્વયા પાયૌ પવનસ્ય નિરોધનમ્ ।

ગડ ડૂઠી ઉપર થાય તે ડેડકી રાખે, મૂત્રાશય ઉપર ગડ થાર તે પેશાબ કરતા દુખ થાર રાને પેશાબ ગંધાતો થાય, કાજળ ઉપર ગડ થાય તે શ્વામ થડે, બરોડા ઉપર ગડ થાય તા ઉચ્છ્વાસ રામગ, ક્ષોભ ઉપર ગડ થાય તા તરમ જાગ્યા રે અને ગળુ કેવાર હૃદય ઉપર ગડ થાય તે બધા રાગ જડકાઈ જાય, મોઢ થાય, બાધાના રાગ, ઉધરમ આવે, હ વધા થયશટ રાને પીડા થાય, કૂખમા ગડ થાય તા કખ અને પડખાના વચભાગમા રાને ખભામા પીડા થાય છે તથા ર ટોપ થાય છે, સાથગના વગામા ગડ થાય તા પગ અઘાઈ જાય છે, વુઝ (અ કીડની) ઉપર ગડ થાય તે કમ અને પીઠમા તથા પડખામા પીડા થાય છે, ન ગુદામા ગડ થાય તા અપાન વાયુનું રોકાણ થાય છે

કાલા, પાકા અને સડકા જડના લક્ષમ
મામવજ્રવિદગ્ધચ તેષાં શોફવદાદિશેષ ॥ ૧૬ ॥
ગડ કાચા છે, પાકા છે કે વિ ગ્ધ(=વધારપ ના પાકી ગયેલા, નરી ગયેલા) છે તે (સુ ગડ રથી ઊા મા આપેલા) કાલા, પાકા અને વધા પડના ચા । ૧૪ના સોજના લક્ષમા ઉપરથી સુ (મથા ૧૦ના ૧મા કાલા નોજ-ગુમ ૧ના ૧મા જવા, પાકા ૧ના લક્ષ પાકા સોજના લક્ષમ જેવા નાન વધા પ ના પાકી ગયેલા નાના લક્ષમ વધાવના થામી ૧૫ના સોજના લક્ષમ જવા રાય છે)

કયા થયેનું ગડ કયાથી આવે છે /
નામેલ્લ્ય મુજાત્પકા પ્રલવન્યધરે મુદાત્ ।
મુદામ્યામ્રમિજો

ડૂઠીથી ઉપરના આનમા થયલા ૮ પાક ના મોમાથી આવે છે(=પ નીચે છે), ડૂઠીથી નાવના ભાગમા થયેલા ૧ થા નાગ નુ ભાગથી આવે છે અને ડૂઠીમા થયેનું ૮ ગુદામાથી નાન મોમાથી આવે છે

કેદ (=સાવ) ઉપરથી પણ ગડ કયા દાખથી થયુ છે તે ચી રીતે જાણી શકાય /
વિદ્યાદોષ ફલેદાચ વિદ્યઘો ॥૧૭॥
વધાસ્વં મળવત્

ઉ ૨૫/૫થી ૧૦મા ના પેલા વાયુના પ્રવના, પિનના પ્રવના, કડના પ્રવના, લોહીના પ્રકોપથી થના પ્રવના અને ત્રિદોષના પ્રવના લક્ષમા જે દેડના કેદ(=પ

વગેરે કોહવાટ)ના લખાયા રાખ્યા છે તે ઉપરથી પણ ગડમા કયો દોષ છે (=ગડ કયા દોષથી થયુ છે) તે જાણવું જે દાખના પ્રશ્નમાં જેવો ક્ષેત્ર દોષ છે તે દોષના ગડમા પણ તથા જ ક્ષેત્ર દોષ છે માટે ક્ષેત્ર ઉપરથી પણ ગડમા કયેવો દોષ કયો છે ન જાણી શકાય છે)

અસાધ્ય ગડ

તત્ર વિવર્ચ્ય. સદિપાતજ. ।
પક્ષો દ્વિપ્રામિયસ્તિસ્યો મિત્રોડન્તર્ધાદિરેવ વા ॥૧૮॥
પક્ષાન્તઃ સ્વનુ વપ્રાત્ ક્ષીણસ્યોપદ્રવાન્વિત ।

નેમાથી (=બધા ગડમાથી) ત્રણ દોષ માથે કોપ વાથી થયેનું ગડ છોડી દેવા રોગ્ય (=સાધ્ય) છે, હૃદય, ડૂઠી રાન મૂત્રાશય પગ થયેનું બાહ્ય ગડ કે રાતર ગડ પાક રાને દૂઠે ત ર સાધ્ય છે, (ગમે તે ભાગ પર થયેનું) રાતર ગડ પાક રાને મોથી આવે તે અસાધ્ય છે, તથા જાડ કૂખમા માસતન શ્લેક ૧૨૫ થી ૧૫૫ મા કલ્પા ઉપદ્રવાદાનું ગડ થાય ન પામ અનાર છે

સ્તનવદ્વિ (=થાન પાક)

વ્યમેય સ્તનચિરા ચિનૃતા પ્રાપ્ય યોષિતામ્ ॥
સ્તાના ગમિણીનાં વા સમ્પદેષ્ટયથુર્ચન ।
સ્તને સદુચેડુચે વા વાહાનિરધિલક્ષણ ॥૧૦॥
નાહીના સ્તનમધ્યસ્ત્રવાત્કન્યાના ન ચ જાયતે ।
હતિ વિદ્યધિનિદાનમ્ ।

એ જ પ્રમાણ (=શ્લેક ૮૫ થી ૨ પ્રમાણે) સુવા વડા નગર્ભા બોરોના સ્તનની પાસમા મુખવાળા પિનના સુધી પતારેલા ઘટ્ટ મોજે ધાવનવાળા કે ધાવન વિનાના સ્તન ઉપર રાતર છે નાન તના ૧૫મા બાહ્ય વિદ્યર જેવા હાય છે તે મોજે (=થાન પાકનું) કલ્પાના આવના નથી, કાગા અમના સ્તનની ચિરા રોના મુખ નુશ્ચ લાર છે

વધરાવળનું નિદાન

સપ્રાપ્તિ

અથ વ્રિનિદાનમ્ ।

કુન્દો રક્ષગતિર્ગાયુ શોકગ્રસ્તરક્ષરન્ ॥૨૧॥
મુક્તો વહ્નન્ત પ્રાપ્ય ફલકોશામિયાદિની ।
પ્રપીઢ્ય ધમનીરુદ્ધિ કરોતિ ફલકોશયો ॥૨૨॥
પેનાની નાન રક્તવાથી કોપેલા વાયુ સોજે અને ગુન કરતેકનો, દુનોકના નાવગર્ભા વગમાથી અમમાં

પહેચીને અંડની કોથળી (અં સ્કોટમ) તરફ વલેનથી
ધમનીઓને ખૂબ બજારીને કોથળીની વૃદ્ધિ કરે છે
(=કાયળીને ફૂલાવીને મોટી કરી નાખે છે)

સાત પ્રકારની વધરાવળ

દોષાન્નમેદોમૂત્રાન્નૈ સ વૃદ્ધિ સત્તવા ગદ્ ।
મૂત્રાન્નજાવપ્યનિલાદેતુમેદસ્તુ કેવલમ્ ॥ ૨૩ ॥

દોષથી (=વાયુથી, પિત્તથી, કફથી) લાડીથી
ચરબીથી, પેશાબથી રાત્રે & તરણથી થતો એમ વધરા
વળનો રાજ સાત રીતે થાય છે પેશાબથી થતી આતર
ક્રમા થતી એ બે વધરાવળ પણ વાયુન લેધ થાય છે
ફક્ત કારણ જુદા હોવાથી એ બે વધરાવળને વાયુની
વધરાવળથી જુદી ગણાવી છે

વાયુની વધરાવળના લક્ષણ

ચાતપૂર્ણહતિસ્પર્શો રુક્ષો વાતાદહેતુરુક્ ॥

વાયુની વધરાવળમા મથળીને રાડકવાથી રો વાયુથી
ફૂલાવેથી મસક (કે ફૂલમ) જેવી લાગે છે, કોથળી
બૂખી હોય છે અને કારણ વિના પીડા થાય છે

પિત્તની વધરાવળના લક્ષણ

પક્વોદુશ્વરસઘ્નાષા પિત્તાદાહોષ્મપાકવાન્ ॥ ૨૪ ॥

પિત્તની વધરાવળમા કોથળી પાક ઉમેડના ફળ
જેવી થઈ જાય છે તથા એ વધરાવળમા બળતરા થાય
છે કોથળી બરમ રહે છે અને પાકે છે

કફની વધરાવળના લક્ષણ

કફાષ્ણીતો મુક ક્ષિગ્ધ

કળ્પમાન્ કઠિનોડ્વરુક્ ॥

કફની વધરાવળમા કોથળી કઠી, ભાર, સ્નિગ્ધ,
ખમ્બળવાળી, કઠણ અને થોડી પીડાવાળી હાય છે

લેડીની વધરાવળના લક્ષણ

રૂપ્પાસ્ફોટાવૃત્ત પિત્તવૃદ્ધિલિપ્તશ્ચ ચ્ક્લસ ॥ ૨૫ ॥

લેડીની વધરાવળમા કાથળી ઉપર મોઝ જેવી
મળી ફોડાંડોફોડાંડો છવાઈ જાય છે રાત્રે પિત્તની
વધરાવળ જેવા લમણે થાય છે

ચરબીની વધરાવળના લક્ષણ

કફવન્મેદસા વૃદ્ધિર્મૃદુસ્તાલફલોપમ ॥

ચરબીની વધરાવળના લક્ષણ કફની વધરાવળ જેવા
છે પણ ચરબીની વધરાવળમાં કોથળી મૃદુ અને તાડ
ફળ જેવી હાય છે

મૂત્રની વધરાવળના લક્ષણ

મૂત્રપારણશીલસ્ય મૂત્રજ સ તુ ગન્ધત ॥ ૨૬ ॥

મમ્મોમિ પૂર્ણહતિવત્સોમ યાતિ સદસ્મૃતુ ॥

મૂત્રકૃદ્ધ્યમ્મધસ્તાઘ વલય ફલકોશયો ॥ ૨૭ ॥

પેશાબની ઘાબ/તને રાત્રી રાખવાની ટેવવાળા માણસ
ને પેશાબની વધરાવળ થાય છે રોમા બપોર બપોર
દરદી ચાલે, ત્યાર પાછીથી ભરતી મસક જેવો સોબ
થાય છે (=જેમ પાછીભરતી મસક લઈને ચાલીએ
ત્યાર મસકમા પાત્રી લાલે છે તબુ જ પેશાબની
વધરાવળમા થાય છે) રોમા પીડા હાય છે, ચાકવામા
મૃદુ હોય છે મૂત્રકૃદ્ધ્ય થાય છે તથા કોથળીની નીચ
હાય પહેરવાના કા જેવા & કાર થાય છે

અતૃણિ (=સારણગઠ)

વાતકોપિમિરાહારે શીતતોયાવગાહનૈ ॥

ધારણેરણભારાધ્વવિપમાદ્વપથતૈ ॥ ૨૮ ॥

સોમજૈ શ્વિમિતોડ્યૈશ્ચ ક્ષુદ્રાન્નાવધયં યદા ॥

પવનો વિગુણીકૃત્ય સ્તનિવેશાદ્યો નયેત્ ॥ ૨૯ ॥

કુપાદિહ્નજ્ઞાનસન્ધિસ્યો ગ્રન્થ્યામ શ્વયયું તદા ॥

ઉપેક્ષ્યમાણસ્ય ચ મુષ્કવૃદ્ધિ

માધ્માનકૃસ્તન્મથર્તો સ વાયુ ॥

પ્રપીડિતોડ્યન્ત સ્વનવાન્ પ્રયાતિ

પ્રમાપયન્નેતિ પુનશ્ચ મુક ॥ ૩૦ ॥

મન્ત્રવૃદ્ધિરસાધ્યોડ્ય વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિ ॥ ૩૧ ॥

રુક્કણ્ણારુણસિરાતન્તુજાલગાથાક્ષિત ॥

હતિ વૃદ્ધિનિદાનમ્ ॥

વાયુન કાપાવ રોવા રાડકથી ઠા પાડીમા બેનીન
અનક વાર નાડવાથી વોન રાડકથી વગોને પરાણે
આસુવાથી (કફવાથી) ભાર ઉપાવાથી ચાલવાથી,
શરીરના રાડકથી જે પ્રવૃત્તિ ન કરવી જોઈરો એવી
વિષમ પ્રવૃત્તિ કરવાની તથા વાયુન કાપાવનારા બીજા
કારણોથી કાપવા વાયુ નાબૂદ આતરજાળ રોક ભાગને
હીલા પાી દઈને (કાપાવ) U અખર જેવા આકાર
નો બનાવીને) રોન ની બગાડેથી નીચું ઉતારી
દે છે ત વખત તાથળના વધના સાધાર્માં રહેલો વાયુ
ગાક જેવા સોજો આપ છે જે આ સેગના તરન શાઓકન
ઉપાય કરવામા જેઠકાી રખાય તો એ વાયુ અન્ને
ફૂલાવી દે છે તથા સાર આધ્માન પીડા અને સ્તભ
થાય છે કોથળીના ઉતરવા આતર ને અન્ને (=કિન્નુ)
દબાવીએ તો વાયુ અચળ કરતા (મેથળીમાથી) બહાર
નીકળે છે થવ નાવવા] છેડી દઈએ એજેલ વગી
પાછો કોથળીને (=આતરગાને) ફૂલાવેતો પાછો આવ
છે આ સારસગાકને રાજ ર તાથ છે, એનાં લક્ષણ
વાયુની વધરાવળ જેવા છે અને રોમાં લૂખી, મની

અને આછી રાત્રી શિરાઓમા જળાથી કોથળી છવાઈ જાય છે (=કોથળી ઉપર કહેવા રગની શિરાઓના જળાજળાં તરીકે આવે છે)

અથ ગુલ્મનિદાનમ્ ।

ગુલ્મ(=ગોળા)નું નિદાન

સાખ્યા

ગુલ્મોઽપ્થા પૃથક્કોષૈઃ સસૃષ્ટેનિચયં ગતે ॥૩૨॥
ખાતેઽથ સ્થ ચ દોષેણ નારીણાં જાયતેઽપ્થમ્ ।

ગુલ્મ આઠ રીતે થાય છે છૂટાછૂટા ત્રણ દોષોથી, ત્રણ દોષોમાથી બેબે સાથે કેપેલા દોષોથી, ત્રણ દોષો સાથે કોષવાથી અને ૨ ઇમ્ ૨૫૦૦ બગડવાથી સ્ત્રીઓને થાય છે તે રક્તગુલ્મ

કારણ, સાધામિ, પૂર્વરૂપ, આકાર

જ્વરચ્છર્ધતિસારાર્ધેમનાદૌષઃ કર્મભિઃ ॥ ૩૩ ॥

કાશિતો વાતલાન્યસિ શીતં વાઽમ્બુ યુગુક્ષિતઃ ।

યઃ પિચ્ચપ્તુ વાઘાનિ લઘ્નપ્તવાદિકમ્ ॥ ૩૪ ॥

સેવસે વેદસદ્ધોમિ હૃદિ વા સમુદીરયેત્ ।

બનુદીર્ણામુદીર્ણાંવા વાતદીક્ષ વિમુચ્ચતિ ॥ ૩૫ ॥

સ્નેહસ્વેદાવનશ્યસ્ય શોષન વા નિપેયતે ।

શુદ્ધો વાઽઽમ્બુ વિદ્રાહીન મજતે સ્યન્દનાનિ વા ॥ ૩૬ ॥

વાતોલ્પજાતસ્ય મલાઃ પૃથક્

ક્રક્ષા દિશોઽપ્થવા ।

સર્વે વા રકયુક્તા વા મહાત્તોનોતુશાયિન ॥ ૩૭ ॥

ઋર્ણાષોમાર્ગમાતૃત્વ કુર્વતે શૂલપૂર્વકમ્ ।

સ્પર્શોપલભ્ય ગુલ્માપ્યમુત્સુરુનં પ્રત્યિકુષિણમ્ ॥ ૩૮ ॥

તાવ, ઊંઘડી, ૨ તિમાર (=ગ્રાહણી) વગેરે સેગથી તથા વમન (=વિરચન, ૨ સ્થાપન) વગેરે કર્મથી દૂબળો પડી ગયેલો જે માણસ વાયડ પદાર્થ ખાય પીરો, જે ભૂખો માણસ ઠડુ પાણી પીએ, જે માણસ ખાધાપીયા પછી દેહમા ખળખળાટ થાય (=અધુ સખળખળ થઈ જાય) એવા વધન (=ફૂલવ, ઠેકેડે મારીને ઓળંગી જવું), તરવું વગેરે કામ કરે, જે માણસ ઊંઘડીનો ઉછળો ન આવે તો હોવા છતાં પરાણે ઊંઘડી કરે, વાછૂટ (=ગમે, પેશાન) વગેરેની હાજત થયા છતાં જે એ હાજતોને રોકે, જડી સ્નેહન અને સ્વેદન કર્યા વિના જે માણસ શોષન કરે, અથવા શોષન થઈ રહ્યા પછી જે માણસ તરત વિદ્રાહી અને અપદન પદાર્થો ખાયપીએ, તેના વાતોલ્પણ દોષો છૂગા

૧. બે બે ભેગા, ત્રણે ભેગા અથવા લોહીથી યુક્ત ૨. ૧૧ મહાત્તોનું અનુશયન કરતાકરના ઉપરના અને

નીચેના રસ્તાને રોકીને પહેલા શૂન ઉત્પન્ન કરીને આડકીને ઓળખી થકાય એવું, ઊપસેલું, ગાઠ જેવા આકારનું ગુલ્મ (=ગોળો) કરે છે

(વાતોલ્પણ = ૧ વાયુ જેના કારણરૂપ છે એવા- અરુદ્ધત ૨ વાયુ જેમા વધારે પ્રમાણમા કોમો હોય એવા-ચંદ્ર ૨ને તોડર)

ગોળો એટલે શું ?

કર્શનાત્કવિદૃષિતૈર્ભાગંસ્પાવરણેન વા ।

વાયુ કૃતાશ્રય. કોષ્ટે રૌદ્ર્યાત્કાઙિન્યમાર્ગત ॥ ૩૯ ॥

સ્વતન્ત્ર સ્વાશ્રયે હુષ્ટ પરતન્ત્ર પરાશ્રયે ।

પિષિડતત્વાદમૂર્તાઽપિ મૂર્તવમિવ સંશ્રિતઃ ॥ ૪૦ ॥

ગુલ્મ હન્યુરુપતે ઘસિતનામિદૃત્વાર્થસંશ્રયઃ ।

કર્શન(=ધાન)નો ઓછો થવાને લીધે અથવા કંઈ ગાઢ અને પિત્તથી (વાયુનો) ભાગ રોકવાને લીધે કોઠામા રાખીને રહેલા, લુખાશને લીધે કઠણ બનેલા (=ગોળારૂપ બનેલા) પોતાના સ્થાન(=પકવાશય)માં હાથ ન્યારે સ્વતન્ત્ર અને પારકા સ્થાન(=આમાશય)માં હોય ન્યારે પરતન્ત્ર (=કંઈ અને પિત્ત ઉપર આધાર રાખતા) બગડેલા, ફક્ત આકવાથી જ ઓળખી થકાય એવો હોવાથી અમૂર્ત હોવા છતાં પિષ્ટ(=ગોળા)રૂપ બની ગયેલો હોવાથી કઠણપણને લીધે મૂર્ત જેવા બનેલા, મૂત્રાશય, ફૂટી, કદાવ અને પડખામા આગવ કરીને રહેલા વાયુને ગુલ્મ (=ગોળો) કહે છે

વાયુના ગોળાના લક્ષણ

વાતાન્મન્યાશિરઃશૂલં જ્વરસ્ત્રીહાન્નકૂળનમ્ ॥ ૪૧ ॥

વ્યથ સ્વચ્ચેવ વિટ્સક્ષ્મં કુચ્છાદુચ્છ્રવસનં મુહુ ।

સ્તમ્બો ગાત્રે મુઠ્ઠે શોષ કાર્દયં વિપમરઙ્કિતા ॥ ૪૨ ॥

રુક્ષકૃષ્ણત્વગાદિત્વ ચલત્વાદનિલસ્ય ચ ।

અનિરુપિતસત્સ્થાનસ્થાનરુચિક્ષવપ્યથ ॥ ૪૩ ॥

પિપ્પીલિકાવ્યાસ દ્વ ગુલ્મ રફુરતિ નુષ્ટે ।

વાયુના ગોળામા મનમામા ૨ ને માથામા શૂન આવે, તાવ આવે, બેઠેલ બગડે, આંતરગ્રામી ગડગડ થાય, જાણે સોષ ખોસાતી હોય એવું ફૂંચ થાય, ગળે ન થાય, ઉચ્છ્વાસતરી કિંચ વાગવાર અને મુઠ્ઠેથી થી થાય, સરીરમા સ્તબ્ધ થાય, મો સુકાય, દૂબળા થવાય, બઝાડિન વિષમ થાય, સામગ્રી વગેરે(=શામી, નખ, આખ, મો વગેરે) લુખા અને કાગા પડી જાય અને વાયુ ચલ હોવાથી ગોળાના આકાર, સ્થાન, વૃદ્ધિ, તથા અને વ્યથા અનિશ્ચિત હોય, ગોળા ઉપર જાણે કીડીઆ વ્યાપી ગઈ હોય એવું લાગે અને ગોળો થઈ અને અંકુશ ખોસ્યા જેવી થોડા કરે

પિત્તના યોગાનાં લક્ષણ

પિત્તાદાહોઽન્ત્રકો મૂર્છાવિદ્-

મેદસ્વેદતદ્વજ્વરાઃ ॥ ૪૪ ॥

હારિદ્રત્વં ત્વગાદ્યેષુ ગુલ્મકષ્ણ સ્પર્શનાસદ્ઃ ।

દૂયતે દીપ્યતે સોષ્ણા સ્વસ્થાનં દૃઢતીવ ચ ॥૪૫

પિત્તને બીધે થયેલા યોગામાં બળતરા, અમ્બક, મૂર્છા, બાગેલા આગે, ધરસેવો, તરસ, તાવ, ચામડી વગેરે હળદર જેવી ધીળાશ અને સ્પર્શ ન ખમી શકે એવો ગરમ યોગો ધીડા કરે, સળગાવે અને પાતાના સ્થાનને જાણે (=તપાવેલાં લોખંડનો યોગો અડકતો યોગ એ રીતે) દગડે-એટલાં લક્ષણે થાય છે.

કફના યોગાનાં લક્ષણ

કફાત્સૈમિત્યમરુચિઃ સ્વતં શિશિરજ્વરઃ ।

પીનચાલસ્પદ્મહાસકાસશુક્લવગદિતાઃ ॥ ૪૬ ॥

શુભ્વોઽવગદઃ કાંઠેનો મુઠ્ઠઃ

સુતઃ સ્થિરોઽપ્પલ્કઃ ।

કફના પ્રકોપથી થયેલા યોગામાં સ્નેહિત્ય, અરુચિ, અંગસાદ, ઢંડો તાવ, સળેખમ, આળસ, લક્ષાસ, ઉપ-રસ, ચામડી વગેરેમાં ધીળાશ, યોગો થોતે ઊંચે, કંકણ, ભારે, કોઈ અડકે તેની ખબર ન પડે એવો (બહેરો), શિથર અને થોડી ધીડાવાળો હોય-એટલાં લક્ષણે થાય છે.

દોષના યોગાનું બીજું લક્ષણ

સ્વદોષસ્પાનધામાનઃ સ્થે સ્થે કાલે ચ રક્તરાઃ ॥

શાયમ

યોગો જે દોષથી લથે હોય તે દોષના પોતાના સ્થાનમાં આકાષ કરીને યોગો રહે છે અને તે દોષના પ્રકોપના સમયે સામાન્ય રીતે શૂળરૂપી ધીડા કરે છે. (દોષનાં સ્થાન અને સમય માટે જુઓ સુ. ૧૧ ॥ થી ૩ તથા સુ. ૧/૭૭.)

બે દોષના યોગાનાં લક્ષણ

જયસ્તુ દ્વન્દ્વોત્પા ગુસ્માઃ સંસૃદ્ધલક્ષણાઃ ।

બે બે દોષ સાથે કોપીને થયેલા યોગો ત્રણ હોય છે (વાતપિત્તને, કફવાતને અને પિત્તકફને) અને એ યોગામાં જે બે દોષ સાથે કોષ્ણા હોય તેનાં લક્ષણે ભેગાં હોય છે.

ત્રિદોષના યોગાનાં લક્ષણ

સર્વજસ્તીવરુદાહઃ શીઘ્રપાત્કી ઘનોઞ્જતઃ ॥ ૪૮ ॥

સાઽસાપયો

બધા દોષો સાથે કોષ્ણવાથી થયેલા યોગામાં સખત ધીડા અને બળતરા હોય છે, એ બધાંથી પાકે છે,

ધટુ અને ઊષ્ણેવો હોય છે. એ યોગો અસાધ્ય છે.

રક્તગુલ્મ

રક્તગુલ્મસ્તુ સ્ત્રિયા યથ પ્રજાયતે ।

રક્તગુલ્મ (—લોહીનો યોગો) તે કુત્ર સ્ત્રીને જ થાય છે.

રક્તગુલ્મનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

પ્રત્તી વા નવસૂતા વા યદિ વા યોનિરોમિણી ॥૪૯

સેવતે વાતલાનિ સ્ત્રી ક્રુદ્ધસ્તસ્યાઃ સમીરણાઃ ।

નિરુણઢ્યાર્તવં યોન્યાં પ્રતિમાસમવસ્થિતમ્ ॥૫૦

કુક્ષિં કવોતિ તદ્ભર્મલિક્ષમાવિષ્કવોતિ ચ ।

હૃદ્ધાસર્વોદ્ધવસ્ત્યન્દર્શનક્ષમાતાદિકમ્ ॥ ૫૧ ॥

જનુમળમાં (નિ. ૧/૨૬) કોઈ સ્ત્રી કે તાજી સુવાસ ઝાલી હોય એવી કોઈ સ્ત્રી કે યોનિરોમિણી કોઈ સ્ત્રી વાપડાં ખાનપાનનું સેવન કરે તે તેનો કોષેલો વાયુ દર મહિને આવતા આર્તવને યોનિમાં રોકી રાખે છે, કૂખ (=ઉદર)ને મોટું કરે છે (=ગર્ભાવસ્થાની ભાકૂક પેટ વધે છે), તથા લક્ષાસ, ભાવાભાવા, ધાવણ આવડું, દૂબળાપણું (=અથવા ક્ષિકાશ) વગેરે ગર્ભ રક્ષો હોવાના લક્ષણે દેખાડે છે. (=એવાં લક્ષણે થાય છે.)

રક્તગુલ્મના ઉપદ્રવો

કમેણ વાયુસંસર્ગાત્પિત્તયોનિતયા ચ તત્ ।

શોળિતં કુરુતે તસ્યા વાતપિત્તોત્થગુહ્યમજાન ॥૫૨

રુપસ્તમ્ભદાહાતીસારુદ્ધવરાદીનુપદ્રવાન્ ।

ગર્ભાશયે ચ સુતપાં શલં દુષ્ટાસ્ટગાધ્રયે ॥ ૫૩ ॥

યોગ્યાસઃ સ્વાયદોર્ગન્ધપતોદસ્પન્ધનવેદનાઃ ।

પાછી ધીમેધીમે એમાં (=આર્તવમાં) વાયુ ભળવાથી અને પિત્ત એના કારણરૂપ હોવાથી એ લોહી એ સ્ત્રીને વાયુ અને પિત્તથી થતા યોગાને બીધે થતા શૂળ, સ્તંભ, બળતરા, અતિસાર, તરસ, તાવ વગેરે ઉપદ્રવો કરે છે, બગડેલા લોહીના આકાષરૂપ બનેલા ગર્ભાશયમાં પુષ્કળ શૂળ આવે છે, તથા યોનિમાંથી સ્રાવ થાય છે (=બગડા નીકળ્યા કરે છે), યોનિ ગંધાય છે, યોનિમાં તોદ, લડકારા અને ધીડા થાય છે.

ગર્ભ અને રક્તગુલ્મ વચ્ચે તફાવત

ન ચાક્ષેર્ગર્ભવદ્ગુલ્મઃ સ્ફુટયપિ તુ શલવાન્ ॥૫૪

પિળ્લીમૂતઃ સ યવાસ્યાઃ

કદાચિત્સ્પન્દતે ચિરાત્ ।

ન ચાસ્યા ઘર્ષતે કુક્ષિગુલ્મ યથ તુ ઘર્ષતે ॥૫૫ ॥

(ગર્ભ તે પોતાના અવયવો સાથે ગર્ભાશયમાં

ફરકે છે) રક્તગુલ્મ ગર્ભની માફક અવયવો સાથે ફરકતુ નથી, (ગર્ભ રહે કે ફરકે તેમા પીડા થતી નથી) વગી રક્તગુલ્મ તો શુળવાળુ હોય છે, (ગર્ભ થોડોએડે વખત ફરક્યા કરે છે) આ રક્તગુલ્મ જ ગોળાકૃપ બનીને એ સીને કોઈક વાર લાંબે વખતે ફરકે છે, (ગર્ભ ગમે હોય ત્યારે સીનું પેટ વધે છે પણ રક્તગુલ્મ માં) સીનું પેટ વધતુ નથી પણ ગોળા જ વધે છે

વિદ્રધિ અને રક્તગુલ્મ વચ્ચે તફાવત

સ્વદોષસશ્રયો ગુલ્મઃ સર્વો ભવતિ તેન સ્થઃ ।

પાક ચિરેણ મજતે નૈવ વા વિદ્રધિઃ પુનઃ ॥ ૫૬ ॥

પચ્યતે શીઘ્રમત્પર્યં દુષ્ટરક્તાશ્રયત્વતઃ ।

મતઃ ક્ષીઘ્રવિદાહિત્વાદિદ્રધિઃ સોઽભિધીયતે ॥ ૫૭ ॥

અથા ગુ મ(ગોળા)મા જે દોષથી જે ગુ મ થયેનું હોય તે દોષ ને ગુલ્મમા રહેલો હોય છે તથા તે (ગોળા) ઘણે લાંબે વખતે પાડે છે કે નથી પણ પાકતો, પણ વિદ્રધિ(=ગડ)મા તો પુષ્કળ બગડ્યું લોલી રહેનું હોવાથી એ ઝટ પાડે છે તેથી એ ઝટ પાકનું હોવાથી એને વિદ્રધિ કહે છે

બાહ્યગુલ્મ અને આંતરગુલ્મના લક્ષણ

ગુલ્મેઽન્તરાધયે ઘસિત્કુક્ષિદ્વક્ષીહૃદયેદનાઃ ।

અગ્નિવર્ણચલ્લાશ્વજો વેગાનાં ચામવર્તનમ્ ॥ ૫૮ ॥

મતો વિપર્યયો યાહો કોષ્ઠાદ્દેપુ તુ નાતિક્ક ।

વૈવર્ણ્યમયકાશસ્ય ચહિરુચ્ચતતાઽધિકમ્ ॥ ૫૯ ॥

इति गुल्मनिदानम् ।

આંતરગુલ્મમા મૂત્રાશયમા, કૂપમા, હૃદયમાં અને બહારમા પીડા થાય છે, જઠરાગ્નિ, શરીરનો રંગ અને બળનો નાશ થાય છે તથા વેગો આવતા નથી બાહ્ય ગુલ્મમા એથી ઊંધુ થાય છે (જઠરાગ્નિ, શરીરનો રંગ અને બળનો નાશ થતો નથી તથા વેગોની પ્રવૃત્તિ ધાર છે), મૂત્રાશય, હૃદય વગેરે કોઈના અંગોમા નહતુ પીડા થતી નથી ગોળા જે બાગમા હોય તે બાગના શરીરનો રંગ બાકીના શરીરના રંગથી જુદો બની જાય છે અને બહારના બાગમા ગોળાનો વધારો ઉપાડ (ઉંચાઈ) હોય છે

આમ, ગુલ્મનું નિદાન પૂરું થયું

આનાડનું લક્ષણ

સાટોપમત્યુપરજમાધ્માનમુદરે મૃશમ્ ।

ઋર્ચાધોવાતરોષેન તપ્માનાદે પ્રચક્ષતે ॥ ૬૦ ॥

ઉર્ધ્વવાયુ (=ઓડકાર) અને અધિવાયુ (=વાહકૃટ)

શેકાવાથી આંદોષ(=ગડગટ)ગળા, બહુ જ સખત

પીડાવાળો, (પેટનો) પુષ્કળ ફૂગાવો (=આધ્માન) થાય તેને આનાડ કહે છે

અછોલા અને પ્રત્યછોલા

घनोऽष्टीलोपमो ग्रन्थिरष्टीलोर्ध्वं समुन्नतः ।

आनाहलिङ्गस्तिर्यक्तु प्रत्यष्टीला तदाकृतिः ॥ ૬૧ ॥

ઘટ્ટ, લખાટી જેવી, (કૃટીથી નીચેની બાજુએ) ઊભી ઊપસેલી ગાઢને અછોલા કહે છે, પણ આનાડ જેવા લખણવાળો, આટ્ટી ઊપસેલી અને અછોલા જેવા આકારની ગાઢને પ્રત્યછોલા કહે છે

નૂની અને પ્રનૂની

पकाशयाद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररजः प्रयात् ।

तूनी, प्रतूनी तु भवेत्स प्वातो विपर्यये ॥ ૬૨ ॥

પકવાશયમાથી ગુદા અને મૂર્છોદ્રિય તરફ જતા તીવ્ર વેદના કરતા વાયુને નૂની કહે છે, એનાથી ઊલટા જતા (=ગુદા અને મૂર્છોદ્રિયમાથી પકવાશય તરફ જતા) તીવ્ર વેદના કરતા એને જ (=વાયુને જ) પ્રનૂની કહે છે

ગોળાનું પૂર્વકૃપ

उद्गारयाहुल्यपुरीषबन्ध-

तृत्त्यक्षमत्वाન્નविकृजनानि ।

आटोपमाध्માનમપક્ષિશक्ति

मासन्नगुल्मस्य यदन्ति चिह्नम् ॥ ૬૩ ॥

પુષ્કળ ઓડકાર આવે, ગડો શેકાય, ધરાઈને આઈ-થી શકાય નહિ, આંતરગ્રમા ગડગટ થાય, આંદોષ અને આધ્માન થાય, ખાધુંપીધું પચે નહિ, શક્તિ રહે નહિ (અથવા પાચનશક્તિ રહે નહિ)—એ ગુલ્મચાન થવાનો હોય તેના લક્ષણ છે (=ગુલ્મચાનનું પૂર્વકૃપ છે)

इत्यष्टाह्नदवे तृतीये निदानस्थाने निद्राधिबृदिगुल

निदान नामैकादशोऽध्यायः ॥ ૬૪ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો : ઉદરનિદાન

मथात उदरनिदानं ध्याप्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે ઉદરચેત્રનું નિદાન સમજાવીશું એ વિષય મા આંદોષ વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ઉદરચેત્રનું કારણ

रोगाः सर्वेऽपि मन्देश्चो सुतरामुदराणि तु ।

मजीर्णान्मलिनैश्चापैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ ૬૫ ॥

અથ રોગો અગ્નિ (=જઠરાગ્નિ) મંદ પડે ત્યારે

વાય છે, પણ ઉદરરોગો તો ખાસ કરીને બદરાગ્નિ મદ પડે ત્યારે (આમ, વિદ્યમ્, વિદ્યમ્ અને નસથેષ એ ચાર જાતના) અજીર્ણ, (ગંધાતા, સતવાસી, સંકીર્ણ વગેરે) મેલા ખાનપાનથી અને મળે (દોષો તથા ગરો, પેશાબ વગેરે) અતિશય વધી જવાથી (=ઘસીર મા હડ ઉપરાત ભેગા થવાથી થાય છે)

ઉદરરોગની સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ

ઊર્ધ્વાધો ધાતવો કૃદ્વા વાહિનીરમ્યુવાહિની ।

પ્રાણાન્યપાનાનુ સન્દૃષ્ય

કુર્યુસ્ત્વક્રાંસસન્ધિગાઃ ॥ ૨ ॥

આધ્યાત્મ્ય કુક્ષિસુદરમ્

ચામડી અને માંસના વચગાળાના રુલા દોષા જળ વહેનારા સ્રોતોને ઉપગ્રથી અને નીચેથી ઉધા દઈને (=મધ કરી દઈને), પ્રાણવાયુ, બદરાગ્નિ અને અપાનવાયુન બગાડીને, કૂખને કુલાવી દઈને ઉદર મેળ કરે છે

સમ્યા

મથ્થા સ્થ મિચતે ।

પૃથ્થ્વદૌયૈ. સમસ્તેષ્ઠ પ્લીહ્યક્ષતોદકૈ ॥૩॥

તેના (=ઉદરરોગના) આઠ ભેદ છે. ત્રણ છૂટા છૂટા દોષથી થયેલા ત્રણ, ત્રણે માથે કોપેલા દોષથી થતો રોક, પ્લીહાદર, બલોદર, લતોદર અને ઉદકોદર (=ગલ્લાદર, જળ ધર)

ઉદરરોગથી પીડાતાનો લક્ષણ (૩૫)

તેનાર્તા શુષ્કતાલ્બોષ્ટા ફૂલપાદકરોદરાઃ ।

નદ્વેષાઘલાહારાઃ કુશાઃ પ્રમાતકુક્ષય. ॥૪॥

સ્યુઃ પ્રેતરૂપાઃ પુરુષાઃ

તેનાથી (=ઉદરરોગથી) પીડાતા માણસોના તાવુ અને લોઠ સુકાયેલા હોય છે, પગે, હાથે અને પેટે મેળ હોય છે, થેષ્ટા, બગ અને આહારનો નાશ થાય છે, દુબળા પડી જાય છે, કૂખ કુલાવી જાય છે અને મડળા જેવા દેખાય છે (રાહારનો નાશ થાય છે=ભૂખ મરી જાય છે)

પૂર્વપ

ભાધિનસ્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

શુભ્રાશોડનં ચિરાત્સર્થં સવિદાહં ચ વચ્ચતે ॥૫॥

જીર્ણાજીર્ણં ન જાનાતિ સૌહિત્ય સહતે ન ચ ।

શ્ચીયતે ઘલતઃ શબ્દચ્છ્રસિત્યસ્પેડિ ચેષ્ટિતે ॥૬॥

શુદ્ધિર્વિશોડમ્વૃત્તિશ્ચ કિચ્ચિન્દોષઃ પાદયોઃ ।

ચમ્પસ્તિસન્ધૌ તતતા લઘ્વસ્વામ્બોજૈરપિ ॥૭॥

રાજીજન્મ વલીનાશો જટરે

ભૂખ થયી જાય, બધું અન્ન (=ખાનપાન) ઘણું લાંબે વખતે અને વિદાહ સાથે પચે, ખાધુપીધુ થયો જાય કે અજીર્ણ છે તેની સમજણ ન પડે, અને ઘરાઈને ખાનુપીવુ સહન ન થઈ થડ (=ઘરાઈને ખાવાપીવાથી આકુળજ્વાકુળ થઈ જવાય), બળ હમેશાં ઓછું થતું જાય, થોડું પાચ કામ કરતા હાલી જવાય, ગરો બહુ થઈ જાય અને (કાઈવાર) ગરો તદ્દન બધું થઈ જાય, પગે જરા સોજ આવે, મૂત્રાથયના સાધામા પીકા થાય, હલકું અને થોડું ખાધપીએ કે તદ્દન ન ખાધપીએ તાપણુ પેટ તસતસી જાય (=હૃદયોને તદ્દનુમ થાય), પેટ ઉપ-વિસેડા દેખાય, પેટ ઉપરની કચલીઓ જતી રહે—એ ઉદરરોગના પૂર્વરૂપના લક્ષણ છે

ઉદરરોગના સામાન્ય લક્ષણ

જટરેપુ તુ ।

સર્વેપુ સન્દ્રા સદનં મલસન્નોડ્વપવિક્ષિતા ॥૮॥

દાહઃ શ્વયધુરાધ્માનમ્ને સલિલસમ્ભવ ।

બધા ઉદરરોગોમા તદ્દા, અગમ્યાદ, મળો નીકળે નહિ, બદરાગ્નિ બોછે થઈ જાય, નગરતા, સોજ, આધ્માન રાત્રે આખરે પેટમા પાણી ભરાવું—એટલા વાના થાય છે

જળધર થતા પહેલાંના બીજા ઉદરરોગોના સામાન્ય લક્ષણ

સ્વં ત્યતોયમ્વળમશોફં નાતિમારિકમ્ ॥૯॥

ગ્વાક્ષિત ચિરાન્ગલૈ સદા મુઙ્ગુઙ્ગાયતે ।

નામિમન્ત્ર ચ ચિપ્તમ્બ વેગં દૃત્વા પ્રણમ્યતિ ॥૧૦॥

મારુતો દુત્કદીનામિપાયુલ્લગ્નવેદનાઃ ।

સશબ્દો નિશ્ચરેદ્વાયુર્ધિદ્વચ્ચ મૂત્રમલ્પકમ્ ॥૧૧॥

નાતિમન્દોડનલો લૌલ્ય ન ચ સ્વાદિરસ મુલમ્ ।

પાણી સિવાયના (=જળ ધર સિવાયના) બીજા બધા ઉદરરોગોમાં પેટ આછું લાલ હોય છે, થોડાથોડા સોજ હોય છે, બધું ભારભાર લાગતા નથી, શિયરોની જાંઘે જાગ પેટ પર ગૂઘાઈ જાય છે (=તસતતી આવે છે), પેટમા હમેશા ગડગડાટ થાય છે, વાયુ ટૂંતોના અને આતરણનો વિષ્ણવ કરીને (=તસતતવાયોને કુલાવી દઈને), વેગ કરીને, કદયમા, કમ્પરમા, ટૂંટીમા, ગુદામા અને સાયરના વગામા પીકા કરીને પોતે નાચ પામે છે (=જમ્પતા નથી), વાયુ અવાજ સાથે (=વાયુટના અવાજ સાથે) બહાર નીકળે છે, ગાંડે બધું થઈ જાય છે, પેશાબ બહુ થોડું થાય છે, બદરાગ્નિ બહુ મદ હોતો નથી, ખાવાપીવાની લાખુપતા થવા કંઈ છે, મોનો સ્વાદ બગડી જતો નથી.

પાતોદરનાં લક્ષણ

તત્ર વાતોદરે શોફઃ પાણિપાન્મુષ્કકુક્ષિપુ ॥૧૨॥
કુક્ષિપાશ્વોદરકટીપૃષ્ઠરુઃ પર્વમેદનમ્ ।

શુષ્કકાસોઽશ્મદર્દોઽયોગુરુતા મલસહગ્રહઃ ॥૧૩॥

દ્યાવાકૃણ્ણત્વગાદિત્વમકસ્માદ્વૃદ્ધિહાસવત્ ।

સતોદમેદમુદરં તનુકૃષ્ણચિરાતતમ્ ॥૧૪॥

આધ્માતદતિવચ્છદ્માહતં પ્રકરોતિ ચ ।

વાયુશ્ચાત્ર સરુઃશબ્દો વિચરેત્સર્વતોગતિઃ ॥૧૫॥

તેમા (=અથા ઉદરરોગીમાથી) વાયુથી થતા ઉદર રાગમા હાય, પગ, અડ અને કૂખ ઉપર સોજે હોય છે, કૂખ, પડખા, પેટ, કમ્બર અને બરડામા પીડા થાય છે, પર્વ ફાટે છે (=ફાટતા હોય એવી પીડા થાય છે), સૂકી ઉધરસ, ઘરીર કસમોડા ખાચ (=ચૂંચારા થાય), નીચેનો ભાગ બારેબારે લાગે, મળોનો સગ્રહ થાય, ચામડી વગેરે બદામી રંગનું કે આછા લાલ થઈ જાય, કઈ કારણ વિના કોઈવાર પેટ ફૂલી જાય અને ઝાંઝવાર પેટ નાનું થઈ જાય, ઉદરમા તોદ અને ભેદ નેવી પીડા થાય, પેટ ઉપર પાતળી અને કાળી શિયા નો તરી આવે તે બાધી જાય, પેટને (ટકોરો મારીને) વગાડીએ તો ફૂલાવેથી મસક (કે નગારા) નેવો (ડમડમ) અવાજ થાય, અને આમા (=વાતોદરમા) વાયુ પીડા અને અવાજ કરતેકરતો બધે ગતિ કરીને ફરે છે

પિત્તોદરનાં લક્ષણ

પિત્તોદરે જ્વરો મૂર્છાં દાહસ્વદ કટુકાસ્યતા ।

અમોઽતિસારઃ પીતત્વં ત્વગાદાબુદરં હરિત્ ॥૧૬॥

પીતતાત્રચિરાતનં સરુઃવેદં સોષ્ણ દહ્યતે ।

ધૂમાયતિ સ્તુડસ્પર્શી ક્ષિપ્રપાકં પ્રદૂયતે ॥૧૭॥

પિત્તથી થયેલા ઉદરરોગમા તાવ, મૂર્છા, બળતરા, તરમ, મો તીખુંતીખું રહે, ફેર, અતિમાર, ચામડી વગેરેમા પીળાશ, પેટ હરિત રંગનું થાય, પેટ ઉપર પીળી, તાપાવળી શિરાઓ ફૂલીને તરી આવે, પેટ પર પર નેવો થાય, પેટ ગરમ રહે, દાઝનું હોય એવું ચાપ, પુમાડો લાગીને કાળું પડે જાય એવું થઈ જાય, અડ કવામા મૃદુ લાગે, ઝટ પડે, પેટમા પીડા થાય છે

કફોદરનાં લક્ષણ

શ્લેષ્મોદરેઽશ્વસદનં સ્વાપઃ શ્વયયુગૌરયામ્ ।

નિદ્રેત્કેશારચિશ્વાસકાસશુક્લત્વગાદિતા ॥૧૮॥

હરં સ્તિમિતં ગ્રહણં શુદ્ધરાજીવતં મહત્ ।

અભિવૃદ્ધિ કઠિનં શીતસ્પર્શી શુરુ સ્થિરમ્ ॥

ફૂંધો થયેલા ઉદરરોગમા અંગસાદ, અંગ બહેર

થઈ જાય, સોજનો બાર લાગે, ઊંધ, ઉત્કલેશ, અરુચિ, હાંફ, ઉધરસ અને ચામડી વગેરેમા પીળાશ, પેટ સ્તિમિત, શ્વસુ, ધોળા વિસોટા વિસોટાવાળુ, માટુ, ઘણું વખતે વધે એવું, કફુ, અડકવામાં ઠડું, બારે અને સ્થિર હોય છે

ત્રિદોષના ઉદરરોગનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

ત્રિદોષકોપનેતૈસ્તોઃ સ્ત્રીદતૈશ્ચ રજોમલૈઃ ।

ગરદૂપીવિપાદૈશ્ચ સરકાઃ સશ્ચિતા મલાઃ ॥૨૦॥

કોષ્ઠં પ્રાપ્ય વિકુર્વાણાઃ શોષમૂર્છાંધ્રમાન્વિતમ્ ।

કુર્યુઃસ્થિલિહ્નમુદરં શીઘ્રપાકં સુદારુણમ્ ॥૨૧॥

ઘાઘતે તથા સુતરાં શીતવાતાત્રદર્શને ।

ત્રણે દોષને કોપાવે એવા તે તે આહારવિહારને લીધે, કામણ કરવા માટે સ્ત્રીએ આપેલા આર્તવ અને હાથ વગેરે અંગના મેલને લીધે તથા ગર અને દૂધી વિષ (નવિરુદ્ધ ભોજન) વગેરેને લીધે એકલા થયેલા દોષો લોહી સાથે કોઠામાં જઈને, બગડીને બળાના, તાળવાના અને મેના શોષવાળો, ત્રણે દોષનાં ભેગા લક્ષણવાળો, ઝટ પાકે એવો ઘણો ભપકર ઉદરરોગ કરે છે અને તે (=ત્રિદોષનો ઉદરરોગ) ઠીક, પવન અને વાદળા જણાવ ત્યારે વધારે પીડા કરે છે

ખીલોદરનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

અત્યાશિતસ્ય સજ્જોમાધાનયાનાદિવેષ્ટિઃ ॥૨૨॥

અતિવ્યવાયકર્માષ્વલમનવ્યાધિકર્શનૈઃ ।

ધામપાશ્વોધિતઃ સ્ત્રીહા વ્યુતઃ સ્થાનાદિવર્ગતે ॥૨૩॥

શોખિતં ચા.રસાદિભ્યો વિદ્યુઃ તં વિવર્ણયેત્ ।

સોઽષ્ટોલેવાતિકઠિનઃ પ્રાક્ તતઃ કૂર્મપૃષ્ઠવત્ ॥૨૪॥

ક્રમેણ વર્ષમાનશ્ચ કુક્તાબુદરમાવેદત્ ।

શ્વાસકાસપિપાસાસ્યવૈરસ્યાધ્માતલ્પજ્વરૈઃ ॥૨૫॥

પાણ્ડુત્વમૂર્છાંદિમિદાદિહોમોહેશ્ચ સંયુતમ્ ।

અરુણામં વિવર્ણં ચા મીલહારિદિરાજિમત્ ॥૨૬॥

હઠથી વધારે ખાનાર માત્રસના દોષો વાહનમાં બેસીને જનું વગેરે કિશાઓથી તથા અતિથય મેથુન, બધુ કામ (=અવળી વેટા), બધુ ચાલવું, બધુ ક્ષિયતીઓ કરવી, ફૂલ કી નાપે એવા રોગ વગેરે કારણથી સખજડખજ થાય તેને લીધે ડાબે પડમે આવેલી બરોજ પોનાના સ્થાનમાંથી ખસી જઈને વધે છે અથવા રસ વગેરે બીજા ધાનુઓ કરતાં પ્રમાણમાં વધારે વધી ગયેલું લોહી તેને (=અરોગને) વધારે છે એ (=વધેલી બરોજ) શુદ્ધાતમાં અછીલા નેવી કફુ હોય છે, પાછી કાચખાની પીડની માફક ધીમધીમે વધતીવધતી કૂખમા ઉદરરોગ કરે છે. આ ખીલોદર

રોગમાં સાથે લાંક, ઉપરસ, તરસ, મોનો સ્વાદ ખરાબ થઈ જાય, આધ્માન, પીડા, તાવ, ધોળાશ (=ફીકાશ), મૂરછા, ઊલટી, બળતરા અને મોઢા હોય છે અને પેટ આછા લાલ ગંગુ કે બગીચી ગયેલા રંગનુ રાને ગળી જેવા રંગના અને લગ્ગદર જવા રંગના વિસેટાવાળુ હોય છે.

ખીલેદર કયા દોષનું છે તેનાં લક્ષણ

ઉદાયર્તરજાનાદૈર્ઘ્યદૃઢ્વહનજ્વરે. ।

ગૌરવારુચિકાઠિન્યૈવિદ્યાત્તથ મલાનુ ક્રમાત્ ॥૨૭

તેમાં (=ખીલોદરમાં) ઉદાયર્ત, પીડા અને આનાલ ઉપરથી વાયુ મોઢા, તરસ, બળતરા અને તાવ ઉપરથી પિત્ત અને બાર, અરુચિ અને કઠુપણા ઉપરથી કફ, એમ અનુક્રમે દોષોને જાણવા

૧૩૬૬૨

હ્રીદ્યર્વાક્ષણાત્પાશ્વાત્ કુર્યાદ્ધરુપિ વ્યુત્તમ્ ।

બરોળની માફક જ (એ જ કારણોને લીધે તથા એ જ રીતે) જમણે પડખે વધેલું કાળજી પણ ઉદર રોગ કરે છે

(૧૩૬૬૨નો સમાવેશ ખીલોદરમાં કરવામા આવે છે, તેથી ઉ રોગની સંખ્યામાં એને જુદુ ગણાનું નથી.)

બહોદરના કારણ, સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

પક્ષમવાલૈઃ સદાગ્રેન મુકીર્વજાપને મુદે ॥ ૨૮ ॥

દુર્નામમિદ્વાયર્તૈરન્યૌયોઽન્જોપલેયિમિઃ ।

વર્ષપિત્તકફાનુ રુઝવા કતોતિ કુપિતોઽનિલ ॥

જવાનો જઠર રોગ સ્ફુર્તિદસ્વાગ્ન્યુદ્વક્ષાઃ ।

કાસશ્વાસોદસવંતં શિરોદ્ગ્રામિપાયુરુઢ્ધ ॥૩૦॥

મલસજ્જોઽરુચિઙ્ગદિરુદર મૂદમાગતમ્ ।

સ્થિર નીલાશ્વજિરાગ્નિજનમરાગ્નિ યા ॥૩૧॥

નામેરુપરિ ચ પ્રાયો ગોપુચ્છાઠ્ઠિ જાયતે ।

માણુપીડા સાથે પાપમેા કે વાત અવાપધિવાય તેમી, બરાથી, (અતઃ, પેશાખ વગેરે રાગાથી વેળેવા) ઉદાયર્તથી કે (દારી, બાન, અક્ષદ, સ્વજી વગેરે) આંતર ડાને કફથી લીધી નામે એવા બીજા દુઝોથી ગુદાને માર્ગ બંધ થઈ જવાથી કેપેલે આખા વાયુ અતઃ, પિત્ત અને ક્ષુને રોગને ઉદરોગ કરે છે આ બદ ગુદોદર રોગને લીધે ખનનશ, તાવ, તરસ, છંડિ, ઉપરત, બાક, નાચન પેટી પડી જાય, માવામાં, કદખમાં, કૂંટીમાં અને ગુદામાં પીડા થાય, (અતઃ, પેશાખ વગેરે) મરો

નીકળે નહિ, અરુચિ, ઊલટીઓ, પેટમા પવન પૂંટાયા કરે (=બહાર નીકળી શકે નહિ), પેટ સ્થિર, પેટ પર ગળીના ગળી અને આછી લાલ શિરાઓના વિસેટા ભરતક તરી આવે કે સમૂળગા વિસેટા ન તરી આવે અને સામાન્ય રીતે કૂંટીથી ઉપરના ભાગમાં ગાયના પૂંછડા જેવા આકાર થાય છે

ભતોદર (=છિદ્રોદર, પરિસ્થાપ્યુદર)

મસ્થ્યાદિશાલ્યૈઃ સાન્નેષ્ઠેદુમુકેરત્યજાનેન વા ॥૩૨

મિથતે પચ્યતે વાઙ્મં તચ્છિદ્રૈશ્ચ જ્વન્વશ્ચિ ॥

આમ યવ ગુદાકેતિ તતોઽપ્પાર્ણં સવિદ્ધ્સ ॥૩૩

તુલ્ય કુળપગમ્થેન પિચ્છિલ પીતલોહિતઃ ।

રોપશ્ચાપુર્યં જઠર જઠર ઘોરમાવહેત્ ॥ ૩૪ ॥

વર્ષયેત્તદ્વધો નામેરાશુ ચૈતિ જલામતામ્ ।

ઉદ્ગિક્તોપરુપં ચ વ્યાત ચ શ્વાસત્વદ્ધ્રમે ॥૧૫

છિદ્રોદરમિદ્ પ્રાહુ પરિસ્થાવીતિ સાપરે ।

હાડકા વગેરે થ-૪ અધેલા ખેરાક સાથે જાય તેથી કે લદ ઉપરાત આવથી આતરડુ વિરાય કે પાકે છે એના (આતરડાનાં) છિદ્રોમાથી બહાર વહેતા, મડદા જેવી ગંધવાળા, પિચ્છિલ, પીળા અને લાલ કાચા ને કાચા રંગનારસ ગળા સાથે ગુદાવાગે બહાર નીકળે છે, અને બાકીનાં (જેટલાં રસ બહાર નથી નીકળતાં તે) પેટને ભરી દઈને ભાંકર ઉદરોગ કરે છે (એ ભતોદર રોગમા પેટ) કૂંટીથી નીચેના ભાગમા વધે છે અને એમાથી તરત જ જળ પડ થઈ જાય છે એમાં કેપેલા દોષોના અધિક લક્ષણ હાય છે તથા લાંક, તરસ અને ફેર એમા જાપેલા હોય છે આ રોગને છિદ્રોદર (=ભતોદર) કહે છે અને બીજા અધાર્થો એને જ પરિસ્થાવી ઉદર કહે છે

જળપર

પ્રવૃત્તજોહવાનાદે સદ્દસાઽઽમામ્બુવાપિન ॥૩૬॥

મયમ્બુવાનામ્બુદાગ્ને હીનસ્થાતિરુદાસ્ય વા ।

રુદ્ધવાઽમ્બુમાર્ગનિલ ક્ષફશ્ચ જલમૂચ્છિત ॥૩૭

વર્ષયેતાં તદેવામ્બુ તત્સ્થાનાદુદરાધિતો ।

ઠઠ સ્વાદુદરં વૃણાગુદરુત્તિરુદાન્યિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

કાસશ્વાસારુચિયુતં નાનાવળશિરાતતમ્ ।

તોયપૂર્ણરુતિસ્પર્શશાપ્દમ્પ્રસોમથેપયુ ॥ ૩૯ ॥

વકોદર મહસ્તિગ્ધ સ્થિરમાકૃતનામિ તત્ ।

જોતે રોગ પીચે વગેરે પવનમાં કયા થયે કોઈ હોય તે માત્ર એકાએક મધુ પાણી થીએ તેના અથવા રોગા અગ્નિ મંદ હોય, જે રોગ વગેરે બાર

કાશ્વસર ધાનુઓ ઓછી થઈ જવાથી કીલુ થઈ ગયો હોય, અને જે ઉપવાસ વગેરેથી ચરબી અને માસ ઓછા થવાથી દૂબળા થઈ ગયા હોય તે માનસ બહુ પાણી પીએ, તે તેના પાણીના સ્રોતને રોકીને પાણી સાથે ભળેલા વાયુ અને કફ ઉદરમાં રહીને તેના (=પાણીના) સ્થાનમાથી (=કરોમમાથી) તે જ પાણીમાં વધારો કરે છે ત્યાર પછી જળ ધર થાય છે જળ ધરમાં સાથે તરસ, ગુદામાથી સાવ થાગ, પીડા, ઉપરસ, ઊઠક, અરુચિ એટલા વાના હોય છે, પેટ ઉપર અનેક રંગ ની શિરાઓ તરી રાખીને વ્યાપી જાય છે, પેટને ઝડકવાથી એનો સ્પર્શ, પેટને વગાડવાથી એનો અવાજ, પેટ હાથવાથી થતો ખગભગટ અને પેટને ટોકો મારવાથી થતો ઘડકાર-એ બધું પાણીથી ભરેલી મસકની ખાત્રતમાં થાય એવું થાય છે આ જળ ધર બીજા ઉદરરોગ કરતા વધારા માટ્ટુ, સિનગ્ધ, સ્થિર અને બધી બાજુથી ગેન ફૂટીવાળું હોય છે (=ફૂટી પોતાના ખાણ માથી બહાર નીકળે છે અને ફૂટીને મૂળ નાશ થાય સાથે જોડાયેલા ભાગ ઊપરની દોલ ઉપર ઝાલી જાય છે)

બીજા ઉદરરોગોમાથી થતા જોડાદરની સંપ્રાપ્તિ
 ડવેશયા ચ સર્વેષુ દોષા સ્વધ્યાનતદ્વચુતા ॥૪૦॥
 પાકાદ્વા વ્રવીકુર્યુ સન્ધિઓતોમુલાન્યપિ ।
 સ્વેદશ પાશ્વઓત સુ વિહતસ્તિરંગાસ્થિત ॥૪૧॥
 તદ્વેવેકમાપ્યાય પિચ્છા કુર્ગત્તદા મયેત્ ।
 શુક્રદરં સ્થિર વૃત્તમાહત ચ ન દાદ્યત્ ॥૪૨॥
 મૃદુ વ્યપેનરાજીક નાર્ગ્યા સ્પૃષ્ટ ચ સર્પતિ ।
 તવનૂદકજન્માસિન્ગુક્ષ્મસ્તિસ્તૈઽધિકમ્ ॥૪૩॥
 શિરાન્તર્ધાનમુદકજઠરોત્કં ચ લક્ષણમ્ ।

બીજા ઉદરરોગોમા જે બેરકારી રાખવામા આવે (જવખનતર ઘાસોકન ઉપાય ન થાય) તો પોતાના સ્થાનમાથી ખમીને બીજા સ્થાનમા જશેલા અને પાકવાને લીધે દ્રવ બનેલા દોષો નાશી જાય અને સ્રોતોના મુખોને પણ દ્રવ બનાવે છે (=વચનાં, પામીયુના બનાવે છે) તથા પાશ્વસ્રોતો (=પાંચના વાજના છિદ્રો)માથી નીકળી ન થકતો પરનેરા જગ્યા જઈને તે જ પાણીમા (=પેડેલાં કુખિમાં વધી જશેલા પાણીમા) વધારો કરી ને પિચ્છ કરે છે ત્યાર પેા ત્યાર, સ્થિર, જોડે વા હવા છતાં અવાજ ન થાય એવું મૃદુ વિનેટા વિનાનું, ફૂટીમાં જડકવાથી પ્રાર એવું બન છે ત્યાર પછી એમા (આ ઉદરરોગમા) પાણી પેટમા ભાગા માટે છે, ત્યાર પછી કૃષ્ણ વધાર મેડો થાય છે (=કૃષ્ણ છે), ધિવરો દેખાતી ગાય થાય છે અને જળ ધર ના વધારો દેખાય છે

ઉદરરોગેનું સાધ્વાસાધ્યપણું

વાતપિત્તકફાહસત્રિપાતોદકોદરમ્ ॥૪૪॥

કૃષ્ણં વયોત્તરમ્

વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, બરોળનો, ત્રિદોષનો અને પાણીનો ઉદરરોગ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે કૃષ્ણમાધ્ય છે (=વાયુ કરતા પિત્તનો વધારે કૃષ્ણમાધ્ય, પિત્ત કરતા કફનો વધારે કૃષ્ણમાધ્ય એ ક્રમે જળ ધર સૌથી વધારે કૃષ્ણમાધ્ય છે)

વક્ષાત્પર પ્રાયોડપરે હૃતઃ ।

બાકીના જે (બલોદર અને કતોદર) મામાન્ય રીત એક પખવાડિયુ રહીને મારી નાખે છે

સર્વે ચ જાતસલિલ રિષ્ટોક્ષોપદ્રવાન્વિતમ્ ॥૪૫॥

સ્વેક ૪૦ થી ૪૩મા કક્ષા પ્રમાણે જેમાં પાણી પેદા થયું હોય એવા બધા ઉદરરોગ સામાન્ય રીત મારી નાખે છે (=કૃષ્ણમાધ્યને બદલે ઝાસાધ્ય બની જાય છે), તથા રિષ્ટના અધ્યાય (શા ૫/૮૯ થી ૯૦) મા કહેલા ઉપદ્રવોવાળા ઉદરરોગ મારી નાખે છે

જન્મનેવોદરં સર્વે પ્રાયઃ કૃષ્ણતમ મતમ્ ।

વલિનસ્તદ્જાતામ્બુ યક્ષસાધ્યં નવોત્થિતમ્ ॥૪૬॥

નામાન્ય રીતે બધાજ ઉદરરોગો થાય ત્યારથી જ અને કુમાધ્ય મનાય છે, પણ દરદી બજવાન ૧૧ થાથી ભગવા ન માણુ લાયક અને ઉ રોગ તાજે જ થયેલા લાય ના ન યોગ્ય પ્રયત્નથી મરી શકે છે

ઈત્યજ્ઞદ્વદયે નૃતીયે નિદાનરથાને ઉદરનિદાન

નામ દાદયોડધ્યાય ॥ ૧૨ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો : પાંડુરોઽમરોઽ-

વિસર્પનિદાન

મયાત પાણ્ડુરોગશોકપિસર્પ

નિદાન યથાશ્વાસ્યામ ।

હતિ ૬ સ્માહુરાયેપાદયો મહર્ગય ।

ત્યાર પહેલાં જમ પાડુ ૧૧ મોજ જન વિનર્પ (૨૧૧)નું નિદાન અમળતરીયુ એ વિષયમા આવેલ વનઃ માર્ગિકોને નીચ પ્રમાણ મ્યુ છે

પાડુત્રયના નપ્રાપ્તિ અને નામ

વિનમ્રવાના વૃણેના યયોને કોપમૈર્ગા ।

તથાનિલેન જલિના કિત પિત્ત દર્દ સ્થિતમ્ ॥૧॥

ધમનીદર્શ સન્નાપ્ય ધ્યાન્રસવર્ગનં મનુમ્ ।

સંપ્રમયપ્રલમ્સાનિ પ્રદુષ્યાન્તરમાશ્રિતમ્ ॥ ૨ ॥

ત્વદ્વાસયોસ્તત્કુરુતે ત્વચિ

યર્જનં વૃણધિધાનં ।

પાણ્ડુ ગરિદ્રહરિતાન પાણ્ડુ-૨ તેષુ સાધિકમ્ ॥૩॥

યતોઽપ્તઃ પાણ્ડુરિયુક્તઃ સ રોગઃ

પિત્ત લેખા મુખ્ય હોય એવા દોષો આગળ (નિ ૧/૧૨) થી ૨૨માં) કહેવાઈ ગયેલાં દોષોને કોષાય નારાં કારણોથી કોષે છે (અર્થે દોષો કોષે છે તેમા પિત્ત વધારે કોષે છે) તેમાંથી બગવાન બનેલા વાયુ વડે ફેંકાયેનું, દદૃશમા રહેલું પિત્ત (દદૃશમા રહેલી) દશ ધમનીઓમા પડેલીને, આખા શરીરમા પ્રસરી જઈને કફ, ચામડી, લોહી અને માંસના વચગાળામા રહીને ચામડીમાં જાતજાતના ધોળો, પીળો અને હરિત રંગ આણે છે પણ એ ત્રણ રંગમાં ધોળો રંગ વધારે હોય છે તેથી તે રોગને પાડુરોગ કહે છે

પાડુરોગનાં લક્ષણ

તેન ગૌરયમ્ ।

ધાતૂનાં સ્વાચ શૈથિલ્યમોજસશ્ચ ગુણક્ષયઃ ॥૪॥

તતોઽસ્પરકમેદસ્કો નિ સારઃ

સ્વાચ્છલ્યેન્દ્રિય- ।

મૃધમાનેરિવાદ્દૈર્ઘ્યં દ્રવતા દ્વયેન ચ ॥૫॥

શૂનાસિકૃટ સદનઃ કોપનઃ છીયતોઽસ્પવાક્ ।

ગજહિન્ શિશિલ્દેવી ર્ણીર્દોમા હતાનલ ॥૬॥

સપ્રસક્તયો જ્વરી શ્વાસી કર્ણદ્વેડી શ્રમી ધમી ।

તેનાથી (પાડુરોગથી) પાનુઓ ભારે અને ઠીલી થઈ જાય છે, ઓજસના ગુણ (નિ ૬/૧) નો નાશ થાય છે, તેથી દરેકની લોહી અને ચરબી ઓછા થઈ જાય છે, તાપન જતી રહે છે, ઉન્નિદ્રા લીધી થઈ જાય છે, અંગે અર્ધે ચૂંચાય છે, દદૃશ અર્ધે ડ્રવે છે (અર્થે પામે છે), અખિના ખામભા ઉપર સોજે આવે છે, અંજસાદ થાય છે, દરદી નિદ્રિત થઈ જાય છે, ચૂંચૂંક કરે છે, લોહી ભેરે છે, ખાવાપીવા ઉપર નિરસ્કાર આવે છે, ઠંડકર નિરસ્કાર આવે છે, રૂવાય જતી પડે છે, જલદિન બગાય છે, પગ સજ્જડ થઈ જાય છે, તાવ આવે છે, ઘસે ચડે છે, કર્ણદ્વેડ થાય છે, ફર આવે છે અને શાક લાગે છે

(ઓજસના ગુણ માટે ગુરુ નિ ૬/૧)

સંખ્યા

સ પદ્મધા વૃણધોદે, સમસૈર્મુસિકાદનાદ્ ૧૭

એ (પાડુરોગ) થાય રીતે થાય છે મૂળમૂળ દોષોનો (અપાન, પિત્ત, બુદ્ધિ), ત્રિદોષને - ને આદી ખાવાથી

પૂર્વરૂપ

પ્રાણુપમસ્ય હૃદયસ્પન્દનં રુક્ષતા ત્વચિ ।

મરુચિઃ પીતમૂત્રત્વં ભેદમામાવોઽસ્પવદ્વિતા ॥૮॥

સાદઃ શ્રમો

હૃદય ધડકે, ચામડીમા લૂખાશ, અરુચિ, પીળો પેશાબ પરસેવા ન થાય, બદલાયેલાં યોરો થઈ જાય, અંજસાદ રાત્રે થાય—એટલું એનું (પાડુરોગનું) પૂર્વરૂપ છે

વપુન્ન પાંડુનાં લક્ષણ

મનિલાસત્ર ગાત્રલકોદિકમ્પનમ્ ।

કૃષ્ણકૃષ્ણાસિતાનલવિષ્ણુવ્રનેવ્રતા ॥૯॥

શોકાનાદાસ્યવૈરસ્યવિદ્વશો વાશ્વર્થમૂર્ધલક ।

તેમા (અર્થે પાંડુરાગમાંથી) વાયુથી થતા પાંડુ રાગમાં શરીરમાં તોદ, પીંડ અને કપ થાય છે, શિરાઓ, નખ, ગરો, પેશાબ ૨ ને ૨.૫મા કાળ પડી લૂખા, ૨ ન આછા લાલ હોય છે, સોજે આનાબ, મોનો સ્વાદ બગડી જાય, ગરો સુકાઈ જાય, પડખામા અને માથામા પીંડ થાય—(૨૦૨૨ લક્ષણ હોય છે)

પિત્તના પાડુનાં લક્ષણ

પિત્તાસિદ્ધિપાનામસિરાદિરં જ્વરસ્તમ ॥૧૦॥

તટલ્વદમૂર્છાંદીતેચ્છા વૌર્ગર્ગં કદ્વરુચ્રતા ।

યસંમિદ્દોઽસ્કો દાહઃ

શિશ વગેરે (સ્થાક ૯) હરિત અને પીળાં હોય છે, નાવ રાવે છે, અંપાસ રાવે છે, તરસ લાગે છે, પરસેવા થાય છે, મૂર્છા આવે છે, ઠંડ પદાર્થની ઈચ્છા થાય છે, શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવે છે, મોં તીખુંતીખું રહે છે, ભાંગવ ગ્રાસ થાય છે, આશ્વક અને બગર થાય છે—એવો લક્ષણ પિત્તથી થતા પાડુરાગમા થાય છે

કફના પાડુનાં લક્ષણ

કફાચ્છુદ્ધસિરાદિતા ॥૧૧॥

તન્ત્રા લયનવચ્ચરં રોમહર્ષં સ્વપ્નપ 。

કાસકટદિશ્ચ

મૂત્રી થતા પાડુરાગમા શિશ વગેરે (સ્થાક ૯) પીળી હોય છે, યેન, ખામખા મેદ, રૂવાઈ ઊભાં થાય, - વાગ બેતી જાય, ઉત્તર ૭ ન હિરતી—એવાં લક્ષણ થાય છે

ત્રિદોષના પાંડુનાં લક્ષણ

નિવપામિશ્ચલિત્તોઽતિદુઃસહ ॥૧૨॥

૫૫ હોય ત્યારે મેષવાથી થતા પાડુરાગમા મૂળ મૂળમૂળ દોષથી થતા પાંડુરાગના લક્ષણો મેળવી હોય છે અને તે તપન કરવા નીચી વધાર મુશ્કેલી હોય છે

માટી ખાવાથી યતા પાંડુરોગનાં કારણ,
સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

મૃત્કપાયાડનિલં પિત્તમૂષરા મધુરા કફમ્ ।
દૂપયિત્વા રસાદીંશ્ચ રોઘ્યાદ્મુક્તં વિરુદ્ધ ચ ॥ ૧૩ ॥
સ્ત્રોતાંસ્પયકૈવાણ્યે કુર્યાદ્રૂઢ્વા ચ પૂલ્યત્ ।
પાણ્ડુરોગં તતઃ શૂનતામિપાદાસ્યમેહન ॥ ૧૪ ॥
પુરીપ કમિમન્મુઞ્ચેન્નિદ્રં સાસૃક્કં નયઃ ।

(ખાધેલી) માટી મૂરી લોષ તે વાયુને બગાડીને શાળાળી લોષ તે પિત્તને બગાડીને રાને ગળી લોષ તે કફને બગાડીને, તથા રસ વગેરે ધાતુઓને બગાડીને પોતાની (માટીની) વખાણને લીધે ખાધેલા રાહારને લૂખા બનાવી દઈને કાચી જ (રાયવા નહિ જેવી પાકેલી જ) લોવાથી સ્ત્રોતાને પૂરી દઈને પરોશાની માફક (સ્થોક ાથી ડાની માફક) પાંડુરોગ કરે છે તેથી (=તે પાંડુરોગથી) ડૂંટી, પગ, મો રાને મૂળેન્દ્રિય પર સોજે આવે છે, તથા દરદીને કૃમિગણે, બાગેલા, લોલીવાળા અને કફવાળા ગાંડે થાય છે "

કમળાના કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

યઃ પાણ્ડુરોગી સેષેત પિત્તલં તસ્ય કામલામ્ ।
કોષ્ટશાલાશ્ચર્યાં પિત્તં

દગ્ધવાડ્સજ્ઞાંસમાવહેત્ ।

હારિદ્રનેત્રમૂશ્રત્વજ્જનલવવત્રશાકૃતયા ॥ ૧૫ ॥

દાહાર્વિપાકતૃણાધાન્મ મેકામો ટુર્બલેન્દ્રિયઃ ।

જે પાંડુરોગી પિત્ત કરે એવા રાહારવિહારનું સેવન કરે છે, તેનું પિત્ત લોહી રાને માસ રો બેને બાળીને કોહો અને થાખા જેવો આકાષ છે એવો કમળાનો રોગ કરે છે તેમા દરદીના આંખ, પેશાબ, વામડી, નખ, મો અને ગાંડે હાદર જેવાં પીળાં લોષ છે, તેને (=કમળાને) લીધે દરદીને બગતણ થાય છે, ખાખું પવન નથી, તરસ લાગે છે, દેશક જેવો દેખાય છે અને ઈન્દ્રિયો રાશકત બની જાય છે

કમળાનું બીજું કારણ

મથેત્પિત્તોત્થનસ્થાસી પાણ્ડુરોગાદતેષ્વિ ચ ॥

પાંડુરોગ વિના પણ જેનામા પિત્ત વધારે લોષ તેને પણ કમળો થાય છે

કુલકમળો

ઉપેક્ષયા ચ શોકાભ્યા

સા શુદ્ધા કુમ્મકામજા ।

જે કમળાની શાઓકત ચિકિત્સા વખતતર ન થાય

તો શરીરે સોજા ભરાઈ જાય છે અને કુલકમળો કહે છે, એ કૃષ્ણાધ્ય છે

હલોમક (—લોહર, અલસ)

હરિતશ્યાવપીતત્વં પાણ્ડુરોગે યદા ભવેત્ ॥ ૧૮

વાતપિત્તાઙ્ગમસ્તૃણા છીધ્વહર્ષો મૃદુર્જ્વરઃ ।

તન્દ્રાગ્લાનલઘ્નશો લોહરં તં હલીમકમ્ ॥ ૧૯ ॥

અલસં નેતિ શસન્તિ

પાંડુરોગમા જ્યારે શરીરનો રંગ ઉરિત, બદામી કે પીળો પડી જાય, રાત વાયુ તથા પિત્તને લીધે ફેર, તરસ, સ્ત્રીને જોઈને હર્ષ ન થાય, હલકો તાવ આવે, ઊંન, બળ ઓછું થાય જરદાગિન રોછો થાય, રોઘવા લમણ થાય તેને લોહર, હલોમક અને અલસ રોગ કહે છે

તેમાં પૂર્વમુપદ્રવા ।

શોકમધાનાઃ કવિતાઃ સ પ્વાતો નિગદ્યતે ॥૨૦

इति पाण्डुरोगनिदानम् ।

પહેલા (=સ્થોક ન તથા ૧૮મા) સોજા જેમા મુખ્ય છે એવા પાંડુરોગના ઉપદ્રવો કહ્યા ૥ તેથી રોગે (=સોજાનો રોગ) વિષે જ કહેવામા આવે છે. ૨૧મ પાંડુરોગનું નિધન પૂરું થયું

अथ शोकनिदानम्

शौक् (=સોજા)

સોજાની સંપ્રાપ્તિ

पित्तककफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ।

नीत्वा क्लृपतिस्तिर्દિ कुर्यात्सજ્ઞાંલસંચયમ્ ॥૨૧

उत्तेषं सहत शोक तमाहुर्निबयादता ।

सर्ग

તેમના વડે (=પિત્ત, લોહી અને વાયુ વડે) જેની ગતિ ચેકાઈ ગઈ લોષ એવો કોપેલા વાયુ, કોપેલા પિત્ત, લોહી અને વાયુને બાહ્ય દિશાઓમાં વઈ જઈને વામડી અને માસને આકાષે થતો ખોરોખીચ ઉત્તેષ (=ઉપાડ સોજા) કરે છે, તેને સોજા કહે છે તેથી (=વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રયેથી સોજા આવતો લોવાથી) બધા સોજા ત્રિદોષને લીધે આવે છે

સોજાની સંખ્યા

हेतुविशेषैस्तु रूपमेदाश्रयात्मकम् ॥ २२ ॥

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।

જુદાં જુદાં કારણોને લીધે જુદાજુદાં લક્ષણો થતાં લોવાથી સોજા નવ છેઃ દુઃશઃકૃશ દોષના (વાયુને,

પિત્તો અને કફનો એમ ત્રણ, જે બે ભેગા દોષના (વાયુપિત્તનો, વાયુકફનો, પિત્તકફનો એમ ત્રણ), ત્રિદોષનો, વાગવાથી થતો અને જેમથી થતો

બીજી દૃષ્ટિએ સોજના ત્રણ પ્રકાર

દ્વિધા વા નિજમાગન્તુ સર્વોદ્દેકાદ્ભજન ચ તમ્ ॥
પૃથુભ્રતમથિતતાવિદોષૈશ્ચ ત્રિધા વિદુઃ ।

(૧) નિજ રાને આગતુ, (૨) રાખ્યા શરીરે આવેલા અને એક અવયવ ઉપર આવેલા, (૩) વિશાળ પાણી, ઉપાડ રાને ગંધાપેલાપણી—એ દૃષ્ટિએ જે પ્રકારે પડે તેને બીધે—(૨) ત્રણ દૃષ્ટિ) સોજ ત્રણ પ્રકારનો છે એવું (મુનિઓ) જાણે છે

સોજનાં કારણ, સપ્રાપ્તિ

સામાન્યદેહુઃ શોકાનાં દોષજાનાં વિશેષતઃ ॥૨૪॥
ધ્યાધિકમોંપજાસાવિક્ષીણસ્ય ભજતો દૃતમ્ ।

અતિમાત્રમયાન્યસ્ય શુર્વસ્તસ્તિગ્ધશીતલમ્ ॥૨૫॥

લવણક્ષારતીક્ષ્ણોષ્ણશાકામ્ણુ સ્વપ્રજાગરમ્ ।

મૃદુદ્રાવ્યમાંસવલ્લૂરમર્જીર્ણધમ્મેયુનમ્ ॥૨૬॥

પદાત્તેર્માર્ગગમનં યાનેત ક્ષોભિનાડિપિ વા ।

ધ્યાસકાસાતિસારાશ્નૌજઠરપ્રદરશ્વરાઃ ॥૨૭॥

વિપૃચ્યલસકચ્છદિગર્ભવીર્ણપર્ણાણ્ડવઃ ।

અન્યે ચ મિથ્યોપક્રાન્તાસ્તિર્વૈર્ણા

વક્ષસિ સ્થિતાઃ ॥૨૮॥

ઝરે શોકમયો વસ્તો મય્યે કુર્વન્તિ મધ્યગા ।

સર્વાક્ષાઃ સર્વગતં પ્રત્યક્ષેતુ તદાથયાઃ ॥૨૯॥

(૧) રોગથી, પંચકર્મથી વગેરેથી દૂષણો પડી ગયેલા માણસ રોકારોક (નિતેલા દિવસની મુદત પછી લેવું જોઈએ તેટલા દિવસ વીત્યા પહેલાં) ભારે, ખાટું, સ્તિગ્ધ, ઠડુ, ખાટું, ક્ષારવાળું, તીક્ષ્ણ, ગરમ ખાવપીએ શાક ખાવ, પાણી પીએ, દિવસે ઊંઘે, રાત્રે જાગે, માટી ખાવ, (નકલી, કુકડે વગેરે) ગ્રામ્ય પ્રાણીઓનું માંસ ખાવ, માંસની સૂકવણી ખાવ, અછળાં લોવા છતાં અને શાક લાગ્યાં હોય છતાં મેયુન કરે, જેને નાહીને રહેતો જાય કે શરીરને ઉષ્ણતાથી નાખે એવા વાતનમા જાય તે એ દુર્બળા પડી ગયેલા માણસોના દોષો, (૨) તથા (રાત્રી, પંચકર્મ વગેરેથી દુર્બળા પડી ન ગયા હોય એવા) બીજા માણસો ઉપર ક્યેનું ભારે, ખાટું વગેરેથી માયીને શરીરને ઉષ્ણતાથી નાખે એવા વાતનમા જવાની ક્રિયા સુધીની ક્રિયાઓ લઈ ઉપર્યંત કરે તે એ બીજા માણસોના દોષો, (૩) તથા દમ, ઉષ્ણ, અનિદ્રા, ડરન, ઉંડરોગ, પ્રદર, તાવ, ક્રોનિધિ, રક્તનક, દિવસી,

ગર્ભ, રતવા, પાંડુરોગ અને બીજા રોગોમા મિથ્યા (અપ્રાયુ વેદથી વિરુદ્ધ) ઉપાધ કરવામા આવે તેથી ભગવેલા દોષો જે છત્રીમા રહ્યા હોય તેા શરીરના ઉપલા ભાગમા સોજ આવે છે, મૂત્રાશયમા રહ્યા હોય તેા શરીરના નીચલા ભાગમાં સોજ આવે છે, શરીરના મધ્ય ભાગમા રહ્યા હોય તેા વચલા ભાગમા સોજ આવે છે, આખા શરીરમા લપાળી ગયા હોય તેા આખા શરીરે સોજ આવે છે અને પ્રત્યંગોષ્ણ રહ્યા હોય તેા તેના (અપ્રત્યંગોષ્ણ) ઉપર સોજ રાાવે છે રાા ખાસ કરીને દોષોના પ્રકોપથી આવતા સોજનુ સામાન્ય કારણ છે

પૂર્વરૂપ

તત્પૂર્વરૂપં દશયુઃ સિરાપામોઽક્ષર્ગોરચમ્ ।

સખન લાક્ષ બળે, સિરાઓ લાબી થઈ જાય, અવયવ ભારે થઈ જાય—એ સોજનું પૂર્વરૂપ છે

વાયુથી આવેલા સોજનાં લક્ષણ

વાતાચ્છોફક્ષલો રુદ્ધઃ સ્વરોમાઘ્નાસિતઃ ॥૩૦॥

સક્ષોવસ્પન્દર્હર્પાંતિતોદમેદપ્રસુતિમાન્ ।

ક્ષિપ્રોત્પાનશામઃ શીઘ્રમુષ્ણમેત્પીડિતસ્તનુઃ ॥૩૧॥

ક્ષિગ્ધોષ્ણમર્દનૈઃ શામ્યેદ્રાગ્રાવલ્પો

દિયા મહાન્ ।

ત્વક્ ચ સર્પપલિતેવ તસ્મિન્નિમિચિમાપસે ॥૩૨॥

વાયુથી આવેલા સોજમાં સોજે ઘનપ્રવિનાના રાકારનો, લૂપ્પા, બરાડટ રૂ વાગવાળો, અછિઃ લાલ કે કાળો, સંકેતવાય રોવે, થડું એવો, રૂવાઈ ઊભા થાય એવો, પીડવાળો, તોદવાળો, જાણે ચિરાનું હોય એવી પીડવાળો, મુનિવાળો, ઝટ ઊપસી આવે અને ઝટ થમી જાય એવો, દબાવવામાં અવે તેા તરન ઊંચા વધે એવો અને ખાતળો હોય છે. એ સ્તિગ્ધ તથા ગરમ પદાર્થોનું વારવાર મર્દન કરવાથી મટે છે એ રાત્રે થોડો રાત્રે વિરમે મોટો હોય છે એમાં ચામડી પર જાણે સરપવરો લેપ કર્યો હોય તેમ ચામડી ઉપર (લીંચીપીપર ખાખી હોય અને જળ ઉપર જે તમનમાટ થાય છે તેવો) તમનમાટ થાય છે

પિત્તથી થતા સોજનાં લક્ષણ

પીનરક્તાસિતામાસઃ પિત્તાદાતાગ્રોમદસ્ ।

શીઘ્રાનુસારપશામો મય્યે દ્રાગ્જાયતે તનુઃ ॥૩૩॥

સત્કદ્વાહજ્વરસ્વેદદ્યસ્તેદ્રમદધ્રમઃ ।

શીતામિલાયો વિદ્મેદો

ગાંધી સ્પર્શાસિદ્ધો મૃદુઃ ॥૩૪॥

પિત્તથી યતા સોજના રગ પીળો, રાતો રાતે
કાગો લોપ છે, રૂવાણ બરા તોભાવણી લાય છે, એ
સોજે ઝટ રૂવાઈ જાય છે અને ઝટ થમી જાય છે,
પહેલા એ શરીરના મધ્ય ભાગમા થાય છે, એ પાતળો,
તરસ, બળનરા, તાવ, પરસેવો, રંગન, પચપનાપણ,
મદ રાતે ફેર-એટલા લક્ષણવાળો, ઠંડકની ઈચ્છા થાય
એવો, આડને ભાગીને ઉતારે એવો, ગથવાળો, સ્પર્શ
નહન ન થાય રોવા રંગે મૃદુ લાય છે

કથ્થો યતા સોજનાં લક્ષણ

કળદ્વમાન પાણકુટોમચક્રકિનઃ શીતલો શુભઃ ।

ક્લિગ્ધઃ શુદ્ધઃ સિપ્તઃ સ્થાનો

નિદ્રાચ્છર્વશ્નિસાદક્ષ્ણ ॥૩૫॥

માક્રાન્તો નોત્રમેરુચ્છશમજન્મા નિશાશ્વલઃ ।

શ્વેલાસુક ચિરાત્પિચ્છઃ કુશશાસ્ત્રાશ્વિશ્રતઃ ॥

સ્પર્શોષ્ણકાઙ્કશી ચ કફાત્

કફને લીધે આવતા સોજમા ખણજ રાવે, રૂવાણ
રાતે વામડી ધોળા લોપ, મોજે કઠણ, ઠંડો, ભાદ, સિનગ્ધ,
મલકણ, સ્થિર અને સ્થાન લોપ, એનાથી ઊંધ આવે,
ઊલટીરો થાય રાતે જઠરાગ્નિ મદ થયી જાય, એ
દબાવવાથી ઊંધો વધે નહિ, મુશ્કલીથી મટે રાત મુશ્ક
નીથી થાય (==સોજે આન), રાતે જે પડે (વરે),
લાભ, શ્વેત વગેરેથી છે ૧૫ તાપણ લોહી નીકળે નહિ
પણ ધણે વખતે પિચ્છા નીકળે, મોજન કોઈ અડક
તા સાદ એવી ઈચ્છા થાય, સોજને ગમ પદાર્થની
ઈચ્છા થાય

એ દોષના સોજનાં લક્ષણ

યથાસં દન્દ્વજાત્રયઃ ।

લક્ષણદેતુલિહ્નાનામ્

જે જે દોષના કારણે અને લક્ષણ ભેગાં થવાથી
તે જે દોષના લક્ષણવાળા જે દોષના ગ્રસ્ત (સોજ)
લોપ છે (વાયુપિત્તના, વાયુકફનો અને પિત્તકફનો)

ત્રિદોષના સોજનાં લક્ષણ

નિચયાત્રિચયાત્રયઃ ॥૩૬॥

૧જે દોષના કારણે રાતે લક્ષણ ભેગા થવાથી
૧જ દોષના છૂટાછૂટા મોજના ભેગા લક્ષણવાળા
ત્રિદોષના સોજે લાય છે

વાયવાથી યતા સોજનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

અભિધાતેન શાસ્ત્રાદિચ્છેદમેદશ્વતાદિમિઃ ।

દિમાનિલોદ્વપનિર્લમેહાતકપિકચ્છુજઃ ॥૩૮॥

રસે શ્લેષ્મ સંસ્પર્શાચ્છ્રયયુઃ સ્યાદિસર્પવાન્ ।

મૃશોપ્મા લોહિતામાસઃ પ્રાયશઃ પિત્તલક્ષણઃ ॥

હથિપાર (તલાકડુ, ઢેખાળા, પથ્થર) વગેરેને લીધે
કપાવાથી, ચિન્વાથી, ઘા પડવાથી (કે છેલાવાથી)
વગેરે કારણસર તથા ઠંડા પવન લાગવાથી રાતે દરિ
યાનો પવન લાગવાથી તથા ભિલામો રાતે કોયાના ફૂલ
ના રમથી રાતે ભિલામો રાતે કોયાના છોડાંનાં કાટા
રાડકવાથી જે સોજે રાવે છે તે વિશ્વવાળો, બહુ
ગરમ, લાવ રગના રાત તામાન્ય રાતે પિત્તના સોજ
જેવા લક્ષણવાળો લાય છે આને અભિધાતનો
(=વાગવા, ભાગવા, કપાવા, કચરાવા વગેરેથી રાવેલો)
સોજે કહે છે

જેરથી યતા સોજનું કારણ અને લક્ષણ

વિપજઃ સવિપ્રાણિપરિસર્પણમૂઢગાત્ ।

દંપ્તદન્તનસાવાતાદવિપ્રાણિનામપિ ॥૩૯॥

વિપ્રમૂઢશુકોપહતમલવદ્વસસઙ્કરાત્ ।

વિપ્રવૃક્ષાનિલસ્પર્શાદ્રવ્યોગાલ્પવર્ણનાત્ ॥૪૧॥

મૃદુચ્છલોડલક્ષ્મી ચ શીત્રો દાહરજાકરઃ ।

જે પ્રાણી શરીર પર ચાલે કે મૂતરે તેથી, (જેરે
પ્રાણીના રાતે જેરે ન લાય રોવા પ્રાણીના પત્ત) દાહ,
ગત અને નખ લાગવાથી, ગરમ, પેશાબ રાતે વીર્યથી
બગડેલું ન મળવાળું (=મેલું) વજ્ર અડકવાથી,
ઝરી ઝડ ઉપર વાઈતું ૨ રાવો પવન અડકવાથી, ગર
ના થોળવાળું ચૂર્ણ (૨ દવા) ભભરાવવાથી (કે છાટ
વાથી) જેરથી અલવા સોજે રાવે છે તે મૃદુ, ચર્મ,
અલવાની (=નીચો ઊંડરના જાય એવો) રાતે થીક
(૧ ઝટ મારી નાખે એવો, ૨ ઝટ ઉત્પન્ન થાય
રોવા) લાય છે

સાધ્યોડસાધ્યઃ

નતોડનુપદ્વયઃ શોકઃ સાધ્યોડસાધ્યઃ પુરેશ્તિઃ ॥

હિત શાકનિદાનમ્ ।

નાજે આવેલો રાતે ઉપદ્રવવિનાનો મોજે સાધ્ય
છે, અસાધ્ય સોજે પડેલો (=૧૫ ૫/૯૧૧ થી ૯૫૫)
કોવાઈ ગયો છે

૨૫૫ મોજનું નિદાન પૂર્વ થયું

મથ વિસર્પનિદાનમ્ ।

વિસર્પ (=રતવા)

રતવાની સંખ્યા

સ્યાદિસર્પોડમિધાતાત્તેરંદિર્દૃષ્ટશોકવન્ ।

મોજનો માફક વિનર્પ અભિધાન મુખીના દોષથી
રાતે દૂભાયો થાય છે (=વિનર્પની નખના દોષથી
જેટલી છે તેમ વિનર્પની સંખ્યા મોકલે ૨૨૫ પ્રમાણે)

હોવા છતાં અભિધાત સુધીની જ હોય છે, એટલે વિષયી થતો વિસર્પ હોતો નથી ત્રણ છૂટાછૂટા દોષોથી થતા ત્રણ, ત્રણ દોષોમાથી બે બે દોષો સાથે કોપ વાથી થતા ત્રણ, ત્રણ દોષો સાથે કોપવાથી થતો એક, અભિધાત-વાગવાભાગવાથી થતા એક રાત્રે દૂષોથી થતો એક એમ કુલ નવ વિસર્પ હોય છે)

રતવાનાં સ્થાન અને દુઃસાધ્યપણું

અધિષ્ઠાનં ચ તં પ્રાદુર્બાહ્યાન્તરુમયાશ્રયાત્ ॥૪૩॥
યયોત્તરં ચ દુઃસાધ્યાઃ

મુનિઓ કહે છે કે રતવા બહારના ભાગના (ઉપરઉપરનો), અંદરના ભાગના (ઊંડા ભાગમાં થતો) અને બહારના તથા અંદરના એમ બે ભાગમાં થતો હોવાને બીધે એના ૮ વિધાન (સ્થાન, જગ્યા) ત્રણ હોય છે, અને પહેલા કરતા બીજાં અને બીજા કરતા ત્રીજાં રતવા વધારે ને વધારે દુઃસાધ્ય હોય છે (આશ્રય કરતા આંતર અને આંતર કરતા બાહ્યાર રતવા વધારે ને વધારે દુઃસાધ્ય હોય છે)

રતવાનું કારણ

તત્ર દોષા યથાયયમ્ ।

પ્રકોપણૈઃ પ્રકુપિતા વિશેષેણ વિદાર્હિભિઃ ॥૪૪॥

વૈદે શીઘ્રં વિસર્પન્તિ તેઽન્તરન્ત સ્થિતા વહિઃ

વહિઃસ્થા દ્વિતયે દ્વિસ્થાઃ

તેમાં પોતપોતાને કોપાવનારા કારણોથી અને ખાસ કરીને વિદાર્હી પદાર્થોથી કોપેલા દોષો શરીરમાં એકદમ ફરી વળે છે એ દોષો શરીરની અંદરના ભાગમાં રહ્યા હોય તો આંતર વિસર્પ કરે, બહારના ભાગમાં રહેલા હોય તો બાહ્ય વિસર્પ કરે રાત્રે અને ભાગમાં રહેલા હોય તો બાહ્યાર વિસર્પ કરે

અંતરાશ્રય (આંતર) અને બાહ્યશ્રય

રતવાનાં લક્ષણ

વિચાત્તશાન્તરાશ્રયમ્ ॥૪૫॥

મર્મોપતાપાત્સમોહાદ્યનાનાં વિષદૃત્તાન્ત્ ॥

તુષ્ણાતિયોગાદ્દેગાનાં ચિપમં ચ પ્રવર્તનાન્ત્ ॥૪૬॥

માશુ ચામ્નિયલભ્રશાદતો યાહ્યં વિષયંયાત્ ॥

મર્મસ્થાનમાં દુઃખ થાય, મુયર્જ આવે, (મન નાક વગેરે) શરીરના મર્મો બહુ ફરે (ચડે), બહુ જ નરસ લાગ્યા કરે, વેગે સ્પર્શીને (કંકડકંકડે) બાહ્ય નીકળે, જઠરાગ્નિનો અને બળનો એકદમ નાશ થાય તે ઉપરથી અંતરાશ્રય રતવા સમજ્યા. ઉપર કથાં તેનાથી ઉપાં લક્ષણો હોય તો બાહ્યશ્રય રતવા સમજ્યા.

વાયુના રતવાનાં લક્ષણ

તત્ર વાતાત્પરીસર્પે વાતજ્વરસમવયઃ ॥૪૭॥

શોકસ્કુરુણનિસ્તોદમેદાયામાતિર્હર્ષવાન્ ॥

તેમાં (બધા રતવામાંથી) વાયુથી થતા રતવામાં વાયુના તાવ જેવી ધીમ થાય છે અને સોજા, ફરકાટ, તોદ, ભેદ, લભાઈ (=વિસ્તાર), ધીમ અને હર્ષવાળો હોય છે (હર્ષવાળો=તેમાં રૂવાડા ઊભા થઈ જાય છે)

પિત્તના રતવાનાં લક્ષણ

પિત્તાદ્વનગતિઃ પિત્તજ્વરલિક્ષ્ણાતિલોહિતાઃ ॥૪૮॥

પિત્તથી થતો રતવા બટ પ્રસરી જાય છે, એનાં લક્ષણ પિત્તજ્વરના લક્ષણ જેવા હોય છે અને એ બહુ જ લાલ હોય છે

કફથી થતા રતવાનાં લક્ષણ

કફાત્કળદ્યુતઃ ક્લિગ્ધઃ કફજ્વરસમાતરુકઃ ॥

કફથી થતા રતવા ખલ્લુજવાળો, ક્લિગ્ધ અને કફજ્વર જેવી ધીમવાળો હોય છે

સ્વદોષલિક્ષ્ણીયન્તે સર્વે સ્ફોટૈરુપેક્ષિતાઃ ॥૪૯॥

તે પક્ષમિત્રાઃ સં સ્વ ચ વિશ્રિતિઃ ઘણલક્ષણમ્ ॥

બધી જાતના રતવામાં જે સ્ફોટકાં ઉપાય કરવામાં ન આવે તે જે દોષનો રતવા હોય તે દોષનાં લક્ષણવાની ફોલીઓફોલીઓ રતવા ઉપર બરાઈ જાય છે જે એ રતવાને પાક્યા પછી ફેડાવામાં (=વીરવામાં) આવે, તે જે દોષનો રતવા હોય તે દોષનાં પ્રમાણ લક્ષણ (=ઉ ૨૫) ધારણ કરે છે

વાતપિત્તવિસર્પ(અગ્નિવિસર્પ)નાં લક્ષણ

વાતપિત્તાઙ્ગવચ્ચલ્લિમૂર્છાતીસારદ્રુઝમૈઃ ॥૫૦॥

અસ્થિમેદામિસદનતમકારોચકેયુન્તા ॥

કરોતિ સર્પમજ્જં ચ દીતાહ્વારાયકીર્ણન્ત્ ॥૫૧॥

યં યં દેશં વિસર્પન્ત્ વિસર્પન્તિ મયેસ સઃ ॥

શાન્તાહ્વારાસિતો નીલો રક્તો

યાઽપ્યુ ચ લીયતે ॥૫૨॥

અગ્નિવદ્ય હવ સ્ફોટૈઃ શીઘ્રગત્યાદ્ દૃઢં ચ સઃ ॥

મર્માનુસારી લીલર્પઃ સ્વાહાતોપ્રતિશલ્લન્તાઃ ॥૫૩॥

વ્યથેતાજ્ઞં હરેસજ્ઞં નિર્દ્રાં ચ બ્વાસમીરયેત્ ॥

દ્વિષ્ણાં ચ સ ગતોઽવસ્થામીદૃશીં લમતે ન ના ॥૫૪॥

કવિચ્છર્માવંતપ્રસ્તો મૃમિશાપ્યાસનાદિયુ ॥

વેદમાનસ્તાઃ ક્લિષ્ટો મનોદેહમનોદ્ભવામ્ ॥૫૫॥

દુષ્પ્રજોઘોઘુતે નિર્દ્રાં લોમીલીસર્પં ઉચ્ચતે ॥

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી થતા વિસર્પમા તાવ, ઊંઘટી, મૂર્છા અતિસાર, તરસ, ફેર, ઢાંઢાં ચિરાતા હોય એવી પીડા, જઠરાગ્નિનો સાદ, અધારા અને અરુચિ હોય છે, જાણે આખા શરીર ઉપર સળગતા અગાસા પાથર્યા હોય એવું આખું શરીર લાગે છે, જે જે ભાગમાં રતવા ફેરે છે તે તે ભાગે હોલવાયેલા અગાસા જેવો કાળો, ગળી જેવા રંગનો કે રોતો થઈ જાય છે, તથા દેવનાથી દાઝવા જેવા ફોફાડોલાસ થઈ આવે છે આ વિસર્પ ઝટ પ્રસરી જતો હોવાથી ઝડપથી મરને અનુસરે છે, પછી પીમેપીમે વાયુ બહુ બળવાન બનીને શરીરમાં પીડા કરે છે, મેળાન બનાવી દે છે, ઉદિ ઉડાડી મૂકે છે, શ્વાસ અને હેડકી ઉપાડે છે આવી સ્થિતિએ પડેલેલા રતવામાં માણસ અણગમીમાં ડૂબી જાય છે અને એને જમીન પર, પથારીમાં કે બેઠક વગેરે ઉપર કોઈ કેકાણે થેન પડતું નથી પછી દુઃખી થઈને આગોટતા અગોટતા મન અને શરીરના યાકને લીધે એવી ઉદિ આવી જાય છે કે જેમાંથી બહુ મુશ્કેલી થી જગાડી શકાય છે રાત્રિ અગ્નિવિસર્પ કહે છે

વાતકફલિસર્પ(=અધિવિસર્પ)નાં લક્ષણ

ફફેન રુદ્ધઃ પયનો મિત્વા સં વહુધા કફમ્ ॥૫૬॥
રક્ત યા વૃદ્ધરક્તસ્ય ત્વકુસિરાદ્વાવમાંસગમ્ ।
દૂપયિત્વા ચ દીર્ઘાંતુટ્તસ્યૂલલરાત્મનામ્ ॥૫૭॥
મ્રચ્ચીનાં કુરુને માલાં રક્તાનાં તીવ્રજ્વરમામ્ ।
શ્વાસકાસાતિસારાસ્યશોષહિમાયમિષ્મૈ ॥૫૮॥
મોહૈવૈવર્ણ્યમૂર્છાંજ્જમ્જ્જામિસદનેયુતામ્ ।
શ્લેષ્યં મ્રચ્ચીવીસર્પઃ કફમારુતકોપજઃ ॥૫૯॥

કફ વડે રોકાયેલો વાયુ કફને અનેક ભાગમાં તોડી નાખીને, અથવા જેનામાં લોહી વધી ગયું હોય તેવા માણસના ચામડી, શિરા, સ્નાયુ અને માંસમાં રહેલા લોહીને બગાડીને (=આ બે રીતે) વાયુ લાંબી, ઝીલી ગોળ, જાડી, ખર અને રાત્રી ગછીની હારમાળા બનાવે છે એમાં સખત પીડા, તાવ, શ્વાસ, ઉપરસ, અતિ સાર, મોં સુકાય, હેડકી, ઊંઘટી, ફેર, મોઢ, રગ બગડી જાય, મૂર્છા, શરીર તૂટે અને જઠરાગ્નિનો સાદ-એટલા વાના હોય છે આ અધિવિસર્પ કફ અને વાયુ સાથે કોપવાથી થાય છે

કફપિત્તવિસર્પ(=કફમિસર્પ)નાં લક્ષણ

કફપિત્તાઝ્વર-સ્તમ્નો નિદ્રાતન્દ્રાશિરોરુજઃ ।
મજ્જાવસાવવિક્ષેપમ્પ્રલોપારોચકષ્ત્રમા ॥૬૦॥
મૂર્છામિદાનિર્મલોપ્સ્યમ્

વિપામેન્દ્રિયગોરવામ્

આમોપવેશનં લેપઃ સ્નોતસાં સ ચ લપેતિ ॥૬૧॥
પ્રાયેણામાશયે ગૃહ્થેકદેશ ન ચાતિચ્છ્મ ।
પિટકૈરવકીર્ણોઽનિષીતલોહિતપાણ્દુરઃ ॥૬૨॥
મેચકામોઽસિતઃ સ્નિગ્ધો

મલિનઃ શોફવાનં ગુરુઃ ।

ગમ્મીરપાક પ્રાચ્યોઽપ્મા

સ્પૃષ્ઠઃ સ્નિલ્લોઽવદીયતે ॥૬૩॥

પૃક્કવચ્છીર્ણમાંસશ્ચ સ્પષ્ટાનુસિરાગણઃ ।

શવગન્ધિચ્ચ વીસર્પે કર્દમાલ્યમુશન્તિ તમ્ ॥૬૪॥

કફ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી થતા રતવામાં તાવ, સ્તભ, ઉદિ, થેન, પીડા, અંગસાદ, વિષેપ, લવરી, અરુચિ, ફેર, મૂર્છા, જઠરાગ્નિ ઓછો થાય, ઢાંઢાં ચિરાતા હોય એવી પીડા, તરસ, ઉન્નિદ્રા ભાર થઈ જાય, કાંચો ઝાડ થાય અને સોતો કફ વગેરેથી લીપાઈ જાય આ વિસર્પ હોળીમાં એક ભાગને પહેલો પકડીને પછી આખા શરીરમાં ફેલાવા માડે છે, એમાં બહુ પીડા થતી નથી, બહુ પીળી, લાલ અને ધાગ ફોફાડોથી છવાઈ જાય છે એ રતવા મેચક (=મેર ના ગળા) જેવો કાળો, સ્નિગ્ધ, મેલો, સોજાવાળો, ભારે, ઉંચાણમાં પાકે રોલો, બહુ ગરમ, અડકવામાં પચપચે અને અડકવાથી ઉતરડાઈ જાય એવો, કાંદવ જેવો, છિન્નાબિન્ન થઈ જાયેલા માસવાળો, સ્નાયુઓ અને શિરાઓના સમૂહ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એવો અને મડદા જેવો ગધાને હોય છે એ રતવાને કર્દમવિસર્પ કહે છે

નિદોષના રતવાના લક્ષણ

સર્વજો લક્ષણે સર્વે સર્વધાત્વતિસર્પણઃ ।

બધા દોષો સાથે મેપવાથી થતા રતવામાં બધા છૂટાછૂટા દોષોના રતવાનાં લક્ષણો ભેગા હોય છે આ રતવા બધી ધાતુઓમાં પુષ્કળ દેખાઈ જાય છે

અભિપાતથી થતા વિસર્પનાં લક્ષણ

વાહાદેતો ક્ષતાકુદ્ધ સરકં પિત્તમીરયન્ ॥૬૫॥
વિસર્પે મારુત કુર્વાવ કુલત્વસદૃશિતમ્ ।

સ્ફોટે-શોફજ્વરરુજાદાહાદયં શ્વાયલોહિતમ્ ॥૬૬॥

શ્વચ વગેરે બહારનાં કારણથી વ્રમ થવાથી કોપેલ વાયુ લોહી સાથે પિત્તને કોપાવીને ક્રબથી જેવી ફોલી રોધી ભરેલા પુષ્કળ સોજા, તાવ, પીડા અને જા નરાવાળો, લાલ બગાડી રંગનો રતવા કરે છે

સાધ-અસાધ

પૂયવ્દોષેભ્યઃ સાધ્યા દ્વન્દ્વજાઘ્નાનુપદ્રવા ।

અસાધ્યો ક્ષત સર્વોત્તિયો સર્વે વ્યાપાન્તમર્મકાઃ ॥૬૭॥

શીર્ણક્ષાયુતિરામોસા.

પ્રક્રિયા. શવગન્ધયઃ ॥ ૬૭૩ ॥

इति विसर्पनिदानम् ।

કુષ્ઠાદ્યુતિ દોષ કોપવાથી થતા ત્રણ રતવા સાધ્ય છે તે દોષ ભેગા કોપવાથી થયેલા રતવામાં જે ઉપ દ્રવ્યો ન હોય તે એ સાધ્ય છે, રુભિદ્રાવથી થયેલા અને ત્રિદોષનો એ જે રતવા અસાધ્ય છે એ મર્મ સ્થાનમાં રતવા થયેા હોય, સ્નાયુ, શિશ અને માત મરી ગયા હોય, બાતુ પચપચુ થઈ ગયું હોય અને મઝા જેવી ગધ મારતી હોય તે બધા રતવા રાસાધ્ય છે

આમ રતવાનું નિદાન પૂરું થયું

इत्यष्टाङ्गद्वये तृतीये निदानस्थाने पाण्डुरोगशोऽ विसर्पनिदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ૧૩ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો : કુષ્ઠશ્ચિત્ર-કૃમિનિદાન

મયાત. કુષ્ઠશ્ચિત્રકૃમિનિદાનં દ્યાપ્યાસ્વામ ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે પહે અને કુષ્ઠ (=આમરોના રોગ), પિત્ર (=પીત્ત કોક) અને કૃમિ (=કરમિયા, જીવ વગેરે) નું નિદાન સમજાવીશું એ બામનામાં આત્રેય વગેરે મર્મ વિષે આ પ્રમાણે કહી ગયા છે.

કુષ્ઠનાં કારણ અને સપ્રાપ્તિ

मिथ्याहारविहारणं विदोषेण विरोधिना ।

सायुनिन्दावधान्यस्यहरणोद्यેષ સેવિતે ॥ ૧ ॥

પાપમિત્રા કર્મમિત્રા. સ્વાદા પ્રાકરનેવિરતા મલા ।

શિરા પ્રપચ તિરંગાસ્યલસીકારણામિત્રમ્ ॥ ૨ ॥

દૂષયન્તિ સ્પર્શીકૃત્ય નિષ્કરન્તસ્કતો વહિ ।

સ્વચ્ચ કુર્યન્તિ વૈયર્ણ્ય પુરાઃ કુષ્ઠમુશન્તિ તત્ ॥ ૩ ॥

મિથ્યા આહારથી, મિથ્યા વિહારથી, ખાસ કરીને વિરુદ્ધ ભોજનથી, આ જાને કરેલા કે ગયા જાન્યોમાં કરેલા-આમ મામસોની નિંદા, ત્રાસ મામસોનો વધ, પામી મિવાન વઈ લેવી વગેરે-પાપકર્મો કરવાથી કોપેલા દોષો આડી (=ચિત્રો નહીં) જાતી દિશાઓમાં જાતિને થપડી, લસિકા, લોચી અને મોતને બચાડે છે અને જારી એમને (=જ્યામડી, લસિકા, લોચી અને મોતને) ટીકાં મરી જાતિને જારી થયાર (=મરીનેના ઊંચાપાં નહીં) કરવા મરેલા દોષો આમરોના રત વચાડે નામે છે એને ૧૩ મો છે

પાણ કોક કુષ્ઠથી જીવે થા માટે ?

કાલેનોવેશિતં યસ્યાત્સર્વે કૃષ્ણાતિ તદ્વપુ ।

પ્રપચ ધાતુત્વ્યાપ્યાન્ત

સર્વાન્ સજ્જેઽ ચાવહેત્ ॥ ૪ ॥

સસ્વેદહ્લેદસજ્જોયાન્

ક્ષમીન્ સુદાનુન્ સુદારુગાન્ ।

લોમચક્ષ્માયુષ્મનીતરુણાલ્બીનિ પૈઃ કમાત્ ॥ ૫ ॥

મનસ્યેન્દ્રિયત્રમસાઘ કુષ્ઠવાહાનુરાદત્ ॥

જે કુષ્ઠની યાત્રોકત કિન્ત્સા ન થાય તે વખત જતા ન (=કુષ્ઠ) આપા મળે તેવી નામ છે (અથવા ખરાબ કરી મૂકે છે), ૨૦ કુષ્ઠ ધાતુઓમાં પહેલીને ધાતુરોની આ ર પ્રસરી જઈને, બધી ધાતુઓને ગ્રહી કરીને, પરસ્પરે, પચપચાપચ, કોતવાદ ૨ ને ઝીવા તથા ઘણા ભપકર કૃમિ ઉત્પન્ન કરે છે, જે કૃમિ દ્વારા ધીમેધીમે કુષ્ઠ, રૂવા, આમરો, સ્નાયુ ધમની અને કુખાં હાડકાં ખાઈ જાય છે ૨ ન ૨૦ મારમર ચિત્ર (=ધાણા કોક) ને કુષ્ઠથી જીવે કાયો છે (ધાણા કોકમાં કહેલું, કૃમિ વગેરે લાલ નથી તેથી ધાણા કોક કુષ્ઠથી જીવે છે)

સંખ્યા

કુષ્ઠાતિ સત્તયા દોષૈઃ વૃષ્ણિક્ષિત્રે સમાગતૈઃ ॥ ૧ ॥

કુષ્ઠ સાત રીતે થાય છે કુષ્ઠાદ્યુતિ ત્રણ દોષથી,

જે તે દોષ ત્રણે આપવાથી અને ત્રણે દોષ ત્રણે કોપવાથી

સર્વેન્ધ્રિય વિદોષેષુ વ્યપદેશોડયિક્ષયત ।

બધા કુષ્ઠ ત્રણે દોષ ત્રણે આપવાથી થતુ ભેગા છતાં જે કુષ્ઠમાં જે દોષ વધારે મેળેથી ભેગ ને ઉપરથી તે કુષ્ઠ અમુક દોષને છે એનું નામ સ્વપદામાં નામે છે

કુષ્ઠનાં નામ : કયો કુષ્ઠ કયો દોષ વધારે

કોપવાથી થાય છે ?

યાતેન કુષ્ઠં જાપાલં, પિતાદીદુશ્વરં, જન્માત્ ૭૭૩

મળદારાણ્ય વિચર્ષીં ચ, ક્રમદારાણ્ય વાનપિત્તમ્ ॥

વર્મેન્કુષ્ઠકિટિમ્પિત્ત્વાલ્બપિપાદિકા ॥ ૮ ॥

વાતાલેષ્મોદ્રવાઃ શ્લેષ્મપિતાદન્નશક્તાઢવી ।

પુણ્દરીક સપિસ્તોટ પામા વર્મેદલં તથા ॥ ૯ ॥

સર્વે દયાન્કારણ,

વાયુ (=વાયુ વધારે મેળવાથી) કાષ્ઠકુષ્ઠ, પિત્તથી નેડુપરકુષ્ઠ, કફથી મેડુપરકુષ્ઠ અને વિષથી, વાયુ અને પિત્ત બંને વધારે મેળવાથી ત્રણ કુષ્ઠ, વાયુ અને કફ બંને વધારે મેળવાથી ચાર, એકકુષ્ઠ, કિટિ, કિટિ, કાષ્ઠ અને વિષદીકા નવમયા કુષ્ઠ, કફ અને પિત્ત બંને વધારે મેળવાથી ૬, દયાઓ, પુણ્દરીક,

વિસ્ફોટ, પામા રાને ચર્મદલ તથા ત્રણ દોષ રોક-
સરખા વધારે કોપવાથી કાકમુકુષ થાય છે

સાત મહાકુષ

પૂર્વે ત્રિક દદુ સકાકળમ્ ।

પુણ્ડરીકક્ષજિહ્વે ચ મદાકુષ્ઠાનિ સત્તુ ॥૧૦॥

પહેલા ત્રણ (=કાપાલ, રોદુબર રાને મ.૧),
૨૬, ૨૭, ૨૮, પુષ્કળ અને કક્ષજિહ્વ એ સાત મહા
કુષ છે

કુષ્ઠનું પૂર્વક

મતિસ્પર્શસ્પર્શલેદાસ્વેદવિવળતા ।

દાહ. કણ્ઠસ્થચિ સ્વાપસ્તોદઃ

કોઠોઘ્નિતિ શ્રમ ॥૧૧॥

ઘળાનામધિકં શૂલ શીઘ્રોત્પત્તિશ્ચિરસ્થિતિ ।

કુઠાનામપિ રક્તસ્થ. નિમિત્તેડસ્થેડપિ કોપનમ્ ॥૧૨

રોમહર્ષોડ્વજ કાપ્ણ્યં કુઠલક્ષણમમ્મજમ્ ।

બહુ મનસ્પાણ, અડકવામાં ખરપણ, ૧૫,
પરસેલા ન થાય, ચામડીના રંગ બગડી જાય, બળતરા,
ખલજ, ચામડી બહેરી થઈ જાય, ચામડીમાં તોં થાય,
ઢીમણ થાય, થાક, પ્રવેશા વધારે સમુદ્ધા રાત્રે, પ્રમા
ઝટ થાય અને વાળા વખત સુધી વાલુ રહે, પ્રમા
રુચ્યા છતાં પણ લુપ્તાશ રાત્રે રાત્રે નાચજા કરતો
મનના ફરીથી પ્રાપ્ત થાય, રૂવાડા ઊભા થાય, લોચની
કાચુ પડી જાય—આ કુષનું પૂર્વક છે

કાપાલકુષ

કૃષ્ણારુણકપાલાર્ભં રક્ત સ્તુત્તર તન્નુ ॥૧૩॥

વિસ્તૃતાસમપર્પન્ત દ્વિપિતૈર્ભોમમિશ્રિતમ્ ।

તોદાહ્યમહપકણ્ઠક કાપાલ શીઘ્રસર્પિ ચ ॥૧૪॥

કાળા અને રાણા લાલ ઠીકરા જેવા લુપ્તો,
ખર, પાનળી ચામડીવાળો, ફાલેલા અને લાળાદુકા છેડા
વાળો, ખાડા ધપેલા રૂવાડાથી ભરતક, પુષ્કળ તાદ
વાળો, ઘેડી ખલજવાળો અને ઝટ પ્રસરી જાય વા
કુષ કાપાલકુષ છે

રોદુબરકુષ

પકોદુમ્પરતઃપ્રત્યમોમગોત્સિરતચિતમ્ ।

બહલ બહલકેદરકં દાઢરુજાધિકમ્ ॥૧૫॥

આશ્રયાનાવદરણકૃમિ વિષાદુદુમ્પરમ્ ।

પાકા ઉમેડના ફર જેવા તાનાપર્મો, ચામડી ર ન
રૂવાડાવાળા, ગોરવર્મો શિંગળોથી ભરતક, ઘટ્ટ, પુષ્કળ
ગદગદા અને લોહીવાળા, પુષ્કળ બળતરા ર ન પીડ
વાળા, ઝટ ઊપડી આવે એવા, ઝટ ફાટે એવા ર ન
ઝટ ફીમ થાય એવા કુષ નીરુબરકુષ અર્થે

મંડલકુષ

સ્થિરં સ્થાનં ગુરુ જિગ્ધં શ્વેતરક્તમનાશુગમ્ ॥૧૬

મન્યોગ્યસકમુત્સયં બહુકણ્ઠસૂતિકિમિ ।

સ્પર્શપીતામપર્પન્તં મણ્ડલં પરિમણ્ડલમ્ ॥૧૭॥

સ્થિર, સ્થાન, ભારે, સ્નિગ્ધ, ઘોળાદ્યપકતા રાત્રે,
ઝટ ન પ્રપરે રોવા, રોકબીજ સાથે જોડાયેલા, ઉત્સેધ
વાળા, પુષ્કળ ખલજ, સાવ અને ફીમવાળા, લીચા
ર ન પીળા છેડાવાળા ગોળાકાર કુષને મંડલકુષ અર્થે

વિચચિકા (=વિચચી, ખરજી)

સરુણ્ણપિટિકા દયાવા લસીકાહ્યા વિચચિકા

વિચચિકાકુષ ખલજવાળો, ફોક્ષીઓવાળો, બદામી
રંગના અને લસિકાથી ભરતક હોય છે

અક્ષજિહ્વ

પરપ તન્નુ રકાન્તમન્તદ્યાય સમુજ્જતમ્ ॥૧૮॥

સતોદદાહરક્ષ્ણલેદ કર્કશઃ પિટિકૈશ્ચિતમ્ ।

અક્ષજિહ્વાકૃતિ પ્રોકમૃક્ષજિહ્વં બહુકિમિ ॥૧૯॥

પુષ્કળ, છેડા ઝાઝા આછા ર ને લાલ, અદર
(વચ્ચે) બદામી રંગના, ઊપસેલા, તોદ, બળતરા
ર ન પીડાવાળા, ગદગદ, કર્કશ ફોક્ષીરોથી ભરતક,
ચીંછની જાળ જેવા રાણારંગના અને બહુ ફીમવાળા
કુષ ન અક્ષજિહ્વ કહે છે

ચર્મકુષ

હસ્તિચર્મલક્ષણં ચર્મ

હાથીની ચામડી જેવા ખરજીયા સ્પર્શવાળા કુષને
ચર્મકુષ કહે છે

એકકુષ

પ્રકાપ્ય મહાબયમ્ ।

મસ્તેદ્ મસ્ત્યશકલસચિમ્

રોકકુષ નામનો કુષ લાની પડોળી (=પુષ્કળ)
જગામાં થાય છે, એમાં પરસેલા થતો નથી અને એ
માછલીના ભીંગડા જેવો હોય છે

કિટિભ

કિટિભ પુન ॥૨૦॥

રુક્ષં કિણવરસ્પર્શં કણ્ઠમન્યરુચાસિતમ્ ।

પણ કિટિભકુષ લુપ્તો, અડકવામાં ઝાટક જેવો
ખર, ખલજવાળો, કઠપ અને કાઠો હોય છે

સિન્ધ (=કરોળિયા)

સિન્ધ રુક્ષં મહિઃ જિગ્ધમન્તપૃષ્ઠં રજઃ કિરેદ્ ।

સ્પર્શસ્પર્શં તન્નુ શ્વેતતાઘ્રં દૌગ્ધિકપુષ્પયદ્ ।

પ્રાયેજ ચોર્મકાયે સ્યાદ્

કોળિયા બહારથી વાળા, અદરથી સિન્ધ, ઘસા
પાથી ઝીણી ફેતરી ખરે એવા, અડકવામા મ્લક્ષ્ણ,
પાનના, ઘોળાશયડના, તાબાવર્ણા, દૂધીના દુલ જેવા
હોય છે એ સામાન્ય રીતે કેટલી ઉપરના ભાગમા
થાય છે

અવસક (=અવસ) કુષ

ગળદેઃ કળદ્યુતૈશ્ચિતમ્ ॥૨૨॥

રૈરલસકમ્

અસુળવાળા ગતા ગૂમગ્રથી ભરતક કુષને અથનક
કુષ કહે છે

વિપાદિકા (=લાયપગ સટવા)

પાણિપાદવાયો વિપાદિકા ।

તીમાચ્યાં મન્દકણ્ડવશ્ચ સરાગપટિકાચિતાઃ ॥૨૩॥

તીવ્ર પીડવાળા, થોડી અસુળવાળા, આછી રાતી
ફેલીઓથી ભરતક લાયપગના વાટિયા અ વિપાદિકા
કુષ છે

દૃઢ (=દૃઢ, દાદર, દરાજ)

દીર્ઘપતાના દૂર્ધાવદતસીકુસુમચ્છલ્લિઃ ।

ઉચ્છન્નમળદલા વદ્ઃ કળદ્યુત્યનુષક્ષિણી ॥૨૪॥

દાદર ધરોની માફક લાંબી પ્રસરે છે, અજધોના
દુલ જેવા રગની હોય છે, એના જોણ ચકામા ઊપસેલા
હોય છે, એમાં અસુળ આવે છે અને એ (=દાદર)
વાળા વખત સુધી ચાપુ રહે એવી હોય છે

ચતાર (=ચતારી)

સ્પૂલમૂલં સ્વદાહારિ રક્તદ્યાવં વહુમળમ્ ।

ચાતારઃ ક્લેદજન્નવાદયં પ્રાયશ્ પર્વજન્મચ ॥૨૫॥

ચાતાર નામનો કુષ સ્પૂલ મૂળવાળો, બગતરા
અને પીડવાળો, રાતા બદામી રગનો, બહુ વ્રણવાળો,
બહુ ગદગદા (=પથપથો), છવાયથી ભરેલો અને
સામાન્ય રીતે પર્વ ઉપર થાય એવો હોય છે

પુરુડચેક

રક્તાન્તમન્તરા પાણ્ડુ કળ્લુદાહકજાન્વિતમ્ ।

સોરસેયમાચિત રક્તઃ પદ્મપદ્મિર્ગાનુમિ ॥૨૬॥

પતનમૂરિલસીકાસુપ્રાયમાનુ વિમેદિ ચ ।

પુનઢીકમ્

પુરુડચે નામનો કુષ છેડા આળ રંગો, વચ્ચે
ધોળો, ખમ્બ, બગતરા અને પીડવાળો, ઉન્નપવાળો,
કમગના પાંદડાની માફક રાતી ઝીણી રખાઓથી ભરેલો,
થટ અને પુષ્કર લતિમ અને લોલોથી ભરેલો અને
અ ફાટે એવો હોય છે

વિરુદ્ધ

તનુલગ્નિશ્ચિતં સ્ફોટઃ સિતારણે ॥૨૭॥

વિસ્ફોટમ્

પાતળી ચામડવાળા ધોળા અને આછા લાલ
ફેલાઓથી ભરતક કુષન વિરુદ્ધક કહ છે

પામા (=ખસ)

પિટિકાઃ પામા કળ્લુન્લેદરજાધિકાઃ ।

સૂક્ષ્માઃ ક્ષવાલુના વક્ષયઃ

પ્રાય રિફ્ફાણિકૂર્પરે ॥૨૮॥

પુષ્કળ ખમ્બ, ક્વેલ (=થેપનું પામી) અને
પીડવાળી, ઝીણી બદામી રગની અને લાલ ધણી
ફેલીઓ તે ખસ છે રાત રો માટે ભાવે દુલ, લાલ
અને કૂર્પર (=ઝેલી અને કીચલ) ઉપર થાય છે

ચર્મદલ

સસ્ફોટમસ્પર્શસહ કળ્લુપાતોદાહવત્ ।

રક્તં દલચર્મદલમ્

ચર્મદલકુષ ફેલાયગો રપસ ખમી ન થકે એવો,
ખમ્બ, ઊંચા, તોદ અને બગતરાવાળો, રાતો અને
વર્ષ એવો (અથવા ફાટે રોવા) હોય છે

અકમુક

કાકળ તીવ્રદાહક ॥૨૯॥

પૂર્વે રક્તં ચ કુષગ ચ કાકળતીફોલોપમમ્ ।

કુષ્ઠલિલ્લેયુત સર્વેર્નકર્ણે તતો મયેવ ॥૩૦॥

અકમુ નામનો કુષ ખમ્બ બગતરા અને પીડ
વાળો, ચક્રાતમા રાતો ર ન મરો, વજોડી જેવો અને
કુષના બધા લક્ષણોવાળો હોય છે થાડી એ અનેક
રસી બની જાય છે

કયા હોય અધિક છે તે થા ઉપરથી કોણું?

દોષમેદીપવિહિતૈરાદિદોહિદ્રકર્મમિ ।

કુષેષુ દોષોત્પન્નતામ્

દોષમેદીપ અપચમા (=નુ અ ૧૨ મા) અપેચ
દોષોનાં લક્ષણ અને કામ (=અ. ૨૨) ઉપરથી કુષોમાં
કયા હોય વધારે છે તે કહેવું

સાધ્ય-અસાધ્યનો વિચાર

સર્વદોષોન્નનં ત્યજેત્ ૩૩૧

રિષ્ટોક્તં યથ યથાસ્થિમજ્જુક્તતામયમ્ ।

જેમાં પ્રત્યે હોય પુષ્કર કામ્બ હોય એવો કુષ,
રિષ્ટો (સા. અ. ૫ માં) કહેવો કુષ અને લાક્ષણિક

મજ્જા અને વીર્ય જેનું આશ્રયસ્થાન હોય એવો કુષ્ઠ એ ત્રણ પ્રકારનો કુષ્ઠને છોડી દેવા (=અમાધ્ય ગણીને ઉપાય કરવા નહિ)

યાવ્યં મેદોગતમ્

ચરબીમા ઊતરેલો કુષ્ઠ યાવ્ય છે

કુચ્છં પિત્તદ્વદ્વાસ્ત્રમાંસગમ્ ॥૩૨॥

પિત્ત જેમા પુષ્કળ હોય એવો કુષ્ઠ, બે દોષ સાથે વધારે કોપવાથી થયેલો કુષ્ઠ, લોહીમા ઊતરેલો કુષ્ઠ, માસ મા ઊતરેલો કુષ્ઠ કૃષ્ણસાધ્ય છે

અઠ્ઠ્ઠં કફવાતાદયં ત્વક્સ્થમેકમલં ચ યત્ ।

કફ જેમા પુષ્કળ હોય રહેલો, વાયુ જેમા પુષ્કળ હોય નેલો, ચામડીમા રહેલો રાને જેમા એક જ દોર વધારે કોપ્યો હોય રહેલો કુષ્ઠ કૃષ્ણસાધ્ય નથી (=શુસાધ્ય છે)

ચામડી વગેરેમા રહેલો કુષ્ઠના લક્ષણ

તત્ત્વચિ સ્થિતે કુષ્ઠે તોદૃષ્ટૈર્વૈષ્ણ્યંરુક્ષતાઃ ॥ ૩૩॥

સ્વેદસ્વાપશ્વયથથઃ શોષિતે, પિશિતે પુનઃ ।

પાણિપાદાશ્રિતા સ્ફોટા

ફલેદ્ સન્ધિપુ વાધિકમ્ ॥૩૪॥

કૌર્ણ્યં ગતિસ્યોડઙ્ગાના દલનં સ્યાચ્છ મેદસિ ।
નાસામક્ષોડસિમજ્જસ્યે નૈત્રરાગઃ સ્વરક્ષયઃ ॥૩૫॥
ક્ષતે ચ ક્રમયઃ, શુક સ્વદારાપત્યવાધનમ્ ।

તેમા કુષ્ઠ ચામડીમા (રમધાનુમા) રહેલો હોય તે તોદૃષ્ટ થાય, ચામડીનો રંગ બગડી જાય અને ચામડી વૂખી પડે જાય, લોહીમા રહ્યો હોય તે પરસ્પેલા થાય, સુષ્ણિ થાય રાને સોજે રાખે, વળી માસમા રહ્યો હોય તે હાથપગ ઉપર ફેલાય થાય રાને સાધારણેમા વધાર કબેદ થાય, ચરબીમા રહ્યો હોય તે ફૂકા થઈ જવાય, ચાલી થકાય નહિ રાને અવયવો કપાતા હોય એવી પીડા થાય, ઘાડકામા ક મજ્જામા કુષ્ઠ રહ્યો હોય તે નાક બેસી જાય (=વીજુ થઈ જાય, બાગી જાય), આંખો લાલ થઈ જાય, રાગજ નીકળે નહિ રાને ઘામા છોરા પડે, વીર્યમા કુષ્ઠ રહ્યો હોય તે પોતાની સ્ત્રી અને બાળકને નઃ (=સી અને બાળકોને પણ કુષ્ઠ થાય)

યથાપૂર્વં ચ સર્વાણિ સ્પર્શિજ્ઞાન્યસ્થગાદિષુ ॥૩૬॥

હતિ કુષ્ઠનિદાનમ્ ।

લોહીમા રહેલો કુષ્ઠથી થઈ થતા કુષ્ઠોમાં એની પહેલાના કુષ્ઠના બધા લક્ષણો પણ હોય છે (દા. ત લોહીમા રહેલો કુષ્ઠમા ગોના પોતાના ખાસ લક્ષણો હોવા ઉપરાંત ચામડીમા રહેલો કુષ્ઠના લક્ષણો પણ હોય છે)

માસમા રહેલો કુષ્ઠમા એના પોતાના ખાસ લક્ષણો ઉપરાંત ચામડીમા રહેલો કુષ્ઠના અને લોહીમા રહેલો કુષ્ઠના લક્ષણો પણ હોય છે એ રીતે વીર્યમા રહેલો કુષ્ઠમા શ્લોક ૩૩ થી ૩૫મા મા ગણાવેલા બધા લક્ષણો હોય છે)

આમ કુષ્ઠનું નિદાન પૂરું થયું

મથ શ્વિત્રનિદાનમ્ ।

શ્વિત્ર (=ધોળો કોઠ)

શ્વિત્રની સંપ્રાપ્તિ અને બીજા નામ

કુષ્ઠૈકસમ્મવં શ્વિત્ર કિલાસ દારુણ ચ તત્ ।
નિર્દિષ્ટમપરિસ્થાવિ ત્રિઘાતૃદ્ધવર્સત્રયમ્ ॥૩૭॥

શ્વિત્ર (ધોળો કોઠ) કુષ્ઠની માફક જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ કિલાસ અને દારુણ કહેવાય છે (=શ્વિત્ર ના બીજા નામ કિલાસ અને દારુણ છે), એમાથી ચપ નીકળતો નથી અને રો ત્રણ દોષોથી થાય છે અને ત્રણ ધાતુરોમા (=લોહી, માસ, ચરબીમા) એ રહ છે

દોષ પ્રમાણે લક્ષણ

વાતાદ્રક્ષાણં, પિત્તાત્ત્રાણં કમલપત્રવત્ ।
સદાહ રોમવિષ્ણસિ, કપ્તાચ્છ્વેતં ઘન શુરુ ॥૩૮॥
સકળદુ ચ, કપ્તાદ્રકમાંસમેદ શુ ચાવિશેષ્ ।

વાયુનો શ્વિત્ર લૂખો રાને રાછો લાલ, પિત્તનો શ્વિત્ર કમળના પાટા જેવો તાબાવર્ણો, બળતરાવાળો અને રૂવાળો નાથ કરે રહેલો, કફનો શ્વિત્ર ધોળો, ઘટ્ટ, બારે ર ને ખૂબજવાળો હોય છે, વાયુનો શ્વિત્ર લોહીમા, પિત્તનો શ્વિત્ર માસમા અને કફનો શ્વિત્ર ચરબીમા રહ છે એમ કહેવું

આધ્ય-અસાધ્ય વિચાર

વર્ણનેવેદગુમયં કુચ્છં તથોત્તરોત્તરમ્ ॥ ૩૯ ॥

દોષથી થયેલા અને ધાતુમા રહેલા એ બંને શ્વિત્ર ૩૧ એવા (=સરખા) હોય છે (=વાયુનો શ્વિત્ર જે ૩૧નો હોય છે તે ૪ ૩૧નો લોહીમાં રહેલો શ્વિત્ર હોય છે પિત્તના શ્વિત્રના જે ૨૧ હોય છે તે ૪ ૨૧ માસમા રહેલો શ્વિત્રનો હોય છે, કફના શ્વિત્રનો જે ૨૧ હોય છે તે ૪ ચરબીમા રહેલો શ્વિત્રનો હોય છે) એ બંને શ્વિત્ર રોક પછી એક વધાર કૃષ્ણસાધ્ય છે (વાયુના શ્વિત્ર કરતાં પિત્તનો અને પિત્તના કરતાં કફનો શ્વિત્ર વધારે કૃષ્ણસાધ્ય છે, તે ૪ પ્રમાણે લોહીમા ગેલા શ્વિત્ર કરતાં માંસમાં રહેલો અને માસમા

રહેવા કરતા ચરબીમાં ગેરેલા શિત્ર વધારે કુચ્છ સાધ્ય છે)

મગુક્તરોમાયહલમસંસુરે મિયો નવમ્ ।
મનમિદમ્બજ સાધ્ય મિદમ્બ વર્જ્યમતોઽન્યથા ॥
ગુહ્યાપાણિતલીઝેપુ જાતમવ્યચિરન્તનમ્ ।

જેના વાગ ધાળા થઈ ગયા હોય એવા, બધુ ધટ્ટુ (=CC) સુધી ઊતરશે) ન હોય એવા, જેના ઘાટા અ રસરસ જોઈને સળગ ન થઈ ગયા હોય એવા (=છટાછટા ચાઈવાળો), નવો (=જેને થયે એક વરસ ન વીતી ગયું હોય ગોરા), ઘાજવાથી ન થયો હોય એવા શિત્ર સાધ્ય છે, નનાથી ઊંધા શિત્ર અસાધ્ય છે ગુહ્ય ભાગ, હવેની અને પાના તળિયા ઉપર થયેલા શિત્ર નવો હોય તોપણ અસાધ્ય છે

ચેષીપણુ

સ્પર્શકાદારશય્યાદિસેરનાષ્ટ ગાયશો ગદ્યાઃ ॥૪૧
સ્વે સજ્જારિણો, નેત્રત્વગિકારા વિરેખતઃ ।

इति श्वित्रनिदानम् ।

સામાન્ય રીતે બધા રાગો દરદીને નહતવાથી તથા દરદીના વાસમુખા ખાવાથી, દરદીની પધારીમાં સુવાથી (નદરદીની બેઠક પર બેસવાથી, દરદીના કપડાંને અડકવાથી) વગેરેથી ફેલાય છે, તેમાંથી આંખના અને ગામડીના રોગ તો ખાસ ફેલાય છે (આ શ્લોક પ્રમાણે 'કોન્ટેન્શન' થી ચેપ લાગે છે 'કોન્ટેક્શન' થી નહિ)

આમ શિત્રરોગનું નિદાન પૂરું થયું

મય કૃમિનિદાનમ્ ।

કૃમિરોગનું નિદાન

પ્રકાર

દમવસ્તુ દિષ્ટા પ્રોક્તા વાહ્યાવ્યવસ્તવમેદલ ॥૪૨૪
બાહ્યની કૃમિ (કરમ) અને નંદરના કૃમિ એ નફાવતને લીધે કૃમિએ બ પ્રકારના છે એમ કયુ છે (બહારના કરમ અને અંદરના કરમ)

બાહ્યની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર

વહિમેજ્જતારુગિવજ્જન્મમેદાજ્જનુવિષા ।

શરીરની બાહ્યના બાહ્ય (પરિવેશ વગર) અથવા, કૃમિઓ, વે.કૃમિઓ અને ગ્રામીની ઉપલબ્ધ વગર એમ બે પ્રકારની દૃષ્ટિએ કૃમિઓ વાર બનવા છે

નામની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર

નામતો વિશતિવિધા

નામો ઉપરથી કૃમિરોગો વીધ બનવા છે

બાહ્યકૃમિ

વાહ્યાસ્ત્રામૃજોદ્ધયા ॥૪૩॥

તિલપ્રમાણસંસ્થાનર્ણા કેશામ્યરાધયા ।

થહુપાદાશ્ચ સૂક્ષ્માશ્ચ ચૂકા લિશ્વાશ્ચ નામન ॥૪૪॥
દિષ્ટા તે કોઠપિટિકાકણ્ઠગૃન્થાન્ પ્રકુર્વતે ।

તેમાંથી (=બાહ્યના અને અંદરના કૃમિઓમાંથી) બાહ્યના કૃમિના સ્થાન વગેરેથી બાહ્યની શુદ્ધિ ન થવાને લીધે ઉપલબ્ધ થાય છે એ તર જરૂર તર જેવા આકાશના અને નવ જેવા રાના વાયુ છે એ વાયુ અને કપડામાં રહે છે એમને ઘસા પાડવા છે એ ગામી વાયુ છે નામની દૃષ્ટિએ બે પ્રકારના વાયુ છે જુ અને લીધ એ મેઠ, ફોફીરો, ખાસ અને ના કર છે

આંતરકૃમિ

કુષ્ટકેલસનોઽન્તર્જા

શરીરની અંદર ઉપલબ્ધ થવાના કૃમિકુષ્ટ જે શરવથી ઉત્પન્ન થાય છે (શ્લોક ૮૫ થી ૧૫) તે બાહ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે

કૃમ્ય આંતરકૃમિ

જ્ઞેપમજાસ્તેપુ ચાચિકમ્ ॥૪૫॥

મધુરામ્મુદકરીદધિસન્નનોદિતે ।

તેમાંથી (=બાહ્ય અંતરકૃમિઓમાંથી) કૃમિ ઉત્પન્ન થતા આંતરકૃમિ વર્ણામાં નમ્યુ ખાનપાન, ઝોગ, પી, દારૂ, તાગ અને નવા ખાન ખાવાથીયથી થાય છે

ગ્રામ્યા ઉત્પન્ન થતા આંતરકૃમિ

શરજ્ઞા શરુવિજ્જાનયપાશોક્ષોક્ષુકાદિધિ ॥૪૬॥

ગ્રામી ઉપલબ્ધ થતા આંતરકૃમિ (શર અને નાક વગેરે જેવા) બધુ ગ્રામી ખાવા નેનાં નાનજ, (ચાચખની બાજુ વગેરે જેવા) બધુ ગ્રામી ખન ર એવા દારૂ, લેસાં દિધી પાન વગેરેથી થાય છે

કૃમિ અપાલપમાં વેરયા કૃમિ

જાતાદામાશાયે જાતા મૃદા સર્પેન્નિ મર્ચતઃ ।
ગૃપચાનિમા વૈધિત્વ વૈચિત્ર્યદુષ્ટોપમા ॥૪૭॥

જ્ઞેપાન્યાશ્વરાકારાન્નનુદીયોક્તયાઽનર ।

જ્ઞેપાન્યાશ્વરાકારાન્નનુદીયોક્તયાઽનર તુ તે ॥૪૮॥

મન્નાદા ઉદરાવેષ્ટા હૃદયાદા મહાકુહાઃ ।
કુરવો ધર્મકુસુમા સુગન્ધાસ્તે ચ કુર્વેતે ॥૪૧॥
હૃદ્યાસમાસ્યસ્ત્રવણમવિપાકમરોચકમ્ ।

મૂર્છાચ્છદિજ્જરાનાહકાર્યશ્વધુપીનસાન્ ॥૫૦॥
કંને લીધે આમાશયમા જન્મેલા કૃમિઓ મોટા થાય ત્યારે બધે (=આખા શરીરમાં) ફરે છે એમના કટલાક ચામડાની વિશાળ વાપર (=વધારે) જેવા, કેટલાક અળથિયા જેવા, શણગેલા થાનના શણગા જેવા આકારના, પાતળા, લાંબા અને ઝીણા, ઘોળા, તાબા જેવા રંગના, નામની દૃષ્ટિએ તાન પ્રકારના, અન્ના, ઉદરાવટ, હૃદયાદ, મહાકુહ, કુરુ, દર્ભકુસુમ અને સુગંધ એ સાત નામના સાત જાતના હોય છે એ હજારત, મોમાથી લાળ નીકળે, આધુપીધુ પચ નહિ, અરચિ, મૂર્છા, ઊલટી, તાવ, આનાહ, દૂબળાપણ, છીકા અને સળેખમ એટલા રાગ કરે છે

લોહીમા જન્મેલા કૃમિ

રક્તવાહિસિરોત્થાના રક્તજા જન્તવોડળવ ।

અપાદા વૃક્ષતાન્નાશ્ચ સૌન્દર્યાકેચિદ્દર્શનાઃ ॥૫૧॥
કેશાદા લોમવિખ્વસા લોમઘ્રીપા ઉદુમ્બરાઃ ।
પટ તે કુષ્ઠૈકર્માણ સહસ્રૌરસમાતરઃ ॥૫૨॥

લોહીમા જન્મેલા જનુઓ (કૃમિ) લોહી વડ નારી શિશુઓમા ઉત્પન્ન થાય છે બહુ જ ઝીણા, પગવિનાના, ગોળ, તાબાવર્ણા, કેટલાક તો બેંદી પછ ન થકાય એવા ઝીણા, કેશાદ, લોમવિખ્વસ, લોમઘ્રીપ, ઉદુમ્બર, સૌરન અને માનુ એવા છ નામના, છ જાતના એ (=લોહીમા જન્મેલા કૃમિ) કુદ જોવી જ અસર કરે છે (=રૂવાડા ઊભા થાય છે, ખણજ આવે છે, તોદ થાર છે, વાગ અને રૂવાડા ખરી પડે છે, કૃમિ ચામડી, યિગ, રનાયુ, મામ અને કૂણ હાડકુ ખાય છે)

આણથી પકવાશયમા જન્મતા કૃમિ

પકાશયે પુરીયોત્યા જાયન્તેડ્યોવિસર્પિણ ।

રૂદ્ધા સન્તો ભવેયુશ્ચ તે

ચર્યામાશયોન્મુલાઃ ॥૫૩॥

તદાડ્યોદ્ધારતિ શ્વાસા વિઙ્ગન્ધાનુવિધાયિન ।

પૃથ્વૃતતનુશ્ચૂલા શ્યાવપીતસિતાસિતાઃ ॥૫૪॥

તે પશ્ચ માદ્યા હમય' કકૈરુકમકેરુકા ।

આસુરતાદા મુલ્નાત્યા લેલિહા જનયન્તિ ચ ॥૫૫॥

વિન્મેદશ્લેષિષ્ઠમાકાર્યપાકપાણકુતાઃ ।

રોમહર્ષમિસદનમુદકર્ણવિનિર્ગમાત્ ॥૫૬॥

આણથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિ પકવાશયમાં જન્મે છે

એ નીચે ઊતરે છે (=જિંચે ચડતા નથી) ત્યારે બે મોટા થયા પછી આમાશય તરફ જાય છે, ત્યારે એના (=દરદીના) ઓડા અને નિસાસા ઝાડા જેવા ગંધાય છે એ કૃમિ મોટા, ગોળ, પાતળા કે જડા હોય છે, બદામી રંગના, ઘોળા, ઘોળા કે કાળા હોય છે એ કૃમિના પાચ નામ છે કંકરુક, મંકરુક, સૌમુરાદ, સુનૂન અને લેવિહ એ બહાર નીકળે ત્યારે ભાગલ ઝાડો આપે છે, ચૂર્ણ, વિષભ, દૂબળાપણ, પરપતા, ઘોળાયા, રૂવાડા ઊભા થાય, જઠરાગ્નિ મદ પડી જાય અને ગુદામાં ખણજ આવે એટલા વાના થાય છે

શ્વજ્ઞાનદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને કુશ્વશ્વક્રમિ
નિદાન નામ ચતુર્દશોડયસ્ય ॥૧૪॥

અધ્યાય ૧૫ મો : વાતવ્યાધિનિદાન

મયાત્તો વાતવ્યાધિનિદાનં ધ્યાપ્યાસ્વામ ।

હતિ હ સાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યાર પહેલે અમે વાયુના રોગોનું નિદાન સમજ વીધુ, એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુનો મહિમા

સર્વાર્થાનર્થકરણે વિશ્વસ્યાસૈકકારણમ્ ।

અદુદુદુઃ પવન, શરીરસ્ય વિદ્યોપત' ॥૧॥

અદુષ્ટ (=ન બગડેલો, સમ) વાયુ આ વિશ્વના અને ખાસ કરીને શરીરના બધા અર્થ (=વિશ્વને અને શરીરને ટકાવી રાખવું વગેરે શુભ કામ) કરવાનું એકનું એક કારણ છે અને દુષ્ટ (=બગડેલો, વિષમ) વાયુ આ વિશ્વના અને ખાસ કરીને શરીરના બધા અનર્થ (=વિશ્વનો અને શરીરનો નાશ કરવો વગેરે અશુભ કામ) કરવાનું એકનું એક કારણ છે

સ વિશ્વકર્મા વિશ્વાત્મા વિશ્વરૂપ પ્રજાપતિ ।

ઘાતા ઘાતા વિમુર્ષિણુ સંહર્તા મૃત્યુરન્તક ॥૨॥

તદ્દુષ્ટા પ્રયત્નેન યતિતર્યમત' સદા ।

વાયુ વિશ્વકર્મા છે (=બધાં જામ કરે છે) શરીર જન્મે છે, વધે છે, ટકે છે, ભાંગે છે, સુકાય છે વગેરે સાચ અને ખરાબ કામ વાયુને લીધે થાય છે તેથી એ વિશ્વકર્મા છે, એ વિશ્વનો આત્મા (=પ્રેત, શકિન) છે, એ વિશ્વરૂપ છે, વિશ્વનો પ્રજાપતિ (બધાં) છે, સરજનહાર છે, ધારણ કરનાર છે, શકિતશાલી, સર્જનાથી, સંહાર કરનાર, મૃત્યુ અને વધે છે માટે એ (વાયુ) અગડે નહિ (=કોયે નહિ) તે બાબતમાં

સદા યત્ન સાથે (=દિલ દઈને, અત કરમુપૂર્વક)
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

વાયુનાં નામ, સ્થાન, ગતિ અને કામ
તસ્યોક્તં દોષવિજ્ઞાને કર્મ પ્રાકૃતવૈકૃતમ્ ॥૩॥
સમાસાદ્યાસતો દોષમેદીયે નામ ધામ ચ ।
પ્રત્યેકં પદ્મજ્ઞા ચારો ઘ્યાપારણ

એનું (=વાયુનું) સ્વાભાવિક કામ અને બનહેવા
વાયુનું કામ દોષવિજ્ઞાનીય અધ્યાયમા (સુ. અ. ૧૧ મા
ટૂકમા કહ્યું છે, અને એનાં નામ, સ્થાન, ગતિ અને
કામ એ દરેકના પાંચ પાંચ પ્રકારના દોષમેદીય અધ્યાય
મા (સુ. અ. ૧૨ મા) વિગતવાર કહ્યા છે

इह वैकृतम् ॥ ૪ ॥

તસ્યોચ્યતે વિમાનેન સનિદાનં સલક્ષણમ્ ।

અહીં એનું વૈકૃત કર્મ (=બનહેવા વાયુનું કામ)
એના નિદાન અને લક્ષણ સાથે જીવુ કમેવામા આવે છે

વાયુના પ્રકોપનાં કારણ અને સંપ્રાપ્તિ

ધાતુક્ષયકરેર્વાયુઃ કુપ્યત્યતિનિવેષિતઃ ॥ ૫ ॥

ચરન્ સ્રોતઃસુ રિક્તેષુ મૃદાં તાગ્યેન પૂરયન્ ।

તૈમ્પોઽન્યદોષવર્ણેભ્યઃ પ્રાપ્ય ઘાઽઞ્જરણ થલી ॥૬॥

ધાતુઓનો નાશ કરે એવા આહારવિહારનું અતિ
થા સેવન કરવાથી ખાલી પડી ગયેલાં સોનામાં ફરેલા
વાયુ એ જ સોનાને પુખ્ત બની દઈને (=સોનામાં
પુખ્ત બન્યાઈ જઈને) કોષે છે, અથવા તે (સોના)
બીજા (=કંઈ વગેરે) દોષોથી ભરાઈ જવાથી બદલાવન
વાયુના માર્ગમાં (કંઈ વગેરે) આપ આવે તેથી વાયુ
કોષે છે

પક્ષાઘાતમાં કોષેલા વાયુના ઉપદ્રવ

તत्र पक्षाघाते कृच्छ्रः क्षालानाहाराद्वૈજનમ્ ।

મજ્જરોષાદમરગર્ભાંશંતિકષ્ણુકટીમદમ્ ॥ ૭ ॥

કરોત્યધરકાચે ચ તાંસ્તાન કૃષ્ણાનુપદ્રવાન્ ।

એમાં પક્ષાઘાતમાં કોષેલા વાયુ, યુગ્મ, આના
અનુપ્રાપ્તિ, મજ્જા, મરને રોગ, પક્ષી, વજ્રવજ્ર,
કાન, ત્રિશ, થીક અને કમ્પ પક્ષાઈ જાય, એટલા
અને (બીજા) જગજગના કૃષ્ણ-પાક ઉપદ્રવો જોવા
નીચા આગમાં કરે છે

આપાઘાતમાં કોષેલા વાયુના ઉપદ્રવ

મામાઘાતે લઘ્યન્નુપાસકાસવિગ્નિકા ॥ ૮ ॥

જ્યોષ્ઠોષ્ઠમુદ્રાસન્નુ દ્યાર્પીનુર્થ ચ નામિત્ ॥

અ. ૫. ૮૧ માં કોષેલા વાયુ, મરન, ઉપદ્રવ

ઉપદ્રવ, કોષાનિયમ, ગળાનો રક્તો બધ થઈ જાય, આડ
કાં અને ટૂંટીથી ઉપરના ભાગમા રોગો કરે છે

ઈન્દ્રિયામાં કોષેલા વાયુનું કામ

શ્ચોષાદિધ્વિન્દ્રિયવર્ધનં

કાન વગેરે ઈન્દ્રિયે ધ કોષેલા વાયુ તે તે ઈન્દ્રિય
ના (ઈન્દ્રિયની શક્તિનો) નાશ કરે છે

આમલીમાં કોષેલા વાયુનું કામ

ત્વચિ ક્ષુદ્ધનરુક્ષતે ॥ ૯ ॥

આમલીમા કોષેલા વાયુ વાકિય (=લીય) પાડે છે
અને લૂખાથ રગતે છે

લેખીમાં કોષેલા વાયુનું કામ

રક્તે તીવ્રા રજઃ સ્વાપં તાપં રાગં વિગર્જતામ્ ।

મહાંયન્નસ્ય વિદ્યમમહર્ષિ કૃષ્ણતાં શ્રમમ્ ॥ ૧૦ ॥

લેખીમા કોષેલા વાયુ તપન થીય, અંગમાં સ્વાપ,
ગરમી, રનાથ, રન બગડી જાય, ધા (=નાં), અનનનો
વિગ્ન, અર્ધ, દૂબળાપણ અને ફેર એટલા ઉપદ્રવો
કરે છે

માંસ અને નગ્નીના કોષેલા વાયુનાં કામ

માંસમેદોગનો પ્રચ્છીન્નોદાદયાન્

કર્કશાન્ શ્રમમ્ ।

શુર્યેન્ વાતિકવન્નરુદ્ધં મુષ્ટિદ્વદ્વર્તનોપમમ્ ॥ ૧૧ ॥

માન અને નગ્નીમાં કોષેલા વાયુ પુખ્ત નોદ
વાળી અને કર્કશ રતોળી (=નાંક) કરે છે, થાક થાડે
છે, જાંઘ મુઠ્ઠીઓને અને લામ્લીના માર પડ્યો રોગ
એનું બાંધે બનુ થીયવાળું અને સ્તનવાળું (=મનના)
થતો કો નામે છે

ભાગમાં કોષેલા વાયુનાં કામ

અસ્થિભ્યઃ સવિશમગ્ન્યસ્થિગ્નૈર્

તીવ્રં વરદાયમ્ ।

ભાગમાં રોગો વાયુ કોષે ભાગ પાનમા, સાંધામાં
અને ભાગમાં તીવ્ર શુન્ન આવે છે તથા જગને નાશ
થાય છે

મજ્જામાં કોષેલા વાયુનાં કામ

મજ્જામ્બોદસ્થિષુ સોપિચંમમ્બે મજ્જતાં રજમ્ ॥ ૧૨ ॥

મજ્જામા રોગો વાયુ કોષે ભાગ ભાગમાં કમ્પ
પાડે ત્રિ અરણ ન દે અને સ્તન થીય કરે

ચોષમાં કોષેલા વાયુનું કામ

ગુરુમ્બી રીગમુર્મગં મજ્જં વિહિતમેય યા ।

મજ્જામ્બે ગુરુમ્બી

વીર્યમા રહેલો વાયુ કોપે ત્યારે વીર્ય ઝટ છૂટી જાય છે કે વીર્ય સમૂળજુ છૂટતુ નથી (=પકડાઈ રહે છે) કે વીર્યમા વિકાર થાય છે, તે જ રીતે દરદીના ગર્ભને (=પુત્રને) પણ વીર્ય ઝટ છૂટી જાય છે કે વીર્ય સમૂળજુ છૂટતુ નથી કે વીર્યમા વિકાર થાય છે

શિરામાં કોપેલા વાયુનું કામ

સિરાસ્વાધ્માનરિક્તે ॥ ૧૩ ॥

તત્ત્વ્યઃ

શિરામા રહેલો વાયુ કોપે ત્યારે શિરાઓ ફૂલે અને ખાલી થાય

સ્નાયુમા કોપેલા વાયુનું કામ

સ્નાવસ્થિતઃ કુર્યાદ્ગુદ્ધસ્યાયામકુચ્ચજતાઃ ।

સ્નાયુમા રહેલો કોપેલો વાયુ ગુદ્ધસી (શ્લેષક પડામ, પદ) આયામ (શ્લેષક ૨૧૥ થી ૨૮) અને ખૂબ કરે છે

સાધામા કોપેલા વાયુનું કામ

યાતપૂર્ણ દૃતિસ્પર્શ શોકં સન્ધિગતોઽનિલઃ ॥ ૧૪ ॥
પ્રસારણાકુચ્ચનયોઃ પ્રવૃત્તિ ચ સયેદનામ્ ।

સાધામા રહેલો વાયુ કોપે ત્યારે હવા ભરીને ફૂલાવેલી મસક જેવા સ્પર્શવાળો સોળો આવે છે અને રાગ લાગુટકું કરવાની ક્રિયા કરતા પીડા થાય છે

આખા શરીરમા કોપેલા વાયુનું કામ

સર્વાઙ્ગસંશ્રયસ્તોદમેદસ્ફુરણમજ્જનમ્ ॥ ૧૫ ॥

સ્તમ્ભનાક્ષેપણસ્યાપસન્ધ્યાકુચ્ચનકમ્પનમ્ ।

આખા શરીરમા રહેલો વાયુ કોપે ત્યારે તોલ, બેદ, ફેંકવું, ભાગવું, સ્તમ્ભન રાગને ઉદ્ધાળ્યા કર, સ્વાપ, સાધને સહાથી નાખવા અને કષ રોટલા વાના થાય છે

આલેપક

યદા તુ ધમની. સર્વા મુઙ્ગોઽમ્યેતિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૧૬ ॥

તદાઽઙ્ગમાક્ષેપત્યેષ વ્યાધિરાક્ષેપકઃ સ્મૃતઃ ।

જ્યારે કોપેલો વાયુ ફેંકીશરીને બધી ધમનીઓ તરફ જાય, ત્યારે રો અગને નાપકા મારે છે (અથવા મોકે છે, ખેંચે છે) રોને શાસ્ત્રમા આલેપક શેગ કહે છે

અપતંત્રક (=અપતંત્રક)

અધઃ પ્રતિઘ્નો યાયુર્ગ્રેજધૂર્ધ્વ દ્વદાશિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

નાદીઃ પ્રનિરય દ્વદયં શિરઃ શક્તૌ ચ પીઠયન ।

આક્ષિપેત્પરિતો ગાન્ધ ધનુર્વંશાસ્ય નામયેત ॥ ૧૮ ॥

જ્વજ્વાદુચ્છયમિનિ સ્તમ્ભસસ્તમીન્નિત્તદક્તઃ ।

કપોત ઇય કૂજેષ નિ મંત્રઃ સોઽપતન્ત્રકઃ ॥ ૧૯ ॥

સ પચ ચાપતાનાસ્વ્યો મુક્તે તુ મરતા દ્વદિ ।

અશ્રુવીત મુહુઃ સ્વાસ્થ્યં મુહુરસ્વાસ્થ્યમાવૃતે ॥ ૨૦ ॥

નીચેથી પાછો પકેલારહેલો વાયુ ઊંચે જઈને હૃદય મા રહેલી નાડીઓમા પેસીને, હૃદયમા, માથામા અને લમણમા પીડા કરીને, બધી બાજુથી શરીરને સહોચે છે અને એને (=શરીરને) કમકાની માફક વાળે છે તેથી દરદીને ઉચ્છ્વાસ લેતા બહુ દુખ થાય છે, એની આખો સ્તબ્ધ, લબડી પડેલી અને મચિલી હોય છે હોલાની માફક એ અવાજ કર છે આન બેભાન થઈ જાય છે. આ અપતંત્રક શેગ છે અને એને જ આપ તાનક કહે છે, પણ જ્યારે વાયુ હૃદયને છોડી દે છે (=હૃદય ઉપર હુમલો કરતો નથી), ત્યારે રોને વારવાર ચેન પડે છે (=સ્વસ્થતા અનુભવે છે) રોને જ્યારે હૃદયમા વાયુ ભરાય છે, ત્યારે રો ૨ સ્વાસ્થ્ય રાનુ ભવે છે (=અસ્વસ્થ બની જાય છે)

ગર્મપાતસમુત્પન્નઃ શોણિતાતિશ્લેષોત્થિત ।

અભિઘાતસમુત્પન્નઃ દુષ્ક્રિકિત્સ્યતમો દિ સઃ ॥ ૨૧ ॥

રો (=અપતંત્રક શેગ) શીઘ્રોને ગર્મપાત પછી થાય છે. (પુરુષોને રાને સ્ત્રીઓને) બહુ લોહી નીકળી જવાથી થાય છે અને અભિઘાતથી (વાગવા, કપા વાથી) થાય છે એ શેગ વધારેમા વધારે કૃષ્ણસાંધ છે

અતરાયામ

મન્યે સંસ્તમ્ય યાતોઽન્તરાયચ્છન્ ધમનીર્વદા ।

વ્યાપ્નોતિ સફલં દેહં જનુરાયમ્યતે તદા ॥ ૨૨ ॥

અન્તર્ધનુરિવાક્ષં ચ યેતઃ સ્તમ્ભં ચ નેત્રયોઃ ।

કરોતિ જુઘ્માં દશનં દશનાનાં કાફોઘ્રમમ ॥ ૨૩ ॥

પાર્શ્વયોર્વેદનાં વાક્યહનુપૃષ્ઠશિરોમદમ ।

અન્તરાયામ इत्येष

વાયુ ડેકની બે બાજુની મન્યા નામની જે નાડી ઓરો સ્તબ્ધ કરીને જ્યારે ધમનીઓને રાફર (=છત્રી તરફ) ખેંચતોખેંચતો આખા શરીરમા વ્યાપી જાય છે. ત્યારે એની ગજાની લાસરી અઘની બાજુએ (છત્રી તરફ) ધનુજની માફક વેગથી (=શીરડીને ફેંકીને) ખેંચાય છે (કે વામી વળે છે) આખો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, બગાડા આવે છે, એ દાન ક્વચ્ચે છે, એના મોમાથી કફ નીકળે છે, પડખામા પીડા થાય છે, વામ્બી, જઠરા, પીક રાન માયુ પકડાઈ જાય છે તેથી એને અતરાયામ કહે છે

આધ્યાયામ (=અતિસથાય, ધનુકંભ, વેગી)

વાદ્યાયામઃ તદિય ॥ ૨૪ ॥

દેહસ્ય યદિરાયામાન્ પૃષ્ઠો નીયતે શિર ।

અરશોત્ક્રિષ્યતે તન્ન કન્ધરા ચાવમૂચતે ॥૨૬॥
 દન્તેષ્વાસ્યે ચ વૈવર્ણ્યં પ્રસ્વેદઃ સ્તગાત્રતા ।
 બાહ્યાયામ યનુષ્કમ્ભં બ્રુવતે વેગિનં ચ તમ્ ॥૨૬॥
 બાહ્યાયામ રોગ પસુ એ રીતનો છે રોગ
 (=બાહ્યાયામમા) શરીર બહાર વળતું હોવાથી માથું
 પીઠ તરફ વળતું જાય છે અને છાતી આગળ ધસી
 રાવે છે, ઠેક કચરાય છે, દાંતનો અને મોનો ગગ બગડી
 જાય છે, પરસેવો થાય છે, શરીર ઢીલુ ઢબ થઈ જાય છે
 એને (એ રોગને) બાહ્યાયામ, યનુષ્કમ અને વેગી
 કહે છે

વ્રણાયમ

વ્રણં મર્માશ્રિતં પ્રાપ્ય સમીરણસમીરણાત્ ।
 વ્યાયજ્ઞન્તિ તનું દોષાઃ સર્વામાપાદમસ્તકમ્ ॥
 તૃપ્યતઃ પાણ્ડુગાત્રસ્ય વ્રણાયામઃ સ વર્જિતઃ ।
 દોષો મર્મસ્થાનમા યથેવા વ્રણમા પહોચીને પછી
 વાયુથી પ્રેરાઈને પગથી તે માથા સુધી આખા શરીરમા
 ખૂબ ખેંચાતા હોય છે, (અને સાથેસાથે) દરદીને તરસ
 લાગે અને શરીર ધોળુ થઈ જાય તેને વ્રણાયમ કહે
 છે એ અસાધ્ય છે

ગતે વેગે મૃતેત્સ્યાસ્થ્યં સર્વેષ્વાક્ષેપવેષુ ચ ॥૨૮॥
 શ્લેષક ૧૬ થી ૨૭ા સુધીના બધા આશ્લેષક
 રોગોમા જ્યાં વેગ (=બુધ્ધિ) ચાલે જાય ત્યારે
 એ પડે છે (નહિ તે નહિ)

હનુસંસ

જિહ્વાતિલેહનાચ્છુષ્કમક્ષણાદમિષાતતઃ ।
 કુપિતો હનુસૂલસ્યઃ સંસયિત્વાડનિલો દ્વૃ ॥૨૯॥
 કરોતિ વિવૃતાસ્પત્વમથવા સંવૃતાસ્પતામ્ ।
 હનુસંસઃ સ તેન સ્પાત્કૃષ્ણશર્ચણમાપણમ્ ॥૩૦॥

જીભ ઉપરથી બહુ ઊંચ ઉતારવાથી, સુંક ખાવા
 થી, અભિધાવાથી (=વાગવા, પછડાવાથી) કોપેલા
 જગાના મૂળમા રહેલા વાયુ જગાને લગાવી નાખીને
 (પોતાના સ્થાનમાથી ખસેડી નાખીને) એ ઉઘાડુ
 જ રહે અથવા બધ જ રહે એવું કંઈ એ થતું
 એ સ રોગ છે એને લીધે ચાવતા અને ભેવતા બહુ
 મુશ્કેલી પડે છે

જિહ્વાસ્તમ્ભ

વાગ્યાદિનીસિરાસંસ્થો જિહ્વાં સ્તમ્ભયતેડનિલઃ ।
 જિહ્વાસ્તમ્ભઃ સ તેનાન્નપાનવાક્યેષ્વનીશતા ॥૩૧॥
 વાણીને વહેનારી (=જેને લીધે ઉચ્ચારણ કરી શકાય
 છે તે) શિરાઓમા રહેલો વાયુ જીભને અડકત કરી દે

છે એને જિહ્વાસ્તમ્ભ રોગ કહે છે એને લીધે ખાઈ,
 પી અને બોલી શકાતું નથી

અનિદા, એકમામ (=અડધો વા)

શિરસા મારહરણાદતિહાસ્યપ્રમાપણાત્ ।
 ઉત્ત્રાસવકન્નશ્વયથોઃ સ્વરકાર્મુકકર્ષણાત્ ॥૩૨॥
 વિપમાદુપધાનાચ કઠિનાનાં ચ ચર્વેણાત્ ।
 વાયુવિવૃદ્ધસ્તૈસ્ત્ર ચાતલૈરુર્ધ્વમાસ્થિતઃ ॥૩૩॥
 વક્ત્રીકરોતિ વક્ત્રાર્ધમુકં હસિતમીક્ષિતમ્ ।
 તતોડસ્ય કમ્પતે સૂર્ધાં વાક્સદ્ગઃ સ્તમ્ભનેત્રતા ॥૩૪॥
 દન્તચાલઃ સ્વરવ્રંશઃ શ્રુતિહાનિઃ ક્ષયમ્ભઃ ।
 ગન્ધાજ્ઞાનં સ્મૃતેર્મોહહાસઃ સુત્સ્ય જાયતે ॥૩૫॥
 નિઘ્રીવઃ પાર્શ્વેતો યાયાદેકસ્યાણ્ણો નિમીલનમ્ ।
 જશ્નૌર્ધ્વં રુજા તીવ્રા શરીરાધેડધરેડપિ વા ॥
 તમાહુરિતં કેચિદેકાયમમથાપરે ।

માથે ભાર ઊંચકવાથી, બહુ હસહસ કરવાથી, બહુ
 બોલબોલ કરવાથી, મો વાકું રાખીને છીક ખાવાથી,
 બહુ કઠણ ધનુષ ખેંચવાથી, ખાડાદેકાવાળા ઓશીક
 થી (=રોવા રોયીકા પર માથું રાખવાથી), કઠણ
 પદાર્થો ચાવવાથી અને વાયુ કર એવા જાતજાતના
 આવારવિહારથી (નિ ૧/૧૩૩ થી ૧૫) કોપેલા
 વાયુ શરીરના ઉપરના ભાગમા ચારે પાસે રહીને અધુ
 (=રોકેલા) બનેલા (=નિ ૧/૧૩૩ થી ૧૫) કોપેલા
 બોલવાનું, હસવાનું અને જોવાનું વાકું કરી નાખે છે,
 પછી રોનું માથું કપે છે, વાણી નીકળી શકતી નથી,
 આખ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, દાંત ઢાલી જાય છે, સ્વર
 ભગ થાય છે, સળંગાનું નથી, છીક રાવતી અટકી
 જાય છે, ગળનું જ્ઞાન થતું નથી, યાદશક્તિનો માંદ
 થાય છે, ક્રોધમા ત્રાસ થાય છે, મોને ખૂંચેથી ધૂંક
 નીકળે છે, એક આખ મિચાઈ જાય છે, ગળાની
 ઘાસડીથી ઉપરના ભાગમા સખત પીડ થાય છે, અડધા
 શરીરમાં કે અધરમા (૧ નીચલા હાકમા, ૨ શરીરના
 નીચલા ભાગમાં) પસુ પીડ થાય છે એને (=એ
 રોગને) કેટલાક અદિત કહે છે અને બીજા એકાયામ કહે
 છે (આ રોગને ગુજરાતીમા અડધો વા કહે છે)

સિરાગ્રથ

સ્તકમાશ્રિત્ય પથનઃ કુર્યાન્મુર્ધધરાઃ સિરાઃ ॥૩૭॥
 રુજાઃ સવેદનાઃ જ્ઞાનાઃ

સોડમાધ્યઃ સ્પાત્સિરામ્ભઃ ।

વાયુ લોહીમાં રહીને માથાને ટેકવનારી (=માથામાં
 રહેલી) શિરાઓને લૂંચી પીડવાની અને કાગી બનાવે
 છે એ શિરાગ્રથ રોગ અસાધ્ય છે

એકાંગરોગ, પશ્ચાત્ત, પક્ષવધ

ગૃધીત્યાડર્થ તનોર્થાયુઃ

સિરા. ક્ષાયવિંશોષ્ય ચ ॥૩૮॥

પક્ષમન્યતરં હન્તિ સન્ધિવન્ધાન વિમોક્ષયન્ ।

દૃત્તોડર્થકાયસ્તસ્ય સ્યાદકર્મણ્યો વિચેતનઃ ॥

પક્ષાદ્ગરોગં તં કેચિદન્યે પક્ષવધં વિદુઃ ।

વાયુ શરીરના અડધા ભાગનો (= જમણી કે ડાબી ગમે તે એક બાજુના શરીરનો) વિષ્ણુ કરીને, શિરા ઓ અને સ્નાયુઓને સૂકવી નાખીને, સાંધાઓનાં બંધનને છૂટા કરી દઈને (જમણુ ક ડાબુ) ગમે તે એક પડખાને મારી નાખે છે (= નિષ્ક્રિય બનાવી દે છે). તેથી એનું (= દરદીનું) અર્થ (= એક બાજુનું શરીર કામ કરી શકતું નથી રાને લગભગ બહેર મારી જાય છે (= સ્પર્શનું જ્ઞાન બહુ થોડુ થાય છે) એ રોગને કેટલાક એકાંગરોગ કહે છે અને બીજા પક્ષ વધ (= પશ્ચાત્ત) કહે છે

સર્વાંગરોગ

સર્વાંગરોગં તદ્વચ્ચ સર્વકાયાશ્રિતેડનિલે ॥૪૦॥

(પશ્ચાત્તની માફક અડધા શરીરના નહિ પણ) આખા શરીરના જ્યાર વાયુ રહેલો હોય છે, ત્યારે એ જ પ્રમાણે થતા (= પશ્ચાત્તના જેવા જ સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણોવાળા પણ આખા શરીરના થતા) રોગને સર્વાંગ રોગ કહે છે

શુદ્ધવાતહતઃ પક્ષઃ કૃષ્ણસાચ્યતમો મતઃ ।

કૃષ્ણસ્ત્વન્યેન સંદૃષ્ટો વિવર્જ્યઃ ક્ષયહેતુકઃ ॥૪૧

શુદ્ધ વાયુથી થયેલા પશ્ચાત્ત બહુ જ કૃષ્ણસાધ્ય છે એનું જ્ઞાન માને છે પિત કે કફ સાથે ભળેલા વાયુથી થયેલા પશ્ચાત્ત કૃષ્ણસાધ્ય છે અને ધાતુઓના તત્વ (= એછી થવી) ને લીધે કેળેલા શુદ્ધ વાયુને લીધે થયેલા પશ્ચાત્ત અસાધ્ય છે

(શુદ્ધ વાયુ-બીજ દોષ સાથે ન ભળેલા કે નિરાશ વાયુ નિ. ૧૬/૨૮ ॥ થી ૩૦

૬૩૩

આમયદ્વાયનઃ કુર્યાત્સંસ્લામ્યાઙ્ગ કપાન્વિતઃ ।

અસાધ્યં હતસર્વદં દણ્ડહણ્ડકં મસ્તુ ॥૪૨॥

જેણે 'અમ' થી ઓળેના મુખ બધ કરી દીધા હોય, અને જેની પાછળ મ્ક રાવતો હોય એવો (= કફ સાથે ભળેલો) વાયુ દડક નામનો અસાધ્ય રોગ કરે છે એમાં (દરદીની) બધી રોગો મરી જાય છે અને દરદી લાકડી જેવો અડક થઈ જાય છે

અવબાહુક

અંસમૂલસ્થિતો વાયુઃ સિરાઃ સહ્નોચ્ય તત્રગાઃ ।

બાહુપ્રસ્પન્દિતહરં જનયત્યવધાહુકમ્ ॥ ૪૩ ॥

ખભાના મૂળમાં રહેલો વાયુ ત્યા જતી (= ખભા ના મૂળમાં રહેલો) શિરાઓને સહોથીને હાથનું હવન ચલન કરી લે એવો અવબાહુક નામનો રોગ કરે છે

વિશ્વાચી

તલં પ્રત્યહ્ગુલીનાં ચા કપ્ઢરા ઘાહુપૃષ્ઠતઃ ।

બાહુચેષ્ટાપહરણી વિશ્વાચી નામ સા સ્મૃતા ॥

હાથની આગળીઓની, હાથના પાછળના ભાગ માથો હયેલીના ઉપરના ભાગ તરફ જતી જે કડકા હાથની ક્રિયા થવા દેતી નથી તે વિશ્વાચી છે એમ આયુર્વેદ કહે છે

અંજ, પંજુ (વાંગડો)

વાયુઃ કટયાં સ્થિતઃ સક્ષ્મઃ કપ્ઢરામાક્ષિપેયદા

તદા સ્વસ્ત્રો મયેક્ષ્મન્તુઃ પદ્મુઃ સક્ષ્મોદ્ગ્રયોરપિ ॥

કેડમાં રહેલો વાયુ ત્યારે પગની કડકાને ખેંચે ત્યારે પ્રાણી ખજ (= એક પગે વાંગડો) થાય છે અને બંને પગની કડકાને ખેંચે ત્યારે પંજુ (= બે પગે વાંગડો) થાય છે

કલાપખજ

કમ્પતે ગમનારમ્મે સ્વજ્ઞાનિય ચ યાતિ યઃ ।

કલાયસ્વજ્ઞં તં ચિદાન્મુક્તસન્ધિમવન્ધનમ્ ॥૪૬॥

જે (= પગ) ચાલવાની શરૂઆતમાં કરે અને પછી વાંગડો હોય એમ ચાલે તે રોગને કલાપખજ રોગ જામવો એમ સાંધાઓનાં બંધન છૂટી ગઈ હોય છે

ઊરસ્તંભ (= અડકપવાત)

શીતોષ્ણદ્રવ્યસંશુલ્કગુરુઘ્નિર્ધનિવેષિતે ।

જીર્ણાંજીર્ણં તથાડડવાસમહ્નોમમ્યમત્રાગરેઃ ॥૪૭

સમ્પ્રેક્ષમેદ-પયનમામત્યર્થમશ્વિતમ્ ।

અમિમુચેતરં દોષમુરુ ચેત્રતિપચતે ॥ ૪૮ ॥

મકચ્યસ્થિતિ પ્રપૂર્ણાન્તઃ

શ્લેષ્મણા સ્તિમિતેન તત્ત ।

તદા સ્વપ્નાતિ તેનોરુ સ્વપ્નો શીતાયચેતની ॥૪૯

પરચીયાત્રિય ગુરુ સ્વાનામતિશુદ્ધયયો ।

ધ્યાનાઙ્ગમદંસ્તેમિત્યતન્દ્રાહ્નચેરચિચરે ॥૫૦॥

સંયુતો પાદસદનકૃષ્ણોદ્ધરણસુમિતિઃ ।

તમુરુન્મમ્મમિત્યાહુરાદ્યવાતમથાપરે ॥ ૫૧ ॥

ઠડુ અને ગરમ, પ્રગટી અને નુક, ભારે (અને

૨૫૫

અલકુ) ત્રિગ્ધ (અને લૂખુ) એવા પરસ્પર વિરોધી દ્રવ્યોના સેવનથી (એલેક્ઝાન્ડર ખાવાપીવાથી), થય વામા કાચુંપાકું રહી જાય ત્યારે (આહારના કેટલોક ભાગ પચે અને કેટલોક ન પચે ત્યારે) તથા મહેનત, શરીર સખજડખન થઈ જાય એવી કિચા, (વિવે) ઊંઘ અને (રાત્રે) ઉઠાગરો એ ચાર વાના શેલ્યાજ કરવાથી પુષ્કળ એકઠા થયેલા આમ તથા કફ, વગી અને વાયુ જ્યારે બીજા દોષને (=પિત્તને) દબાવી દઈને પગના હાડકાની અદર દરી ગયેલા (=પિંડો વળી ગયેલા) કદને ભરી દઈને સાથળોમા પતોચે, ત્યારે તે સાથળ રહી જાય છે, સ્તબ્ધ, ઠંડા, બડેરા (=સ્પર્શજ્ઞાનવિનાના), જાણે પાકડા હોય એવા, ભાર અને બહુ થીડવાળા હોય છે (=ભની જાય છે), એમા ધિના (=દિલગીરી, ઉદાસીનતા), શરીર ચૂપાય, સ્તેમિન્ય, ધેન, ઊલટી, અરુચિ, તાપ, પગ રહી જવા, પગ મહામુકેલીથી ઊપડે, પગની સુખિ રોટલાં વાના હોય છે એ રોગને ઊત્તરજા કહે છે રાત્રી નીજ એને આકથવાત કહે છે

કોષ્ટુર્ધીર્થ

વાતશોણિતજઃ શોષો જાનુમધ્યે મહારુજ ।

જોયઃ ક્રોધુકશીર્ષિક સ્થૂલઃ ક્રોધુકશીર્ષવત્ ॥

પતના રોગમાથી ઉત્પન્ન થયેલા (અથવા વાયુ અને લેહી કોષવાથી ઉત્પન્ન થયેલા), બહુ થીડવાળો, કીચ્છૂની વચમા આવેલા સોજો કોષ્ટુર્ધીર્થ નામનો વાયુનો રોગ છે એ સોજો જાડો (=બહુ ભરાવદાર) અને શિયાળના માથા જેવો હોય છે

વાતકટક

કક્ પાદે વિવમન્યસ્તે શ્રમાદ્યા જાયતે યદા ।

થાતેન ગુલ્ફમાશ્રિત્ય તમાહુર્વાતકન્ટકમ્ ॥૫૩॥

પગ આડેઅવળો (વાડેચુંડો) મુકવાથી કે થાકથી પગની ધૂલીમાં રહીને વાયુ જે પીડા કરે છે તેને વાત કટક રોગ કહે છે

ગૃધ્રસી

પાપ્પિ પ્રત્યઙ્ગુલીના યા કનઠરા માસ્તાર્વિતા ।

સચ્ચ્યુતક્ષેપ નિગૃહ્ણનાતિ ગૃધ્રસાં તાં પ્રચશ્રતે ॥

પગની એટી તરફ જતી પગની આંગળીઓની જે કડસ વાયુથી પીડાઈને પગને ઊપડવા દેતી નથી તને ગૃધ્રસી કહે છે

ખદી

વિશ્વાચી ગૃધ્રસી ચોક્કા લહી તીવરજાન્વિતે ।

વિશ્વાચી અને ગૃધ્રસી એ બે રોગમા સાથે સખત પીડા પવ લેય, ત્યારે એ બે રોગને ખદી કહે છે

પાદહર્ષ

હૃદ્યેને ચરણો યસ્ય ભવેતાં ચ પ્રસુતવત્ ॥૫૫॥

પાદહર્ષઃ સ વિશેયઃ કફમાસ્તકોપજઃ ।

જેના પગ હર્ષવાળા હોય (=પગના વાળ ટટાર રહે, બદર ઠંડા રહે અને ઝડપી ચડે) અને જાણે જાડા પગી ગયા હોય એવા હોય તે માણસના એ રોગને પા હર્ષ રોગ જાણવો એ રોગ કફ અને વાયુ અને માથે ઝપવાથી થાય છે

પાદદાહ

પાદયોઃ કુસ્તે દાહ પિત્તાસ્ટ્વસહિતોઽતિલઃ ॥૫૬॥

વિરોગતશ્લક્ષકમિને પાદદાહ તમાવિશેત ૫૬૬ ॥

પિત્ત અને લેહી સાથે વાયુ ખાસ કરીને થાય વામા અલ્પ હોય ત્યારે પગમા બળતરા કરે તે રોગને પાદદાહ રોગ કહેવો

શ્વયશઙ્ગહૃદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને વાતવ્યાધિ

નિદાન નામ પચ્છદશોઽધ્યાય ॥૧૫॥

અધ્યાય ૧૬ મો : વાતશોષિતનિદાન

મથાતો વાતશોણિતનિદાન દ્યાખ્યાસ્યામ ।

હતે હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ।

ત્યારે હવે અમે વાતશોષિત (વાતરજત, પત, અ વેપરી) રોગનું નિદાન સમજાવું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

વાતરજતઃ (=આકથરોગ, ખુફ, વાતબાહ્ય)ના

કારણ, સપ્રાપ્તિ અને નામ

વિદાહ્યજ વિહર્ષં ચ તત્તચાસ્ટ્વપદ્મપૂષ્પમ્ ।

મજનાં વિધિહીનં ચ સ્વપ્રજાગરમૈયુનમ્ ॥૧॥

પ્રાથેણ સુકુમારાણામચ્છકમ્પનશીલિનામ્ ।

અભિધાતાદશુદ્ધેષ્ઠ નૃણામસૃજિ દૃપિતે ॥૨॥

વાતલે કીતલેર્વાયુદ્વેષઃ કૃદ્ધા વિમાનગઃ ।

તાદૃશૈવાસૃજા રુદ્ધઃ પ્રાપ્તદેવ પ્રદૂપયેત્ ॥૩॥

ઔઘ્યરોગ સુદઘ વાતથલાસ વાતશોણિતમ્ ।

તદાહુર્નામિષઃ

(દાહ, ખટાશ, છાજ, દર્દી, વાત, ચોખા, જળવર પ્રાપ્તિઓનું માન, કળથી, વનુવસી વગેરે) વિદ્યાથી વન્ન, વિરુદ્ધ આહાર, લેહી બગાડે એવાં જનજનના

નન્નપાન, ધ્યાનોક્ત વિધિથી વિરહ જઈને લીરેલી
 ક્રિષ્ણ, કરેલા ઉજાગરા ર ને મેથુન-આટલા વાનાનુ સેવન
 કરનાર, નામાન્ય રીતે સુકુમાર, (જેના દેહના ર.વ્યવે
 મુદુ હાય રોવા), નાતવાની રેવ વગરના (-મેટ્ટે ભાગે
 બેની રોનાર) માલરોન વાગવાથી કે ચરોરનુ ધરન
 ન કમું હાવાથી જ્યાં લોભી બળ, ત્યાં વાયુ કે
 નોવા, દડા રાસાગવિહારથી વહેલા, કાપેલા ર ન પોતાના
 સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને બીજે માર્ગે નોલેા વાયુ
 રોવા જ (=વધેલા, કાપેલા રાને પોતાના સ્વાભાવિક
 માર્ગ છોડીને બીજે માર્ગે ગયલા) લોલીથી સમય છે
 (=વાયુની નિમિત્તકાર છે) રો વાયુ પ ના રેન જ
 (=લોલીને જ) બગાડ છે (પછી માન વગ પાનુ
 રોન બગાડ છે) રો રાગને ર હયરાગ પૂજ, વાનનનાન,
 વાનનાપીન (વાતરન) રેવા નામ કડ
 છે (=રો નાના રોગ નામ છે)

તથા પૂર્વ પાદૌ પ્રધાતિ ॥૩॥

વિશેષાધાનયાનાદૌ પ્રલમ્બૌ

માન કરાન (હાથી ધોડા વગર) વાનાથી ર ન
 વાવવાથી સૂછ નહેલા - (લખડા) પગ રો નાન
 પડેલા નની રાવે છે (થાર છે)

પતન પૂર્વક

તસ્ય લક્ષણમ્ ।

મધિવ્યત કુપ્તસમ તથા સાદ. કથાક્રુતા ॥૫॥
 જાનુજઘ્નેશ્વરકથપસહસ્તપાદાક્ષસન્ધિપુ ।

કળ્પકુરણનિસ્તોત્રમેદગૌરવસુહતા ॥૬॥

ભૂત્વા ભૂવા પ્રણશ્યન્તિ મુદુરાદર્મવન્તિ ચ ।

ન (=પત) રવાના રી ર તમા તમા (=પૂ
 ડ) દુપ્પા પૂ હય લેવા હાય છે ન ઉપસાત ર ગ
 ના, નીની કોપાસ, કોપાસ, જ્યા, માપા, નમ, અભિ,
 હાર, ધન ર ન રવરાવાના નાથામા ખમર,
 રાના, તા, બ, ભા - નન સુપિત રો - ય ધિ ધિ ન
 પાદુ મની જા - ન વાગવા પ્રકર થાર (=વધે રવા)

પાદયોર્મૂલમારથાય કદાચિદ્વસ્તયોગિ ॥૭॥

માલ્હોરિય વિરે ક્ષુદ્ર કૃત દેહે વિધાવતિ ।

ન (=પત) નનામા પતના મૂળમા રાન
 નાં વા હાપના મૂળમા પપ લીને ત્યાથી ઉ રના
 રેની માફ રોપીને નાના થી મા પ્રતની જાય છે

ઉત્તાન પત તથા ગભીર પતની સપ્રાપ્તિ

ત્વજ્ઞાંસાશ્રયમુત્તાને તત્પૂર્વે જાયતે તત. ॥૮॥

કાલાન્તરેણ ગમ્ભીરં સર્વોત્ત ધાતુભિદ્રવત્ ।

પહેલા તા રે (=પત, વાયુથી બગડેલુ લોલી)
 ચામીમા અને માગમા રહે છે, તેથી પહેલુ ઉત્તાન
 પત થાય છે, પછી વખત જતા રે બધી ધાતુરો
 તરફ જાય છે (=સ રવગે બધી ધાતુરોમા વ્યાપી
 જાય છે) તેથી ગભીર પત થાય છે

ઉત્તાન પતના લક્ષણ

કળ્પવાદિસયુતોત્તાને ત્વક્ષાન્ના ર્યાવલાહિતા ॥
 સાશામા મૃશદાદોષા

ઉત્તાન પતમા ખમર વગર વાળી (=ખમર,
 ફરકાટ, તોફ, ભેદ, ભાર અને સુપિતવાળી) ચામી
 તાબાવર્મી, બામી રગની રાને લાલ, રાયાખવાળી
 તથા પુષ્કળ બ્રહ્મરા રાને ઉપાવાળી હાય છે

ગભીર પતનાં લક્ષણ

ગમ્ભીરેડધિકપૂર્વકમ્ ।

શ્વયથુર્મથિતઃ પાકી વાયુ સમ્પ્રથિમજ્જલુ ॥
 હિન્દ્રિય ચરત્યન્તર્મકીકુર્વશ્ચ વેગવાન ॥

કરોતિ સ્વજ પશુનું વા શરીરે સર્વતશ્ચર ॥૧૧

ગભીર પતમા પહેલા (=શ્લોક ૯, ૮મા)
 કડલી (ઉત્તાન પતની) પીડા લેમા વધારે પ્રમાણમા
 હાય છે નોવા, ગદાવેલા (=કમ) ર ને પાકે રેલા
 સોજે ર રે છે વેગવાળે વાયુ સાધારમા, હાડકમા
 ર ન મનજમા જમ્ કાપેલા હાય રેલી પીડા કરતે
 કરના ફ છે, તથા શરીરમા બધે ફરતોફરતો અગને
 ન વ વાળી દઈને ખજ કે પશુ (શ્લોક ૧૫ કરે છે)

વાયુ વધારે હાય તે થુ થાય ?

વાતેડધિકેડધિક તત્ર શૂલકુરણતોદનમ્ ।

શોકસ્ય રોક્ષ્યકૃત્યત્વદયાયતાવૃદ્ધિહાનય. ॥૧૨॥

ધમન્યકગુલિસન્ધીનાં સક્રોબોડ્ધપ્રદાડિતિય્ ।

શીતદ્રવાનુપશયૌ સ્તમ્ભવેવધુસુતય ॥૧૩॥

પતમા વાયુ વરા હાય તે તમા (=પતમા)
 વૃગ, ફરકાટ અને તા વધારે પ્રમાણમા થાય રોજે
 પૂજા, કાશ, બામી રગની રાને વધારે રેલા હાય,
 ધમનારમા રાને ર ગભીરે લેના નાથા સમચાઈ જાય,
 શરીર વડકડી જાય, બાધ પીડા થાર, દડા પડકાર
 રેથ થાય (=સદન ન કરી શકાર) રાને દડા પડકાર
 વાપરવાથી સુખ ન થાર (=દર ગલટુ રે), રાન,
 કપ ર ન સુપિત થાય

પતમા લોલી વધારે હાય તે થુ થાય ?

સ્ત્રે શોકોડિતકૃતોદસ્તાશ્ચિમિચિમાયતે
 સ્તિગ્ધરુઃ શમં નૈતિ કળ્પમેલેદસમન્યત. ॥૧૪॥

સમાનવાયુ ધાથી કોપે, શું થાય ?

સમાનો વિપમાર્જીરીતસક્કીંગોમોજનૈઃ ॥૨૫॥

કરોત્યકાલશયનજાગરાદૈશ્ચ દૂપિતઃ ।

શૂન્યુલ્લમપ્રહ્ણયાદીન્ પકામાશયજાન્ ગદાન્ ॥૨૬॥

વિષમ ભોજન, અજીર્ણ ભોજન, ઠડુ ભોજન રાત્રે સકીર્ણ ભોજનથી તથા ચોગ્ય સમય વિના સૂવાથી, જાગવા વગેરેથી બગડેલા સમાનવાયુ શૂન્ય, ગોળા, ગ્રહણી વગેરે પકવાશય અને અમાશયમા થતા રોગો કરે છે.

અપાનવાયુ ધાથી કોપે, શું થાય ?

અપાનો રક્ષગુર્વલ્લવેગાઘાતાતિવાહનૈઃ ।

યાનયામાસનસ્થાનચક્ષ્મૈશ્ચાતિસેવિતૈ ॥૨૭॥

કુપિતઃ કુરુતૈ રોગાન્ કુચ્છાન્ પકાશયાશ્ચયાન્ ।

મૂત્રશુક્રમદોપાર્શ્વોગુદ્વદ્વશાદિકાન્ ગ્રહન્ ॥૨૮॥

બૂખા અને ભારે આધારથી, વેગોને રોકવાથી કે પરાણે આધુવાથી (=બહાર કાઢવાથી), પગપાળી મુસાફરી, વાહનમા મુનાફરી, રોક જગારે બેસી રહેવું, ઊભા રહેવું અને ફરફર કરવું એટલા વાના બહુ જ કરવાથી કોપેલા અપાનવાયુ પેશાબના રોગ, વીર્ધના રોગ, હરસ, અમાજ નીકળવી વગેરે પકવાશયમા થતા અનેક કુચ્છમાધ્ય રોગો કરે છે

સામ અને નિરામ—વાયુના લક્ષણ

સર્વે ચ માચનં સામ તન્દ્રાસ્તૈમિત્યગૌરવૈઃ ।

ક્ષિપ્ત્વારોચકાલસ્યશીઃપશોફાગ્નિહાનિમિઃ ॥૨૯॥

કટુક્ષામિલાપેજ તદ્વિધોપશયેન ચ ।

યુક્તં વિદ્યાગિરામ તુ તન્દ્રાદીનાં વિપર્યયાત્ ॥૩૦॥

ધેન, સ્નેમિત્ય, ભારેપણ, સ્નિગ્ધપણ, રાત્રિ, આખસ, ઠંડક, સોળે, જઠરાગ્નિનો નાશ, તીખું અને બૂખું ખાવાપીવાની ઇચ્છા અને તીખા અને બૂખા ઉપાથી સુખ થાય એટલા લક્ષણો ઉપરથી (પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, તમાન રાત્રે અપાન) એ બધા પ્રકાર નો વાયુ સામ છે એમ જાણવું અને ઉપરના ધેન વગેરે લક્ષણોથી વિન્દ્ય વક્ષિતો ઉપરથી વાયુ નિરામ છે એમ જાણવું

વાયુના અનેક પ્રકારના આવરણના લક્ષણ

વાયોરાવરણં ચાતો યદુમેશં પ્રવ્યયતે ।

તેથી વાયુનું આવરણ અનેક પ્રકારનું કહેવાય છે (=વાયુનો માર્ગ કઈ વગેરે રાત્રે વરસુઓથી રોકાય છે)

પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ

લિહ્ન પિત્તાવૃત્તે દાઘસ્તુષ્ણા શૂલં ક્રમસ્તમ ॥૩૧॥

કટુતોષ્ણામ્લલપર્ણવિદાહઃ શીતકામતા ।

જ્યારે વાયુ પિત્તથી રોકાય (=પિત્ત વાયુના માર્ગમા આડું આવે), ત્યારે બળતરા, તરસ, શૂળ, દેર, અધારાં આવે; તીખું, ગરમ, ખાટું અને ખારું ખાવા પીવાથી વિદાહ થાય, ઠંડા આહારવિહારની ઇચ્છા થાય—એટલા લક્ષણ થાય છે

કફથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

શૌત્યગૌરવશૂલાનિ કટ્વાલપશયાધિકમ્ ॥૩૨॥

લહુનાયાસરુક્ષોણકામતા ચ કકાવૃત્તે ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ કફથી રોકાયો હોય, ત્યારે ઠંડક, ભારેપણ, શૂળ, તીખું વગેરે (=તીખું ગરમ, ખાટું અને ખારું—સ્લેક ૩૧૧) ખાવાપીવાથી ખાસ સુખ (=લાડન) લાગે, વધન, મદનન, બૂખું અને ગરમ એ ચારની ઇચ્છા થાય

લોહીથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

રક્તાવૃત્તે સદાહાર્તિસ્થક્ષ્માસાન્તરજા મૃદામ્ ॥૩૩॥

મવેચ રાગી શ્વયયુર્જાયન્તે મળ્ડલાનિ ચ ।

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં લોહી રાગુ રાગુ હોય, ત્યારે ચામડી રાત્રે માસનના વાગે બળતરા નાથે પુખ્ત પીડા થાય છે, લાલશોભ સોજે હોય છે અને ગોળ વાહા (=ચક્રમા) થાય છે

માસથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

માસેન કઠિનઃ શોકો વિવર્ણઃ પિટ્તિકાસ્તયા ॥૩૪॥

દર્પઃ પિપીલિકાનાં ચ સચ્ચાર દ્ય જાયતે ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ માસથી રોકાય, ત્યારે સોજે કઠન રાત્રે બગડેલા રંગનો હોય છે, ફેલીઓ થાય છે, રૂવાડા ઊભા થાય છે તથા અવયવો ઉપર જાણે કીટી ઓ વાતની હોય એવું લાગે છે

ચરમીથી રોકાયેલા વાયુ (=આક્રમવાત)ના લક્ષણ

લલ્લ ક્ષિપ્તો મૃદુઃ શીતઃ શોકોગાત્રિવ્યરોચકા

માલ્યવાતઃ કિતિ ક્ષેપઃ સ કુચ્છો મેદસાઽવૃત્તે ।

જ્યારે વાયુના માર્ગમા ચરમી રાગી આવે, ત્યારે અવયવો ઉપર સોજે ખસતો, સ્નિગ્ધ, મૃદુ અને ઠંડે હોય છે તથા ચરચિ થાય છે એને ચાક્રમવાત જાણવો એ કૃચ્છમાધ્ય છે

ભાડમથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ

સ્પર્શામસ્થયાવૃત્તેઽયુષ્ણં પીડનં ચામિનન્વતિ ॥૩૫॥

સૂચ્યેવ તુયનેઽયધમમ્નં સીદતિ શલ્યતે ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ ભાડમથી રોકાય છે, ત્યારે ત્યાં બહુ ગરમ વરસુ રાકવાથી અને ખાવાપીવાથી

વાગે છે; જાણે સોષ ખોસવાથી થતી હોય એવી પીડા થાય છે, અંગસાદ થાય છે અને રસમાં શૂળ આવે છે.

મનજાથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

મજ્ઞાવૃત્તે વિનમનં જુમ્મપં પરિવેદનમ્ ॥૩૭॥

શૂનં ચ પીડ્યમાનેન પાણિભ્યાં લમતે સુલમ્ ।

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં મનજા આવી આવે, ત્યારે અંગે વળી જાય છે, બગાસાં રહે છે, જાણે થરીરે દોરડાં તાણી બાંધ્યાં હોય એવી પીડા થાય છે, શૂળ આવે છે અને એ અંગને જ્યારે હાથથી દબાવવામાં (ચોળવામાં, મનજાવામાં) આવે ત્યારે ત્યાં સાતું લાગે છે.

વીર્યથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

શુક્રાવૃત્તેડતિવેગો વા ન વા નિફલતાડિવા ॥

જ્યારે વાયુનો માર્ગ વીર્યથી રોકાય, ત્યારે વીર્યના બહુ વેગ આવે (=વારંવાર વીર્ય છૂટે) કે સમૂળજી વીર્ય ન છૂટે કે વીર્ય નકામું જાય (=વીર્યથી જર્બ રહે નહિ.)

આહારથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

મુકં કુક્ષોં રજા જીર્ણે શામ્યત્વાવૃત્તેડનિલે ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ આહારથી રોકાય, ત્યારે ખાધા પછી કુખમાં પીડા થાય છે અને ખાઈશું પચ્યા પછી એ પીડા શમી જાય છે.

પેશાબથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

મૂત્રામૃદ્ધિરાખ્યાનં યસ્તેમૂત્રાવૃત્તે મથેત્ ॥૩૯॥

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં પેશાબ આડે આવે, ત્યારે પેશાબ થતો નથી અને મૂત્રાશયનું આધ્યાન થાય છે (=દુઃખી જાય છે).

અગ્નિથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

વિદાવૃત્તે વિશ્વઘોડયઃ સ્વસ્થાને પરિહન્તતિ ।

મનત્યાગુ જરં સ્નેહો મુકે શ્વાનદ્યોતે નરયજ્ઞના ।

શરૂતપીઢિતમગ્નેન દુઃખં શુષ્કં ચિરાત્તદ્જેત્ ।

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં અગ્નિ આડે આવે તો હોય, ત્યારે નીચે પોતાના સ્થાનમાં (=૧. અપાનવાયુના સ્થાનમાં, ૨. અગ્નિના સ્થાનમાં) વિભંય થાય છે અને એ રીતે રૂપાયેલા વાયુ પોતાના સ્થાનમાં જામે ક્યારું હોય એવી પીડા રહે છે, સ્નેહ ઝટ પડી જાય છે અને ખોરાક ખાવાપીવાથી મનસૂતને અવગત થાય છે, તથા ખોરાકથી દબાવતેથી અગ્નિ મુગ્ધાં નળિને થાયે વપને માગમુકેથીની રિતેરે છે.

બધી ધાતુઓથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

સર્વધાત્વાવૃત્તે ઘાયો ઓળીવહ્નણપૃષ્ઠકક્ ॥૪૧॥

વિલામો મારુતોડસ્વસ્યં હૃદયં પીડ્યતેડતિ ચ ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ બધી ધાતુઓથી રોકાય, ત્યારે કૂવા, ગ્રાહજનનાં વળાં અને પીઠમાં પીડા થાય છે. વાયુ પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને બીજા માર્ગે જાય છે, હૃદયમાં અસુખ થાય છે અને હૃદયમાં બહુ જ પીડા થાય છે.

પિત્તથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુનાં લક્ષણ

અમો મૂર્છાં રજા દાહઃ પિત્તેન પ્રાણ આવૃત્તે ॥

વિદગ્ધેડ્યો ચ યમનમ્

જ્યારે પ્રાણવાયુનો માર્ગ પિત્તથી રોકાય, ત્યારે ફેર, મૂર્છા, પીડા, બળતરા અને ખોરાકનો વિદાહ થયા પછી ઊલટી થાય છે.

પિત્તથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ

હવાનેડપિ અમાદયઃ ।

વાહોડન્તરુર્જાઝંશશ્ચ

પિત્તથી જ્યારે ઉદાનવાયુનો માર્ગ રોકાય, ત્યારે ફેર વગેરે (મ્લેકા ડર, ડરા) થાય, તે ઉપરાંત રહેર બળતરા થાય તથા બળનો નાશ થાય.

પિત્તથી રોકાયેલા વ્યાનવાયુનાં લક્ષણ

વાહો વ્યાને ષ સર્વગા ॥૪૩॥

પલમોડ્જ્ઞેષાસજ્ઞઃ સસન્ધાપઃ સવેદનઃ ।

પિત્તથી વ્યાનવાયુનો માર્ગ રોકાયેલો હોય, ત્યારે આખા શરીરમાં બળતરા, કંટાળો, શરીરની હિથાઓનો નાશ થાય (શરીરથી કંઈ કામ થઈ શકે નહિ), સાથે ગરમી અને પીડા થાય.

પિત્તથી રોકાયેલા સમાનવાયુનાં લક્ષણ

સમાન ક્યપોપહતિપતિસ્વેદોડરતિઃ સવૃદ્ ॥૪૪॥

વાહશ્ચ કયાશ્ચ

પિત્તથી સમાનવાયુનો માર્ગ રોકાયેલો હોય, ત્યારે અગ્નિનો નાશ થાય છે, બહુ પરસેવો થાય છે, અનુ-અંગે આવે છે, તરસ લાગે છે અને બળતરા થાય છે.

પિત્તથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ

મવાને તુ મલે દારિદ્ર્યવર્ગતા ।

રજોતિવૃષ્ટિસ્થાપશ્ચ યોનિમેહનવાયુસુ ॥૪૫॥

જ્યારે અપાનવાયુનો માર્ગ પિત્તથી રોકાયેલો હોય, ત્યારે અગ્નિ વગેરે મન કનદર નેત્ર રંધના હોય છે,

રજેગુણ બહુ જોર પકડે છે (રાજવા સ્ત્રીને બહુ રાત
સંવા આવે છે) તથા ચોનિ, મૂત્રેન્દ્રિય રાત્રે ગુદા
તપી જાય છે

કફથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુના લક્ષણ

શ્લેષ્મણા ત્વાઘૃતે પ્રાણે સાદસ્તન્દ્રાડચિર્વિમિઃ ।
ઘીવનં ક્ષયધૃત્તારનિ શ્વાસોઽચ્છ્વાસસહ્ગ્રહઃ ॥૪૬

જ્યારે પ્રાણવાયુનો માર્ગ કફથી રોકાય, ત્યારે
અંગસાદ, ઘેન, રાત્રિ, ઊંચળી, થૂંક નીકળે છે તથા
છીક, રોડકાર, નિશ્વાસ રાત્રે ઉચ્છ્વાસ પકડાઈ જાય
(=એ ચાર ક્રિયાઓ સરખતાથી થાય નહિ)

કફથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ

ઉદાને શુક્રગાત્રત્વમરુચિર્વાસ્વરગ્રહઃ ।

શલવર્ણપ્રણાશશ્ચ

જ્યારે ઉદાનવાયુનો માર્ગ કફથી રોકાય, ત્યારે
શરીર ભારે થઈ જાય, રાત્રિ થાય, બોલવાની ક્રિયા
રુને અવાજ પકડાઈ જાય, તથા બગ અને રગનો
નાશ થાય

કફથી રોકાયેલા વ્યાનવાયુનાં લક્ષણ

વ્યાને પર્વાસ્થિયાગ્રમ્હઃ ॥૪૭॥

ગુક્તાડક્ષેપુ સર્વેપુ સ્થલિતં ચ ગતો મૃશ્મત્ ।

જ્યારે વ્યાનવાયુના માર્ગમાં કફ આડો રાખે,
ત્યારે પર્વ, ડાડકાં અને બોલવાની ક્રિયાનો સ્તંભ થાય
(=પકડાઈ જાય), બધા ર વ્યવેશમાં ભાર લાગે રાત્રે
ચાલતાચાલનાં પુષ્કળ દેસ વાગે

કફથી રોકાયેલા સમાનવાયુનાં લક્ષણ

સમાનેડતિહિમાક્લમસ્વેદો મન્દ્વદ્વિતા ॥૪૮॥

જ્યારે સમાનવાયુના માર્ગમાં કફ આડો આપે
છે, ત્યારે શરીર બહુ ઠંડુ થઈ જાય, પસેવે ન થાય,
જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય

કફથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ

અપાને સ્વર્કર્મ મૂજાશ્ચકૃત સ્થાત્પર્યનનમ્ ।

જ્યારે અપાનવાયુના માર્ગમાં કફ આડો આપે
છે, ત્યારે કફવાળા ઝાડપેશાખ થાય

વાયુનું ૩૨ પ્રકારનું આવરણ

રતિ ક્ષાંતિવિચિંચં વાયોરવર્ણં ચિદુઃ ॥૪૯॥

આ રીતે (સ્લોક ૩૧ થી ૮૮) વાયુને ૩૨
પ્રકારનું આવરણ છે એમ સામ્યમયે જાણે છે

પાંચ વાયુનું પરસ્પર આવરણ

પ્રાણાદયસ્તયાડ્યોન્યમાકૃષ્ણન્તિ યથાક્રમમ ।
સર્વેપિ વિંશતિવિંચં વિદ્યાદાવરણં ચ તત્ ॥૫૦॥

(તે ઉપરાંત) પ્રાણ વગેરે બધાય (=પ્રાણ, ઉદાન,
વ્યાન, સમાન રાત્રે ૨ પાન) ક્રમવાર એકબીજાના માર્ગને
રોકે છે એ રાવરણ વીત પ્રકારનું છે એમ જણવું

(પ્રાણ વડે ઉદાન વગેરે બાકીના ચારનો માર્ગ
રોકાય તે ચાર રાવરણ, ઉદાન વગેરે બાકીના ચારમાના
દરેક વડે પ્રાણનો માર્ગ રોકાય તે ચાર આવરણ, ઉદાન
વડે વ્યાન, સમાન રાત્રે ૨ પાનનો માર્ગ રોકાય તે ત્રણ
આવરણ, વ્યાન, સમાન રાત્રે અપાન એ ત્રણમાના
દરેક વડે ઉદાનનો માર્ગ રોકાય તે ત્રણ આવરણ, વ્યાન
વડે સમાન રાત્રે ઉદાનનો માર્ગ રોકાય તે બે આવ
રણ સમાન રાત્રે ઉદાન એ બેમાથી દરેક વડે વ્યાનનો
માર્ગ રોકાય તે બે રાવરણ સમાન વડે રાપાનનો
માર્ગ રોકાય તે એક રાવરણ અપાન વડે સમાનનો
માર્ગ રોકાય તે એક રાવરણ એ રીતે પાંચ વાયુ
ઓના પરસ્પર રાવરણ કુલ ૨૦
(=૪+૪+૩+૩+૨+૨+૧+૧ છે)

પાંચ વાયુના પરસ્પર આવરણનાં લક્ષણ

નિશ્વાસોઽચ્છ્વાસસરોચ

પ્રતિદયાય શિરોમ્હઃ ।

હૃદોગો મુલશોષશ્ચ પ્રાણેનોદાન આવૃત્તે ॥૫૧॥

ઉદાનેતાડ્યવૃત્તે પ્રાણે ઘર્ણોઽજોશ્ચલસહ્ગ્રહઃ ।

પ્રાણવાયુ વડે જ્યારે ઉદાનવાયુનો માર્ગ રોકાય
ત્યારે શાનોચ્છ્વાસ ? નિશ્વાસ રોકાવટ થાય છે, નહિ
જમ થાય છે, માથુ પડ્યાર છે, હૃદયના રોગ થાય છે,
મો સુકાય છે ઉદાનવાયુ વડે જ્યારે પ્રાણના માર્ગ
રોકાય છે, ત્યારે શરીર ના ગળ, બોજન ને બગેનો
નાશ થાય છે

વિશાડનથા ચ વિમજેસ્તંગમાવરણં મિષક ॥૫૨॥
સ્થાનાન્વલેદય વાતાનાં

શુષ્કિ દાર્દ્રિ ચ કર્મણાત્ ॥

આ ધોળે વાયુઓના સ્થાનનો અને વાયુના
મમતા વધારો છે કે ઘટાડો છે એ જાનના રીતે
એને વેદો બધા જાવરણના બા । પાત્રે નાખતા (મો
વાયુ કયા વાયુથી ગેમય ત્યારે કયા વધાર થાય તે
નમણ લેવું)

(દરેક વાયુના સ્થાન તથા કોણે ને ન
કોણેના ગે વાયુના મમ મૂ ન. ૧૦ માં આપ્યા છે

પાચમાથી જે વાયુ માર્ગ શેકતો હોય તેના કર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને જે વાયુનો માર્ગ રાકાયો હોય તેના કર્મ ઓછા થઈ જાય છે વળી જે કર્મ થાય છે તે કયા સ્થાનમા થાય છે તેનો પણ વિચાર કરવા પડ છે લક્ષણ કયા વાયુના સ્થાનમા થાય છે તથા કયા વાયુના કામ જેરેજેર સાથે છે તે કયા વાયુના કામ રાકાઈ ગયાં છે તેટલી બાબતોનો વિચાર કરવાથી કયા વાયુનો માર્ગ કયા વાયુરો રાખ્યો છે તે નક્કી થઈ શકે છે)

(દા ત ઉદાન વડે રાપાનનો માર્ગ રાકાય ત્યાર ઊલગી, શ્વાસ ઉધગમ, શ્વાસ જઠરાગ્નિ ર નિતર વગેરે થાય છે રૂપાન વડે ઉદાનનો માર્ગ રાકાય ત્યારે મૂત્રાશય ફૂલી જાય, ઉદાવર્ન, ગોષ્ઠા વોડ જઠરાગ્નિ ર ને કાનરથી કાનરનું હોય એવી ઝીડ થાય છે વ્યાન વડે અપાનનો માર્ગ રાકાય ત્યારે ગંધિ, પેશાન અને વીર્ય બહુ જ નીકળે છે સમાન વડે વ્યાનનો માર્ગ રાકાય ત્યારે મૂર્છા, ઘેન, લવચી અગ તા, જઠરાગ્નિનો, રોગગ્નિનો અને બાળનો નાશ-રોગનું થાય છે ઉદાન વડે વ્યાનનો માર્ગ રાકાય ત્યારે મો બાળી રંગનું થઈ જાય, જઠરાગ્નિ સ્તંભ્ય અને વોડ થઈ જાય, પરમેશ્વર થાય, શરીરની ચેષ્ટાનો થાય નહિ ર ને આપો મિચાઈ જાય રા પોરલે વેઈ કયા વાયુનો માર્ગ કોય વાયુ શેકે ત્યારે કયા લક્ષ્ય થાય, તે શાસને આધારે પોતાની બુદ્ધિથી નક્કી કરી લેનું)

વાયુના અસંખ્ય આવરણો

પ્રાણાદીનાં ચ પચ્ચાના મિશ્રમાવરણ મિય ॥૫૨॥
પિત્તાદિમિશ્રાંદશમિમિશ્રાણા મિશ્રીતૈઃ સૈ ।

પ્રાણ વગેરે થાય વાયુઓમારી રોકાયેક, બેને, ત્રણત્રણ કે ચારચાર અં રૂ ર એકઊંજના રાવગ (આમ રોકનાર) અને આવાર્ષ (એનેમા આ રાકાય તે) બનવાથી અસંખ્ય મિશ્રા રાવરણ થાય છે વળી પિત્ત વગેરે બાર (=પિત્ત, કફ, લોષી, માત્સ, રૂષી, ઘાકુ, મજ્જા, વીર્ય, સ્તન્ય, પેશાન ગ્રાહ અને જીરે પાનુરો) માના દરક વડે ઉપર કાચ થાય વાયુગ્રાહી અસંખ્ય મિશ્રા આવરણો આ રાકાવાથી વળી તેથી વધારે અસંખ્ય આવરણો બને છે વળી એ રીત બનેલા મિશ્ર આવરણો અં ર અંર મિશ્ર થાય તેથી આવરણો નેના કરતાં વે વધાર અસંખ્ય બને છે

મિશ્રૈ ઇપ્ત્તાદિમિસ્તદ્વિમિશ્રગામિરનેકથા ॥૫૩॥
તારતમ્યનિકલ્પાચ યાત્યાતૃત્તિરસહ્યતામ્ ।
તા લક્ષ્યેદ્યવહિતો યયાસ્ય લક્ષણોદયાત્ ॥૫૫॥
શતે શતેશ્ચોપશયાદગ્દાદામપિ મુદુર્મુદુ ।

(આગળના શ્લોકમા પિત્ત વગેરે બારમાથી વડે છૂટછૂટ આવરણ કર તેની ગણતરી થઈ, પણ પિત્ત વગર બારમારી ગમે તે બેને, ત્રણત્રણ, ચારચાર અ બરના સમુદ્ધા આગળના શ્લોકમા કહેલા વાયુના ર સખા આવરણોનું આવરણ કરે તેની ગણતરી થઈ નથી વળી પિત્ત વગેરે બારના અસંખ્ય મિશ્ર સમુદ્ધા તથા પાચ વાયુના રાવગક અને આવાર્ષના ભાવથી થયેલા અસંખ્ય સમુદ્ધામા કઈ વસ્તુ કોના કરતા કેટલે રૂ થે વધારે છે એવો તર અને તમનો વિચાર પણ આગલા શ્લોકમા થયો નથી તેથી કહે છે કે -)

ને જ પ્રમાણે પિત્ત વગેરે મિશ્રા થઈને પ્રાણ વગેરે મિશ્રા થયેલાના માર્ગનું આવરણ કરે રોવા અનેક પ્રધરના મિશ્રાએને લીધે તથા એ બધામા કયું કોના કરતા કયું વધારે પ્રમાણમા છે ર ને કયુ સૌથી વધારે છે એ રીતે અનેક વિકલ્પો હોવાથી આવરણો ર સખ્ય બને છે દરેકના પોતપોતાના લક્ષણો પ્રકટ થાય તે ઉપરથી વેઈ ખાન દઈને થીમેથીમે વારવાર એ આવરણો ઓળખવા આવરણ છુપારોનું હોય (=લક્ષણો લખત ન થતા તોય) તોપણ ઉપધાનો ઉપધોગ કીને છૂપું આવરણ પણ વેઈ થીમેથીમે વારવાર વ્યાન દઈને ઓળખી શકનું

વિદોષાઝીવિતં પ્રાણ ઉદાનો પલ્મુચ્યતે ॥૫૬॥
સ્વાસલયો પીઠનાદાનિરાયુવક્ષ યલસ્ય ચ ।

(જ્યાં વાયુ જીવનરૂપ છે એ વાત ખરી પણ) ખાન કરીને તો પાચવાનું જીવનરૂપ છે ખાન કરીને ઉત્પન્ન થઈ જાય છે રો અને (પ્રાણ અને ઉત્પન્ન) તો માત્ર જવાથી રાનુકમે આવરણ અને બાળનો નાશ થાય છે

સાધ્યશ્વાસ અવરણો

માવૃતા વાયવોડ્ઝાતા

ઘાતા વા વચ્ચર રિચતા ॥૫૭॥
પ્રયત્નેનાપિ ઉચ્ચાપ્યા મલેયુવોડ્ઝુપક્ષમા ।
શાનાથી આ વાયુનો આ રોકાયો છે, એવો જન વિષે નિશ્ચય ન થઈ શકે હોય એવા - - -

માનાથી કયા વાયુનો માર્ગ રોકાયો છે એવો નિશ્ચય થયો હોય એવા વાયુઓ જે અંક પરસ સુધી આ નેત્રે રોકાયેલા રહેલા હોય, તે એવા વાયુઓ પ્રથમ કરવા છતાં પણ દુઃસાધ્ય હોય છે અથવા અસાધ્ય બની જાય છે.

રોકાયેલા વાયુના ઉપચાર ન કરવાથી થતા ઉપદ્રવ નિવૃત્તિગ્રોહદ્રોગગુલ્મામિસદનાદયઃ ॥ ૫૮ ॥

મવન્યુપદ્રવાસ્તેવામાવૃતાનામુપેક્ષણાત્ ॥ ૫૯ ॥

જેના માર્ગમા કઈ રોકાણ હોય એવા વાયુ નરક બેદરકારી રાખવાથી (શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર વાં ન કરવાથી) ગદ, બરોળનો રોગ, હૃદયના રોગ, વાદરોગિનિ મંદ પડી જાય વગેરે ઉપદ્રવો થાય.

इत्यष्टाह्नद्वये तृतीये निदानस्थाने तद्वर्गे निदानं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

નિદાનસ્થાન સમાપ્ત

પાંચમાથી જે વાયુ માર્ગ રોકતા હોય તેના કર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને જે વાયુનો માર્ગ સમયો હોય તેના કર્મ ઓછા થઈ જાય છે વળી જે કર્મ થાય છે તે કયા સ્થાનમાં થાય છે તેનો પણ વિચાર કરવો પડે છે લક્ષણ કયા વાયુના સ્થાનમાં થાય છે, તથા કયા વાયુના કામ જોરભરે ચાલે છે અને કયા વાયુના કામ રોકાઈ ગયા છે એટલી બાબતોનો વિચાર કરવાથી કયા વાયુનો માર્ગ કયા વાયુનો રોકાયો છે તે નક્કી થઈ શકે છે)

(દા ત ઉદાન વડે રાપાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે શિથલી, શ્વાસ, ઉધ્વજ, ઘોડો જલરાગિન, રક્તિમાર વગેરે થાય છે અપાન વડે ઉદાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે મૂત્રાશય કૂલી જાય, ઉદાવર્ત, ગોળો, ઘોષ જલ રાગિન અને કાતરથી કાતરાનું કોચ રોવી ઘીસ થાય છે. વ્યાન વડે અપાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે ગાંઠો, પેશાબ અને વીર્ય બહુ જ નીકળે છે સમાન વડે વ્યાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે મૂર્છા, ઘેન, લવચી, અગ્રાલ, જલ્મ ઝિનો, નોજસનો અને બગનો નાશ—એટલું થાય છે ઉદાન વડે વ્યાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે મો બગાળી રંગનું થઈ જાય, જલરાગિન સ્તંભ અને ઘોડો થઈ જાય, પરમેવો થાય, શરીરની વેષાઓ થાય નહિ અને અપાન મિચાઈ જાય તા ધાતુકો વેદો કયા વાયુનો માર્ગ કયા વાયુ રોકે ત્યારે કયા લક્ષણ થાય, તે જાણને આધારે પોતાની બુદ્ધિથી નક્કી કરી લેવું)

વાયુના અસંખ્ય આવરણો

પ્રાણાદીનાં ચ પચાત્તા મિશ્રમાયર્ણ મિથ ॥૫૩॥
પિત્તાદિમિદ્ધદિશમિમિશ્રાણા મિશ્રતૈશ્ચ તૈઃ ।

પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુઓમાંથી રોકરોક, બેન, ત્રણત્રણ કે ચારચાર અદરઅદર રોકબીજના રાવગડ (માર્ગ રોકનાર) અને અપાર્થ (બેનનો માર્ગ રોકાય તે) બનવાથી અસંખ્ય મિશ્ર આવરણો થાય છે વળી, પિત્ત વગેરે બાર (=પિત્ત, કફ, લેણી, મામ, વરચી, ઘાકક, મજ્જા, વીર્ય, અન્ન, પેશાન, ગાંઠો અને બગી પાનુરો) માના દરેક વડે ઉપર કહેલા પાંચ વાયુઓનાં અસંખ્ય મિશ્ર આવરણોના માર્ગ રોકવાથી વળી તેથી વધારે અસંખ્ય આવરણો બને છે વળી એ દરેક બેનના મિશ્ર આવરણો અ અને અદર મિશ્ર થાય તેથી આવરણો તેના કરતાં વધારે અસંખ્ય બને છે

મિશ્રૈ પિત્તાદિમિસ્તદ્વિમિશ્રગામિરનેકથા ॥૫૪॥
તારતમ્યત્રિકલ્પાચ યાત્યાદૃષ્ટિરસહ્યતામ્ ।
તા લક્ષણેશ્વહિતો યથાસ્ય લક્ષણોદયાત્ ॥૫૫॥
જાને જાનેશ્વોપશયાદ્ગૃહામપિ મુદુમુદુ- ।

(આગળના શ્લોકમાં પિત્ત વગેરે બારમાંથી વગર છૂટછૂટક આવરણ કરે તેની મજાતરી થઈ, પણ પિત્ત વગેરે બારમાંથી ગમે તે બેન, ત્રણત્રણ, ચારચાર અને બારના સમૂહમાં આગળના શ્લોકમાં કહેલા વાયુના ર સખા અને વરણોનું આવરણ કરે તેની મજાતરી થઈ નથી વળી પિત્ત વગેરે બારના અસંખ્ય મિશ્ર સમૂહો તથા પાંચ વાયુના રાવગડ અને આવાર્પના બાવથી થયેલા અસંખ્ય સમૂહોમાં કઈ વસ્તુ કોના કરતા કેટલે અથવા વધારે છે એવો જરૂર અને તમનો વિચાર પણ આગલા શ્લોકમાં થયો નથી તેથી કહે છે કે —)

તે જ પ્રમાણે પિત્ત વગેરે મિશ્ર થઈને પ્રાણ વગેરે મિશ્ર થયેલાના માર્ગનું આવરણ કરે એવા અનેક પ્રકારના મિશ્રણોને લીધે તથા એ બધામાં કયું કોના કરતા કેટલું વધારે પ્રમાણમાં છે અને કયું સૌથી વધારે છે એ રીતે અનેક વિષયો હોવાથી આવરણો રાસખ્ય બને છે દરેકના પોતપોતાના લક્ષણ પ્રકટ થાય તે ઉપરથી વેદો વ્યાન દઈને ધીમેધીમે વારવાર એ આવરણો ઓગળવા રાવરણ છુપાવેનું હોય (=લક્ષણો વ્યક્ત ન થતા હોય) તેપણ ઉપશયનો ઉપયોગ કરીને છપું આવરણ પામ નેઈ ધીમેધીમે વા-વાગ વ્યાન દઈને ઓગળી કાઢવું

વિશેષગ્જીવિતે પ્રાણ વદાનો થલમુલ્યતે ॥૫૬॥
સ્વાસ્ત્યો પીડનાશાનિરાયુગ્ધ યલસ્ય ચ ।

(બધા વાયુ જીવનરૂપ છે એ વાત ખરી પણ) ખાત કરીને તો પ્રાણવાયુ જીવનરૂપ છે ખાત કરીને ઉત્તરવાયુ બળરૂપ છે એ બને (=પ્રાણ અને ઉદાન) નો જોગ થવાથી રાનુકમે અપરદા અને બગનો નાશ થાય છે

સાધ્યસાધ્ય અચરમ્

માનુતા વાયવોડ્જાતા

જ્ઞાતા વા વસરં રિયતાઃ ॥૫૭॥

પ્રયત્નેનાપિ હ સાધ્યા મથેયુર્વાનુપક્રમાઃ ।

જ્ઞાતાથી જાણ વાયુનો માર્ગ રોકાયો છે, એવો જોને રિયે નિશ્ચય ન થઈ શક્યો હોય એવા વાયુઓ અથવા

યાનાથી કયા વાયુનો માર્ગ રોકાયો છે એવો નિશ્ચય થયો હોય એવા વાયુઓ જો એક વરસ સુધી એ રીતે રોકાયેલા રહેલા હોય, તો એવા વાયુઓ પ્રવળ કરવા છતાં પણ દુઃસાધ્ય હોય છે અથવા અસાધ્ય બની જાય છે.

રોકાયેલા વાયુના ઉપચાર ન કરવાથી થતા ઉપદ્રવ નિવદ્યધિહ્રોહદ્રોગમુલ્પાદિસદનાદયઃ ॥ ૫૮ ॥

મવન્ત્યુપદ્રવાસ્તેપામાવૃતાનામુપેક્ષણાત્ ॥ ૫૮૩ ॥

જેના માર્ગમાં કંઈ રોકાણ હોય એવા વાયુઓ તરફ બેદરકારી રાખવાથી (શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર વખતસર ન કરવાથી) ગડ, બરોળનો રોગ, દૃઢના રોગ, ગોળો, જલશગ્નિ મંદ પડે જાય વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

ઢલ્પદ્યાઙ્ગદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને વાતઓગિત-

નિદાનં નામ ઘોઢરોડધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

નિદાનસ્થાન સમાપ્ત

અષ્ટાંગહૃદય

ચિકિત્સાસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : જ્વરચિકિત્સા

(રોગ થી રીતે પારખવે તે આગળ નિદાનસ્થાનમાં કહેવાઈ ગયું છે હવે થી ચિકિત્સા (ઉપચાર) કરવી તે કહેવું ભેઈએ તેથી હવે ચિકિત્સાસ્થાનનો આરભ થાય એ યોગ્ય છે નિદાનસ્થાનમાં જે કમમાં રોગ કહ્યા છે તે જ કમમાં આ ચિકિત્સાસ્થાનમાં એના ઉપાય કહેવા યોગ્ય છે, તેથી પહેલા તાવની ચિકિત્સા જ કહેવાની ઈચ્છાથી વાગબટ કહે છે કે —)

ખયાતો જ્વરચિકિત્સતં ધ્યાન્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

હવે અમે તાવના ઉપાય વિગતવાર કહીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે (એટલે આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ જ કહ્યું છે તે જ આ ચિકિત્સાસ્થાનમાં અમે લખ્યું છે અમારી બુદ્ધિના તરંગો દોડાવીને અમે કઈ પણ લખ્યું નથી)

તાવમા નકેરગ ઉપવાસ એનુ કારણ

મામાશયસ્યો હૃત્વાર્ધિ સામે

માર્ગાન્ પિષાય યત્ ।

વિદ્યાતિ જ્વરં દોષસ્તસ્માસ્કુર્વાત લઘ્નમ્ ॥૧॥
પ્રાશૂપેપુ જ્વરાદો વા, યત્ વત્તેન પાલયન્ ।

આમાશયમાં રહેલા, આમવાળો દાણ જઠરાગ્નિને હણીને (=હોલવીને, છાઈ દઈને), ચીરના સોતોને પૂરી દઈને તાવ આણે છે, તેથી તાવના પૂર્વરૂપમાં કે તાવની (સહેજ પણ) થડાત થાય કે તરત બળ પ્રાપ્તપૂર્વક સાચવી રાખીને (ઉપવાસ કરવા)

(આમાશય=હોઠરી આમ=ખાધવાપિધવા આધારનો ન પચેલો કચો રસ. સોત—જુસ્સો ચારીર સ્થાન શ્લોક ૪૦, ૪૧, ૪૨ પૂર્વરૂપ=અમુક રોગ થતાં પહેલા એ રોગ થવાની તૈયારી છે એવું દેખાડનારાં કેટલાંક લક્ષણો થાય છે તેને તે રોગનું પૂર્વરૂપ કહે છે

તાવના પૂર્વરૂપમાં ઉપવાસ કરવા, પણ જો તાવના પૂર્વરૂપની ખબર ન રહે કે ત્રમજાન ન પડે તો તાવ મહેજ પણ થડ થાય કે તરત ઉપવાસ કરવા ‘જ્વરાદો’ (=તાવની થડાતમાં) એ થઈને એવો અર્થ કરવાનો નથી કે તાવની થડાત થાય ત્યારે ઉપવાસ કરવો અને પછી તાવના બીજા દિવસથી ખાવા પીવા માડવું ‘જ્વરાદો’ થઈ ઉપવાસ ક્યારે થડ કરવા અને ક્યારે છોડવા એ બંને સમય દેખાડે છે મોડામાં મોડા તાવ આવે કે તરત ઉપવાસ થડ કરવા અને તાવની આદિ એટલે પહેલી અવસ્થા (તરલુ અવસ્થા) પૂરી થાય ત્યારે છોડવા એવું ‘જ્વરાદો’ થઈ વાપરીને વાગબટ કહેવા માગે છે

વળી ઉપવાસ નાના હોય ત્યારે આપણું બળ ઘટે એવું કઈ કામ કરવું નહિ ઉપવાસ ચાલતા હોય ત્યારે પણ તાવને લીધે દરદી નિર્મળ હોય છે એવી સ્થિતિ મા મોલબાંધ કરીને, હરહર કરીને કે એવાં બળ ઘટે એવા બીજા કામ કરીને ચરીરને વધારે નિર્મળ કરવું નહિ, પણ બળનો સંગ્રહ કરવો ‘વલ વત્તેન પાલયન્’ (=બળ પ્રાપ્તપૂર્વક સાચવી રાખીને) એ થઈ વાપરીને વાગબટ એવું કહેવા નથી માગતા કે ઉપવાસ દરમિયાન બરા થટનું લાગે તો ઉપવાસ ન કરવા એ તો એમ કહેવા માગે છે કે તાવમાં ઉપવાસ તો કરવા જ પણ સાધેમાલે શક્તિ સધવી રાખવાનો (વેડફી ન નાખવાનો) પ્રયત્ન કરવો. ખાઈપીને કે બીજી રીતે નવી શક્તિ ઉમેરવાનું લેખન્ય થઈ કહેના નથી, પણ ઉપવાસ કરતીરતા હોય એટલી શક્તિ પ્રાપ્તપૂર્વક સધવી રાખવાનું (ટમચી રાખવાનું) કહે છે

રોગમાં ઉપવાસ વગેરે લખનને પશિણામે જો લખતાં વાય છે તે સુત્રમ્યાનના અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૬ થી ૧૮ના અમુક ભાગમાં સ્પષ્ટ છે તેમાં ઉત્સાહ પણ એક લખણ છે વળી નીચે શ્લોક ૪માં ઉપવાસને પશિણામે બરા પણ આવે છે એવું લેખક પાને જ

લખે છે આપુવંદને રાખારે લેખક આપુ માનના
રોવાથી એ રોગ ન કહે કે ઉપવાસ કરવાથી અશક્તિ
આવે અશક્તિ રોગથી કે શાસ્ત્રવિઅદની ચિકિત્સાથી
આવે, શાસ્ત્રોક્ત ઉપવાસથી નહિ

વળી ઉપવાસ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમાં કે પછી
ખાવાપીવાથી પણ બળ થતે છે

‘બળ પ્રપન્નપૂ કિ માનવી રાખીને’ એ શબ્દોનો
અર્થ એવો પણ થઈ શકે કે સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૪
શ્લોક ૨૯ થી ૩૦ માં ગણાવેલા હદ ઉપરાંત એટલે
અતિ લાઘવના લક્ષણો દરદીમાં જણાય એટલે સુધી
ઉપવાસ ન કરાવવા

(હરે લેખક બળ માથવી રાખવાનું કારણ કહે છે)

बलाघिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रम ॥२॥

આરોગ્યનો આધાર બળ ઉપર છે અને આરોગ્ય
માટે ઉપચારની ક્રિયાનો ક્રમ (અ કોર્સ) છે

(આરોગ્યનો આધાર બળ ઉપર હાવાથી જે દરદી
પોતાની શક્તિ બીજી રીતે વેઠી નાખે તો ઉપચાર
કરવા છતાં પણ બળ ઉપર આધાર રાખવું આરોગ્ય
સાધે નહિ.)

પૂરા ઉપવાસને લીધે શું શું થાય?

लङ्घनैः क्षपिते दोषे दीप्तिः प्रो लाघवे सति ।

स्वास्थ्यं क्षुत्तु इ लघिः पक्तिर्लघोः जायते ॥

ઉપવાસથી જ્યારે (કોષેલા) દોષનો નાશ થાય,
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, શરીર હલકું ફૂલ જેવું થાય
(=શરીરમાં સફૂન આવે), ત્યાર આરોગ્ય, બુધ્ધિ, તરસ,
ખાવાની ઇચ્છા, ‘રામ’નું પાચન, બળ અને ઓજ
જન્મે છે

(ઓજ=વિશ્વમાથી બનતું તેજ આ ઓજ નામના
સૂક્ષ્મ તત્ત્વને લીધે માત્રમા હિમન, ધીરજ, શીર્ષ
વગેરે ગુણો આવે છે)

તાવમાં ઊલટી કરારે કરાવવી? બીજા સંયોગોમાં

ઊલટી કરાવવાથી શું થાય?

तत्रोत्प्रेते समुत्प्रेते कफप्राये चले मले ।

सहस्राक्षप्रसेकाद्वेपकासविपूचिके ॥ ૪ ॥

સયોમુકસ્ય સજ્ઞાતે જ્વરે સામે વિરોપતઃ ।

यमन यमनार्हस्य शस्तं

કુર્યાત્તદન્યથા ॥૫॥

આસાતીવારસમ્મોહદ્રોગવિયમન્જરાન ।

જ્યારે તે દોષ ઘણા જ વધી ગયા હોય, પોતાના
સ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યા હોય, (દોષમાં) કફનું પ્રમાણ

ઘણું વધારે હોય, દોષ પોતાના સ્થાનમાં ઢીલા (છૂટે)
પડી ગયા હોય (પણ બહાર નીકળતા ન હોય), દોષ
સાથે ખાલી ઉત્તકા, લાળ, ખાવાપીવાની સૂગ, ઉષ્ણ
અને ઝેરગણિયા(અ કોલેરા)ના ઉપદ્રવ હોય ત્યારે અને
ખાસ કરીને તરત જમવા માણસને જ્યારે સામજ્ય
આવે, ત્યારે જે દરદી ઊલટી કરાવવાને યોગ્ય હોય
(સૂ ૧૮/૧થી ૧૧) તેને ઊલટી કરાવવી રો સાક
છે. પણ ઉપર વર્ણવેલી સ્થિતિ ન હોય છતાં ઊલટી
કરાવવાથી દમ, ગદગ, મૂર્ચ્છા, હૃદયના રોગ અને વિષમ
જ્વર(મેલેરિયા તાવ)ના રોગ થાય છે

વમનનાં (ઊલટી કરાવે એવા) ઔષધો

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिहैर्मधुकैर्न वा ॥

उष्णाम्भसा समधुना पिष्टेऽसलघणेन वा ।

पटोलनिम्बककोटिवेत्रपत्रोदकेन वा ॥૭॥

તર્પણેન રસનેશ્વોર્મયૈઃ કલ્પોદિતાનિ વા ।

वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविमाणवित् ॥ ૮ ॥

(વમન કરવાને માટે મીઠાળ શ્રેષ્ઠ છે, કેમ કે તે
બીજા વિક્રિયા કરતું નથી) એ મીઠાળને તેની બરોબર
પીપરના ચૂર્ણ સાથે વમન ઔષધ તરીકે આપવું (જ્યાં
જ્યાં વજન ન બતાવ્યું હોય, ત્યાં ત્યાં સમાન લેવું
એવો રિવાજ છે તથા બીજા વૈદ્યાચાર્યો પણ એમ કહી
ગયા છે) અથવા ઇન્દ્રજની સાથે, રતથવા જેડીમથના
લાકડા સાથે, અથવા મધ અને ઊના પાણી સાથે, અથવા
સિંધવ સહિત ઊના પાણી સાથે મીઠાળ આપવું અથવા
પટોળના પાદડાના રસમાં, અથવા લાંબાના પાદડાના
રસમાં અથવા નેત્ર(નેતર)ના પાદડાના રસમાં મીઠાળ
વાટીને વમન માટે આપવું અથવા તર્પણ કરનારાં
ઔષધોની સાથે, અથવા જેડીના રસ સાથે, અથવા
મધ સાથે મીઠાળ વમન માટે આપવું અથવા પાણ
(કે ૧મા) વમન કરવાના ઔષધ કહેવા છે તેમાંથી
કોઈ પણ ઔષધ વમન માટે આપવું (એ વમન
ઔષધ આપની વખતે વેઠે રોગીનું અને રોગનું બળ
અને સમયનો વિચાર કરીને વમન આપવું, કેમ કે
વ્યાધિનું બળ એટલું બધું ન હોય કે જેથી વમન
આપવાની જરૂર હોય, અથવા રોગી એટલો શક્તિમાન
ન હોય કે તે વમનને સહન કરી શકે અથવા કાગ
એવો હોય કે જેથી વમનકર્મ રોગીને હિનકર ન થાય,
તો તે વમનથી બીજા ઉપદ્રવ પેદા થાય છે માટે)
બળ અને કાગના વિભાજને જાણનારાં વેદો વમન આપવું
તર્પણ કરનાર ઔષધો-ગુઓ વરકમદિના સૂત્ર
સ્થાન અધ્યાય ૨૩.

ઉપવાસ તો અવશ્ય કરવા

કૃતેઽકૃતે વા વમને જ્વરી કુર્યાદ્ધિશોષણમ્ ।

દોષાણાં સમુદીર્ઘાનાં પાચનાય શામાયચ્ ॥૧૨॥

જે જ્વરવાળો રોગી વમન કરવાને શોષ્ય હોય તેણે વમન કર્યા પછી ઉપવાસ કરવો તથા જે જ્વરવાળો રોગી વમન કરવાને અશોષ્ય હોય તેણે વમન કર્યા વિના પણ ઉપવાસ કરવો, કેમ કે ચારે પાસથી ઊભળેલા—ઊપરી આવેલા વાતાદિક દોષનું પાચન કરવાને તથા તેનું શમન કરવાને ઉપવાસ કરવાની જરૂર છે

ઉપવાસ કયાં સુધી કરવા ?

દોષેણ મસ્તૈવામ્નો હ્રસ્તેઽર્જં ન વિપલ્યતે ।

તસ્માદ્દાદોષપચનાજ્વરિતાનુપવાસયેવ્ ॥૧૦॥

રાખોડીથી ઠકાવેલા અગ્નિથી જેમ અન્ન રધાનું નથી, તેમ આમ (સામ દોષ) વડે ઠકાવેલા જઠરાગ્નિથી ખાધેલું અન્ન પચતું નથી માટે જ્યા સુધી (સામ) દોષ પાકી જાય (નિરાશ થાય), ત્યા સુધી જ્વરવાળા રોગીને ઉપવાસ કરાવવા

વાતકફજ્વરમાં કેવું પાણી, કેટલું

પીવું ? તેનું કારણ

તુષ્ણાસ્પાસ્પતુષ્ણામ્બુ પિવેદ્વાતકફજ્વરે ।

તત્કરં વિલય નીત્વા તુષ્ણામામ્બુ નિવર્તયેવ્ ॥૧૧॥

હરીયં ચામ્નિ સ્તોતોષિ મૃદૂલ્ય વિશોષયેવ્ ।

ક્ષીનપિતાનિલ્લેદશહનમૂત્રાનુલોમનમ્ ॥૧૨॥

નિદ્રાજાહવારુચિહરં પ્રાણાનામપલમ્બનમ્ ।

વિપરીતમતઃ ક્ષીતં દોષસહ્જાતવર્ધનમ્ ॥૧૩॥

વાયુ અને કફના જ્વરમાં (વાતકફજ્વરમાં) (રોગી ને તરસ લાગે ત્યારે રોગીએ) થોડુથોડુ ઊનું પાણી પીવું, કેમ કે રો રીતે થોડુથોડુ ગરમ પાણી પીવાથી તે કફને ઓગાળીને તત્કાળ (થોડી વારમાં) તરસને મટાડી દેશે, વળી તે ગરમ પાણી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરીને સ્તોતને કોમળ કરીને શુદ્ધ કરશે, વળી જે પિત્ત, વાયુ, પરસેવો, જાડે અને મૂત્ર પ્રવૃત્ત નહિ થતા હોય તે સર્વને તે તેમને સ્વાભાવિક આગે પ્રવર્તાવશે વળી તેથી ઊંઘ, જડતા અને અરચિ દૂર થશે, પાચે પ્રાણ (વાયુઓ) પોતપોતાના સ્વાભાવિક કામે લાગશે, એ જ્વરમાં ઠડુ પાણી રોગીને પીવા આપવાથી ઉપર જણાવેલી અસરથી ઊલટી અસર થાય છે અને દોષોની વૃદ્ધિ થાય છે.

(એ રીતે ઊનું પાણી પીવાની અસર કહેવાને બહાને ગ્ર વકરે વાતકફજ્વરના સ્વરૂપને પણ કાઠીક

પ્રકાશ કર્યો છે. જેમ કે, વાયુએ સૂકવેલો કફ જડ થઈ જાય છે તેથી તરસ લાગે છે, તેમ જ ઘણું અગ્નિમાધ, સ્તોત(દાષાદિને વહેનારી શિરાઓ)નું અશુદ્ધ-પણું નથા પિત્ત, વાયુ, પરસેવો, ઝાડો રાદિ બરાઈ રહે છે, એ બધું પણ વાતકફજ્વરમાં થાય છે)

જરમ પાણી કેને અને કયારે પીવા ન આપવું ?

ઉષ્ણમેવંશુણત્વેઽપિ શુક્ર્યાત્રૈકાન્તપિત્તલે ।

ઉદ્વિકપિતે દવયુદાહમોહાનિસારિણિ ॥૧૪॥

વિપમયોલ્લિયતે ક્રીષ્મે ક્ષતક્ષીણેઽક્ષપિત્તિનિ ।

ઊનું પાણી એવા (ઉપર કહ્યા તેવા) શુભવાળું હોવા છતાં પણ જે મનુષ્યને કેવળ પિત્તનો જ જ્વર હોય, અથવા જે જ્વરમાં પિત્ત રુપિક બળવાન હોય, રાશવા દવયુ,^૧ દાહ,^૨ મોહ, ર તિસાર (ગાડા), એ ઉપદ્રવ જેને હોય, અથવા જે જ્વર વિપરી કે મધ પાનથી ઉત્પન્ન થયો હોય, અથવા જે જ્વર ગ્રીભજનુમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, અથવા જે રોગીને ઉરક્ષત-શય થવાથી તે લીધું (નબળો) થઈ ગયો હોય, અથવા જે રોગીને રક્તપિત્તનો વ્યાધિ થયો હોય, તેને અને તે જ્વરમાં ઊનું પાણી પીવું નહિ

પિત્તજ્વર વગેરેમાં કેવું પાણી હિતકર છે ?

ઘનચન્દનશુષ્ક્યમ્પર્વટોદીરસાધિતમ્ ॥૧૫॥

ક્ષીતં સેધ્યો હિત તોય પાચનં તદ્વજ્વરાપહમ્ ।

ઉપર જે કેવળ પિત્તજ્વરવાળા રોગી વગેરે કહ્યા છે, તેમને તરસ લાગે તો મોઘ, સુખડ, સુક, વાળો, પિત્તપાપડો અને કાળો વાળો, એ રીપથ સમાનભાગે લઈને તેમને આખાપાખા કચરીને પછી બઘેર પાણીમાં એક તોલો, એ પ્રમાણમાં તેનો કવાથ કરીને, અરધું પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ ઠડુ પાણી તે જળ રોગીને પીવા આપવું એ ઠાક કરે એવું પાણી એમને હિતકર, આમનું પાચન કરનાર તથા નુષા અને તે સાથે તાવને પણ દૂર કરનાર છે

ઠડુ પાણી-ઉગ્રગીને માટીના વાસણમાં ધરેલું પાણી, બરફનું કે ચેકેન્ડેરમાં ધરેલું પાણી નહિ

પિત્તવિરોધી દ્રવ્ય જ્વરમાં તજવું

ક્રમા પિત્તાદત્તે નાસ્તિ જ્વરો નાસ્ત્યૂષ્ણગવિતા ॥૧૬॥

તસ્માત્તિલ્લિહ્વાનિ સ્યજેત્ પિત્તાધિકેઽધિકમ્ ।

૧. નેન રચાદિમાં જે તીવ્ર બળવાન બને છે તેને 'દવયુ' કહે છે

૨. આખા થસીરમાં જે તીવ્ર અચન થાય છે તેને 'દાહ' કહે છે

પિત્ત વિના ગરમી હોતી નથી અને ગરમી વિના જ્વર હોતો નથી, માટે પિત્તવિરોધી જે દ્રવ્ય હોય તે સર્વેનો દરેક પ્રકારના જ્વરના ત્યાગ કરવો, પણ જે જ્વરમા પિત્ત રાષ્ટિક હોય તે જ્વરમા તો બિલકુલ ત્યાગ કરવો ('પિત્તવિરોધી' એ દ્રવ્ય પિત્તને કોષાય નારા કે પિત્તના વ્યાપિમા અહિતકર છે તે)

જ્વરમા બીજુ શુ શુ ન કરવું ?

જ્ઞાનાભ્યક્ષમદેહાંશ્ચ પરિશોરં ચ લહનમ્ ॥ ૧૪ ॥

જ્વરમા કેવળ પિત્તવિરોધી દ્રવ્ય તજવા રો- જ નહિ, પણ સ્નાન, અભ્યાગ, લેપ અને જ્વરમા કરવાના ઉપવાસ સિવાય બીજુ કોઈ પણ જાતનું વાધન, એટલા વાનખો ત્યાગ કરવો સ્નાનાદિક પિત્ત ડરનારા હોવા છતાં પણ તેમના રૂચિત્વ પ્રભાવને લીધે તે જ્વરમા વિરુદ્ધ છે, માટે તેનું સેવન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે

(તાલવાની મનાઈ કરવામા 'સ્પર્શજગ' કરવાની (શરીર પાણીના પોતા ફરવવાની) તથા માથે કે શરીર ના બીજા ભાગ પર બરફ મૂકવાની મનાઈ આપોઆપ જ આવી જાય છે)

(વાધન જે કિયાથી શરીર ડલકુ થાય તે કિયાને આયુર્વેદમા વાધન કહેવામા આવે છે ઊલટીરો કરાવવાથી, જુલાબ કરાવવાથી, બસ્તિ (એનિમા) આપવાથી, નાક વાટે નસ્ય ફૂંકવાથી, તરસ્વો ચખવાથી, પવન ખવડાવવાથી, તડકો ખાવાથી, પાચન રૂપિયા ખાવાથી, નકોરડા ઉપવાસ કરવાથી રાને કસરત (મહેનત) કરવાથી એમ દસ ચીતે શરીર ડલકુ બન છે, તેથી એ દસ કિયાઓને વાધન કહ છે કેટલાક ફસ પિાલીને બોલી કાઢવાની કિયાને પણ વાધન કહ છે એમને મતે વાધન અગિયાર પ્રકારનું છે આ દસ કે અગિયાર પ્રકારના વાધનમાથી ફક્ત નકોરડા ઉપવાસ રૂપી વાધન તાવમા જરૂરી છે, બાકીના બધા વાધનની મનાઈ કરવામા આવી છે માટે ઉપર શ્લોક ડાહી જામા જણાવેલા કટોડીના પ્રસંગ સિવાય તાવમા ઉપવાસ સિવાયનું બીજુ કોઈપણ પ્રકારનું વાધન કરાવવું નહિ)

સામજ્વરમા દવાની મનાઈ

મજીર્ણ દવ શ્લર્મં સામે તીવ્રચ્ચિ જ્વરે ।

ન પિષ્વેદીવચં તદ્ધિ મૂય ધવામમાવહેત્ ॥૧૮॥

જેમ રાજર્ણ સામ ('આમ'વાનું) હોય ત્યારે ગમે તેટલી તીવ્ર પીડ થતી હોય તોપણ મૂય મટાડે એવી દવા ન પીવી જોઈએ, તેમ તાવ સામ હોય

ત્યારે ગમે તેટલી પીડ થતી હોય, છતાં પણ દવા ન પીવી જોઈએ, કારણ કે-દવા આમમા વધારો જ કરે છે

તાવમા દૂધની મનાઈ

આમામિમૂતકોષ્ટસ્ય ક્ષીરં વિપમહેરિવ ।

'આમ'થી છવાઈ ગયેલા કોઠાવાળા દરદીને દૂધ સાપના ઝેર જેવું થઈ પડે છે

(તાવની તરફ અવસ્થામા રોટલે જરા પણ તાવ રાખતો હોય તે સ્થિતિમા દરદીને કોઠો આમથી છવાયેલા હોય છે વળી તાવની મધ્યમ રાવસ્થામા પણ તાવની ગરમી જોકે ચામડી ઉપર રાખતી નથી, છતાં તાવ શરીરમા તો હોય છે જ રો વાન, તાવ ઊતર્યા પછી પણ પીગો પેશાબ રાખવો વગેરે જે લક્ષણો ચા- જ રહે તે ઉપરથી જોઈ થકાય છે અને તાવની પુરાણ અવસ્થામા પણ તાવ પુરાણ એટલે જાનો ડ ઘરડેઘરડો પણ શરીરમા ડાઘર હોય છે, મને ગયેલા હોતો નથી માટે તાવ તદ્દન મરી જતા મધો દધ ન પીવું જોઈએ, ખાસ કરીને તરુજ્વરમા તા ન જ પીવું જોઈએ

આ શ્લોકનો રાઈ કેટલાક જુદો કરે છે અને એને શ્લોક ૧૮ સાથે સળગાવે છે એમના મત પ્રમાણે આ શ્લોકનો રોવો રાઈ થાય છે કે જેમ દૂધ ઝેરને મટાડનાર હોવા છતાં જો એ સાપને ખાવામા આવે તો સાપના ઝેરમા વધારો કરે છે, તેમ દવા તાવ મટાડે એવા ગુણવાળી હોય તોપણ જ્યાં સુધી દરદીના કોઠા આમથી છવાયેલા હોય ત્યાં સુધી ગમે તેટલી તીવ્ર વેદના પીડ થતી હોય તોપણ તાવમા દવા પીવી નહિ, કારણ કે એ દવા આમમા વધારા કરે છે

મને રોમ લાગે છે કે, 'દૂધમા પિત્તને શાંત કરવાનો ગુણ હોવાથી અને તાવ છેવટે તો પિત્તને લીધે આવતો હોવાથી તાવમા દૂધ પીવાથી પિત્ત શાંત થાય રાને તેથી તાવ ઊતરે,' એવી રાકાનો જવાબ આપવાને આ શ્લોક લખ્યો છે.)

જ્વરમા શેક કરવો

સોર્દર્દીનસખ્વાસે જઘાપર્પસ્થિશ્લિનિ ॥૧૯॥

વાતશ્લ્પ્માત્મકે સ્વેદઃ પ્રશસ્તઃ સમ્પ્રતંયેત્ ।

સ્વેદમૂચ્ચાદ્વાતાવ કુર્યાદ્દોષ્ઠ પાટયમ્ ॥૨૦॥

જે તાવમા સાથે મોટું શ્વેતસ, જૂનું સરોખમ અને દમ હોય તેમાં તથા જે જ્વરમા જવામા, સાધા મા અને ઘાડકામાં સમૂકા મારતા હોય તેમા, તેમ જ વાતશ્લ્પ્માત્મકા પૂર્વે સ્વેદવિધિમા કદા પ્રમાણે

રોગીને શેક કરવો, કેમ કે તેથી પરોવેલો, મૂત્ર, ઝડો, વાયુ એ સર્વે સારી રીતે બહાર નીકળે છે અને જઠરાગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે

સ્નેહવિધિમાં કહેલો આચાર કરવો

સ્નેહોકામાચારવિધિં સર્વશઘ્નાનુપાલયેત્ ।

તેમ જ સ્નેહવિધિમાં કહેલો આચારવિધિને (સૂ ૧૬/૨૫૫ થી ૨૭૫) સર્વ પ્રકારે પાળવો તે પણ જ્વરમાં હિતકર છે

(સૂત્રસ્થાનમાં સ્નેહવિધિના અધ્યાય ૧૬માં શ્લોક ૫૫ થી ૭ સુધીમાં સ્નેહવિધિ માટે કોણ કોણ યોગ્ય નથી તે ગણાવ્યું છે

હવે તાવમાં આમ હોય છે અને આમ હોય ત્યારે સ્નેહન ન કરવું એમ કહ્યું છે, માટે તાવ હોય ત્યાં સુધી એટલે તાવની તરફ આવસ્થામાં સ્નેહન ન કરવું એમ દ્વિધિ થાય છે, તાવની મધ્યમ અવસ્થામાં પણ સ્નેહન ન કરવું, તાવની પુરાણ અવસ્થામાં સ્નેહન કરી શકાય)

મળ પાચનના ઉપાય, તે ક્યારે કરવા ?

લઘુનં સ્વેદનં કાલો યથાગ્નિસ્તિક્તકો રક્ષઃ ॥૨૧॥
મલાનાં પાચનાતિ સ્યુર્ધ્યાવસ્થ્યં ક્રમેણ વા ।

ઉપવાસ, શેક, તાવની મુદત, યથાગ્નિ અને કડવો રસ—રો તાવની અવસ્થા પ્રમાણે કાલવા અનુક્રમે દોષોને પકડી શકે

(તાવની તરફ અવસ્થામાં ઉપવાસ કરવા, શેક કરવો અને મુદતમાં તાવની મુદત થવા દેવી, એ ત્રણથી સામ હોય પાકે છે, મધ્યમ અવસ્થામાં ખીચડી જેવો થોડો ટલકો મોરસા અને મુશાણ અવસ્થામાં કડવી દવાથી રક્ષોત્તરો આમ પાડી જાય છે

વળી ઉપવાસ વગેરે ક્રમસર કરવાથી હોય પાકે છે માટે પણ તાવની તરફ અવસ્થામાં ઉપવાસ કરવા યોગ્ય છે)

કયા તાવમાં ઉપવાસ ન કરવા ?

શુદ્ધવાતક્ષયાગ્નિજીર્ણજ્વરિષુ લઘુનમ્ ॥ ૨૨ ॥
નેષ્યતે

આમ દોષાદિકથી દ્વિધિ થયેલા વાયુને લીધે જે તાવ રાત્રે હોય તે શુદ્ધ વાતજ્વર કહેવાય પાનુનો સમ થવાથી જે જ્વર થયો હોય તેને શ્વજ્વર કહેવો, ભૂન, વિષ, વાયુ, અગ્નિમાં ઘાતવું, વાગવું ઈત્યાદિથી જે તાવ રાત્રે તેને આગ્નિજ્વર કહેવો, નેષ્ય કાનુજુ ને બરોબ વધી ગયા હોય ને થયોરમાં સતત ઝીંઝી

તાવ રહેતા હોય તેને જીર્ણજ્વર કહેવો એ સર્વ જ્વરમાં વાઘન (ઉપવાસ) કરવું ઈચ્છવા યોગ્ય નથી
(વાતજ્વર શુદ્ધ એટલે નિરામ થાય ત્યારે ઉપવાસ કરવા ન જોઈએ, પણ વાતજ્વર સામ હોય ત્યાં સુધી તે ઉપવાસ કરવા જોઈએ એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે)

ઉપરના ચાર જાતના તાવમાં કેવું

શમન આપવું ?

તેષુ હિ હિત શમન યત્ન કર્ત્તવ્યમ્ ।

શુદ્ધ વાયુ વગેરેથી થતા જે જ્વર ઉપર કહ્યા તેમાં શમન ઔષધ રાખવું શમન બે પ્રકારનું છે સતપર્ણુ અને અપતર્ણુ જે શમન તુમ્હિ (પુષ્ટિ) કરે તે સતપર્ણુ શમન જાણવું, અને જે શમન અપતર્ણુ કરે તે અપતર્ણુ કરનાર શમન ન હોય તેવું શમન કરવું એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે જે ઔષધ થોડું અથવા બહુ ઉત્તુ (તર્ણુ) કરે રોગ, હોય અને વાતાદિને શમવાનાર હોય તે શોધવું

ઉપવાસ ક્યારે છોડવા તે સમજવાની રીત

તત્ર સામજ્વરાકૃત્યા જાનીયાદવિશોપિતમ્ ॥૨૩॥

દ્વિવિધોપક્રમજ્ઞાનમવેક્ષેત ચ લઘુને ।

તેમાં (તાવમાં) સામજ્વરના લક્ષણ ગણાય ત્યાં સુધી ઉપવાસની મુદત પૂરી થઈ નથી એમ જાણવું અને દ્વિવિધોપક્રમથી રાખાયેલા આપેલાં લક્ષણોના જ્ઞાનને આધારે ઉપવાસ થવા જોઈએ તેટલા થયા છે કે નહિ તે જોઈ લેવું

(સામજ્વરના લક્ષણ માટે જુઓ નિદાનસ્થાન અધ્યાય ૨, શ્લોક ૫૪

સૂત્રસ્થાનમાં અધ્યાય ૧૪માં ૧૬૫, ૧૭, ૧૭૫ માં લખેલના લક્ષણ એટલે જેણે જેવી રીત અને જેટલા ઉપવાસ કરવા જોઈએ તેટલા કર્યા હોય ને દરદરમાં લક્ષણ આપ્યાં છે

ઉપવાસ પૂરા થયા પછીની ચિકિત્સા

યેમાં પીવાની મુદત

યુક્ત લઘિતલિજ્ઞેસ્તુ તં વેપામિદપાચરેત્ ॥૨૪॥

યથાસ્યોપધસિદ્ધાધિર્મળંડપૂર્વાભિરાદિતઃ ।

તસ્યાગ્નિર્જીવ્યતે તામિઃ સમિદ્ધિરિવ પાવકઃ ।

પદ્ધ વા મૃદુત્વં વા જ્વરો યાવદવાપ્તુયાત્ ॥૨૫॥

જ્વરે જ્વરવાળા રોગીના ઉપવાસ પૂરા થાય, ત્યારે જે જ્વરને જે ઔષધ ગોળ હોય તે ઔષધથી તેવાર કરેલા મઠ અને પછી મંડ કરતાં કઠોં જાડી એવી યેમાં વડે પ્રથમ તેને ઉપવાસ કરવો, અર્થાત્ એવા મંડ

અને પેષા તેને પાવા રોથી કરીને જ્વમળજલન નાખવાથી આગિન સળગે છે, તેમ રોગીને જ્વરાગિન પ્રદીપ્ત થાય છે એ રીતે છ દિવસ સુધી પેષા પાવી રાજવા તાવ ઊતરે ત્યાં સુધી રોવી પેષા આપવી

(ઉપવાસ યોગ્ય મુદત સુધી થાય તો રોગ નરમ પડી જાય છે રોવું સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૭) મા કહ્યું છે, (વ્યાધિમાર્દવમ્) એ રીતે ઉપવાસ થાય અને રોગ નરમ પડે ત્યાર પછી પેષા આપવાની છે પણ જો કોઈ કટોકટીને પ્રસંગે રોગ નરમ પડ્યા પહેલાં પેષા આપવાની જરૂર ઊભી થાય, તાપણ તાવ નરમ પડતા સુધી તો પેષા જ રાખ્યા કરવી, રોનાથી વધારે ઘટ્ટ બનાવટ આપવી નહિ, રોમ રા શ્લોકમા કહ્યું છે)

વળી રોગ નરમ પડે કે તરત પેષા આપવાની નથી, પણ પહેલાં રોક-બે દિવસ મઠ રાખીને પછી પેષા આપવાની છે અને દરદીને તાવ નરમ પડ્યા પછી ઓછામા ઓછા છ દિવસ ફક્ત મઠ રાખે પેષા પર જ રાખવાનો છે આ મઠ રાખે પેષા પણ દવાની માફક આત્મ માપસર આપવા જોઈશે

જેને આજ રાપણે તાવ ઊતર્યો કહીએ છીએ તેને જૂના વખતમા તાવ નરમ (મુદુ) પડ્યો કહેતા હતા જ્યારે થરીર ઉપર તાવની ગરમી ન હોવા ઉપરાંત થરીરની અદરની ધાતુઓ વજેરમાથી પણ તાવની ખાટી ગરમીનું બીજ સુધ્ધા નાથ પામે, ત્યારે તાવ મટ્યો એમ કહેવાય

મઠ અને પેષાના ગુણ માટે જુરો સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨૬ થી ૨૮) જે દ્રવ્યનો મઠ કરવાનો હોય તે દ્રવ્ય કરતા ચોદગણુ પાણી લેવું પછી પાણી અને દ્રવ્ય (અથવા દ્રવ્યનો અધકચરા ખાંડેલાં ભૂકો) ભેગા કરી દ્રવ્ય બફાય અને સીજે ત્યાં સુધી ઉકાળવું રંગડો તળિયે બેસી જાય અને પાણી ઉપર રહે ત્યારે હવાન્યા વિના પાણી નિતારી લેવું આવા ઓક્ષામણને મઠ કહે છે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉતારીને જમીન પર મૂક્યા પછી કડછીથી હવાવીને તરત તળિયે કડછી માર્યા વિના ઉપરઉપરથી કડછીથી બરી લેવી આવી મઠ કરતા જ્યાં વધારે ઘટ્ટ પણ પ્રવાહી બનાવડને પેષા કહે છે)

ઉપવાસ પછી પાવાની પેષા

પ્રાગ્લાજપેર્ણ સુજર્ણ સચુન્થીધાન્યપિપ્પલીમ્ ॥

સસૈન્ધર્વા, તપાઝ્ઞાર્ચી

તાં પિવેત્સહદાદિમામ્ ।

રોગીને પ્રથમ મમરા (ડાંગરની ધાણી)ની પેષા

પીવાને આપવી. તે પેષામાં સૂક, ધાણા અને પીપર નાખવાં તથા તેમાં સિંધવ નાખવો. સૂક, ધાણા અને પીપર સાથે મમરા નાખીને ઉકાળવા તથા તેમા થોડોક સિંધવ નાખવો તેને લાજ પેષા કહે છે

જે રોગીને ખટાણ ઉપર પ્રીત હોય તેને તે પેષામાં દાઝ નાખીને આપવું પેષા ઓટલે જાવર સમજવું-

તાવના કયા રોગીએ કેવી પેષા પીવી ?

સૃષ્ટિવિદ્ બહુપિત્તો વા

સચુન્થીમાક્ષિકાં હિમામ્ ॥ ૨૭ ॥

જે જ્વરરોગીને ગરમ થતા હોય અથવા જનામાં પિત્ત બહુ હોય તેણે સૂક અને મધ સાથે ઠડી પેષા પીવી (ધાણા અને પીપર અહીં ન જોઈશે સિંધવ નાખી શકાય)

(આ શ્લોક જેને તાવના લક્ષણરૂપ ગણા થતા હોય તેને લાગુ પડે છે)

(પેષા ઠડી પડ્યા પછી મધ નાખવું)

માંસરસ, મૂષ વજેરે કરવાનાં દ્રવ્ય

વસ્તિપાર્થશિર:શૂલી વ્યાધીગોશ્વરસાધિતામ્ ।

જે જ્વરરોગીને મૂત્રાશયમા, પડખામા અને યાથામાં શૂળ આવતું હોય તેણે ભોરિંગાણી અને ગોખરનાં કવાથમા તૈયાર કરેલી પેષા પીવી

પૃશ્નિપર્ણિલાલિલ્વનાગરોત્પલધાન્યકૈ ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધા જ્વરાતિસાર્યમ્લાં પેર્ણા દીપનપાચનીમ્ ।

જે જ્વરરોગીને અતિસાર (ગરનો રોગ) થયો હોય તેણે પૃશ્નિપર્ણી, કાસકીનાં મૂળ, બીલી, સૂક, કમળ અને ધાણા-એ સૌપધથી તૈયાર કરેલી અને ખાટી પેષા પીવી કેમ કે તે દીપન કરનારી અને પાચન કરનારી છે

(જેને તાવ સાથે ગરમી રોગ થયો હોય તેને આ શ્લોક લાગુ પડે છે)

હસ્તેન પચ્ચમૂલેન દિક્કારુકશ્વાસકાષવાન ॥ ૨૯ ॥

પચ્ચમૂલેન મહતા ક્ષ્માર્તો યવસાધિતામ્ ।

વિચક્ષર્વાઃ સર્વાર્થા પિપ્પલ્યામલકૈ: કૃતામ્ ॥ ૩૦ ॥

યવાગ્ સર્પિણા મૃદ્ધાં મલ્લદોષાનુલોમનીમ્ ।

નાના પંચમૂળથી બનાવેલી પેષા જે જ્વરરોગીને ઉડકી, કળતર, દમ અને ઉપરસ થતાં હોય તેણે પીવી. મોટા પંચમૂળથી અને જવથી બનાવેલી પેષા કફથી પીડાયેલા જ્વરરોગીએ પીવી. (આ જગ્યાએ જવને બદલે ચોખા લેવા: જવ તો કવાથમાં જ

લેવા) જેને ઝાડાનો વિભય થયો હોય તેણે જ્વરની બનાવેલી યવાગુ પીવી એ જ્વરની યવાગુ એવી રીતે કરવી કે પીપર અને આમળાના કવાયમા જ્વરની યવાગુ કરવી તથા તેને ધીમા વધારવી એ યવાગુ મળ તથા દોષને તેને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવર્તવાનરી છે

(યવાગુ : જે દ્રવ્યની યવાગુ બનાવવી હોય તે દ્રવ્યમા તેનાથી છ ગાણુ પાણી નાખવું પછી જ્વરને એ દ્રવ્ય બરાબર બ્રહ્મ ન્યારે ઉતારી લેવું એ બનાવટને પલાગુ કહે છે)

ચવિકાપિવ્વલીમૂલદ્રાક્ષામલકનાગરૈઃ ॥ ૩૧ ॥

કોઠે વિષજ્ઞે સરવિ

જ્વરરોગીને બધકોષ રહેતો હોય અને તેમા પીડા થતી હોય ત્યારે ચરક, ચીરસીમૂળ, કાળી દ્રાક્ષ, આમળા અને સૂક-એની બનાવેલી પેષા પીવી

દ્રાક્ષ આયુર્વેદમાં દ્રાક્ષનો અર્થ કાળી દ્રાક્ષ વાય છે

પિવેસ્ પરિકર્તિતિ ।

કોલવૃક્ષામલકલશીલાવનીશ્રીફલૈઃ કૃતામ્ ॥ ૩૨ ॥

મસ્વેદનિદ્રસ્તુષ્ણાર્તઃ સિતામલકનાગરૈઃ ।

સિતાવદરમૃદ્ધીકાસારિવામુસ્તચન્દનૈઃ ॥ ૩૩ ॥

તૃણાચ્છાદિપરીદાહજ્વરમ્ શૌરિચંચુતામ્ ।

જે જ્વરવાળાને પેટમા કાતરથી કપાઈ જતું હોય એવી વેદના થતી હોય, તેણે ભારડીના મૂળ, યુષામ્બ, કળથી, ભારીશાહી અને બીલી-એ ઔષધોથી કરેલી પેષા પીવી જે માણસને (રોગીને) પરલેલો થતો ન હોય, ઉઘ ન આવતી હોય કે તરસથી બાધ પીડાતો હોય, તે રોગીરો સાકર, આમળા અને સૂઈથી સિદ્ધ કરેલી પેષા પીવી જે રોગીને તરસ અને ઊલટી થતી હોય, તેણે સાકર, ભોર, કાળી દ્રાક્ષ, સમરિવૃ, શેષ અને સુખડથી સિદ્ધ કરેલી દાઘ અને જ્વરને ડભનારી પેષામા મધ નાખી તે પીવી

માંસરસ, મૂષ વગેરે કરવાનો દ્રવ્ય

કુચાત્પેયોપધેરેવ રસયૂપાદિકનાપિ ॥ ૩૪ ॥

પેષામા જે જે રોગીને જે જે ઔષધો કહેવા છે, તે જ ઔષધો વડે માસરસ અને મૂષ વગેરે (મગનું ઓસામણ વગેરે) પણ સિદ્ધ કરવાં (પેષાદિક સિદ્ધ કરવામાં દ્રવ્યનું માપ કેટલું લેવું તે પાકશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને અથવા રસોઈ કરવામાં લેણો જે પ્રમાણે બીજા મસાલા ચાલણુ કરના હોય તેટલા લેવા જેમ પેષામા સિધવ નાખવાનો કલ્પો છે તે આથરેથી જેઠેએ તેટલો નાખવો, એ જ પ્રમાણે સૂક, પીપર વગેરે પણ

લેવા વળી, જે રોગીને જેટલા ઔષધની જરૂર હોય, તેટલા પ્રમાણમા તે ઔષધ લેવા કેટલાકનો મત એવો છે કે રોગીનો જઠરાગ્નિ મદ હોય છે માટે પેષા વગેરે નીતર્યા પાણી જેવા પાતળા કરવા જ્વરવાળાને પ્રથમ પાણી જેવી પાતળી પેષા રાત્રીની તમ મૂષ અને માસરસ પણ તેવા જ પાતળા આપવાં પાછળ કહ્યું છે કે અમુક દ્રવ્યોના કવાયમા પેષા સિદ્ધ કરવી એનો અર્થ એવો છે કે પાણીમા ઉકાળેલા તે દ્રવ્યના પાતળા પ્રવાહીમા સિદ્ધ કરેલી પેષા આપવી)

પેષા ન આપવા યોગ્ય જ્વર

મધોદ્ગ્રવે મચનિત્યે પિત્તસ્થાનગતે કફે ।

ક્રીમે તથોર્વાઽધિકયોસ્તદ્દૃઢદિવાહપીડિતે ॥ ૩૫ ॥

ઝર્ષે મૃત્તે રક્તે ચ પેષાં નૈચ્છન્તિ

જે માણસને દાહને લીધે તાવ આવ્યો હોય તેથી, જેને દાહ પીવાની નિત્ય દેવ હોય તેથી, પિત્તના સ્થાનમા કફ ગયો હોય તેથી, ઉનાળામા, પિત્ત કે કફ બુદ્ધિ પામ્યા હોય તેથી, તરસ, ઊલટી અને દાહથી રોગી પીડાતો હોય તેને રાત્રે જેને લેતો ઉઘિ પ્રવૃત્ત થયું હોય તેથી તાવ આવ્યો હોય તેને (વૈદ્યાશયો) પેષા આપવાની આજ્ઞા કરતા નથી

ઉપર કહેલા પેષા ન આપવા યોગ્ય જ્વરમાં તર્પણ

તેવુ તુ !

જ્વરાપદૈઃ કલરસૈરદ્ધિર્વા લાજતર્પણાન ॥ ૩૬ ॥

પિત્તેત્સર્શકરક્તોદ્ધાન

ઉપર શ્લોક ઉપા થી ઉપા મા કહવા તાવોમાં જ્વરનો નાશ કરનાર (કાળી દ્રાક્ષ, આમળા ઇત્યાદિ) કૃષ્ણના સ્વરસ સાથે અથવા કવાય સાથે અથવા ઉકાળીને ઠંડા પાડેલા જળ સાથે મમરના સાથવા (=સામુ)માં સાકર ને મધ નાખીને તે તર્પણ ઔષધ પેષાને ફેંકાણું પાવું.

તર્પણ કર્યા પછીના ઉપચાર

તતો જીર્ણે તુ તર્પણે ।

યવાગ્વાં લીડન્ શુદ્ધાનશીયાદ્દૃષ્ટપદુલ્મ ॥ ૩૭ ॥

દક્ષ્ણાવળિકૈર્યૈ રસિર્વા મુદ્ગલાવઝીઃ ।

પછી તર્પણ (શ્લોક ૩૬, ૩૬) પીધા પછી કે યવાગુ પીધા પછી ને પછી જળ એટલે જે રોગીને બૂખ લાગી હોય, તે તેણે થેકેલા યોખાનો ભાત, મગ અને કળથી વગેરેના કવાય તારે ખાવો, અથવા અવસ્થાવશાત્ મગ વડે સંસ્કારયુક્ત કરેલા લાવરનાં માસરસ સાથે ભાત ખાવો સંસ્કારયુક્ત કંદરાની મતલબ એ છે કે લાવરનું માન ઘણું લેવું અને મગ લેવા

લેવા ગ્રથમા કહ્યું છે કે દકલાવણિક રસ સાથે ભાત
આપવો દકલાવણિકના અર્થ માટે જુઓ સૂ ૬/૩૨.

મળપાચનની મર્ષદા

इत्ययं षडहो नेयो बल दोषं च रक्षता ॥३८॥

એ રીતે (પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે) ઉપવાસ છોડ્યા
પછીના પહેલા છ દિવસ કાકવા તથા તેમા રોગીનું
બળ તથા દેહનું રક્ષણ કરવું, એટલે વાયુ વગેરે દોષ
કૃચ્છ્રસાધ્ય કે અસાધ્ય ન થાય તેની સભાળ રાખવી,
તથા રોગીનું બળ ક્ષીણ ન થઈ જાય એમ કરવું જે
બળનું રક્ષણ કરવા માટે વેદ્ય રોગીને સતર્પણ ઉપાય
કે તે આમની વૃદ્ધિ થવાથી આમ સહિત દોષ વૃદ્ધિ
પામે છે જે દોષને કમી કરવા માટે અપતર્પણ કરે
તો બળનો નાશ થાય છે માટે છ દિવસ સુધી મધ્યમ
પ્રાત્રીયથી વેગે એવા ઉપચાર કર્યા કરવા કે જેથી દોષ
વધે નહિ અને બળ ઘટે નહિ

(ભૂખ કરતા વધારે ખાવાપીવાથી પણ બળ ઘટે
છે એ રીતે પણ મળ ન ઘટે તેની સભાળ રાખવી)

મળ પકવ થવા પછીના ઉપચાર

तत पक्षेपु दोषेषु लहनाद्यः प्रशस्यते ।

कपायो दोषक्षेपस्य पाचनं शमनोऽथवा ॥३९॥

પછી પાછળ કહલા વાઘન વગેરથી સામ દોષ
પકવ થવા પછી છ દિવસ પછી ક્વાથ કરવો હિતકર
છે મોથ, પિત્તાપાપક ઇન્ધાદિ (શ્લેષક જપ, જપા, જન)
પાચન છે, તથા આગળ કલિગાદિ ક્વાથ કહેવામા આવશે
તે શમન છે મોથ, પિત્તાપાપકો ઇન્ધાદિ ક્વાથને પાચન
આવું નામ આપે છે તથા કનિગકાદિ ક્વાથને શમન
એ નામ આપે છે માટે પછાતને પાચન ક્વાથ
અને ઝીજને શમન ક્વાથ કહેવો પેલાવાળા છ દિવસ
મા દોષ પકવ થાય છતાં પણ જે દોષ જગાડ રાપકવ
રહ્યા હોય તેનું પાચન કરનારા એ ક્વાથ છે જ્યાર
ક્વાથ દોષના પાચનને માટે મોળવો હોય, ત્યાર તે
પાચન કહેવાય છે અને તે જ ક્વાથ શમનને માટે
મોળવો હોય ત્યારે તે શમન કહેવાય છે

(તાવના દરદીને સુત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૪ના
શ્લોક ૧૭, ૧૮મા મા કહેવા વર્ણિતના વિઘન વાય ત્યા
સુધી ઉપચાર કરાવવા પછી ૧૧ દિવસ ચિકિત્સાસ્થાનના
અ ૧ શ્લોક ૨૪થી ૩૮ સુધીમા કહ્યા પ્રમાણે પેલા
પાવો, તેથી કાવા દોષો પાકશે, છતાં જે દોષોમા કઈ
'આમ'ની ક્વાથ રહી ગઈ હશે તો તે બીજા છ
દિવસ સુધી આ શ્લોક ૩૯મા કહ્યા પ્રમાણે ક્વાથ
આપવાથી પાકી જશે.)

પિત્તજ્વર અને કફજ્વરના ક્વાથ

तित्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।

પિત્તજ્વરમા વિશેષે કરીને કહેવો ક્વાથ પાવો
અને કફજ્વરમા વિશેષે કરીને તીખો ક્વાથ પાવો
(એમા વિશેષ સમજવાનું એ છે કે, પિત્તજ્વર વિના
બીજા જ્વરમા પણ કહેવો ક્વાથ થોડા શકાય, કેવળ
પિત્તજ્વરમા જ કહેવો ક્વાથ આપવો એવો કાઈ મેળ
નથી, કારણ કે કહેવા રસમા જ્વરને મટાડવાનો ગુણ
રહ્યો છે ચરક મુનિ પણ કહે છે કે, કહેવો રસ પોતે
અચકર ન હોવા છતાં પણ તે અરુચિનો નાશ કરે
નારો છે, વિષને શમાવનારો છે, કૃમિનો નાશ કરનારો
છે, મૂર્ચ્છા અને દાહને શમાવનારો છે, ગુખને શમાવ
નારો છે, ત્વચા અને માસને સ્થિર કરનારો છે તથા
જ્વરને મટાડનારો છે માટે બધા રસોમા કહેવો રસ
જેવા જ્વરનો નાશ કરનારો છે તેવા બીજા રસ નથી
એમ જણવું અને એટલા જ કારણથી ગળો વગેરે
દ્રવ્યને પણ જ્વરદન કહ્યા છે તીખા રસવાળા દ્રવ્ય
માથી જે દ્રવ્ય જ્વરનો નાશ કરનારા હોય તને જ
કફજ્વરનો નાશ કરવામા મોળવા, કેમ કે સર્વ તીખા
રસવાળા દ્રવ્ય કાઈ જ્વરનો નાશ કરનારા નથી)

નૂરા રસનો ક્વાથ નવા તાવમા આપવો નહિ

पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कपायः स न शस्यते ॥४०॥

(નૂરા રસનો) ક્વાથ પિત્ત અને કફનો નાશ
કરે એ વાત ખરી, છતાં પણ એ આપવો સારા નથી

નવા તાવમા ક્વાથ (દવા) આપવો નહિ

नवज्वरे मलस्तम्भात्कपायो विपमज्यरम् ।

कृत्तेऽरिहृल्लासहिष्माध्मानादिकानपि ॥४१॥

નવા (તરૂન) તાવમા ક્વાથ દોષોનું સ્તબ્ધ
કરે છે, તેથી વિપમજ્વર (મહેરિયા), અરુચિ, ઊંઘ
(મોઝમોઝ), હેડકી, આંધ્રા વગેરે થાય છે

(તાવની તરૂણ રાવસ્થામા ફક્ત ઉપવાસ જ
કરાવવા બદલે એમા કોઈ પણ જાતનો ક્વાથ કે
દવા આપવાથી નુકસાન થાય છે કેટલાક ક્વાથ શબ્દ
નો અર્થ અહીં નૂરા રસ કરે છે)

ઓષધ આપવાનો કાગ

सप्ताहादौषघं केचिदाहुर्न्ये दशाहत् ।

केचिल्लघ्नमुक्तस्य योज्यमामोष्येण न तु ॥४२॥

કેટલાક આશર્વો કહે છે કે, સાત દિવસ લીની
જયા પછી આઠમે દિવસે જ્વરવાળાને ઓષધ આપવું
કેટલાક કહે છે કે, દશ દિવસ પછી આપવું, કેટલાક કહે
છે, પૂણ ઉપવાસ પછી પેલા વગેરે ઘડકુ અન્ન ખાનારને

ઓષધ આપવું પણ જે તાવના દરદીમા આમનું
જોર વિશેષ હોય તેને તે છ, સાત કે દશ દિવસ પછી
પણ ઓષધ ન આપવું

સામજવરમાં ઓષધ ન આપવાનું કારણ

ત્રીવજ્વરપરીતસ્ય દોષવેગોદયે યતઃ ।

દોષેઽથવાઽતિનિચિત્તે તન્દ્રાસ્તૈમિત્યકારિણિ ॥

અપચ્યમાનં મૈષજ્ય મૃષો જ્વલયતિ જ્વરમ્ ।

કેમ કે જ્યારે તીવ્ર જ્વરથી વ્યાપ્ત થયેલા માણસના
આમરૂપી દોષનો વેગ ઊપડે છે, (=સામવાયુ વગેરે
દોષનો વેગ ઊપડે છે) અથવા સામરૂપી દોષ અતિશય
એકઠો થાય છે, (=સામવાયુ વગેરે દોષ ઊપડે છે),
ત્યારે તે ઘેન અને જડતા ઉત્પન્ન કરે છે તેવા વખતે
આપેલું ઓષધ પણ, જેનો સામથી પુરાયેલો હોવાથી,
જઠરાગ્નિ આમથી ઠકાયેલો હોય છે તેથી થયું નથી અને
કરીને જવરને વધારે જોર પર આણે છે પણ થમાવતું
નથી, માટે જે જવરમા આમનું જોર વિશેષ હોય તેને
છ દિવસ કે સાત દિવસ કે દશ દિવસ પછી પણ જવરને
થમાવનારું ઓષધ આપવું નહિ

જવરમાં ઓષધ ક્યારે આપવું ?

મૃદુર્જ્વરો લઘુર્વેદશ્ચલિતાશ્ચ મલા પદા ॥૪૪॥

અચિરજ્વરતદ્વાપિ મૈષર્જ યોજયેત્તદા ।

જ્યારે તાવ નરમ પડે (ઊતરે), દેહ જ્યારે
હલકો થાય અને મૂત્ર, ગરો વગેરે મળ જ્યારે પ્રવૃત્ત
થાય, ત્યારે ગમે તે તે જવર થોડા દિવસનો હોય
(=છ દિવસ પણ પૂરા ન થયા હોય) તોપણ તેને
ઓષધ આપવું

(તાવ એક દિવસમા ઊતરી જાય તે બીજા
દિવસથી પણ ઓષધ અપાય માટે તાવ કેટલી મુદત
નો છે અને ક્યારે નિરામ થાય તેના ઉપર ઓષધ
આપવાની શરૂઆત કરવાનો સંધાર છે ગમે તે જતનો
તાવ હોય તોપણ તાવ આવ્યા પછી અમુક દિવસો
દવા શરૂ કરવી એવો બધા તાવ માટે એકસરખો
નિયમ બાધી શકાય નહિ)

તાવ ઊતર્ય પછી આપવાની યાચન ઓષધ

મુસ્તયા પર્યંટં યુક્તં શુષ્કયા દુઃસ્વર્ણોપાગ્રિ વા ॥૪૫॥

પાપ્યં શીતકર્ણયં વા પાઠોદીરં સ્વાલકમ્ ।

પિનેસ્તદ્ધ્ય મૂનિયમ્ગુદ્ધ્વીમુસ્તનાગરમ્ ॥૪૬॥

મોષની સાથે પિત્તાપાપડો મેળવીને અથવા સૂકી
સાથે અથવા ધમાસાની સાથે પિત્તાપાપડો મેળવીને
તેનો કપાથ કરીને રાત્રાવા લિમ કરીને તે પીવો અથવા
કાઠીપાટ અને ગળે વાળે અને વાળે, એનો કપાથ કે

લિમ પીવો રાત્રાવા તે જ પ્રમાણે કરવાનું, ગળે,
મોઢ અને સૂકનો કપાથ કે લિમ પીવો

યથાયોગમિમે યોજ્યા. કપાયા દોષપાચના ।

જ્વરારોચકતૃષ્ણાસ્યૈવરસ્યાપતિનાશનાઃ ॥૪૭॥

ઉપર કહેલો મોઢ, પિત્તાપાપડો વગેરે કપાથમાથી
જ્યા જે ઘટે ત્યા તે મોઢનો એ સર્વે કપાથ (કપાથ)
દોષને પચવાનારું છે એ સર્વે યોગ (અ પ્રિક્ષિધાન્સ)
જવર, અરચિ, તૃષ્ણા, મુખની વિરસતા અને અપચો
એ સર્વનો નાશ કરનારું છે

સંતત, સતત, અન્વેદ્યુ, એકાતરિયા અને

ચોથિયા તાવનું શમન ઓષધ

કલિજ્જ્વકાઃ પટોલસ્ય ષ્ઠં કટુકરોહિણી ॥૪૮॥

પટોલં સારિવા મુસ્તા પાઠા કટુકરોહિણી ।

પટોલનિય્મત્રિકલામૃદ્ધીકામુસ્તવસ્તકાઃ ॥૪૯॥

કિરાતતિકમમૃતા ચન્દન વિશ્વમેષજમ્ ।

શાશીમુસ્તામૃતાક્ષૌદ્રમર્ષ્ણોકલ્પમાપનાઃ ॥૫૦॥

પણ્ડેતે સન્તતાદીનાં પચ્છનાં શમના મતાઃ ।

આ "કલિયત્ક" વગેરે ઓષધો બતાવનારા શ્લોકોનો
પહેલો પાવ લીટીઓ (=પાવ અરધા શ્લોક)મા બતા
વેલા ઓષધો અનુક્રમે સતત વગેરે પાચ જવરોને
થમાવનારા છે એટલે હંદુજવ, પચેવના પત્ર અને
કંડુ, એ ત્રણનો કપાથ સતતજવરનું શમન કરે છે
પટોલ, સારિવા, મોઢ, પાઠા અને કંડ, એ આપધીનો
કપાથ સતતજવરનું શમન કરે છે પટોલ, લીંબડો,
ત્રિકુળા, દ્રાક્ષ, ગેય, કડાછાલ, એ ઓષધોનો કપાથ
અન્વેદ્યુ જવરનું શમન કરે છે કરિયાનું, કંડુ, ગળે,
રક્તપદન અને સૂક, એનો કપાથ એકાતરિયા તાવનું
શમન કરે છે આમળા, મોઢ, ગળે અને મધ, એનો
કપાથ ચોથિયા તાવનું શમન કરે છે

મોઢ - કપાથ ઠંડ પડ્યા પછી મધ નાખવું

ચાતજવરનો પાચન કપાથ

દુષાલમામૃતામુસ્તાનાગરં વાતજે જ્વરે ॥૫૧॥

અથવા પિપ્પલીમૂલગુદ્ધ્વીચિવશ્વમેષજમ્ ।

કક્ષીયઃ પચ્છમૂલં ચ

ચાતજવરમા ધમાસો, ગળે, મોઢ, સૂક-એ વાર
ઓષધનો કપાથ આપવો અથવા પીપરીમૂળ, ગળે
અને સૂકનો કપાથ આપવો અથવા લઘુ પચમૂળનો
કપાથ આપવો

પિત્તજવરમાં પાચન કપાથ

પિત્તે શક્યવાગતમ્ ॥૫૨॥

કટુકા ચેતિ સક્ષોદ્ર સુસ્તાપપેટકં તથા ।
સઘનયાસભૂતિમ્યં

પિત્તજ્વરમા ઈદ્રજ્વ, મોથ, કડુ એનો કવાથ
મધ સાથે આપવો, અથવા ધમાસો રત્ને નિપાતા
સાથે મોથ રત્ને પિત્તપાપરો આપવો

કફજ્વરમાં પાચન કવાથ

વત્સકાચો ગળ. કફે ॥૫૩॥

ઝયવા વૃયગાઢેયીટક્રવેરદુરાલભાઃ ।

કફજ્વરમા વત્સક (કપાછા), મૂર્વા, ભારગ
વગેરે વત્સકાદિ ગણુ પાછળ (સૂત્રસ્થાન રાધાચ ૧૫
શ્લોક ૩૩મા) કહ્યો છે તે રાપવા રાથવા અરુસી,
મોથ, આદુ અને ધમાસાના કવાથ રાપવો

હિવિવન્ધાનિલ્પ્લેમ્યુકો દીપનપાચનમ્ ॥૫૪॥

અમયાપિપ્પલીમૂલશમ્યાકકટુકાચનમ્ ।

નૂક, બધમોથ, વાયુ અને કફ્યુકતજ્વરમા મોટી
હરે, પીપરીમૂળ, ગરમાગો, કડુ રત્ને મોથ એ રાપવો
નો કવાથ રાપવો, તથા બદરાગિનિનુ દીપન અને મગનુ
પાચન થાય છે

વાતપિત્તજ્વરમા યમન કવાથ

દ્રાક્ષામધૂકમધુકરોષ્ઠકાશ્મર્યસારિવાઃ ॥૫૫॥

સુસ્તામલસહીરેરપક્કેસરપક્કમ્ ।

મૃણાલચન્દનોશીરનીલો પલપરૂપકમ્ ॥૫૬॥

ફાપ્ટો હિમો વા દ્રાક્ષાદિર્જાતીકુસુમગાસિતઃ ।

યુકો મધુસિતાલાજર્જયત્યનિલ્પિત્તજમ્ ॥૫૭॥

જ્વરં મદાત્મય છર્દિ મૂર્છાં દાહ ધ્રમ ઞ્રમમ્ ।

ઝર્ધંગં રક્તપિત્ત ચ પિપાસા કામલામ્પિ ॥૫૮॥

કાગી દ્રાક્ષ, માલુની અતરછાવ, બેદીમધ, લોપર,
શીવણના ફળ, સારિવા, મોથ, રાખમા, વાગો, કમળનુ
કેસર, પખકાથ (અથવા કમળકકલ), કમળનો નાગ,
રક્તચન્દન, કાગો વાગો, કાગુ કમળ, ફાવના, રો
ઓપધોને દ્રાપાદિ નામ કહે છે રો દ્રાપાદિ ગમ્બો
ફાટ અથવા હિમ કરવો તથા તેને જાડના ફૂલથી
સુવાનિન કરવો પછી મધ, સાકર અને ફૂલેલા યમન
(ડાળની ધાણી) તેમા નાખીને રોગોને આપવો.
એ પીવાથી વાતપિત્તજ્વર, માત્સ્યગો, ઊવને, મૂર્છા,
દાહ, શ્રમ, વક્કર (કર), ઊંચે માથે જનાન સ્થપિત,
તરન અને કમળો નોટવા વાના મટે છે

પાચયેન્કટુકાં પિષ્ટા કાપરેઽમિનરે ચુર્ચો ।

નિપીડિતો પૃતયુતસદ્રસો જ્વરદાહજિત્ ॥૫૯॥

કડુ વાવીને પાણીમા વાટવુ તથા તેને નવા ઘણી
ચોખ્ખી નવી ઠીબમાં પાણી સાથે રાખવું પછી તે
કડુને વૃગણમા ઘાવીને રસ નિચોવી લેવો અને તેમાં
ઘીનાખીને રોગોને પાવો એ રસ જ્વરમા થતા દાહને
થાત કરે છે

વાતકફજ્વરમાં યમન કવાથ

કફવાતે વચા તિક્તકા પાટારગ્વચવત્સકાઃ ।

પિપ્પલીચૂર્ણયુકો વા કાપચ્છિછ્નોદ્ધવોદ્ધવ ॥૬૦॥

કફવાતજ્વરમા વજ, કડુ, માદ્ય, ગરમાગો, કપાછા,
એનો કવાથ આપવો અથવા ગળોના કવાથમા પીપરનું
ચૂર્ણ નાખીને આપવુ

ધ્યાત્રીશુષ્કમૃતાકાથ. પિપ્પલીચૂર્ણસંયુતઃ ।

વાતપ્લેમ્જ્વરશ્વાસકાસપીનસદ્ગલિત્ ॥૬૧॥

શીંગણ, સૂક રત્ને ગળોનો કવાથ પીપરના ચૂર્ણ
સહિત પીવાથી વાતકફજ્વર, દમ, ઉપરસ, પીનસ
(સજોષમ) અને શુષ્ક મટે છે

પથ્યાકુસ્તુંબરીમુસ્તાશુંડીકટ્ફળપર્પટમ્ ।

સકટફલવચાભાક્તિદિગ્ધં મધુહિક્ચુમત્ ॥૬૨॥

કફવાતજ્વરછીવકુસિહૃત્પાશ્વેદનાઃ ।

કળ્પામયાસ્યથયથુકાસશ્વાસાન્નિયચ્છતિ ॥૬૩॥

હરે, ધાણુ, મોથ, સૂક, રોહિત, પિત્તપાપરો,
કાચફળ, વજ, ભારગ, દેવદાર એ ઓપધોનું ચૂર્ણ મધ
રત્ને હિંગ સાથે ખાવાથી કફવાતજ્વરમાં કૂખ, કદર
અને પડખામા લેદના થતી લોચ, કકમા રોગ લોચ
અથવા કક સખી પીડ થતી લોચ, મોકા ઉપર શોષ
આવ્યો લોચ, ઉપરસ, દમ—એ ઉપદ્રવોને થાત કરે છે હિંગ
તથા મધ વાગ્યાર માસા (દરેક તોલો ૦) નોટકાં લેવાં
(જે દવામા મધ નાખવાનું લોચ તે જવા દેડ
પડયા પછી એમા મધ નાખવું મધ ખાધા પછી ફેક
કરવો નહિ)

કફપિત્તજ્વરનો યમન ઉપાય

આરગ્વધાદિઃ સક્ષોદ્રઃ કફપિત્તજ્વરં જયેત્ ।

તથા તિક્તકાત્ર્યોશીરનાયન્તીત્રિફળામૃતાઃ ॥૬૪॥

પટોલાતિથિવાનિમ્બમૃદ્ધાંચન્ધ્યવાસકાઃ ।

ગરમાગો, ઈન્ડુજ્વ વગેરે આગવ રાદિ ગણુ પાછળ
કહેવો છે તેમા કવાથ મધ નાવે પીવાથી કફપિત્ત
જ્વર નાશ પામે છે, તેમ જ કડુ, બગેરો, કાગો વગેરે
ત્રાચમાલુ, ત્રિકુશ અને ગળોનો કવાથ પણ મધ નાવે
પીવાથી કફપિત્તજ્વર મટે છે

(આગવધાતિ. કવાથ મધે જુઓ સુત્ર-૧૫
અર્થાચ ૧૫, શ્લોક ૪૭)

સન્નિપાતજવરગ્ન ચમન

સન્નિપાતસ્વરે ધ્યાત્રીદેવશક્તિશાઘનમ્ ॥ ૬૫ ॥
પટોલપત્રતિમ્ભવક્રિફલાકદુકાયુતમ્ ।

સન્નિપાતજવરમા ભોરીગામી, દેવદાર, હાદર,
મોથ, પગેલતી પાદમ, લીમડાની રાતરછાવ, ત્રિકુળા
અને ઝડુ એનો ક્વાથ રાપવો

નાગર પોષ્કર મૂલં ગુહુચી કણ્ઠકારિકા ॥ ૬૬ ॥
સકાસમ્વાસવાર્થાત્ વાતશ્લેષ્મોત્તરે જ્વરે ।

સૂક, પુખ્તમૂળ, ગંગા, રીંગણી રો ચાર રીપધનો
ક્વાથ જે સન્નિપાતજવરમા વાયુ અને કફ વધારે હોય
ર ને સાથ ખાતી, ક્વાથ ર ને પડખામા પીડ થતી
હોય તેમા આપવો

સર્વ જવરમા ચમન ક્વાથ

મધુકપુષ્પમૃદ્ધીકાત્રાયમાણાપરૂપકમ્ ॥ ૬૭ ॥
હોશીરતિકા ત્રિફલા કાશ્મર્યે વલ્પયેદ્દિમ્ ।
કપાય ત પિવન્ કાલે જ્વરાન્ સર્વાનપોહતિ ॥ ૬૮ ॥
જાત્યામલકમુસ્તગ્નિ તદ્વદ્વ્યવથાસકમ્ ।

મધુકાના ફૂલ, કાળી દ્રામ, ત્રાયમાણ, ફાવમા,
વાળા, કડુ, ત્રિકુળા, કાશ્મરી, એ ઓપધનો હિમ કરવો
પછી તેને થાતમા કપેલ વખતે પીવાથી સર્વ જવર
મટે છે

તે જ પ્રમાણે મર્ચ જવરમા જઈ, આમળા
મોથ રાને ધમાસો એ રીપધનો દડા ક્વાથ પીવા
આથવા એકવા ધમાસોનો જ પાછળ કલા પ્રમાણે
કડો ક્વાથ (હિમ) પીવો

(“થાસમા કપેલે વખતે પીવા” એટલે “ઉપવાસ
અને પેયાના દિવસે પીવા પછી પીવો”)

જવરમા ઝાડો કબજ હોય તેનો ઉપાય

શલ્ધિદ્ કદુકાત્રાકાત્રાયમ્ત્રીફલાગુહમ્ ॥ ૬૯ ॥

તેમ જ જે તાવમા દરડોન ઝાડો કબજ રહતો
દેવ તેવે કડુ, કાળી દ્રામ, ત્રાયપતી, ત્રિકુળા અને ગોળ
એ ઓપધનો ક્વાથ પીવો

તાવમાં ઉપવાસ છૂટયા પછી

પથ્ય ભોજન,

પેયા ક્યારે પીવી? કોણ ન પીવી? કાશ્મર્ય

જીર્ણોવ્ધોડન પેયાધમાચરેત્

શ્લેષ્માવ્રતુ ।

પેયા કફ વર્ધયતિ પક્કં પાંસુપુ વૃદ્ધિવત્ ॥ ૭૦ ॥

(ઉપવાસ છૂટયા પછી) શેગીને જ્યારે ઓપધ
પીયા પછી તે પચી જાય જ્યારે તેણે પૂર્વ કહેલું પેયા
વગેરે રાત્રી પીધુ, પપુ જેને કફુ જોર અધિક હોય
તેણે પેયા વગેરે પીધુ નહિ, કેમ કે પાતળા કફુ પેયા
જડ કરીને તેની વૃદ્ધિ કર છે, અહીં સમજવાનું એમ
છે કે પેયા કફુ વરતુત વધારતી નથી, પણ જે કફ
પાતળો છે તેન ઘાડા કર છે જેમ ધૂળમા વૃદ્ધિ થવાથી
ઝાડ થાય છે તેથી વસ્ત્રાત ધૂળ વધતી નથી પણ તે
છૂતીછૂતી રહતી હતી તે એકાદ થઈને ઘન થાય છે,
તેમ જહ પણ પેયા વગેરથી ઘન થાય છે

કફવાળા જવરરાગીનું ભોજન

શ્લેષ્મામિપવદ્દેહાનામત પ્રાગપિ યોજયેત્ ।
યૂવાન્ કૂલ્પચ્છાનકુલ્લાયાદિકૃતાન્ લઘૂન્ ॥ ૭૧ ॥
રુક્ષાસ્તિકરસોપનાન્ હૃદયાન્

રચિકરાન્ પટ્ટન ।

એવા માટે કક વ. જેમના દડા પિન્ન (જક
ઝરતા, સ્ફૂટી થયેયતો) થયવા છે એવા જવરમા
રાગીરોને (ઉપવાસ છૂટયા પછી) પ્રથમ પથ્ય વખતે
પપુ કળાઈ, ચણા, દાડમ વગેરથી બનાવતા હાકા,
(ઘી વગેરે નીકટમા નહિ થએલ) રૂપ (ગુખા), કડવા
રસવાળા, ગવ, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ વગર પ્રીતિકર હાવાથી
હૃદમા અપાત્ત આપનારા, મુખને રસિ ઉત્પન્ન કરવામાં
તથા લવણમુખન થાય આપવા

બહુ કફવાળા જવર-રાગીને હિતકર ભોજન

રક્તાઘા શાલયોર્જીર્ણ વધિકાશ્ચ જ્વરે હિતા ॥ ૭૨ ॥
શ્લેષ્મોત્તરે થીતનુવાસ્તથા શાટીકૃતા યવા ।

રાત્રીયાળ, મહાયાળ, કવચ જતની ઝગર વગેરેના
બોખા અને સાધી ચાખા એ મર્ચ જે જુના હોય તે તેનો
ભાત તથા જેમને નાથકર ન ખાઈવા (બરડા) હોય
વિનાના જવ બહુ કફવાળા તાવમા (ઉપવાસ છૂટયા
પછી) હિતકર છે

જૂના-રોજમા બોજ એક વરસ જૂના

જવરેની માટે ભાત કરવાની રીત

મોદનસ્તે મૃત્તાદિશ્ચિ પ્રયોક્ત્વો યથાયથમ્ ॥ ૭૩ ॥
દોષદૃષ્ટ્યાદિવસ્ત્તો જ્વરપ્રકાયસાધિત ।

પાછળ (પ્રત્યેક જરમા) જેવી રાત્રીયાળ વગેરેનો
ભાત જે શેગીને જેમા લોચ તે રાગીને તેવો
આપવો એ ભાતને ગધતા વખતે બેત્રણ વાર તેમા
પાણી રેડીને ઓતાપાનુ કઢી નાખવું વગી વાયુ વગેરે
દોષ, રસ વગેરે દુષ્ઠ તથા દોષ, કાળ, વય, તત્ત્વ, સાત્ત્વ,

શરીર, આહાર, એ સર્વાના બળનો વિચાર કરીને જવરનો નાશ કરનારા ગોચ ઔષધના કવાચમાં તે ભાત સધવો અને પછી (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી કમસર) રોગીને ખાવા આપવો. (એકાતરિંગો વગેરે જવવાળાને ચેવા આપ્યા વિના જ કળથી, ચણા, મગ વગેરેના યૂષ આપવા, એ આ જગ્યાએ વિશેષ જણવાનું છે)

જવરોગીને આપવાના યૂષ

મુદ્ગાદૈર્લઘુમિર્યૂપાઃ કુલત્યૈશ્ચ જ્વરાપહા. ॥ ૭૪ ॥

જવરવાળાને (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી) મગ વગેરે ડહકા કઠોળની દાળના યૂષ આપવા એટલે મગ, ચણા, કળથી, મઠ, મસૂર વગેરેના યૂષ આપવા રાત્રે તેમાં પણ જે ડહકા (જલદી પથે રોવા) કઠોળ હોય તેના યૂષ આપવા મગ સર્વ કઠોળમાં ડહકા છે માટે મગ સર્વથી પહેલા કહેવા છે, કળથીનો પણ યૂષ કરવો અને રોગીને આપવો, કેમ કે તે સર્વે યૂષ જવરનો નાશ કરનાર છે

કોઈ કહેશે કે 'મગ વગેરે' રોમ કડવાથી તમામ કઠોળની સાથે કળથી પણ સમજાય છે જ ત્યારે તેને જુદી કહેવાનું કારણ શું છે? તેના ખુલાસા એમ છે કે કળથી ગરમ પથે ત્યારે ખાટી, વીર્ષ, પથરી, દમ, સળખમ, ઉપરસ, હરસ, કફ, વાયુ, એ સર્વાના નાશ કરનારી તથા પિત્ત અને રક્તને વધારનારી છે માટે જે કળથીનો યૂષ ઘણી કળથી લઈને કર્યો હોય તથા ઘણા પાષો હોય તો તે ગરમ, વિપાકમાં ખાટો અને રક્તપિત્ત કરનારી હોવાથી જવરને મટાડવાને બદલે વધારે છે, તે કારણથી કફ વગેરેની શાંતિ કરવાને માટે તેને વાપરવો પડે તો થોડીક કળથી લઈને તે યૂષ કરવો તથા થોડો જ પીવાને આપવો

જવરોગીનાં થાક વગેરે

કારવેલ્લકકર્કાટવાલમૂલકપર્પટૈઃ ।

વાર્તાકનિમ્બકુસુમપટોલફલપ્લહૈઃ ॥ ૭૫ ॥

ભત્યન્તલઘુમિમાસૈર્જાંઘ્રલૈશ્ચ દ્વિતા રસા ।

ધ્યાઘ્રીપરુપતર્કારીટ્રાક્ષામલકદ્વાડિમૈઃ ॥ ૭૬ ॥

સંસ્કૃતાઃ પિપ્પલીશુન્ઠીચાન્ડીરકસૈન્ધવૈઃ ।

સિતામધુખ્યાં પ્રાયેણ સયુતા વા હતાહતા ॥ ૭૭ ॥

કરેલા, કઠોળ, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડે, વતાક, લીમડાનાં ફૂલ, પગેલના ફળ ૨ ને પાંદડા, એના થાકના રસ તેમ જ અન્યત્ર ડહકા જગવ પ્રાણીઓના માગથી તેવાર કરેલા માસરમ જે ભાર્તી પત્તી, કાવના, અરમ્બી, દાગી દ્રામ, આમળા અને દાડમ નાખીને તથા પીપર, શુઠ, ધાણ, છઠ્ઠ અને સિંધવનો મગાડા નાખીને

બનાવવામાં આવે તો તે માગરમ અને થાકનો રસ (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી ગોચ સમયે) હિતકર છે (કારેલા વગેરેથી સિદ્ધ કરેલા માસરત હિતકર છે, રોગે અર્થ પણ કેટલાક કરે છે)

ઉપર કહેલા યૂષ રાત્રે રસમાં દાડમ, છઠ્ઠ, શુઠ વગેરે નાખેલું હોય (કૃત) કે ન નાખેલું હોય (અકૃત) તોપણ તે યૂષ અને રસમથી કેટલાક યૂષ અને રસમાં (દરદી અને દરદની અવસ્થાનો વિચાર કરીને) સાકર અને મધ પણ નાખાય છે

જવરોગીને ભોજન

મનમ્લતકસિદ્ધાન્તિ રુચ્યાન્તિ દ્યજ્જનાન્તિ ॥

મચ્છાન્નનલસમ્પન્નાન્તિ

અને ખાવાની રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવા (માપસર) વ્યજના (≈ ૧ થાક, ૨ મસેમસાલા)ને બહુ પાતળી મોળી છાચમા ઝેલેને દેવતા પર ઉકાળીને બનાવેલી (હોટ વિનાની) કઢી (ભાત સાથે) (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી ગોચ સમયે) આપવી

જવરોગીનું ખાધા પછીનું અનુપાન

અનુપાનેઽપિ યોજયેત્ ॥ ૭૮ ॥

તાન્તિ કાયિતશીતં ચ વારિ મઘં ચ સાત્મ્યતાઃ ।

ઉપર કહેલી કઢી જવરોગીને ભોજન કર્યા પછી પીવાને પણ આપવી, તેમ જ ઉકાળીને કડું કરેલું પાણી અને જે માફક આવતું હોય તો મધ પણ અનુપાન (પાણ્ય પીવાને) માટે આપવું

તાવના રોગમાં ભોજનનાં સમય, માપ અને જાત

સજ્વરં જરમુક વા દિનાન્તે ભોજયેલ્લુ ॥ ૭૯ ॥

શ્લેષ્મશયવિવૃક્ષોપ્પા ઘલવાનનલસ્તદા ।

જે માણસને જવર (ચિ ૧/૨૨) આવતો હોય અથવા જેને થોડા દિવસથી તાવ આવતો બધ વધે હોય તે માણસને સાજો થોડું અને ડહકું ખાવાને આપવું કેમ કે તે સમયે કફનો લય થવાથી જઠરાગ્નિ વૃદ્ધિ પામીને અન્ન પચાવવાને સમર્થ થાય છે

(આખા દિવસમાં એક જ વાર ખાવા આપવું, અને તે પણ ડહકું અને થોડું)

યયોચિત્તેજ્યગ્રા કાલે દેશસાત્મ્યાનુલોચતઃ ॥ ૮૦ ॥

પ્રાગલ્પ્યલ્લિખ્યજ્ઞાનો ન હયજીર્ણન પીહયતે ।

અથવા જવરવાળા (ચિ ૧/૨૨) કે જવરમુખ માણસને જે કાલ ગોચ હોય તે કાલે ભોજન આપવું, એટલે જે માણસને ભોજનનો જે સમય માફક હોય તે સમયે તેને ભોજન આપવું, કેમ કે એવા વ્યક્તિ

સમયે ધાતુ કરીને ભૂખ ઊઠે છે તેને જે ભોજન આપવું તેમાં પણ જે દેશમાં જે માફક આવતું હોય તે તથા દરદીની પ્રકૃતિને માફક આવતું હોય તે ભોજન આપવું એથી કરીને અત્તપ અગ્નિવાળો માણસ પણ દિવસના પૂર્વ ભાગમાં જે ભોજન કરે તો તે અજીર્ણ થી પીડાને નથી (ભોજન માટે યોગ્ય સમય-સૂ ૮/૫૫)

ધૃતપાન કરાવવાનો કાળ

કપાયપાનપથ્યાત્રૈર્દશાહ હતિ લક્ષિતે ॥૮૧॥

સર્પિર્દયાત્કપે મન્દે વાતપિત્તોત્તરે જ્વરે।

મેાથ, પિત્તપાપડે ઈત્યાદિ ક્વાથ પીને તથા પેશા, મૂષ વગેરે પથ્ય ભોજન કરીને દશ દિવસ કાઢ્યા પછી જ્યારે કફ કમી થાય ત્યારે, વાત અને પિત્ત જેમાં અધિક હોય એવા જ્વરમાં ધી ખાવાને આપવું સાચોકત ઉપાય કરનારને છે, સાત કે આઠ દિવસ પછી 'આથ જ્વર' એવી સજ્જા જ્વરની રહેતી નથી એ વિષે ચરકમુનિ કહે છે, સાત દિવસ સાત ધાતુના મળનું પાચન થાય છે માટે ઘણું ખરું આઠમે દિવસે 'નિરાથજ્વર' કહેવાય છે માટે ત્યાર પછી ઓછામાં ઓછા દશ દિવસ ક્વાથાદિ પીવામાં કાઢ્યા પછી ધી આપવું

ધી ક્યારે આપવું તે નક્કી કરવાનું

ખરું ધારણ

પન્થેષુ દોષેષ્વમૃતં તદ્વિષોપમમન્યથા ॥૮૨॥

દશાહે સ્યાદતીતેડપિ જ્વરોપદ્રવબૃદ્ધિકૃત્।

લજ્જતાવિક્રમે તપ્ત કૃર્વાદાકફસજ્જ્યાત્ ॥૮૩॥

એમ કરવાનું કારણ એ છે કે દોષ પકવ થયા પછી ધી અમૃત જેવો ગુણ કરે છે, પણ દોષ અપકવ હોય તો ધી થી જેરના જેવો અવગુણ કરે છે જે દશ દિવસ (શ્લોક ૮૧) વીત્યા છતાં પણ દોષ પકવ ન થયો હોય તો એવી અવસ્થામાં પીધેલું ધૃત જ્વરના ઉપદ્રવની વૃદ્ધિ કરે છે માટે જે કફનો નાશ ન થયો હોય તો તે અવસ્થામાં ધૃતપાન ન કરતા ઉપવાસ વગેરે ક્રમ જે પૂર્વે કહેલો છે તે ક્રમ કફનો નાશ થતા સુધી કરવો.

જીર્ણજ્વરના ઉપાય

જીર્ણજ્વર કેમ થાય રહે છે ?

પેશાત્વચલત્વાદ્ય જ્વરો જીર્ણોડ્ઝવર્તને ।

દેહમાંની ધાતુઓના નિર્માણપદ્ધતિને લીધે જીર્ણ જ્વર ઘણા કાળ સુધી ચાલે છે રસ લેવાથી વગેરે ધાતુઓની પેઠે વાત, પિત્ત અને કફને પણ ધાતુ ઓ જ ભણવા, કેમ કે તેઓ પણ દેહને ધારણ કર

નારા છે માટે તે પણ નિર્ભળ એટલે સ્વરૂપ થઈ જાય છે ત્યારે જીર્ણજ્વર પાછળ પડે છે-લાગુ થઈ રહે છે.

જીર્ણજ્વરમાં ધી પીવાથી કેમ ફાયદો થાય છે ?

કથં દિ તેનો જ્વરહત્તેજસા રક્તિતસ્ય ચ ॥૮૪॥

નમનસ્વેદકાલામ્બુકપાયલધુબોજનૈ ।

યઃ સ્યાદતિથલો ધાતુઃ સહચારી સદાગતિઃ ॥૮૫॥

તસ્ય સંશામનં સર્પિર્દોષસ્યેવામ્યુ વેદમનઃ ।

ભૂખા પડેલા જઠરાગ્નિ તાવ આણે છે જેમ પાણી બળતા મકાનને ઊભવે છે તેમ જઠરાગ્નિની ગરમીથી, જીવદીઓ કરાવવાથી, શેક કરવાથી, તાવની મુદતને લીધે, (ઉઝાળે) પાણી પીવાથી, ક્વાથ પીવાથી તથા હલકુ ખાવાપીવાથી ભૂખા પડેલા દરદીમાં અગ્નિની સાથે ફરતો જે વાયુ નામનો દોષ બહુ જોર પકડે છે તેને ધી શાંત પાડે છે

(તાવમાં ઉપવાસ વગેરે ઉપચાર બરાબર કર્યા પછી જે દરદી ભૂખા પડ્યો હોય અને છતાં તાવ જતો ન હોય, તો જ ધી દવા તરીકે માપસર પીવાનું છે)

વાયુ અને પિત્ત મટાડવાને ધી ઉત્તમ કેમ છે ?

વાતપિત્તજિતામર્થ્યં સંસ્કારં ચાતુરુઘ્યતે ॥૮૬॥

સુતરા તદ્વચનો દવાઘણાસ્ત્રોપધસાધિતમ્।

ધીના ગુણ એવા છે, કે તે જેવું વાયુ અને પિત્ત-ને છતનારું છે તેવા બીજા ઔષધ નથી (અને તેથી જ પૂર્વ કહ્યું છે કે કફ કમી હોય અને વાતપિત્તનું જોર અધિક હોય એવા જ્વરમાં યોગ્ય સમયે ધી આપવું) વળી ધી ચેતાની શીતળતાને ત્યાગ ન કરીને બીજા જે ઔષધોના તેને સંસ્કાર કર્યો હોય છે તેના સંસ્કારને (ગુણને) ઘણું કરે છે તે પણ સ્નેહ વિધિમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે, એ જ ન્યાયને આધારે ચરકમુનિ પણ કહે છે, કે 'ધી જેવું સંસ્કારનું અનુ વર્તન કરે છે (બીજા ઔષધોના ગુણ ચેતાનામાં ઉતારે છે), તેવું બીજે કેઈ સ્નેહ સંસ્કારનું અનુવર્તન કરતો નથી, માટે સર્વ સ્નેહોમાં ધૃત એ ઉત્તમ સ્નેહ છે ધૃતમાં એવા ગુણ છે માટે વાતપિત્તાદિક જ્વરમાં તે જ્વરને યોગ્ય હોય તેવા ઔષધથી સિદ્ધ કરેલું ધૃત નિઃસંશયપણે આપવું

ધી ત્યાપિધિપરીત અને યેનુવિપરીત છે

વિપરીત જ્વરોમ્માજ્યે જયેતિપત્તં ચ શૈત્યતઃ ॥૮૭॥

એવાદાતે ધૃત તુલ્ય યોગસંસ્કારતઃ ક્ષેમ્।

ધીને ગુણ સ્થિર (સ્થેનુમન) અને શીતળ છે તથા જઠરની ગરમીના ગુણ રૂપ અને તીવ્ર છે

એ જ જગતની ગરમી જ્યારે કોટામાંથી બહાર નીકળીને શરીરમાં પ્રસરે છે, ત્યારે તે જગત કંટેવાય છે, માટે જગતની ગરમી પણ રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ છે તેથી તે ધૂતના ગુણથી વિપરીત ગુણવાળી છે. એ રીતે ધીથી વિપરીત એની જગતની ગરમીને ધી શમાવે છે. તથા ધીના શીતળ સ્વભાવને લીધે ધી પિત્તને શમાવે છે પણ ધી કાંઈ સ્નેહન લેવાને લીધે પિત્તને શમાવતું નથી; કેમ કે પિત્ત પણ સ્નેહન સ્વભાવવાળું જ છે. ધૂત સ્નિગ્ધ છે માટે તે વાયુને શમાવે છે; પણ કાંઈ તેના શીતળ સ્વભાવને લીધે તે વાયુને શમાવતું નથી, કેમ કે વાયુ પણ શીતળ નો છે જ. અર્થાત્, ધૂત ચેતાતા સ્નિગ્ધ ગુણને લીધે વાયુને શમાવે છે અને શીતળ સ્વભાવને લીધે પિત્તને શમાવે છે; તેમ જ કફ શીતળ તથા સ્નિગ્ધ છે તેથી તેનો ગુણ ધૂતના ગુણની સમાન છે, તથાપિ કફજગતને હરનારા ઔષધના યોગથી તથા સંસ્કારથી તે કફને પણ હરે છે. કોઈ કહેશે કે પિત્ત જ્યારે સ્નિગ્ધ છે ત્યારે તે પિત્ત જ વાયુને કેમ શમાવતું નથી? અને કફ સ્નિગ્ધ અને શીતળ છે ત્યારે તે વાત અને પિત્ત બંનેને કેમ શમાવતો નથી? તે જાણવું કે જીર્ણવરમાં ઉપવાસ વગેરેથી અતિથય રૂક્ષ થઈથી જગતની ગરમીથી પિત્ત પણ રૂક્ષ થઈ જાય છે, તેથી તેમાં સ્નેહ રહેતો નથી અને તેથી તે વાયુને શમાવી શકતું નથી. એ જ રીતે કફ વિશે પણ જાણવું.

જીર્ણવરમાં ક્વાથ ધી સાથે આપવા

પૂર્વે કપાયાઃ સઘૂતાઃ સર્વે યોજ્યા યથામલમ્ ॥

પૂર્વે કહેલાં પાચન ઔષધ અને ક્વાથ સર્વે વાયુ વગેરે દોષમાંથી જે દોષને નેમ્ય થકે તેમ ધૂત સહિત આપવાં.

જીર્ણવરમાં ખાંસી ઉપર ક્વાથ

ત્રિફલાપિચુમન્દત્વક્કાશુકં રૂઠતીવ્રયમ્ ।

સમસૂરલં કવાયાઃ સઘૂતો જ્વરકાસહા ॥૮૯॥

ઉરડે, બહેડાં અને આમળાં (ત્રિફળા), લીમડાની અંતરજાલ, નેલીમંથ, બંને બોરોગણી અને મખૂરની દાળ એનો ક્વાથ ધી સહિત આપવાથી તે જગત અને ખાંસીના ઉપદ્રવને મટાડે છે.

જીર્ણવર અને મંદાગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવે માટે ધી

પિપ્પલીન્દ્રયવધાચનિતિકા-

સારિવામલકામલકીમિઃ ।

ચિત્ત્વસુસાદિમ્પાલનિસેઠી-

દ્રાક્ષિણાપ્રતિવિરયા સ્થિરયા ચ ॥૯૦॥

ધૂતમાશુ નિહન્તિ સાધિતં

જ્વરમગ્નિ વિપન્નં હલીમકમ્ ।

અર્હતિ શ્રુતાપન્નસયો-

વર્મયું વાગ્યંશિરોરુજં હયમ્ ॥૯૧॥

પીપર, ઉંદળ, ધાવડી, કડુ, સારિવા, આમળાં, ભોંઆમળા, બીલાં (નાનાં), મોથ, મુખડ, ત્રાયમાણ, વાળો, કળી દ્રાક્ષ, અતિવિષ, શાલિપર્ણી, એ ઔષધોનો કલ્ક (ભૂગદી, ચટણી) કરીને તેથી યોગણું ધી તેમાં નાખવું તથા ધી કરતાં યોગણું તેમાં પાણી નાખવું. પણ પાણી બગી જાય પણ ધી બાકી રહે ત્યાં મુખી તેનો ક્વાથ કરીને ધી ગાળી લેવું; એ રીતે તેણે કરેલું ધી જીર્ણવર તથા વિષમાગ્નિ, હૃદયમક, અરુચિ, ખળા તપતા હોય તે, ઊલટી, પાસાં અને માથામાંની ધીડ અને સ્વ એ સર્વે ઉપદ્રવોને મટાડે છે.

વાતજીર્ણવર અને પિત્તજીર્ણવર ઉપર ધૂત

તૈલ્વકં પવનજન્મનિ જ્યરે

યોજયેત્ત્રિવૃતયા ધિયોજિતમ્ ।

તિપ્તકં વૃષધૃતં ચ પૈત્તિકે

યથા પાલનિકયા શ્રુતં હ્રિઃ ॥૯૨॥

આગળ (ચિકિત્સાસ્થાન અધ્યાય ૨૧, શ્લોક ૩૨, ૩૩) વાતવ્યાધિની ચિકિત્સામાં તૈલ્વક ધૂત એટલે લેપર વગેરેથી સિદ્ધ કરેલું ધી કોવામાં આવશે. તે ધી વાયુથી આવેલા જગતમાં આપવું, પણ તેમાં નનોતર નામની ઔષધ લેવી નહિ; અર્થાત્, નનોતર સિવાયની બીજી ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલું તે સ્વકધૂત વાતજગતમાં આપવું. વળી આગળ કુશરોગની ચિકિત્સામાં (અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૨ થી ૭) નિકતમૃત કોવામાં આવશે અને રક્તપિત્તની ચિકિત્સામાં (અધ્યાય ૨, શ્લોક ૪૦ થી ૪૨ માં) વૃષધૂત કોવામાં આવશે તે પિત્ત જગતવાચને આપવું. વળી ત્રાયમાણથી સિદ્ધ કરેલું ધૂત પણ પિત્તજગતમાં આપવું.

કફના જીર્ણવર ઉપર ધૂત

વિઙ્ગસીચલચ્ચપાટા-

ધ્યોગમિષ્ઠિન્ધ્રુવયાચદ્રુકઃ ।

પલ્લોક્કૈઃ હરીરસમં ધૂતસ્ય

પ્રમ્યં પચેર્જાતિકફજ્વરમ્ ॥૯૩॥

વાચડિંગ, સંવળ, વચ, પાટા, જોષ (= મુંદ, પીપર, મરી), પિત્તો, ત્રિપર, જગપાર, એ પ્રત્યેક ઔષધિ ચારચાર ભાગ લઈને તેમાં બજેર દૂધ નાખવું તથા તેટલું જ ધી નાખવું. એ મર્ચને ચારગણા પાણીથી

ધી માત્ર બાકી રહે ત્યા સુધી તથા એ રીતે સિદ્ધ કરેલુ ધી જ્વર કફજ્વરનો નાથ કન્યાર થાય છે

જ્વરજ્વરન ધૃત

ગુહ્યયા રસજ્વરાર્થાં ત્રિફલાયા વૃષસ્ય ચ ।

મૃદ્ધીકાયા લલાયાશ્ચ સ્નેહાઃ સિદ્ધાં જ્વરચિકિત્સઃ ॥

ગળા, ત્રિકુળા, અરડુસી, કાળી દાશ રાત્રે કામકી ના મૂળ એ પાવ ઔષધનો રસ તથા કંકડ લઈને તે વડે સિદ્ધ કરેલા પાચ જુલાબુદ્ધ સ્નેહ જ્વરનો (જ્વર જ્વરનો) નાથ કુ છે સ્નેહ ૨૦૦ વડે ધૃત સમગ્રનુ, કેમ કે તે સર્વે સ્નેહમા ઉત્તમ છે

ધી પચા પછીનુ ભોજન

जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदुमांसरसौदनम् ।

जले हल्लं दोषहर पर तच्च बलप्रदम् ॥૧૬॥

જ્યારે ધી પચી બાજ ત્યારે તીક્ષ્ણ ગુણગ્રહિત માંસનો રસ તથા ભાત ખાવો, કેમ કે જ્યારે થરીરમા પરિપૂર્ણ બળ આવે છે, ત્યારે તે બળ દોષને હરે છે તથા તે માંસરસનુ ભોજન અતિથાય બળ આપનાર છે

વાયુના જ્વરજ્વરમાં અપચ માંસરસ

कफपित्तहरा मुहकारवेलादिजा रसाः ।

प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ॥૧૬॥

શુભોદાપર્તવિષ્ટમ્મજનના જ્વરવર્ધના ।

મળ, કારેલા વગેરથી સત્કારપુરક કરેલા માંસરસ કફ અને પિત્તને હરનારા છે, માટે તે જ જ્વર જ્વરમા વાયુ અધિક હોય તેમા હિતકર નથી, કેમ કે તે શુભ, ઉત્તર અને બધકોષ ઉત્પન્ન કરે છે તથા જ્વરને વધારે છે

જ્વરજ્વર ન મટે તો શેષન કરુ

વમન કરારે અને કુ આપવુ ?

न इषाम्पयेवमपि चेज्ज्वरं कुर्वीत शोघनम् ॥૧૭॥

શોઘનાર્હસ્ય, વમન પ્રામુક તસ્ય યોજયેત્ ।

મામાશાયગતે દોષે યલિન. પાલ્યન્મલમ્ ॥૧૮॥

એ રીતે પણ તાવ ન મટે તો જો દરદી શોષન કરવા શોષ્ય હોય, એની હોળીમા દોષ હોય અને એ બળવાન હોય તે એનું બળ સંવર્ધી રહે એ રીતે એને આરાળ મ્લેક ૬ થી ૮મા કરેલી ઊંચગીઓ કસવાની દવા આપવી

વિરચન કરારે અને કુ આપવુ ?

પકે તુ ચિપિલે દોષે જ્વરે યા ત્રિપ્લવજ્જે ।

મોદક ત્રિફલાશ્યામાત્રિપ્લવજ્જે સ્તરી ॥૧૯॥

સસિતામધુભિર્દદ્યાહોપાદં વા વિરેચનમ્ ।

દ્રાક્ષાચાત્રીરસ તદ્વત્સદ્રાક્ષાં વા હરીતકીમ્ ॥

મારવધં વા પયસા મૃદ્ધાકાના રસેન વા ।

ત્રિફલાં ત્રાયમાળા વા પયસા જ્વરિત પિવેત્ ॥

દોષ ને પાકીને છૂટા પછી ગયા હાય અથવા વિષ કે દાહથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વર થયો હાય, તો ત્રિકુળા, કાળુ નસોતર, લાલ નનોતર, પીપર અને નાગકેતર, એ ઔષધોની ગાળી ૨૫ થી, અથવા વ્યોષ (સૂંટ, પીપર, મરી), ત્રિપ્લવજ (તંબૂ, તમાલપત્ર, એલચી), મોથ, વાવડિય, રામળા, તથા રો સર્વેની બગેબર નસોતર લઈને તેની મધ રાત્રે સાકરમા ગોળી કરીને તે વિરચન (જુલાબ) આપવુ (કે ૨/૨૧, ૨૩) અથવા કાળી દાશ ફાંચે આમળાનો રસ આપવો અથવા કાળી દાશ સાથે ૫૦ આપવી અથવા દૂધ સાથે કે કાળી દાશના રસ સાથે ગરમાનાના ગોળ આપવો અથવા જ્વરજ્વરમા રોગીએ ત્રિકુળા કે ત્રાયમાળને દૂધ સાથે પીવુ

જ્વરજ્વરમા વમનવિરચન પછીનો ભોજનકર્મ

विरिकानां च ससर्गा मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ।

જેમને વિરેચન આપ્યુ હોય તથા જેઓને વમન આપ્યુ હોય એવો જ્વરજ્વરમા રોગીઓને પ્રથમ મંદ આપવો તથા પછી પૈયા કમ પ્રમાણે બોરાક આપવો

થેજે પકાત મળને અઠકાવવા નહિ

व्यवमानं ज्वरोत्क्रियमुपेक्षेत मलं खदा ॥૨૦॥

વલોડપિ હિ ચિકુર્વાતિ દોષ કોષ્ટે કૃતાસ્પદઃ ।

મતિપ્રવર્તમાન વા પાચયન્ સહમહ નયેત્ ॥૨૦

તાવને લીધે સ્થાનમાથી રહિન થયેલા મળ ગાડા વાટે બહાર પડેલો હોય તે પડવા દેવો પણ તેને અટકાવવો નહિ, કેમ કે પકવધરમા ગેરેલો દોષ પાકો હોય તેપણ વિમુક્ટ કરે છે, (તે પછી આમાસરમા રહેલો દોષ વિકાર કરે એમા શું આકાર્ય) જે ત મળ અનિશય પ્રગટ થતો હોય તે તેને પકવીને પછી અટકાવવો, પણ પચ્વ કર્યા વિના તે રાટમવરો જ નહિ

આમ (કાવા) મળને રોકવાથી તાન

મામસદમહજે દોષા દોષોષક્રમ રૂંટિતા ।

આમને (કાવા ગાડાને) રમગમી રાખવાથી જે નુકસાન થાય છે તે દોષોષક્રમથી અપચાવમાં કનુ છે (માટે કાવા ગાડાને અટકાવવાનું એવું ન આપવું)

આમજ્વરમા શોધન કરવામા જોખમ

પાયચેદ્ દોષહરણં મોહાદામજ્વરે તુ યઃ ॥૧૦૪
પ્રસુત હૃણસર્વે સ કરાગ્રેણ પરામૃશેત્ ।

જે વેદ અજ્ઞાનપણથી આમજ્વરમા દોષને બહાર કાઢનાર ઔષધ રોગીને પાષ છે, તે સૂતેલા કાળા સાપને હાથની આગળી વડે અડકે છે (=દુછેડે છે) એમ જાણુ, અર્થાત્ સૂતેલા કાળા સાપને આંગળીથી અડકવું જેવું ભયકર છે તેવું આમજ્વરમા આમને (=સામ દોષોને અને મળોને) બહાર કાઢનાર ઔષધ રોગીને પાવું ત પણ ભયકર છે આમને પકવ કરીને પછી તેને બહાર કાઢવો

શીઘ્ર યથેશ માણસને વખનાદિ હિતકર નથી

જ્વરક્ષીણસ્ય ન હિત યમન ન વિરેચનમ્ ॥૧૦૫॥

કામ તુ પયસા તસ્ય નિરુદ્ધેર્વા હરેન્મલાન્ ।

જે માણસ જ્વરથી શીઘ્ર થઈ ગયો હોય ત માણસને વખન તથા વિરેચન હિતકર્તા નથી, પણ જો જરૂર હોય તો દૂધ વડે (દૂધ પાઈને-હેમાદ્રિ) કાચવા નિરુદ્ધબસ્તિઓ આપીને તેના મળોને બહાર કાઢવા

દૂધ કોને પાષ છે ?

ક્ષીતોચિતસ્ય પ્રક્ષીગ્નલ્લેખનો દાહતુદ્ધવતઃ ॥૧૦૬॥

ક્ષીર પિત્તાનિલાતૈસ્ય પથ્યમપ્યતિસારિણ ।

જેનો કફ બહુ જ ઓછો થઈ ગયો હોય, જેને બાનના થતી હોય અને તરસ લાગ્યા કરતી હોય, જેને પિત્ત અને વાયુને લીધે ખીજ થતી હોય અને જેને અતિમાર થયો હોય તેને પણ જો એ દરદીને દૂધ માફક આવવું હોય તો દૂધ પથ્ય છે

જર્ણજ્વરવાળાને દૂધનો ગુણ

તદ્વપુલ્લહનોત્તત્ત પ્લુપ ઘનમિશમિના ॥૧૦૭॥

વિદ્યમામ્બુ જીમ્બેતસ્ય ઝર જાનુ નિયચ્છતિ ।

જેમ અગ્નિ વડે બમી ગયેલા વનને મેઘનું જળ જવાડ છે, પાછું નાકુરિત કર છે, તેમ લાઘવ વ તમ થયેલા થરીને દૂધ જવાડ છે અને જ્વરને થારી વારમા મટાડે છે છે

જર્ણજ્વરમા કેવું દૂધ કયાં પાવું ?

સસ્કૃત કીતમુણ વા તસ્માદ્ધારોણમેષ વા ॥૧૦૮॥

વિમંજ્ય કાલે યુક્તિ ઝરણ હન્યનોઽન્યથા ।

એવા માટે દૂધને બીજા દ્રવ્ય વડે તત્ત્વમુખત કરીને એ દૂધ લાડુ કે ઊંડું અથવા દોષોને તરત જ જે ગરમ દૂધ નીકળે છે તનુ દૂધ, દોષનો તથા છડી

અને દરદીની અવસ્થાનો વિચાર કરીને જર્ણજ્વરવાળા રોગીને પાવું, પણ એથી ઊલટી રીતે જો જ્વરવાળાને દૂધ આપવામા આવે તો તેથી જ્વરવાળા રોગીનું મૃત્યુ થાય છે

પયઃ સશુળીલર્જૂરમૃદ્ધીકાશર્કરાવૃતમ્ ॥૧૦૯॥
શ્વતશીતં મધુચુતં તદ્દાહજ્વરનાશનમ્ ।

મુંઠ, ખજૂર, કાળી દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘી એટલાં વાના દૂધમા નાખીને ઉકાળવા તથા પછી તે દૂધ ઠંડું પડયા પછી તેમા મધ નાખીને રોગીને પાવું, એટલે તે તરસ અને પાછુંકત જર્ણજ્વરનો નાશ કરશે

તદ્વદ્ દ્રાક્ષાવલાયથીસારિવાકળચન્દને ॥૧૧૦॥
ચતુર્ગુણેનામ્મસા વા ચિપ્લયા વા શ્વત પિવેત્ ।

તે જ પ્રમાણે કાળી દ્રાક્ષ, કાસકીના મૂળ, જેથી મધ, સારિવા, પીપર અને રાતી મુખડ, એ ઔષધિઓ નાખીને ઉકાળેવું દૂધ પીવાથી તરસ અને દાહમુકત જર્ણજ્વર મટે છે અથવા તે ઔષધિઓમા દૂધ નાખીને તેમા દૂધથી ચારગણ પાણી નાખવું તથા ઉકાળવું ઉકળતાઉકળતા દૂધ માત્ર થય રહે, ત્યારે દૂધ ગાળી લઈ ઠંડું પડયાથી રોગીને પાવાથી તરસ અને દાહમુકત જર્ણજ્વર મટે છે અથવા એકથી પીપરને દૂધમાં ઉકારીને તે ઠંડું પાણી પીવાથી પણ તરસ અને દાહમુકત જર્ણજ્વર મટે છે

કાસાચ્છ્રાસાચ્છિર શૂલાન્પાર્શ્વ

શૂલાચિરજ્યરાત્ ॥૧૧૧॥

મુચ્યતે જ્વરિત પીન્વા પક્ષમૂલીગટતં પયઃ ।

લઘુપથમૂળને દૂધમા ઉકારીને ઠંડું પાડયા પછી તે દૂધ પીવાથી જર્ણજ્વરવાળો રોગી ખાંસી, દમ, માથાનું શૂન, પાસાનું શૂન અને ઘના દિવનના જર્ણ જ્વર, એ તર્વથી મુકત થાય છે

શ્વતમેરુષ્ઠમૂલેન ચાલયિત્વેન વા ઝરતાત્ ॥૧૧૨॥
ધારોણ વા પયઃ પીન્વા દિવસાનિલયસં ।

સસ્કપિચ્છાતિચુતે સન્નશૂલમગદ્ધિકાત્ ॥૧૧૩॥

ચરેચના મૂળને અથવા નાનાં (કુમળી) બીલાઓને દૂધમા ઉકારીને ઠંડું પડયાપછી તે દૂધ પીવાથી અથવા ધારાપ દૂધ પીવાથી જે અનિદામાં અડખી તથા વાયુની અનિદાન હોય અથવા લોહી અને બાનના ઓનામવ જેવું જેમા પન્નું હોય, અને તરસ, શૂન તથા મલો એવા ઉષ્ણ જેમા હાથ, એવા અનિદા વાળા જર્ણજ્વર થી રોગી મુખત થાય છે

સિદ્ધં શુષ્ઠીવલાદ્યાદ્રીગોકષ્ઠકમુદૈઃ પથઃ ।
શોકમૂચશક્રદ્વાતવિવન્ધજ્વરકાસજિત્ ॥ ૧૧૪ ॥

મૂક, બલા (કાસકીના મૂળ), ભેરીંગણી, ગોખરુ, અને ગોળ, એ ઔષધથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવાથી શેષે તથા મૂત્રની, ગાડાની અને પેશાબની કબાજીયાત તેમ જ ખાસી, એ ઉપદ્રવેવાળો જ્વરજ્વર મટે છે
વૃદ્ધીવિલ્લવર્ષામ્સાચિતં જ્વરશોકમુત્ત્ ।

નાની સાદોડી, બીલા રત્ને મોટી સાદોડી, એ ત્રણથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ જ્વરજ્વરમાં સોજાનો નાશ કરે છે
શિશિપાસારસિદ્ધ ચ ક્ષીરમાશુજ્વરાપહમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

સીસમના લાકડાના ગર્ભ વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ જ્વરથીથી જ્વરજ્વર મટાડે છે

દૂધ સિદ્ધ કરવાની રીતઃ ઔષધ કરતા આડગણુ દૂધ લેવું અને દૂધ કરતા પાણી ચારગણુ લેવું પછી દૂધ માત્ર શેષ રહે ત્યાં સુધી તેના કવાથ કરી દૂધ ગાળી લેવું

જ્વરજ્વરમાં નિહત્ત્વરમાં આપવાના ફાયદા

નિકહસ્તુ થલં વદ્ધિં વિજ્વરત્વં મુદં કવિમ્ ।

વોષે યુક્તઃ કરોત્યાશુ પક્કે પકાશાયં ગતે ॥ ૧૧૬ ॥

પકવાણમાં રહેલો દોષ પકવ થયેલો હોય અને તેને બહાર કાઢવાને (એક ૧૦મા પ્રમાણે) નિશ્ચ બહિનની થોળના કરવામાં આવે, તો તે બળ આવે છે, જઠરાગ્નિને વધારે છે, તાવનો નાશ કરે છે, હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે અને રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે

પિત્તં વા કફપિત્તં વા પક્વાશાયમત્ હરેત્ ।

સંસને વ્રીનપિ મલાન્ બસ્તિઃ પક્વાશયાશ્રયાન્ ॥

વિરેચન આપુ હોય તો તે પકવાશયમાંના પિત્ત તે અથવા કફ અને પિત્તને હરે છે, પણ બસ્તિ આપી હોય તો તે પકવાશયમાંના ત્રણે દોષને હરે છે

અનુવાસનમ્બસ્તિ કોને આપવી ?

પ્રક્ષીણકમ્પિત્તસ્ય ત્રિકપૃષ્ઠકટિમહે ।

વીતામેર્યંદશઠતઃ પ્રયુક્તીતાનુવાસનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

જે માણસના કફ અને પિત્તનો બહુ નાશ થયો હોય, જઠરાગ્નિ પ્રતીમ હોય, ઘડો બધાઈ ગયો હોય, જે તેની કરોડની નીચેનો ભાગ, પોડ તથા કમ્બર રહ્યો ગયો હોય તો તેને અનુવાસનમ્બસ્તિ આપવી

જ્વરજ્વરનાયક નિશ્ચમ્બસ્તિ

પટોલનિય્વજ્વરનકકુકાચમુરમ્બલેઃ ।

શિયરાશ્લગોમુત્ત્કમ્બદનોશીત્વાલકેઃ ॥ ૧૧૯ ॥

પયસ્વર્ણદિકે કાથ ક્ષીરદોષ વિમિશ્રિતમ્ ।
કલિકૈર્મુસ્તમ્બદનકુપ્પામધુકયઃસૈકેઃ ॥ ૧૨૦ ॥
વસ્તિ મધુવૃતાત્યાં ચ પીડયેજ્વરનાશનમ્ ।

પટોલ, લીંબડાના પાંદડા, કુંડુ, ગરમાળો, શાલિપર્ણી, બળદાણા, ગોખરુ, મીઠા, કાળો વાળો, વાળો, અ ઔષધોના અર્થા દૂધ ૨ ને ૨૫મા પાણીમાં ફક્ત દૂધ શેષ રહે એવો કવાથ કરવો પછી તેમાં મધ અને ઘી નાખીને બસ્તિ ૨ ૧૫વી અથવા મોથ, મીઠા, પીપર, જેથીમધ, કાણાબ, ૨૧ ઔષધના કકકમાં દૂધ સિદ્ધ કરીને તેમાં મધ ૪ ન વી નાખીને તેના વડે બસ્તિ આપવી એથી જ્વરજ્વરના નાશ થાય છે

ચત્તલ-વર્ણનીચંદીફલોશીરનૃપદુમાન્ ॥ ૧૨૧ ॥

કાયયેત્કલ્કચેદીશતાઢાકાલનીનીકલમ્ ।

મુસ્ત ચ વસ્તિ સમુદ્ગપર્ણીદ્રસર્પિર્ગરપાહઃ ॥ ૧૨૨ ॥

મુદ્ગપર્ણી (જગલી મગ), માપપર્ણી (જગલી અડદ), શાલિપર્ણી, પૂત્રપર્ણી, એ ચાર પર્ણીઓ, જેથીમધ, કાળો વાળો, ગરમાળો, એ સર્વનો કવાથ કરવો તથા જેથીમધ, સુવા, કાગ, મીઠા અને મોથ એ ઔષધોના કકક નાખીને ગોળ, મધ અને ઘી સાથે બસ્તિ ૨ ૧૫વી જ્વરજ્વર મટે છે

જ્વરજ્વરમાં અનુવાસનમ્બસ્તિ

જીર્મ્મો મ્બદન મેદાં પિપ્પલી મધુકં ચચામ્ ।

ઋષિ રાક્ષાં થલાં વિલ્વ શનંપુષ્પાં શતાવરીમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

પિપ્પલા ક્ષીરં જલ સર્પિસ્તલ ચેકત્ર સચિતમ્ ।

જ્વરેડનુવાસન વ્ધાઘાયાક્ષેદ યથામલમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

જાંતી, મીઠા, મેદા, પીપર, જેથીમધ, વજ, ઋષિ, શસ્ત્ર, બળદાણા, બીલા, સુવા, શતાવરી, એ સર્વને પાણી સાથે વહીને તેનાથી થોગણ ઘી અથવા તેલ લેવું તથા ઘી અથવા તલ જેટલું દૂધ તેમાં નાખવું પછી દૂધથી થોગણ પાણી સાથે તેને ઉકાળીને ઘી કે તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે તે ગાળી લેવું એ ઘી કે તેલ વડે અનુવાસનમ્બસ્તિ આપવી તેથી જ્વરજ્વર મટે છે જ્વરમાં જે જે વાયુ વગેરે દોષ પ્રમાણ હોય તેને થોગણ સ્તંભ (ઘી કે તલ) લેવો

ય ચ વિદ્વિપુ વક્ષ્યન્તે યસ્તયો જ્વરનાશનાઃ ।

વળી જે જ્વરનાયક બસ્તિઓ બસ્તિકાપનાના અધ્યાયમાં (કુપ્પાના અધ્યાય ૪) કહેવામાં આવે છે તે પણ આપવી

જ્વરજ્વરમાં નય

શિયોરુગ્મોરવલ્લેપહરમિન્દ્રિયધોષનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

જીર્ણજ્વરે રુચિકરં દયાઘસ્યં વિરેચનમ્ ।

કૌહિરં શૂન્યશિરસો દાહાતે પિત્તનાશનમ્ ॥૧૨૬॥

જર્ણજ્વરમા માથાની પીડાને ડરનાર, શરીરના બારેપણને તથા કફને ડરનાર, ઈન્દ્રિયોને જાગ્રત કરનાર અને રુચિ કરનાર વિરેચન નસ્ય આપવું, મગજ ખાલી થઈ ગયું હોય તો સ્નેહથી સિદ્ધ કરવું નસ્ય આપવું રાથવા સ્નેહયુક્ત નસ્ય આપવું, માથામા દાહ થતો હોય તો પિત્તને ડરનાર નસ્ય આપવું

જર્ણજ્વરમા ધૂમાદિક આપવા

ધૂમગણ્ડપકલ્પાન્ યથાદોષ ચ કલ્પયેત્ ।

પ્રતિદયામાસ્યવૈરસ્યશિરઃ કળ્ઠમાયાપહાન્ ॥૧૨૭॥

વળી જ્વરમા જેવા દોષ હોય તેને ઘટતા, સજે ખમ, મુખની વિરનતા તથા માથુ રાને કઠના રોગને ડરનાર ધૂમપાન, ગડપ (કોગળા ભથવવા) અને કવચરૂપી ઉપાય કરવા

જર્ણજ્વરમા અરુચિનો ઉપાય

મરુચી માતુલિક્કસ્ય કેસરં સ્વડ્યસંચલમ્ ।

ધાત્રીદ્રાક્ષાસિતાના વા કલ્કમાસ્યેન ધારયેત્ ॥

જ્વરમા ર રુચિ થાય તો સિધવ રાને ઘી સહિત બિજેશના ગર્ભન મુખમા રાખવા રાથવા રક્ષમળા, કાળી દ્રાક્ષ રાને માકરની લુગદી મુખમા રાખવી

જર્ણજ્વરમા અને આગળ જ્વરમા કેવાં અભ્યંજ,

લેપ, સેક, ઝાઝન અને ધૂમપાન

કયારે કરવા ?

યથોપક્રમસંસ્પર્શન્ શીતોષ્ણદ્રવ્યકલ્પિતાન્ ।

મધ્યજ્ઞાલેપસેકાદીન્ ડરે જીર્ણં ત્વગાધિતે ॥૧૨૯॥

કુર્યાદ્ઝનધૂમાંશ્ચ તથૈવાગ્નુજેડપિ તાન્ ।

જર્ણજ્વર જગર ત્વનાને (નાથડીને) આકાષે રહેલા હોય ત્યાં શરીરને જે જનનો સ્પર્શ સારો લાગે એવા દ્રવ્ય કે ગરમ દ્રવ્યથી બનાવેલા રાખાંજ, લેપ, સેક (જળ વગેરે છાટવું કે ચીંચવું) વગેરે કરવા, તેમ જ રાગન કે ધૂપ વગેરે પણ જે શરીરને સુખ ઉપજાવે એવા હોય તે કરવા તેમ જ આગળ જ્વરમા પણ અંજન રાને ધૂમના રો બે ઉપચાર કરવા

દાહવાળા જર્ણજ્વરમાં અભ્યંજ

દાહે સહસ્રઘોતેન સર્પિષાઽમ્યજ્ઞમાચરેત્ ॥૧૩૦॥

જર્ણજ્વરમાં કાંઈ દાહ થતો હોય તો ડગર વાર પાણીથી પારેલા ઘીને રૂંધે ચોળવું

સૂત્રોક્તેષ્ઠ ગળીસ્તૈસ્તૈર્મધુરામ્લકપાયકૈઃ ।

દૂર્વાદિમિર્ચા પિત્તત્રૈઃ શ્લેષ્મનાદિગ્ણોદિતૈઃ ॥૧૩૧॥

શીતવીર્યેહિંમસ્પર્શૈઃ કાથકલ્કીરુતૈઃ પચેત્ ।

તૈલં સક્ષીરમમ્યજ્ઞાત્સઘો દાહજ્વરાપહમ્ ॥૧૩૨॥

પાછળ સૂત્રસ્થાનમા (અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૨૨ થી ૨૪મા મા) ઘટાદિ મધુર ગણ કહ્યો છે, (૨ ધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૫, ૨૬મા) આમળા વગેરે ખાટો ગણ કહ્યો છે, (અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૩૧, ૩૨મા) ઘરડે વગેરે નૂરા ગણ કહ્યો છે, વળી દૂર્વાદિ, ન્યગ્રોધાદિ, પદ્મકાદિ, સારિવાદિ એ પિત્તનો નાશ કરનારા ગણ કહ્યા છે અ રીતે શોધનાદિ ગણનો સંગ્રહ સૂત્રસ્થાન ના અધ્યાય ૧૫મા કહેલો છે તેમાના શ્લોક ૬, ૧૧, ૧૨ અને ૪૧મા કહ્યા ગયુમાથી જે દ્રવ્યો શીતવીર્ય અને શીત સ્પર્શવાળા હોય તેનાં કલ્ક અને કવાથ કરીને તેમા દૂધ સહિત તેલ પકવ કરવું તે તેલ શરીર ઉપર ચોળવાથી નનકાલ દાહવાળો જર્ણજ્વર દૂર થાય છે

દાહવાળા જર્ણજ્વરમા લેપ

શિરો માત્રં ચ તૈરેવ નાતિપિષ્ટેઃ પ્રલેપયેત્ ।

એ જ ગણિના રોવા જ ઔષધો વડે (શ્લોક ૧૩૦મા થી ૧૩૧મા) તેલ સિદ્ધ કરીને શરીરે ચોળવું જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ તે જ ગણિના કોવાં જ ઔષધને ઘોડાધાના વાડીને શરીર તેનો લેપ કરવો અને વિશેષે કરીને માથે લેપ કરવો બહુ બારીક વાડીને લેપ ન કરવો, પણ ઘોડાધાનાં વાગવા, એનું કારણ એ છે કે જ્યારે બહુ બારીક વાડીને જાડો લેપ શરીર ઉપર કરવામા આવે છે, ત્યાં ગરમી બહાર નીકળવા પામતી નથી તેથી ઊંઘડી વધારે બગતરા થાય છે માથે વિશેષે કરીને લેપ કરવાનું કારણ એ છે કે જ્વર ધણ બહુ માથામા રહે છે બધા શરીરમા જ્વર ન હોય પણ માથુ ગરમ હોય તો તે મનુષ્યનો જ્વર ખરો છે એમ જાણવું નહિ, એટલા માટે વિશેષે કરીને માથે લેપ કરવાનો કહ્યો છે

દાહવાળા જર્ણજ્વરમા સેક (સ્નાન વગેરે)

તત્કાયેન્ પરીપેક્કમગ્રાહં ચ યોજયેત્ ॥૧૩૩॥

તથાડરનાલસાલ્લક્ષીરમુત્કપૃતાદિમિઃ ।

જર્ણજ્વરમા દાહ થતો હોય તો તેને શ્લોક ૧૩૦મા થી ૧૩૧મા વાળાં ઔષધિના કવાથ વડે સિંચન કરવું એટલે તે વડે સ્નાન કરાવવું તથા તેવો કવાથ એક ચીથમા ભરીને તેમા જેમીને દૂનમે મનવરી તેમ જ આમળા, પાણી, દૂધ, સુકન (નરમે), ઘી ઇત્યાદિ વડે પણ ચોળીને નવઘવવા અને દૂધમીનો મથવરી

(આરનાથ—ફોતરા પિનાના (છોડા) કાચા કે રાધલા ધઉને પાણીમાં પલાળી રાખવાથી આથો આવે ત્યારે ઉપરનું આથાનું ખાટું પાણી નિનારી લેવામાં આવે, તે પાણીને આરનાથ કહે છે.)

કપિત્થમાનુલિઘ્નામ્લચિદારીરોષ્ણદાદિમ્ ॥૧૩૪॥
 ઘડીરપ્લવોરથેન કેનંતારિષ્ઠકસ્ય વા ।
 લિસેડકે દાહરુદ્મોદાહરુદિસ્તુષ્ણા

અ શામ્યતિ ॥ ૧૩૫ ॥

કેટું, બિજેરુ, આમલી, વિદારીકદ, લોધર, દાડમ, એ ઓષધોના કવાથથી અથવા તેના પાદડાના કવાથથી અથવા તેના પાદડાના ફીણથી અથવા ભોરડીના પાદડાના ફીણથી અથવા અરોડાના ફીણથી ઘડીરને લેપ કર્યો હોય તે દાહ, પીક, મોઢ, ઊલટી અને તરસ એ છર્ણવગના ઉપદ્રવો મટે છે.

યો ધર્મિત પિત્તહરો દ્વેષોપક્રમણે ક્રમઃ ।
 તં અ શીલયત શીર્ષં સદાહો નશ્યતિ જ્વર ૧૩૬
 દેવોપક્રમણીપાપાપ(મૂ ૧૩)માં પિત્તને ધરતરો જે ક્રમ વર્ણવેલો છે તેનું જે સેવન કરે છે, તેનો દાહવાળો છર્ણવગ ઉભાવળે નાશ પામે છે.

શીતલત્વમાં આખીન, લેપ, સેક, ધૂપ, ચેક
 ચીર્યોનૌલ્લખાસંસ્પર્શસ્તંગારાગુકુહુકુમ્ ॥
 શુષ્ઠસ્પૃગેયશીલેયસરલામરદારમિઃ ॥ ૧૩૭ ॥
 નત્રારાસ્તાપુર્યવાચળેલાદ્યવોરકેઃ ।
 પૃથ્વીકાશિમસુરસાહિસ્ત્રાધ્યામકસર્ગે ॥ ૧૩૮ ॥
 વદામૂલામૃતરણદ્વયપત્તરોહિણિઃ ।
 તમાલપત્રમૃતીકશાલ્હીકીધાન્યદીપ્યકેઃ ॥ ૧૩૯ ॥
 મિશિમાપકુલત્યાગ્નિપ્રકીર્ણાનુલોહીઃ ।
 ગન્યેષ્ઠ સદ્વિષદ્રવ્યેઃ શીતે તેલં જ્વરે પચેત્ ॥ ૧૪૦ ॥
 વચયિતેઃ કલિકતેયુંકેઃ સુરાસૌવીરકાવિમિઃ ।
 તેનામ્યક્રયાત્સુલોષ્ણેન, તેઃ સુપિષ્ટિય લેપયેત્ ॥

શીતલત્વમાં ઉપર વર્ણવેલા અને ઉપર સ્પર્શવાના તરત વગેરે ઓષધોના કવાથ અને કટકો નિષ્ક કરેનું તેજ મુત્ર અને સૌવીર વગેરે મધ સાથે મિશ્ર કરીને ઘડીરે લેવાનું તરત વગેરે ઓષધ નીચે પ્રમાણે છેઃ તરત, અતર, કેતર, ઉષેટ, યુનેર (અ વિષ્ણી), શિયા તિલ, મરવનુષ (એક જાતનો દેવદાર), દેવદાર, નખચ, રાસ્ના, ગૂનજ, વલ, ચંચ (એકાના ઉ-કનો), અને જાતની એવલી, જોરક, મેટી એવલી, સરજવો, નુવશી, જાદામાંનો, ખંડન ઘસ, સરસવ, દહમુન,

અળો, અને જાતના દિવેલા, પન્નૂર, રોહિસ, તમાલ-પત્ર, કરિયાનું, સલકી, પાણા, અલમોદ, સુવા, અડદ, કળથી, ચિત્રો, કણ્ઠ બન્ને, પ્રકારની રાસ્ના અને એ જ પ્રકારના બીજાં દ્રવ્ય એ દ્રવ્યો લઈને તેના કવાથ અને કટકથી તેજ પકવવું તથા તે શીતલત્વમાં મુત્ર અને સૌવીર વગેરે સાથે લેવાયું ગરમ લાગે એમ ઘડીરે લેવાનું તેથી શીતલત્વ મટે છે (જે ઓષધનું નામ બે વાર આવ્યું હોય તે બે વાર લેવું.)

કવોર્ણસ્તૈઃ પરીપેકમગાહં અ કલ્પયેત્ ।

કેવલૈરપિ તદ્વચ સુકગોમૂશ્મસ્તુમિઃ ॥ ૧૪૨ ॥

મારગ્વપાદિર્ગા અ પાનાગ્વજ્ઞનલેપને ।

ધૂપાનગરુજાન્ યાંશ્ચ યશ્યન્તે વિષમજ્વરે ॥ ૧૪૩ ॥

પાછળ કહેવા (સ્લોક ૧૩૬ થી ૧૪૦) દ્રવ્યોને સાચી પેઠે વાટીને તે વડે લેપ કરવો તે જ દ્રવ્યોના કવાથ લગાર ગરમ હોય ત્યારે તે વડે સેવન કરવું અથવા તેમાં કુપકી મારવી તે જ પ્રમાણે મૂત્ર, નુ મૂત્ર, દર્શનું નીતરું પાણી, એમાંથી એકને જ કેવળ લઈને તે વડે સેવન કરવું પાછળ (સૂત્રમ્થાન અધ્યાય ૧૫, સ્લોક ૧૭૫) આરગ્વધાતિ વર્ગ કહેલો છે તમા કવાથ પાવો, તેનું તેજ સિદ્ધ કરીને ઘડીરે લેવાનું તથા તેને અતિ સૂક્ષ્મ વાટીને તેનો ઘડીરે લેપ કરવા વગી વિષમજ્વરમાં જે ધૂપ કહેવામાં આવે ત ૨ નરના ધૂપ પણ કરવા.

અમ્યનશ્ચિત્રાન્ સ્વેદાન્ સ્વેદિ મેપજમોજનમ્ ।

ગર્મમૂશ્વેદમશયને કુચકમ્પલરુજાન્ ॥ ૧૪૪ ॥

નિર્ધૂમદીતેરજ્જાર્દસન્તિષ્ઠ હસન્નિકા ।

મયં સત્પૂરણ તક કુલ્પયતિકોદ્રવાન્ ॥ ૧૪૫ ॥

સંશીલ્યેકેપયુમાન્ યથામ્યદપિ પિત્તલમ્ ।

દપિતાઃ સ્તનશાલિન્ય પીના વિષમમૂર્યાઃ ॥ ૧૪૬ ॥

યોયનાસદમસાઘ તમાલિકેયુરુજાનાઃ ।

ધીતશીર્ષં અ ચિત્તાય સાસ્તોડપનયેપુનાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

પાછળ સ્વેદવિધિ(મૂ ૧૩)માં અગ્નિકૃત સ્વેદ અને અગ્નિ વિના કકરાના તરના પ્રકાર કયા છે તેવા સેક શીતલત્વવાળાને કરવા જે ઓષધ જે ભોજન પચેલો હોય તેનું લેપ તે શીતલત્વવાળાને આપી ધરના માટેના જ્યેષ્ઠમાં જે લેવાવાના શીતલત્વવાળાનું સૂચની થયતી કરવી. કુચ, કમ્પલ અને ચાખરીઓ તેને ઓગાડવી. યુમાત્ર વિનાના પત્રપરના નના । વડે ધરતી લેપ એવી દેવતાની ગરબીમાંથી તેને તાપ આપવો, મધ પાણી, તુંક, પીપર અને મગેનું મુદાં નાખીને છતક પાવો કપરી, ચોખા અને કોટી ખાવામાં

વાપરવી તથા જેનું શરીર ધૂળનું હોય એવા શીત-
ત્વરવાળાએ બીજું પણ જે પિત્તકર્તા હોય તેનું સેવન
કરવું વળી પ્રિય, સ્તનના ભરાવાવાળી, માસલ (દૃષ્ટપૃષ્ઠ)
વિનાસ (નખરા) એ જ જેનું ભૂખણું છે એવી,
જીવાની તથા મદ્ય વડે મત્ત થયેલી સ્ત્રીઓ તેને આલિ-
ંગન કરે અને શીત ત્યારે જનું રહે—ટાઢ મટી જાય,
ત્યારે તે સ્ત્રીઓને દૂર કરવી (આલિંગન માત્ર કરવું,
સંભોગ કે સંભોગની ઈચ્છા કરવી નહિ)
(કથા—હાથી ઉપર શોભા માટે નાખવાનું ચિતરામણ
વાળું કપડું)

આલિંગન કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં ફક્ત આલિંગન
જ કરવું, તેનાથી આગળ વધવું નહિ આલિંગનથી
દરગીમાં ગરમી આવે, ઐથુનથી રમી નીકળી જાય

સંનિપાત (ત્રિદોષ) જ્વરના ઉપાય

દોષોને થી રીતે છતવા?

વર્ષનેત્રેકદોષસ્ય ક્ષપणेनेच्छित्तस्य वा ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षाक्षयेर्मलान् ॥૧૪૮॥

સનિપાત જ્વરમાં ત્યારે કેટલાક દોષ હીન
અથવા ઓછા બળવાળા હોય અને કેટલાક દોષ અધિક
બળવાળા હોય, ત્યારે જે અક દોષ અથવા બે દોષ
હીન અથવા ઓછા બળવાળા હોય તેની વૃદ્ધિ કરવી,
તથા જે એક કે બે દોષ અધિક બળવાળા હોય તેને
ઓછા કરવા અને એમ કરીને ત્રયગ્ર વાયુ વગેરે
દોષોને સમાન બળવાળા કરીને તેમને છતવા તેમાં પણ
પ્રથમ કહ્યું છે જીતીને પછી અનુક્રમે બીજા દોષને છતવા
અથવા પ્રથમ આમાશયના દોષને છતીને પછી પકવા
શયના દોષ છતવા એ પ્રમાણે કહ્યા અથવા સ્થાનના
અનુક્રમે દોષોને છતવા.

કોઈ કહેશે કે વિષમ દોષવાળા સનિપાત જ્વરમાં
એકે દોષની વૃદ્ધિ કરવાથી સનિપાત જ્વરની થી
રીત થાતિ થાય? તો એનો ખુણસો એમ છે કે,
સનિપાત જ્વરમાં એક દોષ સીધું હોઈને તથા બીજા
બે દોષ અસીધું હોઈને જ્વર ઉત્પન્ન કરનારા
હોય તો તે બે દોષોને સુખે કરીને જીતી થકાતા નથી,
કેમ કે તેઓ વિષમ આક્રમવાળા છે, માટે જે દોષ
સીધું છે, તેની વૃદ્ધિ કરીને તે સર્વે દોષ સમાન કરવા,
એવે પછી એક જ જાતની કિયાથી સર્વે દોષને સુખે
કરીને જીતી થકા છે, માટે જ એમ કહ્યું છે કે એક
દોષની વૃદ્ધિ કરીને ઈંડ, તે વગેરે જ છે ઉત્પત્તર—એમ
કે, વાતદોષ સીધું હોય તથા પિત્ત અને કફ વૃદ્ધિ
પામે ॥ હોય ત્યારે વાતદોષની વૃદ્ધિ કરવી વાતદોષ

સીધું હોય, તો શીત, લઘુ, રૂઝ ઇત્યાદિ ગુણવાળા
દ્રવ્યથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે એવા ઉપાયથી વાયુ વૃદ્ધિ
પામે છે એટલે એ જ ઉપાયથી બહુધા પિત્ત અને
કફ પણ કંઈક ક્ષય પામે છે, કમી થાય છે, પિત્ત અને
કફના ઘટવાથી જ્વર પણ કાંઈક કોમળ થાય છે,
કમી થાય છે અને તેથી તે સુખે કરીને જીતી થકાય છે
દૂર કરી થકાય છે એ જ પ્રમાણે પિત્ત દોષ સન્નિ-
પાતમાં સીધું હોય અને બીજા બે દોષ પ્રમાણમાં
વધારે હોય તો જ્વરને નાશ કરનારી એવી તીક્ષ્ણ,
ઉષ્ણ અને કટુ દવાની યોજના કરવાથી પિત્ત વધે છે
અને વાત તથા કફ કાંઈક કમી થાય છે, તેથી જ્વર
કોમળતાને પામવાથી તે સુખે કરીને જીતી થકાય છે.
એ જ રીતે સન્નિપાતમાંના કફદોષ સીધું હોય તો
જ્વરનો નાશ કરનારી શીતળ, મધુર, સ્નિગ્ધ વગેરે
દવા આપવાથી કફ વૃદ્ધિ પામે છે અને તેની જ
સાથ વાયુ અને પિત્ત કાંઈક કમી થઈને જ્વર ઓછા
થાય છે તેથી તે સુખે કરીને જીતી થકાય છે એ
પ્રમાણે ત્રણે દોષ જ્વર કરનારા છતાં ઉપર કહેલી
પુકિતથી તમને જીતી થકાય છે

એ જ પ્રમાણે એક દોષ બળવાળા હોય અને બીજા
બે દોષ સીધું હોય ત્યારે પણ બળવાળા દોષને કમી
કરવાના ઔષધ આપવાથી સુખે કરીને સનિપાત જીતી
થકાય છે એ રીતે જોતા એક દોષ કે બે દોષ ઉત્ક્રિષ્ટ
(વૃદ્ધિ પામેલા) કે ક્ષય પામેલા હોય તેવા સનિપાતની
ચિકિત્સા કરવાનો ક્રમ કહ્યો

સર્વે સમાન દોષથી થયેલા સનિપાતની ચિકિત્સાનો
ક્રમ એમ કહ્યો છે કે કહ્યા અને સ્થાનના ક્રમથી
સમાન દોષથી થયેલા સનિપાત જીતવા એમાં એવો
અર્થ છે કે પ્રથમ કફ જીતવો, પછી પિત્ત જીતવું અને
પછી વાયુ જીતવો, પ્રથમ કફ જીતવાનું કારણ બતાવના
એક ગ્રંથકર કહે છે કે 'કેટલાકને મને પ્રથમ ૨ મા
થયમાં રહેલા કફ જીતવો એવું છે, કારણ કે માથામાં
છતીમાં અને કદમાં કફ ત્યારે લેપાઈ રહ્યો હોય,
ત્યારે અન્નની રચિ થી રીતે ઉત્પન્ન થાય? અને
રચિ ન હોય ત્યારે લેપાડન, પાન અને ઔષધનો
પ્રવેશ શરીરમાં થી રીતે કરવો? અને જો કઈ ગતે ન
ગતે તો દોષને થી રીતે જીતી થકાય? માટે પ્રથમ
કફની જ નાશ કરવો, કેમ કે તે કાપાના દુરને બધ
કરવાનો આગ્રહ (ઉવાગ્રો) છે પિત્તમધ્યગ્ર (શરીર
માં નીચે વાયુ અને ઊંચે કફની વચ્ચે ડૂની વગેરેમાં
રહેનારું) તથા આયુકાચી (ઝટ અનર કં એવું)
છે માટે વાયુ સંતિન પિત્તને કફ જીત્યા પછી જીતવું.

પાણુ તેનાથી નીચે રહેનારો છે માટે પિત્તને જીત્યા પછી વાયુને જીતવે.

સ્થાનેક્રા કમ એવો છે કે આપાશયમા રહેલો દોષ પ્રથમ જીતવો અને પછી પકવાશયમા રહેલો દોષ જીતવો.

કોઈ કહેશે કે ત્રિદોષને હરવામા ઔષધો રોક જ વખતે ચોજીને થા માટે ત્રિદોષનો નાશ ન કરવો, કે જોથી સ્થાનાઝિક્તમા કમથી ધીમેધીમે દોષ હરવાનું કહ્યું છે? તેનો ખુલાસો એ છે કે, ત્રિદોષને હરનારા દ્રવ્ય બહુ જ ઓછા છે, પણ જે દ્રવ્ય એક દોષને હરવામા ઘણા સમર્થ છે એવાં દ્રવ્ય ઘણા છે, માટે રોક એક દોષને હરવો અનુકૂળ પડે છે.

કાનના મૂળ આગળ સોજે

સાનિપાતજ્વરસ્વાગ્તે કર્ણમૂલે સુદારુણ ।

શૌક* સજ્ઞાયતે યેન કશ્ચિદેવ વિમુચ્યતે ॥૧૪૯

સાનિપાત જ્વરના અંતમા કાનના મૂળ આગળ અનાત બમકર યોજે થાય છે તે સોજે આવ્યા પછી કોઈક જ બચે છે.

કાનના મૂળ આગળના સોજાની ચિકિત્સા

રક્તાવસેચનૈ શીત્ર સર્પિ પાનિશ્ચ ત જયેત્ ।

પ્રવેદૈઃ કર્ણપિત્તર્નાવનૈ* કયલમદૈ* ॥ ૧૫૦ ॥

એવો સોજે થાય ત્યારે શેગીને જળો મુકાવીને તે સોજામાંથી લેલી ખેંચી કઢાવીને અને શેગીને ઘી પાઈને, વળી કફ અને પિત્તનો નાશ કરનારા લેપ તે સોજા ઉપર કરીને, તેવા જ નસ્ય દૂક્રીને તથા તેવા જ કવચ ભગવીને કોઝામા કરાવીને તે સોજે મટાડવો.

(તેજા જન્મડ અને વિષાનો નાશ કરે એવી દવાઓના)

સાનિપાત જ્વરમાં કૃષ કપારે ખોલવી ?

શીનોળાક્ષિગ્ધરુક્ષાઘૈર્જરો યસ્ય ન શામ્યતિ ।

શાલાજુસારી તસ્યાશુ

મુશ્વેદ્વાહો* કમાચ્છિવામ્ ॥૧૫૧॥

જે તાવના રાગીને ઠંડા, ગરમ, સિન્ધ, રૂન, સર્જન, સ્વેદન વગેરે ઉપચાર ને તે જ્વરને ભરાવેર ઘાણુ પડે તેવા યોગવા છતાં પણ જ્વર મટે નહિ તેને જ્વર ચીપરને અનુસર્યો છે એમ જાણ્યું એવા જ્વરવાળાના બાહુની શિરા કમો કરીને ખોલવી કમો કરીને કહેવામા એ તાત્પર્ય છે કે પ્રથમ એક બાહુની શિરા ખોલવી તથા પછી બીજા બાહુની ખોલવી, પણ એકસાથે અને બાથની શિરાઓ ખોલવી નહિ.

વિષમજ્વરના ઉપાય

વિષમજ્વરમા કૃષ કપારે ખોલવી ?

અયમેવ વિધિ કાર્યો વિપમેઽપિ યથાયથમ્ ।

જ્વરે વિષમજ્વ વાતાદીન્ યજ્ઞાન્તન્તરમુચ્યતે ॥૧૫૨॥

સતત વગેરે વિષમજ્વરમા પણ પૂર્વે કહેલો કૃષ ખેરવાનો વિધિ યાનાદિક દોષને જે પ્રમાણે કરવો ઘટિત થાય તેમ કરવો વળી હવે પછી જે પદોર્વા, કવાય કહેવાય તે પણ વાતાદિક દોષને જેમ યાન્ય લેપ તેમ વિચાર કરીને યોગવા.

વિષમજ્વરના કવાય અને ઔષધો

પટોલકઢુકામુસ્તામાણદામધુકૈ* કૃતા ।

ત્રિચતુ*પચ્ચશઃ કાયા વિષમજ્વરનાશના ॥૧૫૩

પગેળ, કડુ, મોઘ, હરડે, જેઠીમધ, એ પાચમાથી પહોલી ત્રણ, પહેલી ચાર કે પાંચ ઔષધિઓનો કવાય કરીને ધીવાથી તે વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે.

યોજયેત્ત્રિકલાં પર્ષ્યાં ગુહ્ણીં પિળ્લીં પૃથક્ ।

તેસ્તેવિધાનૈ* સમુદ્ધૈ મહાતકમયાપિ વા ॥ ૧૫૪ ॥

વળી વિષમજ્વરમાં ત્રિકૂળા, હરડે, ગંગો, ધીપર એ ઔષધિઓમાંની ગમે તે છૂટછૂટ નાપાવી આવવા ઉત્તરસ્થાનના ઉદમા રસાયનાધ્યાયમા કહેલી તે તે વિધિઓ પ્રમાણે ગળ મંદિત બિલામા આપવા.

વિષમજ્વરમા લયન અને બુંહણ

લહ્મન ગૃહ્ણ વાડડૌ જ્વરાગમનાસરે ।

અથવા જે દિવસે જ્વર આવવાનો હોય તે દિવસે (સામનિશામેના વિચાર કરીને) ઉપવામ કરાવેલો અથવા બુંહણ ઉપચાર કરવા.

વિષમજ્વરમા જમતા પહેલા ક સંચારમા

શુ ખાણુ ?

પ્રાત સતેલં લઙુને પ્રામમક વા તયા વૃતમ્ ॥૧૫૫

જીર્ણૈ તદ્દદધિ પયસ્તક સર્પિશ્ચ વટ્પલમ્ ।

કલ્યાણક પચ્ચગર્ભૈ તિક્તાણ્ય ઘૃણતાગિનમ્ ॥૧૫૬

વિષમજ્વરવાળાએ તવારમાં અથવા જમતાં પહેલાં તેજ ત્યારે લગ્મ ખાણુ, અથવા તે જ રીતે (એટલે તવારમા અથવા જમતા પહેલાં) જૂનું ઘી પીજું, અથવા છાંઈ અથવા દૂધ અથવા છાંઈ અને (તજ્વરમાંની ચિકિત્સામાં કહેતું) પટ્પલ ઘી અથવા ઉન્નાપતિરેપમાં મોઝે ૨૬ થી ૩૧માં કહેતું કન્યાપ્રકમ્બૂત, અથવા

અપસ્મારપ્રતિષેધમાં શ્લોક ૧૮માં કહેવું પચગળ્ય,
અથવા કુષ્ઠચિકિત્સામાં શ્લોક ૮થી ૧૦માં કહેવું તિકતા
ખ્ય, અથવા રક્તપિત્તની ચિકિત્સામાં કહેવું વૃષસા
ધિત (રારૂસીમાં સિદ્ધ કરેલું) ધી ભાજન પહેલા
અથવા સવારમાં ખાવું

ત્રિકૃષાદિ ધૂત

ત્રિફલાકોલતકારીસ્વાયે વૃક્ષા શૂતં ઘૃતમ્ ।

તિલચક્ત્વકૃદ્ઘતાવાપ વિપમજ્વરજિત્પરમ્ ॥૧૫૭॥

ત્રિકૃષા, ખેર, અરણી, એનો કવાથ ચારગણે
લેવો ધી રાત્રે દર્દી સમાન લેવું તથા તેમાં બેાધરની
છાલ આવાપ તરીકે નાખવી એ રીતે સિદ્ધ કરેલું
ધી વિષમજ્વરને છતવામાં શ્રોષ છે

વિષમજ્વરના વારાને દિવસે વમન

સુરાં તીક્ષ્ણં ચ યન્મયં શિલિતિત્તિરિદક્ષજમ્ ।

મંસ મેઘોષ્ણવીર્યં ચ સહાશ્વેન પ્રકામતઃ ॥૧૫૮॥

સેવિત્વા તદ્દહઃ સ્વપ્ચાદયથા પુનઃકલ્પિત્વેત્ ।

સુરા, તીક્ષ્ણ, દારૂ મેર, તેતર કે કકડનું માસ
અથવા સાધારણ ઉષ્ણવીર્યવાળું મંસ, રો વસ્તુઓને
અન્ન સાથે પુષ્કળ પરાતા લગી ખાઈને તે દિવસે
સૂઈ રહેવું રાત્રીમાં એ પદાર્થો જો ન પચે તો તેને
ઓઢી કાઢવા—ઊંઘડી કરવી

સર્પિયો મહર્તી માત્ત્વા પીત્વા વા છદંચેત્પુન ॥૧૫૯

ધીની મોટી માત્રા પીવી અને પછી તેની ઊંઘડી
કરવી (માત્રાનું પ્રમાણ પાઘળ સૂત્રસ્થાનમાં અ
૧૬/૧૭, ૧૮માં કહ્યું છે)

વિષમજ્વરના વારાને દિવસે લેવાનું વિરેચન

નીલેનીમજગન્ધાં ચ ત્રિવૃત્તાં કદુરોહિણીમ્ ।

પિષ્તેજ્વરસ્વાગમને સ્નેહસ્વેદોપપાદિત ॥૧૬૦॥

વિષમજ્વર જ્યારે રાત્રીવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ
સ્નેહપાન કરવું તથા પછી થેક કરવો અને રો પ્રમાણે
સ્નેહ અને સ્વેદવિધિ પૂરી થયા પછી દરદીને ગલી,
નલપણી, નસોતર, કડું, એમાંનો કોઈ એક ઔષધનો
અથવા બધાપનો કવાથ પાવો

વિષમજ્વરમાં અજન, નસ્ય, ધૂપ, ભડકાવડુ,

ધાર્મિક ક્રિયા, અજન

મનોહા સૈન્ધવં કૃષ્ણા તૈલેન તયનાજ્વનમ્ ।

યોજ્યં

મગ્ગશીવ, સિંધવ અને ચીપરશી સિદ્ધ કરેલા તેવ
વે જ્વરવાગાને નેત્રમાં અજન કરવું

નસ્ય

હિઙ્ગુસમા દ્યાઘ્રીવસા નસ્યં સસૈન્ધવમ્ ॥૧૬૧

પુરાણસર્પિઃ સિદ્ધસ્ય વસા તદ્દત્સસૈન્ધવા ।

ત્રિંગ, વાધણની વસા અને સિંધવનું નસ્ય (નાકમાં
સુધવાનું ઓસડ) રાપવું, તેમ જ જૂનું ધી, સિંહની
વસા અને સિંધવનું નસ્ય રાપવું)
(વસા=માસમાં રહેલી સરખી)

ધૂપ

પલકૃપા નિમ્બપત્રં વચા કુષ્ઠં હરીતકી ॥૧૬૨॥

સર્પપાઃ સયથાઃ સર્પિર્ધૂપો વિદ્ધવા વિઙ્ગલજા ।

પુરધ્યામવચાસર્જનિશ્ચાર્કાગલ્લાકમિઃ ॥૧૬૩॥

ધૂપો જ્વરેષુ સર્વેષુ કાર્યોઽયમપરાજિતઃ ।

ગૂગળ, લીમડાના પાદર, વજ, ઉપલેટ, હરડા,
સરખ, જવ અને ધી રોટલાનો ધૂપ સર્વે વિષમ
જ્વરમાં કરવો, રાત્રીમાં બિલાડાની વિશાનો ધૂપ કરવો,
અથવા ગૂગળ, સારિસ ઘાસ, વજ, રાજ, લીમડો,
આકરો અગર, દેવદાર, એ ઔષધનો ધૂપ સર્વે
વિષમજ્વરમાં કરવો એ ઠારનો નથી, (કેમ કે તેથી
સર્વે વિષમજ્વર નાશ પામે છે)

ધૂપનસ્પાજ્જનોત્રાસા યે ચોક્ષાશ્ચિત્તૈકૃતે ॥૧૬૪॥

અથવા ગાડપણ, વાઈ વજેરે ચિત્તની વિકૃતિ
કરનારા રોગમાં જો ધૂપ, નસ્ય, રાજન અને ત્રાસ
આપેલા વજેરે ઉપાય કહ્યા છે, તે યાત્ર વિષમજ્વરમાં
કરવા

ધાર્મિક ક્રિયા

દૈવાધ્યં ચ મૈયજ્યં જ્વરાન્ સર્ગાન્ વ્યપોહતિ ।

વિશેષાદિપમાન્ પ્રાયસ્તે હ્યાગન્ત્વનુયન્ધજાઃ ॥૧૬૫

ફક્ત ધૂપ વજેરે જો વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે
એવું નથી, પણ મંત્રિ, મગળ, બરિંતન, પ્રાયશ્ચિત્ત,
જપ, દાન, સ્વસ્ત્યયન વજેરે દેવામાં ઔષધ પણ
સર્વે જ્વરોનો નાશ કરે છે, રાત્રે વિશેષ કરીને તે
વિષમજ્વરોનો નાશ કરે છે, કેમ કે તે (વિષમજ્વર)
સામાન્ય રીતે ભૂત વજેરે આગનું માગેા ચાનું રહે
વાથી આવે છે

વિષમજ્વરમાં ફક્ત ક્યારે ખોલવો ?

યયાસ્યં ચ સિર્ષા વિષ્ણુદેશાન્તો દિવમજ્વરે ।

વિષમજ્વર ન ઊતરે તો જો દોષને જો ચિન્
ચોગ્ય હોય તે સિરા ખોલવો.

સંગ્રહ નામે ગ્રંથમાં જન વજેરે ધાનુજન જ્વર
થશે હોય તેની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે કહેલી છે જન

ધાતુમા જવર રહ્યો હોય તો વમન અને લઘન કરાવવું
ગદતધાતુમા જવર રહ્યો હોય તો સેક, સ્તશમન, લેષ
અને લોહી કઢાવવું મામમા જવર રહ્યો હોય તો
તીક્ષ્ણ જીવાશ આપવેર ચરબીમા જવર હોય તો ચરબી
નાશક રોષધ આપવું લાડકામા જવર હોય તો વાયુને
શમાવનાર ઔષધ, અભ્યગ, શેક રાત્રે ચાખી કરવા,
તમ ન વાયુની પીડને શમાવનાર બરિનકર્મ પાણ કરવું
અન્ન અને વીર્ય ધાતુમા જવર રહ્યો હોય તો તે
અમાધ્ય છે, માટે તેની ચિકિત્સા તે ગ્રથમા કરી નથી

આગતું જવરના ઉપાય

શુદ્ધ વાયુથી, રતવાથી, વિરજેટથી અને
અભિધાનથી આવેલા તાવ

કેયલાનિલવીસર્પચિક્ષોટામિહતજ્વરે ॥ ૧૧૬ ॥

સપિ પાત્રિમાલેપસેકામંસરસાશનમ્ ।

કુર્યાદયાસ્યનુકં ચ રક્તમોક્ષાદિસાધનમ્ ॥૧૧૭॥

શુદ્ધ વાયુ, વીર્ય (રતવા) અને વિરજેટથી
આવેલા જ્વરમા ઘી પાવું, દડા લેપ અને શેક કરવા,
મામરતનું ભોજન કરવું રાત્રે જે દોષ માટે જે ફર
બાલવાનું પૂર્વે (સુ અ ૨૭મા) કહેલું છે તે પ્રમાણે
ફળ ખાલથી

ગ્રહથી આવેલો તાવ

બ્રહ્મોત્થે ભૂતવિષોકં બલિમન્ત્રાદિસાધનમ્ ।

ગ્રહથી આવેલા જ્વરમા ભૂતવિદ્યામા (ઉત્તરસ્થાન
અધ્યાય પામા) કલા પ્રમાણે બલિદાન અને મંત્ર
વગેરે ઉપાય કરવા

દવાની વાસથી અને ઝેરથી આવેલા તાવ

બોવધીગચ્છે પિત્તશામનં

વિપજિદ્વિપે ॥૧૧૮॥

કોઈ ઔષધની ગંધથી જવર આવ્યો હોય તો
પિત્તશામક ઉપાય કરવો રાત્રે વિપથી આવેલા જ્વરમા
વિપનાશક ઉપાય કરવો

કોષથી, કામથી, ભયથી અને શોકથી

આવેલા તાવ

ફેરવર્ધનનોશૈશ્વ યપાદોશામેન ચ ।

દિતાદિતચિદેકૈશ્વ જ્વરં ક્રોધાદિજં જયેત્ ॥૧૧૯॥

ક્રોધનો યાત્રિ કામેન જ્ઞાતિ ક્રોધેન કામજઃ ।

ભયશોકોક્લપ્તો તામ્યાં

મીશોકાગ્ર્યાં તથેતરી ॥૧૨૦॥

કોષ વગેરે માનસિક વિકારથી જવર આવ્યો
હોય તો, મનઝમતી વસ્તુઓ રાખીને, મનને ખુશ
કરે તેવા પર્ણ આપીને, જે જે દોષનો ઉપાદ હોય તે
તે દોષને શમાવનાર રોષધ આપીને રાત્રે શિત શુ
અને અહિત શુ તે વાતની સમજ પાડીને તે કોષ વગેરેથી
આવેલા જ્વરને છતવો-મગરવો કોષથી આવેલો
જ્વર કામ વડે-વિપના ભોગ વડે થાત થાય છે કામથી
આવેલો જ્વર કોષ વડે થાત થાય છે ભય અને
શોકથી આવેલો જ્વર કામ રાત્ર કોષ વડે થાત થાય
છે, તેમ જ કામ રાત્ર કોષથી આવેલો જ્વર ભય
અને શોક વડે થાત થાય છે

[(૧) કામ, શાક, કોષ અને ભયથી વાયુ
કાપે છે, તેથી કામ, શોક, કોષ રાત્ર ભયથી આવેલો
તાવમા વાયુ થાત થાય એવી ક્રિયા કરવાથી ફાયદો
થાય છે

(૨) ભય અને શાકને લીધે મામસો ઉદ્ભવમા
રાખી ભય છે, રાત્ર કામ રોકેલી શી ભાનવવાની
ઈચ્છાથી તથા કોષથી મામસ ઉત્પાદમા રાત્રે આવેશમા
આવી ભય છે, તેથી ભય રાત્ર શાકથી આવેલા તાવમા
કામ રાત્રે કોષથી ફાયદો થાય છે, કામને કે ઉત્પાદમા
અને આવેશથી ઉદ્ભવ દૂર થાય છે]

શાપથી અને જતરખતરથી આવેલા તાવ

શાપાપર્થવ્યમન્ત્રોત્થે વિધિર્દૈવચપાશ્રયઃ ।

મુનિ કે પિતા વગેરે મામસે કોષથી જે શાપ
રાખ્યો હોય તથી જે જ્વર રાત્રે હોય તે તથા
અધ-વિક્ષના અભિચાર (મુક મારવાના) મત્રોના બળથી
જે જ્વર આવ્યો હોય તેને શમાવવાને, જ્વર શમાવવાનો
દવાગત વિધિ જે પૂર્વે (૧૦૫મા સ્લોકમા) કહ્યો છે
તે વિધિ કરવો

આગતું જવરમા આધારવિધા

તૈ જ્વરાઃ કેયલાઃ પૂર્વે વ્યાપ્યન્તેજ્નન્તરં મલૈઃ ॥
તસ્માદોપાનુસારેણ સૈષ્ઠાદિ કલ્પયેત્ ।

તે (આગતું) જ્વર પ્રથમ તો કેરો જ્વરરૂપે જ
આવે છે, પણ પછી વાયુ વગેરે દોષ વ્યાપી જાય છે
(કેપે છે), માટે જ્વરમા જે જે દોષ જમાનો હોય
તે તે દોષનો વિચાર કરીને (તે તે દોષ મટે એવા)
આધારવિધાર રાખવા

ન દિ જ્વરોઽનુવન્નાતિ માય્તાઘૈવિતા કૃતઃ ॥૧૨૦॥

કોઈ કહેશે કે શાપ વગેરેથી આવેલા જ્વરમા વાયુ
વગેરેનો કોષ કેમ હોય? તો કહેવાનું કે વાયુ વગેરે
દોષ વિના જ્વર રાખવો

આગતુ તાવમાં પણ વાપુ જગેરે દોષ સંભવે છે તેથી વાપુ વગેરે દોષનો વિચાર કરીને આહાર વગેરે આપવું

ઉપસંહાર

મધ્ય તાવમાં કરવાના ઉપાય

જ્વરકાલસ્મૃતિં ઘાસ્ય દ્વારિમિવિપયૈર્હરેત્ ।

જેને જ્વર આવતો હોય તે માણસના મનને આકર્ષે એવા વિષયો વડે તેના જ્વર આવવાના સમયને અને જ્વરની સ્મૃતિને જીભથી દેવા

કળ્પનાદ્રે મનઃ શુદ્ધં સર્વજ્વરવિનાશનમ્ ॥૧૭૩॥

રાગ, દ્રોષ વગેરથી પર અને દયા વડે ભીનું (દયાળુ) મન પણ સર્વ જ્વરનો નાશ કરનાર છે

તાવ ઊતર્યા પછી પણ થું થું ક્યાં સુધી

ન કરવું ? કારણ

ત્વજેદાશ્વલભાશ્ચ દ્વાયામસ્તાનમેયુનમ્ ।

શ્વેતસાત્પવિદાહાશ્ચ યથામ્યજ્વરકારણમ્ ॥૧૭૪॥

તાવ ઊતર્યા પછી પણ શરીરમાં પાછી જ્યા સુધી (પહેલાના જેવી) શક્તિ રાવે નહિ, ત્યા સુધી તાવ ઊતરેલા માણસે પણ કસરત (મહેનત), પ્તનન, મૈથુન, ભારે ભોજન, અસાત્મ્ય, (માફક નહિ એવું) ભોજન, વિદાહી અન્ન, અને બીજુ પણ જે તાવ કાઢે એવું હોય તે તબવું

‘તે ઉપરાત કોઈ પણ લોટની બનાવેલાં વાની, લીંબુ થાક, સુકું માસ, તવ, દહીં, ગ્રામ્ય પ્રાણીઓ, અનુપ દેશનાં પ્રાણી, જળચર પ્રાણી, બકરી, ઘેટું, બળદ, ગાય, બૂઠ અને પાડાનું માંસ, સૂકા થાક, એ સર્વ વાનાં જ્વરરોગીએ તજવા’ (બરજુદ)

ન ધિજ્વરોઽપિ સહસા સર્વાત્રીનો ભવેત્તથા ।

નિવૃત્તોઽપિ જ્વરઃ ક્ષીણં દ્વાપાદયતિ દુર્બલમ્ ॥

તાવ આવીને મટી ગયા પછી પણ માણસે કમ છોટીને સર્વ પ્રકારના ભોજન કરવા માંડવા નહિ, કેમ કે જ્વર ઊતર્યા છતાં પણ દુર્બલ દેહવાળા માણસનો તે તરત નાશ કરે છે

તાવની જુદી જુદી અવસ્થાને શોગ્ય કમસ

ચાસોકત ચિકિત્સા કરવાનું કારણ

ત્રય પ્રાણહરો યસ્માત્તસ્માત્તસ્ય વિરોધતઃ ।

ત્સ્યાં ત્સ્યામવસ્થાયા તત્તત્કુર્યાદ્ધિપગ્નિતમ્ ॥

બીજ શોગ કરતા તાવ જલ્દી પ્રાણ લે એવો છે, હાટે જ્વરવાળા યગીની, સામ, પચ્ચમાન, પકવ, ક્ષ્ણ, વિષમ, ચિચિનૃત ઈત્યાદિ અવસ્થામાં ઉપવાસ,

સ્વેદન, ચવાગુ, પાચન, સીર, ઘૃતપાન વગેરે તે તે અવસ્થાને શોગ્ય ઔષધ કરવા

જમે તેવા ઉગ્ર તાવ મટાડે એવા ઉપાય

ઓપઘયો મળયશ્ચ સુમન્ત્રાઃ

સાધુગુરુઽગ્નિદૈવતપૂજાઃ ।

પ્રીતિકરા મનસો વિપયાશ્ચ

મન્ત્યપિ વિષ્ણુકૃત જ્વરમુમમ્ ॥૧૭૫॥

ઔષધિઓ, મણિઓ, સારા મંત્રો, સાધુ, ગુરુ, બ્રાહ્મણ અને દેવતાઓના પૂજન તથા મનને રાહનદ આપે એવા વિષયો, એ સર્વે ખુદ વિષ્ણુએ આણેલાં ઉગ્ર જ્વર હોય તેનાં પણ નાશ કરે તેા પછી એ બીજા જ્વરનો નાશ કર એમાં શું રાશ્યર્થ ?

દ્વયદાહ્નદયો ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને જ્વર

ચિકિત્સિત નામ પ્રયોગોઽપ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ બેઃરકનપિત્તચિકિત્સા

એવું કહેવામાં આવે છે કે મહેનતવારના લઘાટમાંથી જ્વર ઉત્પન્ન થઈ અને તેના સત્તાપથી રક્તપિત્ત થયું એવી રીતે જ્વર અને પછી રક્તપિત્તનો ઉત્પત્તિ કમ કહેલા છે, માટે જ્વર પછી રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કહવી શોગ્ય છે નિદાનસ્થાનમાં રક્તપિત્ત વિષે જે વિગતવાર કહેલું નથી તે આ જગ્યાએ વધારે સ્પષ્ટ કરીને પણ કહેવામાં આવેલે, કારણ કે રક્તપિત્ત ઝટ મારી નાખે એવા શોગ છે

ઘયાતો રક્તપિત્તચિકિત્સિત દ્વાલ્યાસ્યામ ।

હિતિ હ સ્માહુરાગ્રેયાદયો મહર્ષયઃ ॥

ત્યારે હરે અમે રક્તપિત્તની ચિકિત્સા (ઉપાય) સમજાવીશું, એ વિષયમાં આગ્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સાધ્ય રક્તપિત્ત

ऊर्ध्वं बलिनोऽवेगमेकदोषानुगं नयम् ।

રક્તપિત્ત સુષ્ણે કાલે સાધયેન્નિરુપદ્રવમ્ ॥૧॥

બળવાન પુરુષને (ઓને નહિ) રક્તપિત્ત ન થયું હોય અને તેમાં જે રક્તપિત્ત ઊર્ધ્વગામી હોય, તેજ વાળું ન હોય, કદ્દ હોય એકલે જ જેની પાછળ ઘાનું થયેલો હોય, જે ઘાણ વખતથી થયું હોય, જે શોગથી વિરુદ્ધ કાળમાં એટલે હેમત કે શિથિરમાં થયું હોય તથા જે શારીરસ્થાનમાં વિકૃતિવિશાનીય અધ્યાયમાં સ્થેક ૭૪થી ૭૫માં માં કહેવા ઉપદ્રવોથી રહિત હોય,

તેની ચિકિત્સા વૈદ્યે કરવી; અર્થાત્ ઊર્ધ્વગામી રક્ત પિત્તમાં ઉપર કદા તેવા લક્ષણવાળું રક્તપિત્ત સાધ્ય થણવું

આમ રક્તપિત્ત

અયોગ યાપયેદન્તં યદ્ય દોષદ્વયાનુગમ્ ।

નીચે ગતિ કરનારા રક્તપિત્તને અધિગામી કહે છે તે યાપ્ય છે અને ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત બે દોષથી યુક્ત હોય તો તે પણ યાપ્ય છે

અસાધ્ય રક્તપિત્ત

શાન્તં યાન્તં પુનઃ કુલ્પન્

માર્ગનિર્માર્ગાન્તર ચ યત્ ॥૨॥

અતિપ્રવૃત્ત મન્દાગ્નેસ્ત્રિદોષં દ્વિવિધ ત્વયેત્ ।

ઊર્ધ્વગામી કે અધિગામી ગમે તે રક્તપિત્ત રોકવાર અતિશય ઘાત થઈ જઈને પાછું કોષ પામે રોગ હાય, તે એક દોષયુક્ત હોય કે બે દોષયુક્ત હોય તથાપિ વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા ન કરવી (ચરક ચિ ૪/૨૧ પ્રમાણે આ યાપ્ય છે) વળી જો ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત તેને નીકળવાના નાક, નાભ, કાન રાને મા, એવા માર્ગ છોડીને (બદલીને) ગુદા અને મૂત્રેન્દ્રિયને ગરતે નીકળે તેની પણ ચિકિત્સા ન કરવી તેમ જ અધિગામી રક્તપિત્ત હોય છતાં તે નાક, મા વગેરે માર્ગે નીકળીને ઊર્ધ્વગામી થયું હોય તેની પણ ચિકિત્સા ન કરવી તેમ જ લોહી એ જ પ્રાણનુશ્વાન છે માટે ઊર્ધ્વમાર્ગથી કે અધિમાર્ગથી જે રાતિશય નીકળતું હોય તેને પણ તજવું વળી મદ ર ગિનવાળા માણસને બેમાથી ગમે તે પ્રકારનું રક્તપિત્ત થયું હોય તો તેને તજવું, કેમ કે નીખું, ખાટું, ગરમ, લૂખું, તીક્ષ્ણ ઈત્યાદિ ગુણવાળા જે રોષધ જઠરાગ્નિને પ્રવીણ કરનારા છે તે બધાપ રક્તપિત્તની વૃદ્ધિ કરનારા છે, રાને એનાથી વિપરીત ગુણવાળા રોષધ રક્તપિત્તમાં ક્ષયકો કરે છે, પણ જઠરાગ્નિને છેક જ મદ બનાવે છે માટે મદ ર ગિન વાળાને ધરેલા રક્તપિત્તમાં બધા ઉપાદર રાવળા પડતા હોવાથી તેની ચિકિત્સા વૈદ્યે કરવી નહિ વળી જે રક્તપિત્ત (ઊર્ધ્વગામી કે અધિગામી) ત્રણ દોષથી યુક્ત હોય તેને પણ તજવું, કેમ કે તે વિષય હોવાથી વચન કે વિરચન બેમાથી એક કિયાને મોગ્ય હોતું નથી તેમ જ જે રક્તપિત્ત એક તરફ બને આગંથી નીકળતું હોય તેને પણ તજવું, કેમ કે તેનું પ્રતિલેખન અર્થાત્ આવળી ગતિ કરાવી શકે એવું રોષધ જ નથી, (કારણ કે ઊર્ધ્વગામીને અધિગામી કરવા જતા અધિગામી વધી પડે અને અધિગામીને ઊર્ધ્વગામી કરવા જતાં અધિગામી વધી પડે)

રક્તપિત્ત ચિકિત્સા નક્કી કરવાનું ધારણ

જ્ઞાત્વા નિદાનમયનં મલાવનુલ્લો વલમ્ ॥૩॥
દેશકાલાદયસ્થાં ચ રક્તપિત્તે પ્રયોજયેત્ ।

લઢ્ઢનં વૃદ્ધનં વાડડડી શોષન શમનં તથા ॥૪॥

રક્તપિત્ત શા કાલુષી થયું છે તે કયે રસ્તે નીકળે છે (વહે છે), તેની પદ્ધતિને ગમન કરનારા દોષ, તેનું બળ, દેશ કાળ વગેરે અને અવસ્થા, એ સર્વ જાણીને રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી વળી લંધન, બુલ્લ, શાપન, શમન તથા નિદાન વગેરે જાણીને ઊર્ધ્વગામી કે અધિગામી રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી

જેમાંથી ગમે તે રક્તપિત્તમાં પ્રથમ લાધન કરાવવું કે બુલ્લ કરવું, કે શોષન કરવું, કે શમન કરવું, તે નક્કી કરતા પહેલાં રક્તપિત્ત શા કારણથી થયું છે તે જણવું રક્તપિત્ત થવાનું કારણ તીક્ષ્ણ, ગરમ, તીખા, ખાટા ઈત્યાદિ પદાર્થોનું લેવન છે તેને ત્યજવું, કેમ કે આગળ કહેવામાં રાવશે કે રક્તપિત્તને ઈત્યન્ત ગરમાગ જે કાંઈ પદાર્થ હાય તે સર્વનો ત્યાગ કરવો

વળી ઊર્ધ્વગામી કે અધિગામી છે તે પણ જણાવવાની ચિકિત્સા કરવાનું કારણ એ છે કે, 'ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત હાય તે પ્રથમ તર્પણ રોષધ આપવા, 'ત્યારે કમ્પુક્ત રક્તપિત્ત કઠમાર્ગમાથી નીકળતું હોય અને ગાઢાગ્રાંત્ર જેવું હોય ત્યાર મધ અને ધી સાથે કમળના નાખનાં ભાર ચાટવો ઈંડો આગળ કહેવામાં આવશે તે ઉપાય બરાબર કરી શકાય, તેમ જ ગુદામાંથી રક્ત પિત્ત જતું હોય તો વિરેચે કરીને બહિત (એનિમા) રાખવી રોમ પણ કહેવામાં આવશે

વળી અલેએ કે જો વાયુના કોષવાળું રક્તપિત્ત થયતું ન હોય તો બકરીનું દૂધ પાતું ઈંડો વળી રક્ત પિત્તરોગમાં પિત્ત મૂળ દોષ છે અને વાયુ તથા કફ ર નુબલ છે (પાકળથી ભળેલા છે) રોનું સમજી એને તોય ખાસ ચિકિત્સા કરવી.

તે જ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના બળનો પણ વિચાર કરવા જોઈએ, કેમ કે 'બળનું રક્ષણ કરીને મધ, પેશા વગેરે રાપવું' એમ બાગળ કહેવામાં આવશે

દેશનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ દેશ બે પ્રકારનો છે શરીરદેશ અને ભૂમિદેશ મુખ, નાક, ઈત્યાદિ અવયવને શરીર દેશ કહે છે

જેમ ઊર્ધ્વગામી શરીર રક્તપિત્તમાં મોમાંથી લોહીવાળું પિત્ત નીકળે તો જે રોષધ આપવું જોઈએ તે જુદું છે અને નાકમાંથી લોહીવાળું પિત્ત નીકળે ત્યારે જે ચિકિત્સા કરવાની છે તે પણ જુદી છે, તેમ જ અધિગામી રક્તપિત્તમાં પણ ગુદામાંથી લોહીવાળું

પિત્ત નીકળે તેની ચિકિત્સા જુદી અને મૂત્રેન્દ્રિયમાથી
બાહીવાળું પિત્ત નીકળે તેની ચિકિત્સા જુદી છે

ભૂમિદેશ ત્રણ પ્રકારનો કહેવો છે જાગવ, અનૂપ
અને સાધારણ તેમા પણ જાગવ દેશમા થયેલા રક્ત
પિત્તનુ રીપથ જુદું છે, રાનૂપ દેશમા થયેલા રક્તપિત્ત
નુ રીપથ જુદું છે અને સાધારણ દેશમા થયેલા રક્ત
પિત્તનુ રીપથ જુદું છે

મુદૂર્ત (ધડી, પગ વગેરે) ઠડી, ગરમી, વર્ષા વગેરે
જનુરો અને રોગની અવસ્થા (અ સ્ટેઈઝ) રો કાળમા
પ્રકાર છે તેમા પણ શીતળ કાળમા આપવાનું રીપથ
જુદું, અને બીજા કાળમા આપવાનું રીપથ જુદું છે

ઉપરાંત સગીના જઠરાગ્નિનુ બળ, આહાર, તત્વ,
માત્રા, ઉંમર, પ્રકૃતિ રો પણ ચિકિત્સા કરનારે સારથ
જાણવા જોઈરો અને તેનો વિચાર કરીને રીપથ કરવું
ચોગ્ય છે રોવું 'ર દિ (વગેરે)' શબ્દથી સૂચવ્યું છે

ઊર્ધ્વગામી અને અધોગામી

રક્તપિત્તના ઉપાધ

સન્તર્પણોત્થ બલિનો બહુરોપસ્ય સાધયેત્ ।

ऊर्ध्वभाग विरेकेण यमनेन त्वद्योगतम् ॥૫॥

શમનેર્વૃદ્ધેણશ્વામ્યહ્યયર્ચ્યાનવેષ્ય ચ ।

તત્પ્રમા કરવાથી થયેનું, બળવાન માણસને થયે
અ નેનામા દોષ ઘટેા દોષ રોવા માણસને થયેનું રક્ત
પિત્ત જે ઊર્ધ્વગામી હોય તો જુલાબ આશીને મગ્ધવું
અને જે અધોગામી હોય તો ઊંચટીરો કરાવીને મટાડવું
પાત આપનપાત કરવાથી થયેનું, દુર્બળ માણસને થયે
અને નેનામા દોષ થોડા હોય રોવા માણસને થયેનું
ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત શમન ઉપાયથી મટાડવું વળી
શમન ઉપાય કરવા કે, બુદ્ધ ઉપાય કરવા અને
અધોગામી રક્તપિત્ત બુદ્ધ ઉપાયથી મટાડવું રોનો
નિર્ણય કરતા પહેલા બીજા એ વિચાર કરવાનો છે કે,
દરદી નાશને ચોગ્ય છે કે બુદ્ધને ચોગ્ય છે જો
વાદનને લીધે રક્તપિત્ત થયું હોય તો અધોગામી રક્ત
પિત્તમા પણ શમન ઉપાય કરવા અને જે બુદ્ધને
લીધે રક્તપિત્ત થયું હોય તો ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્તમા
પણ નાશનના ઉપાય કરવા

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनो रसो तिककपायकी ॥૬॥

उपवासस्य निःशुष्कपिण्डहोदकपायिनः॥

જે રક્તપિત્ત ઊર્ધ્વગામી હોય તો સગીને સુ
વિનાના પગ ઉઠાણે પાવે અને પછી કડવા અને
નૂરા રસવાળા પદાર્થ ખાવાપીવા સારવાવા, એ શમન
રીપથ છે ઉપવાસ કરાવેા એ પણ શમન ઉપાય છે

વાળા, ઘાળા (સુગંધી) વાળા, મોથ, પિત્તપાપડો,
રતાજલી અને સૂક, એ છ ઔષધના કવાથનું નામ
પડગ કવાથ છે

अधोमे रक्तपित्ते तु ग्रहणो मधुरो रसः ॥૭॥

અધોગામી રક્તપિત્ત થયું હોય તો બુદ્ધ (પીઠિક)
મધુર રસ (ગળપણ) હિતકર છે

ऊर्ध्वमे तर्पणं योजयं प्राक् च येन त्वद्योगते ।

ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્તમા પ્રથમ તર્પણ ઉપચાર
કરવા અને અધોગામી રક્તપિત્તમા પ્રથમ પેશા થીવાને
આપવી

मेनु केपु बोझी नीकलनु रोक्पु के न रोक्पु ? ॥૮॥

અમતો બલિનોડશુદ્ધ ન ધાર્ય તદિ રોગહત્ ॥૮॥

चारयेदम्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत्

જે માણસ બળવાન હોય અને જે સારી રીતે
ખાતો હોય તેનું બોહીવાળું પિત્ત નીકળનું અટકાવવું
નહિ, કેમ કે તે અટકાવવાથી શિરાશ્વધિવિધિમા કલા
પ્રમાણે રતવા, ગુમડા, પ્લીહા (બરોજ) વગેરે રોગ
પેદા કર છે પણ જે માણસ દુર્બળ હોય, જે ખાઈ ન
શકતો હાય, તેનું રક્તપિત્ત નીકળનું અટકાવવાનો
તત્કાલ ઉપાય કરવો, કેમ કે જે રક્તપિત્ત અટકાવવામાં
નરવાવે તો રાત્રીની પેઠે તે તત્કાલ મરણ નિપજવે છે.

ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્તમાં વિરેચના ચોગ્ય

त्रिवृच्छयामाकाशयेण कल्केन च सशर्करम् ॥૯॥

સાધયેદિધિવલ્લેહ લિહ્યાત્પાનિતલ તતઃ ।

ધાણ અને મળુ નસેતાર લઈને રીતસર તેનો
કવાથ કરીને તેમા એ જ જે રીપથનો કક (લુગદા)
તથા સાકર નાખીને વિધિપૂર્વક અવલેહ (ચાટવું)
કરવો અને પછી તેમાથી હથેલી ભરીને ચાટવો, એથી
ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત મટે છે

त्रितृता त्रिफला ध्यामा पिप्पली शर्करा मधु ॥૧૦॥

મોદક- સચિપાતોર્ધ્વરક્તશોકચરાપહઃ ।

त्रितृत्समसिता तद्वत् पिप्पलीपादसमुत् ॥ ૧૧ ॥

નસેતાર (ધાણ), ત્રિફલા (પરે, બહેડા, આમળા),
કાણુ નસેતાર, પીપર અને સાકર, એ ઔષધની જોખીઓ
મધમા વાળવી એ જોખી સન્નિપાત, ઊર્ધ્વગામી
રક્તપિત્ત, સોજા અને તાવને મટાડવે વળી નસે
અને સાકર સમાવ લઈને તેમાં ચોથે ભાગે નાપર
નાખીને તે ચૂર્ણ અવગ્રાહ્યથી પપ સન્નિપાત, ઊર્ધ્વગામી
રક્તપિત્ત, સોજા અને નવર મટે છે

અધિગામી રક્તપિત્તમાં વમનના પાચ થોગો

વમન ફલસંયુક્તં તર્પણં સહિતામધુ ।
સસિતં વા જલં દ્વોદ્રયુક્તં વા મધુકોદકમ્ ॥૧૨॥
ક્ષીર વા રસમિક્ષરોર્વા

અધિગામી રક્તપિત્તવાળાને વમન આપવું તે વમનમાં રોપધ ૨૥ પ્રમાણે છે, સાકર અને મધ મહિત મીઠાળના ફળ સાથે તર્પણ રોપધ વમન માટે આપવું અથવા સાકર અને પાણી સાથે મીઠાળ ૨૫પત્નું અથવા જોઠીમધનું પાણી મીઠાળ સાથે આપવું અથવા મધ સાથે મીઠાળ ૨૫પત્નું અથવા દૂધ સાથે અથવા શેરડીના રસ સાથે મીઠાળ આપવું

(ઊલટીઓ કરાવવા માટે જ્યાં મીઠાળ વાપરવાનું લખ્યું હોય ત્યાં મીઠાળની છાલ વાટીને આપવી)

રક્તપિત્તમાં વમન કે વિરેચનથી શુદ્ધ થયેલાએ શુ આબુથી ?

શુદ્ધસ્થાનન્તરો વિધિઃ ।

યથાસ્થ મન્યપેયાદિ. પ્રયોજ્યો રક્ષતા યત્નમ્ ॥૧૩॥

ઉર્ધ્વગામી રક્તપિત્તવાળો કે અધિગામી રક્તપિત્ત વાળો કે નુકસે વિરેચન કે વમનથી શુદ્ધ થાય એટલે પછી ઉર્ધ્વગામીમાં મધ વગેરે રાત્રે અધિગામીમાં પેવા વગેરે આહાર આપવો નો વિધિ કરવો અને તેના બળનું રક્ષણ કરવું

મંથ

મંથો ઝવરોક્તો દ્રાક્ષાદિ,

પિત્તપ્રૈર્વા ફલૈઃ કૃતઃ ।

મધુલર્જન્મૂદ્રીકાપરુપકસિતામ્મલા ॥૧૪॥

તે મધ જવરકરણમાં કહેવો (સ્લેક પપથી યદ મા કહેવો દ્રાક્ષ વગેરે વાળો) કરવો અથવા દ્રાક્ષ, જામના, કારમરી ઇત્યાદિ પિત્તને હમનારા ફળ વડે કરવો અથવા મધ, બજાર, દ્રાક્ષ, ફલસાં, સાકરનું પાણી ઇત્યાદિ વડે કરવો

મન્યો વા પચ્છસારેણ સપૃતૈર્ભજસલુમિઃ ।

વાડિમામલકામ્લો વા

મન્દાફપ્લામિલાપિનામ્ ॥૧૫॥

પચસાર (શુ ૩/૩૦૫) વડે રાત્રી થી સહિત મમરના સાથુ વડે મધ કરવો અથવા જે મદ અગ્નિ વાળો હોઈને ખાટા પદાર્થની ઇંધણ કરતો હોય તેને દાહમ અને આમળા વડે ખાટો કરવો (ઉપરનો મંથ) આપવો

પેવા, માંસરસ

કમલોત્પલકિચ્ચલ્કવૃષ્ટિપર્ણામિયલ્પુકાઃ ।

ઝડીરં શાશરં રોષ્ણ શૂક્રવેરં કુચન્દનમ્ ॥૧૬॥

હીવેરં ઘાતકીપુષ્પ ચિલ્લમઘ્યં દુરાલભા ।

ઝવૌર્ધૌર્વિહિતાઃ પેવા વક્ષ્યન્તે પાદયૌગિકાઃ ॥૧૭॥

મૂનિમ્મસેન્નજલદા મસૂઃ પૃષ્ટિપર્ણયપિ ।

વિદારિગન્ધા મુદ્રાક્ષ વલા સપિર્હેરુકાઃ ॥૧૮॥

કમળ અને કાળુ કમળ એ બેનું કેસર, પુશ્પિપર્ણી અને કાળ, વાળો, શાશર, લોધર, આદુ અને રતાળવી, કાળો વાળો, ધાવડીના ફૂલ, બીલાનો ગર્ભ અને ધમાસો, એ ત્રણ જુદાંજુદાં ઔષધી વડે પેવા તૈયાર કરવી હવે પાદયૌગિક કહીએ છીએ (૧) કરિયાનું, વીરણવાળાના મૂળ, મોથ, મસૂર રાત્રે પુશ્પિપર્ણી, અથવા સાવિત્રી, મગ, બળદાણા, ઘી રાત્રે શેણકબીજ, એનો કવાચ કસીને તેમાં પેવા બનાવવી

પાદયૌગિક-સ્લેકના એક ચરણ (પા. ૦)માં કહવી દવાઓના ચોગ

રક્તપિત્તવાળાના ભોજન

જાજ્ઞલાનિ ચ માંસાનિ શીતથીયૌર્ણિ સાઘયેત્ ।

પૃથ્થપ્થ્યમ્જલે તેવા યવાશૂ કલ્પયેદ્રસે ॥૧૯॥

શીતાં સર્શકારાશૌદ્રાસ્તદ્દમ્માંસરસાનપિ ।

ઈપદ્મલાનનસ્લાનં વા ઘૃતઘૃદાન્ સર્શકારાન્ ॥૨૦॥

પૂર્વ કહેવી પેવાના રોપધાતા કવાચમાં સસલા વગેરે જગત પ્રાણીના શીતવીર્ય મામને મિલ્લ કરવા પછી તે માસરતમાં સામર રાત્રે મધ નાખેથી દો વાગુ કરવી અને તે રોગીને ખાવા આપવી, જે રોગીને થોડી ખટાશ જોઈતી હોય તેા જ્યાં ખાટા અથવા ખટાશ ન જોઈતી હોય તેા ખગથાવિનાના, ઘીમાં વધારેલા અને સાકર નાખેલા માસરન આપવા ધાન અને શાક

દાક્ષિણ્યવીમય ધાન્યં રક્તે શાક ચ શસ્યતે ।

અન્નસ્વરુપવિજ્ઞાને યદુક્તં લઘુ શીતલમ્ ॥૨૧॥

રક્તપિત્તમાં ઉંચીમાં અને યોગ્યમાં થયેલું ધાન ૨ ને દાક ગુણકરી છે, તેમ જ પાછળ સૂત્રમ્થાનમાં ૨ ન્નસ્વરુપવિજ્ઞાનીય નખાપમાં જે જે હરકા અને દાક પદાર્થ કહેવા છે તે આપવા

તરસ વાને ત્યારે પાણી, પીપ્પા

પૂર્વોક્તમસ્ય પાનીયં પચ્છમ્જલેન વા શ્વેતમ્ ।

લઘુના શ્વેતગીતં વા મધ્યમ્મો વા ફલામ્સ્ય વા ॥૨૨॥

અથવા સુદૃઢવાનું પાણી જે પાછળ (શ્લેષક
॥ મા) કહેલું છે તે પાણી ૨ થવા લઘુપાનમૂળ પાણીમા
ઉકાળીને ઠંડુ કરી તે પાણી પાનુ ૨ થવા રોકલું પાણી
ઉકાળીને ઠંડુ પાન પાણી ૨ થવા મધ સાથે મેથેલેલું
પાણી પાનુ ૨ થવા પિત્તના નાશ કર એવા કાળી ટ્રાલ
ચમેર ફાથી મિદ્ર કરવું પાણી પાનુ

પાણી પદ્મ કવચનો વિધિ એક તાલા રોપધિ
૪૬ને તેને બશર પાણીમા નરધુ પાણી બગતા સુધી
ઉકાળ ૨૪તા પાણીન ઠંડુ પાણી પીવા આપવું

માસરસ

શશ સવાસ્તુક શસ્તો

વિષ્ણુઘે તિત્તિરિ પુન ।

ઉદ્ગમ્યસ્ય નિર્યુદ્ધે સાધિતો મારુતેઽધિકે ॥ ૨૩ ॥

પ્રક્ષસ્ય હૃદિગસ્તદ્વ્યયમોઘસ્ય ચ કુકુટ ।

અપિત્તવાતન જે વિબધ લાચ તો અથવાનો
બાજ નાથ મમરાનુ માગ ખાવા ૨ ૧૫ જે વાયુ
રુચિક લાચ તો ઉગ્ર (ગુલર ઉમે) ના કવાથમા
મિદ્ર કરવું (નરધુ) નતરનુ માસ ખાવા ૨ ૧૫૫ તમ
૪ પીપરના કવાથમા નિ ૨ કરલો માર ખાવા ૨ ૧૫૫
મથવા વના કવાથમા મિદ્ર કરલો ફૂક ૧ ખાવા ૨ ૧૫૫

રક્તપિત્તમા અપથ્ય (પરજ)

યત્કિન્નિદ્રકપિત્તસ્ય નિદાન તચ્ચ વર્જયેત્ ॥ ૨૪ ॥

જેનાથી રક્તપિત્ત થાય તે તે આકારવિહાર (નિ
૩/૧ ન) ના ૫ ૧ ૨ વા

રક્તપિત્તમા શયન અપથ્ય

ગાસારસેન ફલિનીમૃદ્રોઘાન્નમશ્નિકમ્ ।

પિત્તાસ્ફુ શમયેત્પીત, નિર્યાસો ઘાઽઽરૂપકાત્
શર્કરામધુસયુક્ત કેત્ત્રો વા, શૂતોઽપિ વા ।

હૃદય સવો જયત્યન્ન, સ હાસ્ય પરમોપધમ્ ॥ ૨૬ ॥

અઝૂનીના નસમા કાગ ગાપીચ ન લાધર, રસા
૪૪ન અને મર નાખીન પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે
અથવા અર નાના રનમા મધ ૨ ન સાશર નાખીને તે
પીવાથી અથવા રોઝો અઝૂનીના રન પીવાથી અથવા
નના ઉવાર પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે અર સી ૪
રક્તપિત્ત ૪૨ મા છે અઝૂની રો રક્તપિત્તનુ
પરમ અપથ્ય છે

રક્તપિત્તમા કવાથ અને ચાટવાની દવા

પટોલમાલતીનિમ્બચન્દનદ્વયપદ્મકમ્ ।

રોઘો વૃષસ્તન્દુલીય હૃષ્ણા મૃન્મદયન્તિકા ॥

શતાવરી ગોપકન્યા કાકોલ્યૌ મધુયષ્ટિકા ।

રક્તપિત્તહરા ક્વાથાશ્લય સમધુશર્કરા ॥ ૨૮ ॥

પટોળ, રમેરી લોમ, રકનચદન, શ્વેતચદન
૨ને પદ્મકાશ રોના કવાથમા મધ ૨ને સાકર નાખીન
પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે વળી બન જાતના લોધ, ૪
અરડૂસી તા ૪જે મારો માટી, માવણીના ફૂલ
એના કવાથમા મધ ૨ ન સાકર નાખીને પીવાથી પમ
રક્તપિત્ત મટે છે તમ ૪ ચનાવની તારિવા કાકાલી,
શીરકાકાળો જેલીમ, રોના કવાથમા મધ ૨ ને સાકર
નાખીન પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે એ ત્રણે કવાથ
રક્તપિત્તન હરનારા ૪

બાજ ગ્રથમા કહ્યું છે કે ૨ રડૂસી, ઠંડુ અથવા
ઈન્દ્રજ્ય કાળુ સવા બન કાટાસગિયો, રોટલાને લીલા
છતા પામ બમણ ન લવા માટે ૨ । ૪/૫થાએ અરડૂસી
લીલા લવી છતા ૪ પામી ન લવી

પલાશવલ્કવાયો વા સુશીન શર્કરાન્વિતઃ ।

લિહામ્ના મધુસર્પિર્ગ્વા ગવાશ્વશક્તો રસમ્ ॥

ખાખરાનો છાલના કવાથ ઘણા ઠકા કરીને તેમા
સાકર નાખીન પાવા ૨ થવા ગારના છાલના અને ઘોડાની
લાદના ગમમા મધ ૨ ન લી નાખીને પાવું એથી
રક્તપિત્ત મટે છે

સક્ષોદ્ર ગ્રથિતે રક્તે લિહાત્પારાગતાચ્છક્ત ।

લાલી જા ૫ ૧૬ નું લાચ લોહીની ગાઢા પાની
ભર તો મધની માથ કનૂતરની હગાર ચટાડવી

બહુ લાહી નીકરી જનુ લાચ તે શું કરવું ?

ઘતિનિ ક્ષતરક્તશ્ચ શ્રોત્રણ કષિર પિત્તે ॥ ૩૦ ॥

જાજ્જલ, મધયેદ્વાઽઽન્નમામ પિત્તયુત્તં વદ્ ॥

જે અતિશય લાલી પડું તેમ તે જગલ દેશના
પ્રાણીનું લોહી મધ નાખીને પીડું અથવા કાળજામાં
પિત્ત લાચ નની નાથ ૪ લોકાનું (બકરાનું) પક્ષત
(કાળજી) કાચુ ને કાચુ ખાડું

ચન્દનોદીરજલદલાનમુદ્રકળાયથે ॥ ૩૧ ॥

થલાજલે પર્યુપિત કર્યાવો રક્તપિત્તહા ।

ચાન્દન વાળો માથ ૨ લલા મમરા, મગ, પીપર,
જ્ય, એ સને નાખી રાત બગાડાના કવાથમા
પલાળી નાખીને તેના કવાથ કરી પીવા એથી રક્ત
પિત્તનો નાથ થાય છે

પ્રસાદશ્ચન્દનામ્મોજસેયમૃદુમૃદુલોદ્ગ ॥ ૩૨ ॥

સુશીત સસિતાશ્નોદ્ર શોષિતાતિપ્રત્તિજિત્ ।

બહુ રક્તપિત્ત નીકરું હશે તે તપાવેલા માંની

દેહાને સુખડ, કમળ, વાળો, એમના પાણીમા નાખીને (છમકારીને) તે પાણી સારી પેઠે ઠડુ પડવા દઈ તેમા સાકર રાને મધ નાખીને પાવાથી અટકશે

માપોષ્ય વા નવે કુમ્મે પ્રાયઃવેદિશુગણ્ડિકાઃ ॥
સ્થિતં તદ્ગુપ્તમાકાશે રાત્રિં પ્રાત સ્નત જલમ્ ॥
મધુમદ્ધિકવામ્બોજકૃતોત્તસં ચ તદ્ગુપ્તમ્ ॥૩૪॥

શેરડીની ગંડીને (કકડાને) કવરીને નવા (કોરા) પાણીમા પાણી રડીને તેમા પલાળવી પછી તેમા જીવડા, કચરો વગેરે ન પડે એવી સભાળથી (અગાસીમા) રાતે ખુબ્બુ મૂકી રાખવું પછી ખીલેલા કમળ વડે અઠકૃત કરેલું (ખીલેલું કમળ રાદર ડુંભાડી રાખેલું) તે જળ સવારમા મધ નાખીને પીજું, તેથી લોહી બહુ વહેતું અટકશે

યે ચ વિતરજ્વરે ચોક્તા કવાયાસ્તાંશ્ચ યોજયેત્ ॥
વળી પાછળ જવરગ્રસ્તમા જે કવાય પિત્તજવર ઉપર લાગુ કરવાના કલા છે તે કવાય પણ રક્ત પિત્તમા આપવા

આ બધું કર્યા છતા રક્તપિત્તનું શમન ન થાય તો શું કરવું?

કવાયિર્વિવિચેરેમિદંતિડાતૌ ચિકિત્સે કલ્પે ॥ ૩૫ ॥
રક્તપિત્તં ન વેચ્છામ્યેતસ્ર યાતોસ્યગે પય ॥
યુગ્ધવાચ્છાગ શ્વર્ત, તદ્વદ્યથ પચ્છગુણેડમ્મસિ ॥
પચ્છમૂલેન લઘુના શ્વર્ત વા સતિતામશુ ॥
ઝીવકર્ષમકદ્રાક્ષાલગોહુરનામૈઃ ॥ ૩૬ ॥
પૃથક્પૃથક્શ્વર્ત ક્ષીર સઘૃત ચિકિત્સાડયથા ॥

પાછળ કહેતા જુદાજુદા કવાયથી રાગિન પ્રદીપ્ત થયા છતા અને કઈ જિતાયા છતા પણ જે રક્તપિત્ત થમે નહિ તો, જે તે રક્તપિત્તમા લાગુનું બન અધિક હોય, તે કુદ્યથી પાવગામા પાણીમા બડીરનું દૂધ ઉઠાવીને દૂધ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઠડુ પાડીને રાગીને પાવું અથવા પાચગણુ પાણીમા ગાયનું દૂધ ઉઠાવીને દૂધ માત્ર શેષ રહે, ત્યારે ઠડુ પાડીને રાગીને પાવું અથવા લઘુપચમૂળના કવાયમાં ગાયનું દૂધ ઉઠાવીને ઠડુ પાડીને તેમાં મધ અને સાકર નાખીને પાવું અથવા જીવડાના કવાયમાં, અથવા જીવડાના કવાયમાં, અથવા ગેખરના કવાયમાં, રાશવા સુંકના કવાયમાં, ગાયનું દૂધ ઉઠાવીને તેમા ઘી અથવા સાકર નાખીને પાવું

પેશાબને રસ્તે નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય
ગોક્ષ્ણકામીકૃતં પર્ણનીમિસ્તથા પય ॥૩૭॥

હન્યાશુ રક્ત સરૂજં વિશેપાન્મૂત્રમાર્ગમ્ ॥

વેદના સહિત જે રક્તપિત્ત વહેતું હોય તે ગેખર, શતાવરી અને ચાર પર્ણીઓ (શાલિપર્ણી, પુશ્પિનપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી, માપપર્ણી), ૨૦ ઔષધિઓના કવાયમા સિદ્ધ કરેલું ગાયનું દૂધ પાવાથી અટકે છે, અને ખાસ કરીને ૨૦ ઉપાય મૂત્રમાર્ગે વહેતા લોહીને રાટકાવી આરામ કરે છે

ગુદામાંથી નીકળતા રક્તપિત્તના ઉપાય
વિષ્માર્ગે વિશેષેણ દિતં મોચરસેન તુ ॥૩૯॥
વટપ્રોહૈ શુક્લૈર્ ગુણ્ડવૃદીવ્યોત્પલૈરપિ ॥

જે ગુદવાટે લોહી વહેતું હોય તે ખાસ કરીને શેષવાના ગુદરના પાચગણુ કવાયમા દૂધ ઉઠાવીને દૂધ માત્ર શેષ રહે ત્યારે તે પાવાથી આરામ થાય, રાશવા વડની વડવાઈના કૂમળા અકુરના રાશવા વડની ટીથીએના રાશવા સુંક, વાળો અને કાળું કમળ, એ ત્રણના કવાયમા ગાયનું દૂધ ઉઠાવીને દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે તે પાવાથી પણ રક્તપિત્તવાયાન આરામ થાય છે

રક્તાતિસારયુર્નામચિકિત્સાં ચાચ કલ્પયેત્ ॥

વળી ગુદવાટે વહેતા રક્તપિત્તને અટકાવવા માટે જે ઉપા. રક્તાતિસારમાં રાને ઘસતી ચિકિત્સામા કરે વામા રાશવે, તે પણ કરવા

પીત્વા કવાયાન્ વયસા મુક્ષીત પયસૈવ ચ ॥
કવાયયોગૈરેર્થિર્થા વિપન્ન પાવયેદ્ધૃતમ્ ॥૪૧॥
રક્તપિત્તવામા રાગીને દૂધ સાથે (પૂર્વે કહેલા) કવાય પાવા રાને તેને ભાજન પણ દૂધ સાથે જ કરાવવું. રાશવા પૂર્વે કહેલા કવાયોમા પકવ કરેલું ઘી પાવું

વાસાધૃત
સમૂલમસ્તકં શુષ્ણં લૂપમદ્રગુણેડમ્મસિ ॥
પક્ત્વાડાંશાવશેષેણ ઘૃતં તેન વિપાચયેત્ ॥૪૨
તત્પુષ્પમર્મે તચ્છીત સક્ષોદ્રં પિત્તશોણિતમ્ ॥
પિત્તગુલ્મજ્વરવાસકાસહદ્રોગકામલાઃ ॥ ૪૩ ॥
તિમિરશ્રમવીર્સર્પસ્વરસાદોશ નાશયેત્ ॥

મૂળ, ડાઘાં અને પાદડાં સહિત અરડૂરીને લાવીને કવરીને આકળમા પાણીમાં તેનો કવાય કરવો. પાણી (જ્યારે ડેકગતાડેકગતા આકમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે) તે કવાયમા કવાયથી અકમા ભાગનું ઘી નાખીને તે ઘીમાં અરડૂરીનાં ફલોનો કક (લૂનાદી) કરીને નાખવો. પાણી ઘી માત્ર બાકી રહે ત્યા સુધી પકવ કરીને ઘી ગાળી લઈ ઠડુ પડવા દેવું એ ઘીને મધ સાથે નટાવાથી રક્તપિત્ત મટે છે; એટલું જ નહિ,

પણ પિત્તગુહ, જ્વર, દમ, ઉધરસ, હૃદયના રોગ, કમળો, રૂપિ ગાળ પડવાના રોગ, ચક્રર, રતવા ને સ્વરભગ એટલા રોગ મટે છે

પચાશયુત, ત્રાયમાસુયુત

પલાશવૃન્તસ્વરસે તદ્ભે ચ ઘૃતં પચેત્ ॥ ૪૪ ॥
સક્ષોદ્ તથ રક્તઘ્નં, તથૈવ ત્રાયમાણયા ।

ખાખરાના ઊંટાને કચરીને તેનો રસ કાઢવો એ રસમાં ૨ હમા ભાગનું ઘી નાખીને ઘીમા ખાખરાનાં બીજા ઊંટાનો ક્રક નાખીને ઘી પકવવું રો ઘી ઠંડુ થયા પછી મધ સાથે આપવાથી રક્તપિત્ત મટે છે, તેમ જ ત્રાયમાસુના કવાયમા કે સ્વરસમા પણ રો જ રીતે ઘી પકવ કરીને મધ સાથે રોગીને આપવાથી રક્તપિત્ત મટે છે

ગળામાથી નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય

રક્તે સ્પિચ્છે સર્વકે પ્રથિતે કણ્ઠમાર્ગને ॥ ૪૫ ॥

લિહ્યાગ્માક્ષિકર્ષપિચ્ચાં ક્ષારમુપલનાલજમ્ ।

પૃથ્વ્યપૃથ્વ તથાગ્મોજરેરુણ્યામામધૂકજમ્ ॥ ૪૬ ॥

બોલી શીમળાના રસ જેનું ચીકણ વઈ ગયું હોય, બોલી કફવાળુ હોય, તે ગઢાઈ ગયું હોય, તે ગળામાથી નીકળતું હોય, તે કાળા કમળના નાળનો ક્ષાર કાઢીને તેને ઘી તથા મધ સાથે ચાટવો

તે જ પ્રમાણે કમળની રજ રાણવા પીપર, અથવા મધુકાને ક્ષાર, એમાથી કાઈ પણ એક મધ અને ઘી સાથે ચાટવાથી કકમા રહેું ગઢાઈ ગયેલું રક્તપિત્ત મટે છે

કોઈ કહેશે કે જકા કાદ તીવ્ર સ્વભાવના હોવા છતાં ૨૥ રક્તપિત્તમા તેનો ઉપયોગ કમ થાય? તે સમજવું કે, કમળા વગેરે પદાર્થો શીતળ સ્વભાવના છે, માટે તેમાથી બનેલો ક્ષાર પણ તેવા જ સમજવો કહ્યું છે કે, કાર્યકારણને અનુસરનાર હોવાથી જે સ્વભાવ કારણનો હોય છે, તે જ સ્વભાવ કાળના પણ હોય છે કારણે મુખ્ય ગુણ સંગ્રાહવાનો છે, માટે કફના અનુબંધવાળું ગઢાઈ ગયેલું બોલી કકમા રહ્યું હોય તેને ઘી અને મધ સાથે મળેલો ક્ષાર ઓગાળીને ચોપન કરીને રાગને મગરો છે, પણ રક્તપિત્તને કોષા વતો નથી

ગુદામા રક્તપિત્તમા ભક્તિ

ગુદાગમે વિદોષેણ શોણિતે ઘસ્તિરિચ્છતે ।

ગુદાવાટે રક્તપિત્ત પડતું હોય ત્યારે ખાસ કરીને ભક્તિ આપવી શોગ્ય છે

નાકમાથી નીકળતા રક્તપિત્તના (નસકોરી ફૂટવાના રોગના) ઉપાય

ઘ્રાણગે રુચિરે શુદ્ધે નાવન ચાતુષેચયેત્ ॥ ૪૭ ॥
કવાયયોગાન્ પૂર્વોક્તાન્ ક્ષીરેક્ષાદિરસાપ્તુતાન્ ।
ક્ષીરાદીન્સંચિતાંસ્તોયં કેવલં વા જલં હિતમ્ ॥ ૪૮ ॥
રસો દાહિમપુષ્પાનામાત્રારદ્યઃ શાહૂલસ્ય વા ।

નાકમાથી શુદ્ધ બોલી પડતું હોય તે નસ (છીક) છીની માફક સૂધવાનું રોષધ) આપવું અથવા પાછળ જે કવાયના ઔષધો (રક્તપિત્ત માટે) કહ્યાં છે તે ઔષધને દૂધ કે શેરડીના રસમા ઓગાળીને નાકમા મૂકવા, અથવા પાછળ કહેલા એ ઔષધોને માસરસ કે ઘીમા ઓગાળીને મૂકવા રાણવા દૂધ, શેરડીના રસ, માસરસ કે ઘી રોમાથી કાઈ પણ રોકમા સાકર મેળવીને તેના ટીપા નાકમા મૂકવા અથવા સાકરનું પાણી અથવા એકત્ર પાણી નાકમા મૂકવું તે પણ હિતકર છે અથવા દાડમના ફૂલોના રસ નાકમા મૂકવો અથવા કેરીની ગોટલીનો રસ નાકમા મૂકવા દુર્વા (ધરો)નો રસ કાઢી નાકમા મૂકવો (નસની દવાને નસકોરામા ફૂટાવીને અથવા સૂઈતે નાકમા ઊંચે ચડાવવી)

લેપ, અગ્ન વગેરે

કસ્યપેચ્છીતવર્ગે ચ પ્રદેહામ્પજ્જનારિપુ ॥ ૪૯ ॥

વળી રક્તપિત્તના રાગવાળાને શીતવીર્ય ઔષધો ઓમાની જે જે મળી આવે તે તે ઔષધોનો લેપ કરવો તેમ અગ્ન વગેરે પણ કરવા

ઉપસહાર

યથ પિત્તજ્વરે પ્રાંક યદિરન્તઃ મેપજમ્ ।

રક્તપિત્તે હિત તથ ક્ષતક્ષીને હિતં ચ યત્ ॥ ૫૦ ॥

જે રોષધ પિત્તજ્વરમા ખાવા કે પીવા માટે અને નોળવા કે લેપ વગેરે તરવા કહેતું છે, તેમ જ જે ઔષધ ઉરજાતથી શીત થયેલા માણસને હિતકર છે, તે નર્વ ઔષધ રક્તપિત્તમા હિતકર છે

શ્વેદ્યાન્નદ્વદે ચતુર્થે ચિકિત્સિતાગ્ને રક્તપિત્ત-
ચિકિત્સિત નામ દિલીયોડધ્યાય ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ૩ ને : કાસચિકિત્સા

અથાતઃ કાસચિકિત્સિત્તં ટ્યાવ્યાસ્યામ્ ।

ઈતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

આરે ઉવે રામે કાસ(ઉપરમ, ખાસીનો રોગ)ની ચિકિત્સા મમજીવશું એ વિષયમા - ત્રણ વગેરે મર્દખિ ઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા

કેવલાનિલજં કાસં સ્નેહેરાદાશુપાચરેત્ ।

યાતામ્સિદ્ધૈઃ કિન્ચેશ્ચ પેયાપૂરસાદિભિઃ ॥૧॥

હેહૃદ્ધૈસ્તથાડ્યઃસ્વેદસેકાવગાહનૈઃ ।

ચસ્તિભિર્નદ્ધવિદ્વાતં, સપિત્તં તૂર્ણમત્તિકૈઃ ॥૨॥

પૂતૈઃ કીરૈશ્ચ, સકર્કં જયેસ્નેહવિરેચનૈઃ ।

કેવળ વાયુની ખાસી હોય તો પ્રથમ વાયુને ઘડનારી અપિષ્કાથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહ વડે તેનો ઉપાચ કરવો 'પ્રથમ' કહેવામાં એ હેતુ છે કે વાયુથી થયેલી ઉધરસમાં વાયુને કોપાવનાર દોષ કંઈ વગેરે છે તેનો પ્રથમ લૂખા વગેરે રૂપથી ઉપચાર કરીને પછી વેધો ઉધરસના ઉપચારની સાથે વાયુનો ઉપચાર કરે, એવી તેમની ગેરમજબૂતી દૂર કરવાને 'પ્રથમ' રીત કહ્યું છે વળી કેવળ વાયુની જ ખાસી હોય તો સિન્ચ પેશ, મૂષ, રસ વગેરે થીવા આપીને, તેમ જ લેહ, ધૂમ, અભ્યંચ, સ્વેદ, સેક, અવગાહ (ડૂબકી) ઇત્યાદિ ઉપાયો વડે વાયુની ઉધરસને મગાડવી જે ઉધરસમા જાયે અને વાફૂટ બંધ હોય તો બસ્તિઓ આપવી જે પિત્ત વાતી વાયુની ઉધરસ હોય તો ભોજન કર્યા પછી તરત રોગને યોગ્ય દવાથી સિદ્ધ કરેલા ધી, દૂધ ઇત્યાદિ થીવા રૂપોને ઉપરન મગાડવી જે કફવાતી વાયુની ઉધરસ હોય તો સ્નેહપાન કરાવીને અને વિરેચન આપી ને મગાડવી.

* સ્વેક ઠાવાના સ્નેહો

શુદ્ધવીરુષ્ટકારીરમ્પાં પૃથક્ચિદ્વાતપલાદમે ॥૩॥

મસ્ય. સિદ્ધો પૂતાદ્વાતકાસુદુઢિરીપન્ ।

ગેગોનો રત ત્રીત પચ્ચ લેવો અને ચંનભીંગ

* આ સ્નેહી વિવન નીચેના સ્વેકમાં આપી છે

+ 'પચ' ઇત્યાદિ દુઢેનું માપ લખવાને નીચે કોલ

રસ પાપ તેટલો જ લેવો ૨। બન્નેના રસમાં એક પ્રસ્થ થી નાખીને દકત થી બાકી રહે ત્યા સુધી પાક કરવો ૨૦ થી વાયુની ખાસીને મગાડનાર રાતે ૨ ગિનેને પ્રદીપ કરનાર છે

ક્ષારરાક્તાવચાદિજ્જપાઠાયશ્ચાદ્યાદ્યાન્યકૈઃ ॥૪॥

દ્વિશાળૈઃ સર્પિષઃ પ્રસ્ય પશ્ચકોલયુતૈઃ પચેત્ ।

દશમૂલસ્ય નિર્યુદ્ધે 'પીતો'ષ્ણદાનુપાપિના ॥૫॥

સ કાસશ્વાસહૃત્પાર્શ્વમહુળીરોગમુલ્મનુત્ ।

જવખાર, રાસના, વજ, લિંગ, પિષ્ઠામૂળ, જીરું, પાણ, સુંક, પીપર, ચવક, પીપરીમૂળના ગોળા, અને ચિત્રો, આ રૂપથી દરેક બે બે શાસ્ત્ર લેવા પછી તેનો કંક કરીને એક પ્રસ્થ (૬૪ તોલા) થીમાં નાખીને દશમૂળના કવાથમા તે થી સિદ્ધ કરનું ૨૦ થી પીપા પછી મઝ થીવા તેથી ઉપરમ, દમ, લદવાના રોગ, પડખાની પીઠ, ગાંઠપીરોગ, અને ગોગો રાગ મટે છે

દ્રોણેડપા સાધયેદ્રાસ્નાદશમૂલશતાયરી ॥૬॥

પલોન્મિતા દ્વિકુડચ કુલત્પં વદરં વયમ્ ।

તુલાર્થે વાજમાંસસ્ય તેન સાર્પં પૂતાદકમ્ ॥૭॥

સમક્ષીર પલાંશૈશ્ચ જીવતીપૈ સમીક્ષ્ય તત્ ।

મયુક્ત ઘાતરોગેષુ પાનનાથનચસ્તિમિ ॥૮॥

પશ્ચકાસાન્ શિરઃકમ્પં પોનિયક્ષણવેદનામ્ ।

સર્ગાૈકાક્ષરોગાંશ્ચ સમ્પ્રીદ્યોર્ગાનિલાન્ જયેત્ ॥૯॥

રાસના, દશમૂળ, શતાવરી, ૨૦ અંશીમાનું દરક એક રોક પચ લેવું, કળથી, ભોર ૭ ને જવ, ને રૂપથી બે બે કુડવ લેવાં, બકરાનું માસ અડધી નુકા લેવું પછી ૨૦ સર્વનો એક ટોલ પાણીમાં કવાથ કરવો તે કવાથમાં રોક આકક થી નાખવું તેમાં થી જોટનું ગાયનું દૂધ નાખવું તથા જીરનીચ ગરનાં અંબેય એક પચ (ચાર તોલા) નાખવાં અને તે વડે થી

રશ્મી છે તે ઉપરથી જ્યાં જ્યાં તેવા સન્દો રાત્રે ત્યાં ત્યાં તેનું માપ જમી લેવું

સપ્ત=૪ માસ ૪ મહા=૬૪ તોલા

ત્રીવ=૬ માસ ૨૪ક=૨૪૬ તોલા

કર્પ=૧ તોલા

પવ=૪ તોલા

પ્રસુનિ=૮ તોલા

ચંનત્રિ=૧૬ તોલા

કુડ

દ્રોષ=૧૦૨૪ તોલા

નુપા=૮૦૦ તોલા

ખપ=૮૦૦૦ તોલા

પ્રથા ૧ પદાર્થ જરયાનું ૬૪ થન જાતનું ૨૧૧૫ ૪ અન્ય થનનું નેત પા ૪ લેવ છે તેને 'કુડ' કને છે

સિદ્ધ કરવું એ ધીમે દેશ, કાલ વગેરેના વિચાર કરીને
વાતરોગમા પાવામા, સુંઘાદવામા કે બસ્તિ રાપવામા,
જે વાપરવામા રાપે તે પાથે પ્રકારની ઉપરસન,
માથુ ધૂપવા કરવાના વાતરોગને, યોનિની તથા રાડની
વેદનાને, સર્વગને રાને એકાગ્રવાયુના સંગન, ખીલા
(પ્રશેન)ને રૂન ઊંઘ વાયુને મળડે છે

વિદાયદિગણકાયકલ્પકસિદ્ધ ચ કાસજિત્વ ।

વિદાયદિ ગણમાં કલ્પવા રીપધોના કાથ કરેન
તેમા ધી નાખીને તથા ત ધોમા વિદાયદિ ગણના
ઓપધોના કલ્પ નાખીને ધી પદ્ધતિ કરું હાય તે ન ધી
ખાવાથી કાસ(ખાની) મટે છે

સ્વાક ૧૧ વાળા લેલ

મશોકવીજશ્રવકજન્તુઘ્રાજ્જનપચકૈઃ ॥૧૦॥

સચિદેશ ઘૃત સિન્ધુ તત્ત્વર્ણ વા ઘૃતત્ત્વત્ત્વ ।

લિદ્યાત્પચક્ષાનુપિનેદાજ કાસાતિપીડિતઃ ॥૧૧॥

અંસાપાલવના બી, ગરૂ, વાવડિંગ, રનાગન,
પચકાક રાને બીડલવસ, રો ઓપધોથી ધી તિલ કરું
લેપ તે થી અથવા ધીમા એ રીપધિરોનું ચૂપા કાલવીન
તે થી, જે માસસ સાટે રૂને વાટવા પછી બકરીનું દૂધ
પીએ તે ઉપરસથી ખૂબ પીડાતો મનુષ્ય ઉપરનના રાગ
થી મુક્ત થાય છે (તેન ઉપરનના રાગ મટે છે)

વિદફ નાગરં રાસ્તા પિપ્પલી દિક્ષુ સૈન્ધવમ્ ।

માર્ગો દ્વારશ્ચ તત્ત્વર્ણ વિદેહા ઘૃતમાત્રયા ॥૧૨॥

સકલેડનિલજે કાસે શ્વાસહિષ્માહતાગ્રિપ્તુ ।

તેથી વાયુથી શ્વેદો કક્ષવાથી ઉપરસમા, તમ ૪
દમ, હેડી અને મગ્ગિનમા વાવડિંગ, સુંક, રત્નના,
પીપર, ડિંગ, સિંધવ, ભારજ અને જવખાન ર તર્વ
નું ચૂર્ણ ધોતી રોગ્ય માત્રા સાથ પીનું

કુટાભાં મ્લેકવેરં શટીં દ્રાક્ષાં સિતોપલામ્ ॥૧૩॥

લિદ્યાત્કર્ષટગટ્કીં ચ કાસે તૈલેન વાતજે ।

વાયુથી થયેલી ઉપરમા ધમાસો, આદુ, ૪ટકચુર,
કાળી દ્રાગ, સાકર રાને કાકડાચિંગ, રો કોપધનું ચૂર્ણ
કરીને તેને તેલની સાથે ચાટવું

રુપ્પશાં પિપ્પલી મુસ્ત્તાં

માર્ગો કર્કટકીં શટીમ્ ॥૧૪॥

પુરાણમુદ્દેલામ્યાં સૂનિતાન્યલેહયેત્ ।

તદ્દસ્યરુણાં શુષ્કીં ચ સમાર્ગો તદ્દેશ ચ ॥૧૫॥

ધમાસો, પીપર, સોષ, ભારજ, કાકડાચિંગ, ૪ટ
કચુરે, એ સર્વ ઓપધના ચૂર્ણને જૂના ઘોઘ તથા
તેલમાં મેળવીને ચાટવા તથા વાયુની ઉપરત મટે છે

તે ૪ પ્રમાણે પીપર અને સૂકના ચૂર્ણને એકત્ર કરીને
તેને જૂના ઘોઘ તથા તેલમા ચાટવું તે ૪ પ્રમાણ
ભારજ રાને સૂકના ચૂર્ણને જૂના ઘોઘ સાથે તેલમા
ચાટવું તેથી પણ વાયુની ખાસી મટે છે

પીંચની પાચ દવા

પિવેચ રુણાં કોળેન સલિલેન સસૈન્ધવામ્ ।

મસ્તુના સસિતાં શુષ્કીં દક્ષા વા કણરેણુકામ્ ॥

પિવેદ્દરમજ્જો વા મદિરાદધિમસ્તુમિઃ ।

મયવા પિપ્પલીક્લં ઘૃતમૃદે સસૈન્ધવમ્ ॥૧૭॥

સિંધવ સહિત પીપરના ચૂર્ણને લગાર લગાર ગરમ
પાણી સાથે પીવું રાથવા સુંક અને સાકરને દહાંમા
છૂટેલા પાણી સાથે પીવી અથવા પીપર અને રેણુકબીજ
ન દહીં સાથે પીવા

બારના ઠંધિયાની મીઠને દણ, દહીં અથવા દહાંમાથી
છૂટેલા પાણી સાથે પીવી, અથવા પીપરના કડકન ધીમા
શેડીન તમા સિંધવ નાખીને તે દણ દહીં અથવા દહાંમા
છૂટેલા પાણીમા પીવું

ધૂમપાન

કાસી સપીનસો ધૂમ સૈર્હિકં વિધિના વિવેદ્ ।

દિષ્માશ્વાસોકધૂમશ્ચ ક્ષીરમાંસરસાશનઃ ॥૧૮॥

ખાંસવામા માસસને સાથે સંજેખમ પણ લેપ એટલે
ગરમ ઉપરસ રાને સંજેખમ બન થયા લેપ તેણે સિંગધ
ધૂમ વિધિ પ્રમાણે પીવેા તથા દૂધ, માસ, અને માસસ
ખાવાથી થયેલી ખાસી રાને સંજેખમવાળાઓ લેખી
- ન સ્મની વિકિન્ગામા કહેલા ધૂમ પીવા

(સિન્ધ ધૂમ માટે રાને ધૂમ પીવાની વિગતો માટે
ગુરુ સૂત્રસ્થાન રાપાપ ૨૧મે)

માંસસ અને ધૂમ

આશ્વાનુપીદકૈઃ શાલિયવનોધૂમપટિકાન્

રક્ષમાંપાત્મગુનાનાં વૃષેવાં મોજયેદિતાન્ ॥૧૯॥

ગ્રામ્ય પ્રાણીઓ કે રૂનુપ દેશના પ્રાણીઓ કે
ગરમ પ્રાણીઓના માતન સાથે અથવા આદુ અને
કોવના ચૂપની સાથે, શાન, ચોખા, જવ, ઘઉં અને
નાગે ચોખાનું પથ ભોજન ગોળીને કતવવું

પેચા

યસાનીપિપ્પલીશિલ્વમધ્યનાગરવિષદૈઃ ।

રાસ્તાજાજાપૃથક્પણિલાશાશટિયોષ્કરેઃ ॥૨૦॥

સિદ્ધાં સિન્ધધામ્લલ્વણાં વેપામનિલજે પિનેદ્ ।

કટિહત્પાત્કોષ્ટાતિશ્વાસદિષ્માપ્રણાશનીમ્ ॥

અગ્ગિદ, પીપર, બીજાનો ગરૂ, સુંક, રિંગે,

જુ સલ

રાસ્ત્રા, છઠ્ઠ, પુશ્નિપૂર્ણ, આખરાના બીજ, ચટ્કચૂર, પુષ્કરમૂળ, એ ૨ પૈથાથી સિદ્ધ કરેલી, સ્નિગ્ધ, ખાટી ૨ ને ખાટી (ધીવણી અને લગાર ખાટી તથા મીઠું નાખેલી) પેલા વાયુથી થયેલી ખાસીવાળાને પીવી, કેમ કે તે વાયુની ઉધરસ મટાડવાની સાથે કે, હૃદય, પાસા અને કોઠામા થનારી ધોડનો, દમનો ૨ ને હેડકીનો નાશ કરે છે

વશમૂલરસે તદ્વત્ પञ्चકોલગુહાન્વિતામ્ ।
પિષ્તેભ્યં

સર્માલલા કૌરેયીં ચા સસંગ્ધવામ્ ॥૨૨॥

તે જ પ્રમાણે લશ્મીના કવાથમા સિદ્ધ કરેલી પચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક ૨ ન સુંઠ) તથા ગોળમુક્ત પેલા પીત્તો રાચવા દૂધ રાત્ર ચોખાની પેથામા ચોખા ભેટલા જ તલ નાખીને ૨ ને સિધવ નાખીને તેવાર કરેલી પેલા પીત્તી (હેમાદિ) (રોથી વાયુની ઉધરસ મટવાની સાથે કે, હૃદય, પાસા અને કોઠામા થયેલી પીડા, દમ રાત્રે હેડકી મટે છે)

માત્સ્યકોક્કુટવારાહેમૈર્સૈર્વા સાઞ્યસૈષ્ઠવામ્ ।

અથવા માછલીના અથવા કૂકડાના અથવા ડકર ના માસની બનાવેલી પેલા રાત્રે ઘી અને સિધવ નાખીને પીવી

વાયુથી થયેલી ઉધરસમા શાક, સ્નેહ, ભગ્ન, પીત્તા વાસ્તુકો ધાયસીશાક કાષ્ઠ સુનિયજ્જનક ॥૨૩॥
કણ્ટકાર્યા, કલ પત્ર જાલ શુષ્ક ચ મૂલકમ્ ।
રેન્દ્રાસ્તૈલાદયો

મસ્વા, કૌરેયુરસમીઠિકા ॥૨૪॥

વચિમસ્ત્વારનાલામ્લકલામ્બુમદિરા પિવેત્ ।

અથવાની બાજી, કાકળાજાનું શાક, કાસુંદરો, સુનિ પશુકની બાજી, ભેરંગીણીનું ફળ અને પાદડા, કુમળા તથા સુકા મૂળા, તેવ વગેરે સ્નેહ, દૂધ, શેરડીનો રસ, ગોળની બનાવટો, દહીં દહીંમા છૂટેલું પાણી, કાંજી, ખાટા ફળથી સિદ્ધ કરેલું પાણી અને મધ, એ સર્વે વાયુની ઉધરસવાળાને આવાપીવા યોગ્ય અન્નપાન અમુવા

પિત્તથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા

(૨૩૩ ૨૫ થી ૪૦)

વચન

પિત્તકાસે તુ સ્વકફે વચન સર્વિયા હિતમ્ ॥૨૫॥
તથા મદનકાશ્મર્યમપ્રુકકથિતૈર્જેલે ।

કલવણાદકક્ષેર્ચૌ વિશાકીશ્વરસાન્દુતૈ ॥૨૬॥

કફવાળી પિત્તની ખાસીમા ઘી વડે ઊવટીઓ કરા વળી હિતકર છે, તેમ જ મીઠાવા શીવનના ફળ, ભેદીમધ, એ ઔષધના કવાથ વડે ઊવટીઓ કરાવવી હિતકર છે, તેમ જ મીઠાજ અને ભેદીમધનો કલ્ક કરીને વિદાદી કદ તથા શેરડીના રસમા તે કલ્ક દુધાદી રાખીને તે પાઈને ઊવટીઓ કરાવવી હિતકર છે

વિરચન

પિત્તકાસે તનુકફે ત્રિવૃતા મધુરૈર્યુતામ્ ।

યુષ્ણપાદિરેકાય યુતા વનશ્લેષ્મણિ તિક્તકૈ ॥૨૭॥

પિત્તની ઉધરસમા કે પાતળો લેણ તે ગળી વસ્તુની સાથ નસોતરના જુલાબ રાપવો રાત્ર કફ જે ધન (જડા) કફ લાપ તા કડવા ઔષધ સાથ નસોતરનો જુલાબ રાપવા

સસર્ગો

હૃતદોષો હિમ સ્વાદુ સ્નિગ્ધં સંસર્જનં મજેત્ ।

ઘને કફે તુ શિશિર ક્ષર્ણ તિક્તોપસંહિતમ્ ॥૨૮॥

જુલાબ વગેરેથી દાખની શુદ્ધિ થયા પછી દડી, ગળી અને સ્નિગ્ધ (ધી, નવ વગરવાળી) પેલા વગેરે પીણું ધણ જે કફ જા લાપ તા પેલા વગેરે ઠા, લુખું અને કડવા દ્રવ્ય મળવીને પીણું

લેહ

લેહ વૈત્તે ચિતાચાત્રીસૌમદ્રાશ્વાહિમોપલૈ ।

સ્વકફે સાદ્મરિચ, સતૃત સાનિલે હિત ॥૨૯॥

મૃદ્ધીકાર્ચશત વિશાત્પિપ્પલી શર્કરાપલમ્ ।

લેહયેન્મધુના

ગોર્વા કૌરેયસ્ય શઠ્ઠ્વસમ્ ॥ ૩૦ ॥

પિત્તની ખાસી લેણ તે સાકર, આમળા, મધ, કાળી દાખ, સુખડ રાત્રે કમળ રો ઔષધનો અવલેહ (ચટ્ણ) કરવો, પિત્તની ઉધરસમા સાથે કફ લેણ તે લેણ અને મરી ઉધેરોને ઉપરનો અવલેહ કરવો પિત્તની ખાસીમા સાથે વાયુ લેણ તે ૨ જ ઔષધનો (સાકરથી કમળ સુધીના ઔષધનો) ૨ રવેહ ધીમા કરવે, અથવા પચાસ દાખા કાળી દાખના, ત્રીજ દાખા પીપર, ચાર તોવા સાકર, એટલું ઔષધ મધ સાથે નાળું અથવા આવના કે દૂધ ધાવનાર વાછરડાના છામનો રમ મધ માથ નાળવો

ત્વગોલાઘ્યોપમૃદ્ધીકાપિપ્પલીમૂલપૌષ્કરૈ ।

લાઙ્ગમુસ્તાશઠીરામ્નાચાત્રીકર્ણચિમીનકૈ ॥૩૧॥

શર્કરાસૌમદ્રસર્વિઝિંદો દ્વદ્રોગકાસહ ।

તલ, રેશ્મી, સું, પીપર, મરી, કાળી દાખ, પીપરીમૂળ, પુષ્કરમૂળ (૫૭ની ધાની) દૂલેવા

મમરા, મોષ, ષટ્કુમ્ભે, રાસના, આમળા, બહેડા, સાકર, મધ અને ધી રો વસ્તુઓના અવલેહ (ચાટણ) કરવાથી હૃદયના રોગનો અને ખાસીનો નાશ થાય છે

અન્નપાન

મધુરેર્જાક્લિરસૈર્યવશ્યામાક્રોદ્રવાઃ ॥૩૨॥
મુદ્ગાદિયુષેઃ શાકેષ્વતિકકૈર્માત્રયા હિતાઃ ।
ઘનમ્લેષ્મણિ લેહ્યાશ્ચ તિક્તકા મધુસંયુતાઃ ॥૩૩॥
શાલયઃ સ્યુસ્તનુક્રમે વષ્ટિકાશ્ચ રસાદિમિઃ ।

જો પિત્તની ખાસીમા કફ ઘન (જડો) હોય તો જાગલ દેશના પ્રાણીરોના ગળવા માસરસ સાથે રાચવા મગ, કળથી વગેરેના યુષ સાથે રચવા કર્કા શાક સાથે જવ, સામેા કે કોદણ, રો અનાજ આપસર ખાવા એ હિતકર છે, તથા ઘન હોય તો તેમા મધ સાથે કરવા ઔષધના ચાટણ રાપણ તે હિતકર છે પિત્તની ખાસીમા કફ પાતળો હોય તો પાષ્ણ (શ્લેષ્ક ૩૨, ૩૩ મા) કરેલા રસ વગેરેની સાથે શાળ ચોખા અને સાકી ચોખા ખાવા હિતકર છે

અનુપાન

શર્કરામ્બોઽનુપાનાથ દ્રાક્ષેશ્ચસ્વરસા પયઃ ॥૩૪॥
તથા સાકરં પાણી, કાળી દ્રાક્ષોના રમ, ચેરડીનો રસ, કે દૂધ રો ખાધા પછી પીવું

કયાં દ્રવ્યો વડે માસરસ, દૂધ, પેય અને યુષ બનાવવા?

કાકોલીયુક્તીમેદાદૃષ્ટૈઃ સ્વપુનાગરૈઃ ।
પિત્તકાસે રસસીરપેયાયુષાન્ પ્રકલ્પયેત્ ॥૩૫॥
ક્રોડાવી, રીંગણી, મેદા, મહામેદા, અરડમ્બી, સૂઠ, એ રીપધી સાથે માસરસ, દૂધ, પેય, યુષ વગેરે રાગીને આપવાથી પિત્તની ખાસી મટે છે
દ્રાક્ષાં કળાં વક્ષ્મૂલં તુળાયં ચ પવેજ્જલે ।
તેન ક્ષીરં ષટ્તં શીત પિત્તેન્સમધુશર્કરમ્ ॥૩૬॥
સાધિતાં તેન પેયાં વા સુદીતાં

મધુનાડ્વિનામ્ ।

કાલી દ્રાવ, પીપર, નૂત પવમૂત એ રોપધાને ગોગણા પાણીમા નાખીને ઉકાળવા, અને ચોથે ભાગે રહે ત્યારે તે ક્વાથ થય પાણીને તેમા પાણીમા ઉમનેતું દૂધ ઠડુ પડે ત્યારે નાખીને તેમા મધ તથા માકડ નાખીને પીવું અથવા તે જ ક્વાથમા નિલ્લ કરેલી પેયાને ઠડી પાણીને તેમા મધ નાખીને પીતી

(પાણીમાં ઉમનેતું દૂધ - જેટલું દૂધ હોય તેટલું જ પાણી રો દૂધમાં નાખીને એને ઉમનું બિઝનું

બિઝનું જ્યારે નવું ઉમેરેલું પાણી બળી જાય પણ દૂધ હતું એટલું બાકી રહે ત્યારે રો દૂધને પાણીમા ઉકાળેલું દૂધ કહે છે)

પીણું

શાઠીદ્ધિવેરુહતીશર્કરાવિશ્વમેપજમ્ ॥૩૭॥

પિપ્પલા રસં પિવેત્યતં ચલ્લેખ વૃતમૂચ્છિતમ્ ।

ષટ્કુમ્ભે, વાળે, રીંગણી, સાકર અને સૂઠ એ ઔષધોને પાણીમા વાટીને તેના રસ વચથી ગાળી વછીને તેમા ધી નાખીને પીવું

સિદ્ધ ધી અને ચૂર્ણ

મેવાં વિદારીં કાકોલીં સ્વયંમુતાફલં ચલામ્ ॥૩૮॥

શર્કરાં જીવકં મુદ્ગમાપવર્ણં દુરાલમમ્ ।

કલ્કીકૃત્ય પવેત્સર્પિઃ ક્ષીરેણાણ્મુનેન તત્ ॥૩૯॥

પાનમોજનલેહેતુ પ્રયુક્તં પિત્તકાસજિત્ ।

લિદ્યાદ્વા ચૂર્ણમેતૈર્થં કપાપમથવા પિવેત્ ॥૪૦॥

સાકર, જીવક, મગ, રાતી રાહ (મધપણી), ધમાસો, એ ઔષધોના કલ્ક કરીને તેમા રાહપણું દૂધ નાખીને તે વડ ધીને પાક કરેલા રો ધીને પીવાથી, ખાવાથી કે ચાટવાથી પિત્તની ઉધરસ મટે છે અથવા રો જ રોપધાનું ચાટણ કરીને ચાટવું અથવા એ જ રોપધાનું ક્વાથ કરીને પીવે

કફથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૪૦ થી ૪૨)

સ્નેહન

કફકાસી વિષેદાદૌ સુરકાષ્ટાત્ પ્રદીપિતાત્ ।

સ્નેહં પરિસ્ત્ત્વ ધ્યોપયવક્ષારાષ્ઠજૂનિતમ્ ॥૪૧॥

ઝંડની ખાસીવાળા રોગીરો દેવદારના ઘાકળને સળગાવીને તેમાથી જે ઓકેલો રન (તેલ) ટપકે તેમાં પૂંક, પીપર અને મતી તથા જવખાગ નાખીને પીવે

વમન, વિચેન, નસ્ય

જિગ્ધં ત્રિરેચયેદુર્ગમયો મૂઢિ ચ યુક્તિત્ ।

તીક્ષ્ણવિરેકૈર્લિન

વધી તે ને ધીને સ્નેહપાન કરાવીને પછી ઉધરસ અગમી, નીચેના નર્ગમ અને માથે વિચેન ન્યાપવું - એ વિચેન રોતી રીંતે આપવું કે જેથી બજની ખાન ન થાય એની બજવાન હોય તો તેને તીક્ષ્ણ વિચેન આપવું

સંસર્ગી

સંસર્ગી વાસ્ય યોગ્યેત્ ॥૪૨॥

યવમુદ્રકુલત્યાગ્નિશ્વપ્તરુદ્ધઃ કટુવ્રજેઃ ।
કાસમર્દકવાર્તાકવ્યાગ્રીશ્વારકળાન્વિતૈ ॥૪૩॥
ધાન્વધેલરસૈ સ્નેહસ્તિલસર્વપનિમ્બજૈ ।

અને પાણી પેચા વગેરે જે રાપવુ ઘટે તે આપવુ
પેચા વગેરેમા કયા પદાર્થ ચોળવા તે આ પ્રમાણે છે
જવ, મગ, કગથી, વગેરે રાન્નમા ગરમ અને વૂખા
તથા ઘણા તીખા પદાર્થ નાખીને તેની પેચા વગેરે
આપવા વળી કાસાદરો(કાસામર્દક), વતક(રીંગણ),
રીંગણી, જવખાર, પીપર એવા તીક્ષ્ણ ઔષધ ચોળવા
વળી તે શેગીને જગલ પ્રદેશના રાને દરમા રહનાના
પ્રાણીઓના માસરસ રાને તેલ, સરસવ રાને લંબિણી
ઓના તેલ ખાવાને આપવા, અર્થાત્ કફની ખાસીવાળા
શેગીને જવ વગેરે રાન્ન આપવુ, વતક વગેરે શાક
રાપવુ, પીપર વગેરે તીખાચ આપવા, દરમા રહેનારા
અને જગલ દેશના પ્રાણીઓના માસરસ આપવા,
અને તેલ, સરસવ વગેરેનું તેલ રાપવુ

તરસ માટે પીણા

દશમૂલામ્બુ ઘર્મામ્બુ મયં મધ્યમ્બુ વા પિત્તે ॥૪૪॥
મૂલૈ પૌષ્કરશમ્યાકપટોલૈ સંસ્થિત નિશામ્ ।
પિત્તેદ્વારિ સહસ્રોદ્ર કાલેષ્વત્રસ્ય વા ત્રિષુ ॥૪૫॥

કફની ખાસીવાળા પુરુષે દશમૂળનો કવાચ પીવે
અથવા દશમૂળ પાણીમા ઉઠાવીને તેની વરાગથી થયેલુ
પાણી પીવુ, રાથવા એ જ પ્રમાણે રોકલા પાણીની
વરાગથી થયેલુ પાણી પીવુ અથવા દારૂ પીવે રાથવા
મધ રાને પાણી પીવુ રાથવા મુષ્કરમૂળ, ગરમાળો,
પટૌવ રો ત્રણ ઔષધને રાને પાણીમા પલાળી રાખીને
સવાર તે પાણી ગાળી લઈને તમા મધ નાખીને તે
પાણી પ્રાત કાળમા પીવુ રાથવા ભોજન કરતા પહેલા
ભોજનની વચમા કે ભોજનને અંતે પીવું

લેવા

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં શુક્રવેરં વિમીનકમ્ ।
શિલિફુક્કટપિચ્છાન્તા મપી ક્ષારો યયોદ્ધવ ॥૪૬॥
વિશાલા પિપ્પલીમૂલ ત્રિવૃતા ચ મધુદ્રવા ।
કફકાસહરા લેહાલયઃ શ્લોકાર્થયોજિતા ॥૪૭॥

ઉપરના શ્લોકોમાથી પ્રવચના ત્રણ અર્થાઅર્થ
શ્લોકમા જે રીપ્પ કહેલા છે તે કફની ખાસીને મટાડે
છે પહેલું રીપ્પ—પીપર, પીપરીમૂળ, રાદુ અને
અંબેડુ એ ચાર રીપ્પનો અવલેહ મધમા આપવો,
બીજુ મોગ અને કુકળના પીછાની રાખ તથા જવખાર
મધમા ચટાવવા ત્રીજુ ઇદ્રવારણી, પીપરીમૂળ અને
નસોતર એનો અવલેહ મધ સાથે ચટાવે

મધુના મરિચં લિહ્યાન્મધુનેવ ચ જોષ્ઠકમ્ ।
પૃથગ્રસાંશ્ચ મધુના વ્યાગ્રીવાર્તાકમૃદ્ધજાન ॥૪૮॥
કાસાદરસ્યાશ્વશકૃત સુરસસ્યાસિતસ્ય ચ ।

કફની ઉપરસવાળાનો મધ સાથે મરી ચાટવા,
મધ સાથે રાગરુ (ર ગર) ચાટવુ, મધ સાથે ભેરીંગણી
નો રસ અથવા વતકનો રસ, રાથવા ભાગરાનો રસ,
અથવા કાસાદરનો રસ, રાથવા ઘોડાની લાંબો રસ,
અથવા કાળી નુલસીનો રસ ચાટવો

દેવદાશઠીરાક્ષાકર્કટાલ્યાદુરાલભા ॥૪૯॥
વિપ્પલી નાગર મુસ્ન પથ્યા ધાત્રી સિતોપલા ।
લાજાઃ સિતોપલા સર્પિ

શુક્રી ધાત્રીફલોદ્ધવા ॥૫૦॥

મધુનૈલયુના લેહાલયો વાતાનુગે કફે ।

કફની ઉપરસમા વાયુ મળેલા લેવા તે દવાના,
શુક્રયુરો, રાન્ના, કકડસીંગ રાને ધમસી એ રીપ્પમા
મધ અને તેલમા ચટાવવા અથવા પીપર, મુષ્, માથ,
વરડ, રામળા, રાને ખડીસાકર, એ રીપ્પમા મધ
રાને તેવમા ચટાવવા અથવા દૂલેલા મમરા, ખડીનાકર,
ધી, કકડસીંગ અને આમળા, રો રીપ્પમા મધ રાને
તેલમા ચટાવવા

જાખીઓ

દ્વે પલે વાદિમાદૃષ્ટો મુદાદ્યોષાત્પલત્રપમ્ ॥૫૧॥
રોચનં દીપન સ્વર્ય પીતસશ્વાસકાસજિત્ ।

દાઝમ રાક તોલા, ગોંઝ બત્રીશ તોલા, વ્યોડ
(સક, પીપર અને મરી ત્રણે મળીને) ખાવાથી તે
અધિ ઉત્પન્ન કરે છે જલદશગિને પ્રીત કરે છે,
ઘાટા ભેસી ગણે લાખ તેને ઉગાડે છે, રાજેખમ મળે
છે અને દમ તથા ઉત્પન્નને મળે છે

(દવા બનાવવાનું પ્રમાણ આપ્યું છે, દર ટકનું
માપ નહિ)

શુક્રક્ષારોપણકળાદાદિમ શ્વાસકાસજિત્ ॥૫૨॥
ક્ષમાત્પલદ્વયાર્ધાસકર્વાર્ધાક્ષપલોન્મિતમ્ ।

ગોંગ, જવખાર, મરી, પીપર, દાઝમ એ ચાર
ઔષધ ૨ નુકરે આઠ તોલા, અડધા તોલા, તોંગે,
અડધા તોલા અને ચાગ તોલા, એ પ્રમાણે લેવા રો
સર્વનું ભેગુ ચૂર્ણ આપવાથી શ્વાસ, ઉપરન, મગેખમ
વગેરે મટે છે (દવા બનાવવાનું પ્રમાણ આપ્યું છે,
દર ટકનું માપ નહિ)

ચાવન ઔષધ

પિત્તેજરોતં પથ્યાદિ સટ્ટકીક ચ પાવનમ્ ॥૫૩॥

જવરની ચિકિત્સામાં (શ્લેષ્મ વરમાં) લરડો, ધાસુ
વગેરેના જે પાચન ક્વાથ કહેવો છે, તેમાં કાકડાસીંગ
નાખીને તે પીવું તેથી પણ દમ, ઉપરમ વગેરે મટે છે.
અથવા દીપકત્રિવૃદ્ધિશાલાઘનપૌષ્કરમ્ ।

સકળં કથિત મૂત્રે કાકડાસી જલેડપિ વા ॥૫૪॥

અથવા અગ્નિદ, નસોતર, ઈન્દ્રવાસ્તુ, મોથ,
પુષ્કરમૂળ એ ઔષધોના ગાળના મૂત્રમાં અથવા પાણીમાં
ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને કફની ઉપરસ
વાગાએ પીવે।

પીવાનું ધમન ઔષધ

તૈલઘર્ષ્યં ચ વૈદેહીકલ્પાદ્યં સસિતોપલમ્ ।

પાપયૈકકાકાસર્મં કુલતપસલિલાપ્સુતમ્ ॥૫૫॥

કળીનો ક્વાથ કરીને તેમાં તલના તલમાં ચેડેલા
એક તોલો પીપરના ચૂર્ણની વગદી નાખીને સાકર સાથે
પીવું, તેથી કફથી થયેલી ઉપરસ મટે છે

સિદ્ધ થી

વશમૂલાઢકે પ્રસ્થ પૂતસ્યાક્ષસમૈ પચેત્ ।

પુષ્કરાહ્મશટીચિલ્લસુરસાઘ્યોપહિન્નુમિ ॥૫૬॥

પેયાનુપાત તત્સર્વવાતશ્લેષ્મામયાપહમ્ ।

ધમૂળનો ક્વાથ રાપડે તોલા કરીને તેમાં ૬૪
તાલા થી નાખવું પછી પુષ્કરમૂળ, પટકચૂરો, બીલા,
નુલસી, ઘોષ (ચૂક, પીપર, મરી,) અને હિંગ,
એ છ ઔષધ એક એક તોલો લઈને તેના કડક તેમાં
નાખવો અને થી ચેપ રાત ત્યાં લગી પાક કરવો
૨ ને પછી થી ગાળી લેવું એ થી પેયાના અનુપાત
માં રાપવાથી વાયુ અને મફની ભેગી ખાંસીના રોગનો
નાશ થાય છે

નિર્ગુંધીપત્રનિર્પાસાચિત કાસજિદ્પૂતમ્ ॥૫૭॥

નજીડના પાદડાને રજમ કરીને તેમાં થી પકવવું
એ થી વાતકફની ઉપરસને મગડે છે

પૂત રસે વિદહ્વાનાં યોગમમે ચ સાચિતમ્ ॥૫૭૩

વાવડિના રમમાં થી નાખીને તેમાં ચૂક, પીપર
તથા મરીના કડક કરીને નાખવો, પછી થી પકવવું
એ થી પીવાથી વાતકફની ઉપરસ મટે છે

પુનર્નવશિવાટિકાસલકાસમર્દામૃતા
પટોલવૃદ્ધીફણિજ્વલસં પપ્પચનુનૈ ।

પૂત નિકટુના ચ સિદ્ધમુપયુજ્ય સન્નાયતે

ન કાસવિરમન્દરજ્વમુદારકુરેભ્યો મયમ્ ॥

ધોળી તાંગે, રાતી સા, દેવલર, મત્તિ, ૧,
પોપ, પોચ, ભોરીગળી અને ધોળા મગે એ તનિ

રસ કાઢવો તે રસમાં રસથી ચેપે હિરસે દૂધ નાખવું
અને દૂધ જેટલું જ થી નાખવું તે ધીમા ધીથી ચેપે
હિરસે ત્રિકટુ ચૂક, પીપર, મરી)ના કડક નાખીને
પાક કરવો. ફક્ત થી જ બાકી રહે ત્યારે થી ગાળી
લેવું એ થી આપવાથી ખાંસી, વિષમજવર, ક્ષય અને
હરસને ભય રહેતો નથી (મટે છે)

કટકારીયુત

સમૂલફલપત્રાયાઃ કણ્ટકાર્યા રસાઢકે ॥૫૯॥

પૂતપ્રસ્થં લલાઘ્યોપવિદહ્વાનિદાદિમૈ ।

સાવર્ચલયવક્ષારમૂલામલકપોષ્કરૈઃ ॥૬૦॥

શૂકીલ્લહૃતીપથ્યાયવાનીચિત્રકાલ્દિમિ ।

મૃદ્ધાકાચવ્યર્વામૃદુરાલમ્માલ્લલેતસૈઃ ॥૬૧॥

શૂકીતામલકીમાગારાક્ષાગોક્ષુરકૈઃ પચેત્ ।

કલ્કેસ્તત્સર્વકાસેષુ શ્વાસહિમાસુ ચેપ્યતે ॥૬૨॥

કણ્ટકારીપૂતં ચૈત્તલ્કલ્પ્યાચિવિનાશનમ્ ।

મૂળ, ફળ અને પાંદડાં સહિત ભોરીગળી લઈને
તના રસ રપડે તોલા કાઢવો તે રસમાં ૬૪ તાલા
થી નાખવું પછી તે થીમા બળદાણા, ઘોષ (ચૂક,
પીપર, મરી), વાવડિંગ, પટકચૂરો, દાઝ, સયળ, જવખાર,
પુષ્કરમૂળ, આમળું, પીપરીમૂળ, સાંઠેલી ભોરીગળી, હરંગ,
અગ્નિદ, ચિત્રા, જલ્દિ, કાળી દાઝ, ચલક, સાંઠેની,
ધમાસો, અમ્બવેતમ્, કાકડાસીંગ, ભોગાનગી, ભારંગ,
ચરના, ગોખન, એ ઔષધોના કડક સાં ૧ તોલા
નાખવો પછી ફક્ત થી જ બાકી રહે ત્યાં લગી પાક
કરીને થી ગાળી લેવું તે થી સર્વ પ્રકારની ઉપરમમાં,
દમધા અને હિષ્મા(વેડકીના)રોગોમાં આપવાથી તે
સર્વ વ્યાધિઓ મટે છે એ થીને કટકારીયુત કહ છે

લેહ

પલેધાધીતુલાં ક્ષુણ્ણાં વહેડપામાઢકસિયતે ॥૬૩॥

ક્ષિપેત્ પૂતે તુ સચ્ચૂર્ણં ઘ્યોપરાક્ષામૃતામિકાન્ ।

શૂકીમાર્ગાઘનધન્યિચવ્યવસાન્ પાલાર્ચકાન્ ॥

સપિપ. પોડશાપલ્ત લત્વારિશાપલ્તાનિ ચ ।

મસ્યંડિકાયાઃ ગુણાયા પુનઘ તદ્દિધિવેદ્ ॥

વર્ચલિપિનિ રીને ચ પૃથગ્ દિકુદ્ધવં ક્ષિપેત્ ।

પિપ્પલીનાં તવશ્તીર્મા માશ્લિસ્થાનવસ્ય ચ ॥૬૪॥

લેહોઽયં ગુલ્મદ્રોણદુર્નામશ્વાસકાસજિત્ ।

ભોગાળીને કરીને મેમાંથી દમ શેગ ભાગ લેવો
અને તેને રા મધ અને રા શેગ પાણીમાં તપના વળી
રપડે તોલા જેટલું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લેવું
પછી તેમાં ઘોષ (ચૂક, પીપર, મરી), ચરના, ચલક,

ચિત્તે, કાકડાસીંગ, ભારગ, ગોષ્ઠ, ગઠાસો અને
ઓષધાનું ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી દરેકનું બે બે તોલા
ચૂર્ણ નાખવું પછી તેમાં ૬૪ તોલા ઘી નાખવું અને
ચાર ચાર થુલ કરેલા કાકડ (ઉકળેલા શેરડીનો રસ)
નાખવો પછી ફરીને એ બધું ચુલે ચડાવવું અને જ્યારે
તે પાક કઠોરને ચેટિ એટલો ઘાડો થાય, ત્યારે તે
ઠંડુ પડેલા દઈને તેમાં પીપર, વઘલોચન અને જૂનું
મધ એ પ્રત્યેક રીપથ સોપસોળ તોલા નાખવું આ
અવલેહ (ચાટણ) ગોળો, ભદ્રચના રોગો, ઉરસ, દમ
અને ઉધરસને મટાડે છે

ધૂમપાન

શામનં ચ પિવેદ્ધૂમં શોષનં વહલે કષ્ઠે ॥ ૬૭ ॥

કફની ઉધરસમાં શમન ધૂમપાન કરવું અને કફ
ધણે લેવો તા શોષન ધૂમપાન કરવું

મનશિલાલમ્બુકમાંસીમુસ્તેહુયુદીત્થવઃ ।

ધૂમં કાશ્મવિચિતા પી વા ક્ષીરં પિવેદ્ધુ ॥ ૬૮ ॥

નિષ્ઠપૂતાન્તે શુદ્ધયુતં કાષ્ઠં ધૂમો નિહન્તિ સઃ ।

વાતશ્લેષ્મોત્તરાન્ કાસાન્નચિરેણ ચિરન્તનાન્ ॥ ૬૯ ॥

મનઘીલ, ઉરતાલ, જીરૂમધ, જરામાસી, ગોષ્ઠ
અને ઇંગોશની છાલ એ ઓષધોનું સૂતસ્થાનમાં કઠ્ઠા
પ્રમાણે ખાસીને મટાડનાર વિધિપૂર્વક ધૂમપાન કરીને
પછી ઘૂડી રક્ષા પછી (કફ નીકળી ગયા પછી) લગભગ
ગરમ કરેલા દૂધમાં ગોળ નાખીને તે દૂધ અનુપાન
તરીકે પાવું એ ધૂમપાન કરવાથી વાયુ અને કફની
આધિક્ય(વધારે પ્રકોપ)વાળી જૂની ઉધરસ મટે છે

કફની ઉધરસ સાથે તમકવાસ લેવો

તે ૫ કરવું ?

તમક કફકાસે તુ સ્વાચેતિસ્તાનુબન્ધજઃ ।

પિત્તકાસક્રિયાં તત્ર યથાવસ્થ્યં પ્રયોજયેત્ ॥ ૭૦ ॥

જે કફની ખાસીમાં પિત્તના જોરથી તમકવાસ
થાય તે રોગીની અવસ્થાનો વિચાર રાખીને પિત્તની
ઉધરસની ક્રિયા કરવી.

ઉધરસમાં કફ દોષનો અનુબંધ કયા

દોષમાં લેવો તે શું કરવું ?

કફાનુબન્ધે પચને કુર્યાત્કફદરાં ક્રિયામ્ ।

પિત્તાનુબન્ધયોર્વાતકફયોઃ પિત્તનાશિનીમ્ ॥ ૭૧ ॥

વાતશ્લેષ્માત્મકે શુક્રે ક્ષિન્ધમાદ્રં વિક્ષણમ્ ।

કાસે કર્મ સપિત્તે તુ કફજે તિક્તસંયુતમ્ ॥ ૭૨ ॥

વાયુની ઉધરસમાં કફનો અનુબંધ લેવો તે કફ-
કાનનો નાશ કરનારી ક્રિયા કરવી અને વાયુ અને

કફની ઉધરસમાં પિત્તનો અનુબંધ લેવો તે પિત્તકાસને
મટાડે એવી ક્રિયા કરવી.

વાયુ અને કફ(લેગા)ની સુડી ખાસી લેવો તે
સ્નિગ્ધ ઉપચાર કરવા અને ખાસી લીલી લેવો લેવો એટલે
કફ નીકળેલો લેવો (ગળફ પડતા લેવો) તે લૂખા ઉપચાર
કરવા પિત્ત અને કફ(લેગા)ની ખાસી લેવો તે તેમાં
કડવા ઓષધ મેળવીને ઉપચાર કરવા

ઉરઃક્ષત(ક્ષતકાસ)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૭૨ થી ૧૫૦ ॥)

ઉરક્ષતના ઓષધ

ઝરસ્થન્નક્ષતે સયો લાક્ષાં કૌદ્રયુતાં પિવેત્ ।

ક્ષીરેણ શાલીનઝીર્ણંચાત્ક્ષીરેણ સશ્કારાન્ ॥ ૭૩ ॥

છત્તીની ઝદર સત (ચાટું) થવાથી જે ઉધરસ
થઈ લેવો તેમાં દૂધમાં મધ સાથે લાખ તરત જ પીવી,
રોગે તે ઓષધ પત્રી ગયા પછી સાકર અને દૂધ સાથે
શાલિ ઝગરનો ભાત ખાવો

પડખામાં અને મૂત્રાશયમાં પીડા તથા યોગ્ય

પિત્ત અને અગ્નિવાળા ઉરક્ષતનો ઉપાય

પાશ્વેં વસિસઠ્કવાલ્પપિતામિસ્તાં સુરાયુતામ્ ।

જે ઉરક્ષતની ઉધરસવાળાને પાખમાં અને મૂત્રા
શયમાં દરદ થવું લેવો તથા તેનું પિત્ત અને અગ્નિ
(જટરાગિન) કથી લેવો, તેણે સુરા નાખના દાઢ સાથે
લાખ પીવી.

ભારેલ ગજાવાળા ઉરક્ષતનું ઓષધ

મિત્રવિટ્કઃ સમુસ્તાતિવિપાપાઠાં સ્વત્સકામ્ ।

જે રોગીને ગંડો નરમ (ભાંગલ) થતો લેવો,
તેણે મોઘ, અતિવિષ, પદ્મામૂળ અને કડાછાલ એ
ઓષધ સહિત લાખ પીવી

પ્રદીપ જટરાગિનવાળા ઉરક્ષતનાં ઓષધ

(શ્લોક ૭૪ થી ૧૨૫ ॥)

લાક્ષાં સર્પિર્મેધૂચ્છિદ્રં જીવનીયં ગળં સિતામ્ ।

ત્વક્ષીરાં સમિતં ક્ષીરે પક્ત્વા દીપ્તાનલઃ પિવેત્ ॥

લાખ, ઘી, ગોળ, છત્તનીચનલ, સાકર, વઘલોચન
એ સર્વ ઓષધોનો દૂધમાં રાધીને પ્રજ્વળ જટરાગિન
વાળા ઉરક્ષતના રોગીએ પીવું

ઉરક્ષત (ચાટું) રજવચ માટેનું ઓષધ

દ્વારિકાથિસમન્નિવપરકેસરચન્દ્રતૈઃ ।

કૂટ પયો મધુયુતં સન્ધાનાયૈ પિતેક્ષતી ॥ ૭૬ ॥

તેમ જ છત્તીમાં પડેલા કાનને (ચાંદીને) સાધવા

(રૂપવા) માટે કાસરો, અતિવિષ, ગઠોડ, કમળનું કેસર તથા સુખડ એ ઔષધો દૂધમાં નાખીને ઉકાળવાં પછી દૂધ ગાળી લઈને ઠંડુ પાડવા પછી તેમાં મધ નાખીને ઉર જતના રોગીને પાવું તેથી ચાલુ રજાય છે

ઉરજતમા તાવમા લાસ્ય મળે તેનું ઔષધ

યવાનાં ચૂર્ણમામાનાં ક્ષીરે સિદ્ધં ઘૃતાન્વિતમ્ ।

જ્વરદાહે સિતાક્ષોદ્રસકુન્વા પયસા પિવેત્ ॥૭૭॥

ઉરજતવાળાને તાવમાં દાહ થતો હોય તો કાચા જવના લોટને દૂધમાં રાખીને તેમાં થી નાખીને પીવો, અથવા જવના સાથુને દૂધમાં નાખીને તેમાં મધ-સાકર મેળવીને તે પીવો

ઉપરસવાળા ઉરજતમા ઔષધ

કાસવાંસ્તુ પિવેત્સ્પર્મિચુરૌષધસાચિતમ્ ।

શુક્રોદક વા કથિતં સક્ષોદ્રમરિચ હિતમ્ ॥૭૮॥

ચૂર્ણમામલકાના વા ક્ષીરે યક ઘૃતાન્વિતમ્ ।

રસાયનવિધાનેન પિપ્પલીર્વા પ્રયોજયેત્ ॥૭૯॥

ઉરજતની ઉપરસવાળાને ગળ્યા ઔષધથી સિદ્ધ કરવું થી પીવું અથવા ગોળનું પાણી ઉકાળીને તેને ઠંડુ પડવા દીધા પછી તેમાં મધ અને મરીનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવું, અથવા રામજાના ચૂર્ણને દૂધમાં રાખીને તેમાં થી નાખીને તે પાવું અથવા રસાયનવિધિમાં (ઉત્તરસ્થાન અધ્યાય ૩૯ શ્લોક ૮૫માં થી ૧૦૦માં સુધીમાં) કયા પ્રમાણે પીપરનો પ્રયોગ કરવો

ઉપરસવાળા તથા પર્વમાં અને ઊઝામાં

શુભવાળા ઉરજતનું ઔષધ

કાતી પર્વાસ્થિશૂલી ચ લિહ્યાત્સઘૃતમાક્ષિકા ।

મધૂકમધુકદ્રાક્ષાલ્પક્ષીરિપિપ્પલીલલા ॥૮૦॥

ઉરજતની ઉપરસવાળાને સાધના લાઝમાં કબજર થતું હોય તો મધુકા, જેઠીમધ કાળી દ્રાક્ષ, વરલોચન, પીપર અને બગદાસ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું

પિત્ત લોહી, ઉપરસ વગેરે ઉપદ્રવોવાળા

ઉરજતનું ઔષધ

ત્રિજાતમર્ધકર્પાશ પિપ્પલ્યર્ધપલ સિતા ।

દ્રાક્ષા મધૂકં જ્વરૂર પલાંશ સ્વક્ષ્ણચૂર્ણિતમ્ ॥૮૧॥

મધુના મુટિકા મ્નિત તા વૃષ્યા પિત્તશોષિતમ્ ।

કાસસ્વાસાર્થચ્છર્ધિ-

મૂર્છાહિંમમામદશ્મમાન્ ॥૮૨॥

ક્ષતક્ષપલ્લરધ્વેશીદાશોપાઘ્યમારતાન્ ।

રંકનિદીધિદ્વત્પાર્શ્વરંમિપાસાસ્વરતાન્ ॥૮૩॥

ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) અર્ધો તેલો, પીપર બે તેલો અને સાકર, કાળી દ્રાક્ષ, મધુકા, ખજૂર એ દરેક ચારચાર તેલો, એ ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે તેની ગાળીઓ વાળવી એ વીર્ય વધારનારી ગાળીઓથી રક્તપિત્ત, ઉપરસ, દમ, અરુચિ, ઊલટી, મૂર્છા, હેડકી, ઊબકા, ચકર, ઉરજત, કપ સ્વરજ થ, પ્લીહા (બેરેજ), સોજો, ઊન્સ્તભ, લોહીના ગળકા પડતા હોય તે, હૃદયમાં અને પડખામાં દરદ થતું હોય તે, તુષારાજ અને જ્વર એટલા વાના મટે છે

ગળકામાં લોહી પડે એવા ઉરજતનું ઔષધ

વર્ષામૂશર્કારકશાલિતપ્પુલ્લજ રજ ।

રક્તઘીયી પિવેત્સિદ્ધ દ્રાક્ષારસપયોઘૃતે ॥૮૪॥

મધૂકમધુકક્ષીરસિદ્ધ વા તપ્પુલીયકમ્ ।

જેને લોહીના ગળકા પડતા હોય તેણે સાટોડી, રાતી થાળના ચોખા, અને સાકરનું ચૂર્ણ કાળી દ્રાક્ષો રસ, દૂધ અને ઘીમાં સિદ્ધ કરીને પીવું અથવા મધુકા, જેઠીમધ અને દૂધ એમાં સિદ્ધ કરવો તાદળજે પીવો

ઉરજતમા કષાયો લોહી પડે તો

કયું ઔષધ કરવું ?

યથાસ્તં માર્ગવિચ્છતે રક્તે કુર્પાશ મેષજમ્ ॥૮૫॥

ઉરજતમાં જો લોહી મુખ વગેરે માર્ગથી પડતું હોય તો રક્તપિત્તની ચિકિત્સામાં કલા પ્રમાણે જે રસ્તેથી લોહી પડતું હોય તે રસ્તા માટે કહેલા ઉપાય કરવા

મૂકવાપુવાળા ઉરજતનું ઔષધ

મૂદવાતસ્ત્વજામેદં સુરામૃષ્ટ લસેન્ધવમ્ ।

ઉરજતરાગમાં જેના વામુ આપૂત જઈને (૧૨ & ૧૬) રકાઈ ગયો હોય, તેને બકરીની ચરબીને સુરામાં મેકીને તેમાં લગાર સિંધવ નાખીને ખાવા આપવી

ધિક્કા, દૂધમાં ઉરજતના રોગીનું ઔષધ

ક્ષામ ક્ષીણ ક્ષતોરસ્કો

મન્દનિદ્રોઽન્નિદીતિમાન્ ॥૮૬॥

ચ્ચત્કરીચરેણાપાત્સવૃત્તસૌદ્રાકારમ્ ।

જે ઉરજતવાળો રાગી થઈને કૃષ અને ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, ઊંઘ કરી થઈ નઈ હોય અને બહારગિન પ્રદીપ્ત હોય, તેણે બકરીની ચરબીમાં ઘી, મધ અને સાકર નાખી તે ચરબી દૂધની તર (મલાઈ) માથે ખાવી

શર્કરાયવળોધૂનં જીવકર્મમકો મધુ ॥૮૭॥

શુક્રક્ષીરનુપાનં વા લિહ્યાત્કીણ ક્ષત ક્ષ્મા ।

અથવા જે માણસ ઉર ભતથી શીઘ્ર અને કૃષ્ણ થઈ ગયો હોય તેણે સાકર, જવ, ઘઉં, જીવક, જમ્બહક અને મધ એ ઔષધોનો અવલેહ ચાટવો અને પછી ઉકાળેલુ દૂધ પીવું

ક્રધ્યાત્પિશાતનિયૂદ્ધ ઘૃતમૃદ્ધં પિવેચ સઃ ॥ ૮૮ ॥
પિપ્પલીશૌદ્રસંયુક્તં માંસશોણિતવર્ધનમ્ ।

જે ઉર ભતનો દરદી થયો તે કૃષ્ણ થઈ ગયો હોય તેણે માસાદારી પ્રાણીના માસરસને ધીમા શેકીને તેમા પીપરનું ચૂર્ણ રાત્રે મધ નાખીને પીવું, તેથી માસ અને લોહીની વૃદ્ધિ થાય છે

વૌર્ષ, બળ અને ઈન્દ્રિયોની શક્તિ શીઘ્ર થઈ હોય એવા ઉર ભતનું ઔષધ

મ્ત્રમ્નોઘોવુમ્યરાશ્વત્યપ્લુક્તશાલમિયસ્તુમિઃ ॥ ૮૯ ॥
તાલમસ્તકજમ્બૂરુક્મિયાલૈશ્ચ સપદ્મકૈઃ ।
સાશ્વકર્ણૈઃ શૂતાક્ષીતાદ્યાઞ્જાતેન સર્પિવા ॥ ૯૦ ॥
શાલ્વોદનં ક્ષતોરસ્કઃ ક્ષીણશુક્રયલેન્દ્રિયઃ ।

જે ઉર ભતવાળાના વૌર્ષ, બળ રાત્રે ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ઘટી ગયા હોય, તેણે વડ, ઉદુમ્બર (ઉમેડા), પીપળો, પીપર, રાત્ર, કાંગુનું ઝાડ, જાબુડો, ચારાગીનું વૃક્ષ, એ સર્વની ભતરછાલ, તાડના મથાળાના પાદ્ય, પદ્મ કાષ, રાજ, એ સર્વે ઔષધોને દૂધમા નાખીને ઉકાળેલા દૂધને રાખરીને બનાવેલા દર્દીમાથી બનાવેલા ધી માથે શાલ્વ ભતની ઝખરનો ભાત ખાવો

વાતપિત્ત અને વાયુની પીડાવાળા ઉર ભતનું ઔષધ
વાતપિત્તાદિતેડ્યજ્જો માત્રમેદે ઘૃતમત ॥ ૯૧ ॥
તૈલેશ્ચાનિલરોગપ્તૈઃ પીડિતે માતરિશ્વના ।

ઉર ભતની ઉપરસમા રોગી વાતપિત્તથી પીડાતો હોય અને તેના અગ્ર ક્ષતતાં હોય તો થયો ધી ચોગનું ને તે જો વાયુથી પીડાતો હોય તો વાયુના રોગનો નાશ કરનારા તેવ થયો ચોગવાં

હૃત્પાર્શ્વોત્તિપુ પાનં સ્વાઝીવનીયસ્ય સર્પિવ ॥ ૯૨ ॥
કુર્યાદ્વા વાતરોગાગ્રં પિત્તરક્તવિરોધિ યત્ ।

ઉર ભતરોગમા જો હૃદય અને પડખામાં પીડા થતી હોય તો જીવનીયઘૃત પીવું અથવા રક્તપિત્તનું વિરોધી જે રીપય વાયુના રોગનો નાશ કરનાર હોય તે કરવું

(સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૫ના શ્લોક ૮મા જીવ નીયનપ્તમાં જે ઔષધો ગણાયા છે, તેનાથી સિદ્ધ એવા ધીને જીવનીયઘૃત કહેવાય છે)

ફિક્કા, દૂધળા, પાતળા ઉર ભતવાળા માટે
જુદાં જુદાં સિદ્ધ થી અને ધીના લાડુ
(શ્લોક ૮૩ થી ૧૧૩)

યજ્ઞ્યાહ્નનાગધલયોઃ કાથે ક્ષીરસમે ઘૃતમ્ ॥ ૯૩ ॥
પયસ્યાપિપ્પલીવાંસીકચ્કૈઃ સિદ્ધં ક્ષતં હિતમ્ ।

જેથીમધ અને નાગબવાના કવાથમા કવાથ જેટલુ દૂધ નાખવું રાત્રે દૂધથી ચતુર્થાંશ ધી નાખીને તેમા ક્ષીર કકોલી, પીપર રાત્રે વચચોચનના કડક નાખીને ધી સિદ્ધ કરવું, એ ધી ઉર ભતની ઉપરસમા ક્ષિતકર છે

(અમૃતપ્રાથ ધી)

જીવનીયો ગળઃ શુષ્કી ચરી ધીરા પુનર્નવા ॥ ૯૪ ॥
હલામાર્ગોશ્વગુત્તકિશટીતામલકીકળાઃ ।

શાકાટકં પયસ્યા ચ પચ્ચમૂર્ત્તં ચ યલ્લુ ॥ ૯૫ ॥
ત્રાક્ષાક્ષોટાદિ ચ ફલ મધુરસ્તિગધપ્રહણમ્ ।

તૈ પવેત્સર્પિવ પ્રસ્થ કર્ણશૈઃ શ્રુદ્ધનકલિકૈ ॥ ૯૬ ॥
ક્રીરવાત્રીવિદારીશ્ચુચ્છાગમાંસરસાન્વિતમ્ ।

પ્રસ્થાર્ધ મધુનઃ કીતે શકરાધૃતુલારજઃ ॥ ૯૭ ॥
પલાચક ચ મરિચત્રગ્ગેલાપત્રકૈસરમ્ ।

વિનીય ચૂર્ણિત તક્ષાલિહ્યાન્માત્રં યથાવલમ્ ॥ ૯૮ ॥
મમૃતપ્રાશમિયેતન્નરત્નામમૃતં ઘૃતમ્ ।

સુષામૃતરસં પ્રાદ્યં ક્ષીરમાંસરસાશિના ॥ ૯૯ ॥
નળશુકલ્લક્ષણમુર્ધ્વલવ્યાધિક્ષિતાનુ ।

ત્રીપ્રસક્તાન કુશાગ્ન ઘર્ણશ્વરહીનાશ્ચ મૃદ્ધયૈત્ ॥ ૧૦૦ ॥
કાસહિષ્માજ્વરશ્વાસદાહવૃણાન્નપિત્તજુત્ ।

પુષ્કરં છર્દિમૂર્છાહ્મણોનિમ્ત્રામચાપહમ્ ॥ ૧૦૧ ॥
જીવનીય ગણ પાછળ સૂત્રસ્થાનમા અધ્યાય ૧૫

શ્લોક ૮ મા કહેવામા આવ્યા છે તેમા કહેવા તમામ ઔષધો, મુક, ક્ષતાવરી, મણ્ડાકતાવરી, સાદોડી, બળાપ્પા, ભારગ, ક્રોથા, જલ્દિ, પદ્મકુશ, ભાઆમલી, પીપર, શિંગોડુ, ક્ષીરકાકાલી, લઘુ પાચમૂળ, જાલી દાસ, અખેડ

વગેરે મધુર, સ્નિગ્ધ રાત્રે પોષિક ફળ, એ સર્વે ઔષધ એકરોક તોલે લઈને તેમનો સૂક્ષ્મ કંક કરવો અને તે ૧૨૮ તોલા ધીમા નાખવો પછી દૂધ, આમ

ખાનો રસ, વિદારીકદનો રસ, શેરડીનો રસ અને બકરાના માખનો રસ, એ સર્વે રસમા તે ધી ૫૬૧ કરવું ધી

ઠડુ થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ, ૨૦૦ તોલા સાકરનું ચૂર્ણ રાત્રે મરી, તલ, એવશી, તમાચપત્ર અને કેસર, એ સર્વે જે જે તોલા ચૂર્ણ કરીને નાખવાં એ સર્વે એકત્ર કરવું રાત્રે પાછી શેડીને પોતાની શક્તિ

પ્રમાણે તેમાંથી લઈને નાટનુ એને અમૃતપ્રાથ નામે

ધૃત કરે છે તે ભ્રમ નાથ એકોને સુધા રાને દેવોને
અમૃત છે તેમ મનુષ્યોને રામૃત ભેગો ગુણ આપનારું
છે દૂધ અને માનસાનુ ભોજન કરનારા મનુષ્યોરો
આ ધૃત ખાવું જે પુરુષનું વર્ણ નાથ પામ્યુ હોય, જે
માણસ ઉર ભતથી શીઘ્ર થયેલા હોય, જે દુર્ભજ હોય
અને રોગથી કૃશ થયેલા હોય, જે પુરુષ સ્ત્રીના અતિશય
ઉપભોગ કરતા હોય, જે કૃશ થઈ ગયેલા હોય, રાને
જે માણસોની કાંતિ કે સ્વર નાથ પામ્યા હોય, તેમને
એ (કૃશપણથી મુક્ત કરે) પુત્ર કરે છે વતી તે આસી,
હેડી, જ્વર, દમ, દાહ, તરસાનો રોગ ર ને રક્તપિત્તનો
નાથ કરે છે, તે પુત્ર ર પે છે, અને બિલ્લીનો, મૂછનો
તથા હૃદય, યોનિ અને મૂત્રના રોગોનો નાથ કરે છે

શ્વર્ગદ્યોશીરમજિજ્ઞાસલાકાદમર્યકતુળમ્ ।
વર્મમૂલે પૃથક્પર્ણી પલાશપંખકૌ સ્થિરામ્ ॥૧૦૨॥
પાલિકામિ પલેષ્ટેવા રસે ક્ષોરચતુર્ગુણે ।
કલ્કૈઃ લગુતાઝીરંતીમેદંમકઝીવકૈ ॥૧૦૩॥
શતાવર્યંક્ષિમૂઢીકાશકરાધ્યાગ્નીચિલ્લૈઃ ।
પ્રસ્થઃ સિદ્ધો ઘૃતાઘ્રાતપિત્તદ્રોગશુલ્બુત્ ॥૧૦૪॥
મૂશ્નકુન્દ્રમ્પ્રમેહાર્કાસહોપક્ષયાપહમ્ ।
ઘનુ સ્ત્રીમયમારપાલિભાનાં લલમાસદ્ ॥૧૦૫॥

ગોખર, વાળા, મજ્જા, બળદાણા, કાશમરી (શીવલુ,
સવની), શેલિસ, દર્બનું મૂળ, પૃષ્ઠિનીપર્ણી, ખાખરો,
ઋષભક, શાલિપર્ણી, રા સર્વનો રસ ચારચાર તોલા લઈને
તેમા તે સર્વથી થોથા ભાગનું દૂધ નાખવું પછી તથા
કીચા, છાની, મેદા, ઋષભક, છવઃ, શતાવરી, ઋદ્ધિ,
કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, ગોરખમુંડી અને કમળ એ સર્વના
કંક કરીને નાખવો તથા તેમા ૬૪ તોલા ધી પકવ
કરવું એ ધી વાયુ, પિત્ત, હૃદયના રોગ અને શૂનનો
નાથ કરે છે, મૂત્રકૃમ્મ, પ્રમેહ, હરસ, ખાસી, શોષ અને
શયને દૂર કરે છે, તથા યનુષ્ઠ ખેંચવાથી, સ્ત્રી સેવવાથી,
દાહ પીવાથી, ભાર બે ચક્રવાથી અને ચાલવાથી થાકી ગયે
લાઓને બળ અને માસ રાપે છે

મથુકાષ્ઠપલદ્રાક્ષાપ્રસ્યકાયે પલેદ્ઘૃતમ્ ।
પિપ્પલ્યપ્પલે કલ્કે પ્રસ્થં સિદ્ધે ચ સીતલે ॥૧૦૬॥
પૃથગ્ગૃહ્યત્ ક્ષોદ્રશર્કરાગ્ન્યા ગિમિષયેત્ ।
સમસક્તુ ક્ષતક્ષીણરક્તગુણેષુ તત્તિતમ્ ॥૧૦૭॥

ઠેડીમય બત્રીસ તોલા રાને કાળી દ્રાક્ષ ૬૪
તોલા લઈને તે બન્નેનો કથાથ કરતા તેમાં ૬૪ તોલા
ધી નાખીને બત્રીસ તોલા પીપરનો કંક નાખવો પછી
ધી પકવ (સિદ્ધ) કરીને ગાળી લેવું તથા ઠડુ પડયા
પછી તેમા બત્રીસ તોલા મધ અને બત્રીસ તોલા સાકર

નાખવી. એ ધીમાં ધી જટલા વજનનો સાધુ નાખીને
ખાવાથી ઉર ભતથી શીઘ્ર થયેલા માણસને અને રક્ત
ગુચ્છના રોગવાળી સ્ત્રીને ફાયદો થાય છે

ધાઝીફલવિદારીઝુઝીવનીયરસાદ્ઘૃતાત્ ।
ગલ્વાજયોઝ પયસોઃ પ્રસ્થં પ્રસ્થં ત્રિપાલયેત્ ॥૧૦૮॥
સિદ્ધશીતે સિતાક્ષોદ્રં દ્વિપ્રસ્થં વિનયેત્તતઃ ।
યક્ષ્માપક્ષારપિત્તાસ્રક્ષાસમેહક્ષયાપહમ્ ॥૧૦૯॥
વયઃસ્થાપનમાયુષ્યં માંસશુકલપ્રદમ્ ।

રામના, વિદારીકદ, શેરડી, છવનીમગણના સ્ત્રીશયો,
એ સર્વનો રસ કરીને તે ૬૪ તોલા લેવો ધી ૬૪
તોલા લેવું ગાયનું દૂધ ૮૪ તોલા લેવું બકરીનું દૂધ
૬૪ તોલા લેવું પછી રીત પ્રમાણે (કે ૨૬. ૬) ધી
પકવ કરીને તે ગાળી લઈ ઠડુ પડયા લઈ ૬૪ તોલા
સાકર અને ૬૪ તોલા મધ તેમા નાખવું પછી તે ધી
ખાવું, તેથી યક્ષ્મા (રોગ), વાઈ, રક્તપિત્ત, ખાસી,
પ્રમેહ અને શય, એ રોગ દૂર થાય છે વળી તે ધી
ઉમ્મરને સ્થિર કરે છે, રાપુષ્ય આપે છે તથા માંસ,
વર્ધ અને બળ રાપે છે

કપો દોષ વધારે હોય તો ધી ચાટવું કે પીવું ?
ઘૃત તુ પિત્તેઽધ્યધિકે લિહ્યાઘ્રાતેઽધિકે પિપેત્
લીલં નિર્વાપયેત્યિત્તમ્પલ્પત્વાઘ્રાતિ નાનલમ્ ।

આકામ્પનિલ પીતમૂષ્માળ નિરુણદિ ચ ॥૧૧૧॥

પિત્તની અધિકતા હોય તો ધી ચાટવું અને વાયુની
અધિકતા હોય તો ધી પીવું ધી ચાટવાથી તે પિત્તને
થમાવે છે, અને તે થોડું લોવાથી નજીશનનો નાથ
કર્તું નથી. પીપેશુ ધી વાયુને છોડે છે અને નજીશનને
કઠોર થમાવે છે (બગાર મદ કરે છે)

નોંધ : (આ શ્લોકો ચરકસંહિતાના ચિકિત્સાસ્થાન
અધ્યાય ૧૧ શ્લોકો ૫૨, ૫૩નો ઉત્તારો છે એ શ્લોકો
પર ટીકા લખતા આયુર્વેદીપિકા ટીકામા ટીકાકર
વક્રચણ્ડિત લખે છે કે ઉપર કહેલા પાત્રીફલ્વાદિ
ઘૃતમા સાકર વજરે નાખવાથી એ ચાટવા જેવું થાય
છે એનું સાકર વજરેવાળું પાત્રીફલ્વાદિ ઘૃત પિત્ત
વધારે હોય તો ચાટવું જો વાયુ વધારે હોય તો પાત્રી
ફલ્વાદિ ઘૃતમાં સાકર વજરે (એટલે સાકર અને મધ)
નાખવું નહિ એટલે એ ધી પીવા જેવું બનશે. આનું
સાકર વજરે વિનાનું પાત્રીફલ્વાદિ ઘૃત વાયુ વધારે હોય
તો પીવું)

શામક્ષીણરુશાક્ષાનામેતાન્યેઽઘૃતાનિ તુ ।
ત્વચ્છીરીશર્કરાલાઝચૂર્ણઃ સ્થાનાનિ વોજયેત્ ॥

સ્વર્ગિદ્વાન્ સમધ્વંશાન્ કૃત્વા દધાત્પયોઽનુ ચ ।

તેતો ચીર્યં બલં પુટિ તૈરાશુતરમાન્બુયાત્ ॥૧૧૩॥

પૂર્વે જે ધી કહ્યા છે તે જ ધી શરીરે જે ફિક્કા હોય તેમને, નબળા હોય તેમને ૨ ને દૂબળા (પાતળા) હોય તેમને વધુલોચન, પીપર ૨ને યગરની ધાણીના ચૂર્ણ સાથે પાવા તથા તે ધી નાખીને સાકર અને મધના લાડુ કરવા સાકર બસો તોલા લેવી, મધ ૬૪ તોલા લેવું એ લાડુ ખવડાવ્યા પછી દૂધ પાવું તેથી કરીને વીર્ધ, બળ અને પુષ્ટિ ઉનાવળે પ્રાપ્ત થાય છે

કૂષ્માણ્ડકરસાયન

વીતત્રગસ્યિકૂષ્માણ્ડતુલાં સ્વિજા પુનઃ પચેત્ ।

યદ્યપન્ સર્પિષઃ પ્રસ્યે ક્ષોદ્રવ્યગ્જ્ઞ ચક્ષિપેત્ ॥૧૧૪॥

સ્વજ્ઞાહ્વતં કળાશુપ્ત્યોદ્ધિપલં ઝીરકાદપિ ।

ત્રિજાતધાન્યમરિચં પૃથગર્ધપલાંશકમ્ ॥૧૧૫॥

અથતારિતરીતે ચ દત્વા ક્ષોદ્ર ઘૃતાર્ધકમ્ ।

સ્વજેનામપ્ય ચ સ્થાપ્ય તન્નિહન્યુપયોજિતમ્ ॥

કાષ્ઠદિધ્માજ્જરશ્વાસરર્કાપિત્તક્ષતક્ષયાન્ ।

હર સ્વન્ધાનજનનં મેધાસ્મૃતિબલપ્રદમ્ ॥૧૧૬॥

અશ્વિઘ્ન્યાં વિહિતં દ્વય કૂષ્માણ્ડકરસાયનમ્ ।

એક કોળી લારીને તેમથી ત્રિયા તથા છોડા (છાલ) કાઢી નાખવા. પછી તેના કકડ કરીને તેમથી

૪૦૦ તોલા જેટલું વજન લઈને તેને પાણીમા બાફી કઠવા પછી ૧૨૮ તોલા ધી લઈને તેને તેમા ચેકવા અને નવેથાથી રૂપતા જવું જ્યારે તે મધના રંગ લેવા વગના થાય, ત્યારે તેમા ૪૦૦ તોલા ખાડ નાખવી, પીપર ૨૧૬ તોલા નાખવી, સુંઠ ૨૧૬ તાલ નાખવી છઠ ૨૧૬ તોલા નાખવું, ત્રિખત (તજ, તમાલપત્ર, રોલથી ભેગા) એ તાલા નાખવા, ધાણા એ તોલા નાખવા, મરી એ તોલા નાખવા પછી તજ ચૂલા પરથી નીચે ઉનારીને ઠડું પડવા દઈ તેમા ૬૮ તોલા મધ નાખવું ૨ને કકડી વતી ડઝાવીને ઘાટીના રીઠા મધ નાખવું કે કાચની બગ્લીમા મૂકી ચાખવું એ પાક વામણમા કે કાચની બગ્લીમા મૂકી ચાખવું એ પાક ખાવાથી ખામી, હેડકી, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત, ઉરગન, શ્વાસ, એ રોગોના નાશ થાય છે, છાતીમા થાડું પડયું થય, એ રોગોના નાશ થાય છે, છાતીમા થાડું પડયું થય, એ રોગોના નાશ થાય છે, વધી તે બુદ્ધિ, સ્મૃતિ અને હોય તેને રૂઝ રાખે છે, વધી તે બુદ્ધિ, સ્મૃતિ અને બળ આપે છે આ હાવને હિન્ડર રક્ષાપન રાત્રિવની કુમારોને કહેવું છે

નાગબલાધૂત

પિયેશાગમલામૂલસ્યાર્ધકર્ણમિયંચિતમ્ ॥૧૧૮॥

પલ ક્ષીરપુતં માંસં ક્ષીરકૃતિરનજમુક્ ।

અથ પ્રયોગઃ પુણ્યાચુર્ણલવણકરઃ પરમ્ ॥૧૧૯॥

મળદૂકપર્ણ્યાઃ કલ્પોઽયં યદ્દશા વિશ્વોપચસ્ય ચ ।

ચાર તોલા નાગબલાના મૂળને દૂધ સાથે પીવું તથા શેલરોજ અરધાઅરધા તોલા તે ચૂર્ણ વધારતા રહેવું એ પ્રમાણે એક અઘિના સુધી પ્રયોગ કરવો. એ પ્રયોગ કરનાર મનુષ્યે દૂધ ઉપર ચોતાનો નિર્વાહ કરવો, ૨ ન્ન ખાવું નહિ ૨૧ પ્રયોગ પુટિ, ૨૧પુખ્, બળ - જે ક્રાંતિ ૨૧વખા શ્રેષ્ઠ છે ૨૦ જ પ્રયોગ (નાગબલાને ઠેકાણે) મજ્જક, જેડીમધ, રાધવા સુદનો પળ કરવાથી એ જ ગુણ આપે છે

નાગબલાધૂત

પાદરોપ જલદ્રોણે પચેન્નાગમલાતુલામ્ ॥૧૨૦॥

તેન કાયેન તુન્યાંશ ઘૃતં ક્ષીર ચ સાધયેત્ ।

પલાંધિકૈશ્ચાતિબલાલયાયપ્રાપુનર્તનૈઃ ॥૧૨૧॥

પ્રણોડીકકાશમર્મમિયાલકપિક્કચુભિ ।

અશ્વાગન્ધાસિતામીઠમેદાયુગમત્રિકણ્ઠકે ॥૧૨૨॥

કાકાલીશીરકાકોલીશીરશુક્લાશ્વિજીરક ।

સુગાલિસલ્જૂરકાઠકકલેરકૈઃ ॥૧૨૩॥

પત્તનાગમલાસર્પિઃ પિત્તરક્તક્ષતક્ષયાન્ ।

જયેત્તદ્ધ્રમદાદાંશ્ચ લલપુષ્ટિકરં પરમ્ ॥૧૨૪॥

લવણમાયુષ્યમોજસ્યં યલીપલિતનાશનમ્ ।

ઉપયુગ્ય ચ વળમાસાન્ બુદ્ધોઽપિ તલ્લનાયતે ॥૧૨૫॥

આજ તારીખનીસ શેર પાણીમા દમ થર નાગ

બલાનો કવાથ કરવો તે કવાથ ઊકળતા ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેમા કવાથ જેટલું ધી તથા તેટલું જ દૂધ નાખીને તેનો પાક કરવો ધી પકવ કરતા પહેલાં તેમા રતિબલા, બલા, જેડીમધ, સાંટોડી, રજાકમ્, કાશમરી, ચાશી, કીવા, ચાસપ, તાકર, શનાવરી, મેદા, મહામેદા, જાખર, કામેરી, શીરકાકોલી, સ્વેત વિદ્યારીકક (લાયમિયુ), છર, શાલજીર, એ ૨૦૧ધા ને—ને તાલા લઈને તેનો કક તેમા નાખવો ૨૦ રીતે સિદ્ધ થવેલા ધીને નાગમલાધૂત કા છે તે ધી ખાવાથી રક્તપિત્ત, ઉરગન, લવ, તજ, તજ, તજ, દામ, ૨૦ રોગ થટે છે તે બળ ૨૧વખા ૨ને પુટિ કર વખા શ્રેષ્ઠ છે તે ક્રાંતિ આપે છે, ચાખવને વખારે છે ૨ને ૨૦૮સની વૃદ્ધિ કરે છે વધી તે શરીરે પહેલી કરચલીરો ૨ને પતિવાને નાશ કરે છે ૨ે ધીનુ છ માસ સુધી સેવન કરવાથી વૃદ્ધ માણસ પર ગુચન થાય છે

મદ અગ્નિચાગ્ર ઉત્તમતાં ઔષધ

દીપ્તેષ્ઠો વિધિરેવ સ્યાત્

મન્દે દીપનપાચનઃ ।

યથ્યોક્ત ક્ષતિનાં શસ્ત્રો, ગ્રાહી શક્તિ તુ દ્રવે

ઉપર જે રીઝવ કહ્યા છે તે પ્રદીપ બજાગ્નિ વાગાને આપવા જેવા છે જે રાગ્નિ મદ હોય તેા ઉત્તમવાગાને રાગ/પ્રમા (શય) ની ચિકિત્સામાં જે દીપન પાચન રીઝા કરેવામાં રીઝવે તે કરવા જે ગણે પાતળો રાગવતો હોય તેા ગણે બધાય રોવા ઉપા કરવા

અગ્ન્યરસાયન (અગ્ન્યરસાવરીતરી)

દશમૂલ સ્વયગુતાં શક્તુપૂર્ણી શર્દીં કલામ્ ।

હસ્તિપિપ્પલ્યપામાર્ગપિપ્પલીમૂલચિત્રકાન્ ॥૧૨૭

ભાગી પુષ્કરમૂલં ચ દ્વિપલોશ યવાદકન્ ।

હરીતકીશત ચકં જલપચ્છાદકે પચેત્ ॥૧૨૮॥

યવસ્વેદે કપાય ત પૂતં તચાભયાશતમ્ ।

પચેદ્ગુહલુલાં દત્વા કુઙ્કય ચ પૂયગુનાત્ ॥૧૨૯

તૈલાત્સપિપ્પલીચૂર્ણાત્સિદ્ધગીતે ચ માશ્નિકાત્ ।

લેહ કે ચાખ્યે નિત્યમત સ્વાદેદ્રસાયનાત્ ॥૧૩૦

તઢલીપલિત હન્યાદ્ધર્ણાયુર્ણવર્ધનમ્ ।

પચ્ચકાસાન્ ક્ષયં શ્વાસં સહિષ્ણં વિપમજ્જરમ્ ॥

મેહગુલમગ્ગહૃષ્યશોદ્ધોદ્ધોગાકચિ પીનસાન્ ।

મગસ્યવિહિતં ધન્યમિદં શ્રેષ્ઠ રસાયનમ્ ॥૧૩૧॥

દશમૂળ, ક્રીષા, શખપુષ્પી, પટકચૂરા, બજાદામ્, ગજાપીપર, રાપામાર્ગ (અપેર), પીપરીમૂળ, ચિત્રો ભાગમૂળ, પુષ્કરમૂળ, રો સર્વ રીઝવિર ૨ ૧૨ ૧૩ તથા લેવી ૧૨૮૦ તોલા રાગવા ૧૦૦ કરતા પાચનપા પાષીમાં નાખીને ઉકાળવા જ્યારે ૧૦૦ બકાઈ જાય ત્યારે તે કાચને ગાત્રી લેવો રાત્રે પેલી સો હરો પછી કાઢી લેવી ૧છી પેલા કવાજમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ રાત્રે પેલી સો હરો નાખીને તેમાં થી, તેવ તથા પીપરનું ચૂર્ણ સોગસોળ તોલા નાખવું ૨૦૫ ફરી ફક્ત ગોળ બાકી રહેતા લગી પાક કરવો જ્યાર તે પાક નેપાર થાય ત્યારે હઠો પડ્યા પછી સોગ તોલા મધ તેમાં નાખવું ૨૧ સ્વાયનરૂપ રાગલેહકમાંથી હરો ૧૦૦ લે પચ રોટલે આઠ તોલા જોટલે અવલેહ ચાટવો રાત્રે પેલી લે હરો ખાવી તેથી શરીરે પડેલી કચ્છીરો અને પચિરાતો નાશ થાય છે, કાતિ, ગ્યમુળ ૨ ને ૭૫ વય છે, પાંચ પ્રકારની ખાગી, લા, દમ, હેડમી, ત્રિપથ ૮૦૨, પ્રમેથ, ગેમો, સગ્રામી, હરસ, હરના સેન,

અરવિ, સળેખમ, એ સર્વે રોગ મટે છે આ અગ્ન્યરસાયન રીઝવે કહેવું સ્થાપન અતિ ઉત્તમ છે

વસિષ્ઠરસાયન (વસિષ્ઠપરીતરી)

દશમૂલ કલાં મૂર્વાં હરિદ્રે પિપ્પલીદ્વયમ્ ।

પાઠાશ્વગન્વાપામાર્ગસ્થગુતાતિવિધામૃતાઃ ॥૧૩૩॥

ચાલચિત્રં ત્રિવૃદ્ધતીમૂલં પત્રં ચ ચિત્રકાત્ ।

વયસ્યાં કુટજં હિસ્રાં પુષ્પં સાર ચ વીજકાત્ ॥

ચોટસ્થાવરમહાસત્તવિક્રૂતશતાવરીઃ ।

પૂતીકરજશ્યાકચન્દ્રલેલાસહાચરમ્ ॥૧૩૫॥

સૌભાજનકનિષ્કલગિધુરં ચ પલોશકમ્ ।

પથ્યાસહજં સશત યવાનાં ચાદકદ્વયમ્ ॥૧૩૬॥

પચેદ્દણુને તોયે યવસ્વેદેડ્વતારપેત્ ।

પૂતે સિપ્પેસપથ્યે ચ તત્ર જીર્ણગુહાસુલામ્ ॥૧૩૭

તૈલાગ્ચધાશીરસતઃ પ્રસ્યં પ્રસ્યે તત્ પુનઃ ।

અગ્નિપ્રયેન્મૃદાવમ્ દર્શલિપેડ્વનાયં ચ ॥૧૩૮॥

શીતે પ્રસ્યદ્વય કૌદ્રાતિપ્પલીકુઙ્કય સિપેત્ ।

ચૂર્ણીકૃતં ત્રિજાતાચ ત્રિપલં નિહનેતત્ ॥૧૩૯॥

ધાન્યે પુરાણકુમ્ભસ્યં માંસં જ્વાલેષ પૂર્વવત્ ।

રસાયન વસિષ્ઠોક્તમેતત્પૂર્વગુણાધિકમ્ ॥૧૪૦॥

સ્વસ્થાનાં નિપ્પરીહારં સર્વતુયુ ચ શસ્યતે ॥

દશમૂળ, નજાદામ્, મૂર્વા (મોરવેહ), ૮૧૬૨, દાદૃડાદૃડ, પીપર, ગજાપીપર, કાળીપાટ, રાસપ, ૨ લે, ક્રીષા, અતિવિષ, ગળો, નાના બીલા, નમેતર, દનામૂળ, ચિત્રાના પાદમ્, શીરકાકોલી, હેન્દ્રલ, ૧૪૧ માગી, બિજેગતા ફૂલ અને ગર્ભ, ગોરખમુદ્રી, ત્રિલાષે, વીકળો, શત્રુદરી, ચૂદિકર, ગરમલો, બાવરી, કાન નાગો, સગ્રામો, લાગ્રામી રાત્રણવ, એખરો, રો નાં ઔષધ ચારચાર તોલા લેવા મોટી હરો ૧૧૦૦ લેવી ૧૦૨ ૫૧૨ તોલા લેવા રો સનિ ૨૧૧૧૧૧ પાષામાં કવાષ કરવો અને જ્યારે ૧૦૦ બકાઈ, ત્યારે નીચે ઉતારીને કવાષ ગાત્રી લેવો પછી તેમાં પેલી ૧૧૦૦ હરો નાખીને જુનો ગાળ ૧૦૦ તોલા નાખવો રાત્રે તેવ, થી રાત્રે આખજાનો રસ ચોતલ-ચોતલ તોલા નાખવો ને પછી ફરીને પાછું તે સર્વને ચૂરે ચણવવું અને થીમાં તાપથી તેના પાક કરવો જ્યારે ત પાક કઢીને લોટો એટલો ધાણે થાય, ત્યારે તેને નીચે ઉતારવો અને હઠો પડે ત્યારે ૧૨૮ તોલા મધ નાખવું, સોગ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ નાખવું અને તજ, તમાવપત્ર ૨ ને રોલવી એ ત્રમના ભેગા ચૂર્ણમાંથી બાર તોલા નાખવું અને પછી તે સર્વને એકત્ર કરીને થીના રીશ

વાસવુમા (મટીના રીઠા જાડવામા) ભરીને અનાજની કોઠીમા એક મહિને દાટી રાખવુ મહિને પૂરે થાય પછી પાછળ અગસ્ત્યસાધનામા કહ્યા પ્રમાણે ખાવું તેથી તેમા કહેવા રોગો મરી જશે ૨ ને તે કાતા વધારે ગુણ આપશે વસિષ્ઠ મુનિરને ખેલું ૨ । રસાયણ સર્વે જનુરોમા વખાણવા યોગ્ય છે, ખાવાથી સાગ ગુણ આપે છે ૨ે રસાન રોજ વિનાના (સાજ) માણસ માટે ખાત જરુરુ (ન છોડવા જવુ) છે તે સર્વે જનુમા વાચવા યોગ્ય છે

પાડવયૂર્ણ

પાલિકં લૈન્ધ્યવ ગુપ્તી દ્વે ચ સૌવર્ચલાત્પલે ॥
કુઢવાશાનિ વૃક્ષાશ્લં દાહિમ પચમાર્જકાત્ ।
પૈકૈકાં મરિવાજાજ્યોર્ષામ્યકાત્ દ્વે ચતુર્થિકે ॥
શર્કરાયા પલામ્વશ વશ દ્વે ચ પ્રદાપયેત્ ।
કૃત્વા ચૂર્ણમતો માત્રામસપાનેષુ દાપયેત્ ॥૧૪૩
સ્વદ્યં તદ્દીપમં વલ્પ પાશ્વોતિશ્વાસકાસજિત્ ।

સિધવ અને સૂઠ એમ્નેક પલ લેવા સચળ બે પલ લેવુ ૨.૫મયુર, દાહમ ૨ ને નુચરીના પાદડા એ ત્રણ ચાર ચાર પલ લેવાં મરી ૨ ને જીરુ રોકરોક પલ લેવા ઘાણા બે પલ લેવા સાકર બાગ પલ લેવી (પલ રોટલે ચાર તોલા જાણુ) ૨ે સર્વજનુ યૂર્ણ કરીને તે માધસર ખાવાપીવામા ૨ પ્રાપ્યુ ૨ે યૂર્ણ રચિ ઉત્પન્ન કરનાર, બઠરાગિનને પ્રદીપ કરનાર બળ રાખનાર પાત્રામાંની પીણ હરનાર ૨ાને દમ તથા ખાસીને મગડનાર

બીજુ પાડવયૂર્ણ

રકાં વોડશિકાં ચાન્યાદ્
દ્વે દ્વે ચાજાજિદીયકાત્ ॥૧૪૪॥
તામ્યાં દાહિમવૃક્ષાશ્લે
દ્વિદ્વિ સૌર્વચલાત્પલમ્ ।
ગુપ્તયાઃ કર્ણે કપિત્થસ્ય મણ્યાત્પચ્છ પલાનિ ચ ॥
ત્રન્ચૂર્ણં વોડશપલે શર્કરાયા વિમિશ્રયેન્
વાડવોડ્ય પ્રદેય સ્વાન્નપાનેષુ પૂર્વવત્ ॥૧૪૬॥

ધાત્રા ચાર તોલા, જીરુ ૨.૫ તોલા, અગયોત્ર બાઠ તોલા, દાહમના બીજ ૨.૫ તોલા, આમયુર બાઠ તોલા, સચળ ચાર તોલા, સૂઠ એક તોલા, કોઠા ૧ ગળા વીસ તોલા, એ સઘળાના યૂર્ણમા ૬૪ તોલા કર નાખીને તેને ભેગુ કરવુ આ પાડવ યૂર્ણ ઉપર લોક ૧૪૧થી ૧૪૩ા મા) કહેવા માગ યૂર્ણની ૩ જ ખાવાપીવામા આપવું

ઉરજાતમા કરવાનો વિધિ

વિવિધ યજ્ઞવિહિતો યથાવસ્ય ક્ષતે હિતઃ ।

ઉરજાતમા પલ ભયરોગમા જે વિધિ કહેવા છે (કહેવાશે) તે રોગીની અવસ્થા ઉપર વિચાર કરીને કરવા, કેમ કે ત પલ રોગીને ક્ષાપેદા કરનાર છે

ઉરજાતમા કોણે કયા ધૂમપાન કરવા ?

નિવૃત્તે ક્ષતદોષે તુ કફે વૃદ્ધે ડર. શિર ॥૧૪૭
દાહ્યતે કાશિનો વસ્ય

સ ના ધૂમાન્ પિબેદિમાન્ ।

ઉરજાતમા છાતીમા પડેલી ચાટી અગાધ પછી કહના વધારાથી જેને ઉધરસ રાખવી હાય એવા દરદીનુ છાતી ૨ાને ખાલુ કાટવુ હેલુ તેજી રાખજ કહેવામા આપશે તે રીતે ધૂમપાન કરવુ

દ્વિમેવાદ્વિભલાયટાક્લૈ સોમે સુભાગિને ॥૧૪૮
વર્તિ કૃત્વા પિમેદુમ્ જીવનીયદુતાનુષ ।

મેદા, મહામેદા, બલા, અતિબલા, બેઠીમધ ૨ે ઔષધોના કડક વડ રેશમી વસ્ત્રને સારી રીતે પટ દેવા પછી તેની ગાળ દિવેટ જેવી વાટ કરીને તેના એક છેડે સળગાવીને વિધિપૂર્વક ધૂમપાન કરવુ અને પછી જીવનીયદુત (પાછળ કહલુ છે ત) પીવું

મન શિલાપલાશાજાગમ્ધાત્વફ્ફીરિનામરૈઃ ॥

તદ્દેવાનુપાન તુ શર્કરેદુમ્બુદોદકમ્ ।

મનથીલ, ખાખરે, ચની તુળસી, વધલોચન, સૂઠ, ૨ે ઔષધોના કડક કરીને તે વડે મામ (રેશમી) વસ્ત્રને સારી રીતે પટ દેવા પછી તેની ગાળ દિવેટ જેવી વાટ કરીને તેના એક છેડે સળગાવીને વિધિપૂર્વક ધૂમપાન કરવુ ૨ાને પછી સાકરનુ પાણી, શેરડીના રસ કે ગાળનુ પાણી ૨ નુપાન તરીક પીવુ

વિપ્થા મન શિલાં તુલ્યામાદ્રંયા ષટ્શુક્તયઃ ॥૧૫૦
સસર્પિષ્કં પિબેદુમ્ સિત્તરિપ્રતિમોજનમ્ ।

લોંથી વડગાઈના ૨ાકુરની સાથે મનથીલને વાટીને પાછળ કહુ તેમ વર્તિ (વાટ) કરીને ધૂમપાન કરવુ તથા પછી શી પીવુ અને તેનર પસીનુ માસ ખાવુ

ક્ષયરોગની ઉધરસ

(મોક ૧૫૧ થી ૧૮૦)

ખેલુ ચુ કરવુ ?

ક્ષયજે વૃદ્ધણ પૂર્વે કુર્યાદિમેઘ વર્ણનમ્ ॥૧૫૧॥

ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી ખસીમાં પ્રથમ બુધ્ધ (પોષ્ટિક) ઉપાય કરવા અને બઠરાગિનની વૃદ્ધિ કરવી

કેમે કેનું વિરેચન આપવું?

યદુદોયાય સસ્તેહં મૃદુ દયાદિરેચનમ્ ।

જે દોષ વધારે હોય તે સ્નેહ (ધી વગેરે) સાથે મૃદુ વિરેચન (હલકો જુલાબ) ૨ ૧૫૭

અથ વિરેચન ધી

શમ્યાકેન ત્રિવૃતયા મૃદ્ધીકારસયુક્તયા ॥૧૫૨॥

તિલ્લકસ્ય કપાયેળ વિદારીસ્વરસેન ચ ।

સર્પિઃ સિદ્ધં પિત્તેયુક્તયા ક્ષીણદેહો વિશોધનમ્

જરમાયાનો ગોળ રાશવા કાળી દ્રાક્ષના રસમા ભિજવેલું નસોતર ૨ થવા સાતા બોધર (તિલ્લક) નો ક્વાથ, ૨ થવા વિદારીકન (ભાવકોળ) નો સ્વરસ ૨૦ ચારમાથી ગમે તે ઔષધ વડે તિલ્લ કરેલું ધી સપથી નબળા પડેલા રોગીને દેશ, કાળ વગેરેના બગનો વિચાર કરીને પીવું, તેથી સપથી ક્ષીણ થયેલા દેહવાળા રોગીના મનની શુદ્ધિ થશે.

શમન ધી

પિત્તે કફે ધાતુષુ ચ ક્ષીણેષુ ક્ષયકાસવાન્ ।

ઘૃત કર્કટકીક્રીડાદિયલાસાધિત પિત્તે ॥૧૫૩॥

જે માણસને ક્ષયકાર (શયની ખાસી) થઈ હોય તેના પિત્ત ૨ને કફ તથા ધાતુઓ ઓછા થઈ ગયા હોય તેણે કાકડાશિંગ, દૂધ, બળા ૨ને ૨ નિભલાથો સિદ્ધ કરેલું ધી પીવું

વિદારીભિઃ કદન્બૈર્વા તાલસસ્યૈશ્ચ સાચિતમ્ ।

ઘૃતં પપ્પઞ્ચ

મૂત્રસ્ય વૈવર્ણ્યં કુચ્છનિર્ગમે ॥ ૧૫૫ ॥

શયવાળા રોગીના પેશાબનો રંગ બગડ્યો હોય ૮ થવા પેશાબ કટથી થતો હોય તે વિદારીકદની જેટલી જતો મળે તેટલી વડે, ૨ થવા કદબની જેટલી જતો મળે તેટલી જતો કદબથી, ૨ થવા તાલના દ્વાથી સિદ્ધ કરેલું ધી અને દૂધ રોગીને પાવું

કયા ઉપદ્રવોમાં કયું અનુવાસન કરવું?

શ્ને સવેદને મેદે પાયૌ સશોણિવક્ષ્ણે ।

ઘૃતમળ્લેન લઘુતાઞ્જુવાસ્યો મિશ્રકેળ વા ॥૧૫૬॥

શયરોગીની મૂત્રોદ્રિય સૂજ ગઈ હોય તથા તેમાં પીણ થતી હોય, ૨ થવા ગુદા, કમ્બર કે જાથનો સાધા સૂજ ગયો હોય, તે લઘુપંચમૂળથી સિદ્ધ કરેલા ધૂતમઝ વડે ૨ થવા ધી અને નેલ મિશ્રા કરીને તે વડે અનુવાસનબલ્તિ આપવી

ધૂતમઝઃ લાભા વખત સુધી સ્થિર પડી રહેલા ધી ૭૫૦ જે પાતળું ધી તરે તેને ધૂતમઝ કહે છે

અનુવાસન કર્યા પછીના માંસરસના ઉપચાર

જાક્ષ્ણેઃ પ્રતિમુકસ્ય વર્તકાદ્યા વિલેશયાઃ ।

કમ્બાઃ પ્રસહાસ્તદ્વત્યયોજ્યાઃ પિશિતાશિનઃ ॥

ઔજ્યાત્રમાધિમાવાચ્ચ

સ્ત્રોતોભ્યશ્ચવ્યવન્તિ તે ।

કર્કં શુદ્ધૈશ્ચ તૈઃ પુષ્ટિં કુર્યાત્સમ્યગ વહન્ રસઃ ॥

શયરોગીના ૮ નુવાસનબલ્તિ ૨ ૫૫૫ પછી, જે રોગી માગભોજન કરતો હોય, તે તને જગલ દેશના પ્રાણીરોનું માસ ખાવા ૨ ૫૫૫ પછી વર્તક વગેરે કોતરમા રહેનાર પ્રાણીરોનું માસ ૮ ૫૫૫ પછી કમે કરીને (જેમ જેમ જરૂરિયાતનું બળ વધતું જાય તેમ તેમ) પ્રસહ પ્રાણીરોનું માસ ૮ ૫૫૫, કેમ કે એ સર્વે ઉષ્ણ રાત્ર પ્રમાથી * છે, તેથી તે નસોમાથી કફને રોગાળીને તાકી નાખે છે, ૨ને ૨૦ રીતે નસો શુદ્ધ થઈ રોટલે તે માર્ગે નાસી રીતે રસ વડે છી ન તે પુષ્ટિ કરે છે

જુદાજુદા ઉપદ્રવોવાળી સપની ઉપરમાં

ચોગ્ય સમયે આપવાના જુદાજુદાં સિદ્ધ ધી

ચવિકાત્રિકલામાર્ગદિશમૂલૈઃ સચિત્રકૈઃ ।

કુલ યપિપ્પલીમૂલપાટાકોલયવેજંલે ॥ ૧૫૯ ॥

શ્વતૈર્નાવરદુ સ્પર્શાપિપ્પલીશઠિનોકૈઃ ।

પિપ્પેઃ કર્કટમુક્તયા ચ સમૈ સર્વિદિપાચયે ॥

સિદ્ધેઽસિદ્ધગિતૌ કારૌ દ્વૌ પચ્છલઘ્ણાનિ ચ ।

દસ્યા યુત્તયા પિત્તેગ્માત્રાં ક્ષયકાસનિર્વીરિતા ॥

શયથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉપરસના રોગવાળાને નીચેનું

ઔષધ નેપાર કરી ખવડાવવું થવક, ત્રિફળા, ભારગ,

દશમૂળ, ચિત્રો, કાથી, પીપરીમૂળ, કાળીપાટ, ઘોર

અને જવ તે સર્વનો પાત્રીમા ક્વાથ કરવો તથા તેમાં

ધી નાખીને તેમાં સુંક, ધમાસો, પીપર, પટકચૂરો, પુષ્પર

મૂળ અને કાકડાશિંગ, ૨૦ સર્વ સમાન લઈને તેનું ચૂર્ણ

કરીને નાખવું પછી ધી પકવ કરવું ધી પકવ થાય રોટલે

તેમાં જવખાર અને સાજખાર નાખવા, તથા પાચ લવણ

નાખવા પછી શયની ખાસીથી પીણથેલા રોગીએ પાતાની

પ્રકૃતિ, દેશ, દોષ ઈત્યાદિ જોઈને તે ધી માપસર પીવું

કાસમર્દામિયામુસ્તાપાટાકટ્ફલનાગરૈઃ ।

પિપ્પલ્યા કન્દુરોહિણ્યા કાદમર્વા સુરસેન ચ ॥ ૧૬૨ ॥

અક્ષમાર્ચૈરૂત્તમસ્ય ક્ષીરદ્રાક્ષારસાઢકૈઃ ।

પલ્લેચ્છોપજ્વરહર્ષહર્ષકાસદરૈશિવમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

* જે દ્રવ્ય પોતાના સૂક્ષ્મ અને તીવ્ર ગુણને લીધે

સ્ત્રોતામાં પ્રવેશ કરીને વલોથીને તેમાંના દોષને બહાર તાકી નાખે છે, તે પ્રમાથી દ્રવ્ય કહેવાય છે

કાસોદરો, હરડે, મોય, કાળીપટ, કાપકળ, સૂક, પીપર, કડુ રાને કાશમગીના સ્વરસ, રો સર્વ ઓષધ એક એક તોલો લઈને તેનો કડક કરવો પછી દૂધ તથા કાળી દ્રાક્ષનો રસ મળીને ૨૫૬ તાલા લેવું તથા તેમા ૬૪ તાલા ધી નાખીને તેમા ચેલા કડક નાખીને ધી પકવ કરવું એ રીતે પકવ થયેલું ધી રોગીને ખાવાને આપવું, કેમકે તે સ્વરાગ, જ્વરરોગ, પેટમા બરોળની ગાઠ વધે છે તે રોગ ૨ ને સર્વે પ્રકારના કાસરોગ (ખાસીના રોગ) ૨૧ સર્વને મટાડે છે તથા આરોગ્ય કરે છે

વૃષભાધીગુહ્ચીનાં પત્રમૂલફલાદ્કુરાત્ ।

રક્તકલ્કપૂતં પથ્થં દ્વિત્તિ કાસજ્વરાઢીઃ ॥૧૬૪

૨ રૂક્ષી, બોરીંગણી ૨ ને ગળે, રો સ્પીધિરોગના પાદડા, મુળ, ફળ ૨ ને ૨ કુર રો સર્વનો રસ કાઢીને તથા તેમનો કડક કરીને તે વડે સિદ્ધ કરેલું ધી ખાસી, જ્વર અને રાત્રિ, એટલા આધર તેને લેવું છે, મટાડે છે

દિગુણે વાદિમરસે લિઙ્ગ વા વ્યોપસંયુતમ્ ।

વિષેદુપરિ ભુક્તસ્ય વ્યવહારયુતં નરઃ ॥૧૬૫ ॥

પિપ્પલીગુહ્ચિદ્ધ વા લાગાકીરયુતં ઘૃતમ્ ।

રાયવા ધીથી બમણા દાઢમનો રસ લઈને તેમા સૂક, પીપર ૨ ને મરીના કડક વડે ધી સિદ્ધ કરવું, તથા તેમાં જવખાર નાખીને તે ધી માલસે ભોળન કર્યા પછી પીવું તેથી ખાસી, જ્વર ૨ ને રાત્રિ મટે છે ૨ યવા પીપર અને ગોળથી ચારગણ ધી લેવું, ધીથી ચારગણ પાણી લેવું ૨ ને તેમા ધી જેટલું બકરીનું દૂધ નાખવું એ પ્રમાણમા દૂધ તથા પાણીમા ધી નાખીને પીપર અને ગોળના કડક સહિત તેને પકવ કરીને તે ધી ગેળીએ ભોળન કર્યા પછી પી ।

એ બધા સિદ્ધ ધીના કાપ (અશર)

પતાન્યમિવિવૃદ્ધયર્થે સર્પોપિ ક્ષયકાસિનામ્ ॥૧૬૬

સ્વુર્વોપચક્ષકઘોરઃ છોતસાં ચ વિશુદ્ધયે ।

એ પ્રમાણે પૂર્વે કહ્યા તે ધી લખની ઉપરસવાના શરીરના અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનારા છે, તથા કફ વજેરે દોષ વડે કઠ, છતી ૨ ને સોતો બધ લઈ ગયા હોય તેમને શુદ્ધ કરનારા છે

હરીતકીલેહ

પ્રલોન્નિતે ચવન્વાયે વિશતિ વિજયાઃ પતેત ॥

લિઙ્ગા મૃદિત્વા તાસ્તાસ્મિન્

પુરાણાત્પચ્છલ ગુડાત્ ।

પિપ્પત્યા દ્વિપલં કર્વે મનોહાયા રસાઢનાત્ ॥૧૬૮

દત્ત્વાર્ધાક્ષં પત્તેદ્ભૂયઃ

સ લેહઃ શ્વાસકાસજિત્ ।

રોક પ્રસ્થ જવનો ક્વાથ કરીને તેમા વીસ મોટી હરડે સધવી જ્યારે તે સધવી હરડે સારી રીતે બહાય, જ્યારે તેને તેમા જ ચોળી નાખીને ઠંધિયા બહાર કાઢી નાખવા પછી તેમા ૨૪ (ચોવીસ) તોલા જૂનો ગોળ, આઠ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ, રોક તોલો મણધીલ અને રાધી તોલો રસાઢન નાખીને ફરીને તેનો પાક કરવો ઉત્તમ પાક થાય જ્યારે તે લેહને ઉતારીને ઠડો કરી રોગીને ચાટવા આપવો તેથી રોગીના દમ અને કાસ (ખાસી) ના નાશ થશે

શારલેહો

શ્વાધિવાં સચયો વૃથાઃ સઘૃતક્ષોદ્રશર્કરાઃ ॥૧૬૯

શ્વાસકાસહરા, હાંપિપાદૌ વા મધુસર્પિવઃ ।

પરણ્ડપત્રશાર વા વ્યોપતૈલગુહ્ચિન્વિતમ્ ॥૧૭૦ ॥

લેહયેષ્, શારમેવં વા હુરસૈરણ્ડપત્રજનમ્ ।

લિહ્યાત્ ત્ર્યુપગચૂર્ણં વા પુરાણગુહ્ચિસર્પિયા ॥૧૭૧ ॥

શાલ્કીના સિંગાળિયા બાળીને તેની રાખ કરવી તથા તેમા ધી, મધ અને સાકર નાખીને રોગીને તે ચટા કરવું તેથી દમ અને ઉપરસ મટે છે ૧ળી મોરના પગને બાળીને મધ તથા ધી સાથે ચાટવાથી દમ ૨ ને ઉપરસ મટે છે ૨ યવા દિવેલના (બેરડાના) પાદડાનો શાર કાઢીને તેમા સૂક, પીપર ૨ ને મરીનું ચૂર્ણ, તેલ ૨ ને ગોળ મેઢવીને તે ચાટવું ૨ યવા ઉપર કહ્યું રો જ રીતે ગુણસીના પાદડા તથા દિવેલાના (બેરડાના) પાદડા (અથવા સારા રસવાળા દિવેલાના પાદડા) નો શાર, ગોળ, તેલ અને ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી) ના ચૂર્ણ સાથે ચાટવો અથવા જૂનો ગોળ અને ધીની સાથે સૂક, પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ ચાટવું

એ તે જાતની ઉપરસના ઓષધ

પદ્મકં ત્રિફલા વ્યોર્ણં વિઢર્જં દૈવદાવ ચ ।

લલા રાજ્ઞા ચ તચૂર્ણં સમસ્તં સમશર્કરમ્ ॥૧૭૨

લાદેન્મધુપ્રુતાશ્વાં વા લિહ્યાત્કાસહરં પરમ્ ।

તદન્મરિચચૂર્ણં વા સઘૃતક્ષોદ્રશર્કરમ્ ।

પદ્મક (પદ્મકાઠ અથવા કમળકાકડી), ત્રિકુળા (હરડે, બલેડ, આમળાં), ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી), વારાંગ, દેવદાર, બાજી, યરના રો સર્વનું ચૂર્ણ કરી

* પાદડાને બાળીને તેની રાખને પાણીમા ચોળી નાખવી પછી હવા દઈ નીતવું પાણી લેહાની કઠાઈમાં લઈને તેને બાળી નાખવું, એટલે છેવટે શાર રહેશે એ જ રીતે બીજા શાર પણ બનાવવા.

ને તે બધાની બરોબર સાર તેમાં નાખવી અને પછી તેને મધ તથા ઘી સાથે ચાટવું અથવા ઘી, મધ અને સાર સાથે મરીનું ચૂર્ણ ચાટવું, કેમ કે તે ખાસી મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

પથ્યાશુષ્ઠીઘનગુદૈર્ગુદિકાં ધારયેન્મુલે ।

સર્વેષુ શ્વાસકાસેષુ કેવલં વા વિમીતકમ્ ॥૧૭૪॥

હરદે, સૂક, મોથ અને જૂનો ગોળ—એ ચાર ઔષધ વડે બનાવેલી ગોળી મુખમાં રાખવાથી સર્વે પ્રકારના દમ તથા ઉપરસ મટે છે. અથવા ફક્ત બહેડાની છબ મુખમાં રાખવાથી પણ દમ અને ઉપરસ મટે છે. પત્રકલ્પક ઘૂતમૃદું તિલ્લકસ્ય સશર્કરમ્ ।

પેવા ઘોંટકારિકા છર્દિ-

તુટ્કાસામાતિસારજિવ્ ॥૧૭૫॥

રાતાબોધરના પાદડાના કુક (વાટીને કરેલી લુગદી) ને થોડા ઘીમાં શેકવો. પછી તે સાર ભેળવીને ખાવું. અથવા રાતાબોધરના પાદડાની પેવા પીવી અથવા રાતાબોધરના પાદડાના કુકની પૂરી ખાવી તેથી શિખડા ઊભરી, તરસનો શેગ, ઉપરસ અને રાગાતિસાર મટે છે. **કણ્ઠકારીરસે સિદ્ધો મુઠ્ઠયુષઃ સુસરુત ।**

સર્ગોરામલક સામ્લ, સર્વકાસામ્પગ્નિતમ્ ॥

ભારિંગણીના રસમાં મગને બાફીને તેનું ચોસામણ કાઢવું તથા તેમાં હિંગ, સિંધવ વગેરે નાખીને તેને વધારવા તેમાં ઘીમાં આમણ તથા દાડમ વગેરે ખટાઈ નાખવી (વળી તેમાં ચાકુ, સૂક વગેરે નાખીને તીખા કરવો) એ મગનો મૂષ સર્વે પ્રકારની ઉપરસનું ઔષધ છે.

શયની ઉપરસમાં દૂધ, મૂષ, માસગન્ધ

વાતમૌપચનિ ક્વાથે ક્ષીરં વૃષાન્ રસાનપિ

કૈષ્કિરાન્ પ્રાતુદાન્ શીલાન્

દાપયેત્કષયકાસિને ॥ ૧૭૬ ॥

વાયુને મગડે રેવેશ ઔષધના ક્વાથમાં તિલક થવેલું દૂધ, મૂષ કે વિષ્કર, પ્રતુદ, નિવશ રેકેનાત પ્રાણી એના માસના રસ શયની ઉપરસવાયને આપવા

શયની ઉપરસમાં ધૂમપાન તથા કચીર, અગિન અને બગ વધારવાના ઉપાય

ક્ષતકાસે ચ યે ધૂમા સાનુપાના નિર્દશિતાઃ ।

ક્ષયકાસેઽપિ તે યોગ્યા વક્ષ્યતે યથ વક્ષ્યમિ ॥

ચૂર્ણં દીપનં વામે ક્ષોતસાં ચ વિશોધનમ્ ।

શ્વત્સાસ્તત્કાસિયો મર્યં સર્વે પ્રશસ્યતે ॥૧૭૭॥

પાછા ઉરબતની ઉપરસમાં જે અનુપાન સહિત ધૂમપાન કરવાના કથા છે તે સર્વે ધૂમપાન શયની ઉપરસમાં પણ કરવા વગી હવે પછી ચમ્પ(ભય)-

શેગમાં જે બુહલુ (પૌષ્ટિક), રાગિનને પ્રદીપ કરનારા અને સોતોને સ્વચ્છ કરનારા રોષધ કહેવામાં આવે, તે સર્વે પણ શયની ઉપરસમાં રાખવા વળી જે જે ગુણે શયની ઉપરસને ઉત્પન્ન કરનારા છે, તે તે ગુણેથી ઊવટા ગુણવાળા બળ રાખનારા સર્વે ઔષધો પણ શયની ઉપરસવાળા મટે સારા છે.

શયની ઉપરસમાં કેવા ઉપાયથી

ફાયદો થાય ? કાળ

સન્નિવાતોદ્ભવો ઘોરઃ ક્ષયકાસા યતસ્તતઃ ।

વ્યયાદોષકલં તસ્ય સન્નિવાતહિતં હિતમ્ ॥૧૮૦॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષના કંપથી જે શયની ઉપરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સન્નિવાત ક્ષયકાસ કહે છે. માટે તેમાં જે જે દોષો બળવાન હોય તે તે દોષ પ્રમાણે, સન્નિવાતની ચિકિત્સામાં જે જે ઔષધ હિતકારી ગણેલાં છે તે તે ઔષધ અર્ધી (સનિ પાત સપકામમાં) પણ હિતકારી ગણવા

હ્યદાન્નદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિત્સ્યાને કાટચિકિત્સિત્સ્યા નામ વૃત્તીયોઽપ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો : શ્વાસ(દમ, હાંફ)ની અને હેડકીની ચિકિત્સા

નિદાનમાં કામ સાથે શ્વાસ તથા શિધ્મા(હેડકી)ના સમય બતાવે છે, માટે ચિકિત્સામાં પણ કામ પછી શ્વાસ તથા શિધ્માની ચિકિત્સા બતાવવાના હેતુથી કહે છે, કે

અયાતઃ શ્વાસહિધ્માચિકિ-

ત્સિતં શ્વાસ્યાસ્યામ ।

હિતિ હ ક્માહુરાત્રેયાદયો મદ્યપંચ ।

હવે અમે શ્વાસ તથા શિધ્માની ચિકિત્સા સમગ્રીનું એ વિષયમાં જાત્રેય વગેરે મર્યાદા નીચ પ્રમાણે કરી નથા છે.

દમ અને હેડકીના ઉપાય એકતરખા હોવાનું કામ શ્વાસહિધ્મા યતસ્તુર્યદેશ્યાયાઃ, સાધનં તત્ત ।

તુલ્યમેવ

નિવન-ચાનમાં દમ અને હેડકીના હેડ, પૂરક, નખા, પ્રદીપ વગેરે સમાન બોલા છે, માટે તેમની ચિકિત્સા પણ નખાન છે.

પહેલાં એક

તદર્થે ચ પૂર્વે સ્વદેશપાત્રેત્ ॥ ૧ ॥

ચિન્નિર્વેવજનેત્રાન્

દમ અને હેડકીથી પીડાતેલા રોગીઓને ઓળ ઉપચાર કરતા પહેલા પ્રથમ શેક કરવો તેને શેક રોગી રીતે કરવો કે રોગીને શરીરે લવણવાળુ તેલ ચોળીને પછી પાછળ સ્નેહવિધિમા કઢા પ્રમાણે સિતગંધ શેક કરવો લૂખો શેક કરવાથી વાયુ કોષવાનો ભય રહે છે, માટે સિતગંધ શેક કરવાનુ કહ્યું છે

શેક કરવાથી શું થાય ?

તૈ: સેપુ પ્રથિત. કપ્પ: ।

સુલીનોડપિ ચિલીનોડસ્ય

કોઠું પ્રાપ્ત* સુનિર્હત ॥૨॥

ઓતસા સ્યાન્નુદુરત્ત ચ મરુતશ્ચાનુલોમતા ।

ઓતમા જે કફ ઘણો ચીમ્સા થઈને વળગી રહ્યો હોય છે તથા ગઠાઈ ગયો હોય છે તે શેક કરવાથી નયમ થઈ રહેશે છે અને કોઠામા આવે છે, તથા ત્યાં રાખ્યા પ્રછી તેને સહેલાઈથી થરીરમાથી બહાર કાઢી શકાય છે વળી શેક કરવાથી ઓતો કોમળ થાય છે અને વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગે જાય છે

શું બવગ્રથીને પછી કોને શાનાથી વખન કરાવવું ?

ભિદ્ધં ચ મોજવેદલં ક્લિગ્ધમાનુપજૈ રસૈ: ॥૩॥

વ્યુત્તરેણ વા દયાત્તતોડસ્મૈ યમત મૃદુ ।

વિશેષતઃકાસલયમશુદ્ધદમહસ્તરસાદિને ॥૪॥

પિપ્પલીસૈન્નવદ્ધૌદ્રયુક્ત વાતાધિરોધિયત્ ।

દમ અને હેડકીવાગાને બરાબર શેક કર્યા પછી તેને અનુપ દેશના પ્રાણીઓના માસના રસ સાથે શાલિ ચોખા વગેરે સિતગંધ (જય વગેરે જુખુ અન્ન નહિ) અન્ન ખાવાને રાખવુ અથવા શેક કર્યા પછી તે રોગીને દહીની તરની સાથે મૃદુ (કોમળ) વખન (ઊલટીનું અર્ધફ) અપવું જે એકાદને આસાર, ઊલટીના ઉદાગમ, છાતીમા સળકાટ (કદુદ્રાહ) અને સ્વગ્ગાજ (પાટો બેસી જવાના રોગ), રો રોગ થયા હોય તેને ખાન પીપર, ત્રિધવ તથા મધ સાથે વાયુનું ૨ વિરેધી દ્રવ્ય (વાયુને ઉત્પન્ન ન કરે એવુ દ્રવ્ય) ઊલટી માટે આપવું, બાદત્ ઉપરસ વગેરેમાં તે ખાસ કરીને ઊલટી કરાવવી, પણ તે ઊલટી કરવાનું રોગધ વાયુ કરે એવું હોવું ન જોઈએ

વખન કયવગ્રથી શું થાય ?

નિર્દેતે સુલમામોતિ સ કપ્પે હુદવિમદ્ધે ॥૫॥

ઓત:સુ ચ વિશુદ્ધેપુ ચરત્વિહતોડનિલ: ।

ઊલટીનું ઔષધ આપવાથી દમના અને હેડકીના રોગીનું શરીર બગાડનાર કફ જે થરીરના ઓતમાં લપ ટાકી ગયો હોય છે તે નીકળી જાય છે તેથી રોગી સુખ

પામે છે અને ઓતો કફ નીકળી જવાથી શુદ્ધ થાય છે એટલે વાયુની ગતિ શેકાયા વિના તે વાયુ ઓતમા સ્વાભાવિક ગતિ કરે છે

કોને ક્યું અનુલોમન અને વિરેચન

ઔષધ આપવું ?

ધમાનોદાવર્તતમકે માતુલુક્ષ્માશ્લવેતસૈ: ॥૬॥

હિરુગ્ધુપીલુવિદ્યુત્તમપ્રં સ્યાદનુલોમનમ્ ।

સૈન્નધવ ફલામ્લં વા કોષાં દયાદિરેચનમ્ ॥૭॥

જે તમક શ્વાસમા પેટ ચડતું હોય અને ગાંઠાપેશાન ન થતા હોય, તેવા તમક શ્વાસમા બિજેરુ, રામ્બ વેતસ, ડિંગ, પીડુલ અને બીડલવણ, રો ઔષધો સહિત બોજન આપવું, તેથી વાયુની સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્તિ થશે અથવા રો અવસ્થામા વાયુને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવર્તવાનાર બિજેરુ વગેરે ફળ વગેરે ખટાશ યુક્ત લગાર ઉપ્પુ વિરેચન સિધધ નાખી રાખવું

દમ અને હેડકીમા શોધન કરવાનું કારણ

પતે હિ કપ્પલંકમ્ગતિપ્રાણમકોપજા: ।

તસ્માત્તન્માર્ગમુદયર્થ-

મૂર્ચાધ: શોષત હિતમ્ ॥૮॥

કેમ કે જ્યારે કફ વડે પ્રાણવાયુની ગતિ શેકાયા છે ત્યારે પ્રાણવાયુ કોષ છે અને એવી રીતે પ્રાણવાયુના કોષવાથી બધી જાતના હડકી અને દમ ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે પ્રાણવાયુના માર્ગની શુદ્ધિ માટે વખન વડે ઉપલા ભાગની અને વિરેચન વડે નીચલા ભાગની શુદ્ધિ કરવી ધિકાર છે

ઉદીર્ધતે મુશતરં માર્ગરોષાદ્દહ્નજ્વલમ્ ।

યથા તથાડનિલસતસ્ય માર્ગમસ્માદિશોધયેત્ ॥૯॥

જેમ વહેતા પાણીમા માર્ગ રોકવાથી તે પાણી એક જગ્યાએ ઘણું વધી જાય છે, તેમ વાયુ પણ સ્વાભાવિક પક્ષે વહેવા છતાં તેના માર્ગના રોધ (રોકાણ) થવાથી વાયુ (રોક જગ્યાને) અત્યંત વધી જાય છે, એટલા માટે ઉપર ને નીચે વાયુના માર્ગ સાફ કરવા જોઈએ

ધૂમપાન કયાં અને યા માટે કરવું ?

મશાન્તો હૃતસયુદ્ધેધૂમૈર્લોતિ મલ્લં હરેત્ ।

ઉપર કહી તે વખન, વિરેચન વગેરે શોધન ક્રિયા કર્યા છતાં પણ દમ અને હેડકી થમે નહિ, તે સૂક્ષ્મ શિયરશોમા ભયઈ રહેવા કફ નામે મનને નીચે કહેવું ધૂમપાન કરીને મટાડવો.

ધૂમપાન શાના વડે કરવું ?

હરિદ્રાપત્રમેરુદ્ધમૂલં લાક્ષાં મતશિલામ્ ॥૧૦॥

સુદેવદાર્વલં માંસીં પિપ્પવા વર્તિ પ્રકલ્પયેત ।
તાં ઘૃતાકાં પિત્તેદૂમં યશ્નન્ વા ઘૃતસયુતાન્ ॥૧૧॥
મધુચ્છિદં સર્જત્સં ઘૃતં વા ગુરુ વાઘુરુ ।
ચન્દનં વા તથા શ્ટક્કં

ચાલાન્વા ક્ષાવવાન્ ગગમ્ ॥૧૨॥
પ્રશ્નગોધાકુરુદ્ધેનચર્મશઙ્કયુતાણિ વા ।
ગુગુલુ વા મનોહાં વા શાલનિર્ધીસમેવ વા ॥૧૩॥
શલ્કીં ગુગુલું લોહ પક્ષ્મ વા ઘૃતાપ્લુતમ્ ।

૭૫૭, ૮૫૫૫૫, રોરડાનું મૂળ, કાળી દ્રાક્ષ
મનશીન, દેવદાર, જનાવ અને જટામાસી રો ૨૩૫
સાન વાટીન તેનો બાજુ વાટ કરવો તથા તેન ઘી ચોષા તે
પછી વિધિથી કે ધૂમપાન કરવું તથા જલન ધીરાગ
કોને તેને ૧૫મમા મૂકીને ધૂમપાન કરવું અથવા માત્ર
અને રાત્રી ની નાથ એકદા કરીને તેનું ધૂમપાન કરવું,
૭૫૭ ૧, કપ્પા ૧૦૦ ધૂમપાન કરવું અથવા ગુગુલુ
ધૂમપાન કરવું = વચા બજ - નાથના શિ ઇન્નુ ૧૫
તેની કામળા ૧૦ નાથ નીર વટક છે તેના વાગળ
ધૂમપાન કરવું = વચા નીર, મગરી, કુરગ (કાપુર)
બાજુ, કે માંસપાન ૧૦ બાજુ રોમાથી ગમ તેનું ભ
શિન્નુ કે બીજી, જામને તેનું ધૂમપાન કરવું, અથવા ગુગ
ળુ ધૂમપાન કરવું, = વચા મનશીનું ધૂમપાન કરવું
અથવા સાવ નામ ગુગુલુ નું ધૂમપાન કરવું અથવા
નાઈ (ધણત્રી) નામે ગુગુલુ નું રત્ન બાજુ ૧૦
તેને અથવા લોગન ૨ થવા પદકાકળ થીમા બાગીન
તમાથી ગમ ૧૦ કરવું ધૂમપાન કરવું

કાને, કોરા એક શાખા ૧૦ કથા કરવા ?

મનદયં સ્વેદનીપાનામસ્વેદાનામપિ ક્ષાણમ્ ॥૧૪॥
સ્વેદયે'સલિનાધારસુઓપ્પાસ્નેહસેવત્રીઃ ।
કર્કાતિકોપનાદેશ્વ સ્વેદાશ્વાપોત્કામેયત્રીઃ ॥૧૫॥
ઉત્તરં ભટ્ટં ચ મૃદુભિઃ

જે રાત્રીબોને બરફ થકે કરવા જઈને
તમને, તમ ૧૦ થકે કરવા થોજ ૧૦ બાજુ તમને
પવ સામર તાલિ દૂધ ૧૦ નાથ એક નાથ ના
થકે કેને, તેમ ૧૦ સુત્રસ્થાનના નાથાના ૧૦
પાથ થો ૧૦ મા ૧૦ ઉત્કર્ષિ અને થો તેન વા ૧૦
૧૦ ૧૦ કોમવ ઉપર ૧૦ ૧૦ અને કાને ૧૦
૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦

આમ આસ અને આમ લેઓમા થોડું થું કરવું ?

સામે ત્વામર્ચિયં કરેત્ ।

૧૫ થા ૧૦ અને ૧૦ (૧૦) નાથ (૧૦)

સહિત) હોય તો તેને થકવ કરવાને ઉપવાસ, પાથન
વગેરે આમર્ચિય કરવે

વમનવિરેચનનો અનિયોગ થાય તો થું કરવું ?

અતિયોગોક્તં વાતં દૃષ્ટ્વા પવનનાશીઃ ॥૧૬॥

સ્નિગ્ધિ રસાદૈર્ગત્યુષ્ણેરગ્યદ્વૈશ્ચ શમં નયેત્ ।

રાગોને વમન કે વિરેચન અનિયોગ થવાથી વા
કાપ પામેલો જોવામા આવે તો વાધુનો નાથ કરનારા
૨ ને ત્રિગુણ માસરસ, ઘી, દૂધ વગેરે ૨૫૫૫૫૫ તથા
બજારબજાર ગરમ એવા અભ્યન, (તેજ) શરીર રોગ
વાથી તે વાધુને શાર કરવે, શમાવે

કોનું શોધન ન કરવું ? એમને માટે

શમન એવધ

અનુક્રિયક્રમસ્વિષ્ણુરંગાનાં હિ શોધનાત્ ॥૧૭॥

યાયુર્લેધ્યાસ્પદો મમં સંશોધ્યાયુ હરેદસન્ ।

કપાયલેદસ્નેહાદૈસ્તેવાં સંશામયેદત્ ॥૧૮॥

જે રાત્રીના કદે આનથી બંધન થશે નથી, જેન
વકે કથા નથી તથા જ દુર્ધાર છે, એવા રોગોને વમન,
વિરેચન વગર સાથન લાગુ કરવાથી વાધુ બાજુ
જાન ૧૦ પૂરો મર્મસ્થાનને સુકાં નાથ છે જેન
૧ કાગ રાત્રીના પ્રાપ્ત હર છે (૨૫૫૫ માટે ઉપર
૧૫૫૫ નવા ૧૫૫૫ મન આનવાના રાત્રીના વમન વગેરે
૧૦ ૧૫૫૫, ૧૫૫૫ જે રોગો ડાયા ૧૫૫૫ એવે તેમને
કદે આનથી બંધન થશે તોય, જેમને થકે કરો તે
તથા જાન નાથ બાજુ, તેવા રાત્રીબોને વમન, વિરેચન
વગર સાથન ૧૫૫૫ કેમ કે નવા રોગોનું સાથન ૧૦
વારી ૧૫૫૫ પ્રાપ્ત થાય છે)

ઉપર કરવા ૧૦ રાત્રીના શોધન ઉપર ૧૫
૧૫૫૫ નાથ, તમન કથાય, અન્યપાન, હેલ (આ ૧૫)
૧૫ ૧૫૫૫ તમન ૧૫૫૫ અને ૧૫૫૫૫૫ શમન કરવું

જાવ વગેરેથી થવા આસ અને ઉદોગીં આંબ

શ્રીગજનાતિસારામૃત્પિસદાદાનુક્રમજ્ઞાન ।

મનુસ્નિગ્ધપદીનાર્ષદિધ્યામ્યાસાનુપાજ્ઞેત્ ॥૧૯॥

જે મામનનું કોને નથા થાતુ વને હોમ ૧૫૫૫
૧૫ ૧૫૫૫ ૧૫૫૫ ક્રિયાથી તોય, અથવા ૧૫૫૫
અનિયન = કાળના અનુનયથી ૧૫૫૫ કે ૧૫ ક્રિયા
૧૫, ૧૫ ૧૫૫૫, ૧૫૫૫, ૧૫૫૫ વગેરે ઉપર ૧૫૫૫ ૧૫૫૫

અન્યપાન

સુત્રપદામૃતાનાં પચો રુતુર્જાહ્ન રસાઃ
પૃથાથ

૧૫૫૫ અને ૧૫૫૫ ૧૫૫૫ ૧૫૫૫ ૧૫૫૫ ૧૫૫૫
૧૫ ૧૫

ઓના માસરસ સિદ્ધ કરવાથી જે થૂપ બને છે તે હેડકી તથા દમવાળા રોગીને હિતકર છે

શિશુવાત્કિકાસપ્રવૃપમૂલકૈઃ ॥ ૨૦ ॥

પલ્લવૈનિમ્બકુલકવૃહતીમાતુલુક્ષ્મૈઃ ।

ધ્યાત્રીદુરાલમાશૂક્લીલિલ્લમધ્યત્રિકણ્ટકૈઃ ॥ ૨૧ ॥

સામૃતાગ્રિકુલત્રૈધ યૂષઃ સ્યાત્પચ્છિત્તર્જલે ।

તદ્દ્રાસ્ત્રાવૃહવાદિલભુદ્રૈઃ સચિત્રકૈઃ ॥ ૨૨ ॥

પેપા ચ ચિત્રકાજાજીશૂક્લીસૌષર્વલે કૃતા ।

દશમૂલેન વા કાસશ્વાસહિષ્માઝાપહા ॥ ૨૩ ॥

સરગવે, વતક, કાસોદરે અને અરકુસી એમના મૂળના કવાથી પેપા કરવી, અથવા લીંબા પર્ણે, ભોરંગણી અને બિબેર એમના યાદગ્રાના કવાથી પેપા કરવી, અથવા ભોરંગણી, ધશાસો, કાકડાસીંગ, બીયાનો ગર્ભ અને જોખર એ ઔષધના કવાથી પેપા કરવી, અથવા રાસના, ભોરંગણી વગેરે બના તથા ચિત્રકના કવાથી મગનો બનાવેલા થૂપ રાપવા, અથવા ચિત્રે, છુર, કાકડાસીંગ અને સરજળ એ ઔષધોના કવાથી પેપા કરવી, અથવા દશમૂળના કવાથી પેપા કરવી, એ સર્વ પેપાઓ ખાસી, દમ અને હેડકીની પીડાને નાશ કરનારી છે,

દશમૂલઠ્ઠાટાકાભાગીલિલ્લસિવૌષ્કર ।

કુલીરગુજ્જાવપલાતામલ્લવમૃતૌવૈ ॥ ૨૪ ॥

પિષેત્કપાયં જીર્ણંક્ષિન્ પેપા તૈરેવ સ્નાંચિતામ્ ।

દશમૂળ, પટ્ટકુચે, રાસના, ભારંગ, બીલુ, જલ્દિ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાસીંગ, પીપર, ભોમચામલી, બજો અને સુંઠ-એ ઔષધોને કવાથ હેડકી અને દમવાળા રોગીએ પીવે તથા એ કવાથ થથી જાથ ન્યારે એ જ-ઔષધોના કવાથાં સિદ્ધ કર્યાં પેપા પાષ્ટિ

શાલિષટ્કિકાગોધૂમવપમુપ્રકુલપ્તમુક્ ॥ ૨૫ ॥

કાલહદમહપાશ્વર્તિદિષ્માશ્વાસપશાન્તયે ।

યાવ જાતની ડાઘરના ચોખા, સાદી ચોખા, વડે, જળ, મગ, કળથી, એ ધાન્ય ખાનારા માવસની ખાસી, તદ્દષ જકડાઈ જવાના રોગ, પાસાંની થીડ, હેડકી અને દમ સાન વાય છે (અર્થાત્ નિરામ ખાસી વગેરે રાગ વાળાએ એ ધાન્ય ખાવા.)

સક્તુન્ વાડકાંકુરક્રીર-

માષિતાના સમાક્ષિકાન્ ॥ ૨૬ ॥

યવાનો દશમૂલાદિનિભાપલુલિતાન્ પિષેત્ ।

અથવા આડગ્રાના અંકુરના દૂધમાં પચાવીને સૂકવેલા (પટ્ટ દીપેલા) જળના સાધુ કરીને તેમા મધ

નાખવું તથા ઉપર ૨૩૫-૨૪ મા શ્વાકમા કરેલા દશ મુલાદિ ઔષધોના કવાથમા તેને દોહીને પી જવે

અથે ચ યોજયેત્ ક્ષાર-

હિલ્લવાન્નયપિદહાદિમાન્ ॥ ૨૭ ॥

સપૌષ્કરશીઠ્યોપમાતુલુક્ષ્મલ્લવેતસાન્ ।

હેડકી તથા દમવાળા રોગીના ખોરાકમા જવખાર, ઢિંગ, ઘી, બીડવણ, દાડમ, પુષ્કર મૂળ, પટ્ટકુચ, સુંઠ, પીપર, મરી, તિબેર રાને રાત્રે વેતસ એ દ્રવ્ય નાખવા

તરસ લાગે ન્યાર થુ થીડુ ?

દશમૂલસ્ય વા કાયમયજા દૈવદારુણઃ ॥ ૨૮ ॥

પિષેદ્દા વારુનીમ્હ હિષ્માશ્વાસી પિપાલિતઃ ।

જે હેડકી રાત્ર દમના રોગીને તરસ લાગે તે તેણે દશમૂળનો કવાથ પીવા, ૨ વધા દૈવદારના કવાથ પીવા રાત્રવા વારુની નામ દાડનું નાનું પાત્રી થીડુ

દીપન ઔષધ

વિપ્પલીપિપ્પલીમૂલપચ્ચાજન્તુપ્રચિત્રકૈઃ ॥ ૨૯ ॥

કલ્કિતૈર્લેપિતે રુદ્ધે નિશ્પિપ્દ્યુતભાજને ।

તત્ર માસથિત તચ્ચિ દીપનં શ્વાસકાસજિત્ ॥ ૩૦ ॥

ધીનું રીડુ વાસનું લઈને તમા, પીપર, પીપરીમૂળ, ખરડ, વાવડિંગ, વિત્રે-૨ ૨ ૧૫ થાના કકનો લપ કરવા તથા તે સુકાયા પછી તમા છાશ ભરીને રોક માત્ર સુધો તેને મધ કને (સીડેને) સાખી મુકવુ પછી જે છાશ હડકી અને દમવાળાને પીવી તથા તન્મ જરદાનિ પ્રદીપ લઈને દમ તથા ખાસી મરજ

વાઠાં મપુરકાં વાક સરલ ચ નિશિ સ્થિતમ્ ।

સુરામખેડ્ડપ્લલ્લપ પિષેત્પસુતસમ્મિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

માર્ગોદ્યુષ્કવૌ સુક્ષ્મામ્બોધિ

ક્ષાર વા મરિચાન્યિતમ્ ।

સ્વકાયપિષ્ઠાં લુલિતાં વાપ્પિકાં પાયયેત વા ॥ ૩૨ ॥

હેડકી અથવા શ્વાસના સંવાદાને કાળીપાટ, કળી દાઢ, દેવદાર અને નરવ એ ઔષધોને મુલ નામે મધના ઉપરના નીતર્થ પાત્રીમા અને નાખી મુકવા અને સવારમા તેને ગાલી લઈને તેમા વાઠ મીડુ (લવણ) નાખીને એક ખાના (રાસના બેક તોલો) થીડુ અથવા ખારજ અને સુંઠના મુર્દાને લગાવે તરમ પાત્રી સાથે થીડું અથવા મને નાથે જવખાર પીરે, અથવા હિન્નપત્રીના કવાથમાં હિન્નપત્રીના વાડે તે જ કવાથમા એખાતીને તે પીરી ૨ માના ઘડકાં ઉપાય થી હેડકી તથા દમ મરે ।

કયા દોષને અનુગ્રંથ લેય તે શું પીવું ?
 સ્વરસ સપ્તર્ણસ્ય પુષ્પાણાં ચ શિરીષતઃ ।
 દિધ્માશ્વાસે મધુકગાયુક પિત્તકફાનુગે ॥૩૩॥
 ઉત્કારિકા તુભાદૃગ્મામ્હૂલીઘૃતનાગરૈઃ ।
 પિત્તાનુશયે ચોતકદયા, પવને ત્યનુશ્ચિન્નિ ॥૩૪॥
 શ્વાવિચ્છિન્નશામિકગાઘૃતશલ્યકફોપિતે ।
 સુવર્ણરાસઽયોષર્ષિધિઃ સહિતં પયઃ ॥૩૫॥
 મનુ શાલ્યોદનં યૈયં યાતપિત્તાનુશ્ચિન્નિ ।
 ચતુર્ગુણામ્બુસિદ્ધં વા છાગં સગુહનાગરમ્ ॥૩૬॥

મમપર્ણ(શાનવમ)ના સ્વરસમા અથવા સમ્પવના
 દૂધના સ્વરસમા મન તથા પીપર નાખીને પાવાવી
 જે (ત્રિદોશના) હડકી ૨ ને દમમા પિત્ત અને કફનો
 અનુગ્રંથ હશે તે હડકી ૨ ને દમ મટ

વાતકપૂર, પીપર જેઠીમધ, ઘી ૨ ને સૂ, ૨
 રોષધિઓથી બનાવેલી પૂરી (રોગો) અધિક પિત્તના
 અનુગ્રંથવાળા હડકી ૨ ને દમવાગાને આપવી જે
 હડકી અને દમમા વામુના અનુગ્રંથ લેય તો તે ઉત્કારિકા
 (પૂરી) શાલુડીના મસ સમવાનુ માત્ર પીપર,
 ઘી ૨ ને શાલુડીના લેહથી કરવા વાતપિત્તનો અનુ
 ગ્રંથ લેય તે અનનીના ગ્ગ, ત્રિકટુ અને ઘી નાખે
 ૬ ન પ્રથમ શાનિ ગગના ભાત ખાઈને પછી પીવું
 (દૂધ ગાયનું ૪ બકડીનું જે દેશમા જે માફક આવતું
 હાય તે લેવું) અથવા ચાગણ પાણીમા સિદ્ધ કરવા
 બકડીના દૂધમા ગોઝ ૨ ને સૂક નાખીને તે પીવું

દમ, અભિપ્પદ અને ઉષરસ મટાડે એવા લેહ

વિપ્પલીમૂલમધુકશુદ્ધગોશ્વશકુદ્રસાન્ ।

દિધ્મામિવ્યઢ્કાસપ્રાન્

લિહ્યાન્મધુઘૃતાન્વિતાન્ ॥૩૭॥

પીપરીમૂળ, જેઠીમધ, ગોઝ, બળના છાણનો તથા
 શેણની લાલનો રસ—નો મર્ચમા મધ ૨ ને ઘી મેળ
 વીને ચાટવાથી હડકી, ૨ અભિપ્પદ તથા ખાની મટે છે

બધુ કફવાળા શ્વાસ અને હેડકી માટે

ચાટવાના અને પીવાના ઔષધ

નોમજાશ્વરારહોષ્વરમેગાજવિહસમ્ ।

સમ્પલ્લેકશો લિહ્યાદ્રુદ્ધુલ્લેપાઽયવા પિવેત્ ॥૩૮॥

ચતુષ્પાદર્શરોમાસ્થિચુલ્લેહોદ્ભાવો મયીમ્ ।

તથં વાજિગન્ધાયા

લિહ્યાઞ્ચ્યાસા કપ્પોલ્લગઃ ॥૩૯॥

શકીવૌષ્કરધાત્રીર્નો વૌષ્કર વા કળાન્વિતમ્ ।

ગરિકાક્ષતરૂષ્ણા યા સ્વરસ વા કપિત્થજમ્ ॥૪૦॥

રસેન વા કપિત્થસ્ય ધાત્રીસેન્ધવપિપ્પલીઃ ।

ઘૃતશૌદ્રેણ વા પથ્થાવિટ્ફોષ્ણપિપ્પલીઃ ॥૪૧॥

કોલલાજામલદ્રાક્ષાપિપ્પલીનાગરાણિ વા ।

ગુહતેલનિશાદ્રાક્ષાકળારાસ્ત્રાવણાણિ વા ॥૪૨॥

પિવેદ્રસામ્બુમ્દ્યામ્લેહૈર્હૌષધરજાંસિ વા ।

હેડકી ૨ ને દમવાળા રેણીએ બળદ લાથી, ઘોડે,
 વરાહ (ભૂડ), ઊંટ, ગધેડે, ઘેડે, બકરા એ પ્રાણીઓ-
 માથી ગમે તે એકની લાદ (છાણ) નો રસ મધ સાથે
 ચાટવો, અથવા જે કફનું જેર ધાતુ હાય તો તે રસ
 મધ સાથે પીવો, અથવા ચાપણા પ્રાણીના ચામડાની,
 રૂવાડાની, હાડકાની, ખરતી કે શિંગડાની રાખ કરીને
 મધ નાથ ચાટવી દમમા રોગવાગાને જે કફનું જેર વધારે
 લેય તો તા ૨ સાધને બાળીને રાખ કરીને તે મધ સાથે
 ચાટવી, રાજવા પટકચૂસે, પુષ્કરમૂળ ૨ ને રામમા,
 રોનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું રાજવા પીપર ૨ ને
 પુષ્કરમૂળ ચાટવા અથવા ગેરુ, રસાબન અને પીપરો
 મધમા ચાટવી, રાજવા કોઠીના (કોઠ) પાદશનો સ્વરસ
 મધમા ચાટવો, રાજવા કોઠીના પાદશનો સ્વરસ સાથે
 આમળા, સિંધવ અને પીપરો ચાટવી, ૨ થવા હરડે,
 વાવડિંગ, મરી ૨ ને પીપર, એ રોષધીના ચૂર્ણને ઘી
 તથા મધ સાથે ચાટવું, રાજવા બેર, મમરા, રામમા,
 કાળી દ્રાક્ષ, પીપર ૨ ને સૂકેને મધ તથા ઘીમા ચાટવા
 અથવા ગોઝ, તેલ, હાદર, કાળી દ્રાક્ષ, પીપર, રાસ્ના
 અને મરી—એ રોષધીના ચૂર્ણને મધ તથા ઘી સાથે
 ચાટવા, અથવા ‘૨ ગસ્ત્રાવલેહ’ વગેરે પાષ્ણ કહેલા
 આવલેહ, ઔષધ, ચૂર્ણ વગેરેમાંથી જે રોગ લેય તેને
 માસરમ, ગળ કે મડની ખટાઈ વગેરે સાથે પીવા

હેડકી, દમ, પડખામાં શૂળ, તાવ અને

ઉષરસ મટાડે એવું ચૂર્ણ

જીવન્તિમુસ્તસુરસત્વગોલાદ્વયપૌષ્કરમ્ ॥૪૩॥

ચણ્ડાતામલકીલોદ્ભામાનાગરાચાલકમ્ ।

કર્કટાલ્પથાશઠીકૃષ્ણાનાગકેસરચૌરકમ્ ॥૪૪॥

ઉપયુક્તં યથાકામ ચૂર્ણં દ્વિગુણશર્કરમ્ ।

પાષ્વર્ણચ્ચરકાસપ્ર દિધ્માશ્વાસહરં પરમ્ ॥૪૫॥

છાત્રી, મોષ, રાસ્ના (રાજવા તુલસી), તળ,
 નાની એકલી, મોટી રોની, પુષ્કરમૂળ, ઉદરની,
 ભોષરામલી, અગરુ, બારગ, સૂક, વાળો, કાકડસીંગ,
 પટકચૂસે, પીપર, નાગકેસર, ગોઝાના(ચુલ્લે)નો
 ગવેના ચૂર્ણમા બમણી ગરુ નાખીને ઉષણમા આવે
 તે પ્રમાણે (રોગના પ્રમાણે) ખાવાથી તે પાસામાંનું
 શૂળ, તાવ અને ખાસીને મટાડે છે તથા હેડકી તથા

દમને મટાડવામા તે કોણ ચીપથ છે

હેડા અને દમ માટે ચૂર્ણ

શરીરતામલકીમાર્દીચણ્ડાગલકપૌષ્કરમ્ ।

શર્કારાષ્ટગુણ ચૂર્ણે હિમાચ્ચાસહર પરમ્ ॥૪૬॥

પટ્ટચૂરા, ભામરા, ભારગ, ઉલ્કની, પાળા, પુષ્કરમૂળ-એ સર્વે ઓષધોના ચૂર્ણથી આઠગણો સાકર નાખવી એ ચૂર્ણ હેડા અને દમ મટાડવામા ઉત્તમ છે નરસે

તુલ્યં શુદ્ધ તાગર ચ મક્કયેત્તાવક્તેત વા ।

ગોળ અને સૂક સરખે ભાગે લઈને તેની ગોળી કરીને ખાવી અને તેથી હેડા અને દમ મટે છે, અથવા ગોળ અને સૂક સરખે ભાગે લઈને તે સૂપવુ (તેનુ નસ્ય આપવુ) તેથી હેડા અને દમ મટે છે

લઘુનસ્ય પલાણ્ડોર્વા મૂલ યક્ષનકસ્ય વા ॥૪૭॥

ચન્દનાદ્વા રસ દશાક્ષારીસીરેણ તાષ્ણમ્ ।

સ્તમ્યેત મક્ષિકાવિષ્ણમલક્ષ્મકરસેન વા ॥૪૮॥

સલેન્ધ્રચ ઘૃતાક્ષ્ણ વા, સિદ્ધ સ્તમ્યેત વા ઘૃતમ્ ।

ક્લિક્તૈર્મધુરદ્રવ્યૈસ્તપિવેક્ષાપયેલ વા ॥૪૯॥

સહુદુણ્ય સહુક્ષીત ધ્યત્યાસાત્ સસિતામધુ ।

તદ્વાપયસ્તયા સિદ્ધમધોભાગોપચૈવૈતમ્ ॥૫૦॥

લસણનું મૂળ રાણવા ડુબળીનું મૂળ, અથવા ગાન્ધર્વનું મૂળ, રાણવા સુખડાનો રસ-એકથી થયે તે લઈને સીના સ્તન્ય (ધાવણ) મા ઘસીને મેળવીને એક તે સૂધાડવાથી (નસ્ય રાણવાથી) હેડા અને દમ મટે છે અથવા માખેની ઉગાર સીના ધાવણમા અથવા લાખના ૨ જાતાના રસમા ઘસીને સૂધાડવાથી (નસ્ય આપવાથી) પણ હેડા અને દમ મટે છે

ઘૃતમંડમા સિધ્ધ નાખીને એનું નસ્ય આપવું અથવા દૂધ તરીકે સીનુ ધાવણ નાખીને અને મધુર વર્ણનાં દ્રવ્યોના કંક નાખીને પકવેવુ ધી પાવુ અથવા એ ધીનું નસ્ય આપવુ ૨૫ ધીનું નસ્ય પહેલા ઊર્જુ, પાછી ટાટુ, ઊનુ ટાટુ એમ વારાફરતી આ ધીનુ નસ્ય આપવું આ ધીનુ ઊર્જુ નસ્ય આપવા પહેલા નસ્ય આપવા કાઢેલા ધીમા સાકર નાખવી (ઓગાળવી) અને ૨૫ ધીનું ટાટુ નસ્ય આપવા પહેલા નસ્ય આપવા માટે કાઢેલા ધીમાં મધ ભેળવવુ આ ધી પાવા ની પણ આ ૭ રીત છે અથવા ઉપર ધી જે રીતે (=મધુર વર્ણના દ્રવ્યોના કંકથી) સિદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે, તે ૭ રીતે સિદ્ધ કરેલુ દૂધ એ ધી પ્રમાણે ૭ પીવા તથા નસ્ય તરીકે આપવું અથવા નીચે (સ્થાનક ચંદા ધી ૫૨ માં) કહેલાં ઔષ્ધો વડે સિદ્ધ કરેનું

ધી ઉરવાળા ધીની માફક ૭ પીવા માટે તથા નસ્ય તર આપ ।

• ઓવાનાં કે ચાટવાનાં સિદ્ધ ધી

કળાસૌવર્વલક્ષારવ્યસ્થાદિશ્ચુચોરક' ।

સકાયસ્યેષ્ટ મસ્તુદશમૂલરસે પચેત્ ॥૫૧॥

તત્ પિવેજાલ્પનીયૈર્વા લિદ્ધાત્સમધુ સાધિતમ્ ।

પીપર, સવળ, માછળાપર, આમળા, હિંગ, ગંઠાના (ચુલેર), હરડ-એ ઔષધોના કંક કરીને તેને ધીમાં નાખવુ તથા તે ધીને દહીંના નીતથી પાણી સાથે દશમૂળના કવાચમા રસેડવાનવિધિમાં કહ્યા પ્રમાણે પકવવું એ સિદ્ધ થયેલુ ધી પીવાથી હેડા અને દમ મટે છે અથવા જીવનીય ગણ જે પાણળ (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫ સ્થોક ૮ માં) કહેલો છે, તેના ઔષધોના કંકથી સિદ્ધ કરવા ધીમા મધ નાખીને ચાટવું તેથી પણ એ ૭ ગુણ થાય છે, અર્થાત્ પીપર વગેરથી સિદ્ધ કરેલુ ધી પીવુ અને જીવનીય ઔષધોથી મિદ્ધ કરેલુ ધી ચાટવુ જે ગુણ પહેલામા પીવાથી થાય છે તે ગુણ બીજામા ચાટવાથી થાય છે

તેજોવત્યમવા કુદ્ધ પિપ્પલી કદુરોહિણી ॥૫૨॥

શૂતીક પૌષ્કર મૂલ યલાશક્તિમ્ક શરી ।

પટ્ટદ્રવ્યં તામલકી જીવત્તી ચિલ્વપેશિકા ॥૫૩॥

વચા પત્ર ચ તાલીસ કર્પાશૈસ્ત્રિપાનચેદ્ ।

દિશ્ચુગુપાદૈર્ધૃતમસ્થેર્પીતમાશુ તિહન્તિ તત્ ॥૫૪॥

શાસ્તાનિલાશોર્મદ્રહણીદિધ્માહ્વાપાર્શ્વચેદ્ના. ।

તેજભા, હરડે, ઉપરેટ, પીપર, કદુ, રાગમેા મુષ્કરમૂળ, આમરા, જિતો, પટ્ટચૂરા, સિધ્ધ, સચળ ભામરામધી, જીવતી, શીસાએ મર્ધા, વચ, તાલી ૧૫૪ એ સર્વે રોકએકે તોલા લેવા અને હિંગ પા તોલો (ચનુર્ધાશ) લેવી એ સર્વ દ્રવ્ય વડે ૬૪ તોલા ધી સિદ્ધ કરવુ બગાલો કહ જે સોતોમા ભરપેલો ઉધ તે એ ધી પીવાથી આગનોને બાપર નીકળે તથા સોતો ખુલ્લ થયે તેથી ડાપરચમાં ચારાચે વા હસ સરાઈવી હેડા હદવામા વેદના અને પાસાની વેદના મટી જશે

અર્ચાશેન પિત્તેસર્પિ ક્ષારેણ પટુનાડધવા ॥૫૫॥

વાન્વન્તર મૃદચૃત દાઘિક હપુપાદિ વા ।

પ્રમેહની ચિકિત્સામાં ધન્વન્તરિએ કહેનું 'ધાન્વન્તર ધૃત' કહેનું છે રસ્તપિત્તની ચિકિત્સામા 'વૃષધૃત' કહેનું છે ગુ મયેગની ચિકિત્સામા 'દારીકધૃત' કહેનું છે અને ઉલ્કરાગની ચિકિત્સામા 'હપુપાદિ ધૃત' કહેનું છે એમાંથી મેઈ પત્ત એક ધી લઈને તે ધીથી અર્ચા

૦/૧માર અથવા સિંધવ તેમાં નાખીને પીવું તેથી હેડકી અને દમ મટે છે.

ચિત્તને શોભ ધાપ એવા ઉપાયકથી ઔષધ

શ્રીતામ્બુસેકઃ સહસા ત્રાસવિશેષમીયુચઃ ॥૫૧॥
હૃયૈર્ધોષ્ઠગાસરોધાશ્ચ હિત કીદૈશ્વ દંશનમ્ ।

જેને હેડકીનો આવતી હોય કે દમ ઊપડવો હોય, તેના ઉપર તે ન જાણે એમ ઓળિવું રોકાએક ટાલુ પાણી રેડવું અથવા તેના ચિત્તને એકાએક ઉદ્વેગ ધાપ એવો ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવો અથવા તેને ખાંચીને ધુણાવવો, હલાવવો, અથવા તેને બિવડાવવો અથવા તેને શોક ઉત્પન્ન કરવો, અથવા તેને એકારોક ધર્ષ ઉત્પન્ન કરવો, રાજવા અદેખાઈ ઉત્પન્ન કરવી, અથવા તેણે પોતાનો શ્વાસ રોકવો, અથવા તેન કીડીમંકોડા વગેરેનો દધ કરાવવો એ સર્વે ઉપાય હેડકી અને દમ વાળાને હિત કરનારા છે (કેમ કે તેથી વાયુના વેગ થાન પડે છે)

• હેડકી અને દમ (શ્વાસ) ની સામાન્ય ચિકિત્સા

યત્કિશ્ચિકફવાતાત્ત્રમુર્ણં વાતાનુલોમનમ્ ॥૫૨॥
તાસેભ્ય પ્રાયશા યચ્ચ સુતરાં માલતાપહમ્ ।

જે જે દ્રવ્ય કે ઔષધ રાજવા આહારવિહાર વધુ અને વાયુ બુદ્ધા બુદ્ધા હોય કે ભેગા હાય તોપણ નમનો નાથ કરે છે તેમ જ જે આહારવિહાર કે ઔષધ વગેરે નરમ છે તે વાયુને ઊભુનાર અને તેને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરનાર છે તે આહારવિહાર અને ઔષધ વગેરેનું હેડકી અને દમવાળા રોગીએ સેવન કરવું તથા જે આહાર, વિહાર, ઔષધ અને ક્રિયા વાયુને સારી રીતે નાશ કરે એવા હોય તેનું ઘણું ખર્ચ સેવન કરવું

શ્વાસ અને હેડકીમા કર્ષણ નહિ પણ શ્વપન

અને બૃહસ્પ ઉપાય કરવાનું કાળ

સર્વેવાં શૃંઘણે હલ્પઃ શન્યશ્ચ પ્રાયશો ભવેત્ ॥

નાલકયૈ શમનેડપાયો મૃશોઽશ્વપ્યશ્ચ કર્ણણે ।

શમનેશૃંઘણેશ્ચાતો મૂયિષ્ઠ તાનુપાચરેત્ ॥૫૩॥

હેડકી અને દમવાળા ગર્વે રોગીઓને બૃહસ્પ (પેટિક) ઉપાય કરતા કદાચિત્ દેવરોગથી રોગ વધુ કે બીજે કોઈ રોગ તે ઉપાય કરવાથી ધાપ તો સામાન્ય રીતે ત થોડો હોય છે તથા જલદી મટાડી શકાય તેવો હોય છે, હેડકી અને દમવાળા રોગીઓને શ્વપન ઔષધ આપવાથી પશુ કદાચિત્ દેવરોગથી બીજે ઉપદ્રવ ધાપ તો તે પશુ ઘણું થતો નથી તથા જે ઉપદ્રવ ધાપ છે

તે સાધારણ ધાપ છે; પરંતુ હેડકી અને દમવાળાને 'કર્ષણ' ઉપાય કરવાથી જો કદાચિત્ કોઈ ઉપદ્રવ થઈ આવ્યો તો તે ઘણું મોટો ધાપ છે અને પછી તે રાસાધ્ય થઈ પડે છે એટલા માટે હેડકી અને દમવાળા રોગીને કર્ષણ ઉપાય (રોગીના દોષ વગેરેનો નાશ કરવા માટે રોગીનું શરીર દૂબળું ધાપ એવા આહારવિહાર, ઔષધ વગેરે આપવાં તેને કર્ષણ ઉપાય કહે છે) ન કરવા, પણ એવા રોગીઓના ઉપચાર ઘણુંખર શ્વપન અને બૃહસ્પ ઉપાયથી ભરવા.

ઉપરસ, શ્વાસ, શ્વ, ઊલટી અને હેડકીને

એકબીજાનાં ઔષધ લાગુ પડે છે

કાસશ્વાસશ્વચ્છદિદિહિમાશ્વાન્યોન્યમેષજૈઃ ॥૫૪॥

ખાસી, દમ, શ્વ, ઊલટી અને હેડકી રો રોગ ના જે જે ઔષધો કહેલા હોય તે તે ઔષધો વડે રોમાના ગમે તે રોગની ચિકિત્સા થઈ શકે છે જેમ કે ખાસીના ઔષધો દમ, શ્વ, ઊલટી અને હેડકીમા લાગુ પાડી શકાય છે, દમના ઔષધો ખાસી, શ્વ, ઊલટી અને હેડકીમા લાગુ પાડી શકાય છે, શ્વના ઔષધો પણ બાકીના ચાર રોગમા લાગુ પાડી શકાય છે રોવી રીતે આ રોગમા ઔષધો પરસ્પર લાગુ કરી શકાય છે

શ્વપાશ્ચહૃદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતદધ્યાને શ્વાસિધ્યા

ચિકિત્સિત નામ ચતુર્થોડધ્યાયઃ ॥ ૪ ॥

અધ્યાય ૫ મે : શ્વરોગની ચિકિત્સા

પાછલા અધ્યાયમા છેવટે કહ્યું છે કે ઉપરન દમ, શ્વ વગેરેની ચિકિત્સા સમાન છે, માટે દમ અને હેડકીની ચિકિત્સા કહ્યા પછી રાજ્યરુમા (શ્વ) ની ચિકિત્સા કહેવાનો આરંભ કરી કહે છે કે—

અયાતો રાજ્યરુમાદિચિકિ-

તિત્તં વ્યાત્યાસ્થામઃ ।

इति ह स्माहुतात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે અમે રાજ્યરુમા વગેરેની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

કેવ શ્વરોગીનું શી રીતે શોધન કરવું ?

શલિનો बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोघनम् ।

ऊर्ध्वाधो यक्षिणः कुर्यात्सस्नेहं यत्र कर्णम् ॥

જે શ્વરોગવાળો શરીરે બળવાન હોય તથા જન્ય આ દોષનું લગ વધારે હોય તેને પ્રથમ સ્નેહપાન કરા-

વધુ તથા યજ્ઞી સ્વેદવિધિ પ્રમાણે પરસ્પેષા કાઢવો (શેક કરવો) અને તે પછી (જિબટી કરાવીને) ઉપરથી તથા (જુલાબ કરાવીને) નીચેથી સોષન કરવું; સોષન કરવાને જે રીત ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ તે સગાર સ્નેહદાયક તથા રેહને દૂબળો ન કરી નાખે એવું હોય તે આપવું

વમન ઔષધ

પયસા ફલચુક્તેન મધુરેણ રસેત વા ।

સર્પિષ્પન્થા પવાગ્યા વા વમનદ્રવ્યસિદ્ધ્યા ॥૨॥

વસેત્

સપના રોગીઓ મીઠા તથા દૂધ ભેગુ કરીને પીને જિબટી કરવી ૨ થવા બળ્યા મામરસમા મીઠા નાખી તે પોને જિબટી કરવી, અથવા મીઠા વગેરે જિબટી કરાવે એવા પદાર્થ વડે સિદ્ધ કરેલી થવાગૂમા ધી નાખીને તે ખાઈને જિબટી કરવી

વિરેચન ઔષધ

વિરેચનં વચાત્ ત્રિવૃક્ષ્યામાનુષદ્માન્ ।

શાર્કરામધુસર્પિષ્મિ. પયસા તર્પણેન વા ॥ ૩ ॥

દ્વાક્ષાવિદારી કાશમૃદ્ધામાસાનાં વા રસૈર્યુતાન્ ।

નસીતર, પીપર અને ગરમાળો-એમાના ગમે તે એકને મધ, સાકર અને ધી સાથે સ્વરોગીને વિરેચન માટે આપવું, અથવા દૂધની સાથે નસીતર વગેરે આપવા, અથવા (કાળી દ્રાક્ષ વગેરે) તર્પણ (તુલિ) કરનાર ઔષધની સાથે નસીતર વગેરે આપવા, અથવા કાળી દ્રાક્ષ વિનારી કદ કાશમરી કે માસના રસ એમાના ગમે તેની સાથે નસીતર વગેરે ઉપર કહેલા ઔષધ જુલાબ માટે સ્વરોગીને ૨ આપવા

સોષન પછી બુ ઇષ્ટ કરવા શુ કરવું ?

શુષ્કફોષ્ટસ્ય સુક્ષીત ત્રિધિં શુંહનદીપનમ્ ॥૪॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જિબટીરો અને જુલાબથી સ્વરોગીના કોઈ શુદ્ધ કર્યા પછી તેને બુ ઇષ્ટવિધિ અને ટીપનવિધિ કરવો એટલે જે વસ્તુઓ તેને પુષ્ટિ કર નારો હોય તે તથા જે વસ્તુઓ તેના બજરાગિનને પ્રતીમ કરનારી હોય તે તેને આપવી

અન્નપાન

હવાનિ ચાદ્રવાનાનિ યાતાન્નાનિ લઘૂનિ ચ ।

શાલિપર્ણિકોપૂર્મયમુદ્ધે સમોપિતમ્ ॥૫॥

માર્જં ક્ષીરં ઘૃતં માંસં ક્રમ્યાન્માંસં ચ શોષજિત્ ।

તે રોગીને જે ૨ ન્નપાન કદ્યને માટે હિતકર હોય, વાપુનો નાથ કરનારા હોય તથા જે પરવામાં હરકાં હોય તે આપવા વધી શાનના ચોખા, સાટી ચોખા,

ઘઉં, જાવ અને મગ એ સર્વ ધાન રોક રોક વરસના જૂના હોય તે ખાવા આપવા

બકરીનું દૂધ, બકરીનું ઘી, બકરીનું મામ તથા માસા હાને પ્રાણીનું માસ એ સર્વે સ્વપને મટાડનારા છે

કોનું માસ થી રીતે ખવડાવવું ? કરતુ

કાકોલ્કકુકુદ્ધીપિગવાશ્વનકુલોત્તમ્ ॥ ૬ ॥

ગૃધ્રમાસસ્રોર્ધ્નં ચ હિત છમોપસંહિતમ્ ।

ક્ષાંતે જુગુપ્સિતં તદ્ધિ છદિપે ન ચલોત્તમે ॥૭॥

શું ખવડાવીએ છીએ એ દરદીને ખબર ન પડે એવી રીતે તેને છતરીને કાગડો, ઘુવડ, વઠ, દીપડો, બજદ, લેકડ, નેળિયો, સાય, ગીધ, બાસ પક્ષી, ગર્ધો જે જે પ્રાણીઓનું માંસ તેને ખવડાવવું દાખલા તરીકે તેને કહેવું કે 'આ તેતરનું માંસ છે' એમ બુલાવીને તેને ઉપર કહેલા માંસ ખવડાવવા, કરતુ કે જે તેના જાલવામા આવે કે આ કાગડા વગેરે નિંદા પક્ષીઓનું માંસ છે તો તેને ચીતરી ચડે અને તેથી તેને જિબટી થાય, તથા તેથી બજ થતુ વધે નહિ અને ઓળ પડુ વધે નહિ

કયા હોખના સ્વપ્ના કોનું માંસ કેવી રીતે સમજવું ?

મૂષા

મૃગાયાઃ પિત્તકફયોઃ પવને પ્રસદ્ધાદયઃ ।

વેસવારીકૃતાઃ પથ્યા રસાદિપુ ચ ફલિપતાઃ ॥૮

મૃદાઃ સર્વપતૈલેન સર્પિયા વા યથાયથમ્ ।

રસિકા મૃદવઃ સ્તિગ્ધાઃ પદુદ્રવ્યામિસસ્કૃતાઃ ॥

હિતા મૌલકકૌલયાસ્તદ્વૃષ્ટાશ્ચ સાધિતા ।

મૂગ, વિષ્કર અને પ્રનુદ વગેરે વગના પ્રાણીઓ ના માત્ર પિત્ત ૨ ને કફના સ્વપ્ના હિતકર છે વાયુથી થયેલા સ્વપ્ના 'પ્રમ્દા' વગેરે વર્ગનાં પ્રાણીઓનું માંસ હિતકર છે તેમના માસનો વેગવાર કરવો અથવા તેમના માસનો રસ કરવો અથવા તે માસને સળવના તેલમાં અથવા કાંઈ કાંઈ રોગ્ય હોય તેમ (દેશ, કાળ વગેરેના વિચાર કરીને) શેકવા એ માસનાં વેસમ્ અને માતરસ રસવાર્ધા, મુદ્દુ ગુણવાળા (નીમ્ન નહિ) સ્તિગ્ધ અને સિંધવ વગેરે મુદ્દુ દ્રવ્યથી સરકારયુક્ત કરેલાં હોય તો તે સ્વપ્નોર્થને હિતકર છે મૂળો અને અને કાળીના મૂષ પડુ તે જ પ્રમાણે બનાવ્યા હોય તો તે પડુ હિતકર છે

સાનના સજેખમ વગેરે પથે ૭ નિકાર

મગધના બકરીના પાંસરસ

સર્પિષ્પલીકં સર્પં સકુલત્વં સનાગરમ્ ॥૧૦॥

સદાદિમં સામલકં સિન્ધમાજં રસં પિબેત્ ।
તેન ષડ્ ચિનિવર્તન્તે વિકારાઃ પીનસાદયઃ ॥૧૧

બક્રાના માસરસમા પીપરનુ ચૂર્ણ રાથવા જવનું
ચૂર્ણ રાથવા કળથીનુ ચૂર્ણ, અથવા સૂકું ચૂર્ણ
અથવા દાડમના બીજ, અથવા રામળાનુ ચૂર્ણ નાખીને
તથા તે રસમા ધી નાખીને તે પીવા તેથી સળેખમ
વગેરે (નિ ૫/૧૩) છ વિકાર નાશ પામે છે

દાડ, પાણી, રાંધવાનુ પાણી

પિયેચ સુતરાં મધ ઝીર્ણં સ્રોતોવિશોધનમ્ ।
પિત્તાદિપુ વિશેષેળ મધ્વરિષ્ટાચ્છવાલકીઃ ॥૧૨॥
સિદ્ધ યા પચ્ચમૂલેન તામલક્યાડ્યવા જલમ્ ।
પર્ણિનીમિશ્રત્ત્વમિર્ચાન્ધનાગરકેળ વા ॥૧૩॥
કલ્પયેચ્છાનુકૂલોડ્યસ્ય તેનાન્નં શુચિ યત્નવાન્ ।

શયરોગીઓ ઘણા જૂનો દાડ પીવા, કેમ કે તે
સ્રોતોને શુદ્ધ કરે છે પિત્ત, કફ રાને વાયુના કોષમાં
અનુક્રમે દ્રાક્ષનો દાડ, અરિષ્ટ અને વાલકી નામે દાડ
નું નીતરું પાણી વિશેષ કરીને પીવા રાથવા પચમૂળનો
કવાથ, અથવા ભોપામલીનો કવાથ, અથવા શાલિપર્ણી,
પુશ્પિપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી અને માષપર્ણી, એ ચાર પર્ણીઓનો
કવાથ પીવા, રાથવા ધાણા રાને સુંકેના કવાથ પીવા
તેમજ શયરોગીની સેવા કરનાર પરિચારકે રોગીને અનુ
કૂળ લઈને તથા યત્ન કરીને ઉપર કહેલી રીતિવિધીઓ
માંથી કોઈ એકના કવાથ વડે તેનુ શુદ્ધ ભોજન તેવાર
કરવું, આથી શયરાગીઓ પચમૂળ વગેરેના કવાથમા
બનાવેલું સ્વચ્છ અન્ન ખાવું

શયરોગમાં સિદ્ધ ધી

દશમૂલેન પયસા ચિદ્દં માંસરસેન વા ॥૧૪॥
લલાગર્મે ઘૂતં યોજ્ય કલ્યાન્માંસરસેન વા ।
સક્ષોદ્રં પયસા ચિદ્દં સર્પિર્દશગુણેન વા ॥૧૫॥

શયરોગવાળાને દશમૂળનો કવાથ તથા દૂધ, એ
બેમા બળદાણાના કંકથી સિદ્ધ કરેલું ધી મધ સાથે
આપવું, અથવા માસરસમા બળદાણાના કંકથી સિદ્ધ
કરેલું ધી મધ સાથે આપવું અથવા માંસાધારી
પ્રાણીઓના માસરસમા દાણાના કંકથી સિદ્ધ કરેલું
ધી મધ સાથે આપવું

જીવન્તીં મધુકં દ્રાક્ષા ફલાનિ કુટન્નસ્ય ચ ।
પુષ્કરાદ્ધ શર્ટીં કૃષ્ણાં

ઘ્યાદીં મોશુરકં લલામ્ ॥૧૬॥

નીલોત્પલં તામલકીં ત્રાયમાણીં હુત્તલમામ્ ।
ક્લ્લીકૃત્ય ઘૂતં પક્વં રોગરાજહરં પરમ્ ॥૧૭॥

જીવન્તી, નેલીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, ઈન્દ્રજવ, પુષ્પર
મૂળ, પટકમુરો, પીપર, ભારીંગણી, ગોખરુ, બળદાણા,
કાળુ કમળ, ભોપામલી, ત્રાયમાણ, ધમાસી, એ સર્વે
ઓપધનો કંક કરીને, ધીથી ચોળણા પાણીમા રો કંક
વડે ધી સિદ્ધ કરીને શયરોગીને પીવા આપવું, કેમ કે
તે ધી રોગના રાજ કાપને મટાડવામા કૌશ છે

ઘૂત સર્જૂરમૃદીકામધુકૈઃ સપ્રભુકૈઃ ।
સપિપ્પલીકૈઃ વૈસ્વર્યકાસશ્વાસજ્વરાપહમ્ ॥૧૮॥

ખજૂર, કાળી દ્રાક્ષ, નેલીમધ, ફાલસા, એ રીપધના
કંક વડે ચોળણા પાણીમા સિદ્ધ કરેલા ધીમા પીપરનુ
ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી શયરોગવાળાને સ્વરભગ, ખાસી,
શ્વાસ અને જ્વર મટે છે

દશમૂલગૃતાત્કીરાસર્પિર્વદુદિયાન્નવામ્ ।
સપિપ્પલીકૈઃ સક્ષોદ્રં તત્પરં સ્વરબોધનમ્ ॥૧૯॥
શિરપાશ્વાસશૂલ્લ કાસશ્વાસજ્વરાપહમ્ ।

પચ્ચમિઃ પચ્ચમૂલેર્વા શુતાપદુદિયાન્નવામ્ ॥૨૦॥

દશમૂળ નાખીને ઉકાળેલા દૂધમાથી જે નબુ ધી
બને છે, તેમા મધ અને પીપર નાખીને પીવાથી તે
ઘાંટો ઉઘાડવામા ઉત્તમ ગુણ કરે છે વળી તે માથુ,
પાસા અને ખલામાંના શુળ(સફા)નો નાશ કરે
છે તથા ખાસી, શ્વાસ અને તાવને દૂર કરે છે અથવા
પાચ જતના પચમૂળને દૂધમા ઉકાળ્યા પછી એ
દૂધમાથી જે ધી બને છે, તે પણ એવા જ ગુણ કરે છે
(પાચ જતના પચમૂળ-મહત્, ઉસ્વ, મધ્યમ,
છત્રનાખ, તુલાખ, જુઓ સૂત્રસ્થાન ૨:૫૫ ૬,
શ્લોક ૧૬૭ થી ૧૭૧)

પચ્ચાનાં પચ્ચમૂલાનાં રસે સીરવતુર્ગુણે ।
સિદ્ધં સર્પિર્જયતેતપક્ષમળઃ સતતં લલમ્ ॥૨૧॥

દૂધથી ચોળણા પાંચ પચમૂળના રસથી સિદ્ધ કરેલા
ધીથી પક્ષ(શયરોગ)વાળા રોગીના સાત ઉપદ્રવો
(નિ ૫/૧૫, ૧૫૫) નું જા નાશ પામે છે

પચ્ચકોલયવક્ષારવટ્પલેન પવેદ્ઘૂતમ્ ।
પ્રત્યોન્મિતં તુલ્યપયઃ

સ્રોતસાં તદ્દિશોધનમ્ ॥૨૨॥

ગુલ્મજ્વરોદરશ્લીહ્રમહળીપાણ્ડુપીતસાન્ ॥
શ્વાસકાષામ્નિસદનશ્વપૃષ્ઠાનિલાજલે ॥૨૩॥

પચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, વિત્રો, લવઙ, નુંક)
અને જવખાર મળીને ચીવોસ તોવા ઓપધનો કંક
કરીને ચેસક તોવા ધી તથા તેટુજ (૦૧ તોવા)
દૂધ લઈને તેમાં તે નાખવુ અને પછી વિધિ પ્રમાણે

ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી પીવાથી તે ઓતોનું શોષન કરીને તેમાંથી મળ કાઢી નાખે છે. વળી તે ગોળા, જવર, ઉદરરોગ, બરોળ, ગ્રહણીરોગ, પાડુરોગ, સળેખમ, દમ, ખાસી, મદ રાગ, શોભે રાને શિર્ષવાયુ એટલા રોગને મટાડે છે

રાસ્નાપ્લાગોશુરકસ્થિરાવર્ણાધુવારિણિ ।

જીવન્તીપિપ્પલીગર્મ સ્ફીરં શોષજિદ્ધૂતમ ॥૨૪॥

રાસ્ના, બલા, ગોખર, શાંખિપર્ણી, સાટોડી, એ ઔષધોના ક્વાથમાં દૂધ તથા ધી નાખીને તેમાં જીવન્તી તથા પીપરનો કંક નાખી ધી પકવ કરવું એ ધી પીવાથી સ્વરોગ મટે છે

અશ્વગન્ધાશ્વત્કારાદ્ધૂત ચ સસિતાપયઃ ।

શાશ્વતના કંકને દૂધમાં ઉકાળીને દૂધનું ધી બનાવવું એ ધી સાકર તથા દૂધ સાથે પીવાથી ત્વર રોગ મટે છે

માસધૂત

સાધારણામિપ્પુલ્લં તોયદ્રોણદ્વયે પલેત ॥ ૨૫ ॥

તેનાદ્યમાગશેષેણ જીવન્તીયઃ પલોન્મિતૈઃ ।

સાચયૈસર્પિયાઃ પ્રસ્થં વાતપિત્તામયપાપહમ્ ॥૨૬॥

મોલસર્પિરિદં પાત યુક્તં મોલસસ્તેન વા ।

કાસશ્વાસસ્વરબ્રશ્મશોષદુત્પાશ્વજ્વલિત્ ॥ ૨૭ ॥

સાધારણ દેશના પ્રાણીઓનું માસ ૪૦૦ તોલા લઈને તેને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ચપવું પછી ઉકળતે ઉકળતે તેમાંથી આઠમે ભાગે પાણી રહે, ત્યારે તેને ગાળી લઈને પાછળ સૂતરનાનમાં રાધ્યાય ૧૫ મ્લેક ૮ મા જીવન્તીય ગણના ઔષધોમાંનું પ્રત્યેક ચાર-ચાર તોલા લઈને તેનો કંક કરવો રાત્રે પેલા માસક્વાથમાં તે કંક રાત્રે ૬૪ તોલા ધી નાખીને ધી પકવ કરવું એ માસધૂત કહેવાય છે એ ધી પીવાથી વાયુ તથા પિત્તનો રોગ નાશ પામે છે તેને એકલુ પીવાથી અથવા માસરસ સાથે મેળવીને પીવાથી ખાસી, દમ, સ્વરભંગ, શોષ (સપરોગ), હૃદયનુ શૂન અને પાસાનુ શૂન, એટલા રોગ મટે છે

ધીના લાડુ

પલાજમોદાત્રિકલાસૌરાષ્ટ્રીવ્યોવચિત્રકાન્ ।

શારાનરિદ્યાયત્રીશાલબીજકસમ્મવાન્ ॥ ૨૮ ॥

મહાતક વિઢઙ્ગં ચ પૃથગ્વલોન્મિતમ્ ।

છહિલે પોઢશગુણે પોઢશાશ્વિત્વં પલેત્ ॥૨૯॥

પુનસ્તેન દૂતપ્રસ્થં સિદ્ધં વાસ્મિન્પલાનિ પટ્ ।

તપશ્વીર્વાઃ સિપેત્રિશ્વિત્તાયા દિગુણં મણુ ॥૩૦॥

દૂતાત્રિજાતાત્રિપલં તતો લીઢં જગાહતમ્ ।

પયોનુપાન તત્રાદ્ધિ રસાયનમયન્ત્રણમ્ ॥ ૩૧ ॥

મેઘ્યં ચક્ષુષ્યમાયુષ્યં દીપનં હન્તિ જાત્રિરાત્ ।

મેહગુલ્મશ્વેચ્ચાધિપાણ્ડુરોગમન્દરાન્ ॥ ૩૨ ॥

એકથી, અજમેદ, ત્રિકૃષ્ણ, ગોપીચંદ, વ્યોષ (સુક, પીપર, મરી), ચિત્રો, રાત્રીકાને સાર, ખિરસાર, સાલવુશનો સાર, નીલવાનો ચાર, બિલામાં, વાવડિંગ, એ પ્રત્યેક રીષધ બત્રીસ બત્રીસ તોલા લેવા તથા તેને સોળગણા પાણીમાં નાખીને સોળમાં ભાગનું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવા પછી એ સર્વેના ક્વાથમાં ૬૪ તોલા ધી નાખીને ધી પકવ કરવું હો તેપર ક્વાથ એટલે તેમાં ચોવીસ તોલા વશલેચન, એકસો વીસ તોલા સાકર અને ધી કરતા બમણું મધ નાખવું તે પછી તેમાં તજ ચાર તોલા, તમાલપત્ર ચાર તોલા રાત્રે રોલથી ચાર તોલા નાખવી પછી એ સર્વેને કાણી વડે હલાવીને રોકત કરવું એ રીષધને દિવસ ના પહેલા પહેરમાં ખાવું (ચાટવું) તથા તે ઉપર અનુપાન તરીકે દૂધ પીવું એ રીષધ સર્વોત્તમ રસા વન છે વળી તે બુદ્ધિ, રાખ અને આયુષ્ય માટે સાર છે અને જલરોગિન પ્રદીપ કરનાર છે તે પ્રમેહ, ગોળા, શ્વેશ્વ, પાડુરોગ રાત્રે ભગદર એ રોગોને જલદીથી મટાડનાર છે

યે ચ સર્પિર્ગુઢા પ્રોક્તાઃ ક્ષતે યોગ્યાઃ

ક્ષયેડપિ તે ।

સતકાસ (ચિ ૩/૧૧૧૫ થી ૧૩૩) માં જે ધીના લાડુ રાષ્ટ્રવાના કલા છે તે સપરોગમાં પણ રાષ્ટ્રવા

મૂર્છા અસ્થેષ

સ્વભેલાપિપ્પલીશીરોશકંતા દિગુણાઃ ક્રમાદ્ ॥

જૂનિતા મક્ષિતાઃ ક્ષૌદ્રસર્પિયા વાડગલેહિતાઃ ।

સ્વર્વાઃ કાલક્ષયશ્ચાલ્પાશ્વરુક્ષ્ણાશાનાઃ ॥૩૩॥

તજ, રોચ્ચી, પીપર, વાસકપૂર, સાકર, એ પાંચ ઔષધો ઉત્તરોત્તર બમણાં લેવા એટલે તજ એક તોલા એલચી બે તોલા, પીપર ચાર તોલા, વાસકપૂર આઠ તોલા, સાકર તોળ તોલા, એ પ્રમાણમાં લઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને ફાવુ અથવા મધ તથા ધી સાથે ચાટવું એ ચૂર્ણ સ્વરભંગને મટાડે છે તથા ખાસી ત્વર, દમ, પાસામાંનું શૂન અને કફ એ તવનિ નાશ કરે છે

(ધી અને મધ ભેગા લેવાના હોય, ત્યારે એ બેનેનું સરખું પ્રમાણ કરી લેવું નહિ.)

અથ સ્વરસાદિચિકિત્સિતમ્ ।

સ્વરસાદિ(સ્વરભેદ)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૧૫ થી ૪૧૫)

ખાસ કરી કિયા કરવી

વિશેષાત્સ્વરસાદેડસ્ય નસ્યધૂમાદિ યોજયેત્ ।

શ્વરોગવાળા રોગીના અવાજ બેસી જાય તો વિશેષે કરીને તેને નસ્ય આપ્યું ૨ થવા તેને ધૂમપાન કરાવવું વગેરે ઉપાય કરવા

વાયુના સ્વરસાદના ઉપાય

તત્રાપિ વાતજે કોણં વિગ્રહૌસ્તરમ્કિકમ્ ॥૩૫॥

કાસમર્દકવાતાર્કીમાર્જસ્વરસર્થુતમ્ ।

સાધિતં કાસજિત્સ્વર્યં સિદ્ધમાર્તગલેન વા ॥૩૬॥

તેમા જે વાયુથી થયેલા સ્વરભગ હોય, તેા કાસો દરો, ભોરીંગણી ૨ ન ભાગના સ્વરસ વડે સિદ્ધ કરવું ધી લગાર ગરમ કરીને ભાજન કર્યા પછી પી ॥ રાજવા કાળા ફૂલના કાટાનગિનાના ૬૮ વડે સિદ્ધ કરેલું ધી પીવું, કેમ કે એ અને ધી ખાનીન મટાડનારા તથા સ્વરને ઉઘાડનારા છે

બદરીપત્રકલ્કં વા ઘૃતમૃદ્ધં સતેજઘવમ્ ।

અથવા ભેરડીના પાંદડાનો ૬૮ કરીને તેને ધીમા શેકવો તથા પછી તમા લગાર સિંધવ નાખીને ન ખાવું (તેથી પાક ખાની મળે ૨ ન સ્વર ઊધાડ)

તૈલં વા મધુકદ્વાક્ષપિપ્પલીહમિનુત્કલેઃ ॥૩૭॥

હંસપાચાઘ મૂલેન પર્વં નસ્તો નિપેચયેત્ ।

જેઠીમધ, કાળી દ્રાગ, પીપર, વાવડિન, મીઠા અને રિમામલીનું મૂળ ૨ ને ઓષધથી શકવ કરેલા તેજને નાકમા મૂકવું (ફૂંડવું), તેથી સ્વરભગ મટે છે

સુહોદકાનુપાતં ચ સર્સપિર્કં મુઝોદનમ્ ॥૩૮॥

અશાયાત્પાપસં લેવં સિર્ગં સ્વેદં નિયોજયેત્ ।

વડી સ્વરભગવાળાને, ધી, ગોળ અને બાત ખાવા તથા કોરવરણું (નસ્ટ) પાચી ન ઉપર પીવું અથવા દૂધપાક અને ધી ખાનું તથા ન ઉપર સહ્ય પાણી પી ॥ વડી ને રોગીને સ્નાન્ય સ્વેદ કાઢવો (શેક કરવો)

પિત્તના સ્વરસાદના ઉપાય

પિત્તોદ્ધવે પિથેન્સપિઃ શ્વતથીતપયોનુપઃ ॥૩૯॥

ક્ષીરિવૃક્ષાક્કુરવ્વાપકરુસિદ્ધં સપ્રાક્ષિકમ્ ।

અશ્રીયાઘ સર્સપિર્કં યદ્યોમધુકપાપસમ્ ॥૪૦॥

જે સ્વરભગ પિત્તથી થયો હોય તેા તે રોગીએ શાષ્ણુલના અંકુરનો કપાથ કરી તેમા ધી નાખીને

તેમા તે ૧ વૃક્ષના અંકુરનો ૬૮ નાખીને ધીને સિદ્ધ કરવું એ ધી તેણે મધ સાથે પીવું તથા તેની ઉપર ઉકાળીને ઠડું પાડેલું દૂધ અનુપાન તરીકે પીવું વળી તેણે દૂધપાકમા જેઠીમધ અને ધી નાખીને એ દૂધપાક ખાવો

યલાવિદારિગન્ધાઘ્યાં વિદાર્યાં મધુકેત ચ ।

સિદ્ધં સલ્લવણં સર્પિર્નસ્યં સ્વર્યમનુત્તમમ્ ॥૪૧॥

બળદાણા, શાલિપર્ણી, વિદારીકદ ૨ ને જેઠીમધ એ ચાર ઓષધના ૬૮ વડે સિદ્ધ કરેલા ધીમા સિંધવ નાખીને રોગીને સુધાડવું (નાકમા ફૂંકવું) કેમ કે તે સર્વોત્તમ નસ્ય છે

પ્રયોળહરીકં મધુક પિપ્પલી વૃહતી લલા ।

સાધિતં ક્ષીરસર્પિષ્ઠ તત્સ્વર્યં નાવન પરમ્ ॥૪૨॥

લિહ્યાન્મધુરકાણાં ચ ચૂર્ણં મધુપુતાપ્લુતમ્ ।

પ્રયોળહરી (સ્થળકમળ), જેઠીમધ, પીપર, ભારી ગણી, બળદાણા, ૨ ને ઓષધના ૬૮ વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધમાથી બનાવેલા ધીનું નસ્ય લેવું, કેમ કે તે ખેતી ગયેલા ઘાટો ઉઘાડવામા શ્રેષ્ઠ છે વળી પિત્તસ્વરભગ વાળા રોગીએ મધુર રસવાળા દ્રવ્યનું ચૂર્ણ કરીને તેને ધી તથા મધમા નાખીને ચાટવું

કફના સ્વરસાદના ઉપાય

પિથેત્કટ્વનિ મૂત્રેણ કફજે રુક્ષમોજન ॥૪૩॥

કદ્દલામલકલયોવં લિહ્યાસૈલમધુપ્લુતમ્ ।

ધ્યોપક્ષારામિચવિકાભાગીપચ્યામધૂનિ વા ॥૪૪॥

કફથી થયેલા સ્વરભગમા ગાયના મૂત્ર સાથે તીખા ઓષધ પીવા તથા લૂખા પદાર્થો ખાવામા લેવા, કાષ્ઠ, અમથા અને ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી), ૨ ને ઓષધીનું ચૂર્ણ મધ તથા તલ સાથે ચાટવું, જવખાંડ, વિંટો, લવક, ભારંગમૂળ અને હરદ ૨ ને ઓષધીનું ચૂર્ણ મધમા ચાટવું

ચૈવૈર્યાગ્નં યમકે કળાધારીકૃતાં વિગ્રેત્ ।

મુખ્યાડ્યાત્પિચ્છર્ણી મુઝોદી

તીક્ષ્ણં વા ઘમનં મજેત્ કફ્યલ્

જે કફથી સ્વરભગ થયો હોય તેા પીપર અને અમથાના કપાથમા લે તેને નાખીને તેમાં તલ નાખીને સિદ્ધ કરેલી યવમૂ પીવો તથા ભાજન કર્યા પછી સૂક અને પીપર ખાવો ૨ વડા તીક્ષ્ણ વધન વર્ધન ઊંચતી કરવી

તપ્તોને ભાવવાથી અથાજ બેસી ગયો હોય

તેના ઉપાય

શર્કરાશ્લોદ્રમિદ્રાણિ શૂતાનિ મધુરૈઃ સદ્ ।

પિષ્તેત્પયાંસિ યસ્યોચ્ચંદતોઽમિહતઃ સ્વરઃ ॥૪૬॥

इति स्वरसादचिकित्सितम् ।

જે માણસને ઊંચે સ્વરે બોલવાથી ઘાટે બેસી ગયો હોય, તેણે દૂધમાં (સાકર રાત્રે મધ સિવાયના) મધુર વર્ણના પદાર્થો નાખીને ઉકાળીને તે દૂધ ઠડુ પડ્યા પછી તેમાં સાકર તથા મધ નાખીને ધીવુ રોટલે તેમાં ઘાટે ઊંચડો

રામ સ્વરસાદની ચિકિત્સા પૂરી થઈ

मथारोचकचिकित्सितम् ।

अरुचिना उपाय

(શ્લોક ૪૬ના થી ૬૦)

અરુચિની સામાન્ય ચિકિત્સા

विचित्रमम्ररुचौ हितैरुपहितं हितम् ।

જે માણસને અરુચિનો રોગ થયો હોય તેને નાના પ્રકારના રાગને સાથે જે પથ્ય હોય તે મિક્ષા કરીને આપવુ, રોટલે તેને હિતકર થશે રાશ્યાત્ તેથી અરુચિ મટશે આ ઉપરથી સમજવું કે રાશ્યા નામે રોગ બધા રોગ કરતાં મોટો છે, કારણ કે રોમા રોગીના પ્રાણ દકાવવા માટે રાપથ્ય રાગ પપુ રાપુ પડે છે

बहिरस्तर्जुना चित्तनिर्वाणं हृद्यमोषधम् ॥૪૭॥

ઘૌં કાલોઽન્તપવનં મહાયેમુલ્લધાયનૈઃ ।

कषायैः क्षालयेदास्य धूमं प्रायोगिकं पिषेत् ॥૪૮॥

સ્થાન વગેરે કરીને થીરની બાહારની યુદ્ધિ રાખવી અને ધર્મચરણ વડે અંતરની યુદ્ધિ રાખવી, ચિત્તને સ્થાત રાખવુ, તદપને હિતકર રોગપ થાવુ, સાલસગર બંને વખત દાતલ કરવુ, મુખને યુદ્ધ કરનારા કષાય (કવાથ) વડે કોચળા કરવા રાત્રે પ્રાયોગિક (મુદુ, સ્નિગ્ધ) ધૂમપાન કરવુ એ સર્વે અરુચિને થડાડવાના સામાન્ય ઉપાય છે

(પ્રાયોગિક, મુદુ સ્નિગ્ધ ધૂમપાન-જુઓ સૂત્ર સ્થાન અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૧૨૪ થી ૧૧)

तालीसचूर्णयटकाः सकपूरसितोपलाः ।

शशाङ्गरिणात्याग्न मक्ष्या रुचिकराः परम् ॥૪૯॥

અરુચિવાળાએ કપૂર, ખડીસાકર અને તાલીન પત્રના ચૂર્ણની ત્રણેકો (ગાળીઓ) અને કપૂરી બાળ (સૂં ૨૦ ૩/૩૨) ખાવો, કેમ કે તે રાત્રાત રુચિ ઊત્પન્ન કરે છે

વાયુની અરુચિનું ઔષધ

वाताद्रोचके तत्र पिषेच्चूर्णे प्रसन्नया ।

... ॥૫૦॥

छर्दयेद्वा कचाम्मोभि-

જે વાયુથી અરુચિ થઈ હોય તા પ્રમન્ના નામે દારૂની સાથે રેણુકબીજ, પીપર, વાવડિંગ, કાગી દ્રાક્ષ, સિંધવ રાત્રે સૂઈ રો રોષધાનુ ચૂર્ણ પીવુ, રાત્રે રોષધી, ભારગ, જવખાર રાત્રે દિંગ, રો રોષધીમાં ઘી મેળવીને તે ઘી સાથે રણુકબીજ વગેરેનુ ચૂર્ણ ખાવુ, રાત્રે વજનુ વાણી પીને ઊંચડો કરવી

पित्तनी अरुचिनु औषध

पित्तान्ध गुह्यवारिमिः ॥ ૫૧ ॥

લિટાદ્વા શર્કરાસર્પિલવળોત્તમમાશિકમ્ ।

પિત્તથી થયેલી રાત્રિમાં ગોળનું વાણી પીને ઊંચડો કરવી, રાત્રે સાકર, ઘી, સિંધવ રાત્રે મધ રો રોષધી ભગા કરીને ખાટવા

ફેફ્ફી અરુચિનું ઔષધ

फेफ्फीहमेनिम्बजलेर्वाण्यकारग्वचोदकम् ॥ ૫૨ ॥

પાત સમધ્યરિશાશ્વ તીક્ષ્ણઃ સમધુમાધયાઃ ।

વિષેચ્ચૂર્ણે ચ પૂર્વેકં હરેન્ધાષ્ટજવારિણા ॥ ૫૩ ॥

ફેફ્ફી અરુચિમાં લીમગ્રનુ વાણી પીને ઊંચડો કરવી, અથવા અભ્યોદ રાત્રે ગરમાળાનુ વાણી પીવુ, રાત્રે મધ સાથે અરીસા પીવા, રાત્રે કાળી દ્રાક્ષ કે મકુટના તીક્ષ્ણ દારૂ મધ નાથે પીવો રાત્રે રાત્રે પાછળ કંઠેનુ (રેણુબીજ, પીપર, વાવડિંગ, કાગી દ્રાક્ષ, સિંધવ રાત્રે સૂઈ-રો રોષધાનુ) ચૂર્ણ ગરમ વાણી સાથે પીવુ

પ્રસેક, અરુચિ, તદપના અને પડખામાં પીંગ, ઉથરસ, શ્વાસ અને ગળાના રોગ માટે ચૂર્ણ

पलात्पद्मानकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहोषधम् ।

માગરુદ્ધં કપાચ્ચૂર્ણં નિહન્તિ સમશર્કરમ્ ॥ ૫૪ ॥

પ્રસેકારુચિહત્યાશ્વકાશશ્વાસગાલામયાન ।

એવડી, તલ, નાગેસર, મરી, વાંડીપીપર, સૂઈ એ સર્વે અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ તોલા વડીને તે સર્વેની મમાન સાકર તેમાં નાખવી એ ચૂર્ણ ખાવાથી લાજ પડવાનો રોગ, અરુચિ, તદપના રોગ, પાસાના રોગ, ખાંસી, દમ અને ગળાના રોગ એ સર્વે મટે છે

અરુચિ, વિબંધ, ઉપરસ, હૃદય, પાચના, બરોજ, ડાસ

અને સંગ્રહણી માટે પાચ્ય ચૂર્ણ

યવાનીતિત્તિહીનાસ્ત્રલેતસૌપચદાદિમ્ ॥૫૫॥

કૃત્વા કોલં ચ કર્પાંશં સિતાયાશ્ચ ચતુષ્પલમ્ ।

ધાન્યસૌવર્વલાજાજીવરાફં ચાર્ધકાશિકમ્ ॥૫૬॥

પિપ્પલીનાં શતં ચૈકં દ્વે શતે મરિચસ્ય ચ ।

ચૂર્ણમેતત્પરં રુચ્યં હૃદ્ય માદિ, દિનસિત ચ ॥૫૭॥

વિવંધકાસહૃત્પાશ્વંત્રીહારોગ્રહણીગદાન્ ।

અભ્યેન, આમલી, અમ્બવેનસ, સૂઠ, દારૂ અને ભોર, રો રોપથ રોક એક તોલો લેવું સાકર સોળ તોના લેવી ધાણા, સચળ, છૂન રાને તજ રો રાધીઅડધો તોલો લેવું રોક સા પીપર લેવી બસો મરી લેવા રો સર્વનું ચૂર્ણ કરવું રો ચૂર્ણ રાત્રાત્ર રુચિકર્તા રાને ગ્રાહી (મજા બાધનાર) છે તથા તે વિબંધ, ખાસી, હૃદયના રોગ, પાસાના રોગ, ડાસ અને ગ્રાહીરોગ મટાડ છે

ઉપરસ, શાસ, અરુચિ, ઊલટી, બરાજ, હૃદયમા

અને પડખામાં શૂળ, પાકુ, તાવ, અતિસાર

અને મૂકવાના માટે ચૂર્ણ

તાલીસપત્રં મરિચ નાગરં પિપ્પલી શુભા ॥૫૮॥

પયોત્તરં ભાગરૂઢયા ત્યગ્ને લે ચાર્ધમાગિકે ।

તદ્રુચ દીપતં ચૂર્ણં કળાશુણ્ણકરમ્ ॥૫૯॥

કાસશ્વાસારુચિર્લાર્ધિહૃદ્યપાશ્વંદાલનુલ્ ।

પાણહુડગરાતિસારધં મૂઢવાતાનુલોમનમ્ ॥૬૦॥

હૃત્યરોચકચિકિત્સિતમ્ ।

તાલીસપત્ર, મરી, સૂઠ, ગળપીપર ૨ ન લીટી પીપર, રો સર્વે રોપથ ૨ નુકમે રોક, ભે, તણ, ચાર અને પાચ ભાગ લેવા રો સર્વે રોપથથી તજ તથા રોપથી રાધીઅડધા લેવા તથા તેમાં લીટીપીપર કરતાં આઠગણી આઠ નાખવી રો ચૂર્ણ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરે છે રો ચૂર્ણ ખાવાથી ખાસી, ડાસ, રુચિ, ઊલટી, બરોજની ગાઠ, હૃદયનું શૂળ, પાનાનું શૂળ, રો રોગ મટે છે વગી પાકુરોગ અને રાત્રિનારોગના રો ચૂર્ણ નાશ કરે છે તથા મૂકવાયુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગે ગતિ કરાવે છે

૧૫ રુચિની ચિકિત્સા પૂરી થઈ

સ્યમાં ઉપદ્રવેના ઉપાય

લાગ પડનારો ઉપદ્રવના ઉપાય

મર્કામૃતાસારજલે શર્વતીમુપિતૈર્થૈઃ ।

પ્રસેકે કલ્પિતાન્સક્તુન્

મધ્યાંશ્વાઘાદૃલી વમેત્ ॥૬૧॥

કનુતિકેસ્તથા શૂલ્યં મધ્યેજાક્ષલં પલમ્ ।

શુષ્કાંશ્ચ મધ્યાન્ સુલઘૂષ્ણકાદિરસાનુપઃ ॥૬૨॥

૨ ડાસના મૂળનો કવાથ, ગળોનો કવાથ અને દૂધ, રો અર્ધ ભોગા કરીને તેમાં રાતે જવ પલાળી મૂકવા પછી તેને ટેકીને દળવા રાતે તેના સાથુ કરવો. પછી જો રોગોના મોઝામાંથી પાણી ઘણુ છૂટતું હોય (લાળ પડતી હોય), જેને મેળ બહુ ૨ લવની હોય, તેણે રો સાથુ ખાવો જો રોગી બળવાન હોય તો તેણે તીખા તથા કડવા રોપથી ખાઈને ઊલટી કરવી વળી તેણે જગલ પ્રદેશના પ્રાણીરોગોના મારુને તથા ઉપર ચેકીને ખાતુ, સૂકા ભથ્થ પદાર્થ ખાવા, બહુ હવકા પાત્ર થોળું ભોળન કરવું અને ચાલા વગેરેના રસ(પુપ)ને રાત્રીપાન તરીકે પીવા

શ્લેષ્મણોતિપ્રસેકેન વાયુ. શ્લેષ્માળમસ્યતિ ।

કફપ્રસેકં તં વિદ્વાન્સ્નિગ્ધોષ્ણૌરેવ નિર્જયેત્ ॥૬૩॥

ભ્યારે કફ (વાનનું પાણી) ઘસો નીકળવા માડ છે ત્યાર વાયુ તે કફને મુખ દ્વારા બહાર કાઢે છે, તન કફપ્રસેક કરે છે એ રોગને જાણના વેધો તેના સ્નિગ્ધ ૨ ન ઉપા ઉપાય કરીને તે રોગને છોડવો

સંજેખમ અને ઊલટીપી ઉપદ્રવના ઉપાય

પીનસેપિ કમમિમ વમયોં ચ પ્રયોજયેત્ ।

રો કફપ્રસેકમાં કહેલો ૨૧૫થનો કમ પીનન એટલે મળેખમમાં તથા ઊલટીના ઉગળા(ઊનકા)ના રોગમાં પણ કરેલા, અર્થાત્ તેમાં પણ સ્નિગ્ધ રાને ગરમ ઉપાય કરવા

વિદોષાત્પીનસેડ્યપ્પજ્ઞાન

સ્નેહાન્ સ્વેદાંશ્ચ શીલયેત્ ॥૬૪॥

સ્નિગ્ધાનુશ્ચારિકાપિષ્ટેઃ શિર. વાશ્વળાદિપુ ।

છગ્નામ્લકટૂંશ્ચ રસાન્ સ્નેહોપસહિતાન્ ॥૬૫॥

નળેખમના રોગમાં ખાન કરીને રાખના, સ્નેહ ૨ ને સ્નિગ્ધ એટલે(લક)નું સેવન કરવું વગી માથુ, પાસા અને ગાળ વગેરે ઉકાળે સ્નિગ્ધ ઉત્ક્રિષ્ટરસ રાતે પિચ્ચવેદ કરવા તથા ખાત, ખાટા, તીખા અને ગરમ પદાર્થોના યુષો સ્નેહ નાખીને પીવા

ખાખામાં, ખખામાં અને પડખામાં શુગરથી

ઉપદ્રવેના ઉપાય

શીતૈસપાશ્વંદુલેષુ ચયાદોરવિધિં ચરેત્ ।

ઔદકાનુપપિશિતૈરપનાદાઃ સુસસ્થના ॥૬૬॥

તત્રેષાઃ સચતુસ્નેહાઃ

માથુ, ખભા રાને પાસામાં થુદ (સણકા) થતું હોય, તે જે દોષ(વાયુ, પિત્ત કે કફ)ના લોષ તે પ્રમાણે ઉપચાર કરવા તથા જળચર પ્રાણીરોગે કે રાત્રીપ દેશના પ્રાણીઓના માંસમાં ધી, તેલ, વસા, મજા અને ચાર પ્રકારના સ્નેહ ભેગવીને તે માંસને સંસ્કાર રાખીને તેની પોટીસ બાપવી

જે દોષ સાથે કોષ્યા લોષ તેના લેપ

દોષસંગો દ્યયતે ।

પ્રલેપો નતયષ્ટાહશતાહાકુષ્ઠચન્દનૈઃ ॥ ૬૭ ॥

શ્લારાસ્નાતિલેસ્તદ્વસર્વિર્મયુકોત્પલૈઃ ।

પુનર્નવાકુળ્લાગચ્છલાવીરત્રિવિદારિભિઃ ॥ ૬૮ ॥

જે દોષથી થયેલું સજેખમ લોષ તે તગર, જેઠીમધ, સુવા, ઉપલેટ અને સુખડ રો રોપધોને બાંડે લેપ કરવો અથવા બગદાણા, રાસ્ના, તલ, ધી, જેઠીમધ અને કમળનો બાંડે લેપ કરવો ૨ થરા સાટોડી, સરગવો, બગદાણા, શીરકાકોશી, વિદારીકા રો રોપધોને બાંડે લેપ કરવો.

નસ્ય, ધૂમપાન, સ્નેહ, અભ્યંગ, અસ્તિ

નાશનં ધૂમપાનાતિ સ્નેહાશ્વોત્તરમતિકાઃ ।

તૈલાન્યથ્યજ્જોગીની નિસ્તકર્મ તથા પરમ ॥ ૬૯ ॥

નસ્ય રાપણુ, ધૂમપાન કરાવવા, તેમ જ ભોજન કર્યા પછી સ્નેહપાન કરાવવા, વળી ૨ ભ્યંગ કરવા યોગ્ય તેલ ચોળવા રાતે અસ્તિકર્મ કરવું ત પછી સ્વરોગ મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે

અપમાં લોટી બાંડે તેમાં થુ કરવું ?

શુદ્ધાર્ચિયાં વયાદીપં હુદમેપાં હરેદસુક્ ।

વાયુ, પિત્ત કે કફ દોષના સ્વપાણાનુ બગડેલું લોટી જે દોષથી રોગ થયો લોષ તેના વિચાર કરીને (સૂ ૨૬/૫૪૩) કમ્પી, તુમ્પી, જળા વગેરેથી ખેંચી કાઢવું

પ્રલેહઃ સપૃત્તૈઃ શ્રેષ્ઠઃ પક્ષકોટીરચન્દનૈઃ ॥ ૭૦ ॥

દૂર્વામધુકામજિઠાકેસરેર્વા ઘૃતાપ્તુનૈઃ ।

પક્ષકાઠ, વાળો, સુખડ, રો ત્રપુને ઘીમાં પાટીને તેના લેપ કરવો તે શ્રેષ્ઠ છે રાખવા દૂર્વા (ધરે), જેઠીમધ, મજા અને કેપર રો ચારને ઘીમાં પાટીને તેના લેપ કરવો તે પણ શ્રેષ્ઠ છે

વટાદિસિદ્ધતૈલેન શતપૌતેન સર્પિષા ॥ ૭૧ ॥

મન્યજ્ઞઃ પયસા સેકઃ શસ્તામ્ મધુકામ્બુના ।

વડની અતરછાવના કડક વડે સિદ્ધ કરવા તેલથી કે શેા વાર ધામેલા ધી વડે સ્વરોગને ૨ ભાગ કરવો (મરીજે ચોળવું), રો સાક છે, તેમ જ દૂધ વડે અથવા

જેઠીમધના પાણી વડે તેના ઉપર સેક (સિંચન, ધાર) કરવો તે પણ શ્રેષ્ઠ છે

સપમા અતિસારના ઉપાય

પ્રાયોજોપહતામિત્વાત્સપિચ્છમતિસાર્યતે ॥ ૭૨ ॥

તસ્યતિસારગ્રહણીવિહિતં હિતમૌપધમ્ ।

સપરોગીનો અગ્નિ સામાન્ય રીતે મદ લોષ છે તેથી તેને વારવાર પિચ્છવાવો જાડ થાય છે માટે રોવે વખતે રતિસાર રાતે ગ્રહણીમાં કહેલું રોપધ તેને રાપવું તે હિતકર છે

સુક્રતા જતા સપરોગીનો બાંડો રોકી

રાખવાનું કારણ

પુત્રિયં યજ્ઞતો રક્ષેચ્છુપ્યતો રાજયક્ષિમ્ભઃ ॥ ૭૩ ॥

સર્વવાનુસ્યાર્તમ્ય લલ તસ્ય હિ વિદ્યલમ્ ।

જે સપરોગી સુક્રાઈ જતા લોષ તેના બાંડના મળવું ચાલુ કરીને રક્ષણ કરવું, કેમ કે તે સગ્રામી પાનુચોના સપથી પીડાતો લોષ છે, તેથી તેના અગ્રાનું બળ રો જ તેનું બળ છે, રાર્યાનું નળના બળથી તે ટકી શકે છે (પાનુચોના બળથી નહિ)

માંસ અને દાંડનો પ્રસેમ

માંસમેવાશ્વતો યુક્ત્યા

માર્દાકં વિવતોઽનુ ચ ॥ ૭૪ ॥

અવિચારિતવેગસ્ય યસ્મા ન લભતેઽન્તરમ્ ।

જે આણસ દેશ, કાળ, સંપુ ન સદનું વગેરેના વિચાર કરીને મુક્તિ પ્રમાણે માંસ ખાય છે તથા તે પછી કાચી દ્રાસના દારૂ થવું મુક્તિ પ્રમાણે પીએ છે, અને જે ગણે, જોશબ, ઈંકિ, બગાનું વગેરેના વેગને અટકાવતો નથી, તે આણુ અને સપરોગ થવાનો અવકાશ જ નથી.

સુતં સમગ્દં માર્દાક્ષ્મરિદાન્સીક્રુમાધવાન ॥ ૭૫ ॥

યયાઈમનુવાનાથં વિવેચ્છાંચાતિ મક્ષયન્ ।

ઓતોવિવંધમોક્ષાર્થં લલોમ-પુદ્યે ચ તત્ ॥ ૭૬ ॥

સ્વરોગવાતરો માન ખાઈને પછી અનુપાન તરીકે સુરા, મદ, દ્રાસ્નાન, રગિષ્ટ, સીધું, માધવ, એ મધ્યાથી જે જિનિમા જ રો-૧ લોષ તે પીવું, કેમ કે તેથી ઓનો બન દઈ ગયા હોય છે તે ખુલા થાય છે તથા તે બળ, રોગ અને મુક્તિ આપે છે

અભ્યંગ, અવગાડન, મદન, ઉર્દન

સ્નેહસીરામ્બુકોષ્ટેષુ સ્વચ્ચત્તમવદનાહયેત્ ।

ઉત્તીર્ણ મિદ્રકે સ્નેહૈ-

મૃયોડશ્યક્તં સુલૈઃ કરેઃ ॥ ૭૭ ॥

મૃત્તીયાત્સુલમાસીનં સુલં ચોદ્વતંયેન્યરમ્ ।

શયવાના રોગીને તેલ ચોળ્યા પછી સ્નેહ, દૂધ રાને પાણીના વાસણમા બેસાડવો વાસણ(કોઠી)માથી બહાર નીકળ્યા પછી ગુલમ(ગોળા)ની ચિકિત્સામા કહેવા મિશ્ર સ્નેહ વડે દરદીને સારુ લાગે રોમ ધીમે ધીમે રોગીને સહન રહે રોમ બેઝાડીને ચોળવુ રાને પછી સુખ થાય રોમ ઉદ્ઘર્નન કરવુ (નીચેથી ઊંચે ચોળવુ)

ઉદ્ઘર્નન શનાથી કરવુ ?

जीवन्तीं शतबीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥

अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुक बलाम् ।

विदार्यो सर्वपानं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥

मापास्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।

यवचूर्णं त्रिगુणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ ૮૦ ॥

પત્તદુઘર્તન કાર્ય પુષ્ટિવર્ણવલપ્રદમ્

જાતી, ધાતી દૂર્વા (પરો), મજ્જક, સાટોડી, આસપ, રાશેડો, રાશડી, જેઠીમધ, બગદાણા, વિદારી કદ, મગનવ, ઉપલેટ, ચોખા, ગળસી, રાફત તલ અને કિણ્વ એ સર્વને વાગીને તેનુ ભેગુ ચૂર્ણ કરવુ પછી તેમા સર્વના દુલ વજનથી ત્રણગણ જવનું ચૂર્ણ નાખવુ અને તેમા (બેડુ) મધ ભેળવવુ ઉપર (શ્લોક ૭૭) જે ઉદ્ઘર્નન કહે છે તે રોવી રીતે તેયાર કરવુ ૯ ને પાછળ કદા પ્રમાણે દરદીને કળ વળે રોમ ચોળવુ એ ઉદ્ઘર્નન ચોળવાથી રોગીના શરીરને પુષ્ટિ, વીર્ય અને મન પ્રાપ્ત થાય છે

(કિણ્વ=દાડનો તળેનો રંગો)

શનાથી નાહવુ ?

गौरस्वर्पकल्लेन स्नानीयीपधिभिश्च सः ॥ ૮૧ ॥

સ્નાપાદતુસુલૈસ્તોયર્જાવનીયોપસાધિતૈઃ ।

શયરોગવાળાએ ધાના સરસવનો કડક ચોળીને તથા માટા બગદાણા વગેરે સ્નાનચોગ્ય ઔષધિઓ થરીકે લગાવીને પછી જ જ જ જનુમા જોવુ જોવુ (જિનુ, ટાટુ વગેરે) પાણી થરીરને સારુ લાગવુ લેણ તેવા પાણીને જીવનીયપ્રમા કહેવા રોગધાથી સિદ્ધ કરીને તે વડે સ્નાન કરવુ

યમચાર, અનુવેષન

गन्धमाल्यादિકां भूयामलसीनाश्नीं भजेत् ॥ ૮૨ ॥

પછી અલ્પમીના નાથ કરનાર ગંધમાલ્યાદિક અન્કાર પારણ કરવા, અર્ધાન્ યદન વગેરે સુગંધિનો ચેપ કરવો તથા દુલના ધાર વગેરે પહેરવા

આનંદ, બસ્તિ, આહાર, ધર્મક્રિયા

સુહૃદાં દર્શનં ગીતવાદિન્નોત્ત્વસંશ્ચતિઃ ।

યસ્તયઃ ક્ષીરસર્પોપિ મધર્માસસુહીલતા ॥ ૮૩ ॥

દેવચ્ચપાશ્રયં તત્તદથર્થોક્તં ચ પૂજિતમ્ ॥ ૮૩ ૩ ॥

પછી પોતાના વહાલા મધવો તથા મિત્રો વગેરેને મળવુ રાને ગાનન, વાલિન સામળવા તથા પુત્રજન્મ, વિવાહ વગેરે ઉત્સવોની વાતો સામળવી વળી તેણે બસ્તિરો લેવી, દૂધમાથી બનાવેલુ ઘી ખાવુ અને દધ તથા માતનુ થયાચોગ્ય સારી રીતે સેવન કરવુ તેણે દેવાશ્રય કર્મ (ચિ ૧/૧૮૫) કરવા, તેમ જ રાશર્વ વેદમા કહેલુ યજ્ઞ વગેરે ત ત કર્મ કરવુ, કેમ કે રો હિનકર છે

इत्यष्टाङ्गहृदये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने राजयस्मादि-

ચિકિત્સિત નામ પદ્યમોડખ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ હો : ઊલટીઓ થવાડી રોગના ઉપાય

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૪)

જ્યારોગવાળાને વિશેષ કરીને ઊલટી વગેરે ઉપદેશ થાય છે માટે જ્યની ચિકિત્સા પછી છંદ (બકાટી, ઊલટી) વગેરેની ચિકિત્સા કહેવાના તેનુથી ગ્રથકાર કહે છે કે—

अथातश्छद्दिह्दोग्गोमृत्पणाचिकित्सितं

દયાવ્યાસ્યામ ।

इति ह स्नातुराश्रेयादयो महर्षयः ।

નારે હવે ૨.મે છંદોગ (ઊલટી), હદોગ (કદવ ના રોગ) રાને નુષ્ણરોગ(નુષારોગ, તરન બહુ અને વારવાર લાગવાનો રોગ)ની ચિકિત્સા સમજાવીયું રો વિષયમા ૮ ત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૧૬)

યાપુ સિવાયની બધી ઊલટીમાં ઉપવાસઃ

ઊલટીઓમાં કોને વપન ઔષધ આપવું ?

મામાશયોદ્દેશમવાઃ પ્રાયશ્ચલ્યાં હિતં તત્ ।

લક્ષ્ણં પ્રાચૂતે વાયોર્ગમનં તત્ર યોજયેદ્ ॥ ૧ ॥

પલિનો યદુદોષસ્ય ચમત્. પ્રતતં બદ્ધ ।

નામાન્ય રીતે તમામ ઊલટીઓ આમાશય(જાતરી)

માથી દોષ ઊછળવાથી થાય છે માટે ઊલટીના રોગવાને પ્રથમ લંઘન (ઉપવાસ) કરાવવા એ જ હિતઃ છે

પિત્તેન્મન્ય યવાગું વા લાજૈઃ સમચુશર્કરામ્ ।

મુદ્રનાક્કલજૈરદ્યાદ્યપ્રજ્ઞૈઃ શાલિપષ્ટિકમ્ ॥ ૧૨ ॥

મૃદ્ધુષ્ણલોષ્ઠમથ સુશીત સલિલ પિથેત્ ।

મુદ્રાશીરકણાધાન્યૈઃ સહ વા સંસ્થિતં નિશામ્ ॥ ૧૩ ॥

દ્રાક્ષારસ રસં વેશોર્ગુહ્યમ્બુ યયોડિ વા ।

પિત્તથી થતી ઊવટીમા વિરેચનને માટે કાળી દ્રાક્ષ અને શેરડીના રસમા નસેતર ૨૫૫બુ, ૨.થવા સાતા લેધર થી સિદ્ધ કરેજું ધી ખાવુ પિત્તની ઊવટીમા જે પિત્ત વધીને કફના સ્થાનમા ગયું હોય, એટલે જે રામાશયમા પિત્ત વધી ગયું હોય તેા મધુર રાને કડવા વમન ઔષધી આપીને તે પિત્તને ઉપરામા મારગથી (ચોથી) ઊવટીઓ કરાવીને બહાર કાઢી નાખવુ, અથવા વિરેચન ન ૨૫૫પતા વમન આપીને જ તે પિત્તને કાઢવુ રો રીતે વમન રાને વિરેચન વડે શુદ્ધ થયેલા પિત્તથી થતી ઊવટીઓવાળા રોગીએ ડાગરની ધાણીને મધ, મધ તથા સાકર નાખીને પીવે, અથવા યવાગૂંમા ડાગરની ધાણી, મધ તથા સાકર નાખીને તે પીવી, ૨થવા મગના કે જાગલ પ્રાણી-ઓના માંસના વ્યજન સાથે શાળનેા કે સાદી ચોખાને ભાત ખાવે, અથવા માટીના ગોળાને અગ્નિમાં તપાવીને પાણીમાં છમકાવીને પછી તે પાણી બહુ ઠંડુ કરીને પીવું. અથવા મગ, વીરજવાળેા, પીપર ૨ ને ધાણા એ રોપધ તે રાત્રે પાણીમા પલાવી રાખીને સવારે તે પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણી પીવુ, ૨થવા કાળી દ્રાક્ષના રસ પીવે, અથવા શેરડીના રસ પીવે, અથવા ગળેાનું પાણી પીવું અથવા દૂધ પીવું

જમ્બામ્બપલ્લવોશીરવટશુક્તાયરોહજઃ ॥ ૧૪ ॥

કાપઃ ક્ષોદ્રયુત પીતઃ શીતો વા વિનિપચ્છતિ ।

હૃદિ ડ્રવ્યમતીસારં મૂઝાં વૃણા ચ દુર્જયામ્ ॥ ૧૫ ॥

જાનુએ અને આંખો એ બેના કુમથા પાદ્ય, વીરજ વાળેા, વડની વડવાઈનાં કુમથા અકુર, એ રોપધાના ક્વાથમા મધ નાખીને તે પીધા હોય ૨થવા એ રોપધા નો લિમ મધ નાખીને પીધા હોય તેા તે, પિત્તની ઊવટી, તાવ, ર નિતાર, મુશર્કા રાને મ્તનાધ્ય તનનને મટાડે છે

ષાત્રીરસેન વા શીતં પિત્તેન્મુદ્રદલામ્બુ વા ।

કોલમક્ષસિતાલાનામશિકાપિટ્કણાન્નતમ્ ॥ ૧૬ ॥

ક્રિહ્યાત્કોદ્રેણ પથ્યા વા દ્રાક્ષાં વા વદરાણિ વા ।

મગના પાદ્યને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી ઠંડુ કરીને આમખાની રસ સાથે પીવું અથવા મનના પાદ્યનેા લિમ પીવે અથવા બેરના દરિયાની મીઠા, સાકર, મખા (ડાગરની ધાણી), માખાની ૫ ૫૨, પીપર અને રસાન

રો સર્વને મધ સાથે ચાટવા અથવા મધ સાથે ડરે ચાટવી, ૨થવા કાળી દ્રાક્ષ, ૨થવા બેરનેા કડક ચાટવે, તેથી પિત્તની ઊવટી મટે છે

કંઠ્યો થતી ઊવટીઓના ઉપાય

કફજાયાં વસેન્નિમ્બકૃષ્ણાપિણ્ડીતસર્વપઃ ॥ ૧૭ ॥

યુક્તેન કોષ્ણતોયેન, દુર્બલં ચોપવાસયેત્ ।

મારગ્વધાદિનિર્ઘં શીર ક્ષોદ્રયુતં પિતેત્ ॥ ૧૮ ॥

મન્યાનુ યવેર્વા યદુશશ્વડદિદ્ધોઘમાયિતૈઃ ।

કફમ્બમ્બ હઘ ચ રાગાઃ સાર્જકમૂત્ત્વનાઃ ॥ ૧૯ ॥

લીંદં મન શિલાકૃષ્ણામરિચં વીજપૂરકાત્ ।

સ્વરસેન કપિત્થસ્ય સક્ષોદ્રેણ વર્મિ જયેત્ ॥ ૨૦ ॥

સ્વાદેકપિત્થ સથ્યેવ, મધુના યા દુરાલમામ્ ।

લિહ્યાનમરિચચોઘેલાગોશ્વક્રદ્રસમાશિકમ્ ॥ ૨૧ ॥

કંઠ્યો થતી ઊવટીમા લીમગાની રાતરછાલ, પીપર, મીઠાજ ૨ને સરસવને વાટીને તેને લગાર ગરમ કરેલા પાણીમા નાખીને પીવુ ૨ ને ઊવટી કરવી રાગી જે દુર્બળ હોય તેા તેને ઊવટી ન કરાવતા ઉપવાસ કરે વવા, ૨થવા પાછળ સૂતસ્થાનના ૨.ધ્યાય પદરમામા આરગ્વપાદિગણ કરેલા છે (ગ્રંથક ૧૭), તે રોપધાના ક્વાથને ઠંડુ કરીને તેમા મધ નાખીને પાવે ૨થવા ઊવટીને મટાનાલા રોપધા વડે અનેકવાર પટ દઈને તેપાર કરેલા જવના મધ પાવા, અથવા મૂળેા નાશ કર તથા કદચને દિા લાગે તેવું અન્ન ખવડાવવુ પાછળ સૂતસ્થાનમા (સુ. ૩/૩૦) રાગ, ખાટર વગેરે કંઠેા છે તેમાના રાગ નામના પીણમા નુબલીના પાદ્ય તથા એકિતખડ નાખીને તે પાવે. મનથીલ, પીપર, મરી એ સર્વને બિજેરાના અથવા ક્રેલાથી નરનમા નાખીને તેમા મધ નાખીને ચાટવાથી ઊવટી મટે છે અથવા મૂંઠ, પીપર અને મરી સાથે કોઠું ખાવું અથવા મધ સાથે ધમાતાનુ પૂર્ણ ચાટવું

સૂત વડે એથી વસ્તુઓથી થતી ઊવટીઓના ઉપાય

અનુકૂલોપચારેણ યાતિ ક્ષિપ્રાર્થયા શમમ્ ।

અમગના (નીતરી વડે એવા) પદ્યને લેવાથી જે ઊવટી થતી હોય તેને મટાનાને રાગીના મનને રાનુદ્રા એવા ઉપગા કરવા થતી તે વધી જાય છે

કૃષિથી તથા બીજા કાર્યોથી થતી

ઊવટીઓના ઉપાય

કમિજા કમિદ્દોગદિતૈશ્ચ મિપગ્નિતૈઃ ॥ ૨૨ ॥

યથાસ્ત પરિક્ષેપાશ્ચ, તન્નુતાશ્ચ તથાડમયાઃ ।

જે ઊવટી કમિજાથી ઉત્પન્ન થતી હોય, તેને

ઉપાય કૃમિરોગ રત્ને હૃદયના રોગમાં કહેલા નીપથો વડે કરવો તરત, આમ અને ગાંધારીના રાભાવા બતાવી જીજ્ઞાસુને લીધે થતી ઊવટીરોગના ઉપાય કરવામાં ઊવટીના કારણ મટવાના ઉપાય કરવા તથા ઊવટીને લીધે થતા બીજા રોગો મટાડવાને તે જ પ્રમાણે (તથા) કરુ.

ઊવટીઓ થાવુ જ રહે તે શુ કરવું ?
હિ પ્રસન્નેન હિ માતરિશ્વા
ધાતુક્ષ્યાત્કોપમુપેત્યવદ્યમ્ ।
કુર્યાદિતોઽસ્મિન્ ધમનાતિયોગ-
પ્રોક્તં વિધિ સ્તમ્ભનપૃથ્વીયમ્ ॥ ૨૩૬ ॥
વર્ષિર્ગુદા માસરસા ઘૃતાનિ
ક્લયાણકન્યુપગજીવનાનિ ।
પયાસિ પથ્યોપહિતાનિ લેહા-
દ્દર્શિ પ્રસક્તા પ્રશમ નયન્તિ ॥ ૨૩૭ ॥
હિતિ હર્ષિચિકિત્સિતમ્ ।

ઊવટીઓ થાવુ રહે તે ધાતુનો સ્થાય થાય છે અને તેથી રાવશ્ય વાવુ કોપે છે, માટે પાછળ વધનવિધિમાં જમ્બુ છે, કે જ્યારે હલ કરતા વધારે ઊવટીરોગી વાચ ત્યારે તેને રાત્રીકાવવાને રાત્રે વધનવાગાને પુષ્ટ કરવાને જે વિધિ પાછળ (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૯માં) વધનવિધિ માં કહ્યો છે, એ વિધિ ૨ । ઊવટીરોગીના રોગમાં પલ કરવો, તેમ જ ઘીના લાવુ (જિ ૩/૧૧૨માં), માસરસ, ક્લયાણકાદિ, ત્રિકટુથી નિષ્ક કરવુ ધી, છવનીયમના ઔષધોથી નિષ્ક કરવુ ધી, પથ્ય રોપન નાખેના દૂધ અને અવલેહ-રો તર્વ દાય, દૂધ વગેરેના વિચાર કરીને રોગીને આપવાથી, લાગ્યા વખત સુધી ચાવતી ઊવટી ચાલ થાય છે.

મય દ્વદ્રોગચિકિત્સિતમ્ ।
હૃદયના રોગની ચિકિત્સા
(શ્લોક ૨૪ થી ૫૯)
વાયુથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય
(શ્લોક ૨૪ થી ૪૩)

જોગો નાને રૂઝવાલની પીચ મટાડે નેત્ર તેજ
ચ્વદ્રોમે વાતજે તૈલ મમ્નુસૌવીરતમ્ ॥ ૨૫ ॥
પિપેત્સુરોજ્જા સ્વિદ ગુસ્માનાહાર્તિવિષ તથા ।
વાયુથી થયેલા હૃદયના રોગમાં દર્શનુ નોવું
પામ્બો, સોતર નામે ડાઘ, છાત્ર નામ બોરસમ નેટવા
વાળાં તેરમ નાખીને તેને નાચ નત્ય કરીને તે તેવ

પીવુ તેથી હૃદયનો રોગ, જોગો અને રાનાહ (પેટ
વડવાનો રોગ)ની પીચ મટે છે

તૈલં ચ લગ્નઃ સિદ્ધં સમ્વાસલં તયાગુણમ્ ॥ ૨૬ ॥
પાવ લવણ વડે ગાના મૂત્રમાં રાત્રે ખાટી
જાજીયા સિદ્ધ કરેતુ તેવ પીવાથી પશુ હૃદયનો રોગ,
જોગો ૨ ન રાનાહની પીચ મટે છે
વિલ્વ રાજા યવાન્ કોલ દેવદાર પુનર્નવામ્ ।
કુલત્યાન્ પશ્ચમૂલં ચ પસ્વા

તસ્મિન્વચેજ્જલે ॥ ૨૭ ॥
તૈલ સવાવને પાને વસ્તીં ચ વિનિયોજયેત્ ।

બીજુ, ચરના, જવ, બોર, દેવદાર, સાંટી, કળથી,
પચમૂળ રો સર્વનો પામીમાં કવાય કરીને તે કવાયમાં
તેવ નાખીને તેવ માત્ર બાકી રહ ત્યા લગી તેને પકવ
કરવુ રો તેવ નર ૨ પવામાં, પીવામાં ૨ ને બસ્તિ
રાત્રીવામાં વાપરવુ (તેથી હૃદયના રોગ, જોગો ૨ ને
રાનાહની પીચ મટે છે)
પામ્બામાં અને હૃદયમાં પીચ તથા જોગો મટાડે નેત્ર ધી

ગુર્મીવપચાલવણકાયસ્વાહિસ્તુપોષ્કરૈઃ ॥ ૨૮ ॥
પથ્યવા ચ મૃતં પાર્શ્વદ્વજાગુલ્મજિતદૂતમ્ ।

મુક, રામળા, તિવવ, તકોલી, દિ ૧, પુષ્કનૂળ,
દરે-રે રોપવાથી નિષ્ક કરવુ ધી પીવાથી પાત્તાની
૨ ને હૃદયની પીચ તથા જોગો મટે છે

હૃદયને, ચાત્ર અને જોગો મટાડે નેત્ર ધી
સૌર્વલસ્ય દ્વિપલે પથ્યપજ્ઞાદ્યવિત્તે ॥ ૨૯ ॥

મૃતસ્ય સાપિત પ્રસ્યો દ્વદ્રોગશ્વાસગુલ્મજિત્ ।
રાત્ર તાચ સર્વ અને પાત્ર તં નાખીને
૬૪ તોના ધી નિષ્ક કરવુ રો ધી પીવાથી હૃદયના રોગ,
મ ને નાખો મટે છે,

નાપતંક, હૃદયને અને ચાત્ર મટાડે નેત્ર મૂર્ધ
દાદિમ કુખાલગ્ન ગુર્મી દિવ્રમલ્લનેતમ્ ॥ ૩૦ ॥

મપતમ્બકદ્વદ્રોગશ્વાસન ચૂર્નમુત્તમમ્ ।
દાદિમ, કાનું મોક, ચૂન, દિ ૧ ન અમ્બવત
રો પાત્ર નેત્ર મૂર્ધ અપતંક, હૃદયના રોગ અને દમને
મનના માટે ઉત્તમ છે.

હૃદયમાં વિપ્રિત નને ચૂન મટાડે નેત્ર ન્યોપ
પુષ્કરાદશકીગુર્મીગીતપૂરજટામયાઃ ॥ ૩૧ ॥

પીત્તાઃ કન્ધીરતાઃ ક્ષારગુતાન્નલવનેયુત્તાઃ ।
વિર્તિક્ષારાલ્પહરાઃ
કાચ, કોળાદ્ય તદ્ગુણઃ ॥ ૩૨ ॥

હૃદયમાં વિપ્રિત નને ચૂન મટાડે નેત્ર ન્યોપ
પુષ્કરાદશકીગુર્મીગીતપૂરજટામયાઃ ॥ ૩૧ ॥
પીત્તાઃ કન્ધીરતાઃ ક્ષારગુતાન્નલવનેયુત્તાઃ ।
વિર્તિક્ષારાલ્પહરાઃ
કાચ, કોળાદ્ય તદ્ગુણઃ ॥ ૩૨ ॥

યવાનીલવણક્ષારચવાજાજ્યૌષધૈઃ કૃતઃ ।

સપૂતિર્દાસ્વીજાઢપલાશશઠિષૌષ્કરૈ ॥૩૩

(યવક્ષારો યવાની ચ પિવેદુષ્ણેન વારિણા ।

પતેન વાતજં શૂલં ગુલ્મ ચેવ ચિરોત્થિતમ્ ॥૩૪

મિથતે સતરાશ્રેણ પવનેન યથા ઘનઃ ।)

પુષ્કરમૂળ, પટક્યૂરા, નૂક, બિજેરાના મૂળ, હરદ, એ સર્વનો કડક કરીને તેમા જવખાર, ઘી, બિજેરાનો રસ અને પાચ લવણ નાખવા પછી તેને પીવાથી તે, પેટમાં કપાઈ જતુ હોય એવી વેદના સહિત જે ચૂક આવે છે તેને મટાડે છે, તેમ જ રાજમેદ, સિંધવ, જવખાર, વજ, છાર, ચૂક, કણજ, દેવદાર, બિજેર, હરદ, પટક્યૂરા અને પુષ્કરમૂળ એ ઔષધોનો કવાચ કરીને લગાર ગમ્મ હોય તેવા પીવા તેથી પણ વિક તિકા નામે શૂન (ચૂક) મટે છે

(જેમ પવનથી ચાળુ વિખરઈ જાય છે તેમ જવખાર ૨ ને રાજમેદ ૨૦ બેન ગરમ પાણી સાથે પીવાથી વાયુથી થયેલુ શૂન અને જૂના ગોળો સાત દિવસમા મટી જાય છે)

હૃદયમા, પડખામા અને ચોનિમા શૂળ માટે તથા જોગા માટે ઔષધ

પञ्चફોલશાટીપથ્યાગુડવીજાઢપૌષ્કરમ્ ।

વારુણીકલ્પિકતં શુદ્ધ યમકે લવણાશ્વિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

દ્વાપાર્શ્વયોનિશૂલેષુ લાઘેદગુલ્મોદરેષુ ચ ।

પીપર, પીપરીમૂળ, પિત્રો, થવક ૨ ન ચૂક, પટક્યૂરો, હરદ, ગોળ, બિજેર, પુષ્કરમૂળ, ૨૦ ૨૧ ધોને વારણી નામે હરમા વાટીને કડક કરવો તમા ત કચને ઘી, તલ, વના અને મળજ એ ચાર સ્નેહમાના નમે તે ને સ્નેહમા થકવો પછી તેમા સિંધવ નાખીને તે કલક ખાવો ૨૦ કડક ખાવાથી હૃદય, પાના રાન પ્રિનિમા શૂન ૨ લવનુ હલે તે મગ્ગ તથા ગોળો અને ઉદરરાગ પણ મટય

વાયુના હૃદયરોગમા કેવા થેક અને કેવા ધી જોઈએ ?

ક્ષિપ્તધાસ્ત્રેહ દિતા- સ્વેદાઃ

સંસ્કૃતાનિ ધૃતાનિ ચ ॥ ૩૫ ॥

વાયુથી થયેલા હૃદયમાના રોગમા સ્વે-વિપ્રિમા કલ્પના સ્નાન, સ્વેદ અને વાનનાશક ઔષધિથી પકવેલા ધી રાગકાર છે

તરલ લાગે ત્યારે શુ પીવું ?

તદ્યુતા પચ્ચમૂલેત ગુળ્યા વા સાધિત જલમ્ ।

વારુણીદધિમગ્નઃ વા ધાન્યામ્લવા પિત્તેષુપિ ॥ ૩૬ ॥

હૃદયનો રોગમા તરલ લાગે તો લઘુ પચમૂળ ૨૮ રાયવા ચૂક ૨૦ સિદ્ધ કહેરેલું પાણી પીવુ અથવા વારુણી નામે મધ પીવુ અથવા દહીના મટ પીવો, ૨ થવા ધાન્યામ્લ પીવુ

મ્લોક ૨૫ થી ૩૬ વાળી કિયા કેવા

હૃદયરોગમા કરવી ?

ચાયામસ્તમ્બશાભામે હૃદિ માસ્તદ્યપિતે ।

કિયૈવા

જે વાયુથી થયેલા હૃદયરોગમા આસેપવાયુ, સ્તભ વાયુ, શુલ્ક ૨ ને આમ, ૨૦ ઉપદ્રવો હોય તો ઉપર કહી તે જ કિયા કરવી

વાયુના હૃદયરોગમા દ્રવ, આશામ અને પ્રમેદ

હોય તે શુ કરવું ?

સદ્રવાયામપ્રમોહે તુ હિતા રસાઃ । ૩૭ ॥

ક્ષેહાઢ્યાસ્તિત્તિરિકૌશ્ણશિલ્વતંકદક્ષજા ।

પાપુ જે વાયુથી થયેલા હૃદયરોગમા દ્રવ, આશામ તથા મૂર્છના ઉપદ્રવો થતા હોય તો તેતર, ફૂકડો (વણીયા, સરસા), મેળ, વદા, અને ફૂકડો-૨૦ પ્રાતીરમેના માસના રતમા ધસેા સ્નેહ નાખીને તે પીવા, એ લિત કર છે

વલતેલં સરદ્રોગઃ પિપ્રેદ્યા લુકુમારકમ્ ॥ ૩૮ ॥

પથ્યાઢશતપાકં વા મહાક્ષેહ તયોત્તમમ્ ।

જે મામલને હૃદયનો રાગ થયો હોય તેમજ બહુ તેલ (ચિ ૨૧/૭૩ થી ૮૧) પીવુ, રાયવા ચિ ૧૩/૮૦ થી ૮૭ મા વૃલ્લિની ચિકિત્સામા કહેલું સુક્યારક નામે તલ પીવું, ૨ થવા સો વાર પકવ થયેલું જેથી મધનુ તલ જે (ચિ અધ્યાય ૨૨ મ્લોક ૮૦ થી ૪૪ મા) વાતરકત(પત)ના રાગમા કહેલું છે તે પીવુ, અથવા (નીચે ૨૫ પેલા) ઉત્તમ મહાસ્નેહ પીવા

રાક્ષાજીવકજીવન્તીનલાઢ્યાધીપુતનૈર્વેઃ ॥ ૩૯ ॥

માર્ગોસ્થિરાવચાઢ્યોવેર્મદાક્ષેહં વિપાચયેવ ।

દધિપાદ તથાસ્તેષ્ઠ લાભતઃ ઇ નિર્પેયિતઃ ॥ ૪૦ ॥

તર્પણો ઘુંહણો વસ્યો વાતદ્રોગનાશનાઃ ।

રાસના, છતક, છવતી, બાદામ, ભાંડીયળી, નાટો, ભા ની, ઘાંડિપર્ણી, વજ, ત્રિકટુ (ચૂક, પીપર, મરી), એ ૨૦૧ધાના કડક ૨૦ તથા સ્નેહ કરતા ચોથા ભાગના દહી સાથે મહાસ્નેહ(ધી, તલ, મળજ) ૭ ન વના ૨૦ વારે એકદા કરવા તેને મહાસ્નેહ ક્રો ૭ ન પકવ કરવો પછી કાજ વગેરે જે ખાઈ મટી થક તે તેમા નાખી તે સ્નેહ પીવો જે મહાસ્નેહ

ઈન્દ્રિયો તથા માનુષોને પુષ્ટ કરનાર, બધા આપનાર
અને વાયુથી થતા હૃદયરોગનો નાશ કરે છે
દીતેડમ્ સદ્રવાયામે હૃદોગે વાતિકે હિતમ્ ॥૪૧॥
સહીર દધિ ગુહઃ સર્પિતૈરકકાનૂપમામિપમ્ ।

જે વાયુથી થયેલા હૃદયરોગવાળાનો જરૂરિયાત
પ્રદીપ્ત હોય તથા દ્રવ અને આસેપવાળો હૃદયરોગ હોય
તો તેને દૂધ, દહીં, ગોળ, ઘી, જળચર પ્રાણીઓનું
માસ અને અનૂપ દેશના પ્રાણીઓનું માસ હિતકર છે

દૂધ, દહીં, ગોળ, ઘી કયા હૃદયરોગમાં ન વાપરવા ?

પતાન્મેવ ચ ઘડ્યાંનિ હૃદોગેષુ ચતુર્થણિ ॥૪૨॥
શેવેપુ, સ્તમ્મજાઢ્યામસયુક્તેડિ ચ વાતિકે ।

ઉપર જે દૂધ, દાઠી, ગોળ, ઘી, જળચર
પ્રાણીઓનું માસ અને અનૂપ દેશના પ્રાણીઓનું માસ
ખાવાનું કહેલું છે, તે માત્ર વાયુથી થયેલા હૃદયરોગ
વાળાને માટે જ જાણુ વાયુના હૃદયરોગ સિવાય
બાકીના ચારે હૃદયરોગોમાં તથા વાયુના હૃદયરોગમાં
પણ સ્તનબ, જડના અને આમ હોય તો તેમાં પણ એ
દૂધ વગેરે આપવા નહિ

કફના અનુભવવાળા વાયુના હૃદયરોગમાં
કરવાની ક્રિયા

કકાનુબન્ધેતાસ્મિન્સુ ક્ષોષ્ણામાચરેત્કિયામ્ ॥૪૩॥
તે વાયુનો હૃદયરોગ જે કફના અનુભવવાળો હોય
તો સૂખા અને ગરમ ઉપચાર કરવા

પિત્તથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૪૨ થી ૪૮)

વિરેનન, પેષાદિ કમ, ઓષધ

વૈત્તે દ્રાક્ષેચ્છુનિર્વાસાસતાક્ષીદ્રવ્યરૂપકૈ ।
યુક્તો વિરેકો દ્વયઃ સ્યાત્કમઃ શુદ્ધે ચ પિત્તહા ॥
ક્ષતપિત્તજ્યરોક્તે ચ યાદ્રાન્તઃ પરિમાર્જનમ્ ।
કન્દૂરીમયુકત્કલ્લં ચ પિત્તેસહિતમમ્મસા ॥૪૫॥

પિત્તના હૃદયરોગમાં કાઠી દ્રાક્ષ, જેરડેના રસ,
નાકર, મધ, ફાવતા, જે ઓષધો ત્રણે વિરેનન આપવું,
કેમ કે તે હૃદયને હિતકર છે વિરેનન આપીને શુદ્ધ
કર્મ પછી પિત્તના નાશ નાશ પેષાદિકમ ચાલુ કરવા,
તેમ જ ઉદરના જન પિત્તવ્ય-માં કયા પ્રમાણે
શ્વેતેરંધ્રે બાકરી અને નલ્લથી યુક્તિ કરવી વગેરે
તેને કડુ અને જેરીમખનો રસ વાપર અને પાણી
સાથે પાવે

સિદ્ધ ઘી, બસ્તિ

શ્રેયસીશર્કરાદ્રાક્ષાજીવકર્મમકોત્પલેઃ ।
વલાક્ષર્જરકાકોલીમેદાયુમેઘ સાધિતમ્ ॥૪૬॥
સક્ષીર મહિયં સર્પિઃ પિત્તહૃદોગનાશનમ્ ।

ગળાપીપર, સાકર, કાળી દ્રાક્ષ, જીવક, જીવબક,
કાળુ કમળ, જલદાણુ, બજૂર, કાકોરી, મેદા, મલમેદા,
એ ઓષધોના કલ્ક વડ ભેંસના દૂધમાં નાખેલું
ભેંસનું ઘી મિલ્ક કરવું એ ઘી પિત્તથી થયેલા હૃદયરોગ
નો નાશ કરનાર છે

પ્રપૌષ્ઠરીકમધુકવિસગ્રન્યિકસેરુકાઃ ॥૪૭॥
સનુષ્ઠીશૈવલાસ્તામિ સક્ષીર વિપચેદ્ધૃતમ્ ।
શીનં સમયુ તત્ત્વેષ્વ સ્વાદુર્ગાઢૃત ચ યત્ ॥૪૮॥
વસ્તિ ચ દયાત્સક્ષીરં તેલ મયુકસાધિતમ્ ।

સ્વળકમળ, જેરીમખ, કમળ, પીપરીમૂળ, કસેલા
જુલ, સેવાળ, એ સર્વ ઓષધોનો વડે દૂધ નાખીને
ઘી પકવ કરવું એ હૃદય થાય ત્યારે મધ નાથે પિત્તના
હૃદયરોગવાળા રોગીને પાવું, રાત્રિવા દ્રાક્ષાદિ મધુર
(ગળના) વર્નાના ઓષધોથી પિત્ત કરે ઘી પાવું,
કેમ કે તે હૃદયને હિત કરનાર છે વધી રોગીને
જેરીમખથી સિદ્ધ કરેલા તેવમાં મધ મેળવીને તેની
બસ્તિ આપવી

મધુર (નાળા) રોષધી - જુનના જુનસ્થાન
અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૨ થી ૨૪

કફથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૨૪ થી ૪૫)

એક, વમન, આઘાર

કફોદ્ભવે વમેત્સિયઃ પિચુમન્દવચામ્મસા ॥૪૬॥
કુલ્લત્વધ્વનોત્પરક્ષીક્ષ્ણમધયપાદાનઃ ।

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયરોગમાં રોગીને પ્રથમ
એક કરવો, તથા પછી લીમડે અને વડના પ્રાણીથી તેને
ગિલ્લી કરાવવી જે રોગીને કળવી, જાનવ પ્રાણીઓના
માત્રના રસ, તીક્ષ્ણ (ગરમ) મધ અને જરૂર આવ્યા-
પીવાને આપવા

(કેમ છાં લીમડે છે તે માટે જુનને જુનસ્થાન
જાણવા મધ્ય મધવર્ગ.)

મૂર્ધ, કચ્ચ, લેલ, ઘી, મ... અને ...વાપર
પિત્તેન્નયં યચાદિશુભલ્લક્ષણદ્વયનાગરાત્ ॥૪૭॥
સિલાયવાનકકાનાવસ્થારાતુવામ્મુના ।
ફળધાન્યામ્લકોલ્લધયૂર્મ્યાસૈસ્તયા ॥૪૮॥

પુષ્કરાદ્ધામયાશુષ્ઠીશઠીપાદાવચાકળાત્ ।

પ્રવાય તથાડમયાશુષ્ઠી-

માત્રીપીતદ્રકટ્ફલાત્ ॥ ૫૨ ॥

કૃષ્ણી થયેલા હૃદયરોગમા વળ, હિન્ન, મિથિય, સચળ, સૂઠ, એલચી અભ્યોદ, પીપર, ભવખાર, એ ઓપધાનુ ચૂર્ણ લગાર ગરમ (સચેકા) પાણી સાથે પીવું, અથવા ૨૧ જ ચૂર્ણ ફલાણુ સાથે પીવું, અથવા ધાન્યાશ્વ સાથે પીવું, અથવા કળધીના યુષ સાથે પીવું, અથવા ગોમૂત્ર સાથે પીવું, અથવા ફળ, ધાન્યાશ્વ, કળધીના યુષ અને ગોમૂત્રથી સિદ્ધ કરવા રાગવ સાથે પીવું, અથવા મુષ્કરમૂળ, હરડે, સૂઠ, પટકચૂર, રાસ્ના, વળ ૨૧ને પીપર એ ઓપધાનુ ચૂર્ણ ઉપર કહેલા અનુપાનમાથી ગમે તે એકની સાથે પીવું, અથવા હરડે, સૂઠ, અતિવિપત્તી કળા, દાણળદર ૨૧ને કાષ્ઠ્ય એ ઓપધાનો કવાય પીવે.

પ્રવાયે રોહિતકાશ્વચલદિરોદુમ્બરાજુંને ।

સપ્તલાશયે વ્યોપન્નિચ્છૂર્ણાંચિતે કૃત ॥ ૫૩ ॥

સુલોવકાનુપાનશ્વ લેહ કઠુવિકારહા ।

રોહિરી (રગત-પીપર), પીપળો, ખેર, ઉમરડો (ગુલર), સાદા, ખાખરા, વડ, એ વૃક્ષોની અંતરછલના કવાયમાં ત્રિકટુ (નુંઠ, પીપર, મરી) અને નંતોતરનુ ચૂર્ણ નાખીને અવલેહ બનાવેલા પછી તે અવલેહ શાટીને તે ઉપર લગારક ગરમ કરવું પાણી પીવું તેથી કફનો વિકાર નાશ પામે છે

શ્લેષ્મગુલ્મોવિતાગ્યાનિ

ક્ષારાશ્વ વિવિધાન્ પિવેત્ ॥ ૫૪ ॥

કફગુલ્મના ઉપારમા જે જે ધી અને કાર બતાવેલા છે, તે તે અનેક પ્રકારના ધી અને કાર કફના હૃદય રાગમા પીવા

પ્રયોજયેન્નિલાહ વા બ્રાહ્મણ વાડજ રક્ષાયનમ્ ।

તથાડમલકલેહ વા

પ્રાશ વાડમસ્યનિમિત્તમ્ ॥ ૫૫ ॥

કફના હૃદયરોગમા શિવચિકિત રાપવે, રાશવા રતાનના અધ્યાયમા કહેવું (કલવા) બ્રાહ્મણ-રાગ આપવું, અથવા રમ્યાનમા કહેલો આમ્રવકાનલેહ આપવો, અથવા કાતારિકિત્નામા કહેલો રાગસ્થાવલેહ આપવો.

ધૂનું ઓપધ

સ્વાચ્છલ યસ્ય મુક્તિઃ, જીર્ણત્યલ્પ, જરા ગતે ।

શામ્યેસ્ય કુષ્ઠકૃમિજલ્મજ્વલ્પતિલચક્રે ॥ ૫૬ ॥

સર્વવયદાવેલિવિર્મૂળે મુખ્યામ્બુના પિવેત્ ।

જે માણસને ખાધા પછી તરત રાગન પવવા માંડતા પહેલા અત્યંત શુભ થતું હોય (પેટમાં રાગન દુખતું હોય), અન્ન પવતું હોય ત્યારે થોડું દુખતું હોય અને અન્ન પચી રહે ત્યારે તે દુખતું કમી જતું હોય, તે માણસે ઉપલેટ, વાવડિંગ, મિથિય, સચળ, રાતો લેપર, દેવદાર અને રાતિવિપત્તી કરી, એ ઓપ ધાનુ ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પીવું

યસ્ય જીર્ણાધિકં સ્નેહે:

સ વિરેચ્ય: ફલૈ: પુન: ॥ ૫૭ ॥

જીર્ણત્યગ્ને, તથા મૂલેસ્તીક્ષ્ણે: શૂલે સદાડિચિકે ।

જે માણસને અન્ન પચી ગયા પછી પેટમાં દુખતું હોય, તેને વિરેચન દ્રવ્યથી સિદ્ધ કરના સ્નેહ વડે જીવાળ આપવો જે માણસને અન્ન પવતા-પચતા દુખતું હોય તેને ફળ વડે વિરેચન આપવું અને જો ખાધા પહેલા અને પછી સદા ઘાણ દુખ્યા કરતું હોય તેને તીક્ષ્ણ મૂળ વડે વિરેચન આપવું વિરેચન કરાવે એવા ફળ તથા મૂળમાથી કેટલાક નીચે બતાવ્યા છે

ફળવિરેચન અથવા જીવાળ કરાવે એવા ફળ-કાળી દ્રાક્ષ, વાવડિંગ, ખજૂર, ફાંબના, ગરમાળો, આમળા, હરડે, બહેડ, કપિચો, ઉંદરચની, કાકડી, નેપાળો, ગચી, કોલા રાગ પીલુડ

મૂળ વિરેચન અથવા જીવાળ કરાવે એવા મૂળ-સાતલા (સાથેર), શખાવલી, દંતીમૂળ (નેપાળાના મૂળ), ઉંદરચનીના મૂળ, ગરમી, નંતોતર, કાળુ નંતોતર, કમ્બુજ ઈત્યાદિ

આમાશયમા કોપેલા વાધુનું અનુગ્રામન

ધી રીતે કરવું?

પ્રાયોગ્નિલો વલ્લગતિ કુપ્તત્યામાશયે ગત ॥ ૫૮ ॥

તસ્યાનુલોમન કાર્યે શુશિલહૃનપાચને ।

આમાશયમા ગેલા વાધુની ગતિ રોકાય છે, ત્યાર સામાન્ય રીતે આમાશયમા રહેલો વાયુ ગમે છે, માટે એવા રાગમા વમનવિરેચન વગેરેથી રાગની શુદ્ધિ કરવી તથા તેને ઉપવાન કરાવોને અને પાચન ઓપધ આપીને વાધુનું અનુગ્રામન કરવું, એટલે વાધુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગમા ગતિવાળો કરવો

કૃમિથી થતા હૃદયરોગનું ઓપધ

કૃમિમૌપધ સર્વે કૃમિને હૃદયામયે ॥ ૫૯ ॥

इति हृद्गोचचिकित्सितम् ।

પેટમા કૃમિમા ઉપન્ન થયેલી હૃદયરોગ વધ હોય તો (કૃમિરાગમા) કૃમિને નાશ કરવા જે જે ઓપધ કહેવું છે, તે તે અર્થ કનુ

અથ તૃણાચિકિત્સિતમ્ । તૃણા(તરસ)રોગની ચિકિત્સા

(૪૧૫ પદાઃ ૪૦)

સામાન્ય ચિકિત્સા

તૃણાસુ વાતપિત્તગ્નો વિધિઃ પ્રાયેણ શસ્યતે ।

સર્વાસુ શીતો ઘાઘાન્તસ્તથા શમનશોધનઃ ॥૬૦॥

બીજા પ્રકારના તરસના રોગમાં ઘણું ખરું વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારા વિધિ કરવે, તથા બહાર અને અંદર ઠંડક થાય એવા ઉપાય કરવા અને શમન ઔષધ આપવા

ઠંડક થાય એવા ઉપાય

દિવ્યામ્ણુ શીત સર્વોદ્ગ તદ્ગ્દ્યૌમ ચ તદ્ગુણમ્ ।

નિર્વાપિત તત્ત્વોદકપાલચિકિત્સાદિધિઃ ॥૬૧॥

સર્શકરં વા કથિતં પશ્ચમૂલેન વા જલમ્ ।

વર્ષપૂર્વેણ મન્યશ્ચ પ્રશસ્તો લાજસુકુભિઃ ॥૬૨॥

ચાત્યધ્યામપર્વે શીતઃ શર્કરામાશિકાન્વિતઃ ।

યવાગૂ શાલિમિસ્તદ્ગ્દ્યૌદ્વૈશ્ચ ચિરન્તનૈઃ ॥૬૩॥

શીતેન શીતવીર્યેશ્ચ દ્રવ્યઃ સિદ્ધેન ભોજનમ્ ।

હિમામ્ણુપરિપિક્કસ્ય પયસા સહિતામધુ ॥૬૪॥

રક્ષાશ્વત્સલક્ષ્મીજાઘૃણૈર્ધૃતમર્જિતૈઃ ।

સુદ્રાદીના તથા યૂરૈર્જીવનીયરસાન્વૈતૈઃ ॥૬૫॥

નસ્યં ક્ષીરયુત સિદ્ધ શીતૈરિત્થોસ્તથા રસઃ ।

નિર્વાપણાશ્ચ ગણ્ઢયાઃ સ્વસ્થાનોદિતા હિતા ॥૬૬॥

વાહજવરોક્ષા લેપાદ્યા નિરીદાય મનોરતિઃ ।

મહાસરિદ્વંશદીના વ્દશનસ્મરણાનિ ચ ॥૬૭॥

ઠંડા ગાગળામાં (સુ ૫૫ થી ૨૫૫) અથવા ગાગળા જેવા જ ગુલુવાળા ભોમળામાં (સુ ૫/૪૫, ૫) મધ નાખીને પીવું અથવા તપાવેલા માથેના ગોળા, તપાવેલા ઘાના દીકરા કે ગરમ રતી તે પાણીમાં નાખીને (છમકારીને) પછી ઠંડુ પડ્યા પછી તે પાણી ગળીને પીવા આપવું અથવા તે જગમાં સાકર નાખીને પીવા આપવું અથવા નુલ પચમૂળ નાખીને ઉકાળેલા તે જળને ઠંડુ પાડીને પીવા આપવું અથવા જાગરની વાણીના સાધુ દર્દીના મથમાં નાખીને પીવા આપવે તે પણ શ્રેષ્ઠ છે અથવા કાચ જળની બાટીઓ કરીને તેને દેવતા ઉપર શેકવી, તથા તે ઠંડી થાય ત્યાર મધ, સાકર સાથે તે ખાવી અથવા ઘીનના ચાખાની થવાગૂ કરીને તેમાં મધ, સાકર નાખીને તે ખાવી અથવા જૂના કોલ્સની કોરડી કાઢીને તેની

થવાગૂ કરીને તેમાં મધ, સાકર નાખીને તે ખાવી અઠવામાં ઠંડી અને શીતવીર્ય ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલા ભોજનને ઠંડુ કરીને ખાવું અથવા તરસના રોગવાળા માણસના ઉપર ઠંડુ જળ છાટીને તેને સાકર, દૂધ અને કાળી દ્રાક્ષના દારૂ સાથે ભોજન આપવું અથવા જે તેને માફક હોય તે જાગવ પ્રાણીઓના માખના રસમાં લગાર ખટાઈ અને સિધવ નાખીને (અથવા ન નાખીને) તથા તેને ધીમા વધારીને તેની સાથે ભોજન આપવું અથવા સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૮માં કહેલા જીવનીયગણના ઔષધોના કવાય સહિત મગ વગેરના યુષની સાથે ભોજન આપવું, અથવા શીતવીર્ય ઔષધિઓ વડે થરડીના રસમાં સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી બારબાર કાઢેલા ધીનું નસ્ય આપવું અથવા સૂત્રસ્થાનમાં કહેલા શેપણ ગૂઢપ (સુ ૨૨/૨૫ થી ૨૫૫) ભરપણા અથવા દાહનવરમાં મ્હલા (ધિ ૧/૧૩૨૫) ધરા વગેર દ્રવ્યના લેપ વગેર કરવા, તેમ જ તરસની રાગવાળાને કોઈ પ્રકારની કામના (છંચકા) કરવી નહિ, મન આનંદમાં રાખવું, તથા માટી નદીઓ અને પાણીના માટા ધ્રુવ (ધરા) વગેરના દર્શન કરવા તથા તેનું અચરણ કરવું

વાયુની તરસના ઉપાય

તૃણાયા પવનોત્થાયા સમુદ્ર વધિ શસ્યતે ।

રસાશ્ચ શૂદ્ધાણા શીત્રા વિદ્યાર્પિદિગણામ્ણુ ચ ॥

વાયુથી ઉત્પન્ન થોડી તરતમાં ગાળ સાવ દર્દી ખાવું એ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ જ ધાતુઓની પુષ્ટિ કરનારા ઠંડા માસરસ પણ શ્રેષ્ઠ છે રાયવા પાકળ સૂત્રસ્થાનમાં અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૮માં કહેલા વિ નીદિ ગમના ઔષધન પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી વાયુ એ થત શ્રેષ્ઠ છે

પિત્તની તરસના ઉપાય

વિસજાયા સિતાયુક્ત પક્ષોદુશ્વરજો રસઃ ।

સ કાથો વા હિમસ્તદ્દારિવાદિગણામ્ણુ વા ॥

તદ્વિધેશ્ચ ગણે શીતકપાયાન્ સાસતતામધૂન્ ।

મધુરૈરોષવૈસ્તદ્વત્ ક્ષીરિવૃંશ્ચ કલ્પિતાન્ ॥૬૦॥

કીજપૂરકમ્બુદ્વાકાવદેતસપલ્લવાન્ ।

મૂર્લાનિ કુશકાશાના યદ્દયાદ ચ જલે ગૃતમ્ ॥

જ્વરોદિત વા દ્રાક્ષાદિ પચ્ચારામ્ણુ વા વિનેત્ ।

પિત્તની તરતમાં પાચ ઉમરગાળ (નુગર પુત્રના ફૂલના) રસમાં સાકર નાખી પીવું, અથવા પાચ ઉમરગાળે કવાય સાકર ઠાવ પીવે, અથવા તેના ગિમ સા ર સાથે પીવે, અથવા ચાલિયાદિ મધુના ઔષધોના નસ્ય પીવે, અથવા સૂ ન ૧૫માં કહેલા શીતવીર્યવાળા

ઓપધાના ગણના હિમમાં સાકર અને મધ નાખીને પીવે, અથવા મધુર વર્ગનાં દ્રવ્યોથી બનાવેલા ક્વાથમાં સાકર અને મધ નાખીને પીવાં, અથવા પીપળા, વડ વગેરે દ્રવ્ય નીકળે એવાં વૃક્ષની અંતરછાવના ક્વાથ કરીને તે ઠંડા પડયા પછી તેમાં મધ, સાકર નાખીને પીવા, અથવા ત્રિજેઠં, કાળી દ્રાક્ષ, વડ, નેનર—એ ચારનાં પાદકાં, દર્ભ અને કાસનાં મૂળ તથા બેઘીમધ—રો ઓપધાને પાણીમાં ઉકાળીને ઠંડું કરીને તે પાણી પીવું અથવા જવરની ચિકિત્સામાં શ્લેષ્મક પાપથી પાટમાં દ્રાક્ષાદિ ફીટ કહેલા છે તે ફીટ પીવે; અથવા પંચ-સારાંનું (સૂ. ૩/૩૦૫) પીવું

કફની તરસના ઉપાય

ફનોદ્રવાપાં યમનં નિમ્બપ્રસવવારિણા ॥ ૭૨ ॥
વિલ્વાદકીપશ્ચકોલદમ્પશ્ચકસાચિતમ્ ।
જલ પિવેદ્રજન્યા વા સિદ્ધે સક્ષોદ્રાકર્કરમ્ ॥ ૭૩ ॥
મુદ્ગપૂર્વં ચ સર્વોપવટોલીનિમ્બપલ્લવમ્ ।
યવાદ્રે તીક્ષ્ણકપલનસ્યલેહ્યાં શીલયેત્ ॥ ૭૪ ॥

કફની તરસના રોગ થયો હોય તો લીમડાના પાદકાંનું પાણી (સ્વરસ) પીન ઊંચડો કરતો, તેમ જ બીજું, તુવેર, મુંઠ, પીપર, મરી, વિત્રા, પીપતેમૂળ અને દર્ભપચક એ ઓપધાથી સિદ્ધ કરેલું પાણી પીવું, અથવા તાતદશી સિદ્ધ કરેલા પાણીમાં મધ અને સાકર નાખીને તે પીવું, ત્રિકટુ (નુક, પીપર, મરી), પટેલ અને લીમડાના પાદકાં નહિન મગનો મૂલ ખાવા અથવા, અથવા જવનું અન્ન ખાવું, અથવા તીક્ષ્ણ કોનના બની રાખવા અથવા તીક્ષ્ણ નસ્ય નાખવું, અથવા તીક્ષ્ણ ન વહેલ નાટવા.

ત્રિદોષની તરસના ઉપાય

સર્વેરામાથ તદ્વદ્વા કિયેષા યમનં તથા ।
શૂપળાદૃષ્ટાવચાફલામ્લોષ્ણામ્ભમસ્તુમિઃ । ૭૫ ॥
તેણે હોય એકત્ર મરવાથી અથવા આમથી તરસના નાનમરો હોય તેના ઉપાય તરીકે સ્નિનપાનને તથા આમને નાનનાતો કિપા કરતો કંઈ છે, તેમ જ યમન આપવું એ પણ કોઈ છે; તેમ જ નુક, પીપર, મરી, વિત્રા, વડ, એ ઓપધાનું પુર્ણ, ખટા નવના રસના નામ, તરસ પાણીમાં અથવા દર્ભના નીરમાં પાણી પીવું

ઉપચરને લોધે થતા તરસરોગના ઉપાય

મધ્રાન્યવાન્મઠમુર્ખે હિમં મ્નથે ચ ક્ષાલયિત્ ।
અન્ન ન ખાવાને કહે જે તરસનો રોગ થયે છે તેમાં તરસ મંડ તથા દર્ભ મધ કાઢ, પ્રકૃતિ, આમને વડેના વિષે કરીને પીવે (વિ. ૪૨૮૮ની રચકૃત)

પ્રકૃતિ હોય તેણે ગરમ મંડ પીવે; જેની પિત્તકૃદ કે વાતપિત્ત પ્રકૃતિ હોય તેણે ઠંડો મંથ પીવે. એ જ પ્રમાણે કાળ અને સાત્ત્વ વિશે પણ જાણવું. આ જગ્યાએ મંથ એટલે ધીમાં કરમેવેલા, ઠંડા પાણીમાં પલાળેલા બહુ પાતળો નદિ કે બહુ જાડો નદિ એવાં સાધુ.)

યાકને લોધે થતા તરસરોગના ઉપાય

તુપિ શ્રમાન્માંસરસં મન્યં વા સચિતં પિવેત્ ॥ ૭૬ ॥
કામની તરસનો રોગ થયો હોય તો માંસનો રસ અથવા સાકર મેળવીને મંથ પીવે.

તાપને લોધે થતા તરસરોગના ઉપાય

આતપાત્સચિતં મન્યં યવકોલજસકુમિઃ ।
સર્વાણ્યદ્વાનિ લિમ્બેષ્ઠ તિલપિણ્યાફકાશ્વિકીઃ ॥ ૭૭ ॥
જે તરસે કે તાપ લાગવાથી તરસનો રોગ થયો હોય તો જવ અને બોરના સાધુનો મંથ કરીને તેમાં નાકર નાખીને તે પીવે, તથા તલનો ખોળ અને કાજ મેળવીને તે વડે આમને ઘટીરે લેપ કરવે.

તાપ વેદ્યા પછી ઠંડું પાણી પીવાથી થતા તરસરોગના ઉપાય

શીતરસનાનાથ મધામ્બુ
પિવેત્તુમાન્ મુદામ્બુ વા ।
ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવાથી કાઠિને તરસનો રોગ થયો હોય તો તેણે ઘણું પાણી પીવું અથવા નાનું પાણી પીવું.

દમ્બે થતા તરસરોગના ઉપાય

મધાદ્યંજલ મધં સ્નાતોઞ્જલયમૈયુંતમ્ । ૭૮ ॥
દમ્બે પીવાથી તરસનો રોગ થયો હોય તો નાનું દમ્બાં અડવું પાણી મેળવીને તથા અડવું પાણી મરવેલા દમ્બા સિંચવ અને ખટાથી નાખી તે પીવું

તીક્ષ્ણ વદ્યગ્નિનિવાસને સ્નેહ પાંચથી થતા તરસરોગના ઉપાય

સ્નેહતીક્ષ્ણતરપિસ્તુ સ્વધાપચિશિરં ઝલમ્ ।
સ્નેહપાન કરવાથી રોગના વદ્યગ્નિનિવાસ તાપ થયો હોય તેણે સ્નેહપાન કરીને (કુદની ગેને ૯૧) જે પાણી ઠંડું તાપ ને પીવું.

સ્નેહ પચે કે ન પચે તેથી થતા તરસરોગના ઉપાય

સ્નેહાદ્યુષ્ણાન્મઠીર્જાન્તુ જીર્ણાન્નપંડે વિચાકિતઃ ॥
સ્નેહપાન કર્યા પછી જે ન પચતો તરસનો રોગ હોય તે ઘટ્ટર નરમ કંટુ પાણી પાડે અને સ્નેહ પચે તરસનો રોગ થયો હોય તો નાનું પાણી

સ્નિગ્ધ અન્ન ખાવાથી થતા તરસરોગના ઉપાય

વિદ્રેક્ષિગ્ધાન્નદુપિતો દિમસ્પર્ચિ ગુડોદકમ્ ।

સ્નિગ્ધ અન્ન ખાવાથી તરસનો રોગ થયો હોય તો બરફની સ્પર્શ કરે એનું ઠંડુ (અતિશય ઠંડુ) ગોળનું પાણી પીવું

ભારે વજેરે અન્ન ખાવાથી થતા તરસરોગના ઉપાય
મુર્ચાચ્ચેન દુપિતઃ પી-બોળાસ્યુ તદુલ્લિલેત્ ॥૮૦

ભારે વજેરે ગુલવાળું અન્ન ખાવાથી જેને તરસનો રોગ થયો હોય તેણે ગરમ પાણી પીને તે ખાધેલું અન્ન ઊલટી કરીને અડધર કાઢી નાખવું

શયથી થતા તરસરોગના ઉપાય

ક્ષયજાયા ક્ષયહિત સર્વે મૃદ્ધામૌવધમ્ ।

શયરોગથી જે તરસનો રોગ થયા હોય તેને મટાડવાને ક્ષયરોગની ઠિકિત્સામાં જે જે નુહલ્લુ ઔષધો કહ્યા છે તથા ક્ષયગળવાવાને જે જે હિતકર છે, તે તે મર્દ ઉપાય કરવા

દૂધાળા, નબળા, લૂખાના તરસરોગના ઉપાય

કૃશદુર્બલવક્ષાણાં ક્ષીર છાગો રસોઽધ્યા ॥૮૧

જે માણસો ઘરોરે કૃશ, નબળા કે લૂખા હોય તેમને દૂધ પાવું હિતકર છે, અથવા બકરાનો માગરસ પલું તેમને હિતકર છે

હોઈયા હોઈયાવાળી તરસના ઉપાય

ક્ષીર ચ સોર્ધવાતાયાં ક્ષયકાસહૃદૈઃ ગૃતમ્ ।

તરસના રોગમાં બહુ ઓછકાર કે હોઈયાહોઈયા થાર તો ક્ષય અને ઉધરસને મટાડનારા ઔષધો દૂધમાં ઉકારીને તે ૬ થ ઠંડુ કરીને રાત્રીને પાવું, અથવા બકરાનો માગરસ પાવવ

કોઈ રોગના ઉપદ્રવરૂપ તરસમાં શું કરવું?

રાગોપલ્લર્ગજ્ઞાતાયાં ચાન્વામ્બુ સસિતામ્બુ ॥૮૨
પાને પ્રશસ્ત સર્વા ચ ક્રિયા રોગાચપેક્ષયા ।

જે કોઈ રોગના ઉપનર્ગથી (ઉપદ્રવરૂપે) તરસનો રોગ થયો હોય, તો ચાન્વાના પાણીમાં મધ તથા તાકર નાખીને તે પીવાને આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ જ જે જે રોગ તે તરસનું કારણ હોય, તે તે રોગને મગડવાની નર્મ ક્રિયાઓ કરવી.

તૃષ્ણન્ પૂર્વામવશીનો ન ભમેત જલ યદ્વિ ॥૮૩
મરણ દીર્ઘરોગ વા પ્રાપ્તુમાસ્વરિત તત્ ।
સાત્ત્વ્યાન્નપાનમૈવજ્યેસ્તૃણાં તસ્ય જયેતુરા ॥
તસ્યો જિતાયામન્યોઽપિ ધ્યાધિ-શસ્યધિકિ-

સ્તિતુમ્ ॥૮૪૩ ॥

इति तृष्णारोगचिकित्सितम् ।

જે માણસ પ્રથમ થયેલા કોઈ રોગથી ક્ષીણ થઈને તરસના રોગથી પીડાતો હોય, તેને જે પીવાને પાણી ન મળે તો તે મરણ પામે અથવા તેને લાના વખત સુધી ચાકે એવો રોગ થાય માટે તેને માફક આવેલા અન્ન પાન અને ઔષધો આપીને પ્રથમ તેની તરસ જેમ બંને તેમ ઉતાવળે મટાડવી અને પછી બીજો રોગ મટાડવાનો ઉપાય કરવા, કેમ કે પ્રથમ જે તરસને મટાડવામાં આવે, તો પછી બીજા રોગની પણ ચિકિત્સા કરી શકાયો

इत्यष्टाङ्गहृदये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने छर्दिहृद्वा
तृष्णाचिकित्सित नाम पञ्चोऽध्याय ॥ ૬ ॥

અધ્યાય ૭ મો : મદાત્યય, મદ, મૂર્છા
અને સંન્યાસની ચિકિત્સા

પાછલા અધ્યાયમાં છેવટ નુખ્લાના ઉપનાર બનાવ્યા પછી આ અધ્યાયમાં મદાત્યય નામે રોગ જે દાડે પીવાથી થાય છે, તેની ચિકિત્સા ગણે છે, કમકે જેમ તરસના રોગનું કારણ વાયુ અને પિત્ત છે, તેમ મદાત્યયનું કારણ પણ વાયુ અને પિત્ત છે, માટે તે બંનેની ચિકિત્સા ઘણે ભાગે મમાન છે એ કારણથી ગ્રંથકાર અધ્યાયનો આરંભ કરતા કહ છે કે,

अथातो मदात्ययादિचिकित्सितं

ध्याव्यास्यामा ।

इति ह स्माहुरાગ્રેયાदयो महर्षयः ।

ત્યાર છતાં અમે મદાત્યય વજેરે રોગની ચિકિત્સા તમજાવીશું એ વિષયમાં આગ્રેય વજેરે માહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

મદાત્યયની ચિકિત્સા

(૪૧૫ ૦૧ થી ૯૬)

સામાન્ય ચિકિત્સા

(૪૧૫ ૦૧ થી ૧૧)

દોષના પ્રમાણ પ્રમાણે ચિકિત્સા : કારણ

यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रातःकारयेत् ।

કફસ્થાનાનુપૂર્ણા ચ તુલ્યદોષે મદાત્યયે ॥૧॥

મદાત્યયરોગમાં જ્યારે વાયુ વજેરે દોષ વિષમ હોય (ઓછાવધન કોષેલા હોય) ત્યારે જે દોષનું બળ વધારે જોવામાં આવતું હોય તેની ચિકિત્સા પ્રથમ

કરવી. પણ જે મદાત્મ્યમાં સઘળા (ત્રણ) દોષ સમાન હોય (સરખા કોષેલા હોય) તે કફના અથવા સ્થાનના દોષોને અનુક્રમે જીતવા (ચિ ૧/૧૪૮)

પિત્તમારુતપર્યન્તઃ પ્રાયેણ હિ મદાત્મ્યયઃ ।

કેમ કે સામાન્ય રીતે વખત જતા મદાત્મ્યરોગ પિત્ત અને વાયુ સુધી પહોંચે છે. પ્રથમ મદાત્મ્યને લીધે કફ વધે છે, પછી પિત્ત અને વાયુ વધે છે.

દાહના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી થયેલા

રોગ દાહથી જ મટેઃ કારણ

હીનમિથ્યાતિપીતેન યો ધ્યાયિરુપજાયતે ॥૨॥

સમપીતેન તેનૈવ સ મંચંતોપશામ્યતિ ।

મદસ્ય વિપણદહણત્

વિવં તૂત્કર્પવૃત્તિભિઃ ॥૩॥

તીક્ષ્ણાદિભિર્ગુણેર્વાગ્નિપાન્તરમપેક્ષતે ।

તીક્ષ્ણોષ્ણનાતિમાત્રેણ પીતેનામ્લાવદાહિના ॥૪॥

મંચનાગ્રસક્કેદો વિદગ્ધઃ ક્ષારતાં ગત ।

પાન્ કુર્યાન્મદત્ત્વમોહજ્વરાન્તર્દાહવિષ્ણમાન્ ॥૫॥

મચોત્કિરેન દોષેણ રક્ષાઃ સ્ત્રોત સુ મારુત ।

સુતીમા વેદના યાજ્ઞ શિરસ્યસ્થિયુ સન્ધિયુ ॥૬॥

જીર્ણમમદદાપસ્ય પ્રકાઙ્ક્ષાલાઘવે સતિ ।

યૌગિક વિધેયધુક્ મધમેવ નિહન્તિ તાન્ ॥૭॥

ક્ષારો હિ યાતિ માધુર્યે શીઘ્રમમ્લોપસંહિતઃ ।

મધમમ્લેષુ ચ શ્રેષ્ઠ દોષવિવ્યન્દનાવલમ્ ॥૮॥

તીક્ષ્ણોષ્ણાદૈ પુરા મૌકૈર્દીપનાદૈસ્તથા ગુણે ।

સાત્મ્યત્વાચ તવૈવાસ્ય ધાતુસામ્યકર પરમ્ ॥૯॥

હીન (ઓછું) મદાપાન, મિથ્યા મદાપાન કે અતિ (વધારે પડતું) મદાપાન કપાથી જે રોગ થાય છે, તે રોગ તે જ મદ યોગ પ્રમાણમાં પીવાથી થમે છે. મદાપાન કરતાંરતા આખા ભયે અને મન જાણ પામે તે પહેલા જ મદાપાન કરતા અટકવું એ સમ મદાપાનનું લક્ષણ છે. કાળી દ્રાક્ષનું, મધુર્યનું કે નાચનું, જે જે જાતનું મદ પીવાથી રાન થયો હોય, તે તે જાતના મદાપાનથી તે રોગ થમે છે, કેમ કે મદના અને વિષનો સ્વભાવ એકતરમો છે. જેમ વિષ તીક્ષ્ણ વગેરે દશ ગુણેવાનું (ઉ ૩પ/૩, ૭) છે, તેમ મદ પણ તીક્ષ્ણ વગેરે દશ ગુણેવાનું (નિ ૬/૧) છે. માટે જેમ વિષની યાતિ વિષથી થાય છે, તેમ મદની યાતિ પણ મદથી જ થાય છે. કોઈ કહેશે કે જે મદ (દાહ) અને વિષ (રોગ) સમાન હોય, તે જેમ એક જાતના વિષની યાતિ બીજી જાતના વિષથી થાય છે, તેમ એક

જાતના મદથી થયેલા મદાત્મ્ય રોગની યાતિ બીજી જાતના મદથી થવી જોઈએ, તો તેનો ખુલાસો એ છે કે વિષમાં તીક્ષ્ણ વગેરે દશ ગુણે મોટા પ્રમાણમાં રહેલા છે, માટે એક વિષની ચિકિત્સા માટે બીજા વિષનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે, કેમ કે એમ ન કરે તો એક જ વિષ પોતે કરેલા રોગને યાત કરવાને બસ થાય નહિ, પણ મદમાં જે તીક્ષ્ણ વગેરે દશ ગુણે રહેલા છે તે ઓછા પ્રમાણમાં રહેલી છે, અને તેથી એક જાતના મદથી જે રોગ થાય છે તેને તે જ મદ મટાડી શકે છે. તીક્ષ્ણ વગેરે ગુણે વિષમાં મોટા પ્રમાણમાં રહેલા છે અને મદમાં ઓછા પ્રમાણમાં રહેલા છે એ જ વિષ અને મદમાં ફેર છે.

તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અમ્લ (ખાટું), વિદાહી, બેવા ગુણવાળું મદ અતિશય પીવાથી અનન્યા રસનો ક્ષેદ (બીનાશ) વિદગ્ધ થઈને તે તાર બની જાય છે અને તેથી જે મદ, તરસ, મોઢ, જવર, આતર્દાહ અને ભય થાય છે, તમ જ તે મદ પીવાથી પોતાના સ્થાન માથી ચલિત થયેલા હોય વડે શિરાઓમાં ફરતો વાયુ શેકાવાથી માથામાં, હાડકામાં અને સાધામાં જે અત્યંત તીવ્ર વેદના થાય છે, તે ઉપદ્રવો અને વેદના આમ અને મદનો હોય જ્યારે પાકી ગય તેમ જ બીજી ઈચ્છાના કરવાની તેનામાં સ્ફૂર્તિ આવે, ત્યારે તેને વિધિ પ્રમાણ યૌગિક મદ આપવું હોય તો તેના મદ, તરમ વગેરે ઉપદ્રવો તથા ઉપર કહેલી વેદનાઓ નાથ પામ છે, કેમ કે તારમાં જ્યારે ખગ્નિ મળે છે, ત્યાર તે તન્કાળ ગળેથી બને છે, એવા તેનો સ્વભાવ છે અને મદ એ તમામ ખાટા રસમાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે તે દોષન ગતિ કરાવીને પાછા તેના સ્થાનમાં લાવવાને નામર્થ છે.

દાહના તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ વગેરે જે ગુણ અગાઉ (નિ ૬/૧માં) કહ્યા છે તે ગુણોને લીધે તથા ધ્વન્ય દીપન વગર જે ગુણે અગાઉ (સુ ૫/૨૨થી ૨૪) કહ્યા છે, તે ગુણોને લીધે તથા દાહ ૨૨ને કોઈ પણ નવજો લાગ્યાથી દાહ મ નવપના યાત્રીની ધાતુઓને તમ કરવા ૮૮ ઉત્તમ ઉપાય છે.

મદાત્મ્યમાં કઈ દવા કયા સુધી કરવી ?
સસાહમષ્ટાન્તે વા કુર્યાત્પાનાત્યયૌષધમ્ ॥૧૦॥
જીર્ણત્યેતાવતા પાને કાલેન ત્રિપચાશ્રિતમ્ ॥૧૦॥
મદાત્મ્ય રાગનું ઔષધ પાન વિષ કે અમ્લ દિવન કરવું (તેથી વધારે દવા કરવું નહિ); કેમ કે પીવેલા દાહ ખાટા માર્ગમાં ગયા હોય, તો તે અટકાવ દિવતમા પની જાય છે.

પરં તતોડુમ્ભાતિ યો રોગસ્તસ્ય મેષજમ્ ।
યથાયથં પ્રયુક્તિત કૃતપાનાત્યયોવધઃ ॥ ૧૧ ॥

ત્યત કે આઠ દહાડા સુધી મદાત્મ્યનુ ઔષધ
ક્યાં પછે પણ જે રોગીને આરામ ન થાય, તો પછી
મદાત્મ્યને લીધે જે રોગ માલુમ પડે તો યોગ તે રોગનું
પ્રેતપોતાનું ઔષધ કોષેલા દોષના તિવાર કરીને કરવું,
કેમ કે મદાત્મ્યનુ ઔષધ કંગવાની મર્ચા, ઘણામાં ઘણી
આઠ દિવસની કરેલી છે

વિશેષ ચિકિત્સા

પાપુ વધારે હોય એવા નિદોષના

મદાત્મ્યના ઉપાય

તથ વાતોત્થળે મધ વર્ધાત્પદ્ધત્યુતમ્ ।
વીજપૂરકવૃદ્ધાન્કોલવા ડેમદીપ્યકૈ ॥ ૧૨ ॥
યવાનીહપુપાજાઝીવ્યોપવિલવનાર્દ્રકૈઃ ।
શૂભૈર્મૌર્ધ્વદિતિકૈઃ સ્નેહવદ્વિષ્ણુ સક્તિમ્ ॥ ૧૩ ॥
ઉષ્ણક્ષિત્ત્વામ્લલવણા મેઘમાંસરસા હિતાઃ ।
માત્રાત્રાતકપેશીમિઃ સંસ્કૃતા રાગપાડવાઃ ॥ ૧૪ ॥
ગોધૂમમાયવિકૃતિર્મૃંડુચ્ચિત્રા મુક્તમિયા ।
માદ્રિકાર્દ્રકકુલ્માપસુકર્મસાદિર્ગમિની ॥ ૧૫ ॥
સુરભિલ્લવણા કીટા નિગદા વાઙ્મજ્જગત્તી ।
સ્વરસો વાડિમાત્ર કાથઃ પચ્ચમ્લાત્કનીયસઃ ॥ ૧૬ ॥
શુષ્કીયાન્યાસત્યા મસ્તુ-

સુક્તમ્બોઞ્ઞામ્લકાઞ્જિકમ્ ।

મધ્વજ્ઞોદ્વર્તનજ્ઞાનમુષ્ણ પ્રાવરણ ઘનમ્ ॥ ૧૭ ॥

વનશ્ચાગુરજો ધૂપઃ પક્ષ્ચાગુરુકુલ્કુમઃ ।

કુલ્લોશ્ચોણિશાલિન્યો યૌવનોષ્ણાઙ્ગયથ્થઃ ॥ ૧૮ ॥

દિપ્તેનાલિજ્ઞને યુક્તાઃ દ્રિયાઃ સવાહનેષુ ચ ।

મદાત્મ્ય રોગમાં જે વાપુનું બળ અધિક હોય તો
લેટથી બનાવેલું મધ, તેમાં બિબેં, આમચૂર, બેર,
દાડમ, અલમ્બો, રાવભાદ, પાતરી, છરુ, સુદ, પીપર,
મરી, સિંધવ, રાતળ, બીન્વલ, આદુ, કવચા ઉપર સેકેનું
માસ, લીનક અને ઘી વગેરે સ્નેહવાળો સાધુ, એમાં
ના ગમે તે એક સાથે જ થવા જે કે વધારે ઔષધો
અથવા મધ્ય ભેળવીને આપવું, અથવા ગરમ રિન્ગળ,
ખાટા અને ખારા એવા ચરબીભર્યા પાણીઓના માનના
રસ હિતકર છે, અથવા કેરી કે આખાતક(આનાડા)ની
પેશીઓ (ગરના કકડ) વડે સસ્કાર્યુકત કરેલા વગ
અને ખાંડવ નામના પીણ આપવા, અથવા કોમળ
જાનજનની અને માવે એવી ઘઉંની કે અડધી વાનીઓ

આપવી, અથવા કોથમી, આદુ, કળથી, સરસો, માસ
વગેરે નાખીને તેવાર કરેલું, સુગંધવાળું, સિંધવ નાખેલું
દુધ અને જાનુ વાટણી નામે મદનું નીતરું પાણી
આપવું, અથવા દાડમનો સ્વરસ આપવો, અથવા વધુ-
પથમૂળનો કવાથ આપવો, અથવા સુઠ અને ધાણાનો
કવાથ આપવો, અથવા દહીંનું નીતરું પાણી અથવા
સરકાના પાણીમાંથી નનાવેલી ખાટી કાઠ આપવી.
આવા રોગીને અભ્યાગ, ઉદ્ભૂતન રાત્રે સ્નાન ગરમ
જાંઘીઓ તથા રોડવાનું જાડુ જેઠીએ તેના આગળ
અગરનો (અગરવસ્તીઓનો) ખૂબ જાડું ધૂપ કરવો
તેને અનર રત્ને કેસરના પર્કજાડ રંગા)નો લેપ
કરવો વળી જે સ્ત્રીઓના સ્તન, સાથળો અને કુંભાઓ
ચોળાયમાન હોય તથા જીવાનીને લીધે જેમની શરીરરૂપી
ચાંદ (વાકરી) ઊભી હોય, એવી મનગમતી સ્ત્રીઓ
જિમળકાથી આલિંગન કરે તે હિતકર છે, તેમ જ
તેવી સ્ત્રીઓ તેના શરીરની ચર્મી કરે તે પણ હિતકર છે

પિત્ત વધારે હોય એવા નિદોષના

મદાત્મ્યના ઉપાય

(૧૪૬ ૧૦ થી ૩૨૧)

પિત્તોત્થળે વનુજલં શાકૈર્મધુ વા યુતમ્ ॥ ૧૯ ॥
રસદીડિમલ્લજૂરમધ્વદ્રાક્ષાવરુપજઃ ।

સુશીતં સચિતાસક્તુ યોજ્યં તાદૃક્ ચ પાનકમ્ ॥ ૨૦ ॥

સ્વાદુવર્ગકપાર્યર્થો યુક્તં મધં સમાશ્લિકમ્ ।

મદાત્મ્યમાં પિત્તનું જેર વધારે હોય તો નાકરના
દાડમાં ઘણું પાણી મેળવીને પાવું, અથવા દાડમ,
અજૂર, મીઠા લીંનું, કાશી દ્રાક્ષ, રાત્રે મીઠા ફાલસા,
એ ફળોના ગ્રસ મધમાં મેળવીને ઘણા દહીં કરીને તે
આપવો અથવા એવું જ રોટલે ઠડુ પાનક (પાછળ
સૂ અ. ૩ મા કહેલું) નાકર તથા સાધુ સાથે આપવું
(નાથુ ઝગરની પાણીના લેવો, જવનો નહિ), અથવા
મધુર વર્ગના ઔષધોના કવાથ સાથે મધ મધ નાખીને
આપવું

હાલિપદિકમસ્ત્રીયાસ્છરાજૈનકપિજલૈઃ ॥ ૨૧ ॥

સતીનમુદ્રામલકપટોલીદાડિર્મ રસૈઃ ।

પિત્તના મદાત્મ્યવાળાઓ શાન ચોખા અને સાદો
ચોખાનો જાત તલચ, વસ્ત્ર, કાગિયાર હરણ અને
ધોળા તેતરના માનરગ માથે ખાવો, અથવા વટાણા,
મદ, આમથા, પટેલ કે દાડમના રત્ર સાથે ખાવો
(રત્રસ્વરત્ર, પૂષ)

નરસ અને નિદોષવાળા મદાત્મ્યનો ઉપાય

કપિપિત્ત સમુક્ષિદ્ધિદિપ્તેષુદ્ધિવાહવાન્ ॥ ૨૨ ॥

પીત્વાઽમ્બુ શીતં મધ યા મૂત્રીચુરસસંયુતમ્ ।
દ્રાક્ષારસં યા સંસર્ગી તર્પણાદિઃ પરં હિતઃ ॥૨૩॥
તથાઽમિદંદિવ્યતે તસ્ય દોષદાપાશ્વપાત્નનઃ ।

જે મદાત્મ્યપદોગવાશાન તત્સ લાગ્યા કરતી હોય
અને દાહ થતો હોય તેણે કદું અને પિત્ત મ્યાનથી સ્થિત
યથા હોય તેની, કદું પાણી પાને સારી રીતે ઊવટી
કરી નાખવી, અથવા રોગીના પુષ્કર ૨૫ માથે મધ
મેગવીને તે પાને ઊવટી કરવી, અથવા કાળી દ્રાક્ષનો
૫૫ પીને ઊવટી કરવા ઊવટી કર્યા પછી તર્પણ (પાનુ
નથા ઈન્દ્રિયો વગેરેને તૃપ્ત કરનારી ક્રિયા) થી ચરૂ થતો
પેપા વગેરે કમ કરવા હિતકર છે એ પ્રમાણ કરવાથી
મદાત્મ્ય રાગવાશાનો અગ્નિ પ્રતીમ ધણ છે અને તે
મેર રહ્યા દોષને તમા રાગીને ખાધેલા અન્નને પચાવે છે

ઉચ્ચરત્, લોહીવાળા બળખા, પડખામા અને

સ્તનમા પીડા, નરત્, વિદાહ, ઉત્ક્રેચ

વાળા હૃદય અને છાતીવાળા

મદાત્મ્યપદો ઉપાય

કાસે સરકનિષ્ઠિદે પાર્શ્વસ્તનઘ્રજાસુ ચ ॥૨૪॥
તૃણાર્યાં સવિદાહાર્યાં સોઢ્ઢેયો દૃદ્યોરસિ ।
શુદ્ધવીમદ્રસુસ્તાના પટોલસ્યાથવા રસમ્ ॥૨૫॥
સશુદ્ધેરેયુક્તિતિત્તિરપિત્તમોજનમ્ ।

પિત્તના મદાત્મ્યપદો પાણી પાને હોય અને તમા
બોલી પડતું હોય, પાના અથવા સ્તન અંગે પીડા થતી
હોય, દાહ નહિત તત્ત્વ યાની વાત વાત છાતી અને
ત્ત્વમા ઉછાયા માંગના (ઉત્તારા આવતા) હોય, તો
ત્રણો, ચૂક, મેલ ૨૫ તરેનો અથવા પટોલનો
૨૫ આદુ નહિત પાણી અને નાના તેલરત્તુ માન
ખાવા આપવું

વાયુ અને પિત્ત વધારે હોય અને બાહુ ૪

તરત્ત હોય એવા મદાત્મ્યપદો ઉપાય

તૃપ્યતે ચાતિ ચલવદ્વાતપિત્તે સમુદ્યતે ॥ ૨૬ ॥
દઘાદ્ દ્રાક્ષારસં પાનં શીત દોપાનુલોમનમ્ ।
જીર્ણેશ્યાન્મધુરામ્લેન દાગમાસરસેન ચ ॥ ૨૭ ॥

જે મદાત્મ્યપદો નાગીન વાયુ અને પિત્ત અધિક
કાપ્યા હોય અને જે મદાત્મ્ય તત્ત્વથી પીડાતા હોય, તેના
દોષને રચાયાવિક માર્ગે પ્રયુક્ત કરવાનો કદ તરીકે
દ્રાક્ષનો રસ તેને પીવડાવવા જગ્યા તે દ્રાક્ષનો ૫૫
નેને પચી જાય, ત્યારે તેણે ગળ્યા અને ખાઈ
રત્ત સાથે અપવા બળવાના માનના નાથ ખાઈને કનુ

તરત્તવાળા મદાત્મ્યપદો ઉપાય

તૃપ્યત્પદાઃ પિથેન્મદ્યં મદં રક્તન વહુદકમ્ ।
મુસ્તદાદિમલાજામ્બુ જલ યા પર્ણિનીશ્ચુતમ્ ॥૨૮॥
પાટલ્યુતલકન્દૈર્વાં સ્વભાવાદેવ વા હિમમ્ ।

જે મદાત્મ્યપદો મેગીને તરત્ત લાગતી હોય, તે
તેને ચત્તીનુ રક્ત કરવા માટે પુષ્કળ પાણી મેગવીને
થાડુ થોડુ મધ પાનુ, રાથવા મેલ, દાહ ૨૫ ગરમી
ધાણીનુ પાણી પીવુ, અથવા શાલિપર્ણી, પુષ્કળપર્ણી,
મુન્ગપર્ણી અને માપપર્ણી ૨૦ ઓષધિર નિા કવાથ
પીવે, અથવા પટોલ ૨૫ને કમળના કદના કવાથ
પાવે અથવા જે પાણી સ્વભાવે જ શીતળ હોય તે પીવુ
(ઉપર ક્ષેષ્ટા નથા પાણી દહા ૪૫ પીવા)

બાહુ દાહ પીથાથી જળુ, તાળવુ, હોઠ શુક્રાપ અને

છાત બાહરે લબડે ત્યારે શું કરવું ?

મદાતિપાનાદધ્વાતૌ કીર્ણે તેજસિ ચોદ્યતે ॥૨૯॥

યઃ શુષ્કગલતાવ્રોષ્ઠો જિહ્વાં નિષ્કૃપ્ય ચેદ્યતે ।

પાયયેત્કામતોઽમ્બસ્તં નિશીથપથનાહતમ્ ॥૩૦॥

મદાત્મ્ય વાગ્ય કરવાથી જે માણસનો જઠરાનુ
માલ થઈ ગઈ હોય તથા તે જ પાનુ વૃદ્ધિ પામીને
માલ પામી હોય અને તેથી જે માલનનું જળુ, તાળવું
અને હાઠ નુકસાન થતા હોય તથા જે છાત બાહરે
કાઠોન નાખોડના હોય, તથા માલસને તે મધ્યસ્થિના
કાઠ થવાના અપદાથી શીતળ થયેનુ પાણી તે ધનપ
તરત્તુ પાનુ

તરત્ત તરત્ત મદાત્મ્યપદો ઉપાય

કૌલદાદિમ્બૃશ્માભ્યુક્તીકાચુકિકારસઃ ।

પદ્માભ્યુક્તો મુક્તાલેપઃ સઘસ્ટુષ્ણાં નિયચ્છતિ ॥૩૧॥

બોર, દાહ, કોકમ, વાનથી અને રાત્રીએ એ
પાત ખાઈ અપધાને પચાવવા કદ છે એ પચાવવાના
૨૫ વડે મુખ ઉપર લેપ કરવાથી તરત્ત તરત્ત મટે છે
બાહુ દાહ પીથાથી સખત બનત ઉઠે તો શું કરવું ?

ત્વચ્ચ પ્રાપ્તયા પાનોપ્મા પિત્તરક્કામિમૂલ્લિતઃ ।

દાહ પ્રકુચ્યતે ઘોર તથાતિશિશિરો વિધિઃ ॥૩૨॥

મશામ્યતિ રસેસ્તુનં રોહિણીં વ્યઘચેચ્છિરામ્ ।

મદાત્મ્ય કર્યા થાઈ મનની નરમી નામ પ્રમા ૨૫૫
છે અને ત્યાં આ ૧૨ રત્ત તમા દિન વડે વધારાથી
એ નરમી મદાત્મ્યપદો દાહ ઉપાનને કર છે એ નમક
વેલે અતિથા કદ ઉપાગ કરવા રોમ છતા પાનુ જ
ત નમકી યમે નાં ત ત ચાગીન નાત્તત પાદને
તૃપ્ત કરવા અને પાદે તેની ચોક્કસ નામે ચિન (દાહ
અંજ) ખાઈવી

કફ વધારે હોય એવા ત્રિદોષના મદાત્મ્યના ઉપાય
વમન, ઉપવાસ, ક્ષિમ

ઉલ્લેખનોપવાસાભ્યા જયેત કુલેષ્મોલ્લેખનં વિચેત્ ॥
શીતં શુષ્કીસ્થિરોદીવ્યદુઃસ્પર્શાન્યતમોવકમ્ ।

મદાત્મ્યમા કફની અધિકતા હોય તો વમન અને ઉપવાસ વડે તે મદાત્મ્ય મટાડવો તથા સૂક, શાથિપૂર્ણ, વીરૂપાળો અને ધમાસો, એશાથી ગમે તે કોઈ એકનો ક્ષિમ રોગીન પાવો

નિરામ થયા પછી ભૂખ લાગે ત્યારે શું
ખાવું અને ખવડાવવું ?

નિરામં શુષ્કિતં કાલે પાયયેદ્દુઃપ્રમાશિકમ્ ॥૩૪॥
શાર્કરં મધુ વા જીર્ણમરિષં સીધુમેય વા ।

રુક્તતર્પણસયુક્ત યવાનીતાગરાન્વિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

કફના મદાત્મ્યરોગીને વમન વગેરેથી શુદ્ધ કર્યા પછી જ્યારે તેનો આમ પાકી ગય તથા તેને ભૂખ લાગે, ત્યારે તેને જૂના સાકરના મદમાં કે જૂના દ્રાક્ષના દાડૂમાં ઘાટું મધ નાખીને થાવું, રાજવા જૂનું (હરે વગેરેનું) અરિષ્ટ ૨ થવા સીધું નામે મધ લુખા ૨ને તપ્પી કરે એવા એ બંને ગુરુવાળા (બરની પાણીના સાથુ જેવા) ઔષધો, ૨ જોગદ ૨ ન ગૂઠ નાખીને ખાવું

યૂષ્મ યવનોદ્યૂમં તનુનાડલેન મોજયેત્ ।

ઉષ્માન્લકટુતિકેન કૌલત્યેનાલ્પસર્પિષા ॥૩૬॥

શુષ્કમૂલકજૈભ્રાગૈ રસૈર્વા ધન્યવારિણામ્ ।

સાન્લલેતલ્લક્ષ્મ્નામ્પટોલીવ્યોપવાદિઃ ॥૩૭॥

જમદાત્મ્ય રોગવાશને કબ્જીના બહુ પાનખા અને ગરમ થોડા મૂપમા બગાર ખટાચ, બગાર તીખાચ, બગાર કડવાચ ૨ને બગાર ઘી નાખીને તેની સાથે જળ અથવા ઘઉંનું ભોજન ખાવા રાપવું, ૨ થવા સૂકા મૂળાના, ૨ થવા બકરાના, ૨ થવા જાગલ પ્રાણીઓના રસમાં રુચ્ચવેદ, કાકમ, પટોલ, સૂક, પીપર, મરી અને દાડમ નાખીને તેની સાથે જળ કે ઘઉંનું ભોજન ખાવા આપવું

અમ્બવેદ—અમ્બવેદ ન મગે તા ખટી લૂણી કેવી પ્રભૂતશુષ્કીમરિચહરિતાર્દકપેશિકમ્ ।

ચીજપુરસાદ્યલભુષ્કીનીરસર્ચતિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

કરીરકરમર્દાદિ રોચિણુ બહુશાલનમ્ ।

પ્રય્યકાદાક્ષલ્પા વિકલ્પિતનિર્મર્દકમ્ ॥૩૯॥

યયાગ્નિ પ્રહ્યયન્ માંસં માધય નિર્ગદં વિચેત્ ।

કમદાત્મ્યના રોગીએ નાના પ્રકારે તરકાર આપેલું માત પોતાના જઠરાગ્નિના બળનો વિચાર કરીને ખાવું

તથા જૂનું માવવ નામે મધ પીવું જે માત કમદાત્મ્યના રોગીએ ખાવું તેમાં પુષ્કર સૂક, મરી, હરેતક વર્ગ ૨ને ૨ દાનીની કાતરીઓ (વીરી) નાખવી, બિચ્છે રાત્રી ૨૫ વગેરે નાખીને તેને ખાટું કરવું, તેને ઘી વગેરે સ્નેહમાંના એકાદ થોડા સ્નેહમાં થેકીને ખટું કરી, તેમ જ નીચે જ રાજાગલવણ કહેવાશે તે તેમાં આગળ પડતું નાખવું તથા તની સાથે કેત, કરમદા વગેરેથી ભાવે એવું બનાવવું અને પુષ્કર હનીતક વર્ગની વસ્તુરે નાખેલું એ માત ખાવું

ચોતેની શુદ્ધ કરે એવું દીપન ઔષધ

સિતાસૌર્વલાજાજી-

તિન્તિલીકામ્લલેતલ્લમ્ ॥૪૦॥

ત્યગેલામરિચાર્ધાશમપ્રાક્કલ્પણં દિતમ્ ।

કોનોવેશુસ્યમ્નિકર કકપાયે મદાત્મ્યે ॥૪૧॥

સાકર, સરળ, જીરુ, ૨ ગ્રામથી, ૨ ગ્રામવેદ એકબેક ભાગ, તજ, રોવંતી અને મરી ૨ લિપ્ત ૨ દાંધા ભાગ, એને અજાગલવણ કહે છે એ કફ વધાર હોય એવા ત્રિદોષના મદાત્મ્યમાં ચોતેની શુદ્ધ કરનાર ૨ ને ૨ ઝિન્ને પ્રદીપ કરનાર છે

કફ વધારે હોય એવા ત્રિદોષના મદાત્મ્ય

ઝટ મટે એવા ઉપાય

લક્ષોષ્ણોદ્વર્તતર્પણાનમોજતલક્ષ્મૈઃ ।

સકામાપિઃ સહ સ્ત્રીમિર્યુક્ત્યા જાગરેણન ચ ॥૪૨॥

મદાત્મ્ય કકપાયઃ શીઘ્ર સત્પુષ્પશામ્યતિ ।

લૂખા ૨ ન ગરમ પર્ણાથી ઉદ્વર્તન કરવાથી, તેવા જ દ્રવ્ય શરીરે ઘસવાથી, તેવા જ સ્નાન કરવાથી, તેવા જ ભોજન કરવાથી, ૨ને ઉપવાસ કરવાથી, તેમ જ દેહ, કાઠ વગેરેના વિચાર કરીને નકામ સ્ત્રીઓ સાથે જાગરૂ કરવાથી જેમાં કફ વધાર હોય એવા મદાત્મ્ય તત્કાળ નાશ પામે છે

બાકીના દસ સંન્યાસાત્મદાત્મ્યના ઉપાય

યદિદં કર્મ નિર્વિદ્ધં પુણ્યદોષલં પ્રતિ ॥૪૩॥

સન્નિપાતે દશધિષે તલ્લેપેષ્પિ વિકલ્પયેત્ ।

પાછળથી જે મદાત્મ્યની ચિકિત્સા બતાવી છે, તેમાં વાવું અધિક હોય તો લેટથી નળાવેતું મધ વગેરે આપવાનું કહેલું છે, પિત્ત અધિક હોય તો પુષ્કર પાણી સાથે સાકરનું મધ વગેરે આપવાનું કહેલું છે, કફ ૨ પિત્ત હોય તો વમન, ઉપવાસ વગેરે કર્મ કહેલું છે, એ રીતે ત્રણે દોષો સાથે ક્રેપા હોવા છતાં પણ તેમાં જે દોષ અધિક ક્રેપા હોય, તે તે શુદ્ધ જૂના દેવને

ઉદ્દેશીને ચિકિત્સાકર્મ કહેવું છે, તે કેવળ એ ત્રણ પ્રકારના મનિનપાતમાં જ સમજવું રોગ નહિ; પરંતુ દર પ્રકારના મનિનપાતમાંથી જે બાકીના સાત પ્રકાર રક્ત, તેમાં પણ સમજવું તાત્પર્ય કે, મદાત્મ્યવ્યાધિમાં ત્રણે દોષ કોણે છે તેથી દોષનો સનિનપાત તો હોય છે જ, પરંતુ જે દોષ બીજા કરતા વધારે બળવાન હોય તેને ઉદ્દેશીને ચિકિત્સા બતાવવામાં આવે છે નનિનપાત ના ત્રણ દોષમાંથી કોઈ દોષ અધિક કાળમાં હોય છે, કોઈ દોષ મધ્યમ કાળવાળા હોય છે, અને કોઈ દોષ ઓછા કાળવાળા હોય છે, એ ઉપરથી સનિનપાતના દર પ્રકાર નક્કી થાય છે. પહેલા પ્રકારના મનિનપાતમાં વાયુ, પિત્ત અને કફમાંથી એક દોષ વધારે કોણેલા હોય છે અને બીજા બે દોષ મધ્યમ હોય છે, બીજા પ્રકારના સનિનપાતમાં બે દોષ વધારે કોણેલા હોય છે અને એક દોષ મધ્યમ હોય છે, ત્રીજા પ્રકારના મનિનપાતમાં એક દોષ મધ્યમ હોય છે અને બીજા બે રોગો હોય છે, ચોથા પ્રકારના મનિનપાતમાં એક દોષ વધારે કોણેલા હોય છે અને બીજા બે ઓછા કોણેલા હોય છે. પાંચમા પ્રકારના મનિનપાતમાં બે દોષ વધારે કોણેલા હોય છે અને એક દોષ ઓછા કોણેલા હોય છે, છઠ્ઠા પ્રકારના મનિનપાતમાં એક દોષ ઓછા કોણેલા હોય છે અને બાકીના બે દોષો મધ્યમ હોય છે, સાતમા પ્રકારના મનિનપાતમાં ત્રણે દોષ મધ્યમ હોય છે. નવમા પ્રકારના મનિનપાતમાં ત્રણે દોષ ઓછા કોણેલા હોય છે. આમાં પ્રકારના સનિનપાતમાં એક બોડા, એક મધ્યમ અને એક વધારે કોણેલા હોય છે. બીજા રોગ પ્રકારના મનિનપાતમાંથી ગમે ત પ્રકારના મનિનપાત હોય તેની ચિકિત્સા પ્રાણ બતાવેલી, વાયુ વગેરે વધારે કોણેલા હોય તેની જુદી જુદી ચિકિત્સા ઉપરથી કરવી જોઈ કે વાયુના ઉત્કર્ષ (વધારે કોણેલા)ની જે ચિકિત્સા કરવી છે, તથા પિત્તના ઉત્કર્ષની જે ચિકિત્સા કરવી છે. તે મને પ્રકારની ભેગી ચિકિત્સા વાર્તાપિત્તના ઉત્કર્ષમાં કરવી એ પ્રમાણે દોષના બળ ઉપર વિચાર કરીને બધા પ્રકારના મદાત્મ્યમાં ચિકિત્સા કરવી.

બધા મદાત્મ્યમાં સર્વિ અને જઠરાગ્નિ
વધારે તેનું ઔષધ

ત્વસ્ત્રાગમુપ્પમગાધામસ્તિવાજાજિધાન્યકઃ ॥૪૩॥
પરુષકમધૂર્કલાહુરાદૈશ્વર્ય સિતાન્વિતઃ ।
સકપિત્યં રસં દ્ય પાનકં શશિશોધિતમ્ ॥૪૪॥
મદાત્મ્યયેષુ સર્વેષુ પેય ચ્યચ્ચિદીપનમ્ ।

નજ, નાગકેસર, ચીપર, મરી, જીરું, ધાણા, ફલસાં, મહુડા, એલની અને દેવદાર એ સર્વમાં સાકર મેળવીને તેમાં કોંછનો રત્ન નાખવો તથા તેને કપૂરની વાસ આવવો એ રીતે કરેલું પોણું દ્રવ્યને કિતકર, સર્વિકર તથા અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર છે.

મદાત્મ્યમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરે એવી ક્રિયા થા
માટે કરવી જોઈએ ?

નાવિક્ષોમ્ય મનો મદ્ય શરીરમવિહન્ય વા ॥૪૬॥
કુર્યાન્મદાત્યયં તસ્માદિપ્યતે હર્ષણી ક્રિયા ।

મદાથી જે મદાત્મ્ય રોગ થાય છે તે મનનો ભોભ કયાં વિના કે શરીરને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના કોઈ ઉત્પન્ન થતો નથી, માટે મદાત્મ્યવાળાને હર્ષ ઉત્પન્ન કરે એવી ક્રિયાઓ કરવી તે ઇચ્છવા જેવું છે.

શુદ્ધિ, યમન વગેરે કરવા છતાં મદાત્મ્ય ન
માટે તો દૂધ પચ્ય લેવાનું કરેલું

સંશુદ્ધિશમનાષેષુ મદવોયઃ કૃતેભ્યાપ ॥૪૭॥
ન ચેત્ત્વામ્યેકકે ક્ષીણે જાતે વૌર્વહ્યલાયકે ।
તસ્ય મદ્યવિદગ્ધસ્ય વાતપિત્તાધિકસ્ય ચ ॥૪૮॥
મીમ્ષોપતસસ્ય તરોર્યથા વર્વં તથા પપઃ ।

મદાત્મ્યવાળાને શોધન, યમન વગેરે ઉપચાર કર્યા છતાં પણ જો તેનો રોગ થમે નહિ તો તથા તેના શરીરમાંથી કફના કાય થવાથી તે નબળો અને વજનમાં ઘટાડા થઈ ગયો હોય તો, તેમ જ મદ્ય વડે તેની ધાતુ દબાય થવાથી વાયુ અને પિત્ત વૃદ્ધિ પામ્યા હોય તો, જેમ ઉનાળામાં તાપથી તપેલા વૃક્ષને વૃદ્ધિ ફાપે છે કે છે, તેમ તે દરદીને દૂધ ફાપે છે.

મદ્યક્ષીણસ્ય દ્વિ ક્ષીણં ક્ષીરમાશ્વેવ પુષ્યતિ ॥૪૯॥
મોજસ્તુલ્યં ગુણઃ સર્વવિપરીત ચ મદ્યતઃ ।

કેમ કે મદાથી ક્ષીણ થયેલા માણસનું ઓછું પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તને દૂધ નાવદીથી પુર કરે છે, કારણ કે દૂધના સઘાળા ગુણ ઓછાના ગુણ જેવા છે અને મદ્યના ગુણથી દૂધના ગુણ જેવા છે. પરક મુનિ કહે છે, કે ગાયનું દૂધ મધુર, ઠંડું, મૃદુ, ગુણવાળું, સ્વિન્ન, પડ, લીસું, પિચ્છિલ, ભારે, મદ અને પ્રતન એ દર ગુણવાળું છે, તથા રાત્રી પણ એ જ દર ગુણવાળું છે માટે દૂધ ખાવાથી બાળની પુષ્ટિ થાય છે.

દૂધનો પ્રયોગ કયાં સુધી કરવો ?

પછી દારૂ કેવી મુકિતથી પીવો ?

પવસા વિહતે રોગે જલે જાતે નિવર્તયેલ્ ॥૫૦॥
ક્ષીરપયોગં, મદ્યં ચ ક્રમેણાત્પાત્પમાચરેલ્ ।

ન વિશ્વધ્વંસકોત્યેઃ સ્પૃશોતોપદ્રવેયથા ॥૫૧॥

મદાત્મ્યરોગીના રોગ દૂધ પાઈને મટાડવા પછી તથા તેના થરીયા બળ આવ્યા પછી તેનો દૂધનો પ્રયોગ બંધ કરવો, તથા ફરીને કચે લેવાયેલું મધ (દહ) એવી રીતે આપવા માડવું કે જેથી વિશ્વ અને વિધ્વંસક રોગથી થતા ઉપદ્રવો થાય નહિ

વિશ્વ અને વિધ્વંસક રોગોના ઉપાય

તયોસ્તુ સ્યાદ્ધૂતં ક્ષીરં વસ્ત્યો વૃહપ્પાઃ શિવાઃ ।
મધ્યદ્વોઽર્તનસ્તાનામ્પ્રપાનં ચ વાતજિવ્ ॥૫૨॥

વિશ્વ અને વિધ્વંસક રો બે રોગોમા દૂધ અને થી આપવું, તથા જેથી કાઈ નુકસાન થાય નહિ એવી બૃહ્મ અસ્તિઓ આપવી, તેમ જ અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન, સ્નાન તથા વામુને શમાવે એવું ભોજન અને પાન (પીવાનું) આપવું

દહ પીવાથી કોને રોગ ન થાય ?

યુક્તમયસ્ય મધોત્યો ન ધ્યાધિક્યજાયતે ।
અતોડસ્ય વધ્યતે યોગો યઃ સુભાગ્યૈવ કેવલમ્ ॥૫૩॥

જે માણસ નિઃ ક/૪૦૫ ૪૧મા કહેલી મુકિતથી (અથવા, વિધિપુરસ્કર) દહ પીવે છે તેને મધપાનથી થતા રોગ થતા નથી, એટલા માટે રો મધમાં બીજા પાણી વગેરે દ્રવ્ય ભેળવવાના કહેવામા રાવશે, કેમકે એ ભેળવણીથી માત્ર સુખ જ થાય છે

મુશનો મહિમા

માશ્વિતં યા મહત્તેજો વલ સારસ્વતં ચ યા ।

વધાત્યૈન્દ્ર ચ યા વીર્યં પ્રમાથ વૈષ્ણવ ચ યા ॥૫૪॥

મહ્ય મકરકેતોર્યા પુલપાર્થો વલસ્ય યા ।

સૌશ્રામર્ણ્યં દ્વિજમુસે યા હુતાશે વ હૃયતે ॥૫૫॥

યા સર્વૌપચિષ્મ્પૂર્ણામધ્યમાનાસુરાસુરૈઃ ।

મહોદયેઃ સમુદ્મૂતા ધીશશગ્દ્ગામૃતેઃ સહ ૬૫૬

મધુમાઘપતૈરેયસીધુગૌઢાસવાદિભિઃ ।

મદશક્તિમનુજ્ઞન્તી યા કૃપૈર્વહુવિઃ સ્થિતા ૬૫૭

યામાસ્વાઘ વિલાસિન્યો યયાર્યં નામ વિદ્મતિ ।

કુલાહ્નનાડપિ યાં પીશ્વા તપત્યુદ્ધનમાનસા ॥૫૮॥

અનદ્વાલિક્ષિતેરેઃ ક્ષાપિ ચેતા મુનેરપિ ।

તરજ્જમજ્જકુટીન્નજૈર્માનિનીમનઃ ॥૫૯॥

પક્ત પ્રસાદ કુચ્ચતે યા ક્ષયોરપિ નિવૃતિમ્ ।

યયાકાર્મ મટાવાતિપરિદ્ધાપ્સરોગે ॥૬૦॥

વળવનુરુપા મુદે યામાશ્ચાઘ મ્યજન્યસ્ય ।

યાં શીલયિત્વાપ્તિ ચિરં મહુષા મહુવિપ્રમહામ્ ॥૬૧॥

નિત્ય હર્ષાતિવેગેન તત્પૂર્વમિવ સેવતે ।

શોકોદ્વેગારતિમપૈર્યાં દૃષ્ટ્વા નાભિભૂયતે ॥૬૨॥

ગોષ્ઠીમહોત્સવોધાનં ન યસ્યાઃ શોભતે વિતા ।

સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા ચ મહુશો

વિયુક્તઃ શોચતે યયા ॥૬૩॥

અપ્રસન્નાડપિ યા પ્રીતૈ પ્રસન્ના સ્વર્ગા એવ યા ।

અપીન્દ્રં મન્યતે હુ સ્ય હૃદયસ્યિતયા યયા ॥૬૪॥

અનિર્વેદ્યસુખાસ્વાદા સ્વયમેદૈવ યા પરમ્ ।

इति चित्रास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥૬૫॥

પ્રિયાપ્રતિપ્રિયતાં યાતિ યપ્રિયસ્ય વિશેષતઃ ।

યા પ્રીતિર્યાં રતિર્વાં વામ્

યા પુષ્ટિરિતિ ચ સ્તુતા ॥૬૬॥

દેવદાનવગન્ધર્વવક્ત્રાક્ષસમાનુપૈ ।

પાનમ્વૃત્તો સત્યાં નુ તાં સુરાં વિધિના વિદેત્ ॥૬૭॥

જે સુગ અશ્વિનીકુમ્ભરના મોટા તેજને પારણ કર છે, જે મરસ્વતીના બળને પારણ કરે છે, જે ઇન્દ્ર સમાન વીર્યવાળી છે, જે વિષ્ણુના જેવા પ્રભાવવાળી છે, કામદેવનું જે અસ્ત્ર છે, બળરામના જેવા જેનો પુરુષાર્થ છે, સૌત્રામણિ નામે યજ્ઞમા જેનો દોષ અગ્નિમા રાને બ્રાહ્મણેના મુખમા કરવામા રાવે છે, મર્વ રોષધિથી ભરવા મહાસાગરને દેવો રાને દેત્યોએ વળીને વલેવ્યાં તેમાથી જે લક્ષ્મી, ચંદ્ર અને અમૃતની સાથે નીકળી છે, જે સુવ પોતાની મન્દ્રશક્તિનો નાશ કર્યા સિવાય મધુ, આદ્ય, ગૌરવ, ઓધુ, ગૌડી, ચાસવ ઇત્યાદિ રાનેક રૂપે રહેલી છે, વિવાસિનીઓ (સીઓ) જેને પીને પોતાના નામના ગર્ભ પ્રમાણે ગુણવાળી (વિવાસી) થાય છે, કુલાહનાર (કુળવાન) સીઓ ધમ્ જેને પીને ઉદ્ધત મનવાળી થઈને કામદેવથી ભેટારોવા અંગે વડે (કામદેવના આવેશવાળાં અંગે વડે) મુનિના મનન પણ હવડ કરે છે, જે સુગ સમુદ્રના વામ મેળ સમાન વાહી ભમ્બ વચ્ચડાવીને રિસાવેલી સીનું મન માત્ર પ્રાનન્ન કરોને તેના પ્રભાવથી સી અને પુરુષ બન્નેનું મન પ્રાનન્ન કરે છે, જેના યોગથી પોતાની ઇન્દ્ર પ્રમાણે વીર પુરોની પ્રાપ્તિ થવાથી અપ્સરાઓના દોષ પ્રતન્ન થાય છે, જેના યોગથી (જેનું પાન કરીને) વીર પુરો સાગ્રામમા પોતાના પ્રાણને નરમ્બ જેવા (નુચ્છ) નર્પીને તેના ત્યાગ કરે છે, વિવિધ પ્રકારના દેવતાથી (રૂપવાળી) જે મુશને મનુષ્યો નિન્તર ધમ્બ કાળ મુખી તેજા કરતા હેય છતાં ધમ્બ કૂંડેને મને તે સમયે જાણે તે પડેવરહેલી જ મળી હોય તમ ઉપધિયા પડીને તેનું

પાન કરે છે, જેનું દર્શન માત્ર થતામા ૯/ શોક, ઉદ્વેગ, અણુગમ્ય રાત્રે ભય, ૨૦ સર્વ નાથ પામે છે, જેના વિના મિત્રમણી, મહાત્મ્ય કે બાગ શોભતા નથી, જે પ્રાપ્ત ન થવાથી તેનો વિષોગી પુરુષ તેને વારવાર સભારીને શોક કરે છે, જે પેલે પ્રસન્ન (નિર્મળ) ન હોય, મેલી, રગવાદી હોય, રોમ છતાં પાદ તે રાત્રે આપે છે ૨ ને ત પ્રમન્ન (નિર્મળ) હોય તો સ્વર્ગનું સુખ રાપે છે, જેને કલ્પમા વાસુ કરવાથી પુરુષ પોતાની સરખામણીમા ઈન્દ્રન પાદ દુ ખી માને છે, જેના સ્વાદના સુખનું વર્ણન કરી શકાય રોડુ નથી, પરંતુ જેનું સુખ રસનુભવથી ૯/ માત્ર જણવામા રાપે એવું છે, ૨૦ પ્રમાણે જે પોતાની વિવિધ પ્રકારની ૨ વસ્થાઓમા પ્રિયા (પ્રિય સ્ત્રી) નું - નુકસાન કરે છે, (અર્થાત્ ઉપર જે વર્ણન ચારાનું કર્યું છે તે બધું પ્રિયતામાને થમ લાગુ પડ છે, તેથી જે સુરા પ્રિયતામા જેથી છે), જે સુરા પુરુષને પ્રિય હાય તા તે પુરુષને પોતાની પ્રિયા અધિક પ્રિય લાગે છે, જે સુરા પ્રીતિરૂપ, સ્નિદ્ય, વાહ્યરૂપ ૨ ન પુષ્ટિરૂપ છે, રોમ કહીને દવ દાનવ, ગધવ, યક્ષ, રાક્ષસ ૨ ન મનુષ્યા વખાલ છે, એવી સુરાનું પાન કંપાનો (પીવાની) પરમદાસમા જેને મના નથી કરવી, તવા પુરુષે તેનું નીચે કલ્પવા વિધિપૂર્વક પાન કરવું

(પ્રમન્નાન્ન ૧ વારમાં નામના ૧૩નું નીતનું પાણી, ૨ રાદ ૨ પ્રમન્નાન્ન ૧ વારમાં ૨૦૨, ૨ નાનક

દાડથી મટાયા પાન

સમ્ભવન્તિ ચ તે રોગા મેદોનિલક્ષ્ણોઽપા. ।

વિધિયુક્તાર્હે મધાયે ન સિધ્યન્તિ દારુણા ॥૬૮

જે ભયકર રોગા વરતી, વાયુ અને કફથી થાય છે, તે વિધિ પ્રમાણેના હાથ પ્રયોગ વિના મટતા નથી

દાડનો મટાયા

અસ્તિ વેહસ્ય સાડવસ્થા યદ્વા પાન નિવાર્યતે ।

અન્યથ મધાગ્નિગદાદ્વિધોગધસક્લવાત્ ॥૬૯

જ્યાર દોનો પ્રતિવન્ન ૨ વસ્થા હાથ (લેખાથી કવેડ બાનું નીકળતો હાથ) અથવા પ્રમદ થયા પોડ વગેરે અવસ્થા હાય, ત્યારે દાડ પીવાની મના છે પણ જો તે ૩૨ જાના હાય અને તમા ચિકિત્સા પ્રમન્નાં વીધો મેળવ્યા હોય, તો તે પીવાને બાંધ નથી

માન્ય જાજ્ઞનં માસં વિધિનાડ્યુપકરિતમ્ ।

મય સદાપમશાય સમ્યક્ પરિભક્તકથમ્ ॥૭૦

- તૂપ, જાડ વગેરે દેશના પ્રાણીના માંસની જનાર કરાધિ ચિકિત્સુસ્તો મો હોય, - થાં ને

જેઈએ તેવી રીતે તૈયાર કરીને ખાધુ હોય, તોપણ તેને જે દાડથી મિત્ર ન હોય (રોડે સાથે ડાડ પીવામા ન રાપે), તો તે સારી રીતે કેમ પડે ?

સુતીશ્રમાક્તવ્યાધિચાતિનો લઘુત્વસ્ય ચ ।

મધમાંસવિયુક્તસ્ય પ્રયોગે સ્વાત્કિયાન્ ગુણ. ॥૭૧

લગભગ રોડુ છે કે તે રાત્રાત ઉગર રોવા વાયુના રોગોનો નાશ કરે છે, પરંતુ જે તે મધ અને માંસ વિનાનું હોય (રોડે લગભગ સાથે માંસ અને વડે ખાવાપીવામા ન રાપે), તે તનો પ્રયોગ કેટલો ગુણ કરે ? ૨ થાં મોટું ગુણ નહિ કો બંધવા થોડા ૯/ ગુણ કરશે

નિગૂઢશલ્યાહરણે શલ્યક્ષારામિકર્મણ ।

પીતમયો વિપહતે સુલ્લ વેદ્યવિક્રયતામ્ ॥૭૨

જ્યાર કાઠે કે બાંધોડુ વગેરે શલ્ય શરીરમા પેલી ખુ હોય અને તે દેખાનું ન હોય ત્યારે તેને ચીરીને કે દનાવીને કાઠનું પડ છે, તમ જ દાડકર્મ, ક્ષારકર્મ (ક્ષાર મૂલીને આથી મૂકવું) તથા - ઝિનકર્મ (જમ દેવા) - નો કિ હાર ૧ પાદ રા ધીરો સંધન કરવી કામ છે, તોપણ એવ પ્રયોગે ગંજીને દાડ પાવામા રાપે તો પાછી વેદાન હાય જ લગન વિ વાર તે નવે તે જુએ સંધન કરે છે

અનલોક્ષેજનં રુચ્ચ શોકપ્રમથિનોદકમ્ ।

ન વાતઃ પરમસપ્તવદારોગયલપુષ્ટિદ્ ॥૭૩

દાડ કંટા ચીપાનું, જાળીનિને પ્રલેપ કરવા, રોડ ઉપવન્ન રૂચ, હાક ૨ ને શમના નાશ કરવા નથી રાત્રાપ, બા ૨ ન પુષ્ટિ અપનાતો નોડુ કાઠ નથી

રક્ષતા જીવિન તસાત્રેપમાત્મરતા સદા ।

માધ્યતોપાશ્રિતેહિતે વરતં ધમસાધનમ્ ॥૭૪

(૨૧ પ્રમાણે મધમા માનમા ૧ જમ છે) માદ જિન્નોનું નામ જના રાત્રી પુરે અગ્નિન અને ઉપાગિન (અગ્નિનનાય - અગ્નિન) મનુષ્યોનું રીત કરવા નથી થમ નાચના પાન સારાપ ન (મધ) પીવું

તાનના માટે દાડ પીવાને વિધિ, પ્રમાણ

(૧૧૩ ગતા થી ૬૨)

જાતઃ પ્રમથ્ય મુરતિપ્રગુરુ વયાસ્ય

વૃત્તિ વિચાય ચ સમસપરિવ્રહસ્ય ।

માપાનમ્મિમય ગન્ધજલામિનિકા-

માહારમજ્જસમોપગતો અવેપ ॥ ૭૫

સ્વાસ્ત્યેઽય શયને કમનીયે

મિત્રમૃત્યુરમણીસમવેનઃ ।

સ્વં યશઃ કથકચારણસક્તૈ-

રુદ્ધત નિશમયઘ્નતિલોકમ્ ॥ ૭૬ ॥

ચિલાસિનીનાં ચ વિલાસશોભિ

ગીતં સનૃત્યં કેલતૂર્યઘોષૈઃ ।

કાઙ્ગીફલપેશ્વલકિઙ્કિણીકૈ

ક્રીડાવિદ્ઙૈશ્ચ હતાનુનાદમ્ ॥ ૭૭ ॥

મળિકતકસમુદયેતન્નેવિચ્છેઃ

સજ્જલવિવિધલેખશૈભવસ્થાવૃતાઙ્ગિઃ ।

અપિ મુનિજનચિત્તશ્લેષસમ્પાદિનીખિ-

શ્ચકિતહરિણલોલપ્રેક્ષણીધિઃ પ્રિયામિઃ ॥ ૭૮ ॥

સ્તનનિતમ્બકૃતાવંતિગૌરવા-

દ્વલસપ્રાકુલમીશ્વરસમ્ભ્રમાત્ ।

ઈતિ ગતં દધતીમિરસસ્થિત

તરુણચિત્તવિલોભનકામંજમ્ ॥ ૭૯ ॥

યૌવનાસવમત્તામિચિલાસાધિષ્ટિતામ્ભિઃ ।

સજ્જાયમાણં મુગપસન્નજ્ઞીમિરિતસ્તતઃ ॥ ૮૦ ॥

તાલવૃન્તનલિનીદ્વાનિરૈઃ

શીતલીકૃતમતીય શીતલૈઃ ।

વર્ષાનેઽપિ વિદ્ધદશાનુગં

સ્વાવિતં કિમુત ચિત્તજનનઃ ॥ ૮૧ ॥

ચૂતરસેન્દુમૃગૈઃ કૃતવાસં

મલ્લિકયોઙ્ગલયા ચ સનાથમ્ ।

સ્પાટિકશુકિગત સતરઙ્ગ

કાન્તમનઙ્ગમિવોદ્ધદઙ્ગમ્ ॥ ૮૨ ॥

તાલીસાઘં ચૂર્ણમેલાદિકં વા

હૃપ પ્રાઙ્ય પ્રાગ્વય સ્થાપતં વા ।

તત્પ્રાપ્યિન્યો મૃમિમાગે સુમૃદ્ધે

તોયોમિશ્રં દાપતિયા તતઃ ॥ ૮૩ ॥

ધૃતિમાન્ સ્મૃતિમાશ્રિયમન્યૂતાધિકયાચરન્ ।

ઉચિતેનોપચારેણ સર્થમેગપપાદ્યન્ ॥ ૮૪ ॥

જિતપિકસિતાસિતસરોજ-

નયનસદ્ક્રાન્તિવર્ધિતશ્રીકમ્ ।

કાન્તામુજમિય સૌરમ-

હૃતમપુષ્પાણ વિરેન્નમમ્ ॥ ૮૫ ॥

મદાપાન કરવા ઇચ્છનારા માનુસે પ્રથમ સ્નાન કરીને તથા પાતપોતાના ઉપ, બ્રાહ્મણ, અને નુબ્ધોને

પ્રથમ કરીને અને પોતાનાં સમગ્ર પરિણામ (નાક, નેક, વગેરે)ની વૃત્તિ (આલોકિક) આપીને, અર્થાત્ તે નિ પશ્યન્ કરીને ભોજનમકપની પાસે તેષાર કરવી કપૂર, વાળેા વગેના સુગંધી જગંધી છાટીને સુવા સિત કરવી 'ત્ર પીવાની 'રપાપાનભૂમિ'મા જવુ 'રપાપાનભૂમિ'મા ગયા પછી ન્યા સુદર પલા બિછા વીન તથા તેના ઉપ- સુદર રાછાડ નાખીને બિછાનુ તેષાર કરવુ હોય તે ઉપર પોતાના મિત્ર, સેવક રાંન સ્ત્રીઓ નહિન બેનુ પછી ત સ્વગમ્યા પોતાના યથ ગાનારા વાગ્ય, ભાટ વગેર રાગ્ય હોય તમના મારાથી સર્વ બેઠક કરતા વધારે રાને રાદભુત એવા પોતાના યથ સામગ્રીવા વળી તે સ્વગમ્યા નૃત્ય કરનારી વિલાસ વતી સ્ત્રીઓની કડ પહેરવા કદોરાની ઝીણીઝીમી ધુધ રોરો હાવવથી તેના નકાર થતા હાય તથા ત સાથે મધુર વાગિત્ર વાનતા હાય, તેના સુર નીકળતા હોય, તેમ જ થાળેલા પોષ્ટ, હન, પારેલા વગેર પક્ષીઓના મધુર અવાજ થતા હાય, ત નાથ ન સ્ત્રીયાના મુખનુ ગમ્યન સામ્યનુ તથા તેમના વિલાસ (જવુ, રાવુ, હાલવુ, રાખના કટાસ કરવા, હાથ ઊગામીવા કરવા વગેર હાવભાર) વડે આમનુ નૃત્ય જવુ પછી મુનિ રોના વિતન પછુ મોખ ઉપન્ન કરનારી અને બપ પામેલા ઊડના નત્ર જેવા ચચર નેત્ર વડે જેનારી પ્રિય સ્ત્રીઓ જેઓ પોતાના સ્તન અને નિનખના રાતિથય ભાગી ધીમે ધીમે નાચનારી છતા પોતાના સ્વામી પાસે જવાની ઉતાવળથી કામુમા પોતાનુ ઉતાવળુ રાને કામુમા ધીમુ રોયુ રાતિયમિત વાચવા વડે જુવાન પુરુષોના વિનને બોલ્લવનાર વશીકરુમરૂપ ગતિ ધાન્યુ કર છે, તથા જેઓ જુવાનરૂપી રાખવ(મદા)થી મત્ત, વિલાસવાથી તથા નાનુક રાગવાથી હાલ, તેમણે જન રાને સોનાના બનાવવા જનજનના જેમ, ચિત્ર વગેરેના રાગકૃત કરેલા, ડ્રોવી જનના બીના રથથી વજ વટિલા, વાલ્મેભા મદને રેકસાથ રાક હડાલિથી બીજે દેમણે મૂકવુ હોય, અર્થાત્ ઉપ- કરી તેવી સ્ત્રીઓ મદાપાનને રાહથી તારા મૂકતી હોય તથા તાડના વાંજવા અને કમના પાડના અન્યત્ર સીતળ વાયુ નાખીને જે મદન સીતળ કર્મુ હોય તથા જે મરૂને જેવાથી જ મનુષ્ય કાયવદ્ય વડે જાતે તે તેના સ્વાદ લેવાથી છેક જ કામદેવને વડ વળી જવાપ એમા થું આશ્ચર્ય રોયુ જે મદા હોય, વતી જેને નાનાને સ્વ, કપૂર તથા કુન્દવૃ વડે સુગંધિત કરુ હોય તથા જેના ઉપર ઊજળા મેઝવતી પુષ્પોના હાટ નાખીને સુધાભિત કર્મુ હોય, તેમ જ જેને રુટિક કે હીપમા, સ્ફટિકના પાત્રમા અથવા હીપના પાત્રમા કાકડુ

હોય તે સમયે જાણે એ મધ સાક્ષાત્ શોભાયમાન કામદેવ જ દેહધારી થયો હોય એવું જે તરજબુક્ત દેખાતું હોય, એવું મધ પોતું એ પીતા પહેલા વધને સ્થિર કરનાર તાલીસાદિ ચૂર્ણ અથવા એવાદિક ચૂર્ણ અથવા દદ્યને ફાયદો કરે એવું કે સ્થાપન અધ્યાયમા કહેલું જીવાન બનાવનાર ચૂર્ણ છે તે પ્રથમ ખાવું પછી (કુખ્યાડ, ભેરવ, વેતાલ વગેરે) જે દેવો મધ પાનના અધિકારી હોય તેમને તે મધમા જગ મેળવીને તે મધ લીપિલી તથા સ્વચ્છ કરેલી પૃથ્વી ઉપર નાખીને આર્પણ કરવું અને તે પછી પોતે ધીરજબુક્ત તથા સ્મૃતિબુક્ત થવું, અને નિત્ય નિયમ કરતા વધારે નહિ કે ઓછું નહિ એટલું મધ સ્વચ્છ થોડું ઉપચાર કરીને પીવું તે મધ જાણે સ્ત્રીના મુખ જેવું છે સ્ત્રીનું મુખ વિકાસ પામેલી કાળા કમળને છતનારા નેત્રના કટાક્ષ વડે વૃદ્ધિ પામેલી શોભાવાળું છે તથા તેની સુગંધીથી ભરત ખંચાઈ આવે એવું છે, તેમ જ મધ પણ વિજાત પામેલા કાળા કમળને છતનાર નેત્રના પ્રતિ-ભિન્ન વડે વૃદ્ધિ પામેલી શોભાવાળું છે તથા તેની સુગંધીથી ભરત ખંચાઈ આવે એવું છે

પૌત્રૈવં ચવકક્ષય પરિજનં

સમ્માન્ય સગ્ન તતો

ગત્વાડડહારમુખં પુર સુમિષ્ણજો

મુજાત મૂયોડય ચ ।

માંસાપૂષ્પટાર્કકાદિહરિતિયુક્ત સર્વોર્ધ્વલ-

ક્ષિત્તિર્મો નિશિ વાલ્પમેય વનિતા-

સપ્તભનાર્ચ વિવેત્ ॥ ૮૬ ॥

એ રીતે ને ખાવા મધ પીને પછી સ્વચ્છ પરિવ્રાજનું સન્માન કરવું પછી આત્મભુખિ ભગવાના ઓદય)મા જઈને ઉત્તમ વેદના દેખાતા જાગર કરવું તે ભોજનમા મામ, પૂરીઓ, ઘી, ખાડુ વગેરે વ્યતેષ વર્ગની વસ્તુઓ અને સત્ત્વ જોડેલો, પછી જોન પણ બે ત્રણ વાર મધપાન કરવું તથા ચંદ્રે લીઓનું નાન કરવાને ઘોડક જ મધ પીવું

રહસિ દપિતામક્રે રુદ્યા મુજાન્તરપીડના-

તુલક્ષિતતનુ જાતસ્વેદો સમ્પ્રયયોષરાન્ ।

વદિ સપ્તમસં શીષોર્ધાર ન પાયપતે કૃતી

કિમનુમયતિ ફેશાપ્રાપ તતો રૂદતન્વતામ્ ॥ ૮૭ ॥

જે કોઈ પુરુષ એકાદમા પોતાની પ્રિયને ખાવાના ભેજાડેને છતી સત્તી તેને દયાચક્ષુ જેવા ચીર રોમાચ થયો છે તથા જેને પરતેચ થયો છે, તથા જેના સ્તન કપે છે, એવી સ્ત્રીને જે અધિરો મધમે

સરકો પાઈને ભાગ્યશાળી થતો ન હોય તો પછી ઘર ચલાવવાના સાધન મેળવવામા મૂળાઈ જવાથી બહુ ક્લેશવાળા મૂલસ્યાદામનુ વૈતરું તે શું કરવા કરે છે?

વરતનુવપ્તસદ્ગતિસુગન્ધિતર સરક

દુતમિવ પદ્મરાગમણિમાસવરૂપધરમ્ ।

મવતિ રતિશ્રમેણ ચ મદઃ પિયતોહ્લપમિ

ક્ષયમત મોજસઃ પરિહરન્ સ શપીત પરમ્ ॥ ૮૮ ॥

ઉત્તમ અગવાળી સ્ત્રીના મુખના સમાગમથી અધિક સુગંધવાળો થયેલો ૨.ને પદ્મરાગ નામનો લાલમણિ જાણે આતવનુ રૂપ ધારણ કરી પ્રવાહી થયો હોય તેવો લાલ રંગનો સરકો સંભોજનના કામવાળો પુરુષ થયો પણ પીએ, તો તેને મદ (સ્થાવર) થયે છે, માટે એવી રીતે કામદેવથી થયેલા ઓજના કામનો પરિહાર (દૂર કરવાનો ઉપાય) કરીને પછી પુરુષે મૃત

હ્ય ચુક્ત્વા પિબન્મયં ન ત્રિવર્ગાદિદીયતે ।

મસારસંસારસુલ્લ પરમ ચાધિગચ્છતિ ॥ ૮૯ ॥

પેશ્યંચરયોપભોગોડય સ્વૃહ્ણીયઃ સુરૈરપિ ।

ઉપર કહી તથી યુક્તિથી મધપાન કરનારા પુરુષનો ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગ નાથ પામતો નથી, પણ આ જન્તાર સંસારનું નર્સાતમ મુખ તેને મળે છે આ મધપાનથી ઔશ્વયના ઉપભોગ દેવતાઓને થકું ઈચ્છ્યા જેવા છે

મન્યયા દિ વિપન્નુ સ્યા-

ત્વશ્વાસાપેન્ધન ઘનમ્ ॥ ૯૦ ॥

ઉપભોગેન રહિતો મોયધર્મતિ નિઘમ્ને ।

નિર્મિતોડતિકદર્યાડય

ચિચિતા નિધિપાલક ॥ ૯૧ ॥

તસાદ્યવસ્થયા પાન પાનસ્ય સતતં હિતમ્ ।

જિત્વા વિપયલુપ્ધાના-

ચિન્તિત્રયાણાં સ્વતન્ત્રતામ્ ॥ ૯૨ ॥

જા પુરુષ પ્રા. ૧. જ્યાં ધનનો ઉપભોગ ન કરે તે તે ધન વિપતિત્વ સમયમા (ધન ઘનું ન હોય) તેમા પશ્ચાત્તાપ્ય અનિલ પ્રવર્તિત વખતના બદલાવ લેવું છે જે પુરુષ ધનને ઉપભોગ નથી કરતો તેને જામ નાનવાન (ક્રમિષ્ઠ નર્મ) કહીને નિદે છે, અર્થાત્ નર્મ જેમ ધનનું સ્વભાવ છે તેમ આ કૃપણ પુરુષને મુજ વિધિલ જાતનું - કામ કામને ઉપભોગ કરી હોય તેવું છે એવું કહે છે એવા માટે મધનું પણ વ્યવસ્થા પૂરક પાન કરવું જોઈએ છે, પરંતુ વિપતિમાં હુબ થયેલી ઉદ્ધિરાત્રી નાનજના છત્રી જેવે, અર્થાત્

ઈન્દ્રિયો વશમા રાખીને મધપાન કરવું (૨૮૮ કે
વ્યસન માટે નહિ પણ રાસાયણ વધે એવું જ મલ
પાન કરવું)

ગરીમ્બાએ કેવો, કેટલો અને કેવી રીતે દારૂ પીવો ?

વિધિર્વિસુમતામેય મધિવ્યવસવસ્તુ ચે ।

યથોપપત્તિ તૈર્મદ્ય પાતલ્ય માત્રયા હિતમ્ ॥૧૩॥

જે પુરુષ ધનવાન છે તેને માટે પાશ્વળ મધપાનનો
વિધિ કહેલો છે, પણ જે પુરુષોને દુલ્બ પ્રાપ્ત કરવાનું
હોય તેમણે તો પુકિતસર રાત્રે માપતર મધ પીવું

દારૂ પીવાનો સમય જોય

યાવદ્ હરેત્ સમ્પ્રાન્તિર્યાવશ ક્ષોભતે મન ।

તાવદેવ ચિરન્તલ્ય મદ્યાદાતમવતા સદા ॥૧૪॥

દૃષ્ટિ ભ્રમિત થાય અને મન ક્ષોભ પામે એટલી
હદ સુધી સમયી પુરુષે દારૂ પીવો નહિ (એવી રીતે
હદમા રહીને દારૂ પીવો તેને મધપાનનો 'નમ્ય
ઓગ' કહે છે, એથી વધારે પીવો એટલે દૃષ્ટિ
ભ્રમિત થાય તથા મનમા ક્ષોભ થાય ત્યા સુધી દારૂ
પીવો તેને 'અનિઓગ' કહે છે સમ્યગ્ઓગથી રોધુ
મધપાન તે 'હીનઓગ' કહેવાય છે એ જ રીતે
દેય, દોષ, પ્રકૃતિ વગેરેના વિચાર કર્યા વિના દારૂ
પીવાથી 'મિધ્યાઓગ' થાય)

કયા દોષવાળાએ દારૂ પીતાં પહેલા શું કરીને દારૂ પીવો ?

મમ્યક્ષોઘ્વર્તનજ્ઞાનવાસધૂપાનુલેપનૈ ।

ક્ષિપ્તોઘ્નૌર્માપિતશ્ચાત્રિઃ પાન યાતોત્તર પિવેન્ ॥૧૫॥

જે પુરુષમા વાયુ વધારે હોય તેણે શરીર તેજ ચોળવા
ઉદ્ગર્ન ચોળવું, સ્નાન કરવું, સુગંધ પાસણ કરવી, ધૂપ
કરવી, લેપ કરવો તથા ક્ષિતગમ્ય અને નરમ રાતનાપાન
લેવવા એ સર્વ કર્યા પછી તેણે મધપાન કરવું

શીનોપચારીર્યવિધૈર્મધુરસ્નિગ્ધશીનલઃ ।

પૈત્તિકો માવિતશ્ચાત્રિઃ પિયન્મદ્ય ન સીદતિ ॥૧૬॥

જે પુરુષમા પિત્ત વધારે હોય તેણે વિવિધ પકાર
ના શીત ઓપારથી તથા ગળ્યા, સ્નિગ્ધ અને
કઠ્ઠા બાનથી ભાવનાયુક્ત થઈને મધપાન કરવું, તેથી
તે નબળો પડતો નથી

ભાવિત=ભાવનાયુક્ત થઈને=ધરણીને

ઉપચારેતશ્ચિરિર્યવનોધૂમમુક્ પિવેન્ ।

સ્તેષ્મિકો ધન્વજૈર્માર્સેર્મદ્ય મારિચિકંઃ સદ્ ॥૧૭॥

જેનામા કફ વધારે હોય એવા પુરુષે ગરમ ઓપાર
કરવા, તથા જવ અને ઘઉં ખાવા, તેજ જ જાનવ પ્રાણી
ઓના માટી નાખેલા માંદ સાથે મધપાન કરવું

કયા દોષવાળા માટે કયો દારૂ સારો ?

તત્ર વાતે હિત મલ પ્રાયઃ પેષ્ટિકગૌષ્ટિકમ્ ।

પિતે સામ્મોમણુ, ક્ષકે માર્દ્વીકારિપ્રમાણ્યમ્ ॥૧૮॥

વાયુના દોષ માટે સામાન્ય રીતે લોટનો નર અને
ગોળનો દારૂ હિતકર છે, પિત્ત માટે પાણી અને મધ
નાખેલું મધ હિતકર છે અને કફ માટે દ્રાક્ષનું મધ,
ર રિષ્ટ અને મધનો દારૂ હિતકર છે

કયા દોષવાળાએ કયારે દારૂ પીવો ?

પ્રાક્ પિત્રેચ્છૈષ્મિકો મધ

મુકસ્યોપરિ વૈત્તિકા ।

વાતિકણ્તુ પિવેન્મધ્યે, સમદોષો યદેચ્છયા ॥૧૯॥

હિતિ મદ્યાલ્યયચિકિત્સિતમ્ ।

જે પુરુષની કફપ્રકૃતિ હોય તેણે ભોજન કરતા
પહેલા દારૂ પીવો, અને જેની પિત્તપ્રકૃતિ હોય તેણે
ભોજન કર્યા પછી દારૂ પીવો જે પુરુષની વાત પ્રકૃતિ
હોય તણે ભોજન કરતા જતા દારૂ પીવો અને જેના
દોષ સમાન હોવાથી જે સમપ્રકૃતિનો હોય તેણે પોતાની
મજામા રાત્રે તે વખતે દારૂ પીવો

મધ મદમૂર્છાચિકિત્સિતમ્ ।

મદની અને મૂર્છાની ચિકિત્સા

(૧૩૧૬ ૬૦૧ થી ૧૦૬)

મદ અને મૂર્છામા ખાસ કયા દોષના

ઉપાય કરવા ?

મદેષુ વાતપિત્ત પ્રાયો મૂર્છાસુ લેપ્યતે ।

સર્વેત્રાપિ વિશેષેણ પિત્તમેવોપલક્ષ્યેય ॥૧૦૦॥

મદમા ખાસ કરીને વાતપિત્તનો નાશ કરનારી
ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, તેજ જ મૂર્છામા પણ તેવી
જ ચિકિત્સા કરવી જોઈશે અને મદ તથા મૂર્છા,
એ સર્વમા પિત્તને જ રાષ્ટ્રિક સમજવું (મ=મદના)

મદ અને મૂર્છાની સામાન્ય ચિકિત્સા

શીતા પ્રદેહા મળયઃ સેકા દયજનમાસ્તાઃ ।

સિતાદ્રાક્ષોમુલજૂરકાસ્મર્ચસ્વરસાઃ પયઃ ॥૧૦૧॥

સિદ્ધં મધુરવર્ણેણ રસા યુવાઃ સદાદિમાઃ ।

પથ્થિકાઃ શાલયો રક્તા યવાઃ સર્પિશ્ચ જીયન્મ્ ॥

કલ્યાણકં મહાતિકં પદ્મલ પયસાડમ્નિકાઃ ।

પિપ્પલ્યો વા શિલાદ્ધં વા રસાયનગિયાનતઃ ॥૧૦૩॥

ત્રિફલા વા પ્રયોક્ત્યા સમૃતશ્ચાંદ્રશર્કરા ।

મદ અને મૂર્છામા જે પિત્તનો પ્રોષ્ઠ યાજ છે
તેને માટે કય લેપ કરવા, મધિ પાત્રના વગેરે નીચે

ઉપચાર કરવા, ઠંડુ પાણી છાટવું, વીંઝણથી ઠડો પવન નાખવો, સાકર, કાગી દ્રાક્ષ, શેરડી ખજૂર, કાશમગી (શીરામ) વગેરે ઠંડા પદાર્થથી ઠંડા ઉપચાર કરવા, રોવા ૬/ ઠંડા સ્ત્રીપથના સ્વરસ પાવા, કાગી દ્રાક્ષ વગેરે મધુર વર્ગના સ્ત્રીપથથી સિદ્ધ કરેલા દૂધ પાવા, માસર ૧ ગને ચૂષ દાહમ સંલિત રાપવા, સાઠી ચોખા, રાત્રી શાળ રાત્રે જવ તથા ધી વગેરે ખાવા આપવા, જીવનોચ ગજુના સ્ત્રીપથ આપવા ઉન્માદપ્રતિષેધમા કહેવું 'કચ્છામુક ઘૃત' આપવું, કુશરોચની ચિકિત્સામા કહેવું 'મહા તિકતકઘૃત' રાપવું, રાજ્યકમાની ચિકિત્સામા કહેવું 'પટ્ટપલ્લવ' રાપવું, દૂધ માથે વિત્રે પાવો, રમા ચનના વિષિ પ્રમાણે પીપરોનો અથવા શિલાકિતના પ્રયોગ કરવો, ર થવા ધી, માકર અને મધ સાથે ત્રિકૃ બાતો પ્રયોગ કરવો

મદ અને મૂર્છાના વેગ (દુમલા) બધ ન થાય તો શુ કરવું?

પ્રસક્તવેગેષુ હિતં મુલનાસાધરોચનમ્ ॥૧૦૪॥
પિયેદ્ધા માનુષીક્ષીર તેન દયાશ્ચ નાવનમ્ ।
મૃણાલિલકુળ્યા વા લિદ્યાત્સોદ્રેણ સામયા ॥
કુરાલમાં વા મુસ્તં વા કીતેન સલિલેન વા ।
પિન્દેન્મરિચકોલાસ્થિમજ્જોશીરાહિકેસરમ્ ॥૧૦૬॥
ધાત્રીફલરસે સિદ્ધં પથ્યાપ્વાથેન વા ઘૃતમ્ ।

મદ વગેરેના વેગ ચાલુ રહેતા હોય તો હાથ ૨૫ રોગીના મુખ ૨ ને નાક નધ કરવા, અથવા ઓળું પાવસ તેને પાડું, રાથવા તે પાવામુનું નસ્ય ફેંકવું, રાથવા કમ્બાળનું (રસ), કમ્બાળું ગિલ (દા.) , પીપર અને હરે, રો સર્વને મધ સાથે ચાટવું, રાથવા પમાસો કે મેથ મધમા ચાટવી, અથવા મરી, બોગના દંડિ થાની મીઠા, વાળો રત્ને નાનકેસર એ રાપવાના મૂર્છાને ઠંડા પાણી સાથે પીવું, રાથવા આમવાના રસમા કે હરેડેના ક્વાથમા સિદ્ધ કરવું ધી પીવું

કયા દોષનું જોર છે તે વિચાર્યેને

ઉપરના ઉપાય કરવા

કુર્માક્રિયાં યયોક્તાં ચ યથાદોષજલોદયમ્ ॥૧૦૭॥

વળી રોવા મ. અને મૂર્છાવાળા ગળીને જે જે દોષનું બળ વિશય હોય, તે તે દોષનો વિચાર કરીને ઉપ કરવો ઠીકા કરવો

પચકર્મ, ફલ ખોડવો

પચ્ચકર્માણિ ચેદાણિ સેવનં શોણિતસ્ય ચ ।

વળી પાચકર્મ (પચકર્મ) પણ દોષનું નશ જોઈને કરવા અને ફલ ખોડી જોડી કરવું

ધીરજ, જ્ઞાન વગેરેથી ઉપાય

સત્ત્વસ્યાલચ્ચત જ્ઞાનમગૃહિત્વિવયેષુ ચ ॥૧૦૮॥

વળી રાવા રોગીને સત્ત્વગુણનો રાશાય કરવો; મહાભૂત, ઇન્દ્રિયો, તન્માત્રાર્થો, મન, બુદ્ધિ, અહકાર, પુરુષ (-ત્મા) વગેરેના જ્ઞાનનો રાશાય કરવો તથા તરુ વિરોધની લાલના રાખવી નહિ

મદ અને મૂર્છા બહુ જ વધી જાય તો શુ કરવું?

મરેષ્વતિપ્રવૃદ્ધેષુ મૂર્છાંયેષુ ચ યોજયેત્ ।

તીક્ષ્ણં સજ્જાસાવિહિતં

મદ અને મૂર્છા અતિથય વધી જાય ત્યારે સન્યાસની ચિકિત્સામા કહેવું તીક્ષ્ણ નસ્ય ફેંકવું

જેરથી થતા મદના ઉપાય

વિપદં વિપદેષુ ચ ॥૧૦૯॥

રૂતિ મદમૂર્છાયાંચકિત્સિતમ્ ।

તેમ વિષથી મદ થયો હોય તો વિષનો નાશ કરવાની ચિકિત્સા કરવી

અથ સંન્યાસચિકિત્સિતમ્ ।

સંન્યાસરોગની ચિકિત્સા

(મ્કેદ ૧૦૬૧ થી ૧૧૫)

જ્ઞાનમા લાપવાના ઉપાય : જ્ઞાનમા

નાખ્યા પછીનું સ્ત્રીપથ

આગુ પ્રયોગ્યં સજ્જાસે સુતીક્ષ્ણ નસ્યમજ્જનમ્ ।

ધૂમઃ પ્રથમતં તોદઃ સુર્વીમિથ નલાન્તરે ॥૧૧૦॥

કેશાતાં લુજ્જન દાહો વંશો દશનવૃદ્ધિકૈઃ ।

કદ્વલ્લગાલન વક્ત્રે કપિકદ્વલ્લઘ્વચર્ચણમ્ ॥૧૧૧॥

ઉત્પિતો લઘ્વસણ્ણ લગુનસ્વરસે પિપેત્ ।

લોફેસલ્લોપલચ્ચં કીજપૂરકકેસરમ્ ॥૧૧૨॥

લઘ્વચ્ચપ્રતિ તીક્ષ્ણોષ્ણમચાત્સોતોગિગુરયે ।

સંન્યાસ નામના રાગમા રોગીને કાઈ જ્ઞાન હોતું નથી તેથી તન્કાચ રાત્રાત તીક્ષ્ણ નસ્ય નાકમા મૂકવું, તથા રાત્રાત તીક્ષ્ણ રાત્રાત આખામા આજવું, ત ૧ પ્રમાણે અતિ તીક્ષ્ણ પુમારો તેને દેવો, પ્રથમન નસ્ય ફેંકવું, તેના નખની વચમા ચોપ ધોવવો, તેના વાજ નાચા, તેને જમ દેવા તેને દાનથી નરફુ બરવું અથવા વીંઝણા દબ મચાવવો, તીખા અને ખાટા પદાર્થનું છડેવું અને ખાતે ખાતે પાણી તેના મુખમા ઘડવું, તેને ચતન ક્રોધ રાગથી એવા નાશ ઉપાયથી તે ઊંચીને રોગ થાય તથા તેને જ્ઞાન આવે ત્યારે તેને ઘડવુંનો સ્વત્ત્વ સાચો, લૂદ, પીપર, મરી, દિવડ, ત્રિજલોનો નર્મ

અને કેસર એ ઓપધાનું ચૂર્ણ ખવડાવવું, વળી તેણે
ઓતો શુદ્ધ થવા માટે જરા ઉલકું, તીખું, કંપુ રાને
નરમ (ઊંજું) અને ખાવું

હૃદયથી ભેભાન ન થઈ જાય તે માટે શુ શુ કરવું ?
વિસ્માપતૈઃ સંસારજઃ પ્રિયદ્રવ્યવદર્શનૈઃ ॥૧૧૩॥

પટ્ટાભગીતવાદિવ્રજાવ્યેર્વ્યાપામશીલનૈઃ ।
સંસનોલ્લેહનૈર્ધૂમે શોષિતસ્વાવસેચનૈઃ ॥૧૧૪॥

ઢપાચરેત્ પ્રતતમનુશ્ચન્નયાત્પુતઃ ।
તસ્ય સંરક્ષિતવ્યં ચ મનઃ પ્રલયહેતુતઃ ॥૧૧૫॥

તે મદ વગેરે રોગવાળા મનુષ્યને વિસ્મય થમ્પડે
એવી વાતો સભાષીને વિસ્મય ઉપજાવવો, પ્રિય કથાઓનું
તથા પ્રિય વસ્તુઓનું દર્શન કરાવવું તથા શ્રવણ કરાવવું,
મનોહર ગાયન અને વાજિત્રના ધ્વનિ સભાજવવા,
તેની શક્તિ પ્રમાણે કસરત કરાવવી (શરીરને મહેનત
આપવી), તેને વમન તથા વિરેચન આપવું, ધૂમપાન
કરાવવું, ફક્ષ ખાધાવીને લોહી કઢાવવું, તથા તેનું મન
પાછું ભેભાન ન થઈ જાય એમ તેના મનનું રક્ષણ કરવું
(બીજી વાતમાં શેરી સમખય), એવી રીતે ફરીને તેને
એમો ન આવે તે માટે સતત ઉપાય કરવા

इत्यष्टाहृदये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने मदाख्ययादि-
चिकित्सितं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

અધ્યાય ૮ મો : હરસના ઉપાય

मयातोऽशंसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે હરસના રોગની ચિકિત્સા સમજાવીશું
એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે
કહી ગયા છે

કેસર (સૂકા) હરસની ચિકિત્સા

હરસને બાળવાનો વિધિ : બાળ્યા પછી શું કરવું ?

काले साधारणे ध्वजे नातिदुर्बलमशंसम् ।

विशुद्धकोष्ठं लघ्वल्पमनुलोममाश्रितम् ॥ ૧ ॥

શુદ્ધિ કૃતસ્વસ્થ્યન મુક્ષિષ્મૂત્રમધ્યયમ્ ।

શયને કલકે વાઙ્મયનરોક્ષકે ધ્યાપાદિતમ્ ॥૨॥

પૂર્વેન કાયેનોત્તાન પ્રત્યાદિત્યશુદ્ધં સમમ્ ।

સમુત્રતકટીદેહમય યન્ત્રજવાસસા ॥ ૩ ॥

સપ્તમો-શિરોઘરાયાં ચ પરિક્ષિતમૃતુ સ્થિતમ્ ।

આલામ્યત પરિચરેઃ સર્પિષાઽમ્યકપાયથે ॥૪॥

ततोऽस्मै सर्पिषाऽम्यक्तं निदध्याहजु यन्त्रकम् ।
शनैरनुसुखं पायो, ततो हृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥५॥

યન્ત્રે પ્રવિષ્ઠં દુર્નામ્ ફોતશુષિતયાઽનુ ચ ।

શાલાકયોત્પીઢ્ય મિષક્ યયોત્કવિધિતા દદેત્ ॥૬॥

ક્ષારેણૈવાદ્રમિતરક્ષારેણ જ્વલનેન વા ।

મહદ્વા શલિનશ્લિલ્વા વાતયન્ત્રમયાતુરમ્ ॥ ૭ ॥

સ્વમ્યક્કપાયુગ્નગ્નમવગાહે નિધાપયેત્ ।

નિર્વાતમન્દિરસ્થમ્ય તતોઽસ્યા ચારમાદિશેત્ ॥૮॥

પૈલ્કમિતિ સપ્તાહાત્સપ્તાહાત્સમુપાચરેત્ ।

શરદ કે વસંત ઋતુ । તથા ત્યારે આકાશ વાદળા

વિનાનું નિર્મળ હોય ત્યારે રાત્રિધ્ય દુર્ભય ન હોય

એવા હરસના રોગીને કોઈ વમન-વિરેચન વગેરેથી

શુદ્ધ કરવો, તથા ઉલકો, ચાક્ર તથા અનુલોમન (એટલે

વાયુ અને ગડાની રાભાવિક માર્ગ પ્રવૃત્તિ કરાવે

એવું) ખોશક તેન ખવડાવવો પછી તેને પાણી અને

માટી વડે શુદ્ધ કરવો, તથા સ્વસ્થ્યન કરાવીને અને

ઝોરપેશાબ કરાવીને ખાટવામાં કે ખાટ ઉપર સુવાડવો,

અથવા (વેદ સિવાય) બીજા પુરાના ખોગામાં સુવા

ડવા સુવાડતા પહેલાં જેવું કે તેને હરસ ઉપરાંત બીજે

કોઈ રોગ નથી તેને ચોરા રીત સુવાડવો કે તેના

શરીરના આગલો (માથાની કેડ પુધીનો) ભાગ પત્તો

રહે તથા તેની ગુદા જે દિશામાં સૂર્ય ગયેલો હોય તે

દિશામાં શ્વ વળી તે વાઙ્મયુક્ત સૂતેલો ન હોયો જેઈએ

પછી સરખી રીતે સૂતેલો હોયો જેઈએ, તથા તેની કમર-

નો ભાગ ઊંચો રહવા જેઈએ પછી તેને બાધવાના

વસ્ત્ર વડે તેની બન્ને તાજળો તથા ડોકું બાધી જેને

જકડી રાખીને તેને બરાબર પાસગ રાખવો, કે જેથી

તે સ્વસ્થ (નસ્તર) કરી વખતે ધાવેથાયે નહિ

પછી શરમાય નહિ એવા પરિવાસ (રોગીની વાકરી

કરવાસ) પાસે તેને ગડાવવા અને તેની ગુદામાં ઘી

સોપડવું પછી ગુદામાં મૂકવાનું જે મંત્ર હોય તેને ઘી

સોપડીને રોગીને દુ ખ ધાવ નહિ એવી રીતે ધીમેધીમે

ગુદામાં સીધું મૂકવું અને પછી તે યંત્રના છિન્દ્રમાંથી

જેવું કે ગુદામાંનો અર્શ (૯-૧, મનો) પાત્રમાં પેછો

છ કે કેમ ? હરત પત્રમાં પેછેલો માત્રમ પેડ કે એટલે

એક સારી ઉપર કપડું લોતેને ન વડે પેડા હરસને

ઉપરથી દબાવવો તે પછી સુત્ર-રસના કડેલા સાત-

ગિન્કગમી બતાવેલા વિધિ પ્રાપ્તે લીલા હરસને ક્ષાર

વડે બાળવો, અગ્નિ વડે ગમવો નહિ જે હરત પેડો

હોય તે ક્ષાર વડે કે અગ્નિ વડે નમે તેનાથી ગમવો અથવા

રોગી બચવાન હોય અને હરત મોલો હોય તે હરસને

કાપી નાખવો. પછી રોગીની ગુદામાંથી યત્ર કાઢી લઈને તેની ગુદા તથા કૂવાને સારી રીતે ઘી ચોપડવું અને તેને પાણીથી ભરેલા મોટા પાત્રમાં અવગાહન માટે બેસાડવો. પછી પવન વિનાના ઓરડામાં રહેવા એને પાછળ સૂત્રસ્થાનમાં (સૂ. ૧૬/૨૫૫ થી ૨૭૫) કહેલો 'ગરમ પાણી' વગેરેના આચાર કરવાનું કહેવું એવી રીતે નાતગાત દહાડે એકએક હરસ ડામવો, બાળવો કે કાપવો, બધા મગાનો રોકતાથે ઉપચાર કરવો નહિ.

બહુ હરસવાળાને શું કરવું?

પ્રાગ્દક્ષિણં તતો વામમર્શઃ પૃષ્ઠામ્રજ તતઃ ॥૧॥

શ્લેષ્મણઃ

જેને એક કરતા વધારે હરસ હોય તેને પ્રથમ જમણા હરસનો ઉપાય કરવો, પછી ડાબા હરસનો અને પછી પાછળ કે ૨ જમણ થયેલા હરસનો ઉપાય કરવો.

બરાબર બગેલા (ડામયેલા) હરસના લક્ષણ

સુદગ્ધસ્ય સ્વાદ્વાયોરુલોમતા ।

ચકિરત્રેદ્મિપટ્ટતા સ્વાસ્થ્યં વર્ણવલોદયઃ ॥ ૧૦ ॥

હળુ બરાબર ડામી ત્યાર રોગીને વાયુની પ્રગુતિ સ્વાભાવિક માર્ગે ૧૧ છે, અન્ન ખાવાની અનિયાય છે બદલાવિન પ્રતીક્ષ થાય છે રોગીને ચેન પડે છે તથા બીજા ૨ ને કાનિ આપે છે.

મૂત્રાશયમાં શૂળ થાય તો તેને લેખ

યસ્તિશૂલે ત્રયો નામેલંપયેન્નૂલક્ષણકલિકૈઃ ।

વર્ષામૂકુપસુરભિમિશિલોદામરાક્ષયે ॥ ૧૧ ॥

હળવામાં રાગીને મૂત્રાશય (Bladder) માં સાબુકા મળે તો નાટોર, ઉપલેટ, ઘણકી (સાબુડુ), સુવા, આગર અને દેવપત્ર, ૧૧ ઓષધોને બારેક વાટીને ટૂંલીની નીચે પેઠા ઉપર લેપ કરવો.

હરસવાળાના ઝાડો-પેઠામના વિમળના ઉપાય

શરુન્મૂત્રપ્રતીઘાતે પરિપેકાવગાદયોઃ ।

યરણાલમ્પુરૈરન્ડમોકળટકપુનર્નવઃ ॥ ૧૨ ॥

સુપવીસુરમીઝાં ચ કાથમુળ પ્રયોજયેત્ ।

સંક્ષેપ્તમથવા ક્ષાર તૈલં વા વાતનાશનમ્ ॥ ૧૩ ॥

યુક્તોનાથ શરુન્નેદિ સ્નેહાન્ વાતપ્રતીપનાન્ ।

હરિવાળાને ઝાડો અને પેઠાઓના વિમળ થાય તો વાયવરસ્ટો, અનુપા, એરડનું મૂત્ર, ચોખ્ખું, સાથોડી, કારેલીનું મૂત્ર, શલમી (નાબેડુ), એ ઓષધોને કાચ કરીને તે નાભ હોઠ ત્યારે તેમાં તેલ નાખીને તે વડે ધાર કરવી અને અવગાહન કરવું અથવા વાયુનો

નાશ કરનાર ઓષધોએ વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધ વડે ધાર કરવી અને અવગાહન કરવું, અથવા વાયુનો નાશ કરે એવા બલા તેલ વગેરે તેલની ધાર કરવી અને તે તેલમાં અવગાહન કરવું, રાશવા (ખોરાકમાં) ગાડાની કબજિયાતમાં નાશ કરે ચોપ અન્ન અને વાયુને હલે એવા બદલાવિનને પ્રતીક્ષ કરે એવા સ્નેહ આપવા.

હરસને બાળવાની ક્રિયા કોને ન કરવી?

એમને શું કરવું? કારતેલ, લેક

અથાપયોગ્યદાહસ્ય નિર્ગતાન્ કફવાતજાન્ ॥ ૧૪ ॥

સક્તમ્કળકુદ્વન્શોકાનઅગ્ન્ય ગુદ્કીલકાન્ ।

વિત્ત્વમૂલાશિક્ષારકુદ્ધઃ સિદ્ધેન સેવયેત્ ॥ ૧૫ ॥

તૈલેનાદિવિદ્વાલોપચરાહવસયાડયથા ।

[કાસીસં સેવ્યં રાસ્ના ગુપ્તી કુષ્ઠ ચ લાક્ષ્લી ।

છિલાશ્વકાશ્વમારં ચ જન્તુદ્વહન્તિચિત્રકૌ ॥ ૧ ॥

હરિતાલં તથા સ્વર્ણશીરી તૈષ્ઠ પષેઃસૈમ્ ।

તૈલં સુધાર્કપયસી ગર્વા મૂત્રે ચતુર્થુષે ॥ ૨ ॥

પતદપ્પક્વોર્ણસિ ક્ષારવત્પાતયેદ્દુત્તમ્ ।

ક્ષારકર્મકર છાત્રં ચ દૂપયતે વલિમ્ ॥ ૩ ॥

સ્વેદયેન્નુ પિષ્ઠેન દ્રવ્યસ્વેદેન વા પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

સકુના પિષ્ઠિકામિથ્યા સ્નિગ્ધાનાં તૈલસર્પિયા ।

રાક્ષયા હુપાયા વા

પિષ્ઠેર્વા કાર્ણ્યગાન્ધકૈઃ ॥ ૧૭ ॥

જે હરસવાળાના મનુષ્યના હરસને કારણે કે અગ્નિની બાળવાની યાત્રામાં મના હોય (સૂ. ૩/૮૫ થી ૭૫, ૮૫, ૪૪) તેવા રોગીના ગુદાની બહાર નીકળેલા હરસ કદ્દ ૨ ને વાયુથી થયેલા હોય અને એ હરસમાં બદલા, ખરબ (વેગ), પીડ અને સોજા થયેલા હોય તો એવા હરસને ઘી ચોપડીને પછી તેના ઉપર બીલીનું મૂત્ર, ચિત્રો, જવખાડ, ઉપલેટ, એ ઓષધોથી સિદ્ધ થયેલું તેલ રેડવું અથવા નાખ, બિલાડો, ઊંટ કે ભૂંડની વન (પરની) રાત્રી (હોઠકની, ચિપ્પન, ચલ્લા, સૂક, ઉપલેટ, રતવેલિયો, કિચાનિત, અખરખ, પાંચી કંચેર, વાવડિંગ, નેળાળો, ચિત્રો, હરતાલ, દારૂ, એટલા ઓષધો સર્પિયા બાને લઈને એમના કદ્દ વડે નાના ચારગણા મૂત્રમાં તેલ, ઘોરનું દૂધ અને બાકડનું દૂધ સિદ્ધ કરવા. એ હરસ ઉપર ચોપડવાથી કારણી મારફત એ હરસને તરત ખેરવી નાખે છે એ ચોપડવાથી કારણથી અસર થાય છે છતા ગુદાની વડે (નિ. ૭/૩૫ થી ૫) બળાની નથી. પછી પિષ્ઠવેદ કરવો, અથવા તુલનાનામાં કહેલા દ્રવ્યવેદ કરવો, અથવા તેલ કે ઘી યુક્ત કરેલા વાયુની પોટલીઓ વડે લેક કરવો, અથવા

સરના, પલાશી કે સરગવે એમાંથી ગમે તે એક ઔષધના ચૂર્ણમાં તેવ કે ઘી મેળવીને તેની ગરમગરમ પોટલીઓ કરીને તે વડે સેક કરવે.

ધૂમ્રી દેવાનો ઉપાય

**વર્કમૂર્ચં શમીપત્રં નૃકેશાઃ સર્વકણ્ઠકમ્ ।
માર્જાર્ત્તવર્મં સર્વિશ્ચ ધૂપતં હિમમર્શસામ્ ॥ ૧૮ ॥
તથાઽશ્વગન્ધા સુરસા રૂહતી પિપ્પલી વૃત્તમ્ ।**

આકાંડનું મૂળ, ઘમીના પાદડા, માણસના માથાના વાળ, સાપની કાચળી, તિલાગ્રનું ચામડું અને ઘી, એટલા પદાર્થોના ડરસને ધુમાડો દેવા તે હિતકારક છે, તેમ જ અસાધ્ય, રાસ્ના, ભોરિંગણી, પીપર, ઘી એ પ્રત્યેકનો જુદોજુદો ધુમાડો ડરસને આપવો એ હિતકારક છે.

વાટ

**ધાન્યામ્લપિટૈર્જામૃતબીજૈસ્તજાલકં સૃદુ ॥ ૧૯ ॥
લેપિતં છાપયા શુષ્કં વર્તિર્નુદજશાતની ।**

કૂકડવેલના બીજને કાઢીને બારીક વાટીને તે વડે તેના દૂધમાં બે કોમળ જળું હોય છે તે જાગા ઉપર લેપ કરવો અને તેની દિવેટ કરવી અને તેને છાપડામાં નુકવવી એ દિવેટ (વાટ) ગુદામાં મૂકવાથી ડરસનો નાશ થાય છે.

**સજાલમૂલજામૂનલેહે વા ક્ષારસયુતે ॥ ૨૦ ॥
ગુજાસૂરણકૂખાળડવીર્ઘૃતૈર્વિસ્તયાગુણા ।**

કૂકડવેલનું જળ તથા મૂળ લઈને તે વડે ઘી, તેલ વગેરેમાંથી કોઈ સ્નેહ સિદ્ધ કરીને તેમાં જવખાર, ચણાદીનું ચૂર્ણ, સુરસ, કોખાના બીજ, એ સર્વ બારીક વાટી નાખીને તેની વાતિ (વાટ) બનાવવી તથા તે ગુદામાં મૂકવી તેથી ડરસ નાશ પામે છે.

લેપ

**સ્તુકશીરાર્દનિશાલેપસ્તયા, ગામૂત્રકલિકૈઃ ॥ ૨૧ ॥
કૃકાકુશાકુશ્નકૃણાનિશામુજાપલેસ્તયા ।**

ચોરના દૂધમાં હળદર પલાશીને તે વડે લેપ કરવો અથવા ગાયના મૂત્રમાં કૂકડાથી હળદર, પીપર, હળદર અને ચણાદી વાટીને તેના લેપ કરવો, એ બન્ને ઉપાયોથી ડરસ મટે છે.

સ્તુકશીરપિષ્ઠિઃ પદ્મપન્થા

હલિનીવારણાશ્ચિમિઃ ॥ ૨૨ ॥

**કુલીરઘ્નાધીવિજયાકુષ્ઠાકળ્પરતુલ્યકૈઃ ।
શિમુમૂલકર્ણતૈઃ પશ્વરમ્પ્રતિનિમ્લૈઃ ॥ ૨૩ ॥
પીલુમૂલેન વિન્ધ્યેન હિહુના ચ સમન્વિતઃ ।**

વજ, જગપીપર (રતવેલિયા), વારલુશ્ચિ (હાથી-ના ઘાડકા), કકડાશિંગ, વિજયા, ઉપલેટ, ભિલામો, મોરચુધુ, સરગવો, મૂળના બીજ, કહેરના પાદડા અને લીમડાના પાદડા, એ વસ્તુઓને ધોરના દૂધમાં વાટીને લેપ કરવાથી ડરસ નાશ પામે છે, તેમ જ પીલુડાના મૂળ, બીજ અને હિંગનો ભેગો લેપ કરવાથી પણ ડરસ નાશ પામે છે.

**કુષ્ઠ શિરીષીજાતિ પિપ્પલ્યઃ સંધ્યં ગુહઃ ॥ ૨૪ ॥
અર્કશોરં સુવાદીરં ત્રિકના ચ પ્રલેપનમ્ ।**

ઉપલેટ, સરસડાના બીજ, પીપર, સિંધવ, ગોળ, આકાંડનું દૂધ, ચોરનું દૂધ અને ત્રિકાના (હરડે, બહડા, આયળા), એ સર્વનો ભેગો લેપ કરવાથી ડરસ મટે છે.

**માર્કં પયઃ સુધાકાણ્ઠ કટુકાલાણુપલ્લવા ॥ ૨૫ ॥
કરજ્ઞો વસ્તમૂત્ર ચ લેપન શ્રેષ્ઠમર્શસામ્ ।**

આકાંડનું દૂધ, ચોરનું ઝીંબુ (કાંડબા), કડવી દૂધીના પાદડા, કરજ અને બકરાનું મૂત્ર એ સર્વનો ભેગો લેપ કરવો એ ડરસને માટે ઉત્તમ છે.

જાનુશાસનિકૈર્લેપઃ પિપ્પલ્લાગ્રોષ પૂજિતઃ ॥ ૨૬ ॥

આ અધ્યાયના ૮૯ થી ૯૨મા પ્રક્રમમાં પીપર, મીઠા વગેરે ઔષધોથી તેલ તિલ કરવાનું કહેતું છે, તે તેલથી ચાનુચાનનબંધિત આપવામાં આવે છે, માટે તે આનુચાનનિક તેવ કહેવાય છે એ તેવ વડે ડરસને લેપ કરવાથી ફાયદો થાય છે.

સિદ્ધ તેવ

પરિભેરવીંચં કુર્વાત્તિલાન્યમ્પ્રજ્ઞનાય ચ ।

ઉપર જે દ્રવ્યો વડે લેપ કરવાના કહેવા છે, તે દ્રવ્યો વડે તેલ તિલ કરવા અને તે ડાલવાયાના હરન ઉપર રાખ્યા કરવાના ઉપયોગમાં લેવા.

ધૂમ્રી, લેપ અને તેવના ફાયદા

**ધૂપનાલેપનામ્પૈઃ પ્રશ્નમ્નિ ગુદાઙ્કુરા ॥ ૨૭ ॥
સાશ્વત દુષ્કરિર, તતઃ સમ્પ્રયતે સુચ્છી ।**

હરને ધુમાડો આપવાથી, લેપ કરવાથી તથા તેવ ચોપડવાથી નુદામગ્ન હરના અકુર(મના)માં રહેતું બનશે. લાંબી તેમાંથી નીકળી જાય છે અને તેથી તે તે સુખી થાય છે.

નુરિયા અને કટુ ડરસના ઉપાય

મયનેમાનમુચ્છન્નકઠિનેમ્યા હરેદશુક ॥ ૨૮ ॥

મશાંમ્યો જલજાઘસસ્વીકૃત્યં પુનઃ પુનઃ ।

જે વસ્તુ દુર્લભ અને કટુ હોય તેમાંથી

ઉપરના ઉપાયોથી પણ લોહી નીકળતુ નથી; તેથી તેને જળો લગાડીને અથવા શસ્ત્રથી અથવા સોપથી અથવા કુર્ચ નામે શસ્ત્રથી વારંવાર લોહી કાઢી નાખવું.

હરસમાંથી લોહી કાઢી નાખવાનું કારણ

દ્વિતોષ્ણક્લિગ્નચરુર્શ્વહિં ન વ્યાધિરુપશામ્યતિ ॥૨૧॥
રક્તે દુષ્ટે મિષકૃ તસ્માદ્રક્તમેવાવસેચયેત્ ।

હા, ગરમ, રિનગ્ધ અને લૂખા વજેરે ઉપાયો કરવાથી હરમનો રોગ મટતો નથી, કેમ કે તેમાં લોહી બગટેલું હોય છે, એટલા માટે વેધે તેમાંનું લોહી બહાર કાઢી નાખવાનો ઉપાય કરવો

જેને ભાંગણ ઓરો આવતો હોય એવા

હરસવાગાનો ક્રમ (સ્થાક ૩૦ થી ૫૧)

દહીં પીવું

યો જાતો નોરસઃ ક્ષીરાઘ્નિચૂર્ણાવચૂર્ણિતાત્ ॥૩૦॥
પિયંસ્તમેવ તેનૈવ મુજ્જાનો ગુદજાનૃ જયેત્ ।

દૂધમાં ચિત્રાનું ચૂર્ણ નાખીને જમાવવાથી જે ગોરસ (દહીં) થાય છે તે દહીં પીવું તથા ભોજન પણ તે દહીં સાથે જ કરવું એથી હરસ મટે છે

દહીંના મધો અને ચૂર્ણ

કોવિદારસ્ય મૂલાનાં મધિતેન રજઃ પિયન્ ॥૩૧॥
અક્ષન્ જીર્ણં ચ પથ્યાનિ મુચ્યતે હતનામઃ ॥

નરેદ કાવનારના વૃક્ષનાં મૂળનું ચૂર્ણ દહીંના મધો સાથે પીવું અને તે પની જાય ત્યારે પથ્ય અન્ન ખાવું, તેથી હરસ મટે છે

ગુદામાં સોજો, શૂળ અને મંદાગિનનો ઉપાય

ગુદમ્બયપુદાલાર્તા મન્દાગ્નિગોલ્મિકાન્ પિત્રેત્ ॥
હિસ્વાદીનનુતક વા લાદેદ્ગુદહરીતકીમ્ ।
તકેણ વા પિત્રેત્વથ્યાવેશ્વમિકુટજત્વચઃ ॥૩૨॥
ફલેક્ષ્મગયાન્યોતિઃસૂરણાન્ વાંડશર્વધિનાન્ ।
કોળામ્બુના વા ત્રિકુટ્યોપહિસ્વામ્લવેતસમ્ ॥

જે હરસના રોગીને ગુદામાં સોજો થયો હોય ત્યાં તપુકા મારના હોય તેથી જે પીડાના હોય અને જન્ય બહતજન મદ હોય, તેમજ ગુત્તરોગની ચિકિત્સામાં (૧૫૫ થી ૧૮૫) કહેવા હિન વજેરે વાયા ચૂર્ણ છાલ સાથે પીવો; અથવા તે ચૂર્ણ ખાદ્યને તે ઉપર છાલ પીવી; અથવા જાય અને હરોળી નાથી ખાદ્યને તે ઉપર છાલ પીવી, અથવા હલ્દી, ચાંદી, રિત્તો અને કપાશ, એ બેરોગનું ચૂર્ણ છાલ સાથે પીવું અથવા હાલ્ડી, પીપર, રિત્તો અને તુજી એમના

એક એક ભાગ વધારે લઈને રોમનું ભેગું ચૂર્ણ છાલ સાથે પીવું, (એટલે છેદ્રભવ એક તોલો, પીપર તે તોલો, ચિત્રો ત્રણ તોલા અને સુરુષ ચાર તોલા એ પ્રમાણમાં લેવાં); અથવા સિંધવ, સંયળ, બીજલવણ, મુંઠ, પીપર, મરી, હિંગ અને અમ્બવેતસ એ ગોપધાનું ચૂર્ણ લગાર ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું.

યુક્તં ચિલ્લકપિત્ત્યામ્યાં મહોપધબિદેન વા ।

ઘરુષ્કરેયવાન્યા વા પ્રદ્યાત્તકનર્પણમ્ ॥૩૫॥

દયાદ્વા હપુપાહિશ્વગુચિત્તકં તકસયુતમ્ ।

માંસં તકાનુપાનાનિ લાલેપીતુફલાનિ વા ॥૩૬॥
પિવેદહરહસ્તકં નિરત્રો વા પ્રકામતઃ ।

હરસના રોગવાળાએ બીલાનો ગર્ભ તથા કોકનો ગર્ભ વાટીને તેની સાથે છાલ અને જવનો સાથુ ખાવો. બીજુ કાંઈ ખાવું નહિ, અથવા મુંઠ અને બીજલવણ સાથે છાલ અને જવનો સાથુ ખાવો, બીજુ કાંઈ ભોજન કરવું નહિ, અથવા ભિલામાંના ચૂર્ણ સાથે છાલ અને જવનો સાથુ ખાવો, બીજુ કાંઈ ભોજન કરવું નહિ; અથવા તે જ રીતે અલભાદની સાથે છાલ અને જવનો સાથુ માત્ર ભોજન તરીકે ખાવો; અથવા પલાંની, ચિત્રો અને હિંગ એ ત્રણનું ચૂર્ણ છાલ સાથે પીવું; અથવા પીટુરીનાં ફળ (પીલુડ) એક મહિના સુધી તાપ તથા તે ઉપર છાલ પીવી, અથવા અન્ન ન ખાવું પણ નિન્નનિન્ન પોતાનાથી પિવાય તેટલી છાલ પીવી (એ મર્ચ ઉપાય હરસને મટાડનાર છે.)

છાલ-ચિ. ૮/૮૦૫, ૪૧.

હરસવાળાને બહુ જ મંદાગિન હોય તે

છાલનો પ્રયોગ

અત્યર્થે મન્દકાયાપ્રેસ્તકમેવાયચારયેત્ ॥૩૭॥

જે હરસના રોગીને બહતજન અતિથય મદ પડે તથા હોય તેને સપાનનાંજ અન્ન ન આપનાં ફક્ત છાલ પાવો.

છાલ કેટલા દિવસ, કોને, કેવી રીતે પાવી ?

સતાહં વા દશાહં વા માસાર્થે માસમેવ વા ।

ચલકાલચિકારકો મિષકૃ તત્કં પ્રયોજયેત્ ॥૩૮॥

સાચં વા લાજસક્તૃના દયાત્તકારાલેહિકામ્ ।

જીર્ણે તક પ્રદ્યાદ્વા તકરેયાં સંશ્લેષ્યામ્ ॥૩૯॥

તકાનુપાનેં સસ્નેહં તકોરતમતઃ પરમ્ ।

યુરે રસેર્ગાં તકાદયેઃ શાલીન્ મુચીત માત્રવા ૪૦

રોગીના વજને, કાળને તથા પિકાને જુદાજુદા વેધે તાન દિવસ, દસ દિવસ, ૫૦ દિવસ કે અંત

મહિને હરસના રોગીને ફક્ત છાશ પાવો, બીજુ કંઈ અન્ન ખાવા આપુ નહિ, અથવા જો રોગી ફક્ત છાશ પીને રહી શકે એમ ન હોય તે તાજરે અંબરની ધાણીના સાથુ કરીને તેનું ચાટણ લગાડ સિંધવ નાખીને છાશમા પાવુ એ ચાટણ કરવામા પણ છાશનો જ ઉપયોગ કરવો, અથવા છાશ પચી ગયા પછી સાજરે છાશમા પેષા કરીને તેમા સિંધવ નાખીને પીવા આપવી. એ રીતે કરતા કરતા જઠરાગ્નિનું બળ વધે એટલે ઘમાર ધી નાખીને ભાત તથા છાશ ખાવા આપવા અને તે ઉપર છાશ પાવો, અથવા છાશ નાખીને કરેલા પુષ કે છાશ વડે સિદ્ધ કરેલા કે છાશ મેળવેલા માંસરસની સાથે ધાળતા ચોખાને ભાત થારો ખાવો (અર્થાત્ હરસરોગમા જેમ બને તેમ રોગીને છાશ આપવી એ બહુ હિતકારક છે)

કોને કેવી છાશ પાવી ?

ક્ષમમર્ધાવૃતસ્નેહ યતશ્ચાનુવૃતં વૃતમ્ ।

તત્ત્વં દોષાદ્વિશલયિત્રવિધં સમયોજયેત્ ॥૫૧॥

જે છાશમાથી બિલકુલ માખણ કાઢી લીધુ હોય તેને રૂઠ (લુખી) છાશ કહે છે બીજ પ્રકારની છાશમાથી અરધુ માખણ કાઢી લીધેલુ હોય છે અને ત્રીજ પ્રકારની છાશમાથી માખણ મિનકુલ કાઢી લીધેલુ નથી હાનુ એ ત્રણ પ્રકારની છાશ દોષ, જઠરાગ્નિ અને બગેનો વિચાર કરીને હરસરાગવાલાને પીવા આપવી

હરસમાં છાશના પ્રયોજના લાભ

ન વિરોદ્ધન્તિ ગુદ્જાઃ પુનસ્તકસમાહૃતાઃ ।

નિષિકં તદ્વિદ્વદ્ધતિ ભૂમાવપિ તુળોલુપમ્ ॥૫૨॥

છાશ પીવાથી નાથ થામેલા હરસ ફરીને ઊગતા નથી, અર્થાત્ તે સમૂગના નાથ પામે છે છાશને જે જમીન પર નાખી હોય છે તે તે જગ્યાએ બીજા ઘામ, વેલાને ઊગવા દેતી નથી, તે પછી કોમળ માસના અકુદ્ધપ હરસનો એ નાથ કરે એમા શુ આશ્ચર્ય !

છોત છુ તક્કચુલેપુ રસો ધાતુત્તુપેતિ યઃ ।

તેન પુષ્ટિર્થલ વર્ણઃ પરં તુષ્ટિશ્ચ જાયતે ॥૫૩॥

વાતપ્લેપમ્વિકારાણાં શત્રું ચ વિનિવર્તતે ।

શરીરના સોતો વાયુ અને કફ વડે પુરાઈ ગયા હોય છે તે છાશથી શુદ્ધ થાય છે, તેથી રસ ધાતુઓમા પહેલને છે, અને તેથી પુષ્ટિ, બળ, ક્રિતિ અને ઉત્તમ નુષ્ટિ (સતેષ) થાય છે, તેમ જ સંકેતે પ્રકારના વાયુ અને કફના વિકાર ધાન થઈ જાય છે

દર્શના મધ્યમે પ્રયોજ

મયિત માજને હુદ્ગદ્વતીકલલેપિતે ॥૫૪॥

નિશાં પર્યુપેત પેયમિચ્છન્નિર્ગુદ્જજ્ઞયમ્ ।

જે માલુસે પોતાના હરસનો નાથ કરવાને ઇચ્છતા હોય તેમણે નાની ભારીભણીના ફળના કચ્ક વડે અંદરથી લપિવા વાચણમા મધે ભરી મૂકીને તેને રોક તાત રહેવા દેવા અને સવારે તે મધે પીવો

તકારિત

ધાન્યોપકુશ્વિકાજાઝીહુપાપિપ્પલીઢ્યૈઃ ॥૫૫॥

કારવીમન્થિકશટીયવાન્થમ્થિવાતકેઃ ।

ચૂર્ણિતેર્ધૂતપાત્રસ્ય નાત્યમ્લ તક્કમાસુતમ્ ॥૫૬॥

તકારિષ્ટ પિવેજાતં ધ્યકામ્લકટુ કામતઃ ।

દીપન રોચન વર્ણ્યં કફઘાતાતુલોમતમ્ ॥૫૭॥

ગુદ્ધવ્યયુકગ્ધર્વતિનાશત્ત વલવર્ધનમ્ ।

ધાણ, કર્લાંજ છાશ, છાશ, પર્લાંસી, પીપર, જળપીપર, સુવા, ગણેશ, પદ્મચુરો જવાન અજમો, અજમોદ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને બહુ ખાટી નહિ એવી છાશને ધીના થાનણુમા નાખીને તેમાં તે ચૂર્ણ નાખુ તથા તે છાશને ખાટી થવા દેવી જવારે તે છાશ ખાટી અને નીખી માલુમ પડે, ત્યારે તે તકારિષ્ટ કહેવા છે એ તકારિષ્ટને રોગીએ ઇચ્છા મુજબ પીનું એથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થયે, ખાવાની રુચિ ઉત્પન્ન થયે, શરીરની ક્રિતિ વધત તથા કફ અને વાયુ પોતાના રચાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કર્યે વળી તે ગુદામાં સેપે થઈ પડે તેને, ગુદાની ખરબને અને ગુદાની પીચને મથારો તથા બળ વધારશે. (આ તકારિષ્ટ કરવામા છાશ ચારણે તોવા હોય તે ધાણ વગેરે ઓપધે ચાર ાવ તોવા નાખવા એવો વૃદ્ધ વૈદ્યોને શિવાજ છે)

વિત્રકછાશ

ત્યચ ચિત્રકમૂલસ્ય પિપ્પરા કુમ્મ પ્રલેપયેત્ ॥૫૮॥

તત્ત્વં વા દધિ વા તત્ર જાતમશાદિરં પિનેત્ ।

વિત્રાના મૂળની છાશને વાટીને તે વડે ઘણી અંદર ચાર થાન લેપ કરવે, તથા તે ઘટ્ટમા દૂધ નાખીને તેનું દર્દી કરવુ અથવા દર્દી નાખીને વડોરીને છાવ કરવી. એ રીતે થવું દર્દી કે છાશ પીવાથી ાર મટે છે

ભારનાદિ છાશ

માર્ગાસ્કોતામૃતાપચ્છકોલેષ્વપેય સચિધિઃ ॥૫૯॥

ભારના, નલ્લી, હરે, સુદ, પોપર, પોપરીમૂળ, વિત્ર, નવક—જેમના મૂળની છાશને વાટીને તે વડે ઘણી અંદર ચાર થાન લેપ કરવે તથા તે ઘટ્ટમાં દૂધ નાખીને તેનું દર્દી કરવુ અથવા દર્દી નાખીને વડો-

વીતે તેની છાશ કરવી એ રીતે થયેલું દર્દી કે છાશ પીવાથી હરસ મટે છે

ગળાપીપરસદિ થી, યમકસ્નેહ, પાણી, માસરસ

પિપ્પેર્ગજકળાપાટાકારવીપવ્રકોલકૈઃ ।

તુમ્ચૈર્વાજીઘનિકાચિત્ત્યમધ્યેષ્ઠ કલ્પયેત્ ॥૫૦॥

ફલામ્લાન્ યમકસ્નેહાન્ પેયાયૂપરસાદિકાન્ ।

અમિરેયોપધૈઃ સાધ્યં વારિ સપિશ્ચ દીપનમ્ ॥૫૧॥

ગળાપીપર, પલાઠમૂળ, ભોડી અભ્રમોદ, પીપર, પીપરોમૂળ, વિત્રી, ચવક, સુંઠ, કોથમીર, જીરુ, પાણી, બીલાનો ગર્ભ, એ સર્વને વાટીને તે વડે બિજેરા વગેરે નાખીને ફલામ્લા બનાવવા, અથવા ગળાપીપર વગેરેથી યમકસ્નેહ (ધી, તેલ, વસા, મઘ્ઘ એ ચારમાંથી ગમે તે બે થોડા સ્નેહ) સિદ્ધ કરવા, અથવા ગળાપીપર વગેરેથી પેયા બનાવવા, અથવા ગળાપીપર વગેરેથી યૂષ બનાવવા, અથવા ગળાપીપર વગેરેથી માસરસ સિદ્ધ કરવા વળી એ ૮ ચોપપ(ગળાપીપર વગેરે)થી સિદ્ધ કરેલું પાણી ૨ તે ધી બદલાવિને પ્રદીપ કરનાર છે

ક્રમોઽય મિશ્રશક્તા

ઉપર (એક ૩૦થી ૫૫મા) જે ક્રમ કહ્યો તે, જે હરસવાળાના ઝાડે ભાગલ હોય તેને લાનુ પડે છે

વક્ષ્યતે માદયર્ચસામ્ ।

કકભૂ મળવાળાએ કયો ક્રમ આપરવો તે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ,

કકભૂ ઝાડાચાશ હરસચેનમ્ ક્રમઃ સિદ્ધ

સાથે વાઘડી, ચીપુ, છાશ, પાન્યામ્

સ્નેહાદ્યપૈઃ સ્ફુલ્મિયુક્તાં

લવણં ચારુણં પિત્તે ॥૫૨॥

લવણા પવ વા તક્તીયુષાન્વામ્લચારુણીઃ ।

બરના સાપુમાં ધી વગેરે સ્નેહ મેઝવીને તેની સાથે બનાવ તિયવ નાખેલી વાઘડી પીવો અથવા છાશ, ચીપુ નામે મધ, પાન્યામ્ કે વાઘડી નો હવર્માં તિયવ નાખીને તેમાંથી ગમે તે એક, સાપુ વિના એકલું ૧૧ પીવું

પાપુ નને ઝાડનુ અનુલોમન ઓપડ

પ્રાગ્મકાન્ યમકે મૃદાન્

સ્ફુલ્મિશ્ચાચ્છિન્નિતાન્ ॥૫૩॥

કારણપદ્ધતાન્ હાદેદ્વાતવર્ચાનુલોમનાન્ ।

કમળા કુમળા પાટા વાટીને તેને સાપુના ચોથી નાખવા તથા પછી તેના મૂકિયાં કરીને ચાલવાના ગમે તે બે સ્નેહમાં તરી કાઢવી એ રીતે નેપાર કરેલા કમળા

પાદકાં ભોજન કરતાં પહેલા ખાવા. તેથી વાયુનું અને ઝાડનુ અનુલોમન (સ્વાભાવિક માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ) થાય છે

સમુદ નામરં પાઠાં ગુડસારઘૃતાનિ વા ॥૫૪॥
ગોમૃત્રાધુપિતામઘાસમુદાં વા હરીતકીમ્ ।

ગોળની સાથે સુંઠ ખાવી, અથવા ગોળની સાથે પલાઠમૂળ ખાવા, અથવા ગોળ, ભવખાર અને ઘી ભેગા ખાવા અથવા ગાયના મૂત્રમાં આખી રાત પલાળી રાખેલી હરડે અને ગોળ ખાવા, એથી હરસવાળાના ઝાડનુ તથા વાયુનું અનુલોમન થાય છે

કકથી થયેલા ઉરક, કુક વગેરે માટે

હરડેનો પ્રયોગ

પથ્થાશતઢયાન્મૃદ્વદ્રોષેનામૃચસહકયાત્ ॥૫૫॥

પક્ષાત્ હાદેસમધુનીં દ્વે દ્વે હન્તિ કક્ષોમ્લવાન્ ।

તુનામકુષ્ઠમ્વયધુગુલ્મમેહોદરકર્મીન્ ॥૫૬॥

મ્રન્યયુર્વદાપચીસ્વીલ્યપાણ્ડુરોગાહ્યમાઠ્ઠાન્ ।

બસા મોટી હરડે લાવી એને ૧૦૨૪ તોલા ગાયના મૂત્રમાં બધું મૂત્ર ખળી ૧૦૦૦ સુધી રીપવી, પછી તે પાકે એટલે તેમાંથી બે-બે હરડે લઈને મધ સાથે ખાવી એ હરડે ખાવાથી કકથી થયેલ ઉરક, કીક, સોજા, ગોળા, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, કરમિષ, રસોડી, અનુદ, અપવી (ન પાકે એવી રસોડી), ઘડીરની સ્પૃશ્ણતા, પીડુરાગ અને સંધિયા, એ રોગ મટે છે

ઉરક માટે મેઝાધિગતો પ્રયોગ

મજગરુજ્જીગટાકલ્પકમનામૃદ્વેણ વા પિત્તે ॥૫૭॥

ગુડવાર્તાકમુક્ વસ્ય નદપન્થાશુ ગુદામ્કુરાઃ ।

જે માલત મેઝાધિગત મૂત્રને કક બકરીના મૂત્રમાં પીને તથા માત્ર ઘોડા અને વતક ખાવ તેના ઉત્તર તરફના નાથ પામે છે

નસોતર અને હરડેના અનુલોમન પ્રયોગ

ધેષ્ટારસેન ત્રિઘૃતાં પથ્યાં તક્રેણ વા સદ્ ॥૫૮॥

પથ્યાં વા પિપ્પલીયુક્તાં પૂતથૃષ્ટે ગુદાચિત્તામ્ ।

મયસા સપિત્તુદ્ધર્તાં મલયેદનુલોમનીમ્ ॥૫૯॥

હવે ગુદાધ્યંયે વોષે ગુદગ્જા યાન્તિ સહ્યમ્ ।

નિદ્રાના કાચમાં નસોતર ખાવડા નાથ સાથે લટે ખાવવી, અથવા હરડે અને પીપરને બર્માં કરીને ઘીમાં ફેડીને તેના નીચે નાખીને ખાવા અથવા નસોતર અને નેપામનું મૂત્ર ખાવડા કેમ કે તે વાયુ વને નું અનુલોમન કરે છે એ સરથી નુજાના રોગ દોષ નાથ પામે છે એટલે હવડા પડુ મટે છે, એ ક

આશ્રયના અભાવને લીધે રાષ્ટ્રાત્મનો અભાવ થાય
એ સ્પષ્ટ છે એટલા માટે અનુભામન ઔષધી હરસના
ઉત્તકારી છે

વાયુનું અને આગનું અનુભામન કરે એવા છાશ, સીંધુ,

ગોળનો દારૂ અને સુરાના પ્રયોગ

વાડિમસ્વરસાજાજીવવાનીગુડનામરે: ॥૬૦॥

પાટયા વા યુતં તર્કં વાતવર્ચેનુલોમનમ્ ।

સીંધું વા મૌહમથવા સચિત્રકમદ્દાપદમ્ ॥૬૧॥

પિવેસુરં વા હપુવાપાઠાસૌર્વચલાન્વિતામ્ ।

દાડમનો સ્વરસ, છારુ, ચવાની અન્થેશ અથવા પછાડ
મૂળ સાથે છાશ પીવી, અથવા પિત્તે અને સૂક સાથે
સીંધુ નામે મદ્ય પીવું, રાશવા દિવેશ અને સૂક સાથે
ગોડ નામે મદ્ય (ગોળનો દારૂ) પીવું, રાશવા પલાયી,
પછાડમૂળ, અને સંચળ સાથે સુરા પીવી. એ સર્વે
વાયુનું તથા આગનું અનુભામન કરનારા છે

હરીરનું અને નરસિંહનું મળ વધારે એવો

પીપર અને તલનો પ્રયોગ

દશાદિદશકૈર્નૃસઃ પિપ્પલીદ્વિપિત્તુ તિલાન્ ॥૬૨॥

પીત્વા ક્ષીરેણ લભતે ચલં લૈહુતાશયોઃ ।

પહેલા દશ પીપર લઈને ચાર તોલા તલ તેમા
નાખવા તથા એક તોલા દૂધમા નાખીને તેને વાટવા.
પછી બાર તોલા દૂધમા તે કડકને રોગાળીને પી ભજો
પછી બીજા દિવસે વીસ પીપર અને આઠ તોલા તલ એ
તોલા દૂધમા વાટીને પહેલા દિવસની પેઠે દૂધમા પી
વળું એ રીતે દરરોજ દશદશ પીપર પ્રમાણતા ભજી
અને તેલ ચારસાર તોલા વધારતા ભજા (દૂધનું પ્રમાણ
એવું છે કે દ્રવ્ય દૂધમા વાટવાનું હોય તેા દૂધ એક તોલા અને
દ્રવ્ય દૂધમા ઓગાળવાનું હોય તેા દૂધ બાર તોલા લેવું)
એ રીતે નરસિંહનું બળ થાય ત્યા સુધી કરવું આ પ્રયોગ
અગ્નિનું બળ વધારે છે તથા હેઠનું બળ વધારે છે.

હરસની પીડા માટે કાળીપાટના પ્રયોગ

તુ સ્પર્શકેન શિલ્લેન યવાન્ત્યા નાગરેણ વા ॥૬૩॥

પૈકૈકૈનાપિ સયુકા પાઠા હન્યર્કાસાં રુઝમ્ ।

ધમાસે, બીડુ, ચવાની અન્થેશ અથવા સૂક,
એ એકએક ઔષધની સાથે પણ (એક, બે, ત્રણ કે
ચાર સાથે) લેખવીને પછાડમૂળ આખું હોય તેા તે
હરસની પીડાને મટાડે છે.

અરિસે

સલિલસ્ય વદે પક્ત્વા પ્રસ્થાપ્તમપાત્વચમ્ ॥

પ્રસ્થં ધાત્ર્યા દશપલં કપિત્થાનાં તલોડર્પતઃ ।

વિશાલં રોધમરિચકુળ્પાવેલૈલવાલુકમ્ ॥૬૫॥

દ્વિપલાંશં પૃથક્પાદશેપે પૂતે ગુડાત્તુલે ।

દસ્તા પ્રસ્થં ચ ધાતકયાઃ સ્થાપયેદ્યુતમાજને ॥

પક્ષાત્સ શીલિતોડરિષ્ટઃ

કરોત્સમિ, નિદન્તિ ચ ।

ગુદગ્રમહ્ણીપાણ્ડુકુદોદરગરજ્વરાન્ ॥૬૭॥

શ્રવયથુપ્લીહદ્દ્રોગગુલ્મપદ્મવમિક્કમીન્ ।

ચાર દ્રોણ (૨૦૨૪ તોલા) પાણીમા બત્રીસ
તોલા ઉરેદ્દેશ નાખવું, ચોતઠ (૬૪) તોલા આમળા
નાખવા, કોંક્રનો ગર્બ ચાગીન તોલા નાખવો, (તેનાથી
આડી) વીસ તોલા ઈદ્રવારણી નાખવી, તથા લોધર,
મરી, પીપર, વાવડિંગ, ચણકઅમ્ એ પાંચ ઔષધ
આઠઆઠ તોલા નાખવા. પછી સર્વને ઉકાળતા લોધા
ભાગનું પાણી રહે એટલે ગાળી લેવું તથા તેમા આઠસે
તોલા ગોળ નાખવો અને ચોતઠ તોલા ધાવડીના દૂધ
નાખવા પછી તેને ઘીના રીઝા વાસણમા ભરીને વાસણ
નું મો સીંડીને રાખી મુકવું પછી એક પખવાડિયા પછી
તે રારિષ્ટને કાઢીને તેમાથી નિયમ પ્રમાણે (ચાર તોલા)
પીવાથી તે નરસિંહનને પ્રદીપ્ત કરે છે અને હરસનો
નાશ કરે છે વળી તે ગ્રાહણી, પાંડુરોગ, ચામડીના રોગ,
ઉદરરોગ, વિષ, જ્વર, સાંજે, બરડનો રોગ, હૃદયના
રોગ, ગોળા, લપ, ઊંચડી અને કરમિયા એટલા રોગને
મટાડે છે

જલદ્રોણે પચેદ્દત્તીદશમૂલચરામિકાન્ ॥૬૮॥

પાલિકાન્ પાદશેપે તુ ક્ષિપેદ્ગુડતુલં પરમ્ ।

પૂર્વેવત્સર્વેમસ્ય સ્વાદાનુલોમિતરત્સવ્યમ્ ॥૬૯॥

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમા દત્તીમૂળ
(તેપાયાના મૂળ), દશમૂળ, ત્રિફળા, પિત્તે, એ સર્વે
ઔષધી ચાર-ચાર તોલા નાખવા પછી તેને ઉકાળતાં
લોધા ભાગે પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈને તેમાં
૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો પછી બધું અભયારિષ્ટની
માફક કરવું, એટલે ધાવડીના દૂધ ચોતઠ તોલા નાખવા,
પછી તેને ઘીના રીઝા વાસણમા નાખીને વાસણ
નું મો સીંડી લઈને પદર દિવસ રાખી, મુકવું તે પછી એ
અરિષ્ટ તેમાર થાય એટલે તેને પીવાથી પાછળ કંઠેના
અભયારિષ્ટ કરતા આ વધારે અનુભામન કરનારો છે,
એટલે વાગુ, ગાધા વગેરેને તે સ્વાગાધિક માટે પ્રવૃત્ત
કરનારો છે

પચેદ્દરાન્નાપ્રાપ્તસ્ય દ્રોણેષાં પ્રાચૂતેઃ સહ ।

દત્તીપાઠામિવિજ્ઞાપાયાસામલકનાગરેઃ ॥૭૦॥

તસ્મિન્ સિતાશત દગ્રાપાદસ્યેષ્યચ પૂર્વવત્ ।
લિપ્યેન્કુમ્ભં તુ ફલિનીકૃષ્ણાચઘ્યાન્યમાદિકૈઃ ॥

એક દ્રોણ પાણીમાં ચોત્સક તેલથી પથ્થરો નાખવા પછી નેપાળો, પહાડમૂળ, ચિત્રો, વિજયા, અરુણી, આમળા, સૂક, એ ઔષધો રાઠ્ઠાલ તેલથી નાખવા પછી તે સર્વેનો કપાલ કરવો ઉકાળતા ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તને જાણી લઈને તેમાં ચારસો તેલથી ભાંકર નાખીને પાક કરા પછી પાછળ કઢા પ્રમાણે તેમાં ધાવડોના ફૂલ ચાત્સ તથા નાખવા પછી એક ધીનું ગેટુ વાગાન રઈ ને ચારાળી, પીપર, ચવક, ઘી અને મધ એટલાવાન વાગેન વાગામને અદરથી લપ કરવો અને તેમાં ઉપરવાળો સ્વાથ ભરવા તથા વાસણનું મા નીચીન પંદર દિવસ રાખી મુકવું રોન દુરલભ્યારિષ્ કહે છે એ ચારિષ્ટ વાયુ વગરનું અનુભામન કર છે, અને પાછળ (સાક ૬૭ આમાં) કહેતા હરસ વૈર રાગને મગા છે

સિદ્ધ ધી

અનુભામન ધી

પ્રાગ્મત્કમાનુલોમ્યાય ફલામ્લ વા પિત્તેવૃત્તમ્ ।
લઘ્યાચિત્રકસિદ્ધ વા યવક્ષારગુડાન્વિતમ્ ॥૭૨॥
પિપ્પલીમૂલસિદ્ધ વા સગુડક્ષારનાગરમ્ ।

વાયુનું અનુભામન કરવા માટે ભોજન કરતા પછી બિંબો વાલ ખાતા રાત્રી વા સિદ્ધ મરુ ધી વાયુ અથવા ચવક અને પિત્તા ને કૌપીયો સિદ્ધ કરવું ધી જવખાર અને નાન નાનીન પો, અથવા પીપરી મૂળથી સિદ્ધ કરવું ધી જાગ, જવખાર અને નૂક નાખીને ધી

વાયુનો, જાગનો અને પથામનો વિશ્વધ

મટ એવું ધી

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલધાનકાદાદિમૈર્ધૃતમ્ ॥૭૩॥

દક્ષા ચ સાધિત વાતશરૂમૂવચિન્ધનુત્ ।

પીપર, પીપરીમૂળ, પાપા દામ અને ઝી, એ પૃથ્વીથી સિદ્ધ કરવું ધી વાયુ જાગ અને વેદાનના વિશ્વધ લેપ તેને મ લે છે

દીપન અને હરસ મટા એવું ધી

પલાશક્ષારતોયેન ત્રિગુણેન પચ્ચૃત્તમ્ ॥૭૪॥

વત્સકાદિપ્રતીવાપમશાઘ દીપન પરમ્ ।

ખાખરાના મારનું પાણી ધી કરતા ત્રમણ (૧૫ ગણ) લઈને તેમાં ધી નાખીને માત્ર ધી જાગે રો ના લગી પાક કરવો તેમાં વત્સકા ૧૫ (નું ૧૫/૩૩, ૩૮)ના ઔષધનું નૂલ પ્રતિવાપ તરીકે નાખવું એ

ધો હરસનો નાથ કરે છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરવામાં ગ્રેષ્ઠ છે

ગુદામા અને અડમાં પીપર, મરડો, આમળ,

મૂનકૃષ્ણ અને સાવ માટે ધી

પચ્ચકોલામયાક્ષારયગાનીષિદ્ધસેન્ધવૈઃ ॥૭૫॥

સપાઠાધાન્યમરિચે સચિલ્લેર્ધધિમદ્ધનમ્ ।

સાધયેત્ તલ્લયલાશુ ગુદવલ્લખણવેદનામ્ ॥૭૬॥

પ્રવાદિકા ગુદચ્ચંદ્રાં મૂનકૃષ્ણ પરિસ્રવમ્ ।

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક ૨ ને સૂક, હરસ, મૂન, જ્વાલી અજો, બીડાનુ, સિધવ, પહાડમૂળ ધાણુ, મરી બિલાના ગર્ભ, દહીં, એ સર્વ ઔષધો વડ ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી ખાવાથી ગુ ૧ અને રાડની વડના મટે છે તમ જ મરડો, ગુઆમાં આમળ બહાર નીકળી લાય ન રાગ, મૂનકૃષ્ણ અને સાવ એ રાગ મટે છે

આખા, મૂનકૃષ્ણ, મરડો, આમળ, હરસ,

ગ્રાણી અને વાયુ માટે ધી

પાઠાન્નમોદધનિકાશ્વદગ્રાપચ્ચકોલૈકૈઃ ॥૭૭॥

સચિલ્લેર્ધધિ જાહેરીસ્વરસે ચ ચતુર્ગુણે ।

હત્યાગ્યં સિદ્ધમાનાહ મૂનકૃષ્ણ પ્રવાદિકામ્ ॥૭૮॥

ગુદચ્ચર્ષાતિગુદજપ્રઘ્નીગદમાશ્વતાન્ ।

પહાડમૂળ અજામઢ પાપા, જોખર, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રા, ચવક, સૂક, બીડા, એ ઔષધોનો મક જોન, પૂવીના સ્વરન તથા હાઈ બંને મરીને નરવાને ધી ક ના યરગણ લઈને તેમાં ધી તથા પાક મૂન વોરના ક નાખીને ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી ખાવાથી જે નાનાના ૧૬, મૂનકૃષ્ણ, મરડો, રામન નીકળાણી થી ૬ ૬, જાગ, હી ૧ અને વાયુ એટલા ૧૬ મટે છે

વાયુને તથા જાગને વિશ્વધ મટાવા માલરેલ

શિશિતિસિરિલાગાના રમાન

સ્થાન્ સુસસ્થતાન્ ॥૭૯॥

દક્ષાણા વર્તકાના ચા દયાદિદ્વાતમક્રમદે ।

માર, તેર જાવલ, દૂધાન રાચ ચાનામાન નન ખાઈ નાકે તથા નાકી રીન સંક પુન કાંને પીપર આપવા તેવી વાયુના તથા જાગના વિશ્વધ મટા

ભોજન

વાસ્તુકાગ્નિત્રિદૂહત્તીપાઠાન્તીશાન્વિપલ્લમાન્ ॥૮૦॥

અન્યથા કલ્પકાત્મ શાક ન લવુ મેદિ ચ ।

મદિહ્ન યમકે મૃદ સિદ્ધ દધિમરે-સદ્ ॥૮૧॥

ધનિકાપજ્જકોલાભ્યાં પિષ્ઠાભ્યાં દાહિમામ્બુના ।
માદ્રિકાયાઃ કિસલયૈ શકલૈરાદ્રકસ્ય ચ ॥૮૨॥
યુક્તમદ્ધારપૂપેન દ્યુતેન સુરમીકૃતમ્ ।

સર્ગીરક સમરિચ વિહસૌવર્ચલોત્કટમ્ ॥૮૩॥

વાતોત્તરસ્ય રૂક્ષસ્ય મન્દાગ્રેર્વજ્રવર્ચસઃ ।

કલ્પયેદ્રકશાલ્યવ્રણજ્જન શાકવદ્રસાન્ ॥૮૪॥

ગોગોષાછગલોપ્રાણાં વિશેષાત્કલ્પ્યભોજિનામ્ ।

અથવા, ચિત્રો, નસોતર, નેપાળો, પદારમૂળ, આમલી વગેરેના પાદ્ય તથા બીજુ યજ્ઞ જે કકુઓ અને વાયુનો નાશ કરે તથા મળનો ભેદ કરે (અગ્નને તોડીને નરમ કરે) એવું થાક હોય તે સર્વે વર્ણને કોઈ પણ એ જેએમાં હિંગ સહિત વધારીને સાતળવું પછી તેમાં દહીંની તર નાખીને તેને ચડવા દેવું, બહાર દેવું તથા પછી તેમાં ઘાણ અને પચકોષ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂઠ)નું ઘૂર્ણ નાખવું, ઈસમને રસ નાખવે, કોષમીરની પાદ્ય નાખવા, આદૂની ચીરીઓ કરીને નાખવી. પછી દેવતા (અગ્નિ) ઉપર હિંગ વગેરે સુગંધી પદાર્થ નાખીને તેનો ધુમાડો તેને દઈને સુગંધ વાળુ કરવું પછી તેમાં છત્ત, મરી, બીડવવસુ, સના- એ પદાર્થો આગળ પડતા નાખવા પછી જે માલુસના શરીરમાં વાયુ અધિક હોય, જે શરીરે લૂખા હોય, જેનો જઠરાગ્નિ મદ હોય, જેનો અગ્ન બધાઈ ગયો હોય તેને રાત્રી ઘાળના ખાત સાથે ને વટપી (સભર) થાક તરીકે ખાવા રાપવી જે શેઓને માસ ખાવું હોય તેા તેની સાથે બજદ, સાદો, બકર, ઊંટ અને ખાસ કરીને કાવું માસ ખાનાય પશુપક્ષીઓના માસરસ આપવા.

વાયુનું અને અગ્નનું અનુચોમન કરે એવા પીચા મદિય શાકર ગૌડ તીંડું તક તુપોદકમ્ ॥૮૫॥

મનિષ્ઠ મસ્તુ પાનીય, પાનીયં વાઙ્મયક શ્રુતમ્ ।

ધાન્યેન ધામ્યશુઠીમ્યા કષ્ટકારિકયાશ્રયા ॥

અન્તે મત્કસ્ય મધ્યે વા વાતવર્ચાનુલોમનમ્ ।

૧૩, માકરનો દાઢ, ગોગનો દાઢ, નીપુ, છલ, નુશેદક, ર શિષ્ટ અને દહીંમાંથી છૂટેવું પાણી પીવું, અથવા એકવાપાણ, પાણા અને સૂકા એકબી બારીમાંથી અ ત્રણમાંથી જે પ્રસંગે જે નાખવું યોગ્ય હોય તે નાખીને ઉકારેવું પાણી બધા પાણી કે ખાતાખાતો વચસ થોડું પીવું, તેથી વાયુનું અને અગ્નનું અનુચોમન થાય છે.

હરસમાં અનુચોમન કરવાની જગે
વિદ્યાતત્કરુપિત્તાનામાનુલોમ્યે હિ નિર્મલે ॥૮૬॥
શુદ્ધે શામ્યન્તિ શુદ્ધજાઃ પાવકાપ્રાપ્તિવર્ચતે ।

અગ્નનું, વાયુનું, કકુનું અને પિત્તનું અનુચોમન થવાથી ગુદા નિર્મળ થાય છે અને તેથી હરસ મટી જાય છે જઠરાગ્નિ વધે છે.

અનુચાસનની જગે કોને છે ?

ઉદાતતપરીતા યે યે સાત્યર્થે વિકલ્પિનાઃ ॥૮૮॥

વિલોમવાતાઃ શૂલ્કતાસ્તેષ્વિષ્ણમનુવાસનમ્ ।

જે શેઓઓને ઉદાતતરિગ થયેલા હોય તથા જેમને શૂલક ઉપાધી રાખતા હતા (લૂખા) કરવામાં આવ્યા હોય તેમ જ જેમનો વાયુ રાવણે રસ્તે ગતિ કરતો હોય, તથા જ જેઓ શુભરોગથી પીડા પામેલા હોય તેમને ૨ નુવાસન કરવું ઈચ્છવા જોઈય છે.

અનુચાસન

પિપ્પલીં મદન વિલ્વં શતાઢ્ઠાં મણુક વચામ્ ॥૮૯॥

કુપ્ત શરીં પૃષ્કરાચ્યં ચિત્રકં વૈવદાક ચ ।

પિષ્ઠા સેલ વિપકલ્યં હિરુણકીરસંયુતમ્ ॥૯૦॥

મર્ચાસા મૂઢવાતાનાં તત્ક્રેષ્ણમનુવાસનમ્ ।

શુવનિ સરળ શલ્ મૂઝકચ્છ પ્રવાહિકામ્ ॥૯૧॥

કટ્યૂરુપ્પદ્મીંલ્યમાનાહ વજ્જનાશ્રયમ્ ।

પિચ્છાઘ્રાવ શુદ્ધે શોફ વાતવર્ચાંવિનિપ્રદમ્ ॥૯૨॥

ઉત્પાન બહુશો યજ્ઞ જયેસચાનુવાસનાત્ ।

પીપર, મીંડળ, બીજુ, સુવા, જેડીમૃદ, વજ, ઉપલેટ, સેક, પુષ્કરમુદ, ચિત્રો, દેવદાર, એ સૌપરિઓને પાણીમાં વાગીને તેમાં કટક જલે પછી તેવથી બમણ દૃષ્ટ રાત્રે ચોળણ પાણી વર્ધન તે સર્વ એકત્ર કરીને તેમાં ઉપર કોથેલા કટક નાખવા અને તેવ પકવ કરવું (મૂદ યથા પાણી નાખવાનું કહ્યું નથી તથા ને નાખવાનું બીજ ગ્રથમાં કહ્યું છે માટે નાખવું)

(જ્યાં સ્નેહ, દૂધ, માન વગેરેની સાથે પાક કરવાના કલા હોય ત્યાં સૌપરિઓનું નરવ ખંચવાને માટે ચેનામૂ પાણી નાખવું દૂધ વગેરેની સાથે મેલવેલા દ્રવ્યમાંથી સ્વ નીકળી શકતો નથી તથા પાક નાતી રીતે થતો નથી માટે જળ નાખવું જરૂરનું છે) એવી રીતે નિષ્ક્ર કયા તેવથી નુદામાં અનુવાસનખર્તિન રાપવી ને જે હરસમાં વાયુ વિગુણ (પ્રતિરોધ) હોય તે હરસમાં હિન્દાસક છે, તેમ જ નુલ બહાર નીકળતી હોય, ગુલમાંથી શુદ્ધ થનું હાય, મૂઝકચ્છ વધો હોય તથા મરઝ થવા હાય, તેમાં પણ એ તેલની અનુવાસન બર્તિન વિનમરક છે વતી કમ્મર, તાવન અને પીંઠની દુનઘાત વડે હોય, સાથેના વચમાં પચન ભાગ્યથી તે કૃત્રી જાદુ, દુદામાંથી પિચ્છ (વરપદા)માં સાવ થશે હોય, ગુલમાં સોયે આવેલો હોય, વાયુની નવર

ગાડાની કમળિયાત થઈ હોય, અને વારવાર ઝાડો થતો હોય તે સર્વને રો તેલ વડે રાનુવાસનબસ્તિ આપવાથી શાંત કરી શકાય છે

નિરૂદ્ધ અસ્તિ

નિરૂદ્ધ વા પ્રયુક્તીત સદીર પાઞ્ચમૂલકમ્ ॥૧૩
સમૂચસ્નેહલવણં કલ્કયુક્ત ફલાદિમિઃ ।

અથવા (ગોમુરુદિ) ખચમૂળનો કવાથ તથા દૂધ તમાન લઈને તેમા મૂત્ર, સ્નેહ અને સિંધવ મેળવવો તથા પાછળ કહેલા ફળ વગેરેનો કડક તેમા ભેગવોને તે વડે નિરૂદ્ધનસ્તી ૨ ૫વી

(ગોમુરુદિ ખચમૂલ-ગોખરુ ભોરડી, ઈન્દ્રવરણ, કાતોદરો, સરસો-એ પાંચ ઝાડના મૂળ)

હરમ બે પ્રકારના છે સૂકા અને લીલા તેમાંથી સૂકા હરસની ચિકિત્સા ૨ ત્યાર સુધી કલા પછી ઉવે લીલા (દૂઝતા) હરસની ચિકિત્સા કહ છે

રક્તાશ્નિ (દૂઝતા હરસ)ની ચિકિત્સા

વાયુના કે કફના અનુબંધના ઉપાય

મથ રક્તાશ્નિ વીધ્ય માઠતસ્ય કફસ્ય વા ॥૧૪
મનુવચ્ચં તતઃ સ્તિગ્ધં રુક્ષં વા યોજયેદ્ધિમમ્ ।

બોલીથી ઉત્પન્ન થયેલા હરસમા સર્વદા પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય છે ૨ ને વાયુ અથવા કફ તેના અનુબંધી હોય છે, માટે વાયુના અનુબંધવાળા બોલીના હરસ હોય તો સ્તિગ્ધ અને ઠંડા ઉપચાર કરવા રાન કફના અનુબંધવાળા બોલીના હરસ હોય તો લૂખા અને ઠંડા ઉપચાર કરવા ઠંડા ઉપચાર કવાનું કારણ રો છે કે, પિત્ત સદા ઉષ્ણ છે માટે વાયુ કે કફના ઉપચારની માથે પિત્તનો ઉપચાર થવો જોઈએ

વાયુના અને કફના અનુબંધના લક્ષણ

શાઠ્ઠ્યપાય જર રુક્ષમધો નિર્વાલિ નાનિલ, ૧૫

કટૂચ્છુદશલં ચ હેતુર્વેદિ ચ રુક્ષણમ્ ।

તત્રાનુબંધો વાતસ્ય શ્લેષ્મણો યદિ વિદ્ સ્વયા ॥

શ્વેતા પીતા ગુરુ સ્તિગ્ધા,

સપિચ્છઃ સ્તિમિતો ગુદઃ ।

હેતુઃ સ્તિગ્ધગુરુવિદ્યાપયસલં ચાશ્નલક્ષણાત્ ॥૧૭

જ્યારે ઝાડનો રંગ ઝાળો હોય તથા ઝાડો કરકસો નન લૂખો હોય, તેમ જ વાફૂટ ન થતી હોય, કમર, સાથળ કે ગુદામા મૂળ થતુ હોય, તેમ જ ક્ષીતા (લૂખાશ) ઉત્પન્ન કરનાર આહારવિહારનું સેવન કર્યું હોય, ત્યારે તે હરત વાયુના અનુબંધવાળા છે રોમ જાણવું જ

ઝાડો નરમ હોય તથા તેનો રંગ ધોળો કે પીળો હોય અને ઝાડો ભારે તથા ચીકણો હોય, ગુદા પિચ્છ-યુક્ત (નાતણવાળો) તથા જડ હોય તથા સ્તિગ્ધ અને ભારે આહારવિહારનું સેવન કર્યું હોય, ત્યારે તે હરસને કફના અનુબંધવાળા જાણવા વળી શિરાવ્યથા-વિધિમા સૂ સ્થા ૨ ૨૭ શ્લોક ૩લાથી ૪૧ મા જે ગુદાગુદા દોષવાળા બોલીના લક્ષણ કલા છે, તે ઉપરથી પણ વાયુનો કે કફનો અનુબંધ ઓળખવે

બોલી બગડયુ હોય તે શોધન અને લાધન
દુરોડજ્ઞે શોધન કાર્યં લઘ્નં ચ યથાથલમ્ ।

વાયુ વગેરેથી બોલી બગડયુ હોય તો રોગીના બળનો વિચાર કરીને તેને શોધન કે લાધન (ઉપવાસ) કરાવવુ રોગી બહુ દોષવાળો તથા યકિતવાળો હોય તો તેને વમન, વિરેચન વગેરે શોધન ઉપાય કરી બોલી સુધારવા ચત્ન કરવો અને રોગી થોગ દોષવાળો તથા અશક્ત હોય તો માત્ર ઉપવાસ કરાવવો

ફૂઝતુ બોલી ક્યાં સુધી બધ ન કરવું ?

વાયવ્ય દોષેઃ કાલુષ્યં ક્ષુતેસ્તાવદુરોક્ષણમ્ ॥૧૮॥

રક્તાશ્નિવાળાનું બગડેલું બોલી હરસ દૂઝવાથી નીકળતું હોય તો તેને, જ્યાં સુધી તે બોલી દોષ વડે મલિન દેખાતું હોય, ત્યાં સુધી બધ ન કરતાં વહેવા જ દેવું

નિર્મળ બોલી વહેવા માંડ્યા પછીના

સામાન્ય ઉપચાર

દોષાણાં પાવનાર્થં ચ યક્ષિસ્ત્નુક્ષણાય ચ ।

સક્ત્રમહાય ચ રક્તસ્ય પર તિક્તરુપાચરેલ્ ॥૧૯॥

ત્યારે નિર્મળ બોલી વહેવા માટે, ત્યારે તે વહેતું બધ કરવું, અને પછી સામ દોષનું પાચન કરવાને, જડરાગિને પ્રદીપ્ત કરવાને અને બોલીનો સંગ્રહ કરવાને કસવા રતવાળા દ્રવ્યથી ઉપચાર કરવા

લીપ્ત દોષવાળાના અને અધિક વાયુવાળાના

દૂઝતા બોલી માટે ઉપાય

યત્તુ પ્રશ્નીણદોષસ્ય રક્તં વાતોલ્લ્બણસ્ય વા ।

સ્નેહૈસ્તસ્થાપયેદ્યકઃ પાનાશ્યજ્ઞનયક્તિપુ ॥૨૦॥

જે માણસના દોષ લીપ્ત થઈ ગયેલા હોય એટલે જેના વાયુ વગેરે દોષને પ્રકોપ થાત થશે હોય તેનું બોલી વહેતું હોય અથવા વાયુ જેનામાં અધિક હોય રોગ માણસના હરસમાંથી બોલી નીકળતું હોય, તો તેને સ્નેહધાન કરાવવાથી, સ્નેહ થરીરે ચોળવાથી અને સ્નેહ વડે બસ્તિઓ આપવાથી ઉપાય કરવા

ગ્રીષ્મમાં કેવું લોહી બંધ કરવું કે ન કરવું?

યત્તુ પિત્તોલ્વળં રક્ત ધર્મકાલે પ્રવર્તતે ।

સ્તમ્યમનીયં તદેકાન્તાશ્ચ ચેદ્વાસકપાતુગમ્ ॥૧૦૧

માસુસને પિત્તના અધિકપણવાળું જે લોહી ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વધે છે, તે લોહીને રાવશ્ય રક્તકવણુ, પણ જે ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ તે લોહી વાયુ કે કફના અનુબંધ વાયુ હોય તે તેને અટકાવવાની જરૂર નથી (તેની ચિકિત્સા લાગ્ય ન વગેરેથી કરવી)

કફના અનુબંધવાળા લોહીની ચિકિત્સા
સકળેડલે પિત્તેત્પાપયં શુષ્કીકુટજલ્વલ્લમ્ ।

કિરાતતિષ્ઠત્કં શુષ્કીં ધન્યવાસં કુચન્દનમ્ ૧૦૨
દાર્વાત્ત્રિકુન્થિભ્યસેત્થાતિ ત્વચં

વા દાહિમોદ્ગમ્ ।

જે હડસત્તું લોહી કફના ૨ નુબંધવાળું હોય તે સૂક અને કડાછાલનો ક્વાથ પીવા રાખવા કરિયાતું, કડું, સૂદ, ધમાસો, રક્તચંદન (રસાળથી), દારુહળદર, તજ, લીમડાની રાતરછાલ અને વાળો રો ઔષધોના ક્વાથ પીવો રાખવો દાડમની છાલનો ક્વાથ પીવો

કુઝતા હરસની દવાઓ

કુટજલ્વલ્લમ્ તાર્ક્યં માશિક શુષ્કલ્લમ્ ॥૧૦૩
પિત્તેત્તપ્તુલ્લતોયેત કલ્કિત વા મધુરકમ્ ।

કડાછાલ, મીઠળ, રસાળન, મધ, આતિવિષ, એ ઔષધોને ચોખાના ધોવડામણ સાથે પીવો અથવા ચોખાના ધોવડામણ સાથે વાટવો અપામાર્ગ (અધિયો) પીવો
તુલાં દિધ્યામ્ભસિ પચેવાદ્રાયાઃ

કુટજલ્વલ્લમ્ ॥૧૦૪॥

નીરલાવાં ત્વચિ ક્વાથે દવાસ્તુસ્મરજીકૃતાન્ ।
સમજ્ઞાફલિનીમોચરસાન્

મુલ્યશકાન્તમાન્ ॥૧૦૫॥

તૈઞ્ચ શક્યવાન્ પૂતે તતો દર્વાપ્રલેપનમ્ ।

પક્વાડલલેહં લીદવા ચ

તં યથાગ્રિયલં પિવેત્ ॥૧૦૬॥

પેયાં મળ્ડં પયશ્લાગ ગધ્ય વા હામદુઘમુક્ ।

લેહોડ્યં શમપ્તયાશુ રક્તાતીસારપાયુજાન્ ॥૧૦૭

પલવદ્રકપિત્તં ચ સ્વદૂધમ્મધોઽપિ વા ।

નારસો તોવા વરસાદના પાણીમાં પનાત (પ૦) તોવા લીલી કડાછાલ નાખવી રાત્રે એ બધું ઉકાળવું પછી તે છાલમાંથી કડવાશ પાણીમાં આવી જાય અને છાલ કડવાશ વિનાની થઈ જાય (ચિકિત્સા આઘાતો નાખતું પાણી ખાસી રહે), ત્યારે તે ક્વાથને જાગી

લઈને તે ક્વાથના પાણીમાં મજ્જક, કાગ અને મોચરસ, એ ઔષધોનું મૂર્દા સૂકમ કરીને ચારચાર તોલા નાખવું અને તે બધાની બરોબર (બાર તોલા) ઈન્દ્રવનુ યુર્ધ્વા નાખવું પછી ફરીને તેનો પાક કરવો જ્યારે તે પાક કડકીએ ચોટે એટલે છાલ થાય, ત્યારે ઉતાડી લેવો આ અપલેહ ચાટીને પછી જેવું ચોતાના જરૂરિયનું બળ હોય તેના પ્રમાણમાં રોગીએ પેયા, મદ, બકરીનું દૂધ કે ગાયનું દૂધ પીવું અને રોગીરા બકરીનું દૂધ જોજન તરીકે ખાવું આ અપલેહ રક્તાતીસારને, કુઝતા હરસને તથા નીચેને માર્ગે રાત્રે ઉપરને માર્ગે વહેતા બળવાન રક્તપિત્તને તરત મટાડે છે

કુટજલ્વલ્લમ્ તુલાં ક્રોળે પચેદ્દાંશોપિતમ્ ॥૧૦૮॥

કલ્કીકૃત્યસિપેત્તજ તાર્ક્યંશીલ કટુત્રયમ્ ।

રોધઘ્વ મોચરસં ઘટાં દાહિમજાં ત્વચમ્ ॥૧૦૯

વિલ્વકર્કટિકાં મુસ્તં સમજ્ઞાં ઘાતકીફલમ્ ।

પ્લોગ્નિમતં દશપલ કુટજસ્યૈવ ચ ત્વચ- ॥૧૧૦

ત્રિશાત્પલાનિ ગુડતો પૃતાપૂતે ચ વિશતિ ।

તત્પક્વં લેહતાં યાતં ધાન્યે

પક્ષસ્થિત લિહન ॥૧૧૧॥

સર્વાશાંપ્રહણીદોષખાસકાસાદિયચ્છતિ ।

નારસો તોવા કડાછાલ (ઈન્દ્રવનના પુષ્પની છાલ) લાવીને તેનો રોક ટ્રોણ (અથવા ૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં આઘાતો નાખતું પાણી રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરવો પછી ક્વાથ જાણી લઈને તેમાં રસાળન, ત્રિકટુ (સુદ, પીપર, મરી), રાત્રે અને મોળો બન્ને લોપર, મોચરસ, બવદામ્બ, દાડમની છાલ, નાના બીલા, મોઘ, મજ્જક, ધાવડીના દૂધ, એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લઈને તેનો કડક કરીને તેમાં નાખવો, તથા થાલીત તોલા કડાછાલનો કડક નાખવો, એકસો લીલ તોલા ગોળ નાખવો, લીલ તોલા ધી નાખવું, એ સર્વને ફરીને પકવ કરીને કડકીરો ચોટે એવું કરવું પછી તેને થીના રીંદા વાલડામાં ભરીને પદર દિવન સુધી બનાવ જાગેલી કોઠીમાં, કોઠીનું મો સીડીને ઝાટકીને તાક કરવો (પૂતે) અનાજના ઘાંતો મૂકવું પદર દિવસ પછી તેને કોઠીને તેમાંથી નિશય પ્રમાણે ખાવાથી (નાટવાથી) સર્વ પ્રકારના હરત, ગ્રહણીદોષ, દમ અને ખાતી મટે છે.

રોગં તિલાન્મોચરસં સમજ્ઞાં ચન્દનોત્પલમ્ ॥૧૧૨

પાયવિત્વાઙ્ગુરુધેન શાલીસ્તેનૈવ મોચયેત્ ।

લોપર, તવ, મોચરસ, મજ્જક, નુપડ અને કાગુ કમળ એ ઔષધોને બકરીના દૂધમાં પાવાં અને રોગીને બકરીના દૂધમાં જ ખાત ખવડાવવો.

યથાહપચકાનન્તાપયસ્યાક્ષીરમોરટમ્ ॥૧૧૩॥
સવિતામધુ પાતવ્યં શીતતોષેન તેન વા ।

ઢેરીમધ, પચકાઠ, ધમાસે, શીરકાકોલી, મોરવેલ,
એ ઓપધીનો કલ્ક મધ અને સાકર નાખીને ઠંડું
પાણી નાખીને પાવે અથવા બકરીના દૂધ સાથે પાવે.

રોધ્રંકદ્વલ્લકુટજસમજ્ઞાશાન્મલીત્વચમ્ ॥૧૧૪॥
દિમ્કેસરયથાહસેવ્યં વા તળ્હુઝામ્બુના ।

બોધર, અલવો (અરજુ, મોટો અરડૂસો), ઈન્દ્રજવ,
મજ્જક, શીમળાની અંતરદળલ એ ઓપધી ચોખાના
ધાવડામણ સાથે પીવાથી દૂઝતા ડરસ મટે છે અથવા
સુખડ, નાગકેસર, ઢેરીમધ અને વાળો એ ઓપધી
ચોખાના ધાવડામણ સાથે પીવાથી દૂઝતા ડરસ મટે છે.

યવાનીન્દ્રયથાઃ પાઠા વિશ્વં શુષ્કી રસાશ્ચનમ્ ॥
ઘૂર્ણશ્ચલે દિતઃ શૂલે પ્રવૃત્તે ચાતિ શોણિતે ।

જે ડરસમાં સણકા મારતા હોય તથા તેમાંથી
અતિથય બોલી નીકળતું હોય તો યવાન અલસો, ઈન્દ્ર-
જવ, પાઠાડમૂળ, બીડું, સૂંક, રસાંજન, એ ઓપધીનું
ચૂર્ણ પાણીમાં પીવું.

દુગ્ધિકાકણ્ટકારીમ્પાં સિદ્ધં સર્પિઃ પ્રશસ્યતે ॥
મથવા ધાતકીરોધ્રકુટજવ્યક્ષ્મલોત્પલૈઃ ।

સકેસરીયંધકારદાદિમસ્વરસેન વા ॥૧૧૭॥

દૂઝતા ડરસના રોગીને દૂધી અને ભોરીંગણી વડે
પકવ થયેલું ધી આપવું શ્રેષ્ઠ છે, અથવા ધાવડીનાં દૂલ,
બોધર, કકાણલ, મીઠાજ, કમળ અને નાગકેસર, એ
ઓપધી વડે સિદ્ધ કરેલું ધી આપવું શ્રેષ્ઠ છે, અથવા
જવખાર અને દાડમના સ્વરસ વડે સિદ્ધ કરેલું ધી
આપવું શ્રેષ્ઠ છે.

શર્કારામ્મોજકિજ્જલસદિતં સહ વા તિલૈઃ ।

મથ્યસ્તં રક્તગુદજાન્ નવનીતં નિયચ્છતિ ॥૧૧૮

સાકર અને કમળના કેસર સહિત માખણ ખાવાનો
અભ્યાસ ઘણા દિવસ રાખવાથી દૂઝતા ડરસ મટે છે.
તેમ જ તથ સાથે માખણ ઘણા દિવસ ખાવાથી પણ
દૂઝતા ડરસ મટે છે.

છાગાનિ નવનીતાઝ્યક્ષીરમાંસાનિ, જાઢ્ઢલઃ ।

મનમ્લો વા કદમ્લો વા સવાસ્તુફરસો રસઃ ॥

રક્તશાલિઃ સરો વદ્ધઃ પથ્થિકસ્તરુણી સુરા ।

તલ્લગ્ધ સુરામણ્ડઃ શોણિતસ્યોપધં પરમ્ ॥૧૨૦

બકરીના દૂધનું માખણ, તેના દૂધનું ધી, તેનું
દૂધ અને તેનું માંસ એ દૂઝતા ડરસનું શ્રેષ્ઠ ઓપધ છે.
વળી ખટાઈ વિનાના કે બોલી ખટાઈવાળા અથવાની

ભાજીના શાકનો રસ ભેળવેલા જંગલ પ્રાણીઓના માંસ-
નો રસ પણ દૂઝતા ડરસનું સર્વોત્તમ ઓપધ છે; તેમ જ
રાત્રી શાળનો ભાત, દર્દીની તર, સાકી ચોખાનો ભાત,
તાજી (વગભગ ગળી બનેલી) સુરા, તાજે સુરાનો મંડ,
એ દૂઝતા ડરસનું ઉત્તમ ઓપધ છે.

દૂઝતા ડરસમાં ડુંગળીના પ્રયોગો
વેયાયૂપરસારોપુ પલાણ્ડુઃ કેવલોઽપિ વા ।

સ જયત્યુલ્લખ રક્ત માસતં ચ પ્રયોજિતઃ ॥૧૨૧

પેયા, યૂષ, માંસરસ વગેરેની સાથે ભેળવીને ડુંગ-
ળીનો કંદ ખાવામાં આવે અથવા પેયા વગેરે વિના પણ
અકલી જ ડુંગળીનું સેવન કર્યું હોય, તો તે ઘણા
પ્રબળ દૂઝતા ડરસને મટાડે છે તથા વાયુને પણ
મટાડે છે.

દૂઝતા ડરસમાં વાયુને છતવોઃ કારણ
વાતોલ્લખાનિ પ્રાયેણ મથન્ત્યજ્ઞેઽતિનિઃસૃતે ।
મજ્ઞાસિ તસ્માદ્ધિક તજ્જયે યક્ષમાચરેત્ ॥૧૨૨

ડરસરોગમાં જ્યારે બોલી બહુ વધી જાય છે, ત્યારે
ડરસમાં વાયુનું જોર વધારે થાય છે, માટે દૂઝતા ડરસમાં
વાયુને છતવાના વધારે યત્ન કરવો.

દૂઝતા ડરસમાં કંડા ઉપચાર ક્યારે કરવા ?

રઘ્વાઽસ્રપિત્તં પ્રવલમ્બલૌ ચ કફાનિલૌ ।

શીનોપચારઃ કર્તવ્યઃ સર્વથા તત્ત્વશાન્તયે ॥૧૨૩

દૂઝતા ડરસમાં બોલી અને પિત્ત પ્રબળ હોય
તથા કંદ અને વાયુ નિર્બળ હોય, ત્યારે તે બોલી
અને પિત્તને શાંત કરવા માટે સર્વથા વેદ્યે કંદ
ઉપચાર કરવા.

ઉપરના ઉપાયોથી ન મટે તો શું કરવું ?

ન ચેદેવં જ્ઞામસ્તસ્ય સ્તિગ્ધોઽષ્ટપૈત્તયેત્તતઃ ।

રસૈઃ કોળૌષ્ઠ સર્પિર્મિરવપીડકયોજિતૈઃ ॥૧૨૪॥

સેચયેત્તં કયોઽષ્ટ કામં તૈલપયોઽવૃત્તઃ ।

ઉપર જે દૂઝતા ડરસના ઉપાય બતાવ્યા છે તેથી
જો દૂઝતા ડરસ શાંત પડે નહિ તો સ્તિગ્ધ અને
બિના માંસરસ વડે દરદીનું તર્પણ કરવું, અથવા ભોજન
પહેલાં કે ભોજન પછી ગયા પછી બીજા ટંકે પચી રહે
એટલું જ ધી આગવા ટંકે પીવું અથવા તેને તેવ, દૂધ
કે ઘીને લગાર ગરમ કચીનેસિયન કરવું. (વેળા કરવું.)

પ્રચલિક્ક, આમળ, રતરસાવ અને

તાવ માટે પિચ્છામસ્તિ

યવાસકુશાકારાનાં મૂલં પુષ્પં ચ શાસ્ત્રલેઃ ॥૧૨૫

ન્યઘોષોદુમ્બરાધ્વત્યશુક્ષ્ણ દ્વિપલોન્નિતાઃ ।

ત્રિપ્રસ્યે સલિલચૈતત્કીરપ્રસ્યે ચ સાધયેત્ ॥૧૨૬
ક્ષીરદોષે કપાયે ચ તસ્મિન્ પૂતે વિમિથયેત્ ।
ક્લ્લીકૃત મોચરસં સમઘ્ન ચન્દનોત્પલમ્ ॥૧૨૭
મિયહ્નું કૌંટજં વીજં કમલસ્ય ચ કેસરમ્ ।
પિચ્છાવસ્તિરયં સિદ્ધઃ સપ્તતક્ષોદ્ગર્જકરઃ ॥૧૨૮
પ્રવાહિકાગુદ્વંશરક્તસ્રાવજ્વરાપહઃ ।

ધમસો, દર્બ, કાસરો, એ રોપધના મૂળ આઠ
આઠ તોલા લેવાં, શીમળાના ફૂલ બીજ તોલા લેવા,
વડ, ઉમેરો (ગુલર), પીપળો, એ વૃક્ષની લેણીઓ
આઠઆઠ તોલા લેવી, એ સર્વ ઔષધને એકસો બાણ
તોલા પાણી તથા ૬૪ તોલા દૂધના નાખીને દૂધ માત્ર
બાકી રહે ત્યા લગી ઉકાળવું પછી તે દૂધને ગાળી લઈને
તેમા ચોરસ, મલ્લક, સુખડ, કાળુ કમળ, કાગ, ઇન્દ્રગ્વ, કમળનું
કેસર, એ ઔષધોના કંકડ ભેળવવો આ સિદ્ધ
થયેલા ઔષધને પિચ્છાબસ્તિ કહે છે તેમા ઘી, મધ અને
સાકર નાખીને બસ્તિ આપવાથી, મરડો, આમળ, લોહી
પડવું અને તાવ મટે છે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તૈયાર કરેલા
ઔષધની લોહ માપથીનિરૂપિત તે જ પિચ્છા
બસ્તિ બહુવી

યદ્વાહપુષ્કરીકેળ તથા મોચરસાદિમિઃ ॥૧૨૯
ક્ષીરદ્વિગુણિત પત્તો લેયઃ સ્નેહોડનુવાસનમ્ ।

લેણીમધ, પ્રપૌંડરીક (સ્થળકમળ) તથા ચોરસ,
મલ્લક, સુખડ, કાળુ કમળ, કાગ, ઇન્દ્રગ્વ, કમળનું
કેસર, એ ઔષધોના કંકડમા ઘી વગેરે ચોળ્ય સ્નેહ
તથા તેથી બમણું દૂધ નાખીને સ્નેહ પકવ કરવો
પછી એ સ્નેહ વડે અનુવાસનમસ્તિ આપવાથી, મરડો,
આમળ, લોહી પડવું, તાવ એ રોગ મટે છે

ધી

મધુકોત્પલરોધામ્બુ સમઘ્ન વિલ્વચન્દનમ્ ॥૧૩૦
ચવિકાક્રિવિપા મુસ્ત પાઠા ક્ષારો યવામઙ્ગઃ ।
દાર્ધ્યલક્ષ્નાગર માંસી ચિત્રકો લેવદારુ ચ ॥૧૩૧
વાહેરીસ્વરસે સર્પિઃ સાધિત તૈલ્લિદોષજિવ્ ।
અશોતિસારમ્વહનીપાણ્ડુરોગજ્વરાશ્વો ॥૧૩૨
મૂત્રકુચ્છે ગુદ્વંશો વસ્ત્યાનાદિ પ્રવાહણે ।
પિચ્છાદ્યાર્ધેડાંશા શૂલે લેય તત્પરમીષઘ્નમ્ ॥૧૩૩॥

લેણીમધ, કાળુ કમળ, લોપર, વાલો, મલ્લક, બીલું,
સુખડ, ચવડ, અતિવિપ, ચોષ, પદ્મમૂળ, જવખાર,
દારુનાદર, તજ, સુંક, જટામાલી, નિત્રો, દેવર, એ
સર્વ ઔષધોના કંકડ કરીને તે વડે ખાડી લૂણીના
સ્વરસમાં ઘી સિદ્ધ કરવું એ ધી નિદાપને મટાડનારું

છે વળી તે હરસ, અતિસાર, ગ્રાહણી, પાંડરોગ, જવર,
અરુચિ, મૂત્રકુચ્છ, આમળ, મૂત્રાશયના રોગ, આકુચે,
મરડાના રોગ, પિચ્છાસ્રાવ, હરસ સબધી શુળ, એ
રોગોમા શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે માટે આપવું

હરસથી થયેલા રોગો માટે ઉપાય

વ્યત્યાસાન્મધુરાશ્લ્કાનિ

શીતોષ્ણાનિ ચ યોજયેત્ ।

નિત્યમસિધલાપેક્ષી જયત્યર્શકૃતાન્ ગદાન્ ॥૧૩૪

જે હરસવાળા રોગીને જરૂરિયાતના બળની
ઈચ્છા હાય તેણે ગળ્યા અને ખાટા તથા શીતવીર્ય અને
ઉષ્ણવીર્ય ઔષધ વાટકરતી આપવા, અર્થાત્ એક
ગળ્યુ ઔષધ, તે તેની પછી બીજુ તેનાથી ઊલટુ,
એટલે જરા ખાટુ ઔષધ, એક શીતવીર્ય ઔષધ,
તે તેની જોડે બીજુ તેનાથી ઊલટુ એટલે ઉષ્ણવીર્ય
ઔષધ, એ રીતે આપવા તેથી જરૂરિયાતનુ બળ વધે
છે અને હરસથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગ મટે છે (અથવા
એક દિવસ ગળ્યુ અને શીતવીર્ય દ્રવ્ય આપવું, તે
બીજે દિવસે ખાટુ અને ઉષ્ણવીર્ય દ્રવ્ય આપવું)

હરસમા ઉદાવર્તના ઉપાય

અદાવર્તાર્તમખ્યજ્ય તૈલઃ શીતજ્વરાપહઃ ।

સુક્ષિન્ધેઃ સ્વેદયોતિપજ્વર્ધતિમસી ગુદે તતઃ ॥૧૩૫

અખ્યક્તો તત્કારાક્ષુષ્ણવશિમામ્બુલોમનીમ્ ।

વદ્યાહ્લયામાત્રિહૃન્તી-

પિપ્પલીનીલીનીકલેઃ ॥૧૩૬॥

વિજૂર્જિતૈર્હિલવર્ણેર્ગુહાગોમૂત્રસપુતૈઃ ।

તદ્વન્માગધિકારાટગૃહધૂમેઃ સર્વપેઃ ॥૧૩૭॥

જે હરસના રોગી ઉદાવર્તથી પીડાતા હોય તેને
પ્રથમ શીતજ્વરને નાશ કરનારા તેલ વડે અખ્યજ
કરવો (તે તેલ ગુદા ઉપર ચોડવું), તથા સ્નિગ્ધ
પાટીત બાધીને તેને શેક કરવો પછી તેની ગુદામાં
તેના (રોગીના) હાથના અંગૂઠા જેટલી ખરે અને
સ્નેહ ચોપડેની વાટ મુકવી. એ વાટ બનાવવાની રીત
આ પ્રમાણે છે- કાળુ નસોતર, નસોતર, નેપાળો,
પીપર, ગલીના ફૂલ એ ઔષધનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને
તેમા સિપવ અને સલ્ફ નાખવાં તથા તે ચૂર્ણમા
ગોળ અને ગાળનું મૂત્ર નાખવાં, અને તેની વિપિતર
વાટ બનાવવી અથવા તે જ પ્રમાણે પીપર, મીઠા,
હરસ પુષ્પાન અને હરસ, એ ઔષધોમાં તેલ અને
ગામૂચ નાખીને વાટ બનાવવી. એ લેખાંથી નમ તે
વાટને સ્નેહ ચોપડીને ગુદામાં મુકવાથી વાયુ, ગ્રાહ
વર્જેનું અનુભવ થાય છે

પતેપામેષ વા સૂર્ણે ગુદે નાઢ્યા વિનિર્ધમેત્ ।

અથવા ઉપર જે જે ઓપષ કહેલાં છે એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને ગુદામાં નખી મૂકીને પછી તે નખીમાર્ગે તે ચૂર્ણ ગુદામાં ફૂંકવું (આ ચૂર્ણમાં ગેળ તથા ગોમૂત્ર નાખવું નહિ, ઉપર જે કાણુ નસોતર, નસોતર, દત્તીમૂળ, પીપર, ગળીના ફળનું ચૂર્ણ કહ્યું છે તે લેવું અથવા પીપર, મીંઢળ, ઘરનો પુમાસ અને સરસવ, એ ઓપષોનું ચૂર્ણ લેવું બેમાથી ગમે તે રોક ચૂર્ણ ભૂગળી વાટે ગુદામાં ફૂંકવું)

એ રીતે ઉદાવર્ત ન મટે તો નિષ્ફ,

વિરેચન અને અનુવાસન

તદ્વિષાતે સુતીક્ષ્ણં તુ ઘસિત્

સ્તિગ્ધં પ્રપીડયેત્ ॥૧૩૮॥

ઋજુકુપાદિગુદશિરાવિષ્ણમૂત્રમલ્લોડરય સઃ ।

ભૂયોડ્નુયન્થે ઘાતઘૈવિરેચ્યઃ સ્નેહરેચનૈઃ ॥૧૩૯॥

બનુવાસ્યથ રૌક્ષાદિ સજ્જો માસ્તવર્ચસોઃ ।

ઉપર કહેલું ચૂર્ણ પણ નિષ્ફળ જાય તો પછી અત્યંત તીક્ષ્ણ સ્નેહમસ્તિ આપવી. એ બસ્તિ રોગીને ગુદા, માથું, ગાંઠો, મૂત્ર રો બધાના વાયુનું અનુલેખન કરે છે ફરીને પણ જો વાયુ અને ગાંઠો કબજ થાય તો વાયુનો નાશ કરનાર સ્નેહ વડે તેને વિરેચન આપવું તથા વાયુનો નાશ કર એવા સ્નેહ વડે તેને અનુવાસનમસ્તિ આપવી, કમ કે વાયુ અને ગાંઠની કન્ઠિયાન બુખાદને સીધે થાય છે

ઉદાવર્ત વગેરેમાં કંચાશુક સાર

ત્રિપટુત્રિકટુપ્રેષ્ટાદન્ત્યરુક્ષકરચિચ્રકમ્ ॥૧૪૦॥

જજેર સ્નેહમૂત્રાકામન્ત્યૂમ વિપાચયેત્ ॥

શરાવસન્ધો મૃહિતે ક્ષારઃ કલ્પાણકાઢ્યઃ ॥

સ પીતઃ સર્પિષા શુકો મલ્લે

વા સ્તિગ્ધમોજિના ।

દ્વાવર્તવિષદ્વાશોઽગ્ન્યપાણ્ડુરકમીન્ ॥ ૧૪૨ ॥

મૂત્રસજ્જાદમરીશોફદ્વોગમહાળીગદાન્ ।

મેહહ્રીહરજાનાહસ્વાસકાસાથ નાશયેત્ ॥૧૪૩॥

સિંધવ, સચળ, બીડવલ્લ, સૂંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બહેરાં, આમળા, નેપાળો, ભિલામો, પિત્તો, એ સર્વને એકઠા ખાંડીને તેમાં સ્નેહ અને ગોમૂત્ર નાખીને તે સર્વને કોડિયાંના સપુટમાં ઘાલીને (સપુટને સીડીને) તેનો પુમાને બહાર ન નીકળે એવી રીતે તેને પકવ કરવું. એવી રીતે કે, બે સરખા કોડિયા લઈને એકઠા તે ઓપષ મૂકીને તેના ઉપર બીજું હિંપુ વાળવું અને તે

બેના સાથે માટીથી પૂરીને (છાદીને, સીડીને) તે ઉપર કપડું વીંટીને તેને માટીથી લેપવું એ રીતે કરીને છાદા ની બહારમાં તેને લાલચોળ થાય ત્યા સુધી રહેવા દઈ સપુટને દેવતામાંથી બહાર કાઢી ઠડો પડવા દેવા. પછી એ સપુટમાંથી ઓપષ કાઢી લઈ તેને ખલમાં નાખી બારીક ચૂર્ણ કરવું પછી એ ચૂર્ણને પાણીમાં યોલવું અને પાણી ગળી લેવું તથા તળે બેઠેલા કનરો કાઢી નાખવો પછી ગાળો લીધેલા પાણીને ઉકાળીને પાણી બધું ઉગ્રી મૂકવું રોટલે પાણીમાં ઓગળેલા સાર વાસણ માં ચોટેલા રહેતે રોને ‘કલ્પાશુકસાર’ કહે છે એ સારને ઘી સાથે પીવાથી અથવા ક્ષિન્ગ્ય ભોજન કરનારા માણસે તેને ભોજન સાથે ખાવાથી ઉદાવર્ત, વિભધ, હરસ, ગાળો, પાડુરોગ, ઉદરરોગ, કરંભિય, મૂત્ર નાશ વઈ જવાનો રાગ, પથરીરોગ, સોજો, હઠપ ના રોગ, ગ્રહણી-રોગ, પ્રમેહ, બહેરાની પીડા, પેટ ચઢવાનો રાગ, દમ અને ખાસી એટલા રોગ મટે છે

ઉદાવર્તના બીજ ઉપાય

સર્વં ચ કુપાર્ચત્ત્વોક્તમર્મણાં ગાઢવર્ચસામ્ ।

જે હરસવાળાને ગાઢ ધારા થતો હોય, કહણ થતો હોય તેની જે જે ચિકિત્સાઓ કહેલી છે, તે સર્વ આ હરસ સંભળી ઉદાવર્તના કરવો

હરસ વગેરે મઝાગધના મઝાદીપન સરકા

દ્રોણેડપાં પૃતિવન્કદ્વિતુલમય પલ્લે-

ત્યાદશેષે ચ તસ્મિન્

વૈયાડસીતિગુંડસ્ય પ્રતનુકરજસો

દ્યોપતોડપ્તો પલ્લાનિ ।

પતન્માસેત જાત જનપતિ પરમા-

મૂમ્પણઃ પક્તિશક્તિ

શુક કૃત્વાડડનુલોપ્ય પ્રજવતિ ગુદજ-

હ્રીદિગુલ્મોદરાણિ ॥૧૪૪॥

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તેલા) પાણીમાં મલિન કરેલી છાલ ચાલોસો તેલા નાખીને તે પાણી તેલા બાળાનું બાકી રહ ત્યા સુધી તેને ઉકાળવો પછી તે ક્વાથને ગાળી લઈને તેમાં ત્રણસો વીંધ તેલા ગોળ નાખવો. સૂંઠ, પીપર, મરી, એ ત્રણ મરીને બગીચ તેલા લઈને તેનું અત્યંત બારીક ચૂર્ણ કરીને તે તેમાં નાખવું પછી એ સર્વને રોઢા વાસણમાં એક મલિનો બધ કરી રાખી મૂકવું પછી તે સરકો પીપાથી ગઢવા કિનની પાવન થકિન અત્યંત વધે છે તથા વાયુ, ગ્રહ વગેરેનું અનુલેખન થવાથી હરસ, બહેરા, ગાળો ને ઉદરરોગ એ સર્વ મટે છે

પચેનુલાં પૂતિકરજ્જલકાદ્-

દ્વે મૂલતશ્ચિત્રકકણ્ટકાર્યોં .

દ્રોણત્રયેડપાં ચરણાવશેષે

પૂતે શતે તત્ર ગુડસ્ય દયાત્ ॥૧૪૫॥

પલિકં ચ સુર્વાંગત ત્રિજાત-

ત્રિકટુપ્રત્યિકદાડિમાશ્મમેદમ્ ॥

પુરપુષ્કરમૂલધાન્યવચ્ચ

હપપામાર્દ્રકમલ્લેતસ ય ॥૧૪૬॥

શીતીમૂત ક્ષૌદ્રવિશાત્યુપેત-

માર્દ્રદ્રાશાવીજપૂર્વાદ્કેશ .

યુલં કામ ગણિકામિસ્તયેશોઃ

સર્પિ પાત્રે માસમાત્રેણ જાતમ્ ॥૧૪૭॥

ચુક ક્રકચમિવેદ ઘુર્નાન્ના વદ્ધિદીપન પરમમ્ ॥

પાણ્ડુગદોદરગુલ્મમ્લીહાનાહાશ્મહચ્છ્રામ્ ॥૧૪૮॥

ત્રણ દ્રોણ (૩૦૭૨ તોલા) પાણીમાં મલિન કરવ
ની છાવ ચારસો તોલા અને આઠસો તોલા વિત્રે
અને ભોરીગણીના મૂળ નાખીને તેનો કવાથ કરવો
પછી પાણી થોથો ભાગ બાકી રહે, ત્યારે ગાળી લઈને
તેમાં ચારસો તોલા ગોળ નાખવો તથા તજ, તમાલ
પત્ર અને રોલથી રો ત્રણનું સુક્ય ચૂર્ણ કરીને તે ચાર
તોલા નાખવુ, સૂક, પીપર, મરી, એ ત્રણનું ભારીક ચૂર્ણ
ચાર તોલા નાખવુ પીપરીમૂળ ચાર તોલા, દાઝમ ચાર
તોલા, પાપાલબેદ ચાર તોલા, પુષ્કરમૂળ ચાર તોલા,
ધાણા ચાર તોલા, ચક્ર ચાર તોલા, પલાશી ચાર તોલા,
આદુ ચાર તોલા, રમ્બવેતસ ચાર તોલા, એ સર્વ સુખ
વાટીને નાખવુ અને ફીને પાક કરવો. ત્યારે તે સધળું
ઠંડુ પડે, ત્યારે તેમાં મધ એંશી તોલા નાખવુ, પછી
તેમાં લીલી કાળી દ્રાક્ષ બે તોલા, બિજેઠ બે તોલા
અને શેરડીની ગરેરી ઇચ્છામાં રાખે તેટલી નાખવી
પછી તેને ધીના રીઝ વાસણમાં ઘાલીને રોક મલિના
સુધી રાખી મુકનું એ ચુક (ખાટો રાસવ) કરવતની
પેઠે હરસને વહેરી નાખે એવો છે જલદાગિને પ્રદીપ
કરવામાં ઉત્તમ છે, તથા પાડુરોગ, ગર, ઉદરરોગ,
ગોળા, બરાળ, અક્રમે, પથરી અને મૂત્રકૃષ્ણ, એટલા
રોગને મટાડે છે (ગર=કૃત્રિમ ગર)

દ્રોણં પીલુરસસ્ય ચલ્લગલિતં

ન્યસ્તં હર્ષિર્માર્જને

ગુડીય દિપલેમંદામપુલ્કાન્નર્જરપાત્રીફલે .

પાટામાદ્રિદુરાલમાલ્લવિબુલધ્યોપ્તવગ્લોહકે ॥

સ્પૃકાકોલલવદ્ધેલ્લચપલામૂલાગ્નિકે પાલિકે ॥

ગુડપલશ્વતયોજિત તિવાતે

નિહિતમિદ પ્રપિંશ્ય પક્ષમાત્રાત્ ॥

નિશમયતિ ગુદાઙ્કુરાન્ સગુલ્મા-

નનલલ્લ પ્રલલં કરોતિ ચાશુ ॥ ૧૫૦ ॥

પીપુડાનો રસ એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) લઈને
તેને વસ વો ગાળીને ધીના રીઝ વાસણમાં નાખવો
તથા તેમાં ધાવરીના ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, ખજૂર, આમળા
પગમૂળ, અતિવિષ, ધમાસો, રમ્બવેતસ, ત્રિકટુ
(સૂક, પીપર મરી), તજ, એલચી, ઠંડુ, લજમણી,
બોર, લવિંગ, વાવડિંગ, પીપરીમૂળ, વિત્રે એ દરેક
ઓથ ચાર-ચાર તોલા નાખવુ એ સર્વમાં ચારસો તોલા
ગોળ નાખવો, પછી તેને પવન વિનાના સ્થાનમાં એક
પખવાડિયુ મૂકી રાખવુ પછી પીલાથી તે ગુદામાંના
હરસને રાંને ગોળાને જલદીથી મટાડે છે તથા જલદા
ગિનનું બળ વધારે છે

ગોળા, બરોળ, હરસ, કુષ, પ્રમેહ અને

મદાગિન માટે ગોળ

પૈકૈકયો વશપલે વશમૂલકુલ્મ-

પાટાદ્યપાકંયુગવલ્લમકટફલાનામ્ ॥

વચે સુતેડનુ કલ્લદોન જલેન પવ્થે

પાવસ્થિયે ગુડતુલા, પલપલ્લક ચ ॥૧૫૧॥

વચાત્પયેકં દ્યોપચધ્યામયનાં,

વલ્લેમુંટી દ્વ વચશારતસ ॥

વર્ધમાલિમ્પન્ હન્તિ લીંદો ગુડોડયં

ગુલ્મક્લીદાર્શં કુષ્ઠમેહામિસાદાન્ ॥૧૫૨॥

દ્રણમૂળ, નસોતર, બને પ્રકારના પાટામૂળ, અક્રક-
નુ મૂળ, અતિવિષની કળી, કાકળ રો દરેક ગાળીસ
ચામીસ તોલા લઈને તેને બાગી નાખવા અને પછી તે
રાખને એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં નાખીને
થોડીવાર પછી એ પાણી ગાળી લઈને રો ગાળી લીધેલા
પાણીને ઉકાળતા ઉકાળતા એ વોથા બા નું બાકી
રહે ત્યારે એમાં ચારસો તોલા ગોળ નાખવો, અને
ત્રિકટુ, ચક્ર, હરેડે એ દરેક વીસવીસ તોલા નાખવા,
આઠ તોલા વિત્રે નાખવો અને આઠ તોલા જલપાર
નાખવો પછી તેને કકડીએ ચોટે ત્યાં સુધી પકવ કરવું
એ ગોળ ખવાથી ગોળા, બરોળ, હરસ, ચામડીના રોગ,
પ્રમેહ અને મદાગિન એટલા રોગ મટે છે

હરલ વચેરે માટે અવગ્યા

તોયદ્રોણે ચિત્રકમૂલતુલાર્ધે

સાધ્ય યાવત્પાદલસ્યમવેદમ્ ॥

મયો વત્વા ઝીર્ણગુદસ્ય પલાતિ

કાથ્ય મૂય. સાન્દ્રતયા સમસેતત્ ॥૧૫૨॥

ત્રિકટુકમિસિપચાકુપ્તમુસ્તાવરાજ્ઞ-

કુમિરિપુનહનૈલાચૂર્ણકીર્ણોડવલેહઃ ।

જયતિ ગુદજકુણ્ડીદગુલ્મોદરાણિ

પ્રવલયતિ હુતાશ શશ્વદમ્યસ્યમાનઃ ॥

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમા નસે તોલા ચિત્રાના મૂળ નાખીને ત્યાં સુધી ચોથા ભાગનું પાણી રહે, ત્યાં સુધી તેને કવાથ કરવો પછી તે કવાથન ગાળી લઈને તેમા ગોળ બનીસ તોલા નાખવો રાને પછી તે ઘાંટો થતા સુધી તેનો કવાથ કરવો પછી તન નીચે ઉતારીને હવાથીને સરખો કર્યા પછી તેમા ત્રિકટુ, સુવા, હરદે, ઉપલેટ, મેથ, ત્રિકુશ, વાવડિંગ, ચિત્રો અને એલચી, એ બધાનું ચૂર્ણ નાખીને હવાથીને ભેગું કરવું એ રાવલેહ ખાવણી હરન, ચામડીના રંગ, બરોળ, ગોળો, ઉલ્લરાગ, એ સર્વ મટે છે તથા રો અવલેહનુ કાપમ સેવન કરવાથી અગ્નિ પ્રબળ થાય છે

હરસ મટે ગોળી

ગુદલ્પોપપરાવેલ્લેતિલાલ્પકરચિત્રકે. ।

મર્શાસિ હન્તિ ગુલિકા

લ્લગ્નિકાર ચ કીલિતા ॥૧૫૫॥

ગોળ, ત્રિકટુ, ત્રિકુશ, વાવડિંગ, તપ, બિલ્વમો, ચિત્રો એ ઔષધો લઈને ગોળી બનાવવી એ ગોળી રોગ ખાવાથી હરસ અને ચામડીના રોગ મટે છે

સુરણને પુટકાક

મુલ્લિસ' સૌરણ કન્દ્, પક્ત્યાઘ્રો પુટપાકયત્ ।

અઘાન્સતિલલ્પણ મુર્નામિવિનિવૃત્તયે ॥૧૫૬॥

સુરણના કદ (ગાક) માટીનો લેપ કરીને અગ્નિ મા દેવતા જેવા ચળકતો બાથ ત્યાં સુધી પકવવો પછી પકવ થયેલા તે ક ના કકડ કરીને તેમા તેવ તથા સિંધવ નાખીને (તેવમા તરીને તથા સિંધવ નાખીને) ખાવા, તેથી હર-રોગ મટે છે

સુરણવટી

મરિચપિપ્પલિનામરચિત્રકાન્

ક્ષમાવપ્તિભાગસમાહુતાન્ ।

શિલિવત્તુર્ગુણસૂરણયોજિતાન્

કુચ ગુદેન ગુદાન્ ગુદજલ્લિ ॥૧૫૭॥

મરી એક તોલા, પીપર બે તોલા, સૂક ત્રણ તોલા, ચિત્રો ચાર તોલા, એ પ્રમાણે એનુક્રમે વધતા પ્રમાણમા લેવા, તથા ચિત્રા કરતા સૂરણ ચાર-પાંચ લેવું, રી ન

સર્વને વાટીને એકત્ર કરીને તેની ગોળમાં ગોળીરો લાગવી એ ગોળીઓ હરસ મટાડનારી છે (સૂરણને યોગ ૧૫૫૫ મા કલેવી રીને પકવીને એનો ઉપ વેળ કરવો)

ચૂર્ણીકૃતા પોઢશ સૂરણસ્ય

માગાત્તતોડ્યેન ચ ચિત્રકસ્ય ।

મહોપઘાદ્દ્વો મરિચસ્ય ચેકો

ગુદેન દુર્નામજયાય પિપ્પી ॥૧૫૮॥

સોળ ભાગ સૂરણના લઈને તેના કકડા કરી તેને સૂકવીને ચૂર્ણ કરવું, તથા તેનાથી અર્ધા એટલે આઠ ભાગ ચિત્રાના ચૂર્ણના લેવા, સૂકના ચૂર્ણના બે ભાગ લેવા, મરીના ચૂર્ણનો એક ભાગ લેવો, એ સર્વને એકત્ર કરીને બમણા ગોળમાં તેની ગોળીઓ લાગવી એ ગોળી ખાવાથી હરસ મટે છે

મદ અગ્નિ મટાડવા વડવામુખ ચૂર્ણ

પથ્યાનામરકુણ્ણાકરણ્ણલ્લા-

મિમ્ષિ. સિતાનુલ્લેઃ ।

વડવામુખ ર્થ જરયતિ

વહુગુર્વપિ ભોજનં ચૂર્ણા ॥૧૫૯॥

હરદે, સૂક, પીપર, કપૂથ, વાવડિંગ, ચિત્રો અને એ બધાની બરોતર સાકર, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને ખાવાથી વધવાના અગ્નિની માફક જલગ્નિન પ્રતીમ થઈને ઘણ ભારે અન્ન લેવા લેવા તેને તે જલદીથી પચાવે છે.

હરસ મટે ગોળી

કલિજ્ઞ ગાઢલીકુળારઘ્વપામાર્ગતજ્ઞુઝેઃ ।

મૂનિમ્પલેચ્યવગુર્દેગ્ડા ગુદજનાશાના. ॥૧૬૦॥

ઇન્દ્રજીવ, જળપીપર (રતલેલિયો), પીપર, ચિત્રો, તપાચા (અધાડ), તાદગ્નિ, કરિયાનું, સિંધવ અને ઘા, રો ઔષધાની ગોળી કરીને ખાવાથી હરસ મટે છે.

સેપપાદિ મૂર્ણ

લગ્નાન્તમપદિકલિજ્ઞયો-

શિરિચિત્તમહાપિચુમન્દયુતાન્

પિચ સત્તદિન મયિતાલુહિતાન્ ।

યદિ મદિતુમિચ્છસિ પાયુલ્હાન્ ॥૧૬૧॥

સિંધવ, ચિત્રો, ઇન્દ્રજીવ, કપૂથનું મૂય, મોટા (બમન) લોમકાની છાત, એ સનાના ચુદ્ધિને સિંધવપાદિ ગુણ મા છે જ નુ તાક હર-રોગ નાવ કરવા ઇન્દ્રો લેવા તે એ સિંધવપાદિ ચૂર્ણ તાત દવાડ મળિત (મદી)માં ઘોળીને થી બનાવવા દિવસ સુધી એ ચૂર્ણ અધર્મી થોવાથી હરસ મટે છે

હરસના ઉત્તમ ઔષધ

શુક્રેષુ મહાતકમગ્ન્યમુત્કં
મૈષઞ્યમાદ્રુપુ તુ વત્સકત્વકૃ ।

સર્વેષુ સર્વતૃપુ કાલશેષ-

મર્શ સુ વલ્ય ચ મલાપહ ન ॥ ૧૬૨ ॥

હરસ મૂકા હોય તો તેના ઉપાય તરીકે ભિલામા
શોથી શ્રેષ્ઠ છે, અને હરસ લીલા હોય તો કડાછલ
શોથી શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે, તેમ જ મૂકા રાત્રે લીલા સર્વ
પ્રકારના હરસનો સર્વ જનુઓમાં હરસના રાગીને બન
આપનાર અને મગનો નાશ કરનાર ઔષધ છાશ છે

હરસવાળાનું પથ્યઅપથ્ય (પરેજ)

મિત્વા વિવન્ધાનતુલોમનાય

યન્મારુતસ્યામ્નિબલાય યચ્ચ ।

તદ્વન્ધવાતોવધમર્શસેન

સેથ્યં, વિવર્ચ્યે વિપરીતમસ્માત્ ॥૧૬૩॥

જે ઔષધ રાત્રે અન્નપાન (કરી ગયેલા કંઈ વજેર
ફૂપ) વિભાધને તોડે છે અને વાયુને તેના સ્વાભાવિક
માર્ગે પ્રવૃત્ત કરે છે, તેમ જ જે અગ્નિને બળવાન
કરે છે તે ઔષધ અને અન્નપાનનું હરસવાળા રાગીએ
સેવન કરવું, અને જે ઔષધ કે અન્નપાન એથી
ઊંઘડુ છે, એટલે વાયુનો વિભય કરનાર છે તથા
અગ્નિને પ્રબળ કરનાર નથી, અગ્નિને મંદ કરનાર
છે, તે અન્નપાન અને ઔષધનું હરસવાળાએ સેવન
કરવું નહિ

હરસ, અતિસાર અને ગ્રહણીરોગમાં જઠરાગ્નિ
ની રક્ષા કરવાની જરૂર અને કારણ

મર્શાંતિસારપ્રહણીવિકારા-

પ્રાયેજ વાન્ધ્યોન્યનિવાનમૂતા ।

સન્નેડનલે સન્તિ, ન સન્તિ દીપ્તે,

રક્ષેદતસ્તેષુ વિશેષતોડગ્નિમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

હરસ, અતિસાર અને ગ્રહણીરોગ, એ રોગો સામાન્ય
રીતે એકબીજાની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે એ રોગો
જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે અને
ત્યારે જઠરાગ્નિ પ્રતીત હોય છે, ત્યારે તે રોગ થતા
નથી માટે એ રોગોમાં ખાસ કરીને જઠરાગ્નિની રક્ષા
કરવી (એટલે જઠરાગ્નિ વધારે મંદ ન પડે પણ પ્રબળ
અને તેવું કરવું)

હરપદ્મદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિત્વાપ્યનેડર્શચિકિત્સિત્વ
નામ અઘ્નોડખ્યાય. ॥ ૮ ॥

અધ્યાય ૯ મો : અતિસારચિકિત્સા

હરસ અને અતિસાર રોકબીજના કારણરૂપ છે
એમ પાછલા અધ્યાયમાં છેવટે કહ્યું છે, માટે હરસ તથા
અતિસારની ચિકિત્સામાં સમાનતા છે આ કારણથી
હરસ પછી અતિસારની ચિકિત્સા કલવાનો આગમ
કરના ગ્રથકર્તા કહે છે કે

મયાતોડ્ઝીસારચિકિત્સિત્વ ધ્યાયાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માહુપાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે અતિસારની ચિકિત્સા સમજાવીશું
એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી
ગયા છે

વાયુના અતિસારના ઉપાય

બહુ વાયુવાળા અતિસારના ઉપાય

(સ્થેક ના થી ૫૫)

વાયુના અતિસારમાં પણ પહેલા ઉપવાસ કારણ
અતિસારો હિ મૂયિષ્ઠ મ્બલ્યામાશયાન્યય ।
દ્ત્વાડર્શિ વાતજેડ્ઝરમાત્માકૃ

તસ્મિન્નહન હિતમ્ ॥ ૧ ॥

અતિસારને રોગ ઘણું ખરું જઠરાગ્નિને મંદ
કરીને આમાશય(હાજરી)માં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે
વાયુથી થયેલા અતિસાર હોય તોપણ એ રોગમાં પ્રથમ
ઉપવાસ કરવા શ્રેષ્ઠ છે (અતિસાર આમાશયમાંથી થાય
છે માટે તેને આમાશયના સનયવાળો કહ્યો છે મૂળમાં
કહ્યું છે કે 'વાયુના અતિસાર હોય તોપણ ઉપવાસ
કરવા શ્રેષ્ઠ છે' એ ઉપરથી સમજવું કે કંઈ વગેરેથી
થયેલા અતિસારમાં તો ઉપવાસ વધારે હિતકર છે.
અતિસાર કોઈ વાર ભય વગેરેથી થાય છે, તે આમા-
શયમાંથી થતો નથી, માટે રોમ કહ્યું છે કે ઘણું ખરું
(હમેશા નહિ), અતિસાર આમાશયમાંથી થાય છે
વળી એમ પણ નમજનું કે અતિસારની પાછલી અવ-
સ્થામાં અતિસાર જૂનો થયા પછી રાગીના પાનુ વગેરેનો
અપવય (હા.) થઈ જાય છે માટે તે સમયે તેને
ઉપવાસ કરાવવા જરૂરના નથી, માત્ર અતિસારની
ચક્રમાનના દિવસોમાં (તમા રાત્રિવામાં) ઉપવાસ
હિતકારક છે.)

મૂળ, આનાદ અને પ્રસેકવાગા અતિસારમાં વપન
શાલાનાહપ્રસેકર્ત વામયેદતિસારિણમ્ ।

જે અતિસારવાળો રોમી મૂળ, આનાદ (પેટ
ચડવું) અને પ્રસેક (ગેમાથી બન પડવી) એ ઉપ-

દ્રવ્યોત્તી પીડિતા લોચ તેને ઊંચકી કરાવવી. (એને પ્રથમ ઉપવાસ હિતકર છે. ઉપવાસ પછી ઊંચકીએ કરાવવી, કેવળ વાયુના અતિસારવાશને જ વચન આપવું એમ નહિ, પણ પિત્તના અતિસારવાશને કે કફના અતિસારવાશને પણ ઉપરના ઉપદ્રવો લોચ તો તેને ધમ્ વચન હિતકર છે.)

અતિસારમાં ગ્રાહ બંધ કરારે ન કરવા?

દોષાઃ સચિચિતા યે ચ વિદગ્ધાહારમૂચ્છિતાઃ ॥

મતીસારાય કલ્પન્તે તેષુપ્દેશ મેગમ્ ।

શુશોત્સલેશમ્બુલેપુ સ્વયમેવ ચલાત્મસુ ॥ ૩ ॥

અને વિદગ્ધ આહાર (આમાઘર્ણ, વિદગ્ધાઘર્ણ, વિદગ્ધાઘર્ણ, અને રનરોપાઘર્ણ-ચરક વિ ૧૮/૧૩૩ ચક્રપાનિહત-) ને લીધે વધીને પુષ્કળ સંવિત થયેલા દોષો અતિસારનો રોગ કરે છે એ દોષોને ખૂન ઉત્ક્રેદ્ય થવાથી વહેવાના સ્વભાવવાળા એ દોષો પોતાની મેળે જ (ગાડા વાટે) નહાર નીકળતા હોય તેમને નીકળવા દેવા એ જ ખરો ઈલાજ છે

આમાતિસારમાં ગ્રાહી ઔષધ ન આપવું

ન તુ સ્વપ્રવર્ણં યોગ્યં પૂર્વમામાતિસારિણિ ।

આમાતિસારવાળા રોગીને સંપ્રાપ્તિ થોડે જ ગ્રાહને રોકે એવું ઔષધ યજ્ઞાતમાં ન આપવું.

દોષના વિધ્નમાં હરડે

અપિ ચાખ્ખાનગુલ્લાશૂલસ્તૈમિલ્યકારિણિ ॥ ૪ ॥

પ્રાણદા પ્રાણદા લોપે વિચક્ષે સમ્પ્રવતિની ।

ત્યારે દોષનો વિનાશ થયો હોય (વગરવગર થોડા પ્રાણ થતા હોય), ત્યારે અતિસારવાળું હેર નરે છે, ધરીર ભારે થાય છે, શુન આવે છે અને જરૂર થાય છે એવે પ્રત્નને રાગીને પ્રાપ્ત થા (હરડે) જ પ્રાપ્ત થા (છવન આપનારી) થાય છે, અર્થાત્ રોગીને હરડે પાવી અથવા તેનું ચૂર્ણ પાણી નાથે આપવું.

આ બધું દોષવાળા અતિસારના દરદીના ઉપચાર કયા હવે સાપાત્મ્ય દોષવાળા અને થોડા દોષવાળા અતિસારના દરદીના ઉપચાર એ છે.

મધ્યમ દોષવાળા અતિસારના ઉપચાર

પિત્તેત્તરપિતાસ્તોયે મધ્યદોષો વિશોષયન્ ॥ ૫ ॥

મૂતીરુપિણ્ણોગુપ્તીવચાચાન્યહીતકીઃ ।

અથવા શિલ્પચનિકામુસ્તનાગરાલકમ્ ॥ ૬ ॥

વિદ્વાતાઠાવચાપધ્યાહનિમિદ્રાગરાણિ ચા ।

ગુપ્તીવનવચામાદ્રાશિલ્પચલકહિલ્કુ ચા ॥ ૭ ॥

મધ્યમ દોષવાળા અતિસારના રોગીને પ્રથમ

ઉપચાર કરવા. પછી કરિયાનું, પીપર, સૂકું, વજ, ધાણ, હરડે, એ ઔષધોનો કડક કરીને પછી તેને સાદી રીતે ઉઘાળીને પ્રમથા બનાવીને પીવી અથવા રો જ રીતે ઉઘાળીને બીણુ, ધાણુ, મેથ, સૂકું અને વાણી રો રીપધ પીવાં; અથવા બીડવણુ, પલામૂળ, વજ, હરડે, વાવડિંગ અને સૂકું એ રીપધ પીવાં; અથવા સૂકું, મેથ, વજ, પીપર, ઓલાનો ગર્ભ, કપાળવ અને હિંગ એ ઔષધ પીવાં.

અત્ત દોષવાળા અતિસારનો ઉપચાર

શસ્યતે ત્વલ્પદોષાનામુપવાસોઽતિસારિણામ્ ।

જે અતિસારવાળા દોષ થોડા કોણા દોષ તેણે ઉપવાસ કરવા એ જ ક્રોધ છે. (મધ્યમ દોષવાળા એને રૂને બધું દોષવાળાએને ઉપવાસ કરાવીને પછી ઔષધ આપવું પડે છે, પણ અત્ત દોષવાળાને ઔષધ આપવાની જરૂર નથી; કારણ કે ઔષધ વિના જ યાત્ર ઉપવાસથી તેને અતિસાર મટે છે.)

અતિસારમાં તરસનો ઉપચાર

યચાપ્રતિવિપાઘ્ન્યાં વા મુસ્તાપર્પટકેન વા ॥ ૮ ॥

હીચેરનાગરાઘ્ન્યાં વા વિપર્કં પાચયેઙ્ગલમ્ ।

અતિસારના રોગીને તરસ લાગે તો દાઢ, દેબ વગેરેના વિચાર કરીને કોઈ વખત વજ અને અનિવિષ નાખીને ઉઘાળેવું પાણી પાવું; કોઈ વખત મેથ અને પિત્તપાપયે નાખીને ઉઘાળેવું પાણી પીવું; અને કોઈ વખત વાણ અને સૂકું નાખીને ઉઘાળેવું પાણી પાવું. (વિપકવ-ત્રિકળતાં ત્રિકળતાં આઠમા ભાગથી થડુ પાણી ઓછું પાણી બાકી રહે એટલું નહીં ઉઘાળવું.)

અતિસારમાં ભોજન

યુક્તકાલે શુશ્ર્વામં લઘ્વરં પ્રતિભોજયેદ્ ॥ ૯ ॥

તથા સ શીર્ષં પ્રામેતિ યચિમિત્રલં લલમ્ ।

(ઉપચારની અવસ્થા પૂરી થયા પછી) અતિસારવાળાને ભારે અત્યંત બૂખ લાગે ત્યારે ખાવાનો યોગ્ય વખત થયે તેને ધારું હરકુ ભોજન ખાવા આપવું તેથી તેને દરરોજી રીતે, દરદિનનું બજ અને દરોજનું બજ પ્રાપ્ત થાય છે. (શીર્ષ નાનકડાનાં તેમ જ બહાર ઉપચાર કરના પછી તરત જ ભોજન લેવાના આવે છે, તેમ અતિસારવાળાને આપવું નહિ થવું જરૂર ઉપચાર થયા પછીનાં વચ્ચે (૧૫) સ્થાન આપવા ૧૪, ૧૫, ૧૬ થી ૧૩૫) એવામાં વચ્ચે ને પછી થયેલાં ચાર વચ્ચેનાં ને વચ્ચે આપવું. ભોજન આપવું ને પણ હવકુ અને વડ આપવું.)

અતિસારવાળાનું પીણું

તક્ષેણાવન્તિસામેન યથાન્વા તર્પણેન વા ॥ ૧૦ ॥
સુર્યા મધુના વાઽથ યથાસાત્મ્યમુપાચરેત્ ।

આનું ભોજન કરનારને ઇચ્છ, કંછ, પેષા, તર્પણ
ઔષધિનું જળ, સુરા કે દ્રાક્ષનો દાઢુ, એમાંથી ગમે તે
એક જે જેને માફક હોય તે તેને, પીવા આપવું.

ત્યાર પછી અતિસારવાળાનું ભોજન

મોજ્યાનિ કલ્પયેદુર્ધ્વં પ્રાદિદીપનપાચનૈઃ । ૧૧ ॥

શાલ્બિલ્લશાકીયાન્યદિત્તુક્ષાન્લદાહિનૈઃ ।

પલાશદપુષ્પાજાતીયવાનીચિડસૈન્ધવૈઃ ॥ ૧૨ ॥

લઘુના પચ્ચમૂલેન પચ્ચકોલેન પાઠયા ।

એ પછી (શ્લોક ૯ થી ૧૦) વાળાં ભોજન અને
પીણાં સવસ્થા પૂરી થયા પછી) અતિસારવાળાનું
ભોજન કુમળાં બીલાં, પટ્ટકપૂરો, ખાસુ, હિંગ, આમચુર,
દાડમ, ખાખરો, પંચાંશી, છઠ્ઠ, ચવાની અજનો,
ખિડલવણુ, સિંધવ, લઘુપંચમૂળ, પંચકોલ (પીપર,
પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂકું, ષણ્ણમૂળ એટલાં
ગ્રાહી, દીપન અને પાચન ઔષધોથી બનાવવું.)

કફ અને પિત્ત વધારે હોય એવા અતિસારમાં
પેષા : વામુનું અનુભોગન કરે એવી પેષા

શાલિપર્ણીચલાચિલ્લૈઃ પૃષ્ઠિપર્ણા ચ સાધિતા ॥

વાહિમાન્સા હિતા પેષા કલ્પિતે સમુલ્લભે ।

મમવાપિપ્પલીમૂલચિલ્લૈર્વાતાન્લોમની ॥ ૧૪ ॥

જો અતિસારમાં કફ અને પિત્ત વધારે કોપેલાં
હોય તો શાલિપર્ણી, બજદાણા, બીલાં, પૃષ્ઠિપર્ણી એ
ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલી પેષામાં દાડમની ખટાઈ નાખીને
પાવી તે હિતકર છે. વામુનું અનુભોગન કરવા માટે
(વામુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરવા માટે)
યરડે, પીપરીમૂળ અને બીલાંથી સિદ્ધ કરેલી પેષા પાવી
અથુ દોષવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારીને થોડો
થોડો ઝાડો થાય તો આપવામાં વિરચન અને પેષા

વિચરં દોષશુભ્નો દીપ્તઘ્નિર્વૌત્સિચાર્યતે ।

ઠુણાવિદ્ઘ્નક્રિલાકપાયૈસ્તં વિરેચયેત્ ॥ ૧૫ ॥

પેષાં યુઙ્ગ્યાદિત્તિક્ષ્ય વાતઘ્નૈર્વૌપનૈઃ છતામ્ ।

જે બધુ દોષવાળા અતિસારના રોગીને થોડો થોડો
ઝાડો થવા કરતો હોય પણ તેને જઠરાગ્નિ મંદ ન
પડેલા હોય તેને પીપર, ચાવડાં અને ત્રિકુળાને કવાચ
પાઉને જુવાન આપવેા જુવાન થયા પછી તેને
વામુને નાથ કરે એવાં અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે

એવાં ઔષધો વડે કરેલી પેષા આપવી.

નિચમ, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારમાં

મરડ જેવું હોય તેને ઉપાય

મામે પરિણતે યસ્તુ દીપ્તેઽગ્રાણુપવેશ્યતે ॥ ૧૬ ॥

સપ્તેનપિચ્છં સરજં સવિશ્વં પુનઃ પુનઃ ।

અત્પાસ્પમત્પશ્ચામલં નિર્વિઙ્ગવા સમવાદિકમ્ ॥ ૧૭ ॥

દધિતૈલઘૃતક્ષીરૈઃ સ યુક્તીં સગુહાં પિવેત્ ।

સ્વિન્નાનિ ગૃહતેલેન મક્ષયેદ્ વદરાણિ વા ॥ ૧૮ ॥

ગાઢવિઙ્ગિહિતૈઃ શાર્કૈર્યદુક્ષેદ્દેસ્તયા રસેઃ ।

શુષિતં મોજયેદેનં દધિદાહિમસાંધતૈઃ ॥ ૧૯ ॥

શાલ્તોષનં તિલેર્માર્પૈર્મુદ્રેર્વા સાધુ સાચિતમ્ ।

શલ્યા મૂલકપોતાયાઃ પાઠાયાઃ સ્લક્તિકણ વા ॥

સુગવવાનીકર્કાક્ષીરિણીચિર્મંદસ્ય વા ।

રોપેવકાયા જીવન્ત્યા થાકુલ્યા વાસ્તુકસ્ય વા ॥

સુવર્ચલાયાશ્ચઞ્ચોર્વા લોણિકાયા રસેતપિ ।

ધૂર્મવર્ચલકોપાકશિલિતિત્તિરિકૌંપકુટૈઃ ॥ ૨૨ ॥

અતિસારના રોગવાળા માણસને આમ પાકવા
પછી અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયા પછી જો તેના ઝાડો
ફીણ અને પિચ્છવાળો થતો હોય, પીણ સાર્યે થતો
હોય થોડેથોડે વારંવાર થતો હોય, અટકીઅટકીને
થતો હોય, મળ (વિક્રા) સહિત કે મળરહિત થતો હોય,
ફીણ (જળસ) નીકળતું હોય તો તેવા અતિસારવાળાએ
સુંદના ચૂર્ણમાં ગોળ નાખીને તેને દહીં, તેલ, ઘી
રંને દૂધ સાથે મેળવીને પીવું; અથવા તેણે બારેલાં
ભોર, ગોળ અને તેલમાં ખાવા, એ પ્રમાણે દોષ વગેરે
બાળતોને વિચાર કરીને કોઈકવાર સુંક પીવા પછે
અને કોઈક વાર ઉપર કહેલાં ભોર ખાવા પછી અતિ-
સારવાળાને બધુ ભૂખ લાગે તો તેને મળને બાંધ-
નારાં બથવાની બાજુ વગેરે શાક તથા ઘણા રોગવાળા
માંસરસ દહીં તથા દાડમ વગેરેથી સિદ્ધ કરીને તેની
સાથે શાલિ ચોખાનો ભાત ખવડાવવો; અથવા તથ,
ચણક કે મગ વડે સારી રીતે સિદ્ધ કરેલા ચણકે તથ,
ચણક કે મગ ભેના નાખીને રાંધેલા શાલિ ચોખાને
ભાત ખાવા આપવો; અથવા પટ્ટકપૂરો, ઘણા કુમળા
નયન મૂળા, ષણ્ણમૂળ, સ્વસ્તિક, ચૂપા, ચવાની (અજ-
નોદ), ભૂઈ (નાનું) કેળું, દૂધી, ચીખડું, પોઈ,
જાંતરી, બાવડી, બથવાની બાજુ, રવચી, ફુંદળી
બાજુ અથવા લુણી, એમાંના અમે તે શાકના તથા
સાથે અથવા કાપેલાં, નકમાં, સિંધાન, મેાર, તેતર
અથવા કૂકરનાં માંસરસ સાથે શાલિ ચોખાને ભાત
ખાવા આપવેા.

પક્વાતિસારના ઉપાય

વિલ્વમુસ્તાક્ષિમેપજ્યધાતકીપુષ્પનાગરઃ ।

પકાતીસારજિત્તક્રે પચાગુર્દાધિકી તથા ॥૨૩॥

કપિત્થકચ્છુરુફાફીયૂથેકાવટગેલુજૈઃ ।

દાડિમીશણકાર્પાતીશાસ્મલીનાં ચ પલ્લવૈઃ ॥૨૪॥

બીજું, મેથ, પદ્મણી લોપર, ધાવડીનાં ફૂલ, સૂંઠ, એ ઓષધો સિદ્ધ કરેલી યવાગુ પીવાથી પક્વાતિસાર (નિરાશ અતિસાર) મટે છે; તેમ જ કોઠ, ધમાસો, ફાંગ, પીળી જૂઈ, વડ અને ગૂંદાં એ સર્વનાં પાંદડાં તથા દાડમ, ઘણ, કપાસ, શીમળો અને કેળ એ સર્વનાં પાંદડાંથી સિદ્ધ કરેલી યવાગુમાં દર્દી નાખીને તે ખાવાથી પક્વાતિસાર મટે છે.

મરડાના ઉપાય

કલ્કો વિલ્વશાલાટૂનાં તિલકલ્કઃ તત્સમઃ ।

વઘ્નઃ સરોમ્લઃ સંઘઃ લ્હો

હન્તિ પ્રવાહિકામ્ ॥૨૫॥

કાચા અને નાના બીધાના કંકડ કરીને તેની બરોબર તલનો કંકડ ભેળવેલા તથા તેમાં થી વગેરે સ્નેહ દેશ, દોષ વગેરેના વિચાર કરીને નાખેલા અને તે સર્વમાં દર્દીની ખાટી તર ભેળવથી એ રીતે બનાવેલા ખવથી મરડો મટે છે.

(પ્રવર્ધકાનું વસણ)

શુભે રક્તે પુરીયે ચ વાયુના વિઢિવિર્જિતમ્ ।

પ્રવાહિકૈતિ વિચયાતં યકેનામં પ્રવર્તેતે ॥

(અરુમ્હત્ત ક્ષેત્ર ૧૭)

(ધોણ) લાલ ઝાંઝે નીકળ્યા પછી વાયુને લીધે (કે વાયુ સાથે) ઝાડ વિનાનું ફીણ લેખું (જાણ) નીકળે તેને પ્રવાહિકા કહે છે.)

અપચન્નત ખવ

મરિચં ધનિકાઝ્ઝાઝી

તિગ્નિહીકં સડી વિહમ્ ।

દાડિમં ધાતકી યાટા ત્રિફલા પચ્ચકોલકમ્ ॥૨૬॥

વાવશૂકં કપિત્થાઘ્નજમ્બુમ્બ પરીપ્યકમ્ ।

પિપ્પેઃ પદ્મગુણવિન્વસ્તૈર્દંત્રિ મુરરસે મુદે ॥૨૭॥

સ્નેહે ચ યમકે સિદ્ધઃ સ્થાડયમારાજિતઃ ।

દીપનઃ પાચનો પ્રાહી રુચ્યો વિશ્વિશિનાશનઃ ॥

મરી, પાણ, છોં, અમરી, પટ્ટપુષ્પ, બિલ્વપત્ર, દાડમ, ધાવડીનાં ફૂલ, પદ્મમૂળ, ત્રિફળા, પચકોલ, (સૂંઠ, પીપર, પીપરીમૂળ, પિત્તો, ચણ) જવાબાર,

કોઠાનો ગર્ભ, કેરી, જાંબુડાનો ગર્ભ, અંજીરોદ, તથા એ સર્વથી છગણે બીધાનો ગર્ભ એ સર્વને એકઠા વાટીને તેને દહીં, મગનો રસ (મગનું ઓસામણ), ગોળમાં નાખીને એકત્ર કરવું. પછી તે સર્વને ચાર-માંથી ગમે તે બે સ્નેહ લઈને તેમાં નાખીને પકવ કરવું. આ ઔષધને અપચન્નત ખવ કહે છે. એ દીપન, પાચન, ગ્રાહી અને રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવા છે તથા મરડાનો નાશ કરે છે.

કોલાનાં લાલિલ્વાનાં કલ્કઃ શાલિયવલ્લ્લ ॥

મુદ્રમાગતિલાનાં ચ ધાન્યયુષં પ્રકલ્પયેત્ ॥૨૮॥

પેકષ્યં યમકે મૃદં દધિદાડિમસારિકમ્ ।

વર્ચઃશ્વેયે શુષ્કમુલં શાલ્વપ્તં તેન મોજયેત્ ॥૨૯॥

વઘ્નઃ સરં વા યમકે મૃદં સગુહનાગત્મ્ ।

સુરં વા યમકે મૃદં વ્યજ્ઞનાયં પ્રયોજયેત્ ॥૩૦॥

ફલામ્લં યમકે મૃદં યુષં મૃદ્ધનકલ્પ વા ।

મૃદાન્વા યમકે સન્તન્ લાદે-

હ્યોષાલ્વર્ણિતાન્ ॥૩૧॥

માપાન્ સુસિદ્ધાંસ્તદ્વા પુતમણ્ડોપલેખનાન્ ।

રસં સુસિદ્ધપૂતં વા હાગમેવાન્તરાધિજમ્ ॥

પષેદ્દાડિમસારામ્લં સ્થાધ્યસ્નેહનાગમ્ ।

રક્તશાલ્વોદનં તેન મુજ્ઞાનઃ પ્રપિચ્છ તમ્ ॥૩૨॥

વર્ચઃશ્વપુત્રેરાશુ વિકારૈઃ પરિમુચ્ચતે ।

પીપર, પીપરીમૂળ, પિત્તો, ચણ, સૂંઠ, નાના બીધા, શાલિ લોખા, જવ, મગ, અંજીર, તલ, એ સર્વનો ભેગો કંકડ કરીને (ઘણ) તે વડે ધાન્યપુષ્પ કરવે. પછી તેને ચારમાંના ગમે તે બે સ્નેહમાં નાખીને વધારેથી અને તેમાં દાડમની કઠીઓ(બીજ) નો રસ તથા દર્દી નાખવું. પછી જે અતિસારવાળા રોગીના મજાને જવ થઈ જવાથી થોડે થોડા પડેતા લોખ, તે રોગીને તેની સાથે શાળ લોખાનો ભાત ખાવા આપવો અથવા ચાતમાના ગમે તે બે સ્નેહમાં વધારેથી દર્દીની તરમાં પોત અને સૂંઠ નાખીને તે સાથે ઘંતી ચાતમાનો ભાત ખાવા આપવો અથવા ગમે તે બે સ્નેહમાં ગુરને વધારીને તેને ભાત સાથે કરીને દેકાણે વાપરવી અથવા બિભેત્તના કે આમચૂરના કે દાડમ વગેરેના રસ વડે ખાટા બનાવેલા ચાતમા પુષ્પને તે ભાત સાથે (વંદન તરીકે) ખાવો અથવા સૂંઠ, પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ ભેજવેલા સાધુને ગમે તે બે સ્નેહમાં ડોરને ખાવો અથવા સાડી રીતે બાફેલા અંજીરો થોડા પુતમણમાં ભેજવીને ખાવા; અથવા વડકા કે થેણાના અંતરપિના મંદ-રસને ચાલી રીતે સિદ્ધ કરીને તથા ગરીને તેમાં દાડમથી

કળીર તેની ખરાઈ તથા ધાણા અને સૂક નાખીને તેને સ્નેહ (ધી વગેરે ગમે તે) મા તપીને એ માતરસ સાથે રાતી થાળાના ભાત ખાવાથી અને એ માતરસ પીવાથી અતિસારવાળા રોગીયા ઝાડના મળનો લ્પ થવાથી જે વિકાર થાય છે (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૨૧) તેમાથી તે જલદી મુકત થાય છે

દુતમઃ—દુત ધી ઉપર તરનું પાતળુ (પ્રવાહી) ધી

અતિસારમા મૂળવાળા મરડાએ ઉપાય

બાલચિત્ત્વ ગુહ તેલં પિપ્પલીં વિશ્વમેષજમ્ ॥૩૫॥

લિષ્ટાદ્વાતે પ્રતિહતે સશૂલઃ સપ્રવાહિકઃ ।

વાયુને પ્રકોપ થવાથી જેને મૂળ આવતુ હોય અને મરડે થયો હોય તેણે નાના કુમળા બીલા, ઝોળ તેલ, પીપર, શૂક એ એપધાને ભેગા કરીને નાલવા

વલ્કનં શાયરં પુષ્પં ધાતરૂપા વદરીવલમ્ ॥ ૩૬ ॥

પિનેદ્વયસરક્ષૌદ્રકપિ યસ્વરસાપ્લુતમ્ ।

બેપરની છાલ, ધાવડીના ફૂલ અને બેરીની પાદડ રો ર નિ એકલ કરીને તેને દહીંની તર, મધ અને કોહીના પાદડાનો રસ એ સર્વમા ભેળવીને (ગેલીને) પીવા (રોગી વાયુના કોપથી થયેલા મૂળ અને મરડે મરડે)

વિવદ્વયાતચર્ચાસ્તુ વહુશલપ્રવાહિકઃ ॥ ૩૭ ॥

સરકપિન્દુસ્તુષ્ણાતઃ ક્ષીરકૌલિત્યમર્દતિ ।

યમકહ્યોપરિ ક્ષીર ધારોષ્યં વા પ્રયોજયેત્ ॥૩૮॥

મૃતમેરણમૂલેન ચાલચિત્ત્વેન વા પુનઃ ।

જે અતિસારના રોગવાળા માણસને વાયુના ૨ ને ઝાડાને વિભય થઈ ગયો હોય, જેને ગુદામા ઘણા સ્પ્રકા મરડા હોય તથા મળ વિના માત્ર ફીણ જેવો પદાર્થ વારવાર ધસી પડતો હોય, તેમ જ ઝાડ વાટે લોહી રાને જળમ પડતા હોય, તથા તેની સાથે તેને તરત પક્ષ વારગર લાગતી હોય તેવા રોગીને પવતા સુધી દૂધ પાણી, અથવા ચારમાના ગમે તે રો સ્નેહ તેને પાઈન તે ઉપર તેને પાચેણુ દૂધ પાણી (તરત દોષે) ફીણમયું દૂધ તે પાચેણુ દૂધ જરૂરું) - થવા એરડનું મૂળ કરીને દૂધમા નાખીને દૂધ ઉઘાળું તથા પછી ઠકુ પડરા ઠઈ તે પાણુ, અથવા નાના મીઠા કરીને દૂધમા ઉઘાળી તે દૂધ ઠકુ પાણી પાણુ

પયસ્તુકારણ મુસ્તાનો વિશર્તિ

ત્રિગુણેન્દ્રમસિ ॥ ૩૯ ॥

ક્ષીરત્રિશિદ તપીત હન્યાદામ સવેદનમ્ ।

દૂધથી ત્રણપણુ પાણી લઈને તેમાં વીત મોથ

ઉઘાળવી જ્યારે ફૂકત દૂધ બાકી રહે ત્યારે તે ઉતારીને ઝાળી લેવું તે દૂધ પીવાથી વેદના સહિત જે આમ (જળસ) પડતો હશે તે મરડે (અર્થાત્ વીત મોથ કહેવી છે તેટલી મોથનું વજન સામાન્ય રીતે ચાર તોલા થાય નામાન્ય કંપના પ્રમાણે બેતા ચાર તોલા મોથને ચોખ્ખા તોલા પ્રવાહીમા ઉઘાળીને મોથા ભાગનો એટલે સોગ તોલા કવાય બાકી રહે તે લેવો બેઈરો ત્યારે જે રો ઉપરથી સોગ તોલા દૂધ અને તેથી ત્રણપણુ એટલે અઠવાગીત તોલા પાણી મળીને ચોસઠ તોલા પ્રવાહી થાય છે તેમાં ચાર તોલા મોથ ઉઘાળતા બાકી સોગ તોલા દૂધ રહે તે ઉપોત્તમ લેવું)

વિપ્પલ્યા પિવતઃ સૂક્ષ્મ રજો મરિચજન્મ વા ॥ ૪૦ ॥

ચિરકાલાનુપક્ષાડપિ નશ્વત્યાશુ પ્રવાહિકા ।

પીપરનું બાનીક ચૂર્ણ કરીને પાણી સાથે પીનારનો અથવા મનીનું બાનીક ચૂર્ણ કરીને પાણી નાથે પીનારનો ઘણા કાળથી યનુ રહેલો મરડ જલદીથી નાશ પામે છે

નિરામ, મૂળવાળા, કૃથ અને રૂક્ષ અતિ

સારોગી માટે ઉપાય

નિરામરૂપ શૂલર્તે લઙ્કનાયૈષ્ઠ કર્પિતમ્ ॥ ૪૧ ॥

ક્ષકોદ્રમપેદ્યાગ્નિ સક્ષારં પાપયેદ્ વૃતમ્ ।

જે રોગી નિરામ, મૂળથી પીપરેડો, ઉપવાત વગેરે થી કૃથ થયેલા અને રૂક્ષ (લૂખા) કોઠાવાળો હોય તેના બડગળિના બળનો વિચાર કરીને તેને ક્ષાર સહિત ધી ધાનુ

સિદ્ધ દધિસુરામણે દશમૂલસ્ય ચામ્મસિ ॥ ૪૨ ॥

સિન્ધૂત્પપ્ત્વકોલામ્યા તેલ સયોર્તિનાશનમ્ ।

દહીના મરડા કે સુવના મરડા કે દશમૂલના કવારમા નિષવ અને પવકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ત્રિપ્તો, વગર, શૂક) ના ક-કથી નિષ કરું તેવ ઉપર કહેલા સનશાળની પીડનો તત્કાલ નાશ કરે છે

વડ્ઘિઃ શુષ્કઃ પલેદ્ઘાયાં

દ્વારયાં ગ્રન્થ્યાં પ્રસંધવાત્ ॥ ૪૩ ॥

તેલપરથ પ્ષેદ્ઘા નિ સારકઠગ્રાપહમ્ ।

સોલેત તોલા નુક, આઠ તોલા પીપરીમૂળ, આઠ તોલા ત્રિપ્તો અને રાઠ તોલા નિષવ એ તરનપ ક ર કરીને તે પડે દહીમા ચોતક તોલા તેવ સિદ્ધ કરું એ તેવ અતિસારનો પીડને મગર છે

ઝાડાની અભિપ્રાય અને મૂળના ઉપાય

પક્તો માંસદુષ્કાન્દે પરીપમદ્નન્નજિત્ ॥ ૪૪ ॥

પાનાનુકાસનામ્યજ્ઞપ્રયુક્ત તેલમેફતઃ ।

પકવ કરવા. એ દૂધમાં ચાતરડાં રહિત (આતરડા કાઢી લીધેલા) ઉદર અને વામુનાથક ઔષધોના કંક (ગરના એરડમૂળ વગેરેનો કંક) નાખવો. પાકમાં દૂધ તેલથી ચોળણુ લેવું. આવી બીજે દ્રવ પદાર્થ નથી માટે તેલથી દ્રવ ચોળણુ લેવો જ જોઈએ, બીજા સ્નેહની પેઠે આવી દૂધ તેલની બરેબર લેવું નહિ. દૂધ ઘણુ ઘોવાથી વામુનુ કાર્ય જે ગુરુત્વ થ (આમળ નીકળવી) તેને જલદીથી થમાવે છે, માટે ચાતરડા દૂધ લેવું એ જ ચોળ્ય છે એ રીતે સિદ્ધ થયેનું તેલ પાવાથી તથા ચોળવાથી ગુદબ્ધ થ મટે છે (કવામાં તેલ, દૂધ અને આતરડા કાઢી લીધેલા ઉદર નોડુ ભેગુ ઉકાળી તેલસિદ્ધ કરવું)

પિત્તના અતિસારના ઉપાય

(શ્લોક ૫૪ થી ૮૦૧)

સામ પિત્તાતિસાર

વૈતે તુ સામે તીક્ષ્ણોષ્ણવર્ચ્યં પ્રાગિથ લઙ્ગમ્ ।

પિત્તના અતિસાર સામ હોય તો પાછળ વાતાતિ સારમાં થયીરને ઘનકુ કરવાને જ કરવાનું કહ્યું છે, તે બધું કરવું માત્ર તેમાંથી જે નીસરૂ અને ઉષ્ણ હોય તે છોડી દેવું

પિત્તાતિસારમાં તરસનો ઉપાય

તદ્દવાન પિત્તે પદ્મકામ્યુ સમ્-

નિમ્ય સ્વાસ્થિવમ્ ॥ ૫૫ ॥

પેપાદિ ક્ષુધિતસ્યાગ્રમણિચ્છુદ્ધણ હિતમ્ ।

શૂદ્રસ્યાદિગ્નામીકલ્લિપ્તલાશૂર્પર્ણમિ ॥ ૫૬ ॥

પિત્તાતિસારવાળા સમીને તરસ લાગે તો તેણે સૂક, મોઘ, અને વાળા (કાળા અને નુગથીવાળા), પિત્તપાવડે, રક્તવદન, એ પાન્ય જગ્યા (ચિ ૧/૧૫, ૧૫૫) ક્રિયાનું તથા સારિવા નાખીને કવાથ કરીને તે ઠાઠ પડવા પછી પીવે. જગ્યા તે સમી અત્યંત ભૂખ્યા હોય, ત્યાર તેને રાત્રિની વૃદ્ધ કરનાર પેપા વગેરે અન્ન ખાવા રાખવું તે હિતકર છે તે પેપા વગેરે બુદ્ધનાદિ ગમ્ય (દુરવ પચમૂળ)ના ઔષધો, યતાવરી, બજા, અતિબજા અને શૂર્પર્ણા, એ ઔષધો થી સિદ્ધ કરવાં (દુરવ પચમૂળ=૪૫૫ પચમૂળ નુ ૬/૧૬૮)

ઉપવાસ વગેરે છતાં જાડું સ્વેદના પિત્તાતિસારના ઉપાય

પાયયેદનુચન્ધે તુ સક્ષીદ્ર ણ્ડુલામ્મસા ।

કુટન્નસ્ય ફલં પિપ્તં સ્વસ્તં સચુખમિયમ્ ॥ ૫૭ ॥

પાઠાવત્સકવીજત્વદ્વાર્વીપ્રતિયકશુષ્કિ વા ।

કાથ વાડતિવિપાવિલ્લવસ-

કોરીલ્યમુસ્તજમ્ ॥ ૫૮ ॥

અથવાડતિવિપામૂર્વાનિશેન્દ્રયવતાકર્યજમ્ ।

સમધ્વતિવિપાશુષ્કીમુસ્તેન્દ્રયવકટુફલમ્ ॥ ૫૯ ॥

પાછળ કદા પ્રમાણે વાઘન રાત્રે પેપા વગેરે ઉપચારે કરવા છતાં પણ અતિસાર ન મટે, તો તે અતિસાર-વાળાને પદ્મકામ્યુ, ઈન્દ્રજવ, કડાછાવ, દારહબદર, ગદાડા અને સૂક અને સર્વનું યૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધાવતમણ સાથે પાવું અથવા કડાછાવ, ઈન્દ્રજવ અને અતિવિપ, એ ત્રણનું યૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધાવ-સમૂહ સાથે પાવું અથવા અતિવિપ, બીડુ, કડાછાવ, વાળો અને મોઘ, એ ઔષધોનો કવાથ પાવો, અથવા અતિવિપ, મૂર્વા (મોરવેલ), હળદર, ઈન્દ્રજવ અને રતાજન, એ રાત્રિપીના કવાથ પાના અથવા અતિવિપ, સૂક, મોઘ, ઈન્દ્રજવ રાત્રે કાપકર એ રાત્રિપીના કવાથ મધ સાથે પાવો

ચલં વત્સકવીજસ્ય અપયિત્વા રસં પિત્તેલ્ ।

યો રસાશી જયેચ્છીલ્લ સપૈત્ત જઠરામયમ્ ॥ ૬૦ ॥

મુસ્તાકપાયમેવં વા પિત્તેન્નયુસમાયુતમ્ ।

લક્ષ્ણં શાસ્ત્રમ્લીઝ્તકપાય વા હિમાદ્યમ્ ॥ ૬૧ ॥

જે માત્ર પ્રથમ માત્રને ખાઈને પછી નાર તોવા ઈન્દ્રજવના પાણીમાં કરેલા કવાથ પીરે, તેના પિત્તાતિસાર જલદી મટે એ જ પ્રમાણે જે માત્રન પ્રથમ માત્રને ખાઈને પછી નાર તોવા મોથનો પાણીમાં કરેલા કવાથ મધ નાખીને પીરે, તેના પિત્તાતિસાર જલદી મટે. અથવા જે નાત્રન પ્રથમ માત્રને ખાઈને પછી સીમળાના દૂધના ઝીરકા લિપ્તમાં મધ નાખીને પીએ, તેના પિત્તાતિસાર જલદી મટે

કિરાતતિકર મુસ્ત વત્સક સરલાઝનમ્ ।

કટકુદેતી રીતેર ચિલ્લમર્ણ દુરાલભા ॥ ૬૨ ॥

તિલા મોચરસ રોષ સમન્ના કમલોત્પલમ્ ।

નાગર પાતકીપુષ્પ દાડિમસ્ય ત્વગુત્પલમ્ ॥ ૬૩ ॥

અર્ચંયલોકૈઃ સ્મૃતા યોગાઃ

સક્ષીદ્રાસક્ષગ્ડુલામ્બુના ।

ક્રિયાનું વગેરે રાત્રિપીના નાર થો । દરેક અપા-અર્યા શ્લોકમાં કહેવા છે, તેમાંથી નામે તે એક થો । મધ અને ચોખાના ધાવતમણ સાથે પીવાથી પિત્તાતિસાર મટે છે તે નાર ચોખા આ પ્રમાણે છે (૧) ક્રિયાનું, કડુ, મોઘ, કડાછાવ, રતાજન, એ ઔષધોના યૂર્ણને મધ તથા ચોખાના ધાવતમણ સાથે પીવું (૨)

ભાષ્યજાણી, વાણી, બીલાનો ગર્ભ અને ધમાસો એ રોગધાનુ ચૂર્ણ મન અને ચોખાના ધોવરમણ સાથે પીવું (૩) તથા મોચરસ, લોધર, મજ્જક અને કાળુ કમળ એ રોગધાના કક મધ અને ચોખાના પાણી સાથે પીવા (૪) સૂક, ધાવડોના ફૂલ, દાડમની છાલ, કાળુ કમળ એ રોગધાના કક મધ અને ચોખાના ધોવરમણ સાથે પીવા

પકવ (નિરામ) પિત્તાનિસારના ઉપાય

નિશેન્દ્રયવરોધલાકાથ પન્થાવિસારજિત્ ॥૬૪

ઉપ ૨, ઈન્દ્રવ લોધર અને એવડી એ ઔષધોના કથાય પન્થાવિસારન મ ૧૩ છે એવે પકવ પિત્તાનિસારન મ ૧૦ છે

રોધામ્યષ્ટામિયજ્ઞગાદિમણા

સ્તદ્વલ્ પૃથક્ પિત્તેત્ ।

૧. ગાદી ૥ ૨. ગાદી ૧૫ અને ગ્રિમગ્વાતિ ગણ માંડી ૧૫ ત ૨૦૦ લાના રોગધાન મધ નથા ચાખાના ધોવરમણ સાથે પીવા તથા પન્થાવિસાર નાથ પામ છે

પદ્મવજ્રવલ્કયષ્ટાકફલિનીદાડિમાઝ્કુરે ॥૬૫॥

પયાવિલેપીલકાન્ન કુર્યાસદધિદાડિમાન્ ।

તદ્વદ્ધિત્થવિલ્યાન્નજમ્બુમયે પ્રક્લપયેત્ ॥૬૬॥

મે ૧. ગાદીના છાલ, લેગીમધ, કા ૧. દાડમના અડુર એ રોગધા વગેરે વિલેપી ક ખવ કરવા અને નથા ૧ તા ૧ મ નાનીન ખાવા ૨ ૧૫વા અથવા મળતા ૧૫ બી ૧ રોગ મ વા જાનુની ૫૧ એ રોગધા વગેરે વિલેપી ક ખવ કરવા તથા ૨૦૦ લાના ૧ મ નાનીન ખાવા ૨ ૧૫વા એ મળે તે ૧ તા ૧૫વા વા પકવિત્તાનન મ ૧૦ છે

અજાયવ પ્રયોક્તય નિગમે, તેન ચેદ્ધર્મ ।

દોષાધિન્ધવાન્ન જાયેત યલિન ત વિરેચયેત્ ॥૬૭॥

મે પિત્તવે રસના અનિસારના ૧૧ નિગમ લેખ તા ૧૫ ત ૧૦૦૦ ત સાધના પ્રમા ૧ કરવા, ૫૫ લાખના અનિસારને ચી ૧ તથા અનિસાર મ ૧૦ ના પત્રે જ ૧ ત ૧૦ બગવાન ૧૫, તા ૧૫ તિ ૧૫ ૨ ૧૫ ૧૫ ૧૧ તા તેને વિરેચન આપુ નહિ

અનિસારના ૫૫ અને ૫૫થી પાકવડો

નોકરના લેખ તેના ઉપાય

ધ્યત્યાસેન શુદ્ધદ્રવ્યમુપવેશ્યેત યોગિવ વા ।

પલાશફલનિર્મૂલ યુક્ત વા પયસા પિત્તેત્ ॥૬૮॥

તતોન્નુ કોળ્ય પાતળ્ય ક્ષીરમેઝ પયાગત્મ્ ।

પ્રવાહિતે તેન મલે પ્રશામ્યત્યુદરામય ॥૬૯॥

મે અનિસારના રોગવાળાને ગાદી થવાની લોહી પડે છે અને લોહી પડવાથી ગાદી થાય છે, તેને ખાખશ ના ફળનો કવાથ રોકેલા પાવા અથવા દૂધ સાથે પાવે તે પછી રાગીથી થવાવાળા તેટલું દૂધ લગાર નરમ કરીને પાવું તે દૂધને લીધ મન બહાર નીકળી જવાથી પેટના રાગ (અનિસાર) થાત પડે છે

પલાશત્તપ્રયોજ્યા વા ત્રાયમાણા વિશેધની ।

ખાખશના ફળની પેક ત્રાયમાણનો કવાથ એકલો પાવે અથવા દધમા પાવા તથા તે પછી રાગીને પચી થક તેટલું દૂધ લગાર નરમ કરીને પાવું તેથી પણ શાંધન થાય ॥

અનુવાસન ક્યાર કરવું ?

સસમ્યૌ ક્રિયમાણાયા શૂલ યત્નુવર્તેતે ॥૭૦॥

અત્તદોષસ્ય ત શીત્ર યથાગ્રહ્યનુવાસયેત્ ।

મે અનિસારના રાગીનો મે ૧ લોહી ગયો હોય, તેને યોગ્ય કમ કપો કરવા પણ જે શૂળ મટે નહિ તે તેના જઠરાગ્નિ નથા બગવાન વિચાર કરીને, જઠરાગ્નિ મળે તે પડ એવી રીત, તરત અનુવાસન કરવું

અનુવાસન યાના વગેરે કરવું ?

શતપુષ્પાવરીમ્યાં ચ તિલ્લેન મધુકેન ચ ॥૭૧॥

તૈલપાદ પયોયુક્ત પક્ષમન્વાસન ઘૃતમ્ ।

સુષા, કાતાવરે, બીલી અને જેદીમર, એ ઔષધોના કક વગેરે (ધીથી) ચાથા ભા ૧૫ તા તેવમા દૂધ નાખીને પી પકવ કરવું એ ધી અનુવાસનના ઉપાગમા લેવું

પિત્તાનિસારના પિચ્છાનસ્તિ ક્યાર આપવી ?

અશાન્તાવિત્ત્યતીસારે પિચ્છાનસ્તિ પરહિત ॥૭૨॥

જમ કરવા છતાં પણ અનિસાર વાન થાત નહિ તા પછી તેન પિચ્છાનસ્તિ આપવી એ અનિસાર છે (વાડ માપથી નિરૂપિત આપવી તેન પિચ્છાનસ્તિ કા છે)

પિચ્છાનસ્તિની બનવડ, વિધિ, કાવડ

પરિવેષ્ય કુશરાદૈરાદ્રુતાનિ શાસ્ત્રે ।

વૃષ્ણમૃત્તિકયાઽપિલ્પ્ય સ્વેદયેન્નૌમયાગ્નિના ॥૭૩॥

મૃચ્છોપે તાનિ સહુચ

તત્પિચ્છ મુષ્ટિસામ્મતમ્ ।

મદ્યેત્યપયસ પ્રસેધે પૂતેનાસ્વાપયેત્ત ॥૭૪॥

નવયષ્ટાકફલાન્નયોદ્ધેતૈલવતાઽનુ ચ ।

સ્નાતો મુચ્યંત પયસા જાફ્રલેન રમેત વા ॥૭૫॥

પિત્તાવિસારવ્યવસ્થાકમુસ

સમીરણાદ્યમહર્ણીવિદ્યારત્ ।

જયત્યયં શીઘ્રમતિપ્રવૃત્તિ

વિરેચનાસ્વાપનયોષ્ઠ વસ્તિઃ ॥ ૭૬ ॥

શીઘ્રગત્યાં દૂધના લીંસા ડીટા લાગીને તેને લીધા દર્દો (બળ)માં લેવેટલા પછી તે ગેબાને કાચી માટીને લેપ કરવા અને તેને ગાળના છાત્રના અગ્રપાને તાપ દેવા. મઝી સુકાઈ બધા તારે તે ગેબા કાઢી લઈને તેમાંથી બહારેલા ડીટા એક મૂળી (ચામ તોલા) લઈને ૬૪ તોલા દૂધમાં નાખીને ઘૂંટવા પછી તેને ગાળી લઈને તે દૂધમાં તગર રાત્રે લેઢીમળાને કડક નાખવા તથા ધી, મધ અને તેલ નાખવું પછી રો બિશ્લુ વડ આસ્થાપનબસ્તિ રાખવી. પછી ચેનોરો સ્નાન મીને દૂધ સાથે કે જગલ પ્રાણીએના માંસ સાથે ખેરકક ખાવા આ બસ્તિ આપવાથી પિત્તાનિસાર, તાવ, સોજા, ગેબા, પાન, સગ્રાહણી રાત્રે વિરેચન તથા આસ્થાપનથી દોષની અતિ પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ હોય તે રો સર્વ મટે છે

અથ અનિસારમા દુષ્ટિત

પાનિત કુટજોત્યં ચ સર્વોત્તીસારનાશનમ્ ।

લક્ષ્ણકાલિસમાયુક્ત સામ્ય-

દ્યુષ્ટિ સમાશ્લિકમ્ ॥ ૭૭ ॥

ઇદ્રજવના મિત્તિમાં લગ્નકાલિનસુ તથા અબાદિ બહુના રોપધો રો મધ નાખીને ખાવાથી તે સર્વ પ્રમરના અનિસારનો નાશ કરે છે, અર્થાત્ અમાનિસાર અને પકવાનિસાર બન્નેનો નાશ કરે છે

કેવં અતિસારમા પુટપાકથી ઉપાય કરવે?

નીરુક્તિતામં દોષાન્નિરપિ સાદૃશં વિરોલ્પિયતમ્ ।

નાનાવર્ગમતીસારં પુટપાકેરુપચારે ॥ ૭૮ ॥

જેનો બહારાગિ પ્રતીત હોય એવા દરડીના પક્ષ અતિસાર પીડા વિનાગે, નિસાર, ગ્રામ્ય લોહી પડે, જૂનો અને રંગનેરો ગ્રામ્ય પે હોય તે તે અતિસારના ઉપાય પુટપાક વડે કરવા

પુટપાક યાનો કરવે?

ત્યક્તિપિન્ડાર્હાંચકૃત્તસ્ય ધીર્વર્ગપિત્તસત્તાત્ ।

મૃદ્ધિમાદગિના ચિત્રાપ્રસ

નિર્પીઢિત રિમમ્ ॥ ૭૯ ॥

મતીસારી પિત્તેનુક મપુના સિત્તપાકરૂપા ।

અરોચ-જવા મેલો અરુદો એ ગુલનો છાત્રનો ગેબા કરીને તેના ઉપર મલમલ (લોહી)માં પાદા લીધીને તે ઉપર ૧ થી ૨ થી આંખે લેપ કરવો પછી તે ગેબાને નાખના છાત્રની આંખથી અધિક માટે નુકાઈ થાય એટલે અરુદાને ગેબા પાદા કાઢીને રત્ન નિસારો

કરવો તે રત્ન ટાકા પડવા દઈને તેમાં મધ કે સાકર નાખીને અનિસારવાળા સગીને પીવા આપવો.

પયં શીરિદ્રમ્લગ્નિમસ્તાપ્રોદૈશ્વ કન્યયેત્ ॥ ૮૦ ॥

કટ્વક્લ્લવમ્બુતયુતા સ્વેદિતા સલિલોષ્મણા ।

સશોદ્રા હત્યતીસાર યલ્લવન્તમપિ દ્રુતમ્ ॥ ૮૧ ॥

એ પ્રમાણે જ જે વૃષોમાંથી દૂધ નીકળે છે, એટલે વડ, પીપર, પીપળા, ચાણ, ઉપરજ વગેરે વૃક્ષ (ચોર, ખરતાડી વગેરે નાં)ના છાત્ર તથા તેના કુમળા અકુર (એટલે વડ વગેરેના કુમળા અકુર વડ) પણ પુટપાક કરીને તે રા ઉપર પ્રમાણે મધ કે સાકર તથા અનિસારને પાવવાથી અનિસાર મટે છે અલવાની (બાદા અરુદાની) છાત્રના ઘીસાથી કરીને પાણીની વગાથી તને બાફવી પછી તેને મધ સાથે ખાવા રાખવી, તેથી ગમ તથા નાવવાન અનિસાર પણ બંધ થી મટે છે

રક્તાતિસારના ઉપાય

(શ્લોક ૮૧ થી ૧૦૧ ॥)

દૂધ

પિત્તાતિસારી સેવેત પિત્તલાયેર ચ. પુનઃ ।

રક્તાતિસારં કુરતે તસ્ય પિત્ત સત્કૃદ્ધરમ્ ॥ ૮૨ ॥

શરૂણ ગુરુપાક ચ તત્ર ડાગ પપો હિતમ્ ।

પનોત્પલલમ્બાદામે શ્વત મોવલ્લેન ચ ॥ ૮૩ ॥

સારિવાયણિરોઘેર્ગ પ્રસૌર્ગા ન્દાદિન્દિત્ત ।

સશોદ્રગર્ગર પાને ધાત્તને ગુરુનેષ્વને ॥ ૮૪ ॥

પિત્તના અતિ ગ્રામ્યના નનુપા જે રૂઝી ૧૩

પિત્તકારક અન્નપાન વાળું સ્વન કરે, તે તેનું પિત્ત

અતિસાર કરીને તેના અનિસારને રક્તાતિસાર નું રૂપ

આપે છે તથા તેની સાથે ત હ, તાર અને બપોર ૧૦

પાક થાય છે અથવા તેને પાણી, મધ, જંબુ કમળ,

મજ્જા અને મોવલ્લ નાખીને ઉપરે ૧૩ રોજ દૂધ

કડુ કીને પીવા રાખવું એ રીતના છે અથવા

આરિયા, લેલીમ્બ અને લેપર નાખીને ઉપર ૧૩ રોજ

દૂધ નિસાર છે, અથવા વનો વડાના કુમળા

અકુર નાખીને ઉપર ૧૩ રોજ દૂધ નિસાર છે એમાં

થી ૧૦ જે ઉપરેલા દૂધમાં ૧૬ થી ૨૦ સાકર નાખીને

સગીને પાણી, ખાચામાં બાફવું અને તે ૧ થી ૨ રો દૂધ

ખાવો, ગુદા ઉપર તે દૂધની પાદ રાખ

પાદાત્ત અને પુષ્પ

તદ્વૃક્ષાવયોઽન્નના સામવા. પાનાપ્રયોદિતાઃ ।

કાર્મવ્યવસ્થાપ્ય ચિકિત્સ્ય સપર્ગરઃ ॥ ૮૫ ॥

તે જ પ્રમાણે રક્તાતિસારવાળાને ખટાઈ વિનાના માસરસ તથા યુષ વગેરે તેમાં ઘી નાખીને ખાવાપીવા આપવા એ હિતકર છે, તેમ જ કાશ્યર્થ(શીવણી)ના ફળનો યુષ વગાર ખટાઈ સાથે સાકર નાખીને ખાવા પીવા આપવો, તે પણ હિતકર છે

ચેષા, માખણ

પયસ્યર્ષોદકે છાને હીવેરોત્પલનામરે:।

વેપા રક્તાતિસારર્ષી પૃષ્ઠીર્ણીરસાન્વિતા ॥૮૬॥

પ્રાગ્મત્ત નવનીતં વા તિહ્યાન્મધુસિતાયુતમ્।

બકરીના દૂધમાં દૂધથી અડધું પાણી નાખીને તેમાં વાળો, કાળુ કમળ ૨ ન સૂઠ નાખીને તેની ચેષા કરીને તેમાં પુશ્તિપાર્શ્વોના ૨૦ નાખીને પીવાથી રક્તા તિસાર મટે છે, અથવા ભોજન કરતા પહેલાં મધ અને સાકર સાથે માખણ ચાટવું (એ પણ રક્તાતિસારમાં હિતકર છે)

બધુ જ રક્તાતિસારમાં શું કરવું?

શ્લિન્યસ્તેડક્ષમેવાજં માર્ગે વા ઘૃતમજિતમ્ ॥૮૭॥

ક્ષીરાનુપાન ક્ષીરાશી બ્રહ્ ક્ષીરોદ્ભવં ઘૃતમ્।

કપિષ્ઠલરસાશી વા લિહ્નશ્ચારોગ્યમશુભે ॥૮૮॥

જે રક્તાતિસાર બળવાન હોય તે બકરાનું કે ઇસનું બોલી ઘીમાં થેડીને ખાવું તથા તે ઉપર દૂધ પીવું અને દૂધ ખાઈને રહેવું રાત્રીમાં દૂધમાંથી બારેબાર કાઢેલા (છાશમાંથી નહિ) માખણનું બનાવેલું ઘી ત્રણ દિવસે ચાટવું, અથવા પાળા તેતરના માથાને રત પીવો એ પ્રમાણે કરનાર રક્તાતિસારની આરામ્ય પામે છે

રક્તાતિસારમાં ઘતાવરીના પ્રયોગ

પીત્વા હતાવરીકલ્ક ક્ષીરેણ ક્ષીરમોજન ।

રક્તાતિસાર હત્યાગ્નુ તથા વા સાધિત ઘૃતમ્ ॥૮૯॥

જે માખણ ઘતાવરીના ક-કને દૂધ સાથે પીએ તથા દૂધનું જ ભોજન કરે તેના રક્તાતિસાર બંધ થઈ નાશ પામે છે, અથવા ઘતાવરીના કલ્ક વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પીને પણ ભોજન તરીકે દૂધ જ પીને જો રહે, તેના રક્તાતિસાર નરત મટે છે.

વાતાદિ મુત

લાક્ષાનાગરવેદ્ધીકટુકાદાવિવલ્કલે: ।

સર્પિ. સેન્દ્રયવૈ: સિદ્ધ

વેયામળદાચારિતમ્ ॥૯૦॥

મતીસાર જયેત્કીઞ્ચ ત્રિદોષમપિ દારુણમ્।

લાખ, નુંક, પોપર, કડુ, ઘણાદરની છાત્ર અને ઇન્દ્રજ્ય એ બીરધાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી, પેષા કે મડ

સાથે પીવા રાપવાથી ભયકર ત્રિદોષનો અતિસાર હોય તોપણ તે મટે છે, (તથા રક્તાતિસાર પણ મટે છે)

રક્તાતિસારના ઉપાય (ચાનુ)

કૃષ્ણમૃચ્છૃયપ્રયાદ્ધસોદ્રાસ્ફૂતપ્તુલોદકમ્ ॥૯૧॥
જયત્યન્નં મિયક્ષુશ્ચ તણ્ડુલામ્બુમધુપ્લુતા ।

કાળી માટી, બળદાણુ, જેઠીમધ, ભોરીંગસૂતીના રત્ન, ચોખાનું ઘોવરામણુ, એ સર્વેને એકત્ર કરીને પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે, તેમ જ કાળને મધ તથા ચોખાના ઘોવરામણમાં થેડીને પીવાથી રક્તાતિસાર કારક છે

કલ્કસ્તિલાનાં કૃષ્ણાનાં શર્કરાપાશ્ચમાગિકા: ॥૯૨॥
માજેન પયસા પીતઃ સઘો રક્તં નિયચ્છતિ ।

કાળા તલનો કલ્ક એક ભાગ અને સાકર પાચ ભાગ, એ બેને રોકઠા કરીને બકરીના દૂધ સાથે પીવાથી તન્કાન રક્તાતિસાર કાબૂમાં આવે છે (મટે છે).

પીત્વા સશર્કરાશ્વોદં ચન્દન તણ્ડુલામ્બુતા ॥૯૩॥
વાદૃષ્ટ્વાપ્રમોહેર્યપો રક્ત્સાવાચ મુચ્યતે ।

સાકર અને મધ નાખીને સુખડને ચોખાના ઘોવરામણ સાથે પીવાથી બળતરા, તરત્ત, પ્રમેહ અને લોહી વધી જવું એ ચંગો મટે છે

ગુદા પાકે કે ગુદામાં લાધ બગે તેના ઉપાય

ગુદસ્ય વાદે પાકે વા સેકલેપા દિતા દિસા: ॥૯૪॥

ગુદામાં બળતરા થતી હોય કે પાક થયો હોય તે ૬૫ લેપ કરવા કે ૬૫ રોપધોનાં નિવન કરવા થિન કર છે

સિવન બીરધાથી તૈયાર કરેલા પાણીની ધાર કરવી કે એવું પાણી છાટવું

રક્તાતિસારમાં પિચ્છાશ્લિત ક્યારે આપવી?

મલ્પાલ્પં बहुशो रक्तं सदाहमुपदेदयते ।

યવા વિવરો વાયુશ્ચ કુચ્છાશ્ચરિત વા ન વા ॥૯૫॥

પિચ્છાશ્લિત તવા તસ્ય પૂર્વાકમુપકલ્પયેત્ ।

જ્યારે રક્તાતિસારના દરદીને નુંકાઈનું મળે અને પાર થોડા થોડા ભોજનો ખાઈ થતા હોય અને જ્યારે વાયુનો વિનય થવાનો વાયુ મગજમાંથી ફરી થકતો હોય કે તદ્દન ન ફરી થકતો હોય, ત્યારે એવા દરદીને પહેલાં (પ્રત્યેક ૩૨૫ થી ૩૬૫) કદી પિચ્છાશ્લિત આપવી.

રક્તાતિસારનો પિચ્છાશ્લિતની મન્યવટ, હાથ પહ્લાનાં જર્ઝરીકૃત્ય શિશિપાકોવિદારવા: ॥૯૬॥
પલ્લેવાંશ્ચ સ વધાથી ઘૃતક્ષીરસમન્વિત: ।

પિચ્છાચ્છૂર્તી ગુદમંદ્રો પ્રવાહજરુજાસુ ચ ॥૧૭॥
પિચ્છાચ્છૂર્તઃ પ્રયોક્તવ્યઃ ક્ષતક્ષીણયલાવહઃ ।

કાળા સીસમના ઝાડના અને સફેદ કાચનારના ઝાડના પાદછાને કચરીને તેમ જ બવ નાખીને કવાથ કરવો. તે કવાથમા ઘી તથા દૂધ નાખીને પિચ્છાબસ્તિ આપવી જે રોગીને ઝાડ સાથે પિચ્છાનો સાવ થતો હશે, આમજ બહાર નીકળતો હશે, મરગની પીડ થતી હશે, તે એ પિચ્છાબસ્તિથી મરશે એ બસ્તિ છતીના થાદાથી દુર્બળ બનેલા માણસને બન આપનારી છે

રક્તાતિસારમા અનુવાસન

પ્રપોન્ડરીકસિદ્ધેન સર્વિવા ચાનુવાસનમ્ ॥૧૮॥

સ્થબકમળ વડે સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે અનુવાસન બસ્તિ આપવાથી પણ ઉપર કંધુ તેનું જ દૂન થાય છે

અતિસારમાં ઝાડ સાથે, પહેલાં કે પછી

બોહીના ઝાડે થાય તેના ઉપાય

રક્તં વિદ્યસહિત પૂર્વે પચ્છાદ્યા યોઽતિસાર્યતે ।

શતાવરીઘૃત તસ્ય લેહાર્યમુપકલ્પયેત ॥૧૯॥

જે અતિસારના રોગવાળાને ઝાડની સાથે અથવા પહેલું કે પછી બોહી પડનું ઊપ તેને શતાવરીથી વિદ્ય કરેલું ઘી ચાટવાને માટે આપવું

શર્કરાધાર્શર્કરં લીઢ નવનીતં નવોદ્ઘૃતમ્ ।

ક્ષૌદ્રપાદ જયેચ્છીઘ્રં તં વિનાર હિતાશિન ॥૨૦॥

નાખું ઉતારે] માખણ લઈને તેનાથી બાકર અડધી તથા મધ ચોથે બાને લઈને તે સર્વત્ર રોકત કરવું પછી રોગીને ચાટવા આપવું જે ઘડી પચ્છ પાનથે તે એ ઉપાયથી તેના ઉપરના (શ્લોક ૯૮) વાળા) રોગ મટી જશે

ન્યમોદ્યોદુશ્વરાશ્વત્યશુક્લાનાપોથ્ય ઘાસંયેત્ ।

મહોરાત્રં જલે તત્તે ઘૃત તેનામ્મસા પત્તેત્ ॥૨૦૧॥

તવર્ધશર્કરાયુક લેહયેક્ષૌદ્રપાદિકમ્ ।

મધો યા યદિ ઘાડપૂર્ણં યસ્ય રક્ત પ્રવર્તેત્ ॥

વડ, ગુલર (ઉમેરે) અને પીપળા, એ વૃક્ષોની લીધોઓ લાવોને તેને કચરીને, ઊના પાણીમાં નાખીને એક દિવત તથા રાત (સાવત કલાક) રહેવા દેવો. પછી તે પાણી નાની લઈને તે પાણીમા ઘી તિલ કરવું એ ઘીમા તેનાથી અડધી સાકર તથા ચોથા ભાગનું મધ મેલવીને તેને ચાટનું તેથી રોગીને જે નીચે નુધ વનરે માથે કે ઉપર મુખ વનરે માથે થાપી પડનું હો, તે તે મરશે

કર્કના અતિસારના ઉપાય

(શ્લોક ૧૦૨થી ૧૧૬)

પહેલા ઉપવાસઃ પછી શ્રીળં ઔષધ

પ્રલેપ્તાતિસારે વાતોક વિરોપાદામપાચનમ્ ।

કર્તવ્યમનુબન્ધેઽસ્ય પિવેત્યસ્વાઽગ્રીદીપનમ્ ॥

વિલ્વકર્કટિકામુસ્તપાણદાવિશ્વમેપજમ્ ।

વચાવિઙ્ગમૂતીકઘાનકામરદાક ઘા ॥ ૧૦૪ ॥

મથવા પિપ્પલોમૂલપિપ્પલીઘ્યવિચ્રકમ્ ।

કર્કના ૨ તિસારમા ખાસ કરીન વાયુના અતિસારમાં કલા પ્રમાણે '૨' માં ને પકવવા (વાયુના અતિસારમા કહેવો બીજો વિધિ કરવાની જરૂર નથી માત્ર આમને પકવવા) એમ કરના પણ જે અતિસાર ન મટે તે બીજા કાકડાશીળ, મેઘ, હરે, સૂક એ ઔષધોના કવાથ કરીને પીવે, તથા અગ્નિ પ્રદીપ થયે અથવા વજ, વાવડિન, કરિણનું, ધાણ અને દેવનાર, એ ૨૧૫ધોના કવાથ કરીને પીવે, તેથી અગ્નિ પ્રદીપ થયે અથવા પીપરીમૂળ, પીપર, નળપીપર અને વિત્રે, એ ઔષધોના કવાથ પીવે, તેથી અગ્નિ પ્રદીપ થયે

પાઠાગ્નિસ્તક્કમ્નિતિકાગુર્ણાવચામયા ॥૧૦૫॥

વચિપ્તા યદિ યા વિષ્ણઃ પ્રલેપ્તાતિસારમેપજમ્ ।

પણામૂળ, વિત્રે, કપ્પાચ, પીપરીમૂળ, કડું, સૂક, વજ, હરે, એ ઔષધોના કવાથ કરીને પીવે અથવા વાટીન નગમ પાણી સાથે પીવા એ કરાનિ સારનું ઔષધ છે

સોર્વલચચારોપહિઙ્ગુપતિવિગમયાઃ ॥૧૦૬॥

વિત્રેન્નલેપ્તાતિસારાતંઘ્રીજિતાઃ કોળ્યવારિણા ।

સત્ર, વજ, તુડ, પીપર, મરી, હિં, અનિવિગની કરી, હરે, એ રોગીનું નુર્સ કરીને બનાર નગમ કરેલા પાણી સાથે પીવાથી કફાતિસાર મટે છે

મથ લોદ્યા કપિયસ્ય સ્વપ્નોપક્ષૌદ્રશર્કરમ્ ॥

કટ્ફલ મધુચૂકં યા મુચ્યતે જટરામયાત્ ।

સૂક, પીપર, મરી જે ઝડનું નુર્સ તથા મધ અને સાકર નાખીને કોથળે નર ચાટવાથી દરરોજ રોગ કફાતિસાર મટે છે, તેમ જ કાપડન અને મધ ચાટવાથી પણ એ જ નુર્સ થાય છે

કળાં મધુચૂતાં લીદ્યા તત્ત દીપ્ત્યા સચિત્રકમ્ ॥

મુક્તવા યા પાલ્લવિલ્લાનિ ધ્યપોહ્યુત્રામમયમ્ ।

પીપર અને મધ સાથ ચાટવાથી અથવા વિત્રાનું

ચૂર્ણ નાખીને છાવ પીવાથી અથવા નાના કણ બીલા ખાવાથી ૧૮૦નો શેગ કફનિસાર નાથ પામે છે

કફનિસાર ઉપર ખાઠાદિ ચૂર્ણ

પાઠામોચરસામ્મોદધાતકીવિલ્વનાગરમ્ ॥૧૦૯॥

સુકન્ધમ્પતીસારં ગુદતક્રેણ નાશયેત્ ।

પદ્માભૂષ, મોચરમ, મોષ, પાવત્રીનાં ફૂલ, બીલા, સુંઠ, એ સર્વનું ચૂર્ણ છાંદ રત્ને ગોળ સાથે પીવાથી બહુ કફસાધ્ય અતિસાર હોય તેપણ મટે છે

કફનિસાર ઉપર કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ

ધવાનીપિપ્પલીમૂલચાતુર્જાતકનાગરે ॥૧૧૦॥

મરિચાગ્નિજલાજાતીધામ્યસૌચર્ચલે સમે ।

શૂયામ્લધાતકીકૃષ્ણાવિલ્વદાદિમરીચકે ॥૧૧૧॥

ત્રિગુણે પદ્મગુણસિતેઃ કપિથાણુગૃહેઃ કૃતઃ ।

ચૂર્ણાંડતીસારમ્લઘ્નીધૃયગુલ્મગલામયાન ॥૧૧૨॥

ફાસધ્યાસાન્નિસાદાર્શઃ પીનસારોચકાન્ જયેત્ ।

ધવાની અગમો, પીપરીમૂળ, ચાતુર્જાતક, (તજ, તમાલપત્ર, એવલી, નાગ-તર), સુંઠ, મરી, રિતે, વાગે, છઠ્ઠ, ધાત્રા, સવળ, ૨૦ ઓષધો નમાન લેવા આમચૂર, પાવત્રીના ફૂલ, પીપર, બીલાં, દાંડ, રાજમોદ ૨૦ ઓષધ ત્રણગુણ લેવા સાથે છાંદમાં લેવી એક આઠગાનું લેવું, એ સર્વનું ગૂળ કણું આ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, શુદ્ધી, ક્ષય, મોગે, ઉગ્રેન, ખાસી, દમ, મદ અગ્નિ, હરિત, સર્વેષમ, વગેરે, એ સર્વે રાગ મટે છે

દાદિમાષ્ટક ચૂર્ણ

કર્પામિતા તથાશીરી ચાતુર્જાત દિકાપિકમ્ ॥૧૧૩॥

યવાનીધામ્યકાજાતીમન્વિથ્યોપ પલાંશકમ્ ।

પલાનિ દાદિમાદયો સિતાયાશ્વેકના રુતઃ ॥૧૧૪॥

ગુણેઃ કપિથાણુચ્ચૂર્ણાણ્ય દાદિમાષ્ટક ।

મોઝ્યો વાતાતિસારોર્કયંપાપસ્ય લલાદિમિઃ ॥

સુંઠ તરબીર (વધવારન) ૨૦૨ તેમજ, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, રોવડી અને નાગ-તર) એ નાથ, યવાની અગમો, ધાત્રા, છઠ્ઠ, ગદાપ, વીર (સુંઠ, પીપર, મરી), એ ઓષધ ૨૨ ચાર તોણ, વાગે બીલાં તેમજ અને સાકર ૪ શીત તેમજ એ સર્વ ઓષધોને એકઠ કરી તેનું ગૂળ કણું એ દાદિમાષ્ટક ચૂર્ણ કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ સાથે ૯૦ ગ્રામ કર છે બ ગૂળ દરદ અને દરડીની અવચ્ચાને વિચાર મૂકે વાતનિ સારમા મોચ 'ખર' વગેરે સાથે પાનું ચાતુર્જાત, વાગે, ત્રિફળ ૨૫૦ ગ્રામના સમુ

દાયવાનક ચઢેટી આવે ત્યાં ઓષધોનું પ્રમાણ તેને એક ઓષધ જેવું જણીને લેવું જેમ કે, ૨૫ ઓષધો ચાતુર્જાત બે તોણ કણું છે, તે તજ, તમાલપત્ર, એવલી અને નાગ-તર, એ સર્વે યજીને બે તોણ લેવું એ ૯૦ રીતે બીજી જગ્યાએ પણ સમજવું

સવિઙ્ગઃ સમરિચઃ સકપિથઃ સનાગરઃ ।

ચાન્નેરીતક્ર્મકોલામ્લ પલઃ પ્રલેપ્પાતિસારનિજ ॥

વાવડિય, મરી, કોદાનો ગર્બ, સુંઠ, ૨૦ ઓષધો સંલિત ખાની જાણી, છાવ અને મોગની ખટાઈ એ નાખીને બનાવેલા ખર કફનિસારનો નાથ કરનાથ છે

સાણુ કફવાળા અતિસારનો ઉપાય

ફીળે પ્રલેપ્પાતિ પૂર્વાકમમ્લ લાક્ષાદિ પદ્મપલ્મ ।

પુરાણ વા પૂત દદાચવાગ્નમ્લમિધિતમ્ ॥૧૧૫॥

શ્ક ૨ છેા ઘઈ પો હોય તા પૂર્વ કણું ૮ ચ પૂત (એક ૪, ૪૮) આપવું, અથવા ૨૫૦ ૮૮૫ થી ૮૮૫ મા ૩૦૦ લાક્ષાદિ પૂત આપવું, અથવા સરસાગમા (પિ ૫/૨૫૫ થી ૨૩) કણું ૫-૫૫૫ અથવા ૫૫૫ ૨૨૫ મંડ સાથે બે યજીને જૂનું થી આપવું

કફનિસારમા પિચ્છામ્લિત ક્યારે આપવી?

વાતપ્લેષ્મનિવન્ધે વા દ્યવ્યતિ કફોપિ વા ।

શૂલે પ્રવાહિકાયા વા પિચ્છામ્લિતઃ પ્રદાસ્યતે ॥૧૧૬॥

યચાવિલ્વકુણાકુદ્દશતાહાલગ્નાન્વિતઃ ।

કફનિસારવાચાને ચાતુર્જાત અને શૂળો વિના થયો હો. અથવા રતિશય કદ પડે તો હો અથવા નુલમા ચૂર્ણ આપવું ૫૫૨ ૨૫૫ મરી ૫૫૫ તે તેને પિચ્છામ્લિત આપવી પાડ છે બ વિચ્છામ્લિત પાછા એક ૯૬ થી ૯૭૫ મરી છે તમા વગ, બીલા, પીપર, ઉપરેટ, ગુલા ૮ ને તિર ૫ ઓરંચ મેશીને આપવી.

કફનિસારમા નાનુચતન

ચિલ્કર્નલેજ તૈલેન યચાચ સાથિતેન યા ॥૧૧૭॥

ચદુશઃ કક્ષયાતાન કોષ્ઠોનાન્વાસન દિલમ્ ।

શ્ક ૨ ને ચાતુર્જાત ચરચાર પોડા કફનિસાર ૮૦૦ ને યજીને મોગની મોલમા ૩ કાકા તેમજ ૮૦૦ ને અથવા તરના તેમજ વગના - ૨૦ ચિદ ૩૦૦ ને તેમજ ૮૦૦ ને તેમજ ૨૦૦ ચતન વિચ્છામ્લિત આપવી

કફનિસારમા નાનુચતન

ચિલ્કર્નલેજ તૈલેન યચાચ સાથિતેન યા ॥૧૧૮॥

ચદુશઃ કક્ષયાતાન કોષ્ઠોનાન્વાસન દિલમ્ ।

શ્ક ૨ ને ચાતુર્જાત ચરચાર પોડા કફનિસાર ૮૦૦ ને યજીને મોગની મોલમા ૩ કાકા તેમજ ૮૦૦ ને અથવા તરના તેમજ વગના - ૨૦ ચિદ ૩૦૦ ને તેમજ ૮૦૦ ને તેમજ ૨૦૦ ચતન વિચ્છામ્લિત આપવી

કફનિસારમા નાનુચતન

ચિલ્કર્નલેજ તૈલેન યચાચ સાથિતેન યા ॥૧૧૯॥

ચદુશઃ કક્ષયાતાન કોષ્ઠોનાન્વાસન દિલમ્ ।

શ્ક ૨ ને ચાતુર્જાત ચરચાર પોડા કફનિસાર ૮૦૦ ને યજીને મોગની મોલમા ૩ કાકા તેમજ ૮૦૦ ને અથવા તરના તેમજ વગના - ૨૦ ચિદ ૩૦૦ ને તેમજ ૮૦૦ ને તેમજ ૨૦૦ ચતન વિચ્છામ્લિત આપવી

કફનિસારમા નાનુચતન

ચિલ્કર્નલેજ તૈલેન યચાચ સાથિતેન યા ॥૧૨૦॥

ચદુશઃ કક્ષયાતાન કોષ્ઠોનાન્વાસન દિલમ્ ।

શ્ક ૨ ને ચાતુર્જાત ચરચાર પોડા કફનિસાર ૮૦૦ ને યજીને મોગની મોલમા ૩ કાકા તેમજ ૮૦૦ ને અથવા તરના તેમજ વગના - ૨૦ ચિદ ૩૦૦ ને તેમજ ૮૦૦ ને તેમજ ૨૦૦ ચતન વિચ્છામ્લિત આપવી

કફનિસારમા નાનુચતન

ચિલ્કર્નલેજ તૈલેન યચાચ સાથિતેન યા ॥૧૨૧॥

ચદુશઃ કક્ષયાતાન કોષ્ઠોનાન્વાસન દિલમ્ ।

મનિલ. પ્રશ્નોડવર્ણ્ય સ્વસ્થાનસ્થઃ પ્રજાયતે ।
સ શ્લી સહસ્રા હન્યાત્

તસ્માન્ત ત્વરયા જયેત્ ॥ ૧૨૧ ॥

વાયોરનન્તરં પિત્ત પિત્તસ્થાનન્તર કફમ્ ।
જયેત્પૂર્વે ત્રયાણાં વા મધેયો વલ્લવત્તમઃ ॥ ૧૨૨ ॥

જ્યારે રાતિસારવાળા રોગીના કફ ઓછા થઈ જાય તથા ઘણા મળ સુધી રાતિસાર આવવાથી મુદ્ધ પણ દુર્બળ થઈ જાય, ત્યારે પોતાના સ્થાનમાં રહેલા વાયુ ઘણા પ્રબળ થાય છે, અને એવી રીત બળવાન થયેલા વાયુ રોગીના એકાએક પ્રાણ લે છે, માટે વેદો તે વાયુને જલદી છૂતવે, વાયુને જત્યા પછી પિત્તને છૂતવું અને પિત્તને જત્યા પછી કફને છૂતવે, અથવા એ ત્રણેમાંથી જે દોષ બીજા બે દોષ કરતાં વધારે બળવાન થયેલા હોય તેને પ્રથમ છૂતવે

ભયના અને શોકના અતિસારના ઉપાય

મીશ્લોકાધ્યામપિ ચલ. શીઘ્ર કુચ્ચત્વતસ્તયોઃ ।
કાર્યા ક્રિયા વાતહરા

હૃષ્ણાશ્વાસનાનિ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

ભય અને શોક વડે પણ વાયુ જલદી કોપે છે, માટે ભયાતિસાર કે શોકાતિસારમાં પણ રોગીના વાયુને હરાવાની ક્રિયા કરવી તથા તેને હર્ષ પમાડવાની અને આશ્વાસન આપવાની ક્રિયાઓ કરવી

અતિસાર મટયો હોવામાં બહુ

યસ્યોચારાદિના મૂઠ પવનો વા પ્રવર્તે ।

રીતામેલ્લેધુકોદ્રમ્ય શાન્તસ્તસ્યોદરામયઃ ॥ ૧૨૪ ॥

જે અતિસારના રોગીને પેશાનની અને વાહુકૂટની સાથે સાથે ગંધ થઈ જાય નહિ તથા તેના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયે હોય અને કોઠા (પેટ) હલકો પડયો હોય તેના ઉદરવ્યાધિ, (રાતિસાર) થાત થયા છે, અતિસાર મટયો છે એમ જાણવું

હવ્યશાન્નદાયે ચતુર્થે વિવિત્તિસ્થાનેસ્તીશર

વિવિત્તિત્ત નામ નવમોડખ્યાય ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો : ગ્રહણીદોષચિકિત્સા

અતિસાર અને સગ્રહણી વચનું કામુ તમાન છે એ વગેરે કામુમાંથી અતિસાર પછી ગ્રહણીની ચિકિત્સા કરવાનો આદ્ય કરતા ગ્રહકાર કહે છે કે,

મયાતો પ્રહ્ણીદોષચિકિત્સત વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
સ્તિ હ સ્નાદુરાત્રેયાદયો મહર્ણયા ॥

ત્યારે હવે ૨મો ગ્રહણીદોષની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમાં નાત્રેય વગેરે માધ્યમોથી નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સામ સંગ્રહણીની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૧)

સગ્રહણીમાં ઉપચાર

ગ્રહણીમાશ્રિત દોષમર્જીર્ણવદુપાચરેત્ ।

મતીશારોકવિચિન્તા તસ્યામ ચ ત્રિપાચયેત્ ॥ ૧ ॥

જે વાયુ વગેરે દોષ ગ્રહણીમાં રહેલા હોય તેની ચિકિત્સા ૨. ગ્રહણીની પેટ કરવી, એટલે વાદન (ઉપવાસ) વગેરેથી ઉપચારથી કરવી, ૨મો અતિસારમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે તે માણસના આમને પકવવા ।

ઉપચાર છૂટયા પછી અન્ન લેવાનો વખત આવે ત્યારે શું ખાય ?

મગ્નકાલે યવાગ્યાદિ પચ્ચકોલાદિમિચ્યુતમ્ ।

વિતરેત્પદ્મલચ્ચ પુનર્ચોગાશ્વ દીપનાત્ ॥ ૨ ॥

જ્યારે જમવા જેવી અવસ્થા થાય ત્યારે (સૂ અ ટોચે છેલ્લો શ્લોક) પંચકોલ વગેરે (દીપન અને પાચન) દ્રવ્યો નાખીને તથા સિંધવ નાખીને લવકા અન્નની થવાગુ વગેરે (માપસર) ખાપવી તથા દીપન કરે એવાં ઔષધોના શોગો ખાપવા

જ્યાં આમવાળા ગ્રહણીદોષમાં પેશ,

પાણી, છાશ, મુત્ર

વ્યાપ્તાસાતિવિષં પેવામામે સાન્હાં સનાગરામ્ ।

પાનેસ્તીશરવિહિત યારિ તર્કં સુરાદિ ચ ॥ ૩ ॥

ઉપવાસ છૂટયા પછી જો ગ્રહણીમાં આમ દોષ રહ્યો હોય, તો અતિવિષ અને મુક સાથે લગાર પદાર્થવાળી પેશ લેવાન તર્કે ખાપવી તથા પીવાને માટે અતિસારના પ્રકારમાં કરવું જાય, છાશ કે મુત્ર વગેરેમાંથી જે શોષ્ય હોય તે નાખવું

ગ્રહણીદોષવાથને છાશ ત્રણ દોષમાં

પ્રથમ હેવાનું કામુ

ગ્રહણીદોષિયાં તત્ત દીપનપ્રાહિલાઘવાત્ ।

પથ્ય, મધુરપાકિયાચ ચ પિત્તપ્રદૂષણમ્ ॥ ૪ ॥

ક્રવાપોષણવિકાશિવાત્રુક્ત્યાચ કફે હિતમ્ ।

વાતે સ્વાદસ્થાન્દ્ર

ત્યાગપચ્કમવિદાદિ તત્ ॥ ૫ ॥

ગ્રહણીદોષ(સગ્રહણી)વાથને છાશ પણ છે, કેમ કે તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરવાનો, અને ખાપવાનો

અને હલકી છે વળી એ ચરમા પછી મધુર થાય છે, માટે પિત્તને બહુ બગાડતી નથી વળી તે તૂરી, ગરમ, વિકાશી અને વૂખી છે માટે તે કફમા સિત્તકર છે (અર્થાત્ કફમાં નાશ કરનારી છે) વળી તે ગળી, ખાટી અને ઘાણી છે, માટે વાયુમા સિત્તકર છે, પણ તે છાશ તરતની વહેલેલી (તાજી) રાને તેથી ર વિદાહી (વિદાહ નહિ કરનારી) જોઈએ રોવા ગુણવાળા બીજા દ્રવ્ય રહેવા દઈને પ્રથમ છાશના ગુણ કંઈવાંનો હેતુ એ છે કે, છાશ પોતાના સ્વભાવે કરીને ગ્રહણીદોષવાળાને સિત્તકર છે

વિકાશી=જે દ્રવ્ય ધાતુઓમાંથી ઓળને છૂટુ પાડી દઈને સાધાના બધને ઢીલા પાડે દે, તે વિકાશી દ્રવ્ય કહેવાય છે દા ત સોપારી અને કોદંચ

ઉપરત, અજીર્ણ, અરચિ, વાસ, હૃદયના

રોગ, પાડુ, બરોળ અને યોગાના ઉપાય

વતુર્ણા પ્રસ્થમશ્લાનાં ધ્રુવણાચ પલત્રયમ્ ।

લવણાનાં ચ ચત્વારિ શકરાવાઃ પલાયકમ્ ॥૬॥

તચ્ચર્ણ શાકસપાત્રરાગાદિગ્જવચારયેત્ ।

કાસાત્રીર્ણાવિશ્વાસહૃત્વાપ્તુઘ્રીહગુલ્મનુત્ ॥૭॥

બેર, દાડમ, આમચુર, અને ખાટી લૂણી એ ચાર ખટાઈ અથવા આમચુર, અશ્વત્થેતસ, દાડમ રાને બેર એ ચાર ખટાઈઓ ચોસક તોવા લેવી, ત્રુપણ (સૂક, પીપર, મરી) બાર તોવા લેવું, થાંચ લવણ (સરવાળે) સોળ તોવા લેવા, તાકર બીસ તોવા લેવી, રો સર્વ ઓષધિઓનું ચૂર્ણ કરવું પછી તે ચૂર્ણ શાક, દાડમ, બાન્ન, રાગ (ચરબત) વગેરેમાં નાખવું એ ચૂર્ણ શાક વગેરે સાથે ખાવાથી પાસી, અજીર્ણ, અરચિ, દમ, હૃદયના રોગ, પાડુ, બરોળ અને યોગા મટે છે

ચારે ખટાઈ મગીને ચોસક તોવા, ત્રણે તોખાઈ મગીને બાર તોવા અને પાંચે લવણ મગીને સોળ તોવા લેવા

નાગરાતિવિષામુસ્તં પાકયમામહરં પિત્તેત્ ।

ઝળ્યામ્બુના યા મન્કલ્લં

નાગર ઘાશયવાઝમયામ્ ॥૮॥

સસૈન્ધવં વચાદિ યા તદ્દમદિરવાઝવા ॥

સૂક, અતિવિષ, મેઘ, એ ત્રણનો ક્વાથ કરીને પીએ, તેથી સ્ત્રામ પાડી જાય છે. અથવા સૂક, અતિવિષ અને મેઘનો કન્ક કરીને ગરમ પાણી સાથે પીએ, તેથી પણ આમ પાડી જાય છે, અથવા તુકુંનું ચૂર્ણ નાન્ય પાણી સાથે પીવું, અથવા ઘરેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવું અથવા (સુત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫ સ્લોક ૩૭માં આપેલા)

વચાદિ ગરુના રોપધાનું ચૂર્ણ ત્રિધવ સહિત ગરમ પાણી સાથે પીવું, અથવા વચાદિ ગરુના ઓપધાનું ચૂર્ણ મદિરા સાથે પીવું

સંગ્રહણીમાં આમવાળો ગ્રહો અને

પ્રવાણિકાનું રોપધ

વર્વસ્યામે સપ્રવાહે પિવેદ્વા વાદિમામ્બુના ॥૯॥

વિટેન લવણં પિપ્તં વિલ્વચિત્રકનાગરમ્ ।

જે ગ્રહણીદોષમા ગ્રહો સાન થતો હોય તથા તે સાથે મરડો રહેતો હોય તેા ગિડલવણ, બીલી, વિત્રો, સૂક, રો રોપધાનું ચૂર્ણ દાડમના પાસી સાથે પીવું

સામ, કફ અને વાયુથી કોઠામા થતી પીડનું ઓષધ

સામે કપાનિલે કોષ્ટઠકરે કોષ્ઠાગરિણા ॥૧૦॥

જે સામ કફ રાને વાયુની પીડા પેટમા થતી હોય તેા બીડલવણ, બીલી, વિત્રો અને સૂક, રો રોપધાનું ચૂર્ણ લગાડે ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું

કલિન્નદિહ્મ્વતિવિવાવચાસોર્વલાભયમ્ ।

હૃદિહ્મદ્રોગશૂલેપુ પેયમુખેન વારિણા ॥૧૧॥

પથ્યાસોર્વલાજાતીચૂર્ણ મરિચસંયુતમ્ ।

ઈદ્રવ, દિગ, અતિવિષ, વજ, સંચળ, ઉરડે, એ રોપધાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી શિબટી, હૃદયના રોગ અને મૂળ મટે છે, અથવા ઉરડે, સંચળ, જીર અને મરી એ રોપધાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી પણ રો જ ગુણ થાય છે

કોઠામા વાયુને મટાડે એવું દીપન ચૂર્ણ

પિપ્પલીં નાગર પાઠાં ચારિવાં વૃહતીઘ્રયમ્ ॥૧૨॥

ચિત્રકં કોટજં ક્ષારં તથા લવણપચ્ચકમ્ ।

ચૂર્ણાકૃત વધિસુરાત્મન્મળ્લોનામ્બુકાલિકીં ॥૧૩॥

પિત્તેદશિવિરુદ્ધયયે કોષ્ટયાતહર પરમ્ ।

પીપર, સૂક, પલામૂળ, ચારિવા, વીંછી, ભેષ યેનમ્બી, વિત્રો, ઈદ્રવ, જવખાર, ર ને પાંચ લવણ, એ સર્વનું તુલ્ય ચૂર્ણ કરીને દાડ, નુન, નુતનો મધ ગરમ પાણી કે કાંજ, એમાંથી ગમે તે રોકતી સાથે પીવું, તેથી વજરગ્નિ વધવા અને વળી ઉત્તમાનો વાયુ મટવા થાય એ મઠ ઓષધ છે.

ઉત્તમ પાચન અને દીપન ગ્રાહી

પટ્ટનિ પચ્છ દ્વો ક્ષારો મરિચ પચ્છકોલકમ્ ॥૧૪॥

દીપ્યક દિક્ષુ ગુલિકા વીઝપૂરસે છતા ।

કોલદાદિમ્તોયે યા પરં પાચનદીપની ॥૧૫॥

પાંચ લવણ, જે ખાર (જવખાર, તાજખાર), ખરકોલ (પીપર, પીપરોમૂન, વિત્રો, વરક, સૂક)

જે સેનીય મુખ્ય મુદ્દા તથા લુપ્ત હોવાથી તેના
અગ્રણી વિષય હોય એવા સેનીય સૂંક વગેરે દીપન
ગ્રોધ, આમયુર, ભિજેત, દામ વગેરે ખાતા ગ્રોધ
તથા ઉપલેટ, ચાસના, ચેરેંગે વગેરે વાપુને હમુનાઈ
ગ્રોધ, એ ગ્રોધમાંથી સિદ્ધ કરેલા તલ વડે અનુચાલન

બસ્તિ આપવી ને રોગીને પાછળ કઢા પ્રમાણે નિરૂદ્ધ
બસ્તિ આપી હોય, વિરેચન આપ્યું હોય તથા સારી
રીતે અનુવાસન બસ્તિ આપી હોય, તેને હલકું અન્ન
ખાવા આપીને તે સાથે ફરીને ઘી પીવાનો અભ્યાસ
રખાવવો.

યુગ્મ, ગોગ્રે, ઉદરરોગ, દમ, ઉપરસ, વાયુ
અને કફનાથક ઉત્તમ દીપન ધી

પન્નમૂલામયાદ્યોપપિપ્પલીમૂલસેન્ધવૈઃ ।
રાક્ષાક્ષારહવાજાજીવિહ્વલશઠિમિર્ધુતમ્ ॥૨૭॥
શુક્રેન માતુલહ્વસ્ય સ્વરસેનાર્દ્રકસ્ય ચ ।
શુક્લમૂલકકોલામ્લચુકિકાદાદિમસ્ય ચ ॥૨૮॥
તત્કમસ્તુસુરામણ્ડલોર્વીરકતુપોદ્ધૈઃ ।
કાશ્વિકેન ચ તત્પન્નમસિદ્ધીતિકરં પરમ્ ॥૨૯॥
શૂલગુલ્મોદરશ્વાસકાસાનિલકફાપદમ્ ।

મેઠા પચમૂળ, હરદી, વ્યોષ (સૂક, ધીપર, મરી),
ધીપરીમૂળ, સિંધવ, રાસ્ના, જવખાર, સાજખાર, જીરુ,
વાવડિય, પટકચૂરો, એ ઔષધોનો કંક કરવો પછી
મિશ્રેલના સરકામાં, આદાના સ્વરસમાં, સૂકો મૂળો,
ભેર, ખાટી લૂણી કે દાઢમ જેમાંથી એક ઔષધના
સ્વરસમાં અથવા છાયા, દહીંનું નીતરું પાણી, તુલના
મઠ, સોલીર, તુષોદક, અને કાજીમાં ઘી નાખીને
ઉપર કહેલા કંક વડે ઘી સિદ્ધ કરવું. ૨૦ ધી અગ્નિ
પ્રદીપ કરવામાં શેષ છે તથા યુગ્મ, ગોગ્રે, ઉદરરોગ,
દમ, ખાસી, વાયુ અને કફ, ૨૦ રોગોને દૂર કરવારું છે.
સત્વીજપૂરકસ સિદ્ધ વા પાયયેદ્ધૃતમ્ ॥૩૦॥

અથવા મિશ્રેલના રત વડે સિદ્ધ કરેલું ધી લેખીને
પાણી એથી પણ ઉપર કહેલા ગુણ થા. છે

વાયુ મટે એવે અભ્યાસ

તૈલમચ્છનાયૈ ચ સિદ્ધસેમેષ્વલાપદન્ ।

પાછળ કહેના મેઠા પાચ મૂળ વગેરે ઔષધોથી
સિદ્ધ કરેલું તેવું લેખીને ચોખવાથી વાયુ મટે છે

કફના આરસુવાગ પામુનું, તામ કફનું,

વાયુનું ઊપરેના તામ કફનું ઔષધ

પતેપામોંપવાના વા પિનેદ્ધર્જી સુલામ્થુના ॥૩૧॥
ઘાતે નચ્ચમાદૃતે સામે કફે વા વાયુનોઘતે ।

અથવા એ પચમૂળ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વગાર
ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું તેથી કફની વીંટાળેથી
વાયુ, તામ, કફ અથવા વાયુથી ઊપરેના તામ કફ મટેલે.

પિત્તથી થયેલી નિરામ સંગ્રાહણીના ઉપાય

(શ્લોક ૩૨ થી ૪૪)

ભગરેલું પિત્ત કાઢવાના અને અગ્નિ

પ્રદીપ કરવાના ઉપાય

અગ્નોર્નિર્વાપકં પિત્તં રેકેષ વમનેન વા ॥૩૨॥

હત્વા તિકલધુપ્રાહિદીપનૈરવિદાહિભિઃ ।

અગ્નેઃ સન્નુશ્વયેદાગ્નિં ચૂર્ણઃ સ્નહશ્ચ તિક્તકૈઃ ॥૩૩॥

અગ્નિ રાત્રે પિત્ત અને ગાઢપીમા રહેલા છે
તથા પિત્ત દ્રવ્ય છે માટે અગ્નિને હોલવી નાખનાર
ને પિત્ત અગ્નિની નીચે તથા ઉપર રાખ્યું હોય, તેને
ને દ્વાર નજીક હોય ત્યાંથી (અપિત્ત ઉપર હોય તે
ધેરોથી અને નીચે હોય તે મુદામાંથી) ઘસત અને
વિરેચન વડે કાઢી નાખવું પછી કડવાં, હલકાં, મધ
બાધનારા અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારા છતાં બળ-
તરા ન કરે રોવા અન્ન વગેરે, તથા કડવા રસવાળાં ખાઈ
ચૂર્ણ વડે રાત્રે કડવા રસથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહ વડે
અગ્નિને પ્રદીપ કરવો

સંગ્રાહણી વગેરે રોગોના નાશ કરે એવું ચૂર્ણ

પટોલનિમ્બત્રાયન્તીતિકાતિકાકર્પટમ્ ।

કુટજત્વચ્છલં મૂર્ખાં મધુશિમ્પલં લઘ્વા ॥૩૪॥

વાર્ધક્યપ્પક્ષકોશીરવયાનીમુસ્તચન્દનમ્ ।

સૌરાષ્ઠવિવિપાત્યોપત્યગોલાપત્રવાલ ચ ॥૩૫॥

ચૂર્ણિત મધુના લેટાં વેપ મંદજંલેન વા ।

દૃષ્ટાન્નુગ્રહણીરોગગુલ્મશૂલાકવિગ્ગરાન ॥૩૬॥

કામલો સન્નિપાત ચ મુસરોગાશ્ચ નાશયેદ્

પો ૧, લોમ્બ, ત્રાપાસુ, કડું, કિરિયનું, પિત્તપાચક,
ક્રાશ્મલ, ઈન્દ્રજવ, મેરદેવ, મીઠા સરખવાનું ૬૫
વડ, દાઢમ, દલની છાલ, પદકાક્ર, વાળો, વચની નાનાં
મોલ, નુખડ, ગોપીચંદન, અતિવિદ, ત્રિકટુ (તુલ,
ધીપર, મરી), તજ, રોહડી, તમારખર અને દેવદાર
એ નીતરેલું ચૂર્ણ કરીને મધમાં નાટવું, અથવા તે
પર નામે કે પાણી ઘાવે તે વડે ચૂર્ણ ખાવાથી કડાવા
રોગ, પાંડુરોગ, ગ્રાહણીરોગ, ગોગ્રે, ગુલ્મરોગ, નર્મલ
વાર, કમળો, સન્નિપાત અને મુખરોગ નાશ પામે છે
મૂનિમ્બકટુકામુસ્તાત્ર્યવળેન્દ્રવયાનુ ધમાનુ ॥૩૭॥
હો ચિત્રકાશ્વસત્યમાનાનુ પોદશ ચૂર્ણયેદ્ ।
ગુડશીતામ્થુના પીતં ગ્રહણીરોગગુલ્મનુવ ॥૩૮॥
કામલાચ્ચરપાન્નુગ્રમેહાકચ્ચત્રિસારજિવ્ ।

ચિત્રાનું, કડું, મેલ, ત્રિકટુ (તુલ, ધીપર, મરી),
ઈન્દ્રજવ, એ ઔષધ ત્રણે બાન લેવાં, એ જઠર

ચિત્રાન્તે લેવા; અને કદાચલના સોળ ભાગ લેવા; અર્થાત્ કરિયાનું વજરે ચાર સ્ત્રોષધ એકએક તોલા, બે તોલા ચિત્રા અને કદાચલ સોળ તોલા લેવી. પછી એ સ્ત્રોષધોનું ચૂર્ણ કરીને કંઠ પાણીમાં ઓળ નાખીને તે સાથે પીવું. રોગી ગ્રહસૂદોષ, ગેળા, કમળા, તાવ, પાંડરોગ, પ્રમેહ, અરુચિ અને અતિસાર એ રોગ મટે છે.

નાગરાતિવિષામુસ્તાપાઠાવિલ્વં રસાન્નનમ્ ॥૩૧॥
કુટજલ્પસ્ફલં તિક્તકા ધાતકી ચ કૃતં રજઃ ।
ક્ષોદ્રતપ્પુલ્લવારિચ્યાં વૈત્તિકે મ્હણીગદે ॥૩૦॥
પ્રવાહિકાશોગુદરુક્તોત્થાનેષુ લેષ્યતે ।

ચૂંક, અતિવિષ, મોઘ, પલાડમૂળ, બીલી, રસાન્નન, કદાચલ, ઇન્દ્રગ્વ, કડુ, ધાવડીનાં દૂલ, એ સ્ત્રોષધોથી કરંજુ ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધાવસમણ સાથે પીવાથી પિત્તથી થયેલા ગ્રહસૂદોષ, મરડો, હરસ, ગુદામાં પાંડુ અને લોપીથી થયેલા રોગ મટે છે.

સિદ્ધ થી

ચન્દનં પલ્લકોક્ષીટં પાઠાં મૂર્ષાં કુટખટમ્ ॥૩૧॥
પદ્મમ્પાસારિવાસ્કોતસતપર્ણાટિરુલ્લકાન્ ।
પટોલોલુચ્ચરાશ્વત્થલદમ્ભકપીતનમ્ ॥૩૨॥
ફટુકાં રોહિણીં મુસ્તાં નિમ્બં

ચ દ્વિપલાંશકાન્ ।

રોગેડાં સાધયેત્તન પવેત્સપિઃ પિચૂન્મિતઃ ॥૩૩॥
કિરાતલિકેન્દ્રયથવીરામાગધીકોત્પલઃ ।
પિત્તમ્હણ્યાં તત્પેયં કુટોકં તિક્તકં ચ ચત્ ॥૩૪॥

સુખક, પપ્પકાષ, વાળે, પલાડમૂળ, મોરવેલ, અથવા (મોઢા અરકુસ), વળ, સારિષ, ગરમી, સોનવમ્, અરકુસી, પટોળ, ઉડુબર (ગુહર, ઉમૈયે), પીપળે, વડ, પીપર, અંબાળે, કડુ, ચેલિસી, મોઘ અને લીંબો, એ સર્વેને અઘ્નઘાડ તોલા લઈને તે સર્વને કચરીને એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં તેને કથાય કરવા. પછી તેમાં એકસા અઘ્નપીસ તોલા થી નાખીને તેમાં કરિયાનું, કડુ, ઇન્દ્રગ્વ, ઘાવડી, પીપર અને કાળું કમળ, એ સ્ત્રોષધ એકએક તોલા લઈને તેને કકક કરીને નાખતા જે માપસરને પિત્તથી ગ્રહસૂદોષ રોગ થયો હોય તેમ્ એ થી પીવું. વળી કુશની વિઠિસામાં જે નિતકપૂત અને માપસરપૂત કરવા છે તે પણ પીવું.

મૂર્ષાં ચરેચા નિષપ મંદગ્રહીના ઉપચ

(મોઢા ૧૦૫ થી ૧૦૬)

કેવં વપન અને દીપન સ્ત્રોષધ આપ્યાં ?

મ્હણ્યાં મ્હેષુપુષ્પાં તીક્ષ્ણાં પ્રચ્છરંને દુતે ।

કદમ્ભલપજસારેઃ ક્ષમારિં ચિયંયેવ્ ૪૬૫

જ્યારે ગ્રહસૂદી કદ્ધી દૂષિત થાય (બગડે) ત્યારે રોગીને પ્રથમ ઊવટી કરાવે એવાં તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય આપીને તેને વપન કરાવવું, અને પછી તીખાં અને ખારાં દ્રવ્ય વડે તથા ક્ષાર આપીને કમેકમે તેનો બરદાશિન વધારવા.

પેષા વજરેનાં દ્રવ્યો

પન્નકોલોમયાધાન્યપાઠાગ્ન્યપલાશકૈઃ ।

વીજપૂષ્પગાદૈશ્વ સિદ્ધેઃ પેપાદિ કલ્પયેત્ ॥૩૬॥

ખંડકોલ, (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રા, ચવક અને સુક), હરડે, ધાણ, પલાડમૂળ, કાપૂકાચલી અને બિજીરોનાં કુમળાં પાંદડાં, એ સ્ત્રોષધોથી સિદ્ધ કરેલી પેષા વજરે બનાવીને કદ્ધાસૂદોષનાને પાવી.

આસવ

દ્રોણ મધૂકપુષ્પાનાં વિદ્ધં ચ તતોડ્યંતઃ ।

ચિત્રકસ્ય તતોડ્યં ચ તથા મહાતકાદકમ્ ॥૩૭॥

મહિષ્ઠાસ્ટપલં ચૈતજ્જલદ્રોણત્રયે પચેત્ ।

દ્રોષ્ણેયં શૃતં દીપં મધર્ષાદકસંયુતમ્ ॥૩૮॥

પલામૃણાલાગુલમિશ્નમ્વનેન ચ રૂપિતે ।

કુસ્મે માસં સ્થિતં જાતમાસયં તં પ્રયોજયેત્ ॥

મ્હણીં દીપયત્યેવ શૃદ્ધાઃ પિસરકનુત્ ।

શોવકુષ્ઠકિલાસાનાં પ્રમેહાનાં ચ નાશનઃ ॥૫૦॥

મધુગ્રાની દૂલ ૧૦૨૪ તોલા લેવાં; વાવડિંગ ૫૧૨ તોલા લેવાં; ચિત્રા તેથી સર્ધાં એટલે ૨૫૬ તોલા લેવાં; બિયામાં ૬૪ તોલા લેવાં; મલ્લક બન્નીસ તોલા લેવી; એ સર્વે ત્રણ દ્રોષ (૩૦૭૨) તોલા પાણીમાં પકવવું અને જ્યારે ઊકળતાં ઊકળતાં એક દ્રોષ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈને ઠંડુ કરવું. પછી તેમાં બન્નીસ તોલા મધ ભેળવવું. પછી એલવી, કમળનાં તંતુ, અજીઠ અને ચંદન, એ સ્ત્રોષધોનાં કક વડે એક ઘડમાં લેપ કરીને તે કથાય તે ઘડમાં નાખતા તથા પાણી મેં સીટી દઈને એક મહિના રોવા દેવું. એ રીતે થયેલા આસવ કદ્ધાસૂદોષના સત્રોને આપવો. એ આસવ પીવાથી ગ્રહસૂદી પ્રદીપ થાય છે, પાનુજ્યોની પુષ્ટિ થાય છે, સ્તતપિત્ત મટે છે, ધન, નામડીના ચેન, કિયાત અને પ્રમેહ એ ચેનના નાશ થાય છે.

મધૂકપુષ્પસ્વરસં શૃતમર્ષદયતીઠતમ્ ।

શોદ્રપાદયુતં દીપં પૂર્વવત્સપિષાપયેત્ ॥૫૧॥

તપિચન્ મ્હણાદશગ્

જયેરચ્યાન્ હિતાશનઃ ।

મધુગ્રાની દૂલને સ્વરસ સાથે તોલા લઈને તેને કથાય કરવાનાં તેમાંથી અર્ધા રત બાકી રહે ત્યારે

દેવતા પરથી ઉતારીને ઠડુ પડવા લેવું પછી તેમાં ચોથે ભાગે મધ નાખવું અને ઠડુ થયા પછી તેને પહેલા શ્લોક ૪૮મા, ૪૮મા કલા પ્રમાણે એલચી વજેરેથી લેધેલા ઘડમા ભરીને રોક માત્ર તબી મૂકવું એ આસવ પીને પથ ભાળન કરનાર સર્વ પ્રકારના ગ્રહનીદાપ મટે છે

તદ્વદ્વાદશેશુભર્જસ્વરસાનાધુતાન્ પિવેત્ ॥૫૨
જે રીતે પહેલા (જોકે ૪૮મા થી ૪૮મા) મહુદાનો આસવ તૈયાર કરવાનો કલ્યા છે, તે જ રીતે કાગી દ્રાક્ષ, શેરડી, ખજૂર, એમના આનવ પણ કરવા રાને પીવા (દ્રાક્ષનો સ્વપ્ન ન નીકળે તો તેનો કવાથ કરવા)

સાર

હિંદુગુતિકાવચામાદ્રીપાનેદ્યવગોશ્વરમ્ ।
પચ્ચકોલ ચ કર્પાશ પલાશ પટુપચ્ચકમ્ ॥
પૃતતૈલદિકુડ્વયે દધ્ન પ્રસ્પદ્યયે ચ તત્ ।
માપોથ્ય વ્યાથયેદ્રો મૃદાયનુગતે રસે ॥૫૩॥
મન્તર્ધૂમ તતો વગ્ધ્યા ચૂર્ણાકૃત્ય પૃતાપ્લુતમ્ ।
પિત્તેપાણિતલ તસ્મિન્

જીજ સ્યાન્મધુરાશન ॥૫૫ ॥

વાતશ્લેષામપાન્ સર્ગાન્ હન્યાદ્વિપગરાશ ચ ।

હિંગ, કડું, વજ, સ્લકમીજ, પાંડુમુળ, છેદ્રાવ, ગોખર, ખર્જોત, (પીપર, પીપરીમુળ, વજ, વિત્રે, શૂંઠ), એ સર્વમાથી પ્રતેક દ્રવ્ય એકએકે તેવો લવું પાન લવણ સરવાળે વીન તેવા લગા થી સેત તેવા લેવું અને તેવ સેત તેવા લેવું દર્દી ૧૨૮ તેવા લેવું પછી ઉપર કહેલાં હિં. વજેરે ચોથા તથા લવણ, દર્દી, તેવ અને ધીમા બાંને નાખીને રાક્ષ કરવાં પછી ધીમા તથા ઉપર એવી રીતે ઉકાવવા કે તે ના બધા તે ચોથામા કોપાઈ જા. એમ થયા પછી તેને એક લીટી દીધેલા લપુલમા મૂકી તેનો ધુમાડો બહાર ન નીકળે એવી રીતે તેને બાંધી નાખીને પછે ઠડુ પડયા પછી તેનું નૂર્ણ કરવું એ નૂર્ણમાથી લગણી ભરીને (આશર જે તેવા લેટ) ધીમા જેટલે થોડું લગણે એ ચોથા પરી જા, ત્યાર નચ્ચુ બાળન મ્દુ આમ કરવાથી વાયુ અને કફના સર્વ નાશ થયા અકૃત્રિમ અને કૃત્રિમ વિષ મટે છે

મૂનિન્ય રોહિણી તત્કા

પટોલ નિષ્પર્પટમ્ ॥ ૫૬ ॥

દામરા માદિપમૃત્રેણ પિવેદ્દશિવિવર્ધનમ્ ।

કિરિતું, લલ્લ, કું, પાંચ, એમ, પિત્તપા, એ એકએકે આપવા અને તેની બન થયા પછે

ચિ ૮/૧૪૦મ, ૧૪૧મા કોની રીતે એ ભસ્મમાથી સાર બનાવી તે સારને પાડવા મૂતર સાથે પીવા એથી અગ્નિનું બળ વધે છે

દે હરિદે વચા કુષ્ટ ચિત્રક- કટુરોહિણી ॥૫૭
મુસ્તા ચ છાગમૃત્રેણ સિદ્ધ શારોડશિવર્ધન ।

બન્ને હાદર (હાદર અને આનાહાદર), વજ, ઉપલેટ, વિત્રે, કડું અને મોથ, એ ચોથાનો સાર ચિ ૮/૧૪૦મ, ૧૪૧મા કલા પ્રમાણે બનાવી બકરાના મૂત્રમા કર્વો એ સાર અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનારો છે

ગોળી

ચતુષ્પલં સુધાકાશ્વાન્નિપલ લવણત્રયાત્ ॥૫૮ ॥
વાર્તાકકુડ્વ ચાર્કાદયો દ્વે ચિત્રકાપત્તે ।

દગ્ધા રસેન યાર્તાકાદગુટિકા મોજનોત્તરા ॥૫૯॥
શુકમન્ન પચન્ન્યાનુ કાસશ્વાસાર્શસાં હિતા ।

વિસૃચિકાપ્રતિશ્વાપહદ્રોગશમનાશ્ચ તા ॥ ૬૦ ॥

ચોરનું કિનું સોળ તેવા લેવું, સિંચ, તંબૂ, અને બિંબવણ એ ત્રણ મળી બાર તેવા લેવા, પત્તક સોળ તેવા લેવું, આકા બત્રીસ તેવા લેવા, વિત્રે આક તેવા લેવા, પછી એ તર્વને બાળીને લંકાના રામા તની ગોલી વાગવી એ ગોલી ભાળન કરી પછી ખાલી રા ગોલીથી ખાધું રાત્ર ૭ પરી જા છે ખાલી, દમ અને બસ્મમાં ફાંધા થાક છે અને મેનાઈયું (મેંદા), લગણમ અને લદયના રોન મટે જા છે

નૂર્ણ

માતુલુકશઠીરાયાકટુરવહરીતસી ।

સર્જિકાયાવશ્કાર્યો શારો પચ્ચ પટૃતિ ચ ॥૬૧॥

સુલામ્પુષીતં તચ્ચૂર્ણ વર્ણનાશિવર્ધનમ્ ।

વિત્રેક, પટ્કપૂંચ, વસ્ત્ર, ત્રિકુટ (નૂ, પીપર, મી) ઉર, સાલખાર, જાખાર, પત્તવમ્ એ એકેકે નું નૂર્ણ રીતે તેને વચમા પામી સાથ પીવા બર અને અગ્નિ વર છે

વિષ થી

શ્લેષ્મિકે મહાનીરોધે સવાતે તૈટૃત પનેદ્ ૬૨ ॥

ધાન્યન્તર વર્ણલે ચ મહાત્કાનુનામવમ્ ।

જે મ્દુરો ગ્રસ્થનો પાન થયે પાન અને તે સુ ચપુનો ઉપદ્રવ લેવા, તે વિદેહ વજ જે એક ઉપર ૬૦મ, ૬૧મા કલા મા મ્દુરો છે તે ૩ - ૫૪૨ નચ્ચુ અને તરીને ખાવા બાપુ, બદાક ક્રેક કિન્નામા ધાન્યન્તરપૂત કહેવું કે તે બદાક ન

અમાની ચિકિત્સામા (અ પ. શ્લો. ૨૨) પટ્ટપ્પ
ધૃત કહેલું છે તે રાધવા ગુલ્મચિકિત્સામા ભક્ષાતક
ધૃત કહ્યું છે (કહેવાયે) તે, નયવા ઉદરોગમા અભયા
ધૃત કહેલું છે તે—એ સમયા ધૃતમાંથી ગમે તે થી
રોગીને ખાવા આપવું

ચિદકાચોપલવળસાંજિકાયાવશકજાન ॥ ૬૩ ॥
સતલા કણ્ટકારીં ચ ચિન્તક વૈકતો દદેહ ॥
સતકૃત્ય દ્યતસ્યાસ્ય ક્ષારસ્યાર્થાદિકે પવેત્ ॥ ૩૪
બાદક સર્વિપા પેપ તદગ્નિશલવૃદ્ધયે ॥

બિડવવસુ, કા રવવાસુ, ખાસ, સાજખાર, જવખાર,
સથેર, ભોર્ડાનદી અને ચિત્રો—એ સર્વને એક ન
કરીને બાગવાં. પછી તેમા પાણી રોગે તે ગાળી લેવું
અને કાકા કાકા નાખ્યા પછી કચ્છ પાણી રોગે તેન
બાગવું જે કાર થાય તેમાં પાણી રોગે તે ગાળી લઈને
ચોખ્ખા પાણીને પાણુ બાગવું એ રીતે સાત વાર કરી
પછી છંદે રહેલા કારમાંથી એકસા અઘ્નવી ૧ તોવા કાર
લઈને તેમા બસે છાપન તોવા થી નાખીને તેન પકવ
કરવું એ થી પીવાથી જઠરાગ્નિનું બળ વધે છે
(કાર બનાવવાની રીત માટે જુઓ પિ. ૮/૧૪૦મા,
૧૪૧ના રાગુવાલ)

સન્નિપાત(નિદાશ)ગ્રહણીયા ઉપાધ

(શ્લોક ૧૫)

નિવયે પશ્ચકર્માણિ મુકયાધૈતવથાથલમ્ ॥ ૬૫ ॥
ત્રણે દાયથી થરેલા ગ્રહણીયા મા વમન, વિ રન,
આસ્થાપન, અન્વાતન અને નજા એ પાંચ કર્મવર્તીનું
અને દાયનું તળ જોઈને કરવા વળી વાયુ વગેરે જુદા
જુદા દાયથી ગ્રહણી માટ પાછા જે જે કરવાનું
કહ્યું છે, તે તે સન્નિપાતગ્રહણીમા ભેળું કરવું

સંયહણીમાં મંદાગ્નિની ચિકિત્સા

કહ્યા પ્રકોપવાદા કેવા દરદીને મંદાગ્નિ

માટાચ ક્યુ ઓપધ આપવું ?

મતેકે શ્લેષ્મિકેડ્યામોદીપન રુદ્ધતિલકમ્ ॥
યોજ્ય કૃશસ્ય ક્ષત્યાસાત્તિલગ્નચરુશ્ચ કાનોદયે ॥ ૬૬ ॥
શીળક્ષામશરીરસ્ય દીપન સ્નેહસયુતમ્ ॥

(પ્રતેક મે પ્રકારનો હો. છે એક કહ્યુંપ્રતેક
અને બીજે વાતપ્રતેક) મંદ અગ્નિચાગ્રાને જરૂર
કહ્યુંપ્રતેક દોષ, ત્યારે લૂખું અને કાનું દીપન ઓ. ૧
વગેરે આપવું જે દુબળા માણસને અગ્નિ મ. ૭૨
છતાં તેને કહ્યું કોરે તે તેને વાત્સરથી સિન્ધ અને
લૂખું ઓપધ આપવું. એટલે એક દિવસ સિન્ધ

આપીને પછી લૂખું આપવું અને એક દિવસ લૂખું
આપીને પછી સિન્ધ આપવું, એમ વારાફરતી આપવું,
કેમ કે, જે દુબળા પણ બહુ કફવાળા અને લૂખા માણસને
ફક્ત લૂખું જ આપવામા આવે, તો તે વગર દુબળો
પડે, જે એકલું સિન્ધ ઓપધ જ રાપે તો કહ્યું
વધી જાય, માટે વારાફરતી સિન્ધ અને લૂખું ઓપધ
વગેરે આપવું જે માણસનું શરીર ક્ષીણ ર. ન કૃષ થયું
દોષ તેને જે કફ વધી જાય, તો તન સ્નેહ તાલિન પચાવ
વગેરે દીપન દ્રવ આપવું

બા પિત્તવાદા દરદીના મંદાગ્નિનું ઓપધ

દીપન ઘનુચિસ્ય તિલ મધુરકૈયુતમ્ ॥ ૬૭ ॥

બહુ પિત્તવાદા જે મંદાગ્નિને હાર તા ગળ્યા
દ્રવમા ભેળવીને કનું દીપન ઓપધ આપવું

બહુ વાયુવાદા દરદીના મંદાગ્નિનું ઓપધ

સ્નેહોડ્મલશૈયુક્તો ઘનુવાતસ્ય શસ્યતે ॥

બહુ વાયુવાદા અને મ અગ્નિચાગ્રા માસતન
ખાટા અને ખાસ ગલવાદા દ્રવમા ભેળવીને સ્નેહ
રાપવા એ કોષ છે

મંદાગ્નિમા દોષ મ. ૮. એકા ઓપધ સાથે

સ્નેહ ભેળવવાનું કારણ

સ્નેહમેય પર ત્રિદાહ્નલાલદીપનમ્ ॥ ૬૮ ॥

નાલ સ્નેહસમિદસ્ય શમાયાત્ર સુગુર્વપિ ॥

મ અગ્નિને પ્રદીપ કરવારે સ્નેહ એ જ ઉત્તમ
ઉપાદ છે, એક ક નાલ વડ જ અગ્નિ પ્રદીપ થવા
લાડ, તે અગ્નિને અત્યત ત્યાર અત્ય પછ મ રો
થકતું નથી. (માટે મંદ અગ્નિચાગ્રા નાજારો દાયથી
વિરુદ્ધ સ્નેહ નાથે સ્નેહ આપવા એ ખાન કરી છે)

ઓછા કકણમા નિદાશ પદ કીડા નાજ

વાદા દરદીના મંદાગ્નિને ઉપાધ

યોડ્મ્યામિત્યાત્ત્રકે ક્ષીણે

વર્ચ પન્નતપિ ચક્રયમ્ ॥ ૬૯ ॥

મુક્તેન્દ્રયોગધયુત સ પિન્દસ્પશો ઘતમ્ ॥

તેન સ્વામાર્ગમાનીત શકર્મણિ નિયોજિત ॥ ૭૦ ॥

શમાનો દીપવત્યગ્નિમો સન્નુદ્ધતો હિ સ ॥

જે માનસને જ અગ્નિ મ. ૮. વિરલો અને કુદો
લય થવા થી જેને જરૂર હોય પા ન મ વચ તિવ,
તો લૂખું કુદા અને વિરલ સાથે લૂખું લી રીવું
કન કે એ કા જે થી રીવવા થી માનસ વાયુ પાનના
ત્યાલવિક થ મા પ્રનુત લઈને અન્ન પાવવાથી

પોતાના કામમાં લાગી જઈને અગ્નિને પ્રદીપ કરે છે, કારણ કે અગ્નિને પ્રદીપ કરનારો સમાન વાયુ જ છે

કદમ્બ ગરો મુશ્કેલીથી કિતરતો હોય તેનો ઉપાય
પુરીપં યથા હૃચ્છેન કઠિનત્વાદ્મિસુચ્ચિત્ ॥ ૭૧ ॥
સ ઘૃતં લવણૈર્યુક્તં તરોડ્ઞાવગ્રહં પિવેત્ ।

જે માણસના ગણનો મળ એકઠો થઈને કદમ્બ થઈ જવાથી મહાપરાણે બહાર નીકળતો હોય, તે માણસે જમતા પહેલા પાન લવણ નાથે ઘી પીવું અને પછી ભોજન કરવું

બુખાશને લીધે થયેલા મદાગ્નિનો ઉપાય
રોક્ષ્યાન્મન્દેડ્ઞલે સર્વિસ્તેલં

વા દીપનૈઃ પિવેત્ ॥ ૭૨ ॥

સ્થતા(બુખાશ)ના કારણથી જે માણસનો અગ્નિ મદ પડે ગયો હોય તેણે મયકોલ વગેરે દીપન ઔષધોની માથે ઘી અથવા તેલ પીવું

મધુ સ્નેહ પીવાથી થયેલા મદાગ્નિનો ઉપાય
ક્ષારચૂર્ણસિવારિષ્ટાન્ મન્દે સ્નેહાત્પિપાનતઃ ।

અનિદ્રા સ્નેહ પીવાથી જઠરાગ્નિ મદ પડેલો હોય તો તેણે ક્ષાર, ચૂર્ણ, આતવ અને અરિષ્ટ પીવા

ઉદાવર્તથી થયેલા મદાગ્નિનો ઉપાય
ઉદાવર્તાનુ યોક્ત્વ્યા નિહરુન્દેહ્યસ્તયઃ ॥ ૭૩ ॥

ઉદાવર્ત રોગથી અગ્નિ મદ થાય તો નિહરુન્દેહ્ય અને સ્નેહનસ્તિઓનો પ્રયોગ કરવો

દોષ બાધુ વધવાથી થયેલા મદાગ્નિનો ઉપાય
દોષાતિવૃક્ષયા મન્દેડ્ઞો સશુદ્ધોડ્ઞપિધિ ચરેત્ ।

દોષની અનિદ્રા વૃદ્ધિ થવાથી અગ્નિ મ. પડેલો હોય તો પ્રથમ તેને વમન, દિગ્ધન વગેરે આપીને તેની વૃદ્ધિ કરવી, પછી ચેપાદિ કમ પ્રમાણે અન્ન લેવું

રોગ મટી ગયા પછીના મદાગ્નિનો ઉપાય
ઘ્યાધિમુકસ્ય મન્દેડ્ઞો સર્વિરેષુ તુ દીપનમ્ ॥ ૭૪ ॥

અ. થઈને તે મટી ગયા પછી માણસનો જઠરાગ્નિ મ. હોય, તો ઘી પીવું એ જ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારો ઉપાય છે

મુત્તાફી, ઉપચાત અને દૂધાપપ્પાથી
થયેલા મદાગ્નિનો ઉપાય

અપોપવાસક્ષામ્સ્યેવગાવા પાયયેદ્યુતમ્ ।
અગ્નાત્પીઠિતં શ્વર્યં દીપન રૂદ્ધ્યં ચ તત્ ॥ ૭૫ ॥

કેઈ માણસે મુત્તાફી કરી હોય, ઉપચાત કર્યા હોય અને દૂધાપ પીઈ નથી હોય તેથી તેના જઠરાગ્નિ

મદ થઈ ગયો હોય, તો જમતી વખતે એ પચાવી શકે એનાથી અર્ધી થવાગુ ચેને ખવડાવીને પછી એને ઘી પાઈને પછી પાછી એને બાકીની અર્ધી થવાગુ ખવડાવવી એમ કરવાથી શરીરમાં બળ આવે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થાય છે અને બૃહસ્પ થાય છે

ઘણા કાળના મંદાગ્નિનો ઉપાય

દીર્ઘકાલમસદ્ધાતુ ક્ષામક્ષીણકુશાન્નરાન્ ।
મસહાન્નાં રસૈઃ સામ્લેખૈઃ-

ચેત્પિશિતાશિનામ્ ॥ ૭૬ ॥

લઘુષ્ણકદુશોધિત્વાદ્ દીપયન્ત્યાશુ તેજઞ્જમ્ ।

માંસોપચિત્માંસત્વાત્પરં ચ શલવર્ધનઃ ॥ ૭૭ ॥

જે માણસને ઘણા દિવસથી જઠરાગ્નિ મદ પડે જવાથી આહારરસ આરી રીતે ન પચવાથી શરીર કુશ, શીઘ્ર અને દુબળું થઈ ગયું હોય, તે માણસ જે માંસ ખાતો હોય તે તેને પ્રસહવર્ગના પ્રાણીઓના માંસરસમાં ખટાઈ નાખીને તે માંસરસ ખાવા આપવો, એ માંસરસ ઉલકો ગરમ અને શોષન કરનારો છે, માટે તે જઠરાગ્નિને જલદીથી પ્રદીપ કરે છે વડી માંસ ખાવાથી શરીરમાં માંસની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી પચ એ બળ વધારવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે

શું શું કેવી રીતે આપવાથી અગ્નિ વધે છે ?

સ્નેહાસવસુરારિષ્ટચૂર્ણસ્વાથહિતાશનૈઃ ।

સમ્યક્ પ્રયુક્તૈર્હેત્સ્ય ચલમપ્રેષ્ઠ વર્ધેત્ ॥ ૭૮ ॥

સ્નેહ, આતવ, મુશ, અરિષ્ટ, ચૂર્ણ, ક્ષય અને પથ્ય બિદાન-એ તર્પને અવરજા પ્રમાણે ચોગ રીતે આપ્યાં હોય તો દેહનું અને અગ્નિનું બન વધે છે

સ્નેહથી અગ્નિ વધે તેનું દર્શન

દીપો યથૈવ સ્યાનુશ્ચ વાહોડ્ઞિઃ સારદાદગ્નિઃ ।

સસ્નેહેર્જાયતે તદ્વાહારૈઃ કોષ્ટગોઞ્જલઃ ॥ ૭૯ ॥

જેમ જમ્બે, ખેર વગેરે સ્નેહયુક્ત "સારદાગ્નિ" લાકડાથી સજાયાયેલા બહારનો અગ્નિ નિર થાય છે તેમ (સ્નેહ વખતે આપેલા) સ્નેહયુક્ત પથ્ય અન્નથી પ્રવર્તવિત થયેલો જઠરાગ્નિ પથ્ય નિર થાય છે

કેટલું આપવાથી અગ્નિ વધે છે ?

નામોજનેન કાપામિર્દાપ્યતે નાતિમોજનાત્ ।

યથા નિરિન્ધ્યો યદિત્સ્યો

વાડતીન્ધનાકૃતા ॥ ૮૦ ॥

જેમ અન્નના સમૂહનું નાનકું ન નાનકું ને પ્રદીપ થયે નથી કે બહાર દેરવા ઉપર ઘણા બન નહોતો દેરવા મનાઈ પડે તે પ્રદીપ થયે નથી, એ

(મોગ્ય વખતે) બોજન ન કરવાથી બઠરાગિન પ્રદીપ્ત થતો નથી, કે અતિશય બોજન કરવાથી પણ બઠરાગિન પ્રદીપ્ત થતો નથી.

બઠરાગિન શી રીતે પ્રદીપ્ત થાય છે? આપસર અને માફસર ખોરાક મળે કે ન મળે તેમ શું થાય?

ભસ્મક રોગ

યદા ક્ષીણે કલ્પે પિત્તે સ્વસ્થાને પવનાનુભમ્ ।

પ્રવૃદ્ધં વર્ધયત્યગ્નિં તદાઽસૌ છાનિલોઽનલઃ ॥૮૧॥

પસ્ત્વાઽન્નમાશુ ધાતૃશ્ચ

સર્વાનોઽજ્ઞ સક્ષિપન્ ॥

મારયેત્યાત્સ ના સ્વસ્થો

મુક્તે જીર્ણે નુ તામ્યતિ ॥૮૨॥

જે સમયે કફ ઓછો થવાથી આમાશયમા પિત્ત વૃદ્ધિ પામે છે તથા તેની પાછળ વાયુ પણ આવે છે, તે સમયે વાયુ સહિત પિત્ત બઠરાગિનને અતિશય વધારે છે એ રીતે રીતે વૃદ્ધિ પામેલા અગ્નિ પ્રથમ અન્નને પચાવી દે છે અન્ન પચી રહ્યા પછી કોમળા બીજુ પાવન કરવા જેવું દ્રવ્ય ન હોવાથી તે તરે પાનુઓનું પાવન કરે છે તથા બોજને કમી કરી નાખે છે એમ થવાથી વૃદ્ધિ પામેલા અગ્નિ મામૂલનો પ્રાણ લે છે એ મામૂલ ખાત ત્યારે એને ચેત પડે છે, પણ ખાધેલું પચી જાય ત્યારે ત્રાસ થાય છે

સૂક્ષ્મસદાહમૂર્છાદા

ધ્યાયયોઽત્યગ્નિસમ્ભવાઃ ।

અગ્નિ અતિશય વધી જવાને લીધે (ભસ્મક અગ્નિને લીધે) તરત, ઉપરત, બગતત, મૂર્છા વગેરે રોગો (ઉપદ્રવો) થાય છે

ભસ્મક અગ્નિને ધ્યાન કરવાને ઉપાય

તતમત્યગ્નિ ગુરુક્ષિગ્ધમન્દ્રસાન્નરૂહિમસ્થિરઃ ॥૮૩॥

મન્નપાનિનેવેલ્લગ્નિં દીપ્તમગ્નિમિગ્મશ્ચુષિઃ ।

તેમ અતિશય સમયેના અગ્નિને જળ છાતીને ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તેમ તે અતિશય વૃદ્ધિ પામેલા ભસ્મક નામે અગ્નિને ભારે સ્વિગ્ધ, મદ, ધાર્દ, કંડ અને સ્થિર અન્તપાન વડે ધ્યાન કરવે

મુદુમુદુરજીર્ણાંઽપિ મોઽ્યાન્યસ્યોપહારયે ॥૮૪॥

નિરિપ્તોઽન્તર લગ્ન્યા યર્થને ન વિપાદયેત્ ।

ભસ્મક સમયમાં મામૂલને નીક અન્ન પાનું ન રોકે તેપણ બીજુ અન્ન ખાધને આપનું એવો રીતે પરવાર તેને ખરાબરું, કે જેથી અગ્નિ પચાવવામાં

દ્રવ્યને પચાવીને પાનુઓને ચૂકવવાની તક પામીને તે મામૂલનો નાશ કરે નહિ

ભસ્મકમાં પચ્ય બોજન

કૃષારં પાયસં ક્ષિગ્ધ પેષ્ટિકં ગુઢવેદ્યતમ્ ॥૮૫॥

અન્નયાદૌદકાનૂપપિષિતાનિ મૃતાનિ ચ ।

મત્સ્યાન્ વિશેષતઃ શ્લેષ્માન્

સ્થિરતોયચરાશ્ચ યે ॥૮૬॥

ખીચડી, દૂધપાક, સ્નેહયુક્ત ખોરાક, લોટની બનાવટ, ગોળના રૂપાતર, જળ રર પ્રાણીઓના અને અનુપ દેશના પ્રાણીઓના ચરભીભયાં માત્ર અને સુવાળા માછલા તથા ખાસ કરીને સ્થિર જળમાં રહેલાશ (તથા વગેરેમાં રહનારા) પ્રાણીઓના માન ખાવા (એથી અતિ વૃદ્ધિ પામેલા બઠરાગિન યાત પડે છે)

માવિરુ સુમૃત માંસમદ્યાદત્પામિવાસ્મન્ ॥

ઘેટીનું માત્ર જે અતિશય ચરભી ભરેનું હોય, તે ખાવાથી પણ અગ્નિ અતિશય વધારે થતો અટકે છે

ભસ્મકમાં તરસના ઉપાય

પયઃ સહમધૂચ્છિષ્ટ ઘૃત વા તપિતઃ પિત્તે ॥૮૭॥

મૌધૂમત્સૂર્યં પયસા યદુર્સપિ પરિચ્છુતમ્ ।

આનૂપરસયુક્તાન્ વા સ્નેહાત્તોલયિર્મજિતાન્ ॥૮૮॥

ક્યામાન્નિગૃહ્ણિપસ્યં વા પયો વૃષાક્ષિરેચનમ્ ।

મસકૃત્પિત્તહરણં પાયસમતિમોજનમ્ ॥૮૯॥

અગ્નિ અતિશય વૃદ્ધિ પામવાથી જેને તરત લાગ્ય કરતી હોય તેમ મધુચ્છિષ્ટ (મીઠું) સાથે દૂધ પીવું (કાંઈ મધુચ્છિષ્ટનો અર્થ, 'મદન' કરે છે અને તેથી મીઠન સાથે દૂધ પીવું એવા પણ અર્થ થાય છે), અથવા મધુચ્છિષ્ટ (મીઠું) સાથે ઘી પીવું, અથવા ઘઉંના લોટને ખુબ લીધા ઘઉંને તે દૂધ સાથે પીવે, અથવા તેમ વિના બીજા નમે તે સ્નેહાન અનુપ દેશના પ્રાણીઓના માતરન સાથે પીવ, અથવા પીપર અને નસાતરમાં પકવ કરેનું દૂધ પાછળે રિરપન જાણવું, અને પારવાર દૂધપાકનું તને બોજન આપવું, જેથી તેના પિત્તનું નાશ થાય

ભસ્મકમાં કેવા આપાર્દચાર કરવરા? કાઠ્ય

યતિક્ષિદ્ ગુરુ મેષ ચ શ્લેષ્મકારિ ચ મોજનમ્ ।

સર્વે તદત્યગ્નિહત મુક્ત્યા ચ સ્વપતં દિવા ॥૯૦॥

જે કાંઈ ભ્રમન ભાદ અને ભયી ઉપાન : નારુ સર્વે તેમ જ નાકાન મુ ઉપાન : નારુ હોય તે સર્વે, તથા ભ્રમન કરીને દિરતે ઉડા : પાનું, અતિશય વધેલા અગ્નિને મદનમાં મદે ના : ૭

આહારમગ્નિઃ પચતિ દોષાનાદ્ધાર્વજિતઃ ।

ધાતુન ક્ષીણેષુ દોષેષુ જીવિતં ધાતુસદ્ધયે ॥૧૧

અગ્નિ આહારને પચાવે છે, આહાર ન હોય તો ધાતુનું પાચન કરે છે; ધાતુનો ક્ષય થાય એટલે ધાતુ-ઓનું પાચન કરે છે; અને ધાતુઓનો ક્ષય થાય એટલે જીવિતનું પાચન કરે છે, જીવિતનો નાશ કરે છે.

જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવાની આગ્રહ

પત્તમ્પ્રત્યય વિકૃત્તમન્ત્રં

સંયોગસંસ્કારવશેન ચેદમ્ ।

હૃત્યાદ્યવિજ્ઞાય યથેષ્ટચેષ્ટા-

શ્વરન્તિ યત્તાડગ્નિવલસ્ય શક્તિઃ ॥૧૨ ॥

તત્માદર્શિ પાલયેત્સર્વયતૈ-

ત્સિચિદ્રાદે યાતિ ના નાશમેવ ।

દોષૈર્મસ્તે પ્રસ્યતે રોગસદ્ધૃષ્ણ-

યુકે તુ સ્વાશ્વીરજો દીર્ઘજીવી ॥૧૩ ॥

એટલા માટે 'આ અન્ન સ્વભાવે જ વિરુદ્ધ (અપચય) છે, આ અન્ન સંયોગવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન સંસ્કારવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન માત્રાવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન કાળવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન પાત્રવિરુદ્ધ છે,' વગેરે ન જાણવાથી માણસો પોતાની મરજીમાં આવે એવા આહારનું સેવન કરે છે. જેનું તેમનું એ વર્તન હોય છે તેવી જ તેમના જઠરાગ્નિના બળની શક્તિ હોય છે. (પ્રકૃતિવિરુદ્ધ વગેરે અન્નનાં દુષ્ટતા આ પ્રમાણે છે. કરમદા, દર્પી, સરસવતી ભાજ્ય, ગોળનો કાઠબ, ચુકું માંસ, મઠ વગેરેનાં શણગાર્યાં પાન, કાચા મૂળા, ફાણ વગેરે સ્વભાવે જ અપચય (પ્રકૃતિવિરુદ્ધ) અન્ન (ભોજન) છે. દૂધ ખટાઈ સાથે, આનૂપ માંસ અહ દ વગેરે સંયોગવિરુદ્ધ ભોજન છે (જુઓ વિરુદ્ધ ભોજન). ધારીત પશીનું માંસ ઉગદરવાના મૂળ ઉપર પરીવીરે ઉગદરવા વગેરેના અગ્નિથી પકવ કરેલું હોય, એ વગેરે સંસ્કાર વિરુદ્ધ અન્ન જાણવાં. મધ અને ઘી સરખા પ્રમાણમાં એકઠાં કરીને ખાવાં, એ વગેરે માત્રાવિરુદ્ધ ભોજન જાણવાં. કાકામણી(પાળો પીણું)ની ભાજ્ય રોને રાખી મૂકેલી સવારે ખાવી, એ વગેરે કાળવિરુદ્ધ અન્ન જાણવાં. કાંસાના વાસણમાં દસ દહાડા રાખી મૂકેલું ઘી ખાવું, એ વગેરે પાત્રવિરુદ્ધ ભોજન જાણવાં. એવી રીતે પ્રકૃતિવિરુદ્ધ વગેરે અન્નને જાણ્યા વિના ગમે તેમ ભોજન કરવાથી જઠરાગ્નિની શક્તિમાં ફેરફાર થઈને તે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે સર્વે પ્રકારના યત્ન કરીને જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવું; કેમ કે જઠરાગ્નિનો નાશ થવાથી મનુષ્ય પણ નાશ પામે છે. જે જઠરાગ્નિ

વાયુ વગેરે દોષ વડે ગ્રસ્ત થાય તો માણસ પણ અનેક રોગથી ગ્રસ્ત થાય છે. પણ જે જઠરાગ્નિ સ્વસ્થ (સમ) હોય તો માણસ નીચેગી અને લાંબી આયુરદાયોળી થાય છે.

હૃત્યાદ્યવિરુદ્ધ વૃથા ચિકિત્સિતસ્થાને ચઢ્ઢીદોષ-
ચિકિત્સિતં નામ દશમોડધ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મો : મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરીની ચિકિત્સા

મૂત્રાધાત, મૂત્રાધાતનું મધાનું, મૂત્રેન્દ્રિય, કટિ, અંડ અને ગુદા એ અવયવો ગુદાના હારકા સાથે અને ગુદાના પોવાણ સાથે સંબંધવાળા હોવાથી બેઠા-યેલા છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે, માટે ગ્રહણીદોષની ચિકિત્સા કદા પછી મૂત્રાધાતની ચિકિત્સા કરેલી જોઈએ. વળી ગ્રહણી અને મૂત્રાધાત બન્નેની સ્તંભનરૂપ સમાન ચિકિત્સા હોવાથી પણ ગ્રહણી પછી મૂત્રાધાતની ચિકિત્સા કરેલી જોઈએ વગેરે તેનુંથી ગ્રંથકાર કહે છે, કે—

અયાતો મૂત્રાધાતચિકિત્સિતં, ધ્યાન્યાસ્યામઃ ।

ઐતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે મૂત્રાધાત(મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી)ના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા

કેવં સ્તિગ્ધ શેક, શેક અને

અવગ્રાહન કરવાં ?

કૂઠ્ઠે વાતારતૈલાક્રમધોનામેઃ સમીરજે ।

સુભિચૈઃ સ્પેદયેદક્ષં વિષ્ણ્વેત્કાષ્યાગ્નૈઃ ॥ ૧ ॥

વાયુથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમાં કૂટીની નીચે ચાર-પાત બધાંતેલ વગેરે વાયુનો નાશ કરનારાં તેવ ગોપત્રીને પિસ્ત્રવેદ, શેક (ગરમ પાણીની ધાર કરવી), અવગ્રાહન (ગરમ પાણીમાં કૂટી સુધી બેસવું), વગેરેની અંગને પરતેલો આણવો. પિષ્ટાદિ સ્પેદ બહુ સ્તિગ્ધ કરવા, અર્થાત્ રૂક્ષ (લૂખા) શેક કરવા નહિ.

મૂત્રકૃચ્છ્રમાં મૂળના ઉપાય

દશમૂલશ્લેરેખ્ણવામીરુપુનર્નવૈઃ ।

ફુલત્યકોલપત્તરવૃક્ષીવોપલમેવકૈઃ ॥ ૨ ॥

તૈલસર્પિર્વેરાહક્ષેવસાઃ કથિતકન્ધિતૈઃ ।

સપ્તશ્લવણાઃ સિદ્ધાઃ પીતા શ્લહર્યાઃ પરમ ॥૩

દશમૂળ, બળદાણુ, એરંદો (દિરેલો), ભવ, કાપત્રી, સાંટોડી, કમ્બી, બેર, પનુર, ધાત્રી સાંટોડી,

પાપાણ્ડુલેદ, એ ઔષધોના કવાથ કરીને તેમાં ઘી, તેલ અને ભૂંડની અને ચીંછની પલાને નાખીને ઉપર કહેલાં દધમૂચ વગેરેના કંક વડે તેને પકવ કરવા, પછી સિંધવ વગેરે પાચ લવણ સહિત તેમને પીવાથી તે મૂત્રકૃચ્છ્રના શુષ્કને ઉતારી રીતે મટારે છે

દ્રવ્યાખ્યેતાનિ પાનાન્ને તથા પિષ્ઠોપનાહને ।
લહ તૈલફલેયુક્ત્યાત્સામ્લાનિ ક્ષેદ્યન્તિ ચ ॥૪॥

એ (ઉપરના સ્વેદમાં કહેલા) દલમૂલ વગેરે દ્રવ્યો પીવામાં, ખાવામાં, પિડસ્વેદમાં અને ઉપનાસ સ્વેદમાં તેથી ફળ, ખાટા દ્રવ્યો, અને સ્નેહ સાથે વાપરવા (નાનિયેર, અંબેડ વગેરે તેથી ફળ જાણવા મૂળમાં 'તૈલક' શબ્દ છે તેના અર્થ કેટલાક 'તલ' કરે છે છાંય, કાજી વગેરે ખટાર જાણવી.)

પેશાબની પીડાનો ઉપાય

સૌવર્ચલાઘ્વાં મદિરાં પિથેન્મૂત્રક્રજાપહામ્ ।

મદિરામાં ઘણું સવળ નાખીને મદિરા પીવી તેથી મૂત્રની પીડા નાશ થાય છે

પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય

પૈતે ગુહીત શિશિર સેકલેવાગાહનમ્ ॥૫॥

પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ઠંડા સેક, લેપ અને અવ બાહન કરવા

પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે કવાથ

પિત્તેદ્ધરીં ગોશુરકં વિદારીં સેકસેઠ્ઠકામ્ ।

તુનાભ્યં પજ્જમૂલં ચ પાક્યં સમધુશર્જનમ્ ॥૬॥

ઘાતાવરી, ગોખર, વિદારીકંઠ, કસેરા અને ગુંજ ખવમૂળ, એ ઔષધોના કવાથ કરીને તેમાં મધ અને સાકર નાખીને પીવાથી પિત્તથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે

મૂત્રાધાતના ઉપાય

વૃષકં ત્રણસૈર્વાસ્તદ્વાવીજાનિ કુદ્દકુમમ્ ।

ત્રાક્ષામ્મોષિઃ પિવન્ સર્વાન્

મૂત્રાધાતાનપોદ્ધતિ ॥ ૭ ॥

પાપાણ્ડુલેદ, તાસળી કાકડી, કાકડી, કમરી (કસુંબીની બીજ) અને કેસર એ સર્વના કંક, કાળી દ્રાક્ષના પાણી સાથે પીવાથી સર્વે પ્રકારના મૂત્રાધાત નાશ પામે છે

પર્વાદ્વીજવપ્શાદ્દર્શર્વાર્વાં તપ્તુલામ્બુના ।

તોયેન કલ્કં ત્રાક્ષાયાઃ પિત્તેત્પર્યુપિતેન વા ॥૮॥

કકડીના બીજ, જેટીમધ અને દારુબદર, એ ત્રણને ચોખાના ધાવરામણ સાથે પીવા, અથવા કાળી દ્રાક્ષના કંક રાતવાસી પાણી સાથે પીવા. એથી સર્વે પ્રકારના મૂત્રાધાત મટે છે

કફના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય

કફજે વમત સ્વેદ તીક્ષ્ણોષ્ણકટુમોજનમ્ ।

પવાનાં વિકૃતી. ક્ષાર કાલરોપં ચ શીલયેત્ ॥૯॥

કફથી થયેલા મૂત્રાધાત ઉપ તે શેગીને ઊલટી કરાવવી, શેક કરવા, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને તીખું ભોજન આપવું, જવથી બનેલા પેયા, યવાગુ, સાધુ વગેરે ખાવા પીવા આપવા અને ઘાર તથા છાંય આપવા

પિત્તેન્મથેન સુક્ષ્મેર્ણ ધાત્રાફલરસેન વા ।

ક્ષારસાંધિશ્વદ્યૈલાલ્યોર્થ વા મધુમૂત્રય ॥૧૦॥

સ્વરસ કષ્ટકાર્યાં વા પાવયેન્માક્ષિકાન્વિતમ્ ।

શિતિવારકવીજ વા તક્ષેન શુદ્ધગૃજીતમ્ ॥૧૧॥

ધવસસાદ્ધકુટનગુદ્ધવીજનુરજ્જલમ્ ।

કેતુકૈલાકરજ્જ ચ પાક્ય સમધુ સાધિતમ્ ॥૧૨

તૈર્વાં પેર્વાં પ્રશલ વા જૂર્ણિત તપ્તુલામ્બુના ।

શ્વતેલં પાટલાક્ષાર સત્કૃત્વાધ્યયા સ્નુતમ્ ॥૧૩॥

દારૂ માથે નાની રોચવીનું ગુર્ણ પીવું, અથવા આમળાના રસમાં નાની રોચવીનું ગુર્ણ પીવું, અથવા સેતોવરમાં જન્મેલા પ્રાણીનું છાંય, ગોખર, એલચી, મેંદુ, પીપર, મરી, એ ઔષધોના ગુર્ણને મધ અને ગાખના મૂત્ર સાથે પીવું, અથવા ભારિંગામૂત્રોના સ્વરસ મધ સાથે પીવા, અથવા કરજના બીજને બારીક વાટીને છાંય સાથે પીવા, અથવા ધાવડે, ઘાંડી, ઇન્દુજવ, ગળે, ગરમાળે, કડુ, એલચી, કરજ, એ ઔષધોના કંકાથ કરીને મધ નાથે પીવા, અથવા ધાવડે વગેરે આઠ વનસ્પતિઓથી સિદ્ધ કરેલી પેયા પીવી, અથવા પેશાબના બારીક વાટીને તેનું ગુર્ણ ચોખાના ધાવરામણ સાથે પીવું, અથવા પાકના ઘારને સાત વાર ઉકાળીને તેમાં તેલ નાખીને તે પાવા એ સર્વ ઔષધ કફથી થયેલા મૂત્રાધાતને મટાડનારા છે

પાટલીયાવશ્કાઘ્યા પારિબદ્ધાતિલાદપિ ।

ક્ષારોદ્ધકેન મદિરા ત્વગેલોપકસંયુતામ્ ॥ ૧૪ ॥

પિત્તેદ્ગુણોપવશ્વાન્વા લિહ્યાદેતાન્ વૃષક વૃષક ।

પાકના અને જવખારના સાનના પાણી સાથે પારિબદ્ધ પીવા, તરના ઘારના પાણી સાથે તજ, એલચી અને ખારો નાખીને દારૂ પીવા, અથવા તજ, એલચી અને ખારો નોડમાં નાખીને ગુર્ણ ગુર્ણ ખાવા (અર્થાં પારિબદ્ધ એટલે બકાશ લીમડા.)

સન્નિપાત (ત્રિદોષ) ના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય

સન્નિપાતાત્મકે સર્વે યથાવસ્થ્યમિદં હિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અસ્મન્યપ્યચિરોપાને વાતવસ્ત્યાદિકેષુ ચ ।

એ મૂત્રકૃચ્છ્ર ત્રણે દોષના થયેલા હોય તો પૂર્વે જે જુદા જુદા દોષના મૂત્રકૃચ્છ્રના જુદાજુદા ઉપાય કયા છે, તે સર્વે સેચીતી અવસ્થાઓ વિચાર કરીને એકસાથે કરવાથી તે હિતકર થાય છે. પૂર્વે કહેથી જુદા જુદા દોષના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા કેવળ સન્નિપાત-મૂત્રકૃચ્છ્રમાં જ હિતકર છે રોમ જ નથી, પરંતુ ઘોઝ કાળથી જ ઉપવન થયેલી પથરીનો રોગ, વાતમલિન, વાતકુંડલિકા વગેરે મૂત્રાધાત રોગમાં પણ હિતકર છે

પથરીની ચિકિત્સા

કુંઠામ્ કંચી પથરી દવાથી ને કંચી

પથરી કાપવાથી મટે?

અસ્મરી દાદળો દ્યાપિરસ્તકમ્પતિયો મતઃ ॥ ૧૬ ॥

તદળો મેપજઃ સાધ્યઃ પ્રત્યુદ્ધરદેવમ્હિતિ ।

પથરીનો રોગ માત્રાનકર છે અને તેને કાન (૧૫) જેવો માનેજા છે જ એ વાત થતો (૧૫) હોય તો એવીથી મટાડી શકાય છે, પણ જો વધે નથો હોય તો પછી ઘસથી ચોળેન પથરી કાઢતો પડે છે

પથરીના પૂર્વપ્રમાં ઉપાય

તસ્ય પૂર્વેપુ રૂપેષુ હેઠાદિવચ્ચ દિયતે ॥ ૧૭ ॥

તે પથરીના વાતા પૂર્વપ્રમાં સ્થાન, સ્થાન, વચ્ચ વગેરે કમ કરવા જોઈએ.

વાયુથી થયેલી પથરીના ઉપાય

પાપાગમેદો વાયુકો વશિરોડમ્મન્તકો યતિ ।

કયોતપશ્ચાતિશલામન્ત્રકોશીરકચ્છદમ્ ॥ ૧૮ ॥

તુભાદની શાકફળ દવાઓ ગુચ્છિરકચ્છકઃ ।

પચા તુલસ્યાઃ ફોલાતિ

વચનઃ કચ્છકાન્કલમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઝરકાદિવશીવાપમેગં વચાયે મટં પૂનમ્ ॥

મિનતિ યાતચન્નૂત્તાં તાપીતં શીઘ્રમસ્મરીમ્ ॥ ૨૦ ॥

પાપામુત્રેદ, મેડી નાલગે, એ જાડે, ઘેડે, ઘાનપર, ઘાનગી, વગેરે, વનિતમ્, અરચ કે

મેડો અરૂણ, વચ, યોગ, વચ (૩૨-૨૩),

ચાક્ર, ને જાતી નેચી-ગુ, ગુ, મેન, વચ,

કચી, મેડ, વચ, મિન, ને વરે એવી-કચી,

ધી તિલ કરીને નેચા કિ-વચ, વચ (૩૨-૨૩) નાલગે

ન-૧૫, ૧૫, ૨૩) નેચી-વચ, વચ (૩૨-૨૩)

વાયુથી ઉપવન થયેલી પથરીને તે તત્કાળ મટાડે છે.

(શાકફળ=સાગનું ફળ)

ગન્ધર્વહસ્તગૃહતીથ્યાદીઓશુરકેશુરાત્ ।

મૂલકલ્કં પિવેદ્ધા મયુરેણાદમ્મદનમ્ ॥ ૨૧ ॥

એરંગ (દિવેલા), મેડી રીંગલી, બારિંગલી, ગોપર, એખેચ, એ વનસ્પતિઓનાં મૂળનો કલ્ક કરીને ગળ્યા દર્દી સાથે ચીવાથી વાતાશ્મરી (વાયુથી થયેલી પથરી) નૂટે છે, મટે છે

પિત્તથી થયેલી પથરીના ઉપાય

કુશઃ કાશઃ શરો ગુપ્ત હત્કટો

મોરટોડમ્મિત્

દર્મો વિદારી વારાહી શાલિમૂલં ત્રિકચ્છકઃ ॥ ૨૨ ॥

મલ્લૂકઃ પાટલી પાટા પન્નરઃ સકુરુપ્તકઃ ।

પુનર્નયે શિરીષઃ તેષાં ક્વાથે પંચદ્યુતમ્ ॥ ૨૩ ॥

ચિંપેન યપુછાદીનાં બીજેનેન્દીયરેણ જ ।

મયુરેણ શિલાજેન તપ્તિત્તાદમ્મરિમેદનમ્ ॥ ૨૪ ॥

ગ્રમ, કવચ, વરકટ, ગુલ, વાલ, ઉડે, હરણું

મૂન, પાપામુત્ર, ગ્રમ, વિદારકદ, વાલકદ, ઘાન

મૂન, ગોપર, મેડો અરૂણ (અરચ), વચ, વચ

(પાપામુત્ર), પન્નર, કાશ, વાલ, વચ, વચ,

એ એવી-કચી થી તિલ કરી, પછી તે

વાંચા તડનુ-વચનાં બીજાનું (તડનુનાં બીજ,

ચીજનાં બીજ વાન કુનનાં બીજાનું) ગુણુ નાખીને

ધીનું, અરચ કાશ કચનાં બીજ (કચનાં)

નાખીને ધીનું; અરચ જેવી-નાખીને ધીનું; અરચ

તિલાગિત નાખીને ધીનું એ ધી પિત્તરોગને તાલનાં

(પિત્તની પથરીન મટાડનાં) છે

કૃષ્ણે થયેલી પથરીના ઉપાય

વદનાદિઃ સ્ત્રીગમ્તો ગળાયેલાહરેણુકા ।

ગુગ્ગુલુમ્મરિચે કુષ્ઠે ચિત્રકઃ સમુરાદયઃ ॥ ૨૫ ॥

તે ચન્નિતઃ છતાવાપમૂરકાદિગળેન ચ ।

મિનતિ કકામાનુ સાધિય મૂનમ્મદરીમ્ ॥ ૨૬ ॥

ગુગ્ગુલુના પાનના અવધાન (૨૬-૨૬) ના

વચ) કચા રમ્મરિચ ના ના રોગ, ગુગ્ગુલુ

ચિત્રક, કુષ્ઠ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ,

વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ,

વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ,

વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ,

વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ,

વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ, વચ,

કર્માં દ્રવ્યો વડે શાર, દૂધ વગેરે બનાવવું ?

શારક્ષીર્યવાન્નાવિદ્વદ્યેઃ સ્તૈઃ સ્તૈઃ કલ્પયેત્ ।

જે જે દોષથી અશ્મતી ઉત્પન્ન થઈ હોય તે તે દોષને મટાડે એવા દ્રવ્યો લઈને તે વડે શાર, દૂધ, ચવાગુ વગેરે બનાવવી.

થર્કશરોગનો ઉપાય

પિત્તુકાઙ્કાહૃતકશાન્દેવીરજૈઃ ફલૈઃ ॥ ૨૭ ॥

પીત્તુષ્ણામ્બુ સગુહ શર્કરાપાતન પરમ્ ।

કપાસના જીરવા, રડકાલ, નિર્મલી, ગાગ, કમ્બ અને ઓષધોના દૂધ ગોળ ૨ ને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી થર્કશને ઉત્તમ પ્રકારે કોપે છે, નાશ કરે છે કૌશ્ઠાદિરાસનાસ્થીની શ્વદણ તાલપત્રિકા ૧૨૮ મજમોદા કદમ્બસ્ય મૂલં વિશ્વસ્ય ચૌષધમ્ । પીતાનિ શર્કરાં મિત્થઃ સુરયોષ્ણોદકેન વા ॥ ૨૯ ॥

કૌંચ પત્તી (વલીલા), ઊંટ અને ગધેડે, એ જનવરોના હાડકા, ગોખર, કાળી મૂસલી, રજમોદ, કદબનુ મૂળ, બીધીનુ મૂળ, સૂક, ૨૦ રોષધીને બારીક વાટી રોકત્ર કરીને સુત્ર સાથે રાધવા ગરમ પાણી સાથે પીવાથી થર્કશરોગ નાશ પામે છે

પથરી માટે ચૂર્ણ

નૃત્યકુષ્ઠકવીજાનાં ચૂર્ણ માક્ષિકસંયુતમ્ ।

અધિક્ષીરેણ સતાહ પીનમશ્મરિપાતનમ્ ॥ ૩૦ ॥

ચેરિયાના બીજના ચૂર્ણમાં મધ મેળવીને સ્નાત દહાડા થેટીના દૂધમાં પીવાથી પથરી રોગ મટે છે (પથરી પડે છે)

પથરી માટે કવાથ

કાથાથ શિમુમૂલોત્થ કલ્પુષ્ણોદ્ગમરિપાતન. ।

ચરગવાના મૂળનો કવાથ લગાર લગાર ગરમ હોય તે વેળા પીવાથી તે પથરીને નાશ કરે છે (પથરીને પાડે છે)

થર્કશરોગ અને પથરી માટે શાર

તિલાપામાર્ગકદલીપલાઘાવલસમ્મવઃ ॥ ૩૧ ॥

શાર પેવોઽધિમૂત્રેણ શર્કરાસદ્મરિપુ ચ ।

તથ, અધાડે, કેળ, ખાખરે અને જળ, એ ઓષધોનો તાર કાઢીને તેને થેટીના મૂત્ર સાથે પીવે, તેથી થર્કશ અને પથરી અને રોગ મટે છે

પથરી માટે બીજા ઓષધ

શ્વોત્તવદ્વામૂલં વા પિપ્પેદન સુરાવિમિ. ॥ ૩૨ ॥

તત્સિદ્ધં વા પિપ્પેક્ષીરં ચેદનાભિકષ્ણુતઃ ।

હરીતક્યસ્થિસિદ્ધં વા સાધિતં વા પુનર્નવઃ ॥ ૩૩ ॥
શ્વીરાનમુર્ધ્વદિશિલામૂલં વા તણ્ડુલામ્બુતા ।

રોકલુ સુવર્ણવાનુ મૂળ સુરા, ગરમ પાણી વગેરે સાથે પીનું જે રોગી વેદનથી પીડાતા હોય તે તેણે સુવર્ણવાના મૂળથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું ૨ થવા હરડાના કળિયાથી સિદ્ધ કરેલું રાધવા માટેપીથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું, અથવા મેરની શિખાનુ મૂળ ચોખાના શિવગ્રમ્બ સાથે પીવું ગોરાકમા દૂધ સાથે પથ્ય ભોજન ખાવું (રોગી પથરી મટે છે)

અથા મૂનાધાતમાં કરવાની ક્રિયા

મૂનાધાતેષુ વિમજ્જેદત્ત શોષેન્નપિ કિયામ્ ॥ ૩૪ ॥

પૂર્વે જે મૂનાધાતની નિકિત્સા કહી છે તે ઉપર વિચાર કરીને મૂનાતીત વગેરે બીજા મૂનાધાતના રોગો મા પણ જેની ગત્યા ક્રિયા પડે તેવી ત્યા ક્રિયા કરવી

સર્વ મૂત્રવિકારનુ ઓપધ

વૃહત્યાદિગણે સિદ્ધં ક્ષિગ્ણીકૃતગોશુરે ।

તોયં પયો વા સર્પિર્વાં સર્વમૂત્રવિકારાજિત્ ॥ ૩૫ ॥

બૃહત્યાદિ ગણમા બમણ ગોખર નાખીને કવાથ કરવે, ૨ થવા દૂધ પકવ કરવું રાધવા થી પકવ કરવું ૨૦ કવાથ, દૂધ કે ઘી તર્વ પ્રકારના મૂત્રરોગને મગડે છે

વેવદાર થન મૂર્વાં પધીમણુ હરીતકીમ્ ।

મૂનાધાતેષુ સર્વેષુ સુરાક્ષીજલૈઃ પિવેત્ ॥ ૩૬ ॥

દેવદાર, મેથ, મેરવેલ, જેઠીમય, મધ, હરડ, એ તર્વ રોષધીને સુરામા, દૂધમાં કે પાણીમાં પીવાથી તર્વ પ્રકારના મૂનાધાત દૂર થાય છે

રસં વા ઘન્ધપાસસ્ય કવાથ કકુમસ્ય વા ।

સુલામ્મસા વા ચિફલાં

પિથા સૈન્ધવસંયુતામ્ ॥ ૩૭ ॥

ધ્યાલીગાશુરકકાચે ચવાગુ વા સ્ફાગિતામ્ ।

ફવાચે વીરતરાદેર્ગં તાન્નચૂરસેઽપિ વા ॥ ૩૮ ॥

અથાઘીત્તરાચેન માચિતં વા શાલાજનુ ।

પમાસાનો રસ અથવા સાદરનો કવાથ પીવે, ૨ થવા લગાર ગરમ કરવા પાણી નાથે વાટેથી ત્રિકવા ને સિંધવ તથાન પીવી, રાધવા ભેદિગમ્બી અને ગોખરના કવાથમા સિદ્ધ કરેલી ચવાગુ કાકન (હલકો ગોળ) સાથે પીવી, ૨ થવા (નૂતનપાનન રચના ૧૪ મટેન ૨૪ માં કરેલી) વીરતરાદિ નમુના રોષધોના કવાથમા સિદ્ધ કરેલી પેષા પીવી, અથવા કુકડના માત રસમાં સિદ્ધ કરેલી પેષા પીવી, ૨ થવા વીરતરાદિ નમુ નાં રોષધીની બાવળા (પુટ) અપેસે શિવાગિત

છત્તુ (ચત્તુ) રહે અને લુગડાની ઉઘાણી ઉપર તે બેઠેલા હોય એમ બેસાડયા પછી વચ્ચે વડે તેના બંને ઢાંચા અને બંને કોણી લગાર વાકા વાળીને જે માણસના ખોળામાં તે બેઠો હોય તેની જોડે તેને મજબૂત બાધવો. આટલું થયા પછી શેગીને રાખાસન કાપવું (કે તુ ફિકર કરીય નહિ, તારો રોગ મને જશે, વગેરે મધુર વચનથી તથા પખા વડે વા નાખીને તેનું સ્નાતન કરવું) પછી ફૂટીની નીચે ચારે પાત ફરતું તને તેલ ચોળવું પછી ફૂટીનો નીચે ઘબી બાજુ વેંદો ચોળવું અને પથરી નીચે ઊતરે ત્યાં સુધી મુઠ્ઠી વડે દબાવવું પથરી નીચે ઊતરી સાલૂમ વડે એટલે વેંદો પોતાના ડાબા હાથની, નામ કપાથી રાખેલી તબ્દની તથા મધ્યમાં આગળીઓને તેલ ચોળવીને શેગીની મૂગોદ્રિયની સેવની ને રસ્તેરસ્તે તે આવે એવી રીતે ગુદામાં મુકવી પછી તે બે આગળીઓ ગુદામાંના વલયામાં લઈ જઈને પથરીને ગુદા અને મેટ્ટુ(મૂતેન્દ્રિ)ના વચગાળામાં આણવી પછી બસ્તિ(મૂત્રાશય)ને કરચલી વિનાનું તથા અવિસ્તીર્ણ કરીને (ફાટી જાય એટલી હદ સુધી તાણ્યા વિના) પેલી બે આગળીઓ વડે પથરીને ઊંચી ઉપાડવી તે પથરી એક બાકની પેઠે ઊપમી આવ ત્યાં સુધી ઊંચી ઉપાડવી પછી સેવનીની ડાબી બાજુએ એક જગ્યા જેટલું અંતર મૂકીને ત્યાં (સેવનીની ડાબી બાજુએ સેવનીની એક જગ્યા જેટલા અંતર) શસ્ત્ર વડે પથરીના માપનો છેલ્લો કરવો, આશ્ન પાસે બહાર નીકળી શકે એવો જ કાપ મૂકવા પછી તે પથરી ભાગે નહિ એવી રીતે સાપની ફણ જેવા રાખવો વાકા મત્ર વડે (સર્પમુખ મત્ર વડે) જાળવીને જાળી ન આપી બહાર કાઢી લેવી, કેમ કે જો તે અંદર ભાગી જાય તો અંદર રાખેલા પથરીનો ભાગ પાછો વધે સીરોની બરિવ (મૂત્રાશય) બહુ પાસે હોય છે અને ગર્ભાશયને આધાર રાખી હોય છે માટે તેમને (સીરોને) શસ્ત્રકર્મ કરવું હાય તો કાપ મૂકતી વખતે ચત્તુ ઉત્તાન—હાથ) શસ્ત્ર રાખવું (કે જેવાં શસ્ત્ર ગર્ભાશયને લાગી ન જાય), જો એમ ન કરે તો તેમને મૂત્રસાવી પ્રાપ્ત થાય, એવે રોગે પ્રાપ્ત થાય કે જેમાંથી મૂત્ર નીકળ્યા કરે. મૂત્રપ્રતેકમાં (મૂત્રા શયના દાર તાલે જેપ્રાયેના મૂત્ર નીકળવાના સોતમાં) કાત વધાવી સીરોને જ મૂત્રસાવી પ્રમ થાય એમ નથી, પુરંકને પણ મૂત્રપ્રતેક સ્થાનમાં કાત વધાવી મૂત્રસાવી પ્રમ થાય છે પથરી કાઢવા માટે બસ્તિને એક જગ્યાએ કાપી હોય તો તે મટે છે પણ બે જગ્યાએ કાપી હોય તો તે મટતું નથી (વળી પથરી કાઢવા માટે બસ્તિ ઉપર મૂકેલા એક કાપ પણ કિયા

ના અભ્યાસથી અને સાવધાનીથી કાર્ય પૂરતો મૂકેલા હોય છે તેથી અને પથરી બહુ વધેલી હોય છે તેવી મટે છે, પણ એકાએક શસ્ત્ર ચાળવાથી કે એવી જ રીતે બીજા કોઈ પ્રકારે બસ્તિ ઉપર એક જગ્યાએ થયેલા કાપ પણ મટતો નથી)

શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી લોહી બંધ કરવાના ઉપાય

વિશાલ્યમુષ્ણપાનીયદ્રોષ્ણાં તમવગાહયેત્ ॥૫૫॥
તથા ન પૂર્યંતેડક્ષેણ શાસ્ત્ર, પૂર્ણ તુ પીઢયેત્ ।
મેદ્રાન્ત- ક્ષીરિવૃક્ષામ્બુ

એ પ્રમાણે શેગીની પથરી કાઢ્યા પછી ગરમ પાણીનો દ્રોણી (જ ટબ)માં તેને બેસાડવા, કેમ કે એમ કરવાથી બસ્તિ લોહીથી ભરાઈ જતી નથી એમ કહ્યો છતાં પણ દૈવશોભથી બસ્તિ લોહીથી ભરાઈ જાય તો વડ, ઉમેડા, પીપર, પીપ્પો વગેરે દુધવાળા જડના કવાથ વડે મેટ્ટુ(મૂતેન્દ્રિ)માં ઉત્તરબસ્તિ રાખવી. દ્રોણીઆદર બેગીને નાહી શકાય રોગુ નાહવા તુ જાગ્રા વાસણ (ટબ)

લોહી બંધ થયા પછી મૂત્રવ શોષનક્રિયા

મૂત્રસંગુહયે તત્ ॥૫૬॥

કુર્યાદ્ગુહલ્ય સૌહિલ્યં મધ્યાજ્યાક્રમણઃ પિતેત્ ।
દ્વો કાલો સવૃતા કોળ્યા યયાગું મૂત્રશોષનઃ ॥૫૭॥
અથ, વૃશાહ પયસા ગુહાદ્યેનાલ્પમોદનમ્ ।

મુક્તીનોર્થે કલાસ્થેશ્વ રક્ષાંજ્ઞાલ્પચારિણામ્ ॥૫૮

પછી પેશાબનું શોષન કરવા માટે શેગીને ખૂબ ધરાઈને ગોળ અવલવચે અને પથરી કાઢવાથી જે પ્રભુ (ધા) થયો હોય તે ઉપર મધ અને ઘી ચોપડવું ત શેગીએ સાન્નિધ્યવાર (આત્મિ, કાકડી, કોણુ, ગોખાં વગેરે) પેશાબ રાખે રોવા ચીરોથી બનાવેલી લનાર લગાવે ગરમ કદામી થી તાલે નહુ દિવાલ પીવી. મધી દસ દબા સુધી ધવિત ગોચર અને થોડા ભાગ નાખીને તે દૂધ સાથે આવું રો દત્ત દલાડ લીટી ગયા પછી બેર, દાડમ વગેરે ફળની ખટાઈ નાખીને જાગલ પ્રાપ્ત રોના માત્રના રવ તાલે ભાત માપતર ખાવે

પથરીની શસ્ત્રક્રિયાએ યા ફરવવાના ઉપાય

ક્ષીરિવૃક્ષકવાયેણ વળં મશાલ્ય લેપયેત્ ।

પ્રવાળંડરીક્મજિણાયણાદ્દનયનોપયે. ॥૫૯॥

ઘનામયકે પવેત્તૈલમેખિરેવ નિશાન્વિતૈઃ ।

પછી જેમાંથી દૂધ નીકળે છે એવા વડ વગેરેના જડના કવાથથી પ્રભુને ધાવે અને તેના ઉપર સ્વન—કમળ, યજ્ઞદ, જીરીમધ અને પાણી લેપવે, એ સ્ત્રીયધાને લેપ કરવો, તેમ જ પ્રભુ ઉપર ચોપડવાનું તેવ પણ

એ બા ઓપધામા હજાર મેળવીને તે વડે નિશ્ચ કરવું
નથા તે પણ પ્રભુ ઉપર ચોપડવું

પથરીના પ્રભુને થેક : છતાં ચેષાબ ચાવું

ન થાય તો ઝામ, ઉત્તરબસ્તિ

દશાહં સ્વેદયેચ્છેન, સ્વાર્ગ સત્તરાત્રતઃ ॥૬૦॥

મૂત્રે ત્વગચ્છતિ વહેદમરીઘ્વામગ્નિના ।

સ્વાર્ગપ્રતિપત્તૌ તુ સ્વાદુપાયેરુપાચરેત્ ॥૬૧॥

તે યસ્તિભિઃ

અને દન હાડા સુધી રો વ્રણને સ્વેદન કર્મ
(દક) કરવું થક કર્યા પછી તાન ચાલિઓમા મૂત્ર
પોતાને કુદરતી માર્ગે ચાવું ન થાય તો પથરીના
ઝામને અગ્નિથી ઝામ દેવો પછી જ્યાર મૂત્ર પોતાને
માર્ગે ચાવું થાય ત્યારે ઘણા ગળવા દ્રવ્યથી નિશ્ચ
કેળી ઉત્તરબસ્તિઓ વગેરે તેના ઉપચાર કરવો

પથરીની ઘસકિયાનો ધા રૂમમાં પહેલાવું

અને પછીનું પથ

ન ચારોહેદ્યૃં રૂઢવળોડપિ સઃ ।

નગનાગાશ્વદુશ્ચ્ચોરથાધાપ્તુ ધ્રુવેત ચ ॥૬૨॥

પથરીનાવાયાનો પ્રભુ ઝામઈ ગયો હાય તોપણ
તેજી રૂમમાં પછી રોક વપ સુધી પાંત, હાથી, ઘોડો
ગાઠ, શી અને રથ ઉપર વડવું નહિ તેમ જળમાં
પણ તગવું (ભૂસકા મારવા, કૂદવું) નહિ

પથરી કાઢવાને ઘસકિયા કયાં ન કરવી ? નુકસાન

મૂત્રશુક્લવર્હૌ યસ્તિગુપ્તૌ સેવર્તી શુદમ્ ।

મૂત્રપ્રસેક યોર્નિ ચ શસ્ત્રેનાયૌ વિવર્જયેત્ ॥૬૩॥

પથરી કાઢવા માટે પ્રભુ કરવો હોય અથવા બીજા
કોઈ કારણસર પ્રભુ કરવો હોય તો મૂત્રવહ વગેરે સ્થાન-
માં શસ્ત્ર લગાવવું નહિ મૂત્રવહ વગેરે આઠ સ્થાન
નીચે પ્રમાણે છે મૂત્રને વહેનાર સોત, વીર્યને વહે-
નાર સોત, બસ્તિ, અને વૃષણ, સેવની, ગુદા, મૂત્ર-
પ્રસેક અને ચોર્નિ, મૂત્રને વહન કરનાર સોત કપા
વાથી બસ્તિ મૂત્રથી બસાઈ જવાથી મરણ થાય છે,
વોર્નિ વહન કરનાર સોત કપાવાથી પણ મરણ થાય
છે અથવા નપુનક થઈ જવાય છે બસ્તિ કે ગુદા
કપાવાથી તન્કાન મરણ નીપજે છે, અંડનું સોત કપા
વાથી ધ્વજબાન થાય છે (જિન, જનનેન્દ્રિય સિદ્ધિ-
વઈ જાય છે), સેવની અને ચોર્નિ કપાવાથી પીડ થાય
છે મૂત્રપ્રસેકના સોતનું છેદન થવાથી નાથી મૂત્ર
જડે છે, એટલા માટે એ આઠ સ્થાન કાપવા નહિ

દશશઙ્ગદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતથાને મૂત્રાગત-

ચિકિત્સિત નામિકદશોડ્યાયઃ ॥૨૧॥

અધ્યાય ૧૨ મો : પ્રમેહ(મેહ)ની ચિકિત્સા

અથાતઃ પ્રમેહચિકિત્સિતં દ્વાસ્થ્યાસ્થામઃ ।

હતિ હ સ્માદુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે રૂમે પ્રમેહ(મેહ)ના ઉપાય સમ
જાણીયુ રો વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે
પ્રમાણે કહી ગયા છે

બળવાન પ્રમેહરોગીને કરવાનાં સ્નેહન, વમન

વિરેચન, બસ્તિ, તર્પણ

મૈહિનો ઘલિનઃ કુર્યાદાદૌ વમનરેચને ।

સ્તિગધસ્ય સર્પવારિણિનિકુમ્ભાક્ષકરજ્જ્વેઃ ॥૧॥

તૈલૈસ્ત્રિકાષ્ટકાઘેન યથાસ્થ સાધિતેન વા ।

સ્નેહેન મુસ્તદેવાહ્વાનાગરપ્રતિવાપવત્ ॥૨॥

સુરસાદિકપાયેણ દશાદ્રાસ્થાપનં તતઃ ।

ન્યગ્રોષાદેસ્તુ પિત્તાર્તે રસઃ શુદ્ધ ચ તર્પયેત્ ॥૩॥

જે પ્રમેહવાળો રોગી સમકત હોય તેને બીજા
ઉપાય લાગુ કરતા પહેલાં સરસવ, કંડુ, નેપાનાનાં
મૂળ, બદેણ અને કરજ રો ઓપધાથી સિદ્ધ કરેલા
તેલ વડે, અથવા હવે પણ ત્રિકટકાદિ સ્નેહ (સ્વેદ
૧૭ થી ૧૮ માં) કહેવામાં આવેલ તે વડે, અથવા
રાગીના દોષ, પ્રકૃતિ વગેરે જોઈને તેને માફક આવે
એવા ઓપધાથી નિશ્ચ કરેલા સ્નેહ વડે દર્દીને સ્નિગ્ધ
કરીને પછી વમન અને વિરેચન આપવું, (કેમ કે
વમન, વિરેચન ૨૧૫વાથી પ્રમેહના કલેષ (બીનાય) ધમે
છે) વમન, વિરેચનથી રોગીને શુદ્ધ કર્યા પછી મુરસાદિ
ગમુના દ્રવ્યોના (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૩૦)
કવાથમાં મેાથ, દેવદાર અને સુંઠનું ચૂર્ણ પ્રતિવાપ
તરીકે નાખીને આસ્થાપન બસ્તિ આપવી જે રોગી
પિત્તથી પીડિતો હોય તો તેને ન્યગ્રોષાદિ ગમુના
ઓપધાના કવાથમાં મેાથ, દેવદાર અને સુંઠનું ચૂર્ણ
પ્રતિવાપ તરીકે નાખીને તેની આસ્થાપન બસ્તિ
આપવી પછી જ્યાં રોગીને પ્રમેહરાગો રોગી શુદ્ધ
થાય, ત્યાં તેને (જાગૃત પ્રાણીઓના) માંતગત વડે
તૃપ્ત કરવો

પ્રમેહવાળાને ઘમન ઓપધ આપવા : કારણ

મૂત્રમહરુજાગુલ્મશ્વયાસાસ્ત્રપતર્પણાત્ ।

તતોડ્ડુપધરશ્ચાર્યે શમનાતિ પ્રયોજયેત્ ॥૪॥

પ્રમેહવાળાનું અપનપણ કરવાથી મૂત્ર વધાર
જવાનો સ્ત્રોત થાય છે તેમ જ જોગો અને લય વગેરે

રોગ થાય છે માટે પ્રમેહની પાછળ બીજા રોગો ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે પ્રમેહરોગવાળાને ધમન ઔષધો નાપર્વા એ એમ ન કરવામાં આવે તો પ્રમેહ થમી જ્યા પછી પણ લગાર કરણ મળતા તે પછી પ્રકટ થાય છે (રોગ ફરીથી થાય છે)

લેખનું શોધન કરવાની બના છે એવા

પ્રમેહરોગીને ધમન ઔષધી જ આપવાં

અવંશોધ્યપ્ત સાન્યેવ સર્વમેહેષુ પાપયેત્ ।

જે પ્રમેહવાળા રોગીને લેખન ન થઈ શકે એમ હોય (સૂતસ્થાન ૧૮/૩ થી ૬, ૧૦ થી ૧૧, ૧૯/૩ થી ૫) તેને એવું પ્રમેહમાં ઉપર કહ્યું તેમ ધમન ઔષધ જ પાવા તેમને શોધન ઔષધ ન જ આપવા)

પ્રમેહની ધમન ઔષધી

વાત્રીરસસ્તુત્ત્વાં પ્રાઢે હરિદ્રાં માશિકાન્યિતામ્ ॥૫

વાર્ધાસુરાહ્વનિકલામુસ્તા વા ફવચિતા જલે ।

ચિત્રકનિકલાવાર્ધાકલિક્ષાન્

વા સમાશિકાન્ ॥૬॥

મધુચુક ગુહ્યવા રસમાપ્રલકસ્ય વા ।

આમળાના રસમાં હાદર ઈંદને તેમાં મધ નાખી ને સવારમાં પાનુ અથવા દારૂંદ, દેવદાર, ત્રિફળા, મોષ, એ ઔષધોના કવાથ પાણીમાં કરીને પાવો, અથવા ચિત્રે, ત્રિફળા, દારૂંદ અને ઈન્દ્રજવ, એ ઔષધોના કવાથ મધ સાથે પાવા અથવા ગુગ્ગુલુના રસ મધ સાથે પાવો, અથવા આમળાના રસ મધ સાથે પાવો-એ સર્વે ઉપાય પ્રમેહને ધમાવે છે

કફપ્રમેહના ઔષધ

રોધામયાતોપવકટ્ફલાના

પાઠાવડ્ઢાઝુનધન્યનાનામ્ ।

નાયત્રિદાર્વીરુમિહસવાર્ણા

કપ્તે ત્રયઃ ક્ષોદ્રયુતા કવાયાઃ ॥૭॥

જે કફથી થયેલા પ્રમેહ હોય તે લોધર, હરે, મોષ અને કાયફળના કવાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પાવો, અથવા પહારમૂળ, વાવડિંગ, સાદડ અને પાણુ નો કવાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પાવો, અથવા ખેર, દારૂંદનદર, વાવડિંગ અને ધાવડે, એ ઔષધોના કવાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પાવો એ ત્રણે કવાથ કફપ્રમેહને ધમાવનારા છે

પિત્તપ્રમેહના ઔષધી

હરીરોધાઝુનચન્દનાનાં

પટોલનિમ્બામલકામૃતાનામ્ ।

રોધામ્યુકાલીયકવાતકીનાં

પિત્તે ત્રયઃ ક્ષોદ્રયુતાઃ કવાયાઃ ॥૮॥

વીરણુ, વાળો, લોધર, સાદડ અને ચદન (કંત ચદન) ના કવાથમાં મધ નાખીને પાવો, અથવા પટોળ, ત્રીમરો, આમળા અને ગુગ્ગુલુના કવાથમાં મધ નાખીને પાવો, અથવા લોધર, વાળો, દારૂંદનદર અને ધાવડી એ ઔષધોના કવાથમાં મધ નાખીને તે કવાથ પાવો એ ત્રણે કવાથ પિત્તપ્રમેહને ધમાવનારા છે

કફપ્રમેહ અને પિત્તપ્રમેહમાં અન્નપાન

યથાસ્થમેભિઃ પાનાન્નં યથગૌધૂમમાવનાઃ ॥૯॥

ઉપર કફપ્રમેહ અને પિત્તપ્રમેહના જે કવાથ બતાવ્યા છે, તેમની સાથે રોગીના દોષને વિચાર કરીને ઉપર કહેલા લોધર વગેરેમાંથી અન્નપાન બનાવવા તથા ઉપર કહેલા કફના અને પિત્તના પ્રમેહ માટે કહેલા ઔષધોની ભાવના જવ તથા ઘઉંને આપીને તેનું અન્નપાન બનાવવું

વાતપ્રમેહના ઔષધની બનાવટ

વાતોલ્લવેષુ સ્નેહાશ્વ પ્રમેહેષુ પ્રલપ્યેત્ ।

જે પ્રમેહમાં વાયુનું બળ અધિક હોય તેમાં એ જ ઔષધ વડે સ્નેહ સિદ્ધ કરીને રોગીને આપવા.

મધ્ય પ્રમેહમાં સામાન્ય પથ્ય

મપૂપસકવાઢ્યાવિવેધાનાં વિકૃતિર્હિતા ॥૧૦॥

ગજાશ્વગુદમુકાનામથવા લેણુજન્મનામ્ ।

લૂણચાન્યાનિ મુદ્રાયાઃ શાલિજીર્ણઃ સપશ્ચિકઃ ॥૧૧

ધીકુકુટોઽમ્લઃ સ્લક્ષસ્તિલસર્વપકિદ્વજઃ ।

કપિથં તિન્દુકં જમ્યૂસ્તસ્કૃતા રાગવાહવાઃ ॥૧૨

તિક્તં શાર્કં મધુ ઘેષ્ટા મહ્યાઃ

શુષ્કાઃ સસકચઃ ।

ધન્વમોહાનિ શૂલ્યાનિ

પરિશુષ્કાણ્યયસ્કૃતિઃ ॥૧૩॥

મચ્ચરિણસવા જીર્ણઃ સીધુઃ પકરસોદ્ભવઃ ।

તયાઽસનાદિસારામ્યુ

વર્ધામ્નો માશિકોવકમ્ ॥ ૧૪ ॥

જવની વાનીનો જેવો કે, પૂરીઓ, સાયુ, પાટય વગેરે પ્રમેહવાળાને હિતકારક છે તેમ જ ગાય કે ઘેણને જવ ખવડાવીને પછી તેમના છાત્રમાંથી જવ કાઢી લઈને તેની પૂરીઓ, સાયુ વગેરે કરીને રોગીને આપવા તે પણ હિતકર છે અથવા વાનિયા જવ (જે વાંસમાંથી થાય છે તે જવ) ની પૂરીઓ, સાયુ વગેરે કરીને રોગીને આપવાં હિતકર છે બટી, સાથે વગેરે નુસંધાન, મજ

વગેરે ઉલ્કા કઠોથ, જૂના શાળ ચોખા કે સાઈ ચોખા એ અન્ન પ્રમેહવાળાને હિતકર છે શ્રીકૃષ્ણે નામે ખલ લેમા તલ અને સરસવતી ખોળ નાખવામા આવે છે તથા જે છેડા કાઢી નાખેલા ઘઉં, આદના કકડ વગેરે થી બનાવવામા આવે છે, અને જે માખવામા પ્રસિદ્ધ છે, તે પ્રમેહવાળાને હિતકર છે કોંઠું, જેઠોચણુ અને જામું, એ પ્રમેહવાળાને હિતકર છે, તથા કોંઠું, જેઠોચણુ અને જામુંથી બનાવેલા રાગ, ખાડવ પપ્પ હિતકર છે વળી કડવું શાક, મધ, ત્રિકુળા, સાથુ અને સુકા ભોજન સોપામા પથેલીને શેકયુ હોય અને અતિથય પકવ થવાથી જે સૂકું થયું હોય તેવું જાગવ પ્રાણીઓનું માંસ—એ સર્વે પ્રમેહવાળાને હિત કરનારા છે વળી ઉવે પછી (શ્લોક ૨૮મા થી ૩૨ મા) અપરકૃદિ કહેવામા આવે છે તે, જૂનું મધ, જૂનું અરિષ્ટ, જૂના આસવ, પકવ રસમાથી બનાવેલું સોધુ નામે મધ, (સૂ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૧૮ મા આપેલા) અસનાદિ વર્ગનું સાસળું, દર્ભનું જળ અને મધપાણી, એ પણ પ્રમેહ વાળાને હિતકર છે

કેવા જવનો સાધુ કેવી રીતે પીવે?

વાસિતેષુ ચરાપવાથે શર્ધરી શોપિતેઘઃ ।

પથેષુ સુકુતાન્ સત્કૃન્

સર્વોદ્રાન્ સીધુના પિત્તે ॥૧૫॥

જવને ત્રિકુળાના કવાથમાં આખી રાત પલાળી રાખવા પછી દિવસે તેને નૂતરી નાખવા, પછે તેના સાચી રીતે સાધુ કરીને તેમા મધ નાખીને તેને સોધુ સાથે પીવે.

કષ્પિતના પ્રમેહ ઉપર પુષ્પચૂર્ણ

શાલસતાક્ષમિલ્લદૃશકાક્ષકપિત્તયત્નમ્ ।

રોહીતર્કં ચ કુસુમ મધુનાઽધાત્સુચૂર્ણિતમ્ ॥૧૬॥

કાકપિત્તપ્રમેહેષુ પિત્તજાત્રીરસેન યા ।

રાજનું આદ, ચેણીયે, કપોથ, બહેરુંનું વૃક્ષ, કોદી અને રાહીયે, એટલા વૃક્ષોના ફૂલનું ચૂર્ણ કરીને મધ તાથે ખાવું જે તે પ્રમેહ કફ અને પિત્તને (બેન્ડ) હોય તો એ જ ચૂર્ણ આમશાના સ્વચ્છ સાથે પીવું

વાતકૃન્, પિત્તના કે મિઠા દોષોના પ્રમેહમા સ્થેય

ત્રિભુજકનિશારોપ્રસોમપલ્લવચારુતેઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ્માકામન્તકારિષ્વન્દનામુલ્લીપર્કઃ ।

પટોલમુસ્તમશિષામાત્રીમહાતર્કઃ પચેત્ ॥ ૧૮ ॥

તૈલ વાતકફે પિત્ત ઘૂત મિથેષુ મિશ્રકમ્ ।

ગેખર, હરદર, લોપર, ખેર, વચ, તાદર,

પદ્માકષ, ધોળા કાચનાર, કફ, ચંદન, અગર, અલમોદ, પટોળ, મોથ, મજ્જ, રેણુકબીજ, ભિલામા, એ આપ-ધોનો કડક કરીને તે વડે તેલ સિદ્ધ કરવું અને તે વાત કફ પ્રમેહમા પીવું જે પિત્તપ્રમેહ હોય તો એ જ ત્રીપથના કડકથી થી સિદ્ધ કરવું અને પીવું તથા ભેગા હોય હોય તો એ જ કડક વડે થી તથા તેલ બને વાના સિદ્ધ કરીને પીવા.

મધ પ્રમેહમા ધાન્યતરણુત

દશમૂલશટીદન્તીસુરાદ્ય દ્વિપુનર્નવમ્ ॥ ૧૯ ॥

મૂલ સ્તુગર્કયોઃ પચ્યા મૂકદમ્બમહાકર્મ્ ।

કરજ્ઞી ચરુનામૂલં પિપ્પલ્લાઃ પોષર્કં ચ યત્ ૨૦

પૃથક્ દશપલં પ્રસ્યાન્ યવકોલકુલત્પતઃ ।

ત્રીશ્ચાષ્ટગુણિતે તોયે વિપચેત્પાદર્શિતા ॥ ૨૧ ॥

તેન દ્વિપિપ્પલીચવ્યવચાનિચુલરોહિયેઃ ।

ત્રિવૃદ્ધિદ્વક્ષમ્પિલ્લમાર્ગીવિશ્વૈશ્વ સાધયેત્ ॥૨૨॥

પ્રસ્થં ઘૃતાજ્ઞયેત્સર્વાસ્તન્મેહાન્ પિટિકા વિપમ્ ।

પાષ્ણદ્વિપ્રધિગુલ્માશઃ શોષશોકાગ્નોદયમ્ ॥૨૩॥

શ્વાસ કાશં વર્મિ વૃદ્ધિઃ ક્રીદાનં વાતશોગિતમ્ ।

કુષ્ઠોન્માદાવપસાર ધાન્યન્તરમિદ્ ઘૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥

દધિમૂલ, પટકવૃક્ષ, નપાળો, દેવદાર, બેન (ધાત્રી અને રાત્રી) સાંટીચે, ઘરનું મૂળ અને આકાશનું મૂળ, હરદ, ભૂમિકદબ, ભિલામા, કરજનું અને પુતિ કરજનું મૂળ, વરણનું (વાલરુણનું) મૂળ, પીપથે-મૂળ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વે ત્રીપથ જુદાં જુદાં નાનીસ નાનીસ તોલા લેવાં. જવ, ઘોર અને કળથી એ ત્રણને જુદા જુદા ચોતક તોલા લેવાં પછી તે સર્વે નો આઠગણ પાણીમા કવાથ કરેલા તે કવાથ ડિકામાં ડિકામાં જતાં જતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેમા પીપર, નલપીપર, રજક, વજ, નેતર, રેહિત ધાત, નલોતર, વાવરિન, કપિચ, ભારંગ અને બીજાં એ ત્રીપથોના કડક નાખીને ચોતક તોલા થી તિલ કરવું એ થી ખાવાથી સર્વે પ્રકારના પ્રમદ, પ્રમેહ પિટિકાના, વિર, પાડરોન, નડ, નોતો, લન્ન, સોચ, સોષ (સા) તન, કૃત્રિમ જેઠ, ઉલ્લનન, દમ, પાત્રી, લિવડી, વપલરન, નાના, પા, ચામડીના તન, ચાંપડ, વાઈ એ સર્વે તન મટે છે એને ધાન્યતરણુત કહે છે.

મધ પ્રમેહ વગેરે ઉપર ગ્રેષ્ઠતર

રોમ્મૂર્વાશટીવેદ્યમાર્ગાનનનલ્લવચારુ ।

શલિજ્ઞન્ત્રિયક્ષપતિવિપાપ્રિધાન્ ॥ ૨૫ ॥

દે વિશાલે ચતુર્ગાવ મૂનિચ્ચ વટુરોહિણીમ્ ।

ચવાનીં પીષ્કર પાઠાં ઘનિય ચઘ્ય ફલત્રયમ્ ॥૨૬
કર્પાશમમ્બુકલશે પાદશેષે સ્ત્રતે હિમે ।

ઘ્રી પ્રસ્થો માક્ષિકાક્ષિપ્ત્વા રક્ષેત્પશુમુપેક્ષયા ॥
રોધાસવોઽયં મેહાશં શ્વિત્રકુષ્ઠાચિહ્નમીન્ ।
પાણ્ડુચ પ્રઘણીદોષ સ્પૂલતાં ચ નિયચ્છતિ ॥

બોધર, મૂર્વા (મેરવેલ), પટ્ટક્યુચે, વાવડિય, ભારગ, તગર, નખલ, હલકી જાતની શેષ, ઈન્દ્રજવ, ઉપલેટ, પહાણી બોધર, કાચ, અતિવિષ, ચિત્રા, બન્ને પ્રકારની વિશાલા (ઈન્દ્રવાલ્હી), ચતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર), કરિયાતુ, કુંકુ ચવાની અજમો, પુષ્કરમૂળ, પહાડમૂળ, પીપરીમૂળ, ચવક, ત્રિકુષા, એ સર્વ ઔષધો રોકરોકે તોલ્યા વઈને તેને એક દ્રોણ પાણીમાં નાખીને ક્વાથ કરવો. પછી જ્યારે ઊકળતાઊકળતા તેમાંથી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને ગાળી વઈને ઠડુ કરવું પછી તેમાં એકસો અઢાવીસ તોલા મધ નાખીને તેને એક પાત્રમાં નાખીને બધ કરીને એકાત જગ્યાએ હવાબાચવાબા સિવાય પદર દિવસ રહેવા દેવું એ રીતે તૈયાર થયેલા આસવને રોધાસવ કહે છે એ રોધાસવ પીવાથી પ્રમેદ, હરસ, ચામડીના રોગ, ધોળા કોઠ, અરુચિ, કરમિયા, પાડુરોગ, ગ્રહણીરોગ અને ચરબી વધી જવાથી શરીર જડુ થઈ જાય છે, તે રોગ મટે છે

બધા પ્રમેદ વગેરે ઉપર અપસ્કૃતિ સાધયેદસનાદીનાં પલાનાં વિશતિ પૃથક્ ।
દ્વિવહેડપા ક્ષિપેત્ત્ર પાદસ્યે દ્વ શતે ગુડાવ ॥૨૭
શ્લોદ્રાદકાર્યે પલિક ઘસ્ટકાર્દિ ચ કલ્પિતમ્ ।
તલ્લોદ્રપિપ્પલીચૂર્ણપ્રવિઘ્ને પૂતભાજને ॥૩૦॥
સ્થિતં દ્વદે જતુચ્ચતે યવરાશૌ નિષાપયેત્ ।
હિદિરાક્ષારતસાનિ યદુશોડત્ર નિમજ્જયેત્ ॥૩૧॥
તનુનિ તીક્ષ્ણલોહસ્ય પત્રાણ્યાલોહસસ્ત્રયાવ્ ।
અયસ્કૃતિઃ સ્થિતા પીતા પૂર્વસ્નાદયિકા ગુણે ।
સૂત્રસ્યાનર્મા (અ. ૧૫, શ્લોક ૧૮માં) અસનાદિ ગણના ઔષધો કરેલા છે તે દરેક ઔષધ વીસવીસ પલ લેવા, અને તેને આઠ દ્રોણ પાણીમાં નાખીને ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરવો પછી એ ક્વાથ ગાળી વઈને તેમાં આઠસો તોલા ઓગ નાખવો. એકસો અઢાવીસ તોલા મધ નાખવું અને વત્સકદિ ગણના ઔષધો (સૂ. સ્થાન અ. ૧૫, શ્લોક ૩૩, ૩૮) એકએક પલ વઈને તેમાં કલક કરીને નાખવો. પછી એક મળખૂત અને ઘી ભરવાનું માટીનું વાતમું જે લાખથી લાખિયું (લાખ ચોપડું) હોય તેની

અદર ચારે પાસ પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ ચોપડીને તેમાં તે સર્વ ક્વાથ વગેરે નાખવું પછી તે વાતમુંને બંધ કરીને જવના ઠગલામાં દાટી મૂકવું પદર દિવસ પછી તેને બહાર કાઢીને, પોલાદના વરખ જેવાં બારીક (અતિ પાતળા) પતરાં ખેરના અંગણમાં લાલચોળ તપાવીને તે વાતમુંમાં ભોળવા. વળી ફરીને બહાર કાઢીને તપાવવા તથા ભોળવા, જ્યાં સુધી તે પતરા પેલા આસ વધા ગળી જાય, ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે કરવું એ રીતે રાસકૃતિ બને છે એ પીવાથી પાછળ કહેલા રોધાસવ કરતા વધારે ગુણ થાય છે (આસવમાં ભોળવાના પત્ર ચતુ વજન ચોસઠ તોલા જેઈએ)

પ્રમેદ માટે ૫૫૫ આધારવિહાર

ક્ષસમુદ્વર્તન ગાઢ વ્યાયામો નિશિ જાગર ।

યચ્ચાન્યચ્છલેષમેદોઘ્ન બહિરન્તઃક તદ્વિતમ્ ॥૩૩

પ્રમેહરોગમાં શરીર જે ઉદ્વર્તન ચોળવાનું (નીચેથી ઊંચે ચોળવાનું દ્રવ્ય) હોય તે લૂખું જેઈએ અને તે ભાર દઈને ચોળવું, હલકે હાથે ચોળવું નહિ, કસરત કરવી, યાત્રે જાય અને બીજા પણ જે ઉપચાર કહે અને ચરબીના નાશ કરનારા હોય, તે શરીરની બહાર અને શરીરની અદર કરવા તે હિતકર છે

ઉપદ્રવો સાથે બધા પ્રમેદ મટાડે

એવું રક્ષાપન

સુમાયિતા સારજલેસ્તુલા પીવા ઘિલોદ્ગવાત્ ।
સારામ્બુતૈવ મુજ્જાન શાલીન્ જાજ્જલજૈ રલે ॥૩૪
સ્વર્નામ્બિભવેન્મેહાન્ સુવદ્વપદ્રવાનપિ ।
ગણ્ડમાલાશુંદ્રમ્નિયસ્થોસ્પકુષ્ઠમગન્દરાન્ ॥૩૫॥
હ્રિમસ્ત્રીપદશોફાંઘ પર ચૈતદ્રલાયનમ્ ।

ખેરસાર વગેરે સારના પાણી વડે ચાર સો તોલા શિવાજીબને સાચી રીતે ભાવના આપીને તે શિવાજીબને તે જ ખેરસાર વગેરે સારના પાણી સાથે ખાવો તથા ખેરસાર વગેરે સારના પાણી સાથે શાલી ગ્રગરના ચોખાનો ભાત તથા જાગલ પ્રાનપુરોનો અસરસ ખાવો તથા પીવો. એ રીતે કરવાથી કઠમાળ, અનુદ, રસોળી, શરીરની સ્પૂલતા, ચામડીના રોગ, ભગદર, કરમિયાના રોગ, હાથોપગ, સોજ, એ રોગ મટે છે, ને જે જે જાતના પ્રમેદ થયા હોય તે તે સર્વ જાતના પ્રમેદ પલુ તેના અનેક ઉપદ્રવો તથિત નાશ પામે છે આ ઔષધ શ્રેષ્ઠ રવાયન છે

નરેત્ર પ્રમેદરોગની માટે ઉપાય

અઘનફલત્રપાદચરહિતો મુનિવર્તનઃ ॥૩૬॥

યોજનાનાં શત યાયાત્ સનેદ્ધા સલિલાશયાન્ ।

ગોશઠ્ઠમૂલવૃત્તિર્વા ગોભિરેવ સહ ભ્રમેત્ ॥૩૭॥

જે પ્રમેહવાળા માણસના ધરમાં ધન હોય નહિ; અર્થાત્ જની પાસે ઔષધ માટે ખર્ચ કરવા જતું દુલ્પ ન હોય, તેણે છત્રી વિના અને જોડા વિના મુનિ જેવું જીવન ગાળીને આઠસોનવસો માઈલ ચાલવું, અથવા ૬૪ાથય (તળાવ) જાતે ખાદવા, રાથવા ગાળના છાણ અને મૂત્ર ઉપર નિર્વાહ કરીને (=ખાઈ પીને) ગામોની સાથેસાથે ભ્રમવું

દૂધળા પ્રમેહરોગીનું ઔષધ

દૂધયેદોવદાહારૈરમેદોમૂલૈ કુશમ્ ॥

જે માણસ શરીરે દૂધ (પાતળો) હોય તેને વરની અને મૂત્ર ઉત્પન્ન ન કરે એવાં ઔષધ અને આહાર ખવડાવીને તેનું બુ હણ કરવું (શરીર વધારવું) (અર્થાત્ તેને બુ હણ ઔષધ અને ખોરાક આપવા, પણ તે મૂત્ર અને વગીને વધારે એવા ન જોઈએ)

પ્રમેહપિટિકાઓની ચિકિત્સા

શરત્રિકાયાઃ પિટિકાઃ શોફલક્ષમુપાચરેત્ ॥૩૮॥

અપકા ઘળવત્પન્થાઃ

પ્રમેહના રોગીને શરત્રિકા વગેરે ફોલીઓ (નિ ૧૦/૨૩ા થી ૩૬) થાય છે, તે જ્યાં સુધી પાકે નહિ ત્યાં સુધી તેની ચિકિત્સા સોજની પેઠે કરવી જો તે પાકેલી હોય તો તેની ચિકિત્સા વણ પ્રમાણે કરવી

પિટિકાઓના પૂર્વરૂપમા ઉપાય

તાસાં પ્રાદૂપ્ત યવ ચ ॥

ક્ષીરિવૃક્ષામ્ પાનાય વસ્તુમૂર્ચં ચ શસ્યતે ॥૩૯॥

તીક્ષ્ણં ચ શોષનં, પ્રાયો દુધિરેચ્યા હિ મેહિનઃ ॥

એ પિટિકાઓની પૂર્વરૂપની અવસ્થામા રોગીને વડ, પીપળો વગેરે જામાથી દૂધ નીકળે છે એવા વૃક્ષો કવાય પીવા આપવો, તેમ જ ઘેટાનું મૂત્ર રોગીને પાવું, એ પણ કોષ્ટ છે વળી પ્રમેહવાળાને ચોષન (વિરેવન) નીકળું (તખત) આપવું; કેમ કે પ્રમેહવાળાને જુલાબ થતા કદમ છે

પિટિકાઓ પાકી હોય તેનો ઉપાય

તૈલમેલાવિના કુર્યાંઘ્રજેન યજ્ઞરોપણમ્ ॥૪૦॥

ઉદ્ઘર્તને કયાયં તુ યોગારગ્વધાદિના ॥૪૧॥

પરિવેકોડસનાયેન પાનાચં વત્સકાદિના ॥૪૨॥

પિટિકાઓ પડત થવાથી પ્રમૂંચ થઈ હોય તો એવાદિ નાનકા ઔષધો વડે તેવ તિલ કરવું, અને તે તેવ પ્રમૂંચે ચેપડાવું. તેથી પ્રમૂંચે અકુર આવે છે. પ્રમૂંચા ઉદ્ઘર્તન કરવા માટે આરગ્વધાદિ નાનકા ઔષધો વડે

કવાય કરીને તે વડે ઉદ્ઘર્તન કરવું. પ્રમૂંચ ઉપર અસનાદિ ગણના ઔષધોના કવાય કરીને તેની ધાર કરવી (છાંટવું) તથા વત્સકાદિ ગણના ઔષધો વડે અન્નપાન નિબ્ધ કરીને તે રોગીએ ખાવા

પિટિકાઓ થા રૂબવાના ઉપાય : અન્નપાન

પાતાચિત્રકશાર્ફાસારિવાકણ્ટકારિકાઃ ॥

સતાઘ્નં કોટજં મૂલં સોમલકં તુપદ્મમ્ ॥૪૩॥

સચ્ચૂર્ણં મધુના લિહ્યાત્તદ્ચૂર્ણં નવાયસમ્ ॥

પદ્મામૂળ, ચિત્રો, કર્કર, સારિવા (કળીવેલ, કપરી), રીંગણી, શેહીડી, ઈન્દ્રજવનું મૂળ, ખેર, ગર-માળો, રો ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને મધમા ચાટવું તે જ પ્રમાણે (જેને કાટ ન ચડ્યો હોય એવા) નવા ગળ-વેલ લોખડના વરખના ચૂર્ણને પણ મધ સાથે ચાટવું

અસાધ્ય મધુમેહનો ઉપાય

મધુમેહિત્વમાપન્નો મિપગ્નિઃ પરિવર્જિતઃ ॥૪૩॥

શિલાજનુતુલામધાત્મમેહાર્તઃ પુનર્તવઃ ॥૪૩૧॥

પ્રમેહના રોગવાળાના પ્રમેહમાથી જ્યારે વધતા વધતા મધુમેહ થાય છે, ત્યારે તે અસાધ્ય કહેવાય છે. એ રીતે મધુમેહ રોગ જોને થયો હોય અને વેધોએ પણ જોને રાસાધ્ય ગણીને તદ્દા દીધા હોય, તે પણ જો નારસો તોલ્યા શિલાજિત આવે, તો તે પ્રમેહથી પીપ્પતો માણસ પાછો નવો થાય છે, નીરાગી થાય છે.

ખરનાદના ૫ થયા દરેક જાતના પ્રમેહના જુદા-જુદા ખાસ ઉપચાર હતા છે, તે નીચે પ્રમાણે છે (જવપ્રમેહ વગેરેના લક્ષણ માટે જુઓ નિદાન-સ્થાન અં. ૧૦, ક્ષેત્ર ૮ થી ૧૮.)

૧ જવપ્રમેહમા પીપળો, સુખડ, અંગી અને પાદામૂળ, જો ઔષધોના કવાય પીવો

૨ ઈંજુપ્રમેહમા પદ્મામૂળ અને વાવડિંગેના કવાય પીવો.

૩ ચાંદ્રપ્રમેહમા તુવેરની દાન અથવા પીપી કફેડ ફિનકર છે.

૪ વારણપ્રમેહમા અર્જુનવૃક્ષ(સાદડ)નો કવાય પીવો

૫ પિટમેહમા હમદર અને નાકર કંડ પાણી સાથે પીવો

૬ મુકમેહમા ડિના પાણી સાથે અથવા સુચ સાથે લીમડ પીવો.

૭ નિતામકમા ચિત્રો, ફિંગ અને ઉપરેટનો કવાય પીવો.

૮ શીત્રમેહમાં લીમડનો કવાય પીવો.

૯ શનીમેહમા પાપાણુબેદનો કવાથ સુરા સાથે પીવે શ્રેષ્ઠ છે

૧૦ વાલામેહમા ત્રિકૃણા તથા ગોખરનો કવાથ પીવે

૧૧ કારમેહમા શક્તી (સાધાઈ), વાળો, સિધવ અને વળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ આપવું એ હિતકર છે

૧૨ નીલમેહમા લોધર, મજ્જા અને કદબનો કવાથ પીવે

૧૩ કાલમેહમા બહેડનો કવાથ અથવા બહેડનો કદક કોષ્ટ છે

૧૪ નિશામેહમા ધાવડી, પપકાષ, મજ્જા, એ ઔષધોનો કવાથ પીવે

૧૫ માનિકમેહમા ત્રિકૃણા, મોથ, વીરલુવાળો, પપકાષ અને લોધર, એ ઔષધોનો કવાથ પીવે

૧૬ લોહિતમેહમા ત્રિકૃણાનો કવાથ સાથે શિવા નિત પીવે

પ્રમેહવાળાનું શોધન—વીરલુવાળો, નસોતર, આમળા, મોથ, રસાળન, કડું, અતિવિષ, લોધર, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ ખેરના પાનું સાથે થીવું પ્રમેહના શેગવાળાને એ શોધન (વિરેચન) સારુ છે

હવ્યદાન્નદયે તત્તથે ચિકિત્સિત્થાને પ્રમેહચિકિ-
સ્તિત નામ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૨॥

અધ્યાય ૧૩ મો : ગડની અને વધરાવળની ચિકિત્સા

વિદ્રધિ (ગડ) એ પ્રમેહનો ઉપદ્રવ છે માટે પ્રમેહની ચિકિત્સા કદા પછી વિદ્રધિની ચિકિત્સા કહેવી થાય ધારી વાગબટ કહે છે કે

અથાતો વિદ્રધિશ્ચિકિત્સિકિ-

સિતં ઘ્યાયશાસ્યામઃ ।

इति ॥ स्नाहुरात्रेयादयो महर्षय ।

હવે વિદ્રધિ (ગડ) અને વૃદ્ધિ(વધરાવળ)ની ચિકિત્સા અમે સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

બાહ્ય વિદ્રધિ(ગડ)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૫ થી ૭)

કાથા અને પાકા ગડના ઉપચાર

વિદ્રધિ સર્વમેવામ શોકલસમુપાચરેત્ ।

પ્રતતં ચ દરેદ્રકં પક્વે નુ મ્પવત્કિયા ॥૧॥

સર્વે પ્રકારના વિદ્રધિ જ્યારે કાથા હોય ત્યારે તેની ચિકિત્સા સોજની પેઠે કરવી (જળો મૂકાવીને) તેમાંથી લોહી સતત ખેંચી કઢાવવું, અને તે વિદ્રધિ પાકે ત્યારે પ્રણની પેઠે ઉપચાર કરવા (કાથા ગૂમડાને પાકવા ન દેવા માટે જળો મૂકાવીને, ફત્ત ખોલાવીને કે રૂમડીથી લોહી કઢાવતા રહવું)

વાયુના ગડની ચિકિત્સા

पञ्चमूलजलेघ्नोत वातिक हवणोत्तरैः ।

भद्रादिवर्गपष्टपाह्नतिलेरालेपयेद्वणम् ॥ ૨ ॥

વાયુના વિદ્રધિમા યથેવા ઘાને પચમૂળના કવાથ વડે ધોવા તથા પાછળ કહેલા ભદ્રાદિ વર્ગના ઔષધો (સૂ સ્થા ૨ ૧૫, શ્લોક ૨૫) લેટીમધ, તથા અને સિધવ, એ ઔષધો વાટીને પ્રણ ઉપર લેપ કરવો

વાયુના ગડનો ઘા થી રીતે ધોવો

અને રુચ્ચવે ?

वैरेचनिकयुकेन त्रैवृतेन विबोध्य च ।

विदारीवर्गसिद्धेन त्रैवृतेनैव रोपयेत् ॥ ૩ ॥

(સૂ સ્થા અ ૧૫, શ્લોક ૨મા કહેલા) વિરેચન કરનારા દ્રવ્યમા નસોતર નાખીને પ્રણને તાક કરવો તથા (સૂ સ્થાન અ ૧૫, શ્લોક ૯મા કહેલા) વિદા વાદિ વર્ગના ઔષધોથી તિલ્લ કરવા નસોતરના સ્નેહથી તેનું (પ્રણનું) શેપણ કરવું, અકુર આણવા (ફાવવો).

પિત્તના ગડની ચિકિત્સા

क्षालितं क्षीरितोयेन लिम्पयष्टयमृतातिलैः

पित्त घृतेन सिद्धेन मज्जिष्ठोशीरपक्वकैः ॥ ૪ ॥

पयस्याद्विनिशाश्रेष्ठायष्टીवृर्धश्च रोपयेत् ।

व्यप्रोधादिप्रवालव्यस्कलेष्व

વડ વગેરે દૂધ નીકળે એવા વૃનના કવાથથી પિત્ત વિદ્રધિના પ્રણને ધોવો તથા લેટીમધ, ગળો ૨ ને તબનો કદક કરીને તેને બહારથી લેપ કરવો પછી મજ્જા, વીરલુવાળો, પપકાષ, શીરકાકોલી, હાદર, દારુદાદર, ત્રિકૃણા, લેટીમધ, એ ઔષધોનો કવાથ કરીને તેમા સ્નોત્રિધિમાં કદા પ્રમાણે ઘી તથા દૂધ નાખીને રો ન ઔષધોના કદક વડે ઘી તિલ્લ કરવું એ ઘી વડે પિત્તવિદ્રધિના પ્રણને ફાવવો, અકુર આણવા અથવા વડ વગેરે દૂધ નીકળે એવા ગડના પ્રવાહ (કુમળા પાદડા), ઘાવ નાને ફાવો ઘી તિલ્લ કરીને તે ઘી વડે ફાવવું

કદા ગડની ચિકિત્સા

कफज पुनः ॥ ૫ ॥

આત્મચાદિના ઘોત સરુકુમ્મનિશાતિલે ।

લિપેત્કુલતિયકાદન્તી-

ત્રિવૃક્ષપ્રામાણિતિલ્લકૈઃ ॥ ૬ ॥

સસંયોગેઃ સગોમૃતૈસ્તૈલં કુર્વાત રોપણમ્ ।

કંફના ગડના ગ્રાફને ગરમાણના ક્વાથ વડે ધોવા તથા જવનો સાથુ, નસેતર, હથેર, તલ, એ ઓષધોના કંક વડે બહાર લેપ કરવો અને કળથી, નેપાળો, નસેતર, પીપર, ચિત્રો, લોધર, સિંધવ અને ગાયન મૂત્ર, એ ઓષધો વડે તેલ નિદ્ર કરીને તે તેલ ધા ફાવવા માટે વાપરવું

સ્તવિદ્રધિ અને આંગુલવિદ્રધિના ઉપાય

રક્તાગન્ત્વદ્વે કાર્યા પિત્તવિદ્રધિચિકિત્સા ॥ ૭ ॥

લોહી કોષવાથી થયેલા તથા જલ વગેરે રાગનું કારણથી થયેલા વિદ્રધિની ક્રિયા પિત્તવિદ્રધિની ક્રિયા જેવી કરવી (અર્થાત્, જે ઓષધો અને જે કર્મ પિત્ત વિદ્રધિમા લાગુ પડે છે તે ઓષધો અને તે કર્મ સ્તવ વિદ્રધિ તથા જલવિદ્રધિમા લાગુ પડે છે)

ઉપર બહિર્વિદ્રધિની (બાહ્ય વિદ્રધિની) ચિકિત્સા કદા પછી અંતર્વિદ્રધિ એટલે ધરીની અંદર જે વિદ્રધિ થાય છે તેની ચિકિત્સા કરે છે

કાચા અંતર્વિદ્રધિના ઉપાય

(શ્લોક ૭૫ થી ૧૦)

કવાથ

શરણાદિગણકાયમપક્વેઽધ્યન્તરોત્થિતે ।

ઋષકાદિમતીવાપ પૂર્વાદૃષે વિદ્રધૌ પિવેત્ ॥ ૮ ॥

અંતર્વિદ્રધિ જે કાચુ હોય તે વરદ્યાનુસૂચા ઓષધોના કવાથ કરીને તેમા ઊંડાદિ ગરુના ઓષધોનું મૂર્હા પ્રતિવાપ તળે નાખીને વિવનના પૂર્વભાગમા અર્થાત્ સવારમા પીવું

ધી, નિષ્ઠ અને અનુચલનશક્તિ

પૂતં વિરેચનદ્રઘેઃ સિદ્ધ તાઘ્યાં ચ પાયયેત્ ।

નિઘ્નં સ્નેહર્શતિ ચ તાઘ્યામેવ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૯ ॥

શરીરની અન્નના ભાગમા ઉત્પન્ન થયેલું વિદ્રધિ જે પાડનું ન હાય તો વાપુ વગેરે જે દોષથી તે ઉત્પન્ન થયું હોય તે દોષને લેવા વિરેચન ઓષધોથી સિદ્ધ કરે, ધી નેત્રીને પાડનું તથા વન્ન્યા નમના અને ઊંડાદિ ગરના ઓષધો વડે નિદ્ર કરે, ધી પાડ, તેજ વન્ન્યાદિ અને ઊંડાદિ ગરના ઓષધો વડે નિદ્ર કરવા સ્નેહ વડે અનુચલનશક્તિ આપવી તથા તે જ ઓષધોથી નિઘ્નશક્તિ આપવી

અન્નપાન, લેપ

પાનમોજનલેપેષુ મધુશિયુઃ પ્રયોજિતઃ ।

વક્તાવોપો યથાદોષમપક હન્તિ વિદ્રધિમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે દોષથી અંતર્વિદ્રધિ થયું હોય તે દોષને મટાડે એવા ઓષધો આવાપ તરીકે ચાતા સરગવાના કવાથમા નાખીને એ કવાથ ખાવામાં, પીવામાં અને લેપ કરવામાં વાપરવાથી કાચા ગડનો નાશ થાય છે

ગડ, ગોળો, રતવા, દાહ, મોહ, મદ, તાવ, તરસ,

મૂર્છા, ઊલટી, હૃદયરોગ, સ્તવપિત્ત, કુઠ

અને કમળો મટાડે એવા ઓષધો

(શ્લોક ૧૦૫ થી ૧૧૭)

કવાથ

ત્રાયન્તીત્રિકલાનિમ્બકટુકામધુકં સમ્ ।

ત્રિવૃત્પટોલમૂલાભ્યાં

ચત્વારોંઽશાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૧ ॥

મસૂરાન્તિસુપાવઘૌ તત્કાથઃ સપૂતો જયેત્ ।

વિદ્રધીગુલ્મવીર્ણવાદાહમોહમદજ્વરાન્ ॥ ૧૨ ॥

લ્પમૂર્છાચ્છદિદ્દ્રોગપિત્તાસ્ફુટકામલાઃ ।

ત્રાયમાપ્, ત્રિકળા, લીમડો, કડુ, જીરીમધ એ પાંચ ઓષધો મમાન એટલે સરખે ભાગે (એક એક ભાગ જેટલા દરેક) લેવા નસેતર ચાર ભાગ જેટલું લેવું, પટોળના મૂળ ચાર ભાગ જેટલા લેવા ઊર્લ કોઢી નાખેલા મસૂર આઠ ભાગ જેટલા લેવા પછી એ સર્વનો કવાથ કરીને ધી સાથે શેળીને પાવો જેથી ગડ, ગોળો, રતવા, દાહ, મોહ, મદ, તાવ, તરસનો રોગ, મૂર્છાશય, ઊલટીનો રોગ, હૃદયનો રોગ, સ્તવપિત્ત, ચામડીના રોગ અને કમળો, એટલા રોગ મટે છે

કુડચં ત્રાયમાણાયાઃ સાષ્ટ્યમણુગેઽપ્રસિ ॥ ૧૩ ॥

કુડચં તદ્વાદાહનીસ્વરસાક્ષીરતો પૂતાત્ ।

કર્પાશ કાલ્કિતં તિકાત્રાયન્તીપન્નયાલકમ્ ॥ ૧૪ ॥

મુસ્તાતામલકીર્ણીરાજીન્તોચન્દનોત્પલમ્ ।

પન્દેકચ સયો ય તદ્વ્યુતં પૂર્વવદ્ગુણેઃ ॥ ૧૫ ॥

સોન તોડ ત્રાયમાપ્ લઈને તેને વડનમ્ના પાણીમાં સોન તોડા પાણીમાં રહેલા નુપી ઉકાળીને પછી તેમાંથી સોન તોડા પાણી લેવું, આમથાન સ્વસ્થ સોન તોડા લેવા, દૂધ સોન તોડા લેવું, ધી સોન તોડા લેવું, પછી જડ, સામાપ્, ધમાસો, માથ, ભાવ આપવી, કોનેનો, હળવો (અમરોલી), ગુનન, અદા એ તરફ ગળ્યા એકેકે તોડો વળે તેના કંક કરીને તે તરવામાં નાખવો પછી એ તરવે એક કરીને તેને

પાક કરીને ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી ઉપર (શ્લોક ૧૦૫ થી ૧૨૫ માં) કહેલા ત્રણેય વગેરેના કવાયથી જે ગુણ થાય છે તેવા ગુણ કરે છે.

દ્રાક્ષા મધુકં લર્જૂરં વિદારી સહાતાવરી ।
પરુપકાણિ ત્રિફળા તત્કાયે પાચયેદ્વ્યુતમ્ ૧૬
દ્વીરેશ્વચાત્રીનિર્યાસપ્રાણદાકન્કસંયુતમ્ ।
તન્લીતં શર્કરાશૌદ્રપાવિકં પૂર્વવદ્યુગ્નેઃ ॥ ૧૭ ॥

કાળી દ્રાક્ષ, મધુકં, ખજૂર, વિદારીકંદ, સહાવરી, ફાલસા, ત્રિકુળાં, એ સર્વેનો કવાય કરવા. તે કવાયમાં શેરડીનો રસ નાખવો તથા આમળાનો સ્વરસ નાખવો. એ સર્વમાં દૂધ નાખીને તેમાં ઘી નાખવું તથા તેમાં હરડેના કન્ક નાખીને તેને વિધિસર પકવવું. એ રીતે સિદ્ધ થયેલા ધીમાં, ઘી ઠંડુ પડ્યાં પછી ધીથી ગ્રાહ્ય ભાગે સાકર અને તેટલું જ મધ નાખવું. એ ધીનો ગુણ પણ પાછળ (શ્લોક ૧૦૫ થી ૧૨૫ માં) કહ્યો તેવો છે.

અડમાંથી લેાડી થી રીતે કાઢી નાખવું?

દોષેષ્ટદ્વાદિમિરચક્ સિરયા વા વયાન્તિકમ્ ।

વિદ્રપિ(ગડ)રોગમાં થુંગ વગેરે (સૂ. અ. ૨૫) મંત્રાથી લેાડી ખેંચાવવું અથવા વિદ્રપિની સમીપમાં જે શિયા હોય તેમાંથી લેાડી કાઢી નખાવવું.

કેઠામાં વધેલા, પાક ઉપર ચઢેલા, બહાર

ઊપસેલા ગડને પેટીસ

વિદ્રપિ પચ્યમાનં ચ કોષ્ઠસ્થં વહિરુત્પતમ્ ॥૨૮

જ્ઞાતોપનાદ્યેષ્ટ

કેઠામાં વિદ્રપિ વધુ હોય અને તે પાકવું હોય ત્યારે તે જે જગ્યાએ બહાર ઊપસેલું દેખાતું હોય, તે જગ્યાએ તે છે એમ જણાવીને તેને બંધારણ બાંધવું (પેટીસને ચેક બાંધવો).

ગડ પાકવું હોવાનાં વાસ્તુ: ઉપાય

શુભે સ્થિતે તથેવ પિષ્ઠિતે ।

તત્પાર્શ્વપીઠનામુક્તી વાદાદિવત્પન્કેષુ ચ ॥૨૯॥

પક્ક: સ્પાદિદ્રપિ મિત્વા ણવચમુપાચરેત્ ।

જ્યારે થુંગ (સણકા) ફક્ત ગડ જેટલા બાગમાં જ આવતું હોય, ગડની બહાર આગુબાજુ દબાવવાથી ગણે તે અંગ બહેરું થઈ ગયું હોય એવું લાગે અને જ્યારે ગળતરા વગેરે એછાં થઈ જાય, ત્યારે ગડ પાકવું કહેવાય. તે વખતે એને ચીરીને પછી પ્રસૂ લેવા ઉપાય કરવા.

અંતરવિદ્રપિ પાકવાનાં વિધન

અન્તર્માગસ્ય ચાપ્યેતચિદ્ધં પક્વસ્ય વિદ્રપેઃ ॥૨૦॥

શરીરની અંદર જે અંતરવિદ્રપિ થાય છે તે પાકે છે, ત્યારે પણ ઉપર કહ્યાં તેવાં વિધન થાય છે.

અંતરવિદ્રપિ પાકીને અંદર ને અંદર

હૃદે તે શું કરવું?

પક્ક: સ્તોતાસિ સમ્પૂર્ણ

સ વાત્સૂર્ધ્વમધોઽથવા ।

સ્વર્ણ પ્રવૃત્તં તં દોષમુપેક્ષેત હિતાશિનઃ ॥ ૨૧ ॥

વચાદં દ્વિવચાદં વા રક્તન્ મિષગુપ્તવાન્ ।

અભ્યગ્ન્યવહતિ પેટેયે વરુણાદં સુભાગ્મસા ॥૨૨॥

પાયયેન્મધુશિર્ષુ વા ચવાર્ણં તેન વા કૃતામ્ ।

જ્યારે અંતરવિદ્રપિ પાકે છે અને ફૂટે છે ત્યારે તેમાંનો મળ (દોષ) મોટી શિરાઓમાં ભરાઈને પછી ઉપરથી મુખ દ્વારા કે નીચેથી ગુદા દ્વારા નીકળે છે. એ વખતે રોગીએ પણ ભોજન કરવું અને જે દોષ નીકળતો હોય તેને તેમ ને તેમ નીકળવા દેવો. એ રીતે કોઈ પ્રકારની ચિકિત્સા ન કરતી દસબાર દવાપ્ર માત્ર રોગીને બીજા ઉપદ્રવ ન થાય એવી રીતે તેની સંભાળ વેધે રાખવી. જો વિદ્રપિમાંનો મળ સારી રીતે પડેતો ન હોય તો વરુણાદિ ગણ(સૂ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૨૧)નાં ઔષધોનો કવાય લગાવવાગર ગરમ હોય તેવા પાવો, અથવા વરુણાદિ ગણનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ લગાવ ગરમ પાણી સાથે પાવું, અથવા ચતા સરગવાનો કવાય પાવો, અથવા ચતા સરગવાના કવાય વડે કરેલી પવાગુ પાવી.

વિદ્રપિ(ગડ)ચાખવું ૧મ ભાગન

યવકોલકુલત્યોષ્યયૂપૈરર્ણં ચ દ્રાવ્યતે ॥ ૨૩ ॥

જવ, કોલ, કુલથી, એ દ્રવ્યોના મૂળ સાથે અન્ન ખાવું એ અંતરવિદ્રપિવાળાને દિતકર છે.

વિદ્રપિચાખવું ચોપન

ऊर्ध्वं दद्याद्वाहातत्रायन्तीर्छर्षिया तैस्वकेन वा ।

શોષયેદ્વલતઃ, શુષ્કઃ છક્ષીર્ણં તિલકં પિપ્પેત્ ॥૨૪॥

દસ દિવસ થઈ ગયા પછી પાછળ શ્લોક ૧૩ થી ૧૫માં કહેલા ત્રણમાસ્યદિકયુત વડે, અથવા તિલક-ધૂત (ચિ. ૨૧/૩૨, ૩૩) વડે, રોગીની શક્તિ જોઈને તેનું સોધન કરવું. એ સોધનથી વિરેચન થયા પછી મધ સાથે કરિયાનું પીવું.

દોષ પ્રમાણે વિદ્રપિના ઉપચાર

સર્વેશો ગુલ્મવચીનેં તથાશોષમુપાચરેત્ ।

કયા દોષથી નહ થયુ છે તેનો વિચાર કરીને બધી રીતે ગુત્તમની પહેઠે ગડની ચિકિત્સા કરવી; અર્થાત્ વાતવિદ્રુપિની ચિકિત્સા વાતગુત્તમ પ્રમાણે, પિત્તવિદ્રુપિની ચિકિત્સા પિત્તગુત્તમ પ્રમાણે, એમ સર્વ પ્રકારે ગુત્તમને મળતી ચિકિત્સા અર્થવિદ્રુપિથી કરવી

એમ તેવા નડમાં ગુજળ અને શિલાજિત

સર્વાપસ્થાસુ સર્વાસુ યુગ્મયુલું વિદ્રુપીપુ ચ ॥૨૫
કાર્યાયોગિકયુક્તપાસ્ત્વૈસ્થસ્તદ્વિદ્રુપીજાતુ ।

તમામ પ્રકારના વિદ્રુપિઓમા અને વિદ્રુપિની તમામ અવસ્થાઓમા વિદ્રુપિને યોગ્ય કવાયથી સાથે ગુજળ રાપવા અથવા તેવા ન કવાયની સાથે શિલાજિત આપવો

બને ત્યા સુધી ગડને પાકવા દેવુ નહિ; કારણ પાકું ચ વારંચેલાત્સિદ્ધિઃ પકે હિ દૈવિકી ॥૨૬
અપિ સાનુ વિદાહત્વાદ્વિદ્રુપિઃ સોઽમિધીયતે ।

વિદ્રુપિના ગતવાશના વિદ્રુપિન પાકવા ન દેવાના યત્ન કરવા, અર્થાત્ તેને ન પકવતા વરો નાખવાનો ઉપાય કરવા, કેમ કે વિદ્રુપિ પાકવા પછી રોગીનુ જીવન જીવનુ (રોગનુ મટનુ) દેવાધીન થાય છે, વૈધના હાથમા નહેનુ નથી વળી તે (ગડ) જીવદીથી વધારી થાય છે માટે તે વિદ્રુપિ કહેવાય છે, માટે પણ તેને પાકવા ન દેવાના પ્રયત્ન કરવા

પ્રમેદ અને નડ સાથે થયા હોય તેનો ઉપાય

સતિ ચાલોચયેન્મેદે

પ્રમેદાણાં ચિકિત્સિતમ્ ॥૨૭॥

જો વિદ્રુપિવાશન પ્રમદ થાય તો પ્રમાણની ચિકિત્સા કરવી, તેમ વિદ્રુપિની ચિકિત્સા પણ સ્વી

સ્તનવિદ્રુપિની (યાન પાક તેની) ચિકિત્સા

સ્તનજે ઘળવત્સર્વે ન ત્વેનમુપનાહયેત્ ।

પાટયેત્પાલયમ્ સ્તન્યવાહિનીઃ કૃષ્ણચૂકી ॥૨૮
સર્વાસ્વામાયપસ્થાસુ નિર્દુલીન ચ તત્સ્તનમ્ ।

સ્તન ઉપર નહ થયુ હોય (યાન પાકે) તો તેને બાપાનુ (પાટીત, ડક) બાપનુ નહિ, એ તિવાપની પ્રમ્ માટે જે જે ક્રિયા કહેલી છે તે નશથી કનવી. સ્તનવિદ્રુપિને નીચુ પડે તો નત્તન (ચાપુ, દૂધ) વડેનાથી ચિત્તરો અને કાચી ડેરીઓને લેનુ રક્તમ્ કરીને નીચુ, અર્થાત્ દૂધ વાળવાથી ચિત્તરો અને કાચી ડેરીઓને નીચવી નહિ વિદ્રુપિ કાનુ હોય અથવા તે પાક ઉપર નહનુ હોય અથવા તે પાકેનુ હોય વગેરે

સર્વ અપસ્થામાં સ્તનમાંથી દૂધ કાઢવુ, દૂધ કાઢવાનુ બધ કરવુ નહિ.

इति विद्रुपिचिकित्सितम् ।

अथ वृद्धिचिकित्सितम् ।

वृद्धि(वधरावणनी)चिकित्सा

વાપુની વધરાવળનો ઉપાય વિરેચન

शोधयेत्त्रिभृता क्षिप्तं वृद्धौ क्षेधलात्मके ॥२९
कौशाप्रतिल्वकैरण्डसुकुमारकमिश्रकैः ।

જો વાપુથી વધરાવળ થઈ હોય તો પ્રથમ કોશાપ્ર- (આમચૂર)માં સ્નેહ, તિલ્વક (લોધર)નો સ્નેહ, એરંડ- સ્નેહ (દિવેલ), સુકુમારક સ્નેહ, (૨૧ અધ્યાયમા જ (શ્લોક ૪૦) થી ૪૭મા કહેલો) અને મિશ્રક સ્નેહ (ગુત્તમમા શ્લોક ૮૯થી ૯૦મા મા કહેવાશે), એ સ્નેહ વડે સ્તિગ્ધ ત્રેલા રોગીને ત્રિપુત (નસોતર) વડે વિરેચન રાપવુ

મરિત, ચેક, લેપ, નસતર વગેરે

ततोऽनिलघ्ननिर्यूहकल्मेहनिर्मुहयेत् ॥ ३० ॥

रसेन भोजितं यष्टितेलेनान्वासयेदनु ।

સ્વેદપ્રલેપા વાતપ્પા:

पक्वे भिरजा घणकियाम् ॥ ३१ ॥

વાપુની વધરાવળના રોગવાપાનુ યોધન કર્યા પછી વાપુના નાથ કરે એવા ઔષધોના કવાય તથા કંક વડે લિદ કરેલા સ્નેહથી નિરૂદ્ધનસ્તિ આપ્યા પછી તેને માસરસ સાથે ભોજન આપવુ અને પછી યષ્ટિ- તેલ (જેદીમયના તેલ) વડે તેને અન્નાત્તન બસ્તિ આપવી વળી વાપુનો નાથ કરે એવા ચેક અને લેપ કરવા, તથા તે વધરાવળ પાકે ત્યારે તેને રાત્રીને પ્રમ્માં જે ક્રિયા કરવાની કહેલી છે તે કનવી

પિત્તની અને લોહીની વધરાવળનો ઉપાય

पित्तरक्तौद्धवे वृद्धावामपक्वे यथापथम् ।

શોકઘળક્રિયાં કુર્યાત્

प्रततं च हरेदरक्तम् ॥ ३२ ॥

પિત્તથી કે લોહીથી વધરાવળ વઈ હોય તે જે નામ (કાચી) હોય તો નામસોડના ઉપાર કરવા અને પકવ હોય તો પ્રમ્મની ક્રિયા કરવી વળી (શ્લોક ૧૭) મા કહેલી રીતે) તેમાથી નિર્દત લોહી કાઢે નાખવા કરવુ.

કચ્ની વધરાવળનો ઉપાય પ્રમ્મોધન તેલ મોમ્મેળ પિયેત્ત્વકં ષ્ટેપ્પિકે પીત્તદાઘમ્ ।

વિમ્લાપનાદતે ચાસ્ય

શ્લેષ્મપ્રત્યિક્રમો હિતઃ ॥ ૩૩ ॥

પશ્ચે ચ વાટિતે તૈલમિષ્યતે ઘ્નશોષનમ્ ।

સુમનોઠકરાર્કોલ્લસત્તર્પણે સાધિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

પટોલનિષ્કરજનોવિદ્વજ્જકુટંજુ ચ ।

કકથી વધરાવળ થઈ હોય તો દાહ્યજદરનો કકઠ ગાયના મૂત્ર સાર પીવે. કકઠુચિમાં (કકઠી થયેલા જ શિરોગ્રામા) જુ રજુદા ઉપાયથી સ્થોભી (ગાઠ) ન કર માધી (વેરી) નાખવાનું કરેલું છે તે આ જગ્યારો ન કરતા તે સિવાયનો બીજો બધો કકઠુચિનો કમ (ઉપાય) કકઠુચિમાં (કકઠી વધરાવળમાં) કરવો એ હિતકર છે એ કકઠુચિ પાકે ત્યારે તેને ચીરવી અને પછી પીતી ચમલી, ભિલામા, રકોલ, સાતપણ, પટોળ, લીમડો, હળદર, વાવડિંગ, ઈન્દુજવ, એ રંગીધાના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું પ્રભુધાધન (ધામાથી બગાડ કાઢી નાખે એવું) તેલ તે પ્રભુમા વાપરવું ઇચ્છવા જોગ્ય છે

ચરબીથી થયેલી વધરાવળનો ઉપાય

મેદોર્જ મૂત્રપિપ્પેન સુસ્વિચ સુરસાદિના ॥ ૩૫ ॥

શિતોવિરેકદ્રવ્યૈર્વા વર્જયન્ ફલસેવનીમ્ ।

વારયેદ્દ્વિપ્રેજ સમ્યક્મેદધિ સહુતે ॥ ૩૬ ॥

ઘ્ન માસકકાતીસલેષવમતિસારિતમ્ ।

સીર્યેવગ્વજ્જનં ચાસ્ય યોગ્ય મેદોવિગુચ્યે ॥ ૩૭ ॥

મન શિલૈલાસુમનોમ્થિમહ્લતત્કૈઃ કૃતમ્ ।

તૈલમામળસન્ધાનાત્સનેહસ્વેદો ચ ફીલયેષ્ ॥ ૩૮ ॥

ચરબીથી થયેલી વધરાવળમાં સુરસાદિ ગ્રામનાં ઔષધોને રાધવા સુ આ ૧૫ના શ્લોક ૪મા રાપેલા શિરોવિચર્યના દ્રવ્યોને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને ન વડે તે વધરાવળને સારી રીતે થેકવી (પરસેવો કાઢવો) પછી ફલસેવનીને કાપ્યા સિવાય વૃદ્ધિપત્ર નામે શરૂ વડે સાવધાનીથી સારી રીતે વધરાવળને ચીરવી, અથાન્ ફલ સેવની થિરાપ નહિ તે ધ્યાનમાં રાખવું પછી તમાથી બધી ચરબી કીક કરીને કાઢી નાખવી ચરબી કાઢી નાખ્યા પછી મધ, ઊંડાકસી અને તિથિવ એ ૨ પધિનો મધમ પ્રભુમા પોતે હાથે ચોખીને પ્રભુને ચીવી લેવો પછી તને ચરબીનું કોષ્ઠન કરવા માટે મનશિલ, એચરી, પીતી ચમેલી, પીપરીમૂળ અને ભિલામા, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું તેલ તે પ્રભુ ઉપર ચોપાવું પછી પ્રભુ સપાઈ જતાં મુખી સ્નેહ અને સ્વેદ(થેક)નું સેવન બી રાખવું

મૂત્રની વધરાવળનો ઉપાય

મૂત્રજ સ્વેદિત સ્નિર્ધૈર્યપટ્ટેન વેદિતમ્ ।

વિધ્યેદ્ધસતાસ્તેવન્યાઃ ક્ષાવયેચ યયોદરમ્ ॥ ૩૯ ॥

ઘ્ન ચ સ્થગિકાદદં રોપયેત્

મૂત્રથી થયેલી વધરાવળને સ્નિગ્ધ ઔષધો વડે થેક કરીને પરસેવો કાઢવો - ને પછી લૂગાના પાટા વડે તેને વાટીને સેવનીથી નીચે વીંધવું (કાણુ પાડવું) તથા જ્યે જ્યેલ્દરમાં પાણી કાઢવામા આવે છે તેમ તેમાંનું મૂત્ર કાઢવું રાત્ર અદરનો મૂત્ર વગેરે મધ બહાર કાઢી નાખવો પછી સ્થગિકા નામે બધ (પાટા) વડે પ્રભુને બાધીને ફાવવો

અત્રવૃદ્ધિ(સારસુઝાઠ) નો ઉપાય

મન્ત્રદેવકે ।

ફલકોશમસમ્પ્રાપ્તે ચિકિત્સા વાતવૃદ્ધિવત્ ॥ ૪૦ ॥

અત્ર(આતરડ)ની વૃદ્ધિ થવાથી થયેલા વૃદ્ધિગ્રોજ (સારસુઝાઠનો રોગ) થવા હાય રાત્રે તે વૃદ્ધિ અંડની ક્રેવળોમા ન ઊતરી હોય તા તની ચિકિત્સા વાયુની વધરાવળની ચિકિત્સાની જેટ કરવી

વધરાવળ, ગડ, ગાળો, હરમ, થોનિમા મૂત્રેન્દ્રિયમાં

પીપ્ર, વાયુની પીપ્ર, ચોષ, ઉદરરોગ, પત, બરોળ

અને ગ્રામની કમળિયાત માટે સુકુમાર સ્નેહ

વલેતુતર્નવતુલાં તથા વશપલાઃ પૃથક્ ।

વશમૂલપયસ્યાશ્વગન્ધૈરણ્ડશતાવરીઃ ॥ ૪૧ ॥

ત્રિવર્ભશરકાશૌશ્મૂલપોટંગાન્યિતાઃ ।

વહેંડામણ્ડાગરયે તત્ર ત્રિશાત્પલ શુદ્ધાત્ ॥ ૪૨ ॥

પ્રસ્થમેરણ્ડતૈલસ્ય દ્વૌ ઘૃતાત્પયસસ્તથા ।

આવેસુ દ્વિપલાશ ચ

કૃણાતન્મૂલસૈન્ધવમ્ ॥ ૪૩ ॥

વધીમણુ(ચિત્ર)કનુદ્વીકાવયાની

નામરાણિ ચ (ક્ષારનામરામ્) ।

તત્તિલ્લં સુકુમારાશ્ચ સુકુમાર રસાયમ્ ॥ ૪૪ ॥

વાતાતપાપચાનાદિપરહર્ષેન્ધ્યન્નજનમ્ ।

પ્રયોજ્યં સુકુમારાના-

મીશ્વરાણા સુલાત્મનામ્ ॥ ૪૫ ॥

તૃણાં છીરુન્દર્ભર્તૃનામલ્લમીકલિનાશનમ્ ।

સર્વકાલોપયોગેન કાન્તિલાવણ્યપુદ્ધિદમ્ ॥ ૪૬ ॥

વર્ષમેવિદ્વિગુસ્માશાધિનોમેદ્દાનિલાતિષુ ।

શોકોદરવુદ્બલીહવિદવિચન્ધેષુ ચોત્તમમ્ ॥ ૪૭ ॥

ચરતો તોવા લાટો, રદમૂલ, શોરહોલી, આસપ, એરડો, ઘનાવરો, બને પ્રકરના દર્બ (શબ), વરકડ, કાલ, થેરીનું મૂળ, ના (દેવના, એક જાતનો કાલ)

એ પ્રત્યેક ઔષધ ચાળીસચાળીસ તોલા લેવું પછી એ સર્વને ૧૦૨૪ તોલા રાધવા રોક દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળવાં પછી તે પાણી જ્યારે ઊકળતાઊકળતાં ૨૮૪મા બાજનું રહે, ત્યારે તેને ગાળી લઈને તેમાં રોકસોપીસ તોલા ગોળ, ચોસઠ તોલા દિવેલ (રોડિયું), એકસો અઠાવીસ તોલા ઘી, અને એકસો અઠાવીસ તોલા દૂધ નાખવું પછી તેમાં પીપર, પીપરોમૂળ, સિંધવ, જેઠીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, ચવાતી રતજોયા અને સૂઠ એ પ્રત્યેક ઔષધ ૨૮૪ ૨૮૪ તોલા આવાપ તરીકે નાખવાં એ રીતે સિદ્ધ કરેલા તે સ્નેહને સુકુમાર નામે રસાયન કહે છે એ રસાયન સુકુમાર છે માટે વાયુ (પવન), તાપ, પગાળી મુસાફરી, વાહનમાં બેસીને મુસાફરી વગેરે છાદી દેવદરૂપી ધરેજ પાળ્યા વિના પણ આ તેલ વાપરી શકાય છે જેથી સુકુમાર તથા મોટા લોક છે તથા સુખિયા છે, તેમને એ આપવા શોચ્ય છે જે પુરુષોને ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તેમને એ રસાયન આપવું આ તેલથી રાલકથી અને ક્ષેલ નાશ પામે છે એ રસાયન સર્વે જ્ઞાનમાં અને સર્વે સમયમાં વાપરવાથી કાંતિ, સુંદરતા અને પુષ્ટિ રાપે છે વળી તે વધરાવળ, ગર, ગોળા, ધરસ, ગેનિઆ પીડા, મૂત્રે નિદ્રામાં પીડા અને વાયુની પીડાઓ નાશ કરે છે, તેમ જ સોજા, ઉદરરોગ, પત, બરોળ અને ઝાડાની કબજિયાત એ રોગમાં ઉત્તમ ગુણ કરે છે

અંતવૃક્ષમાં ક્યારે અને ક્યાં ડામ દેવો ?

યાયાદ્યર્થે ન ચેન્નમ્ભિત્તિ સ્નેહરેકાનુવાસતે : ।

ભસ્તિકર્મ પુર કૃત્વા વદ્ધક્ષણસ્ય તતો વદેલ્ ॥૪૮॥
મક્ષિતા માર્ગદોષાય મરુતઃ

જે સ્નેહપાન, વિરેચન અને અનુવાસનથી પણ વધરાવળ મટે નહિ તે પ્રથમ ભસ્તિકર્મ કરીને પછી વાયુને માર્ગ શેકવા માટે અંડમાં સ્થેલી અંતવૃક્ષ અગ્નિ વડે ડામવી

મર્વેન્દુવક્રપા ।

મજ્જુપ્તસ્થોપરિ જ્ઞાવ-

પીત તન્તુસમ ચ યત્ ॥૪૯॥

અક્ષિપ્ય સૂર્યા તત્તિર્યવદેહિલ્લત્વા યતો મદઃ ।
તતોડમ્પાશ્વેડ્યે ત્વાહુ-

વેદેદ્રાડનામિકારુગુલેઃ ॥ ૫૦ ॥

ગુલ્મેડમ્બેર્વાતકફજે સ્ત્રીજિ ચાપ ત્રિપિ. સ્મૃત ।
કનિષ્ઠિકાનામિકવો-

વિંકાચ્ચોં ચ યતો મદઃ ॥ ૫૧ ॥

સારસ્વાત ડાળી કે જમ્બી જે બાજુએ હોય તે બાજુના હાથના અંગૂઠાના પાછલા બાજ ઉપર બારીક

તાનસા જેવો નાનો પીળો સ્નાયુ હોય છે તેને ઉપાડીને (ઊંચા કરીને) અડધા ચદ્ર જેવા વાંકા આકારની સોય વડે એ સ્નાયુને ત્રણે છેદીને પછી ડામ દેવો, એવા કેટલાકના મત છે કેટલાક આચાર્ય રોમ કહે છે કે, ચરીરની જે બાજુ ઉપર રોગ છે તે બાજુના અંગૂઠા પર ડામ ન દેતાં તેનાથી બીજા બાજુના પગના અંગૂઠા ઉપર, ઉપર ક્ષેલી રીતે ડામ દેવો કેટલાક રાચાર્યા એવા મત છે કે અંગૂઠા ઉપર ડામ ન દેતા અનામિકા આગળી ઉપર જ્યાં એવા બારીક સ્નાયુ હોય છે તેને પાછળ ક્ષેલી રીતે ડામ દેવો કેટલાક આચાર્ય એમ કહે છે કે વાયુ અને કફથી યથેલા ગુલ્મરોગમાં તથા બરોળના રોગમાં, તેમ જ વિવ્રવાચી નામે વાયુના રોગમાં જે બાજુ તરફ રોગ હોય તે બાજુ તરફની (પગની) કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા ઉપર જે બારીક તાંત્રણ સરખા સ્નાયુ હોય છે, તેને ઉપાડીને વાંકી સોય વડે તેમાં ત્રણે છેદ કરીને પછી તેને ડામવો

(કનિષ્ઠિકા=ટચલી આગળી. અનામિકા=ટચલી આગળીની બેડેની આગળી)

હૃત્પદાન્નદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતાથાને વિદ્ધિ-

વૃદ્ધિચિકિત્સિત નામ ત્રયોદશોડધ્યાયઃ ॥ ૧૩ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો : ગુલ્મ(ગોળા)ની ચિકિત્સા

મયાતો ગુલ્મચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

હતિ હ સ્માહુરાત્રેવાદયો મહર્ષયાઃ ।

ત્યારે હવે અમે ગુલ્મ(ગોળા)ની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુના ગુલ્મની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૦૧ થી ૧૦)

ઝાડાના અને વામૂટના વિમધવાશ, પુષ્કળ

પીડાવાળા, લૂબ્ધા અને ચરદીથી

વેદેલા વાયુના ઝોળાને ઉપાય

ગુલ્મ વદ્ધાદ્યજ્ઞાત યાતિકં તીવ્રવેદનમ્ ।

રુક્ષશીતોદ્રવ તૈલૈઃ સાષયેદ્વાતરોગિનૈઃ ॥ ૧ ॥

પાનાધાન્વાસનામ્પન્નૈઃ સ્નિગ્ધસ્ય સ્વેદમાષ્ટરેલ્ ।

માનાહવેદનાસ્તસ્મયિજ્જન્થેપુ વિશેયતઃ ॥ ૨ ॥

ઘોતલસાં માર્દવં કૃત્વા નિત્યા મારદતમુલ્લજનમ્ ।

મિત્ત્વા વિજ્ઞવ્યં સ્નિગ્ધસ્ય સ્વેદો ગુલ્મમદ્ગૃહતિ ॥ ૩ ॥

જે વાયુનો ગુલ્મ (ગોળા) લૂખા અને ઠંડા પદાર્થો ખાવાથી થયો હોય તથા જોમાં વાયુ તથા ઝાડની કબજિયાત થઈને તીવ્ર વેદના થતી હોય, તેને વાયુના રોગોની ચિકિત્સામાં કહેવા તેલ વડે મટાડવો. વાયુના ગોળાના રોગવાળાને પ્રથમ સ્નેહપાન કરાવીને પછી અનુવાસન બંધિત આપવી પછી ગુલ્મ ઉપર તેલ ચોળવું રો રીતે તેને સ્નિગ્ધ કરીને પછી તેનો પરસેવો કાઢવો (શેક કરવો) ગુલ્મની જગ્યાએ તેને પરસેવો થાય રોમ કરવું જ્યારે રોગીનું પેટ ચઢ્યું હોય એટલે ગુલ્મવાળી જગ્યા કઠણ થઈ હોય, તથા ત્યાં વેદના થતી હોય તથા રોગીથી હાલતુચ્ચાનુ ન હોય, હાલતા ચાલતા વેદના થતી હોય રોમ રોગી સજ્જત થઈ ગયો હોય, રાત્રે ઝાડે તથા વાહુટ બધે થઈ ગયાં હોય, ત્યારે તો ખાસ કરીને ગુલ્મની જગ્યાએ પરસેવો કાઢવો, કેમ કે સ્નિગ્ધ થયેલા માણસોના સોત, પરસેવા થવાથી (શેક કરવાથી) કોમળ (નરમ) થાય છે, વધેલા વાયુ જિતાય છે રાત્રે ઝાડની તથા વાયુની કબજિયાત હોય છે તે પછુ મટે છે અને રોગી રીતે શેકથી ગુલ્મ મટે છે

ફૂટીથી ઉપર પકવાશયમાં અને જઠરામાં

થયેલા વાયુના ગોળાનો ઉપાય

સ્નેહપાનં હિત ગુલ્મે વિરોષેણોર્જ્વનામિજે ।

પક્વાશયગતે ભસ્તિકમયં જઠરાશયે ॥૪॥

ગુલ્મરાગમાં સ્નેહ પીવાં હિતકર છે અને ખાસ કરીને જ્યારે ગુલ્મ નાભિની ઉપર હોય ત્યારે તો સ્નેહ પીવો વધારે હિતકર છે જો ગુલ્મ પકવાશયમાં હોય તો બંધિત આપવી હિતકર છે અને જો ગુલ્મ જઠરામાં હોય તો બન્ને વાના કરવાં હિતકર છે, એટલે સ્નેહપાન કરાવવું તથા બંધિત આપવી બન્ને હિતકર છે

પ્રદીપ્ત જઠરાગિનવાળા વાયુના અને ઝાડના

વિગ્રહવાળા વાયુના ગોળાનું ઔષધ

દીપ્તિઝ્ઞો વાતિકે ગુલ્મે વિવન્ધેઽનિલવર્ચસોઃ ।

શ્વંષ્ણાન્વાશ્રવાનાનિ સ્તિગ્ધોષ્ણાનિ પ્રશાયેત્ ॥૫॥

પુનઃ પુનઃ સ્નેહપાનં

વાયુના ગુલ્મના રોગમાં રોગીને અગ્નિ જે પ્રદીપ્ત હોય અને ઝાડે તથા વાયુ કબજા હોય તો રોગીને બુધ્ધ તથા સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ (ગિનાં) અન્નપાન આપવું, તેમ જ વારવાર સ્નેહપાન કરાવવું

વાયુના ગોળામાં નિરુદ્ધ અને અનુવાસન બંધિત કોને આપવી ?

નિરુદ્ધઃ છાનુવાસનાઃ ।

પ્રયોજ્યા વાતજે ગુલ્મે કપ્તપિસાનુરક્ષિણઃ ॥૬॥

વાયુના ગુલ્મમાં કફ અને પિત્તનું અનુરક્ષણ કરનારા માણસને નિરુદ્ધબંધિતઓ તથા અનુવાસનબંધિતઓ આપવી (કફ અને પિત્તનું અનુરક્ષણ કરનાર=વાયુ મટાડવાને સ્નિગ્ધ અને ગરમ દ્રવ્યો આપતા કફ અને પિત્ત વધી ન જાય એની સલાહ રાખીને બંધિત આપવી)

ગોળામાં બંધિત ઉત્તમ ઉપાય હોવાનું કારણ

પસ્તિકર્મ પરં વિદ્યાદ્ગુલ્મર્જનં, તદ્વિ માતૃતમ્ ।

સ્વસ્થાને પ્રથમં જિત્વા સયો ગુલ્મમપોહતિ ॥૭॥

તસ્માદમીક્ષ્ણશો ગુલ્મા નિરુદ્ધઃ છાનુવાસનેઃ ।

પ્રયુજ્યમાનેઃ શામ્યન્તિ વાતપિત્તકફાત્મકાઃ ॥૮॥

ગુલ્મરોગમાં બંધિત સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, કેમ કે તે વાયુને પ્રથમ તેના જ સ્થાન(પકવાશય)માં છોડે છે, વાયુના બળનો નાશ કરે છે અને તેથી તત્કાળ ગુલ્મ મટે છે એટલા માટે ગુલ્મરોગમાં વારવાર અનુવાસન તથા નિરુદ્ધબંધિતઓ આપવાથી વાતગુલ્મ, પિત્તગુલ્મ અને કફગુલ્મ થમી જાય છે, મટે છે.

વાયુના ગોળાના ઉપદ્રવો માટે સિદ્ધ ધી

દિઙ્ગુલ્લોર્વચ્ચલયોપવિહદ્વાદિમરીપ્યકૈઃ ।

પુષ્કરાજાજિજ્ઞાન્યામ્લવેતસક્ષારચિત્રકૈઃ ॥૯॥

શરીવાજાગમ્બૈલાહુરસૈદંધિસંયુતૈઃ ।

શુભાનાહર સર્પિઃ સાધયેદ્વાતગુલ્મિનામ્ ॥૧૦॥

કિંગ, સવળ, વોષ (સુંઠ, પીપર, મરી), ધિત્ર-લવણ, દાઝમ, અજમોદ, પુષ્કરમૂળ, છજ, ધાતુ, અમ્લવેતસ, જવખાર, ચિત્રો, પટ્ટમ્યુષે, વજ, તલવાની, એલચી, રસના, એ જીર્ણધાતુ કવાય કરીને તેમાં દહીં નાખવું તથા ધી સિદ્ધ કરવું એવી રીતે સિદ્ધ થયેલું ધી વાતગુલ્મવાળા રોગીઓનું ધૂણ તથા પેટ વડાં એ ઉપદ્રવને મટાડે છે

વાયુના ગોળા વજરે માટે ધી

હપુપોષ્ણપૃથ્વીકાપજ્જકોલજ્ઞદીપ્યકૈઃ ।

સાજાજીલૈન્ધવેદંદ્રા હુમેત ચ રસેત ચ ॥૧૧॥

વાદિમાન્મૂલકાન્કોલાપ્તેષ્ણિનિહન્તિ તત્ ॥

વાતગુલ્મોદરાનાહપામ્બંધન્કોષ્ઠવેદનાઃ ॥૧૨॥

યોન્યશામિહૃણીદોષકાસાધ્વાસારચિચ્ચરન્ ॥

પળાશી, મરી, એલચી, પંચકોટ (પીપર, પીપર-મૂળ, ચિત્રો, લવક, સુંઠ), રજમોદ, છજ, જિર્ણ, દહીં, દૂધ, દાઝમો રત્ન, મુખાનો રત્ન, ખોરનો રત્ન, એ ત્રણ ઔષધો વડે ધી સિદ્ધ કરવું એ રીતે સિદ્ધ કરેલું ધી વાયુના ગોળા, ઉદરોન, પેટ વડાં, પાલ-

માંની વેદના, હૃદયની વેદના, કોશમાંની વેદના, ચોન-
દોષ, હરસ, ગ્રહણદોષ, ખાસી, દમ, અરચિ અને
તાવ એટલા રોગ મટાડે છે

દાધિક ધૃત

વશમૂલં ચલા કાલાં સુપર્વી દ્વૌ પુનર્નવૌ ॥૧૩॥

પૌષ્કરેણ્ડરાસ્તાશ્વગન્ધાભાર્યમૃતાશઠીઃ ।

પવેદ્રન્ધપલાશ ચ દ્રોણેષાં દ્વિપલોન્નિનમ્ ॥૧૪॥

યવૈઃ કોલૈઃ કુલત્યૈશ્ચ માપૈશ્ચ પ્રાસ્થિકૈઃ સહ ।

પરાયેસ્મિન્ધિપાત્ર ચ ધૃતપ્રસ્ય વિપાચયેત્ ॥૧૫॥

સ્વરૈર્દાદિમાત્રાતમાતુલુકોદ્ગર્ધૈર્યુતમ્ ।

તથા તુષામ્બુધાન્યામ્લશુકૈઃ સ્વદ્વેષશ્ચ કલિકતઃ ॥

માર્ગીતુમ્બુકપ્ત્વગ્ન્યાદ્રાન્યેરાસ્તાગ્નિધાન્યકૈઃ ।

યવાનકયવાન્યમ્લવેતસાસિતજીરકૈઃ ॥૧૭॥

બજાજીહ્વિગ્નુપુરાકારવીઘ્વપકોષકૈઃ ।

નિકુમ્બકુમ્ભમૂર્ધ્વમ્પિપ્પલીવેલ્લદાદિમૈઃ ॥૧૮॥

શ્વદ્વાત્રાપુલ્લેર્વાકવીજહિચ્ચાશ્મમેદર્કૈઃ ।

નિસિદ્ધિશ્ચારસુરસસારિવાનીલિનીફલૈઃ ॥૧૯॥

ત્રિકલ્પત્રિપટ્ટપેતૈર્દાધિક તદ્વપોહતિ ।

રોગાનાશુતરાન્ પુર્વાન્ કષ્ટાનપિ ચ શીલિતમ્ ॥

મપસ્મારગવોન્મામૃઘાઘાતાનિલામયાન્ ।

દશમૂળ, બગાવા, ગળીના મૂળ, કાળીજીરો,

બન્ને જાતની સાટોડીર, પુષ્કરમૂળ, એરડાનું (દિવેલાનું)

મૂળ, રાસ્ના, આસાધ, ભારગ, બેળા, પટકચૂરો રાને

કપૂરકાવલી, એ પ્રત્યેક ઔષધિ રાક્ષસાઠ તોલા લઈને

એક દ્રોણ રોટલે ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા ભેગી ઉકાવવી.

રો ઉકાળી કરતા પછેલાં દશમૂળ વગેરેની સાથે જવ,

બેર, કળથી રાને રાક્ષ એ પ્રત્યેક ચોસકલોતક તોલા

નાખવા. પછી એ કાવાથમાં દાઝમ, રબામ, અને

નિર્જેઠ, રો ફોગોનો સ્વરસ નાખવો વળી તેમાંથી બેટલું

તુલિયક અને ધાન્યામ્લ નાખવું પછી એ સર્વને બીંધી

વાતજમા નાખીને તેમાં ચોસક તોલા ધી નાખવું, તે

ધીમા નીચેના ઔષધોના બારીક કડક કરીને નાખવો.

ભારગ, તુમ્બુ, વજ, પીપરીમૂળ, રાસ્ના, ચિત્રા, ધાણ,

યવાનક નામે રાજમાની જાત, યવાની અજબો, અમ્લ

વેતલ, કાળીજીર, જીર, હિમ, પગાસી, ભાડી અજબો,

રુડુસી, ખારા, નેપાળ, નંતોતર, મૂર્વા, બળપીપર,

વાર્ધન, દાઝમ, મેખર, અરિયાના બીર, કાકડીના

બીજ, જટામાત્રી, પાપામ્બુલેદ, સુંવા, જવખાર, સાજી

ખાર, રાસ્ના, સારિયા, ગળીનાં ફળ, ત્રિકટુ (સુક,

પીપર, મરી), સિંધવ, સચળ, મીઝવણુ, એ ઔષધોના

કડક નાખવો. પછી ધીને સિંધ કરવું, પકવવું એ

દાધિક ધૃત કહેવાય છે એ ધીનું સેવન કરવાથી પૂર્વે

કહેલા વાયુનો ગોળો વગેરે બહુ કષ્ટાધ્ય રોગ પણ

મટે છે વળી તે વાઈ, કૃત્રિમ વિષ, ગાડપણ, મૂત્રાઘાત

અને વાયુના રોગને મટાડે છે

(તુમ્બુએનો અર્થ ધાણ થાય છે, પણ બીજો તુમ્બુ

રોગમાં મરાઈ બાપામાં ભેને નિરફલ કહે છે તે તુમ્બુ

લેવાનું છે)

ત્ર્યુપનાત્રિફલાધાન્યચવિકાવેલ્લચિત્રકૈઃ ॥૨૧॥

કલ્કીકૃતેર્ધૃતં પક્ સક્ષીરં ઘાતગુલ્મનુત્ 。

સુક, પીપર, હરે, બહેડ, રામના, ધાણ,

ચવક, વાર્ધન, ત્રિત્રા, રો ઔષધોનો કડક કરીને તે

વડે દૂધ સહિત ધી પકવ કરું હોય તો તે ધી વાયુના

ગોળાને મટાડે છે દૂધ ધીની સમાન લેવું અને દૂધથી

ચોગણ પાણી લેવું

તુલાં લગુતકન્દાના પૃથક્પશ્ચપલાંશકમ્ ॥૨૨॥

પશ્ચમૂલં મહચામ્બુભારાઘં તદ્વિપાચયેત્ 。

પાવશેષ તર્ધેત્ દાદિમસરસ સુતામ્ ॥૨૩॥

ધાન્યામ્લં દધિ ચાદાય પિષ્ટાશ્ચાધપલાંશકાન્ 。

ત્ર્યુપનાત્રિફલાહિત્રુપયાનીચયદીપ્યકાન્ ॥૨૪॥

સામ્લવેતસસિન્ધૂસ્થદેયદારુન્ પવેદ્ધુતાત્ 。

તેઃ પ્રસ્ય તત્પરં સર્વંઘાતગુલ્મચિકારનિત્ ॥૫॥

લસુના કદ વારસો તોલા લેવા રાને મોટાં

પવમૂળ દરેક ચીસવીસ તોલા લેવા રો સર્વને વાર

હથેર તોલા પાણીમા પકવ કરવું. પછી જાણે ઊકળતાં

ઊકળતાં ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી

લઈને તે કવાથથી અરબા પ્રમાણમાં દાઝમનો સ્વરસ,

સુંવા, ધાન્યામ્લ અને દહીં લઈને તે કવાથમા નાખવો.

પછી ચોત્તક તોલા ધી તેમાં નાખીને બે બે તોલા

ત્રિકટુ (સુક, મરી, પીપર), ત્રિક્ષ્ણ, હિમ, યવાની

અજબો, ચવક, અલ્બેડ, રાક્ષવેતલ, નિપવ, દેવ

દાર, એ ઔષધોનો કડક કરીને તેમાં નાખવો પછી ધી

પકવ કરવું એ ધી વાયુના ગોળા સમયે તર્ધે વિકારોના

નાશ કરે છે

૫૬૫૩મૂત

પટ્ટપલં વા પિવેત્ સર્વિયંદુકં રાજયશ્મનિ ।

પ્રસપ્રયા વા ક્ષીરાર્યઃ સુરયા દાદિમેન વા ॥૨૫॥

પૂતે માલતગુલ્મદ્ધઃ કાર્યાં વદ્ધઃ સરેણ વા ।

રાજન્યા(શ્વ)મા એ ૫૬૫૪મૂત કહેતું છે,

તે વાયુના ગોળાના રોગમાં પીનું, પણ તે ધી સિંધ

કરી વખતે જ્યાં દૂધ લેવાનું છે ત્યાં તે દૂધથી

જગ્યાએ પ્રસન્ના નામનો દારૂ, સુર, દારૂનો ત્વરસ અથવા દારૂની તર લેવી બીજા ઔષધો જે ત્યાં કહેવા છે તે જ લેવા એ ધી પીવાથી વાપુનો ગોળો મટે છે

વાપુના ગોળામા કફ વધી જાય તો શુ કરવું ?
 શાતગુલ્મે કફો વૃદ્ધો દૃશ્વાડશિમ્ભર્ચિયદિ ॥ ૨૭ ॥
 હૃદ્યાસં ગૌરવં તન્દ્રાં જનયેદુલ્લિખેત તમ્ ॥

વાપુના ગોળામા જો કફ વૃદ્ધિ પામીને જઠરાગ્નિ નો નાશ કરે અને જરૂરિ, ઊબકા, ભારપણ અને સુસ્તી ઉત્પન્ન કરે તો વમન ઔષધ ૨ (પીને ઊંચલી કરાવીને તે કફને બહાર કાઢે નાખવે)

શૂળ, આદિરો તથા આતરડાના અને વાપુના વિભવવાળા (વાપુના) ગોળાના ઉપાય
 શૂળાનાદિવિવન્ધેયુ જ્ઞાત્વા સર્વમંદમાશયમ્ ॥ ૨૮ ॥
 નિર્ઘૂહચૂર્ણવટકા પ્રયોજ્યા ઘૃતમેષજૈઃ ॥

વાપુના ગોળાવાળાને શૂળ, રાત્રનાથ (પેટ ચડવું), વાપુનો અને ગાડાનો વિભવ, એવા ઉપદ્રવ થાય તો તેનો આશય (સ્થાન) વિનયય થયેલા છે એમ જાણીને તેને વાપુના ગોળા માટે ધી બનાવવામાં (સિદ્ધ કરવામાં) વાપરવાના (સ્થોક ૮ ૫ થી ૨૬ ૫) ઔષધોના કવાય, ચૂર્ણ અને ગોળીઓ કરીને ખાવા આપવી
 કોલવાદિમધર્માશ્વત્કમ્મધામ્લકાઝિકૈઃ ॥ ૨૯ ॥
 મન્થેન વા વિદેપ્રાતઃકૃણ્યન્વિષ્ણસ્ય વા પુરઃ ॥

ભોરનું પાણી, દારૂમનું પાણી, ગરમ પાણી, છાશ, મધની ખટાઈ, કાંઠ, મઝ, એમાંથી ગમે તે રોકની સાથે સવારમાં ચૂર્ણ (હવે પાછી કહેવાયે તે ચૂર્ણ અથવા ઘૃત સિદ્ધ કરવાને કહેલી રાઈપરિ નું ચૂર્ણ) ખાવું અથવા ભોજન કરતા પહેલાં એ ચૂર્ણ ખાવું

કફ અને વાપુ (ભેગ) ના ગોળાનું ઔષધ
 ચૂર્ણાનિ માતુલુહસ્ય માવિતાન્યસહજસે ॥ ૩૦ ॥
 કુર્વીત કાર્મુકનરાત્ર વટકાન્ કફવાતયોઃ ॥

બિંબેતાના રમમા રો ચૂર્ણ (કહેવાયે તે) ને વાર વાર બાવના રાત્રીને તેની, ગુલ્મનો નાશ કરવારૂપ કર્મ કરવાને સમર્થ એવી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ કફ તથા વાપુથી થયેલા ગુ મમાં આપવી.

વાતગુહ્ય માટે ચૂર્ણ
 (સ્થોક ૩૦ ૫ થી ૩૮)
 કુસામ્ય ગુમ વગેરે ઉપર ચૂર્ણ
 હિતુવવાવિજ્ઞપાપશુગન્ધા-
 વાદિમદીપ્યકથાન્યકપાઠાઃ ॥

પુષ્કરમૂલશઠીદીપુપાશિ-

શ્વારયુગત્રિપદ્મિકદૂનિ ॥ ૩૧ ॥

સાજાજિવણ્ય સહતિત્તિદીર્ઘ

સવેતસામ્લ વિનિહન્તિ ચૂર્ણમ્ ॥

હૃત્યાર્થસ્તિષ્ઠકયોનવાપુ-

શૂળાનિ વાચ્ચામકફોદ્ગવાનિ ॥ ૩૨ ॥

કુદ્ધાન્ ગુલ્માન્ વાતવિષ્મૂત્રસજ્ઞ

કળ્થે વન્ધ હૃદમ્હ પાણ્ડુરોગમ્ ॥

મજ્જાશ્ચાગ્રીહિદુર્નમિહિમા-

વર્ષાભ્રમનશ્વાસકાશાગ્નિસાન્ ॥ ૩૩ ॥

હિંગ, વજ, હરદે, રાની નુલ્લી, દારૂમ, અન્ભોદ, ધાણ, પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, પટકપૂરો, પળાસી, નિત્રો, જવખાર, સાઠખાર, સિંધવ, સવળ, ભિંડવણ, સૂક, પીપર, મરી, જીરું, ચવક, રામધી, અમ્લવેતલ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું રો ચૂર્ણ ખાવાથી હૃદય, પાસાં, પેટ, ત્રિક, પાનિ ૨ ને ગુદા, એ જગ્યાએ વાપુ, આમ અને કફથી થયેલું શૂળ થતું હશે તે મટશે, મુઠ્ઠે લીધી મટે એવા ગુલ્મ મટશે, ગમે, પેશાબ અને વાપુનો અવશય મટશે, કઠ બપાઈ ગયો હશે તો તે, હૃદય જકડાઈ ગયું હશે તો તે અને પાણીય મટશે, અન્ન ખાવાની રુચિ નહિ થતી હોય તો એ ચૂર્ણ ખાવાથી થશે પ્લીહા એટલે બરોડાના શેગ મટશે, હરસ મટશે, હેડકીનો શેગ, વધરાવળ, પેટ ચડવાનો રાગ, દમ, ખાસી અને મદાગિન ૨૦ સર્વ મટી જશે.

વેશ્વનારચૂર્ણ

લઘવયવાનીદીપ્યક-

કળ્પનાગરમુસરોત્તર દૃઢમ્ ॥

સર્વસમાદાહરીતકી-

ચૂર્ણે વેશ્વનાર સાક્ષાત્ ॥ ૩૪ ॥

સિંધવ, રવાની અન્ભો, અન્ભોદ, પીપર, સૂક, એ પાચ ઔષધ ઉત્તરેતર એકએક ભાગ વધારે લેવા, (અર્થાત્ સિંધવ એક તોરો, તે રવાની બે તોરો અને સૂક પાચ તોરો, એ પ્રમાણમાં લેવા) જ ત્રવની બરાબર હરદે લઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણ સાક્ષાત્ વેશ્વનાર અગ્નિ જેવું છે, અર્થાત્ જઠરાગ્નિને પ્રતીક કરવામા સર્વોત્તમ છે

વાપુના ગોળા માટે ચૂર્ણ
 ત્રિકટુકમજ્જોદા લેન્ચવં જીરકે દ્વે
 સમઘણઘૃતાનામણ્ડો હિતુમાગ ॥
 પ્રયત્નકલમોજ્યઃ સર્પિષા સંપ્રયુક્તો
 જનયતિ જઠરાગ્નિ વાતગુલ્મ નિહન્તિ ॥ ૩૫ ॥

મૂંડ, પીપર, મરી, રાજગંદ, સિંધવ, છઠ્ઠ, શાહ-છઠ્ઠ, રો સાત ઔષધિઓ સમાન લેવી અને એ સર્વથી આઠા ભાગે ડિંગ નાખવી. પછી તે સર્વનું ચૂર્ણ કરીને જમતા પહેલા પહેલા જ કોળિયાના વખતે એ ચૂર્ણ ઘી સાથે ખાવું, તેથી જઠરમાં પુષ્કળ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે ર ને વાયુના ગોળા મટે છે

શાદૂં લચૂર્ણ

દિહ્વગ્ન્યાવિદ્ગુણ્યજાજિવિજવા-

વાઢ્વામિધાનામયૈ-

ક્ષૂર્ણ, કુમ્ભનિકુમ્ભમૂલસહિતૈર્ભાગોત્તર વર્ધિતૈઃ ।

પીતઃ કોળ્ણજલેન કોષ્ઠજલ્લો ગુલ્મોદરાદીનયં

શાર્દૂલઃ પ્રસભ પ્રમથ્ય હરતિ

ઘ્યાધીન્ મૃત્યોયાનિવ ॥ ૩૬ ॥

ડિંગ, વજ, બિડલવણ, સુંઠ, છઠ્ઠ, હરડે, બલા મૂળ, ઉપલેટ, નસાનર અને દત્તીમૂળ, રો ઔષધી ઉત્તરોક્ત રોકરોક ભાગ વધાર લેવાં પછી તેના ચૂર્ણને લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવું એ ચૂર્ણને શાદૂં લચૂર્ણ કહે છે તે કાંદામાં ઉત્પન્ન થયેલી પીડા, ગોળાના ગોળ, ઉદરરોગ વગેરે રોગોને નાશ કરે છે જમ શાદૂં લ (સિંધ) હરજૂના દોઢાંડા પકડીપકડીને નાશ કરે છે, તેમ આ શાદૂં લ (ચૂર્ણ) પણ સગડપી હરજૂના દોઢાંડા નાશ કરે છે

સિન્ધૂત્પપથ્યાફળદીપ્યકાનાં

ચૂર્ણાનિ તોયૈઃ પિષ્ત્રાં ક્રોળોઃ ।

પ્રવાપિતિ નાશ કફવાતજ-મા

નારાલનિમિષ્ઠિ હવામયોઘઃ ॥ ૩૭ ॥

સિંધવ, હરડે, પીપર, રાજગં, રો ચાર ઔષધીનું ચૂર્ણ છઠ્ઠાર ગરમ પાણી સાથે પીનારના કફથી અને વાયુથી થયેલા સ્થપા રાગના ગમુદાય બાજુ બાજુ વાગવાથી બેઠાંડા દોઢ તેમ નાશ પામે છે

પૂતીકપત્રગજવિમંદલચ્ચવદ્ધિ

ઘ્યાંપ ચ સસ્તરચિત્તં લવણોપધાનમ્ ।

વગ્ધ્યા વિચૂર્ણ્ય દધિમસ્તુચુત પ્રયોજ્ય

ગુલ્મોદરધ્વયશુપાણ્ડુરોદ્ભવેષુ ॥ ૩૮ ॥

એક માટેના પાત્રમાં પુનિકરજના પાદડા મૂકવા તે પાદડા ઉપર ગળવોપરનું ચૂર્ણ પાથરવું તે ઉપર ચિમ્બટ (ગોળા)નું ચૂર્ણ પાથરવું તે ઉપર નવકનું ચૂર્ણ પાથરવું, તે ઉપર ચિત્રાનું ચૂર્ણ, તે ઉપર સૂદનું, તે ઉપર પીપરનું અને તે ઉપર મરીનું ચૂર્ણ પાથરવું તે સર્વની ઉપર સિંધવનું ચૂર્ણ પાથરવું તથી તે વાતજૂને

બધ કરીને અગ્નિમાં બાળવું એ ઠંડું થાય ત્યારે તે ચૂર્ણને કાઢીને વાટીને પછી તેને દહીંના નીતથી પામ્મીમાં ગોળા, ઉદરરોગ, સોજા, પાંડુરોગ અને હરસ એ રોગોમાં અવગ્રવવું

વાયુના ગોળા માટે રસ

દિહ્વગ્નિગુણં સૈન્ધવમસ્યાત્

ત્રિગુણં ચ તૈલમેરણ્ડમ્ ॥ ૩૯ ॥

તત્ત્રિગુણરસોનરસં ગુલ્મોદરવર્ષશૂલમ્ ।

[' તથી ત્રણગણાં સિંધવ લેવે, તનાથી ત્રણગણું એરડિયુ લેવું, તેનાથી ત્રણગણાં લસણને રસ લેવો એ સર્વ એકત્ર કરીને પીવાથી ગોળા, ઉદરરોગ, વધરાવળ અને શૂલરોગ એ નર્વ મટે છે

માતુલુહ્વરસો દિહ્વ દાઢિમં વિહ્વસૈન્ધવમ્ ॥ ૪૦ ॥

સુરામણ્ડેન પાતલ્યં વાતગુલ્મરજાપહમ્ ।

બિજોરાના રસ, ડિંગ, દાઢમ, બિડલવણ, સિંધવ, એ ઔષધિઓના ચૂર્ણને સુરાના મડ સાથે પીવાથી વાયુના ગોળાની પીડા દૂર થાય છે

વાયુના ગોળા માટે કરક

ગુણ્યા. કર્વે ગુહસ્ય દ્વૌ

ધૌતાન્કુળ્ણાતિલાસલમ્ ॥ ૪૧ ॥

લાદન્નેકત્ર સન્ચૂર્ણ્ય કોળ્ણક્ષીરાનુપો જયેત્ ।

વાતહૃદ્રોગગુલ્માર્શોવોનિશૂલશૂલદ્વપ્પહાન્ ॥ ૪૨ ॥

એક તેલો ચૂંઠ, બે તેલો ગોળ, ઘાંધેના કાઠ તથા ચાર તેાષ, રો સર્વને રોકકા કરીને વાટીને ખાવા તથા તે ઉપર લગારલગાર ગરમ કરવું દૂધ પીવું તેથી વાયુનો કટ્ટોળ, વાયુનો ગોળા, હરસ, પાનિદુષ્ઠ અને ગાંડાનો અવરાધ, એ રોગ મટે છે

કરો દોષ અનુભવ હોય તો ઘાંધી સાથે દિવેલ પીવું?

પિચેદેરણ્ડતૈલં તુ વાતગુલ્મી પ્રસથયા ।

શ્લેષ્મણ્યનુલે વાયો, પિષ્તે તુ પપ્પસા સહ ॥ ૪૩ ॥

વાયુના ગોળાના રોગમાં વાયુમાં (વાયુ સાથે) કફ રાજગં હોય તો પ્રસન્ના નાથે દિવેલ પીવું અને વાયુની નાથે પિત્ત અનુભવ હોય તો દૂધની સાથે દિવેલ પીવું

વાયુના ગોળામાં પિત્ત વધી જાય તો શું કરવું?

વિચુચ્ચદિ ધા પિષ્ત સન્તાપ વાતગુલ્મનઃ ।

કુર્યાદિરેચનીયોડ્ડો સસ્નેહિરાનુલોમિકૈઃ ॥ ૪૪ ॥

તાપાનુલુતાવેચ ચ રક્ત તસ્યાવસેચયેત્ ।

વાયુના ગોળાવાળા રોગોને એ પિત્ત વધીને તંદાવ

(પરિતપ) ઉત્પન્ન કરે તો વિરેચન કરે એવા આનુ-
ભૂતિક (દોષની) સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરનાર)
દ્રવ્યો વડે તેને વિરેચન આપવું, એમ છતાં પણ તેનો
તાપ ન મટે તો તેનો રક્તસ્રાવ કરવો (લાલી કાઢવું)

વાયુનો ગોળો વજેરેમાં લસણનો ઉપયોગ

સાધયેચ્છુદ્ધશુક્રસ્ય લશુનસ્ય ચતુષ્પલમ્ ॥૪૫॥
ક્ષીરોદકેડણ્ણુગિતે ક્ષીરકોષં ચ વાચયેત્ ।
વાતગુહ્યમુદાવર્ત ગૃધ્રસીં વિપમજ્જરમ્ ॥૪૬॥
દ્વદ્વગં વિદ્રાધ શોષ સાધયસ્યાશુ તપયઃ ।

સૂક્ષ્મ અને ઘુદ્ધ કરેલા સોણ તોલા લસણથી આઠ-
ગણું દૂધ અને પાણી લઈને તેમાં તે લસણનો, દૂધ
બાકી રહે ત્યાં લગી, પાક કરવો એ દૂધ પીવાથી
વાયુનો ગોળો, ઉદાવર્તરોગ, ગૃધ્રસીં નામે વાયુનો રોગ,
વિપમજ્જર, હૃદયનો રોગ, વિદ્રાધિ, શોષ (કષ) એ
રોગ મટે છે.

ગોળો, જઠરરોગ અને આનાહનો ઉપયોગ

તૈલં પ્રસન્નમ્ ગોમૂત્રમારનાલં યયાગ્રજઃ ॥ ૪૭ ॥
શુભ્રમં જઠરમાનાહં પીતમેકઞ્ચ સાધયેત્ ।

તેલ, પ્રસન્નતા, ગાયનું મૂત્ર, કાઠ, જવખાર, એ
સર્વને એકત્ર કરીને પીવાથી વાયુનો ગોળો, જઠરરોગ
અને આનાહ (પેટ વડવાનો રોગ) મટે છે

શૂળ, આનાહ અને વિવંધવાળા વાયુના ગોળાનું ઔષધ

વિવ્રકવ્રન્થિકૈરણ્ણુશુકીકાથઃ પરં દિતઃ ॥ ૪૮ ॥
શૂલાનાદ્વિવંધ્યેષુ સહિદ્ગુણિદ્ધેનધનઃ ।

ચિત્રો, પીપરીમૂળ, દિવેલાનું મૂળ અને સુંઠ,
એ ઔષધોના ક્વાથમાં હિંગ, બિડવવણુ અને સિંધવ
નાખીને પીવાથી તે શૂલ, આનાહ વિવંધને મટાડવામાં
પરમ હિતકારી છે

કેદારમાં દાહ અને પીડાનો ઉપાય

પુષ્કરૈરણ્ણયોર્મૂલં યવધન્યવાસકમ્ ॥ ૪૯ ॥
જલેન સ્વથિત પીત કોષ્ઠદાહજ્વાપહમ્ ।

પુષ્કરમૂળ, દિવેલાનું મૂળ, જવ, ધમાસો, એ
ઔષધોના પાણીમાં ક્વાથ કરીને પીવાથી તે, કેદારમાં
થતા દાહને અને પીડાને મટાડે છે

કેદારમાં, પીઠમાં અને ખભામાં શૂળનો ઉપાય

વાત્વાઘૈરણ્ણદર્માણાં મૂલં વાદ મદ્વોષધમ્ ॥ ૫૦ ॥
પીતં નિકાશય તોયેન કોષ્ઠપૃષ્ઠાસદ્ગજિત્ ।

કેદારમાં, પીઠમાં અને ખભામાં શૂળ થતું હોય
છે તે બવામૂળ, એરડમૂળ, દર્બમૂળ, દેવદાર અને સુંઠ,

એ ઔષધોને પાણીમાં ઉકાળીને પીવાથી મટે છે.

વાતગુહ્ય (વાયુના ગોળા) નો ઉપાય

શિલાજં પચસાડનસ્પષ્કમૂલશૃતેન વા ॥ ૫૧ ॥

વાતશુક્ષી પિવેત્

મોટાં પચમૂળને દૂધમાં ઉકાળીને, તે દૂધમાં શિલા-
જિત નાખીને વાતગુહ્યવાળાને પાવું

ઉદાવર્તના ઉપદ્રવનો ઉપાય

વાત્યમુદાવર્તં તુ મોજયેત્ ।

સ્તિગ્ધં વૈષ્ણિકૈર્વૈર્મૂલકાનાં રસેન વા ॥ ૫૨ ॥

જો વાતગુહ્યવાળાને ઉદાવર્ત હોય તો પીપરીના
ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલા યુષ સાથે સ્નેહયુક્ત બલામૂલ
ખવડાવવું, અથવા મૂળાના રસ સાથે ખવડાવવું.

વાયુના તથા આગના વિવંધવાળા વાયુના

ગોળાનું ઔષધ

યદ્વિવિન્નાસ્તોડશ્રીયાત્ક્ષીરિણોળેન યાવકમ્ ।

કુલ્માપાનં વા બહુસ્નેહાનં

મકયેલ્લવળોત્તરાન્ ॥ ૫૩ ॥

જો રોગીના વાયુ (વાદ) તથા ગરો બધ થયાં
હોય તો ગરમ દૂધ સાથે જવની વાનીરો ખવડાવવી,
અથવા ઘણું તેલ નાખીને અને મીઠું નાખીને કળથી
ખવડાવવી.

મળયુક્ત વાયુના ગોળાનું ઔષધ

નીલીનીત્રિવૃતાવૃત્તીપથ્યાકમ્પિલ્લકૈઃ સદ્ ।

સમલાય ઘૃતં દેયં સચિદ્ધક્ષારતાગરમ્ ॥ ૫૪ ॥

ગોળો, નિસાદર, નેપાળો, હરે, કપીલો, એ ઔષધો
સાથે બીડવવણુ, જવખાર અને સુંઠ, મેગલીને ઘી
આપવું તેથી મળયુક્ત વાતગુહ્ય મટશે.

વાયુનો ગોળો વજેરે માટે નિવિનીયુત

નીલીનીત્રિવૃત્તી રાસ્તો ચલાં કટુકરોહિણીમ્ ।

પ્વેદ્વિદ્વિદ્વં વ્યાર્ધીં ચ પાલિકાનિ જલાદકે ॥

રસેડ્ધમાગરોપે તુ ઘૃતપ્રસ્થં ત્રિપાચયેત્ ।

દધ્મ પ્રસ્થેન સયોજ્ય સુષાશ્રીરપલેન ચ ॥ ૫૬ ॥

તત્તો ઘૃતપલં દશાયવાગમૂળ્લમિધિતમ્ ।

જીર્ણં સમ્યગિવરિક્તં ચ મોજયેદ્દસમોજનમ્ ॥ ૫૭ ॥

ગુલ્મકુપ્પોદરવ્યક્તશોષકપાણ્ડ્યામપજ્જરાન્ ।

ચિન્નં હ્રીહાનમુન્નામ્ હન્યેત્વત્રીલિનીવૃત્તમ્ ૬૫૮ ॥

નલી, ત્રિકૃષ્ણ, રસના, બાદામ, કડુ, વાવડિન,

રંગણી, એ ઔષધો વાર વાર તોલા લઈને બસો

છાપન (૨૫૬) ને-૪ પાણીમાં ઉકાળવાં. પછી ત્યારે

ઊકળતાં ઊકળતાં આદ્યા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેમા ચોસક તોલા ધી, ચોસક તોલા દહીં તથા ચોસનું દૂધ ચાર તોલા નાખીને ધી પકવ કરવું અને પકવ થયેલું ધી ગાળી લેવું પછી યવાગૂ અને મગમા ભેળવીને ચાર તોલા ધી શેળીને આપવું જ્યારે તે ધી પચી જાય ત્યારે સારી રીતે રેલ કરાવ્યા પછી તે માણસને માસરસ સાથે ભોજન રાખવું, એ નીલિની ધીથી ગોળો, ચામડીના શેગ, ઉત્તરશેગ, બ્યગશેગ, સોળે, પાડુશેગ, તાવ, ધાંજો કોઠ, બરાળ, ગાડપાણુ, એટલા શેગો મટે છે

વાયુના ગોળાવાળા માટે આહાર

કુકુટાક્ષ મયૂરાક્ષ તિત્તિરિકૌશ્વર્તકાઃ ।
શાલયો મદિરા સર્વિર્વાત-

ગુલ્મચિકિત્સિતમ્ ॥૫૧॥

કૂકડા, મોર, તેતર, વર્ધીલા, ચકલા, શાલી (સાજ) ડાગર, મદિરા અને ધી, એ સર્વે વાયુના ગોળાની ચિકિત્સા જાણવી, અર્થાત્ વાયુના ગોળામા એ સર્વ હિતકર છે

મિતમુષ્ણં દ્રવં સ્નિગ્ધ મોજનં વાતગુલ્મિનામ્ ।

સમગ્ધા વારુણી પાનં તપ વા ધાન્યકૈર્જલમ્ ॥

વાયુના ગોળાવાળાઓનું ભોજન ગરમ, દ્રવ (પ્રવાહી), સ્નિગ્ધ અને માપતર જેઈએ મંડ સહિત વારુણી નામે મધ પીવું અથવા પાણુનું પાણી ઉકાળીને તે પીવું

પિત્તના ગોળાના ઉપાય

(શ્લોક ૧૦૧ થી ૭૫)

સ્નિગ્ધ અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલા

પિત્તગુલ્મ માટે વિરેચન

સ્નિગ્ધોષ્ણોનોદિતે ગુલ્મે વૈત્તિકે સંસનં હિતમ્ ।

દ્રાક્ષામયાગુલ્મરસ કમ્પિહ્લ વા મધુદ્રુતમ્ ॥૬૧॥

કસ્યોકં રક્ષપિત્તોક

સ્નિગ્ધ અને ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી જ્યારે પિત્તનો ગોળો થયો હોય ત્યારે સસન (વિરેચન) ઔષધ આપવું હિતકર છે, વિરેચન તરીકે કાળી દ્રાક્ષ, હરદે, ગોળ, એ વસ્તુનો કવાથ તેને આપવો, અથવા મધમા કપિલા નાખીને તે પાવો, અથવા વિરેચન કટપ (કટપસ્થાન અધ્યાય રમા) કહેવાં ઔષધો વડે વિરેચન આપવું, અથવા (ચિ. સ્થાન. અ. ૨, શ્લોક ૧૦ થી ૧૧માં) રક્તપિત્તમાં કહેવાં (નવોત્તર, ત્રિકુળા ઈં) ઔષધો વડે વિરેચન આપવું

ગુખા અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલા પિત્તગુલ્મ માટે
ચમનઃ એમાં વિરેચન ક્યારે, કયું આપવું ?

ગુલ્મે રુક્ષોષ્ણજે પૂન ।

પર સશમનં સર્પિસ્તિકં વાસાધૃતં શ્વૃતમ્ ॥૬૨॥

તૃણાશ્વપશ્વકસવાથે જીવનીયગણેન વા ।

શ્વૃતં તેનેય વા ક્ષીરં ન્યમ્રોદાદિગણેન વા ॥૬૩॥

ગુખા અને ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી પિત્તનો ગોળો થયો હોય તો કુલ્ચિકિત્સામા કહેવું તિક્તધૃત તે ગુલ્મને શમાવવામા શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, અથવા તૃણ પચ્ચૂનના કવાથમા સિદ્ધ કરેલું ધી હિતકર છે, ૨ થવા જીવનીય જાણના ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ હિતકર છે, અથવા ન્યમ્રોદાદિ જાણના ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ હિતકર છે

તત્રાપિ સસનં ગુહપાચ્છીઘ્રમાત્મયિકે મિષ્ક ।

વૈરેચનિકસિદ્ધેત સર્પિયા પવસાપિ વા ॥૬૪॥

લૂખા રાને ગરમ પદાર્થોથી થયેલું પિત્તગુલ્મ અત્યંત ગભીર થઈ ગયું હોય તો તેમાવે સૂ સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૨મા કહેલા વિરેચનના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ધી કે દૂધ વેઢે તત્કાળ રાખવું

પિત્તગુલ્મ માટે સિદ્ધ ધી

રસેનામલકેશૂનાં શૃતમસ્ય વિપાચયેત્ ।

પથ્યાપાદ વિથેત્સર્પિસ્તિક્ષિદ્ધં પિત્તગુલ્મનુ ॥૬૫॥

વિથેદ્ધા સૈલ્લક સર્પિયંશ્લોકં પિત્તવિદ્રવૌ ।

આમળાના અ ને શેરડીના રસ બરાબર છાપન (૨૫૬) તોલા લઈને તેમાં ૬૪ તોલા ધી નાખવું તે ધીમા સેળ તોલા હરદેનો કટક નાખીને તે ધી સિદ્ધ કરવું ૨૦ ધી પીવાથી પિત્તગુલ્મ મટે છે ૨ થવા પિ સ્થા. અ. ૨૧, શ્લોક ૩૨-૩૩મા કહેલું તિલ્લકધૃત (તેજ ધૃત) પીવું અથવા પિત્તવિદ્રુપિમા પિ. અ. ૧૩, શ્લોક ૩૩ થી ૪૧ મા જે ધી કહેલું છે તે પીવું

કસ

દ્રાક્ષાં પવસ્યાં મધુકં ચન્દન પન્નક મધુ ॥૬૬॥
પિત્તેત્તણ્ડુલતોયેત પિત્તગુલ્મોપશાન્તયે ।

કાળી દ્રાક્ષ, સીરકકોચી, નેદીમધ, નુબન, પન્નક, કાક, મધ, એ સર્વેને ચોખાના ધાવણમનુ સાથે પીવું તેથી પિત્તગુલ્મ શાન્ત થાય છે

કવાથ

દ્વિપલં ત્રાયમાળાયા જલદ્વિપસ્ત્યસાચિતમ્ ॥૬૭॥
મણ્ડમાગ્નિથ પૂત કોષ્ણં ક્ષીરસમ વિથેત્ ।
પિત્તેદુપરિ તસ્યોષ્ણ ક્ષીરમેય પયાલમ્ ॥૬૮॥

તેન નિર્હતત્રોપસ્ય ગુલ્મઃ શામ્યતિ પૈત્તિકા ।

એકસો અઘ્રવીસ તોલા પાણીમા આઠ તોલા ગ્રામ માણ નાખીને આઠમા ભાગનુ પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથને ગાળી લઈને તેમા તે ક્વાથની બરોબર દૂધ નાખવું અને લગાર લગાર ગરમ હોય તેવુ પીવુ પછી તે ઉપર પોતાની પાવનશક્તિ પ્રમાણે પિવાય તેટલુ ગરમ દૂધ પીવુ એ ઔષધથી દોષ નીકળી જઈને પિત્તગુલ્મ યાત થયે

બળતરના ઉપાય

વાદેડ્યમ્જ્ઞો ઘૃતૌ કૃતિઃ સાગયૈર્લેપોદિમૌપયૈઃ ॥
સ્પર્શઃ સરોરુઘાં પત્રૈઃ પાત્રૈશ્ચ પ્રચલજ્જલૈઃ ।

જે પિત્તગુલ્મમા દાહ (બળતરા) થતો હોય તે ઘીતવીર્ણ અને રાક્કવામા ઠી ઔષધિઓ વડે સિદ્ધ કરેલુ ઘી મેળવુ, તેમ જ વીર્ણમા અને સ્પર્શમાં એ બંને રીતે ઠંડા ઔષધોમા ઘી મેળવીને તેના લેપ કરવો, અથવા કમળના પાદડા અથવા ભેંચથી પાણી ભરનુ હોય એવા પાત્રો ગોળાવાળા ભાગ ઉપર અડાડવો

ખાસ કેવા ગોળામા લોહી કઢાવવું ?

વિવાહપૂર્વકપેતુ શલે વહેષ્ય માર્દવે ॥૭૦॥
શુશોષપદ્મરેદ્ધકં પિત્તગુલ્મે વિશેષતા ।

જે ગોળામા પ્રથમ દાહ થય પછી ગોળા ચઢતો હોય, શૂષ આવતુ હોય અને અગ્નિ મદ પડતો હોય, તે ગોળામા ઘણીવાર લોહી કઢાવવું તથા પિત્તગુલ્મમા તે ખાસ કરીને લોહી કઢાવવુ

લોહી કાઢી નાખવાના ફાયદા

છિન્નમૂલા વિદ્યહન્તે ન ગુલ્મા યાન્તિ ચ ક્ષયમ્ ॥
રકં હિ ક્ષ્યસ્થતા યાતિ,
વચ્ચ નાસ્તિ ન ચાસ્તિ વક્ ।

(લોહી કાઢવાથી) ભેમના મૂળ કપાયેલા છે એવા ગોળા પાકતા નથી પણ નાશ પામે છે, કેમ કે તેમા રહેલુ લોહી ખાટુ થઈ જાય છે વળી, તે લોહી અદર રહેતું નથી. તેથી તેની પીડ પણ થતી નથી.

દોષો કાઢ્યા પછી કરમાયેલા દર્દીને કરવાનું બુદ્ધિ હતત્રોપં પરિમ્લાન જાજ્ઞલૈસ્તપિત રસે. ॥૭૨॥
સમાશ્વસત સરોવાતિ સર્પિરવાસયેતુન ।

ગોળાના સગવાળાને (કાપેલો) દોષ (લોહી કાઢીને) બહાર કાઢ્યા પછી તેની આન લઈ જાય છે (કરમાય છે), તેથી જનન પ્રાણીઓના માતરસ વડે તેનું તર્પણ કરવું (તેને એ ખવડાવીને કષ્ટપુટ કરવો)

પણ જે પીડા બાકી રહી ગઈ હોય તે તે દરદી યાત પડે ત્યારે ચેલ ઘી પિવડાવવું

પાક ઉપર ચઢતા ગોળા માટે કરવાની ક્રિયા
રક્તપિત્તવિવૃદ્ધતાત્રિક્રિયામનુલભ્ય વા ॥૭૩॥
ગુલ્મે પાકોનુચે સર્વા પિત્તવિદ્ધિવત્રિક્રિયા ।
ગુલ્મમા રક્ત અને પિત્તની અંતિદાય વૃદ્ધિ થવાના કારણથી તથા ગુલ્મ ઉપર જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી હોય તેમાની એકે તેને લાગુ ન કરવાથી (ચોગય) ક્રિયા ન થવાથી ગોળો પાકોનુભ થાય છે (પાકે થો છે) એવા ગુલ્મ ઉપર પિત્તવિદ્ધિમાં કહેલી ક્રિયાઓ કરવી

પિત્તગુલ્મવાળાના અન્નપાન
શાર્લિર્ગ્યાજપયસા પટોલી જાજ્ઞલં ઘૃતમ્ ॥૭૪॥
ધાત્રી વરુપકં દ્રાક્ષા સર્જૂરં વાદિમં ચિતા ।
મોચે, પાનેડમ્ ચલપા શુભસ્યાદૈશ્વ સાધિતમ્ ॥૭૫॥
શાળના ચોખા, ગાયનું દૂધ, બકરીનું દૂધ, પટેલ, જાગલ દેશનાં પ્રાણીઓનું માત, ઘી, આમળાં, ફાલસાં, કાળી દ્રાક્ષ, ખજૂર, દાડમ, સાકર, એ વસ્તુઓનું ભોજન કરવું અને પીવા માટે રંગાણી તથા બળદાણા વડે સિદ્ધ કરેલુ પાણી વાપરવું.

કફગુલ્મની ચિકિત્સા

(સ્થાન ૭૫૫ થી ૧૧૭૫)

વમન, ઉપવાસ, સમર્થ, દીપન

એકમજે વામયેત્પૂર્વમવમ્પનુપવાસયેત્ ।
તિકોષ્ણકનુસમર્થાં વદ્ધિ સન્ધુક્ષયેત્તત્ ॥૭૬॥
દિશ્વ્યાદિમિશ્ચ દિગુણક્ષારદિહ્નવલ્લવેત્સા ।

કફથી થયેલો ગોળો હોય તો તેમા શેગીને પ્રથમ ઊલટી કરાવવી જે તે રોગી ઊલટી કરાવવા ચોગ્ય ન હોય (તુ અ. ૧૮) તો તેને ઉપવાસ કરાવવો. પાછી તેને કઢ્યા, ગરમ અને તીખા દ્રવ્ય ભેગવેલી સમર્થ પાઈને તેના બદલગિન પ્રદીપ કરવો, તેમ જ દિન, જવખાર અને અમ્બવેતસ બધાં નાખીને (સ્થાન ૮૫ થી ૧૮૫) રાખવા ૩૧, ૩૨માં કહેલો) દિગ વગેરે ઔષધો વડે અગ્નિ પ્રદીપ કરવો.

દિગ, ઊપલી આચેઝ, સળગઝ, કફુ, સિંચ

અને નાનાપ્રવાળા કફનુસપના ઉપાય

નિગૂદં યદિ લોચદ્ધ સ્તિમિન કટિન સ્થિરમ્ ॥૭૭॥
માનાહાવિયુતં ગુલ્મ સચોષ્ય વિનયેવનુ ।

જે કફનુમ (કફી ચઢ્યો ગોળો) તેના સ્થાનમાં

અત્યંત ગૂઢ (ઊંડુ), બહાર તરી આવેલું, જડ, કઠમ્, સ્થિર અને આનાથ વગેરેવાળું યોષ, તે પ્રથમ તે રોગીનું યોષન કરવું; પછી ગોળાનું ચમન કરવું

કફગુલ્મ માટે ધી

घृत सक्षारकटुकं पातय्य कफगुल्मिनाम् ॥७८॥

તે કફગુલ્મવાળા રોગીને જવખાર અને કટુ સાથે ધી ધીવું

દશમૂલધૃત

सद्योपक्षारलवणं सहिह्वविडदाडिमम् ।

કફગુલ્મ જયત્યાશુ દશમૂલધૃત ઘૃતમ્ ॥ ૭૯ ॥

દશમૂળના કવાચમા સિદ્ધ કરેલા ધીમા સૂઠ, પીપર, મરી, જવખાર, સિંધવ, ડિંગ, બિડલવણુ, દાડમ, એ ઓપધી નાખીને પીવું, તેથી કફગુલ્મ તત્કાલ મટે છે

ભક્ષાતકધૃત

भक्ष्मातकानां क्षिपलं पञ्चमूल पलोन्मितम् ।

અત્યંત તોપાદકે સાર્ધ પાદરોપેણ તેન ચ ॥૮૦॥

તુલ્ય ઘૃતં તુલ્યવયો વિપવેદક્ષસ્મિતૈઃ ।

વિઙ્ગવિઙ્ગુસિન્ધૂત્પયાવશૂકશાઠીવિઙ્ગૈઃ ॥ ૮૧ ॥

સદ્વીપિરાક્ષાયણપ્રાક્ષપદ્મપ્રન્યાકળનામરૈઃ ।

યતઃપ્રક્ષાતકઘૃતં કફગુલ્મહરં પરમ્ ॥ ૮૨ ॥

હ્રીદપાણ્ડવામયમ્વાસપ્રહૃત્તીરોગકાસજિત્ ।

બિલામા આઠ તોલા લેવા વધુપરમૂળ જુદા જુદા દરેક ચાર ચાર તોલા લેવા પછી તે સર્વને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ઉક્ષળતા ઉક્ષળતા ચોલા ભાગનું પાણી રહેતાં સુધી કવાચ કરવા પછી તેમા કવાચની બરોબર ધી અને ધી જેટલું દૂધ નાખીને તેમા ચાવડિંગ, ડિંગ, સિંધવ, જવખાર, પટક્યુરો, બિડલવણુ, ધિયો, શસ્તી, જીદીમધ, વજ, પીપર અને સૂંઠ, એ સર્વ એક એક તોલા લઈને તેનો કટક કરીને નાખવો એને ભક્ષાતકધૃત કહે છે. તે એ ધી કફગુલ્મને મટાડવામા શ્રેષ્ઠ છે તેમ એ ધીથી બરોળ, પાડુરોગ, દમ, ગ્રાહ્યરોગ અને ખાસી એ રોગો પણ મટે છે

કફગુલ્મીના ધી પીમા પછીના કમ

ततोऽस्य गुल्मे वैदे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ॥८३॥

ધી પીવડાવ્યા પછી તે કફગુલ્મ રોગવાળા ગોળા ઉપર અને આખા શરીર ઉપર ચેક કરવે.

અમાં ગુલ્મમાં સ્નેહન અને સ્વેદની આવશ્યકતા

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ।

યા ક્રિયા ક્રિયતે યાતિ સા સિદ્ધિ ન વિરુદ્ધતે ॥૮૪॥

આઠ પ્રકારના ગોળાના રોગમાં પ્રથમ સ્નેહન અને સ્વેદ (ચેક) કર્યા પછી જે જે ક્રિયા કરવામા આવે છે તે ક્રિયા નિહ્ન થાય છે, પણ પ્રથમ રોગીને ક્ષણ (ધૂપી પાડવાની ક્રિયા) કરાવ્યા પછી જે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે નિહ્ન થતી નથી.

ગુલ્મ માટે શસ્ત્રક્રિયાનો નિધિ

स्तिग्धचित्रशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमागते ।

यथोक्तां घटिकां न्यस्येद् गृहीतेऽपनयेच्च ताम् ॥

વસ્ત્રાન્તરં તતઃ કૃત્વા છિન્ન્યાદ્ ગુલ્મં પ્રમાણવિત્ ।

વિમાર્ગજિપદ્માદર્શયંચાભામં પ્રપીડયેત્ ॥ ૮૬ ॥

પ્રમુચ્યાદ્ ગુલ્મમેવૈકં ન ત્વન્નહદયં સ્પૃશેત્ ।

ગુલ્મવાળા રોગીને સ્નેહપાન કરાવીને તથા (ચેકથી) પરસેવો કાઢીને તેના ગોળાને નરમ (ચોચા) કરવા ગોળો નરમ થાય એટલે યત્રવિધિમાં કથા પ્રમાણે ઘટિકા (ક્સલી, કુલ્લી) મુકવી રાતે ગોળો ઊપડી આવે રોટલે તેને ઉપાડી લેવી, પછી ગોળા ઉપર વજ કાઢીને છેદ કરવાનું પ્રમાણ જાણનારા વૈદો વિમાર્ગ, અભ્યપ્દ અને આદર્શ, એમાંથી જે સાધન મળી આવે તેનાથી ગોળાને ચીરવો પછી ગોળાને દબાવીને અદરનો મળ (બગાડ) કાઢી ગોળાને ગોળા ચીરતાં અને દબાવતાં સાવધાની સામવી કે આંતરડાને કે લદ્ધને (હથિવારનો કે દબાવવાનો) સ્પર્શ થાય નહિ.

(લાડગાળ જે ઓળર વડે મોથી ચામડા ઉપર લીટી દોરે છે તે રોગરને વિમાર્ગ કહે છે ૨૦૫૬નો છે) અને આદર્શ(=ચટ્ટુ)ની કિનાર મોળવા ને દબાવવાના કામમા આવે છે)

પછી લેપ અને ચેક

तिलैरण्डातसीवीजखर्पिकैः परिलिप्य च ॥ ८७ ॥

તિલૈરણ્ડાતસીવીજખર્પિકૈઃ સુતોષીઃ સ્વેદયેતત્ ।

પછી કફગુલ્મ ઉપર તલ, એરડો, અજસી, સર તલ, એ સર્વના કંકરો લેપ કરવો, રાતે તે પછી રોગીને ધોસો ચેક થાય રોગ લોડાના ગરમ પાનથી તેને ગોળા ઉપર ચેક કરવો.

આ રીતે સ્થાનમાંથી ખસેડ્યા કફગુલ્મનું યોષન

यव च विसृतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचने ॥ ८८ ॥

સનેહર્ષસ્તિમિદ્ધન શોષયેદ્દાદામૂર્લિકૈઃ ।

એમ કવાચી કફગુલ્મ યોષાના સ્થાનમાંથી નિકળ થયે ગુલ્મ નિવિત થાય રોટલે સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપીને અને દશમૂલની નસ્તિઓ આપીને તેનું યોષન કરવું

કફગુલ્મમાં વિરેચનયોગે : મિશ્રકસ્નેહ

પિપ્પલ્યામલકદ્રાક્ષાશ્યામાદ્યૈઃ પાલિકૈઃ પચેત્ ॥
પરણડતૈલહૃવિયોઃ પ્રશ્નો પચસિ પદ્મગુણે ।
સિદ્ધોડ્યં મિશ્રકઃ સ્નેહો

ગુલ્મિનો ઇંસન હિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

ઘૃદિરિઘ્નિશૂલેષુ ઘાતવ્યાધિષુ ચામૃતમ્ ।

પાપર, નાખળાં, કાળી દ્રાક્ષ, કાળુ નંસોતર, એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈને તેના કલ્ક વડે દિવેલ અને ઘી, એ દરેક સ્નેહ ચોસઠ ચોસઠ તોલા છગણા દૂધમાં નાખીને પકવ કરવો; અર્થાત્ ચોસઠ તોલા દિવેલ અને ચોસઠ તોલા દૂધ એકત્ર કરીને સાતસો અડસઠ તોલા દૂધ તેમાં નાખવું તથા તેમા ઉપર કપેલો પીપર વગેરેના કલ્ક નાખવો. એ પકવ કરેલો મિશ્રક સ્નેહ ગુલ્મવાળા રોગીને હિતકર છે; કેમ કે તે સ્થાનથી ચ્ચિત થયેલા દોષને વિરેચન દ્વારા બહાર કાઢે છે. વળી તે વધરાવળ, બડ, શુષ્કરોગ અને વામના રોગો, એ રોગમાં અમૃત જેવો છે.

બીજાં ઇંસન પૂત

પિવેદ્યા નીલિનીસર્પિર્મૈત્રયા ક્ષિપલીકૃવા ॥૧૧॥
તપૈષ સુકુમારાપ્યં ઘૃતાન્યૌર્વિકાણિ ચ ।

અથવા પાછળ શ્લેષ્ઠ પગાં ધી ૫૮ માં કપેલું નીલિનીપૂત આઠ તોલા ધીવું અથવા વિદ્રધિની ચિકિત્સામાં શ્લેષ્ઠ ૪૦૫ ધી ૪૭ માં કપેલું સુકુમાર નામે ધી આઠ તોલા ધીવું, અથવા ઉદરવિકિત્સામાં ૯૪ ધી કપેલામાં આવશે તે પીવડાં એ સર્વે ધી વિરેચન કરીને ગુલ્મને (કફગુલ્મને) ઘાત કરનારાં છે.

દંતીપરીતપ્તી

દ્રોણેડમ્ભસઃ પચેદ્વલ્યાઃ

પલાનાં પશ્ચવિશતિમ્ ॥ ૧૨ ॥

ચિત્રકસ્ય તથા પથ્યાસ્તગતીસ્તદ્રસે સ્તૃતે ।
વિપ્રસ્યે સાધયેત્પુતે શ્લિપેદ્દન્તીસમ ગુદમ્ ॥ ૧૩ ॥
વૈલાત્પલાનિ ચત્યારિ ત્રિપુતાવાશ્ચ ચૂર્ણતઃ ।
ભાષાકર્ણં તથા ગુણ્ડયાઃ સિજે લેહે તુ રીતલે ॥૧૪॥
શ્ચુ તૈલસમં દવાચતુર્જાતાચતુર્ધિકામ્ ।
મતો હરીતકીમેકાં સાવલેહપલામદન્ ॥ ૧૫ ॥
પુલં વિરિચયતે જિગ્ધો દોષપ્રસ્યમતામયઃ ।
ગુલ્મદ્રોગદુર્નામશોકાનાહરોદરાન્ ॥ ૧૬ ॥
હૃષ્ટોક્ષેચાસ્તિહૃદમહાવીષમજ્યરાન્ ।
રન્તિ દન્તીહરીતરઃ
પાણ્દુર્તા ચ સપ્તમલામ્ ॥ ૧૭ ॥

એક દ્રોણ પાણી લઈને તેમાં પચીસ પલ (સો તોલા) દંતીમૂળ નાખવાં, સો તોલા વિત્રો નાખવો, સો તોલા ઉરડે નાખવી. પછી તેનો ક્વાથ કરવો તેના ક્વાથમાંથી બે પ્રસથ (એકસો અઠ્ઠાવીસ તોલા) ક્વાથ ગાળી લેવો, અને તેમાં ક્વાથમાંથી બધી ઉરડે નાખવી. પછી તેમા સો તોલા ગોળ નાખવો, સોન તોલા તેલ નાખવું. નંસોતરનું ચૂર્ણ સોન તેલ નાખવું, પીપર બે તોલા નાખવી, સૂક બે તોલા નાખવી જ્યારે તે અવલેહ (વાટણ) તૈયાર થઈને ઠંડો થાય ત્યારે તેમાં તેલ જેટલું મધ નાખવું. ચાતુર્ગત (તલ, તમાલ-પત્ર, એલચી અને નામકેસર એ સર્વે) મળીને ચાર તોલા નાખવું. એ રીતે રો દંતીહરીતકી અવલેહ તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી એક ઉરડે અને ચાર તોલા અવલેહ ખાવો. તેથી રોગી સ્થિર થઈને સુખી કરીને વિરેચન થાશે છે એક વખત એ ખાવાથી એક પ્રસથ એટલે આખરે દોઢગરે બોલે ગણમાં નીકળી જાય છે અને રોગી નીતંગી થાય છે. વળી ગોળા કઠપના રોગ, ડરસ, તોજે, પેટ ચાપડ, ફાત્રિમ જેર, ઉદરરોગ, ચામડીના રોગ, ઉત્કલેશ (દોષ ઊપડી આવવા). અરચિ, બરોળ, ગ્રહણી અને વિષમજ્વર, એ સર્વે એ અવલેહ અને એ ઉરડેથી મટે છે. વળી તે દંતીહરીતકીથી પાંડુરોગ અને કમળા પડાં મટે છે.

સુષાક્ષીરદ્યં ચૂર્ણં ત્રિવૃતાયા સુમાયિતમ્ ।
કાર્પિકં મણુસર્પિર્મૈા લીઢ્યા સાધુ વિરિચયતે ॥૧૮॥

ચેરના દૂધમાં નંસોતરના ચૂર્ણને સાધુ રીતે ખાવના આપીને તે ચૂર્ણમાંથી એક તોલા ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે વાટવાથી સાને રોતે વિરેચન (ગુચન) થાય છે.

કુષ્ઠદ્યામત્રિવૃદ્તીવિજવાશ્ચારગુગુલ્દર ।
ગોમૂષ્ણેણ વિવેકેન તેન ગુગુલુમેય વા ॥ ૧૯ ॥

ઉપરેટ, કાળુ નંસોતર, દંતીમૂળ, ઉરડે, જાવખાર, ગુચન એ સર્વના ચૂર્ણને નાવના મૂત્ર સાથે ધીવું અથવા એકલા મૂત્રજન ૯૪ નાવના મૂત્ર સાથે પીવડાં (ચેલી વિરેચન (ગુચન) થાય છે અને કફગુલ્મ મટે છે.)

કફગુલ્મમાં નિષ્ક્રમ્બિત

નિરુદ્ધાન્ કર્ણકલ્પકાન્
યોગવેદ્ ગુલ્મનાશનાન્ ।
બંધિતઃ (ઉ. બ. ૮) માં જે જે નિષ્ક્રમ્બિત નાવનાની કહેલી છે. તેમાંથી જે નિષ્ક્રમ્બિત ગુલ્મને નાશ કરવાનો છે તે નિષ્ક્રમ્બિત.

ગુહ્ય ઉપર કાર, અરિષ્ટ અને ગ્રમ

કૃતમૂલં મહાવાસ્તુ કટિનં સ્તિમિતં ગુરુમ્ ॥૧૦૦

ગૃહમાંસં જયેદ્ ગુહ્યં ક્ષારારિષ્ટાગ્નિકર્મભિઃ ।

પ્રકાન્તરં દ્વપન્તરં વા વિષ્રમથ્યાથ વાચ્યહમ્ ॥૧૦૧

શરીરદોષલયોર્વર્ધનક્ષણોદયતઃ ।

જે ગોળાએ ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં હોય તથા જે ગોળા વધી ગયો હોય (મોટો થયેલો હોય), કઠણ થયો હોય, જડ હોય, ભારે હોય અને માંસથી ઢંકાયેલો હોય તેને કારકર્મ, અરિષ્ટપાન કે અગ્નિકર્મ વડે મટાડવો, (તે ઉપર કાર, અરિષ્ટ, અગ્નિ વગેરેની ક્રિયા કરવી.) એક વખત કાર વગેરે કર્મ કર્યા પછી (બળ અને દોષનું પ્રમાણ જાણનાર વેદો) એક કે બે કે ત્રણ દિવસ વચમાં વિશામો લઈને વળી પાછું તે કર્મ કરવું. વળી રોગીના શરીરના દોષ અને બળનો વિચાર કરીને તેને (=શરીરના બળને) વધારવા યોગ્ય હોય ત્યારે વધારવું અને (શરીરના દોષને) ઘટાડવા યોગ્ય હોય ત્યારે ઘટાડવા. એવી રીતે વેદો કાર વગેરે ક્રિયા કરવી. (ચરક, ચિ. ૫/૫૭૫).

કફગુહ્યમાં કયા કાર વાપરવા?

અર્શોદ્ગમીમહાપુલ્કાઃ

ક્ષારા યોજ્યાઃ કફોલ્બેજે ॥ ૧૦૨ ॥

કફ જેમાં અધિક હોય તે ગોળામાં હરસ, પથરી અને ગ્રાહુરી એ ત્રણ રોગની ચિકિત્સામાં કહેવા કારના ઉપયોગ કરવો.

ભારાગદ

દેવદાન્ત્રિવૃહન્તીકટુકાપચ્ચકોલકમ્ ।

સ્વજિકાયાવશ્કાશ્વો

શ્રેષ્ઠાપાઠોપકુચિકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

કુપ્તં સર્પસુગન્ધો ચ દ્વપક્ષાંશં પટુપચ્ચકમ્ ।

પાલકં ચૂર્ણિતં તૈલવસાદિચિઘૃતાપ્લુતમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

ઘટસ્થાન્તઃ પચેત્પક્વમિવર્ગે ઘટે ચ તમ્ ।

ક્ષારં મૃદ્ધિવા ક્ષીરાજ્યતકમવાદિભિઃ પિવેત્ ॥૧૦૫

ગુલ્મોદાવર્તવર્ધ્માર્શોજઠરપ્રહ્ણીકૃમીન્ ।

અપક્ષારગરોન્માદ્યોનિશુકામયાશ્મરીઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ક્ષારાગદ્ગોડયં શામયેદિયં ચાતુભુજક્રૂજમ્ ।

દેવદાર, નસ્યાર, દંતીમૂળ, કડું, પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, વિત્રે, ચરક, ચુંક), સાજનાર, જવખાર ત્રિક્ષા (હરે, બહેલ, આમળાં), પાદા (પાદામૂળ) કાળીજીરી, ઊપલેટ, યસ્ત્રા, એ પ્રત્યેક ઔષધ બે-બે

તોલા લેવું. પંચલવણુ દરેક ચાર ચાર તોલા લેવાં એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને તેલ, વસા, દહીં અને ઘીમાં ડુબાડવાં. અને તે સર્વને એક ઘડામાં મૂકીને તેમાંથી વરાળ બહાર ન નીકળે એવી રીતે તેને સીંધી દઈને અગ્નિમાં પકવ કરવું. જ્યારે ઘડો તપીને દેવતાના રંગનો લાલચોળ થાય ત્યારે એમાંથી બળેલાં ઔષધ કાઢીને એનો વિષિસર કાર બનાવીને એ કાર દૂધ, ઘી, છાશ, દારૂ વગેરે સાથે પીવો. એ કાર ગુહ્ય, ઉદાવર્ત, વધરાવળ, હરસ, જઠરરોગ, ગ્રાહુરીરોગ, કર-મિથા, વાઈ, ગરોગ, ગોડપણુ, યોનિરોગ, લીધિંગ, પથરી, એ સર્વને મટાડે છે. વળી તે કાર સાપ અને ઉંદરનાં જેર પણ શમાવે છે.

ક્ષારનું શરીરમાં કર્મ

શ્લેષ્માણં મધુરં સ્નિગ્ધં રસક્ષીરઘૃતાશિતઃ ॥૧૦૭

હિત્વા મિત્વાડડશયાત્ ક્ષારઃ

ક્ષરત્વાક્ષારયત્થઃ ।

માંસરસ, દૂધ અને ઘીનું ભોજન કરનાર માણસના આશયમાંથી (કફને) છીદીને, ભેદીને તેના ગળ્યા તથા સ્નિગ્ધ કફને કાર પોતાના નીચે પાડવાના ગુણને લીધે નીચે પાડે છે. આ પ્રકારે બહાર કાઢે છે.

જૂના આસવ અને અરિષ્ટ કોણે કા માટે વાપરવા?

મન્વેન્નાવરુચી સાત્ત્વયૈર્મયઃ સક્ષેહમશ્રુતામ્ ॥૧૦૮

યોજયેદાસવારિષ્ટાશિગદાન્ માર્ગશુક્રયે ।

જે માણસનો જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય અને જેને અરુચિ થઈ હોય તેણે માફક આવતા દારૂ સહિત સ્નેહયુક્ત ભોજન કરવું અને તેના માર્ગ(ઓ)ની શુદ્ધિ માટે જૂના આસવ અને જૂના અરિષ્ટ વાપરવા.

કફગુહ્યવાળાનાં અન્નપાન

શાલયઃ પૃથિકા જીર્ણાઃ

કુલસ્યા જાફલં પલમ્ ॥૧૦૯॥

ચિત્તિલ્લાશિતકારીયવાનીવરુણાદ્કુરાઃ ।

શિપ્રુત્તલ્લગ્નચિત્તિવાનિ ચાલં શુષ્કં ચ મૂલકમ્ ॥૧૧૦

વીજપૂરકલ્પિસ્ત્વસ્લયેતક્ષારદાદિમ્ ।

ધ્યોયં તત્કં ઘૃતં તેલં મત્કં, પાનં તુ વારુણી ॥૧૧૧

ધાન્યાસ્લં મસ્તુ તત્કં ચ યવાનીચિઠ્ઠજ્ઞિતમ્ ।

પચ્ચમૂલઘટ વારિ જીર્ણં માર્શીકમેવ શા ॥૧૧૨॥

કફગુહ્યવાળાએ શાલિ ઈંદરના ચોખા, કળયે, જાંબવ પ્રાચીનોનું માંસ, કરંજ, વિત્રે, અરુણી, વવાની અન્નયો, વરુણના અંકુર, સગવો, નાનાં (કુમળાં) બીજાં, કુમળા અને ચૂકા મૂળ, બિત્રે, હિંદુ, સુ. સુ.

અમ્બલેતત, જવખાર, દાડમ, સુક, પીપર, મરી, છાશ, ઘી, તેલ, ભાત, એટલી વસ્તુઓ ભોજન તરીકે લેવી તથા વાસણી નામે મધ, ધાન્યામ્બ, દર્શનુ નીતર્થુ પાણી, જ્વાન (ચવાની અળસો) નુ બિડવણનુ ચૂર્ણ નાખેલી છાશ, પચમૂલના કવાથનુ પાણી રાત્રે જૂના કાળી દ્રાવનો દારૂ રો પીવામુ લેવા.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલાચ રકાઝાજિસૈન્ધવૈ.

સુરા ગુલ્મ જયસ્યાનુ જાગલધ્વ વિમિશ્રિત ૧૧૩
પીપર, પીપરીમૂ ૧, ચિત્રે, છાશ, સિંધવ, એ સર્વનુ ચૂર્ણ સુરામાં નાખવુ તથા જાગલ પ્રાણીરોગના માસના રત્ન તેમાં ભેગવવા, એ પીવાથી ગામે તન્કાજ મટે છે.

સ્લોક ગણા ધી ૧૧૩ મુખીના ઉપાયથી કફગુલ્મ ન મટે તો લોહી કાઢ્યા પછી બાળવાની ક્રિયા

વમનૈર્લક્ષ્ણૈઃ સ્વેદૈઃ સર્પિપાનૈરિરેચનૈઃ.

વસ્તિકારાસયારિષ્ટગુલિકાપચ્યમોજનૈઃ. ૧૧૪

સ્લેષ્મિકો વસમૂલત્વાદિદિ ગુલ્મો ન શામ્યતિ.

તત્ત્વૈ દાહ હતે રક્તે કુર્વાન્તે શારાવિમિ. ૧૧૫

કફગુલ્મના ઉપાય તરીકે વમન, લાઘવ (ઉપવાસ), સ્વેદ (શેક, પરસેવો), ઘી પીવુ, વિરચન, બલિકર્મ, શારકર્મ, રાસવ, અરિષ્ટ, ગોળીરોગે, પચ્ચ ભોજન, એ સર્વ વડે પણ બદ્ધમૂલ (જેના મૂળ ઊંડા ગયેલા એ એવું) ડોવાથી કફગુલ્મ જે થમ નહિ તો તેના ગુલ્મમાંથી લોહી કાઢ્યા પછી ઘર (સાકા) વગેરેથી થમ દેવો.

કફગુલ્મને કેવી રીતે બાળવુ?

મથ ગુલ્મ સપયન્ત વાસસાન્તરિત મિપક્.

નામિવસપન્નહૃદયં રોમરાજીં ચ વર્જયન્ ૧૧૬

નાતિગાઢ પરિમૃદોચ્છરેણ જ્વલતાગ્નિવા.

લોહેનારણિકોલ્યેન દારુણા સેન્દુકેન વા ૧૧૭

તતોઽન્નિવેને શમિતે શીતૈર્વેણ હવ ક્રિયા.

ગોળાને ચારે પાસથી પ્રથમ વસ વડે કાઢવો અને પછી, વેદો દ્રઢી, મુનાશય, આતરણ, હૃદય અને રોમાવલિ એટલાં સ્થાન તછોને સળગતો સાથે, તથા વેણું લોટુ, સળગતુ અરણિયું લાકડુ કે સળગતું એર કથોવાના ઝાડનું લાકડુ બહુ જ ભાર દીધા વિના (અમ બહુ ઊંચ ન હોતી જાય એ રીતે) ગોળાની ચારે બાજુ ફેરવું (ગોળાકારે) અને ગોળા ઉપર (ચોક્કડી આકારે) ફેરવવું (અડકાડીને ફેરવવું), પછી અગ્નિને વેગ થયો જાય ત્યારે ઠગ ઓપધા વડે વ્રણની પેઠે ક્રિયા કરવી.

આમવાળા ગુલ્મની ચિકિત્સા ભેગા દોષોવાળા ગોળાના ઉપાય

આમાન્વયે તુ પેચારૈ

સન્નુસ્થ્યાગ્નિં વિલક્ષિતે ૧૧૮

સ્વ સ્વં કુર્યાત્કમ મિશ્રં મિશ્રદોષે ચ કાલવિત્.

ગોળા આમયુક્ત હાથ તો રાત્રીને લાધન કાવીને પેશ વગેરેથી જઠરાગ્નિન પ્રબલિત કરીને પછી સમય જાનનારા વેદો જે જે દાખને યોગ્ય જે કમ કરવો હાથ તે કરવો.

દાષ મિશ્ર હાથ તા મિશ્રક્રમ કરવો

રક્તગુલ્મની ચિકિત્સા

લક્ષણ, ચિકિત્સા કરવાનો સમય,

સ્પીકન, સ્વેદન, વિરચન

ગતપ્રસવકાલાયે નાર્યે ગુલ્મેઽક્ષસમ્ભવે ૧૧૯

ક્ષિગ્ધસ્વિજ્ઞશરીરાયે વૃદ્ધાસ્તેહવિરેચનમ્.

શ્રીઓને રક્તગુલ્મ થાર છે, તેના ચિહ્ન ગર્ભ રહ્યો હાવાના ચિહ્ન જેવા હાથ છે, માટે એ ગર્ભ છે કે રક્તગુલ્મ છે તેનો નિશ્ચય તન્કાજ થઈ શકતો નથી, માટે પ્રસૂતિકાળ (દશ માસનો કાળ) વીતી ગયા પછી તેને સ્નેહપાન કરાવીને પછી તેને શેક કરીને પરસેવો કાઢવા અને પછી સ્નેહવિરચન નાખવું.

રક્તનુ યમા કચમ

તિલપ્થાપો ઘૂતગુદધ્યોપમાર્ગોરજોન્વિત. ૧૨૦

પાન રક્તમયે ગુલ્મે નથે પુષ્પે ચ યોપિતઃ.

તલના કવાથયા ઘી, ઝાંઝ, લૂક, પીપર, મરી અને ભારગનુ ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી રક્તગુલ્મ મટે છે, તેમ જ જે સ્ત્રીના અડકાવ બધા વર્ષ ગયો હોય તેને આ કવાથ પીવાથી અડકાવ આરવા મટે છે.

માર્ગોઽઘ્નિષ્ઠાફરજ્વલ્મગ્નિધિકામરદારહમ્ ૧૨૧

ચૂર્ણે તિલાનાં પ્થાપેત પીત ગુલ્મરક્ષાપદમ્.

ભારગ, પીપર, કળબરી છાવ, પીપરીમૂળ, દેવદાર એ ઓપધાના ચૂર્ણને તલના કવાથમાં પીવાથી રક્ત ગુલ્મની પીડા મટે છે.

રક્તગુલ્મ ઉપર શારસ્ત્રો

પલાશસારપાત્રે દ્વે દ્વે પાત્રે તેલસર્પિષોઃ ૧૨૨

ગુલ્મશીયિત્વજનનીં પક્તવા માત્રાં પ્રયોજદેવ્.

આમત્તના શાર આઠ તોય રત્રે તેવ તથા ઘી આઠ તોય એ ભેગા કરીને તેમાં બરીલ તોય પાણી

નાખવું. પછી તે સ્નેહ પકવ કરવો. એ પકવ થયેલા સ્નેહ માપસર લેવાથી ગોળા ઢીલા પડી જાય છે.

સ્કતગુલ્મમાં ચેનિવિરેચન ક્યારે આપવું ?
ન પ્રતિચેત યદ્યેવં દદ્યાદ્યોનિવિરેચનમ્ ॥૧૨૩॥
જે એમ છતાં પણ તે ગોળા ફૂટે નહિ તો પછી વેદો તે સ્ત્રીને ચેનિવિરેચન આપવું.

ચેનિવિરેચનની બનાવટ

ક્ષારેણ યુક્તં પલ્લં સુધાક્ષીરેણ વા તતઃ ।

તાભ્યાં વા ભાવિતાન્દયા-

ચોતો કદુકમતસ્યકાન્ ॥ ૧૨૪ ॥

વરાહમતસ્યપિત્તાભ્યાં

નત્કાન્ વા સુભાવિતાન્ ।

કિષ્કં વા સગુહક્ષારં દદ્યાદ્યોત્તો વિશુદ્ધયે ॥ ૧૨૫ ॥

રક્તપિત્તહરં ક્ષારં લેહ્યેન્મણુસર્પિણા ।

લઘુતં મવિરાં તીક્ષ્ણાં મત્સ્યાંધ્રાસ્યૈ પ્રયોજયેત્ ॥

યસ્તિ સક્ષીરનોમૂર્ચં સક્ષારં દાશમૂલિકમ્ ।

જવખાર સાથે શેકેલા તલનું ચૂર્ણ મેળવીને ચેનિમાં રાખવા આપવું. અથવા સુધાખીર (ચેરના દૂધ) સાથે શેકેલા તલનું ચૂર્ણ મેળવીને તે ચેનિમાં રાખવા આપવું, અથવા જવખાર તથા ચેરના દૂધની ભાવના આપેલાં દરિયાનાં માછલાને (લસોડીને) ચેનિમાં રાખવા આપવાં અથવા હુક્કરના અને માછલીના પિત્તની ભાવના આપેલા વસ્ત્રના દૂધા ચેનિમાં રાખવા આપવા, અથવા ગોળ અને જવખાર સહિત કિણ્વ ચેનિનું શોધન કરવા માટે આપવું, સ્કતપિત્તને હરનારી કાર (કાળા કમળની નાળનો કાર-ચરક ચિ. ૪/૮૩) મધ અને ઘી સાથે ચાટવો તથા લસણ, તીક્ષ્ણ મધ અને મત્સ્ય, એ તેને ભોજનમાં આપવાં, તેમ જ બસ્તિકાંડ (ઉ. અ. ૪) માં કહેલી દશમૂળની બસ્તિ દૂધ, ગોમૂત્ર તથા જવખાર મેળવીને આપવી.

ગુલ્મ ક્યારે ફેડવું ?

મવર્તમાને રુચિરે હિતં ગુલ્મપ્રમેદનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

ઉપર કહેલા ઉપાય કર્યા છતાં પણ ચેનિ દ્રાવ્ય લોડી નીકળે નહિ તો પછી ગુલ્મને ફેડવું એ હિતકર છે.

લોડી નીકળ્યા પછીની ક્રિયા તથા અન્નપાન

યમકામ્યકદેન્દ્રિયમ્ પ્રવૃત્તે સમુપેક્ષણમ્ ।

રસોદનસ્તયાડઽહાર પાનં ચ તરુણી સુતા ॥૧૨૮

લોડી નીકળ્યા માટે ત્યારે ચારમાંના ગમે તે બે સ્નેહ થયેલી ચેનિ, તથા નીકળ્યા લોડીને અટકાવવું

નહિ. તેને ખાવા માટે ભાત તથા માંસરસ આપવો, અને તાજી સુરા પીવા આપવી.

વધારે પડતું લોડી વહે તો શું કરવું ?

રુચિરેડતિપ્રવૃત્તે તુ રક્તપિત્તહરાઃ ક્રિયાઃ ।

જે લોડી અતિશય વહે તો સ્કતપિત્તને મટાડનારી ક્રિયા કરવી.

વાયુથી પીડા થાય તો શું કરવું ?

કાર્યા વાતરુગાર્તાયાઃ સર્વા વાતહરાઃ પુનઃ ॥૧૨૯

જે સ્ત્રી વાયુની પીડાથી પિડાવેલી હોય તો વાયુને મટાડે એવી સર્વ ક્રિયાઓ કરવી.

આનાદ થાય તો શું કરવું ?

માનાહાવાહુદાર્વત્યલાસદ્યો યથાયયમ્ ॥૧૨૯

જે પેટ ચક્ષુ વગેરે ઉપદ્રવ થતા હોય તો ઉદા-વર્તના અને કંઈની નાશ કરનારી ક્રિયાઓ કરવી.

ઇત્યણ્નદ્વદવે ચદુર્થે ચિકિત્સિત્તથાને ગુલ્મચિકિ-સ્તિત્ત નામ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૧૫ મોઃ ઉદરરોગોની ચિકિત્સા

મયાત ઉદરચિકિત્સિતં ધ્યાયયાસ્યામઃ ।

इति इ स्माहुतत्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે ઉદરરોગની ચિકિત્સા સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે. (ગુલ્મની પછી ઉદરની ચિકિત્સા કહેવાને આરંભ કરવાનું કારણ એવું છે કે જેમ ગુલ્મની ઉત્પત્તિમાં વાયુ એ મુખ્ય કારણ છે તેમ ઉદરરોગની ઉત્પત્તિમાં પણ વાયુ મુખ્ય કારણ છે.)

અથા ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૦૫ થી ૫૨૧)

ચેન વિરેચન

દોષાતિમાત્રોપચયાત્સ્રોતોમાર્ગનિરોધનાત્ ।

સમ્પ્રવૃત્યુદરં તસ્માન્નિત્યમેતં વિરેચયેત્ ॥ ૧ ॥

દોષ અતિશય વધી જવાથી તે થયેલી ધાતુઓ વગેરેને વહન કરનારાં સ્રોતોનાં બંધ કરે છે તેથી ઉદરરોગ થાય છે, માટે ઉદરરોગીને ચેન વિરેચન આપવું

ઉદરરોગીને શોષક વિરેચન

પાયયેત્તલમૈરુદં સમૂં સપયોડિપ વા ।

માંસં દ્વો વાડયવા ગર્વ્યં મૂં માહિપમેવ વા ॥૨॥

પિથેન્નોક્ષીરમુક્ત સ્યાદ્વા કત્તમીક્ષીરવર્તનઃ ।

દાહાનાહાતિવૃન્મૂર્છાંપરીતસ્તુ વિરોધતઃ ॥૩॥

ઉદરરોગવાળાને એક મહિના કે બે મહિના સુધી ગાયના મૂત્ર સાથે અથવા દૂધ સાથે દિવેલ પાનુ અથવા દોષ, દુષ્ય વગેરેના વિચાર કરીને એકતુ ગાયનું મૂત્ર પાનુ અથવા બેસનું મૂત્ર પાનુ અથવા ખોરાકમાં ફક્ત ગાયનું દૂધ અથવા ઊંટડીનું દૂધ પીવું અને બે માસસને ઉદરરોગમાં બળતર, ગેટ ચડવું, બહુ તરસ, મૂર્છા વગેરે ઉપદ્રવ હોય તેણે તો ખાસ કરીને ફક્ત ગાયનું દૂધ કે ઊંટડીનું દૂધ પીને રહેવું યોગ્ય છે
(એકલા દૂધ ઉપર રહેનાર માણસે પાણી તદ્દન બંધ કરવું જોઈએ)

ભૂખા અને બહુ વામુવાળા ઉદરરોગી માટે વિરેચન ક્ષતાણાં બહુવાતાતાં કૌપસશુલિકાઙ્ગુલિણામ્ ।
સ્નેહનીયાતિ સર્પીવિ જઠરદ્વાનિ યોજયેત્ ॥૪॥
જે માણસે ઘણા વામુવાળા તથા ભૂખા પછે ગયેલા હોય તે જ્યેષ્ઠના દોષનું શોધન કરવાની જરૂર હોય તેમને જઠરોગને મટાડ તે અને સ્નેહન કરે એવું ઘી આપવા

પદ્મલં વશમૂલામ્મુમસ્તુહાટકસાધિતમ્ ।
રોક આઠક દશમૂલનો ક્વાથ અને દર્હીનું એક આઠક નીતર્થ પાણી એ બેમાં સિદ્ધ કરેલું એક પ્રસ્ય પદ્મલ ઘી (ચિ ૫/૨૧૫ થી ૨૩) ઉદરરોગમાં આપવું
ઉદરરોગ ઉપર સ્નેહો

નાગરત્રિપલ પ્રસ્ય ધૃતતૈલાત્તયાડકકમ્ ॥૫॥
મત્તુન, સાધયિતૈત્તિવેત્સર્વોદગ્ગમ્ ૨૨
કકમાક્તસમ્ભૂતે ગુલ્મે ચ પરમ હિતમ્ ॥૬॥
તેમ જ સૂકું ત્રણ પલ, એક પ્રસ્ય ઘી અને તેલ તથા એક આઠક દર્હીનું નીતર્થ પાણી, એ સર્વ દ્રવ્યો બઈને સ્નેહ સિદ્ધ કરવો. એ સ્નેહ પીવાથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે તેમ જ કફ અને વાયુ એક સાથે કોપવાથી થયેલા ગોળામાં પર એ પરમ હિતકર છે

ચતુર્ગુણે જલે મૂત્રે દિગુણે ત્રિચક્રોત્પલે ।
કલ્કે સિદ્ધ ધૃતપ્રસ્ય સક્ષારં જઠરી પિવેત્ ॥૭॥
ઘી એક પ્રસ્ય લેવું, ઘી કરતા પાણી ચોગમું લેવું, તથા પીની બમણું ગોળનું લેવું, જે સર્વમાં ત્રિચક્રોત્પલે કલ્ક એક પલ નાનવા. પાણી ઘી સિદ્ધ કરવું એ સિદ્ધ થયેલા ધીમાં જવખાર નાખીને ઉદરરોગીએ પીવું
યવકોલકુલત્યાનાં પશ્ચમૂલસ્ય સામ્મસા ।
સુરાષોવીરકચ્ચાં ચ સિદ્ધ યા પાપયેદ્ધૃતમ્ ॥

જવ, ઘોર, કળશી અને પંચમૂળ, એ ત્રણના

ક્વાથ તથા સુરા અને સોવીર, એ ઓપધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી ઉદરરોગીને પાવું

ઉદરરોગમાં સ્નેહોની અસર : પછી આપવાના વિરેચન પમિઃ સિન્ધવાય સજ્જાતે વલે શાન્તે ચ મારુતે ।
સસ્તે દોગ્ધાયે દાતાત્કલ્પદૃષ્ટં વિરેચનમ્ ॥૯॥

ઉપર કહેલા સ્નેહ વડે જ્યારે ઉદરરોગી સ્નિગ્ધ થાય, તેનામાં બળ ઉત્પન્ન થાય, તેનો વાયુ શાન્ત પડે અને વાયુ વગેરે દોષના આરાધ (સ્થાન) નરમ થાય ત્યારે કલ્પસ્થાન અધ્યાય ૨ માં વિરેચનક-પમિઃ કહેલા ઉદરરોગને મટાડનારા વિરેચન આપવા

વિરેચન પછીનો કથઃ ચૂર્ણ, આહાર
પટોલમૂલ ત્રિફળાં નિશાં વેલ્લં ચ કાર્પિકમ્ ।
કમ્પિલ્લીનીલીનીકુમ્ભમાગાન્ દ્વિત્રિન્દુરુગ્ગાન્ ॥૧૦॥
પિયેત્સચ્ચૂર્ણં મૂત્રેણ પયાપૂર્વં તતો રસૈ ।
ચિરિકો જાઙ્ગલૈરધાત્તતઃ પશ્ચદિવસં પયઃ ॥૧૧॥
ઘૃત પિયેત્થોપયુત પીતમેવ પુનઃ પુનઃ ।
હન્તિ સર્વાવિરાગયેતચ્ચૂર્ણં જાતોદકાન્પયિ ॥૧૨॥

પટોલમૂળ, ત્રિફળા, હળદર, વાવડિંગ, એ સર્વે એક એક તોલા લેવા કપીલા પટોલમૂળથી બમણું લેવો, જળીના મૂળ પટોલમૂળથી ત્રણગણું લેવો, નસોતર પટોલમૂળથી ચારગણું લેવું એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવું (એ ચૂર્ણ પીવાથી) વિરેચન થયા પછી પ્રથમ પેશા પીવી અને પછી જગલ પ્રાણીઓના માસરસ સાથે જાતના ચોખ્ખાને ભાત વગેરે ભાજન જમવું પછી છ દિવસ સુધી દૂધને ઉકાળીને તેમાં સૂકું, પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ નાખીને ખોરાક તરીકે ફક્ત એ દૂધ પીવું છ દિવસ પછી પાછું ઉપર કહેલું પટોલમૂળ વગેરેનું વિરેચન લેવું, પેશા પીવી, (જગલ પ્રાણીઓના) માસરસ અને ભાત ખાવો તથા છ દિવસ સુધી ત્રિકટુના ચૂર્ણ સાથે ઉકાળેનું દૂધ પીવું એ રીતનો સાતસાત દિવસનો કથ ફરીકરીને કરવો. એ રીતે ચૂર્ણ ખાવાથી અને એ કથ કરવાથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ મટે છે કદાપિ જગ્ગોદર (જગ્ગધર) થઈ ગયું હોય તો તે પક્ષ એ જ કથવા ૮ ॥

ઉદરરોગ ઉપર ચૂર્ણો
(ચોક્ક ૧૨૫ થી ૨૧)
ગવાક્ષીં શક્તિર્નાં વર્તીં તિલ્લ
કસ્ય ત્વચ વચામ્ ।
પિયેત્કર્ણચુમ્બદ્વોકાકોલામ્મોમ્સતીધુમિઃ ॥૧૩॥

નાભમુકલ, સખાવળીના મૂળ, દત્તીમૂળ, લેપરની છાત્ર, વગર, એ રોપધાનુ ચૂર્ણ બેરડીના મૂળ, કાગી દાઘ, ઘેર, એ ત્રણેનો કવાથ, નાનું મૂત્ર અને સીધુ નામે દાડ એ ત્રાનની ગાથે પીધુ રાત્રાત્ર કવાથ, જોમૂત્ર અને નીધુ એ ત્રણે એકત્ર કરીને તે ગાથે ઉપરનું ચૂર્ણ પીધુ

નારાયણ ચૂર્ણ: જુદા જુદા ગેજોમાં

એ ચૂર્ણ લેવાનો રીત

યવાની હપુવા ધાન્ય શાતપુષ્પોપકુચિકા।

ફાલ્ગી પિપ્પલીમૂલમજગમ્યા શઠી વચા ॥૧૪॥

ચિત્રકોડ્ડાજિક ઘ્યોપં રૂર્ણકીરી ફલત્રયમ્।

દ્વી ક્ષારી પોષ્ક મૂલં કુષ્ઠ લવણપદ્મકમ્ ॥૧૫॥

વિઙ્ગ વ સમાશાન્તિ દત્ત્યા ભાગવત તથા।

ત્રિવિદિશાલે દિગુણે સાતલા ચ ચતુર્ગુણા ॥૧૬॥

પૃથ નારાયણો નામ ચૂર્ણો રોગગણાપહઃ।

નૈનં પ્રાપ્યામિયર્ધન્તે રોગા વિષ્ણુમિત્રાસુરાઃ ॥૧૭॥

તક્ષેનોદરિમિ પંચો ગુલ્મિભિર્વદરામ્બુના।

આનાહવાત સુરયા વાતરોગે પ્રસન્નયા ॥૧૮॥

દધિમણ્ડેન વિદ્સન્તે દાડિમામ્બોધિરશંસાઃ।

પરિકત સબ્રુક્ષામ્લેય્યામ્બુમિરજીર્ણકે ॥૧૯॥

ભગવ્દરે પાપકુરોગે કાલે શ્વાસે ગલગ્રહે।

હ્રોગે ગ્રહણીરોપે કુષ્ઠે મન્દેડનલે જ્યરે ॥૨૦॥

દંપ્તારિપે મૂલારિપે સગરે કુત્રિમે વિપે।

યવાર્હ ક્તિપદ્યકોદ્દેન પેયમેતદિરેવનમ્ ॥૨૧॥

યવાની અઝામે, પળાસી, પાણ, રાવા, કાગી

છાગે, બેડી રાત્રામે, પોપરીમૂળ, તવાલ (તવલી)

પરકુચ, વગર, વિત્રા, છાં, સુદ, પીપર, મરી, દાઢી

હરે, બાંદા, આમળા, જવખાર, નાજખાં, પુકરમૂળ,

ઉપરેડે, પાંચ લવણ, વાવડિન, એટલા રોપથ સરખે

ભાગે લેવા દત્તીમૂળના ત્રણ ભાગ લેવા નવોતર

ન ન બન્ધવારહીના મૂળ-૨૧ બેના બે બે ભાગ લેવા

નાવેત (તવલી)ના ચાગ ભાગ લેવા એ નવનુ

ચૂર્ણ કરી રોગે નારાયણ ચૂર્ણ કડ છે તે સંગોના

નમુ રાને નાવ કરનાર છે તેમ વિપણને પામીને

અનુગે વૃદ્ધિ પામના નથી તેમ આ ચૂર્ણને પામીને

રોગ વૃદ્ધિ પામના નથી જેને ઉત્તરવન થયા તોય

તેમ નો ચૂર્ણને છાશ નાથ પીધુ જેને નાનારો રો

થો રોગ તેમ્ એ ચૂર્ણને બેરડા કવા રાત્રે પીધુ

જન રાનાઠ નામે વાળુનો રો ૧૦ લેય તેમ્ તુરા

નાર એ ચૂર્ણ પીધુ જેને વાળુના રન થયા લેય તેમ

પ્રાન્તના નામે ૧૦ નાથે એ ચૂર્ણ પીધુ જેના ત્રણ

આતરડામાં ચેડી વગથી ઊતરો ન લેય, તેમ્

દર્દીના મઠ સાથે એ ચૂર્ણ પીધુ ઉત્તરવાજાએ એ ચૂર્ણ

દાડમના રસ સાથે પીધુ જેને પરિકત રોગ (પેટમાં

જાંઘે કાતરથી કપાઈ બનુ લેય એવી ચૂર્ણ ગાવવાના

રોગને પરિકત કહે છે) થયો લેય તેમ્ રામચુરના

પાણી નાથે એ ચૂર્ણ પીધુ રાજીર્ણવાગાએ નરમ પાણી

સાથે ૨૧ ચૂર્ણ પીધુ ૨૦ને રોજ પ્રમાણે બગદર,

પાકુગા, ખાસી, દમ, ગળુ રહી જનુ ઉત્તરનો રોગ,

સગાડલી, ચામડીના રોગ, મદાગિન, તાવ, દાઢવાળા

પ્રાણીઓનુ ઝેર, વછનાગ વગેરે મૂત્રિયાનુ ઝેર, ગર

તગિન બધા કૃત્રિમ ઝેર, રો નર્વમા રાગીને પ્રથમ

ત્રિગધ કોઠાવાગો કરીને રાગને યોગ્ય લેય, રોનુ અનુ-

પાન બાધીને તે સાથે આ નારાયણ ચૂર્ણકે વિરેચન થાનુ

હપુવાં કાચનશીરાં ત્રિકલાં નીલિનીફલમ્।

ત્રાયન્તીં રોહિણી તિક્તાં

સાતલાં ત્રિવૃતા વચામ્ ॥૨૨॥

સૈમ્ધવ કાલલવર્ણં પિપ્પલીં ચોત ચૂર્ણયેત્।

દાડિમત્રિકાલાંસરસમૂત્રસુલોદકૈ ॥૨૩॥

પેયોડ્યં સર્વગુલ્મેષુ સ્ત્રીદ્ધિ સર્વાંદરેષુ ચ।

ઝિવન્ને કુષ્ઠેપજરકં સદને વિપમેડનલે ॥૨૪॥

શોકાશોષાપાણકુરોગેષુ કામલાયાં હલીમકે।

યાતપિત્તકાફાશ્વાશુ વિરેકેણ પ્રસાધયેત્ ॥૨૫॥

પામ્લી, દાડી, ત્રિકા (હરે, બાંદા, રામળા)

નળીના ફા, ત્રાયમામ્, હરે, કડુ, સાથેર, નેસોતર,

વગર, સિંધવ, રામળ અને પીપર, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરુ

રો ચૂર્ણ દાડમનુ પાણી, ત્રિકાના કવાથ, માંદ

રમ, ગાળનુ મૂત્ર રાજવા લગાર ગરમ કરેનુ પાણી

એમાના ગમે તે કોઈ નાથ પીધુ તેથી નર્વ પ્રકાંના

ગેગથ, શ્વીયા (મંદા), મર્વ પ્રકારના ઉલ્કા,

ધાણી કોક, અચ્છૂ, મદાગિન, વિપમાગિન, રોગ, હરન

પાણેન, કમળો, હલીમક એ નર્વ રોગ મટે છે થળી

તે વાન, પિત્ત અને કફ-એ દોષને વિરેચન કરીને

મટાડ છે

નીલિનીં નિચુલં ઘ્યોપં ક્ષારી લવણપદ્મકમ્।

ચિત્રકં ચ પિપ્પેચ્ચૂર્ણં સર્પિનોદરગુલ્મનુવ્ ॥૨૬॥

નળી, નેતર, ત્રિકટ, (જનુ, પીપર, મરી) જવખાર,

નાજખાર, પાંચ લવણ ૨૦ને વિત્રા એ તર્જના ચૂર્ણને

ધો માથ પીવાથી ઉત્તરોગ અને નુ-રોગ મટે છે

નળીર ઉત્તરોગમાં ખાત કરીને નમળા

દર્દી માટે કવાથ ઉપાય

પ્રવેચ્ય પિપ્પેચ્ચ ક્ષામઃ શુદ્ધોન્તરાડન્તરા।

કારમં ગધ્યમાજં વા

વૃષાદાત્યયિકે ગદે ॥૨૭॥

સ્નેહાનેવ વિરેકાયેં હુર્લેગ્યો વિશેષતઃ ।

પહેલા શ્લોક લા થી ૧૧ મા કહ્યા પ્રમાણે શોષન થયા પછી નમળા દર્દીને જગલ પ્રાણીઓના માસરસ અને ઉટ્ટીનું, ખાધનું કે બન્નીનું દૂધ વાસકરતી પીવું (માસરસ, દૂધ, માસરસ, દૂધ એમ વાસકરતી પાવું.) ને રોગ ગભીર સ્થિતિમાં હોય તો ઉદરરોગીને અને નમળા ઉદરરોગીને તો ખાસ વિરેચન માટે સ્નેહ વિરેચન નર આપવા.

ઉદરરોગ ઉપર સિદ્ધ વિરેચન ધી

(શ્લોક ૨૮ થી ૩૩ા)

હરીતકીસકમરજ પ્રસ્પયુક્તં વૃષાદકમ્ ॥૨૮॥

મમ્મો યિલાપ્ય મયિત લજ્જેન યવપલ્લકે ।

નિષાપયેત્તો માલાહુક્ત ગાલિતં પવેત્ ॥૨૯॥

હરીતકીનાં કાયેન વૃક્ષા ચમ્લેન સંયુતમ્ ।

ઉદર ગરમછીલામાનાઈ શુભ્રવિશ્વષી ॥૩૦॥

હન્યેત્તત્કુષ્ઠમુમ્માદમપ્સમારં ચ પાનતઃ ।

હરેનું બાગિક ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી એક પ્રસ્થ લેવું પછી તેમાં એક અડક ધી નાખવું પછી તેને અગ્નિ ઉપર ચડાવીને ઓગાળીને (ચીંચીને) કઠ્ઠી વડે બધાવવું અને તે પછી એક વાતણમાં તે સર્વ બરીને મેા સીંચી દઈને જવના ઢગલામાં એક માસ લગી દાટી રાખવું એક મહિના થયા પછી તેને ગાળી લેવું પછી તે ધીમા હરેના કવાથ અને ખાટું દહીં નાખીને તેને પકવ કરવું એ ધી ચીવાથી ઉદરરોગ, ફૂનિમ જે, અક્રોધા નામે ગાઠ લાગે છે તે, જેટ વડે છે તે ગોળા, ગઠ, ચામડીના રોગ, ગાડપણ અને વાઈ એ રોગો માટે છે

સ્તુક્ષીરયુક્તાક્ષીરા-

ચ્છૃતશીતાત્ સ્નાહતાત્ ॥૩૧॥

યજ્ઞાતમાજ્ય સ્તુક્ષીરસિદ્ધ તથા તથાગુણમ્ ।

ધોરના દૂધમાં નાખવું દૂધ નાખીને તેને ગરમ કરવું પછી તે દૂધને ઠંડુ કરીને કઠ્ઠી(સ્થેષા)થી વધોવવું એ દૂધમાંથી જે ધી નીકળે તેને ધોરના દૂધ મા પકવ કરવું એ ધી પણ ઉપર (શ્લોક ૨૮ થી ૩૦ મા) કહેવા હરીતકી ધીના જેવા ગુણવાળું છે

શીરદ્રોણ સુષકારીપ્તસ્પાર્ધસદિતે દધિ ॥૩૨॥

જાતે મયિત્રા તત્સર્પિષિવૃત્તિસંઘં ચ તદ્ગુણમ્ ।

એક દ્રોણ (૧૦૨૬ તેલા) ગાયના દૂધમાં આપવા

પ્રસ્થ (બન્નીના તેલા) ધોરનું દૂધ નાખવું એ દૂધ બમી બવાથી જે દહીં થાય તેને વધોવીને ધી બનાવવું. એ ધી નસોતરના કવાથમાં નસોતરના કડક વડે પકવ કરવું એ ધી ઉપર (શ્લોક ૨૮ થી ૩૦ મા) કહેવા હરીતકી ધી જેવા ગુણવાળું છે

તથા સિદ્ધં ધૃતપ્રસ્થ પયસ્યગુણે પિતેત્ ॥૩૩॥

સ્તુક્ષીરપલ્લકલેન ત્રિવૃતાપટ્પલેન ચ ।

તે ન પ્રમાણે ધી કરતા ૨૥કલાના દૂધમાં એક પ્રસ્થ (ચોતક તેલા) ધી નાખીને તેમાં ચાર તેલા ધોરના દૂધમાં ચીવીસ તેલા નસોતરના કડક કરી તે નાખીને ધી સિદ્ધ કરીને તે પીવું, અર્થાત્ એક પ્રસ્થ ધી, એક પ્રસ્થ દૂધ, અને ચાર તેલા ધોરના દૂધથી કરેલ ચીવીસ તેલા નસોતરના કડક એટલા દ્રવ્યથી ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી પણ ઉપરના જેવા નર ગુણ આપે છે.

ધી પીધા પછી એણે શું પીવું ?

પયાં વાલુ પિતેત્યેવાં રસ સ્વાદુ પયોડયવાતાશ્શ

ઉપર કહેવા ધી પીધા પછી પેશ પીવી અથવા ગળ્યો માસરસ પીવો ૨ થવા દૂધ પીવું (કફવાગ્રને પેશા, પિત્તવાગ્રને દૂધ અને વાયુવાગ્રને ગળ્યો માસરસ પીવો)

ધી પચ્યા પછી અને જીવાન થયા પછીને કમ

ધૃતે જીર્ણે વિરિક્તશ્ચ કોર્ણાં નાગરસાધિતમ્ ।

પિવેદ્યમ્ તતઃ પેયાં તતો યૂષ ફલ્લધ્યજમ્ ॥૩૫

ધી પચી ગયા પછી અને જીવાન થયા પછી (પહેલે દિવસે, એ નર દિવસે) નુંઠ નાખીને ઉત્તેજવું વગરવગર ગરમ હોય એવું પાણી પીવું પછી (બીજે દિવસે) પેશા પીવી અને (ત્રીજે દિવસે) પછી કાશીના ગૂપ પીવો.

ભૂખા પડેલા માટે વિરેચન ધી

પિવેદ્યશ્શપ્તઃ સ્તેવ મ્યો વા પ્રતિમોજિતઃ ।

પુન પુનઃ પિતેત્સરિરાનુપૂર્ણાંજયૈવ ચ ॥૩૬॥

તેનું ચોરે સ્થ (નૂનું પડે) હોય તેણે નું. ૧૮/૨૫, ૨૩ પ્રમાણે પ્રતિભાવના કરીને ત્રણ વાર સુધી નમથા (નરક નમથા તે) ધોરને વાર સુધી એ નર (શ્લોક ૩૫વાળા) કમથી ધી વારવાર પીવું (આ ધૃતપાન રસ આમૂત માટે છે, તિન્ય માટે નહીં)

ધી એણે બનાવવું ?

ધૃતાન્યેતાનિ સિસાનિ

વિદધ્યાત્કુશ્લો મિપ્ક ।

ગુસ્તાનાં ગરદોષામુદરણાં ચ દાન્તયે ॥૩૭॥

સર્વે ગુલ્મરોગ, કૃત્રિમ જે અને ઉદરરોગની
ચાંતિને અર્થે પૂર્વે કરેલાં સધળાં ધી કુશળ વેદો
સિદ્ધ કરીને વિધિસર આપવાં.

આનાથ મટે એવાં ધી

પીલુકલ્કોપસિદ્ધિં વા ઘૃતમાનઃ હમેદનમ્ ।
તૈલ્વકં નીલિનીઘર્ષિઃ સ્નેહ વા મિશ્રકં પિનેન્ ॥

આનાથ (પેટ ચડવું) નો નાથ કરે અવુ પીલુકાં ॥
કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ધી તેમ જ તૈલ્વધૃત (ચિ.
૨૧/૩૨, ૩૩) નીલિનીધૃત (ચિ. ૧૪/પૃષ્ઠા ધી ૫૮)
અથવા મિશ્રક સ્નેહ (ચિ. ૧૪/૮૯ થી ૯૦) પીવાં.

દોષ નીકળી ગયા પછીનું ભોજન

હૃતદોષઃ કમાદક્ષન લઘુશાલ્યોદનં પ્રતિ ।

એ રીતે ૧૧ પીવા વગેરેથી જ્યારે પેટમાંના દોષ
નીકળી ગયા, ત્યારે પચવ. રસો ઉલ્કો થાળનો ભાત
ચોરો ખાવો. એ પ્રમાણે સ્નાન કરી શરૂ કરવો.

ઉદરરોગમાં રક્ષાસક્ષા દોષને કાઢવા માટેના ઉપાય

ઉપયુક્તિ જટરી દોષરોગનિવૃત્તયે ॥૩૫॥

હરીતકીસહજં વા ગોમૂત્રેણ પયોરુપઃ ।

સહજં પિપ્પલીનાં વા સ્તુક્ષીરેણ સુમાવિતમ્ ॥૩૬॥

પિપ્પલીવર્ધમાનં વા ક્ષીરાદી વા શિલાજતુ ।

તદ્વા ગુગુલું ક્ષીરં તુલ્યાર્દ્રકસં તથા ॥૩૭॥

ઉદરરોગવાળા માણસે પાછળ કલા તે ઉપચાર
કર્તા પછી દોષને કાંઈ ભાગ બાકી નહોતો હોય
તેની નિપુણિતને માટે એક ઉચ્ચ રોગ હરેને વારં
ગાયના મૂત્રની નવના આપીને તે ખાવી તથા ઉપર
દૂધ પીવું; અથવા ચોરના દૂધમાં એક ઉચ્ચ પીપ-
રોને વારંવાર ભાવના આપીને તે ખાવી; અથવા
ઉત્તરસ્થાન અ. ૩૯ શ્લોક ૯૮ થી ૧૦૦માં કરેલા
રક્ષાપનવિધિ પ્રમાણે વર્ધમાન પીપરો ખાવી; અથવા
શિલાનિત દવા તરીકે ખાઈને ખારાકમાં ફક્ત દૂધ
પીને રહેવું; અથવા તે જ પ્રમાણે ગૂગળની ચોળના
કરવી; અથવા દૂધ નેટલા જ આદુનો રસ દૂધમાં
મેળવીને તે દૂધ પીવું.

ચિદ્રનામવાક્મ્યાં કલ્કં ક્ષીરેણ વા પિવેત્ ।

માસં યુક્તતથા હસ્તિપિપ્પલીવિશ્વમેષજમ્ ॥૩૮॥

અથવા ચિત્રો અને દેવદાર એ બેના કલ્ક દૂધ
સાથે પાવે; અથવા બરોચર સંપત્ર પાળીને (પદ્ય
પાળીને) એક મહિના સુધી ગળાપીપર અને મૂંઠો
કલ્ક દૂધ સાથે પીવો.

૫મી ગળેલા ઉદરરોગના ઉપાય

વિઙ્ગં ચિત્રકો વન્તી ચવ્યં ઘ્યોપં ચ તૈઃ પયઃ ।

કલ્કૈઃ કોલસમૈઃ પીત્વા પ્રવૃક્ષમુદરં જયેત્ ॥૩૯॥

વાવડિંગ, ચિત્રો, નેપાળો, ચવક, મૂંઠ, પીપર,
મરી, એ ઔષધોનો કલ્ક કરીને તેમાંથી બેર નેટલા
કલ્ક દૂધ સાથે પીવાથી વધેલું ઉદર મટે છે.

મોત્યં મુજાતિ વા માસં સ્તુક્ષીરં ઘૃતાન્વિતમ્ ।

ઉત્કારિકાં વા સ્તુક્ષીરપીતપથ્યાકળાકૃતામ્ ॥૪૦॥

અથવા ચોરનું દૂધ અને ધી, એ બેની સાથે
એક મહિના ભોજ્ય ખારાક ખાવો, અથવા ચોરનું
દૂધ, પીળા દૂધનો કાંટાસળિયો, ઉરડે અને પીપર,
એ ઔષધોથી (ધી નાખીને) કરેલી પૂરી ખાવી.

ઉદરરોગમાં વામુના અમુક ઉપદ્રવોના ઉપાય

પાર્શ્વશ્લુમ્પસ્તમં હૃદ્મહં ચ ધનિરુત્તમ્ ।

યદિ ટુર્નિવં તતસ્તૈલં ચિત્ત્વક્ષારાન્વિતં પિનેત્ ॥

પક્કં વા ટિપ્પુકવલાપલાષાતિલનાલજૈઃ ॥

ક્ષારૈઃ કદલ્યપામાર્ગતકારીજૈઃ પૃથક્કૃતૈઃ ॥૪૧॥

જે ઉદરરોગમાં વામુને લીધે પાસાંમાં થૂળ, કદા
જકાઈ ગયા અને સ્તન થાય તો બીલાં અને કાર
સહિત તેલ પીવું, અથવા આરુસો, બળદામુ, ખાખરો
અને તિલગલ (તલસરા) એ ચારના કારથી પકવ
થયેલું ફેલ પીવું, અથવા કેળ, અથોરો અને અરુણીમાંથી
બનાવેલા જુદાજુદા કાર વડે મિલ્ક કરવું તેલ પીવું.

દોષના અમુક આવરણ માટેના ઉપાય

કૃષ્ણે વાતેન પિત્તે વા તામ્યાં વાડપ્યાઘૃતેઽનિલે ।

બલિનઃ સ્વીપચયુતં તૈલમેરણ્ડજં હિતમ્ ॥૪૨॥

વાયુ વડે કફ આવૃત (ઠંધાપેલો) હોય કે પિત્ત
ઠંધાપેલું હોય, અથવા કફ અને પિત્તથી વાયુ ઠંધાપેલો
હોય તો બળવાન માણસને તે તે દોષને મટાડે એવાં
ઔષધો નાખીને દિવેલ આપવું હિતકર છે.

ઉદરરોગ ઉપર લેખ

દેવદારપલાશાર્કહસ્તિપિપ્પલિશિયુકીઃ ।

ચાપ્તકર્ણઃ સગોમૃતૈઃ પ્રવિદ્યાદુદરં બહિઃ ॥૪૩॥

દેવદાર, ખાખરો, આકડો, ગળાપીપર, સરગો,
સળવણ અને ગાયનું મૂત્ર, એ ઔષધો વડે પેટનો
બહાર (પેટ ઉપર) બહાર લેખ કરવો.

ઉદર ઉપર લેખ

વૃષિકાલીવનાચુર્ણીપદ્મમૂલપુનર્નવાત્ ।

વર્ષામૃધાન્યકુદ્યાચ કાર્યમૃતૈશ્ચ સેવયેત્ ॥૪૪॥

વૃષિકાલીવનાચુર્ણીપદ્મમૂલપુનર્નવાત્
વર્ષામૃધાન્યકુદ્યાચ કાર્યમૃતૈશ્ચ સેવયેત્ ॥૪૪॥

મીઠીઆવળ (સોનામુખી), વજ્ર, સુદ, પચમૂળ, સાટોડી, રાતી સાટોડી, ધાતુ, ઉપલેટ, એ ઔષધોના ક્વાથો વડે તથા આઠ મૂત્ર (સૂ ૫/૮૧૫) વડે પેટ ઉપર સિંચન કરવું (ધાર કરવી)

જુલાબ થયા પછી શેક અને પાટો : કરવું

વિરિક્તમ્લાનમુદર સોદિતં સાલ્જ્ઞાદિધિઃ ।

વાસસા ચેદયેદેયં વાયુર્નાદ્યાપયેત્પુનઃ ॥૫૦॥

વિરેચન થયા પછી ઉદર ભેલી બધા તથા પેટ ઉપર સાલ્જ્ઞસ્વેદ (સૂ ૧૭/૩૫) નાથા આવે પછી પેટ ઉપર વજ્ર વીટવું, કે જ્યેથી તેમાં ફરીને વાયુ ભરાઈને તે ફૂલે નહિ

ઉદરરોગમાં આધ્માનવાજાને બંધિત

હુવિરિક્તસ્ય યસ્ય સ્વાદાદ્માનં પુનરેવ તમ્

સુક્તિગધૈરમ્લલઘ્નૈર્નિકૃત્તૈઃ સમુપાચરેત્ ॥૫૧॥

હોપસ્તમ્જોડિયિ વા વાયુરાધ્માપયર્મા યં નરમ્ ।

તીક્ષ્ણાઃ સ્પક્ષાર્ણોઘ્નઃ શસ્યન્તે તસ્ય ઝસ્તયાઃ ॥

પણ જે ઉદરરોગીને બરાબર રેવ લાગ્યા પછી આધ્માન થાય તેના ઉપચાર બરાબર સિંગ્ધ, ખાટી અને ખારી નિઝૂબંધિતઓથી કરવા

અથવા કદં વગેરેના આધારવાળા (આવરણવાળા ચરક ચિ ૧૭/૩૮ ચક્રપાણિન) પણ વાયુ, જે માલુસને આધ્માન ઉત્પન્ન કરે (તેનું પેટ ચડવાનો ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કરે), તે માલુસને જવખાર અને ગાયના મૂત્ર સાથે તીક્ષ્ણ બંધિતઓ આપવી રો શ્રેષ્ઠ છે

इति सामान्यतः प्रोक्ताः

સેચા જટરિણાં ક્રિયાઃ ।

એ પ્રકારે (બધા ઉદરરોગોમાં લાગુ પડે એવી) ઉદરરોગવાળાની સામાન્ય ક્રિયાઓ કહી અને તે સર્વ સિદ્ધ ક્રિયાઓ છે

વાતોદરની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૫૩ થી ૫૮૫)

વાતોદરના બળવાન રોગીને કયાં સ્નેહન,

સ્વેદન અને વિરેચન આપવું?

વાતોદરેષ્ય બલિનં વિવાર્યાવિષ્ટતં વૃત્તમ્ ॥૫૩॥

પાપયેત તતઃ ક્ષિપ્તં સ્વેદિતાઙ્ગં વિરેચયેત્ ।

બહુશસ્ત્રેલ્યકેનેનં સર્પિયા મિથ્યકેય વા ॥૫૪॥

વાયુથી થયેલા ઉદરરોગમાં જે રોગી બળવાન હોય તે સુત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૮ થીના વિદ્યાર્થિ ગણના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેનું થી પ્રથમ રોગીને

પાપુ એ ધી પીવાથી રોગીને કોઈ સિંગ્ધ થાય એટલે તેને જરીરે શેક કરવો શેક કયા પછી તેને વિરેચન આપવું એ વિરેચન તે રોગીને સામાન્ય રીતે તલ્લકધૂત (ચિ અ. ૨૧, શ્લોક ૩૨) અથવા મિથક ધૂત (ચિ. અ. ૧૫, શ્લોક ૮૮) વડે આપવું

સંસર્ગી, દૂધ થા માટે અને કયાં સુધી પાવું?

ક્રુતે સંસર્જને ક્ષીરં ચલાર્થમવચારયેત્ ।

પ્રાગ્-ક્રેશાન્નિકર્ચ્યં ચ ચલે લઘ્વે કમાત્પયઃ ॥૫૫॥

રોગીને સસર્જન કિયા કર્યા પછી તેને બળ આપવા માટે દૂધ પાવું પછી જ્યારે કદં તેના સ્થાનથી ચલિત થયેલો માલુમ પડે, ત્યાર પછી જ્યારે રોગીને બળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ધીમેધીમે દૂધ પાવુ બધા કરવું, એકાએક બધા કરવું નહિ

પછી દીપન

યૂવે રસૈર્વા મન્દામ્લલઘ્નૈરેધિતાનલમ્ ।

પછ. વાતોદરવાળા રોગીને યુવ તથા મંદસરમાં થોડી ખટાઈ તથા લવણ નાખીને તે પીવા આપવા અને તેના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવો.

ઉદાવર્તવાળા વાતોદરમાં સ્નેહન, સ્વેદન, નિઝૂબંધિત

સોદાવર્તં પુનઃ ત્રિગ્ધસ્યિન્દ્રમાસ્થાપયેત્તતઃ ॥૫૬॥

તીક્ષ્ણાધોમાગયુક્તેન દાશામૂલિકચસ્તિના ।

પછી તેને ઉદાવર્તનો ઉપદ્રવ થતો હોય તે ફરીને પણ તેને સ્નેહપાન કરાવીને સિંગ્ધ કરવો અને ફરીને શેક કરવો. તે પછી જરીરના નીચેના ભાગમાં આપવાના તીક્ષ્ણ દાશમૂલિક બંધિત વડે તેને નિઝૂબંધિત આપવી. પાઞ્ચ કંડપસ્થાન અ. ૪ શ્લોક ૩૪ થી ૩૬ માં દાશમૂલિક બંધિત કરેલી છે

વાતોદરમાં કેનું અનુવાસન કરવું અને

કોને સ્થાનકિયા કરવી?

તિલોક્તુર્કર્તેલેન ચાતપ્રામ્લઘ્નતેન ચ ॥૫૭॥

સ્ફુરણાક્ષેપસન્ધ્યસ્થિપાર્થપૃષ્ઠત્રિકાતિપુ ।

કર્ણં ચક્ષુઃકાન્ધાતં દીતાન્નિમનુવાચયેત્ ॥૫૮॥

અવિરેચ્યસ્ય શમનાં ચસ્તિર્દર્પણવાદયઃ ।

જે વાતોદરના રોગીને ઘડાચ, આંત્રી, પાકાં-માં, પડામાં, પોકમાં અને પિડમાં પીડ થતાં હોય તથા જે વાતોદરવાળા રોગી રૂઝ (લૂપો પડેલા) હોય, જોના ગ્રંથો તથા વાફ્ટ બધા હોય, પરંતુ જેનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તથા બળવાન હોય તેને તવનું તેવ અને દિવેતનું તેવ (એરિધ્યું) વાયુના નાશ કરનાર અને ખાટા દ્રવ્યો સિદ્ધ કરીને અથવા વાયુના નાશ કરનાર

અને ખટાઇવાળા દ્રવ્યો કવાથ તથા તલનું તેલ અને એરણિયું ભેગા કરીને તે વડે રાત્રિવાસન બંધિત આપવી વળી જે વાતાદરવાળા રોગીને સ્ફુરણ (ઘડકારો, ફરકવું), આસેપ (આપકી) અને સાધના ઘડકાં, પાસાં, પીઠ અને ત્રિક, એ કેકાણે પીધા થતી હોય અને તે વિરેચન આપવા યોગ્ય ન હોય (સૂ. સ્થા. અ. ૧૮) તે તેને રોગ શમાવનારા બંધિત, દૂધ રાત્રે ઘી વગેરે આપવા

પિત્તોદરની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૫-થી ૬૫)

બળવાન રોગીને કયા સ્નેહન, વિરેચન,

નિરૂદ્ધ અને અનુવાસન આપવાં ?

બલિનં સ્વાહુસિદ્ધેન પૈત્તે સહેદ્ય સર્પિષા ॥૫૧॥

દયામાન્નિમળ્લીનિક્ષલાવિપક્ષ્વેન વિરેચયેત્ ।

સિતામણ્ડુત્તાદ્ધેન નિરૂદ્ધોઽસ્ય તતો દિતઃ ॥૬૦॥

ન્યમ્રોઘાદિકપાયેણ સ્નેહ્યસ્તિશ્ચ તચ્છૃતઃ ।

પિત્તોદર રોગવાળો માણસ બળવાન હોય એટલે ઔષધના વેગને સહન કરવાની શક્તિવાળો હોય તો મધુર વર્ગના ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે તેનું સ્નેહન કરવું, એટલે એ ઘી પાઈને સિંગધ કરવો. પછી કાળું નસોતર, ઘાળું નસોતર, ત્રિકૃણ (હરેર, બેડેડ, આમળા), એ ઔષધોથી પકવ કરેલા ઘી વડે તેને વિરેચન આપવું પછી તે રોગીને સાકર, મધ અને ઘી પુષ્કળ નાખીને પાછળ સૂ સ્થા અ. ૧૫, શ્લોક ૪૧ માં કહેલા ન્યગ્રોઘાદિ ગણના ઔષધોના કવાથ વડે નિરૂદ્ધબંધિત આપવી હિતકર છે, તેમ જ ન્યગ્રોઘાદિ કવાથ (કવાથ) માં પકવ કરેલી સ્નેહબંધિત અનુવાસનમાં આપવી પણ હિતકર છે

નબળા રોગી માટે કમ

દુર્બલં ત્વનુવાસ્યાદૌ શોઘયેત્સીરભસ્તિમિઃ ॥૬૧॥

જાતે ષામિષ્ણલે ક્ષિપ્ત્વં મૂયો મૂયો વિરેચયેત્ ।

ક્ષીરેણ સન્નિવૃત્તસ્કેનોઽપ્યુત્તરેન વા ॥૬૨॥

સાતલાત્રાયમાણાભ્યાં ઋતેનારવ્યવેન વા ।

સક્રમે વા સમૂત્તેણ સતિકાન્થ્યેન સાનિલે ॥૬૩॥

વયસાઞ્યતમેનેપાં વિદ્યાર્યાવિઋતેન વા ।

મુઝીત જઠર વાસ્ય પાયસેનોપનાહયેત્ ॥૬૪॥

પિત્તોદર રોગવાળો માણસ જે નબળો હોય તો તેને પ્રથમ અનુવાસન કરીને પછી સીરભસ્તિ (દૂધની બંધિત) બો આપીને તેનું શોષન કરવું શોષન કરવાથી ન્યારે તેના બદ્ધગુનનું બળ વધે, ન્યારે તેને સિંગધ કરીને વારવાર વિરેચન આપવું તે વિરેચન આ પ્રમાણે

છે. નસોતરના કક સાથે દૂધ પાવું, અથવા એરણનાં ફળ નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પાવું, રાથવા તાથેર, ત્રાય-માણ અને ગરમાળાના ફળ નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પાવું (આ ત્રણમાંના જેમે તે યોગ્યો રેચ લાગે છે) જે પિત્તોદરમાં કફ પણ સાથે હોય તો ઉપર કહેલા ઉર કોઈ દૂધમાં ગાળવું મૂન મેળવીને પાવું, જે પિત્તોદર માં વાયુ ભળેલો હોય તો તિકતઘૃત સાથે ઉપર કહેલા દૂધમાંનું જેમે તે એક દૂધ પાવું (તિકત એટલે કન્યા દ્રવ્યયુક્ત ઘૃત તે તિકતઘૃત બણવું એ ઘી નિ. ૧૯/૨ થી ૭ માં કહેલું છે) અથવા સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૮ વાળા વિદ્યાર્ધિ ગણના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા દૂધ સાથે ભોળન કરવું પિત્તોદરવાળા રોગીના પેટ ઉપર દૂધપાકનું બધારણ (પોટીત) બાંધવું અર્થાત્ દૂધના બધારણ બાંધવા યોગ્ય દ્રવ્ય નાખીને દૂધને ઘાટુ થવા દઈ તેનું બધારણ બાંધવું

દૂધ, બંધિત અને વિરેચનનો ફરીફરીને કરવાનો કમ

પુનઃ ક્ષીરં પુનર્જાસ્તિ પુનરેવ વિરેચનમ્ ।

કમેષ ધ્રુવમાતિશ્ચન્ન યતઃ પિત્તોદર જયેત્ ॥૬૫॥

પિત્તોદરમાં વારવાર ઉપર કહેલા દૂધ પાવાં, વારવાર ફરીફરીને બંધિત આપવી, ફરીફરીને વિરેચન આપવું એ સર્વે યોગ્ય ક્રમમાં ચોક્કસ કરવું કે જો કોઈને પિત્તોદરને મટાડી શકાય, અર્થાત્ દૂધ, બંધિત અને વિરેચન, વારાફરી વારવાર આપવામાં યત્નશીલ થવું, તેથી પિત્તોદર મટે છે

કફોદરની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૬૫થી ૭૫)

બળવાન રોગીને કરવાનાં સ્નેહન, સ્નેહન,

વિરેચન અને સસર્જો

વત્સકાદિવિપક્ષ્વેન કફે તસ્નેદ્ય સર્પિષા ।

સ્વિજ સ્તુક્ષ્ણાસિદ્ધેન બલવન્તં વિરેચિતમ્ ॥૬૬॥

સસર્જયેત્કદ્રુક્ષારયુક્તેરયોઃ કફાપહૈઃ ।

બળવાન એટલે ઔષધનો વેગ સહન કરે એવા કફોદરવાળાને વત્સકાદિ ગણ (સૂ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૩૩, ૩૪) નાં ઔષધો વડે પકવ કરેલા ઘી વડે સિંગધ કરવો. પછી તેને શેક કરવો અને પછી ઘોરના દૂધ વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પાઈને તેને વિરેચન આપવું જુલાબ લાગી રહ્યા પછી તેમાં અને ઘાયુક્ત તથા કફને ધમ્નામાં દ્રવ્યયુક્ત બન્ન વડે તેને સંવર્તન કરવું એટલે પેષાદિકમ લાગુ કરવો, અર્થાત્ તેમાં નેત્ર કરવું એટલે પેષા પાવી વગેરે કરવું

નિરૂપ, અનુવાસન, ભોજન

મૂત્રત્ર્યૂષણતૈલાદ્યો નિરુદ્ધોઽસ્ય તતો હિત ॥૬૭

મુષ્કકાદિકપાયેન સ્નેહવસ્તિશ્ચ તત્કૃતઃ ।

ભોજનં દ્યોષવુગ્ધેન કૌલત્યેન રસેન વા ॥૬૮॥

સસર્જન કમ કર્મા પછી ગોમૂત્ર, ત્રિકટુ (સૂંઠ પીપર, મરી) અને તેલ નાખીને મુષ્કકાદિ ગણ (ચૂંચા, અ. ૧૫ રસાયક ૩૨)ના ઔષધોના ક્વાથ વડે સિદ્ધ કરેલી નિરૂપબસ્તિ હિતકર છે, તેમ જ મુષ્કકાદિ ક્વાથ વડે સિદ્ધ કરેલા સ્નેહની સ્નેહબસ્તિ રાપવી કફોદરવાળા રોગીને ત્રિકટુ નાખેલા દૂધ સાથે રાધવા કબીના રસ સાથે ભોજન આપવું હિતકર છે

દાડ પીનારના અમુક ઉપદ્રવોવાળા કફોદરનો ઉપાય

સ્તૈમિપાકચિદ્દહાસે મથૈઽમો મથપાય ચ ।

વધાદરિટાનુ ક્ષારાંશ્ચ કફસ્થાનચિરોદરે ॥૬૯

જે માણસ દાડ પીતો હોય તેને જડતા, અરુચિ, ઊબકા (ઉલાળા) અને મદ રુગિન થાય અને તે સાથે તેનું ઉદર કફ વડે સળગડ થઈ જાય, તો તેને અરિષ્ટ અને ક્ષાર રાપવા

કફોદર વહેરે માટે ક્ષાર

વિક્ષાપકુલ્યે ત્રિકટાં વૈવદાઽ નિશાદ્રવમ્ ।

મહાતકં તિમુકલં કટુકાં તિલકં વચામ્ ॥૭૦

શુષ્કીં માત્રીં ઘનં કુઠું સરલં પટુપશ્ચકમ્ ।

વાહયેજ્જર્જરીહૃત્ય વધિસ્નેહવતુક્ષવત્ ॥૭૧॥

અન્નધૂમ તનઃ ક્ષારાદ્ધિઙ્ગાલવદકં પિષેત્ ।

મવિરાદધિમગ્ધોઽગ્નિશ્ચરિત્પુરાસૈઃ ॥૭૨॥

ઉદરં શુભમમીલાં ત્વયી શોફં વિસૃવિકામ્ ।

ક્ષીરહદ્રોગમુદ્રજાનુદાગ્નં ચ નાશયેત્ ॥૭૩॥

હિંગ, પીપર, ત્રિકૂળા (હરે, બહેડા, આમળા), દેવદાર, વાદર, દારુહાદર, ભિલામા, સરખવાના ફળ, કડું, કરિયાણું, વજ, સૂંઠ, અનિરિ, ચોખ, ઉપલેટ, સરલવૃક્ષ, ખવલવૃક્ષ, એ સર્વ ઔષધોના બોલક પાટીને તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી તેમાં દહીં તથા ઘી, તેલ, વત્તા અને મગજ, એ ચાર સ્નેહ નાખવા એ સર્વને એક વાસણમાં બીંદીને તેમાંથી વરાજ બહાર ન નીકળે એમ બધ કરીને (તીંડીને) તેને અગ્નિમાં મૂકીને વાતપૂર્થ બરેલી વસ્તુઓ બની રહે નાં સુધી વાતપૂર્થ અગ્નિમાં રાખવું બળ્યા પછી તેમાંથી ક્ષાર કઢીને તે ક્ષારમાંથી એક તોડો લઈને મદિય દહીં, મંડ, ગરમ પાણી, અરિષ્ટ, સુષ્ક, આસવ, એમાંથી નમે તે એકની વાલે પીવા તેથી તે ઉદરરોગ, ગુદઅરોગ, અશ્વેલા નામે પેટમાં

ગાઠ થાય છે તે, તુલી અને પ્રતુલીરોગ, સોજા, કોગળિયું (કોરેસ), હૃદયના રોગ, હરસ, બરોગ અને ઉદાવર્ત રોટવા રોગનો નાશ કરે છે

નબળા માણસના કફોદરમાં પીવાની દવા

જયેદરિષ્ટોમૂત્રચૂર્ણાયસ્કૃતિપાનતઃ ।

સક્ષારતૈલપાનૈશ્ચ દુર્બલસ્ય કફોદરમ્ ॥૭૪॥

નબળા માણસને કફોદર થયું હોય તો તેને અરિષ્ટ, ગોમૂત્ર, ચૂર્ણ અને પ્રમેહચિકિત્સામાં વિ ૧૨/૨૮માં થી ૩૨ મા કોલી રાયસ્કૃતિ તથા ક્ષાર નાખીને તેલ પાવું એ ઉપાયથી નબળાનું (ઔષધનો વેગ સહન ન કરી શકે તેવા રોગીનું) કફોદર મટે છે

નબળા રોગીના કફોદરમાં પોટીસ શેક

ઉપનાશં સચિદ્ધાર્યકિર્ણૈર્વાજૈશ્ચ મૂલકાદ્ ।

કશિકતેલદર સ્વેદમનીક્ષ્ણાં ચાત્ર યોજયેત્ ॥૭૫॥

કફોદરવાળા નબળા રોગીને, સરસવ, 'કિર્ણવ' ૨ ને મૂળાના બીજોના કડક કરીને તેનું બધારણ (પોટીસ) બાપવું તથા તેને વારવાર પેટ ઉપર સ્વેદ (પરસેવો) કઢવો (શેક કરવો)

સંનિપાતોદરનો ઉપચાર

સન્નિપાતોદરે કુર્યાન્નાતિક્ષીણબલાનલે ।

દોષોદ્રેકાનુરોધેન પ્રત્યાહવાય ક્રિયામિમામ્ ॥૭૬॥

ક્તીદ્રવન્તીફલજં તેલં પાને ચ શસ્યતે ।

જે દરદીને વાયુ, પિત્ત અને કફ—એ ત્રણે દોષ કોપવાથી ઉદરરોગ થયો હોય પમ્ જેના બગ અને જઠરાગ્નિ બધુ ઓછા ન થઈ ગયા હોય તેવા દરદીમાં જે દોષ વધારે કોષ્ટો હોના તેના વિચાર કરીને તે પ્રમાણે ૨૩ (નીચે જણાવેલા) ઉપચાર કરવા, પણ ઉપચાર કરતા પહેલાં વૈદો જાણવી હેતુ, કે આ ઉપચાર નહિ કરે તો શોભ નક્કી છે અને કરશે તો બની જવાનો સંભવ છે

હવે ઉપચાર કરે છે

દત્તીમૂળ અને દ્રવંતી (વિરાટેલાં પાદ્મવાતી દત્તી) ના ફળથી લિલ્લ કરેનું તેલ પાવું એ તાઈ છે

મોઘદ વધી જવેલા બધા ઉદરરોગોના

અને સંનિપાતોદરના ઉપચાર

ક્રિયાનિરૂત્તે જઠરે ત્રિદોષે શુ વિદોષઃ ॥૭૭॥

વધાવાપૃષ્ઠ્ય તજ્ઞાતીય

પાતું મધેન કર્ત્વિતમ્ ।

મૂલં કાકાવનીગુણાકરવીરકલ્પમયમ્ ॥૭૮॥

જ્યારે કોઈ પણ ઉદરરોગ એટલા બધા વધી જાય

કે તેનો ઉપાય થઈ શકે નહિ, તથા ખાસ કરીને ત્રિદોષો-
દરેજ થઈ ગયો હોય, ત્યારે રોગીના બાધવાની રજા
લઈને પછી વેદો રાત્રી ચણેલીનું મૂળ, ધાળી ચણેલીનું
મૂળ અને કસુંગું મૂળ, એ ઔષધનો કંડક કરીને
રોગીને દારૂ સાથે પાવે.

પાત્તભોજનસંયુક્તં દયાદ્યા સ્થાવરં વિપમ્ ।
યસિન્ વા કુપિતઃ સર્વો વિમુચ્ચતિ ફલેવિપમ્ ॥૭૨॥
તેનાસ્ય દોષસહ્યાતઃ સ્વિરો લીનો વિમાર્ગગઃ ।
ઘહિઃ પ્રવર્તેતે મિશ્રો વિપેનાશુ પ્રમાથિના ॥૮૦॥
તથા વ્રજત્યગદતાં શરીરાન્તરમેઘ વા ।

અથવા રાસાધ્ય ઉદરરોગવાળાને વેદો પીવાના
પદાર્થમાં કે ખાવાના પદાર્થમાં સ્થાવર વિષ ભેળવીને
આપવું અથવા છછેડાયેલા સર્પે જે ફા ઉપર પોતાનું
ઝેર નાખ્યું હોય તે ફળ ખાવા આપવું એ રીત ઝેર
આપવાથી રોગીના દોષનો તમુદાય જે સ્થિર હોય છે,
ધાનું વજરેમાં ભળી ગયો હોય છે તથા બિઝેરે માને
ગતિ કરેલો હોય છે, તે (દોષનો તમુદાય) પ્રમાથી
ઝેર વડે છૂટો પડીને તત્કાળ શરીરમાંથી બહાર નીકળ
છે અને એનું ઘવાથી રાત્રી નીરોગી થાય છે રાથવા
પછી બીજા શરીરને પામે છે, મુન્ય પામે છે
પ્રમાથી-જે ઔષધને લીધે દોષનો સતત શરીર
ના છિદ્રોમાંથી બહાર નીકળવા માટે, તે ઔષધ પ્રમાથી
કહેવાય છે

ત્રિદોષોદરવાળાને દોષ બહાર નીકળવા પછીની એક
મહિના સુધીની ક્રિયા

હૃતદોષં તુ શીતામ્બુસ્નાત ત પાયચેત્યય ॥૮૧॥
પેવા વા ત્રિપ્લવઃ શાકં

મગ્નૂન્ધવા વાસ્તુકસ્ય વા ।

કાલશાક યવાપ્ય વા લાદેલ્લરસસાધિતમ્ ॥૮૨॥

નિરન્જલવળસ્નેહ સ્વિન્નાસ્વિન્નમનન્નમુક્ ।

માસમેકં તતઞ્ચૈવ ત્વિતઃ સ્વરસં પિવેત્ ॥૮૩॥

રાત્રીના દોષને કાઢવા પછી રોગીને ઠંડાપાણીથી
સ્નાન કરાવીને તેને દૂધ પાનું, અથવા પેશા પાવો,
અથવા નચેતરનું, બ્રાહ્મીનું કે બજવાની બાજનું થાક
તે જ ઔષધના સ્વરસમાં સિદ્ધ કરીને આપવું, ૨ થવા
કાલશાક કે ચવશાક પોતપોતાના જ સ્વરસમાં સિદ્ધ કરીને
આપવું એ થાકમાં ખટારી, લવણ કે ઘી, તે જ વજર
સ્નેહ નાખવા નહિ વળી રોગીએ તે થાક બહુ થીજ
વીને ન ખાવું કે તદ્દન થીજવ્યા વિના પાનું ખાવું પડે
સાધારણ સીંચીને ખાવું જનન બિઝકું ખાવું નહિ
એ તેને તરસ લાગે એ તેણે ઉપર કહ્યા તેમાંથી જે

થાક રોગી ખાતો હોય તે થાકનો સ્વરસ (પાણીને
ઠંડાવું) પીવો એ પ્રમાણે એક મહિના લગી કરવું.

મહિના પછીના નમળા રોગી માટે કમ

પૂર્વં વિનિર્હતે શાકૈરપિ માસાત પરં તતઃ ।

દુર્વલાય પ્રયુક્તિ પ્રાણમૃત્તારમ પયઃ ॥૮૪॥

એ પ્રમાણે થાક અવશ્યીને પેટમાં ભરાયેલા પાણી-
રૂપી દોષ કાઢવા પછી એક મહિને રહીને દુર્બલ
રોગીને જીવન આપનાર ઊંટડીનું દૂધ પીવાને આપવું

પ્લીહાદર (બરોળ વધે તેની) ચિકિત્સા

સ્નેહન, સ્વેદન, ફક્ષ ઓષધી

પ્લીહોદરે યથાદોષં સ્નિગ્ધસ્ય સ્વેદિતસ્ય ચ ।

સિરાં મુકવતો દગ્ધા વામઘાટો વિમોક્ષયેત્ ॥૮૫॥

બરોળ વધવારૂપી ઉદરરોગ થયો હોય તેને જે
દોષનો કોષ હોય, તેને ચોગ્ય ઘી પિવડાવીને સ્નિગ્ધ
કરવા પછી દોષને લાગુ પડે એ રીતે શેક કરવો અને
પછી તન દર્દી સાથે ભોજન કરાવીને બીજા હાથની ફક્ષ
ખાતીને લેવાઈ કાઢવું

રોગીમાં બળ આવ્યા પછી સ્નેહન, દોષન ઔષધી

લઘ્વે શ્લેષ્મ વ મૂતોપિ જ્વેહપીત વિશોધિતમ્ ।

સમુદ્રશુક્તિજ શ્વાર પયસા પાયચેત્તયા ॥૮૬॥

મસલસત ચિદકનાર્ચુર્ણાદયં તત્કમાલજમ્ ।

સૌભાજનસ્ય વા કાથ સેન્ધવાગ્નિકનાન્વિતમ્ ॥૮૭॥

દિગ્ધવાદિર્ચૂર્ણં ક્ષારાઝવં યુક્તિત્ત વ યથાથલમ્ ।

બળે પછી હોય એવા નમળા રોગીને જ્યારે
ઔષધના વેગ સહન કરવા જરૂરી થતો આવે, ત્યાર
તેને ફરીને સ્નેહપાન કરાવીને પછી શોધન કરવું પછી
તમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી છીપેના કાર બનાવીને તે કાર
દૂધ સાથે પાવે અથવા કાછ વજરે ખટારીમાં બોના
લેવા કરવાના કારમાં બિઝલસુ અને પીપરનું પુકડ
ચૂર્ણ નાખીને તે પાવે, ૨ થવા સંગ્રહવાના કારમાં
મિધવ, વિત્રા અને પીપર-એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને
પાનું, અથવા સિંગવાદિ (સિંગવાદક) ચૂર્ણ બપોરનું
અથવા વિ ૧૦/૬૩ થી ૬૫ મા કસુંગું કારપૂત
આપવું, એ સર્વે ઔષધ રોગીને નાશ કરવાની હકિત
બેઈને આપવા.

પિપ્પલીનાગરં દન્તીસમાંશં દ્વિગુણમયમ્ ॥૮૮॥

વિઢાર્ધાશયુતં ચૂર્ણનિવસુણામ્બુના પિવેત્ ।

પીપર અને સુંઠ-એ બંને સરખે ભાગે લઈને
દરેકને એક-એક બાન લેવો દંતીમૂળના બે ભાગ લેવો

હરે બે બાળ લેવી બિડલવણ અઘી બાળ લેવા
એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે
પીવું, તેથી ખીંડોદર રોગ મટે છે

વિઙ્ઞાં ચિત્રકં સત્કૂરં સવૃતાન્ન સૈન્ધવ વન્વાન્ ॥૮૯॥
દગ્ધ્વા કપાલે પયસા ગુલ્મગ્રીહાપહં પિબેત્ ।

વાવડિય, ચિત્રો, ધી સહિત સાથુ, સિંધવ, વડ,
એ સર્વને માટીની કોરી ઘીબમા બાળીને પછી તેનો
ભાર બનાવીને તે ભારનું વાટીને ચૂર્ણ કરવું રો ભાર
દૂધ સાથે પીવાથી ગોળા અને બરોળ (ખીંડોદર)
મટે છે

બરોળ ઉપર પોટીસ

તૈલોન્મિશ્ર્વર્ધવરકપત્રેઃ સમ્પ્રદિતૈઃ સમુપનલઃ ॥૯૦॥
મુસલેન પીઙિતોઽનુ ચ

યાતિ ઘ્રીહા પયોમુજો નાશમ્ ।

બોરડીના પાદકાને તેલમા નાખીને સારી પેઠે
ચોળવા પછી ખીંડા (બરોળ) ઉપર તેનું બનાવવું
(પોટીસ) બાધવું પછી તે ઉપર મુસળી વડે દબાવવું
ખોરાકમા દૂધ ન લેવું એ રીતે ખીંડા (બરોળ) નાશ
પામે છે, મટી જાય છે

બરોળ વગેરે માટે આસવ

રોહીતકલ્પતાઃ ફલ્લતાઃ લવ્ણકાઃ સામયા જલે ॥૯૧॥
મૂત્રે કાઽઽસુસુપાસક ચ સતરાત્રસ્થિતં પિબેત્ ।

કામ્લાઘ્રીહગુલ્માર્શઃ હ્રમિમેહોદાપહમ્ ॥૯૨॥

પાણીમા હરે અને ચાતા રોહિડાની વેલમા કંકડ
કરીને નાખવા, અથવા ગોમૂત્રમા હરેના કંકડ નાખીને
તેમા ચાતા રોહિડાની વેલમા કંકડ નાખવા (અથવા
પાણીમા કે ગોમૂત્રમા હરેના કવાથ કરીને તે હરે સહિત
તેમા ચાતા રોહિડાની વેલમા કંકડ નાખવા) અને તેને
તેમાં ચોળી નાખવા પછી તે હરે સહિત બધું દ્રવ્ય
સાત દિવસ સુધી મટીના વાસણમા રહેવા દેવું સાત
દિવસ પછી તે જળ કે મૂત્ર પીવું અને હરેને ચાટ-
ણની માફક ખાવી એવી કમળો, બરોળ, ગોળો, હરણ,
કમિયા, પ્રમેદ અને ઉદરરોગ મટે છે.

ચિદ્ધ પી

રોહીતકલ્પચઃ કૃત્વા પલનાં પચ્ચર્ષિકાતિમ્ ।

કોલદિપ્તસ્પસયુક્તં કપાયમુપકલ્પયેત્ ॥૯૩॥

પાલિકેઃ પચ્ચકોલેસ્તુ તૈઃ સમ્પ્રસૈદ્ધ તુલ્પયા ।

રોહીતકલ્પચા પિષ્ટેર્ધૃતપસ્યં વિપાચયેત્ ॥૯૪॥

ઘ્રીહાભિવૃદ્ધિ શમયતેતવાશુ પ્રયોજિતમ્ ।

ચાતા રોહિડાની છાત્ર એ તેલ લેવી અને તેમાં

એકસો અઘાવીસ તોલા ઘ્રા નાખીને તેનો કવાથ
કરવો પછી તેમા ચોત્ક તોલા ઘી અને ધીમાં પચ-
કોલ (ધીપર, ધીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂદ) એ પ્રત્યેક
ઓષધ ચાર ચાર તોલા અને હરેકળ તે બધા (પચ
કોલ) ની બરોબર એટલે વીસ તોલા વઠીને તેનો કંકડ
કરીને નાખવો પછી તે ધીને પકવ કરવું રો ઘી
આવાથી બરોળ વધેલી હોય તે જવદીથી મટી જાય છે

કફ અને વાયુથી વધેલી બરોળ માટે તેલ

કલ્પસ્વાસ્તિલનાલાનાં કારણેન કુરુકલ્પ ચ ॥૯૫॥

તૈલં પલ્લં જયેત્પાતાઘ્રીહાનં કપવાતજમ્ ।

કેળ, તલસત્તા અને અપેરે-એ તલુના ભાર વડે
તેલ પકવવું એ તેલ પીવાથી કફ અને વાયુથી વધેલી
બરોળ મટે છે

કફ અને વાયુથી વધેલી બરોળ ઉપર ઘમ

મશાન્તો ગુલ્મવિધિના યોજયેદ્વિક્રમં ચ ॥૯૬॥

મમાસપિચ્છાસલિલે ઘ્રીદ્ધિ વાતકફોદશને ।

એ પ્રમાણે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) ઉપાય કરવાથી
પણ બરોળ મટે નહિ, તો જે બરાળમા વાયુ અને કફ
વૃદ્ધિ પામ્યા હોય તથા જેમા પિચ્છા અને પાણી
બરાબાં નથી એવા ખીંડોદરોગ (વધેલી બરાળ) ઉપર
ગુલ્મભેગમા કહેવા વિધિ પ્રમાણે અગ્નિકર્મ કરવું
(ઘમ દેવા)

પિત્તથી વધેલી બરોળ માટે ઉપાય

પેત્તિકે જીવનીયાનિ સર્પાપિ ક્ષીરયસ્તયઃ ॥૯૭॥

સ્ત્રાક્ષસેકઃ સંઙુદ્ધિઃ ક્ષીરપાનં ચ શસ્યતે ।

જે બરાળ પિત્તના પ્રકોપથી વધી હોય તો પાદજ
સૂ રથા અ ૧૫ સ્લોક ૮ માં કહેવા છવનીક ગણનાં
ઓષધો વડે સિદ્ધ કરવા ઘી પાવા, ક્ષીરબલ્તિઓ
(દૂધ વડે બલ્તિઓ) આપવી, ફલ ખોચીને લોહી કાઢવું
(પાછળ કહેતું છે કે ઘમ બાણની ઘિત ખોચવી,
એમ છતાં પણ આવી ફરીને લોહી કાઢવાનું કહેવાનું
કારણ એ છે કે, પિત્તથી વધેલી બરોળમા લોહીને
સત્ત્વ ઘણો ઘાય છે, માટે તે બરોળ લોહી વધારે
કાઢી નાખવું) અને દૂધ પાવું, એ ઉપાય મેષ છે

યકૃત્વૃદ્ધિની (કાળબુલું) વધે

તેની) ચિકિત્સા

યકૃતિ ઘ્રીહવત્કર્મ વલ્લિને નુ મુને ચિરામ્ ॥૯૮॥

જમણી બાણને વક્ર (કાળબુલું) નામે નાક હોય
છે તે વધી હોય તો જે ઉપાય બરોળમા કહ્યા છે તેમા
તે જ ઉપાય કરવા તકાવન એટલું છે કે બરોળમાં

સેવો કાઢવો પછી ડાબી કૂખમાં જે જગ્યા ફૂટીથી ચાર આગળ નીચી હોય ૨ને સાથેસાથે રોમચાજથી (=ફૂટીથી તે મૂત્રેન્દ્રિય સુધી વાળની ઊભી લીટી છે તેનાથી) ચાર આગળ ડાબી બાજુરો પણ હોય તે જગ્યાએ શસ્ત્રથી કાપ મૂકવો ૨ને ચીરા આગળથી આંતરડા બહાર કાઢીને બહાર તપાસ કરીને તે ઉપર જે વાળ, મળનો લેપ કે કાકરી વગેરે હોય તે કાઢી નાખવું છિદ્રોદર હોય તેા આંતરડામાં જે શલ્ય હોય તે કાઢી નાખવું અને આંતરડામાં દૂઝતો ભાગ સાફ કરવો, પછી છિદ્ર ઉપર મકોડા મૂકીને તેનો ડાબ મરા વલો જમાવે તે વળેજે ત્યારે તે મકોડાના માથા આગળ થી મકોડાનું માથા સિવાયનું ભાગીનું અજ ખેંચવું અને એ મકોડાના માથા સિવાયનું શરીર લઈ લીધા પછી આંતરડા ઉપર મપ ૨ને થી ચોપડીને ૨ તરફને તેમને ઠેકાણે બરાબર ગોઠવવા પછી બહારનો જે ગ્રણ (ધા) કપો હોય તે સીવી લેવો, ૨ દરનો ગ્રણ સીવવો નહિ પછી કાળી માટી અને જીરૂમધ ભેગા કરીને તે વડે બહાર ગ્રણ ઉપર લેપ કરીને પાટો બાધવો પાટો બાધ્યા પછી રોગીને પવન વિનાની જગ્યામાં રહેવા દેવો અને તેને ફક્ત દૂધ ખાવા આપવું, તેમ જ તેને સ્નેહદ્રોણી માં રાખવો (તેલ, ઘી વગેરે સ્નેહ ॥ વાસણમાં કેડ સુધી ડૂબેલો રાખવો)

જળધરમા તથા બીજા ઉદરરોગોમાં પણ પેટમાં પાણી ભરાય ત્યારે શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો વિધિ
સજલે જઠરે તૈલૈરમ્યકસ્યાનિલાપદૈઃ ।
સ્ક્લિન્સ્યોળામ્બુતાડકક્ષમુદરે પટુવેષિતે ॥૧૧૩॥
બસન્ધિદ્રોવિતસ્થાને વિષયેદન્મુલમાત્રકમ્ ।
નિધાય તસ્મિન્નાર્દીં ચ દ્વાવયેદર્ધમમ્મસાઃ ॥૧૧૪॥
મયાસ્ય નાડીમાહૃત્ય તૈલેન લવણેન ચ ।
મળમમ્યજ્ય બધ્વા ચ લેપયેદ્વાસલોદરમ્ ॥
તૃતીયેદિક્ષિ ચતુર્થે વા યાવત્પાપોદરા વિનમ્ ।
તસ્ય વિશ્રમ્ય વિશ્રમ્ય દ્વાવયેદલ્પશૌ જલમ્ ॥
વિલેપયેદ્વાદતર જઠર વાસણા રુચમ્ ।
નિ કુતે લક્ષિતઃ પેયામસ્તેદલ્પવર્ણાં વિલેપ ॥૧૧૭

જળધર ઉપર પ્રથમ તબના તેલ વડે તથા સરસિયું, દિવેલ વગેરે વાપુને ડણુ કરવાસ તેલ વડે અભયજ કરવો. તે તેલ ચોળવાં. એ રીતે સ્નિગ્ધ કરીને પછી ગરમ પાણી વડે તેને શેક કરવા પછી બજબ સુધી તેના પેટને લૂગડાથી વીંટી લેવું તે પછી બલ્દોદર તેના ઉદ્રોદરમાં જે જગ્યાએ ચીલ મૂકવાનો કહેવા અને છિદ્રોદરમાં જે જગ્યાએ જેટલો લેપ કરવો છે, તે જગ્યાએ એક રાત્રી જેટલો લેપ કરવો

(વીંધવું) પછી તે વેધમાં નાડી (ભૂગળી) મૂકીને જળોદરમાનું અર્ધુ જળ વહેવડાવવું, કાઢી નાખવું પછી વેધમાંથી નાડી ખેંચી લઈને તેલ તથા સિંધવને ગ્રણ ઉપર ચોપડીને પાટો બાધી લેવો અને પછી તેનું પેટ ઉપર ચોપડીને વીંટી લેવું એ રીતે એકવાર કર્યા પછી ત્રીજા કે ચોથ દહાડે પણ ૨૦ જ રીતે ફરીને પાણી કાઢવું રોગીના શરીરનું બલાબળ જોઈને ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અને એ રીતે સોળ દિવસનું રાતર રાખીને પાણી કાઢવું સોળ દિવસથી વધાર દિવસનું અતર રાખવું નહિ રોગી રીતે થોડે થોડ પાણી કાઢવાનું કારણ એ છે કે, જે એકદમ શરીરમાંથી ઘણું પાણી વહી જાય તે તેથી રોગીને બીજા ઉપદ્રવ (નુકસાન) થાય છે તેા તેથી રોગીને બીજા રોગીના કીલા પડલા પેટને કપડાથી પાણી કાઢ્યા પછી રોગીના કીલા પડલા પેટને કપડાથી મજબૂત બાધવું, પણ તેના આસોશ્વવાસને સાકાણ થાય નહિ તેવું બાધવું પાણી કાઢ્યા પછી જળધરના રોગીએ પ્રથમ ઉપવાસ કરવા તથા પછી જરાક સ્નેહ અને જરાક લવણ નાખીને પેચા પીવી કહેલ (બીનાય, પચપચુ) ન થાય તથા વાપુ કાપે નહિ માટે લગાર સ્નેહ ૨ને લગાર લવણ પેચામાં લેવું

જળધરવાળાની એક વરસ સુધીની પરજ

શ્વાત્કીરચુત્તિઃ વપ્માસાક્ષીન્ પેવા પપક્ષા પિનેત્ ।

ત્રીશ્ચાન્યાન્ વયસૈવાદ્યાત્ ફલામ્લેન રસેન વા ॥
મલ્પશૌડસ્તેદલ્પવળ જીષે શ્વામાકકોદ્રવમ્ ।
પ્રયતો વસરેપેવં વિજયેત્ જલોવરમ્ ॥૧૧૫॥

જળધરવાળાએ છ માસ લગણુ દૂધ પીને રહેવું પછીના ત્રણ માસ દૂધ સાથે પેચા પીવી. ત્યાર પછી ત્રણ માત સુધી દૂધ સાથે રહવા ફૂગોની ખટાઈ તાલે અથવા માસરસ સાથે જૂનો સાંધો અને જૂના ગેદરા નું અન્ન લેવું સ્નેહ અને થોડું લવણ નાખીને ખાવું. એ પ્રમાણે વરસ સુધી બરાબર પચ પાગીને જળોદર (જળધર) રોગને છાતવો

વર્ગયેષુ યન્નિતો વિષ્ટે નાત્પદિષ્ટે જિતેન્દ્રિય ।

ઉદરરોગવાળા માણસે જ્યોક ૧૨૫, ૧૨૫૫ માં કહેવા ત્યાન કરવા અજ આહારવિહારમાં નિરાત લવું, અર્થાત્ જે નાશકર્તવિહારની મના કરી હોય તેના તદન ત્યાન કરવો. જે અન્નપાન વગેરે ખાવાની વેધો આજ્ઞા કરી હોય તેમાં અનિર્પાત (સ્વચ્છ) ન થવું અર્થાત્ તેના માપસર ઉપવેશ કરવો, તથા જે અન્નપાન વગેરે ખાવાના વેધો કદા નથી તેને વિષે નિતેન્દ્રિય લવું, અર્થાત્ તેના યજ્ઞયુગોથી તદન ત્યાન કરવો

બધા ઉદરરોગમાં વાયુનું જનન કરવાથી કારણ : કારણ
સર્વમેયોદરં પ્રાયો દ્રોપસજ્ઞાતજં યતઃ ॥૧૨૦॥
અતો વાતાદિશમની ક્રિયા સર્વં જાસ્યતે ।

બધા ઉદરરોગ ઘણું ખરું દોષના સમુદાયથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે સર્વ ઉદરરોગમાં વાયુ વગેરે દોષને જમાવનારી સર્વ ક્રિયારો કરવી શ્રેષ્ઠ છે. (શ્લોકમાં 'પ્રાયઃ-ઘણુંખરું' લખેલું છે તે ઉપરથી એમ સમજવું કે, ઉદરરોગ વાયુ વગેરેથી થાય છે એમ જ નથી; કોઈક વાર પ્રકૃતન કર્મ પણ તેનું કારણ છે.)

ઉદરરોગમાં મંદ અગ્નિ વધારું કારણ : ઉપાય

વદ્ધિર્મન્દસ્ત્વમાયાતે દોષૈઃ કુક્ષો પ્રપ્રુતિઃ ॥૧૨૧॥
તસ્માદ્ગોજ્યાનિ મોઝ્યાનિ દીપનાનિ લઘૂનિ ચ ।
સપશ્ચમૂલાન્યત્પાસ્તપ્તુસ્નેહકટૂનિ ચ ॥૧૨૨॥

ઉદરરોગમાં વાયુ વગેરે દોષથી કુખો બગાડે જાય છે તેથી અગ્નિ મંદ પડે છે. માટે જે ભોજ્ય ઉલ્કા અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરે એવાં હોય તે ખાવાં. દાખલા તરીકે, મંથમૂળમાં સિદ્ધ કરેલા, લગાર ખાટા, લગાર ખાસ, લગાર સ્નેહયુક્ત તથા લગાર તીખા ભોજ્ય પદાર્થ ખાવા.

ઉદરરોગવાળાનું સાત્ત્વ (માફક આવે એવું, પથ્ય) ભોજન

માથિતામાં ગર્વા મૂઠે વધિકાનાં ચ તણ્ડુલૈઃ ।
યજ્ઞાગ્નું પપ્પણ સિદ્ધાં પ્રકામ મોઝયેન્નરમ્ ॥૧૨૩॥
પિપેદિધુરવં ચાતુ જટરાણાં નિવૃત્તયે ।

સ્વં સ્વં સ્થાનં વ્રજન્ત્યેષાં ઘાતપિત્તકફાસ્તયા ॥

ગાયના મૂત્રમાં સાદી ચોખાને ભાવના આપીને દૂધમાં તે ચોખાની વવાગુ કરવી અને તે વવાગુ રોગીને પેટ ભરીને ખવડાવવી. તે ખાધા પછી ઉદરરોગની શક્તિને અર્થે રોગીને રક્ત પીવે. એમ કરવાથી રોગીના પાત, પિત્ત અને કફ દોષ પાતપાતોને સ્થાને જાય છે.

ઉદરરોગવાળાનાં અસાત્ત્વ (માફક ન આવે એવાં, અપથ્ય) અપાત્તકિયાર

મત્પર્યાણામ્લલવણં રુક્ષં ગ્રાહિ હિમં ગુરુ ।

ગુદં તૈલકૃતં શાર્કં વારિ પાનાવગાહયોઃ ॥૧૨૫॥
માયાસાષ્વદિવાસ્વપ્રયાનાનિ ચ પરિત્યજેત્ ।

ઉદરરોગવાળાએ અતિથય ઊંનું, ખાટું, ખારું, લુપ્ત, ચાલી, ઠંડું, ભારે, ગોળ, તેલમાં વધારેલું શાક, જળપાન અને સ્નાન, ક્રમ, માર્ગજનન (પગપાળા ગુસાફરી), દિવસે નિદ્રા અને વાતન ઉપર (કે વાતન-માં) મેસીને જવું એટલી વાનાં તલવાં (આ જગ્યા-

એ પાણી પીવાની પણ મના કરી છે; માટે તેણે શું પીવું તે નીચેના શ્લોકોમાં જણાવે છે.)

કયા ઉદરરોગમાં શું નાખીને છાશ પિવાય ?

નાત્યચ્છાન્દ્રમધુરં તર્કં યાને પ્રજાસ્યતે ॥૧૨૬॥

સકળાલવણં વાતે, પિત્તે સોપળશર્કરમ્ ।

યવાનીસેન્ધવાજાજીમધુઘોષૈઃ કમ્પોદરે ॥૧૨૭॥

ત્ર્યુપળશ્કારલવણૈઃ સંયુતં નિચયોદરે ।

મધુતૈલલવાશુષ્ઠીશાતાહકુદ્રસેન્ધવૈઃ ॥૧૨૮॥

શ્રીહિ, વજ્રે તુ હપુપાયવાનીવદ્વજાજિમ્ભિઃ ।

સહુળામાશ્નિકં છિદ્રે, ઘ્યોપવત્સલિલોદરે ॥૧૨૯॥

બધુ પાનથી નહિ તેમ બધુ જાણીને નહિ એવી છાશ ઉદરરોગવાળાએ પીવી એ શ્રેષ્ઠ છે. જે ઉદરરોગ વાયુ કોષવાથી થયો હોય તે (વાતાદરમાં) તે છાશમાં પીપર અને સિધવનું ચૂર્ણ નાખવું; પિત્તથી થયો હોય તે (પિત્તાદરમાં) છાશમાં મરી અને સાકરનું ચૂર્ણ નાખવું; જે કફોદર થયું હોય તે યવાની અળભા, સિધવ છાશ, મધ અને ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી) નાખીને તે છાશ પીવી; જે ત્રિદોષોદરનો રોગ હોય તે ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી), જવખાર અને સિધવ નાખીને તે છાશ પીવી; જે પ્લોહોદર હોય તે મધ તથા તેલ (તલનું) અને વજ, સૂક, સુવા, ઉપલેટ અને સિધવ એમનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખવું; બજોદર હોય તે પર્ણાથી, યવાની અળભા, સિધવ અને છાશ નાખીને તે છાશ પીવી; જે છિદ્રોદર હોય તે પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખીને છાશ પીવી; અને જે બજોદર (જલધર) હોય તે ત્રિકટુનું (સૂક, પીપર અને મરીનું) ચૂર્ણ નાખીને તે છાશ પીવી.

કોને છાશ અમૃત જેવો ગુણ કરે છે ?

ગૌરવારોચકાનાહમન્દચદ્વપતિસારિણામ્ ।

તર્કં વાતકફાર્તાનામમૃતત્વાય કલ્યતે ॥૧૩૦॥

વાયુ અને કફના રોગવાળાઓને ભારેપણું, અરુચિ, પેટ રડવું, મંદાગ્નિ, અતિમાર, એ ઉપદ્રવો થાય ત્યારે તે ઉપર છાશ પીવી હોય, તે તે અમૃત જેવો ફાયદો આપે છે.

બધા પ્રયોગે પછી દૂધ આપવું : કારણ

પ્રયોગાણાં ચ સર્વંવામનુ ક્ષીરં પ્રયોગ્યેત્ ।

સ્વૈર્યકૃત્સર્વપાત્નાં ચર્મ્યં દોષાનુચ્ચહત્ ॥૧૩૧॥

ઉદરરોગીને રોગ મટાડવા માટે જે જે પ્રયોગ કર્યા હોય તે સર્વની પછી દૂધ આપવું; કેમ કે દૂધ સર્વ પાતુઓને સ્થિર કરનારું, બધા આપનારું તથા દોષોના અનુબંધને ધરનારું છે.

દૂધના ગુણ

મેષજાપચિતાહ્વાનો હૃદયમેવામૃતાયતે ॥૧૩૧૩૩॥

જે રોગીનું શરીર ઔષધોથી બિતરી ગયું હોય, તેમને દૂધ રામુત જેવો ગુણ કરે છે (માટે ઔષધનો પ્રયોગ કર્યા પછી દૂધ રાખવું યોગ્ય છે)

इत्यष्टाह्नहृदये चतुर्थे चिकित्सितस्यान उदरचिकि
त्सित नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ૧૫ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો : પાંડુરોગની ચિકિત્સા

મયાતઃ પાણ્દુરોગચિકિત્સિતં ધ્યાર્યાસ્યામઃ ।

इति ॥ स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે ઉવે અમે પાંડુરોગ(અ એનિમિયા)ની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહારીઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

પાંડુરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૩૫)

સ્નેહન માટે ઘી

पाण्डवामयी पित्रेहपिरादौ कल्याणकाक्षयम् ।

पञ्चगव्यं महातिक्रान्तं वाऽऽरग्व्यादिना ॥ ૧૧ ॥

(પાંડુરોગમાં મુખ્યત્વે કરીને પિત્તની ચિકિત્સા કરવી અને તે પછી વાયુ અને કફની ચિકિત્સા કરવી, કેમ કે એ રોગ ઉત્પન્ન કરવામાં પિત્ત એ જ મુખ્ય છે પિત્તની યાત્રિ માટે ઘી પીવું યોગ્ય છે માટે) પાંડુ રોગવાળાને પ્રથમ 'કલ્યાણકપૂત' (ઉત્તરત્યાન અ. ૬, શ્લોક ૧૬ થી ૩૧) પીવું, અથવા ઉત્તરત્યાન અ. ૭, શ્લોક ૧૯ થી ૨૩ માં અપસ્તમ્બ પ્રતિપેપના અધ્યાયમાં 'પચનગ પૂત' કહ્યું છે તે પીવું, અથવા વિ. સ્થા. અ. ૧૯ માં શ્લોક ૭૫ થી ૧૦૫ માં કુકરોનની ચિકિત્સામાં 'મહાનિકત પૂત' કહ્યું છે તે પીવું, અથવા નૂ સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૧૮૫માં આરવપાદિ નામના ઔષધના કવાથ વડે તિલ કરવું યો પીવું

रादिमातकुटयो घान्याकुटवार्यै पलं पलम् ।

चित्राचन्द्रनेराय पिप्पल्यर्धપલं च तैः ॥૨॥

ચિત્રચંદ્રનેરાય પિપ્પલ્યર્ધપલં ચ તૈઃ ॥૨॥

चिद्व हृत्पाण्डुगुल्मारोन्मीहपातकसातिनुल ॥૩॥

સીપન ધ્યાષકાષામ મૂટપાતાનુલોમનમ્ ।

दुग्धप्रसविनीनां च कर्ष्यानां च प्रक्षयस्ते ॥૪॥

દુગ્ધપ્રસવિનીનાં ચ કર્ષ્યાનાં ચ પ્રક્ષયસ્તે ॥૪॥

ચિત્રો, મૂક, એ જે ઔષધ ચાર-ચાર તોલા લેવા; પીપર જે તોલા લેવી, એ સર્વના કલ્ક કરવો. પછી બસો છાપન (૨૫૬) તોલા પાણીમાં એકી (૮૦) તોલા ઘી નાખીને તેમાં ઉપર કહેલો કલ્ક નાખીને તે ઘી સિદ્ધ કરવું એ રીતે તિલ થયેલું ઘી હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ, ગુલ્મરોગ, હરમ, બરોગ, વાયુના રોગ, કફ રોગ, એ સર્વની પીપરના નાથ કરે છે વગી તે જલદાગિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા દમ અને ખાતીને મટાડે છે તે મૂક (રુધાઈ રહેલા) વાયુનું રાજામન કરે છે રોટલે તેને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરે છે, તથા તે ઘી પ્રત્યક્ષે કષ્ઠ પામતી ઓને આપવાથી તેને સહેજાઈથી પ્રનવ થાય છે રાને વધ્યા સીને જે ઘી ખવડાવવાથી સત્તાન થાય છે

વમન, સ્નેહન, વિરેચન

સ્નેહિતં ધામયેત્તીક્ષ્ણી

पुनः स्निग्धं च शोषयेत् ।

પપ્પસા મૂત્રયુક્તન વહુરાઃ કેવલેન વા ॥ ૫ ॥

પાંડુરોગવાળાને સ્નેહપાન કરાવીને તેને તીક્ષ્ણ ઔષધ વડે બિતરીનો કસાવવી રાને ફરીને તેને સ્નેહ પાન કરાવીને દૂધ તથા ગોમૂત મેનવીને પાનું અથવા એકલું દૂધ પાવું અને એમ કરીને તેનું પાનવાર શોષન કરવું

પાંડુરોગના વિરેચન ઔષધ

दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्या जलिमासुतम् ।

द्राक्षाजलि वा सूदिन तत्

પિત્રેત્ પાણ્દુરોગનિત્ ॥ ૬ ॥

મૂત્રેણ વિષ્ટ પર્ણાં વા તત્તિલ્લ વા ફલદ્રવ્યમ્ ।

જેપાનાના બીને વાટીને તેને પાણીમાં ઉત્તરત્યાન પછી તે હરદરસા પાણીમાં આધારે મેઠા તેવા ઘીસા- ના ફરીને આગેને તે પાણી પાડું, તેથી પાંડુરોગ મટે છે, અથવા સહેજે યાત્ર તોલા કાથી ડાઘને નામ પાનોથા સેગીને પીવી, તે પાન તે જ ગુણ આપે છે, અથવા જરૂરે જોમૂતના વાટીને તે પીણી પાડવાનું મટે છે, અથવા જોમૂતનાં વિદ્યપના કવાથ કરીને પીણી પાડું તે જ ગુણ આપે છે

स्वर्णशीर्षात्रिष्टुब्धनामामद्रागन्धोदयम् ॥ ૭ ॥

ગોમૂતાપ્રલિપ્તા પિટ રૂનં તેનય વા પિત્રેત્ ।

घातित्र हृदयमेषियां विषहोरात्रुनेम्लम् ॥ ૮ ॥

ઘાત્રિ, હૃદય, હૃદય, હૃદય, હૃદય અને મૂક, એકથી એકરૂરે તેના તેના નાના મૂત્રા

વાટીને પીવાથી રાશવા ગોમૂત્રમા એ ઓષધોનો ક્ષય થ
કરીને પીવાથી રાશવા એ ન ઓષધો વડે સિદ્ધ કરેલું
દૂધ પીવાથી પાડુરોગ મટે છે, કેમ કે તે દૂધ વધુ
વગેરે દોષનુ રાનુવેશન કરનાર છે

લોહચૂર્ણ, ભોજન

મૂત્રે સ્થિતં વા સત્તાદં પચસાઽયોરજઃ પિવેત્ ।
જીર્ણં ક્ષીરેણ મુક્તીત રસેન મધુરેણ વા ॥૯॥

લોહાના વરખની બારીક રળને ગોમૂત્રમા સાત
દિવસ રાખી મૂકી પછી તે દૂધ સાથે પીવી, તથા તે
પથી ગણા પછી દૂધ સાથે કે ગળ્યા માસરસ સાથે
ભોજન કરવું (રોથી પાડુરોગ મટે છે)

વમનવિરેચન પછી ઉરડે

શુભ્રશ્વોભયતો લિહ્યાત્પચ્યાં મધુચૂતદ્રુતામ્ ।

વમન ને વિરેચન લઈને નીચે ઉપર બને
પાસેથી શુદ્ધ થયેલા માણસે મધ અને ધીમા કાલવીને
હરડે ચાટવી

પાડુ, તાવ, દાઢ, ઉપરસ, દમ, અરુચિ, ગોળા,
આનાઢ, સપિવા અને રક્તપિત્ત માટે ચૂર્ણ
વિદ્યાલાકટુકામુસ્તાકુદાકલિકાઢકાઢઃ ॥૧૦॥
કર્પાશા ક્ષિપિચુર્મ્ધ્વા કર્પાશા ઘુણમિવા ।
પીત્વા તત્ત્વર્ણમમ્મોમિઃ સુલ્લેલિહ્યાત્તતો મધુ ॥૧૧॥
પાણ્ડુરોગં શ્વર વાહ કાશં શ્વાસમરોચકમ્ ।
શુભ્માનાદામવાતાંશ્ચ રક્તપિત્તં ચ તઙ્ગયેત્ ॥૧૨॥

ઈન્દ્રવારહી, કડુ, મોથ, ઉપલેટ, દવદાર, હન્દ
૧૧ એ ઓષધો એકરકે તોલા લેવાં મૂર્વા ભે તોલા
લેવી રાઢી તોલા રાઢિયક લેજુ પ્રઢી ૨૦ કર્વર્ન
ચૂર્ણ કરીને તેને લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવું અને
તે ઉપર મધ ચાટવું એથી પાડુરોગ, તાવ, બગતથ,
ઉપરસ, દમ, અરુચિ, ગોળા, આનાઢ (પેટ ચડવાનો
રોગ), સપિવા અને રક્તપિત્ત મટે છે

પાડુ, રક્તપિત્ત અને કમળા માટે ક્ષય
વાસાગુદ્ધવીત્રિફલાકદ્વીમૂનિમ્બનિમ્બજઃ ।
પ્ત્વાય ક્ષોદ્રુતા હન્તિ પાણ્ડુપિત્તાક્ષકામલાઃ ॥૧૩॥
આરડૂસી, ગળા, ત્રિફળા, કડુ, કરિપાત્રું અને
લીમડાની અંતરાખલ, એ ઓષધોનો ક્ષય કરીને તે
ઠંડો પડયા પછી તેમા મધ નાખીને પીવાથી તે પાડુ,
રક્તપિત્ત અને કમળા મટાડે છે

કમળા, પાંડુ, હૃદયરોગ, કુષ્ઠ, હરસ અને પ્રમેહ માટે ચૂર્ણ
ઘ્યોપામિવેલ્લિત્રિફલામુસ્તેત્તુલ્યમયોરજઃ ।

ચૂર્ણિતં તત્કમધ્વાઙ્ય-

કોષ્ઠામ્મોમિઃ પ્રયોજિતમ્ ॥૧૪॥

કામલાપાણ્ડુદ્રોગકુદાશંમિહનાશનમ્ ।

સૂક, પીપર, મરી, વિત્રો, વાવાઢગ, ત્રિફળા, મોથ
એ સર્વના સરવાળાની બરોબર લોહાના વરખનું ચૂર્ણ
લઈને તે સર્વનું ચૂર્ણ કરવું પછી તે ચૂર્ણને છાથ, મધ,
ધી રાશવા લગાર ગરમ પાણી સાથે રાપવાથી કમળા,
પાડુરોગ, હૃદયના રોગ, ચામડીના રોગ, હરસ અને
પ્રમેહ મટે છે

પાંડુ માટે ગોળી

ગુહનાગરમણ્ડરતિલાંશાન્ માનતઃ છમાન્ ॥૧૫॥

પિપ્પલીઢિગુણાન્વદ્ધાદ્ગુટિકાં પાણ્ડુરોગિણે ।

ગોળ, સૂક, મંડૂર અને તલ-એ ચાર ઓષધ
સરખા પ્રમાણમા લેવા તથા તેમા એ બધાના સર-
વાળાથી બમણી પીપરો નાખીને ગોળી કરવી એ ગોળી
પાડુરોગવાળાને આપવી

મંડૂર=લોખાંડનો કાટ

પાડુ, કુષ્ઠ, અજીર્ણ, સોષે, ડિરસતલ, અરુચિ, હરસ,
કમળા, પ્રમેહ અને બરોળ માટે મંડૂરવટઃ

તાવ્ય દાર્પ્યાસ્ત્વચં ચધ્યં પ્રત્યિકં લેવદાક ચ ॥૧૬॥

ઘ્યોપાદિમલક ચૈતત્ત્વર્ણયેદ્ ઢિગુણં તત્ 。

મણ્ડર ચાઢનનિર્મં સર્વેતોઽઢગુણેઽય તત્ ॥૧૭॥

પૃથગિવપકથે ગોમૂત્રે ઘટકીકરણક્ષમે ।

પ્રક્ષિપ્ય ઘટકાન્ કુર્યાન્નાન્ લાલેત્તકમોજનઃ ॥૧૮॥

પત્તે મણ્ડરઘટકાઃ પ્રાણવાઃ પાણ્ડુરોગિણામ્ ।

કુહાન્ગતરકં કોપાનૂવસ્તત્તમરોચકમ્ ॥૧૯॥

મદ્યાંશિ કામલા મેહાન્ લ્લીહાન્ શમયન્તિ ચ ।

સુવર્ણમણિક, દારહાદરની ખાલ, ચલક, ગળા,
દેવદાર તથા ત્રિકટુ વગેરે નવ ઓષધો પાઢગ (પ્રઢક
૧૩૩ મા) કલા છે તે (એટલે સૂક પીપર, મરી,

વિત્રો, વાવડિંગ, હરડે, બલેડ, આમળા અને મોથ)

રો સર્વ ઓષધોનું ચૂર્ણ કરવું એ સર્વ ઓષધોથી બમણું

કમળા જેવું કાળું મંડૂર લેવું પછી એ તર્વધો નાઢ

ગણા ગાના મૂત્રમાં તે ઓષધોને તથા મંડૂરને એ

બનેને જુદા જુદા પકવ કરવાં નવારે ગુટિકા કરથા

લેવાં તે ઘન (જાડ) થાય, ત્યારે તેમને એક કરીને

તેની ગોળી કરવી એ ગોળીને મંડૂરવટઃ કહે છે તે

પાડુરોગવાળાએ ખાવી તેથી તેને છવન મળે છે એ

ગોળીએ ખાનાચ પાડુરોગીને ખોરાકમા મુખ્યાવે

છાથ લેવી તે મંડૂરવટઃ ચામડીના રોગ, અજીર્ણ, સોષે

ઊરુત્તમ, અરુચિ, હરસ, કમળો, પ્રમેહ અને બરોળ એ રોગોને ધમાવી દે છે.

ખાસ વાઈ, કમળો અને હરસ માટે અવલેહ
તાપ્યાદ્રિજતુરોપ્યાયોમલાઃ પચ્ચપલાઃ પૃથક્ ॥૨૦॥
ચિત્રકચિત્રફલાધ્યોવવિઙ્ઘઃ પાલિકૈઃ સહ ।
શર્કરાષ્ટપલોન્મિશ્રાશ્ચૂર્ણિતા મધુના દ્રુતાઃ ॥૨૧॥
પાણ્ડુરોગ વિપ કાસ યક્ષ્માણં વિપમં જ્વરમ્ ।
કુષ્ઠામ્બજરકં મેહં શ્વેતકં શ્વાસમરોચકમ્ ॥૨૨॥
યિરોપાશ્લત્પપસમારં કામલો ગુદજાનિ ચ ।

સુવર્ણમાષિક, શિવાજિત, રૂપાનો કાટ, લેખાન્તે
કાટ, પ્રત્યેક લોમલેસ તોલા લેવુ ત્રિત્રે, ત્રિકૃષ્ણ,
ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી), વાવડિંગ-એ સર્વે ચાર
ચાર તોલા લેવા; પછી એ સર્વમા બન્નીસ તોલા સાકર
નાખીને તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી એ સર્વ રોગોધ મધમા
કાંચીને ચાટવાથી પાડુરોગ, વિપરોગ, ખાસી, કાપ,
વિષમજ્વર, ચામડીના રોગ, અજીર્ણ, પ્રમેહ, સોજા,
દમ, અરુચિ, એ રોગ મટે છે, તથા એ રોગોધ વાઈ,
કમળો અને હરસ, એ રોગને તો ખાસ કમળે મટાડે છે

પાંડુ વજેરે માટે ગોળી
કૌંટજચિત્રફલાનિમ્બપટોલઘનનાગરૈઃ ॥૨૩॥
ભાવિતાનિ વૃશાહાનિ રસૈર્દ્રિગુણાનિ વા ।
શિલાજતુપલાન્યષ્ટો લાવતી સિતશર્કરા ॥૨૪॥
ત્વક્ક્ષીરિપિપ્પલીધાત્રી-

ફર્કટાસ્વાઃ પલોન્મિતાઃ ।

નિવિઘ્ન્યાઃ ફલમૂલાભ્યાં

ફલ યુક્ત્યા ત્રિજાતકમ્ ॥૨૫॥
મધુત્રિપલસયુક્તાન્ કુર્યાવૃક્ષસમાન્ ગુડાન્ ।
વાઙ્મામ્બુપયઃ પશ્ચિરસતોયસુપાસવાન્ ॥૨૬॥
તાન્ મક્ષયિત્વાઙ્ગુ પિવેદિરત્નો મુક પલ વા ।
પાણ્ડુકુષ્ઠજ્વરલીહતમકાશોમિગન્દરમ્ ॥૨૭॥
હન્યૂત્પત્તિશુકામિવોપશોવગરોદરમ્ ।
કાસાસુન્દરપિષ્તાસુકશોફગુલ્મમામયાન્ ॥૨૮॥
મેહવર્ષમ્ભ્રમાન્ હન્યુઃ સર્વદોષહરાઃ શિવાઃ ।

ઈન્દ્રજત, ત્રિકૃષ્ણ, લોમલેસે અંતઃકાષ્ઠ, પટોલ,
મેષ, સૂક, એ આઠ રોગોધ આઠ પલ (૩૨ તોલા)
લઈને તેમાં આઠગાંડુ પત્રો નાખીને - ૧૫૦ ભાનનું
પાણી બાકી રહે તો ગુણી તેમાં કચાવ કરવો પછી
કચાવ નાખી લઈને તે કચાવ લે આઠ પલ (૫૦ તોલા)
શિવાજિતને દલ વાર, વોલ વાર કે ત્રીચ

વાર પટ ચાપવા પછી બન્નીસ તોલા ખરી સાકર,
ચાર તોલા વલ્લભાચન (વાસકપૂર) ચાર તોલા પીપર,
ચાર તોલા આમળાં રબે ચાર તોલા કાકડાશીંગ, એ
સર્વનું ચૂર્ણ તેમા નાખવું ભેરિંગણીના મૂળ અને ફળ
ચાર તોલા નાખવા તબ, તમાલપત્ર અને એવથી
પણ મુકિત પ્રમાણે રોટલે સુવાસ બેસવા જેટલાં
નાખવા પછી એ સર્વમા બાર તોલા મધ નાખીને
એક એક તોલાની ગોળી કરવી પછી રોગીએ ભેરિંગ
કું હોથ કે ન કું હોથ તો પત્ર એમાથી એક ગોળી
ખાઈને તે ઉપર દાડમનું પાણી (૨૫,) દૂધ, પશીનો
માતરસ, પાણી, સુગ કે રાગનવ-એમાથી જે રોગ
માટે જે રોગ થાય તે પીવું એ ગોળી ખાવાથી
પાડુરોગ, ચામડીના રોગ, તાવ, બરોળ, તમક શ્વાસ,
હરસ, ભગદર, કદચના રોગ, મૂત્રનો રોગ, બગડેલા
વીરિય રોગ, અગ્નિનો દોષ, કાપ, કૃત્રિમ જેર, ઉદર
રોગ, ખાસી, લોહીવા, સ્વતપિત્ત, સોજા, ગોળા, ગળાના
રોગ, પ્રમેહ, વધરાવળ અને વક્કર-ફેર એ સર્વ રોગ
મટે છે વળી તે તરે દોષને હનનારી કન્યામૂકતી
ગોળી છે

મલોમક, પાંડુ અને કમળા માટે અવલેહ

દ્રાક્ષાપ્રસ્થં કળાપ્રસ્થ શર્કરાધેનુલ નયા ॥૨૯॥
ત્રિપલં મધુક શુષ્કીં ત્વન્ક્ષીરિં ચ વિચૂર્ણિતમ્ ।
ધાત્રીફલરસદ્રોણે સ્ત્વ ક્ષિપ્ત્વા લેહવત્પચેત્ ॥૩૦॥
શીતાગ્નમધુપ્રસ્થયુતાદ્ લિહ્યામ્પાણિતલં તતઃ ।

હલીમકં પાણ્ડુરોગ કામલો ચ નિપચ્છતિ ॥૩૧॥

કાગી દ્રાક્ષ ચોલક તોલા, પીપર ચોલક તોલા,
સાકર બેતો તોલા, જીરીમધ, સૂક, વલ્લભાચન (વાસ-
કપૂર)-એ ત્રણનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા એ સર્વને એક
દ્રોણ (૧૦૨૮ તોલા) આમશાના સ્તમ્ભ નાખીને અવ-
લેહની પેટે તેમાં પાક કરવો પછી તે કડો થાય ત્યારે
તેમાં ચોલક તોલા મધ નાખીને તે સર્વને એકત્ર કરવું
પછી તેમાથી એક તોલા લઈને પાટનું એવી ત્રીમક
રોગ, પાડુરોગ ૨ ને કમળા-એ રોગો મટે છે.

પાંડુ અને કમળા માટે ઔપંચમુજ, કાગી દ્રાક્ષ, આમળાં
ક્ષીરઃ પચ્ચમૂલામ્બુ શસ્યતે પાનમોજને ।

પાણ્ડુનાં, કામલાતાનાં મૃદીકામલકાદ્રસઃ ૦૩૨
પાણ્ડુરોગનાં અને કમળાનાં રોગનાં લેવું-
પંચપૂનાં કચાવ ખાવા-પીવાથી શેષ છે, જેટલે તે
કચાવ પીવામાં લેવો તથા તે કચાવ લે તિલ કરવું
ભેરિંગ ખાઈ તે જ પ્રમાણે કાગી દ્રાક્ષના રસ અને
આમળાના રસ પણ પાંડુ તથા કમળાના રોગીઓ

માટે ખાવાપીવામા શ્રેષ્ઠ છે

इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगे म्रियन्निजम् ।

એ પ્રમાણે પાડુરોગના સામાન્ય ઔષધ કહ્યા છે

પાડુમાં વિશેષ ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૩ થી ૩૮)

विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषवत् प्रति ॥३३॥

તે ઉપરથી ઔષધ વગેરે બનાવી જાણનાર વેદો પોતાની બુદ્ધિથી જુદા જુદા દોષના બળ ઉપર વિચાર કરીને તે તે દોષમા યોગ્ય ઔષધ બનાવીને તે ઔષધ વાપરવું

કયા દોષમાં કેવું ઔષધ બનાવવું ?

स्नेहमायं पचनजे तिकृशीत तु पैत्तिके ।

સ્નેહિષ્ઠિકે કઠુરુક્ષોષ્ણં વિમિશ્રં સાન્નિપાતિકે ॥૩૪॥

વાયુથી થયેલા પાડુરોગમા મોટે ભાગે સ્નેહરૂપ (અથવા પુષ્કળ સ્નેહ નાખીને) રોષધ બનાવવા પિત્તથી થયેલા પાડુમા કડવા, ઠંડા રોષધ બનાવવા પાડુરોગ કફથી થયો હોય તો તીખા, લૂખાં તથા ગરમ ઔષધો બનાવવા રાતે સન્નિપાતપાંડુ હોય તો મિશ્ર ઔષધો એટલે સ્નિગ્ધ, કડવા અને ઠંડા તથા તીખા, લૂખા અને ગરમ, એવા ઔષધો બનાવવા.

માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુરોગના

ઉપાય

(શ્લોક ૩૪ થી ૩૬)

શોધન

मृदं निर्यापयेत्कायात्તીक्ष્णैः सशोघनैः पुरः ।

પાંડુરોગવાળાના શરીરમા રહેલી માટીને ધોરનું દૂધ વગેરે તીક્ષ્ણ વિરચન આપીને શરીરમાથી પહેલા કાઢી ના લી

બળ આપે એવું થી

घलाघानानि सर्वापि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥३५॥

પછી જ્યારે (નિવનથી) કોઠો શુદ્ધ થાય ત્યારે બળ આપનારા થી આપવા

માટી ખાવાથી થયેલા વિકાર માટે થી

घ्योषणविस्वद्विरजनीत्रिफलाद्वિપुर्नर्मवम् ।

મુસ્તાન્યયોરજ પાઠા વિઢઙ્ગ દેવદારુ ચ ॥૩૬॥

વૃશ્ચિકાલી ચ ભાગ્ગીં ચ સક્ષીરૈસ્તૈઃ મૃતં પૂતમ્ ।

સર્વાં પ્રશમયત્યાશુ વિકારાન મૃસિકારુતાન્ ॥

મુક, પીપર, મરી, બીલા, લળદર, દારુલબદર, હરદ, બહેડાં, આમળાં, રતી સાટી, ઘોળી સાટી, ગોષ,

લોખડના વરખનું ચૂર્ણ પલાડમૂળ, વાવડિંગ, દેવદાર, મીઠિયાવજ (સેનામુખી) ભરગ, એ સર્વ રોષધોને કટક કરીને તેમા ઔષધોથી ચારગણું દૂધ નાખવું તથા દૂધથી ચારગણું પાણી નાખવું પછી તેમા દૂધ ભેટવું થી નાખીને તેનો કવાથ કરવો ઊકળતા ઊકળતા ફકત થા બાકી રહે ત્યારે તે થી ગાળી લેવું માટી ખાવાથી થયેલા સધળા વિકાર રો થી ખાવાથી શમી જાય છે તદ્વત્કેસરયથાદ્વિપ્પલીક્ષીરશાઙ્ગલૈઃ ।

ઉપર કહ્યું તે જ પ્રમાણે કેસર, જંઘીમધ, પીપર, દૂધ અને કાળી ધરો, એ સર્વ વડે થી સિદ્ધ કરવું, રો થી ખાવાથી પણ ઉપર કહ્યો તે જ ગુણ થાય છે

માટી ખાવાની દેવ ન છૂટે તે માટી

સાથે અપવાનું ઔષધ

मृद्वर्द्धपणाय तल्लौल्ये वितरेद्भ्रातિं મુદમ્ ॥૩૭॥

વૈજ્ઞાનિનિમ્વપસૈઃ પાઠયા મૂર્ધવાઙ્ગવા ।

માટી ખાનારને તેની લાલચ છૂટતી ન હોય, તે તેની માટી ખાવાની દેવ છેડાવવા માટે લાલડિંગ, વિત્રો, લીમડાના નવા પાંદડાના અંકુર, પલાડમૂળ અથવા મૂર્વા એમાંથી ગમે તેનો પટ દીધેલી માટી તેને ખાવાને આપવી

ખાધેલી માટીની જાત ઉપર ઔષધની જાતનો આધાર

मृदेवमिक्षदोषानुगमाद्योज्यं च मेयजम् ॥૩૮॥

કાળી, ઘોળી, એવી જુદીજુદી જાતની માટી જે જે દોષ ઉત્પન્ન કરે છે તેના જ્ઞાનપૂર્વક ઔષધ આપવું જેમ કે તુલ્ય સ્વાદવાળી માટી વાયુને કોપાવે છે ખાર વાળી માટી પિત્તને કોપાવે છે, ગળી માટી કફને કોપાવે છે વગેરે લક્ષણને જાણીને ઔષધ આપવું, માત્ર માટી ખાધી છે એટલું જ જાણીને માટીને કાઢવાનો ઉપાય કરવો નહિ, કેમ કે માટીને કાઢવાનું ઔષધ તે તેના કારણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળું આપવું પડે છે માટે વાયુ કરે એવી, પિત્ત કરે એવી કે કફ કરે એવી જેમાથી જે પ્રકારની માટી ખાવાથી પાડુરોગ થયો હોય, તેનાથી વિરુદ્ધ ઔષધ આપવાથી માટી નીકળીને પાંડુરોગ મટે છે વિનાર કર્યા વિના માટી કાઢવાનું ઔષધ આપવાથી એ ઔષધ અવળું પડે છે

કમળાની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૬ થી ૫૧)

સામાન્ય ઉપાય

कामलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत् ।

કમળાના રોગમાં પિત્તને હરનારું અને પાંડુરોગનું અવિરોધી એટલે પાડુરોગ માટે પણ કુપ્રધ

ન હોય એવું ઔષધ આપવું

ગોળે, કમળે અને પાંડુ મટે હરડેનું પી

પથ્યાશતરસે પથ્યાવૃન્તાર્ધશતકલિક્તઃ ॥૪૦॥

મસ્યઃ સિદ્ધો ઘૃતાદ્ગુન્મકામલાપાશ્વરોગગુલુત્ ।

એકસો હરડેના કવાથ કરીને તેમાં ચોસઠ તોલ ધી નાખવું તથા પચાસ હરડેના ઝીંટાનો ૬૬ કરીને તે ધીમાં નાખવો પછી તે ધીને સિદ્ધ કરવું એ ધી કમળે અને પાડુરોગ મટે છે

કમળામાં ગરમાળાનો પ્રયોગ

આરબધં રસેનેશોવિદ્યાર્પામલકસ્ય વા ॥૪૧॥

સન્યૂપળં વિશ્વમાત્રં પાપયેત્કામલાપહમ્ ।

ગરમાળો ચાર તોલા લઈને તેમાં સૂક, પીપર અને મરી મેળવીને દેરડીના રસ સાથે, વિદારીકદંબા રસ સાથે, અથવા આમળાના રસ સાથે પાવો એથી કમળો મટે છે

નેપાળે, નસેતર

પિયેન્નિકુન્મકલ્લં વા દિગુલં શીતવારિણા ॥૪૨॥

કુન્મસ્ય ચૂર્ણં સર્વોદ્ર ત્રિફલેન રસેન વા ।

અથવા કમળાના રોગવાળાએ આઠ તોલા દત્તીમૂળનો ૬૬ ઠંડા પાણી સાથે પીવો, અથવા પાળા નસેતરનું ચૂર્ણ મધ સાથે કે ત્રિકૂળાના કવાથ સાથે પીવું

(દિગુલને દેકાણે દિગુળ પાઠ હાય, તે એનો અર્થ એવો થાય કે દત્તીમૂળ કરતાં મધ્યે ઝાળ દેવેલ)

ત્રિકૂળા, ગોળે, દારુહળદર, લીમડે

ત્રિફલાયા ગુહ્યના વા વાર્ધ્યા નિઘસ્ય વા રસમ્

પ્રાતઃપ્રાતર્મધ્યુયુતં કામલાતપિ યોજયેત્ ।

ત્રિકૂળાનો અથવા ગોળાનો અથવા દારુહળદરનો અથવા લીમડાનો રસ (અથવા કવાથ) કમળાના રોગ વાળાને રોગ લઘુ થી સવારે મધ સાથે પાવો

કમળામાં અંબન

નિશામૈરિકધાત્રીભિઃ કામલાપહમશ્ચનમ્ ॥૪૩॥

હળદર, ગેરુ અને આમળાં એટલા ઔષ્ધો કમળાના રોગવાળાની આખમાં આંભવાથી કમળો મટે છે.

તવના ખોળ જેવો ઝાડો થતો હોય તે શું કરવું?

તિલપિષ્ઠનિમં યસ્તુ કામલાયાન્ સુજેન્મલમ્ ।

કફસ્વપ્નપથં તસ્ય પિત્તં કફહરેર્જયેત્ ॥૪૫॥

કમળાવાળા ગેરુડીને તવના ખોળ જેવો ઝાડો થતો હોય, તે તેના જે પિત્તને માર્ગ કફથી રોકાવેલો હોય છે, તે પિત્તને કફનાથક દ્રવ્યો વડે છબવું.

કમળામાં કયા ઉપદ્રવો થાથી થા : છે?

ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા

રુક્ષશીતગુરુસ્વાદુષ્યાયામશ્વલનિમ્નહ્ ।

કફસમ્મૂલ્લિતો વાયુર્વદા પિત્તં વહિઃ ક્ષિપેત્ ॥

હારિદ્રનેત્રમુશ્વત્વકૃષ્યેતવર્વાસ્તદા નરઃ ।

મથેત્સાટોપવિષ્મો ગુરુણા હૃદયેન ચ ॥૪૭॥

દૌર્બ્યાત્પાગ્નિપાર્શ્વાતિદિધ્માશ્વાસારુચિજ્વરૈઃ ।

કમેળાત્પેડુપચ્યેત પિત્તે શાલાસમાગ્નિતે ॥૪૮

રહેસં રુક્ષકટ્વમ્લૈઃ શિલિતિતિરિદ્ધજૈઃ ।

શુષ્કમૂલકર્ણૃપૈઃ કુલત્યાંત્યૈશ્ચ મોજયેત્ ॥૪૯॥

ધૃશામ્લતીક્ષ્ણકટુકલવળોષ્ણ ચ શશ્યતે ।

સર્વીજપૂરકરલં લિહ્યાદ્યોપ તથાડડશ્યમ્ ॥૫૦

સ્વ પિત્તમેતિ તેનાસ્ય શરૂવપ્યનુરુચ્યતે ।

વાયુશ્ચ યાતિ પ્રશ્યમં સદ્ઘાટોપાદ્યપદ્ધૈઃ ॥૫૧॥

ભૂખા, ઠંડા, બારે, ગળા, એવા પદાર્થોનું સેવન,

કસરત કરવી, બળ કરવું, પકડી ચાપવું વગેરે આહાર

વિહારથી વાયુ કોપીને બપોરે કફની સાથે મળી જાય છે

ત્યારે તે વાયુ પિત્તને તેના સ્થાનમાંથી બહાર ફેંકે છે,

તેથી માત્સની આખા, મૂત્ર અને નામડી હળદર

જેવા પીળા થાય છે, ગડાં થાળો થાય છે, અટોપ

થાય છે અને ગડાં કમળ થાય છે વળી ઘોડુ પિત્ત

પોતાના આશયમાંથી નીકળીને હાથપગથી શાખા

ઓઠા ચડી જાય છે, ત્યારે હૃદય બારે થાય છે, માલુન

દુર્બળ થઈ થાય છે, બરડાગિન મંદ થાય છે, પાત્તામાં

પીડા થાય છે, ઠેકડી થાય છે, ઠાંકું કીપડે છે, અગ્નિ

શ્વેષ્ટ છે અને તાવ આવે છે, એવા એક પછી એક ઉપદ્રવો

થાય છે એવા ઉપદ્રવવાળા માત્સને ભૂખા, તીખા રાત્રે

ખાટા એવા મોર, તેતર અને કૂકડાના માનરત સાથે

ભોજન ખાવવું, અથવા સૂકા મૂળાના મૂષ સાથે અથવા

કળથીના યૂષ સાથે તેને ભોજન આપવું વગી તેને

અત્યંત ખાટું, તીક્ષ્ણ, તીખું, ખાઈ અને ગરમ ભોજન

આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે વળી તેણે સુંક પીપર અને મરીના

ચૂર્ણમાં ગિજેરાનો રત નાખીને ચાટવું એય કરવાથી

તેનું પિત્ત રોગના અપરધમાં પાછું આવે છે, તેથી

તેનો ઝાડો રોગાય છે, તેમ જ અટોપ વગેરે ઉપદ્રવ

સાથે વાયુ પદ્ધ થઈ જાય છે

પહેલાં ઉપદ્રવોની પછી કમળાની ચિકિત્સા

નિવૃત્તોયદ્વયસ્યાસ્ય કાર્યં કામલિકો વિધિઃ ।

ત્યારે એ તરફ ઉપદ્રવ મટી જાય, ત્યારે તે

રોગીને કમળાનો સેન મરડાવાનો વિધિ કરવો

કુલકમળો ઉપાય

ગોમૂત્રેણ પિત્તેકુલ્મકામલાયા શિલાજતુ ॥૫૨॥
માસ માસિકયાતું વા કિટ્ટ વાઽય હિરણ્યજમ્ ।

જે કુલકમળો થયો હાય તા એક મહિના સુધી
ગાયના મૂતર સાથે શિલાગિત ખીવું, અથવા ગોમૂત્ર
સારે સુવર્ણમાશિક ખીવું, રાથવા સોનાનું કીટું ગોમૂત્ર
સાથ ખીવું

હલીમકનો ઉપાય

ગુહ્ચીસ્વરક્ષીરસાધિતેન હલીમકી ॥૫૩॥
મહિવીહવિપા ક્ષિપ્તઃ પિત્તેસ્ત્રાધીરસેન જુ ।
ત્રિજુલો તદ્દિરિક્તોઽપ્યાસ્વાદુ પિત્તાનિલાપહમ્ ॥૫૪॥
દ્રાક્ષાલેહ ચ પૂર્વાત્ સર્વાપિ મધુરાણિ ચ ।
યાપનાન્ ક્ષીરયસ્તીશ્ચ શીલયેમ્સાનુવાસનાન્ ॥૫૫॥
માર્દ્ધીકારિષ્ઠયોગાશ્ચ પિત્તેયુક્ત્યાઃશ્ચિત્સુચ્યે ।
કાસિક ચામયાલેહ પિપ્પલી મધુક વલામ્ ॥૫૬॥
પયસા ચ પ્રયુક્તૌ તથાદોષ યથાથલમ્ ।

હલીમક રાવાવારો ગળોના સ્વરસ રાન પુષ્પા
નિલ રંગના બીજના થી વડ સિંધુ યવુ (સંકળ
ક જુ) (ભાનના ધીથી ગળાના સ્વરસ ચારગણા લેવા
તમા પૂધ થીની બરાબર લુ એ પાકકમળ બાવણ)
નિનના થયા પછી તેણે આમથાના રસ નાથ નસોતર
સી નસોતર વડ વિ રન લીધા પછી ગળુ અને વાયુના
તથા પિત્તાના નાશ કરના ૨૦૫૫ ખાવું, પૂર્વે શ્લોક
૨૮ થી ૩૧ મા) કલ્પે દ્રાક્ષાવરેક ખાવા ગળ્યા
દ્રાક્ષા નિલ કળા થી ખાવા ચાપનમસ્તિરગો શીર
મસ્તિર ૧ રાન ચાનુવાનન મસ્તિરગો લથી ૨૦મિનની
વૃત્તિ કરવા માટે દ્રાક્ષાદિત વાર ૨૦૫૫ મુક્તિપૂર્વક
પીસા મનની ચિકિત્સામા શ્લોક ૧૬૭ થી ૧૬૮
મા હરીતકયવલેહ છે ત ખાવા અથવા દોષ અને
બળના પ્રમાણમા ખીપર, મધ રાને બળવાનું કૂધ
ના ૨૦૫૫

ચાપનમસ્તિ-ગુરુ ૥ કલ્પસ્થાન અ ૮ શ્લોક
૩૧ થી ૩૪

પાદુરોગે પદુ કવાના સોજ માટેના ઉપાય
પાન્થુરોગે પદુ કુશલ શોફોક ચ ક્રિયાકમમ્ ।

વાદ (નોજ) વિપના સત્તરમા રાધાપદમા કલ્પ
ઉપા ૧ પદુ નુકિત્સાથી વેલે વિચાર કરીને પદુ
ગળા ક વા

સ્વપાદુરોગે સત્તરે ચિકિત્સિતસ્યાને પાન્થુરોગ-
ચિકિત્સિત નામ યોદ્ધોઽપ્યાય ॥ ૨૬ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો : સોજની ચિકિત્સા

પાદુરોગની ચિકિત્સા પછી શોફ (સોજ) રોગની
ચિકિત્સા કરવાનો ૨૨૨૭ કરના ગ્રંથકાર કહે છે કે,
મથાત-શ્વયથુચિકિત્સિત વ્યાધ્યાસ્યામઃ ।

इति ह साधुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે ઉપે સોજના રોગની ચિકિત્સા રામે તમ
જવીથુ એ વિષયમા આત્રેય વગર મહર્ષિ ૧૨૦ તીય
પ્રમાણે કહી ગયા છે

સોજની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૭)

સર્વાંગશોફની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૪)

દાપથી થયેલા, આખા શરીર પર પ્રસરેલા સામ સોજ
માટે ઉપવાસ, હવકુ ભોજન અને યોધન
સર્વત્ર સર્વાંગસરે દોષજે શ્વયથો પુરા ।
સામે વિશોષિતો યુક્તવા

લઘુ કોળામ્મસા પિત્તે ॥ ૧ ॥
તાગરાતિવિપાદાત્તદિદ્ધેન્ન્યયોપગમ્ ।
અથવા વિજયાશુઠીદેવદાકપુનર્તવમ્ ॥ ૨ ॥
નવાયસ વા દોષાન્ત્ય શુદ્ધયે મૂત્રહરીતકી ।
વરાધવાયેન કટુકાકુમ્માયલ્પુપાણિ વા ॥ ૩ ॥
અથવા મુગુલુ તદ્વજતુ વા શેલસમ્મવમ્ ।

દાપથી ઉત્પન્ન થયેલા નોજે આખા શરીર ઉપર
પ્રસરેલા હોય તથા ત સામ હાથ ત્યાગ પ્રથમ ઉપવાસ
કરીને પછી લઘુ ભોજન કરવું પછી મૂક રાત્રિવિષ
દેવદાર, વાર્ણી, હન્દગવ, મરી, એ ૨૦૫૫નું મૂક
લગાર ગરમ પાણી સાથે ખીવું ૨ થવા હર, પૂર્વ
દેવ ૧૨ અને નાટોરું મૂક લગાર ગરમ પાણી ૧૨
ખીવું જે રાત્રી દોષમુક્ત હોય એટલે દાપનું બરા થયો
હોય, તે તેણે (વિ ૧૨/૩૮૧ થી ૩૨ મા કલ્પ)
નવાયસ (અથવા હરિ-નુગુત વિ ૨૩/૧૨ ઉપર
૧૨ મા) ખીવું યોધન માટે વિ ૮/૧૫ થી ૧૮ મા
પ્રમાણે ગાયના મૂત્ર સાથે હરનું સેવન કરવું અથવા
ત્રિફળાના કવાથ સાથે કડુ નનોતર, ચોદનુર્ધ અને
ત્રિકટુ(સુક, ખીપર, મી)નું સેવન કરવું, અથવા
ત્રિફળાના કવાથ સાથે ગૂનતનું સેવન કરવું અથવા
ત્રિફળાના કવાથ સાથે શિલાગિતનું સેવન કરવું

અગ્નિ મદે હોય અને યોગ સામ, હાર, ભાનવ
અને ચકાપયે હોય તે મું કરવું ?

મન્દાગ્નિ-શીલયેદામગુચમિશ્રવિષસિદ્ધિ ॥ ૪ ॥

તર્ક સૌવર્ચલચ્ચોપશોદ્રયુક્તં ગુહામયમ્ ।

તેકાનુપાનમથવા તદ્દદ્વા ગુહનામરમ્ ॥ ૫ ॥

શોકરોગવાળાનો બદલાવને મદ હોય તથા ઝાડો આમયુક્ત ભારે, ભાગેલો અને રોકાયેલો હોય, તે તેણે સંવળ, ત્રિકટુ અને મધ સહિત છાશ પીવી, અથવા ગોળ અને હરદે ખાઈને તે ઉપર છાશ પીવી, અથવા ગોળ અને સૂકે ખાઈને તે ઉપર છાશ અનુપાન તરીકે પીવી

ગોળ અને આદુનો પ્રયોગ

આદ્રકં વા સમગુડ પ્રકુઞ્ચાર્યવિવર્ધિતમ્ ।

પર પશ્ચવલં માસ યૂપક્ષીરરસાશન ॥ ૬ ॥

ગુલ્મોદરાર્શં શ્વયધુપમેહાન્

શ્વાસપ્રતિશ્વાલસકાવિપાકાન્ ।

સકામલાદ્યોપમનોવિકારાન્

કાસં કર્કં ચૈવ જયેત્પ્રયોગ ॥ ૭ ॥

આદુને છાલીને તેની ઝીણી કાતળીઓ (ચીરી ઓ) કરવી પછી તેમા તેટલો જ ગોળ મેળવીને પહેલે દિવસે બને મળીને બે તોલા ખાવુ, પછી બીજે દિવસે ચાર તોલા ખાવુ, ત્રીજે દિવસે છ તોલા ખાવું એ રીતે દરરોજ બે બે તોલા વધારે ખાતાખાતાં વીસ તોલા સુધી વધુ પછી પાછા દરરોજ બે બે તોલા કમી કરતા જવુ કમી કરતા કરતા બે તોલા આવી રહે ત્યાર પાછુ પહેલાની માફક વધારતા જવુ એ ગોળ આદુનો પ્રયોગ એવી રીતે એક માસ સુધી કરવો. એ પ્રયોગ ચાલતા હામ તે વખતે કફ, પિત્ત અને વાયુ માથી જે વધારે હોય તેને માફક આવે એવી રીતે યુષ દૂધ કે માસરસનુ ભોજન કરવુ એ પ્રયોગ કરવાથી દાળો, ઉવરાગ, પંચસ, સોજી, તમામ પ્રકારના પ્રમેહ, દાઢ, સંજોખમનો રોગ, અવસક રોગ, અપચાનો રોગ, કમળો, સર્વાંગાદુરોગ રોગ, મનમા ધત્તા વિકારથી થયેલા મન સમગ્રી રોગ, ખાત્તી રાત્રે કફ એ સર્વ રોગ મટે છે

સોજી, ઉવરાગ, હાંસી, ઉદરરોગ અને મદ અગ્નિન માટે આદુનું ઘી

પૂતમાદ્રકનામરસ્ય ફલક-

સ્વરસાગ્નિં પપસા ચ સાધયિત્વા ।

શ્વયધુક્ષવધૂવરપ્રિસાદૈ-

રમિમૂતોડપિ પિષ્તન્ ભવત્યરોગ ॥ ૮ ॥

આદુના સ્વરસમાં સ્વરસથી ચોથા ભાગનું દૂધ તથા તેટલું જ ઘી નાખીને તેમાં આદુના કડક નાખીને ઘી સિદ્ધ કરવું એ ઘી પીવાથી સોજી, ખાત્તી કે જવુ હાંસી સ્વરસથી રોગ, ઉદરરોગ અને મદ અગ્નિ-એ

રોગથી થાકેલા (કટાયેલા) મનુષ્ય પણ રાગતીવન થાય છે

નિરામ શોઢમા ઝાડની કબજિયાત હોય તેના ઉપાય

નિરામો વલ્લશમલઃ પિવેચ્છવયથુપોદિતઃ ।

ત્રિકટુત્રિવૃતાદન્તીચિત્તકૈઃ સાધિતં પયઃ ॥ ૯ ॥

મૂત્રં મોર્ચાં મદિષ્ટ્યા વા સક્ષીર ક્ષીરપોજનઃ ।

સસાહ માસમથવા સ્યાદુપ્પક્ષીરવર્તનઃ ॥ ૧૦ ॥

જે સોજાનો રોગી નિરામ હોય અને એને ઝાડની કબજિયાત હોય તેણે ત્રિકટુ, નસોતર, દત્તીમૂળ અને વિત્રો, એ ઔષધોનો કવાથ પીવો, રાશવા ગાયનુ કે ભેંસનુ મૂત્ર દૂધ સાથે પીવું અને ખાવાપીવામા દૂધ જ લેવું, અથવા બીજુ કાઈ ખાધાપીધા વિના સાત દહાડા કે એક માસ પર્યંત ઊંટડીનુ દૂધ પીને નિર્વાહ કરવા (સલાવવુ)

સોજા, ઉરસ, મેળો અને પ્રમેહ માટે ઘી

યવાનક યવાક્ષાર યવાર્ચાં પશ્ચકોલકમ્ ।

મરિચં દાહિમ પાઠાં ધાનકામમ્લચૈતસમ્ ॥ ૧૧ ॥

વાલવિલ્વ ચ કર્ગશ સાધયેન્સલિલાદકે ।

તેન પન્તો ઘૃતપ્રસયઃ શોફાર્શોગુલ્મમેહઃ ॥ ૧૨ ॥

અલ્લો, જવખાર, ચાની જવમા, પીપર, પીપરીમૂળ, વિત્રો, વવક, સુંઠ, મરી, દાહમ, પહાડ મૂળ, ધાત્રા, અમ્બવેતલ, કુમ્ભા બીચાં, એ પ્રત્યેક ઔષધ એકએક તોલા લઈને તે સર્વના બસો છાપન (૨૫૬) તોલા પાણીમા કવાથ કરવો. પછી એ કવાથ મા ચોતઠ તોલા ઘી પકવ કરવુ એ ઘી મેળા, ઇલ, મેળો અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે

વજ્રચિત્રકમર્માદ્યા ઘૃત તત્તકસયુતમ્ ।

પર્કનં સચિત્રક તદ્દદ્ગુણે

દૂધમાં વિત્રાનુ ચૂર્ણ નાખીને તે દૂધને જમાવીન દલી કરવું એ દહાંને પથારીને છાસ કરવો. એ છાસમાં ઘી નાખીને તેમા વિત્રાનો કડક નાખીને તે સિદ્ધ કરવું એ વિતક ઘી પણ ઉપર (ચોક ૧૮૫ થી ૧૨ માં) કલેશ ધીના જેવા જ ગુરુ આવે છે

સોજા માટે ઘી

યુકયાથ કાલયિત્ ॥ ૧૩ ॥

ધાન્વન્તરં મહાતિલકં કલ્યાણમમયાપૂતમ્ ।

વળી તેનીની અવસ્થા, દોષ, દેહ, દૂધ વગેરે બધાનારા વેદો શોધવન ઉપર પાનવતપૂત (વિ. ૧૨ શ્લોક ૧૯ થી ૨૪), મહાતિલકપૂત (વિ. ૧૮ શ્લોક ૭ થી ૧૮), કલ્યાણપૂત (ઉત્તરચાત્ર અ. ૬

શ્લોક ૨૬ થી ૩૧) અને અભ્યાધૃત (ચિ. ૧૫ શ્લોક ૨૮ થી ૩૦) આપવા.

સોજા વગેરે ઉપર દશમૂલાવલેહ

દશમૂલકપાયસ્ય કંસે પથ્યાશતં પચેત્ ॥૧૪॥

ક્ત્વા ગુહતુલાં તસ્મિન્ લેહે દયાદિચૂર્ણિતમ્ ।

ત્રિજાતર્કં ત્રિકટુકં કિંચિદ્ યવશૂકજમ્ ॥૧૫॥

પ્રસ્થાર્ધં ચ હિમે ક્ષોદ્રાત્તત્રિહન્યુપયોજિતમ્ ।

પ્રવૃક્ષશોકજ્વરમેહગુલ્મ-

કાર્દ્યામવાતામ્લકરકપિત્તમ્ ।

વૈવર્ણ્યમૂઝાનિલશુકલોપ-

શ્વાસરુચિલીહમરોદરં ચ ॥ ૧૬ ॥

દશમૂળ ચારસો તોલા લઈને તેનો ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથ અસો છપ્પન તોલા ભેટલો લઈને તેમા સો હરો પકવ કરવી પછી તેમા ચારસો તોલા ગોળ નાખવો અને તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણ મરીને બાર તોલા તથા સૂઠ, પીપર, મરીનું ચૂર્ણ સોજા તોલા તથા એક તોલા જવખાર નાખવો પછી એ અવલેહ ઠંડો પડે ત્યારે તેમા બત્રીસ તોલા મધ નાખવું વૃદ્ધિ પામેલો સોજો, તાવ, પ્રમેહ, ગોળો, થરીરની કૃદ્ધતા, વાયુના રોગ, અશ્વપિત્ત, સ્કતપિત્ત, મો વગેરેની વિવર્ણતા, મૂત્રદોષ, વાયુદોષ, વીરંદોષ, દમ, અરુચિ, બરોષ, કૃત્રિમ જેર અને ઉદરરોગ એ સર્વે રોગ દો અવલેહનો ઉપયોગ કર્ણથી નાથ પામે છે

સોજાના રોગીને પથ્ય અન્નપાન

પુરાણયવશાલ્પ્યજં દશમૂલામ્બુસાધિતમ્ ॥૧૭॥

અલ્પમલ્પપટ્ટભેદ્ ભોજનં શ્વયથોહિતમ્ ।

ક્ષારવ્યોપાન્વિતૈર્માત્રઃ કોલથૈઃ સક્ષી રસૈઃ ॥૧૮॥

તથા જાઙ્ગલજૈઃ કૂર્મગોષાશ્વલ્યકજૈર્ષપ ।

અનમ્લ મથિતં પાનિ મટાન્યોપઘવન્તિ ચ ॥૧૯॥

જૂના જવ અને જૂની શાલિ ડાંગરના સોખા, એનું ભોજન દશમૂલના ક્વાથમા સિદ્ધ કરીને તેમાં લગાર લવણ તથા ભરક સોડ (ધી) નાખીને તે શેફરોગવાળાને થોડું થોડું ખાવા આપવું તે હિતકર છે તે ભોજન સાથે મગના કે કળશીના ઓસામણમા જવખાર અને ટિકટું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવા આપવું તેમ જ જગલ પ્રાણીઓના તેમ જ કાચબા, સાકા, થાણી વગેરે પ્રાણીઓના માસરતમા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવા આપવા અથવા ખાટું ન થઈ ગયું હોય એવું મથિત (મઠો) પીવા આપવું અથવા સોજો મટાડે એવાં ઓષધ નાખીને દારૂ પીવા આપવો.

સોજા, અતિસાર, હૃદયરોગ, ગોળો, હરસ, મંદ

અગ્નિ અને પ્રમેહ માટે પેથા

અજાજીશાઠિજીવન્તીકારવીપોષ્કરરાશ્નિકૈઃ ।

વિલ્વમધ્યવહ્નારવૃક્ષાસ્તૈર્વદરોનિમતઃ ॥૨૦॥

કૃતા પેથાઽઽઞ્જતૈલાભ્યાં યુક્તિમૃદા પરં હિતા ।

શોકાતિસારહૃદ્રોગગુલ્માશૌલ્પાગ્નિમેહિનામ્ ॥૨૧॥

છજ, વટકચૂરો, હરણદોડી, કાળીછરી, પુષ્પર મૂળ, ચિત્રો, બીલીનો ગળ, જવખાર, આમચૂર, એ સર્વ એકએક તોલા લઈને તેના ક્વાથમા પેથા કરીને તેને ઘી તથા તેલનો યુક્તિપૂર્વક વધાર કરવો. ઘી તથા તેલમા તેને યુક્તિપૂર્વક શેકવી એ પેથા શેફરોગવાળા ને તેમ જ અતિસાર, હૃદયના રોગ, ગોળો, હરસ, મદાગ્નિ અને પ્રમેહવાળાને અતિશય હિતકારી છે

ગુણેસ્તદ્વચ પાઠાયાઃ પશ્ચકોલેન સાધિતા ।

પચકોલ વડે સિદ્ધ કરેલી પેથા પણ ઉપર (શ્લોક ૧૯મા થી ૨૧ મા) કહેલી પેથા ભેલો ગુણ આપે છે, તેમ જ પશ્ચામૂળ વડે સિદ્ધ કરેલી પેથા પણ એવો જ ગુણ આપે છે

સોજાના રોગમા અભ્યગ્ર, લેપ નાલવાનું પાણી

શૈલેયકુટ્સર્યોનેયરેણુકાગુરુપસૈકૈઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીવેદનલસપૃક્ષાદેવદારમિયઙ્ગુભિઃ ।

માંસીમાગધિકાવન્યધાન્યધ્યામકલાલકૈઃ ॥ ૨૩ ॥

ચતુર્જાતકતાલીસમુસ્તાગન્ધપલાશકૈઃ ।

કુર્યાદભ્યઙ્ગનં તૈલ લેપં સ્નાનાય તૂરકમ્ ॥૨૪॥

શિલાઈન, ઉપલેટ, થુવેર, રેણુકીજ, અગર, પથ્થકાષ, સરલનો ગુદ, નખલા, કપૂરીમધુરી, દેવદાર, ઘઉંલા, જટામારી, પીપર, મોઘ, ધાણ, શાલિસ ધાલ, વીરણવાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેતર, તાલીલ પત્ર, મોઘ અને કપૂરકાચથી, એ ઓષધો વડે શેફરોગવાળા થરીર ઉપર ચોળવાનું તેલ સિદ્ધ કરવું, એ ઓષધોના લેપ કરવો તથા નાલવા માટે એ ઓષધો વડે જળ સિદ્ધ કરવું, અર્થાત્ એ ઓષધો નાખીને પાણી ઉકાળવું તથા તે વડે દરદીને નવપાવવો

સ્નાનં વા નિમ્બવર્ષામૂતકમાલાર્કવારિણા ।

અથવા શેફરોગવાળાને લીમડાનું પાણીથી કે સાટોડીના પાણીથી કે કરળના પાણીથી કે આકડના પાણીથી નવપાવવો.

એકાન્નશેફ ઉપર લેપ

પકાક્ષશોકે વર્ષામ્ફરધીરકનિઙ્ગુરુઃ ॥૨૫॥

વિશાલાત્રિફલારોઘનલિકાદેવદારમિઃ ।

હિંસાકોશાતકીમાત્રીતાલુપર્ણાજયન્તિમિઃ ॥૨૬॥

સ્થૂલકાકાદનીશાલનાકુલીત્રુપર્ણિમિઃ ।

વૃદ્ધવચ્ચિહસ્તિકર્ણેષ્ઠ સુલોખ્યેલેપનં હિતમ્ ॥૨૭॥

થરીના એક અંગ ઉપર શેફ (સોજે) થયો હોય તો સાથેથી, કુરે, ખાખચે, ઇન્દ્રવાસ્ત્રી, ત્રિકુળા, લેપર, નવિકા, દેવદાર, જટામાત્રી, ધિસોડી, અતિવિષ, વરિયાળી, જ્યેત્વી, મોટી માચકાકુલી, રાગ, ભેટગણ્ડી, લઘુ ઉદરકની, વશબોનન, ઋદ્ધિ, ગમેા એરચે એ સર્વ ઔષધો વાટીને લગાર ગરમ કરીને તે વડે ચેકાગ શેફ ઉપર લેપ કરવો તે હિતકર છે

આટલી શેફરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા જણવી

સોળની વિશેષ ચિકિત્સા

(શ્લોક ૨૭ા થી ૩૧)

વાયુના સોળના ઉપાય : વિરેચન,

શેક, અભ્યંગ, લેપ

અપાનિહોત્યે શ્વયથી માધાર્થે ત્રિહૃત પિપ્પેલ્ ॥

તૈલમેરણ્ડજ વાતવિહ્વિદ્યન્થે તદેવ તુ ॥૨૮॥

પ્રાગ્મત્કં પયસા યુક્ત રસૈર્વા કારયેત્તથા ।

સ્વેવાખ્યજ્ઞાન્ સમીપ્માન્ લેપમેકાગ્નેરે પુનઃ ॥૨૯॥

માતુલુક્ષાગ્નિમય્યેન શુષ્કીહિંસામારુઢૈઃ ।

જે વાયુથી સોળે આવ્યો હોય તો એક પખ વાડિયા સુધી નસોતર અને એરગિયું થીવું વાયુથી ગળે કબજ થયો હોય ત્યારે પણ તે જ ઔષધ ભોળન કરના પહેલા દૂધની સાથે અથવા માસરસ સાથે થીવું, તેમ જ વાયુને મગડે એવા સ્વેદ (લેક) તથા અભ્યંગ (તેલ ચોળવું)નું સેવન કરવું થરીના એક અંગ ઉપર વાયુથી શેફ થયો હોય તો બિજેલ, અરણી, સૂક, જટામાત્રી અને દેવદાર એ ઔષધોને લેપ કરવો

પિત્તના સોળના ઉપાય

થી

પૈત્તે તિક્તં પિત્તેષ્પિત્ત્યંધોધાતેન વા જૂતમ્ ॥૩૦॥

પિત્તનો સોળે હોય તો તિક્તકાખ્ય ધૂત (ચિ. ૧૮ શ્લોક ૨ થી ૭) થીવું, અથવા નન્ગોષ્પાદિ ગરુ વડે સિદ્ધ કરેલું થી થીવું

તરસ, બજતરા અને શેલફથી ઉપદ્રવેનું ઔષધ

ક્ષાર વૃદ્ધાદમોદેપુ લેપાખ્યજ્ઞાઘ્ણ શીતલાઃ ।

એ રાગવાગને તરસ વાજે, બજતરા થાય કે મોઢ થાય તો દૂધ થીવું અથવા નન્ગોષ્પાદિ ગરુના ઔષધો

વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ થીવું, તેમ જ થીતળ લેપ અને અભ્યંગ કરવા

અતસ્તાપ, ફેર, સનિપાત, રતમ, સોજે,

દાઢ, જે અને તાવ માટે કપાય

પટોલમૂલનાયન્તીયષ્ટ્યાલ્કટુકામયાઃ ॥૩૧॥

દાઢ દાર્વી હિમં દન્તી વિશાલ નિચુલ કળા ।

તૈઃ કાયઃ સધુત પીતો હત્યન્તસ્તાપતૃદ્ધ્રમાન્ ॥

સસન્ધિપાતવીસર્પશોફદ્વાહવિપજ્વરાન્ ।

પટોળમૂળ, ત્રાસમાલુ, જેલીમધ, કડું, હરડ, દેવ દાર, દાણદાદર, રકતચંદન, દત્તીમૂળ, ઇન્દ્રવાસ્ત્રી, નેતર, પીપર એ ઔષધોનો કપાય કરીને તેમા થી નાખીને પીવાથી થરીર ન દરથી તપનું હોય તે રોગ, તરવ, ચક્કર-ફેર, સનિપાત, વિસર્પ, સોજે, દાઢ, વિષ અને તાવ એ રાગ મટે છે

કફના સોળનો ઉપાય

તેવ

મારગ્વજાદિના સિદ્ધ તૈલ શ્લેષ્મોદ્ગ્રહે પિપ્પેલ્ ॥૩૩॥

આરવપ્પાદિ ગરુના ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું

તેલ ફકથી થયેલા શેફવાળાને થીવું

ઓતે પુચ્ચ, પદ અગિન, અરુચિ, સજગડ

આશ્વરૂપી ઉપદ્રવેના ઉપાય

સોલોવિદ્યન્થે મન્થેડઝોવચ્ચી સ્તિમ્તિશાયઃ ।

ક્ષારજ્ઞાંસવારિષ્ટમૂત્રતકાણિ શીતયેલ્ ॥૩૪॥

જ્યારે કફના સોળના રાગવાગના ઓત બધ થાય, અગિન મઢ થાય, અરુચિ, થાન અને આશ્વ સજગડ થાય, ત્યારે ક્ષાર, વૂર્ણ, આમવ, અરિષ્ટ, ગોમૂત્ર રાતે છાયાના ઉપનાર વારવાર કરવા

કફના સોજ માટે લેપ, મદન

કૃષ્ણાપુરાણપિષ્પાકશિશ્યલ્કશિકતાતસીઃ ।

પ્રલેપોન્મદને યુદ્ધયાસુલોખ્યા મૂત્રકલ્પિતાઃ ॥૩૫॥

પીપર, જૂનો ખોળ, તરગવાળી છાવ, રેતી અને અગની, એ ઔષધોને ગોમૂત્રમાં વાટીને તલેવાય એવું ગરમ કરીને ફકથી આવેલા સોળ ઉપર જો લેપ કરવો તથા મદન કરવું (જોતવું)

નખાત્રનું પાણી, લેપ

સ્નાન મૂયામ્મપી સિચે કુદ્ધત્કારિચિચક્રઃ ।

કુલ્લત્યજાગરાગ્રયા વા ચળદાગ્રાહ વિલેપને ॥૩૬॥

ગોમૂત્ર અને પાણીના ઉપલેટ, નરણી અને ચિત્રા ઉકાળીને તે મૂત્ર અને પાણી વડે સ્નાન કરવું શેફવાગને ધિક્કર છે, તેમ જ કચથી અને સૂક પખ

ગોમૂત્ર અને પાણીમા ઉકાળીને તે ગોમૂત્ર અને પાણીથી સ્નાન કરવુ હિતકર છે, ગદોના અને અગરનો લેપ કરવો હિતકર છે

એકાંગશોક ઉપર લેપ

કાલાજશૃંગીસરલચસ્તમન્દાદ્યાદયઃ ।

एकैपिका च लेपः स्याच्छ्लेष्मययावेकमात्रे ॥૩૭

મનિષ્ઠા, મેન્દાશિંગી, સરળવૃક્ષ, ચની નુળસી, આસપ અને જટામાત્રી રો ઓષધોનો લેપ એકાંગશોક ઉપર કરવો, અર્થાત્ શરીરના એક ભાગ ઉપર સોળે થયો હોય તે એ ઓષધોનો લેપ કરવો

કયા દોષ માટે કયુ સોધન કેવી રીતે કરવુ ?

यथादोष यथासक्तं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ।

कुर्वीत,

જે દોષ માટે જે જાતનું સોધન ચોગ્ય હોય તે પ્રમાણે સોધન કરવુ (એટલે કફના પ્રકાપમાં ઊલટી ઓ કરાવવી, પિત્તના પ્રકાપમા જુલાબ કરાવવા અને વાયુના પ્રકાપમા બસ્તિ રાખવી) વળી દોષ જે જગ્યાએ થયેલો હોય તે જગ્યાની પાસેના દ્વારમાંથી દોષ બહાર નીકળે એવી રીતે શુદ્ધિ કરવી (એટલે દોષ કુટીની ઉપર હાથ તો ઊલટીરનો કરાવવી, દોષ કુટીની નીચે હોય તો જુલાબ આપવા અને બસ્તિ આપવી અને દોષ માથામા હાથ તો નસ્ય દૂકવું) ફક્ત ખાલોને લોહી કાઢવુ

બે ભેના દોષના સોજની ચિકિત્સા

मिश्रदोषे तु दोषोद्वेककाल્પાत्मिकवाम् ॥૩૮॥

જે બે દોષ સાથે કોખા હોય તેા કયા દોષ વધારે કોખો છે, તેનો વિનાશ કરીને તે દોષની કિયા કરવી

ત્રિદોષના સોજનો ઉપાય

भजाजिपाठाघनपञ्चकोल-

ध्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ।

शोक त्रिदोषं चिरजं प्रवृत्तं

निग्नान्ति भूनिम्बमहોषधे च ॥૩૯॥

છત્, પદ્મમૂળ, મોષ, ચીરર, પોષ્ટમૂળ, ત્રિજે, વવક, નુક, વીંણી, હાદર જે સર્વજનુ શુદ્ધી કરીને તથેકા પાણી સાથે પીવાથી ઘણા કાચથી થયેલા, વધી ગયેલા ત્રિદોષનો સોજો દોષ તે મટે છે કરવાનું અને મુક પીવાથી પણ એજ સોજો મટે છે

સોજ વગેરે રોગ માટે નુર્લ

अमृताक्षितपं सिधाटिका

सुरकाष्ठं सपुर सगोजलम् ।

શ્વેતયુદ્ધરકુષ્ઠપાણ્ડુતા-

कुमिमैहोर्षकफानिलापहम् ॥૪૦॥

ગળો, હરદે, સિવાટિકા, દેવદાર, ગુજળ એ ઓષધોને ગોમૂત્રમા પીવાથી સોજો, ઉદરરોગ, ચામડી ના રોગ, પાણુતા (શરીરની ફિક્કાશ) કૃમિરોગ, પ્રસેદ, ગિર્ધવાયુ, કફના રોગ અને વાયુના રોગ, એટલા રોગ મટે છે

इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं

એ પ્રકારે વાયુ વગેરે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સોજને ઉદ્દેશીને તેની ચિકિત્સા કરી

વાગવાથી આવેલા સોજની ચિકિત્સા

क्षतजनिते क्षतजं विशोघनीयम् ।

क्षतिहिमघृतलेपसेकरै-

કાઈ વાગવાથી જે સોજ આવ્યો હોય તેમા લોહીનુ સોધન કરવુ, બગડેલું લોહી બાગી ગયું હોય તને કાઢી નાખવું, અર્થાત્ સોજની યોગ્યતા જોઈને લોહી કાઢવું, કઝ લેપ કરવા, ઘી ચોપાડવું, જળ વગેરેનું સિંચન કરવું, વિરેચન આપવું એ ઉપાય કરવા

ઝેરથી આવેલા સોજની ચિકિત્સા

विषजनिते विषजिघ्न शोक इहम् ॥૪૧॥

ઝેરથી આવેલા સોજ ઉપર ઝેર મટે એવી કિયા કરવી

સોજના વનવાળાએ તજવા જેવા આણંદવદાર

ग्राम्याजानूप पिशितमयलं शुष्कशकं तिलात्र गौडं पिष्टात्र दधि खलवणं विज्जलं मधमलम् ।
घाता वल्लूरं समशानमयो गुर्वसात्म्य पिदाहि स्वप्नं चारात्रौ श्वेतयुगद्वान्न पर्जन्यैर्मुत च ॥

સોજના વનવાળાએ ગ્રામ્ય પ્રાણીઓનું માંસ ખાનુ નહિ, જનૂપ દેશના પ્રાણીઓનું માંસ ખાજુ નહિ, નિર્ગમ્ય પ્રાણીનું માંસ ખાનુ નહિ, ઘાન્થી નુકવળી ખાવી નહિ, તવનું બન્ન ખાનુ નહિ, બાની વાનીબ ખાવી નહિ, લોટની વાનીઓ ખાવી નહિ, દાંડે, હરદ, પિન્ડર દૂધ, ખાદુ મધ, પાણી, નુક માંસ, સમદાન, બારેલ-સાત્મ (માકુ ન જરૂરે એજ), વિદાહી બન્ન પાન, જે સર્વ ખાજુ નહિ, તેમ જ તેમ્ને વિવરે કાપડ નહિ અને કદો સેમુન કરવુ નહિ

ગ્રામ્ય પ્રાણીના=૧૧૬, બબર, ઊંટ, નિંદ્રા, બચ્ઠ, ઘોડે વગેરે જામમાં રહેલા (પારેલા) પ્રાણીઓ

इत्यहदये चतुर्थे चिद्विहितस्थाने भवतु

चिद्विस्त नाम क्षतशोऽप्यन ॥ ૪૨ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો : વિસર્પ(રતવા)ની ચિકિત્સા

જેમ શરીરની સામગ્રી સોજના રોગમા ઊપડી આવે છે તેમ વિસર્પમા પણ ઊપડી આવે છે, તથા સોજની અને વિસર્પની ચિકિત્સા સમાન છે માટે સોજની ચિકિત્સા કહ્યા પછી વિસર્પિગની ચિકિત્સા કરવાના હનુથી ગ્રંથકાર કહે છે કે —

અથાતો વિસર્પચિકિત્સિતં ઘ્યાત્વાસ્યામઃ ।
ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાવયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે વિસર્પ (રતવા) રાગની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વિસર્પમા પહેલુ શુ શુ કરવું ?

આદાથેવ વિસર્પેષુ હિતં લઙ્ગનક્ષણમ્ ।
રક્તાવસેકો વમન વિરેક સ્નેહન ન તુ ॥૧॥

વિસર્પરોગમા પ્રથમ જ લાઙ્ગન અને રૂક્ષભૂર્મ (શરીર લૂખું પાડવાની ક્રિયા) કરવું તથા ફક્ષ ખોલીને લોહી કાઢવું, વમન આપવું અને વિરેચન આપવું રો ધિનકર છે, પણ વિસર્પિગમા સ્નેહન કરવું ધિનકર નથી

વિસર્પમાં ક્યુ વમન ઔષધ આપવું ?

મ્લેચ્છદ્વંન વિસર્પન્ન સયધીન્દ્રયવં ફલમ્ ।
પટોલપિપ્પલીનિમ્બપલ્લવૈર્વ સમન્વિતમ્ ॥૨॥

જેથીમધ, ઇન્દ્રજવ, પટોળ, પીપર, લીમડાની દૂષળો—એ સર્વ નાથે મીઠાશ પાવાથી વિસર્પ રાગને મટાડે એવી ઊલટીઓ થાય છે

વિસર્પમા ક્યુ વિરેચન ઔષધ આપવું ?

રસેન યુકં ત્રાયન્તવા દ્રાક્ષાયાર્ણફલેન યા ।
વિરેચનં ત્રિવૃન્નૃણં પયસા સર્પિયાડ્યવા ॥૩॥
યોજ્ય, કોષ્ઠગતે દોષે વિરોધેઽપિ વિશોધનમ્ ।

વિરેચનને માટે નંતોતરના ચૂર્ણને ત્રાયમાણુના રત સાથે અથવા કાળી દ્રાક્ષના રત સાથે અથવા ત્રિવૃણના રત સાથે આપવું, અથવા દૂધ સાથે કે ઘી સાથે નંતોતરનું ચૂર્ણ આપવું, જ્યારે દોષ કોઈમા જાય ત્યારે ખાસ કરીને વિરેચન આપવું

શોધન ન કરવા યોગ્ય અને લોચ દોષવાળા

દરદી માટે શમન ઔષધ

અવિશોધ્યસ્ય દોષેડ્યે શામન ચન્દનોત્પલમ્ ॥
મુસ્તનિમ્બપટોલં વા પટોલાદિકમેય યા ।

સારિવામલકોશાદમુસ્ત વા કથિતં જલે ॥૫॥

જે વિસર્પિગવાળો શેગી શોધન કરવા યોગ્ય ન હોય (સૂ ૧૮/૩ થી ૭, ૧૦ થી ૧૧) અને દોષ ૨ વધુ હોય તે શમન ઔષધ તરીકે તેને ચંદન અને કાળુ કમલ—રો આપવા અથવા લઈનું નીતવું પાણી, લીમડા ૨ ને પટોળ આપવા અથવા પટોલાદિ ગમુના ઔષધ (સૂ અ ૧૫, સ્થાક ૧૫) આપવા અથવા સારિવા, આમળા, વાળો ૨ ને મેથ—એ ઔષધોના પાણીમા ક્વાથ કરીને તે આપવો

વિસર્પમા તરસ મટાડવાનો ઉપાય

હુરાલમાં પર્યટક ગુદૃર્વો વિશ્વમેયજમ્ ।

પાન્થ ક્ષીતકપાય વા તુળાવીર્ણવાન પિથેત્ ॥

ધમાતો, પિત્તપાપડો, ગળો અને સૂક—એ રોષધોના ક્વાથ અથવા તે ઔષધોના ટિંક વિસર્પના રાગવાળા જે માણસને તરસ બહુ લાગતી હાય તેણે ન પીવા

દાર્વીપટોલકટુકામસરત્રિફલાસ્તથા ।

સનિમ્બયધીત્રાયમ્તીઃ કથિતા ઘૃતમૂર્ચ્છિતા ॥

દારહાદર, પટોળ, કટુ, મસુર, ત્રિફળા, લીમડો, જેથીમધ અને ત્રાયમાણુ એ ઔષધોના ક્વાથ કરીને તેમા ઘી નાખીને પાવાથી વિસર્પ રાગવાળાની તરસ મટે છે

વિસર્પમા ફક્ષ ક્યારે ખોલવી ? કારણ

શાસ્ત્રાકુષ્ઠે તુ રુધિરે રક્તમેવાદિતો હરેત્ ।

ત્વચ્ચાસન્નાયુસંસ્લેદો રક્તક્લેશાદિ જાયતે ॥૮॥

હાથપગરૂપી શાખાઓમા લોહી ભગડવું હોય તે શરૂઆતથી જ ફક્ષ ખોલીને લોહી કાઢવું, કારણ કે લોહીની ભીનાશથી નામડી, માત અને સ્નાયુમા પણ ભેજ લાગે છે

ઓજા કક્ષાન્થ નિશમ વિસર્પમા ધી

નિરામે સ્લેષ્મણિ ક્ષીણે વાનવિત્તોત્તરે હિતમ્ ।

ઘૃત તિલ્ક મહાતિલ્ક કૃતં વા ધ્રાવમાણયા ॥૯॥

વિસર્પિગવાળો નિશમ હાર તથા તેનો કફ પ્રમાણથી રોછો વર્ષે ગમે હોય અને વાયુ તથા પિત્ત પ્રમાણથી વધી ગઈ હાય તે નિમ્તકધૂત કે મલા નિમ્તકધૂત તેને પીવાને આપવું, અથવા ત્રાયમાણુ તિલ્ક કરવું ઘી તેને પીવાને આપવું (પાટન સ્થાક ૧ મા વિસર્પિગવાળાને સ્નેહન કરવાની મના કરવી છે, છતાં રોગની ખાત અવસ્થાને સીધે નહીં સ્નેહન કરવાનું કહ્યું છે)

વિસર્પમાં લેપ વગેરે બહારના ઉપચાર કરારે
કાપે છે?

નિહતેષ્ઠે વિશુદ્ધેન્તરદેપિ ત્વહ્માંસસન્ધિગે ।

યદ્દિ ક્રિયાઃ પ્રદેહાઘાઃ સઘો ધીસર્પશાન્તયે ॥૧૦

વિનખરિગવાપાનુ લોહી કાઢવા પછી અને શરીર-
માંથી દોષનું દોષન કર્યા પછી જ્યારે ચામડી, માન
અને નાનામાં દોષ રહેવા હોય, ત્યારે લેપ વગેરે બહાર
ની ક્રિયાઓ કરવી, તેથી તત્કાલ વિનખરિગ જ્ઞાન લાગે છે
વાપુના વિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ

શતાક્ષામુસ્તવારાહીવશાતંગલધાન્યકમ્ ।

સુરાદ્યા છળગન્ધા ચ કુષ્ઠં ચાલેપન ચલે ॥૧૧

નુપા, મોથ, વાલડીકદ, વાસની ગંદ, કાળા કાંટા
શેરિયો, ધાત્રા, દેવદાર, એ ઓષધોનો લેપ વાનવિસર્પ
ઉપર કરવો અથવા વાનવિસર્પ ઉપર ઉપરેટનો લેપ કરવો
મોંઘ : વિસર્પમાં લેપનાં ઓષધોનો બી બેઝવોન
૧૮ લેપ કરવા (શ્લોક ૧૭)

પિત્તવિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ

ન્યમ્રોધાદિગણઃ પિત્તે તથા પદ્મોત્પલાદિકમ્ ।

પિત્તવિસર્પમાં ન્યમ્રોધાદિ નમ્ર (સુ. અ. ૧૫,
શ્લોક ૮૫) ના ઓષધોનો લેપ કરવા નિતર છે,
તેમ ૧૮ પદ્મોત્પલાદિક ઓષધોનો લેપ કરવો પણ
નિતર છે

પદ્મોત્પલાદિક ઓષધિઃ તાનુ કમલ, કાનુ કમલ,
ઘવાત, કાંટ, પેટ, કમલના દાંડ, શીનાક, મોથ, નાકલ,
લોન્નવાનો, નુખ, મોની, નન્, તોર તાવો, ત્રણકમલ,
કેલીમલ, પપકાક, બી, દૂધ-આ જાત કાંડ છે

ન્યમ્રોધપાદાસ્તરુણાઃ ક્ષ્ણીભર્મસપુતાઃ ॥૧૨

વિસર્પપિથ લેપઃ રવાસ્તઘોતપૂતાપ્તુતઃ ।

પશ્ચિમીર્કમ્ શીતઃ પિપ્પ્ત મોક્ષિષ્ઠેય વા ॥૧૩

શઙ્ગઃ પ્રચાલ શુક્રિયો ગૈરિકં વા પૂતાન્વિતમ્ ।

વળી વડવાડોના કુમળા અકુર કરના નળમાં
બારડા તથા તમા કમળો કુમળી દાંડોનો નાક બાજુ
વોને પછે તે સન્ધિ ને બાર ફેરવા હોવા આખોને
તેનો લેપ કરવા, તેથી પિત્તવિસર્પ મટે છે કેટલા કમલ
તમા વડા હોય તેથી તમારોના કાંડ પાડેના લેપ
કરવા, એવા પાળોમાં અને કાંડોને, એવા પાળોના
દાંડ પાડેના, એવા પાળોમાં કાંડોને કાંડોને
પાળોમાં ખેર કાંડોને, એવા પાળોના લેપ કાંડોને
તમા બી નરવોન તમા લેપ કરવા, એ પિત્તવિસર્પ
ઉપર નિતર છે.

વિસર્પકમળની રેસાવાળી કુમળી દાંડી

કૃષ્ણવિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ

ત્રિફલાપદ્મકોશીરસમજ્ઞાકરવીરકમ્ ॥૧૪

નલમૂલાન્યનન્તા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પહા ।

ત્રિકૃષ્ણા, પપકાક, વીરસવાળો, મજ્જ, ધાળી
કસેર, નાળીનાં મૂળ, ધમાલો, એ ઓષધોનો લેપ કર-
વાથી કૃષ્ણવિસર્પ નાશ પામે છે.

ઘવસસાદ્યલવિરદેવદારકુરુષ્ઠકમ્ ॥૧૫

સમુસ્તારવર્ધં લેપો વર્ગાં વા ઘઘ્ણાદિકઃ ।

મારવધસ્ય વજ્રાણિ ત્વચઃ શ્લેષ્માતકોઘ્ણાઃ ॥

દન્ડાણિશાકં કાકાકા શિરીષકુસુમાનિ ચ ।

ધાવડો, જાતવડ, ખેર, દેવદાર, કાંટાશેરિયો,
મોથ, ગરમાળો, એ ઓષધોનો લેપ કરવો, અથવા
પાછળ સુત્રસ્થાનમાં (અ. ૧૫, શ્લોક ૨૧ માં) કહેવા
વન્મુદિ ગમ્ભીર ઓષધોનો લેપ કરવો. અથવા નન્
માનાનાં પાદ્ય, ગુંદાના ઝાડની છાલ, કાચી તરોડ,
તાન, અપેરો, તરસાનાં ફૂલ, એ ઓષધોનો લેપ કરવો
કૃષ્ણવિસર્પમાં શેક, ગમ્ભીર એવાવાળું બી, લેપ અને મુઠ્ઠાં

સેકમળામ્યજ્ઞપિંલંપર્ણાન્ વધાયમ્ ॥૧૬

વૈતેરેલોવધઃ કુર્પાકાલો હેપા પૂતાધિકાઃ ।

ઉપર કૃષ્ણવિસર્પમાં જે ઓષધ કાંડો તે વડે જે
વિસર્પ ઉપર લિપન વગેરે કરવું, તથા તે જે ઓષધમાં
બી પકવોન તે વડે ગામ્ર ઉપર અગ્રા કરવો અને તે
જે ઓષધ વડે લેપ કરવા અને તેનું મૂર્ધન બદલવું
તે તથા ઓષધમાંથી જે ઓષધ શેક વગેરે જે માં
માટે જાન્ય લેપ તે ઓષધ તે કામ માટે લેવાનું
વાપુના વિસર્પમાં વાપર બી મનસા લેપ કરવા

કૃષ્ણ અને પિત્તના સ્થાનમાં લામ વાપુ બહુ જે કાંડ

લેપ કરવા? કયા દોષ માટે કયા લેપ કરવા?

કનકધાનગતે સામે પિત્તસ્થાનગતેઽગ્રમ ॥૧૮

મગ્ગીકાળા હિતા કસા દર્શાવતે પૂતાન્વિતઃ ।

મયપેદીકાસ્ત્રવસ્તુન્નગ્ગાન્નશરિષ્ઠાઃ ॥૧૯

પાન્યાઃ લજ્ઞે ક્ષણેઽન્ધેઽન્ધે

મર્પીયોન્ધ વડ મા
તમા વાપુ કૃષ્ણ સ્થાનના નાક બાજુ નાક
કાંડ નાક બાજુ પૂના થતે હિતર છે એમ કહ્યું
કિન્નરના સ્થાનમાં નાક બાજુ તેમજ નેત્રના સ્થાનમાં
તેમજ નાક બાજુ તેમજ નેત્રના સ્થાનમાં તેમજ નાક
બાજુ તેમજ નેત્રના સ્થાનમાં તેમજ નાક બાજુ તેમજ
નેત્રના સ્થાનમાં તેમજ નાક બાજુ તેમજ નેત્રના સ્થાનમાં

એ લેપ શ્લેષ્મણ બદલીને નવા કરવા, કેમકે તેના તે જ લેપને બદલવા વિના ચાતુ રાખવાથી તે મદવીર્ય થઈ જાય છે (અસર ઓછી થઈ જાય છે)

મિત્ર દોષની ચિકિત્સા

સંસ્પૃદેષે સંસ્પૃષ્ટમેતકર્મ પ્રશસ્યતે । ૨૦ ॥

જે વિસર્પમા બે કે ત્રણ દોષ ભેગા હોય તે પાછળ જુદાજુદા દોષના વિસર્પની જે ચિકિત્સા કહેલી છે તેને યોગ્ય રીતે ભેગી કરીને ચિકિત્સા કરવો, અર્થાત્ વાતવિસર્પ અને પિત્તવિસર્પના ઔષધો મિત્ર કરીને વાતપિત્તવિસર્પની ચિકિત્સા કરવી, અને એવી જ રીતે બીજા મિત્ર દોષની અને ત્રિદોષની ચિકિત્સા સમજવા

અગ્નિવિસર્પની ચિકિત્સા

શ્વાતધૌતચૂતૈનામિ પ્રવિદ્યાત્કેવલેન વા ।

સેચયેદ્ધૂનમપ્થેન શીતેન મધુકામ્યુના ॥ ૨૧ ॥

સિતામ્મસાડમ્બોદ્જલૈઃ ક્ષીરેણશુરસેન વા ।

પાનલેપનસેકેષુ મહાતિક્તં પર હિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિવિસર્પ ઉપર સેા વાર ધોયેલા ધીરે જાડે લેપ કરવો અથવા ફક્ત ધૂતમઙ વડે તે ઉપર સિંચન કરવું, અથવા જીંદીમધના ઠંડા પાણીથી સિંચન કરવું, અથવા સાકરના ઠંડા પાણી વડે, રાયવા કમળના ઠંડા પાણી વડે અથવા દૂધ વડે, રાયવા શેરડીના રસ વડે સિંચન કરવું અગ્નિવિસર્પવાળાને પીવામા લેપ કરવામા અને સિંચન કરવામા મહાતિક્તધૂત (ચિ ૨૮ ૧૯ ૭૫ થી ૧૦૫) અતિશય હિતકર છે

ગ્રાધિવિસર્પની ચિકિત્સા

પ્રવ્યથાચ્ચે રક્તપિત્તમ્ કૃત્વા સમ્યગ્યયોદિતમ્ ।

કફાનિલઘ્નં કર્મેષુ પિષ્ઠસ્વેદોપનાહનમ્ ॥ ૨૩ ॥

ગ્રાધિવિસર્પમા આગળ કહેવાઈ ગયેલી રક્ત પિત્તને મટાડે એવી ચિકિત્સા બરાબર કરીને પછી કફને અને વાયુને નાશ કરે એવી પિચ્ચરેફ અને પેટીલીની ક્રિયા કરવી

પ્રત્યધીસર્પશ્લે તુ તૈલેનોળેન સેચયેત્ ।

વશમૂલવિપકેન તદ્દન્મૂર્જજલેન વા ॥ ૨૪ ॥

ગ્રાધિવિસર્પનું શુલ (સડકા) થતું હોય તો દય-મૂળમા પકવ કરેલા તેડ વડે તેના ઉપર સિંચન કરવું, અથવા દયમૂળમા પકવ કરેલા ચેમૂત્ર વડે સિંચન કરવું અથવા દયમૂળમા પકવ કરેલા જળ વડે સિંચન કરવું

સુલોળ્ળયા પ્રવિદ્યાદ્વા પિપ્પયા કૃણ્ણમન્ચયા ।

નક્તમાલત્વવા શુક્લમૂલકૈઃ કલિનાઽપવા ૨૨૫ ॥

સરગવાને વાટીને સહેવાય એવા ગરમ કરીને તે

વડે લેપ કરવાથી, અથવા કરજની છાલ વાટીને લગાર ગરમ કરીને તેના લેપ કરવાથી, અથવા સૂકા મૂળાને અથવા બહેડુ વાટીને તેના પછુ તેવી જ રીતે એટલે લગાર ગરમ કરીને લેપ કરવાથી ગ્રાધિવિસર્પ મટે છે

વન્તી ચિત્રકમૂલત્વકૃ સૌધાર્કપયસી ગુડઃ ।

મહ્લાતકાસ્થિ કાસીસલેપો મિન્ધ્યાચ્છિલામપિ ॥ ૨૬ ॥

બાહ્યમાર્ગાશ્રિતં પ્રત્યિ કિં પુનઃ કફસમ્ભવમ્ ।

દીર્ઘકાલરિથત પ્રત્યિમેધિામ્બાચ સેવજૈઃ ॥ ૨૭ ॥

દંતીમૂળ, ચિત્રાનુ મૂળ, ચિત્રાની છાલ, ઘોરનુ દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, ભિલામાની મીઠા, લોરાકરી, એ ઔષધોના લેપ કરવાથી તે પથ્થરની છાટને પછુ તેની નામે તે પછી શરીરના બહારના આગમ્ય સહેવા કફની એક ગ્રાથિ(આડ)ને તોડે એમા થી નવાઈ । ઘણા કાળથી થયેલી આડ હોય તેને એ ઔષધોથી દાડવી

મૂલકાના કુલત્યાનાં યુપૈઃ સક્ષારદાઙિમૈઃ ।

ગોધૂમાર્ચૈર્વાદ્રેર્વા સતીચુમધુશાસ્તૈઃ ॥ ૨૮ ॥

સક્ષોદ્રૈર્વારુણીમણ્ડૈર્માતુલુહરસાન્વિતૈઃ ।

વિકલાયાઃ પ્રયોગેષ્વ પિપ્પયાઃ ક્ષોદ્રસયુતૈઃ ॥ ૨૯ ॥

લેપદારુગુહ્યોઽથ પ્રયોગૈર્નિરિજસ્ય ચ ।

મુસ્તમહ્લાતસક્તૌર્વા પ્રયોગૈર્માક્ષિકસ્ય ચ ॥ ૩૦ ॥

ધૂમૈરિરેકૈઃ શિરસઃ પૂર્વાંકૈર્ગુલ્મમેદનૈઃ ।

તસાયો હેમલવળપાપાળાવિપ્રીડનૈઃ ॥ ૩૧ ॥

મૂળાના અને કળાશીના મુખમા જવખાર અને દાઙમ નાખીને પીવાથી, ગીધુ, મધ અને સાકરના દારૂ સાથે ઘાંતી કે જળની વાનીઓ ખાવાથી, મધ અને ભિજેરાના રસ સાથે વારસીના મંડ ચીવેથી, ત્રિકૂળાના, પીપરના, દેવદારના, ગળોના અને શિલા કિતના (ઉ ૨ ૧૯ મા કહેવા) પ્રયોગો મધ સાથે કરવાથી, (ચિ ૧૯ થી ૪૯ મા થી પરમા કહેવા) મુસ્તલકનુનો પ્રયોગ કરવાથી, બહ્લાતસક્તનુનો પ્રયોગ કરવાથી, સુવર્ણમાલિકના પ્રયોગ કરવાથી, યોગ્ય ધૂમ પાન કરવાથી, નસ્ય લેવાથી, પડેલા (ચિ ૧૪/૮૬ મા) કહેવા ગોળાને ફાડે એવાં (વિમાર્ગ, અજપદ અને આદર્શ નામના) સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી, તથાવેલા લેપમાં, સોનું, લિધવ પથ્થર વગેરે વડે દબાવવાથી (ઘણા કાળથી થયેલી કફની આડ ફાટે છે)

કટણ આંડ ઉપરની ક્રિયાઓથી ન મટે તે જારથી

કે ડમથી બાજવો કે સમથી ચીરવો

મામિ. કિયામિ. સિદ્ધામિ-

વિવિધામિચ્છે સ્થિતઃ ।

ગ્રન્થિ. પાપાણકઠિનો યદિ નૈવોપશ્યામ્યતિ ॥૩૨॥

અથાસ્ય દાહઃ ક્ષારેણ શરૈરંજ્ઞાડપિ વા હિતઃ ।

પાકિભિઃ પાચયિત્વા વા પાટયિત્વા તમુચરેત્ ॥૩૩॥

ઉપર ગાઠ તોડવાની જે વિવિધ ક્રિયાઓ કહેવી છે તે સિદ્ધ છે એ ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ ઘણાં ઝાળથી થયેલી અને વધેલી બળવાન રાને પથરા જેવી કકમ્ ગાઠ થમે નહિ, ફાટે નહિ તો પછી તેને ક્ષાર વડે બાળવી, અથવા સાઠો કે સોનું તપાવીને તે વડે તેને ઝામવી, અથવા પકવનારા ઓપથી વડે તેને પકવી ને પછી શસ્ત્ર વડે તેને ચીરવી રાને તમા જે ગાઠ ગઠાઈ ગઈ હોય તને બહાર કાઢી નાખવી

અથિવિસર્પવાળાનું લોહી ક્યાર કાઢવું ?

મોક્ષયેત્કુશાશ્વાસ્ય રક્તમુલ્કલેશમાગતમ્ ।

પુનઃપાપ્નતે રક્તે વાતસ્ત્લેપ્મજિઙ્ગૌયધમ્ ॥૩૪॥

અથિવિસર્પ શેગવાળા માણસને લોહી સ્થાનથી નહિત થઈને વિકાર ઉત્પન્ન કરતું હોય તો તે લોહી વાગવાર કાઢી નાખવું (જ્યોત્સ્ના મૂકીને કે શ્વકર્મ કરીને લોહી કાઢી નાખવું) જ્યારે રો રીતે લોહી કાઢવામાં આવે, ત્યાર પછી વાયુ અને કફન મટાડનાર ઔષધ કરવું વિસર્પ પચપચો થઈ જાય અને એમાં દાહ થાય

અને પાકે તો છુ કરવું ?

પ્રક્ષિપ્તે વાહપાકાઞ્ચા વાઘાન્તર્જનવત્ક્રિયા ।

દાર્વીલિઙ્ગકમ્પિહ્નઃ સિદ્ધિઃ તૈલ ઘ્ને હિતમ્ ॥૩૫॥

દૂર્વાચ્ચરસિદ્ધિઃ તુ કફપિત્તોત્તરે ઘૃતમ્ ।

જ્યારે ગમે તે જાતનો વિસર્પ ગદગદો થઈ જાય, એમાં બગતરા થાય રાને એ પાક (રોટલે પાકીને ફાટે તથા તેમાંથી પડુ વહેવા લાગે), ત્યારે તેને બહાર થી અને રાદરથી ગ્રામ્ના જેવા ઉપવાર કરવા, દાઠ હાદર, વાવડિંગ અને કપિલો, રો રીપધાથી સિદ્ધ કરે તેલ ગ્રામ્ના હિતકર છે જે ગ્રામ્માં કફ અને પિત્તનું બળ વધારે હોય તો દૂર્વા (પરો)ના સ્વરસથી સિદ્ધ કરવું થી મૂકવું

વિતર્પ માટે લોહી કાઢવાની ક્રિયા ઉત્તમ

પક્તઃ સર્વકર્માણિ રક્તમોક્ષણમેક્તઃ ॥૩૬॥

વિતર્પણમાં રોક બાળુ તેના ઢેટવા ઉપાયો કહેવા છે તે બધા મૂકીએ ૨ ને બીજી બાળુ એકઠી લોહી કાઢવાની ક્રિયા મૂકીએ તો તે (લોહી કાઢવાની ક્રિયા) બીજા બધા ઉપાયોની બચાવર થાય છે, અર્થાત્ બીજા બધા ઉપાયો મળીને વિતર્પ મટાડવામાં ઢેટવો અત્તર કરે છે, તેટલી અત્તર એકઠી લોહી કાઢવાની ક્રિયા કરે છે

વિસર્પમાં વારંવાર લોહી કાઢવાનું કારણ

વિસર્પો ન હ્યસસ્ટ્વઃ સોડમ્પિત્તેન જાયતે ।

રક્તમેવાશ્રયશ્ચાસ્ય બહુહોડસ્ર હરેદતઃ ॥૩૭॥

કોઈ પણ પ્રકારનો વિતર્પણ લોહી અને પિત્તના શેગ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી રો વિતર્પના આશ્રય લોહી જ છે, નીજી નથી, એટલા માટે વિતર્પમાંથી રાનેક વાર લોહી કાઢવું

બહુ દોષવાળા વિતર્પણીને વિરચન થી સિવાય

બીજું ઘી ન અપવાનું કારણ

ન ઘૃતં બહુદોષાય દેય યન્ન વિરેચનમ્ ।

તેન દોષો હાપરત્ત્વસ્વપ્રકપિષ્ઠિતં પચેત્ ॥૩૮॥

જે ઘી ૨ દોષવાળી વિરચન થાય નહિ એવું થી બહુ દોષવાળા વિસર્પણીને રાપવું નહિ, કેમ કે વિતર્પણેગમાં મુખ્યત્વે કરીને પિત્તની ચિકિત્સા કરવાની છે, રાને વિરચન રો પિત્તના ઉપામા મુખ્ય ઉપાય છે પણ જડ થઈ ગયેલા દોષ વિરેચન ન કરે એવું થી વિસર્પવાળા શેગીને રાપવાથી વામડી, લોહી અને માગને પકવે છે, માટે વિરચન કરે રોવું જ થી વિસર્પ વાળાને આપવું

શરપશાઙ્ગદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને રિર્ષર્પ

ચિકિત્સિત નામાણદશોડધ્યાયઃ ॥ ૧૮ ॥

અધ્યાય ૧૮ મોઃ કુષ્ઠ(ચામડીના રોગ)ની ચિકિત્સા

નિદાનમાં કહેલા સમય પ્રમાણે વિતર્પ પાડી કુષ્ઠના(ચામડીના રોગ)ની ચિકિત્સા કહેવામાં આવેલ કરતાં અધમર કહે છે કે,

મથાતઃ કુષ્ઠચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામ્ ।

इति ह स्माहुर्वात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે કુષ્ઠ (ચામડીના રોગ) ની ચિકિત્સા સમજાવીશું' રો વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

બધા કુષ્ઠમાં સ્નેહ પાચની અપચતતા

કુષ્ઠિન સ્નેહપાનેન પૂર્વે સર્વમુપાચરેત્ ।

(કુષ્ઠોત્તરમાં ચામડી, લોહી અને માન બગડી ચકે છે (રોગ નીકળે છે), તેથી તથા રાતના સ્વભાવથી ઘીરો ૨ વચ્ચે કુષ્ઠ (પાનનું) થાય છે, માટે બધી જાતના કુષ્ઠના માનુષ્યોને પ્રથમ ઘીરો તૃપ્તિ કરવા માટે, સ્નેહપાન કરવાપર ઉપવાર કરવો

પાતકુષ્ઠમાં કયો સ્નોડ પાવો?

तत्र घातोत्तरे तैल घृतं वा साधितं हितम् ॥१॥
दशमूलाभृतैरण्डशार्ङ्गशामेपशृङ्गभिः ।

તેમા જે કુશમા વાયુ બાવાન હોય તેમા (વાયુ વધારે કોપવાથી થયેલા કુશમા) દશમૂલ, ગળો, એગડ મૂળ, ચણીદી અને મહિલાયોગ (મેઢાસોગ), એ ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલુ થી કે તેલ હિતકર છે

पित्तकुष्ठ वज्रेण त्रयो स्नेह पावो? त्रिकतकृत
पटोलनिम्बकटुकादार्वापाठादुरालभाः ॥ २ ॥

पर्यटनं आयमाणां च पलाशं पाचयेदपाम् ।

॥३॥

आयन्तीमिस्तभनिम्बकलिङ्गकणचन्वनेः ।

सर्पिणो द्वादशफलं पचेत्तत्तित्तक जयेत् ॥४॥

पित्तकृष्णपरीक्षर्पपिटिकादाहत्तुद्भ्रमान् ।

कण्डूपाण्ड्वामयान् गण्डान्

दृष्टनाष्टीघणायची. ॥ ५ ॥

विस्फोटविद्रुघीगुल्मशोफोन्मादमदानपि ।

हृद्रोगतिमिरव्यन्नमहणीश्वित्रकामलाः ॥ ६ ॥

भगन्वरमपरमारमुदरं प्रदत्त गरम् ।

अहोऽन्नपित्तमन्याश्च

सुकुच्छान् पित्तजाम् गदान् ॥७॥

પટેલ, લીમ્બો, કુંડ, દાસ, નોર, પાઠામૂળ,
ધમાસો, પિત્તપાપડો, ત્રાચમાસુ, એ ચીપધી ચાર ચાર
તોલા લઈને માચસો બાર (૫૧૨) તોલા પાણીમાં
નાખીને ઊકળતાઊકળતા આઠમા ભાગનું પાણી બાક
રહેતાં લગી કવાથ કરવે પછી તે કવાથમા ચડતાચીત
૪૮ તોલા ધી નાખીને તેમા ત્રાચમાસુ, શેષ, કરિયાનુ,
ઈન્દ્રજવ, પીપર, સુખડ, એ રીપધી એક એક તોલા
લઈ તેમા કુક કરીને નાખવે પછી તે ધીને ધી
માન શેષ રહેતાં લગી તિલ કરવું એ 'નિકકધુત'
કરવાય છે એ ધી પીવાથી પિત્તકુષ, વિતર્ષ, ફેણીઓ,
બજનત, તરત, ચકર, ખાજ, પાંડુરોન, ગુમ્ફ, દુદ
નોડીપ્રસુ, ન પકે એવી રોગી, વિરુદ્ધક, નડ, ગોમે,
સાંજ, ગંધપસુ, મદદેન, હાવના ચાન, નિમિલેન,
બાનદેન, ગુદહીરંગ, ધામે કાક, કમમે, ભગવર,
પાઈ, ઉરવેગ, લોહીવા, વિપલન, હરત, રત્નપિત્ત
અને બીજા પસુ પિત્તથી ઉત્પન્ન થવેલા બધુ કફસાધ
વેન મટે છે

မာမိဒါယာ

सप्तचन्द्रः पर्पटकः शम्भ्याकः कटुका सचा ।

त्रिफला पद्मकं पाठा रजन्यौ सारिवे कणे ॥८॥

निम्बचन्दनयष्ट्याद्विशालेन्द्रियवामृताः ।

किराततिक्क सेष्यं वृषो मूर्वा शतावरी ॥९॥

पटोलातिविषामुस्तात्रायन्तीघन्वयासकम् ।

तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्विगुणामलकीरसे ॥ १० ॥

सिद्ध तिकांमहातिकं गुणैरभ्यधिक मतम् ।

સાતવણ, પિત્તપાપો, ગરમાણો, કડું, વજ, ત્રિકુળા, પચકષ્ઠ, પદ્મામૂળ, હાદર, દાહલજર, બને જાતની સારિવા, પીપર, ગળપીપર, લીમડે, સુખડ, જીંઘીમધ, ઈન્દ્રવાસુકી, ઈન્દ્રજવ, ગળો, કરિયાનું, કડું, વાળો, અરકુસી, મૂર્વા, ઘતાવરી, પટોળ, આતપિત્ર, મોઘ, ત્રાપ માણ, ધમાતો, એ ઔષધોના કત્ક કરવો પછી ઘીથી આઠગણ પાણી લઈને તેમાં ઘીથી બમણો આમ જાનો રસ નાખવો તેમાં ઘી નાખીને ધીમા ઉપર કહેલો કત્ક નાખીને તે (સિદ્ધ) પકવ કરવુ એ રીતે નિહ થયેલું છીં મહાનિકતધૂત કલવાય છે એ મહાનિકત ધૂત ઉપર કહેલો 'નિકતકધૂત' કરતા અધિક ગુણવાયુ છે એમ મનિરત્નોનુ માનવું છે

કહકહાયા કવે સ્નેહ પાવે ?

कफोसरे घृत सिद्धं निम्बसप्तहविप्रकैः ॥१२॥

कुष्ठोपणवचाशालग्रियालत्रतुरङ्गुलैः ।

કુશમા કફદોષ બળવાન હોય તો (કફથી ધવેલા
કુશમા) લીમો, સાતવણ, ચિત્રો, ઉપરેટ, મરી, વજ,
અજ, ચાણેરી અને માંદો ગરમાગો, એ ચોરવાના
૫૮કથી સિદ્ધ કરેલું ધી પીવું

મધ્ય કુલ ઉપર કયો સ્નેહ પાવો?

सर्वेषु चारुष्करजं तौयर सारपं पिबेत् ॥१२॥

स्नेहं घृतं वा रुमिजित्यध्यामल्लातकैः शृतम् ।

અથા કુશમાં જિવામાંથી તિલ કરેલું થી પીનું
અથવા તવરિયા ચેરિયાથી તિલ કરેનું થી પીવું, અથવા
તરતવથી તિલ કરેનું થી પીવું, અથવા એ ૧૮ ઓષધિ
થી તિલ કરવા ધારમાંથી નમે તે એક ત્લેહ પીવા
અથવા વાવડન, હરદ અને જિવામાંથી તિલ કરેનું
થી કે ત્લેહ પીવા.

भारग्वधस्य मूलेन वातहृत्यः शृत पृतम् ॥१३॥

પિત્રનું કુલ જપ્તવાનું મગ્ન, સત્તરિંદ જલમ્ ।
 જગ્યાયાના મૂલ વડે સો વાર તિલક કર્ણ ધી
 ધીનું નમે પાણી તરિકે મેનું પાણી (મેરમે કપાલ)
 ધીરાનો અપવાત રખવો એથી કુશલ તત્કાલ મડો
 જલ છે

કયા કુષ ઉપર કયો અભંગ સ્નેહ

યમિરેવ યથાસ્વં ચ સ્નેહૈરભ્યજનં હિતમ્ ॥૧૪॥

પાછળ જે જે સ્નેહ કરેલા છે તે તે સ્નેહ વડે જે જે દોષને જે જે સ્નેહ યોગ્ય હોય તેનાથી કુષ ઉપર અભંગ કરવો હિતકર છે.

સ્નેહન પછી કુષવાળાનું ચોખન

જિગ્ધસ્ય શોષનં યોજ્યં વિસર્પેં યદુદાહતમ્ ।

કુષરોગીને સ્નેહપાન કરાવીને જિગ્ધ કર્યા પછી વિસર્પમાં (ચિ. અ. ૧૮ શ્લોક ૨૫, ૩ માં) જે જે શોષન ઔષધ કરેલાં છે, તે વડે શોષન કરવું યોગ્ય છે.

કુષમાં કોને કઈ રીતે લોહી કાઢવું?

લલાટહસ્તપાદેષુ શિરાશ્ચાસ્ય વિમોક્ષયેત્ ॥૧૫॥

મ્લેછાનમલ્પકે કુષ્ટે શૂક્ષ્માપાશ્ચ યથાયયમ્ ।

વેદો કુષરોગીના ધરીરની ચકિતનેા વિચાર કરીને તેના કપાળની, હાથની અને પગની ક્ષય ખાવવી. જે કુષ યોગ્ય હોય તેા પ્રચ્છનકર્મ કરવું અને દોષના પ્રિસાને રુમટી વગેરેના ઉપયોગ કરીને બગરેલું લોહી કાઢી નાખવું. (પ્રચ્છનકર્મ માટે જુઓ સૂ. ૨૬/૫૦૫ થી ૫૩)

કુષવાળાને લોહી કાઢ્યા પછી અને વિરેચન

કર્યા પછી કયો સ્નેહ પાવો? કારણ

સ્નેહૌપચાયયેચૈનં કુષ્ટમૈરન્તરાડન્તરા ॥૧૬॥

મુકરત્કવિરિક્તસ્ય રિક્તકોષ્ટસ્ય કુષ્ઠિનઃ ।

મમજનસ્તથા હાસ્ય ન સ્વાદેહમમજનઃ ॥૧૭॥

કુષરોગીનું લોહી કાઢ્યા પછી તથા તેને વિરેચન આપ્યા પછી કુષનો નાશ કરનારા સ્નેહ વડે વચમાં-વચમાં તે રોગીને સ્નેહપાન કરાવીને તૃપ્ત કરવો એમ કરવાથી (કુષનાશક સ્નેહ પાવાથી) વાયુ જેનું લોહી કાઢ્યું છે એવા તથા જુલાબ કરાવેલા અને તેથી જેનેા કોહો ખાલી થઈ ગયો છે, એવા તે કુષરોગીના દેહનેા નાશ કરતો નથી. (અર્થાત્ કુષરોગીનું લોહી કાઢ્યાથી તથા તેને વિરેચન આપવાથી તે રોગીના કાદો ખાલી પડી જવાથી કુષરોગીનેા વાયુ કોષીને તેના દેહનેા નાશ કરે છે, માટે એ વાયુનેા કોષ અટકાવવાને તેને પાછળ કરેલા કુષ મટારે એવા સ્નેહ પાવા જોઈએ.)

વિસર્પ, તાવ, કમળો, લોહીમગ્ન અને કુષ માટે

વજ્રકથૂત

શાસ્ત્રામૃતાનિમ્બવરાપટોલ-

મ્યામીકરજીવકલ્પકપકમ્ ।

સર્પિવિસર્પજ્વરકામલાસ-

કુષ્ઠાપહં વજ્રકામામનન્તિ ॥૧૮॥

અરુણી, ગળો, લીમડો, ત્રિકુળા, પટોલ, રીંગણી, કરંજ અને વીરસુવાળો એ ઔષધોના કલ્પથી પકવ કરેલું ધી વિસર્પ, તાવ, કમળો, લોહી બગાડવાથી થતા રોગ અને ચામડીના રોગ એટલા રોગને દૂર કરનાર છે એમ મુનિઓ કહે છે.

મહાવજ્રકથૂત

ત્રિફલાત્રિકટુદ્વિકાન્ઠકારી-

કટુકાકુમ્ભનિકુમ્ભરાજવૃક્ષૈઃ ।

સવચાતિવિચામિકૈઃ સપાટૈઃ

પિચુમાર્ગીનવવજ્રદુગ્ધમુષ્ટા ॥૧૯॥

પિટ્ટૈઃ સિદ્ધં સર્પિપઃ પ્રસ્થમેષિઃ

ફૂરે કોષ્ટે સ્નેહનં રેચનં ચ ।

કુષ્ઠશ્વિત્ત્રીહવર્ધમાદમગુલ્માન

હન્યાત્કલ્પાસ્તન્મહાવજ્રકાલ્યમ્ ॥૨૦॥

ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, બને રીંગણીઓ, કડુ, નસોતર, દંતીમૂળ ગરમાળો, વજ્ર, અતિવિષ, ચિત્રો, પલામૂળ એ ઔષધોમાંનું દરેક એકએક તોલા લેવું. પછી નવા ચોરનું દૂધ ચાર તોલા લઈને તેમાં તે સ્પર્શ કરક કરવો. પછી લીથી રોગના પાણીમાં ચોસક તોલા ધી નાખીને તેમાં ઉપર કરેલા કલ્પ નાખવો અને ધી સિદ્ધ કરવું. એ ધી પીવાથી સખત કોષાવાળાને સ્નેહન અને રેચન બંને થાય છે. વળી તે ધી અતિ કુસાધ ચામડીના રોગ, ધોળો કોઠ, બરોળ, વધરાવળ અને રોગો એ સર્વ રોગોના ઉતાવળે નાશ કરે છે. એને 'મહા-વજ્રકથૂત' કહે છે.

વમન અને વિરેચન કયાંને એવું ધી

વન્યાદકમર્પાં દ્રોણે પન્ત્યા તેન પૃતં પચેત્ ।

ધામાર્ગવપલે પીતં તદ્વૃષ્ટીયો વિશુદ્ધિદત્ ॥૨૧॥

દંતીમૂળ બન્સોછપન (૨૫૬) તોલા લઈને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં તેના ક્વાથ કરેલા તે ક્વાથમાં ધી નાખીને ગલકીમાં મૂળનેા કલ્પ ચાર તોલા નાખીને તે વડે ધી સિદ્ધ કરવું. એ ધી પીવાથી ઉપરથી મુખ દ્વારા (શિવટી કરીને) તથા નીચેથી (વિરેચન કરીને) શુદ્ધિ થાય છે.

કુષ વગેરે માટે આર્વકીયુત

આવર્તકીનુલાં દ્રોણે પચેદાંશરોપિતમ્ ।

તન્મૂલેસ્તય નિર્વૃદ્ધે પૃતપ્રસવં વિચાચયેત્ ॥૨૨॥

પીત્વા તદેકદિવસાન્તરિતં સુજીર્ણે

મુજીત કોદ્રવમસસ્કૃતકાઙ્ગિકેન ।

કુષ્ટ ચિલાસમપર્ચીં ચ વિજેતુમિચ્છન્

ઈચ્છન્ પ્રત્તાં ચ વિપુલા મહણ સ્મૃતિં ચ ॥

ચારસો તોલા સોનામુખી(મીઠીઆવળ)ના પાદક ઘઉંને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા તેનો ક્વાથ કરવો પછી ચિકિત્સાચિકિત્સા આઠમા ભાગનુ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં ૬૪ તોલા ઘી નાખીને તેમા સોનામુખીના મૂળનો કટક નાખીને તે ઘી પકવ કરવું (મૂળમા આવર્તકો છે તેનો અર્થ 'બુદ્ધતી' એવો પણ થાય છે, માટે એ રીતે આર્થ કરતા મોટા દત્તીમૂળના ક્વાથમા ઘી નાખી તેમા તેનો જ રોટલે મોટા દત્તીમૂળનો કટક નાખીને ઘી પકવ કરવું) એ ઘી એક એક દિવસને આતરે પીવું એ ઘી બરાબર પચી ગયા પછી સરકાર આપ્યા વિનાની કાજી સાથે કોદરીનું ભોજન કરવું એવી કુષ્ઠરોગ, કિલાસ નામે કુષ્ઠ, ન પાકે એવી રસોળીનો રોગ, એ સર્વ મટે છે, વળી એથી બહુ પ્રજા થાય છે, ગ્રહલુ શક્તિ અને પાદશક્તિ વધે છે

કુષ્ઠના બીજ ઉપાય

યતેલેલીતકવચા ક્ષૌદ્રજાતીરસાન્વિતા ।

કુષ્ઠપ્રી હમસપર્વો હાગાયઞ્ચસનોદકા ॥૨૪॥

ગંધક, મધ અને લોણ, એ ત્રણને મિશ્ર કરીને બ્રહ્મચર્ય પાળીને જે માણસ પીએ તેનો કુષ્ઠરોગ મટે છે અથવા ખેર, બીજલો અને વાળો એમા ગંધક રાને અને ગંધક ભેટવું ઘી મેળવીને ખાવાથી કુષ્ઠ મટે છે (કુષ્ઠરોગીએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું)

કુષ્ઠરોગીનું પદ્માપય

શાલયો યવનોધૂમાઃ કોરદૂપાઃ પ્રિયઙ્ગવઃ ।

મુશ્ન મસૂરાસ્તુવરી તિલકાશકાનિ જાત્તલમ્ ॥૨૫॥

વરાપટોલજલદિરનિમ્બાવળકરયોજિતમ્ ।

મચાન્વૌપધગર્ભાણિ મથિત ચેન્દુરાજિમત્ ॥૨૬॥

અવપાન હિત કુષ્ઠે ન ત્વમલલવણોવણમ્ ।

વચિબુધગુદાનૂપતિલમાર્ણસ્યજેત્તરામ્ ॥૨૭॥

ડાંગર (ચોખા), જવ, ઘઉં, કોદર, કાંઠ, મન, મસૂર, તુવેર, કડવા ઘાક(કરેલાં વજેરે), જગવ દેશનાં પ્રાણીઓનું માસ, એ ભોજનને ત્રિકા, પટોળ, ખેર, લીમડો, બિલામાં એની સાથે ભેજવીને ખાવું તે કુષ્ઠરોગમાં હિતકર છે વળી કુષ્ઠ મટાડે એવી એવંચ જેમાં નાખ્યાં હોય એવા ઘઉં, બારસે નાખેની ડાઘ, એ સર્વ જનનાપાન હિતકર છે, પણ ખાટા,

ખારા અને તીખા પદાર્થો (ભોજન) હિતકર નથી, દહીં, દૂધ, ગોળ, ચનૂપ દેશના પ્રાણીનુ માસ, તલ અને આદ, એટલા ભોજન તે કુષ્ઠવાળાએ ભિન્ન કૃત તબવા (દરેક રોગમા રોગને ઉપવન કરનારા (કારણરૂપ) આહાર, વિહાર અને ક્રિયાનો ત્યાગ કરવાનો કહેવો હોય છે એ ત્યાગ (પરેઠ) તે રોગની ચિકિત્સા છે એમ જણવું)

ભાવચોગ્ગવાળી બાવચી, તુકમરિયા નહિ કેટલાક ભાવચીને બાવચો પણ કહે છે

પાકેલા દોષ માટે કોષન, ક્વાથ કુષ્ઠ વજેરે માટે છ રાતનો પ્રયોગ

પટોલમૂલત્રિફલાવિશાલાઃ

પૃથ્વ્યત્રિમાનાપવિત્રિશાળાઃ ।

સ્યુક્ષ્માપમાના કદુરોહિણી ચ

માર્ગાધિકે નાગરપાદયુક્તે ॥૨૮॥

પતત્વલં જર્જરિત વિપક

જલે પિવેદોપયિશોધનાપ ।

ઝીર્ણે રસેર્ધન્વમૃગદ્વિજાતાં

પુરાણશાસ્ત્રોદનમાવદીત ॥૨૯॥

કુષ્ઠ વિકાસં મહાપીપ્પલોવ-

મર્શાંસિ કૃષ્ણાણિ હલીમક ચ ।

પદ્માવ્રયોગેન નિહન્તિ ચૈતદ્

દ્વદ્વસ્તિશ્લ વિપમન્જર ચ ॥૩૦॥

પટોળમૂળ, ત્રિકા (દરેક, બહેડ, આમનાં), ઈન્દ્રવાસ્લી, એ દરેક રૂપિયા ત્રણ શામળાંથી એક તૃતીયાદ બાદ કરતા જે આવે તેટલાં લેવાં, (થાણુ એટલે પાવલીબાર.) અર્થાત્ દરેક આઠ આઠ માસ ભેટલાં લેવાં એ જ પ્રમાણે ત્રાયમાસ અને કડુ ત્રણ માસ લેવાં સૂકે બે માસ લેવાં, એવી રીતે આઠ રૂપિયા મળીને અઠાનાનીત માસ એટલે ચાર તોલા રૂપિયા લેવું પછી તેને અધકચર ખાંડીને પાણીમાં ઊભાવવું એ પકવ થયેલાં ઓપનને દોષનું કોષન કરવા પીવું જ્યારે એ ઓપન પચી જાય ત્યારે જનલ પ્રદેશનાં પધુ તથા પલોએનાં મોતરત સાથે જૂનાં શાવિ ચોખાનો બાન ખાવો એ પ્રયોગ છ રાત્રીઓ લીટતાં સુખી કરવાથી કુષ્ઠ ૧, કિસતલન, ત્રામીલોન, કુસાખ વસ, હલીમકરોન, હદવનું અને મુત્તમરનું મૂત તથા વિપમન્જર મટે છે

માપ (માસ) - ૧ માસ = ૧ દામ્

શામ્ - ૧ દામ્ = ૧ તોલો

કુષ્ટ વગેરે માટે ઔષધ

વિદગ્ધસારામલકામયાનાં

પલત્રયં ત્રીણિ પલાનિ કુમ્ભાત્ ।

ગુડસ્ય ચ દ્વાદશ માસમેષ

જિતાત્મનાં હન્યુપયુજ્યમાનઃ ॥ ૩૧ ॥

કુદ્ધશ્ચિદ્રશ્વાસકાસોદરાશ્ચૌ-

મેહસ્ત્રીદ્રશ્ચિદ્રજન્તુગુલમાન્ ।

ચિદ્ધં યોગં પ્રાહ યક્ષો મુમુક્ષો-

મિશ્રોઃ પ્રાણાન્ માણિમદ્રઃ કિલેમમ્ ॥ ૩૨ ॥

વાવડિંગ, ખિંગાર, આમળા, હરડે, એ ચારે મળીને બાર તાલા લેવા, નસોતર બાર તોષા લેવું ગોળ અડતાલીન તોષા લેવો એ નવં એકકુ કરીને એક મહિના ચુધી ખાવું તથા સાથથી લોવું (પરજ બરોબર પાનવી) બધું મળીને એ ઔષધ બોતેર તાલા થાર છે માટે દરેક બોતેર તોલાનો રીનુમેા બાગ ખાવો (જીઠ જગ્યાએ પણ એ રીત ઔષધ ખાવા નું માપ સમજવું) એ ઔષધ ખાવાથી ચામડીના રાગ, ધોળો કાઠ, દમ, ખાસી, ઉદરરોગ, હાલ, પ્રમેક, બરોળ, રસોડી, કમિયા, ગોગો એ રાગ મટ છે એક મિનુ રાગથી પ્રાપ્ત તબીબા હતા, તન મનિબદ્ધ નામે તમે આ નિદ્ર રોગ કલા છે

ભૂતિમ્બનિમ્બત્રિફલાપક્ષકાતિવિપાકળાઃ ।

મૂર્વાં પટોલાદિનિશાપાઠાતિક્તિન્દ્રવારુણીઃ ॥ ૩૩ ॥

સત્કલિન્નચાસ્તુલ્યા દ્વિગુણાશ્ચ યથોત્તરમ્ ।

લિહ્યાહત્તીત્રિવૃદ્ધાહીઘ્નિતા મધુસપિપા ॥ ૩૪ ॥

કુષ્ઠમેહપ્રસુતીનો પરમ સ્વાત્તદૌપધમ્ ।

કરિયાનુ, લીમડે, ત્રિફળા, પચકાષ, ૮ નિવિર, પીપર, મોરચેલ, પટોળ, હાદર, દાન્ડાદર, પાળામુળ, કડું, ઈન્દ્રવારુણી, ઈન્દ્રજવ, વળ એ ઔષધો સરખે બાગે લેવા, નોળાળો, નસોતર, અને જાલી, એ ઉત્તર તર બમણા લેવા, એટલે કરિયાનુ વગેરે ઔષધો એક એક તેલો લઈને તે દત્તીમૂળ જે તાલા, નસોતર તર તોલા અને પ્રાણી આઠ તોલા લેવી એ તર ઔષધોનું ચુર્ણ કરીને તને મધ તથા ધી સાથ ચાટનું ચામડીના રાગ, પ્રમેક અને પ્રસુતિ નામે વાયુરોગ મટવાનું એ ક્ષેષ ઔષધ છે

નૌધ . મધ ૮ ન ધી વળતમા સરખા લેવા નહિ.

વરાવિદગ્ધરુણા યા લિહ્યાસૈલાન્યમાશ્લેષીઃ ॥ ૩૫ ॥

અથવા ત્રિફળા, વાવડિ . અને પીપર, એ ઔષધ ચતા ચુર્ણને તેલ, ધી અને મધ સાથ ચાટવાથી પણ

કુષ્ઠરોગ મટે છે.

કાકોદુમ્બરિકાષેલ્લનિમ્બાવ્દ્યોપકલ્કવાન્ ।

હન્તિ વૃક્ષકનિર્મૂહઃ પાનાત્સર્વાસ્ત્વગામયાન્ ॥ ૩૬ ॥

કળો ઉમરડો (ગુદર), વાવડિંગ, લીમડે, મોષ, ત્રિકટુ એ રોપધીના કડક મહિના ઈન્દ્રજવનો કવાય પીનાથી સર્વે ચામડીના રોગ મટે છે

કુટજાગ્નિનિમ્બનૃપતસ્તદિરાસનસપ્તર્ણનિર્મૂહઃ ।

સિદ્ધા મધુષૂતયુકાઃ કુદ્ધપ્રીમક્ષયેદમયાઃ ॥ ૩૭ ॥

ઈન્દ્રજવ, પિત્તો, લીમડે, ગરમાળો, ખેર, જીબલો, સાતવલ, એ રોપધીના કવાયમા પક્વ (સિદ્ધ કરેલી) હરડેને મધ તથા ધી સાથે ખાવાથી કુષ્ઠરોગ નાશ પામ છે

દાર્શલિદરિનિમ્બાનાં ત્વક્કાથ. કુષ્ઠપૂત્ર ॥

દાગદાદર, ખેર અને લીમડે, રોમની છાલનો કવાય ચામડીના રોગનો નાશ કરનારા છે

નિશોત્તમાનિમ્બપટોલમૂલ-

તિક્તાવલાલોહિતપટ્ટિકામિઃ ।

કૃતઃ કવાય. કપપિત્તકુષ્ઠ

સુસેવિતો ધર્મ દ્વોષ્ઠનન્તિ ॥ ૩૮ ॥

અમિરેવ ચ શૂતં ધૂતમુલ્યં

મેવજર્જયતિ મારુતકુષ્ઠમ્ ।

કલ્પયેત્સવિરનિમ્બગુહ્વી-

દેશદાવરજની પૃથગેવમ્ ॥ ૩૯ ॥

જેમ ધર્મ નારી નીતે પાનવાથી કુષ્ઠરોગ મટે છે તમ, હાદર, ત્રિફળા, લીમડે, પટોળમુળ, કડું, વળ અને મજલ, એ ઔષધોને કવાય કરીને પીનાથી પણ ક્ષે પિત્તની ઘરેલા કુષ્ઠને । મટે છે જે ના ઔષધો વડ નિદ્ર કરેનું ધી વાતકુષ્ઠને મટા છે જે ના પ્રમાણે ખેર, લીમડે, નજો, દેવાડ, હાદર, એ દરેક ઔષધ ગુરુ ગુરુ લઈને તે વડ સિદ્ધ કરેનું ધી પાનાથી પણ કુષ્ઠ ના મટે છે

પાઠાદાર્શવદિગુણેષાકનુકામિ-

મૂનં ગુલક શકયૈષ્ઠોષ્ણાવલ યા ।

કુષ્ઠો પીવા માસમરુક્ સ્યાદ્ગુદકીલી

મેદી શોપી વાષ્પટૂરજીર્ણી કમિમાશ્ચ ॥ ૪૦ ॥

પાળામુળ, હાદર, પિત્તો, કાળા નાલિયરનો કળો, કડું ના ઈન્દ્રજવ, રોમનું ચુર્ણ ચામડીના રોગ પીત્ત નાશ એ ચુર્ણ સાથ નરમ પાણી પીતું ના પ્રમાણ રોક માન નુષી કવાયો કુષ્ઠરોગ નાશ થાય છે, તેમ ના રોગનો રોગી, પ્રમેકનાશ, સાથ

સ. સા.

વાળો, પાડુરાગવાળો, અજીર્ણવાળો અને કરચિયાવાળો પણ એ ઔષધ એક માસ પીએ તો નીશીની થાય છે

લાક્ષાદન્તીમધુરસવરાદ્રીપિપાઠાવિટક
પ્રત્યક્કુષ્ઠીચિકિત્સકુરુજનીસત્પર્ણાટરુપમ્ ।

રક્તા નિમ્બં સુરતરુ કૃત પચ્ચમૂલ્યો ચ ચૂર્ણે ।

પીવા માસ જયતિ હિતભુગવ્યમૂત્રેણ કુષ્ઠમ્ ॥૪૧

લાખ, દત્તીમૂળ તાડ, ત્રિકુળા, રિત્રો, પાડાડ મૂળ, વાવડિંગ, ઘોળો અથેડા, ત્રિકટુ, હાદર, સાતવણ અરડૂમી, મજ્જક, લીમડ, દેવદાર અને વ્યમૂળ, એ ઔષધાનુ ચૂર્ણ એક મહિનો ગાળના ગૂન સાથે પીવું અને પછે ભોજન કરવું, એથી કુષ્ઠરોગ મટે છે

નિશાકળાનાગરવેલ્લતૌચ

સવહ્નિતાપ્ય ક્રમશો વિવર્ધિતમ્ ।

ગવામ્બુપીત વટકીકૃતં તથા

નિહન્તિ કુષ્ઠાનિ સુદારુણાન્યપિ ॥૪૨॥

હાદર એક ભાગ, પીપર બે ભાગ, રુક ત્રણ ભાગ, વાવડિંગ ચાર ભાગ, ચેરિયુ પાંચ ભાગ, રિત્રો છ ભાગ, મુવર્ણમાસિક સાત ભાગ, રો રીતે અનુક્રમે વધારે વધાર વર્ધન તેનું ચૂર્ણ કરીને ગાળના મૂત્ર સાથે પીવું, અથવા તેની ગોળો કરીને ગાળના મૂત્ર સાથે પીવી, તેથી અત્યંત દારણ કુષ્ઠ મટે છે

(સમસમા ગુટિકા)

નિકટ્તમાતિલાલક

રાજ્યમાશ્નિકસિતોપલાવિહિતા ।

ગુલિકા રસાયન કુષ્ઠ

જિચ ચૂપ્યા ચ સતમમા ॥૪૩॥

ત્રિકટુ, ત્રિકુળા, તલ, બિલામા, ઘી, મધ, પકર, એ સાત ઔષધ તરબે ભાગે વર્ધન તેની ગોળો કરવી એ સમસમા નામની ગોળી કુષ્ઠ માં લગતી વીર્ય વધાર નારી તથા રૂઝા છે

ચન્દ્રશકલામિરજની

વિઙ્ઘત્તવરાસ્કરુકરત્રિકલ્પામિ ।

વટકા ગુડાશફલ્લા

સમસ્તકુષ્ઠાનિ નાશયન્ત્યગ્ચક્તા ॥૪૪॥

બાવરી, રિત્રો, હાદર, વાવડિ, તવરિયા, ચેરિયાનો દારિયા, બિલામા, ત્રિકુળા, એ રીતે પાંચ નોનમા ગોળીઓ કરીને રાત્રે ખાવાથી બધા ચામડીના રોગ નાશ પામ છે

વિઙ્ઘમહાતકપાકુચીના

સદ્રીપિપાસાદિહરીતકિનામ્ ।

સલાક્ષલીકૃષ્ણતિલોપકુલ્યા

ગુહેન પિષ્ઠી વિનિહન્તિ કુષ્ઠમ્ ॥૪૫॥

વાવડિંગ, બિલામા, બાવરી, રિત્રો, વારાહીક, (ભોપકાળુ) હાદર, જળપીપર (=રતવરિત્રો), કાળા તલ, પીપર, એ ઔષધોની ગાળના ગોળી કરીને ખાવાથી મકે મટ છે

શશાક્ષલેષ્ઠા સવિઙ્ઘસારા

સપિચ્છલીકા સદ્ગુતાશમૂલા ।

સાયોમલા સામલકા સનૈલા

કુષ્ઠાનિ કુષ્ઠાણિ નિહન્તિ લીઢા ॥૪૬॥

બાવરીમા વાવડિંગનું મૂળ, પીપર, રિત્રાનું મૂળ, લાકાનું કીટું અને ચામડા મેદવીન તને તલ નાથ બદલીને ચાવવાથી કુ તાં ચામડીના રોગ મટે છે

પર્યાતલગુહે પિષ્ઠી કુષ્ઠ સાઠફરેર્યેત્ ।

ગુડાકપ્પરજનુદ્ગસોમરાજીઘ્તાડવયા ॥૪૭॥

હાદર, તલ ગાળ ૨ ને બિલામાની ગોળી કરીને ખાવાથી ચામડીના રોગ મટે છે, અથવા ગાળ, બિલામા, વાવડિંગ અને બાવરીની ગોળી કરીને ખાવાથી પણ ચામડીના રોગ મટે છે

વિઙ્ઘાદિજનુત્કોદ્રસર્પિષ્પત્ત્યાદિર રજઃ ।

કિટિમશ્વિજવદ્દ્રઘ લાવેમિતહિતાશન ॥૪૮॥

વાવડિંગ, શિયાળિત અને ખેરના નું ચૂર્ણ કરીને મધ તથા ઘી સાથે ખાવાથી કિટિલ નામે કુષ્ઠ રોગ મકે અને હાદર (હાદર) એ રીતે મટે છે । એ માપર અને પછે ભોજન કરવું

સિતાતેલકૃષ્ણાણિ ધાત્ર્યયોમલવિચ્છલી ।

લિહાન સર્વકુષ્ઠાનિ જયત્યતિશુક્રવપિ ॥૪૯॥

નાકર, વાવડિ, ચામડા, લાકાનું મે રીપર એ સમસમા ચૂર્ણ તલમા મિશ્ર કરીને ૫ મે ૫ પ્રમાણ મુરકરીથી મટે અથવા પાનડીના રીતે ચામડીના રોગ મટે છે

મુસ્ત ય્યાપ ત્રિકલા મશિષ્ઠા દાય પચ્ચમૂલે કે ।

સતચ્છદ્ગનેશ્વયરુ સવિશાલા ચિપ્રકો મૂર્ધા ॥૫૦॥

ચૂર્ણ તર્પણમાર્ગનેચમિ સપાજિત સમરગમ્ ।

નિવ્ય કુષ્ઠનિવહનમેતપ્રાયોગિક લાદન્ ॥૫૧॥

શ્વયં સપાન્ટુરોગં

શ્વિત્ર પ્રહણીત્રોયમશાંતિ ।

વર્ધ્યમનન્દરપિઙ્ગસ્ફુલ્કાટાપનીહન્તિ ॥૫૨॥

માવ, ત્રિકટુ, ત્રિકુળા, મજ્જક, દેવદાર, વ્યમૂળ,

સાતવણુ, લીમડાની અતરછાવ, ઈન્દ્રવાસ્પતી, ચિત્રે, જીરવેલ-એ ઔષધો સરખે બાગે લેવા અને તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી તેમાં નવ બાગ તાણુ નાખીને તેમાં ગંધ મેળવવું એ પ્રાયોગિક ચૂર્ણ છે રોને નિત્ય ખાવાનો પ્રયોગ કરવાથી કુષ્ઠરોગ નાશ પામે છે વળી સોજ, પાડુરોગ, ઘેળો કોઠ, ગ્રહણીદાષ, હરત, વધરાવળ, ભગદર, ફોદીઓ, ખલ્લુ, કોઠ, અપચી (ન પાકે એવી રસોળી)-એ સર્વ રોગ પણ તે ચૂર્ણ ખાવાનો પ્રયોગ કરવાથી મટે છે

રસાયનપ્રયોગ

રસાયનપ્રયોગેણ ભુવરાસ્થીનિ શીલયેત્ ।

મહાત્તકં વાકુલિકાં વહ્નિમૂલં શિલાહ્વયમ્ ॥૫૩॥

તવરિયા ચેરિયાનો દળિયો, ખિલામાં, બાવચી= (બાવચો, તકમરિયા નહિ), વિશાનું મૂળ કે ચિલા જિત-એમથી ગમે તે કોઈ એક ઔષધનો રસાયન વિધિથી પ્રયોગ કરવાથી કુષ્ઠરોગ મટે છે (જુઓ ઉત્તરે સ્થાન અ ૩૯ (રસાયન સ્વરૂપ) શ્લોક ૮૩ થી ૯૧, ૭૪ થી ૭૮, ૧૦૭, ૬૨ થી ૬૬, ૧૩ થી ૧૩૮)

લેપ વગેરે બહારના ઉપચાર કરતાં પહેલાં ઘરીની અંદરના દોષ મટાડવાની જરૂર

इति दोषे विनितेऽस्त-

ત્વસ્યે શામનં યદ્ધિઃ પ્રલેપાદિ દિતમ્ ।

તીક્ષ્ણલેપોત્ક્રિયં

કુપ્ઠં દિ વિવૃદ્ધિમેતિ મલિને દેહે ॥૫૪॥

એ રીતે ઉપચાર કરવાથી ઘરીની અંદરના દોષોમાં નાશ કર્યા પછી જ્યારે દોષ નાશગ્રીમાં રહેલા દોષ ત્યારે બહાર ઘરી ઉપર પ્રલેપ વગેરે કરવું હિતકર છે, કેમ કે ઘરીની અંદરની શુદ્ધિ કર્યા વિના કુષ્ઠ ઉપર બહાર (નામડે ઉપર) તીક્ષ્ણ પ્રલેપ કરવાથી કુષ્ઠ ઉત્ક્રેષ્ઠ પામીને દોષવાના ઘરીમાં વૃદ્ધિ પામે છે, માટે પ્રથમ અન્નશુદ્ધિ કર્યા પછી બહાર પ્રલેપ વગેરે કરવું હિતકર છે

કુષ્ઠ પર લેપ કરવાનો વિધિ

સ્થિરકઠિનમણ्डलानां कुष्ठानां

પોટલેહિતઃ સ્વેદઃ ।

સ્થિરો સ્થંધ કુપ્ઠં શર્મૈર્લિપિતં પ્રલેપનૈર્લિપ્યેત્ ॥૫૫॥

જે કુષ્ઠમાં નામડે ઉપર સ્થિર અને કઠ્ઠા મટા (નામા) થયા હાથ તેનું પાણીના વડે ઘસ કરીને પરત્વે કાઢવે, પછી જ્યારે કુષ્ઠ પરત્વેચાયા થાય ત્યાં નામા ડિપલે ત્યારે તેને શલ્ક વડે ખોદવાની પછી તે ઉપર લેપના ઔષધ વડે લેપ કરવો

કેવા કુષ્ઠમાં અને કો રીતે સાર આપવો?

येषु न शङ्कं कम्पते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्त्राय ॥५६॥

સ્પર્શદ્રિયનો નાશ કરનારા જે કુષ્ઠમાં થયેલા ઘસ કરવું નથી, તે કુષ્ઠમાંથી લોહી અને દોષ કાઢીને સાર વાપરવો, અર્થાત્ તેમાંથી બગડેલું લોહી અને દોષ કાઢીને પછી સાર બહારાવવો

કઠ્ઠા, કરકરા, જડ, સ્થિર અને જૂના

કુષ્ઠ ઉપર લેપ

लेपोऽतिक्ठिनपक्षे सुप्तं कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।

पीतागदस्य कार्यो विधेः समग्रोऽगद्विधान ॥५७॥

જે નામડીના રોગ અત્યંત કઠ્ઠા અને કસરા સ્પર્શવાનો લેપ તથા જે જડ, સ્થિર અને ઘણા કાળનો લેપ ત નામડીના રોગવાળાને પ્રથમ ઔષધ પિવડાવીને પછી તેના કુષ્ઠ ઉપર મત્ત તથાત્ ઝેરનોવા વડે લેપ કરવા અને તે પછી ઔષધનો લેપ કરવો

સ્તમ્બ, બાડુ સ્થાપવાળા, પરત્વેના વિનાશ,

ચેળવાળા કુષ્ઠ ઉપર લેપ

स्तम्भानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदन-

कण्डूलानि कुष्ठानि ।

घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकशस्त्रिः प्रवेष्टानि ॥ ५८ ॥

જે કુષ્ઠ સ્તમ્બ, બાડુ જડ, પરત્વેના ન નીચે એવો અને ખરજ (ના) આવે રહેલા લેપ તને વૃક્ષ છામોના અગ્રમાં વડે અથવા તમુદ્રીમાં વડે અથવા ઘસ વડે ઘસીને પછી તે ઉપર લેપ કરવો

કુષ્ઠમાં માટે નામડાનું પાણી

मुस्ता त्रिफला मदनं करञ्ज

મારવધઃ કલિન્નવાપા ।

खसाहकुष्ठफलित्रीद्वार्यः खिदार्यकं ज्ञानम् ॥ ५९ ॥

મેષ, ત્રિદશ, ખંડા, કરજ, નરમાશ, ઈન્દ્ર, જડ, સાનમ, ઉપરેટ, કોન, દાઝા, ન અને નાનરને પાણીમાં ઉગાડીને તે પાણીથી કુષ્ઠમાં માનવન નાશ કરવું

કુષ્ઠમાંને વધન, ત્રિવન વગેરે માટે કુષ્ઠ

एष कपायो यमनं त्रिरेचनं यनं कष्टापोदगं ।

स्मिदोषकुष्ठशोफप्रथायनः पाण्डुरोगोमग्नः ॥ ६० ॥

ઉપર મેષો પટા, પટામાં કાપા માટે, ત્રિદશ વગેરે નીરવનના ક્ષાણ કુષ્ઠ નાનરમાંને નાશ વધન થાય છે, ત્રિવન થાય છે, (ન નાશ)

ચામડીનો રંગ સુધારે છે, ચામડી ઉપર ઘસવાના કામ મા આવે છે, ચામડીના વિકાર, કુષ્ટ, સોજા અને પાડુરોગને મટાડે છે

કુષ્ટ માટે લેખો

કર્ણવીરનિમ્બકુટજા-

ચ્છન્પાકાચિત્રકાચ મૂલાનામ્ ।

મૂત્રે દર્શલિપી કાથો લેપેન કુષ્ઠમ્ ॥૬૧॥

ધોળી કણેરનું મૂળ, લીમડાનું મૂળ, કંડુનું મૂળ, ગરમાળાનું મૂળ, ચિત્રાનું મૂળ, એ ઔષધોનો કવાથ ગોમૂત્રમાં કંડુનીને થોડે ઓટલા ઘાડે કરવો પછી તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ટ મટે છે

શ્વેતકર્ણવીરમૂલં કુટજકર્ણા-

ત્કલં ત્વચો વાર્ધ્યા ।

સુમન પ્રવાલયુક્તો લેપઃ કુષ્ઠાપહઃ સિદ્ધઃ ॥૬૨॥

ધોળી કણેરનું મૂળ, ઈન્દ્રજય, કર્ણનું ફળ (કંડુ), દારુહળદરની છાલ, ચમેલીના પાદ્યં એ સર્વનો લેપ કુષ્ટને મટાડવામાં સિદ્ધ છે, અર્થાત્ એ લેપ કરવાથી કુષ્ટ નક્કી મટે છે

શરીપી ત્વક્ પુષ્પં કાર્પાસ્યા રાજકુશ્પરાણિ ।

પિષ્ઠા ચ કાકમાચી ચતુર્વિધઃ કુષ્ઠહા લેપઃ ॥૬૩॥

સરસડાની છાલને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ટ મટે છે કપાસના ફૂલને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ટ મટે છે ગરમાળાનાં પાદ્યંને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ટ મટે છે ધોળી પીલુડીને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ટ મટે છે એ ચાર પ્રકારનો લેપ કુષ્ટને લઘુભારે છે

દ્યોપસર્પરંપનિશાઘૃદધૂમે-

ર્વાવશૂકપટુચિત્રકકુષ્ઠૈઃ ।

કૌલમાત્રગુટિકાઝર્ધવિપાશા

ચિત્રકુષ્ઠહરણી વિરલેપઃ ॥૬૪॥

નુંક, પીપર, મત્રી, સરતવ, ઘનદર, ઘરમાનો ધુમાલ, ગવખાર, તિપવ, વિરો, ઉપરેટ, એ સર્વ સર્પને બાને લેવાં અને તે સર્પો નર્ધા તેમાં ઝેર કરવાથી નાખતી પછી તેની ઘેર લેપ કરી ચામડી વાતરી તે ગોળીનો લેપ કરવાથી પાંચે કોઠ અને કુષ્ટ મટે છે ધોળો કોઠ અને કુષ્ટ મટાડવામાં એ ઉત્તમ લેપ છે

કુષ્ઠાચાને અભ્યન અને ઉદ્ધર્ધન

નિમ્બ હરિદ્રે સુરભં પટોલ

કુષ્ઠાખ્યનમે સુરદાક શિમુઃ ।

સર્પરંપ નુમ્બરધાન્યવન્ય

ચળ્ડા ચ ચૂર્ણાનિ સમાનિ કુર્યાત્ ॥૬૫॥

તૈસ્તકપિષ્ટૈઃ પ્રથમ શરીર

તૈલાકમુદર્તયિતુ વતેત ।

તથાડસ્ય કળ્ડ પિટિકાઃ સ્કોઠાઃ

કુષ્ઠાનિ શોફાશ્ચ શમ વ્રજન્તિ ॥૬૬॥

લીમડો, ઘનદર, દારુહળદર, નુંકની, પટોળ, ઉપરેટ, આસપ, દેવદાર, સગવો, સરતવ, નુંક, ધાણ, મોચ, ઉલ્કની, એ સર્વ સમાન લઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી રોગીને શરીરે પ્રથમ તેલ ચોળવું પછી ઉપરના ઔષધોના ચૂર્ણને છાયામાં વાટીને તેલ ચોળવા રોગીને શરીરે તે છાયામાં વાટેલું ચૂર્ણ નીચેથી ઊંચ ચોળવાનો ચન્ન કરવો, તેથી તે રોગીની ખાજ, ફોલીઓ, કોઠ, કુષ્ટ અને સોજા એ સર્વ મટી જાય છે ઘદર, ખસુજ, કિટિલ, ખસ અને ખરજવાનો ઉપાય

મુસ્તામૃતાસક્કટકૂટેરી

કાસીસકમ્પિલ્લકકુષ્ઠોદ્ધાઃ ।

ગન્ધોપલ સમંરસો વિદહ્નં

મનશિલાલે કરવીરકનક ॥૬૭॥

તૈલાકગાત્રસ્ય કૃતાનિ ચૂર્ણા-

ન્યેતાનિ દવાદવચૂર્ણનાર્થમ્ ।

વદ્ સક્કટ્ કિટિમાનિ પામા

વિચર્ષિકા ચેતિ તથા ન સન્તિ ॥૬૮॥

મોચ, ગરો, ખાજ, દારુહળદર, લીચની, કપિલો, ઉપરેટ, પીપર, નાક, ચાકર, રાગ, વાર્ધા, મનશિવ, હરતાવ, કમિરની છાલ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને રોગીના શરીર ઉપર પ્રથમ તેલ ચોળીને પછી તે ચૂર્ણથી તે ઉપર મર્દન કરવું એથી ઘદર (દવાજ), ખાજ, કિટિભયન, ખસ, ખરજનું એ ત્રણ પામે છે

ખરજવા ઉપર લેપ

સ્તુમાષ્ટે સર્પપાત્કરકઃ કુસૂદાનલપાચિતઃ ।

લેપાશ્ચિર્ચિકા હન્તિ રાગવેગ દય વ્રપામ્ ॥૬૯॥

તેમ વનને લેન (પ્રેમને આવેશ) કરાવેના નાચ કરે છે, તેમ સરતવના કમ્બે ચામડી નક્કી થાય છે કુસૂદ (તુષ) ના અનિમા (નૂ ૧/૧૫) પકવીને તેનો લેપ કરવાથી ખરજવાનો નાચ થાય છે

કુષ્ટ માટે નાચ રેખો

મનશિલાલે મરિચાનિ તૈલ-

માર્ક પયઃ કુષ્ઠહરઃ પ્રદેહઃ ।

તથા કરજ્જમ્પુનાટવીં

કુષ્ઠાન્વિતે ગોસલિલેન પિષ્ટમ્ ॥૭૦॥

મનશિવ, ઉરતાલ, મરી, તેલ અને આકડાનું દૂધ, એમના બેગે લેપ કુષ્ઠ મટે છે. તેમ જ કરંજ અને દૂધાણનાં બીજ તથા ઉપલેટ, એ ત્રણ ઔષધોને ગાળના મૂત્રમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી પણ કુષ્ઠ મટે છે.

ગુગુલુમરિચવિઙ્ગૈઃ

સર્વપક્ષાસીસર્જરસમુસ્તૈઃ ।

શ્રીવેષ્ઠકાલગધૈર્મનશિલાકુષ્ઠકમ્પિલ્લૈઃ ॥૭૧॥

ઉભયહરિદ્રાસહિતૈશ્ચાક્રિકતેલેન મિશ્રિતૈરૈયમઃ ।

દિનકાલકરામિતૈઃ કુષ્ઠં ઘૃષ્ટં ચ તદ્દં ચ ॥૭૨ ॥

ગુગુળ, મરી, વાવડિંગ, સરસવ, હોરાકસી, રાળ, મોવ, સરસના નુંદ, નળી, ગધક, મનશિવ, ઉપલેટ, કપિલા, ડાળદર, દારુણદર, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેને ઘાણીમાંથી તરત કાઢેલા ગરમગરમ તેલમાં મિશ્ર કરવું અને પછી સૂર્યાના તાપથી તપાવીને તે કુષ્ઠ ઉપર ઘસવું, તેથી કુષ્ઠ નાશ પામે છે. (ઘાણીમાં પીલવાથી ગરમ થયેલું તેલ જ તરત નીકળેલું હોય તેને 'ચાક્રિક તેલ' કહે છે. કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે, જે લોકોની લાટ વડે ઘણા કાળ સુધી તેલ પીલું હોય તે લોકોના કકડા ડીને તેમાંથી પુકિત વડે જે તેલ કાઢવું હોય, તેને 'ચાક્રિક તેલ' કહેવું.)

કરોળિયા અને કિલાસ માટે લેપ

મરિચં તમાલપદ્મં કુષ્ઠં

સમનશિલં સક્ષાસીસમ્ ।

તૈલેન યુક્તમુપિતં સતાહં માઝને તામ્રે ॥૭૩॥

તૈનાલિતં સિધ્ધં સતાહાદ્ ધર્મસેવિનોડેતિ ।

માસાશ્વે વેકિલાસે રનાનેન વિના વિશુદ્ધસ્ય ॥૭૪

મરી, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, મનશિવ, હોરાકસી, એ ઔષધોમાં તેલ મેળવોને તેને સાત દિવસ સુધી તાંબાના વાટણમાં રાખી મૂકવું. કરોળિયાને રંગી તે સાત દિવસ ઘાણીને તડે ભેંસે તે કરોળિયા મટે છે. જે કિલાસ પણ તંબા જ થયેલા હોય તે એ લેપ એક માસ સુધી ચાળવાની દિવાલદાન પણ મટે છે. દરદીએ નાકનું નાસ પણ એમ દેખાવું હોય કરેલું હોયું બેઠેજે.

કરોળિયા ઉપર ચોળવાનું તેલ

મયૂરકક્ષારજલે સત્કૃત્વઃ પરિસ્તૈતે ।

સિદ્ધં યયોતિપત્તીતલમશ્યદ્વાત્સિધ્મનાશાનમ્ ॥

સાત વાર ગાયેલા અધેયના કારના પાણીમાં

માલકાંકણીના તેલને પકવ કરીને તે ચોળવાથી કરોળિયાનો ચોગ નાશ પામે છે.

કરોળિયા ઉપર લેપ

વાયસજજ્ઞામૂલં વમનીપત્રાણિ મૂલકાદીનમ્ ।

તક્ષેણ મૌમવારે લેપઃ સિધ્ધમાપહઃ સિદ્ધઃ ॥૭૫॥

અધેડીનું મૂળ, ચાનાં પાંદડાં, મૂળનાં બીજ, એ સર્વને છાશમાં વાટીને તેનો મંગળવારે લેપ કરવાથી કરોળિયા નામે કુષ્ઠ મટે છે. આ ઉપાય સિદ્ધ છે.

પગના વાટિયા, ચર્મકુષ્ઠ, એકકુટ, કિટિબ

અને લૂખસ માટે મલમ

જીવન્તી મણિષ્ઠા દાર્વી કમ્પિલ્લકં પયસ્તુત્પમ્ ।

અપ ઘૃતતૈલપાકઃ સિદ્ધઃ સિદ્ધે ચ સર્જરસઃ ॥૭૬

દેવઃ સમધૂલ્લિષ્ઠો વિપાદિકા

તેન નશ્યતિ હ્રાકા ।

ચર્મકકુષ્ઠકિટિમં કુષ્ઠં શામ્યત્યલસકં ચ ॥૭૮॥

ગળે, મજ્જક, દારુણદર, કપિલા, આકડાનું દૂધ, મોરથૂથ, એ ઔષધોને ઘી અને તેલમાં નાખીને પાક કરવો. એ પાક તૈયાર થાય ત્યારે તેમાં રાળ અને મીઠું નાખીને મલમ કરવો. એ મલમ ચોપડવાથી વિપાદિકા (પગના વાટિયા) નાશ પામે છે; તેમ જ ચર્મકુષ્ઠ, એકકુટ, કિટિબકુષ્ઠ અને લૂખસ એ સર્વે પણ એ મલમ ચોપડવાથી નાશ પામે છે.

કક અને વાપુથી થયેલા ચામડીના રોગ તથા નાડીપ્રભુ

માટે અભ્યંજ તેલ, વળક તેલ

મૂલં સતાહ્વાત્વકુ શિરીપાશ્વમારા-

દર્કાન્માલત્પાશ્ચિત્રકાસ્ફોતનિમ્બાત્ ।

વીજં કારકં સાપેપ પ્રાપુનાટં

ધેષ્ઠા જન્મુત્રં ત્ર્યૂષણં દ્વે હરિદે ॥૭૯॥

તેલં તેલં સાધિતં તૈઃ સમૂચે-

સ્વાદ્યોષાણાં દુષ્ટનાડીવળાનામ્ ।

અપ્યંદ્રેન શ્લેષ્મવાતોદ્ગ્ધવાનાં

નાશાયાલં વચ્ચકં વચ્ચતુર્યમ્ ॥૮૦॥

સાતવડનું મૂળ, સરસવની છાવ, ઘેગી કમ્બેરની છાવ, આકડાની છાવ, ચમેચીના છાવની છાવ, નિયાની છાવ, ઘેગી ગરુડીની છાવ, લીમડાની છાવ, કરંજનાં બીજ, સરસવનાં બીજ, કુવાડિયાનાં બીજ, ત્રિફળા, વાવડિંગ, ત્રિકટુ, ડાળદર, દારુણદર એ સર્વ ઔષધોને કક કરીને તેમાં ચાવનું મૂત્ર નાખીને તેમાં તલનું તેલ નાખવું, અને પકવ કરવું. એ તેલ ચોપડવાથી દુષ્ટ નાડીપ્રભુ મટે છે તથા કક અને ચાવુથી

થયેલા ચામડીના રોગ મટે છે. કફ અને વાયુથી થયેલા ચામડીના રોગનો તથા કુષ્ઠ નાડીપ્રસૂનો નાશ કરવામાં આ 'વજ્રક તેલ' વજ્ર જેવું સમર્થ છે.

મહાવજ્ર તેલ

પરળતાક્ષ્યઘનનીપકદમ્બમર્ગી-

કમ્પિલ્લવેલ્લફલિનીસુરવાણીમિઃ ।

નિર્ગુણ્યદુષ્કરસુરાહસુવર્ણદુષ્ધા-

ધ્રીવેદગુગ્ગુલિલાપદ્મતાલવિષ્લેઃ ॥૮૧॥

તુલ્યસ્વનુર્ગકુમ્ભ સિદ્ધં તૈલં સ્મૃતં મહાવજ્રમ્ ।

મતિશાયિતવજ્રકમુળં

શ્વિત્રાશાંત્રિનિયમાલાદ્યમ્ ॥૮૨॥

એરંડાનું મૂળ, રસાંજન, મોષ, કર્દબની છાલ, ભારગ, કપિલો, વાવડિંગ, કાંગ, ઈન્દ્રવારુણી, નંગોડ, બિલામાં, દેવદાર, દણ્ડી, સરલનો ગુદ, ગૂગળ, શિલાનિત, સિંધવ, હરતાલ, સૂંઠ, એ ઔષધોમાં સમાન ભાગે ઘોરનું તથા આકડાનું દૂધ નાખવું. પછી તેમાં તેલ નાખીને સિદ્ધ કરવું, એ તેલને 'મહાવજ્ર તેલ' કહે છે. ઉપર જે વજ્રક તેલ કહ્યું છે તેના કરતાં ગુણમાં તે નડિયાનું છે. તે તેલ ઘાળે કોઠ, હરસ અને કંઠમાળ રોગને મટાડે છે.

કુષ્ઠ ઉપર અભંગ મટે તેલ

કુષ્ઠાશ્વમારમ્બુજાર્કમુવસ્તુકક્ષીરસન્ધયૈઃ ।

તૈલં સિદ્ધં વિપાષાપમમ્બજ્ઞાત્ કુષ્ઠજિત્પરમ્ ॥૮૩॥

ઉપરેટ, ઘાળી કસિર, ભાંગરો, આકડો, ગોમુત્ર, ઘોરનું દૂધ અને સિંધવ, એ ઔષધોમાં તેલ સિદ્ધ કરીને તે તેલમાં આવાપ તરીકે એરંડાચતુ નાખીને રોગ પાલી કુષ્ઠ મટે છે. અર્ધાત્ કુષ્ઠને મટાડવામાં એ તેલ ઉત્તમ છે.

કમ્પુ અને ખરજના ઉપર ચોપડાનું તેલ

સિદ્ધં સિચયપતિન્દુરપુરતુચ્ચકતાર્થજૈઃ ।

કાત્લુ ચિવદિં કાં ચાનુ કન્દુતૈલ નિર્વેહતિ ॥૮૪॥

મીષ, નિંદુર, ચુનગ, મેલમુ અને વિચાલિત, એ ઔષધોનો નિલ્લ કરેનું સરતરનું તેલ (સલિનું) કમ્પુ રોગ રતે ખરજનું એ મે રોગને તરા મટાડે છે.

દાદર ઉપર લેપ

લાક્ષા વ્યોષ પ્રાપુતાટં ચ યૌજં

સર્વાવેદ કુષ્ઠસિચાર્યકાશ્ચ ।

તકોન્મિધઃ સ્પાશરિદ્રા ચ લેપો

દ્રદ્મૂલો મૂલકોર્યં ચ યૌજમ્ ॥૮૫॥

લાખ, સૂંઠ, ઘીપર, મરી, કુંવાડિયાનાં બીજ, સરલનો ગુદ, ઉપલેટ, સરસવ, હળદર એ સર્વને છાશમાં મેળવીને તેનો લેપ દાદર (દાદર) ઉપર કરવાનો કહેલો છે. અથવા એકલા મૂળાનાં બીજને છાશમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી પણ દાદર મટે છે.

વાતકકુષ્ઠ ઉપર છ પ્રકારનો લેપ

ચિત્રકસોમાજનકી,

ગુદુચ્યપામાર્ગદેવદારુણિ ।

લલિરો ધવશ્ચ લેપઃ,

શ્વામા દમ્તી દ્રવન્તી ચ ॥૮૬॥

લાક્ષારસાશ્વતૈલાઃ, પુનર્નવા

વેતિ કુદિતાં લેપા ।

વધિમણ્ડયુતાઃ પાદૈઃ પટ

પ્રોક્તા માત્રનકફાઃ ॥૮૭॥

(૧) ચિત્રો અને સરગવાની છાશને દર્દોના મંડમાં (ઉપરના પાશ્વોમાં) વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વાયુ અને કફ બનેના તથા થયેલા પ્રકોપથી થયેલા કુષ્ઠરોગ મટે છે (૨) જળો, અર્ધોડો અને દેવદાર, એ ત્રણને પણ દર્દોના મઝા વાટીને લેપ કરવાથી વાત-કફથી થયેલા કુષ્ઠ મટે છે. (૩) એ જ પ્રમાણે ખેરતાર અને ધાવડને દર્દોના મંડમાં મેળવીને લેપ કરવો; (૪) ઘીપર, દંતીમૂળ અને ઉદકનીને દર્દોના મંડમાં મેળવીને લેપ કરવો; (૫) લાખ, રસાંજન, એવલીને દર્દોના મઝા ભેગવીને લેપ કરવો; (૬) વાટીડીને દર્દોના મઝા ભેગવીને એનો લેપ કરવો. એ પ્રકારે શ્વેકોના રોક એક ચતુર્મા જે છ ચોરસ કહેવાં છે તે ઔષધોના દર્દોના મંડ નાથે લેપ કરવાથી વાયુ અને કફ (બેના) નો કુષ્ઠરોગ નટે છે.

પિત્તકકુષ્ઠ ઉપર લેપ

જલગ્નપ્લોહકેસરપશ્વરચન્દનમૃગાલાનિ ।

યામોત્તરાણિ સિદ્ધં મલેપન પિત્તકરકુષ્ઠે ॥૮૮॥

વીરુચામે, ઉપરેટ, લોહ, કંદાર, તમાચપત્ર,

મોષ, તુલસી, કમળનાથ, એ ચરને રોકરોક બાન રપનાં

લઈને તેનો લેપ નેશર કરવો એ લેપ પિત્તકકુષ્ઠ ઉપર

લેપડાવાનો તે નિશ્ચ મટે છે.

નવન ડિંદે એવા કુષ્ઠ ઉપર લેપ

તિલપૂતંપોતપૂતરમ્બજો દશમાનકુષ્ઠુ ।

તૈલશન્દનમ્પુષ્કર્યોવટીકોતપલુર્નુધ ॥૮૯॥

જે કુષ્ઠમાં લેવોના કયોમાં નવન ડિંદેનો લેપ

તેમાં કસી ૨-૧થી લેવો તથા પો રોકે ખરજ પાશ્વો

ધોષેલા ધી વડે લેપ કરવો, અથવા સુખડ, જેદીમધ, સ્થળકમળ અને કાગુ કમળ, એમા તેલ મેળવીને તે વડે લેપ કરવો

લેપ નીકળતો હોય કે દાહ થતો હોય

તો શું કરવું?

ફલેદે પ્રપતતિ ચાક્ષ્ણે દાહે

વિસ્ફોટકે ચ ચર્મદલે ।

હીતાઃ પ્રદેહસેકા સ્થગનચિરેકૌ ઘૃતે તિક્તમ્ ॥૧૦

કુષમાથી લેપ, પાણી વગેરે કરેડ નીકળતો હોય તો ચાદન, જેદીમધ, સ્થળકમળ ૨ ને કમળ એમને તેલમાં મેળવીને તે વડે લેપ કરવો જે કુષમા દાહ થતો હોય, વિસ્ફોટક થયો હોય અને ચર્મદળ નામે કુષ થયો હોય તો ઠંડા લેપ કરવા અને ઠંડા ઔષધોનું સિંચન કરવું, તેમ જ હ્રસ્વ ખોલવો, રોગીને વિરેચન આપવું, અને તિકતઘૃત (શ્લેષક ૨ થી ૭) આપવું રો હિતકર છે

જેમાં જીવાત પડી હોય એવા કુષ માટે લેપ

લવિરઘૃપનિમ્બકુટજાઃ શ્વેષ્ઠા-

હુમિનિત્પટલમયુષ્ણઃ ।

મન્તર્વહિઃ પ્રયુક્તા હુમિકુષ્ઠનુદઃ સગોમૂત્રાઃ ॥

ખેરસાર, અરડૂસી, લીમડાની અતરછાલ, ઈન્દ્ર-જવ, ત્રિકૂષા, વાવડિંગ, પટોળ, ગળા, એ ઔષધોને ગાળના મૂત્રમા વાટીને તેનો સરીરે લેપ કરવાથી તથા એ જ ઔષધોને ગાળના મૂત્રમા પીવાથી જે કુષમા કરમિયા (જીવાત) પડવા હોય તે કુષ મટે છે

કુષમાં ક્યો દોષ વધારે કેપેલો હોય તો

પહેલું શું કરવું?

વાતોત્તરેણ સર્વિર્વમન શ્લેષ્મોત્તરેણ કુષ્ટેયુ ॥

પિત્તોત્તરેણ મોહો રક્તસ્ય વિરેચન ચાષ્ટ્રે ॥૧૨॥

જે કુષમા વાયુ બળવાન હોય તેમા પ્રથમ ધી પિત્તવધવું હિતકર છે જે કુષમાં કફ બળવાન હોય તેમા રોગીને ઊલટીઓ કરાવવી રો શ્રેષ્ઠ છે, જે કુષમા પિત્ત બળવાન હોય તેમા રોગીને પ્રથમ વિરેચન આપવું અને પછી લોહી કાઢવું એ શ્રેષ્ઠ છે

કુષમા લેપ કરતા પહેલાં શું ॥

કરવું જોઈએ?

યે લેપાઃ કુષ્ઠાનાં યુગ્મ્યન્તે નિર્હતાશ્વદોષાણામ્ ।

સંશોધિતાશયનાં સઘઃ સિદ્ધિર્ભવતિ તેવામ્ ॥૧૩

જે કુષરોગવાળા અશ્વસોનો લોહીનો દોષ પ્રથમ દૂર કરેલા હોય તથા જળના આધારોની શુદ્ધિ કરી

હોય, તેને ઉપર કહેલા લેપ કરવાથી તરકાળ નિદિ (આરામ) થાય છે

કુષમાં શોષન, લોહી કાઢવું, યમન અને

સ્નેહનથી થતી પારી અતર

દોષે હૃતેડપનીતે રક્તે વાહ્યાન્તરે કૃતે શમને ॥

સ્નેહે ચ કાલયુક્તે ન કુષ્ટમૃતિવર્તે સાધ્યમ્ ॥

વાયુ વગેરે દોષ બહાર નાંકવા પછી, લોહી કાઢ્યા પછી, બહારથી અને અંદરથી યમન કર્યા પછી તથા વખતસર સ્નેહન કર્યા પછી કુષ મટવા વિના રહેતો નથી

ખાનુ દોષવાળા કુષરોગીનું શોષન કરવાની

રીતઃ કારણ

યદુદોષઃ સંશોધ્યઃ કુષ્ઠી

ચક્રશોડનુરક્ષતા પ્રાણાન્ ।

દોષે શાન્તિમાત્રહૃતે વાયુર્હન્યાદલ્બલાશુ ॥૧૫॥

ખાનુ દોષવાળા કુષરોગીના પ્રાણોનું રક્ષણ કરતા વેદો વારવાર (પણ દરેક વખતે યોગ્યોડ) શોષન કરવું, કેમ કે જે તેનું શોષન એકસામુદ્ર પુષ્કળ કરવામા આવે અને તેથી એકસાથે અતિશય દોષ કાઢી નાખવામા આવે, તો તેથી વાયુ બળવાન થઈને તે બગરહિત થયેલા રોગીનો તરકાળ પ્રાણ લે છે

કુષમાં કેટલા દિવસને અંતરે કયું

લેપન કરવું?

પક્ષાત્પક્ષાચ્છેદન્યાન્યભ્યુપેયા-

ન્માસાન્માસાચ્છોધનાન્યબ્ધસ્તાન્ ।

શુષ્કિર્મૂર્ધિ સ્યાત્ત્રિરાત્રાત્રિરાત્રાન્

પષ્ઠે પષ્ઠે માસ્યસ્વદ્વોક્ષણ ચ ॥૧૬॥

કુષરોગવાળાએ પખવાડિરેપખવાડિરે વમન રવીપ ખાવું, મહિને મહિને રાષ્ટ્રાદ્રાગથી શોષન કરવું, અર્થાત્ વિરેચન લેવું, ત્રણ ત્રણ દિવસે (નસ્ય લઈને) માથાની શુદ્ધિ કરવી અને છ-છ મહિને ફાત ખોલાવવી

કુષમાં બરાબર શોષન ન થાય તો નુકસાન

યો દુર્ગાન્તો હુચિત્કોડયવા સ્યાત્

કુષ્ઠી દોષેક્ષ્તેર્ધાપ્યતેડૌ ।

નિ.સન્દેહ યાત્યસાધ્યત્વમેવં

તસ્માત્ કૃત્સ્નાગિર્હરેદસ્ય દોવાન્ ॥૧૭

જે કુષરોગીને સારી રીત વમન કે વિરેચન વડે ન લેપ તે કુષવાળા રોગીના દોષ બળવાન થઈને તેના સરીરમા વ્યાપી જાય છે, અને એ રીતે લેપથી કુષ

રોગ અગ્રાધ્ય થાય છે, માટે કુષ્ઠ રોગવાળાના બધા દોષ કાઢી નાખવા.

કુષ્ઠ ઉપર વ્રતાદિ ઉપચાર

ઘટદમયમસેવાત્યાગશીલાભિયોગો

દ્વિજસુર્યુરુપૂજા સર્વસત્ત્વેષુ મૈત્રી ।

શિવશિવસુતતારાભાસ્કરારાધનાનિ

પ્રકટિતમલપાપં કુષ્ઠમુન્મૂલયન્તિ ॥૧૮॥

વ્રતો, ઈન્દ્રિયદમન, યમ(મનોનિગ્રહ)નું સેવન તથા દાન, શીઘ્ર વગેરેની ટેવ રાખવી; શ્રાદ્ધલુ, દેવ અને ગુરુનું પૂજન, સર્વ પ્રાણી ઉપર મિત્રભાવ અને શિવ, ગણપતિ, ગ્રાહ્ય અને સૂર્યના આરાધન, એ બધું દોષોના પ્રકોપ અને પૂર્વ જન્મના પાપ ભેદ પ્રગટ થાય છે, રોગ કુષ્ઠરોગને જડમૂળથી ઉપેદી નાખે છે

શ્વયશ્ચાન્દ્રદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્યાને કુષ્ઠચિકિ

ત્સિન નામકૌનવિદ્યોડ્યાયઃ ॥૧૯॥

અધ્યાય ૨૦ મો : ધોળા કોઢ(શિવ)-ની અને કરમિયા(કૃમિ)ની ચિકિત્સા

અયાતઃ શ્વિત્રક્ષ્મિચિકિત્સિતં ધ્યાવ્યાસ્યામઃ ।

હતિ ॥ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ચયા ।

ત્યાર પહેલે અમે શિત્ર (ધોળા કોઢ) તથા કરમિયા રોગની ચિકિત્સા નમજીવશુ. ૨૦ વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહાપિર ૨૦ નીચે પ્રમાણે કરી નથા છે.

ધોળા કોઢની ચિકિત્સા

ધોળા કોઢના ચાંપતા ઈલાજ કરવાની જરૂર

કુષ્ઠાદપિ વીમત્સં યચ્છીઘ્રનર

ચ યાત્યસાધ્યત્વમ્ ।

શ્વિત્રમતસ્તચ્છાન્ત્યૈ યતેત દીતે યથા ભવને ॥૨॥

શિત્રવેગન કુષ્ઠ કરતા પશુ વધારે નીતરી પડે એવું છે તથા તે જલવીતરી નનાઈ પડી જાય છે. માટે જોય પર નાખવી જિકુ તોર તેને જોડવાને તરત જન્મ કરવા પડે છે, તેમ ધોળા કોઢ મટાડવાને પશુ તરત જન્મ કરવો.

પહેલાં સારોપન, અન્નપન, તડકો અને પેશ

સંશોધનં વિદોયાપ્રયોજયેત્યુર્ધ્વમેષ વેદસ્ય ।

શ્વિત્રે સંસનમપ્ય મલપૂરણ દ્યયતે છનુઃ ॥૨૩॥

તે પીંચાડ્યકતનુયોગાત્ સર્વપાર્શ્વસ્તાપ્યમ્ ।

સેવેત વિરિક્તનુલુપદં વિપાણુ. વિમેલપયામ્ ॥૨૪॥

શિત્રકુષ્ઠમા ખાત કરીને પ્રથમ જ દેહનું શોધન બરાબર રીતે કરવું, તેમા બાવનીનો ક્વાથ અને ચોરનું દૂધ એ બેનું ભેગું વિરેચન આપવું શ્રેષ્ઠ છે ૨૦ વિરેચન પીધા પછી ચતીરે તેવ ચોળીને પોતાનાથી સહન થાય તે પ્રમાણે સૂર્યના કિરણનો તાપ સેવવો (તડકે બેસવું), જુવાળ થયા પછી તરત લાગે ત્યારે પેશ પીવી એ પેશ ત્રણ દિવન સુધી પીવી.

કેટલાક ('મલ્યુ')નો અર્થ કાગો ઉત્તરા (ઉમરગે) કરે છે

ધોળા કોઢવાળા અંન ઉપર થતા ફોડાના ઉપાય

શ્વિત્રેડક્ષે ચે સ્ફોટા

જાયન્તે કણ્ટકેન તાન્ મિન્ધ્યાત્ ।

સ્ફોટેષુ નિમ્મતેષુ

પ્રાતઃ પ્રાતઃ વિત્રેત્ ત્રિદિનમ્ ॥૨૫॥

મલયૂમસનં પ્રિયક્તું

શતપુષ્પાં ચામ્ભસા સમુત્કાશ્ય ।

પાલાશ વા ક્ષારં યથાશલં ફાગિતોપેતમ્ ॥૨૬॥

ધોળા કોઢવાળા ૨૦ ઉપર જે ફોડાઓ થાય છે તેને કાઢા વડે ફોડવા અને ફોડાઓમાથી નેચ નીકળી ગયા પછી ત્રણ દિવસ સુધી સવારમાં બાવની, બીજવો, કાગ, સુષા, એ બીજવાને પાણીમાં ઉકાળીને પીવા, અથવા પોતાની ચકિન પ્રમાણે ગોળના કાકળ નાંધે ખાખરાનો ક્ષાર ચાડવો.

ફલ્લવસ્તુશ્વયત્કલનિત્યુર્ધ્વેજેનુરાજિકાકલ્મ્ ।

પીત્તોષ્ણસ્થિતસ્ય જાતે સ્ફોટે

સમેણ મોજન નિલેયણમ્ ॥૨૭॥

કાશ ઉમરગનો (ઉડમરગુતની) અને બહેગની છાંચના ક્વાથમા બાવનીના કંક પીને તડકામા નેલવું, તેથી ફોડા થાય ત્યારે પછી વરસુ વિનાનું તિલજન છાંચ નાંધે કરવું. અર્થાત્ છાંચ તાપ બાજન કરવું અને વરસુ ખાવું નહિ.

ધોળા કોઢ માટે ગ્રામ્યુત્તરઃ ન્યાપાર્શ્વઃ ॥૨૮॥

ગય્ય મૂન ચિપ્રકલ્પોગયુક્તં

સપિન્ડુમે સ્થાપિતં દ્યોત્રિમિધમ્ ।

વક્ષાદૂર્ધ્વે શ્વિત્રિણા વેપમેતત

કાવે ચાર્સે કુષ્ઠદદ વિપાણમ્ ॥૨૯॥

નાખના મુઝામાં વિત્રે અને વિત્રે નાખીને તેને ધોળા રીક વાલમાં ખસડી પડે તેમા મલ નાખવું. પડે તે વાલનું નેક પચાઈવું નહીં મૂકવું. પચાઈવું વધ પડે (જેમ રોગવાળાને પીડું અને કુષ્ઠવાળા કંકો વિત્રે વાલને કાઢવા)

ભાગરના અને બીજાના પ્રયોગ

માર્કવમયવા સ્વાદેદ મૃદુ તૈલેન લોહપાત્રસ્યમ્ ।
વીજકશૃતં ચ દુગ્ધં તદનુ પિબેચ્છિવ્રતનાશાય ॥૮

અથવા તેવમા રોકેલા ભાગરો લોહના વાસણમા
રાખી મૂકેલા ખાવો, પછી ચિત્રનો નાશ કરવાને માટે
બીજાના નાખીને ઉઠાવેલુ દૂધ પીયુ

ધોતો કોઠ વગેરે ઉપર લેખો

પૂતીકાર્કઘ્યાધિઘાતસ્તુહીનાં

મૂત્રે પિષ્ઠાઃ પલ્લવા ગાતિજાશ્ચ ।

મન્યાલેપાચિત્વવ્રતનુમિદદ્મ-

પામાકોટાનુ દુપ્પનાડીઘ્ણાંશ્ચ ॥૯॥

કર ૪, ૨૫કો, વરખાતો, ઘેર ૨ને ચમેલી એ
પાવના પાદડા ગોમૂત્રમા વાટીને લેપ કરવાથી ચિત્ર,
ઉર્લ, ટા ૨, ખન, કોઠ, ૨ને દુષ્ટ નાખીવ્રત, એ સર્વ
મટે છે

દ્વિપં દગ્ધં ચર્મ માતઙ્ગજં વા

શ્ચિત્રે લેપસ્તૈલયુકો વરિષ્ઠ ।

પાધનું અથવા ઘાથોનું ચામડુ બાળીને તેમા તેલ
નાખીને તેનો ચિત્ર ઉપર લેપ કરવો એ લેપ સોથી
શેષ છે

પૂતીક્રીડો રાજવૃક્ષોન્નચેન

ક્ષારેણાક્ત શ્ચિત્ર કોર્પિયં હન્તિ ॥૧૦॥

ખિવાડીના ટોપ ૨ ને ગન્માગાનો ક્ષાર એ મેળવીને
લેપ કરવાથી તે રોગનું જ ચિત્રને મગડે છે

રાત્રીં ગોમૂત્રે વાસિતાનુ જર્જરાશ્ચ-

નાદિ છ્વાયયા શોપયેન્સ્ફોટહેતૂન્ ।

પયં વારાંશ્ચીસ્તિસ્તતઃ સ્ફુલ્લપિષ્ઠેઃ

સ્તુહ્યાઃ ક્ષીરેણ શ્ચિત્રનાશાય લેપ. ॥૧૧

જે લ યાવથી રોગા થાય છે, એવા કાળા બિલા
માન ચાપકવત ખાડીને ત્રણે ગાના મૂત્રમા પલાળી
રાખવા અને ૧૫ને છાશમા ચુકવવા એ પ્રમાણે ૨૫
વાડીને પછી તેને ઘોળના દૂર સાથ બારીક વાટીને
તેનો ચિત્ર ઉપર લેપ કરવો તેથી ચિત્રનો નાશ થાય છે

અક્ષતૈલદ્રુતા લેપઃ હળ્લપાદ્મવા મયી

શિશિપિત્ત તથા, વગ્ધ

હિરેર વા તદાપ્લુતમ્ ॥૧૨॥

કાળા તામની બનાવવી મરી બહેડના તેવમા
કાચીને લેપ કરવો, અથવા મોરના પિત્તના લેપ કરવો,
અથવા વીરલવાથાને બાળીને બહેડના તેવમા કાચીને

તેનો લેપ કરવો, એથી ચિત્ર મટે છે

કુડવોડવલ્ગુજવીજાશ્ચરિ-

તાલચતુર્થાગસમિધઃ ।

મૂત્રેણ ગર્વાં પિષ્ઠ સર્વર્ગકરણં પર શ્ચિત્રે ॥૧૩॥

બાવચીના બીજ સાંજ તોલા લેવા તથા તેથી
ચોથે ભાગે ઉરતાલ તેમા ભેળવવી પછી તેને ગાયના
મૂત્રમા વાટીને ચિત્ર ઉપર ચોપડુ આ અથવા
ચિત્રરોગ મટાડીને ચામડીનો રંગ અસલના જેવો
કરવામા ઉત્તમ છે

કુડવ=સોજ તોલા

ક્ષારે સુદગ્ધે ગજલિન્ડજે ચ

ગજસ્ય મૂત્રેણ પરિક્ષિતે ચ ।

દ્રોણપ્રમાણે દશભાગયુક્ત

દત્તમા પચેદ્વીજમવલ્ગુજાનામ્ ॥૧૪॥

શ્ચિત્ર જયેચ્છિક્ષણતા ગતેન

તેન પ્રલિમ્પન્ વધુશઃ પ્રચૂટમ્ ।

કુષ્ઠ મયં વા તિલકાલક વા

યદ્વા ઘ્ણે સ્વાદધિમાંસજાતમ્ ॥૧૫॥

ઘાથીના લીંડાને સારી રીતે બાળીને એની ભસ્મ
માથી કરવો ક્ષાર એક દ્રોણ લેવો અને તેને ઘાથીના
મૂત્રમા ઓગાળવો પછી ક્ષારના પ્રમાણમા દશ ભાગ
જેટલા બાવચીના બીજ તેમા નાખીને તેને ચપલા
તે જ્યારે બરોબર ચોપડવા જેવા ચીકણા થાય, ત્યારે
તેને ઉતાપને દુડુ કરવું પછી ઘોળા કોઠને (મુકા
અથવા વગેરેથી) ખૂબ ઘસીને તે ઉપર એ લેપ
ચોપડવો, એથી ઘોળા કોઠ મટે છે, તેમ જ એ લેપથી
કુષ્ઠ, મપ, તિલકાલક ૨ ને પ્રભામાં થયું અધિમાન એ
સર્વે રોગ મટે છે

મહાતકં દ્વીપિસુધાર્ષમૂલ

ગુણાફળં ઝૂપગશાઙ્ગવર્ણમ્ ।

નુત્ય સકુષ્ઠ લવણાનિ પચ્ચ

ક્ષારદ્વય લાઙ્ગલિકાં ચ પસ્તવા ॥૧૬॥

સ્તુગર્કંદુગ્ધે ઘનમાયસસ્ય

શલાકયા તદ્વિદધીત લેપમ્ ।

કુષ્ઠે કિલાસે તિલકાલકેષુ

મયેપુ દુર્તામસુ ચર્મકેષુ ॥ ૧૭ ॥

ખિવામા, વિરો, ઘોરનું મૂત્ર, આકડનું મૂત્ર,
ચમીડીઓ, મૂર્, પીપર, મરી, રાખનું મૂર્, મોતમુખ,
ઉપલેટ, પાવ ૨૫મ, ૬૪માર, તાજખાર, કાચાલી એ

સર્વને લોહના વાસણમાં નાખીને ઘોરના તથા આકડા ના દ્વધમાં લાડુ થાય એવો પાક કરવો પછી સળી વડે તેનો લેપ શિવ ઉપર કરવો તેથી કુકરોજ, કિલ્વાસ, તિલકાક, અધિમામ, હસ અને ચર્મકીવ રોગ મટે છે

ધોળા કોટનું દુઃસાધ્યપાણું

શુદ્ધયા શોણિતમોક્ષે-

વિરૂક્ષણેર્ધક્ષણેશ્ચ સક્નૂનામ્ ।

શિવેન કસ્યચિદેવ પ્રશામ્યતિ ક્ષીણપાપસ્ય ॥૧૮॥

જે માતૃમના પાપનો ક્ષય થયો હોય છે, તેવા કોઈક નો જ ધોળા કોટ, વમન, વિરેચન વગેરે શોધનથી, હસ ખાલવાથી, શરીર વાળું પાડવાથી અને આધુ ખાવા થી થમે છે, મટે છે

इति शिवचिकित्सितम् ।

શિવ અને કૃમિ(કરમિયા)ની ચિકિત્સા સમાપ્ત છે, મટે હવે કૃમિચિકિત્સા કહેવાનો સમાપ્ત કરતા ગ્રંથ કાર કહે છે કે,

अथ कृमिचिकित्सितम् ।

કૃમિ(કરમિયા)ની ચિકિત્સા

સ્નેહન, સ્નેહન, દોષને નાશિત કરવા, નિદ્રા,

વમન, વિરેચન, પેષા, અનુવાસન

જિજ્ઞાસિન્ને શુદ્ધક્ષીરમ્સ્યાષ્ટે. કૃમિણોદ્ધરે ।

उल्लिखितकृमिके शयनीं तां सुलोपिते ॥૧૯॥

સુરસાવિગળં મૂત્રે ક્ષાયયિત્વાઽર્ધગારિણિ ।

તં કપાય કળાગાલકૃમિનિત્કલ્કયોજિતમ્ ॥૨૦॥

સતેલસ્વજિકાશ્વાર શુદ્ધાદ્વસ્તિ તતોદ્ધનિ ।

તસ્મિન્નેવ નિરૂઢ ત પાયયેત વિરેચનમ્ ॥૨૧॥

ત્રિગુલ્કલ્કં ફલકળાકળાયાલોહિતં તતઃ ।

ઝર્ગાંધ.શોષિતે કુર્વાંપચ્છકોલયુત કમમ્ ॥૨૨॥

ફટ્ટિત્કલ્કાયાણાં કળાયે. પરિપેષનમ્ ।

કાલે વિદ્વક્તેલેન તતસ્તમાનુવાસયેત્ ॥૨૩॥

કૃમિલેનવાયાના ઉત્તેને પ્રથમ સ્નેહન કરવો-

ને સ્નેહન કરવું, પછી સેક કરીને પલ્લેવે આપવો

પછી તેને ઝીર, દૂધ, આખમાં વગેરે ખવડાવીને તેના

ઉત્તેમાં કૃમિનો તથા કૃમિ ઉત્તેવ કરવા, એટલું

કરી પછી તે પતે તેને તિથાને ઘીમાં દહીને નાખવા

મૂત્રમાં નાખવું પછી નાખીને ગુલ્ફદિ નાખનાં બોયે

તેમાં નાખીને તેના કચાવ કરવા તે કચાવમાં પીપર,

મીઠા અને ચર્મનને ક-ક નાખવો તથા તેના તેવ

અને તાજાખાર મેરડીને બલિ આપવો એ રીતે

નિરૂક્ષણસ્તિ આપેલા તે રોગીને તે જ દિવસે મીઠા તથા પીપરના કવાથમાં નસોદરનો ક-ક નાખીને વિરેચન આપવું એ રીતે ઉપશથી અને નીચેથી એટલે વમન અને વિરેચન વડે તેનું શોધન થયા પછી પાનકોવ(પીપર, પીપરીમૂળ, વિત્રો, ચવક, સુક) સહિત પેષા, વિરેષી વગેરે કમ કરવો તે પછી તીખા અને કડવા કવાથો વડે સેક કરવો પછી જ્યારે રોગીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થાય, ત્યારે વિડ અનેલ (વાવડિગથી તિલ કહેવા તે) વડે તેને અનુવાસન બલિ આપવી

આથાના કૃમિની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૨૩) થી ૩૨)

આચાર. ભોજન

શિરોરોગનિપેધોકમાચરેન્મૂયોગ્વનુ ।

ઉદ્વિકતિકકટુકમલ્પસ્નેહં ચ ભોજનમ્ ॥૨૪॥

આથાના કૃમિનો ઉપદ્રવ થયો હોય ના ઉત્તર

સ્થાનમાં પ્રિરોગપ્રતિષેધ અધ્યાયમાં (ઉ ન ૨૪ મા)

જે કરવાનું કહ્યું છે તે કરવું પછી ૨ નિવડ કરવા અને

તીખા દ્રવ્યવાળું તથા ઘોઘ સ્નેહવાળું ભોજન કરવું

વિદ્વક્ષણામારચપિપ્પલીમૂલશામ્ભિઃ ।

વિનેલસ્વજિકાશ્વારેયંયામું તલ્કસાધિતામ્ ॥૨૫॥

તેમ જ વાવડિગ, પીપર, મરી, પીપરીમૂળ, તર

ગવો અને તાજાખાજ એ બીધથી વડે છાતમાં નિલ

કરેલી થવાનું પીરી

રહં શિરીશ્વકિણ્ણીશ્વારિમદ્વકંઠેનુકાલ્ ।

પલાશનીત્રવન્તરપ્તિકાદ્વા પૃથક્ વિનેલ્ ॥૨૬॥

સક્ષોદ્રં, સુરસાદીન યા

લિલ્લાક્ષોદ્રયુતાન્ પૃથક્ ।

તર રી, નવ્લી, ચીમરો, ડોની (એટલે કમકાતો),

એમનો તલ પીચ, ૨ થા આખવના બોજ, પગડ

કરના એમાના નમે તે એકનો તલ મર નારે પીચ.

અથવા નુ-લિલ નવ્લી બોધિમાથી જે મને તે

એકન બધે તથા મટડું.

મૂર્ધ

શતરુદ્યોઽભ્યપિર્ચુર્ણં વિદ્વક્ષણાધમાધિતમ્ ॥૨૭॥

કૃમિમાન મનુના લિલાદ્વાધિતં યા ચારસેઃ ।

ધાત્રી યાદના મૂર્ધને સે વમન ચર્મનના

કચાવમાં ભાવના આપીને કૃમિનાચામને તે મૂર્ધ

મધ તાપે પાટડું અથવા ધાત્રી યાદને વિદ્વક્ષણ

કચાવના પટ દહીને તે બધે તરે પાટડું

નિદ્રા

શિરોગતેષુ કૃમિનુ ચૂર્ણે પ્રથમન ચ તત્ ॥૨૮॥

જે કૃમિ માથામા થયા હોય તે તે જ યુર્ણનું
(ઘોડાની લાદના યુર્ણને વાવડિંગના કવાચના કે ત્રિકુળા-
ના ૫૮ દઈને તૈયાર કરેલા યુર્ણનું) નસ્ય નાકમાં ફૂંકવું.

અનન્યાન

આયુર્કર્ણાકિસલયૈઃ સુપિષ્ઠૈઃ પિષ્ઠમિષ્ઠિતૈઃ ।

પક્ત્યા વૃણલિકાં લાદેદ્દાન્યામ્લં ચ પિષ્ઠેદ્દનુ ॥૨૧

સપચ્ચકોલલવળમસાન્નં તકમેવ વા ।

ઉદરકનીનાં પાદ્યને સારી રીતે બાંધીક વાટીને
તેમા ચોખાનો લોટ મેળવીને તેની નાની પૂરી જેવડી
શેટલી કરવી અને પછી તેને પકવ કરીને ખાવી તથા
તે ઉપર ધાન્યામ્લ (કાજીની ખટાઈ) પીવી, અથવા
પચકોલ અને સિધવ નાખીને પાતળી છાશ પીવી
નીપમાર્કવનિર્ગુણ્ડીપહ્લેષ્વવ્યયં ચિધિઃ ॥ ૩૦ ॥

વિઙ્ગજ્ઞર્ણમિષ્ઠૈર્વા પિષ્ઠૈર્મધ્યાન પ્રકલ્પયેત્ ।

ઉપર જે ઉદરકનીના પાદ્યનો વિધિ કહ્યો તે જ પ્રકારે
કદબ, બાગરે અને નગોડના પાદ્યનો પણ વિધિ છે
આર્થાત્ એ ત્રણમાંથી જેના પાદ્ય મળે તે વાવીને તેની
લોટમાં શેટલી કરીને ખાવી અને તે ઉપર ધાન્યામ્લની
ખટાઈ બથવા પચકોલ અને સિધવ નાખીને પાતળી
છાશ પીવી તેમ જ વાવડિંગનું યુર્ણ લોટમાં મેળવીને
તેના શેટલી વગેરે ભ્રમ્ય બનાવવા (અને તે ખાવા)

પીવા માટે અને બસિત માટે તેલ

વિઙ્ગજ્ઞત્તુલ્યુકમર્ધાશિરાતપે સ્થિતમ્ ॥૩૧॥

દિનમારુપ્કરં તૈલં પાને વસ્તો વ યોજયેત્ ।

સુરાહસલસ્નેહં પૃથગેવ ચ કલ્પયેત્ ॥૩૨॥

ભિલામાના તેલમાં એ તલથી અડધી વાવડિંગની
દાળ (ફાડિયા) ભેળવવી તથા તેને એક દિવસ તડકામાં
રાખવું એ તેલને પીવામાં રાત્રે અસ્તિમા વાપરવું એ
જ પ્રમાણે દેવદારના તેલનો, તેમ જ સરલ વૃક્ષ (તેલિયો
દેવદાર) ના તેલનો પણ જુદો જુદો વિધિ સમજવો.

અર્જુનમાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિની ચિકિત્સા

પુરીપજેષુ સુતરાં દયાદ્વસ્તિરેચને ।

ગામારી કૃમિ ઉત્પન્ન થયા હોય તે સારી
રીતે બસિત આપવી તથા વિરેચન આપવું

કફના કૃમિની ચિકિત્સા

શિતોચિરેત્ વર્મં શમનં કફજનમસુ ॥ ૩૩ ॥

કફી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિરોગમાં શિતોચિરેચન,
નસી, વચન એવર રાત્રે ઘસન તૈયાર આપવું

લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિની ચિકિત્સા

રત્નજાનાં પ્રતીકારં કુર્ણાકુષ્ઠચિકિત્સિતાત્ ।

લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિનો ઉપાય કુર્ણ-
રોગની ચિકિત્સામાં (ચિ. અ. ૧૮, શ્લોક ૮૦૫,
૮૧ માં) કહ્યા પ્રમાણે કરવો.

કુંવાડાં ખાઈ જનાર કૃમિના ઉપાય

ઇન્દ્રલુપ્તવિધિશ્ચાત્ર વિધેયો રોમભોજિપુ ॥ ૩૪ ॥

રાત્રે કુંવાડાં ખાઈ જનારા કૃમિનો ઉપાય ઉત્તર-
સ્થાનમાં શિરોરોગપ્રતિષેધ કહ્યો છે, ત્યાં (અ. ૨૪ શ્લોક
૨૮ માં) ઈન્દ્રલુપ્તરોગનો વિધિ બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે
કરવો.

કૃમિરોગમાં અપથ્ય આહાર

શ્ચીરાણિ માંસાનિ પૂતં ગુડં ચ

દધીનિ શાકાનિ ચ પર્ણવન્તિ ।

સમાસતોડસ્લામધુરાન રસાંશ્ચ

કૃમીન્ જિહ્વાસુઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૩૫ ॥

જે માણસને કૃમિઓનો ત્યાગ કરવો હોય અર્થાત્
કૃમિરોગમાંથી બચવું હોય અને કૃમિરોગ મટાડવો હોય,
તેણે અનેક પ્રકારના દૂધ, અનેક પ્રકારના માસ, ઘી,
ગોળ, દહીં અને પાદ્યવાળાં થાક(બાછ) તલવા,
ટૂકામાં ખાટા અને મધુર રસ તજવા, ખાવાપીવા નહિ.

શ્વયશ્ચદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને શિવ્રકૃમિ-

ચિકિત્સિત નામ વિદ્યોડ્યાયઃ ॥ ૨૦ ॥

અધ્યાય ૨૧ મોઃ વાયુના

રોગોની ચિકિત્સા

અચાનો વાતવ્યાધિચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વાતવ્યાધિ(વાયુના રોગ)ની
ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહા-
શિક્ષે નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

શુદ્ધ વાયુના રોગમાં અનેક રીતે સ્નેહન, સ્વેદન

કેવલં નિરુપસ્તભામાદો સ્નેહેત્વપાચેત્ ।

વાયુ સર્પિર્વેસામજ્જતૈલપાનેતરં તતઃ ॥ ૧ ॥

સ્નેહશ્ચાન્તં સમાશ્વાસ્ય પયોમિઃ સ્નેહયેતુનઃ ।

યૂર્ષ્યર્મ્યોદકાનુપરસૈર્વા સ્નેહસંયુતઃ ॥ ૨ ॥

પાયસઃ કૃષૈરઃ સામ્લલરુણઃ સાનુવાસનૈઃ ।

નાગૈસ્તર્પણશ્ચાદૈ સુક્તિર્ધૈઃ સ્વેદયેતતઃ ॥ ૩ ॥

સ્વશ્વજઃ સ્નેહસંયુકઃ શઙ્કરાદૈઃ પુનઃ પુનઃ ।

શુદ્ધ વાયુનો રોગ નીચે કોઈ દેવદાર અપર

વિનાશી અને નિરાશ હોય, તો તેના ઉપચાર પ્રથમ સ્નેહ વડે નીચે પ્રમાણે કરવો તે માણસને ઘી, વસા, મઘ્ઘ અને તેવ પિત્તકાવવા પછી સ્નેહ ચૈવાથી કટાણે એટલે રોને દૂધ પાઈને એના કટાણે દૂર કરવા તથા તે પછી યુષ્મા ગ્રામ્ય પ્રાણી, જળચર પ્રાણી અને અનુપ દેશના પ્રાણીના માસરસમા સ્નેહ મેળવીને તે પાઈને તેને સ્નિગ્ધ કરવો અથવા ખીર, ખીચડી, એમ સ્નેહ મેળવીને ખાદ્ય અને ખાદ્ય રસ સહિત ખાવા રાપીને સ્નિગ્ધ કરવો, ૨ નુવાસન બંધિત આપીને સ્નિગ્ધ કરવો, પછી વાયુના નાશ કરે રોવા તર્પણ (ધાનુ વગેરેની નુમિ કરનારા) ૨ ન્નમા સારી પેઠે રો નાખીને તે ખાવા આપીને શેગોને સ્નિગ્ધ કરવો સ્નિગ્ધ કર્યા પછી શેગોને સારી રીતે તેલ ચોળીને (જ્યા પાતળાથી હોય તે સ્થળમા) સ્નેહવિધિમા કરેલા શકરાદિ સ્નેહમા સ્નેહ નાખીને તે વડે શેક કરીને તેને વારવાર સ્નેહ (પરસેવો) કાઢવો (ચરકસંહિતામા સુ. ૨૧ ૧૪ શ્લોક ઉટા ઘી ૬૩ સુધીમા શકર રાધવા શકર વગેરે શેકના તેર પ્રકાર આપેલા છે)

વાયુમાં અભ્યગ અને શેકથી ક્ષયદોઃ દૃષ્ટાત
સ્નેહાત્ સ્વિન્નમહં તુ ષર્કં સ્તમ્બં સવેદનમ્ ॥૪૥॥
યથેષ્ટમાનામયિતું સુલભમેવ હિ શક્યયતે ।

કેમ કે સ્નેહ ચોપડીને શેકેલુ અગ્ર, વાકુ હોય, સ્તમ્બ થઈ ગયેલુ (ગઢાઈ ગયેલુ) હોય અને તેમા વેદના થતી હોય, તોપણ (તેથી સ્નેહ ચોપડીને શેક કરવાથી) ઈચ્છા પ્રમાણે સહેલાઈથી (વેદના વિના) તે અગને વાળી શકાય છે

શુષ્કાણ્યપિ હિ કાષ્ઠાણિ સ્નેહસ્વેદોપપાદનૈઃ ॥૫૥॥
શક્યં કર્મણ્યતાં નૈતું કિંસુ ગાત્રાણિ ઝીઘતામ્
સૂકા વાક્યને પણ સ્નેહ (તેલ) ચોપડીને તથા વવાથી તેને વાળીને જેવી કઠોરગરી કરવી હોય તેવી કરવા શોગ્ય કરી શકાય છે, તો પછી સ્નેહ ચોપડીને શેક કરવાથી જીવતા મનુષ્યના રાગ વાળી શકાય રોગ્ય થું આશ્ચર્ય છે !

હર્પતોદગ્નયામામશોકસ્તમ્મમહાદયઃ ॥ ૬ ॥
સ્વિન્નસ્યાશુ પ્રશામ્યન્તિ માર્જૈર ચોપજાયતે ।

શરીરના રૂવાડા જીભ થતા હોય, શોષ ખોરાક જેવી પીડ થતી હોય, અંત ખોવાતું હોય, શોષે નકયો હોય, રાગ અકાઈ નર્મ હોય, અગ તકરબ થવા હોય તો તે તર્વે શેક કરવાથી થયો જાય છે અને અગ કોમળ થાય છે

વાયુમાં શેક કર્યા પછી સ્નેહના ક્ષયદોઃ

સ્નેહશ્ચ ઘાતૂર્ સંગૃહ્ણાન્

પુષ્પાત્યાદ્યુપયોજિતઃ ॥ ૭ ॥

ઘલમશ્નિવલં પુદ્ધિ પ્રાણાધ્યાસ્યામિવર્ધયેત્ ।

શેક કર્યા પછી વાયુના શેગોને સ્નેહન કરવાથી તેની સુકાઈ ગયેલો ધાનુઓને તકાળ પોષણ મળે તે અને તેના બળની તથા જઠરાગ્નિના બળની વૃદ્ધિ થાય છે, તે હૃદયુષ્ઠ થાય છે તથા તેના પ્રાણની વૃદ્ધિ થાય છે
અસલુત્ત પુનઃ સ્નેહૈઃ સ્વેદૈશ્ચ પ્રતિપાદયેત્ ॥૮॥
તથા સ્નેહમૃદૌ કોષ્ઠે ન તિષ્ઠન્નનિલામયાઃ ।

રોટલા માટે વાયુના શેગવામાનુ વારવાર સ્નેહન કરવુ અને શેક કરવો રો રીતે કરવાથી સ્નેહ વડે કોઠો કમળ થાય છે અને સ્નેહ વડે કોઠો કોમળ થયો એટલે વાયુના રાગ જીભા રહેતા નથી, અર્થાત્ નાથ પામે છે

વાયુમા શોષન ક્યારે કરવુ ?

યગ્નેતેન સદોષત્વાત્કર્મણ ન પ્રશામ્યતિ ॥ ૯ ॥

મૃદુભિઃ સ્નેહસયુકૈર્મૈપૈસ્તં વિશોધયેત્ ।

ઉપર જે સ્નેહન અને સ્વેદન કર્યા કહ્યુ તે કરવાથી પણ વાયુના રાગ દોષયુક્ત લાવાથી એમ નહિ, તો સ્નેહયુક્ત કોમળ ઔષધો વડે તેનુ શોષન કરવુ શોષન સ્નેહો

ઘૃતં તિલ્લકસિદ્ધં વા સાતલાસિદ્ધમેવ વા ॥૧૦॥

વયસેરણ્દત્તલ વા વિગ્નેદોષહર શિવમ્ ।

લોધરથી નિર્લ કરેલું ઘી, અથવા તાલેરથી નિર્લ કરેલું ઘી, અથવા દૂધ નાલે રેરેરડિયુ પીનુ, કેમ કે એ સ્નેહ દોષને હરતુ કરનારા તથા ક-પામુકારક (ગિતકર) છે

સ્નેહ વડે અનુચેમન કરવાનું કામ

સ્નિગ્ધામ્લલવળોષ્ણાધેરાહારેહિ મલક્ષિતઃ ॥૧૧॥

સ્નોતો યદ્વાસનિલ

હમ્પ્યાત્સમાત્તમનુલોમયેત્ ।

કેમ કે સ્નિગ્ધ, ખાટો, ખારો, ગરમ ઈત્યાદિ ખાવાર વડે પિત્ત અને કફરૂપો મન એકઠો થઈને સોતને પૂરી દે છે અને તેથી વાયુ રોગ્ય છે માટે વાયુનુ અનુચેમન કરવુ શોગ્ય છે

વાયુના નમજા રોગોના ઉપાયનો ક્રમ

દુર્ગ્લો યોગ્યિરેચ્યઃ સ્યાત્ત નિર્હૃદયપાચરેત્ ॥૧૨॥
દીપ્તે પાચનીર્યર્વા મોર્યર્વા તપુતેતરમ્ ।

સમુદ્રસ્થિત્યે ચામ્નો સ્નેહસ્વેદો પુનર્હિતો ॥૧૩॥

જે દુર્ગ્લ નામુદ્ય વિરેચન આપવા પોતે ન

હોય તેને વિરેચન ન આપતા દીપન અને પાચન નિરૂપજસ્તિ આપવી, અથવા દીપન અને પાચન ઔષધો સહિત ભોજન પદાર્થ તેને આપવા એ રીતે તેનું બરાબર ચોધન થાય અને તેનો જ્વરાગ્નિ જ્યારે પ્રદીપ્ત થાય, ત્યારે ફરીને તેને સ્નેહન અને સ્વેદન ઉપચાર વાગુ કરવા તે તેને હિતકર છે.

વાયુ હોઝીમાં હોય તો શું કરવું?

આમાશયગતે વાયો ધમિતપ્રતિમોજિતે ।

સુહામ્યુતા પઙ્કચરણં વચાર્દિ વા પ્રયોજયેત્ ॥૧૪
સન્નુશ્ચિતેઽમો પરતો વિધિઃ કેવલચાતિકાઃ ।

જો આમાશય(હોઝી)મા વાયુ કોષ્ઠો હોય તો રોગીને વમન કરાવીને અને પછી તેને ભોજન કરાવીને ગદ્યકા પાણી સાથે પડ્ધરણ રીષધો કે વચાર્દિ ગણ (સૂ. અ. ૧૫ સ્લોક ૩૫) ના ઔષધો આપવા સગ્રહ નામે ગ્રાથમા પડ્ધરણ ચોગ રા પ્રમાણે કહ્યો છે. —દારુહળદર, ઈન્દ્રજવ, કડુ, અનિવિષ, વિત્રો, પહાડમૂળ, એ ઔષધોનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને રાશરે એક પૈસાભાર (ખરેખર પ્રમાણ ૨/૫ તોલા છે) ગોમૂત સાથે પીવું એ ઔષધોથી તેનો જ્વરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય એટલે શુદ્ધ વાયુના રોગમા વિધિ કરવો.

ડૂંદીમાં અને ડૂંદી નીચેના વાયુનો ઉપાય

મગ્ધ્યાશ્ચામિપ્રવેશસ્યે સિદ્ધાન્વિત્ત્વશાલાહુમિઃ ॥૧૫
ઘસ્તિકર્મ ત્વધોનામેઃ શસ્યતે વાવપીડકઃ ।

જો ડૂંદીમાં વાયુ હોય તો કાના નાના બીલાની સાથે રાધેલા માછરા ખાવા રાખવા જો વાયુ ડૂંદીથી નીચે કોષ્ઠો હોય, તો ભસ્તિ રાખવી તથા અવપીડક ધૂતપાન (સૂ. ૪/૬ થી ૭) કરાવવું.

કોઠાના વાયુનો ઉપાય

કોષ્ઠગે ક્ષારચૂર્ણાયા હિતા પાચનદીપનાઃ ॥૧૬

કોઠામા વાયુ કોષ્ઠો હોય, તો પાચન અને દીપન ગુણવાળા ક્ષાર, ચૂર્ણ વગેરે દિતકર છે.

વાયુ હૃદયમા કોષ્ઠો હોય તેનો ઉપાય

હૃદયે પયઃ સ્વિરાસિદ્ધમ્

હૃદયમા કોષ્ઠેવા વાયુનો ઉપચાર સાચિપર્ણથી સિદ્ધ કરવું દૂધ પાઈને કરવો અર્થાત્ સાચિપર્ણના કંક નાખીને દૂધ ઉઠાવવું અને તે ઠડુ થયા પછી પીવા આપવું, તેથી હૃદયમા કોષ્ઠેવા વાયુ શાન્ત થાય છે.

માથામાં કોષ્ઠેવા વાયુનો ઉપાય

શિરોઘસ્તિઃ શિરોગતે ।

હૈદિકં તાવતં ધૂમઃ શ્રોત્રાદીનાં ચ તપ્તમ્ ॥૧૭॥

માથામાં શુદ્ધ વાયુનો રોગ હોય તો શિરોગતે આપવી શ્રેષ્ઠ છે, તેમ જ સ્નેહન, નસ્ય, ધૂમપાન અને કાન વગેરેમા તેલ મૂકીને તેનું તર્પણ કરવું.

આમરીમા કોષ્ઠેવા વાયુનો ઉપાય

સ્વેદાશ્વક્લનિવાતાનિ હૃદયં ચાત્રં ત્વગાશ્રિતે ।

વાયુ આમરીમા કોષ્ઠો હોય, તો વાયુ મટે એવું તેલ ચોળવા, શેક કરવો, પવન ન આવે રોવી જગ્યા મા રહેવું તથા હૃદયને હિતકર અને પ્રિય લાગે એવું રાગ્ન ખાવા આપવું.

હોઝીમાં કોષ્ઠેવા વાયુનો ઉપાય

શીતાઃ પ્રવેદા રક્તસ્યે વિરેકો રક્તમોક્ષણમ્ ॥૧૮

વાયુ હોઝીમા કોષ્ઠો હોય તો ઠંડા દેષ કરવા, વિરેચન રાખવું અને હોઝી કઠાવવું.

માંસમાં તથા ચરબીમાં કોષ્ઠેવા વાયુની ચિકિત્સા

વિરેકો માંસમેદઃસ્યે નિરુદ્ધા શામનાનિ ચ ।

માંસમા અને ચરબીમા વાયુ કોષ્ઠો હોય, તો વિરેચન રાખવું, નિરૂપજસ્તિ રાખવી અને થપન ઔષધો આપવા.

હાડકામાં અને મજ્જામાં કોષ્ઠેવા વાયુની ચિકિત્સા

વાહ્યાશ્ચ્યન્તરતઃ સ્નેહરસ્થિમજ્જાગત જયેત્ ॥૧૯॥

સ્નેહ ચોળીને બહારથી તથા સ્નેહપાન કરીને અદરથી, સ્નિગ્ધ થઈને હાડકામા અને મજ્જામાં કોષ્ઠેવા વાયુને છતવો.

વીર્યમા કોષ્ઠેવા વાયુની ચિકિત્સા

પ્રહર્ષાડ્યં ચ શુક્રસ્યે વલગુકરં હિતમ્ ।

વીર્યમા વાયુ કોષ્ઠો હોય તો રોગીને ખૂબ હર્ષ ઉત્પન્ન કરવો, તથા ન.૧ ર.ને વીર્યની વૃદ્ધિ કરે એવું અન્ન ખાવા આપવું.

વીર્યના માર્ગે રોગકોષ્ઠો હોય તેની ચિકિત્સા

વિરક્તમાર્ગે દૃષ્ટ્વા તુ શુક્રં વ્યાહિરેચનમ્ ॥૨૦॥
વિરિક્ત પ્રતિશુક્રં ચ પૂર્વાક્તાં કારયેત્કિંચામ્ ।

વીર્યના માર્ગે રોગકોષ્ઠો છે એમ જોવામા આવે તો રોગીને વિરેચન રાખવું તેને જુવાન થયા પછી અને ભોજન કતવ્યા પછી ઉપર કહેલો વિધિ કરવો, વર્તાતે તેને હર્ષ ઉત્પન્ન કરવો તથા તેનું ન.૧ ર.ને વીર્ય વધે એવું ભોજન આપવું.

જર્ભ અને માત્રક વાયુથી શુક્રમાં હોય તેનો ઉપાય

ગર્ભે શુષ્કે તુ વાતેન વાલાતાં ચ વિગુપ્તતામ્ ॥૨૧॥
સિતાકાદમ્યમ્પ્રયુક્તઃ સિદ્ધિમુન્યાપને પયઃ ।

વાયુ વડે ગર્ભ સુકાઈ ગયા હોય અથવા વાયુ વડે બાળકો સુકાઈ જતા હોય, તો તેમને સાકર, શીવસુના ફળ અને લેહીમળ એ ઔષધો વડે સિદ્ધ કરવું દૂધ ગર્ભની તથા બાળકોની પુષ્ટિ કરવા માટે પણ

સ્નાયુ, સાધા અને શિરામાં પહોંચેલા વાયુનો ઉપાય સ્નાવસ્થાશિરાપ્રાપ્તે સ્નેહદાહોપનાહનમ્ ॥૨૨॥

સ્નાયુ, સાધા અને શિરાઓમાં વાયુ હોય તો ત્યાં સ્નેહ ચોળવો, ઘમ દેવો અને બધારસુ (પાટીસ) બાધવું

સકોવાઈ જથેલા અગ્ર ઉપર અભ્યગ્ર તૈલં સસ્ત્રકાચતેઽભ્યગ્રા માપસ્તેન્ધવસાચિતમ્ ।

વાયુ વડે અગ્ર સકોવાઈ ગયું હોય તો અડદ અને સિંધવથી સિદ્ધ કરેલું તેલ ચોળવું

લોહી વણી જવાથી થયેલા વાયુની ચિકિત્સા મારગધૂમલવ્રણતૈલૈર્લેપ્ય ક્ષુતેઽસ્રુજિ ॥૨૩॥

જો લોહી વણી જવાથી વાયુ થયો હોય તો તે ઉપર ધરમાતો ધુમાલ, સિંધવ અને તેલનો લેપ કરવો

બહેર મારેલા અને અમળાટવાળા અંગની ચિકિત્સા ક્ષુતેઽન્ને વેષ્ટયુકે તુ કર્તવ્યમુપનાહનમ્ ।

જો અંગ બહેર મારી ગયું હોય તથા તેમાં અમળાટ થતો હોય તો બધારસુ (પાટીસ) બાધવું

હવે જે રાગો 'વાતવ્યાધિ' (વાયુના રોગો) ના નામથી ઓળખાય છે તેની ચિકિત્સા ખતાવે છે

શુદ્ધ વાયુના અપતાનકેનો ઉપાય (શ્લોક ૨૪ થી ૩૪)

કેવા અપતાનક વાયુમાં તરત ઉપાય કરવા? અપાપતાનકેનાર્તપ્રસસ્તાક્ષમવેપનમ્ ॥૨૪॥

મસ્તકપ્થમેદૂમસ્વેદઃ બહિરાયામગ્નિતમ્ । મજ્જદ્વાયાદિતિનં ચને ત્વરિત સમુપાચરેત્ ॥૨૫॥

જો માથાસોને અપતાનક વાયુ થતો હોય તે માથાનું નેત્ર સ્થાનથી ચર્ચિત ન થયું હોય, તે કપનો ન હોય, તેની મૂત્રેન્દ્રિય સ્પન્ધ ન થઈ હોય, તેને બાહ્ય રાયામ ન થયો હોય, તે ખાટલા ઉપર (ત્રિજાના ઉપર) થતો ન પછડતો હોય, અર્થાત્ જેને ઉપદ્રવરૂપિન અપતાનક વાયુ હોય તેમાં ઉપાવજે ઉપાય કરવો

સ્નેહન, ચેક, નરસ અને અચ્છપાન તથા પ્રામેય સુશ્નિધિસિદ્ધાન્તે તીક્ષ્ણનાયનમ્ । સ્તોતોવિશુદ્ધયે સુચ્ચાદચ્છપાન તતો ધૂતમ્ ॥૨૬॥

વિદાપાદિગણકાથદધિકીરરસૈઃ શૂતમ્ । નાતિમાત્ર તથા વાયુર્ચામોતિ સહસૈવ વા ॥૨૭॥

રાષ્ટાતાનક વાયુવાળા રોગોને પ્રથમ સારી રીતે સ્નિગ્ધ કરીને તેને ચેક કરીને ત્રિકટુ વજરનું તીક્ષ્ણ નરસ તેને ફૂટવું, તેથી સોતની શુદ્ધિ થાય છે તે પછી વિદાપાદિ ગણ (સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૮) નો કવાથ લીધી ચોળવો લઈને તેમાં ઘી તથા તેની બસોબસ દહીં, દૂધ અને માતરસ નાખવો. પછી તેને સિદ્ધ કરવું એથી વાયુ અતિશય વ્યાપી જતો નથી, તેમ વાયુ એકાએક પણ વ્યાપી જતો નથી.

વાયુનાથક સિદ્ધ મહાસ્નેહ કુલ્લયચકોલાનિ મદ્રદાર્યાદિકં ગળ્યમ્ । નિ.કાર્યાનાપ્રમાસં ચ તેનામ્લૈ. પયસાઽપિ ચ ॥૨૮॥

સ્વાદુસ્તકન્ધપ્રતીવાપ મહાસ્નેહં વિપાચયેત્ । સેકાશ્ચન્નવાગાહાન્નપાનનસાનુવાસનૈઃ ॥૨૯॥

સ હન્તિ વાતં, તે તે ચ સ્નેહસ્વેદાઃ સુયોજિતાઃ । કળથી, જવ, બોર, ભદ્રાલવાદિ ગળ્યના ઔષધો

(સુતસ્થાન, અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૫), તથા અનૂપ દેશના પ્રાણીનું માસ, એ સર્વને કવાથ કરીને તેમાં પાન્યાન્ધ વજરે ખટાઈ નાખવી તથા દૂધ નાખવું

પછી તેમાં મહાસ્નેહ (ઘી, તેલ, વન, મળ્લા) નાખીને તેમાં મધુર વર્ણના ઔષધો (સૂ. અ. ૧૦, શ્લોક ૨૨ થી ૨૪) નો કક ધ્રિતવાપ તરીકે નાખવો.

એ રીતે પકવ (સિદ્ધ) થયેલા મહાસ્નેહ ચેક કરવામાં (સિંચન કરવામાં), અભ્યગ્રમાં (થતોરે ચોળવામાં), આવ્રાપમાં (તેમાં થતોર લોહી રાખવામાં), અને

સાંધે ખાવામાં, પીવામાં, નન્દ તરીકે અને અનુવાસન કરવામાં વાપરવો. એથી વાયુનો નાશ થાય છે. વધી પૂર્વે કહેલા તે તે સ્નેહ અને સ્વેદનો બહાર ઉપરોળ કરવાથી તેઓ પણ વાયુનો નાશ કરે છે

આનમ લાવવા માટે અરણીઃ અને પ્રપમન નરસ

વેગાન્તરેપુ મૂર્ધાનમસ્રુચાસ્ય રેચયેત્ ॥૩૦॥ અવર્ષાદિઃ પ્રથમનેસ્તીક્ષ્ણઃ શ્લેષ્મનિર્બહ્નઃ ।

શ્વસનાસુ વિમુક્તાસુ તથા સઘ્રા સ વિન્દતિ ॥૩૧॥ વાયુનો એક વે । આળા પછી બીજો વે । આને

તેડવામાં (જે વેનની વચમાં જે અંતર રાગ તેમાં) વારવાર ને રાત્રીના નાકમાં કરીને કાઢી કાઢી બેરડા, અત્યંત તીક્ષ્ણ - રાષીડ નરસ ફૂટવાથી માથાને

વિદેવન આપવું તુક, મરે, દંત્યુદિ અત્યંત તીક્ષ્ણ એવા ચેનોના નાકમાં ફૂટવાથી બહારનાં રોગો વાત

ની સૂક્ષ્મ નાદીઓમાથી કફનો નાશ થાય છે, અને એ ગતે શ્વાસની સૂક્ષ્મ નાદીઓમાથી કફ નીકળી જઈને તે ખૂંટી થાય છે એટલે રોગીને સજ્ઞા (બાન) રાખે છે

અપત્તાનક્રમાં ધી

સૌવર્ચલાભયાધ્યોપવિદ્ધં સર્પિશ્ચલેડધિકે ॥૩૧૩॥

સચળ, હરડે, સૂઠ, પીપર, મરી, રો પાન ઔષધ થી સિદ્ધ કરેલુ ધી રાષ્ટિક વાયુવાળા અપત્તાનક્રમા રાખવુ

પલાદકં તિલ્લકતો વરાયા:

પ્રસ્થં પલાંશં ગુરુપચ્છમૂલમ્ ।

સૈરણ્ડસિંહીત્રિવૃતં ઘટેડપા

પસ્તા પચેત્વાદશતેન તેન ॥૩૨॥

વઘ્નઃ પાત્રે યાવશ્કાર્ત્ત્રિવિલ્લે:

સર્પિ પ્રસ્થં હન્તિ તત્સેવ્યમાનમ્ ।

વુદ્યાન્ વાતાનેકસર્વાક્કસસ્થાન્

યોનિધ્યાપદ્ગુલ્મવધ્માદિરં ચ ॥૩૩॥

લોધર બત્રીસ તોલા, ત્રિકૃષ્ણ ચોસઠ તોલા, બીલી ચાર તોલા, અરણી ચાર તોલા, રાવલો (એટલે મોટો અરજૂસો) ચાર તોલા, પાણ ચાર તોલા, કાશમરી ચાર તોલા, એરડમુળ ચાર તોલા, રીંગણી ચાર તોલા અને ગ્લેસ્ટર ચાર તોલા એ સર્વે ઔષધોને રોક ટ્રોસ (૧૪ તોલા) પાણીમા ચોથા ભાગનું પાણી રહેતા સુધી જાળવા પછી ક્વાથને ગાળી લઈને તેમા એક આઠક (૨૫૬ તોલા) દહીં નાખવુ અને જવખાર બાર તોલા નાખવો એ સર્વમા (૬૪) તોલા ધી નાદીને સિદ્ધ કરવુ એ ધી સેવવાથી એક રાગમા કે સર્વાંગમા રહેલા દુષ્ટ વાયુના રોગ, વૈનિરોગ, જોળા વધરાય અને ઉદરરોગ એ સર્વ મટે છે

વિચિતિતલ્લકવગ્નેયો શ્મ્યાકાશોઋયોરપિ ॥૩૪॥

જે પાછળ (શ્લોક ૩૨, ૩૩) તિલ્લકધૂતનો વિધિ કહ્યો છે તેવા જ વિધિ ગરમાણાનું અને આસો પાલવનું ધી સિદ્ધ કરવાનો બાકેલા રાષ્ટીત ગરમાણાની કે આસોપાલવની રાતરજાલ બત્રીસ તોલા લેવી અને બીજા ઔષધો તિલ્લકધૂતમા કઢા પ્રમાણે લેવાં અને એ જ રીતે ધી સિદ્ધ કરવુ રો ધી પણ તિલ્લકધૂત જેવા ગુણ આપે છે (મૂળમા શ્મ્યાક શબ્દ છે તેના સર્થ અરજુદાન મહાનિલ કહે છે અને નિષદુ રત્નાકરનો કર્તા 'મોટો ગરમાણો' કહે છે)

અપત્તાનક્રનો ઉપસહાર

ચિકિત્સિતમિદં કુર્યાચ્છુદયાતાપતાનકે ।

સમુદ્ધોષે સંસ્ટં

એ પ્રમાણેના ઉપચાર થુદ્ધ વાયુથી થયેલા અપત્તાનક રોગમા કરવા જ્યારે અપત્તાનકમા બે દોષ કે ત્રણ દોષ ભેગા કોયેલા હોય, ત્યારે તે તે દોષની ભેગી ચિકિત્સા કરવી

કફ્યુકત અપત્તાનકનો ઉપાય

ચૂર્ણયિત્વા કફાન્વિતે ॥૩૫॥

તુમ્બુરુખ્યમયા હિઙ્ગુ પોષ્કર લવણત્રયમ્ ।

યવક્ષાત્યામ્બુતા પેયં હૃત્પાશ્ચાત્પતન્નકે ॥૩૬॥

હજ્જ સૌવર્ચલં શુષ્કી વાડિમં સાલ્લવેતસમ્ ।

પિવેદ્ધા શ્લેષ્મપવનહૃદ્રોગોક્ત ચ શસ્ત્યે ॥૩૭॥

જે રાપતન્નક રોગ કફ્યુકત હોય તેા ધાણ, હરડે, પીપર, પુષ્કરમૂળ, વિધિવ, સચળ, બિડલવણ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને જવના ક્વાથરૂપી જળમા પીવુ રાપતન્નક વાયુમા હૃદય રાને પાસામા વેદના થતી હોય તો, વિન, સચળ, સૂઠ, દાડમ, રામ્બવેતસ, રો સર્વનું ચૂર્ણ જવના ક્વાથના પાણીમા પીવુ, રાયવા કફવાતથી થયેલા હૃદયના રોગમા જે ઔષધ કહેવા છે તે પણ અહીં શ્રેષ્ઠ છે

અંતરાયામ અને બહિરાયામની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૭ થી ૪૦)

આયામયોરદિત્વદ્વાહ્યામ્યન્તરયોઃ ક્રિયા ।

તૈલદ્રોણ્યં ચ શયનમાન્તરોડન્ન સુદુરતપ્ ॥૩૮॥

આઆયામ રાને રાતરાયામની ચિકિત્સા બંદીત વાયુના જેવી કરવી આયામ વાયુવાગાને તેથી ભરણ વાતપ્રમા સુવારેલા રો બે આયામમાથી અંતરાયામ વાયુ મટવો મહાકદમ છે, અર્થાત્ તે અંત ક્રમનાય છે

બાહ્ય આયામના લક્ષણ

વિવર્ણદન્તવદનઃ શ્વસ્તાન્નો નપ્ચેતનઃ ।

પ્રસ્વિગ્ધં ધનુષ્કમ્બી દશરાજ ન જીયતિ ॥૩૯॥

જે આયામવાળા રોગીના દાંત અને મુખ વિવાર્ણ થઈ ગયેલા હોય, રાષ્ટીત તેનો રંગ બદલાઈ ગયો હોય, અને લગ્ની પડયા હોય, ભાન બનુ નહીં હોય, શરીર પરતેલા થતો હોય અને જે કામધની પેઠે વાકો વગી જતો હોય, તે રોગી દશ રાત ગુરી છવે નહિ (ધનુષ્કમ્બી=ધનુર ધાતુ તોય તેવો માનવ)

ઉપદ્રવરહિત આયામની ચિકિત્સા

વેગેષ્વતોડન્યાયા જીવેન્મન્દેપુ વિનતો જડઃ ।

લઙ્ગઃ કુપિઃ પશ્વહતઃ પદ્મલો ચિક્લોઽથવા ॥૪૦॥

દનુષ્કસે દનુક્ષિપ્તસ્વિપ્રો સ્વસ્થાતમાનયેવ ।

ઉન્નામયેચ કુશલધિષ્ઠકં વિવૃતે મુષ્ણે ॥૪૧॥
નામયેતંવૃતે શેષમેકાયામવદાચરેત્ ।

જે આયમ રોગવાળાને ઉપર (શ્લોક ૩૮, ૩૯) માં કહ્યા છે તેવા લક્ષણ ન હોય અને વેગ (રોગના હુમલા) ધીમા હોય તો તે રોગી છવે ખરે પપ્પુ તે વડે વળી જાય, ૪૦ થઈ જાય, પગે ખાડા થઈ જાય, હાથે ધૂલો થાય, એને પક્ષાઘાત થાય, એ સાથળમાથી પાગળો થાય, અથવા ગાંઠે થઈ જાય જે રોગીની હડપથી તેના સ્થાનમાથી ખસી ગઈ હોય તો હડપથીને પ્રથમ ક્ષિન્ન કરીને પછી અગ્નિ વડે તેને શેકવી અને પછી જે મો ઉધાડુ રહેતું હોય તો વેધો તે હડપથીને ઊંચી દબાવવી, જે મુખ બીરુંબુ રહેતું હોય તો હડપથીને નીચી નમાવવી એ રોગની બીજી ચિકિત્સા એકાયામ વાયુની ચિકિત્સા પકે કરવી

જિહ્વાસ્તંભની ચિકિત્સા

જિહ્વાસ્તમે યથાવચ્ચ

કાર્યે વાતચિકિત્સિતમ્ ॥ ૪૨ ॥

જે છબ ૪૦ થઈ જાય તો જેવી જેવી રોગની અવસ્થા હોય તે પ્રમાણે સ્નેહન, સ્વેદન વગેરે વાયુની ચિકિત્સા કરવી

અર્દિત વાયુ(અડદિયો વા)ની ચિકિત્સા

અર્દિતે નાવનં મૂર્ધ્નિ તૈલં ક્ષોત્રાક્ષિતર્પણમ્ ।
સજોકે ધમનં વાહરાગયુકે સિરામ્બઃ ॥૪૩॥

અર્દિત(અડદિયો વા)મા નાકમા સૂધવાનું (ફૂંકવાનું) ઔષધ આપવું; માથે તેલ ઘાલવું, આખ અને કાનમા તેલ મૂકીને તેનું (આખનું અને કાનનું) તર્પણ કરવું, જે અર્દિત વાયુમા સોજો હોય તો રોગીને વમન આપવું, જે બળતરા અને રાગ (રતાય) મુકત અર્દિત વાયુ હોય તો ફક્ત મોલવી

પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા

સ્નેહનં સ્નેહસંયુક્તં પક્ષાઘાતે વિરેચનમ્ ।

પક્ષાઘાત વાયુમા સ્નેહપાન કરાવવું તથા સ્નેહ ચોળવો. તેમ જ રોગીને સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપવું

અવબાહુની ચિકિત્સા

અવબાહૌ હિતં નર્યં સ્નેહશોત્તરપત્તિકઃ ॥૪૪॥

અવબાહુ નામે વાયુના રોગમાં નર્ય (નાકમાં સૂધવાનું ઔષધ) આપવું હિતકર છે તેમ ભાલન

કર્તા પછી સ્નેહપાન કરાવવું હિતકર છે (સગ્રહ નામે ગ્રંથમા કહ્યું છે કે જે રોગ સામ(અભયગો) હોય તો ઉપવાસ ૨૦ જ હિતકર છે)

ઊસ્તંભની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૪૪ થી ૫૪))

પૂખા ઉપચાર

ઊસ્તમ્મે તુ ન સ્નેહો ન ચ સંશોધનં હિતમ્ ।

શ્લેષ્મામમેદોવાદુર્યાયુષ્મ્યા સન્ધપણમ્પતઃ ॥

કુર્યાદ્દુષોપચારસ્ય યવશ્યામાકફોદ્રવાઃ ।

શાકંરલવળેઃ શસ્તા. કિચ્ચિત્તૈલજલો દ્યૌતૈઃ ॥

જાફ્ફલૈરશૃવૈર્માર્સેર્ધ્વમ્મોરિષ્ટપાયિનઃ ।

વત્સદાવિર્હરિદ્રાવિર્વંચાદિર્વા સલેન્ધ્રવૈઃ ॥ ૪૫ ॥

માઢ્યવાતે સુશામ્ભોભિઃ વેયઃ વહ્નચરણોડ્યવા ।

ઊસ્તંભ રોગમા શ્લેષ્મા (કફ), આમ ૨ને મેદ ઘણા હોય છે, માટે તેમા સ્નેહન હિતકર નથી, તેમ જ તેને શોષન ઉપચાર લાગુ કરવા પપ્પુ હિતકર નથી માટે કફ, આમ અને મેદનો નાશ કરે એ ૧ ઔષધ અને કિયા રોગીને મુક્તિથી લાગુ કરવાં તે લૂખા ઉપચાર કરવા, મધ ૨ને પાણીના અરિષ્ટ તે લૂખા, તથા જવ, સામો અને કોદરના ૨ાન્ન તેને ખાવા આપવા તે ૨ાન્ન સાથે લગારકે લવણ નાખીને તથા લગારકે તેલમા વધારેલા અને પાણીમા બાફેલા ઘાક આપવા. વળી તને જાગ્ય પ્રાણીઓનું માસ ખાવા આપવું, પપ્પુ તે સાથે ઘી આપવું નહિ ઊસ્તંભનો રોગ હોય તો વત્સકાદિ ગરુના ઔષધો અથવા હરિ દ્રાદિ ગરુના ઔષધો અથવા વન્દાદિ નામના ઔષધો એમાના ગમે તે રસકે ગરુના ઔષધોમા સિંધવ ભેગ વીને લગારકે ગરમ કરેલા પાણી સાથે તે પીવા ૨.૧૫૫ ૨.૨ ૨.૫૫૫મા પાછળ કાઢવું (શ્લોક ૧૮) પદ્ધત્તુ મૂર્ધ્નિ સિંધવ નાખેલા લગાર ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું

લિહ્યાક્ષોદ્રેણ વા શ્રેષ્ઠા ચઘ્યતિકાકળાઘનાત્ ॥

ક્લત્તં સમયુ વા ચઘ્યપરવાગ્નિસુરવાદગ્નમ્ ।

મૂર્જર્વા શીલયેત્પથ્યાં મુગ્ધુલું ગિરિસમ્મયમ્ ॥

અથવા ત્રિક્કશા, ચવક, કંડુ, પીપર અને મોષ, એનું ચૂર્ણ મધ સાથે બાટવું, રાશવા ચવક, ૫૦૦, રિત્રો, દેવદાર, ૨૪ ઔષધોના કંક મધ સાથે બાટવા, અથવા જોમુત્ર સાથે બરે પીત્તી, અથવા જોમુત્ર સાથે નૂગળ કે ચિચાલિત પીવા

ધ્યોવામિમુસ્ત્રિકલાવિદ્દૈર્મુગ્ધુલું સમમ્ ।

હાદન્ સર્વાન્ જયેદ્યાધીન્

મેદન્શ્લેષામવાતજાન્ । ૫૦ ॥

ત્રિકટુ, ત્રિત્રે, ગોષ, ત્રિક્ષા, વાપડિંગ, એ પાન ઔષધો સમાન લઈને તે સર્વના સરવાળા બરો બર ગુના લેવો. એ સર્વ એકત્ર કરીને ખાવાથી મેદથી, કફથી, આમથી અને વાયુથી લયેલા બધા રોગો મટે છે.

શામ્યત્યેવ કફાકાન્ત. સમેદસ્ક. પ્રમજ્જનઃ ।
ધારમ્બાન્વિતાન્ સ્વેદાન્ સેકાનુદ્વર્તનાનિ ચ ॥
કુર્યાદ્દિહાઘ મૂષાદ્યૈઃ કરક્ષ્ણફલસર્પેઃ ।
મૂલૈર્વાંડ્યર્કનકારીનિમ્બજૈઃ સસુરાદ્યૈ ॥ ૫૨ ॥
સક્ષોદ્સર્વપાપકાળોદ્વલ્મીકમૃત્તિકૈઃ ।

એ પ્રમાણે (પાછા કહ્યા પ્રમાણે) કિયાકમ કરવાથી કફમુકત તથા મેદમુકત વાયુ થમે છે વળી ભાર અને ગેમુત્ર રો બે વાના નાખેલા ઔષધથી શેક કરવે, સિંચન કરવું તથા પીકીની માફક નીચેથી જીવે ચોળવું વળી કરજના ફળ અને સરસવને નાખના મૂત્રમા પાટીને તેનો લેપ કરવા, અથવા આકાંડાનું મૂળ, અરછીનું મૂળ, લીમડાનું મૂળ, દેવદાર, સરતપ, અપ્કવ માટીના ગોળો, ગદડાની માટી, એ સર્વના મધ માથે લેપ કરવે.

કફક્ષયાર્થં ધ્યાયામે સછો ચૈન્નં પ્રવર્તયેત્ ।
હ્યલાન્યુલ્લહયેત્વારીઃ શક્તિઃ પરિશીલયેત્ ।
સ્થિરતોય સરઃ ક્ષેમ પ્રતિછોતો નદીં તરેત્ ॥
શ્લેષમેદ ક્ષયે ચાર્ત્રં સ્નેહાદીનચારયેત્ ।

ઊત્તેસ્તભ રોગવાળાને કફ અને મેદના નાશ કરવા માટે સહેવાનો વ્યાયામ (મહેનત, કસત) કરાવશે જેમ કે તેની પાસે સ્થળો ઓળનાવવા, તેની શક્તિ પ્રમાણે તેણે સ્ત્રીઓ ભોગવવી, જે સહેવારનું પાણી સ્થિર હોય તથા મગર વગેરેથી નિત્ય લેવું તેવા સલામતી ભરતા નહેવારમા તપવું, લગીમા પ્રવાહની સામે તરવું તે રીતે શ્રમ કરવાથી કફ અને મેદ ઓછો થાય એટલે તેને સ્નેહન વગેરે વાનું કરવું.

બાકીના વાતરોગોમાં ચિકિત્સાનું ધ્યાન

સ્થાનદૃષ્ટ્યાદિ ચાલોચ્ય કાર્યં શોષેષ્વપિ ક્રિયા ॥

બાકીના વાતરોગોમા પણ રોગનું રચન દુષ્ણ ધાનુ (નખાવગુ) વગેરેના વિશરકરિને યથાયોગ્ય ક્રિયા કરવી.

ઉંચા પ્રમાણે પાન ચાવી શકે એવો કચાલ

સત્ત્વરં સુરદાર સનાગર

સ્થપિતમમ્મસિ તૈલવિમિશ્રિતમ્ ।

પવનપીડિતદેહગતિઃ પિષન્

દુતવિલમ્બિતગો ભવતીચ્છયા ॥ ૫૬ ॥

વાયુવડે બેના દેહની ગતિ પીડાયેલી હોય તેણે કાંટાશોળિયો, દેવદાર અને સુઠ એને ઉકાળીને તેમાં તેલ નાખીને પીવું તેથી તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઉતાવળે અને ધીમે નાચી શકે છે.

વાયુનાથક ઉત્તમ ધી

રાક્ષામહોપઘ્નોપિવિપ્લોશટિપોઘ્નકમ્ ।

પિપ્લા વિપાચયેત્સર્વિવર્તરોગહરં પરમ્ ॥ ૫૭ ॥

રાક્ષા, સુઠ, ત્રિત્રે, પીપર, પટ્ક્યુરો, પુષ્કરમૂળ એટલા ઔષધોને ભારીક લસોટીને તેના કાંકથી વિપિ-પુરસર ધી પકવવું એ ધીથી વાયુના રાગ મટે છે.

વાયુના રોગો વગેરે રોગો માટે ધી

નિમ્વામૃતાનુવપટાલનિદિગ્ધકાન્તં

ભાગાન્ પૃથક્ દશ પલાન્ વિપચેદ્વટેડ્યામ્ ।

ઘણંશાશેપિતરસેન પુનશ્ચ તેન

પ્રસ્ય ઘૃતસ્ય વિપચેત્પિષુનાગલક્ષૈઃ ॥ ૫૮ ॥

પાટાવિઙ્ગુસુરદારગજોપકુલ્યા-

દ્વિક્ષાસ્નાગરનિશામિશિષ્વકુટૈઃ ।

તેજોવતીમરિચયસકદીપ્યકાશિ-

રોહિણ્યરુષ્કરવચાકળમૂલયુકૈઃ ॥ ૫૯ ॥

મંજિષ્ઠયાંતિવિપયા વિપયા યવાન્યા

સંજુલગુગુલુફલેરપિ પશ્ચસહ્લવેઃ ।

તત્સેવિત વિધમતિ પ્રયલ સમીર

સન્ધ્યસ્થિમજ્જગતમપ્યથ કુટુમ્બીદ્ ॥ ૬૦ ॥

નાઠીમણાશુદ્ધભગન્દરગણ્ડમાલા

જઙ્ઘર્સર્ગદગુલ્મગુદોત્થમેહાન્ ।

યક્ષ્મારુચિશ્વસનપીનસકાલશોફ-

હૃત્પાનકુરોગમદ્વિદ્રધિચારત્કમ્ ॥ ૬૧ ॥

એક દ્રોણ પાણી લઈને તેમા લીમડે, ગજે, અરજુલી, પટોળ, રીંતણી રો પ્રત્યેક ઔષધ ચારીસ ગાળીન તાલા નાખીને તેનો કચાલ કરવો. તે કચાલ ઉત્તરનાં -ઉત્કલના પાણી આઠમ બાને રહે ત્યારે તેમા નીચેનાં દ્રવ્યોનો કંક રોક એક તેવો નાખવો:-પાક્યમૂળ, વાપડિંગ, દેવદાર, ગળપીપર, લવખાર, માલખાર, પૂર્ણ હાજર, સુષ, લવક, ઉપચેટ, માલકાંડુલી, મરી કાંદાપત્ર, જામ્બીન, ત્રિત્રે, કટુ, પિત્તામાં, વચ, પીપર, મૂળ, મજ્જક, અતિવિર, કાંચલી, યવાની બલતેલ, એ સર્વમાં પીસ તેવા મુલ નૂનના નાખવો. પછી તેમાં ૬૦ તેલા ધી નાખવું પછી ઘીને સિદ્ધ કરવું એ રીતે

સિદ્ધ થયેલું ધી ધીવાથી અતિ બળવાન વાયુ હોય તે મટે છે એ વાયુ સાધારણમાં હોય, હાડકામાં હોય, મજ્જામાં હોય, તોપણ એ ધીથી મટે છે, એ જ પ્રમાણે સાધારણ, હાડકામાં કે મજ્જામાં કુદ થયો હોય તે પણ મટે છે વળી નારીવ્રણ, અર્બુદ, બગદર, કઠમાળ, શિર્ષવન્ત્રના (ગળાની હાતરીથી ઉપરના) તર્વ રોગ, ગુદમરોગ, હરસ, પ્રમેહ, શય, અરુચિ, દમ, સ્વેપ્નમ, ખાસી, શોષ, હૃદયના રોગ, મદરોગ, ગડ અને પાન રો સર્વે રોગ મટે છે

માથામાં કોપેલા વાયુમાં નસ્ય

ઘલાહિત્વશૂતે ક્ષીરે ઘૃતમણ્ડે વિપાચયેત્ ।
તસ્ય શુક્તિઃ પ્રકુઝો વા નસ્ય વાતે શિરોગતે ॥૬૨॥
બળદાણા રાને બીલા રો બે ઔષધો નાખીને ઉઠાળેલા દૂધમાં ઘૃતમઠ પકવ કરવો તે સિદ્ધ થયેલા ઘૃતમઠમાંથી બે તોલા કે ચાર તોલા ધી સૂધવાથી (નસ્ય લેવાથી) માથાના વાયુ મટે છે

શુદ્ધ વાયુમાં પચાનસ્ય

તદ્વત્સિદ્ધા વસા નકમસ્ત્યકૂર્મચુલુકજા ।
વિશેષેણ પ્રયોક્તવ્યા કેવલે માતરિશ્વનિ ॥૬૩॥
ઉપર જેમ બળદાણા અને બીલામાં સિદ્ધ કરેલા દૂધમાં ધીનો મઠ સિદ્ધ કરી સૂધવાનો કલો છે, તે જ પ્રમાણે મગર, મત્સ્ય, કાચબો કે છાણમગરીની વલા બળદાણા અને બીલા નાખીને ઉઠાળેલા દૂધમાં સિદ્ધ કરીને શુદ્ધ વાયુવાળાને ખાસ કરીને સૂધવા આપવો, અર્થાત્ શુદ્ધ વાયુ ઉપર રો વસાનુ નસ્ય નાસો ગુણ કરે છે

વાયુના બધા રોગ મટે તેવ

જીર્ણે પિષ્ણ્યાક પચ્ચમૂલં પૃથક્ ચ ।
કાર્ણ્યં પચ્ચાયાધ્યામેકતસ્તૈલમાગમ્ ।
ક્ષીરાદયંશ પાચયેત્તેન પાના-

ઘ્રાતા નસ્યેયુઃ સ્થેમ્ભયુક્તા વિશેષાત્ ॥૬૪॥

જૂના મોગ અને પ્રયમણ એ મેનો બુદ્ધો બુદ્ધો ક્વાથ કરવો પછી બને ક્વાથ ભેગા બરીને બે ક્વાથ ની બરોબર તેમાં તેલ નાખવું, તથા તેલ કરતા આઠ ગણુ દૂધ નાખવું પછી તેનો પક કરવો (સિદ્ધ કરવું) ત્યારે તેલ મિલ્લ થાય (તેલ માત્ર શેષ રહે) ત્યારે તે તેલ ગાળી લેવું એ તેલ પીવાથી બધા પ્રકારના વાયુના રોગ મટે છે અને કપ્યુકન વાયુનો જેન તોય તે તે ખાત મટે છે

પ્રધારિણીતુલાકવાયે તૈલપ્રસ્યં પયઃસમમ્ ।
દ્વિમેદામિશિમશ્ચિષ્ઠાકુષ્ઠરાસ્નાકુચન્દનૈઃ ॥૬૫॥

જીવકર્મકાકોલીયુગલામરદાકમિઃ ।

કલ્કિતૈર્વિપચેત્સર્વમાદતામયનાશનમ્ ॥૬૬॥

ચાર સો તોલા પ્રસારણ વેલ લઈને તેનો ક્વાથ કરવો તેમાં ચોસક તોલા તેલ રાને તેટલું જ દૂધ નાખવું પછી મેન્ડા, મહામેન્ડા, સુવા, મઝક, ઉપલેટ, રાસ્ના, રતાળળી (રતત્યદન), જીવક, જ્યપભક, કકોલી, કીરકોલી રાને દેવદાર, રો રૌપધાનો કક તેમાં નાખીને તે તેલ મિલ્લ કરવું એ તેલ સર્વ પ્રકાર ના વાયુના રોગને મટાડનાર છે

સમૂલશાલસ્ય સહાચરદય

તુલા સમેતા દશમૂલતથા ।

પલાનિ પચ્ચાશદમીલતથા

પાદાવશેર્વ વિપચેદ્દૃડપામ્ ॥૬૭॥

તત્ત સેધનસકુપ્તહિમેલા-

સ્વૃષ્ઠિયદ્ગુમલિકામ્પુશિલાજૈઃ ।

લોહિતાનલદ્લોહસુરાઢૈઃ

કોપનામિશિતુરુચ્કનતૈશ્ચ ॥૬૮॥

તુલ્યક્ષીરં પાલિકૈસ્તૈલપાત્ર

સિદ્ધં કુચ્છાન્ શીલિત હન્તિ વાતાન્ ।

કમ્પાશેર્વસ્તમ્મરોપાદિયુકાન્

ગુલ્મોન્માદો પીનસ યોનિરોગાન્ ॥૬૯॥

ધાળો કટાલાનો મૂળ રાને યાના સહિત રોજ નો ૮૦૦ તોલા લેવો શમૂર પણ તેટલા જ લેવા થતાવરી બગે તોલા થેલી એ નર્મના ચાર દ્રોણ પાણીમાં એક દ્રોણ પાણી બારી રહેના લગી ક્વાથ કરવો તેમાં વાળો, નખવા, ઉપલેટ, સુખડ, એવરી, લગમણી, પ્રિયનુ (કાગ), નલિકા, કાળો વાળો, દનડ દૂલ, રતાળળી, નલક (વાળો, પીળો વાળો), શેલ, શિલાલિત, ચાતી કરમ, સુવા, શિલારન, તનાર, એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈને તેનો કક નાખવો પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા તેલ અને તેટલું જ દૂધ નાખીને તેલ સિદ્ધ કરવું એ તેવનુ નેવન કરવાથી કપ, આશેષ, સ્તમ્ભ, ચોર વગેરેથી યુક્ત દુષ્પ્રાય વાયુના રોગ મટે છે. તેમ જ વાળો, નાડપલ, મગેખમ અને ચાનરોગ પણ રો તેવથી મટે છે

ભેડમાર્ધને કલે ચલાવરતેવ

સહાચરતુલાયાસ્તુ રસે તૈલાદકં પચેત્ ।

મૂલકલ્કાદૃષ્ટાપલં પયો દત્ત્વા ચતુર્ગુણમ્ ॥૭૦॥

અથવા નતપદ્મન્યાસ્થિરાકુષ્ઠસુરાદવાત્ ।

લેહાનલદશૈલેપશતાદારકચન્દનાત્ ॥૭૧॥

ચિદ્દેહસિન્ન શર્કરાચૂર્ણાદિદ્વાદશપલં ક્ષિપેત્ ।
મેહસ્ય સમ્મતં તેલં તત્કૃચ્છાત્તતિલામયાન્ ॥૭૨॥
વાતકુણ્ડલિકોન્માદગુલ્મવર્ધ્માદિકાન્ જયેત્ ।

ધાળો કાટાશેળિયાં ચારસો તોલા લઈને તેના ક્વાથમા બસો છપ્પન તોલા તેલ નાખવું પછી તેમા નાળીસ તોલા કાટાશેળિયાના મૂળનો કંક નાખવો અને તેલથી ચોગાણુ દૂધ નાખવું એ સર્વનો પાક કરીને તેલ સિદ્ધ કરવું ક્વાથમા ચારસો તોલા કાટાશેળિયાના ક્વાથમા બસો છપ્પન તોલા તેલ તથા તેલથી ચોગાણુ દૂધ નાખીને તેમા તગર, વજ, શાલિપર્ણી, ઉપલેટ, દેવદાર, એલચી, વાળો, શિવાલિત, સુવા (સવા), રકતવદન, એ રીપધોનો કંક નાખીને તેલ સિદ્ધ કરવું એ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તેમા બોતેર તોલા સાકરનું ચૂર્ણ નાખવું એ તેલ લેહમહાપરો પસદ (મજૂર) કરેલું છે તે ઘણા કઠણ (મટવાને કઠણ) વાપુના શેગને મટાડે છે વળી તે વાતકુણ્ડિકા શેગને, ગુલમરાગને રાને વધરાવળને પણ મટાડે છે

બલાતેલ

બલાશતં છિન્નઘાપાદ રાજાષ્ઠમાગિકમ્ ॥૭૩॥
જલાઢકશતે પચ-વા શતભાગસ્થિતે રસે ।

વધિમસ્તિશ્નુનિર્વાસશુકેન્સૈલાઢક સ્ત્રમેઃ ॥૭૪॥
પચેરસાજપયોર્ધાંશ કલ્કૈરેમિઃ પલોન્મિતૈઃ ।

શઢીસરલદર્બેલામજિષ્ઠાશુરુચન્દનૈઃ ॥૭૫॥
પચાકાતિબલામુલ્તાશૂર્પર્ણાહરેણુમિઃ ।

યષ્ઠ્યાઢસુરસ્રથ્યામ્નસપ્પમકજીરકૈઃ ॥૭૬॥
પલાશરસકસ્તૂરીતલિકાજાતિકોશકૈઃ ।

સ્પૃષ્ઠાકુઢકુમશૈલેયજાતીકટુફલામ્ભુમિઃ ॥૭૭॥
ત્વક્કુન્દરુકર્પૂરતુલ્કાક્રીનિવાસકઃ ।

લવઙ્ગનલકઙ્ગોલકુષ્ઠમાંસીમિયચ્છુમિ ॥૭૮॥
સ્થાણેયતગરથ્યામવચ્ચામદનકણ્ઠવૈ ।

સનાગકેસરૈ સિદ્ધે દધાચ્છાગ્રાવતારિતે ॥૭૯॥
પત્રકલ્ક તત્ પૂતં વિધિના તત્પયોજિતમ્ ।

કાસે શ્વાસ જ્વરછદિ મૂચ્છાં ગુલ્મક્ષતક્ષયાન્ ॥૮૦॥
હ્રીદશોપાવપસારમલ્લર્મીં ચ પ્રણાશયેત્ ।

બલાતૈલમિદ શ્રેષ્ઠં વાતવ્યાધિનાશનમ્ ॥૮૧॥
બાદામા ચારસો તોલા લેવા, ગળો સો તોલા લેવી, ચાસ્ના પચાત તોલા લેવી, પછી એ ત્રણેનો સો આઢક (૨૫૬૦૦ તોલા) પાલીમા ક્વાથ કરેલા એ ક્વાથ એક આઢક રહે ત્યાં નાળી લઈને તેમા એક આઢક (૨૫૬ તોલા) દહીં તેટું જ દહીંનું નીતયું પાણી, તેટલો જ કેરડીનો રત્ત અને તેટલો જ તરકો

મેળવવો પછી તેમાં એક આઢક તેલ નાખવું તથા અરધી આઢક (એક સો અઢાવીસ તોલા) બકરીનું દૂધ નાખવું એ સર્વમા પદકચુરો, સરલ વૃક્ષની છાલ (જેનો ગુદર તે રાજ કહેવાય છે), દારુહળદર, એલચી, મચ્છક, અગર, સુખર, પચકાક, અતિબલા, મોથ, શૂર્પર્ણી (જગલી મગ), રેણુકબીજ, જેટીમધ, તુળસી, કાળી જઘબક, જવક, ખાખચે, હીરાબાગ, કસ્તૂરી, કાળી નગોડ, જાયફળ, કપૂરીમધુરી, કેસર, શિવાલિત, ચમેલી, કાયફળ, વાળો, તજ, સાલવૃક્ષ (જેનો ગુદર બેરજી કહેવાય છે) કપૂર, શિવારસ, ગધી જેજો, તે લલિંગ, કહેવાય છે) કપૂર, શિવારસ, ગધી જેજો, તે લલિંગ, નખબા, કકોલ, ઉપલેટ, જટામાસી, કાગ, ધુસિર, તગર, રોહિસધાસ, વજ, મીઠળ, મોથ, નાગકેસર, એ રીપધો માનું દરેક ચાર ચાર તોલા લઈને તેના કંક કંઠી નાખવો પછી તેલ સિદ્ધ કરવું પછી તેને નીચે ઉતા રીને તેમાં તમાચપત્રનો કંક નાખવો પછી તે તેલને ગાળી લઈને તેના વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી ખાની, દમ, તાવ, ઊલટી, મૂર્છા, ગોળા, ઉર ભત, કપ, બરોળ, શોષ શેગ, વાઈ રાને અલશ્મીનો નાશ થાય છે આ બધાતેલ વાપુના શેગનો નાશ કરનાર છે

વાપુના શેગ અને શીનું વાઙ્માપણું

મટાડે એવા સ્નેહો

પાને નસ્યેજ્વાસનેઽપ્યજ્જને ચ
સ્નેહા. કાલે સમ્યગેતે પ્રયુક્તાં ।

દુષ્ટાન્ વાતાનાશુ શાન્તિ નયેતુ-

વૈન્યા નારીઃ પુત્રભાજઙ્ગ કુર્યુઃ ॥૮૨॥

પહેલા જે જે સ્નેહ કહેલા છે તે પીવામાં, સૂવવામાં, અન્વાસનબક્તિમાં રાને શરીરે ચોળવામાં કાળનો વિચાર કરીને વિધિપૂર્વક ચોળવા દેવા, તો તે વાપુના દુઢ રોગોને તત્કાળ દાત કરે છે તથા વધા શીને પુરાવતી કરે છે

વાપુના શેગમાં કફ અને પિત્તને બક્તિઓ આપીને કપારે બઢાર કાઢવો?

ક્ષેદસ્વેદૈર્દૃતઃ શ્લેષ્મા યદા પક્કાશયે સ્થિતઃ ।
પિત્ત વા દર્શયેદ્દૂપં યત્તિમિસ્ત વિનિર્જયેત્ ॥૮૩॥

સ્નેહ અને સ્વેદનો ઓળખેલા કફ કે પિત્ત પકવાશયમા રહીને પોતપોતાના પિદ્ધ પકટ કરે, તો તે કફ અથવા પિત્તને બક્તિઓ આપીને છતવા નર્ધાન મટાવના.

હૃત્પદ્મદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતદ્યાને વાતવ્યાધિ
ચિકિત્સિત નામ દર્શયેદ્દોઽપ્યાય ॥૮૪॥

અધ્યાય ૨૨ મો: પતની, વાયુના પ્રકોપની અને વાયુના આવરણની ચિકિત્સા

વાયુના રોગોની ચિકિત્સા કહ્યા પછી વાતરકત (ફેબ્રાઇલ)ની ચિકિત્સા કરવાના આરભ કરે છે વાતરકત મેટ્રે બાંને વાયુના જ રોગ છે પણ એ રોગ બોહી સાથે બળેલા વાયુથી થતો હોવાથી તથા તે વિષે ઘણું કહેવા જેવું હોવાથી એની ચિકિત્સા વાતબાધિથી જુદી બતાવી છે.

અથાતો વાતશોષિતચિકિ-

તિત્તં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

આરે હવે અમે પતની ચિકિત્સા સમજાવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહાશિઓ નીચે પ્રમાણે કહ્યો ગયા છે

વાતરકત(પત)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૪૮)

પતમા આતર ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૧૯૧)

પતની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૪૧)

વાતરકતવાળાને રકતસ્રાવ કરવે સ્નેહન:

બોહી કાઢવામા સખાજ

વાતશોષિતનો રક્ત સિન્ધવ્ય શુદ્ધો હરેત્ ।

મહાપાલ્ય પાલયન્ વાયુ યથાદોષ યથાશલમ્ । ૧૧

વાતરકત(પત)વાળા રોગીને પ્રથમ સિન્ધવ્ય કરીને તેના વાયુને કોપ ન થાય એવી રીતે તેના વાયુને કોપ ન થાય એવી રીતે તેના દોષ, દુષ્ટ, બળ વગેરેના વિચાર કરીને, તેનું વોરેંસાડુ પણ બહુ પાર બોહી કાઢવું કેમ કે એક સાથે ઘણું બોહી શરીરમાંથી વહી જવાને થીયે તેના વાયુ કોપે છે

પતમા ક્યારે યી રીતે બોહી કાઢવું ?

રુપ્રાગતોદ્ગાદેષુ ઝલોકોભિવિનિર્હરેત્ ।

શુક્લતુમ્બીશ્ચિમિચિમાફન્દ્રચ્ચદ્યનાન્વિતમ્ । ૨૨

મચ્છાનેત સિરામિર્વા દેશાદેશાન્તરં મજત્ ।

જે વાતરકતવાળાને પીણ થતી હોય, તમાકુ બજારી હોય અને બજાર થતી હોય, તે નાં આગળ જ્યાં

મૂકીને બોહી કાઢી નાખવું જે ચમચમનું હોય, તેમાં ખરજ આવતી હોય, પીણ થતી હોય અને દુખનું હોય તો રૂમડીથી અને તુમડીથી બોહી કાઢવું, જે બોહી શરીરમા એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ દોડનું હોય તો પ્રસ્થનકિયાથી (સૂ ૨૬/૫૮૫ થી ૫૨૧) અથવા સિરાવ્યથ વિધિથી (ફ્લ જાલીને) બોહી કાઢવું

પતમા લોહી ક્યારે અને કેમ ન કાઢવું ?

મક્કલાનોતુ ન સ્નાધ્ય રુક્ષે વાતોત્તરે વયત્ ॥૩॥

ગમ્મીર શ્વયથુ સ્તમ્મં કમ્પ ક્વાયુસિરામયાન્ ।

સ્લાનિમર્મ્યાશ્ચ વાતોત્થાન્

કુર્વાદાયુરુચ્ચક્ષપાત્ ॥૪॥

જે રાત્રીનું અગ ચીમખાઈ (સુકાઈ) ગળું હોય તો બોહી ન કાઢવું તેમ જ જે દરદી બુખો પડી ગયો હોય અને જેનામા વાયુ વધારે બળવાન હોય તેનું બોહી પણ કાઢવું નહિ પણ બોહી લૂખું હોય તો વાયુના રોગની ચિકિત્સામાં કહેવા ઔષધ કરવા, કેમ કે જે વાયુ બળવાન હોવા છતાં બોહી કાઢવામા આવે તો બોહી ઓછું થવાથી વાયુ ગભીર રોગે, સ્તબ્ધ, કષ્, સ્વાયુના રોગ, શિથિઓના રોગ, ગલાનિ અને બીજા વાયુથી ઉત્પન્ન થતા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે વિરેચન કરવા યોગ્ય પતરોગીને કેવું વિરેચન આપવું ?

વિરેચ્ય સ્નેહયિત્વા તુ સ્નેહયુક્તેવિરેચનૈ ।

જે પતરોગી વિરેચન આપવા યોગ્ય હોય તેને સ્નેહપાન કરાવીને સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપવા

વાયુ વધારે કોપ્યો હોય એવા

પતના ઉપાય

(શ્લોક ૫ થી ૬)

દૂધ અને સ્નેહ

વાતોત્તરે વાતરક્તે પુટાળં પાપયેદ્દ્યુતમ્ ॥ ૫ ॥

જે વાતરકતમાં વાયુ પ્રવન હોય તેમા ચરોને જાનું થી પાવું

આવળીશીરકાકોલીશીરિણીઝીવકં સમૈ ।

સિદ્ધિ સર્પકૈઃ સર્પિ સશીર વાતરક્તનુત્ ॥ ૬ ॥

ગોરખમૂંડી, શીરકોહી, શારિયા, છવક અને તરસવ, એ ઔષધ તરખે ભારે લઈને એમના ક ક સહિત તથા દૂધ સહિત થી પકવ કરે તે થી પીવાથી વાતરકત મટે છે

દ્રાક્ષામધુકવારિમ્યાં સિદ્ધં વા સહિતોપલન્ ।

મુત પિમેસયા શીર મુદ્દીશીરસે શુતમ્ ॥ ૭ ॥

તેલં વયઃ શર્કવ વ પાપયેદ્દા સુમંદિતમ્ ।

કાળી દ્રાક્ષ, જેદીમધ, એ બેના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલા ધીમા સાકર નાખીને તે પીવું, અથવા ગળેના સ્વરસમાં સિદ્ધ કરેલું (ઉકાળેલું) દૂધ પીવું; અથવા તેજ, દૂધ અને સાકર બરાબર એકત્ર કરીને પાવાં થલાશતાવરીકાદશમૂલે: સપીલુમિઃ ॥૮॥
શ્યામેરણ્ડસ્થિરામિદ્ધ વાતાતિષ્ઠં શૂતં પયઃ ।

બળદાણા, શતાવરી, રાસ્ના, દશમૂલ, પીલૂચ, કાળુ નંસોતર, એરડાનું મૂળ, શાવિપર્ણ, એ ઔષધો નાખીને ઉકાળેલું દૂધ વાતરકતની પીધનો નાથ કરે છે
ધારોજં મૂત્રયુક્તં વા ક્ષીરં દોષાનુલોમનમ્ ॥૯॥

તરતનુ દોષેલું ફીણબર્ણુ ગાયનુ દૂધ પીવાથી અથવા ગાયના દૂધમાં સરખે ભાગે ગાયનુ મૂત્ર ભેગવીને પીવાથી દોષનુ (વાયુનુ) અનુલોમન થાય છે

પિત્ત વધારે કોપ્યું હોય એવા

પતના ઉપાય

(શ્લોક ૯૫ થી ૧૩૫)

ઓછા દોષ(પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન
વૈત્તે પક્ષવા ઘરીતિકાપટોલત્રિકામૃતાઃ ।
પિચ્ચેવશૂતં વા ક્ષીરં વા સ્વાદુતિકકલાધિતમ્ ॥૧૦॥

જેમા પિત્ત વધારે હોય એવા વાતરકતમા થતા વની, કડુ, પટોળ, ત્રિકૂટા, ગળે, એ ઔષધોમાં ઘી ધસ્ય કરીને પીવું, અથવા મધુર અને કડવા દ્રવ્યવટે નિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું

મધુર (ગળ્યાં) દ્રવ્ય સૂ અ ૧૦, શ્લોક ૨૨ થી ૨૪॥

કડવાં દ્રવ્યઃ સૂ અ ૧૦, શ્લોક ૨૭ થી ૨૮॥

બાહુદોષ(પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન

ક્ષીરેર્જેરણ્ડતેલં ચ પ્રયોગેષ પિચ્ચેઘ્નરઃ ।

શુદ્ધોદોષો વિરેકાર્થે જીર્ણે ક્ષીરોદનાશનઃ ॥૧૧॥

જે માણસમા બહુ દોષ (પિત્ત) હોય તેણે વિરેચન થવા માટે દૂધ ત્યારે દિવેન પીવાનો પ્રયોગ વાજ કરવો, અને તે ઔષધ જ્યારે પચી જાય ત્યારે ભાત અને દૂધ ખાવા

કપાયમમ્બપાનાં યા પાયયેદ્ધૃતમંજિતમ્ ।

ક્ષીરાનુપાનં ત્રિવૃત્તાચૂર્ણં દ્રાક્ષારસેન વા ॥૧૨॥

અથવા ઉડેના કવાથને તેમા શેકીને (છમ-કારીને) પાવે, અથવા નંસોતરના મૂળનું ચૂર્ણ દૂધના અનુપાત નાથ પાવું, અથવા નંસોતરના મૂળનું ચૂર્ણ કાળી દ્રાક્ષના રસ નાથ પાવું.

પતમા ભસ્તિઃ એના ફાપદા

નિર્દેહા મલં તસ્ય સદૃતૈઃ ક્ષીરવસ્તિમિઃ ।
ન હિ વસ્તિ સમં કિન્નિદ્વાતરકચિકિત્સિતમ્ ॥૧૩॥
વિશેષાત્પાયુપાશ્વર્ણ્વસ્થિજઠરાતિપુ ।

અથવા ધીવાળી ક્ષીરભસ્તિઓ આપીને તે વાત રકતરોગવાળોના મળ કાઢવો, કેમ કે ભસ્તિના જેવું બીજું વાતરકતનું ઔષધ નથી અને જ્યારે ગુદા, પાસા, સાથળ અને સાધાના હાડકામા પીડા થતી હોય ત્યારે તો (ભસ્તિ) વિશેષે કરીને હિતકર છે

કફ વધારે કોપ્યો હોય એવા

પતના ઉપાય

(શ્લોક ૧૪ થી ૧૫)

મુસ્તાધાત્રીહરિદ્રાણાં પિચ્ચેકાર્યં કલોલજ્જે ॥૧૪॥
સક્ષોદ્રં ત્રિફલાયા વા મુદ્ગર્ચી વા યથાતથા ।

જે વાતરકતમા કફનો પ્રકોપ હોય તો મેથ, કાળી દ્રાક્ષ અને હળદરનો કવાથ પીવો, અથવા ત્રિકૂટાનો કવાથ મધ સાથે પીવો, અથવા ગમે તે રીતે ગળેનું સેવન કરવું

એજે તે રીતે=સ્વરસ કાઢીને, કલક કરીને, ચૂર્ણ કરીને કે કવાથ કરીને

શરીરને વૃષ્ટિ પાડવાની ક્રિયા

યથાર્થસ્નેહપીતં ચ ધામિતં મૃદુ રુક્ષયેષ્ ॥૧૫॥

જે માણસને જે સ્નેહપાન કરાવવું થોડું હોય તેને થોડું સ્નેહપાન કરાવીને પછી ઊંઘથી કરાવવાનું ઔષધ આપવું પછી તેને લૂપ્પા પાડવાની ડાઘી ક્રિયા કરવી

રૂક્ષકર્મ વૃષ્ટિ પાડવાની ક્રિયાઃ સૂ અ ૧૬, શ્લોક ૩૩, ૩૪

ત્રણે દોષ વધારે કોપ્યા હોય એવા

શુભવાળા પતનુ ઔષધ

ત્રિકલાધ્યોષપત્રૈલાત્વક્ષીરીચિત્રક ઘચામ્ ।
વિઙ્ગ પિપ્પલીમૂલં લોમશાં વૃષક ત્વચમ્ ॥૧૬॥
ક્રાત્તિ લાક્ષલિકીં ચયં સમભાગાનિ યેવયેત્ ।
કલ્પે લિપ્ત્વાઽઽયર્સી પાત્રીં

મરવાઢે મશ્વરેદિદમ્ ॥૧૭॥

વાતાએ સર્વદોષેપિ પરં શૂલાન્વિતે હિતમ્ ।

ત્રિકૂટા, ત્રિકટુ, તમારપત્ર, એરવીરણ, વાદ કપૂર, વિત્રો, વજ, વાઈડન, પીપરીમૂળ, ચીરી ઊંઘ

કથી, અરુણી, તલ, ઝલિદ નામે વનસ્પતિ, ઝષ્પભક નામે વનસ્પતિ, ચવક, એ સર્વને સમાન બાજે લઈને પાણીમાં વાટવાં. પછી તેને લોઢાની લોઢી ઉપર પલેલી સવારે ચોપડવું (લેપ કરવા) અને બપોરે તે લેપ ખાવો. એ ઔષધ થૂળવાળા ત્રિદોષના વાતરકતમાં પણ અત્યંત હિતકર છે.

પતમાં એખરાને પ્રયોગ
કોકિલાશ્વકમિર્યૂહઃ પીતસ્તચ્છાકમોજિતા ॥૧૮
કૃપાશ્યાસ હવ ક્રોધં વાતરકં નિપચ્છતિ ।

હથા રાખવાની દેવ જેવ ક્રોધને ઉછે છે, તેમ એખરાને કવાથ પીવા તથા તેનું ચાક ખાવું, એ ઔષધ પતને ઉછે છે.

જૂના પતના ઉપાધઃ ચિકિત્સા
પન્નમૂલસ્ય ઘાત્યા વા રસેલેલીનકીં વસામ્ ॥ ૧૯
શુકં સુકુદમપ્યક્તે બ્રહ્મચારી પિયન્ જયેત્ ।

પંચમૂળના અથવા આમળાના રસમાં ગંધક, બ્રાહ્મચર્ય પાળીને પીવાથી થયેર ઉપર અત્યંત સ્થિર થયેલા (જુનો) ખુડોળ (વાતરકત, પત) નાથ પામે છે.
હથાશ્યન્તરમુદિપ્તં

કર્મ બાહ્યમતઃ પરમ્ ॥૨૦॥
રો પ્રકારે વાતરકતરોગની થયેરની અંદરની ચિકિત્સા કરી. હવે બહારની ચિકિત્સા કરીએ છીએ.

પતમાં બાહ્ય ચિકિત્સા
(શ્લોક ૨૦ા થી ૪૪)

ચેત્રગાન્તં તેલ
મારનાલાદકે તૈલં પાલસર્જરસં શુભમ્ ।
મમૂતે ક્ષજિતં તોયે જ્યરવાહાતિનુત્પરમ્ ॥૨૧॥

બસા છાપન તાથા કીંઠમાં એનાથી ચેત્ર બાનનું તેલ નાખીને તેમાં રાત નાખવી અને પછી ઘણા પાણીમાં તેને નાખીને ઉકાળવું તથા કડકી વડે હવાવવું. એ તેલ ચેત્રવાથી વાતરકતને તાથ, બળતર અને પીડ નાથ પામે છે.

(વિધેય)
સમધૂન્નિશ્મશ્ચિહ સ્વર્જરસસારિયમ્ ।
પિન્ડતેલં તદ્વપ્નશ્ચાતરકક્રાપદમ્ ॥૨૨॥

પૂરે (શ્લોક ૨૧ માં) ક્રોધું તેવ મીઠુ, મજ્જા, રાત અને સારિયા વધિત પકર (તિલ) મું હોય તે તેને વિધેય કો છે. તે થયેરે ચેત્રવાથી વાતરકતની પીડ મટે છે.

(શ્લોક, છાંટવું, રેડવું)

વશમૂલશૂતં ક્ષીરં સઘઃ શૂલનિવારણમ્ ।
પરિપેકોઽનિલપ્રાયે તદ્વત્કોષ્ણેન સર્પિષા ॥૨૩॥
દશમૂળના કવાથમાં ઉકાળેલા દૂધનું સેવન કરવાથી (ધાર કરવાથી) વાતરકતનું થૂળ તત્કાળ મટે છે. વાયુ જેમાં અધિક હોય એવા વાતરકતમાં લગાર ગરમ કરેલા ઘીની ધાર કરવાથી પણ પતનું થૂળ તરત મટે છે.

સ્તંભ, આંચકી, શૂળ અને દાહવાળા
પતમાં ચેત્રનાં ઔષધ
સ્નેહર્મણુરસિર્ધૈર્વ ચતુર્મિઃ પરિપેચયેત્ ।
સ્તમ્માક્ષેપકશૂલાર્તે કોઠીવદિ દુ કીતલેઃ ॥૨૪॥
અથવા જેને સ્તંભ, આંચકી અને શૂળ વધાં હોય તેને મધુર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા સહેકા ચારે સ્નેહ વડે ધાર કરવી જે બળતર હોય તે ઉપરવાળા સ્નેહ ઠંડ પડે ત્યારે એ સ્નેહની ધાર કરવી.

સદ્ગ્રપ્યાયિકચ્છામોઃ ક્ષીરૈસ્તૈલવિમિમિતેઃ ।
સ્તંભ, આંચકી અને શૂળથી પીડાતા પતના રોગીને ગાળના સહેકા દૂધ વડે, ઘેટીના સહેકા દૂધ વડે કે બકરીના સહેકા દૂધ વડે ધાર કરવી જે બળતર હોય તે તે જ દૂધ ઠંડું કરીને તે વડે ધાર કરવી.
નિઃકાષેર્જીવનીયાનાં પન્નમૂલસ્ય વા લઘોઃ ॥૨૫॥
છત્રનીય ગણનાં ઔષધોના કવાથ વડે કે લઘુ-પંચમૂળના કવાથ વડે ધાર કરવી (એટલે જે સ્તંભ, આંચકી વગેરે હોય તે તે કવાથ ગરમ કરીને ધાર કરવી અને જે બળતર હોય તે તે કવાથ ઠંડી પડે ત્યારે ધાર કરવી).

પતમાં દાહ માટે રેડવાનાં ઔષધ
શ્લક્ષેશુરસમપાનિ વધિમસ્ત્યન્લકાશિકાઃ ।
સેકાર્યે તન્નુલક્ષોદ્રાશર્કારામ્મશ્ચ શસ્યતે શરદશ્વ
જે વાતરકતવાથને બળતર હોય તે, કાઠી દાહને રસ, ચેરટીને રસ અને ઘટ્ટ દારૂનું નીતનું પાણી, ખાટો કીંઠ, ચોખાનું પાણી, મધનું પાણી અને સાકરનું પાણી એ ઔષધોથી ધાર કરવી.

પતમાં દાહ, પીડ અને કંઠગ્રાસ ઉપાધ
પિપાઃ મિયંવદા નાર્પશ્ચન્દનાદ્રકસ્તનાઃ ।
સ્પર્શશીતાઃ સુલ્પસ્પર્શાં પ્રતિ હાહં કર્ચંદ્રમ્ ॥
પ્રીત ઉપાન્ન કરે એવો, મોઢું મેઘનાવો, નંદન વડે જેના હાથ તથા લગ્ન યોગ (બીનાં) કર્યાં છે એવો, ધીન રૂપાંચલી અને નુપ દાર જેમ રૂપાંચલી બીજો દાહ, પીડ તથા કંઠગ્રાસ મટશે છે.

પતમાં રતાય અને પીડાવાળા દાદ માટે,
રતવા અને સોજા માટે લેખ

સરાને સરુજે વાહે રક્તં દૃત્વા પ્રલેપયેત્ ।
પ્રપોન્ડરીકમશિષ્ટાદાર્વીમધુકચન્દનૈઃ ॥૨૮॥
સિતોપલૈરકાસકુમમ્સૂરોશીરપચ્ચકૈઃ ।
લેપો રુદાહવીર્ષરંગાશોફનિર્ઘજ્ઞઃ ॥૨૯॥

જે દાદની સાથે વાતરકતવાળાને ચામડી ઉપર રતાય
અને પીડા હોય તે તે સ્થાનમાંથી લોટી કઢાવીને પછી
ન્યા સ્થળકમળ, મજ્જા, દારુણદર, લેદીમધ, ચદન,
સાકર, એરકા, સાધુ, મસૂર, વાળો અને પચકાષ્ઠ, એ
સર્વના લેપ કરવો રોથી પીડા, બળતણ, રતવા, રાગ
(રતાય) અને સોજા એ સર્વ મટે છે

પતમાં શૂળ મટાડે એવું પોટીસ

વાતપ્નેઃ સાધિતઃ સ્તિગ્ધઃ કુશરો મુદ્રપાયસઃ ।
તિલસર્પપિષ્ઠેષ્ઠ શૂલપ્રમુપનાહતમ્ ॥૩૦॥

તલ અને મગને એકઠા કરીને તેને વામુનાચક
રોપધના કવાથમા રાધીને તેની ખીચડી બનાવવી તેમાં
દૂધમા રાધેલા મગ નાખવા તથા તેમાં તલ અને સરસવ
વાટીને મેળવવા, એ સર્વને એકઠા કરીને તેનું બધા
રણ (પોટીસ) બાધવાથી શૂળ મટે છે

પતમાં સ્નંભ, તોદ, પીડા, આચામ, સોજા અને
અગગ્રાડ માટે પોટીસ અને લેખ

મૌદકપ્રસહાનૂપવેસવારાઃ સુસંસ્કૃતાઃ ।
જીવનીયોપધૈઃ સ્નેહયુકાઃ સ્યુરુપનાહને ॥૩૧॥
સ્તમ્ભતાદ્વગાયમશોકાક્ષમહનાશનાઃ ।
જીવનીયોપધૈઃ સિદ્ધા સપચસ્કા વસાડપિ વા ॥

જળચર પ્રાણી, પ્રતલ વર્ગના પ્રાણી, અનૂપ
પ્રાણીઓ, એ પ્રાણીઓના માંસ વડે બનાવેલા, સાથી
રીતે વધારેલા, જીવનીય રોપધ વડે સિદ્ધ કરેલા અને
સ્નેહયુક્ત કરેલા વેસવારનું બધારણ બાધવાથી સ્તભ,
તોદ, પીડા, આચકી, સોજા, અગનું પકડવું, એ સર્વ
મટે છે, તેમ જ જળચર પ્રાણી વગેરે જે જે જાતનાં
પ્રાણી ઉપર કરેલા છે, તેમની વચ્ચાને જીવનીય ગુણના
ઓપધોમા સિદ્ધ કરીને દૂધ સાથે બધારણ બાધવાથી
સ્તભ, તોદ, પીડા વગેરે મટે છે

પૃત સહચરાનૂલં જીવન્તી હાગલ પયઃ ।

લેપઃ પિષ્ઠાસ્તિલાસ્તદ્દ્રુષ્ટાઃ પયસિ નિર્વૃતાઃ ॥

કંઠાસજિયાનું મૂળ અને જળો એ બાને વાટીને
ધી અને બકરીના દૂધમાં મિશ્ર કરીને તેના લેપ કરવો
અથવા ડોડેલા તલને દૂધમાં વાટીને દૂધ મેળવીને તેના

લેપ કરવો. એથી વાતરકતનું શૂળ વગેરે મટે છે.

વામુના પતમાં શૂળ માટે લેખ

ક્ષીત્પિષ્ઠશુમાં લેપમેરણ્ડસ્ય ફલાનિ વા ।

કુર્વાન્શ્ચલનિવૃત્ત્યર્થે શતાઙ્ગાં વાડનિલેડધિકે ॥

અળસીને દૂધમા વાટીને લેપ કરવો અથવા દિવે-
લીઓ(એરંડાના બીજ)ને દૂધમાં વાટીને તેના લેપ
કરવો અથવા સુવાને દૂધમાં વાટીને તેના લેપ કરવો,
તેથી વામુનો વધારો થવાથી પતમા જે શૂળ થયું હશે
તે મટેશે.

અભ્યંજ

મૂત્રસારસુરાપક ઘૃતમમ્બજ્જને હિતમ્ ।

ગાયનું મૂત્ર, જવખાર અને સુરા એ ત્રણમા સિદ્ધ
કરેલું ઘી ચોળવાથી વામુ વધી ગયો હોય તેવા પતમા
ફાપદો થાય છે

સેક, અભ્યંજ

સિદ્ધં સમધુ શુકં વા સેકામ્યજ્જે

મધ સાથે સરકો મેળવીને તે ચોળવું અને તેની
ધાર કરવી તે વામુના પતમાં હિતકર છે

સૂકત ગોળ, મધ, ધાન્યામ્બ, દર્દીની તર, થેરડી-
નો રસ, એ સર્વને એકત્ર કરીને એક વાસણમા ઘાલીને
ધાન્યમા દાટી મૂકવાથી જે ખાટો રસ (આશો) થાય
છે, તેને સૂકત કહે છે જુદી જુદી બનાવટ પ્રમાણે ગુડ-
સૂકત, ઈંછુસૂકત, મધુસૂકત મધસૂકત ઇનાદિ તેના ભેદ છે

કફના પતમા શૂળ માટે લેખ

કફોત્તરે ॥૩૫॥

ગૃહધૂમો વચા કુષ્ઠં શતાઙ્ગા રજનીદ્રવમ્ ।

પ્રલેપઃ શલ્લુદાતરકે

કફ જેમા વધારે કોષ્ઠો લોય એવા પતમા ઘરનો
ધુમાસ, વજ, ઉપલેટ, સુવા, હળદર અને દારુપાદર,
જે ઓપધોના લેપ કરવાથી શૂળ મટે છે

વામુ અને કફના લેગા પતમાં શૂળ માટે

લેખ અને સેક

વાતકફોત્તરે ॥૩૬॥

મધુશિમોહિતં તદ્દદ્વીજં ધાન્યામ્લઘંયુતમ્ ।

વામુ અને કફ બન્ને જેમા બળવાન હોય એવા
વાતરકતમા મીઠા સરગવાના બીજને કાઢવા વાટીને
તેના લેપ કરવાથી શૂળ મટે છે

મુદ્રતંતિસમ્ભલેષ્ઠ સિદ્ધેદાતકફોત્તરે ॥૩૭॥

વામુ અને કફ જેમાં અધિક હોય એવા વાત
રકતમા ઉપરનો લેપ એક મુદ્રનું તુપી લાખ્યા પછી તે

ઉપર સરકે વગેરે ખટાઈનું સેચન કરવું (છાટવું, રેડવું)

મુદૂર્ત=૪૮ મિનિટ

ઉત્તાન પતની ચિકિત્સા

ઉત્તાન લેપનામ્યદ્વપરિચેકાવાગાહનૈઃ ।

ઉત્તાન પતની ચિકિત્સા લેપ, અભ્યંગ, સેચન અને અવગાહન વડે કરવી

ગંભીર પતની ચિકિત્સા

વિરેકાસ્થાપનસ્નેહપાનૈર્ગમ્ભીરમાચરેત્ ॥૩૮॥

ગંભીર પતની ચિકિત્સા વિરેચન, આસ્થાપન બંધિત અને સ્નેહપાન વડે કરવી

વાયુ અને કફ બંને વધારે કોષ્ઠા હોય એવા ઉત્તાન

પતમાં કેવા લેપ, સેક, અભ્યંગ વગેરે કરવા? કારણ

વાતસ્નેહ્યોત્તરે કોષ્ઠા લેપાદ્યાસ્ત્રજ્ઞ કીતલૈઃ ।

વિદાદશોફલકણ્ડવિઘ્નિઃ સ્તમ્ભનાદ્ભવેત્ ॥૩૯॥

વાયુ અને કફ જેવા રાધિક હોય એવા ઉત્તાન વાતરક્તમા લગાર ગરમ લેપ વગેરે હિતકર છે જે શીતલ લેપ વગેરે કરવામાં આવે તો દોષ થીજી જવાથી દાહ, સોજા, કળતર અને ખુલ્લુ વધી જાય.

પિત્ત અને લોહી બંને વધારે કોષ્ઠા હોય એવા પતમાં કેવા લેપ, સેક વગેરે કરવા? કારણ

પિત્તરક્તોત્તરે વાતરક્તે લેપાદયો દિમાઃ ।

જ્ઞૈઃ દ્વોઘોવદગ્રાગસ્વેદાયશ્ચરણોદ્ભવ ॥૪૦॥

જે વાતરક્તમા પિત્ત ૨ ને લોહી રાધિક કોષ્ઠા હોય તેમાં દહા લેપ વગેરે હિતકર છે જે ગરમ લેપ કરવામાં આવે તો દગાય, લાહ બળે, ખીજ થાય, રાગ (રક્તશ્લેષ્મ) બાકે, વદલેષ્મો બાપ અને અગ્નિની કાંઈ

પતમાં પિત્ત, દાહ અને તાવ મટે એવું તેલ

મધુચણ્ઘાઃ પલશાત કપાયે પાદ્મકેપિતે ।

તૈલાદક સમશીર પચેત્કલ્કૈઃ પલોન્મિતેઃ ॥૪૧॥

સ્થિરાતામલકીર્વાપિયસ્યામીરુચન્દ્રૈઃ ।

લોહહંસપદીમાંસીદ્ધિમેદામધુપર્ણિમિઃ ॥૪૨॥

કાકોલીક્ષીરકાકોલીશાતપુષ્પદિપદ્મકૈઃ ।

જીવકર્મમંજીવન્તીત્યકપત્તનસ્યાલકૈઃ ॥૪૩॥

પ્રપોંઘરીકમણ્ડિષાસારિદૈન્દ્રીમિતુષ્કકૈઃ ।

ચતુષ્પયોર્ગ વાતાસ્યકૃપિત્તદાહજ્વરપિત્તિનુ ॥૪૪॥

જેદીપ્ત વારસા તેના લઈને તેના ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહેતાં સુધી કપાય કરવા તેમાં ચોતક તેના તેલ અને તેટલું જ દૂધ નાખીને તેમાં ઘાલિ

પાણી, ભોપઆમલી, દૂર્વા (ધરો), અર્કપુષ્પી (સુરજ-મુખી), જાતાપરી, સુખડ, અગર, રક્તલાજળ (રિસા મરી), જટામાત્રી, મેદા, મલામેદા, ગળો, કાકોલી, લીરકાકોલી, સુવા, ઋષિ, પદ્માક, છવક, ઋષભક, છવતી (અંબો) તબ, તમાલપત્ર, નખલા, વાળો, સ્થળ કમળ, મજ્જ, સાવિવા, ઈન્દ્રવાસી, શુદ્રમોષ, એ પ્રાચીક ઓષધ ચાર ચાર તોલા લઈને તેનો કરક કરીને નાખવા પછી તેલ સિદ્ધ કરવું ૨૦ તેલનો પ્રયોગ ચાર રીતે થઈ શકે છે, રોટલે પીવામાં, નસ્થમાં, ચોળવામાં અને અનુવાસન બંધિત આપવામાં એ વપરાય છે એ તેલથી વાતરક્તમા પિત્ત, દાહ અને તાવની રીડા મટે છે

પત વગેરેમાં બહાનેલ

લલાકપાયકસ્કાભ્યાં તૈલં ક્ષીરસ્તમ પચેત્ ।

સહસ્રશતપાકં તદ્વાતાસ્યવાતરોગનુત્ ॥૪૫॥

સ્થાપનં મુલ્યતમમિન્દ્રિયાણાં પ્રસાદનમ્ ।

જીવનં મૂર્ધનં સ્વર્યં શુકાસ્યદૌવનાશનમ્ ॥૪૬॥

બળદાણાનો કપાય કરીને તેમાં તેલ તથા તેલ જેટલું દૂધ નાખીને તેમાં બળદાણાનો ૩૩ નાખીને તેલ સિદ્ધ કરવું તે તેલ જથ્થર ચાર પકવ કરવું અથવા સો વાર પકવ કરવું ૨૦ તેલ વાતરક્તનો રાગે વાયુના રોગોનો નાશ કરાવે છે વળી ૨૦ ક્રોષ રક્તાપન છે ઈન્દ્રિયોને પ્રમન કરે છે, જીવનને સ્થિર કરે છે, ધાનુઓની પુષ્ટિ કરે છે, સ્વરને સુધારે છે તથા લીંપના અને લોહીના દાહનો નાશ કરે છે

પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુની તથા વાયુનાં આવરણો(રેકાણો)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૪૫ થી ૭૨)

વરભી કે કફથી વાયુનો રસ્તો રોકવાથી કોષેલા વાયુની ચિકિત્સા

કુપિતે માર્ગચંરોદાન્મેદસો વા કફસ્ય વા ।

અતિજ્વલાડાનિલે શસ્તં નાર્દો સ્નેહનમૂહળમ્ ॥૪૭॥

કૃત્વા તત્કાલ્યવાતોક વાતશોષિતિક તત્ત ।

મેપજં સ્નેહન કુર્યાચ્ચ રક્તપ્રસાદનમ્ ॥૪૮॥

વરભીની કે કફની અતિથય વૃદ્ધિ થવાથી વાયુનો માર્ગ રોકાઈ જાય ૨ ને તેથી વાયુ કોષે તેા પ્રવશ તેના સ્નેહન અને બુલ્લ ઉપચાર કરવો. તેમાં મેદ કે કફથી વાયુ આવતુ થયો હોય તો આકચવાત(આમ વાત, મોષિવા)ની જે ચિકિત્સા કરવી છે તે કરવી તે પછી વાતરક્તની ચિકિત્સામાં જે સ્નેહન તથા રક્ત ની શુદ્ધિ કરનાર ઓષધ હોય તે કરવું

પાંચે વાયુ સામટા કોષ્યા હોય તેની ચિકિત્સા
પ્રાણાદિકોષે યુગપચયોદિદં યચામયમ્ ।
યથાસદ્રં ચ મૈપજ્યં વિકલ્પ્યં સ્વાદ્યાચાવલમ્ ॥૪૧॥

જે પ્રાણ વગેરે વાયુઓ એકસાથે (સામટા) કોષ્યા હોય, તે વ્યાધિની ચિકિત્સાનુ ઉદ્ધવન ન કરીને (વાત વ્યાધિમા જે ચિકિત્સા કરવાની કહેલી છે તેની વિરુદ્ધ ઉપચાર ન કરતા) ૨ ને પ્રાણ વગેરે વાયુ ૨ ના કોષથી જે રોગ ઉત્પન્ન થયા હોય તેનો વિચાર કરીને (તેને અનુકૂળ આવે એવી રીતે) યથેલા રોગમા પ્રાણ વગેરે વાયુઓમાથી જે વાયુ વધારે પાસે હોય તેનુ ઓછાડ પ્રથમ કરવુ, તથા તે પ્રાણ વગેરે વાયુઓ જે કોષેલા હોય તેમના બળનો (અથવા રાગીના બળનો) વિચાર કરીને વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી રીપધની કંપના કરવી પ્રાણ વગેરે વાયુઓ પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, સમાન અપાન (જુઓ સૂ. ૨' ૧૨)

સામ વાયુની અને નિરામ વાયુની ચિકિત્સા
નીતે નિરામતાં સામે સ્થેવલજ્ઞનપાચનૈઃ ।
રુક્ષધ્યાલેપસેકાદૈઃ કુર્પાત્કેવલવાતનુત્ ॥ ૫૦ ॥
પ્રાણ વગેરે વાયુ સામ હોય તો સેક, વાધન (ઉપવાસ) અને પાચન વગેરે કર્મ વડે તથા લૂખા લેપ અને સેચન વગેરે પ્રયોગ વડે તેને નિરામ કરવો પછી થુલ વાયુ નટાડવાની ચિકિત્સા જેવી કરવી ઘટની હોય તેવી કરવી

વાયુના રોગોની ચિકિત્સા કઈ અવસ્થામા કરવી ?
શોપાક્ષેપણસક્ષોચસ્તમ્ભસ્વપનકમ્પનમ્ ।
હનુદંસોર્ડવિત સ્વાહ્યં પાઙ્ગુલ્યં સુહવાતતા ॥૫૧॥
અન્ધિચ્યુતિઃ પક્ષવધો મેદોમજ્ઞાસ્થિગા ગદાઃ ।
પ્લે સ્થાનસ્ય ગામ્ભીર્યાન્તિષ્ઠેયુર્નૈતો નવાઃ ॥૫૨॥
તસાઙ્ગયેચવાનેતાન્ ધલિનો નિરુપદ્રવાન્ ।

અંગ સુકાર્થ જાય, આવક આવે, રુગ ટુકુ થઈ જાય, સ્તબ એટલે લાડગની પેઠે અન અડકડ થઈ જાય, સ્વપન એટલે રુગમાથી ચેતના જતી રહે, બહેર મારી જાય, કપન એટલે રાગ કપે, હનુચસ એટલે હડપથી તેના સ્થાનથી ખતી જાય છે તે રોગ, અદિત (અડધિયો વા), ખાળ્ય એટલે ખોડાપણ, પાગુલ્ય એટલે પાગબાપણ, ખુડવાત એટલે પતન, સાધ્યઓ સ્થાનમાથી ખતી જાય, પક્ષાઘાત તથા ચલ્લી, મજ્જા અને હાડકામા બીજ જે રાગો વાયુથી થાય છે તે સર્વે ઊર્ધ્વ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયા હોય છે, તેથી એ રોગ નવા હોય ના સુધી પ્રયત્ન કરવાથી મટે છે

મટે એ રોગ નવા હોય અને ઉપદ્રવ વિનાના હોય અને રોગી ઔષધોના વેગ મહન કરે એટલે બળવાન હોય એ સ્થિતિમા તેમના ઉપાય કરવા

પિત્તથી રોગથેલા વાયુના ઉપાય
વાયો પિત્તાવૃતે શીતામુષ્ણાં ચ બહુશઃ ક્રિયામ્ ॥૫૩॥
વ્યત્યાસાઘોજયેત્સર્પિર્જાવનીયં ચ પાયયેત્ ।

ઘન્યમાસં યવાઃ શાલિર્વિરેકઃ ક્ષીરવાન મૃદુ ॥૫૪॥
જે વાયુ પિત્તથી આવૃત દરેલો હોય તો શીત ૪ રાને ગરમ ઉપચાર વાસકરતી ધણી વાર કરવા, જીવ નીચ ગણ (સૂ. ૨ ૧૫ શ્લોક ૮) ના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેવું થી પાવુ, જગલ દેશના પ્રાણીઓનુ માત, જવ રાને શાલિ ડાગરના ચોખાનો ભાત ખાવાને આપવો, દૂધયુક્ત મૃદુ વિરેચન આપવુ

આવૃત=આવરણવાળો, રોગથેલો ઘેરાયેલો
ક્ષીરા વસ્ત્યઃ ક્ષીર પન્થમૂલવલાશતમ્ ।
કાલેડ્ઝુવાસન સૈલૈર્મધુરોપધસાધિતઃ ॥૫૫॥

વાયુ પિત્તથી આવૃત હોય તો દૂધ સહિત બરિત રો આપવી, બળદાણ અને મેઠા પચમૂળથી ઉકાળેવું દૂધ આપવુ અને સમય પ્રાપ્ત થયે મધુર રીપધી (સૂ. અ ૧૦ શ્લોક ૨૨ થી ૨૪) થી સિદ્ધ કરવા તેલ વડે અનુવાસન બલિત આપવી

યદીમધુલતાતૈલઘૃતક્ષીરઘૈ સેચનમ્ ।
પન્થમૂલકવાયેળ વારિણા શીતલેન વા ॥૫૬॥

પિત્તથી આવૃત વાયુવાળાને જીદીમધથી સિદ્ધ કરવુ તેલ, બલાતેલ, ઘી, દૂધ, એ પ્રવાહીઓથી સેચન કરવુ (વાર કરવો) હિતકર છે, તેમ જ પચમૂળના કવાથ વડ અને ઠાડ પાણી વડે સેચન કરવું પણ હિતકર છે

કફથી રોગથેલા વાયુના ઉપાય
કફાવૃતે યથાશ્નાનિ જાઙ્ગલા મૃગપક્ષિણ ।
સ્વેદાસ્ત્રિક્ષ્ણા નિરુદ્ધાઙ્ગ ઘમનં સચિરેચનમ્ ॥૫૭॥
પુરાણસર્પિસ્તૈલ ચ તિલસર્પપંજં હિતમ્ ।

કફના આવરણવાળો વાયુ હોય તો જનના જનન (જવની બનાવેલી વાનીઓ) ખાવા હિતકર છે, જનન દેશના પશુ અને પક્ષીઓની માત ખાવા હિતકર છે, શેક ૨ ને નીમ્બ નિરુદ્ધાન્તિત આપવી હિતકર છે, વિરેચન અને વમન આપવું હિતકર છે, તેમ જ જનું ઘી તથા તવનુ તેલ અને તરવિનું હિતકર છે

કફપિત્તથી રોગથેલા વાયુની ચિકિત્સા
સંસૃષ્ટે કમ્પિત્તાઘ્યાં પિત્તમાદો વિનિર્મયેત્ ॥૫૮॥

જે કફ અને પિત્ત બનેથી વાયુ આવૃત્ત થયો હોય, તે પ્રથમ પિત્તને છતવું, તે પછી વાયુ સાથે બળેલા કફને છતવો

લોહીથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
કારયેત્રકસંસ્ટે વાતશોનિતિકીં ક્રિયામ્ ।
વાયુ લોહીથી રાવૃત્ત હોય તે વાતચકતની ચિકિત્સા કરવી

માસથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
સ્વેદાચક્ષરસા ક્ષીર ક્ષેદો માંસાવૃતે હિતમ્ ॥૫૧॥
જે વાયુ માસથી રાવૃત્ત હોય તે શેક, અભ્યંગ, માસગ્રસ, દૂધ અને સ્નેહ હિતકર છે

ચરબીથી રોકાયેલા વાયુની (ઊરસ્તબની) ચિકિત્સા
પ્રમેહમેદોવાતવ્રમાહ્યવાતે મિપગ્નિજતમ્ ।
જે વાયુ ચરબીના રાવૃત્ત હોય તે પ્રમેહને હણનાર, ચરબીને હણનાર તથા વાયુને હણનાર ઓસડ કરવું

હાડકું, મળજા અને વીંધથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
મહુસ્નેહોઽસિમજ્જસ્યે પૂર્વોક્તં રેતસાઽઽવૃતે ॥૬૦॥
જે હાડકામાં ર ને મળજામાં વાયુ રહ્યો હોય, તે મહાસ્નેહ રાખવો જે વીંધથી વાયુ આવૃત્ત હોય તે પૂર્વ કહેલા વાતવ્યાધિમાં શુક્ર ધાતુમાં રહેલા વાયુનું જે રીપથ કહેવું છે તે કરવું હિતકર છે

અન્નથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
અન્નાવૃતે પાચનીયં વમનં દીપનં લઘુ ।
અન્નથી વાયુ આવૃત્ત હોય તે પાચન, વમન, દીપન તથા સ્વભાવે પચવામાં હલકું હોય તે સર્વ હિતકર છે

મૂત્રથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
મૂત્રાવૃતે મૂત્રલાતિ સ્વેદાશ્ચોત્તરવસ્તયઃ ॥૬૧॥
જે વાયુ મૂત્રથી રાવૃત્ત હોય, તે આશ્નિ વગેરે મૂત્ર આણે ઓવા રીપથ આપવા શેક કરવો અને ઉત્તરબસ્તિ રાખવી

ઝાઝમી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
વરવ્વટલેલં ઘર્વઃસ્યે ઘસ્તિસ્નેહાશ્ચ મેદિતઃ ।
જે વાયુ ઝાઝમી મળ વડે આવૃત્ત હોય તે ઓર ડિબુ (દિવેલ) યાનું, તેમ જ ઝાઝમે તેડે ઓવા બસ્તિ અને સ્નેહ આપવો

બધા સ્થાનમાં રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
કર્ણપિષ્તાવિરુદ્ધં યજ્ઞચ વાતાનુલોમનમ્ ॥૬૨॥
સર્વસ્થાનાવૃતેઽપ્યાશુ તત્કાર્યં માતતિચ્ચત્તિ ।

વાયુ બધા સ્થાનમાં રોકાયો હોય, તે જે જે ક્રિયા કફ અને પિત્તને ર વિરુદ્ધ હોય તથા જે જે કર્મ વાયુનું અનુલોમન કરનાર હોય તે તે નર્વ કર્મ તરત કરવું

બધી ધાતુથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
મનાભેષ્યન્દિ ચ ક્ષિગ્ધં ક્ષોતસાં શુદ્ધિકારણમ્ ॥૬૩॥
યાપના વસ્તયઃ પ્રાયો મધુરાઃ સાનુવાસનાઃ ।
પ્રસમીક્ય ચલાધિક્યં સૃદુ કાર્યં વિરેચનમ્ ॥૬૪॥
રસાયનાનાં સર્વેવાનુપયોગઃ પ્રશસ્યતે ।
શિલાદ્વય વિશેષેણ પયસા શુદ્ધગુણુલો ॥૬૫॥
લેહો વા માર્ગવસ્તદ્વદેકાદશહિતાશિતઃ ।

જે વાયુ સર્વ ધાતુઓથી રાવૃત્ત હોય, તે જે દ્રવ્ય અભિષ્પદી ન હોય, સ્નિગ્ધ હોય, ર ને ત્રીતની શુદ્ધ કરનાર હોય, રોવુ બધું ખોરાક, ખીસા તથા રોસડ તરીકે આપવું, વળી યાપન બસ્તિઓ જે વિશેષ કરીને મધુર હોય તે રાખવી, સ્નેહ બસ્તિ આપવો, ર ને શેનીનું બળ ભેદીને હાવું વિરેચન રાખવું વગી તેમાં સર્વે રસાયનનો ઉપયોગ કરવો ર ને નારું છે તથા તેમાં દ્રવ સાથે શિલાગિત વાપરવો રો ખાસ સારો છે, ર થવા શુદ્ધ ગુણબળે પ્રવેશ કરવો રો સારો છે, ર થવા બાદ રસાયનમાં કહેલા અવનપ્રાશ આપવો, અલેક દવાના પાકાતર ચરકસંહિતા ૧૨/૨૪૨ મા નીચે પ્રમાણે છે

લેહ વા માર્ગપ્રોક્તમ્પ્યેત્ ધીરમુદ્ગિરઃ ।
અર્થતઃ ર થવા પુરુષે અવન અધિએ કહેલા અવનપ્રાશાવલેહ શેજ ખાવો અને ખોરાક તરીકે દૂધ પીને રહેવું

રોકાયેલા અપાન વાયુની ચિકિત્સા
અપાને ત્વાવૃતે સર્વે દીપન પ્રાહિ મેપજમ્ ॥૬૬॥
વાતાનુલોમનં કાર્યં મૂત્રાશ્ચાપવિશોધનમ્ ।
અપાન વાયુ ગમે તેના વડે રાખવું થયો હોય તે દીપન અને આહી રીપથ આપવું, તેમ જ વાયુનું અનુલોમન કરવું તથા મૂત્રાશ્ચાનું શોધન કરવું

ઉપસંહાર
હતિ સક્ષેપતઃ પ્રોક્તમાવૃતાનાં વિક્ષિપ્તિતમ્ ॥૬૭॥
પ્રાણાદીનાં મિપકુર્વાહિતકર્મ સ્વપમેવ તત્ ।
અ પ્રમાણે અવૃત્ત થયેલા વાયુઓની દૂધમાં

ચિકિત્સા ક્ષી છે રો ઉપર તર્ક કરીને વેદો પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુઓની ચિકિત્સા પોતાની મેળે કરવી.

પ્રાણ વગેરે વાયુઓનું અનુલોમન

ઉદાત્ત યોજયેદૂર્ધ્વમપાનં ચાનુલોમયેત્ ॥ ૬૮ ॥

સમાનં શમયેદ્વિદ્વાંસ્ત્રિચા ધ્યાનં તુ યોજયેત્ ।

પ્રાણો રક્ષ્યશ્ચતુર્થોડપિ તસ્થિતો

દેહસંસ્થિતિઃ ॥ ૬૯ ॥

સ્વં સ્થાનં નયેદેવં વૃતાન્ વાતાન્ ચિમાર્ગવાન્ ।

ઉદાત્ત વાયુ સદા ઊંચે જાય છે માટે વિદ્વાન વેદો એવા પ્રયત્ન કરેલા કે જેથી તે ઊંચે જાય. અપાન વાયુ નીચે જાય છે માટે તેનું અનુલોમન કરવું અર્થાત્ તે નીચે જાય એવું કરવું. સમાન વાયુને શમાવેલો, એટલે તેની ગતિ ઊંચે નથી કે નીચે પણ નથી, પરંતુ મધ્ય મા છે, માટે તે નીચે કે નીચે ન જતા પોતાના સ્થાનમાં રહે રોવા યત્ન કરવા વ્યાન વાયુ શાખા શરીરમાં ફરનારા છે માટે ઉપર, નીચે તથા મધ્યમાં રોવી ત્રણ રીતે તેની સ્વાભાવિક ગતિ થાય રોવા વેદો યત્ન કરેલા એ ચારે વાયુઓ કરતા પ્રાણવાયુનું વેદો વિશેષ રક્ષણ કરવું, કેમ કે પ્રાણવાયુની બરાબર સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી જ શરીર રહે છે, પોતાનો માર્ગ છેડીને ઊલટું માર્ગે ગયેલા પ્રાણ વગેરે વાયુઓને પોતપોતાને માર્ગે આણવાનો રો રીતે યત્ન કરેલા

પિત્તથી અને લોહીથી રોકાયેલા વાયુ સિવાયના બાકીનાં વાયુના આવરણમાં લક્ષણનો પ્રયોગ

સર્વે ત્રાવરણં પિત્તરક્તસર્ગવજિતમ્ ॥ ૭૦ ॥

રક્તાપનાવિધાનેન લઘુનો દાન્તિ શીલિતઃ ।

પિત્તનું અને લોહીનું આવરણ બાદ કરતા બાકીના નપા વાયુના આવરણને સ્થાપનાવિધી સેવડું લક્ષણ હમે છે, રાયાત્ સ્થાપનાવિધિ પ્રમાણે લન લુનો પ્રયોગ કર્યા હોય તો વાયુના તમામ આવરણનો નાશ થઈ વાયુ પોતપોતાના માર્ગે ગયેલ કહે છે આન

પિત્તનું કે લોહીનું આવરણ હોય તે લક્ષણથી મટવું નથી.

પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના અનુલોમનનો ઉપાય

પિત્તાવૃત્તે પિત્તહરં મસ્તશ્ચાનુલોમનમ્ ॥ ૭૧ ॥

ઉદાત્ત વગેરે વાયુ પિત્તથી આવૃત્ત હોય તો પિત્ત મટે એવા તથા વાયુનું અનુલોમન થાય એવા એટલે વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કરે એવા ઉપાયાર કરવા

લોહીથી રોકાયેલા વાયુના અનુલોમનનો ઉપાય

રક્તાવૃત્તેડપિ તદ્વથ્ ચુડોલં યચ્ચ મેવજમ્ ।

રક્તપિત્તામિલહરં વિવિધં ચ રક્ષાયનમ્ ॥ ૭૨ ॥

જો ઉદાત્ત વગેરે વાયુ લોહીથી આવૃત્ત હોય તો તે જ પ્રમાણે પિત્ત મટે એવું રીપથ કરવું, તેમ જ વાતરકતમાં કહેલું ઔષ્ધ કરવું, તથા રક્ત, પિત્ત અને વાયુને હરનાર ઔષ્ધ કરવું, તે હિતકર છે; વળી સર્વ દોષ, દૂષ્ય વગેરેના વિચાર કરીને જાતજાતના સ્થાપનામાં યોગ્ય સ્થાપના આપવું

ચિકિત્સાસ્થાનનો ઉપસંહાર

યથાનિવાન નિર્દિષ્ટમિતિ સમ્યક્

ચિકિત્સિતમ્ ।

માયુર્વેદફલં સ્થાનમેતસ્વદોડિતાશનાત્ ॥ ૭૩ ॥

જો જ પ્રમાણે નિદાન પ્રમાણે જ આ ચિકિત્સા સારી રીતે કરી છે આ ચિકિત્સાસ્થાન આયુર્વેદનો ફાયદા છે, કેમ કે તે શેષ (પીડ)નો તત્કાલ નાશ કરનાર છે

ઓષધના પર્થક શબ્દો

ચિકિત્સિતં હિતં પચ્ચં પ્રાપ્તિસ્ય નિવર્જિતમ્ ।

મેવજ શમનં શસ્ત્રં પર્થકૈઃ સ્વૃત્તમૌષધમ્ ॥ ૭૪ ॥

ચિકિત્સક, હિત, પચ્ચ, પ્રાપ્તિ, નિવર્જિત, મેવજ, શમન, શસ્ત્ર, એ સર્વ શબ્દોનો અર્થ એવો છે.

દિવ્યદ્રવ્યે ચતુર્થે ચિકિત્સિતરથાને વાતરોગિત-

ચિકિત્સાસ્થાન અવિદ્યોડપ્યારઃ ॥ ૨૨ ॥

મહર્ષિ વાગ્મદેવ

અષ્ટાંગહૃદય

કલ્પસિદ્ધિસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : વમનકલ્પ

અયાતો વમનકલ્પં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयावयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વમનકલ્પ (વમનનો કલ્પ) સમ-
જાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે
પ્રમાણે કહી ગયા છે.

કલ્પ=કલ્પના, યોજના, વિધિ, બનાવટ

અથ વમનકલ્પઃ ।

મદનકલ્પ

(શ્લોક ૦૧ થી ૧૮૧)

વમન માટે મોકલ અને વિરેચન માટે નસોતર
ઉત્તમ યોગ્યનું કારણ

वमने मदनं श्रेष्ठं, त्रिपुण्ड्रं विरेचने ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥૧॥

ઊંચતો કરાવવા માટે મોકલ સદા ઉત્તમ છે અને
જુલામ કલવવા માટે નસોતરનું મૂળ તથા ઉત્તમ છે.
ઊંચટો અચરે એમાં અને જુલામ અચરે એમાં (મોકલ
અને નસોતર સિવાયનાં) યોગ્ય દ્રવ્યોની વિશેષતા તે
અમુક ર.મુક ખાતર યોગ્ય પૂરતી જ છે.

વમન માટે મોકલનું મુખ્ય કારણનો રીત

फलाग्नि नातिपाण्डुरी न चातिहरितान्यपि ।

आदायाद्दिनं प्रशस्तर्षं मध्ये मीष्मबसन्तयोः ॥૨॥

પ્રમુખ્ય કુશમુષોત્પાં કિપ્ત્વા ચઢવા પ્રલેપયેત્ ।

गोमयेनातु मुत्तोलीं धान्यमध्ये निपापयेत् ॥૩॥

મુદુમૂતાનિ મન્નિદગ્ધાનિ પુશવેદનાત્ ।

निष्कृष्टानि गतेऽष्टाहं शोषयेषान्वायव ॥૪॥

તેમાં ઉત્તઃ સુગુણાનામુદ્ગલ ફલવિષ્ણતીઃ ।

दधिमन्नाम्यपल्लवेभ्यो दद्यात् शोषवेत्तुनः ॥૫॥

ततः सुगुप्तं सस्याप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

મોકલનાં ફળ બહુ પીચા રંગના વધેલા (બહુ
પાકી ગયેલાં) હોય તેવા ન લાવવા, તેમ ઘણા લીલા
રંગનાં (ઘણા કાચાં) પણ ન લાવવા, અર્થાત્ પીચા
થેલા મોકલ લાવવા એ ફળ વસાન અને ગ્રીષ્મ એ
બે ઋતુની વચ્ચે એટલે વસ્તનઋતુ ઊતરવાના અને
ગ્રીષ્મઋતુ ચેતવાના સમયમાં થીજ દિવસ અને થીજ
નમત્ર વગેરે દિનશુદ્ધિ થેઈને લાવવા. પછી તેને સદૃ-
ષ્ટીને દર્ભની મુત્તોલી (=જામલી, જુઓ સુ. ૨૯/
પલ્લ ૫૫) નાખવા પછી તે મુત્તોલીને આધીને તે
ઉપર ગાયના છાણનો લેપ કરવો. પછી તે મુત્તોલીને
ધાન્યમાં છાટી દેવી. એવી રીતે આઠ દિવસ શુધી તે
મુત્તોલીને ધાન્યના ઢગલામાં રાખ્યા પછી જ્યારે તે
મોકલ કોમળ થાય (લગાર પામું થાય) અને તેની
વાસ મધ જેવી રાવવા મીઠી આવે, ત્યારે તે મુત્તો
લીમાંથી તે મોકલને કાઢવાં અને તેને તડકામાં સૂકવવાં.
પછી સૂકાયેલાં મોકલમાંથી તેની ફાપિપ્પલી બહાર
કાઢીને હાંથી, મધ, ઘી અને ખાદ્યમાં મેળવીને તે સૂ-
ત્રને બેંચીને રેડકાં કરવાં તારે રીતે ચોળવા પછી
ફૂટીને તેને તડકે લૂકવવું તુકાયા પછી સારી રીતે સ્વચ્છ-
ને તેને રાખી મુક્યું અને કામ પડે ત્યારે તેને વાપરવું.
(ફાપિપ્પલી=મોકલને બાગ્યા પછી વનમાલો
નીકળતાં લોડેપીપર જેવા આકારનાં બી.)

વમન માટે મોકલનું મુખ્ય પીચાનાં ચિહ્ન

अथादाय ततो मायां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥૬॥

શર્વરી મધુચદ્મા વા કોનિદારસ્ય વા જલે ।

कजुंदारस्य विन्म्या वा नीपत्य विदुलस्य वा ॥૭॥

રણપુષ્પાઃ સદાપુષ્પાઃ

प्रत्यम्पुष्पसंश्रया ।

તતઃ વિચેત્કથાયં તં પ્રાવર્ત્મદિગ્ગાહિત્વ્ ॥ ૮ ॥

મુત્તોલિતેન વિશ્નિ સાધુ તેન તથા વનેત્ ।

પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે ઔષધમાથી દેશ, દૂધ, કાળ, બળ વગેરેના વિચાર કરીને ચોગ્ય માપ નહિને તેને ખાડીને તેને જોઈમધના, સફેદ કાચનારના, ગૂદાના, મીઠાં ધિલાડાના, કદબના, નેતરના, ઘસુના ૨ હડના મૂળમા કે ધાવા રાધેડાના (અપામાર્ગ ના) પાણીમા રાતે પલાળી મૂકવું પછી સવારે તેને તે જ પાણીમા ચોળી નાખીને કપડ વડે ગાળી લેવું અને તે કયાય સૂત્રસ્થાનમા (૨ ૧૮ શ્લોક ૧૫ ૧૭ મા કહેલા વિધિ પ્રમાણે પીવા એ રીતે કરવાથી મારી રીતે વમન થાય છે

કફજ્વર, સળેખમ, ગોળો, અતવિદ્રવિ રોગોમા કયા સુધી ઊલટીઓ કરાવવી ?

શ્લેષ્મજ્વરપ્રતિરૂચાયગુલ્માન્તર્વિદ્રવીપુ ચ ॥ ૧ ॥ પ્રચ્છદ્યેદ્વિરોગેણ વાચસ્પિત્તસ્ય દર્શનમ્ ।

કફજ્વર, સળેખમ, ગોળો, અતવિદ્રવિ રો રોગો મા જ્યા સુધી પિત્ત જોવામા આવ, પિત્ત બહાર નીકળે, ત્યા સુધી ખામ કરીને ઊલટી કરાવવી

તાવ, અરુચિ, થૂકથૂક કરવું, રસોળી, અર્બુદ, ઉદરરોગ માટે ઊલટીઓ કરાવવાનું ઔષધ

ફલપિપ્પલિચૂર્ણ વા ક્વાથેન સ્થેન ભાવિતમ્ ॥૧૦ નિભાગત્રિકાચૂર્ણ કોવિદારાદિવારિણા ।

પિપેજ્જવરપરિષ્ઠીવપ્રન્ધ્યપચ્યર્થુદોદરી ॥ ૧૧ ॥

મીઠાના ફળની પિપ્પલીના (શ્લોક ૧૧) ચૂર્ણને તે ફળની પિપ્પલીના કવાથનો પટ દેવો પછી તેમા ત્રિફળનું ચૂર્ણ ત્રણ ભાગ નાખવું રાતે પાછળ શ્લોક ૬૧૧ થી ૭૧૧ મા કહેલા સફેદ કાચનાર વગેરેના કવાથમા તે પીવું જ્વર, અરુચિ, વારવાર થૂકવાનો ગળ, રસોળી, અપચી (ન પાકે એવી રસોળી), ૨ મુંદરોગ અને ઉદરરોગમા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પીવું

પિત્ત કફના સ્થાનમા ગર્ભ હોય ત્યારે ઊલટીઓ કરાવવાનું ઔષધ

વિત્તે કફસ્થાનગતે જીમૂતાદિજલેન તત્ ।

પણ કફના સ્થાનમા પિત્ત ગયું હોય, તો જમૂ-તાદિ (કુકડવેલ વગેરે)ના કવાથ ત્રણ મીઠાના ફળ પિપ્પલીનું ઉપર કહેલું ચૂર્ણ પીવું

જમૂતાદિ=જમૂત, ઇંલેપકુ (કંઠી દૂધી), ધિસાડી, રાજકોથાતંકી (તૂરિયા) અને ઇન્દ્રજલ

હૃદયમા દાહ અને અધિગામી રક્તપિત્ત

માટે મીઠાળ પીવાનો રીત

હૃદાદ્યોસ્પિત્તે ચ ક્ષીર તત્પિપ્પલીશૃતમ્ ॥૧૨ ક્ષેરેયી વા

જો છાતીમા બહુતરા બળની હોય કે અધિગામી રક્તપિત્તનો રોગ થયો હોય તો મીઠાળની પિપ્પલી (શ્લોક ૧૧) નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પીવું એવી રીતે કે મીઠાળની પિપ્પલી કરતા ૨:૧ ગણાનું દૂધ લેવું ૨:૧ ને દૂધ કરતા વારગણ પાણી લેવું પછી દૂધ મા ૧ બાકી રહે ત્યા લગી ઉકાળીને પાક કરવો પછી એ દૂધ પીવાથી વમન થાય છે, અથવા દૂધમા સિદ્ધ કરવી તે ફળપિપ્પલીની પેથા પીવી

કફથી થતી ઊલટીઓ, પ્રસેક અને તમકન્યાસ માટે મીઠાળ પીવાની રીત

કાફન્હર્દિપ્રસેકતમકેસુ તુ ।

દધ્યુત્તર વા દધિ વા તચ્છતક્ષીરસમ્મયમ્ ॥૧૩॥

કફથી થતી ઊલટી, પ્રસેક (મુખમાથી લાગે કે પાણી નીકળવાનો રોગ) ૨ ને તમકન્યાસ, રો રોગોમા મીઠાળની પિપ્પલીનું (શ્લોક ૧૧) તૈયાર કરી રાખવું ચૂર્ણ નાખીને સિદ્ધ કરવું દૂધ ૨ ૧ ખરીને બનાવવા દહીંની તર ખાવાથી ૨ થવા રો દહીં સાથે મીઠાળની પિપ્પલીનું ચૂર્ણ ખાવાથી પણ વમન થાય

મદાગ્નિ અને સુકનું જનું થયેલ એ મે માટે વમન ઔષધ

ફલાદિક્વાથકલ્કામ્યા સિદ્ધ તત્સિદ્ધદુગ્ધજમ્ । સર્પિ કફામિમૂલેડ્ઘો મુખ્યદેહે ચ વામનમ્ ॥૧૪

જો રાગીનો જઠરાગ્નિ કફથી મદ પડે ગયા હોય તથા જનું થયેલું સુકાઈ જનું હોય, તેને મદનફન (મીઠાળ) વગેરે ઊલટી કરાવનારા દ્રવ્યોના કવાથ અને કંક વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધમાથી બનાવેલા ઘીને તે જ દ્રવ્યોના કવાથ ૨ ને કંક વડે સિદ્ધ કરીને ૨:૧ પવાથી વમન થઈને નાક થતે

ફળાદિ દ્રવ્યો મીઠાળ, જમૂત, કંઠી, દૂધી, ધિસાડી, રાજકોથાતંકી (તૂરિયા) રાતે ઇન્દ્રજલ

મીઠાળની મીઠાળનો અવરોધ અને કવાથ

સ્વરસ ફલમજ્જો વા મ્હતકવિચિન્નમ્ । આદર્વીલેપનાત્સિદ્ધ લીદ્વા પ્રચ્છદ્યેતુલ્લમ્ ॥૧૫ ત લેહ મધ્યમોન્ધેપુ તલ્કપાવાદ્ય યોજયેત્ ।

મીઠાળની મીઠાળનો સ્વરસ કાઢીને બિદાખના વિધિ પ્રમાણે તેને પાક કરવો જ્યારે તે પાક કર્યો એ ચેટ્ટે એવો થાય, ત્યાર તેને નાટીને નુખે કરીને વમન કરવું એ જ નવવેળને બદલ તથા જોડના સાથે આપવો, તેમ જ મીઠાળનો કવાથ પણ આપવો

અતિ સંતર્પણથી થયેલા રોગો માટે વમન ઔષધ

વત્સકાદિપ્રતીવાપઃ કણાયઃ ફલમજ્જનઃ ॥ ૧૬ ॥

નિમ્બાર્કાન્યતરશ્ચવાથસમાયુક્તો નિયચ્છતિ ।

વટમૂળાનપિ વ્યાપીન્ સર્વાન્ સન્તર્પણોદ્ભવાન્ ॥

અતિથય સતર્પણ કરવાથી થયેલા રોગ શરીરમાં મૂળ નાખીને સ્થિર થયા હોય, તેમના પાસ નાથ કરવા માટે મીઠાના ફળની મીઠાના કવાથ કરીને તેમાં વત્સકાદિ ગણ (સૂ. ૨૧ ૧૫, શ્લોક ૩૩-૩૪) ના ઔષધોનું ચૂર્ણ પ્રતિવાપ તરીકે નાખવું તથા તેમાં લીમડાના કે અલકાના મૂળનો કવાથ ભેળવીને પાવે

જિલ્દીઓ કરવા માટે સૂષ્કવાની દવા

રાઠપુષ્પફલમ્લક્ષ્ણર્ચૂર્ણમાલ્યં સુરુક્ષિતમ્ ।

વમેન્મળ્હરસાદીનાં વમ્નો જિઘ્રન્ સુલ્લં સુલ્લી ॥૧૮

પશ્વમેવ ફલાભાવે કલ્પ્ય પુષ્પ શલાટુ વા ।

મીઠાના ફળ અને ફળનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને તે વડે અતિથય લૂખું કરવું મીઠાનું પુષ્પ લેવું પછી મડ, માસરસ, ખીચડી, દૂધ, ચવાગુ વગેરે ખૂબ ખાઈને તે પુષ્પ સુંધવું, એવી રીતે સુધવાથી સુખી (સુવાળો) માણસ સદલાઈથી જિલ્દી કરય, એટલે કાઈ કરના તેને કાઈ તકલીફ થયે નહિ

એ જ પ્રમાણે, મીઠાના ફળ ન મળે તો મીઠાના ફળ લઈને રાચવા મીઠાના કાચા મરવા (કાચા મીઠા) લઈને પાછળ શ્લોક ૬ મા કહ્યા પ્રમાણે તેને સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને જઘ્રીમધ વગેરેના કવાથ મા રાત્રે પલાળી રાખવું, અને સવારે તેને તે જ પાણીમાં ચોળી નાખીને તે પાણી લૂગડે ગાળીને રોગીને પાવું

इति मदनकल्पः ।

અથ જીમૂતકલ્પ ।

जमूतकल्प

(શ્લોક ૧-૧૧૧ થી ૨૬)

જીમૂતાચાશ્ચ ફલવત્

કૂકડવેલ, કડવી દૂધી, કડવી પિસોડી, ઉન્ડળ વગેરે પણ મીઠાની જે રીત કહેલી છે તે જ રીતે તેપાર કરીને વમનમાં વાપરવા

તાવ, દમ, ઉપરત્ત, હેડકી વગેરેમાં કૂકડવેલનો પ્રયોગ

जमूत तु विशेषतः ॥ ૧૯ ॥

પ્રયોક્તવ્યં જ્વરશ્વાસકાસહિષ્માદિરોગિણામ્ ।

ખાત કરીને તાવ, દમ, ખાતી, હેડકી વગેરે રોગમાં કૂકડવેલનું વમન આપવું

કૂકડાં અરંધ્ર, ઉપરત્ત, પાડુ અને શય માટે

કૂકડવેલનું કમ્પુ અંગ કેવી રીતે વાપરવું?

પયઃ પુષ્પેડસ્ય નિર્વૃત્તે, ફલે પેયા પચકૃતા ॥૨૦

લોમશે ક્ષીરસન્તાન, વધુત્તરમ્લોમશે ।

શૂતે પયસિ વધ્યમ્લ જાત હરિતપાણ્ડુકે ॥ ૨૧ ॥

આસુત્ય વાહુળીમળં પિવેન્મૃદિતગાલિતમ્ ।

કફાદરોચકે કાસે પાણ્ડુલે રાજયક્ષમણિ ॥૨૨॥

જો કૂકડવેલને ફળ ૨૧૫૫ હોય તો તે કૂકડવેલના ફળ નાખીને ઉકાળેવું (સિદ્ધ કરેલું) દૂધ આપવું, જો કૂકડવેલને ફળ ૨૧૫૫ હોય તો તે કૂકડવેલના ફળથી સિદ્ધ કરવા દૂધ વડે જનાવેલી પેયા આપવી, જો ફળ રુવાડીવાળા કુમળા હોય તો તે વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધ ઉપર જે કાવળી (પાતળી તર) બાહે છે તે વમન કરાવવા માટે આપવી, જો કૂકડવેલના ફળ કંઠસ થયેલા હોય તો તેનું ચૂર્ણ નાખીને દહીંની તર ખાવી જો જમૂત(કૂકડવેલ)ના ફળ કાચાપાકાની વચલી રાચસાવાળા (ભોડાપેલા) હોય તો તેન નાખીને ઉકાળેલા દૂધને જમ્ભાવીન દહીં કરીને તે ખાટું દહીં પીવું, ૨ થવા વાહુળી નામે મધના ઉપરના પાણી મા તે ભોડાપેલા ફળનું ચૂર્ણ રાત્રે પલાળી સવારે તે તેમાં ચોળી નાખી ગળી લઈને પીવું એ પ્રમાણે કફના રાચ, કંત (ખાલી), પાડુરોગ અને તથરોગ એ રોગોમાં કરવું (ઉપદ્રિ)

કડવી તુભડી (દૂધી), પિસોડી વગેરેના ઉપયોગ

इय च कल्पना कार्या लुम्ब्रीकोशातकीष्वपि ।

ઉપર જે પ્રમાણે જમૂત(કૂકડવેલ)ની કલ્પના (બનાવટ) કહેલી છે, તે પ્રમાણે કડવી તુભડી અને પિસોડી વગેરેની પણ બનાવટ કરવી. રાધાન્ પુષ્પ થાય ત્યાંથી તે ફળ થાય ત્યાં સુધી તેમાં કહ્યા પ્રમાણે જુદેજુદે પ્રકારે વમન ઔષધ તેપાર કરી વાપરવું

વાતપિત્તની ધીંગ અને કફપિત્તના તાવ માટે

કૂકડવેલનો વમન માટે પ્રયોગ

पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम् ॥૨૩

ચૂર્ણસ્ય પયસા શુકિં વાતપિત્તાર્દિતઃ પિવેત્ ।

દે વા ત્રીણ્યપિ વાડડોષ્ય

સ્વાથે તિક્તોત્તમસ્ય વા ॥૨૪॥

આરમ્બાદિનવકાદાસુચ્યાન્યતમસ્ય વા ॥

નિમ્બ પૂર્વ ત કવાથ પિત્તમ્લેખજ્વરી પિવેત્ ॥૨૫

કૂકડવેલના બચ્ચર પાક્યા ફળ થાવીને તેનું ચૂર્ણ

કરીને તેમાંથી બે તોલા ચૂર્ણ લઈને વાત તથા પિત્તથી પીડાતા મનુષ્યે તે દૂધ સાથે પીવું. અથવા કફપિત્તના તાવવાળાએ તે કૃષ્ણમાંથી બે કે ત્રણ ફળ લઈને લીમ-ડાના ક્વાથમાં તેને વાટી નાખીને પીવાં અથવા આર-ગ્વધાદિ ગણુ (સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૧૭) નાં નવ ઔષધોમાંથી ગમે તે એકના ક્વાથમાં તેને વાટીને નાખવું અને રાતે પલાળી મૂકવું. પછી સવારમાં તેને તેમાં ચોળી નાખીને તે ક્વાથ ગાળી લઈને પિત્તકફળવર-વાળાએ પી જવો.

પિત્તના, કફવાતના કે કફના તાવ માટે કૂકાંચેલનો પ્રયોગ

જીમૂતકલ્કં વૃણં વા પિવેચ્છીતેન ચારિણા ।

જ્વરે પેતે કથોળેન કફત્રાતાત્કફાદપિ ॥૨૬॥

પિત્તજ્વરમાં જીમૂત (કૂકાંચેલ) નું ચૂર્ણ અથવા કલ્ક કંડા પાણી સાથે પીવો. અને જો જ્વર કફવાયુ-થી થયો હોય કે કફથી થયો હોય તો તે ચૂર્ણ કે કલ્ક લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવો.

इति जीमूतकल्पः ।

अथैक्ष्वाकुकल्पः ।

ઇક્ષ્વાકુકલ્પ

(શ્લોક ૨૧ા થી ૩૪)

ઇક્ષ્વાકુ (કડવી દૂધી) કોને માટે ઉત્તમ

વમન ઔષધ છે?

कासश्वासविपच्छर्दिज्वरार्ते कफकृशिते ।

इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥૨૭॥

ખાંસી, દમ, વિષ, બિલટી અને તાવથી પીડાયેલા રોગીને તથા કફથી ખાતળા વઈ ગયેલા રોગીને, તેમ જ પ્રતમક શ્વાસથી દુઃખી થતા માણસને વમન કથવવા માટે કડવી દૂધી શ્રેષ્ઠ છે.

પિત્તકફજ્વરમાં પિત્ત વધારે હોય તો વમન

માટે કડવી દૂધી થી રીતે વાપરવી?

फलपुष्पविहीनस्य प्रचलैस्तस्य साधितम् ।

पित्तलेभज्यरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥૨૮॥

જો રોગીને પિત્તકફજ્વરમાં પિત્તનું બરા અધિક હોય તો કડવી દૂધીને ફળ કે ફૂલ અથવા તે પલેમાં તેનાં કુમળાં પાંદડાં (ફુલો) લાવોને તે વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ રોગીને ખાવું. (તેથી વમન થશે.)

કફની ઉપરસ અને કફના દમવાળાને વમન માટે

કડવી દૂધી થી રીતે વાપરવી?

हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।

स्यात्तदा कफजे कासे श्वासे वम्यां च पाययेत् ॥૨૯॥

કડવી દૂધી ઘરડી થાય એટલે તેના મધ્યમાંથી ગાળો (ગલ, બિયાં વગેરે) કાઢી નાખીને બાકી રહેલી ખાલી તુમડીમાં દૂધ ભરવું. તે દૂધનું દહીં થાય, એટલે કફથી ઉત્પન્ન થયેલી ખાંસીવાળાને, કફથી થયેલા દમ-વાળાને તથા બિલટીના રોગમાં તે દહીં ખાવું.

પાંડુ, કુષ્ઠ અને ઝેરના રોગ માટે

કડવી દૂધીનો ઉપયોગ

मस्तुजा वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविपारितः ।

तेन तर्कं विपक्वं वा पिवेत्समधुसैन्यवम् ॥૩૦॥

પાંડુરોગથી પીડાયેલા, ચામડીના રોગથી પીડાયેલા તથા વિપરોગથી પીડાયેલા રોગીને કડવી દૂધીનાં ફળને ગર્ભ (ગલ) દહીંના નીતર્યા પાણી સાથે પીવો, અથવા કડવી દૂધીના ગર્ભ વડે પકવ કરેથી છાશ ઠંડી પડે એટલે તેમાં મધ અને સિંધવ નાખીને તે પીવી.

ઝેર, જોગા, ઉદરરોગ, રસોળી, ગૂમડાં અને લાંબીપગ

માટે કડવી દૂધીનો ઉપયોગ

भाषयित्वाऽऽजदुग्धेन बीजं तेनैव वा पिवेत् ।

विपुगुस्तोदरमन्थिगण्डेषु स्त्रीपवेषु च ॥૩१॥

વિપરોગ, જોગા, ઉદરરોગ, રસોળી, ગૂમડાંના રોગ અને લાંબીપગ રોગમાં કડવી દૂધીનાં બીજને બકરીના દૂધના પટ દઈને તે બીજને તેના જ (બકરી-ના) દૂધ સાથે પીવાં.

કફજ્વર, ઉપરસ, ગળાના રોગ અને અરુચિ માટે

કડવી દૂધીનો ઉપયોગ

सक्तुभिर्वा पिवेन्मन्थं तुम्भीस्वरसमावितैः ।

कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥૩२॥

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં, ખાંસીમાં, ગળાના રોગમાં અને અરુચિમાં તુમ્બીના સ્વરસ વડે ભાવના આપેલા (પટ દીધેલા) જવના સાધુ સાથે થી અને પાણી એકત્ર કરીને પીવું. (સાધુ, થી અને પાણી વગેરે મિશ્રણને મંથ કરો છે.)

જોગા અને જૂના તાવ માટે નમત્રા ન

પરી વજાવ એનું વમન ઔષધ

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दीर्घत्यममृते ॥૩३॥

ગુહ્યરોગમાં તથા તાવ વાયુ પડયો હોય તે ખસતો ન હોય એવા છર્ણવરમા કડવી દૂધીના કડક માસરવ સાથે પીને વમન કરવું, કેમ કે એથી રીતે વમન કરવાથી રોગી માણસને સારી રીતે વમન થાય છે અને તે દુર્બલ થઈ જતો નથી.

વમન માટે કડવી દૂધીની સૂધવાની દવા મુન્ધ્યાઃ કલરસૈઃ શુલ્કે. સપુલ્લેરવર્ણિતમ્ ।
છર્દયેન્માલ્યમાધાય ગન્ધસમ્પત્તુલોચિત્ ॥૩૪॥

જે માણસ ગંધની સપત્તિના ગુખને યોગ્ય હોય એટલે મુગધ ભોગવવાને યોગ્ય હોય, તે માણસે કડવી દૂધીના ફળના રસ તથા કડવી દૂધીના દૂધનો રસ એકત્ર કરી તે વડે કડવી દૂધીનાં પુખ્તને વાસિત કરી તે પુખ્ત સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ પુખ્તની માખામાં નાખવું પછી તે માખા સૂધવી. તેથી વમન થશે.

ફીતીક્વાકુલ્પઃ ।

અથ ધામાર્ગવકલ્પઃ ।

ધામાર્ગવકલ્પ

(શ્લોક ૩૪ થી ૪૦)

કયા રોગમાં કડવા નૂરિયાથી ઊંચીઓ કરાવવી ?
કાસગુલ્મોવરગરે વાતે શ્લેષ્માશયસ્થિતે ।
ફળે ચ કળ્થવક્રાયે કવસદ્રાયિણુ ચ ॥૩૫॥
ધામાર્ગયો ગદેષ્વિષ્ઠ ધિરેણ ચ મહત્સુ ચ ।

ખાંસીના રોગમાં, જોવાના રોગમાં, ઉંચેના ખાંસ વિપ્રશનમાં, કફના જ્વાનમાં વાયુ રહે ત્યારે, કફમાં અને મુખમાં કફ રહે ત્યારે, કફના સ્તંભ વધારી થવા અને જૂના થઈ ગયેલા તથા બહુ વધી ગયા રોગોમાં કડવા નૂરિયાનું વમન કિતર છે

ઉપરના અને કદબધા દાઢ માટે કડવા

નૂરિયાનું અવરોધ

જીવકર્મમર્કો વીરા કપિકન્ઠ શતાવરી ॥૩૬॥

કાકોલી ખાયળી મેશ મહામેશ મપૂલિહા ।

તદ્વર્જોમિ વૃષ્ટેહા ધામાર્ગવરજોન્વિતા ॥૩૭॥

કાસે કદવસદિ ચ શતા મપુનિગદુતા. ।

ઉપરના પાન તથા કડામાં દાઢવાને બેરનું વમન થવાનું - કલ્પ. જરખ, મન્દદર, હોર મા ચે, તેથી, દરાર, મા.થી, નાભમુડે, મધ્ય મન્દમધ્ય, રોગમાં એ બેરખાથી રમ ને બેરખ વડેને તેમાં પદમ-નનું દૂધ નખનું તથા મધ બન

સાકર સાથે અવરોધ કરીને ચાટવો. એ અવરોધનું વમન ખાસીના રોગવાખાને તથા કદબધા દાઢવાનાને કિતર છે

પિત્તવાજા અને પિત્તની ગરમીચાથા કફ

માટે કડવા નૂરિયાને ઉપચાર

તે સુશ્વામ્મોનુપાના સ્યુઃ પિત્તોષ્મસદિતે કળે ॥

પિત્તની ગરમી સ્થિત કફવાખાને ઉપર શ્લોક ૩૬ થી ૩૭ મા કહેલા અવરોધ વાટ નરમ પાણીના અનુપાન સાથે પાઈને વમન કરાવવું કિતર છે

ઝેર કદબધા માટે કડવા નૂરિયાને ઉપચાર

ધાન્યતુમ્બરુપેણ કલ્કસ્તલ્ય વિપાપહ ।

એ કડવા નૂરિયાના કડકને ધાન્ય તથા વિરજના કવાથ સાથે પીવાથી વમન થાય છે, તેથી વિપદા થૂર થાય છે

મનના રોગ માટે કડવી દૂધીના ઉપચાર

વિમ્બ્યા પુનર્નવાયા વા કાસમર્દસ્ય વા રસે ॥૩૮॥

અથ ધામાર્ગય દે વા માનસે મૃદિત વિષેત્ ।

વચ્ચત્તરીજ સાપ સાધિત વા કલાદિમિ ॥૩૯॥

ધિવોડી, તાટોડી કે કાસો વના રસમાં એક ક મે કડવા નૂરિયાને રોગી નાખીને પીવું તેથી વમન થાય છે અથવા કડવા નૂરિયાથી તિલ્ક કરવા દૂધમાંથી નનું થી પીવાથી વમન થાય છે અથવા મીઠા, કુકર, ઠંભાકુ (કડવી દૂધી), કડું નૂરિયું કડવી નચી ધન્દાવ, ના છ બોળાથી તિલ્ક કરવા દૂધનું થી પીવાથી વમન થાય છે એ ત્રણ વમન માનસિક રોગ વાખાને કિતર છે

ફીતિ ધામાર્ગવકલ્પઃ ।

અથ ક્લેષ્ઠકલ્પઃ ।

ક્લેષ્ઠ(કલ્પ) ખલકું)નો કલ્પ

(૨૨૦ થી ૨૩)

જૂના કુક, પડ, મીઠા, તેલ, નર વનર માટે ઉપચાર

ફેરોઝીકુટુનીક્ષોખ્ણ પ્રગાટુ પ્રસવત્ ।

ફુલપાટવામચ્છીદ્ધસોમનુન્નગમ્પિત્તુ ॥૨૪॥

કડવી દિવલ (નરક), ખર્જૂર, ને, ને ૩ બન નરક છે માટે તેમ કરીને વમન થવાનું દૂધ મૂલ નાભિયા મધ્યેના વડે ૧૨-૧૨ (૫-૬), વધે, નરક અને ફીરખ તિલ્ક નાભિયા નેનુ ૧૫-૧૫ થઈ છે.

વમન માટે કડવા ગલક સાથે માંસરસ

પૃથક્ ફલાદિપદ્મકસ્ય ક્વાથે માંસમનૂપજમ્ ।

કોશાતકયા સમં સિદ્ધં તદ્વસં લવણં પિવેત્ ॥૪૨॥

મીઠળ, ફૂકડવેલ, કડવી દૂધી, કડવુ નૂરિયુ, કડવુ ગલકુ, ઇન્દ્રગ્વ, રો છ ઓપધના કવાથમા કડવી ગલ કીની બગેબર રતનૂપ દેશના પ્રાણીઓનુ માસ સિદ્ધ કરવુ, તથા તે માસરસ સિદ્ધિ નાખીને પીવા તેથી વમન થાય છે

ફલાદિપિપ્પલીતુલ્યં સિદ્ધં ક્ષ્વેદરસેડયવા ।

ક્ષ્વેદકવાથં પિવેત્સિદ્ધ મિશ્રમિશ્નુરસેન વા ॥૪૩॥

મીઠળ, ફૂકડવેલ, કડવી દૂધી, કડવુ નૂરિયુ, કડવુ ગલકુ અને ઇન્દ્રગ્વ, એ છ ફળના બીજની બગેબર અનૂપ દેશના પ્રાણીઓનુ માસ લઈને તેને કડવા નૂરિયાના રસમા નિદ્ર કરવુ અને તે માસને કડવા નૂરિયાના રસ સાથે પીવા અથવા કડવા નૂરિયાના કવાથમા સિદ્ધ કરેલા માત્રને શેરીના રસમા સિદ્ધિ નાખીને તે સાથે પીવા, રોથી વમન થાય છે

इति क्ष्वेदककल्पः ।

અથ કુટજફલકલ્પઃ ।

કુટજ(ઇન્દ્રગ્વ)નો કલ્પ

(શ્લોક ૪૩૧ થી ૪૬)

ઇન્દ્રગ્વથી કોને ગિલથીઓ કરાવવી ?

કોટજ સુકુમારેષુ પિત્તરક્તકફોદયે ।

જ્વરે વિસર્પં દ્વિત્રેગે સુદે કુષ્ઠે ચ પૂજિતમ્ ॥૪૪॥

જે માણસો રાત્રાત કોમળ પ્રકૃતિના હોવાથી ગિલથીના વેગને સહન ન કરી શકે એવા હોય, તેમને પિત્ત, રક્ત કે કફના ઉપાદ થઈ આવ્યા હોય ૨, અથવા તાવ, રોગ, કદવના રોગ, પત કે ચામડીના રોગ હોય, તો તેમને ઇન્દ્રગ્વનુ વમન આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે

વમન માટે ઇન્દ્રગ્વ શી રીતે ખાવા ?

સર્પપાનાં મધૂકાનાં તોયેન લવણસ્ય વા ।

પાયયેત્કૌટજ વીજં યુક્તં કુશરયાડ્યવા ॥૪૫॥

સપાઈ વાડકદુગ્ધાકં તથુળ પાયયેત્પદ્મક ।

ફલજિમૂતકેદ્વાકુજીવન્તીર્જીવકોદકઃ ॥૪૬॥

સરતવ અથવા ગેલીમના જુદા જુદા કવાથમા અથવા તિવવના પોલીમા ઇન્દ્રગ્વ વાટીને તે ખાવા અથવા ફક્ત (મનગોખાની ખીવડી) સાથે ઇન્દ્રગ્વ ખાવા અથવા ઇન્દ્રગ્વને જાન દવાય નાકડના દૂધમા

પલાળી રાખીને પછી તેને સૂકવીને તેનુ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને મીઠળ, ફૂકડવેલ, કડવી દૂધી, ડોડી, જવક, એમાંના ગમે તે એકના પાણી સાથે ખાવુ

इति कुटजफलकल्पः ।

આ અધ્યાયમાં બતાવેલા કલ્પ માત્ર

દિશ્ય બતાવે છે

વમનોપશ્ચુચ્છવાનાસિતિ કલ્પાદિગીરિતા ।

વીજેનાનેન મતિમાનન્યાન્યપિ ચ કલ્પયેત્ ॥૪૭॥

વમન ઓપધમા મુખ્ય ઓપધાની કેવા કેવા રોગમા કેવી કેવી કલ્પના કરવી તેની ૨૧ પ્રમાણે (૨૧ અધ્યાયમા કયા પ્રમાણે) દિશ્ય બતાવી છે, માટે બુદ્ધિ માન વેદો આ બીજ ઉપરથી (દિશ્ય ઉપરથી) બીજ પાસુ વમન ઓપધની કલ્પના કરવી

इत्यष्टाहृदये पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने वमनकलो

નામ પ્રથમોડધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ જો : વિરેચનકલ્પ

વમન પછી વિરેચનનો ઉપયોગ છે માટે વમન-કલ્પ કયા પછી વિરેચનકલ્પ થઈ કરતા તત્કાર કહે છે કે,

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે ૨૧મે વિરેચનકલ્પ (વિરેચનનો કલ્પ) તમજાવીયુ એ વિષયમાં અત્રેય વગેરે મહર્ષીએ નીચે પ્રમાણે કહે નથા છે

अथ त्रिवृच्छयामयोः कल्पः ।

નસોતરનો કલ્પ

(શ્લોક ૧૦૧ થી ૧૧૧)

નસોતરના ગુપ્ત

કપાયમધુરા રક્ષા વિપાકે કદુકા ત્રિવૃત્ત ।

કષ્ઠપિત્તપ્રશમની રૌદ્ર્યાષાનિલકોપની ॥૧૧॥

તેપામે વગેરે બીજ વિરેચન દ્રવ્યો કરતા નસોતર થદુ ઉત્તમ છે, કેમકે કૌઈ પણ રોગમા તેમે ઉપ-યોગ કરવાની મનાઈ નથી તેમ તેમા વિરેચનથી કૌઈ નુકસાન થતુ નથી માટે ૩ વકાર વિરેચન દ્રવ્યોની બાબત મા પ્રથમ નસોતરની કલ્પના કરેલા તેમા ગુપ્ત કહે છે નસોતર કપા (સ્વાદમાં તુલ્ય), નમુ, લુપ્ત-વિષાકમા તીખુ છે, તીખુ છે માટે કદને સમારે છે.

ગળ્યુ છે માટે પિત્તને યમાવે છે અને લૂખું છે માટે વાયુને કોષાવે છે

નસોતરના ચોજ

સેદાનીમૌપધેયુક્તા નાત્તપિત્તકકાપદૈઃ ।

કલ્પવૈશેષ્યમાસાદ્ય જાયતે સર્પરોગજિત્ ॥૨॥

ઉવે એવા ગુણવાળુ નસોતર વાત, પિત્ત અને કફનો નાશ કરનારા ઔષધોની સાથે ભેળવાય તો તેના ખાન યોગા થાય છે, અર્થાત્ એ જ નસોતરમા નીજ ઔષધો મેળવીને તેનું જે રોગને જેનું જોઈએ તેનું ઔષધ બનાવવામા આવે છે, અને ત્યારે તે સર્વ રોગને જીતનારું થાય છે

નસોતરની જાતો . રાતા નસોતરના ગુણ

દ્વિધા ક્ષ્યાતં ચ તન્મૂલ

દયામં દયામાઽરુણ ત્રિપ્લવં ।

ત્રિપ્લવાશ્ચ ચરતર નિરપાવં સુપ્ત તયોઃ ॥૩॥

સુકુમારે શિશૌ વૃદ્ધે સ્તુકોષ્ઠે ચ તદ્વિતમ્ ।

તે નસોતરનું મૂળ બે પ્રકારનું છે એક કળ્યુ અને બીજું શ્યામારુણ (કળ્યુ તો ખરૂં પણ રતાશ પર) પ્રશેધાને કળ્યુ નસોતર અને બીજાને લાલ કે ચતુ નસોતર કહે છે તેમાથી ચતુ નસોતર વધારે નારુ છે, કેમ કે તેનું વિરચન રાપવાથી રાગીને રાપાય (બીજા ઉપદ્રવ) થતો નથી અને, સરવૃત્તાથી રવ લાગે છે માટે સુકુમાર, બાળક, વૃદ્ધ અને નરમ કોષાવાળા રોગીઓને તે હિતકર છે કળ્યુ નસોતર નુકસાન પણ કરે છે તેથી તે રાતા નસોતર જેટલું સા- નથી

કાળા નસોતરના ગુણ

મૂર્છાસમ્મોદ્વહ્તકળ્પકળ્પણક્ષણનપ્રદમ્ ॥ ૪ ॥

શ્યામ સીક્ષ્ણાશુકારિત્વાદતસ્તદપિ શમ્યતે ।

મૂરે કોષ્ઠં વહૌ દોષે મ્લેશક્ષમિણિ ચાતુરે ॥૫॥

કાળા નસોતરનું મૂળ મૂર્છા અને શોષ ઉત્પન્ન કરે છે વળી તેનાથી હૃદયને ત્રાન થાય છે ગળામા પીડ થાય છે અને નુદામા પીડ થાય છે (એટલે કળ્યુ નસોતર ખાવાથી છાતીમા અને ગળામા ઉચ્ચાનું હોય તેમ થાય છે તથા નુદામા ખાતરાનું હોય તેમ થાય છે) વળી તે તીક્ષ્ણ છે માટે આયુર્મારી (તકાળ અર્થ કરનાર) છે માટે કૂર (કફ) કઠાવાળાને, ઘણા દોષવાળા રાગીને તથા દૂન તા છતાં પણ નીપજના વેગને તબ્બ કરે એવા રાગીને, વિરચન ખાવામાં તે પણ સાતં છે

। કેયં માટે નસોતરનું મૂર્છા તેવાર કરવાની રીત

ગમ્મીરાનુગતં શ્લક્ષ્યમતિર્થિવિસ્તુર્તં ચ યત્ ।

ગૃહીત્વા વિસ્ત્રજેત્કાષ્ઠં ત્વચં શુષ્કા નિધાપયેત્ ॥૬॥

જે નસોતરનું મૂળ માટીની ઠકાઈને જમીનમા ઊતરેનું હોય, લીનું હોય તથા જે વાકુ ન જતા નીપુ જ (૨ 1/2 નહિ પણ ૧૦) જમીનમા ગમેલું હોય, એનું મૂળ વર્ધને તે ઉપરની છાલ ઉખાડી લેવી અને લાકડું કાઢી નાખવું યદી તે છાલને સૂકવોને રાખી મૂકવી.

કયા દોષના રોગમા નસોતરનું મૂર્છા

કયા ઔષધ સાથે પીનું ?

અથ કાલે તત્તશ્ચૂર્ણ ફિઝિત્રાગરસૈન્યવન્મ્ ।

વાતામયે પિવેદમ્લે

પૈત્તે સાન્યસિતામધુ ॥ ૭ ॥

ક્ષીરદ્વાલેશુકાશ્મર્યત્વાદુસ્કન્ધવતારસૈ ।

કકામયે પીલુરસમૂત્રમચામ્લકાઙ્ગિકૈ ॥ ૮ ॥

પશ્ચકોલાદિચૂર્ણાંચ યુસ્ત્યા યુક્ત કકાપદૈઃ ।

ઉવે જ્યાર વિરચન રાપવાનું હોય ત્યારે તે વાયુને રોગ હોય તો નસોતરની એ છાલના ચૂર્ણમા લગાડ નૂક અને સિંધવ નાખીને કાજ વગેરે ખટાઈ સાથે તે ચૂર્ણ પીવું જે પિત્તનો ત્રા હોય તો તે ચૂર્ણમા થી તથા આકર અને મધ નાખીને તેને દૂધ નાથે રાખવા કાશી દ્રાક્ષ, શેરડી, શીવણના ફળ, મધુર વર્ગના રોગધા (સુ ૨. ૧૦ શ્લોક ૨૨ થી ૨૪), કે ત્રિકાના રત્ત સાથે પીવું જે કફનો વિકાસ હોય તો પીનુંજો રત્ત, નામૂત્ર, મધ કે ખાટી કાજ, એમાથી તે ખમે રોકની સાથે તે ચૂર્ણ પીનું વળી કફના વિકાસમા નસોતરના ચૂર્ણમા પચકાલ (પીપર, પીપરીમૂળ, પિત્ત, વચક, નૂક) વગેરે કફ મ 1/2 એવા રોગધાનું ચૂર્ણ યુક્ત પ્રમાણે મેળવીને તેને પીનુંજો રત્ત વગરના પીનું

હૃદયને હાથદા કરે એવા નસોતરનો અવરોહ

ત્રિપ્લવ્તલ્લકકપાયાશ્ચા સાધિત સસિતો દિમ્ ॥૯॥

મધુત્રિજાતસયુક્તો લેહો જથ વિરેચનમ્ ।

નસોતરના કક અને કયાય ને યે વડે તાકર નાખીને અવરોહ તિલ્લ કરવા તથા તે ઠંડ થાય ત્યારે તેમા મધ અને ત્રિજાત (તર, તમારપત્ર, ચેરડી) નાખવા (કલ્પવિજિત્વામા વિ ૧૮ 3 શ્લોક ૧૩ થી ૧૬) મા કટકાકારવેલ કફો છે તે પ્રમાણે ઔષધનું પ્રમાણ અર્ધ પાનુ જાણવું) નસોતરના કયાયમા નસોતરના કક અને તાકર નાખીને કકડીને ચેટી ત્યાં

સુધી પાક કરવો. એ પાક ઠગે થાય ત્યારે તેમાં મધ તથા ત્રિજાત નાખવાં, એ અવલેહ હૃદયને ક્ષયદો કરે એવું વિરેચન ઔષધ છે

સન્નિપાતજ્વર, સ્તંભ, તરસ અને દાહમાં વિરેચન અજગન્ધા તવક્ષીરી વિદારી શર્કરા શિષ્ટુ ॥૧૦
ચૂર્ણિતં મધુસર્પિર્મ્થી લીઢ્વા સાધુ વિરિચ્યતે ।
સન્નિપાતજ્વરસ્તન્મપિપાસાદાહ્વીહિતઃ ॥ ૧૧ ॥

સન્નિપાતનો તાવ, શરીરનો સ્તંભ, તરસ અને દાહથી પીડિતો રોગી જગલી નુલસી, વશલાયન, વિદા સીકદ, સાકર અને નસોતર, એ સર્વના ચૂર્ણને મધ તથા ધી સાથે ચાટે તો સાકર વિરેચન થાય છે

નસોતરનો પુટપાક

લિમ્પેવન્તશિષ્ટૃતયા દ્વિધાકૃત્વેક્ષુગણ્ડિકામ્ ।
પક્ષીકૃત્ય ચ તત્ત્વિન્ન પુટપાકેન ભક્ષયેત્ ॥૧૨॥
શેરીની ગડેરીના બે ભાગ કરીને તેને ચાલેથી નસોતરના કડકના રેષ કરવો. પછી તે બે ભાગને એકઠા મેળવીને પુટપાકની રીતે તેને પકવવા જ્યારે તે ભક્ષ્ય ત્યારે તેને ખાવાથી વિરેચન થાય છે

ત્રણ દોષના રોગ, મદ અગ્નિ અને સુકુમાર માણસો માટે સચામત વિરેચન

મૃદ્વૈલામ્યાં સમા નીલી તશ્વિતૃતૃશ્ચ શર્કરા ।
ચૂર્ણ ફલરસક્ષૌદ્રસક્તુમિસ્તર્પણં વિવેત્ ॥ ૧૩ ॥
વાતપિત્તકફોત્થેપુ રોગેષ્વત્પાનલેપુ ચ ।
નરેપુ સુકુમારેપુ નિરપાર્યં વિરેચનમ્ ॥ ૧૪ ॥

તજ અને એલચીની બરોબર ગળીના મૂળ લેવા અને જે ત્રણની બરોબર નસોતર લેવું તથા તે સર્વેની (ચારેની) બરોબર સાકર લેવી. એ સઘળાંનું ચૂર્ણ દાહમ નો રસ, મધ તથા જવના સાધુમા મેળવીને પીવું એ ચૂર્ણ તર્પણ કરવાર છે. જે માણસને વાત, પિત્ત, અને કફના રોગ થયા હોય, જેમનો બરતગિન મદ હોય અને જે માણસો સુકુમાર હોય, તેમને આ ઉપદ્રવ વિનાનું વિરેચન છે, અર્થાત્ આ વિરેચનથી બીજે ઉપ દ્રવ થતો નથી.

ગોળ, બરોળ, ઉદરરોગ, ઉષરત, હલીમક, અરુચિ, કફના અને વાયુના રોગ માટે વિરેચન

વિહન્નત્તુલ્લબરયાવશૂકફળાશિષ્ટૃત્ ।
સર્વતોડંનં વહીઠ મવાજ્યેન ગુદેન વા ॥ ૧૫ ॥
ગુલ્મ હીહોદર કાસં હલીમકમરોચકમ્ ।
કફવાતકૃતાશ્વાન્યાન્ પરિમાર્ષિં મવાન્ ચહૃન્ ૧૬

વાવડિંગની દાળ (જેમ ધાણામાંથી ધાણાની દાળ કાઢે છે તેમ વાવડિંગમાંથી કાઢેલી દાળ), ત્રિકૃષ્ણ, જવખાર, પીપર, એ સર્વે સમાન લઈને તે સર્વથી અરુધું નસોતર લેવું પછી તે સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં મધ અને ધી મેળવીને તે ચાટવું અથવા તે ગોળમાં ખાવું એ વિરેચનથી ગોળ, બરોળ, ઉષરસ, હલીમક, અરુચિ અને બીજા કફ તથા વાયુથી થયેલા અનેક રોગ માટે છે

કુદ, તરસ, કથળે, ગોળે, પ્રમેદ, ઉદરરોગ, ભગદર, ગ્રાહણી અને પાંડુ માટે વિરેચન કષ્માણ્ડક ગુડ

વિહન્નપિપ્પલીમૂલત્રિકાલાધાન્યચિત્રકાન ।
મરીચેન્દ્રયવાજાતીપિપ્પલીહસ્તિપિપ્પલીઃ ॥૧૭॥
દીપ્યકં પશ્ચલવણં ચૂર્ણિતં કાર્પિકં પૃથક્ ।
તિલતૈલત્રિવૃચ્ચૂર્ણમગૌ ચાષ્ટપલોન્મિતૌ ॥૧૮॥
ધાત્રીફલરસપ્રસ્થાક્ષીન્ ગુઢાર્થતુલાન્વિતાન્ ।
પક્ત્વા મૃદ્ધમિના સ્વાદેત્તતો માત્રામયન્નગ્નઃ ॥૧૯॥
કુષાર્શઃકામલાગુલ્મમેહોદરભગન્દરાન્ ।
મઢ્ઢીપાણ્ડુરોગાંશ્ચ હન્તિ પુંસવનશ્ચ સઃ ॥૨૦॥
ગુઢઃ કલ્યાણકો નામ સર્વેષ્ટુતુપૌ ચૌગિક ।

વાવડિંગ, પીપરીમૂળ, ત્રિકૃષ્ણ, ધાણ, ચિત્રે, મરી, ઉન્નજવ, છઠ, પીપર, ગળથીપર, અભોદ, પાંચ લવણ, એ સર્વે એકએક તોલો લઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી તવનું તેલ બત્રીસ તોલા લેવું અને બત્રીસ તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ લેવું આમળાની રસ એકસો બાણું તોલા લેવો. ગોળ બરોળ તોલા લેવો એ સર્વને એકત્ર કરીને તેનો ધીમા તાવ ઉપર પાક કરવો. પછી તે પાક રોગીએ શાપસર ખાવો આ કષ્માણ્ડક ગુડ ખાનારને કઈ પરજ પાળથી પડતી નથી. એ ખાવાથી ચામડીના રોગ, તરસ, કથળે, ગોળ, પ્રમેદ, ઉદરરોગ, ભગદર, ગ્રાહણીરોગ, પાંડુરોગ એ સર્વે માટે છે. વધી એ ઔષધ ખાવાથી પુત્ર થાય છે. આ ઔષધને કષ્માણ્ડક ગુડ કહે છે તે સર્વે જનુરોમાં આવી ઘટાય છે

મૂતકૃમ્યૂ, તાવ, ઊલટી, ઉષરત, હોષ, રેદ, ભ, દાહ, પાંડુ, મંદાગ્નિ, જે તથા પિત્તના રોગ માટે સચામત વિરેચન

વ્યોપત્રિજાતકાન્મોદકુમિત્રામલકૈમિતૃત્ ॥૨૧॥
સર્વેઃ સમા સમસિતા ક્ષૌદ્રેણ ગુટિકાઃ કૃતાઃ ।
મૂતકૃમ્યૂજ્વરચ્છર્દિકાસશોષપ્રમદાને ॥ ૨૨ ॥
તાપે પાણ્ડ્યામયેડ્વેડ્મો શસ્તાઃ સર્વવિષેપુ ચ ।
અવિપત્તિરય યોગઃ પ્રણસઃ પિત્તરોગિણામ્ ॥૨૩

ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી), ત્રિજાત (તલ, તમાવપત્ર, એલચી,) મોથ, વાવડિંગ, આમળા, એ સર્વે સમાન લેવા તથા તે સર્વેની બચેબર નસોતર લેવું. નસોતરની બચેબર સાકર લેવી એ સર્વને એકત્ર કરીને તેની મધ નાખી ગોળીઓ વાળવી. તે મૂત્ર કુચ્છ, તાવ, જિલ્દી, ખાસી, શેષરોગ, ચક્ર-ફેર, શ્વેત રોગ, દાહ, પાડુરોગ, મંદાગ્નિ અને સર્વે પ્રકારના વિપન્ની પીણ, એ સર્વમા સારી છે. એ નુકસાન ન કરે રોવો યોગ છે એ ચિત્તરેખી માટે સારો છે

વર્ષાઋતુનું વિરચન

ત્રિવૃતા કૌંટજં વીજં પિપ્પલી વિશ્વમેવજમ્ ।
શ્વૌત્રદ્રાક્ષારસોપેતં વર્ષાકાલે વિરચનમ્ ॥૨૪॥

નસોતર, ઈન્દ્રજવ, પીપર, સૂક, એ ચાર ઔષધ નું ચૂર્ણ મધ તથા કાળી દ્રાક્ષના રસમા પીવાથી વર્ષા ઋતુમા સુખકર વિરચન થાય છે.

શરદઋતુમાં વિરચન

ત્રિવૃદ્ધરાહભાસુસ્તશર્કરોદીચ્યચન્દનમ્ ।

દ્રાક્ષાન્ધુના સયદ્ધપાઢસાતલ જલવાત્પયે ॥૨૫॥

નસોતર, ધમાસા, મોથ, સાકર, વાળે, સુખક, જીંદીમધ, સાથેર, એ ઔષધાનું ચૂર્ણ કાળી દ્રાક્ષના કવાથ સાથે પીવાથી શરદઋતુમાં સુખકર વિરચન થાય છે

ઉત્તરમાં વિરચન

ત્રિવૃતાં ચિત્રકં પાઠામલાજીં સરલં વચામ્ ।

સ્વર્ણક્ષીરીં ચ દેસન્તે ચૂર્ણમુષ્ણાન્ધુના વિવેત્ ॥૨૬॥

નસોતર, ચિત્રો, પદ્મામ્બ, છઠં, સરલ દેવદાર, વજ અને દાડી, એ ઔષધાનું ચૂર્ણ કરીને ઉત્તર ઋતુમા ગુલાબ લેવા માટે ગરમ પાણી સાથે પીવું

ગ્રીષ્મમાં વિરચન

ત્રિવૃતા શર્કરાતુલ્યા મીઠ્ઠાકાલે વિરચનમ્ ।

ગ્રીષ્મઋતુમા નસોતર તથા તેની બચેબર સાકર મેળવીને તે ચૂર્ણ ખાવું તે ગ્રીષ્મઋતુ માટે શ્રેષ્ઠ વિરચન છે

સ્નેહન કરવાને બધી ઋતુમાં આપવા શ્રેષ્ઠ વિરચન

ત્રિવૃત્તયાચન્તિદ્વપાસાતલાકટુરોદિપીઃ ॥૨૭॥

સ્વર્ણક્ષીરીં ચ સલ્લચૂર્ણં ગોમૂત્રે ભાવયેત્યદમ્ ।

અપ સર્પર્તુકો યોગઃ જિન્મધાના મલદોષહત્ ॥૨૮॥

નસોતર, ત્રાવમાણ, પચાલી, સાથેર, કડું, દારુ ડિંગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગાયના મૂત્રમા તૃપ્ત

દિવસ સુધી પટ દેવા, એ ચૂર્ણ સ્નેહપાન કરાવીને સ્નેહ કરેલા માત્રસને સર્વ ઋતુમા આપવાથી તે તેમના મળ અને દોષને બહાર કાઢે છે

જૂના ધરીરવાળાને પણ આપવા શ્રેષ્ઠ વિરચન

કયામાત્રિવૃદ્ધરાહમાહસ્તિપિપ્પલિલિલ્લસકમ્ ।

નીલિનીકટુકામુસ્તાશ્વેષ્ટાયુક સુચૂર્ણિતમ્ ॥૨૯॥

રસાઞ્ચોષ્ણાન્નુભિઃ શસ્તં રુદ્રાણામપિ સર્વદા ।

કાળુ નસોતર, વમાનો, ગજાપીપર, કડાછાલ, ગળી, કડું, મોથ, ત્રિકુળા, એ સર્વનું ભેગુ ચૂર્ણ એકત્ર કરીને માતરસ, ક્ષી રત્ને ગરમ પાણી સાથે પાવાથી વિરચન થાય છે એ વિરચન ક્ષય (જૂના ધરીરવાળા) માત્રસને પણ અર્વકાળે શ્રેષ્ઠ છે

ઈતિ ત્રિવૃદ્ધયામયોઃ કલ્પઃ ।

અથ રાજવૃદ્ધકલ્પઃ ।

અરમાળાનો કલ્પ

(શ્લોક ૩૦ થી ૩૭)

તાવ, હૃદયરોગ, પત, ઉદાવર્ત વગેરે રોગમાં અરમાળો

જ્વરહ્રદ્રોગશાતાગુલાલર્તોવિરોગિણુ ॥૩૦॥

રાજવૃદ્ધોઽધિક પચ્ચો મૃદુર્મધુરક્ષીતલ ।

તાવ, હૃદયરોગ, પત, ઉદાવર્ત વગેરે રોગમા અરમાળો ઘણો પથ્ય છે, કેમ કે તે મૃદુ, ગળ્લો અને કઠો છે

બાળક, વૃદ્ધ, ઉત્તરરોગી અને સુકુમારને અરમાળો

લાલે મૃદ્ધે ક્ષતે ક્ષિણે સુકુમારે ચ માનવે ॥૩૧॥

યોગ્યો મૃદ્ધતપાપિત્વાદિજોષ્ણતુરુગ્ગલ ।

બાળકને, વૃદ્ધને, ઉત્તરરોગીને અને સુકુમાર મનુષ્યને અરમાળાનો ગુલાબ આપવો, કેમ કે તે ગળ્લો તથા અનપાથી (બીચે ઉપદ્રવ ન કરે એવો) છે

અરમાળાનું વિરચન તેજર કરવાની રીત

ફલકાલે પરિણત ફલ તસ્ય સમાહરેત્ ॥૩૨॥

લેપાં ગુણવતા માર સિફ્તાસુ વિનિશ્ચિપેત્ ।

સપ્તરાત્રાસમુદ્વૃત્ત્ય રોગપેદાત્પે તતઃ ॥૩૩॥

તવો મઝાનમુદ્વૃત્ત્ય શુષ્કો પાત્રે નિધાપેત્ ।

અરમાળાના વૃક્ષને જ્યારે ૨૫ પાકવાનો તમય થાય, ત્યારે તેની ઝાંઝાને પાકેલી જઈને લાવવી, તેમજથી તાવેલાલી ઝાંઝાપાથી બાક બચે તોય તેથી ઝાંઝા લઈને તેને રેતીમાં દાવવી તાવ વાત સુધી તેમ રહેવા

ત્રીયા પછી તેને બહાર કાઢીને તેને તડકામાં સૂકવવી.
પછી તેમાંથી તેનો ગર્ભ કાઢી ચઢીને એક સ્વચ્છ વાસણમાં
તેને ભરી રાખવો.

નરમાળાનું વિરેચન કોને કરી રીતે આપવું?

દ્રાક્ષારસેન તં દશાદાદોદાવર્તપીહિતે ॥૩૪॥

ચતુર્વર્ણે મુસં વાલે યાવદ્દશવર્ષિકે ।

એ નરમાળાના ગર્ભ યુગતરા અને ઉદાવર્તવાળા
રેશીને કાઢી દાહના નાથે આપવો તે ચાર વર્ષના
બાળકથી માટીના બાળ વર્ષ સુધીની ઉંમરના બાળકને
આપવો, ૬ મં ૬ તેમન નાં સુખરૂપ વિરેચન કરાવે છે.

ચતુરહ્નુલમ્બજો વા કપાયં પાયયેદ્દિમમ્ ॥૩૫॥

દધિમણ્ડસુરામણ્ડકાત્રીફલરસં પૃથક્ ।

સૌવીરકેઽ વા યુક્ત કલ્કેન ત્રૈવૃતેન વા ॥૩૬॥

આથવા નરમાળાના ગાળના દિમ લેવા પછી તેને
દહોના પા પે નાથ આથવા સુગ નાથે મધના નિતરામણ
નાથ, આથવા આમળાના નગની નાથ અથવા નીલોર નાથે
મધની નાથ આથવા નસોતરના ચૂર્ણની નાથ મેઘવીન યાવા

દત્તીકપાયે તન્મજ્જો ગુહં જીર્ણં ચ નિશ્ચિપેત્ ।

તમરિષ્ઠ સ્થિતં માસં પાયયેત્ પક્ષમેષ વા ॥૩૭॥

દત્તીમૂળ(નપાળાના મૂળ)ના કવાયમાં ગર
માળાનો ગર્ભ અને જુના યાગ નાખવો પછી તે નર્વન
અંત નેત્ર વાનામુખા બગીને વાનામુનું મો સીંચે દહીંને
એક માન ૬ અંત પાનવાળું નાખી મૂકવો પછી તેન
તે અગ્નિ પાવા, અગ્નિ વિન્યન થાય છે

इति राजवृक्षकल्पः ।

अथ तिल्वककल्पः ।

લોધરનો કલ્પ

(શ્લોક ૩૭ થી ૪૧)

લોધરનું ચૂર્ણ બનાવવાની રીત પીવાની રીત
તરવં તિલ્વકમૂલસ્ય

ત્યક્ત્વાઽચ્યન્તરવલ્કલમ્ ।

વિશેષ્ય ચૂર્ણિવાં ચ દ્વૌ ભાગૌ ગાલયેત્તતઃ ॥૩૮॥

રોધરસ્યેવ કપાયેળ વૃત્તીયં તેન માવચેત્ ।

કપાયં દશમૂલસ્ય તં ભાગં માલિત્વં પુનઃ ॥૩૯॥

શુકં ચૂર્ણં પુનઃ કૃત્વા તતઃ પાણિતલ પિષેત્ ।

મસ્તુમ્મસુરામણ્ડકોલધાત્રીફલમ્બુમિઃ ॥૪૦॥

લોધનું નાથ મૂળ ઉપરની જાડી છાલ કાઢી

નાખીને રાદરની પાતળી કાગળ જેવી છાલ (અંતર-
છાલ) લેવી તથા તેને સૂકવવી અને સુકાયા પછી તેનું
ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણના ત્રણ ભાગ કરીને, તેમાંથી બે
ભાગ લોધરના કવાય સાથે ગાળવા. તથા તે ગાળેલા
કવાય વડે ચૂર્ણના બે ત્રીજા ભાગ રહ્યો હોય તેને ૫૮
આપવા, ભાવના દેવી. તે સુકાયા પછી તે ચૂર્ણના
દશમૂળના કવાયની ભાવના દેવી. પછી તે ચૂર્ણને
સૂકવવું સુકાયા પછી તેમાંથી એક તોણે લઈને દહીંનું
નીતયું પાણી, ગાયનું મૂત્ર, સુરાનો મઠ અથવા ખોરના
કે આમળાના સ્વરસમાં તે ચૂર્ણ પીવું (ભાવના આપ-
વાન ૬/ કવાય કરવો તેના આપવું પ્રમાણ આગળ
થિવાળું કલ્પ (ઉ અ ઉલ શ્લોક ૧૩૪, ૧૩૫)
કહેવાયો, તેમાં કદા પ્રમાણે સમજવું પણ અહીં એટલું
કહેવું જરૂરનું છે કે, લોધરના મૂળનો છાલનું ચૂર્ણ
જરૂર હોય તેટલા લોધરનો કવાય આઠગામ પાણીમાં
કરીને ઉકાળતા ઉકાળતા આઠમા ભાગનું પાણી બાકી
રાખી ત વડે ભાવના દેવી. દશમૂળના કવાયની ભાવના
નું પ્રમાણ પણ એ જ રીતે સમજવું.)

લોધરનો લેહ

તિલ્વકસ્ય કપાયેળ કલ્કેન ચ સશર્કરઃ ।

સપૃતઃ સાધિતો લેહઃ સ ચ શ્રેષ્ઠં વિરેચનમ્ ॥૪૧॥

લોધરનો કવાય કરીને તેમાં લોધરનો કલ્પ નાખવો
તથા તેમાં લી અને શાર નાખવા. પછી એ તરવો
કમ્પીરો ચોટ ના લગી પાક કરવો. એ રાવલેહ રાહ
વાળી ઉત્તમ વિરેચન થાય છે.

इति तिल्वककल्पः ।

अथ सुधाकल्पः ।

ચોરનો કલ્પ

(શ્લોક ૪૧ થી ૪૮)

ચોરનું વિરેચન કોને ન આપવું? કામ

સુધા મિનત્તિ દોષાણાં મહાન્તમપિ સજ્જયમ્ ।

આપ્તેવ કટથિષ્ઠંશામૈવ તાં કલ્પયેદ્દતઃ ॥૪૨॥

મુદાં કોષ્ટેઽવલે નાલં સ્થિરે દીર્ઘતોગિણિ ।

ચોરનું (ચોરના દૂધનું) વિરેચન આપવાથી દોષને
ચૂંકા અથવા દોષ તોષવું તેને તડકા ને તોડી નામે
છે, પણ તે જલદીથી નુકસાન (ઉપદ્રવ) કરે એવું
છે, માટે જે રોગીનો રોગ મુદ્દ હોય, જે નિર્મળ હોય,
જે બાક હોય, જે વૃદ્ધ અને જે લાથા સંવયો
હોય, તેને એ ઉપાય કરવો નહિ

ધોરનો પ્રયોગ કયા રોગ માટે કરવો ?

કેવો ધોર ઉત્તમ કહેવાય ?

કલ્પ્યા ગુલ્મોદરગરત્વપ્રોગમધુમેહિયુ ॥૪૩॥

પાણ્ડો દૂધીવિપે શોફે દોપવિશ્રાન્તચેતસિ ।

સા શ્રેષ્ઠા કળ્પકૈસ્તીક્ષ્ણૈર્બહુમિશ્ર સમાચિતા ॥૪૪

ગોખા, ઉદરરાગ, કૃત્રિમ વિપ, ચામડીના રાગ, મધુમેહ, પાડુરોગ, દૂધીવિપ, સોજા, દોષ વડ ચર્મેલા બિનભ્રમ એ સર્વ રોગોમા ધોરને વિરેચન માટે વાપરવો. તે ધોર જો રાખીદર ધણા કાટકાટાવાળો હોય તો તે ઉત્તમ સમજવો.

ધોરનું વિરેચન બનાવવાની અને પીવાની રીત

દ્વિવર્ષાં વા ત્રિવર્ષાં વા શિશિરાન્તે વિશેષત ।

સા પાટયિત્વા શલ્કેણ શિરમુદારયેતત ॥૪૫॥

વિલ્વાદીનાં વૃહત્યોર્વાં ક્વાપેન સમમેકશ ।

નિશ્રયિત્વા સુધાશિર

તતોઽક્ષરેષુ શોષયેત્ ॥૪૬॥

પિવેત્ કૃત્વા તુ ગુટિકા મલ્મુમ્સુગુપિમિ ।

જે ધોરમાથી વિરચન બનાવવું હોય તે ધાર બે વર્ષના કે ત્રણ વર્ષના (જુનો) જેઈને ખાસ કરીને શિશિરઋતુમા (પછી જરૂર પડે તો બીજા ઋતુમા પણ) તેન ચાલ વડે ચીરવો અને તેમાંથી દૂધ કાઢવું. પછી તે દૂધને બિલ્વાદિ ગણ(બુદત પચમૂલ)ના ઔષધોના કવાય સાથે અથવા બંને ભેદિગણીઓના કવાય સાથે-એમાંથી એકના કવાય સાથે મેલવીને તેને અગાશ પર પાણી અને દૂધ શોષાઈ જતા સુધી રાખવું. પછી તે દૂધની ઝાળી કરીને દહીંના નીતર્થ પાણી, ગોમૂત કે મુશ વગેરે સાથે તે પીવી.

ત્રિવૃતાદીન્નવ વરા સ્વર્ણશિરીં સસાતકામ્ ॥૪૭॥

સસાહ સ્તુકપય પીતાન્ રસેનાઝ્યેન વા પિવેત્ ।

રાત્રું નતોતર, કાર્તું નતોતર, ગરમાળો, લોપર, ઘાર, રાખવલ, તાવેર, પ્તીમૂળ, ઉદરકની (ગેવ), ત્રિકૃષ્ણ (હર, બહા, નામળાં), દધૂડી, સાવચા (એક જાતના ધોર), એ તર્વને સાત દહાડા સુધી ચારના દૂધમા પલાળી રાખવાં. પછી તેને ઘસરત હાથે કે પો તાવ પીવું, એવી વિરચન થાય છે.

(સાધર એક જાતનો ધાર થાય છે, તેને ચાર ધારા હોય છે.)

તદ્દ્વ્યોષોતમાકુસ્મ-

નિકુસ્માઝીઝુ ગુશામ્બુના ॥૪૮॥

તે જ પ્રમાણે સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બહા, ચામળા, નસીતર, દત્તીમૂળ અને વિત્રેા, એ ઔષધોને સાત દિવસ ચારના દૂધમા પલાળી તાપીને તન ગોળના પાણી સાથે પીવાથી વિરચન થાય છે.

इति सुधाकल्प ।

અથ શક્તિનીસમ્પલયો કલ્પ ।

શંખવેલનો અને સાધેરનો કલ્પ

(શ્લોક ૪૮૧ થી ૫૦૧)

બનાવવાની રીત કયા રોગમા કેવી રીતે આપવું ?

નાતિશુષ્ક ફળ ગ્રાહ્ય શક્તિન્યા નિસ્તુરીકૃતમ્ ।

સમ્પલયાસ્તથા મૂલ ટે તુ તીક્ષ્ણવિકાચિણી ॥૪૯॥

શ્લેષ્મામયોદરગરત્વધ્વપ્વાવિયુ કલ્પયેત્ ।

બહુ સુકાઈ ગયેલા નહિ રોવા શખવેલના ફળ લઈને તેના છોડા કાઢી નાખવા તથા સાધેરનું મૂળ લેવું એ બંને વસ્તુ તીક્ષ્ણ અને વિકાચી છે એ ઔષધોને કફરાગમા, ઉદરરાગમા, કૃત્રિમ વિપરાગમાં, ચોળામા રાતે બીજા રોવા રાગમા વાપરવા.

અક્ષમાત્ર તથો પિષ્ઠ મદિરાલયગાન્વિતમ્ ॥૫૦

હૃદ્રોગે વાતકફજે વદ્ધર્ગુલ્મેઽપિ યોજયેત્ ।

ઉપર કહેલા શખીની રાતે સપ્તધા (સાખવેલના ફળ અને સાધેરનું મૂળ)ની રોકે તોચાની ગોળી કરવી એ જાતની મદિરા રાતે લવચ નાથે વાયુ અને શ્લેષ્મી શ્વેલા હૃદયના રાગમા ને ચોળાના તામા વાપરવી.

इति शक्तिनीसम्लयो कल्प ।

અથ દન્તીદ્રવન્ત્યો કલ્પ ।

નેપાળનો અને ઉંદરકનીનો કલ્પ

(શ્લોક ૫ થી ૫૧૧)

કેવું મૂળ કેવું? નેપાળ ગુરુ

વન્તિદન્તસ્થિર સ્થૂલ મૂલ દન્તીદ્રવન્તિજમ્ ॥૫૧॥

આતાગ્રચાવતીક્ષ્ણોળમાશુકારિ વિકાશિ વ ।

શુક પ્રકોપિ વાતસ્ય પિત્તશ્લેષ્મચ્ચિલાયનમ્ ॥૫૨

જાથોના ઘાત લેવું સ્થિર અને જડ નપાખનું તથા એટી ઉદરકનીનું મૂળ જેનું ન કાઢેલું તેનું તથા કાણુ હાથ છે ન તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ત કાદ ફળ વાપરનાર અને વિકાચી છે. વતી ન વાયુન નડુ મધાતન્યર તથા પિત્ત અને કફના નાથ થયેલા છે.

વિરેચન તૈષાર કરવાની રીતઃ

એ કોને કઈ રીતે આપવું?

तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेद्यं मृद्भवेष्टितम् ।

शोष्यं मन्दातपेऽग्न्यर्को

હતો હાસ્ય વિકાશિતામ્ ॥૫૩॥

તત્ પિવેન્મસ્તુમિરાતત્રાપીલુરસાસવૈઃ ।

અમિષ્યળ્ળતનુર્ગુલ્મી પ્રમેહી જઠરી ગરી ॥૫૪॥

ગોમૃગાજરસૈઃ પાણ્દુઃ કૃમિકોષ્ઠી મગન્દરી ।

નેપાળાના રાતે ઉદરકનીના મૂળને આણીને તે ઉપર મધ તથા પીપરના ચૂર્ણનો લેખ કરવો પછી તેને માટી રાતે દર્બ વડે વીંટીને અગ્નિમા ગરમ કરીને બાફવું પછી તેને રાણ તડકામા સુકવવું કેમ કે એમ કરવાથી રાગિન રાતે સૂર્ય તેના પિકાસી ગુણનો નાશ કરે છે રોવી રીતે તૈષાર કરેલા નેપાળાના મૂળને અને ઉદરકનીના મૂળને, જેનું શરીર અભિષ્દવાળું હોય, જે ગોળાના રોગવાળો હોય, પ્રમેહવાળો હોય, જઠરરોગવાળો હોય કે કૃત્રિમ જેના રોગવાળો હોય, મેલું દર્દીનું નીતરું પાણી, મદિરા, છાશ, પીલુદાના રસ કે આસવ, એમાંથી ગમે તે એકથી સાથે પીવું અને જે પાંડુરોગી હોય, જેના કોઠામા કરમિયા હોય અને જેને બગદરનો રોગ થયો હોય તેણે ગાય, મૂળ (હરિણ) કે બકરાના માસરસ સાથે રો મૂળ પીવું

નેપાળાથી અને ઉદરકનીથી સિદ્ધ કરેલા કયો સ્નેહ કયા રોગમા આપવો?

सिद्धं तत्कायकल्पाभ्यां दशमूलरसेन च ॥૫૫॥

વિસર્પવિત્રધ્વલજિક્ષાદાહાનુ જયેદ્દ્યુતમ્ ।

તેલ તુ ગુલ્મમેહાશંચિવચન્ધકક્ષમારુતાનુ ॥૫૬॥

મહાસ્નેહઃ શઙ્કચ્છુક્રવાતસજ્જાનિલબ્યથાઃ ।

નેપાળાના અને ઉદરકનીના મૂળના કવાથ કાને કંક વડે તથા દશમૂળના કવાથ વડે સિદ્ધ કરવું થી પીવાથી વિસર્પશિંગ (અવા), ગદ, અવજ્જરોગ અને બગલના ગુમડામાં બગતરા થતી હોય તે રોગ મટે છે એ જ સ્ત્રીયોથી તેવ સિદ્ધ કરીને પીવાથી ગોળા, પ્રમેહ, હરસ, પિત્ત, કફ અને વાયુ એ રોગો મટે છે જો ચારે સ્નેહ (લેપ) તે સ્ત્રીયોથી સિદ્ધ કર્યા હોય તો તે પીવાથી ઝાડે, વીર્ય અને વાયુ એ ત્રણ ન નીકળવાડથી રોગ મટે છે તથા વાયુની પીડાઓ મટે છે

इति दन्तीद्वयन्त्योः कल्पः ।

વિરેચનના મુખ્ય ઔષધો

વિરેચને મુલ્યતમા નીચે ત્રિવૃતાદયઃ ॥૫૭॥

ચાનું નસોતર, કાળું નસોતર, ગરમાળો, લોધર, થોર, શંખલેલ, સાબર, નેપાળાનું મૂળ અને ઉદરકની, એ નવ ઔષધો વિરેચનમા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે

अथ हरीतकीकल्पः ।

હરડેનો વિરેચનકલ્પ

(૪૦૬ પાના થી ૬૦૦)

હરીતકીમપિ ત્રિવૃદ્ધિધાનેનોપકલ્પયેત્ ।

પાછળ જેમ નસોતરના વિરેચનની કલ્પના કરેલી છે, તે જ પ્રમાણે હરડેની પણ કલ્પના (બનાવટ) કરવી, તેથી વિરેચન થશે

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलपलम् ॥૫૮॥

વન્તીચિત્રકયોઃ કર્પો પિપ્પલીત્રિવૃતોર્દશ ।

પ્રકલ્પ્ય મોદકાનેકં દશમે દશમેઽહ્નિ ॥૫૯॥

લળામ્મોઽનુપિવેત્સાદેત્

તાનુ સર્વાન્વિધિનાઽમુના ।

એતે નિપ્પરિહારાઃ રયુઃ સર્વવ્યાધિનિર્વહણા ॥૬૦॥

ચિત્રેપાદ્મહળીપાણ્દુકળ્પક્રુકોઠાશંસાં હિતાઃ ।

इति हरीतकीकल्पः ।

જાત્રીસ તોવા ગોળ લઈને તેમા વીત માટી હરડેનું ચૂર્ણ નાખવું દત્તીમૂળ અને ચિત્રાનું મૂળ ચાર ચાર તોવા નાખવું પીપર અને નસોતરનું ચૂર્ણ એકએક તોવા નાખવું એ બધું મિશ્ર કરીને પછી તેની દત્ત ગોળીઓ વાળવી અને તેમાંથી એકએક ગોળી દત્ત દસ દહ અને આતરે ખાવી તથા તે ઉપર ગરમ પાણી પીવું એ રીતે બધી ગોળીઓ ખાઈ જાવી. એ ગોળીઓ ખાવામા કઈ પરેજ નથી. એ નવ પ્રકારના રોગોના નાશ કરે છે, તથા ખાસ કરીને ગ્રામ્બીરોગ, પાંડુરોગ, ખજૂજ, કોકશેગ અને હસ્ત, રોટલા રોગને મટાડે છે

गुग्गुलुभक्षी असर ओषधी के वधारे करवाना उपाय

અલ્પસ્યાપિ મહાર્થલ્પ પ્રભૂતસ્યાલ્પકર્મતામ્ ॥૬૧॥

કુર્યાત્સ્રલેપવિઘ્નલેપકાલસંસ્કારયુત્તિમિઃ ॥૬૨॥

કોઈ ઔષધ અલ્પ વીર્ય (કર્ત)યાનું હોય અથવા તેની માત્રા (માપ) અલ્પ હોય તો તેની સાથે કોઈ યોગ્ય હોય તેવા ઔષધનો ચોન કરીને (તેમાં બીજ ચોગ્ય ઔષધો મેળવીને) અથવા બપોર વખેરે નમ્બે તે આપીને, અથવા તેને ચોગ્ય બીજ ગુણ ઉપયોગ કરવાર સત્કાર આપીને અથવા તે ઔષધ આપવાના પ્રકારમા કોઈ દેવદ્ધર કરીને, તે અલ્પવીર્ય કે અલ્પ

માત્રાવાળા ઔષધ વડે મોટો અર્થ સિદ્ધ કરવો. જેમ કે ઉપર કહ્યું તેમ ઘરડે અલ્પ વિરચન કરનારી છે, છતાં તેમાં નસીતર, દત્તીમૂળ વગેરે ઔષધ મેળવીને, તેને ગરમ પાણી સાથે આપીને, તેને બથોરે આપીને, તેને પીપર વગેરે તીક્ષ્ણ ઔષધોમા મેળવીને તે આપવી એમ કરવાથી ઘરડે મોટો અર્થ સિદ્ધ કરી શકે છે તે જ પ્રમાણે કોઈ રીપધ બહુ લોભવાળું હોય અથવા તેની માત્રા ઘણી હોય તો તેમાં બીજા ચોગ્ય અલ્પ ગુણ કરનારા ઔષધો મેળવીને અથવા તેને પચેલ વગેરે કળમાં આપીને રાશવા તેને મદ્યથી કરનારા સસ્કાર આપીને અથવા તેને અલ્પ શક્તિવાળું કરે એવી રીતે (ઠડું પાણી વગેરે સાથે) આપીને અલ્પશક્તિવાળું, અલ્પ કર્મ કરનારું કરવું.

વિરચનના અનુપાત

ત્વકેસરાશ્મતઠ્ઠાદિમેલા

સિતોપલામાશ્વિકમાતુલુકૈઃ ।

મધેન તેતૈશ્ચ મનોહુકૈ

યુક્તાનિ દેયાનિ વિરેચનાનિ ॥૬૦૨॥

તજ, કેસર, રામયુર, દાઝ, એલચી, સાકર, મધ, બિજેરુ, દાઝ રાને એવાં જ બીજા મનને અનુકૂળ ઔષધોમા મેળવીને વિરચનના ઔષધ આપવા, કેમ કે એમ કરવાથી વિરચન જેઈએ તેમુ થાય છે.

દિવિદાઢ્ઢદવે વજ્રમે વસ્તિદિદિયાને વિરેચનકલ્પો

મામ દિતીયોડધ્યાય. ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ૩ જો : વમન અને વિરચનનાં

આપધ અશાઓકત રીતે આપવાથી

યતા ઉપદ્રવોના ઉપાય

પ્રથમ વમનકલ્પ કહીને પછી વિરેચનકલ્પ કહેવા છે હવે વમન અને વિરચન અશાઓકત રીતે આપવાથી અયોગ, અતિયોગ કે મિધ્યાયોગ થાય તેથી બીજા કોઈ ઉપદ્રવ થાય, તેની પિકિત્તા કલ્પવાને અચરમ કરીને પ્રકાર કહે છે કે

અપાતો વમનવિરેચનવ્યાપ-

તિસિદ્ધિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માદુગ્નેયાદયો મહર્ષયઃ ॥

હવે નમો વમન અને વિરચનથી થયેલી વ્યાપદની પિકિત્તા તપનથી એ વાતનાં આનેજ વગેરે મદ્ય પિઓ નીચે પ્રમાણે કહી નથી છે :

વ્યાપદ=અશાઓકત રીતે કિયા કરવાથી થતા

ઉપદ્રવો.

ઊલ્લીની દવા આખ્યા છતાં ઊલ્લી કોને ન થાય ?

કયા ઉપદ્રવ થાય ? ઉપાય

વમન મૃદુકોષ્ટેન છુદ્ધતાસ્પર્શન વા ।

અતિતીક્ષ્ણહિમસ્તોકમજીર્ણ દુર્બલેન વા ॥૧॥

પીત પ્રયાત્યધસ્તસ્મિન્નિદ્રાહાનિર્મલોદયઃ ।

વામચેતુ પુનઃ સ્તિર્થ સ્મરન્ પૂર્વમતિકમમ્ ॥૨॥

જે માણસનો કોઠો મુદુ (કોમળ) હોય, અથવા જે ભૂખ્યો હોય, અથવા જેના કોઠામાં કફ થોડો હોય, અથવા જેને અછર્ષા થયું હોય અથવા જે દુર્બળ હોય, એવા દરદીને આપેલું વમન ઔષધ અતિથય તીક્ષ્ણ હોય, અથવા અતિથય ઠડું હોય અથવા અતિથય થોડું હોય, તો પીધેલું વમન ઔષધ કોઠામાં નીચે જતું રહે છે રોમ થવાથી વમન વડે જે દોષ કાઢેલા હોય છે તે બહાર નીકળતો નથી અને ઊલ્લી, વમન વડે કાઢવાનો દોષ (એટલે કેવળ કફ અથવા બીજા દોષ-યુક્ત કફ) વુદ્ધિ પામીને કેપે છે માટે એવા રોગીને ફરીને સ્નેહપાન કરાવવું અને પાછું ફરીને વમન આપવું ફરીને વમન આપતી વખતે વેદો પાતાની પહેલાની ભૂખનું સ્પર્શ કરતાં જતું કે આવા રોગીને આવી સ્થિતિમાં એવું રોપધ મેં આપ્યું તેથી તેને વમન ન થતા ઊલ્લી દોષની વુદ્ધિ થઈ એ માટે અપ-ચય છે માટે ફરીને એવી ચૂક થવા દેવી નહિ

રેચની દવા આખ્યા છતાં કોને રેચને

બદલે ઊલ્લી થાય ? ઉપાય

અર્જીર્ણનઃ શ્લેષ્મવતો વ્રજત્યૂષ્ણે વિરેચનમ્ ।

અતિતીક્ષ્ણોષ્ણલવણમદ્વચમતિભૂરિ વા ॥૩॥

તત્ત પૂર્વોદિતા વ્યાપત્

સિદ્ધિઃ, ન તથાડપિ ચેત્ !

આશયે તિષ્ઠતિ તત્તસ્તૂતીયં નાવચારયેત્ ॥૪॥

અન્યજ સાત્ત્વાદ્દૃષ્ટાદા મેયજાઙિરપાયતઃ ।

અછર્ષાવાગને અને કદવાગને અતિથય તીક્ષ્ણ, અતિથય નરમ, અતિથય ખાળ, તદરને નમે એવું ન હોય કે કદરને પિત્તર ન હોય તેવું, અને અતિથય વિરચન આપવામાં રચારે તો વિરેચન બિરે - હો છે. અર્થાત્ અછર્ષા વગેરેવાય રચનોને તેવું (અતિતીક્ષ્ણ વગેરે) વિરેચન આપવાથી તે પેટમાં ન ઠકતાં ઊલ્લીને માટે બહાર નીકળી જાય છે એમ થવાથી થોડું કરવાનું દોષનું થોડું ન થવાથી પારેનું કામ પાર પડતું

નથી રાત્રે તે દોષ કોષે છે રોમ થાય ત્યારે તેનો ઉપચાર
પણ પાછળ (શ્લોક ૨ મા) વમનમા કઢ્યો છે તેવો
જ કરવો, રોટલે જે રોગીને વિરચન આપ્યું હોય તેને
તે રોગપથી વિરચન ન થતા ઊંચટી (વમન) થાય
તો તેને ફરીને સ્નેહપાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કરવો રાત્રે
પછી પૂર્વ વિરચન રાત્રિવાળા જે ચૂક કરી હોય તેને
સભારીને (તેલી ચૂક ન થવા દઈને) ફરી વિરચન
રાત્રિપુ રોમ કર્યા છતાં પણ જે કોઠામા વિરચન રોગપ
ટકે નહિ, રાત્રે વમન થઈ જાય તો તેને ત્રીજી વાર
(ગરમાળો વગેરે) વિરચન રાત્રિપુ નહિ પણ જે તે
વિરચન રોગપ સાત્ત્વ (પ્રકૃતિને માફક આવે રોગુ)
હવેને હિતકર રાત્રે નુકસાન ન કરે રોગુ હોય તો
ત્રીજી વાર રાત્રિવાળે હરકત નથી

કેવા દરદીને કેવા ઔષધ કયા ઉપદ્રવો કરે છે ?

અક્ષિગ્ધસ્ત્રિવ્રદેહસ્ય પુરાણ રુક્ષમૌષધમ્ ॥૫॥

દોષાનુલ્કલેદય નિર્દોષમશક્ત જનપેદ્ધવાન્ ।

વિષ્ણશ ધ્યયધુ દિધ્મા તમસો દર્શન દુષમ્ ॥ ૬

પિષ્કીકોદેદ્યન કણ્ઠમૂર્ચો સાદ વિવર્ણતામ્ ।

ક્ષિગ્ધસ્ત્રિવ્રસ્ય તાડ્યસ્ત્વ

દીપ્તાગ્રેર્જીર્ણમૌષધમ્ ॥ ૭ ॥

શીતૈર્વા સ્તબ્ધમામે વા સમુલ્કલેદયાદરન્મલાન્ ।

તાનેવ જનયેદ્રોમાનયોગ સર્વ એવ સ ॥ ૮ ॥

જે રોગીને સ્નેહપાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કર્યો નથી,
તેમ જોને એક કરીને પરસેવો કાઢ્યો નથી, તેને ઘણા
દિવસનુ જાનુ ૨ ને રૂપ (લાખુ) રોગપ (વમનવિરચન
નુ) આપવાથી તે રોગપ પેટમા ગયા પછી દોષને
તેના સ્થાનમાથી ચલિત કરે છે, પણ તે દોષને બહાર
કાઢવા જેટલી શક્તિ તેનામા ન હોવાથી વિષ્ણુ થ,
સોજી, હિધ્મા (તેડકી), રાધારા ૨ વગવા, તરુન, પગની
પિંડીરોમા કળતર થવુ, ખાજજ, સાંધા નથી જવા,
શરીરનો રંગ ફટકી જાય, રો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે રાત્રે
તે જ પ્રમાણે રાત્રીને સ્નિગ્ધ કર્યો હોય તથા એક પણ
કર્યો હોય છતાં પણ તેનો જગરાગિન પ્રતીમ હોવાથી તેને
જે રોગપની ૨-૫ માત્રા ૨ રાત્રી હોય (રોગપ ૨ રાત્રિ
જોઈ ૧ તે કરતા પ્રમાણમા વાડુ રાત્રિપુ હાય) તો તે
રોગપ પની જાઈને ઉપર કઢ્યા તેવા જ ગત ઉત્પન્ન
કરે છે ૨ થયા રોગપ પીધા પછી શરીરની આ ૨ કે
શરીરની ઉપર કાઢી ઉપચાર થાય તો તે રોગપ સત્ત્વ
થઈને દોષને ચલિત કરે છે, પણ બહાર કાઢી શકતા
નથી રાત્રે ઉપર કઢ્યા એ જ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે
તેમ જ ૨ માને વિરે સત્ત્વ થઈને પણ તે ઔષધ

એ જ રોગ કરે છે આ બધા રોગપના અયોગ જાણવા
અને એ રોગોગ ઉપર કહેલા રોગ ને એવા જ રોગ
ઉત્પન્ન કરે છે માટે વેદો વમનવિરચનમા ઔષધનો
રોગોગ કદી થવા દેવો નહિ

વિષ્ણુ થ= (૧) અવજન પરિણામ લાવવાની શક્તિ,
(૨) જે ઉદેશથી કામ કર્યું હોય તે ઉદેશ પાર ન પડે

શ્લોક ૫ થી ૮ વાળા ઉપદ્રવોના ઉપાય

ત તૈલલવણાભ્યક્ત સ્વિન્ન પ્રસ્તરસદ્કરૈઃ ।

નિરુદ્ધ જાઙ્ગલસૈર્ભોજયિત્વાડ્નુવાસયેત્ ॥૧॥

ફલમાત્રાધિકાદારસિદ્ધતૈલેન માત્રયા ।

ક્ષિગ્ધ વાતહરૈ સ્નેહૈઃ પુનસ્તીર્ણ્યેન શોધયેત્ ॥૧૦

ઉપર કહ્યા તેવા ઔષધના ઝાણોગથી તેના દોષ
સ્થાનમાથી ચલિત થવા હોય, તેને શરીરે પ્રથમ સ્થિત
અને તેવ ચોવીન પ્રથમ સ્વેદવિધિમા કહેલા 'પ્રસ્તર'
અને સકર (સૂ ૧૭/૮૬) નામના સ્વેદ વડે એક
કરવા પછી તેને નિમ્નગતિ રાત્રિપી તે પછી તેને
જાગલ દેશના પ્રાણીઓના માસરસનુ ભોજન કરાવવુ
પછી તેન મીઠાગ, પીપર રાત્રે દેવદારથી તિજ કરવા
તેલની માત્રા વડે અનુવાનન ભરિત આપવી તે પછી
તેને વાપુને હરનાર તેવ વડે સ્નિગ્ધ કરવો અને તે
પછી તેને તીવ્ર વિરચન આપીને તેનુ શોધન કરવુ

મહુ દોષવાળા, લુપ્તા, મદ અગ્નિવાળા અને ઉદાવર્તવાળાને

કહ્યા થોડી પડવાથી થતો આધ્માન ઉપાય

વહુરોપસ્ય રુક્ષસ્ય મન્દાગ્રેરુપમૌષધમ્ ।

સોદાવર્તસ્ય ચોત્કલેદય

દોષાન્ માર્ગાન્ નિરુધ્ય તૈ ॥

મૃશમાધ્યાપયેન્નાર્મિ શુષ્પાશ્વશિતોરજમ્ ॥

શ્વાસં વિષ્ણમૂચ્ચાતાતા સદ્ધ કુર્ચોષ્ઠ વાહુણમ્ ॥૧૦

અભ્યક્તસ્વેદવર્ત્યાદિ સનિહ્વાનુવાસનમ્ ।

ડશાવર્તહર સર્વ કર્માધ્યાતસ્ય શસ્ત્વે ॥ ૧૩ ॥

જાડુ દોષવાળા, લુપ્તા વગેરેવાળા, મદ અગ્નિ
વાળા રોગીને અને ઉદારના રોગવાળાને (વમન કે
વિરચનનુ) થોડુ ઔષધ આપ્યું હોય, ત્યારે તે ઔષધ
દોષને તમના સ્થાનમાથી ચલિત કરીને તે દોષ વડે
દોષને જવાના માર્ગને રાડ છે અને તેથી નાશિત અગ્નિ
શય કુવાયે છે (આદ્ય આપ્યું છે) તથા તે સાથે મદ
પાતા અને માથામા પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, બદ કરે
છે અને ઝાડુ, પેશાન અને વાઈને ભયગ્રસ્ત રીત વડે છે
ત્યારે એ રીતે પેટ બડ અને ઉપર કઢ્યા તેવા ત્રીજા
ઉપદ્રવ થાય, ત્યારે તેને શરીર તેવ વાળુ, નવાડુ

વજેરે બાધીને પરસેવા કઢવો, ગુદામાં વર્તિ (વાટ) મૂકવી, નિઝહબસ્તિ અને રુનુવાતનબસ્તિ આપવી; તથા ઉદાવર્તરોગને મટાડનારા મધુષા કર્મ કરવા, કેમ કે આફરાવાળા રોગીને તે અર્થ કર્મ હિતકરક છે

શૂળ, વિરંધ અને આનામ્લ મટાડવાનો ઉપાય પશ્ચમૂલયવધારવચામૂતિકસન્ધવૈ: ।

યવાગ્ન: સુકૃતા શૂલવિવંધ્યાનાહનાશની ॥૧૪॥
પચમૂળ, જવખાર, વજ, અલ્પમેા અને સિંધવ એ ઔષધો વડે સારી રીતે સિંદ્ર કરેલી થવાળુ રાગીને પાવાથી શૂળ, વિગ્ધ અને પેટ વડયુ હોય તે (આફરા) એ સર્વે મટે છે

વિરેચનના અતિયોગના ઉપદ્રવો ઉપાય પિપ્પલીવાદિમધુષારદિક્ષુનાશુંઘ્યમ્લવેતસાન્ ।
સસૈન્ધવાન્ પિબેન્મયૈ.

સાપપોષ્ણોદકેન વા ॥ ૧૫॥
પ્રવાદિકાપરિસાવવેદનાપરિકર્તને ।

જો વિરેચનના અતિયોગથી પ્રવાહિકા (મરડો) થઈ ગયા હોય કે ઝડો બહુ જ વહેતો હોય, વેદના થતી હોય, ચૂક કે આકડી આવતી હોય, તો પીપર, દારૂમ, જવખાર, હિંગ, સુક, રામ્બલેતસ રાને નિપવ એ ઔષધોનુ ચૂર્ણ દારૂ સાથે, ઘી સાથે કે ગરમ પાણી સાથે પીવું

વમનવિરેચનથી અપવતા વેગ ચેકવાથી
અથા ઉપદ્રવ: ઉપાય

ચીતૌષધસ્ય વેગાના નિપ્રહાન્મારુતાદય: ॥ ૧૬ ॥
કુપિતા હૃદયં ગત્વા ધોર કુર્વન્તિ હૃદયમ્હમ્ ।
દિષ્માપાર્શ્વરુજાકાસદૈન્યલાલાક્ષિવિષ્મ: ॥૧૭॥
જિહ્વાં રાદતિ નિ સંજ્ઞો દન્તાન્ કટકટાયયન્ ।
વમન કે વિરેચનનુ ઔષધ પીયા પછી વમન કે વિરેચન થવા માટે તેના વેગ (અવગત)ને ચેકવાથી વાયુ વજેરે દોષ કોષીને (હૃદયમાં) ગય છે અને ત્યા જઈને ભયકર રાને હૃદયને જડી રામે છે તથા તેની સાથે હેડકી, પાચકમાં પીડ, ખાતી, દીનતા, યોગ્યાથી થાય નીકળવો, આમિા વગરવકર થતી, એવા ઉપદ્રવ થાય છે વળી તે મળત લેખાન જઈને જખ કરે છે તથા દાન કકરવે છે

ન ગચ્છેદ્વિષ્મ તત્ર વામચેદાશુ તં મિષક્ ॥૧૮॥
મધુરે: પિત્તમૂર્છાંતે કદુભિ: કષ્ઠમૂર્ચ્છિતમ્ ।
પાચનીયસ્તત્રાસ્ય દોષદોષ વિપાચયેત્ ॥૧૯॥

કાર્યામિં ચ વલ્લ સાસ્ય ક્રમેણામિપ્રવધેત્ ।

રોગીની એવી અવસ્થા થાય ત્યારે વેદો કાઈ પણ સ્થાય ન કરતા તે રોગીને તત્કાલ ઊભરી કરાવવી જો રોગીને પિત્તથી મૂર્છા (લેભાતી) આવતી હોય, એટલે તે મૂર્છામાં પિત્તના ચિહ્ન જણાતા હોય તો તેને ગળ્યા ઔષધથી ઊભરી કરાવવી, અને કડીની મૂર્છા હોય તો તીખા ઔષધથી ઊભરી કરાવવી ઊભરી થયા પછી રોગીના જે દોષ બાકી રહ્યા હોય તેને પાચન ઔષધો આપીને પકવવા રાને પછી તેના શરીરના અગ્નિ અને બાજ કમનગ વધારવા

અર્થ વમનથી થતુ હૃદયરોગનો ઉપાય
પવનેનાતિવમતો હૃદય યસ્ય પીઢ્યતે ॥ ૨૦ ॥
તસ્મં જિગ્યામ્લલબળાન્

દયાત્પિત્તકફેઽન્યથા ।
જે રોગીને બહુ ઊભરીને થવાથી વાયુને લીધે હૃદયમાં પીડા (દબાસ) થતી હોય તેને સિનગ્ધ, ખાટુ અને ખાર ઔષધ આપવું, પિત્ત વગેરે હૃદયમાં પીડા થતી હોય તો ગળ્યુ અને ચીતલ ઔષધ આપવું, તથા કફ વડે પીડા થતી હાય તો ગરમ, નૂનુ અને નીનુ ઔષધ આપવું
ઔષધના અતિયોગથી કોષેલા વાયુના ઉપદ્રવોનો ઉપાય
પીતૌષધસ્ય વેગાનાં નિપ્રહેણ કફેન વા ॥ ૨૧ ॥
રુદ્ધોડતિ વા વિશુદ્ધસ્ય શુદ્ધાત્પ્રજ્ઞાનિ મારુત: ।
સ્તમ્ભવેપશુનિસ્તોદસાદોદેષ્ટાર્તિભેદને: ॥ ૨૨ ॥
તત્ર વાતહર સર્વં સ્નેહસ્વેદાદિ શશ્યતે ।

ઔષધ પીયા પછી વમન કે વિરેચનના રાને અટકાવવાથી, અથવા કફ વડે, ર થવા અર્થે સાધન થવાથી (વમન કે વિરેચન થાતુ થવાથી) વાયુ તે રોગીના શરીરમાં જડતા, કષ, તોડ, વગેરે ગતી લવા, કમનગ થવું, પીડ થવી, ફાટ થવી, નો ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરોને અંગોને જડકે છે એમ થાય ત્યારે વાયુને મટાડે એવા સ્નેહ અને સ્વેદ (ચેક)ની યોગના કરવી એ તોડ છે

જૂનાને અને મુકુ ક્રેષ્ઠવાગને તીક્ષ્ણ વિરેચનથી
અથા ઉપદ્રવ: ઉપાય
વનુતીર્થં ક્ષુધાર્તસ્ય મૃદુકોદસ્ય મેયજન્ ॥ ૨૩ ॥
હસ્તાડ્ડગુ ક્ષિટ્પિત્તકફાન્
ધાતૂનાસ્ત્રાબેદ્દરાન્ ।
તજાતિયોગે મધુરે: શેષનોંપશુહિસેન્ ॥ ૨૪ ॥
જૂનથી પીડાવેહ, મુકુ (નરમ) ક્રેષ્ઠવાગ

માનસને રુનિશય તીક્ષ્ણ વિચ્ચન આપવાથી તે ગણને મન, પિતા તથા કંઈને બચવીથી બહાર કાઢી નાખીને પછી દ્રવ ધાતુઓને ગુદાવાટે વહેવડાવે છે એવી રીતે વિરચનનો રુનિયોગ થાય, ત્યારે ગળ્યા દ્રવ્યથી વચન આપીને કોળામાં બાકી રહેલું વિરેચન દ્રવ્ય વચન દ્વારા બહાર કાઢી નાખવું

દવાથી બહુ ઊલટી કે બહુ ગાડા થઈ

જ્ય તે મટાડવાના ઉપાય

યોજ્યોડિતિ યમને રેકો વિરેકે યમન મૃદુ ।

પરિપેકાવગાહાયે સુચીતૈ સ્તમ્ભયેચ તમ્ ॥૨૫॥

જો ડિનગી અતિથય મા તા વિરેચન રાપવુ અને જો વિચ્ચન વધારે થાય તા કંઈ વચન રાપવુ તમ જ અત્યંત ઠંડુ પાણી ગળુ, ઠંડા પાણીએ રાગીન સ્નાન કરાવુ વાદ્યીતગ ઉપચાર કરીને વિચ્ચન રાટખાવવુ

અઙ્ગન ચન્દનોશીરમજાસુકર્શકરોદકમ્ ।

લાજતૂર્ણ પિવેન્મન્યમતિબોગહર પરમ્ ॥૨૬॥

ન ની, સુખડ, વીંછુ વાળો બકરીનું લોહી, સાકર, પાણી અને ડાંગની વાણીનું ચૂના, એ સર્વનો મધ પીવે, મ ક એ વિરચનનો અતિયાગ મટાડવામાં (બહુ જુરાન તથા અપકાવવામાં) મોઢ ઉપાર છે

મધ

ચક્તવ સર્વિષાનકા રાતિવારિપારપ્તતા ।

નાતિલાન્ઘા ન ચા ચક્ષા મન્ય શ્યમિયોચેતે ॥

નાથુને ધીનું મોણુ ઈને દાડ પાણીમાં પથાબલે તાથુ પચાવવા પછી બહુ જાડ ના ન થઈ જાય કે બહુ ધાન્યુ થય ન ગઈ એનું જ પાણી પટેરેથી તાથુ પચાવવા રે ૨૧ નનાવ ન મા મે છે

યમનસ્યાતિયોગે તુ ઝીતામ્નુપરિપેચિત ।

વિવત્કલરસમન્થ સમૃતધોદ્રશર્કરમ્ ॥ ૨૭ ॥

સોદારાવા નૃશ છયાં મૂર્ચ્યા ધાન્યમુસ્તયો ।

સમપ્રકાઙ્ગન ચૂર્ણ લેહ્યેન્મધુસમુત્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

યમન બીરધન રીધે નિશય યમન થાય ત્યારે રાગીન ઠંડુ પાણી ઝાડવું, તથા નને કાપી દ્રાક્ષ વજેરે ફળના નાની નાથ ધી, મધ અને તાકરમુક્ત મધ ખાવા જો ડિનમની નાવ બહુ ઊલટી થતી હોય તો મોવર, ધાન્ય, મોઢ, નેદીમર અને રાગન એ બીરધેનું ચૂના મધ તથા મેઘરોને નાડવું

ઊલટીયા થવાથી જીભ અદર ખેંચાઈ જાય કે

બહુ નીકળી જાય તેના ઉપાય

યમવોડન્ટ પ્રવિષ્ટાયા ગિહ્યાવા કષલમશા ।

સ્નિગ્ધામ્લલબ્ધા હૃષ્યા યૂપમાંસરસા હિતાઃ ॥૨૯

ફલાન્યમ્લાનિ સ્વાદેયુસ્તસ્ય ચાન્યેડ્યતો નરાઃ ।

નિઃસૃતા તુ તિલદ્રાક્ષાકલ્પકલિપ્તાં પ્રવેશયેત્ ॥૩૦

અતિ વચન થવાથી જીભ ઘટીરની અદર જતી રહેલી હોય તો સ્નિગ્ધ (ચીકણ), ખાટા, ખાસ અને ઠંડકને ગમે કે કુપદો કરે એવા યૂપ તથા માસરસના કવલ (કોળા) ભરાવવા વળી તની સામે મેસીને બીજા માણસને ખાટા ફળ ખાવા એવા ઉપાયથી માલ જતી રહેલી જીભ બહાર આવવા જો ઊલટી થતી થવાથી જીભ બહાર નીકળી ચાલી હોય તો તથ અને કાળી દ્રાક્ષના ક કના તે ઉપર લેપ કરીને તેને પાછું મોમાં ધાવવી

બહુ ઊલટીયા થવાથી મોઢાનું બધ થઈ જાય

વજેરે વામુના રોગ માટે ઉપાય

ચામ્પહાનિલરોમેપુ ઘૃતમાસોપસાધિતામ્ ।

ચયાગુ તનુકા દયાસ્તેહસ્વેદૌ વ કાલ્પિત્ ॥૩૧

અતિશય વચન થવાથી (વાયુ કોષી) મોઢાનું બધ થઈ ગયું હોય વજેરે વામુના રોગ થયા હોય તો કાગને જાણનારા વેદો ઋતુનો અને સમયનો વિચાર કરીને ધી અને માસથી શિદ્ધ કરવી યાત્રી થવા રોગોને ખાવા (પીવા) રાપવી, તથા રોગીને સ્નિગ્ધ કરીને તનો થક કરવો

અતિ વિરચનથી ગાડામાં લોહી પડવું

છે કે પિત્ત, તેની પરીમા

અતિબોગાચ મેપજ્ય જીવ હરતિ શોનિતમ્ ।

તલ્લીવાદાનમિત્યુક્તમાદત્ત જીવિત ચત ॥ ૩૨ ॥

શુને કાકાય વા દયાત્તેનાન્નમસૃજા સહ ।

નુકેડ્યુકે વંદેન્જીવ પિત્ત વા મેપજેરિતમ્ ॥૩૩

શુસ્ઠ વા ભાવિત યક્ષનાગન કોઝ્યવારિણા ।

પ્રશાલિય વિવર્ણે સ્પાત્પિતે શુદ્ધ તુ શોનિતે ॥૩૪

વિરચનના અતિયાગ થવાથી ગાડા વાટે લોહી

પડે છે, તેમાંથી જો લોહી રોગીના જીવ લે છે તે લોહી

ને "જવા ન" કહે છે, કેમ કે તે જીવ નામના લોહીનું

જમુ કરે છે હર પિત્ત ને લોહીના ગળ તથા ને

તરખા છે, માટે ના લોહી છે કે પિત્ત નની પરીમા

કરવી કદમ પડે છે માટે વિરચનમાં પચા લોહી તથા

અન્ય મેઘરોને દુરવાને કે કાનડને નાખવું જો તે

ને બળને ખાઈ જાય તો જામું કે એ રીત નથી

પણ જીવ નામનું લોહી છે, પણ જો તે ખાવ નહીં

તો જામું કે તે જીવ નામનું લોહી નથી પડ પિત્ત

છે, વધી થાના વચને વિરચનના લોહીમાં મોઢીને ના

સુકર્ણુ, જરા સુકાષા પછી તેને લગાર ગરમ (સચકા) પાણીથી સાચી રીતે ધોવું જો ધોવા પછી વસ્ત્ર વિવર્ણ (વિચિત્ર રંગનું) થાય તો તે પિત્ત છે એમ જાણવું, અને તે હતું તેવું પાછું શુદ્ધ થાય તો તે જીવ નામનું બોલી જાણવું.

વિરેચનથી લોહી વહેતું હોય તેના ઉપાય

વૃષ્ણામૂર્છામદાર્વત્ય કુર્યાદમરણાત્કિયામ્ ।
રક્તપિતાતિસારઘ્ની તસ્યાશ્ચ યાગરક્ષણીમ્ ॥૩૫॥
મૃગાગોમહિષાજાના સવાસ્કં જીવતામસ્કૃ ।
પિવેલીવાભિસન્ધ્યાન જીવ તદ્વ-ચાશુ ગચ્છતિ ॥૩૬॥
તદેવ દર્ભમૃદિત રક્તં વસ્તૌ નિપેચયેત્ ।

અતિ વિરેચનથી ખડા વાટે જીવ નામનું લોહી વહેતું હોય અને તેવા રોગી તરસ, મૂર્છા અને મદ્યથી પીડાતો હોય તો રક્તાતિસાર કે પિતાતિસાર મટાડવા માટે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેવી, પ્રાણુનું રક્ત કુદનારી ક્રિયા મરતા સુધી કરવી (એ ઉપરથી સમજવું કે એવા રોગીની દશા મરણ તુલ્ય છે, એનો પ્રાણ જલદી જવાનો સંભવ છે તથા સશયમા પણ ચિકિત્સા કરવી એમ પૂરે કહેવું છે) વળી એવા રોગીનું લોહી વહી ગયું હોય છે માટે તેને જીવતા મૃગ (વરુ), ગાય (કે બળદ), પાડાનું કે બકરાનું તાજું લોહી પાવું, કેમ કે એ લોહી તરફજ જીવના અભિસંધિ કરે છે, મનુષ્યના લોહી સાથે તે લોહી ભળી જઈને તેને જીવતા રાખે છે વળી તે તાજા લોહીમાં કુમળા દર્બના અકુર શોળી નાખીને તેને અસ્તિમા નાખીને તેની નિઃશ્વઅસ્તિ આપવી શ્યામાકાશમયમધુકદ્બૌશીરૈઃ ક્ષત વચ ॥ ૩૭ ॥
ઘૃતમગ્ધાજનસુત મસ્તિ વા યોજયેદ્દિમ્ ।

પિચ્છાવસ્તિ સુશીત વા ઘૃતમગ્ધાનુવામનમ્ ॥૩૮॥
વળી તે રોગીને કાગ, ધીવળ્યા ફળ, જીરીમધ, ધરા, લીંછુ વાળો રો ઔષધા દૂધમાં નાખીને, ઊકાળી ને તે દૂધ ઠંડુ કરીને તેમાં ધીનો ઉપરે ભાજ જે ઘૃત મઠ કવવાય છે તે અને રમાજન નાખવું પછી તે વડે ઠંડી અસ્તિ આપવી અથવા પિચ્છાવસ્તિ આપવી, અથવા અનાત શીનગ એવા ઘૃતમઠ વડે અનુવાસન અસ્તિ આપવી.

પિચ્છાવસ્તિ=૧ અ ૯, ૪૫૬ ૭૨ થી ૭૯
ઘૃતમઠ=૫૪૪ ધીની ઉપર તરતુ પ્રવાહી થી

વિરેચનના અતિશયથી નીકળેલી આમળને ઉપાય
ગુદ ધ્રુષ્ટે કપાયિશ્ચ સ્તરમ્ભિત્વા પ્રવેશયેત્ ।

જો વિરેચનના અતિશયથી ગુદ (આમળ) બાહ્ય

નીકળી ગઈ હોય તો તુરં રસવાળા દ્રવ્યના કવાઈ વડે તેને સ્તબ્ધ થતા સુધી ઘાઈને ગુદમાં પાછી મૂકવી

વિરેચનના અતિશયથી થયેલી મેભાનીનો ઉપાય
વિસંજ્ઞાશ્રાવયેત્સામેવેણુગીતાદિનિસ્તનમ્ ॥ ૩૯ ॥

જો વિરેચનના અતિશયથી રોગી મેભાન થઈ ગયો હોય તો તેને સામવેદનું ગાન સંભળાવવું તથા વાસતી અને ગાન વગેરેના ચૂર સંભળાવવો

શ્વપાછાગદ્ધવે પચ્ચમે કલ્પસિદ્ધિદયાને વનનિરેવન
વ્યાપ્તિદિર્નામ તૃતીયોઽધ્યાય ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો : અસ્તિકત્વ

અયાતો વસ્તિકલ્પ વ્યાખ્યાસ્યામ ।

इति ह स्माहुरन्रियादयो महर्षय ॥

(વનન રાતે વિરેચનની માફક અસ્તિ પણ દોષને બહાર કાઢે છે તેથી) હવે અમે અસ્તિકત્વ સમજાવીશું, એ વિષયમાં રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સાચા માણસને પ્રૃથ્વી પ્રમાણે આપવા યોગ્ય અસ્તિ

बला गुक्ची त्रिकला सरास्ता

द्विपञ्चमूल च पलोन्मितानि ।

जघ्नौ फलान्यथेतुला च मासा-

च्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥૧॥

પૂતો યવાનીફલવિલ્વકુટ

यवाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।

कलैर्युद्धक्षोद्रयैः सतैलै-

युक्तं सुस्रोणो लवणान्नितम् ॥૨॥

વસ્તિ પર સર્વગદપ્રમાથી

स्वस्थे हितो जीवन्बुद्धिश्च ।

વસ્તો ચ યસ્મિન્ પઠિતો ન કલ્પ

सर्वत्र दशादमुमेव तत्र ॥ ૩ ॥

બદદાણુ, ગળો, ત્રિકૂટા, રાસ્તા, દશમૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ ત્રણ ચાપ તોલા લેવું આઠ મીકાગ લેવા (એટલે તે પાત્ર આશરે ચાર તોલા થશે) બેસા તોલા બકરાનું માસ લેવું પછી એ તર્વને ચોક્કસ પાણીમાં નાખીને ચતુર્થાંશ પાણી બાને રહેતાં સુધી તેનો કવાઈ કરવો પછી એ કવાઈને બાણી વડેને તેમાં યવાની અલ્બે, મીકા, ગીલા, ઉપવેટ, વર, તુલા, મોષ અને ઘીંધર, એ તર્વ સમાનભાજે વડેને તેનો આઠ તોલા કલ્પ કે કવાઈમાં નાખવો. (કેમ કે સાચા માણસ

માટે આઠ તોલા કલ્ક નાખવો એમ તંત્રકારનું વચન છે. પછી જે વાતપ્રકૃતિવાળા માણસને બસ્તિ આપવાની હોય, તો તેમાં ધી અને તેલ કવાથથી ચોથા ભાગનાં નાખવાં; જે સાજે માણસ પિત્તપ્રકૃતિવાળો હોય, તો છઠ્ઠા ભાગનાં નાખવાં; અને જે સાજે માણસ કફપ્રકૃતિવાળો હોય, તો આઠમા ભાગનાં નાખવાં. (કેમ કે વાયુના રોગમાં કવાથથી ચોથા ભાગનો, પિત્તમાં છઠ્ઠા ભાગનો અને કફમાં આઠમા ભાગનો સ્નેહ નાખવાનું કહેલું છે.) ત પછી કવાથ ઠંડો પડયા પછી તે કવાથ-માં ગોળ, મધ અને સિંધવ નાખવાં, તેનું પ્રમાણ વેદ્યે યુક્તિથી જાણી લેવું. એટલે કવાથ બહુ ખાસો ન થાય, બહુ જાડો ન થાય અને બહુ પાતળો ન થાય, એ હિસાબે તે નાખવાં. પછી એ સર્વ એકત્ર કરીને તે કવાથ વડે લગાર લગાર ગરમ બસ્તિ આપવી. એ બસ્તિ સઘળા રોગનો નાશ કરનારી, સ્વસ્થ (નિરોગી) માણસને પણ હિતકર હવન આપનાર અને પૃથ્તિ કરનાર છે. બસ્તિના પ્રયોગમાં જ્યાં કથો કલ્ક નાખવો તે કહ્યું ન હોય અને ત્યાં કલ્કની જરૂર હોય તો, ત્યાં (સર્વત્ર આ કલ્ક (ઉપર કહેલી થવાની અજમા વગેરે આઠ વસ્તુઓનો કલ્ક) વાપરવો.

વાયુના મધ્ય રોગ મટાડે એવી નિષ્ક્રમસ્તિ

દ્વિપચ્ચમૂલસ્ય રસોઽમ્લયુકઃ

સજ્જાગમાંસસ્ય સપૂર્વેષ્યઃ ।

ત્રિલેહયુકઃ પ્રથો નિરુહઃ

સર્વાનિલવ્યાધિહરઃ પ્રવિદ્ઃ ॥ ૪ ॥

દ્યમૂળ તથા બકરાના માંસનો કવાથ કરીને તેમાં કાંઈ વગેરે ખટાઈ નાખવી તથા તેમાં પૂર્વે યોગ્ય ૨ માં કહેલો કલ્ક નાખીને તેમાં ઘી, વસા અને મઘજ એ ત્રણ સ્નેહ ભેળવવા, એ ગ્રોષ નિષ્ક્રમસ્તિ વાયુના સર્વે રોગોને મટાડે છે એમ કહેલું છે.

દીપન, માંસ અને બળ વધારનાર તથા

આંખની યક્તિ વધારનાર નિષ્ક્રમસ્તિ

ચક્ષુપટોષીલપુપચ્ચમૂલ-

ત્રાયન્તિકૈરણ્યવાન્સુસિદ્ધાન્ ॥

પ્રત્યો રસાચ્છાગરસાર્થયુકઃ

સાખ્યઃ પુનઃ પ્રથમસઃ સ ચાચન્ ॥૫॥

પ્રિયક્ષુકૃષ્ણાપનક્ત્કયુકઃ

સતેલસર્પિર્મધુસેન્ધવન્ ॥

સ્વપ્રીક્ષ્વો માંસચક્ષુચ્ચ

ચક્રુર્વંશં વ્યોમસ્ત્વક્તિ ચક્ષુઃ ॥ ૬ ॥

બળદાણ, પટોળ, લઘુપંચમૂળ, ત્રાયમાસુ, દિવેલા-નું મૂળ અને ઈન્દ્રજવ, એ ચોથાનો કવાથ કરીને તેમાંથી ચોસઠ તોલા કવાથ જુદો લેવો. પછી બકરાના માંસનો રસ બત્રીસ તોલા લઈને તેમાં મેળવવો. પછી તે બને અગ્નિ ઉપર ચણવીને છન્નું તોલામાંથી ચોસઠ તોલા જોટલું રહે ત્યારે તેને નીચે ઉતારીને તેમાં પ્રિયંગુ (કાંગ,) પીપર અને મોથનો કલ્ક ભેળવવો. તથા તેમાં તેલ, ઘી મધ અને સિંધવ મેળવવાં. એ સર્વને એકત્ર કરીને તેની નિષ્ક્રમસ્તિ આપવાથી તે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, માંસ વધારે છે, બળ આપે છે અને આંખને તત્કાળ બળ આપે છે.

શુષ્ક, ભાર, વિરોધ, જોળો, પથરી, વધરાવળ, ગ્રાહણી, ઉશ્ક અને કફવાતના રોગો માટે દીપન અને લેખન બસ્તિ

પરણ્ઠમૂલાત્રિપલ પલાશ-

તથા પલાશં લુપુપચ્ચમૂલમ ।

રાસ્નાબલહિન્નરુહાશ્વગન્ધા-

પુનર્નવારવથદેવવારુ ॥ ૭ ॥

ફલાનિ ચાઘૌ સલિલાઢકાખ્યાં

વિપાચ્યેવદ્યમ્નોપિતેઽભિન્ ॥

ચક્ષુશલાહાહપુષામિચક્ષુ-

યટ્ટીકળાબત્સકવીજગુલાન્ ॥ ૮ ॥

દ્યાત્મપિદ્ધં સહૃતાત્પ્યેશલ-

મક્ષપ્રમાણં લવણાંશયુક્મ્ ।

સમાશ્લિક્તૈલયુતઃ સમૂત્રો

બસ્તિજંયેદેહસ્તનદીપનોઽમૌ ॥ ૯ ॥

જહ્નોરુપાદન્નિકૃષ્ણકોષ-

હૃદ્ગુણ્ડૂલ ગુરુતાં વિવન્મન્ ॥

ગુસ્તામ્લવધ્મપ્રહ્ણીગુલોધાં-

સ્તાંસ્તાંચ રોગાન્ કક્ષાતજ્ઞાતાન્ ॥ ૧૦ ॥

દિવેલા(ચેરંડા)નું મૂળ બાર તોલા લેવું. તે જ ખાખરો પાન બાર તોલા લેવો. લુપુપંચમૂળ ચાર તોલા લેવું, તે જ રાસ્ના, બજદાણ, ગમે, જાસન, સાટોડી, જરમાળો, દેવદાર, એ ચોથ પાન ચાર તોલા લેવું. મીઠાન નાંચ જલ લેવું. એ સર્વને પાંચતે નાર (૫૫૨) તોલા પાણીમાં ઉકાવવાં અને જલને બાજે પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને નીચે ઉતારી નારી લેવું. પછી તેમાં વજ, શુષ્ક, પરાંતી, કાંદા, જીરેમધ, પીપર, ઈન્દ્રજવ, મોથ અને રવાંજન એ સર્વને ચારી રીતે જોડે એ એક તોલા નાખવું. તથા દિવેલા ૫ (૫) લેવો. ખાખરો પાણી તેમાં ૫૫, તેલ અને તેમજ

નાખીને તેની બસ્તિ આપવી. આ બસ્તિ બેખન અને દીપન છે. એ બસ્તિ આપવાથી જંઘા સાયળ, ત્રિક, થીઠ, કેઠેલ (પેટ), હૃદય અને ગુહસ્થાન, એ જગ્યાનું શુભ મટે છે. શરીરનું બારેપાશું અને આઠ વર્ગરેનો વિભંધ મટે છે. વળી તે ગોળા, પથરીનો રોગ, વધરાવળનો રોગ, ગ્રાહીરોગ, હરસ અને બીજા કફુપાતથી થયેલા અનેક રોગોને મટાડે છે.

પિત્તરોગ ઉપર બસ્તિ

યષ્ટચાહ્નરોધાભયચન્દનૈશ્ચ

શૂતં પયોડાયં કમલોત્પલૈશ્ચ ।

સશર્કરાશૌદ્રઘૃતં સુશીતં

પિત્તામયાનૃદન્તિ સજીવનીચમ્ ॥૧૧

જેઠીમધ, બોધર, સુગંધી યાગે, સુખડ અને કમળ તથા કાળાં કમળ, એ સર્વ વડે ઉઠાગેલા ગાયના દૂધને ઠંડું પડવા દઈ તેમાં જળનીષ ગણુ (સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૮) નાં ઓપધાનો કચ્ક નાખીને તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખવું પછી તેને સારી પેઠે ઠંડું થવા દઈને તેની બસ્તિ આપવી. એ બસ્તિ પિત્તાના સળળા રોગને હણે છે.

દાઘ, અતિસાર, લોહીવા, રક્તપિત્ત, હૃદયરોગ, પાડુ, વિષમજવર, ગોળા, મૂત્રકૃમ્મ, કમળા અને મધા પિત્તના રોગો માટે બસ્તિ

રાસ્નાં ઘૃતં લોહિતિકામનન્તાં

ઘટાં કનીયસળપશ્ચમૂલ્યૌ ।

ગોપાક્ષનાચન્દનપદ્મકર્ચિ-

યષ્ટચાહ્નરોધાણિ પલાર્ચકાણિ ॥૧૨॥

નિઃશ્લઘ્ય લોચેત રસેત તેન

શૂતં પયોડાઈકમમ્બુદીનમ્ ।

ઔષ્ઠિત્તેર્મેદર્શિવરીવિવારી-

વીરાશિકાકોલિકસેરુકામિઃ ॥૧૩॥

સિતોપલ્લાજીમ્બકપરેણુ-

પ્રપૌષ્ઠરીકોત્પલપુન્ડરીકૈઃ ।

રોધાત્મશુભમધુષ્ટિકામિ-

તૌગાક્ષુઝાતકચન્દનૈશ્ચ ॥ ૧૪ ॥

પિષ્ટેર્વૃત્તશૌદ્રયુતૈર્નિરુદ્ધં

સસૈન્ધવં શીતલમેઘ વધાન ।

પ્રત્યાગતે ધન્વરસેન શાલીન્

શીરેણ નાડાશ્ચત્રિષિકગાત્રઃ ॥૧૫॥

વાહાતિસૂરપ્રવરાણપિત્ત-

હત્વાબ્જુરોગાન્ વિષમજવરં ચ ।

સગુભમૂત્રમ્લકામલાવીન્

સર્વામયાનૃપિત્તકૃતાન્નિદન્તિ ॥૧૬॥

ચરના, અરડૂસી, મજ્જા, પમાસો, બળદાણ્ઘ, લઘુપંચમૂળ, નૂલ પંચમૂળ, સારિવા, સુખડ, પપકાઇ, જલ્દિ નામે ઓપધિ, જેઠીમધ, બોધર, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા થેવાં. એ સર્વના પાણીમાં કવાય કરીને તે કવાયમાં એકસો અઢીવાઈ (૧૨૮) તોલા દૂધ નાખવું અને ઉકાળવું. જ્યારે ફક્ત દૂધ બધું બાકી રહે ત્યારે તેમાં, ઝેડી, મેદા, જલ્દિ, શતાવરી, વિદારીકંદ, મહાશતાવરી, કાકેલી, કીરકાકેલી, કસેલા, સાકર, જવક, કમળ, રેણુકમીઝ, સ્વજકમળ, કાળું કમળ, ઘાળું કમળ, બોધર કીચાં, જેઠીમધ, નાગકેસર, મુંજ, સુખડ, એ સર્વને બારીક પાટીને તેના કચ્ક કરીને નાખવો. પછી તેમાં ઘી અને મધ નાખીને તેમાં સિંધવ નાખવો. એ નિરૂઢ સારી પેઠે ઠંડો થવા દઈને આપવો. જ્યારે તે નિરૂઢ પાછો નીકળે ત્યારે બસ્તિ બેનારે સ્નાન કરીને અથવા શરીર ઉપર પાણી રેડીને જમ્બ પાણીઓના માંસરસ સાથે થાલિ ડાંગરના ચોખ્ખાના ભાત ખાવો, અથવા માકક આવવું હોય તો દૂધ સાથે ભાત ખાવો, એ નિરૂપથી બખતરા, ચતિસાર, લોહીવા, રક્તપિત્ત, હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ, વિષમજવર, ગોળા, મૂત્ર પકડીઈ જાય તે રોગો, કમળા અને બીજા પિત્તથી થયેલા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

કફના રોગો, મંદ અગ્નિ, ખાવા ઉપર

અભાવ-એ રોગો માટે બસ્તિ

કોશાવકારમ્બવેષવાન-

મૂર્ચાશ્વદંટ્રાકુટજાર્કપાઠાઃ ।

વત્સ્વા કુલ્લત્યાન્ બ્રૂહતી ચ લોચે

રસસ્ય તસ્ય પ્રસૂતા દશ સ્યુઃ ॥૧૭॥

તાન્ સર્વપેલામવનૈઃ સકુલ્લે-

રક્ષપ્રમાણેઃ પ્રસૂતૈશ્ચ પુષ્કાન્ ।

શ્વૌદ્રસ્ય લૈલસ્ય પ્લહાહયસ્ય

શ્વારસ્ય લૈલસ્ય ચ સાર્પપસ્ય ॥૧૮॥

વ્યાનિલ્હં કફરોગિતાય

મન્દાગ્રમે ચાસનચિદ્વિપે ચ ।

કોશાતક (કડવું દોડડું), ગરમાળો, દેવદાર, મોરવેલ, ગોખર, ઈન્દ્રગ્ધ, આકડનું મૂળ, પલાડમૂળ, કળથી, રંગાણી, એ સર્વના પાણીમાં કવાય કરવો. પછી તે કવાયમાંથી એકો તોલા નેટવો કવાય લેવો. પછી તેમાં સરસવ, એવરી, ઘીંચ અને ઉપવેરનો કચ્ક એક

એક તોલા નાખવે; અને મધ, ફવતેલ (ગોઠળના કડક અને ખટાઈથી સિદ્ધ કરેલું તેલ), ત્રણમાર અને સરસિયું એ સર્વે આઠ આઠ તોલા નાખવાં. પછી એ એકત્ર કરેલી નિફળબસ્તિ કફરોગવાવાને, મંદ અગ્નિ વાળાને અને ભોળાને લેને દ્રૌણ (સુગ) થતો હોય (અન્ન ખાવું ન ભાવનું હોય) તેને આપવી. (ઉપર કોષાતક વગેરેનું માપ કહ્યું નથી, છતાં સામાન્ય પરિભાષા પ્રમાણે તેના માપની કલ્પના કરવી. એટલે દ્રવ્યો કરતાં સોળગણું પાણી મૂકીને તે ચોથા ભાગનું રહે ન્થી સુધી ક્વાથ કરવો. હવે ક્વાથ એથી તોલા બેઈએ છીએ માટે પાણી ત્રણસો ચોવીસ તોલા મૂક્યું. અને ઔષધ પાણીથી સોળમે ભાગે એટલે વીસ તોલા લેવા. પણ બધાં મળીને ઔષધ દસ છે, માટે પ્રત્યેક ઔષધ એ બે તોલા લેવું એમ સમજાય છે.)

સુકુમારને ચોગ્ય પ્રસ્તુત(સુકુમાર)

નિફળબસ્તિઓ

(શ્લોક ૧૯ થી ૨૫ા)

વક્ત્રે મૃદ્ન સ્નેહકૃતો નિરુહાન્

સુસ્થોચિતાનાં પ્રસ્તૈઃ પ્રથક્ તુ ॥૧૯॥

હવે હું સુખને ચોગ્ય એવા સુકુમાર માણસોને માટે સ્નેહથી સિદ્ધ કરેલા કોમળ નિફળ ગુદા કલીષ તે સર્વે પ્રસ્તુત (આઠ તોલા) વળગાને એકમ (યુનિટ) તરીકે લઈને બનાવાય છે.

અધેમાન્ સુકુમારાણાં

નિરુહાન્ સ્નેહનાન્ મૃદ્ન ।

કર્મણા વિપ્લુતાનાં ચ વક્ત્ર્યામિ પ્રસ્તૈઃ પ્રથક્ ॥૨૦॥

હવે પછી હું જે નિફળ કહ્યું છું તે સુકુમાર (સુવાળા, સુખી) અને કામકાળ કરીને વાકી ગયેલા માણસોને ચોગ્ય કહ્યું છું; કેમ કે તે નિફળ સ્નેહન કર્મ કરવામાં સમર્થ અને કોમળ છે તથા આઠ તોલાને એકમ તરીકે લઈને લીધેલા દ્રવ્યોથી એ ગુદાગુદા બનાવેલા છે.

વાયુ માટે એવી સુકુમાર બસ્તિઓ

ક્ષીરાદ્ દ્વૌ પ્રસ્તૌ કાર્યૌ મયુતૈલયુતાશ્ચ ।

સ્વજેન મમ્ભિતો વસ્તિર્વાત્તમ્નો ચલવર્ણકૃત્ ॥૨૧॥

દૂધ સોળ તોલા લેવું, મધ, તેલ અને ઘી મળીને ચોવીસ તોલા લેવું, પછી એ સર્વને લાકડાના પાટવા વડે ઢાલાવીને એકત્ર કરવું. એ બસ્તિ વાયુને હણે છે તથા બળ અને ક્રિયા આપે છે.

એકૈકઃ પ્રસ્તૃતસ્તૈલપ્રસન્નાક્ષૌદ્રસર્પિષામ્ ।

વિલ્વાદિમૂલક્રવાયાદ્ દ્વૌ કૌલ-

ત્યાદ્ દ્વૌ સ વાતશ્ચિત્ ॥૨૨॥

તેલ, પ્રસન્ના નામે દારૂ, મધ અને ઘી, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા લેવું; બીલી વગેરે પંચમૂળ (બીલી, અરણી, અલવો (અરડૂસો) પાડળ, કારમરી)નો ક્વાથ સોળ તોલા લેવો; અને કળથીનો ક્વાથ તોળ તોલા લેવો. એ બધાની ભેગી બસ્તિ વાયુને હણે છે.

અભિધ્મંદ, કરમિયા, કુષ્ઠ અને પ્રમેહ માટે

સુકુમાર પંચતિકત બસ્તિ

પટોલનિન્દ્રમૂતીકરાસ્તાસત્તચ્છદામ્ભસઃ ।

પ્રસ્તૃતઃ પ્રથગાગ્વાચ વસ્તિઃ સર્પપક્લ્કવાન્ ॥૨૩॥

સ પચ્ચતિક્તોઽમિષ્યન્દક્રનિકુપ્તપ્રમેહહા ।

પટોળ, લીમડો, કરિયાનું, યસ્તના, સાતલીસુ એ પાચ કડવા ઔષધોનો ગુદો ગુદો ક્વાથ આઠ આઠ તોલા લેવો. અને તે સર્વને એકત્ર કરીને તેમાં ઘી આઠ તોલા નાખવું. એ સર્વમાં સરસવનો કડક નાખવો. એ બસ્તિને પંચતિકતબસ્તિ કહે છે. તે બસ્તિ અભિધ્મંદ, કરમિયા, ચામડીના રોગ અને પ્રમેહને હણે છે.

ગ્રંથો ન ક્ષિતરતો હોય તેને માટે તથા આનાથ

માટે સુકુમાર બસ્તિ

ચત્તારસ્તૈલગોમૃત્તદ્ધિમખ્દાન્લક્ષિકાન્ ॥૨૪॥

પ્રસ્તૃતાઃ સર્પવૈઃ વિટ્રેવિંદસક્ષાનાહમેદનઃ ।

તેલ, ગાયનું મૂત્ર, દહીનું નીતરું પાણી અને ખાટી કાજી, એ ચારમાંથી દરેક આઠ આઠ તોલા લેવું. તથા તેમાં સરસવ વાટીને તેના કડક નાખવો. એ બસ્તિ ગ્રંથોનો મળ બાગી ગયો હોય તેને તિદ છે તથા આનાથ રોગને મટાડે છે.

વિવપચકિત વધારે એવી સુકુમાર બસ્તિ

પયસ્યેશુસિરારાસ્તાવિદારીક્ષૌદ્રસર્પિષામ્ ॥૨૫॥

એકૈકઃ પ્રસ્તૃતો વસ્તિઃ કૃષ્ણાકલ્કો ધૃતપ્રકૃત્ ।

શીરકાકી, શેરડી, શાલિપર્ણી, યસ્તના, વિદારીક, મધ અને ઘી, એ પ્રત્યેક ઔષધ ૨૫ આઠ તોલા લઈને તેમાં પીપરનો કડક નાખીને બસ્તિ રચાવવી એ બસ્તિ વીર્ય ઉત્પન્ન કરે છે (વિવપચકિત વધારે છે)

સિદ્ધ બસ્તિઓ

(શ્લોક ૨૬ થી ૫૨ા)

સિદ્ધવસ્તિનતો વક્ત્રે સર્વેદા યન્ પ્રયોજયેત્ ॥૨૬॥

નિર્ગ્યાપદો વદ્ધુફલગ્ન ચલપુટિકરાન્ સુત્તાન્ ।

ઉપર પ્રમાણે પ્રસૂત(સુકુમાર)બસ્તિ કહી રહ્યા પછી હવે હું સિદ્ધ બસ્તિઓનો કલ્પ કરું છું એ સિદ્ધ બસ્તિઓ વ્યાપદ(નુકસાન)રહિત છે, બહુ ફળ આપનારી છે, બળ રાત્રે પુષ્ટિ આપનારી છે તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે એવી છે, માટે તે સર્વદા બેવા યોગ્ય છે.

પ્રમેહ, હરસ, કરમિયા, ગોળો અને સારસૂગાં માટે રસાયન માધુતૈલિક સિદ્ધ બસ્તિ

મધુતૈલે સમે કર્યઃ સૈન્ધવાદ્વિપિચુર્મિસિઃ ॥૨૭॥
શરણદમૂલકાથેન નિલ્હો માધુતૈલિકઃ ।

રસાયનં પ્રમેહાર્શ કૃમિશુલ્માન્ત્રવૃદ્ધિલુત્ ॥૨૮॥

મધ અને તેલ સમાન એક એક તોલો બેવા, સિધવ એક તોલો બેવા, સુવા બે તોલો બેવા એ સર્વને એરડાના મૂળના કવાથ સાથે મેળવીને તેની નિરૂદબસ્તિ આપવી. આ બસ્તિમા મધ અને તેલ મુખ્ય છે, માટે આ બસ્તિ માધુતૈલિક કહેવાય છે આ નિરૂદ રસાયન છે અને તે પ્રમેહ, હરસ, કરમિયા, ગોળો અને સારસૂ ગાંઠ એ રોગોનો નાશ કરે છે

આંધ્ય અને રક્તપિત્ત માટે સિદ્ધ બસ્તિ

સયદ્દિનધુકક્ષેપ ચમુળ્યો રક્તપિત્તજિત્ ।

એ બસ્તિમા (ઉપર જે માધુતૈલિક બસ્તિ કહી તેમા) જઘીમધ મેળવીને બસ્તિ આપવાથી તે આંખને બળ આપે છે તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે

ચાપન બસ્તિ

ચાપનો ઘનકલ્કેન મધુતૈલરસાન્ધવાન્ ॥ ૨૯ ॥

પાયુજાનૂકટપુળબસ્તિર્મૈહનશૂલજિત્ ।

મોથના કલ્ક સાથે મધ, તેલ, માસરસ અને ઘી એ ચારની બસ્તિ આપવાથી ગુદા, ઈંચણ, સાયળ, વૃષણ, મૂત્રાશય રાત્રે મૂર્ગાદિય એ અવયવોમા ખરડા સહકા મટે છે. (તે બસ્તિ પ્રાણ ધારણ કરે છે, માટે તે ચાપન બસ્તિ કહેવાય છે)

પ્રસૂતાર્શૃવૃત્તૌત્રવસાતૈલેઃ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૦ ॥

ચાપનં સૈન્ધવાર્ષાશ્વપુપાર્ધપલાન્નિવત્ ।

ઘી, મધ, વસા અને તેલ, એ ત્રણેક અઠગાઠ તોલા બઠીને તેમાં અઘા તોલો સિધવ તથા બે તોલા પળાંસી મેળવી ચાપન નિરૂદબસ્તિ બનાવવી.

મુકતરથ બસ્તિ

શરણદમૂલનિ ક્વાયો મધુતૈલ સસૈન્ધનમ્ ॥૩૧॥

શ્વ પુક્કરખો બસ્તિઃ સજ્જાપિપ્પલીફલઃ ।

એરડાના મૂળના કવાથમાં મધ, તેલ અને સિધવ

નાખવા તથા તેમા વજ, પીપર અને મીઠાનો કલ્ક નાખવો એ બસ્તિને મુકતરથ બસ્તિ કહે છે, કેમ કે રચને ઘોઘા કે લાથી ગોંડલા લેવ તેમને પણ એ બસ્તિ આપવાનો નિષેધ નથી, માટે એ બસ્તિને મુકતરથ કહે છે, અર્થાત્ જમી તે અવસ્થામા એ બસ્તિ આપવાનો બાધ નથી

દોષહર બસ્તિ

સ ક્વાયો મધુપદમ્ન્યા-

શતાહ્વાદિશ્ચુસૈન્ધવમ્ ॥ ૩૨ ॥

સુરદારક ચ રાસ્તા ચ બસ્તિર્દોષહરઃ શિબઃ ।

પાછળ કહેલા એરડાના મૂળના કવાથમા મધ, ઘાળી વજ, સુવા, હિંગ, સિધવ, દેવદાર, વજ અને રાસ્તા, એ સર્વના કલ્ક ભેળવીને બસ્તિ આપવી, કેમ કે તે દોષને કદવા માટે ઉત્તમ બસ્તિ છે

દોષહર સિદ્ધ બસ્તિ

પદ્મમૂલસ્ય નિઃસ્વાથસૈલં મારગધિકા મધુ ॥૩૩॥
સસૈન્ધવઃ સમધુકઃ સિદ્ધબસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ।

પદ્મમૂળના કવાથમા તેલ, પીપર, મધ, સિધવ અને જઘીમધ મેળવવું, એને સિદ્ધ બસ્તિ કહે છે

કફના શેઝ, પાકુ, કોગ્રાંજીયું, વીર્યન અને વાયુના શેઝ, વિમ્બ અને મૂત્રાશયના

અઘોષ માટે ગોમૂત્ર બસ્તિ

દ્વિપદ્મમૂલત્રિફલાફલવિત્વાનિ પાચયેત્ ॥૩૪॥
ગોમૂત્રે, તેન વિશેષ પાઠાનત્સકતોયદેઃ ।

સફલેઃ શૌદ્રૈતૈલામ્યાં ક્ષારેણ લયણેન ચ ॥૩૫॥

યુક્તો બસ્તિઃ કફન્યાષિપાણ્ડુરોગાનિપૂષિપુ ।

શુક્રાનિલનિબન્ધેષુ નસ્યાદોષે ચ પૂજિતઃ ॥૩૬॥

એ પદ્મમૂળ (દશમૂળ), ત્રિફલા, મીઠાન, બીજા, એ સર્વનો ગાળના મૂત્રમા કવાથ કરવો, પછી તેમાં પદ્મમૂળ, કડાછાન, ઘોવ અને મીઠાન એ સર્વના કલ્ક નાખવો. પછી તેમા મધ અને તેલ તથા તલપાર અને સિધવ નાખવી. એ પ્રમાણે કરેલી બસ્તિ આપવાથી કફના શેઝ, પાકુશેઝ, કોગ્રાંજીયું (કોવિય), વીર્યન, વાયુશેઝ, વિમ્બ, મૂત્રાશયના અઘોષ એ સર્વ મટે છે, એ સર્વ શેઝ મટાડવામાં તે પૂજ્ય છે

ચાપનશબ્દ બસ્તિ

મુસ્તાપાઠામૃતૈરશ્વજારાસ્તાપુનનવાઃ ।

મલ્લિહારમ્બોશીરત્રાયમાનાશ્વરોહિનીઃ ॥૩૭॥

કનીયઃ પદ્મમૂલં ચ પાલિકં, મદનાષ્ટકમ્ ।
 જલાઢકે પન્થેત્ત્વ પાદશેષ પરિણુતમ્ ॥ ૩૮ ॥
 ક્ષીરદ્વિપ્રલસંયુક્તં ક્ષીરશેષં પુનઃ પન્થેત્ ।
 સપાદજાઙ્ગલરસઃ સસર્પિર્મધુસેન્ધવઃ ॥ ૩૯ ॥
 પિષ્ટિર્યદ્દિમિસિદ્ધ્યામાકલિઙ્ગકરસાઙ્ગનૈઃ ।
 ઘસ્તિઃ સુસ્થોઘ્નો માંસાશ્વિલશુકવિવર્ધનઃ ॥ ૪૦ ॥
 વાતાસૃક્મોહમેહાશોંગુલ્મવિષ્મૃતસહ્યમહ્ન ।
 વિપમજ્જરવીસર્પવશ્મોધ્માનપ્રવાહિકા ॥ ૪૧ ॥
 વદ્ધક્ષણોરુકટીકુક્ષિમન્યાભોત્રશિરોરુજઃ ।
 હન્યાવસ્તુદરોન્માવશેષકાસારમકુણ્ડલાન્ ॥ ૪૨ ॥
 ચક્ષુષ્યઃ પુત્રવો રાજા ચાપનાનાં રસાયનમ્ ।

મોષ, પલાઙ્ગમૂળ, ગળો, એરશનું મૂળ, બળદાણ, રસ્ના, સાટોડી, મજ્જક, ગરમાળો, વાળો, ત્રાયમાણ, બહેણ, હરદો, લઘુપથમૂળ, એ સર્વે ઔષધો ચાર ચાર તોલા લેવા મીઠાન નગ ૨ ડા લેવા એ સર્વેને ૨૫૬ તોલા પાણીમા ઉકાળીને ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું પછી તેમા ૧૨૮ તોલા દૂધ નાખીને તે કવાથને ફરી ઉકાળવો અને દૂધ માત્ર થેય રહે ત્યારે તેમાં ગજલ દેશના પ્રાણીઓનો માસરસ ચોથે ભાગે નાખવો તથા ધી, મધ અને વિષવ પાત્ર યુક્તિથી પરિમાણ (માપ) બાંધીને નાખવા પછી તેમા જ્ઞેદીમધ, સુવા, કાળુ નસોતર, ઈન્દ્રવજ, રસાબન, એ ઔષધો વાટીને તેનો કટક નાખવો એવી રીતે કરેલી બસ્તિ લગાર લગાર ગરમ હોય તથી (સુખ ઊપજે એવી ગરમ) આપવી એ બસ્તિ માસ, જલરાગિન, બળ અને વીર્યને વૃદ્ધિ કરે એવી છે, પત, મોષ, પ્રમેહ, હરસ, ગાળો, ગાઝ-પેશાબનું રેકામ્, વિપમજ્જર, રતવા, વધરાવળ પેટ ચડવાનો રોગ, મરડો, બધાના સાધામ, સાયળમા, કમરમા, કુખમા, હેઠની પાછલી શિરામા, કાનમા અને માથામા થતી પીડા, લોહીવા, ગાડપણ, સોજો ખારી, પથરી રાને વાતકુલિકા રો સર્વને મટાડે છે, આખને બા આપે છે, પુત્ર આપે છે ચાપન બસ્તિ ઓમા એ શ્રેષ્ઠ છે તથા રસાપાત્ર છે

વાયુ મટાડે એવી બસ્તિ

મુગાળા લઘુબદ્રાણા વશમૂલસ ચામ્મસા ॥ ૪૩ ॥
 હપુપામિસિગાન્ધીકલ્કેર્વાતહરઃ પરમ્ ।
 નિરુદ્ધોઽત્યર્થવૃષ્યશ્ચ મહાન્નેહસમન્વિતઃ ॥ ૪૪ ॥

નાના અને મોટા મુગવર્ગના પ્રાણીઓના માત તથા દશમૂળ, એમના કવાથમા પળાગી, સુવા અને મોષ, એ ઔષધોને કટક નાખીને બનાવેલી તેની બસ્તિ વાયુ

હરવામા ઉત્તમ છે જે તે જ (ઉપરની) બસ્તિમાં મહાનેહ (ધી, વસા, મજ્જા, તેલ) મેળવ્યા હોય તે તે નિરુદ્ધ અત્યંત વીર્યવર્ધક થાય છે.

વીર્ય વધારનારો બસ્તિ

મયૂરં પક્ષપિતાન્ત્રપાદવિદુતુષ્ઢવર્જિતમ્ ।
 લઘુના પદ્મમૂલેન પાલિકેન સમન્વિતમ્ ॥ ૪૫ ॥
 પક્ત્વા ક્ષીરજલે ક્ષીરશેષં સઘૃતમાક્ષિકમ્ ।
 તદ્વિદારીકણાયદિશ્વતાહ્વાફલકલ્કવત્ ॥ ૪૬ ॥
 વસ્તિરીપ્તપદ્યુતઃ પરમં લલ્લશુકકૃત્ ।

એક મેરપક્ષીને લાવીને તેની પાંખો, પિત્ત, આતરણ, પગ, વિશા અને મોઢું (ચાચ) એટલા કાઢી નાખીને બાકી રહેલા ભાગનું મેરનું માત દશ પદ્મ એટલે ચાલીસ તોલા લેવું પછી તેમા ચાર તોલા પચ્ચ મૂળ નાખવા પછી એકસો રાણાવીસ તોલા પાણી અને તેટલું જ દૂધ એકઠું કરીને તેમા તેનો કવાથ દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યા સુધી કરવો પછી તે કવાથને ગાળી લઈને તેમા ધી અને મધ નાખવું તથા તેમાં વિદારીકદ, પીપર, જ્ઞેદીમધ, સુવા રાને મીઠાને કટક નાખવો પછી તેમા લગારેક સિંધવ નાખીને તેની બસ્તિ આપવી તેથી તે અત્યંત બળ તથા વીર્ય બનાવે છે

કલ્પનેયં પૃથક્ કાર્યાં તિત્તિરિપ્રમૃતિવપિ ॥ ૪૭ ॥

વિકિરેયુ સમસ્તેપુ પ્રતુવપ્રસહેપુ ચ ।

જલચારિયુ તદ્વચ મત્સ્યેયુ ક્ષીરવર્જિતા ॥ ૪૮ ॥

ઉપર જે મેરના માસ વડે બસ્તિ બનાવવાનો વિધિ કહેવો છે તે જ પ્રમાણે તેતર વગેરે તમામ વિષિ પ્રાણીઓ, પ્રનુદ પ્રાણીઓ, પ્રતલ પ્રાણીઓ, અને જળચર પ્રાણીઓના માસ વડે પણ બસ્તિની કલ્પના (બનાવટ) કરવી માછલીના માસથી બસ્તિ કરવી હોય ત્યારે તેમા દૂધ નાખવું નહિ, કેમ કે માછલા દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે

વાઙ્કરણ બસ્તિ

ગોધાનકુલમાર્જારશલ્યકોન્દુરજ પલમ્ ।
 પૃથક્ દશપલ ક્ષીરે પદ્મમૂલ ચ સાયવેત્ ॥ ૪૯ ॥

તપશ્ચઃ પલવેદેહીકલ્કદ્વિલયણાન્વિતમ્ ।

સત્તિત્તવલ્લમ્પાઙ્ગો વસ્તિર્બોન્નો રસાપાત્ર ॥ ૫૦ ॥

ન્યાયામમથિતોરસ્કક્ષીગેન્દ્રિયલોજસામ્ ।
 વિષદ્વશુકવિષ્મૃત્સુન્દવાતવિકારિણામ્ ॥ ૫૧ ॥

ગજવાજિરવક્ષોમમમ્મજર્જરિતાત્મનામ્ ।

પુનર્નવત્ કુરુતે વાજીકરણમુત્તમમ્ ॥ ૫૨ ॥

મગરી (છાપમગરી), ગોળાઓ, ત્રિનારો, શકુરો

રાની ઉદર, એટલાં પ્રાણીરોમાંથી દરેકનું માંસ ચાળીસ તોલા તથા પંચમૂળ એ સળિયા દૂધમા કવાય કરવો. તે દૂધમા મીઠળ અને પીપરનો કડક સિંધવ તથા સચળ સંમિત નાખવા. તથા સાકર, તેલ, મધ અને ઘી પણ નાખવાં. પછી એ બસ્તિ આપવી. એ બસ્તિ રસાયન છે અર્થાત્ તે ઘડપણ અને રોગને દૂર કરે છે જે માનુસોની છાતી વ્યાપામ વડે (કસરત વડે) કામિત થઈ ગઈ હોય તથા તથી તેમની ઈન્દ્રિયોની શકિત ને, બળ અને ઓજ શીણ થઈ ગયાં હોય, તેમ જ જેઓ અદિત વાયુના વિકારવાળા હોય, તેમ જ જેમના ચીર્મ, ગ્રાંથ અને પેશાબ કનજ થઈ ગયા હોય, ચોગ્ધ રીતે પ્રવૃત્ત થતાં ન હોય, તથા હાથી પર, ઘોડા પર કે રથમા બેસીને જવાથી જેમના અગ બાગી ગયા હોય કે બાખરા થઈ ગયાં હોય, તેમને આ ઉત્તમ વાજકરણ બસ્તિ ફરીને નવાપાછું આપે છે અર્થાત્ તે સર્વ રોગ દૂર થઈને તેઓ બળવાન (સાજાજા) થાય છે

વાજકરણ બસ્તિવાળાનું ભોજન
સિદ્ધેન પયસા મોચ્યમાત્મશુભેષ્વરુરે : ।
ઉપર કહેલી વાજકરણ બસ્તિ ભણે લીધી હોય તેણે કોથા, ધોળી ચણેલી અને રોમરાના બીજ નાખીને ઉકાળેલા દૂધ સાથે ભોજન કરવું

સ્નેહબસ્તિ

પરજ ન પાળવી પડે એવી સ્નેહબસ્તિ
સ્નેહાંશ્ચાન્યન્ત્રાણ સિદ્ધાન્ત
સિદ્ધદ્રવ્યેઃ પ્રકલ્પયેત્ ॥૫૩॥
સિદ્ધ બસ્તિ બનાવવા માટે જે ઔષધો વાપરવાના કલા છે, તે ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલા (પકવેલા) સ્નેહો (તેપાર કરેલી સ્નેહબસ્તિઓ) અનિર્મિતમ્ (પરજ ન પાળવી પડે એવી છે) છે (એવી સ્નેહબસ્તિઓ બનાવવી.)

પરજ પાળવી પડે એવી સ્નેહબસ્તિઓઃ
પ્રાપુ-પ્રાથક સ્નેહબસ્તિઓ
દોષપ્પાઃ સપરીહાર વદ્યન્તે નિદ્રવસ્તયઃ ।
દશમૂલં ચલાં ચલામશ્વગન્ધાં પુનર્નવામ્ ॥ ૫૪ ॥
ગુહ્યચૈરેણદમૂતીકાભાર્ગીટપકરોદિપમ્ ।
શવાવરી સહચરં કાકનાસાં પલાંશકમ્ ॥ ૫૫ ॥
ચમપાપતસીકોલકુલત્યાન પ્રસ્તોત્તમિતાન ।
વહે વિપાચ્ય લોચમ્ય ટ્રોળદોષેણ તેન ચ ॥ ૫૬ ॥
પચેતેલાટકં પેદ્યેર્જાવતીયૈઃ પલોન્મિતૈઃ ।
અનુપાસનમિત્યેતસ્તવચત્તિષ્કારણુ ॥ ૫૭ ॥

હવે દોષનો નાશ કરનારી અને પરજ પાળવી પડે એવી સ્નેહબસ્તિઓ કહેવાતે દશમૂળ, બળદાણા, ચરના, ચાસધ, સાટોલી, ગળો, દિવેલાનું મૂળ, કરિયાનું, બારગ, અરુન્ધી શેલિન, શતાવરી, કાટાશેળિયો, કાકનાશા, એ સર્વે ચાખતે તોલા તેવા જવ, અડદ, અળસી, બોર, કળથી, એ નવે ચાક આઠ તોલા થેવા. એ સર્વને ચાર ટ્રોણ (૪૦૯૬ નેવા) પાપ્રીમા ઉકાળીને એક ટ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાપ્રો બાકી રહે, ત્યારે તે વડે રથદ તોલા તેલ સિદ્ધ કરવું તે તેલ સિદ્ધ કરતી વખતે જીવનીય ગણના રીપેલા ચાર ચાર તોલા વઈને તેનો કડક નેમા નાખવા એ અનુવાસન બસ્તિ મર્થ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે

આનૂયાનાં વસા તદ્વજીવનીયોપસાધિતા ।

જીવનીય ગણના રીપેલા વડે અનુપ પ્રદેશના પ્રાણીની વનામે સિદ્ધ કરીને તે સ્નેહ વડે અનુવાસન બસ્તિ આપવી તે પણ ઉપર કહેલી બસ્તિના જેવા જ ગુણ કરે છે

શતાઘ્રાચિરિવિલ્વાન્સૈલ સિદ્ધં સમીરણે ॥૫૮

સુષા, કરજ, ધાન્ધામ્બ વગેરે કાઢ, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા તેલની સ્નેહબસ્તિ આપવાથી વાયુનો નાશ થાય છે

સિન્ધવેનામિવર્ણેત તમં ચાનિલજિદ્ધ ધૃતમ્ ।

વળી સિન્ધવન અગ્નિના તપાવીને લાલચોર કરીને તે ઘીમાં નાખવો, અને તે વડે ગરમ થયેલા ઘીને સુખ ઊપળે એવું (સંઘવાનું) ગરમ રાખીને તે વડે અનુવાસન બસ્તિ અપવી.

મુંબલ, વાપુ અને પિત્તને મટાડે એવી, બળ, ચીર્મ, જઠરાગ્નિ વધારે એવી, અટકાર અને વીર્ષના રોગ મટાડે એવી, પુન આપે એવી સ્નેહબસ્તિ

જીવન્તી મદનં મેદાં શ્રાવણાં મધુકં ચલામ્ ॥૫૯
શતાઘ્ર્યમકો કૃષ્ણાં કાકનાસાં શવાવરીમ્ ।
સ્વગુપ્તાં ક્ષીરકાકોલીં કર્કટાશ્વાં શટીં ચલામ્ ॥૬૦
પિષ્ટાં લેલપૃતં ક્ષીરે સાધયેત્તવતુગુણે ।
દૂઢળં યાવપિત્તમં ચલગુકામિવર્ણમ્ ॥ ૬૧ ॥
રજઃશુકામયહર પુત્રીયં ચાનુરાસનમ્ ।
ગેડી, મીઠા, મેઝ, ગોરખમુડી, નેદીપદ, બનદાણ, સુષા, જવપક, પીપર, કાકનાશ, શવાવરી, કોર્ના, શીરકાકોલી, કર્કટાશ્વા, શટક્યુનો, વગ, એ તપના કડક કરીને તે વડે તેલ અને ઘી મિશ્ર કરીને

તે બને સ્નેહથી શોગણ દૂધમા તે સ્નેહ સિદ્ધ કરવો
એ સ્નેહની અનુવાસન બસ્તિ આપવાથી તે થયીરને
પુષ્ટિ આપે છે, વાયુ તથા પિત્તને ઘસે છે, બળ વધારે
છે, વીર્ય વધારે છે, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે, સ્ત્રીઓના
આર્તવ (અટકાવ) સબધી તથા પુરુષના વીર્ય સબધી
રોગને હરે છે, તથા પુત્રની ઇચ્છાવાળાને તે હિતાવહ છે

કફરોગ, વધરાવળ, ઉદાવર્ત, ગેળો, ડરસ,
બરોળ, પ્રમેહ, સપિવા, આનાહ,

પથરી માટે સ્નેહબસ્તિ

સૈન્ધવં મદનં કુઠં શતાહ્વા નિચુલો વચા ॥૬૨॥

હીવેરં મધુક ભાર્ગી દેવદારુ સકટફલમ્ ।

નાગરં પુષ્કર મેદા ચચિકા વિવ્રકઃ શઠી ॥૬૩॥

વિદઙ્ગાતિવિષે રશમા દરેણુર્નીલિની સિરા ।

વિત્વાજમોદ્વપલા દન્તી રાત્ના ચ તૈઃ સમૈઃ ॥૬૪॥

સાધ્યમેરપ્તતૈલ વા તૈલ વા કફરોગનુત્ ।

બર્માદાવર્તગુલ્માર્શ પ્રીદમેદાહ્યમારુતાન્ ॥૬૫॥

આનાહમશ્મરો ચાણુ દન્યાત્તદનુવાસનમ્ ।

સિંધવ, મીઠાળ, ઉપલેટ, સુવા (સવા), નેતર,
વજ, વાળો, જેઠીમધ, ભારગ, દેવદાર, કાપડળ, સુક,
પુકરમૂળ, ગેદા, ચવક, ચિત્રો, પટકચૂરો, વાવડિંગ,
અતિવિષ, કાગ, રેણુકબીજ, ગળીનું મૂળ, સમેરવો,
બીલી, અજમેદ, ગીપર, દત્તીમૂળ (નેપાળના મૂળ),
રાત્ના, એ સર્વ ઔષધી સમાન ભાગે લઈને તેના
કચ્ક વડે સ્નેહ સિદ્ધ કરવાના વિધિમા કલા પ્રમાણે
એરડિયુ (દિવેલ) અથવા તબનું તેલ તિલ કરવું.
(કેટલાકને મત એમ છે કે એરડિયુ અને
અરધુ તબનું તેલ એ ને મિશ્ર કરીને તેને સિદ્ધ કરવું)
એ રીતે સિદ્ધ થયેલા સ્નેહની અનુવાસન બસ્તિ કફ
રોગને નાશ કરે છે વળી તે વર્ધ (વધરાવળ) રોગ,
ઉદાવર્ત રોગ, ગેળો, ડાન, બરોળના ડાન, પ્રમેહ રોગ,
સપિવા, આનાહ (પેટ બડવાનો) રોગ, પથરીનો રોગ,
એ સર્વ રોગનો તત્કાળ નાશ કરે છે

કફના રોગો માટે સિદ્ધ સ્નેહબસ્તિ

સાધિતં પથ્રમૂલેન તેલ વિત્વાદિનાઽથવા ॥૬૬॥

કકર્મ

કલ્પયેત્તૈલ દ્રવ્યેર્વા કફપાતિભિઃ ।

ફલેરપ્રમુણેશ્ચાન્લેઃ સિદ્ધમન્વાસનં કલ્પે ॥ ૬૭ ॥

પરમૂળના કચાચ વડે ર.ચ.નિ.વ્યાદિ મદન,
પરમૂળના (તુ. ર. ૬ મ્લેક ૧૬૦) ઔષધી વડે
તિલ કરેલા તેવની અનુવાસન બસ્તિ આપવાથી તે

કફને ઘસે છે અથવા કફને નાશ કરનારા ઔષધી તથા
આમચુર વગેરે ખાટા ફળ આઠગણા લઈને તે સિદ્ધ
કરવું એ અનુવાસન બસ્તિ પણ કફના રોગમા સિદ્ધ
ઉપાય છે

મુદુ અને તીક્ષ્ણ બસ્તિ ક્યારે આપવી?

મૃદુબસ્તિજડીમૂતે તીક્ષ્ણોઽન્યો બતિરિચ્ચતે ।

તીક્ષ્ણૈર્વિકર્પિતે સ્ત્રિયો મધુરઃ શિશિરો મૃદુઃ ॥૬૮॥

મુદુ બસ્તિ ગળી, સિન્ગધ ૨.ને ઠડી ઢોવાથી
કોઠામા જડ થઈને પડી રહે છે, અર્થાત્ કોઠામા જ રહે
છે માટે મુદુ બસ્તિ રાખ્યા પછી ગોમૂત્ર વગેરેથી કરેલી
બીજી તીક્ષ્ણ બસ્તિ રાખવી જોઈએ, ૨.ને તે તીક્ષ્ણ
બસ્તિઓ વડે કોઠાનું વિશેષ કરીને કપડું થાપ ત્યારે
પછી સિન્ગધ, ગળી અને ઠડી એવી મુદુ બસ્તિ
આપવી જોઈએ

મુદુ અને તીક્ષ્ણ બસ્તિ થી રીતે બનાવવી?

તીક્ષ્ણત્વં મૂત્રપીત્ત્વગ્નિલવણક્ષારસપદૈઃ ।

પ્રાત્કાલં વિચાતલ્યં ક્ષીરાજ્યાદૈસ્તુ માર્દવન્ ॥૬૯॥

ગોમૂત્ર, પીલુણ, ચિત્રો, સિંધવ, જવખાર અને
સરસવ, એ ઔષધી વડે બસ્તિમા તીક્ષ્ણપણું રાખી
થકાય છે, ૨.ને ઘી અને દૂધથી બસ્તિમાં કોમળપણું
આણી થકાય છે માટે જે સમયે જેવી બસ્તિ આપવી
ચોખ્ખી હોય, અર્થાત્ બસ્તિ મુદુ કે તીક્ષ્ણ કરવાની જરૂર
પડે ત્યારે તેવા તેવા મુદુ કે તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય નાખીને બસ્તિ
મુદુ કે તીક્ષ્ણ કરવા

બસ્તિ બનાવવાના દ્રવ્યો પસંદ કરવામા કઈ કઈ
બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ?

બલકાલરોગદોષપ્રકૃતીઃ

પ્રવિભજ્ય યોજિતો બતિઃ ।

સ્થિઃ સ્થૈરૌપથર્થૈઃ સ્વાન્ સ્યાન્ રોગાન્નિર્વર્તયતિ ॥
રોગીનું બળ, ઔષધ આપવાનો સમય, યન, દોષ,
પ્રકૃતિ, એ સર્વના વિચાર કરીને તે તે રોગને શોધ
તેવા તેવા ઔષધી વડે સિદ્ધ કરેલી બસ્તિ જે વધરે
જેમ શોગ્ય હોય તેમ બાપી હોય, તે તે બસ્તિ પાન
પાતાના રોગોને મટાડે છે અર્થાત્ જે જે વધરે ઉઠેલી
તે તેને શોગ્ય ઔષધીથી સ્નેહ તિલ કર્યા હોય તે
સ્નેહ તે તે રોગને મટાડે છે

ઝળાત્તાનાં રીતાન્ઙ્કીવા-

ર્વાનાં તથા મુલોઽપ્પાઞ્ચ ।

તથોઽગ્નૌપધનુલનં વર્તાન્ સવર્ચ્યં યુક્તીવ ॥૭૧॥

જે રોગીનો બરબીથી પીડાતા હોય તેમને કઈ

અસ્તિઓ આપવી, અને જેઓ શરદીથી પીડાતા હોય તેમને સહેલાતી ગરમ અસ્તિ આપવી. એવી રીતે જે શરીરને જે ઔષધ યોગ્ય હોય તેનો વિચાર કરીને તે ઔષધથી યુક્ત અસ્તિ બનાવીને આપવી.

બુંદસુ અને શોધનઅસ્તિ કોને આપવી કે ન આપવી ?

વસ્તીમ્ બુંદનીયાન્ વશાદ્

વ્યાધિયુ વિશોધનીયેષુ ।

જેશ્વિનો વિશોધ્યાયે ચ તરાઃ કુપ્તમેહાર્તાઃ ॥૭૨

ન ક્ષીણશ્વતદુર્બલમૂર્ચ્છિત-

કુશલુષ્કશુદ્ધદેહાનામ્ ।

જુગાદિશોધનીયાન્ લોચનિવદ્વાયુષો યે ચ ॥૭૩॥

જે રોગોમાં શોધન કરવાની જરૂર હોય તે રોગોમાં બુંદસુ (પીડિક) અસ્તિ આપવી નહિ. જે માણસના શરીરમાં ચરબી ઘણી હોય તેમનું, તથા જે માણસો ચામડીના રોગથી અને પ્રમેદરોગથી પીડાતા હોય તેમનું શોધન કરવું યોગ્ય છે; માટે તેમને બુંદસુ અસ્તિ આપવી નહિ. પણ જેઓ શીસુ વર્ષ ગણેલા હોય, જેઓ ઉત્ત-ભાતવાળા હોય, કુર્બળ થઈ ગયા હોય, જેમને મૂર્છા આવી હોય, જેઓ શરીર પાતળા હોય, જેઓનાં શરીર સૂકાં હોય, જેમનું શરીર યુદ્ધ હોય એવા માણસોને તેમ જ જેમનું આયુષ્ય માત્ર દોઢના બળથી જ ટકી રહ્યું હોય તેમને શોધન અસ્તિ આપવી નહિ; કેમ કે તેમના દોષ ઓછા કરવાથી તેમની નિદ્રાથી જોખમમાં આવી પડે છે.

હવશાઙ્ગદ્વયે પક્ષમે કલ્પસિદ્ધિદાણે વસ્તિકલ્પો

નામ જ્ઞપ્તૌડિધ્યાયઃ ॥ ૪ ॥

અધ્યાય ૫ મોઃ અસ્તિ અશાસ્ત્રોક્ત

રીતે આપવાથી થતા ઉપદ્રવના

ઉપાય

અયાવો નરિવિવ્યાપત્સિદ્ધિં ન્યાસ્યાસ્યામઃ ।

રિતિં હ સ્માદુરાગ્રેયાવયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે અસ્તિવ્યાપન ત્રિવિધ સમજવીશું. (અર્થાત્ જે રીતે અસ્તિ આપવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તે રીતે અસ્તિ ન આપવાથી જે નુકસાન થાય તેનો ઉપાય કરવાનો અધ્યાય સમજવીશું). એ વિષયમાં આગ્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

નિરૂદ્ધઅસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૭ ॥)

કેવા દરદીને કેવી અસ્તિ કયા ઉપદ્રવ કરે છે ?

અસ્તિવ્યવસ્થિત્ત્વેહસ્ય ગુરુકોષ્ઠસ્ય યોજિતઃ ।

કીર્તીરૂપ્પન્નેહલ્લભણદ્રવ્યમાત્રો ધનોઽપિ ના ॥૧॥

અસ્તિઃ સદ્બ્રહ્મોઽયં તં લોપં દુર્બલત્વાદનિર્હરન્ ।

કરોત્યયોર્મ તેન સ્યાદ્વાતમૂત્રશાઙ્ગદ્રમઃ ॥ ૨ ॥

નામિભસ્તિરુજા લાહો દ્વલેપઃ શયયુર્નિદે ।

કર્ણગુર્ણદ્વાનિ ચૈવર્ણ્યમરતિર્નૈદ્દિનમાર્દવમ્ ॥ ૩ ॥

જે માણસનો દેહ સ્વિંગ્મ્ય ન કર્યો હોય કે જેનો પરસ્પેષ ન કર્યો હોય તેમ જ જેનો કોઈ ભારે હોય એવા માણસને કંઈ, ચોદા સ્નેહવાળી, ચોદા લવણ-વાળી, ચોદા દ્રવ્યવાળી (ચોદા ઔષધથી બનેલો કષય) અથવા બધું દ્રવ્યવાળી અસ્તિ આપી હોય, તો તે અસ્તિ દોષને શોધ પમાડીને પોતાના અસામાર્થને લીધે તે દોષને બહાર કાઢી ન શકતી અસંગ ઉત્પન્ન કરે છે. (ભાવાર્થ એ છે કે, કોઈ માણસને સ્વિંગ્મ્ય કર્યા પછર કે પરસ્પેષ કાઢવા વગર અસ્તિ આપવામાં આવે તો તે અસ્તિ બરાબર લાગુ ન પડતાં (પોતાના બળ વડે તેના જે દોષ કાઢવાનો હોય તે ન કાઢી શકતાં) દોષને માત્ર ઉપાડી (ઉત્પાદવી) કરે છે, અને એવી રીતે અસ્તિ બરાબર લાગુ ન પડે તેને અસ્તિના અસંગ કહે છે. એવી જ રીતે જેઓ કોઈ ભારે હોય તેને પણ વિપિસ્ટર અસ્તિ ન આપવામાં આવે, તો અસ્તિના અસંગ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ સ્વિંગ્મ્ય કર્યો હોય અને પરસ્પેષ કાઢીને કોમળ કર્યો હોય છતાં પણ અસ્તિ ઘણી કંઠી હોય અથવા ચોદા સ્નેહ કે ચોદા લવણવાળી હોય અથવા જેઈએ તે કરતાં છેક જ ચોદા ઔષધથી બનાવેલો હોય, તો તે પણ જેઈતી અસર ન કરીને અસંગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ પ્રમાણે ઘણાં દ્રવ્યથી બનાવેલો ધન (ગ્રી) અસ્તિ આપવાથી તે શિરાઓમાં સંચાર ન કરી શકવાને લીધે દોષનો શોધ (અબલવ્યાટ) માત્ર ઉત્પન્ન કરીને અસંગ ઉત્પન્ન કરે છે. અસ્તિ ત્યારે એ પ્રમાણે બહાર કાઢવાના દોષને બહાર ન કાઢતાં તેના શોધ માત્ર કરે છે, ત્યારે એ પ્રમાણે શુભિત વચેલો (ઉત્પાદવી) દોષ, મૂત્ર અને ગાત્રને કબજ કરે છે; નાખિમાં અને મુત્રા-યશમાં પીડા કરે છે અને દાહ કરે છે; કદચ લીંપાઈ જાય છે, ગુદામાં સોજા કરે છે; વગેરે શરીરે ખમ્ખ અને ગૂમ્મમાં થાય છે, શરીરના રંગ બગડે છે, અમ્લગ્રંથો ઉત્પન્ન કરે છે; તથા જઠરાગ્નિના બળને કમો કરે છે.

અસ્તિ વડે ઉભંગેલા દોષને બહાર કાઢવાના ઉપાય
ક્વાચદ્વયં પ્રાત્વિહિતં મધ્યદોષેડતિસારિણિ ।

उण्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥

फल्बवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
वित्त्वमूलत्रिष्टुहारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥

सुरादिमूत्रवान् वस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ।

પાછળ અતિસારચિકિત્સામાં (ચિકિત્સા સ્થાન
અ ૯ શ્લોક ૪ા, ૬) એક ક્વાચ કર્યાનું, પીપર,
ચૂક, વગર, ધાણા અને હરદે, એ ઔષધોનો કહેલો છે,
અને બીજે ક્વાચ બીલા, ધાણા, મોથ, સુંઠ અને વાળા,
૨૦ ઔષધોના કહેલો છે ત્યારે પાછળ કહ્યા પ્રમાણે
અસ્તિ આપવામાં ચૂક યવાથી અસ્તિના ઉપદ્રવ થાય
અને દોષ ભોળ પામ્યા છતાં બહાર નીકળે નહિ, ત્યારે
૨૦ બે ક્વાચમાનો કોઈ પણ રોક ક્વાચ ગરમ કરીને
વાળીને પાવે. એ હિતકર છે વળી તેવા રોગીઓને
સૂત્રસ્થાનમાં કહ્યા પ્રમાણે ફળવર્તિઓ આપવી, ચેક
કરવો, અને રોગીની જુદી જુદી અવસ્થાઓ જોઈને
વિવેચન રાપનું વળી બીલીના મૂળ, નસોતર, દેવદાર,
ગવ, બેાર, કવથી, ૨૦ ઔષધોના ક્વાચમાં સુરા વગેરે
ખટાઈ નાખીને તથા પાછળ કહેલાં યવાની અજમા,
મીઠા, બીલા, ઉપલેટ, ગવ, સુવા, મોથ, પીપર, એ
ઔષધોના કંક નાખીને (કલ્પસ્થાન અ ૪ શ્લોક ૨)
તેની અસ્તિ આપવી કે જ્યોતે તે ભોળ પામેલા દોષને
બહાર ખેંચી આણવો.

બહુ દોષવાળા અને લૂખા કોઠાવાળાને હજી અસ્તિ
આપવાથી થતા ઉપદ્રવ : ઉપાય

युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढये रुद्धं कृपशयेऽथवा ॥ ६

चरितं प्रापृतो रुद्धमागो रुज्यात्समीरणम् ।

स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्म પીઢનમ્ ॥ ૭

विदाहं शुद्धकोष्ठस्य मुष्कयक्ष्णवेदनाम् ।

रुग्निહ हृदयं शुलरितश्चतश्च પાષતિ ॥ ૮ ॥

જે રોગીનું શરીર ઘણા દોષથી ભરેલું હોય તથા
જેનો કોઠો લૂખા કે કૂર (તખત) હોય, તેને અલ્પ
વીર્યવાળો અસ્તિ આપવાથી તે અસ્તિ કોઠામાંના દોષથી
આવૃત થાય છે (દોષો અસ્તિને વીંછળાઈ વળે છે)
અને તેના (અસ્તિને) માર્ગ રોકાય છે, તેથી તે વાયુના
માર્ગ રોકે છે, અને તેથી વાયુને પોતાના માર્ગ
છોડીને બિચરે માર્ગ નહિ કરવી પડે છે, જેથી રીતે
વાયુ અવરોધ રત્તને જાય છે તેથી તેને આધ્માન અને
મર્મમાં પીડ થાય છે, વરી તેની નુકામાં તથા કોઠામાં
દુઃખ થાય છે અને અક્રોશમાં અને ત્યાજ્યતા વળામાં

વેદના થાય છે, વાયુ તેના હૃદયને ઘેરી લે છે અને તેમાં
શૂળ થાય છે તથા વાયુ શરીરમાં અર્ણવતાં દોરે છે.

स्वभ्यकस्त्रिगात्रस्य तत्र वर्ति प्रयोजयेत् ।

वित्त्वादिश्च निरुद्धः स्यात्पीलुसर्पमूत्रयात् ॥ ૧૧ ॥

सरलामरदारुभ्यां સાધિત ચાતુવાસનમ્ ।

ઉપર જે બહુ દોષવાળા અને લૂખા કે તખત કોઠા
વાળાને હજી અસ્તિ આપવાથી ઉપદ્રવો કહેલા છે તે
થાય ત્યારે તે રોગીને અંગે સાચી રીતે તેલ ચોળીને
તથા તેને અંગે ચેક કરીને તેને ફળવર્તિ મૂકવી, તથા
બિલ્વાદિ મહત્ પચમૂળ (સૂ. અ. ૬ શ્લોક ૧૬)
વાળા ઔષધોના ક્વાચમાં પીનુડા તથા સગરવના કંક
અને ગેામૂત્ર નાખીને તેની નિઝલ અસ્તિ આપવી
અથવા સરલવૃક્ષ (સાળનું ઝાડ) અને દેવદારના ક્વાચ
વડે સિદ્ધ કરેલા તેલની અનુવાસન અસ્તિ આપવી

કેવી અસ્તિ કોને, કેટલી અને કેવી રીતે

અથવા તે કયા ઉપદ્રવ થાય ? ઉપાય

कुर्वतो वेगसरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ ૧૦ ॥

अग्निगलबળોળ્લો वा वास्तરल्याऽल्पमेपन्न ।

મૃદુર્વા મારુતેનોર્ધ્વં વિક્ષિતો મુરનાસિકાત્ ॥ ૧૧

નિરેતિ મૂર્છાદ્દલાસત્ત્વદ્વાદ્વાદીન્ પ્રવર્તયન્ ।

માણસને અસ્તિ આપ્યા પછી તે પોતાના ગર્ભ
પેશાબ, વાયુ વગેરે વેગને રોકે ત્યારે અથવા અસ્તિને
હાસીદાસીને વડાવી હોય ત્યારે, અથવા અસ્તિની મુખ
માત્રા વડાવી હોય ત્યારે અથવા રનેહ વગરની, લવણ
વગરની કે ઉપ્પલા વગરની અસ્તિ આપવામાં અગ્રવી હોય
ત્યારે, અથવા બહાર કરતાં થોડો અસ્તિ આપી હોય કે
થોડા ઔષધથી તેશર કરેલી અસ્તિ આપી હોય ત્યારે,
અથવા અસ્તિ મુઠું હોય ત્યારે તે અસ્તિને વાયુ ઉઘે
ફેંકે છે અને તેથી તે મુખમાંથી અને નાકમાંથી બહાર
નીકળે છે, તથા તે મૂર્છા, બિનકા, તરત, દાહ વગેરે
ઉપદ્રવ બ્રિભ કરે છે

મૂર્છાવિકારં દટ્વાઽમ્ય-

સિદ્ધેચ્છીવામ્નુના મુશ્કમ્ ॥ ૧૨ ॥

વ્યજેદાઠમનાશાન પ્રાણાયામ ચ કારયેત્ ।

પ્રપ્પામ્નોદરં મૃત્યાન્ કરેરુપ્પેરથોમુશ્કમ્ ॥ ૧૩ ॥

કેનેપૂર્ણત્વ્ય ધુન્વીત મીપયેદ્વ્યાવાલ્દષ્ટિમ્ ।

શબ્દોલ્કારાવપુરુષેતિરેતિ તથા લય્ ॥ ૧૪ ॥

પાણિવર્ગીલપીઢ કુર્યાન્ન પ્રિયતે ટથા ।

પ્રાણોદાનનિરોધાદિ મુપસિદ્ધતરાયન્ ॥ ૧૫ ॥

અપાનઃ પવનો વર્તિત તમાઘેવાપકર્ષતિ ।

કુષ્ઠક્રમુકકલ્ક ચ પાયયેતાન્લસંયુતમ્ ॥ ૧૬ ॥

ઔષ્ણ્યાત્તદ્વયાત્સરત્વાદ્

વર્તિત સોડ્યાનુલોમયેત્

ગોમૂત્રેણ ત્રિષ્ટપધ્યા-

ફલ્કં વાડ્યોનુલોમનમ્ ॥ ૧૭ ॥

પક્વાશયસ્થિતે સ્થિતે નિલ્હો દાશમૂલિકઃ ।

યવકોલકુલત્યંજ્ય વિધેયો મૂત્રસાધિતે ॥ ૧૮ ॥

વસ્તિર્ગોમૂત્રસિદ્ધૈર્વા સામૃતાવંશપલ્લવૈઃ ।

પૂતીકરજ્જલપત્રશઠીદિવાદ્ગરોદિપેઃ ॥ ૧૯ ॥

સતૈલગુલંસિન્ધુત્પો વિરેકૌપધકલ્કવાન્ ।

વિલ્વાવિપશ્ચમૂલેન સિદ્ધો વસ્તિકરઃસ્થિતે ॥ ૨૦ ॥

શિરઃસ્થે નાવનં ધૂમઃ પ્રચ્છાદ્યં સર્પૈઃ શિરઃ ।

પાછળ સ્થેલ ૧૦, ૧૧ માં કહેલાં કારણથી બલિત દબાઈને ઊંચે ચઢી બાજુ ત્યારે માસુસને મૂર્છા વગેરે વિકાર થાય છે એમ પાછળ કહેલું છે. ત્યારે એવી રીતે રોગીને મૂર્છાવિકાર એવામાં આવે ત્યારે તેના મોં ઉપર હાંડું પાછી છાંટવું. અને જ્યાં સુધી તેના કંઠાળે ઊતરે ત્યાં સુધી તાડનાં પાંદડાનાં વીંજણથી કે બીજા કયાથી તેને ધવન નાખવો. વળી તેને પ્રાણાયામ કરાવવા, કેમ કે ઊંચે ચઢી ગયેલી બલિત પ્રાણાયામ વડે નીચે ઊતરે છે. વળી તે માસુસની પીઠ, પાસાં અને પેટ ઉપર ગરમ હાથ ફેરવ્યા કરવો. તેને નીચે શેઠે નાખીને (જેથી સુવાદીને) તેના બાજાના વાળ ગૂંથીને તેને ઊંચો કરીને હલાવવો. તેને સાપ, વાઘ વગેરે પ્રાણીઓ, હથિયાર, બળતું ઘોડણું, સરકારના માસુસો વગેરેથી બીવડાવવો; કેમકે ઊંચે ચઢી ગયેલી બલિત એવા ઉપાય કરવાથી નીચે ઊતરે છે. વળી તે મરી ન જાય તેમ હાથ વડે કે વજ્ર વડે તેનું ગળું દબાવવું; કેમ કે એમ કરવાથી પ્રાણ તથા ઉદાનવાયુના નિરોધ થાય છે, અને તેમના નિરોધ થવાથી અપાનવાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કરીને ઉપર ચઢી ગયેલી બલિતને તત્કાળ નીચે ખેંચે છે. વળી તે રોગીને ઉપચેટ તથા પાછળી યોષપરના કલ્ક કરીને ખટાઈ સાથે પાવો; કેમ કે એ કલ્ક પોતાના ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ અને નીચે સરકવાના ગુણના લાગણી તે બલિતનું અનુલોમન કરે છે; અથવા ગરમ મૂત્ર સાથે નસેતર અને હરદેય કલ્ક પાવો તે પણ બલિતનું નીચેની તરફ અનુલોમન કરનારું ઔષધ છે. જે બલિત પક્વાશયમાં હોય તેા રોગીને શેઠ કરીને તેને દશમૂળના કપાથી બનાવેલી (સિન્ધુગુલપુલક) નિષ્ક બલિત આપવી; અથવા જલ,

ગોર અને કળથી એ ઔષધો વડે ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરેલી નિઝ બલિત આપવી; અથવા ગળી, વાસનાં પાંદડાં, પૂતિકરજ, તજ, તમાલપત્ર, પટકપૂરો, દેવદાર, રોહિત ધાત, એ ઔષધોના ક્વાથમાં તેવ, ગોળ સિંધવ અને વિરેવન કરનારાં (નસેતર, ગરમાળો વગેરે) ઔષધોના કલ્ક નાખીને તેની નિઝ બલિત આપવી. જે બલિત છાતીમાં ચઢી ગઈ હોય તેા બીલી વગેરે મહત્ પાંચ મૂળથી સિદ્ધ કરેલી બલિત આપવી; જે બલિત માથામાં ચઢી ગઈ હોય તેા ધૂમપાન કરાવવું; નરસ આપવું તથા સરસવના કલ્ક વડે માથું ઠંડવું, સરસવના કલ્કના માથે લેપ કરવો.

બલિતના અતિરોગનાં કારણ, લક્ષણ અને ઉપાય

વસ્તિરત્યુષ્ણતીક્ષ્ણાન્લબનોડતિસ્વેદિતસ્ય વા ॥ ૨૧ ॥

અત્યે દોષે મૃદો કોષ્ટે પ્રયુક્તો વા પુનઃ પુનઃ ।

અતિયોગત્વમાપ્નો ભવેત્કુક્ષિરુજાકરઃ ॥ ૨૨ ॥

વિરેચનાતિયોગેન સ તુલ્યાકૃતિસાધનઃ ।

બલિત અતિશય ગરમ, અતિશય તીક્ષ્ણ કે અતિશય ઘન (જડી) હોવા છતાં તે આપી હોય, ત્યારે અથવા અતિશય શેક કર્યા પછી બલિત આપી હોય ત્યારે, અથવા અલ્પ દોષવાળાને અને કોમળ કોષાવાળાને વારંવાર બલિત આપવામાં રહવે ત્યારે તે બલિતમાં અતિયોગ થાય છે અને તેથી તે રોગીની કૂખમાં પીડા કરે છે, એનાં લક્ષણો વિરેચનના અતિરોગનાં લક્ષણ પાછળ કહેવાઈ ગયાં છે તેના જેવાં હોય છે તથા તેના ઉપાય પણ વિરેચનના અતિરોગના ઉપાયના જેવા જ કરવો.

અભિ કારવાળી, ખાટી, તીક્ષ્ણ, ઊંડી,

ખારી બલિતના ઉપદ્રવોઃ ઉપાય

વર્તિતઃ ક્ષારામ્લતીક્ષ્ણોષ્ણ-

હવણઃ પૈષ્ઠિકસ્ય વા ॥ ૨૩ ॥

ગુદં વદ્ધ્વં લિલ્લન્ ક્ષિપ્તવન્

કપેલસ્ય પરિક્લવમ્ ।

સ વિવર્મ્યં જલત્યજ્ઞં વર્ણઃ પિર્વં ચ મૂરિભિઃ ॥ ૨૪ ॥

બહુશ્ચાતિવેગેન મોહં ગચ્છતિ સોડસક્રુઃ ।

રક્ષપિતાવિસારગ્રી ક્રિયા વત્ર પ્રશલ્યતે ॥ ૨૫ ॥

દાહાદિપુ ત્રિવૃત્કલ્કં મૃદીકાવારિણા પિવેત્ ।

વદ્ધિ પિત્તશ્લદ્ધાવાન્

હૃત્વા શાહાદિકાન્ ઝપેત્ ॥ ૨૬ ॥

વિશુદ્ધ્ય પિબેદ્ધીતાં યવાન્ શર્ફરાયુવાન્ ।

યુક્ત્યાદ્યાઽતિવિરલસ્ય

દ્યોત્વિદ્ધસ્ય મોત્રનન્ ॥ ૨૭ ॥

માપયૂષેણ કુલ્માપાન્ પાનં દય્યથ્વા સુરામ્ ।

અતિથય શરમુક્ત, અતિથય ખટાઈ યુક્ત, અતિથય તીક્ષ્ણ, અતિથય ઊની કે અતિથય ખારી બસ્તિ આપ વાથી તથા પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસને એવી બસ્તિ આપવાથી તેની ગુદામાં દાહ થાય છે, તેમાં ઉઝડા બરાતા હોય તેમ દુખ થાય છે તથા તેની શક્તિનો સ્પર્શ થતો હોય છે અને તે બધું થવાની સાથે ગુદામાં થી આવ વહે છે, તેની ગુદામાંથી અનેક પ્રકારના રગવાળુ પિત્ત તથા વિદગ્ધ થયેલું લોહી ઘાણ અને મોટા વેગથી વહે છે, તે વારવાર મૂછે પામી જાય છે એવું થાય ત્યારે રક્તપિત્તથી થયેલા અતિસારને મટાડનારી ક્રિયા કરવી રો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે જે દાહ વગેરે થતાં હોય, તે નસોતરનો કંક કાળી દ્રાક્ષના પાણી સાથે પીવા, કેમ કે તે કંક પિત્ત, ગ્રાહનો મળ, વાયુ, એ સર્વને મટાડીને દાહ વગેરે મટાડશે નસોતરના કંક વડે શુદ્ધિ થયા પછી સાકર સંપત્તિ ઠરી થવાનું પીવી. રાથવા તેને અતિ વિરેચન થવાથી તેના ગ્રાહનો મળ જોઈતો તે કરતાં ઓછો થઈ ગયો હોય તે અડદના ધૂણની સાથે કળથી ખાવા આપવી અને પીવા માટે દહીં અથવા સુરા આપવી.

કુદમાષ=(૧) કળથી (૨) બાફેલા જવ, મગ વગેરે બાક્યા

સિદ્ધિર્વક્ત્વાપદામેવ

સ્નેહવસ્તેભુ વ્યક્ત્યે ॥ ૨૮ ॥

ઉપર નિરૂપ બસ્તિઓના ઉપદ્રવના ઉપાય કથા, હવે સ્નેહ બસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય કહીએ છીએ

સ્નેહ બસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય

(શ્લોક ૨૮ થી ૪૫)

બસ્તિને સ્નેહ વાયુથી રોકવાના કારણ,

વક્ષસ્ અને ઉપાય

શીતોડ્વલો વાડપિકે વાતે

પિત્તેડ્વયુષ્ણઃ કફે મૃદુઃ ।

અતિમુક્તે ગુરુર્વચં સજ્જયેડ્વબલસ્તથા ॥ ૨૯ ॥

વક્ષસ્તપૃથ્વઃ સ્નેહો નાયાત્યભિમવાદપિ ।

સ્વમ્મોહસવનામ્માનજ્વરશુભાન્નમૈત્રિઃ ॥ ૩૦ ॥

પાર્શ્વરુગ્વેદૈર્વિષાદ્વાયુના સ્નેહમાશૃતમ્ ।

સ્નિગ્ધાન્ધલવળોપ્પીસ્થ રાસ્તાપીવદ્રવેલિકે ॥ ૩૧ ॥

સૌતીરકસુરાકોલકુલ્લયવલસાપિતૈઃ ।

નિરુદ્ધૈર્નિર્દેત્સમ્યક્ સમૂચૈઃ પાશ્વમૂલિકે ॥ ૩૨ ॥

તામ્યામેવ ચ તેલામ્યાં સાયં મુક્તેડ્વુવાસયેત્ ॥

જેને વાયુનું બળ અધિક હોય તેને ઠરી અથવા થોડી બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, જેને પિત્તનું બળ અધિક હોય તેને રાત્રિથય ગરમ બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, જેને કફનું બળ અધિક હોય તેને મૃદુ બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, જેણે અતિથય ખાધુપીધું હોય તેને ગુરુ (ભારે) બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, અને જેને ગ્રાહનો મળ બહુ ભેગો થયો હોય તેને અલ્પ બળવાળી (અલ્પ માત્રા વાળી અને અલ્પ વીર્યવાળી) બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, વાયુ વગેરેથી આવૃત્ત થયેલા તે બસ્તિનો સ્નેહ ગુદામાંથી પાછો નીકળતો નથી, કેમ કે વાયુ વગેરે દોષ તે સ્નેહને પાછો નીકળતો રોકે છે અને એવી રીતે સ્નેહ પાછો ન નીકળે ત્યારે સ્તબ્ધ, તાથળ ઢીલી થઈ જવી, પેટ ચડવું, તાવ આવવો, શૂળ થવું, કશીર મા કળતર થવું, પાસામાં પીડા થવી, પગની પીડા ઓમં કળતર થવું એ ઉપદ્રવ થાય છે એ ઉપદ્રવ થાય ત્યારે સ્નેહ વાયુથી રોકાયો છે એમ જાણવું એવા રોગોને સ્નિગ્ધ, ખાટી, ખારી અને ગેરમ નિરૂપ બસ્તિ આપીને તે રોકાયેલા સ્નેહને બહાર કાઢવો. રાસ્તા અને દાહનાદર થી સિદ્ધ કરેલા તેલ, કાંઈ, સુરા, ભોર, કળથી અને જવ, રો ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલી નિરૂપ બસ્તિ વડે તે સ્નેહને કલાથથી સિદ્ધ કરેલા નિરૂપ વડે તે સ્નેહને સારી રીતે પાછો આપવો વળી તે રોગોને સાંજે ખાવા આપ્યા પછી રાત્રનાથી સિદ્ધ કરેલા તેલ વડે રાત્રનારાત્ર બસ્તિ આપવી, અર્થાત્ કોઈ વખત રાત્રનાના તેલનો ઉપયોગ કરવો અને કોઈ વખત દાહનાદરના તેલનો ઉપયોગ કરવો

બસ્તિને સ્નેહ પિત્તથી રોકાયો હોય

તેના વક્ષસ્ અને ઉપાય

દૃઢદાહગાસ્મોહૃવૈવર્ણ્યતમકજ્જરેઃ ॥ ૩૩ ॥

વિષાત્પિત્તાશૃત્વ સ્વાદુવિષેત્ત્વ મત્તિમિદ્ધેરેત્ ॥

સ્નેહ બસ્તિને સ્નેહ પિત્તથી રોકાઈ ગયો હોય, તે તરુચ, બળતર, રાંધણ, તમકાનાં અને તાક, એ વક્ષસ્થી ઓળખવો. એ સ્નેહને જાણ અને કરવી ઔષધથી સિદ્ધ કરેલી બસ્તિઓ આપીને બહાર કાઢવો

બસ્તિને સ્નેહ કફથી રોકાયો હોય

તેના વક્ષસ્ અને ઉપાય

તન્દ્રાશીતજ્વરાલસ્યમસેકારવિતૌરવૈઃ ॥ ૩૪ ॥

સમ્મૂર્છાન્ધાનિર્ભિવિંધા-

ચ્છલેમ્ણા સ્નેહમાશૃતમ્ ॥

કપાયતિષ્ઠકદુકેઃ સુરમૂત્રોપસાધિતૈઃ ॥ ૩૫ ॥

પલ્લતલયુતઃ સાપ્તલેચ્છિભિસ્તં વિનિર્દેરુત્ ।

જે સ્નેહ કકથી ચેકાઈ બધો હોય તે તેનું, શીત-
ભવર (ટાંકિયો તાવ), ચાળસ, મુખમાંથી લાળ નીક
ળવી, અસ્થિ, બારેપણું, મૂર્છા અને ગ્વાનિ, એ ચિહ્ન
થાય. ૨૦ ચિહ્નોના વડે સ્નેહ કકથી ચેકાયો છે એમ
જાણુ નૂત, કડવા અને તીખા ઔષધોની મુરા અને
ગોમૂત સાથે નિઝ બસ્તિ સિદ્ધ કરીને તથા તેમાં ખટાઈ
૨ ને ફળતેલ નાખીને તેની બસ્તિ આપીને ૨૦ સ્નેહને
બહાર કાઢવા (ફળતેલ-(૧) ઉખલવીએ એવા
અખાડ વગેરે ફળનું તેલ, (૨) મીઠળ અને તલનું
તેલ, (૩) મીઠળથી સિદ્ધ કરેલું તેલ)

અસ્તિનો સ્નેહ અન્નથી ચેકાય તેનાં લક્ષણ અને ઉપાય
છર્વિમૂર્છાર્તચિહ્નલાનિશૂલનિદ્રાક્ષમર્દનૈઃ ॥ ૩૬ ॥
આમલિઙ્ગૈઃ સદાદૈરવ વિદ્યાદત્યજ્ઞાનાદૃતમ્ ।
કદૂનાં લવણાના ચ કાર્યેશૂર્ણેષ્વ પાચનમ્ ॥ ૩૭ ॥
ચદુર્બિ રેકઃ સર્વં ચ તન્નામવિહિતં દિતમ્ ।

ઉલ્લી, મૂર્છા, અસ્થિ, ગ્વાનિ, શુળ, ઊંધ, શરીર
મા ચૂસારા થવા, અને બગતરા તથા ચૂ. અ. ૧૩
શ્લોક ૨૪ વાળા આમના ચિહ્નોના વડે જાણુ કે સ્નેહ
અતિભોજનથી ચેકાયેલા છે એમ હોય ત્યારે તીખા
અને ખારા ઔષધોના કવાથ વડે અને ચૂર્ણ વડે આમનું
પાચન કરવું પછી તેને ઘલકો જુલાબ ૨૧૫વે
૨૧ને આમદોષ મટાડવાની સર્વ કિયાઓ કરવી તે
હિતકર છે

અગ્રથી ચેકાયેલા અસ્તિના સ્નેહનાં લક્ષણ અને ઉપાય
વિષ્મૂત્રાનિલસક્ષાર્તિગુરુત્વાખ્વાનહૃદગ્રઃ ॥ ૩૮ ॥
સ્નેહં વિદ્યારૂતં જ્ઞાત્વા સ્નેહસ્થેદઃ સર્વતિભિઃ ।
રયામાવિલ્વાદિસિદ્ધેષ્વ નિરુદ્ધૈઃ સાનુવાસનૈઃ ॥ ૩૯ ॥
નિર્દેરેદ્ધિખિના સમ્યગ્લવાવર્તદેરેણ ચ ।

એમ, રેશાબ અને વાજૂટ થાય નહિ, પીટ, બારે-
પણું, પેટ પડવું, દદય પકડાઈ રહે-એ ચિહ્નોના વડે
સ્નેહને અગ્રના મળથી ચેકાયેલા જાણીને તે ચેકીના
ઉપચાર સ્નેહ વડે, લેક વડે અને ફરવર્તિઓ વડે કરવા
વળી રથપાદિ ૨૪ને નિલ્વાદિ નહોતા ઔષધો વડે સિદ્ધ
કરેલી નિઝ બસ્તિઓ આપીને તથા અનુષાઘન બસ્તિ
ઓ ૨૫૫વે વર્ણપૂર્વક તે સ્નેહને બહાર કાઢવે, તેમ જ
ઉદન-શિતમાં ક્રીવા ઉપાયો વડે તે સ્નેહને બહાર કાઢવે.

રથપાદિ અનુઃ નૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૪૫ નિલ્વાદિ
અનુષાઘન પંચમૂત્ર

ભૂખ્યોને, મૂળથી ગુદાવાળાને અને ફક્ત પેષા જ પીધી
હોય તેને આપેલી સ્નેહ અસ્તિના ઉપદ્રવઃ ઉપાય

અમુચ્ચે શૂતપાયૌ વા પેયામાત્રાશિતસ્ય વા ॥ ૪૦ ॥
ગુદે પ્રપિહિતઃ સ્નેહો વેગાદ્રાવત્યનાદૃતઃ ।
ઋષ્યં કાર્યં તતઃ કળ્પણદૂર્ધ્વેભ્યઃ લેખ્યં ઇત્યપિ ॥ ૪૧ ॥
મૂત્રચયામાત્રિષ્ટિસિદ્ધો ચલકોલકુલ્લચવાન્ ।
તત્સિદ્ધતેલો દેયઃ સ્યાન્નિરુદ્ધઃ સાનુવાસનઃ ॥ ૪૨ ॥
કળ્પણદાગચ્છતઃ સ્તમ્ભકળ્પણદિવિરેચનૈઃ ।
છર્દિગ્રીભિઃ ક્રિયામિશ્ચ તસ્ય કુર્યાન્નિર્બર્હનમ્ ॥ ૪૩ ॥

જો આસુસે ભોજન ન કર્યું હોય તેની, અથવા
જોના ગુદા સૂજા ગઈ હોય તેની, રાથવા જો આસુસે
ફક્ત પેષાનું ભોજન કર્યું હોય તેની ગુદામાં સ્નેહ
મૂક્યો હોય (તેને સ્નેહપ્રસ્તિ આપી હોય) તો તે
સ્નેહ જોઈ મળથી ન ચેકાતો હોવાથી વેગથી શરીરના
ઉપલા ભાગમાં દોડે છે તથા કકથી ઉપરનાં છિદ્રો
(મુખ અને નાક વગેરે) પાડે બહાર નીકળે છે. એવા
આસુસેનાં આમનું મૂત્ર, પીપર, નેપ્પાતર, એ ચીપપીથી
સિદ્ધ કરેલા નિઝમાં ઇન્દ્રજવ, બેર અને કળથીનો
કક તથા ભવ, બેર અને કળથીના કકથી સિદ્ધ કરેનું
તેલ નાખીને નિઝ બસ્તિ આપવી ૨૪ને અનુવાસન
બસ્તિ પણ આપવી વળી તે સ્નેહ કકમાંથી નીકળતો
હોય તે વખતે તેને ઉચ્ચવાસ ચેકીને, કક દબાવીને
તથા વિરેચન રાપીને તથા ઉલ્લી મટાડનારી કિયાઓ
વડે સ્નેહપ્રસ્તિના સ્નેહને પાંચે ગુદાપાડે બહાર કાઢવે.

સ્નેહ (૧) પેષા નાખવે, ઠંડુ પાણી છાટવું
વગેરે કલ બાલ ઉપચાર, (૨) બહાર નીકળતા ચાલ
ને ચેકવે

કાથા સ્નેહની અસ્તિના ઉપદ્રવઃ ઉપાય
નાપવ્ય પ્રણયેત્સેહં ગુદં સ શુપતિમ્પતિ ।
તતઃ કુર્યાત્સરઘ્ચોદકળ્પ-

શેષાનુ, ક્રિયાડય જ ॥ ૪૪ ॥
તીક્ષ્ણો ઘસિતસથા વૈભમકંપવત્સેટ ગૃતમ્ ।

કાથા સ્નેહને ગુદામાં બસ્તિ દ્વાય વઈ જવો નહિ
એ કે તે ગુદાને વાંધી નાખે છે (ખરી નાખે છે)
અને તેથી પીડ, મોઢ, ખમ્બ, રોજ એ ઉપદ્રવ થાય
છે એમ થાય તો તે ચેકીને તીક્ષ્ણ બસ્તિ આપવી
તથા રાકડાનાં પાંદડાનાં રતમાં લિપ્ત કરેલા તેલની
બસ્તિ આપવી

અસ્તિમાંનાં વામુ ગુદામાં જવાથી વચેચ ઉપદ્રવઃ ઉપાય
અનુષ્ઠાસ્ય તુ વટે વા વત્ત નિઃશેષ દય વા ॥ ૪૫ ॥

પ્રવિદ્ય ક્ષુભિતો વાયુઃ શ્લેતોદકરો ભવેત્ ।

તત્રાન્યક્તો ગુદે સ્વેદો વાતગ્રાન્યશનાનિ ચ ॥૪૬॥

સૂ. અ. ૧૯, શ્લોક ૨૪૫ માં વખ્યા પ્રમાણે બસ્તિને પ્રથમ દબાવીને તેમાંના તમામ વાયુ કાઢી નાખીને પછી તેમાં સ્નેહ વગેરે ભરીને બસ્તિ આપવામાં આવે છે. પણ જો એ રીતે તેમાંના વાયુ કાઢી નાખ્યા સિવાય તથા તેની પછવાડે જે બાધન બાંધવું જોઈએ તે બાંધ્યા સિવાય બસ્તિ અપવામાં આવે, તો તેમાંના તમામ વાયુ ગુદામાં પ્રવેશ કરીને શોભ પામે છે અને તેથી તે શુભ તથા તોદ ઉત્પન્ન કરે છે. એમ થાય ત્યારે રોગીની ગુદા ઉપર તેવ ચોપડવું અને સ્વેદ કાઢવો (શેક કરવો) તથા તેને વાયુનો નાશ કરનારા ભોજન આપવાં.

બસ્તિ ગુદામાં ખોસવામાં કરેલી ઉતાવળથી કે

બસ્તિ ઊછળવાથી થતા ઉપદ્રવઃ ઉપાય

દુર્વં પ્રણીતે નિષ્ક્રુદે સહસોત્ક્લિષ્ણ યવ વા ।

ત્યાત્ કટીગુદજઘ્નોરુઘ્રિતસ્તમાર્તિભેદનસ ॥૪૭॥

મોજનં તત્ર વાતદં સ્વેદાભ્યક્તઃ સઘ્નતયઃ ।

ગુદામાં બસ્તિ મૂકતી વખતે જો તે ઉતાવળે ખોસવામાં આવે અથવા ઉતાવળે પાછી ખેંચી લેવામાં આવે અથવા પગ તરફથી પથારી એકાચેક ઊંછળે તો કમ્બર, ગુદા, જંઘા, સાથળ, મુત્રાશય એ જગ્યાએ સ્તંભ, પીડા અને ફાટ થાય છે. એમ બને તો રોગીને વાયુનાશક ભોજન આપવું. પરસેવો કાઢવો (શેક કરવો), અભ્યાંગ કરાવવો (તેજ ચોળવાં) અને (વાયુનાશક) બસ્તિઓ આપવી.

બસ્તિ અથવથ છૂટી જવાથી થતા ઉપદ્રવઃ ઉપાય

પીઠ્યમાનેસ્તરત મુકે ગુદે પ્રતિહતોઽનિલઃ ॥૪૮॥

હરઃશિરોરુજં સાદમૂર્ચાશ્ચ જનયેહલી ।

ઘરિતઃ સ્વાત્તત્ર વિત્વાદિ-

ફલદયામાદિમૂત્રવાન્ ॥૪૯॥

ગુદામાં બસ્તિ ચડવવા માટે બસ્તિને ગુદામાં દબાવીને ચડવવામાં આવતી હોય તે વખતે (ટીલું બંધાવું હોવાને કારણે જો બસ્તિ અથવથ છૂટી જાય તો) તે સ્થાનના વાયુ પાછો ધકેલાઈને છતીમાં અને માથામાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તથા બળવાન એવો તે વાયુ બંને સાથળને શીલ કરી નાખે છે. એમ થાય ત્યારે રોગીને બિલ્વાદિ ઔષધોના (મકરૂં પંચમૂળના) કવાચમાં ચીકણ, ચપાદિ ગાળ (સૂ. અ. ૧૫, શ્લોક ૪૫) અને એમૂત્ર નાખીને તથા નિઃશ્વ આપવો.

બસ્તિને બહુ દાબવાથી ઉપદ્રવઃ ઉપાય

અતિપ્રીઢિતઃ કોષ્ટે તિષ્ઠત્યાયતિ વા ગલમ્ ।

તત્ર વસ્તિર્વિરેકશ્ચ ગલ્પીઢાદિ કર્મ ચ ॥ ૫૦ ॥

બસ્તિને ગુદામાં મૂકીને તેને અતિથય દાબવામાં આવે તો તેમાંના સ્નેહ કોઠામાં ભરાઈ રહે છે અથવા ગળામાં આવે છે, એમ થાય ત્યારે તે રોગીને ફરીને બસ્તિ આપીને સ્નેહ પાછો કાઢવો અથવા તેને વિરેચન આપવું. અથવા તે મરી ન જાય એવી રીતે તેનું ગળું દાબવું, વગેરે કર્મ કરવાં.

શુદ્ધિ કરેલાની તથા શીલુ થરીર, બળ અને બઠરાગિન-

વાળાની રાખવાની ખાસ સંભાળ

ઘનનાયૈર્વિશુદ્ધં ચ ક્ષામદેહ્વલ્લનલમ્ ।

યયાઽઽઽઽ તરુણં પૂર્ણં તૈલપાત્રં યથા તથા ॥૫૧॥

મિષકૂ પ્રયત્નતો રક્ષેત્સર્વસ્માદપ્ચારતઃ ।

જો માલસને ઘનન, વિરેચન વગેરે આપીને તેની શુદ્ધિ કરી હોય તથા જે માલસનાં દેડ, બળ અને અગ્નિ શીલુ થઈ ગયેલાં હોય, તેનું વેદો નવા ઈંડાની પેઠે અથવા તેવથી સંપૂર્ણ ભરેલા પાત્રની પેઠે બધા અપચારથી પ્તનપૂર્વક રક્ષણ કરવું; એટલે જે જે આંધાર-વિહાર વગેરે તેને પ્રતિકૂળ (અપચ) હોય, તેનાથી તેને દૂર રાખવો.

શોધન કરેલાને કયા રસ આપવા ?

દયાન્મધુરહૃદયાનિ તત્તોઽમ્લલઘ્નૌ રસૌ ॥૫૨॥

સ્વાદુતિક્તૌ તત્તો મૂયઃ કપાપકદુઃકૌ તતઃ ।

ઘનન, વિરેચન, બસ્તિ વગેરેથી શુદ્ધ કરેલા મામૂત્રની પ્રકૃતિમાં દેસ્કાર થઈ ગયેલા હોય છે, માટે તેની અસલ પ્રકૃતિમાં તેને અડાવા માટે વેદો તેને પ્રથમ મધુર (ગળ્યો) અને હૃદયને હિતકર રસ ખાવા માટે આપવા; પછી ખાટા અને ખારા રસ આપવા, પછી મધુર અને કંઠવા રસ આપવા; પછી તૂટા અને નીખા રસ આપવા.

શોધન કરેલાને અસલ પ્રકૃતિમાં આમૂત્રનો ઉપાય

અન્યોન્યપ્રત્યનીકાનાં રસાનાં જિગ્મસ્ત્વયોઃ ॥૫૩॥

વ્યત્યાસાદુપયોતેન ક્રમાત્તં પ્રકૃતિં નયેત્ ।

ઘનન વગેરેથી શુદ્ધ (લુખા) બનેલા મામૂત્રને પહેલાં મધુર રસ આપીને (ખવડાવીને) સ્નિગ્ધ કરવો પછી મધુર રસથી વિરુદ્ધ ગુરુવાળા ખાટા વગેરે રસોમાંથી કોઈ રસ આપીને પાછો લુખા પાડવો. પછી પાછા મધુર રસ આપીને સ્નિગ્ધ કરવો. પછી મધુર

રસના વિરોધી રસ આપીને લુપ્તી પાડેલા એવું પારા ફરતી કરીને વેદો રોને ધીમે ધીમે રસેતી ૨ સહ પ્રકૃતિ માં લાવી દેવા

અસહ પ્રકૃતિમાં આવ્યો સોવાનુ લક્ષણ

સર્વસહ સ્થિરવલો વિજ્ઞેયઃ પ્રકૃતિ ગત ॥૫૪॥

જે માણસ સર્વ આહાર-વિહાર વગેરેને સહન કરી શકે એવી તથા સ્થિર બળવાળો થાય, તે પોતાની અસહ પ્રકૃતિમાં આવ્યો છ રોમ જાણુ

હૃત્પશ્ચાન્નદયે પશ્ચમે કલ્પસિદ્ધિયાને શક્તિ
આપસિદ્ધિર્નામ પશ્ચમોડ્યાય ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ ક્રો : દ્રવ્યકલ્પ

પાછળ અનેક રોગ ઉપર અનેક રીપથ કહેવા છે પણ તે રીપથમાં કહેલા કવાય, શિખ, ફાટ, ચૂર્ણ, ગુટિકા, કલક વગેરેની શી રીતે કલ્પના (બનાવટ) કરવી તે કહ્યું નથી, માટે તે કહેવાના હેતુથી ત્રયકાર કહે છે કે

અચાતો દ્રવ્યકલ્પ વ્યારવાસ્યામ ।

શ્વિત્ત્વ ઇ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્પય ।

ત્યારે હવે અમે દ્રવ્યકલ્પ (દવા શી રીતે બનાવવી તે) સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ઉત્તમ ઔષધિનુ લક્ષણ

ધન્યે માધારણે દેશે સમે સન્નૃત્તિકે શુષૌ ।

દમશાનૈવૈલાયતનશ્ચભ્રવત્સીકવર્જિતે ॥ ૧ ॥

દુર્દૌ મદ્ધિજલે કુશરોદિવસલ્લવે ।

અકાલકૃટેડનાક્રાન્તે પાદપૈર્લભ્યર્તર ॥ ૨ ॥

શસ્પતે મેપજ્ઞ જાતં, સુષ્ક વર્ણરસાદિભિઃ ।

જલ્પજગ્મ દવાદગ્મમવિદગ્મ ચ ચૈકૃતે ॥ ૩ ॥

મૃતૈરઘાયાતપામ્બાયૈર્વયાકાલ ચ સેવિતમ્ ।

અવગામમહામૂલસુદીર્ઘો દિશમાશ્રિતમ્ ॥ ૪ ॥

જે ઔષધ જાગ૨ પ્રદેશમાં કે તાપાસુ પ્રદેશમાં ઊંચેલું હોય, જે તપાટ (ઊંચીનીચી નહિ સરખાં બાડામાં નહિ કે ટેકરા ઉપર નહિ) તારો માટેલાથી અને ચોખ્ખો બનીનામાં ઊંચેલું હોય, વળી જે સ્પર્શનભૂમિ, રોગ (દેવ કે ગ્રહને જેમાં વાત હોય તેનું ઝડ), કનર, ખાનું, ખાંડ, ત્યજે એવી ભૂમિમાં ઊંચેલું ન હોય, કામર (નુવાતી) તથા બની પાછી નનુકૂળ હોય એવી ભૂમિમાં ઊંચેલું હોય, વધી બધા દર્દી અને અવિતવાત ઊંચીને પધારેલું હોય, જે ભૂમિ જ રડે

એટલી ન હોય અને જે ભૂમિમાં મોટાં બળવાન વૃક્ષો ભગ્યક ઊગ્યા ન હોય, તે ભૂમિમાં ઊંચેલું હોય અને તે રીપથના ગમમાં તથા રસમાં ફેરફાર (વિકાર) થયેલા ન હોય, તેને જીવજાતે કરડી ખાધેલું ન હોય કે તે દવામાં બની ગયેલું ન હોય, તેમ જ તે વિકાર પામેલા જળ, વાયુ, તાપ વગેરે મહાભૂતથી વિદગ્મ થયેલું (વિકાર પામેલું) ન હોય, તથા છાપડા, તડકા, જળ વગેરે જે તેના પોષણને ઉપરોચના સાધનો છે તે વડે રોગ્ય સમયે તેનું પોષણ થયેલું હોય, વળી તેના મૂળ મોટા હોઈને જમીનમાં ઊંડા ગયેલા હોય તથા તે ઉત્તર દિશામાં ઊંચેલું હોય, તો તેને ઉત્તમ રીપથ જાણુ

ઔષધ કોણે, ક્યારે, કેવું તેથી લાવવું ? કેવી

રીતે રાખવું ? કેટલા વખતમાં લાવવું ?

અથ કલ્પાણચરિત શ્રાદ્ધ શુચિરુપોપિત ।

શુદ્ધિયાદૌષષ સુસ્થ સ્થિત કાલે ચ કલ્પયેત્ ॥ ૧ ॥

સક્ષીર તદ્દસમ્પત્તાવનતિકાન્તવત્સરમ્ ।

ઋત્વે શુભૃતસૌદ્રાધાન્વકળ્પાભિદગ્મત ॥ ૬ ॥

હવે ઔષધ ધરણ કરવાની (તોડવાની) શ્રાદ્ધ વાળા, સ્નાન વગેરે કર્મ કરીને શુદ્ધ થયેલા તથા ઉપવાસ ભેતે કરેલા છે એવા માણસે સ્વસ્થપન વગેરે મગજ કર્મ કરીને રીપથને લાવવું, તથા તેને સારી સ્થિતિમાં રાખી મૂકવું રાત્રે પછી ત્યારે પ્રસન્ન પડે ત્યારે તેને લાવવું જો તે ઔષધ જોઈતી વખતે દૂધ સહિત (લોણ) ભજે તો ઘણું ઘાઠ, પણ જો તેનું ન મળે તો ન માઉથી ઉપર કહ્યું તે રીતે આણી મૂકેલું હોય ૨ ને તને તોડે એક વર્ષ ચીનું ન હોય તો લાવવું જરૂર નેન, ઘી, મધ, ઘાસ, ઘીર ૨ને લાવવું એટલા જેમ એક વર્ષ કરતા વધારે જૂનાં તેમ તારાં જાણુ. દૂધ, છાણ, મૂત્ર, ઘાન, પીંછાં, ચીન, અરી વગેરે કેવા પ્રાણીનાં લાવવાં ?

પવો માષ્કલ્પ માણં વિપ્મૂઝ તથ મીરજામ્ ।

ચચોલવતા ધાતુચિન્નગુક્કસુરાદિકમ્ ॥ ૭ ॥

જે જનવરનું દૂધ લેવું હોય તો જેન ચોખ્ખાં લાસ મરિના ચીરી નષ્ટ હોય એવી નાખડે નાચ, ભલ, અકરી વગેરે જે જનવરનું દૂધ લેવું હોય તેનું દૂધ લેવું છાણ, મૂત્ર અને દૂધ નીચા પે પ્રાણીનાં લેવાં દાખલા તરીકે નાદી નાજનું મૂત્ર, છાણ કે દૂધ ખાવાને નહિ, માટે પ્રાણીનું મૂત્ર, છાણ કે દૂધ લેવાનું કહ્યું હોય ત્યાં નીચીની પ્રાણીનું મૂત્ર, છાણ કે દૂધ લેવું જરૂર વત્તાં યાનુ, પીંછા, ચીન, ખડી, વાન, નખ, ચામડી વગેરે લેવાનાં કયાં હોય ત્યારે તે તરફ (જુવાન)

અને બળવાન બતાવવાના લેવા

કયા રસવાળા દ્રવ્યોના કષાય, સ્વરસ,
કલ્ક વગેરે બની શકે?

કષાયબોલનયઃ પચ્ચ રસા સ્થંબજર્જિનાઃ ।

રસઃ કલ્કઃ શૂતઃ શીતઃ

ફાળ્ટએતિ પ્રકલ્પના ॥ ૮ ॥

પચ્ચપૈવ કષાયાણાં પૂર્વે પૂર્વે નલાધિકા ।

ખારા રસ સિવાયના ગળ્યા વગેરે પાચ રસ રો કષાય નુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે રાશ્વર્ત ખારા સિવાયના બીજા પાચ રસનો કષાય બની શકે છે (રસ શબ્દ વડે તે રસવાળુ દ્રવ્ય સમજવું) ગળ્યા વગેરે પાચ રસવાળા દ્રવ્યમાંથી સ્વરસ, કલ્ક, શૂત, શીત અને ફાટ, એવી પાંચ કલ્પનાઓ (બનાવટો) કરવામાં આવે છે રાને રો પચિને કષાય કહે છે રો પાચમાંથી રાગજની બનાવટ પાછળની બનાવટથી અધિક બળવાળી છે રોટલે ફાટ કરતાં શીત બળવાન છે, તેના કરતાં શૂત બળવાન છે, તેના કરતાં કલ્ક બળવાન છે, રાને તેના કરતાં સ્વરસ બળવાન છે ગળ્યા વગેરે પાચ રસમાંથી રોક રસનો સ્વરસ, બીજાના કલ્ક, ત્રીજાનો શૂત, ચોથા ન સમજવું પણ ખારા વિનાના બાકીના બધાંય રસના સ્વરસ, કલ્ક, શૂત વગેરે બને છે ચોથા જાણવું લખણ તો સદૈવ મુકુ છે માટે તેનો સ્વરસ નીકળી શકતો નથી, તેમ તેના કલ્ક પણ બની શકતો નથી, કેમ કે જો દ્રવ્યમાં બીજુ પ્રવાહી નાખીને વાટતા તેણે જોલો બની શકતો હોય રાને રોગજની ન જોતો હોય તેના કલ્ક નને છે, પણ લવણમાં પાણી વગેરે પ્રવાહી નાખીને વાટતાં તે રોગજની જાય છે માટે તેના કલ્ક બને નહિ લવણનું શૂત પણ બનવું નથી, કેમકે દ્રવ્યને પાણીમાં ઉકાળીને તેને (તેના કુપાને) બહાર કાઢી શકાય અને તે દ્રવ્યનો કોઈ રાશિ (સ્ત્વ) જ પાણીમાં રોગજને ત્યારે તેને શૂત કહે છે, માટે મીઠાનું (લવણનું) શૂત બની શકતું નથી રાને જ પ્રમાણે શીત રાને ફાટ પણ પ્રવાહી હોવાથી લવણના શીત અને ફાટ બની શકતા નથી માટે લવણ સિવાયના બાકીના પાચ રસના સ્વરસ વગેરે પાંચ પ્રકાર ના કષાય બની શકે છે એમ કહ્યું છે.

સ્વરસ વગેરે બનાવવાની રીત

(શ્લોક ૯ થી ૧૦)

સ્વરસ કલ્કવાની રીત

સઘ-સમુદ્ભૂતાત્ કુણ્ણાદ્

યઃ કલ્પેત્યપીઠિત્ ॥ ૧ ॥

સ્વરસઃ સ સમુરિષ્ઠઃ

પાછળ શ્લોક ૧ થી ૪ મા કહેલા સપાટ વગેરે ગુણવાળી પૃથ્વીમાંથી તરત જ ઉખાડીને તેને (ચોપધ-ને) તત્કાલ કચરીને કપડામાં ઘાલીને દબાવવાથી જે રસ નીકળે છે તેને સ્વરસ કહે છે

કલ્ક અને ચૂર્ણ બનાવવાની રીત

કલ્કઃ પિષ્ટો દ્રવાણ્ણુતઃ ।

ચૂર્ણોડ્ણુતઃ

રાગમ (સૂકા) ચોપધને પ્રવાહી દ્રવ્યમાં ઘોળી-ને તેને વાટવાથી કલ્ક બને છે તેમ જ સૂકા દ્રવ્યને પ્રવાહી દ્રવ્યમાં ઘોળ્યા વિના વાટવા (ખાંડવા)થી ચૂર્ણ બને છે.

કષાય બનાવવાની રીત

શૂતઃ સ્વાજઃ

ચોપધને દ્રવ દ્રવ્યમાં નાખીને તેને ઉકાળવાથી કષાય બને છે

શીત (શિમ) બનાવવાની રીત

શીતો રાત્રિ દ્વે સ્થિતઃ ॥ ૧૦ ॥

ચોપધ દ્રવદ્રવ્યમાં (પ્રવાહીમાં) આખી રાત રહે પછી તેને ગાળી લેવાથી જે પ્રવાહી નીકળે તેને શીત (શિમ) કહે છે

ફાટ બનાવવાની રીત

સઘોડમિષ્ણુતપ્તસુ ફાળ્ટઃ

આખા દ્રવ્યને (ગરમ) પાણીમાં ધૂંટીને (મચ્છો-ને કે યેલીને) તત્કાલ ગાળી લેવાથી જે પ્રવાહી નીકળે તેને ફાટ કહે છે

સ્વરસ વગેરે કેટલું આપવું તેનું માપ

(શ્લોક ૧૦ થી ૧૪)

સ્થાનકલ્પને ।

યુક્ત્યાદ્રવાધ્યાસિલતસ્તમા ચ વચનં મુનેઃ ॥ ૧૧ ॥

માત્રાયા ન વ્યવસ્થાડરિત

ન્યાયિ કોઠં ત્થં યઃ ।

આલોચ્ય દેશકાઠો ચ

ચોગ્યા તદ્વચ કલ્પના ॥ ૧૨ ॥

યેનનું બદ, યેઝનું બદ, વનસ્પતિના ચનું બદ, ચોપધ સીતલીય છે કે ઉષ્ણલીય, તથા દેપ, ધાનુ વગેરે બાખતેજો વિચાર કરીને તે સ્વરસ વગેરેનું માપ અને બનાવટ નક્કી કરવા. એ વિરે મુનિનું વચન એનું છે કે, ચોપધ નાપવાનો માત્રા (માપ) કરમ અને નક્કી કરી શકાય નહિ, પણ યેન, યેઝ, બદ, ઉષ્ણ

અને દેશકાળ, એ સર્વના વિચાર કરીને માત્રા (માપ) નક્કી કરવી અને ઉપરની બાબતોના વિચાર કરીને ઔપધને ઉગ્ર, સાધારણ કે હળવુ બનાવીને આપવું

સ્વરસનું મધ્યમ માપ

મખં તુ માને નિર્દિષ્ટ સ્વરસસ્ય ચતુષ્પલમ્ ।

તોપણ સ્વરસનું મધ્યમ (સાધારણ) માપ હોય ચાર પલ એટલે સોળ તોલા કહેવું છે, રાશિત્ જોગીને સ્વરસ પાવે હોય તો સોળ તોલા પાવે એ મધ્યમ માત્રા છે કક્કનું મધ્યમ માપ

વેગ્યસ્ય કર્વમાલોહચં તદ્ દ્રવસ્ય પલત્રયે ॥ ૧૩ ॥

બને પ્રકારના કક્કનું (કક્કનું ૨ને ચૂર્ણનું) માપ એક તોલા જાણવું તથા તે કક્ક જે દ્રવમાં રોળીને પાવે હોય તે દ્રવ (પ્રવાહી) બાર તોલા બેવે

શીત(કથાય)નું મધ્યમ માપ

નવાર્થ દ્રવ્યપલે કુર્ચાલ્પસ્થાર્થ પાલ્લેપિતમ્ ।

ચાર તોલા ઔષધ લઈને તેને ૨૫૬ગણ એટલે બનીસ તોલા પાણીમાં નાખીને ઉકાળવું અને ઊકળતા ઊકળતા થોડા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને બાળી લેવું એ રીતે કથાય કરવો રાશિત્ ઉપરની રીતે કરેલો આઠ તોલા કથાય પીવેલ. એ કથાયની મધ્યમ માત્રા છે

શીત(હિમ)નું મધ્યમ માપ

શીતં પલે પલૈઃ શ્વમ્નિ.

શીત કથાય(હિમ) કરવો હોય ત્યારે થોલીસ તોલા પાણીમાં ચાર તોલા ઔષધ ૨૫૫ની રાત પલાળી મૂકીને સવારે તે બાળી લેવું (અને તે પીવું)

હાટનું મધ્યમ માપ

ચતુર્મિલ્લુ તલોપ્પરમ્ ॥ ૧૪ ॥

હાટ કથાય કરવો હોય ત્યારે સોળ તોલા (ગરમ) પાણીમાં ચાર તોલા દ્રવ્ય (ઔષધ) નાખીને તેને ઘૂટવું ઉપર પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના કથાયની કથપના (બનાવટ)નું મધ્યમ માન (માપ) બતાવ્યું છે પછી દેશ, કાળ, દાય, રોગીની પ્રકૃતિ, ઔષધિના ગુણ, વીધ વગેરેના વિચાર કરીને જરૂર હોય, તો તે માપથી અધિક માપ લેવું અને ઓછાની જરૂર હોય તો ઓછું લેવું

ધી, તેલ વગેરે સ્નેહ પકથાની
(સિદ્ધ કરવાની) સામાન્ય રીત

સ્નેહ, કચ્છ અને દ્રવનું પ્રમાણ

ત્નેહપાકે ત્વમાતોઘ્નો વતુર્ગુણવિશર્પિતમ્ ।

ક્લક્લેસ્તેજ્ય ચોગ્યમ્

સ્નેહના પાક કરવો હોય તેનું પ્રમાણ જ્યાં ન કહ્યું હોય ત્યાં કચ્છ કરતા સ્નેહ ચોગ્ય હોવો, અને સ્નેહ કરતા દ્રવ (પ્રવાહી) ચોગ્ય હોવો.

સ્નેહ સિદ્ધ કરવા વિષે ચોતકનો મત

અખીતે શૈનકઃ પુનઃ ॥ ૧૫ ॥

સ્નેહે સિધ્ધતિ શુદ્ધામ્બુ-

નિ ક્વાપસ્વરસૈ' કમાત્ ॥

ક્લક્લસ્ય ચોગ્યેદંશં વતુર્ધૃ પદ્મમટમમ્ ॥ ૧૬ ॥

પૃથક્ સ્નેહસમં દયાત્પદ્મમટ્તિ તુ દ્રવમ્ ।

વળી ચોતક નામે વૈદ્યાચાર્ય પાતાના ગ્રંથમાં એમ લખે છે કે, સ્નેહ ત્રણ પ્રકારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે કોઈવાર તે શુદ્ધ પાણીમાં સિદ્ધ કરાય છે, કોઈવાર કથાય મા સિદ્ધ કરાય છે, અને કોઈવાર તે સ્વરસમાં સિદ્ધ કરવામાં આવે છે જ્યારે સ્નેહ પાણીમાં સિદ્ધ કરવો હોય ત્યારે સ્નેહ કરતાં કચ્છ થોડે ભાગે લેવો, કથાયમાં સિદ્ધ કરવો હોય ત્યારે સ્નેહથી કચ્છ છઠ્ઠે ભાગે લેવો, અને સ્વરસમાં સ્નેહ સિદ્ધ કરવો હોય ત્યારે સ્નેહથી આઠમે ભાગે કચ્છ લેવો કચ્છમાં એક કરતા વધારે દ્રવ્ય હોય અને તેનું માપ જુદુજુદુ ન બતાવ્યું હોય, તો તે સર્વ સમાન લેવા અને તે સર્વના કરતાં સ્નેહ ચોગ્ય હોવો જે સ્નેહ એકથી વધારે હોય, તો તે જે, ત્રણ કે ચાર મળીને ચોગ્ય હોવો, જેમ કે સોળ તોલા કચ્છ સોય ૨૫ને સ્નેહ ચાર એકઠા કરવાના હોય, તો દરેક સ્નેહ સોળ તોલા લઈને ચોતક તોલા જેટલું વળન કરવું જે દ્રવ (પાણી, દૂધ, ગોમૂત્ર, કથાય, સ્વરસ વગેરે પ્રવાહી) જે એકઠા કરવાના હોય તો તે બને મળીને સ્નેહ કરતાં ચોગ્ય હોવો પણ જે ત્રણ દ્રવ એકઠા કરવાના હોય, તો તે ત્રણે મળીને અને ચારે એકઠા કરવાના હોય તો ચારે મળીને સ્નેહ કરતા ચોગ્ય હોવો પણ જે દ્રવ પાંચ એકઠા કરવાના હોય એટલે પાંચ જાતનાં પ્રવાહી એકઠા કરવાનાં હોય, તો તે પાંચે મળીને સ્નેહથી ચોગ્ય હોવો ન લેતાં તે પ્રત્યેક દ્રવ સ્નેહની બચેનર લેવો જેમ કે કચ્છ સોળ તોલા અને સ્નેહ ચોતક તોલા છે, તો જુદી જુદી જાતના પાંચ દ્રવોમાંજ પ્રત્યેક દ્રવ ચોતક તોલા જેટલો લેવો અને બધા મળીને ત્રણસો ચોતક તોલા દ્રવ લેવો અને એ જ પ્રમાણે છ જાતના દ્રવ હોય, તો છરે મળીને (૩૪૫૬=૩૮૮) ત્રણસો ચોતસી તોલા દ્રવ લેવો.

સ્નેહ સિદ્ધ પદો (પાકથો) હોવાનું વસ્તુ

નાશ્વગુલિમાદિષ્ટા કલ્કે ન સ્નેહેઽપી સજાન્વતા ॥ ૧૭ ॥

વર્ગોદિસમ્પદ જદા વદેનં ચીમમાદરેત્ ।

(ધી, તેલ વગેરે) સ્નેહમા નાખેલો કંક જ્યારે આગળીએ ચોટે નહિ રને તેમાનો સ્નેહ અગ્નિમાં નાખી જોવાથી ચટ્ ચટ્ રોલો ર વાજ નીકળે નહિ, તેમ જ સ્નેહના ગળ, ગધ, રસ રાને સ્પર્શ મારા લાગે તેવા થાય, તેમ જ તે કાળે ન પડી ગયો હોય, ત્યારે જાણુ કે સ્નેહ સિદ્ધ થયો છે તે વખતે તેને તત્કાલ અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લેવો

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥

ધીનો પાક કરતા જ્યારે તેના ઉપર આવેલું ફીણ શમી જાય ત્યારે તેનો પાક થયો જાણવો તેલનો પાક કરતા જ્યારે તેલ ઉપર ફીણ આવે ત્યારે તેનો પાક થયો જાણવો

લેલ (નાટલ) તેનાર લખાનુ લક્ષણ

लेहस्य तन्मुमत्ताऽस्य मज्जन सरणं न च ।

લેહ(ચાટુ)નો બરાબર પાક થાય ત્યારે તેના તાર નીકળે તથા તેને પાણીમાં નાખવાથી તે ડૂબી જાય, પણ ટુકડા ટુકડા થઈને પાણીમાં ફેલાઈ જાય નહિ તો લેહનો પાક થયો છે રોમ જાણુ

પાકના પ્રકાર, લક્ષણ, અસર અને ઉપયોગ

पाकस्तु त्रिविधो मन्त्रश्चिक्कगः स्वरचिक्कण ॥ १९ ॥

મન્દ કલ્કસમે કિટ્ટે ચિક્કણો મદનોપમે ।

કિશ્તિસીવિતે ટુળેષ ચ

વર્ત્ય (તિ)માને વ પશ્ચિમઃ ॥ ૨૦ ॥

વગ્યોક્ત કાર્યે નિષ્કાર્થ

स्वादामस्त्वमिसादृष्ट ।

મૃદુર્નલ્યે સરોડમ્બન્ને, વાને વસ્તો વ ચિક્કણ, ॥ ૨૧ ૧

એ સર્વ પાકના ત્રણ પ્રકાર છે મન્દસ્નેહ, ચીકણી સ્નેહ અને ખરચિક્કણ સ્નેહ જ્યારે સ્નેહમાનો નીચે કરેલો ઔષધિનો કાદવ કંકના જેવો બને એટલે આનુ નીચે ન ચોટે, ત્યાર તે સ્નેહ ને મદસ્નેહ જાણવો, તથા કંકના રંગ જેવો સ્નેહનો વર્ણ થાય ત્યારે તે પાકને મદસ્નેહ જાનવો ચીકણના (અથવા, ચીમૂના-દેમાર્ગ) ના જેવો સ્નેહનો રંગ થાય ત્યાં નુથી પાક મદ્યથા આવે ત્યાર તેમાનો ઔષધિનો કા વ આનુથીએ ચોટે છે, તને ચિક્કણ (ચીકણ) સ્નેહપાક જાણવો જ્યારે સ્નેહનો રંગ કાઉંક નાથ પામવા માટે તથા જલ કાગે થવા લાગે તથા કંકને આ નીચે લગાડી જોવાથી તે વિવેકની પેઠે યાજે ત્યારે તેને છેલ્લો નોટલે ખરચિક્કણ સ્નેહપાક જાણવો એથી વધારે જો પાક થાય ને દાન્ય પાક જાણવો દાન્ય સ્નેહ કંકેથી અંતર કરો કંકનો

નથી, માટે તે નકાસો થાય છે કેમ કે તેનું વીર્ય બળી જાય છે અને જે સ્નેહ કાચા રહ્યો હોય તે જલદાગિન ને મંદ કરે છે મદસ્નેહ નસ્યમા વાપરવો, ખરચિક્કણ સ્નેહ રાભ્યગમા (શરીરે ચોળવામા) વાપરવો, અને પોવામા તથા બલિત રાપવામા ચિક્કણ સ્નેહ વાપરવો.

પરિમાણુ (તેલ, વજન)ની સંખ્યા (પારિ

ભાષિક શબ્દો)ના અર્થ

शाण पाणितल मुष्टिं कुडवं प्रत्यसादकम् ।

ટ્રોણં વહ ચ ક્રમશો વિજાનીયાશ્ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૨૨ ॥

ચાણ, પાણિતલ મુષ્ટિ, કુડવ, પ્રત્ય, રાકક, ટ્રોણ અને વહ, રો સર્વ રાનુકમે પૂર્વપૂર્વના પરિમાણથી ચાણના સમજવા એટલે, ચાર ચાણ એટલે એક પાણિતલ, ચાર પાણિતલ એટલે એક મુષ્ટિ, વગેરે સમ જનુ રોનું સ્પર્શકરણ થવા માટે નિષંદુરત્વાકરને અનુ સરીને નીચે કોષ્ટક રાખ્યું છે

૮ સરસવ=૧ જવ

૬ જવ=૧ રતી રોનું બીજા નામ ગુંજ કે ચ્વિષ્ઠી છે

૬ રતી=૧ માપ (માસો) એના બીજા નામ હમ અને થાન્ય છે

૬ માપ=૧ ચાણ રોના બીજા નામ નિષ્ક અને પરલ છે નામાના રીતે એ એક પાવલોભાર વજન થાય છે

૬ ચાણ=૧ પાણિતલ એના બીજા નામ કર્પ પાણિમાનિઝ, જમ, પિયુ, કિચિત, પાણિ નિદુક, બિઝન, ચોડયિકા, કરમધ, હલકન સુવર્ણ, કવલગ્રાહ અને ઉડુબર એવા છે નામાન્યત રોનું વજન એક તોથો થાય છે

૬ પાણિતલ=૧ મુષ્ટિ એના બીજા નામ પદ, પલ, રવામ, વનુચિત, પ્રકુવ, ચોઘી, બિલ્લ એવા છે નામાન્યત રોનું વજન ૬ તોથા બાનર થાય છે

૬ મુષ્ટિ=૧ કુડવ એના બીજા નામ બર્ણિદ, અર્પિસાવ, રર્પમાન એવા છે એનું વજન સો ૧ તોથા બાનર થાય છે

૬ કુડવ=૧ પ્રત્ય એનું વજન ૬૪ તેલ નવાખર છે

૬ પ્રત્ય=૧ રાકક એના બીજા નામ જાન અને કલપાત્ર છે એનું વજન ૨૫૬ તેલ જેટલું છે

૪ આકક=૧ દ્રોણ એના બીજા નામ કલ્પશ,
તલ્લણ, અમ્લણ, ઉન્માન, ઘટ, રાશિ એવા છે,
એનું વજન ૧૦૨૬ તોલા થાય છે

૪ દ્રોણ=૧ વહ એના બીજા નામ દ્રોણી, વૃકી
અને ગોણી છે એનું વજન ૪૦૯૬ તોલા છે
એ ઉપરાંત ૮૦૦૦ તોલાના બાર ગણાય છે ૪૦૦

તોલાની નુબા (તોનુ, દસ થેર) ગણાય છે ૧૬૩૮૪
તોલાની ખારી ગણાય છે

લીગુ દ્રવ્ય કેટલું હેવું ?

દ્વિગુણં યોજયેદાદૈં કુહવાદિ તથા દ્રવમ્ ।

એક જ પ્રયોગમા સૂકા ૨ ને લીલા દ્રવ્ય ભેગા
લેવાના પ્રસંગ આવે તો સૂકા દ્રવ્યથી લીધું દ્રવ્ય બમણું
હેવું એટલે સૂકા ચાર તોલા કહી હોય તો સૂકાને અભાવે
આદુ આઠ તોલા નાખવું, ૨ને સૂકા દ્રવ્યની સાથે
જ દ્રવ(પ્રવાહી) ગણાવ્યા હોય ૨ ને સૂકા દ્રવ્યને દેકાણે
લીલા દ્રવ્ય લેવાં પડે તો કુડવ અને કુડવથી મોટા
માપમા લેવાના પ્રવાહી લખ્યા કરના બમણા લેવા

કયું પ્રવાહી વાપરવું તે ન કહ્યું હોય ત્યા

કયું પ્રવાહી વાપરવું ?

વેષણાલોઢને વારિ સ્નેહપાકે વ નિર્દ્રેષે ॥ ૨૩ ॥

જ્યા ઔષધને વાટીને કલ્ક કરવાનો કલ્પો હોય
અથવા ઓગાળવાનું (ઝોલવાનું) કહ્યું હોય, ત્યા કયા
પ્રવાહીમા વાટવું કે ઓગાળવું તે ન કહ્યું હોય, તો
પાણી વડે તે કરવું સ્નેહપાકમા પણ બીજો દ્રવ્ય
(પ્રવાહી) કહ્યું ન હોય તો પાણી જ વાપરવું

દ્રવ્યોનું પ્રમાણ ન કહ્યું હોય ત્યા કયા પ્રમાણમા લેવા ?

ક્લ્પયેત્સદ્દશાન્ આગાન્ ત્રમાણ યત્ર નોદિતમ્ ।

ક્લ્પીકુર્વાન્ ચ મૈષઘ્યમનિરૂપિતક્લ્પનમ્ ॥ ૨૪ ॥

જે પ્રયોગમા દ્રવ્યોનું પ્રમાણ વિશેષ કરીને બતાવ્યું
ન હોય ત્યાં તે સર્વે સમાન ભાગે લેવા અને જે પ્રયોગમા
ઔષધો માત્ર ગણાવ્યા હોય પણ તેના કલાથ કરવો.
ચૂર્ણ કરવું કે ગુટિકા કરવી વગેરે બનાવટ કહી ન
હોય ત્યાં તે સર્વનો કલ્ક કરવા

દવામાં વનસ્પતિનું કયું અંગ (ભાગ) વાપરવું ?

અજ્ઞાનુષ્ઠૌ તુ મૂલં સ્યાદમ્ભિદ્ધૌ તદેવ તુ ।

પાદ્ય, કુંભ, ફળ, મૂળ, છાલ વગેરે અનેક અંગો-
માથી વનસ્પતિનું કયું અંગ દવામા વાપરવું તે ન
કહ્યું હોય ત્યા મૂળ વાપરવું, (અરૂચીના પાદ્ય વાપ
રવા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, પણ) જે ઝાડનું કયું અંગ
વાપરવું તે વાત પસિદ્ધ ન હોય તે ઝાડનું પણ
મૂળ વાપરવું

તોલ, વજનનો બીજો સહઅંગેના અર્થ

ઘૌ શાળૌ વટક કોલ વદરં દ્રક્ષણઘ, તૌ ॥૨૫॥

અથ પિચુ. પાણિતલ સુવર્ણ કવલમહ ।

કર્પૌ વિદાલપદક તિલ્લુક પાણિમાનિકા ॥૨૬॥

શન્દાન્મલમમિત્રેઝર્થે શુકિરપ્રમિકા પિચુ ।

પલ પ્રકુચો ચિત્તવ ચ મુષ્ટિરાષ ચતુર્થિકા ॥૨૭॥

દે પલે પ્રત્યસ્તૌ દ્વાવગ્ગલિસ્તૌ તુ માનિકા ।

આદર્ક ભાનનં કસો,

ત્રોણ કુચ્ચો ષટોર્મણમ્ ॥૨૮॥

તુલા વલશત, તાનિ વિંશતિર્મારં ચચયતે ।

પાછળ સંલેપમા જે શાણ વગેરે પરિમાણ કહ્યું છે
તે ત્યાં વિસ્તારથી કહ્યું છે એ જ પરિમાણ બીજા
સગ્રહ વગેરે ગ્રંથમા પણ કહ્યા છે ત્યાં શાણથી
આરબ કર્યો છે, પણ શાણ કેટલાને કલેસ તે લખ્યું નથી
માટે આરબથી તે આપવું ચોગ્ય ધારી નીચે લખ્યું છે

૩૦ પરમાણુ=૧ વણી

૬ વંથી=૧ મરીચિ

૬ મરીચિ=૧ સરસવ.

૮ સરસવ=૧ તડુલ

૨ તડુલ=૧ ધાન્યમાય (અડદ)

૨ ધાન્યમાય=૧ જવ.

૪ જવ=૧ અબુકા

૪ અબુકા=૧ માયક

૮ માયક=૧ શણ.

૨ શણ=૧ વટક કોચ, બદર, દ્રક્ષણ, એવા
એના પર્થાય છે

૨ વટક=૧ અલ્પ પિચુ, પાણિતલ, સુવર્ણ, કવલ
ગ્રામ, કર્પ, બિણલપદક, તિલ્લુક, પાણિમાનિકા,
એવા એના પર્થાય છે, અર્થ જુદો નથી.

૨ અલ્પ=૧ શુકિત એનો પર્થાય અટમિકા છે

૨ શુકિત=૧ પલ. પ્રકુચ, ચિત્તવ, મુષ્ટિ, ત્રાણ,
ચતુર્થિકા એવા એના પર્થાય છે

આ પરિમાણ
સગ્રહગ્રંથમાંથી
લખ્યાં છે

૨ પલ=૧ પ્રમુત.

૨ પ્રમુત=૧ અંગલિ.

૨ અંગલિ=૧ માનિકા=૮ પલ.

૨ માનિકા=૧ પ્રસ્થ.

૪ પ્રસ્થ=૧ આકેક, ભાજન અને કંસ એના પચ્ચિ છે.

૪ આકેક=૧ દ્રોણ, કુંભ, ઘટ અને અર્મણ, એવા એના પચ્ચિ છે.

૧૦૦ પલ=૧ નુલા (તોલુ)

૨૦ નુલા=૧ ભાર.

પર્વતભેદે દ્રવ્ય વિશેષ

હિમવદ્દિન્યયૈલાખ્યાં પ્રાયો વ્યાપ્તા મસુંધરા ।

સૌમ્યં પથ્યં ચ તત્રાયમામેયં વૈન્યમૌપધમ્ ॥૨૧

હિમાલય અને વિધ્યાલય એ બે પર્વતોથી બસુધા પૃથ્વી વ્યાપ્ત છે. તેમાંથી હિમાલયનું ઔપધ સામ્ય અને તેથી પથ્ય છે. અને વિધ્યાદ્રિનું ઔપધ આગ્નેય હોવાથી તેટલું પથ્ય નથી.

इत्यष्टांगहृदये पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने द्रव्यकल्पो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

મહર્ષિ વાગ્મટેકૃત

અષ્ટાંગહૃદય

ઉત્તરસ્થાન

અધ્યાય ૧ શ્લો : બાળકના ઉપચાર

અથાતો બાલોપચરણીય-

મધ્યાર્ય ધ્યાત્વાત્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે બાળકના ઉપચાર કરવા માટે ઉપદેશી
આખ્યાય અમે સમજાવીશું એ વિષયમાં ૨ ત્રેય વગેરે
મહર્ષિરૂં નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

બાળક જન્મે કે તરત થુ કરવું

जलमात्रं विद्वतोध्योत्वाद्वातं सेन्धवसर्पिषा ।

प्रक्षतिक्लेशितं चानु बलातिलेन सेचयेत् ॥૧॥

અડમનોર્બાદનં વાત્સ્ય કર્ણમુલે સમાચરેત્ ।

अथास्य दक्षिणे कर्णे मन्त्रमुच्चारयेदिमम् ॥૨॥

બાળક જન્મે કે તરત ધીમા સિંધવ નાખીને
એ ધીધી બાળક ઉપરથી ૨૦૨ સાકું કરી નાખીને પછી
પ્રસવથી કષાયેલા બાળક ઉપર બલાતેલ (ચિ. ૨૧/૭૩
થી ૮૧) સિંધવુ, પછી ડોના કાનના મૂળ આગળ બે
પથરા બખડાવવા અને પછી એના જમણા કાનમાં
આ(=નીચેના) મંત્ર બોલવો

મંત્ર

‘अङ्गादाङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि

સજીવ શરદા શતમ્ ॥ ૩ ॥

शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।

नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाऽभिरक्षतु’ ॥૪॥

તું ૨૦૦ રાજાઓની ઉપપન્ન થાય છે, હૃદયમાંથી
ઉત્પન્ન થાય છે, પુત્રના નામે તું રાખાય છે (=૧
પુત્રપે પુ પોતે જ આવતો છું તે તું છે, ૨ પુત્રપે
આત્મા આવતો ॥ તે તું છે), તું એ શરદાકાળ
(=વર્ષો) સુધી જીવશે, તું એ આયુરધાન, એ વર્ષના
છે, તું લાંબો આયુષ્ય પામશે, નવત્રો, દિશાઓ, રાત
અને દિવસ (એ બધાં) તારું રક્ષણ કરશે

(મંત્રનો સાર્ય ઉપર પ્રમાણે છે મંત્ર મૂળ
સંસ્કૃતમાં બહુલો)

નાયકો શી રીતે કરશે? પછી થુ કરવું?

स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।

ચત્વરોર્ધ્વ વર્ધયિત્વા ચ ગ્રીવાયામવસજ્જયેત્ ॥૫॥

નાભિં ચ કુદ્ધતિલેન સેચયેત્સાપયેદનુ ।

શીર્શવૃક્ષકપાયેણ સર્વગન્ધોદકેન ચા ॥ ૬ ॥

કોળ્મેન સ્પર્શતતપનીયનિમજ્જનૈઃ ।

પછી બાળક સ્વસ્થ થાય એટલે રોના નાખી
(=નાખ)ને ડૂટીથી ચાર ૨ ગળ ઉંચે દોરો બાધીને,
(ધારવાળા થાંભલી) નાખડો કાપીને તેને દોરાથી યોડ્યા
પહેલવી દેવો ૨ ને (પછી) ઉપલેટથી સિંધ કરેલુ તેલ
ડૂટી પર ચેવવું પછી શીરિવૃક્ષના સરોડા કપાથી ૨ થવા
તપાવેલા ચાંદી અને સોનું છમકારીને સરોડા બનાવેલા
(સુખડ, ચોલથી વગેરે) નધા સુગંધિદાર દ્રવ્યોના
પાણીથી બાળકને નવચાવવું

ચાટણ

ततो दक्षिणतर्जन्या तालूत्रम्यायगुण्ठयेत् ॥ ૭ ॥

શિરસિ સ્નેહપિચુના, માધ્યં વાત્સ્ય પ્રયોજયેત્ ।

હરેણુમાત્રં મેથાયુર્બલાર્થમભિમન્નિતમ્ ॥ ૮ ॥

વેનગ્રીવાદ્ગ્રીવચાશ્વપુર્ણીકલ્કં ઘૃતં મધુ ।

પછી જમણા હાથની તર્જની (=અંગૂઠા જોડેની
૨ ગળથી) થી (બાળકનું) તાળવું ઊંચું કરીને રોને
માથે તેલનું પોતું મૂકવું અને મેથા, ૨ ડાબુ અને બળ માટે
(સ્વેદક રાત્રી ૪ વાળા મંત્રથી) મંત્રેલું, ઇન્દુવરણ,
બ્રાહ્મી, વજ્ર અને રાખાવળીને ભેજો ઝડક, થી અને
મધનું ચાટણ (માખમાં) ફક્ત વટાણા જેટલું, એને
ચટાણું

વામીકરચવાદ્ગ્રીવાત્પ્રપચ્યા રજાકૃતાઃ ॥ ૯ ॥

લિદ્ધાન્મધુપૃષ્ઠોપેતા હેમધાત્રીરજોઽયવા ।

અથવા સોનાના વરખ, વજ્ર, બ્રાહ્મી, સુવર્ણપ્રાક્ષિક

અને હરેનો બારીક (વચ્ચળ) ભૂકો કરીને ઘી અને મધ સાથે ચટાડવું અથવા સોનાના વરખ અને આમ-બાનો વચ્ચળ ભૂકો મધ અને ઘી સાથે ચટાડવો, ગર્ભામ્ભઃ સૈન્ધવયતા સર્પિષા વામયેત્તતઃ ॥૧૦॥

પછી સિંધવવાળુ ઘી પાઈને ગર્ભનું પાણી ઓછાવો નાખવું

જાતકર્મસંકાર

પ્રાજાપત્યેન વિધિના જાતકર્માણિ કારયેત્ ॥

પછી પ્રાજાપત્ય વિધિથી વેદો જાતકર્મ (બાળક જન્મ્યા પછી કરવાનો) સંસ્કાર કરાવવો

ધાવણ ક્યારે આવવા માટે?

સિરાણાં હૃદયસ્થાનાં વિવૃતત્યાત્ પ્રવૃત્તિતઃ ॥૧૧॥ તૃતીયેડદ્ધિ ચતુર્થે વા છીનાં સ્તન્યં પ્રવર્તેતે ॥

હૃદયમાં રહેલી શિરાઓ પ્રસવને લીધે પહેલાથી થઈ જતી હોવાથી (પ્રસવ પછી) ત્રીજા કે ચોથે દિવસ સીરાને ધાવણ આવવા માટે છે

પહેલા ત્રણમાર દિવસ બાળકને શુ ચટાડવું?

પ્રથમે દિવસે તત્સમાત્ ત્રિકાલં મધુસર્પિષી ॥ અનન્તામિધિતે મન્ત્રપાવિતે પ્રાગ્ધ્યેચ્છિશુમ્ ॥

તેથી (=પહેલા ત્રણ વાર દિવસ ધાવણ આવવું નથી તેથી) પહેલે દિવસે (૨૫મા દિવસમાં મળી કુલ) ૮૫ વાર બાળકને ધમાસો મેળવેલાં મધ અને ઘી મંત્રથી પવિત્ર કરીને ચટાડવાં (૩૫મું અને ૪૦મું પ્રમાણે ૫૦થી ૨૦૦તાનો ૨.૪૫ ધમાસો નીકળે પણ ૫૪ થાય છે)

દ્વિતીયે લક્ષ્મણાસિદ્ધં તૃતીયે ચ મૃતં, તતઃ ॥ પ્રાજ્ઞનિપિદ્ધસ્તનસ્પાસ્ય

તરપાણિતલસન્મિતમ્ ॥

સ્તન્યાનુપાનં ક્ષો કાલો નવનીમં પ્રયોગયેત્ ॥ ૧૪

બીજા અને ત્રીજા દિવસે લક્ષ્મણા(=ધીંગી ભારિ ગણી)થી સિદ્ધ કરેલું ઘી દિવસમાં ત્રણ વાર ચટાડવું પછી જેને પહેલાં ૫૪ પ્રવવાળી મળાઈ જતી એવા એ બાળકને દિવસમાં બે વાર ધાવણી હથેલીના ખાખમાં મધ એટલું (=એક તોલા) માખણ ચટાડીને માખણ ચટાડ્યા પછી તરત ૫૪૫વું

માનું ધાવણ: એને આખાં ધાવ કેવી રાખવો?

માતુરેય પિયેત્સ્તન્યં તદ્વચલં વેદશુદ્ધયે ॥

સ્તન્યાધાન્યાયુમે કાર્યં તદસ્પદિ વત્સલે ॥૧૫॥

અવ્યક્તે મદ્યપારિણયો યજ્ઞપ્રકૃતિઃ સમે ॥

નીરજે મધ્યપયસો જીવદ્રત્તે ન હોલુપે ॥૧૬

હિતાહારવિહારેણ યત્નાદુપચરેષ્ઠ તે ॥

બાળકે પોતાની માને જ ધાવવું, કારણ કે એ (=માનું ધાવણ) બાળકના શરીરને વધારી થકે છે. તેને અભાવે (=મધના ધાવણને અભાવે) બાળક ઉપર વધાવસોથી, ખોડાંબિનાથી, બ્રહ્મચર્ય પાળનારી, બાળકની માના જેવા જ રજ અને પ્રકૃતિવાળી, નીરોગી, વચેટ (પીક, પ્રોટ) ઉંમરની, જેના પોતાના બાળકો છરતા હોય એવી, લાલચુ ન હોય એવી બે ધાવ રાખવી. એ બંને ધાવને પથ્થ ૨૫હાર અને વિહાર ચીવટપૂર્વક રખાવવા

ધાવણ શાથી નાશ પામે અને શાથી મને?

શુક્રાક્રોધલગ્નનાયરસાઃ

સ્તન્યાનાશસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૭ ॥

સ્તન્યસ્ય સીધુવચ્ચાનિ મધાન્યાનુપજા રસાઃ ॥ ક્ષીરં ક્ષીરિણ્ય ઓપચ્યઃ શોકાદેષ્ઠ વિપર્યયઃ ॥૧૮

શોક, ક્રોધ, ઉપવાસ અને મહેનત, એ ધાવણને નાશ કરવાના કારણ છે સીધું સિવાપના દાહ, અનુપ દેશના પ્રાણીને નાશ કરનાર, દૂધ, ઘેડી વગેરે દૂધવાળી ઓપણ તથા શાક વગેરે (=શોક, ક્રોધ, ઉપવાસ અને મહેનત)થી ઊંપું (=આનંદ, શાંતિ, ધરાઈને ખાવું અને ચલાવવું) એ ધાવણ બનાવવાનાં કારણ છે

કેવી ઓને ધાવવાથી બાળકને શેન થાય?

વિરુદ્ધાહારમુકાયાઃ શુચિતાયા વિવેતતઃ ॥

પ્રદુષ્ઠાતોર્ગમિષ્ણયાઃ સ્તન્યં રોગકરં શિશોઃ ॥૧૯

જેણે વિરુદ્ધ ભોજન કર્યું હોય એવી, બૂખી, દિવની (૨.૫૪૫ બેલાન), જોની ધાનુઓ (=દોષો અને ધાનુઓ) બની હોય એવી, ૨.૦૦ સગર્ભા-એટલી બીઓનું ધાવણ બાળકને શેન કરે છે

ધાવણને નબળાં કેવું દૂધ પાવું?

મ્ન્યાભાવે પચશ્ચામં ગર્ભં વા તત્પુણં પિયેત્ ॥ હસ્તેન પચ્ચલેન સ્થિરામ્યાં વા સિતાપુતમ્ २૦

(માના કે ધાવના) ધાવણને અભાવે મળેલું દૂધ બાળકે પીવું અથવા મૃત્ત (=વધુ) પદમૂર વડે કે સમેચે ૨ ને ગળી સમેચે ને બે વડે સિદ્ધ કરવા જાવના દૂધમાં તાકર નાખીને એ રીતે ૨૫૪૫ દૂધને બનીના દૂધ જેવા ગુણવાળું બનાવીને એ ૨૫૪૫ દૂધ ખાતકે પીવું

૫૪૫ને ૫૪૫ જરૂર નાખવું

પછી નિશાં વિદ્યોષેન જ્વરહાતલિષ્ણયાઃ ॥

જાણ્યુપાંખ્યાતનસ્ય દયતઃ પરનાં મુદ્દન ॥૨૧॥

બાળકની રક્ષા અને બલિની ક્રિયા કરીને બાળકના સગારો (ચેજ ચાને રાત્રે) ખાસ કરીને છઠ્ઠી ચાને ખૂબ આનદભેર ગણવું

દશ ઉઠસ અને નામ પાડવું

દશમે દિવસે પૂર્ણ વિધિભિઃ સ્વકુલોચિત્તે ।
કારયેત્ક્રતિકોત્યાનં નામ લાલસ્ય ચાચિતમ્ ૨૨
ચિત્રતોડકૈર્મનોદ્વાલરોચનાગુરુચન્દનમ્ ।

નક્ષત્રદેવતાયુક્તં શાન્ધવં વા સમાશ્વરમ્ ॥ ૨૩ ॥

દશમે વાસો પૂરે થાય ત્યારે પોતપોતાના કુળને યોગ્ય વિધિથી સુવાવડીનું દશ ઉઠસ આપવું (સુવાવડીને નવકાવવાનો ઉત્સવ કરવો) તથા બાળકનાં જુદાજુદા રાશિયો ઉપર મણીલ, હરતાલ, ગોરોચના, રુગર અને સુખડ પહેરાવીને પાછી કુટુબ, નાતજન વગેરેના માન પામેલું બાળકના જન્મનક્ષત્રના દેવતાના નામવાળું કે બાપના કુટુબના કોઈ પૂર્વજનું હોય એવું, સમ અક્ષરોવાળું (બે વાર, છ-૨૦વી બેડી સંખ્યાના ૨.સરોવાળું) નામ પાડવું

(કયા નક્ષત્રના કયા દેવ છે તેની વિગત અધિનીના બે અધિન, ભરણીનો રમ, કૃત્તિકાનો અગ્નિ, રેહિણીનો પ્રજાપતિ, મુગશિરસનો ચંદ્ર, આર્દ્રાનો રુદ્ર, પુનર્વસુનો અદિતિ, પુષ્કળનો બૃહસ્પતિ (ગુરુ), આશ્લેષાના સાપ, મઘાના પિતૃરો, પૂર્વાષાઠગુનીનો ભગ, ઉત્તરાષાઠગુનીનો રથમા, હસ્તનો મૈત્ર, ચિત્રાનો વિશ્વકર્મા, સ્વાતિનો વાયુ, વિશાખાના ઈન્દ્ર રાત્રે ૨.ગિન અનુરાધાનો મૈત્ર, જ્યેષ્ઠાનો ઈન્દ્ર, મૂળનો નિર્ઝનિ, પૂર્વાષાઠનો જળ, ઉત્તરાષાઠનો બધા દેવ, અવસુનો વિષ્ણુ, પનિષાના વસુદેવો, શતભિષજનો વરુણ, પૂર્વાભાદ્રપદાનો અરુન્ધતપાત્ર-અગિયાર રુદ્રોમાનો એક રુદ્ર, ઉત્તરાભાદ્રપદાનો અહિનુંધન-એક રુદ્ર, રેવતીનો પૂષા.)

પથારી અને ઓશીકાં

તતઃ પ્રકૃતિમેદોકરુપૈરાયુઃપરીક્ષણમ્ ।

પ્રાણુવકશિરસઃ કુપતિ

લાલસ્ય જ્ઞાનવાન્ મિપક્ ॥ ૨૪ ॥

શુચિધૌતોપધાનાનિ નિર્વેલીનિ મૃદુનિ ચ ।

શય્યાસ્તરજળવાસાંસિ રક્ષોન્નૈર્પ્રેષિતાનિ ચ ॥ ૨૫ ॥

પછી શાની વેદો બાળકનું માથુ પૂર્વ દિશામાં કે ઉત્તર દિશામાં રાખીને (શ. અ. અ. પથા) જુદીજુદી પ્રકૃતિઓના વસ્તુ કલાં છે તે ઉપરથી એના આયુષ્યની પરીક્ષા કરવી, તથા રાસરોના નાચ કરે એવો ધૂપ દીપિલાં કરવોચિતાનાં, પોતાં, પવિત્ર અને પાવેના ઓશીકાં અને પથારીમાં પાવરવાનું કપડાં (-ચાલો વગેરે) કરવા

ચાસરોનો નાચ કરે એવો ધૂપ

કાકો વિશસ્તઃ શસ્ત્ર ધૂપને ત્રિવૃતાન્વિતઃ ।

જ્યતા કગલનો મારી નાખીને રો કગલમાં નસો તર લેજવીને એવો ધૂપ દેવો રો સાચો છે.

બાળકને શુ યું પડેશવનું?

જીવત્સદ્ગુણાદિશુદ્ધોત્થાન્

સદા વાલઃ શુભાત્ મળીન્ ॥ ૨૬ ॥

ધારયેદોષધીઃ શ્રેષ્ઠા વાઘ્યમ્ત્રીજીવકાદિકાઃ ।

હસ્તામ્યાં ગ્રીવયા મૂર્ધ્નાં શિરોવાન્સતતં વચામ્ ॥ ૨૭ ॥

આયુર્મધ્યાસમૃતિસ્વાસ્થ્યકરી રક્ષોભિરક્ષિणीમ્ ।

બાળકે હમેશા જ્યતા ગેંડા વગેરેના યોગ્યમાથી બનાવેલા શુભ બજારબટ્ટા તથા બ્રાહ્મી, ઈન્દ્રવરુણ, જીવક વગેરે ઉત્તમ ઔષધિરો રૂન ખાસ કરીને તેો ચાપુષ્ય, મેધા, સ્મરણશક્તિ અને આરોગ્ય આપે એવી તથા રાસરોમાથી ઉગારી લેનારી વજા હાથે, ગેકમા અને માથે પહેરવી

કાન કયારે અને કેવી રીતે વીધવા?

પદ્મસપ્તમમાસેષુ નીરજસ્ય શુભેઽહ્નિ ॥ ૨૮ ॥

કર્ણો દિમાગમે વિધ્યેદ્ઘાંચ્છદ્યસ્થસ્ય સાન્ત્વયન્ ।

જો બાળક નીરાળી હોય તેો છઠ્ઠા, સાતમા કે આઠમા મહિનામાં શુભ દિવસે ધાત્રી (=મા કે ધાવ)ના યોગમાં બાળકને બેસાડીને એને કલાવીકલાવીને કિષાળો ભેગતા એના બને કાન (વેદો) વીધવા

પ્રાગ્દક્ષિણે કુમારસ્ય મિપગ્ધર્મં તુ યોપિતઃ ॥ ૨૯ ॥

દક્ષિણેન દધત્સ્વર્ચો પાલિમચ્ચેન પાણિના ॥

મચ્ચતઃ કર્ણેવીદસ્ય ફિશ્ચિત્રગ્રન્થાધયં પ્રતિ ॥ ૩૦ ॥

જરાયુમાત્રમચ્છન્ને રવિરશ્મ્યનમાસિતે ।

ધૃતસ્ય નિશ્ચલં સમ્યગત્ત્વકરસાદ્ધિતે ॥ ૩૧ ॥

વિધ્યેદ્દૈવકૃતે છિદ્રે સફુદેવજ્ઞે લાઘવાત્ ।

નોર્ધ્વં ન પાર્શ્વતો નાથઃ

બાળક ઘાલી ન બધ રો રીતે એને પકડવી રાખીને વેદો જમણા હાથમાં સેપ નાખીને ૨.તે યથા હાથે (બાળકના) કાનની બૃટ પકડીને કાનના નીવડા ભાગની વચમાં જતા ગાડ તરફની બાજુએઔર જેવા પાતળા પાટથી ઢાકેલા, સૂર્યના કિરણો પ્રકાશિત કરાવેલા, લાલ લાખ (અનના)નું ટપકું કરીને બરાબર નિશાની કરાવે, જમણી જા કરાવે (=કુદરની) છિદ્ર (=વેધ)મા એક જ વાર, સીધું બને પકડે હાથે લાખ ની નિશાની કરતા નહિ હિન્દ, નહિ બાજુમા કે નહિ રીતે એવી રીતે છેડાવેલા પકડે જમણા અને છેડાવેલા

પહેલો ગ્રામે કાન વીધવો

(જે ભાગમાં કાન વીધવાનો હોય છે ત્યાં બાળક જન્મે ત્યારથી કુદરતી રીતે જ રોક છિદ્ર હોય છે એ છિદ્ર ઉપર ચોર જેવું પાતળું પડ આડું આવેલું હોય તે જગ્યાએ પહેલા લાલ લાખનું ટપકું મૂકીને નિશાની કરવી કે જેથી ૨ ધુપછાટ ન વીંધાય એ છિદ્ર ઉપર સુપ્તના પ્રકાશ પર એ રીતે બાળકને બેસાડવું કે જેથી વીંધતી વખતે રો ભાગ ખરાબર દેખાય. બાળક હાથી ન જાય એ રીતે રોને બેસાડવું સોય ઉલટે હાથે પહેલે જ પકડે સીધી સાસરી નીકળે રોથી રીતે કાન વીધવો આડુઅવળુ વીંધાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખવાનું કારણ

શિરોસ્ત્રપ્ત દિ સંચિતાઃ ॥૩૨॥

કાલિકામર્મરીરક્તાઃ

કારણ કે ત્યાં (ડોચે) કાલિકા નામની શિરા, (બાજુમાં) મર્મરી નામની શિરા રોને (નીચે) રક્તા નામની શિરા રાવેલી છે

તથાધાત્રાગભચ્ચરા. ॥

સશોકદાહસંરમ્ભમન્યાસ્તમ્ભાપતાનકાઃ ॥૩૩॥

રો શિરાઓ વીંધાય તો કાન લાલ થઈ જાય, પીડા, તાવ, સોજો, બળતરા, બોલી, જમ્યા થઈને સોજો રાવો, મનઃસ્તબ્ધ રોને ૨ પતાનક (નિ ૧૫, ૧૯૫) એટલા રાગ થાય

ઉપરના રોગ થાય તો શું કરવું?

તેષા યથામર્થે કુર્પાદિમજ્યાશુ ચિકિત્સિતમ્ ॥

એ રોગોના રોગવાર વિભાગ વાંચીને તે ત રોગના ઉપાય જટ કરવા

સ્થાને વ્યથાત્ત કથિરં ન રમ્યાગદિસમ્ભવઃ ॥૩૪॥

સ્થોક ૩૦ થી ૩૧ મા કહેલી યોગ્ય જગ્યાએ કાન વીંધાય તો લાંબી નીકળતું નથી તેમ જ પીડા, રતાશ વગેરે (સ્થોક ૩૨મા, ૩૩મા કહેલા) ઉપદ્રવો થતા નથી

સ્નેહાત્ સ્વચ્ચતુસ્કૃતં સૂત્રં ચાનુ નિધાપયેત્ ॥

આમતેલેન સિન્ધેષ્ઠ બહલા તદ્દારય ॥૩૫॥

વિષ્ણેત્પાલી હિતમુજ સન્નાયારોઽથ સ્વયીયસી ॥

યતિસ્ત્રયઘાતત્તો રુદં વર્ધયેત રુને. રુનેઃ ॥૩૬॥

પછી (=કાન વીંધી રહ્યા પછી) ચોપમા પરો વેલા સ્નેહ ચોપડવા દેતા કાનના વીંધ્યા પદ્ધતિવે અને તેના પર કાનુ તેવ મૂક્યા કરવું તે જ પ્રમાણે (સ્થોક ૨૯ થી ૩૧મા મા કહેલી રીતે) જાડી બૂટને આડ નામના યસથી (જુ ૨૪મા થી ૨૫) વીંધવી

બાળકને પથ્ય ખોરાક જ આપવો પછી (=કાન વીંધ્યા પછી) ત્રણ દિવસ રહીને જરા વધારે (=દોરા કરતા જરા વધારે) જાડી (તેલ ચોપડેલી) વાટ કાનમાં (દોરાની જગ્યાએ) સરકાવવી પછી જ્યારે કાન રુગાઈ જાય ત્યારે ધીમધીમે વાટની જાડાઈ વધારતા જવો

ધાવણ ક્યારે અને કેવી રીતે ઊઘાડવું?

અચેનં જાતદશનં ક્રમેણાપનયેત્સ્તાનાત્ ॥

પૂર્વાંકં યોજયેત્કીરમન્નં ચ લઘુ હૃદ્દાનમ્ ॥૩૭॥

પછી જ્યારે એને દાંત આવી રહે ત્યારે કમેકમે એને ધાવણ ઊઘાડવું અને આગળ (સ્થોક ૧૯લા, ૨૦મા) કહેલું દૂધ રાત્રે ઉલટું પણ બુલ્લુ કરે એવું અનાજ રોને રાખવું (ધાવણ એકદમ ઊઘાડી દેવું નહિ, પણ સુ ૩/૪૭લા, ૪૮ મા કહેલા ક્રમસર ઊઘાડવું)

ધાવણ છૂટ્યા પછી બાળકને આપવાના લાકુ

મિયાલમજ્જમધુકમધુલાજસિતોપદૈઃ ॥

અપસ્તાનસ્ય સંયોજ્યઃ પ્રીણનો મોદકઃ શિશોઃ ॥

રીપનો વાલચિલ્લિદાશકંરારાજસક્તુમિઃ ॥

સન્માદો ધાતકીપુષ્પશકંરારાજાતપૈઃ ॥૩૮॥

ચારોળીની મીઠા (=ચારોળી), જેઠીમધ, ખનરની ધાણી અને સાકર એ ચાર વસ્તુઓની બનાવેલી ધાણી અને સાકર, નાની ગીલા, એલવી, સાકર, ખનરની ધાણી અને સાકર, રો પાચ વસ્તુઓની બનાવેલી ધીપન લાકુડી, તથા ધાવણના દૂધ, સાકર, ખનરની ધાણી, એ ચાર તપેલુ વસ્તુઓની બનાવેલી સંગ્રાહી લાકુડી (સ્થોક ૩૬મા, ૩૭ પ્રમાણે) ધાવણ છૂટ્યા પછી બાળકને આપવી

બાળકને શયનમાં કેવા ઉપચાર કરવા?

રોગાધ્યાસ્ય જયેત્સામ્યેર્ધપજેરવિપાદકૈઃ ॥

અગ્યશાત્યયિકાદ્યવ્યાધેર્વિરેકં સુતરા ત્વજેત્ ॥૩૯॥

બાળકના રોગો સીમ અને લોભ ઉત્પન્ન ન થાય એવા (=તીક્ષ્ણ ન હોય એવા, બળવાળી ન મૂકે એવા) એટલેથી યત્નપૂર્વક મારો નાખે એવા કોઈકદોષ વગર સિવાય બાકે કોઈ પણ પ્રસંગે એને જુદાજ તે ન જ આપવા

ગ્રાસયેન્નાવિધેયં તં વ્રત્તં શુદ્ધન્તિ દિ પ્રદાઃ ॥

બાળક કહ્યું ન માનવું હોય ત્યારે પણ એને ત્રણ આપવો નહિ (=નિવિગ્રહવું કે ધમકાવવું નહિ), કારણ કે બોનેલા બાળકને ગ્રાસ (ઉ ૩, ૧૫ થી ૨૫) વગર છે

વદ્વદાતાત્ પરસ્પર્યાત્ પાલ્યેત્તદ્વદ્વદાત્ તમ્ ॥૪૦॥

બાળકને એની પાસેથી પસાર થનારના વસ્ત્રની
અપદશી પવન ન આવવા દેવો, બાળકને મન ને પરાયુ
હોય (એની સાથે બાળક હળી નજ ખું હોય) તેને
બાળકને અડકવા ન દેવો તથા કોઈને બાળકને ઓળંગીને
નવા ન દેવું.

બાળકને પાવાનું ધી

બ્રાહ્મીસિદ્ધાર્થકયચાસારિયાકુહસેન્ધવે : ।

સકળે : સાધિતં પીતં વાઙ્મેધાસ્મૃતિક્ષ્ણં ધૃતમ્ ॥
આયુષ્યં પાપ્મરક્ષોર્નં મૃતોન્માદનિકર્ષણમ્ ।

બ્રાહ્મી, સરસવ, વજ, સારિવા, ઉપબેટ, સિંધવ
અને પીપર, એ સાત વસ્તુઓના કંકથી સિદ્ધ કરેલું
ધી પીવાથી વાચા, મેધા અને સ્મરણશક્તિ આવે છે.
આયુષ્યનો ફાયદો થાય છે, વાચનો અને સ્મરણનો
નાશ થાય છે અને ભૂતેન્માદ (ઉ. અ. ૪) મટે છે.

અર્થઃ ધી

વચ્ચેનુલેક્ષામણ્ડવીશ્વપુષ્પીશતાવરી : ॥૪૩॥

બ્રહ્મસોમામૃતામાઘી : કલ્પીકૃત્વ પલાંશિકા : ।

અઘાઙ્ગં વિપચેત્સર્પિઃ પ્રસ્થં ક્ષીરચતુર્ગુણમ્ ॥૪૪॥

તત્પીતં થાન્વમાયુષ્યં વાઙ્મેધાસ્મૃતિક્ષ્ણં ॥

વજ, બાવચી (=મુપેલ બનાવવામાં વાપરે છે તે
બાવચી, નુકમરિયાં નહિ), મંદૂકી (મંદૂકપર્ણી), ખડ-
બ્રાહ્મી, યંભાવળી, યતાવરી, વરધાણે, હરડે (અથવા
ગળે) અને બ્રાહ્મી, એ કંકે ચાર ચાર તોલા લઈને
તેના કંક કરીને એ આઠ અંગ (=ઓપથ)વાળું દૂધ
તોલા ધી અને ધીથી ચારઅણું દૂધ, એ દસ વાનાં
લેગાં કરીને પકવેલું ધી પીવાથી ધન્ય થવાય છે,
આયુષ્યને ફાયદો થાય છે તથા વાચા, મેધા, સ્મરણશક્તિ
અને ભુદિ આવે છે.

સારસ્વત ધી

અજ્ઞાક્ષીરામયાળ્પોપપાટોમાશિશુસેન્ધવે : ॥૪૫॥

સિદ્ધં સારસ્વતં સર્પિર્ગાઙ્ગેપાસ્મૃતિક્ષ્ણં ॥

બકરીનું દૂધ, હરડે, બોષ (=મુંડ, પીપર અને
મરી), પહાડમૂળ, ઘોડાવજ, સરગવ અને સેંપવ,
એ નવ વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું સારસ્વત ધી પાવાથી
વાચા, મેધા સ્મરણશક્તિ અને જ્ઞાન મેધા થાય
છે. (૯૧૫ છે).

ચન્દ્રામૃતાશીપમ્પાશક્તિનીવેલ્લનાગરં : ॥૪૬॥

અપામાર્ગેણ વ મૃતં સાધિતં પૂર્વંચતુર્ગુણે : ।

વજ, ગળે, પટકપૂરે, હરડે, શંખવેલ, વાવડિંગ,
મુંડ અને અગેરે એ આઠ વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું ધી

ગુણની બાળકમાં આજળના ધી જેવું (=સારસ્વત
ધી જેવું છે).

શરીર વગેરે બાંધનશ્ચ ચાર યોગ

હેમ શ્વેતવચા કુષ્ઠમકંપુષ્પી સકાશ્વના ॥૪૭॥

હેમ મત્સ્યાક્ષકઃ શઙ્ગઃ કેઠર્યઃ કનકં વચા ।

ચત્વાર શ્વેતે પાદોક્તાઃ પ્રાશા મધુદૃતપ્લુતાઃ ॥૪૮॥

ચર્ચ લીલા વપુર્મેધાચલવર્ણકરાઃ શુભાઃ ।

(૧) સોનું, ઘાળી વજ અને ઉપલેટ; (૨)
સોનું અને સુરભ્યુખી; (૩) સોનું, બ્રાહ્મી અને શંખ;
(૪) પહાડી લીમડે, સોનું, વજ, શ્વેકના એકએક
ચરણમાં કહેવા આ ચાર યોગોને મધ અને ઘીમાં
કાંધવીને બનાવેલા પ્રાશ (=ખોરાક, ચાટણું) ને એક
વરસ સુધી ચાટવામાં આવે, તે ને શરીર, મેધા, બળ
અને શરીરનો રંગ આપે છે (સુધારે છે) અને શુભ છે.

વાચા શુદ્ધ કરવાનો ઉપાય

વચાયટ્વહસિન્ધુત્પપધ્યાનાગરવીપ્યકૈઃ ॥૪૯॥

શુધ્યતે વાગ્ધર્મિર્લિદિઃ સકુલ્લકળઝીરકૈઃ ॥૫૦॥

વજ, જોડીમધ, સેંપવ, હરડે, મુંડ, અજમે, ઉપ-
લેટ, પીપર અને છંદ, એ નવ વસ્તુઓ ધી ત્રણે
ચાટવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે (=સપ્ત ઉચ્ચાર થઈ
થકે છે.)

હલશઙ્ગદરે વઠે ઉત્તરસ્થાને લાલોચરણીયો
નામ પ્રયતોડ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ ને : બાળકના રોગના

ઉપાય

અધાતો લાલામયપ્રતિવેદં જ્યાલવાસ્થ્યામઃ ।

દિતિ હ સ્માહુરાત્રિયાવયો મહર્વયઃ ॥

ત્યારે હવે સમે બાળકોના રોગ મટાડવાના ઉપાય
સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેષ વગેરે મહર્ષિઓ નીચે
પ્રમાણે કહી ગયા છે.

બાળકોનું વર્ગીકરણ : રોગનું કારણ

ત્રિવિધઃ કષિતો લાલઃ ક્ષીરાત્તોભયવર્તનઃ ।

સ્વાસ્થ્યં તામ્યામદુષ્ટામ્યાં

દુષ્ટામ્યાં રોગસમ્ભવઃ ॥૧॥

બાળક ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : (૧) દૂધ પીને
રોગનાર, (૨) અન્ન ખાઈને રોગનાર તથા (૩)
દૂધ અને અન્ન બંને ખાઈપીને રોગનાર. એ બે
(દૂધ અને અન્ન) લેવામાં હોય તે આરોગ્ય રહે
છે અને એ બે બચેલાં હોય તે રોગ થાય છે.

શુદ્ધ દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ
યદદ્ધિરેકતાં યાતિ ન ચ દોષૈરધિશ્ચિતમ્ ।
તદ્ધિશુદ્ધં પયો

જે દૂધ પાણી સાથે એકરસ થઈ જાય અને તેમાં
દોષો રહેવા ન હોય તે શુદ્ધ દૂધ છે

વાયુથી બગડેલા દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ
વાતાદુષ્ટં તુ પ્લવતેડમ્મસિ ॥૨॥
કપાયં ફેનિલં રુક્ષં વર્ષામિષ્ણવિવન્ધકૃત્ ।

વાયુથી બગડેલું દૂધ પાણીમાં તરે છે, તૂટે,
ફીણવાળું, લૂખું અને અણપેષાબને રહે એવું હોય છે
પિત્તથી બગડેલા દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ

પિતાદુષ્ણાન્લકડુકં પીતરાજ્યખ્તુ દાહજ્વલ ॥૩॥
પિત્તને લીધે બગડેલું દૂધ ગરમ, ખાટું અને તીખું
હોતું છે, પાણીમાં રેડવાથી રોમાં પીળા પીળા વિસેટા
પડે છે અને રો બળતરા કરે એવું હોય છે

કફથી બગડેલા દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ
કફાત્સલવર્ણ સાગ્રં જલે મજ્જતિ પિચ્છિલમ્ ।
કફથી બગડેલું દૂધ જળા ખાટું, ઘટ્ટું, પાણીમાં
નાખવાથી તળિયે ભેસે રોવું અને પિચ્છિલ હોય છે
બે અને ત્રણ દોષથી બગડેલા દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ
સંઘટ્ટિરં સંસંગાત્ ત્રિલિંગં સાશ્વિપાતિકમ્ ॥૪॥

બે દોષથી બગડેલું દૂધ એ બે દોષથી ભેગા
લક્ષણવાળું હોય છે અને ત્રણે દોષથી બગડેલું દૂધ
ત્રણે દોષના ભેગા લક્ષણવાળું હોય છે

કયુ અશુદ્ધ દૂધ કયા રોગ કરે?
યથાસ્વલિન્કાંસ્તદ્રપાધીન જનયત્યુપયોજિતમ્ ।
બાળકને જે દોષથી બગડેલું દૂધ પાવામાં આવે
તે દોષના લક્ષણોવાળા રોગ તે કરે છે
કેવી પીણ થાય છે તે થા ઉપરથી સમજવું?

શિશોસ્તીક્ષ્ણમમીર્ષણં ચ રોદનાલ્લજ્વયેદુગ્ધમ્ ॥
બાળકને તીક્ષ્ણ અને સતત (અથવા વારંવાર)
પીણ થાય છે એ એના રોગ ઉપરથી સમજવું (બાળક
થાડું રોઈને છાનું રહી જાય છે કે કબેજન ખાઈને
રો છે વગેરે રોગોની રીત ઉપરથી બાળકને કેવી
રોગ થતી હશે તે સમજવું)

પીણ કયા થાય છે તે સમજવાની રીત
સ યં સ્પૃશેદ્ મૃગં દેશં યયં ચ સ્પર્શેનાક્ષમઃ ।
તત્ર વિષાદુગ્ધં

જે જગ્યાએ (=જે અવસ્થા ઉપર) બાળક અડકતા

કરે અને જ્યાં બીજું કોઈ એને અડકે તે એનાથી
સહન થાય નહિ તે જગ્યાએ પીણ (=દરદ) થાય છે
એમ સમજવું

મૃગિં રુજં ચાક્ષિનિમીલનાત્ ॥૬॥
હૃદિ જિહ્વોષ્ઠદશનશ્વાસમુદ્દિનપીઢનૈઃ ।
કોષ્ઠે વિચન્ધવમયુસ્તનદંશાન્વકૂજનૈઃ ॥૭॥
આધ્માનપૃષ્ઠનમનજઠરોન્નમનૈરપિ ।
વસ્તો ગુણે ચ વિષ્ણુસક્તોત્રાસદિગીર્ણૈઃ ॥૮॥

(બાળક) ૨ ખેા મીંચી રાખે તે ઉપરથી સમજવું
કે માથામાં પીણ થાય છે, જીભ દબાવે, હોઠ દબાવે,
દાંત બીડી દે, શ્વાસ દબાવે રાત્રે મૂઠી વાળી રાખે તે
ઉપરથી સમજવું કે હૃદયમાં પીણ થાય છે, બાળકને
વિબંધ, ઊલટી, (માના કે ધાવના) સ્તનને બંધકું
ભરે, આંતરગામાં ગડગડાટ, રાંધામાં, બરડામાંથી વળી
જાય (=ટટ્ટાર ન બેસી શકે) ૨ ને પેટ ફૂલી જાય
રોટલા લક્ષણ ઉપરથી સમજવું કે એને કોઠામાં પીણ
થાય છે, તથા નડી ૨ ને પેશાબ ન થાય, ભડકે (=ચમકે)
રાત્રિ દિશાઓમાં જોવા કરે એટલા લક્ષણો ઉપરથી જમણું
કે મૂત્રાશયમાં અને ગુહા ભાગમાં (=ગુદામાં ૨ ને
મૂત્રોદ્વિષમાં પીણ થાય છે)

ઉપાય કોને કરવા ?
અથ ધાત્ર્યાઃ ક્રિયાં કુર્યાપચાદોયં યથામયમ્ ।
ધાવતા બાળકને ધવલવનારી સીને (=માને કે
ધાવને) તે તે દોષ રાત્રે શેગના ઉપાર કરવા
વાયુથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય
તત્ર વાતાત્મકે સ્તન્યે દશમૂલં ધ્યક્ષં પિવેત ॥૯॥
અથવાડમિવચાપાટાકડુકાકુષ્ઠદીપ્યકમ્ ।
સર્ખાર્ગવાહસરલકુશિકાલીકળોપળમ્ ॥૧૦॥

તેમાં, ધાવણ વાયુથી બગડેલું હોય તે માટે (કે
ધાવે) ત્રણ દિવસ સુધી દશમૂળનો કપાય પીવે ૧૦ દિવસ
વિત્રે, વળ, પાણીમૂળ, કડું, ઉપલેટ, અલબે, બારણ
મૂળ, દેવદાર, સરવણની છાવ, મીંદીચાવળ (સેના
મુખી), પીપર અને મરી એટલી વસ્તુઓનો કપાય
ત્રણ દિવસ સુધી પીવે.

તતઃ પિન્ધેન્ન્યતમં વાતધ્યાધિહરં પૃતમ્ ।
અનુ ચાચ્છસુરામેવં જિગ્ધાંમૃદુ વિરેચયેત્ ॥૧૧॥
વસ્તિકર્મ તતઃ કુર્યાત્સ્વેદાદીમાનિલાપદ્ધતાં ।

પાણી (ચોથા દિવસથી) ૧૨-૧૪ મા વધુના
રોગને મટાડે એવાં થી કદમાં છે તેમાંથી જમે તે એક
જાતનું થી માટે (કે ધાવે) પીનું ન્યા પડે પાનગી

સુરા પીવી. આ રીતે ધવગ્રાવનારી સ્ત્રીનું સ્તેષ્ઠન કર્યા પછી રહેને ડબકો દેશ ચાપવેલ. ત્યાર પછી બસિત આપવી અને વાયુ મટારે એવું સ્વેદન વગેરે (=સ્વેદન, અભ્યંગ વગેરે) કરવું.

રાસ્તાજમોદાસરલદેવદારજોન્વિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

વાલો લિહ્યાદ્ ઘૂંતે તૈર્વા વિપક્વં સસિતોપલમ્ ।

ચાસ્ના, અભ્યંગ, સરલવૃક્ષ અને દેવદાર એ ચારનું કપડછાણ (પચગાળ) ચૂર્ણ ધોમ્માં કાવવીને એ ધી અથવા ગે ચાર (=ચાસ્ના વગેરે) વડે સિદ્ધ કરેલું અને સાકર ભેળવેલું ધી બાળકને ચટાવવું.

પિત્તથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય

પિત્તવુદ્દેઽમૃતામીરપટોલીનિમ્બચન્દનમ્ ॥૧૩॥

ધાત્રી કુમારચ પિવૈત્ કવાથપિત્ત્વા સસારિવમ્ ।

અથવા ત્રિકલામુસામીનિમ્બકુરોદિનીઃ ॥૧૪॥

સારિવાદિ પટોલાદિ પદ્યકાદિ તથા ગળમ્ ।

પિત્તથી ધાવણ બગડ્યું હોય તે માએ (કે ધાવે) અને બાળકે ગળો, થતાવડી, પટોળ, લીમડો, સુખડ અને સારિવા એ ગ વસ્તુઓનો કવાથ પીવે; અથવા ત્રિકુળા, મોઘ, કરિયાનું અને કડુ રે ચાર વસ્તુઓનો કવાથ પીવે; અથવા સારિવાદિ ગણનો, પટોલાદિ ગણનો કે પદ્યકાદિ ગણનો કવાથ પીવે.

ઘૃતાન્થેભિશ્ચ સિદ્ધાનિ

પિત્તઘ્નં ચ વિરેચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

દ્વીતાંશ્ચામ્યજ્જલેપાદીન ચુડ્યાત

તથા એમનાથી (=સારિવાદિ, પટોલાદિ અને પદ્યકાદિ ગણથી) સિદ્ધ કરેલા ધી પાવ, પિત્ત મટારે એવું વિરેચન આપવું અને ઠંડા (=ઠંડક કરે એવા) અભ્યંગ, લેપ વગેરે કરવા.

કઠ્થી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય

સ્લેષ્માત્મકે યુગ્મઃ ।

યશ્ઠચાક્ષસ્તિથવયુતં કુમારં પાયયેદ્ મૃતમ્ ॥૧૬॥

સિન્ધૂત્થપિપ્પલીમદ્રા, પિપ્પેઃ ક્ષોદ્રયુતૈરથ ।

રાઠપુષ્પેઃ સ્તનો લિમ્પે-

ચ્છિશોશ દશનચ્છદો ॥ ૧૭ ॥

સુલભેયં ચમેદ્રાલઃ

પણ ધાવણ કઠ્થી બગડ્યું હોય તે બાળકને લઘી-મય અને સિધવ ભેળવેલું ધી પાવું, અથવા સિધવ અને પીપર ભેળવેલું ધી પાવું. પછી ચીંદળનાં ફૂલને લસોટીમે એમાં મધ ભેળવીને માનાં (કે ધાવનાં) રાનો ઉપર અને બાળકના દાંતનાં પેડાં ઉપર લેપ કરવે.

એમ કરવાથી બાળકને દુઃખ થયા વિના ઊંઘટી થાય છે

તીક્ષ્ણધાર્ત્રીં તુ વામયેત્ ।

પણ ધવગ્રાવનારી સ્ત્રીને તે ઊંઘટી કરાવે એવાં તીક્ષ્ણ દુબોધી ઊંઘટી કરાવવી.

અથાચરિતસંસર્ગામુસ્તાદિ ક્વથિતં પિવેત્ ॥૧૮

તદ્વત્તગરપૃથ્વીકાસુરવાસ્કલિક્કાન્ ।

અથવાઽતિવિપામુસ્તમહાપ્રત્યાર્ષચકોલકમ્ ।

ત્યાર પછી સંસર્જનનો કમ પૂરો કરીને માએ (કે ધાવે) મુસ્તાદિ વગેરેના કવાથ પીવે; અથવા તગાર, હિંગુપુત્રી, દેવદાર અને ઇન્દુગવ એ ચાર વસ્તુઓને એ ન પ્રમાણે (=કવાથ કરીને) પીવી; અથવા અતિ-વિષની કળી, મોઘ, ઘોણવળ અને પંચકોષ એટલી વસ્તુઓનો કવાથ પીવે.

ત્રણે દોષથી બગડેલા ધાવણથી થતો કીરાલસક રોગ

સ્તન્યે ત્રિદોષમલિને વુર્ગન્ધ્યામં જલોપમમ્ ।

વિશ્વસમ્લ્લં વિષ્ણ્વં ફેનિલં લોપયેદ્યતે ॥૨૦

શક્ત્રુજ્ઞાનાપ્યથાવર્ણ, મૂર્ધ પીતં સિતં ઘનમ્ ।

ઘ્વરાલોચકતુદ્ધર્ષિ-

શુક્લોદ્ધારવિષ્ણુભિકાઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્નમજ્જોઽન્નવિશેષઃ કૂજનં વેપથુર્મમઃ ।

ઘ્રાણાશિમુલપાકાથા

જાયન્તેઽન્થેઽપિ તં ગદમ્ ॥૨૨॥

ક્ષીરાલસકમિત્યાહુરત્યયં ચાતિવારુણમ્ ।

ધાવણ ત્રણે દોષ કોપવાથી બગડ્યું હોય તે બાળકને ગંધાતા, કાચા પાણી જેવા, વિભદ્ર (=વિભધ-વાળા), તૂટકતૂટક (=કકકકકક), જાતજાતની પીડા સાથે અને જાતજાતના રંગના અડા ધાય છે; પેશાબ પીળો, ઘાળો, અને રગડ જેવો થાય છે; તાવ, અરુચિ તરસ, ઊંઘટી, સૂકા રોડાકર, બગાસાં, થઈર નુદે, થઈરનો વિશેષ થાય, આંતરગ્રામાં ગડગડદ ધાય, કંપ ફેર, નાક, આંખ, અને મોં પાકે વગેરે તથા બીજા ચણ એવા રોગો ધાય છે. આને લીંચલસક રોગ કહે છે. એ માત્રે નામો એવો અને બહુ ભયંકર છે.

શ્લેષ્મલસકનો ઉપાય

તત્રાશુ ધાર્યાં વાલે ચ ધમનેનોપપાદયેત્ ॥૨૩॥

તેમાં (=શ્લેષ્મલસક રોગમાં) માને(કે ધાવને)

અને બાળકને (પહેલું) વમન કરાવવું.

વિહિતાયાં ચ સંસર્ગ્યાં પચાદિ યોજયેદ્રણમ્ ।

નિશાદિ વાઙ્યવા માત્રી-

પાદાતિકાપનામયાન્ ॥૨૪॥

ત્યાર પછી વિસર્જનનો ક્રમ પૂરા કરાવીને વચાદિ ગણુનો કવાથ પાવો, અથવા નિશાદિ ગણુનો કવાથ અથવા આતિવિષની કળી, પલાડમૂળ, કડુ, મોથ અને ઉપલેટ, એ પાચ વસ્તુઓનો કવાથ પાવો.

મગરોડું ધાવણ સુધારનારા ઉત્તમ ઔષધ

પાટાશુષ્કચમૃતાતિકતિકાદેવાણ્ણસારિવાઃ ।

સમુસ્તન્મૂર્વેન્દ્રયવાઃ સ્તન્યદોષહરાઃ પરમ્ ॥૨૯॥

પલાડમૂળ, સુંઠ, ગળા, કરિયાતુ, કડુ, દેવદાર, સારિવા, મોથ, મોરવેલ, અને ઇન્દ્રવજ એ (દસ) ધાવણ ના દોષને ઉત્તમ રીતે મટાડે છે

અનુબન્ધે યથાવ્યાપિ પ્રતિકુર્વાત કાલવિત્ ।

આટલુ કરવા છતાં પણ જો શીરાવસક રોગ ચાલુ રહે તો સમયસૂચક વેદો શીરાવસકમાં થતા તે તે રોગોના જુદા જુદા (=રોગવાર) ઉપચાર કરવા

બાળકને દાંત આવે તેને લીધે કયા રોગ થાય?

વન્તોદ્ભવશ્ચ રોગાણાં સર્વેપામપિ કારણમ્ ॥૨૬॥
વિશેષાણ્ણવરવિદ્ભેદકાલચ્છદિશિરોરુજામ્ ।

અભિવ્યન્દસ્ય પોથકયા વિસર્જસ્ય ચ જ્ઞાયતો ॥૨૭॥

બાળકને દાંત આવે તેને લીધે બધાંય રોગો થઈ શકે છે, પણ ખાસ કરીને તાવ, આગ્ર, ઉપરસ, માથાના રોગ, અભ આવે, પોથકી (ઉલ્કા, દાહ) અને રતવા એટલા રોગો થાય છે

પૃષ્ઠમજ્જે વિદાલાનાં વર્ધિણાં ચ શિલોદ્રમે ।

વન્તોદ્ભેદે ચ ઘાલાના ન દિ કિચ્છિન્ન દૂયતે ॥૨૮॥

ભિલાડીઓને રોડા કૂટે ત્યારે, મોશેને (માથાની) કલગી નીકળે ત્યારે અને બાળકોને દાંત કૂટે (આવે) ત્યારે એમનું રોકે રાગ ન દુખે એવું હોતું નથી (=અગેઅગમ પીડા થાય છે)

દાંત આવે તેના રોગ મટાડવા શું કરવું?

યથાદોષં યથારોગં યથોદ્રેકં યથાભયમ્ ।

વિમગ્ન્ય વેશકાલાદીસ્તથ યોગ્યં મિપગ્નિજતમ્ ॥

કોપેલા દોષ મટે એવું, ચલેલા રોગ મટે એવું, લે દોષની બહુ જ વૃદ્ધિ થઈ હોય તે થમે એવું અને જોખમવિનાશનું (=નુકસાન ન કરે એવું) એટલું દેહ, કાળ વગેરેના (=દેહ કાળ, સ્તન્ય, સાન્ય અને પ્રકૃતિના) છૂટોછૂટો વિચાર કરીને કરવું

બાળકોને દવા મેટા જેવી પણ થોડી આપવી

ત પથ દોષ દૂષ્યાશ્ચ જ્વરાધાં વ્યાધયશ્ચ યત્ ।

અતસ્તદેવ ભિપજ્યં માત્રા ત્વસ્ય કનીયસી ॥૩૦॥

સૌકુમાર્યાલ્પકાયત્વાત્ સર્વાન્નાનુપસેવનાત્ ।

(મેટાના રોગમાં અને બાળકોના રોગમાં) દોષો, દૂષ્યો અને તાવ વગેરે રોગો એના એ જ હોય છે, તેથી દવા પણ (મેટા અને નાના બંનેને) એની એ જ હોય છે, પણ બાળકને આપવાની દવાની માત્રા (માપ) મેટા કરતા પ્રમાણમાં ઓછી હોય છે, કારણ કે બાળક બહુ નાજુક હોય છે, એનું શરીર નાનું હોય છે અને એ બધી જાતના અન્ન ખાઈ શકતું નથી.

સ્નિગ્ધા પથસદા બાલ્યા ધૃતક્ષીરનિષેવણાત્ ॥૩૧॥
સથસ્તાન્ વમનં તસ્માત્ પાયયેન્મતિમાન્ મૃદુ ।

બાળકો છી અને દૂધ ખાઈને રહેતા હોવાથી એ (=બાળકો) સદા સ્નિગ્ધ હોય છે તેથી બુદ્ધિસાગી વેદો એમને ઊંઘટી કરાવે એવું હજીવું એટલું તરત પાતું

કયા બાળકને ક્યારે ઊંઘટી કરાવવી?

સ્તન્યસ્ય તૃષ્ઠં વમયેત્ ક્ષીરક્ષીરાન્નસેવિનમ્ ॥૩૨॥

દૂધ (=ધાવણ)ભર રહેતા કે થોડા ધાવણ અને થોડા અન્નભર રહેતા બાળકને ધવડાવીને તૃષ્ઠ કયાં પછી એને ઊંઘટી કરાવવી

પીતવન્તં તન્નું પેયામન્નાદં ઘૃતસંપુળામ્ ।

એકલા અન્ન (=ધાવણ સિવાયના ખોરાક)ભર રહેતા બાળકને છી નાખેલી પાતળી પેષા પિવડાવીને પછી એને ઊંઘટી કરાવવી

બાળકને કઈ કયા કરી થકાય?

યસ્તિ સાચ્યે વિરેકેણ, મર્દોન્ન પ્રતિમર્દનમ્ ॥૩૩॥

પુચ્છ્યાદિરેચનાવીસ્તુ ધાત્વ્યા પથયથોદિતાન્ ।

જુલાબ આપવાથી મટે રોવા રોગમાં બાળકને બલિત આપવી, મર્દા નરમથી મટે એવા રોગમાં બાળકને પ્રતિમર્દા નરમ આપવું, પણ કદા પ્રમાણેના વિરેક વગેરે તો મા કે ધાવને જ રાખવા (ધાવણ બાળકને નહિ.)

ધાવણના દોષ સુધારનારા ઉત્તમ ઔષધ

મૂર્વાબ્યોપવરાકોલજન્મૃત્વફૂદાસ્તવેપાઃ ॥૩૪॥

સપાટા મધુના લીદાઃ સ્તનદોષહરાઃ પરમ્ ।

મોરવેલ, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, મોરલી છાન, જનુડી છાન, દેવદાર, તરતર અને પલાડમૂળ એ દોષને યથ સાચે ચાટવાથી ધાવણના દોષ ઉત્તમ રીતે મટે છે

દાંત આવતાં દૂધ ન થાય તેના ઉપાય

વન્તપાલીં સમધુના જ્વૈન્ન પ્રતિસારયેત્ ॥૩૫॥

પિપ્પલ્યા ધાતકીપુષ્પધાત્રીફલદૃતેન ચા ।

પીપરના યુદ્ધિને અથવા ધાત્રીના દૂધના અને

આમવાના યુરુને મધમાં કાઢવીને દાતના પેદા ઉપર
હલકે હાથે ધસવુ

લાવતિત્તિરિવલ્લરરજઃ પુષ્પરસજ્જતમ્ ॥ ૩૬ ॥
કુત્ત કરોતિ બાલનાં દન્તાકેસરવનુસમ્ ।

લાવાના અને તેતરના માંસની સુકવણીના યુરુને
મધમાં કાઢવીને પેદા ઉપર હલકે હાથે ધસવાથી બાળ
કોનું મો એકદમ દાતડથી કેસરવાળુ બની જાય છે
(=કળી ભેગા દાત એકદમ આવવા માટે છે)

વચામ્નિબૃહતીપાટકાકડુકાતિવિચાચનૈઃ ॥ ૩૭ ॥
મધુરિષ્ઠ શૂતે સિદ્ધં સિદ્ધં દશનજન્મનિ ।

વજ, બિલી ભોરિગણી, બેલી ભોરિગણી, પહાડમૂળ,
કડુ, અતિવિષની કળી, મોથ રાત્રે મધુર વર્ણના દ્રવ્યો
થી સિદ્ધ કરેલુ ધી વિચાવવુ રો બાળકના દાત રચવા
માટે રામબાણ રીપથ છે

દાત આવતા થયેલા રોગના ઉપાય
રજનીદારસરલધ્રેયસીબૃહતીઘ્રપમ્ ॥ ૩૮ ॥
પૃષ્ઠિપર્ણો ઇતાદ્વા ચ લેહં માશિકસર્પિષા ।
મ્રહ્મણીદીપનં શ્રેષ્ઠં માસતસ્પાનુલોમનમ્ ॥ ૩૯ ॥
અતીસારજ્વરશ્વાસકામલાપાણકાસનુત ।

બાલસ્ય સર્વરોગેષુ પૂજિતં વલ્લર્બદમ્ ॥ ૪૦ ॥
હળદર, દેવદાર, સરલપુષ્પ, ગળાપીપર, બિલી
ભોરિગણી, બેલી ભોરિગણી, સમેરચો, સુવા રો આદ
વાના ભેગા કરીને મધ રાત્રે ધી (ભેગા) સાથે ચાટવુ
તે ગ્રહણીમા ઉત્તમ દીપન કરનાર રીપથ છે, વાયુને
રાનુભેદ કરે છે, ર નિસાર, તાવ, શ્વાસ, કમળે, પાડુ
રોગ અને ઉષરસ મગડે છે, બાળકના બધા રોગોમાં
પૂજાયેલુ (=ઉત્તમ) રીપથ છે તથા બળ રાત્રે શરીર
માં રગ રંગે છે

સમજ્ઞાપાતકીરોઘ્નકુદન્નદલ્લહર્યઃ
મહાસહાદુઘ્રસહામુદ્રચિલ્વશલાદુમિઃ ॥ ૪૧ ॥
સકાર્પાંતીકલેસ્તોયે સાધિતૈઃ સાધિતં વૃતમ્ ।
શ્વીરમસ્તુયુષં દન્તિ શીઘ્રં દન્તોદ્ભવોદ્ભવાન્ ॥ ૪૨ ॥
વિવિધાનામવાનેતત્ત્વૃદ્ધકાશ્યપનિમિતમ્ ।

રિસામણી, ધાવડી, લોપર, મોથ, બદા, રાત્રિભવા,
મહાસહા, મુદ્રતણ, મગ, કાચા રાત્રે નાનાં બીલા
અને કપાસિયા, એ અડિયાસર ઔષધને પાણીથી સાધીને
(=કપાચ કરીને) એ કપાચથી સિદ્ધ કરેલા ધીમાં દૂધ
અને મરતુ ભેળવીને બાળકને રાપવાથી દાત આવતાં
થયેલા જાતજાતના રોગો તરત મટી જાય છે રા ધી
પુદ્ધ કરાયે બનાવેલુ છે (=રોપી કાઢેલુ છે)

દન્તોદ્ભવેષુ રોગેષુ ન બાલમતિયન્વયેત્ ॥ ૪૩ ॥
સ્વયમપ્યુપશામ્યન્તિ જાતદન્તસ્ય યદ્ભવાઃ ।

દાત રચવાને કારણે થયેલા રોગોમાં બાળક પાસે
બહુ પરેશ પળાવવી નહિ કારણ કે બાળકને દાત
ફૂટવા પછી એ રોગો આપોરતપણે પડુ મટી જાય છે

બાળક સુકવણું કારણ અને તેના ઉપાય
અત્યહઃસ્વપ્રસાદિતામ્બુસ્તૈષ્મિકસ્તાન્યસેવિનઃ ॥
શિશોઃ કપૈન રુદ્ધેષુ સ્રોતઃસુ રસવાહિણુ ।
અરોચકાઃ પ્રતિશ્યાયો જ્વરઃ કાસઃ જાયતે ॥
કુમારઃ શુષ્યતિ તતઃ જિઘ્રશુક્લમુલેષ્ણઃ ।

દહાડે બહુ ઊંઘનાર, ઠંડુ પાણી પીનાર અને કફ
વાળુ ધાવણુ ધાવનાર બાળકના રસ વહેનારા સ્રોતો પુરાઈ
જવાથી બાળકને રાત્રિ, સળેખમ, તાવ અને ઉષરસ
વાય છે તેથી બાળક સુકાઈ જાય છે તથા રોગો મા
રાત્રે રાત્રિ સ્મરપ રાત્રે ધીરા થઈ જાય છે

સૈન્ધવવ્યોપશાઠ્ઠૈષ્ઠાપાઠાગિરિકદમ્બકાન્ ॥ ૪૬ ॥
શુષ્યતો મધુસર્પિષ્યામિરુહવાદિયુ યોજયેત્ ।

સુકતા બાળકને અરુચિ વગેરે (રાત્રિ, સળેખમ,
તાવ રાત્રે ઉષરસ રોટલા) રોગ થયા હોય તમા સિંધવ,
ત્રિકટુ, ભારગી, પહાડમૂળ રાત્રે ગિરિકદબ (=ભેય
કદબ) રોટલા ઔષધ મધ રાત્રે ધી સાથે ચટાવવા
અશોકરોહિણીયુક્તં પચ્ચકોલં ચ વૃણિતમ્ ॥ ૪૭ ॥
વદરીધાતકીધાત્રીર્ણં વા સર્પિષા કૃતમ્ ।

રાત્રે કડુ સાથે પચમલનુ યુરુ રાત્રે મોર, ધાવડી
રાત્રે રામબાણ રાત્રે રાણુ યુરુ ધીમાં કાઢવાનું ચટાવવુ

સ્રોતોને શુદ્ધ કરનાર ઉત્તમ ધી
સ્થિરાવચામ્નિબૃહતીકાકોલીપિપ્પલીનતૈઃ ॥ ૪૮ ॥
નિનુલોત્પલવર્ષામૃભાગ્નિમુસ્તૈષ્ઠ કાર્પિકૈઃ ।

સિદ્ધં પ્રસ્થાધર્માસ્યસ્ય સ્રોતસા શોધનં પરમ્ ॥
સમેરચો, વજ, બેલી ભોરિગણી, બિલી ભોરિગણી,
કઝોલી, પીપર, તગર, નેતર, કાળું કમળ, સાટોડી,
ભારગી રાત્રે મોથ રો દરેક રોક રોક નોંધી લઈને
એ બધાથી સિદ્ધ કરેલુ રા.ધી પ્રસ્થ ધી સ્રોતોને શુદ્ધ
કરનાર ઉત્તમ ઔષધ છે (ધી બનાવવાનાં માપ
આપ્યાં છે, ચાટવાનું માપ દેશ, કાવ, ઉંમર વગેરેને
આધારે નક્કી કરવુ)

સિદ્ધાશ્વગન્ધાસુરસાકળાગર્ભં ચ તદ્ગુણમ્ ।
રૈંગણી, અગ્રમધ (=રસાદ), તુલસી અને પીપર
એ ચારના કંકથી સિદ્ધ કરેલા ધીને પડુ એ જ ગુરુ છે
(=સ્રોતોને શુદ્ધ કરે છે.)

શરીર સુખાનું હોય તેના ઉપાય
યદ્યાદ્ધાપિપ્પલીરોધપદ્મકોત્પલચન્દનૈઃ ॥૫૦॥
તાલીસસારિવામ્યાં ચ સાધિતં શોષજિદ્ધૂતમ્ ।

જેઠીમધ, પીપર, લોધર, પીળુ કમળ, કાળું કમળ,
સુખાડ, તાલીસપત્ર રાત્રે સારિવાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી
શરીર સુખાવધી રોગને મટાડવામા ઉત્તમ છે.

શૂક્ષ્મમૃત્તિકાભાગીંપિપ્પલીદેવદારભિઃ ॥૫૧॥
અશ્વગન્ધાદિકાકોલીરાક્ષર્ષભક્ષીયકૈઃ ।

શૂર્પર્ણીવિડફૈશ્ચ ફલિકતઃ સાધિતં ઘૃતમ્ ॥૫૨॥
શશોત્તમાક્ષિતિયૈઃ શુન્યતઃ પુષ્ટિકૃતપરમ્ ।

કકડાશીંગ, પાણીમા ઊગતુ જેઠીમધ, બારગમૂળ,
પીપર, દેવદાર, અશ્વગંધ, કકોલી, શીસાકોલી, રાત્રા,
જીરુભક્ષ, છવક, શૂર્પર્ણી (અમુદ્ગપર્ણી અને માપ
પર્ણી) રાત્રે વાવડિંગ રોટલા રોપધાના કકડવડે
સસલાના માધાના કવાથમા સિદ્ધ કરેલું ઘી સુખામા
માણસને યોગ્ય રાખનાર ઉત્તમ રોપધ છે

યવાયય.સ્થાતગરકાયરથાચોરકઃ શૂતમ્ ॥૫૩॥
યસ્તમૂવસુરામ્યાં ચ તેન્નમમ્યજ્ઞને હિતમ્ ।

વજ, આમળા, તગર, હરદે અને ગઢોનાના કકડ
વડે બકરીના મૂત્ર અને સુરામા પકવેલું તેલ શરીરે ચોળવા
માટે ઉત્તમ છે

લાક્ષાદિ તેલ (અરેશોળ તેલ)
લાક્ષારસસમં તૈલમસ્થં મસ્તુ ચતુર્ગુણમ્ ॥૫૪॥
અશ્વગન્ધાનિશાદારકૌતીકુણ્ડલચન્દનૈઃ ।

સમૂર્વારોહિણીરાસ્નાશતાદ્રુયામધુકૈઃ સમૈઃ ॥૫૫॥
સિદ્ધં લાક્ષાવિકં નામ તૈલમમ્યજ્ઞનાદિવદ્મ ।

વલ્યં જ્વરક્ષયોન્માદશ્માસાપસ્મારયાતનુત્ ॥૫૬॥
યક્ષરાક્ષસમૃત્યન્ ગમિનીનાં ચ શસ્ત્યેત્ ॥

એક પ્રસ્થ લાસારના, એક પ્રસ્થ તેલ અને ચાર
ગણે મસ્તુ એ ત્રણમાં અશ્વગંધ, અશ્વદર, દેવદાર,
રોહિણીજ, ઉપવેટ, મોચ, સુખાડ, મેરવેલ, હરદે, રાત્રા,
સુવા, જેઠીમધ, રો બાર રોપધ તરખે બાને (કપા
અ ૬ મા કહેવા માખા) લઈને રોગે કકડ નાખીને
પકવેલું તેલ લાક્ષાદિ તેલ કહેવાય છે ૨૫ તેલ શરીરે
ચોળવાથી બગ રાત્રે છે, તાવ, જ્વર, આપ્તપ્ર, આત્મ,
વાઈ ૨ ને વાયુ મટે છે, ગર, તાપન રાત્રે ભૂતના
નાથ થાય છે અને તનબાંધે રોગ માટે ધારૂં સાબ છે

બાજકના ઉપરત, તાવ અને ઊલટીના રોગના ઉપાય
મધુનાડતિવિયાશૂક્ષાપિપ્પલીહંદ્યેચ્છિદ્યમ્ ॥૫૭॥
પક્ષા વાડતિવિયા કાસચ્ચરચ્છદિરુપનુતમ્ ।

ઉપરત, તાવ અને ઊલટીઓથી પીડાતા બાજક-
ને અતિવિયની કળી, કકડાશીંગ અને પીપર એ ત્રણે
મધ સાથે ચટાડવાં અથવા એકલી અતિવિયની કળી મધ
સાથે ચટાડવી

ધાવણની ઊલટી થઈ જતી હોય તેના ઉપાય

પીતં પીતં ચમતિ યઃ સ્તન્યં તં મધુસર્પિણા ॥૫૮॥

દ્વિવાતર્તકીકલરસં પચ્ચકોલં ચ લેહયેત્ ।

પિપ્પલીપચ્છલવળં કૃમિજિત્પારિભ્રકમ્ ॥૫૯॥

તદ્દલ્લિલાતથા વ્યોધં મર્પીં વા રોમચર્મણામ્ ।

લામતઃ શલ્યકશ્વાધિદ્રોધક્ષંશિશ્વિજન્મનામ્ ॥

જે બાજક ધાતીધાવીને ઊલટી કરી નાખતું હોય
તેને (૧) ઊભી ભોરિંગણી, બેઠી ભોરિંગણી ૨૦ બનેના
સ્વરસ અને પચકોલ મધ અને ઘી સાથે ચટાડવા, (૨)
પીપર, પાચ લવણ, વાવડિંગ રાત્રે બકાયન લીમન
રોટલા વાના મધ રાત્રે ઘી સાથે ચટાડવાં, તથા (૩)
શલ્ય જનની શાદુડી, શાદુડી, સાંઢો, ડીછ અને મોર રો
પાચ પ્રાણીરોમાથી જેનાં મળી શકે તેનાં વાળ અને
ચામડીની મળી રાત્રે ત્રિકટુ મધ રાત્રે ઘી સાથે ચટાડવાં

ઊલટી મટાડવાને ઉપાય
શ્વદિરાજુનતાલીસકુપુચન્દનજે રસે ।

સફીરં સાધિતં સર્પિયંમધુ વિનિયચ્છતિ ॥૬૦॥

ખેર, સાદડ, તાલીસપત્ર, ઉપવેટ અને સુખાડ
રો પાચ રોપધના કવાથમા દૂધ ૨ ને ઘી નાખીને તિલ
કરેલું ઘી ઊલટીને મટાડે છે

[હનુમલગતો યાયુદન્તદેશસ્થિગોચરઃ ।

યદા શિશોઃ પ્રકુપિતો

નોત્તિઘ્નતિ તદા દ્વિજા ॥૬૧॥

રક્તાશિનો યાતિકસ્ય ચાલયત્પનિઃ શિગા ।

હન્યાશ્રયાઃ પ્રસુજસ્ય વન્તઃ

શબ્દ કરાંત્યતઃ ॥૬૨॥

બાજકના જડનાના મૂળમા રોટલા, દાંતની જડના
ના લાકડામા ફરેલો વાયુ જ્યારે ખેપે છે, ત્યાર બાજકને
દાંત આવતા નથી. આ બાજક, શાક રાત્રે કપા
બાજકના વાયુ જડનાને આશ્રય રોગી ધિર રાત્રે
લાવે છે અને તેથી દાંત વડે બાજક કરે છે (૬૧
ખખે છે)

સદન્તો જાયતે યસ્તુ દન્તાઃ પ્રાગ્ધસ્ય ચોત્તગા ।

કુચીત તસ્મિન્નુત્પાતે શાન્તિં તં ચ દ્વિજાતયે ॥૬૩॥

દધાન્નમ્દક્ષિણં ધાલં નૈગમયં ચ પૂજયેત્ ।

જે બાજક દાંત સાથે જડ જડને બાજક તે બાજક

ના ઉપવા દાત પહેલા રૂપે તે (તે બાળકના) તે ઉપાતમા થાતિક્ષિા કરવી, તે બાળક દશિણ સાથે બ્રાહ્મણને સ્નાપી દેવુ રાત્રે નેગરે (ઉ ૩/૧૪) નામ ના ગ્રહની પૂજા કરવી

તાલુકટક (=ગળુ પડવુ)

તાલુમાંસે કફઃ કુદ્રઃ કુરુતે તાલુકવટકમ્ ॥૬૩
તેન તાલુપ્રદેશસ્ય નિમ્નતા મુદ્ધિ જાયતે ।

તાલુપાતઃ સ્તનદ્રેષઃ

કુદ્ધાત્પાને શકુદ્ધવમ્ ॥ ૬૪ ॥

તૃદાસ્યકણ્ઠવશિરજા ગ્રીવાનુર્ધરતા ઘમિ ।

(ગળુ વગેરે ખાવાપીવાથી) તાળવાના આસમ્ય કોપેલા કફ તાલુકટક નામનો રાગ કર છે ૨ ને લીધે માથામા તાળવાની જગ્યાએ ખાતે પડે છે, તાલુ (=ગળુ) પડે છે, બાળકને ધાવવાનું મન થતું નથી, ધાવતા કુખ થાય છે, ખાંખા બાહ્ય થાય છે, નરમ થાય છે, મોમા ખણજ ૨૧ છે ૨૧૫માં ખીણ થાય ડાક ટકાર રહી શકતી નથી (એક લખણી પડે છે) અને ઊલટી થાય છે

તાલુકટકના ઉપાય

તત્તોલ્ક્ષિપ્ય ચક્રશરક્ષોદ્રામ્યા પ્રતિસારયેત્ ॥૬૫

તાલુ તદ્ધત્કળાશુષ્ઠીગોશક્રસસૈન્ધવઃ ।

તુમ્ભા (=તાલુકટક રોગમા) બાળકનુ તાળવુ ઊંચુ દબાવીને (ઊંચુ કરીને) તાળવ જવખાર અને મધ ઘસવાં તથા પીપર, સૂક, ગાળના છાણના રસ ૨૧૧ સૈન્ધવ એ ચાર ભેગા કરીને તાળવે ઘસવા

શુક્લવેરનિશામ્નકં કલિકં વટપલ્લવે ॥૬૬॥

વદ્ધ્યા ગોશક્રમા લિપ્તં કુક્કુલે સ્વેદયેતત ।

રસેન લિપ્તેતાલ્વાસ્યં નેત્રે ચ પરિપેચયેત્ ॥૬૭

૨ ૬૬, ૬૬૬૨ ૨ ને બાળક ૨૦ ત્રણના ડાકને વડનાં પાદડામા બાળીને રોના ઉપા છાણનો લેપ કરીને રોન કુદ્ધવમા (સુ ૬/૧૧૧) સેકનુ (=બાકુર્ણ, પકવણુ) પછી રોના રસ નિચાવીને રો રસ રોના (=બાળકના) તાળવા ૨ ને મોં પર ચોપડવા અને બંને ૨૧૫મા રો રસનાં લીપાં મૂકવા

દરીતકીવચાકુદ્ધકલંકં માસિકસયુતમ્ ।

પીત્વા કુમારઃ સ્તન્યેન મુચ્યતે તાલુકવટકાત્ ॥

હરે, વજ અને ઉપલેટ રો ત્રણના ક કમા મધ મેળવીને એ કક ને બાળક ધાવણ સાથે પીએ તા તાલુકટક રોગ મટે છે

અહિપૂતન રોગ કોના બીજા નામ

મળોપલેપાત્સ્વેદાદ્યા ગુદે રક્તકાકોદ્ભવઃ ।

તામ્નો વ્રણોન્નતઃ કણ્ઠમાનઃ જાયતે મૃત્યુવદ્ભવઃ ॥૬૯

દેવિત્તં માતૃકાદોષં ઘદન્ત્યન્યેઽહિપૂતનમ્ ।

પૃથ્ઠસ્તુગુદકુદ્દં ચ દેવિત્તં તમનામિકમ્ ॥ ૭૦ ॥

ગુ ૧૫૫ મળ લપેટાઈ બળાથી કે ગુદાને તાપ લાગવાથી (=ચેકાવાથી) ગુદામાં લેણી ૨ ને કફને લીધે થયે તાગાવણે, ખણજ ૨૧૧ે રોવા, બહુ ઉપ દ્રવાવાળો પ્રભુ ૨૧૦૨ થાય છે કટલાક રોને માતૃકાદોષ કહ છે, બીજા કટલાક રોન અહિપૂતન પુષ્કર ૨ ન ગુ કુદ્દ કહે છે ૨ ને કટલાક રોને ૨ નામિક કહ છે

અહિપૂતનના ઉપાય

તત્ર ધાત્યા પય શોઘ્યં પિત્તપ્લેમ્હરોપયૈ ।

રોમા (=૨.હિપૂતન રોગમા) પિત્ત ૨ ને કફ મગડ ૨ વા ૨૧૧વાથી ધવડાવનારી સીનુ ધાવણ ચુનારુ

જૃતશીતં ચ શીતામ્બુ ચુક્લવન્તરપાનકમ્ ॥૭૧॥

સક્ષોદ્રાતાર્શ્યશીલેન વ્રણં તેન ચ લેપયેત્ ।

ત્રિફળાવદરીપ્તશ્લત્કચયાથપરિપેચિતમ્ ॥૭૨॥

કાલીસરોચનાનુત્થમનોદ્ધારસાક્ષને ।

લેપયેદમટપિષ્ઠેર્થા ણિતિર્વાઽવર્ણયેત્ ॥ ૭૩ ॥

સુશ્લેષ્ઠૈરથવા યટીશક્ષોત્તીધીરકાક્ષને ।

સારિયાશક્ષનાભિન્ન્યામસનસ્ય ત્વચોઽથવા ॥૭૪

રાગકણ્ઠકાટે કુર્યાન્નકસાથ જલૌકસા ।

સવ ચ પિત્તવ્રણજિચ્છસ્યતે ગુદકુદ્ધકે ॥ ૭૫ ॥

ઉકાળીને (=ઉકાળતા ઉકાળતા ૨ ડાયરિય બાળી નાખીને) પછી માટીના વામણમા ધારીને કડુ કરણુ પછી ૨ નર પાચક તરીકે (પીવા માટે) વાપરવુ ચોગ્ય છે (તેથી પિત્ત થયે છે) તથા (પિત્ત લાધેના કફના શમન માટે) રો ધરણુ પાણી મધ ૨ ને રસાગન પ્રથે ભેળવીને એનો ગુદાના પ્રભુ ઉપર લેપ કરવો, રાશવા ત્રિકા, ભોર, પીપર ૨ ને તલના કવાથી ધા ધોઈને (=રો કવાથી ધાનુ સિવન કરીને) ડીરાકસી, કપીલા, મેરધૂખ, મણુચી, હરતાલ ૨ ને રસાગન રો છ વસ્તુ ૨ ને કાજ સાથે લેટીને પ્રભુ ઉપર ચોપડવી, રાશવા રો છ વસ્તુઓનુ મૂર્ણ ૨ ને ધા ઉપર ભાખવાવુ, રાશવા બેઠીયા, ઘાજ, સોલીકાગન (=ચુરમા) રો ત્રણે ખૂબ બારીક લેટીને ભભકવવા, રાશવા સારિયા, શાખનો જર્મ રો બેને ખૂબ બારીક લેટીને ભભકા વવા, રાશવા બીનચાની છાલને ખૂબ બારીક લેટીને ધા ઉપર ચોપડવી. જે ઘણા બહુ જ લાવાદ આવી

ચઈ હોય અને ધામાં ખૂબ ખલ્લ રાખતી હોય, તો
જ્યો મુકાવીને લોચી કઢાવવું ગુદકુટ્ટક (=૨.૬૫પૂતન)
રોગમાં પિત્તથી થયેલા વ્રણ મટાડવા માટે કરવાની બધી
ક્રિયા કરવી એ સારો ઉપાય છે

માટી ખાંધાથી થતા રોગોને ઉપાય

પાટલેલદિરજનીમુસ્તમાર્ગપુનર્નવઃ ।
સચિલચત્રપૃષ્ઠૈઃ સર્પિર્ઘ્નિકાલીયુતૈઃ શૃતમ્ ॥૭૬॥
લિહાનો માત્રયા રોગેર્મુચ્યતે મૃત્તિકોદ્ભવઃ ।

પહાડમૂળ, વાવડિંગ, હાદર, દારુહદર, મોથ,
ભારગમૂળ, સાટોડી, બીલા, ત્રિકુટ અને ચીકીરણવળથી
સિદ્ધ કરેલું ધી માપસ ચાટનાર બાળકના માટી ખાવા
થી થતા રોગ મટી જાય છે

પાવણ બાળકને દવા ખાવાની બીજી રીત
વ્યાધેર્યધસ્ય ઔપચ્ય સ્તનસ્તેન પ્રલેપિત. ।
સ્થિતો મુહૂર્ત ધૌતોડુ પીતસ્તં ત ઝયેદ્ ગવમ્ ॥૭૭॥

જે રોગનું જે રોસડ હોય તે રોસડ ધણપ
નારી સ્ત્રીના સ્તન પર લગભગ ૪૮ મિનિટ સુધી
થોપેલું રાખીને પછી એ રોસડ સ્તન પરથી ધીરે
નાખીને પછી બાળકને ધણપવામાં ૨ થી ૭૧ તે
રોગ મટી જાય છે

ફલ્ગદ્વાદ્વદયે ષષ્ઠે ઉત્તરસ્થાને ચાલમયપ્રતિપદો
નામ દ્વિતીયોડ્યાય ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ૩ નેઃ બાળકોને થતી ગ્રહોની
પીડા(રોગ)ના ઉપાય

અથાતો લાલગ્રહપ્રતિપેઘં વ્યાસ્યાલ્યામઃ ।
હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે ૨ મે બાળકોને થતી ગ્રહોની પી (રોગ)
મટાડવા બાબતનો ૨ ધ્યાય સમજાવેલો ૨. વિષયમાં
૨ પ્રત્યેક વગેરે મર્કટરો નીચે પ્રમાણે કરી જાય છે

ગ્રહોની ઉત્પત્તિ

પુરા ગુદસ્ય રક્ષાર્થ નિર્મિતાઃ શૂલપાણિના ।
મનુષ્યવિગ્રહાઃ પચ્ચ સપ્ત સ્ત્રીવિગ્રહા પ્રદાઃ ॥૧॥

પહેલાં મહાદેવજી (પોતાના પુત્ર) કાલિકેર
સ્વામીના સમક્ષ માટે પુરુષ નેવા શરીરવાળા થાય
અને સ્ત્રી નેવા શરીરવાળા સાન (એમ કુલ બાર) ગ્રહો
ઉત્પન્ન કર્યા

ગ્રહોનાં નામ

સ્કન્દો વિશાલો મેપાલ્યઃ

શ્વચ્ચંદ્રઃ પિતૃસંજિતઃ ।

શકુનિઃ પૂતના શીતપૂતનાઽદિપૂતના ॥૨॥
મુખમણ્ડિકા તદ્વેવતી શુક્રેવતી ।

સ્કંદ, વિશાખ, મેપ, શચ્ચંદ્ર અને પિતૃ (૨) પાત્ર
પુરુષ ગ્રહો) તથા શકુનિ, પૂતના, શીતપૂતના, ૨ દૃષ્ટિ
પૂતના (-૨.૬પૂતના), મુખમંડિકા, રેવતી અને
શુક્રેવતી (૨) સાત સ્ત્રીગ્રહો)

ગ્રહોના વળગાડનું પૂર્વધ્ય

તર્પાં ગ્રહીધ્વર્તાં રૂપં પ્રતર્તં રોદનં જ્યર ॥ ૩ ॥

૨૦ ગ્રહો (બાળકને) વળગવાના હોય ત્યારે
પહેલા બાળક સતન સંપા કરે છે અને રોને તાવ
રાવે છે

ગ્રહોના વળગાડનું સામાન્ય વ્યસન

સામાન્યં રૂપમુત્તન્સજુમ્માશુક્ષેપદીનતાઃ ।

કેનન્નાવોર્ચ્ચદષ્ટચોદ્ધવન્તર્ધશપ્રજાગરાઃ ॥ ૪ ॥

રોદનં કૂતનં સત્યશિલ્પેઃ સ્વરવૈકૃતમ્ ।

નક્ષત્રકસ્માત્પરિતઃ સ્વધાન્યક્રમવિલેખનમ્ ॥ ૫ ॥

બાળક વચક, બગાસા, ભમ્બર ઊછળ, લાચારી,
મોમાથી ફીફ નીકળે, ઊંચુ જુરો, હાક કરે, દાન
કળત્યાવ, જગે, જરો, ઊંડામ, પાવણ રોગે નહિ,
રાગબ બલ્લાઈ જા, કઈ પણ કારણ વિના માના કે
ધાવના રાગન બધી બાજુરો પોતાના નપથી ખસે—
એવા ગ્રહોના વળગાડના સામાન્ય લક્ષણ છે

સ્કંદ વગરો હોવાના લક્ષણ

તથૈકનયનક્ષાપી શિરો ચિહ્નિપતે મુઠ્ઠઃ ।

હૈતૈકપક્ષઃ સ્તંભાક્ષઃ સસ્યેદો સતકન્ધર ॥ ૬ ॥

દન્તવાદી સ્તનદ્રેષી

પ્રત્યન્ રોદિતિ વિસ્વરમ્ ।

અનન્યો વમન લાલો મૃદામૃચે નીરિક્ષતે ॥ ૭ ॥

વસાલુગ્મન્યરક્તિયો વડમુદિદાદૃષ્ટિયુઃ ।

વલ્લિકાક્ષિગ્નધ્નુઃ સંરત્તોમયલોચન ॥ ૮ ॥

સ્કન્દાંતસ્તેન વૈકલ્પ્યં મરણં વા ભવેદ્ બ્રુવમ્ ।

રોમાં, સ્કંદથી પોતાના બાળકની નાખમાથી પાણી
નીકળે છે, માથુ વારંવાર રાખતેમ ફેરવે છે, રોક્ક
પાખું સહી જાય છે, શરીર સ્તન પર જાય છે, પર-
સેવા થાય છે, હેક નથી પડે છે, દાન કળત્યાવે છે,
ધાવણ નખનું નથી, ચમકીરમક્રોન બનુ જ રહે છે,
ગે વાંકુ વઈ જાય છે, પુષ્કળ લાગ પડે છે, ઊંચું જાય

કરે છે, વસા અને લોહી જેવી ગધ મારે છે, ઉદ્વેગ
માં રહે છે, મુઠ્ઠીઓ વાળી રાખે છે, અલો બધાઈ
(રોકાઈ) જાય છે, એક આખ, ગાલ રાને ભમ્મર
લાલે છે તથા બંને રાખો લાલ થઈ જાય છે તેને
લીધે (=સ્કંદના વળગાડથી) નક્કી (વાગધાપણ, કાણુ
પણુ વગેરે) ખેડ રાખે છે રાશવા બાળક મરી જાય છે

વિશાખનો વળગાડ અથવા સ્કંદાપસ્માર

સંજ્ઞાનાયો મૃદુઃ કૈશલુચ્ચનં કન્ધરાનતિઃ ॥૧૧॥
વિનમ્ય જુમ્ભમાણસ્ય શાકુન્મુદ્રપ્રવર્તનમ્ ।
ફેનોદ્રમનમૂર્છંક્ષા હસ્તાધૃપાવનર્તનમ્ ॥૧૦॥
સ્તનસ્થજિહ્વાસન્દંશસંરમ્ભજ્વરજાગરાઃ ।
પૂયશોણિતગન્ધશ્ચ સ્કન્દાપસ્મારલક્ષણમ્ ॥૧૧॥

બાળક વારવાર બેભાન બની જાય, પેતાના વાળ
ખેંચે (=વાળ થૂટી નાખે), ગરબન વળી જાય, નીચા
વળીને બગાડુ ખાતાખાતા આડપેટાબ થઈ જાય, ચોમા
થી ફીસુ કાંઠે, ઊંચુ ભેંચા કર, લાથને, ભમ્મરને અને
પગને નથાવે, સ્તનને અને પેતાની છાતીને કરડે,
આવેશ, તાવ, ઉજગરા તથા પર ૨ ને લોહી જેવી
ગધ મારે-રો સ્કંદાપસ્માર(વિશાખના વળગાડ)ના
લક્ષણ છે

મેય(=નેગમેય)ના વળગાડના લક્ષણ

આધ્માનં પાણિપાવસ્ય સ્પન્દનં ફેનનિર્ધમઃ ।
તુમ્પુષ્ટિવન્ધાતીસારસ્વરદૈન્યવિવર્ણતાઃ ॥૧૨॥
કૂજનં સ્તનનં છર્દિઃ કાસદિહ્યમાપ્રજાગરાઃ ।
ઓષ્ઠદંશાક્લસન્નોષ્ઠસામ્ભવસ્તામગન્ધતાઃ ॥૧૩॥
ઝઘ્ધં નિરીક્ષ્ય હસનં, મચ્ચે વિનમનં, જ્વરઃ ।
મૂર્છંક્ષકનેપ્રશોફક્ષ કૈગમેષ્યશાકૃતિ ॥૧૪॥

૨ આધ્માન, લાથપગ પડકે, યે માથી ફીસુ નીકળે,
તરસ, મુઠ્ઠીઓ વાળી રાખે, ૨ તિસાર, ૨ વાળના ચક
પણુ રાખે, થીરનો રંગ બગી જાય, ઊંકારા કરે,
સ્તનન (=ચિત્તાર) કરે, ઊલટી, ઉધરસ, હેડકી, ઉજ
ગરો, હાક કરડે, થીર સંકોની નાખે, સ્તભ, બકરી
જેવી ગધ માર, ઊંચુ ભેંચેને હસે, થીર વચ્ચેથી વળી
જાય, તાવ, મૂર્છા તથા એક રાખે શોએ રાખે-
રોટલા નેગમેય ગ્રહ(=રો)ના લક્ષણ છે

ચગ્રાડના વળગાડના લક્ષણ

કમ્પો હૃપિતરોમત્થં સ્વેદશ્ચક્ષુનિર્મીલનમ્ ।
વહિરાયામનં જિહ્વાદંશોન્તઃકળ્તઃકૂજનમ્ ॥૧૬॥
ધાવનં વિદ્રસગન્ધત્થં ક્રોશનં ચ ચ્વચ્ચક્ષુનિ ।
કપ, ૩ વાડા ઊભા થાય, પરસેવો, આંખો બિચા

ચલી રહે, બહિરાયામ (નિ ૧૫/૨૪ થી ૨૬), દાત
પડે છબ કરડે, ગળામા અદર ધરધરડ અવાજ થાય,
દોડાદોડ કરે, ગાડા જેવી ગધ આવે તથા કૂતરાની.
માફક રહે-એ ચગ્રાડના વળગાડના લક્ષણ છે

પિતુના વળગાડના લક્ષણ

રોમહર્ષો મુહુઘાસઃ સહસા રોદનં જ્વરઃ ॥૧૬॥
કાસાતિસારવમયુજુમ્ભાતુદ્શવગન્ધતાઃ ।
અક્લ્ષ્વાક્ષેપવિક્ષેપશોપસ્તમ્ભવિવર્ણતાઃ ॥૧૭॥

મુષ્ટિવન્ધ. કુતિશ્ચાક્ષ્ણીર્વાલસ્ય સ્યુ. પિતુમ્દહે ।
૩ વાડા ઊભા થાય, વારવાર ભડકે, રોકારોક
રો, તાવ, ઉધરસ, રાતિસાર, ઊલટી, બગાડા, તરસ,
મડા જેવી દુર્ગંધ, થીરના અવયવોમા રાશકા અને
વિક્ષેપ, થીરના રાજ સુકાચ, સ્તભ, રંગ બગડી જાય,
મુઠ્ઠીઓ વળેલી રહે, આખમાથી પાણી નીકળ્યા કરે
રોટલા લક્ષણ પિતુ નામના ગ્રહના વળગાડમા બાળકને
થાય છે

શકુનિના વળગાડના લક્ષણ

ક્લસ્ટાક્લ્પમતીસારો જિહ્વાતાલુગલે વ્રણાઃ ॥૧૮॥
સ્કોટા. સર્વાહરૂપાકાઃ

સન્ધિપુ સ્યુ. પુન.પુનઃ ।

નિશ્ચદ્ધિં પ્રવિલીયન્તે
પાકો વક્રે ગુદેડપિ ઘા ॥૧૯॥
મધં શકુનિગન્ધત્થં જ્વરશ્ચ શકુનિમ્દહે ।

થીર લબડી પડે, રાતિસાર, છબ ઉપર, તાજ
વામા અને ગળામા ઘાસ (=નારા) પડે, બળતરા થાય
એવા, પીડા કરે રોવા અને પાકે રોવા ફોલા વાર
વાર થીરના સાથા ઉપર રાત્રે થાય અને હાડકે વરાઈ
જાય, મુખપાક થાય રાશકા ગુદા પાકે, બીક લાગે,
પખી જેવી ગધ રાખે તથા તાવ-રોટલા શકુનિના
વળગાડના લક્ષણ છે

પૂતનાના વળગાડના લક્ષણ

પૂતનાયા યમિઃ કમ્પસ્તન્દ્રા રાત્રી પ્રજાગરાઃ ॥૨૦॥
દિવ્યાડઽધ્માનં શકુન્મદઃ પિપાસા યૂવનિમ્દહઃ ।
ક્લસ્તદ્દશાક્લરોમત્થં કાકવત્પૂતિગન્ધતા ॥૨૧॥

ઊલટી, કપ, ઘેન, રાત્રે ઉજગરા, હેડકી, આધ્માન,
ભાગલ ગ્રેએ થાય, તરસ, પેશાબ રોકાઈ રહે, અગ
લબડી પડે, ૩ વાડા ઊભા થાય તથા કાનડા જેવી દુર્ગંધ
આવે-એટલા પૂતનાના વળગાડના લક્ષણ છે.

શીતપૂતનાના વળગાડનાં લક્ષણ

શીતપૂતનયા કમ્પો રોદનં તિર્યગીક્ષણમ્ ।

તૃણાડ્યજૂઠોઝીસારો

વસાવત્રિસ્રગન્ધતા ॥૨૨॥

પાખંસ્યેકસ્ય શીતત્વમુષ્ણત્વમપરસ્વ ચ ।

કપ, રોયુ ત્રાપે, ત્રાસુ ગુરો, તરસ, રાતરડામા ગડગડાટ, રાતિતર, વસા જેવી દુર્ગંધ, શરીરનું રોક પડનું ઠંડુ રહે અને બીજુ પડખુ ગરમ રહે—રોટવા લક્ષણ શીતપૂતનાના વળગાડથી થાય છે

અધપૂતનાનાં વળગાડનાં લક્ષણ

અધપૂતનયા ક્ષદિર્જ્વરઃ કાસોઽપ્પનિવ્રતા ॥૨૩॥

વચ્ચેસો ભેદવૈકળ્યયદોગીન્યાન્યજ્ઞશોષણમ્ ।

દષ્ટેઃ સાવાતિરુક્ષણ્ણપોથકીજન્મશૂનતાઃ ॥૨૪॥

દિષ્મોઢેગસ્તનદ્વેપવેવર્ણ્યસ્વરતીક્ષ્ણતાઃ ।

વેપથુર્વૈત્સ્યગન્ધત્વમથવા સામ્લગન્ધતા ॥૨૫॥

ઊલટી, તાપ, ઉપરસ, ઊંઘ ભોટી રાત્રે, બહો બાગેલો, ખરાબ રગનો ર ને ગધાનો હોય, શરીર સુકાય, આંખની કદિત ધટે, રાત્રીમા બહુ પીડા, ખસુજ, ખીલનો રોગ થાય, રાત્ર ઉપર સોને આવે, હેડકી, ઉઢ્ઢાન, પાવડુ ગમે નહિ, શરીરનો રંગ ન લાઈ જાય, સ્વર નીચો થાય, કપ, શરીરમાથી માછડી જેવી ગંધ આવે અથવા બસા ખાટી વાસ રાત્રે—રોટવા લક્ષણ રાત્રપૂતનાના વળગાડથી થાય છે,

મુખમહિતાના વળગાડનાં લક્ષણ

મુખમણ્ડિતયા પાણિપાદાસ્યરમણીયતા ।

તિરાભિરસિતામાભિરાચિતોવરતા જ્વરઃ ॥૨૬॥

અરોચકોઽહ્મલપથં મોઘસત્રમગન્ધતા ।

ઘાથ, પગ અને મો મુંદર લાગે, પેટ ઉપર કાળી શિરાઓ ખીસેખીચ તરી આવે, તાપ, રાત્રિય, શરીર ચીમખાઈ જાય, શરીર ગાંધાના મૂતર જેવુ ગંધાય—રોટવા લક્ષણ મુખમહિતા(=મુખમહિતા)ના વળગાડથી થાય છે.

રેવતીના વળગાડના લક્ષણ

રેવત્યાં શ્યાવનીત્વં કર્ણનાસાક્ષિમર્દનમ્ ॥૨૭॥

કાસદિષ્માશિવિષેપવક્રચક્રત્વરતતાઃ ।

નસ્તગન્ધો જ્વરઃ શોષઃ

પુરિપં દરિતં ત્રયમ્ ॥૨૮॥

શરીર બદામી રંગનું કે ગળી જેવા રંગનું થઈ જાય, કાન, નાક અને રાત્ર ચોળે, ઉપરસ, હેડકી, આંખોનો વિશેષ, મો થાકુ થઈ જાય, લાલાશ, બકડી

જેવી ગંધ રાત્રે, તાપ, શરીર સુકાય, ગાંધે ધરિત રગનો અને પાતળો થાય—રોટવા રેવતીના વળગાડનાં લક્ષણ છે

શુક્રરેવતીના વળગાડના લક્ષણ

જાયતે શુક્રરેવત્યાં ક્રમાસ્તર્વાક્ષસજ્ઞયઃ ।

શુક્રરેવતીના વળગાડમા ક્રમેક્રમે બધા રંગોનો નાશ થાય છે (=સુકાતા જાય છે)

ગ્રહોના વળગાડ રસાધ્ય હોવાના લક્ષણ

કેશાશ્વતોઽપવિદેશઃ સ્વરદૈન્યં ચિદર્પતા ॥૨૯॥

રોદનં શૂદ્રગન્ધત્વં રીષકાલાતુષેતનમ્ ।

ઉલ્લેપ્થયો વૃતા યસ્ય નાનાવિષં શક્ત્ ॥૩૦॥

જિહ્વાયા નિમ્નતા મધ્યે

શ્યાવં તાલુ ચ તં ત્યજેત્ ।

વાદ શૂટી નામે ખાવુપીડુ ગમે નહિ, અવાજ નમ પડી જાય, શીરના રંગ બદલાઈ જાય, રરો, ગીધ જેવું ગંધાય, લાન લખત સુધી વળગાડ લાગુ રહે, રોટમા ચોળ ગાડ (=રોટાળીરો) હોય, ગાંધે જાત-જાતનો થાય, છાત્ર વચામી ખાડાવાળી (=નીચી) અને તાળવુ બામી રંગનું હોય તેને છોડી દેવો(=રસાધ્ય જાયવા)

શુક્રરેવતીનું અસાધ્ય લક્ષણ

મુઝાનાંઽંબુલુવિષંયો વાલઃ પરિકીર્યતે ॥૩૧॥

તૃણાશુલીતઃ ક્ષમાક્ષો દન્તિ તં શુષ્કરેયતી ।

જે બાળક ર નેક પ્રકારનું રુચ્ચ ખાવાપીવા છતાં શરીર સુકાતુ જાય, જેને તરન લાગ્યા કરે અને જેની રાખો ઝીણી (ક નાની) થઈ જાય, તે બાળકને શુક્રરેવતી મારી નાખે છે

ગ્રહોના વળગાડનાં કારણ

દિસારત્યયેનાકાહ્ન પ્રદ્યમહનકારણમ્ ॥૩૨॥

ગ્રહોને દિશા કરવાની ઇચ્છા થાય, સ્ત્રી તારે આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય અને પૂજા(=અર્ચ)ની ઇચ્છા થાય રો ત્રણ મરતોથી ગ્રહો વળગે છે

દિશાની ઇચ્છાવાળા ગ્રહના વળગાડનાં લક્ષણ

તત્ર દિસાત્મકે વાલો મહાન વા સુતનાસિકઃ ।

ક્ષતજિહ્વઃ કળેદ્વાદયસુતી સાયુલોચનઃ ॥૩૩॥

દુર્વર્ણો હીનવચનઃ પૃતિગન્ધિષ્ઠ જાયતે ।

ક્ષામો મૂત્રપુરીપ સ્વં મૃદનાતિ ન જુગુપ્સતે ॥૩૪॥

હસ્તો ચોષમ્ય સંરધ્યો દન્યાત્માત્મં તપા પરત્ ॥

તદ્વચ શલ્કાશ્ચયેરાશ્મ યા દીપ્તમાવિશેત્ ॥૩૫॥

અપ્સુ મસ્તપતેત્કૃપે કુર્યાદમ્યષ્ઠ તદ્વિષમ્ ।

તુદ્વાહમોદાન પ્રયસ્ય હર્દનં ચ પ્રવર્તયેત્ ॥૩૬॥
રક્તં ચ સર્ષમાર્ગેભ્યો રિદોત્પત્તિં ચ તં ત્યજેત્ ।

તેમા (= ઉપરના ત્રણ કારણોમાથી) હિસાની ઈચ્છા થી ગ્રાહ વળગે છે ત્યારે બાજક કે મોટો માણસ જેને ગ્રાહ વળગે તોય તેના નાકમાથી લીટ નીકળ્યા કરે છે, છાલ પર કાપા પડી જાય છે, મોટેથી ગસગસે છે, ચેન પડતુ નથી, રાખમા આસુ ભરાય છે, શરીરની છાયા બગાડી જાય છે, બોલવાનુ રોછુ થઈ જાત છે, દુર્ગંધ મારે છે, ધાતુઓ ચોછી થઈ જાય છે, પેતાના ઓરોપેશાલ થૂથે છે છતાં રોને સૂજ ચડતી નથી, આવેશમાં આવીને હાથ ઉગામીને પેતાની જાતને અને બીજાને મારી નાખે છે, તે જ પ્રમાણે હવિષ્યાર, લાકડુ વગેરે ઉગામીને પેતાની જાતને ર ને બીજાને મારી નાખે છે અથવા સળગતા ર ઝિનમા પેસે છે, પાણીમા (પડતુ મૂકીને) ડૂબી જાય છે, કુવામા પડે છે તથા રોવુ રોવુ બીજુ કરે છે, તરસ, બળતરા રને મૂર્છા આણે છે તથા પરની ઊભટી કરે છે, શરીરના બધા સોતોમાથી લોહી કાઢે છે તથા રિષ્ટ પે । કરે છે, એને (જેને હિસાની ઈચ્છાથી ગ્રાહ વળગે હાથ તેને) ત્યજ દેવુ (= રાસાધ્ય અણુવુ)

હી સાથે આનંદ ભોગવવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડના લક્ષણ

રહઃશ્રીરતિલંલાપગમ્ભસ્રમૂષણમિયઃ ॥ ૩૭ ॥

હૃષઃ શાન્તસ્ય દુઃસાધ્યો રતિકામેન પીડિતઃ ।

એકાતમા હી સાથે મેથુન, વાતચીત, ખુશબો (= રાતર વગેરે), ફૂલના હર ર ને શણગાર વગેરે કરવુ ગમે, આનંદી ર ને શાત હોય, રોટલા લક્ષણ વાળો હી સાથે રાનંદ ભોગવવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહથી પીડાતા માણસ કુચ્છસાધ્ય છે

પુખ્તી ઈચ્છાવાળા ગ્રાહની પીડના લક્ષણ

રીનઃ પરિમૃશનં વદન્ન શુષ્કોઘ્ણલ્લાલુકઃ ॥૩૮॥
શક્તિં વીક્ષતે રીતિ ધ્યાયત્યાયાતિ રીનતામ્ ।
અન્નમન્નામિલાપેડપિ દત્તં નાતિ વ્યુષ્ણતે ॥૩૯॥
મૃદ્ધીતં લલિકામેન તં વિચાત્સુસાધનમ્ ।

રોક બનીને મોરો હાથ ફેરવે, હોઠ, ગળુ અને તાવવું સુકાય; થકાલી (કે બીતાબીતા) જુરો, બુમો પાડે, ધ્યાન કરે, રોક બની જાય, ખાવાપીવાનું મન યાય તે વખતે અપેલુ ખાનપાન પણ ખાવાપીવાની એને બહુ ઈચ્છા થતી નથી-એટલા લક્ષણોવાળાને પૂખ્ત (= બલિ) ની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડવાળો અણુવો, એ સુસાધ્ય છે

એ ત્રણ ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડના ઉપાય
હન્તુકામં જયેદ્દોમૈઃ સિદ્ધમન્ત્રપ્રવર્તિતૈઃ ॥ ૪૦ ॥
ઇતરો તુ યથાકામં રતિલભ્યાદિવાનતઃ ।

હિસાની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડને સિદ્ધ મન્ત્રોચ્ચાર સાથે કરાવાતા હોમ (= હવન) થી મટાડવા બીજા જે જાતના વળગાડને ધરાય ત્યા સુધી અનુક્રમે હી સાથેનો આનંદ આપીને તથા બલિદાન રાખીને મટાડવા (= હી સાથે રાનંદની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડને હી સાથે રાનંદ કરવા ઉઠીને મટાડવો, બલિની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડને બલિદાન આપીને મટાડવો)

(પહેલા પ્રકારનો વળગાડ રાસાધ્ય કહેવો હોવા છતાં એના ઉપાય કરવાના લખવાનુ કારણ રો છે કે સિદ્ધ મન્ત્રોના પ્રભાવ કળી ન થકાય એવો હોય છે)

સાધ્ય ગ્રાહના વળગાડનો ઉપાય

અથ સાધ્યમ્નં વાલં વિચિકિતે શરણે સ્થિતમ્ ॥ ૪૧ ॥

ત્રિરઘ્નઃ સિદ્ધસંમૃદ્ધે સવા સન્નિહિતાનલે ।

વિકીર્ણભૂતિકુસુમપત્રવીજાન્નસર્પપે ॥ ૪૨ ॥

રસોન્નતેલજ્વલિતમ્પ્રવીપહતપાપ્મનિ ।

વ્યવાયમથપિશિતનિવૃત્તપરિવારકે ॥ ૪૩ ॥

પુરાણસર્પિણાડમ્પક્તં પરિપિકં સુસ્મામ્બુના ।

સાધિતેન લલ્લાનિમ્બવૈજયન્તીનૃપદુમ્ ॥ ૪૪ ॥

પારિભ્રમકકદ્વલ્લજ્વલનકદ્વલ્લજ્વલનઃ ।

કપોતલક્ષ્મણાનાર્ગપાટલામધુશિયુભિઃ ॥ ૪૫ ॥

કાકજહ્વામહાભ્વેતાકપિત્થક્ષીરિપાલ્પૈઃ ।

સકદમ્બકરલૈશ્વ, ધૂપં સ્નાતસ્ય વાચરેત્ ॥ ૪૬ ॥

ક્રીપિવ્યાઘ્રાદિસિદ્ધક્ષંષર્મેમિદ્ધૃતમિશ્રિતૈઃ ।

જે બાળકનો વળગાડ સાધ્ય (= મટી થકે એવો) હોય તેને, દિવસમાં ચાલ ત્રણ વાર પાણી છાટવા અને વાસીદુ વાળેલા, જેમા રાગિન સદા પાડે હોય એવા, ભસ્મ, ફૂલ, પાદર્થ, દિવાળી, રાનાજ અને તરસવ વેરવા, સોધન તેલ (ઉ રાખથી પદા) થી સળગતા દીવાથી જેમા પાપનો (ભૂત પિયાય, રાક્ષસ વગેરેનો) નાશ થશે છે એવા, બધા સારવાર કરનારો (= રાજુ બાળુના માણસો) મેથુન, દારૂ અને માતથી દૂર રહેતાં હોય (= એ ત્રણ કામ ન કરતાં હોય) એવા એકાંત મકાનમાં રાખીને, શરીરે જૂનું થી ચોળીને, બાદામ, લીમડો, રાકડી, ગરમી, દેવદાર, મોટો રારૂસો, જાંબુ, વાયવરૂમ્, શેલિયમડ, રાજશી, રાંધે, પાન, મીઠા સરગવો, અથોડી, ગરમી, કંકુ અને કીરી વૃક્ષો કદબ અને કસુછ એટલી વનસ્પતિ વડે સિદ્ધ કરવા

શીતપૂતનાના વળગ્યાનાં લક્ષણ
શીતપૂતનયા કમ્પો રોદનં તિર્યંગીક્ષણમ્ ।
તૃણાઽન્નકૃજોઽપીસારો

વસાવદ્વિભ્રમન્થતા ॥૨૨॥

પાર્શ્વસ્થૈકસ્ય શીતતત્વમુષ્ણત્વમપરસ્ય ચ ।

કપ, યેવુ આવે, ત્રાશુ ગુરો, તરલ, રાત્રિરૂપા
ગડગડટ, ૨ નિતર, વસા જેવી દુર્ગંધ, શરીરનુ રોક
પડખુ ઠકુ રહે રાત્રે બીજુ પડખુ ગરમ રહે—એટલા
લક્ષણ શીતપૂતનાના વળગ્યાથી થાય છે

અંધપૂતનાનાં વળગ્યાનાં લક્ષણ

અન્ધપૂતનયા હૃદિર્જ્વરઃ કાસોઽપ્પનિવ્રતા ॥૨૩॥
વર્ચસો મેદૈવર્ણ્યંદોર્ગન્ધ્યાન્યક્ષણપમ્ ।

રહેઃ સાદાતિલક્ષણદૂષોધકીજન્યશૂનતાઃ ॥૨૪॥
વિષ્માંદ્રેગસ્તનદ્રેપવૈવર્ણ્યસ્વરતીક્ષ્ણતાઃ ।

વેપથ્યુર્મેત્સ્યગન્ધત્વમધવા સાન્નિહગન્ધતા ॥૨૫॥

ઊલટી, તાવ, ઉપરસ, ઊંધ થોડી રાત્રે, ગમે
ભાગેલો, ખરાબ ગમેનાર ૨ ને ગધાનો ઊંધ, શરીર સુકાય,
આખની થઈત ઘટે, રાખમા ખલુ પીડ, ખલુજ,
ખીલના રોગ થાય, આખ ઉપર સોજે રાત્રે, હેડકી,
ઉદ્દોગ, ધાવવુ ગમે નહિ, શરીરનો રંગ જ લાઈ જાય,
સ્વર તીક્ષ્ણ થાય, કા, શરીરમાથી માછની જેવી ગંધ
આવે રુધવા ગરા ખાટી વાસ રાત્રે—એટલા લક્ષણ
અંધપૂતનાના વળગ્યાથી થાય છે,

મુખમંડિતાનાં વળગ્યાનાં લક્ષણ

મુલમખિંદ્રતયા પાણિગદાસ્યરમણીયતા ।

સિરામિરસિતાભિરાચિત્તોવરતા જ્વરઃ ॥૨૬॥

અતોષકોઽન્નલ્લપનં ગોમુસમગન્ધતા ।

ઘાથ, પગ અને મો મુંદર લાગે, પેટ ઉપર કાળી
લિસાહો ખીથેખીથ થી રાત્રે, તાવ, રાત્રિ, શરીર
ચીમવાઈ જાય, શરીર ગાવના મુતર જેવુ ગંધાય—
એટલા લક્ષણ મુખમંડિતા(=મુખમંડિકા)ના વળગ્યાથી
થાય છે

રેવતીનાં વળગ્યાનાં લક્ષણ

રેવત્યાં શ્યાવનીલત્વં કર્ણલાસાક્ષિમર્દનમ્ ॥૨૭॥

કાસલિધ્માક્ષિવિશ્ણવકલકન્તવરકતાઃ ।

વસ્ત્રગન્ધો જ્વરઃ શોષઃ

પુરીપં દરિતં વ્રપમ્ ॥૨૮॥

શરીર બદામી રંગનુ કે ગળી લેવા રંગનુ થઈ
જાય, કાન, નાક અને આંખ ચોળે, ઉપરસ, હેડકી,
આંખોના વિશેષ, મોં થાકુ થઈ જાય, લાલાશ, બકરી

જેવી ગંધ રાત્રે, તાવ, શરીર સુકાય, ગમે પરિત
રંગનો અને પાતળો થાય—એટલા રેવતીના વળગ્યાના
લક્ષણ છે

શુક્રરેવતીનાં વળગ્યાનાં લક્ષણ

જાયતે શુક્રરેવત્યાં ક્રમાત્સર્વાન્નસ્રવઃ ।

શુક્રરેવતીના વળગ્યામા કમેકમે બધા અંગોનો
નાશ થાય છે (=સુકાતા જાય છે)

ગ્રહનો વળગ્યા ર. સાધ્ય હોવાના લક્ષણ

વેશાશાતોઽન્નવિદ્રેવઃ સ્વરદેન્ધં વિલ્પળતા ॥૨૯॥

રોલનં શુદ્ધગન્ધત્વં દીર્ઘકાળાનુષતનમ્ ।

ઉદરે ગ્નથયો વૃક્તા યસ્ય નાનાવિષં શક્તુ ॥૩૦॥

જિહ્વાયા નિસ્મતા મલ્યે

શ્યાવં તાલુ ચ તં ત્યજેત્ ।

વાયુ સૂરી નાખે ખાવપીડુ ગમે નહિ, રુવાળ
નગમ પડી જાય, શરીરના રંગ બદલાઈ જાય, રહે,
ગીધ જેવુ ગંધાય, લામ વખત સુધી વળગ્યા ચાલુ
રહે, પેટમા ગોળ ગાઠ (=રસોળીરો) લોચ, ગમે જત
જાતનો થાય, જીમ વચમાથી ખાણવાળી (=નીલી) અને
તાળવુ બામી રંગનુ હોય તને છોડી દેવો(=ર સાધ્ય
જાયવો)

શુક્રરેવતીનુ અસાધ્ય લક્ષણ

મુજાનોઽન્નયદ્યુવિધંચો બાલઃ પરિશીયતે ॥૩૧॥

તૃણાનુલીત. ક્ષમાશ્વો દન્તિ તં શુક્રરેવતી ।

જે બાળક ૨ નેક પ્રકારનુ ૨ ન્ન ખાવાપીવા છતા
શરીર સુકાતુ જાય, જેને તરન લાગ્યા કરે અને જેની
રખિ ઝીલી (ક નમી) થઈ જાય, તે બાળકને
શુક્રરેવતી થાય નાખ છે

ગ્રહોના વળગ્યાનાં કારણ

હિસારત્યર્ષતાકાલૂ મદ્યમહનકારણમ્ ॥૩૨॥

ગ્રહોને હિસા કરવાની ઈચ્છા થાય, સ્ત્રી સાથે
આનદ ભોગવવાની ઈચ્છા થાય અને પૂનઃ(=બધે)ની
ઈચ્છા થાય એ ત્રણ કારણોથી ગ્રહો વળગે છે

હિસારની ઈચ્છાવાળા ગ્રહના વળગ્યાનાં લક્ષણ

તત્ર હિસારત્યેકે વાલો મહાન વા સુતનાસિકઃ ।

હતજિહ્વઃ કળદ્વાદમમુગ્ધી માધુર્યોચનઃ ॥૩૩॥

તુર્યર્ણો દીનવચનં પૂતિગન્ધિય જાયતે ।

ક્ષામો મૂનપુરીપ સ્વં મૂનતાતિ ન જુગુપ્સતે ॥૩૪॥

હસ્તી ચોદમ્ય સરસ્વો દન્ત્યાત્માનં તથા પરમ્ ।

તત્રય શક્ષાપ્પાદૈરાપ યા દીપ્તમાવિશંત ॥૩૫॥

અમ્બુ મન્તેત્યતેત્કુરે કુર્વાવપ્યથ તદ્વિષમ્ ।

તદ્વાદમોદાન પુયસ્ય હૃદનં ચ પ્રવર્તયેત્ ॥૩૬॥
રક્તં ચ સર્વમાર્ગેભ્યો રિણોત્પત્તિં ચ તં ત્યજેત્ ॥

તેમા (= ઉપરના ત્રણ કારણોમાંથી) હિસાની ઈચ્છા થી ગ્રાહ વળગે છે ત્યારે બાળ કે મોટા માણસ જેને ગ્રાહ વળગે છે તેના નાકમાંથી લીટ નીકળ્યા કરે છે, છતાં પર કાપા પડી જાય છે, મોટેથી ગણગણે છે, ચેન પડતું નથી, રાખમા આસુ ભરાય છે, થરીરની છાયા બગડી જાય છે, બોલવાનું રોજુ થઈ જાય છે, દુર્ગંધ મારે છે, પાનુરો ઓછી થઈ જાય છે, પેતાના આગ્રેપેશાબ ચુલે છે છતાં રોને જુગ ચડતી નથી, આવેશમાં રાવીને હાથ ઉગામીને પોતાની જાતને અને બીજાને મારી નાખે છે, તે જ પ્રમાણે બધિયાર, લાકડું વગેરે ઉગામીને પોતાની જાતને રોને બીજાને મારી નાખે છે અથવા સળગતા રોનમાં પેસે છે, પાણીમાં (પડતું મૂકીને) ડૂબી જાય છે, કવામાં પડે છે તથા રોજું રોજુ બીજુ કરે છે, તરસ, બળતરા રોને મૂર્છા આણે છે તથા પરની ઊંબટી કરે છે, થરીરના બધા ઓતેમાંથી લોહી કાઢે છે તથા રિષ્ટ પે ૧ કરે છે, એને (જેને હિસાની ઈચ્છાથી ગ્રાહ વળગે છે) ત્યજ દેવુ (= રાસાધ્ય જાણુ)

હી સાથે આનંદ ભોગવવાની ઈચ્છાવાળા

ગ્રાહના વળગાડના બમણ

રહઃકીરતિદ્દાપગમ્ન્યક્ષમ્પણમિયઃ ॥૩૭॥

હૃદઃ શાન્તમ્ દુઃસાધ્યો રતિકામેન પીડિતઃ ॥

એકાતમા હી સાથે મેમુન, વાતચીત, ખુશબો (= તર વગેરે), કૃત્રિમા ઉપર રોને શરૂગાર વગેરે કરવું ગમે, આનંદી રોને શાંત હોય, રોટલા લક્ષણ વાળો હી સાથે રોનંદ ભોગવવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહથી પીડાતા માણસ કૃષ્ણસાધ્ય છે

પૂજની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહની પીડાનાં બમણ

લીનઃ પરિમુશનં વર્ષનં શુશ્કીણલતાલુકઃ ॥૩૮॥

શક્તિં વીક્ષતે તીતિ ધ્યાયત્યાવાતિ રીનતામ્ ॥

અન્નમન્નાભિલાષેડપિ વર્ષં નાતિ શુશ્કસતે ॥૩૯॥

શુદીતં વલિકામેન તં વિધાતુસ્સાધાનમ્ ॥

રક્ત બનીને મોટો હાથ ફેરવે, હાઠ, ગળું અને તાળવું સુકાય, શરીર (કે બીજાનીથી) ગુરો, બૂંચા પાડે, ધ્યાન કરે, રક્ત બની જાય, ખાવાપીવાનું મન થાય તે વખતે રોજું ખાનપાન પણ ખાવાપીવાની એને બહુ ઈચ્છા થતી નથી-એટલા લક્ષણોવાળાને પૂજા (= બધિ) ની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડવાળો જણવો એ સુસાધ્ય છે

એ ત્રણ ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડના ઉપાય
હન્તુકાર્મ જયેન્દ્રોમૈઃ સિદ્ધમન્ત્રમવર્તિતેઃ ॥૪૦॥
ઇતરીં તુ યથાકાર્મ રતિવલ્યાદિવાનતઃ ॥

હિસાની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડને સિદ્ધ મંત્રોચ્ચાર સાથે કરવાતા હામ (= ઉપવન) થી મટાડવો બીજા જે જાતના વળગાડને ધરાય ત્યાં મુખી અનુક્રમે હી સાથેના આનંદ રાખીને તથા બધિદાન રાખીને મટાડવા (= ત્રી સાથે રાખીને ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડને હી સાથે રાખી કરવા દઈને મટાડવો, બધિની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડને બધિદાન આપીને મટાડવો)

(પહેલા પ્રકરણ વળગાડ અસાધ્ય કહેલો હોવા છતાં એના ઉપાય કરવાના લખવાનું કારણ એ છે કે સિદ્ધ મંત્રોના પ્રભાવ કળી ન શકાય એવો હોય છે)

સાધ્ય ગ્રાહના વળગાડનો ઉપાય

અથ સાધ્યપ્રદં વાલં વિવિક્તે શરણે સ્થિતમ્ ॥૪૧॥

ચિરદ્વઃ સિક્તસંમૃષ્ટે સવા સન્નિહિતાનલે ॥

વિકીર્ણમૃતિકુસુમપત્રકીજાન્નસર્પે ॥૪૨॥

રક્ષોમૃતેત્વજ્વલિતમવીપદતપાન્નમિ ॥

વ્યવાયમધપિશિતનિવૃત્તપરિચારકે ॥૪૩॥

પુરાણસર્પિણાડ્યકં પરિવિકં સુશામ્બુના ॥

સાધિતેન લલ્લાનિમ્બવૈજયન્તીનૃપદુમૈઃ ॥૪૪॥

પારિમત્રકકદ્વજ્જનન્ધ્વરુણકદ્વજી ॥

કપોતવક્ષાપાનાર્ગપાટલામધુશિષુભિઃ ॥૪૫॥

કાકજઙ્ગામદામ્બેતાકપિત્થક્ષીરિપાદૈઃ ॥

સકલ્મ્બકરૈશ્વરૈઃ, ધૂપં સ્નાતસ્ય વાચરેત્ ॥૪૬॥

હીપિવ્યાઘ્રાદિસિદ્ધક્ષેત્રમંભિષ્ટતમિષ્ટૈઃ ॥

જે બાળકનો વળગાડ સાધ્ય (= મટી શકે એવો)

હોય તેને, દિવસમાં સળ ત્રણ વાર પાણી છોટેલા રોને પાણી વાળેલા, જ્યાં રોનિ સદા પાડે હોય એવા,

ભસ્મ, કૃત્રિ, પાદાર્થ, બિયાં, રંગાળ અને તરસવ

વેરેલા, રક્ષોધન તેલ (ઉપરના પદાર્થ) થી સળગતા

દોલાથી જ્યાં પાપનો (ખૂત પિદાયા, ચાસસ વગેરેનો)

નાશ થયો છે એવા, જ્યાં સારવાર કરનારાઓ (= રાજા

બાળુનાં માણસો) મેમુન, દારૂ અને માતલી દૂર રહેતા

હોય (= એ ત્રણ કામ ન કરતાં હોય) એવા એકાંત

મકાનમાં રાખીને, થરીરે જૂનું થી ચામીને, બનદાણુ,

લોખંડો, નરસૂતી, ગરમગો, દેવદાર, મોટો રસરૂડો,

જાણુ, વાપરરણ, ચેદિખખડ, રાજાથી, અંધેરો, પાણ,

મીઠા સરગવો, અંધો, જમ્મી, ક્રેડું અને કીરી વૃક્ષ,

કદબ અને કમળ એટલી વનસ્પતિ વડે સિદ્ધ કરેલા

સથેકા પાણીથી બાળકને નક્કારીને એ નહાયેલા બાળકને ઘેપડે, વાપ, સાપ, સિંધ, રીંછ એટલાં પ્રાણીઓનાં વામડાં સાથે ધી ભેળવીને એ ચામડાનો ધૂપ દેવો.

અથા ગ્રાહ્યોના વળગડામાંથી છૂટવાનો ધૂપ

પ્રતીદશાઙ્ગસિન્ધાયૈવચામદ્ધાતદીપ્યકૈઃ ॥૪૭॥
ન્કુલ્લેઃ સવૃતૈર્ધૂપઃ સર્વેમદ્ધવિમોક્ષણઃ ।

પ્રતીકરણ, દશાંગ (ઉ ૩૭/૨૭, ૨૭) સર-
સવ, વળ, ભિલામો, રાગગોદ તથા ઉપવેટમા ધી
નાખીને એ બધાનો ધૂપ કરવાથી અથા ગ્રાહ્યોના વળ
ગાડામાંથી છૂટા છે

સર્વેપા નિન્નરપરાકૈમૂલમમ્બલુરા યવા ॥૪૮॥
મૂર્જયમ્ ઘૃતં ધૂપઃ સર્વેમદ્ધનિવારણઃ ।

સરસવ, લીમડાના પાદડા, આકાગ્રનું મૂળ, બિરિ
કીંક્રિક, વળ, ભોળપત્ર તથા ધી રોટલી વસ્તુઓને
ધૂપ અથા ગ્રાહ્યોના વળગડાને રોકે છે

અનન્તાત્રાસ્થિતગરં મરિચં મધુરો ગળઃ ॥૪૯॥
શુગાલચિન્ના મુસ્તા ચ કલ્પિતેસ્તૈર્ધૃતં પચેત્ ।
વશમૂલતસક્ષીરયુક્તં તદ્દ્ ગ્રહજિત્પરમ્ ॥૫૦॥

પમાસા, કેરીની ગોટલી નગર, મરી, મધુર ગણ,
સમેરવો, મોઘ—રોટલી વસ્તુઓના કકા સાથે રાને
દશમૂળના સ્વરસ (કે કવાય) તથા કૂધ સાપ ધી
પકવવું એ ધી ગ્રાહ્યોના વળગડાને મટારવામા ઉત્તમ છે

રાસ્તાદ્યશુમતીવૃક્ષપશ્ચલલવરાષનાત ।
કાયે સર્પિઃ પચેત્પિષ્ટેઃ સારિવામ્યોપચિત્રકૈઃ ॥૫૧॥
પાઠાવિદ્ગમધુકપપસ્યાદિક્કવારમિઃ ।
સમન્થિકૈઃ સેન્દ્રવધૈઃ શિશોસ્તત્સતતં દિતમ્ ॥
સર્વરોગમદ્ધરં લીપનં લલણ્ણદમ્ ।

રાસના, સમેરવો, ગધી સમેરવો, મોઝા મધમૂળ,
બળદાણુ ૨ ને મોઘ રોટલી વસ્તુઓના કવાયમા સારિવા,
ત્રિકટુ, ચિત્રા, પાડમૂળ, વાવડા, નેહીમધ, શીર
મોઝાલી, ઘિંગ, દેવદાર, પીપરીમૂળના ગદોષ અને
ઈન્દ્રજવ એટલી વસ્તુઓના કકાથી સિદ્ધ કરેલું ધી
બાળકને હમેશા પધ છે, અથા શેગા અને ગ્રાહ્યોના
વળગડાને મગડે છે, દીપન છે તથા બદ અને ચીર
નો રગ આપે એવું છે

સારિવાસુરમિદ્રામોશઙ્ગિનીકુહસર્પૈઃ ॥૫૨॥
યવામ્બગમ્બાસુરસાયુકૈઃ સર્પિર્વિષાચયેત્ ।
તત્રાશયેદ્ધહાન્ સર્પાન્ પાનેનામ્યજ્જનેન ચ ॥૫૩॥
સારિવા, ચક્રી, ગ્રાહી, શંખવેન, ઉપવેટ, વરસવ,
વળ, અડગપ (અડાદ) તથા ગુજલી, એટલી વસ્તુ-

ઓથી ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી પીવાથી અને ચોળવાથી
અથા ગ્રાહ્યો નાથ પામે છે

અર્ધાં ભૂત અને વિષમભવરનો ધૂપ

ગોશુક્કચર્મવાલાહિનિર્માકં વૃપદંશવિદ્ ।
નિમ્બવપ્રાજ્યકટુકા મદનં વૃહતીઘ્રયમ્ ॥૫૫॥
કાર્પાસાસ્થિયવચ્છાગરોમદેવાહ્નસર્વપમ્ ।
મયૂરપયશ્રીવાસં તુપકેશં સરામઠમ્ ॥૫૬॥
મૃદ્ધાષ્ઠે વસ્તુમૃચેણ ભાવિતં શ્લક્ષણચૂર્ણિતમ્ ।
ધૂપનં ચ હિતં સર્વભૂતેષુ વિષમજ્જવરે ॥૫૭॥

ગાયના શીંગડાં, ગાયનું વામડું, ગાયના વાળ,
સાપની કાચળી, ભિલાડીની હાથર, લીમડાના પાદડા,
ધી, કડું, મીઠળ, ઊલી ભારિગણી, બેલી ભારિગણી,
કપાસિયા, જવ, બકરીના વાળ, દેવદાર, સરસવ, અર્ધ-
ગાના પાદડા, ગધી બેરજો, જવનાં છોડાની વાળ જેવી
રુવાટી તથા ઘિંગ—એટલી વસ્તુઓને મટીના વાસણ
મા બકત્તબ મૂત્રમા ભવના દઈને પછી એને સુકાવા
દઈને પછી બારીક વણ્ટીને બનાવેલા ભૂકાથી ધૂપ
દેવો. તે અથા ભુતોના વળગડામાં ૨ ને વિષમભવરમાં
હિન્કારક છે

ઘૃતાનિ ભૂતવિષાયા વશ્યન્તે યાનિ તાનિ ચ ।
યુજ્યાન્તથા યદિં હોમં સ્તપનં મન્વતત્તપ્રવિત્ ॥૫૮॥

મન અને તન જાણનાર વેદો જે અર્ધા ધી ભૂત-
પ્રતિષ્ઠાના રાધાપમા (ઉ ૨) પર્મા) કહેવામાં આવશે
તે અર્ધા ધી, બલિ ભ, યામ અને સ્નાનના ઉપયોગ
કરવો

પ્રતીકરણ(આત્)ત્વક્ષયં ક્ષીરિમ્યો ઘર્ચરાદપિ ।
તુમ્બીવિશાલારતુકામીચિલ્પકપિત્થતઃ ॥૫૯॥
ઉત્ક્રાદ્ય તોય તત્રાગ્રો યાજ્ઞાનો સ્તપનં શિવમ્ ।

પ્રતીકરણ, શીરી વૃક્ષ, બર્બર વૃક્ષ, દૂધી, ઈન્દ્ર
વારણુ, મોઝો અરડુસા, ચમી (સ્વમડીનું યાડ) ભિલી
નું યાડ, કોઈ—રોગના ગાડી અંતરગ્રહ અને પીદઈ
ને પાણીમા ઉકાળીને રોના કવાયથી શતે બાળકને
નવવપર્ણ તે હિન્કારક છે

અનુવન્ધ્યાન્ ચથાકુલ્લં મહાપાયેડ્યુપપ્રવાન્ ॥
વાલામયનિપેધોક્ષમપજેઃ સમુપાચરેત્ ॥૬૦॥

તથા ગ્રાહ્યોના વળગડામાંથી છૂટવા પછી પદ
વળગડ દરમિયાન થયેલા (નાવ વગેરે) ઉપદ્રવે ચાવુ
શે તે ઉપદ્રવેના ઉપચાર બાળકના વળ મટારવા માટે
(ઉ અ. ૨ મા) જે રીતે કહ્યું છે, તે રીતે પાથી કરવા

દશ્યદાદ્ધરયે યદે ઉત્તરસ્થાને વાલમદ્ધરવિપેધો
નામ તલ્લીપોડપાયઃ ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો : ભૂતવિજ્ઞાન

અથાતો ભૂતવિજ્ઞાનોયમધ્યાયં ધ્યાત્વ્યાસ્વામઃ ।
ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ભૂતોના વિજ્ઞાન સંબંધી અધ્યાય
સમજાવીશું એ બાબતમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ
નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

ભૂતના વળગ્યાનું લક્ષણ

લક્ષયેજ્ઞાનવિજ્ઞાનવાકુચેદ્રાવલપીરુપમ્ ।

પુરુષેડ્યૌરુપં યત્ર તત્ર ભૂતગ્રહં વદેત્ ॥૧॥

જે માણસમાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ચાહી, ક્રિયા, બળ
અને પુરુષાત્મન રોટલી બાબતોમાં બળવાપણું (-કાય
રતા) જણાય, તે માણસને ભૂત વળગ્યું છે એમ કહેવું

કયું ભૂત વળગ્યું છે તેની પાંચ

ભૂતસ્ય રૂપપ્રકૃતિભાષાગત્યાદિવેદિતૈઃ ।

યત્યાનુકારં કુરુતે તેનાવિદં તમાદિશેત્ ॥૨॥

રૂપ, પ્રકૃતિ, ભાષા, ગતિ વગેરે શેષાંગોની બાબતમાં
માણસ જે ભૂતની નકલ કરતા હોય તે ભૂત એને
વળગ્યું છે એમ કહેવું

સોડાદશવિધો દેવદાનવાદિવિભેદતઃ ।

દેવ, દાનવ વગેરે ભેદોને ધીમે ભૂત અંગ
જાતનાં છે

ભૂતના વળગ્યાનું કારણ

વેતુસ્તદનુપત્તૌ તુ સયઃ પૂર્વકૃતોડયવા ॥૩॥

પ્રજ્ઞાપરાધઃ, સુતરાં તેન કામાદિજન્મના ।

જુનધર્મપ્રતાચારઃ પૂજ્યાનપ્યતિવર્તતે ॥૪॥

તે તથા મિદ્ધમર્યાદં પાપમાત્મોપચાતિનમ્ ।

વૈવાદયોડ્યતુગ્રન્તિ પ્રહાશ્ચિદ્રમપ્રહારિણઃ ॥૫॥

૨ । જન્મે કરેલા કે ગયા જન્મોમાં કરેલા પ્રજ્ઞા
પરાધ ભૂત વળગવાના કારણરૂપ છે કામ (+ક્રોધ)
વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રજ્ઞાપરાધથી ધર્મ, વ્રત ૨ ને
અપારાધો બહુ નાશ થવાથી માનુસ પુણ્ય મામુસો સાથે
તોછાડીથી વડે છે (=એમના સામે ચાલ છે) જ્યાં
છિદ્ર (અલેખ પા થી ૮) હોય ત્યાં પ્રવર કરે એવા
(=પેડું દેખે ત્યાં ચેતી જનારા) દેવો વગેરે પણ
ઉપર પ્રમાણે જેમ મર્યાદાને બાજ કર્યા હોય એવા,
આત્માને નાશ કરનારા પાપી માનુસમાં પેતી જાય છે

છિદ્ર એટલે શું?

છિદ્રં પાપમિયારમ્મઃ પાકોડનિદસ્ય કર્મજઃ ।

ષકસ્ય શુન્યેડવસ્થાનં

દમજાનાવિષુ વા નિશિ ॥૬॥

દિગ્વાસસ્ત્વં ગુરોર્નિન્દા રતેરવિધિસેવનમ્ ।

અશુવેદૈવતાર્ચાદિ પરસ્તતકસદ્ગુરઃ ॥૭॥

હોમમન્ત્રવલીજ્યાના વિગુણં પરિકર્મં ચ ।

સમાસાદિનચર્યાદિમોક્ષાચારવ્યતિષ્ઠમઃ ॥૮॥

પાપી કામની યજ્ઞગ્રાન્ત, અશુભ કર્મનું ફળ, ૧૬ન
રોકાત જગ્યારો એકલા રહેવું, કે રાત્રે ૧૫થાન
વગેરેમાં રહેવું, નાગા રહેવું, કે ગુરુની (=વડીલની)
નિંદા, મૈયુન વિધેના વિધિના ભંગ કરીને મૈયુન કરવું,
-સ્વચ્છ દશ્યામાં દેવની પૂજા વગેરે કરવું, સગા
સિવાયના બીજા સૂતકી માણસોને -કર્મ, હોમ, મન્ત્ર,
બલિદાન અને વજ્ર એ ક્રિયારો કરતી વખતે હોમ
વગેરેથી વિરુદ્ધ ક્રિયા કરવી, ટૂંકાના દિનવર્ષા વગેરેમાં
કહેવા રાજ્યારો બાજ કરવા એ છિદ્ર છે (આ છિદ્રો
દ્વારા ભૂત વળગે છે)

કયુ ભૂત કયે દિવસે કયે સમયે વળગે છે ?

શુક્લન્તિ શુક્લમતિપત્નયોદશ્યોઃ સુરા નરમ્ ।

શુક્લશ્રયોદશીકૃષ્ણદ્વાદશ્યોર્દાનવા યદ્વાઃ ॥૯॥

ગન્ધર્વાસ્તુ ચતુર્દશ્યાં દ્વાદશ્યાં ચોરમાઃ પુનઃ

પચ્ચમ્યા, શુક્લસપ્તમ્યાદ-

શ્યોસ્તુ ધનેશ્વરાઃ ॥૧૦॥

શુક્લાદપચ્ચમીપોર્ણમાસીયુ વ્રહ્મરાક્ષસાઃ ।

કૃષ્ણો રક્ષ.પિશાચાવા નવદ્વાદશપર્વસુ ॥૧૧॥

દશમાવાહયયોરણનવમ્યો. પિતરોડપરે ।

ગુરુષુદાદયઃ પ્રાયઃ કાલં સન્ધ્યાસુ લક્ષયેત્ ॥૧૨॥

દેવેશ્વરી શયો (=ભુવે) માનુસને સુદ પડે

અને સુદ તેરશે વળગે છે, દાનવાશ્વરી શયો સુદ તેરશે

રાત્રે વદ બારશે વળગે છે, ગાયત્રી ચૌદશે અને બારશે

વળગે છે, સાપ પાંચમે વળગે છે, વૈષ્ણુ સુદ ત્રાત્રમે

૨ ને સુદ અગ્નિપારે વળગે છે, બ્રહ્મરાક્ષસો સુદ ૨૫મે,

સુદ પાંચમે ૨ ને પૂનમે વળગે છે, યજ્ઞસો, પિશાચો

વગેરે વદ નેમે, વદ બારશે અને પર્વતે ૧૨મે વળગે

છે, પિતૃઓ દશમે અને જમાતે વળગે છે, બીજા

ગુરુઓ, વૃદ્ધો વગેરે આઠમે અને નેમે વળગે છે એ

બધા તાપાન્ય રીતે તપાસારે વળગે છે એમ જણવું

દેવના વૈષ્ણુનું લક્ષણ

પુલ્લપશોપમમુસં સામ્યેદદિમકોપનમ્ ।

અલપવાકૃત્યેદવિષ્ણુમંત્રં

મોજનાનમિટાપિનમ્ ॥૧૩॥

દેવદિજ્ઞાતિપરમં શુષિ સસ્ટવપાદિનમ્ ।

મીલ્યન્ત ચિરાન્તે સુરભિ વરદાપિનમ્ ॥૧૪॥

શુક્લમાલ્યામ્બરસરિચ્છૈલોષમધનમિયમ્ ।

અનિવ્રમમધુવ્યં ચ વિચારેષ્વયશીકૃતમ્ ॥૧૬॥

મેઁ ખીલેલા કમળ જેવું રાને રાંધ્યા થાત હોય,
ઉદ્દેશ્ય (=વિશય) નહિ, થોડું બોલે, પરસેવે, આગ્રે
અને પેશાબ થોડા થાય, ખાવાપીવાની ઈચ્છા ન થાય,
દેવ રાને બ્રાહ્મણની પૂજામાં તદ્દીન રહે, સ્વસ્થ રહે,
સસ્કારી ભાષા વાપરે (=આળો વગેરે ન બોલે), લગ્ન
વખતે રાખ પલકે, ઘરેમાથી સુધાસ નીકળે, વધાન
આપે, ધોળી માળા, ધોળા વસ્ત્ર, નદી, પર્વત ર ને
ઊંચા મકાન ગમે, ઊંચે નહિ, કોઈથી ઝડે નહિ—'એ
માણસને દેવોએ વશ કર્યો છે' (=કોઈ દેવ વળગ્યા છે)
રોમ જાણવું

દાનવ (—દૈત્ય) વળગ્યાના લક્ષણ

જિહ્વદર્પિ દુરાત્માનં શુકલેષ્વજિજિપ્સમ્ ।

નિર્મય માનિનં શૂરં ક્રોધનં વ્યવસાયિનમ્ ॥૧૭॥

રુદ્રઃ સ્કન્દો વિશાલ્લોડ

હનિમ્ત્રોઽહમિતિ વાદિનમ્ ।

સુરામાંસરુચિ વિચાર્તૃ કૈત્યગ્રહગૃહીતકમ્ ॥૧૮॥

ત્રાસુ જુએ, સ્વભાવ બગડે, ગુરુ, દેવ ર ને
બ્રાહ્મણને દ્રોષ કરે, નિર્ભય, ખુશીવાળો, શૂર, ખિજઈ
જાય રોવે, ખતીબો, 'હુ રુદ્ર, સ્કન્દ, વિશાખ ર ને
ઇન્દ્ર છુ' રોવું બોલેતા સુસ અને માત્ર ઉપર રહિ
થતી હોય રોવે, રોવા માણસને દૈત્ય (=દાનવ)
રૂપી (ભૂત) વળગ્યું છે રોમ જાણવું

ગર્વર્થ વળગ્યાના લક્ષણ

સ્વાચારં સુરર્મિ હૃદં ગીતનર્તનકારિણમ્ ।

સ્નાનોદ્યાનર્ચિ રક્તવસ્ત્રમાલ્યાનુલેપનમ્ ॥૧૯॥

શૂક્લરત્નીલામિરતં ગન્ધર્વાધ્યુપિતં વદેત્ ।

સાક્ષા આચરણવાળા, સુવાસિત, લગભગ, ગાતા,
માયતા, નાહવા માટે રાને બાગબગીચા માટે રચિવાળા,
રાતી વસ્ત્ર, ઘર રાને (ચંદન વગેરેના) લેપવાળા, શરૂ
ગાર સંગ્રામમાં રાને લીધા (=જનજાતના ખેલ, રમત
ગમત) કરવામાં રસ લેતા માણસના ગર્વર્થ બરાઈ બેઠા
છે રોમ કહેવું

સાપના વળગ્યાનાં લક્ષણ

રક્તાક્ષં ક્રોધનં સ્તબ્ધદર્પિ ધક્કગતિં ચતમ્ ॥૨૦॥

અસન્તમનિશં મિદ્ધાલોલિનં સૃક્ષિણીલિદમ્ ।

મિયદુગ્ધગુદાન્નમખોલ્લનશાયિનમ્ ॥૨૦॥

ઝરગાધિષ્ઠિતં વિચાત્રસ્વન્તં ચાતપથતઃ ।

રાતી આંખોવાળા, ઝીંઘિયા, સ્તબ્ધ અખચાળ,
વાંકુ ચાવતા, અસ્થિર, તનત આથ મુકતા (દુઃસ્થ)

મારતા), છબ કાંઠાવા કરતા, મોના ખૂણા ચાટતા,
દૂધ, ગોળ ર ને નાહવું જેને ગમતુ હોય એવા ઊંધા
(નીચે મેંચે) સૂઈ રહેતા તથા છત્રીથી ભડકતા માણ
સને સાપનું ભૂત વળગ્યું છે એમ જાણવું

યક્ષના વળગ્યાનાં લક્ષણ

વિપ્લુત્રસ્તરકાક્ષં શુભગન્ધં સુતેજસમ્ ॥૨૧॥

પ્રિયનૃત્યકથાગીતજ્ઞાનમાલ્યાનુલેપનમ્ ।

મત્સ્યમાંસરુચિ હૃદં તુદં ઘલિનમવ્યયમ્ ॥૨૨॥

ચાલેતાગ્રકરં કસ્મૈ કિં દવામીતિ વાદિનમ્ ॥૨૩॥

મહત્સ્યમાપિણં વૈષઙ્ગિજાતિપરિભાવિનમ્ ॥૨૩॥

અલ્પરોષં દુતગતિં વિચાપસશૂદીતકમ્ ।

પાણીછાંચી, ત્રસેલી અને રાતી રાંખવાળા, સુવા
સિત, બહુ તેજસ્વી, જેને નાચ, વાત, ગાન, સ્નાન,
ઘર રાને લેપ ગમતા હોય રોવા, માછલાના માંસ માટે
રચિવાળા, રસાંદી, સતોષી, બાળવાન, સ્વસ્થ દેખાવ
વાળા, રાગળીઓ હાથવાતા, 'હુ કોને શું રાખું?'
રોવું બોલતા, છાની (=કાનમાં) વાત કહેતા, વૈદ્ય
ર ને બ્રાહ્મણનું અપમાન કરતા, થોડો રાખ કરતા,
ઉતાવળે ચાલતા માણસને યક્ષ વળગ્યા છે રોમ જાણવું

બ્રહ્મરાક્ષસના વળગ્યાનાં લક્ષણ

હાસ્યનૃત્યપ્રિયં રૌદ્રચૈવં હિરપ્રપ્રહારિણમ્ ॥૨૪॥

આલોશિનં શીઘ્રગતિં વૈષઙ્ગિજમિપગૃહિપમ્ ।

આત્માનં કામરાસાચૈર્નન્તં મોઃશબ્દવાદિનમ્ ॥

શાસ્ત્રવેદપઠં વિચાર્તૃ ગૃહોતં પ્રભ્રારાક્ષસૈઃ ।

હાસવું અને નાચવું જેને બધું ગમે એવા બિહા-
મણા ચાળાવટકા કરતા, હિર (સ્થાક પાયા થી ૮)
હોર ત્યાં ફટકો ચારતા, બુધ્ધિમણ્ડા મારતા, ઉત્તમજો
ચાલતા, દેવ, બ્રાહ્મણ અને વૈદ્યોના દ્રોષ કરતા, શકું-
લધિવાર વગેરેથી પોતાની જાતને હુનુનાર, 'ઓ', એ
વગેરે બોલાવવા માટેના અવાજ કરનારા, શાસ્ત્રોને
રાને વેંટને પાડ કરનારા માણસને બ્રહ્મરાક્ષસ વળગ્યા
છે રોમ જાણવું

સત્સત્ત્વ વળગ્યાનાં લક્ષણ

સમોદર્પિ મૃદુચ્ચિદ્રદન્તં સસંપ્રમમ્ ॥૨૬॥

પ્રહરન્તં પ્રથાવન્તં શબ્દન્તં મિરવાનનમ્ ।

અન્નાદિનાડપિ ઘલિન નદ્દિનન્તં નિષ્ઠાચરમ્ ॥૨૭॥

નિલેપ્તમશુચિ શૂરં દૂરં પક્ષમાપિણમ્ ।

રોપથ રક્તમાલ્યસીરર્જનમામિપ્રિયમ્ ॥૨૮॥

ધૃષ્ટા ચ રક્તં માનં પાડઙ્ગિજ્ઞાન વજ્રનચ્છયી ।

હસન્તમપ્રકાલં ચ રક્તમાધિષ્ઠિતં વદન્ત ॥૨૯॥

કોથભરી આખાવાળા, ગળરાટ સાથે ભમ્મર (=ભવા) ચડવતા, મારતા, આગળ દોડતા, અવાજ કરતા, બિહામણા મોવાળા, ખાધાપીધા વિના પણ બળ વાન, ઊંધ ઊંડી ગમેલા, રાતે ફરફર કરતા, નર્ફફટ, અસ્વચ્છ (=મેલાધેલા), યુરા, ફૂર, કઠોર વચન બોલનાર, ચીડિયા, રાતી માળા, સી, લોહી, દાડ અને માંસ જેને બહુ ગમતું હોય એવા, લોહી કે માંસ જેઈને પોતાના હોઠ ચાટતા તથા ખાતીપીતી વખતે હસતા માણસના શક્ષક ભરાઈ બેઠો છે એમ કહેવું

પિચાયના વળગાડના લક્ષણ

અસ્વસ્થચિત્તં નૈકવ્ર તિષ્ઠતં પરિધાવિનમ્ ।
ઉચ્છિદ્રનૃત્યગાન્ધર્વદ્વાસમયામિપ્રિયમ્ ॥૩૦॥
નિર્ભરત્સનાદીનમુષ્ણં કવન્તમનિમિત્તતઃ ।
નજેલિલ્લન્તમાત્માનં રુક્ષધ્વસ્તવપુઃસ્વરમ્ ॥૩૧॥
આવેદ્યન્તં કુઃખાનિ સમ્બહાવલ્લમાષિનમ્ ।
નદ્યસ્મૃતિ ધ્યમ્યરતિ લોલં નદ્યં મલીમસમ્ ॥૩૨॥
રધ્યાચ્છેલપરીધાનં તૃણમાલ્યાવિમૂષ્ણમ્ ।

આરોહન્તં ચ કાષ્ટાશ્વં તથા સકૂરકૂટકમ્ ॥૩૩॥
વદ્ધાશિનં પિચાચેન વિજાનીયાદધિષ્ઠિતમ્ ।

મેથેન મનવાળા, બધાની સાથે ન રહેતા, ચારે પાસ દોડતા, છડામણ (=છાડેડું અને), નાચવું, ગાવું, ગાધર્વ, હસવું, દાડ અને માંસ જેને બહુ ગમતા હોય એવા, ધમકાવવાથી ચકકુ મો કરી દેતા, કઈ પણ કારણ વિના રોતા, પોતાના શરીર ઉપર નખી ખસતા, લૂખા શરીરવાળા, બેશી ગમેલા અવાજવાળા, પોતાના દુ મો નજીવાતા, ઘડીમા પલ્લતિસર તેા ઘડીમા કળ પડા વિનાનું બોલનાર, ચાદશકિત નથી રહી હોય એવા, જેને રોકતે ગમતું હોય એવા, એક જગ્યાએ કયેને રહી ન ચકતો હોય એવા, નાગા, મેલા, રસ્તામા પહેલા ચીંધરા પહેરતા, ઘાસની માળાને શણગાર સજતા, લાકડી ફેપી ઘોડા ઉપર સવારી કરતા, ઉકરાડની ટોચ પર નઈને બેસતા તથા બહુ ખાતા માણસને પિચાય વળગ્યું છે એમ કહેવું

પ્રેતના વળગાડના લક્ષણ

પ્રેતાતુતિક્રિયાગન્ધં મીતમાદારચિદ્રિપમ્ ॥૩૪॥
તૃણચ્છિદ્રં ચ પ્રેતેન શુદ્ધિતં નરમાદિશેત્ ।

પ્રેત જેવા આકાર, ક્રિયા અને ગંધવાળા, બોનેલા, ખાવાપીવાનો દ્રેષ કરતા અને તણખલાં તોડતા માણસને પ્રેત વળગ્યું છે એમ કહેવું

કૂખાડના વળગાડના લક્ષણ

વહુપ્રલાપં કૂખાસ્યં પ્રવિલમ્બિતયાયિનમ્ ॥૩૬॥
શનપ્રલમ્બવૃપણં કૂખાપન્દાધિષ્ઠિત વદેત્ ।

બહુ બોલબોલ કરતા (=લવચી કરતા), જેનું મો કાળું પછી જંબુ હોય એવા, બહુ ધીમેધીમે ચાલતા, સૂજેલા અને લબચી પડવા રડવાળા માણસમા કૂખાડ ભરાયો છે એમ કહેવું

નિષાદના વળગાડના લક્ષણ

ગૃહીત્વા કાણ્ડલોદ્યાદિ ધ્રમન્તં ચીરવાસસમ્ ॥૩૬॥
નદ્યં ધાવન્તમુત્તસ્તદ્દિદ્ધિ તૃણવિમૂષ્ણમ્ ।
શ્મશાનશૂન્યાયતનરચ્ચૈકદ્રુમસેવિનમ્ ॥૩૭॥
તિલ્લક્ષ્મમયાસેષુ સતતં સત્કલોચનમ્ ।
નિષાદાધિષ્ઠિતં વિષાદ વદન્તં પરુષાણિ ચ ॥૩૮॥

(હાથમા) લાકડી અને ઢેખાળા વઈને ફરતા, ચીંધરા પહેરતા, નાગા, દોડતા, બહાવરી આખાવાળા, ઘાસના શણગાર સજતા, શ્મશાનમા, હવડ મકાનમા, રસ્તા ઉપર તથા એકલા અટૂલા ઝાડ તળે રહેતાં, તલ, અને, દાડ અને માંસ ઉપર નજર ફેરવી રાખતા તથા કઠોર વચન કહતા માણસમા નિષાદ ભરાઈ બેઠો છે એમ કહેવું

ઓકિરણના વળગાડના લક્ષણ

યાચન્તમુવકં ચાર્ણં ત્રસ્તલોહિતલોચનમ્ ।
ઉચ્ચાવકયં ચ જાનીયાન્નરમૌકિરણાદિતમ્ ॥૩૯॥

પાણી અને ખોરાકની માગણી કરતો, બહાવરી અને લાલ આખાવાળો, ઉચ્ચ વચન કહેતો માણસ ઓકિરણચીર પીડાયેલો છે એમ કહેવું

વેતાલના વળગાડના લક્ષણ

ગન્ધમાલ્પ્યરતિ સત્યવાદિનં પરિવેપિનમ્ ।
જહુનિદ્રે ચ જાનીયાદ્દેતાલેન વશીકૃતમ્ ॥૪૦॥

સુગંધી પદાર્થો તથા ફૂલદારમા આનંદ માનતા, સાચું બોલતા, ધૂંજતા, બહુ ઊંધઊંધ કરતા માણસને વેતાલ વળગ્યો છે એમ કહેવું

પિતૃના વળગાડના લક્ષણ

અપ્રસન્નદશં દીનવદનં શુષ્કતાલુકમ્ ।
ચલ્લત્યનપક્ષમાણં મિત્રાલું મન્દપાવકમ્ ॥૪૧॥
અપસચ્ચપરીધાનં તિલમાસગુદપ્રિયમ્ ।

સ્થલદ્વાર્ચં ચ જાનીયાત પિતૃપ્રહ્વશીકૃતમ્ ॥૪૨॥

હોળાપેલી આખાવાળા, ચકકુ મોવાળા, જેનું તાલવું સુકાયેલું હોય એવા, જેની આંખની પાપેડો પલ્કારા માર્યાં કરતી હોય એવા, ઊંધઊંધ કરતા, મંદાગ્નિ વાળા, શરીરમા જમણા અને ઉપર વસ્ત્ર પહેરતા, તલ, માંસ અને જાળ જેને બહુ ભાવે એવા, તોડતું બોલતા માણસને પિતૃપ્રહ્વના વળગ્યું છે એમ કહેવું

ગુરુવુદ્ધપિસિદ્ધામિશાપચિન્તાનુરૂપતઃ ।

વ્યાહારાહારચેષ્ટાભિર્થાસ્થં તદ્યજ્ઞં વદેત ॥૪૩॥

ગુરુ, વૃદ્ધ, ઋષિ અને સિદ્ધ પુરુષોના શાપ અને (અશુભ) થિના (=નિસાસા)ને અનુરૂપ વાણી, આહાર અને વર્તન ઉપરથી કોનો વજગ્રહ છે તે અણુબુ (દેવા નવર નાખીને, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ અને મહાવિરો શાપ આપીને, પિતૃઓ પોતાની જાતના દર્યન કરાવીને, ગાધર્વો રુકડીને, યજ્ઞો શરીરમાં દાખલ થઈને, રાક્ષસો પોતાની ગધ સુધારીને તથા પિશાચો દરદી ઉપર સવારી કરીને અને વાહન તરીકે ચલાવીને ગાધપણુ (=વજગ્રહ) કરે છે—(ચરકસંહિતા, નિ. અ. ૭/૧૨)

અસાધ્ય વજગ્રહાન્ લક્ષ્મુ

કુમારવૃન્દાનુગતં નમ્રમુદ્યતમૂર્ધજમ્ ।

અસ્વસ્થમનસં દૈર્ઘ્યકાલિકં સપ્રદં ત્યજેત્ ॥૪૪॥

છોડનારી ટોળા જેની પાછળ જતાં હોય એવા, નાગા, ઊંચા વાળવાળા, અસ્વસ્થ મનવાળા તથા લાંબા વખતના વજગ્રહવાળા માણસને છોડી દેવો (=અસાધ્ય અણુવો)

શ્વશ્યામહૃદયે ઘટે ઉત્તરથાને ભૂતવિઘ્નીય
નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥૪૫॥

અધ્યાય યત્નોઃ ભૂતનો વજગ્રહ મટાડવાના ઉપાય

અથાનો ભૂતપ્રતિપંથં ધ્યાત્વાહ્યામઃ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાઝેયાવયો મદપંચઃ ॥

અરે હવે અમે ભૂતનો વજગ્રહ મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાવિઘ્નો બીજે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

અહિચક્ર ભૂતને ઉપાય

ભૂતં જયેદહિસેષ્ઠં જપદોમનઽભિયત્તેઃ ।

તપઃશીલસમાધાનદાનજ્ઞાનદયાદિભિઃ ॥૧॥

જે પ્રિય કરવા ન ઈચ્છું હોય એવા ભૂતને તપ, જામ, બરિદાન, દાન, તપ, સંકાર, સમાધિ, દાન, જાન, દયા વગેરેથી કાઢું

પ્રાંતના વજગ્રહ મટાડવાનો પ્રયોગ

દિશ્વપ્થોપાલનેપાલીલશુનાકંજયાજરાઃ ।

અજલોમી સગોલોમી ભૂતવેશી ચચા મ્યા ॥૨॥

કુહુદી સપંગ્પારુવા તિલાઃ કાળપિકાળિકઃ ।

ચક્ષ્મોક્તા ધયઃસ્થા ચ ગુફી મોહનવલ્લભિ ॥૩॥

સોતોજાહ્નનરક્ષોઞ્ રક્ષોઞ્ ચાન્યદોપયમ્ ।

શ્વરાશ્વશ્વાપિદુષ્ટશ્મગોવાનકુલશાલ્યકાત ॥૪॥

ક્રીપિમાર્જારગોસિદ્ધિવ્યાધસામુદ્રસત્ત્વતઃ ।

ચર્મપિત્તકિંજનસ્થા વર્ગોઽસ્મિન્ સાધયેદ્ ધૃતમા ॥૫॥

પુરાણમથવા તૈલં નવં તત્પાનનસ્યયોઃ ।

અમ્યજ્ઞે ચ પ્રયોક્તવ્યમેપાં જૂર્ણં ચ ધૂપને ॥૬॥

પથિશ્ચ ગુટિકાં યુક્ત્યાદહને સાવરીકને ।

પ્રલેપે કલ્કમેતેપાં ક્વાથં ચ પરિપેચને ॥૭॥

પ્રયોગોઽયં પ્રદોન્માદાન સાપસ્મરાજ્ઞાનં નયેત્

હિંગ, ત્રિકટુ, ઉરતાલ, મહાધીવ, લત્તુ, આકડાનું મૂળ, જટામાંસી, ધાળી પંદો, પંદો, ધાળી નંગોડ, વજ, કંઝ, રોટીંગણની બાજ, રાસ્ત્ર, તલ, કાકોલી, સીર-કાકોલી, ચોર, બ્રાહ્મી, કાકડાલોગ, મોપનવણી (=સરસો), સોતાળન, સરસવ, રાક્ષસોના નાશ કરે એવી (ગુગળ વગેરે) બીજા ઔષધ, ગધી, થોડો, થાણી, ઊંટ, રીંછ, સાંઘે, નોતિયો, શલ્યક (=એક જાતની થાણી) દીપમે, બિલાટી, બજદ, સિલ, વાલ અને સમુદ્રનાં પ્રાણી—એટલા પ્રાણીનું ચામડું, પિત્ત, દાંત અને નખ—૨૫ બધી—(હિંદીથી નખ સુધીની) વસ્તુઓમાં જૂનું બી અથવા નવું તેલ સિદ્ધ કરવું એ બી કે તેવને પીવામાં નસ્ય તરીકે અને અભ્યંગ તરીકે ઉપયોગ કરવો એમના (=હિંગથી નખ સુધીની વસ્તુઓના) ચૂર્ણથી ધૂપ કરવો એ વસ્તુઓના ચૂર્ણને ગોલી બનાવીને આંખમાં રાખવી અને એનો (=ચૂર્ણ) નવ-પીડન નસ્ય તરીકે ઉપયોગ કરવો એ વસ્તુઓના કંક-નો લેપ કરવો એ વસ્તુઓના ક્વાથથી શરીરને ઝારવું (=ધારકરીને નવધારવું) ૨૫ પ્રયોગ વાઈ તથા ગ્રહોના વજગ્રહને મટાડે છે

ગજાહ્વાપિષ્પલીમૃલવ્યોપામલકનર્વપાન્ ॥૫॥

ગોધાનકુલમાર્ગરક્ષપિત્તપ્રપંચિતાન્ ।

નાપનામ્યજ્ઞસેકેષુ પિદધીત પ્રદાપદાન ॥૬॥

ગળથીપર, પુષ્પમૂળ, ત્રિકટુ, આમમાં, લલદય એ પાવ વસ્તુઓને સાંઘે, નોતિયો, બિલાટી અને ૧૫ માછલીના પિત્તમાં પુષ્પ વગેરેને એને નસ્ય, અભ્યંગ અને સેક તરીકે વાપરવાથી એ ગ્રહોના વજગ્રહને દૂર કરે છે

વિદ્યાર્થે ધી

સિદ્ધાર્થકયચાહિજ્જુમિષ્કુગુરતનીદ્યમ્ ।

મચ્છિય સ્વનકટમી યરા મ્હેતાઽન્નિઃશ્ચિત્ર ॥૭॥

નિશ્ચમ્ય પંચ વીજં નુ નન્દમાલગીરીપયોઃ ।

સુરાદ્યં શ્રૂપ્યં મર્ષિગમ્ત્રે તદ્ધનુરુણે ॥૮॥

સિદ્ધં નિદ્યાર્થકં નામ પાને નમ્યં ચ યોજિતમ્ ।

અહાન્ સર્વાન્નિદન્ત્યાશુ

વિશેષાદાસુરાન ગ્રહાન ॥૧૨॥

કૃત્યાલક્ષ્મીચિપોન્માદજ્વરાપસ્મારપાપ્મ ચ ।

સરસવ, વળ, હિંગ, કમળ, હળદર, દારૂળદર, મજ્જા, ઘાળી ગરુડી, ત્રિકુળા, ઘાળી ગિરિકિંકા, લીમ, ડાના પાદમ, કર્જના બી, સરસડાનાં બી, દેવદાર, ત્રિકટુ-એ બધા વડે ચારખણ ગોમૂતમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવામાં અને નરસ તરીકે વાપરવાથી બધા ગ્રહે, ખાસ કરીને રાસુર (=ચાસ) ગ્રહે, કૃત્યા, અલક્ષ્મી, જે, તાવ, વાઈ અને પાપ નાશ પામે છે

અમિરેઘૌપધૈયસ્તથારિણા કલ્પિતોડગદઃ ॥૧૩॥

પાનનસ્થાજ્જનાલેપદ્વાનોદ્વર્ષેનયોજિતઃ ।

ગુણૈઃ પૂર્વથાદિદ્યો રાજત્રારે ચ સિદ્ધિઃ ॥૧૪॥

રો જ (રોડક દા. થી ૧૦૫૫) વાળા સરસવથી ત્રિકટુ સુધીનાં ઔષધો વડે તથા બકરીના મૂત્ર વડે સિદ્ધ કરેલું રોસડ (ઘી) પીવામાં, નરસમાં, આળવામાં, લેપમાં, નખવામાં અને ઉર્દનનમાં વાપરવાથી પહેલાનાં (=સિદ્ધાર્થક ઘી) જેવા ગુણ કરે છે તથા (પિતાની વધીકરણ શકિતને લીધે) રાજદરબારમાં સિદ્ધિ આપે છે

સિદ્ધાર્થકવ્યોપવાશ્વગન્ધા-

નિશાદ્યંદ્ર દિઙ્ગુપ્પાણ્ડુકન્દઃ ।

બીજં કરજાત્, કુસુમં શિરીપાત

કલં ચ વલ્કં ચ કપિત્થવૃક્ષાત્ ॥૧૫॥

સમાણિમગ્નં સનતં સકુટં

સ્થોનાકમૂલં કિણિહી સિતા ચ ।

અસ્તસ્ય સૂદેણ સુમાવિતં તત્

પિષ્તેન ગન્ધેન ગુઢાન્ વિવધ્યાત્ ॥૧૬॥

તુષ્ટવ્રણોન્માદતમોનિશાન્ધા-

તુદ્ગન્ધકાન્ વારિનિમગ્નવેદાન્ ।

દિગ્ધાહતાન્ દર્પિતસર્પદણં-

સ્તે સાધયન્ન્યજ્જનનસ્યલેપેઃ ॥૧૭॥

સરસવ, ત્રિકટુ, વળ, આસપ, હળદર, દારૂળદર, હિંગ, ડુગળીનું ડુંગુ, કમુલના બી, સરસડાનાં કુંડ, કોઈ અને કોઈના ગ્રહની છાલ, સેધવ, તગર, ઉપલેટ, અરડુસાનાં મૂળ તથા ઘાળી ગિરિકિંકા એટલાં રીપ ધીને બકરીના મૂત્રની ભાવના (=પટ) દઈને પછી ગાયનાં પિત્તમાં એની ગોળીઓ (=અડુઓ) બનાવવી એને જાળવામાં, નરસ કુંડવામાં અને લેપ તરીકે વાપરવાથી દુષ્ટ પ્રણુ, ગોડપણુ, તિમિરચેન, રાધાપાપણુ, ચળું દબાવથી (કે નખે ફાલે અપવાથી) મરડાયેન

થઈ ગયેલા, પાણીમાં ડુબવાને લીધે મરતોય થઈ ગયેલા, જે ચોપડેલુ શસ્ત્ર વાગવાથી મરતોય થઈ ગયેલા, છછેગયેલા (=જેરી) સાપ કરેલા-એટલા રોગ મટે છે ર ને એટલા દરદીઓને મટે છે

કાર્પાસાસ્થિમયૂરપત્રવૃહતીનિર્માન્યપિષ્ડીતક-
ત્વઙ્માંસીવૃષ્પદશવિટુપવચાકેશાદિનિર્માકકે.
નાગેન્દ્રાદ્વજદાદ્ધિદ્ગુમરિચેત્સુલ્યૈઃ કૃતં ધૂપનં
સ્કન્દોન્માદપિશાચરાક્ષસસુરાવેશજ્વરાં પરમ

કપાસ, રાષ્ટ્રેડાના પાદમ (અથવા મોરના પીળ), ભાસિણી, શિવનિર્માલ્ય (અથવા લગ્નમણી), મીઠળ, તળ, જટામાલી, બિલાડીની વિશ, ધાનના ફેતરા, વળ, માણસના વાળ, સાપની કાચળી, હાથીદાંત, બાળનું શિંગડું, હિંગ અને મરી એટલી વસ્તુઓ તરખે ભાગે લઈને એમના વડે ધૂપ કરવામાં રાખે, તો તે સ્કંદ, ગોડપણુ, પિશાચ, રાક્ષસ તથા દેવના આવેશને (=શરીર માં ભરાય હાથ તેને) તથા તાવને ઉત્તમ રીતે મગડે છે

ભૂતરાવ ધી

ત્રિકટુકલ્કુલકુકુમ્ભમન્થિકક્ષારસિંદ્ધી-

નિશાદાકસિદ્ધાર્થયુગ્મામ્બુશાન્નાહવયઃ

સિતલશુનફલત્રયોશીરતિકાવચા-

તુત્થચટ્ટીવલાલેહિતેલાશિલાપત્રકઃ ।

દધિતગરમધૂકસારમિયાદ્વાવિપાસ્થ્યા-

વિપાતાશ્વેશૈઃ સચવ્યામયૈઃ કલ્પિતૈ-

ર્ષ્ટમનયમશૈષ્ઠપ્રાશસિદ્ધ મતં

ભૂતરાવાહવયં પાનતસ્તદ્ ગ્રહણં પરમ્ ॥૧૯॥

ત્રિકટુ, તમાલપત્ર, કેસર, પીપરીમૂળ, શારદિંગણી, હળદર, દેવદાર, પીળા અને કાળા (કે ઘાળા અને ઘીયા) સરસવ, વાયો, ઇન્ડુવ, ઘાળુ લસણ, ત્રિકા, વીરણવાળો, કડુ, વળ, મોરચુ, જોડીમધ, બગદાસ, મજ્જા, એલચી, શિલાગિત, કમળ, દર્બ, તગર, મધુચ, મહુડાનાં કુંડ (કે મધુડાના જાડાનાં નરખ), કાંન, અંતિ વિપની કળી, કોઠીલી (કે કાકડાળી), રસાંગળ, ચવક અને ઉપલેટ એટલી વસ્તુઓના કડક વડે (સુ પ/૮૧૫ થી કુંડવા) દરેક દરક મૂત્ર ત્યારે ઘી જેટલા જ મૂત્રમાં વાચકની સિદ્ધ કરેલા જાના ધીને ભૂતરાવ ધી કરે છે એ ઘી પીવાથી વળનાના ઉત્તમ રીતે નાશ થાય છે

પ્રાણભૂતરાવ ધી

નતમધુકરજ્જાપટોડીસમઘાવચા-

પાટલીદિઙ્ગુમિદ્ધાર્થસિંદ્ધીનિશાયુગ્ધા-

રોહિણી-પદરકટુકલ્કનિકાકાન્દારકુમિદ્ધા-

જગન્ધામરાક્ષોલકોશતકીશિષુનિન્ધ્યામ્બુદે-

ન્દ્રાહુવયેઃ ।

ગદશુકતરુપ્પવીજોગ્રયપૃથ્વિક્ષીર્ણિકુન્ધામ્બિ-
ચિલ્લેઃ સમૈઃ કલ્કિતૈર્મૃગવર્ગેણ સિદ્ધં ધૃતં
વિધિવિનિહિતમાશુ સર્વેઃ કમૈર્યોજિતં હન્તિ
સર્વગ્રહોન્માદકુપ્તચરાં-

સ્તન્મદામૃતરાવં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

તગર, મધ, કસુજ, લાખ, પટેળ, ચીસામણી (કે
મજ્જા), વજ, પાડળ, મિંગ, સરસવ, ચીંચણી, હળદર,
દારુહળદર, સારિવા, હરે, બોર, મરી, ત્રિકુળા, કટબી,
દેવદાર, વાવડિંગ, મરડાશીંગ, નંગોડ (કે નૂંગળ),
અકોલ, તુરિયુ, સરગવે, લીમડ, મોથ, ઈન્દુલવ, ઉપ
લેટ, સરસાના દૂલ, વાસ, નેદીમધ, ગિરિકલિકા,
નેપાળાનુ મૂળ, ચિત્રો, બીલા એટલી વસ્તુરો સરખે
ભાગે લઈને રોમના કંક વડે (સુ ૫/૮૧૧ મા કહવા)
દરકે દરકે મૂળ સાથે વાસાફરી સિદ્ધ કર્તુ રાને પછી
વિધિપુર સર પાત્રમા ભરી રાખેલુ ધી (રાખ્યગ માટે,
પીવા માટે, નરના માટે વગેરે) બધા કમથી વાપરવામા
૦ વે તો બધા ગ્રહ, ગાડપણ, ચામડીના રોગ અને તાવ
મટે છે આ ધીને આયુર્વેદમા મહાભૂતરાવ ધી કહે છે

અભિધાનનો સામાન્ય વિધિ

ગ્રહા ગૃહ્ણન્તિ ચે ચેષુ તેષાં તેષુ વિશેષતઃ ।

દિનેષુ બલિહોમાદીન પ્રયુક્તીત ચિકિત્સકા ॥ ૨૧ ॥

જે ગ્રહો જે દિવસે વગળતા હોય (ઉ ૪/૮૫ થી
૧૨) તે દિવસે ખાસ કરીને તેમને માટે અભિધાન, હોમ
વગેરે વૈદ્યે કરવું

જ્ઞાનવલ્લભસામાસમચક્ષીરગુહાદિ ચ ।

રોચતે યથદા લેખ્યસ્તત્તેષામાહરેત્તદા ॥ ૨૨ ॥

સ્નાન, વસ્ત્ર, વસા, માસ, દારુ, દૂધ, ગોળ વગેરે
માથી જે જે વસ્તુ જે જે ગ્રહને તે દિવસે ગમતી
હોય તે તે વસ્તુ તે તે ગ્રહને તે દિવસે આપવી

રક્ષાનિ ગન્ધમાલ્યાનિ ધીજ્ઞાનિ મધુસર્પિણી ।

મર્યાદાઃ સર્વે સર્વેષાં સામાન્યો વિધિરિત્યયમ્ ॥

રત્નો, મુગંધી દૂલહાર, બી (=જવ વગેરે પાન)
તથા ભસ્મો એ બધું બધા ગ્રહોને આપવું એ સામાન્ય
વિધિ છે

અભિધાનનો વિશેષ વિધિ : અભિધાનનો જગ્યા

સુરાર્પિગુરુદેભ્યઃ સિદ્ધેભ્યઃ સુરાતયે ।

દિશ્યુત્તરસ્થાં તથાપિ દેવાયોપહરેદ્વલિમ્ ॥ ૨૩ ॥

પશ્ચિમાયાં યથાકાલં દેત્યમૃતાય ચત્યરે ।

ગન્ધર્વાય ગદા માર્ગે સવજ્ઞામરણં વલિમ્ ॥ ૨૪ ॥

પિતૃનાગમ્યહે નયાં નામેભ્યઃ પૂર્વદક્ષિણે ।

યક્ષાય યક્ષાયતને સરિતોર્વા સમાગમે ॥ ૨૬ ॥

ચતુષ્પક્ષે રાક્ષસાય ભીમેષુ ગહનેષુ ચ ।

રક્ષસાં દક્ષિણસ્થાંતુ પૂર્વસ્થાં વ્રક્ષારક્ષસામ્ ॥ ૨૭ ॥

શૂન્યાલયે પિશાચાય પશ્ચિમાં દિશમાસ્થિતે ।

દેવ, ઋષિ, ગુરુ, વૃદ્ધ ૨ ને સિદ્ધને દેવાવક્ષા

અભિધાન ૨૫૫વુ, તેમાથે દેવને (દરદીના ઘરથી) ઉત્તર

દિશામા અભિધાને આપવુ, દેવગૃહી ભૂતને યોગ્ય સમયે

આગણામા (કે ચોટામા), પશ્ચિમ દિશામા અભિધાન

આપવુ, ગદવને ગાયોના માર્ગમા વસ્ત્ર ૨ ને અલક્ષર

સાથે અભિધાન આપવુ, પિતૃ અને નાગના વળગારમા

નદી ઉપર અભિધાન આપવુ, નાગને રગિતકોષ્ટ

(=પૂર્વ અને દક્ષિણ વચ્ચેનો ખૂણો)મા અભિધાન

૨૫૫વુ, વક્ષને વક્ષના નિવાસસ્થાનમા (=વક્ષના મૂળ

૨ ગળ) કે જે નદીરેખાના સંગમ ઉપર અભિધાન આપવું,

રાક્ષસને ચક્રામા ૨ ને ભયાનક વનોમા અભિધાન આપવું,

રાક્ષસોને દક્ષિણ દિશામા પાલ બ્રહ્મરાક્ષસોને પૂર્વ દિશામા

અભિધાન આપવું પશ્ચિમ દિશામા ૨ રેવેલા નૂના

(=હવડ) મકાનમા પિશાચને અભિધાન ૨૫૫વુ

દેવોના વળગારમાં ઉપાય

શુચિશુક્લાનિ માલ્યાનિ ગન્ધાઃ ક્ષીરેયમાવનમ્ ॥

દધિ છત્ર ચ ધવલ દેવાના વલિરિષ્યતે ।

દેવાને પવિત્ર અને પોથી દૂલની માળા, મુગડી

દાર પદ્મર્ષ, ખીર, દહીં અને પાણી છત્રાર (=છત્રી)

એટલી વસ્તુઓનું અભિધાન કર્તવ્ય છે

દિશ્વગુસર્પપદ્મગ્ન્યાવ્યોપૈરર્ધપલોગ્મિતૈઃ ॥ ૨૯ ॥

ચતુર્ગુણે ગયા મૃદ્ધે ધૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।

તત્પાનનાથનામ્યક્ષેંદ્ર્યમદ્યમોક્ષગમ્ ॥ ૩૦ ॥

મિંગ, સરસવ, ઘોડાવગર ૨ ને ત્રિકુટ એ દરક

વસ્તુ જે જે તેવા લઈને સમના વડે ચાર ગણ ગાળના

મૂત્રમા એક પ્રસ્થ ધી પકવવું એ ધી પીવાથી, જે

ધીનું નત્ય લેવાથી તથા એ ધી વડે અભ્યાન કરવાથી

દેવના વગળાગમથી છુટકાર થાય છે

નસ્વાજ્ઞનં યથાદિશ્વગુરુગુણં ચસ્તવારિણા ।

બકરીના મૂત્ર સાથે વજ, મિત્ર અને વસ્તુનું

નત્ય લેવાથી અને ચાલનાથી દેવાનો વગળા મટે છે

દેવના વગળાગમે ઉપાય

દૈત્યે વર્તિર્ચંદ્રુકરઃ સોઝીરકમટોલપટઃ ॥ ૩૧ ॥

દેવના વગળામાં અનેક દુશ્મનો, વીરુષ પાયાનું,

ધોત્રા કનકનું અને કાચા કમળનું અભિધાન કર્તવ્ય છે.

મોમૂનપાદિકં સિદ્ધં પાનામ્યજ્ઞનયોહિતમ્ ।

છળદર, દારુછળદરે, મરુદ, સુવા, સૈધવ, મૂઠ, ડિંગ, કંડ, ત્રિકુટ, લસણ, ત્રિકુષ્ઠ, વળ, પાણ, ધોળી ગરબી અને સરસાનાં ફૂલ—એટલી વસ્તુઓથી ગાળના મૂત્રમાં મૂત્રથી થોડા બાળનું ધી સિદ્ધ કરીને તે ધી પીવાથી અને શરીરે થોળવાથી ક્ષયદો થાય છે. યસ્તામ્યુપિષ્ટેસ્તેરેવ યોજ્યમજ્ઞનનાવનમ્ ॥ ૪૭ ॥

એ જ (=છળદરથી સરસાનાં ફૂલ સુધીની) વસ્તુઓને બકરીના મૂત્રમાં લસોટીને એ આંજવાથી અને નસ્ય તરીકે વાપરવાથી ક્ષયદો થાય છે.

દેવ, જાપિ, પિતૃ અને ગંધર્વના વળગાડમાં

શું કરવું અને શું ન કરવું?

દેવપિપિતૃગન્ધર્વે તીક્ષ્ણં નસ્યાદિ વર્જયેત્ ।

સર્પિષ્ણનાદિ મુદ્ગસ્મિન્ ભેષજ્યમથચારયેત્ ॥ ૪૮ ॥

દેવ, જાપિ, પિતૃ અને ગંધર્વના વળગાડમાં નસ્ય વગેરે (=નસ્ય, અભાંગ, અંગન, ધી પાવું વગેરે) તીક્ષ્ણ હોવાં જોઈએ નહિ (=તીક્ષ્ણ નસ્ય વગેરેનો ત્યાગ કરવો), પણ ધી પાવું (=નસ્ય, અભાંગ, અંગન) વગેરે ઉપચાર મુકુ (=હળવા) હોય તેવા કરવા.

શ્રદ્ધાને ઉકેરવા નહિ

ઋતે પિશાચાત્સર્વંપુ પ્રતિકૂલં ચ નાચરેત્ ।

સર્વેષમાતુરં ઘ્નન્તિ કુદ્ધાસ્તે હિ મહોજસઃ ॥ ૪૯ ॥

પિશાચ સિવાયના બીજા કોઈ વળગાડમાં તે તે શ્રદ્ધાને પ્રતિકૂળ આચરણ કરવું નહિ; કારણ કે બધું પ્રભાવશાળી દેવ વગેરે શ્રદ્ધા કોષે ભરણ તો દહીને અને સાથે વેદને પણ મારી નાખે છે.

ઈશ્વરં દ્રાવશમ્બુજં નાયમાયાંબલોકિતમ્ ।

સર્વંવ્યાધિચિકિત્સાં ચ જપન્ સર્વેષામ્હાનં જાયેત્ ॥

તથોન્માદાનપસ્મારાનર્થં ચા ચિત્તવિષ્ણુવમ્ ।

બાર હાથવાળા, જગતના નાથ, ગોરી વડે જેવા-વેલા (=ગોરી સાથે બિરાજમાન), બધા, રોગ મટાડવાના ઉપાધ્યક્ષ ઈશ્વર(મહાદેવ)ની જાપ કરીને બધા શ્રદ્ધા (=અધ્યા વળગાડ) તથા ગાંડપણ, વાઈ અને બીજા મનના રોગને મટાડવા.

મહાવિષ્ણં ચ માયૂરીં શુચિં તં શ્રાધયેત્સદા ॥ ૫૧ ॥

દેવે નવગ્રવીને પવિત્ર બનાવીને તેને (અવર્વ-વેદમાં કહેલી) માયૂરી મહાવિષ્ણુ સંભળાવવી.

મૂતેશં પૂજયેત્ સ્થાણું પ્રથમાસ્થ્યાંશ્ચ તદ્રણમ્ ॥

જપન્ સિદ્ધાંશ્ચ તન્મન્યાન્

પ્રહાન્ સર્વાનપોહતિ ॥ ૫૨ ॥

મૂતેના નાથ ભગવાન શંકરને તથા તેમના પ્રમથ નામે એળખાતા ગણેશને પૂજવા તથા એમના સિદ્ધ મંત્રો જાપનાર બધા વળગાડને દૂર કરે છે.

યચ્ચાનન્તરયોઃ કિઞ્ચદ્વચયતેઽધ્યાયયોહિતમ્ ।

યચ્ચોક્તમિદં તત્સર્વં પ્રયુક્તીત પરસ્પરમ્ ॥ ૫૩ ॥

વળી હવે પાછીના બે અધ્યાયમાં (=છ. ૬ તથા ૭માં) જે કંઈ કહેવામાં આવશે તે પણ સામાં (=મૂતેના વળગાડ મટાડવાના કામમાં) હિતકરક છે, અને આ અધ્યાયમાં (દેવ, શ્રાદ્ધ વગેરેના વળગાડના) જે જુદા જુદા ઉપાય કહ્યા છે, તે પણ પરસ્પર કરવા (=એક જાતના વળગાડના ઉપાય બીજા જાતના વળગાડમાં પણ કરવા).

ઇત્યદ્વાદ્વદયે વષ્ટે ઉત્તરસ્થાને મૂતપ્રતિવેષો

નામ પચ્ચોઽધ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ ક્રી : ગાંડપણના ઉપાય

અથાત્ ઉન્માદપ્રતિપિષં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાગ્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ન્યારે હવે અમે ગાંડપણ મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આપણે વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ગાંડપણની સંખ્યા

ઉન્માદાઃ પદં પૃથગ્દોષનિચયાધિવિયોદ્ગ્રવાઃ ।

ગાંડપણ છ છે : છુટા દોષથી ધર્તા, ત્રિદોષથી ધર્તુ, મનની યોગથી ધર્તુ અને ઝેરથી ધર્તુ.

વ્યાખ્યા

ઉન્માદો નામ મનસો દોષેદન્માર્ગનીર્મદઃ ॥ ૧ ॥

યોતપોતાના સ્વભાવિક માર્ગે સિવાય બીજા માર્ગે બેભા દોષને લીધે મનને મદ થાય તેને ગાંડપણ કહે છે.

ગાંડપણની કારણ, સંપ્રાપ્તિ, સામાન્ય લક્ષણ

શારીરમાનસેર્દુંદેરાદતાદપ્રપાતઃ ।

વિકૃતાસાત્મ્યસમલાદિપ્રમાદુપયોગતઃ ॥ ૨ ॥

વિપણ્ણસ્થાસ્પતસ્યસ્ય વ્યાધિવેગસમુદ્રમાત્ ॥ ૩ ॥

હીનસ્ય ચેટાદિપમ્યાત્ પૂજ્યપૂજાવ્યતિક્રમાન્ ॥ ૪ ॥

આધિભિશ્ચિત્તવિદ્વંશાદ્ વિપેળોપવિપેળ ચ ।

પરિહિં હીનસત્ત્વસ્ય હૃદિ દોષાઃ પ્રદૂપિતાઃ ॥ ૫ ॥

ધિયા વિધાય કાલુષ્યં હત્યા માર્ગાન્ મનોવેદાન્ ॥

ઉન્માદં કુર્વંતે, તેન ધીવિજ્ઞાનસ્મૃતિપ્રમાત્ ॥ ૬ ॥

વેદો દુઃશ્ચલમણો પ્રહસારચિત્રયઃ ।

વ્રનત્પચિન્તિતારમ્ ॥

શરીર અને મનના દોષો બગડવાથી, અપધ્ય, વિકૃત, માર્ક ન આવતું, કચરાકસરવાળું (=મેલું) અને વિષમ અન્નપાન વાપરવાથી, દિલ્લીર અને યોગ્ય સત્વગુણવાળાને ચેતના વેગ (=ઉદ્ઘોષ) રાવવાથી, દૂબળા પડી ગયેલા માણસ જે રૂવણથી જે રીતે જે કિયા કરવી જોઈએ તેનાથી જુદી રીતે કિયા કરે તેથી, પૂજવા યાગ્ય વ્યક્તિઓની પૂજા ન કરવાથી, મનની પીડાને લીધે મનને સંધાત લાગવાથી, જેથી તથા ઓછી અસરવાળા જેથી-૨. કારણોને લીધે હૃદયમા વધારે બગડેલા દોષો ઓછા સત્વગુણવાળા (કે રીછી મહાનયકિતવાળા) માણસની બુદ્ધિને ડોળી નાખીને તથા મનને વહેનરા ઓતેનો નાવ કરીને ગાંધ્યપુ પેદા કરે છે તેને લીધે (=ગાંધ્યપુને લીધે) બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન અને સ્મરણક્રિત ભમી જવાથી દુખ અને તુષ્ટિ બાન બુદ્ધે અને વગરવિષાળું કામ કરતું શરીર, પડી ગયેલા મારાંચવાળા રથની માર્ક, બટકયા કરે છે

વાયુના ગાંધ્યપુના લક્ષણ

તત્ર વાતાત્કચાક્ષતા ॥૬॥

અસ્થાને રોદનાશ્રોશશસિતસ્મિતનર્તનમ્ ।
ગીતવાદિત્રયાગજ્જ્વિદેપાસ્ફોટનાનિ ચ ॥૭॥
અસામા વૈષ્ણવીનાદિશબ્દાનુકરણં મુહુઃ ।
આસ્થાત્ફેનાગમોડનજ્જમટનં વહુભાષિતા ॥૮॥
અલક્ષારોડનલક્ષરિરયાનેર્ગમનોપમઃ ।
ગુહિરભ્યયહાયૈપુ તલ્લાભે ચાવમાનતા ॥૯॥
ઉત્પિન્ડિતારુણશિત્યં ઝીર્ણં ચાન્ને મદોદ્ભવઃ ।

તેમથી (=છ ગાંધ્યપુમાથી) વાયુને લીધે થતા ગાંધ્યપુમા શરીર દૂબળું થઈ જાય છે, દરલે પ્રસંગ વિના રહે છે, બૂંચે પાડે છે, હસે છે, મલકાય છે, નાચે છે, ગાય છે, વાલિત્ર વગાડે છે, બોલે છે, અજ ઉદ્ઘોષે છે તથા યાજ ઉપર યાજ ચાલડે છે, ઉદ્ઘોષથી વાસગી વીણા, વગેરેના રાવાજની વારંવાર નકલ કરે છે, મોમાથી ફીણ નીકળે છે, સતત ફરફર કરે છે, બહુ બોલબોલ કરે છે, ઘણગાર તરીકે ન વણશતી હોય તેથી વસ્તુઓના ઘણગાર સજે છે, વાહન ન હોય તેમાં (કે તેના ઉપર) બેસીને જવાના ઉદામ કરે છે, ખાવા ની વસ્તુઓ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે, પાત્ર એ મળે છે ત્યારે એને તરછેડી કાઢે છે, આખા ડિચી ચડી જાય છે અને આછી લાડ હોય છે અને ખાધેલું પચી જાય ત્યારે રેન (=ગાંધ્યપુ) થાય છે

પિત્તના ગાંધ્યપુનાં લક્ષણ

પિત્તાત્તત્તજનં પ્રોધો મુષ્ટિલોષ્યમિદ્રવ. ॥૧૦॥
ગીતચ્છાપોદકાકાહ્વા નમત્વે પીતવર્ણતા ।

અસત્યજ્વલનજ્વાલાતારકાદીપદર્શનમ્ ॥૧૧॥

પિત્તને લીધે થતા ગાંધ્યપુમા દરલે ધમકાવે છે, કોન કરે છે, મુક્કી, દેખાણો વગેરે વડે મારવા ધડે છે, ઠડક, છાપડે અને પાણીની ઇચ્છા થાય છે, નાગો થઈ જાય છે, શરીરનો રંગ પીળો થઈ જાય છે, ખેટા ખેટા દેવતા, બાકા, તારા અને દીવા દેખાય છે

કફના ગાંધ્યપુના લક્ષણ

કાકાદરોચકશ્ચદિરલ્પેદાદારવાચ્યતા ।
શ્લીકામતારહ-મીતિલોલસિદ્ધાનકસ્રુતિઃ ॥૧૨॥
શૈભસ્થં શૌચવિદ્વેષો નિદ્રા શ્વચયુરાનને ।
અન્માદો લલવાન રાશ્ચો મુકમાત્રે ચ જાયતે ॥૧૩॥

કફને લીધે થતા ગાંધ્યપુમા રાશ્ચિ થાય છે, ઊલટી (કે ઊબકા) થાય છે, ઇંછારાગે, ખોરાક અને બોલવાનું ઓછું થઈ જાય છે, સ્ત્રીની ઇચ્છા થાય છે, એકાંત ગમે છે, લાજ ને લોટ નીકળે છે, સૂજ ચઢે રોગો હોય છે, નાહવું વગેરે શોચકર્મના દ્વેષ કરે છે, ઉદિ છે, મો ઉપર સાંજે રાત્રે છે, ગાંધ્યપુનું જોર રાત્રે વધે છે અને ખાધા પછી તરત ગાંધ્યપુ રાત્રે છે

ત્રિદોષનું ગાંધ્યપુ

સર્વાયતનસંસ્થાનસન્નિપાતે તદ્વાત્મકમ્ ।
અન્માદં વાર્ણ્યં વિષાત્તં તં મિષકૂ પરિવર્જયેત્ ॥૧૪॥
અધ્ય (=ત્રલે દૂરદૂર દોષથી થતા ગાંધ્યપુનાં) કારણો રાને લક્ષણો ત્રિદોષના ગાંધ્યપુમા ભેગા હોય છે એ ત્રિદોષનું ગાંધ્યપુ ભયકર સમજવું વેલું એને છોડી દેવું (=રાસાધ્ય જાણવું)

મનની પીડાથી થયેલા ગાંધ્યપુના લક્ષણ

ધનકાન્તાદિનાશયેન વુ સ્હેનામિપજ્જવાન ।
પાણ્ડુર્દાનો મુહુર્મુહુન્ હાલેતિ પરિવેયતે ॥૧૫॥
રોવિત્ત્યકસ્માન્નિવતે તદ્ગુણાનં વહુ મન્યતે ।
શોકફિણમના ધ્યાયનં જાગરકો વિચેદ્યતે ॥૧૬॥

ધન, પ્રિયતામ વગેરેના સ્થાન ન કરી થકાય એવા નાશને લીધે સ્થાયાતવાળું (કે ચીકણું, ઝટ મટે નહિ એવું) ગાંધ્યપુ થાય છે એ ગાંધ્યપુમાં દર્ડે ફિક્કો, ગરીબોએ બનીને વારવાર બેભાન બની જાય છે, 'હાય, હાય' એવા અર્થના શબ્દો બોલીને શેક કરે છે, રહે છે, કઈ કારણ વિના મરે જાય છે (=બેભાન થઈ જાય થઈ જાય છે), એમના (=ધન, પ્રિયતામ વગેરેના) ગુણનું ભણમન કરે છે, એનું મન શેકથી ક્વેદ પામે છે, વિચારમા ને વિચારમાં રહે છે, જાને છે અને વિકૃત વેશઓ કરે છે

ઝેરના ગાંડપણનાં લક્ષણ

વિવેક જ્યાં વધતો નહીં જ્યાં બલેન્દ્રિયઃ ।
વેગાન્તરેડપિ સમ્પ્રાન્તો રક્ષાક્ષસ્તં વિવર્જયેત ૧૭

ઝેરથી થતા ગાંડપણમાં મોં બદામી રગનું થઈ જાય છે, છાયા, બળ અને ઈન્દ્રિયોના નાશ થાય છે, ગાંડપણના (આવી ગયેલા અને આવવાના) બે વેગ (અ એટલે)ના વચગાળામાં પણ બહાવણે હોય છે તથા આખો સાતી હોય છે એને (અસાધ્ય સમજીને વેઈ) છોડી દેવો

વાયુના ગાંડપણમાં ખડેડુ શું કરવું ?

અથાનિલઙ્ગ ઉગ્રમાદે સ્નેહપાને પ્રયોજયેત ।
પૂર્વમાવૃત્તમાર્ગે હુ સસ્નેહે મૃદુ શોધનમ્ ॥૧૮॥

હવે વાયુના ગાંડપણમાં સ્નેહ પિવડાવવો, પણ જે વાયુનો માર્ગ શેકાયેલા હોય (નિ ૧૬/૩૦૫ થી ૫૧૧), તે સ્નેહ પિવડાવતાં પહેલા સ્નેહવાળું હળવું શોધન ઔષધ ૨૧૫વું

કફના અને પિત્તના ગાંડપણમાં ખડેડુ શું કરવું ?

કાફપિત્તભવેડ્યાદૌ વમનં સવિરેચનમ્ ।
સ્તિગ્ધસ્તિગ્ધસ્ય વસ્તિ ચ શિરસઃ સવિરેચનમ્ ॥
તથાડ્યસ્ય શુદ્ધદેહસ્ય પ્રસાદં લભતે મનઃ ।

કફના અને પિત્તના ગાંડપણમાં પણ ખડેડાં દર્દીનું સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને, (કફના ગાંડપણમાં) ઊંઘડીઓ કસાવવી અને (પિત્તના ગાંડપણમાં) રેવ કસાવવા, (વાયુ, પિત્ત ૨ ને કફ એ ત્રણમાંથી દરેક દોષના ગાંડપણમાં) માથાનું વિરેચન કરવું (અન્ય આપવું) અને શિશેબસ્તિ ૨૧૫થી આ રીતે જેનું શરીર શુદ્ધ થવું હોય તેવા એનું (=દરદીનું) મન શાંત થાય છે,

છતાં ન ખટે તે શું કરવું ?

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्ण नाशनमध्वनम् ॥૧૯॥
हर्षणाश्वासनोत्रાસમયતાદનતર્जनम् ।
અભ્યઙ્ગોઘ્રતેનાલેપધૂપાન્ પાનં ચ સર્પિયઃ ॥૨૦॥
યુઙ્જ્યાતાગિ શુદ્ધસ્ય નયન્તિ પ્રકૃતિ મનઃ ।

આમ કરવા છતાં પણ જે ગાંડપણ ચાલુ રહે તે તીક્ષ્ણ નસ્ય, તીક્ષ્ણ ૨ જન, ઘરખ કસાવવો, ચાંત પાડવો, ત્રાસ ૨૫વો, બિવડાવવો, ચારેય, યમકાવવો (એમાંથી જેને જે કરવું શોખ હોય તે), અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન લેવ, પૂપ, થી પાપું-એ બધાંને ઉપયોગ કરવો, કાસ કે એ બધું જેના શરીરનું શોધન થઈ જવું હોય

એવા દરદીના મનને સ્વસ્થ બનાવે છે

હિદ્ગુસૌવર્ચલભ્યોપૈક્ષિપલાંશીર્ઘૃતાદકમ્ ॥૨૧॥
સિદ્ધે સમૃદ્ધમુન્માદમૃતાપસ્મારનુત્પરમ્ ।

હિંગ, સચળ ૨ને ત્રિકટુ એ દરેક આઠ આઠ તોલા લઈને એ બધા વડે ગાયના મૂત્ર સાથે સિદ્ધ કરેલું એક ગાઢક ધી ગાંડપણ, વળગાડ અને વાઈને મટાડનાર ઉત્તમ ઔષધ છે

બ્રાહ્મીધૂત

ઘૌ પ્રત્યો સ્વરસાદ્ બ્રાહ્મ્યા
ઘૃતપ્રસ્તં ચ સાધિતમ્ ॥૨૩॥
વ્યોષડ્યામાત્રિધૂન્તીશદ્ધુષ્ણીનૃપકુમ્ભે ।
સસપ્તાલકૃમિહરેઃ કલ્કિતૈરક્ષસમ્મિતૈઃ ॥૨૪॥
પલ્લુલ્લચા પ્રયુક્તીત પરં માત્રાચતુષ્પલમ્ ।
ઉગ્રમાદકૃષ્ણાપસ્મારહરં વન્ધ્યાસુતપ્રદમ્ ॥૨૫॥
વાક્સ્વરસ્મૃતિમેધાકૃદ્

ધન્યં બ્રાહ્મીઘૃતં સ્મૃતમ્ ।

બ્રાહ્મીના જે પ્રસ્ય સ્વરસમાં, ત્રિકટુ, કાપુ નસીતર, લાલ નસીતર, નેપાળે, શખાવલી, ગરમાળે, સાથેર અને વાવડિંગ-રોગલાં ૨ એપી દરેક એકરોક કર્મ (તોલા) લઈને ૨૦ બધાના કલ્ક વડે સિદ્ધ કરેલું રોક પ્રસ્ય ધી રોગ ચાર ચાર તોલા વધતા લઈને આપવું, પણ વધીને વધારેમાં વધારે સોળ તોલાની માત્રા આપવી (=પહેલે દવાડે ચાર તોલા, બીજે દવાડે ૨૫ તોલા, ત્રીજે દવાડે બાર તોલા, ચોથે દવાડે સોળ તોલા ૨ ને પાચમાં દવાડાથી રોગ સોળ સોળ તોલા આપવું) આ બ્રાહ્મી ધૂત ગાંડપણ, ચામડીના રોગ અને વાઈ મટાડે છે, વાંઝડીને પુત્ર આપે છે, વાલી, સ્વર, સ્મરનું શક્તિ એને મેધા આપે છે તથા એ ધન ખાટે સાર છે

કલ્યાણક ધૂત

યરાવિશાલામૈત્રેલાદેવદાર્યલધાલુકે ॥૨૬॥
મિમારવામિરજનીમિસ્થિરાફલિનીનતેઃ ।
ઘૃહતીલુદમઙ્ગિજ્ઞાનાગતેસ્વરવાદિયેઃ ॥૨૭॥
વેહ્તાલીસપત્રૈલમાલતીમુલુહોત્પલૈઃ ।
સદન્તીપદકહિમેઃ કર્પણિઃ સર્પિયઃ પચેત ॥૨૮॥
પ્રસ્થં મૃતપ્રહોન્માદકાસાપસ્મારપાપ્મહુ ।
પાણ્ડુકણ્ઢવિપે શોષે મોહે મેહે મરે જવરે ॥૨૯॥
અરેતસ્યમજલિ ચા દૈવોપદત્તચેત્તિ ।
અમેધસિ સ્તલદ્વાષ્વિ સ્મૃતિકામિઞ્ચપાયકં ॥૩૦॥
યલ્યં મહ્ત્વમયાધુષ્વં કાન્તિસાંભગ્યપુહિદમ્ ।
કલ્યાણકમિદં સર્પિઃ ષેષ્ટં પુંસયનેયુ ચ ॥૩૧॥

ત્રિકુળ, ઇન્દ્રવરુણ, મોટી એલચી, દેવદાર, ચણકબાળ, એ જાતની સારિયા (અનંતમૂળ અને શામલતા), હળદર, દારુણદર, સમેરવો, ગંધી સમેરવો, કાગ, તગર, ભોરિંગાણી, ઉપલેટ, મજ્જ, ગ્રાગ કેસર, દારુ, વાવડિંગ, તાલીતપત્ર, એલચી, ચમેલીની કળીરો, કાળું કમળ, નેપાળો, ધાળુ કમળ, પંચકાષ એટલા વાના દરેક એકરોક તોલો લઈને એ બધા વડે એક પ્રસ્થ થી પકવવું ૨૫ કલાક કુત જુતના વળગાડમા, ગાંડપણ, ઉપરસ, વાઈ, પાખા, પાડુરોગ, ખાસુજ, એ, કાચ, મેડ, પ્રમેલ, ગર તથા તાવમાં, વીઈ ન હોવાના રોગમાં, પ્રજા ન થતી હોવાના રોગમાં, દૈવને લીધે થિતના નાશ થવાના રોગમાં, મેધા ન હોવાથી રોગમાં, તોતપાપમા, સ્ખમચકિતની ઇચ્છા હોય તેને માટે, જઠરાગ્નિ થોડો હોવાના રોગમાં તથા સ્ત્રીને પુત્ર રાવતરે રોવા ઉપાયમા ઉત્તમ છે. ૨૫ થી બળ રાપે છે, કલાસ કરે છે, આપુષ માટે સાર છે, ક્રાંતિ, મૈદર્થ અને પુષ્ટિ-૨૫ છે

મહાકંઠશ્લુ મૂત

પન્થો દ્વિસારિયાદીનિ જલે પક્ત્યેકવિંશતિમ્ ।
રસે તસ્મિન્ પક્તેત્સપિર્નુદિસીરચતુર્ગુણમ્ ॥૩૨॥
ધીરાત્રિમેદાકાકોલીકપિચ્છૃષિપાણિનિઃ ।
શૂરપેર્ણીયુતૈરેતન્મદાકલ્યાણકં પરમ્ ॥૩૩॥
ધૃત્વર્ણ સન્નિપાતન્ને પૂર્વસ્માદધિકં ગુણેઃ ।

શ્લોક ૨૬ થી ૨૭મા મા કહેલી વચ્ચે (ત્રિકુળ) થી એલવાનુક (ચણકબાળ) સુધીની સ્ત્રી વસ્તુરો સિવાયની, 'મે સારિયા' થી માડીને પંચકાષ સુધીની ૨૫ વસ્તુરોને (ધી કરતા સોનાગણ) પાણીમા પકવતા પકવતા થી કરતી ચારમાસ પાણી એ ત્યાં સુધી પકવવી એ કલાથમા ગૃહિ (=એક જ વાર વિષાલેથી ગાય) ના દૂધ કરતા વાર ૧૫ થી, મારાધાતવરી, મેદા, મહામેદા, કાંકરી, કીરો, કાકરાચીન રાતે ચૂર્ણપણી (=મુદ્-પણી અને માવણી) ના કક સાથે પકવડુ ૨૫ મ કલાકમા થી ઉત્તમ બુદ્ધિ, સ્ત્રી દોષને નાશ કરે રોડું રાતે ૨ ૧૧ કલાક સુધી (=કલાક થી) કરતા ગુણમાં વધારું છે

મહાપેશાનક મૂત

જટિલા પૂતના પેંચી ચારવી મકંટી વચા ॥૩૮॥
પાયસાળા હયા ધીરા ચોરય' જટુરોહિણી ।
યય'સ્થા ચૂરતી છપા માતિચ્છપા પંડુપા ॥૩૯॥
મદાપુરવસ્ત્રા ચ કાયસ્થ નાટીકીયમ્ ।
વડન્મમરા વૃદ્ધિપાલી રાગિયર્ણા પતેશૃતમ્ ॥૪૦॥

સિદ્ધિં ચાતુર્થિકોન્માદમદાપસ્મારનાશનમ્ ।
મદાપેશાનકં નામ મૂતમેતથયાશ્વતૃમ્ ॥૩૫॥
વૃદ્ધિમેધાસ્પૃતિકરં ચાલનાં ચાન્નવધનમ્ ।

માચી, હરડે, ગંધાચી, સ્થળકમળ, કોચી, વજ, ત્રામપાણ, ચણી, કાંકરી, કાંકરી, કડુ, ચામળા, વર પારો, પાણ, સુષ (કે પરિધાની), ગૂગા, શામલરી, કીરકોરી, કોલી ભોરિંગાણી, મેડી ભોરિંગાણી, પ્રસારિણી, મોટી ૧૫ ૧ તથા શાલિપણી-એટલી વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેનું મદાપેશાનક નામનું થી ચેચિયો તાવ, ગાંડપણ, વળગાડ તથા વાઈને નાશ કરે છે, ૨ મૂત જેવું છે, બુદ્ધિ, મેધા અને સ્પષ્ટચકિત ૨ ૫ છે તથા બાળકોના ૨.૫ લેવોને વધારે છે

૨૫, અલન, લેપ, પૂપ, પૂમપાન વગેરે

ગ્રાહીનૈત્રી વિદહાનિ

વ્યોપે વિદ્વગુ જડાં મુરમ્ ॥૩૮॥
રાસ્નાં વિપન્ના લગુને વિશલ્યાં સુરસા થયામ્ ।
જ્યોતિર્મતીં નાગવિપ્રામનન્તા મહરીતકીમ્ ॥૩૯॥
કાઠ્ઠીં ચ હસ્તિવ્યગ્ર પિપ્પા છાયાપિશોપિતા ।
વતિનેસ્થાન્નાલેપપૂર્વેકન્માદમદાવતી ॥૪૦॥

ગ્રાહી, ઇન્દ્રવરુણ, વાવડિંગ, ત્રિકુ, કિન, જટામાલી, મુગાચી, ચલ્પા, અગિવિરની કળી, લાસુ, ગળી, નુગચી, વજ, માવકાકણી, નેપાળો, પમાતો, હરડે, તથા કુકરી-એટલી વસ્તુઓને બધીના મૂતર સાથે લેવાડીને રોની સોની બનાવીને, રોને છાયામા મૂકીને તે ૧૫ કરેથી સોનીનાં વજ, અલન, લેપ અને પૂપ કરવાથી ગાંડપણ મટે છે

અયર્ષીદાઘ વિવિધા મર્પવાઃ સ્નેહનંયુતા ।
કન્તૈલેન ચામ્યજ્ઞા ધમાપયેધાસ્ય તત્રજઃ ॥૪૧॥
મદિદ્વગુસ્ત્રીક્ષ્ણપૂમધ્ય શૂરસ્થાનોદિતા દિત ।

નતિથાવા (= નરિયું કાઠી ન લીધું હોય ૨૨૫) ન નરના જનજાતનાં ૨ વર્ષો વસ્ત્રો (નૂ ૨૦/૭), નાગિયથી ૨ ત્યા ૬ રોને (=રોડીને) નરવરનું નુર્દા નાકમા ફેંકવું ને કિન સાથ નુગાચાન (૨૨ ૨૧) મા મુગ નીમ્ પૂમપાન-૨૦] પ્રસ્થાપિત છે

નુગાલચલ્યકાશ્વજન્યોસાતૃપસ્ત્રા ॥૪૦॥

મૂતપિત્તશ્લુદ્ધામનગયર્ધમિરાચરેન ।

શૂપાશ્માડનાન્યક્ષ્મદ્દરપરિચયનમ્ ॥૪૩॥

કપા, કાડી, મુગ, કાંકરી, પૂ, વજ, ૫૦ ન-એટલી પ્રાણી, નુગ, પિત્ત, ૫૦, ૫૦, ૫૦ ને નામીયે પૂ, પૂ, ૫૦, ૫૦, ૫૦, ૫૦, ૫૦

જ્યાં લેપ રહેને સ્નાન કરવાં. (સ્નાન, લેપ વગેરે જે ક્રિયામાં જેવી બનાવટની જરૂર હોય તેવી ક્વાથ, કંક, વગેરે બનાવટ કરવી).

ધૂપયેત્સતતં ચૈનં શ્વગોમત્સયૈઃ સુપૂતિભિઃ ।

વાતશ્લેષ્માત્મકે પ્રાયઃ

વળી એને (=ગાંડપણના દરદીને) વાયુ અને કંફના ગાંડપણમાં ઘણું ખરું ગંધાર્તાં કૂતર્યાં, ગાય અને બાજબના ધૂપ સતત આપવો.

દૈત્તિકે સુ પ્રશસ્યતે ॥૪૪॥

તિકર્કં જીવનીયં ચ સર્પિઃ સ્નેહશ્ચ મિશ્રકઃ ।

શીતાનિ વાન્નપાનાનિ મધુરાણિ લઘૂનિ ચ ॥૪૫॥

પિત્તથી થયેલા ગાંડપણમાં નિકતક ધૂત, જીવનીય ધૂત, ચમક સ્નેહ, ઠંડાં, ગળ્યાં તથા હલકાં રસનપાન વખણાય છે.

વિચ્ચેષ્ટિરાં યથોક્તાં વા તૃપં મેધામિષસ્ય વા ।

નિવાતે શાયયેદેઘં મુચ્યતે મતિવિષ્મત્તા ॥૪૬॥

અથવા સુ. ૨૭/૧૧ માં કહેલી ફસ ખાલવી, અથવા ધરાઈને ધરબીભૂમી માંસ ખવડાવીને પવન ન આવે એવી જગ્યાએ સુવાડી રાખવો. આ રીતે ચિત્તભ્રમ (=ગાંડપણ) મટે છે.

પ્રક્ષિપ્યાસલિલે કૂપે શોષયેન્ના બુબુક્ષ્યા ।

આશ્વાસયેત્સુદ્ધૃતં વા વાક્યૈર્ધર્માર્થસંહિતૈઃ ॥૪૭॥

શૂયાદિષ્ટવિનાશં વા દર્શયેદ્દુષ્ટતાનિ વા ।

યદ્દં સર્પપતિલાકં ન્યસેદ્દ્રોતાનમાતપે ॥૪૮॥

કપિકચ્છવાડથવા તત્તેલોદ્દૈત્તજલિઃ સ્પૃગેત ।

કશામિસ્ત્રાડયિત્વા વા

યદ્દં શ્વઞ્જે વિનિક્ષિપેત ॥૪૯॥

અથવા ઘીતશસ્ત્રાદમજને સંતમસે રુદ્ધે ।

સર્પેળોદ્દુતદંજ્ઞેન દાન્તીઃ સિંહિર્ગંજિશ્ચ તમ્ ॥૫૦॥

(ઘાસયેચ્છલ્લદસ્તૈર્વાં કિરાતારાતિતસ્કરૈઃ ।)

અથવા રાજપુરુષા વહિર્નીત્યા સુમંયતમ્ ।

માપયેપુર્વધેનૈનં તર્જયન્તો નૃપાક્રયા ॥૫૧॥

દેહદુઃખમયેભ્યો હિ પરં પ્રાણમયં મમત્મ ।

તેન યાતિ શમંતસ્ય સર્વતો વિષ્ણુતે મનઃ ॥૫૨॥

૨.૧વા એને પાણી વિનાના કૂવામાં નાખીને ભૂખનો રાખીને સુકવેવો, અથવા એના મિત્રે એને ધર્મ અને ર.ર્થવાળાં વચનો કહીને આશ્વાસન આપવું (=શાંત પાડવું), અથવા એને (પુત્ર વગેરે) પ્રિયજનના નાશના (ખોટા ખોટા) સમાચાર આપવા, ૨.૧વા એ નવાઈ પામે એવાં (નબલકંઈના પ્રિય જેવાં) દુશ્મન અને દેખાડવાં, એને આપીને શરીરે સરસિયું ચોપડીને

તડકામાં ચત્તો સુવાડવો; અથવા એને કોવચ કે તપા-તેલાં લોટું, તેલ અને પાણી અડકાડવાં; અથવા ચાબુક મારીને બાંધીને એને ધરામાં ફેંકવો; અથવા શસ્ત્ર, પથ્થર અને માણસ વિનાના અંધારા મકાનમાં પૂરવો, અથવા જેની ઘટ પાડી નાખી હોય એવા સાપથી કે પાળેલા સિંહો અને હાથીઓથી એને બિવડાવવો, (હાથમાં હથિયારવાળા ભીલ, શત્રુ અને ચેરિથી એને ભડકાવવો) અથવા રાજના રત્નવદારોએ એને બરાબર બાંધીને બહાર લઈ જઈને રાજના હુકમથી એને મારી નાખવાની ધમકી આપીને ભડકાવવો. શરીરના દુઃખના ભય કરતાં પ્રાણ જવાનો (=મરણનો) ભય વધારે હોય છે એવું મનાય છે. તેથી (=પરવાના ભયથી) તેનું ઉદ્દેશ્ય એવું મન બધી બાબતથી શાંત થાય છે.

દેશ, કાળ વગેરેનો વિચાર

સિદ્ધા ક્રિયા પ્રયોજ્યેયં દેશકાલાપેક્ષયા ।

૨.૧ સિદ્ધ ક્રિયા દેશ, કાળ વગેરેનો વિચાર કરીને કરવી

દ્વિદ્રવ્યધિનાશાતુ મનો યસ્યાંપહન્યતે ॥૫૩॥

તસ્ય તત્સદ્દશાસિત્સાન્ત્વાશ્વાસૈઃ શમં નયેત ।

પ્રિય વસ્તુના નાશને લીધે જેનું મન હણાવું હોય (=જે ગણે થઈ ગયો હોય) તેનું મન તેના જેવી (=નાશ પામેલી પ્રિય વસ્તુની જેવી) વસ્તુ ચેળવી આપીને, શાંતવન આપીને તથા આશ્વાસન આપીને શાંત પાડવું.

કામશોકમયક્રોધહર્ષાંખ્યાલોભસન્મયાન ॥૫૪॥

પરસ્પરમતિદ્વંદ્વેરિભિરેય શમં નયેત ।

કામ, શોક, ભય, ક્રોધ, હર્ષ, ઈર્ષ્યા અને લાભથી થયેલા ગાંડપણને એ દરેકના પેદાપેદાતાના વિશેષી ભાવથી મટાડવાં, (દાખલા તરીકે કામથી થયેલું ગાંડપણ કામના વિશેષી ભાવથી એટલે ભયથી કે ક્રોધથી મટાડવું; શોકથી થયેલું ગાંડપણ હારખ કંચલીને મટાડવું વગેરે).

ગાંડપણમાં વજગ્રાડના ઉપાય

મૃત્તાનુવન્ધ્યમીક્ષેત પ્રોકલિદ્ગ્રાધિકાકૃતિમ્ ॥૫૫॥

યચન્માદે તતઃ કુપ્યાંદ્મૃતનિર્દિદ્દમોપધમ્ ।

૨.૧ ધ્યાનમાં છ પ્રકારનાં ગાંડપણનાં જે વસ્તુમાં ક્ષેવાઈ ગયાં, તે ઉપરાંત બીજાં વધારે વસ્તુના ઉપરથી જે દેવ વગેરેના વળગાડ છે એવું ગાંડપણમાં નમાય, તે ભૂતપ્રતિપેથ અધ્યાયમાં કહેવું એવેય કહેવું.

ચલિં ચ દયાત્પલ્લં યાવકં સત્કુપિન્ડિકામ્ ॥૫૬॥

લિંગ્યં મધુરમાહારં તળ્ડુલાનુ રધિરોક્ષિતાનુ ।

પકામકાનિ માંકાનિ સુરાં મૈરેયમાસયમ્ ॥૫૭॥

અતિમુક્તસ્ય પુણ્યાણિ જાત્યાઃ સહચરસ્ય ચ ।
ચતુષ્પથે ગર્વાં તીર્થં નદીનાં સજ્જમેષુ ચ ॥૬૮॥

૧લી (ગાડપણુ સાથે વળગાડ હોય તો) માસ, જવનો બાકસો, સાયુનો લાડુ, સિન્ગધ ૨ ને ગવ્યો રાગાર, લોહી છાટેલા ચોખા, પાક ૨ ને કાચા માસ, સુર, મેરેચ, રાસવ, અતિમુક્ત(કસ્તૂરી મોગરા)ના, જાઈના અને રાગાના ફૂલ રોટલા વાનાનુ બલિદાન સકલામાં, ગાઈના વાડામાં રાને નીચે ના સગમમાં મૂકવુ

ગાડપણુ કોને ન આવે ?

નિવૃત્તામિષમયો યો હિનાશી પ્રયતઃ શુચિઃ ।
નિજાગત્તુભિરુન્માદૈઃ સત્ત્વયાજ્ઞ સ યુજ્યતે ॥૬૯॥

જે માણસ માસ અને દારૂથી દૂર રહે છે, પશુ ભોજન કરે છે, સવ્યમ રાખે છે, પવિત્ર રહે છે, તે મત્તવવાળા (=મત્તવક) માણસન નિજ ૨ ને રાગાનુ ગાડપણુ થતા નથી

ગાડપણુ મટયુ હોવાનાં લક્ષણ

પ્રસાદ દ્વિપ્રયાથાનાં વુદ્ધિવાત્મમનસાં તથા ।
ધાતુનાં પ્રકૃતિસ્થત્વં વિગતીન્માદલક્ષણમ્ ॥૭૦॥

ઈન્દ્રિયોની ચેતચેતનાના વિપથેના પ્રસન્નતા, બુદ્ધિ, આત્મા અને મનની પ્રસન્નતા તથા ધાતુઓની સ્વાભાવિક સાદી રીતિથી એ ગાડપણ મની ગયુ હોવાનુ લક્ષણ છે

શ્વયદ્વાજ્ઞહૃદયે પઢે ઉત્તરધાને ઉન્માદપ્રતિષેધો

નામ પઢાડવાય. ॥ ૬ ॥

અધ્યાય ૭ મો : વાઈના ઉપાય

અથાતોડપસ્મારપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વાઈ અગડવાના ઉપાય સમજાવીશુ એ વિષયમાં રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાઈના અર્થ, સપ્રાપ્તિ લક્ષણ

સ્મૃત્યપાયો ઘપસ્માર. સ ધીમત્વામિસંપ્લગદ્ ।

જાયતેડમિદતે ચિત્તે ચિન્તાશોકમયાદિભિઃ ॥

ઉન્માદવત્પ્રકૃપિતેશ્ચિત્તદેહગતેર્મભઃ ।

હતે સત્ત્વે દ્વિદિ વ્યાને સંજ્ઞાવાધિપુ લેષુ ચ ॥૨॥

તમોયિશન મૃદમતિર્વામત્સાઃ કુરુતે ક્રિયાઃ ।

દન્તાન્ સાદન્ વમન્ ફેનં

હસ્તો પાદો ચ ચિક્ષિપન્ ॥ ૩ ॥

પર્યગ્નસન્તિ રૂપાણિ પ્રસ્થલન્ પતતિ ક્ષિતો ॥૧॥
વિજિહ્વાશિશ્વરો દોષવેગેજ્જીતે વિવુદ્ધયતે ॥૨॥
કાલાન્તરેણ સ પુનઃશ્રવમેવ વિવેદ્યતે ।

સ્મરણુક્રિતિનો નાશ થાય તે અપસ્માર (=વાઈ) છે બુદ્ધિ ૨ ને ધીરજના નાશને લીધે જ્યારે ચિત્ત ચિત્ત, શોક, ભય વગેરેથી ભોમ પામે છે તથા જ્યારે ઉન્માદ (=ગાડપણુ) થાય છે તેમ મન રાત્રે શરીરના કોષેલા દોષ વડે મન ઉદ્ભવ્ય છે અને જ્યારે એ દોષા હવેયા અને સજ્ઞા (=ભાન) વહેવારા સ્તોત્રમાં વ્યાપી જાય છે, ત્યારે વાઈનો રોગ થાય છે (વાઈના રોગમાં) દરદીને રાધારા રાવે છે, બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે અને એ નિદ્રા લાગુ ક્રિયારો કરે છે, દાંતો બધાઈ જાય છે, મુખમાંથી ફીણ નીકળે છે, હાથ-પગ પછાડે છે, જની લગાતી નથી એવી આકૃતિઓ જોવાળેતા છેકર વાઈને જમીન પર પડી જાય છે, રોની આંખો અને ભ્રમર કંઈક જાય છે, દોષોનો વેગ જતા રહે ત્યારે એ ભ્રમરમાં આવે છે અને બીજા વખતે (=બીજે વેગ રાવ ત્યારે) ૧લી પાછો એવી ન (=ઉપર જી તેવી ન) ચેષ્ટારો કરે છે

વાઈના પ્રકાર

અપસ્મારશ્ચતુર્મલો યાતાર્ધનિષ્ચયેન ચ ॥૬॥

વાઈ ચાર જાતની છે, વાયુ વગેરેથી અને દિશી થતી થતી (=વાયુની, પિત્તથી, કફથી રાત્રે ત્રણ દોષથી થતી)

વાઈનું પૂર્વકપ

રૂપમુત્પત્ત્યમાનેડસ્મિન્

હત્કલ્પઃ શૂન્યતા ધ્રમઃ ।

તમસો દર્શનં ધ્યાનં ધ્રુવ્યુવાતોડસિષેવૃત્તમ્ ॥૧॥

અશબ્દશ્રવણં સ્વેદો લીલાસિદ્ધાનકલ્પતિઃ ।

અવિપાકોડરચિર્મૂર્છાં કુર્યાદોપો યલ્લક્ષ્યઃ ॥

નિદ્રાનાશોડક્ષમંદંસ્તૃર સ્વપ્ન ગાનં સતતનમ્ ।

પાનં તેલસ્ય મધસ્ય તયોરેચ ચ મેહનમ્ ॥૨॥

વાઈનો રોગ થવાનો હાર ત્યારે હવે કહે છે, ઉત્તરપણુ, દેર, ૨ ધાત આંત્રે, વિનાશમાં ડૂબી જવાય, ભ્રમર સકેલાય, આંખો વિકૃત અને, અવાજ થયા વિના ૨ વાજ સ્વભાવ, પરતેવો થાય, લાગ અને ચીટ નીકળે, પથે નહિ, નાચિ, મૂર્છા, કૃષ્ણ વાયુને ગડનપટ થાય, બળનો નાશ થાય, ગ્રિધ રાત્રે નહિ, શરીરમાં ચૂશાલ થાય, તરલ, સ્વપ્નમાં ચાર તાપે નાવ, તેવ ૨ ને દારૂ પીએ તથા ૨૬ જેવો ન (=તેવ અને દારૂને ન) પેશાન થાય એવા સજ્ઞા થાય છે

વાયુની વાઈના વશ્મ

તત્ર વાતાત્સ્ફુરત્સકિથ- પ્રપત્તેષ્ઠ મુહુર્મુહુઃ ।
અપસ્મરતિ સંજ્ઞાં ચ લભતે ધિસ્વરે રુદન્ ॥૧૯॥
ઉત્પિન્ડિતાશઃ શ્વસિતિ ફેનં ધમતિ કમ્પતે ।
આનિષ્યતિ શિરો દન્તાન્

દશાત્પાઘ્માતકન્ધરઃ ॥ ૨૦ ॥

પરિતો વિક્ષિપત્યઙ્ગં વિપમં વિનતાઙ્ગુલિઃ ।
રુદશ્ચવાદારુણાક્ષિત્વઙ્ગનસાસ્યઃ કૃષ્ણમીક્ષતે ॥૨૧॥
અપલં પલં રૂપં વિરૂપં વિવૃતાનનમ્ ।

તેમા (અચરે પ્રકારની વાઈમાથી) વાયુથી વતી
વાઈમા પણ થકે છે, પરી જાય છે, વારવાર વાઈ
રહે છે અને વારવાર ભાનમાં રાખે છે વાયુની
વાઈમા દરદી વિચિત્ર રવાજ કરીને રહે છે, રાખે
જિંથી વધી જાય છે, હાકે છે, મોખાથી ફીણ નીકળે છે,
કપે છે, (ભીત વગેરે) સાથે માથું કૂટે છે કે માથું
ધુણવે છે), દાંત કચકચાવે છે, ડોક ફૂલી જાય છે,
શરીરને બધી બાજુરો ગમે તેમ પાછાડે છે, આગ
બીડી વળી જાય છે, રાખે, ચામડી, નખ અને મો
નખા, બધાની રગત અને રાખાં લાલ થઈ જાય છે,
અને કળી, ચપલ, પરુષ, લેડોળ અને નિકૃત મુખવાળી
રૂઢિનરો દેખાય છે

પિત્તની વાઈના વશ્મ

અપસ્મરતિ પિત્તેન મુહુઃ સંજ્ઞાં ચ વિન્વદતિ ॥૨૨॥
પીતફેનાક્ષિવકત્રવ્ગાસ્કાલયતિ મેદિનીમ્ ।
ઘેરવાદીપ્તરૂપિતરૂપદર્શી સ્પાન્વિતઃ ॥૨૩॥

પિત્તથી રાખતી વાઈમા વારવાર વાઈ રાખે છે
અને વારવાર પાછું ભાન રાખે છે, (મનું) ફીણ,
અખ, મો અને ચામડી પીળા હોય છે, જમીન પર
(અંગા) પછાડે છે, ભપાનક, ચળકની (સજગતી)
અને ઉઠકેશવેલી (ઉગ્ર) રૂઢિનરો રોને દેખાય છે
તથા તરસ લાગ્યા કરે છે

કફની વાઈના વશ્મ

કફાચિરેણ ગ્રહણં ચિરેણેવ વિવોધનમ્ ।
ચેષ્ટાહ્લપા મૂયસી લાલા

શુક્લનેત્રનસાસ્યતા ॥ ૨૪ ॥

શુક્લમરૂપદર્શિત્વં

કફથી ચારની વાઈમા વાઈ લાખે વખતે રાખે છે
અને (વાઈ આ પા પછી) ભાન રાખવા પડુ વાર
લાખે છે, ચેષ્ટા થોડી હોય છે, વાળ બહુ નીકળે છે, આખ,
નખ અને મો ધોળા હોય છે તથા અને ધોળા રંગની
રૂઢિનરો દેખાય છે

ત્રિદોષની વાઈ

સર્વલિઙ્ગં તુ વર્જયેત્ ।

બધાં (=ત્રણે દોષનાં ભેગા) લક્ષણવાળી વાઈને
(અસાધ્ય સમજીને) છોડી દેવી (=ઉપાય કરવા નહિ)

પહેલું થુ કરડું ?

અથાઽઽવૃત્તાનાં ખીચિતદૃત્વાનાં

પ્રાગ્મત્ત્વોધનમ્ ॥૨૫॥

તીક્ષ્ણઃ કુર્યાદપસ્મારે કર્મમિર્વમનાદિભિઃ ।

હવે સોથી પહેલાં વાઈમા (દોષોથી) છવાઈ ગયેલા
બુદ્ધિ, મન, હૃદય અને સોતોને નીકળુ વમન વગેરે
કિયારોથી જગત કરવા

વાતિકં ધસ્તિમૃચિદૈઃ, પૈત્ત પ્રાયો વિરેચનૈઃ ॥
શ્લેષ્મિકં વમનપ્રાયરપસ્મારમુપાચરેત્ ।

બસ્તિ ભેગા મુખ્ય છે રોવા ઉપચારો વડે વાયુની
વાઈના, મોટે ભાગે વિરચનથી પિત્તની વાઈના અને
વમન ભેગા મુખ્ય છે રોવા ઉપચારો વડે કફની વાઈ
ના ઉપાય કરવા

કેવા દરદીને કયા સમયન યોગો આપવા ?

સર્વતઃ સુવિશુદ્ધસ્ય સમ્યગાશ્વાસિતસ્ય ચ ॥૨૬॥
અપસ્મારવિમોક્ષાર્થં યોગાન્ સંજ્ઞમનાન્ શૃણુ ।

બધી બાજુરોથી (=ઉપરથી અને નીચેથી)
જેનું સંશોધન થઈ ગયું હોય અને જેને સારી રીતે
આશ્વાસન અપાયુ હોય (=સંશોધન પૂરું થયા પછી)
જેને પેલા વગેરેના સસર્ગનનો કમ પૂરે થયા હોય)
રોવા દરદીના વાઈના રોગ મટાડવા માટેના સમયન
યોગો તું સાંભળ

સમયન યોગ

(એક ૧૦ થી ૨૦)

ગોમયસ્વરસક્ષીરદધિયુગ્મૈ શુત્ત દત્તિ ॥૨૭॥

અપસ્મારજ્વરોગ્માદકામલાત્તકાર પિવેત્ ।

ગાયના છાણનો સ્વરસ, દૂધ, દહીં અને ગાયનું
મૂત્ર એ વાર વસતુરોથી ગિદા કરેલું હોય વાઈ, તાપ,
ગાંડપણ અને મગામો નાશ કરે છે, તે થી પીવું

મધાપચયમ્ ॥

ઝિપચમૂલઝિફલાઝિનિશાકુદત્તચ ॥૨૮॥

સપ્તપળેમપામાર્ગ નીલિર્ની કદુરોદિનીમ્ ।

શમ્યાકપુષ્કરજદાફલ્ગુમૂલકુરુલભા ॥૨૯॥

ઝિપલા. સત્તિલદ્રોણે પક્ત્યા પાદાવશોપિતે ।

ભાગાપાઠાદકીકુમ્ભેનિકુમ્ભચ્યોપરોદિપે ॥૨૯॥

મૂર્વામૂતીકમૂનિમ્યશ્રેયસીસારિવાદ્યૈઃ ।
મદયન્યમિનિચુલૈરક્ષાંશઃ સર્પિષઃ પચેત્ ॥૨૨॥
પ્રસ્થં તદ્વદ્ બ્રૂવૈઃ પૂર્વૈઃ પશ્ચગ્ન્યમિદં મહત્ ।
જ્વરાપસ્મારજઠરમ્બગન્દરહરં પરમ્ ॥૨૩॥
શોફાદૈઃ કામલપાણ્ડુગુલ્મકાસશ્વપદ્મમ્ ।

દશમૂળ, ત્રિકૂળ, હળદર, દારૂગદર, કંઠાણવ,
સાતવીણ, રાધેડો, કડુ, ગળી નામની વનસ્પતિ, ગર
માળો, પુષ્કરમૂળ, કાળા ઉંબરાના મૂળ ૨ ને ધમાસો
રોટલી વસ્તુરો દરેક ૨ હર ૨૬ તોલા લઈને રો બધુ
એક દ્રોણ પાણીમા પકવીને જ્યારે ચોથા ભાગનુ
પાણી બાકી રહે ત્યારે રો ક્વાથમા ભારગમૂળ, કાળીપાક,
તુવેર, નંસાતર, નેપાળો, ત્રિકટુ, ચેમ્પિખમ્, મોરવેલ,
અજમે, કરિયાનુ, ગળ્લીપર, અને જાતની સારિયા
(અનંતમૂળ ૨ ને સ્થામલતા), મોગરો, થિરો રાને
નેતર-રોટલી વસ્તુરો દરેક રોકરોક તોલા લઈને
એમના કંકથી રોક પ્રસ્થ ધી ૨ ગાઉ (સ્થેક ૧૮ મા)
કંઠેલા દ્રવો સાથે પકવનુ ૨ ૧ મહાપચગ્ન્ય ધી તાપ,
વાઈ, ઉદરોગ, બગદર, સોજ, હાત, કમળો, પાકુ
રોગ, ગોળો, ઉપરમ રાને વગનાડન મટાડવામા ઉત્તમ છે
બાહીરસવચાકુલ્લશઘ્નપુષ્પીઘૃતં ઘૂતામ્ ॥૨૪॥
પુરાણં મૈથ્યસુન્માલાલક્ષ્મ્યપસ્મારપાપ્મજિત્ ।

બ્રાહ્મીના સ્વરસ, વજ, ઉપલેટ રાને થાપાવળી સાથે
ઉકાળેલુ (પકવેલુ) જૂનુ ધી મેધા મટો સાચુ છે તથા
ગાડપણ, રાહસી, વાઈ ૨ ને પાપનો નાશ કરે છે
(ધીધી ચારગણે બ્રાહ્મીનો સ્વરસ લેવો વજ,
ઉપલેટ અને થાપાવળીનો કંક કરવો)

તૈલપ્રસ્થં ઘૃતપ્રસ્થં જીવનીચૈ. પલોન્મિતૈઃ ॥૨૫॥
ક્ષીરઘ્રોણે પચેત્સિદ્ધમપસ્મારવિમોક્ષણમ્ ।

જીવનીય ગણના રીષધો દરેક ચારચાર તોલા લઈ
ને તે બધાના કંક વડે રોક દ્રોણ દૂધમા રોક પ્રસ્થ
તેલ અને એક પ્રસ્થ ધી પકવનુ રો વાઈના રોગ
મટાડવાનુ સિદ્ધ (૨ કસોર) રીષય છે
કસે ક્ષીરેશુરસયો. કાશ્મર્યેષ્ટગુણે રસે ॥૨૬॥
કાર્પિકેર્જીવનીચૈઽસર્પિ.પ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।
ચાતપિત્તોદ્ભવં ક્ષિપ્રમપસ્મારં નિહન્તિ તત્ ॥૨૭॥

એક આઠક દૂધ રાને ચરડીના રસમા અને ધીધી
આઠગણ (૨૧૧ પ્રસ્થ) શ્લેષ્મીના રસમા જીવનીય
ગણના રીષધો દરેક રોકરોક તોલા લઈને તે બધાના કંક
સાથે રોક પ્રસ્થ ધી પકવનુ રો ધી વાયુધી અને
પિત્તથી થયેલી વાઈને તરત મટાડે છે
તદ્વત્ કાશયિદારીશુક્રકાથઘૃતં પચઃ ।

તે જ રીતે કાસરો, ભોખળો, ચેરડી અને ઝાબના
ક્વાથમા પકવેલુ દૂધ (વાયુની ૨ ને પિત્તની વાઈને
તરત મટાડે છે)

કૂષ્માન્ધસ્વરસે સર્પિરણદશગુણે શૃતમ્ ॥૨૮॥
યષ્ટીકલ્કમપસ્મારહરં ધીવાક્સ્વરપદમ્ ।

(ધી કરતા) રાહરગણ કોળાના સ્વરસમા જેથી
મધના કંક સાથે પકવેલુ ધી વાઈનો રોગ મટાડે છે
તથા બુલિ, વાથા રાને રાવાજ રાપે છે

વાઈમા નસ્ય

કપિલાના ગવા પિત્તં નાવને પરમં હિતમાર૧
શ્વશૃગાલવિદાલાનાં સિંહાદીનાં ચ પૂજિતમ્ ।

પીળા પડતી ગાયોનુ તથા કૂતરા, ચિયા, બિલાડી
અને સિંહ વગેરેનુ પિત્ત (વાઈમા) નસ્ય તરીકે બહુ
ફાયદો કરે છે

ગોધાનકુલનાગાના ઘૃતપર્ક્ષગવામપિ ॥૩૦॥

પિત્તેષુ સાધિતં તૈલં નસ્યેડમ્યજ્ઞે ચ શસ્યતે ।

સાંઘે, નોળિયો, હાથી, પકડુ (ચાતી ચામડીમા
ધાળા ટપકવાળુ હસલ), ચીંછ, રાને ગાય-રોટલા
પ્રાણી-લેના પિત્તમા સિદ્ધ કરેલુ તેલ (વાઈના રોગમા)
નસ્યમા રાને રાખગમ્ વખણાય છે

ત્રિફલાવ્યોપપીતક્રુયવશારકાનિઝક. ॥૩૧॥

શ્યાહ્વાપામાર્ગકારજીવીઝૈસ્તૈલં વિપાચિતમ્ ।
વસ્તુએ હિતં નસ્યં ઘૃણં વા ધ્યાપયેદ્વિપક્ ॥

ત્રિકૂળ, ત્રિકટુ, દારૂગદર, જવખાર, ફલિજનક
(૧ મરવા, ૨ તુલસી), બીલા, અધેડો, કસુળા
બી રોટલી વસ્તુરોના કંકથી બકરીના મૂત્રમા પકવેલુ
તેલ નસ્ય તરીકે ફાયદો કરે છે રાથવા લેધો
'ત્રિકૂળ' થી 'કસુળા બી' સુધીની વસ્તુઓનુ ચૂર્ણ
નાકમા દુકર્તુ

ધૂપ

નકુલોલૂકમાર્જારશુભ્રકીટાદિકાકર્જેઃ ।
તુષ્ઠેઃ પક્ષે. પુરીવૈષ્ઠ ધૂપમસ્ય પ્રયોજયેત્ ॥૩૩॥

નોળિયો, પુલક, નિંચાડી, ગીધ, કીડ, સાપ ૪ ને
કાગરો રોટલા પ્રાણીરોના મેદ, પાનો અને હાડક
વડે એને (વાઈના દરડીને) ધૂપ આપવો

શીલયૈતૈલલશુનં પચસા વા શતાપરીમ્ ।

બાહીરસ કુપ્પરસં વચા યા મયુસંયુતામ્ ॥૩૪॥

વળી (વાઈના રોગીને) હજ તેલ અને લતમ
લેખા ખાવાની દેવ ચખવી, અથવા દૂધ સાથે થતા

નરી ખાવાની દેવ રાખવી અથવા મધ સાથે બ્રાહ્મીનો સ્વસ્ત, ઉપવેદનો સ્વસ્ત કે વજ્ર ચાટવાની (કે, ધોવા ની) દેવ રાખવી

રસાયનો તથા દરદીની સંભાળ

સમં કુદૈરપસ્મારો દોષૈઃ શારીરમાનસૈઃ ।

યજ્ઞાયતે યતદ્વૈય મહામર્મસમાધયઃ ॥ ૩૫ ॥

તસ્માદ્રસાયનેરેનં દુશ્ચિકિત્સ્યમુપાચરેત્ ।

તદાતં ચાગ્નિતોયાદૈવિપમાત્પાલયેત્સદા ॥ ૩૬ ॥

શરીરના અને મનના દોષો એક સાથે કોપવાથી વાઈનો રોગ થાય છે તેથી તથા વાઈનો રોગ ચોટા મર્મને (હૃદયને) આશયે રહે છે તેથી એ મુશ્કેલીથી ઉપચાર કરી શકાય એવા રોગો રસાયનો વડે ઉપચાર કરેલા. તેનાથી (વાઈથી) પીડાતા દરદીને હમેશા દેવતા, પાણી, (મંત્રાડ, પદ્માડ) વગેરેના અક્ષતપાંથી બચાવી લેવો (દેવતા કે પાણી પાસે જવા દેવો નહિ, બ્રહ્મ કે કે પદ્માડ ઉપર યજ્ઞવા દેવો નહિ, કારણ કે એથીની વાઈ રાખે તો એ બની જાય, કૃષ્ણ જાય કે કિંચિત્ પડી જાય)

વાઈ વળી ગયા પછી શું કરવું

મુક્તં મનો વિકારેણ ત્વમિત્થં કૃતવાનિતિ ।

ન ક્ષ્યાત્ત્રિપયૈરિદૈઃ કિલંતં ચૈતોડસ્ય યુંહયેત્ ॥ ૩૭ ॥

મન વિકારમાથી મુક્ત થાય (વાઈનો વેગ ખૂટી જાય) પછી 'તને વાઈ રાખી હતી ત્યારે નું આવું આવું કરતો હતો,' એવું વાઈના દરદીને કહેવું નહિ, નથા એના કહેણ પામેલા વિષને એને મનગમતા વિષથી વડે બહેલાવવું

ઈત્યગ્રાહ્નહૃદયે ભૂતત્ત્વં તૃતીયં સમાપ્તમ્ ।

હૃત્યગ્રાહ્નહૃદયે પષ્ટે ઉત્તરથાનેડપમાપ્રતિ

પેવો નામ છત્તોડપ્યાય ॥ ૩૮ ॥

અધ્યાય ૮ મોઃ આંખનાં પોપચાંના રોગો વિષે જ્ઞાન

અયાતો વર્ત્તરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયઃ

વ્યાસ્ત્યાસ્ત્યામઃ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અને આખનાં પોપચાના રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપરોક્તી અધ્યાય લખજોવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષીઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

આંખના રોગોનું કારણ અને નાશના સંપ્રદાય મર્મરોગનિવાનોકેરહિતોઃ કુપિતા મલઃ ।

અવહુત્યૈવિદ્રોષેણ પ્રાયઃ પિત્તાનુસારિણઃ ॥ ૧ ॥

શિરામિહૃદ્ય પ્રસ્તા નેત્રાવયવમાશ્રિતાઃ ।

વર્ત્તમસ્થિ સિતં કૃષ્ણં દર્દિ વા સર્વમશ્ચિ વા ॥૨ ॥

રોગાનુ કુર્ણુઃ

બધા રોગના સામાન્ય કારણવાળા રાધ્યામ્યા (નિ. ૨. ૧મા) કહેલા કારણોને વીધે અને ખાસ કરીને આંખને નુકસાન કરે એવા આહારવિહારથી કોપેલા દોષો સામાન્ય રીતે પિત્તની પાછળપાછળ જઈને શિરાઓ દ્વારા હાસ્યેથી ઉપરના ભાગમાં પ્રસરી જઈને આંખના પોપચા, સધિભાગ, ધોળો રોળો, કળો રોળો, કે આંખી રાખ-રોમથી આંખના ગમે તે ભાગમાં રહીને રોગો કરે છે

(આંખના છ સધિ-સાધા * ૧ પાપણ અને પોપચાનું જોડણ, ૨ પોપચાનું ધોળા રોળા સાથે જોડણ, ૩ ધોળા રોળાનું કળા રોળા સાથે જોડણ, ૪ કળા રોળાનું કીરી સાથે જોડણ, ૫ નાક તરફની આંખના ખૂણા, ૬ લમણ તરફનો રાખનો ખૂણા-સુશુત ઉત્તરતત્ર, રાધ્યાય ૧, શ્લોક ૧૫, ૧૬)

પોપચાંના તથા પાંપણના રોગો

કૃષ્ણ-શ્બીક

ચલસ્તત્ર પ્રાપ્ય વર્ત્તમધ્યાયઃ સિરાઃ ।

સુતોત્થિતસ્ય કુરુતે વર્ત્તમસ્તમ્ભં સવેદનમ્ ॥૩॥

પાંશુપૂર્ણામનેત્રત્વં કૃષ્ણોગ્મીલનમથુ જ ।

વિમર્દનાત સ્વાશ્ચ શમઃ કૃષ્ણોગ્મીલં

યવન્તિ તમ્ ॥ ૪ ॥

તેમાં (તે નથા રાખના રોગોમાંથી), વાપુ પોપચામાં આવેલી શિરાઓમાં જાય છે ત્યારે મામસ ધ્રોણી છોડે છે તે વખતે એનાં પોપચાં લલચાડ થઈ જાય છે, પોપચામાં પીડા થાય છે, જલ્દે આંખમાં પૂજી ભરી લેવા એવી રાખ થઈ જાય છે, પોપચું ઉપાડા બાધુ કુખ થાય છે, આંખમાં પાણી આવે છે અને આખ ચોપવાથી મની જાય છે તે રોગને કૃષ્ણોગ્મીક કહે છે

નિમેષ (આંખ પટપટાવવો)

ચાલયન્ વર્ત્તમની વાપુનિમેષાન્મેષણં મુદ્ગઃ ।

કરોત્યરુક્ષ નિમેષોડ્ગો

વાપુ (પોપચાની શિરાઓમાં જઈને) પોપચાને બવાઈને વારવાર પોપચાની ઉપાડાવ કરે છે (૪૨ પટાવે છે) અને (તે વખતે) પીડા થતી નથી, તે નિમેષવેદન છે

પાતકત

વર્તમે યતુ નિમીલ્યતે ॥૫॥

વિમુક્તસન્ધિ નિશ્ચેદં દીનં વાતહતં હિ સત્ ।

પોપયાને આખના ધોળા રોગો સાથે બેઝાડી શિરાઓનું બધન ઢીલું પડી જાય તેવી પોપચું લાલે સાથે નહિ રાને મોડોસાઈ જાય તેવી તે મિચાયેલું રહે તેને વાતહત રોગ કહે છે

કુભી (ખીડ)

કુખ્યાઃ પિષ્તે ન વદ્ધ્યોઽન્તર્વર્તમે

કુમ્ભીકવીજવત ॥૬॥

આધ્માયન્તે પુનર્મિત્રાઃ

પિટિકાઃ કુમ્ભિસંક્ષિતા ।

પિત્તને લીધે પોપચાની રાદરની બાજુએ કુભીના બીજ જેવી રાનેક કાળી ફેલ્લીઓ થાય છે રાને તે ફૂટ્યા પછી ફરી યાછી બરાબ છે તેને કુભી (ખીડ) કહે છે

પિત્તોત્કિષ્ટ

સદાહક્લેવનિસ્તોદં રક્તમં સ્પર્શનાશમમ્ ॥૭॥
પિષ્તેન જાયતે વર્તમે પિત્તોત્કિષ્ટપ્રુશન્તિ તત્ ।

પિત્તને લીધે પોપચામા બળતરા, ચીપડા અને તોદ થાય, પોપચું લાલ અને સ્પર્શ ખમી ન શકે રોલું (આળુ) થઈ જાય તેને પિત્તોત્કિષ્ટ કહે છે

પશ્મચાત

કરોતિ કણ્ઠં દાહં ચ

પિષ્તે પશ્માન્તમાસ્થિતમ્ ॥૮॥

પશ્મનાં શાતનં વાનુ પશ્મશાતં વદન્તિ તમ્ ।

પિત્ત પાપમેના છેલ્લા રહી ખસુજ ર ને બળતરા ઉત્પન્ન કરે ર ને પછી પાપમેના નાશ કરે તેને પશ્મચાત કહે છે

પોચડી

પોયક્યઃ પિટિકાઃ શ્વેતાઃ

સર્પપામા ધના કફાત ॥૯॥

શોફોપદેહરુક્ષપિષ્તિલાઘુસમન્વિતા ।

કફને લીધે સોને, ચીપડા, પીડા અને ચીકણા આસુવાળી, ધાગી, સરસવ જેવી અને બરકડ ફેલ્લી એ થાય તેને પોચડી કહે છે

કફોત્કિષ્ટ

કાફોત્કિષ્ઠં મયંઘ્રતમે સ્તમ્ભક્લેદોપદેહયત્ ॥૧૦॥

પોપચું સળગેડ, ચેપની ચીકણવાળું અને વપેટા જેવું થઈ જાય તેને કફોત્કિષ્ટ કહે છે

લગણ

ગ્રન્થિઃ પાણ્ડુસ્વકપાકઃ

કળ્પમાન્ કઠિનઃ કફાત્ ।

કોલમાત્ર. સ લગણઃ

કિષ્કિદલપસ્તતોઽથવા ॥૧૧॥

કફને લીધે (પોપચામાં કે પાપસુમાં) ધોળી, પીડા વિનાની, પાકે નહિ ચેવી, ચળવાળી, કઠણ, બેર જેવી કે તેથી જ્યા નાની ગાડ થાય તેને લગણ કહે છે

ઉત્સજ

રક્તા રક્તેન પિટિકા તતુલ્યપિટિકાચિતા ।

ઉત્સજ્ઞાભ્યા

ભોલીને લીધે ભોલી જેવા રંગની ફેલ્લી થાય રાને એ ફેલ્લીની આસપાસ એના જેવી જ બીજી ફેલ્લીઓ થાય તેને ઉત્સજ કહે છે

રક્તોત્કિષ્ટ

તથોક્ષિદં રાજિમત્સ્પર્શનાશમમ્ ॥૧૨॥

એ જ રીતે (ભોલીને લીધે) પોપચું વિસેટાવાળું અને આળુ થાય તેને ઉત્કિષ્ટ કહે છે

પોપચાનો અર્થ

અર્શોઽધિમાસં વર્તમાન્ત.

સત્કથં સ્તિગ્ધં સદાહરુક્ ।

રક્તં રક્તેન તત્સાવિ છિદ્રં છિદ્રં ચ વર્ધતે ॥૧૩॥

ભોલીના પ્રકોપને લીધે પોપચાની રાદર માત્ર વધવાથી પોપચામા લલગેડ, ચીકણા, બળતરા અને પીડાવાળો, શતો, ભોલીયૂતો, કાપે તેમ તેમ વધે એવો અર્શ (મસો) થાય છે (જેવા લક્ષણો સાથે માંસ વધે તેને અર્શ કહે છે)

બળતરામિકા (નાંબણી)

મધ્યે યા વર્તમેનોઽન્તે યા

કળ્પપારુણ્યતી સ્થિરા ।

મુદ્રમાધ્રાઽચ્છજા તામ્રા

પિટિકાઽઘ્રનતામિકા ॥૧૪॥

ભોલીને લીધે પોપચા(પાપચું)ની વચ્ચે કે છેડે ખસુજ, ઊંધા રાને પીડાવાળી, સ્થિર, મન જેવી તાંબાવરણી ફેલ્લી એ આંબણી છે

મિલચર્મ

દાપેર્વર્તમે યત્તિઃ શૂન યદન્ત. સુશ્મસાચિતમ્ ।

સસાવમન્તરુદકં પિસામં પિસવર્તમે તત્ ॥૧૫॥

તમે દોપના પ્રકોપથી જ્યારે પોપચું બળતરી

સૂચ જાય, પોપચાની અંદરની બાજુએ ઝીણીનીણા છિદ્રો પડી જાય, પોપચામાંથી પાણી ઝમે અને પોપચુ કમળની નાજ જેનું દેખાય તે ઊંચવર્ત્ત સેગ છે

ઉત્કિલ્લવર્ત્ત

યક્ત્તર્મોત્કિલ્લપ્તુત્કિલ્લપ્ત-

મકસ્માન્મ્લનતામિયાત ।

રક્તવોપચયોત્કલેશાન્નવત્થુત્કિલ્લવર્ત્તમ તત્ ॥૧૬

બોહીના તથા ત્રણે દોષના પ્રકોપથી પોપચામાં પીડા સાથે વારવાર ઉન્નબેદ થાય અને કઈ કારણ વિના પોપચુ કરમાઈ જાય તે ઉત્કિલ્લવર્ત્ત સેગ છે

શ્યાવવર્ત્ત

શ્યાવવર્ત્તમ મલૈઃ સાલૈઃ

શ્યાવં રક્તલેદશોષવત્ ।

બોહીના તથા ત્રણે દોષના પ્રકોપથી પોપચું બંદામી રગનું થઈ જાય, પોપચામાં પીડા થાય, પોપચું ભીનું રહે અને પોપચા ઉપર સોજે આવે તે શ્યાવવર્ત્ત સેગ છે

શ્લિષ્ટવર્ત્ત

શ્લિષ્ટાશ્ચ વર્ત્તમની શ્લિષ્ટકણ્ડશ્ચયથુરાગિની ॥૧૭

પોપચા (સામસામા) ચોટી જાય, પોપચામાં ખજૂળ, સોજે અને રતાશ આવે તે શ્લિષ્ટવર્ત્ત સેગ છે

સિકતાવર્ત્ત

વર્ત્તમનોન્તઃ સ્વરા રક્ષાઃ

પિટિકાઃ સિકતોપમા ।

સિકતાવર્ત્તમ

પોપચાની અંદરની બાજુએ બરછટ, લૂખી, રેતીના કણ જેવી ફેલીઓ થાય તે સિકતાવર્ત્ત સેગ છે

કર્દમવર્ત્ત

કર્ણં તુ કર્દમં કર્દમોપમમ્ ॥૧૮॥

પોપચુ કાળુ, કાદવ જેનું થઈ જાય તે કર્દમવર્ત્ત સેગ છે

બલ્લ

વહલં ધવલૈર્મૈસૈઃ સર્પણ્ણીયતે સમેઃ ।

પોપચુ ભરથક, સમાન રગના અને એકસરખા માનના લોનાથી છવાઈ જાય તે બલ્લવર્ત્ત સેગ છે

કુક્કુલક

કુક્કુલકઃ શિશોરેવ દન્તોત્પત્તિનિમિત્તજઃ ॥૧૯

સ્વાત્તેન શિશુરચ્છન્નતાપ્રાક્ષો વીક્ષણાશ્રમઃ ।

સવર્ત્તમેશુલપૈચ્છિલ્લયઃ કર્ણનાસાશ્ચિમદ્વેન ॥૨૦॥

કુક્કુલક સેગ બાળકને જ થાય છે. આ રોગ બાળક

ને દાંત આવવાને કારણે થાય છે. તેને લીધે (આ રોગને લીધે) બાળકની આંખો સૂજી જાય છે અને તાબાવણી થઈ જાય છે, બાળક જોઈ યકનું નથી, પોપચામાં સણુકા મારે છે અને પોપચા ચીકણા લાટ જેવા રહે છે તથા બાળક કાન, નાક અને આંખ ચોળે છે.

પરવાણા (પરવાળા)

પશ્મોપરોચે સક્કોચી વર્ત્તમનાં જાયતે તથા ।

સ્વરતાન્તર્મુખત્વં ચ રોમ્પામન્યાનિ વા પુનઃ ૨૧

કણ્ઠકૈરિવ તીક્ષ્ણાગ્રેર્વૃદ્ધં તૈરક્ષિ જાયતે ।

ઉચ્ચતે ચાનિલાદિદ્વિડલ્પાહઃ શાન્તિરુદ્ધૈઃ ॥૨૨

પરવાળાના રોગમાં પોપચા સડોચાઈ જાય, પાપણના વાળ બળછટ થઈ જાય અને અંદરની બાજુએ વળી જાય, અથવા પાપણના બીજ નવા વાળ ઊગે. એ પાપણના વાળ આખમાં અણીદાર કડાની માફક ઘસાય (ખૂંચે) તેથી રતાપ સૂજી જાય, આખમાં લાક્ષ બને અને આખ પવન વગેરે (પવન, અગ્નિ અને તડકો) ખમી થકે નહિ તથા જ્યારે પાપણના વાળ ઉખાડી નાખવામાં આવે ત્યારે ઘોડા દિવસ થાતિ થાય.

અલ્લ (નાસૂર)

કનીનકે વહિર્વર્ત્તમ કઠિનો ગ્રન્થિરુદ્ધતઃ ।

તાન્ન પક્કોન્નપૂયસુલલજ્યાધ્માયતે મુદુઃ ॥૨૩॥

આખના નાક તરફના ખૂણા પાસે પોપચાની બહારની બાજુએ કકણ, ડોચી, તાબા જેવા રગની, બોહી અને પર નીકળે એવી અલ્લ (નાસૂર) નામની ગાક થાય છે તે વારવાર ભરાય છે (ફૂલે છે)

પોપચાનું અર્નુંદ

વર્ત્તમન્તર્માસપિન્દામઃ શ્વયથુર્ગ્થિતોન્નરજઃ ।

સાલૈઃ સ્વાદર્વુવો વોપૈવિપમો વાદત્તશ્ચલઃ ॥૨૪॥

બોહીના તથા ત્રણે દોષના પ્રકોપથી પોપચાની અંદરની બાજુએ માતના જોડા જેવે, નુથાંબે (ન્યાઈ નયેલા), પીડા વિનાનો, અનિયમિત ચક્કાર નો બહારથી પચાવીવધાવી યકાય એવા સોજે થાય છે તે અર્નુંદ છે

ચતુર્વિશ્વતિરિત્તેતે વ્યાપયો વર્ત્તમન્સંધયા ।

આમ, પોપચા (તથા પાપણ)ને આપારે થતા ચોવીસ રોગ છે

સાધ્યાસાધ્યનિવાર

આયોઽપ્ત મેપજૈઃ સાપ્ત્યો

દ્વો તત્તોન્નર્ગ્ધ વર્જયેત્ ॥૨૫॥

પશ્મોપરોધો યાપ્યઃ સ્વા-

ચ્છવાન્નન્ન માપયેત્ ।

સ. સ. ૧

એમાં પહેલાં (કૃષ્ણ-ભીલ) દવાથી મટે છે. એના પછીના બે (નિમેષ અને વાતહત) ને તથા અર્ધને (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવા, પશ્ચિમપરોધ યાપ છે અને બાકીનાને શસ્ત્રક્રિયાથી મટાડવા.

કુટ્યેત્પશ્મસદનં છિન્વાતેષ્યપિ ચાર્યુદમ ॥૨૬॥
મિયાહગુણકુમ્ભીકાવિસોત્સહ્જાજનાલજીઃ ।

પોથકીશયાવાસકતાશ્લિષ્ટોત્કલિષ્ટચતુષ્ટયમ્ ॥૨૭॥
સકર્દમં સઘહલં વિલિન્વેત્સકુકૂળકમ્ ॥૨૭૩॥

તેમારે (શસ્ત્રક્રિયાથી મટાડવાના ૧૯ રોગોમાંથી) પશ્ચિમપરોધ રોગમાં રોગોના કૃચ્છ્ર-ધસથી છૂટવું, અનુદને (વૃદ્ધિપત્ર વગેરે શસ્ત્રથી) કાપી નાખવું, લગણ, કુબી, બિસવર્ત્ત, ઉત્તંગ, અગ્રનનામિકા અને અવજી એટલા રોગોમાં (વ્રીહિમુખ વગેરે શસ્ત્રથી) કાઠવું, પોથકી, રયાવવર્ત્ત, સિકતાવર્ત્ત, શિવટવર્ત્ત, ચાર ઉત્કલિષ્ટ (પિત્તોત્કલિષ્ટ, કફોત્કલિષ્ટ અને ઉત્કલિષ્ટવર્ત્ત), કર્દમ-વર્ત્ત, બહવ અને કુકૂણક—રોગના રોગમાં ખોતરવું (ધસવું).

શ્વષ્ઠામહદયે પઠે ઉત્તરથાને વર્ત્તરોગવિજ્ઞાનીયો
નામ અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥૮॥

અધ્યાય ૯ મો : પોપચાના (અને પાંપણોના) રોગના ઉપાય

અથાતો ઘર્ત્તરોગપ્રતિવેધં જ્યાહ્યાસ્વામઃ ।
ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે આમે આખના પોપચાના (અને પાપણોના) રોગને મટાડવાના ઉપાય તમજાવોશું. રો બાબ તમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

કૃષ્ણ-ભીલનો ઉપાય

કૃષ્ણભીલે પુરાણાર્યં

દ્રાક્ષાકલ્કામ્બુસાધિતમ્ ।

સસિતં યોજયેત્સ્નિગ્ધં નસ્યધૂમાજનાદિ ચ ॥૨૧॥
કૃષ્ણ-ભીલ રોગમાં કાળી દ્રાક્ષના કલકથી અને કાળી દ્રાક્ષના કવાથથી સિદ્ધ કરવું જૂનું ઘી લાકર નાખીને ઘેળવું (આઠવું) તથા સ્નિગ્ધ નસ્ય, સ્નિગ્ધ ધૂમપાન, સ્નિગ્ધ અગ્રન વગેરેના ઉપયોગ કરવો.

કુબી (ખીલ) નો ઉપાય

કુમ્ભીકાવર્ત્તમ્ લિન્વિતં સેન્ધવપ્રતિસારિતમ્ ।

યદ્દીધાત્રીપટોલીનાં કાથેન પરિચેચયેત્ ॥૨૨॥

(કુબીવર્ત્ત રોગમાં) ખીલ (વૃદ્ધિપત્ર વગેરેથી)

ખોતરવાં (ધસવા), પછી સિંધવ વડે પ્રતિસારણ કરવું અને પછી જેઠીમધ, આબળાં અને પટોળ એ ત્રણનો કવાથ રેડવો.

(સેક, સેનન, પરિષેક, રેડવું, ધાર કરવી. માણુ સની દુખતી આંખ મિયાવીને પછી મિયાવેલી આંખી આખ ઉપર ચાર આગળ ઊંચેથી દૂધ, કવાથ વગેરે રેડવાની દવાની જીલ્લી ધાર કરવી)

પોપચું ખોતરવાની રીત

નિવાતેઽધિષ્ઠિતસ્યાતેઃ શુદ્ધસ્યોત્તાનશાયિનઃ ।
ઘઙ્ઘિઃ કોષ્ઠામ્બુતપ્તેન સ્વેદિતં ઘર્ત્તમ્ વાસસા ॥૨૩॥
નિર્મુજ્ય વશ્નાન્તસ્તિં વામાઙ્ગુણાઙ્ગુલીધૃતમ્ ।
ન સંસતે ચલતિ ધા ઘર્ત્તમૈયં સર્વતસ્તતઃ ॥૨૪॥
મણ્ડલાગ્રેણ તતિર્યક્ કૃત્વા શશ્વપદાક્રિતમ્ ।
લિન્વિતંતેવ પૈર્થવાં શાકશોકાલિકાદિજૈઃ ॥૨૫॥
કેનેન તૈરયાશૈર્ધા પિચુના પ્રમુજ્જન્નકૃ ।
સ્થિતે રક્તે મુલિન્વિતં સશોઞ્રઃ પ્રતિસારયેત્ ॥૨૬॥
યથાસ્વમુકેરેણ ચ પ્રક્ષાલ્યોગ્ગન વારિણા
ઘૃતેન સિક્કમમ્યકં ઘઘ્રીયાન્મધુસર્પિષા ॥૨૭॥
ઝઘ્ઘાંધઃ કર્ણયોદંત્વા પિણ્ડી ચ યવસન્કુભિઃ ॥
દ્વિતીયેઽઘ્ઘન મુક્કસ્ય પરિષેકં યથાયથમ્ ॥૨૮॥
કુર્યાંચતુર્થે નસ્યાવીન્ મુશ્વેદેવાદ્ધિ પશ્ચમે ।

પવન ન આવે એવા સ્થાનમાં વિશ્વાસુ માણસો સાથે રહેતાં વધન, વિરેચન વગેરે લઈને શુદ્ધ થયેલા, ચત્તા મુવાડેલા, દરનીના પોપચાને સહેકા પાણીની વરાળથી ગરમ કરવા પોતાથી બહારની (ઉપરની) બાજુરોથી છેડીને વચ્ચે વઢિલા ટાપા લાથના રાખના અને આગળી વડે પોપચું પકડીને, પોપચું ઉથલાવીને, પોપચું સરકી ન જાય કે કોઈ બાજુરોથી હાલી ન જાય રો રીતે પકડીને પછી મણ્ડલાગ્ર શસ્ત્રથી પોપચા પર (ખીલવાથી બાજુરો) ચાકા છેડના ૨ ઈંચ (જ ઈન્ચીસન) કરીને તેના જ વડે (મણ્ડલાગ્રપત્રથી જ) અથવા સાચ, સેક્ષલિકા (કાળા ફૂલવાળી નંગાડ) વગેરે આગના પાદકાથી રાજવા સમુદ્રસીલ વડે ખોતરવું (ધસવું) પછી લૂગડાના પોતા (કે કૂચા પૂમડા) વડે લોહીને લૂછી નાખીને જથ્થે લોહી નીકળવું બધ થાય ત્યારે એ બરાબર ખોતરપણા પોપચાનું પ્રતિસારણ (સિંધવ વગેરે) તે તે દોષને યોગ્ય કદેલા રીંછીને મધમાં કાવવીને તે વડે કરવું પછી ગરમ પાણીથી ઘોઈ નાખીને, ઘી નેત્રીને, મધ અને ઘી લેગા કરીને તે પોપડીને, ઝનથી ઊંચે રાત્રે નીચે જવના સાધુના પિણ મૂકીને, કાનથી ઊંચે અને નીચે (રાત્રે) પાટો બાંધવો. બીજા દિવસે પાટો છેડીને દોષ પ્રમાણે પરિ-

થેક કરવે. થોથે દિવસે નસ્ય વગેરે (નસ્ય, ધૂમ, અંજન વગેરે) કરીને પાંચમે દિવસે પાટો છોડી નાખવો (બીજું કંઈ કરવું નહિ.)

પોષયું. બરાબર ખોતરાયું હોવાનું લક્ષણ નહિ તે ઉપાય સમં નલ્લનિમં શોફકપૃષ્ઠપાંચપીઢિતમ્ ॥૯॥

વિષાત્સુલિખિતં ઘર્તમં લિલ્લેદ્ ભૂયો વિપર્યયે ।

બરાબર ખોતરાયેલું પોષયું સપાટ (ખડખડું નહિ), નાખ જેવું, સોજા વિનાનું, ખાજ, વિનાનું અને ઘસારા વિનાનું (ખૂંદે નહિ એવું) હોય છે. જો એવી ઊંધું હોય (પોષયું બરાબર જ ખોતરાયું હોય) તે ફરીથી ખોતરાવું.

વધારે પડતું ખોતરાયું હોવાનાં લક્ષણ અને ઉપાય સ્ફૂપશ્મઘર્તમસદનમ્સનાન્યતિલેખનાત્ ॥૧૦॥

સ્નેહલ્લેપાદિકસ્તસ્મિન્નિષ્ઠો ઘાતહરઃ ક્રમઃ ।

પોષયું વધારે પડતું ખોતરાય તે પીડા થાય છે, પાંપણ અને પોષયું પોતાનું કામ કરી શકતા નથી અને લપટી પડે છે. એમાં સ્નેહન, સ્વેદન વગેરે થાયુન મટાડે એવી ક્રિયાઓને ક્રમ ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

અતિલેખનના ઉપાય

અખ્યલ્પ નવનીતેન શ્વેતરોષ્ઠં પ્રલેપયેત્ ॥૧૧॥

ચરણ્ડમૂલકલ્લેન પુટપાકે ષ્વેત્તતઃ ।

સ્વિપ્તં પ્રજ્ઞાલિતં શુષ્કં ધૃષિતં પોટલીકૃતમ્ ॥૧૨॥

ત્રિયાઃ ક્ષીરે છગલ્યા વા મૃદિતં નેત્રસેચનમ્ ।

ધોળા લોપરને માખણ ચોપડીને એના ઉપર એરે ડાનાં મૂળના કડકના લેપ કરવો પછી એના પુટપાક કરવો. પછી એ બ્રહ્મ ન્યારે એને ધાઈ નાખીને, સૂકવી ને, એનું ચૂર્ણ કરીને, સીના ધાવણ સાથે કે બકરીના દૂધ સાથે લેપાડીને એની ચેટલી કરીને (એ ચેટલી દબાવીને) આંખમાં ધાર કરવી (ટીપા પાડવા).

શાલિતન્દુલકલ્લેન લિતં તત્રત્ પરિષ્કૃતમ્ ॥૧૩॥

કુચાન્નિષ્ઠેડતિલિખિતં મૃદિતં વધિમસ્તુના ।

કેચલેનાપિ વા સેકં મસ્તુના જાઘ્ન્યાશિનઃ ॥

તે જ પ્રમાણે ધોળા લોપરને માખણ ચોપડીને એના ઉપર શાલિગોખાના કડકના લેપ કરીને એના પુટપાક કરીને, (બ્રહ્મ ન્યારે એને ધાઈ નાખીને સૂકવીને, એનું ચૂર્ણ કરીને) દારૂના નીતર પાણી સાથે એ ચૂર્ણને લેપાડીને, (એની ચેટલી બાંધીને) વધારે પડતી ખોતરાયેલી આંખમાં ધાર કરવી, અથવા વધારે પડતી ખોતરાયેલી આંખમાં ફક્ત દારૂના નીતર પાણીની પસ પાર કરવી (ટીપાં પાડવાં). દરદીએ જાંઘ દેખના પ્રાણીનું માંસ ખાઈને એવું.

ફોડવાની રીત

પિટિકા વ્રીહિલ્લક્રેણ મિત્વા તુ કઠિનોન્નતાઃ ।

નિષ્પીઢયેદનુ વિધિઃ પરિશેષસ્તુ પૂર્વવત્ ॥૧૫॥

કક્ષુ અને ઊપસી આવેલી ફોડીઓને (લગ્ન થી અલગ સુધીની ફોડવા જેવી ફોડીઓને) ઘીઉં મુખપાશથી ફોડીને પછી દબાવવી. બાકીનાં (લેપ કરવાનાં, ધોવાનાં, પાટો બાંધવાનાં, દવા રેડવાનાં વગેરે) વિધિ પહેલાંની માફક કરવો.

લેખને ભેદને ચાર્ય ક્રમઃ સર્વત્ર ઘર્તમનિ ।

બધાં પોષયું (તથા પાંપણ)નાં રોગમાં લેખન અને ભેદન કરવામાં આ ક્રમ છે.

પિત્તોન્નિલ્લક અને રક્તોન્નિલ્લકનો ઉપાય

પિત્તાત્તોન્નિલ્લકયોઃ સ્વાતુ-

સ્કન્ધસિદ્ધેન સર્પિયા ॥૧૬॥

સિરાવિમોક્ષઃ સ્નિગ્ધસ્ય ત્રિવૃક્ષેષ્ટં વિરેચનમ્ ।

લિખિતે સુતરકે ચ ઘર્તમનિ ક્ષાલનં દિતમ્ ॥૧૭॥

યદીકપાયઃ, સેકસ્તુ ક્ષીરં ચન્દનસાધિતમ્ ।

પિત્તોન્નિલ્લક અને રક્તોન્નિલ્લક રોગમાં દરદીને મધુર ગણના ઔષધી વડે સિદ્ધ કરવા ઘીથી લિનગ્ય કરીને એની ફક્ત બાંધવી અને નસોતર તથા ત્રિવૃક્ષાનો રસ આપવો. પોષયું ખોતરા પછી લોડી નીકળી રહે ત્યારે જેઠીમંથના ક્વાથથી ધોવાથી ફાપડે થાય છે અને સુખથી સિદ્ધ કરવા દૂધની ધાર કરવાથી ફાપડે થાય છે.

પશ્મશાનના ઉપાય

પશ્મણાં મદનં લૂચ્યા

રોમકૂપાન્ પિકુદ્દયેત્ ॥૧૮॥

ગ્રાહ્યેદા જલોકોમિઃ, પયસેશુરતેન વા ।

ઘમનં નાયનં સર્પિઃ કૃતે મધુરકીર્તિઃ ॥૧૯॥

પશ્મશાનરોગમાં, લોપાથી પાંપણા ડિની નીકળે છે તે ડિટ્ટોને નોપથી છૂંદવાં, અથવા ત્યાં જ્યાં મુખપાશ અથવા દૂધ પાડીને કે લેપડીને રત્ત પાડીને પછી તેને ઊંચીથી કચાવવી, (તથા કાચી દારૂ લેવાં) નવલ અને ઠંડાં દ્રવ્યો સાથે પકવેલું થી નસ્ય તરીકે ફાપડે શકે છે.

મજ્જાન્ પુષ્પકાસીસં ભાષયેત્સુરમાર્ગસઃ ।

તાન્નિ વચાહં ઘર્તમે પશ્મશાતે તદ્દલ્લનમ્ ॥૨૦॥

પુષ્પકાસીસ (હીરકાસી)ને બાકીક લેપડીને (ઝીલું વજ્રગાન ચૂર્ણ કરીને) એને નાનાનાં ઘસારાં દહા દિવસ સુધી નુવચીના રત્તમાં બાંધવા બાંધવી એ પશ્મશાનરોગમાં ઉત્તમ અંગ છે.

પોષકીના ઉપાય

પોષકીલિખિતાઃ શુણ્ઠીસૈન્ધવપ્રતિસારિતાઃ ।
ઉષ્ણામ્બુક્ષાલિતાઃ સિદ્ધિત

શવિરાદકિન્નિપુમિઃ ॥૨૧॥

અપ્તિદેહિનિશાથોષ્ઠમધુકૈવાં સમાશ્લિકૈઃ ।

પોષકીને વૃદ્ધિપત્ર વગેરેથી ખોતરીને, સૂક અને સેપવ વડે પ્રતિસારણ કરીને, હિના પાણીથી ઘાઈ નાખી ને, ખેર, તુવેર અને સરગવો એ ત્રણેના પાણીમાં ક્વાથ કરીને એ ક્વાથમાં મધ નાખીને, અથવા ૮૧૬૨, દારુદાદર, ત્રિફળા અને જેરીમધના પાણીમાં ક્વાથ કરીને એ ક્વાથમાં મધ નાખીને એ ક્વાથ રહેવો

કફોત્કિલ્લ રોગના ઉપાય

કાફોત્કિલ્લે વિલિખિતે

સક્ષોદ્રેઃ પ્રતિસારણમ્ ॥૨૨॥

શ્વેત્ત્વઃ સૈન્ધવકાસીસમનોદ્ધાકળતાસ્વેતૈઃ ।

શમનાઙ્ગનનસ્યાદિ સર્વે ચ કફજિહ્વિતમ્ ॥૨૩॥

કફોત્કિલ્લ રોગમાં (શ્વેત વડે) ખોતરીને સેપવ, ઘીરાકથી, અણુધીવ, પીપર અને રસાળન એ પાચના બધુ બાતક ચૂરુને મધમાં કાઢવીને પ્રતિસારણ કરવુ તથા કફ મટાડે એવુ વમન, અળન, નરસ વગેરે બધું ક્વાથો કરે છે

બગણના ઉપાય

કર્તૃત્વ્ય લાગણેત્ત્યેતદશાન્તાવપ્તિના વદેત્ ।

બગણરોગમાં પણુ એવું જ (કફોત્કિલ્લ જેવું જ) કરવું, પણ જો એમ કરવાથી ન મટે તો ડામ દેવો

(ઉત્સાહ અને) આંજણીના ઉપાય

[સ્વિત્ત્વાં મિત્ત્વા વિમિષ્પરિદ્ધ મિષ્ણન

(હલોત્સક્ત્વાં ચા)ઙ્ગનનામિકામ્ ।

શિલૈલાનૈન્ધવનતૈઃ સક્ષોદ્રેઃ પ્રતિસારયેત્ । ૧]

[ઉત્સાહ અને) આંજણીના રોગમાં શેક કરીને પછી દબાવીને વેદાં (ફેલીઓને અને) અણુધીને ફેલીને શિલાગિત, એલથી, સિંધવ અને તજર રો ચાર વસ્તુઓના વજ્રગાત ચૂરુને મધમાં કાઢવીને રેના વડે પ્રતિસારણ કરવું]

કુકૂળેના ઉપાય

કુકૂળે શવિરભ્રેષ્ઠાનિન્ધવપ્રશુત્ત પુતમ્ ॥૨૪॥

પીત્વા ધાત્રી વમેત્કળ્ણાયાદીસર્વેપસિન્ધવૈઃ ।

કુકૂળરોગમાં બાળકને પવપ્રવનારી સ્ત્રીએ ખેર, ત્રિફળા અને લીમડાનાં પાદાર્થ સાથે પાકેલું ઘી પીને પીપર, જેરીમધ, સરસવ અને સેપવ વડે ઊંચડીઓ કરવી.

અમયાપિપ્પલીઝાક્ષાવચાયેનૈનાં વિરેચયેત્ ॥૨૫

(પછી) એને (પવપ્રવનારી સ્ત્રીને) હરડે, પીપર

અને કાળી દ્રાક્ષના ક્વાથથી રેચ કરાવવા

મુસ્તાદિરજનીકૃત્ણાકલ્કેનાલેપયેત્સત્તૌ ।

ધૂપયેત્સર્વપૈઃ સાઘૈઃ.

(પછી) માથ, ૮૧૬૨, દારુદાદર ૨ ને પીપરના

કલ્કને (પવપ્રવનારી સ્ત્રીના) બંને સ્તન ઉપર લેપ

કરવો તથા બંને સ્તનોને ઘીવાળા સરસવના ધૂપ દેવો

શુદ્ધા ક્વાથં ચ પાવયેત્ ॥૨૬॥

પટોલમુસ્તમુશ્નિકાગુહ્ચીન્નિકલોદ્ધવમ્ ।

(૨૧) રીત વમન, વિરેચન, વગેરેથી) શુદ્ધ થયેલી

તે સ્ત્રીને પટોલ, માથ, કાળી દ્રાક્ષના રાગૂર, ગળેા અને

ત્રિફળાનો ક્વાથ પાવે

શિશોસ્તુ લિખિતં વર્સં

હુતાલ્મ્વાઙ્મુજન્મમિઃ ॥૨૭॥

ઘાત્ર્યશ્મન્તકજન્મત્યપત્રકચાયેન સેચયેત્ ।

પણ (કુકૂળકરાગમાં) બાળકનાં પોપચાને

ખોતરીને અથવા પોપચા ઉપર ગળેા મુકાવીને લોહી

કઢાવીને પછી આબળા, ચપો, કાચનાર (અરમતક)

અને જાબુરી એ ત્રણેના પાદાર્થના ક્વાથની ધાર કરવી

બાળકોની પિક્તિસાગે આખાન નિમન

પ્રાયઃ ક્ષીરપૂતાશિત્વાદ્ધાણાનાં શ્લેષ્મજા ગદાઃ

તત્માઙ્ગનમેવાયે સર્વેવ્યાધિયુ પ્રજિતમ્ ।

બાળકો ઘણુ ખરુ દૂધ-ધી ખાતા હોવાથી રોમને

કફથી થતા રોગો થાય છે તેથી (બાળકોના) બધા

રોગોમાં પહેલું વમન કરાવવું રોગ ઉત્તામ છે

કથા બાળકને કથા દ્વયથી ઊંચડીઓ કરાવવી

સિન્ધૂત્યકૃત્ણાપામાર્ગવીજાત્યસ્તન્યમાશ્લિકમ્ ॥

જૂર્ણાં ઘચાયાઃ સક્ષોદ્રો મવનં મધુકાન્વિતમ્ ।

ક્ષીરંક્ષીરશ્મન્તકં ચ મજત ક્રમતઃ શિશોઃ ॥૨૭॥

વમનં સર્વરોગેષુ વિશેષેણ કુકૂળકે ।

(૧) ફક્ત દૂધ પીને રહેનાર બાળકને સિંધવ,

પીપર, અણુધા બી, ઘી, ધાપણુ (કે, દૂધ) અને

મન એ છ પાના ભેગા પાઈને, (૨) દૂધ અને

અનાજ બંને ઉપર રહેતા બાળકને વગરનું ચૂરું મધમાં

કાઢવીને એ ચટાઈને તથા (૩) ફક્ત અનાજ ખાઈને

રહેતા બાળકને જેરીમધ અને મીઠાણ (ની છાવ) ભેનાં

ફકાવીને બધા રોગોમાં ૨ ને ખાત કરીને કુકૂળરોગમાં

ઊંચડીઓ કરાવવી.

સત્ત્વારસસિદ્ધાન્ત્યં ચોગ્યં ચોમયશોધનમ્ ॥૩૧

અને સમલા (સાથે) ના સ્વરસમા સિદ્ધ કરેલું
ધી વમન રાને વિરેચન તરીકે આપવું

કુકૂલ્લ (ચાણુ)

ત્રિનિશારોઘ્રયષ્ટવાદ્વરોક્ષિણીનિમ્બપલ્લવૈઃ ।
કુકૂળકે હિતા વતિઃ પિદ્ધેસ્તાન્નરજોન્વિતેઃ ॥૩૨॥
ક્ષીરક્ષોત્રમૃતોપેતે દર્શક વા લોહજ્ઞ રજઃ ।

કુકૂલ્લરોગમા ઉપદર, દારુકાદર, લોધર, જેલીમધ,
ઉરડે, લીમડાના પાદડા રાને તોબાને ભૂડે રોટલી
વસ્તુઓને પાણી સાથે ખૂન લેસોટીને બનાવેલી વાટ
(યોગદી) રોગરક્ષિયા પર ધૂમીને રાગની અથવા દૂધ,
મધ અને ધી સાથે લેવાનું દ્રાવણ (શાર) ક્ષિતકારક છે
પલારસૌનકતકરુદ્ધોષ્ણકણિકૈઃ ॥૩૩॥

વતિઃ કુકૂળપોથર્યાઃ સુરાપિંટઃ સકદ્દલૈઃ ।

કુકૂલ્લ રાને યોગદી રોગમા એવચી, લતસુ,
કતક (નિર્મલી), રાખ, મરી, તુલસી અને કાર્કજ
એટલી વસ્તુઓને સુરા સાથે લસોટીને રોગી બનાવેલી
વાટ (આગવાની યાગની) દર્શક કર છે

પશ્મોપશયના ઉપાય

પશ્મરોધે મૃદુદેપુ શુદ્ધદેહસ્ય રોમસુ ॥૩૪॥

ઉત્તુજ્ય દ્વી ધ્રુવાંધસ્તાદ્-

ભાગો ભાગે ચ પશ્મતઃ ।

યયમાયં યયાકારં તિર્યક્ કિલ્ત્યાડડ્ર્યાસતા ॥૩૫॥

અપનેયમસુક્ર તસ્મિન્નલ્પીભવતિ શોણિતે ।

સીચ્યત્કુલિલયા મૃચ્યા મુદ્રમાયાન્તરે પદ્મઃ ॥૩૬॥

પશ્મના છંદાદે પદ્મ ચ તત્ર સીચનસ્યકમ્ ॥૩૭॥

નાતિગાદશ્કથં સ્વચ્ચા નિશ્ચિપેદય યોજયેત્ ॥૩૮॥

મૃદુતપિઃ કલિકાં ન ચાયાસ્મિન્ યન્ધમાચરેત્ ।

ત્યમ્રોધાદિકપાયિષ્ઠ મક્ષીરેઃ સંચયેતુજિ ॥૩૯॥

પશ્મને દિવસે મૃદમપનીયાવપૂર્ણેયત્ ।

શિરિક્ષેષ્ઠ મૃદયુકયાતીક્ષ્ણં નસ્યાલ્પનાદિ ચ ॥૪૦॥

પશ્મોપશયરોગમા જે પાપણના વાળ બહુ વધ્યા
લોપ, તો દરડીના ઘસોનું લોપન થઈ જ્યા પછી (ભમ્મર
અને પાપણ વચ્ચેના સ્તરના ધૂળ ભાગ કપડીને એ
ત્રણ ભાગમારી) ભમ્મર નીચેના ને પા । અને પાપણ
થી ઉપરના રોકે ભાગ છેડીને (ભમ્મરથી ને ભાગ
નીચે અને પાપણથી નેક આગ પિંચે) ભવ ભેવડે અને
ભવ ભેવડે આગરોના નયસે કાપ મૂકીને બીના વચલી
લોહી લૂછી નાખવું પછી ભમ્મરે લોહી રોટલ થઈ જાય
ત્યારે વાડી સોપરી નેક મન ભેટયા રાત્રેભાતરે
ટાકા લઈને નીવડુ તથા ચઘટે પાટી નાખીને ત્યાં
(પાટામાં) એ ટાકા મારેલા દોરડે બહુ તાણીને નહિ

તેમ બહુ ઢીંગણે નહિ એવી રીતે સોપથી પરાંવી રાખવો.
પછી (ટાકા મારેલા ધા ઉપર) મધ અને ધીમાં
લોળીને વાગણની ગડ મૂકવી એના ઉપર પાટો બાધવો
નહિ જે એમા પીઠા થાય તો ન્યગ્રોધાદિ. ગણનાં
ઓપણના કવાથમાં દૂધ લેખવીને એ કવાથ રેવેલા
પાચગે દિવસે દોરડે કાઢી લઈને ધા ઉપર સોનાગેરનું
ચૂર્ણ ભભરાવવું અને તીક્ષ્ણ નસ્ય, અગ્નન વગેરે
ઉપચાર કરવા

દહેદશાન્તો નિર્મુજ્ય ચત્ત્વરોધોધ્ર્યાં વલીમ્ ॥

સંધેયોનાધિકં પશ્મ હૃત્વા તસ્યાધ્રયં દહેત ॥૪૦॥

સૂચ્યગ્રેણાશિવર્જન, દાતો વાચાલજ્ઞે પુનઃ ।

મિશ્રસ્ય ક્ષારવદ્મિશ્યાં સુચ્છિન્નસ્યામુદસ્ય ચ ॥

એ રીતે જે પશ્મોપરોધ રોગ ન મટે તો પોપથા-
ના દોષને રાગરે રહેલા વાટાને ઉપલાવીને સદર્શન-
થી વધારાના પાપણના વાળ ખેંચી કાઢીને રો વધારાના
વાળની જગ્યાએ દેવતામા તપાવેલી દેવતા જેવી લાલ
ચોળ ચોપની રાણી વડે બાળવી પણ જાદા નાલક-
(નાસુર) ને ફોડીને શાર કે દેવતા વડે બાળવી તથા
રાત્રીને બરાબર કાપી કાઢીને શાર વડે બાળવું કે
દેવતા વડે યમવુ

શવધાન્નદ્વયસહિતાયા યદ્દે ઉત્તરદયાને વર્મરોગ

પ્રતિષેષો નામ નવમોડ્યાયઃ ॥૧॥

અધ્યાય ૧૦ મોઃ આંખના સંધિ-

ભાગના, ધોળા ડોળાના અને

કાળા ડોળાના રોગનું જ્ઞાન

અર્થાતઃ સન્ધિસિતાસિત-

રોગચિકિત્સાનીયં વ્યાખ્યાનમ્ ॥

इति ह स्माहुरात्रेयावदयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે (આંખના) સન્ધિભાગના, ધોળા
ડોળાના અને કાળા ડોળાના રોગનું જ્ઞાન થથ માટે
ઉપશોની (અધ્યાય) સંખ્યાવીધું એ વિષયમા નંદરે
વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

સંધિરોગો

(આંખના છ સન્ધિ (જેમ) છેઃ ૧. પાપણ
અને પોપણનું જેમ ૨. પાપણ અને ધોળા ડોળાનું
જેમ ૩. ધોળા અને કાળા ડોળાનું જેમ, ૪ કાળા
ડોળાનું અને કીડીનું જેમ, ૫ નાક તરફના આંખના
ખૂંદા, ૬. વામણ તરફના આંખના ખૂંદા) (૩૬૫
ઉ ન ૧)

છે. એમાં સાથે બાગલ ઝાડ, તરસ અને તાવ હોય છે.

શુકલાર્મ (ધાળી વેલ)

કાકાચુકલે સમં શ્વેતં ચિરવૃદ્ધ્યધિમાંસકમ્ ।
શુક્લાર્મ

કંઠ્યા પ્રકોપને લીધે ધાળા ડેળામાં ઘાટીલું, ધાળું બહુ વખતે વધે એવું માંસ વધે છે, તે શુકલાર્મશિગ છે.

બલાસગ્રયિત

શોફસ્ત્યરુજઃ સર્વળોઃ વહલોઽમૃતુઃ ॥૧૨॥
ગુરુઃ ક્ષિગ્ધોઽમૃતુક્ષિન્નામો

વહાસગ્રયિતં સ્મૃતમ્ ।

પીડા વિનાનો, સમાન રંગનો (કંઠા જેવા રંગનો) (=ચુકલ ઉ. ૪/૮), ઘટ્ટ, કઠણ, ભારે, સિંગય અને પાણીના ટીપા જેવા (ઊપસી આવેલા—ચુકલ ઉ. ૪/૮ રુદ્ધ) સોજા તે બલાસગ્રયિત રોગ છે એમ અર્જુનદેવે કહેલું છે.

પિષ્ટક

વિન્દુભિઃ પિષ્ટધવલીક્તસન્નિઃ પિષ્ટકં વદેત્ ॥૧૩॥
ચોખાના અટામણુ જેવાં ધાળાં અને ઊપસી આવેલાં ટપકાં ઉપરથી પિષ્ટક રોગ કહેવો.

સિરોત્પાત

રક્તરાજીતતં શુકલમુષ્યતે યત્સવેદનમ્ ।
અશોકાશૂપદેહં ચ

સિરોત્પાતઃ સ ઝોગિતાત્ ॥૧૪॥

ધાળા ડેળા ઉપર ચાલી સિરાઓ તરી આવેને થતા વિશેષ્ટાવિશેષ્ટા થઈ જાય, ધાળા ડેળામાં બળતરા થાય, પીડા થાય પણ સોજા, આંસુ કે લોપડ-લોપડ ન હોય તે સિરોત્પાતરોગ લોહીના પ્રકોપથી થાય છે.

સિરાહર્ષ

ઉપેક્ષિતઃ સિરોત્પાતો રાજીસ્તા ઇવ વર્ધયન્ ।
કુર્વાત્સાઙ્ગં સિરાહર્ષં તેનાશ્ચુક્રીક્ષણાક્ષમમ્ ॥૧૫॥

સિરોત્પાતરોગમાં ચોગ્ય ઉપચાર ન થાય તો તે સિરોત્પાત રોગ તે જ વિશેષ્ટાઓને વધારીને સિરાહર્ષ-રોગ કરે છે. તેને લીધે આંખ આંસુવાળી થાય છે અને ખેઈ થકતી નથી.

સિરાજબ

સિરાજાલે સિરાજાલં બૃહદ્રક્તં ઘનોત્તમ્ ।

સિરાજબ રોગમાં સિરાઓનું જળું (=જળ) મોટું રાતું, ઘટ્ટ (રોકબીજની અગ્રસ્થ) તથા ઊપસેલું હોય છે.

શોષિતાર્મ

શોગિતાર્મ સમં જ્ઞશ્ણં પદ્મામમધિમાંસકમ્ ॥૧૬॥
ઘાટીલું, લીસું, પદમ જેવું માંસ (ધાળા ડેળામાં) વધે છે તે શોષિતાર્મ છે.

અર્જુન

નીરુક્ જ્ઞશ્ણોઽર્જુનં વિન્દુઃ

શશલોહિતલોહિતઃ ।

(આંખમાં ઝેરો વગેરે વાગવાથી ધાળા ડેળામાં) પીડા વિનાનું, લીસું, સસલાના લોહી જેવું લાલ ટપકું તે અર્જુન છે.

પ્રસ્તાર્થમં

મૃદ્વાશુવૃદ્ધ્યરુદ્ધ્માંસં પ્રસ્તારિ શ્યાવલોહિતમ્ ॥
પ્રસ્તાર્થમે મલૈઃ સાલૈઃ

મૃદુ, ઝટ વર્ષે એવું, પીડા વિનાનું, પ્રસરી જાય એવું, બદામી રંગનું કે લાલ માંસનું ઊપસી આવતું તે પ્રસ્તાર્થમં રોગ છે. તે લોહીના તથા દોષોના પ્રકોપ-થી થાય છે.

સ્નાવાર્મ

ઝાવાર્મ ઝાવસન્નિમમ્ ।

સ્નાવાર્મ સ્નાયુના જેવું હોય છે. (વધનું માંસ સ્નાયુના જેવું હોય છે).

અધિમાંસાર્મ

શુષ્કાત્કપિષ્ઠવચ્ચધાર્વં યન્માંસં વહલં પૃથુ ॥
અધિમાંસાર્મ તદ્

ચૂકા લોહીના ગોળા જેવું બદામી રંગનું, ઘટ્ટ અને વિથાળ (ઊપસી આવેલું) માંસ તે અધિમાંસાર્મ છે.

સિરાપિટકા

દાહાયર્પવત્યઃ સિરાવૃતાઃ ।

જૂળાસન્નાઃ સિરાસન્નાઃ પિલ્લિકાઃ સર્પપોપમાઃ ॥
બળતરાવાળી, કચ્ચી, સિરાઓથી છવાયેલી, કમળા ડેળાની પાસે થતી, સરસવ જેવી ફેલીઓ તે સિરા-પિટકા છે.

ધાળા ડેળાના રોગ વિષે સાધ્યસાધ્યવિચાર

શુકિહર્ષેસિરોત્પાતપિષ્ટકપ્રયિતાર્જુનમ્ ।
સાધયેદોપયેઃ પટ્ટક શોષં શશ્વેણ સત્તકમ્ ॥૨૦॥
નયોત્યં તદપિ પ્રવ્યેઃ

શુકિતક, સિરાહર્ષ, સિરોત્પાત, પિષ્ટક, બલાસ-ગ્રયિત અને અર્જુન એ ૪ રોગને દવાઓથી મટાડવા બાકીના સાત રોગોને શસ્ત્રક્રિયા કરીને મટાડવા એ

બાકીના સાત રોગ પણ તાજા જ થયેલા હોય તો એમને પણ ઔષધથી મટાડવા

અમોલકિં યજ્ઞ પશ્ચાદ્ ।

તચ્છેચમસિતપ્રાપ્તં માંસલાવસિરાવૃત્તમ્ ॥૨૧॥
ચર્મોદાલવદુચ્છ્રાપિ દૃષ્ટિપ્રાપ્તં ચ વર્જયેત્ ।

જે પાચ પ્રકારના રામ (વેબ) કદા (શુક્રવાર્મ, શેલિનાર્મ, પ્રસ્તાર્મ, સ્નાવાર્મ, અધિમાસાર્મ) તે (શસ્ત્રથી) કાપી કાઢવા જોઈએ, જે રામ કાળા ડોળા મા પહોરયુ હોય, માસ, સ્નાયુ રાને સિરાશોથી છવાયું હોય તથા જે ચામડાના કડકાની માફક ઊપસે તે અમને પણ કાપી કાઢવું જોઈએ, પણ જે અર્મ દૃષ્ટિ (કાળા ડોળાની વચ્ચેની કીડી) સુધી પહોંચે તેને (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવું

કાળા ડોળાના રોગ

સતશુક (૬૬)

પિત્તં કૃષ્ણોડયવા દૃષ્ટો શુકં તોવાધુરાગવત્ ॥૨૨॥
હિત્વા ત્વચ્ચં જનયતિ તેન સ્યાત્કૃષ્ણમમ્બલમ્ ।
પક્વજન્મનિમં કિચ્ચિન્નિન્નં ચ ક્ષતશુક્રકમ્ ॥૨૩॥
તત્કૃષ્ણસાચ્યં, યાચ્યં તુ દ્વિતીયપટલક્યધાત્ ॥
તત્ર તોવાદિવાહુલ્યં સ્વીચિહ્નમ્બલકૃષ્ણતા ॥૨૪॥
તૃતીયપટલચ્છેદાદસાચ્યં નિચ્ચિતં વ્રજી. ।

પિત્ત કાળા ડોળા ઉપર કે કીડી ઉપર ચામડી (પહેલુ પડ) બેઠીને તો, રાસુ અને રતાશવાળું દૂધ રે. કર છે તેને બીધે કાળો ડોળો પાકા બળુ જેવો રાને કઠક ખાડાવાળો થાય છે એ સતશુક (ગ્રભુવાળું દૂધ) કૃષ્ણસાચ્ય છે બીજું દૃષ્ટિપટલ.વીધા થાયી સતશુક યાખ થાય છે તેમા તોદ વગેરે (તોદ, આસુ અને રતાશ) પુષ્કળ હોય છે રાને બહુ સોપથી વીધાયો હોય એવા કાળા ડોળા હોય છે ત્રીજું દૃષ્ટિ પટલ વીધાયાથી સતશુક પ્રણેયી ભરત્ક અને રાસાચ્ય હોય છે

શુક શુક (શુક ૬૬)

શક્તશુકલં કપાત્સાચ્યં નાતિરુક્ શુદ્ધશુક્રકમ્ ॥

કદ્દના પ્રકોપથી કદ્દ, શખ જેવું ધોળું, બહુ ધોળ વિનાનું દૂધ તે શુદ્ધ શુક છે

અબઙ્ક

આતામ્પિચ્છિલાસજ્જ્વાતામ્પિટિકાડતિરુક્ ।

અજાવિદ્સદ્દશોચ્છ્રાયકાપ્પાર્યા
વર્જ્યાડૃજાડજકા ॥ ૨૬ ॥

બરા અને પિચ્છિ, લોટીઝતી, બહુ

પીડવાળી, બકરીની લીંડી જેવા ઉપાડ અને કાળાશવાળી, બરા તાબાવર્ણી અબઙ્ક નામની ફેફસી લોહીના પ્રકોપથી થાય છે, તે રાસાચ્ય છે

સિરાશુક

સિરાશુકં મલ્લિઃ સાક્ષેસ્તજ્જુષ્ટં કૃષ્ણમમ્બલમ્ ।
સતોદદાહતામ્પ્રાપ્તિઃ સિરાભિરવતન્યતે ॥ ૨૭ ॥
અનિમિત્તોળગ્રીતાચ્છવનાસશુકચ તત્યજેત્ ।

સિરાશુક નામનો રોગ ત્રણે દોષના અને લોહીના પ્રકોપથી થાય છે તે સિરાશુકના આક્રમક કાળા ડોળામા તોદવાળી, બળતરાવાળી અને તાબાવર્ણી સિરાશો વ્યાપી જાય છે રો સિરાશુકમાથી કઈ પણ કારણ વિના ધરીમા બિના તો ધરીમા કડા, ધરીમા પાતળા તો ધરીમા ઘટ્ટ આસુ નીકળે છે, એ રોગ અસાધ્ય છે.

અસિપાકાત્યય

દોષેઃ સાક્ષેઃ સકૃત્કૃષ્ણે નીયતે શુદ્ધરૂપતામ્ ॥૨૮॥
ધયલાઘ્રોપલિપ્તામં નિષ્પાવાર્ધવલાકૃતિ ।
અતિતીવ્રહજારાગદાહઅચ્યશુપીડિતમ્ ॥ ૨૯ ॥
પાકાત્યયેન તચ્છુકં વર્જયેત્તીવ્રવેદનમ્ ।

દોષોના અને લોહીના પ્રકોપથી કાળા ડોળા એક સાથે ધોળા બની જાય છે અસિપાકાત્યય રોગને બીધે ધોળા વાદળાથી લીપાયુ હોય એવું, વાજની અડધી દાળ જેવા આકારનું, બહુ તીવ્ર પીટા, રતાશ, બળતરા અને સોજની પીડવાળું, તે તીવ્ર વેનાવાળું દૂધ થાય છે તે અસાધ્ય છે

અસાધ્ય શુકનં ઘમ્ભુ

યસ્ય વા લિહ્નનાશોડ્ગતઃ

સ્વાયં યદ્વા સલોહિતમ્ ॥૩૦॥

અત્યુત્તેધાચગદં વા સાશુ નાલીવ્રજાવૃત્તમ્ ।

પુરાણં વિપસં મય્યે વિચ્છિન્નં યજ્ઞ શુક્રકમ્ ॥૩૧॥

જે દૂધાને બીધે જોવાની ઇન્દ્રિયની ઘટિતો નાશ થાય, જે દૂધ અદર બદામી રંગનું કે બરા વાજ હોય, જે બહુ ઊપલી આવેલું કે બહુ ડ્રિડ હોય, જે આસુ નીકળે એવું હોય, જે નાલીવ્રજથી છવાયેલું હોય, જે જૂનું (એક વરસથી વધારે વખતથી થયેલું) હોય, જે કઠખડા વિનાના આકારવાળું હોય રાને જે વચમા નુટી અર્ધવું હોય તે દષ્ટિ દૂધ (અસાધ્ય છે)

પચેત્યુક્તા ગદાઃ કૃષ્ણે

સાચ્યાસાચ્યવિભાગતઃ ॥૩૧૩॥

૨૫ રીતે સાચ્ય કથા રાને રાસાચ્ય કથા એના ભેદ પાડીને કાળા ડોળાના પાચ રોગો કદા છે

દ્વ્યદાજ્ઞદ્વયે યદ્ધે ઉચ્ચરયાને સન્વિસિતકિરોગ-
વિશનીયો નમ્મ દશ્વનોડ્વ્યાવઃ ॥ ૨૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મો : આંખના સંધિ-
ભાગના, ઘોળા ડોળાના અને
કાળા ડોળાના રોગોના ઉપાય

અથાતઃ સન્ધિસિતાસિતરોગપ્રતિપેધં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે આંખના સંધિભાગના, ઘોળા
ડોળાના રાને કાળા ડોળાના રોગોને મટાડવાના ઉપાય
સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે
પ્રમાણે કહી ગયા છે

ઉપનાહનો ઉપાય

उपनाहं भिषक् त्विदं भिदं व्रीहिमुखेन च ।
लेखयेन्मण्डलेन ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ ૧ ॥

પિપ્પલીક્ષોદ્રસિન્ધુત્યૈવંધ્રીયાન્યૂર્વચત્તત્ ।

पटोलपत्रामलककवायेनाश्रयोतयेच्च तम् ॥ ૨ ॥

(ઠ/લાસ્રવ રાને કક્ષાસ્રવ રાસાધ્ય યોવાથી એ
બનેના ઉપાય કલા નથી તેથી સીધા ઠ/ ઉપનાહનો
ઉપાય કહે છે)

વૈદ્યે ઉપનાહને (ઉ ૯/૩ પ્રમાણે ગરમ પાણીની
વસળથી ગરમ કરેલા પોતા વડે) શેક કરવો, પછી
શ્રીહિમખાસ્રથી ચીરવું, મડલાગ્રસ્રથી ખેતરવું અને
પછી પીપર, મધ - ને સિંધવથી પ્રતિસારણ કરવું પછી
પહેલાની માફક (ઉ ૯/૬) થી ૭૫ પ્રમાણે) પટા
બાધવો અને (ઉ ૯/૮ પ્રમાણે) પગેબળી પાંદડા ૨ ને
સામળાના કવાયના દીપા પાડવા

પર્વણીનો ઉપાય

पर्वणी बद्धिशेनात्ता बाह्यसन्धिनिर्मागतः ।

बुद्धिपत्रेण यध्योर्ध्वं स्यादधुमतिरन्यथा ॥૩॥

વિકિત્સા ચાર્મયત્તોદ્રસૈન્ધવ્યપ્રતિસારિતા ।

બાહ્ય સંધિના ત્રીજા ભાગ આગળ બદ્ધિશ્ચત્ર વડે
પકડી રાખીને પર્વણીને બુદ્ધિપત્ર નામના વસ્ત્ર વડે
અધવચથી કાપવો, નહિ તો (અધવચથી કાપવામા ન
આવે તો) આસુ નીકળ્યા કરે. પર્વણીની વિકિત્સા ૨.૫
જોવી કરવી (૨૩૦૬ ૧૮૫ થી ૨૨) પણ પર્વણીમાં
પ્રતિસારણ મધ અને સિંધવ વડે કરવું

પૂષાવસનો ઉપાય

पूयावसे सिरा विच्येततस्तमुपनाहयेत् ॥ ૪ ॥

કુર્વાત ચાક્ષિપાકોકં સર્વં કર્મં યથાવિધિ ।

પૂષાવસરોગમાં ફક્ત ખાવવી. પાંદડે પૂષાવસ ઉપર

ઉપનાહ શેક કરવો, તથા અક્ષિપાકમા કહેલો બધી ક્રિયા
વિધિપુર સર કરવી

સૈન્ધવાત્રકકાસીસલોહતાત્રેઃ સુચૃણિતેઃ ॥ ૫ ॥

चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

સેંધવ, આદુ, હીરાકસી, લોહ અને તાબું એ
પાચવું બહુ ઓછું ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણ ૨૦૦૫ુ અથવા
એ પાચના ચૂર્ણને મધમા કાવવીને રસક્રિયા કરવી

કૃમિગ્રાચિને ઉપાય

कृमिग्रन्थिकरीपेण सित्रं भित्वा विलिख्य च ॥ ૬ ॥
त्रिफलाक्षौद्रકાસીસૈન્ધવૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।

કૃમિગ્રાચિને ગાયના છાણના શેક કરીને, વૃદ્ધિ-
પત્રથી ચીરીને અને મડલાગ્રસ્રથી ખેતરીને ત્રિફલા,
મધ, હીરાકસી અને સેંધવ વડે પ્રતિસારણ કરવું

શુકિતકાને ઉપાય

पित्ताभिव्यन्दवच्छुक्तिं

શુકિતકાગના ઉપાય પિત્તાભિવ્યન્દના જેવા (ઉ
અ ૧૬) કરવા

બલાસગ્રથિત અને પિષ્ટકને ઉપાય

वलासाह्वयपिष्टकै ॥ ૭ ॥

કકાભિવ્યન્દવચ્ચુક્ત્યા સિરાવ્યધમુપાચરેત્ ।

વીજપુરસાકં ચ જ્યોપટ્ટફલમંજનમ્ ॥ ૮ ॥

બલાસગ્રથિત અને પિષ્ટકરોગમા ફક્ત ખાવવા
સિવાયના બાકીના ઉપવાર કક્ષાભિખાદ જેવા કરવા તથા
ત્રિકટુ અને કાયફળના વચ્ચગળ ચૂર્ણને બિજેરાના રસમાં
કાવવીને ૧૦૮૫

આંખના સોજા અને ખજળનો ઉપાય

जातीमुकुलसिन्धुत्यदेवदारुमहौषधिः ।

પિષ્ટિ પ્રસન્નયા યત્તિઃ શોફકળદ્રુમંજનમ્ ॥ ૯ ॥

જાતીની કળી, સિંધવ, દેવદાર અને મૂંકને પ્રાન્તના
સાથ લસોટીને તેની શેગટી બનાવીને તે (ઓર્ડવધ
પર ધસીને) આઠગાથી આંખના સોજા અને બી
મટી જાય છે

સિરોત્પાત, સિરોર્ધ, સિરાજવ અને અર્જુનનો ઉપાય

रक्षत्यन्धवदुत्पातहर्षजालानुनमिया ।

સિરોત્પાત, સિરાર્ધ, સિરાજવ અને અર્જુનના
ઉપાય રક્તાભિખાદ (ઉ ૨૧ ૧૬) ના જેવા કરવા

સિરોત્પાતે વિશેષેણ ઘૃતમાશિસ્મંજનમ્ ॥ ૧૦ ॥

સિરાર્ધં તુ મધુના શ્રુક્ષણટુટં રસાંજનમ્ ।

અર્જુને શર્કરામસ્તુક્ષોદ્રાશ્ચયોતને દિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

સ્વદિકાઃ કુદ્ધુકુમે શક્તો મધુક મધુનાંજનમ્ ।

મધુના ચાંચ્રન શક્ત- પેના યા સિતયા સદ ॥ ૧૨

સિરોન્પાતમા ખાસ કરીને ઘી અને મધ ભેગા કરીને આજવા, સિરાઇપમા મધ સાથે લસોટીને સુંવાળું બનાવેલુ રસાળન રાજવુ, અર્જુનયોગમા સાકર, યસ્તુ અને મધના ટીપા પાડવા, ફટકડી, કેસર, શાખ અને જેડીમધના વજ્રગાગ ચૂર્ણને મધમા કાલવીને આજવુ, અથવા મધ સાથે શાખ આજવા અથવા સાકર સાથે સમુદ્રફીણ આજવુ

પાચે જાતના અર્ધ(વેલ)ના ઉપાય

અર્ધોત્તં પશ્ચથા તત્તુ ધ્રુમાચિલં ચ યત્ ।
રક્તં વધિનિભં યથ શુષ્કવત્સ્ય મેષજમ્ ॥૧૩॥

વેલ પાચ જાતની કડી ગયા છીરો (ઉ અ ૧૦) તેમા જે વેલ આછી (પાતળી), ધુમાચ જેવી મેલી, ચાતી અને દાર્દ જેવી હોય તેના ઉપાય શુક (ફળ) જેવા કરવા

વેલ માટે શસ્ત્રક્રિયા

ઉત્તાનસ્યેતરત્ સ્થિત્તં સસિન્ધ્રત્યં ચાશ્વિતમ્ ।
રતેન ધીજપૂરસ્ય નિમીલ્યાશ્ચિ ચિમવંચેત્ ॥૧૪॥
સ્થં સંરોપિતાક્ષસ્ય પ્રચલેડર્માધિમાસકે ।
ધ્રુતસ્ય નિચ્છલં સ્ફિંધિ વર્ત્તમનોઞ્ચ વિશેષતઃ ॥૧૫॥
અપાઙ્ગમીક્ષમાણસ્ય કુહડર્મેણિ કનીનકાત્ ।
ચલી સ્યાધન તનામં વહિંશોનાવલમ્બિતમ્ ॥૧૬॥
નાત્યાયતં મુચુન્ડયાં ચા સુચ્યા સ્વેષેણ યા તત્ ।
સમન્તાન્મમણ્ડ ગચેણ મોચયેદ્ય મોક્ષિતમ્ ॥૧૭॥
કનીનકમુપાનીય ચતુર્ભાગાવશેષિતમ્ ।
છિન્ધ્યાત્કનીનકં રક્તેદ્રાદિનીશ્ચાધુયાદિનીઃ ॥૧૮॥
કનીનકવ્યધાવશ્ચ નાહી ચાશ્નિ પ્રવર્તેતે ।
કુહડર્મેણિ તથાડપાઙ્ગાત્

પશ્યતોડસ્ય કનીનકમ્ ॥૧૯॥

દરદીને ચત્રો સુવાડીને, બેમાથી ગમે તે એક (વેલવાની) આખ ઉપર (ગરમ પાણીની વરાળથી તપાવેલા પેનાથી) ઢેક કરીને, બિજેરાના રસ સાથે કાલવેલો સિંધવ આછાને, પછી આખ મિચાવી દઈને એ આખ ચોળતી આ રીતે આખ ઉભરાઈ આવે અને વેલનું વધેલુ માત્ર પોતાની જગ્યાએથી ખસી જાય ત્યારે દરદીના માથું અને પેાપવા હાલી ન જાય એ રીતે એનું માથું ૨ ને ખાત કરીને, પોપવાં પકડી રાખીને, નાક તરફના આખના ખૂણા સુધી વેલ વધી હોય તેા દરદીને લમણ તરફના આખના છેડ તરફ જોવડાવીને, બધા કરાવી પડે ત્યા આખથી વેલને બહિષ્કર્ત્રથી બહુ દૂરથી નહિ એવી રીતે (બહુ ખાતે થોરે નહિ તેમ બહુ આર્થથી નહિ એવી રીતે) પકડી

રાખીને પછી મુચુંડિયત્રથી કે સોપમા પરોલેલા દોરા થી બધી બાજુથી વેલને ઉપાડવી (ઊંચી કરવી) એ રીતે ઊંચી કરેલી વેલને કનીનક પાસે આણીને વેલને ચોથો ભાગ કનીનક બાજુએ બાકી રહે એ રીતે મડલાગ્ર શસ્ત્રથી કાપી કાઢવી. પણ વેલ કાપતાકાપતા નાક તરફના આખના ખૂણાને તથા આસુ વહેનારી નાડી ઓળે બચાવી લેવી (છેજ ન પહોંચે તે સભાળવુ) નાક તરફના આખના ખૂણામા વાગી જવાથી (વંધા વાથી) આખમા રાસુ ચાલુ રહે છે અને આખમા નાડીવણ થાય છે જે લમણ તરફના આખના ખૂણા સુધી વેલ વધી હોય તેા દરદી પાસે નાક તરફના આખના ખૂણા તરફ જોવડાવીને ઉપરની બધી ક્રિયા કરવી.

સમ્યક્ છિન્નં મધુવ્યોપસૈન્યવપ્રતિસારિતમ્ ।
ઉગ્રોત સર્પિષા સિકમમ્યકં મધુસર્પિષા ॥૨૦॥
વધીયાત્તેચયેન્મુક્ત્વા તૃતીયાદિકિન્નેષુ ચ ।
કરજ્જવીજસિન્નેન ક્ષીરેણ કથિતૈસ્તથા ॥૨૧॥
સર્શોદ્રિઙ્ગિનિશારોઘ્રપટોલીયટિકિશુકૈઃ ।
કુરુન્ડમુકુળોપેતૈર્મુજ્જેદેવાદિ સપ્તમે ॥૨૨॥

બચબર કપાયા પછી મધ, ત્રિકટુ અને સિંધવવડે પ્રતિસારણ કરવુ, પછી ઊનુ ધી વેલનું, (ક, ટીપા પાડવા) પછી મધ અને ધી ચોપડવા અને પછી પાટો બાધવો ત્રીજા દિવસથી રોગ પાટો છોડીને કણજના બીજથી સિંધ કરેલા ધીનાં ટીપા પાડવા (ધાર કરવી) તથા હાદર, દારુડાદર, લોધર, પગેા, જેડીમધ, કેસુડા તથા કાટાશેલિયાની કપી રો નાન લાનાના કવાપમા મધ નાખીને રો કવાથ રેડેલા (૨ ને પછી પાછો રોગ પાટો બાધી દેવા) સાતમે દિવસે પાટો તદ્દન છોડી નાખવો

સમ્યક્ છિન્ને ભવેત્સાસ્યં
હીનાતિછેદજ્ઞાનુ ગદાનુ ।

તૈકાન્નનમ્પ્રતિભિજંયેલ્લસનયુદ્ધેણ. ॥૨૩॥

વલ બરાજ કપાઈ હોય તેા ૨ રોગ રહે છે જેઈએ તે કરતાં તે બોછી કે વધારે વેલ કપાવાથી થતા રોગને લેખન અને બુલપ કરે અથવા સેક, બદાન બનેલી મટાડવા.

કફથી થયેલા તિમિર, પિષ્ત, ફળ વગેરે

મટાડે એનું અજન

સિતામન.શિલ્લેય યજ્ઞનાત્તમાગરમ્ ।
અર્ધકર્પાન્નિતં તાક્યં પગાર્ધં ચ મધુદ્રુતમ્ ॥૨૪॥
અજનં મ્લેષ્મતિમિરાપિહશુક્રમશોષનિત્ ।

સાકર, મણ્ડીર, નમ્પ્રકાન, સિંધર અને તુક

એ દેક વાં અણી કર્પ તથા રસાંજન, રાણી પલ
વળેને રોના વખગાળ યૂર્ણને મધમા કાલવીને આજ
વાથી કંઈથી થયેલા નિમિત્ત, પિણ, કૂવુ અને બાકી
રહી ગયેલી વેલ મટે છે

ત્રણ ઉત્તમ લેખન અંજનો

ત્રિકલૈકનમદ્રવ્યત્વચં પાનીયકલ્પિકતામ્ ॥૨૫॥
શરાવપિદ્ધિતાં દુઘ્વા કપાલે ચૂર્ણયેસતઃ ।
પૃથક્ શોષોપધરમૈઃ પૃથગેવ ચ ભાવિતા ॥૨૬॥
મા મવી શોષિતા પેચ્યા ભૂયો દ્વિલવગાન્વિતા ।
ત્રીણ્યેનાન્યજ્ઞાનન્યાહ લેખનાનિ પરં નિમિઃ ૨૭

ત્રિકૃપા (હરં, બહેડ અને આખગા) માથી ગમે
તે એક દ્રવ્યની છાલનો પાણી વડે કડક કરીને એને
દીનમા મૂકીને એના ઉપર ઢાકણ ઢાકીને રોને બાળી
ને રોનુ યૂર્ણ કરવુ પછી ત્રિકૃપામાના જે દ્રવ્યની છાલ
ખાગવા માટે લીરી લેષ તે સિવાયના નાકીના બે
દ્રવ્યના સ્વરૂપમા પેલી મપી (બાળેલા રોપના યૂર્ણ) ને
ફૂટીફૂટી ભાવના દઈને (પહેલા એક દ્રવ્યના રતમા,
પછી બીજા દ્રવ્યના રતમા ભાવના દઈને, બને દ્રવ્યના
ન ભેગા કરીને નહિ) રો મપીને સૂકવીને તેમા સિધવ
બન સ્વચ્છ નાખીને લોટાટવી નિમિ કહે છે કે આ
ત્રણ ઉત્તમ લેખન આજનો છે (૧ હરડની છાલની
મપી, બાજા અને આખગાના રતની ભાવના, ૨ બહેડ
ના છાલની મપી, હરડ અને આખગાના રતની ભાવના,
૩ આખગાની છાલની મપી, હરડ અને બહેડના રત
ની ભાવના ॥ તેન ત્રણ રતન બન છે ત્રણેમા
સ્વા પ્રમાણ સિધવ અને સવગ નાખવા)

સિરાજ અને પિટિકાનો ઉપાય

નિરાજાલે નિરા યાસ્તુ કઠિના લેખનોપધઃ ।
ત નિખ્યન્યર્થેયતામાં

પિટિકાનાં ચ સાધનમ્ ॥૨૮॥

પણ નિનાજવામા જે કડક નિનાજો લેખન એષ
રી મટે નહિ તના તથા પિટિકાઓના નામના જેવા
ઉપાર કરો

કૂલાના ઉપાય

દોષાનુરોધાકુરુષુ ધિગ્ધરુક્ષા ચરા ઘૃતમ્ ।
તિત્ત્વ્યમ્મૃકધ્વાયો રેકમેકાદિ ચેવ્યતે ॥૨૯

કૂલાના નામામા જે દોષનો પ્રકોષ થશે હાથ
તેન ધિનિધિ સ્ત્રિન્ય કે ગુપ્તી ત્રિકૃપા, નિકન થી,
ગ્રિયથી (આખગાની) લોટી કઠાવુ અને વિલેવન,
દવાના દીપા પાવા (નમુખાવેષ, નલ્ય, તર્પણ, પુષ્પક)
વગેરે દંડવ છે (સાદા કર છે)

શતશુકના ઉપાય

ત્રિલિવુદ્ધારિણા પર્વં શતશુકે ઘૃતં પિવેત ।
સિરયાડ્ઝુ હરેત્રકં જલોકોમિશ્ર લોચનાત્ ॥૩૦॥
સિદ્ધેનોત્પલ્લકાકોલીપ્રાશાયણિવિદારિભિઃ ।
સસિતેનાજપયસા સેચનં સલિલેન વા ॥૩૧॥
રાગાશ્ચવેદનાશાન્તો પરં લેખનમજ્જનમ્ ।

નસોતરના કવાયમા ત્રણ વાર પહેલુ થી શત-
શુકરેગમા પીવુ પછી શિરા (કસ) ખાલાવીને લોટી
કઠાવુ તથા ગળી મુકાવીને આખમાથી લોટી કઠાવુ.
પછી કણુ કમળ, કાંઠાલી, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ અને
ભાષકોણુ એ પાચ દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા બકરીના દૂધમા
માકર નાખીને એ દૂધ રેડવુ અથવા ઉપર કહેલી પાચ
વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલુ પાણી રેડવુ રતાય, અંશુ
અને પીડા મટી બધ પછી લેખન અંજન વાપરવાથી
ફાધદો થાય છે

વર્ત

વર્તયો જાતિમુકુલલાક્ષાનૈરિકવન્દનૈઃ ॥

પ્રસાદયન્તિ પિતાશ્નં પ્રન્તિ ચ શતશુકમ્ ।

જઈના કૂલાની કળીઓ, લાખ, સોનાગેરુ અને
સુખડ રો નારની લોગટી (આજવાથી) રક્તપિત્તને
નિર્મલ બનાવે છે અને શતશુકને મટાડે છે

દતવર્ત

વર્તદંતિચરાહોઘ્રગવાશ્વાજગરોદ્ધવઃ ॥૩૩॥

સજ્જમૈકિકામ્બોધિકેનર્મરિચિપાદિકૈઃ ।

શતશુકમપિ વ્યાપિ દન્તવર્તિનિયતેયત્ ॥૩૪॥

લાથી, બુડ, ઊંટ, ગાય, ઘોડે, બકરે, ગવેડુ એ
નાન પ્રાણીના દાન અને શાખ, મોતી અને નમુદ્રીફ
રો દત્ત વસ્તુઓનુ યૂર્ણ અને એ યૂર્ણના કુલ વળન
થી ચોથા ભાવનાં કાળા મરીનુ યૂર્ણ ને બનાવી બનાવેલી
શાગટીને દતવર્ત કહે છે એ દતવર્ત (ઓરડાના પર
ધનીને આખમા આજવાથી) પ્રતી બહેલુ શતશુક
પણ મટાડે છે

બધાં કૂલાનો ઉપાય

તમાલપથં મોદસ્વશક્તેનોડસ્થિ ગાર્દભમ્ ।

તાદ્યે ચ થલિધૈઞ્જ મરેશુકનાશિની ॥૩૫॥

તમાલપથ, નાચના દાન, શાખ, નમુદ્રીફ, બધ-
ડનુ હાડકુ અને તાનુ-એ છે વાનાથી નાચના મૂત
વડે બનાવેલી શાન્તી (ઓરડાના પર વતીન આજ-
વાથી) નથા કૂલાના નાચ કર છે

રત્નાનિ દન્તાઃ કુદ્ગાનિ ધાતવસ્ત્રૂપણ યુદિઃ ।
કરજ્જીવીજં લજ્જાનું ઝળમાદિ ચ મેપજમ્ ॥૩૬॥
સત્રણાઘણગમ્બીરત્વસ્થશુકત્રમઘનમ્ ।

(મોતી વગેરે) રંગો, (લાથી વગેરેના) દાત (શ્લોક ૩૩), (બકરી વગેરેના) શીંગડા, (ઝેર વગેરે) ધાતુઓ, ત્રિકટુ, નાની રોવથી, કસુજના બી, વસણ અને વ્રણનો સાંઠ કરનારા રોષધ—રોટલા વાનાનું અઝન (રોટલા વાનાના ચૂર્ણની ઘોળની રોટલિયા પર ઘસીને રાત્રિવાથી) વ્રણવાળા, વ્રણ વિનાના, ઊંચા અને ચામડી પર થયેલા ફૂલાને મટાડે છે

(વ્રણ ઊંચા—ખાણવાનો હાય તે વ્રણને રાકુર રાખીને ઊંચા હાય ૨ ન વ્રણ ચામડી કરના ઊંચા ઊપમી ૨ લેવો હાય તે ૨ને નીચો બનાવી ચામડીની સપાટી સુધી લાવી દે રોવા રોષધ ૨ નુકમે ઉત્સાદી ૨ ને ૨ વસાવી રોષધ કહેવાય છે વ્રણલાદી રોષધમા ૨ ૧ બાન પ્રકારના રોષધોનો સમાવેશ થાય છે જે માથી જે પ્રકારના રોષધની જરૂર હોય તે બેબુ ઉત્સાદી ૨ ન રાત્રિનાદી રોષધ માટે જુરો ૮ ૨૫/૪૬ થી ૮૮૫)

ખાણવાળા ફૂલાનો ઉપાય

નિમ્નમુદ્રમયેત્સનેહપાનનસ્વરસાહ્નનિ. ॥૩૭॥
સરુજં નીરુજં તૃપ્તિપુટપાકેન શુષ્કમ્ ।

ખાણવાળા પીણવાળા ફૂલાને સ્લેષ પિવડવીને, નસ્ય રાપીને અને સ્નાન વડે ઊંચુ રાખવું ૨ને ખાણવાળા પીણ વિનાના ફૂલાને તર્પણપુટપાકથી (સુ. અ. ૨૬) ઊંચુ રાખવું

શુષ્કશુકનો ઉપાય

શુષ્કશુકે નિશાયટીસ્તારિવાશવરામ્ભમા ॥૩૮॥
સેચનં રોધપોટલ્યા કોળામ્મીમગ્નયાશ્ચવા ।

શુષ્ક શુકરાગમા હળદર, જેઠીમધ, આરિવા અને ઘોળા લોધર એ ચાર વાનાના કવાથના ટીપા પાડવા અથવા લોધરના ચૂર્ણની પોટલી બાધીને એને સરોકા પાણીમા કુબાડી રાખીને એ પોટલી વડે (પોટલી દબાવીને) ટીપા પાડવા

મહાનીલા ઝોળી

મૃદતીમૃલયદ્વાહ્યતામ્રસંચયનાગરે ॥૩૯॥
ધાત્રીફલામ્બુના પિરૈલેપિતં તામ્રમાજનમ્ ।
યવાજ્યામલકીપત્રેયંદુષો ધૂષયેતત. ॥૪૦॥
તથ કુર્વિત ગુટિકાસ્તા જલક્ષોમ્રપેપિતાઃ ।
મહાનીલા હતિ સ્પાતાઃ શુષ્કશુષ્કહરા-પરમ્ ॥૪૧॥

ભારિંગણીના મૂળ, જેઠીમધ, તાનું, તિથિવ અને નુંદ એ પાંચ વસ્તુઓના ચૂર્ણને ચામડાના રત્ન (કે, કવાથ) સાથે લેપીને એ નાખના વાતરમા ચોપડવું પાછે એ વાતરને (વાતરના ચોપડેલા ભાગને) જપ તથા અમરનાં પાદના વડે વારંવાર ધૂષ દેવો, પાછે

એમા (તાખાના વાતરમા) પાણી અને મધ નાખીને લેપીને બનાવેલી ઝોળીઓ મહાનીલા નામે ઓળખાય છે શુષ્કશુક મગજનાર એ ઉત્તમ રોષધ (અઝન) છે

સ્થિર અને ઘન ફૂલાનો ઉપાય

સ્થિરે શુકે ઘને ચાસ્ય મૃદુરોષ્પહરેદત્તક્ર્ ।
શિર કાયવિરેકાશ્ચ પુટપાકાશ્ચ મૃરિશઃ ॥૪૨॥

સ્થિર ફૂલામા અને ઘન (ઘટ્ટ) ફૂલામા અનેક વાર રોનું (દરદીનું) લોલી કાઢવું તથા માથાના સ્થે (નસ્ય), અને શરીરના સ્થ (જુલ્હાબ) વારંવાર આપવા તથા વારંવાર પુટપાક (સુ. અ. ૨૪) કરવા

શુષ્કશુકનો ઉપાય (ચાડુ)

કુર્યાન્મરિચયેદેહીશિરીપલસેન્ધયૈ ।
હયેળં ત્રિફળાકાથપીતેન લવણેન વા ॥૪૩॥

મરી, પીપર, સરસાના ફળ (સરસાના બી) અને તિથિવ રો ચાર વાનાનું લેવું ચૂર્ણ રાખીને અથવા ત્રિફળાના કવાથની ભાવના દીપકો તિથિવ રાખીને ૨ ૧પને ઊભરાવવી (અ ઈરિથેશન કરવું)

કુર્યાવજ્જનયોગી વા શ્લોકાર્થગદિતાયિમો ।
શઙ્કકોટાસ્થિકતકત્રાક્ષમધુકમાશ્લિવૈ ॥૪૪॥
સુરાવન્તાન્નવમલે. ચિરીપકુસુમાન્વિતૈઃ ।

અથવા (આખ ઉભરાવવા માટે) આ (નીચે) ૨ ૧મા અઝન સ્લેષકમા કહેલા અઝનના બે યોગ કરવા
(૧) ઘખ, લોરનો દાગો, નિર્મળી, કાશી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધ એટલી વસ્તુઓના વચગાળા ચૂર્ણને મધમા કાવલીને ૨ ૧પનું તથા (૨) લાથી વગેરેના દાંન (શ્લોક ૩૩), સમુદ્રદીપ, સરસાનું ફૂલ ૨૧ ત્રણના ચૂર્ણને મધ સાથે લેપીને આગવું

ખાત્રીફળિન્નકરસે કારો લાઙ્ગલિકોદ્રયઃ ॥૪૫॥
અપિત. ઘોષિતમૂળે. શુષ્કહયેળમજ્જનમ્ ।

૨ ૨માખાના અને ફલિન્નકરના સ્વરસમા ભાવના દીપના લાગવિડાના શરને મૂકવીને કરવું ચૂર્ણ એ ફૂલાને ઊભરાવનાર અઝન છે

મુદ્રા વા નિસ્તુપા પિથઃ શઙ્કક્ષોત્રસમાયુતા ॥૪૬॥
સારો મધુકાન્મધુમાન

મત્રા યાઙ્ગાત્સમાક્ષિકા ।

૧ ઘખનું ચૂર્ણ લેખવેલા અને મધમા કાવરેલા હેખ વિવરના દબેલા મધ, ૨ મધમાં કાવરેલા મધુ-જન લાકડાનો ચાર, અથવા ૩ મધમા કાવરેલું બંદે ધની મીઠાનું ચૂર્ણ—(એ ત્રણ ફૂલાને ઊભરાવનાર અઝન છે)

ભિભરાઈ આવેલા દૂધાને નાથ કરે એવું અજન
ગોસ્વામીપ્રવચનાઃ શાસ્ત્રઃ કેનઃ સમુદ્રજઃ ॥૪૭॥
વર્તિરુજનતોયેન દૃષ્ટશુક્રકનાશિની ।

ગાય, ગરુડ, ઘોડો અને ઊંટ રો ચાર પ્રાણીઓના
દાત, શામ અને સમુદ્રકીણના વચગાળા ચૂર્ણમાં સાદક
નો સ્વરસ (કે કવાથ) નાખીને વાળેલી શોગટી (અજ
વાથી) ભિભરાઈ આવેલા દૂધાને નાથ કરે છે
હસ્તેન વા સશલ્યં વા શુક્રં વાલાદિમિલિતેત્ ॥

કૌંથા આવેલા કે શલ્યવાળા દૂધાને વાળ
(+ સાગનું પાદકુ) વજેરેથી ખેતની કાઢવું

સિરાશુકના ઉપાય

સિરાશુકે ત્વદૃષ્ટિને ચિકિત્સા વ્રણશુકવત્ ।

દૃષ્ટિને ઘણું નહિ એવા સિરાશુકમાં પ્રલશુક જેવા
ઉપાય કરવા

પુણ્યપદ્યાદ્યકાકોલીસિંદીલોહનિશાઙ્ગનમ્ ॥૪૯॥

કલ્પિતં છાગલુગ્ધેન સવૃત્તૈર્ધૃપિતં ચયઃ ।

ધાત્રીપર્યશ્ચ પર્યાયાદર્તિરજાઙ્ગનં પરમ્ ॥ ૫૦ ॥

આમા (સિરાશુકરોગમાં) પાણી કમળ (પદ્મ
કાષ્ઠ), લેદીમય, કાકોલી, ભારંગીમી, લોખાંડનો વરખ,
હળદર, રસાજન એ સાત વસ્તુ નો બકરીના દૂધમાં
કંક કરીને એને ઘીવાળા ભવથી ૨ ને આમળાનાં પાદ
શથી વારાફરતી ધૂપ દઈને કરવી શોગટી એ ઉત્તમ
અજન ॥

સિરાશુક અને અજકામાં ઘસાકિયા

અશાન્તાવર્મયચ્છદ્ધમજકાસ્યં ચ યોજયત્ ।

રો રીતે જો સિરાશુક ન મટે તો ઘસ વાપરવું અને
અજકારોગમાં ઘસ વાપરવું

અજકાયામસાધ્યાયાં શુક્રાઙ્ગયથ ચ તદ્વિધે ॥૫૨॥

યેદનોપશમ સ્નેહપાનાસુકસાયણાદિભિઃ ।

કુર્યાદ્ધીમત્સતા જેતુ શુક્રસ્થાંત્સપસાધનમ્ ॥૫૩॥

અ સાધ્ય ૨ અજકારોગમાં અને રોવાજ (અનાથ)
બીજ દૂધાના રોગમાં સ્નેહ પાઈને, લોહી કાઢીને
વજેરે કિયાઓથી પીચ મારતી અને દૂધાને રીતરી
પડે એવા (કદરૂપા બનાવે એવા) દેખાવ મારવાને
ઉત્તમ મગવાના ઉપાય કરવો

સાધ્ય અને અસાધ્ય દૂધા માટે અજન

નાલિરેરાસ્યિમહાતતાલર્થસાધીરજમ્ ।

મસ્માદ્ધિઃ સાધ્યેતામિર્માવયેત્કરમાસ્યિજમ્ ॥

શૂળં શુક્રાન્નસાધ્યેયુ તદ્રેવણ્યદ્ધમઙ્ગનમ્ ।

સાધ્યેયુ સાધનાપાલમિદમેય ચ શીલિતમ્ ॥૫૪॥

નાળિયેરનું કાચવું, ભિલામો, હરતાલ, વાસના
અકુર રો ચારની ભસ્મનું (સૂ અ ૩૦મા કહેલી
(વિધિથી) પાણી સાથે સાવણ (ગાલન) કરવું એ
પાણીથી લાથીના લાકડાના ચૂર્ણને (સાતઅઠક વાર)
ભાવના દઈને રો ચૂર્ણ સાથે દૂધાના રોગમાં
અજવામાં આવે તો રોગો (દૂધાને) વિચિત્ર રંગ
મળે જાય છે (રંગ સુપરી જાય છે તેથી માપસની
આખ બેરોળ દેખાતી નથી) અને રોજ ચૂર્ણ જો
સાધ્ય દૂધાના રોગમાં રોજ આજવામાં આવે તો તે
સાધ્ય દૂધાને મગાડી શકે છે

અજકાનો ઉપાય

અજકા પાર્શ્વતો વિધ્યા

સૂચ્યા વિસાગ્ન્ય ચોદકમ્ ।

સમં પ્રવીઢચાદ્ગુણેન વસાદ્રિણાનુ પૂરયેત્ ॥૫૫॥

ઘળં ગોમાસપૂર્ણેન વદ્ધ વદ્ધં વિમુચ્ય ચ ।

સપ્તરાત્રાદ ઘળં રુદે વૃણભાગ સમં સ્થિરે ॥૫૬॥

સ્નેહાઙ્ગનં ચ કર્તવ્યં તસ્યં ચ ક્ષીરસર્પિણા ॥

તથાઽપિ પુનરાધ્માને મેદચ્છદાદિકા ક્રિયામ્ ॥

યુક્ત્યા કુર્યાંચથા નાતિચ્છદેન સ્વાન્નિમઙ્ગનમ્ ।

૨ જાકાને સોર વડે બાજુમાંથી (ઉપરથી નહિ)

વીંધીને અને હથેલા અંગુઠા વડે તરખું દનડા બાજે

રો રીતે દલાવીને પાણી કાઢી નાખીને પાણી ગાયના

માગના ચૂર્ણમાં વસા નાખીને રો માતના ચૂર્ણને

બીજું બનાવીને એ ચૂર્ણ વગર થા ભરી દેવા અને

પાણી પાટા બાંધીને બીજે દિવસે દાઢીને પાણી ઘામાં

વસાવાળું ગાયના માતનું ચૂર્ણ ભરીને પટા બાજે

(એમ સાત રાત (દિવસ) નુખી કરવું) પાણી સાત

દિવસે જ્યારે પ્રભુ રૂઝઈ જાત અને મગો જાત વખ

બને રિશર થાક ત્યાર હમેશને માટ પાટા ઘાડીને

સ્નેહાજન અંગુઠા ૨ ને ટૂંકીથીનું નાલ્ય અંગુઠા ૨ ને

પદ્મ છાં પદ્મ જો અજકા નાસી કે હિપરી અજ

વા રાડવાની, માપવાની વગર કિયા રો મુતિ (કા)થી

કરવો કે બહુ કપાવાથી (દૃષ્ટિમાં) ખાલ પડે ન જાય

દૂધા માટે ધો

નિત્ય ચ શુક્રપુ શૂત યથાસ્થ

પાને ચ મરં ચ પૂતં ત્રિદાયાન ।

ન હોયતે ઉપચયગ તથાઙ્ગન-

સ્વીક્ષ્ણાઙ્ગનંદંકુ મતન પ્રયુક્તં ॥૫૭॥

જો રોજ માખા વાજ ને ઘાલન મારા રોજ અજકા

વગર નિત્ય કે પૂ થો દૂધાના ઝનના ઘસ પાંચ વડે

અને મગ નજ નડેક વાપરવું કે રોગો ને રીત (વિધિ)

ધીના પાન અને મર્શથી) બળવાન બનેલી દૃષ્ટિને રોજ રોજ અંદર રાજવામાં આવતા તીક્ષ્ણ રાજોનો લીધે નુકસાન ન થાય

ફરપટાદ્વદયે પાઠે ઉત્તરસ્થાને સન્ધિસિતાસિતોગ પ્રતિવેધો નામૈકાદશોઽધ્યાય ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો : દૃષ્ટિના રોગોનું જ્ઞાન

અથાતો દૃષ્ટિરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં

વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरायेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે દૃષ્ટિના રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપયોગી અધ્યાય સમજાવીશું રો વિષયમાં ૨ ત્રિય વગેરે મહાર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

તિમિરરોગ

तिरानुसारिणि मले प्रथमं पदलं क्षिति ।

अन्यकमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ ૧ ॥

ત્યારે (કોઠામાંથી) રાખની શિરાઓ દ્વારા (દૃષ્ટિને) અનુસરતા હોય (દૃષ્ટિના ચાર પડમાંથી) પહેલા (અભારના, ઉપરના) પડને આકાષ કરીને રહે છે, ત્યારે રૂપ (આકાર અને રંગવાળું દ્રવ્ય) બાબતે દેખાય છે અને (કોઈકવાર) કઈ પણ કારણ વિના રૂપ સ્પષ્ટ પણ દેખાય છે (૨૧) તિમિરરોગ છે આખે આખ પડવાના રોગને તિમિરરોગ કહે છે)

माप्ते द्वितीयं पदलमभूतमपि पश्यति ।

भूतं तु यत्तादासन्ने दूरे सूक्ष्मं च नैक्षते ॥ ૨ ॥

કુરાન્તિકસ્થં રૂપં ચ વિપર્યાયેન મન્યતે ।

દોષે મળ્ડલસ્થાનં મળ્ડલાનીય પશ્યતિ ॥ ૩ ॥

ત્રિર્ધર્કં વૃદ્ધિમધ્યસ્થે ઘટુધા ઘટુધાસ્થિતે ।

વૃદ્ધિરભ્યન્તરગતે હસ્યવૃદ્ધિવિપર્યયમ્ ॥ ૪ ॥

નાન્તિકસ્થમધ્યસ્થસ્ય દૂરગં નોપરિ સ્થિતે ।

પાર્શ્વે પશ્યન્નપાર્શ્વસ્ય તિમિરાલ્લ્યોઽયમામયઃ ॥

જે હોય બીજા પડમાં પહેલે તે જે વસ્તુ હોય જ નહિ તે વસ્તુ પણ દેખાય છે અને જે વસ્તુ હોય તે જે પાસે હોય તે મહામહેનને દેખાય છે, દૂર દેખાતું નથી, ઝીણી વસ્તુ દેખાતી નથી, દૂરની વસ્તુ પાસે અને પાસેની વસ્તુ દૂર હોય એવું દરદી માને છે હોય જે ગોળાકાર હોય તે (બધે) ગોળાકાર જેવું દેખાય છે જે દોષ દૃષ્ટિની વચ્ચે રહ્યો હોય તે એક વસ્તુ બે દેખાય છે, જે દોષ અનેક બાજમાં વહેંચાઈને

રહ્યો હોય તે એક વસ્તુ અનેક દેખાય છે (એક ઘડાને દરદી જોતા હોય છતા એક ઘડો એને અનેક ઘણરૂપ દેખાય છે) જે દૃષ્ટિની અંદર હોય ગયો હોય તે લાબુ હોય તે ટૂંક અને ટૂંક હોય તે લાબું દેખાય છે હોય નીચે હોય તે પાસે પડેલી વસ્તુ દેખાતી નથી હોય ઉપરની બાજુએ હોય તે દૂરની વસ્તુ દેખાતી નથી હોય (દૃષ્ટિની) એક બાજુએ રહેલો હોય તે બાજુએ (=જમણી કે ડાબી બાજુરો) દેખાતું નથી આ તિમિર નામનો રોગ છે

કાચરોગ

प्राप्नोति काचतां द्रोणे तृतीयपदलाक्षिते ।

તેનોર્ધ્વમીક્ષતં નાથસ્તનુ ચૈલામૃતોપમમ્ ॥ ૬ ॥

યથાવર્ણં ચ રજ્યેત દૃષ્ટિર્દિયતિ ચ ક્રમાત્ ।

ત્યારે હોય (દૃષ્ટિના) ત્રીજા પડમાં રાવે છે, ત્યારે તિમિરરોગ કાચપણને પામે છે (તિમિરરોગને કાચરોગ કહે છે) તેને લીધે (કાચરોગને લીધે) માણસ જેવે જોઈ શકે છે પણ નીચે જોઈ શકતા નથી અને ઉંચેની વસ્તુ પણ રોના ઉપર ઝીણું વસ્ત્ર ઓઠાડવું હોય રોવી દેખાય છે જે દોષથી કાચરોગ થયો હોય તે દોષના રંગે દૃષ્ટિ ગભાય છે અને કમેકમે દૃષ્ટિની અંકિત રહેછી થતી જાય છે

વિજનમ્લઃ (મેતિય)

तथाऽप्यपेक्षमाणस्य चतुर्थं पदलं गतः ॥ ૭ ॥

લિજ્જનાશં મલઃ કુર્વન્ છાદયેદ્વૃદ્ધિમળ્ડલમ્ ।

રોમ છતા પણ બેદરકાર રહેનારનો (યોગ્ય ઉપાય ન કરનારનો) હોય ચોથા પડમાં જઈને અધારો આણે છે અને દૃષ્ટિના મંડળને છાઈ દે છે

વાયુના તિમિર, કાચ અને વિજનમ્લના લક્ષણ

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिष पश्यति ॥ ૮ ॥

ચલાવિલારુણાભાસં પ્રસન્નં ચેક્ષતે મુહુઃ ।

જાલાનિ કેશાન મચ્ચકાન્

રશ્મીર્મોષેક્ષિતેઽય ચ ॥ ૯ ॥

કાંચીભૂતે રુગરુણા પશ્યત્યાસ્યમનાસિકમ્ ।

ચન્દ્રદીપાચનેકત્વં વદન્ત્યુચ્યપિ મન્યતે ॥ ૧૦ ॥

વૃદ્ધઃ કાચો દર્શં કુર્વાન્નૌધુમામૃતામિષ ।

સ્પષ્ટરુણાભાં વિસ્તીર્ણાં સૂક્ષ્માં યા હતદર્શનામ્ ॥

સ લિજ્જનાશો

(ઉપર તિમિરરોગ, કાચરોગ અને વિજનમ્લનાં લક્ષણનાં લક્ષણ કહ્યાં અને કાચરૂપ દોષનાં લક્ષણનાં વિષેષ લક્ષણ કહે છે)

મે દોષના અને ત્રણે દોષના તિમિર વગેરે રોગ સંસર્ગસન્નિપાતેષુ વિષાત્સક્તોર્જલક્ષણાન ।
તિમિરાદીનકસ્માશ્વતેઃ સ્પાદ્યશ્ચાકુલેક્ષણઃ ॥૨૨॥
તિમિરે, રોષયોર્દંટ્રો ચિત્રો રાગઃ પ્રજાયતે ।

મે દોષના પ્રકોપથી અને ત્રણે દોષના પ્રકોપથી થતા તિમિર વગેરેમા (તિમિર, અંધ અને લિંગનાશમા) તે ને દોષના તિમિર, અંધ, અને લિંગનાશના લક્ષણો જોવા થાય છે ને તિમિરમા (મે દોષના અને ત્રણે દોષના તિમિરમા) કાસુ વિના કોઈ વાર સ્પષ્ટ અને કોઈ વાર અસ્પષ્ટ (ગુચપાડાભરે) દેખાય છે અને બાકીના બેમા (મે દોષના અને ત્રણ દોષના અંધ રોગમા અને લિંગનાશમા) દૃષ્ટિમા જતજતની રતાશ ઉત્પન્ન થાય છે

નકુલ્લંધ

ચોત્યતે નકુલસ્યેષ વસ્ય દહ્ન નિષિતા મલીઃ ॥૨૩॥
નકુલાન્ધઃ સ તત્રાદિ ચિત્રં પश्यતિ નો નિશિ ।
જેની દોષોથી ભરેલી દૃષ્ટિ ગોળિયાની દૃષ્ટિની માફક થજક છે તે નકુલ્લંધ છે તેમા (નકુલ્લંધ રોગમા) દહાડે રંગબેરંગી દેખાય છે, રાતે નાંધ

દોષાય (રતાંધપાપણુ)

અર્કેસ્તમસ્તકન્યસ્તગમસ્તો સ્તમ્ભેમાગતાઃ ॥૨૪॥
સ્થગયન્તિ વર્ણ દોષા દોષાન્ધઃ સ ગવોઽપરઃ ।
જ્યારે સૂર્ય અસ્તાચળ પર્વતની ટોચ ઉપર કિરણો મૂકે છે, ત્યારે (સૂર્યસ્ત વખતે) સજ્જગદ ઘડે ગયેલા દોષો દૃષ્ટિને છાંટે દે છે એ દોષાય નામે બીજા રોગ છે
રતાંધજો દહાડે કેમ જોઈ શકે છે ?

દિવાકરકરસ્પૃષ્ઠ ધરા દરિપયાન્મલઃ ॥ ૨૫ ॥
વિલીનલીના યચ્છન્તિ વ્યક્તમગ્રાદિ દર્શનમ્ ।
સૂર્યના કિરણોના સ્પર્શ થવાથી દૃષ્ટિના મારગમાથી ખસી ગયેલા, જેમનું લીન (=સોતોમાં ભરાયો) વિલીન થયું છે (ઓગળીને નાશ પામ્યું છે) એવા દોષો દિવસે સ્પષ્ટરૂપે જોવા દે છે

ઉષ્મવિદગ્ધા દૃષ્ટિ

ઉષ્મતસ્ય સહસા શીતચારિનિમજ્જનાત્ ॥૨૬॥
ત્રિદોષસ્તકસંપૃકો યાત્યુષ્મોર્ધ્વ તતોઽસિળિ ।
વાહોયે મલિનં શુક્લમહન્યાવિલદર્શનમ્ ॥૨૭॥
સપ્રાચાન્યં ચ જાયેત વિદગ્ધોષોન સા સ્મૃત્વા ।

ગરમી(તાપ)થી તપી ગયેલા માણસ એકાએક ઠંડા પાણીમા ડૂબડી મારે (કે ઠંડે પાણીએ નાખાય) તેની

ત્રણ દોષ અને લોહી સહિ મનીને ગરમી ઊંચી વડે છે તેથી (ગરમી ઊંચી નહવાથી) આખમા બળતરા અને ઊંધા થાય છે, ધોળો ડોળો મેલો થાય છે, દિવસે મેનું દેખાય છે રાતે રતાંધબાપણુ થાય છે ને દૃષ્ટિ ઉષ્મ વિદગ્ધા (ગરમીને લીધે વિદગ્ધ થયેલી છે)

અશ્વવિદગ્ધા (વિદગ્ધાશ્વા) દૃષ્ટિ

શૂચમસ્લાશનાદોષેઃ સાક્ષેર્યા દૃષ્ટિરાચિતા ॥૨૮॥
સક્લેદકણ્ઠકલુષા વિદગ્ધાઽસ્તેન સા સ્મૃતા ।

બહુ ખાટુ ખાવાપીવાને લીધે જે દૃષ્ટિ (કપેલા) દોષો અને લોહી વડે ભરાઈ જાય છે, તે દૃષ્ટિ ખટાશ ને લીધે વિદગ્ધ (અશ્વવિદગ્ધા) કહેવાય છે

ધૂમરરોગ

શોકજ્વરશિરોરોગસત્તપ્તસ્યાનિલાદયઃ ॥૨૯॥
ધૂમાવિર્લં ધૂમદર્શં દર્શં કર્ણુઃ સ ધૂમરઃ ।

શોક, તાપ અને માથાના રોગથી સતાપ પામેના માણસના વાપુ વગેરે દૃષ્ટિને ધુમાડાને લીધે મેલી ડોષ એવી અને બધું ધુમાડાને લીધે મેલું થયું હોય એવું દેખાય એવો બનાવે છે (ધૂમરરોગમા દૃષ્ટિ પોતે ધુમાડાને લીધે મેલી ડોષ એવી મેલી ડોષ છે તથા બધું ધુમાડા ને લીધે મેલું થયું હોય એવું દેખાય છે)

ઓપસંગિક (આગંતુ) લિંગનાશ

સહસીવાપ્તસત્ત્વસ્ય પश्यतो रूपमद्भुतम् ॥૩૦॥
ભાસ્વરં ભાસ્કરાદિ વા વાતાઘા નયનાશ્રિતાઃ ।
કુર્વન્તિ તેજઃ સંશોષ્ય દર્દિ મુપિતદર્શનામ્ ॥૩૧॥
શ્રેષ્ઠચંચળાં સ્તિમિતા મકુતિસ્યામિવાવ્યયામ્ ।
ઓપસંગિક હત્યેય લિજ્જનાશો-

એછી હિમનવાળો માણસ રોકરોક (દેવ, ઝાપિ, ગધર્વ વગેરેનું) ચક્રિત થઈ જવાય એવું ૩૫ જુએ કે આજી નામે એવા સૂર્ય વગેરેને જુરો, નાર તમા વાપુ વગેરે આખમા આવીને તેની રાખનું તેજ તુકવી નાખીને દૃષ્ટિથી જોવાની થકિત ચોરી લે છે, દૃષ્ટિ નીચમ જોવા રંગની (=નિર્મળ), તજ્જ, રસાભાવિક રીતે (સાજ માણસને) જોવી હોવી જોઈએ તવી ને ચીઝ વિનાની બનાવે છે ૨૪ રોપસંગિક (રંગાનનું) લિંગનાશ છે

સાધ્યાસાધ્ય

ઽય વર્જયેત્ ॥ ૩૧ ॥

વિના કાફાહિજ્જનાશાન્ ગમ્મીરા હસ્યજામપિ ।
પદ્ કાંચા નકુલાન્ધમ્

યાત્યાઃ, રોષાંસ્તુ સાપયેત ॥૩૨॥

ગમ્મીરોનિ ગમ્મા ગમ્મીરોનિ ગમ્માઃ સપ્તધિશતિ ॥૩૩॥

એમા (દૃષ્ટિના ૨૭ રોગોમાં) કફ સિવાયના (પિત્તના, વાયુના, બે દોષના, ત્રિદોષના, લોહીના અને ઔપસગિક—એ છ) વિગનાથને, ગભીરાને તથા ધૂસ્વજને છોડી દેવા (અસાધ્ય ગણવા), છ કારણો અને રતાયળાપણુ થાય છે અને બાકીના બાર મટી શકે એવા છે આ પ્રમાણે દૃષ્ટિના ૨૭ રોગો કહ્યા છે

હૃત્પટાન્નહૃદયે પથ્થે ઉત્તરસ્થાને દૃષ્ટિરોગવિજ્ઞાનીયો નામ દ્વાદશોઽપ્યય ॥ ૧૨ ॥

અધ્યાય ૧૩ મે : તિમિર રોગના ઉપાય

અચાસ્તિમિરપ્રતિપેથં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે તિમિરરોગ (આંખે જામ પડવાના રોગ) ને મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશુ એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

તિમિરરોગના તામડતોમ ઉપાય કરવાનું કારણ

તિમિરં કાચતાં યાતિ કાચોઽપ્યાન્યમુપેક્ષયા ।
નેત્રરોગેષ્વતો ધોરં તિમિરં સાધયેદ્ દુતમ ॥૧॥

તામડતોમ યોગ્ય ઉપાય ન કરવાથી તિમિરરાગમાંથી કારણો થઈ જાય છે અને કારણગમાંથી પણ અધાપો આવી જાય છે, તથી આખના રોગમાં ધોર (દારણ બપકર) તિમિરરોગને તરત જ મટાડવા

તિમિરરોગના સામાન્ય ઉપાય

(અંક ૧૧ થી ૪૭)

મુલા પચત જીવન્ત્યા ત્રોણેઽપાં પાદશેષિતે ।
તત્કાથં દ્વિગુણક્ષીરં घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥૨॥
પ્રપોળંદરીફાકાકોલીપિપ્પલીરોઘ્રસંઘયૈઃ ।
શતાદામધુકદ્રાક્ષાસિતાદારુકલત્રયૈઃ ॥ ૩ ॥
કાર્પિકર્નિશિ તત્પીતં તિમિરપહરં પરમ્ ।

પાણીના એક દ્રોણમાં ચાસી તેના જીવની (મી) ઉકાળતા ઉકાળતા પા (૮) બાજનું પાણી બાકી એ ત્યારે એ કવાયમાં થી કરતાં બમણું રૂપ સાથે અને કમળ, કાકોલી, પીપ્પલ, લેપલ, તે પત્ત, તુલા, લેદીમધ, કાગી દ્રાક્ષ, સાકર, દેવદાર અને ત્રિફળા એ દરેક વસ્તુ એક એક કર્ષ લઈને તેની ધૂનથી સાથે પકવતું એક એક પ્રસ્થ થી રોજ અને પીવામાં આવે, તે ને તિમિર રોગને મટાડનારું ઉત્તમ ઔષધ છે

દ્રાક્ષાચન્દનમશ્વિષ્ઠાકાકોલીદ્વયજીવકૈઃ ॥ ૪ ॥
સિતાશતાવરીમેદાપુણ્ડાદામ્નુકોત્પલૈઃ ।
પચેજીર્ણેઘૃતપ્રસ્થં સમક્ષીરં પિપ્તુન્મિતૈઃ ॥ ૫ ॥
હન્તિ તત્કાચતિમિરરક્તરાજીશિરોરુજઃ ।

કાળી દ્રાક્ષ, સુખડ, મજ્જ, કાકોલી, શીરકાકોલી, જીવક, સાકર, શતાવરી, મેદા, ધાળુ કમળ, લેદીમધ, ધાળુ કમળ—એટલી વસ્તુઓ દરેક એકેક કર્ષ લઈને તેમના કડક સાથે તથા થી જેટલા જ રૂપ સાથે એક પ્રસ્થ થી પકવતું એ થી (પીવાથી) કારણો, તિમિર-રોગ, રક્તરાજ રોગ અને માથાના રોગ મટે છે.

પટોલાદિ થી

પટોલનિમ્બકટુકાદાર્વીસેવ્યવરાઘૃતમ્ ॥ ૬ ॥
સધન્વયાસપ્રાયન્તીપરં પાલિકં પૃથક્ ।
પ્રસ્થમામલકાનાં ચ કથાયથેન્નલ્વયેઽમ્મસિ ॥૭॥
તદાદકેઽર્ધપલિકૈઃ પિપ્તૈઃ પ્રસ્થં ઘૃતાત્પચેત ।
મુસ્તમૂનિમ્નયપ ગાહકુટજોદીવ્યચન્દનૈઃ ॥ ૮ ॥
સપિપ્પલીકૈસ્તત્સપિપ્પાણકર્ણાલ્પરોગજિત ।
વિદ્રધિજ્વરવુષાર્ધિસર્વાપચિકુપ્તનુત ॥ ૯ ॥
વિશેષાચ્છુકતિમિરનક્ત્રાપ્તોળામ્નદાહહૃત ।

પટોળ, લીમ્બે, કટુ, દારુકાદર, કાળી વાગે, ત્રિફળા, અરજૂલી, ધમાલે, ત્રાયમાનુ, પાલિસા પિત્ત-પાપણ—એટલી વસ્તુઓ દરેક એકએક પક લઈને તથા એક પ્રસ્થ આમળા લઈને એ બધાનો એક દ્રોણ પાણીમાં કવાય કરવા એ રોક રાકક કવાયમાં મેદા, કરિયાનું, લેદીમધ, ઈન્દ્રજવા, કાળી વાગે, સુખડ પીપર એટલી વસ્તુઓ દરેક અર્ધથી પક લઈને કરતા કડક સાથે એક પત્ત થી પકવતું એ થી (પીવાથી) નક્ક, કાન અને માથાના રોગને મટાડે છે, વિદ્રધિ (ગંઢ), તાવ, કુષ્ઠ ગ્રમ્, રતજ, રવપત્રી અને કુષ્ઠ મટાડે છે અને ખાન કરીને થુક (ફાળું), તિમિરરોગ, રતપાના-પાત્ર, ઉપ્પલિદંબા (ઉ ૧૨/૨૬ થી ૨૭૫), અન્ન-વિદંબા (ઉ ૧૨/૨૮, ૨૮૫) ને (આખના) દાહ મટાડે છે

ત્રિફળ થી

ત્રિફળગટપલં કાથ્યં પાદશેષં જગદન્તે ॥૧૦॥
તેન નુન્યપયન્નં ત્રિફળપટકલકવાનું ॥
અર્ધપ્રસ્થો ઘૃતાન્મિદઃ.

સિતલા માત્રિરેળ થા ॥૧૧॥

યુક્તં પિપ્પલતિમિરી તથુક્તં થા યારસર ॥

અહ પક ત્રિફળને રેફ - ૧૬૬ પાણીના ઉકાળા-ઉકાળતાં રેફ બાજનું પાણી બાકી ને એ રોગને મટાડે છે

કરેા એ કયાથમા કયાથ જેટલુ દૂધ અને એક પલ ત્રિફળાનેા કક નાખીને રોમા અઢધા પ્રસ્થ થી સિદ્ધ કરીને એ થી ગાકર કે મધ સાથે તિમિરરોગીને પીવુ અથવા તેની સાથે (એ થી નાથે) ત્રિફળાનેા રમ (કયાથ) પીવે

માદાત્રિફળા થી

ચટીમધુલિકાકોલીચ્યાદીકૃષ્ણામૃતોત્પલ્લઃ ॥૧૨
પાલિકૈઃ સસિતાદ્રાક્ષૈર્મૃતપ્રસ્થે પચેત્સમૈઃ ।
અજાક્ષીરચરાચાસામાર્કચત્ત્વરસૈઃ પૃથક્ ॥૧૩॥
મહાકૈફલમિત્યેતત્પરં દષ્ટિવિકારજિત્ત્વ ।

જેદીમધ, કાકોલી, લીંડાકોલી, બેરી ગણી, પીપર, નગેા, કાળુ કમળ, સાકર અને કાળી દ્રાક્ષ—ગોટલી વસ્તુઓ કહેા રોકરોક પત્ર લઈને એથરા કક સાથે તથા બન્દીનુ દૂધ, ત્રિફળા, રાત્રીસી, બખરા—રો વસ્તુ ઓના દરેકના એકએક પ્રત્યે સ્વતઃ (કે કયાથ) સાથે એક પ્રસ્થ થી પકવવુ એ મહાત્રેવ (મહા ત્રિફળા ધૃત) દૃષ્ટિના રોગોને મટાડનાર ઉત્તમ (પીવાનુ) રાષીપ છે

નરક જેની આખ કરવાનો ઉપાય

ધ્રુવલેનાથ દ્રુવિષા લિહાનલિકાલાં નિશિ ॥૧૪
ચટીમધુકસંયુક્તાં મધુના ચ પરિપ્લુતામ ।
માલમેકં હિતાહારઃ પિયન્નામલકોદકમ ॥૧૫
સીપર્ણં લભતે ચક્ષુરિત્યાહ મગવાન્નિમિઃ ।

એક મહિના સુધી રોગ રાતે ત્રિફળા ધૃત સાથે અને જેદીમધ સાથે ત્રિફળા મધમા કાચીને ચાટનાર, હિત (પથ) આહાર કરનાર અને ૨ બજાનુ પાણી (સ્વરસ, કવચ કે હિમ) પીનાર માણસની આખ ગરડના જેવી થાય છે એવુ બગવાન નિમિ કહે છે

તિમિરરોગના ઉપાય (સહુ)

તાપ્યાયોહેમયટ્યાહસિતાજીર્ણાજ્યમાક્ષિકૈઃ ॥૧૬
સંયોજિતા યથાકામં તિમિરગ્ની ચરા ચરા ।

સુવર્ણમાક્ષિક, લેહુ, સેાનુ, જેદીમધ, સાકર, જૂનું, લી અને મધ સાથે ઈચ્છા પ્રમાણે (આ વસ્તુઓમાથી ગમે તે એક, બે કે વધારે વસ્તુઓ સાથે) મેળવીને આપેલી (આજેલી) ત્રિફળા તિમિરરોગ મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

સચૃતં યા ચરાકાથં શીલયેતિમિરામયી ॥૧૭॥
અરૂપલ્પસત્કન્નં વા નિષ્કલ્પાશૃણેસંયુતાન્ ।

અથવા તિમિરરોગવાળાને રોગ થી નાખીને ત્રિફળાને કયાથ પીવે અથવા ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ બગવેચ

રોટલા (રોટલી, ગોપપ, ભાખગે વગેરે), દાળ અને સાથુ રોગ ખાવાપીવા

પાયસં વા ચરાયુકં શીતં સમધુશર્કરમ ॥૧૮॥
પ્રાતર્મત્કત્વ ચા પૂર્વમધાતપર્યાં પૃથક્ પૃથક્ ।
શુદ્ધીકાશર્કરાશૈઃ સતતં તિમિરાતુરઃ ॥૧૯॥

અથવા તિમિરરોગવાળાને ત્રિફળા, મધ અને સાકર નાખીને દૂધપાક (કે ખીર) ખાવે રાથવા રોગ સ્વભાના કે જામતા પહેલા કાચી દ્રાક્ષ, સાકર અને મધ એ ત્રણમાથી દરેક સાથે ચુદાંજીનુ ઘરડે ખાવી

ચૂર્ણાન્ન

સોતોજાંશંશ્રુત પરિ તાન્નાયોરુપ્યકાશ્વનૈઃ ।
યુક્તાન્ પ્રત્યેકમેકાશ-

રત્ત્વસૂવોદરસ્થિતાન્ ॥૨૦॥

ખાપયિત્વા સમાવૃતં તતસ્તચ નિપેચયેત ।
રસસ્કન્ધકપાયેષુ સસકૃત્વઃ પૃથક પૃથક્ ॥૨૧
વૈદ્યૈર્મુક્તાશક્તાનાં તિમિર્માર્ગિયુતં તતઃ ।
ચૂર્ણાન્નં પ્રયુક્તેત તત્તર્વતિમિરાપદમ ॥૨૨॥

૬૪ બાળ સોતાન્ન લેવુ, રોની સાથે તાળુ, લેહુ, ચાટી અને સેાનુ રો દરેકના રોકરોક ભાગ લેવેા એ પાચે વસ્તુઓને મૂમ (ધાતુ બાગવાની કુલ્લી)મા મૂકીને કુલ્લીનુ મેા મધ કરી દેવુ પછી રોને દેવતામાં ખૂન તથાવનુ પછી રોને લગ્નપીઠોને બારીક ચૂર્ણ કરવુ રો ચૂર્ણને (સુ અ ૧૦/૨૨ થી ૩૨મા કહેલા) મધુર રસ વગેરે છ રસોના ગણના દરદામૂઢા કરવાના રોને સતસત વાર ઠડુ પાડવુ (પાંચ વસ્તુઓના તથેચ ચૂર્ણ ઉપર મધુર ગણના કયાથ રોને ઠડુ પાડવુ પછી પાણુ એ ઠડુ પડેલુ ચૂર્ણ ફરીથી કુલ્લીમા તથા વધુ વર્ણ પાછે મધુર ગણના કયાથ રેડીને એ ચૂર્ણને ઠડુ પાડવુ એવી રીતે પાંચ વસ્તુઓના ચૂર્ણને મધુર ગણના, અમ્બ ગણના, લવણ ગણના, તિકત ગણના, કઠુ ગણના અને કપાષ ગણના એમ છ કવાથોમાંથી દરેક કયાથ સાત સાત વાર રેડીને કુલ ૪૨ વાર ઠડુ પાડવું.) પછી એ રીતે ૪૨ વાર ઠડ પાડેલા પાંચ વસ્તુઓના બારીક ચૂર્ણમા લૈડ્ય, મોતી અને શય એ દરેકનુ ચૂર્ણ એકએક ભાગ મેળવીને બનાવેલુ એ એ ચૂર્ણાન્ન (આજવાથી) બધી જાતના તિમિરરોગ મટે છે

માસીગિજાનકાયઃ કુરુશુમ-

નીન્દોત્પલામયાતુલ્યેઃ ।

સિતકાચશુક્રેન્નકમરિચાત્રન-

વિપ્પત્તીમધુકૈઃ ॥૨૩॥

ચન્દ્રેન્ધ્રિનીસનાયે સુષૃણિતે-

રક્તયેયુગલમક્ષ્ણોઃ ।

તિમિરાર્મરક્તરાજીકણ્ઠકાચાદિ-

શમમિચ્છન્ ॥ ૨૪ ॥

તિમિર, અર્મ (વેલ), રક્તરાજી, કડું, (રૂપમા ચળ), કાચ વગેરે રોગ મટાડવાની ઈચ્છા હોય તેણે જટામાસી, ત્રિજાતક, લોહુ, કેસર, કાળું કમળ, હરડે, મેરધૂધુ, ઘાળો કાચ, શખ, સમુદ્રફીણ, મરી, સોવીરા જન, પીપર અને જેઠીમધ-એટલી વસ્તુઓનું ભેગું બહુ જ બારીક ચૂર્ણ કરીને ૨૦ ચૂર્ણ ભાગે ચદ્ર રાશિન નક્ષત્રમા હોય ત્યારે બને આખમા ૨ ભગ્નુ

મરિચવરલલણભાગે ભાગો દ્વૌ

કણસમુદ્રકેનાભ્યામ્ ।

સૌવીરભાગનવકં ચિત્રાયા જ્ઞાનિતં

કફામયજિત્ ॥ ૨૫ ॥

મરી ૨ને સંધવના બે ભાગ, પીપર અને સમુદ્ર ફીણના બે ભાગ ૨ ને સૌવીરાજનના નવ ભાગ એ તર ભાગનું ચિત્રા નક્ષત્રમા બારીક ચૂર્ણ (આજવાથી) કફરોગ (કફેના તિમિરરોગ) મટે છે

[મનોહાતુત્પત્તસ્તૂરીમાસીમલરોચના ।

દશકર્પૂરસંયુક્તમશીતિગુણમજ્જનમ્ ॥ ૧ ॥

પિષ્ટે ચિત્રાન્ધ્રિનીપુલ્કે પટ્ટવિધે તિમિરે દિતમ્ ।

પ્રસાદનં ચ દુષ્ટઃ સ્વાશ્વલ્કેષા-

વમાપિતમ્ ॥ ૨ ॥]

(મનશીલ, મેરધૂધુ, કસ્તૂરી, જટામાસી, મુખક, ગોશયના એ વસ્તુઓ રોકરોક ભાગ, એમાં દન ભાગ કપૂર ભેળવવું. એમાં ઔષ્ણીય સૌવીરાજન નાખવું એ બધાને લેણીને વિત્રા, અગિની ૨ ને પુખ્ત નક્ષત્રમા આજવાથી છ પ્રકારના તિમિરરોગમા ફાટો થાય છે અને દુષ્ટિ નિર્મળ બને છે એનું જ્ઞાન ના નિષ્ક્રમે કહેવું છે]

પ્રાક્ષામૃણાલીસ્વરસે ક્ષીરમથવસાસુ ચ ।

પૃથગ્ દિવ્યાપ્તુ સોનોજ

સત્તટ્ટયા નિપેચયેત્ ॥ ૨૬ ॥

તત્કર્ણિત સ્થિતં શશ્વ રક્તપ્રસાદનમજ્જનમ્ ।

શ્લેષ્મ સર્વાંશિરોગપુ વિદેહપતિનિમિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

કાગી દ્રાક્ષના સ્વરસમાં, કમળના કુખમાં મૂળના સ્વરસ મા, દૂધમાં, દધમાં, વસામાં અને વરલાલના પાણીમાં એમ છ પ્રવાણોમા દરક પ્રવાણોમા તાતસાત વાર સોતાજનને ઠડું પાડવું (ઠડું પાડવાની રીત માટે જુઓ સ્લોક ૧૯૫ થી ૨૨) એનું બારીક ચૂર્ણ બનાવીને

શખમા ભરી રાખેલું એ ચૂર્ણ આજવાથી દુષ્ટિ નિર્મળ બને છે અને એ ચૂર્ણ બધા રૂપના રોગોમા વખણાય છે ૨ । ચૂર્ણ વિદેહ દેશના રાજાએ (જનકે) બનાવેલું છે

ભાસ્કરચૂર્ણ

નિર્દંધે બાદરાજ્ઞરેસ્તુત્યં ચેત્યં નિપેચિતમ્ ।

ક્રમાદજાપય-સર્પિ-ક્ષોદ્રે તસ્માત્ પલ્લવમ્ ॥ ૨૮ ॥

કાર્પિકસ્તાપ્યમરિચસોતોજકટુકાનતેઃ ।

પદુરોઘ્નશિલાપથ્યાકળેલાઝનફેનકૈઃ ॥ ૨૯ ॥

યુક્તં પલેન ચટથાશ્ચ મૃપાન્તધ્માત્તૃણિતમ્ ।

હન્તિ કાચાર્મનકાન્ધ્યરક્તરાજી સુશીલિત્ ॥ ૩૦ ॥

જૂર્ણો વિશેષાત્તિમિરં ભાસ્કરો ભાસ્કરો યથા ।

મેરડીના લાકડાના અગરાથી પુષ્કળ બાળી નાખેલા મેરધૂધુને ૨૦ જ રીતે (સ્લોક ૧૯૫ થી ૨૨ મા કહેલી રીતે) અનુક્રમે બકરીનું દૂધ, ઘી ૨ને મધ ૨૦ દરક વસ્તુ તાતસાત વાર ૨ રીતે ઠડું પાડવું ૨૦ મેરધૂધુમાંથી બે પલ મેરધૂધુમા રોકરોક કર્યા સુવર્ણમાસિક, મરી, સોતાજન, કડું, તગર, સંધવ લોપર શિલાજિત, હરડે, પીપર, રોલવી, રસાજન ૨ ને સમુદ્રફીણ તથા ચાર પલ જેઠીમધ નાખીને ૨૦ બધું મુસંધાનું ઓગાળ વની દુલ્હી)મા મૂકીને, ખૂબ તપાવીને, એનું બારીક ચૂર્ણ કરીને બનાવેલું ચૂર્ણ રોજ બરાબર આજવામાં આવે તો તે બાસ્કરચૂર્ણ કાચ, અર્મ (વેલ), રતાપલા પટ્ટ અને રક્તરાજી વગ મટાડે છે ૨ ને ખાસ કરીને લેમ બાફર (ચૂર્ણ) તિમિર (૨ ધાર)નો નાશ કરે છે, તેમ ૨ । બાસ્કર ચૂર્ણ તિમિરરોગનો નાશ કરે છે

વિશદ્ધાગા મુજક્લસ્ય ગન્ધપાયાણપદ્ધતમ્ ॥ ૩૧ ॥

શુલ્કતાલકયોદ્ધોર્ધો ઘર્ષણસ્યજ્ઞનાત્ત્ર વ્રયમ્ ।

અન્ધમૂર્ષીકૃતે ધ્માતે પક્ષં વિમદમજ્જનમ્ ॥ ૩૨ ॥

તિમિરાન્તકરં લોક દ્વિતીયં ઇવ બાસ્કર ।

સોતા/સોનું નાખની પાનું)મા રીલ ભાગ, નાખના પાવ ભાગ, તાનાના બે ભાગ, હરતાલના બે ભાગ, કલઈના એક ભાગ, તુરમાના ત્રણ ભાગ-એટલી વસ્તુઓને ગુન (સ્લોક ૨૦)મા મૂકીને મુલને ના કરી દઈને દેવતામા ખૂબ ધમીધમીને પકવવું વિષય (સ્વચ્છ, શોધન કરવું) અગળ બોલ ચૂર્ણની મધકે તિમિર (૧ તિમિરલાળ, ૨ બધકાર)ને નાશ કરે છે

ગોમૃચે હમગરસેન્દ્રકાશિને ચ

શ્લીસ્તન્યે હવિષિ વિચં ચ માશિકં ચ ।

યતુત્ય જ્વલિતમનકશો નિપિકં

તત્કર્ણાન્નરુદ્ધસમં નરસ્ય ચક્ષુઃ ॥ ૩૩ ॥

મેરુધુધુને (પાનુને ઓગાળવાની કુલ્લીમાં) ધમાવીને બાળીને કરેલા એના બારીક ચૂર્ણને (શ્લેષ્ક ૧૮૫ થી ૨૨ માં સમજાવેલી રીતે) ગાયત્રા મૂત્રમાં, ગાયત્રા છાંદુના અગ્રાપના કવાથમાં, ખાટી કંઠામાં, સીના ધાવણમાં, ધીમાં, જેમાં (=વછનાગના કવાથમાં) અને ધધમાં રત્નેકવાર (સાતસાત વાર) દંડું પાકવું. એ ચૂર્ણ (આંજવાથી) માલસની આંખ ગરડા જેવી થાય છે.

દ્રવ્યથલા

શેષ્ટાત્તલં શ્રુત્તરત્તં સવિપાસ્યમજાપયઃ ।
યદીરત્તં ચ યત્તીસં સપ્તકૃત્ત્વઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૩૬

તત્તં તત્તં પાપિતં તત્ત્વલ્લકા

નેષ્ટે યુક્તા સાઝનાઝઝના થા ।

તેમિયાર્મસાથપૈષ્ઠિલ્યપૈલ્લં

કળદું જાઝથં રક્તાર્જીં ચ દન્તિ ॥ ૩૬ ॥
સીસા(સીસુ નામની ધાતુ)ને (શ્લેષ્ક ૧૮૫ થી ૨૨ માં કહેલી રીતે) ત્રિકાળે કવાથ, બાંજરાનો કવાથ, જે(=વછનાગ)નો કવાથ, ધી, બકરીનું દૂધ અને જેઠીમધના કવાથ છૂટે છૂટે સાતસાત વાર પાછોને પછી એ સીસાની બનાવેલી આંજવાની સળી સુરમા સાથે કે સુરમા વિના આંખમાં ફેરવવાથી તિમિર, અર્ધ, આંધ (આંખમાંથી પાણી નીકળવાનો રોગ), આંખના ચીપડા, પેશરોગ, આંખમાં ચણૂ આંખની જડતા અને રક્તરાજી રોગનો નાશ કરે છે.

રત્નેન્દ્રુજગૌં સુલ્યૌં તયોસ્તુલ્યમયાઝનમ્ ।
રૈપત્કપૂરત્તંયુક્તમઝને તિમિરાપહમ્ ॥ ૩૬ ॥

પારો અને સીસું સરખે ભાજે લેવાં, એ બંનેના કુલ વગત જેટલું રસાંજન લેવું. એમાં જરા કપૂર ભેળવીને આંજવાથી તિમિરરોગ મટે છે. (અગ્નિમાં સીસાને ઓગાળવું. એ સીસાના રસમાં પારો અને રસાંજનનું ચૂર્ણ ભેળવીને એ ત્રણેની ભેગી થલાકા આંજવાની સળી-બનાવવી એ સળી ઉપર લોડું કપૂર ચોળીને એ સળી આંખમાં આંજવાનું આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.-શિવદાસ સેન)

યો શૃષ્ટસ્તુરણરવિપ્રકાશગણુ-

સ્તસ્યાસ્યં સમયમૃતસ્ય ગોશકૃદ્ધિઃ ।

નિર્દઘ્નં સમપૃતમઝનં ચ પેષ્યં

યોગોઽયં નયનવલ્લં કરોતિ ગાર્ગ્ગમ્ ॥૩૭॥

જે ગીધના ગળા પાસે વટકની કોણીઓ તાજા હોયેલા સૂર્યના પકાઇ જેવી લાલ ઊંચ તે ગીધ કુદરની રીતે મરી જાય, ત્યારે એના મોને આપનાં અગ્રમાં વડે

બાળીને એ મોની ભસ્મમાં ભસ્મ જેટલો જ સુરમે ભેળવીને લસણીને બારીક ચૂર્ણ કરવું. આ રોગ (આંજવાથી) ગીધ જેવું આંખનું બળ આવે છે.

કૃષ્ણસર્પવદને સહવિષ્કં

દગ્ધમઝનમનિઃસૃતધૂમમ્ ।

ચૂર્ણિતં નલ્લદપત્રવિમિશં

મિશ્રતારમપિ રક્ષતિ ચક્ષુઃ ॥

કળા સાપના મોમાં ધી અને સુરમે મૂકીને એ બધું ધુમાડે નીકળી ન જાય એ રીતે બાળીને એમની ભસ્મમાં જટામાંસીના પાંદડા ભેળવીને એ બધાને વાટીને કરેલું ચૂર્ણ (આંજવાથી) આંખની કીકી વિરાઈ ગઈ હોય એવી આંખને પણ ઉગારી લે છે (સારી કરી દે છે).

કૃષ્ણસર્પં મૃતં ન્યસ્ય ચતુરશ્ચાપિ વૃદ્ધિકાન્ ।
ક્ષીરકુન્ઠે ત્રિસત્તાર્દ્ધે ક્લેદયિત્વા પ્રમથ્યેત્ ॥૩૯॥
તત્ર યઝ્વનીતં સ્થાત્પુષ્પીયાસનં કુલ્લકુટમ્ ।
અન્ધસ્તસ્ય પુરીપેણ પ્રેક્ષતે ધ્રુવમઝનાત્ ॥૪૦॥

દૂધભરેલા ઘડમાં એક મરેલા સાપ અને ચાર (મરેલા) લીંદ્રી નાખીને એમને ત્રણ અઢવાડિયા સુધી પવળવા દઈને પછી લેવાવું. એમાં જે માખણ તરી આવે તે માખણ ફૂકડાને બવડાવવું (ફૂકડાનું થોપણ એ માખણ વડે કરવું.) એ ફૂકડાની ઉધાર આંજવાથી આંખને માલસ પણ કેપતો થાય છે.

કૃષ્ણસર્પવન્સા શક્ત્યઃ કતકાલ્ ફલમઝનમ્ ।
રત્તક્રિયેયમચિરાદન્ધાર્નાં દર્શનમયા ॥૪૧॥

કળા સાપની વસા, શંખ (શંખની નાળિ), નિર્મલી અને સુરમે એ ચારથી કરેલી રસકિયા (મધમ જેવું બગાડીને આંજવું) લોડા જા રખતમાં આંખમાં દાડિ આવે છે (જેવાની શક્તિ આવે છે).

અપ્રતિસાર અંબન

મરિચાનિ દશાર્ષપિત્તુ-

સ્તાપ્યાસુત્યાત્પલં પિત્તુર્યેષ્ટયાઃ ।

શ્વારાદ્રેદગ્ધમઝન-

મપ્રતિસારાખ્યમુત્તમં તિમિરે ॥ ૪૨ ॥

દસ મરી, અડધા તેલો સુવર્ણમીઠિક, ચાર તેલો મેરુધુ, એક તેલો જેઠીમધ-એ ચારે વસ્તુઓને દૂધમાં પકાળીને પછી એમને બાળીને કરેલી ભસ્મના બારીક ચૂર્ણને અપ્રતિસાર અંબન કહે છે. તે તિમિર-રોગમાં ઉત્તમ છે.

અક્ષવીજમરિચામલકલ્પક-

તુત્યયદિમધુકૈર્જલપિષ્ટૈઃ ।

છાયયૈષ ગુટિકાઃ પરિશુકા

નાશયન્તિ તિમિરાણ્યચિરેણ ॥ ૪૩ ॥

બહેરાંના ઠળિયામાંથી નીકળતી મીઠા, મરી, આમ-
બાની છાલ, મેરથુધુ અને જોડીમધને પાણી સાથે
લસોટીને વાળેલી અને ફક્ત છાંયડામાં જ સૂકવેલી
ગાળીરનો (ઓરશિયા પર ઘસીને આંજવાથી) થોડા જ
વખતમાં તિમિરરોગનો નાશ કરે છે.

પદ્યમાસિક યાગ

મરિચામલકજલોદ્ભવ-

તુત્યાજ્ઞનતાપ્યધાતુભિઃ ક્રમયુદ્ધૈઃ ।

ષળમાસિક ઇતિ યોગ-

સ્તિમિરામંજ્ઞેદકાચકણ્ઠ્ઠદન્તા ॥ ૪૪ ॥

મરી (એક ભાગ), આમળાં (બે ભાગ), કમળ
(ત્રણ ભાગ), મેરથુધુ (ચાર ભાગ), સુવર્ણમાસિક
(પાંચ ભાગ) અને છઠ્ઠું મધ (છ ભાગ)—એ છ વસ્તુ-
ઓને અનુક્રમે શેકરેક ભાગ વધારે લઈને કરેલા યોગ
(તેગી દવા—અંજન) તિમિર, અર્ધ, આંખનો ક્ષેદ,
કાચરોગ અને આંખની ચળનો નાશ કરે છે.

રક્તાનિ રૂપ્યં સ્ફટિકં સુવર્ણં

સ્તોતોજ્ઞનં તામ્રમયઃ સચક્રમ્ ।

કુષ્ઠન્દનં લોહિતમીરિકં ચ

ચૂર્ણાજ્ઞનં સર્વવૃગામયઘ્નમ્ ॥ ૪૫ ॥

(હીરા, નીલમ વગેરે) રત્નો, રૂપું, ફટકડી,
સોનું, સોતાજનને, તાંબું, લોહું, રાંધ, રક્તચંદન, લાલ
ઝેર—એ બધાનાં ચૂર્ણનું અંજન આંખના બધા રોગોનો
નાશ કરે છે. (ચિવદાસ સેન કરે છે કે રત્નોથી લેશ
સુધીની વસ્તુઓનું મારણ કરીને વાપરવી.)

તિલત્રૈભામસતેલં મૃદ્ધસ્વરસોડસનાચ નિર્ઘૃહઃ ।

આયસપાયવિપક્વં કરોતિ દેશ્વેલં નસ્યમ્ ॥ ૪૬ ॥

તલનું તેલ, બહેરાંની મીઠાનું તેલ, ભાંજાનો સ્વરસ
અને બીજાબનો ક્વાથ—એ ચારે વસ્તુઓને લેશનો
વાસણમાં પકવીને જે તેલ બને તે તેલનું નસ્ય આપ-
વાથી દૃષ્ટિને બરા મળે છે.

વોપાતુરોધેમ ચ નૈકશસ્ત્રં

સ્નેહાસિચ્છાવણરેકનસ્યૈઃ ।

ઉપાચરેદ્વજનમૂર્ધવસ્તિ-

વસ્તિચિયાતર્પણેપલેપસેકૈઃ ॥ ૪૭ ॥

એપેલા દોષને હિસાબે (કોપેલા દોષ બહુ હોય
તો) સ્નેહન, લોહી કઢાવવું, રેચ, નસ્ય, અંજન,
શિરોભસ્તિ, બસ્તિકિયા, તર્પણ, લેપ અને સેક એમાંથી
જે દોષને મટાડે એવી જે કિયા હોય તે વારંવાર કરીને
તેની (દરદીની) ચિકિત્સા કરવી.

સામાન્ય સાધનમિદમ્

આ (અત્યાર સુધી કહેલા) સામાન્ય ઉપાય છે
(અમે તે દોષથી રોગ થયા હોય તોપણ લાગુ પડે
એવા ઉપાય છે.)

પ્રતિદોષમતઃ કૃણુ ॥ ૪૮ ॥

હવે દોષવાર ઉપાય સંભળ.

વાયુના તિમિરરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૪૮ના થી ૧૨)

વાતજે તિમિરે તથ દશમૂલામ્ભસા ઘૃતમ્ ।

ક્ષીરે ચતુર્ગુણે ત્રેઘ્ણાકલ્પકપક્થં પિવેત્તતઃ ॥ ૪૯ ॥

ત્રિફલાપચ્છમૂલાનાં કપાયં ક્ષીરસંયુતમ્ ।

પરપંડતેલસંયુતં યોજયેચ ચિરેચનમ્ ॥ ૫૦ ॥

તેમાં, વાયુથી થતા તિમિરરોગમાં (ધીથી ચારગણ) દશમૂળના ક્વાથમાં અને ધીથી ચારગણ દૂધમાં ત્રિફળાનો
કલ્પ નાખીને પકવેલું ધી ધીવું. પછી (જ્યારે બરાબર
સ્નિગ્ધ થયાનાં લક્ષણ થાય ત્યારે) ત્રિફળાના અને
પંચમૂળના ક્વાથમાં દૂધ અને દિવેલ નાખીને એ
ક્વાથ વિરેચન તરીકે પાવે.

સમૂલાજાલજીવન્તીતુલાં દ્રોણેડમ્ભસઃ પચેત્ ।

અદ્ભાગસ્થિતે તસ્મિન્સૈલમ્પથં પયઃસમે ॥ ૫૧ ॥

ચલાત્રિતયજીવન્તીચરીમૂલૈઃ પલોન્મિતઃ ।

યદીપલેદ્ધતુભિષ્ઞ લોહપાત્રે વિપાચયેત્ ॥ ૫૨ ॥

લોહ ધવ સ્વિતં માસં નાપનાવૃષ્ઠંજયુજાન્ ।

વાતપિત્તામયાન્ દન્તિ

તદ્વિરોપાદ્ધગથવાન્ ॥ ૫૩ ॥

કેશાસ્યકન્ધરાસ્યકપુષ્પિલાવળ્યકાન્તિવમ્ ।

એક દ્રોણ પાણીમાં ડેરીનાં મૂળ અને ડેરીની
કળી સાથે ચારસો તેલના ડેરી પકવવી. પકવનાપકવનાં
જ્યારે આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેમાં
એટલું જ દૂધ નાખીને એમાં બધા અદિબધ, નાચ-
બધ, ડેરી, થનાવરી અને પુષ્કરમૂળ એ દરેક રેકએક
પલ અને જેઠાધા ચાર પલ—એ સાત વસ્તુઓનો કલ્પ
નાખીને એમાં એક પ્રસ્ર તેલ લેશના વાસણમાં પકવવું.
એ પકવેલું તેલ એક મહિના સુધી લેશના જ વાસણમાં
રાખી મૂક્યા પછી એ તેલનું નસ્ય આપવાથી નજીની

હાસપ્રીથી ઉપરના ભાગના રોગો અને ખાસ કરીને વાયુથી અને પિત્તથી થતા આખના રોગો નાથ પામે છે તથા રો તેવના નસ્યથી વાળ, મોં, ઠેક અને અબાને પુષ્ટિ, લાવણ્ય અને ક્રાંતિ મળે છે

સિતેરખંડજટાસિંહીફલદારુચ્ચાનતૈઃ ॥ ૫૪ ॥

ઘોપયા વિલ્વમૂલેષ્ઠ તૈલં પૃથક્ પયોન્ધિતમ્ ।

નસ્યં સર્વોર્વજસૂત્રયાતપ્લેષ્મામયાતિજિત્ ॥ ૫૫ ॥

છોળા રોગના મૂળ, ભેરંગણીનું ફળ, દેવદાર, વજ, તગર, ધણી રાને બીલોપત્રના ઝાડના મૂળ-એટલી વસ્તુઓના કંક સાથે દૂધમાં પકવેલા તેલનું નસ્ય હાસપ્રીથી ઉપરના ભાગમાં વાયુથી અને કફથી થતા બધા રોગોની પીડા મટાડે છે

યસાઙ્ગને ચ વૈયાધી વારાહી વા પ્રશસ્યતે ।

યુગ્માદિકુક્કુટોત્થા વા મધુકેનાન્ધિત પૃથક્ ॥

આખમાં ૨૨૦/૧ માટે વાધની કે વુક્કરની વસા વખણાય છે અથવા ગીધ, સાપ અને કુકરો-એ ત્રણ માથી દરેકની વસામાં જોડીમધ કાવળીને એ છૂટુછૂટુ આળવું એ પણ વખણાય છે

પ્રત્યંજન

પ્રત્યંજને ચ સંતોજં રસક્ષીરમૃતે ક્રમાત્ ।

નિષ્કિંતં પૂર્વવથોઽયં તિમિરવ્રમનુત્તમમ્ ॥ ૫૬ ॥

સોતાજન ઉપર પહેલાંની માફક (સ્થાક ૧૯૫ થી ૨૨ માં કહેલી રીતે) અનુક્રમે માસરસ, દૂધ અને થી રેડીને પછી રો સોતાજન પ્રત્યંજન તરીકે આળવું એ તિમિરરોગનો નાથ કરનાર અંબેડ અબળ છે

આખનું તર્પણ

ન ચેદેવં શમં યાતિ તત્તતર્પણમાચરેત્ ।

તે આમ કરવા છતાં પણ તિમિરરોગ ન મટે તો પછી આખનું તર્પણ (સુ. અ. ૨૪) કરવું

શતાઢ્ઢાકુપ્તનલદકાકોલીદ્વયયદિભિઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રપીંઢરીકસરલપિપ્પલીદેવદારુભિઃ ।

સર્પિરછગુણક્ષીરં પૃથક્ તર્પણમુત્તમમ્ ॥ ૫૯ ॥

સુપા, ઉપરેટ, જટામણી, કઝાલી, લીટકાલી, જોડીમધ, કમળ, તેલિયો દેવદાર, પીપર, દેવદાર-એ વસ્તુઓના કંક વડે ઘી કરતાં આઢાણા દૂધમાં પકવેલું ઘી ઉત્તમ તર્પણ સ્વરૂપ છે

મેદસસ્તમ્લેદેણ્યાદુબુધસિદ્ધાત્ સન્નાદવાત્ ।

ઝડૂતં સાધિત તેજાં મધુકોશીરચન્દનૈઃ ॥ ૬૦ ॥

દૂધમાં સિદ્ધ કરેલી કાંઈપરબળ ધરુણી ચરબીને

લાકડાના રવૈયાથી વહેલીને એમાંથી કઢી લીધેલા તેજ (આખનું જ્યેષ્ઠ પદાર્થ)ને જોડીમધ, લીરણવાળો અને સુખડ સાથે પકવવું એ આખનું ઉત્તમ તર્પણ સ્વરૂપ છે

શ્વાવિચ્છલ્યકમોધાનાં દક્ષતિત્તિરિર્વિઘ્નમ્ ।

પૃથક્પૃથગનેતૈષ વિધિના કલ્પયેદ્વસામ્ ॥ ૬૧ ॥

શાલુડી, શલ્વાક, સાદો, દલ, તેતર અને મોર-એ પ્રાણીઓની વસા એ જ રીતે (સ્થાક ૧૯૫, ૬૦ વાળી રીતે) છૂટીછૂટી બનાવવી

પ્રસાદનં સ્નેહનં ચ પુટપાકં પ્રયોજયેત્ ।

સુ. અ. ૨૪ માં કહેલા પ્રસાદન પુટપાક અને સ્નેહન પુટપાકનો ઉપયોગ કરવો

ખત્તપીનસવદ્ધાન્ન નિરુદ્ધં સાનુવાસનમ્ ॥ ૬૨ ॥

વાયુથી થતા પીનસ રોગની માફક આખાં (વાયુથી થતા તિમિરરોગમાં) નિરુદ્ધબસ્તિ અને અનુવાસન બસ્તિ બસ્તિ ૨૫૫વી

પિત્તનો તિમિરરોગ

(સ્થાક ૧૪૫ થી ૧૭)

પિત્તજે તિમિરે સર્પિર્જીવનીયફલચયૈઃ ।

વિપાચિતં પાયયિત્વા

સ્તિગ્ધસ્ય વ્યથયેત્તિરામ્ ॥ ૬૩ ॥

પિત્તથી થતા તિમિરરોગમાં જીરનીય ગણના સ્ત્રીપ્રધાની અને ત્રિધાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાછળે દરદી ને સ્તિગ્ધ કેવળ પછી (દરદી બરાબર સ્તિગ્ધ થાય ત્યારે) ફેસ ખાવવી

શર્કરેલ્યત્રિવૃક્ષૃષ્ણમધુયુકૈર્વિરચયેત્ ।

(પછી) શાકર, એલવી અને નસાતર એ ત્રણ વસ્તુના યુક્તિને મધમાં કાવળીને ચઢાડીને ફેસ કરાવવા

શુશીતાન્ સૈકલેપાદીન્

યુશ્યાન્નપ્રાસ્યમૂર્ચસુ ॥ ૬૪ ॥

આખો, મો અને માથા ઉપર પુષ્કળ ઠંડા છટકાવ, લેપ વગેરે કરવા

સારિયાપન્નકોશીરમુક્તાશાન્નરચન્દનૈઃ ।

વર્તિઃ શસ્તાઙ્ગને, જૂર્ણસ્તથા

પત્રોત્પલાઙ્ગનૈઃ ॥ ૬૫ ॥

સનાગપુષ્પકપૂરયદ્વાહસ્વર્ણગરિકૈઃ ।

સારિયા, પપાકાઠ, લીલ્પવાત્રો, મોતી, ધાતું લોપર, સુખડ-એટલી વસ્તુઓની બનાવેલી ઘેનડી આજ વખણાય છે, તથા તેજપત્ર, કાળું કમળ, રતવતી ગાંડકેર, કમુર, જોડીમધ અને સોનાચેર-એટલી વસ્તુઓની બનાવેલી ઘેનડી અંગવામાં વખણાય છે

સૌધીરાજનતુલ્યકશુભીધારી-

ફલસ્ફટિકકપૂરમ્ ।

પશ્ચાંશં પશ્ચાંશં ધ્યંશમથૈકાંશમજ્જનં

તિમિરદમ્ ।

સૌધીરાજન અને મેરથુથુ એ બનેના દરેકના પાંચપાચ ભાગ, કાકાશર્ણગ રાને રાખવાના ત્રણ ભાગ, સ્ફટિક અને બરાસકપૂરના એકએક ભાગ રોટલી વસ્તુઓનું અગ્નિ તિમિરરોગનો નાશ કરે છે (સ્ફટિક શિરોધી પથ્થર.)

નસ્યં ચાજ્યં શુતં ક્ષીરજીવનીયસિતોત્પલૈઃ ॥૬૭

અને ધીથી ચારગામ્ના દૂધમા છવનીય ગણનાં ચૌપદા, સાકર અને કાના કમળના કડક સાથે પકવેલા ધીનું નસ્ય તિમિરરોગનો નાશ કરે છે

કફના તિમિરરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૧૭૫ થી ૭૨૧)

પ્લેઝ્મોફ્લેઝ્મલાક્યાથવરાકણશુતં પુતમ્ ।

ચિત્તેત્સિરાં પીતવતો વધાચાનુ ચિત્રેચનમ્ ॥૬૮

કવાથં પૂગામયાશુળ્લીકૃષ્ણાકુમ્મનિકુમ્મજમ્ ।

કફથી થતા તિમિરરોગમા અમૃતા(નળા)ના કવાથ અને ત્રિકૃષ્ણ તથા પીપરના કડક સાથે પકવેલું ધી પીપેલા દદાનીની ફસ ખાલવી અને પછી સોપાથી, હરડે, સૂક, પીપર, નસોતર રાને નેપાળો—રોટલી વસ્તુ રોળેના કવાથ વિરેચન તરિકે પાવે

હીવેદવારહિનિશાકૃષ્ણાકર્લકં પયોન્વિતૈઃ ॥૬૯

ત્રિપશ્ચમૂલનિર્ધૃતે તેલં પવથં ચ નાવનમ્ ।

સુગંધી વાળો, દેવદાર, હળદર, દારુહાદર અને પીપરના કડક વડે દૂધમા અને દશમૂળના કવાથમા પકવેલું તેલ નસ્ય તરિકે આપવું

વિમલા વર્ત

શશ્વપ્રિયકુન્નપાલીકાકુશ્વિકાકલત્રિકૈઃ ॥૭૦॥

શાખ, કાના, મનશીચ, ત્રિકટુ અને ત્રિકૃષ્ણ એટલી વસ્તુઓની બનાવેલી રાજવાની યોગદી વિમલા વર્ત છે, તે દિવસે નિર્મા બનાવે છે

ક્રોધિલા વર્ત

કોકિલ પુનઃ ।

કૃષ્ણલોહરજ્યોપસિન્ધવચિકાલચનૈઃ ॥૭૧॥

કમળ લોહના વરખનો ભૂકે, ત્રિકટુ, સેપવ, ત્રિકૃષ્ણ અને શ્રોતરાજનથી ક્રોધિલા નામે ઓળખાતો (જાળવાનો) યોગદી અને છે

શશગોખરસિન્ધોદ્રિજિજ્ઞા લલાટમસ્થિ ચ ।

શ્વેતગોવાલમરિચશશ્વચન્દનફેનકમ્ ॥૭૨॥

પિષ્ટે સ્તન્યાજડુગ્ધામ્યાં વર્તિતિમિરશુકજિત્ ।

સસબું, ગુપ્ત, ગધેડુ, સિદ્ધ અને ઊંટ એ પાચ પ્રાણીઓના દાંત અને કપાળના હાડકા, ધાણી ગાયના વાળ, મરી, શાખ, સુખડ અને સમુદ્રહીણ—રોટલી વસ્તુઓને સ્ત્રીના ધાવણ અને બકરીના દૂધ સાથે લસોટીને બનાવેલી (આજવાની) યોગદી તિમિરરોગ રાને ફૂલા મટાડે છે.

લોહીથી થતા તિમિરરોગના ઉપાય

રક્તજે પિત્તથત્સિદ્ધિઃ ક્ષીતિશાસ્ત્રં પ્રસાદયેત્ ॥૭૩

લોહીથી થતા તિમિરરોગના ઉપાય પિત્તથી થતા તિમિરરોગના નિવા કરવા તથા સ્પર્શમા અને વીર્યમા ઠગ હોય એવા અન્ન, પાન, ચૌપદ, સેક (છટકાવ), લેપ વગેરેથી લોહીનું પ્રસાદન કરવું

પ્રાક્ષયા નલ્લદ્રોઘ્યપિમિઃ

શુક્લતામ્રહિમપદ્મપદ્મકૈઃ ।

સોત્પલૈશ્છગલદુગ્ધવર્તિન-

રક્તજં તિમિરમાશુ નશ્યતિ ॥૭૪॥

કાળી દ્રાક્ષ, વીરણવાળો, લોપર, નેદીમધ, શાખ, તાબું, સુખડ, કમળ, પપકાક અને કાળુ કમળ—એટલી વસ્તુઓને બકરીના દૂધ સાથે લસોટીને વાળેલી (રાઈવાની) યોગદી લોહીથી થતા તિમિરરોગનો તરત નાશ કરે છે

દ્વિદોષ અને ત્રિદોષના તિમિરના ઉપાય

સંસર્ગસન્નિપાતોત્યે યથાદોષોદયં ક્રિયા ।

દ્વિદોષ અને ત્રિદોષના તિમિરમા જે જે દોષ વધ્ય હોય તે તે દોષના તિમિરના ઉપાય કરવા

સિદ્ધિ મધુકલમિજિન્મરિચામરવારહિઃ ॥૭૫॥

સક્ષીરં નાયનં તેલં પિષ્ટેલંપો મુપસ્ય ચ ।

મધુક (કે મધુકાના લાકડાનો તાર), વારહિજ, મરી અને દેવદાર—એટલી વસ્તુઓના કડક સાથે અને સિદ્ધ કરેલા તેલનું નસ્ય આપવું અને મધુક, વારહિજ, મરી અને દેવદારને પાણી સાથે લસોટીને એના મા ઉપર લેપ કરેલા એ વખતપર છે

નતનીલોત્પલનન્તાયપ્રવાહમુનિપણકૈઃ ॥૭૬॥

સપથિતં નાયને તેલં ચિત્રોચસ્તૌ ચ શસ્યતે ।

તજર, કાળું કમળ, માલો, નેદીમધ અને મુનિ પશુકની બાહ (ચોટીનપ) —એટલી વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરવું તેલ નસ્ય માટે અને ચિત્રોચસ્તિ માટે વખતપર છે.

દધાદુશીરનિર્મુદ્ધે વૃણિતં કળસેન્ધવમ્ ॥૭૭॥
તત્સૂત સપૂતં મૃયઃ પચેત્કૌઠ્રં ઘને ક્ષિપેત્ ।
શીતે ચાસ્મિન્ હિતમિદં

સર્વજે તિમિરેઽજ્ઞનમ્ ॥૭૮॥

કાળા વાળાના કવાવશ પીપર રાત્રે સંધવનુ ચૂર્ણ નાખવુ પછી એને કપડાથી ગાળી લઈને એમાં ઘી નાખીને ફરીથી પકવવુ પછી જ્યારે એ ઘટ્ટ થાય ત્યારે દેવતા પરથી ઉતારી લઈને રો ઠડુ પડે ત્યારે એમાં મધ નાખવું આ રોગન ત્રિદોષના તિમિરરોગમાં ક્ષયદો કરે છે (કાળા વાળાના કવાય આઠ પલ, પીપર અને સંધવ દરેક ૨.૧૬ આઠ માપ, ઘી રોક કર્પ અને મધ એક કર્પ-શિવદાસ સેન)

અસ્થીની મજ્જાપૂર્ણાંનિ સત્વાનાં

રાત્રિચારિણામ્ ।

જોતોમાજ્ઞનયુક્તાનિ

વહત્યમ્ભસિ વાસયેત્ ॥૭૯॥

માસં વિશતિરાત્રં વા તત્કષોદૃત્ય શોવયેત્ ।
સમેષગૃહ્ણીપુષ્પાણિ સયદૃશાદ્વાનિ તાન્યનુ ॥૮૦॥
વૃણિતાન્યજ્ઞનં શ્રેષ્ઠં તિમિરે સાન્નિપાતિકે ।

રાત્રે ફરનારા પશુગામીરોગોનાં મળજભરેલા હાડકા અને સોતાજનને વહેતા પાણીમાં એક મહિના કે વીસ રાત રાખી મૂકવા પછી બહાર કાઢીને સૂકવવા પછી એ બેનુ અને મેંઢાઈગના દૂધ રાત્રે જોડીમધનુ ભેગુ ચૂર્ણ કરવુ. એ ચૂર્ણનુ રાત્રે ત્રિદોષના તિમિર રોગમાં ઉત્તમ છે

કાચરોગના ઉપાય

કાચેઽન્યેવા ક્રિયા મુક્તવા

સિરા, યન્નત્રિપીઢિતા. ॥૮૧॥

આજ્ઞવાય ત્યુમેલા દયાત્સ્વાચ્ચે

ત્યક્તે જલૌકસઃ ।

કાચરોગમાં પપ્પ આ (તિમિરરોગની) ક્રિયા કરવી, પપ્પ ફસ ખોલવી નહિ, આપ્પ કે ફલ ખોલવાની ક્રિયા દરમ્યાન કરવા પડતા પત્રસવિધિ (સુ. ૨૭/૨૯૫ થી ૩૨) ને લીધે ભીંસીમા આવેલા (દનાયથા) દોષો રદથાપો ૨૧૭, પપ્પ (કાચરોગમાં) લોઢી કાઢવાની જરૂર પડે તો જળો મૂકવી

શુદઃ ફેનોઽજ્ઞનં કૃષ્ણા મરિચંકુદ્ધુકમાગ્રજઃ ॥૮૨॥
રસક્રિયેયં સક્ષોદ્રા કાચયાપનમજ્ઞનમ્ ।

ગોળ, સમુદ્રદ્રીસુ, રસવતી, પીપર, મરી અને કેસરના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને કરેલી રસક્રિયા એ કાચરોગ નું ચાપન કરનારું અજ્ઞન છે. (ચાપન કરે એવું=જાળ)

સુધી દવા અને પરજ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી રોગ મટે એવું કાચરોગ ચાપ્પ છે-ઉ ૧૨/૩૩.)

ત્રિદોષના નકુલાંધ રોગના ઉપાય

નકુલાન્ધે ચિદોપોત્યેતૈમિર્યવિહિતો વિધિઃ ॥૮૩॥

ત્રિદોષથી થયેલા નકુલાંધ રોગમાં તિમિરરોગમાં કહેલા વિધિ કરવો

રતાધનાના ઉપાય

રસક્રિયા વૃતક્ષોદ્રગોમયસ્વરસતુતઃ ।

તાઘ્યૈર્ગેરિકતાલીસૈનિશાન્ધે હિતમજ્ઞનમ્ ॥૮૪॥

રસવતી, ગેરુ રાત્રે તાલીસપત્રના ચૂર્ણને ઘી, મધ અને ગાયના છાણના સ્વરસમાં કાલવીને કરેલી રસક્રિયા એ રતાધનાપણાના રોગમાં ક્ષયદો કરે એવું રાત્રેન છે

વજ્રા વિષૃષ્ટં મરિચ રાજ્યન્ધેઽજ્ઞનમુત્તમમ્ ।

દહીં સાથે ઘસેલા મરી રતાધનાપણાના રોગમાં ઉત્તમ રાત્રેન છે

કરજ્જિકોત્પલસ્વર્ણૈર્ગેરિકાન્મ્બોજકેસરૈઃ ॥ ૮૫॥

પિષ્ટૈર્ગામિચતોયેન ચતિર્દાપાન્થનાશિની ।

કસુજી, ભૂત કમળ, સોનાગેરુ, કમળનુ કેસર-રોટલી વસ્તુઓને છાણના સ્વરસમાં લસોટીને બનાવેલી (રાત્રેવાની) સોગંધી રતાધનાપણાના નાશ કરે છે

અજામુત્રેણ વા કૌન્તીઠ્ઠાણાજોતોજસૈન્ધવૈઃ ॥૮૬॥

કોન્તી (રેસુકબીજ), પીપર, સોતાજન અને સંધવ એ ચાર વસ્તુને નકરીના મૂત્રમાં લસોટીને કરેલી (રાત્રેવાની) સોગંધી રતાધનાપણુ મટાડે છે

કાલ્યાનુસારીચિકદુષિફલભ્રમન-શિલાઃ ।

સર્પેનાશ્છાગદુગ્ધેન રાજ્યન્ધે યતંયો હિતાઃ ॥૮૭॥

ઉપલ સારિયા (કૃષ્ણ સારિયા), ત્રિકટુ, ત્રિકૃલા, હરતાલ, મનઘીલ રાત્રે સમુદ્રદ્રીસુ એટલી વસ્તુઓને બકરીના દૂધમાં લસોટીને બનાવેલી (આંજવાની) સોગંધીઓ રતાધનાપણામાં ક્ષયદો કરે છે.

સન્નિવેશ્ય ચઢ્ઢમ્બ્યે પિપ્પલીરદ્ધન્પચેત્ ।

તાઃ શુષ્કા મધુના વૃષા

નિશાન્ધે શ્રેષ્ઠમજ્ઞનમ્ ॥ ૮૮ ॥

(બકરીના) કાળજમાં લીંદીપીપર મૂકીને બળી ન થાય એવી રીતે પકવવી પછી એ લીંદીપીપરને સૂકવીને તેને મધ સાથે લસોટી એ રતાધનાપણામાં ઉત્તમ અજ્ઞન છે (કાળજમાં ઉપરોક્ત વાસણ તરીકે કરવાના છે) કાળજમાંનું પિત્ત યુક્તેલી પીપર આંજવાથી આખના આવેલક પિત્તમાં વધારો થાય.)

શ્વાદેષ પ્લીહયદ્ધતી માહિષે તેલસર્પિણા !

અને પાણ (કે બેસ) ના બરોળ અને કાળજી તેલ
થી સાથે ખાવા

ઘૃતે સિદ્ધાન્તિ જીવમ્ત્યા:

પલ્લવાનિ ચ ભક્ષયેત્ ॥૮૯॥

તથાઽતિમુક્તકૈરણ્ડશોફાલ્યમીક્ષ્ણાનિ ચ ।

મૃદે ઘૃતે કુમ્ભયોને: પૌષ્ઠે: પાને ચ પૂજિતમ્ ॥૯૦॥

વળી રોગીના પાદરોને ધીમા સિદ્ધ કરીને ખાવા,
તેમ જ અતિમુક્ત, એરડો, નગોડ અને શતાવરીના
પાદરોને ધીમા સિદ્ધ કરીને ખાવા, તથા રાગવિષાનાં
પાદરો વડે સિદ્ધ કરેલું ધી પીવામા ખૂબય છે

ધૂમર, અમ્બવિદગ્ધા, પિત્તવિદગ્ધા અને

ઉષ્ણવિદગ્ધાના ઉપાધ

ધૂમરાલ્યામ્લપિત્તોષ્ણવિદાદે જીર્ણસર્પિણા ।

ક્ષિગ્ધં ચિરેચયેચ્છૈતે: ક્ષીતૈર્દિદ્ધાચ સર્વત: ॥૯૧॥

ધૂમર, અમ્બવિદગ્ધા, પિત્તવિદગ્ધા અને ઉષ્ણ
વિદગ્ધા ત્રણોમા દરદોનું જૂના ધીથી સ્નેહન કરીને
પછી કઠા વિરેચન દ્રવ્યોથી રોને રચ રાખવા તથા બધે
કઠા લેપ કરવા (કઠા=શીતલીમ)

ગૌશઘ્નદ્રુતસુખાચર્યર્થિપક્વં શસ્યતેઽજ્ઞનમ્ ।

સ્વર્ણનૈરિકતાલીસત્ત્વર્ણાંવાપા રસક્રિયા ॥૯૨॥

ધૂમર, અમ્બવિદગ્ધા, પિત્તવિદગ્ધા અને ઉષ્ણ
વિદગ્ધા રોગીમા જે અઘન કરવાનું (બનાવવાનું)
હોય તે ગાયના છાત્રના રસમા, દૂધમા રાને ધીમા પકા
વેલું હોય એવું રાગન વખણાય છે અને એ રોગો
મા જે રસક્રિયા કરવાની હોય તેમા સોનાગેર અને
તાલીસપત્રનું ચૂર્ણ રાખવા તરીકે નાખવું
મેદાશાયરકાનન્તામસ્તિષ્ઠાદાર્થિયદિભિ: ।

ક્ષીરાણાં ઘૃતં પક્વં સતૈર્કં નાવર્કં દિતમ્ ॥૯૩॥

મેદા, ધોળા દોષર, પમાસો, મજ્જા, દારુણદર
અને જેદીમધ-ગોટલી વસ્તુઓના કક અને ધી કરતાં
રાખવા દૂધ રાને ધીન તર સાથે પકવવાની એનું
નમ્બ રાદો કરે છે

તર્પણં ક્ષીરસર્પિ: સ્વાદશામ્યતિ સિરાન્વધ: ।

દૂધમાથી ઉપવન થવેનું ધી તર્પણ કરે છે આ
રોને પણ એ રોગ ન થટે તે ફલ ખાવથી

કોની કોની આંખે તિમિરરોગી જેનું દેખાય?

ચિન્તામિથાતમીશોકરૌક્ષ્યાન્

સોત્કલકાસનાન્ ॥૯૪॥

વિરેકનસ્યવમનપુટપાકાદિવિઘ્નમાત્ ।

વિદગ્ધાદારવમનાત ક્ષુત્રુણાદિવિધારણાત ॥૯૫॥

અક્ષિરોગાવસાનાચ પર્યેત્તિમિરરોગિવત્ ।

ચિતા, વાગવુ, બીક અને શેડને લીધે થતા લૂખા
પણને લીધે, અધૂકડા બેસવાને લીધે; વિરેચન, નમ્બ,
વમન, પુટપાક વગેરે ક્રિયાઓના વિઘ્ન (મિથ્યાયોગ)
ને લીધે, વિદગ્ધ આણરની ઊલટી થવાથી, ભૂખ, તરસ
વગેરે વેગોને રોકવાથી રાને રાખના રોગ પૂરા ન
થવાથી માનસને તિમિરરોગી જેવું દેખાય છે

યથાસ્વં તત્ર યુક્તિ

દોષાદીન્ લીલ્ય મેષજમ્ ॥૯૬॥

તમા (જ્યા જ્યા ઉપરના કારણોસર દરદોને તિમિર
રોગી જેવું દેખાતું હોય ત્યાં) દોષ, દૂષ્ય, દેશ વગેરે
નો વિચાર કરીને જે દોષને લીધે રોગ થયો હોય તમા
હિસાબે યોગ્ય આપવું

સૂર્યોપરાગાનલવિષુવાદિ-

વિલોકનેનોપદતેક્ષણસ્ય ।

સન્તર્પણં ક્ષિગ્ધદિમાદિ કાર્યં ।

તથાજ્ઞનં દેમ ઘૃતેન ઘૃદમ્ ॥૯૭॥

સૂર્યનું ગ્રહણ, રાગ (કે દેવતા), લીલગી (બધું
બીજા અને બધું આજ નાખે રોવા પદાર્થો) વગેરે
સામુ બેવાથી જેની જોવાની થકિત જરા ઉણાઈ હોય તેને
સ્નિગ્ધ, કઠુ વગેરે પ્રકારનું (આખનું) સતર્પણ કરવું
તથા ધી સાથે લસોટ્ટેલા યોનાનું રાગન રાગનું
આખની સળાખ રાખવાનું કારણ

ચક્ષુરક્ષાયા સર્વકાલં મનુચ્યે-

ચંતનઃ વર્તન્નો જીવિતં વાયવિચ્છા

વ્યર્થાં લોકોઽયં તુલ્યરાત્રિવિદ્યાનાં

પુંસામન્ધાનાં વિચમાનેઽપિ વિન્તં ॥૯૮॥

જ્યા સુધી જીવવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી માણ
સોએ આખની રક્ષા કરવાનો તદ્દકાર પ્રયત્નો કરવો,
(કારણ કે) દેખાને મન ચાતું અને દિવસ તરખાં છે
એવા આપણા માણસોની પાસે પન હોય તોપણ એમને
આ સમય નહાઓ છે

આખની સંભાળ રાખવાના ઉપાધ

ત્રિફલા કથિરસુતિર્થિયુદ્ધિ-

મેનસો નિવૃત્તિરશ્ચનં સનત્યમ્ ।

શકુનાશનતા સપાદપૂજા

ઘૃતપાનં ચ સર્વદં નેત્રરક્ષા ॥૯૯॥

ત્રિફળા, ફલ ખાવાવડો, સંધોપન, મનની દમી

(સોતાય), રાંઘન, નસ્ય, પખીઓનું માસ ખાવું, પાદ પૂજા પગે (અભ્યંગ), ઉદ્વર્તન, પગ ધોવા, બેઠા પડેલા વગેરે કરવું) અને ઘી પીવું—એટલા વાનાનું હમેશા સેવન કરવાથી રાખની રક્ષા થાય છે

અદિતાદશનાત્સદા નિવૃત્તિ-

મુંશમાસ્થશલ્મ્ભક્રમવીક્ષણાચ્છ ।

મુનિના નિમિનોપદિદ્યેતત્

પરમં રક્ષણમીક્ષણસ્ય પુંસામ્ ॥ ૧૦૦ ॥

અપચ્ચ ૨૫દારનો સદા ત્યાગ કરવો, બહુ ચળ કતી, ર ફિયર અને ઝીણી વસ્તુઓ લેવાનો ત્યાગ કરવો, રો માણસોની આંખોનું ઉત્તમ રક્ષણ છે, રોવી નિમિ મુનિની શિષ્યામણ છે

ફલ્પદ્મદ્વયે પષ્ટે ઉચ્ચસ્થાને તિમિપ્રતિવેગે

નામ ત્રયોદશોડ્વયાય ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો : મોતિયાના ઉપાય

અથાતો લિઙ્ગનાશપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयाद्यो महर्षयः ।

ત્યારે હવે ૨મે લિંગનાશ(મોતિયા)ને મગડવાના ઉપાય સમજાવીશું રો વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

કેવો મોતિયો વીધવો (ઉતારવો) ?

विध्यैत्सुजातं निःप्रद्वयं लिङ्गनाशं कफोद्ग्रयम् ।
आपतंक्यादिभिः पद्मभिर्विवर्जितमुपग्रहैः ॥ ૧૧ ॥

બરાબર થયેલો (બરાબર ઘટ્ટ બનેલો, પડેલો), જેને લીધે જેઈ ન થકાનું હોય એવો, આવર્તકી વગેરે છ ઉપદ્રવો (શ્લેષ ૧૫ થી ૭) વિનાનો, કફથી થયેલો મોતિયો વીધવો (ઉતારવો) (કફ સિવાયના બીજા મોતિયા અસ્ત્રાધ્ય છે ૭ ૧૨/૩૨૫)

પાડેલો મોતિયો ૪ ઉતારવાનું કારણ

सोऽसञ्जातां हि विषमो दधिमल्लुनिभस्तनुः ।
शलाकयाऽवक्रष्टोऽपि पुनरुर्ध्वं प्रपथते ॥ ૧૨ ॥
કરોતિ ચેદનાં તીમાં રટિં ચ સ્વગચેત્પુનઃ ।
શ્લેષ્મલૈઃ પૂર્યતે પાશુ

સોઽન્યૈઃ સોપદ્રવચ્ચિરાત્ ॥ ૧૩ ॥

કારણકે તે (મોતિયો) અગ્રા હોય ત્યારે તેનો ઘાટ ઠનપડા વિનાનો (ખામડેકસવાળો) હોય છે, એ દર્શના મસ્તુ જેવો હોય છે અને પાતરા હોય છે, એને લચીથી ખેંચીને નીચે ઉતાર્યા છતાં પણ તે ફરી પાછો ઉઠે

૨૫વે છે તીવ્ર પીડા કરે છે, અને ફરીથી દૃષ્ટિને છાઈ દે છે, કફકારક ઔષધ અને રાનથી એ ઝટ ભરાઈ જાય છે અને બીજા (ચિત્કારક રાને વાપડા) ઔષધ રાને ર ન્તથી રો લાંબે વખતે (શ્લેષ ૧૫ થી ૭ માં કહેલો) ઉપદ્રવોવાળો થાય છે (અવકુદ્-૨૫પૂર્વે-૬-માં મોતિયાને આખમા ને આખમા નીચે પાડવાનો હોય છે, રાખની બહાર કાઢવો પડતો નથી.)

કફના મોતિયાના ૨૩

શ્લેષ્મિકો લિઙ્ગનાશો हि

सितत्याच्छ्लेष्मणः सितः ।

તસ્યાન્યકૌપામિભવાદ્મમ્ભત્યાનીલતા ગદઃ ॥ ૧૪ ॥

કફ થયેલો હોવાને લીધે કફનો મોતિયો થયેલો હોય છે, એના ઉપર બીજા દોષનું (પિત કે વાયુનું) આક્રમણ થવાથી એ રોગમાં (કફના મોતિયામાં) જરા નીલ રંગ રાવે છે

છ ઉપદ્રવો

આવર્તકી દૃષ્ટિ

तत्रार्थतचला दृष्टिार्थतक्यरुणाऽस्ति ।

તેમા (છ ઉપદ્રવોમાં) આવર્તકી દૃષ્ટિ આવર્તકી (પાણીમા થતા વમળ) ના જેવી ચચળ, આછી લાલ અને કાળી હોય છે

ચર્કરા દૃષ્ટિ

चर्कराऽर्कपयोलेद्यनिचितेव घनाति च ॥ ૧૫ ॥

ચર્કરા દૃષ્ટિ આકડના દૂધના દીપા વડે છવાયેલો હોય રોવી રાને બહુ ૪ ઘટ્ટ હોય છે (મોતિયાનો દાણો ૨૫કડના દૂધના દીપા જેવો અને ઘટ્ટ હોય છે)

ચક્ષ્મતી દૃષ્ટિ

राजीमती दृष्टिनिचिता शालिशूकाभराजिभिः ।

ચક્ષ્મતી દૃષ્ટિ શાલિધાનની તુખના જેવા ત્રિસો લાથી છવાયેલી હોય છે

છિન્નમયુકા દૃષ્ટિ

विषमच्छिन्नदग्धाभा सदृक् छिन्नांशुका स्मृतताद्
छिन्नायुक्ता દૃષ્ટિ વિષમ, કપાયેલી, દાઝેલા જેવી ર ને પોડવાળી હોય છે, એવું આપુર્વે ૬ કહે છે

ચંદ્રકી દૃષ્ટિ

दृष्टिः कास्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।

ચંદ્રકી દૃષ્ટિની છાયા કા ધની છાયા જેવી હોય છે અને એના અધાર અર્ધવર્ત જેવો હોય છે (ચંદ્રકા નામો એટલે અર્ધવર્ત તુચ્છને ચંદ્રકી દૃષ્ટિને અર્ધવર્ત જેવા અધારની કી છે)

વાયુના અધિભંધનાં કારણ અને લક્ષણ

उपेक्षितः ॥૩॥

અધિમન્યો ભવેત્તય કર્ણયોનેદનં મ્રમઃ ।

અરણ્યેવ ચ મધ્યન્તે લલ્લાટાક્ષિ શ્રુવાદયઃ ॥૪॥

વાયુના અભિર્બંધનાં રોગ્ય ઉપચાર વખતસર ન થાય તો વાયુના અધિભંધ રોગ થાય. એમાં (વાયુના અધિભંધરોગમાં) કાનમાં ચવાજ થતા કરે, ફેર આવે, લલાટ, આંખ, ભમ્મર વગેરે જાણે અરણિના લાકડાથી મલોવાતાં હોય એવું થાય છે.

હતાધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ

હતાધિમંથઃ સોઽપિ સ્વાત

प्रमादात्तेन वेदनाः ।

અનેકરૂપા જાયન્તે જગી દયૌ ચ દૃષ્ટિશ્ચ ॥૫॥

તે(અધિમંથ)ના પણ બેદરકારીને લીધે રોગ્ય ઉપચાર વખતસર ન થાય તો હતાધિમંથ રોગ થાય છે, તેને લીધે અનેક પ્રકારની પીડા થાય છે અને દૃષ્ટિનો નાશ કરે એવો પ્રભુ દૃષ્ટિમાં થાય છે.

અન્યતોવાતનાં કારણ અને લક્ષણ

मन्याक्षिशूलतो वायुन्यतो वा प्रवर्तयन् ।

व्यथा तीव्रामपैच्छित्यरागशोकं विलोचनम् ॥૬॥

સજ્જોચયતિ પર્યંચુ સોઽન્યતોવાતસંક્ષિતઃ ।

મન્યા, આંખ કે લક્ષણમાંથી (એ ત્રણ રસંગમાં રહ્યે રહ્યે) કે બીજીથી (અવદુઃખેથી, કાન, માથું, જડાં, કે પીઠમાં રહ્યે રહ્યે—સુશ્રુત) વાયુ જ્યાં પોતે રહ્યા હોય તે રસંગ સિવાય બીજા જ રસંગમાં તીવ્ર પીડા કરીને પિષ્ટિજ્વાલા વિનાની, રતાશ, વિનાની, સોજા વિનાની અને ચારે પાસ આંસુવાળી રાંખને સંકોચી નાખે છે, એ અન્યતોવાત નામનો રોગ છે.

વાતપર્થવનાં લક્ષણ

तद्वज्रिहं भवेत्त्रेत्रयૂનं वा वातपर्थये ॥૭॥

વાતપર્થવ રોગમાં આંખ એવી જ (અન્યતોવાતમાં થઈ જાય એવી), વાંકી અને સાંકડી થઈ જાય છે.

પિત્તાભિર્બંધનાં લક્ષણ

दाहो धूमायनं शोफः श्यायता चर्मनो वहिः ।

અન્તઃકલેદોઽચ્ચ પીતોષ્ઠ

રાગઃ પીતામદર્શનમ્ ॥૮॥

શારોક્ષિતક્ષતાક્ષિત્યં પિત્તાભિર્બન્દલક્ષણમ્ ।

બળતરા, આંખમાંથી જાણે ધુમાડે નીકળતો હોય એવું લાગે, સોજા, પાંપણની બહાર બહારી રંગ, અંદર

પથપથુ રહે, આંસુ પીળાં અને ગરમ આવે, આંખ લાલરોગ્ય હોય, બધું પીળું હોય એવું દેખાય, ધામદેશર ભભરાવવાથી જેવી પીડા થાય એવી પીડા આંખમાં થાય. આ પિત્તથી થતા અભિર્બંધ (દુઃખથી રાંખનાં)નાં લક્ષણ છે.

પિત્તાધિર્બંધનાં લક્ષણ

ज्वलदङ्गारकीर्णमं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥૯॥

અધિમન્યે ભવેત્તેજઃ

પિત્તથી થતા (પિત્તાભિર્બંધ બગડવાથી થતા) અધિર્બંધમાં આંખમાં જાણે સજગતા રંગાસા પાથપાં હોય એવી અને કાળજાના પિંડની પ્રભા જેવી પ્રભા વાળી આંખ હોય છે.

કફજા અભિર્બંધનાં લક્ષણ

स्वन्दे तु कफसम्भवे ।

જાડ્યં શોકો મહાન કળ્મશ-

निद्राऽज्ञानभिनन्दनम् ॥૧૦॥

સાન્નદ્રક્ષિગ્ધવહુશ્વેતપિષ્ઠાવહ્પિકાશ્રુતા ।

કફથી થતા અભિર્બંધમાં રાંખમાં જડતા, પુષ્કળ સોજા, રાગ (ખજુજ), ઊંધ, ખાવાપીવાની ઈચ્છા ન થાય, પીડા અને આંસુ ઘાટાં, સિન્ધ, પુષ્કળ, ધોળા અને પિષ્ટિજ્વા હોય છે.

કફાધિર્બંધનાં લક્ષણ

અધિમન્યે નતં કૃણ્ણમુદ્રતં શુક્લમण्डलम् ।

પ્રતેકો નાસિકાકામાનં પાંશુપૂર્ણમિવેક્ષણમ્ ।

કફથી થતા(કફાભિર્બંધ બગડવાથી થતા) અધિર્બંધમાં કળો ડોળો બેસી ગયેલા અને ધોળો ડોળો ઊપસી આવેલા હોય છે, મોંમાંથી લાળ નીકળે છે, નાક કફથી ભરાઈ જાય છે અને આંખ જાણે ધૂળથી ભરેલી હોય એવી લાગે છે (આંખમાં ધૂળ ખૂંચે એમ ખૂંચે છે)

રક્તાભિર્બંધનાં લક્ષણ

रक्तधुराजीवूषीकारकमण्डलदर्शनम् ॥૧૧॥

રક્તસ્યન્દેન નયનં સપિત્તસ્યન્દલક્ષણમ્ ।

લોહીના પ્રકોપથી અભિર્બંધને લીધે આંખ રાતાં આંસુવાળી, રાના વિસ્ફોટાવાળી, રાના પીથવાળી, (પાંચું) દૃષ્ટિર્બંધ રાતું દેખાય એવી અને પિત્તાભિર્બંધનાં લક્ષણવાળી હોય છે.

રક્તાધિર્બંધનાં લક્ષણ

मन्येऽक्षि ताप्रपयेन्तमुत्पामटनमानरक्त ॥૧૩॥

રાગેણ યન્ધૂકનિર્મં તામ્યતિ સ્પર્શનાક્ષમમ્ ।

અંજ્જનિમગ્ગારિદામં જ્ઞાનમમ્યામદર્શનમ્ ॥૧૪

ધી કરતા ચારગણા દૂધને વાયુ મટાડે એવા (ત્રિવિધો દેવદાર વગેરે) રોપધી વડે સિદ્ધ કરીને એ દૂધમા પકવેલું ધી પદ્મકાંઠિ ગણના પ્રતિવાપ સાથે બધા કામમાં (નસ્યમા, પીવામા વગેરે બધા કામમાં) વખ ખાય છે

તિરાં અથા ડુનુપશમે સ્તિગપસ્વિત્રસ્ય મોક્ષયેત ।

મન્થોક્તાં ચ ત્રિયાં કુર્યાદ્વિધે રૂઢેડ્ઝજનં મૃદુ ॥

રોમ છતા પણ જો પીણ રાને રતાશ ન મટે તે ટીનું સ્નેહન ર ને સ્નેહન કરીને રોની ફસ ખાલવી નથા ર પ્રથમ માટે કચેલી બધી કિયા (ઉ ૪૧ ૧૬) કચી મોતિયો ઉતારતા જે છિદ્ર પડ્યુ હોય તે રંગઈ જપ ત્યારે મૃદુ ર જન રાજનુ (તીજનુ ન હાય રોવુ અજન રાજનુ)

ફેડ આલ્યા પછી આખમા આજવાની દવા

આદકીમૂલમરિચહરિતાહરસાઝ્જનૈ. ।

વિદ્વેડફિણ સગુદા વર્તિ-

ચૈંડ્યા દિવ્યામ્બુપેષિતા ॥ ૩૦ ॥

તુવેરના મૂળ, મરી, હરતાલ, રસપતીના કંકમા ગોળ નાખીને એ બધાને વરસાદના પાણીમા લસોટીને ખનાવથી (રાજવાની) યાગટી મોતિયો ઉતારવી રાખમા રાજવી

પિણજન

જાતીશિરીષધવમેવવિષાણિપુષ્પ-

દેહ્યંમોક્તિકફઢે પયસા સુપિષ્ટમ ।

આજેન તામ્રમમુના પ્રતનુ પ્રદિગ્ધં

મપ્તાહત પુનરિદં પયસેવ પિષ્ટમ ॥૩૧॥

પિણઝજનં હિતમનાતપશુકમફિણ

વિદ્વે પ્રસાદજનનં ચલકૃષ્ણ દટે ।

ચંધેલીના, સરસાના, ધાવડાની અને મેઠાશીના ના ફૂલ, નીલમ, મોતી-રોટલી વસ્તુરોને બકરીના દૂધ નાથે પુષ્પજ લસોટીને રોના વડે તાંનાના વાસણ ઉપર આછો લેપ (કટીવાળો) કરવો રા તાબાના વાસણ પર કરવો લેપ સાન દિવસ રાખીને પછી એ લેપ ઉખાડી લઈને એને પાછો બકરીના દૂધ સાથે લસોટવો, રા પિણજનને છાપડે સૂકવવુ એ પિણજન (ર રાજવાની) વીધાલેલી રાખમાં ફાંપડો કરે છે તથા દૂધિને નિર્મી અને બજવાન બનાવે છે

સોતોજવિદુમશિલામ્બુધિપેનતીર્ણ-

રસ્યેય તુલ્યમુદિતં ગુણકલ્પનામિ. ॥ ૩૨ ॥

સોતાજન, પરચાના, મનશીલ, મમુદ્રીફુ અને મરી-રો બધાને બકરીના દૂધમા લસોટીને કરેલું પિણ જન ગુણમા ર ને કલ્પનામા રોના જેવુ જ (સ્વેડ ૩૦૫ થી ૩૧૫ મા કહેવા પિણજન જેવુ જ છે)

इत्यष्टागहृदये षष्ठे उत्तरस्थाने लिङ्गनाशप्रतिषेधो

नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો : આખી આખના રોગોનું જ્ઞાન

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યાર હવે રામે રાખી આખના રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપદેશી (રાધાચ) સમજાવીયુ એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિરો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે .

અભિપ્ય'દ (આંખ આવવી)

વાયુનો અભિપ્યદ

वातेन नेत्रेऽभिव्यन्दे नासानादोऽपश्चोपक्ता ।
शङ्खाक्षिभृल्लण्टस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ ૧ ॥

શુષ્કાલ્પા દૂપિકા કીતમચ્છં શાશુચલ રજા ।
નિમેષીન્મેષણં કૃષ્ણાઝ્જન્વનામિવ સર્પણમ ॥૨॥

અભ્યાસ્માનમિવામાતિ

સ્ફૂર્મ શલ્ધિરિવાષિતમ ।

स्निग्धोष्णश्चोपशमनं साऽभिव्यन्दः

વાયુને લીધે રાખ દુખવા રાવી હોય ત્યારે નાક બધાઈ જાય છે, રાખે થોડો સોજે રહે છે, લખમાં, આંખ, ભચ્ચર રાને કપાળમા તોફ, ફરકાટ અને ભેડ થાય છે, પીયા (ચીપડ) સૂકા અને થોડા હોય છે, આસુ (આંખમાંથી નીકળતું પાણી) ઠંડા રાને પાનના હોત છે, પીડા સનત ચાનુ રહેતી નથી (ધણીમા થાય છે રાને વળી પાછી બધ થાય છે), આખ મુશ્કેલીથી વસાય છે રાને ઊંધડે છે, રાખમા જલે કીડર રા વગેરે જનુરો ચાવના હોય એવું દરદીને લાગે છે, રાખ જલે વાયુથી ભરાઈ ગઈ હોય એવું લાગે છે, રાખમા જલે ઝીંઘા થય વ્યાપી ગયા હોય એવું લાગે છે (ખૂલે છે), સ્નિગ્ધ રાને ઉખ ઉપચાર થી ચાલત રહે છે એ અભિપ્યદ થય છે

વાયુના અધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ

उपेक्षितः ॥૩॥

અધિમન્યો મહેત્તર કર્ણયોર્નદનં પ્રમઃ ।

अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षि श्रुवादयः ॥૪॥

વાયુના અભિમંદના યોગ્ય ઉપચાર વખતસર ન થાય તો વાયુનો અધિમંથ રોગ થાય. એમાં (વાયુના અધિમંથરોગમાં) કાનમાં અવાજ થયા કરે, ફેર આવે, લલાટ, આંખ, ભમ્બર વગેરે જાણે રસલિના લાકડાથી વલોવાતાં હોય એવું થાય છે.

હતાધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ

हताधिमन्थः सोऽपि स्यात्

प्रमाद्यतेन वेदनाः ।

अनेकरूपा जायन्ते प्रणौ दृष्टौ च दृष्टिहा ॥૫॥

તે(અધિમંથ)ના પણ મેદરકારીને લીધે યોગ્ય ઉપચાર વખતસર ન થાય તો હતાધિમંથ રોગ થાય છે, તેને લીધે અનેક પ્રકારની પીડા થાય છે અને દૃષ્ટિનો નાશ કરે એવો પ્રશ્ન દૃષ્ટિમાં થાય છે.

અન્યરોગવાતાનાં કારણ અને લક્ષણ

मन्याक्षिशङ्कतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयन् ।

व्यथा तीव्रामपैच्छित्यरागशोफं विलोचनम् ॥૬॥

સહ્યોચયતિ પર્યંશુ સોઽન્યતોવાતસંશિતઃ ।

મન્યા, આંખ કે લક્ષણમાંથી (એ પણ રંગમાં રહ્યો રહ્યો) કે બીજાથી (અવદુઃખેથી, કાન, માથું, જરજું, કે પીડમાં રહ્યો રહ્યો—સુશુત) વાયુ જ્યાં પોતે રહ્યો હોય તે રંગ સિવાય બીજા જ રંગમાં તીવ્ર પીડા કરીને પિચિલતા વિનાની, રતાશ, વિનાની, રોજા વિનાની અને ચારે પાસ અંધુવાળી રાખને સંકોથી નાખે છે, એ અન્યતોવાત નામનો રોગ છે.

વાતપર્ણવનાં લક્ષણ

तद्वज्रिहं भवेद्वेत्रमૂढं वा वातपर्वये ॥૭॥

વાતપર્ણ રોગમાં અંધા એવી જ (અન્યતોવાતમાં થઈ જાય એવી), વાંકી અને સંકોથી થઈ જાય છે.

પિત્તાભિમંદનાં લક્ષણ

दाहो धूमायनं शोकः श्यावता वर्तमानो यक्षिः ।

अन्तःफलेदोऽशु पीतोर्ण

રાગઃ પીતામદર્શનમ્ ॥૮॥

હારોક્ષિતક્ષતાક્ષિત્યં પિત્તાભિમ્યન્દલક્ષણમ્ ।

બળતર, આંખમાંથી જાણે ધુમાડે નીકળતો હોય એવું લાગે, રોજા, પાંપણની બહાર બહારી રંગ, અંદર

પથપથુ રહે, આંસુ પીળાં અને ગરમ આવે, આંખ લાલરોગ હોય, બધું પીળું હોય એવું દેખાય, ધામદે કાર ભજરાવવાથી જેવી પીડા થાય એવી પીડા આંખમાં થાય. આ પિત્તાથી થતા અભિમંદ(દુઃખી આંખ)નાં લક્ષણ છે.

પિત્તાધિમંથનાં લક્ષણ

ज्वलदङ्गारकीर्णमं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥૯॥

અધિમન્યે મહેત્તેરં

પિત્તાથી થતા (પિત્તાભિમંદ બગડવાથી થતા) અધિમંથમાં આંખમાં જાણે સળગતા રંગારા ધાથયાં હોય એવી અને કાળજના પિંડની પ્રભા જેવી પ્રભા વાળી આંખ હોય છે.

કફનાં અભિમંદનાં લક્ષણ

स्यन्दे तु कफसम्भवे ।

જાડઠું શોકો મહાન કળ્હ-

निद्राऽज्ञानभिनन्दनम् ॥૧૦॥

સાન્નદ્રિગ્ધવહુશ્વેતપિષ્ઠાવદ્દૂપિકાશુતા ।

કફથી થતા અભિમંદમાં રંગમાં જડતા, પુષ્કળ સોજા, રાગ (ખજુજ), ઉંઘ, ખાવાપીવાની ઈચ્છા ન થાય, પીળા અને આંસુ ઘાટાં, સિન્દુર, પુષ્કળ, ધોળા અને પિચિલ હોય છે.

કફાધિમંથનાં લક્ષણ

अधिमन्ये नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ।

પ્રતેકો નાસિકાગ્માનં પાંશુપૂર્ણમિધક્ષણમ્ ।

કફથી થતા(કફાભિમંદ બગડવાથી થતા) અધિમંથમાં કાંબો ડોળો બેસી ગયેલા અને ધોળો ડોળો ઊપમી આવેલા હોય છે, મોંમાંથી લાગ નીકળે છે, નાક કફથી ભરાઈ જાય છે અને આંખ જાણે ધૂળથી ભરેલી હોય એવી લાગે છે (આંખમાં ધૂળ ખૂંચે એમ ખૂંચે છે)

રક્તાભિમંદનાં લક્ષણ

रक्तानुराजीदृषीकारकमण्डलदर्शनम् ॥૧૧॥

રક્તસ્યન્દેન નયનં સપિત્તમ્યન્દલક્ષણમ્ ।

લોચની પ્રકોપથી રક્તિમંદને લીધે આંખ રાત્રી અંધુવાળી, રાત્રી વિશેષાવાળી, રાત્રી પીળાવાળી, (પાણી) દૃષ્ટિમંડળ રાત્રી દેખાય એવી અને પિત્તાભિમંદનાં લક્ષણવાળી હોય છે.

રક્તાધિમંથનાં લક્ષણ

मन्येऽक्षि ताम्रपर्वन्तमुत्पामटनमानरदः ॥૧૨॥

રાગેન ઘન્યૂકનિમે તામ્યતિ સ્વર્ણનાક્ષમ્ ।

અંશુરૂનિમગ્રારિદ્યામં કૃષ્ણમમ્યામદર્શનમ્ ॥૧૩॥

લોહીના પ્રકોપથી થયેલા (સ્કતાપિમંદ બગડવાથી થયેલા) અધિમંથમાં (સ્કતાપિમંદ બગડવાથી થયેલા સ્કતાપિમંથમાં) આંખને ફરતી કિનાર તાંબાવણી થઈ જાય છે, આંખને બહુ બડમૂળથી ઉમેડી કાઢવામાં આવતી હોય એવી પીડા થાય છે, આંખ સતાશમાં બપોરિયાના કૂંડ જેવી હોય છે, આંખ જોતાં થકી જાય છે, આંખ આખી થઈ જાય છે (કંઈ અડકે તે ખમાતું નથી), કાળો હોળો લોહીમાં બોળેલા અરીસા જેવો હોય છે, અને બધું દેવતા જેવું દેખાય છે.

બધા અધિમંથનાં ટૂંકમાં લક્ષણ

અધિમંથા ચયાસ્વં ચ સર્વે સ્પેદાધિક્યયાઃ ।

શૂદ્ધજ્વલ્લકપોલેષુ કપાલે ચાતિરકરાઃ ॥૧૫

જે જાતના અપિમંદમાંથી જે અધિમંથ રોગ થયો હોય તે જાતના અપિમંદની વેદના તે અધિમંથમાં વધારે પ્રમાણમાં હોય છે તથા તે અધિમંથો (વાતાધિમંથ) લમણમાં, (પિતાધિમંથ) દાંતમાં, (કફાધિમંથ) ગાલમાં અને (સ્કતાધિમંથ) કપાળમાં બહુ જ પીડા કરે છે.

શુક્રાક્ષિપાકનાં લક્ષણ

વાતપિત્તાતુરં ધર્પતૌદમેદોપદેહયત્ ।

રુક્ષદારુણવર્ત્માક્ષિ કૃષ્ણોન્મીલનિમીલનમ્ ॥૧૬

વિકૃન્નવિશુક્લત્વશીતેષ્છાશૂલપાકયત્ ।

ઉક્તઃ શુષ્કાક્ષિપાકોડયં

આંખ વાયુ અને પિત્તથી પીડાય, આંખમાં ખૂંચા કરે, તોદ અને ભેદ થાય અને આંખ લપેણયેલી રહે, પોપમાં લૂખાં અને કંઠજુ હોય, આંખ બહુ દુઃખથી ઊલટી અને લક્ષ, અંધ જેટલે બાજે અવિષ્કેશી રહે, કોરી પડી જાય, આંખને ઠંડની ઉપશ થાય, શુષ્ક આવે અને પાક થાય (ગૂમડની યાદક પાકે) — અને શુક્રાક્ષિપાક રોગ કહે છે.

સ્રોષ્ઠ્ અક્ષિપાકનાં લક્ષણ

સશોફઃ સ્વાત્ત્રિમિમંથઃ ॥૧૭

સરકૈસ્તય શોકોડતિરગદાદ્રુડીયનાદિમાન્ ।

પકોતુમ્મરસદ્દાશ જાયતે શુદ્ધમંદહ્યમ્ ॥૧૮

અમૃણશીતવિશદપિષ્ઠિત્વચ્છયનં મુદ્ધઃ ।

સ્રોષ્ઠ્ (સોજવાળો) અક્ષિપાક રોગ ત્રણે દોષ અને લોહીના કોપવાથી થાય છે. એ રોગમાં સોજામાં ખુબજ પીડા અને બળતરા હોય છે, શુંક શુંક કરતું પડે વજેરે હોય છે, પાંચો હોળો પાકા ઉપરડાના કૃત્ત જેવો બની જાય છે; કોઈ વાર ઊંઘાં નો કોઈ વાર ઠંડ, કોઈ વાર કોઈ નો કોઈ વાર પિષ્ઠિત્વ, કોઈ વાર

પાતળાં તો કોઈ વાર ઘાટાં (રંગા જેવાં) આંસુ (આંખનું પાણી) વારંવાર નીકળે છે.

અલ્પશોફ અક્ષિપાકનાં તથા અક્ષિપાકાત્પયનાં લક્ષણ
અલ્પશોફેડલ્પશોકસ્તુ

પાકાડ્ઞૈલક્ષણસ્તથા ॥૧૯

અક્ષિપાકાત્પયે શોકઃ સંરમ્મઃ કલુષાશ્રુતા ।

કફોપદિગ્ધમસિતં સિતં પ્રક્લેદરાગયત્ ॥૨૦

વદ્ધો વર્ણનસંરોધો વેદનાશ્ચાનવસ્થિતાઃ ।

અલ્પશોફ રક્ષિપાકમાં શુક્રાક્ષિપાકનાં સોજા સિવાયનાં બીજાં લક્ષણોવાળો અને લોહા સોજાવાળો પાક હોય છે. અક્ષિપાકાત્પય રોગમાં સોજા, સંરંબ (આંખ ઊભરાઈ આવવી, પીડા વધી પડવી), હોળાં (મેલાં) આંસુ, કફથી લપેણયેલા ઘોળો હોળો, ચીકણવાળો અને સોતો કાળો હોળો, બળતરા, દુષ્ટિને બાધ થાય (આંખે જોઈ ન શકાય) અને પીડા ઘણીમાં થાય અને ઘણીમાં બંધ થાય—એટલાં લક્ષણો થાય છે.

અમ્લોપિત્તોડયમ્, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

અગ્રમારોડ્ઞનાં નીતઃ પિત્તરક્તોલ્પનમંલઃ ॥૨૧
શિરામિર્નૈરગ્રમારુદઃ કરોતિ દયાવલોદિતમ્ ।
સશોફદાહપાકાશુ મુશં ચાવિલદર્શનમ્ ॥૨૨

અમ્લોપિત્તોડયમ્
પિત્ત અને લોહી જેમાં વધારે પ્રમાણમાં છે એવા દોષો વડે ખાટો બનાવાયેલો અગ્રનાં સારૂપ રક્ત, શિરાઓ વાટે સંરંબમાં થકી જઈને આંખને બધાથી રંગની કે લાલ, સોજા વાળી, બળતરાવાળી, પાકવાળી અને અમૃણવાળી તથા (સંરંબ વડે) બધું મેનું દેખાય એવી બનાવે છે. આ અમ્લોપિત્ત રોગ છે.

દ્વ્યુત્પન્ન ગદાઃ પોદ્દશ સર્વંગાઃ ।

આમ આખી આંખના સોજા રોગ કલા

આંખઅશ્વખ

દનાધિમંથમેતેષુ આક્ષિપાકાત્પયં જ્યેષ્ઠ ॥૨૩
એ બધામાંથી લનાધિમંથ અને અક્ષિપાકાત્પય (અશ્વખ સમજાને) ઊંડી દેવા

મેટી ચિદિત્ત્વાનું અધ્યયન

વાનોદ્યુતઃ પચગંધિષ્ઠ દર્ષિ

મજ્જાદેન ગ્રંથેન્મજ્જાનોડધિમંથઃ ।

રક્તોત્પન્નો દન્તિ તજ્જન્ શિરાગ્રાન્

મિષ્ટાચારાન્ દેતિકઃ મય વ્ય ॥૨૪

મેટી નિદિત્ત્વાની વાનાધિમંદ રોગ પંચ દિવે

કદાધિમય રોગ સાત દિવસે, રક્તાધિમય રોગ ત્રણ દિવસે ૨ ને પિત્તાધિમય રોગ તરત ૭૪ દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે

શ્વપથાન્નદ્વયે ઘટે ઉત્તરથાને સર્વાશિરોમવિજ્ઞાનીયો
નામ વચ્ચદરોડધ્યાયઃ ॥ ૧૫ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો : આખી આખના રોગોનો ઉપાય

અર્થાતઃ સર્વાશિરોગપ્રતિષેધં જ્યાશ્યાસ્યામઃ ।
હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહંપયઃ ।

ત્યારે હવે ૨.મે આખી ૨.ખના રોગો મટાડવા ના ઉપાય સમજાવીશુ ૨૦ વિપથમા ૨ ૧ત્રેય વગેરે મહાપં અને નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

અભિખંદોના પૂર્વવપમા કરવાના ઉપાય

પ્રામૂપ પથ સ્વન્દેષુ તીક્ષ્ણં ગણ્ઢવનાયનમ્ ।
કારયેદુપવાસં ચ કોપાદવ્યથ ચાતજત્ ॥૧૥॥

વાયુના ૨.ભિખંદ સિવાયના બધા અભિખંદોમા (૨.ખ ૨.એ ત્યારે) પૂર્વકૃપની ૨.વસ્થામાં તીક્ષ્ણ ગૂઢ ૨ ને તીક્ષ્ણ નસ્તર ૨.પવર્ષ તથા ઉપવાસ કરાવવા

દાઠ વગેરે મટાડવાનો લેપ

વાહોપદેહરાગાશ્વશોકશાન્તયે ચિડાલકમ્ ।
કુર્યાસ્તર્વૈય પત્રલામરિચસ્વર્ણગરિકઃ ॥ ૨ ॥
મરસાક્ષનપટયાદ્દનતચન્દનનિન્ધયઃ ।

બનતરા, ઉપદેહ (૨.ખ અડધવી રહે ને), રનાથ, આમુ (૨.ખમાથી પાણી નીકળે ને) ૨ ને સોજા મગડવા માટે બધા ૨.ભિખંદોમાં તમાવપત્ર, રોશની મરી, સોનાગેઠ, રસવતી, જેઠીમધ, તગર, સુખડ ૨ ને સૌપવનો બિગ્રાવક કરવે.

(બિગ્રાવક=૨.ખ મીથાચીને થાથમે સિવાય ૨.ખી ૨.ખ ઉપર કરવો ઉપરનો લેપ.)

દોષ પ્રમાણેના લેપ

સન્ધર્થ નાગરં તાર્ક્ય મૃદં મળ્દેન સપિપઃ ॥૩॥
યાતજે પૂતમૃદં યા યોજ્યં શયરદેશજમ્ ।
મીંસીપન્નકલાલીયદ્વાહિઃ પિત્તરક્તયોઃ ॥ ૪ ॥
મગોદ્દાફલ્ગિનીશોદ્રેઃ કપે, સર્પસ્તુ મર્થજે ।

વાયુના ૨.ભિખંદમા (દાઠ વગેરે મટાડવા માટે) સૌપ, મૃદ, રસવતી એ ત્રણને ઘીના મંડ વડે સેડીને (સાંતવીને) એના બિગ્રાવક લેપ કરવો અથવા પાંચ

લોધરને ઘીના મડમા રોકીને રોનો બિગ્રાવક લેપ કરવો. પિત્તના ૨ ને લોહીના ૨ ભિખંદમા જટામાસી, પપ કાક્ર, પીળુ ચદન અને જેઠીમધનો બિગ્રાવક લેપ કરવો. કફના ૨.ભિખંદમા મણ્ઢીલ, કાગ અને મધનો બિગ્રાવક લેપ કરવો, પણ બધા દોષો અને લોહીના પ્રકોપથી થયેલા ૨.ભિખંદમા ઉપર કહેલાં બધા રોગધાનો ભેગો લેપ કરવો.

સ્તિમરિચમાગમેકં ચતુર્મનોહ્યં

દિરિષ્ટશાવરકમ્ ।

સજ્જવ્ય વજ્રચંદ્રં પ્રકૃપિતમાત્રેડવગુળ્ઠને નેત્રે ॥૫॥

સાતા સરગવાના બી રોક ભાગ, મનશીલ ચાર ભાગ ૨ ને ધોળો લોધર સોજ ભાગ રો ત્રણનું બારીક ચૂર્ણ કરીને રો ચૂર્ણને (ઝીંઝા) વજ્રમા બાળીને ૨.ખ નો પ્રકોપ થાય (૨.ખ આવે) કે તરત રોનું ૨.પ ગુળ કરવું

(અવગુળ્ઠન=દવાની પેટલી ૨ ૧૫ ઉપર દબાવવી)

આરણ્યાદછગણરસે પટાવચ્ચદાઃ

સુસ્તિયન્ના નસચિતુપીકૃતાઃ કુલ્લન્યાઃ ।

તચ્ચૂર્ણં સજ્જદ્યવૃણેનાન્નિશીથે

નેત્રાણાં વિધમતિ સથ પથ કોપમ્ ॥૬॥

જબલી ચીચેડે ઝીંઝા વજ્રમાં બાળીને, રેને ગાય ના છાણના રસમા બાળીને, નખથી રેનો છોડાં ઉખાડીને કરેલુ રોનું ચૂર્ણ રોક ૭ વાર મધરાતે ૨.ખમાં ભભરાવાથી (ચીચેડનું ભરતુ ભરવાથી) ૨.ખનો કોષ (અભિખંદ) તરત ૭ મની બપ ઇ

યોપામયાતુર્યકપટિરોષ્ટ્રે-

મૃંતી સુમૃશ્મઃ શ્લષ્પવજ્રચંદ્રઃ ।

તામ્રસ્થપાન્યાશ્વનિમમ્નવૃત્તિ-

રતિઃ જયસ્પક્ષિણિ નિશ્ક્રુપામ્ ॥ ૭ ॥

વરિશાથી, ઘરડે, મેળમુઠ, જેઠીમધ, લોધર—રોટથી વસ્તુરેને બહુ બારીક બાળીને રે ચૂર્ણને ઢીલા (જેનો વમાટ બહુ ઘટ્ટ ન હોય રેવા) કપડામાં બાળીને બનાવેલી પેટલીને તાખાના વાસત્રમાં ભરી સખેવા પાન્ય-મ્થમાં ડુબાડીને એ પેટલી વડે ૨.ખમાં ટીપાં પાડવાથી ૨.ખની અનેક પ્રકારની પીડા મટે છે

પોદગમિઃ મચિરપલ્લઃ

પત્તં તથિકં જટદ્વદેયાઃ નિદમ્ ।

નકોડટયાગશિષ્ટઃ

શ્લોઢયુઃ મર્થદોષવૃપિતે નેત્રે ॥ ૮ ॥

રોક પથ ઘસઘસદરને સોજ પથ પાણીમાં પાણી આદમા બાળનું (મે પથ) બારી રહે ત્યાં મુખી સિદ્ધ

કરીને એ ઠડુ પડે ત્યારે રોમા મધ નાખીને આંખ ઉપર રેડવું એ બધા દોરથી આવેલી આખમાં ફાવેદા કારક છે

પાતપિત્તકફસન્નિપાતજાં

નેત્રયોર્યદ્યુધિધામપિ વ્યથામ ।

શીघ्रमेव जयति प्रयोजितः

शिशुपल्लवरसः समाक्षिक ॥૧॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી રાને ત્રિદોષથી રાત્રેલી આખોમા થતી રાનેક પ્રકારની પીડા પણ સરગવાના પાંદડાના સ્વરસમાં મધ નાખીને એના ટીપાં પાડવાથી તરત જ મટી જાય છે

તરુણમુરચકપત્રં મૂલં ચ વિભિષ

સિદ્ધમાજે ક્ષીરે ।

પાતાભિવ્યન્દરજં સઘો વિનિહતિ

સકતુપિષ્ઠકા ચોષ્ણા ॥૨૦

એરડાના કુમળા પાંદડા રાને મૂળને બરાબર કચરીને (ખાડીને) પછી રોને બકરીના દૂધમા સિદ્ધ કરીને રોને રાખ ઉપર રેડવાથી (ક રાખમા ટીપા પાડવાથી) વાયુના ર ભિખંદથી થતી પીડા તરત મટે છે ગરમ સાધુની પિડી (કવચિકા) બધ રાખ ઉપર બાધ વાધી વાયુના અભિખાદની પીડા તરત મટે છે

આશ્વયોતનં મારુતજં કાયો વિલ્યાદિભિર્હિત ।

કોષ્ણ સહૈરખજટાવૃહતીમધુશિશુભિ ॥૨૧॥

હીવેરવનશાફ્લેષ્ટોવુસ્વરત્યષ્ઠ સાધિતમ્ ।

મામ્મસા પયસાડડજેન શૂલાશ્ચયોતનમુત્તમમ્ ॥

મજિષ્ઠારજનીલાક્ષાપ્રાક્ષદ્ધિમધુકોત્પલે ।

કાથ સશર્કર શીત સેષનં રકપિત્તજિત્ ॥

વાયુના રાભિખાદમા મહત્ પયમૂળ, એટલાના મૂળ, ભેરિંગાણી રાને સરગવા-એટલી વસ્તુનો એના સઘકા કવાથના ટીપા રાખમા નાખવાં ખસના વાળે, તગર, ચણેલીનાં મૂળ, ઉમરડા અને તજ એટલી વસ્તુનો એમા પાણી રાને બકરીના દૂધ વડે સિદ્ધ કરવું શૂલાદ્ધો તન અખેડ છે મજ્જક, હાદર (દારહાદર-ચરક), લાખ, કાળી દ્રાક્ષ, ત્રાક્ષિ, જેઠીમધ અને કાળું કમળ એટલી વસ્તુનોએ કવાથમા સાકર નાખીને રો કવાથ ઠડા ખાડીને રો આખમા રેડવાથી (ટીપાં મુકવાથી-ચાંદ્ર) લોહીથી રાને પિત્તથી થયેલા અભિખાદ મટે છે

કસેરયણ્યાહરજસ્તાન્તવે શિયિલં સ્થિતમ્ ।

અપ્તુ દિલ્વાસુ નિહિતં હિતં સ્યન્દેડ્ઝપિત્તજે ॥

કસેરા ર ને જેઠીમધના બારોક ચૂર્ણની કપડામા ઢીલી પોટલી વાળીને વરસાદના પાણીમાં મૂકી રાખીને

પછી રો પોટલી વડે આંખમાં ટીપા પાડવા તે લોહીથી રાને પિત્તથી થતા અભિખાદમાં ફાવેદા કરે છે

પુન્દ્યયોનિશામ્તી પ્લુતા સ્તન્યે સશર્કરે ।

છામદુગ્ધેડ્યથા દાદરચાગાશુનિયર્તની ॥૨૫॥

પચકાક, જેઠીમધ અને હાદર એ ત્રણના ચૂર્ણની પોટલીને સીના સાકર નાખેલા ધાવણમા અથવા બકરી ના દૂધમા ડૂબાડી રાખીને પછી રો પોટલી વડે આંખ મા ટીપા પાડવાથી બળતરા, પીડા, રતાશ અને રાશુ મટે છે

પ્રવેતરોઘં સમધુકં ઘૃતમૃદં સુધૃણિતમ્ ।

ઘણ્ણ્યં સ્તન્યમૃદિતં પિત્તરકાભિઘાતજિત્ ॥

ઘાળો લોધર રાને જેઠીમધ એ બનેને ધીમા ચેકીને પછી રોનું બહુ બારીક ચૂર્ણ કરીને એની પોટલી કપડામાં બાધીને સીના ધાવણમા લોળીને એ પોટલી વડે આંખમા ટીપા પાડવાથી પિત્તનો અને લોહીનો રાભિઘાત (ર ભિખાદ) મટે છે

નાગરત્રિફલાનિમ્બવાસાસોધ્રરસઃ કષે ।

કોન્જમાશ્ચયોનનં

કફના રાભિખાદમા મૂક, ત્રિકૂળા, લીમડો, રાંર ડૂસી રાને લોધરના રસ(સ્વરસ કે ક્વાથ)નાં સમેકા ટીપા રાખમાં મુકવા તે ફાવેદાકારક છે

મિથૈર્મૈપજે સાન્નિપાતકે ॥૨૭॥

ત્રિદોષના રાભિખાદમા દરેક દોષથી થયેલા અભિ ખાદ માટે ઉપર કોવેણી થયેલા ઔષધો નેળા કરીને રોના ટીપા રાખમા પાડવાથી ફાવેદા થાય છે

સર્પિ પુરાણં પવને, પિત્તે શર્કરયાડન્વિતમ્ ।

વ્યોપસિદ્ધં કષે પીત્ત્યા યયક્ષારાવધૃણિતમ્ ॥

સાઘયેદુધિરં મૂયસ્તતઃ સ્તિર્ધં વિરેચયેત્ ।

વાયુના અભિખાદમા જૂનું (દસ વર્ષ જૂનું) ધી પિત્તના રાભિખાદમા સાકર નાખેલું જૂનું ધી અને કફના રાભિખાદમાં ત્રિકટુથી સિદ્ધ કરવું રાને જવખાર ભળાયેલું જૂનું ધી પીને ફક્ત જોલાવીને લોહી કાઢી વડું પછી ફરીથી સ્નેહન કરીને રેચ આપવો

આનૂપવેસધારેણ શિરોવદનલેપનમ્ ॥૨૯॥

અખોન શૂલે, દાદે તુ પયઃ સર્પિયુતેતિદ્ધૈઃ ।

જે રાભિખાદમા શૂળ રાગવું લોપ તો અનુષ દેશના પ્રાણીના માસના ઊના વેસવારનો લેપ માથે અને એ ઉપર કરતો, પણ જે બળતરા થતી લોપ તો રોતવર્ષ દ્રવ્યમા દૂધ રાને ધી નાખીને લેપ કરવો

તિમિરમતિપેધ ચ વીઘ્ય યુકયાપચાયયમ્ ॥

તિમિર પ્રતિપેધનો અધ્યાય (ઉ અ. ૧૩) જેઠને
જે દોષના તિમિરની જે ચિકિત્સા કરવાની કહી લેાય,
તે જ ચિકિત્સા તે દોષના અભિષેદમાં કરવી

અયમેવ વિધિઃ સર્વો મન્થાદિવર્ષિ શસ્યતે ।

આ (ઉપર કહેલો) આખો વિધિ (દોષ પ્રમાણે)
અધિમય વગેરે રોગોમાં પાત્ર વખાણાય છે

અશાન્તો મર્વથા મન્યે હ્યવોરુપરિ દાહયેત ॥૨૧

અધિમય કોઈ પણ રીત ન જ મટનો લેાય તે
બન ભમ્મગની ઉપર ડામ દેવો

રૂપ્યં સ્ક્ષેણ ગૌદ્વજા લિપ્તેષ્ટ્રીલચ્ચમાગતં ।

જુલકે તુ મસ્તુના વર્તિર્વાતાહ્યામયનાશિની ॥૨૨

રૂપાના વાસણ ઉપર ઘૂખા (તર કાઠી લીધેલા)
દર્દીનાં લેપ કરવો જ્યારે દર્દી નીન રગનુ થઈ જાય
અને સુકાઈ જાય ત્યારે રોગી મન્નુ નાખીને બનાવેલી
(આજવાની) શોગરી વામુથી થતી આખના રોગોનો
નાશ કરે છે

સુમનઃકોરકાઃ શઙ્ખલિપ્તમયુકં ઘણા ।

પિત્તરક્તપહા વર્તિઃ પિષ્ઠાદિવ્યેન ઘાગ્નિના ॥૨૩

વમેવીનો કળી-મો, રાખનો ખર્બ, ત્રિકા, જેઠી
મધ અને બજાણના વરસાદના પાણી સાથે વનોટીને
બનાવતી (આજવાની) શોગરી પિત્તથી અને વાંધીથી
થયેલા આખના રોગોને મટાડે છે

સૈન્ધવં ત્રિકલાધ્યોર્ન શઙ્ખનાભિઃ સમુદ્રજઃ ।

ફેનં પેલેયકં સર્જો વર્તિઃ શ્લેષ્માક્ષિરોગમુત્ત ॥

સૈંધવ, ત્રિકા, ત્રિકટુ, રાખનાભિ, નમુદ્રફોમ,
વાલુકામાં રાતે રાત એટલી વસ્તુઓની બનાવેલી
(આજવાની) શોગરી કફથી થતા આખના રોગો
મટાડે છે.

(રાંખનાભિ=રાંખખાનો ઓળ ભૂંજતી લેવો ભાગ)

પાશુપત યોગ

મ્પ્રોપ્તહરીકં યથવાહં દાર્વીં વાટપલં પચેત્ ।

જલદ્રોણે વસ્તે પૂતે પુનઃ પચે વને સ્તિપેત ॥૨૪

પુષ્પાજ્ઞનાદશપન્દં કર્પે ચ મરિચાત્તતઃ ।

પૂતશ્ચર્ણોઽથવા વર્તિઃ સર્વામિપ્યન્દસમ્ભવાન્ ॥

હન્તિ રાગચ્છનાઘર્ષાન્ સર્વો દષ્ટિ પ્રમાદયેત્ ।

અર્ચં પાશુપતો યોગો રહસ્યં મિષપર્જં પરમ્ ॥

પષકાઠ, જેઠીમધ અને દોઢગાદર એ દરેક આઠ
આઠ પલ લઈને એને એક ટ્રોણ પાણીમાં પકવવા
પછી ગાળી લઈને ફરીથી ઓગાળી લીધેલા રસ ઊંડાતાં
ઊંડાતાં થટ્ટ થાય ત્યારે એમાં જસનનાં ફૂલ દશ

પલ અને મરી એક કર્પ નાખવાં પછી એનું ચુર્ણ કે
શોગરી બનાવવી તે રાજવાથી બધા પ્રકારના આંખ-
ના રોગોને લીધે થતા રતાશ, પીડા અને ખૂંચ (કરકા-
પણું) મટે છે તથા દૃષ્ટિ તરત નિર્મળ બની જાય છે.
આ પાશુપતયોગ વેદોનું મોટું રહસ્ય છે

શુભાક્ષિપાકના ઉપાય

શુભાક્ષિપાકે દ્વિવિધઃ પાનમશ્નોશ્ચ તર્પણમ્ ।

પૂતેન જીવનીયેન નસ્યં તૈલેન વાડણુના ॥૨૫॥

પરિપેકો દિતઙ્ગાય પયઃ કોર્ણં સર્સન્ધવમ્ ।

શુભાક્ષિપાકમાં (જૂનું) ધી પીનું તથા છવનીય
ગણના રૌપયથી સિદ્ધ કરવા ધી વડે આખનું તર્પણ
કરવું (સૂ. ૨૧ ૨૪) કે ગયતેલ (સૂ. અ. ૨૦)
વડે નસ્ય આપવું તથા ૨ રોગમાં થોડો સૈંધવ નાખવું
સઘકું દધ્ય ૨૬નું ૨૦ ફાપદો કરે છે

સર્પિયુકં સન્ધ્યપિષ્ટમજ્જનં ચ મહૌપધમ્ ॥૨૬॥

વન્માવાડરૂપસત્ત્વોત્થા કિશ્કિન્સૈન્ધવનાગરા ।

(શુભાક્ષિપાકમાં) સોના ધાવતમા સૂક લસેટીને
એમાં ધી ભેળવાન આજવાથી ફાપદો ધાય છે અથવા
આખ દેશના પ્રાણીની વનામાં ઠરા સૈંધવ અને મૂક
નાખીને આજવામાં કાપદો થાય છે

પૂતાક્ષનવર્ષણં પૂણ્ણં વેદાન્ મહાકમમ્પુટે ॥૨૭

દગ્ધવાડરૂપિષ્ઠા ભોદમ્થા

ના મપી ઐષ્ટમજ્જનમ્ ।

આખના માથાના વાગને ધી ચોપડીને રાતે ચાટવા
ઉપર લનોટીને પછી ચાટીના કારિયાના સપુટમાં
મૂકીને ૨૧ વાગને ગાળીને ભરમ કરી દઈને પછી એ
ભરમને ધી સારે લગાડીને રોગ લોખાડના વાસણમાં
રાખી મૂકીને બનાવેલી મેંશ (કાઠા) ઉત્તમ અંજન છે.

સશોફ અને અલ્પ શોફ આક્ષિપાકના ઉપાય

સશોફે વાડરૂપશોફે ચ

ક્લિન્ધસ્ય વ્યધયેત્તિરામ્ ॥૨૮॥

રેફઃ ક્લિન્ધે પુનઃક્રોશપચ્યાઙાયમિવદ્ધૃતઃ ।

સશોફ અને અલ્પશોફ આખપાકમાં દરદીનું સ્નેહન
કરીને એની ક્રોશ ખાવવી પછી એનું ફરીથી સ્નેહન
કરીને કાળી દ્રાક્ષ અને હરદેને ક્વાચ તથા ત્રિવૃદ્ધુત-
(નસોતરનું ધી)થી રેવ આપવો

શ્વેતરોષ્ઠં પૂતે મૃદું જૃણિનં તાન્તયસ્મિતમ્ ॥૨૯

ઝળામ્થુના વિમૃદિતં સેકઃ શ્યલહરઃ પરમ્ ।

ઘીમાં કેકેલા ધાગા લોપરના ચુર્ણની વચ્ચમાં પોટલી
બાંધીને એ પોટલીને ગરમ પાણીમાં મગાડીને કરેલા સેક
(ધાર) શુષ્ક થટ્ટાવમાં ઉત્તમ છે

દાર્વીપ્રપોણ્ડરીકસ્ય

કાથો વાઽઽઽઽયોતને હિતઃ ॥૩૩॥

અથવા દારુણદર ૨ ને પચક્ર (કે પારેવા)
એ બેનેના કવાયના ટીપાં રાખમા પાડવાથી ક્ષયદો
થાય છે

સ્તંધાવાંચ પ્રયુક્તીત ચર્ષરાગાશ્ચુલ્લરાન ॥૩૩૩૩
અથવા ઘર્ષ (ખૂચ), રતાશ, અસુ રાને પીડને
મટાડે રોવા સંધવા નામના અઞ્જન (એક ૩૪થી
૪૩) આજવા

સંધાવ અંજનો
(૧લેક ૩૪ થી ૪૩)

તામ્રં લોહે મૃચેઘૃદં પ્રયુક્તં
નેત્રે સર્પિર્ધૂપિતં વેદનામ્નમ્ ।

તામ્રે ઘૃદો ગવ્યદ્ધઃ સરો ચા
યુક્તઃ કુળ્લસિન્ધવાભ્યાં ષરિષ્ઠઃ ॥૩૪૩૪

લોખંડના વાસણમા તાબાને ગાયના મૂત્ર સાથે
ઘસીને રોને ધીના ધૂપ દઈને એને આખમા રાજ
વાથી પીડા મટી જાય છે. અથવા ગાયના દૂધના દહીં
ની તરને તાબાના વાસણમા ઘસીને રોમા પીપર અને
સંધવ નાખીને રાખમા રાજવુ તે પીડા મટાડનાર
ઉત્તમ રાજન છે

શશં તામ્રે સ્તન્યઘૃદં ઘૃતાકૈઃ
શમ્યાઃ પૈરેધૂપિતં તચ્ચૈશ્વ ।
નેત્રે યુક્તં હન્તિ સન્ધાયસંશં

ક્ષિપ્રં ઘર્ષં વેદનાં ચાતિતીગ્રામ ॥૩૫૩૫

તાબાના વાસણમા શખને સીના ધાવણ સાથે
ઘસીને પછી રોને ઘસીના પાડાને રાને જવનો ધૂપ
દઈને આખમા રાજવુ રા સંધાવ નામનું અઞ્જન
ઘર્ષ (રાખનું કચરાપણું, ખૂચનું) રાને બહુ તીવ્ર
પીડને બટ મટાડે છે

ઉદુમ્બરફલં લોહે ઘૃદં સ્તન્યેન ધૂપિતમ્ ॥૩૬૬૬
માઙ્ગ્યૈઃ શમીચ્છદૈર્દાહશ્ચુલ્લરાગાશ્ચુલ્લરજિન ॥

લોહના વાસણમા ઉમરગાના ફળને સીના ધાવણ
સાથે ઘસીને પછી રોને (રો ઘસાતને) ઘી ચોપડેલા
શમીના પાડાને ધૂપ દઈને રાજવાથી (આખના)
બગરા, શૂન, રતાશ, રાજુ રાને ઘર્ષ (આખની
ચિગરના ફૂલી જાય તે) મટે છે

ત્રિમુપલયનિર્વાન- સુઘૃદસ્તામ્રસમ્પુટે ॥૩૭૩૭
ઘૃતેન ધૂપિતો હન્તિ શોફઘર્ષાશ્ચુલ્લરજિન ॥

સરગવાના પાડાના સ્વરસને તાબાના વાસણના

સંપુટમાં ખૂબ ઘસીને (ફીણીને) પછી એને ધીના ધૂપ
દઈને રાજવાથી (રાખનાં) રોજે, ઘર્ષ (ખૂચ),
અસુ અને વેદના મટે છે

તિલામ્બમા મૃત્કપાલં કાંસ્યે ઘૃદં સુધૂપિતમ્ ૩૮
નિમ્બપત્રૈર્ઘૃતામ્યકૈર્ઘર્ષશ્ચુલ્લરાગજિત ॥

માટીના કોડિયાને તલના પાણી સાથે (તલના
ધાવાણના પાણી સાથે-શિવદાસ સેન) કાસાના વાસણ-
મા ઘસીને પછી એને ઘી ચોપડેલા લીમડાના પાંદડાને
ધૂપ દઈને રાજવાથી (રાખના) ઘર્ષ (ખૂચ), શૂન,
રાજુ રાને રતાશ મટે છે

સંધાવ અંજન આજવા પછી શું કરવું?

સ્તંધાવેનાજિતે નેત્રે ચિગતૌપધવેદને ॥૩૯૩૯
સ્તન્યેનાઙ્ગ્યોતનં કાર્યં ત્રિપરં નાઙ્ગ્યેશ્વ તૈઃ ।

આખમા સંધાવ અંજન આજવા પછી જ્યારે
દવા આખમાથી નીકળી જાય રાને પીડા મટી જાય
ત્યારે સીના ધાવણના ટીપા આખમા પાડવા રોમના
વડે (અથવા રાજના વડે) ત્રણથી વધારે વાર આખ
આજવી નહિ

તાલીન્મપત્રચપલ્લનતલોહરજોઙ્ગને ॥૪૦૪૦

જાતીમુકુલકાસીન્સન્ધયૈર્મૃપેપિતં ।

તામ્રમાલિખ્ય મસાહં ઘારયેત્પેપયેતતઃ ॥૪૧૪૧

મૃચેજૈવાનુ ગુટિકાઃ કાર્યાશ્ચાયાચિશોપિતાઃ ।

તાઃ સ્તન્યઘૃદા ઘર્ષાશુશોફકણ્ઠવિનાશનાઃ ॥૪૨૪૨

તાલીસપત્ર, પીપર, તગર, લોહના ભૂકે, રસવાતી,
જઈની કળીઓ, લીસકળી રાને મેધવ એટલી વસ્તુ
ઓને બકરીના મૂત્રમા લસોટીને રોનો કડક તાબાના
વાસણ ઉપર ચોપડીને સાત દિવસ સુધી સખી મૂકવો
પછી એ કડક ઉખાડી લઈને એને બકરીના મૂત્રમાં
લસોટીને પછી એની ગોળીરમાં વાગવી રો ગોળીરોને
છાપડે સુકવવી. પછી એ સુકાયેલી ગોળીર ને સીના
ધાવણ સાથે ઘસીને આજવાથી ઘર્ષ (ખૂચ), અસુ,
રોજે રાને ચળ મટી જાય છે

વ્યાઘ્રીત્વક્રમયુક્ત તામ્રજોઙ્ગાક્ષીરક્લિન્નમ્ ।

શમ્યામલકપરાજ્યધૂપિતં શોફરવક્રમણુ ॥૪૩૪૩

ભારતગાત્રી તજ, જોડીમધ અને તાબાના એ ભૂખ
બકરીના દૂધમા લસોટીને એનો કડક કરીને એ કડકને
સખીના રોને ન્યામનાની પાદરા તથા ધીનો ધૂપ દઈને
આજવાથી રોજે અને પીડા મટે છે

અથોપિત રોગના ઉપાય

અમ્યોપિતે પ્રયુક્તીત પિત્તામિત્યન્દસાધનમ્ ।

અથોપિત રોગમા પિતથી થના અભિમદના
ઉપાય કરવા

પિલ્લરોગો

ઉત્ક્રિષ્ટાઃ કફપિત્તસ્રનિચયોત્થાઃ કુકૂળકા ॥૪૬॥
પક્ષ્મોપરોધ. શુષ્કાક્ષિપાક પૃથાલસો વિસઃ ।
પોથક્યમ્શોષિતોડ્વપાલ્યઃ

સ્વન્દમન્થા વિનાડનિહાત ॥૪૭॥
મ્તેડ્વદશ પિલ્લાલ્યા દીર્ઘકાલનુવન્ધન ॥

કફોત્કિલ્પ, પિત્તોત્કિલ્પ, રક્તોત્કિલ્પ, ઉત્કિલ્પ
વર્મ (ઉ ૮/૧૬), કુકૂલક, પરમેપરોધ, શુષ્કાક્ષિપાક,
પૃથાલસ, બિસવર્મ, પોથકી, રામ્બોપિત, ૨ વ્પાલ્ય-
રક્ષિપાક, વાયુ સિંચાપના ત્રણ અભિખાદ (પિત્તાભિ-
ખાદ, કફાભિખાદ, રક્તાભિખાદ), વાયુ સિંચાપના ત્રણ
અધિમય (પિત્તાધિમય, કફાધિમય, રક્તાધિમય) ૨ ।
આરોગ્ય રોગો લાખો વખત સુધી ચાલુ રહે છે ત્યારે
રોગને પિલ્લરોગ કહે છે

પિલ્લરોગોની ચિકિત્સા

ચિકિત્સા પૃથગેતેપા સ્વં સ્વમુક્તા
એ આરોગ્ય પિલ્લરોગોની દરેકની ચિકિત્સા પોત
પોતાના રોગ સ્થળે કહેવાઈ ગઈ છે

અથ વક્ષ્યતે ॥ ૪૬ ॥

પિલ્લીભૂતેષુ સામાન્યાત

હવે ૨૧ પિલ્લરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા કહેવામા
આવશે

અથ પિલ્લાલ્યરોગિણ. ।

તિન્ધસ્ય હર્ષિતવતઃ સિરાવ્યધ્વજાસૃજ. ॥૪૭॥
વિરિક્તસ્ય ચ વર્માનુ નિલિલ્લેદાવિશુદ્ધિત ।

હવે પિલ્લ નામે ૨૦ જાખાના રોગવાપાને સ્નેહ
કરીને, ઊંચલી કરાવીને, ફક્ષ મેષ્ઠીને એનું લેણી કાઢીને,
રેષ કરાવીને પછી બરાબર શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી યોષયુ
ખોતરયુ

તુલ્યકસ્ય પલં શ્વેતમરિચાનિ ચ વિદાતિ ॥૪૮॥
મિશતા કાઙ્ગિકપલે પિપ્પલા તામ્રે નિષાપયેત ।
પિલ્લાનપિલ્લાન કુરુતે ઘટુવર્ચોત્થિતતાનપિ ॥૪૯॥
તત્સેવેનોપદેદાશ્રુકપદ્ધત્તોષાંશ નાશયેત ।

એક પલ મેરયુધુ વીસ પલ સરગવામા બી ૨૦
બનેને ત્રીસ પલ કાજ સાથે લસોગીને રોક તાખાના
વાસત્રમા ભરનું રોગો સેક કંવાથી (પાર કરવાથી)
અનેક વર્ષથી થયેલા પિલ્લરોગો પછી ૨ પિલ થાય છે
(મરી જાય છે) તથા ઉપદેહ (રંગાબ ચીકણથી ખર
લાયલી રહે), ૨ સુ, ૪૪ અને સોણે મરી જાય છે
કરકાંથીજ સુરસં સુમન કોરવાણિ ॥૫૦॥

સંસ્રુચ સાધયેત્કવાથે પૂતે તત્ર રગચિયા ।
અજ્ઞનં પિલ્લીમૈપર્યં પક્ષમણા ચ પ્રરોહણમ્ ॥૫૧॥

કમ્પુલના બી, તુલસી ૨ ને જાઈની કળીરોને કવરી
ને એ ત્રણનો (પાણીમા) કવાથ બનાવીને ૨૦ કવાથને
ખાલી લઈને ૨૧ને પાછો પકવીને ઘટુ બનાવવો ૨૦
રસક્રિયા છે ૨૦ ૨ જન પિલ્લરોગોની દવા છે ૨ ને ૨૦
આજવાથી પાપુલો પુષ્કલ ઊગે છે

રસાજ્ઞનં સર્જેરસો રીતિપુષ્પં મન.શિલા ।
સમુત્ત્રફેનો લગ્નં મેરિકં મરીચાનિ ચ ॥૫૨॥
અજ્ઞનં મધુના પિપ્પે હ્રેદકણ્ઠમ્મુત્તમમ્ ।

રસવતી, રાગ, જલનના ફલ, મનથીલ,
સમુદ્રસીત, સૈંધવ, મેરુ, મરી—૨૦ બધાને મધ સાથે
લસોગીને ૨ જાખાથી કલેદ (બીનાશ, ચીકણ) ૨ ને
૪૪ (ખાજુ) ઉત્તમ રીતે મટે છે

અમયારસપિપ્પે વા તગરં પિલ્લનાશનમ્ ॥૫૩॥
ખાવિતં ઘસ્તમ્નેણ સસ્નેહં વૈયદારક ચ ।

હરેના કવાથમા લસોટુ તગર ૨૫ જાખાથી
પિલ્લરોગોનો નાશ થાય છે, તથા સ્નેહ(ધી) વામા
દેવદારના ચૂર્ણને બકરીના મૂતની ભાવના દઈને ધીમા
કાલરીને ૨૦ ૨ જાખુ ને પછુ પિલ્લરોગોનો નાશ કર છે

સૈન્ધવત્રિપ્પાકૃષ્ણાકદુકાશઙ્ગનામય ॥૫૪॥
સતામ્રરક્તમો વર્તિ પિલ્લશુન્કરનાશિની ।

સૈંધવ, ત્રિપ્પા, પીપર, કડુ, ચાખની નાખિ ૨ ને
તાખાની ભૂકી—૨૦ટલી વસ્તુરોની (બકરીના દૂધ સાથે)
બનાવેલી ૨ જાખાથી સોઝાકી પિલ્લરોગો ૨ ને દૂધાને
મગડે છે

પુષ્પકાસીમધૂર્ણાં વા સુરમારસમાવિત ॥૫૫॥
તામ્રે દશાદંતત પિલ્લશપક્ષમશનજિદ્વજ્ઞનમ્ ॥૫૬॥

૨ થવા હોળકમીના ભૂકાને તુલસીના રનની ભાવના
દઈને તાખાના વાસત્રમા દસ વિસ તુધી ચાખી ભૂકીને
પછી એ આજવાથી પિલ્લરોગો અને પશ્ચાત્ત રોગ
મટે છે

અલં ચ સૌવીચકમજ્ઞનં ચ
તામ્યાં સર્મ તામ્રરત મુદ્ગધમ્મ ।
પિલ્લેષુ રોમાણિ નિવેચિતોડ્મો
શૂળં કરોત્યેકશાલ્કયાડપિ ॥૫૭॥

હરતાલ અને સીંચીચાલન ૨૦ બનેના દુધ વગર
નેટરો તાખાનો બધુ જાખાથી ભૂકા—૨૦ ચૂર્ણ એક જ
સાથે વડે (એક જ વાર સમી ઉપર ચોપાડીને) ૨૦૧૧
વાથી પામ પિલ્લરોગોમાં પાપુલોના વા ૧ ઊંચે છે

લક્ષાનિર્ગુણદીપ્તદાર્વીરસેત

શ્રેષ્ઠં કાર્પાસં ભાવિતં સપ્તકૃત્વઃ ।

દીપઃ પ્રજ્વાલ્યઃ સર્પિષા તત્સમુત્થા

શ્રેષ્ઠા પિણ્ડાના રોપણાર્થં મપી સા ॥૫૭૩॥

આખ, નંગોડ ભાગરો અને દારુણદર રો ચાર
વસ્તુઓનો રસ (સ્વરસ, કવાય) વડે ઊંચી જાતના
કપાસને (ફેને) સાત વાર ભાપના દઈને રો ફેનો ધી
સાથે (રો ફેની ધીમા બોળેલી વાટ ધીમા મૂકીને) દીવા
નજગાવવો એ દીવાનું પહેલુ કાળજી પિણ્ડરોગીમા ફેન
આણવા માટે ઉત્તમ અંગનું છે

ચત્તાર્થલેખં बहुदास्तद्धृच्छोणितमोक्षणम् ॥૫૮॥

પુન પુનર્વિરેકં ચ નિત્યમાશ્રયોતનાજ્ઞનમ્ ।

નાથનં ધૂમપાનં ચ પિણ્ડરોગાતુરો મજ્જેત્ ॥૫૯॥

પિણ્ડરોગના દરદીરો રોનેકવાર પોપચા ખાતરા
વધા, તે જ પ્રમાણે (અનેકવાર) લોહી કઠોવવું (ફેન
ખાલાવીને) વારવાર સ્થ લેવા, રાજ દવાના ટીપા
પાવવા અને દવા આળવી, નસ્ય લેવું રોને ધૂમપાન
કરવું

પ્રયાલમે ત્વદાન્તેડન્તે દાદા સ્વસ્મશાલકયા ।

૨ ૧૫ છતાં પણ જો છેવટે પૂષાલસ રાગ ન મટે
તો ઝીણી સળીથી કામ દેવો

ચતુર્ણયતિરિત્યક્ષોર્હેતુલક્ષણાસાધન ॥૬૦॥

પરસ્પરમસંક્રાણં કાત્સ્ન્યેન ગદિતા ગદા ।

૨ ૧૬, એકઝીજ માથ અંદરઅંદર જોણ ન થઈ
નલા લોપ એવા રાખના ૯૪ રાગ વિષે રોમના
કાળજ, લમણ અને મગડવાના ઉપાય કહીને પૂરપૂરો
કહ્યું છે (વિષયાન્ત ૨૬, સંધિન ૯, વૈષાળા ડોળાના
૧૩, કાળા ડોળાના ૫, દુષ્ટિના ૨૭ ૨ ને ૨ ૧૫
૨ ૧૫ના ૧૬ મળી આખના કુલ ૯૬ રોગ-છે)

સાજને અને આખના રોગોને આખ

માટેનું ચયાપચય

મંત્રદા ચ નિપેયેત સ્વસ્યોડપિ નયનશ્રિય ॥૬૧॥

પુરાણયયમોધૂમશાલિપટિયકોટ્ટજાન ।

મુદ્ધાદીન વપ પિત્તધાન મરિસર્પિ પરિપ્લુતાન ॥

શાક ચંચલિધં માસં જાઙ્ગં દાહિમં મિતામ્ ।

સન્ધ્ય ત્રિફલા દ્રાક્ષા યારિ પાને ચ નામસમ્ ૬૨

અન્નપત્રં પદનાળં ચિધિયદોષશોધનમ્ ।

યજ્ઞેયદ્વગ્નરંદોષમજીર્ણાધ્યશનાનિ ચ ॥૬૩॥

દ્રાધસોય દિવાન્મત્રગાગ્રિજાગરણાનપાન ॥

તિન્તિ વિલ્મમદય ચંદ્રેહાતારભેપજમ્ ॥૬૪॥

આખ જોને વહાલી લોપ રોવા સાજ માણસે
પણ (રાખનો રોગ થયો લોપ કે ન થયો લોપ તો
પણ) હમેશા (બધી ઋતુરોમા) કફ અને પિત્તનો
નાશ કરે એવા રોને ધીમા બોળેલા જૂના જવ, જૂના
ઘઉં, જૂના સાલિસોખા, જૂના સામીસોખા, જૂના કોદરા
અને મગ વગેરે (એ બધાની વાનીરનો ધીમા બોળવો),
રોવું જ (કફ અને પિત્તનો નાશ કરે રોવું ૨ ને ધીમા
ડુંબાડે) શાક, જાગલ પ્રદેશના પ્રાણીઓનું માંસ,
દારુ, સાકર, સેંધવ, દિફળા, કાળી દ્રાક્ષ, વરસાદનું
પાણી, છત્રી, જોડ, વિધિપુર સહ દોષોનું શોધન એટલા
નું રોજ સેવન કરવું (દરરોની સામ રાવસ્થામા નકોરડા
ઉપવાસ કરવા)

આખ જોને વહાલી લોપ રોવા સાજ માણસે રોને
રાખના રોગીરો વેગો રોકવા-નહિ, અછળાશન કે
રાધ્યશન કરવું નહિ, કોષ, શોક કરવા નહિ, દિવસે ઊંઘવું
નહિ, રાતે જાગવું નહિ, તડમે વેઠવો નહિ તથા જે
વિકાર, આહાર ને રીપથ વિદાહી અને વિષ્ટભી લોપ
તેના ત્યાગ કરવા

ક્ર પાદમણ્વે પૃથુતન્નિવેશે

શિરે ગતે તે बहुधा च नेत्रे ।

તા વ્રક્ષણોદ્વર્તનલેપનાદીન

પાદપ્રયુક્તાન્નયને નયન્તિ ॥૬૬॥

(દરેક) પગની વચમા મોટાં મૂળવાળી બે શિય
ઓ રોનેક રીતે (રોનેક ફાટાફે) બે રાખિમાં જાય
છે તે (બે પગની ચાર શિયરો) પગે (પગને તળિયે)
કરવા રાખજ, ઉદ્ભન, લેપ વગેરેને બંને આંખિમા
પહોચાડ છે

મર્લેષ્યસત્કૃત્વનપીડનાર્થ-

સ્તા દૃપયન્તે નયનાનિ બુદ્ધા ।

મજેત્સદા દૃષ્ટિહિતાનિ તસ્મા-

દુપાનદમ્યજ્ઞનધાવનાનિ ॥૬૭॥

મગ (ગલવાડ, મેલ), ગરમી, ઘસારા, દબાવ વગેરે-
થી બનતી તે (પગની શિયરો) આંખોને બગાડે છે
માટે દૃષ્ટિ માટે પિત્તકાલ છે એવા જોડ, અખંડ ૧ અને
પગ ધાવવાનું કામ હમેશા કરવું (હમેશોં પગે જોડ પાડ
રવા, પગને તળિયે અખાજ કરવા અને પગના તળિયે
ધાવા)

સ્વયશ્લદ્વદયે પદ્યે- ઉત્તરસ્થાને સ્વાંત્રિય

પ્રતિવેષી નામ યોદ્ધશોડ્યાય ॥૬૮॥

અધ્યાય ૧૭ મો : કાનના રોગો વિષે જ્ઞાન

અથાતઃ કર્ણરોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાख्याસ્વામઃ ।
ઈતિ હ સ્માહુરાધેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે ઉપે અમે કાનના રોગો વિષે જ્ઞાન થવા માટે ઉપદેશી (૨ ધ્યાય) સમજાવીશું, ૨૦ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

કર્ણશૂલ

વાયુથી થતા કાનના સપ્તકાનાં લક્ષણ, સપ્તમિ, લક્ષણ પ્રતિશ્વાયજલ્મીકાર્ણકર્ણકણ્ઠવર્મમૃનઃ ।
મિથ્યાયોગેન શબ્દસ્ય કુપિતોડ્યૈષ્ઠ્ય કોપર્ણે ॥૧॥
પ્રાપ્ય શ્રોત્રમિરાઃ કુર્યાચ્છૂલં શ્રોતસિ વેગયત ।
અર્ધાવમેદકં સ્તન્મં શિશિરાનભિનન્દનમ્ ॥૨॥
ચિરાચ પાકં પકં તુ લક્ષીકામનપશઃ શ્વેત ।
શ્રોત્રં શૂન્યમકસ્માચ સ્યાત્સચ્ચારવિચારયત ॥૩॥

પ્રતિશ્વાય, પાણીમાં રમત, કાનમાં ખલ્લુ (કાન માં ખલ્લુનું કે ખાતરણ), કાન અને અવાજનો મિથ્યા યોગ (ડીન, એટલે કે મિથ્યાયોગ) તથા વાયુને કોપાવનારાં બીજા કારણો—રોમાંથી કોઈ કારણથી કોપેલા વાયુ કાનની શિશીરોમાં જઈને વેગવાળા સપ્તકા, આધાશીથી, કાનનો સ્તભ, કાનને ઠંડકનો અણગમો અને લાંબે વખતે કાન પાકે—રોટલા રોગ કરે છે કાન પાકે ત્યારે કાનમાંથી ઘાટી ઘોડી લસિકા નીકળે છે, કઈ કારણ વિના કાને ધાક પડે છે અને કાન કોઈક વાર ખુલ્લું અને કોઈક વાર બંધ થાય છે (કોઈક વાર સંભળાય છે અને કોઈક વાર નથી સંભળાતું)

પિત્તથી થતા કાનના સપ્તકાનાં લક્ષણ

શૂલં પિત્તાત મદાહોવાશીતેષ્ઠાશ્વયયુજ્વરમ ।
આશુપાકં પ્રપચ્યં ચ સપીતલમિકાશ્રુતિ ॥૪॥
સા લક્ષીકા સ્પૃશ્યયત્તત્તપાકમુપેતિ ચ ।

(ચોતાના કારણથી બગડેલા) પિત્તને લીધે રાગવતા કાનના સપ્તકા સાથે ઘાટ, ઊંખ, ઠંડકની ઈચ્છા, સોજા ર ને તાવ હોય છે રોમાં કાન જલદી પાકે છે રાને કાન પાકે ત્યારે એમાંથી જલ પીળી લસિકા નીકળે છે એ લસિકા જે જે અંગને અડે છે તે તે રાગ પાકે છે

કફથી થતા કાનના સપ્તકાનાં લક્ષણ

કફાચ્છિરોદ્ધુમીયાગૌરવં મન્દતા રુજઃ ॥૫॥
વળ્લુશ્ચ શ્વયયુજ્વરેષ્ઠા પાકાચ્છ્વેતયનશ્રુતિઃ ।

કફના પ્રકોપથી કાનમાં સપ્તકા મારે ત્યારે માથું, જડબું રાને ઘડ બારે થઈ જાય છે, સપ્તકા ઘોડા (ધીમા) હોય છે, ખલ્લુ અને સોજા રાગે છે, ગરમ પદાર્થની ઈચ્છા થાય છે અને પાકે ત્યારે પાણી રાને ઘાટી (ઘટ્ટ) લસિકા નીકળે છે

લોહીના પ્રકોપથી થતા કાનના સપ્તકાનાં લક્ષણ કરોતિ શ્વષ્ણે શૂલમભિવાતાદિક્ષિપતમ્ ॥૬॥
રક્તં પિત્તસમાનાતિ કિચ્છિદ્વાડધિકલક્ષણમ્ ।

વાગવા કે પછડવાથી બગડેલું લોહી કાનમાં સપ્તકા કરે છે લોહીથી રાગવતા સપ્તકાની પીડા, પિત્તથી આવતા સપ્તકાની પીડા જેવી પણ (કાનમાંથી લોહી નીકળે વગેરે) ઘોડા વધારે લક્ષણોવાળી હોય છે

બધા દોષથી થતા કાનના સપ્તકાનાં લક્ષણ શૂલં સમુદિતદૈવિઃ સશોકજ્વરતીવ્રલક્ ॥૭॥
પર્યાયાવુષ્ણશીતેષ્ઠં જાયતે શ્રુતિજાઢ્યયત્ ।
પચ્યં સિતામિતારકચનપ્રયમવાહિ ચ ॥૮॥

બધા દોષો સાથે કોપવાથી થતા કાનના સપ્તકા સાથે સોજા, તાવ અને તીવ્ર પીડા હોય છે, ગરમીની રાને ઠંડકની વારાફરતી ઈચ્છા થાય છે, કાનમાં (સાંભળવામાં) જડતા રાગે છે રાને કાન પાકે ત્યારે કાન માંથી ઘાણ, કાળુ કે સંતુ ઘટ્ટ પર નીકળે છે

કર્ણનાદ

શબ્દવાહિતિરાસંસ્થે કૃણોતિ પચને સુહુઃ ।
નાદાનવક્સ્માદ્રિવિધાન કર્ણનાદં વદન્તિ તમ્ ।

જ્યારે વાયુ અવાજને લઈ જનાર શ્રોતમાં રહે છે, ત્યારે કઈ પણ કારણ વિના વારંવાર જાતજાતના અવાજ સંભળાય છે, એ રોગને કર્ણનાદ કહે છે

ભાષિયં (બહેરાશ)

શ્લેષ્મણાન્નુગતો વાયુનાદો યા સમુપેક્ષિતઃ ।
ઉક્તઃ કૃચ્છ્રાચ્છ્રુતિઃ કુર્યાદ્ધિરત્વં ક્રમેણ ચ ॥૯॥

જે રોગમાં વાયુ મુખ્ય હોય અને કફ અનુગત હોય તે રોગમાં કે કર્ણનાદ સમગ્ર વખતસર થોડા ઉપાસ ન થાય તે મોટે અવાજ પણ મહાપત્તિ સંભળાય છે અને ધીમે ધીમે બહેરા થઈ જવાય છે

પ્રતીનાદ

યાતેન શોપિતઃ શ્લેષ્માશ્રોતો લિપ્તેક્ષ્ણો ભવેત્
રુગૌરવં વિધાનં ચ મ પ્રતીનાદસંશિતઃ ॥૧૦॥
વાયુથી સુકથી નખાવેલા કફ કાનના શ્રોત(માર્ગ)ની લીધે દે છે તેથી કાનમાં પીડા થાય છે કાન બા

લાગે છે અને કાને જાણે દૂરથી માર્યો હોય એવું થઈ જાય છે. આને પ્રતીનાકરણ કહે છે.

મર્ફકંડુ, કર્ણશિદ્ધિ

કર્ણશોફો કફાચ્છોગે

સ્થિરો તત્સંજ્ઞયા સ્મૃતો ।

કર્ણને લીધે કાનમાં કામ્ય ખલ્લ અને સોજે રહે છે. એ રોગો આયુર્વેદમાં એ જ નામથી (કર્ણ-કંડુ અને કર્ણશિદ્ધિ નામથી) ઓળખાય છે.

પૂતિકર્ણ

કફો વિવ્રધઃ પિત્તેન સરુઙ્ગનીરુઙ્ગત્વપિ ॥૧૨
ચનપૂતિવહુક્લેદં કુરુતે પૂતિકર્ણકમ્ ।

પિત્તથી વિવ્રધ થયેલા (બરાબર ન પાડેલા) કફ પીડાવાળો અને પીડા વિનાનો, ઘટ્ટ અને ગંધાર્જુ ચીકણું પાણી પુષ્કળ નીકળે એવા પૂતિકર્ણ રોગ કરે છે.

કૃમિકર્ણક

વાતાદિદૂષિતં શ્રોત્રં માંસાસ્ટ્વક્લેદજા રુઙ્ગમ્ ॥
સ્વાદન્તો જન્તયઃ કુર્યુસ્તીર્ઘાં મ કૃમિકર્ણકઃ ।

માસ, લોહી અને ચેપ (ચેપનું પાણી)માં ઉત્પન્ન થયેલા કીડા વાયુ વગેરેથી ભગડેલા કાનને ખાતાખાતા (કોતરતાકોતરતા) તીવ્ર પીડા કરે છે. એ કૃમિકર્ણક રોગ છે.

કર્ણવિદ્રધિ

ક્ષોચકર્ણવ્યનાજ્ઞાતે ક્ષતે સ્વાત્પૂર્વેદક્ષણઃ ॥૧૩॥
વિદ્રધિઃ, પૂર્વેચ્છાન્ચઃ

કાનમાં ખાતરવાને લીધે થયેલા ઘામાં અગાઉ કહેવાઈ ગયેલા લક્ષણવાળું કાતજ વિદ્રધિ (નિ. ૧૧/૧૦૫ થી ૧૧૫) તથા અગાઉની માફક બીજાં પણ દોષજનક થાય છે. (ખાતરવાને લીધે કાતજ વિદ્રધિ અને દોષોના પ્રકાપને લીધે દોષજ વિદ્રધિ થાય છે.)

કર્ણશોફ, કર્ણમુંદ

શોફોડર્શોડ્યુદમીરિતમ્ ।

તેષુ રુક્ પૂતિકર્ણત્વં ચધિરત્વં ચ યાદતે ॥૧૬

પહેલાં (ઉ. ૮/૧૩ અને ૨૪માં) કહેલા પોષ-ચાના રસ અને પોષચાના અર્બુદની પ્રમાણે જ કાનમાં જ સોજે આવે તેને અનુક્રમે કર્ણશોફ અને કર્ણમુંદ (કાનનો મસો) અને કાનનું અર્બુદ (કેન્સર) કહે છે. એમાં (કાનના વિદ્રધિ, રસ અને અર્બુદમાં) પીડા થાય છે, કાન ગંધાય છે અને બહેરાય નડે છે.

કુચિકર્ણ

ગર્ભેનિલાત્સદ્કુચિતા શણ્કરી કુચિકર્ણકઃ ।

ગર્ભમાં (ગર્ભાવસ્થામાં) વાયુને લીધે કાનના છિદ્ર (કાનના માર્ગનું છિદ્ર) સંકપ્તિ જાય તે કુચિકર્ણ રોગ છે.

કર્ણપિપ્પલી

પકો નીરુગનેકો વા ગર્ભે માંસાદ્કુરઃ સ્થિરઃ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમાનઃ

ગર્ભાવસ્થામાં કાનમાં પીડા વિનાના, લીંટીપીપર-ના માપના એક કે વધારે માંસના સ્થિર અંકુર હોય તેને કર્ણપિપ્પલી રોગ કહે છે.

વિદારિકા

સન્નિપાતાદિદારિકા ।

સર્વળઃ સરુઙ્ગઃ સ્તવ્ધઃ શ્વયથુઃ, સ ઉપેક્ષિતઃ ॥
કટુતૈલનિર્મ પકઃ સ્ત્રવેત કૃક્લેષ્ણ રોહતિ ।
સક્ષોચયતિ રુદા ચ સા ધ્રુવં કર્ણશણ્કરીમ્ ॥૧૮

ત્રણ દોષ કોપવાથી સર્વળ, પીડાવાળો, સ્તબ્ધ સોજે આવે છે તેને વિદારિકા કહે છે. એ સોજતા વખતસર થોડા ઉપાય ન થાય તો તે પાકે છે, એમાંથી સરસિયા જેવો ચેપ નીકળે છે અને એ મલામલને રુઙ્ગાય છે અને એ વિદારિકા રુઙ્ગાય ત્યારે કાનના માર્ગના છિદ્રને ચોક્કસ સંકપ્તિ નામે છે.

પાલીશોષ

નિરાસ્થઃ કુરુતે વાયુઃ પાલીશોષં તદાહ્વયમ્ ।
થિરામાં રહેલા વાયુ કાનની બૂટને મુકવે છે તે એ જ નામનો (પાલીશોષ નામનો) રોગ છે.

તંત્રિકા

કૃદ્ધા રુદા ચ તન્ત્રીચન્ પાલી વાતેન તન્ત્રિકા ॥
વાયુને લીધે કાનની બૂટ વીંટાળા તાર જેવી પાનડી અને કડક થઈ જાય છે તેને તંત્રિકા રોગ કહે છે.

પરિપોટ

સુકુમારે ચિરોત્તમર્ગાત્સદમૈષ પ્રવર્ધિતે ।
કર્ણશોફઃ સરુક્ પાન્યામરુઙ્ગઃ પરિપોટયાન્ ॥
પરિપોટઃ મ પદ્મનાન્

કાનને વધારવાનો ચન્ન લાંબા વખત સુધી છેડે દીધા પછી પાછો એને એકદમ પચાસે વધારવાનો ચન્ન કરવામાં આવે તો કાન કોમળ હોવાથી એમાં વાયુનો પ્રકોપ થવાથી કાનની બૂટ ઉપર પીડાવાને, રક્તિ લાવ અને ફટેલી ચામડીવાળો સોજે આવે છે. એ પરિપોટ રોગ કહે છે.

ઉત્પાત

ઉત્પાત પિત્તશોષિતાત ।

ગુર્નામરણમારાદૈ શ્યાવો સ્પંદાહપાકવાન્ ॥૨૧॥

શ્વપથુ સ્ફોટપિટિકારાગોપાકલેદસંયુત ।

ભારે ઘસણાના વળન વગેરેને લીધે કાયેલ્ય થિત અને લોહીથી બધાની રજનો, પીડા રાને બળતરાવાળો, પાકે એવો, ગૂમડા, ફાણી, રતાશ, ઊંધા અને ક્ષેદ વાળો સોજે રાવે તે ઉત્પાત રોગ છે

ઉન્મથ (અથવા ગદ્ગિર)

પાલ્યા શોફોડનિલ્લક્ષા-

ત્સર્વતો નિર્લ્યથ સ્થિર ॥૨૨॥

સ્તબ્ધ સર્વર્ણ કળ્મશમાનુષ્મથો મદ્ગિરશ્ચ સ ।

વાયુ અને કંદન પ્રકાપથી બધી બાજુરો પીડા વિનાના સ્થિર સ્તબ્ધ, સર્વર્ણ રાને ચળવાળો (ચળ રાવે રોવા) સોજે કાનની બૂટ ઉપર રાવે તે ઉન્મથ રો । છે રો જ ગદ્ગિર રોગ છે

કુન્નવર્ધન

કુચિલ્લ કથિતે કળે મવળ્લદારપાકરજ્ઞ ॥૨૩॥

શ્વપથુ સન્નિપાતોન્થ મનાન્મા કુન્નવર્ધન ।

કાન ખરાબ રીતે લીધાયા હાય ત્યાર રોને વધારવામા રાવે તેા અને દાખના મપવાથી ચળ, બળ તરફ પાક રાને પીડાવાળો સોજે રાવે તેનું નામ કુન્નવર્ધન છે

લેહી (લેહ)

વપાસ્ત્વકમિજા સ્વકમા મવળ્લકલેદયેદના

લેહાલ્યા પિટિકાન્તા હિ

લિહુ પાલીમુપેક્ષિતા ।

શ્ક લાડી અને કુમિને લીડ થતી ઝીલી, ખજૂર, કંદ રાન પીડાવાળી ફાણીરો વાય છે તેમનું નામ લેહી છે, કારણ કે જે એમના ચામ્ય ઉપા । વખતસર ન થાય તો રો કાનની બૂટને ચાટી જાય છે (ખાઈ જાય છે) ।

વિષ્ણ્વલી સર્વજ્ઞ શૂલ વિદારી કુચિકર્ણવ ॥૨૪॥

પવામસાધ્યા, યાત્યેવા

તન્નિકાડાન્થાસ્તુ માધયેત ।

પન્નવિશતિરિત્યુક્તા કર્ણરોગા વિમાગત ॥૨૫॥

રાખાં (ઉપર ગણાવેલા બધા કાનના રોગોમા) પિપ્પતી, બધા દોષથી થતા કાનના સ્વકા, વિદારક અને કુચિકર્ણક ચતાપ્થ છે એકથી ત્રિજકા યાપ્ય છે, પલ બીજ રોગોને મટાડવાના ઉપાય કરવા રાખ કાનના પચોસ રાગ વિખામવાર કહ્યા છે

દ્વિષ્ટાગ્રહદયે વષ્ટે સત્તરવાને કર્ણરોગવિગ્નીવો

નામ સત્તરોડોષ્યાય ॥ ૧૭ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો : કાનના રોગોના ઉપાય

અથાત કર્ણરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ।

ત્યારે હવે રામે કાનના રોગો મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું રો વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુના કર્ણમૂળના ઉપાય

કર્ણશૂલે પવનજે પિયેદ્રાવ્નો રમાશિત ।

વાતગ્નસાધિતં સર્પિ, કર્ણ સ્વિક્રં ચ પૂરયેત ॥

પનાળા પૃથગશ્વેત્યત્રિલ્યાર્કરણહજન્મનામ્ ।

તૈલમિન્નપૂત્યદિગ્ધાના સ્વિદ્ધાના પુટપાકત ॥૨૬॥

રસે કવોર્ણસ્તદ્રશ મૂલ્કસ્ત્યારલીરપિ ।

વાયુથી થયેલા કર્ણમૂળમા દરડીરો માસગ્ન ખાવો રાને વાયુને મગડે રોવા (તેલિયો દેવદાર વગેરે) ઓધ થોથી સ્વલ્લ કરેનું ઘી રાત્રે પીવું વળી કાને શેક કરીને પીપળા બીલી રાકડા રાન રોગ રો ચારમાના લંકના પાદ્માને રાવગ રાવગ તેવ રાને સૌંવ ચોપડી ને રો દરક જાતના પાદ્માને પુટપાક વિધિથી અલગ રાવગ બાણીને રોના જુદો જુદો રસ કાઢવા રો સંશેકા રસો વડ કાન (ટીપેટીપે) ભરવા, રાયવા તે જ પ્રમાણે (ઉપર કહેલી રીત તેસર કરેલા) મૂળાના અને ર રડુરીના પાદ્માના અલગ અલગ સંશેકા રસથી (ટીપેટીપે) કાન ભરવા (રા પાચ રસમાંથી ગમે તે એક રસના ટીપા પાડીને મન ભરી દેવા કાનમા દવા ગામથી રાતી નહિ કારણ કે રોમ કરવાથી વાયુ બહાર નીકળી શકતો નથી ર તે દવાને રાતર ઊતરવા દેતો નથી, માટે કાનમા દવા ટીપેટીપે રડવી)

મળે વાતહરેડ્ડલેપુ શ્વેતુ ચ વિપાચિત ॥૨૭॥

મદાસ્નેહો દુત્ત હન્તિ સુતીયામપિ વેદનામ્ ।

વાયુને મ ડ રોવા રાપીધાના ગદ્ગામાં, અમ્બ ગળના ઓપધામા અને (ગાયનું મૂતર વગેરે) મૂત્રોમાં પકાવવા મદાસ્નેહ કાનમા ટીપેટીપે રડવાથી તીક્ર પીડા પાસ તરત મરી જાય છે

મહત્ત પન્નમ્ન્ય વાદાત્સોમેળ વેદિતાત ॥૨૮॥

તૈલામત્તાત્ત્વદીપ્તામાત સ્નેહ મયો રુનાપહ ।

મોટા પાચ મૂળનાં (રસા આગળ લાખાં) લાકડાં ઉપર રચથી વસ વાંટીને એના ઉપર તેવ સીંચીને પાછી એના છેડા લગાવવા પાછી એ છે પી બિસ્નેહ ટપકે છે તે સ્નેહના ટીપા વડે કાન ભરી દેવાથી પીડા તરત મરી જાય છે

લાગે છે અને કાને જાણે ફૂંચે માથો હોય એવું થઈ જાય છે. આને પ્રતીનાલયોગ કહે છે.

મર્ષકં, કર્ણશિક્ષ

કળ્પશોકો કલાકાન્તો

સ્થિરો તત્સંજયા સ્મૃતો ।

કફને લીધે કાનમાં કામળ અણ્વ અને સોજા રહે છે. એ રોગો આપૂર્વદમાં એ જ નામથી (કર્ણ-કંઠ અને કર્ણશિક્ષ નામથી) ઓળખાય છે.

પૂનિકર્ણ

કફો વિદ્યઃ પિત્તેન સરુજં નીરુજં ત્યપિ ॥૧૨
ચનપ્રતિયદુક્લેદં કુરુતે પ્રતિકર્ણકમ્ ।

પિત્તથી વિદગ્ધ થયેલા (બરાબર ન પાડેલા) કફ પીડાવાળો અને પીડા વિનાનો, ઘટ્ટ અને ગંધાનું થીકાણું પાણી પુખ્ત નીકળે એવો પૂનિકર્ણ રોગ કરે છે.

કૃમિકર્ણક

વાતાવિદ્યપિત્તં શ્રોત્રં માંસાલ્લક્ષ્ણેદજા રુજમ્ ॥
ચાલ્વત્તો જન્તયઃ કુર્ણુસ્ત્રીયાં સ કૃમિકર્ણકઃ ।
માંસ, લોહી અને ચેપ પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા કીડા વામુ વગેરેથી બગડેલા કાનેને ખાતાખાતા (કોતરતાકોતરતા) તીવ્ર પીડા કરે છે. એ કૃમિકર્ણક રોગ છે.

કર્ણવિદ્રપિ

ક્ષોરકળ્પવ્યનાજાતે ક્ષતે સ્વાત્પૂર્વેક્ષણઃ ॥૧૩॥
વિદ્રપિઃ, પૂર્વેષ્વચ્ચાન્યઃ

કાનમાં ખોલરવાને લીધે થયેલા ઘામાં રમગાઉ ક્ષેવાઈ ગયેલા લક્ષણવાળું કાતળ વિદ્રપિ (નિ. ૧૧/૧૦૧ થી ૧૧૧) તથા અગાઉની માફક બીજાં પણ દોષજ ગડ થાય છે. (ખોલરવાને લીધે કાતળ વિદ્રપિ અને દોષોના પ્રકોપને લીધે દોષજ વિદ્રપિ થાય છે.)

કર્ણર્થ, કર્ણર્થેદ

શોકોઽર્થોઽર્થુદમીરિતમ્ ।

તેષુ રુક્ષ પ્રતિકર્ણત્વં વધિરત્વં ચ યાચતે ॥૧૬॥

પહેલાં (ઉ. ૮/૧૩ અને ૨૪ માં) કહેલા પોષ-ચાના અર્થ અને પોષચાના અર્બુદની પ્રમાણે જ કાનમાં જે સોજા આવે તેને અનુક્રમે કર્ણર્થ અને કર્ણર્થેદ (કાનનો મરો) અને કાનનું અર્બુદ (કેન્સર) કહે છે. એમાં (કાનના વિદ્રપિ, અર્થ અને અર્બુદમાં) પીડા થાય છે, કાન ગંધાય છે અને બહેરાશ નડે છે.

કુચિકર્ણ

ગર્મેઽનિલાત્સહકૃચિતા કાપ્કુલી કુચિકર્ણકઃ ।

ગર્ભમાં (ગર્ભાવસ્થામાં) વાયુને લીધે કાનના છિદ્ર (કાનના માર્ગનું છિદ્ર) સંકુચીત જાય તે કુચિકર્ણ રોગ છે.

કર્ણપિપ્પલી

પકો નીરુગનેકો વા ગર્મે માંસાહ્નુરઃ સ્થિરઃ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમાનઃ

ગર્ભાવસ્થામાં કાનમાં પીડા વિનાના, લીંપીપીપર-ના માપના એક કે વધારે માંસના સ્થિર અંકુર હોય તેને કર્ણપિપ્પલી રોગ કહે છે.

વિદારિકા

સન્નિપાતાદિદારિકા ।

સવર્ણઃ સરુજઃ સ્તબ્ધઃ શ્વયથુઃ, સ ઉપેક્ષિતઃ ॥
કટુતૈલનિર્મલ પકઃ સ્થિત કૃષ્ણ રોહતિ ।
સક્કોચયતિ રુદા ચ સા ધ્રુવં કર્ણશક્તીમ્ ॥૧૮॥

તરૂં દોષ કોપવાથી સવર્ણ, પીડાવાળો, સ્તબ્ધ સોજા આવે છે તેને વિદારિકા કહે છે. એ સોજાના વખતસર થોડા ઉપાય ન થાય તો તે પાકે છે, એમાંથી સરસિષા જેવો ચેપ નીકળે છે અને એ મહામહેનરે રુગાય છે અને એ વિદારિકા રુગાય ત્યારે કાનના માર્ગ-ના છિદ્રને ચોક્કસ સંકુચી નાખે છે.

પાશીશોષ

નિરાસ્યઃ કુરુતે વાયુઃ પાલીશોષં તવાહ્નયમ્ ।

શિશુમાં રહેલા વાયુ કાનની બૂટને સૂકવે છે તે એ જ નામનો (પાશીશોષ નામનો) રોગ છે.

તંત્રિકા

કૃશા દદા ચ તન્ત્રીયત્ પાલી યાતેન તન્ત્રિકા ॥

વાયુને લીધે કાનની બૂટ લીસાના તાર જેવી પાતળી અને કડક થઈ જાય છે તેને તંત્રિકા રોગ કહે છે.

પરિષેટ

સુકુમારે ચિરોત્તર્ગત્સદમૈવ પ્રવર્ધિતે ।
કર્ણશોકઃ સરુક્ પાન્યામરુજઃ પરિષેટયાન ॥
પરિષેટઃ સ પચનાત્

કાને વધારવાનો ચળ લાંબા વખત સુધી છોડી દીધા પછી પાછો એને એકદમ પગલું વધારવાનો ચળ કરવામાં આવે તો કાન કામળ હોવાથી એમાં વાયુનો પ્રકોપ થવાથી કાનની બૂટ ઉપર પીડાવાળો, ચાંચિ લાથ અને ફટિલી ચામડીવાળો સોજા આવે છે. એને પરિષેટ રોગ કહે છે.

ઉત્પાત

ઉત્પાત: પિત્તશોષિતાત ।

ગુર્વાભરણભારાદૈ: શ્યાવો સ્વદાહપાકવાન્ ॥૨૧॥
શ્વયયુ: સ્ફોટપિટિકારાગોપાકલેદસ્યુત- ।

ભારે ધરેણના વળન વગેરેને લીધે કોપેલા પિત્ત અને લોહીથી બદામી રંગનો, પીડા રાને બળતરાવાળો, પાકે એવો, ગૂમડા, ફોફી, રતાશ, ઊંધા અને શ્વેદ વાળો સોજે રાવે તે ઉત્પાત રોગ છે

ઉન્મથ (અથવા ગતિર)

પાત્યાં શોકોડનિલકપા-

ત્સર્વતો નિર્વ્યથ: સ્થિર: ॥૨૨॥

સ્તબ્ધ: સર્વર્ણ: કણ્ઠમાનુન્મથો ગતિરમ્ભ સ: ।

વાયુ અને કંઠના પ્રકોપથી બધી બાજુઓ પીડા વિનાનો, સ્થિર, સ્તબ્ધ, સર્વર્ણ અને શબ્દવાળો (શબ્દ રાવે રોવે) સોજે કાનની બૂટ ઉપર રાવે તે ઉન્મથ રોગ છે, એ જ ગતિર રોગ છે

કુ ખર્ષન

કુષિંદ્રે વર્ધિતે કળે મજ્જાદાહપાકરક ॥ ૨૩ ॥

શ્વયયુ: મસ્તિષ્કાતોથ: સ નામ્ના કુ-જ્વર્ધન: ।

કાન ખરાબ રીતે લીધાથી લોચ ન્યારે રોને વધારવામા રાવે તો ત્રણ દોષના કોષવાથી થત, જા તરા, પાક રાને પીડાવાળો સોજે આવે તેનું નામ કુ ખર્ષન છે

લેહી (લેહ)

કાકાષ્ટકૃમિજા: સ્પષ્ટમા: મક્રણ્ઠલેદવેદના:

લેહાલ્પા પિટિકાસ્તા દિ

લિપ્તુ: પાહીમુપેક્ષિતા: ।

કંઠ, લેહાડી રાને કૃમિને લીધે થતી ઝીણી, ખાજુ, કબેર રાને પીડાવાતી ફોફીઓ થાય છે, તેમનું નામ લેહી છે, કારણ કે જે રોમના યોગ્ય ઉપાય વળતર ન થાય તો રો કાનની બૂટને ચાટી જાય છે (ખાઈ જાય છે), પિપ્પલી સર્વર્ણ દ્વાલં વિદારી કુચ્ચિકર્ણક: ॥૨૪॥

પવામમાપ્યા, યાપ્યૈવા

તન્નિકાડન્યાંસ્તુ સાધયેત ।

પદ્ધિશતિરિત્યુત્રા: કર્ણરોગા વિભાગત: ॥૨૬॥

રામા (ઉપર ગણાવેલા બધા કાનના રોગોમા) પિપ્પલી, બધા દોષથી થતા કાનના સૂક્ષ્મ, વિદારિત્રા અને કુચ્ચિકર્ણક રામાથ છે તેકલી તાંત્રીકા યાપ્ય છે, પણ બીજા રોગોને મટાડવાના ઉપાય કરવા, રામા કાનના પચીસ રોગ વિભાનવાર કલા છે

દ્વલ્પાગદ્વલ્પે ષષ્ટે સત્તરશ્વકે કર્ણરોગવિશ્વનીયો

નામ છત્તદ્વોડ્યાય ॥ ૧૭ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો : કાનના રોગોના ઉપાય

અથાત: કર્ણરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામ: ।

इति ह स्माहुरात्रૈયાદયો મહર્ષય: ।

ન્યારે હવે રામે કાનના રોગો મટાડવાના ઉપાય સમજાવીયુ રો વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુના કર્ણશૂળના ઉપાય

કર્ણશૂલે પલનજે પિથેત્રાત્રો રમાશિત: ।

વાતપ્રસાધિતં સર્પિ: કર્ણ સ્થિરં ચ પ્રયેત્ ॥

પત્રાણાં પૃથગભવત્યન્નિલ્વાકૈરણ્ડજન્મમામ્ ।

તૈલમિન્યૂત્પદિધ્વાનાં સ્વિષ્ણાનાં પુટપાકત: ॥૨

રસૈ: કવોર્ણસ્તદ્રશ મુલકસ્યારહોરપિ ।

વાયુથી થયેલા કર્ણશૂળમા દરદીરો માસરસ ખાવે રાને વાયુને મટાડે રોવા (તેલિયો દેવદાર વગેરે) સ્ત્રીપ-ધાથી સિદ્ધ કરેનું થી રાત્રે પીવું વળી કાને શેક કરીને પીપળો, બીલ્લી, રાકડો રાને રોગો એ ચારમાના દેકના પાદ્યને રાલગ અનગ તેલ ર ને સૌંધવ ચોપડી ને એ દરેક જાનના પાદ્યને પુટપાક વિધિથી અલગ અલગ બાફીને રોનો બુદો બુદો રસ કાઢવો એ સંધેકા રસો વડે કાન (ટીપેટીપે) ભરવો, રાધવા તે જ પ્રમાણે (ઉપર કહેલી રીતે તૈયાર કરેલા) મુનાના અને ર ઝૂસીના પાદ્યના અનગ અલગ સંધેકા રસથી (ટીપેટીપે) કાન ભરવો (આ પાચ રસમાથી ગમે તે ગેક રસના ટીપા પાડીને કાન ભરી દેવો કાનમા દવા સમાની રેડવી નહિ, કારણ કે રોમ કરવાથી વાયુ બહાર નીકળી શકતો નથી રાને દવાને રોદર ઊતરવા દેનો નથી, માટે કાનમા દવા ટીપેટીપે રેડવી)

મળે વાતહરેડલેપુ મુથેપુ ચ વિપાચિત: ॥ ૩ ॥

મહાસ્નેહો કુનં હન્તિ સુતીયામપિ ચેદનામ્ ।

વાયુને મટાડે રોવાં ર પીપળાના ગણ્ઠા, અથ ગણના ઓષધિમા અને (ગાજનું મૂનર વગેરે) મૂત્રોમા પકાવેલો મહાસ્નેહ કાનમા ટીપેટીપે રેડવાથી તીવ્ર પીડા પામ તરત મટી જાય છે

મહત: પદ્મમૂલસ્ય વાષ્ણ્વત્સોમિણ ચેદિનાત્ ॥૪॥

તૈલામ્લતાત્પદીત્યામૃત સ્નેહ: સર્પો રજાપદ: ।

મોગ પાવ મૂળનાં (ચમ્પ આગર લાખાં) લાડનું ઉપર રેશથી વજ વાંટીને, એના ઉપર તેલ સોંધીને પછી એનો છાંસ સજાગ્યા પછી એ છેડેની બેસ્નેડ ટપકે છે, તે સ્નેહનાં ટીપા વડે કાન ભરી દેવાથી પીડા તરત મટી જાય છે

પરથી ખરડાયેલા કાનના માગને રૂની કે સુતરાઉ કપડાની વાંદોથી બે વાર (સવાર-સાંજ) સાફ કરીને પછી કાનના માગ (છિદ્ર)ને ગૂળખેનો ધૂપ દઈને રોગા ટીપેટીપે મધ ભરવું પછી સુરસાદિ ગળુનો કવાચ રાત્રે ફાંલિત (કાઠબ ગેળ) ચોપડેલી સુતરાઉ કપડાની વાટ કાનમા મૂકવી રાત્રે સુરસાદિ ગળુના રોપધોનુ રાત્રાન બારીક સૂઈ કાનમા બહારાવવું

શૂલકલેદગુરત્યાનાં વિધિરેષ નિવર્તકઃ ।

કાનમા સણુક, પચુ (ક રસી) રાત્રે બારપાણ મટાડવાનો રીતિ વિધિ છે

પ્રિયઙ્ગુમધુકામ્બદ્વાધાતમ્યુત્પલપર્ણિભિ ॥૨૦॥
મહિષ્ઠાલોઘ્નલાક્ષાભિ કપિત્થસ્ય રસેન ચ ।
પચૈતૈઃ તદાક્ષાવં નિપ્પ્લહ્નતાનુ પૂરણત્ ॥૨૧॥

કાગ, બેદીમધ, કાળીપાન, ધાવડી, કાગુ કમળ પુશ્પિપર્ણી, મજ્જા, લોધર રાત્રે સાથ એટલી વસ્તુઓના કટકથી રાત્રે કોઠાના રસથી પકાવે । તેલ કાનમા ટીપે ટીપે ભરવાથી તરત રસી નીકળતી રહે છે

કર્ણનાદના અને બહેરાઈના ઉપાય

નાદવાધિર્ધ્યૌ કુર્યાદ્ વાતશૂલોકમૌપધમ ।
શ્લેષ્માનુવચ્ચે શ્લેષ્માણં પ્રાગ્ગજ્યેદ્મમનાદિભિ ॥

કર્ણનાદ અને બહેરાઈમા વામુથી થતા, શૂન માટે કહેતા ઉપાય કરવા બે કક્ક રાત્રીમાંથી લોચ તે પહેલાં (વામુથી થતા શૂન માટેના ઉપાય કરતા પહેલાં) વખન વગેરેથી કક્ક મગાડવે

પરણ્ડશિમુવરણમલકાત્પપ્રજે રસે ।
ચતુર્ગુણે યચૈતૈર્લક્ષીરે ચાદ્યુળોન્મિતે ॥૨૩॥
ચદ્યુળાક્ષીરકાકોલીવલ્લયુક્તં નિદન્તિ તનુ ।
નાદવાધિર્ધ્યશૂન નાવનામ્યજ્જપૂરણે ॥૨૪॥

ચેરડે, સરગવે, વાવરડો રાત્રે મૂગા એ ચાવના પાંદડાના ચારગણા સ્વરસમા રાત્રે તેવથી રાત્રીમાં ગાલના દૂધમા લેગીમધ રાત્રે સીરકામચી રો બનેને કક્ક નાખીને તેલ પકવવું રો તેવનું નસ્ય રાત્રીમાં, કાને ચોખવાથી રાત્રે કાનમા ટીપેટીપે ભરવાથી મર્જાન દ, બહેરાઈ રાત્રે કર્ણશૂન મગી જાય છે

પૃથ્થં પ્રતિવિવાહિહ્મિશિત્યસ્વર્જિકોપયૈઃ ।
મધુકે પૂરણાતૈર્લક્ષ્ણાશ્ચુતિનાદન્તુ ॥૨૫॥

અતિવિપની કાળી, ડિંગ, સુષ, તગ, સાજખાર રાત્રે મરીને કક્ક નાખીને સરકામા પકાવે । તેલ કાનમા ટીપેટીપે ભરવાથી પીડ, રસ નીકળતી, બહેરાઈ રાત્રે કર્ણનાદ મટે છે

કર્ણનાદે હિત તૈલ સર્વપોત્યં ન પૂરણે ।

કર્ણનાદરોગમા કાનમાં ટીપેટીપે સરસિયુ બગુ રો કાપડો કરે છે

શારતેલ

શુક્રમૂલકલ્પજ્ઞાના ક્ષાતે હિહ્મુ મહોપધમ્ ॥

શતપુષ્પાવચાકુટ્ટદારશિમૂરસાક્ષમ્ ।

કૌત્ચલયવધારસ્વર્જિકોદ્વિદસેન્ધવમ્ ॥૨૭॥

મૂર્ગગ્રનિષિદ મુસ્તા મધુસુક ચતુર્ગુણમ્ ।

મામુલુહરસ્વસ્તદ્વત્ત કલ્લીચ્ચરસઙ્ગ તૈ ॥૨૮॥

પન્ન તૈલ જયલ્લાનુ સુરુચ્છાનપિ પૂરણત્ ।

કણ્ઠ ક્ષેદ ચ વાધિર્ધ્યેષ્ઠીર્જર્ણાઠ્ઠકક્ષમીન્ ॥૨૯॥

શારતલમિદં શ્રેષ્ઠં મુલ્હદન્તામયેષુ ચ ।

મૂગાની સુકવડીના કકડાના સાર, ડિંગ, સુક, સુવા વગ, ઉપર, દેવદાર, સરગવે, રસગલી, સચળ, જવખાર, સાજખાર, ઉદ્ધિ, લવણ, રોષવ, ભોજપત્ર, પીપરી મૂળ, બિઝલલ મોથ, તેર કરના ચારગણા કાળી દૂધના સરકો તે જ પ્રમાણે (નવથી ચારગણા) નિલિ રાત્રે સ્વરસ રાત્રે કોળનો સ્વરસ એ બધાથી પકવેનું તલ કાનમા ટીપેટીપે ભરવાથી ગમે તેટલા દુસ્તાથ વગ, રસી, બહારથ, કાનની દુર્ગંધ પીડા રાત્રે કાનમા કીડાને મગડે છે રાત્રીમાં તેલ મોના રાત્રે કાનના ચગેમા પણ ઉત્તમ છે (તેલ પકવવાનો વિધિ કપ સિતિસ્થાનમા રાખ્યો છે)

મધ સુતાપિ સ્યાતા કર્ણૌ રક્ત હરેત્તત ॥૩૦॥

જો કાનને સ્પર્શનુ જ્ઞાન ન થનું લોચ તે કાનનું લોચી કાઢુ (ફસ જિવણી) (રાત્રી કર્ણસ્થાપ રાગ મત્તર કર્ણશૂનમા સમાઈ જાય છે)

લશોકપલેદ્યોમંદ્વૃત્તેર્ધ્યમનાચરેત્ ।

કાનમાં લોચી રાત્રે રસી લોચ રાત્રે દરેની સાથ જવાની શક્તિ મંદ થઈ ગઈ લોચ તે વખત કશવર્ષ

વાધિર્ધ્યં ધર્જ્યેદ્વાલપુલ્કયોઞ્ચિરજ ચ યત્ ॥૩૧॥

બજકની રાત્રે વૃદ્ધની બહેરાઈ તથા જે લાંબા વખતની બહેરાઈ લોચ તેને (રાત્રીમાં જાડોને) છેડી દેવી

પ્રતિનાદના ઉપાય

પ્રતીનાદે પરિકલેષ સ્ત્રેદસ્વેદૈર્વિશોધયેત્ ।

કર્ણશોધનકૈત્રાનુ કર્ણ તૈલમ્ય પૂરયેત્ ॥૩૨॥

સમુકસેન્ધ્યમધોર્માતુલુહરસસ્ય વા ।

શોધનાદુક્ષતોપત્તો ધૃતમણ્ડલ્ય પૂરણમ્ ॥૩૩॥

પ્રતિનાડ રોગમા સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને (સુકાયવા કરૂને) પલાળીને કર્ણશિધન યંત્રથી (સુ ૨૫/૩૫ થી) કાન સાફ કરવો (કાનમાથી મેલ કાઢવો) પછી કાનમા તેલ ટીપેટીપે ભરવું અથવા સરકો, સેધવ રાત્રે મધ રો ત્રણ ભેળવીને બિજરાનો રસ કાનમા ટીપે ટીપે ભરવો કાન સાફ કરવાને લીધે જો કાન બુખ્ત પડી જાય તો (કાનમા કાત યાજ કે સણકા મારે તો શિવદાસ સેન) ધીના મઝ કાનમા ટીપેટીપે ભરવો

કાનમાં મેલ હોય તેના ઉપાય

કમોડ્યં મલપૂર્ણંડપિ કર્ણે

કાન મેલથી ભરાઈ જાય તોપણ ૨૥ (પ્રતિનાડ માટે કહેલી) ક્રિયા કરવી

કર્ણકણ્ઠુ અને કર્ણશિદ્ધિના ઉપાય

કણ્ઠવાં કફાપહમ્ ।

નસ્યાદિ, તદ્વલ્લોકેડપિ કઠ્ઠુર્ણેશ્ચાત્ર લેપનમ્ ॥

કાનમા ચળ (ખલજ) રાત્રે તો કઠ્ઠુ મટાડે રોવું નસ્ય વગેરે (નસ્ય, ધૂમપાન, ચાણાર, પીણાં વગેરે) રાખવું, કાનમા સોળે રાત્રે તો રો જ ક્રિયા (કર્ણકણ્ઠુ જેવી ક્રિયા) કરવી તથા તોખા રાત્રે ગરમ દ્રવ્યો વડે (કાનની રાખુખાણુ) લેપ કરવો

પૂતિકર્ણ અને કૃમિકર્ણના ઉપાય

કર્ણજ્વાલોદિત કુર્પાત્પૂતિકૃમિકર્ણયોઃ

પૂરણ કઠ્ઠુતૈલેનં વિશેષાત્ કૃમિકર્ણકે ॥૩૫॥

પૂતિકર્ણ રાત્રે કૃમિકર્ણ રોગમા કાનમાથી રસી નીકળતી મગસવા માટે જો કણુ છે (શ્લોક ૨૦, ૨૦૫, ૨૧) તે કણુ, પણ કૃમિકર્ણરોગમા વધારામા કાનમા અણિયું ટીપેટીપે ભરવું

કર્ણવિદ્રધિ

યમિપૂર્વા હિતા કર્ણવિદ્રઘો વિદ્રધિક્રિયા ।

કાનના વિદ્રધિમા પ્રહેલા વમન કરાવીને પછી વિદ્રધિ જેવી ક્રિયા (ચિ ૨૧ ૧૩) કાયદો કરે છે

કર્ણનું સત્વિદ્રધિ

પિત્તોત્પર્ણશૂલોકં કર્તવ્યં ક્ષતવિદ્રઘો ॥૩૬॥

કાનના સત્વિદ્રધિમા (શ્લોક ૧૪, ૧૪૧) પિત્તથી થતા કર્ણશુન માટે કહેવું કરવું

કર્ણશો, કર્ણર્મુદ

અશોષિદેવુ નાસાવદ્

કાનના મગ્ગના રાત્રે કાનના રાખુંદના ઉપાય

નાકના મગ્ગ રાત્રે નાકના રાખુંદ જેમ કરવા

કર્ણવિદારિકા

મામા કર્ણવિદારિકા ।

કર્ણવિદ્રધિવત્સાધ્યા યથારોપોદયેન ચ ॥૩૭॥

કર્ણવિદારિકા કાચી લોચ તેને વિદ્રધિની માફક રાત્રે કપો દોષ કોપેલા છે તેના હિસાબે મટાડવાના ઉપાય કરવા

પાલીશોષ

પાલીશોપેડનિશ્ચોત્રશૂલવજ્રસ્યલેપનમ્ ।

સ્વેદં ચ કુર્વાત્ સ્વિદ્વાં ચ પાલીમુદ્ગતંયેત્તિર્લઃ ॥

પ્રિયાલવીજયપૃષ્ઠાહ્વયગન્ધપવાન્વિતૈઃ ।

પાલીશોષ રોગમા વાયુથી થતા કર્ણશુભના જેવા નસ્ય, લેપ રાત્રે શેક કરવા કાનની બૂટને ભરાખર શેક થઈ જાય ત્યારે રોના ઉપર તથા, ચારોળી, જોડીમધ, રાસોલ રાત્રે જવ રોટલી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ કે કટક કરીને રોનું ઉદ્ગર્ભન કરવું

તતઃ પુષ્ટિકરૈઃ સ્નેહૈરમ્યક્ષં નિત્યમાચરેત્ ॥૩૯॥

પછી પુષ્ટિ કરે રોવા સ્નેહોથી (શ્લોક ૩૮૫ થી ૪૧) કાનની બૂટ ઉપર રોજ રાખ્યગ કરવો

કાનની બૂટને જડી કરે એવા સ્નેહ

શતાવરીવાજિમગ્ગાપયસ્યૈરળ્હજીવકૈઃ ।

તૈર્લં વિપક્વં સક્ષીરં પાલીતાં પુષ્ટિકૃત્પરમ્ ॥૪૦॥

શતાવરી, રાસોલ, કાકોલી, રોરો રાત્રે જીવક રોટલી વસ્તુઓનો કટક નાખીને ગાયના દૂધમા પકવેલું તેલ કાનની બૂટને જડી કરે છે

કલ્કેન જીવનીયેન તલં પયસિ પાચિતમ્ ।

આનૂપમાંસકાથે ચ પાલીપોષણવર્ધનમ્ ॥૪૧॥

જીવનીય ગળના રોષધોનો કટક નાખીને દૂધમા રાત્રે આનૂપ દધાના પ્રાચીરોનો માસના કવાથમાં પક વેલું તેલ કાનની બૂટને પોષણ રાત્રે છે અને વધારે છે પાલી છિત્વાત્તિસક્ષીણાં

દેશાં સન્ધાય પોષયેત્ ।

કાનની બૂટના બહુ જ સુકાઈ ગયેલા ભાગને કાપી નાખીને બાકીના ભાગને સાંધીને પછી રહે જાણ કરવો

તત્રિકા

યાપૈવ તત્રિકાપ્યાડપિ

એ જ રીતે (પાલીશોષ માટેની ક્રિયા કરીને) તત્રિકા રોગમા પણ દવાડ કમવા (રાહન કરવી)

પરિપોટ

પરિપોટેડ્યયં વિધિ ॥૪૨॥

પરિપોટરોગમા પશુ એ ૯ (પાણીપાણે) વિધિ છે

ઉપાત

ઉપાતે શીતલેલેપો જલોકોદ્દત્તશોણિતે ।

ઉપાતરોગમા જળા પાસે લેપી ચુસાવીને પછી ઠંડા દ્રવ્યો વડે લેપ કરવો

અમ્બશાસ્ત્રપહ્લયક્લાયધીરોગ્રતિલોત્પલે ॥૪૩॥

સદ્યાન્યામ્લે સમશ્લિષ્ઠે સકદમ્ભે સસારિવૈ ।

સિદ્ધમધ્યજ્ઞને તૈલ વિસર્પોકપૃતાનિ ચ ॥૪૪॥

જમુના પાકડા, રાખાના પાકડા, બજદાસા, લેદીમધ, લેધર, તથા, કાળું કમળ, મજ્જા, કદબ અને સારિવા-ચોટલી વસ્તુનો કડક નાખીને ધાન્યાધ્યાસા સિદ્ધ કરેલા તેલ વડે અને વિસર્પ(સવા)ના રાધ્યાધ્યાસા કરેલી થી વડે અભ્યાસ કરવો

ઉન્મથ

ઉન્મથેડ્યયજ્ઞને તૈલ ગોધાકર્કયસાન્યિતમ્ ।

તાલપચ્ચમગ્નધાર્કાકુચીમ્લસંઘવૈ ॥૪૫॥

સુરસાલાક્ષ્મીર્યાં ચ સિદ્ધ, સીદ્ધા ચ નાયનમ્ ।

ઉન્મથ રોગમાં સાદો અને કરચલો રો બેની વસા નાખેનું, કાઠી મૂસળી, રાસો, રાસકો, બાવરી, મીંકાન, સેંપવ, તુાસી અને જળપીપ્પળી એટલી વસ્તુ ઓ વડે પકવેલા તેવના અભ્યાસ કરવો અને તીવ્ર નરમ આપનું

કાન બરાબર ન થીપાશે તોય તે શું કરવું

હુર્વિલેડ્યમ્લત્તજમ્બાશ્ત્રપચ્ચવાયેન સેવિતામ્ ॥

તૈલેન પાલી સ્થપત્તા સુસ્પર્શ્વેરવચૂર્ણયેલ્ ।

ચૂર્ણમંધુકમશ્લિષ્ઠામ્પુણ્ણાદનિશોઢ્યૈ ॥૪૬॥

લાક્ષાગિદ્ધસિદ્ધ ચ તૈલમધ્યજ્ઞને હિતમ્ ।

કાન બરાબર ન થીપાશે તોય તે ચણે, કાંચનાર, જમુના પાંદડા અને આંખના પાંદડાં-એ ત્રણનો કચાસ કાનની બૂટ ઉપર રેડીને, કાનની બૂટ પર બરાબર તેડ લેવીને, પછી લેદીમધ, મજ્જા, પપાઇ અને છાત્ર-લગદર-એ ચાર વસ્તુઓનું બધુ જ સુંઘવું ચૂર્ણ બરાબરનું (કે દબાવવું) અને લાખ તથા વાચદિ વ્યે તિલ કરવું તેજ અભ્યાસ નીકે શુભો કરે છે

પરિવર્તિતા (લેલી, લેધ)

સ્વિત્રાં ગોમવતે પિન્ડેવંદુશ પરિલેહિકામ્ ॥

વિદ્ધસારેતાલિપ્તેદુરધીમ્વચ્ચક્ષતે ।

કૌટજેશ્વરદુધકારજ્ઞવીજશમ્યાકવલ્કલે ॥૪૭॥

અયવાડ્યયજ્ઞને તૈર્વા કટુતૈલં વિપાચયેત્ ।

સનિશ્વપત્રમરિચમદનૈલહિકામયે ॥૪૮॥

લેલીને (ઉ ૧૭/૨૪, ૨૪) ગાળના છાસુના ગેશ્વર વડે વારવાર લેલીને વાવડિંગના સારનો ધેરીના મૂતરમાં કડક કરીને એનો લેપ કરવો. અથવા કઠાછાત્ર, ઈંગેશ્વરના છાત્ર, કણ્ઠના બી અને અરડૂસીના છાત્ર નો ધેરીના મૂતરમાં કડક કરીને એનો લેપ કરવો, અથવા એ જ (વાવડિંગનો સાર વગેરે) દ્રવ્યોનો કડક નાખીને તથા લીમકાના પાદ્ય, મરી અને મીમુનો કડક નાખીને તરસિયું પકવવું એ મરસિયું લેહિકાના ઘ્રમમાં લેપવડું

કપાષેજા કાન સાધવાની રીત

છિન્ન તુ કર્ણે શુદ્ધસ્ય યગ્ધમાલોચ્ય યોગિકમ્ ।

શુદ્ધાક્ષ લાગયેલ્લમે સચ્ચિદ્ધં વિશોધનમ્ ॥

પાસ કાન કપાઈ ગયો હોય તો દરડીનું શોધન કરીને ચૂ ૨૯/૫૯ થી ૬૧ માં જમાવેલા પાગમાથી કઈ જાતનો પાત્રો બાપવેલ પાત્ર તેનો વિચાર કરીને પછી જ્યારે બગડ્યું લેહી નીકળી રહ્યા પછી શુદ્ધ લેહી આવવા મરિ કે તરત કપાઈને છૂટો પડે. કાનનો બાજ જોગડી દેવો કાન તાજો જ કપાઈ ગયો હોય તો એ કપાવેલા મન પાછો લોગે જાજ પછી દરડીનું શોધન કરવું

અથ પ્રથિત્યા વેશાન્ત કૃત્વાં હૈન્મલૈક્ષ્મતમ્ ।

નિવેદ્ય સર્ગિય સુપમ ન તિન્ન ન સમુપ્રતમ્ ॥

અમ્યગ્ધ મધુસર્પિર્ણાં પિત્તુત્રોતાનગુન્ધિતમ્ ।

સ્વેનામાદશિપિલ શ્વચા ચૂર્ણેરવાક્ષિર્લ્ ॥૪૯॥

શોણિતસ્થાપનૈર્ઘ્ણમાચારે ચાદિશેક્ષત્ ।

સત્તાદાદામનેલાક શનેરપનેયેલ્ પિચુમ્ ॥૫૦॥

ઉપરનું ત્મત્વ કરીને (અથ) વાતના છેડને નૂંથી લઈને (વાતના છેડ છુટા ગો તો પાપાં ચાં જાજ તેથી વાત છુટા ન રે એ રીતે વાત બાળીને) બૂટને (કે કાનને) કાપીને અને પછી જોડીને (પટ્ટીને), કાપેલા બાળના સાથા ઊંચો કે નીચો ન રડ, એ રીતે બને બાજ બગમો જોડીને, અથા ઉપર મધ અને થી લેપડીને, ૩ અને ચોથા વડે કાંતી દઈને, થીનું પામ નીક અને નાળીને પામ બધા એથી રીતે છે. ૧- બાળીને એજા ઉપર (લેદીમધ, નેત વગેરે) લે રીનું (સ્થાપન કે એજા લે રીને) નોડાનું બધા કડ એજાં દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ બરાબરનું પછી ઘ્રમ મટે જે ૨૧ જો વિદર ૫૫૨ કયા છે ને ૨૮ ૫૫૨ ૫૨ ૫૫૨નું ફંડું.

સાત દિવસ પછી રૂના પૂમડાને તેલથી પલાળીને (તેલ ચોપડીને, પૂમડું ઉપાડતાં લોહી ન નીકળે એ રીતે) પૂમડું ધીમેધીમે કાઢી લેવું.

સુરુદં જાતરોમાણં ત્રિલસન્ધિ સમં સ્થિરમ્ ।
સુવર્ણાનમરોગં ચ જ્ઞાતૈઃ કર્ણે વિવર્ધયેત્ ॥૫૫॥
પછી જ્યારે બૂટ કે (કે કાન) બરાબર રુબાઈ જાય, ત્યાં અંડાંટી ઊંચે, માંધિલા ભાગ બરાબર જોડાઈ જાય, સમ (સપાટ) અને સ્થિર થાય, બરાબર ઘાટીથી બને અને રોગ ન રહે ત્યારે ધીમેધીમે બૂટને (કાનને) વધારવી.

કાન વધારવાને ચોળવાનું ધી
જલશૂકઃ સ્વયંદુગુપ્તા રજન્વી વૃહતીફલમ્ ।
મધ્યગન્ધાબલાહસ્તિપિપ્પલીગૌરસર્વપાઃ ॥૫૬॥
મૂલં કોશાતકાશ્વપ્રરૂપિકાસતપણજમ્ ।
હુન્હુન્દરી કાલમૃતા ગૃહં મધુકરીકૃતમ્ ॥૫૭॥
જનૂકા જલજન્મા ચ તથા શબરકન્દકમ્ ।
પશ્ચિઃ કલ્કૈઃ લવરં પલ્લવં સતૈલં માહિયં ઘૃતમ્ ॥
હસ્ત્યશ્વમૂત્રેણ પરમમ્પજ્જાત્કર્ણવર્ધનમ્ ।

લીંબ, કૌંચાં, હળદર, દારુહળદર, ભોરીંગણીનું ફળ, આસેદિ, બળદાણા, ગળાપીપર, ધોળા સરસવ, ધિસાડીનું મૂળ, ધોળી કહેરનું મૂળ, આકડાનું મૂળ, સાતવીનનું મૂળ, કુદરતી રીતે મરેલી છછુંદરી, ભમરીનું ધર, ચામાચીરિયું, જળા અને લસણ-એટલી વરતુરગેના કલ્ક વડે ડાઘી અને ઘોડાના મૂતરમાં તેલ સાથે ધીને ખર પાક (ક. ૬/૧૮ કરવે.) એ કાન વધારવા માટે ઉત્તમ અભ્યંગ છે.

કપાઈ ગયેલું નાક બનાવવાનો વિધિ
મથ કુર્યાં સ્વસ્થસ્ય
છિન્નાં શુદ્ધસ્ય નાસિકામ્ ॥૫૯॥
છિન્નાન્નાસાસમં પર્ત્ત તત્તુલ્યં ચ કપોલતઃ ।
ત્વદ્ઘ્રાસં નાસિકાસન્ને રક્તસ્તત્તુર્તાં નયેત્ ॥૬૦॥
સીધેદ્ ગણ્ડ તતઃ સ્વ્યા સેવિન્યા પિચુચુકયા
નાસાચ્છેદેઽથ લિખિતે પરીવર્ત્યોપરિ ત્વચ્ચમ્ ॥
કપોલચન્દ્રં સન્દધ્પાત્સીધ્યેન્નાસાં ચ યજ્ઞતઃ ।
નાઢીમ્યામુક્ષિપેદન્તઃ

સુલોચ્છવાસમવૃત્તયે ॥૬૨॥
આમતૈલેત સિક્તવાડનુ પત્તક્કમધુકાઙ્ગૈઃ ।
છોળિતસ્થાપનેશ્ચાન્વ્યઃ
સુશ્લક્ષ્ણૈરવચ્ચૂર્ણયેત્ ॥૬૩॥

તતો મધુઘૃતાશ્ચકં ધધ્વાડ્ઽચરિકમાદિશેત્ ।
શાત્વાડ્ઽસ્થાન્તરં કુર્યાત્ સઘોમ્રણવિધિં તતઃ ॥
છિન્નાત્ત્રદેઽધિકં માંસં

નાસોપાન્તાશ્ચ ચર્મં તત્ ।
સીધ્યેત્તતશ્ચ સુશ્લક્ષ્ણં હીનં સંવર્ધયેત્પુનઃ ॥૬૫॥

પ્રભુનું સ્મરણ કરીને કપાઈ છૂટું પડી ગયેલું જીવાન માંસનું નાક (જે નાક તાળું જ ન કપાયું હોય તે) દરદીનું સોધન કરીને નીચેના વિધિથી બનાવવું. એક પાંદડામાંથી કપાયેલા નાકના માંસ અને ઘાટ જેટલો ભાગ કાતરી કાઢવો. પછી પાંદડાના એ કાતરેલા ભાગ જેટલો ગાલનો ભાગ એવી રીતે કાપવો કે નાક અને ગાલના સાંધા આગળની ચામડી અને માંસ કપાઈને છૂટાં ન પડે (ગાલનો કાપેલો ભાગ બીજા બાજુએથી કપાય પણ નાકની બાજુએથી નાકને અગ્રેઅગ્ર જોડાયેલા રહે). પછી એ ચામડી અને માંસને પાતળા બનાવવાં. પછી દોરાવાળી સીવવાની સોાથી ગાલ સીવી લેવો. હવે નાક જ્યાંથી કપાઈને છૂટું પડ્યું હોય તે ભાગને (ચુકાયેલા હોય તેને સાંધવા લાયક લીલા કરવો) ખાતરીને ચામડીને ઊંચી ઉઠાવીને ગાલની ચામડી સાથે જોડી દેવી. નાક અને ગાલના જોડાણ આગળ રાંટો મારીને ગાલની ચામડી ઉઠાવી નાકની બીજા બાજુએ જોડવા લઈ જવી કે જેથી ચામડીનો ઉપલો ભાગ ઉપર રહે.) પછી માકને કાળજીથી સીવી લેવું. શ્વાસોસ્થવાસનું કામ સરળતાથી થઈ શકે તેટલા માટે નાકમાં બે નળી ખોસીને નાક ઊપડેલું રાખવું. પછી કાચા તેલની ધાર કરીને રતોળળી, જેડીમધ, રમવંતી તથા બીજાં લોહી બંધ કરે એવાં દ્રવ્યોનું બહુ જ બારીક (ચુવાળું) ચૂર્ણ દબાવવું. પછી મધ અને ઘી ચોપડીને પાટો બાંધીને પ્રભુ માટેના પથ્થર આધારવિહાર (સુ. ૨૯/૩૩) થી-૪૨) પાળવાનું કહેવું. પછી સ્થિતિ બદલાઈ એમ જણીને સઘોપ્રણનો વિધિ કરવો (સઘોપ્રણ પ્રમાણે ઉપાય કરવા) રુબાય પછી વધારાનું માંસ અને નાક પાસેથી (નાક અને ગાલ વચ્ચેની) થેલી વધારાની ચામડી કાપી કાઢવી. પછી એને બરાબર સુવાળું બનાવીને સીવી લેવું. જે નાકમાં માંસ ઓછું રહે (અને તેથી નાકના તે ભાગમાં ખાણે પડે) તે કાન વધારવાને જે ઉપાય કહ્યો છે તે કરીને નાક ફરીથી વધારવું.

નાક તાળું જ કપાયું હોય તેને સાંધવાનો વિધિ
નિવેશિતે યયાન્યાસં સચદ્ધિદ્રેઽપ્યયં વિધિઃ ।
નાક જે તરત જ કપાયેલું હોય તે તેમાં પણ

પહેલા નાકનો છૂટો પહેલા ભાગ શોધ જવો
બરાબર ગોઠવી દઈને પછે ૨ । વિધિ (શ્લોક ૫૯ થી
૬૫ વાળા વિધિમાંથી જરૂર પૂરતો વિધિ) કરવો

હોઠ કપાઈ ગયા હોય તેમાં વિધિ

નાડીયોગાદિનૌદ્રસ્ય નાસાસ્પંધાનવદિધિઃ ॥૬૩॥

કપાયું નાક સાધવાનો જે વિધિ ઉપર કહ્યો છે,
તેમાંથી નાકમાં નથી મૂકવા સિવાયનો બાકીનો બધો
વિધિ કપાયેલા હોઠ સાધવા માટે કરવો

હૃદયદ્વારદ્વયે ઘટે ઉત્તરધાને કર્મરોગપ્રતિષેધો

નાનાશ્વરોડધ્યાય ॥ ૧૮ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો : નાકના રેગોનું જ્ઞાન

મથાતો નાસારોત્તરવિશ્વાનીયં ધ્યાય્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेपादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે નાકના રંગ વિષે જ્ઞાન થવા માટે
ઉપયોગી અધ્યાય સમજાવીશું ૨ો વિષયમાં આત્રેય
વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

પ્રતિશયાય(=સંજેખમ)ના કારણ, સંપ્રાપ્તિ

અવધ્યાયાનિલરજોમાધ્યાતિસ્થમજાગરૈઃ ।

નીચાચુષ્કોપધાનેન પીતેતાન્ધ્યેન યાગ્નિયા ॥ ૧ ॥

અપ્યસ્થુવાનરમણચ્છાદિવાપ્યગ્રહાદિધિઃ ।

ક્રમ્ભા યાતોલ્લખા દોવા

નાસાયાં સ્યાનતાં ગતાઃ ॥ ૨ ॥

જનવન્તિ પ્રતિશ્યાયં ઘર્ષમાનં ક્ષયપ્રદમ્ ।

ગ્રહ, પવન, ધૂન, (બહુ) ભોલવું, બહુ ઊંધવું,
બહુ જાગવું, બહુ નીચું કે બહુ ઊંચું રોચીકું ચખવું,
બીજું (=જે પાણી માફક ચાલી ગયું હોય તેનાથી
જુદો જાનવું) પાણી પીવું, બહુ પાણી પીવું, બહુ
મેથુન કરવું ઊંચીનો અને નીચો વેગ રોકવા-વગેરે
કારણોથી વાયુ જેમાં રહી છે રોવા દોષો કોયોને
નાકમાં ઘટી બની, જઈને પ્રતિશયાય (સંજેખમ) કરે
છે સંજેખમના જે વખતે જોવા ઉપાય ન થાય તે
જાણે એવા થાય છે

વાયુના સંજેખમનાં લક્ષણ

તત્ર પાઠાત્પ્રતિશ્યાયે સુવજ્રોયો મુશં ક્ષયઃ ॥૩॥
પ્રાણોપરોધનિસ્તોદદન્તશ્લક્ષિરોડાપ્પથા ।

કીટિકા રૂપ સર્વજીમંષને પરિતો ધવો ॥૪॥

સ્વરસાદિધિરત્યાક શિશિરપ્તકકચ્ચુતિ ।

તેમાં વાયુના પ્રકોપથી થતા સંજેખમમાં મોં સુધાય
છે, પુષ્કળ છીંકો આવે છે, નાક બધાઈ જાય છે, નાકમાં
તોદ થાય છે, દાંતમાં, લમણમાં અને માથામાં પીડા
થાય છે, બને ભયમરની ચારે બાજુ અણે કીટીઓ ફરતી
હોય રોવા સળવળાટ થતો લાગે છે, અવાજ ભેરી
જાય છે, (કફ) લાલો વખતે પાકે છે તથા ઠંડે અને
ખાતલો કફ નાકમાંથી નીકળે છે

પિત્તના સંજેખમનાં લક્ષણ

પિત્તાત્તુળ્લાજ્વરઘ્રાણપિટિકાસમ્મયઞ્મમાઃ ॥૫॥

નાસામ્પાકો રક્તોળ્ળતાઘ્રપીતકફચ્ચુતિઃ ।

પિત્તના પ્રકોપથી થતા સંજેખમમાં તરસ લાગે
છે, તાવ આવે છે, નાકમાં ફોંટીઓ થાય છે, ફેર
આવે છે, નાકનું ટેરનું પાકે છે તથા નાકમાંથી લૂચ્ચ,
ગરમ, તાંબાવર્ણી કે પીત્તો કફ નીકળે છે

કફના સંજેખમનાં લક્ષણ

કફાકાસોડરવિઃ શ્વાસો ઘમધુર્ગાગ્નૌત્તમ્ ॥૬॥
માધુર્યં વદને કણ્ઠઃ ક્ષિયન્નુલ્લકફચ્ચુતિઃ ।

કફના પ્રકોપથી થતા સંજેખમમાં અરોચિ, થાંફ
ઊંધતી (કે ઊંધકા), શરીર ભારે થઈ જાય, મોં જળ્યું
જળ્યું લાગે, ખાંસ, નાકમાંથી સિંગવ અને પીત્તો
કફ નીકળે-રોગના લક્ષણ થાય છે

ત્રિદોષના સંજેખમનાં લક્ષણ

સર્વજો લક્ષણઃ સર્વૈરક્તમાક્રુદિશાન્તિમાન્ ॥૭॥

ત્રિદોષના સંજેખમમાં ત્રણે દોષના સંજેખમનાં
લેખાં લખેલા હોય છે તથા ત્રિદોષનું સંજેખમ કઈ પણ
કારણ વિના કોઈક વાર વધે છે અને કોઈક વાર થઈ
જાય છે

રક્તજ સંજેખમનાં લક્ષણ

દુષ્ટે નાસાસિરાઃ પ્રાપ્ય પ્રતિશ્યાયં કતોમ્પચ્ચુક ।

उरसः सुसता ताम्रनेत्रत्वं श्यावपुતિતા ॥૮॥

કણ્ઠઃ ધોશક્ષિનાસામુ

વિત્તોરં લાત્ર લક્ષણમ્ ।

અગરે જે લોકો નાકની શિશરોમાં જઈને સંજેખમ
કરે છે એમાં છત્રીને સ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી, આંખો
તાંબાવર્ણી થઈ જાય છે, ત્રાસ ન થાય છે, કાન, ઓંખ,
અને નાકમાં ખમ્બર આવે છે તથા પિત્તના સંજેખમ
નાં લક્ષણ થાય છે

કુષ્ઠપ્રતિશયાય(=મનદોષ સંજેખમ)નાં લક્ષણ

સર્વં વય પ્રતિશ્યાયા દુષ્ટાં પાન્નુપેક્ષતાઃ ॥૯॥

વયોતોષદ્રવાધિશ્યાસ સર્વેદ્રિપતાપન ।

સામિસાદગ્ધરશ્વાસકાસોરપાર્શ્વવેદન ॥૧૦॥

કુપ્યત્યકસ્માદ્વહ્નો મુલદૌર્ગન્ધ્યશોકકૃત્ ।

નાલિકાફલેદસંશોષશુદ્ધિરોષકરો મુદુઃ ॥૧૧॥

પૃથોપમાસિતારક્તમ્પ્રયિતશ્લેષ્મસંઘ્રુતિઃ ।

મૂર્ચ્છન્તિ ચાત્ર ક્રમયો

દૌર્લભિઘસિતાત્વઃ ॥૧૨॥

બધી જાતના સળેખમના વખતસર યોગ્ય ઉપાય ન થવાથી એ સળેખમો બગડે છે (એને દુષ્ટ પ્રતિ શ્યાય કહે છે) એમાં બધી જાતના સળેખમોના ઉપ દ્રવ્યો (લક્ષણો) વધારે પ્રમાણમાં થતા હોવાથી દુષ્ટ પ્રતિ શ્યાય રોગ બધી ઈન્દ્રિયોને સાતાપે છે એ રોગમાં જઠરાગ્નિ બહુ મદ હોય છે તાપ, હાડકા, ઉપરસ, છાતીમાં રતને પડખામાં પીડા થાય છે, કઈ પણ કાસલ વિના એ વારવાર કોપે છે, મો ગધાય છે, મો ઉપર સોજે રહે છે, કોઈક વાર નાકમાંનું લીટ મુકાઈ જાય છે, કોઈ વાર બહાર નીકળી જાય છે એ કોઈ વાર નાકમાં રોકાઈ રહે છે એવું વારવાર થાય છે, ષઠ ભેજો, કાળો, જવા રાતો, ગાંધેલો કફ નીકળે છે તથા લાખા સ્તિગ્ધ, કાળા રતને ઝીલા કીડા પડે છે

દરેક સળેખમ પાકી બધુ હોવાના લક્ષણ

પક્લિક્ષ્ણાનિ સેવ્યક્ષ્ણાઘવ ક્ષયયોઃ શમ ।

શ્લેષ્મા સચિક્ષ્ણા પીનોડ્ઝાતૈ ચ રક્ષગન્ધયો ॥

તેમાં (બધા સળેખમોમાં) શરીર હલકું (સ્ફૂર્તિ વાળું) લાગે, છીંક બધ થઈ જાય, કફ જવા ચીમ્લે અને પીળા હોય તથા જીભને સ્વાદનું અને નાકને વાસનું જ્ઞાન ન થાય-એ પાકી જોલા સળેખમના લક્ષણ છે

બુધશ્વ(પણી જ છીંકો)ના કાસ,

સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

તીક્ષ્ણાઘ્રાણોપયોગાર્કરશ્મિસ્ત્રવત્પાનિમિ ।

થાતકોપિમિરન્વૈર્ધા નાસિકાતરુણાસ્થિનિ ॥૧૪॥

ધિવદ્ધિતેડનિલઃ કુદ્ધો રક્તઃ શુદ્ધાટકં યજેત્ ।

નિવૃત્ત કુવનેડત્વયે ક્ષવયુ ચ મુશાક્ષવ ॥૧૫॥

(સાઈ, તથા છીંકણી વગેરે) તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો સુંધ

વાથી, રોવા તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાથી, સૂર્યના કિરણ સામું નેવાથી, દોષો, તણખણુ (સળી) વગેરે નાકમાં ફેરવવાથી અથવા વાયુને કોપાવે એવા બીજા કારણોથી નાકનું ક્રેમણું હાડકું ઘસવાથી એવેલા વાયુ શુગટક મર્મમાં (જે જગાએ નાકમાં ચાર રસ્તાઓ મળે છે તે જગાએ) (આ ૪/૩૩૫ થી ૩૩૫) જાય છે

એને ત્યાં રોકાવાથી ત્યાંથી પાછો ફરીને પુષ્કળ છીંક

૨ હો છે ૨.૧ બુધશ્વ રોગ છે

નાસિકાશોષ

શોષયન્નાસિકાસ્રોત કફ ચ કુચ્છતેડનિલઃ ।

શુક્રપૂર્ણામનાસાત્વ કુચ્છાનુચ્છપસનં તત ॥

સ્મૃતોડ્ઝો નાસિકાશોષો

વાયુ નાકના માગ્નિ રતને કફને સૂકવી દે છે તેથી નાકમાં જાણે કાટા પડ્યા હોય એવું લાગે છે, તેથી ઉચ્છવાસ લેતા કુપ્પ થાય છે આ નાસિકાશોષ રોગ છે એવું ૨.૧ મુવદ કહે છે

નાસાનાથ

નાસાનાથે તુ જાયતે ।

નલ્લર્વામિવ નાસાયા શ્લેષ્મચ્છેન વાયુના ॥૧૭॥

નિશ્વાસોચ્છ્વાસસ્રોધાત્ સ્રોતસી સંઘૃતે દ્યવ ।

નાસાનાથ (નાકનો ૨ નાથ) રોગમાં નાકને જાણે (નગાસની માફક) મઠી લીધું હોય એવું થાય છે, એને કફથી રોકાયેલા વાયુને લીધે નિશ્વાસ એ ઉચ્છવાસ રોકતા હોવાથી નાકના નસકોરા જાણે બધ થઈ જવા હોય એમ લાગે છે

ધ્રાણપાક (નાસાપાક)

પચેન્નાસાપુટે પિત્તં ત્વક્ષ્ણાસ વાદશૂલવત્ ॥૧૮॥

સ ધ્રાણપાક

પિત્ત નસકોરામાં વામણીને એ માસને પકકે અને સાથે દાઢ એ શૂળ કરે તે ધ્રાણપાક (નાક પાકવું) રોગ છે

નાસાસાવ (નાક દદડણુ-જળણુ)

ચાવસ્તુ તત્સંજ શ્લેષ્મસમય ।

મચ્છો જલોપમોડજશ્વ વિરોવાલિશિ જાયતે ॥

નાસાસાવ નામે રોગખાતો સાવ (નાકમાંથી દદડણું વાળું) કફવાથી પેલ થાય છે એ પાતળા પાણી જેવો સાવ અતલ એ માસ કરીને રતને નીકળે છે

અપીનસ

કફ પ્રવૃદ્ધો નાસાયાં ક્ષવા સ્રોતાસ્યપીનસમ્ ।

કુર્યાત્સુષુરેશ્વાસં પીનસાધિકલેદનમ્ ॥૨૦॥

મથેરિવ ક્ષવયસ્ય પ્રક્લિન્ના તેન નાસિકા ।

મજજ્ઞં પિન્નિહલ પીન પચન્ સિદ્ધાણકં ઘનમ્ ॥

નાકમાં કફ બહુ વધી જવાથી એ કફ નાકનાં સ્રોતોને પૂરી દઈને (ચક્રીને) અપીનસ રોગ કરે છે એમાં પ્રવાન લેતા ઘરઘરઘર (પુરપુર) અવાજ થાય છે,

રોમા પીનસ (પ્રતિશ્ઠાપ) કરતા વધારે પીણ ચાલ છે,
રોને લોધિ / રાપીનસને લોધિ), ધેગના નાકની માફક
ઓનું (છરદીનું) નાક બહુ ભીનું રહે છે અને રોમાથી
પિચિથલ, પીળ અને પાકુ લીટ સતત નીકળે છે

દીપ

રકેત નાસા દમ્યેવ વાહ્યાન્ત સ્પર્શનાસહા ।
 અવેદૂસોપમોચ્છગાસા ઘા દીપ્તિર્દહતીવ ચ ॥૨૨॥

ભોળીના પ્રકોપથી નાક જળે ઘાગી બપુ હોય,
 તેમ બહારથી રૂને રાંદરથી સ્પર્શ સહન કરી શકતું નથી,
 તથા ઉદ્દેશ્યાસ પુમાડા જેવો (પુમાડાની માફક લા-
 બજે એવો) હોય છે ર ને નાક જળે બપુ હોય એવું
 લાગે છે.

पुनिर्वास

तालुमूले मल्लेदुष्टमर्कतो मुखनासिकात् ।

प्रलेष्मा च पूर्तिर्निर्गच्छेत्

पूतिनास यदन्ति तम् ॥२३॥

તાજવાના મૂળમાં બગડેલા દોષોને લીધે મોંઘાથી
અને નાકમાંથી વાધુ અને કફ ગળામાં નીકળે છે
તેને પ્રતિનાસ રોગ કહે છે

પ્રવરત્તન

निचयादभिघाताद्वा पूयाखुब्ज नासिका स्रवेत् ।
नात्पूपरक्तमाख्यात शिरोदाह रुजाकरम् ॥२४॥

ત્રણે દોષો ડોષવાથી કે વાગવાપછાવાથી નાકમાંથી
પરુ રને લોહી (પરુવાગું લોહી) નીકળે અને આમે
આયામાં બગનરા અને ખીં ઘાપ તે રાગ પૂરકત
રાગ તરીકે રોગખ્યા છે

पृ० (चौ०)

पित्तश्लेष्मापहृद्दोऽन्तर्नासाया शोषयेन्मरुत् ।

यफ, स शुष्क पुटतां प्राप्नोति पुटक तु तत् ॥२५॥

પિત્ત ૨ ન કક્ષી સેકાયેલો વામુ નાકની અંદર મૂકે.
સૂકવી નાખે ૨ ને એ સુકાયેલો કદ મુદ્રક બની જાય
(૫૬ બાત્રી જાય છે) તેને મુદ્રક સોજ કહે છે

નાકને મસો નાકનું અર્જુન

महोदयानि विमज्जोदलिहैषयायम् ।

નાતારા (નાકનો મતો) અને નાસાર્જુ (નાકનું અર્બુદ) કષા દોષના પ્રકાશથી થયા છે, તેના વિના । તે ને મસા અને અર્બુદમાં કષા દોષની લક્ષણા છે ને ઉપરથી પાક્ય

सर्वेषु एष्ट्रोच्छ्रयस्य पीनस प्रगत क्षुतिः ॥२६॥
 खाननासिक्वमर्दित्यं पृतिनासः शिशोप्यया ।

બધા (જમે તે નેવાથી વધવા) મસા અને સર્વદ
મા ઉચ્ચત્વ લેતા મુશ્કેલી પડે છે, સરોજન લોપ છે,
સનત છંકિ આવે છે, ગૂંગાણ બોલાય છે, નાકમાથી
દૂર્ગંધ મારે છે અને માથામા થીંપા થાય છે

સાધ્યાસાધ્ય

अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

આ ૧૮ પીનમ રોગોમાથી (નાકના રોગોમાથી)
પીનમ (દુષ્ટ પ્રતિશ્ચાયા) ગ્રાપ્ય છે

शय्याङ्गद्वये पठे उत्तरस्थाने नासारोगविज्ञानीरो
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૨૦મો : નાકના રોગોના
ઉપાય

अथातो नासारोगप्रतिषेधं दद्याद्यास्याम ।

इति ह समाह्वानेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે, નાકના રોગો મટાડવાના ઉપાય
મખબૂવીશું એ વિષયમાં અત્યંતેષ વગેરે મહર્ષિઓ
નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

भया न्याया देव भाते सामान्य उपाय
 सर्वेषु वीनसेष्यादौ निवातागारणा भजेत् ।
 स्नेहस्तरेष्वमनधूमगण्डूगधारणम् ॥ १ ॥
 वासो गुरुण शिरस सुघन परिवेष्टनम् ।
 लघुल्लङ्घन स्निग्धमुष्ण भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥
 षण्मासगुह्यशो रचनकप्रिकट्टकम् ।

यवगोधूममृषिष्ठं दधिदाडिमसारिकम् ॥ ३ ॥
 बालमूलकजो गृध्र कुलपोषध पूजिता ।
 कपोला दहामूलाम्बु जीर्णा वा धादनी विधेत् ॥ ४ ॥

બધા નક્કીના ક્ષેત્રોમાં જોવા પડતો વિનાશ બં.
(કોરડા)મા રોજી, તોત્રાન સ્વેદન, વમન પુષ્પાન
સ્વર્ણ, નજીર બરસા, બાવ (વજન ૩૨) અને ન મ
કેપ ૩૫ તરીકે, માથે પુષ્પાન છટ્ટી વોજી, જાનવ પ્રેરના
પ્રાણીઓનું અગ્નિ, નોજ, કુષ, નમા અને દિશ્વુ બંદી
જલ્દીથી જેમાં આજ પાત્રી લેવા રોજી, જાવ અને
પૃથ્વી જેમાં પુષ્પાન પમાણમાં વપરાય લેવા અર્ધ, દર્બરો
અને દામનાં બોના રસથી તિલક રોજી મોઝાન કરજી,
ખાના મુજાને અને કાચોના મૂક (નામ્બા તરોમાં)
ધમધામ છે દહમુજાને ત્રણેય કાચ અને જુની
કાચની પોતી.

(મેઈ થયે એક સાથે બેજ તે નિદ્રા થતા જાય)

નકોરગ્ર ઉપવાસ કરવા નાકના રોગ નિરાશ હોય તો ઉપર કહેલુ ખાવાપીવાનું માપસર અને માફકસર લેવાનું છે રોમ સમજવું)

ત્રિપ્રેચોરકતકારીવચાજાગ્યુપકુચિકાઃ ।

કરમાણી ૨ જામો, ૨ રાત્રી, વજ, ૨ જામો - ને કાળીજીરીના ચૂર્ણની પોટલી કરી એ પોટલી સૂધવો

બોધાદિ ગુટિકા

શ્યોપતાલીસ વવિકાતિન્તિઢીકામ્લવેતસમ્ ॥ ૫ ॥

સાત્યજાજિ દ્વિપલિક ત્વગેલાપત્રપાદિકમ્ ।

જીર્ણાદ્ ગુડાત્તલાયેન પચ્ચેન વટકીકૃતમ્ ॥ ૬ ॥

પીતસમ્બાસકાસમ્ રહિસસરકર પરમ્ ।

ત્રિકટુ, તાલીસપત્ર, ચવક, રાખડી, રામ્લવતસ, ચિત્રા રાને ૨ જામો-૨૦ દરેક બે બે પૃષ્ઠ, તજ, રોવચી અને તમાલપત્ર ૨૦ દરેક બે બે કર્પ-૨૦ બધા રોપધાની પચ્ચેલા જૂના રાકામાં તેના (૨૦૦ તોલા) ગોળ સાથે વાળેલી લાડુડીરો ખાવાથી પીનસ, નમ, રાને ઉપરસ મટે છે, બહુ રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને રાવાળ સુધરે છે

પીનસમા ધૂમપાન

શતાઘ્નાવગ્દલા મૂલ સ્યોનાકૈરણવિલગ્નમ્ ॥ ૭ ॥

સારગ્વથ પિવેદુમં યસાઝ્યમદનાન્વિતમ્ ।

અથવા સઘૃતાન્ સક્તૂન્ કૃત્વા મલ્લકમપુટે ॥ ૮ ॥

સુવા, તજ, બગદાણા, રાડુડીના મૂળ, રોરગના મૂળ, બીલીના મૂળ ૨ ને ગરમાણો રોટલા ઔષધમાં વસા, ઘી રાને ઓછા નાખીને બનાવેલી વાટને નળીમાં ખાસીને ધૂમપાન કરવું રાચવા જવના નાશુમાં ઘી નાખીને રોને કોરિયાના સપુટમાં મૂકીને ધૂમપાન કરવું (સપુટના નીચેના કોરિયામાં રાગાસ મૂકવા રોના ઉપર ઘીવાળો જવનો સાગુ બભરાવવા નીચેના કોરિયા ઉપર છિદ્રવાળુ બીજુ કોરિયુ ઊંધુ પાટીને સપુટ કરવો (સપુટના ઉપરના કોરિયાના છિદ્રમાં નળીને રોકે છે) ખાસીને બીજી છેડથી ધૂમપાન કરવું)

નાકના રોગ માટે અપથ

ત્યજેન્નાનં શુર્વં કોઢં બૃશં શ્યાયાં હિમં જલમ્ ।

નાકના રોગવાગારો નાહવું નહિ, ચોક્ક કે કોષ કરવો નહિ, બહુ સૂવું નહિ, ઠંડુ પાણી પીવું નહિ કે બીજી ગ્રેને વાપરવું નહિ

વાયુના પ્રતિશયાનના ઉપાય

પિચેદ્વાતપ્રતિશયાયે સર્વિર્ગતમ્નસાધિતમ્ ॥ ૯ ॥

પટ્ટપન્નકસિદ્ધ વા વિદાર્યાદિગ્નેષ વા ।

સ્વેદનસ્યાદિકાં કુર્વાત્

વિકિરસામર્વિતોદિતામ્ ॥ ૧૦ ॥

વાયુના પ્રતિશયા(સજેખમ)મા વાયુ મટાડે એવા ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલુ ઘી કે ખાવ લવણોથી સિદ્ધ કરેલુ ઘી કે વિદ્યાર્ણદિ ગણના ઔષધથી સિદ્ધ કરેલુ ઘી પીવું અદિતરોગમા (ચિ ૨૧/૪૨૧, ૪૩મા) કહેલા સ્વેદ, નસ્ય, વગેરે ઉપાય કરવા (રાદિતવાયુની ચિકિત્સામા સ્વેદન લખ્યુ નથી, પણ વાતવ્યાધિ માટે ચિ ૨૧/૮મા સ્વેદન લખ્યુ છે)

પિત્તના અને રક્તના પ્રતિશયાનના ઉપાય

પિત્તરક્તોત્થયો વેયં સર્પિર્મધુરકૈઃ શૂતમ્ ।

પરિપેકાન્ પ્રદેહાંશ્ચ કૌતૈઃ કુર્વાત શીતલાન્ ॥ ૧૧ ॥

ચત્ત્વર્ચક્રફલાશ્ચામાશ્રીર્ણોર્વદિતિલ્લકૈઃ ।

ક્ષીરે દશગુણે તૈલં નાવનં સનિશૈઃ પચેત્ ॥ ૧૨ ॥

પિત્તથી થતા અને લોહીથી થતા સજેખમમા મધુર (ગળ્યા) વર્ગના રોપધોથી સિદ્ધ કરેલુ ઘી પીવું શીતલીથી દુધો વડે ઠંડા પરિપેક (રેડુ) અને લેપ કરવો ધાવડાની છાલ, ત્રિકૃષ્ણા, કાળુ નિમ્બાતર, શીવલી, જીરમધ, લોધર અને લાદર-રોટલા ઔષધોના કડક નાખીને તેલ કરતા દસગણા ગાળના દૂધમાં તેલ પકવવું તે તેલનુ નસ્ય આપવું

કફના સજેખમના ઉપાય

કફજે લઘ્વન લેપ શિરસો ગૌરસર્પૈઃ ।

સક્ષારંવાઘૃત પીન્ગા વમેત્, પિષ્ટેન્તુ નાવનમ્ ॥ ૧૩ ॥

યસ્તામ્બુના પટુર્યોપવેલ્લવત્સકઝીરકૈઃ ।

કફથી થતા સજેખમમા નકોરગ્ર ઉપવાસ કરવા- માથ ધોળા સરસવતો લેપ કરવો, જવખાર નાખેલુ ઘી પીને ઊલટી કરવી અને સોંપવ, ત્રિકટુ, વાવડિંગ, પન્ડુજવ અને છઠ્ઠ રોટલાં ઔષધો બકરીના મૂતરમાં લસોડીને રેવેનું નસ્ય કરવું

બધા દોષના સજેખમના ઉપાય

કટુતીક્ષ્ણૃતૈર્નસ્યૈઃ કઠલૈઃ સર્વજં જયેત્ ॥ ૧૪ ॥

તીખા રાને તીક્ષ્ણ દુધો વડે મિદ્ધ કરેલા ઘીનાં નસ્ય વડે અને તીખા અને તીક્ષ્ણ ઔષધોના કવચથી કરીને બધા દોષથી થયેલા તરેખમને મટાડવું

કુટ પ્રતિશયાનના ઉપાય

યક્ષ્મક્રમિકમ કુર્વન્ યાપયેદ્ દુષ્ટપીનસમ્ ।

વ્યોષોઘ્નક્રમિકમિજાકમાદ્રીગદેહ્યુદમ્ ॥ ૧૫ ॥

વાર્તાકઝીજ ત્રિવૃતા સિદ્ધાર્થ પૂતિમત્સપ્ક ।

અગ્નિમન્થસ્ય પુષ્પાણિ પીલુશિશુકલાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

અ. સ. ૧

અશ્વવિદરસમુદ્રાખ્યા હસ્તિમૂત્રેણ ચૈકૃત ।

શ્લોભગર્મા કૃતાં વતિ ધૂમ દ્રાણાસ્યથ પિત્તેત્ ॥૧૭

શયરાગ મગડ એવી રાત કૃમિરાગ મગડ એવી ચિકિત્સા કરીને દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય રાગમાં શબ્દત મેળવવી ત્રિકટુ, એરેશ, વાવડિંગ, દેવદાર, રતિવિષની કળી, ઉપલેટ, ઇંગોરિયુ વનાકના બી નસોતર સરગવ, જગપીપળી, રારિયુના ફૂલ, પીનુડીના ફળ સરગવાની શગિા-એટલા ઓપધોને ઘોણની લાલના રમ ર ને ઘોણના મૂત્ર સાથ તથા લાથીના મૂત્ર માથે એકસાથ લસોરીન રશમી વજની વાગી રસમપાસ એ બધું ચોપડીને બનાવથી વાટન નથીમા બોલી નાકેથી રાને મારોથી ધૂમપાન કરવું

બુધશવયુ અને પુટકના ઉપાય

દ્વાયથો પુટકાર્યે ચ તીક્ષ્ણે પ્રથમન હિતમ્ ।

શુદ્ધીકુપ્તકળાવેલ્લદ્રાક્ષાક્લ્લકપાયવત્ ॥ ૧૮ ॥

સાધિત તૈલમાન્ય ઘા નસ્ય ક્ષવપુટમણુલ્ ।

બુધશવયુ રાગમાં રાને પુટક રાગમાં નીપ્ત દ્રવ્યાના ચૂર્ણ વ. પ્રથમન નસ્ય આપવું એ ફાયદાકારક છે સુદ ઉપલેટ, પીપર વાવડિંગ, કાશી દ્રાક્ષ-એટલા ઓપધોના કટક અને કવાથ વડ સિદ્ધ કરવા તેલ કે ઘીનું નસ્ય આપવાથી શય (બુધશય) અને પુટ (પુટક) રાગ મટ છે

નાસાશોષના ઉપાય

નાસાશોષે ઘલાતૈલ પાનાદૌ ભોજન રસૈ ॥૧૯

સ્નિગ્ધો ધૂમસ્તથા શ્વેદો

નાસાશોર રોગમાં (વાયુના રોગોની ચિકિત્સામાં કાલુ) બલાતેલ પીનું વગેરે (બલાતેલ પીનું બલા તેલનું નસ્ય આપવું, ચોપડું), માંતરેસાનું ભોજન કરવું, સ્નિગ્ધ ધૂમપાન કરવું અને શેક કરવો, એ ફાયદાકારક છે

નાસાનાબલના ઉપાય

નાસાનાદેડ્યયં વિધિ ।

નાસાનાબ રોગમાં ધમ આ (નાસાશોષવાતો) વિધિ કરવો

નાસાપાકના, ઘીમિત્રા અને નાસાસ્રાવના ઉપાય

પાકે દીતી ચ પિત્તામ્ તીર્ણં મર્યાદિ સહ્યતૌ ॥૨૦

નાસાપાકમાં અને ઘીમિત્રામાં પિત્ત મટે રેંદા ઉપાય કરવા નાસાસ્રાવમાં નીપ્ત નસ્ય વગેરે (નીપ્ત નસ્ય, નીપ્ત ધૂમપાન અને નીપ્ત નાસ) ઉપાય કરવા

પૂતિનાસા અને અપીનસના ઉપાય

કફપીનસવત્પૂતિનાસાપીનસયો ક્રિયા ।

લાક્ષાકરણમરિચવેલ્લદિહિંદુગુફાગુદ ॥ ૨૧ ॥

અવિમૂચદ્રવૈર્નસ્ય કારયેદ્દમને દુને ।

શ્વામુસિંહીનિકુમ્ભાના વીજિ સ્વયોપસૈન્ધવૈ ॥૨૨

સવેલ્લસુરસૈસ્તૈલ નાચન પરમ હિતમ્ ।

પૂતિનાસા અને અપીનસ રો મે રાગમાં કફથી થતા પ્રતિશ્યાયવાગા ઉપાય કરવા, પહલા વમન કરાવીને પછી લાખ, કસજી મી વાવડિંગ, હિંગ, પીપર અને જાહ-એટલી વસ્તુર ૧૦ ઘેગના મૂનરમાં પલાળી રાખીને પછી રોના વ. નસ્ય આપવું સરગવાના બી, ભાર્યંગલીના બી નથાજાનાં બી ત્રિકટુ નૌવ વાવડિંગ અને નુળસીથી પકવવું તર નસ્ય તરીકે ફાયદાકારક છે

પૂષ્કતના ઉપાય

પૂષ્કતે નવે કુર્યાદ્ રક્તપીનસવત્ કમમ્ ॥૨૩

અતિમૃદ્ધે નાદીવત્

નવા પૂષ્કતમાં ચોલીના પ્રકાપથી થયેલા પ્રતિશ્યાય (સંજેષમ) જેવી કિષા ક વી પાવ પૂષ્કત રાગ બહુ વધી ગયેા તેલ તા નાડીના જેવા ઉપાય કરવા

નાસાર્થ અને નાસાર્ગુદના ઉપાય

દગ્ધેયર્શોર્ધુલેષુ ચ ।

નિકુમ્ભમુખમસિન્ધુ યમનોદ્ધવાલ્લુગામિર્કે ॥૨૪॥

કલ્પિતેષુતમષ્યકાં દ્રાણે વતિ પ્રવેશયેત્ ।

શિશ્યાદિ નાચન ત્રાપ્ત પૂતિનાસોદિત મજેત્ ॥૨૫

નાકના મત્તને રાને નાકના રાનું ને બાળી રહ્યા પછી નેપાળો, નચોતર, લૌર, મનથીવ, હરતાવ, પીપર અને ચિત્રો-એટલા રોપધોના ક ક વડે કરેલી વાટને ઘી ચોપડીને નાકમાં લખવ કરવી, તથા આ રોગોમાં પૂતિનાસા રોગમાં કાનું સરગવાનાં બી વગેરેનું નસ્ય (શ્લોક ૨૨, ૨૨૧) લેવું

શ્વપ્પશ્ચાદ્દયે પથે ઉત્તરણને નાસારોગમવિવેચો

નામ ત્રિયોડ્યપ્ય ॥ ૨૦ ॥

અધ્યાય ૨૧ મો : મોના રોગોનું જ્ઞાન

મયાતાં મુલરોગવિજ્ઞાનીવ ધ્યાવ્યાસ્યામ ।

હતિ હ સ્નાદુરાગ્રવાદ્યો મહર્થવ ॥

નારે હને અને મોના રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપરોક્ત અધ્યાય સમજવી, એ વિષયમાં આગેર વગેરે માર્ગો નીચે પ્રમાણે કરી ગયા છે.

માત્સ્યમાહિપવારાહપિશિતામકમૂલકમ્ ।
માપસૂપદધિકીરસુકેસુરસકાણિતમ્ ॥૧॥
અવાકશ્યાં ચ મજતો દ્વિપતો દન્તધાવનમ્ ।
ધૂમચ્છર્દનગણ્ડપાનુચિત ચ હિરાધ્યધમ્ ॥૨॥
કુદ્ધાઃ શ્લેષ્મોલ્લવણા દોષાઃ

કુર્વન્ત્યન્તર્મુલં ગદાન્ ।

માત્સ્ય વર્ગના પ્રાણીનું, પાગ(ભેસ)નું રાને
કુક્કરનું માસ, કાચો મૂળો, અડદની દાળ, દહીં, દૂધ,
સરકો, શેરડીનો રસ, કાકળ, ગોળ—એટલી વસ્તુઓ
ખાનારના, ઉધિ મેારો (ઉંધા) સુનારના, દાતણ,
ધૂમપાન, વમન રાને ગરુડપની કિયા ન કરનારના,
જરૂર હોય છતાં ફસ ન ખોલાવનારના કફ જેમા વધારે
કોખા હોય એવા દોષો કોપીને મોખા રાગો કરે છે

હોઠના રોગ (૧૧)

અગ્રેષ્ઠ

તત્ર લખડોઠ દસ્યુકો વાતેનોઠો દ્વિધા ફલઃ ॥૩॥
તેમાં એ બધા રોગોમાથી વાયુથી હોઠ ચિરાઈને
એનાબે ભાગ પડી જાય છે રાને તેને અગ્રેષ્ઠ રોગ કહે છે
વાયુનો અગ્રેષ્ઠો

મોઠકોપે તુ પથમાત્ સ્તબ્ધાચોઘ્નો મહાસ્ત્રો ।
દાલ્યેયે ત્વિપાટયેતે વરુણસિતકર્કશો ॥૪॥
અગ્રેષ્ઠો રોગમા વાયુને લીધે હોઠ સ્તબ્ધ અને
તીવ્ર પીડાવાળા થાય છે, હોઠ ચિરાય છે હોઠની ચામડી
ફાટે છે અને હોઠ પરચ, કાળા રાને કદમ્બ થઈ જાય છે
પિત્તનો અગ્રેષ્ઠો

પિત્તાત્તીક્ષ્ણાસહો પીત્તો સર્વપાકૃતિમિચ્છિતો ।
પિટિકામિર્ચકુલેદાવાશુપાકો

પિત્તને લીધે અગ્રેષ્ઠો થાય ત્યારે હોઠ તીક્ષ્ણ
દ્રવ્યો સહન કરી શકતા નથી, પીળા, સરસવ જેવા
રસકારની દોષીઓથી ભરચક, બહુ કબેદવાળા અને
અટ પાકે એવા હોય છે

કફનો અગ્રેષ્ઠો

કફાત્પુનઃ ॥૫॥

શીતાસહો ગુરુ શ્વતો સર્વર્ણપિટિકાચિતો ।

કફના પ્રકોપથી થતા અગ્રેષ્ઠોમા તો હોઠ ઠંડક
સહન કરી શકતા નથી ભારે, સૂજેલા રાને હોઠના રંગની
દોષીઓથી ભરચક હોય છે

ત્રિદોષનો અગ્રેષ્ઠો

સન્નિપાતાદનેકામો હુર્ગન્ધાન્નાવપિચ્છિલો ॥૬॥

કસાન્મ્લાનસંશૂલરજો વિપમપાકિની ।

ત્રિદોષથી થતા અગ્રેષ્ઠોમા હોઠ રાનેક રંગના
(કોઈ કોઈ જગ્યાએ કે કોઈ કોઈ વાર એક રંગના
તો કોઈ કોઈ જગ્યાએ કે કોઈ કોઈ વાર વળી બીજા જ
રંગના), ગંધાતી રસી નોકળતા, પિચ્છિલ રાને કઈ
કદમ્બ વિના જ કોઈ વાર કરમાવા તો કોઈ વાર
સૂજેલા તો કોઈ વાર પીડાવાળા અને વિપમ પાકવાળા
(રોક જગારો પાકે રાને બીજી જગારો ન પાકે એવા,
કોઈ વાર પાકે રાને કોઈ વાર ન પણ પાકે એવા)
હોય છે.

લોહીથી અગ્રેષ્ઠો (રક્તોષ્ઠ), રક્તોર્ધ્વ

રક્તોપસૃષ્ટો રવિરં સ્વતઃ શોણિતપ્રમો ॥૭॥
વર્જુરસદશા ચાત્ર ક્ષીને રક્તોર્ધ્વં ભવેત્ ।

લોહીના પ્રકોપથી બગડેલા હેઠમાંથી લોહી નીકળે
છે, હોઠ લોહી જેવી પ્રભાવાળા હોય છે અને વધી
જવાથી લોહી અધુર થાય તથી અહીં (હોઠમા) ખજૂર
જેવું અર્ધું થાય છે

માંસથી અગ્રેષ્ઠો (માંસોષ્ઠ)

માંસવિષ્ણોપમો માંસાસ્થવાતો મૂર્છાલુકમી

ક્રમાત્ ॥૮॥

માસ બગડવાથી અગ્રેષ્ઠો થાય ત્યારે હોઠ માસના
જેવા જેવા થાય છે રાને વખત જતા રોમા કીડા પડે છે

ચરબીથી અગ્રેષ્ઠો

તૈલાભશ્વયથુલ્લેદૌ સકળહૃદો મેદસા મૃદ્ ।

ચરબી બગડવાથી અગ્રેષ્ઠો થાય ત્યારે હોઠ તેજ
જેવા સોજા અને કબેદવાળા, ચરવાળા અને મુદ્ડ હોય છે

સતથી અગ્રેષ્ઠો

ક્ષતજાઘવદીયેતે પાદ્યેતે વાસહૃત્તુવ ॥૯॥

અપિતો ચ પુનઃ સ્પાતાં કણ્ઠ્ઠી વશનચ્છરી ।

ધાને લીધે કોપેલા હોઠ વારંવાર ચિરાય છે, ફાટે છે
પણ એની ચિકિત્સા ન કરવાથી ગૂચ પડી જાય છે (ગંધાઈ
જાય છે) અને હોઠમા ખજૂર આવે છે

જ્વાર્ણુદ

જલશુદ્ધુદવદ્વાતકફાદોષે જ્વાર્ણુદમ્ ॥૧૦॥

વાયુ અને કફના પ્રકોપને લીધે પાણીના પરપોટા
જેવા આકારનું જ્વાર્ણુદ હોઠે થાય છે
(આમ હોઠના અગિયાર રોગ છે)

ગાઢનો રોગ (૧)

ગણ્ડાલજી સ્થિર શોફો

ગણ્ડે દાહજ્વરાન્વિત ।

ગાલ ઉપર સ્થિર બ્રજતરાવાળો અને તાપ આણે
એવો રોગો (ગૂમડુ) થાય તે ગણવજી રોગ છે
(ગાલનો એક રોગ છે)

દાંતના રોગ (૧૦)

શીતદંત (દાલન)

વાતાદુગ્ધસહા દન્તાઃ શીતસ્પર્શોઽધિકત્વયાઃ ॥૧૧॥
દાહ્યન્ત ઇવ શૂલેન શીતાદ્યો દાલનઃ સઃ ।

વાયુ કોપવાથી દાંત ગરમી (ગરમ સ્પર્શ) સહન
કરી શકે પણ ઠંડક અડકવાથી બહુ પીડા થાય તથા
દાંત શૂળથી બહુ ચિરાતા હોય એવી પીડા થાય તે
શીતદંત અથવા દાલન રોગ છે

દત્તર્થ

વન્તહર્ષે પ્રવાતામ્લશીતમક્રયાક્ષમા દ્વિજાઃ ॥૧૨॥
અવન્ત્યમ્લાહાનેનૈવ સરુજામ્લિતા ઇવ ।

દત્તર્થ રોગમાં, બહુ ખાટું (અંબલી) ખાવાથી
થઈ ગયા હોય એવા દાંત હવા લાગે (પવન અડકે)
તે સહન કરી શકતા નથી, ખાટું અને ઠંડુ ખાવાપીવાનું
સહન કરી શકતા નથી, દાંતમાં પીડા થાય છે અને
દાંત હાલે છે

દત્તભેદ

વન્તમેદે દ્વિજાસ્તોદમેદચ્છુટનાન્વિતા ॥૧૩॥

દત્તભેદ રોગમાં દાંતમાં તોદ, ભેદ, પીડા અને
ચ્છુટન (ફાટનું) થાય છે

દત્તચાચ

ચાલક્ષલદ્વિર્દશનિર્મસ્ટનાદધિકવ્યયોઃ ।

દાંત ઘાલી જાય અને ખાતાખાતા દાંતમાં વધારે
પીડા થાય તે દત્તચાચ રોગ છે

કચચ

કદાલસ્તુ કદાલાના દશાનાં સમુદ્રમઃ ॥૧૪॥

દાંત વક્રાકૃત્ત ઊંચે તે કચચ રોગ છે

અપિદન (વર્ધન)

વન્તોઽધિકોઽધિદન્તારય

સ ચોક્કઃ સત્તુ યવન ।

જાયમાનેઽતિદુગ્ધ દન્તે, જાતે તથા શુ શામ્યતિ ॥૧૫॥

વધારાના દાંતને અપિદન કો છે, અને તેને
વર્ધન (પમ) કહે છે એ વધારાના દાંત ઊંચાં બહુ
પીડા થાય છે, પમ એ ઊંચી તો ત્યારે પીડા મળી જાય છે

દત્તર્થસ

મધાયનામ્લો દન્તે કસો યા યાતશોયિનઃ ।

પ્રતિગન્ધિઃ સ્પિરીમૂત-શર્કરા

દાંતજ ન કપાથી (દાંત ન પાવાથી) દાંત ઉપર
મેવ કે કફ વાયુથી સુકાઈ જઈને ગધાપ છે અને
સ્થિર થઈ જાય છે તેને શર્કરા રોગ કહે છે

કપાલિકો

સાઝ્યુપેક્ષિતા ॥૧૬॥

શાતયત્યુશો દન્તાત્કપાલ્લિનિ કપાલિકા ।

એ શર્કરારોગના વખતસર યોગ્ય ઉપાય ન થાય તો
કપાલિકા રોગ થાય છે એ કપાલિકા રોગ દાંત ઉપરથી
નાની નાની પતરીઓ ઉપાડે છે

સ્થાવદન

શ્યાવઃ શ્યાવચ્ચમાયાતો રક્તપિત્તાનિલેદ્વિજઃ ॥

લોહી, પિત્ત અને વાયુને લીધે દાંત બામી રંગનો
થઈ જાય તેને સ્થાવ રોગ કહે છે

કૃમિદન

સમૂલં દન્તમાશ્રિત્ય દૌર્વૈરુચ્યળમાકૃતે ।

શોપિતે મઝિલ સુપિરે વન્તેઽન્નમલપૂરિતે ॥૧૮॥

પૂતિત્વાત્ક્રમયઃ સૂક્ષ્મા જાયન્તે, જાયન્તે તત ।

મહેતુતીમાતિશમ સસરમ્મોઽધિતક્ષલ ॥૧૯॥

પ્રલૂત પૂરત્કચુત સ ચોક્ક કૃમિદન્તક ।

દાંતમાં ૨ ને દાંતના મૂળમાં રહીને લેવા વાળું
અધિક લોચ એવા દોરો પડે જ્યારે દાંતની મજબૂત
મૂકવી નાખાય છે, દાંતમાં કાચુ પડે જાય છે તથા
રોવા કાપાવાળા દાંતમાં જ્યારે અન્નનો મન ભરાય
છે, ત્યારે એ મનની દુર્ગંધને લીધે ગ્રીવા મીઠા પડે છે
પણી કઈ પણ કાચા વિના દાંતમાં તીક પીડા અને પીડાની
શાંતિ થાય છે, સોજે રસવે છે, દાંત કાઝે પડે જાય છે,
ઘાલી જાય છે અને ખેરી (કે કાપી) મકરામાં આવે,
ત્યારે પચ અને લોહી નીકળે છે અને કૃમિ તક
રોગ કહે છે

દાંતનાં પેઢાંના રોગ (૧૩)

ચોના

શ્લેષ્મરક્તેન પૂતિનિ યદન્યક્રમહેતુકમ્ ૬૨૦૧

શીર્ષિતે દન્તમાસાનિ સ્તુદિગ્ધાસિનાનિ ચ ।

શીતાદોઽસો

કફ ૨ ને લોહીને લીધે દાંતનાં પેઢાં નથાય છે અને
એવાથી કઈ કાચા વિના લોહી નીકળે છે, દાંતનાં
પેઢાં ભરાઈ જાય છે તથા મૂદ, કચે-ચાનાં અને કચાં
થઈ જાય છે

ઉપાય

રપકુશઃ પાકઃ વિસાગ્નુકૃય ૬૨૧૬

દન્તમાંસાનિ દહાન્તે રક્તાન્યુત્સેધવત્યતઃ ।
 કળ્પમ્ભન્તિ સ્વવન્ત્યન્તમાધ્યાયન્તેઽસ્ટિ સ્થિતે ॥
 ચલા મન્દરુજો દન્તાઃ પૂતિ યત્ર ચ જાયતે ।

પિત્ત અને લોહીના પ્રકોપને લીધે દાંતના પેઢા પાંડે તેને ઉપકૃષ્ટ રોગ કહે છે એ રોગથી પેઢા બળે છે, ગતી, ઉત્સેધવાળા અને રૂઝવાળા થાય છે એમાંથી લોહી નીકળે છે અને લોહી નીકળતું બધ થાય ત્યારે લૂલી જાય છે, દાંત ઢાંચે છે, દાંતમાં ઝીંઝીઝીલી પીડા થાય છે અને એ ગંધાય છે

દતપુષ્પટ

દન્તયોશ્નિષુ વા શોફો શ્વરાસ્થિનિમ્નો ઘનઃ ॥
 કક્ષાક્ષાત્તીવ્રક્ શીર્ષં પચ્યતે દન્તપુષ્પટઃ ।

કફ અને લોહીને લીધે બે કે ત્રણ દાંતના પેઢામાં બોરના ઢળિયા જેવો, ઘટ્ટ, નીંદ્રા પીડાવાળો રાત્રે જાગી પાડે એવો સોજો આવે તે દતપુષ્પટ રોગ છે

દતવિદ્રધિ

દન્તમાંસે મલૈઃ સાક્ષૈર્યાહ્યાન્ત શ્વયધુર્ગુઠઃ ॥૨૪॥
 સન્નદાહઃ સ્વેદ્વિઘ્નઃ પૂયાદ્દન્તવિદ્રધિઃ ।

ત્રણે દોષ અને લોહીને લીધે દાંતના પેઢામાં બહારથી અને અદરથી ભારે અને બળતરા તથા પીડાવાળો બે જો આવે અને એ સોજો (ગડ, ગુમડુ) ફેડાવામાં આવે ત્યારે રોમાંથી લોહીવાળુ પર નીકળે તને દત વિદ્રધિ (દાંતનું ગડ) કહે છે

સુષિર

શ્વયધુર્દન્તમૂલેષુ રજાવાન્ પિત્તરક્તજ ॥૨૫॥
 લાલાલાવી સ સુષિરો દન્તમાંસપ્રશ્નાતઃ ।

પિત્ત રાત્રે લોહીથી થતો પીડાવાળો, લાલ નીકળતો, દાંતના પેઢામાં નાથ કરે (છિન્નખિન્ન કરે) એવો દાંતના પેઢા ઉપરનો સોજો તે સુષિર રોગ છે

મહાસુષિર

સ સન્નિપાતાઙ્ગચ્ચવાન્ સપૂયર્કઘરશ્ચુતિઃ ॥૨૬॥
 મહાસુષિરં હત્યુકો વિશીર્ણદ્વિજબન્ધનઃ ।

બધા દોષોના પ્રકોપને લીધે તાવવાળો, પર અને લોહી નીકળે એવો અને જેમાં દાંતના પેઢા છિન્નખિન્ન થઈ જાય છે એવો સોજો આવે છે, તે મહાસુષિર રોગ છે

અધિમાંસક

દન્તાન્તે કીલચ્છોફો હનુકર્ણરુજાકરઃ ॥૨૭॥
 પ્રતિહત્યગ્ન્યવર્દ્ધતિ શ્લેષ્મણા સોઽધિમાંસકઃ ।

કફને લીધે દાંતને છેડે (છેડા દાંતના પેઢા ઉપર)

ખીલા જેવો, જડામાં રાત્રે કાનમાં પીડા કરે એવો સોજો આવે છે તે ખાવાની ક્રિયા થવા દેતો નથી અને અધિમાંસક રોગ કહે છે

વિદર્ભ

વૃષ્ટેષુ દન્તમાંસેષુ સરમ્ભો જાયતે મહાન્ ॥૨૮॥
 યસિશ્ચલન્તિ દન્તાશ્ચ સ વિદર્ભોઽમિઘાતજઃ ।

દાંતના પેઢા (દાંતનું કરતી વખતે) ઘસાવાથી પુષ્કળ સોજો આવે છે એમાં દાંત ઢાંચી જાય છે, એ અભિઘાત (ઘસારો) ને લીધે થતો વિદર્ભ રોગ છે

પાયદતનાડી

દન્તમાંસાશ્રિતાન્ રોમાન્ યઃ સાધ્યાન્નપ્યુપેક્ષતે ॥
 મન્તસ્તસ્પાશ્રવન્ દોષઃ સ્ક્ષ્માં સજ્જનયેદ્વતિમ્ ।
 પૂર્ણ મુઠ્ઠઃ સા ચર્વાતિ ત્વદ્માંસાસ્થિપ્રમેદિની ॥
 તા પુનઃ પચ્ચ વિજ્ઞેયા લક્ષણેઃ સ્વૈર્યયોદિતૈ ।

દાંતના પેઢાને આશરે થતા મટાડી શકાય એવા રોગોને પણ મટાડવાના રોગ્ય ઉપાય ને વખતસર કરે તો નથી, તેના અદરનો (પેઢાની અદરનો) દોષ (પર) બહાર ન નીકળીને સૂક્ષ્મ નાડી (ઉ ૨૧ ૨૯) કરે છે રો નાડીમાંથી વારવાર પર નીકળે છે અને એ નાડી ચામડી, માસ અને હાડકાને ભેડે છે એ નાડીઓ પાંચ (કફથી, પિત્તથી, વાયુથી, ત્રિદોષથી રાત્રે શલ્યથી થતી) છે ઉ અ ૨૯માં કહેલા પાંચપાંચનાં લક્ષણો ઉપરથી એ પાંચ નાડીનું જ્ઞાન કરી લેવું (ઓળખવી)

છબના રોગ (૬)

વાયુથી બગડેલી છબ (વાતજિવાકટક)
 શાકપવ્રલરા સુસા સ્ફુટિતા યાતદૂપિતા ॥૩૧॥
 જિહ્વા

વાયુથી બગડેલી છબ સાગના પાંદડા જેવી ખર, સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થાય એવી અને ચીરાચીરાવાળી હોય છે

પિત્તથી બગડેલી છબ (પિત્તજિવાકટક)
 પિત્તાત્ સદાહોવા રક્તમાંસાશ્રુરેશ્વિતા ।
 પિત્તથી બગડેલી છબ દાઢ રાત્રે જિવાવાળી તથા માસના ચાતા મત્તાથી ભરચક હોય છે

કફથી બગડેલી છબ (કફજિવાકટક)
 શામલીકષ્ટકામસ્તુ વકેન યદહ્લા મુરઃ ॥૩૨॥
 કફથી બગડેલી છબ શામલીવૃક્ષના કાટા જેવા કાટાની છાયાથી, ગાંઠી અને ભારે હોય છે

અવસ (જાણવાવસ)

કફપિત્તાદ્ય. શોફો-જિહ્વાસ્તમ્મરુદુયતઃ ।
મત્સ્યગન્ધિર્મવેત્પક્કઃ સોડલસો માંસશાતનઃ ॥

કફ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી જીભનો સ્તબ્ધ કરે એવો, ઉંચો, પાકે નારે માછલી જેવા ગધાનો અને માંસને કાપી નાખે એવો સોજે જીભના નીચલા ભાગમા થાય છે, તે અવસ શેગ છે

અધિભિહ્વ

પ્રવચ્ચનેડ્યો જિહ્વાયાઃ શોફો જિહ્વાપ્રહ્નિમઃ ।
સાહ્કુરઃ કફપિત્તાદૈર્લાલોપાસ્તમ્મવાન્ સ્થરઃ ॥
અધિજિહ્વઃ સરક્ષણદ્વર્ધ્વાપ્યાહારિચિપાતેહત્ ॥

કફ અને પિત્ત અને લોહી સાથે કોપવાથી જીભના નીચેના ભાગમા, જીભના મૂળમા (જીભને જોડનારી શિરા ઉપર) જીભના ટેરવા જેવો, ઘસાવાળો, લાજ, હિયા અને સ્તબ્ધવાળો, ખર, પીકા રાને ખલુજવાળો, મોઢવાની અને ખાવાની શક્તિનો નાશ કરે એવો સોજે થાય છે તે અધિભિહ્વ છે

ઉપભિહ્વ

સાહ્નોવોપિજિહ્વસ્તુ જિહ્વાયા ઉપરિ સ્થિતઃ ॥૩૫॥
એવો જ (અધિભિહ્વ જેવો જ) સોજે જીભના ઉપરના ભાગમા થાય છે તે ઉપભિહ્વ છે

તાળવાના રોમ (૮)

તાલુપિટિકા

તાલુમાંસેડિલાદ્ ડુષ્ટે પિટિકાઃ સ્વજઃ સ્થરાઃ ।
મહાયો ઘનાઃ સાચ્યુતા-

સ્થાસ્તાલુપિટિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૬॥

વાયુથી તાળવાનુ માસ બગડે નારે પીકાવાળી, ખર, ઘણી, ઘટ્ટ (પાસેપાસે થતી), ચેપ નીકળતી દોહીઓ થાય છે તેને તાલુપિટિકા કહે છે

ગલશુદિકા (ગળાના કાકડ)

તાલુમૂલે કફાત્સાદ્યાત્ મત્સ્યવસ્તિનિમા શુદુઃ
પ્રલમ્બઃ પિચ્છિન્નઃ શોફો

નાસ્યાડઽહારમીરયન્ ॥૩૭॥

કળોપરોઘટ્ટકાસંમિહત્ મલગુન્ધિકા ।

કફના અને લોહીના ભેગા પ્રકોપને લીધે તાળવાના મૂળમા માછલીના મૂત્રાવશ જેવો, મુદ્દ, લબડો, અન્નનળીનો રસ્તો કાકડને લીધે શેકાચલો હોવાથી દરદી જે કઈ ખાય તેને નાક થાટે બહાર કાઢે એવો, ગળાના રસ્તાને ચેકતો, તરસ, ઉધરસ અને હિલચીલી

ઉપદ્રવો કરે એવો સોજે તે ગલશુદિકા (ગળાના કાકડ) છે.

તાલુસંઘાત (તાલુસંઘાત)

તાલુમધ્યે નિરુદ્ધાસં સંઘતં તાલુસંઘતિ ॥૩૮॥

તાળવાની વચ્ચે પીકા ન થાય એવું ગઠાઈને કહ્યું થઈ ગયેલું માસ તે તાલુસંઘતિ છે

તાળવાનું અર્બુદ

પક્ષાકૃતિસ્તાલુમધ્યે રક્તાચ્છવ્યથુર્યુદમ્ ॥

લોહીના પ્રકોપને લીધે તાળવાની વચ્ચે કમળના આકારનો સોજે થાય તે તાળવાનું અર્બુદ છે

કચ્છપ

કચ્છપઃ કચ્છપાકારશિરશ્ચુદિઃ કફાદવક્ ॥

કફને લીધે કાચબા જેવા આકારનો, લાંબે વખતે વધે એવો, પીકાવિનાનો સોજે આવે તેને કચ્છપ કહે છે

તાલુપુષ્પટ

કોલામઃ શ્લેષ્મમેશોમ્યાં પુષ્પટો નીરજઃ સ્થિરઃ ॥

કફ અને ચરબી બગડવાથી ભાર જેવો, પીકા વિનાનો, સ્થિર સોજે થાય તે તાળવાનું પુષ્પટ છે

તાલુપાક

પિત્તેન પાકઃ પાકાલ્પઃ પૂયાક્ષાવી મહારજઃ ॥

પિત્તના પ્રકોપને લીધે પર નીકળે અને બહુ પીકા થાય એવું તાળવું પાકે તેને પાક (તાલુપાક) કહે છે

તાલુચેપ

વાતાપિત્તજ્વરાયાસેસ્તાલુશોપસ્તદાહયયઃ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, તાવથી અને મહેનતથી તાળવું સુકાય તેને એ જ નામનો ચેપ (તાલુચેપ) કહે છે

ગળાના રોમ (૧૮)

શેદિમ્બી

જિહ્વાપ્રવચ્ચજાઃ કળ્થે દારુણા માર્મરોચિનઃ ॥

માંસાહ્કુરાઃ શીઘ્રચપા રોહિણી શીઘ્રકારિણી

જીભના મૂળમાં ઉ-પન્ન થતા, દારુ (સહન કરવા મુશ્કેલ), ગળાના માર્ગને રંધતા, ઝટ ફેવાઈ જાય એવા (ઝટ ભેગા થઈ જાય એવા) માંસના અંકુરો ગળામાં થાય તેને શેદિમ્બી શેગ કહે છે એ શેદિમ્બી શેગ ઝટ મારી નાખે છે

વાતપ્રેલિપ્તી

કળ્થાસ્યશોષરુદ્ધતાત્ સા દનુષ્કોત્રચક્ત્રી ॥

વાયુથી ઘટી રહેલિણી ગળુ અને મો સૂકવે છે તથા જડબા અને કાનમા પીડા કર છે

पित्तशेडिणी

पित्ताज्ज्वरोरातृणमोहकण्ठधूमायनान्विता ।
क्षिप्रजा क्षिप्रपाकाऽतिरागिणी स्पर्शनासहा ॥

પિત્તથી યતી શેડિલ્લીયા તાવ, ઊષા, તરસ, મોઢ અને ગાનાં ધુમાન રોટના લક્ષણો થાય છે એ (પિત્તની શેડિલ્લી) જટ થાય છે, જટ પાકે છે, બહુ રતાશવાળી હોય છે અને સ્પર્શ સહન ન કરી શકે રોવી (ચામી) હોય છે

કદુરોહિની

ककेन पिच्छला पाण्डु

કૃષ્ણી થતી રાહિણી પિચ્છિત્ત અને પાત્રી લોય છે

રક્તરોહિણી

असृजा स्फोटकाचिता ।

तप्ताङ्गारनिभा कर्णवल्ली पित्तजाएति ॥४४॥

લોહીના પ્રકોપથી થતી રાતિભી ફાટાથી ભરેલી,
ધીકતા રાગારા જેવી, કાનમા થીડ કરે એવી અને
પિત્તરાતિભી જેવા લગભોવાથી હોત છે

સન્નિપાતગેદિકમ્પી

गम्भीर्याका निचयात् सर्गलिङ्गसमन्विता ।

વાયુ વોર બધાં સામગ્ર બગડવાથી યની શેલિયૂ
જેલ પાડવાથી અને બધી (બીજી મારે) રાજાઓના
લખવાની હોઈ છે

தமிழ்

दोषं कफोत्थं शोकः कोल्यद् ग्रथितोद्यत ॥
शूककण्टकयन्त्रेण शालूको मार्गरोधन ।

કઈ જેમાં અધિક લોચ એવા ત્રણ દોષોથી બોરના
જેવા, હાથલો અને ઊંચા, ગજાનો રસનો વાનગરો
સોજે શુક્રાવાનની ઊંચીના કાં । જેવા મીઠાવાના ગજામાં
આવે તે કદાપ્ત રોગ છે

୨୬

हृत्तो वृत्तोन्नतो दाहज्वरहृद् मलपाभ्यां ॥३६॥

જાત્ર, બ્રિલિ, બચત અને તાર આપે એવો,
જરાની બાજુમાં થવો તોજે ને વૃદ્ધ છે

花柳症

इनुसण्याधित कण्ठे कार्पासीरुजसञ्चिम ।

पिण्डलो मन्दयक् शोक

कठिनसुप्तिवैरिणा ॥२७॥

જડખાના સાધાના રાષ્ટ્રયે થતો, કપાસિયા ભેવો,
પિચ્છિશ્વ, ધીમી પીડાવાળો અને કઠણ સોને ગજામા
યાય તે નુડિકેરિકા છે

ਅਸ਼ੀਖ

वाह्यान्तः श्वषथुर्घोरो गलमार्गर्मिलोपम ।
गलौघो मूर्ध्निगुस्तातन्द्रालालाज्वरप्रदः ॥४८॥

ગજાના રસ્તામાં આગળ (ઉઘાગ) જવો, માથામાં
ભારપણુ, ઘેન, લાજ અને તપ આણિ એવો ભયંકર
સોજો ગજામાં બહાર અને રહિર આવે તે ગલ્બીયરોગ છે

वृत्तः

बलय नातिरक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नत ।

તેના (ગર્ભીયના) જન્મે જ, લાંબો રાત્રે જિવા-
બધુ પીડા વિનાનો (ગર્ભામાં) સોજે રાત્રે તે વલ્લ છે

निष्कर्ष

मांसकीलो गले दोपरेकोऽनेकोऽधवाऽल्पयुक् ॥
कच्छोच्छ्वासाभ्यवहति पृथुमूलो गिलायुक् ।

દોવાના પ્રખપચી ગામમાં એક કે અનેક, વાડી
પીંડવાના, જને લોધ ઉચ્છવાસ લેવાની અને ખાવાની
કિયા મ્વામા મુશ્કેલી પડ એવા અને મૂડમા વિશાન
રોવા માંમના ખીવાને જિવાયુક કહે છે

સુનંદી

भूरिमांसाङ्कुरवृत्ता तीव्रतद्भृज्यरमूर्धगम् । ५०॥
शतप्री निचिता यति शतप्रीयतिदपरी ।

મા ના પુત્ર અંકુશથી છવાયેલી તોડ તરમ
તાવ અને માથાની પીડ કં એવી થયેલી નામના
છૂંદા ફેંકવાના હથિયાર જેવી, બહુ પીડ કરનારી અને
વધતીવધતી માટી જેવેથી વાડ (વાળના આમાના નેત્ર)ના
થયેલી મોડે છે

(સાબની ૧ લેખકની થુડો જેથી સ્વચ્છ-
માનેરી રહે એટલે અથવા ૨ સાબની વિશિષ્ટ ગંધ
નામ જેનું લાગુ અને વાઘની થુડો જોઈ તે જ
સ્વાદ-અર્થની વજીર આપતી અને સંપૂર્ણ પાણી
માંથી અને બે બે વચ્ચેનું દે તુ સારું પા ને)

अथर्ववि (अथर्व ५)

पुनः पुनः शीघ्रं महात्मना ।
पुनः पुनः शीघ्रं महात्मना ।

આખા ગરખા નાણે નરણ, જુ પેશ તાર નાણ
જુ પકે એણ, જુ પેશ તાર, ધણ નાણ
મુ નીખતે દોષે તે સ્થિતિ તાર (ગરખું તાર) છે

મુખામુદ (મોંનુ કેન્સર)

મન્ત કપોલમાથિલ્ય ડયાવપાન્કુ કક્તોઽર્ધુદમ્ ॥૬૨॥
કુર્વાત્તદ્ વદ્ધિત્ લિંગં મૃદિત્ ચ વિવર્ધતે ।

કફ શાલની રાદરની (ઓમાની) બાજુએ બદામી
રગનું કે ધોળુ રામુંડ કડે છે એને સાગની પાદકા
વગેરે વડે) ઘસવામા રાવે, (વૃદ્ધિપત્ર વગેરે શસ્ત્રથી)
કાપી કાઢવામા આવે ર ને (વેગી નાખવા માટે) મગજ
વામાં આવે તે રો રામુંડ વધે છે

ત્રિદોષ અને લોહીથી થતો મુખપાક

મુખપાકો મયેત્સાષ્ટૈ સર્વે સર્વાકૃતિમલે ॥૬૩॥

ત્રણ દોષ રાને લોહી રો ચાર બગડવાથી એ ચારથી
થતા છૂટાછૂટા મુખપાકના ભેગા લગણોવાગો મુખપાક
થાય છે

પૂતિમુખ

પૂત્યાસ્પતા ચ તૈરેઽન્નકાષ્ટાદિવિદિષ્ય ।

દાતમ ન કરનારને નો જ દોષોના પ્રગમને
લોધ પૂતિમુખ (મો ગધાવાના) રાગ થાય છે

મુખરોગોની વિભાગવાર તથા કુલ સમ્યા

મોષ્ટે ગળ્ડે છિજે મૂલેજિદ્વાયા તાલુકે ગલે ॥૬૪॥

પક્ષે સર્વેષ્વેત્રેષુકા પઞ્ચસત્તિરામયા ।

પેકાદશોકો વશ ચ ત્રીંદશ તથા ચ પત્ ॥૬૫॥

મઘાપદ્ધશાષ્ટી ચ ક્રમાત્

તેકમાં ૧૧, આતમાં ૧, દાતમાં ૧૦, લાતમાં
પેકામાં ૧૩, છતમાં ૬, તામવામાં ૮, ગામાં ૧૮
અને આખા મોમા ૮ મતી મોના ૭૫ રાગ સ્થા

અસાધ્ય મુખરોગ

તેષ્વનુપક્રમા ।

કરાલો માસત્કોષ્ટાયયુંદાનિ જલાદ્ધના ॥૬૬॥

કચ્છપસ્તાલુપિટકા ગર્ભોઽય સુપિરો મહાન ।

દરસોર્ગ્યગુદ્ધયાવશાતપ્રીયલપાલ્સાઃ ॥૬૭॥

નાઢ્યોષ્ઠ કોપી નિવપાત્,

સ્વાત્સર્ગ્ય રોદિપ્તી ।

વશને સ્ફુટિતે દન્તમેઝ પકોપજિદ્ધિવકા ॥૬૮॥

ગલગળ્ડઃ સ્વરપ્રંદી

રજ્જોન્દ્રશાસોપ્રતિસ્સત્ ।

એમાંથી (૭૫ મુખપરમાથી) સ્વચ, માન્દ્ય,
સ્કત્રીય, જવામું નિરાપના ચાર અર્જુ (લેખનું
તામરાનું, ગજાનું ર ને રાખા મુખનું અર્મુંદ), કચ્છ,
તાનુપિટકા, ગલોષ, મગજુલિર, સ્વાત્સ, લિપ્તી,

શ્વાવદન, થતધની, વલ્લ, રાલસ, ત્રિદોષની દતનારી,
ત્રિદોષનો ઓષ્ઠકોપ, સ્કતરોલિપ્તી, સન્નિપાતરોલિપ્તી,
દાત તરડાયા કે નૂટયા પછી થતો દતભેદ, પાકી ગધેલી
ઉપલિપ્તિકા, જેમ અવાજનો નાશ થયો હોય, સ્વાસ
લેતા મુરકેલી જડતી હોય રાને જેને વરસ વીતી ગયું
હોય એવા ગલગડ-રોગવા (૨૪) મુખરોગ રાખાય છે

યાપ્ય મુખરોગ

યાપ્યસ્તુ હર્ષો મેદશ્ચ

દતહર્ષ રાને (દાત તરડાયા કે નૂટયા સિવાયનો)
દતભેદ એ જે રાગ યાપ્ય છે

સાધ્ય મુખરોગ

દોગાન્ શક્તોપધર્જયેત્ ॥૬૯॥

બાકીનાન (સ્વાક વચ્ચે ૯૮૫૫ સિવાયનાને)
શક્તિકાથી રાને ઔષધથી મગડવા

શ્વપ્રશ્નદ્વદયે પટે ઉત્તરસ્થાને મુલરોગવિજ્ઞાની
નામિકવિદ્યાડય્યાય ॥ ૨૧ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો : મોના રોગોના

ઉપાય

મયાતો મુલરોગપ્રતિપેચ ઘ્યાલ્યાસ્વામઃ ।

હિતિ હ સ્માદુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યાર ઉપ અમે મોમાં થના રોગોને મગડવાના ઉપાય
સમજાવીયું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાપરિશ્રેષ્ઠો
નીચ પ્રમાણે ક્ષુ છે

ખંડિતના ઉપાય

શ્વળ્ડોષ્ઠસ્ય પિલિપ્યાન્તો

સ્તૂત્યા મગવદાલીત્ ।

ખંડિત વાતમા વિશયના મોને (લેખનું) સ્નેહન
અન ને ન એને પછી પિત્તરોગો રોના છે નીચી
લઘને નયોત્રય લેવા ઉપચાર કરવા

યદીન્ધોતિમ્મનીતોઘ્રાપ્રાગ્નીસારિયોન્મ ॥ ૧ ॥

પટોલ્યા કાકમાલ્યા ચ તૈલમગ્ગજન પલેત્ ।

લેખન, માગમંથી, લોપર, નો ખમું, નરિય,
કાગુ મગ, પાત્ર અને ધાત્રી પીડી-સર થા સ્નેહન
વો (લેખ ઉપર) અખંત કરવા માત્ર નેચ પમાવું

નસ્ય ચ તૈન્ન વાતપ્રામમુલ્કચ્છનપાષ્ટિકમ્ ॥૨॥
થાયુ મગ એકાં એકાંથી અને મપુર જનના
નોંધવાથી ત્રિદોષ સ્થા નેવનું નસ્ય અખંત

વાયુના ઓષ્ઠકોષના ઉપાય

મહાસ્નેહેન વાતૌષ્ઠે સિદ્ધેનાકઃ પિત્તુહિતઃ ।

દેવધૂપમધૂચ્છિદ્ધશુભ્યમરદાહમિઃ ॥ ૩ ॥

રાણ, મીઠુ, ગૂળળ, ૨.ને દેવદાર વડે સિદ્ધ કરેલા મહાસ્નેહ, ચોપડું રૂનું પુગડું (કે ચોતું) વાયુના ઓષ્ઠકોષમાં ફાપડેા કરે છે.

પદ્માદ્યવજ્રાણ્યુકેન તેનૈવ પ્રતિસારણમ્ ।

એ જ (મલોક રાા, ૩ વાણ) મહાસ્નેહમાં જોડી-મધનું ચૂર્ણ નાખીને એ મહાસ્નેહ વડે જ પ્રતિસારણ કરવાથી ફાપડેા થાય છે.

નાહ્યોષ્ઠ સ્વેદયેદ્ યુગ્ધસિદ્ધેરરણ્ડપલ્લવેઃ ॥ ૪ ॥

દૂધમાં સિદ્ધ કરેલાં એરંડાનાં પાંદડાંનાં એક હોઠ ઉપર નાડીસ્વેદવિધિ કરેલાં. (નાડીસ્વેદવિધિ અષ્ટાંગ-હૃદયમાં આપેા નથી, ચરકસંહિતા સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૪માં આપેા છે.)

જ્વળ્લોષ્ઠવિહિતં નસ્ય તસ્ય મૂર્ધ્નિ ચ તર્પણમ્ ।

ખંડીષ્ટ માટે કહેલું નસ્ય આપવું અને એના વડે જ માથે અભ્યાગ કરેલા

પિત્તના ઓષ્ઠકોષ અને અભિધાત-

(સત)નો ઓષ્ઠકોષ

પિત્તાભિધાતજાવોષ્ઠીં જલ્લીકોમિરુપાચરેત્ ॥ ૫ ॥

પિત્તના ઓષ્ઠકોષના ૨.ને અભિધાતના ઓષ્ઠકોષના ઉપાય જોા મુકાવીને કરેલા (જોા મુકાવીને લેાડી કઢાવવાથી ઉપાય કરેલાં).

રોમ્બર્જરસક્ષોદ્રમધુકઃ પ્રતિસારણમ્ ।

લેાધર, રાણ, મધ અને જોડીમધ વડે પ્રતિસારણ કરવું.

શુદ્ધવીર્યપિત્તજ્વલિસિદ્ધમધ્યજ્જને વૃતમ્ ॥ ૬ ॥

ગળા, જોડીમધ અને રાંજળી વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી (હોઠ ઉપર) અભ્યાગ માટે સાતું છે.

પિત્તવિદ્રધિવચાત્ર ક્રિયા

અને એમાં (પિત્તના અને અભિધાતના ઓષ્ઠકોષમાં) પિત્તના વિદ્રધિના જોડી ક્રિયા (ચિ. ૨૨. ૧૩) કરવી

લેાડીથી થતા ઓષ્ઠકોષ

શોળિતજેડપિ ચ ।

હદમેવ નવે કાર્યે કર્મ

લેાડીથી થતા ઓષ્ઠકોષ નવેા (લેાડા વખતથી જ ચપેલા) લેાપ તેા એમાં પણ આ જ (પિત્તના રોષ્ઠકોષ માટે કહેલી) ક્રિયા કરવી.

કફના ઓષ્ઠકોષ

ઓષ્ઠે તુ કફાનુરે ॥ ૭ ॥

પાઠાક્ષારમધુવ્યોયૈહંતાસે પ્રતિસારણમ્ ।

ધૂમનાવનમધુદૂપાઃ પ્રયોજ્યાશ્ચ કફચ્છિદઃ ॥ ૮ ॥

કફના પ્રોષ્ઠથી થયેલા રોષ્ઠકોષમાં લેાડી કઢાવવા પછી કાળીપાટ, જવખાર, મધ ૨.ને ત્રિકટુ વડે હોઠ ઉપર પ્રતિસારણ કરવું તથા કફને મટાડે એવાં ધૂમપાન, નાપ ૨.ને ગંડૂપની ક્રિયા કરવી.

ચરભીથી થતા ઓષ્ઠકોષ

સ્થિજા મિશ્રં વિમેદસ્કં દહેમ્મેદોઝમમિત્તા ।

ત્રિયજ્ઞુગુરોષ્ઠત્રિકામલિકાઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૯ ॥

ચરભીથી થતા રોષ્ઠકોષનું સ્વેદન કરીને પછી હોઠને ચીરીને એમાંથી ચરભી કાઢી નાખીને રાગિનથી ગ્રાપ દેવેા; કાંગ, લેાધર, ત્રિકણ અને મધથી હોઠ ઉપર પ્રતિસારણ કરવું.

જ્વલાર્બુદ

સક્ષોદ્રા ઘર્પણં તીક્ષ્ણા મિશ્રશુદ્ધે જલાર્બુદે ।

મયગાદેતિષ્ઠે વા ક્ષારાઽમિર્વા પ્રતિક્રિયા ॥ ૧૦ ॥

જ્વલાર્બુદને ઠોડીને એમાંથી પાણી કાઢી નાખીને એને શુદ્ધ કરીને (પીપર, મરી વગેરે) તીક્ષ્ણ રોષ્ઠકોષને મધમાં કાઢવીને એ હોઠ ઉપર ઘસવું. પણ જો જ્વલાર્બુદનું મૂળ બહુ ઊંડું હોય કે જ્વલાર્બુદ બહુ વધી ગયું હોય તેા સાર મૂકીને કે ગ્રાપ દઈને બાળવું એ ઉપાય કરેલા.

ગંડાવજ્ર

મામાઘવસ્યાસ્યલર્જીં મળ્લે શોફવદાચરેત્ ।

ગંડ ઉપર થતી અવજ્ર (ગંડાવજ્ર) આમ વગેરે (અમ, ધર્યમાન, પકવ) અવસ્થામાં લેાપ તેના ડાપ (વસુલેાપ) પ્રમાણે ઉપચાર કરવા.

શીતદંત (દાંતન)

સ્થિવસ્ય શીતવન્તસ્ય પાલીં વિલિલિતાં દ્વહેત્ ॥

તેલેન, પ્રતિસાર્યાં ચ સક્ષોદ્રધમસેન્નયૈઃ ।

વાદિમત્રચન્વરાસાહ્યકાન્તાઝમ્ચરિયનામરૈઃ ॥

કચલઃ ક્ષીરિણાં કાયૈરણુતેલં ચ નાવનમ્ ।

શીતદંત શેગમાં દાંતને ઠંડ કરીને એ દાંતના પેડાને ખાતરીને તેલથી ગ્રાપવું અને પછી એ ઘમેલા પેડા ઉપર મધ, મેાથ, સેંધવ, દામનની છાલ, ત્રિકણ, રસવંતી, કાંગ, જંબુના દળિયા અને સૂંઠ વડે પ્રતિસારણ કરવું. ભીરિવુલેાના કપાલોના કવચગ્રાહ કરેલા અને અણુતેલનું નસ્ય આપવું.

દત્તર્ધ, દતભેદ

દન્તર્ધે તથા મેદે સર્વા વાતહરા ક્રિયા ॥૧૩॥
તિલવધીમધુશૃત ક્ષીરં ગણ્ડૂપધારણમ્ ।

દત્તર્ધરાગમા ૨ ને દતભેદ રાગમા વાયુ મગડ
ચોવી બધી ક્રિયારો તથા તૃ ૨ ને બેઠીમધ સાથે
પકવેલા દૂધના ગણ્ડૂપ ભરી રાખવા રો ક્ષાપ્તો કરે છે

દત્તવાલ

સક્તહં દશમૂલામ્બુ ગણ્ડૂપ. પ્રવલદ્વિજે ॥૧૪॥
તુલ્યરોષ્ણનાશ્ચેષ્ટાપત્તહપટુધર્પણમ્ ।

સ્તિન્ધા. શીલ્યા યથાવસ્થ

નસ્યાન્નકલ્લાદય ॥૧૫॥

૧૫ લાનના ડાહ તેમા (દત્તવાલ રાગમા) દશ
મૂળના કવાથમા સ્નેહ નાખીને રોના ગાળ ભરી
નાખવા, મેરગુથી, લોધર, પીપર, ત્રિકુશા રતાળી
અન નાનવ પેકા ઉપર ઘનવા રાન રાગની ૫ વચ્ચા
પ્રમાણે સ્નેહન નસ્ય, સ્તિન્ધ રાગના રાન સ્તિન્ધ
કવનગ્રા વગેર ક્રિયારો રાજ કરવી.

અધિદત

અધિદન્તકમાલિત યદા ક્ષારેણ અર્જરમ્ ।

કૃમિદન્તમિવોપાત્ય તદ્વચોપચરેત્તદા ॥૧૬॥

મનવશિયતરક્તે ચ દગ્ધે ઘ્રણ ઇવ ક્રિયા ।

૧૬ વિદતન નાર બાળુથી (દાનના પેકા ઉપર)
મા ચોપાનો પછી જ્યારે છાંયું ઘટીન લાવવા માડ
ત્યાં કૃમિદતની માફક દાનન ખાતી કાઢીને પછી
કૃમિદતના જેવા ઉપચાર કરવા જે લોહી બધ ન થાર
તો (લોહી મધ કરવા માટે) ૧૫ ઈને પછી ઘ્રમના
જેવા ઉપાર કરવા

દત્તકર્કશ

મહિસન્ દન્તમૂલાનિ

દન્તેભ્ય શર્કરાં હરેત્ ॥૧૭॥

ક્ષારચૂર્ણમધુયુતસ્તત્તથ પ્રતિસારયેત્ ।

દાનના પેકાન ઈજ ન થાય રો રીન લાન ઉપર
બાજીની ચોપડીરોને (નરવેખન ધરથી) ઉખેલી
૨ ન પાટી લારના ચૂર્ણન મધમા મરચીને એનું પ્રાંન
નાસ્ય કે નુ

કપાલિકા

કપાલિકાપામણ્યેવ હર્ષાંકં ચ સમાચરેત્ ॥૧૮॥

કપાલિકા રાગમા પશુ ના (દત્તકર્કશવાળી ક્રિયા)
તથા નાકપમા કહેલી ક્રિયા કરવી

કૃમિદત

જયેદ્વિજાવથેઃ સ્વિદ્મમચલં કૃમિદન્તકમ્ ।

સ્તિન્ધેષ્ઠાલેપગણ્ડૂપનસ્યાહારૈશ્ચલાપદૈઃ ॥૧૯॥

ગુદેન પૂર્ણ સુષિરં મધૂચ્છિદ્રેન વા દદેત્ ।

સત્ત્વલ્લદાર્કક્ષીરાશ્ચાં પૂરણ કૃમિશૂલજિત્ ॥૨૦॥

(કૃમિદત રાગમા) થેક કરીને ડાહતા ન હોય એવા
કીડાવાળા દાતને કીડાથી બગરેલું લોહી, લોહી કાઢવાના
ઉપાયોથી કાઢીને મગડવા, સ્તિન્ધ લેપ, ગણ્ડૂપ, નસ્ય
અન ૫ હારથી તથા વાયુ મગડ એવા લેપ, ગણ્ડૂપ,
નસ્ય તથા ૨ હારથી કૃમિદત મટાડવો, કીડાઓ કાઢી
કાઢેલા છિદ્રમા ગરમ કરેલા ઓળ કે ગરમ કરેલું મીઠું
ભરીને બાળવું, તથા સાતવીસ રાત્રે રાકડાનું દૂધ
ચોલાવવા ભરે ૨ ૧૫ કરવાથી કીડાને લીધે રાખવું
શુભ મટે છે

ત્રિહુગુકટફલકાસીસસ્વાજિકાકુલ્લેહજમ્ ।

રજો રુજ અપત્યાશુ ઘણસ્પં દશાને ધૂતમ્ ॥૨૧॥

વિજ, ક હુદ, હીરાકરી માલખાર, ઉપલેટ રાત્રે
વાવગિનું બારીક ચૂર્ણ વચ્ચા (પેટલીમા) રાખીને
રો પેટલીન દાન ઉપર સખી મુકવામા આવે તો
પોડા નરત મટે છે

ગણ્ડૂપ પ્રાહયેત્તલમેમિરેવ ચ સાધિતમ્ ।

કાર્થેર્થ શુક્તમેરુલ્લેહિયાધીમૂષ્કદ્વયજે ॥૨૨॥

રામના વડ જ (વિજ, કાપકુદ, હીરાકરી, સાજ
ખાર, ઉપલેટ રાત્રે વાવગિ વડે) મિલક કરવા તેવના
દુધ ભરાવવા ૨ થવા ચેરેલ, બેદી ભારીગણી, હિબી
ભ રીંગણી ૫ ન બુકદથ (ગોરખમુડી)મા સ્વાથો
ભગવવા નવના કાગળા કરાવવા

ક્રિયાયોગેર્બંધુધિર્ધરિત્વશાન્તગ્જ મ્મશામ્ ।

દદમપ્પુચરેદન્ત પૂર્વ મુનાદિમોક્ષિતમ્ ॥૨૩॥

સન્દશકેન લગુના દન્તનિર્ગતનેન વા ।

તૈલ સયણ્ણાહરજો ગણ્ડૂપો મપુ વા તત ॥૨૪॥

આથી અનેક પ્રમાણની ક્રિયાના ગાંધી (અન્ધોષ
ધાના પ્રતેષથી) થય જે પીડા ન મટે તો દાંત
મજબૂત હોય (લાવના ન લાગ) છતાં થય પેટલાં
એને પેકામાથી (મુગમાથી) છૂન પાડીને પછી લગણ
તલ્લક મરચી કે દાંત ખરી મકવાના પત્રથી એ
દાનન ખેતી કાઢવા

તતા ત્રિદારિવળ્યાહ્યશુદ્ધાટ્કકમેરમિ ।

તૈલં દશગુણક્ષીરં સિદ્ધ યુષીત નાચનમ્ ॥૨૫॥

પછી બિયોગુ નેરોમધ, સિંચોડું અને કવેચ

ના કડકથી તેવ કરતાં દસ ગણ ગાનના દૂધમાં સિદ્ધ કરેજું તેવ નસ્ય તરીકે વાપરવું

કુશાદુર્બલવૃદ્ધાનાં વાતાતનાં ચ નોદરેત્ ।

નોદરેષોત્તર દન્ત વટ્પદ્વક્રુદ્ધિ સઃ ॥૨૬॥

વપામન્યદ્વૃત્તો લિંગચસ્વાકુશીનકમો હિતઃ ।

દૂબળા, નબળા, ઘરડા અને વાયુથી પીડાતા માણુ સોના દાંત ખેંચી કાઢવા નહિ (કોઈ પણ માણુસનો) ઉપરનો દાંત ખેંચી કાઢવો નહિ, કારણ કે રો દાંત ખેંચી કાઢવાથી બહુ ઉપદ્રવો થાય છે દાંત ખેંચી કાઢયા પછી એમને પણ (દૂબળા, નબળા, ઘરડા, વાયુથી પીડા નારીને તથા બીજા બધાને) સ્નિગ્ધ, મધુર રાત્રે ઠી ક્રિયારો ફાલદાકારક છે

ચીનાદ

વિજ્ઞાવિતાન્ત્રે ક્ષીતાદે સ્વસ્ત્રોદ્રે પ્રતિસારણમ્ ॥

મુસ્તાર્જુનત્વક્ર્વિક્ષાકાલિનીતાર્થનાગરૈઃ ।

તત્કાચઃ કવલો, નસ્ય તેલં મધુરસાચિતમ્ ॥૨૮

ચીનાદ રોગમા દાંતમાંથી લેવાઈ કાઢયા પછી મોથ, સાદડની છાલ, ત્રિકૂળા, અગ, રસવતી રાત્રે સૂંઠને મધમા કાલવીને પ્રતિસારણ કરવું એના (મોથથી સૂંઠ સુધીની વસ્તુરોગના) ક્વાથનો ક્વચગ્રાહ કરાવવો તથા મધુર વર્ગના રોપધાથી સિદ્ધ કરેલા તેલનું નસ્ય ૨ ૧૫ધાથી

ઉપકુશ

દન્તમાંસાન્યુપકુશે દિવ્દાન્યુણામ્બુધારણે ।

મળહલાગ્રેણ શાકાદિપત્રૈર્વા બહુશો લિલેત્ ॥૨૯

તતઃ પ્રતિસાર્યાણિ ઘૃતમળ્દમધુદ્રતૈઃ ।

લાક્ષાપ્રિયક્ષુપત્તક્લલયોત્તમૌરિકૈઃ ॥૩૦॥

સકુણુગુળીમરિચયટીમધુરસાજનૈ ।

સુશોણો ઘૃતમળ્દોડુ તેલં વા કવલપ્રદઃ ॥૩૧

ઘૃત ચ મધુરૈઃ સિદ્ધ હિત કવલનસ્યયો ।

ઉપકુશ રોગમા મોમા ગરમ પાણી ભરી રાખીને દાંતના પેઢાને શેક કરવો પછી મડગાગ્રપત્ર નાખના પત્રથી કે સાગ વગેરેના પાદપ્રાથી રાત્રેકવાર પેઢા ઊંચવા પછી લાખ, કાગ, આળવી, સૌંધવ, ગેરુ, ઉપલેટ, સૂંઠ, મરી, જીરીમધ રાત્રે રતવતી રોટલાં રોપધાના યુગ્મને ઘીના મડમા રાત્રે મધમા કાલવીને એના વડે પેઢા ઉપર પ્રતિસારણ કરવું પછી સળેવાય રોવા ઊંઘા ઘીના મંડનો કે સળેવાય રોવા ઊંઘા તેલના કવચગ્રાહ કરવો તથા મધુર ગણનાં રોપધાથી સિદ્ધ કરેતું ઘી કવચગ્રાહ મા અને નસ્યમાં વાપરવું ને ફાલદાકારક છે

દત્તપુષ્પટક

વન્તપુષ્પટકે સ્વિન્નચિત્રમિશવિલેખિતે ॥૩૨॥

વપ્થાહવસ્વજિકાગુળીસૈન્ધવૈઃ પ્રતિસારણમ્ ।

દત્તપુષ્પટ રોગમાં, સોજાને શેક કરીને, કાપીને, ચીરીને રાત્રે છાલીને પછી જીરીમધ, સાજખાર, સૂંઠ અને સૌંધવ વડે પ્રતિસારણ કરવું

દત્તવિદ્રધિ

વિદ્રધ્યો કટુતીક્ષ્ણોળકૃદૈ કવલલેપનમ્ ॥૩૩॥

વર્ણનં કટુકાકુષ્ઠશ્ચિકાલીયલોચૈર્વૈઃ ।

રક્તેત્પાક દિમે પન્થ

પાત્થો વાહોડગાઢકઃ ॥૩૪॥

દત્તવિદ્રધિમા તીખા, તીષ્ણ, ગરમ રાત્રે લુખા રોપધા વડે કવચગ્રાહ રાત્રે લેપ કરવા, કટુ, ઉપલેટ, મરિચાદિય ગરમે જવખાર વડે ઘસવું ઠંડા દ્રવ્યો વડે વિદ્રધિને પાકવું રત્નકાવતુ યાકેલા વિદ્રધિને ચીરવું અને બહુ ઊંડા મૂળવાળા વિદ્રધિને ડામવું

સુપિર

સુપિરે ચિત્રલિખિતે સ્વસ્ત્રોદ્રે પ્રતિસારણમ્ ।

રોધમુસ્તમિશિષ્ઠેશ્વ્રાતાર્થપત્તક્ષિકિંશુકૈઃ ॥૩૫॥

લકટ્ફલૈઃ, કપાયૈશ્ચ તેવાં મળ્દૂપ ઇષ્યતે ।

યદીરોધોપલાનન્તાસારિવાગુત્તચન્દનૈ ॥૩૬॥

લગૈત્કિસિતાપુષ્કૈ સિદ્ધ તેલં ચ નાલનમ્ ।

સુપિર રોગમા સોજાને કાપીને રાત્રે લેપ, મોથ, સુવા, ત્રિકૂળા, રસવતી, રતાજની, ખાખરા અને કાચ ફળને મધમા કાલવીને પ્રતિસારણ કરવું, એમના (લેપરથી કાપફળ સુધીનાં રોપધાના) ક્વાથ વડે ગૂંધ ઈન્દ્રજય છે, જીરીમધ, લેપર, કણુ કમજ, ધમસો, સારિયા, રાગર, સુખડ, સોનાગેરુ, સાકર અને ધોળું કમજ—રોગના રોપધા વડે સિદ્ધ કરવા તેલનું નસ્ય ૨ ૧૫ધુ

અધિમાસ

હિત્વાડધિમાંસકં જૂર્ણઃ

સ્વસ્ત્રોદ્રેઃ પ્રતિસારણે ॥૩૭॥

વશતેજોવતીપાઠાસ્વજિકાયવચ્ચકૈઃ ।

પટોલનિમ્બત્રિફલાકપાયઃ કવલો હિતઃ ॥૩૮॥

અધિમાસને કાપી નાખીને પછી વજર, તેજબજ, કાળીપાટ, સાજખાર અને જવખારને મધમાં કાલવીને પ્રતિસારણ કરવું તથા પટોળ, લીમંચ અને ત્રિકાના ક્વાથનો કવચગ્રાહ કરવો એ ફાલદાકારક છે

વિદર્ભ

વિદર્ભે દન્તમૂલાનિ મળ્ડલાગ્રેણ શોધયેત્ ।

ક્ષારં ચુક્રયાત્તતો નસ્ય

ગળ્હવાદિ ચ શીતલમ્ ॥ ૩૯ ॥

વિદર્ભશિગમા મહાગ્રાસત્રયી દાનના પેદાને શુદ્ધ કરવા પછી ક્ષારથી બાળવું પછી શીતલીર્પ દ્રવ્યોથી પકવેલા તેલનું નસ્ય અને શીતલીર્પ દ્રવ્યોના કવાથથી ગડૂષ વગેરે ક્રિયા કરવી.

દંતનાડી

સશોધામયતઃ કાય શિરઃકોષ્ઠચરેત્તતઃ ।

નાડીં દન્તાલુગાં દન્તં સમુદ્ઘૃત્યાગ્નિના દદેત્ ॥

કુઙ્ગાં નૈકગતિં પૂર્ણાં શુદ્ધેન મદ્દનેન વા ।

ધાવનં જાતિમદનલદિરસ્થાદુકળકૈ ॥૪૧॥

ક્ષીરિવૃક્ષામ્બુગળ્હવો, નસ્યં તૈલં ચ તત્કૃતમ્ ।

શરીરનું અને રીતે (વચન રાત્રે વિરેચનથી) અને માથાનું (નસ્યથી) સાધન કરીને પછી દાંતને અનુસરના (=સીધા) નાડીગ્રહને દાંત ખેંચી કાઢીને પછી (રો નાડીગ્રહના માર્ગને) રાગિનથી બાગવો (ડામવો), પણ જે નાડીગ્રહનો માર્ગ વાકોચક્રો લેાય અને નાડીગ્રહના રાત્રે ફેટા પડી ગયા હોય તેા દાંત કાઢી નાખીને એ નાડીને, રો નાડીગ્રહના માર્ગ કે માર્ગોમાં ગોળ કે મીઠું ભરીને પછી અગ્નિથી બાળવું (ગોળ કે મીઠુંને તપાવીને ગરમ કરીને પછી રો ગરમ પ્રવાહી નાડીગ્રહના રીડીને એ ગરમ પ્રવાહી વહેતુંવહેતું નાડીગ્રહના બધા માર્ગમાં પહોંચીને સડાને બાળી નાખે એવું કરવું) પછી જાઈના પાદડા, મીઠું, ખેર રાત્રે વીકળે એ ચારના કવાથથી (બસ્તિ-પિચકરી વડે રાત્રે ખખખાવીને કોણના કરાવીને) ઘોઈને સ્પર્શ કરી નાખવું, પછી ક્ષીરિન્ધુસેના કવાથના ગડૂષ ભરવા તથા ક્ષીરિન્ધુસના કટક અને કવાથથી ભિદ્ધ કરેલા તેલનું નસ્ય આપવું.

વાતગિહ્વાકટક

કુર્પાદ્વાતૌષ્ઠકોપોત્તં કષ્ઠકેષ્વનિલાત્મસુ ॥૪૨॥
જિહ્વાયાં

વાયુને લીધે જીભ ઉપર કાગકાટા પડી ગયા હોય, ત્યારે વાયુના રોષકોષ માટે કહેલા ઉપાય કરવા.

પિત્તગિહ્વાકટક

પિત્તજાતેષુ ઘ્રુષ્ટેષુ રુધિરે ક્રુતે
પ્રતિસારણગળ્હપનાયન મધુરૈહિતમ્ ॥ ૪૩ ॥

પિત્તને લીધે જીભ ઉપર કાંટાકાટા પડી ગયા હોય

ત્યારે (સાગ, ગળજીભી કે નગોડના પાંદડાં) ઘસીને લેાહી કઢાવ્યા પછી મધુર વર્ગના દ્રવ્યો વડે પ્રતિસારણ, ગડૂષ અને નસ્યની ક્રિયા કરવાથી ફાપદો થાય છે.

કફગિહ્વાકટક

તીક્ષ્ણૈઃ કફોત્યેત્વેં ચ સર્વપદ્મયુગાદિમિઃ ।

કફને લીધે જીભ ઉપર કાંટાકાટા પડી ગયા ત્યારે સત્ત્વ, ત્રિકટુ વગેરે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે એવું જ (=પ્રતિસારણ, ગડૂષ રાત્રે નાવન) કરવું.

અલસ (ગિહ્વાલસ)

નવે જિહ્વાલસેડ્યેયં,

ત તુ શાસ્ત્રેણ ન સ્પૃશેત્ ॥ ૪૪ ॥

તાજ થયેલા જીભના રાહસરોગમા પણ એવું જ (કફગિહ્વાકટક જે) કરવું, પણ તેને ઘસ આડકત્રી નહિ.

અધિગિહ્વ

અભ્ય જિહ્વામાહૃષ્ટા વદિદેનાધિજિહ્વાકામ્ ।

હેદ્યેન્મળ્ડલાગ્રેણ તીક્ષ્ણોઘ્નૈર્વર્ષનાદિ ચ ॥ ૪૫ ॥

જીભને (ડેલી કરીને પછી બરિષ્ઠ ધાત્રથી અધિગિહ્વાને (સોજાને) ખેંચીને મહાગ્રાસત્રયી કાપી નાખવી રાત્રે પછી તીક્ષ્ણ રાત્રે ગરમ દ્રવ્યો વડે ઘસવું વગેરે કરવું (=પ્રતિસારણ, ગડૂષ રાત્રે નસ્યની ક્રિયા કરવી).

ઉપગિહ્વ

ઉપજિહ્વાં પરિચામ્ય યથક્ષારેણ ઘર્ષયેત્ ।

ઉપગિહ્વના સોજાને (રંગુદિશત્રયી કે સાગ, નગોડ વગેરેના પાંદડાથી) ઘસીને એમાંના બગાડ કાઢી નાખીને પછી જવખાર ઘસવો.

ગચ્છુડકા (ગજાના કાકડા)

કફાગ્નૈઃ શુષ્કિકા સાધ્યા નસ્યગળ્હવર્ષનૈ ॥૪૬॥

પર્વાત્કવીજપ્રતિમં વૃદ્ધાયામતિરાતતમ્ ।

અમ નિવિષ્ટ જિહ્વાયા વદિશાઘવલમ્બિતમ્ ॥૪૭॥

હેદ્યેન્મળ્ડલાગ્રેણ નામ્યમ્ ન ચ મૂલતઃ ।

હેદ્યેન્મસ્યક્ષવાન્મૃત્યુદાને દ્યાધિધિવર્ધનૈ ॥૪૮॥

કફ મગડે રોગી દ્રવ્યોના નસ્ય, ગડૂષ અને ઘર્ષણ(ઘનનું)થી ગજાના કાકડા મગડવા કાકડે વધી ગયા, ત્યારે રો મધુરીના બી લેવા રચામરને, શિશરથી તત્તનની ન રાત્રે લેાય રોગી લાય છે જીભ નો અગ્રગ્રાસે બાન દબાવી નાખીને એક વર્ષયા કાકડાને મહાગ્રાસત્રયી બાનુ રચગ્રામથી જે નહિ કે અડૂ મૂળ આગળથી જે નહિ રેડેલી ત્રીને વચમાંથી મારો

નાખવો; કાચુ કે જે કાકડો વધારે કપાઈ જાય તે
લાલી ઓછુ થઈ જવાથી દરદી મરી જાય અને જે
ઓછા કપાય તે રોગ (કાકડો) વધે છે

મરિચાતિવિવાપાઠાવાકુષ્ઠકુટશ્વટૈઃ ।

છિન્નાયાં સપદ્મશૌર્યેર્ધર્ષણં, કચ્છલઃ પુનઃ ॥ ૪૯ ॥

કટુક્રાતિવિવાપાઠાનિમ્બરાત્નાચવામ્બુમિઃ ।

કાકડો કાપ્યા પછી મરી, ૨ તિવિપની કળી, કાળી
પાટ, વજ, ઉપલેટ, મોથ, સૈંધવ રાને મધ વડે ઘસવું
અને કટુ, અતિવિપની કળી, કાળીપાટ, લીમડો, ચરના
અને વજના કવાથનો કવચગ્રાહ કરાવવો

તાલુપાક, તાલુપુષ્પટ, કચ્છપ

છન્નાતે પુષ્પુટે કૂર્મે વિલિશ્યૈવ સમાચરેત્ ॥ ૫૦ ॥

તાલુપાક, તાલુપુષ્પટ ૨ ને કચ્છપ રોગમા રોગ
વાળા ભાગને છાંલીને ૨ ॥ પ્રમાણ (સ્થાનક ૪૮૫ થી
૪૮૫ પ્રમાણ) કિયા કરવી

તાલુપાક

અપકે તાલુપાકે તુ કાસીચક્ષૌદ્રતાર્ક્યજૈઃ ।

ધર્ષણં, કચ્છલઃ શીતકવાયમધુરોપધૈઃ ॥ ૫૧ ॥

તાલુપાક પાકી ન ગયો હોય (કાચો હોય) તે
લીરાકસી, મધ અને રસવતી વડે ઘસવું અને ઠંડા થીત
વીધ) તૂટા અને મધુર વર્ણના રૂપથી વડે કવચગ્રાહ
કરાવવો.

પક્ષ્ઠપાપદ્મવિક્ષિભે સીક્ષ્ણોષ્ઠૈઃ પ્રતિસારણમ્ ।

વૃષનિમ્બપટોલાદૈસ્તિકૈઃ કચ્છલધારણમ્ ॥ ૫૨ ॥

જે તાલુપાક પાકેલો હોય તે અષ્ટાપદની માફક
(એકેટરની બાજના ચોપટ-ગુટિયા ઉપર પાકેલા
ખાના જેવા આકારનું) કાળીને પછી તીમ્બુ રાને ગરમ
ઓષધી વડે પ્રતિસારણ કરવું અને ચરદુસી, લીમડો
પટોળ વગેરે કાકડા દ્રવ્યો વડે કવચગ્રાહ કરાવવો.

તાલુપાક

તાલુપાકો વૃષ્ણસ્ય સર્પિકત્તરપાકિકમ્ ।

કળાશુદ્ધીશુતે પાનમમ્લૈર્ગન્ધૂપધારણમ્ ॥ ૫૩ ॥

ચન્દ્રમાસરસાઃ ક્ષિપ્તપાઃ ક્ષીરસર્પિષ્ઠ નાવનમ્ ।

તાલુપાક રોગમાં જે દરદીને તરસ ન લાગતી
હોય તેને ખાધા પછી થી પાનું, પોષર અને સુંક
નાખીને ઠંડાગેલું પાણી પાનું (કાચ વગેરે) ખાટાં
દ્રવ્યોના ગડુપ ભરી રાખવા, મીઠાક તરીકે જાગલ
પ્રદેશના પ્રાણીઓના માસરસ ખાવા તથા દુધમાંથી
બારોબાર (દહીં અને છાંય બનાવ્યા વિના) બનાવેલા
ધીનું નસ્ય લેવું

જળના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

કચ્છરોગોઽસ્ટુકોક્ષસ્તીક્ષ્ણૈર્નસ્યાદ કર્મ ચ ॥ ૫૪ ॥

કાચઃ પાનં ચ દાર્ધીવસ્નિમ્બતાર્ક્યકલિજ્જ ॥

હરીતકીકપાયો વા પેયો માક્ષિકસંયુતઃ ॥ ૫૫ ॥

જળના રોગોમા લોહી કકાવુ, તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે
નસ્ય વગેરે કિયાઓ કરવી, દારુણદરદી છાંય, લીમડો,
રસવતી અને ઈન્દુજવનો કવાથ પોલે રાથવા હરદોના
કવાથમા મધ નાખીને પીવું

શ્રેષ્ઠાવ્યોપયજ્ઞસ્તરવાર્ધીકીપિરસાક્ષનૈઃ ।

સપાઠાતેજિનીનિમ્બૈઃ સુકનોમૂષ્ણાધૈઃ ॥ ૫૬ ॥

કચ્છલો, ગુટિકા વાઙ્ગ કલ્પિતા પ્રતિસારણમ્ ।

ત્રિકુષ્ઠ, ત્રિકટુ, જવનાર, દારુણદર, ચિત્રો,
રસવતી, કાળીપાટ, તેજભજ અને લીમડો-એટલી
વસ્તુઓને સરકો અને જાવના મૂળ વડે સિદ્ધ કરીને
એનો કવચગ્રાહ કરાવવો રાથવા ઓજ ઓષધીની
ગોળી બનાવીને પ્રતિસારણ કરવું (ગોળી ઘસવી)

નિચુલં કટમી મુસ્તં લેપકાઃ મહોપધમ્ ॥ ૫૭ ॥

વચા દન્તી ચ મૂર્ધા ચ

લેપ. કોળ્લોડંતિશોકહા ।

નેતર, કટલી (ગરુડી), મોથ, દેવદાર, સુંક, વજ,
નેપાળો અને મેઘરેલ-એટલા ઓષધીના સરકો લેપ
કરવાથી પીડા અને સોજા મટે છે

વાતરોહિણી

અયાન્તર્વાહાતઃ સ્વિશ્નૌ

વાતરોહિણિકાં લિખેત્ ॥ ૫૮ ॥

મજ્જલીશાલકેનાશુ પટુયુક્તનલેપ વા ।

પશ્ચમુલામ્બુ કચ્છલસ્તૈલં ગન્ધૂપનાયનમ્ ॥ ૫૯ ॥

ઈશ્વરનું સ્પર્શ કરીને (અથ) ચદરથી અને
બાહારથી ચેક કરીને વાતરોહિણીને અંગુલિશાલકી કે
સૈંધવવાળા નખથી છાંચવી પછી (મેટા) પથમૂળના
કવાથ વડે કવચગ્રાહ કરાવવો અને તથા તેથી ગંદુપ
અને નાચની કિયા કરવી

પિત્તરોહિણી

તિલાવ્ય પિત્તસમ્ભૂતાં

ચિતાક્ષોદ્રપિયઙ્ગમિઃ ।

ઘર્ષેત્સરોઘપત્તકૈઃ કચ્છલઃ કપિતેઽથ તેઃ ॥ ૬૦ ॥

દ્રાક્ષાપરુષકકાથો હિતશ્ચ કચ્છલમૃદૈ

પિત્તરોહિણીમાંથી લોહી કાઢીને પછી ચાકર,
મધ અને કાંઝનું ચુર્ણ ઘસવું તથા કાગ, લોપર અને
ગાજલોના કવાથમાં ખાકી અને મધ નાખીને કરવ

ગ્રહ કરાવેલો અને કાળી દ્રાક્ષ તથા ક્ષવસાના કવાથનો કવલગ્રહ ભરાવેલો તે ક્ષયદાકારક છે.

સ્કતરોહિણી

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्तसम्मवाम् ॥ ६१ ॥

સ્કતરોહિણી અસાધ્ય છે એવું જાણાવીને પછી એ જ પ્રમાણે (પિત્તરોહિણીના જેવા જ) ઉપાચ કરવા.

કર્કશિણી

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारेयेत् ।

નસ્યગણ્ડપયોસ્તૈલં સાધિતં ચ પ્રશસ્યતે ॥ ૬૨ ॥

મપામાર્ગફલમ્વેતાવન્તીજન્તુઘસૈન્ધવૈઃ ।

કર્કશિણી ઉપર કટુવર્ગનાં દ્રવ્યો અને ઘરમાં લાગેલો ધુમાડો—એટલી વસ્તુઓ વડે પ્રતિસારણ કરવું તથા નસ્ય અને ગંડૂષ તરીકે અધેડાનું બી, જઈનાં પાંદડાં, નેપાળો, વાવડિંગ અને સૈંધવથી સિદ્ધ કરેલું તેલ વખણાય છે.

વૃંદ, શાબુક, તુડિસેલી અને ગિલામુ

तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डिकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥

વૃંદ, શાબુક, તુડિસેલી અને ગિલામુ રોગોમાં એ જ પ્રમાણે (કર્કશિણી જેવા) ઉપાચ કરવા.

જલવિદ્યિ

विद्रवीं स्नायिते श्रेष्ठ। रोचनातार्धवर्गैः ।

સરોધપટ્ટપત્તજ્ઞપૌર્ણગણ્ડપર્ણે ॥ ૬૪ ॥

શસ્ત્રથી ગળાના વિદ્યિનું લોલી કાઢ્યા પછી ત્રિકળા, ગેરોશનના, રસવતી, સેનાગેરુ, લોખર, સૈંધવ, રતાંજળી અને પીપર વડે ગંડૂષ અને ઘસવાની ક્રિયા કરવી.

વાયુનું ગલગંડ

गलगण्डः पवनजः स्थितो निःस्फुतशोणितः ।

તિલૈર્બાંજિશ્ચ લટ્વોમાપ્રિયાલશણસમ્મલૈઃ ॥ ૬૫ ॥

उपानाहो, ग्रणे रुद्धे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।

શિમ્બુતિલ્લકતર્કારીગમજઠ્ઠાણાપુનર્નૈવૈઃ ॥ ૬૬ ॥

કાલામૃતાર્કમૂલૈશ્ચ પુષ્પૈશ્ચ કરહાટતૈઃ ।

પર્કૈષિકાન્વિતૈઃ પિપૈઃ સુરયા કાઝિકૈન વા ॥

ગુદ્ધચીનિમ્બકુટજહંસપાદીશ્ચલાઘૃયૈઃ ।

સાધિતં પાપયેત્તૈલં સઠ્ઠાણાદેવદાકાશઃ ॥ ૬૮ ॥

વાયુના ગલગંડ ઉપર ચેક કરીને એમાંથી લોલી કાઢીને તેલ, કડવી દૂધીનાં બી, અજરીનાં બી, ચાચેલીનાં બી અને યલુના બીનાં ચોટીસ બાંધવાં. જ્યારે યા રુગ્મઈ જાય ત્યારે સરગવો, લોખર, અરિષ્ટિ, જલ-પીપર, સાંઘેડી, ગળી, ગજો, આકડાનાં મૂત્ર, મીકડનાં

દૂધ અને નરોત્તર—એટલી વસ્તુઓને મુશ સાથે કે કંજી સાથે લસોટીને વારંવાર જડા લેપ કરવા, ગજો, લીમડો, કડાજલ, હંસરાજનો છોડ, મોટા બળદાણ, નાના બળદાણ, પીપર અને દેવદાર—એટલી વસ્તુઓ વડે (એટલી વસ્તુઓના કલ્ક અને કવાથથી) સિદ્ધ કરેલું તેલ પાવું.

કર્કનું ગલગંડ

कर्तव्यं कफजेऽप्येतत्स्वेदविम्लापने त्वति ।

કર્કના ગલગંડમાં પપ્પુ રો (વાયુના ગલગંડ મુદે કરવાનું બધું) કરવું પપ્પુ ચેક અને વિશ્વાપનની ક્રિયા પુષ્કળ કરવી.

(વિશ્વાપન=સોજને કરમાવવાની એટલે કરસોળી પાડવાની ક્રિયા.)

लेपोऽजगन्धातिविषाविशल्याः

સલ્લિવાણિકાઃ ॥ ૬૯ ॥

गुजालाघुशुकाहुवाश्च पलाशक्षारककित्ताः ।

મરડાશીંગ, અતિવિષની કળી, ગજો, કાકડાશીંગ, ચલોદી, કડવી દૂધી અને મોથ—એટલી વસ્તુઓને ખાખસાના કારમાં કલ્ક કરીને લેપ કરવો.

मूत्रसूतं हठकारं पक्व्या कोद्रवमुक्त पिप्रेत् ॥

સાધિતં વત્તકાર્વૈર્ તૈલ સપટ્ટપત્તકૈઃ ।

કફપ્રાન્ન ધૂમવમનનાયનાર્વીશ્ચ હીલયેત્ ॥ ૭૧ ॥

હઠ(=ઠવકુંબી)ના કારને ગાવના મૂત્રમાં ગાળીને એને પીવાના કારની માફક પકવીને (ક. ૬/૨૩) પીવે અને દરદીએ ખોગકમાં કોદરી ખાવી, અથવા વત્તકાર્વિ ગળનાં રોપધાથી પકવેલા તેલમાં ધંચલવણ નાખીને પીવું તથા કફને મટાડે એવાં ધૂમ-પાન, વમન, નસ્ય વગેરેનું સેવ સેવન કરવું.

ચરમીનું ગલગંડ

मेरोमदे सिरां विष्येः कफप्रं च विधि मजेत् ।

અસનાદિરજઘ્નૈનં પ્રાતર્મૂષેણ પાપયેત્ ॥ ૭૨ ॥

ચરમીથી થયેલા ગલગંડમાં દૂસ ખોલવી, કફ મટે એવો વિધિ કરવો અને સવારે અસનાદિ ગળનાં રોપધનું ચૂર્ણ ગાવના મૂત્ર સાથે પાવું.

महान्ती पाचयित्वा च सर्वान् ग्रणवदाचरेत् ।

આ બધું કરવા છતાં પપ્પુ ગલગંડ ન મટે તો બધા પકારના ગલગંડને પકવીને ગૂમગ્રાના જેવા ઉપ-ચાર કરવા.

મુખપાકની સામાન્ય ચિકિત્સા

मुखपाकेषु सर्वोद्गा प्रयोज्या मुखपायनाः ॥

પ્રચલિતાક્ષિકલોપાઠામૃદ્ધીકાજાતિપલ્લવાઃ ।

નિષ્ઠેવ્યા મક્ષયિત્વા વા કુઠેરાદિગ્ગણોઽયથા ॥૭૪॥

બધી જનના મુખપાકમાં ત્રિકુળા, કાળીપાટ, કાળી દ્રાવ અને જાઈનાં પાદડાંના કવાથમાં મધ નાખીને તે વડે મો પોતડાવવું (ખખલાવીને કોળળા કરાવવા), અથવા રો જ ચાર રોપધીને પુષ્કળ ચાવીને થૂકી નાખવા, અથવા કુકેઈડ ગજુના રોપધી ચાવીને થૂકી નાખવું

વાયુનો મુખપાક

મુખપાકેઽનિલાત્ કૃષ્ણાપદ્મેલાઃ

પ્રતિસારણમ્ ।

તૈલં વાતહરૈઃ સિદ્ધં હિતં કવલનસ્યયોઃ ॥૭૫॥

વાયુના મુખપાકમાં પીપર, સેધવ અને રોહચી વડે પ્રતિસારણ તથા વાયુ મટાડે રોવા રોપધીથી સિદ્ધ કરેલું તેલ કવલગ્રાહ અને નસ્ય તરીકે ફાયદાકારક છે.

પિત્તનો તથા લોહીનો મુખપાક

પિત્તાક્ષે પિત્તરુકમ્ :

પિત્તના તથા લોહીના મુખપાકમાં રાત્રીક્રમે પિત્ત અને લોહીનો પ્રકોષ મટે એવો વિધિ કરવો

કફનો મુખપાક

કફમ્નઃ કફે વિધિઃ ।

લિલ્લેષ્ણાકાદિપત્રૈશ્ચ પિટિકાઃ

કઠિનાઃ સ્થિરતઃ ॥૭૬॥

અને કફના મુખપાકમાં કફ મટે રોવા વિધિ કરવો તથા કકભુ રાત્રિ સ્થિર કોઠીરંગેને સાગ વગેરેનાં પાદડાંથી ધસી નાખવી.

ત્રિદોષ અને લોહીથી થતા મુખપાક

યથાદોષોદયં કુર્યાઃસત્રિપાતે ચિકિત્સિતમ્ ।

ત્રણ દોષ અને લોહી રો ચારે બગડાવાથી થતા મુખપાકમાં ચારમાડી જે વધારે બગડવું (કોષુ) હોય તેના હિસાબે ઉપાય કરવા

ગવાર્મુદ

નવેઽર્ધુદે ત્વસંવૃદ્ધે હેદિતે પ્રતિસારણમ્ ॥૭૭॥

સ્વઝિકાનાગરક્ષોદ્રેઃ, ક્ષયાયો ગળદૂપ હૃયતે ।

ગુદ્ધચીનિમ્બકલકોત્યો મધુતિલસમન્વિતઃ ॥૭૮॥

યવાઞ્મુક્ તીક્ષ્ણતેલનસ્યામ્પક્ષ્ણસ્તથાઽઽચોરત્ ।

ગજાનુ રમુદ ઘોડા વખતથી જ થયુ હોય અને ખડુ વધી ન ગયુ હોય તો એવે કાપી નાખીને પત્રી સાલખાર, સૂંઠ અને મધથી પ્રતિસારણ કરવું, ગળો

રોને લીમડાના કડકના કવાથમાં મધ અને તેલ નાખીને ગૂઢપ બરાબર રો ઈચછવા જેવું છે, જવની વાનીરો ખાવી અને (સરસિયું, કસુભિયું વગેરે) તીક્ષ્ણ તેલ વડે નસ્ય અને રત્નબંજની ક્રિયા કરવી

પૂતિમુખ

અમિતે પુતિવદને ધૂમસ્તીક્ષ્ણઃ સનાતનઃ ॥૭૯॥

સમજ્ઞાઘાતકીરોઽપલિનીપદ્મકૈર્જલમ્ ।

ઘાવનં વદનસ્થાન્તશ્ચાણિતૈસ્વચ્છૈર્ણિતમ્ ॥૮૦॥

શીતાદોષકુશોકં ચ નાથનાદિ ચ શીલયેત્ ।

પૂતિમુખ રોગમાં દરદીને વધન કરાવીને તીક્ષ્ણ ધૂમપાન અને તીક્ષ્ણ નસ્ય આપવા, રિસામણી, ધાવણી, લોષર, કાગ અને પંચાગ્રના કવાથથી મો ખખલાવીને ધાવુ, રો જ રોપધીનુ ચૂર્ણ મોમા દબાવવું તથા શીતાદ અને ઉપકુચ રો જે રોગો માટે કહેલા નસ્ય વગેરેનુ રોજ સેવન કરવું.

ફલત્રયદ્વીપિકિરાતતિક-

યથાજ્ઞલિહાર્યકદુઝિકાણિ ।

મુસ્તાહરિદ્રાદ્વયપાવશૂક-

વૃક્ષામ્લકામ્લમિમ્બેતસાશ્ચ ॥૮૧॥

અશ્વત્થજમ્બવાત્રચનજ્વલત્યક

ત્વક્ ચાહિમારાત્સદિરસ્ય સારઃ ।

કવાયેત્ તેર્વા ધનતાં ગતેન

તશ્છૈયુક્તા ગાટકા વિષેયા ॥૮૨॥

તા ધારિતા ઘ્નન્તિ મુસેન નિત્યં

કળ્પડીપ્પતાલ્વાદિગદાન્ સુકુચ્છાન્ ।

વિશેયતો રોહણિકાસ્પશોય-

ગન્વાન્ વિવેદ્ધાધિપતિપ્રણીતાઃ ॥૮૩॥

ત્રિકુળા, વિત્રો, કરિયાનુ, કડુ, જીરીખ, સરસવ, ત્રિકદ્ધ, મેઘ, ટાદર, દારુદાદર, જવખાદ, આમચુર (કે, કોકમ) અશ્વત્થેતસ, શીપળાની છાલ, જનુડીની છાલ, રાખાની છાલ, સાદડની છાલ, રુરિમેદ નામના ખેરની છાલ, ખેરસાર-એટલી વસ્તુઓનો કવાથ વગાડે ઘટ્ટ (ઘાટો) થાય, ત્યારે તેમાં રો બધી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ ભેળવીને ગોળીઓ વાગવી, આ ગોળીઓ સદા મોમા સખીને એમનો રક્ષ અને ઉતારવાથી ગળાના, હોડના, તાવવાના વગેરે રોગો ગમે તેટલા દુઝાથ હોય તોપણ મટે છે રોહિણી, મુખશોષ રાત્રે પૂતિમુખ રોગો તો ખાત મટે છે, આ ગોળીઓ વિદેહના રાજાએ કહી છે

સદિરતુલામમ્બુષ્ટે પક્ષા તોયેત તેન પિષ્ટેશ્ચ ।

ચન્દનજોફકકુલ્લકમપરિપેલક્વાલકોશીરે : ॥
સુરતકરોધદ્રાક્ષામજિષ્ઠાચોષપદ્મકવિઙ્ક્ર : ॥
સ્પૃક્ષાનતનલક્ષ્મીકલ્પલક્ષ્મીલાઘ્યામકૈ.

સપત્તઙ્ક : ॥૮૫॥

તૈલપ્રસ્થં વિપચેત

કર્પાંશીઃ પાનનસ્યગણ્ડપૈસ્તત્ ।

હત્વાઽઽસ્યે સર્વંગદાન્

જનયતિ ગાર્ધી દશં શ્રુતિં ચ વારાહીમ્ ॥

ચારસો તોલા બેરનો એક દ્રોણ પાણીમા કવાય કરીને રો કવાયમા મુખડ, રાગર, કેસર, મોય, મુગધિ વાગે, વીરસુવાગે, દેવદાર, બોધર, કાગી દ્રાક્ષ, મજ્જડ, તજ, પદ્મકાષ્ઠ, વાવડિંગ, બ્રાહ્મી, તગર, નખલા, કાપકળ, ઝીણી એલચી, રોહીસ ખડ, રતાજળી રોટલી વસ્તુરો દરેક એકએક કર્પા લઈને એમનો કલ્પ નાખીને રોક પ્રસ્થ તેલ પકવવું રો તેલ ખોવામા તથા નસ્ય ન ગુણ તરીકે વાપરવાથી મોમાના બધા રંગોને લગ્નને ગીધ જેવી દૃષ્ટિ અને ડુક્કર જેવી સામળવાની થકિન રાખે છે

ઢઢતિતં ચ પ્રપુનાટરોધ-

દાર્વાંભિરપ્રત્નમેન વક્ત્રમ્ ।

નિર્વ્યઙ્ગનીલીમુલદૂપિકારિ

સજ્જાયતે ચન્દ્રસમાનકાન્તિ ॥૮૭॥

કુવાડિયો, બોધર રાને દારહાદરના ચૂર્ણ વડે મો ઉપર ઉત્તરન કરીને પછી રાના વડે (એક ૮૩૧ થી ૮૬ મા કહેવા તેલ વડે) મો ઉપર અભ્યગ કરવાથી મો બાગ, નીલિકા, મુખદુપિકા વગેરે રંગ વિનાનું તથા ચંદ્ર જેવી કાનિવાણુ થાય છે

પલશાતં વાળાસોવઘટે પસ્વા

રસેઽસ્મિન્ પલાંધિકૈઃ ।

હલિરજમ્બૂપદ્યાનન્તાષ્ટ-

રહિમારનીલોપ્લાન્ચિતૈઃ ॥૮૮॥

તૈલપ્રસ્થં પાસયેચ્છ્રદ્ધગપિષે-

રેનિર્દ્રેદ્યોર્ધારિતં તમ્મુરેન ।

રોગાન્ સર્વાન્ હન્તિ યત્રે વિનોદા-

ત્થેયં ઘસે દન્તપદ્મકેશલાપાઃ ॥૮૯॥

તે પૃથગા હૂલના કાટકેનિવાનો એક દ્રોણ પાણીમા કવાય કરીને એ કવાયમા, બેર, બાટ, જેડીમધ ધમરો, રવાબો, રાહિમાર જાતનો બેર અને મળું કમળ એ દરેક વસ્તુ રાણી પદ લઈને એ વસ્તુઓના બારીક કલ્પ નાખીને એક પ્રસ્થ તેલ પકવવું એ તેલ મોમા

બરી રાખવાથી મોમાના બધા રંગો મટે છે અને ખાસ કરીને લાલતા દાનની લાર સ્થિર થઈ જાય છે

હલિરસારાદ્ દે તુલે

પચેદ્ધસ્કાસુતાં ચારિમેદસઃ ।

ઘટચતુષ્કે પાદશેષેઽસ્મિન્

પૂતે પુનઃ વ્યયનાદ્ધને ॥૯૦॥

આશ્લિષ્ઠ ક્ષિપેત્સુસુદ્ધમ્ રજઃ

સેદ્યામ્બુષપત્તજીરિકમ્ ।

ચન્દનદ્વય(શ્યામા)રોધપુન્ડ્રાઢ-

વદ્યાહલાક્ષાજનદ્વયમ્ ॥૯૧॥

ઘાતકીકલ્પલદ્વિનિષાત્રિ-

ફલાચતુર્જાતજોફકમ્ ।

મુસ્તમજિષ્ઠાન્મરોધપ્રરોઢ-

(યવા)પ્રાંસીયવાસકમ્ ॥૯૨॥

પર્ણફલાસમજ્જાશ્ચ રીતે

તસ્મિસ્તથા પાલિકાં પૃથક ।

જાતિપત્રિકાં સજાતીફલાં સહ-

(નલ)લવઙ્કકલ્પોલ્લકામ્ ॥૯૩॥

સ્ફટિકશુભ્રસુરમિકપૂરકુલ્લવ ચ તપ્રાયપેસતઃ

કારયેદ્ મુટિકાઃ સદા

ચેતા ધાર્યા મુદે તદ્વદાપહાઃ ॥

આસો તોલા બેરસાર, ચારિમેદ જાતના બેરની છાવ ચારસો તોલા-રો બેરે વાર દ્રોણ પાણીમા ઉમા જાત ઉકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે રોને ગાલી લઈને ફરી પાછુ એ ગાલી બીધનું પાણી ઊકાળતાઊકાળતા ઘટ્ટુ (જડુ રમણ જનું) થાવ ત્યારે એમાં લોગમ વાગે, ધાગે વાગે, રતાજળી, મોના બેર, પિંગ ચંન, પીંગ ચંદન, (કાગું નસીનર), લેપર, પિંગ કમળ, જેડીમધ, લાખ, નીલીરોજન સોના લગન, ધાવડી, કાપકળ, લગર, દાગાગર, ત્રિકળ, ચતુર્જાત, અગર, મોય, મજ્જડ, રોહી, રિતામયી, રોહી જટામાની, ધમરો, પદ્મકાષ્ઠ, એલચી, રિતામયી, રોહી વસ્તુઓ દરેક એકએક રાખ (કર્પા) લઈને એમનું બધુ જ બારીક ચૂર્ણ (એ ઘટ્ટુ કવાયમાં) નાખવું પછી એ ઠંડુ પડ ત્યાં રોમા એકએક થવ જઈના પાદક જપકળ, (નખલા) લવિગ અને ચતુર્માસ નખલા પછી રોમા અઘાચ તરીકે બક કુચ રદ્ધિ તેડું પિંગ અને નુતરીધાર (કિવામા કિચી જાતનું) કમળ નાખવું પછી એની ચોરીઓ વાગવી. એ ચોરીઓ (એમાં) મોમા નખવાથી મોમા રંગોના નાશ થાય છે

મુખપાક મટે છે

પટોલગુણ્થીત્રિકલાવિશાલા-

ગ્રાચન્તિતિકાદ્વિનિશામૃતાનામ્ ।

પીતઃ કપાયો મધુના નિહન્તિ

મુલે સ્થિતશ્વાસ્યગદાનદોપાન્ ॥૧૦૪॥

પટેળ, મૂંઠ, ત્રિકુળા, ઈન્દ્રવારુણી, ગ્રાચમાણ, કડુ, ઇગદર, દારુણીગદર - ને મધુના કવાથ મધ નાખી ને પીવાથી અને મોઝા ભરી રાખવાથી બધા મુખ રોગા મટે છે

સ્વરસ-ફરિયતો દાર્પા ઘનીભૂત છાગૈરિકા ।

શ્વાસ્યસ્થઃ સમધુર્વેકપાકનાદીઘ્નણાપહ્ ॥૧૦૫॥

દારુણીગદરને સ્વરસ રસને સોનાપરેસને કવાથ ઘાટો થાય ત્યાર રોગા મધ નાખીને મોઝા ભરી રાખવાથી મુખપાક અને નાડીગ્રણ મટે છે

પટોલનિમ્બયણ્વાહ્યવાસાજાત્યરિમેદસામ્ ।

હૃદિરસ્ય વરાપાઘ્ન ધૂલભેર્વં પ્રકલ્પના ॥૧૦૬॥

પટેળ, લીમડો, ભેંડીમધ, અરુણી, જાઈના પાંદડાં, અરિમેદ જાતનો ખેર, ખેર રાને ત્રિકુળા રો દરેકની આ પ્રમાણે (સ્ત્રેક ૧૦ગ્રા, ૧૦પ્ર પ્રમાણે) ખુદી ખુદી બનાવટ કંઠી (દારુણીગદરને ઠંડાણે પટેળથી ત્રિકુળા સુધીની કોઈ પણ વસ્તુ લઈને સ્ત્રેક ૧૦ગ્રા ૧૦પ્ર પ્રમાણે કરવું)

હૃદિરાયોઘરાપાર્યમવ્યવહિમારકૈઃ ।

ગન્ધુપોઽમ્બુશૃતૈર્ધાર્યો દુર્ગ્ધલદ્વિજશાન્તયે ॥૧૦૭॥

ખેર, લોહુ, ત્રિકુળા, સાંઠે, મોગરો, અરિમેદ જાતનો ખેર-રોગી વસ્તુઓનો પાણીમા કવાથ કરીને મોઝા ભરી રાખવાથી પાતની નબળાઈ મટી જાય છે

મુલવન્તમૂલગલજા

પ્રાયો રોગા કફાશ્ચમુચિષ્ઠા ।

તસ્માત્પ્રેમાસઠ્ઠદ્ વચિરં વિક્લાયયેદ્ દુષ્ટમ્ ॥૧૦૮॥

મોના, દાતના, પેડાના રાને મળેલા રોગો ઘણા મળે કફ રાને લોહી વધારે બગડવાથી થાય છે, તેથી તેમાંથી બગડેલું લોહી વારંવાર કઢાવી નાખવું

કાયશિરસોવિરેનો

યમન કજલમદાશ્ચ વટ્ટતિકા ।

શ્રાયઃ શસ્ત તેષાં કફરકહરં તથા કર્મ ॥૧૦૯॥

તે રોગોમા શરીરનું વિરવન, માથાનું વિચ્ચન (નરપ), વમન, તીખા રાને ધ્યા કરવનું, અને કફ તથા લોહીના પ્રમોધને મટાડે (બગડેલી કફ તથા લોહીને ઓછા કરે) એવી કિયા-એવું વખણાય છે

યઘતુળધાન્ય મ્લક વિદ્લૈઃ ક્ષારોપિતૈરપલ્લેહાઃ ।

યૂષા મધ્યાશ્ચ હિતા યશ્ચાન્યચ્છેપ્તનાશાય ॥૧૧૦॥

એ રોગોમા જવ રાને તુલુધાનનું ભોજન, કારમા રાખેલી અને રસેલ પિનાની દાઝનો યૂષ રાને ભરેલ તથા કફનો નાશ કરે રોવુ બીજું જે કઈ હોય તે કાયદો કરે છે

પ્રાણાનિલપથસંસ્થાઃ

શ્વસિતમપિ નિરુપ્ચતે પ્રમાદયત ।

કળ્ઠામયાશ્ચિકિસિત-

મતો દ્વૃત તેપુ કુર્વતિ ॥૧૧૧॥

ગળાના રોગો પ્રાણવાયુના આગમા થાય છે, તેથી ગફલતમા રહનાર માણસનો શ્વાસ એ ઠંડી નાખે છે માટે રોગના (ગળાના રોગના) ઉપાય તરત જ કરવા

શ્વચ્છાન્નહૃદયે વળ્ઠે ઉત્તરસ્થાને મુલરોગપ્રતિયેષો

નામ ક્ષાંતિરોગસ્થાય ॥ ૨૨ ॥

અધ્યાય ૨૩ મોઃ માથાના રોગોનું જ્ઞાન

નયાતઃ શિરોરોગવિજ્ઞાનીયં ધ્યાત્વાસ્થ્યામઃ ।

હિતિ હ કાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

નારે હવે અમે માથાના રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપરોક્તે અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાપિત્રો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

માથાના રોગોના કમ્પ

ધૂમાતપતુપારામ્બુકીડાતિસ્વપ્રમાગરૈઃ ।

ઉત્સ્વેદાંધિપુરોધાતવાપ્નિમહરોદૈતૈઃ ॥ ૧ ॥

અત્યમ્બુમધપાનેન કૃમિમિશ્રિતગધાગ્નેઃ ।

ઉપધાતવૃજામ્બુદ્વેષાપચ પ્રતતેઘ્ની ॥ ૨ ॥

અસામ્યગમ્બુદ્વેષામમાપ્યાઘેશ્ચ શિરોગતાઃ ।

જનયન્ત્યામયાન્ દોષા

ધુમાત, તડકો, ગડકા, પાણીમાં જન, બહુ બિંધ, બહુ ઉજગરા, શરીરના ઉપચા બામાં થેક (કે બહુ થેક કરેલો), મનના તતાપ, નામો પરન, આંતુને રાખા, રોવું, બહુ પાણી પીવું બહુ દણ પીવે, કસમિયા, વેગોને ગેમ્વા, સૂતી વખતે ઓછી ન વાપવું, નાડું નહિ (કે બહુનાની રાને સદગની શુદ્ધિ ન કરવી), સખાને ન કપેલ, નવન નીવુ જિયા કરવું, માફક ન આવે એવી ગંધ, બગેલા આમ, ભારેલા મરું વગેરે કાચોને લીરે માથામાના દોષ રોગો ઉપચન કરે છે

વાયુના શિરસ્તાપ (માથુ દુખવું) નાં લક્ષણ

તત્ર માસ્તકોપત. ॥૩॥

નિસ્તુદ્યંતે મૃગા ગાઠ્ઠો ઘાટા સમિશ્યતે તથા ।

સુવોર્મયં લલાટં ચ પતતીવાતિવેદનમ્ ॥૪॥

વાધ્યેતે સ્વનતઃ પ્રોજે નિષ્કૃણ્યેત દ્વાક્ષિણી ।

ધૂર્ણતીવ શિરઃ સર્વ સન્ધિમ્ન ઇવ મુચ્યતે ॥૫॥

સ્ફુરત્યપિ સિરાજાલં કન્ધરાહુસુહૃદ્મઃ ।

પ્રકાશાસહતા ઘ્રાણસ્વાવોડકસ્માદ્યથાશ્મો ॥૬॥

માર્દવં મર્દનસ્નેહસ્વેદનચૈષ્ઠ જાયતે ।

શિરસ્તાપોડયમ્

તેમા વાયુના પ્રક્રોધને લીધે લક્ષણમાં પુષ્કળ તેહ થાય છે, બેચેરી ફરફટ થાય છે જે બમ્બરની ઘડચેના ભાગમાં રાત્રે લલાટમાં પુષ્કળ પીડા થઈને જાણે રો અંગે પડી જતા હોય એવું થાય છે, કાનમાં પીડા રાત્રે અવાજ થયા કરે છે, આંખો જાણે ખેંચીને બહાર કાઢી લેવામાં રાત્રીનો હોય એવું થાય છે, રાત્રી માથુ જાણે ભમી જાય છે રાત્રે સાધાઓમાંથી છૂટી પડી જતું હોય એવું લાગે છે, માથામાં શિરસ્થોના જળા તરી આવે છે, ડોક અને જડામાં સ્પર્શ થઈ જાય છે, તેજ સહન થતું નથી, નાક ગળે છે, કઈ કારણ વિના ધડીમાં માથામાં પીડા થાય છે અને ધડીમાં પીડા મટી જાય છે, માથુ દબાવવાથી, સ્નેહનથી, સેકથી અને માથુ પ્રાધવાથી પીડા નરમ પડે છે આ શિરસ્તાપ (માથુ દુખવાનો રોગ) છે

અર્ધવભેદક (આધાથીથી)

અર્ધે તુ મૂર્ધ્ન. સોડર્ધવભેદકઃ ॥૭॥

પક્ષાત્કુપ્યતિ માસાદ્વા સ્વયમેવ ચ શામ્યતિ ।

અતિવૃક્ષસ્તુ નયનં શ્રવણં વા વિનાશયેત્ ॥૮॥

પણ એ (શિરસ્તાપ) રાડયા (જેને તે એક જ બાજુના) માથામાં થાય તે અર્ધવભેદક (આધાથીથી) રોગ છે રાડ રોગ પખવાડિયે પખવાડિયે કે મહિનેમહિને ઊભળે છે (થાય છે) રાત્રે પેતાની મેળે જ થાય જાય છે પણ એ રોગ બહુ લમી જાય તે રાત્રાન કે કાનનો (તેવાની કે સાંભળવાની શક્તિનો) નાશ કરે છે

પિત્તનો શિરસ્તાપ

શિરોમિતાપે પિત્તોઽથ શિરોધૂમાયનં જ્વરઃ ।

સ્વેદોડક્ષિદહન મૂર્છા

નિશિ શીતેષ્ઠ માર્દવમ્ ॥૯॥

પિત્તને લીધે વરેલા શિરસ્તાપમાં (માથુ દુખવાના રોગમાં) માથુ જાણે ધુપાડથી બળતું હોય એવું

થાય છે, તાવ આવે છે, માથે પરસેવો થાય છે, રાત્રી બને છે, મૂર્છા આવે છે, ગરે અને દંડ ઉપચારથી માથુ નરમ પડે છે

કફનો શિરસ્તાપ

અરુચિ- કફજે મૂર્ધ્ન ગુરુસ્તિમિતશીતતા ।

શિરાનિસ્પન્દતાડલસ્ય રુદ્ધન્દાડ-

દ્વયધિકા નિશિ ॥૧૦॥

તન્દ્રા શૂનાશ્વિકૃત્ય્ઞ્ઞં કર્ણકણદૂપન ઘમિ ।

કફથી થતા શિરસ્તાપ(માથાના દુખવા)માં અરુચિ થાય છે, માથું ભારેભારે, સ્વડ અને ઠડુ હોય છે, શિરાઓ થડકતી નથી, આંખસ રાત્રે છે, દિવસે ઝેન રહે છે, રાત્રીનાં ખામણ સુખેચર રહે છે, કાનમાં ખણજ રાત્રે છે અને ઊલટી (કે ઊમકા) થાય છે

લોહીનો શિરસ્તાપ

સ્ત્રાક્ત પિત્તાધિકરજ

લોહીને લીધે માથુ દુખતું હોય ત્યારે પિત્તના શિરસ્તાપવાળી પીડાઓ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે

અન્નિપાતનો શિરસ્તાપ

સર્વે સ્પાર્સર્લક્ષણ ॥૧૧॥

જાણે દોષ રાત્રે લોહીને લીધે માથુ દુખતું હોય ત્યારે રો દરેકના છૂટાછૂટા લક્ષણ ભેગા હોય છે

કુશિયી યત્તે માથાનો રોગ

હૃદ્ગર્ભેર્મોજનૈર્મૂર્ધ્નિ ક્ષેદિતે રુધિરામિયે ।

કોપિતે સન્નિપાતે ચ જાયન્તે મૂર્ધ્નિ જન્તવઃ ॥૧૨॥

શિરસસ્તે પિચન્તોડ્ઞ્ઞં ઘોરા કુર્વન્તિ વેદનાઃ ।

વિત્તવિશ્રજાજનતીર્ઞ્ઞં કાસો યલક્ષય ॥૧૩॥

સૌક્યજ્ઞોફલ્યધન્દેદ્દાહસ્ફુરણપૂતિતાઃ ।

કપાલે તાલુશિરસોઃ કણ્ઠ શોષ પ્રમીલકઃ ॥૧૪॥

તામ્રાચ્છિસિદ્ધાણકતા કખનાદિચ જન્તુજે ।

સર્પીર્ણ લોહનોથી જ્યારે લોહી અને માતમાં ક્ષેદ થાય છે અને બધા દોષો કોપે છે, ત્યારે માથામાં કીડા પેદા થાય છે એ કીડા માથાનું લોહી પીતાપીત્ત પ્રાપ્ત બનાવી દે (વાન ભુલાવી દે) એથી ભયંકર પીડા કરે છે, કુશિયી થતા માથાના રોમાં તાવ, ઉંર રસ, બળનો નાશ, કપાળમાં લૂનાય, સોજે, સોય ખોરવા બેનો પીડા, કપાળું હોય એવી પીડા, દાઢા, થડાસ (ધમકાસ), દુર્ગંધ, તાવવામાં થોડા અને માથામાં જડામાં તાવવાર્દ અને પાનનું લીટ નીકળે તથા કાનમાં અવાજ થાય—એટલા લક્ષણ થાય છે

શિરકપ

વાતોત્થવા: શિર:કપ્પં તત્ત્વં કુર્વેતે મલા: ॥૧૫॥
વાયુ જેમા અધિક છે રોવા દોષો માથાને ધુણાવ્યા
કર છે, રો શિર કપ રોગ છે

શંખક

પિત્તપ્રધાનૈર્વાતાય: શાહે શોફ: સશોનિતૈ: ।
તીવ્રદાહરુજારાગપ્રલાપજ્વરતુહ્રમા: ॥ ૧૬ ॥
નિકાશ્ય: પીતવદત: ક્ષિપ્રકારી સ શાહક: ।
ત્રિરાત્રાહ્નિવિતં હન્તિ સિચ્ચત્પ્યાશુ સાધિત: ॥૧૭॥

પિત્ત જેમા મુખ્ય હોય રોવા ત્રણ દોષ અને
લેહીના પ્રકોપને લીધે લમણ ઉપર સોજે, લમણમા
તીવ્ર બળતરા, તીવ્ર પીડા, સ્નાયુ, લવચી, તાપ, તરસ,
દેર, મો કંઠ્યુ રહે, પ્રયેલ પીળો થઈ જાય છે રો જટ
મારી નામે એવો શંખક રોગ છે રો રોગ ત્રણ રાત
નુધીમા જીવ લે છે, પણ જો તગત ઉપાય કરવામા
રોગે તે મરી પણ જાય છે

સૂર્યવર્ન

પિત્તાનુવદ: શાહાક્ષિભૂલલાટેષુ મારુત: ।
રુજ સસ્પન્દનાં કુપાંદનુસ્યૈંદયોદયામ્ ॥ ૧૮ ॥
આમશ્યાહ વિવર્ધિણ્યુ: શુદ્ધત: સા વિશેષત: ।
અથવસ્થિતશીતોષ્ણસુલા શામ્યસ્યત: પરમ્ ॥૧૯॥
સૂર્યવર્ત: સ

પિત્તના ૨૧ નુબાવણો વાયુ લમણ, ૨૧ ખ, ભમ્મર
અને લલાટમા શિરાવાળા થડાગવાળી એવી પીડા
કર છે, કે જે સૂર્ય ઊગ્યા પછી થઈ જાય છે, બપોર
નુધી વધ્યા કર છે, ખામ કરીને ભૂખ્યા મામનને
૨૧ પીડા વધારે થાય છે, ૨૧ પીડામા કંઠથી રાહત
પો કે ગરમીથી તેનો કંઈ નિયમ રહેતો નથી, સ્નાન
ન્યાર પછી (બપોર પછી) એ પીડા થતી જાય છે
૨૧ સૂર્યવર્ન રોગ છે

હત્યુક્તા દશ રોગા શિરોગતા ।

આમ માથાના દશ રોગો કયા

માથાની જોપરીવાળા ભાગમા નવ રોગો
શિરસ્યેય ચ વચ્ચન્તે કપાલે ઘ્યાઘયો નરા ॥૨૦॥
માથામા ૧૧ જોપરીવાળા ભાગના નવ રોગો હવે
૨૦ મામા ૨૦ રોગો

ઉપશીર્ષક

કપાલે પવને દુષ્ટે ગર્મસ્યસ્યાપિ જાયતે ।

નીલજ: શોફસ્તં વિચાદુપદારિકમ્ ॥૨૧॥

જોપરીવાળા ભાગમા જ્યારે વાયુ બગડે ત્યારે
ગર્ભમા રહેલા બાળકને પણ (ગર્ભમા રહેવાને અને
જન્મેલાને) ચામડીના રંગનો, પીડા વિનાનો સોજો
થાય છે તેને ઉપશીર્ષક રોગ જાણવો

પિટિકા, અર્બુદ, વિદ્રધિ

યથાદોષોદયં બ્રૂયાત્ પિટિકાર્બુદવિદ્રધિન્ ।

ફેણી, અર્બુદ (અ કેન્સર) અને ગડ જે દોષના
પ્રકોપને લીધે થતા હોય તે દોષના છે એમ કહેતું

અરુચિકા

કપાલે ક્ષેદ્યહુલા: પિત્તાસુક્રસ્થેખજન્તુમિ ॥૨૨॥
કક્ષસિદ્ધાર્યકનિમા પિટિકા: સ્પુરુકંપિકા: ।

જોપરીવાળા ભાગમા પિત્ત, લોહી, કફ અને
કૃમિને લીધે બહુ ક્ષેદવાળી, કાગ અને સરસવ જેવી
ફેણીઓ થાય ત ૨૨ ચિકા છે

દારુણક

કળ્લકેશચ્યુતિસ્વાપરોક્ષ્યકૃત્ સ્ફુટનંચ ॥૨૩॥
સુસુક્ષ્મ કફવાતાભ્યાં વિદ્યાહારણક તુ તત્ ।

જ્વર અને વાયુને લીધે માથાની ચામડીમા બહુ
નીમળા બીજ પડે છે અને તેમા ખમજ રાખે છે, વાજ
ખરી પડે છે, વામડી બહેરો રાગે ભૂખી થઈ જાય છે.
એ રોગને દારુણક રોગ જાણવો

ઈન્દ્રિયમ (રુખ્યા, ચાયા, ઉદરી)

રોમકૂપાનુગં પિત્તં વાતેન સહ મૂર્ચ્છિતમ્ ॥૨૪॥
પ્રધવાચયતિ રોમાણિ તત્ શ્લેષ્મા સશોનિત: ।
રોમકૂપાન્ રુજસ્યસ્ય તેનાન્મેયમસમ્મય ॥૨૫॥
તદિન્દ્રિયુનં રુચ્યાં ચ પ્રાદુષ્ઠાચેતિ ચારરે ।

વાયુ માથ કોપેનું પિત્ત માથાના વાનના છિદ્રોમા
જઈને વાનના ખેરથી નામે છે પછી લોહી નામે કફ
એના વાનના છિદ્રોને પૂરી દે છે તેથી એને બીજ
(નવા) વાજ ઊગતા નથી આ રોગને ઇન્દ્રિયમ
(ઉદરી) અને રુખ્યા કહે છે બીજ કેટલાક ગેન ચાયા
(ક વા) કહે છે

અરુચિ (માથમાં નાચ)

લત્તેરપિ જન્મેયં શાતનં તત્તુ પ્રમાદ્ય ૨૬ ॥
માથામા ટાવ પણ રહે એને ૧૧ (ઇન્દ્રિયમની
માક ૧૧) પડે છે, પણ તેમા વાજ પીમડીમા જન્મ
રહે છે (ઇન્દ્રિયમની માક ૧૧) એના જન્મ નોના નથી)

ચાપુની, પિત્તની અને મ્હનં ગત્ય

સા યાનાદમિદગ્યામા, પિત્તાત્તિવિદ્રધિસાવૃતા ।
કપાદનચરણાંય યથામ્ નિર્દિશેષ્ઠ્યિ ॥૨૭॥

વાયુથી પડેલી તાલ દેવતાથી દાઝવા જેવી હોય છે, પિત્તથી પડેલી તાલ પરસેવવાળી શિરાઓથી છવાયેલી હોય છે, કફને લીધે પડેલી તાલની ચામડી બહારી હોય છે અને કથા દોષથી પડેલી ટાલમાં ચામડીનો રંગ કેવા હોય છે તે, તે દોષથી થતા રંગ ઉપરથી કહેવું

ત્રિદોષની તાલ, સાધ્યઅસાધ્ય

દોષૈઃ સર્વાક્રિતિ સર્વેરસાધ્યા સા નલ્લપ્રમા ।

દગ્ધાગ્નિનેવ તિર્લોમા સદાહા યા ચ જાયતે ॥૨૮॥

બધા દોષોથી પડેલી તાલમાં બધા દોષોના લક્ષણો ભેગા હોય છે એની પ્રભા નબ જેવી હોય છે એ અસાધ્ય છે તથા જે તાલ પડે ત્યારથી જ જલ્દી રાગિત થી બળેલી હોય એવી, રુવાટી વિનાની અને બળતરા વાળી હોય તે તાલ પશુ રાસાધ્ય છે

પલિત (પળિયા, ધોળા વાળ)

શોકચમક્રોધક્રુત શરીરોપ્પા શિરાગત ।

કેશાન્ન સર્વોપ પલિતિ પલિત સમ્મલત્યત ॥૨૯॥

રોક, શોકી જવાબ રોટલી મહેનત અને ક્રોધ કરનારના શરીરની ગરમી ઉઠે ચીડન, માથામાં જઈને, દોષો સાથે ભગીને વાગને પકવ છે, તેથી પળિયા આવે છે

દરક દોષના પલિતના લક્ષણ

તદ્વાતાત્કુટિત દ્વાયથ સ્થર્ષ કક્ષં જલપ્રમમ્ ।

પિત્તારસદાહ પીતામ,

કફાત્ સ્નિગ્ધ વિવૃદ્ધિમ્ ॥૩૦॥

સ્થૂલ મુગ્ધુક્લ, સ્થર્ષેસ્તુ વિદ્યાદ્વાપામિશ્રલક્ષણમ્ ।

વાયુને લીધે આવતા પળિયા શિરાયેલા વાળવાળા, બદામી રંગના, ખર, લૂખા અને થાથી જેવી પ્રભા વાળા હોય છે, પિત્તને લીધે આવતાં પળિયાં બળતરા વાળા અને પીળા રંગના હોય છે, કફને લીધે આવતાં પળિયા સ્નિગ્ધ, વધતા, જ્યાં ર ને બહુ ધોળા હોય છે, અને ત્રવે દોષને લીધે ર પાતાં પળિયાં બહુ દોષની ભેગાં લક્ષણોવાળા હતા છે

માથાની પીડને લીધે થતા પીડતરોગ

શિરોઝ્ઝોદ્રવ્ય ચાન્યદ્વિવર્ણે સ્પર્શમાસહમ્ ॥૩૧॥

માથાની પીડને લીધે આવતા બીજા (દોષોના) પળિયાથી જુદી જાતનાં) પળિયા વિવિધ રંગના અને સ્પર્શ તાલન ન કરી શકે એવા હોય છે

સાધ્યઅસાધ્ય

અસાધ્યા સપ્રિપાતેત દલતિ પલિતાનિ ચ ।

ત્રિદોષની તાલ નબ ત્રિદોષની પળિયાં અસાધ્ય છે

ઘડપણના પળિયાં

શરીરપરિણામોત્થાન્યપેક્ષતે રસાયનમ્ ॥૩૨॥

શરીરના ફેરફાર (ઘડપણ) ને લીધે આવતાં પળિયા રસાયન (ઉંઝ ૩૯) ની આશા રાખે છે (ઘડપણને લીધે થતા ધોળા વાળ રસાયનનું સેવન કરવાથી પાછા કાળા થઈ જાય છે)

શ્વપ્પાંગદ્વયે પષ્ટે ઉત્તરસ્થાને શિરોરોગવિહાનીયો નામ ત્રયોવિંશોડશ્યાય ॥૩૩॥

અધ્યાય ૨૪ મો : માથાના રોગના ઉપાય

મયાત શિરોરોગપ્રતિપેષ ઘ્યાધ્યાસ્યામઃ ।

ઈતિ હ સ્માદુરત્રેપાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે માથાના રોગ મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું એ વિષયમાં આતેજ વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી અથા છે

વાયુને શિરસ્થાપ (માથુ ડુખવું)

શિરોમિત્તાપેડનિલ્લે વાતવ્યાધિધિધિ ચરેત્ ।

વાયુને લીધે માથુ ડુખવું હોય ત્યારે વાયુના રોગોના ઉપાય કરવા (ચિ ૨૮, ૨૯)

ઘૂતમકશિરા રાત્રી પિનેદુષ્ણપયોનુપ. ॥૧॥

માપાન્ ફુલત્યાન્ મુદ્ગાન્ વા

તદ્વસ્ત્રાદેદ્ ઘૂતાન્નિતાન્ ।

તેલ તિલાનાં કલ્ક થા ફીરેણ સહ પાયયેત્ ॥

પિષ્કોપનાહસ્ત્વેદાશ્ચ માસ્રધાન્યકૃતા હિતા. ।

વાતગ્નદશમૂલાદિસિદ્ધશીરેણ સેવનમ્ ॥૩॥

સ્નિગ્ધ નસ્યે તથા ઘૂમ શિરઘવળતર્પણમ્ ।

સતે માથે અભાગ અને ઘી પીંડું અને રેનના ઉપર ગરમ દૂધ પીંડું, અથવા ઘી નાખીને અન્ન, કાશરી કે મન તે જ પ્રમાણે ખાવા (૨૮.૬ વગેરે ખાઈને ઉપર ગરમ દૂધ પીંડું), અથવા ગરમ દૂધ સાથે તંબુ તેલ કે તંબુના કંક પાત્રો, માત્ર ભેજવેલા પાનથી બનાવેલા પિસ્ત્ર અને ઉપનાસસ્ત્રેક કરવાથી ફાળેલા થાય છે, વાયુ મટાડે એવાં દ્રવ્યોના વગેરે ઓરોગના કંક અને કવાયામાં સિદ્ધ કરેલા દ્રવ્યની પાક કરવી, સ્નાન, નરત્ર, ધૂમપાન અને માથાનું તથા કાનનું તર્પણ કરવું (માથામાં તેલ નાખવું અને કાનમાં તલ મુકવું) વરણાદો ગળે ઝુળો ફીરમર્પદિક પચેત્ ॥૪॥

ફીરાગશિષ્ટ તઝીન મથિત્યા સારમાહેરેત્ ।

તળો મચુરકે સિસં નમ્ય તદ્ પૂમિત દરિ ૮૧૪

વરણાદિ ગણનાં ઔષધોને અધકચરા ખાણીને એમાં દૂધથી અર્ધું પાણી ઉમેરીને, ઉમેરેલું પાણી બળી બધું પણ દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી પકવવું તે ઠંડુ પડે ત્યારે તેને લેવાની રીતે રોના પર તરી આવતો માર (માખણ) કાઢો લેવા પછી મધુર વર્ગનાં દ્રવ્યો સાથે પકવેલા (તાવેલા) એ માખણનું ઘી નસ્ય તરીકે પૂજ્ય છે.

વર્ણોઽન્ન પક્કં ક્ષીરે ચ પેપં સર્પિઃ સશર્કરમ્ ।

૨ । (વરણાદિ) વર્ણના ૨ ઔષધો અને દૂધમાં પકવેલા ઘીમાં સાકર નાખીને પીવું

કાર્પાસમહ્યા ત્વજ્ઞમુસ્તા સુમન કોરકાણિ ચ ॥

નસ્યમુળાશ્વપિપ્પાનિ સર્વમૂર્ચ્વરુજાપહમ્ ।

કપાસના બીની મીઠા, તજ, મેથ અને જાઈની કળીઓને ગરમ પાણી સાથે લસોટીને રોનું નસ્ય લેવાથી માથાની બધાં ખીડાં મટે છે

પિત્ત અને લેપીની અનુભવપણો

વાયુના ચિત્સ્થાપ

શર્કરાકચ્છુમઘૃતં ઘૃતં પિસ્તાચુગન્ધયે ॥૭॥

પિત્ત અને લેપી અનુભવી હોય ત્યારે નાકર અને કેસર નાખીને ઉકાળેનું દૂધ પીવાથી ફાપડો થાય છે (દૂધ ઉકાળવું એટલે દૂધને ઠંડું નહિ, પણ દૂધમાં દૂધ ગેટનું પાત્રી નાખીને નાખેલું પાણી બગી બધું અને અનન દૂધ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું)

મ્લેપ સપૃતૈઃ કુષ્ઠકુટિલોપ્પલચન્દ્રનૈઃ ।

ઉપેટ, તગર, કાળું કમળ અને સુખડના કંકમા ઘી ભેગવીને માથે લેપ કરવો.

પાતોદ્રેકમવાદ્રકં ન જ્વાસ્મિન્નવલેચયે ॥૮॥

અને એમાં (વાયુના ચિત્સ્થાપમાં) લેપી કાઢવું નહિ, કેમ કે લેપી કાઢવાથી વાયુનું ભેર વધી પડવાનો ભય બિના થાય છે

હૃત્પશાન્તો ચલે દાહઃ કફો ચેષ્ટો વયોદિતઃ ।

આમ કરવાથી માથું દુખનું ન મટે તે વાયુથી થતા માથાના દુખાવામાં અને કફથી થતા માથાના દુખાવામાં મૂ. ૩૦૪૧, ૪૧૧ માં કયા પ્રમાણે ઘમ ફેલા રહે હંધગ્રા લેખ્ય છે

અર્ધવર્ગ-૩ (આપહોતી)

મર્ષાવમેદકેઽપ્યેય તથા દૌગન્ધવાન્નિયા ૬૧ ॥

આપહોતીમાં પણ આ (વાયુના ચિત્સ્થાપની)

કિયા તથા તે દોષનો અનુભવ થિય ને દોષને મટ

કિયા કરવી.

શિરીષલીજાપામાર્ગમૂલં નસ્યં વિઢાન્નિતમ્ ।

સ્વિરાસો વા, લેપે તુ પ્રપુજાતોઽમ્લકલ્લિતઃ ॥

સરસડાનાં બી અને અધિજાના મૂળના ચૂર્ણમાં બિહલવણ ભેળવીને રોનું નસ્ય આપવું રાધવા ગધી સમેરવાના ક્વાથનું નસ્ય આપવું, પણ કાઠ સાથે લસોટલા કુવાડિયાનો લેપ કરવો

સૂર્યાવર્ત

સૂર્યાવર્તેઽપિ તર્ક્મિસ્તુ સિત્ત્યાઽપહરેદયશ્ચ ।

સૂર્યાવર્ત રોગમાં પણ (શ્લોક ૯, ૯૫, ૧૦ વાળી કિયા કરવી), પણ એમાં (સૂર્યાવર્તમાં) ફક્ત ખોલીને લેપી કાઢવું

પિત્તનો ચિત્સ્થાપ

શિરોમિતાયે પિસોત્યે

ક્લિગ્ધસ્ય દ્યધયેત્સિરામ્ ॥૧૧॥

શીતાઃ શિરોમુલાલેપસેકશ્ચોઘનયસ્તયઃ ।

જીવનીયઘૃતે ક્ષીરસર્પિષી પાનનસ્યયો ॥૧૨॥

પિત્તથી માથું દુખનું હોય ત્યારે દરદીનું સ્નેહન કરીને એની ફક્ત ખોલીને માથા ઉપર હડા મુખાલેપ, હડા સેવન, હડા ઘોષન અને ઠંડી બસ્તિ આપવી, અને છત્તનીય વર્ગના ઔષધોમાં નિબ્ધ કરેલાં દૂધ અને ઘી પીવા માટે અને નસ્ય તરીકે આપવી.

લેપીનો ચિત્સ્થાપ, શંખક

વર્નત્વં રક્તજેઽપ્યેતય પ્રપ્યાગ્યાય જ શાદ્રકે ।

લેપીની માથું દુખનું હોય ત્યારે પણ એ (પિત્તના ચિત્સ્થાપના) ઉપાય કરવા અને શંખક રોગમાં નહિ મટે એનું તાલ્લુ લગાવીને પિત્તના ચિત્સ્થાપના ઉપાય કરવા

કફી ચિત્સ્થાપ

શ્લેષ્મામિતાયે જીર્ણાન્યસ્નેહિત કટુર્ધર્વમેદ્ ॥

સ્વેદમ્લેપનસ્યાયા કશ્મીરોઽપ્પાણમેવતેઃ ।

શામ્યન્ને લોપગાસોઽગ્ર

કફને લોહ માથું દુખનું હોય ત્યાં જુના ઘીને દરદીનું સ્નેહન કરીને નીર્મા દ્રવ્યો વડે રમન કરવું, આ રમનમાં લુખા, નીર્મલ અને ગ્રમ ઔષધો વડે રમન થાય લેપ વડે કરવું અને નેમગ્ર ઉપરાંત પ્રવચ તે વખણાય છે

કશ્મીરના ચિત્સ્થાપ

નિચયે મિષ્ટાન્નચરે ॥૧૪॥

ત્રણ દોષ અને લેપી લોહ માથું દુખનું હોય તે ત્રણ દોષના અને લેપીના ચિત્સ્થાપની લેપી નિમિત્ત (ઉપાય) કરવી.

હૃમિથી થતો શિરસ્તાપ

હૃમિજે શોણિતં નસ્ય તેન મૂર્ચ્છન્તિ જન્તવઃ ।
મસ્તા શોણિતગન્ધેન

નિર્પાન્તિ ઘ્રાણવન્નયોઃ ॥ ૧૫ ॥

સુતીક્ષ્ણનસ્યધૂમામ્યા કુર્વાન્નિર્હરણ તતઃ ।

માથામા કીડા થયા હોય તેને લીધે માથુ દુખનું હોય ત્યારે (કીડાનો ઉત્કલેષ કરવાને અને રોમને નસ કોસર ને મો તરફ આકર્ષવા માટે) લોહીનું નસ્ય આપવું તે લોહીના નસથી કીડા(છવચ)ને મીઠા ચડે છે લોહીની ગંધથી મદદા રાખેલા મીઠા દરદીને પુષ્કળ નીમ્બુ નસ્ય રાને ધૂમપાન કરાવવાથી નાકમાંથી અને મોમાંથી બહાર નીકળે છે (નસ ત્રા આગળ અને મો આગળ રાખીને ભેગા થાય છે રાન બહાર નીકળે છે) પછી (જે કીડા પોતાની મેળે ન નીકળે તેને ફૂંક વગેરે ઘસથી) બહાર કાઢવા.

વિઙ્ગસ્વર્જિત્ત્વદન્તીદિશ્ચુગોમૂત્રસાધિતમ્ ॥૧૬॥

કદુનિસ્વેદગુદીવીલુતૈલં નસ્ય પૃથક પૃથક્ ।

વાલિંગ, સાજીમાર, નેપાળો, ડિંગ અને માથના મૂત્રમા સિદ્ધ કરેલું સરસિમું, લીમ્બાનું તેલ, ઇન્ડોરિયા નું તેલ અને પીલુડીનું તેલ-રો દરેક તેલનું ગુદુગુદુ (એમાંથી ગમે તે એક તેલનું) નસ્ય આપવું

જગામૂત્રદ્રવ નસ્ય હૃમિજિત્વ હૃમિજિત્વરમ્ ॥

વાલિંગને બકરીના મૂત્રમા પલાળી રાખીને રોનું નસ્ય આપવું તે માથામાના છવચા મગડવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે

પૃતિમલ્લયયુતે કુર્વાન્ ધૂમ નાવનમેપજે ।

નસ્ય માટે જે ઓષધી (જેલેક ૧તા થી ૧૭મા) વાપરવાના કહ્યા છે તેમા પૃતિમલ્લા નાખીને એના પાંચ ધૂમપાન કરવું (પૃતિમલ્લ=બગીને પવપથું થઈ ગયું-બન્દુ)

શમિમ પીતરસ્ત્વાદ્રકમજ્જ ન નિરેત્ ॥૧૮॥

૨૮ વાગમાં કીડા(છવચ)એ લોહી પીરેનું લાવાથી લોહી કાઢવું નહિ

શિરકપ

યાતામિતત્પવિહિત કમ્પે દદાહિના પ્રમ ।

શિરકપ થોભા યમ લગ નિવાપના વાગના શિરસ્તાપના બધા ઉપાય કરવા.

ઉપશોષક

નરે જન્મોસ્તર જાને યોગયેદુપશીર્ષકે ॥ ૧૯ ॥

લાતવ્યાપિક્ષિયાં, પદે કર્મ વિદ્રધિષોદિતમ્ ।

ઉપશોષક રોગ નવો (નરતનો) થયેલો હોય અને દોઢી બન્ધા પછી થયે હોય તે વામુના રોગ માટેના ઉપારી ૨૨વા ઉપશોષક પાકે ત્યારે વિદ્રધિ માટે કરવાને કોલી કિયા કરવી

માથાનાં વિદ્રધિ, પિટ્ટિકા અને અર્બુદ

આમપકે યથાયોગ્ય વિદ્રવીપિટ્ટિકાર્થુદે ॥ ૨૦ ॥

માથાના વિદ્રધિ, પિટ્ટિકા રાને રાબુદ કસ્યા હોય, ત્યારે કાયા વિદ્રધિ માટે કરવાની કિયા ૨૨વી અને પાક હોય ત્યાર પાકવા વિદ્રધિ માટે કરવાની કિયા કરવી

અરુપિકા

મર્દપિકા જલોકોમિર્દનાસ્તા નિશ્ચવારિણા ।

સિન્કા પ્રમૂતલગ્નૈલિપ્વેદશ્વજાહ્નસે ॥ ૨૧ ॥

પટોલનિમ્બપર્વૈર્ગં સહરિદ્ર સુકલ્લિકૈઃ ।

ગોમૂત્રજીર્ણપિથ્થાકલ્લકવાકુમ્ભરવિ ॥ ૨૨ ॥

જો મુકાળીને અરુપિકામાંથી લોહી કઢાવીને, લીમ્બાના રસ (કે કવાય) વડે અરુપિકા ઉપર સેચન કરીને, ઘોડાની લાદના રસમા પુષ્કળ સૈંધવ નાખીને એના લેપ કરવો અથવા પત્રાના પાદડાં, લીમ્બાના પાદડા રાને બગદરને ખૂબ લસોળીને કરેલા કંકનો લેપ કરવો અથવા ગાળનું મૂત્ર, જુનો ખાગ અને ફૂકડાની ઘસારને ખૂબ લસોળીને કરેલા કંકનો પલ લેપ કરવો.

કપાલમ્બકુહ યા ચૂર્ણિત તૈલસયુતમ્ ।

કવિકાલેપન ક્ષણ્ફલેદદાહાર્તિનારાનમ્ ॥૨૩॥

માટીની મીઠમા શેરેલા ઉપરેગના ચૂર્ણમા તેલ ભેળવીને એનો લેપ અરુપિકા ઉપર કરવાથી ખામજ, કલ્લ, બકતરા રાને થીડા મરી જાય છે

માના (ઉદરી) અને અરુપિકાનો ઉપાય

માલ્તીચિત્રકાશ્વદ્વનતમાલપ્રસાધિતમ્ ।

વાવારુપિકયોસ્તૈલમગ્ધજ્જ શુરવૃદ્ધયોઃ ॥ ૨૪ ॥

માના (ઉદરી) અને અરુપિકા ઉપર અસોધતીને પાછી થયેલી, નિરો ધાળી કમર અને કમળ વડે સિદ્ધ કરવા તેવ વડે ૨ થી ૧ કરવા.

મહાન્તી શિરસ નુદમ યતેત ઘમનાદિમ્ ।

આ બધું ૨૨વા છતાં ૧૫ જે ન મરે તે ૧૫ન વોરથી માથાનું શેષન કરવાનો જન્મ કરવો.

દાર્દરક

વિગ્નેસ્થિત દાર્દરકે

સ્નાટ્ટા, કીન્દ્યેન્મુકામ્ ૨૨૫૭

નાવનં મૂર્ધસ્તિ ચ, લેપયેચ સમાશ્લિકાં ।

મિયાલલીજમધુકુદ્ધમાસૈઃ સસર્પૈઃ ॥ ૨૬ ॥ ૪

લાક્ષાશમ્યાકપત્રૈઃગજઘાત્રીફલસ્તથા ।

કોરદૂપતુળશ્વારધારિપ્રક્ષાલનં હિતૈર્મુ ॥ ૨૭ ॥

દારુક શેઝમાં લગાટની શિયા ખોલવી, શેઝ માથું ધાનું, નરય લેવું અને શિરોભસ્તિ લેવી, ચાશેલી દારુક, નેદીમધ, ઉપલેટ, રાહટ અને સરસવના કડકમા મધ નાખીને રોના વડે લેપ કરવો, તથા લાખ, ગરમાળો, તમાલપત્ર, કુવારિશો અને આમળાના કડક મા મધ નાખીને રોના વડે લેપ કરવો, તથા કોદરની પસળમાથી બનાવેલા ભારના પામીથી ધાનુ

ઈન્દ્રુમ (=ઉદરી)

ઈન્દ્રલુપ્તે યથાસઘં સિરાં વિદુવા પ્રલેપયેવ ।

પ્રલંઘાય માઠં કાસીસમ્નોદ્ધાનુત્યંકોપણેઃ ॥ ૨૮ ॥

ઘન્યામરતલઘ્ન્યાં વ્રા મુજ્જામૂલફલૈસ્તથા ।

તપા લાક્ષલિકામૂલં, કરવીરરસેન વા ॥ ૨૯ ॥

લક્ષીદ્રુશ્વદ્યાર્તાકચરસેન રસેન વા ।

ધતૂરકસ્ય પત્રાણાં મહાતકરસેન યા ॥ ૩૦ ॥

અથવા માશ્લિકાહૃદિસ્તિલપુષ્પત્રિકણ્ઠકઃ ।

ઉદરીશેઝમાં શેઝવામા ભાગની પાસેની શિયા ખોલીને લોહી કાઢ્યા પછી ઉદરીવામા ભાગ ઉપર ઊંચ ઉઝર કરીને હીરાકામો, મધુધીવ, મોરથુધુ અને મરીનો લેપ કરવો, મોથ (કેવર્તક મોથ) અને દેવદારનો લેપ કરવો, તથા ગણેશીના મૂળ અને ફળનો લેપ કરવો, તથા જળપીપ્પના મૂળનો લેપ કરવો, અથવા કક્ષેરના રસનો લેપ કરવો, અથવા મધ સાથે ભારીગણેશીના સ્વરસનો લેપ કરવો, રાજા ધાનુરાના પાદડાના સ્વરસનો લેપ કરવો, અથવા ખિલામાના રસનો લેપ કરવો અથવા મધ, ઘી, તથાના દૂધ અને ગોખરનો લેપ કરવો

તલાકા હસ્તિદન્તસ્ય પ્રપી વાચીવધં પરમ્ ॥ ૩૧ ॥

ધાવીદાંતની મરીને તેવમા કાચવીને ચોપડવી રો ઈન્દ્રુમનુ ઉત્તમ રોપય છે

શુક્લમોદ્રમે તદ્વનમરી મેપવિપ્રાણજા ।

જો ઉદરીવામા ભાગમા ધોળા વાજ હોય તે યોગના શોગડાની મરીને તે જ પ્રમાણે (તેવમા મધ વીને) ચોપડવી એ ઉત્તમ રોપય છે

ઉદરીમાં અપય

વર્જયેદ્ધારિણા સેક પાવદ્રોમસમુદ્ભવ ॥ ૩૨ ॥

વાજ ન હોય ના તુધી (માથે) પામી રહેવું

નિહ

ખચીત, પચીત, વલી (કરચલીઓ) અને

હરિદ્રોમ (=હરિત રંગના વાજ

થઈ જવાનો શેઝ)

લલતો પલિતે વચ્ચાં હરિદ્રોમિ ચ શોધિતમ્ ॥

નસ્યવજ્રશિરોમ્બાન્નપ્રદેહઃ સમુપાચરેત્ ॥ ૩૩ ॥

તાલ, પળિયા, કરચલીઓ અને વાજ હરિત રંગના થઈ જાય—એ ચાર શેઝોમા દરદીનુ શોધન કરીને રોને નસ્ય, મોરને રાભાગ અને જાડા લેપ તથા માથે અભ્યંગ રાને જાડા લેપના ઉપચાર કરવા

સિદ્ધં તૈલં શૂદ્ધચૈર્ગીર્વાનીયૈશ્ચ નાવનમ્ ।

માસં વા નિમ્બજ તૈલ ક્ષીરમુક્તાચયેધતિઃ ॥ ૩૪ ॥

બુધનાદિ ગણુ રાને જીવનીય ગણના ઓપધાથી સિદ્ધ કરેલા તેલનું નસ્ય રાખવું રાખવા લીમડાના તેલનું નસ્ય રોક મહિના સુધી લેવું દરદીરો દૂધ પીને રહેવું અને સયમ (બ્રહ્મચર્ય) પાળવો (એકલા દૂધ ઉપર રહેનારે પામી પીવાનું નદન બધ કરવું)

મીલીશિરીપકોષ્ટમૃદ્ધસ્યરસમાવિતમ્ ।

વેદવક્ષતિલરામાણાં વીજ કાકાળકીસમ્ ॥ ૩૫ ॥

પિપ્પલાડ્ઝજપયસા લોહાંહિસાદકાંશુતાપિતાવ્ ।

તૈલ સ્તુતં ક્ષીરમુજો નાથનાવ્ પલિતાન્તદ્ધત્ ॥ ૩૬ ॥

ગળી, સરસો, કાકાશયિશો અને ભાંગેશો એમના સ્વરસમાં (કે કવાથમા) ગુંદાં, બદામ, તલ અને કાંચ રો નારનાં બી રાન એ ચારનાં બી નેટલા જ લગનની માલકાકાલી રો પાચેને (ઉપર કહેલા સ્વરસ કે કવાથ મા) ભાવના ઈંદને પછી રોને બકરીના મૂતર સાથે લમેટીને લોખાંડના વામણ ઉપર રો ચોપડીને એ વાસતન તડકે મૂળ્યા પછી એ વાનામ તપે ત્યાર એમાથી જે તેવ ટપા તને ઝીરી લઈને એ તવનું નસ્ય લેવાથી અને સાથ ફક્ત દૂધ પીને રહેવાથી પળિયા મરી જાય છે (ધોળા વાજ મરીને કાળા થાય છે)

ક્ષીરત્વાદવરાદ્ મૃદ્ધરજસ સોગ્ધાદ્રસાવ ।

પ્રત્યેસૈલમ્ય કુડવ સિદ્ધો વર્ષાપક્ષાન્વિત ॥ ૩૭ ॥

નસ્ય શીલાસને માળેટે શુદ્ધ મેપમ્ય વા સ્થિત ।

જાણવું એક પ્રત્ય દૂધ, મહાવિજાના એક પ્રત્ય રત્ન, ભાગરસો એક પ્રત્ય રત્ન, નુવચીના રોક પ્રત્ય રત્ન એ ચારે રસમા એક કુદર તેવ નિદ્ર કરીને એમાં એક થવ નેદીમધ નાખીને પચાડના કે બીજાના લાકડાના વાસણમા કે ઘેટાના શોગડામાં ભરી રાખે તે તેવ નસ્ય તરીકે આપવું

ક્ષીરેણ સ્વશ્વપિટી વા શુનિચક્રકર્ષીત્વતી ॥ ૩૮ ॥

તપ્યાક્રમ પલિતં લેપ્યાકાશયે પલિતાપર્હા ।

રાથના દૂધી અને કસેર એ મેને ગાળના દૂધમા ખૂબ બારીક લસેટીને એ લેપ ઉખાડી નાખેલા (ચૂટી કાઢેલા) ઘેળા વાળના ખાલી છિદ્રો ઉપર મુકવાથી પળિયાનો નાશ થાય છે (પહેલા ઘેળા વાળ ઉખાડી કાઢવા અને પછી એ વાળવાળી જગ્યાએ ઉપર કહેલી દવા મુકવી.)

શ્વીરં મિયાલં યથાઘાઠં જીવનીયો ગણસ્તિલાઃ ॥૩૯॥
કૃષ્ણાઃ પ્રલેપો વનન્નસ્ય દરિદ્રોમ્બલીહિતઃ ।

ગાળુ દૂધ, ચાંચેથી, જેઠીમધ, જીવનીય ગમના રોગધર્મા, અને કાળા તલ રોટલી વસ્તુઓનો બેપ લેપ મો (ચહેરા) ઉપર કરવાથી હરિદ્રોમ (વાળ હાનિ) રોગના થઈ જવાનો રોગ) અને કરનલીઓ પડવાના રોગમા કૃષ્ણદો કરે છે

વાળ વધારવાનો અને રચવાનો ઉપાય
તિલાઃ સામલકાઃ પદ્મકિઞ્ચકો મધુકં મધુ ॥૪૦॥
શુદ્ધયેદ્ધૃષેચેતલ્લ કેશાન્ મૂર્ચમલેપનાત્ ।

તલ, આમળા, કમળની રા સુ કેસર (તાનસુ), જેઠીમધ અને મધ-રોટલી વસ્તુઓનો લેપ માથે કરવાથી વાળ વધે છે અને રચાય છે

વાળ વધારવાનો ઉપાય
માંસી કુણં તિલા કૃષ્ણાઃ સારિવાનીલમુસલમ્ ॥૪૧॥
ક્ષૌદ્રં ચ ક્ષીરપિષ્ઠાનિ કેશસંઘર્ષન પરમ્ ।

જાડામાંની, ઉપરેટ, કાળા તલ, નારિય, કાગુ કમળ અને મધ-રોટલી વસ્તુઓને ગાળના દૂધ નાથે લસેટીને માથે લેપ કરવો એ વાળ વધારવાના ઉત્તમ ઉપાય છે

મયોરજો મુજ્જરજલ્પિકલા કૃષ્ણમૃત્તિકા ॥૪૨॥
સ્વિતમિશ્રુરસે માદં સમૂલં પલિતં રજેત્ ।

ભેખાઓ ભૂકો, ગાજરો, ત્રિફળા, કાશી માટી (ક શીશકમ્બી)-એ બધાને એક મહિના સુધી લેગીયા રચમા રાખી મુકીને પછી રોનો માથે લેપ કરવાથી યોગ્ય વાળ રચાઈ જાય છે

માપકોદ્રયવાગ્યામ્લેર્યાગૂલિદિનોપિતા ॥૪૩॥
લોહગુક્લોકઠ્ટા પિષ્ઠા યલાકામપિ રજયેત્ ।

અડદ, કોચર અને પાન્યાખંડની ખનાવેલી થવાગૂને ત્રણ દિવસ રાખી મૂકીને એમા ભાથાવાર લોહાન્નું ચૂર્ણ અને કાંજ નાખીને ભળુ લેગુ લસેટીને લેપ કરવાથી ખન્યોને થયે રચ નકે છે

માથાના બંધા રોગોનો ઉપાય
મર્ચોજ્જરીકમપુરુષિપ્પલીચન્દ્રનોપરિઃ ॥૪૪॥

સિદ્ધં ઘાત્રીરસે તૈલં તસ્યેનામ્બજ્જનેન ચ ।
સર્વાન્ મૂર્ચગદાન્ હન્તિ પલિતાનિ ચ ક્ષીલિતમ્ ॥૪૫॥

કમળ, જેઠીમધ, પીપર, સુખર, કાગુ કમળ-રોટલા ના કંક માથે રાખવાના રચમા સિદ્ધ કરેલુ તેલ નસ્ય અને રાખ્યાન તરીકે જેઠા વાપરવાથી માથાના બંધા રોગો તથા પળિયા મટે છે

જળાની ઘાસગ્રીથી ઉપરના ભાગના રોગોનો ઉપાય
યરીઝીવન્તિનિર્યાસપયોમિર્ચમકં પવેત્ ।
જીવનીયેષ્ઠ તદ્દસ્ય સર્વજનૂર્ધ્વરોગજિત્ ॥૪૬॥

શતાવરી અને જીવનીના રચ અને ગાળના દૂધ સાથે જીવનીય ગમના રોગધર્માને કંક નાખીને થમક સ્નાન કરાવવો એ થમક સ્નાનનું નસર લેવાથી ગળાની ઘાસગ્રીથી ઉપરના ભાગના બંધા રોગ મટે છે

માપૂર થી
મયુર પક્ષપિષ્ઠાન્નપાદનિતુષ્ઠવર્જિતમ્ ।
દશામૂલશ્લારાક્ષામધુર્જલિપલેયુતમ્ ॥૪૭॥
જલે પચ્ચા છૂતપ્રસ્યં તસિન્ ક્ષીરસમં પવેત્ ।
કલ્પિતેર્ધેપુરુદ્રથે- સર્વજનૂર્ધ્વરોગજિત્ ॥૪૮॥
તદ્ભ્યાસીહૃત પાનવસ્યમ્બજ્જનનાયકૈઃ ।

પાંચ, પિત્ત, આતરડ, યજ, રસધાર અને અથુ રોટલી વસ્તુઓ મોરના થરીમાથી કાઢી નાખ્યા પછી બારી રોટલા મોરના થરીમા ત્રણત્રણ પથ દશમૂળ, બળાખા, રાનના અને જેઠીમધ નાખવા પછી નો બંધાને પાણીમા (એક ટ્રોપ પાણીમા) કવાથ કરવા એ કથામા મયુર દ્રવ્યે (જીવનીય ગમના દ્રવ્યો)મા કંક નાખીને દૂધ જેટલુ જ (એક પ્રત્ય દૂધ માથે) રોક પ્રસ્ય થી પકાવવુ તથા એ થીનો પીવા માટે તથા બલિત, અભ્યંજ અને નસ્ય તરીકે ઉપયોગ કરવાથી ગળાની ઘાસગ્રીથી ઉપરના ભાગના બંધા રોગ મટે છે

મથાપૂર થી
દ્યૈનૈઃ કથાયેજ છૂતપ્રસ્યં વિપાચદેત્ ॥૪૯॥
ચતુર્ગુણેન પયસા કલ્કેરેમિષ્ઠ કાર્ષિકૈઃ ।
ત્રીરુત્રિશ્લકામેશમુદ્ધાકરિપકરકૈઃ ॥૫૦॥
સમઘ્વાચલિકામાર્ગીશદમતીકરંકટાદયૈઃ ।
મામગુનામહામિદાતાલજર્જમસ્તકૈઃ ॥૫૧॥
મૃગાલયસલજૂરપથીમપુરુષોરકૈઃ ।
શનાયલીચિદારીશુદ્ધતીસારિયાયુગૈઃ ॥૫૨॥
મૂર્ચાચિદ્ધર્મચક્રાટકકલેરકૈઃ ।
રક્ષાલિપાગામનસીમ્લેન્નાશાલિપીકરૈઃ ॥૫૩॥

પુનર્નવાતવશીરીકાકોલીઘન્યાસકૈઃ ।

મધૂકાક્ષોઽવાતામમુજ્જાતામ્પુરેકરપિ ॥ ૫૪ ॥

મહામાયુરમિત્યેતન્માયુરદધિકં ગુણૈઃ ।

ધાત્વિન્દ્રિયસ્વરશ્ચંદ્રાશ્વાસકાસાદિતાપહમ્ ॥ ૫૫ ॥

યોન્યસ્તુકનુકરોપેષુ શશ્વત વન્ધ્યાસુતપ્રદમ્ ।

રો જ કવાથી (મ્લેક ૪૬૫, ૪૭ મા કહેલી વસ્તુઓના કવાથી) તથા ધી કરતાં ચારગણ ગાયના દૂધથી તથા રોડી, ત્રિકુળા, મેદા, કાળી દ્રાક્ષ, જલ્દિ, કાલનાં, મજ્જડ, ચવક, ભારગ, શીવણી, કાકચર્ચીંગ, ગોચા, મહામેદા, તાડનું માથું (તાડની ડાળીના પૂંછ ડાનો ભાગ), ખજૂરીની ડાળીના પૂંછડાનો ભાગ કમળના કુમળા મૂળ, કમળની કુમળી દાડી, ખજૂર, નેદીમ, છવક, શનાવડી, ભોષકોળુ, ચેરડી, બેડી બોનાગણી, ઊભી ભારંગીણી, બને ગારિયા, ચોરવેલ, (મુન્દેલ) ગોખન, જામખન, શિંગોડા, કનેલા, રાસના, મમરેલા, ભોર ભરી, ગીણી રોલવી, પટકચૂર, ચુકામૂળ, મોદોલ, વશલોલન, કાકોલી, પમારો, મનુષ્ય, રાખ નટ, અન્નમ, મુજ રાને રાખિયુક-મેટલા-ત્રેપોમાથી દરેક વીધેય નોકરોક કર્મ કરીને રો બાના કંક નામે પકવેલું રાંક પ્રમ્થ ધી મહામાયુર ધી કહેવાય છે રો ગુમમા માયુર ધીથી નરિયાતુ છે તથા રો (મહામાયુર ધી) ધાનુર રંગ, ઈન્દ્રિયોના તથા સ્વરોના નાશ મનાડે છે, દમ, ઉચ્ચ રાને રાખિયો વા મરન છે, ભોતિ કાપ, લોડીના દોલ તથા વીર્યના દોર મગડવાના રો વખણાય છે તથા વાગ્યોને પુત્ર રાખે છે

આયુષિઃ કુકુટેર્હેસે શશૈઃકેતિ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૫૬ ॥

જે ગેને મોરનું ધી બનાવવાનું ઉપર કનુ ન જ ગેને મોરને જાહે ઉર, કંકડા, હન ન ન નવાના ઉપરોગ કોને ધી બનાવવું

ગાની હાંસરીથી ઉપરના બાજના ૨૩૧ રોન

જન્મર્જનાતાં ધ્યાવીતામેકવિશાચ્છતદ્વયમ્ ।

પરમ્પરમસદ્ગુર્જિ વિસ્તરેણ પ્રકાશિતમ્ ॥ ૫૭ ॥

ગાની હાંસરીથી ઉપરના બાજના થતા ૨૩૧ ગોના નોકરીથી તન ને વજ રચના વિનાથી નમજા ન છે

(૨૧૫ના ૧૧ ૮૬, કાનના રોન ૨૫, નાના ૧૧ ૧૮, મોના રોન ૭૫, માયાના રોન ૧૮૨૩૧)

હાંસરીથી ઉપરના બાજના ગેરની તન

વિચિન્સા કરવાનું કામ

ઊર્ધ્વમૂલમધઃ શાણમુષયઃ પુરુષં ત્રિદુઃ ।

મૂલપ્રદાતિન્સસ્તસાદ્ રોગાન્ શીઘ્રવરં જયેત્ ॥ ૫૮ ॥

જલિરો બાણે છે કે પુરુષ(માણસ)નું મૂળ ગ્રીષ છે અને રોની ધાખારો નીચે છે, માટે મૂળ (હાંસરીથી ઉપરના બાજ) ઉપર પ્રદાર કરનારા રોગોને બહુ જલદીથી મટાડવા

સર્વેન્દ્રિયાણિ યેનાસ્મિન્

પ્રાણા યેન ચ સંશ્રિતાઃ ।

તેન તસ્યોત્તમાન્નસ્ય રક્ષાયમાદતો ભવેત્ ॥ ૫૯ ॥

બધી ઈન્દ્રિયો રાને પ્રાણ રોમાં (માથામાં) રહેલા છે તેથી એ માયાની રક્ષા કરવામા ધ્યાન દેવું

શ્વપાદાન્નદયે પથે ઉત્તરધાને શિરોરોગપ્રતિપેષો

નામ ચતુર્વિધોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૪ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો : પ્રણ(ગૂમડું,

ધા)ના ઉપાય

મયાતો ઘનપ્રતિપેથં ધ્યાવ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે તમે રામે પ્રણ (ગૂમડું, ધા) મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશુ રો વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણ કહી ગયા છે

નિજ, આગનું, દુષ્ટ અને શુદ્ધ પ્રણ

ઘનો દ્વિધા વિજાગન્તુદુષ્ટશુદ્ધિમેદતઃ ।

નિજો દોષૈઃ શરીરોત્થેરાગન્તુર્ધાતહેતુજઃ ॥ ૧ ॥

દોષેરવિધિનો દુષ્ટઃ શુદ્ધસ્તેતરનધિષ્ઠિતઃ ।

નિજ પ્રણ અને રાગનું પ્રણ, દુષ્ટ પ્રણ રામે શુદ્ધ પ્રણ એ વિભાગ(વર્ગીકરણ)ને વિચારીને પ્રણ મે પ્રકારના છે અનેરમા ઉપરના વધેલા દોષોને લીધે થતા પ્રણ નિજ પ્રણ છે, શરીરની બાહરના કામગીરી થતા પ્રણ રાગનું પ્રણ છે, જે પ્રણમાં (કોષેલા) દોષો નવા રોગ ને દુષ્ટપ્રણ છે અને જે પ્રણમાં દોષો નથી હોતા ને શુદ્ધ પ્રણ છે

દુષ્ટ પ્રણનાં લક્ષણ

સંતૃપ્ત્યં વિરૂતતા કાલિન્યં મૃદુતાદિ વા ॥ ૨ ॥

અનુસન્ધાયસન્ધાયમલોપ્યમતિપ્રીતતા ।

રક્તન પાણનૃતા કારણ્યં પૃતિપૂયપરિશુભિઃ ॥ ૩ ॥

પૃતિમાંસલિપાનાયુચ્છત્રનો સંક્ષિપ્તાંતરિય્ ॥ ૪ ॥

સંરમ્પદાદશ્યવયુકુન્દ્યાદિમિરુપદૃતઃ ॥ ૫ ॥

દીર્ઘકાલાનુવચનઘ યિષાદ્ દુષ્ટમગાહનમ્ ।

પ્રણ જનુ સાગ્રે, અનુ પાકાગ્રે, અનુ કામ, બડ મુદ, બડ ઉત્તેષવાગ્રે, બડ બેલી બેલા (બોમ્બ) મદ

વાળો, ખાણ પડી ગયેલો), બહુ ગરમ, બહુ ઠંડો, લાલ, ઘોળો, કાળો, ગંધાનુ પર નીકળે રોવો, ગંધાતા માસ, શિરારો અને સ્નાયુરોથી છવાયેલો, બહુ પીડાવાળો, ઊભરાઈ રહે, બગતરા, ચોળો, ખણજ વગેરે ઉપદ્રવવાળો, લાલ્લા વખત સુધી ચાને રોવો (સ્નાય નહિ રોવો) હોય રો દુષ્ટ વ્રણના લક્ષણ ગણવા

દુષ્ટ વ્રણના પ્રકાર

સ વજ્રદશઘા દોષૈઃ સરકૈઃ.

રો (દુષ્ટ વ્રણ) લેહી અથે દોષોને લીધે પદર પ્રકારનો છે (વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, વાતપિત્તનો, વાતકફનો, પિત્તકફનો, ત્રિદોષનો, રક્તવાતના, રક્તપિત્તનો, રક્તકફનો, રક્તવાતપિત્તનો, રક્તવાતકફનો, રક્તપિત્તકફનો, રક્તવાતપિત્તકફનો રાને રોકવા રક્તનો એમ કુલ ૧૫ પ્રકાર છે)

વાયુનો દુષ્ટ વ્રણ

તત્ર મારનાત્ ॥૫॥

इथाव' कृष्णोऽरणो मस-

कपोतास्थिनिभोऽपि वा ।

मस्तुर्मांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वत्पસશ્ચ' ॥ ૬ ॥

निर्मांसस्तोदमेदाद्यो कृष्णश्चटवटायते ।

તેમાં (પદર પ્રકારમાંથી) વાયુને લીધે થતો દુષ્ટ વ્રણ બદામી રંગનો, કાળો, આછો લાલ અથવા રમિયા, કબૂતર રાને હાડકા જેવો, દર્દીમાંથી છૂટતું પાણી, માંસનું પાણી રાને ભાતના ઓસામણ જેવી ખાતળી રાને થોડી રસી નીકળે રોવો, માંસ વિનાનો પુષ્કળ નોટ અને ભેદવાળો, લૂખો રાને 'ચટ' 'ચટ' રોવો રાવાળ થાય રોનો હોય છે

પિત્તનો દુષ્ટ વ્રણ

पित्तेन क्षिप्रज पीतो नील फणिलपिङ्गलः ॥૭॥

मूत्रकिशुकमसाम्बुतैलामोष्णबहुमुतिः ।

क्षारोक्षितक्षતक्षमव्ययो रागोष्णपाकवान् ॥ ૮ ॥

પિત્તને લીધે થતો દુષ્ટ વ્રણ ઝટ થાય છે, પોળો, ગતી જેવા રંગનો, ક્રિષ્ણ (મંદગત્ય રંગનો), પિંગલ (કાશ્મ પડતા પીળા રંગનો), પેશાબ, કેસુરનું પાણી, રમિયાનું પાણી રાને તેવ જેવો, ભરમ અને પુષ્કળ રસી નીકળે એવો, ચાદા ઉપર સાર ભભરાયવાથી જેવી પીડ થાય એવો પીડાવાળો, સ્નાયવાળો, અરમ અને પાડવાળો હોય છે

કફનો દુષ્ટ વ્રણ

कफेन याण्डु कण्डमान् बहुभ्येतघनस्त्रतिः ।

स्फूर्णैश्च कठिनं क्षायुसिराजालततोऽन्यदृक् ॥ ૯ ॥

કફને લીધે થતો દુષ્ટ વ્રણ ઘોળો, ખણજવાળો, પુષ્કળ, ઘોળી રાને ઘાટી રસી નીકળે એવો, બગ્ગ હોમ(કિનાર)વાળો, કઠણ, સ્નાયુરો રાને શિરાઓના બગાથી છવાયેલો તથા થોડી પીડાવાળો હોય છે

લેહીનો દુષ્ટ વ્રણ

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं घृयमुद्विरेत् ।

वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गश्च पेशिकैः ॥ ૧૦ ॥

લેહીથી થતો દુષ્ટ વ્રણ પરવાળા જેવો લાલ, લેહીવાળું પર નીકળે એવો, ઘોડાના તમેલા જેવો ગંધાતો રાને પિત્તના દુષ્ટ વ્રણના લક્ષણવાળો હોય છે

हार्म्यां त्रिमिश्र सर्वैश्च विद्यालक्षणसङ्करात् ।

(વાયુ, પિત્ત, કફ રાને લેહી રો વારમાંથી ગમે તે) એને લીધે, ત્રણને લીધે કે અર્ધ(ચાર)ને લીધે થતો દુષ્ટ વ્રણના લક્ષણ વારમાંથી ને ભેગા થયા હોય તેના ભેગાં લક્ષણો જેવા હોય છે

શુદ્ધ વ્રણ

निह्नाप्रभोऽम्बु नक्ष्ण इयाचौष्टपिट्तिकं सम ॥ ૧૧ ॥

किञ्चिदुन्नतमण्यो वा मण मुक्तोऽनुपटव' ।

શુદ્ધ વ્રણ છબની પ્રભા જેવી પ્રભાવાળો, મૃદ, મધ્યમ, બદામી રંગના હોમ(કિનાર)વાળો, બદામી રંગની ફેહીરોળેવાળો, સપાટ કે વચમાંથી નજા ઊંચો અને ઉપદ્રવો વિનાનો હોય છે

વ્રણના આશય સાધ્યસાધ્ય

त्वगामिपसिराक्तायुसन्ध्यस्थानि मणाशया ॥ ૧૨ ॥

काष्ठो ममं चे ता'पयो दु साध्यायुसरोसरम् ।

યામળી, માંસ, શિરા, સ્નાયુ સંધિ (સાધા), હાડકા કોષ્ટ અને મમ્—એ વ્રણના રાડક સાધયો (સ્થાન) છે રો સ્પર્શયોમા થતા વ્રણ ઉત્તરતર વધારે દુઃસાધ્ય છે (યામળીના વ્રણ કરતાં માંસનો વ્રણ, ખાતળી વ્રણ કરતાં શિરાનો વ્રણ વધારે દુઃસાધ્ય છે રો પ્રમાણે આડે સ્થાનનું સમજવું)

સુસાધ્ય વ્રણ

सुसाध्य' सन्ममांसमिश्रयोपलवति मणः ॥ ૧૩ ॥

वृत्तो दीर्घकिपुदकक्षतुरस्नाहतिघ' यः ।

तथा स्फिकव्यायुમ્દોषपृष्ठागतवज्रगण्डग' ॥ ૧૪ ॥

સ્વવાયાને (ધીરન્ત્ર જાને, હિમનવાયાને), માત્ર મામ્સને, પ્રદીપ્ત ભજ્યાન્નિ વાયાને, જીવાન મામ્સને અને બગવાન મામ્સને વધેલો વ્રણ, જાળ, લાખો, ત્રિઝોમ્પાકર અને નોખાંમિત્રો વ્રણ તથા કૂલા ઉપર, મૂનેન્દ્રિયાના હેઠ ઉપર, પીઠ ઉપર, મોની અંદર અને ગાંઠ ઉપર થયેલો વ્રણ ત્રિઝોમ્પાકરો મટી શકે છે

કૃષ્ણસાધ્ય પ્રશ્ન

કૃષ્ણસાધ્યોઽક્ષિવશનનાલિકાપાદ્મનામિષુ ।

સેવનીજટરશ્ચોત્રપાર્શ્વકક્ષાસ્તનેષુ ॥૧૫॥

આખ, દાન, નાક, ૨ પાગ, ટૂટી, સેવની, જટર, કાન, પડખા, બગલ અને સ્તનના થયેગે પ્રશ્ન દુ સાધ્ય છે

કેતપૂયાનિલવદઃ શલ્યવાનૂર્ધ્વનિર્વમી ।

મગન્દ્રોઽન્તર્વદનસ્થયા કટ્વસ્થિસંશ્રિતઃ ॥૧૬॥

કુચ્ચિનાં વિષ્ણુદાનાં શોષિણાં મધુમેહિનામ્ ।

ઘ્નણાઃ કુચ્ચૈણ સિધ્ધ્યન્તિ

યૈવાં ચ સ્યુર્ધ્વે ઘ્નણાઃ ॥૧૭॥

હીણ, પર અને પવન નીકળતા હોય એવું શલ્યવાળું, જેમાથી પર શરીરની જગાર નીકળી જવાને બદલે શરીરમા ઊંચે ચડે એવું, જેનું મુખ ગુદાની રીદર હોય એવું તથા કમ્મરના હાડકામા થયેલું બગદર અને કુષ્ઠરોગવાળાને, જેથી પીડાતાને, શોષરોગવાળાને અને મધુમેહ રોગવાળાને થયેલા પ્રશ્ન તથા જેમને પ્રભામા પ્રહ્લા થાય તેમના પ્રશ્નો કૃષ્ણસાધ્ય છે

અસાધ્ય પ્રશ્ન

મેઘ સિધ્ધ્યન્તિ ધીર્લર્પચ્ચરાતીસારકાસિનામ્ ।

વિપાસૂનામનિદ્રાણાં શ્વાસિનામવિપાકિનામ્ ॥૧૮॥

મિત્રે શિરઃકપાલે વા મસ્તુલુક્કસ્ય દર્શને ।

સ્તન, તાવ, ૨ તિસાર ૨ ને ઉપરતના રોગીના પ્રશ્ન મટતા નથી તરસના રોગથી પીડાતા માણસોના અને જેમને ઊંધ ન રાવતી હોય તેમના પ્રશ્નો મટતા નથી, દમના રોગીના તથા મદ રાગિનવાળાના પ્રશ્ન મટતા નથી, માથાની ખાપરી ફૂટે અને મગજ દેખાય એ પ્રશ્ન મટતા નથી

સાધ્ય પ્રશ્ન પણ ક્યારે ન ચડે ?

જ્ઞાયુક્લેદારિચિરાચ્છેદા-

દ્રામ્ભીર્થાત્કમિમક્ષણાત્ ॥૧૯॥

મસ્થિમેદાત્સશલ્યત્વાત્સવિપત્વાદત્તકિતાત્ ।

મિશ્રયાવન્ઘાદતિસ્નેહાદ્રોક્ષ્યાદ્રોમાદિષ્ટદ્વનાત્ ॥

ક્ષોભાદશુશુક્રોષ્ટત્વાત્સાદિત્વાદતિકર્શનાત્ ।

મધપાનાદિવાસ્વપ્નાદ્યવાયાદ્રાગ્નિજાગરાત્ ॥૨૧॥

ઘ્નગો મિત્રયોપચારાચ નવસાધ્યોઽપિ સિધ્ધ્યતિ ।

સ્નાયુમા કચેદ થવાથી, શિત કપાઈ જવાથી, ઘા ઊંડા હોવાથી, ધાને કીડ કેસી ખાવાથી, ઘાટકુ નિસવાથી, ધામા શય થોવાથી, ઘા વિષવાગે હોવાથી પ્રશ્ન તથા પડારના છે એના તર્ક ન થઈ ઘડકી હોવાથી, આપતો નેઈએ એનાથી રૂવતી જાનતો પાટો બાધવાથી,

બહુ સ્નેહન થવાથી, ઘા વૃષ્ટિ પડી જવાથી, વાજ વગેરે ઘસાવાથી, મોભ થવાથી, કોદે ૨.યુદ્ધ હોવાથી, ધરાઈને ખાવાપીવાથી, બહુ કમળ થવાથી (દરદીને બહુ દૂબળો પાડી નાખવાથી) દાડ પીવાથી, દલાડે ઊંધવાથી, મેધુ નથી, રાત્રે જાગવાથી અને રાવના (ખિટા, રાશાસોકત) ઉપચાર કરવાથી સાધ્ય પ્રશ્ન પણ મટતા નથી

ધા રુગતો હોવાનાં લક્ષણ

કપોતવર્ણપ્રતિમા યસ્યાન્તાઃ ફલેદ્વજિતાઃ ॥૨૨॥ સ્થિરાશ્ચિપિટિકાવન્તો રોહતીતિ તમાદિશેત્ ।

જે પ્રશ્નની ગાજીબાજીની કિનાર કબૂતરના રંગ જેવા રંગની, કલેદ વિનાની, સ્થિર (વધેછટે નહિ રોવી) અને કપોટાવાળી હોય તે પ્રશ્ન રુગાય છે રોમ કલેવું

ગુમડુ વેરી નાખવાના ઉપાય

મથાત્ર શોકાવસ્થાયાં યથાસન્ન વિશોઘનમ્ ॥

યોઝયં શોકો હિ શુદ્ધાનાં ઘ્નણાણુ પ્રશામ્યતિ ।

ઉવ ૨૫ રોગમા (પ્રારૂમા) શોફ (સોજની, ગુમડાની) રાવરથા હોય ત્યારે (ગુમડુ ફૂટેલા પલ્લવી) એ કે ગુદા રો બેમાથી જે માર્ગ પાસે પડે તે માર્ગે (વમન કે વિરેજન કરાવીને) શોધન કરવું જેમનું શોધન બગાડર થયું હોય તેવા માણસોના સોજે (ગુમડુ) અને પ્રશ્ન ઝટ થયી જાય છે

કુર્ચાચ્છીતોપચાર ચ શોકાવસ્થસ્ય સન્નતમ્ ॥

વૌપાગ્નિરગ્નિસન્ન પ્રયાતિ સહસ્રા શમમ્ ।

સોજની રાવ-ચામ હાય તે પ્રશ્ન (ન ફૂટેલું ગુમડુ) ઉપર ૬૪ ઉપચાર સનત થાનું રાખવા એમ કરવાથી દેવતાની માફક દોષનો ૨ ડિન રોકકદમ થાન પડી જાય છે

શોકે ઘ્નણે ચ કચિને વિપર્ણે વેદનામ્વિતે ॥૨૫॥

વિષયુક્તે વિશેષેણ અલ્પાંપરેદદશુક ।

દુષાન્નસ્પગતે સ્વથ શોકરાગક્રના શમઃ ॥૨૬॥

શોફ અને પ્રશ્ન કમળ, વિવર્ણ, પીડાવાયા, જેવાજી હોય તે ખાત કરીને જગેરા વગેરે નાખવાથી લોપી કાઢવું એ રીતે બગડેનું લોપી નીકળી જવાથી સોજે, રનાચ અને પીડ તરન થયી જાય છે

હતે હતે ચ રુધિરઃ સુદીપ્તેઃ સ્વર્ણવીર્યયોઃ ।

સુસ્પૃક્ષ્ણસ્તદ્દહ વિદ્યેઃ ક્રીરેચ્છુધરસદૃઢૈઃ ॥૨૭॥

શતઘોનધૂતોવૈવૈસુંદરચૈરશોષિમિઃ ।

પ્રતિલોમ દિતો લેપ- સેકામ્યજ્ઞાજ્ઞ તત્ક્રના ॥૨૮॥

આમ વારવાર લોપી મકડા પત્રી રાવવામા બડું ૬૪ તથા બહુ ચીનચીયં દૂરોતે ખૂન ઝીંડાં ઘસોડીને

એના લેપ તથા દૂધ અને શેરડીના રસથી દ્રવ્યોમા તથા બીજા ન સુકાઈ જાય રોવા દ્રવ્યોમા સેા વાર ધોયેલું ઘી ભેળવીને એના લેપ ઉમેરે રૂવાડે (નીચેથી ઉપર, ઉપરથી નીચે નહિ) ચોળવે તથા એ જ દ્રવ્યો વડે સેવન અને અભ્યાસ કરવા એ કૃષ્ણદાકરક છે

ન્યમોદ્યોદુમ્બરાશ્વત્યપુષ્પકેતસલ્વકલૈઃ ।

મૃદેહો મૂરિસ્તર્પિભિઃ શોકનિર્વાપણઃ પરમ્ ॥૨૯॥

૧૬, ઉમેરે, પીપ્પળા, પીપર રાને નેત્ર એટલાં ઝડપી કાગળ જેવી પાતળી છાલ (અતરછાલ) ના કંકમાં પુષ્પળા ઘી ભેળવીને કરેલા જોડે લેપ સેવન (ગુમ્મુ) વેરી નાખવાનું ઉત્તમ રોધક છે

ઘાતોલ્પણાનાં સ્તઘ્યાનાં કાંઠનાનાં મહાકજામ્ ।

જ્ઞાતાત્ત્વજાં ચ શોકાનાં મૃગાનામપિ ચેદશામ્ ॥૩૦॥

માનૂપલેસવારાઘૈઃ સ્વેદઃ, સોમાસ્તિલાઃ પુનઃ ।

મૃદા નિર્વાપિતાઃ ક્ષીરે તલ્પિષ્ઠા દાહકાપરાઃ ૩૧

જેમાં વાયુ વધારે કોપેલા હોય, જે સ્તબ્ધ, કંઠુ અને બહુ પીડવાયા હાય રાત્રી બરાબરી લોલી કાઠનું લેપ એવા સોજા ઉપર ૨ ન રોવા ઘણા ઉપર ૫ મ્મ અનુપ દેશના પ્રાણીઓના માંસના લેપવાર વગેરેથી રોક કરેલા વળી અજાથી ૨ ને તબ એ ભેને શેડીને એને ગાળના દ્રુધમા નાખીને ઠંડ પાડીને પછી એ અજાથી અને તબને એ જ ગાળના દૂધ સાથે લસોડીને એના લેપ કાગળથી બાતરા રાત્રી થીડા મટે છે

સ્થિરાન્ મન્દયજઃ શોકાન્ સ્નેહવાતકફાપદૈઃ ।

મૃગ્યન્ સ્વેદયિત્વા ચ લેણુનાઢ્યા શનૈઃ શનૈઃ ॥

વિસ્લાપનાય મૃદ્વીયાત્ તલેનાસ્પૃશ્વકેન વા ।

વપનોધૂમમુદૈશ્ચ સિદ્ધિર્વિદેઃ પ્રલેપયેત્ ॥૩૩॥

સ્થિર અને ધીમી પીડવાયા સોજા (ગુમ્મુ, એ. Inflammation) ઉપર વાયુ રાત્રી કઠીને મટાડે એવા સ્નેહ વડે અભ્યાસ કરીને રાત્રી લાસની નળી વડે નાડીસ્તેદ કરીને એને કરમાવી નાખવા માટે (વેરી નાખવા માટે) હવેલી વડે કે હાળના અંગુળા વડે પીપ્પળાથી મસ જળું અને પછી જલ, ઘઉં ૨ ને મળને સત્તર સાથે લસોડીને એના ઉપર જોડે લેપ કરેલા

ગુમ્મુ ન લેપ્ય તો પકરવાને ઉપાય

પિલિપતે સ લેપેય તત્તસ્તમુપનાહયેત્ ।

મવિદ્યપ્તસ્યા શાન્તિઃ વિદ્યમ્. પાકમમૃતે ॥

જે એ રીતે ગુમ્મુ ન લેપ્ય તો તેના ઉપર ઉપ નાખવેદના ટક કરતાં એમ કરવાથી જે ગુમ્મુ વિદ-પ નહિ થાય તે ઘણું જલ અને વિદ-પ લેવા પાડે

ઉપનાહસ્તેદ (પીડીસ) નાં દ્રવ્યો

સકોલતિલવલ્લોમા દપ્યમ્લા સ્તુકપિષ્ઠિકા ।

સકિષ્ણવકુલ્લવળા કોળ્યા શસ્તોપનાહને ॥૩૫॥

ભાર, તબ, વાઘ, અજાથી, કિષ્ક, ઉપલેટ અને સેધવ નાખેલા દર્દીથી ખાટા સાધુના સમકો ગોળા ઉપ નાહસ્તેદમા વખણાય છે

એના ગુમ્મુનું ક્યારે દારૂ કરવું ?

સુપક્વે પિષ્ઠિતે શોકે પીઢનૈવપીઢિતે ।

દારણં દારણાઈસ્ય સુકુમારસ્ય ચેપ્યતે ॥૩૬॥

સોજે (ગુમ્મુ) બરાબર પાકી જાય, ગુમ્મુનું મો થાય (ગુમ્મુનું પર એક જગાએ ભેગું થાય) અને પીડના દર્દીથી ક્યારે એ તમાચ (ખેંચાય) ન્યારે દારૂ કરવાને જેટલું (જુ. ૨૯/૧૮, ૧૮) સુકુમાર માણસના ગુમ્મુનું દારૂ કરવું એ ઇચ્છવા લોગ છે

પાકા ગુમ્મુનાં દારૂ ઔષધ

ગુમ્મુલ્વત્સિગોદન્તસ્વર્ણક્ષીરીકપોતવિટ્ ।

ક્ષારોપધાનિ ક્ષારાશ્ચ પક્ષાશોકવિદારણમ્ ॥૩૭॥

ગુજરા, રાગથી, હરનાચ, દાડી, કમ્બુનરી હાથ, ક્ષાર બનાવવાના ઔષધ (જુ. ૩૦-૮ થી ૧૧) અને ક્ષારો—રો પાકા સોજા (ગુમ્મુ) દારૂ કરવાનાં ઔષધ છે

પર બહાર ખેંચી કાઢવાના ઉપાય

પૂયગર્માનુદ્ધારાન્ સોન્સદ્ધાગમમંગાનપિ ।

નિ સ્નેહૈઃ પીઢન્દ્રવ્યૈઃ સમન્તાત્પતિપીઢયેત્ ॥૩૮॥

જેમાં પર જલનું લેપ, જેમાંથી પર બહાર નીકળવાને બદલે અંદર ઉંડુ બેસવું લેપ અને જે મર્મસ્થાન ઉપર ચાલ્યા હોય એવાં ઝીંઘાં દુધાંની (પર બહાર નીકળી શકે એવાં ઝીંઘાં મોની) આજુ-બાજુ સ્નેહ લેવાનાં પીડના દર્દીને લેપ કરીને પર બહાર ખેંચી કાઢવું

લેપ કરવાની રીતઃ કારણ

ગુમ્મવન્ સમુપક્ષેન પ્રલેપે પીઢનૈ પ્રતિ ।

ન મુલે લેનામલિપ્તેત્ તથા દોષઃ પ્રસિપ્યતે ॥

પીડના દર્દીનાં (પર બહાર ખેંચવા માટે કરવા) જોડે લેપ સુકાને લેપ નો ભેને સુકાવા દેવો (પૂર્વે સુકાઈ રહે ત્યાં સુધી લેપ રહેવા દેવો) ગુમ્મુના કે ઘાના મો ઉપર લેપ કરવા નહિ એ રીતે (આ મુજબ પાતળાથી) લેપ (બનાવ, પર) બહાર નીકળે છે

પીડના કરવાયેં દ્રવ્યો

ક્ષ્ણાપવળોધૂમમાશ્વમુદ્ગદરેણવ ।

દ્રવ્યોનાં વિષિષ્ટાનાં ચ સ્વશ્મૂનાનિ મપીઢનમ્ ॥

ધા ધોવાના ઓપધા

શા ૧૧ (ધા ધોવો) વગેરે સાન કમખા મુરત્તાદિ
ગણના ઔષ્ઠી ૨ને ૨૭૪વધાદિ ગણના ઔષધો દુષ્ટ
દ્રુમમા તથા પ્રમેહવાયાને થયેલા પ્રવૈભો અને કુષ્ઠ
વાયાને થયેલા વલ્લિમાં ખૂબ વાપરવા.

(સાલન વગેરે સાત કામ=સાલન, આલેપ, ધૂત, તેલ, રસક્રિયા, યુર્ણ અને વાટ—એક દયા થી ૬૬)

अथवा क्षालनं काथः पटोलीनिम्बपत्रजम् ।

अविशुद्धे, विशुद्धे तु व्यग्रोपादित्यगुह्य ॥

અથવા જે ધામાં બગાડ આવે તો ત્યાં એવા ધાને પડોળાનો ગડનો પડેલો રૂન લીમપ્રના પાંચાંના કલાશથી ધોવા, પછી ધા ચોખ્ખો થઈ અષ, ત્યારે તેને ન્યગ્રોપાદિ ગમ્ભીર વૃત્તોની અંતરપ્રથના કલાશથી ધોવા.

ધામાંથી બગાડ કાઢી નાખનાર લેખ

ધામાંથી બનાવે કાકી નાખનાર લેખ

पटोलीतिलयष्ट्याह्वयिष्टृदृग्तीनिशाह्वयम् ।

निम्नपत्राणि व्याख्येयः सपद्वर्णशोधनः ॥४३॥

પટેલ, તથા, લેડીમશ, નમોનર, નેપાથો, ૭૧'૨,
દારદગર, લીમપના પા'ગ ૨ ને સૌદ-૨૦૦
વસ્તુઓનો લેપ ધાની ૨ ૧જુબાજુ કાચી ધામાથી
બગાડ નીકળી જાય છે

પામાંથી બચાડ કાઢનારી વા?

अणान विशोषयेद्वर्षा

तुहमाम्यान् सन्धिर्ममगान् ।

एतया त्रिवृत्तादन्तीलाहलीप्रभुमन्थरी १४५।

નસીબ, નેપાથો, રાવેરો, મધ અને તે પછી
વડે બનાવેરી વાગે રાવેરો એવા મયાદા,
સાપા ઉપર રાવેરો અને મર્મલેડાન ઉપર રાવેરો
ધાને તાંબુ કચા (બાદા અને બાજીરો)

કેમ જાણે છાનો પૃષ્ઠ દેશે?

पातामिभूतान् सास्त्रागान् धूपयेदुपवेदनान् ।

૧. પુત્રી પોત્રાદા ૫૪.૮ જોડે બીજાને ૧૦.૧ નો રા
 અને તોર પીંડરના વર્ણને ૧૪૪, ૬૦, ૧૫૦૧૪૪
 ૧૦. તાલવૃક્ષને ખુર અને દેવનાનો ૫૫૪ દેવે

પિત્ત, લોહી અને નિષ્ણા વ્રણમાં શું કશું?
નિર્વાપયેદ્ મૃશં શીતૈઃ પિત્તરક્તચિપોલ્ચના

નિર્વાપયેદ્ મૃશં શીતૈઃ પિત્તરક્તવિવેચનાન ।
જે પ્રભુમા પિત્ત, લોહી અને વિષ અધિક હોય,
તેમને ઠંડા ઉપચારથી થાત પાડવા (બાળકને શમાવવી.)

સૂકા અને થોડા માંસવાળા ગ્રીષ્મ પાણી ઉત્સાદન
શુષ્કાલ્પમાંસે ગમ્મીરે ઘળ ઉત્સાદનં દિતમ્ ॥

न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धापलातिलैः ।

अद्यान्मांसादमांसानि विधिर्नोपहितानि च ॥
मांसं मांसादमांसेन वर्धये शुसूचेतसः ।

જેમા માત્ર સુકાઈ ગયુ હોય, જેમાં માંસ થોડું હોય એવા ઉંડા ઘામા ઉત્પાદન કર્યું (ધાને ઉંચા ચાણવો, ઘામા ખાંચે તરી અથ તે માંસ ઉગાડીને ધાને ઉંચા ચાણવો), ૨૦ દિનકર છે ૨. કામ માટે વધુ પચકાક, ૨ માંસાદ, અથવા ૨ માંસ તેવો ધામાં થોડું કરવો ૩ માંસ ખાનાના પ્રાણી ૧૦ માંસને વિધિપુરુષ તર નેષાર કરીને ખાવા જે માણસનું રિત મુદ્દા હોય છે (માક, કોષ વગર મનના વિકારો વિનાનું હોય છે), તનું માંસ, માન ખાઈને તરનાર પ્રાણી ૧૦ માંસ ખાવાથી વધુ છે (માત્ર ખાનાના પ્રાણી નિત, ખાઈ વગરે)

મુદ્દા ઉત્પાદનવાળા માનું અવલોકન

उत्सवमृदुमांसानां घणानामरसादनम् । १४८॥
जातीमुकुल्कामीसमनोदयालपुगाप्रियः ।

જાતીમુલુકામાંસમગ્રવાલુકામાં
 ૧૪ પાયા મુદ્દ મન ગ્રેષ્મની વચ્ચે રાવ, તે પાનું
 જાદીની સીસો, લીલકની, મલકીય, લાલક, પૂન
 ૨ ને વિગો - સી વનુર રાધો (સપ રોન) ૨૩
 નાન મુદ્દ (માને નામું સી રોડ)

સામર્થ્યનો કયા પા તારફ કરવા ?

इत्यस्यमंशान् वटिनान्

बपहसुनांश्चिरोयितन ॥

१००० रुपये
 २००० रुपये
 ३००० रुपये
 ४००० रुपये
 ५००० रुपये
 ६००० रुपये
 ७००० रुपये
 ८००० रुपये
 ९००० रुपये
 १०००० रुपये

मेरा खाने का क्या है ?
 क्या कोई दाना मुझे दे पायेगा ?
 जिससे मैं अपना पेट भर सकूँ ?
 तो मैं तो न भूखी

डॉ. अशोक कुमार झा

પથરીથી થયેલા જે પ્રભુમાંથી પેશાબ નીકળ્યા કરતો હોય, અને બીજા પણ જે ધામાંથી લોહી નીકળ્યા કરતું હોય, જે ધાના સાધનના ભાગ તૂટી ગયા હોય તથા જે ધા આગળ કહવાઈ ગયેલા શોષન (ધાર્મિક બગાડ કાઢી નાખવાના) ઔષધો વડે શોષન કર્યા છતાં શુદ્ધ થતા ન હોય, તે ધાનું શોષન ધમ દઈને કરવું

શુદ્ધ પ્રભુને કેવી રીતે રૂઝવશે ?

શુદ્ધાનાં રોપણં યોજ્યમુસાદાય યદીરિતમ્ ।

ઉત્પાલન કરવા માટે (સ્ત્રોક ૪૬૧, ૪૭૫) જે દ્રવ્યો કહેવા છે તે શુદ્ધ થયેલા પ્રણેહન રૂઝવવા માટે વાપરવા

પ્રભુ રૂઝવે એવું ઉત્તમ ઔષધ

મશ્વગન્ધા તદ્વા રોઘં કદ્દુફલં મધુવણિકા ॥૫૨॥
સમઙ્ગા ધાતકીપુષ્પ પરમં ઘ્નરોપણમ્ ।

આસોદ, ઘરો (ધ્રી), લોથર, કાચફળ, જેઠીમધ, લજમણી, ધાવડીના ફૂલ—એ ધા રૂઝવનાર ઉત્તમ રીત્ત છે

મવેતપૂતિમાંજ્ઞાનાં માસસ્થાનામરોહતામ્ ॥૫૩॥

કર્કં સરોહણ કુર્ણત્

તિલાનાં મધુકામ્બિતમ્ ।

જેમાંથી ગળાનું (મરુકું) માસ કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે, એવા માંસમાં થયેલા પ્રભુ જે રૂઝાય નાં તે તલના કડકમાં જેઠીમધ ભેળવીને રોગો લેપ કરીને ધા રૂઝવશે

તલના કડકના થોગ

ક્ષિગ્ધોષ્ણતિક્તમધુરકવાયતૈઃ સ સર્વજિત્ ॥૫૪॥

સ ક્ષૌદ્રનિપ્પત્ત્રાશ્ચા યુક્ત સંશોધનં પરમ્ ।

પૂર્વાશ્ચાં સપિપા વાસો

યુક્તઃ સ્વાદાશુ રોપણઃ ॥૫૫॥

એ તલના કડક ક્ષિગ્ધ, ગરમ કડવો, ગળે અને તૂટેલાવાથી એ બધા દોષોને મટાડે છે એ તલના કડકમાં મધ રાતે લીમગાના પાલ્લ ભેળવવાથી એ ઉત્તમ સંશોધન (ધામાંથી બગાડ કાઢી નાખે એવું ઔષધ) બને છે, અને એ તલના કડકમાં પહેલા કહેલી ને પસ્તુઓ (મધ અને લીમગાનાં પાલ્લ) તથા ઘી ભેળવવાથી એ ધાને ઝડ રૂઝ રાણે છે

ગવના કડકના થોગ

તિલવધ્યમર્કલં તુ કેચિદિચ્છન્તિ તદ્વિદઃ ।

ઉપર સ્ત્રોક ૫૪થી ૫૫માં તલના કડકના જે જે ઉપયોગ કરવાના કહ્યા છે, તે તે ઉપયોગ તલના

કડકને બદલે ગવના કડકના કરવા એવું પ્રભુના નિર્ણયોનો ઇચ્છે છે

પિત્તના અને લોહીના વચેરે પ્રભુ શો

ગીતે રૂઝવવા ?

સાક્ષપિત્તવિપ્રાગ્નત્-

મમ્બીરાનુ સોમ્પણો ઘ્નણાન્ ॥ ૫૬ ॥

ક્ષીરોપણમં પડ્યશુતેનાજ્યેન રોપયેત્ ।

રોપણોપધસિદ્ધેન તૈલેન કક્કાતજ્ઞાન્ ॥૫૭॥

લોહીના, પિત્તના, વિષના, રાગના અને નળીર (ઉંડા) ગરમ પ્રભુને ગાયના દૂધમાં રૂઝવનારા રીત ધીનો કડક નાખીને સિદ્ધ કરવા ધીની વાટ ભરીને રૂઝવવા તથા કડકના રાતે વાપુના પ્રણેહને રૂઝવનારા રીત ધાથી સિદ્ધ કરવા તેલથી રૂઝવવા

કાઠ્ઠીરોધામયાસર્જસિદ્ધરાજ્ઞનતુલ્યકમ્ ।

ચૂર્ણનં તૈલમદનૈયુક્તં રોપણમુત્તમમ્ ॥૫૮॥

ફટકરી, લોથર, લગડ, રાગ, તિદ્ધર, સીવીરાજન અને મારશુધુ—એવાના ચૂર્ણને તેલ અને મીઠુમાં કાલવીને ચોપડવું એ ધા રૂઝવનાર ઉત્તમ રીત્ત છે

કેવા ધાને ચૂર્ણથી રૂઝવવા ?

સમાનાં સ્થિરમાંસાનાં ત્વક્સ્થાનાં ચૂર્ણં દિપ્યતે ।

જે ધા સરખા (સપાટ, ખાટકેરા વિનાના) હોય, જે ધાનું માસ સ્થિર હોય, જે ધા માત્ર ચામડીમાં હોય, તેમને રૂઝવવા માટે ચૂર્ણ ઇચ્છાય છે

રૂઝવવા માટેનું ચૂર્ણ

કકુમ્બોદુગ્ધરાશ્વત્થજમ્બુકટફલરોઘજૈ ॥ ૫૯ ॥

ત્વચ્ચમાશુ નિગ્રહન્તિ ત્વક્ચૂર્ણશ્ચિન્તા ઘ્નણા ।

સાલ, ઉમેરે (ઉંચરા), થીયતો, જાબુડી, કાચફળ રાતે લોથર—એવાની અતરછાલના ચૂર્ણો જે (શુદ્ધ) ધામાં દબાવવામાં આવે તેો ઝટ ચામડી રાતે છે

ચામડીને શુદ્ધ કરવા માટે લેપ

લાક્ષ્મણોદ્દવામજિણાદરિતાલનિશાદ્રવૈઃ ॥૬૦॥

ઘટેપ સધૃતક્ષૌદ્રસવગિમ્બુદ્ધિકરઃ પરમ્ ।

લાખ, મણી, મજ્જા, સરતાલ, ઘાદર અને ઘાદરઘાદરના ચૂર્ણને ઘી રાતે મધમાં કાલવીને કરવો લેપ ચામડીને શુદ્ધ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે

ધા ઉપરની ચામડીનો રત્ન ચરીરની ચામડી જેવો

કરવા માટે લેપ

ફાલીયક્ષ્મતામ્રાસ્થિદેમકાલારસોત્તમૈઃ ॥૬૧॥

લેપઃ સગોમયરસઃ સર્વળકરણઃ પરમ્ ।

દારુદાનદર, ધરો કે (કાગ), કેરીની ગોટલી, કમળ, સારિવા, પારો-રોટલી વસ્તુઓમાં ગાળના છાત્રનો રસ નાખીને કરેલાં લેપ થા ઉપર રાવેલી ચામડીના રંગને થયેલી ચામડીના રંગ જેવો કરે છે

ધા રંગના પાંજી વાજ ઉગાડવા માટે લેપ

દુધો ધારણવન્તોઽન્તર્ધૂમ તૈલં રસાજ્ઞનમ્ ॥૬૨॥
રોમસજ્ઞનનો લેપસ્તદ્ધતૈલપરિપ્લુતા ।

વતુપ્પાદ્યલોરોમાસ્થિલક્ષ્ણકુલુરજા મયી ॥૬૩॥

ધુમારી બહાર ન નીકળી જાય એ રીતે પાંચી દાંતને બાળીને કરેલી ભસ્મ, તલ અને રમતીની લેપ તથા ચોપગા પ્રાણીના નખ, વાગ, ડાડકા, ચામડી, શીંગડા અને ખરીમાથી બનાવેલી મસીન તથા ડુબાડી નાખીને એ રંગાનો કરેલા લેપ વાગ ઉગાડે છે

મણિન શાલ્કકર્મકં પદ્યપદ્યાન્નમાવિશેષ ।

પ્રભુવાગારોને શલ્કકર્મવિધિના અધ્યાયમાં (સુ ૨૯/૩૩) થી થકુ થનું કાનું પથ્થર અને રંગા નમજવનું (દેખાડવું)

વાયુના, પિત્તના, કફના અને ત્રિદોષના પ્રભુ માટે છે પચ્ચમૂલે યાંત્રક યાત્રિનો યાત્રિકે હિત ॥૬૪॥
ન્યમોધપન્નકાથી જુ તદ્દતિપત્તમદ્વિતે ।
આરગ્વધાદિ શ્લેષ્મણ કફે, મિષાસ્તુ મિશ્રજે । ૬૫

દ્યુમુન અને વાયુ મુકડ એવા વર્ણના રોગથી વાયુના પ્રભા હાલો કરે છે, તે જ પ્રમાણે ન્યગ્રાધા નમના અને પદ્ધકા નમના રોગથી પિત્તથી બનના નમમા હાલો કરે છે કફના પ્રભા કફને મુગનાર નારગ્વધા બળના રોગથી હાલો કરે છે રાને ભગા દોષના પ્રભા તે ને દોર મગડે એવા વાનિ રોગથી ભગા વાપરવાથી હાલો વાય છે

પરિ મશાલન લેપો પૂત સૈલ રસમિથા ।
ચૂર્ણં વતિક્ષ સંય યથા મણે સત યથાવચમ્ ॥૬૬॥
એ (મોક ૬૧, ૬૨, ૬૩માં કહેલા) રોગથી યા પિત્તમાં, લેપ કરવામાં, થી બનાવવામાં, નેર બનાવવામાં, મધમ બનાવવામાં, ચૂર્ણ બનાવવામાં અને વાગ બનાવવામાં-એ તાત કિશાયા ભગા જેની જગ્યા તાત ને પ્રમાણે વાય તા

ઝીંડા મેવાયા અને મર્મ ઉપર ભેગા થાને તાત કરીને ફરવાનો ઉપાય

જાતીનિમ્બપટોનપચકટુકાદાર્શનિશાસારવા-
નમયતિ ૭ નમયુ નામકર્મનાનિ ૭ ।

સર્પિ સાધ્યમનેન સુદ્ધમવદના મમીશ્રિતાઃ ક્લેદિનો ગમ્મીરાઃ સરુજો ઘ્ર્ણાઃ સગતયઃ

શુચ્યન્તિ રોહન્તિ ચ ॥૬૭॥

જાઈના પાટા, લીમડાના પાટા, પટોળના પાટા, કડુ, દારુદાનદર, હાદર, સારિવા, મજ્જા, ભુગધિવાળા, મીઠા, મોરબુધુ, જેલીમથ અને કસુજના ભી-એટલાં રોગથી થી શિદ્ધ કરવું એ થીની વાટ ભગવાથી (ક, ચોપગાથી) સૂખ મુખવાળા, મર્મસ્થાન ઉપર થયેલા, ક્ષેપવાળા, ઊંઘ, પીડાવાળા, પ્રશરના(નથી પ્રભુ બનતા) પ્રભુમાથી બગાડ નીકળી જાય છે અને રોગો જાય છે

શય્યાગ્રહદયે પથે ઉત્તરસ્થાને ઘ્ર્ણપ્રતિપેથો નમ પચ્ચવિદોઽધ્યાય ॥ ૨૬ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો : સદ્યોત્રણુના ઉપાય

અયાત સદ્યોત્રણપ્રતિપેથ ધાલ્યાસ્થામ ।
હિન દ સાહુરતેવાક્યો મહર્ષય ।

ત્યાગ તર રમ નદ્યોત્રણ (મોક ૮૦ થી ૧૦૦) મ ગાના ઉપાય મમજવીયું એ વિષયમાં આજુ વગર એ રીતે નીચ પ્રમાણ કરી ગયા છે

સદ્યોત્રણના વાતમ અને પ્રકાર
સદ્યોત્રણા વે સહસા સમગ્રસ્થમિથાતત ।
અનતૈરપિ લેરક્ષમુચ્યતે ગુદમદ્ધા ॥૧॥

રખિલા(ગરુડ, ફરમ, પદ્મ, કન્બર વગેરે) ની જે પ્રવેશ એમલોક થાય છે તે સદ્યોત્રણ છે (વારુ, કપાચ, પદ્મજાત, કન્બરના વનન લીધે જે નામે કે ધા એમલોક થાય છે, તેને સદ્યોત્રણ મા છે) અત્યંત પ્રકારના આ નદ્યોત્રણ વડે શરીર પીડનું ભાગ છતાં શરીર નદ્યોત્રણથી નહીં રીને પીડાય છે એમ આ થાય છે

સદ્યોત્રણના નામ પ્રકાર
પૂષ્પવલ્લવિન્દિત્ત્રમ્બવિન્દિત્તપાનિતમ્ ।
વિદં મિત્રં વિરલિન

પુર, નવકુન, વિન્દિત્ત, પ્રવિન્દિત, વિન્દિત, વિન્દ, વિન્દ અને વિન્દિત (આ ૬ નામો જનન નીચે આપ્યા છે)

આઠ પ્રકારના સદ્યોત્રણના વાતમ
તત્ત્વ પૂરું ભમીકયા ૬૨૬
રત્તલેદનેન વા ચુદં સદ્યોત્રણેદનાત્ સદ્યોત્રણે
મલગાદ તત્ત્વ હૃત, વિન્દિત્ત સ્વાલ્કત્રોત્રિવદ ૬૩
૬૪

પ્રવિલમ્બિ સશેષેઽસ્મિ, પતિતં પાતિતં તનોઃ ।
સદમાસ્યશ્ચલ્યવિદ્ઢં તુ વિદ્ઢં કોઘવિવર્જિતમ્ ॥૪૪
મિદમન્યદ્વિદલિત મજ્જરકપરિપ્લુતમ્ ।

પ્રદારપીડનોત્પેપાત્ સદ્માસ્યના પૃથુતાં ગતમ્ ॥૫૧॥

રોમાથી, ઘૂટ (કચરી વસ્તુથી પહેરેલા ઘસારા કે ઉતરેલા) લસીકા(અ વિમ્બ)વાળુ કે જરા ભેલીવાળુ અને બળતરાવાળુ હોય છે રોમાથી ઊંડુ કપાવાથી (ચામડીના સાતે પડ સુધી ઊંડુ કપાવાથી) ફૂટ ચાપ છે તેમાથી લોહી નીકળે છે તેમાથી પણ વધાર ઊંડુ કપાય તેને વિચિન્ન કહ છે ફૂટ ૮ ઇંચ ૭ કપાયા સિવાય બાકી રહે પણ હાલકા સિવાયનુ બીજુ બધુ કપાય તેને પ્રવિલમ્બી કહે છે રાગ કપાઈને થરીરથી છૂટુ પડે તેને પાતિત કહે છે કોમ સિવાયના થરીરને બીજે ભાગ ઝીંખા મુખવાળા શલ્યથી વીધાય તને વિદ્ઢ કહે છે બીજાને (કોઠો ઝીંખા મુખવાળા શલ્યથી વીધાય તેને) ભિન્ન કહે છે (હથોડો ધમ વગેરેના) પ્રદારથી, દબાવાથી કે છૂદાવાથી અગ મળના ૨ ને લોહીથી તમ્બોળ થઈને હાડકાં તામે ચપટુ થઈ જાય તેને વિદલિત કહે છે

અથા સદ્યોગ્રસ્તમાં પહેલા સાત દિવસ કરવાનો સામાન્ય વિધિ

(શ્લોક પા ૫૧ થી ૬૩)

સઘાઃ સદ્યોગ્રજં સિદ્ધેદય યદ્યાહલપિયા ।

તીઢ્યયં કવોષ્ણેન ઘટાતૈલેન યા પુનઃ ॥૬૧॥

હવે તીઢ પીડવાળા સદ્યોગ્રસ્ત ઉપર તરત જ જેઠી મધના સહેકાથી વડેકે સહેકા બચાવેલ વડે સેચન કરવું હતોષ્મણો મિત્રહાર્ય તત્કાલે વિચુતસ્ય ચ ।

કવાયશીતમધુરજિઘ્ઘા લેપાદયો હિતાઃ ॥૭૧॥

તે વખતે શત(સદ્યોગ્રસ્ત)ની બરમોને ફેવાતી કરવા માટે અને શતની ફેવાયેલી ગરમીને વધારે ફેવાતી રોકવા માટે તૂચ, ઠંડ, ગળ્યા અને સિંગધ લેપ વગેરે હિતકારક છે

સદ્યોગ્રણેપ્યાયેતુ સન્ધાનાર્યં વિશેષતઃ ।

મધુલપિથં યુક્તિત પિત્તઘ્નીથ દિમાઃ ક્રિયાઃ ॥૮૧॥

સદ્યોગ્રસ્ત લાંબા હોય ત્યારે એમને સાવવા માટે (નેચા માટે, ફૂવવા માટે) ખાત કરીને મધ અને ઘી ભેરાં મૂકવાં તથા પિત્તનો નાશ કરે એવી ઠંડી ક્રિયાઓ કરવી

સતંત્રમેષુ જર્ણધ્વમર્ચં વાઘઘ શોઘનમ્ ।

ઉપવાસો હિતં મુક્તં પ્રતનં રક્તમોઘ્નણમ્ ॥૯૧॥

સદ્યોગ્રસ્ત સોજવાળા હોય તો ઉપવાસ અને નીચે

થી (મેથી ૨ ને મુદથી વમન અને વિરેચન વડે) શોધન કરવું, ઉપવાસ કરાવવા (ઉપવાસ છૂટયા પછી કમર) પથ ભોજન (સુ ૨૧ ૨૯/૩૩) થી ૩૬) આપુ અને વારવાર લોહી કાઢવું

ઘૂષ્ટ વિદલિતે ચેપ સુતરામિપ્યતે વિધિઃ ।

તયોર્હલ્પં સ્વલ્પલ્પં પાકસ્તેનાનુ જાયતે ॥૧૦૧॥

ઘૂષ્ટા ૨ ને વિદલિતમા ઉપરનો વિધિ વધારે ઈચ્છાય છે, કારણ કે ૨ ને જે પ્રકારના સદ્યોગ્રસ્તમા (કોપેલુ) લોહી થોડુ જ નીકળે છે તેથી તે ૪૨ પાઉં છે

અત્યર્થમલં શ્વતિ પ્રાયશોડન્યથ યિક્ષતે ।

તતો રક્તક્ષવાદ્ધાયો કુપિતેઽતિક્રમાકરે ॥૧૧૧॥

સ્નેહપાનપરીપેકસ્વેદલેપોગ્રાહનમ્ ।

સ્નેહલ્પસિં ચ કુર્ચોત શતગ્નોપચસાધિતમ્ ॥૧૨૧॥

ઘૂષ્ટ ૨ ને વિદલિત સિવાયના બાકીના બીજા સ્તોભા (મધોગ્રસ્તમા) સામાન્ય રીત પુષ્કળ લોહી વળી જાય છે (નીકળે છે) તથી લોહી ૨૦છુ થવાથી કોપેલા વાયુ જ્યારે બહુ જ પીડક કા છે, ત્યારે સ્નેહપાન, સ્નેહનું સેચન, સ્નેહન સ્ને, લેપ, ઉપવાસ અને વાયુ મટે રોકા ૨૦પીધાથી તૈયાર કરેલી સ્નેહનસિન ૨૦પવી

સાત દિવસ પછી કરવાનો સામાન્ય વિધિ

ઈતિ સાતાહિક પ્રોક્તઃ સદ્યોગ્રણહિતો વિધિઃ ।

સતાહારાનવેગો તુ પૂર્વાક વિધિમાચરેત્ ॥૧૩૧॥

૨૧ ની મધોગ્રસ્તમા પહેલા નાન દિવસ સુધી કરવા માટેનો હિતકારક વિધિ કહ્યો પણ નાન દિવસે જ્યારે શનનું જોગ નમ્બ પણ ત્યાર પાંચના (૬ અ. ૨૫મા) કહ્યો વિધિ કરવો

પ્રાયઃ સામાન્યકર્મેદ

આ સામાન્ય રીતે (૨ ૧૬ પ્રકારના તથા ૧૫ માટે) સામાન્ય ક્રિયા છે

શ્વવતે તુ પૃથક્પૃથક્ ।

હવે દરેક પ્રકારના તથોગ્રસ્તના ગુદા ગુદા ઉપાય કરવામાં આવશે

મૂત્થં શું કરવું?

ગુદં રજ નિગૂહ્યાનુ ઘ્ણે સૂર્ણાનિ પોજયેત્ ॥૧૪૧॥

ઘૂષ્ટા (પતાવું કે છેડાવું હોય તેમાં) પડેલાં પીડા મટારીને પછી સૂર્ણ દબાવવાં (દાખલા તરીકે પાને ભીરેવુલની અનરજાવનાં ગુર્ણો દબાવવાં)

કૃત્તમં શું કરવું?

વચ્ચાદીન્યવરુષે તુ

પણ કૃતમા (ઓષધના) કંક વગેરે મૂકવા
(ભરવા)

વિચ્છિન્નપ્રવિલમ્બિનો ।

સીગ્નં વિધિનોક્તેન વ્યથનં ચાનુપીડનમ્ ॥૧૫॥

વિચ્છિન્ન અને પ્રવિઞ્ઞીમા અગાઉ (સૂત્રસ્થાન
અ ૨૯/૪૮) થી ૧૬માં) કહેલા વિધિ પ્રમાણે સીવવું
અને પછી પીડન (ધામાથી બગાડ બહાર નીકળે એવી
રીતેના) પાટો બાધવો

વિચ્છિન્ન અને પ્રવિઞ્ઞી આખના ઉપાય

અસાધ્યં સ્ફુટિત નૈત્રમદીને લખ્યતે તુ યત્ ।

અશ્વિદેશ્ય યથાસ્થાનમ્પ્રાવિદ્ધિસિરં મિપક્ ॥

પીડયેત્ પાણિના પદ્મપલાશાન્તરિતેન તત ।

તતોઽસ્ય સેચને તસ્યે તર્પણે ચ હિત હવિઃ ॥૧૭॥

વિપક્કમાજં યદ્દાહજીરકર્ષમકોપલેઃ ।

સપયસ્કૈ પર તદ્વિ સર્વેન્નામિયાતતિત્ ॥૧૮॥

ફૂટી ગયેલો ૨ ૧૫ રાસાધ્ય છે, પણ જે આખ
ફૂટ્યા વિના માત્ર લગ્નથી પછી હોય તને વેછે એના
ચોગ્ય સ્થાનમા (આખના ખામણમા) પાછી એવી
રીતે અસલની માફક ગોઠવી દેવી કે શિરાઓ ગુચાઈ
ન જાય (કે શિરાઓને ઈજા ન પહોંચે) પછી હથેળીમા
કમળનું (લીવું) પાદકુ રાખીને (હથેળી રાને આખ
એ બેની વચમા કમળનું પાદકુ રહે એવી રીતે હથે
ળીમા કમળનું પાદકુ રાખીને) હથેળી વડ આખને
અદર દબાવવી પછી એના ઉપર સેચન કરવા માટે,
નરુપ માટે અને તર્પણ માટે બકરીના દૂધમા જીદીમધ,
જીવક, જીવભક અને કાળા કમળનો કંક નાખીને
પકવવું બકરીનું ધી વાપરવું એ ક્ષયદાકારક છે, કારણ કે
એ ધી રાખને થયેલા બધા અભિપ્રાયો મગડવાના
ઉત્તમ છે

વાગવાથી આખ ઊંચી પેસી ગઈ હોય

તો શુ કરવું ?

ગલપીડાઽચ્ચસ્રોડક્ષિણ વમનત્કાસનશ્ચવા ।

પ્રાણાપામોઽયથા કાર્યઃ ક્રિયા ચ ક્ષતનેત્રયત્ ॥

જે (વાગવાને લીધે) આખ ઊંચી ઊતરી ગઈ
હોય તો ગળુ દબાવવું, વમન કસવવું, ઊધરસ ખવડા
વવી અથવા પ્રાણપ્રાપ્ત કરાવવો તથા ક્ષતનેત્રમાં કર
વાની ક્રિયા કરવી (આખમા ક્ષત થયું હોય તે માટે
કરવાની ક્રિયા કરવી)

કાન ખસી જાય તો શુ કરવું ?

કર્ણો સ્થાનાદ્યુતે સ્યૂતે ઓતસ્તલેન પૂરયેત્ ।

કાન જે એની જગ્યાએથી ખસી ગયો હોય તો

એને (બરાબર ગોઠવીને) સીવી લઈને કાનના ઓતમા
તીવેત્રે તેલ ભરવું

બોથી કપાપ તો શુ કરવું ?

છુકાટિકાયાં છિન્નાયા નિર્ગચ્છત્પિ માસ્તે ॥૨૦॥

સમં નિવેશ્ય બધીયાત સ્યૂત્યા શીઘ્ર નિરન્તરમ્ ।

માજેન સર્પિયા ચાત્ર પરિપેકઃ પ્રશસ્યતે ॥૨૧॥

ઉત્તાનોઽન્નાનિ મુક્ષીત, શયીત ચ સુચન્નિત ।

જે બોથી કપાપ તો વાયુ નીકળતો હોય છતાં
બોલીને બરાબર ગોઠવીને અને તરત પાસેપાસે સીવી
લઈને પાટો બાધવો, એમાં (પાટો બાધી બોથી ઉપર)
બકરીના ઘી વડે સેચન કરવું એ વખાણવા જેવું છે
દરદીએ ચત્તાપાટ સૂતાસૂતા અન્ન ખાવા (ખાવું
પીવું) રાને બોથી લાલી ન જાય એ રીતે બરાબર
બાધાઈને કે પકડાઈને સૂવું

શાખાઓમા ત્રાસો અભિપ્રાય થયો હોય તો શુ કરવું ?

ઘાત શાલાસુ તિર્વક્ષ્યં

ગાત્રે સમ્યક્નિવેશિતે ॥૨૨॥

સ્યૂત્યા વેલ્લિતવન્થેન બધીયાત્ ઘનવાસસા ।

ચર્મણા માશ્વળાવન્થઃ કાર્યશ્ચાસ્રતે ઘ્નણે ॥૨૩॥

ચરીની શાખાઓમા ત્રાસું વાયુનું હોય તો અવ
પવને બરાબર ગોઠવીને અને સીવી લઈને ઘટ્ટ વસ્ત્ર
વડે વેલ્લિત બધ (સૂ ૨૯/૫૮) બાધવો, અને જે
ગ્રસ્ત બેઠાઈ ન જાય તો ચામડા વડે ગોઠવવા બધ (સૂ
૨૯/૬૦) બાધવો

અંડ લગ્નથી પડે તો શુ કરવું ?

પાદૌ વિલમ્બિમુષ્કસ્ય પ્રોક્ષ્ય નૈત્રે ચ ઘારણા ।

પ્રવેશ્ય ઘૃષ્ણો સીધેત્ સેચન્યા તુમ્મસંજયા ॥૨૪॥

કાર્યશ્ચ ગોષ્વળાવન્થઃ કટ્થામાવેશ્ય પટ્કમ્ ।

સ્નેહસેક ન કુર્વોત તત્ર ક્ષિપતિ હિ ઘ્નણ ॥૨૫॥

જે માણસના અંડ બહાર નીકળી લગ્નગતો હોય તેના
પગ અને આખો ઉપર પાણી છાટીને પછી અંડને
કોષલીમા દાખલ કરી દઈને તુલસીની રીતે સીવવું
લઈને સીવવું રાને લગ્નગતીની માફક કમરમા ખોલાય
એવી રીતે ગોઠવવાનું બાધવો (સૂ ૨૯/૬૦)
એમા સ્નેહનું સેચન કરવું નહિ, કારણ કે એમ કરવાથી
ગ્રસ્તમા ક્ષેત્ર થાય છે

કાલાનુસાર્યગુંડેલાજાતીચન્દનપર્પટૈઃ ।

શિલાદાઽર્થ્યમૃતાનુષૈઃ સિદ્ધં તૈલં ચ રોપણમ્ ॥

તમર, અમર, એવલી, ગઈ, મુખડ, પિત્તપાપટ્ટે,
મણ્ડીલ, દાઝાદર, ગજો અને મોરચું વડે તિલ
કેરું તેલ મૂંઘાવી અંડ અગ્ર્ય છે

હાથપગ કપાઈને છૂટા પડ્યા હોય તે શું કરવું ?
 છિન્નાં નિ રોપત શાલાં દગ્ધ્વા તૈલેન યુક્તિ ।
 અધ્ધોયાત્ કોશઘ્નેન તત્તો ઘ્ર્ણવદાચરેત્ ॥૨૭॥
 શાખા (હાથ કે પગ) રાખા કપાઈ બધા હોય તે
 એને (હાથના ટુંકાને) કડકડા તેલથી યુક્તિપૂર્વક ડાઘીને
 કોશબધ (સૂ ૨૮/પ૮૮) પાટો બાધવો અને પછી
 પ્રભુ માફક ઉપચાર કરવા

ભિન્નમાં અને વિદલિતમાં શું કરવું ?

કાર્યા શલ્યાહતે ચિદ્ધે મજ્જાદિદલિતે ક્રિયા ।
 જે વિધિ (ક્રિયા) શલ્ય કાઢવા માટે કરવાનો છે
 (સૂ ૨૮) તે વિદલિ માટે કરવો અને જે વિધિ ભગ
 રોગ માટે કહ્યો છે (ઉ ૨૭) તે વિદલિત માટે કરવો
 શિરસાડપહતે શલ્યે ચાલવતિ પ્રવેશયેત્ ॥૨૮॥
 મસ્તુલુક્કુતે ક્લબો હન્યાદેન ચલોડન્યયા ।
 ઘ્ર્ણે રોહતિ વૈકૈક શતેરપનયેત્કચમ્ ॥૨૯॥

માથામાથી શલ્ય કાઢવા પછી ધામા વાળની બના
 વેલી વાટ ભરવી (દાખલ કરવી), નહિ તે મગજની
 મગજ બહાર વળી જવાથી વાયુ કોષીને એને (દરદીને)
 મારી નાખે જેમ જેમ ધા રુઓતો જાય તેમ તેમ
 ધીમેધીમે રોકરોક વાળ (વાટમાથી) ઓછા કરવો
 મસ્તુલુક્કુતો લાદેન્મસ્તિકાનન્યજીવજાન્ ।

જે મગજની મગજ વધી જાય હોય તે બીજા
 પ્રાણીઓનું મગજ ખાવું
 શલ્યે હતેડ્ઝાદમ્યસ્માસ્નેહવતિ નિષાપયેત્ ॥૩૦॥
 (માથા સિવાયના) બીજા રાગમાથી શલ્ય કાઢવા
 પછી ધામા સ્નેહવતિ ભરવી (=સ્નેહવતિ સ્નેહ હોય
 ડેલી વાટ)

દૂરાવગાદાઃ સ્ફુમાસ્યા યે ઘ્ર્ણાઃ કુતશોગિતા ।
 સ્તેચયેચકનૈલેન સ્ફુમનેશ્વર્પિતેન તાન્ ॥૩૧॥

જે પ્રણેા દૂર સુધી ઊડ્યા હોય રાત્રે જેમના
 મો ઝીમા હોય તે પ્રણેામાથી લોહી સાફ કરી નાખીને
 (તે પ્રણેને લોહી વિનાના બનાવીને—સુશુત ચિ
 ૨/૭૨,૭૨૧) એ પ્રણેમાં ઝીણી (આઠ આગળ લાંબી
 અને મગ જેવડા મોવાળી) નાદી (ભૂજળી) ખોલોને
 એ ભૂજળી દ્વારા ધામા ચકતેલ રેડવું

(ચકતેલ-૧ ધાણીમા તલ પીલીને કાઢેલુ તરતનું
 તેલ. ૨ ધાણીના પત્રના લાકડામાંથી અણુતેલ બનાવ
 વાની રીતે કાઢેલું તેલ.)

ભિન્ન કોષમાં લોહી ભરાય તે શું થાય ?

મિત્રે કોષ્ટેવ્જા પૂર્ણ મૂર્છાહત્પાર્શ્વવેદના ।
 જ્વરો વાહસ્ત્વાધ્માનં મક્કસ્યાનમિનન્દનમ્ ॥૩૨॥

કક્ષો વિષ્ણૂત્તમરુતા શ્વાસ સ્વેદોડક્ષિરક્તા ।
 હોહગન્ધિત્વમાસ્યસ્ય

સ્યાન્ માત્રે ચ વિગન્ધતા ॥ ૩૩ ॥

જ્યારે ભિન્ન કોષ (શ્વેદ કક્ષા) લોહીથી ભરાય
 છે, જ્યારે મૂર્છા, હૃદયમા પીડા, પડખામા પીડા,
 તાવ, દાહ, તરસ, રાધ્માન, ખાવાનો આસુગમો,
 ઝાડો, પેશાબ રાત્રે વાહુટ ન થાય, હાક, પરસેવા, રાખ
 માં રતાશ, મોમાથી લોહીની ગંધ રાત્રે રાત્રે શરીર
 માથી દુર્ગંધ રાત્રે-રોજા ઉપદ્રવો થાય છે

આમાશયમા લોહી ભરાય તે શું થાય ?

મામાશયસ્યે રુધિરે રુધિર છર્દ્યત્યપિ ।

શ્વાધ્માનેનાસિમાત્રેણ શૂલેન ચ વિશસ્યતે ॥૩૪॥

આમાશયમા લોહી ભરાય તો લોહીની ઊલટીઓ
 વધવા છતાં પણ રાધ્માન અને રાતિશય શૂળને લીધે
 દરદી મરી જાય છે

પકવાશયમા લોહી ભરાય તે શું થાય ?

પકાશયસ્યે રુધિરે સશૂલં મૌરવ મવેત્ ।

તામેરકષ્તાક્ષીતલ્લ સ્ત્રેભ્યો રક્તસ્ય ચાગમ ॥૩૫॥

પકવાશયમા લોહી ભરાય તે ડૂંટીથી નીચે શૂળ
 આવે અને ભાર લાગે, ડૂંટીથી નીચેના ભાગ કડા થઈ
 જાય અને સોતોમાથી લોહી નીકળે

પકવાશય ભિન્ન ન થાય છતાં અદર લોહી

ભરાવાનું કારણ

અમિત્રોડવાશય સ્ફુમં ક્રોનોમિરમિરપૂર્વતે ।

અસૂજા સ્પન્દમાનેન પાર્શ્વે મૂત્રેણ ઘટિતવત્ ॥૩૬॥

જેમ પકવાશયની બાજુમાં રાત્રેનું મૂત્રાશય
 (અ. બોડર) એની આસપાસના સોતો દ્વારા વહતા
 મૂત્રથી ભરાય છે, તેમ પકવાશય ભેદાનું ન હોય છતાં
 પણ સૂક્ષ્મ સોતો દ્વારા વહેતું લોહી એમા ભરાય છે

(મૂત્રાશયમા પેશાબ ચી રીતે ભરાય છે તે બાબત
 તે આપુર્વદતો નિર્ણય આ શ્લોકોમા સૂચવ્યો છે
 સુશુત્સહિતા ચિ ૨/૧૮, ૧૮૧ મા આ વાત વધારે
 સ્પષ્ટ રીતે વર્ણી છે)

અસાધ્ય ભિન્ન સઘોષપ્રક્ર

તપાન્તલોહિત રીતપાદોચ્છ્રાસકરણનમ્ ।

રક્તાશ્વં પાણ્દુવદનમાનં ચ વિચર્જયેત્ ॥ ૩૭ ॥

એમાથી ભિન્ન સઘોષપ્રક્રમા જે ભિન્ન મેદાવાળા
 દરદીના આશયમા લોહી ભરાઈ રહેનું હોય, પગ,
 ઉચ્છ્વાસ, થાવ અને મો કડા હોય, આપો રાત્રી હોય,
 મો પાનું (ફિક્કુ) હોય અને આનાદ થઈ હોય
 તે દરદીને (અસાધ્ય બનીને) છોડ દેવો

સાધ્ય ભિન્નની ચિકિત્સા

આમાશયસ્યે વમનં હિતં, પક્વાશયધિતે ।

વિરેચનં નિરૂહ ચ નિઃસ્નેહોષ્ણવિશોધતૈ ॥૩૮॥

બોહી આમાશયમા હોષ તો વમન અને પક્વા
શયમા હોષ તો વૂખા અને ગરમ શોધન દ્રવ્યો વડે
રન અને નિરૂહબંધિત આપવા એ હિતકરક છે
યવકોલકુલત્યાનાં રસે. સ્નેહવિવર્જિત ।

મુક્ષીતાન્નં યવામ્ વા વિરેસૈન્ધવસયુતામ્ ॥૩૯॥

જવ, ઘોર અને કળથીના ગોમા સ્નેહ નાખ્યા
વિના એનું ભોજન કરવું અથવા સૈંધવ નાખીને
યવાનું પીવી

મતિનિ ક્ષતરક્તસ્તુ મિદ્ધકોષ્ટ વિરેદચુક ।

પણ જેનો કોઠો ભિન્ન થયો હોય તેના કોઠામાથી
જે પુષ્કળ બોહી નીકળી ગયું હોય તે એણે બોહી પીવું
ક્ષિપ્તચ્છિદ્રાન્નમેવેન કોષ્ટમેદો દ્વિધા સ્મૃતઃ । ૪૦
મૂર્છાવિવોડવા. પ્રથમે, દ્વિતીયે ત્વતિ શાધકા ।

ક્ષિપાન્ન સંશયી વૈદી ક્ષિદ્રાન્નો નૈવ જીગતિ ॥૪૧॥

કિન્નરોત્તરભેદ અને કિન્નરોત્તરભેદ એ બે કાંઈના
ભેદના (=ભિન્ન કાંઈના, કોઈમા ભિન્ન નામના સઘો
દ્રાવના) બે પ્રકાર છે પહેલા પ્રકારમા મૂર્છા વગેરે
(સ્વેક ૩૧૫ થી ૩૩) થાય પ્રમાણમા હોય છે, પણ
બીજા પ્રકારમા મૂર્છા વગેરે બહુ નડતરરૂપ (પીડકાગી)
હોત છે, કિલ્લેશન્ત્રભેદવાળો માણસ જીવત = નહિ
એ બાબતમા સંશય રહે છે (કલાં જીવી પણ જાય),
પણ કિલ્લેશન્ત્રભેદવાળો માણસ તો જીવતા જ નથી
(કિલ્લેશન્ત્રભેદ = આતરડાને ઈજા થવી કિન્નરોત્તર
ભે = આતરડા કપાઈ જવા)

યથાહર્ત્ત માર્ગમાપન્ના યસ્ય વિષ્ણુમ્રમાકૃતા ।

ધ્યુપદ્મયં સ મિરેડપિ કોષ્ટે ઝીવત્યસંશયમ્ ॥

કોઠો ભિન્ન થયો હોયો છતા જ માણસના ગયો,
પેશાન અને વાહુટ પોતપોતાને રસ્તે નીકળતા હોય
અને જાને મૂર્છા વગેરે ઉપદ્રવો (સ્વેક ૩૧૫ થી
૩૩) ન થતા હોય તે માણસ ચોક્કસ જીવતો રહે છે
અભિજ્ઞમન્ત્ર નિષ્કાન્ત પ્રવેશ્ય ન ત્વતોઽપ્યથા ।

પિપીલિકાશિરોમસ્તં તદપ્યેકે વદન્તિ તુ ॥૪૩॥

આતરડા ભિન્ન થયા વિના બહાર નીકળી પડ્યા
હોત તો એમને પાછા અંદર જોવાથી દેવા, નહિ તો
નહિ (=ભિન્ન થઈને બહાર નીકળ્યા હોય તો અંદર
ન જોડવાવા) પણ કેટલાક એમ કહે છે કે ભિન્ન
થયેલા આતરડાને પણ કીરીઓ (કે મોકાડા) વગળાગીને
ના મોખા આતરડું પકડાઈને જોવા એટલે

મોકાડાનું ધડ કાપી નાખીને મોકાડાના મોખા પકડાવાથી
જોડાણે આતરડું અંદર પેસાડી દેવું (આતરડાની
જે બે કિનારો જોડવાની હોય તેને ગોળનું પાણી ચોપડીને
પછી આગળઆગળને અંદર મોકાડા વળગાડવા મોકા
ડાનું માથું માસ વર્ગનું હોવાથી એ શલ્યરૂપ બનવું નથી
અને ચાપ (કલોપ) ની માફક આતરડાને જેડવું રાખે છે)
પ્રજ્ઞાલ્ય પયસા દિગ્ધ તૃણજોગિતપાંતુભિઃ ।

પ્રવેશયેત્સલ્લસનલો ઘૃતેનાકં શનૈઃ શનૈઃ ॥૪૪॥

બહાર નીકળી પડેલા આતરડા જે તણખલા,
બોહી અને ધૂળથી ખરડાયા હોય તે બરાબર કાપેલા
નખવાળા વેદો આતરડાને દૂધથી ઘાઈને રાતે પછી
ધી ચોપડીને ધીમેધીમે અંદર પેસાડી દેવા

ક્ષીરેનાર્દ્રાહિત શુષ્કં મૂરિસર્પિરિપ્લુતમ્ ।

અઙ્ગુલ્યા પ્રમુશેત્કણ્ઠં જલેનોદ્વિજયેદપિ ॥૪૫॥

તથાઙ્ગાણિ વિશન્ત્યન્તસ્તત્કાલ પીડયન્તિ ચ ।

સુકાપેલા આતરડાને દૂધથી ભીનું કરીને રાતે
પુષ્કળ ધોમા બોહીને (અંદર) પેસાડવું ગળામાં
આગળી ઘાલવી કે દરદીના ઉપર પાણી છાંતીને એને
ભડકાવેલા એવું કવાથી આતરડું તરત પાછું અંદર
પેગી જાય છે અને દબાવે છે (દબાવું કરીને પોતાને
મોઝ સ્થાને જોડવાઈ જાય છે)

ઘ્રણસૌક્યપાદ્મહુત્વાઘ્રા કોષ્ટમન્ત્રમનાવિશત્ ॥૪૬॥

તત્રપ્રમાણેન જઠરં પાટયિત્વા પ્રવેશયેત્ ।

ઘ્રણ સીસા (સાકડો) હોવાથી કે બહાર નીકળી
પાડવું આતરડું બહુ હોવાથી જે આતરડાને કોઈમા પેસાડી
શકાય એમ ન હોય તો તેના (આતરડાના) પ્રમાણમા
જઠર સીસીને પછી આતરડાને અંદર પેસાડી દેવું

યથાસ્થાન સ્થિતે સમ્યગન્તે સીયેદત્તુ ઘ્રણમ્ ॥

સ્થાનાત્પેતમાદક્તે ઝીવિત કુપિન ચ તત્ ।

વેપયિત્વાઙ્ગુ પટ્ટેન ઘૃતેન પરિચેદયેત્ ॥૪૮॥

પાયયેન તતઃ કોણ ચિત્રાતેલયુતં પય ।

મૃદુકિયાર્યૈ શક્તો યાયોઘ્રાષ્યઃ પ્રત્યુત્તે ॥૪૯॥

મનુવર્તેત્ સર્વે ચ યયોક્તા ઘ્રણયન્ત્રણામ્ ।

આતરડા પોતાના સ્થાનમાં બરાબર જોડવાઈ
જાય ત્યાર પછી વ્રણને સીવી લેવા આતરડું પોતાના
સ્થાનમાથી ખસી ગયું હોય કે અસ્તવ્યવન થઈ ગયું
હોય તો તે જીવ લે છે પછી (વ્રણને સીવી લીધા પછી)
એના ઉપર પાટો વાંટીને એના ઉપર ઘીનું સેવન
કરવું પછી જો અરજતાથી (મુદુ રીતે, ઘણામા વિના
જેર કર્યા વિના) ઊતરે અને અપાન વાયુ નીચે
ઊતરે તે માટે સંયોક્ત ચિત્રાતેલ (લિવેવ-૨૫૫) પાડવું

અને પણ માટે પાળવાની કહેલી પરેજ (ઉ ૨૫/૬૩૫) રોક વરસ સુધી પાળવી.

ભિન્ન ઉદરમાં શુ કરવું?

उदराभेदसो वर्ति निर्गतां भस्मना मृदा ॥५०॥

મવકીર્ય કપાયૈર્વા મૃદ્ધૈર્મૃલૈસ્તત્. સમમ્ ।

हृद बद्ध्वा च सत्रेण वर्धयेत्कुशलो म्रिपक् ॥५१॥

તીજ્ઞેનાગ્નિપ્રતટેન શસ્ત્રેણ સહૃદૈવ તુ ।

ह्यादव्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा लिघमानया ॥

સક્ષોદ્રે ચ ઘ્રેણ વદ્ધે સુજીર્ઞેઞ્જે પૂતં પિથેત્ ।

क्षोरं वा शर्कराचित्रालाक्ष्णोक्षुरकैः कृतम् ॥५३॥

હગ્દાહજિત્સવપ્પાઢૈઃ પરં પૂર્વોદિતો વિધિઃ ।

मेदोप्रमथुदितं तत्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥५४॥

ઉદરમાંથી (ભિન્ન થયેલા ઉદરમાંથી) બહાર નીકળી પડેલી વસ્તુની વર્તિ (વાટો) ઉપર સખોદ્રી, કાળી માટી કે તુરા રોપવાના મૂળનું સુવાણ ચૂર્ણ બભરાવીને પછી એને સરખી રહે એ રીતે દોરીથી મળજૂત બાધીને દુશ્વળ વેદો અગ્નિમાં તપાવેલા તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી એક જ વાર (શસ્ત્રને પહેલે લસરકે જ) કાપી નાખવી ઉપર જે રીતે કાપવાનું કહ્યું છે તેનાથી જુદી રીતે કાપવામાં આવે તો ખીટ, આંદોષ કે મોત પણ થાય પછી વ્રણમાં મધ ભરીને ખાંટો બાધી દીધા પછી જ્યારે રાત્રન સારી રીતે પચી જાય, ત્યારે ખીટા રાત્રે બજારમાં મટાડવા માટે ધી ખોખુ, ૨ થણા સાકર, એરડો, લાખ, ગોખન અને જેઠીમધ વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીડું ત્યાર પછી પહેલા (વ્રણપ્રતિષેધ માટે ઉ ૨૫/૨૫૫) કહેવાયેલા વિધિ કરવા એમાં અભયગ કરવા માટે મેદોગ્રથિ માટે કહેલું તેલ વાપરવું એ હિતકર છે (ઉદરમાંથી નીકળેલી મેદોવાદિ જે ભયનાં પેશાબવા છતાં ન પેચે કે પેશા પછી પાછી બહાર નીકળે તો જ એને કાપવાની છે—૫૦૭)

(મેદોગ્રથિ માટે કહેલું તેલ—સુશુતસહિતા થિ ૧૮/૧૮૫ બે જાતની કમળ, વાસની છાલ અને ઈંગેશિયુ—એટલાનો કદક નાખીને તેલથી ચાગણા ગાળના મૂતરમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ)

સઘોવ્રણને રુબે એવું ઉત્તમ તેલ

तालीसं पक्षक मांसीदरेण्यशुकचन्दनम् ।

હરિદ્રે પક્ષવીજાતિ સોશીરં મધુકં ચ તૈઃ ॥૫૫॥

પક્કં સઘોવ્રણેપૂર્કં તૈલં રોપણમુત્તમમ્ ।

તાલીસપત્ર, પક્ષકાક, જટામાસી, ચેલુકાલીજ, અગર, સુખ્મ, હાદર, દારુબદર, કમખનાં બી, વીરજવાળો

અને જેઠીમધ—રોટલી વસ્તુઓથી પકવેલું તેલ સઘો-વ્રણમાં ઉત્તમ રુપવાનાર ચોપધ કહ્યું છે

મૂક મારના કે કઠંગા કે ઊંચિથી પતનના ઉપાય

गूढमहाराभिहते पतिते विपमोचकैः ॥५६॥

કાર્યં ઘાતાસજિત્ રુતિમર્દનામ્પજ્જતાદિકમ્ ।

છૂપા માર વાગ્યો હોય (મૂક માર વાગ્યો હોય), કંથોલી (કઢબી) રીતે પડ્યું હોય કે ઊંચિથી પડ્યું હોય તો વાતરકતને મટાડે રોવા તર્પણ, અચી, અભાગ વગેરે કરવું

ઊંઠરેલા, ખસેલા, હથમથેલા અંગના, કીણતાના

તથા મર્મ ઉપરના મારના ઉપાય

विश्लिषदेहं मयित क्षीणं मर्माहतं हतम् ॥५७॥

વાસયેતૈલપૂર્ણાયાં દ્રોણાં માંસરસાશિનમ્ ॥૫૭૬॥

જેનું અંગ ઊંઠરી ગયું હોય (કે પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગયું હોય, જેને કોઈ બળવાન માણસે હથમથાવી નાખ્યો હોય, જે (મુસાફરી વગેરેથી) કીણ થઈ ગયો હોય અને જેને મર્મસ્થાન ઉપર માર વાગ્યો હોય, તેમને જોસક તરીકે માસરસ ૨૫વો અને મારશાનું અંગ તેવમાં બોળાવેલું રડે રો રીતે તેલથી ભરેલી કોટીમાં બેસાડવે

इत्यष्टाङ्गद्वये षष्ठे उत्तरस्थाने सत्रोगप्रतिषेधो

નામ પઢ્વિશોડ્યાયઃ ॥ ૨૬ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો : ભંગના ઉપાય

अथातो भद्रप्रतिषेधं व्याख्यास्वाम ।

હતિ હ સ્માહુરાગ્રેયાદયો મહર્વયઃ ॥

ત્યારે હવે અમે ભગ (વાડકા ભાગે, ઊંઠરે કે ખસી જાય) મટાડવાના ઉપાય સમજાવોશું રો વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ભંગના પ્રકારે :

અધિપુકત અને કંડિબગ્નનાં લગ્ન

પાતઘાતાદિમિદ્ધેષા

મહ્નોડ્ઝાં સન્ચ્યસન્નિયતઃ ।

પ્રસારણાકુક્ષનયોરશક્તિઃ સન્ચિમુકતા ॥ ૧ ॥

હતરસિન્ન મૃશં શોકઃ સર્વાયસ્યાસ્યતિવ્યથા ।

મર્શાકશ્ચેષ્ઠિતેષ્વેડિય પીડ્યમાને સશદ્વતા ॥૨॥

સમાધાદિતિ મક્કસ્ય લક્ષણં, થદુધા તુ તત્ ।

મિથતે મક્કમેદન

પડ્યું, વાગ્યું વગેરે કારણથી વાડકાના ભગ જે

રીતે થાય છે ૧. સાધામા અને ૨ સાધા વિનાયા ભાગમા (કાંડભાગમાં) (સાધામાંથી થતા ભંગને સધિ મુક્ત-સાધામાંથી છૂટુ પરી જન્મું-કહે છે અને કાંડના ભંગને કાડભંગ અથવા કાંડભગ્ન કહે છે) સધિમુક્ત ભગમા અંગને સાધામાંથી લાંબુંટૂંકું કરી થકાનું નથી. (=સાધા અંગને લાંબુંટૂંકું કરવાનું પોતાનું કામ કરી થકતો નથી), બીજામા (=કાડભંગમા) પુષ્કળ સોજે આવે છે, બધી રાવસ્થાઓમાં ઘસી જ પીડા થાય છે (એ ભાગનું) જરા પણ હનનથલન કરી થકાનું નથી એ ભાગને દબાવવામા રાવે તે 'કટકટ' અવાજ થાય છે ટૂંકમા ભગના આટલા વસણ છે ભગ અનેક પ્રકારનો થતો હોવાથી ભગરોગના અનેક પેટા પ્રકાર પાડવામાં આવે છે (પણ એ બધા પ્રકારનો સમાવેશ સધિમુક્ત અને કાડભંગ એ એ મુખ્ય પ્રકારોમાં થઈ જતા હોવાથી આ ગ્રંથમા પેટા પ્રકાર ગણાવ્યા નથી)

તસ્ય સર્વસ્ય સાધનમ્ ॥૩॥

યથા સ્વાદુપયોગાય તથા તદુપવેદ્યતે ।

એ બધી જાતના ભગને મટાડવાના ઉપાય ઉપ ચોગી થઈ પડે એ રીતે કહેવામા આવશે

દુ-સાધ્ય ભગ

પ્રાજ્યાણુદારિ યત્વરિથ

સ્પર્શ શબ્દ કરોતિ યત્ ॥૪॥

યત્રાસ્થિલેશ પ્રવિશેન્મધ્યમસ્થો વિદારિત ।

મગ્નં યજ્ઞામિઘાતેત કિન્નિદેવાવશેષિતમ્ ॥૫॥

હનમ્યમાનં ક્ષતવચ્ચ મજ્જનિ મજ્જતિ ।

તદ્દુ સાધ્ય કુશાશકવાતલક્ષ્યાશિનામપિ ॥૬॥

જેનું હાડકું કાંડમાંથી ભાગીને એના રાનેક ઝીણા ટુકડા થઈ ગયા હોય (=પાટિત કાડભંગ), જે કાંડ ભંગમા અડકવાથી કટકટ અવાજ થતો હોય (=ચૂંસિત કાડભંગ), જે કાંડભંગમાં આખા રહેલા હાડકાનો અથ ભાગેલા હાડકાની વચમા પેસી જાય, જે કાડભગ્નમા અભિઘાતથી ભાગેલું હાડકું એક બાજુથી જરા જોડાયેલું રહ્યું હોય (=છિન્ન કાડભગ્ન), કાંડભગ્નમાં જે હાડકાને ઊંચુ કરવાથી ક્ષત જેવું થાય, જે હાડકું મળ્મમા ડૂબી જાય (=મળ્મનુગત કાંડભંગ), તથા દૂબળા, અશક્ત, વામુ પ્રકૃતિવાળા અને માથ કરતા થોડું પાનાર માણસને થયેલા ભંગ દુ-સાધ્ય

અસાધ્ય ભગ

મિત્રં કપાલં યત્ કટ્થાં

સન્ધિમુકં ચ્યુત ચ યત્ ।

જયત પ્રતિ પિટં ચ મગ્નં યત્તદ્વિર્જયેત્ ॥૭॥

કમ્મરનું હાડકું ભાગે તે છયે પ્રકારના સધિમુક્ત ભંગ, સાધામાંથી ઊતરી જઈને હાડકું લબડી પડે તે (=ચ્યુત), સાથળમાં થયેલા ઉત્પિષ્ટ નામનો સધિમુક્ત ભગ્ન (=ભંગ)—એટલા ભંગ (અસાધ્ય હોવાથી) છોડી દેવા.

સુશ્રુત શા ૫/૨૦ પ્રમાણે નિનબ-કટિ-ના હાડકાને કપાલ કહેવાય છે

છ પ્રકારના સધિમુક્ત ભગ ઉત્પિષ્ટ, વિવિષ્ટ, વિવર્તિત, અવસિમ, અતિસિમ અને તિર્વકુસિમ ઉત્પિષ્ટમા સાધામાં જોડાયેલા બે હાડકાના છેડા સામ સામા થસાય છે વિવિષ્ટમા સાધામા જોડાયેલા બે હાડકાં સાધામાંથી જરાક જ ઢીલા પડી જાય છે વિવર્તિતમા સાધામા જોડાયેલા બે હાડકાં સાધામાંથી છટકી જઈને ફરી જાય છે રાવસિમમા એક કે બને હાડકાં સાધામાંથી છૂટા પડીને નીચા ઊતરી જાય છે અતિસિમમા રોક કે બને હાડકાં સાધામાંથી છટકી જઈને એકબીજાથી દૂર જતા રહે કે એકબીજાની ઉપર ચઢી જાય છે તિર્વકુસિમમા હાડકું સાધામાંથી છટકીને ત્રાસું થઈ જાય છે

'ચ્યુત' રો એક પ્રકારનો સધિમુક્ત ભગ છે, છતાં એના પર ભાર મૂકવા જુદો ગણાવ્યો છે અસક્ષિયકપાલં ચ લલાટ ચૂર્ણિતં તથા ।

યથ મગ્ન મવેચ્છક્ષશિર પૃષ્ઠસ્તાન્તરે ॥૮॥

કપાલ નામે એજખાનું હાડકું સાધામાંથી જરા ઊતરી જાય (કપાલ હાડકાનો વિવિષ્ટ સધિમુક્ત ભગ થાય), લલાટમા ચૂંસિત નામનો કાંડભંગ થાય તથા લમણા, માથું, પીઠ અને બે સ્તનના વચગાળામા ભગ્ન (સધિમુક્ત અને કાંડભંગ) થાય (તે પણ ૨ સાધ્ય છે)

વિવિષ્ટ-જુઓ ર્થોક ૬૫, ૭
ચૂંસિત-જે કાંડભંગમા રાડકવાથી અવાજ થાય તેને ચૂંસિત કાંડભંગ સમજવો (સુશ્રુત)

સમ્યગ્યમિતમપ્યસ્થિ દુર્વ્યાસાદ્ દુર્નિવચ્યતાવ ।

સક્ષોભાદપિ યદ્વલ્લેહિક્રિયાં તાદ્વિર્જયેત્ ॥૯॥

આદિતો યથ દુર્જાતમસ્થિસન્ધિરથાપિ વા ।

જે હાડકું બરાબર બાંધેલું (પાટા બાંધીને રાખેલું) ન હોવા છતાં પણ બરાબર જોડવાયેલું (જોડાયેલું) ન હોવાને લીધે ભગડ્યુ હોય (ઊંચુંનીચું આડુંપાછું કે ખાડાટેકરાવાળું થઈ ગયું હોય, જોડ થઈ ગઈ હોય), જે હાડકું (બરાબર જોડવાયું હોવા છતાં) બરાબર પાટો ન બધાવો હોવાને લીધે ભગડ્યુ હોય, જે હાડકું (બરાબર જોડવાયું હોય અને બધાયું પણ હોય છતાં) મેથુન વગેરે કિચા વખતે હલનચલનને લીધે ભગડ્યુ

લોચ, જે હાડકું જન્મથી ખરાબ બનેલું હોય અને જે હાડકાને સાધા પણ જન્મથી જ ખરાબ બનેલા હોય તે અસાધ્ય છે

કયા હાડકાને કેવો ભગ થાય છે ?

તરુણાસ્થીનિ મુજ્યન્તે, મૈજ્યન્તે નલકાનિ તુ ॥૧૦॥
કપાલાનિ વિમિથન્તે સ્ફુટન્ત્યન્યાનિ મૂયસા ।

કુમળા હાડકા (નાક, કાન રાને આખના ખામ છાના હાડકા) વળી જાય છે, હાથપગના નળાના હાડકા ભાંગે છે (બારે પ્રકારના કાંડભંગ થઈ શકે છે), કપાલ નામે રોળખાતા હાડકા તરૂણ જાય છે અને બીજા હાડકા થોડે ભાંગે ફૂટી જાય છે

હાડકા પાંચ જાતના હોય છે કપાલ, રુચક, તરુણ, વલય, નલક તેમ જ ઢીંચણ, કમ્બર, (+કુલા), ખભો, ગાલ, તાજુ, લમણ રાને માથામા કપાલ નામના હાડકા હોય છે દાંતને રુચક કહે છે, નાક, કાન, હાક રાને આખના ખામમામા તરુણ (કુમળા) હાડકા હોય છે, પડખા, પીઠ રાને છાતીમા વલય નામ ના હાડકા હોય છે રાને બાહીના નલક (નળા) નામના હાડકા હોય છે (સુગૃત થા ૫/૨૦)

ભગની ચિકિત્સા

મયાયનતમુદ્રમ્યમુદ્રતં ચાયપીદ્યેત્ ॥૨૧॥

આઢ્ઢેદતિક્ષિતમધોગત ચોપરિ ઘર્તયેત્ ।

આઢ્ઢનોત્પીડનોપ્રામચર્મસંલ્લેપયન્ધનૈઃ ॥૨૨॥

હવે નીચા નથી ગયેલા હાડકાને ઊંચું કરવું, ઊંચા થઈ ગયેલા હાડકાને નીચું કરવું અનિશ્ચિત હાડકાને (શ્લોક ૧૧, ૭) ખંડી અને રાવશિષ્ઠ હાડકાને ઊંચું ચડાવવું આ બધી ક્રિયારો ૨ ઇછા (=ખેલવું) ઉત્પન્ન (ઉંચું દબાવવું, ઊંચું ધરવડું), ઉત્પામ (=રોક છેપી નીચું દબાવીને બીજું છેડા ડિસા કરવું), અર્ધસંલેપ (=ધરીરની ચામડીને સંકોતવી) અને બાપન (=પાટો બાપવો)થી થાય છે

સન્ધીન શરીરગાન્ સર્વાન્ ચલાનવ્યચલાનપિ ।

સ્થેતિ સ્થાપનોપાર્થ સમ્યક્ સસ્યાવ્ય નિચલમ્ ॥

પટ્ટૈઃ પ્રમૂતસર્પિર્મિથેષ્ટિયા સુલેક્ષ્ણ ।

કદમ્બોદુમ્બરામ્બચસર્જાશ્ચિનપલાશાન્ ॥૨૪॥

પશોદ્ભવેર્ધા પૃથુમિસ્તન્ત્રામ સુતિવોદાતૈઃ ।

સુકરુણે સમતેક્તર્મરસ્કલૈ શક્તૈરપિ ॥૨૫॥

પુશાદપૈઃ સમં ઘર્ષં પટ્મ્વોપરિ યોગયેત્ ।

હાડકાને ૨ તરુ હતાં ૨૬ રોને પાછા બેઠાના આ (શ્લોક ૧૨માં કહેવા) ઉત્પન્નથી દરીરમા આવેલા બામ ચત્ર અને અચત્ર આપારોને પણ ખતીન જાય

એ રીતે બરાબર બેસાડીને (ગોઠવીને) પછી પુકળ થી ચોપડેલા (પાટા) દરદીને કળ વળે એવા વસ્ત્રના કકડા વાગેને પછી કદબ, ઉંચો, પીપરો, રાજનું બાક, ત્પાટ રાને ખાખરો—એમાથી બમે તે એક ગાડના કે વાસના પડોળા, પાતળા, બરાબર ગોઠવેલા, બહુ લીસાં, પ્રતિસ્તાભવાળા રાને કુશા તરીકે રોળખાતા છાત્ર વડે અને કકડા (ખપાટિયા, તીપો) વડે (પેલા થી ચોપડેલા) વસ્ત્રના કકડા ઉપર સરખાં (બહુ ઢીંચાં નહિ રાને બહુ સખત પણ નહિ રોવા) પાટો બાધવો

મિજગરાની માફક કામ કરતા કોણી, કાંડુ, ઢીંચણ વગેરેના સાધા ચત્ર સાધા છે માથાની યોપરીના સાધા જેવા સાધા રાચલ છે

પ્રતિસ્ત ભવાળા=વાળીરો તેમ તહેવાઈથી વળેલાં રહે છતાં નૂટે નહિ રોવા

કુશા=કામડી

બહુ ઢીંચો કે બહુ સખત પાટો ન બાધવાનું કારણ

શિથિલેન દિઃ કથેન સંધિરધૈર્ધ્યં ન જાયતે ॥૨૬॥

નાદેનાતિ રજાવાહુપાકમ્બદ્યુસમ્મય' ।

ઢીંચા પાટો બાધવાથી સાધા સ્થિર થતા નથી (બરાબર બેઠાવેલા રહેતા નથી) સખત પાટો બાધવાથી પીડા થાય છે, લાલ્હ બળે છે, પાકે છે અને સોજાં આવે છે

પાટો કેટકેટકે દિવસે છાડવો ?

ઙ્ગહાત્ ઙ્ગહાતૌ ઘમ સત્તાહાન્નોક્ષયેદ્ધિમે ॥૨૭॥

સાપારણે તુ પચ્છાહાત્ મજ્જવોપથ્યેન યા ।

ગરબીની જાનુમાં ઝખત્રાઈ વતે, ટાકની જાનુમાં ત્પાતસાત દિવસે, ત્પાપારણ જાનુમાં પાચપાંચ દિવસે પાટો છાડવો ૨ થવા ભંગમા આવે હોય (=વાયુ, પિત્ત કે કફ) વસેલા છે તન્ના પિત્તમા પાટો છાડવો (વાયુ કે કફ હોય તે શ્વેત અને પિત્ત કે લોહી હોય તે લવેલો પાટો છાડવો)

સેક અને લેપ

ન્યગ્રોઘાદિકપાયેણ સત્ત રીતેન સેચયેત્ ॥૨૮॥

તં પચ્છમૂલપથેન પયસા તુ સવેદનમ્ ।

પાટો છાડ્યા પછી રોવા ઉપર (ભંગ ઉપર)

ન્યગ્રોઘાઈ—ભગના રોગપીડાના કા પાટો કયા

રોગ, પથ જે પીડા થતી હોય તે પ્રસ્ત પચમૂળના

કયાથી પકવેવું કૃષ્ણ રેતું

સુસોળ્પ વાડ્યચાર્ય સ્પાયકતૈલ વિજાનતા ॥

વિમન્ય દેશં જાલ ચ યાતઘ્રોગસત્યુતમ્ ।

અથવા જામ્બર વૈદ્યે દેશ અને કાજનો વિચાર

કરીને વાયુને મગડે રોવા રીષધ નાખેલું, સથેકું ચક-
તેવ રેડવું

પ્રતતં સેકલેપાંશ્ચ વિદધ્યાદ્ મૃશાશીતલાન્ ॥૨૦
અને પુષ્કળ ઠડા રોચન ૨ ને લેખ સ્નત ચાવુ રાખવા.

રોજ સવારે શુ પીવું ?

મૃષ્ટિક્ષીર સસર્પિક મધુરૌપચસાચિતમ્ ।

પ્રાતઃ પ્રાતઃ વિવેઙ્ગમ્ ॥ શીતલ લાક્ષ્યા યુતમ્ ॥

જેને ભગ થયો હાથ રોવા માણસે મધુર વર્ગના
ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા મૃષ્ટિકા દૂધમા ધી અને લાખ
નાખીને ઠડુ પાડીને રાજ સવાર પીવું

મૃષ્ટિક=૧ ભૂદણ (અમરકોઠ) ૨ રોક જ વાર
વિધાયેલી ગાય (ડબલુ)

વ્રણવાળા ભાગના ઉપાય

સયગસ્ય તુ મગ્નસ્ય યગ્નો મધુપૃતોત્તરે ।

કપાયૈઃ પ્રતિસાર્યોઽથ રોગો મક્કોઽસ્તિ કમ ॥

ભગ સાથે વ્રણ થણ હાથ તો પટેલા મધ રાને
ધીમાં તૂરી રીષધ કાપીને વ્રણનું પ્રતિસારણ કરવું
અને પછી ભગ માટે કહેલી બાકીની ક્રિયા કરવી

લસ્યાનિ પ્રણમાંસાનિ પ્રલિપ્ય મધુસર્પિવા ।

સન્દર્શીત યગ્નાન્ વૈદ્યો વચ્નૈસ્થોપપાદયેત્ ॥૨૩

વ્રણના લબડી પટેલા માસના ઉપર મધ અને
ધીને જડો લેખ કરીને પછી વૈદ્યો માસને જોડવીને
જેરી દઈને પછી પાટા બાધવા

તાન્ સમાન્ સુસ્થિતાઃક્રાત્વા

ફલિનીરોઘ્નક્રફલૈ ।

સમક્ષાઘાતકીયુક્તશૂર્ણિતેવચૂર્ણયેત્ ॥૨૪॥

ઘાતકીરોઘ્નચૂર્ણર્વા, રોહન્યાશુ તથા યગ્નાઃ ।

વ્રણો સમ અને સુસ્થિત થઈ ગયા છે એમ જાણ્યા
પછી કાગ, લોપર, કાષ્ઠફળ, લજમણી અને ધાવડીનું
ચૂર્ણ ૨ થવા ધાવડી રાને લોપરનું ચૂર્ણ વ્રણમા દબા
વડું એ રીતે વ્રણો જટ રંગઈ બાધ છે

(સુસ્થિત=સારી સ્થિતિમા)

હતિ મક્ક ઉપક્રાન્ત

મા ભાગની ચિકિત્સા થઈ

ભગ કોને અને કયારે સહેવાઈથી મટે ?

સ્થિરપાતોઙ્ક્રતી હિમે ॥૨૫॥

માંસલસ્યાત્પદોમસ્ય સુસાધ્યો દારુણોઽવ્યથા ।

જેની ધાતુઓ સ્થિર હોય તેવા માણસને, ઠડકની
જાતુમા, ઘરીરમા પુષ્કળ માત હોય એવા માણસને

રાને થોડા દોષવાળાને ભગરોગ સહેવાઈથી મટે છે,
રોનાથી ઊંધું હોય તો ભગરોગ દુ સાધ્ય છે

કોને કેટલે વખતે હાડકું બરાબર સધાય કે જોડાય ?

પૂર્વમધ્યાન્તવયસામેકદ્વિત્રિગુણે, ક્રમાત્ ॥૨૬॥
માસૈઃ સ્વૈર્યં મવેત્સન્વેર્યથોકં મજતાં વિધિમ્ ।

જે ઉપર કહેલા વિધિ બરાબર પડાય તો બાળકને
રોક મળિને, જુવાનને બે મળિને રાને ઘરડાને ત્રણ
મળિને હાડકું સધાઈને કે જોડાઈને બરાબર સ્થિર થઈ
જાય છે

ભગરોગમા દરદીને કેવી રીતે સુવાડી રાખવો ?

કટીજઙ્ગુલમગ્નાનાં કપાટશયનં હિતમ્ ॥૨૭॥

યન્નાગાર્થં તથા કીલાઃપચ્ચ કાર્યાં નિવચ્ચના ।

જઙ્ગુલોં પાર્શ્વયોદ્ધૌં ઘૌ તલ પક્ષકાલક ॥

શ્રોણવા વા પૃષ્ઠવંશે ચા વક્ત્રસ્યક્કયોસ્તથા ।

કટિ (કેડ) જઘા અને સાથળમા ભગ થયો

હોય તમને લાકડાના પાટિયા ઉપર સુવાડવા એ હિતકરક

છે રાને બાજેવું હાડકું કબજે રાખવા માટે એ ભાગને

બધનમા રાખનાર પાંચ ખીલા (ખૂટ) ઠોકવા જેઈરો

જઘાની બે બાજુરો બે, સાથળની બે બાજુરો બે રાને

પગના તળિયા પાસે રોક ખીલા ઠોકવો (જઘા બાંગી

હોય તો ધૂટીના સાધાની બે બાજુરો એક એક, કીંચ

સુના સાધાની બે બાજુરો એક એક અને રોક પગના

તળિયા પાસે રોક કુલ પાંચ ખીલા ઠોકવા સાથળ

બાજે ત્યારે કીંચના સાધાની બે બાજુરો એક એક,

સાથળના વળાના સાધાની બે બાજુરો રોક રોક અને

પગના તળિયા પાસે રોક રોક કુલ પાંચ ખીલા

ઠોકવા) કેડમા, કરોડરજીઆ, છાતીમા ૨ રાતકમા

ભગ થયા હાથ તાપમા ઠોકવા

(પાંખિયા ઉપર સુવાડીને પછી જે જે ગળા ભગ

થયો હોય તે રંગથી તરતનો ઉપરો સાધો અને તે

અગતી તરતનો નીચરો નાધો એ બે સાધાની ભગ

બાજુરો એક એક મરી કુલ ચાર અને જાડું હાડકું

નીચું ન ખસી જાય તે માટે પગના તળિયા પાસે

ખીલા ઠોકવો આમ કરવાથી જોડાવાવેલું અગાધી

જનું નથી.)

ચરવેલું અગ કીંચ બિનથી ગળું હોય તેમા ઉપાય

વિમોક્ષે મગ્નસન્વીનાં વિધિમેનં સમાતરેત્ ॥૨૮॥

ચરવેલું હાડકું સાધામાંથી કીંચ બિનથી ગળું હોય

તો ૨ દાગ મેંવાઈ જવેલા વિધિ મને.

લંબા વખતથી બિનરેલા હાડકાના ઉપાય
સન્વીચરિવિમુક્તાંસ્તુ

ક્ષિપ્તસ્વિશ્રાન્ મૃદુકૃતાન્ ।

અતૈર્વિધાનેર્ધુક્ષ્યા ચ યથાસ્વં સ્થાનમાર્તયેત્ ॥

પણ જે સાધામાથી હાડકુ ઊતરી ગયે બહુ વખત થયો હોય તો પહેલા સાધાનું સ્નેહન કરીને, પછી સ્નેહન કરીને રોને એ રીતે મૃદુ કરીને આગળ કલેવાઈ ગયેલી રીતે અને બુદ્ધિના ઉપોગ કરીને સાધાને પોતપોતાને કેમણે જોવા (છૂટા પડેલાં હાડકાં બરાબર જોવા)

કાંઈએ જોયો સાધાનો હોય તો શું કરવું ?
અસન્ધિમધ્યે રૂઢે તુ વિપમોલ્લખણસાધિતે ।

આપોષ્ય મહ્ન યમયેતત્તો મહ્નવદાચરેત્ ॥૩૧॥

અધિભગ ન હોય (કાંઈએ જોય) તેમા હાડકુ કઠગી રીતે અને ઊંચુ રહે એવી રીતે સાધીને ચિકિત્સા થઈ હોય અને રોલી કઠગી રીતે જોડાઈને હાડકુ નીચું ગયું હોય તો એ જોડાઈને છૂટુ કરીને (હાડકુ ભાગ રીતે જોડાનું હોય ત્યાંથી અને તોડીને) પછી રોને બરાબર જોડવું અને બાંધવું અને પછી ભગ માટે કરવાની ક્રિયા કરવી

ભગને પાકવા ન દેવું : કરમ્

મહ્નં નૈતિ યથા પાકં પ્રયતેત તથા મિપકુ ।
પકમાંસસિરાક્ષાણુ સન્ધિઃ શ્લેષં ન ગચ્છતિ ॥

ભાગેડું પાકે નહિ રહેવા વૈધે પ્રયત્ન કરવો, કરમ્ કે જેના માસ, શિશ અને સ્નાયુ પાકી ગયા હોય એવા સાધા જોડાવા નથી

ભંગમાં રોજ સ્નેહન, ભંગ આવે એવી ક્રિયા અને અભિત

ઘાતઘ્યાપિવિનિર્દિષ્ટાન્
જેહાન મહ્નમ્ય યોગયેત્ ।

ઘટુપ્પયોગાન્ વસ્ત્રાંઘ ઘક્તિક્રમ ચ કીલયેત્ ॥

જેનું હાડકુ ભાગું હોય કે ઊંચું હોય તેને વાળુ ના રોજો માટે કલેવા સ્નેહો (ચિ ૨૮ ૨૧) નાંરે પ્રવેશોથી (પીવા માટે, નરના માટે, સ્વભાગ માટે અને અનુવાતન માટે) રોજ વાપરવા, તથા ભંગ રચાવે એવી ક્રિયા અને અભિતની ક્રિયા રોજ કરવી.

ભંગરોગમાં પાપ જોડા

શાસ્ત્રાગચરસુગમાયોઃ પોષ્ટિકૈરશિરાદિભિઃ ।

માત્રપોષચરેક્ષ્મ સન્ધિસંશ્લેષકારિભિઃ ॥૩૪॥

દાડિ યોખા, પી, માંસરત, કુફ વગેરે પુટિ રાખે એવા, વિદાહ ન કરે એવા અને સ્વધાને જોડી દે એવા પદાર્થો માત્ર નહીં આધારોના રક્ષણવા

ભંગરોગમાં અપચ

ગ્લાનિર્ન શસ્યતે તસ્ય સન્ધિવિશ્લેષકૃદ્ધિ સા ।

ભંગરોગવાચાને ગ્લાનિ (ઉદ્વેગ) વાપ તે સારુ નથી, કરમ્ કે ગ્લાનિથી સાધા છૂટી ગય છે (સાધા થેડું કે જોડાથેડું છૂટી ગય છે)

લઘ્વણં કદ્ધુકં ક્ષારમ્લઘ્ન મૈયુનમાતપમ્ ।

દયાયામં ચ ન સેવેત મમ્નો રૂક્ષં ચ મોજનમ્ ॥

ખાંડ, તીખુ, સાંડ, ખાટુ, મૈયુન, તડકો, કસરત, રોને જુખું, ભોજન ભાગનેગવાળાએ નજરનું

ગધતેજ

કૃષ્ણાંસ્તિક્તાન્ વિરજસો દદ્ધવસ્ત્રવદ્ધાન્

સત ક્ષપા વહતિ ચારેણ ઘાસયેત ।

સશોષયેદ્વુદિત પ્રવિસાર્યં ઘતાન્

ક્ષીરે તથૈય મયુકક્રયિતે ચ તોયે ॥૩૬॥

પુનરપિ પીતપયસ્કાં

સ્તાન્ પૂર્વવદેવ શોપિતાન્ યાદમ્ ।

નિગતસુપાનરજસ્કાન્

સજ્જર્ણં સુચૂર્ણતૈર્ધુક્ષ્યાપ્ ॥૩૭॥

નલદ્યાલક્લોહિતપટ્ટિકા

નલ્યામશિશ્નુગુહ્મલાશ્રયેઃ ।

અગુરુકુહ્મમ્બન્ધનસારિયા-

સરલસર્જસામરદારભિઃ ॥૩૮॥

વક્ત્રવાદગ્ગોપેનેસ્તિક્તપિંથં તતઘ તત્ ।

સમસ્તગન્ધમેઝ્યસિદ્ધહુઘેન પીઢયેત્ ॥૩૯॥

શૈલેપરાસ્નાંશુમતીકસેઠ-

કાલાનુસારીનતપત્રતોષિઃ ।

સસ્તીરગુદ્ધેઃ કશયઃ સદૃઢ-

સ્તેલં વેષેત્રસ્રલદાદિમિથ ॥૪૦॥

ગન્ધતૈલમિદ્વુસુતમમસ્તિ-

સ્વેપરજ્વયતિ સાનુ તિશારાન્ ।

ઘાતવિજનનમાર્તતિવીર્યા

ઘ્યાપિતોઽપિ વિવિધરૂપયોગઃ ॥૪૧॥

કચરા કે કરાંર વિન ના કાચા નવને યદુ વચમા

આછીને તાન ચાન વડેના પત્રોમાં (નડીના પામ્પોમાં)

ડુખાડી નાખવા. પાછે ન ચરે પથારેયા તથાને રોજ

દિવને છૂગા પાડેને મુજાવા (સાંરે નડીના પામ્પોમાં

ડુખાડવા અને દિવતે છૂગા પાડીને મુજાવા રહે) તાન

વાર કરડું) ને નડીને પાછે જોડ તાન ચાન નાજ

સાંરે નાખવા ડુખામાં પથારીને રોજ વિને જુખવા,

એ નડીને પાછા જોડ તાન ચાન નાજ નાંરે રોડી.

મધના કવાથમા પલાળી રાખીને રોજ દિવસે સૂકવી નાખવા મછી ફરી સાત રાત રોજ રાતે દૂધમા પલાળી રાખીને રાતે રોજ દિવસે પુષ્કળ સૂકવીને બરાબર સુકાય ત્યારે તલના છાણા ઉપાડી નાખીને કચરો-કચર વિનાના કરીને એ તલને ખાંડીને નેધાર ડ્રેલે તલના ચૂર્ણમા કાળો વાળો, ખત્તો વાળો, મજ્જા, નખલો, વરિયાળી, મોઘ, ઉપલેટ, બલા, અતિબલા, નાગમલા, અગર, કેસર, સુખડ, સારિવા, સરલ, દેવદાર, રાગ, દેવદાર અને પંચકાદિ ગાળના રોપધા રોટના રોપધાનું બારીક ચૂર્ણ ભેળવવું પછી એ ઔષધોવાળા તલના ચૂર્ણને બધા સુગંધિ દ્રવ્યો વડે સિદ્ધ કરવા દૂધથી ભીનું કરીને એને પીલીને એનું તેલ કઢાવું પછી શિલા નિત, રસના, શાલિપાર્ણી, કેસવા, ઉત્પલ, ગારિવા તગર, તમાલપત્ર, લોધર, કીંગિદારી રાતે ધરા-રોટલા ઔષધોના તથા ઉપર ગણાવેલા 'કાળો વાળો' થી પંચકા ગાળના રોપધા' સુધીના ઔષધોના ડહા રાગ ગાળના દૂધ સાથે રોતે તલ (ધીમે તાપે) પકવવું અને ગંધતેલ કઢાવે રો ગંધતેલ જુલુ જુલી રીતે (પીવામા, અભ્યાગમા, નરસામા, બુલિતમા, ભાગ્યનામા વગેરેમા) ઉપયોગ કરવાથી હાડકાને મજબૂત બનાવવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે તથા એ તેલ બહુ પ્રત્યક્ષ અને વાપી નાલા વાળના અને પિત્તના રોગોને ઝટ મગે છે

કચરાગ્રહદાયે ઘટ ઉત્તરચાને મદ્ગપ્રાતેવધો
નામ સત્તિશોડધ્યાય ૧૨૭૫

અધ્યાય ૨૮ મો : ભગંદરના ઉપાય

મયાતો મગન્દરપ્રતિપેઢ ઘ્યાર્યાહ્યામ ।

હિતિ હ રમાદુરાનેયાદ્યો મહર્થય ।

ત્યારે હવે રાત્રે ભગ ર મગદરના ઉપાય નમ જાણીશું નો વિધામા ને રાત્રે વગેરે મહર્થનો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ભગદરના કારણ, પૂર્વપ અને લક્ષણ

હસ્ત્યશ્વપૃષ્ઠગમતકઠિનોન્કટકાસને ।

મશોનિદાનામિહિતેરપરેષ નિપેવિને । ૫૧૫

મનિષ્ટાદ્યપ્રાપ્તેન ઘણો વા સાધુગર્હણ

પ્રાયેણ પિટિકાપૂર્વે

વોડસુગુલે રાહુગુલેડપિ વા ૧૨૫

પાયોર્મગોડન્તર્યાશો વા દુષ્ટાદ્યહાસંગા મયેત્ ।

શસ્ત્રિમૂઘાશાય્યાસગતત્વાસ્પન્દનામક ૧૩૫

૪

છાથી અને ઘોડાની પીઠ ઉપર બેસીને જવાથી, કઠણ આસને ઉપર બેસવાથી, કૂલા જમીન ઉપર કે બેઠક ઉપર દબાય રોવી રીતે અપૂર્ણ કે પલાલી વાળીને બેસવાથી, હરસના કારણે તરીકે કહેલા બીજા કારણોનું સેવન કરવાથી, અશુભ પ્રારબ્ધ જવાથી કે તરતની કરેલી સારા માણસોની નિંદાથી-રૂઝાથી કોઈ કારણ ને લીધે ગુદાને ફરતા રાગ કે બે આગળ જોડવા ભાગમા, અંદર કે બહાર, સામાન્ય ગતિ પહેલા પિટિકા (શ્લેષ્ક પા) થયા પછી, બગરેલા, લોહી રાતે માત્રમા થતા, બલિત રાતે મૂત્રાશયની પાસે થતા લોવાથી દૂગવાના સ્વભાવવાળો ગ્રામ થાય તેને ભગદર કહે છે (ભગદરના પૂર્વરૂપમા સામાન્ય રીતે પિટિકા થાય છે શસ્ત્ર વગરથી જાત થવાથી ભગદર થાય તેમા પહેલી પિટિકા થતી નથી રોગ બતાવવાને 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે)

યાગ્ય ચિકિત્સા ન કરવાનું પરિણામ

સર્વાશ્ચ દાર્પત્યપ્રક્રિયાવત્ ।

મગયસ્તિગુદાસ્તેષુ દીર્ઘમાણેષુ મૂરિભિઃ । ૫૧૫

વાતમૂઘશ્વરુદ્ધુક તિઃ સુક્ષ્મૈર્મતિ પ્રમાત્ ।

ભગદર થયા પછી ને માત્રસ કિયા (ચિકિત્સા અને પચ) કરતો નથી તેના યત્નનેનિદ્ય, મૂત્રા, અને નુતન ની ગ્રામ રાખા ફરતા નામ રો ફરતા હતા છ ત્યાર બાદ સુખ સોના ફાલ અનુક્રમ વાયુ પેદાશ નામ અને લીધે નીકળે છે

ભગદરના પ્રકાર

દ્રોષઃ વૃથાયુર્નઃ સત્તરાગન્તુઃ છોઃષ્ઠમઃ સ્મૃતઃ । ૫૧૬

ત્રણ લોના ત્રણ, બેલે દોર લેના થઈને ત્રણ બધા (ત્રણ) ૫ દાણોનું એક અને આગળ ભગદર નો અધ્યુ-નેમ નામ પ્રમરનું ભગ ર શાસ્ત્રમા કહ્યું છે

પિટિકા ભગદર

મગ્ન પિટિકામાદુ પાપપ્રાપ્તે મગન્દરમ્ ।

(ભગદરની જગ્યાને થરેલા) માત્ર ગ્રામ (ત્રણ, ગુમડ) ને પિટિકા અને પાપમા માલ્યા વ્રણને ભગદર કહે છે

ભગદર કરે એવી અને ભગદર ન કરે એવી પિટિકા મગદરના સંસ્કરમા અગાધાં મદવોપિનીમ્ ૧૬૫

મગન્દરથી વિદ્યાર્થ પિટિકા ન જવોઅર્થમા

(ભગદર થાય એવી જગ્યાએ ૫૨ બે નાની પિટિકા થઈ શકે છે ભગદર ન કરે એવી અને ભગદર ન કરે એવી એ બંને પિટિકાઓને એરખાવડા મદ ૫૨ મદ છે કે)

ઊંડા મૂળવાળી, સોજવાળી, પીડાથી ભરેલી અને રુઝાયા પડેલી પણ ફરી ઊભાને રોવી પિટિકા ભગંદર કરે છે, એથી જુદી જાતની પિટિકા ભગંદર કરતી નથી એમ જાણવું

પિટિકાઓનાં લક્ષણુ

વાયુની પિટિકા

તત્ર ક્ષયાવાડરુણા સોદમેદસ્ફુરન્મક્કરી ।।૫।।
પિટિકા પ્રાચતાત્ ॥

તેમા વાયુથી થતી પિટિકા (સ્થોક પા) બદામી રંગની કે આછા લાલ રંગની, તોદ, ભેદ, ફરકાટ (ચર-ચરાટ) અને પીડા કરે એવી હોય છે

પિત્તની પિટિકા

પિત્તાદુષ્ક્રીવાવતુચ્છિન્ના ।

રાગિણી તત્તુરુપ્માઢ્યા ડ્ઘરપ્રમાયત્ત્વિત્તા ।।૮।।

પિત્તને લીધે થતી પિટિકા ઊંટની ઝેડ જેવી ઊંચી, રાતી, પાતળી, ગરમીથી ભરેલી, તાપ અને પૂમાપનવાળી હોય છે

કફની પિટિકા

ચિત્તરા સ્તિગ્ધા મહામૂલા

પાષ્ણુઃ કણ્ઠમતી કક્ષાત્ ।

કફને લીધે થતી પિટિકા ચિત્તર, સ્તિગ્ધ, મોટા મૂળવાળી, ઘાળી અને ખજૂલવાળી હોય છે

વાતપિત્તની પિટિકા

ક્ષયાવા તાજા સદાહોવા ચોરક્ષ વાગવિત્તજા ।।૯

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી થયેલી પિટિકા બદામી રંગની, તામાવર્ણી, દાઢ અને ઊંચાવાળી અને ભખર પીડવાળી હોય છે

કફવાતની પિટિકા

પાષ્ણુરા કિશ્કિદાક્ષ્યાવા

કુચ્છપાઠા કક્ષાનિલાત્ ।

કફ અને વાયુ સાથે કોપવાથી થતી પિટિકા ઘાળી, ગ્લા આછા બદામી રંગની અને મુકેલીથી પકે એવી હોય છે

ત્રિદોષની પિટિકા

પાદાક્ષુષ્ણમા સર્વદોષૈર્નાનાપિષ્ણયા ।।૧૦।।

શ્લારોચક્ષુદ્દાદ્દજ્ઞરચ્છદિરુપદ્રુતા ।

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થતી પિટિકા પગના અંગૂઠા જેવી, જાતજાતની પીડવાળી તથા ચૂન, અરચિ, તરસ, દાઢ, તાપ અને ઊલટી સ્ટેલા ઉપદ્રવાવાળી હોય છે

નિજ પિટિકાઓમાં બેદરકારીનું પરિણામ

ઘળતાં યાન્તિ તાઃ પક્વાઃ પ્રમાદાત્

એ (સાત નિજ પિટિકાઓ) તરફ બેદરકાર રહેવાથી એ વ્રણ (ભગંદર) બની જાય છે

ભગંદરોનાં લક્ષણો

શતપોતક

તત્ર વાતજા ।।૧૧।।

વીયતેડ્ણુમુલીશ્ચિદ્રેઃ શતપોતકયત્ ક્રમાત્ ।

મચ્છં ક્ષવદ્વિરાસાવમજર્જ પેત્તસયુત્મ ।।૧૨।।

શતપોતકસંજોડયમ્

તેમા (સાત નિજ પિટિકાઓમાથી), વાયુની પિટિકા ભગંદર ન્યારે ફીણવાળા પાનળો ભગાડ સતત દૂઝતા, સૂષ્મ મોવાળા, વાળણી જેવા છિદ્રો ધીમે ધીમે વાયુની પિટિકા ઉપર ભરથક ભરાઈ જાય છે અને શતપોતક કહે છે

ઉદ્ગ્રીવ

ઉદ્ગ્રીવસ્તુ પિત્તજઃ ।

પિત્તથી થતું ભગંદર ઉદ્ગ્રીવ કહેવાય છે

પરિસાચી

બહુપિચ્છાપરિસાચી પરિસાચી ક્ષ્મોદ્ભવ ।।૧૩।।

કફથી થતું ભગંદર બહુ પિચ્છા દૂઝે એવું હોય છે, અને પરિસાચી કહે છે

પરિસેપી

વાતપિત્તાપરિસેપી પરિસિપ્પ્ય ગુદં ગતિઃ ।

જાગ્યે પરિતપ્તય પ્રાકારં પરિસેવ ચ ।।૧૪।।

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી પરિસેપી ભગંદર થાય છે જેમ શરેરા કિલ્લાની આસપાસ ખાઈ હોય છે, તેમ આ પરિસેપી ભગંદરમાં—ગુદાને ફરતી નાટી (=ભગંદરનો માર્ગ) થાય છે

જળુ

ઋજુર્વાતકક્ષાદજ્યા ગુદો ગત્યાડઞ દીપંતે ।

વાયુ અને કફ સાથે કોપવાથી જળુ નામનું ભગંદર થાય છે તેમા ભગંદરની નાટી (ગતિ) સીધી હોવાથી ગુદા ફરતી જાય છે (આમાં પરિસેપીની માફક ગુદાને ફરતું ભગંદર થતું નથી, પણ ગુદાની એક બાજુએથી નીકળી ફેલાતું ફેલાતું સીધું જાય છે અને ગુદાને સીધીને ગુદાની સાથે બાજુએ જાય છે)

અર્થભગંદર

કક્ષપિત્તે તુ પૂર્વોચં દુર્નામાશિપ્ય કુપ્પય ।।૧૫।।

અર્શોમૂલે તતઃ શોફઃ કણ્ઠ્યાહાદિમાન્ ભવેત્ ।
સ ર્શીર્ઘં પક્વભિષ્ઠોઽસ્ય ક્લેદયમૂલમર્શસઃ ॥૧૬॥
સ્રવત્યજઞ્ઞ ગતિભિરયમર્શોભગન્દરઃ ।

પડેલા (૨) જો ભગદર થતા પડેલા) થયેલા હરસમા
ગીને કફ અને પિત્ત બધાં જોયે છે, ત્યારે હરસ
ના મૂળમાં ખજૂર, બળનરા વગેરેવાળા સોજા આવે
છે એ સોજા પાકીને ૨ ને પછી ફૂટીને ૨૦ હરસના
મૂળમાં તરત કબેદ કરે છે અને નાડીઓ દ્વારા એમાંથી
નખન કબેદ નીકળ્યા કરે છે આ ર્શોભગદર છે

શમુકાવર્ન

સર્વજઃ શમ્બુકાર્વતઃ શમ્બુકાર્વતસંશિખઃ ॥૧૭॥
ગનયો વારયન્ત્યશ્મિન્ રુચેઘૈર્દારુણેર્ગુદમ્ ।

શમુકાવર્ન ભગદર ત્રણે દોષથી ગ્રા્ય છે ૨૦
લામુક (૧) ગામ, ૨ રોક જાતની માછલી) ના રાટા
જેા દોષ છે એમાં થતી નાડીઓ (ભગ રને પત્તર
વાના રસ્તા) પોતાના ભમકર જોગને લીધે ગુનાને ચીરી
નાખે છે

ઉન્માર્ગી (=જનજ) ભગદર

અસ્થિલેશોઽપ્યગ્રહનો મંસમુદયા યદા ગુદમ્ ॥
ક્ષિણોતિ તત્યર્જનિગ્ચ્છન્નમાર્ગે ક્ષતનો ગતિઃ ।
સ્વાત્તતઃ પૂવદીર્ઘાયાં માંસકોથેન તત્ર ચ ॥૧૯॥
જાયન્તે હમ્યસ્તસ્ય લ્હાન્તઃ પરિતો ગુદમ્ ।

વિદારયન્તિ ન વિદારુન્માર્ગી ક્ષતજઞ્ઞ સઃ ॥૨૦॥

માનના લોભથી (-માન ખાવાના લોભમાં ને
લોભમાં માનમાંથી ઘાડકાના કકડા પૂરા કરી નાખ્યા
વિના માન ખાવાથી) ઘાડકાના કકડા અવાઈ જાય તે
નીધે રહે તે ગુનામાં નીકળવાને બદલે બીજા કોઈ રહે
જાતો (=વાનો) થઈને નીકળે છે, ત્યાં ને ગુલાને
ગુકનાન પડેલાડે છે (ગુનામાં જાત કંઈ છે) એ
જાતમાંની ગતિ (નારી, ભગદર કરેલા રસ્તા) થાય છે
પછી જાત અને નાડી પછી રિનાઈ જાય છે, ત્યારે
માન નડવાથી ત્યા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે એ કીડા
એની (ભગ-ગના રોગીની) ગુનાને બધી બાજુથી
કેતી ખાઈને ઘોડા જે વખતમાં ગુલાને ચીરી નાખે
છે આને ઉન્માર્ગી અને લાલભ ભગદર કહે છે
તેણે રજાહકણ્ઠ્યાદીન્ વિદ્યાદ્ ઘનનિષેધન્ ।

વ્રમપ્રતિરેધના બધામાં મા ને તે પ્રમત્તના વ્રમના
વખતમાં થાણના વ્રમમાં પીડા (=તોડા, જે-ઉ ગા/
ના) પિનાના વ્રમમાં દાદ (=કારોનિતસમગ્ય-ઉ
રખાઈ), કફના વ્રમમાં ખાજૂર (કણ્ઠ્યાન્ ઉ રખાઈ)
વગેરે કાઢુ છે તે તેમાં (=ઉપર ગપ્ વેશ તે ને દોષના

ભગદરોમાં) સમજી લેવા

સાધ્યઅસાધ્ય

પદ્ કુચ્છસાધનાસ્તેષાં નિચયક્ષતજો ત્યજેત્ ॥
પ્રવાહિણીં વર્લીં પ્રાપ્ત સેવનીં વા સમાશ્રિતમ્ ।

તેમાંથી છ (=રોક રોક દોષના ત્રણ અને જે
જે દોષના ત્રણ) ૬ ગદ્યા છે, ત્રિદોષાનુ, ક્ષતજ
(=ઉન્માર્ગી) ભગદર, ગુદાની પ્રવાહિણી નામની વધી
(નિ ૭/૪)માં થયેલું ભગદર તથા સેવની ઉપર થયેલું
ભગદર ૨૦ લાગ ભગ ૨ (૨ સાધ્ય દોષાથી) છોડી દેવા

ચિકિત્સા

પિટિકાના ઉપચાર

મયાસ્ય પિટિકામેવ તથા યજ્ઞાડુવાચરેત્ ॥૨૨॥
શુદ્ધપચ્કસુતિલેકાર્થયા પાક ન ગચ્છતિ ।

હવે રોધન, લેડી કકાવળું, સેચન વગેરે કરીને
અની (ભગદરની, ભગદર થતા પડેલા થતી) પિટિકા
ન મટાડવાના ઉપાય એવા પ્રયત્નપૂર્વક કરવા કે એ
પાકે નહિ (પાકવા માગીને ભગ-ગનું સ્વરૂપ પકડે નહિ)

ભગદરના ઉપચાર

પાકે પુનરપક્ષિગ્ધ ર્શોદતં ચાચગાહત્ ॥૨૩॥
યન્ત્રયિત્વાઽર્શસમિવ વશ્યેન્તસ્યમ્ભગન્દરમ્ ।
મર્ચાવીન પરાવીનમન્મનુંલવહિર્મુલમ્ ॥૨૪॥

પણ જે પાકવા માટે તે સ્નેહન કરીને, રાવગાહ
સ્નેહની રીતે શેક કરીને, ડાળ જેવા માટે મૂકવાનું લેણ
છે ને રીતે ભગદર જેવાનું યત્ર (ગુદામાં) મૂકીને
જોઈ લેવું કે ભગદરનું માં વેધના માર્ગે છે કે વેધની
ડીંચી દિશામાં છે, ભગદરનું મો (ગુદાના માંનીની)
અંતર છે કે બહાર છે

અનર્મુખ, બાહ્યર્મુખ અને ઉદ્ગ્રીવ માટે ક્રિયા

મયાનમુંલમિતિવા સમયક શક્તિન પાટયેત્ ।
વહિર્મુલં ચ નિરોર તતઃ કારેણ લાઘયેત્ ॥૨૫॥
અક્ષિના વા મિષક્ સાધુ કારેણૌષ્ઠકચ્ચત્ ॥

હવે, જે ભગદરનું મો ગુનાના મા ની અંતરની
બાજુએ લેણ તે ભગદરમાં એપણી થવામાં વચરોને
(એપણી થવામાં વડે ભગ-ગ કહે કંઈ માટે ગતિ મો
છે ને જાવોને) જે ભગદરને ક્ષતથી બચાવર ચીડ
અને જે ભગદરનું મો ગુનાના માંનીની બહારની બાજુએ
લેણ તેને આપણે ની ગુના ન પછી લાકી કે બી નથી
ખાઈને પેદા મગાડુ, પણ ઉદ્ગ્રીવ ભગ-ગ ને (નીચી
પછી) લાકી જે (બીજીની બીજી) મટાડુ

શતપોતક ભગદરને ચી રીતે ચીરવું ?

નાહીરેકાન્તરાઃ કૃત્વા પાટયેચ્છતપોતનકમ્ ॥૨૬॥

તાસુ કઢાસુ ચોપાશ્વ, મૃત્યુર્ગમ ગુદેન્નયયા ।

શતપોતક ભગદરની રોકાત નાહીરો ચીરવી (બધી નાહીરો-પ્રસરવાના બધા માર્ગો રોક સાથે ચીરવા નહિ, પણ એકએક નાહી મૂકીને નાહીરો ચીરવી, પહેલી નીચ, પાચમી એ રીતે ચીરવી) પછી એ નાહીરો રુઝાઈ જાય ત્યારે બાકીની (બીજી, ચોથી, છઠી વગેરે નાહીરો ચીરવી) જે એમ કરવામા ન આવે તો ગુદા ચિરાઈ જવાથી મોત થાય છે

પરિશેષી ભગદર

પરિશેષિણિ વાપ્યેવ નાહ્યુકે. ક્ષારસ્વકૈઃ ॥

પરિશેષી ભગદરમા નાહીરૂમા કહેવા (ઉ ૩૦/૩૫, ૩૫) ક્ષારસૂત્રો વડે નાહીને ચીરીને પછી રો જ રીતે મટાડવું

અર્થભગદર

અર્થભગદરે પૂર્વમશાંલિ પ્રતિસાધયેલ્ ।

અર્થભગદરમા પહેલા હરસ મટાડવા

ભગદર

ત્યક્ત્વોપચર્યઃ ક્ષતજઃ શલ્ય શલ્યવતસ્તત- ॥૨૮

માદરેષ્ઠ તથા દધાલ્ કૃમિભ્ર લેપમોજનમ્ ।

પિષ્કન્દાદ્યાદયઃ સ્થેરાઃ

સુસ્તિગ્ધા રજિ પૂજિતાઃ ॥૨૯॥

ભગદર ભગદર અસાધ્ય છે એવું સાદું જાણીને પછી (દરદીની ઈચ્છા હોય તો) રોના ઉપચાર કરવા પછી શલ્યવાળા એ ભગદરનું શ-ય કાઢવું અને કીડાને મારી નાખી એવો લેપ કરવો અને એવો ખોરાક આપવો જે પીડા ઘટી હોય તો સારી રીતે સ્નિગ્ધ કરેલા પિસ્તેદ, નાહીસ્તેદ વગેરે જનના ચેક કરવા એ હિતકારક છે

બહુ છિદ્રોવાળા ભગદરને કેવી રીતે કાપવું ?

સર્વત્ર ચ બહુચિછદ્રે હેદાનાલોચ યોજયેલ્ ।

ગોતીર્યસર્વતોમદ્વલલાન્નલાન્નલાન્ન ॥૩૦॥

બહુ છિદ્રોવાળા ભગદરમાં બધી બાજુનો વિચાર કરીને ગોતીર્ય સર્વતોમદ્વલલાન્નલાન્નલાન્ન (સ્થેક ૩૦) થી ૩૧)એ ચાર પ્રકારના છેદ કરવા (એ ચારમાથી જે પ્રસંગે જે સ્થાન હોય તે છેદ કરવો.)

ગોતીર્ય, સર્વતોમદ્વ, દલ્લલાન્ન અને

લાન્ન છેદની સમજાવ

પાર્શ્વ ગતેન શલ્યેણ હેદો ગોતીર્યકો મન ।

સર્વત્રઃ સર્વતોમદ્વઃ પાર્શ્વચ્છેદોઽર્ધલાન્નલઃ ॥૩૧॥

પાર્શ્વચ્છેદો લાન્નલઃ

રોક બાજુ પરથી ખોસેલા શલ્યથી છેદ કરવો તેને ગોતીર્ય છેદ કહે છે, બધી બાજુ પરથી ખોસેલા શલ્યથી છેદ કરવો તેને સર્વતોમદ્વ છેદ કહે છે, અડધા હળના રાકારનો છેદ બાજુમા કરવો તેને દલ્લલાન્ન છેદ કહે છે અને બને બાજુએ હળ જોવા છેદ કરવો તેને લાન્નલ છેદ કહે છે

સમસ્તાશ્ચામિના વહેલ્ ।

માસાવામાર્ગાન્નિ.શેર્ય નૈવ વિકૃસ્તે પુનઃ ॥ ૩૨ ॥

બગાડને વહેનારા બધા માર્ગોને રાગિનથી પૂરેપૂરા બાળી નાખવા, રોમ કરવાથી એ ફરીથી વિકાર કર્યો નહિ (ઊભળતો નહિ)

યતૈત કોણ્યુદ્યો વ મિપક તસ્માન્તરાઽન્તરા ।

વેદ્યો તેના (ભગદરના દરદીના) કોઠાની શુદ્ધિ કરવાનો અવારનવાર (વચ્ચે વચ્ચે) થવું કરવો

ભગદરના વ્રણમા લેપ

લેપો યથે વિદાલાશ્ચિ ત્રિકલારસકલિતમ્ ॥૩૩

ત્રિકાળના કવાશમા બિલાડીના ઘાડકાનો કચક કરીને રોનો લેપ વ્રણમાં કરવો

ભગદરનું અભ્યન્ન તેજ

ઘ્વોતિષ્પતીમલયુલાન્નલિશેણુપાઠા-

કુસ્મામિસર્જ (જિ)કરવીરવચાસુધાર્કઃ ।

અમ્યજ્ઞતાય શિપ્ચેત ભગન્દ્રાણાં

તૈલં યદ્વન્તિ ચરમં હિતમેતદેવામ્ ॥ ૩૪ ॥

માનકાકસ્ટી, બાવથી, રતેવરિષે, ગૂંદા, કાગીપાટ, નસીતર, ચિત્રો, શબ, કસેર, શેર, આકડો-એટલા ઓશધી વડે તેજ પાત્રવીને એ તેજ ભગદરના વ્રણમા લેપાડવું એ તેજ ભગદર માટે બહુ હિતકારક છે, એવું મર્લાખો કહે છે

મણુકરોધકણાગુદિરેણુકા

દિરજનીફલિનીપદ્મસારિયા. ।

કમલકેસરપદ્મકપાતકી-

મદનસર્જરસામયરોદિકાઃ ॥ ૩૫ ॥

સવીઝપૂરચ્છદનૈરેમિસ્તૈઃ વિપાચિતમ્ ।

મગન્દ્રાપત્તીકુષ્ઠમધુમેહમગાપદમ્ ॥ ૩૬ ॥

જેંટીમધ, લોપર, પીપર, નાની એચતી, રેણુક

બીજ, જાગર, દરદી, કાંચ, તે પદ, આગિયા, કમન

નું કેસર, પદ્મકાષ્ઠ, પાવત્રી, મીસુ, રાજ, ઉપલેટ, લગ્ન મણી તથા બિજોરના પાદકા—એટલી વસ્તુઓ વડે પકવેલું તેવ બગદર, અપવી, કુષ, મધુમેહ અને વ્રણ ને મટાડે છે,

ભગંદર વગેરેમા ચાટવાના, પીવાના, ફાકવાના ચોગો

મધુતૈલયુતા વિઙ્ગસાર-

ત્રિફલામાગધિકાકળાશ્ચ લીલાઃ ।

કૃમિકુષ્ઠમાગન્દરપમેહ-

ક્ષતનાડીચિત્તરોપના ભવન્તિ ॥૩૭॥

વાવડિંગ, ખેરસાર, ત્રિફળા અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ અને તેલમા ચાટવાથી ફૂંસ, કુષ, બગદર, થયેલ, ક્ષત અને નાડીવ્રણ રુગ્મી છે (ગાભાવેલા રોગો મટે છે)

અમૃતાત્રુટિવૈલયસ્કં

કલિપચ્યામલકાનિ ગુગુલુઃ ।

ક્રમકૃદ્ધમિદ મધુદુતં

પિટ્ટિકાસ્થૌર્યભગન્દરાન્ અયેન્ ॥૩૮॥

ગંગા, નાની રોલચી, વાવડિંગ, કમ્પાણ, બહેડા, ઉરડે, આમળા અને ગુગળ એટલા ઔષધોને દબાવર વધારીને (ગંગા એક ભાગ, નાની એકથી બે ભાગ એ રીતે વધાવધાના છેવટે ગુગળ આઠ ભાગ લઈને) એ બધાના ચૂર્ણને મધમા કાઢવીને વાટવા કે પીવાથી પિટ્તિકા, જાડાપણ અને ભગંદર મટે છે

માતધિકાન્નિકલિક્કવિઙ્ગ

ચિલ્લપૂતૈ સચરાપલપન્કૈ ।

ગુગુલુતા સરશેન સમેતૈ

ક્ષોદ્રયુતઃ સક્લામયનાશ ॥૩૯॥

પીપર, ચિત્રો, ઈન્ડ્રજવ, વાવડિંગ, એ દરેક એક એક પત્ર, ત્રિફળા છ પત્ર, એ બધાના કુષ વગળ જેટલો ગુગળ—આટલો ઔષધો મધમા કાઢવીને વાટવાથી બધા રોગોનો નાશ થાય છે

ગુગુલુપચ્છપલં ફલિકાશા

માગધિકા ત્રિફલા ચ પૃથક્સ્વાત ।

ત્યક્ત્રુટિકર્મયુતં મધુલીટં

કુષ્ઠમગન્દરગુન્મગતિદામ્ ॥૪૦॥

પાંચ પદ ગુગળ, પીપર એક પદ, ત્રિફળા એક પદ, તળ એક કર્પ, નાની એકથી એક કર્પ—એટલા ઔષધો મધ સાથે ચાટવાથી કુષ, ભગંદર, જોગા અને નાડી મટે છે

શૃક્ષ્ણવેરજોયુક્તં તદેવ ચ સુભાવિતમ્ ।

જ્વાથેન દક્ષમૂલસ્ય વિશેષાદ્વાતરોગજિત્ ॥૪૧॥

તે(શ્લેષ્ઠ ઉલ્પા, ૪૦ વાળા ગુગળ વગેરે પાંચ દ્રવ્યો)મા જ સુકનું ચૂર્ણ ભેળવીને એને (રો ભેગા ચૂર્ણને) દક્ષમૂળના કવાથની સાથે રીતે ભાવના દઈને ફાકવાથી ખાસ કરીને વાયુથી થયેલા કુષ, ભગંદર, જોગા અને નાડી મટે છે

ઉત્તમાલદિરસારજં રજઃ

શીલયન્નસનગરિભાવિતમ્ ।

દન્તિ નુલ્યમહિપાશ્નમાશ્નિકં

કુષ્ઠમેહપિટ્ટિકામગન્દરાન્ ॥૪૨॥

ત્રિફળા રાને ખેરસારનું ચૂર્ણ એ બેને બીજલાના કવાથની ભાવના દઈને રોના જેટલો જ વળનનો ગુગળ અને મધ લઈને એ બધું ભેગું કરીને રોગ વાટવાથી કુષ, પ્રમેહપિટ્તિકા અને ભગંદર મટે છે

મગન્દરેષ્વેપ વિશેષ ઉક્તઃ

શેપાણિ નુ વ્યજ્જનસાધનાનિ ।

ઘ્રગાધિકારાત્ પરિશીલનાશ

સમ્યગ્વિદિત્વોપયિક વિદધ્યાન્ ॥૪૩॥

ભગંદરમા, જે ભગંદરમાં જે ખાસ કિષ્કા કરવાની છે તે આ અધ્યાયમા કહી છે બાકીનું બધું મગડવાના ઉપાય સ્પષ્ટ છે (કહેવાઈ ગયા છે) જે આ અધ્યાયમા નથી કહ્યું તેના ઉપાય વ્રજપ્રતિષેધના અધ્યાયમાંથી અને ૨ પુર્વદના અભ્યાસ દ્વારા બરાબર જાણી લઈને કરવા

ભગદરમા અપ્રકર

અમ્બપૃષ્ઠાગ્રસ ચલરાધં

મગમેયુતમસ્રીર્નમસાન્મયમ્ ।

છાહસાનિ વિવિધાનિ ચ કુટે

વન્સરં પરિહેદધિક વા ॥૪૪॥

ભગદરનો ગ્રામ કમ્પાઈ ગયા પછી પદ એક વલ્લ સુધી કે તેપીરે વધારે વખત સુધી ઘોડાની પીઠ પર બેનીને જનું નહિ, વધુને (વેગોને) રોકવા નહિ, ઘડ પીરો નહિ, મેયુત સ્ત્રુ નહિ, અજીર્ણ થયા હેતુ નહિ, માફક જ આવે એવા આહારવિહાર કરવા નહિ નહા જાળવવાની જગ ઉપચારના કામ કરવા નહિ

શ્વયશાગ્દદને પટે ઉત્તરસવાને મગન્દરપતિવને

નમ્માશ્વિંદોડ્યાપ ॥ ૨૮ ॥

અધ્યાય ૨૯ મો : ગ્રંથિ, અર્બુદ, હાથી- પગ, અપચી અને નાડીનું જ્ઞાન

અપાતો ગ્રન્થપર્વદસ્ત્રીપદાપચી-

નાડીવિજ્ઞાનીયં ધ્યાત્વાસ્થ્યામઃ ।

इति ह स्मादुरात्रेणादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે ગ્રંથિ (રસોળી), અર્બુદ (ઝેરી રસોળી, ઑ. કેન્સર), શ્લીષ્ઠ (હાથીપગ), અપચી (કંઠમાળ) અને નાડી (ભરનીજળ ગૂમડું) એટલા રોગો વિષે જ્ઞાન થવા માટે જરૂરી અધ્યાય સમજાવીયું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ગ્રંથિ (=રસોળી, ઑઠં)

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसाक्षणा मलाः ।

वृत्तोत्તતं यं श्वयष्टું स प्रणिर्घાપનાસ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥

કફ લેમાં મુખ્ય હોય એવા દોષો ધરબીમાં, માંસમાં અને લોહીમાં રહીને જે ગળા અને ઉંચિા સોજા આવે છે તે સોજા ગંઠાયેલા હોવાથી એને ગ્રંથિ (રસોળી, ઑઠં) કહે છે.

ગ્રંથિની સંખ્યા

त्रोपाक्षणांसमेदोस्त्रिसिद्धामणमया नव ।

તે

તે (ગ્રંથિ) નવ છે : ત્રણ દોષને લીધે થતી ત્રણ, લોહીને લીધે, માંસને લીધે, ધરબીને લીધે, નાડીકાને લીધે, શિરાને લીધે અને પ્રભુને લીધે થતી.

વાયુની ગ્રંથિ

तत्र यातादायामનોदमे शश्वितोऽसितः ॥ ૨ ॥

રૂપાનાત્સ્વાનાન્તરગતિરક્લસાદ્યાનિવૃદ્ધિમાન્ ।

मृदुर्यस्तिरिधानसो विभिन्नोऽज्ઞસ્વચ્ચપ્પચ્ચ ॥ ૩ ॥

તેમાં (નવ ગ્રંથિમાં), વાયુને લીધે થતી ગ્રંથિ ત્રણપાઘ (ખેંચ, તોટ અને બેઠવાથી; કાગી, એક જગાએથી બીજા જગાએ ફરતી, કાંસલ વિના ધરતી અને વાંચતી, મુઠ્ઠા, ગુનાચપની માફક તરતરતી (ફૂલોને લાંબી કરેલી) હોય છે. એ ફૂટે ત્યારે એમાંથી પાનનું લોહી નીકળે છે.

પિત્તની ગ્રંથિ

पित्ताग्निदाहः पीनाग्रो रक्तो या, पच्यते द्रुतम् ।

મિત્રોઽસ્ત્રગુણં ધરતિ

પિત્તને લીધે થતી ગ્રંથિ પીના રંગની કે રાતી હોય છે, એ ઝટ પાતી જાય છે અને એ ફૂટે ત્યારે

એમાંથી ગરમ લોહી નીકળે છે.

કફની ગ્રંથિ

श्लेष्मणा नीरजो घनः ॥ ૪ ॥

શીતઃ સ્વર્ણઃ કણ્ઠમાન્, પક્કઃ પૂર્વં શ્વેદ્યનમ્ ।

કફને લીધે થતી ગ્રંથિ પીઘ વિનાની, ઘટ્ટ, ટંડી, શરીરના રંગની અને ખાસત્વાથી હોય છે. એ પાકે ત્યારે ઘાટું (ખડું) પક નીકળે છે.

લોહીની (=રક્તજ) ગ્રંથિ

दोषैर्दुष्टેऽस्મि ग्रन्थिर्मवेन्मूर्च्छस्सु जन्तुषु ॥ ૫ ॥

સિરામાંસં ચ સંશ્લિત્ય સ્વસ્થાઃ પિત્તલક્ષણાઃ ।

દોષો વડે લોહી બગડવાથી કુમિ (કીડા) વધે ત્યારે સિરા અને માંસને આક્રમ્ય થઈને સ્પર્શની ખબર ન વડે એવો, પિત્તની ગ્રંથિ જેવાં લક્ષણવાળો ગ્રંથિ થાય છે.

માંસની ગ્રંથિ

मांसैर्दृश्यतं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमायहेत् ॥ ૬ ॥

જિર્ણં મહાન્તં કઠિનં સિરાન્તર્ક કપ્પાહતિમ્ ।

પુષ્કળ માંસવાળા ખોરાકથી બગરેલું માંસ સ્તિગ્ધ, મોટી, કઠણ, સિરાઓની જાળથી છવાયેલી અને કફની ગ્રંથિ જેવાં લક્ષણવાળી ગ્રંથિ કરે છે.

ધરબીની ગ્રંથિ

प्रवृद्धं मेदुरमैदा नीनं मांसेऽपया त्वचि ॥ ૭ ॥

વાયુના કુરુને પ્રમિય શૂરાં જિર્ણં મૃતું વલમ્ ।

શ્લેષ્મનુલ્પાહતિ દેહસ્યવૃદ્ધિલ્પોદયમ્ ॥ ૮ ॥

સ વિભિદ્ધો ધનં મેદસ્ત્રાપ્તિનસિનં યવેદ્ ।

ધરબીજર્ણા ખોરાકથી વધેલી ધરબીને વાણ માંસમાં કે આંત્રીમાં લઈ જાય છે, ત્યારે એ ધરબી પુષ્કળ સ્તિગ્ધ, મુઠ્ઠા, ચપ (આડીપાછી ખની થોડે એવો) કફની ગ્રંથિ જેવાં લક્ષણવાળી અને શરીર વધે ત્યારે વધતી અને શરીર ઘટે ત્યારે ઘટતી ગ્રંથિ કરે છે. એ ફૂટે ત્યારે એમાંથી ઘટ્ટ, તાંબાવર્ણી, કાગી કે પિયડી ધરબી નીકળે છે.

હાડાની ગ્રંથિ

अस्थिप्रवृद्धिपिपाताभ्यामुपनायनतं तु यन् ॥ ૯ ॥

શોઽસ્તિપ્રગ્નિઃ

હાડકું બંધવાથી કે અધિવાનથી હાડકું જે ઊંચું-નીચું (ખાટકેકાવાળું) થાય તે હાડાની ગ્રંથિ છે.

વિચની ગ્રંથિ

परातैस्तु छहताप्रमोयगादनाम् ।

ગાપામાત્ર પ્રનામજ્ય સિરાજ્ઞાનં છરોજિતમ્ ।

વાયુઃ સમ્પીઢ્ય સક્ષોવ્ય વક્રાકૃત્ય વિશેષ્ય ચ ।
નિપુરં નીરુજં પ્રત્યિ કુરુતે સ સિરાહ્યઃ ॥૧૧॥

પગપાળો રાગેરો માણસ રોકારોક પાણીમા
ઝબકોળાય (નારે) તેથી કે ચતિત્રામને લીધે વાકી
જવાથી એનો (રો માણસનો) કોપેલો વાયુ લેખી
વાળી શિરાઓની જાળને દબાવીને, સકોચીને, વાકી
વાળી દઈને રાને સૂકવી નાખીને ફરકે નહિ એવી
અને પીડા વિનાની ગ્રથિ કરે છે તે શિરાગ્રથિ નામની
ગ્રથિ છે

પ્રણની ગ્રથિ

ચરુદે રુદમાથે વા ઘળે સર્વરસાદિનઃ ।

સાદૈં વા ઘન્યરહિતે ગાત્રેડમામિહતેડ્યવા ॥૧૨॥

વાતોડ્મનમ્લુત કુપું સંશેષ્ય ગ્રથિતં ઘનમ્ ।

કુર્યાંસદાહ. કણ્ડમાન્ ઘનગ્રનિરય સ્મૃતઃ ॥૧૩॥

પ્રણ રુગયા પહેલા કે પ્રણ રુગયા કે તરત જે
માણસ બધા (છપે, પ્રણમાં પથ્ય હાય તેની સાથે બાકીના
રુપથ્ય પણ) રસો ખાય છ અથવા પ્રણ જરા લીધે
હોય, ત્યારે પાટો બાંધ્યા વિનાના રાગ ઉપર પથ્યર
વાગે તેનો કોપેલો વાયુ બહાર ન નીકળી ગયેલા બગડેલા
બોહીને સૂકવી દઈને ગઢાયેલા (કંઠ) પ્રણ કરે છે
રૂા દાહ અને ખસુજવાયા પ્રણને આપુરેદમાં પ્રણ
ગ્રથિ કહે છે

સાધ્યઅસાધ્ય

સાધ્યા વોપાસમેવોજા, ન હુ સ્વૂલસરાસલાઃ ।
મમેકઠોવરંથાહ

ત્રણ દોષની ત્રણ, બોહીની રાને ચરબીનો ગ્રથિ
અને સાધ્ય છે, પણ, સ્વૂલ, ખર અને ખસી શકે રોવી
તથા મર્મસ્થાનમાં થયેલી, બળામા થયેલી ર ને ઉદરમા
થયેલી ગ્રથિરો સાધ્ય નથી.

અબુર્દ (અં. કેન્સર)

મહત્તુ ગ્રન્યતોડ્યુદમ્ ॥૧૪॥

તલ્લક્ષણં ચ મેવોન્તેઃ પોટા વોગવિમિસ્તુ તલ્ ।

પ્રાયો મેદઃ કફાઢ્યત્વાત્સ્વિત્ત્યાશ ન પચ્યતે ॥૧૫॥

ગ્રથિની મોટુ અબુર્દ છે દોષથી શરૂ કરીને
ત્રણ (=વાયુનું, પિત્તનું અને કફનું) અને ચરબીથી
પૂરા થાય એ ત્રણ (=બોહીનું, માંસનું અને ચરબીનું)
એમ છ પ્રકારના રોના લક્ષણ છે (ગ્રથિની સમ્યા
અવસ્થામા દોષથી એટલે વાયુથી શરૂ થતાં ત્રણ અને
ચરબીનો પૂરા થાય એવાં ત્રણ એમ કુલ ગ્રથિના જે
છ પ્રકાર છે તે જ છ પ્રકાર અબુર્દના છે.) તે (અબુર્દ)

ચરબી અને કફથી ભરેલું હોવાથી અને સ્થિર હોવાથી
સામાન્ય રીતે પાકનું નથી

સ્કતાર્જદ

સિરાસ્યં શોણિતં દોષઃ સક્ષોવ્યાન્તઃ પ્રવીઢ્ય ચ ।

પાચયેત તદાનર્દ સાંભાવં માંસપિન્ડિતમ્ ॥૧૬॥

માસાન્કુરેશ્ચિન્તં યાતિ વૃદ્ધિઃ સાશુ સ્વચેતતઃ ।

મજલ્લં હુપ્પરધિરં મૂરિ તન્નુજોગિતાર્થુદમ્ ॥૧૭॥

દાપ (ત્રણમાંથી ગમે તે એક દોષ) શિરામા રહેલા
બોહીને સકોચીને, અદર દબાવીને પકવે છે, તેથી એ
બોહી પાકે છે એટલે તે દૃઢી જાય છે, તેમાંથી રસી
નીકળે છે, માંસ સાથે તેની ગોળી બાજી જાય છે,
માંસના ચકુરોથી છવાઈ જાય છે રાને બેઠ વધે
જાય છે પછી રોમાંથી સતત બગડેલું પુષ્કળ બોહી વધત
કરે છે રાને લોહિતાર્જદ (લોહીનું 'કેન્સર') કહે છે

સાધ્યઅસાધ્ય

તેષ્વસ્થાસજે બર્ચે, સ્તવાયંન્યાનિ સાધયેત્ ।

રોમાંથી લોહીનું રાબુર્દ અને માંસનું અબુર્દ
અસાધ્ય હોવાથી) છોડી દેવા રાને બાકીના ચાર
અબુર્દના ઉપાય કરવા

સ્લીપદ (હાથીપગ)

પ્રસ્થિતાઃ વલ્લભોર્વાદિમધ કાય કફોલ્વના ॥૧૮॥

વોવા માંસાસ્રનાઃ પાદો કાલેનાશિત્ય કુર્વતે ।

શનૈઃશતર્ચનં શોફં સ્લીપદં તત્પ્રલક્ષતે ॥૧૯॥

કફ જેમાં મુખ્ય હોય (વધારે દોષ) એવા

ત્રણ દોષો સાવળનાં વર્ણા, સાધ્ય (નજીબ, પિંડી)
વજેરે શરીરના નીચલા ભાગ તરફ ચાલી નીકળીને
માંસમા રાને લોહીમા જઈને, વખત જતાં પગમાં
શીનીને ઘટ્ટ સોજા થીમે થીમે કરે છે તેને સ્લીપદ (હાથી-
પગ) કહે છે

વાયુનું સ્લીપદ

પતિપોટ્યુતં જ્ઞાનમતિમિસલ્લજં હારમ્ ।

રૂદ્ધં ચ વાતાત્

વાયુને લીધે થતા સ્લીપદમાં પગની ચામડા તરફ
છે, ચામડી કાઠી, કાઠમ વિના ખીણવાળી, ખર અને
અને લૂખી હોય છે

પિત્તનું સ્લીપદ

પિત્તાત્તુ ક્ષીતં વાહજ્વરાન્કિમ્ ॥૨૦॥

પિત્તથી થયેલું સ્લીપદ પીળું, બળતરાયળું અને
નાવચળું હોય છે

કફનું સ્વીપદ

કફાદ્ ગુરુ ક્ષિગ્ધમશ્વૃ વિસં માંસાદ્કુરૈર્વૃહત્ ।
કફથી થતું સ્વીપદ ભાગે, સિન્ધ, પીઠાવિનાનું,
માસના અકુરોથી (મસાથી) છવાયેલું અને મોટું
હોય છે

અસાધ્ય સ્વીપદ

તત્પ્રજેદ્વસરાતીતં સુમદત્ સુપરિચ્છતિ ॥ ૨૧ ॥

જે સ્વીપદ થયે એક વરસ વીની ગયું હોય તેને,
જે બહુ મોટું થઈ ગયું હોય તેને અને જેમાંથી બહુ
સાવ થતો હોય તેને (અસાધ્ય ગણી) છોડી દેવા

સ્વીપદ કયા અંગમાં અને કયા દેશમાં થાય ?

પાનિનાસોઘ્નકર્ણે વદન્ત્યેકે તુ પાવવત્ ।

નિઘ્રાવ જાયતે તચ્ચ દેશેઽનૂયે મૂર્ધ્ન મૂશ્મ ॥ ૨૨ ॥

કેટલાક કહે છે કે પગની માફક હાથે, નાકે, હોઢે
અને કાને (પણ) સ્વીપદ થાય છે, રાને જેમ દેશ
વધારે અનુપ હોય તેમ તે (સ્વીપદ) વધારા થાય છે

અંડમાલા (કંઠમાળ) : અપયી

અપ્રાપ્તિ. નામનો ખુલાસો

મેદરૂપાઃ કણ્ઠમન્યાસકક્ષાવજ્જનગા મલા ।

સર્વર્ણાન્ કઠિમાન્ ક્ષિગ્ધાન્

યાતાકામલકારુતીન્ ॥ ૨૩ ॥

અવગાઢાનં બહુન્ ગણ્ઠાંધિરપાકાંશ્ચ કુર્વંતે ।

પચન્તેઽપ્પચન્તેઽપ્યે

ઘ્રવન્ત્યન્યેઽતિકણ્ઠુતાઃ ॥ ૨૪ ॥

નહ્યન્ત્યન્યે મધ્યન્ત્યન્યે દીર્ઘકાલાનુયન્ધિન્ ।

ગણ્ઠમાલાઽપચી ચેયં તૂર્વેઽશ્યવૃદ્ધિમાક્ ॥ ૨૫ ॥

ચરબીમા રહેલા દોષો બળામા, મન્યામા, ખખામા,
બગથમા અને સાધળના વળામા જઈને ચામડીના રંગ
ના, કઠણ, સિન્ધ, વન્યાક અને આમળાં જેવા
આકારનાં, ઊંચા મૂલવાળાં, અનેક, બહુ વખતે પાકે
એવા ગૂમડા કરે છે એમાંથી થોડી પીઠવાળાં ગૂમડા
પાકે છે, કેટલાક દૂઝે છે, કેટલાકમા બહુ ખણજ આવે
છે, કેટલાક લોભા વખત સુધી ચામુ રહે છે અને
ગંડાવાલાં (કંઠમાળ) અને અપયી કહે છે એ થયેની
માફક ઘટે છે અને વધે છે

અસાધ્ય કંઠમાળ

તાં ત્યજેત્સજ્વરર્ષદિપાર્શ્વેઢકકાસપીનસામ્ ।

જે કંઠમાળમાં સાથે તાવ, ઊંઘટી, પગખામાં પીઠ,
ઉપરસ અને સળેખમ રહેતા હોય તે કંઠમાળને (અસાધ્ય
ગણી) છોડી દેવી

નાડી : ગતિ (નાડીમણ)

અમેદાત્પકશોફસ્ય ઘ્રણે ચાપધ્યસેવિન્ ॥ ૨૬ ॥

અનુમવિદ્ય માંસાદાન્ દૂરં પૂયોઽમિધાવતિ ।

ગતિ. સા દૂરગમનાશ્રાઢી નાડીય સંસ્રુતેઃ ॥ ૨૭ ॥

નાઢ્યેકાઽનુસુરન્થેપાં સવાનેકગતિર્ગતિઃ ।

પાકેલા સોજા (ગૂમડા)ને ન ફેડવાથી તથા પ્રભુ
મા અપથ આહારવિહાર કરનારને માસ વગેરેમાં પેસીને
પર ફર ને ફર દોરે છે (માસ વગેરે તરફ અંદર ને
અંદર પર રસ્તા કરે છે) પછની આ ગતિ દૂર સુધી
જતી હોવાથી એને નાડી (નળી) કહે છે, કારણ કે
જેમ પાણીની નળીમાંથી પાણી વહ્યા કરે છે, તેમ નાડી
માંથી પણ સાવ થયા કરે છે બીજા આચાર્યોને મને
એક અને વાકીયૂકી નાડીને નાડી કહે છે, પણ એ જ
નાડીમાંથી ફાટા પડીને અનેક નાડીઓ થઈ બધ ત્યારે
એને ગતિ કહે છે

નાડીની સખ્યા

સા દોષૈઃ પૃથગેકલ્પૈઃ શર્યદેતુશ્ચ પચ્ચમી ॥ ૨૮ ॥

એ નાડી છૂટાછૂટા દોષોને લીધે ત્રણ, સાથે કોપેલા
ત્રણ દોષોને લીધે એક રાને પાચમી શબ્દને કારણે
યથેલી એમ પાચ છે

વાયુની નાડી

વાતાત્ સરલ્લક્ષ્મમુખી વિવર્ણાં કેનિલોદ્ધમા ।

સ્રવત્પચ્ચયિક્ રાત્રી

વાયુથી થતી નાડી (નાડીત્રાણ) પીઠવાળી, ઝીણા
મુખવાળી, વિવર્ણ, ફીસવાળો સાવ કાકે એવી હોય
છે અને એમાંથી વધારે સાવ થાય છે

વિતની નાડી

વિતાસુદ્ધજ્વરદાહત્ ॥ ૨૯ ॥

પીઠોળપૃતિપૂયશ્ચિવા વાતિ તિપિજ્જતિ ।

પિત્તથી થતી નાડી તરસ, તાવ અને બગતરસ
કરે છે, એમાંથી પીળું, ઊંજું અને ગંધાનું પર નીકળે
છે અને એમાંથી દિવસે વધારે સાવ થાય છે

કફની નાડી

ઘનપિચ્છિલસંઘ્રાયા ક્ષુદ્રલા કઠિના કફાદ્ ॥ ૩૦ ॥

નિશિ ચાગ્યયિક્કેદા

કફને લીધે થતી નાડીમાંથી ઘટ્ટ અને પિધિયુ
સાવ થાય છે, એ ખામજવાળી અને કમ્પ હોય છે
અને રાત્રે એમાં વધારે ક્વેદ થાય છે

ત્રિદોષની નાડી

ઉર્ધ્વે સર્વાંકૃતિ ત્યજેત્ ।

બધા (ત્રણે) દોષોથી થતી નાહી ત્રણેય છૂટાછૂટા દોષની નાહીનાં ભેગા લક્ષણોવાળી હોય છે તેને (અસાધ્ય ગણી) છોડી દેવી.

શ્વપ્નનાહી

અન્યતઃસ્થિતં શલ્યમનાહતં તુ
કરોતિ નાહીં વહતે ચ સાઽસ્ય ।

કેનાનુવિદ્યં તનુમત્પમુષ્ય
સાક્ષં ચ પૂય સલ્જં ચ નિત્યમ્ ॥ ૩૧ ॥

શરીરની અદર રહેલા શ્વપ્ને જે બહાર ખેંચી કાઢવામા ન આવ્યું હોય તો તે શ્વપ્ન નાહી (નાહીવશ) કરે છે અને એ નાહી એનું (દરદીનું) ફીણવાળું, પાતળું, થોડું, ઊંનું, બેાડીવાળું પરુ સદા પીડા સાથે બહાર કાઢે છે (એ નાહીમાથી ઉપર વર્ણન કર્યું છે એવું પરુ સદા પીડા સાથે નીકળી છે)

હ્યગાત્ત્રહૃદયે પથે સ્તરસ્થાને પ્રત્યર્થુદક્ષીપદાપચી
નાહીવિશાનીયં નામૈકેનત્રિશોઽપ્યાયઃ ॥ ૨૯ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો : ગ્રંથિ, અર્બુદ, હાથી-
પૂખ, અપચી અને નાહીના ઉપાય

અથાતો પ્રત્યર્થુદક્ષીપદાપચી-
નાહીપ્રતિષેધ ધ્યાપ્યાસ્યામ ।

હતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદ્યો મહર્પયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ગ્રંથિ (રસોળી, ગાંઠ), અર્બુદ (અ કેન્સર, ઝેરી રસોળી), શ્લીષ્ઠ (હાથીપૂખ), અપચી (કંઠમાળ) અને નાહી-ચોટલા રોગો મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું એ વિષયમા અત્રેજ વગેરે મહર્પયો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ગ્રંથિના ઉપાય

પ્રત્યિધ્યામેયુ કર્તવ્યા યથાશ્વં શાકાયત્ ક્રિયા ।

કાચી ગ્રંથિઓમા શોષ (સોજ, ગૂમણ) જેવી ક્રિયા (ઉ અ.) રખા કરવી

વાયુની ગ્રંથિના ઉપાય

મૃદતીચિત્રજ્વ્યાધીકળાતિદેન સર્વિયા ૧ ॥

સ્નેહયેચ્છુલિકામં જ, તીક્ષ્ણે ગુદસ્ય લેપનમ્ ।

જે ગ્રંથિના દરદીને સોપાનની નંચણ (બજી) હોય તેનું ભોતીંગમી, વિરો અને પીપર વડે સિદ્ધ કરેલા ઘીથી (ઘી પાઉને) સ્નેહન કરવું યજ્ઞર એનું સોપાન (વમન અને ચિરેવન) કરીને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે ગ્રંથિ ઉપર લેપ કરવો

સંસ્થેયઃ મહુશો ગ્રંથિય વિમૃદ્નીયાત્ પુનઃ પુનઃ ॥૨૯॥
વારંવાર ગાંઠ ઉપર શેક કરીને એને વારંવાર (અગૂઢથી કે વાસની ભૂગળીથી) મસજવી (અને એવી રીતે વેરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો)

પપ વાતે વિશેષેણ ક્રમઃ,

ઉપર કહી તે ક્રિયા ખાસ કરીને વાયુને લીધે થયેલી ગ્રંથિ મટે છે.

પિત્તની ગ્રંથિના ઉપાય

પિત્તાશ્લજે પુનઃ ।

જલોક્સો હિમં સર્વે,

પણ પિત્તની ગ્રંથિમા જળો મૂકવી અને બધી ઠરી ક્રિયા કરવી (સ્પર્શમા તથા વીર્યમા ઠંડા હોય એવા દ્રવ્યોના બાથ લેપ, સેવન અને ખાનપાન કરવા)

- કફની ગ્રંથિના ઉપાય

કફજે યાતિકો વિધિઃ ॥૩૦॥

કફની ગ્રંથિમા વાયુની ગ્રંથિવાળી વિધિ

(ક્રિયા) કરવી

તથાઽપ્યપકં છિન્નં સ્થિતે રક્તેઽપિના દદેવ ।

સાપરોષં, સરોષો હિ પુનરાધ્યાયતે ધ્રુવમ્ ॥૩૧॥

આટલું કર્યા છતા પણ જે રસોળી કાચી રહે તો એ કાચી રસોળીને કાચી કાઢીને પછી ત્યારે લોહી બધ થાય ત્યારે રસોળીવાળા આખાયે બાગ ઉપર અગર ઝામ દેવો, કાચું કે જે રસોળીનો જરા પણ ભાગ રહી જાય તો એ ફરીથી ચોપાય છે (ફરીથી રસોળી થાય છે)

માંસથી અને વ્રણથી થતી રસોળીઓ

માંસવળોદ્ભવો પ્રત્યી યાપયેદૈરમેય જ ।

માંસથી થતી રસોળી અને વ્રણથી થતી રસોળી થાય છે એમર ઉપર પ્રમાણે કરવું

અરબીની થતી ગ્રંથિ

કાર્યં મેદામયેઽપ્યેતત્તૈઃ ફાલાદિવિષ્ણુ તન્મ જ્વા
પ્રમૃદ્યાત્તિલવિગ્નેન દુષ્ણં દ્વિગુણયાસતા ।

શાસ્ત્રણ પાટયિત્વા વા દદેન્મેદસિ સુદૃષ્ટે ॥૧॥

અરબીથી થતી રસોળીમાં પણ એ પ્રમાણે ૧ કરવું ગ્રંથિ ઉપર દેવ ચોપવું એવડું કપડું ઢાંપીને પછે દેવનાથી નપાવેલા હજના ફળથી એના ઉપર મનજનું અથવા અરબીની ગ્રંથિને અરબી નીડીને એમાંથી અરબી બગર કાઢી નાખીને પછે એના ઉપર ઝામ દેવો

શિયાગ્રંથિના ઉપાય

શિરામ્ન્યો નયે પેય તૈલં સાહચરં તથા ।

ઝપનાદોઽનિલહરેવંસિદ્ધમં શિરાધ્યય ॥૩૨॥

સિરામુથિ નવી હોય તે સાલથર તેવ (થિ, ૨૧/૬૬૫ થી ૭૨૫) પીવું તથા વામુ મટાડે એવાં દ્રવ્યોથી ઉપનાય, બંધિત અને ફસ ખોલવાની ક્રિયા કરવી.

અર્જુન (અં. કેન્સર)ના ઉપાય

અર્જુને પ્રતિયક્ષ કુર્વાત્ વથાસ્વં છુત્તારં હિતમ્ ।

અર્જુનમાં જે પ્રકારનું અર્જુન હોય તે પ્રકારની ગ્રંથિના ઉપાય વધારે પ્રમાણમાં કરવા

[અજાશકુચ્છિદ્રમૂલલાક્ષાસુરસ (લવણક્ષાર) - કાષ્ઠિકાઃ ।

વસ્ત્રવલ્લેપસ્થેષ મર્દયિત્વ પ્રલેપયેત્ ॥ ૧ ॥

ઉપોદક્ષાપત્રપિષ્ટવા છર્વૈરાચ્છાદિતં ઘનમ્ ।

તિલેષ્ય પટ્ટં યદ્વીવાચ્છાદ્યત્યેય નવાર્ધુદમ્ ॥૨॥

જીર્ણે ચાર્કચ્છદ્રસુષાતાસુદ્રગુદકાષ્ઠિકાઃ ।

પ્રચ્છાને પિષ્ટિકા જ્ઞાયા મન્થયર્ધુદવિલાયની ॥ ૩ ॥

[બકરીની લીંડીઓ, સરગવાનું મૂળ, લાખ, તુળસી, (લવણ, કાર) અને કાંચ-એટલી વસ્તુઓને વસ્ત્રમાં બાંધીને એ પોટલી વડે સાધારણ ચેક કરીને પછી અર્જુનને મસળીને પોટીનાં પાંદડાંની પિટ્ટી વડે ગરમ લેપ કરવો. પછી એનો પર પાંદડાંના ઘટ્ટ થર કાઢીને કપડાંની ગડ મૂકીને પોટો બાંધવો. એમ કરવાથી નવું અર્જુન થશે જય છે અને જૂના અર્જુનમાં આકડાંનાં પાંદડાં, ઘેર, સમુદ્રનું મીઠું, ગોળ અને કાંચગર કરેલી પિટ્ટિકા પ્રથમના માટે બાધવાથી ગ્રંથિ અને અર્જુન વેરાઈ જાય છે]

શ્લીપદના ઉપાય

વાયુનું શ્લીપદ

શ્લીપદેડનિલજે વિષ્યેત્ સ્નિગ્ધસ્યન્નપ્રોવનાહિતે ॥

સિરામુપરિ ગુસ્કસ્ય હ્રપક્કુલે, પાયથેષ તમ્ ।

માસમેરન્ડજ તેલં ગોમૂત્રજ સમન્વિતમ્ ॥૧૫

જીર્ણે જીર્ણાશ્મશ્લીવાચ્છુષ્કીઘ્રાતપયોન્નિતમ્ ।

ત્રેદૃશં યા પિથેદેયમશ્મગ્નતાવગ્નિના દહેત્ ॥૨૦॥

વાયુના શ્લીપદમાં પહેલાં સ્નેહન, સ્વેદન અને ઉપનાય કરીને પછી પગની ધૂટીથી જે આંગળ (જિંદે ફસ ખોલવી તથા એને એક મથિના સુખી ગાવના મૂતર-માં દિવેલ નાખીને વાવું દિવેલ પછી જય ત્યારે સૂક નાખીને ઉકારેલા દૂધ સાથે એક વરસનું જૂનું અનાજ ખાવું, અથવા (સ્નેહન પ્રવેશ થયે) ત્રેવૃત્ત થી પીવું. એમ છતાં પણ જો ન મટે તો ૫૫ દેવેલ

પિત્તનું શ્લીપદ

ગુસ્કસ્વાથઃ સિરામોક્ષા પેષે છર્વે ચ વિત્તજિત્ ।

પિત્તના શ્લીપદમાં પગની ધૂટીથી નીચેની ફસ ખોલવી અને પિત્ત થટે એવું બધું (ખાન, પાન, વિદ્યાર, અપચ) કરવું

કફનું શ્લીપદ

સિરામહ્મુષ્કે વિઠ્ઠવા કફજે શીલયેષ્યાન્ ॥૧૧

સક્તોદ્રાણિ કષાયાણિ વર્ધમાનાસ્તથાઽપચાઃ ।

લિમ્પેસ્વર્પવાર્તાકિમૂલાગ્નાં ધાન્યયાઽથવા ॥૨

કફના શ્લીપદમાં અંગૂઠની (ત્રિપ નામના મર્મથી થાર આંગળ (જિંદે આવેલી સુશુન ૧૮/૫૫૫—જલ્દ) ફસ ખોલવી અને રોળ જવ (જવની વાનીઓ) થપ સાથે ભેળવીને નૂરાં દ્રવ્યો અને વર્ધમાન હરડે ખાવી તથા સરસવ અને લંબાકનાં ગાડાં મૂળને કાચવા કોથમીરનો લેપ કરવો.

વર્ધમાન હરડે=પહેલે દિવસે એક, બીજે દિવસે બે, ત્રીજે દિવસે ત્રણ એમ રોળ એકએક હરડે વધારીને પહેલા દસ દિવસ ખાવી. પછી રોળ એકએક હરડે ઓછી કરતા જઈને ખાવી.

અપચી (કઠમાળ)ના ઉપાય

સોપન, મૂષપાન, ગંડૂષ, નરમ, ફસ ખોલવી, દવા

ઝર્યાષિઃશોધનં પેયમપવ્યાં સાધિતં ઘૃતમ્ ।

દન્તીદ્રવન્તીત્રિવૃતાજાલિનીદૈરદાલિમિઃ ॥ ૧૩ ॥

શીલયેન્નકમદેષ પ્ર ધુમગળ્હપનાયતમ્ ।

સિરાયાઽપહરેદ્ધકં પિત્તેન્મૂત્રેણ તાર્કવજમ્ ॥ ૧૪ ॥

કઠમાળમાં ઉપરથી (ઊંઘીઓ દ્વારા થોલી) અને નીચેથી (ગાડા વાટે) સોપન કરે એવું નેપાત્રે, ઉં-ર કની, નસેતાર, કડવી ઊંચી અને કૂકરેલ—એ બધાંથી સિદ્ધ કરેવું થી પીવું, કફ અને કઠમાળ થટે એવાં મૂષ-પાન, ગંડૂષ અને નરમની ક્રિયા રોળ કરવી, ફસ ખોલવીને લોટી કાઢવું અને ગાવના મૂતર સાથે રસ-વાંતી પીવી.

[વલમર્ધપલં વાઽપિ કર્વે વાઽપ્યુષ્ણવારિણા ।

કાઞ્જનાત્ત્યર્થં પીન્વા ગણ્દમાલાર્ણ્યપોહતિ ॥૧૫

[એક પલ, અર્ધા પલ કે એક કર્ષ કાંચનાર ની છાલ ઊના પાણી સાથે પીવાથી કઠમાળ થટે છે]

કાથી અને કામુ ગણિ થટે લેપ અને

વેરી નામધન્ય ઉપાય

શ્લીપનાપકાતાલિમ્પેન્નકુલીપટ્ટનાગરઃ ।

લિપ્ત્રાન્ લવણપોટ્કવા કદિનાનનુ મર્દયેત્ ॥૧૬

કઠમાળની કાચી ગણિ ઉપર ઘખા, તોપર અને મૂંઘી લેપ કરવો. કામુ ગણિ ઉપર ઓળી કે નેપર-

ની પાટલી વડે શેક કરીને પછી એને અંગૂઠા વડે કે વાંસની ભૂંગળી વડે મસળવી.

શામીમૂલકશિશુપાં વીજૈઃ સયવસર્પૈઃ ।

લેપઃ પિષ્ટોમ્લતક્રેણ પ્રચિગ્ગણ્ડવિલાયનઃ ॥૧૬॥

શમીનાં, મૂળાનાં અને સરગવાનાં બી, જવ અને સરસવ એટલાં ઔષધોને ખાટી છાશમાં લસોટીને લેપ કરવાથી ગાંઠ અને ગૂમડાં વેરાઈ જાય છે.

[શુષ્ણાનિ નિમ્બપ્રાગ્નિ ક્લૃત્તેર્મેહાતકૈઃ સહ ।
શરાવચમ્પુટે વગ્ધ્વા સાર્વે સિદ્ધાર્થકૈઃ સમૈઃ ॥૧૭॥
વત્સલાગામ્થુના પિષ્ટે ગણ્ડમાલાપ્રલેપનમ્ ।]

[લિધામાંના કકડા અને ખાંડનાં લીમડાનાં પાંદડાં એ બેને કેડિયાના સંપુટમાં બાળીને એની ભસ્મ કરીને એમાં એટલા જ સરસવ નાખીને એ બધાને બકરાના મૂત્રમાં લસોટીને કંઠમાળ ઉપર લેપ કરવો.]

કંઠમાળની પાકવા માંડેલી ગાંઠો માટે ઉપાય
પાકોન્મુલાન સ્વતાશ્વસ્ય પિત્તશ્લેષ્મહરૈર્જયેત્ ।
અપક્વાનેવ શ્વેતસ્ય ક્ષારાગ્નિમ્યામુપાચરેત્ ॥૧૭॥

કંઠમાળની ગાંઠો પાકવા માંડે છે તો પહેલાં જળો વગેરેથી લોહી કાઢી નાખીને, પૌંછી પિત્ત અને કફ માટે એવા ઉપાયો કરીને મટાડવી. અથવા પૂરી પાંદે તે પહેલાં જ એ ગાંઠોને કાઢી નાખીને પછી ક્ષાર મૂકીને કે ઊંચ દઈને બાળવું.

કંઠમાળમાં પીવાનું, ચોળવાનું અને નસ્યનું તેજ
કાકાદનીલાક્ષલિકાર્નાઠ્ઠકોત્તુણ્ડકીફલૈઃ ।
જીમૂત્તવીજકકોટીવિશાલાદૃતલેષધૈઃ ॥ ૧૮ ॥
પાઠાન્વિતૈઃ પલાષાંશીર્ધવર્કયુતૈઃ પંચત્ ।
પ્રસ્થં કરજ્જૈતલસ્ય નિર્ગુંઠીસ્વરસાદકે ॥ ૧૯ ॥
અનેન માલા ગણ્ડાનાં ચિરજા પૂવવાહિની ।
સિન્ધ્યસ્ય સાધ્યક્ષ્પાડપિ પાનામ્યજ્જનનાવતૈઃ ॥ ૨૦ ॥

નલેંદ્રી, રત્નેવિશેષ, યુક્તાશ્વ, કમ્પુલ્લાનાં બી, મીંઠજ, કૂકરવેલનાં બી, કકોટાં, ઈન્દ્રવારણાં, વિસેટાં અને પદ્મા-મૂળ—એ દરેક અડધા પલ, એમાં એક કર્ષ આનિ-વિષની કળી—એ બધાનો કકડ અને નગેડના એક આડક સ્વરસમાં એક પ્રસ્થ કમ્પુલિયું પકવવું. આ તેલ પીવામાં, અભ્યાંગમાં અને નસ્યમાં વાપરવાથી લાંબા વખતથી વહેલી, પર નીકળતી, અભ્યાજ જેવી કંઠમાળની ગાંઠો પડતું મટે છે.

તૈલં લાક્ષલિકીકન્વક્ષ્પાદં ચતુર્ગુણે ।

નિર્ગુંઠીસ્વરસે પદ્યં નસ્યાધૈરપકીમણુત્ ॥૨૧॥

તેલથી લોહા ભારતો રત્નેવિશાના કંઠનો કકડ

નાખીને તેલથી ચારમણા નગેડના સ્વરસમાં પકવેલું તેલ નસ્ય વગેરે (પીવું, અભ્યાંગ અને નસ્ય) તરીકે વાપરવાથી કંઠમાળની ગાંઠો મટે છે.

મદ્રગ્રીદારુમરિચદ્વિહરિદ્રાન્નિવુદ્ધનૈઃ ।

મનશિલાલનલદ્વિશાલાકરવીરકૈઃ ॥ ૨૨ ॥

ગોમૂત્રપિષ્ટૈઃ પલિર્ધૈવિપસ્યાર્ચપલેન ચ ।

ગ્રાહીરસાર્કજક્ષીરિગોશારુદ્રસંયુતમ્ ॥ ૨૩ ॥

પ્રસ્થં સર્પતૈલસ્ય સિદ્ધમાશુ ઘ્યપોહતિ ।

પાનાદ્યૈઃ ક્ષીલિતં કુષ્ઠદુદ્ધનાક્રીડણાપવીઃ ॥ ૨૪ ॥

ધાળી સુખડ, દેવદાર, મરી, હળદર, દારુહળદર, નસોતર, ચોષ, મમ્મશીલ, ઉરતાલ, વીરજ વાળો, ઈન્દ્ર-વારણાં, ક્ષીર—એટલાં ઔષધો એકએક પલ અને અતિવિષની કળી અડધા પલ—એટલી વસ્તુઓનો કલક બ્રાહ્મીના રસ, આકકડનું દૂધ અને ગાયના છાતુનો રસ એ ત્રણમાં નાખીને એના વડે પકવેલું એક પ્રસ્થ સરસિયું શેજ પીવા વગેરેથી (પીવામાં; અભ્યાંગમાં અને નસ્યમાં વાપરવાથી) કુષ્ઠ, કુષ્ઠ નાટીપ્રભુ અને કંઠમાળ એ મટી જાય છે.

ચઢાહરીતકીલાક્ષાકટુરોહિણિચન્દ્રનૈઃ ।

તૈલં પ્રસાધિતં પીતં સમૂલામપર્થી જયેત્ ॥ ૨૫ ॥

વજ, હરે, લાખ, કકડ અને સુખડ—એટલી વસ્તુઓ વડે સિદ્ધ કરેલું તેલ પીવાથી કંઠમાળ સમૂ-ળગી (જડમૂળથી) મટી જાય છે.

નસ્ય અને લેપ

શરપુત્તોદ્ગ્રથં મૂલં પિષ્ટં તન્નુલવારિણા ।

નસ્યાલેપાચ્ચ દુષ્કારપચીવિપજન્નુજિત્ ॥ ૨૬ ॥

સરપુખા(ભાસ્)ના મૂળને લોખાના ધાવશમખનાં પાણી સાથે લસોટીને એનું નસ્ય લેવાથી અને લેપ કરવાથી કુષ્ઠ પ્રભુ, કંઠમાળ, એ અને કૃમિરોગ મટે છે.

નસ્યનું અને ચોળવાનું તેજ

મૂલૈરત્તમકારણ્યાઃ પીલુપર્ણાઃ સહાધરાત્ ।

સરોધામયયણ્ણાહ્વાતાહ્વાદીવિદારમિઃ ॥ ૨૭ ॥

તૈલં ક્ષીરયમં સિદ્ધં નસ્યેડમ્યક્તે ચ પૂજતમ્ ।

ઉત્તરી (કરેલ), પીલુપર્ણા (મોતેલ), કીડા ધેણિયો—એ ત્રણનાં મૂળ, લોખર, સુગંધીસામે, રીંડા મધ, સુવા, ચિત્રો અને દેવદાર—એટલાં ઔષધોનો કકડ તેજ બેટલા ગાયના દૂધમાં નાખીને એના વડે પકવેલું તેલ નસ્યમાં અને અભ્યાંગમાં (કંઠમાળ માટે) પૂજાય છે.

વેપ

બીજ આચાર્યના મત

ગોલ્પજાશ્વતુરા લગ્નઃ કટુતૈલેન લેપનમ્ ॥૨૮
પેક્ષુદેન તુ કૃષ્ણાદિવૈયસા વા સ્વયં મૃતઃ ।

ગાયત્રી, ઘેટાની, બકરીની અને ઘેડાની ખડીને બાળીને એની રાખને સરસિયામાં કાઢવીને એનો લેપ કરવો. કાળા સાપને બાળીને કરેલી એની રાખમાં ઈંગોરિયાનું તેલ નાખીને એનો લેપ પક્ષવો કે કુદરતી મોતે મરેલા કાગડાને બાળીને કરેલી એની ભસ્મમાં ઈંગોરિયાનું તેલ નાખીને એનો લેપ કરવો. ઓષી (કંઠમાળ) મટે છે.

બધું કર્યા છતાં ન મટે તો શું કરવું?

હૃત્વશાસ્ત્રી ગદસ્વાન્યપાર્શ્વજઙ્ગાલમામિતમ્ ॥

લક્ષ્મીમયલ્લાહા મેદો હૃત્વાડમિના રહેલ્ ।

ગાળું બધું કર્યા છતાં પણ જો રોગ (કંઠમાળ) ન મટે તો (ડાબે કે જમણે) જે પડખે રોગ થયો હોય, તેનાથી વિરુદ્ધ (જમણે કે ડાબે) બાજુની જાંઘની ચરબી બસીથી (ઈન્દ્રબક્તિ નામના મર્મથી) ઊંચેથી કે નીચેથી કાઢીને પછી ચીરેલી જગ્યાએ ડાબ દેવો. (ચરબી કાઢતી વખતે ઈન્દ્રબક્તિનો ભાગ છોડી દઈને એની ઉપરના કે નીચેના ભાગમાંથી ચરબી કાઢવી.)

નિમિ બજવાનનો મત

સ્થિતસ્યોદરં પદં મિત્વા તન્માત્રેન ચ પાંચિતઃ ॥

તત ઋર્ચં દરેદ્ પ્રચ્છીનિત્વાહ મગવાલિમિઃ ।

દરદીને ઊંચો રાખીને એનું પગલું (પાનીથી અંગૂઠા સુધીનો ભાગ) માપીને પાનીથી એના એક પગથા જેટલે ઊંચે જાંઘમાં જે સ્વજ આવે તે સ્વજ-માંથી ચરબીની ગાંઠી કાઢી લેવી એવું નિમિ બજવાન કહે છે. (ચીરતી વખતે ઈન્દ્રબક્તિ મર્મ ન વિચાર એ સંધ્યાગતું.)

સુધાનનો મત

પાંચિ પ્રતિ દ્વાદશ ચાક્ષુલાનિ

મુક્તચેદ્ગંધસ્તિ ચ મદાન્યપાર્શ્વે ।

પિત્તાર્પ મસ્વાળનિમાનિ મધ્વા-

જ્વાલાનિ-કર્ત્ત્વિતિ સુસુતોક્તિઃ ॥૩૧॥

(ડાબે કે જમણે) જે માળએ રોગ (કંઠમાળ) થયો હોય તેનાથી વિરુદ્ધ (જમણે કે ડાબે) બાજુના પગની પાનીથી ઊંચે માર સ્તંભજ જેટલો જાંઘના ભાગ છોડી દઈને અને ઈન્દ્રબક્તિ છોડી દઈને બાકીના ભાગમાં જાંઘ ચીરીને વચ્ચેથી માછલીનાં ઈંડા જેવાં ચરબીનાં જતાં ખોલી કાઢ્યાં એવું સુસુતો કહે છે. (સુસુતસંદિના વિ. ૧૮/૨૫)

માગુલ્લકર્ણાસુમિતસ્ય જન્તો-

સ્તસ્યાષ્ટમાર્ગં સુલ્કાદિમચ્ચ ।

પ્રાખર્ણવેડ્ઘાઃ સુરરાજલક્ષ્મી-

મિત્વાડક્ષમાત્રં સ્વપરે ઘદન્તિ ॥ ૩૨ ॥

બીજ આચાર્ય કહે છે કે નાકના ટેરવાની સીધા-સુમાં કાનનો જે ભાગ હોય તે જગ્યાએથી પગની ધૂટી સુધીનું માપ લઈને તે માપના આઠમા ભાગ જેટલું માપ પગની ધૂટીથી ઊંચું માપવું. (દાખલા તરીકે, નાકના ટેરવાની સીધાસુમાં અડધા કાનના ભાગથી પગની ધૂટીનું માપ ચાર ફૂટ હોય તો પગની ધૂટીથી છ ઈંચ (ચાર ફૂટ-૮=૧૬ ઈંચ) ઊંચે જાંઘમાં નિશાન કરવું.) ત્યાં ઈન્દ્રબક્તિ નામના મર્મથી નીચે એક અક્ષ (બહેડીનું ફળ) જેટલું ચીરીને ત્યાંથી ચરબીની ગાંઠી કાઢી લેવી.

નાડીમથુના ઉપાય

અનુભ નાડીવ્રત્ન

ઉપનાદ્યાનિલાદ્યાદીં પાટિતાં લાપુ-લેપયેલ્ ।
પ્રત્યક્ષુત્પ્ત્વીફલયુતેસ્તિલેઃ પિપ્પેઃ સલ્લન્ધયેઃ ॥૩૩॥

વાયુના ક્ષયીવ્રત્ન ઉપર ઉપનાદ ચેક કરીને પછી એને ચીરીને અને સાફ કરીને અંગૂઠાના ફળ, તથા અને સંપવને ભેગાં લસોડીને એનો લેપ કરવો.

પિત્તનો નાડીવ્રત્ન

વેર્તીં તુ તિલમંજિષ્ઠાનાગદન્તીનશાઢ્યેઃ ।

પિત્તનો નાડીને ચીરીને અને સાફ કરીને એમાં તથા, મજ્જા, નેપાળો, હજદર અને દારાગદરનો લેપ કરવો.

કફનો નાડીવ્રત્ન

સ્ત્રીયમ્કીં તલલોરપ્રીતિકુમ્મારિષ્ઠગ્ધયેઃ ॥૩૪॥

કફના નાડીવ્રત્નને ચીરીને અને સાફ કરીને એમાં તથા, ફટકડી નેપાળો અને લોમપ્રના પાંદડાનો લેપ કરવો.

શયનો નાડીવ્રત્ન

શાલવજાં તિલમધ્યાન્ગેલ્પયેદ્દિગ્ધસોપિતામ્ ।

શયના નાડીવ્રત્નને ચીરીને અને સાફ કરીને એમાં તથા, મધ અને ઘોનો લેપ કરવો.

મહાશ્વરૂપામેપિત્તયા

મિત્વાડક્ષમાત્રં સ્વપરે ઘદન્તિ ॥ ૩૫ ॥

શારત્રીયેન સ્વેન લ્હુગો લારપેદ્ ગમિન્ ।

જે નાડીવ્રત્નને શરત્રીયે ચીરી શકાર એમ ન હોય તે નાડીવ્રત્નને મર્મ એવમી સ્થાન પિત્તીને બહાર દોષી કરીને પછી માર ચીરેલે હોય નાડીના મુખ

વાટે નાણાના માર્ગમા ચાલવીને એવા દોરા વડે અનેક વાર એ નાણું દારણ કરવું.

(મર્મસ્થાનમાં થયેલા નાણાવ્રણને તથા જે શસ્ત્ર-ક્રિયા સહન ન કરી શકે એવા પ્રસંગોમા નાણાવ્રણને શસ્ત્રથી ચીરવો જોઈએ નહિ.)

મળેણુ દુષ્ટસૂક્ષ્માસ્ત્યગમ્ભીરાદિષુ સાધનમ્ ॥૩૬॥
યા ઘર્ત્યો યાતિ તૈલાનિ તદ્વાદીઘ્વપિ શાસ્યતે ।

દુષ્ટ વ્રણ માટે, ઝાણા મોવાળા વ્રણ માટે, ગભીર (ઊંડા) વ્રણ માટે વગેરે વ્રણ માટે જે ઉપાય, જે વાટો અને જે તેલ કહ્યા છે (ઉ અ. ૨૫) તે નાણા-વ્રણ માટે પણ સારા છે.

પિપ્તં ચક્ષ્વફલં લેપાદ્વાદીઘ્વણહરં પરમ્ ॥૩૭॥

ચાતા એરડાના ફળને વાટીને લેપ કરવો એ નાણાવ્રણ મટાડવાનું ઉત્તમ રોપણ છે.

ઘોષ્ટાફલત્વક્ લવણં સલાદં

લૂકસ્ય પત્રં વનિતાપયશ્ચ ।

સ્તુગકદુગ્ધાન્વિત પપ કલ્કો

। પર્તીકૃતો હન્યચિરેણ નાદીમ્ ॥૩૮॥

જગલી બેરના ફળની છાલ, સોપવ, વાખ, શિવ લિંગીના પોદા, ઝીનું પાવણ, ઘોરનું દૂધ, આકડનું દૂધ—એટલી વસ્તુઓના કડકની વાટ બનાવીને નાણા વ્રણમા ખોસવાથી નાણાવ્રણ ઝટ મટી જાય છે.

સામુદ્રસૌધર્વલસિન્ધુજન્મ-

સુપક્ષ્વઘોષ્ટાફલવેદમધુમાઃ ।

માત્રાતગાયત્રિજપલ્લવાશ્ચ

કંટકટેર્યાવિષ વેતકી ચ ॥૩૯॥

કલ્કેડયજ્ઞે ચૂર્ણ

દર્શ્યાં વેતેણુ' શીસ્વમાનેષુ ।

મર્ગાતરિવ નયતિ ગતિ-

ઘણલા ઘણેણુ મૂતિારવ ॥૪૦॥

દરિયાનું મીઠું, સંવળ, સોપવ, સાચી રીતે પાકેલું જગલી બેરણીનું ફળ, ઘરનો મુમાસ (મુમાયો), જગલી આખાનાં પોદા, બેરનાં પોદા, હાદર, દારુદત્તર અને હરડો—એટલી વસ્તુઓના કડક તરીકે, અખંજ તરીકે, ચૂર્ણ તરીકે, વાટ તરીકે રોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો જેમ અચળ માખણ પાનેથી ચરણ વાશી જતી રહે છે, તેમ નાણાવ્રણ પણ જ્યારે નાણાવ્રણ ન હોય તેમ જતો રહે છે.

જ્યારાઘ્રહરવે ઘણે ઉત્તરપાને પ્રત્યર્ચુદસ્તીરદત્તવી-
નાદીપતિવેષો નામ ત્રિરોડપ્પાયઃ ॥ ૩૦ ॥

અધ્યાય ૩૧ મો : ક્ષુદ્રરોગોનું જ્ઞાન

અથાતઃ ક્ષુદ્રરોગવિજ્ઞાનીય ધ્યાત્વ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે ક્ષુદ્રરોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપ-
યોગી અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે
મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

ક્ષુદ્રરોગોઃ ક્ષુદ્ર શબ્દ સંસ્કૃતમાં કૂટ, નાનું અને
નીચ એ ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે (અમરકોષ—૨૬૮૦)-
આ ત્રણ ગુણવાળા રોગોને ક્ષુદ્ર રોગો કહે છે.

અભગ્નસિક્ષા

स्निग्धा सवर्णा प्रयिता नीरजा मुद्रसन्निभा ।

पिटिकाकफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥૧॥

કફ અને વાયુના પ્રક્રોધને લીધે બાળકોને સ્નિગ્ધ,
સવર્ણ, ગંધરેલી (કઠણ), પીણ વિનાની, મગ જેવી
ફેણીઓ થાય છે તેને અભગ્નસિક્ષા કહે છે.

૧૧પ્રપ્ત્યા

ययप्रप्या ययप्रप्या ताम्र्यां मांसाभिता घना ।

તેમને (કફ અને વાયુને) લીધે જવના અકારની,
માંસને આશરે થતી ધટ્ટ (કઠણ) ફેણી (ઢીમણ),
થાય છે, તે ૧૧પ્રપ્ત્યા છે.

અલછઃ કચ્છપી

मवक्त्रा बालजी वृत्ता स्तोकपूया घनोद्वता ॥

ग्रन्थयः पञ्च या पद्मवा कच्छपी कच्छोद्वता ।

મો વિનાની, ચોખ, ચોણ પરવાળો, ધટ્ટ અને
ઊંચી ફેણીને અલછ કહે છે કચ્છપી જેવી ઊંચી
પાચ કે છ ગાંઠ થાય તેને કચ્છપી કહે છે.

પનસિક્ષા

कर्णस्थोर्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोमदक ।

શાલુકામા પનસિકા

જાનથી ઉપર કે કાનની આસપાસ કઠણ, તીટ
પીણવાળી, કમળવા કદ જેવી ફેણી થાય છે, તે પન
સિક્ષા છે.

પાપામ્નર્દભ (ગરસુન્નિધું, વજસુન્નું)

शोफस्त्वस्यदङ्गः स्थितः ।

હનુસન્ધિસમુદ્મૂતસ્તાભ્યાં પાપામ્નર્દભઃ ॥૨॥

કફ અને વાયુને લીધે જગ્યાના સાધમા થતા
થોડી પીણવાળા અને સ્થિર જોએ તે પાપામ્નર્દભ છે.

મુખદૂષિકા (ખીચ, મુચનપોષિકા)

शात्मलीकण्टकाकारताः पिटिकाः सद्व्रतो घना ।

મેદોગર્મા મુલ્હે યૂનાં તામ્યાં ચ મુખદૂષિકાઃ ॥

ચીમળાના કાંટાના આકારની, પીડવાળી, ઘટ્ટ, ચરબીથી ભરેલી ફેણીઓ કફ અને વાયુને લીધે જીવાન માણસોનાં મોં ઉપર થાય છે, તેને મુખદૃષ્ટિકા કહે છે.

પદ્યકંટક

તે પદ્યકણ્ટકા જ્ઞેયા યૌ પદ્યમિવ કણ્ટકૈઃ ।
ત્રીપતે નીરુજે શ્વેતૈઃ શરીરં કફવાતજૈઃ ॥૬॥

તેમ કમળ કાંટાથી છવાઈ જાય છે, તેમ પીડા વિનાના, ધોળા, કફ અને વાયુથી ઉત્પન્ન થતા જે કાંટાઓ વડે શરીર ભરાઈ જાય છે, તેને પદ્યકંટક કહે છે.

વિવૃત્તા

પિત્તેન પિટિકા કૃત્તા પચ્વોદુશ્વરસન્નિમા ।
મહાદાહજ્વરકરો વિવૃત્તા વિવૃતાનના ॥૭॥

પિત્તને લીધે થતી ગોળ, ઉમેડાના ફળ જેવી, બહુ દાહ કરે એવી અને તાવ આણે એવી, પડોળા મોની ફેણીઓને વિવૃત્તા કહે છે.

મસૂરિકા (બળિયા, ચીતળા)

ગાત્રેષ્વન્ત્રાશ્ચ વચ્ચસ્ય દાહજ્વરકજ્ઞાન્વિતાઃ ।
મસૂરમાત્રાસ્તદ્વર્ણસ્તઃસંઘાઃ પિટિકા ઘનાઃ ॥૮॥

બધા અવયવોમાં અને મોની અંદર દાહ, તાવ અને પીડા કરે એવી, મસૂર જેવડી, મસૂરના રંગની, ઘટ્ટ ફેણીઓ થાય છે તેને મસૂરિકા કહે છે.

વિસ્ફોટ

તતઃ કપટરાઃ સ્ફોટા વિસ્ફોટાક્યા મતારુજાઃ ।

એના (મસૂરિકા) કરતાંયે વધારે કટસાધ્ય અને બહુ પીડા કરે એવા ફેણાને વિસ્ફોટ કહે છે.

વિદ્યા

યા પદ્યકર્ણિકાકારા પિટિકા પિટિકાચિતા ॥

આ વિદ્યા યાતપિત્તાભ્યાં

વાયુ અને પિત્તને લીધે થતી જે ફેણી પદ્યકોશ જેવા આકારની (આગળથી મોટી અને મૂળ આગળ પાનળી) અને ફેણીઓથી છવાયેલી હોય છે, તેને વિદ્યા કહે છે.

ગર્દભી

તામ્યામેવ ચ ગર્દમ્બી ।

મળડલા વિપુલોત્સાસ સત્તાગપિટિકાચિતા ॥૧૦॥

તે ભેને લીધે જ (વાયુ અને પિત્તને લીધે જ) થતી ગર્દભી ચકરડાં જેવી, વિશાળ, ઊપસેલી અને ચતી ફેણીઓથી છવાયેલી હોય છે.

કક્ષા

કક્ષેતિ કક્ષાસત્રેષુ પ્રાયો દેશેષુ સાઽનિલાત્ ।

પિત્તાદ્યગ્નિ પિટિકાઃ સ્પષ્ટા હાજોપમા ઘનાઃ ॥

વાયુને લીધે સામાન્ય રીતે બગલની પાસેના ભાગમાં જે ગર્દભી થાય તેને કક્ષા કહે છે. એમાં પિત્તને લીધે ઝીણી, ડાંગરની ધાણી જેવી ઘટ્ટ ફેણીઓ થાય છે, તે પણ કક્ષા જ છે.

ગંધનામા

તાદૃશી મહતી શ્વેકા ગન્ધનામેતિ કીર્તિતા ।

એવી જ (ડાંગરની ધાણી જેવી), મોટી એક ફેણી થાય છે, તેને ગંધનામા કહે છે.

ચાન્ડિકા (અળાઈ)

ઘર્મસ્વેદપરીતેઽક્ષે પિટિકાઃ સ્પષ્ટો ઘનાઃ ॥૧૨॥

રાજિકાવર્ણસંસ્થાનપ્રમાણા રાજિકાઢ્યાઃ ।

ધામ અને પરસેવાવાળા શરીર ઉપર જતા પીડા કરે એવી, કઠણ, ચાઈ જેવાં રંગ, માપ અને આકાર-વાળી ફેણીઓ થાય છે, તે ચાન્ડિકા (અળાઈ) છે.

જલગર્દભ

દોષૈઃ પિત્તોત્ત્વૈર્મૈત્તૈર્વિસર્પતિ વિસર્પયત્ ॥૧૩॥

શ્વોષોઽપાકસ્તનુસ્તાપ્નો જ્વરકુજ્જાલગર્દમઃ ।

પિત્ત જેમાં અધિક હોય એવા દોષોને લીધે પ્રસરતા દોષોને લીધે જે ન પાકે એવા, પાનળો, તાંબાવર્ણી અને તાવ આણે એવા સોજા રાવાની માફક ફેલાય છે, તેને જલગર્દભ કહે છે.

અગ્નિરોહિણી

મણિઃ પિત્તોત્ત્વૈર્મૈત્તૈર્વિસર્પતિ વિસર્પયત્ ॥૧૪॥

જ્વરિજો માંસદાહનાઃ ॥૧૪॥

કક્ષામાગેષુ જાયન્તે

ચેઽપ્યામાઃ સાઽગ્નિરોહિણી ।

પચ્ચાહાત્સતરાન્નાદા પક્ષાદાઃ હન્તિ જીવિતમ્ ॥

પિત્ત જેમાં અધિક હોય એવા દોષોને લીધે તાવ-વાળા માણસને બગલના ભાગમાં જે માંસને ફાડીને બહાર કાઢે એવા ફેણા થાય છે તેને અગ્નિરોહિણી કહે છે. આ રોગ પાંચ દાહપ્રમાં સ્થાન થતી સુધીમાં કે એક પંખવાડિયામાં મારી નાખે છે.

ઈરિવેલિકા

ત્રિલિન્ગા પિટિકા કૃત્તા જનૂર્ધ્યમિરિવેલિકા ।

ત્રણ દોષનાં લક્ષણોવાળી જોત ફેણી ઇંચડીથી ઉપરના ભાગમાં થાય તેને ઈરિવેલિકા કહે છે.

વિદારી

વિદારીકન્દકઠિના વિદારી કક્ષવહ્નયે ॥૧૩॥

ભોષકોળા જેવી કઠ્ઠુ ફેદી બગલમા અને સાથ
જના વળામાં થાય તેને વિદારી કહે છે

ચક્રરા, ચક્રરાબુંદ

મેદોનિલકફૈર્મન્યિ. છાયુમાંસચિરાશ્રયૈઃ ।

મિશ્રો વસાવ્યમધ્યમં સ્વેચ્છત્રોલ્યળોડનિલઃ ॥

માંસ વિશોષ્ય પ્રયિતાં શર્કરામુપપાદયેત ।

દુર્ગન્ધં ઠધિરં ફિલ્લં નાનાવર્ણં તતો મલાઃ ॥૧૮

તાં શ્રાવયન્તિ નિષિતાં વિદ્યાત્તચ્છર્કરાબુંદમ્ ।

સ્નાયુ, માંસ અને શિરામાં રહેલાં ચરબી, વાયુ
અને કફને લીધે ગાંઠ થાય છે એ ગાંઠને ફેડવામાં
આવે તો એમાંથી વસા, ઘી અને મધ જેવી રસી નીકળે
છે એમાં (એ ગાંઠમાં) વાયુનું જેર વધી જાય ત્યારે
એ વાયુ માંસને સુકવી દઈને ગઢાવેલી ચક્રરા (કાકરો,
લખાટી) બનાવે છે પછી દોષો એ એકઠી થયેલી
ચક્રરામાંથી ગંધાતાં, ક્ષેદવાળા અને અનેક રંગના
લોહીને શ્રાવ કરાવે છે આ ચક્રરાબુંદ રોગ જાણે

વત્ત્રીક (ચક્રી)

પાળિપાદતલે સન્ધૌ જશ્વ્યં ધોપચીયતે ॥૧૯॥

લ્લીકચ્છનૈર્મન્યિસ્તદ્વદ્વળુમિર્મુલે ।

રુગ્વાદકળ્લસ્તદાદયૈ-

લ્લીકોડોસી સમસ્તજઃ ॥૨૦॥

હથેળીમાં, પગને તળિયે, સાધામાં કે બળાની
હાંસડીથી ઉપરના બાગમાં કીડીના ચાક્રની માફક
ધીમે ધીમે ગાંઠ મેટી થતી જાય છે તેમાં કીડીના
ચાક્રના જેવા પુષ્પળ પીંડા, દાઢ, ખાલુ અને ક્ષેદ-
વાળાં ધમ્મા ઝીણાઝીણા મો (છિન્નો) હોય છે એ
વત્ત્રીક રોગ છે. એ રોગ ત્રિદોષથી થાય છે

કદર (આંટણ)

શર્કરોન્મયિતે પાદૈ સ્તે વા કષ્ટકાદિમિઃ ।

મન્યિઃ કીલલદુષ્ક્રમ્નો જાયતે કદરં કુ તવ ॥૨૧

ત્યારે પગે કાંકરી થસાય કે કાટા વગેરેથી પગે
જન થાય ત્યારે ખીંચા જેવી ગાંઠ ઊપસી આવે છે,
તેને કદર (આંટણ) કહે છે

અબ્દગુદ

વેગસન્ધારણાદાયુરપાનોડપાનસંશ્રયમ્ ।

મજુકરોતિ વાહ્યાન્તર્મર્ગમસ્ય તતઃ શરૂ ॥૨૨

જ્યાં જ્યાં વ્યાધિરયં રુગ્ગુરો મતઃ ।

વેગને રોકવાથી આપનવાયુ એની ગુદાના બહાર
ના અને અંદરના રસ્તાને (ત્રણ વલીને નિ ૭/૩થી
૫) સપકડા કરી નાખે છે, તેથી ગાંઠ મહામહેનને
ઊતરે છે આ રુદ્ધગુદ રોગ છે એમ માને છે

ચિપ્પ (ઉપનખ, અક્ષતરોગ)

કુર્યાત્પિત્તાનિલં પાકં નલ્લમાંસે સઠગૃજ્વલ્મ ॥૨૩

ચિપ્પમક્ષતરોગં ચ વિદ્યાદુપનલં ચ તમ્ ।

પિત્ત અને વાયુ નખના માંસમાં પીડા જવર સાથે
પાક કરે છે (પકવે છે) આ રોગને ચિપ્પ, અક્ષત-
રોગ અને ઉપનખ કહે છે

કુનખ

કુળ્લોડમિઠાતાદ્રુક્ષલ્લ લરલ્લ કુનલ્લી નલ્લઃ ॥૨૪॥

વાગવાથી નખ કાળો, લૂખો અને ખર થઈ
જાય તેને કુનખ કહે છે.

અલસ

દુષ્ટકર્દમસંસ્પર્શાવ કળ્લમ્લેદાન્વિતાન્તરાઃ ।

અજુગુલ્લોડલસમિત્યાદુલ્લ

ખરાબ કાદવ રાડકવાથી રાંજાળીઓના વચગાળા
માં ખમ્બજ આવે અને ક્ષેદ થાય તેને અલસ કહે છે

નિલકાલક (તથ)

તિલામાંસિલકાલકાન્ ॥૨૫॥

કુળ્લાનેવેદનાંસ્વલ્લસ્થાન્

ચામડી ઉપર કાળા, પીડા વિનાના તથ જેનું થાય
તેને નિલકાલક કહે છે

મય (મસો)

મયોસ્તાનેવ ચોજતાન્ ।

એ જ (તથ) ઊંચા થાય તેને મસા કો છે

ચર્મકીલ

મયેધ્યસ્ત્વતરાંધર્મરીલાન્ સિતાસિતાન્ ॥૨૬

મસા કરતાં વધારે ઊંચા હોય અને ઘાંટા અને
કાળા હોય છે, તેને ચર્મકીલ કહે છે

જનુમખિ (વાખું)

તયાધિવો જતુમખિઃ સદ્ગ્રો લોહિતસ્તુ સઃ ।

જનુમખિ (વાખું) પણ એ જ જનનું (તત્ત્વની
માફક ચામડી ઉપર થતું, પીડા વિનાનું) હોય છે
એ જનમથી થાય છે અને લાલ હોય છે

લોચન

રુષ્ણં સિદ્ધં વા સદ્ગ્રં મળ્લં લાજ્ઞનં સમ્ ॥૨૭

જનમથી જ કાળું કે ઘાંટું થયેલ ચર્મ (ચ-
રુ) હોય તેને લોચન કહે છે.

વ્યંજ : નીલિકા

શોકક્રોધાદિકુપિતાદ્વાતપિત્તાન્મુલે તનુ ।
શ્યામલં મળ્ડલં ઘ્યજ્જં, વસ્ત્રાદન્યત્ર નીલિકા ॥
પરુષ પરુષસ્પર્શી ઘ્યજ્જં શ્યાવં ચ માલતાત્ ।
પિત્તાત્તાદ્વાન્તમાનીલ,

શ્વેતાન્ત કણ્ઠુમત્કફાત્ ॥૨૯॥

રક્તાદ્વાન્તમાતાન્ત સોપ વિમિચિમાયતે ।

શોક, ક્રોધ વગેરેને લીધે ક્રોધેલા વાયુ રાને પિત્તને લીધે મો ઉપર પાતળુ, કાળુ ચકામુ (ચકરડુ) થાય તેને વ્યંગ કહે છે રાને એવુ જ ચકામુ મો સિવાય બીજા ભાગમા થાય તેને નીલિકા કહે છે વાયુને લીધે થનું વ્યંગ પરુષ, પરુષ સ્પર્શવાળુ અને કાળુ હોય છે, પિત્તથી થનું વ્યંગ છેડે તાબાવાળું રાને (બાકીના ભાગમા) જરા ગાતી જેવા રંગનું હોય છે, કફને લીધે થનું વ્યંગ છેડે ઘોળું રાને ખસુલવાળુ હોય છે, લોહીને લીધે થનું વ્યંગ છેડે રાતુ (બાકીના ભાગમા) જરા તાબાવાળું, ઊંચાવાળુ રાને ચમચમે એવુ (સર સવ વાટીને ચોપડયા હોય, ને થાય એવી પીડાવાળુ) હોય છે

પ્રસુમિ

‘વાયુનોદીરિત’ શ્લેષ્મા

સ્વર્ચં પ્રાપ્ય વિનુષ્યતિ ॥૩૦॥

તતસ્વગ્જાયતે વાણ્ઠુ ક્રમેણ ચ વિચેતના ।

મહવકળ્ઠૂરવિંકલેવા સા પ્રસુતિઃ પ્રસુતિત ॥૩૧॥

વાયુએ પ્રેરેલા કફ ચામડીમા જઈને મુકાઈ જાય છે, તેથી ચામડી ઘોળી અને ક્રમેક્રમે પહેલા બહેથી, થોડી ખસજવાળી અને કહેલ વિનાની થાય છે રોગમા (ચામડીમા) પ્રસુમિ (બહેરાય, અચેતન) હોવાથી આ રોગને પ્રસુમિ કહે છે

ઉઝેઠ

મસમગ્વમનોદીર્ગપિત્તશ્લેષ્માગ્નિમદ્યઃ ।

મળ્ડાલન્યતિકળ્ઠૂનિ રાગવન્તિ મદ્દનિ ચ ॥૩૨॥

‘તત્કોઠઃ’

બરાબર વમન ન થયું હોય તેથી ઉચે ચડેલા પિત્ત, કફ અને અન્નને રાકી ચખવાથી (ઊંચતી વાટે બહાર ન કાઢી નાખવાથી) પુષ્કળ ખસુલવાળા, લાલ અને ઘણા ચકામા (કીમકા) થાય તેને ઉઝેઠ કહે છે

કોઠ

સોડુબદ્ધસ્તુ કોઠ હત્યમિધીયતે ।

એ (ઉઝેઠ) ચાતુ રહે (ફીફીને થાય) ત્યારે

કોઠ કહેવાય છે

પ્રોક્તાઃ પદ્વિંશદિત્યેતે શુદ્રરોગા વિભાગશઃ ॥૩૩॥
[યાતવિજ્ઞાય મુલ્યેત

વિકિત્સાયાં વિકિત્સક’ ।]

૨૫ પ્રમાણે આ ૩૬ શુદ્રરોગો વિભાગવાર કહ્યા [રોગને (શુદ્રરોગોને) ન રોગખવાથી વેદ થિકિત્સા કરતા મુજબ]

હત્યગાઢદ્વયે ષ્ઠે ઉત્તરયાને શુદ્રરોગવિઠાનીય નમૈકત્રિશોધ્યાય ॥ ૩૧ ॥

અધ્યાય ૩૨ મો : શુદ્રરોગોના ઉપાય

મયાતઃ શુદ્રરોગમતિપેદ દયાલ્યાદ્યામ ।

હતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ॥

ત્યારે હવે અમે શુદ્રરોગોને મટાડવાના ઉપાય સમજાવો એ વિષયમા ૨ ત્રિય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

અજગલિકાથી પાપામુગર્દભ

ઉ ૩૫ થી ૪ મુધીના ઉપાય

વિજ્ઞાપયેજ્ઞલોકોમિરપકામગલિકામ્ ।

કાથી અજગલિકા ઉપર જળો મુકાવીને લોહી

કાઠવવુ

શ્વેદિત્વા યવપ્રલ્યાં વિલયાય પ્રલેપયેત્ ॥ ૧ ॥

દારુકુષ્ઠમનોદ્વાલે

૧૧ પ્રખ્યા ઉપર શેક કરીને અને લેરી નાખવા

મ તે દેવદાર, ઉપલેટ, મપુશીલ અને હરતાલનો લેપ કરવો

હત્યાપાપાગમર્દમાત્ ।

વિધિસ્તાંધ્વાચરેત્યપ્વાન

વ્રણવન્સાજગલિકાન્ ॥ ૨ ॥

પાપામર્દભ મુધીના બધા રોગો માટે (૧૧ પ્રખ્યા, અવજી, કમ્બળી, પનસિકા રાને પાપામુગર્દભ માટે) એ પ્રમાણેનો (૧૧ પ્રખ્યાવાળો) વિધિ છે એ (૧૧ પ્રખ્યાથી પાપામુગર્દભ મુધીના પાંચ રોગ) તથા અજગલિકા પાકે તો વ્રણની માફક ઉપચાર કરવા

મુખદૂષિકા (ખિડ)

રોધકુસ્તુમ્બજવા પ્રલેપો મુલદૂષિકે ।

ઘટપલ્લવયુકા વા નારિકેલોચનુકયઃ ॥ ૩ ॥

મશાન્તો ઘમનં તસ્યં લટાટે ચ સિરાયય ય ।

મુખદૂષિકા રોગમાં લોપર, કોપમી અને વળનો જામે લેપ કરવો ૨૪થવા નારિયેરના નખવામાં વડની

કૂપણો ભેજવીને જાડો લેપ કરવો એમ કરવાથી ખીલ ન મટે તો ઊંઘડીરો કરાવવી, નર-આપણુ અને લલાટ મા ફસ ખાવવી

પદ્મકટક

નિમ્વામ્બુવાન્તો નિમ્વામ્બુસાધિતં પદ્મકટકે । ૪ ॥
પિત્તેશ્વોદ્ગાન્વિતં સર્પિનિમ્વારવધલેપનમ્ ।

પદ્મકટક રોગમા લીમડાનો કવાથ પાઈને ઊંઘડી ઓ કરાવીને પછી લીમડાના કવાથમા સિંધ કરેલું થી મધ નાખીને પીવું તથા લીમડો અને ગરમાણો—એ બેનો જાડો લેપ કરવો

વિવૃતાથી જલગર્દભ (ઉ ૩૧/૬૫ થી ૧૩૫),

ઈરિવેલિકા, અગ્નિરોહિણી

વિવૃતાર્દોસ્તુ જાલાન્તાંશ્ચિકિત્સે સેરિવેલિકાન્ ।

પિત્તવીસર્પચક્ષુઃ પ્રત્યાપ્યાયાશિરોહિણીમ્ ॥૫॥

વિવૃતાથી જલગર્દભ સુધીના શુદ્ધરાણો (વિવૃતા, મસૂરિકા, વિરહેટ, વિહ્વા, ગર્દભી, કક્ષા ગધનામા, શલ્કા, જલગર્દભ) અને ઈરિવેલિકાના ઉપાથ પિત્તથી થતા વિસર્પના ઉપાથ લેવા કરવા ૨ ગિનરાશિ સુધી અસાધ્ય છે એવું સ્પષ્ટ જણાવીને અગ્નિરોહિણીના એવા જ (પિત્તવિસર્પના) ઉપાથ કરવા

વિલહ્ન રક્તયિમોક્ષણં ચ

વિરુક્ષણ કાયવિશોધન ચ ।

ધાત્રીપ્રયોગાન્ શાશિરમ્પદેહાન્

કુર્યાત્સદા જાલકર્દમસ્ય ॥ ૬ ॥

લાયજો (નકોરડા ઉપવાસ), લોહી કઢાવું, શરીર ને બૂખું પાડવું, શરીરનું શાંધન કરવું, (રસાયન ૨ ધ્યાય મા મેલેલા) આમનાના પ્રયોગો, ઠંડા જાડા લેપ—એવું જલગર્દભમા સદા કરવું

વિદારિકા

વિદારિકાં હૃતે રક્ત શ્લેષ્મપ્રત્યિવદાચરેત્ ।

વિદારિકા રોગમા લોહી કઢાયા પછી કફની ગાંધિની માફક ઉપાથ કરવા

શર્કાર્બુદ

મેદોર્બુદક્રિપાં કુર્યાંસુતરાં શર્કાર્બુદે ॥ ૭ ॥

શર્કાર્બુદમા ચરભીથી થતા અર્બુદ માટે કંઠના ઉપાથ વધાર પ્રમાણમા કરવા

વ-મીક (સદી)

પ્રવૃદ્ધ સુષુપ્તિચ્છિદ્ર સશોક મમાનિ સ્થિતમ્ ।

ચત્તીક હસ્તપાદે ચ યજંયેદ્

વ-મીક રોગ બહુ વધી ગયો હોય, ઘણા જ ઊંઘે

વાળો હોય, સોજવાળો હોય, મર્મ ઉપર થયો હોય અને હાથ કે પગ થયો હોય તો એને (અસાધ્ય ગણીને) ઊંઘી દેવો

સ્તરપુન ॥ ૮ ॥

શુદ્ધસ્યાષ્ઠે હૃતે લિપ્તેત્ સપટવારેવતામૃતઃ ।

શ્યામાકુલત્થિકામૂલદન્તીપલ્લસક્તુમિ ॥ ૯ ॥

પણ ઉપર કધુ એવું ન હોય તો દરદીનું શોધન કરીને, લોહી કઢીને પછી સૈંધ, ગરમાણો, ગળો, કાળુ નસોતર, કળથોનું મૂળ, નેપાળો, તલનું કચરિયું ૨ને સાથુ—રોટલી વસ્તુઓનો લેપ કરવો

પકે તુ દુષ્ટમાસાનિ ગતી સર્વાશ્વ શોધયેત્ ।

શલ્કેણ સમ્યગ્નુ ચ કારેણ જ્વલનેન વા ॥૧૦॥

વત્તીક પાકયું હોય તો પહેલા બગડેલા માસને અને બધા નાડીગ્રસ્થોને શસ્ત્રથી કાપીને બરાબર શુદ્ધ કરવા ૨ને પછી કારથી કે ડમથી બાળીને શુદ્ધ કરવા

કદર (આટમ)

મલ્લેણોક્ત્ય નિ શોયં સ્નેહેન કવરં વહેત્ ।

૨ ટણન શસ્ત્રથી ઉખાડી (કાપી) કઢીને પછી ૨ જાગરો (ગરમ તેલ વગેરે સ્નેહથી) ડમવું

રુદ્ધગુદ

નિરુદ્ધમણિયત્કાર્યં રુદ્ધપાયોશ્ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

રુદ્ધગુદના ઉપાથ નિરુદ્ધમણિ લેવા (ઉ ૩૪/૧૭ થી ૧૯) કરવા

વિષ

વિષ્ય શુદ્ધ્યા નિતોષ્માણ સાધયેચ્છલ્લક્ષ્મર્મજા ।

શોધન કરીને (વિરેચનથી) પિત્તની ગરમી મગાડીને પછી શસ્ત્રક્રિયા કરીને વિષ શગ મગાડવો

કુનખ

દુષ્ટ કુનલ્લમ્પેયં

કુનખ રોગ બગડ્યો હોય તેપણ ૨ને જ રીતે (વિષ રોગની માફક) મગાડવો

અવસ

ચરણાચલસે પુત ॥ ૧૨ ॥

ધાન્યામ્લાસક્તો કાસીસપટોહીરોચનાતિલે ।

સનિમ્બપત્રૈરાલિપ્યેદ્

પણ રુચન રોગમા પગ ઉપર ધાન્યામ્બ રીતે પછી લીકની, પટોળ, ગોલવનના, તલ અને લીમડાના પાટડાનો લેપ કરવો

નિવસ (તલ), બપ (મદા)

વહેતુ તિલકાલ્પાન્ ॥ ૧૩ ॥

મર્ષાંશ્ચ સૂર્યકાન્તેન ક્ષારેણ યદિ વાઙ્મિના ।

તલને અને મરસાને સૂર્યકાન્તમણિથી, ક્ષારથી કે અગિનથી બાળવા. (સૂર્યકાન્ત મણિ=રૂઝિયા, કાચ)

અર્ચકીલ, જનુમણિ (લાખું)

તદ્વદુલ્કલ્ય શાસ્ત્રેણ ચર્મકીલજતૂમળી ॥૧૪॥

અર્ચકીલ રાને જનુમણિને શસ્ત્ર વડે ઉખાડી નાખીને (કાપી નાખીને, ઊતરડી નાખીને) પછી એવું જ કરવું (સૂર્યકાન્તમણિથી, ક્ષારથી કે અગિનથી બાળવા) લાંછન, વ્યગ્ર, નીલિકા માટે ફસ ખાલવી અને લેપ

લાઙ્ગનાદિત્રયે કુર્યાદયથાસર્ષં સિરાવ્યધમ્ ।

લેપસેશ્વીરપિષ્ઠેશ્ચ ક્ષીરિચૂક્તવ્યઙ્કુરૈઃ ॥૧૫॥

લાંછનથી શરૂ થતા ત્રણ રોગોમા (લાંછન, વ્યગ્ર અને નીલિકામા) રોગોની પાસેની જગ્યાએ ફસ ખાલવી અને પછી ક્ષીરિચૂક્તના છાલ ૨ ને ચાકુરોને દૂધમા લેસાડીને રોગો લેપ કરવો

વ્યગ્રરોગ માટે લેપ

વ્યગ્રેષુ ચાર્જુનત્વગ્વા મજ્જિષ્ઠા વા સમસ્તિકા ।

લેપઃ સનઘનીતા વા શ્વેતાશ્વલુરજા મવી ॥૧૬॥

વ્યગ્રરોગમા (કફના, પિત્તના, વાયુના ૨ ને લોહી ના વ્યગ્રમા) સાદહની છાલને લેપ કરવો કે મજ્જાને મધમા કાલવીને રોગો લેપ કરવો કે ઘાશ લોહાની ખરીની મળીને માખણમા ભેળવીને રોગો લેપ કરવો.

રક્તચન્દનમજ્જિષ્ઠાકુદરોદ્રાગ્રિયજ્ઞવઃ ।

યટાઙ્કુરા મસૂરાશ્ચ વ્યજ્ઞમા મુલકાન્નિદાઃ ॥૧૭॥

રત્નાંજળી, મજ્જા, ઉપલેટ, કાંગ, વડના અંકુરો અને મસૂર-એટલાં ઔષધોના લેપ વ્યગ્રરોગને મટાડે છે અને એને કાઢવાનું બનાવે છે

દ્વે જીર્ણે કૃષ્ણતિલાઃ સર્વપાઃ પયસા સહ ।

પિષ્ઠાઃ કુર્વન્તિ યસ્મિન્નુમપાસ્તપ્પાપ્તલાઙ્ગતમ્ ।

ક્ષીરાપિષ્ઠા પૂતસૌદ્રયુક્તા વા શૃણિસ્તુપા ।

મસૂરાઃ ક્ષીરપિષ્ઠા વા

તીક્ષ્ણાઃ શાસ્ત્રમલિકષ્ણકા ॥૧૮॥

ચમુદઃ કોલમજ્જા વા શાશામ્વશ્તોદ્રવચિક્તઃ ।

સત્તાહં માતુલુજ્ઞસ્યં કુષ્ઠ વા મધુનાઞ્ચિતમ્ ॥૨૦॥

પિષ્ઠા વા ટાગપયસા શશૌદ્રા મૌશાલી જટા ॥

ગોરસ્થિ મુશાલીમૂલયુક્તં વા સાન્ધ્યામાસિષ્ઠમ્ ॥૨૧॥

જીરું, ટાગ, કાચ, કાચ નહ રહે સરતવરે દૂધ સાથે લેસાડીને લેપ કરવાથી, કે જમૂરને સોળેને એના ઉપાં કાઢી નાખીને પાત્રે રહેને દૂધ સાથે લેસાડીને

એમા ઘી અને મધ ભેળવીને લેપ કરવાથી, કે શીમળા ના અણીદાર કાટાને દૂધમા લેસાડીને એનો લેપ કરવાથી, કે ખાટા બોરની મીઠાને સસલાના લોહી અને મધમા ગોળ સાથે કટક કરીને એનો લેપ કરવાથી, કે ઉપલેટને સાત દિવસ સુધી બિજેશમાં મૂકી રાખીને પછી એ ઉપલેટન મધમાં કાલવીને એનો લેપ કરવાથી કે કાળી મૂળનીના મૂળને બકરીના દૂધમા વાગીને મધ સાથે એનો લેપ કરવાથી કે ગાપના ડાડાકામા કાળી મૂળનીનું મૂળ ભેળવીને એમા ઘી અને મધ ભેળવીને એનો લેપ કરવાથી મુખરૂપી ચદ્ર વ્યગ્રરૂપી કંધક વિનાનો યાર છે

આમડીને સર્વળ કરવાનો લેપ

જમ્બ્યાન્નપલ્લવા મસ્તુ હરિદ્રે દ્વે નયો મુઠાઃ ।

લેપઃ સર્વળકૃત્વ પિષ્ઠ સ્વરસેન ચ તિન્દુકમ્ ॥૨૨॥

જામુના કુમળા પાંચ, આંખાનાં કુમળાં પાંદ્યા, દર્દીમાં છૂંટવું પાણી, હાદર, દારુહાદર, નવો ગોળ-એટલી વસ્તુઓને ભેગી વાડીને કરંદો લેપ તથા ટીંબ રવાને એના પોતાના સ્વરસમાં જ લેસાડીને કરંદો લેપ (વ્યગ્ર મટ્યા પછી રહેલી) વામડીને શરીરની વામડીના જોવા રગની બનાવે છે

એને કમળ જેવું કરવાને ઉદ્દર્શન

ઉત્પલમુત્પલકુષ્ઠ પ્રિયઙ્ગુકાલીયક ઘદરમજ્જા ।

દ્વદમુઘર્તનમાસ્ય કતોતિ શાટપ્પસંકાશમ્ ॥૨૩॥

અર્જું કમળ, કાંગો ઉપલેટ, કાંગ, પીળી મુખરૂ, બોરની મીઠા-એટલી વસ્તુઓ ભેગી કરીને કરંડું

ઉદ્દર્શન મુખને કમળ જેવું કરે છે

વ્યગ્રરોગમાં અભ્યંજ માટે સ્નેહ

પમિરેવીપયૈઃ પિષ્ઠેર્મુલાશ્વજ્ઞાય સાધયેત્ ।

યથાદોષયતુંકાનસ્નેહાન્ મધુકક્ષાપસયુર્ન ॥૨૪॥

વ્યંજ માટે ઉપરના સ્નેહોમાં કટોરી લેપનાં ઔષ્ઠ

ધાતો કકક જેવીમધના કચાવમાં નાખીને એના વડે

જે દોષ અને જે રુદ્ધ માટે જે સ્નેહ પાડવા જોઈએ,

તે સ્નેહ અભ્યંજ કરવા માટે તિલ કરવા

નિલિકા, વ્યગ્ર અને મુખરૂપી માટે અભ્યંજ

યથાન્ સર્જરસ રોધમુસીરં મદન મધુ ।

પૂર્તે મુઠે ચ ગોમૂત્રે પચેદાદાવિલેપનાત્ ॥૨૫॥

તદગ્રજ્ઞાગ્રિદમ્યાન્તુ નીલકાવ્યજ્ઞપિકાન્ ।

મુગ્ધ કતોતિ વચામ પાદો પદરોપમો ॥૨૬॥

જાત, રાત, લેપર, કાચ, પેડો, મીર, મધ, ઘી

અને જોરને નાખના મૂળમાં કમળોને જેટલાં મુખો

પકવવા એના વડે રાખ્યગ કરવાથી નીલિકા, વ્યંજ
રને મુખદૂષિકા રોગો તરત મટે છે મુખ કમળ જેવું
અને પણ કમળના પાદડા જેવા થાય છે

નીલિકા, પલિત, વ્યંજ, વલી, તિલકાલક અને

મુખદૂષિકા માટે તથા મોંને બરાવદાર

અને કાતિવાળું કરવા માટે નસ્ય

કુઙ્કુમોશીરકાલાપલાસ્યાપથ્યાહચન્દનમ્ ।

ન્યમ્રોઘપાદાંસ્તરુણાન્ પશક પશકેસરમ્ ॥૨૭॥

સનીલોત્પલમંજિષ્ઠ પાલિક સલિલાદકે ।

પક્ષ્વા પાદાવશેષેગ તેન પિષ્ટૈશ્ચ કાર્પિકૈઃ ॥૨૮॥

લાક્ષાપસ્તકમંજિષ્ઠાપદીમધુકકુઙ્કુમૈઃ ।

મજાશીર દ્વિગુણિત તૈલસ્ય કુઙ્કવ પચેત્ ॥૨૯॥

નીલિકાપલિતશયજ્જ્વલીતિલકદૂષિકાન્ ।

હન્તિ તદ્વસ્યમભ્યસ્તં મુલોપચયવર્ણત્ ॥૩૦॥

કેસર, વીરમ્બાળો, પીળુ મદન, લાખ, જેમીમધ,

સુખડ, વડના કુમળા રાકુર, કમળ, કમળનું કેસર,

કાળુ કમળ, મજ્જા-૨ ૧૨થા રીપધી દરક રોકરોક

પન લઈને રોક રાકક પાણીમા નાખી બિકળતાગિક

ળના પાણી થોથા ભાગનું બાકી રહ ત્યા સુધી પકવવા

પછી લાખ, રનાજળી, મજ્જા, જેમીમધ અને કેસર—

એટલા રીપધી દરક રોકરોક તોલો લઈને એ કવાથ

સાથે લમેટવા પછી રો રીતે નેપાર થયેલી લુગદીને

તેલથી ભમણા બકરીના દૂધમા નાખી રોમા રોક કુંડવ

તેલ પકવવું રો તેલનું શેળ નસ્ય લેવાની ટેલ શખવાથી

નીલિકા, પલિત, વ્યંજ, વલી, તિલકાલક રોને મુખ

દૂષિકા એટલા રોગો મટે છે તથા મોં પુષ્ટ (બરાવ

તા) થાય છે રોને મોંનો રંગ સુધરે છે

વ્યંજ, નીલિકા વગેરે માટે તથા મોંને

કાતિવાળું કરવા માટે લેપ

મંજિષ્ઠા શાલોદ્ધવસ્તુચરિકા લાક્ષા હરિદ્રાદ્વયં ।

નેપાલી હરિતલવૃઙ્કુમગદા મોરોચના મૈરિકમ્ ।

પત્રં પાણ્ડુ વટસ્ય ચન્દનયુગં કાલીપત્રં પારદ્ ।

પતઙ્ગ કનકચંચં કમલજ વીજ તથા કેસરમ્ ॥

સિસ્થં તુલ્ય પચાકાષો ઘસાડ્યઞ્ચ

મજ્જા શીર ક્ષીરિવૃક્ષાણુ ચામ્પો ।

સિદ્ધં સિદ્ધ ઘઙ્ગનીત્યાદિનાદો

વસ્ત્રે છાયામૈન્દર્વી ચામુ વત્તે ॥૩૨॥

મજ્જા, ધાત્રો લોખર, નુવેર, લાખ, ૫૪-૨, દારુ-

૫૪-૨, મપ્પાણી, હરનાવ, કેસર, ઉપચેર, જોતોના,

— સોનાંગે, વડના પાકા પાદડા, ધાત્રી સુખડ, લાખ

સુખડ, દારુહળદર, પારો, ધનુરાની છાલ, કમળના
બી, કમળનું કેસર, મીણ, મોરચૂથુ, પચકાદિ ગણના
ઓષધી, વસા, ઘી, મળજ, દૂધ, કીરીવૃક્ષોનો કવાથ—
એ બધું રાગિન ઉપર સિદ્ધ કરવામા આવે તો એ લેપ
વ્યંજ, નીલિકા વગેરે રોગોનો નાશ કરવાનો રામ
ભાણ ઉપાય છે રોને એના ઉપયોગથી માણસના મુખની
છાયા ચદ્દ જેવી થાય છે

વસા, ઘી રોને મળજ રો ત્રણ સ્નેહ મળીને

રોક પ્રસ્થ લેવા મજ્જાથી પચકાદિ ગણ સુધીના

ઓષધી બધા મળીને વજનમા રોક પ્રસ્થથી થોથા

ભાગના લઈને રોમનો કક કરવો કીરીવૃક્ષોનો કવાથ

રોને દૂધ એ બે મળીને ચાર પ્રસ્થ લેવા પછી પકવવું

—શિવદાસ સેન

વ્યંગરોગમા નસ્ય

માર્કંચસ્વરક્ષીરતોયાનીપ્તાનિ નાવને ।

ભાગરાના સ્વરસ, દૂધ રોને પાણી એ ત્રણ ભેગા

કરીને નસ્ય તરીકે ઇચ્છવા જેવા છે

પ્રસુતિ

પ્રસુતી વાતકુટોક કુર્યાદ્વાહ ચ વહિતા ॥૩૩॥

પ્રસુતિ રોગમા વાપુથી થતા કુષ્ટ માટે બે કરવાનું

છે તે કરવું તથા રાગિનથી ડામવું

ઉત્કોઠ

ઉત્કોઠે કફપિત્તોકં

ઉત્કોઠ રોગમા કફપિત્તના કુષ્ટમા કરવાનું કશું છે

તે કરવું

કોઠ

કોઠે સર્વ ચ કૌષ્ઠિકમ્ ॥૩૪॥

અને કામરાગમા કુષ્ટરોગમા બે કરવાનું કશું છે

તે બધું કરવું

શ્વષ્ઠાદ્યદયે વત્તે ઉત્તરયાને દુરંતોપ્રતિવેષો

નામ દ્વાન્નિસોડ્યાર્ય ॥ ૩૨ ॥

અધ્યાય ૩૩ મો : ગુણ ભાગના

રોગોનું જ્ઞાન

મયાતો ગુણરોગચિકીત્સાનીય ઘ્યાલ્યાસ્યામ્ ।

હતિ દ સ્પાદુરાગ્રેવાદ્યો મહર્ષયઃ ।

ત્યાર બંને એ બે ગુણ ભાગના રોગોનું જ્ઞાન લવા

માટે ઉપચાર તો અધ્યાય મીઠું એ વિષયમા રાજાને

વગેરે મહર્ષિના નીચે પ્રથમે કાઠી ગયા છે.

ગુણચેતો થવાનાં કારણ

સ્ત્રીશ્રવણવિવૃત્તસ્ય સહસ્રા મજ્જતોઽયથા ।
 દોષાપ્યુપિતસફીર્ગમલિનાનુરજઃપથામ્ ॥૧॥
 મન્યયોનિમત્તિચ્છન્તીમગમ્યાં નવસૂતિકામ્ ।
 વૃષિત સ્પૃશતસ્તોયં રતાસ્તેષ્વપિ નૈવ વા ॥૨॥
 વિવર્ધયિયયા તીક્ષ્ણાન્ પ્રલેપાદીન્ પ્રયચ્છતઃ ।
 મુષ્ટિવન્તનલોત્પીઢાવિપચ્છૂકપાતનૈઃ ॥૩॥
 વૈભવિપ્રદાર્યાતિલ્લરસ્પશંવિવદ્દનૈઃ ।
 દોષા કુટ્ટા ગતા ગુણે ત્રયોવિશતિમામયાન્ ॥૪॥
 જનવન્ત્યુપદશાદીન્

ત્રી સાથે મૈથુન કરી રહ્યા પછી તરત પાછુ રોકા
 એક મૈથુન કરનારના, જે સ્ત્રીને ૨૦૧ નીકળવાનો
 આર્થ (ચોનિ) દોષોવાળો, સફીર્ગ (અગુલ), મેલો
 અને સાકચે લોપ, મનુષ્યથી જે જુગી ચોનિની લોપ
 (ભોષ વગેરે), જેને મૈથુનની ઇચ્છા ન હોય, જે
 મૈથુનને ચોલ્ય ન હોય, જેને પુરાવડ આવે બહુ
 વખત ન થયો હોય એવી કોઈ સ્ત્રી તાર મૈથુન કરનારના,
 મૈથુન કરી રહીને જનગોષ્ઠિયન અરામ પાછીથી ધાન્ય
 ના કે સમૂહની ન ધાન્યાના, જનગોષ્ઠિયને મોટી કરવા
 માટે (ઈદ્રિય ઉપર) નીમ્મ લેય વોટે કરનારના
 કોષોવા દોષો નવા મૂલ, દાન અને નખના દબામૂથી,
 એટલે જનુઓ વગરવાથી, લેગોને રોકવાથી, લાંબા અને
 ખર સ્પર્શવાળા વાગ સાથે (કે કામાનપત્ર નામની
 ચામડી સાથે) ધમાવાથી બગડેલા દોષો ગુણ બાગ્યા
 જઈને ઉપદશ વગેરે ૨૩ સોગ કરે છે (સંકીર્ણ-૧
 અગુલ, ૨ ધમ્મ આપ્તચેતો વાગરેલ.)

ઉપદશ (આદી)

ઉપદશોઽજ પદ્મયા ।

પૃષ્ઠદોષૈઃ સરપિરૈઃ સમસ્તક

એમાં (૨૩ ગુણ રોગોમાં) ઉપદશ થાન પ્રકારનો છે
 દરેક દોષનો એકએક, લોહીના રત્ન મધ દોષથી વરેલા

વાયુનો ઉપદશ

મગ્ન મારુતાન્ ॥૫॥

મેદુ શોનો રક્તશિશાઃ

જનમમ્યવરપિપોતનમ્ ।

એમાં વાયુની તથા ઉપદશમાં મૂર્તોદ્રિય ઉપર
 સેચે, જનમનની પીડા અને અને રમડે ફરે
 એમાં વાનું નાવ છે

પિત્તનો ઉપદશ

પદ્મોદુન્વરહઠાશ વિગ્નેશ્વરપુરં ॥૬॥

પિત્તથી થયેલા ઉપદશમાં મૂર્તોદ્રિય ઉપર પડત
 ઉંચાના ફળ જેવા સોજે રત્ન તાવ આવે છે

કફનો ઉપદશ

પ્રલેપણા કઠિનઃ સિંગઃ

કણ્ઠમાન્ શીતલો ગુલ્મ ।

કફથી થયેલા ઉપદશમાં મૂર્તોદ્રિય ઉપર કફ,
 સિંગળ, ખામુજવાળો અને બાર લાગે એવો સોજે,
 રાત્રે છે

લોહીનો ઉપદશ

શોષિતેનાસિતસ્ફોટસમ્મયોઽજ્જલુતિર્જરઃ ॥

લોહી બગડવાથી થયેલા ઉપદશમાં કાના ફોલા
 વાય છે લોહી નીકળે છે અને તાવ આવે છે

સાનિધાનિક ઉપદશ

સર્વજે સર્વલિજ્જત્વ શ્વયધુર્મુલ્કયોરપિ ।

તીવ્રા ક્ષ્માનુપવર્તે દરણં હ્રમિસમ્મય ॥૮॥

બધા દોષોથી થયેલા ઉપદશમાં દરેક દોષના ઉપ
 દશનાં લક્ષણો હોય છે, તે ઉપરાંત રક્ત ઉપર લોહી,
 તીવ્ર પીચ, ઝટ પાકવા માટે, મૂર્તોદ્રિય ફરે અને
 કીચ જેના થાય એટલા લક્ષણો હોય છે

સાનિધાનિક

વાય્વો રક્તોદ્ભવતૈર્ગે મૃત્યવે સ્થિપાતજઃ ।

તેમાં લોહીના ઉપદશ થાય છે અને સાનિધાનિક
 ઉપદશથી મોત થાય છે

મૂર્તોદ્રિયના અર્થ (મથા)

જાયન્તે કુપિતૈર્દૈર્ગિર્ગુણાણ્કપિશિનામયૈઃ ॥૯॥

જન્તર્યધિર્વા મેદુસ્ય કણ્ઠુલા પ્રોતકીલકાઃ ।

વિવિદ્લાદ્યદૃવા યોતી

તદ્વચ્ચરસપિમાઃ ॥૧૦॥

તેઽશ્વાસ્યુપેક્ષયા પ્રતિ મેદુપુંગ્વ મગાતંયમ્ ।

ગુણ રત્નની લોહી અને માંમથા સોજા દોષો
 કોષે છે, ત્યારે પુરવની મૂર્તોદ્રિયની અંદર કે બહાર
 ખમ્બર થયેલ રોગ, પિત્તિજ, લોહી કુળા કંઈના
 (ઈદ્રિય આમરના) થતા થાય છે તે જ પ્રમાણે લેડિમાં
 છત્રી (પિચાડીના દોષ) જેવા ચલાવના મથા થાય છે
 એ મનને (ગુણ બાગ્યા) આં (જન) કં છે
 એજ વખતતરે જેમ ઉપર ન થાય તે બ પુરવની
 મૂર્તોદ્રિયના પુનામનના નહ કં છે અને લેડિના
 આનરેલા નહ કં છે

અર્થવા

ગુણસ્ય કશિત્વર્ણો વિવિદ્લાઃ કણ્ઠુલા ॥૧૧॥

સર્વપાનન

કફ અને લોહીને લીધે ગુહ્ય રાગની રાદર કે બહાર સરસવ જેવો રાને સરસવ જેવા રાકરની ઘટ્ટ ફોહીઓ થાય છે તેને રાપુર્વદમા સર્પષિકા કહે છે

અવગ્રંથ

પિટિકા યદ્યવો દીર્ઘા દીર્ઘંતે મધ્યતઃચ યા ॥
સોડ્વમન્યઃ કફાસુગ્ર્યાં વેદનારોમહર્ષવાન્ ॥

કફ અને લોહીને લીધે લાબી, વચ્ચેથી ફાટે એવી અનેક ફોહીઓ થાય તેને રાવગ્રંથ કહે છે અવગ્રંથમા પીડા અને (પીડાને લીધે) રોમાચ થાય છે

કુભીકા

કુમ્મીકા રક્ષિત્તોત્થા

જાગ્યવાસ્થિનિમાડ્ડશુજા ॥૧૩॥

લોહી રાને પિત્તને લીધે થતી, અબુના ઠળિયા જેવી, ઝટ ઉપલ્પ્ન થાય એવી ફોહી તે કુભીકા છે

અલજી

અલજી મેહવાદિચાદ્

પ્રમેહ રોગમાં અલજી છે (નિ ૧૦/૩૦૫, ૩૧)
તેવી જ આમાં સમજવી

ઉત્તમા

ઉત્તમા પિત્તરક્તજામ્ ॥

પિટિકા માપમુદ્રામાં

લોહી અને પિત્તને લીધે થતી, અડદ રાને મગ જેવી ફોહીને ઉત્તમા અણુવી.

પુષ્કરિકા

પિટિકા પિટિકાચિત્તા ॥૧૪॥

કર્ણિકા પુષ્કરસ્યેવ ક્ષેયા પુષ્કરિકેતિ સા ॥

જેના ઉપર બીજ ફોહીઓ ભરચક થઈ લેખ એવી, કમળના રોડા જેવી ફોહીને પુષ્કરિકા અણુવી.

સંયુક્તપીટિકા

પાણિગ્ર્યાં મૃશસંયુદે સંયુદ્ધપિટિકા ભવેત્ ॥

થાય વડે મૂત્રોદ્વિગ બહુ ઘસાવાથી જે ફોહી થાય તે સંયુક્તપીટિકા છે

મુદિત

મૃદિત મૃદિતં યદ્વસંસ્થં યાતકોપતઃ ॥

મૂત્રોદ્વિગને કોઈ વસ્તુ વડે કે વસ્તુ વડે મસજે (રોગે) (કે કોઈ વસ્તુ કે વસ્તુ સાથે થતે) તેથી રોગને આવે તેને મુદિત રોગ કહે છે આ રોગ વાધુ કેપવાથી થાય છે

અર્ધીલિકા

વિષમા કઠિના મુસા બાયુનાડ્ઠીલિકા સ્મૃતા ॥

વિષમ, કઠણ રાને લાંકી ફોહી વાયુને લીધે થાય તે અર્ધીલિકા છે

નિવૃત્ત (પરિવર્તિત)

વિમર્દનાદિદુષ્ટેન વાયુના ચર્મ મેહજમ્ ॥

નિવર્તતે સરુદાહં કચિત્ત્વાક ચ ગચ્છતિ ॥૧૫॥

પિપ્પિટતં ગ્રન્થિત ચર્મ તત્પ્રલપ્ત્યમધો મળે ॥

નિવૃત્તસંઘ સક્રફ કણ્ડુકાટિન્યવત્ તત્ ॥૧૮॥

પુરુષની મૂત્રોદ્વિગને બહુ રોગવાયુવાથી કોપેલા વાયુને લીધે મૂત્રોદ્વિગની ચામડી પીકા રાને બળતરા સાથે ઊથલી જાય છે રાને કોઈ વાર પાકે છે તે ચામડી વાટો વળીને, ગઠાઈ જઈને મૂત્રોદ્વિગના મણિ (આગળુ ટોચકુ)ની નીચે લબડે છે અને નિવૃત્ત રોગ કહે છે જ્યારે રોમા કફ બળે છે ત્યારે એમાં ખણજ આવે છે અને રો કઠણ થઈ જાય છે

અવપાટિકા

કુરુદ્ધ સ્ફુટિત ચર્મ નિર્દિષ્ટિમવપાટિકા ॥

મૂત્રોદ્વિગની ચામડી મુઠ્ઠેલીથી ઊપડે એવી થાય અને રો ચામડીમાં ચીસ પડે તેને રાવપાટિકા કહે છે

નિરુદ્ધમણિ

વાતેન દૂપિતં ચર્મ મળૌ સત્ત્વં કળશિ લેત્ ॥૧૬॥

કોતો મૂત્રં તતોડ્મ્યેતિ મન્દધારમવેદનમ્ ॥

મળૌલિકાશરોઘઘ સ નિરુદ્ધમણિર્દઃ ॥૨૦॥

વાયુથી બગડેલી મૂત્રોદ્વિગની ચામડી મૂત્રોદ્વિગના મણિ (આગળના ટોચકા) ઉપર ચોટી જઈને મૂત્રના માગને (જેમાંથી પેશાબ નીકળે છે તે છિદ્રને) રોડે રાને તેથી પેશાબ પાતળી રાને ધીમી ધારે પીડા વિના થાય અને મણિને ફૂલના ઘરકત પડે તેને નિરુદ્ધમણિ રોગ કહે છે

ગ્રથિત

લિલ્લં શ્કેરિયાપૂર્ણ પ્રપિતાલ્ય કનોદ્વિગમ્ ॥

કફને લીધે પુરુષની મૂત્રોદ્વિગ જામે મુકં (મુશા) અને અડીધાર સ્ફુગા)થી ભરાઈ ગઈ લેખ (અને ગંધાઈ ગઈ લેખ) તેને ગ્રથિત કહે છે

સ્પર્શલાન

શુક્રદૂપિતરક્તોત્થા સ્પર્શલાનિસ્તદાહ્યા ॥૨૧॥

મુક નામના જનુઓના લેપને લીધે બગડેલા લોહીથી મૂત્રોદ્વિગને સ્પર્શલાન ન થાય (મૂત્રોદ્વિગ બહારી થઈ જાય) તે સ્પર્શલાન રોગ છે

(પુરુષની મૂત્રોદ્વિગને લામ્બીકૂટી કે જડીપાનથી કરવા માટે પાણીમાં રહેતા મુક નામના એ જનુઓ

વેપ ઈન્દ્રિય ઉપર કરવાનું વાસ્તવ્યના કામચૂત્રોમાં
વખ્યું છે)

શતપોનક

હિદ્રૈરુનુમૈર્વેન્તુ મેહનં સર્વેતશ્ચિતમ્
વાતશોણિતકોપેન તં વિદ્યાચ્છતપોનકમ્ ॥૨૨॥

વાયુ અને લોહી સાથે કોપવાથી મૂત્રોદ્રિયને બધી
બાજુરોથી ઝીસા મુખવાળા છિદ્રો પછી જાય તેને
શતપોનક રોગ જણવો

ત્વક્ષપાક

પિત્તાશ્વગ્ન્યાં ત્વચઃ પાર્શ્વ-

સ્વક્ષપાકો જ્વરદાહવાન્ ।

પિત્ત રાત્રે લોહી કોપવાથી મૂત્રોદ્રિયની ચામડી
પાકે રાત્રે સાથે બળતરા થાય રાત્રે તાવ આવે તે
ત્વક્ષપાક રોગ છે

માંસ્પાક

માંસ્પાક' સર્વજઃ સર્વવેદનો માંસશાતન' ॥ ૨૩

જેમા બધી જાતની પીડા થાય રાત્રે માંસ છિન્નભિન્ન
થઈ જાય રો બધા દોષોને લીધે થતો માંસ્પાક રોગ છે
(બધી જાતની પીડા=ઉલ્, ભેદ, તોદ, સ્ફુરણ,
વ્યાસ, વ્યથ, સ્પંડ, સ્વાપ વગેરે—ઈન્દ્ર)

સ્કતાર્બુદ

સ્કાતૈરસ્થિતૈઃ સ્કોટે પિટ્તિકામિશ્ર પીડિતમ્ ।

મેહનં વેદના જોમા તં વિદ્યાદશ્વગ્નુવમ્ ॥૨૪॥

મૂત્રોદ્રિય રાગના લાલ રાત્રે કાના ગૂમડા તથા
ફેણીરોથી પીડાય અને તીવ્ર પીડા થાય તેને સ્કતા
ર્બુદ જણવું

માસાર્બુદ

માસાર્બુદ પ્રાગુદિત

માસાર્બુદ રાગના (ઉ અ ૨૯મા) ક્તેવાઈ
ગયું છે

વિદ્રધિ

વિદ્રધિશ્ચ ત્રિદોષજઃ ।

અને ત્રણ દોષના કોપવાથી થતું વિદ્રધિ પણ
અગાઉ (નિ ૨૨, ૧૧મા) ક્તેવાઈ ગયું છે

તિલકાલક

છળાનિ મૂત્રા માંસાનિ વિદીર્ષન્તે સદન્તત ॥

પક્વાનિ સદિપાતેન તાન્ વિદ્યાતિલકાલકાન્ ।

બધા દોષ કોપવાથી મૂત્રોદ્રિયનું ચારે બાજુનું
માંસ પાકીને કણ થઈને ખસે પડે છે તેને તિલ

કાલક રોગ જણવો

સાધ્ય, અસાધ્ય

માંસોત્પમર્ષુદં પાર્શ્વ વિદ્રધિ તિલકાલકાન્ ॥૨૫

ચતુરો વર્જયેદેવા દોષાંશ્લીઘ્રમુપાચરેત્ ।
મૂત્રોદ્રિયના માસાર્બુદ, માંસ્પાક, વિદ્રધિ અને
તિલકાલક રો ચાર રોગોને (રાસાધ્ય ગણીને) છાડી
દેવા, મૂત્રોદ્રિયના બાકીના રોગોના તરત ઉપાય કરવા

યોનિવ્યાપદ (યોનિના રોગો)

સંખ્યા કારણ

વિશતિર્વ્યાપદો યોનેર્જાયન્તે દુષ્ટમોજનાન્ ॥૨૬॥

દુષ્ટ આહારને લીધે યોનિના વીસ રાગ થાય છે

વાયુની યોનિવ્યાપદ

વિવમસ્થાકશયનમૃશ્મત્યુનસેવતૈઃ ।

દુષ્ટાત્વાદપદ્મયૈર્બાજદોષેણ દૈવતઃ ॥૨૮॥

યોનો કુશોર્જનિલ કુર્યાદ્

કલ્પતોદાયામસુતતાઃ ।

પિપીલિકાસ્તિમિવ સ્તમ્ભ કર્કશતાં સ્વતમ્ ॥

કેનિલારુણછળાત્પતનુલક્ષ્ણતૈર્વચ્ચ તિમ્ ।

સસ વક્ષસ્તપાશ્વર્કો દ્યયા ગુલ્મં ક્રમેણ ચ ॥૩૦

તાસ્તાશ્ચ સ્વાન્ ગદાન્

દ્યાપદ્માતિકી નામ સા સ્મૃતા ।

શરીરને વિવમ (ઝિંયુનીયું, રાગુરવણું કે બીજી
રીતે કઠગી સ્થિતિમાં) રાખીને સૂવાથી, બહુ મૈથુન
ભાગવવાથી, બગડેલા રાત્રવથી, મૈથુન માટે વાપરેલાં
ખસબ સાધનોથી, વારસામાં મળેલા આર્તવના દોષથી,
નશીબને લીધે યોનિમાં કોપેલા વાયુ (યોનિમાં) પીડા,
તોદ, રાગામ (ખેચ), બરેશમ, જલ્મ કીડીરો થાયતી
તોદ, રાગામ (ખેચ), બરેશમ, જલ્મ કીડીરો થાયતી
તોદ એવો સવળગાટ, સ્તંભ, કદમ્બપદ્મ, વાહુકા જેવો
રાવાળ, ફીંગ્ગવાળ, આછા કાલ કે કાળા, લોચ પાનના
રાત્રે લૂખા રાત્રવનો સાથ, યોનિના સ્પંડ, સાથવના
રાત્રે લૂખા રાત્રવનો સાથ, યોનિના સ્પંડ, સાથવના
વળામાં, પડામાં વગેરે જગાએ પીડા, જોગો અને
બીજા અનેક યોનના (વાયુના) રોગો કરે છે તેને
આયુર્વેદમાં વાયુની યોનિવ્યાપદ કહે છે
(અપદ્મ્યો ને બદલે ઉપદ્મ્યો પાક તોય તો
ઉપદ્મ્ય=પુરુષની ઈન્દ્રિયની અનેછમાં મૈથુન માટે
યોનિમાં ધાવવાનું બીજુ સાધન.)

અનિચરપ્રા

સેવાતિચરણા શોષસયુકાપ્રતિધવાયત ॥૨૧॥

એ જ વાયુની યોનિવ્યાપદમાં અનિચર મૈથુનને
લીધે સોજા આવે તેને અનિચર કહે છે

પ્રાકૃચરણ

મેથુનાદિતિવાલાયાઃ પૃથ્વજહ્નોરુવક્ષણમ્ ।

ઘન સન્દૂપયેદોર્નિ વાયુઃ પ્રાક્ષરણેતિ સા ॥

બહુ નાની છેકરી સાથે મેથુન કરવાથી રોની પીઠ, જઠરા, સાથળ અને સાથળના વચ્ચે પીઠ કરતો વાયુ થોળિને બગાડે તેને પ્રાકૃચરણ કહે છે

ઉદાગ્રતા

કેનોદાવર્તનાદોર્નિ પ્રવીડયતિ મારુતઃ ।

સા ફેનિલ રજઃ કુચ્છાદુદાઘૃત વિમુચ્ચતિ ॥૩૩

ઈયં ઘ્યાપવુદાઘૃત

વાયુના વેગને રોકવાને લીધે વાયુ ઊંચા ચઢવાથી એ વાયુ થોળિને પુષ્કળ દબાવે છે તેથી એ થોળિ માથી ફીસવાળુ, ઊંચે ચઢી ગયેલુ રજ (રાટકાવ) નીકળતાં પીઠ થાય છે આ રોગને ઉદાગ્રતા કહે છે

જાતધની

જાતધની તુ યદાઽનિલ ।

જાત જાતે સુતે હન્તિ રોક્ષ્યાદુષ્ટાંતેવોદ્ગમ્ ॥

જ્યારે વાયુ બુખાપણને લીધે બગાડેલા આત્મવથી જેમ જેમ ઊઠે છે થાય તેમ તેમ આથી નાખે ત્યારે તે રોગને જાતધની કહે છે

અંતર્મુખી

અત્યાશિતાયા વિપ્રમ સ્થિતાયાઃ સુરતે મરુત્ ।

મન્ત્રેનોત્પીડિતો યોનેઃ

સ્થિતઃ ક્ષોનસિ વક્રયેત્ ॥૩૫॥

સાસ્થિમાંસે મુલેં તીવ્રરજમન્તર્મુક્ષીનિ સા

ખુબ ખાઈને મેથુન માટે થયેલ કકઠી રોને ગ્રેહ વીને સૂતેલી સીને વાયુ ખેંચાકથી દબાઈને થોળિના માર્ગમા રહીને થોળિના છાડકાં અને માસ સાથે થોળિના મુખને વાંકુ કરી નાખે છે અને મુખમા તીવ્ર પીઠ થાય છે આ અંતર્મુખી નામની થોળિઆપદ છે

સૂચીમુખી

વાતલાહારસેવિન્વાં જનન્વાં કુપિતોઽનિલ ॥૩૬

શ્ચિયો યોનિમણદ્વારં કુર્યાત્સૂચીમુક્ષીતિ સા ।

છેકરી જર્બમા હોષ તે વખતે એની આ વાચા આગ્રાર ખાણીએ તેથી કેપેલો માને વાયુ જર્બમા રહેલી સી(છેકરી)ના થોળિના દ્વારને સીકાં કરી નાખે છે આ સૂચીમુખી રોગ છે

શુખા

કેગરોચાદતો વાયુદુરો વિષ્ણુસહસ્રમ્ ॥૩૭॥

કરોતિ યોનેઃ શોષં ચ

શુષ્કાશ્વા સાઽતિવેદના ।

જનુ દરમિયાન (નિ ૧/૨૬) વેગ રોકવાથી બગાડેલો (કેપેલો) વાયુ અડધપેલાબને રોકે છે અને થોળિને સૂકવે છે એ શુષ્ક નામનો રોગ છે આ બહુ પીઠ થાય છે

વામિની

પટહાત્ સતરાત્રાદ્વા શુક ગર્ભાશયાન્મરુત્ ॥૩૮॥

વમેત્સરુક્ નીરુજો યા યસ્યાં સા વામિની મતા ।

જે રોગમા વાયુ પીઠ સાથે કે પીઠ વિના ગર્ભા શય્યાથી વીર્યને છ કે સાત દિવસમા બહાર કાઢી નાખે તે રોગ વામિની છે એવું માને છે

પક્ષી

યોનીં વાતોપતતાયાં સ્ત્રીગર્ભે વીજદોષત્ ॥૩૯॥

નૃદ્વેપિયસ્તની ચ સ્વાત્ પઢ્વંસંતાઽનુપક્ષમા ।

છેકરી માના ચેખાં હોષ તે વખતે માની થોળિ વાયુથી પીઠથી હોષ તેથી સી(છેકરી)ના ગર્ભાશયમાં થોળિની માના બીજ(ગર્ભમા) રહેલા માના ચાપ્તવને ભાગ)માના હોષ વારસામાં ઊતરી આવે છે તેથી છેકરી પુરુષના દ્રોષ કરે છે (છેકરીને મેથુન કરાવવું ગમતુ નથી) અને એના સ્તન બહુ નાનાં હોષ છે. આને પક્ષા કહે છે એ રોગમાય રોગ છે

મહાયોનિ

દુરો વિદ્યય યોન્યાસ્યં ગર્મકોષ્ટં ચ મારુત્ ॥૪૦॥

કુરુતે વિદ્યતા સ્ત્રસ્તાં વાતિકીમિય દુ સિતામ્ ।

ઉત્સન્નમાંસોં તામાહુમેદાવોર્નિ મહાદજામ્ ॥૪૧॥

કેપેલો વાયુ થોળિના મુખને અને ગર્ભાશયના વિષ્ણુ કચીને થોળિને પડોતી, લગી પડેલી, જામ વાયુની થોળિઆપદ હોષ એવી પીઠવાતી, ઊપસેલા માસવાતી બને બહુ પીઠવાતી બનાવે છે, તન મધ્યોનિ કહે છે

પિત્તની થોળિઆપદ

યથાસૈર્દૃષ્યેદુરે પિત્તં યોનિમુપાગ્રિતમ્ ।

કરોતિ દાહપાનેનાપૃતિગન્ધિગ્ન્યરત્નિતામ્ ॥૪૨॥

મૃશોષ્ણમૃતિકુળમીલવીતાસિતાતંવામ્ ।

સા ઘ્યાપત્ પૈત્તિકી

થોળાને (પિત્તને) કેપાચનાય કા.સા(નિ ૧/૧૫૫-૧૬)ને લીધે કેપેનું પિત્ત થોળિમાં અને થોળિમાં, પાક, ઊંચા અને દુર્ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે. તાર આમે છે તથા બહુ ગરમ, પુષ્કળ, મૃદુ સ્વેદ

૯ સી

ગધાતો, ગળી જેવા રંગનો, પીળો કે કાળો આનંદ
આણે છે એ પિત્તની યોનિવ્યાપદ છે

રક્તયોનિ (લોહીયા)

રક્તયોન્યાશ્યાઽસ્તગતિશ્ચુતે ॥૪૩॥

(યોનિમાથી) લાલ લોહી બહુ વહી જાય તેથી
રક્તયોનિ કહે છે

કફની યોનિવ્યાપદ

કફોઽમિષ્યન્દિમિઃ ક્રુદ્ધઃ

કુર્યાંયોનિમવેદનામ્ ।

શ્લીતકાં કણ્ડુલાં પાણ્ડુપિચ્છિલાં તદ્વિષ્ણુતિમ્ ॥

સા ઘ્યાપદ્મલૈષ્મિકી

આભિષાદી દ્રવ્યોથી કોપેલા કફ યોનિને પીડા વિના
ની, કડી, ખજૂરવાળી, ઘાળી, પિચ્છિલ બનાવે છે
અને યોનિમાથી એવો જ (પીડા વિનાનો, કઠો, ખજૂર
આણે એવો, ઘાળો અને પિચ્છિલ) સાવ કરાવે છે
એ કફની યોનિવ્યાપદ છે

લોહિતશ્મયા

વાતપિત્તાગ્ન્યાં ક્ષીયતે રજઃ ।

સ્વાહુકાર્યૈવૈવર્ણ્યં યસ્યાઃ સા લોહિતશ્મયા ॥૪૫॥

જેનું રજ વાયુ અને પિત્તના પ્રકોપથી (બહુ
વહી જવાને લીધે) ઓછું થઈ જાય છે, જેને દાદ
થાય છે, જે દૂબળી અને વિવર્ણ થઈ જાય છે તે
લોહિતશ્મયા છે

પરિષ્કુતા

પિત્તલાયા નૃસંવાસે ક્ષવથુદ્વારધારણાત્ ।

પિત્તયુક્તેન મલતા યોનિર્મલતે દૂષિતા ॥૪૬॥

શૂના સ્પર્શાલ્લા સાતિર્નિલપીનાશ્ચગાહેની ।

શ્લિષ્ઠકુશિયુક્તવાતિસારારોચકકારિણી ॥ ૪૭ ॥

શોણિવજ્જનવક્તોદગ્નરહત્ સા પરિષ્કુતા ।

પિત્તપ્રકૃતિની સ્ત્રી મેયુન માટે પુરુષના સમબંધમાં
હોય તે વખતે એ સ્ત્રી છીંક અને કોઝકારને રોકી
રાખે તેથી પિત્ત અને વાયુથી બગડેલી યોનિ સુજી
જાય છે, સ્પર્શ સહન કરી શકતી નથી, એમાંથી પીડા
સાથે ગળી જેવા રંગનું અને પીળું લોહી વહે છે એ
બગડેલી યોનિને લીધે મૃતપ્રાપ્ત અને કૂબ લાદે થઈ
જાય છે, અતિસાર અને ઝંટકિ થાય છે, કમ્પરમા
અને સાથજના વાગમાં પીડા અને તોદ થાય છે તથા
તાવ આવે છે એ પરિષ્કુતા છે

ઉપશ્ચુતા

વાતશ્લેષ્મામય્યાસા શ્વેતપિચ્છિલયાદિની ॥૪૮

ઉપશ્ચુતા સ્મૃતા યોનિર્

વાયુ અને કફના રોગ જેમા વ્યાપેલા હોય એવી
તથા ઘાળો અને પિચ્છિલ સાવ થતો હોય એવી
યોનિ ઉપશ્ચુતા છે, એમ આપુર્વેદ કહે છે.

વિષ્કુતા

વિષ્કુતાશ્યાં ત્વધાવનાત્ ।

સજ્ઞાતજન્તુઃ કણ્ડુલા કણ્ડવા ચાતિરતિમિયા ॥

યોનિને ઘીઈને સાફ ન રાખવાથી યોનિમા જનુઓ
ઉત્પન્ન થાય, ચળ આવે અને ચળને લીધે મેયુન
બહુ ગમે તે વિષ્કુતા નામની યોનિ વ્યાપદ છે

કફિની

અકાલવાહનાદાયુઃ શ્લેષ્મરક્તવિમ્લિચ્છિતઃ ।

કર્ણિકાં જનયેદ્યોતો રજોમાર્ગનિરોધિનીમ્ ॥૫૦॥

સા કર્ણિકી

મેયુનને અને યોનિમાથી જે પાણી કુદરતી રીતે
વખતસર છૂટે છે તે પાણીને પરાણે વહેતું કાઢી નાખે
કે પરાણે રોકી રાખીને થોડું કાઢે તેથી કફ અને લોહી
એ બે સાથે મળેલા વાયુ યોનિમા કફિકા (માસનો
મસો) ઉત્પન્ન કરે છે એ કફિકા રજ નીકળવાના
માર્ગમા આડી આવે છે એ કફિની રોગ છે

(અકાલવાહનના બીજા બે અર્થ પણ થાય છે :

૧. મેયુન વખતે પરાણે પેશાબ લાવેલો, ૨ ગર્ભ
બહાર નીકળવાનો કુદરતી સમય થતા પહેલાં પરાણે
બેર કરીને ગભેને બહાર કાઢેલો)

સાંનિપાતિક યોનિવ્યાપદ

ત્રિમિદાંવિયંત્રિગર્ભાશયાધિતૈઃ ।

યથાસ્વોપદ્રવ્યકરૈર્થાપિસા સાન્નિપાતિકી ॥૫૧॥

ત્રણે દોષો યોનિમા રહેને ગર્ભાશયમાં રહીને પેન-
ચોતાના ઉપદ્રવો પેદા કરે તે સાંનિપાતિક (ત્રિદોષ-
ની યોનિવ્યાપદ છે

इति योनिगद्ग नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।

ततो गर्भं न गृह्णाति रोगाद्याप्रोक्तिं दादृणान् ॥५२

मरुद्दराशंसुल्मादीनायायाद्यानिलादिमि ॥५२३

આ પ્રમાણે યોનિના રોગો કથા કે જેને લીધે સ્ત્રી
લીધેને સ્વીકારતી નથી (ગ્રંથમ્ કરતી નથી), તેથી
ગર્ભ રહેતા નથી અને લોહીયા, ધરમ, જોગા વગેરે
ભયકર રોગો તથા વાયુ વગેરેને લીધે પીડા થાય છે.

इत्यष्टाद्वदये शब्दे उत्तरस्थाने गुप्तरोगादिकानि यो

नाम त्रयक्रियोऽप्याह ॥ ३३ ॥

અધ્યાય ૩૪ મો : ગુહ્ય ભાગના રેગોના ઉપાય

અયાતો ગુહ્યરોગપ્રતિપેષં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
ઇતિ ॥ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ગુહ્ય ભાગના રેગો મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહા-
પિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

ઉપદંશ(ચાંદી)ની સામાન્ય ચિકિત્સા

મેદૂમયે સિતં વિચ્છેદુપદંશે નયોત્પિતે ।
શીતાં કુર્યાત્ ક્રિયાં શુદ્ધિં વિરેકેણ વિશેષતઃ ॥૧॥
તિલકલકઘૃતાદૌર્ધ્રિલેપઃ પશ્યેતુ પાટિતે ।

ઉપદંશ તરતનો જ થયેલો હોય તો પુરુષની મૂર્ગોદ્રિપની વચમાં ફસ ખોલવી ઠંડી ક્રિયા કરવી અને ખાસ કરી વિરેચન વડે શોધન કરવું; પણ ઉપદંશ જ્યારે પાકે ત્યારે એને ચીરીને પછી તથાને ૬૬૬, ઘી અને મધનો લેપ કરવો.

જમ્બ્યાત્રસુમનોનીપમ્વેતકામ્યોજિકાઙ્કુરાન્ ॥
શાલ્કીકદરીભિલ્પલાદાતિનિષોદ્રવાઃ ।
ત્યજ્ઞઃ ક્ષીરિદુમાળાં ચ ત્રિફલાં ચ પચેજ્જલે ॥૩॥
સ ક્વાથઃ ક્ષાલનં, તેન પશ્યંતૈલં ચ રોપણમ્ ।

જંબુડી, અમ્બી, ચમેલી, કદંબ, ધાણી ચણી એટલા આડનાં અંકુરો; ધૂપેરો, મેરડી, બીલી, આખરો, મિત્તેા, ઉર્મેા અને શીરોવૃક્ષો એટલા આડની અંતરછાલ અને ત્રિકૃત્તા—એ બધાને પાણીમાં ઉકાળીને ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ ધોવા માટેનું ઔષધ છે, અને એ ક્વાથ વડે પકવેલું તેલ રૂગવવાનું ઔષધ છે.

સ્ત્વયોરિકલોધ્રેલામનોદાલરસાઙ્ગૈઃ ॥૪॥

હરેણુપુષ્પકાસીલસોરાધ્રીલય્ણોત્તમૈઃ ।

લેપઃ સ્તૌદ્રયુતેઃ સક્ષ્મેપદંશામણપહઃ ॥૫॥

મેરમુખ, જેઠ, લોપર, એલચી, મગ્ગીચ, બરતાલ, રસવંતી, રેણુખીજ, હીરાકસી, ફટકડી અને સોપવનું ખૂબ બારીક મુર્છા કરીને એને મધમાં કાવતીને લેપ કરવાથી ઉપદંશનો ત્રણ રૂઝઈ જાય છે.

કપાલે ત્રિફલા દગ્ધા સઘૃતા રોપણં પરમ્ ।

માટીની ટીંબમાં ત્રિકૃત્તાને બાળીને એનો ઘી સાથે લેપ કરવો એ ફટકવવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે.

શામાન્ય સાધનમર્થ

અલ્પ Cા થી પાા મુખીના ઉપાય સામાન્ય (અમે તે પ્રકારના ઉપદંશને લાગુ પડે એવા) છે.

ઉપદંશની વિશેષ ચિકિત્સા

પ્રતિદોષં તુ શોફયત્ ॥૧॥

દોષવાર ઉપદંશના ઉપાય તે તે દોષના—શોફ (સોજો, ગૂમડું) પ્રમાણે કરવા.

ઉપદંશની ચિકિત્સામાં સમવાની કાળજી : કારણ

ન ચ યાતિ યથા પાકં પ્રવતેત તથા મૃદામ્ ।
પક્વૈઃ સ્નાયુસિરામાંસઃ પ્રાયો નશ્યતિ દિ ધ્વજઃ ॥૨॥
ઉપદંશ પાકે નહિ એવા વેદો પુષ્કળ પ્રપન્ન કરવે; કારણ કે સ્નાયુ, શિરા અને માંસ પાકવાથી મૂર્ગોદ્રિપનો નાશ થાય છે.

મૂર્ગોદ્રિપના અર્થ

મર્દોસાં હિન્નદગ્ધાનાં ક્રિયા કાર્યોપદંશાવત્ ।

મૂર્ગોદ્રિપના મરણને કાપી નાખીને અને એ જગા-
એ બાળીને પછી ઉપદંશ જેવી ક્રિયા કરવી.

સર્પપિકા

સર્વપા લિખિતાઃ સુદૃઢૈઃ કપાયૈરવચ્ચુર્ણયેત્ ॥૮॥
તૈરેવાધ્યજ્ઞનં તૈલં સાઘયેદ્ મળરોપણમ્ ।

સર્પપિકા નામની ફેલીઓને યશથી ઘસી નાખીને પછી એના ઉપર કપાય વર્ગનાં ઔષધોનું બારીક મુર્છા દબાવવું, તથા એ જ કપાય વર્ગનાં ઔષધો વડે તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ ચોપડવાથી ત્રણ રૂઝઈ જાય છે.

અવમંથ

ક્રિયેયમવમંથેડપિ રક્તં ક્ષાર્ધ્યં તથોમયોઃ ॥૧॥

અવમંથમાં પણ એ જ (સર્પપિકાવાળી) ક્રિયા કરવી, તથા બંનેમાં (સર્પપિકા અને અવમંથનમાં) લોહી કાઢી નાખવું.

કુંભીકા

કુમ્ભીકાયાં હરેદ્વકં પક્વાયાં શોધિને ઘ્ણે ।

તિન્દુકત્રિફલાસોધ્રેલેપસ્તૈલં ચ રોપણમ્ ॥૨॥

કુંભીકામાં લોહી કાઢી નાખવું. કુંભીકા પછી ગઈ લોષ તો ઘ્રણને મુદ્ધ કરીને પછી ટીંબરો, ત્રિકૃત્તા અને લોપરનો લેપ કરવો. ટીંબરો, ત્રિકૃત્તા અને લોપર-
થી સિદ્ધ કરેલું તેલ ચોપડવાથી ૩૩ આવે છે.

અરગ

મલજ્યાં ક્રુતરક્તાપામયમેય ક્રિપાક્રમઃ ।

અરગમાં લોહી કઠારી નાખ્યા પછી આ જ (કુંભીકાવાળી) ક્રિયાઓનો ક્રમ છે.

ઉત્તથા

વત્તમાદ્યાં તુ પિટિલં

સન્નિરુપ્ય શરિરોન્મુક્તામ્ ॥૧॥

કલ્પકૃષ્ણઃ કપાયાનાં ક્ષોદ્રયુક્તરૂપાચરેત્ ।

ઉત્તમા નામની ફોસીને બરિચયત્રયી પકડીને
ઉંચી ઉપાડીને પછી એને બરાબર કાપી નાખીને
પછી કપાય ગણનાં ઔષધોના કંડકમા અને ચુર્ણમા
મધ ભેળવીને એના વડે મટાડવાના ઉપાય કરવા

પુષ્કરઃ સવ્યૂર્ધપિટિકા

ક્રમઃ પિત્તવિસર્પકઃ પુષ્કરવ્યૂદયોર્હિતઃ ॥૧૨॥

પુષ્કર (પુષ્પિકા) અને વ્યૂદ (સવ્યૂર્ધપિટિકા)
એ બે રોગમા પિત્તના વિસર્પ માટે ક્ષેલ્લી કિયાઓનો
ક્રમ હિતકર છે

વક્રપાક, સ્પર્શહાનિ

સ્વકૃપાકે સ્પર્શહાન્યાં ચ

વક્રપાક અને સ્પર્શહાનિ એ બે રોગમા પિત્ત
વિસર્પ માટે ક્ષેલ્લી કિયા કરવી

મુદિત

સેચયેદ્ મુદિતં પુતઃ ।

ચલતૈલેન કોળેન મધુરેષોપનાહયેત્ ॥૧૩॥

મુદિતને સશેકા બધાનેબનું સેચન કરવું અને
મધુર વર્ગના દ્રવ્યો વડે ઉપનાહ શેક કરવે

અઘોવિકા

મઘીલિકાં હૃતે રક્તે પ્લેષ્મપ્રમથિયવાચરેત્ ।

લોહી કાઢ્યા પછી અઘોવિકાના ઉપાય કરૂંની
ગ્રાધિ લેવા કરવા

નિવૃત્ત

નિવૃત્તં સર્પિષાઽન્યજ્ય સ્વેદયિત્વોપનાહયેત્ ॥૧૪॥

ચિરાત્ પશ્ચરાત્ વા સુક્તિઘ્નઃ શાલ્વલાલિમિઃ ।

સ્વેદયિત્વા તતો મૂપઃ કિઘ્નં ચર્મં સમાનયેત્ ॥૧૫॥

મર્ણિ પ્રપીલ્ય શતકૈઃ પ્રવિષ્ઠે ચોપનાહનમ્ ।

મળો પુત પુતઃ કિઘ્નં મોજતં ચાત્ર શસ્યતે ॥૧૬॥

નિવૃત્ત ઉપર ઘી ચોપડીને, શેક કરીને પછી
સારી રીતે સિન્ગ્ધ કરેલા શાલ્વલાદિ ગહુના ઔષધો
વડે ત્રણ રાત કે પાંચ રાત સુધી ઉપનાહ શેક કરવે
પછી ફરીથી સાદો શેક કરીને ચામડી ઉપર ઘી ચોપ
ડીને મણિ (મૂત્રોદ્રિયના આગલા લેયકા)ને દબાવીને
ચીમે ધીમે ચામડીને મણિ ઉપર લાવવી, પછી મણિ
ચામડીમાં ચેસી જાય ત્યાર પછી ઉપર ક્ષેલ્લી ઉપનાહ
શેક વારંવાર કરવે. આ રોગમાં સિન્ગ્ધ આહાર કરવાથી
ફાયદો થાય છે

અવપાટિકા

અયમેષ પ્રયોજ્યઃ સ્વાદ્યપાટ્યામપિ ક્રમઃ ।

અવપાટી(અવપાટિકા)મા પણ આ જ (નિવૃત્ત
પાળી) કિયાઓનો ક્રમ કરવે

નિરુદ્ધમણિ

નાડીમુખયતોદ્ધારાં નિરુદ્ધે જતુના સુતામ્ ॥૧૭॥

સ્નેહાત્કાં સ્રોતસિ ન્યસ્ય સિદ્ધસ્નેહૈશ્વલાપદૈઃ ।

ત્ર્યહાત્યપ્પ્રહારસ્થૂલતરાં ન્યસ્ય નાડીં વિવર્ધયેત્ ॥

સ્રોતોદ્ધારમસિદ્ધો નુ વિદ્વાન્ શસ્ત્રેણ પાટયેત્ ।

સેવર્ની વર્જયન્ યુક્તપાત્ સઘઃ ક્ષતવિધિં તતઃ ॥૧૯॥

નિરુદ્ધ(નિરુદ્ધમણિ)મા, બને છેડેથી આરપાર
પોથી ભૂંગળી (સળી) ઉપર લાખ ચોપડીને, એના
ઉપર ઘી ચોપડીને, રો સળી પેશાબ નીકળવાના માર્ગમા
ખોસીને પછી એ સળી વાટે વાપુનો નાથ કરે એવા
સ્નેહો વડે સેવન કરવું, રાતે ત્રણત્રણ દિવસે વધારે
ને વધારે જાડી નળી (ભૂંગળી) ખોસીને મૂત્રનો માર્ગ
વધારવો (મેટો, પહોળો કરવો) આમ કરવા છતા
જો મૂત્રનો માર્ગ મેટો ન થાય તો સેવનીને છોડી
દઈને બાકીના ભાગમાંથી મૂત્રને રોકતી ચામડી ઘસવી
કાપવી પછી સઘોત્રણના ઉપાય કરવા

ગ્રાધિત

ગ્રાધિતં સ્વેદિતં નારૂપા ક્લિગ્ધોળીરૂપનાહયેત્ ।

ગ્રાધિત રોગમા પહેલા નાડીસ્વેદ કરીને પછી

ઉષ્ણ અને સિન્ગ્ધ દ્રવ્યો વડે ઉપનાહ સ્વેદ કરવે

શતપેનક

લિમ્પેત્કપાયૈઃ સક્ષોદ્ગૈલિલિત્વા શતપોતકમ્ ॥

શતપેનકને છાલો નાખીને પછી કપાય વર્ગનાં
દ્રવ્યોમા મધ મેળવીને લેપ કરવે

ચક્તામુદ

રક્તવિદ્વિધિલ્લકાર્યાં ચિકિત્સા શોણિતાર્બુદે ।

ચક્તામુદમા લોહીથી થતા વિદ્રધિ લેવા ઉપાય કરવા

ગ્રણોપચારં સર્વેષુ યથાવસ્થં પ્રયોજયેત્ ॥૨૧॥

બધા મૂત્રોદ્રિયના રોગોમા રોગની અવસ્થા પ્રમાણે
જે અવસ્થામા જે રોગજ હોય તેવા પ્રણના ઉપાય કરવા

યોનિન્યાપદ

બધી યોનિન્યાપદમા પહેલા વાપુને મટાડે એવો

કિયા કરવાનું કારણ

યોનિવ્યાપત્તુ મુષિઘ્નં શસ્યતે કર્મ વાત્તજિત્ ।

સ્નેહનસ્વેદવસ્ત્યાદિ ચાત્તજામ્ વિરોધતઃ ॥૨૨॥

બધી યોનિન્યાપદોમાં-અને ખાસ કરીને વાપુથી

થતી યોનિન્યાપદોમાં વાપુને મટાડે એવી સ્નેહન

સ્વેદન, બસ્તિ વગેરે ક્રિયા ખાસ વખણાય છે (સવાહ-ભરેલી છે).

ન હિ વાતાદતે યોનિર્વનિતાનાં પ્રદુષ્યતિ ।

મતો જિત્વા તમન્યસ્ય કુર્યાદોપસ્ય મેવજમ્ ॥

વાયુ કોખા વિના સ્ત્રીઓની યોનિ બગડતી નથી માટે વાયુને છતીને (મટાડીને) પછી બીજો દોષ મટાડવાનું ઔષધ કરવું.

ક્યાં તેલ પાવાં? પછી કેવી યોનિને કઈ રીતે

સમી કરવી?

પાયયેત(ત્તાં) લલાતૈલે મિશ્રકં સુકુમારકમ્ ।

ક્ષિગ્ધસ્વિન્નાં તથા યોનિં

દુઃસ્થિતાં સ્થાપયેત્સમાં ॥૨૪॥

પાળિના નમયેજિહ્વાં સંવૃતાં વર્ધયેત્ પુનઃ ।

પ્રવેશાયેન્નિઃસ્વતાં ચ વયૃતાં પરિવર્તયેત્ ॥૨૫॥

સ્થાનાપવૃત્તા યોનિર્હિ શલ્યમૃતા સ્ત્રિયો મતા ।

એને (સીને) બલાતેલ, મિશ્રકતેલ કે સુકુમાર તેલ પાવું. યોનિનું સ્વેદન અને સ્વેદન કરીને પછી પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી જઈને આડીઆવળી કે ઊંચીનીચી થઈ ગયેલી યોનિને બરાબર સરખી ગોઠવવી, વાકી થઈ ગયેલી યોનિને લાથ વડે નીચી નમાવવી (ઉંચા ભાગને લાથ વડે નીચો નમાવીને નીચા થઈ ગયેલા ભાગને ઊંચા કરવો) સાંકડી ને પહોળી કરવી, બહાર નીકળી આવેલીને અંદર પેસાડી દેવી અને પહોળી થઈ ગયેલીને બધી બાજુથી પકડીને સાંકડી કરવી. (આ દરેક ક્રિયા કરતા પહેલાં સીને ઉપર કંપેલું તેલ પાવું અને યોનિનું સ્વેદન અને સ્વેદન કરવું.) પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગયેલી યોનિ સીને શલ્યરૂપ છે એવું મનાયું છે.

ક્રિયાઓનો ક્રમ

કર્મપિર્વમનાદૌષ્ટ્ય મૃદુભિર્યોજયેન્નિયમ્ ॥ ૨૬ ॥

સર્વતઃ સુવિગુહાયાઃ શેરં કર્મ વિધીયતે ।

શસ્ત્રમ્યજ્ઞપરીપેકમલેપપિચુધારણમ્ ॥ ૨૭ ॥

સીને પહેલાં હળવી વમન વગેરે ક્રિયા કરવી (સખન ઊલટી વગેરે કરાવવું નહિ). એ રીતે (વમન, વિરેચન, નસ્યતી) બધાં અંગાની શુદ્ધિ થયા પછી બસ્તિ, અભ્યંગ, સેચન, લેપ, યોનિમાં પાવાં કે પૂમણં મુકવાં વગેરે બાકીનું કામ કરવામાં આવે છે.

વાયુથી થતા યોનિના રોગ માટે તથા જર્બ

રહેવા માટે ઉપાય

કાસ્ત્યત્રિફલાદ્રાક્ષાકાસમર્દનિશાદ્યૈઃ ।

૨૮ ॥

પરુપકૈશ્વ વિપત્તેત્પ્રસ્થમક્ષમૈર્ધૃતાત્ ।

યોનિવાતવિકારણં તત્પીતં ગર્ભદં પરમ્ ॥૨૯॥

સીવસુનાં ક્ષ્ણ, ત્રિક્ષ્ણા, કાળી દ્રાક્ષ, કાસોદરે, હળદર, દારુહળદર, ગળેા, કાંઠાચેળિયો, થતાવરી, યુકનાસા, સાટોડી અને ફાલસાં-એ દરેક એકએક તેલો લઈને એ બધાં વડે પકવેલું એક પ્રસ્થ ઘી પીવાથી વાયુથી થતા યોનિના રોગ મટે છે તથા એ ઘી પીવું એ ગર્ભ રહેવા માટે ઉત્તમ છે.

યોનિનાં પડખાંમાં દુખાવો, હૃદયરોગ,

ગોળો અને હરસ માટે ઉપાય

વચોપકુશ્વિકાજાતીકૃષ્ણાવૃપકસૈન્ધવમ્ ।

અજમોદાયવધારશકંરાવિવ્રકાન્ધિતનુ ॥ ૩૦ ॥

પિષ્ઠવા પ્રસન્નવાડડલોઘ્ય લાદેત્સદૃતમર્જિતમ્ ।

યોનિપાર્શ્વતિહ્રદ્દાગગુલ્માશોવિનિવૃત્તયે ॥૩૧॥

વળ, કાળીછત્રી, છરું, પીપર, અરડૂસી, સૈંધવ, બેડી અજમેા, જવખાર, સાકર અને વિત્રો-એટલાં ઔષધોને લસોડીને પ્રસન્નામાં ઊંડીને પછી એને ધીમાં ફેંકીને (ધીમાં છમકારીને) ખાવું. તેથી યોનિનાં પડખાંનો દુખાવો, હૃદયરોગ, ગોળો અને હરસ મટે છે.

વૃપકં માતુલુક્ષ્ણમ્ મૂલાનિ મદ્યન્તિકામ્ ।

વિવેન્મયૈઃ સલયણૈસ્તયા કૃષ્ણોપકુશ્વિકે ॥૩૨॥

અરડૂસીનાં મૂળ, બિજેરાનાં મૂળ, મોગરો, પીપર અને કાળી છત્રી-એ પાંચ વસ્તુઓને સૈંધવ નામના દાઢ સાથે પીવી.

યોનિના શુળ માટે ઉપાય

રાક્ષાશ્વદંટ્રાવૃપકૈઃ કૃત્તં શલ્લહરં વયઃ ।

શસ્ત્રના, ગોખર અને અરડૂસી વડે તિલ કરવું દૂધ પીવાથી (યોનિનું) શુળ મટે છે.

શુદ્ધત્રિફલાદન્તિકવાયૈશ્વ પરિચેતનમ્ ॥૩૩॥

ગળેા, ત્રિક્ષ્ણા અને નેપાળાના (સહેકા) કાસ-થી યોનિનું સેચન કરવું. (એથી પણ યોનિનું શુળ મટે છે.)

નતવાર્તાક્ષીકુષ્ઠસૈન્ધવામરદારહમિઃ ।

તૈલાન્મસાચિત્તાર્ધયઃ પિચુર્યોનો રક્ષાપદઃ ॥૩૪॥

નગર, ભાંડેજી, ઉપચેટ, સૈંધવ અને દેવદાર વડે તિલ કરેલા તેલનું પૂમડું યોનિમાં રાખવાથી યોનિની પીય મટે છે.

પિત્તની યોનિનાપાદ માટે ઉપાય

પિત્તનાં ત્રુ યોનીનાં સેકામ્યજ્ઞપિચુક્રિયાઃ ।

સીતાઃ પિત્તજિતઃ કાર્યાઃ સ્નેહનાર્યૈ પૃથક્તિ ૬ ॥

પિત્તની યોનિવ્યાપદમાં શેષન, અભ્યંગ અને પૂમડું મૂકવાની ક્રિયાઓ દંડી અને પિત્તને મટાડે એવી (પિત્તને મટાડે એવાં દ્રવ્યોથી) કરવી બેઠીએ. યોનિનું સ્નેહન કરવા માટે પિત્તને મટાડે એવાં ઘી વાપરવાં.

શતાવરીમૂલતુલાત્રતુલ્કાશ્ચ ક્ષુણ્ણપીઢિતાત્ ।
રસેન ક્ષીરતુલ્યેન પાચયેત્ પૃતાદકમ્ ॥ ૩૬ ॥
જીવનીયૈઃ શતાયર્યા મૃદ્ધીકામિઃ પર્ણપૈઃ ।
પિપ્પેઃ મિચાલેશ્ચાક્ષોદ્રિષ્ણલામધુકાન્વિતૈઃ ॥ ૩૭ ॥
સિદ્ધીતે તુ મધુનઃ પિવ્યત્યાશ્ચ પલાદકમ્ ।
શર્કરાયા વશપલં ક્ષિપેદ્દિહાતિયું તતઃ ॥ ૩૮ ॥
યોગ્યસૂકશુક્રદોષદ્વં વૃષ્યં પુંસવતં પરમ્ ।
ક્ષતં ક્ષયમસૂકપિત્તં કાસં શ્વાસં હલીમકમ્ ॥ ૩૯ ॥
કામલાં ઘાતઠપિરં વિષપેં દુષ્કિરોમદ્રમ્ ।
અપસ્મારાદિતાયામદોન્માદાંશ્ચ નાશયેત્ ॥ ૪૦ ॥

(૧) શતાવરીનાં લીલાં મૂળ સોળસો (૧૬૦૦) તોલા લઈને એને ખાંડીને, નીચોલીને, એનો રસ કાઢીને એ રસ, (૨) એ રસના જેટલું દૂધ અને (૩) જીવનીય વર્ગનાં ઔષધો, શતાવરી, કાળી દ્રાક્ષ, ક્ષાલસાં, ચારોળી, બળદાણા, અતિબલા અને જોદીમધ—એ દરેક ઔષધ એક એક તોલા લઈને એમનો કલ્ક—એ ત્રણ વડે એક આઠક ધી પકવવું. પાકી રહ્યા પછી હંડું પડે ત્યારે એમાં આઠ પલ મધ, આઠ પલ પીપર, દસ પલ સાકર નાખવાં. પછી એમાંથી એકએક પિયુ (કર્ષ) ચારવું. એમ કરવાથી યોનિના દોષ, લોહીના દોષ, લીંપીના દોષ મટી જાય છે; એ ઘી વૃષ્ય છે, પુત્ર પેદા કરવા માટે ઉત્તમ છે; ઉરઃક્ષત, કષય, રક્તપિત્ત, ઉષ્ણરસ, દમ, હૃલ્મિક, કમળો, પત, રતવા, કદાચ જક ડાઈ જવું, મધુ જકડાઈ જવું, વાઈ, અડદિયે વા, આપામ, કેફ અને ગાંડપણ—એટલા રોગોને મટાડે છે.

પ્રથમેષ પયઃસર્પિર્જીવનીયોપસાચિતમ્ ।
ગર્મદં પિત્તજાતાં ચ રોગાણાં પરમં હિતમ્ ॥ ૪૧ ॥

એ જ પ્રમાણે (શતાવરીનાં મૂળનો સ્વરસ અને એટલું જ દૂધ લઈને) જીવનીય ગુણનાં ઔષધોના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી બારેબાર કાઢેલા માખણનું ઘી પીવાથી ગર્ભ રહે છે અને પિત્તથી થતા રોગોમાં એ ઉત્તમ ફાયદો કરે છે.

વાતપિત્તની યોનિવ્યાપદનો ઉપાય

યલાદ્રોળદ્રવ્યવાયે પૃતતૈલાદકં પચેત્ ।
ક્ષીરે ચતુર્ગુણે રુણાકાકનાસાચિતાન્વિતૈઃ ॥ ૪૨ ॥

જીવંતીક્ષીરકાકોલીસ્થિરાવીરંદિજીવકૈઃ ।
પયસ્યાશ્રાવણીમુદ્રપીલુમાપાચ્યપર્ણમિઃ ॥ ૪૩ ॥
વાતપિત્તામયાન્ હત્વા

પાનાદ્ ગર્ભે દધાતિ તત્ ।

બે દ્રોણ બળદાણાના કવાયમાં અને ઘીથી ચાર-ગણા દૂધમાં પીપર, કાકનાસા, સાકર, રોડી, ક્ષીર-કાકોલી, સમેરવો, કાકોલી, જાંબુ, જીવક, સૂરજમુખી, ગોરખમુડી, જંગલી મગ, મોરવેલ, જંગલી આદ—એટલાં ઔષધોના કલ્ક વડે સિદ્ધ કરેલાં એક આઠક ઘી અને તેલ પીવાથી વાયુ અને પિત્તના રોગ મટે છે અને ગર્ભ રહે છે. (ઘી અને તેલ એ બેનું ભેગું વગન એક આઠક લેવું.—શિવદાસ સેન)

રક્તયોનિ (લોહીવા)

રક્તયોન્યામસૂગર્ભૈરનુબન્ધમવૈશ્ય ચ ॥ ૪૪ ॥
યથાદોયોવ્યં શુભ્યાદ્ રક્તસ્યાપનામૈવધમ્ ।
રક્તયોનિ રોગમાં કયા દોષનો પ્રકોપ વધારે થયો છે તે લોહીના બુદ્ધબુદ્ધ રંગો ઉપરથી (સુ. ૨૭/ઉલ્લાથી ૪૧) નક્કી કરીને તે દોષના હિસાબે લોહી વહેતું બંધ કરવાનું ઔષધ આપવું.

પુખ્તપુત્ર મૂર્ધ

પાઠાં જમ્બાસ્યયોરસ્થિ શિલોદ્ગદં રસાજ્ઞનમ્ ૪૫
અમ્બઘાં શાલ્મલીપિચ્છાં

સમઘ્નાં ઘસકત્વચમ્ ।

ઘાઠ્ઠીકથિલ્લાતિવિપારોઘતોયદર્ભૈરિકમ્ ॥ ૪૬ ॥
શુષ્કીમધૂકામ્બીકરકચન્દનકદ્ફલમ્ ।
કટ્વંજલ્લવત્સકાનન્તાપાતકીમધુકાર્જુનમ્ ॥ ૪૭ ॥
પુષ્પે ગૃહીત્વા સર્રુષ્ણં સક્ષોદ્રં તન્મુલામ્મસા ।
પિત્તેવશા.સ્વતીસારે રક્તં યક્ષોપશ્વેદયતે ॥ ૪૮ ॥
દોષા જન્તુકૃતા યે ચ યાલાતાં તાંશ્ચ નાશયેત્ ।
યોનિદોષ રજોદોષં દયાવશ્વેનાઠણાસિતમ્ ॥ ૪૯ ॥
ચૂર્ણં પુષ્પાનુગં નામ.હિતમાત્રેયપૂજિતમ્ ।

કાળી પાઠ, જાંબુના દળિયો, કેરીનાં ગોટલો, પાપાસ-ભેદ, રસવંતી, કાળી પાઠ (બીજા વાર), શીમળાનો ગુંદર, મજ્જા, અરડુંસીની છાંચ, કેસર, બીજ, અતિવિષની કળી, લોષર, મોષ, ગેરુ, સુંક, મપુડું, માલીક (દેવદાર—શિવદાસ સેન), -રતાંજળી, કાષ્ઠજ, મોટો અરડુંસો, ઈન્દ્રજય, ધમાસો, ધાવરી, જોદીમધ, સાદ—એટલાં ઔષધોને પુષ્પ નક્ષત્રમાં ગ્રહ પરથી તાજાં લાવીને પડી એમનું બારેબાર ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધાવણના પાણી સાથે હરસના રોગમાં, અનિસારના

શેઠમાં તથા જેને આઠમા લોહી પકનું હોય તેણે પીવું.
વળી આ યુર્ણ પીવાથી બાળકોને કૃમિથી જે દોષો
થાય છે તે પણ મટે છે, ચોનિદોષ મટે છે અને સ્ત્રીનું
રજ બદામી રગનું, ધાનું, આર્ધું લાલ અને કાળું
યઈ ગમું હોય એવા રજોદોષ પણ મટે છે આત્રેય
મુનિએ પૂર્વેનું આ પુખ્તપુખ્ત નામનું યુર્ણ હિતકર છે

કફની ચોનિવ્યાપદના ઉપાય

યોન્યાં લલાસદુષ્ટાયાં સર્વે કશોષ્ણમોપચમ્ ॥

જે કઈ લૂખું અને ગરમ હોય તે બધું કફથી
બગાડેલી ચોનિ માટે ઔષધ છે

મૂળેલી, સ્તબ્ધ, પિચ્છિલ, દુઝતી, ચિરાતી, શૂળવાળી,
વિપ્લુતા અને ઉપાપ્લુતા ચોનિ માટે ઉપાય

ઘાતશ્યામલકીપત્રસ્ત્રોતોજમધુકોત્પલેઃ ।

જમ્બવાત્રસારકાસીસરોધ્રકટ્ફલતિમ્બુકૈઃ ॥૫૧॥

સૌરાષ્ટ્રિકાદાહિમત્વગુદમ્બરશાલાદુઘિઃ ।

મક્ષમાત્રૈરજામૂત્રે ક્ષીરે ચ દિગુણે પચેલ્ ॥૫૨॥

તૈલપ્રસ્થં તદમ્યક્ષપિચુલસ્તિપુ યોજયેત્ ।

તેન શ્તોત્રતા સ્તમ્બા પિચ્છિલા ક્ષાવિળીતયા ॥

વિપ્લુતોપ્પ્લુતા યોનિઃ સિચયેત્સસ્કોટશલિની ।

ધાવડી, આમળાં, તમાલપત્ર, સ્રોતાંજન, જેઠીમધ,
કાળું કમળ, જાબુનો સાર, આંમળાનો સાર, ઘીચકરી,
લોપર, કાપફળ, દીંબરવેા, ગોપીચંદન, દાઢમની છાલ,
કાયાં અને નાનાં ઉંભરાનાં ફળ—એ દરેક ઔષધ એક-
એક તોલો લઈને એમના કટક વડે તેલથી બમણા બકરીના
મૂતરમાં કે કૂધમાં પકવેલું એક પ્રસ્થ તેલ અભ્યંજ,
ચોનિમાં પુખડાં મુકવાં તથા બસ્તિ માટે વાપરવું મૂળને
ઊપરી આવેલી, સળગડ યઈ ગયેલી, પિચ્છિલ, દુઝતી,
ચિરાતી, શૂળવાળી, વિપ્લુતા અને ઉપાપ્લુતા ચોનિ
તેનાથી મટે છે

યયાન્નમમપારિષ્તીસુ તૈલં ચ શીલયેત્ ॥૫૩॥

પિપ્પલ્યોરજપથ્યાપ્રયોગાંશ્ચ સમાસિકાન્ ।

તથા શેઠ જવની વાનીઓ, અલ્પશરિષ્ઠ (ચિ
૮/૬૪વી ૬૭૫), સીધું, તેલ અને મધ સાથે પીપર,
લોહનું યુર્ણ અને ઘરડેના પ્રયોગોનું સેવન કરવું

પિચ્છિલ ચોનિના ઉપાય

કાસીસં ત્રિકલા કાઢી

સાષ્ટ્રજમ્બુચિયા ધામુદી ॥૫૫॥

વૈચ્છિલ્યે સૌદ્રસંયુક્તશ્ર્ણો વૈશાષકારક ।

હોયારી, ત્રિકલા, ગોપીચંદન, આખાનો જેઠેલો,
જાબુનો દંધિલો, ધાવડી—એટલા ઔષધોના યુર્ણને

મધમા કાલવીને ચોપડવાથી પિચ્છિલ હોય ત્યાં કોરું
પડી જાય છે

પલાશઘાતકીજમ્બુસમજ્ઞામોચસર્જનઃ ॥૫૬॥

દુર્ગન્ધે વિચ્છલે ક્ષેદે સ્તમ્બનશ્ર્ણં રપ્યતે ।

મારગ્વધાદિવર્ગસ્ય કપાયઃ પરિપેચનમ્ ॥૫૭॥

ગંધાતો અને પિચ્છિલ ક્ષેદ નીકળતો હોય ત્યારે,
ખાખરો, ધાવડી, જાબુ, મજ્જા, મોચરસ (શેઠમાનો
ગુંદર), રાજ—એટલા ઔષધોનું યુર્ણ દબાવવું અને
આરગ્વધાદિ વર્ગના ઔષધોના કપાથનું સેવન એ
જે સ્તબ્ધ ઔષધિ તરીકે ઈચ્છાય છે

ચોનિને મુકુ કરવાનો ઉપાય

સ્તમ્બાનાં કર્કશાનાં ચ કાય માર્દવકારકમ્ ।

ધારણ વૈસવારસ્ય કુસરાપાયસસ્ય ચ ॥૫૮॥

સળગડ યઈ ગયેલી અને અડકવામા ખર હોય
એવી ચોનિઓને મુકુ બનાવવા માટે વૈસવારને અને
કુસરા તથા દૂધપાકને ચોનિમાં રાખવા

ચોનિની દુર્ગંધ મટાડવાનો ઉપાય

દુર્ગન્ધાનાં કપાયઃ સ્યાસૈલં વા કલ્ક ઇવ યા ।

ચૂર્ણો વા સર્વગન્ધાના

પ્રતિગન્ધા(સ્થ)પર્કર્ષણઃ ॥૫૯॥

ગંધાતો ચોનિઓની દુર્ગંધ બધાં સુગંધિ દ્રવ્યોને
કપાથ રેડવાથી, બધાં સુગંધિ દ્રવ્યો વડે પકવેલું તેલ
ચોપડવાથી, બધાં સુગંધિ દ્રવ્યોના કટકોના લેપ કરવાથી
કે બધાં સુગંધિ દ્રવ્યોનું યુર્ણ દબાવવાથી મટી જાય છે

કફ, પિત્ત અને વાયુવાળી ચોનિના ઉપાય

શ્લેષ્મલાના કટુમાયાઃ સમુત્રા વસ્ત્યો હિતાઃ ।

પિત્તે સમધુકક્ષીરા વાતે હીલામ્લસંયુતાઃ ॥૬૦॥

કફથી દૂષિત થયેલી ચોનિઓમાં તીખાં ઔષધ
જેમાં વધારે હોય એવાં ઔષધોવાળી અને જાન્ય
મૂત્રવાળી ઉત્તરખનિ આપવાથી ફાયદો થાય છે
પિત્તથી દૂષિત થયેલી ચોનિઓમાં જેઠીમધ અને કૂધ-
વાળી ને વાયુથી દૂષિત થયેલી ચોનિઓમાં તેલ અને
ખટાશવાળી ઉત્તરખનિ આપવાથી ફાયદો થાય છે

ત્રિદોષથી બગડેલી ચોનિના ઉપાય

સન્નિપાતસમુપાયાઃ કર્મ સાધારણં હિતમ્ ।

ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલી ચોનિ માટે ત્રણે
દોષને માટે એવી ક્રિયા હિતકર છે

વર્ષ ક્યારે રહે?

એવં ચોનિપુ શુદ્ધાસુ ગર્ભે વિવ્રન્તિ યોપિત ॥૬૧॥
મદુર પ્રાદુરને વીજે જીવોપક્રમણે સ્થિતિ ।

આ પ્રમાણે જે યોનિઓ શુદ્ધ થયેલી હોય, જે ચોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેનું બીજ (વીર્ય અને આર્તવ) બગડે નહિ (વાયુથી, પિત્તથી કે કફથી બગડે નહિ) તથા જે એમાં જીવ દાખલ થાય તો સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહે છે.

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥६२॥
પરીક્ષ્ય ઘર્ષણેવાપાણાં દુષ્ટં તદ્દર્શનપાચરેત્ ।

પાંચકર્મ કરીને શુદ્ધ થયેલા પુરુષનું વીર્ય પણ કપા દોષથી બગડેલું છે એ બાબતની દોષોના રંગો ઉપરથી પરીક્ષા કરીને જે દોષથી વીર્ય બગડ્યું હોય તે દોષ મટી જાય એવા ઉપાય કરવા

इवमुत

મજિષ્ઠાકુષ્ઠતર્ગરત્રિકલાશર્કરાલ્પાઃ ॥૬૩॥
દેવિન્દ્રો મધુકં મેદાં કીર્ણકં કદુરોહિણીમ્ ।
પયસ્યાહિજ્જુકાકોલીશાઝિગન્ધાશતાવરીઃ ॥
પિપ્પલાઝ્ઞાંશા ઘૃતપ્રસવ્યં પલેશ્વરીચતુર્ગુણમ્ ।
યોનિશુકપ્રદોષેષુ તાસવૈષુ પ્રશસ્યતે ॥૬૫॥
માયુષ્યં પૌષ્ટિકં મેધ્ય ઘન્યં પુંચવનં પરમ્ ।
ફલસંપિરિતિ ત્યાજ્યં પુષ્પે પીતં ફલાય યત્ ॥
ત્રિવિમાળપ્રજાનાં ચ ગમિણીનાં ચ પૂજિતમ્ ।
પતત્પરં ચ બાલાનાં મહદ્ગં દેહવર્ધનમ્ ॥૬૭॥

મજ્જા, ઉપલેટ, તર્ગર, ત્રિક્ષ્ણા, સાકર, વજ, હળદર, દારૂહળદર, જેઠીમધ, મેદા, અજમા, કડું, કીરકાકોલી, હિંગ, કાકોલી, આસાંદ અને શતાવરી— એ દરેક ઔષધ એકએક તોલો લઈને એના કલક વડે ઘીથી ચારગણા ગાયના દૂધમાં એક પ્રસ્થ ઘી પકવવું. એ ઘી (પીવા માટે) યોનિ અને વીર્ય વાયુ, પિત્ત કે કફથી બગડ્યાં હોય એ બધા રોગોમાં વખણાય છે. આ ઘી આવરદા માટે સારું, પૌષ્ટિક, મેદા વધારે એવું, ધન માટે સારું અને છોકરા અવતરે એવું ઉત્તમ ઔષધ છે. આ ઘી ફલપૂતને નામે પંકાય છે. એ ઘી અટકાવના દિવસોમાં પીવામાં આવે, તો તે ગર્ભસ્થિ ફળ આપે છે. જેનાં છોકરાં મરી જતાં હોય એવી સ્ત્રીઓને માટે અને સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે એ ઘી પૂષ્પ છે. એ ઘી બાળકોના વળગણને નાશ કરે એવું અને બાળકોનું ચરીર ઘટપુટ કરે એવું ઉત્તમ ઔષધ છે.

हृत्पद्महृदये पण्डे उत्तरस्थाने गुणरोगप्रतिषेधो

નામ ચદ્વલિયોડ્વિપાયઃ ॥ ૩૪ ॥

અધ્યાય ૩૫ મો : ઝેર મટાડવાના ઉપાય

अथातो विषप्रतिषेधं ध्याव्यास्यामः ।

इति ह साहचर्यायेवमो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વિષ (ઝેર) મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

विषनीं उत्पत्ति

મથ્યમાને જલનિષાવમૃતાર્યે સુરાસુરૈઃ ।

જાતઃ પ્રાગમૃતોત્પત્તેઃ પુરુષો ઘોરદર્શનઃ ॥ ૧ ॥

દીપ્તેજામ્બુતદ્વૈદ્યો હરિકેશોજ્જ્વલેશ્વરઃ ।

જગદ્વિપળ્લં સં દૃષ્ટ્વા તેનાસૌ વિપસંજિતઃ ॥ ૨ ॥

હુંક્રોતો મક્ષણા મૂર્તાં તતઃ સ્થાયરજજ્ઞમે ।

સોડ્યપતિષ્ઠિન્નિજં રૂપમુચ્ચિન્ત્વા વજ્રનાત્મકમ્ ॥૩॥

ત્યારે દેવો અને દાનવો અમૃત મેળવવા માટે સમુદ્રને વશીકરતા હતા, ત્યારે અમૃત નીકળ્યું તે પહેલાં ભંકર દેખાવનો, સજગતા તેજવાળો, ચાર દાકવાળો, પીળચટ્ટા વાળવાળો, દેવતા જેવી આંખોવાળો એક પુરુષ (સમુદ્રમાંથી) નીકળ્યો, એને જોઈને જગતને વિષાદ (બેદ, દિલગીરી) થયો તેથી (વિષાદ ઉપરથી) એનું નામ વિષ પડ્યું. પછી બ્રહ્માએ એની સામે હુંકારો કર્યો તેથી ચોતાનું માથાથી સ્વરૂપ છોડીને એ સ્થાવર વિષ અને જંગમ વિષ નામના મૂર્ત સ્વરૂપે રહ્યો.

स्थिर (स्थायर) विष

સ્થિરમત્યુલ્લગ્નં વીર્યં યત્કન્દૈવ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

કાલકુટેન્દ્રવન્સાલ્યશૂક્ષ્ણાહલાહલાદિકમ્ ॥ ૪ ॥

જે વિષ કંદમાં રહેલું હોય છે તે વીર્ય(શક્તિ, અસર)માં બહુ જ ઉગ્ર હોય છે. સ્થાયર વિષ અનેક પ્રકારનું હોય છે : કાલકૂટ, ઉંદ્ર (ઉંદ્રાપુષ્પ), વન્સ (વન્સનાય), શૂંગો, હાલાહલ વગેરે.

(ગ્રંથમાં દસ અંગ છે : મૂળ, પાંદડાં, ફળ, ફૂલ, છાવ, દૂધ, સાર, ગુંદર, ધાતુઓ અને કંદ—સુશુત કતપસ્થાન અ. ૨/૪. એ દરેક અંગમાં ઝેર રહી શકે છે. કંદમાં રહેલું ઝેર સપુષ્પી વધારે અસર કરે છે.)

(અષ્ટાંગસંગ્રહમાં સ્થાયર વિષના નીચેના પ્રકાર ગણાયા છે : કાલકૂટ, વન્સનાય, સાક્રાનુક, વાલક, કંદમક, વૈશટ, મુસ્તક, શૂંગો, પુંડ્રીક, મહાવિષ, હાલાહલ, મકંટ, કંકટ, કાશપુષ્પ, ઉંદ્રાપુષ્પ અને તેવ—અષ્ટાંગસંગ્રહ ઉત્તરસ્થાન અ. ૪૦.)

જંગમ વિષ

સર્વભૂતાદિદંડ્રાસુ દાહણં જઞ્ઞમં વિષમ્ ।

સાપ, કરોળિયા વગેરે પ્રાણીઓની દાદમાં (નનખ-
માં, શીંગડામાં, પેશાબમાં વગેરેમાં) જે જે હોય છે
તે જંગમ વિષ છે. તે દ્રવ્ય હોય છે.

અકૃત્રિમ વિષ

સ્થાવરં જન્મં चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ૫ ॥

સ્થાવર વિષ અને જંગમ વિષ એ બંને અકૃત્રિમ
વિષ કહેવાય છે.

ગર (કૃત્રિમ વિષ)

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधोपचयैः ।

હનિત યોગવદોનાશુ ચિરાચિરતરાશ્ચ તસ્ય ॥ ૬ ॥

શોકપાપાણ્ડવરોન્માદવુર્નામાદીન કરોતિ વા ।

જુદાં જુદાં ઔષધમાંથી જેર બનાવવામાં આવે છે.
એ બનાવેલાં (કૃત્રિમ) જેરને ગર કહે છે. ગર બનાવ-
વામાં વાપરેલાં ઔષધોના યોગને લીધે તે (ગર)
તરત, લાંબે વખતે કે બહુ જ લાંબે વખતે મારી નાખે
છે અથવા (જે એ મારી ન નાખે તે) સોજા, પાંડુ-
રોગ, ઉદરરોગ, ગાંડપણ, હરસ વગેરે થોડો કરે છે.

(ગર ઉપર ગણાવેલી ચાર પ્રકારની અસરમાંથી
કેવી અસર કરશે તેના આધારે ગર બનાવવામાં વાપરેલાં
ઔષધોના યોગ કેવો થાય છે, તેના ઉપર છે.)

વિષના ગુણ

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं ध्ववाभ्याशुकरं लघु ॥ ૭ ॥

વિકાપિ સ્ફમમસ્યકરસં વિષમપાકિ ચ ।

વિષ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રૂઝ વિશદ, વ્યવાધી, આશુકારી,
લઘુ (હલકું), વિકાપી, સૂક્ષ્મ, અવ્યકતરસ અને અપાકી
હોય છે.

(અપાકી=મંત્રત્રયથી પાકે પણ ખોરાકની માફક
જઠરાગ્નિથી ન પાકે એવું. અવ્યકતરસ=જેનો સ્વાદ
જાણાય નહિ એવું.)

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्येतरन्वितं गुणैः ॥ ૮ ॥
યાતપિત્તોત્તરં નૂનાં સયો હરતિ જીવિતમ્ ।

વિષ તીક્ષ્ણ વગેરે (ઉપરના શ્લોકમાં ગણાવેલાં)
ગુણોવાળું હોવાથી ઓજસથી ઊલટું છે (ઓજસના
ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળું છે.) જે વાયુ અને પિત્તને
વધારે કોપાવનું હોવાથી એ માણસોના જીવ તરત લે છે.
विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ૯ ॥
કફપિત્તાનિલાધ્યાનુ સમં દોષાન્ સહાશ્યાન્ ।

તતો હૃદયમાસ્થાય દેહોઽષ્ટેદાય કલ્પતે ॥ ૧૦ ॥

કારણ કે, જે શરીરમાં જઈને પહેલાં લોહીને
રે છે: પાકી ફફ, પિત્ત, વાયુ અને એ ત્રણે દોષના

આશયો (સ્થાનો) એ બધાંને એકી સાથે બગાડે છે,
પછી હૃદયમાં વ્યાપી જઈને શરીરનો નાશ કરવાને
શક્તિમાન થાય છે.

વિષના સાત વેગોનાં લક્ષણ

સ્થાવરસ્યોપયુક્તસ્ય વેગે પૂર્વે પ્રજાયતે ।

જિહ્વાયાઃ ડ્યાવતા સ્તમ્ભો

મૂર્છાં ત્રાસઃ ક્રમો વમિઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્થાવર વિષનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો એના પહેલા
વેગમાં જીભ બદામી રંગની થઈ જાય છે, શરીર સળગે
થઈ જાય, મૂર્છા આવે, ત્રાસ (ભડકવું), કલમ અને
ઊલટી થાય છે.

(કલમ મહેનત કર્યા વિના શરીરનો જે થાક વધે
પણ સાથે હાક ન રહે અને ઈંદ્રિયને પોતાનો વિષય
મેળવવામાં આડો આવે એ થાકને કલમ અણુવે-
સુશુત યા. ૪/૫૧)

द्वितीयं वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ।

વિષ ચામાશયં પ્રાપ્તં કુલ્લતે હૃદિં વેદનામ્ ॥ ૧૨ ॥

બીજા વેગમાં શરીર ફેપે, પરસેવો, બળતણ,
ગળામાં પીડા થાય અને જેર હોઠનીમાં જઈને હૃદયમાં
પીડા કરે છે.

तालुशोषस्तृतीयं तु शूलं चामाशये भूषाम् ।

તુર્થલે હરિતે શૂને જાયતે વાસ્ય લોચને ॥ ૧૩ ॥

પક્વાશયગતે લોદહિધ્માકાસાન્નફૂજનમ્ ।

ત્રીજા વેગમાં તાળુ સુકાય, હોઠનીમાં ખૂબ થૂજ
આવે, રાત્રે રોની આંખો નબળી, હરિત રંગની,
સુલેહી થઈ જાય છે, અને જેર પક્વાશયમાં જઈને
તોદ, હેઠી, ઉપરસ અને આંતરડામાં ગડગડાટ કરે છે.

चतुर्थं जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ ૧૪ ॥

ચોથા વેગમાં માથું બહુ જ ભારે થઈ જાય છે.

कफप्रसेको वैषण्यं पयमेदश्च पञ्चमे ।

સર્વદોષપ્રકોપશ્ચ પક્વાધાને ચ વેદના ॥ ૧૫ ॥

પાંચમા વેગમાં મોંઘાથી (લાગતી માફક) કફ
અને છે (નિકળે છે), શરીરનો રંગ બગડી જાય છે,
પર્થમાં ભેદ ભેદી પીડા થાય છે, બધા દોષો ફેપે
છે અને પક્વાશયમાં પીડા થાય છે.

पष्ठे संक्षामणाश्च सुमृशं चातिचार्यते ।

છઠ્ઠા વેગમાં બાન જનું રહે છે અને ઘણા ગળા
છૂટી જાય છે.

स्फण्डपृष्ठकटीमङ्गો मध्वेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ ૧૬ ॥

સાતમા વેગમાં ખાથા, પીઠ અને કેડે ભાંચી જાય
છે અને મૃત્યુ થાય છે.

સાત વેગના ઉપાય

પ્રથમે વિપવેગે તુ વાન્તે શીતામ્બુતેવિતમ્ ।

સર્પિમધુમ્યાં સંયુક્તમગદં પાયયેદ્ દૃતમ્ ॥ ૧૭ ॥

વિષના પહેલા વેગમાં દરદીને વમન કરાવીને, ઠંડુ પાણી છાટીને, ઘી રાત્રે મધમાં ભેળવીને ઔષધ (એ મટાડે એવુ ઔષધ) ૭૮ પાવુ (ઔષધ=શ્લોક ૨૩૫ થી ૩૨ પાણુ)

દ્વિતીયે પૂર્વવદ્વાન્ત વિગ્નિકં ચાસુ પાયયેત્ ।

ત્રીજા વેગમાં પહેલાની માફક (દરદી ઉપર પાણી છાટીને), ઊલટીઓ કરાવીને અને જીવાણ કરાવીને પછી એનો નાથ કરે ૨૦વુ ઔષધ (શ્લોક ૨૩૫ થી ૩૨) પાવુ

તૃતીયે ૬ગદપાનં તુ હિતં નસ્ય તથા ૬જ્જનમ્ ॥ ૧૮ ॥

ત્રીજા વેગમાં એનો નાથ કરે ૨૦વુ ઔષધ (શ્લોક ૨૩૫ થી ૩૨) પાવુ, નસ્ય અને ૨.૮૫૫૬ ડિનકર છે

ચતુર્થે સ્નેહસંયુક્તમગદં પ્રતિયોજયેત્ ।
ચોથા વેગમાં સ્નેહ (ઝાણુ ઘી) સાથે વિષનો નાથ કરે એવુ અગદ પાવુ

પચ્ચમે મધુકાયમાદિકાભ્યાં યુતં હિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

પાચમ વેગમાં બેઠીમધના ક્વાથ અને મધ સાથે ભેળવીને એનો નાથ કરે એવુ ૨૦ગદ પાવુ હિતકર છે

પષ્ઠે ૬તિષ્ઠાર્ચતિષ્ઠિર્

છઠા વેગમાં ૨ તિષ્ઠાર મટાકવાના ઉપાય કરવા

અવપીઠસ્તુ સતમે ।

મૂર્ધ્નિ કાકપર્દં કૃત્વા સાસ્ત્રવા પિશિત ક્ષિપેત્ ॥ ૨૦ ॥

સાતમા વેગમાં અવપીઠ નસ્ય આપવુ અથવા માથામાં કાકપર્દ (કાગડાનુ ચળવું)ના આકારનો છેદ મૂકીને તેમાં લોહીવાળુ માસ મુકવુ

અર્ચવિષાદ્ની યવાગુ

કોશાત્કપ્યગ્નિક પાઠા સૂર્યવલ્ક્યમૃતામયા ।

ચોલુ શિરીષઃ કિળિહી દરિત્રે ક્ષોદસાદયા ॥ ૨૧ ॥

પુનર્નવે ત્રિકટુરુ ગૃહ્યતો સારિતે યલા ।

પર્ણં યવાગું નિર્વૃદ્ધે શીર્ષાં સપૃન્નમાદિકમ્ ॥ ૨૨ ॥

યુગપદ્ધેમાન્તરે સર્પિષર્ણી કૃતકર્મણઃ ।

જે દરદીને દરેક વેગ માટે કરવાની (વમન વગેરે) ક્રિયા કરવામાં આવી હોય, તેને એ વેગોમાંથી જ્યાં તે એક વેગમાં નુરિયા, વિત્રે, કાલીપાક, સુરજમુખી, ગમે, ઘરે, ગુંદ, સરસંગ, ગરબી, હાદર, દારુદાદર, વટ માતિક, પીનાં દૂધની સાટોડી, પીનાં દૂધની સાટોડી,

ત્રિકટુ, ઊભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, સારિવા, ઉપલસારિવા, બગદાસુ એમના ક્વાથમાં યવાગુ બનાવીને એ કઠી પડે ત્યારે એમાં ઘી અને મધ નાખીને પાવી, તેથી બધા વિષનો નાથ થાય છે

તદ્વપ્નયુક્તમધુકપ્પકેસરવન્દનઃ ॥ ૨૩ ॥

મહુડા, બેઠીમધ, કમળ, કેસર અને સુખડના ક્વાથમાં યવાગુ બનાવીને એ કઠી પડે ત્યારે એમાં ઘી અને મધ નાખીને પાવી

ચત્રાદય

અજ્ઞાનં તગરં કુષ્ઠ હરિતાલં મન શિલા ।

ફલિની ત્રિકટુ સ્પૃક્ષા નાગપુરુષં સકેસરમ્ ॥ ૨૪ ॥

હરેણુર્મધુર્ન માંસી રોચના કાકમાલિકા ।

ઝીવેષ્ટક સર્ગરસ શતાઢ્યા કુક્કુત યલા ॥ ૨૫ ॥

તમાલપત્રતાલીસમૂર્મંશીરિનિશાદ્રપમ્ ।

કન્યોપવાસિની સ્નાતા શુક્ળાસા મધુદ્રતૈ ॥ ૨૬ ॥

દ્વિજાનમ્પર્ય તૈઃ પુરુષે કલ્પયેદગદોત્તમમ્ ।

વૈદ્યાધ્યા તદા મન્થં પ્રયત્તાત્મા પઠેદિમમ્ ॥ ૨૭ ॥

‘નમઃ પુરુષર્ષિહાય નમો મારાપણાય ચ ।

પ્રયાડસી નાભિજાનાતિ રમે કૃષ્ણપરાજયમ્ ॥ ૨૮ ॥

પતેન સત્યવાસ્યેન મગદો મે પ્રતિદ્રપતુ ।

નમો વૈદ્યર્થમાતે હુલુહુલુરક્ષ માં સર્વવિવેચ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

ગૌરિ ગાન્ધારિ ચાષ્ઠાલિ માતર્જિ સ્વાહા ।’

વિષ્ટે ચ દ્વિતીયો મન્ત્ર-

‘હરિમાયિ સ્વાહા ॥ ૩૦ ॥’

અદોષવિપવેતાલપ્રદહાર્મણપામ્સુ ।

મરકતપાચિતુર્મિશયુક્ષાશ્નિમધેયુ ચ ॥ ૩૧ ॥

પાનસ્યાજ્જતાલેષમપિષ્ઠાદિયોજિત ।

પપ ચન્દ્રોદયો નામ શાન્તિસ્વસપયનં પરમ્ ॥ ૩૨ ॥

(વાસનો ઘૃતમવર્ષીત્સમાલ્પિત કિલામુતા ।)

ઉપવાસ કરેલી, નાહેલી, પીના વચ પહેરેલી કન્યાએ બ્રાહ્મણનું પૂજન કરીને રસયતી, તગર, ઉષલેટ, હરનાચ, મગધીચ, કાંચ, ત્રિકટુ, બ્રાહ્મી (કે લગમણી), નાગકેસર, કમળનું કેસર, રેલુકાબીજ, બેઠીમધ, જાત્યાસી, ગોચેચનો, કાકમાલિકા, સરવ નુહનો મુદર, રાગ, વરિયાળી, કેતાર, બગદાસુ, તમાક પત્ર, તાલીસપત્ર, ભોળપત્ર, ચીરમચી, બગદર, દારુદાદર—આટલા રોગોમાંથી મધમાં કાઢવીને પુખ્ત નજરમાં આ ઉત્તમ ઔષધ બનાવવું, અને સંપર્ષી વેદો એ કન્યા ઔષધ નેપાર કરતી હોય (વસેટની હોય) તે વખતે પાસે મેસીને નીચેના મંત્ર જાપવો

પીપર, શેલિસખડ, જટામાંસી, લોપર, એલચી, સાજખાર, મોથ, તગર, ઉપલેટ, જેઠીમધ, મુખડ અને ગેરુ—આ ઔષધનું નામ દુષીવિષારિ (દુષીવિષને દુરમન છે). દુષીવિષ સિવાયના બીજાં (તીક્ષ્ણ સ્થાવર અને જંગમ) વિશેના ઉપાય તરીકે એને વાપરવાની મના નથી. (વાપરવાની રીત શ્લોક ૩૭, ૩૮ પ્રમાણે)

ઐર ચોપડેજી શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર વાગ્યું હોવાનાં લક્ષણ વિપદિગ્ધેન ચિદ્વસ્તુ પ્રતામ્યતિ મુહુર્મુહુઃ ॥૪૦॥
વિવર્ણમાયં મજતે વિપાદં ચાશુ ગચ્છતિ ।
કૌટૈરિવાવૃતં ચાસ્ય ગાત્રે ચિમિચિમાયતે ॥૪૧॥
શોણિષ્ઠશિરઃસ્કન્ધસન્ધયઃ સ્યુઃ સ્વેદનાઃ ।
હૃણ્ણકુણ્ણાવિઘ્નાધી હૃણ્ણ્વર્જાજ્વરદાહવાન ॥
દૃષ્ટિકાલુપ્યધમયુધ્વાસકાસકરઃ ક્ષણાત્ ।
આરત્કપીતપર્યન્તઃ ક્ષયામયોડ્વિતિભ્રમણઃ ॥૪૨॥
જ્વરતે પચ્યતે સ્વપ્નો ગત્વા માંસં ચ હૃણ્ણતામ્ ॥
મજ્જિન્નં ક્ષીયંતેડમીવળં સપિચ્છિલપરિણવમ્ ॥

જેને ઐર ચોપડેજી શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર વાગ્યું હોય તેને વારંવાર અંધારા આવે છે, શરીરનો રંગ બગડી જાય છે, તરત દિલગીરી થાય છે, જાણે શરીર ઉપર કીડા પ્રસરી ગયા હોય તેમ શરીરે સળવળાટ થાય છે; કમ્મર પીઠ, માથું અને સપામાં પીડા થાય છે; કાળું અને બગડેલું લોહી ધામાંથી નીકળે છે, સાથે તરસ, મૂર્ચ્છા તાવ અને બળતરા થાય છે, કાનમાં દ્રુટિ ડહોળી (મેલી) થાય છે; ઊંઘડી, ઘાંઠ અને ઉપરસ થાય છે; ઘાના ફરતા છેડા આછા લાલ કે પીળા થઈ જાય છે પણ ધા વચમાં બદામી રંગનો હોય છે, ધામાં બહુ પીડા થાય છે, ધા સૂજી જાય છે, પાકે છે અને ઘાનું માંસ કાળું થઈ જાય છે, સ્વેદવાળું થઈને ડિન્નાબિન્ન થઈ જાય છે અને ધામાંથી સતત પિમ્પિલ રસી નીકળે છે. ઐર ચોપડેજી શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર વાગ્યું હોય તેના ઉપાય કુર્યાદિમર્મચિકિત્સ્ય દ્વયસાચરણં મુતમ્ ।

ઐર ચોપડેજી શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર જેને મર્મમાં ન વાગ્યું હોય તેનું લેખાવરણ (લેખનું રત્ન કરવાના ઉપાય) ૪૮ કરવું.

(ચરસંહિતા ચિ. ૨૩/૪૬, ૪૬ા, ૪૭ માં કેટલાક લેખાવરણના ઉપાય આપ્યા છે. તેમાંથી જે વખતે જે મળે તે કરવે. ૧ ૧૫૫, ધી, ચળજ, ગાળનું દૂધ અને ૩૦ પીનું, ૨ ગાળના છપ્પનો રસ પીવે, ૩ હેરડેનો રસ પીવે, ૪ અમર પકવેલા કાગળને નીચેથીને એનો રસ પીવે વગેરે).

શાસ્ત્રમાહાત્મ્ય તત્તેન કોહેનાનુ ચહેદમગમ્ ૪૫૫

અથવા મુક્કશ્વેતાસોમત્વકાન્નવહ્નિતઃ
શિરીષાદ્ મૃદ્ધનશ્યામ્ણ ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ।
શુકનાશ્માપ્રતિવિષાશ્યામીર્મલૈશ્વ લિપયેત્ ।

પછી શ્વેતને ખેંચા કાઢીને તપાવેલા લોઝાથી ઘાને ડગવે, અથવા કંટાવાળો ખાખરો, ગરહો, ધાળો ખરે, મજ્જા, સરસો અને ચણીબારના ભાર વડે ઘાનું પ્રતિસારણ કરવું તથા શુકનાશ્મા, અનિવિષ અને ભારી-ગણી—એ ત્રણનાં મૂળ વડે ઘામાં લેપ કરવે.

કૌટદંથચિકિત્સાં ચ કુર્યાત્તસ્ય વયાર્હતઃ ॥૪૩॥
તેના (ઐર ચોપડેજી શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર વાગ્યું હોય તેના) કૌટદંથ જેવા ઉપાય (ઉ. અ. ૩૭)માંથી જે પ્રસંગે જે ચોગ્ય હોય તે ઉપાય કરવા.

મજ્જે તુ પૃતિપિશિતે ક્રિપા પિત્તવિસર્પયત્ ।
ધાનું માંસ ગંધાનું હોય તેવા વ્રણમાં પિત્તવિસર્પ જેવા ઉપાય કરવા.

કોણ શા થાટે જર આપે તેના કેટલાક દાખલા સૌમાન્યાર્થે ક્રિયો મર્મે

રાજો વાડતાતિહોદિતાઃ ॥૪૮॥
ગરમાહારસમૃક્કં ચચ્છન્ત્યાન્નવહ્નિતઃ ।

(વંદી, વ્યભિચારી) સીઓ પોતાના મુખ થાટે પતિને તથા રાજની પાસે રહેતા મામૂસા દુરમનની ચક્રવર્તીથી રાજને જર ભેગવેલા આઘાત આપે છે.

જર એટલે શું?
જ્ઞાનાપ્રાણવૃક્ષશમલવિકૃદ્ધોપચિમ્મનમામ્ ॥૪૯॥

વિપાળાં ચાત્સ્યવીર્યાળાં યોગો ગર હતિ સ્મૃતઃ
અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓના ગ્રંથ, વિરુદ્ધ ઔષધિક્ષેત્રની ભરત અને લોચી સકિતવાળાં (ધનવાં) ઐરનો લોગ એ જર છે એવું આપુર્વે કહે છે.

જરનાં લક્ષણ (અસર)
તેન પાણ્ડુઃ કૃશોડ્વપ્પાતિઃ

કાસશ્વાસશ્વરાદિતઃ ॥૫૦॥
વાયુના પ્રતિભોમેન સ્થમચિન્તાપરાયણઃ ।

મહોદરવચ્છન્નહીદી દીનયાગુર્વલોડલસઃ ॥૫૧॥
શોકવાનુ સતતાધ્માતઃ ગુણપાવકરઃ ક્ષયી ।

સ્વપ્ને ગોમાયુમાર્ગાર્તનકુલધ્યાલવાનરાત્ ॥૫૨॥
માયઃ પદ્યતિ ગુણ્ણાં યનસ્પતિમન્દાશયાન્ ।

સ્મરતે હૃદ્યમાત્માન મૌરો, મૌરે ચ કાલકઃ ॥
વિકર્મનાશાનયનં વદ્યેતઽદિહતેન્દ્રિયઃ ।

જરને લોપે અપ્પસ દિશ્ચે, દુષ્ટો અને મંદચિન્તિ-વાળો થઈ જાય છે; એને ઉપરસ અને દમ થાય છે,

તાપ આવે છે એના વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગ છાદીને બીજા માર્ગે ગતિ કરે છે, દરદી સ્વપ્ન અને ચિંતામાં ડૂબી જાય છે, એના પેટ, કાળજી અને બરસ મોટા થઈ જાય છે, વામ્બી દીન થઈ જાય છે, એ નબળો, આળસુ, સોજવાળો ૨ ને સતત આધ્યાત્મ વાળો થાય છે, એના કાથપગ સુકાઈ જાય છે, સ્વપ્નમાં એને શિયાળ, બિલાડી, નેળિયો, સાપ અને વાદરુ તથા સૂકા ઝાડ અને જળાશયો દેખાય છે, પોતે ગોરો હોય તો પોતે કાળો છે એમ માને છે અને પોતે કાળો હોય તો પોતે ગોરો છે એમ માને છે, પોતાની ઈન્દ્રિયોની શક્તિને નાશ થયેલા હોવાથી બીજા એને કાન, નાક અને આંખ વિનાના દેખાય છે

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोररूपद्रवैः ॥५४॥
ગાર્તાતો નાશમાપ્નોતિ કલ્પિત્સયોઽચિકિત્સિતઃ ।

ગરથી પીડાતા કોઈ માણસની જે તાજડોજ થિકિત્સા ન થાય તો તે આ (શ્લોક ૫૦ થી પડા વાગા) અને બીજા અનેક ઘોર ઉપદ્રવોથી પિડાઈને નાશ પામે છે

ગરના ઉપાય

ગાર્તાતો ધાન્તવાન્ ભુક્ત્વા
તત્પથ્યં પાનમોજનમ્ ॥૫૫॥

શુદ્ધહૃદ્લીલયેદમ સ્વસ્થ્યાનવિવે સ્મરન્ ।

ગરથી પીડાતા માણસે પહેલા વખત કરીને પછી ગરને માટે પથ્ય હોય એવું પીણું ૨ ને ભોજન ખાઈ પીને, હૃદયની શુદ્ધિ કરીને (ચૂ. ૭/૨૬૫, ૨૭) પછી સ્વસ્થાનમાં કપોથો વિધિ (ચૂ. ૭/૨૭૫) થાદ કરીને શેજ સોનું (સોનાના વગ્ર) ખાનું

शार्कटाक्षौद्रंयुक्तं क्षुण्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥५६॥
લેહઃ પ્રશમયત્યુમં સર્વયોગહૃન્ નિયમ્ ।

સુવર્ણમાલિક અને સોનાના ચૂર્ણમાં તાકર અને ૧૫ ભેનવીને ચાટવાથી યોગથી બન વેશા બધા ઉગ્ર વેષ (ગર) ધાન થઈ જાય છે

मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥५७॥
घृचामुस्त्यविद्वह्नानि तक्कोष्णाम्बुमस्तुभिः ।

પિવેદ્રસેને શાડમ્લેજ ગારોપહતપાવક ॥૫૮॥
ગરને લીધે જેના જઝરાગ્નિ મંદ થઈ ગયો હોય તેણે મેરવેલ, ગળે, તજર, પીપર, પોળ, ચવડ, વિંડો, વજ, મોત અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ, છાચ, તસેકું પામ્બી અને મસ્તુ તથા અથવા (કાજી વગેરે) ખાણ સાથે પીવું

पारावनामिपशडीपुष्कराद्वृशान् हिमम् ।

ગરવ્યાપ્તજાકાસખ્યાસહિષ્માન્યરાપહમ્ ॥૫૯॥

કબૂતરનું માંસ, કાળીપાક, પુષ્કરમૂળ, ૨૦ તણના કવાયને ઠંડો પાણીને પીવાથી ગરને લીધે થયેલા તરસ, પીથ, ઉષરસ, દમ, હેડકી ૨ ને તાવડી ઉપદ્રવો મટે છે

વિપસંકટ

विपप्रकृतिकालाघदोषदृष्ट्यादिसङ्गमे ।

વિપસંકટમુદિષ્ટ શતસ્યૈકોઽન્ત્ર જીગતિ ॥૬૦॥

વિષ, વિષને અનુકૂળ પ્રકૃતિ (પિત્તપ્રકૃતિ), વિષને અનુકૂળ જનુ (વર્ષાઋતુ), વિષને અનુકૂળ અન્ન (સરસવ વગેરે), વિષને અનુકૂળ દોષ (પિત્ત), વિષને અનુકૂળ દૂષ્ય (લોહી વગેરે) (શ્લોક ૬૦૫ થી ૬૨૫) એક સાથે ભેગા થઈ જાય તેને વિપસંકટ કહે છે ૨૦મા (વિપસંકટમાં) સે કંડે એક માણસ જીવે છે

ધાનાથી વિષ વધે છે?

શુદ્ધાષાઘર્મદૌર્યસ્યકોષશોકમયધર્મઃ ।

મર્જીગવચ્ચૈદ્રવતાપિત્તમાસતવૃક્ષિમિ ॥૬૧॥

તિલપુષ્પફલાપ્રાણભૂષાપ્થનગર્જિતૈઃ ।

હસ્તિમૂપિકવાદિગ્નિસ્તર્જનવિપસંકટૈઃ ॥૬૨॥

પુરોગાતોપલામોદમદર્નેર્વધંતે વિયમ્ ।

ભૂખ, તરસ, ઘામ (તાપ), નબળાઈ, કોષ, શોક, ભય, શક, અનિસાર, પિત્ત વધે, વાયુ વધે, તલવા દુર્લ અને તલનાં ફૂલ સુંધવા, જમીનમાંથી વરાળ (બાફ) નીકળે, વાદળોના ગરગાડ, ઘાસોના અવાજ, ઉંદરોના અવાજ, વાજોના સૂર, વિપસંકટ (શ્લોક ૫૮૫, ૬૦), સામે પવન, કાસ કમળની સુવાસ અને મં કરે રોવા દુન્યો કે કિપાથી (અથવા વિષવેશજ વધારે એવા સાધનોથી) વિષ વધે છે

ઝેરની શક્તિ વધવાપટવાની ઋતુ

ययसु चाम्बुयोनिवास्तलेदं गुडग्रहणम् ॥६३॥

વિસર્પેતિ ઘનાપાયે, તદગત્ત્વો દિનતિ સ્વ ।

પ્રયાતિ મન્દવીયંતર વિપ તસ્માદ્ઘનાત્પથે ॥૬૪॥

જેમ વર્ષાઋતુમાં ગોઝા શ્લેષાગો થઈને પ્રનરે છે, તેમ વિષ પવ પામી(નમુદ્ર)માંથી જમીનું હાથથી વર્ષાઋતુમાં કલે-વાગુ થઈને પ્રનરે છે પવ વર્ષાઋતુ વડો જાય છે, ત્યારે અગ્રસ્ત્રને તા. ૧ એને (ઝેરને) માત્રી નામે છે (ઝેરની શક્તિ બી. ૨ છે) તેવી શાન્તઋતુમાં ઝેરની શક્તિ મંદ (ધીમી) બની જાય છે

જેના ઉપાય કરના પડેલાં વિચારવાની બાબતે

इति प्रतिसात्पय्यनुस्थानवेग घटावलम् ।

સાલોચ્ય નિપુજ લુલ્લપ કર્મનન્નત્માસંગે ॥

આ રીતે પ્રકૃતિ, સામ્ય, ઋતુ, જ્ઞાન અને

વેગના બળ અને અન્યને બુદ્ધિથી ઠીક વિચાર

કરીને પછી કિયા (ઉપાય) કરવી.

કફના આશયમાં ગરેલા વિષના ઉપાય

પ્લેમ્પિક સમનૈરુણ્ણરુક્ષતલ્પ્લેષ્ઠિઃ પ્રલેપને ॥૧

કપાયકકુટિકૈશ્વ મોજનૈઃ શામયેદિષમ્ ॥૬૬॥

કફના આશય(સ્થાનમાં) ગરેલા વિષને ઊલટીએ કરાવીને, ગરમ, લૂખા અને તીક્ષ્ણ લેપ કરીને તથા ગરમ, લૂખા, તીક્ષ્ણ, નૂરા, તીખા અને કડવા ભોજન નેાથી શમાવવુ

પિત્તના આશયમાં ગરેલા વિષના ઉપાય

પૈત્તિકાંશ્વસનૈઃ સેકપ્રદેહેર્મૃશાશીતલૈઃ ॥

કપાયતિકમધુરૈર્ધૃતયુક્તૈશ્વ મોજનૈઃ ॥૬૭॥

પિત્તના આશય(સ્થાનમાં) ગરેલા વિષને ફિર ચેનો વડે, ખૂબ ઠંડા સેચને અને લેપો વડે તથા ખૂબ ઠંડા, નૂરા, કડવા, ગળ્યા અને ધીવાળા ભોજનો વડે શમાવવુ

વાયુના આશયમાં ગરેલા વિષના ઉપાય

ઘાતાત્મકં જયેસ્વાયુક્લિષ્ઠામ્લલ્લવણાન્વિતે ॥

સદૃતૈર્મૌજનૈર્લૈપૈસ્તથૈવ પિશિતાશાનૈઃ ॥૬૮॥

વાયુના આશય(સ્થાનમાં) ગરેલા વિષને ગળ્યા, સ્નિગ્ધ, ખાટા લવણવાળા અને ધીવાળા ભોજનોથી તથા એવા જ લેપોથી તથા માસના ભોજનોથી મટાડવું

વિષ મટાડવા માટે થીન્ને જરૂર

નાપૃત્તં સંસન શસ્તં પ્રલેપો મોજ્યમૌષધમ્ ॥

વિષ મટાડવા માટે વિરેચન, લેપ, ભોજન અને ઔષધ થી વિનાના હોય એ શાસ્ત્ર નથી.

છર્વેષુ સર્વાંશરથેષુ વિષેષુ ન દૃતોપમમ્ ॥૬૯॥

વિષતે મેષજં કિચ્છિદ્વિદોષાય પ્રલેપનિલે ॥

બધા વિષોમાં, વિષની બધી અવસ્થાઓમાં, અને ખાસ કરીને વિષમાં વાયુનું ઝેર વધારે હોય ત્યારે થી જેનું બીજુ કોઈ ઔષધ નથી.

સાધ્યઅસાધ્ય

મયત્તાલ્લૂલેષ્મા સાધ્યં,

યદાત્ પિસાશાયાધયમ્ ॥૭૦॥

સુદુઃસાધ્યમસાધ્યં વા યાતાશાયગતં વિષમ્ ॥૭૦૨

કફના સ્થાનમાં ગરેનું વિષ સહેલાઈથી મટાડી શકાય છે, પિત્તાશયમાં ગરેલા વિષને મટાડનાં મુશ્કેલી પડે છે, વાયુના આશયમાં ગરેનું વિષ બહુ દુઃસાધ્ય અથવા અસાધ્ય છે

હયશાહદયે યન્તે ઉત્તરપાને વિષપ્રતિષેષો

નામ વચ્ચિરેષ્પાય ૬૯॥

અધ્યાય ૩૬ મો : સાપના ઝેરના ઉપાય

અર્થાતઃ સર્પલિપ્તિવેનં ધ્યાત્યાસ્યામઃ ॥

હતિ હ સ્માદુરાત્રેયાદયો મહર્પયઃ ॥

ત્યારે હવે અમે સાપનું ઝેર મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશુ એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

સાપની મુખ્ય જાતો

દર્શોકતા મળ્ડલિનો રાજીમન્તશ્વ પત્રગાઃ ॥

ત્રિધા સમાસતો મૌમાઃ,

મિચન્તે તે ત્વનકથા ॥૧॥

દ્યાસતો યોનિમેદેજ નોઞ્યન્તેન્દુર્યોગિનઃ ॥

જમીનના સાપ ટૂકામાં ત્રણ જાતના હોય છે :

દર્શોકર (અં, કોદ્રા), મંડલી અને રાજીમાન. જે જુદીજુદી જોનિઓમાં એ જન્મ્યા હોય તે ઉપરથી એ વિસ્તારપૂર્વક રાનેક પ્રકારના છે એમ કહેવાય છે. પણ ચિકિત્સા કરવાની દૃષ્ટિએ એ બધા પ્રકાર ઉપયોગી ન હોવાથી એ પ્રકારે કહેવામાં આવ્યા નથી. (દર્શોકર, મંડલી અને રાજીમાનની લક્ષણ સ્વેદક થી દર્શાવેલા છે.)

ત્રણ જાતના સાપના ઝેરનાં લક્ષણો

વિદોષાદુશ્વકકુક્કમ્લોષ્ણં સ્યાદુશીતલમ્ ॥૨॥

ત્રિપં દર્શોકારાદીનાં કમાદાતાદિકોપનમ્ ॥

દર્શોકર સાપનું ઝેર લૂખું અને તીખું હોવાથી એ ખાસ વાયુને કોપાવે છે, મંડલી સાપનું ઝેર ખાટું અને ગરમ હોવાથી એ ખાસ પિત્તને કોપાવે છે અને રાજીમાન સાપનું ઝેર ગળ્યું અને ઠંડું હોવાથી એ ખાસ કફને કોપાવે છે

(ઝેર અલ્પકત રસવાળું છે એમ ઉ ઉપ/હામાં કહ્યું છે, છતાં અહીં ઝેરના રસ ગણના છે તે એના અનુરસ છે એમ સમજવું.)

કયા સાપનું ઝેર કયારે વધારે ઉગ્ર થાય?

તારુણ્યમધ્યવૃદ્ધત્વે વૃદ્ધિરીનાતપેષુ ચ ॥૩॥

વિદોષ્યના ધવનયેતે ધ્યન્તરા ઋનુસન્ધિયુ ॥

દર્શોકર સાપનું ઝેર એની જુવાનીમાં અને ચોખ્ખા સાપના ચાર મહિનામાં, મંડલી સાપનું ઝેર જુવાની અને ઘડખૂના વચગાત્યામાં અને ત્રિધાશાના ચાર મહિનામાં તથા રાજીમાન સાપનું ઝેર ઘડખૂમાં અને ગરમીના ચાર મહિનામાં વધે છે વ્યતર સાપનું (સ્વેદક, ઉ, હા) ઝેર જનુઆના સી/હા/ચ/ઉ/પ/હા, ય/ત)માં વધે છે

દર્વીકર સાપનાં લક્ષણ

સ્થાક્ષલાક્ષ્ણ્યસ્વસ્તિકાકુશ્વચારિણઃ ॥૪૪॥

ફળિતઃ શીઘ્રગતયઃ સર્પા દર્વીકરાઃ સ્મૃતાઃ ।

(ફેલુમાં) ચક્ર, લગ્ન, છત્રી, સાવિત્રી અને અંકુશ-ની આકૃતિઓવાળા, ફેલુવાળા, ઝડપથી ચાલનારા સાપને દર્વીકર (અં. કોબ્રા) કહે છે.

મઝલી સાપનાં લક્ષણ

જ્ઞેયા મણ્ડલિનોડમોગા મણ્ડલેવિવિધેશ્વિતાઃ ॥૫૧॥
શ્રાંશ્વો મન્દગમનાઃ

જે સાપને ફેલુ ન હોય (કે બહુ જ નાની હોય), જેના શરીર પર ગોળ ચકરાં ખીંચાખીચ પડેલાં હોય, જે બાંધા હોય અને ધીમે ચાલતા હોય તેમને મઝલી સાપ અમુવા.

રાજમ્હાન સાપનાં લક્ષણ

રાજીમન્તસ્તુ રાજિમિઃ ।

સ્લિંગ્યા વિચિત્રવર્ણામિ-

સ્તિર્યગુર્ષ્વે ચ ચિત્રિતાઃ ॥૬૧॥

રાજમ્હાન સાપ સિન્ગ્ય અને જેના શરીર પર અનેક રંગની આડી અને ઊભી લીટીઓ ચીતરેલી હોય છે એવા હોય છે.

ઔપર સાપ

ગોધાસુતસ્તુ ગૌધેરો વિષે વર્ષીકરેઃ સમાઃ ।

સતુષ્પાદ્

(દર્વીકરથી વધેલા) ગોધા=(ગો)-ના પુત્રને ઔપર કહે છે. એનું જે દર્વીકર સાપ જેનું હોય છે. એને ચાર પગ હોય છે.

વ્યંતર (વર્ણાંકર) સાપ

વ્યંતરાન્ વિષાવેતેવામેય સફ્રાત્ ॥૭૧॥

મ્યામિશ્રલક્ષણાસ્તે હિ સદિષાતમકોપનાઃ ।

દર્વીકર, મઝલી અને રાજમ્હાન એ ત્રણનાં અંદર-અંદર ભેગા લવાથી જે સાપની અને ઉત્પન્ન થાય છે તેને વ્યંતર સાપ અમુવા એમનાં લક્ષણ ભેગાં હોય છે અને એમનું વિષ તરુ દોષને કોષાવે છે.

સાપ કેટલાં કારણસર કરે છે? કયા કારણસર

કરવાથી વધારે ઝેર થઈ છે?

આહારાર્થે મયાત્ પાદસ્પર્શદ્વિવિધાત્ કુષઃ ॥
પાપકૃષ્ટિતયા વૈરાદેર્વાયિયમર્ષદનાત્ ।

દ્વાન્તિ સર્પાલેપૂર્કં વિષાધિક્યં વયોષ્ઠમ્ દૃષ્ઠ

આહાર માટે, ખીંચી, પગ સ્પર્શવાથી, બહુ ઝેર ભરણે જવાથી, કોષથી, પાણી સ્પર્શવાને લીધે, જેને

લીધે, દેવ, ઋષિ કે, ધનની પ્રેરણાથી સાપ કરે છે તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારે વિષ હોય છે એમ કહ્યું છે. (આહાર માટે સાપ કરે તેમાં સૌથી ઓછું વિષ, પગ સ્પર્શવાથી કરે તેમાં વધારે વિષ, સાપમાં બહુ ઝેર વધી જવાથી કરે તેમાં તેથીયે વધારે વિષ-એમ કરતાંકરતાં છે. ૪૨ ધનની પ્રેરણાથી કરે તેમાં સૌથી વધારે વિષ હોય છે.)

કારણ અમુવાની રીત

આદિષ્ટાત્ કારણં જ્ઞાત્વા પ્રતિકુર્યાધયાયયમ્ ।

સાપ ઉત્તરવાના મંત્ર અમુનાર પાસે સાપને બોલાવ-ગ્રહીને એને હુકમ કરીને એની પાસેથી કરવાનું કારણ અહીંને તે તે કારણ પ્રમાણે થાય ઉપચાર કરવા (આદિષ્ટાના બીજો અર્થ : 'ઉપર જ્યેષ્ઠ ૮, ૯, ૯માં કહેલાં કારણોનાં લક્ષણો ઉપરથી.')'

વ્યંતરઃ પાપશીલત્વાન્માર્ગમાશ્રિયં તિષ્ઠતિ ॥

વ્યંતર સાપ સ્વભાવે પાપી હોવાથી કરવા માટે રસ્તાં યોગીને પડ્યો હોય છે.

બાતબતનાં દંધનાં લક્ષણ

યત્ર લાલાશરિક્ષેદ્માર્ગ માત્રે પ્રદશ્યતે ।

ન તુ વંદ્યાપદં વંદ્યાં તત્પુણ્ડાદત્તમાદિદોષ ॥૧૧॥

પર્ક વંદ્યાપદં છે વા દ્યાલીદાશ્યમશોનિતમ્ ।

વંદ્યાપદે ચરકે છે વ્યાલુતં, શ્રીમિ લાતિ તુ ॥૧૨॥

માંસચ્છેદાદિવિચિત્રરક્તવાહીનિ વૃક્ષમ્ ।

વંદ્યાપદાનિ કલ્યાણિ તદ્વાદશનિપીઢિતમ્ ॥૧૩॥

નિર્વિયં શ્વપમવાપમસાપ્યં પશિમં વદેત્ ।

જેમાં અંજ ઉપર ફક્ત લાગની ભીનાશ દેખાય છે પણ દાઢથી કહેલા દંઠ (કંપ) દેખાતા નથી

તેને નુંગદન દંઠ કહેલા એક કે બે દાઢના છે

(કાપ) પડ્યા હોય પણ લાલી ન આવ્યું હોય તેને

બાલીક દંઠ કહે છે. લાલીવાળા દાઢના બે છે હોય

તે બાલુમ દંઠ છે. દાઢના ત્રણ છે પડ્યા હોય

અને માંસ કપાવાથી એમાંથી સળત લાલી નીકળતું

હોય તેને દટક છે કહે છે. દાઢના ચાર છે હોય અને

બીજું બપુ નેના (દટકના) જેનું હોય તેને દર્શનથી

છે કહે છે. આમાંથી (આ પાંચ દંધમાંથી) પહેલા બે

(નુંગદન અને બાલીક) નિર્વિય (વિષ વિનાના) છે

અને છેલા બે (દટક અને દર્શનથી) અટકાય છે

એમ કહેતું (વચ્ચે બાલુમ દંઠ કૃષ્ણાપ છે એનું

સમજ લેવું.)

લેણીમાં ગળા વિના સાપનું જે પ્રકારનું નરે

વિયં નોદેયમમાપ્ય રક્તં દુષ્કરે લુપ્તઃ ॥૧૪॥

રક્તમશ્વપિ તુ પ્રાપ્તં લુપ્તે ઠેકમમુક્ત્ ।

સાપનું ઝેર લોહીમાં પહોંચ્યા વિના શરીરને બગાડતું નથી, પણ જો એને (સાપના ઝેરને) એક ટીપું લોહી મળી જાય તો એ પાણીમાં તેલની ચાકડ પ્રસરી જાય છે.

સર્પાગ્નિહત

મીરોસ્તુ સર્પસંસ્પર્શાદ્ધ્યેન કુપિતોડતિલઃ ॥૧૫॥
કદાચિત્કુચતે શોભં સર્પાગ્નિમિહતં તુ તત્ ।

બીકણ માણસને સાપ જતા અડે તોપણ બીકને લીધે એનો વાપ કોપે છે. તેથી કોઈવાર સોજે આવે છે. આ સર્પાગ્નિહત (સાપના શરીરનો અભિઘાત) છે.

શંકાવિષ

હુર્ગાન્ધકારે વિદ્વસ્ય કેનચિદ્દુષ્ટશક્ટ્યા ॥૧૬॥
વિષોદ્દેગો જ્યરદ્ધર્દિમૂર્છા

વાહોડિય વા મવેત્ ॥

શ્લાનિમોહોડતિસારો વા તચ્છદ્ધવિષમુચ્યતે ॥૧૭॥

ગાઠ અંધકારમાં કોઈ પ્રાણી કરડે ત્યારે સાપ કરડ્યો હશે એવા વહેમથી માણસને ઝેર ચક્રવાથી ચિત્તનો જોવા ઉદ્દેગ થાય છે તેવા ઉદ્દેગ થાય, તાવ આવે, ઊલટી થાય, મૂર્છા આવે અથવા લાપ પણ બળે, અથવા દિલગીરી, મોહ અને અતિસાર થાય એને શંકાવિષ કહે છે.

સવિષ અને નિવિષ દંથનાં લક્ષણ

તુપતે સવિષો દંથાઃ કણ્ઠશોફઠજાન્વિતઃ ।

દંથતે પ્રચિતઃ કિન્ચિદ્વિપરીતસ્તુ નિવિષઃ ॥૧૮॥

સવિષ (ઝેરી) દંથમાં તોદ થાય છે, ખણ જ આવે છે, સોજે આવે છે, પીડા થાય છે, બળે છે અને જરા ગંદાઈ થાય છે. એનાથી વિરુદ્ધ લક્ષણો-વાળો દંથ નિવિષ હોય છે.

દર્વીકરના વિષના વેગોનાં લક્ષણ

પૂર્વે દર્વીકૃતાં વેગે હુર્ષં શ્યાવીમવત્યસુક્ ।

શ્યાવતા તેન વજ્રાદૌ સર્પન્તીય ન કીટકાઃ ॥૧૯॥

દ્વિતીયે પ્રચ્છયો વેગે, તૃતીયે મૂર્છિ ગૌરવમ્ ।

દમોધો દંશવિઠ્ઠદ્ધતુયે ધીવનં વમિઃ ॥૨૦॥

સન્ધિવિદ્લેપણં તન્દ્રા પશ્ચમે પર્વમેદનમ્ ।

વાહોદિમાચ, પછે તુ હપ્પીઠાગાત્રગૌરવમ્ ॥૨૧॥

મૂર્છાડિવિપાકોડ્ઠીસારઃ, પ્રાપ્ય શુકં તુ સપ્તમે ।

સ્વન્યપૃષ્ઠકદીમઃ સર્વવેદ્યાનિવતેતમ્ ॥૨૨॥

દર્વીકર સાપના વિષના પહેલા વેગમાં લોહી બગડીને કાળું થઈ જાય છે તેથી મોં વજેર ઉપર કાળા આવે છે અને જાણે કીડ ચાવતા હોય એવું

સળવળે છે; બીજા વેગમાં બહિ થાય છે; ત્રીજા વેગમાં માથું ભારે થઈ જાય છે, આંખે દેખાતું નથી, ડંખમાંથી કબેદ નીકળે છે; ચોથા વેગમાં યુક (લાળ) આવે છે, ઊલટી (ઊભકા) આવે છે; પાંચમા વેગમાં શરીરના સાંધા છૂટા પડતા હોય એવું લાગે છે, ઘેન રહે છે, પર્વ નૂટે છે, લાલ્લા બળે છે અને હેડડી આવે છે; છઠ્ઠા વેગમાં હૃદયમાં પીડા થાય છે, શરીર ભારે લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, પથનું નથી, અતિસાર થાય છે, અને સાતમા વેગમાં ઝેર વીર્યમાં પહોંચે છે, તેથી ખભા, પીઠ અને કેડ ભાગે છે અને બધી ચેષ્ઠા(ક્રિયા)ઓ બંધ થઈ જાય છે.

મંડલીના વિષના વેગોનાં લક્ષણ

મય મળ્ડલિદ્વષ્ણ્ય હુર્ષં પીતીમવત્યસુક્ ।

તેન પીતાકૃતા દાહો, દ્વિતીયે શ્વપ્યસુક્ષ્મઃ ॥૨૩॥

તૃતીયે દંશવિઠ્ઠદોઃ સ્વેદસ્તુષ્ણા વા જાયતે ।

ચતુર્થે જ્વર્યતે, દાહઃ પશ્ચમે સર્વેનાત્રતાઃ ॥૨૪॥

હવે જોને મંડલી સાપ કરડ્યો હોય તેને વિષના પહેલા વેગમાં લોહી પીળું થઈ જાય છે તેથી આખું શરીર પીળું થઈ જાય છે અને લાલ્લા બળે છે; બીજા વેગમાં સોજે આવે છે; ત્રીજા વેગમાં દંથમાં કબેદ થાય છે, પરસેવા લાગે છે અને તરસ લાગે છે; ચોથા વેગમાં તાવ આવે છે અને પાંચમા વેગમાં આખા શરીરમાં લાપ બળે છે.

સાગ્રમાનના વિષના વેગોનાં લક્ષણ

દૃષ્ય રાજિલૈરુર્ધ્વં પાણ્ડુતાં યાતિ શોણિતમ્ ।

પાણ્ડુતા તેન ગાત્રાણાં,

દ્વિતીયે શુવનાડિતિ જ ॥૨૫॥

તૃતીયે દંશમિઠ્ઠદોઃ નાસિકાક્ષિમુલ્લસવાઃ ।

ચતુર્થે ગરિતા મૂર્છાં મન્યાસ્તભાષ, પશ્ચમે ॥૨૬॥

ગાત્રમજ્જો જ્વરઃ કીતઃ

સાગ્રમાન (સાગ્રવ) સાપ જોને કરડ્યો હોય તેને ઝેરના પહેલા વેગમાં લોહી બગડીને ધાગું થઈ જાય છે; તેથી અવપરે ધોળા થઈ જાય છે; બીજા વેગમાં બહુ ભાર લાગે છે, ત્રીજા વેગમાં દંથનો કબેદ થાય છે અને નાક, સાપ અને મોં ગળે છે (સાપ થાય છે); ચોથા વેગમાં માથું ભારે થઈ છે અને મનનાનો સ્નેહ થાય છે; પાંચમા વેગમાં શરીર ભાગે છે અને ઠંડી તાવ આવે છે.

જોયયોઃ પૂર્વયદ્દેવ ।

બાડીના બે (છઠ્ઠા અને સાતમા) વેગમાં પહેલાંના

જેવાં (દર્શકરના વિષના છઠ્ઠા અને સાતમા વેગ જેવાં) લક્ષણ કહેવાં.

કેટલા વેગ સુધી ઉપાય કરવા

કુર્યાત્પશ્ચસુ લેગેષુ ચિકિત્સાં, ન તતઃ પરમ્ ॥

પહેલા પાંચ વેગો દરમિયાન ઉપાય કરવા, પછી (છઠ્ઠા અને સાતમા વેગોમાં) નહિ.

ચોડા ઝેરવાળા સાપ

જલાપ્તુતા રતિક્ષીણા મીતા નકુલનિર્જિતાઃ ।

દ્વીતવાતાતપ્તપ્થાધિસ્તુષ્ણાશ્રમપીડિતાઃ ॥૨૮॥

તૂર્ણ દેશાન્તરાયાતા વિમુક્તવિપકજુકાઃ ।

કુર્ણોપધીકણ્ટકવશે ચરન્તિ ચ કાનનમ્ ॥૨૯॥

દેશં ચ દિશ્વાશ્ચુપિતં સર્પાસ્તેષ્ણવિપા મતાઃ ।

પ્રણીમાં ભોળેલા, ચૈયુન કરી થાકેલા, બીનેલા, નાળિયોએ હરાવેલા; ટાક, પવન, તડકો, રોગ, ભૂખ, તરસ અને થાકથી પીડાયેલા, બીજા પ્રદેશમાંથી તરતના જ આવેલા, જેમણે કરડીને તરતમાં જ ઝેર દાહવ્યું હોય એવા, જેમણે તરતમાં જ કાંચળી ઉતારી હોય એવા, જે ફાલ, ઔષધિ અને કાંટાવાળા વનમાં ફરતા હોય એવા અને દિવ્ય લોકમાં રહેતા હોય તે પ્રદેશમાં જે ફરતા હોય એવા સાપ ચોડા ઝેરવાળા હોય છે એવું મનાય છે.

અસાધ્ય

ક્ષમશાનચિત્તૈર્વાદૌ પશ્ચમીપક્ષસન્ધિયુ ॥ ૩૦ ॥

અદમીનવમીસત્ત્યામવ્યરાત્રિત્રિમિયુ ચ ।

યામ્યામેયમવાશ્લેષાવિશાલાપૂર્વેનર્મતે ॥ ૩૧ ॥

નૈર્ઋતાયમે મુદ્દતં ચ વપ્તં મર્મસુ ચ ત્યજેત્ ।

સ્મશાન, વિતા, પશ્ચમીય વગેરે સ્થળે; પાંચમે, અમાસે, પૂનમે, આશ્વે, નોમે; સંધ્યાકાળે, મધરાતે, બપોરે; ભરણી, ફાલગુણ, મધ્યા, આશ્વેષા, વિશાખા, પૂર્વ (પૂર્વાષ્વિનુની, પૂર્વાષાઢ, પૂર્વાષાદ્રપદ) અને મૂળ-એટલાં નક્ષત્રોમાં; નૈર્ઋત્ય નામના મુહૂર્તમાં (દિવસના બારમા મુહૂર્તમાં-સૂર્યોદય પછી ૮ કલાક ૪૮ મિનિટથી ૯ કલાક ૩૬ મિનિટ સુધીમાં) અને મર્મસ્થાનોમાં જેને સાપ કરડ્યો હોય તેને (અસાધ્ય સમજીને) છોડી દેવો.

વૃદ્ધમાત્રઃ સિતાસ્વાક્ષ શીર્ષમાણશિરોઘ્નઃ ॥ ૩૨ ॥

સ્તબ્ધજિહ્વો મુહુર્મુહ્યમ્

શીતાંચ્છવાસો ન જીવતિ ।

સાપ કરડે કે તરત જ જે માણસનાં શો અને આંખ પાંચાં થઈ જાય, વાજ ખરી પડે, જીમ સળગડ

થઈ જાય, જેને વારંવાર મુરઘાં આવે અને જેને ઉચ્છ્વાસ ઠકે હોય તે માણસ જીવતો નથી.

હિષ્મા શ્વાસા વમિઃ કાશો

વૃદ્ધમાત્રસ્ય દેહિનઃ ॥ ૩૩ ॥

જાયન્તે યુગપદસ્ય સ દૃષ્ટ્વલી ન જીવતિ ।

સાપ કરડે કે તરત જ જે માણસને એકસાથે હેડકી, હાંફ, ઊલટી, ઉપરસ અને હૃદયનું થૂળ એટલા ઉપદ્રવો થાય છે તે જીવતો નથી.

ફેનં વમતિ નિઃસંઘઃ ક્ષયાશ્વપાદકરાનના ॥ ૩૪ ॥

નાસાવલણદો મજ્જોડ્ઘે

વિઙ્મેદઃ સ્થયસન્ધિતા ।

શિપીતસ્ય વૃદ્ધસ્ય દિગ્દેનામિહતસ્ય ચ ॥ ૩૫ ॥

મવન્ત્યેતાનિ રૂપાણિ સમ્પ્રાપ્તે જીવિતક્ષયે ।

જેણે ઝેર પીધું હોય, જેને સાપ વગેરે કરડ્યાં હોય, જે ઝેર ચોપડેલા થયે કે અસહ્ય થવાયો હોય, એ માણસને જો શોંઘે ફીણ આવે, એ ભેલાન પઈ થઈ જાય, એનાં પગ, હાથ અને શો બદામી રંગનાં થઈ જાય, એનું નાક બેસી જાય, શરીર તૂટે, એને ઝાડો થઈ જાય, એના સાંધા ઢીલા થઈ જાય તો એ મરવાનું પાસે આવ્યું હોવાનાં લક્ષણો છે.

ન નસ્યેક્ષેતના તીક્ષ્ણેન ક્ષતાત્ ક્ષતજાગમઃ ॥ ૩૬ ॥

વળ્લહતસ્ય નો રાજિઃ પ્રયાસસ્ય વમન્તિકમ્ ।

જે માણસ થય પાસે જવાને થાથી નીકળ્યો હોય (જે ચોડા વખતમાં મરવાના હોય) તેને તીક્ષ્ણ નસથી બાન આવતું નથી; એને ધામાંથી લોહી નીકળતું નથી તથા એને લાકડી વાગવાથી સોજ પડતો નથી.

સાધ્ય વિષ મટાડવાના તામડેનાં ઉપાય કરવા

અતોઽપ્યથા નુ સ્વરવા પ્રતીતાગાત્વદ્વિષ્ક ॥ ૩૭ ॥

રક્તન કણ્ઠગતાન્ પ્રાણાન્

વિષમાશુ શાનં નયેત્ ।

પણ જો એવું ન હોય તો (અસાધ્ય ન હોય તો) સળગતા મકાનની માફક કંઠે આવેલા (નીકળી જવાને તૈયાર થયેલા) પ્રાણને બચાવી લેના વેદો વિષનું એક દમ ચમન કરવું.

એનું કારણ

માત્રાશતં વિપં સ્થિત્વા દંદ્રો વૃદ્ધસ્ય દેહિનઃ ॥ ૩૮ ॥

વેદં પ્રક્રમતે ધાત્વ રશિરાદીન્ પ્રદૃષ્યત્ ।

જેને સાપ વગેરે કરડ્યું હોય તેના ઉપમાં એ એક શો માત્રા જોટલા સમય સુધી સ્થિર રહીને (પાછું

રહીને), બોલી વગેરે થાતુઓને બગાડતુ બગાડતુ શરીરમા પ્રસરે છે

સામાન્ય ચિકિત્સા
(મ્બેક ૩૯ થી ૫૫મા)

પતસિન્નન્તરે કર્મ દશસ્યોત્કર્તનાદિકમ્ ॥૩૯॥
કુર્યાચ્છીઘ્ર યથા વેદે વિપવહ્ની ન રોહતિ ।

એટલી મુદતમા (કરડયા પછી સો માત્રા જેટલા વખતમા) ડખવાળો ભાગ કાપી નાખવો, (જે દબાવીને બહાર કાઢી નાખવુ, ચૂસી લેવુ) વગેરે ક્રિયા એવી ઝડપથી કરવી કે શરીરમા વિપરિત વેદો ઊભે નહિ લટકાવો દશેવાશુ તમેવ પવનાશિનમ્ ॥૪૦॥
લોપ્તં મહીં વા દશનૈસ્થિત્વા ચાતુ સસમ્પ્રમ્ ॥
નિધીવેન સમાલિમ્પેદ્દશ કર્મભલેન વા ॥૪૧॥

સાપ કરડે કે તરત રો કરડનાર સાપને જ બચકુ ભરતું, અથવા માટીનું ટેકું કે જમીનને દાતથી કાપીને પછી તરત જ ડખ ઉપર મોતું મૂકે થોપાડવુ અથવા ડખ ઉપર કાનના મેલનો લેપ કરવો

દંશસ્યોપરિ ષડ્રીયાદરિણ ચતુરઙ્ગમુલે ।
શ્લૌમાદિમિથૈનિકયા સિર્વર્મૈશ્ચ મન્નચિત્ ॥૪૨॥
અમ્બુવત્ સેતુબન્ધેન વન્ધેન સ્તગ્યસે વિપમ્ ।
ન વહન્તિ સિરાશ્ચાસ્ય વિપ વન્ધામિપીઢિતા ॥૪૩॥

મનવિદ્યા જાનુનાર સિદ્ધ મત્રો ભણીને ડખથી ચાર આંગળ ઊંચે શીમ વગેરે વસ્ત્રથી માથાના ૨ બો ડાની માફક (પુષ્કળ ૨.૫૫ મારીને) રારિગભય બાધવા પાણીની આડે બધ (પાળ) બાધવાથી જેમ પાણી આગળ વહેતું રોકાય છે, તેમ આ પાટો બાધવાથી જે પ્રસરતુ એટકી જાય છે ૨ને પાટાથી બિસાઈ બંધવી એની (દરદીની) શિરાઓ વિષને વહેતી નથી (ફેલા વતી નથી) (અરિષ્ટ—મત્રોને કે દોરડા વડે જે પર પાટો બાધવો તે—ચક્રપાસિદ્ધાન્ત મંત્ર ભણીને વસ્ત્ર વગેરેથી પાટો બાધવો તે—લલ્લસુ.)

નિષ્પીઢ્યાનુસરેદ્દશં મમસન્નયગતં તથા ।
ન જાયસે વિપાદ્રેગો ધીજનાશાદિવાઙ્કુર ॥૪૪॥

પછી જે ડખ મમસ્થાનમાં કે સંધિમા ન લોપ તો દબાવીને (નીચાવીને) ડખને (ડખમાના જેરને) બહાર કાઢી નાખવો. જેમ બીજો નાશ કરવાથી અકુર દૂરતો નથી તેમ એવુ કરવાથી (જેરને બહાર કાઢી નાખવાથી) વિષનો વેગ ઉપચન્ન થતો નથી દર્શં મળ્ડલિતાં મુક્ત્વા પિત્તલત્વાદ્યાપરમ્ ।
પ્રતલહેમ્લોહાદિદેવાશ્લુકેન વા ॥૪૫॥

કરોતિ મસસાસ્યો વહ્નિઃ કિં નામ તુ ક્ષતમ્ ।

મઠલી સાપના દશ પિત્ત કરે રોવો હોવાથી મંઠલી સાપના દશ સિવાયના બીજા દશ ઉપર તથાવેલું સેતું, લોહુ વગેરે કે બજતુ લાકડુ તરત ચાપી દેવુ દેવતા બાળને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, તો ક્ષત(લા)ને બાળીને ભસ્મ કરે તેમા તો નવાઈ જ થી ।

આચૂપેત્ પૂર્ણવક્ત્રા વા મૃદ્નસાગદમોમયૈઃ ॥૪૬॥
મચ્છાયાન્તરરિષ્ટાવા માંસલ તુ વિશેષતઃ ।
અક્લ સહૈવ વંશેન લેપયેદ્ગદિમુંદુ ॥૪૭॥
ચન્દનોશીરયુક્તેન સલિલેન ચ સેવયેત્ ।

રાશવા (જે દશ પિત્ત કર એવો હોય તો) વેધો મોમા માટી, રાખ, ૨ જદ ૨.ને છાણ ભરીને અરિષ્ટ(મ્બેક ૪૧)ની વચ્ચે પ્રચ્છન કરીને દશને ચૂસી લેવો માસલ જગાએ દશ હોય તો તા ખાસ કરીને ૨ ૧ રીતે દશને ચૂસી લેવો દશ સાથે રાસપાસ ના રાગ ઉપર વારવાર ૨ બદોના (ઉ અ ઉપ) લેપ કરવા ૨.ને સુખડ અને વીરજુવાળી નાખેલા પાણી વડ વારવાર સેવન કરવુ

વિયે પ્રવિસ્ત્રુતે વિચ્ચેત્સિરાં જ્ઞા પરમા ક્રિયા ॥૪૮॥
રક્તં નિર્દ્વિયમાણે હિ ક્લેશ્ન નિર્દ્વિયતે વિપમ્ ।

જે જે શરીરમા પ્રસરી ગયું હાય તો ફસ ખાલવી, એ ઉત્તમ ક્રિયા છે, કારણ કે લોહી નીકળે તો તેની સાથે બધુ જે નીકળી જાય છે

અવિષ અને નિવિષ લોહી ઓળખવાની રીત
દુર્ગન્ધ સવિપ રક્તમ્મૌ ચટચટાયતે ॥૪૯॥
યથાદોષં વિશુદ્ધં ચ પૂર્વવલ્લક્ષયેદસ્કુ ।

જેવાણુ લોહી ગંધાય છે અને એને અગ્નિમા નાખવાથી તડતડ અવાજ થાય છે (તડતડિયાં ઊડે છે) શુદ્ધ લોહી (જે વિનાયુ લોહી) અગ્નિ ઉઠેવાઈ ગયેલી રીત (સુ ૨૭/૧, ૩૮૫ થી ૪૧) દોષવાર લક્ષણો ઉપરથી રોળખવુ

સિરાસદદ્યમાનાસુ યોગ્યા શૃઙ્ગજલોક્ષ ॥૫૦॥
(સોજ વગેરે કારમસર) શિરાઓ ન દેખાતી હોય તો (લોહી કાઢવા મટે) રૂમી અને જ્યોતો ઉપયોગ કરવો

શોષિતં સ્તુતશોષ ચ પ્રવિલીન વિયોષ્મણા ।
લેપસેકૈ સુખદુશ સ્તમ્પયેદ્ મૃદાશીતલૈઃ ॥૫૧॥
(ફસ જોલીને, રૂમીથી કે જ્યોત મૂકીને) લોહી કાઢ્યા પછી બાકી રહી ગયેલા તથા જેરની ગરમીથી પાતળા બનેલા લોહીનું અનેક પુષ્કળ ઠપ લેપ અને

સેશનથી સ્તંભન કરવું (હી જાઉં શરીરમાં પ્રસરે નહિ એવું કરવું).

મસ્કલે વિષયેગાદિ મૂર્છાંયમદ્વદ્વાવાઃ ।

મયન્તિ તાન્ જયેચ્છીતેધીજિચ્ચારોમહર્વતઃ ॥ ૫૨ ॥

બોધી હી (થીજ) ન જાય તો વિષનો વેગને બીધે મૂર્છા, મદ અને હદ્વદ્વા થાય છે. રૂંવાડાં ઊભા થઈ જાય છે ત્યાં સુધી ઠંડા ઉપાસો કરીને અને પંખા નાખીને એ ઉપદ્રવોને મટાડવા.

સ્કલે તુ કચિરે સયા વિષયેગઃ પ્રશામ્યતિ ।

બોધી થીજ જાય તો વિષનો વેગ તરત શમી જાય છે.

હદયાવરણની કિચ

વિષ્યં કર્મતિ તીક્ષ્ણત્વાદ્ હૃદયં તસ્ય ગુપ્તયે ॥ ૫૩ ॥

વિષેદ્ ઘૂર્ત ઘૂર્તસૌદ્રમગદં યા ઘૂતાપ્લુતમ્ ।

હૃદયાવરણે ચાસ્ય શ્લેષ્મા હૃદયપચીયતે ॥ ૫૪ ॥

વિષ તીક્ષ્ણ હોવાથી હૃદયનું કર્મણ કરે છે. તેના રક્તણ માટે (હૃદયનું કર્મણ ન થવા દેવા માટે) ધી, થી અને મધ કે ધીમાં કાઢવેલું અગદ પીવું. હૃદયનું અવરણ (રક્તણ) થાય તો એનો (દરદીનો) કફ વધે છે. (તેથી એની તીક્ષ્ણતા હદય ઉપર માઠી અસર કરી થકતી નથી.)

મૃતૃસત્તોરવોક્ષેશહૃદ્યાલં વામયેસતઃ ।

દ્રઘેઃ કાઙ્ગિકાલૌલ્યઠેકમપાદિવર્જિતેઃ ॥ ૫૫ ॥

વમનેવિષદ્વિદ્વિષ મૈવ વ્યાપ્નોતિ તદ્વયુઃ ।

પછી (કફ વધી પડવાથી) ભાર, ઉત્કલેશ અને હૃદ્યાલ એ ઉપદ્રવો ઘટવાય તો દરદીને કાંઠા, કળથીનો કવાય વગેરે બનાવટો, તેલ, દારૂ વગેરે સિવાયનાં પ્રવાહી વખન ઔષધો વડે અને એને મટાડે એવાં ઔષધો વડે ઊંચડીઓ કરાવવી. એમ કરવાથી તે (એ) શરીરમાં પ્રસરનું નથી.

વિષેષ ચિકિત્સા

મુજાદ્વોષપ્રકૃતિસ્થાનલેગપિશેપતઃ ॥ ૫૬ ॥

સુસક્ષ્મં સમ્પગાલોચ્ય

વિશિષ્ટાં ષાઘરેતિકયામ્ ।

સાપ (કઈ જાતનો સાપ કરડ્યો છે), દોષ (કયો દોષ કોખો છે), પ્રકૃતિ (દરદી કઈ પ્રકૃતિનો છે), સ્થાન (કયા પ્રદેશમાં સાપ કરડ્યો છે) તથા મર્મસ્થાનમાં કરડ્યો છે કે નહિ, વેગ (વિષનો કેટલામો વેગ ચાલે છે) એ બધી વિષેષ બાબતો ઉપરથી બરાબર બહુ ઝીંઝી (ઝીંઝી) વિચાર કરીને તે તે પરિસ્થિતિ માટે યોગ્ય હોય એવી ખાસ ચિકિત્સા કરવી.

અમરેદી

દર્બોકરની ખાસ ચિકિત્સા

સિન્ધુવારિતમૂલાનિ શ્વેતા ચ ગિરિકર્ણિકા ૧૫૭
પાનં દર્બોકરદૈર્ઘ્યં નસ્ય મધુ સપાકલમ્ ।

દર્બોકર સાપ કરડે ત્યારે નંગોડનાં મૂળ અને ઘાળી ગરણી એ બે ઔષધો પાવાં તથા ઉપલેટ અને મધનું નસ્ય આપવું.

કૃષ્ણસર્વેણ વદસ્ય લિમ્બેદ્દંશં દ્વતેષ્ટુજિ ॥ ૫૮ ॥
ચારદીનાફુલામ્યાં યા તીક્ષ્ણમૂલવિષેણ યા ।

પાનં ચ સૌદ્રમજ્જિષ્ઠાગૃહધૂમયુતં ઘૃતમ્ ॥ ૫૯ ॥

તેને કાળો (દર્બોકર) નાગ કરડ્યો હોય તેનું બોધી કદીને (ફસ ખોલીને) ડબ ઉપર સ્થળકમળ અને ભોલીંગણીનો અથવા તીક્ષ્ણ મૂળિયાંના વિષનો (અવધાન વગેરેનો) શેષ કરવો તથા મધ, મજા અને ઘરનો ધુમાડો એ ત્રણ વસ્તુ ધીમાં નાખીને એ ધી પીવું.

મંડલીની ખાસ ચિકિત્સા

તન્મુલીયકકાઙ્ગમર્મકિણ્ઠીગિરિકર્ણિકાઃ ।

માતુલુક્ષી સિતા શેલુઃ પાનનસ્યાઙ્ગનૈહિતઃ ॥ ૬૦ ॥

મગદઃ કવિનાં ધોરે વિષે રાજીમતામપિ ।

તાંદલવૃક્ષે, થીવસનાં ફળ, અદાડો, ત્રિરિક્તિફળ (ગરણી), બિજેઠ, સકર, ગુંદા—એટલાં ઔષધો (લેખી કરીને) પીવાં, નસ્ય તરીકે અને આંત્ર્ય માટે વાપરવાં. એ રાજમાન સાપના ઘોર વિષ માટે પણ અગદ છે. (તે બીજાં વિષ માટે હોય એમાં છી નવાઈ!)

સમાઃ સુગન્ધામૃદ્ધીકાશ્વેતાશ્યામજાદ્વતિકાઃ ૬૧

મર્ષાંશં સૌરલં પત્રં કપિરયં વિશ્વશાદિમમ્ ।

સત્તોદ્રો મળ્દલિવિષે વિશેષાદગદો હિતઃ ॥ ૬૨ ॥

ચરના, કાળો દાઢ, ગરણી અને દંતીમૂળ એ ચાર ઔષધો વજનમાં સરખાં હોવાં તુલસીપત્ર, કોફુ, બીલું અને દાઢ—એ ચાર ઔષધો ઉપરનાં ઔષધો કરતાં આડધાં હોવાં એ બધાંને મધ સાથે ચાટવાં. નસ્ય તરીકે વાપરવાં અને આંત્ર્યનાં એ મંડલી સાપના એર માટે ખાસ અગદ છે.

વિષયન અગદ

પચ્ચલ્લવરાયદીનાગપુષ્પેલવાલુહમ્ ।

ઝીવકર્મમકો ઝીનં સિતા પચ્ચકમુત્પલમ્ ॥ ૬૩ ॥

સહીત્રો દિવમાશ્રામ દન્તિ મળ્દલિનાં વિષમ્ ।

લેપાચ્ચલ્લવયુદીસર્પવિસ્ફોટસ્વવાહવા ॥ ૬૪ ॥

પંચવલ્કલ, ત્રિફળા, જેઠીમધ, નાગકેસર, ચણક-
બાબ, છબક, જ્વબક, સુખક, સાકર, પચકાક, કાળું
કમળ-એટલાં ઔષધોને મધમાં કાલવીને બનાવેલા આ
હિમવાન નામના અગદનો લેપ કરવાથી મંડલી સાપનું
ઝેર મટે છે તથા સોજો, રતબ, વિસ્ફોટ, તાવ અને
બળતરા મટે છે.

(પંચવલ્કલ=સરસંગ, પીપળા, વડ, પીપર અને
નેતર-એ પાંચ ઝાડની અંતરણ્ય-અરુણદત્ત).

કાશ્મર્યે વટશુક્લાનિ જીવકર્મકાં સિતા ।

મજિષ્ઠા મધુકં ચૈતિ વદો મણ્ડલિના પિવેત્ ॥૬૫

જેને મંડલી સાપ કરડયો હોય તેણે થીવણનાં
ફળ, વડની વડવાઈ, છબક, જ્વબક, સાકર, મછક,
જેઠીમધ-એટલાં ઔષધ પીવાં.

અર્થાંજ અગદ

ચંદ્રાશ્વવીમકટુકાપાટલીવીજનાગરમ્ ।

ચિત્તીપચીજાતિવિષે મૂલં ગાવેધુકં વચા ॥૬૬॥

પિષ્ઠો ગોવારિણાઽપ્રાક્ષો દન્તિ ચોનસર્જં ચિપમ્ ।

વાસની છાલ, વાસનાં બી, કડુ, પાડળનાં બી,
ચુંદ, સરસંગનાં બી, અતિવિષની કળી, ગાવેધુકનાં મૂળ
અને વચ-એટલાં ઔષધોને ગાવના મૂતર સાથે લસોડીને
તેથાર કરેલું અર્થાંજ અગદ (પીલા વગેરે કિયા કરવાથી)
ચોનસ સાપના ઝેરને મટાડે છે. (ચોનસ=૧. તાપથી
નથી ગળેલી ગાવના નાકમાંથી ઉત્પન્ન થતો-છેદ-
૨. ફેણ વિનાના મંડલી સાપ-શિવદાસ સેન.)

રાજમાનની ખાસ ચિકિત્સા

કટુકાતિવિષાકુણ્ઠગૃહધૂમદરેણુકાઃ ॥૬૭॥

સક્ષોદ્વલ્યોપતગરા પ્રન્તિ રાજીમતાં ચિપમ્ ।

કડુ, અતિવિષની કળી, ઉપલેટ, ઘરનો ધુમાડો,
રેણુકબીજ, મધ, ત્રિકટુ અને તગર રાજમાન સાપનું
ઝેર મટાડે છે.

કાંડચિત્રાની ખાસ ચિકિત્સા

નિલ્લેત્કાણ્ઠચિત્રાયા રૂંદાં ચામદ્વયં મુવિ ॥૬૮॥

ડકુત્ય પ્રચ્છિતં સર્પિર્ધન્યમૃદ્ધર્ણ પ્રલેપયેત્ ।

પિવેત્પુરાણં ચ ઘૃતં ચરાણૂપવિચૂર્ણિતમ્ ॥૬૯॥

ઝોળે વિરિકો મુક્ષીત યથાર્થં સુપસંસ્કૃતમ્ ।

કાંડચિત્રાનાં નામની સાપના ડંખવાળા છરીયા
આગને છ કલાક સુધી જળમાં ઘટી રાખવો. પછી
એને બહાર કાઢીને એ ભાગનું પ્રયજન કરીને એના
ઉપર ઘી અને અનાજના મૂળને ચોટીથી માટી વડે
લેપ કરવો. ભૂના ઘીમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખીને પીવું.

એ ઘી પથી જાપ ત્યારે વિરેચન લઈને જુલાબ લઈ
ગયા પછી સૂપ નાખીને જવનું અન્ન ખાવું. (અહીં
સૂપ=સાઈનું, છાલમાં કરેલું અથાણું-છેદ).

બીંતર સર્પની ખાસ ચિકિત્સા

કરવીપાર્કકુસુમમૂલલાઙ્ગલિકાકાળાઃ ॥૭૦॥

કલ્કયેદારનાલેન પાઠામરિચસંયુતાઃ ।

પપ ધ્યન્તરદૃષ્ટાનામદઃ સાર્વાકામિકઃ ॥૭૧॥

કસ્ટુરનાં અને આકડાનાં ફૂલ અને મૂળ, રતવેલિયો,
પીપર, કાળી પાડળ અને મરી-એટલાં ઔષધોનો
આરનાલ સાથે કલ્ક કરવો. જેને બીંતર સાપ (મ્લેષક
ક, જા) કરડયો હોય તેને માટે આ કલ્ક બધા (પીવા-
ના, તસ્પના, અંજનના) કામમાં આવે એવું અગદ છે.

શિતીપુપ્પલ્લરસે સપાર્દ મરિચં સિતમ્ ।

માવિતં સર્પદૃષ્ટાનાં પાનનસ્યાજ્ઞે હિતમ્ ॥૭૨॥

જેને સાપ કરડયો હોય તેને સરસંગના ફૂલના
સ્વરસમાં સાત દિવસ સુધી ભાવના દીધેલાં ધાળાં મરી
પાવાથી અને આંજવાથી ફાપદો થાય છે. (સિતમરિચ=
૧ ધાળાં મરી, ૨ સરસંગનાં બી.)

તત્ક નામ કરડયો હોય તેને પડ્ડ સુખ થાય એવું ઔષધ

દ્વિપલં નતકુષ્ઠાર્ગ્ય ઘૃતક્ષોદ્ધં વતુપ્પલમ્ ।

અપિ તક્ષકદૃષ્ટાનાં પાનમેતત્સુલપ્રદમ્ ॥૭૩॥

તગર અને ઉપલેટ મળીને બે પલ, ઘી અને મધ
મળીને ચાર પલ-એ રીતે છ પલ પીવાથી તત્ક
નામ જેને કરડયો હોય તેને પડ્ડ સુખ મળે છે
(મરી જાય છે).

દર્બીરના વિષની વેજવાર ચિકિત્સા

અથ દર્બીરતાં વેગે પૂર્વે વિશ્વાદ્ય શોષિતમ્ ।

અગદં મધુસર્પિર્ધર્મસંયુક્તં ત્વરિતં પિવેત્ ॥૭૪॥

હવે દર્બીર સાપના વિષમાં પહેલાં વેગમાં ફલ
ખાલીને લાલો કાઢીને પાણી તરત ઘી અને મધ સાથે
(દર્બીર માટેનું) અગદ પીવું.

દ્વિતીયે યમનં દૃત્વા તદ્વેવાગદં પિવેત્ ।

બીજા વેગમાં યમન કરીને એ જ પ્રમાણે (ઘી
અને મધ સાથે) અગદ પીવું.

વિવાપદે પ્રયુક્તિત્વે તૃતીયેઽજ્ઞનનાયને ॥૭૫॥

ત્રીજા વેગમાં વિષનો નાશ કરે એવાં અંજન
અને નરસ આપવાં.

વિવેચતુર્થે પૂર્વોક્તાં યથાગૃં યમને દૃતે ।

ચોથા વેગમાં યમન કરીને પછી અગદ કરવાઈ
જરેલી (ઉ. ઉપરનાથી ૨૨૩ વાળી) થવાનું પીવું.

પષ્ટપચ્ચમયોઃ શીતેર્દિગ્ધં સિત્તમમીક્ષણશઃ ॥૭૬॥
પાયથેઽમનં તીક્ષ્ણં યવાશું ચ વિપાપહૈઃ ।

પાયમા અને છછા વેગમા દરદીને વારવાર શીત-
વીર્ય દ્રવ્યોના લેપ કરીને અને એ દ્રવ્યો વડે સેવન
કરીને પછી તીક્ષ્ણ વમન સ્વૈયં પાછીને ઊભરીઓ
કરાવીને પછી ઝેરનો નાશ કરે એવા દ્રવ્યોથી બનાવેલી
યવાગૂ (ઉ ઉપા/૨૦૫ થી ૨૨૫ વાળી) પાલી
અગદં સતમે તીક્ષ્ણં યુક્ત્યાદજ્જનનસ્યયોઃ ॥૭૭॥
હૃત્વાડગાદે શ્લેષ્મણ મૂર્ધ્નિ કાકપદં તતઃ ।
માસં સરુષિરં તસ્ય ચર્મં વા તત્ર નિશ્લિપેત્ ॥૭૮॥
સાતમા વેગમા તીક્ષ્ણ અગદના અજનન અને
નરની કિયા કરવી પછી શસ્ત્ર વડે માથામા ઊંડું
કાકપદ (કાગડાના પગલા જેવા આકારનો છેદ)
કરીને તેમા લોહીભર્યું માસ અથવા લોહીવાળી ચામડી
મુકવી (ખાસવી)

મંડલીના વેગના ઉપાય

તૃતીયે ઘમિતઃ પેયાં લેગે મળ્ડલિનાં પિથેત્ ।

(પહેલા અને બીજા વેગ માટે જુઓ શ્લોક ૮૧)

મંડલીના વિષના ત્રીજા વેગમા વમન કરીને પછી
પેયા પીવી

અતીક્ષ્ણમગદં પષ્ટે ગળં વા પદ્મકાદિકમ્ ॥૭૯॥

(ચોથા રાને પાંચમા વેગ માટે જુઓ શ્લોક ૮૧)

છછા વેગમા તીક્ષ્ણ ન હોય રોગુ (મંડલીના
વિષ માટેનું) રાગદ કે પદ્મકાદિ ગાળનાં રોગધી
(પીવા વગેરે માટે) વાપરવા.

સજ્જમાનના વેગના ઉપાય

આયેડવાગદં પ્રચ્છાય વેગે વપ્સ્ય રાજિલૈઃ ।

મલાધુતાં હરેક્લં પૂર્વવચાગદ પિથેત્ ॥૮૦॥

જેને સજ્જમાન સાથે કરડયો હોય તેના વિષના
પહેલા વેગમા ડખવાળા બાગ ઉપર ઊંડું પ્રચ્છન
કરીને પછી ત્રીમી વડે લોહી કાઢવું અને પહેલાના
કળી (તીક્ષ્ણ ન હોય એવું, સજ્જમાનના વિષ માટેનું)
રાગદ પીવું

પષ્ટેડજ્જનં તીક્ષ્ણતમમવપીઠં ચ યોજયેત્ ।

(બીજાથી પાંચમા તથા સાતમા વેગ માટે જુઓ
શ્લોક ૮૧)

સજ્જમાનના વિષના છછા વેગમા તીક્ષ્ણમા તીક્ષ્ણ
અને નર અને રવપીડ નરની કિયા કરવી

અનુકેપુ ચ વેગેપુ કિયાં દર્વીકરોદિતામ્ ॥૮૧॥

જે વેગ માટે જુદી કિયા કહી નથી તે વેગ માટે

જે વેગના વિષના એટલામા વેગની કિયા કરવી.

ગર્ભાણી, બાળક અને વૃદ્ધની ચિકિત્સા

ગર્ભિણીવાલવૃદ્ધેષુ મૃદું, વિષ્યેત્તિારાં ન ચ ।

ગર્ભાણી, બાળક અને વૃદ્ધને હળવા ઉપાય કરવા
(આક્રમ્ય ઉપાય કરવા નહિ), તથા એમની ફસ
જોડવી નહિ

બધાં વિષનું ચમખાણ અગદ (વજ્રમૂર્ધા)

ત્વજ્જનોહ્યા નિશે વનં રસઃ શાર્દૂલજો નલઃ ॥૮૨॥

તમાલઃ કેસરં શીતં પીત તન્દુલવારિણા ।

હન્તિ સર્વેવિપાણ્યેનદ્રજં ઘજ્જમિવાસુરાન્ ॥૮૩॥

તળ, મણીશીલ, હળદર, દારુહળદર, તગર,
હીચોળ, વાઘનો નખ, તમાલપત્ર, કેસર અને સુખડ-
એટલા સ્વીયધાના યૂક્તિ વજ્રમૂર્ધા કંઠવામા રાવે છે
જેમ વજ્ર અસુરોનો નાશ કરે છે એમ એ વજ્રમૂર્ધા
પીવાથી બધા ઝેરનો નાશ થાય છે

વિલ્વસ્ય મૂળં સુરસસ્ય પુર્ણં

ફલં કરજસ્ય નતં સુરાહમ્ ।

ફલત્રિકં ધ્યોપનિશાહ્યં ચ

ઘસ્તસ્ય મૂત્રેણ સુસક્તમપિદમ્ ॥૮૪॥

મુજક્ત્વૃત્તોન્દુરવૃદ્ધિકારી-

વિષ્ણુચિકાત્રીગંગાદર્શરેષ્ઠ ।

માર્તાંદ્રારાન્ મૂત્રવિષપિતાંશ્ચ

સ્વસ્થીકરોત્પજ્જનપાનનસ્યૈઃ ॥૮૫॥

બીલીના ગ્રાનુ મૂળ, નુલરીનું ફૂલ (માંદર),
કમ્બુનું ફળ, તગર, દેવદાર, ત્રિકુટા, ત્રિકુટ, હળદર,
દારુહળદર-એટલા સ્વીયધાને બકરીના મૂત્રમાં ખૂબ
ભરીક લસોટીને રાખમાં રાગવાથી, પીવાથી અને
નર્ય લેવાથી સાથ, કરોળિયા, ઉદર, વીંછી વગેરે (કર
ડા)થી પીગતા, કોગળિયું (અ કોલેરા), રજ્જુ,
ગર અને તાલથી પીગતા, અને ભૂતના વાગાડાવા
માનસો સ્વસ્થ (સાજ) થાય છે

ડખમાં પદ્મ ઝેર સહી જાય તે શું થાય?

પ્રલેપાયેષ્ઠ નિર્દોષં દંશાદપ્યુદરેદ્વિપમ્ ।

મૂયો વેગાય જાયેત્ દોષં દૂષીયિયાય વા ॥૮૬॥

જ્યા લેપ વગેરે કરીને ઝેરને પૂરેપૂરું ડખાયો
પદ્મ કાઢી નાખવું (એવું કાઢી નાખવું કે શરીરમાં તે
શું પદ્મ ડખાયો ન રહી જાય), કારણ કે શરીરમા
ભામી ગલી ગળેલા વિષના દૂધથી વેન આવે છે કે
એનું દૂધવિષ બની જાય છે

ઝેર નીકળી જાય પછી કરવાના દોષોના પ્રકોપના ઉપાય
વિપાપાયેડનિલં મુદ્દં સ્નેહાદિમિરુપાચરેત્ ।

તૈલમધકુલત્યામ્લવર્ગૈઃ પવનનાશનૈ ॥૮૭॥

પિત્તં પિત્તજ્વરહરઃ કપાયસ્નેહવસ્તિભિઃ ।

સમાશ્લેષકેણ વર્ગેણ કફમારજવધાદિના ॥૮૮॥

ઝેર નીકળી રહ્યા પછી, જે વાયુ કોષ્ઠો લેખ તો તેવ, દાડ, કળથી અને ખટાશ—એ ચાર ભેદના ન લેખ એવા, વાયુ મગડે એવા સ્નેહ વગેરેથી ઉપાય કરવા, પિત્ત કોષ્ઠું લેખ તો પિત્તજ્વરને મટાડે એવા કવાચો અને સ્નેહબસ્તિઓ રાખવાથી ઉપાય કરવા અને જે કફ કોષ્ઠો લેખ તો આશ્વવધાદિ વર્ગના ઔષધોને મધ માથે વાપરીને (ચૂણને મધ સાથે ચટાડીને કે ઠંડા પડેલા કવાચમાં મધ નાખીને પાઈને) કફના ઉપાય કરવા.

સર્પાંગાભિહત અને શંકાવિષના ઉપાય

સિતા વૈગન્ધિકો દ્રાક્ષા પયસ્યા મધુર્કં મધુ ।

પાનં સમન્વૃત્તાશ્ચ પ્રોક્ષણં સ્નાન્વહર્ષણમ્ ॥૮૯॥

સર્પાંગામિહતે યુઝ્યાન્તથા શાઙ્ગાવિપારિતે ।

સાકર, ત્રિજાતક, કાળી દ્રાક્ષ, લીટકોઢી, ભેદીમધ, અને મધ એટલી વસ્તુઓને મત્રથી પવિત્ર કરેલા પાણી સાથે પીવી, એ ઔષધોવાળુ પાણી મંત્રીને છાટવું તથા દરદીને હિમત આપવી અને આનંદમાં રાખવો—એટલું ભેદના શરીરને સાથ આપકો લેખ (કે ઘસાવો લેખ) તથા જે શંકાવિષથી પીડાતો લેખ તેને કરવું.

શરીર પહેરવાની વસ્તુઓ

કર્કતંત્રં મરકતં વજ્રં ધારણમૌકિકમ્ ॥૯૦॥

વૈદૂર્યં ગર્દભમણિ પિતુકં વિપમૂષિકામ્ ।

હિમવત્રિરિસમ્બૂતાં સોમરાજીં પુનર્નવામ્ ॥૯૧॥

તથા દ્રોણાં મહાદ્રોણાં માનસીં સર્પતં મખિમ્ ।

વિપાણિ વિપશાન્ત્યર્થે કીર્તવન્તિ ચ ધારણેય ॥૯૨॥

પીશંગ મણિ, પન્ના, હીરો, હાથીના કુભસ્ત્રપમાં થી નીકળતું મોની, લસણિયો મણિ, ગર્દભમણિ, મીંડા, વિપમૂષિકા, ધોની વજ્ર, ભાવથી, માનસ સરોવર ઉપર ડ્રોણો કુબો અને મોટો કુબો, નાજની ફેણમાંથી નીકળેલો મણિ અને વીર્યવાતી (બહુ અસર કરે એવાં) વિપ—રોગી વસ્તુઓ વિષને શાંત કરવા માટે શરીર (ઘાથે, પત્રે, માથે, ગજામાં) પહેરવી.

સાથ ન કરડે તે માટે સમયની સાવચેતી

છત્રી સર્પરપાણિય ચરેદાત્રી યિજોરતા ।

તલ્લડાપાશાશ્વવિશ્વસ્તાઃ પ્રણયન્તિ મુજઙ્ગમાઃ ।

ખાત કરીને રાત્રે માથે છત્રી એડીને અને બાજ

માં ધૂધસવાળી (ખખડી) લાકડી રાખીને કરવું. એની (છત્રીની) છાયાથી અને (લાકડીના) ખખડાથી બીનેલા સાથ નાસી જાય છે.

ઇત્યશ્ચાઙ્ગદ્વયે પઠે ઉત્તરસ્થાને સર્પવિપપ્રતિપેદ્યો નામ પત્રિગ્રોધ્યાય ॥ ૩૬ ॥

અધ્યાય ૩૭ મો : કીડા, કરોળિયા વગેરેના ઝેરના ઉપાય

મથાતઃ કીટલૂનાદિવિપપ્રતિપેદ્ય

વ્યાસ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

પચરે હવે અમે કીટ (કીડા), લૂના (કરોળિયા) વગેરેના ઝેર મગડવાના ઉપાય સમજાવીશું એ વિષયમાં અત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

આર પ્રકારના કીટ

सर्पांगामेव विष्णुमशुकाण्डशयकोपजाः ।

દોવેર્ણસ્તૈઃ સમસ્તૈશ્ચ યુક્તાઃ કીટાશ્વતુવિયાઃ ॥

સાપના જ અંટો, પેશાન, વીર્ય, ઈંડુ, મગડું—એ બધાના કોણવાટમાંથી જન્મેલા કીટ છૂટાછૂટા ત્રણ દોષોના ત્રણ રાત્રે ત્રિદોષને એક રોમ કુલ બાર પ્રકારના લેખ છે.

આર પ્રકારના કીટના દશનાં લક્ષણ

वृषस्य कटैर्वાपयैर्દશस्तोद્વજોલ्यणः ।

ભેદનામાં વાયુ વધારે લેખ એવો કીટ ભેદે કરડથો લેખ તેને પાડેલા ઉખમાં તોડ અને પીચ પુખ્ત થાય છે.

माग्नेयैरत्यलसत्वायो दाहतरागविसर्पयान् ॥૨॥

પકપીલુકલપ્રલયઃ લગ્નૃસહશોડયપા ।

ભેદનામાં પિત્ત વધારે લેખ એવો કીટ ભેદે કરડથો લેખ તેને ઉખમાંથી લેખે સાથ થાય છે, ઉખમાં દાગ, રતાશ અને વિનર્પ થાય છે, ઉખ પાડા પીયુષ્ઠના ફૂજ ભેદો અથવા ખજૂર ભેદો લેખ છે.

कफाधिर्मेन्द्रकः पणोदुम्बरसत्रिमः ॥૩॥

કફ ભેદનામાં વધારે લેખ એવો કીટ ભેદે કરડથો લેખ તેના ઉખમાં મંચટ પીચ થાય છે અને ઉખ પાખ ઉમેટના ફૂજ ભેદો લેખ છે.

स्त्रावाद्यं सर्पलिङ्गस्तु विषग्नं सात्रिपातિકं ।

ભેદનામાં ત્રણે દોષ વધારે લેખ (કોપેશ લેખ) એવો કીટ ભેદે કરડથો લેખ તેના ઉખમાં ત્રણે છૂટ છૂટ દોષના દશનાં લક્ષણ ભેદો લેખ છે તથા

એના ડંખમાંથી પુષ્કળ સાવ થાય છે. એ અસાધ્ય છે.

વેગાઘ સર્પવચ્છોફો ચર્ષિણ્યવિચ્છરકતા ॥૬૫॥
શિરોક્ષિગૌરવં મૂર્છાં ભ્રમઃ શ્વાસોડતિવેદના ।

સાપના વિષના વેગેના જેવા ત્રિદોષના કીટન્યુ વિષના પણ વેગે આવે છે; સોજે વધે છે, લોહી ગંધાય છે. માથું અને આંખ ભારે થઈ જાય છે, મૂર્છા આવે છે, ફેર આવે છે, હાડકે ચડે છે અને ઘણી પીડા થાય છે.

ચારે પ્રકારના કીટના દંશના સામાન્ય ઉપદ્રવો સર્વેનાં કર્ણિકા શોફો જ્વરઃ કળ્હરોચકઃ ॥૬૫

બધા કીટના દંશમાં માંસનો મસો થાય, સોજે, તાવ અને ખણ્ણ આવે અને અશરિ થાય.

વૌછીના ઝેરનાં લક્ષણો
બૃષ્ઠિકસ્ય વિપં તીક્ષ્ણમાદૌ વહતિ વહિવત્ ।

ઝઘ્ઘમારોહતિ ક્ષિપ્રં ક્ષેષે પશ્ચાત્તુ તિષ્ઠતિ ॥૬૬॥
દંશઃ સઘોડતિદક્ ધયાવપ્રતુચ્ચતે રફુટતીવ ચ ।

વૌછીનું ઝેર તીક્ષ્ણ છે. એ ઘસ્યાતમાં દેવતાની માફક બળે છે (ડંખમાં અગ્નિ બેઠે છે), એ ઝડપથી ઊંધું ચડે છે અને પછી ડંખમાં આવીને સ્થિર થાય છે. વૌછીએ જ્યાં ડંખ માર્યા હોય ત્યાં એકદમ બહુ પીડા થાય છે, એ ભાગ બદામી રંગનો થઈ જાય છે, ત્યાં તોદ થાય છે અને જાણે ચિરામું હોય એવું થાય છે.

શામાંથી થેલા થયેલા વૌછીનું ઝેર કેવું હોય છે ?
તે ગવાહિશક્તકોપાહિગ્ધદદાદિકોપતઃ ॥૬૭॥

સર્પકોયાઘ સમ્મૂતા મન્દમધ્યમહાવિપોઃ ।

ગાય વગેરેના છાણુ (વિષ)ના કઠોવાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૌછીઓનું ઝેર ધીમું હોય છે, ઝેર ચોપડેલું થયે વાગું હોય તે ભાગમાં રહેલા સાપ કરડ્યો હોય તે ભાગમાં થયેલા કઠોવાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૌછીઓનું ઝેર સાધારણ હોય છે અને સાપના કઠોવાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૌછીઓનું ઝેર ઉગ્ર હોય છે.

મંદ વિષવાળા વૌછીનાં લક્ષણો
મન્દાઃ પીતાઃ સિતાઃપ્રય ાવા કક્ષાઃ કપુરમેષકાઃ ।

રોમશાઃ લઘુપર્ણાશો લોહિતાઃ પાણ્કુરોદરાઃ ।

મંદ વિષવાળા વૌછી પીળા, ધાંધા, બદામી રંગના, લૂખા, કાખરચીતરા, કાળા, રૂંવાળવાળા, બહુ પર્વવળા, લાલ અને ધાંધા પેટવાળા હોય છે.

સામાન્ય વિષવાળા વૌછીનાં લક્ષણો
મધ્યાસ્તુ કપિલાસ્તુ ॥૬૯॥

વિશાક્ષાઃ શાલભાષિત્રાઃ શોણિતામા

સામાન્ય વિષવાળા વૌછી ધુમ્મસ જેવા રંગના પેટવાળા, ત્રણ પર્વવાળા, પીળચટ્ટા અને આછા લાલ રંગના હોય છે.

ઉગ્ર વિષવાળા વૌછીનાં લક્ષણો
મહાવિવાઃ ।

અન્યામા દ્વયેકપર્ણાણો રક્તાસિતસિતોદરાઃ ॥૭૦॥

ઉગ્ર વિષવાળા વૌછી દેવતા જેવા રંગના, એક કે બે પર્વવાળા લાલ, કાળા કે ધાંધા પેટવાળા હોય છે.

ઉગ્ર વિષવાળા વૌછી કરડે તો શું થાય ?

તૈર્દૃષ્ટઃ શૂનરસનઃ સ્તબ્ધગાત્રો જ્વરાદિતઃ ।

સ્વૈર્વમનઃ શોણિતઃ કૃષ્ણાન્નિદ્રિયાધાનસંવિદનઃ ॥

સ્વિધન મૂર્છન વિશુષ્કાસ્યો

વિહ્વલો વેદનાતુરઃ ।

વિશીર્વમાણમાંલાલ પ્રાયશો વિજહાત્યસન ॥૭૧॥

એમનાં (ઉગ્ર વિષવાળા વૌછી) વડે કરડયેલા માણસની જીભ સૂજી જાય છે, શરીર સજડ થઈ જાય છે, એને તાવ આવે છે, એના રૂંવાડેવાડે (કે નાક, કાન, મોં વગેરે સ્તોત્રમાંથી) કાળું લોહી નીકળે છે, ઈન્દ્રિયો પોતાના વિષયનો અનુભવ કરી થકતી નથી, પરસેવો થાય છે, મૂર્છા આવે છે, મોં સુકાઈ જાય છે, બહારવટે બને છે, પીડાને લીધે રાધીરો બને છે, એનું માંસ કિન્નભિન્ન થતું જાય છે. આવો માણસ સામાન્ય રીતે મરે જાય છે.

ઉચ્ચિદિગ્ધ (ઉદ્ગ્રધૂમ, રાત્રિક)ના દંશનાં લક્ષણો

અચિદિદ્ગ્ધસ્તુ યકત્રેણ વશત્યભ્યધિકત્વયઃ ।

સાધ્યતો વૃષ્ઠિકાસ્તુ સ્તમ્ભં

લોકસો હરોમતામ્ ॥૭૨॥

કરોતિ સેકમક્ષાનાં દંશઃ શીતામ્યુનેવ ચ ।

ઉદ્ગ્રધૂમઃ છ પવોકો રાત્રિચારાચ રાત્રિકઃ ॥૭૩॥

પણ ઉચ્ચિદિગ્ધ વૌછી મોંથી કરડે છે મને હકે એવો વૌછી કરડવાની વેદના કરનાં એવી વેદના વધારે હોય છે (પણ મહાવિષ વૌછીની વેદના કરનાં ઓછી હોય છે), એ કરડે ત્યારે મુગેદિય રાખડ થઈ જાય છે, વાગ બહુ થઈ જાય છે, જાણે રાખડ થયે ઉપર હડું પાછી રાખડ હોય એવું થાય છે એને (ઉચ્ચિદિગ્ધને) જ ઉદ્ગ્રધૂમ કહે છે અને એ રીતે કરડો લોવાથી એને રાત્રિક પણ કહે છે.

કેમનાં ઝેરમાં કયા હોય વધારે હોય ?

વાતપિત્તોત્તરાઃ કીટાઃ,

શ્લેષ્મિકાઃ કળમોન્દુરાઃ ।

પ્રાયો વાતોલ્બનવિપા વૃષ્ણિકાઃ સોપ્ત્રધૂમકાઃ ॥

કીટમાં (કીટના ઝેરમાં) વાયુ અને પિત્ત વધારે હોય છે, કસળ નામના કીટ અને ઉદરના ઝેરમાં કફ વધારે હોય છે, વીંછીના અને ઉપ્ત્રધૂમકના ઝેરમાં સામાન્ય રીતે વાયુ વધારે હોય છે.

ઉપાય શી રીતે કરવા ?

યસ્ય પ્રસ્યૈવ દોષસ્ય લિઙ્ગાધિષ્ઠ્યં પ્રતકયેત્ ।

તસ્ય તસ્યોપચઃ કુર્યાદ્વિપરીતગુણૈઃ ક્રિયામ્ ॥

જે જે દોષનાં લક્ષણ (શ્લોક ૧૬૬ થી ૧૯૮) વધારે જણાય તે તે દોષથી વિરુદ્ધ ગુણવાળાં ઔષધો વડે ઉપચાર કરવા.

વિષમાં કયો દોષ વધારે હોય તેા શાં શાં લક્ષણો થાય ?

હૃત્પીઠોર્ધ્વાનિલસ્તમઃ

હારાયામોઽસ્થિપર્વરુક્ ।

ધૂર્ણનોદ્વેષેન ગાત્રશ્યાવતા વાતિકે વિષે ॥૨૭॥

વિષમાં વાયુ વધારે હોય તેા હૃદયમાં ખીડ થાય, વાયુ ઉંચો ચડે, સ્તંભ થાય, શિરાઓ ફૂલી જાય, હાડકાંમાં અને પર્વમાં ખીડ થાય, ઝાકાં આવે છે, ઉદ્વેગ થાય અને ઘસીરનો રંગ બદામી થાય છે.

સંજાતાશોષ્ણાનેશ્યાસૌ હૃદાહઃ કટુકાસ્પતા ।

માંસાવવરણં શોફો રક્તપીત્તશ્ચ પત્તિકે ॥૨૮॥

વિષમાં પિત્ત વધારે હોય તેા ભાન જનું રહે છે, નિપ્રવાસ ગરમ હોય છે, હૃદયમાં બળે છે, મોં નીખું રહે છે, માંસ જાડું થિસનું હોય રહેતું થાય છે તથા ચતો કે ખીજો સોજે આવે છે.

છર્ધરોચકહૃદ્વાસપ્રસેકાક્રોશપીનસૈઃ ।

સર્શસ્યમુલમાધુર્યંયિષ્ઠાચ્છેલ્લક્ષાધિકં વિષમ્ ॥

ઊંચડી, અરુચિ, હૃદાસ, વાળ પડે, ઉન્નયેશ, સળેખમ, ટાક થાય, મોં જળ્યું રહે-એટલા ઉપદ્રવો ઉપરથી સમજવું કે ઝેરમાં કફ વધારે છે.

દોષવાર ઉપાય

પિળ્યાકેન ધનાલેપસ્તૈલામ્પ્રજ્ઞશ્ચ વાતિકે ।

સ્વેદો નાહીપુલાકાલેર્જ્જ્વળશ્ચ વિવિઢિતઃ ॥૨૯॥

જે વિષમાં વાયુ વધારે હોય તેા ડંબના ત્રણ ઉપર ખોજનો લેપ કરવો, તેવ ચેપડનું-નાશીસ્વેદ, પુલાસ્વેદ વગેરે પ્રકારના સેક કરવા અને બુધ્ધનો વિધિ (સુ. ૧૪/૯, ૯૫) કરવો એ કિતર છે.

પૈત્તિકં ક્ષમ્મયેસેકેઃ પ્રવેદૈશ્વાતિસીતલૈઃ ।

જે વિષમાં પિત્ત વધારે હોય તેા ખૂબ ઠંડા સેવવો વડે અને ખૂબ ઠંડા જાડા લેવો વડે વિષનું સ્તંભન કરવું. લેલનચ્છેદનસ્વેદવમનૈઃ શ્લેષ્મિક જાયેત્ ॥૨૧॥

જે વિષમાં કફ વધારે હોય તેા લેપન, છેદન, સ્વેદન અને વમન એ ચાર ક્રિયાઓ વડે એ કફ વાળા વિષને મટાડવું.

સ્વેદન, લેપ અને સેવન સયેકાં કષારે કરવા ?

કીટાનાં ત્રિપ્રકારાનાં ત્રૈવિધ્યેન ક્રિયા હિતા ।

સ્વેદાલેપનસેકાંસ્તુ

કોળ્યાન્ પ્રાયોઽવચારયેત્ ॥૨૨॥

અન્યત્ર મૂર્ચ્છિતાહંશપાક્તઃ કોપતોઽપવા ।

(કફના, પિત્તના અને વાયુના) ત્રણ પ્રકારની કીટની ત્રણ પ્રકારની ચોતપોતાની જુદીજુદી ક્રિયા કરવી એ કિતર છે. પણ જે મૂર્ચ્છા ન આવી હોય, ડંબન પાકતો હોય અથવાસડતો ન હોય તેા સામાન્ય રીતે ત્રણ દોષના કીટમાં સ્વેદન, લેપ અને સેવન સયેકાં કરવાં. (ત્રિદોષના કીટ કરે તે અસાધ્ય હોવાથી એ ચોથા પ્રકારના કીટની ચિકિત્સા કરવાની હોતી નથી.)

મથા ઝેરી ડંબનો ઉત્તમ ઉપાય

નૃકેશઃ સર્વપાઃ પીતા મુદ્ધાઃ જીર્ણશ્ચ ઘ્રપનમ્ ॥૨૩॥
વિપર્દશસ્ય સર્વસ્ય કાઠ્યપઃ પરપ્રજ્વરીત્ ।

માલસના વાળ, પીળા સરસવ અને જૂનો ઘોળ એ ત્રણ વસ્તુઓ વડે ઝેરી ડંબવાળા ભાગને ધૂપ દેવો, એ બાધી જાતના ઝેરી ડંબ માટે ઉત્તમ છે એવું ભગવાન કાશ્યપ કહી ગયા છે.

વિપ્રમં ચ વિધિ સર્વં કુપ્યાંસ્સંશોધનાનિ ચ ॥૨૪॥

વધી વિષનો નાશ કરે એવો બધા વિધિ (ક્રમ) તથા સંશોધનો કરવાં.

ઉગ્ર ઝેરવાળા કીડા અને વીંછી કરકાયાના ઉપાય

સાધયેન્સર્વહૃદાન્ વિરોમૈઃ કીટવૃષ્ણિકૈઃ ।

જેનું ઝેર ઉગ્ર હોય એવા કીડા કે વીંછી ઝેરે કરકાયા હોય તેને સાધ કરકાયા જેવો ચિકિત્સા (ઉપાય) કરીને મટાડવું.

તન્નુકીડપક્તુત્વાંશાં ત્રિદૃષ્તાં સર્પિણા વિમેત્ ॥૨૫॥
યાતિ કીટવિનેઃ કમ્પં ન ફેલાશ દયાનિકેઃ ।

નાંદજન જેટલું નરોત્તર અને નાંદજન થી સાથે પોતાં એમ કરવાથી જેમ પવનથી ફેલાતો સોજા થતો નથી, તેમ કીડાનાં વિરોધી માદ્રુષને લેખ વધે નહીં ક્ષાત્વિકૃશ્ન્યાગાલેપઃ મુદ્ધે કીટદિવાપહઃ ॥૨૬॥

શોધન થઈ રહ્યા પછી ભીરીપૂત્રોની ચાતછાંલનો
લેખ કરવાથી કોડાનું જે મટી જાય છે
મુક્તલેપો વરઃ શોફતોદશાહજ્વરપ્રણુત !

સોજે, તોદ, બજનરા રાને તાવ—એટલા ઉપદ્રવો
મટાડે એવો (મટાડવા માટે) મોતીનો લેપ ઉત્તમ છે

દશાંગિ આગદ

बच्चा हिङ्गु विडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥२७॥
पाठा प्रतिविषा घ्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।
दशाह्नमग्रं पीत्वा सर्वक्रीटयिषं जयेत् ॥२८॥

વજ, ટિંગ, વાવડિંગ, સૌંધવ, ગજપીપર, કાળીપાડ,
અનિવિધની કળી, ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી અને પીપર)
એ દશ આગળ બનેલુ ભગવાન કાર્યથે નિર્માણ કરેલું
રાજદ પીને બધા કીડાનું જે મટાડનું

બોંધી કરડયાના ઉપાય

सद्यो वृद्धिकजं दशं चक्रतेलेन सेवयेत् ।
विदारिगन्धसिद्धेन कयोष्णेनेतरेण वा ॥२९॥
लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
सिद्धेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥३०॥

વાંછી કરડે કે તરત જ વાંછીના ડબ ઉપર ચક્ર
તેલનું અથવા થાણિપૂર્ણ વડે સિદ્ધ કરેલા બીજ સથેકા
તેલથી અથવા ધીમા સેંધવ નાખીને એ ધી વડે અથવા
છડેલા ઘઉંની (ખાટી) કાજીયા દૂધ રાને સેંધવ નાખીને
એ કાજી વડે સેચન કરવું

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोऽजाज्याः ससैन्धवः ।

જીરુના કંકડા સેવધ નાખીને ઢોને ઘીમા શેરીને
એનું પોટીસ વીંછીના ડખ ઉપર બાવલું
માદદશં સ્થેદિત ચૂર્ણેઃ પ્રચ્છાચ પ્રતિસારયેત્ ॥૩૧॥
રજનીતિન્ધવચ્ચયોપશિરીપલપ્પજૈઃ ।

વાંછીના ડખ ઉપર (વાંછી કરડ્યો હોય તે ભાગ ઉપર) બધી બાજુએ ફરતો શેક કરીને પછી ડખ ઉપર પ્રયોગ કરીને હાથ, સોંપ, ત્રિકટુ, ચરસપ્રના કૃત્ત રાત્રે ચરસપ્રના બી રોટલાના ચુર્ણો વડે પ્રતિભાષ કરવું
 માતુલક્ષ્મણમોમૃતપિણ્ડ ચ મુરસામ્રજમ્ ॥૩૨॥
 લેપઃ સહોળાશ્વ દિતઃ

पिण्याको गोम्रयोऽपि या ।

બિજીરાના રસમાં ખગશમાં અને ગાંધના મૂતરમાં
નુજસીની માંજરી (કે પાંદડા) વાટીને એનો વાઈરિના
ડબવામાં ભાગ ઉપર લેપ કરવો અથવા સહેવાય
એટલા ગરમ પોગનો કે સહેવાય એટલા ગરમ ગાય

ના છાસનો લેપ કરવો એ ફાયદાકારક છે

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीर वा भूरिशर्करम् ॥३३॥

ધીમાં મધ નાખીને પાવુ આપવા ગાયના દૂધમાં
પુષ્કળ સાકર નાખીને પાવુ

पारावतशकृत् पथ्या तगरं विश्वमेपजम् ।

बीजपुररसोन्मिश्रः परमो वृषिकागदः ॥३४॥

કબૂતરની (કે હોવાની) હજાર, હરે, તમ
અને સૂક—ચોટવી વસ્તુઓને બિજોરાના રસમાં મેળવીને
પીવું એ વાંછીનું ઉત્તમ રાગદ છે

सरीसलोष्टं च हन्ति वृश्चिकजं विपम् ।

સેવાળ (લીલ) સાથે ઊંટની દાઢ ધસીને ચાપડ
વાથી વીંછીના ઝેરનો નાશ થાય છે

हिङ्गना हरितालेन मातुल्लङ्घसेन च ॥३५॥

लेपाञ्चनाभ्यां गूटिका परमं वृश्चिकापहा ।

હિંગ, હરતાલ, અને બિગેરના રસ વડે બનાવેલી
ગાળીઓ ધમીને લેપ અને રક્તન કરવા, એ વીંધેના
જેરો ઉત્તમ રીતે નાથ કરે છે

करञ्जार्जुनशेलूनां कटुभ्याः कुटजस्य च ॥३६॥

शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।

કચ્છ, સાદડ, ગુંદા, અરણી, કંડુ અને સરસપ્રના
ફૂલ—એટલા રૂપધાને દર્શીમાથી છૂટેલા પાણી સાથે
વાટીને ચેનો વીંછીના ડખ ઉપર લેપ કરવો.

यो मृह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥३७॥

तस्य पथ्यानिशाकृष्णामङ्गिष्ठातिथिपोषणम् ।

सालायुधुम्तं याताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥३८॥

વીંછીનું એ ચડવાથી જોને મૂંઝાં રાખવા માટે
જે હાફના હોય, લવચી કરના હોય અને જોને બંધ
પીણ થતી હોય તેને હરડે, હાજર, પીપર, મજાન,
રાત્રિવિષની કળી, ખરી રાત્રે કૂપીનું ઘીટ, એટલી વસ્તુ
એને વેનાકા રસમાં લેસાઈને ૫૫ ઉપર લેય કરવે।
સર્વથા કૌશાલિયિયે પાયલેહધિમિપિંડી ।

विध्येत्सिरा विदध्याश्च घमनाञ्जननायनम् ।

उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ॥

વાંછીનું એ ઉગ્ર લોચ એવા બધા પ્રસંગમાં દાન

અનં ધી ભજા કરીને પાવા, ફેન ખાવ્યા, રાત્રી
અજળ અને નરનની કિપારસે કરવી તથા વાણુને મથા
એવું ગરમ, સ્નિગ્ધ, ખાટુ અને ગરમ ભોજન આપવું
નાગરં ગ્રાહ્યપોતપરીયં

यीजपूरकरमो हरितालम् ।

सैन्धवं च विनिहन्त्यगदोऽयं

लेपताडलिमुल्लज विपत

મુઠ્ઠા, પાણેલા કબૂતરની હથાર, બિગેશનો રસ, બારનાલ અને સેધવ—રો બધાનો લેપ કરવો; ૨૫ અગદ (લેપ કરવાથી) ગમે તે જાતના વીંછીના ઝેરનો તરત નાશ કરે છે

અન્તે વૃશ્ચિકદણનાં સમુદીર્ઘં મૃદાં વિષે ।
વિષેણાલપેયેદંશમુશ્ચિદિદ્ગેડ્યયં વિધિઃ ॥૪૨॥

જે વીંછીના ઝેરનું જોર બહુ જ વધી પડે તો છેવટે (બીજા ઉપચાર કર્યા છતાં ન મટે તો) જેને વીંછી કરકથો લેપ તેને ડબ ઉપર સ્થાવર વિષનો લેપ કરવો ઉચિત્તિગ વીંછી માટે પણ આ જ વિધિ છે નાગપુરીપચ્છન્નં રોહિપમૂલં ચ રોહુતોયેન ।
કુર્વાદ્ ગુટિકાં લેપાદિયમલિ-

વિપનાશની શ્રેષ્ઠા ॥૪૨॥

છાથીની હગારમા ઊગેલા બિલાડીના દોષ, રોહિત્ત પડનાં મૂળ, એ બેની ગૂંદાના રસમાં ગોળીરો વાળવી એ ગોળીરો ઘસીને ડબ ઉપર લેપ કરવો, એ વીંછીના ઝેરનો નાશ કરવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે

અર્કસ્ય લુગ્ધેન શિરીષવીજં
ત્રિર્માયિતં પિપ્પલિષ્ણમિશ્રમ્ ।
પ્પોડગદો હસ્તિ વિપાણિ કીટ-

મુજઙ્ગલોત્તુરવૃશ્ચિકાનામ્ ॥૪૩॥

સરસાના બી, કણ્ઠજના દૂધની ત્રણ વાર ભાવના દેવી પછી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ ભેળવવું આ અગદ, કીટ, સાપ, કરોળિયા, ઉંદર અને વીંછીના ઝેરનો નાશ કરે છે (૨૫ ચૂર્ણ વડે પ્રતિભારણ કરવું)

શિરીષપુર્ણ સકરજ્જવીજં
કાશ્મીરજં કુલ્મનઃશિલે ચ ।

પ્પોડગદો શાન્તિકવૃશ્ચિકાનાં
સંક્રાન્તિકારી કથિતો જિનેન ॥૪૪॥

સરસાના બી, કણ્ઠજના બી, કેસર, ઉપલેટ અને મપ્પશીલ—એટલા દ્રવ્યોનું ૨.૫૬ લેપ કરવાથી કે ઘસવાથી શાન્તિક (ઉચિત્તિગ શ્વેક ૧૪) વીંછીઓના ઝેરને કાઢી નાખે છે, એવું ભગવાન બુદ્ધ કહી ગયા છે

લૂતા (કરોળિયા)

કીટેભ્યો લારુણતરા લૂતા પોડશ તા જયુઃ ।
અદ્યાધિશતિરિત્યેકે તતોડ્યન્યે તુ શ્રૂયસીઃ ॥
સહસ્રરશ્મ્યનુચરા ઘટન્યન્યે સહસ્રશઃ ।
સદૃપપ્રલરૂપા તુ લૂતૈકૈષ વિપાત્મિકા ॥૪૬॥

—કીટ (કીડા) કરતાં પણ લૂતા (કરોળિયા) વધારે ભયંકર છે મુનિઓ કહે છે કે લૂતા સેગ જાતની છે

બીજા કેટલાક કહે છે કે લૂતા અઘાવીશ જાતની છે બીજા કહે છે કે, લૂતા રોનાથીયે વધારે જાતની છે વળી બીજા સૂર્યના અનુચરો કહે છે કે લૂતા હજારા જાતની છે પણ (રામારો મત એવો છે કે) લૂતારો ૨૫૦૬ જુદાજુદા ઉપદ્રવેવાળી ૨૫૦૬ ૨૨૦૬ રૂઝકારની હોવા છતાં રો બધી ઝેરી હોવાથી એ જ જાતની છે

લૂતાના દોષવાર પ્રકાર પાડવાનું કારણ

રૂપાણિ નામતસ્તસ્યા નુકૃંયાન્યતિસક્કરાત ।
નાસ્તિ સ્થાનવ્યવસ્થા ચ

લોપતોડ્ઠઃ પ્રચક્ષતે ॥૪૭॥

લૂતાના જુદાજુદા નામો ઉપરથી રોના લક્ષણો જાણવા બહુ મુશ્કેલ છે, કારણ કે જુદાજુદા નામની લૂતા ના લક્ષણો તદ્દન જુદાજુદા નથી પણ બહુ સેખભેજ થઈ જાય રોવા છે વળી લૂતા જે સ્થાનમાં જન્મી હોય તે ઉપરથી પણ એના પ્રકાર પાડીને દરેક પ્રકારના લક્ષણો કહેવા પણ શક્ય નથી, કારણ કે કીડાની બાબતમાં જે ઉત્પત્તિસ્થાનનો નિયમ છે એવો લૂતાની બાબતમાં નથી તેથી દોષોને ધોરણે લૂતા વિષે કહેવામાં આવે છે

સાધ્યઅસાધ્ય

કૃષ્ણસાધ્યા પૃથ્વ્યદોષૈરસાધ્યા નિચયેન સા ।

કૃષ્ણસાધ્યા દોષને કોપાવે એવા વિષવાળી લૂતા કૃષ્ણસાધ્ય છે, ત્રણ દોષને સાથે કોણવાની પૂતા અસાધ્ય છે

લૂતાના દોષવાર દશનાં લક્ષણ

તદંશઃ પેત્તિકો લાહતુલ્લ્લોટજ્વરમોહવાન્ ॥
શ્રુશોષ્મા રક્તપીતાભઃ ફેવી પ્રાક્ષાફળોપમઃ ।

પિત્ત કોપાવે રોગો રોગો ડબ લેપ તો દાહ, તરસ, ફોશ્મા, તાવ ૨ ને મોહ થાય છે ડબ બહુ ગરમ લેપ છે, લાલ કે પીળો લેપ છે, કંદેદવાળો ૨ ને કળી ઢાલના ફળના જેવા ૨ પ્રકારનો થઈ જાય છે

ક્રૃષ્ણમિકઃ કઠિનઃ પાણ્ડુઃ પરુપકફલાકૃતિઃ ॥
નિદ્રાં ક્ષીતજ્વરં કામં કળદં ચ કુરતે શ્રુશ્મ્ ॥

લૂતાનો કફને કોપાવે એવો ડબ (લૂતા કરી લેપ તે જગ્યા) કમ્પ, ઘાંતો, શ્વેસા જેવા આકારનો થઈ જાય છે, ૨૦ ને લોધ પુષ્કળ શીતગર, ઉષ્ણ ૨ ને ખામ્બ આવે છે

વાતિકઃ પરુષઃ શ્યાવઃ પર્વમેદજ્વરમદઃ ॥૫૦॥
વાયુને કોપાવે એવી લૂતા કરી લેપ તો જતાં એ કરી લેપ તે જગ્યા (દશ, ડબ) પર, બગામી ૨૫-

ની થઈ જાય છે તથા એને લીધે શરીરના પર્વો જાણે નૂટે છે અને તાવ રાખે છે

તદ્વિભાગં યથાસ્તં ચ દોષલિઙ્ગવિભાવયેત્ ।

દરેક દોષના લક્ષણ ઉપરથી કઈ વૃત્તા કયા પ્રકારની છે (વાયુની, પિત્તની, કફની કે ત્રિદોષની છે) તે નક્કી કરવું,

અસાધ્ય વૃત્તાના લક્ષણ

અસાધ્યાયાં તુ હૃન્મોહશ્વાસ-

હિષ્માશિરોમ્નઃ ॥૨૧॥

શ્વેતપીનાસિતારક્તઃ પિટ્તિકાઃ શ્વચ્ચુર્રુચઃ ।

ચેપચુર્યમચુર્દાહસ્તૃઙ્ગાચ્ચં વધનાસ્તા ॥૨૨॥

શ્વાધોઽઙ્ગવચ્ચન્તત્થં પૃઠ્ઠગ્રીવાવમજ્જનમ્ ।

પદ્મજન્મસ્તર્ણં ચ દંશાત્સવતિ શોણિતમ્ ॥૨૩॥

સાધ્ય વૃત્તા કરડે ત્યારે હૃદયનો મોહ થાય છે, હાક અને હેઝી ૨ વે છે, માથું જકડાઈ જાય છે, ધીમી, પીમી અને કાળી ફેફસીઓ થાય છે, સોજે રાખે છે, કષ થાય છે, ઊલટી થાય છે, રાગન બળે છે, તરખ લાગે છે, રાધાપો ૨ વે છે, નક વાકું થઈ જાય છે, હેઠ, મો, અને દાત કાળા પની જાય છે, પીઠ અને ડાક ભાગી જાય છે તથા ડાબાથી પાકા જાણે જેવા રંગનું લેડી નીકળે છે

મર્ચાંપિ સર્વજ્ઞા પ્રાયો વ્યપદેશસ્તુ ભ્રયતા ।

સામાન્ય રીતે બધી વૃત્તા ત્રિદોષની હોય છે પણ ત્રણે મેષેલા દોષમાથી જે દોષ વધાર કોખો હોય તે ઉપરથી એ ૨ મુખ દોષની વૃત્તા છે એવું નામ ૨ ૧૫ વામા આવે છે

તીક્ષ્ણમધ્યાયરત્વેન ના ત્રિધા હન્ત્યુપેક્ષિતા ॥
મતાદેન દશાદેન પક્ષેણ ચ પરં પ્રમાત્ ।

વૃત્તાનું જે નીમ્ન છે કે સાધારણ છે કે ઉચકું (નમ) છે એ ધારણ વૃત્તા ત્રણ પ્રકારની છે વૃત્તાના એના વખતસર ચોક્કસ ઉપાય કરવામા ન રચવે તેા નીમ્ન વૃત્તાનું જે સાત દહાડામા, સાધારણ જેવાળી વૃત્તાનું જે દશ દહાડામા અને ઉચકા જેવાળી વૃત્તાનું જે રોક પખવાડિયામા મારી નાખે છે

વૃત્તા કરડે તેના સામાન્ય લક્ષણ

લૂતાદંશશ્ચ સર્વોઽપિ દટ્ટમળ્હલસન્નિમ્ ॥૨૬॥
સિતોઽસિતોઽણ પીતઃ સ્વાલો ષા મૃદુરગ્નતઃ
મધ્યે કૃષ્ણોઽથવા સ્વાલઃ

પર્યન્તે જાલકાવૃતઃ ॥૨૬॥

વિસર્પયાંશ્ચોફયુતસ્તપ્યતે બહુવેદનઃ ।

જ્વરાશુપાકવિઙ્ગદકોથાવદરણાન્વિતઃ ॥૨૭॥
ક્લેદેન ચત્સ્પૃશત્યઙ્ગં તત્રાપિ કુરુતે વ્રણમ્ ।

ગમે તે જાનની લૂતા કરડે તોપણ એનો ડંખ (કરડેલી જગા) દાદરના ચકરડા જેવો, ધોળો, કાળો, ૨ ઊંચ લાલ, પીળો કે બદામી રંગનો, મુઠ્ઠ, ઊપસી આવેલા, વચ્ચા કાળો કે બદામી રંગનો પણ ફરતી કિનાર ઉપર માસના જાળાજાળા પડી ગયા હોય એવો, વિસર્પવાળો, સોજવાળો, તપેલો, બહુ પીડાવાળો હોય છે એને લીધે તાવ રાખે છે, રોઝ પાડે છે, એમા કબેદ, સડો અને દરણ થાય છે એનો કબેદ જે અગને રાડકે ન્યા પણ ત્રણ થાય છે

લૂતાનું વિષ કયા કયાંથી બહાર નીકળે છે?

શ્વાસદંદ્રાશુક્રમૂત્રશુક્રલાલનજાતૈઃ ॥૨૮॥

અથામિલ્લમત્યેષા વિષં વક્ત્રાદિશોષતઃ ।

લૂતા પોતાનું વિષ શ્વાસ, દાઢ, આંખ, પેશાબ, વીર્ય, લાળ, નખ અને રાત્રીવ-એ ૨ ૧૬ વાટે બહાર કાઢે છે, પણ ખાસ તે એ મોવાટે કાઢે છે (લૂતાનો શ્વાસ રાડકે, રો કરડે, એ નખ મારે વગેરે આઠ રીતે એનું જે માણસના શરીરમા દાખલ થઈ શકે છે)

લૂતા નામેદંશત્યુધ્વમૂર્ધ્વં વાધશ્ચ ફીટકાઃ ॥૨૯॥

તદૂપિઃ ચ વચ્ચાદિ દેહે પુત્તં વિકારકૃત્ ।

લૂતા ફૂટીથી ઉપરના શરીરના કોઈ ભાગમા કરડે છે, કીટ ફૂટીથી ઉપરના અને નીચેના કોઈ પણ ભાગ મા કરડે છે એમણે (લૂતા અને કીટે) બગાડેનું વજ વગેરે જે શરીરને આડકે તેા રોગ થાય છે
વૃત્તાનું નીમ્ન જે સાત દિવસમા કેવી રીતે મારી નાખે છે?

વિનાશં લક્ષ્યતે નૈવ દંદાં લૂતાવિયોઙ્ગવઃ ॥૩૦॥
સર્વોચ્ચધધદામાતિ તત્તોઽત્તો પ્રથમેઽહનિ ।

અવ્યસનર્ણં પ્રચલઃ કિઙ્ચિત્કળ્હરજાન્વિત ॥૩૧॥

લૂતાના જેથી થયેલા ડાખ અડધો ૧૦૦૪ સુધી તેા રોગખાતે જ નથી પાછો પડેલે દિવસે એ ડાખ સોજના થોલ જેવો દેખાય છે, એનો રંગ જુદો તરી આવે રોલો ધોતો નથી, એ ડાખ થયના હોય છે અને એમા જ્યાં જમુજ આવે છે

દ્વિતીયોઽન્યુપ્રતોઽન્તેપુ

પિટ્તિકારય વાડઽવિત્ ।

વ્યકલ્પર્ણો મતો મધ્યે મળ્હમાન પ્રન્થિમન્નિમ્ ॥

બીજે દિવસે ડાખની ફરતી ધાર ઊપસી આવે છે અથવા જાણે બીજાની જ ફેફસીઓ થઈ હોય એવું થઈ જાય છે, ડાખનો રંગ જુદો તરી આવે છે, ડાખ વચ્ચે

ખાણવાળો હોય છે, એમાં ખણુજ આવે છે અને
ગાંડ જેવો બાગે છે

તૃતીયે સજ્જરો રોમહર્ષકુદ્રકમણ્ડલઃ ।
શરાવરૂપસ્તોદાદયો રોમકૂપેષુ સાન્નયઃ ॥૬૩॥

ત્રીજે દિવસે તાવ રાખે છે, વાગ ખડા થઈ જાય
છે, ચર્તા ચકામા પડે છે, કોડિયા જેવો આકાર થઈ
જાય છે, ખુધળ તોદ થાય છે અને રૂવાણના છિદ્રો
માં સાવ થાય છે

મહાશ્વતુર્થે શ્વયયુસ્તાપશ્ચાસત્રમમદઃ ।

ચોથે દિવસે બહુ સોજો આવે છે, તપી જાય છે,
બાકી થરે છે અને ફેર આવે છે

વિકારાન્ કુરુતે તાંસ્તાન્ પશ્યમે વિપકોપજાન્ ॥

પાચમે દિવસે વિપના પ્રકોપને બીધે ઉત્પન્ન થતા
જુદાજુદા અનેક ઉપદ્રવો થાય છે

પષ્ઠે વ્યાપ્નોતિ મર્માણિ

સત્તમે દન્તિ જીવિતમ્ ।

છઠ્ઠે દિવસે એ મર્મસ્થાનોમાં પ્રસરે છે
સાતમે દિવસે એ માસી નામે છે

ઈતિ તીક્ષ્ણં વિપં,

મર્ધ્યં દીનં ચ વિમજ્જેદતઃ ॥૬૫॥

આ તો તીક્ષ્ણ વિપના લક્ષણ કયાં મધ્ય (સાધા
રણ) અને દીન (મદ) વિપના લક્ષણ રાખે છે ન
જુદાં નકી કરવાં

જૂતાનું વિષ તદ્દન થમી જવાની મુદત

એકવિંશતિરાત્રેણ વિપં શામ્યતિ સર્વથા ।

જૂતાનું વિષ એકવીસ રાત્રે તદ્દન થમી જાય છે

જૂતાના વિપના ઉપાય

કરડે કે તરત મું કરવું ?

અપાશુ દ્વાતાદદસ્ય શ્લેષ્ણાવંશમુચ્ચરેત ॥૬૬॥

દરેજ આમ્યવૌન્ઝાયૈર્ન તુ પિત્તોત્તરં દદેત ।

પરે જૂતાના ઉપને (ઉપવાજા બાજને) જવ
દીધી થસ વડે કાપીને કાઢી નાખવા. જાણીએ વગેરે
(મૂ. ૨૫/૩૫, ૩૫) મંત્રો વડે એ બાજને બાજવો પડે
જેમાં પિત્ત વધારે કોખુ હોય એવા ઉપને બાજવો નહિ.

કેવા ઉપને ન કાપવો કે ન બાજવો ?

વર્ષાં મિત્રરોમાણં મર્મસપ્તયાદિમંચિતમા ॥૬૭॥

પ્રમુનં સર્વતો ધંદાં ન તિગ્ધીત દદેત્ત ચ ।

જે ઉપ કાપે, રૂટેલા વાજવાળો, મર્મસ્થાન ઉપર

કે સોપ ઉપર વરેલો, બધી બાજુએ પ્રસરેલો હોય તે

ઉપને કાપવો નહિ અને બાજવો નહિ
ઉપને બાજવા પછી મું કરવું ?

લેપયેહ્યમગદૈર્મધુસૈન્ધવસંયુતૈ ॥૬૮॥

સુશીતૈઃ સેચયેચાનુ કપાયૈઃ ક્ષીરિવૃક્ષજૈઃ ।

ઉપને બાજવા પછી અગદોમાં મધ અને સૈન્ધવ
નાખીને ઉપ ઉપર લેપ કરવો, અને પછી ક્ષીરિવૃક્ષોના
બહુ જ ઠંડા કપાચો વડે સેચન કરવું

સર્વતોડપહરેદ્રકં શુક્રાણિઃ સિરયાડપિ વા ॥૬૯॥

સેકલેપાસ્તતઃ શીતા વૌધિશ્લેષ્માતકાક્ષકૈઃ ।

ફૂમી વગેરેથી રૂ.વા ફસ ધોલીને બધી બાજુથી
બોલી કાઢી નાખવું પછી પીપળા, ગુદાં અને બહેડાંનાં
ઠંડા સેચન અને લેપ કરવા

પશ્ચક અગદ

ફલિતીદ્રિનિશાસૌંદ્રસપિમિઃ પશ્ચકાહ્ય. ॥૭૦॥

અરોપલ્લતાકીટાનામગદઃ સાર્થકાર્મિકઃ ।

કાગ, હળદર, દારુડાદર, મધ અને ઘી વડે
બનાવેલું અગદ ૨૧ બધા જૂતા રતને કીટ માટ (પીનું
નસ્ય, અંબ, લેપ વગેરે) બધા કાપમાં લઈ થકાય
એવું અગદ છે

ચંપક અગદ

હરિદ્રાદ્રવપલ્લમ્જિષ્ઠાન્તતૈસ્તરૈઃ ॥૭૧॥

સક્ષીદ્રસપિ. પૂર્વસ્માદધિકાશ્ચમ્પકાહ્યઃ ।

હાદર, દારુડાદર, રાંડજી, મજક, તમર અને
કેસર સાથે મધ અને ઘી—એ ચંપક નામનું અગદ
પહેલાંનાં (પહેલ ૭૫, ૭૧ વાળા અગદ) કરતાં
વધારે ચંપકનું છે

તદ્વદ્રોમયતિળ્પીઢશંકરપૃતમાશિર્કૈઃ ॥૭૨॥

આપના છાત્રના રસમાં ત્રાકર, ઘી અને મધ ભેજ-
વવાથી એના (ચંપક અગદના) જેવું જ અગદ
બને છે

મંદર અને ગપમાદન અગદો

અપામાર્ગમનોદ્વાલદાર્પીવ્યામકનેરિદૈઃ ।

નતીલાલુષ્ટમરિપયપ્તપાશ્વપૃતમાશિર્કૈઃ ॥૭૩॥

અગદો મંદરો નામ તથાડળો મગ્ધમાદનઃ ।

નતરોમ્પષ્ણાવૃક્ષીપાટ્ટે ॥૭૪॥

અપામે, મુશ્લીષ, હરતાવ, દારુડાદર, ચેડિસ
મદ, જેર, તમર, એલચી, ઉપલેટ, મરો, જેડીમધ, ઘી
અને મધ વડે મંદર નામનું અગદ બને છે

તથા તમર, લેપર, વજ, કડુ, કાચી પાડ, એલચી

તથાવપત્ર અને કેસર વડે બીજું નાંખાદન નામનું અગદ

બને છે

સંશોધન

વિપદાં બહુદોષેષુ પ્રયુક્તીત વિશોધનમ્ ।

જે માણસોમા દોષો બહુ હોય તેમનું, વિપદો નાશ કરે એવાં દ્રવ્યોથી સંશોધન કરવું

યદ્યાદ્દમદનાદ્કોલજાલીનીસિન્દુવારિકાઃ ॥૭૫

કફે જ્યેષ્ઠામ્બુના પીત્વા વિપદાશુ સમુદ્રમેત ।

શિરીષપપન્થન્દ્રમુલકલં યાડકોલમુલયત્ ॥૭૬॥

કફના પ્રકોપમા જેઠીમધ, મીઠાળ, રાકોલના મૂળ, પત્રોળ, નગોડ રોટલી વસ્તુઓના ચૂર્ણને શોખાના ધાવડામણ સાથે પીને એ તરત રોકી કાઢવું અથવા સરસાણાં પાંદડા, રાતર્ણવ, મૂળ રતને ફળના ચૂર્ણ ને અકોલના મૂળના ચૂર્ણમા ભેળવીને એ ભેગુ ચૂર્ણ શોખાના ધાવડામણના પાણી (શોખા એરતા પહેલા શોખાને ધાવાથી જે પાણી નીકળે તે પાણી) સાથે પીને એ તરત રોકી કાઢવું

રેય શાનો આપવો ?

વિરેચયેષ્ઠ ત્રિકલાનીલીનીત્રિવૃતાદિમિ ।

ત્રિકૃષ્ણા, ગળી નવોતર વગેરેનો રેય આપવો

નિવૃત્ત વાદશોફાદૌર્કર્ણિકાં પાતયેદ્દમ્બાન્ત ॥૭૭

જ્યારે દાદ શોફો વગેરે મટે ત્યારે પ્રભાથી કલિકાને (માસના ડોડાને) પાડવો (ખેરવી નાખવો)

કલિકાને પાડવાના (ખેરવાના) ઉપાય

કુસુમ્મપુર્યં ગોવન્ત સ્વર્ણશીરી કપોતવિત્ ।

ત્રિવૃતા સેન્ધયં દન્તી કર્ણિકાપાતનં, તથા ॥૭૮॥

મુલમુત્તરયારુણ્યા ચંદાનિર્હેસસંયુતમ્ ।

તદ્વચ સેન્ધયં કુન્દ દન્તીકદુકદૌર્ગ્ધિકમ ॥૭૯॥

રાજકોશાતકીમુલં, કિણ્વો વા મધિતોદ્ધવ ।

કમ્બુખાનાં ફૂલ, હરતાલ, દારૂડી, કમ્બુતરની હથાર, નસોતર, સેંધવ, નેપાળો-એ બધા મળીને કલિકાને પાડનાર રોગધ છે તે જ પ્રમાણે દૂધીના મૂળ, વાસની બહુ જ પાતળી છાલ-એ જે મળીને કલિકાને પાડનાર રોગધ છે તે જ પ્રમાણે સેંધવ, ઉપવેટ, નેપાળો, કડુ, દૂધી અને ગવડાનાં મૂળ-રો બધાં મળીને કલિકાને પાડનાર રોગધ છે અથવા મથિતમા તળે બેઠેલા રગડો એ પણ કલિકાને પાડનાર રોગધ છે

કર્ણિકાપાતસમયે હંદયેષ વિષાપદિ ॥૮૦॥

કલિકા પાડતી વખતે વિષના નાશ કરે રોવાં દ્રવ્યો વડે બુદ્ધ કરવું

સ્નેહન ધી વડે જ કરવું

સ્નેહવાયમરોધં ચ સર્પિયૈવ સમાચરેત્ ।

વિપસ્ય વૃદ્ધયે તૈલમગ્નેરિચ તુળોલુપમ્ ॥૮૧॥

જ્યા સ્નેહન કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં સ્નેહનમા જે કઈ કરવાનું હોય તે બધું ધી વડે જ કરવું, કામ કે જેમ સૂકા કુમળા ઘાસ અને વેલાથી અગ્નિ વધે છે, તેમ તેવને લીધે એર પ્રસરી જાય છે

પૂતાના એર માટે અગદો

હીવેરયૈકદૂતગોપકન્યા-

મુસ્તાશમીચન્દનટિણ્ડુકાનિ ।

શૈવાલીનીલોત્પલચન્દ્રયટ્ટી-

ત્વદ્નાકુલીપદ્મકારામખ્યમ્ ॥૮૨॥

રજનીઘનસર્પલોચના-

કળશુળીકળમુલચિત્રકા ।

યરુણાનુરુચિત્વપાટલી-

પિષુમન્દામયશોલૈક્ષરમ્ ॥૮૩॥

ચિત્વચન્દનનતોરપલ્લશુળી-

પિપ્પલીનીચુલલેતસકુપ્તમ્ ।

શુકિશાકવરપાટલિભાર્ગી-

સિન્દુવારકરવાટવરાઙ્ગમ્ ॥૮૪॥

પિત્તકફાનિલલુતા પાનાજનનસ્યલેપસૈવેન ।

અગદવરા વૃત્તસ્થા કુળતીરિચ ચારયન્યેતે ॥૮૫॥

૧ ખસનો વાળો, લીકજો, સારિવા, મોષ, શમી સુખડ, રાડકૂસો, પાણીની લીલ, કાળું કમળ, તગર, જેઠીમધ, તજ, ભોરીંગણી, પદ્મકાંઠ અને મીઠાજનો ગર્ભ (બી), (પિત્તની જૂતા માટે)

૨ હાદર, મોષ, નોરવેલ, પીપર, સૂંઠ, પીપર મૂળ, ચિત્રો, વાપવરજો, ૨ ગર, બીલાં, પાડળ, લીમ । ઉપવેટ, ગુંદા અને કેસર (કફની જૂતા માટે)

૩ બીલા, સુખડ, તગર, કાળું કમળ, સૂંઠ, પીપર, જવવેતસ, નેતર, ઉપવેટ, નખલો, ડોડી, પાન, ભારગ નગોડ મીઠા ૨ ને તજ, (વાયુની જૂતા માટે)

જેમ વૃત્ત (સંજાર) મા રહેનારા માણસો (મરમ પછીની) અવગતિને રોકે છે તેમ ઉપરનાં ત્રણ વૃત્તો (ત્ર્યોકોમા) લખેલાં (ત્રણ) ગોટ અગદો પીવાથી, અજવાથી, નસ્ય લેવાથી, લેષ કરવાથી અને એવું સેવન કરવાથી રાનુકમે પિત્તની, કફની અને વાયુની જૂતાઓને રોકે છે (તે તે જૂતાઓના ઝેરના નાશ કરે છે)

રોધે સેવ્યં પદ્મકં પદ્મરેણુ

વાલીયાસ્યં ચન્દનં યદ્દ રતમ્ ।

કાન્તાકુપં દુષ્ખિનીકા મૂળાલં

લૂતા- સર્વાં પ્રન્તિ સર્વક્રિયામિ ॥૮૬॥

લોપર, લોચન વાગો, પદ્મકાંઠ, કમળની રજ (પરગ), પીતું ચદન, રાંતજળી, મંગતી ફૂલ, કાંતી

દૂધી અને મૂંઘાલ (કમળના કુમળા મૂળ), ૨૫ બધા
ઝોષધાનું અગદ બધી કિયારીથી (પીવાથી, ૨૫બધાથી
નસ્ય લેવાથી, લેપ કરવાથી રાત્રે સેચન કરવાથી)
બધી લૂતાઓના નાશ કરે છે

દયદાગદ્વયે ષષ્ઠે ઉત્તરસ્થાને ચિચ્ચતાદિવિષ-
પ્રતિવેષો નામ સપ્તત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૩૭ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો : ઉંદરના અને હડકાયા કૂતરાના ઝેરના ઉપાય

અથાતી મૃષિકાલકંચિવપ્રતિવેધં

વ્યાख्याત્યામઃ ।

इति ह स्माहुःप्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે ઉંદરનું રાત્રે હડકાયા કૂતરાનું ઝેર
મગડવાના ઉપાય સમજાવીશું એ વિષયમા રાત્રે
વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ઉંદરની આંધાર જાત

लालममपलः पुत्रो हसिरश्चिकिरोऽजिरः ।
कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽस्मितः ॥१॥
अरणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः ।
छुच्छुन्दुरो रसालाख्यो दशाग्रो चेति मृषिकाः ।
લાલન, ચપલ, પુત્ર, હસિર, ચિકિર, અજિર,
કષાયદંત, કુલક, કોકિલ, કપિલ, રાસિત, રાંડુ,
શબલ, શ્વેત, કપોત, પલિતોન્દૂર, છછૂંદર અને રસાલ—
અ આંધાર જાતના ઉંદર છે

ઉંદરના ઝેરના લક્ષણ

शुकं पतति यस्त्रिपां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा ।
यदङ्गमङ्गैस्तत्रાણે પૂષિતે પાણ્ડુતાં ગતે ॥ ૩ ॥
મન્યયઃ શ્વયયુઃ કોઠો મળ્ડાલનિ જમોડરુચિઃ ।
શીતજ્વરોડતિરક્તસાદો લેપયુઃ પર્વમેદનમ્ ॥૪॥
રોમહર્ષઃ છતિર્ચૂર્છાં દીર્ઘકાલાનુલબ્ધનમ્ ।
શ્લેષ્માનુલબ્ધદ્વાગુપોતકચ્છર્દનં સત્પદ્ ॥૫॥

જ્યાં એમનું (ઉંદરનું) વીર્ય પડે છે કે વીર્ય પડે
ખરડાયેલા પોતાનાં ૨ ગાંધી ઉદરે માલુસના જે રંગને
આકે છે, ત્યાં લોહી બચ્ચીને પાંડુ (ખાંડુ, ફિક્કુ) થઈ
ગયા પછી ગાંઠો, સોજો, કોડ, ચક્રામાં, ફેર, ૨ રચિ,
શીતજ્વર, બહુ પીડા, સાદ, કપ, પર્વ નૂટનાં લોષ
એવી પીડા, વાળ ટૂંકાર થઈ જાય, સાવ, મૂચર્ષ-એટલા
ઉપદ્રવો થાય છે લાંબા વખત સુધી ચાંચુ રહે એવી
ઉંદરનાં અર્ચાના આડરના માંસ-ન પુષ્પન ટુકડા અને
પછી કફ-એ બે વાનાની બિચો થાય છે તથા તરસ

લાગે છે.

व्याख्यातुविष कृच्छं भूयो भूयश्च कृष्यति ।
ઉંદરનું ઝેર વ્યવાથી, કૃચ્છસાધ્ય અને ફીફરીને
કોષે એવું લોષ છે

અસાધ્યનાં લક્ષણ

मूर्च्छांद्गुणोपविषण्यक्लेदशब्दाश्चुतिज्वराः ॥६॥
શિરોગુસ્ત્વં લાલાસુચ્છર્દિશ્વાસાધ્યલક્ષણમ્ ।

મૂચર્ષ, અગ ઉપર સોજો, થરીરનો રંગ બદલાઈ
જાય, ક્લેદ, રાવાજ ન સળગાય, તાવ, માથું ભારે રહે,
લાળ પડે, લોહીની બિચી થાય—એ રાસાધ્યના લક્ષણ છે
શ્વનર્તસ્તિ ચિવર્ણોદ્ગમાલ્પાભિર્મન્યિમિશ્રિતમ્ ॥૭॥
છુછુન્દરસગન્ધં ચ વર્જયેવાલુપ્પિતમ્ ।

ઉંદરના ઝેરથી દૂષિત થયેલા માણસનું મૂત્રાણ
સૂછ જમુ લોષ, હોઠ વિવર્ણ થઈ ગયો લોષ, થરીરે
ઉંદર જેવા આકારની ગાંઠો નીકળી લોષ અને એ માણ
સમાંથી છછૂંદર જેવી ગંધ ૨ ૧૨ની લોષ તો એને
(રાસાધ્ય ગણી) છેલ્લી દેવો

કૂતરાના હડકાયાનાં સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

शुनः श्लेष्मोल्पणा दोषा क्षेप्तां संज्ञावहाभिताः
मुष्णन्तः कुर्वन्ते क्षોभं धातुनामतिदारुणम् ।
શ્વાલાવામન્યવધિરઃ સર્વતઃ સોડમિધાયતિ ॥૯॥
ક્લસ્તપુચ્છહનુસ્કન્ધઃ શિરોદુઃશી નતાનનઃ ।

કફ જેવા વધારે લોષ રોવા દોષો સક્ષાને વધન
કરનારા સોતોમા રહીને કૂતરાની સક્ષા(ભાન)ને પરી
લઈને ધાતુઓનો બહુ બધકર શોભ (ખજબખજ
સખખખખ) કરે છે તેથી એ કૂતરાને લાળ પડે છે,
એ આધનું રાત્રે બહુરો થાય છે, બધી બાજુએ દોડા
દોડ કરે છે, એના પૂંછડી, બડમાં અને ખભો લમ્પડી
પડે છે, એનું માથું ડુબે છે અને એનું મો નીચું રહે છે

હડકાખું કૂતરું કરકાયાનાં લક્ષણ

दंशस्तेन विदस्य सप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ।
हृच्छिरोरगश्चरस्तम्भवृष्णामूर्च्छांद्भयोऽनु च ।

એ જીને કરકાયા લોષ તેનો દશ (જ્યાં દાંત ભેદ
લોષ તે ભાગ) બહુરો (સ્પર્શની ખમર ન પડે એવો)
લોષ છે, દશમાંથી લોહી નીકળે છે, અને પછી ૬૬૧માં
પીડા, માથાનો દુખાવો, તાવ, સ્નાયુ, તરસ અને મૂચર્ષ
એટલાં લક્ષણો થાય છે

ભીજ કરે એમાં ચિકિરી જમુએ કરકાયાનાં લક્ષણ
અનેનાભ્યેડપિ બોદવ્યા વ્યાલા દંત્રાપદારિણ ॥
શુગલાચ્છતરાશ્વર્શપ્રિવ્યાપ્રજુવાદયઃ ।

બધી રીતનું સંશોધન કર્યા પછી રસાયન આપવું

કારણ

અવિશુદ્ધે શરીરે દિ યુક્તો રાસાયનો વિધિ ।

વાજીકરો વા મલિને વલ્લે રજ્ઞ ર્વાકલ ॥૪૪॥

જેમ મેલા વસ્ત્રને રંગ ચડાવેલા નકામે જાળ છે, તેમ તદ્દન શુદ્ધ થયા વિનાના શરીરમા કરેલા રસાયનનો વિધિ કે વાજકરણનો વિધિ નકામે જાળ છે

મે જાતનો રસાયનપ્રયોગ

રસાયનાનાં દ્વિવિધં પ્રયોગમુપયો વિદુઃ ।

કુટીપ્રાવેશિકં મુલ્યં વાતાતપિકમન્યયા ॥૫૧॥

ત્રણિઓ રસાયનોનો મે જાતનો પ્રયોગ જાણે છે ૧ કુટીપ્રાવેશિક (શ્લોક ૫૧ થી ૭), તે મુખ્ય છે અને ૨ વાતાતપિક તે ગૌણ છે (વાતાતપિક = કુટીમા રક્ષા સિવાય હવામા અને તડકામા હરતાફરતા હમેશની જેમ રહેતા રહેતા કરી થકાળ એવો)

રસાયનપ્રયોગ માટેની કુટી (ઘર)

પુરે પ્રાપ્યોપકરણે હર્મ્યનિર્વાતનિર્મયે ।

વિદ્યુદીચ્યાં શુભે દેશે

ત્રિગર્ભાં સુક્ષ્મલોચનામ્ ॥૬॥

ધૂમાતપરજીવ્યાલક્ષ્મીમૂર્ત્યાંચવિલ્હિતામ્ ।

સજ્જયોપકરણાં સુમૃદ્ધા કારયન્તુકુટીમ્ ॥૭॥

ઘરેમા જ્યા ઓપથ વગેરે સાધનો મળી થકે એવા, હવેલીઓને લીધે પવન વિનાના અને નિર્ભય, શુભ (દુકાળ, રાગચાળો વગેરે ઉપદ્રવ વિનાના) પ્રદેશ માં ત્રણ કોઠાનું ઝીણી રાખોવાળું (૨ પિંડો જેવા ઝીણા છિદ્રોવાળું), ધુમાડો, તાપ ધૂળ, તાપ, સી, મૂર્ખ વગેરે ન આવે એવું, જેમા વેધ રાત્રે જડી સાધનો તેપર રાખ્યા હોા એવું રત્ને લીંપીનૂપીને તારી રીતે શુદ્ધ કરેડું મકાન કરાવવું

રસાયન કેવા માણસે કરવું ?

અથ પુણ્યેઽદિ સમ્પૂજ્ય

પૂજ્યાસ્તા પ્રશિશેચકુચિ ।

તત્ર સંશોધનં શુદ્ધ સુખી જાતયલ પુન ॥

ઘણધારી વૃત્તિયુત શ્રદ્ધાના જિતેન્દ્રિય ।

દાનશીલ્દયામત્યાગનયમંપરાયણ ॥૯॥

દેવતાનુસ્મૃતી યુક્તો યુગસ્થાગ્રજાગર ।

પ્રિયોપથ પેદાશલાગાગ્મત રસાયનમ્ ॥૧૦॥

હવે પવિત્ર દિવસે (દેવ, ગ્રહ, બ્રાહ્મણ વગેરે)

પૂજ્યા વાચક વ્યક્તિઓનું પૂજન કરીને પવિત્ર થઈને એ કુટીમા પેસવું, પછી (શ્લોક ૧૦૧ થી ૧૧૧ મા કલા પ્રમાણે વારવાર) સંશોધન કરીને શુદ્ધ થયેલા, સુખી (શરીર, વાણી કે મનના દુખ વિનાના), (સંશોધન પછી શ્લોક ૧૨, ૧૨૧ ૧૩ વાળા ક્રમથી) જેનામા ફરી પાછું બળ રાખ્યું હોય એવા, બ્રહ્મચર્ય પાળનાર, ધીરજવાળા, મલ્લજાળા, જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયોને વશ કરી હાથ રોવા, ધન, સદાચાર (શિયળ) દયા, વ્રત અને ધર્મમા તલ્લીન રહનાર, ઈષ્ટ દેવતાના સ્મરણમા લાગેલા, બ્રિધવાજગવામા પ્રમાણ જાળવનાર, જેને ઓપથ જમતા હોય એવા રાત્રે કોમળ વાણી વાળા માણસે રસાયન થકે કરવું

રસાયન માટેનું વિરેચન

હરીતકીમામલકં સૈન્ધવ નાગરં વચામ્ ।

હરિદ્રા પિપ્પલીં વેલં

ગુદં ચૌળામ્બુતા પિત્તેત ॥૧૧॥

ક્ષિન્ધસ્વિષ્ણો નર પૂર્યં, તેન સાધુ વિરિચ્યતે ।

માણસે પહલા સ્નેહન અને સ્વચ્છ કરીને પછી હરે, આમળા, સૈંધવ, સૂર, વજ, હળદર, પીપર, વાવડિંગ રાત્રે જાળ-એટલી વસ્તુઓ ગરમ પાણી સાથે પીવી. તેથી બચતર રેષ થાય છે

વિરેચન થયા પછી બન લાવવા માટે ॥ કરડું ?

તત શુદ્ધશરીરાય જૃતર્નસર્જનાય ચ ॥૧૨॥

ત્રિરાર્થ પચ્ચરાત્રં વા સ્નાદં વા વૃતાગ્નિનમ્ ।

દયાધાયકમાશુદ્ધે પુરાણશઙ્ગોઽયવા ॥૧૩॥

પછી શરીર (ઉપર કહેલા વિરેચનથી) શુદ્ધ થાય એટલે એને સમજાવેલો ક્રમ કરાવીને પછી (જેનામાં ઓછો ગમે રહ્યો હોા તેને) ત્રણ રાત્ર (૧૧૧ વિ ૧), (જેનામા આધારમ ગા રહ્યો હોય તેને) પાંચ રાત્ર અથવા (જેનામાં બહુ ગમે રહ્યો હોય તેને) ત્રણ રાત્ર સુધી, સરવાળા જાણવાલાને (કમડુ ૯૧ વાગર ગા ૨૨ રહ્યો હોય તેને) જુના મન નીકળી જતા તુરંથી થી તાપે જતની વાનીરડો ખાવા રાખવી

इत्थं मंस्कृतवोष्टम्य रसायनमुपादरेत् ।

વસ્થ યયોગિર્થં પચ્યેત

મયંમાલોચ્ય માન્યયન્તિ ॥૧૪॥

આ પ્રમાણે કોમે શુદ્ધ કરીને રસાયનરિપ કરનારને શું માફક નાવશે એ તમજનાર વેધે હોય, દુષ્ણ વનેરે બાળનોના વિચાર કરીને જેને માટે જે રસાયનનો રસ લેાય તેને તે રસાયનનો ચોર આપશે

રસાયનના યોગો

કુટ્ટીપ્રવેશવિધી કરવાના રસાયનયોગો બ્રાહ્મરસાયન
(પ્રલેહ ૧૪૫ થી ૧૪૨૫)

પટ્યાસહસ્રં ત્રિગુણધાત્રીફલસમન્વિતમ્ ।
પદ્માનાં પદ્મમુલાનાં સાર્ધં પલ્લવતદ્વયમ્ ॥૧૪૫॥
જલે દશગુણે પક્ત્વા દશભાગસ્થિતે રસે ।
આપોથ્ય કૃત્વા વ્યસ્થીની વિજયામલકાન્ધય ॥
વિનીય તસ્મિન્નિર્ઘ્ને યોજયેત્કુડ્વાંશકમ્ ।
ત્વંગેલામુસ્તરજતીપિપ્પલ્યગુરુચન્દનમ્ ॥૧૪૭॥
મળ્લકર્ણીકનકરાશ્તપુષ્પીયષાળયમ્ ।
ચલ્પદાહ્યયં ચિદન્નં ચ જ્વળિતં તુર્યાઽધિકમ્ ॥
સિતોપલાર્ધભારં ચ પાત્રાણિ શ્રીણિ મર્પિપઃ ।
દે ચ તૈઃકાત્ પલ્વેન્મયં તદ્દશો લેહતા ગતમ્ ॥
અયતીર્ણં હિમં યુક્ત્વાદ્વિશે ક્ષોદ્રશતેન્નિમ્નિ ।
તતઃ રક્તેન મયિતં નિદાપ્યાદ્ ઘૃતભાજનં ॥
યા નોપરુષ્યાદ્દાહારમેઘે માત્રાઽન્ય માઃસ્તુતા ।
પટ્ટિકા પયસા કાપ્ય જીર્ણં ભોજનમિચ્યતં ॥
ધૈયાનમા વાલગિલ્યાસ્તથા કાન્ધ્યે તપોધના ।
મદ્રણા વિહિતં ધન્યમિદં પ્રાપ્ય રત્નાયનમ્ ॥
રાન્દ્રાદ્યમલકમયલીપલિન્નમયચ્ચિજ્જાત્ ।
મેધાસ્તુતિયલોપેના ઘષ્પુરુમિતાયુષઃ ॥૨૩॥

એક ૫૫૨ મોડી ૫૨૬, ત્રણગણા (ત્રણ ૫૫૨)
આમળા અને ખારસો તેવા પાંચ જાતનાં પંચમૂળ
(પાંચે જાતના પંચમૂળનું કુલ વજન બારેકો તેણા)
—એટલા ઓપણને એ ઓપણ કરતા ઘણતવા પાણી
માં પકવીને ત્યારે પકવતાં પકવતાં દનમા જાનને
કવાય બાકી રહે, ત્યારે એને મરગીને, ૫૨૬ના અને
આમળાના દીપ્તપાક ૧ પાકીને એ દીપ્તપાક કાઢી બાકીને
પાણી એ સ્વાથમા તળા, એટલી, મોથ, ૫૨૨, પીપર,
અગર, મુખડ, આમી, નાગનર, રાખારચી, વગર,
શુદ્ધ મોથ, જેડીમથ અને વાચનિ—એટલા ઓપણ
દરેક એક એક કુડર વળિને એમનું સુખં નાખતુ
પાણી એમાં અડધા ભર અને રાત્રી નાથ નર,
ત્રણ આઠ ધી અને એ નરક નેવ—એ પ્રયુ દેવતા
પર પકવતું એ ત્યારે રાત્રી જેટુ ક્ષાય તરુ અને
દેવતા પાણી હિન ૩ વળિને ૬૫ થયે ૬૫ને ૬૫ને એમ
ત્રણો ને વીન થય મથ નાખતુ ૬૫ને એને ૬૫ને
(૩ તરંગ) ૫૫ ૬૫ને એકત્ર કડીને થી ૬૫ રત્ના
રોમ નાગરમા જતુ

રસાયનની આગ્રા (પાક)

દે મ. ૧૨૫ રેટાન લેટલી તરે જુમ ન લેત

વાથી સાને ખાવાનું માંડી ન વાળવું પડે તે રસાયનનું
માપ છે (રસાયન એટલા જ માપથી ખાનું કે સાને
વાળુ કરવાની ભૂખ લાગે, ભૂખ મરી ન જાય રસા
યન ખાધા પછી સવારે ખાવાની ભૂખ ન લાગવી
જેઈએ પણ સાબના વાળુ વખતે ભૂખ લાગવી જેઈએ)

રસાયન પચ્યા પછી ભોજન

ત્યારે એ રસાયન પચી જાય ત્યારે ખાવાની દૂધ
સાથે સાડીચોખા ખાવા એવું ઇચ્છાય છે

વૈખાનસો, વાચનિલ્યો અને બીજા તપસ્વીઓ
બ્રહ્માએ બનાવેલું આ ધન્ય રસાયન ખાઈને નંદા
ગમ, કંઠમ, કરવલીઓ, પાશા વાગ અને રોગ વિનાથી
તથા મેઘા, વાશકિત અને બગવાલા તથા નમ્રાપ
આપુખવાળા બન્યા.

વૈખાનસ=વાનપ્રસ્થ આગમમાં રહેતા તપસ્વી
વાચનિલ્ય=ત્રણાના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ
લાથના અનુભવ જેવડા સાંકડા બગર દિવ્ય પુરેલો
એમનું કામ સુપ્રિય રચની આગળ વાચવાનું છે

અખવામયક રસાયન

અમયામદકમહદં

નિરામયં પિપ્પલીમલયપુતમ્ ।

તરુણપદ્માશ્વશ્વદ્વીપનં સ્થાપયેન્નાપટે ॥૨૪॥

ઉપયુગે ચ ક્ષારે દ્વાયામંદુલ્ય જ્વળિતં વાચવમ્ ।

પાદ્મોલ મિતાયા-

મતુર્ગુણામ્યાં મપુષ્ટામ્યામ્ ॥

તદ્દુષ્ટકુસ્મે શ્મો નિધાય પન્મામમમ્મમુદ્ધાવ
માહિ પ્રાપ્ય વયાનત્-

મુચિતાદારો મયંસ્વતતમ્ ॥૨૬॥

તન્મુપયુક્ત્યાસેર્ણે જ્વળિતમમમામયો મગારિત્ ।
ઝીર્યતિ ઘન્નુજિવુ -

સ્મૃતિમેધાપર્ગવિતો વિદોગેન ॥૨૭॥

૧. ૨૭૦ નંદાશ્વ મંત્ર મળીને કુલ ૧. ૨૭૦
એ ૬૫૦ લીટીયે — આ ૬૫૦ લીટીયે ૬૫૦ રિત
અને ૨૫૦૦૦ (નિગમર) વળિ બનતુ ૬૫૦
૬૫૦ નિ. અને ૬૫૦ નિ. બરા ૨૫૦૦ ૬૫૦
૬૫૦૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦
૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ (૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦)
૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦
૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦
૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦
૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦
૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦ ૬૫૦

સીઠા ગાડવામાં બરીને એ ગાડવાને જમીનમાં છ મહિના
સુધી દાટી રાખીને પછી એને બહાર કાઢીને જે રોજ
સવારે ભૂખ પ્રમાણે ખાઈને રોજ પથ્ય ભાજન કરે
અને એ રીતે જે તેવાર કરેલું બધું રસાયન ધીમેધીમે પૂરું
કરે, તો માણસ એકસા વરસ સુધી રોજ અને ઘડપણ
વિના અને ખાસ કરીને બળ, પ્રુદિ, શરીરશૌંદર્ય, યાદ-
શક્તિ, મેધા વગેરેવાળો થઈને જીવે છે.

આમલકરસાયન

નીરજાર્દ્રપેલાશસ્ય દિવે શિરસિ તત્ક્ષતમ્ ।
અન્તઃકિંહસ્તં ગમ્મીરં પૂર્યમામલકૈર્નૈવઃ ॥૨૮॥
આમૂલં વૈદિતં દર્મઃ પદ્મિનીપદ્મલેપિતમ્ ।
આદીપ્ય ગોમયૈવૈવ્યનિયાંતે સ્વેદયેત્તતઃ ॥૨૯॥

સ્વિદ્ધાનિ તાન્યામલકાનિ તૃપ્યા
શાવેન્નરઃ ક્ષોદ્રઘૃતાન્વિતાનિ -
ક્ષીરં ઘૃતં શાતુ પિથેત્પ્રકામં
તૈર્નૈવ ઘૃતં ચ માસમેકમ્ ॥ ૩૦ ॥
ચર્ચ્યાનિ ચર્ચ્યાનિ ચ તત્ર યત્નાત
સ્પૃશ્યં ચ શીતામ્બુ ન પાણિનાડપિ ।
પ્રકાદશાદેડ્યસ્ય તતો વ્યતીતે
પતન્તિ કેન્દ્રા દશના નવામ ॥ ૩૧ ॥
અપાલપકૈરેય દિનૈઃ સુરૂપઃ
ક્ષીણ્યક્ષયઃ કુઞ્જરતુલ્યધીર્યઃ ।
વિશિષ્ટમેધામલપુદ્ગિહસ્ત્વો
મયત્પત્તી વર્ષેત્તદ્વજીવી ॥ ૩૨ ॥

સાચા વિનાના રસકસવાળા ખાંચિયાના ઝાંઝી
ટોચ કાપી નાખીને એની અંદર જે હાથ ઊંચી બખાવ
કરીને એ બખાવને નવાં આમળાંશો ભરી દઈને, ઝાંઝીના
મૂળથી તે ટોચ સુધી ઘડની આસપાસ ગળ વીંટીને
એના ઉપર ત્રણવામાં ભાંઈ કમળ ઊગ્યાં હોય તે
ભાગમતિ કાઢવ છાંદીને પછી જંગલમાં આપોઆપ
સુકાઈ ગયેલાં છાંદનાં અડધાં વડે ઝાંઝીને સજાવીને
ત્યાં પવન ન આવે રેતો ધીમે બાફવું. પછી રે રીતે
બાફવાં આમળાંશો મધ અને ઘી સાથે માણસે પાસઠીને
ખાતાં અને પછી ઉઘાડેલું દૂધ પાસઠીને પીવું. રજાવાળો
જ એક મહિના સુધી ગુજરે કરશે (બીજું કંઈ
ખાવુંપીવું નહિ) અને રસાયનવિધિમાં જે અપખ ગળું
છે (મેયુન, ઘા, લાર વગેરે) તે ચોરટપૂર્વક છેડી દેવું
અને ઠંડા પાણીને તો હાથ પડ ન અડાવવું. પછી ભારે
આમ કરતાં અદિપરમે દિવસ પૂરે લાગ ન્યારે
(પરમે દિવસે) એના વાજ અટી પડે છે. દીપ પડી
જાય છે અને નખ ઊભરી જાય છે અને પછી લોચ

જ દિવસમાં એ માણસ બહુ ફાળો, શ્રીઓના સંગ
છતાં શરીર ઊતરે નહિ એવા, હાથો નેટવા વીરવાળો
અસાધારણ મેધા, બળ, બુદ્ધિ અને સત્ત્વવાળો તથા
ઉચ્ચર (કે ઉચ્ચરો) વર્ષ જીવે એવો બની જાય છે.

અવનપ્રાશ

દશમૂલવલામુસ્તજીવકર્મકોત્પલમ ।
પર્ણિન્યો પિપ્પલી શૃઙ્ગો મેદાતામલકીપુટિઃ ॥૩૩॥
જીવન્તી જોઙ્ગકં દ્વાદશ પોષ્કરં ચન્દનં શઙ્કી ।
પુનર્નૈવદ્ધિકાકોલીકાકાનામામૃતાદ્રવ્યમ્ ॥૩૪॥
વિદારી વૃષમૂલં ચ તદૈકઘ્યં પલોન્મિતમ્ ।
જલદ્રોણે પ્ષેત્પન્ન ધાત્રીફલશતાનિ ચ ॥૩૫॥
પાદશેષં રસં તસ્માદ્ઘ્યસ્યીન્યામલકાનિ ચ ।
શૃદ્ધીત્યા ભર્જયેત્તેલઘૃતાદ દ્વાદશભિઃ પર્ણઃ ॥
મસ્ત્યપિંડકાતુલાર્ધેન યુક્તં તલ્લિહવત્ પચન્ ।
સ્નેહાર્ધે મધુ સિદ્ધે તુ તથક્ષીયાંશતુલ્પલમ્ ॥૩૭॥
પિપ્પલ્યા દ્વિપલં દષાઘતુજાતં કણાધિતમ્ ।
અતીડ્યલેહયેન્માત્રાં કુદીસ્થઃ પથ્યભોજનઃ ॥
હન્યેપ જ્યવનપ્રાશો થં પ્રાશ્ય જ્યવનો મુનિઃ ।
જરાજર્જરિતોડ્યાસીન્નારીનયનન્દનઃ ॥ ૩૯ ॥
કાસં શ્વાસં જ્વરં હ્રોગં યાતશોખિતમ્ ।
મૃતશુક્રશ્રયાન્ દોષાન્ વૈશ્યર્ચ ચ ક્ષયપોદતિ ॥
બાલવૃદ્ધક્ષતક્ષીણકુશાનામદ્યવર્ધનઃ ।
મેધાં સ્મૃતિ કાન્તિમમામયત્ય -
પ્રાણુઃ પ્રકર્ષ પદમાનુલોમ્યમ્
શ્રીપુ પ્રહર્ષ યલમિન્દ્રિયાણા -
મગ્નેષ કુર્યાદ્ધિવિનોપયુકઃ ॥ ૪૧ ॥

દશમૂળ, બળદાણ, મેધ, છાક, જવખંડ, કાળું
કમળ, મુદ્ગપર્ણી, માવર્ણી, પીપર, કાઠગ્રાંથી, મેદા,
લોચાંબરી, નાની રેવરી, ઘેડી, અમર, કાચી ડાહ,
પુષ્કરમૂળ, સુખ, પદ્મમૂળ, સાદેડી, ત્રાહિ, કાઠાંચી,
કાનાસ, નળો, વરડે, વિદારીકં, અરુણેનાં મૂળ -
કાનાસ, નળો, વરડે, વિદારીકં, અરુણેનાં મૂળ -
આ દરેકે એકરૂપ એકરૂપે પચે લઈને અને એમાં
પાંચસો આમળાંશો નાખીને એ બધું રેડવાયે
પાવનાં પાવનાં ચોથા ભાગનું પાણી ભરી રેડે ત્યાં
સુધી પાવવું. પછી રે કાચનું પાણી વિનાની લઈને
એ પાણીમાં કાચનાં આમળાંશો દીપા કરી નાખીને
પાણીને આમળાંશો ભાગ (કાચમાં પાણીમાં) નાખીને
એ બધું (કાચનું પાણી અને દીપ પાવનાં
આમળાંશો) બાજાર પર દેવ અને પોતાં ગળવવું.
પછી એમાં મેદા નેચા ચાર નાખીને ચાણુ લેવું
ચાણુ. એ ખિન્ન થઈ જાય ત્યારે (એને ઠંડુ પાડીને)

એમા સ્નેહ કરતા અધુ (બાર પલ) મધ, ચાર પલ
વશ્વોચન, બે પલ પીપર અને પીપરથી ૨૫ધુ (૨૦ક
પલ) ચાતુર્જાત નાખનું એ ચાટણામાથી માત્રા (શ્લોક
૨૦૥) ચાટવી. આ પ્રયોગ કરનારે કૃત્રીમા (શ્લોક
૫૫ થી ૭) રહેવું અને પથ્ય ભોજન કરવું આ
અવનપ્રાણ છે ઘડપણથી ખખડી ગયેલા અવન મુનિ
પણ એ (અવનપ્રાણ) ખાઈને સ્ત્રીઓની આખને
આનંદ આપે એવા બની ગયા આ અવનપ્રાણ જે
વિધિપુરુષર ખવાય તે એ ઉધરસ, દમ, તાવ, ભય,
હૃદયના રોગ, પત્ન, પેશાબ અને વીર્યમા રહેલા દોષો
અને અવાજની કંકશતા(મેસૂરાપણ)ને મટાડે છે,
મેધા, યાદશક્તિ ક્રાંતિ, નીરોગીપણ, દીર્ઘાયુષ્ય, વાયુની
સ્વાભાવિક સરળી અતિ, સ્ત્રીઓમા ખૂબ ઉર્ધ્વ તથા
ઈન્દ્રિયોનું તથા અગ્નિનું બળ કરે છે (આપે છે)

ત્રિક્ષારસ્થાન

મધુકેન તથક્ષાર્યાં પિપ્પલ્યા સિન્ધુજન્મના ।
પૃથ્વ્વલોહઃ સુધર્ષેન યચયા મધુસપિપા ॥૪૨॥
સિતયા યા સમાયુક્તા સમાયુક્તા રસાયનમ્ ।
ત્રિકલા સર્વરોગમ્ત્રી મેધાયુઃ સ્મૃતિયુદ્ધિદા ॥

જેઠીમધ, વશ્વોચન, પીપર, સૈંધવ, દરેક પ્રકાર
નું લોહ (મહૂર), સેાનું, વજ, મધ, ધી કે સાકર
આટલી વસ્તુઓમાથી ગમે તે એક વસ્તુ લઈને એમા
(વજનમા) એના જેટલી જ ત્રિક્ષા ભેળવીને એક
વરસ સુધી વાપરવાથી (ફકવા કે ચાટવાથી) એ ત્રિક્ષા
બધા રોગનો નાશ કરે રોગી, મેધા, યાદશક્તિ અને
બુદ્ધિ આપે એવી તથા રસાયન બને છે (મધ અને
ધી છૂટાછૂટા નહિ, પણ બને ભેળા લેવા.)

મળ્લકપર્ણ્યાઃ સ્વરસં યથાગ્નિ

ક્ષીરેણ યદ્દીમધુક્ત્ય જૃળમ્ ।

રસં મુદ્ગધ્યાઃ સદ્મલ્લગુપ્પ્યા

કલ્કં પ્રયુક્તીત ચ શઙ્ખપુપ્પ્યા. ॥ ૪૪ ॥

આયુષ્કાન્ધ્યામયનાશમાનિ

ચલાગ્નિયણેસ્વરવર્ધનાનિ ।

મેધ્યાનિ ચેતાનિ રસાયનાનિ

મેધયા વિરોષેણ તુ શઙ્ખપુષ્પી ॥ ૪૬ ॥

(૧) બ્રાહ્મીના સ્વરન, (૨) દૂધ નાથે જેઠીમધનું
ચૂર્ણ, (૩) ગળેનો સ્વરસ, (૪) શખાવળીના મૂળ
અને ફૂલ તથા ચંપારનીનો કાક જલકાગ્નિના બધા
પ્રમાણે (પવી થકે એટલા જ માપમા) આપવા
(આ ચાર રસાયનમાથી નમે ત એક વ્યાખનું) વ્યા
(ચાર) રસાયનો આપુખ આપે એવા, ચેા નો નાશ
... બધા, જલકાગ્નિ, રત્ન અને અસાગ્નને વધારે

એવાં અને મેધા માટે સારા છે, પણ શખાવળી મેધા
માટે ઘણી જ સારી છે

નલદં કદુરોહિણી પયસ્યા

મધુકં ચન્દનસારિવોગ્રમન્ધાઃ ।

ત્રિફલ્યા કટુકપ્રયં હરિદ્રે

સપટોલં લવણં ચ તૈઃ સુપિપ્તૈઃ ॥ ૪૬ ॥

ત્રિગુણેન રસેન શઙ્ખપુપ્પ્યાઃ

સપયસ્કં ઘૃતનલ્વણં વિપકમ્ ।

ઉપયુજ્ય ભવેજ્ઞહોઽપિ વાગ્મી

શ્રુતધારી પ્રતિમાનધાનરોગ ॥ ૪૭ ॥

વીરણવાળો, કડુ, શીરકાકોથી, જેઠીમધ, સુખડ,
સારિવા, વજ, ત્રિક્ષા, ત્રિકટુ, હળદર, દારુહળદર,
પટોળ અને સૈંધવ-એટલી વસ્તુઓને બરાબર લસેટી
ને એમના કલ્ક વડે અને શખાવળીના ત્રણભાગ રસ
સાથે દૂધ અત્તે એક આક્રક ધી પકવીને એ ધી પીવાથી
જડ માલસ પણ વાચાળ, સાભળેવું (બહેવું) યાદ
શખી થકે એવો, પ્રતિભાક્ષાળી અને નીરોગી બને છે
(શખાવળીના રસ થીથી ત્રણ ભાગ લેવો-અત્રિકંબ.)

પંચાર્ચવદ ધી

પેદ્યર્મૂનાલ્બિલ્લિલ્લેસરપ્રયવીજૈઃ

સિદ્ધં સદૈમશકલં પયસ્યા ચ સર્પિ ।

પંચારચિન્દમિતિ તત્પ્રચિદં પૃથિવ્યાં

પ્રમદપૌર્ણવલ્લપ્રતિભૈર્નિવેષ્યમ ॥ ૪૮ ॥

કમળનાં ફૂલોં મૂળ, કમળની ફૂલોં દાંડી, કમળનું
કેસર (તંતુઓ), કમળના પાંદડાં અને કમળના બીજ
એ પાંચ વસ્તુઓના કાક સાથે, સોનાના ટુકડા સાથે
અને દૂધ સાથે પકવેલું ધી પૃથ્વીમાં પંચાર્ચવદ ધી
તરીકે પ્રસિદ્ધ છે જેમનાં પુરુષાનન, બળ અને
પ્રતિભા નાશ થામાં હોય તેમજ એ ધીનું સેવન કરવું

ચતુષ્કુવચકાગ્નિ

યદ્ગાન્ત્વદ્ગદ્ગ્નેસરયદ્ગિપદં

નીભોત્પલમ્ય તદ્દપિ પ્રચિદં કિતીયમ્ ।

મર્ષિમનુષ્કચર્યં મહિરણ્યપદ્રં

મેર્યં ગયામપિ ભયેન વિમુ માનુષાણામ્ ॥

જે ધી કાગ કમળના નાજ, કબ, પાટા અને
કેસર (કમળના તંતુઓ)ના કાક સાથે અને સોનાના
વરખ સાથે પકવ્યુ હોય તે ચતુષ્કુવચક નમે નાજ
માનુ બીજુ થી (પીવાથી) ઘાસોની (પશુડેની) મેધા
માટે જમ સારું છે તે જાગ્રી મનુસોની મેધા માટે
સારું હોય એમાં થી નવાઈ!

બ્રાહ્મીવચાસૈન્ધવશશ્ચુષ્ણી-

મત્સ્યાશ્વકવ્રાહ્મસુવર્ચલૈન્દ્રઃ ।

વૈદેહિકા ચ ત્રિયવાઃ પૃથક્સ્યુ-

રૈવૌ સુવર્ણસ્ય તિલો વિપસ્ય ॥૫૦॥

સર્પિષ્યઃ પલમેકત ઘ્ન-

ઘોજયેત્પરિણતે ચ ઘૃતાદચમ્ ।

મોજનં સમથુ ચત્સરમેયં

શીલયન્નધિકધીસ્મૃતિમેધઃ ॥૫૧॥

અતિક્રાન્તજરાવ્યાધિતન્દ્રાદસ્યશ્રમક્રમઃ ।

ઝીઘત્સદ્વ્રાતં પૂર્ણ શ્રીતેજઃકાન્તિદીપ્તિમાન્ ॥

વિશેષતઃ કુન્દકિલાસગુહમ-

વિપજ્યરોગ્માદગરોદરાણિ ।

અપર્વમન્તાદિકૃતાઃ કૃત્યાઃ

શામ્યત્યનેનાતિચ્છલાઃ યાતાઃ ॥૫૩॥

બ્રાહ્મી, વજ, સૈંધવ, શંખાવળી, મત્સ્યાશ્વક, શ્રધ્ધસુવર્ચલ, ઇન્દ્રવરૂણ અને પીપર-એ દરેક વસ્તુ વજનમાં ત્રણત્રણ ગજ નેટલી લેવી; સોનું (સોનાનો વરખ) વજનમાં એ ગજ નેટલું લેવું; અતિવિષની કળી એક તથ નેટલી લેવી; બી ચાર તોણ લેવું. એ બધું ભેગું કરીને ચાટવું. પછી ભ્યારે એ પછી જગ ભ્યારે પુષ્પળ પીવાળું ભોજન મધ સાથે લેવું. આ પ્રમાણે એક વરસ સુધી રોજ કરનાર માણસની બુદ્ધિ, શાહ-શક્તિ અને યોધા વધે છે; ઘડપણ, રોજ, સુસ્તી, આગમ, શક અને કંટાળો અને આવડાં નથી; એ પૂરું એકસો વર્ષ સુધી જીવે છે; એનામાં લક્ષ્મી, તેજ, ક્ષતિ અને દીપ્તિ (પ્રભા) આવે છે; આ પ્રયોગથી ખાસ કરીને કુષ્ઠ, કિલાસ, જોગ, વિષ, તાવ, ગોઘડપણ, ખર, ઉદર-રોજ, અવધવેદના મંત્રોથી જીતી કરેલી કૃત્યારો અને બધું બળવાન વાયુઓ ધાંત વધે જાય છે.

કૃત્યાર્થન વરેરેવૌ-ફોડી શકાય એવી, ખરાબ શક્તિધાની દેવતા.

નાગમચારશાધન

શારંગમુને નાગવ્રાત્તાં પુણ્યયોગે સમુદયેત્ ।
જશમાત્રં તત્તો મૂલાશ્વર્ણિનાપયમા પિવેત્ ॥
શિષ્યામ્પાપૃષ્ઠામ્પાં ના ક્ષીરગૃત્તિરનન્નપ્રયુક્ત ।
મતે વર્ષમયોગેજ ઝીગેરિયંજાતં વલ્લી ॥૫૪॥

શારંગમુની યજ્ઞવલ્કી પુષ્પ નક્ષત્રમાં નાગ-વ્રતને મૂળ સાથે ઉત્તિરી વારણે એનાં મુનિયાંનું એક નેત્રી મૂર્ધા (આવળ) દૂધ સાથે પીવું અથવા પી રહેને મધ સાથે ચાટવું મિત્રામાં ખાત્ર ચાટવું દૂધ પીને એવું અને એવું ૪૦ વાર ખાવું પીવું નહિ (એકવા દૂધ

ઉપર રહેનાર પાણી પણ પીવું નહિ.) આ પ્રયોગ એક વરસ સુધી કરવાથી માણસ બળવાન બનીને સો વરસ સુધી જીવે છે.

વૈશ્વકરશાધન

ફલોન્મુલો ગોક્ષુરકઃ સમૂલ-

રજ્યાવાવિશુષ્કઃ સુવિષ્ણિતાઙ્ગ ।

સુભાવિતઃ સ્વેન રસેન તસ્માન્

માર્ગાં પરાં પ્રાસૃતિકીં પિવેત્ ॥૫૬॥

ક્ષીરેણ તેનૈવ ચ શાલિમશ્નન્

ઝીર્ણં મયેત્સ દ્વિતુલોપયોગાત્ ।

શક્તઃ સુરૂપઃ સુમગ્નઃ શતાયુઃ

કામી કકુઙ્ગાનિય ગોકુલસ્થઃ ॥૫૭॥

જેને દૂધ આવવાની તેવારી હોય એવા ગોખલના છોડને મૂળ સાથે છાંયગ્રામાં સુકવીને એનાં પંચાંગનું બારીક ચૂર્ણ બનાવીને એ ચૂર્ણને એના જ (ગોખલના જ) સ્વરસ વડે ભાવના દઈને એમાંથી એક પ્રમુનિની ઉત્તમ માત્રા (માપ) દૂધ સાથે જે માણસ પીએ અને એ પહે, ભ્યારે એની (દૂધની) જ સાથે જે શાલિયોખા ખાધ તે માણસ એ ઝીને ભ્યારે આઠસો તોણ ચૂર્ણને ઉપયોગ કરી શકે, ભ્યારે સઘકન, કપાળી સુખી, સો વર્ષના સ્વચરધવાજને અને જાણેના દોઢામાં મગાવનાં આખવા જેવો કામી બને છે.

વાયલીકંઠશાધન

વારાલીકાન્દમાર્દ્રી ક્ષીરેણ ક્ષીરપઃ પિવેત્ ।

માર્ગે નિરજ્ઞો માર્ગે ચ

ક્ષીરાભાદો જરાં જયેત્ ॥૫૮॥

બધુ જ લોચા (દૂધવર્ણ) કુપ્રકંઠે દૂધ સાથે પીએ રહેને બિરાક તરીકે દૂધ પીવું પણ બીજું કંઈ ખાવું પીવું નહિ (પાણી પણ નહિ) એ પ્રમાણે એક મહિના કરવું. પછી એક મહિને બધુ જ લોચા કુપ્રકંઠે દૂધ સાથે પીએ રહેને બિરાક તરીકે ભોગવ્વ (કુ' અને રન્વ) ખાવું. અમ કનનર ઘડપણને જીવે છે

તત્કન્દમ્પરજનુલં ના સ્વચરમેન સુમાયિમ ।

પૂતક્ષીરદ્રુપુરં નિમાસતત્ક વા પૂને પિવેત્ ॥૫૯॥

અથવા એ જ (ઉપરના એકમાં કોચા) વાગે-કંઠના મૂળના બારીક ચૂર્ણને વાગેલીકંઠના સ્વરસમાં ભાવના દઈને પાણી એ ચૂર્ણને પી રહેને મધમાં ભાવ-વીને ચાટવું અથવા વાગેલીકંઠના મૂળના કાચો તિલ કરવું બી પીવું

તત્કલિદાર્પેનિવજાજ્ઞામધુરજગમ્ભીઃ ।

અયમીધિયર્મીધુજાગરવાયાત્રીગિરિભામ્ભા

મળદૂકીશહુકુસુમાવાજિગન્ધાશતાવરીઃ ।

ઉપયુક્તૈત મેધાધીયયઃસ્થૈર્યેબલપ્રદાઃ ॥૬૧॥

ભાષકોળું, અનિબલા, બલા, ગેઠીમધ, કાકમાચી, ગળગીપર, રાસ્ના, રાસ્ના (=રાસ્નાના બે ભાગ), હરડે, આમળા, સમેરવો, ગળે, બ્રાહ્મી, શંખાવળી, આસોદ અને શતાવરી એમાંથી દરેકનો (ગમે તે એક ને) તેની માફક (સ્થોક પછાથી પદ્મા કહેવા વારાહી કદના પ્રયોગની માફક) ઉપયોગ કરવો તેથી મેધા, બુદ્ધિ, જીવાની, સ્થિરતા અને બળ મળે છે

ચિત્રાના પ્રયોગો

યથાસ્ત્વં ચિત્રક પુષ્પેર્ધૈયઃ પીતસિતાસિતૈઃ ।

યથોત્તરં સ ગુણવાન્ વિધિના ચ રસાયનમ્ ॥

પીળા, ધોળા રાને કાળા દૂલ ઉપરથી તે તે જાતનો ચિત્રો ઉતરીતર વધારે ગુણવાળો સમજવો (પીળા દૂલવાળા ચિત્રો કરતા ધોળા દૂલવાળો અને ધોળા દૂલવાળા કરતા કાળા દૂલવાળો ચિત્રો વધારે ગુણ કરે છે) અને એનો વિધિપુરસ્સર ઉપયોગ થાય તો એ રસાયન છે

છાયાશુકં તતો મૂલં માસં ધૂર્ણીકૃતં લિદન ।
સપિપા મધુસપિધ્મ્યૌ પિવન્ યા પયસાં યતિઃ ।
અમ્ભસા યા હિતાન્નાશી શતં જીવતિ નીરજઃ ॥
મેધાધી બલવાન્ કાન્તો

વપુન્માન્ રીતપાયકઃ ॥૬૨॥

ચિત્રાના મૂળને છાયામાં સુકવીને રોનું ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણ એક મહિના સુધી ધી સાથે કે મધ અને ઘી સાથે ચઢનાર માપસ કે દૂધ સાથે રો ચૂર્ણ પીને બ્રહ્મચર્ય પાળનાર માણસ કે પાણી સાથે એ ચૂર્ણ પીને પથ્ય ભોજન કરનાર માણસ નીચેગી, મેધાવાળો, બળવાન, કાનિવાળો, પહેલવાન અને પ્રદીપ્ત જરદગ્નિ વાળો થઈને સો વરસ જીવે છે

(ઉપર પ્રમાણેના રાશં સર્વાર્ગસુંદર ટીકામા કરેલા છે, પણ ઉપર ભણાવેલા ગમે તે અનુપાન સાથે ચિત્રા નાં મૂળનું ચૂર્ણ લેનારે બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ અને પથ્ય ભોજન કરવું જોઈએ એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે)

તૈલેન સીદો માસેન યાતાન દન્તિ શુદુસ્તરાન ।
મૂત્રેણ શ્ચિરકુષ્ઠાનિ પીતસ્ત્રવેણ પાપુજાન ॥

ચિત્રાના મૂળનું ચૂર્ણ એક મહિના સુધી તેલ સાથે ચાટવાથી ગમે તેવા કૃષ્ણ-શ્વેત વાપુના રોગો યમ મટે છે. ગાયના મૂતર સાથે ચિત્રાનું ચૂર્ણ એક મહિના પીવાથી ધોળા કોઠ અને કુષ્ઠ મટે છે તથા છત્ર સાથે

ચિત્રાનુ ચૂર્ણ એક માસ પીવાથી હરસ મટે છે

ભિલામાના પ્રયોગો

મહાતકાનિ પુષ્પાનિ ધાન્યરાશો નિધાપયેત ।

ગ્રીષ્મે સંગૃહ્ય હેમન્તે સ્વાદુસ્તિગ્ધહિમૈર્ધપુ ॥

સંસ્કૃત્ય તાન્યદ્યુગ્ને સલિલેડ્યૌ વિપાચયેત ।

અર્દ્રાંશશિષ્ટે તત્કાર્યં સક્ષીરં શીતલં પિવેત ॥

વર્ધયેત્પ્રત્યહં ચાનુ તત્રિકમરપ્ચકરમ્ ।

સતરાત્રત્રયં યાવત ગ્રીણિ ગ્રીણિ તતઃ પરમ્ ॥

આચત્વારિંશતસ્તાનિ હ્રાસયેદ્ વૃદ્ધિવત્તત ।

સહસ્રમુપયુક્તૈત સત્તાદૈરિતિ સત્તમિ ॥૬૩॥

ચન્નિતાત્મા ઘૃતક્ષીરશાલિપટિકમોજનઃ ।

તદ્વત ત્રિગુણિતં કાલં પ્રયોગાન્તેડપિ લાચરેત ॥

આશિષો લભતેડપ્યર્થ વદેદૈર્ધિતિ વિશેષત્ ।

પ્રમેહક્રમિકુઠારાંશમિદોદોપધિયજિતઃ ॥૭૧॥

દળદાર (ચોટા) ભિલામાને ગ્રીષ્મ ઋતુમા આડ પરથી ભેગાં કરીને ધાનના ઢગલામા દાટવાં પછી ઉર્ધ્વતઃ ઋતુમાં ગળ્યા, સ્નિગ્ધ રાને ઠંડા દ્રવ્યો વડે શરીરને સસ્કૃત (ચોગ્ય સસ્કારવાળું) બનાવીને એમાંથી આઠ ભિલામાનો આઠગણ પાણીમાં ઊકાડતાં ઊકાડતાં પાણી રાત્રીમા ભાગનું બાકી રહે ત્યાં સુધી કવાય કરવે. એ કવાય ઠંડા પડે ત્યારે એમાં દૂધ નાખીને પીવે. રોજ એકએક ભિલામા વધારતા જવો (તે પ્રમાણે પાણી પણ માપસર વધારતા જવું અને આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાડીને કવાય કરવો) આમ, રોકવીસ દિવસ સુધી કરવું ત્યાર પછી ત્રણ-ત્રણ ભિલામા રોજ વધારતા જવો. સરવાળે વારીસ ભિલામાં થાય ત્યાં સુધી એમ કરવું પછી જે કમે ભિલામાં વધાર્યા હતાં તે કમે ઓછા કરતા જવો. આ રીતે ઓગણત્રીસ દિવસમા સરવાળે એક હજાર ભિલામાનો કવાય પીવે. આ પ્રયોગ દુર્ધિમાન ઇન્દ્રિયો વશ રાખવી અને ઘી, દૂધ, શાદિયોખા અને શાદી ચોખા ખાઈને રહેવું પ્રયોગ પૂરો થયા પછી પચ (૪૯ દિવસ પછી પચ) એનાથી ત્રણગણા તમગ સુધી (૨૬ અર્વાણિશં સુધી) એ જ પ્રમાણે વર્તવું (ઇન્દ્રિયો વશ રાખવી અને ઘી, દૂધ, શાદિયોખા અને શાદી ચોખા ખાઈને રહેવું) આમ કરવાથી માપસરે અપૂર્વ આશિષો (ફાવદા, ગુણ) મળે છે, ખાત કરીને અતિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને માપન પ્રમાણ, દૃષ્ટિ, શ્રુતિ, તથા ચરત્રીના દોષ વિનાનો બને છે

પિષ્ટસ્વેદનમરુજઃ પૂર્ણ મહાનર્થવિજિજ્ઞાસિઃ ।

શ્રુમિનિપાને કુસ્મં પ્રતિચિન્ત્યં કૃત્યમ્હિતમ્ ॥૭૨॥

પરિચારિતં સમન્તાત્પચેત્તતો

ગોમયાગ્નિના મૃદુના ।

તત્સ્વરસો ચક્ર્યવતે શૃત્તીયાતં

દિનેડન્યસ્મિન ॥ ૭૩ ॥

અમુમુપયુજ્ય સ્વરસં મધ્વદમભાગિકં

દ્વિગુણસર્પિઃ ।

પૂર્વવિધિયન્વિતાત્મા પ્રાપ્તિતિ

ગુણાન સ તાનેય ॥ ૭૪ ॥

અમકચરો ખાંડેલા, નીરોળી (સડા વિનાના અને રસકસવાળા) બિલામાં વડે પિષ્ટસ્વેદન વાસણુ ભરીને એ વાણસને જમીનમાં દાટી રાખેલા એક ઘડા ઉપર મૂકવું. (પિષ્ટસ્વેદન વાસણુની તળે છિદ્ર રાખવું કે જ્યાં બિલામાંમાંથી છૂટો પડતો સ્વરસ ટપકીને ભીષ્મા દાટેલા ઘડામાં પડી શકે). પિષ્ટસ્વેદન વાસણુ- (હાંડથી) તે કાળી માટી વડે લીપવું (કંટેવાળો કરવો). લીપીને ઘડા સાથે હાંડથીને એકમેક કરી દેવી. હાંડથીનું મો સીંદી દેવું. પછી ગાળના છાણનાં છાણાં એની આસપાસ ગોઠવીને એના આછા તાપથી પકવવું. એનો (બિલામાંનો) જે સ્વરસ (નીચેના ઘડામાં) ટપકે તે બીજો દિવસે લેવો. એ સ્વરસમાં સ્વરસથી આઠગણું મધ અને સ્વરસથી બમણું ઘી નાખીને પહેલાં (શ્લોક ૬૫) થી ૭૧ વાળા) પ્રમેાગની માફક જાત ઉપર અંકુશ રાખીને (આહારવિહારની પરંજ પાળીને) વાપરનારને એ જ (શ્લોક ૭૦, ૭૧ વાળા) લાભ થાય છે.

પુષ્પાનિ પાકેન પરિચ્યુતાનિ

મહાતકાન્યાદકાલસ્મિતાનિ ।

દૃષ્ટ્યેદિકાવર્ણકર્ણજલેન

પ્રક્ષાલ્ય સંશોષ્ય ચ મારુતેન ॥ ૭૫ ॥

જર્જરણિ વિપચ્છેદ્જલકુમ્ભે

પાદસેપ્સૃતગાલિતશીતમ્ ।

તદ્રસં પુનરપિ શ્રપયેત

ક્ષીરકુમ્ભમહિતં ચરણસ્યે ॥ ૭૬ ॥

સર્પિઃ પક્ષ્યં તપ તુલ્યપ્રમાણં

યુક્ત્યાત્સ્વેચ્છં શર્કરાયા રજાંભિઃ ।

પક્ષીમૃતં તત્ત્વજ્ઞશોભણેન

સ્વાર્પ્યં ધાન્યં સત્તરાણં મુગુતમ્ ॥ ૭૭ ॥

તમમૃતરમ્પાકં યઃ પ્રગં પ્રાશમન્નન

અનુ વિદ્રવિતિ યંયેષ્ટે વારિ દુગ્ધં રસં ચા ।

સ્મૃતિમતિશ્ચલેપધામત્વત્સારકૃતઃ

કનકનિષયગૌરઃ મ્નોડ્યુતે દીર્ઘમાયુઃ ॥

બરાબર પાકવાને લીધે જાત ૫૨થી આપોઆપ

ખરી પહેલાં દળદાર બિલામાં એક આઠક લેવાં. એમને છોટેને ઘસીને કરેલા ભૂકાની ધૂળ વડે ઘસવાં. પછી એમને પાણીથી ઘાઈ નાખવાં. પછી એમને (તડકે નહિ પણ છાંયડે) પવનથી સૂકવવાં. સુકાયા પછી એમને અધકચરાં ખાંડીને એક દ્રોણ પાણીમાં પકવવા. ઊકળતાં ઊકળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારીને ગાળી લઈને ગળેલો કવાથ ઠંડો પડવા દેવો. એ રસમાં (ગાળી લીધેલા કવાથમાં) એક દ્રોણ દૂધ નાખીને ઊકળતાં ઊકળતાં ચોથા ભાગનું બાકી રહે ત્યાં સુધી એ કવાથ અને દૂધને ઉકાળવાં. પછી એમાં એના (=૧. દૂધના-ઈન્દુઃ, ૨. કવાથના-મંદ્ર) જેટલું જ ઘી પકવીને રોમાં વેદની કે દરદીની મરજીમાં આવે એટલી સાકરને ભૂકો નાખીને એને વલોવવાનો રવેચો ફેરવીને એકમેક કરી નાખીને પછી એ વાસણુને ધાનના ઢગલામાં સાત રાત સુધી બરાબર સંભાળપૂર્વક (ચારે પાસથી બારબાર દટાઈ રહે એ રીતે) દાટી રાખવું. એ રાત્રીનરસના પાક જેવા ચવ- રીતે) દાટી રાખવું. એ રાત્રીનરસના પાક જેવા ચવ- લેણ (ચાટણ) ને જે માણસ સવારે ખાય છે અને પછી ઉપર પાણી, દૂધ કે માંસરસ મરજી મુજબ પીએ છે તે ચાદશક્તિ, બુદ્ધિ, બળ, મેઘા, સત્ત્વ અને સાર- વાળો અને સોનાના ઢગલા જેવા ગોરો થઈને લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે.

ત્રોણેડમ્મસૌ વ્રજકૃતાં ત્રિશતાશ્વિકાત

કાયાદકે પલસમૈસ્તિલતૈલપાત્રમ્ ।

તિક્તાવિપાક્કચયરાગિરિજન્મતાશ્ચ્યઃ

સિદ્ધં પરં નિમ્બલકુપુનિયદંણાય ॥ ૭૮ ॥

ત્રણેસો બિલામીને એક દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળતાં ઉકાળતાં એક આઠક પાણી બાકી રહે ત્યારે એ એક આઠક કવાથમાં કડું, વિષા, અનિવિષા (અનિવિષ) ત્રિકૃષ્ણ, ત્રિવાલિત અને રસવંતી-એ દરેક એકેક પથ લઈને એમનો કડક (એ કવાથમાં) નાખીને એના વડે નિદ્ર કરેલું તથાનું એક આઠક તેવ બધી જાતના કુષ મિઠાચા માટે ઉત્તમ છે. (તેવ પીવાનું છે.)

સદામલકચુક્તિભિર્દધિમરેણ તૈલેન યા

ગુદેન પયમા ધૃતેન ચયમનુભિયાં મદા ।

તિલેન મદા માશિરેણ પલ્લેન શૃપેન યા

ચપુત્રકરમચ્ચરેત પન્નમેચ્યમાયુત્રકરમ્ ॥ ૮૦ ॥

આમળાંતી છાંય, દહીંની તર, તેલ, ઓળ, દૂધ, ઘી, જવનો સાયુ, તથા, મધ, તથાનું ક્યારિયું કે માંસરસ એ ૧૧ વસ્તુઓથી જમે તે એકની માથે બિલામો ખારાથી દરેર બધુ સાઈ બને છે, મેષા બધુ સાઈ થાય છે અને આવરદા વધે છે.

ભિલામાના ગુણ

મહાતકાનિ તીક્ષ્ણાનિ પાકીન્યમિસમાનિ ચ ।
મયન્યમૂતકલ્પાનિ પ્રયુક્તાનિ યથાવિધિ ॥૮૧॥

ભિલામા પ્રયોગ ૪૮ પથે એવો, અગ્નિ જેવો છે. એ વિધિપુરસ્કર વપરાય તો અમૃત જેવો બને છે.

કફજો ન સ રોગોઽસ્તિ

ન વિવન્ધોઽસ્તિ કચ્ચન ।

યં ન મહાતકં હન્યાચ્છીઘ્રમમિચ્છલપ્રદમ્ ॥૮૨॥

એવો કોઈ પણ કફનો રોગ નથી, એવો કોઈ વિબંધ નથી કે જેને અગ્નિને ૪૮ બળ આપે એવો ભિલામા ન મટાડે.

ભિલામાના પ્રયોગમાં ખાસ અપર્ય

ચાતાતપવિધાનેઽપિ વિરોપેણ વિવર્જયેત્ ।

કુલત્યદધિશુકાનિ તૈલાભ્યદ્ધાગ્નિસેવનમ્ ॥૮૩॥

ભિલામાનો પ્રયોગ વાતાતપવિધિથી (શ્લોક ૫) કરનારે પણ કઠથી, દહીં, સરસો, તેલ વડે અભ્યગ્ન અને અગ્નિના સેવનનો તો ખાસ ત્યાગ કરવો.

ચેરિયાના પ્રયોગો

વૃક્ષાસ્તુવરકા નામ પશ્ચિમાર્ણવતીરજાઃ ।

ધીઘીતરઙ્ગવિશ્વોભમાસ્તોઙ્કૃતપલ્લવાઃ ॥૮૪॥

તેમ્યઃ ફલાન્યાવદીત સુપકાન્યમ્યુદામમે ।

મજ્જાઃ ફલેગ્યચ્છાદાય શોપયિત્વાઽપ્ચૂર્ણ્ય ચ ॥

તિલવત પીડયેદ્ દ્રોણ્યાં,

કાથયેદ્ધા કુસુમ્મવત્ ।

તતૈલં સમ્મૃત મ્યઃ પચેદાતલિલક્ષ્યાત્ ॥૮૬॥

અયતાર્ય કરીપે ચ પક્ષમાત્રં નિધાપયેત્ ।

લિંગ્ધસ્વિન્નો હૃતમલઃ પક્ષાદુક્લૃત્ય તત્તતઃ ॥૮૭

ચતુર્થમ્કાન્તરિતઃ પ્રાતઃ પાણિતં પિવેત્ ।

મન્ત્રેણાનેન પૂતસ્ય તૈલસ્ય દિવસે શુભે ॥૮૮॥

‘મજ્જાસાર મહાવીર્યં સર્વાન ધાતુન વિશોધય ।

શઙ્કચક્રમદાપાણિસ્ત્યામાશાપયતેઽચ્યુતઃ’ ॥૮૯

તેનાસ્યોર્ધ્વમધસ્તાશ્ચ દોષા યાન્ત્યસકૃત્તતઃ ।

સાયમસ્નેહલઘ્વણાં યયાગ્નં શીતલં પિવેત્ ॥૯૦

પક્ષાહાનિ પિવેતૈલમિત્થં વજ્યર્ણન વિવર્જયન્ ।

પક્ષ મુદ્રરસાન્નાશી સર્વકુઝૈર્વિમુચ્યતે ॥૯૧॥

નુવરક (તવરિયાં ચેરિયાં) નામનાં વૃક્ષ પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે જોગે છે. (એ દરિયાકિનારે જોગતાં હોવાથી) એમનાં પાંદડાં નાનાં અને ઘોટાં મોળના ઉછળાથી આવના પવનમાં ઊંડે છે. વર્ષાઋતુની શરૂ

.. એ વૃક્ષ ઉપરથી બરાબર પાકેલાં ફળ લેવાં

એ ફળમાંથી મીઠા લઈને, એ મીઠાને સૂકવીને, એનું ચૂર્ણ કરીને એને તલની માફક ઘાણીમાં પીલવું અથવા કસુંબીની માફક ઉકાળવું (અને ઉપર તરી આવે તે લઈ લેવું), એ રીતે (=કપાય કરીને) ભેગા થયેલા ચેરિયાના તેલને તેલમાનો પાણીનો ભાગ બની જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી એને દેવતા પરથી ઉતારી લઈને એક પખવાડિયા સુધી અગ્રવામાં (અથવા છાણના ઉકરણમાં) મૂકી રાખવું. ચેરિયાની મીઠાને તલની માફક પીલીને તેલ કાઢવું હોય તો એને ઉકાળીને પાણી બાળવાનું હોતું નથી તેથી એને બારોબાર જ એક પખવાડિયા સુધી અગ્રવામાં મૂકી રાખવું પછી એ તેલને બહાર કાઢવું. માણસે પહેલાં પોતાનું સ્નેહન, સ્વેદન અને સંશોધન કરી રહ્યા પછીના જોગનના ચારે ટંક સુધી (=મે દિવસ સુધી) આ ચેરિયાનું તેલ પીવું નહિ, પણ જોગનના પાંચમા ટંકની પહેલાં (સંશોધન પૂરું થઈ રહ્યા પછીના ત્રીજા દિવસની સવારે) નીચેના મંત્રથી પવિત્ર કરેલા એ તેલમાંથી એક કર્પ તેલ થુભ દિવસે પીવું તેનાથી એના (માણસના) દોષો અનેકવાર (ઊલટી વાટે) ઊંચે અને (અડા વાટે) નીચે જાય છે. પછી સાંજે સ્નેહ અને લવણ વિનાની ઠંડી પલાળૂ પીવી. આ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સુધી તેલ પીવું અને જે વસ્તુઓને ત્યાગ કરવા જેવો હોય તેનો ત્યાગ કરવો. પછી એક પખવાડિયા સુધી ખોરાકમાં ફક્ત મગના પાણી સાથે અન્ન ખાવું; આનું કરનારને બધી જાતના કુષ્ઠ મટી જાય છે.

ભણવાનો મંત્ર :-

‘મજ્જાસાર મહાવીર્યં સર્વાન ધાતુન વિશોધય ।

શઙ્કચક્રમદાપાણિસ્ત્યામાશાપયતેઽચ્યુતઃ ॥

અર્થઃ હે મહાશક્તિવાળી મીઠાના સાર ! તું બધી ધાતુઓને શુદ્ધ કર શાંખ, ચક્ર અને ગદા જેવા હાથ-

માં છે એવા અચ્યુત વિષ્ણુ ભગવાન તને આજ્ઞા કરે છે

તદેવ સદિરક્વાયે ત્રિગુણે સાધુ સાધિતમ્ ।

નિહિતં પૂર્વયત્પક્ષં પિવેન્મામં સુવન્નિતઃ ॥૯૨

તેનામ્યક્તશરીરશ્ચ કુર્યંન્નાહારમીરિતમ્ ।

[ભિન્નસ્વરં રક્તનેત્રં શીળાંઙ્કં કૃમિમહિતમ્ ।]

અનેનાશુ પ્રયોગેણ સાધયેત્કૃષિતં નરમ્ ॥૯૩॥

એ જ ચેરિયાના તેલને એ તેલથી ત્રણમા જોગના

કપાઈમાં સિદ્ધ કરીને પહેલાંની માફક (શ્લોક ૮૬)

એક પખવાડિયા સુધી અગ્રવામાં મૂકી રાખીને પછી એ

તેલ એક ચાંદિયા સુધી બરાબર પછેના પાણીને પીવું

અને એ તેલ વડે શરીરે અભ્યાંગ કરીને પહેલાં (શ્લોક

૯૧ માં) કહેલા આધાર આવે. [જેના સ્વરભાગ યથો
હોય, આખા થાય સ્થેરી હોય, કુષ્ઠને લીધે સ્થેરી કાંટી
નૂટી ગળું હોય, કૃમિ જેને ખાતા હોય એવા] કુષ્ઠ
રોગવાળા માણસને આ પ્રયોગથી કુષ્ઠ ૪૨ મટાડવે.

સર્પિર્મધુયુતં પીતં તદેવ શ્વદિરાદિના ।

પક્ષ માંસરસાદારં કરોતિ દ્વિશતાયુષમ્ ॥૧૪

(શ્લોક ૯૧ માં કહેલા) બેર વિના પણ જે
એકલું ચેરિયાનું તેવ ધી અને મધમા બેરલીને એક
પખવાડિયા સુધી પીવામાં આવે અને માંસરસને ૪૨
આધાર કરવામાં આવે તો બસો વર્ષનું અયુષ્ય થાય છે
તદેવ નસ્યે પચાશદિવમાનુપયોજિતમ્ ।

[વલીપલ્લિનિર્મુક્તં નિયરસ્મૃતિકષદ્વિજમ્ ।]

વપુન્મત્તં શ્રુતપરં કરોતિ ત્રિશતાયુષમ્ ॥૧૫॥

એ ૪ ચેરિયાના તેવનું જે પચાશ દિવન સુધી
નસ્ય લેવામાં આવે તો માણસ (વનિયાં અને પનિયાં
વિનાના, સ્થિર ચાદ્યકિત, વાન અને દાનવાગે),
સારા સ્થેરીવાળે, માથાજેનું (કે બહેનું) ચાદ રાખી
શકે એવા અને ત્રસો વર્ષના થાય છે

પીપરના પ્રયોગે

પચ્ચાટો નસ દશ વા પિપ્પલીર્મધુસર્પિણા ।

રસાયનગુણાન્વેષી સમાયેકં પ્રયોજયેત્ ॥૧૬॥

રસાયનના ગુણ (૧૫-૧) જેવવાની ઈચ્છા
વાળા માણસે રોગ એક વસ્ત્ર સુધી પાંચ, અઠ, ત્રણ
કે દસ પીપરે મધ અને લી સાથે ચાટવો.

નિયત્તિચન્નુ પ્રવાંત્તે ભુક્ત્વાઽપ્યે મોજનસ્ય ચ
પિપ્પલ્યઃ કિન્નુકશારમાયિતા છૃતર્માજિતાઃ ॥

પ્રયોગ્યા મધુમસ્મિન્ના રસાયનગુણેપિણા ।

રસાયનના ગુણની ઈચ્છા રાખનાર ખાખગના
સારમાં ખાખગા દઈને ધીમા કહેલી ત્રણ પીપરો સચાર અને
ત્રણ પીપરો ૪૨વા પહેલાં મધમાં કાચવીને ચાટવો.

સાથ પીપરના પ્રયોગે

મમૃદયા દશાદાનિ દશપિપ્પલિકં દિનમ્ ॥

વર્ધયેત્પયસા માર્ધ તમેવાપનયેત્પુનઃ ।

ભીળીપચ્ચ મુક્તી પટિકં રોગમર્પિણા ॥૧૭॥

પિપ્પલીનાં મદ્યસ્ય પ્રયોગોઽપ્યે રસાયનમ્ ।

પિશાભા ઘઉંભિઃ પેશા દૂધા મધ્યવદેતેરે ॥

[ત્રીતીજના દીનકર્તેર્વાહય દોષામયાન પ્રતિ ।]

પહેલે દિવસે દસ પીપર, બીજા દિવસે વીસ પીપર
એમ રોગ દાતા પીપર અને તેનો લાભ પીપરનું

દૂધ પણ દસ દિવસ સુધી વધતા જેનું, (આ રીતે
દશમે દિવસે ૧૦૦ પીપર થશે અને પહેલા દસ
દિવસમાં મળી કુલ ૫૫૦ પીપર થશે) પછી એ ૪
પ્રમાણે પાણ (ચેન દસદસ પીપર અને દૂધ) ઘટતા
જેનું, (આ રીતે ૧૧ મા દિવસથી ૧૯ મા દિવસ
સુધીની મળી કુલ ૪૫૦ પીપર થશે, ઓગણીસ દિવસનો
આ પ્રયોગ છે) આ રીતે (૧૯ દિવસ સુધી)
દૂધ સાથે પીપર પીવો. જગારે પીપર અને દૂધ પને
ન્યારે દૂધમાંથી બાળનાર (દર્બે છાશ કર્યા વિના)
બનાવેલા ધી સાથે નાનીચાખા ખાવા આ હજાર પીપર
નો પ્રયોગ સ્થાપન છે જે બજાવન હોય તેમજ પીપરો
લગ્નગીને પીવો, જેમનામાં માથાસુ બન હોય તેમજ
પીપરનો કવાથ કરીને પીવો (અને જેમનામાં ઓછું
બન હોય તેમજ દોષ અને રોગનો વિચાર કરીને
પીપરનો દિવ પીવો.)

તદ્વચ છાગદુગ્ધેન દ્વે મદ્યે પ્રયોજયેત્ ।

એ ૪ (શ્લોક ૯૮ થી ૧૦૦ વાળા) કમે બકરીના
દૂધ સાથે એ હજાર પીપર પીવો.

પીપરના પ્રયોગેનું ૧૫

પનિઃ પ્રયોગેઃ પિપ્પલ્યઃ ફાલસ્થાનમગ્નપ્રદાન
સ્વપ્નમંદગ્રદણ્યર્શ.વાણદુગ્ધવિપ્રમન્વરાન ।

ઘન્ટિ શોફં ચમિ દિપ્તિમાં ક્રીદાનં

વાતરોગિતમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

આ ચાર પ્રયોગે પ્રમાણે પીપર વાપરવાથી
(લેવાથી) ઉપરનું મધ, મધ, ૧૫, ૧૫, પ્રમાણ, ગ્રામી,
હળ, પાપુરોન, રામનજર, લોખ, કિચડી, લેડી,
ખીટાર અને પત લાઇ પામે છે (મની ૧૫ છે)

લેવાલેપન રસાયને

પિપ્પલ્યાર્ધમાત્રેણ ચ પિપ્પલીનાં

પાત્રં પ્રકિન્ધેદયમ્નો નિઝાયામ ।

પ્રાતઃ વિવેત્તત્સન્નિગ્નપ્રલિપ્ત્યાં

વર્ષં ચયેગજાનપામલેટઃ ॥૧૦૩॥

રોગ અને લેખાના રાખવામાં એ નોંધ પીપરનો
કાંડ લેખાને એ કાંડને નચારે બચીત નોંધ પાલી
સાથે એક વરન નુધી પીવો અને જગારિવદર મગજ
મુલત રાખનાં (કઈ પાંચ નહીં) આ પ્રયોગનું ૧૫
શ્લોક ૧૦૧ થી ૧૦૨ જેનું છે)

નુણ્ડીવિદદ્વિરગમુદ્ગની-

ચત્રીદરિદ્રાનિષ્કામલામ્ ।

મુન્નામુગદાગુદવિવચામ

સોગમ્પિષ્કં વદ્વમુન્નાનિ ॥૧૦૪॥

ધધાશ્વકર્ણાસનવાલપત્ર-

સારાસ્તથા પિપ્પલિવત્ પ્રયોજ્યાઃ ।

લોહોપરિતાઃ પૃથગેવ જીવે-

ત્સમાઃ શતં વ્યાધિજરાયિમુક્તઃ ॥

સૂક, વાવડિંગ, ત્રિકુષ્ઠા, ગણેા, જેઠીમધ, ડાદર, રૂનિખત્રા, બળદાણા, મોથ, દેવદાર, અગર, ચિત્રો, રોહીસ ઘાસ, ધાળુ કમળ, કાળુ કમળ, ધાવડાના, સાવ વૃક્ષના રાને બીબલાના કુમળા પાદડા ર ને સાર-એટલામાથી ગમે તે રોકે રીપધને રોજ રાતે બોખડ ના વાસણમા ચોપડી રાખીને પીપડની માફક (શ્લોક ૧૦૨૧, ૧૦૩) પીવાથી માપસને રાગ ર ને ઘડપણ આવના નથી રાને રો સો વરસ જીવે છે

ક્ષીરાજ્જલિભ્યાં ચ રસાયનાનિ

યુક્તાન્યમૃત્યાયસલેપનાનિ ।

કુર્વન્તિ પુર્યોક્તગુણપ્રકર્ષ-

માયુ.પ્રકર્ષ દ્વિગુણં સતત્ત્વ ॥૧૦૬॥

બોડાના વાસણમા ચોપડીને વાપરવાના આ (શ્લોક ૧૦૨૧ થી ૧૦૫ મા કહેલા) રસાયના જે (પાણીને ઠકાણે) બત્રીસ તોલા દૂધ સાથે પીવામા આવે, તો તે રસાયનના આગળ કહેવાઈ ગયેલા ગુણોમા વધારો થાય છે રાને રાગુપ્ત એના કરતા બમણુ થાય છે

બાવથીના પ્રયોગે

અસનચદિરયૃપર્મોચિતાં સોમરાજીં

મધુપુતશિલિપથ્યાલોહર્ણરેપેતામ ।

શરદમવલિહાનઃ પારિણામન્ ચિકારાં-

સ્ત્યજતિ મિતહિતાશી તદ્દદાદારજાતાન્ ॥

બીમડો અને ખેરના કવાયતી ર તગરાવજ ભાવના દીનેથી બારડીમા મધ, ઘી, ચિત્રો, ડાદરે અને બોખડના કારુન ચૂર્ણ ભેળવીને રોજ એક વરસ સુધી ચાટનાર માણુમ જે માપસગ ર ને મધુકંસર ખોરાક ખાય તો એને ઘડપણને લીન થતા (વનિયા-કરચલી રો, પનિયા-પીયા વાગ વગેરે) વિતરો થતા નથી તથા આહારને લીધે થતા રોગ થતા નથી

(બાવથી રોગે તકમરિયા નહિ, પણ પુષેલ બનાવવામા વપરાય છે તે બાવની. કેટલાક પ્રદેશમા એને બાવયો પણ કહે છે)

ત્રીવ્રણ કુન્ડેન પરીતમૃતિ-

ચં. સોમરાજી નિયમેન ચાલેન્ ।

સંયત્સરં કૃણતિલક્ષિતીયાં

ન સોમરાજીં ચપુષાડિનિશેતે ॥૧૦૮

જેને આખે શરીર સખત કુષ્ટ ફરી વળ્યો હોય (વ્યાધી ગયો હોય) તે માણસ રોજ એક વરસ સુધી નિયમપૂર્વક (આહાર-વિહારની પરેજ પાળીને) કાઠા તલ સાથે બાવથી ખાય તો એનું શરીર (એક ચંદ્ર યુ પણ) ચંદ્રની ઘાર કરતાં પણ ચડી જાય છે

ચે સોમરાજ્યા ચિતુષીકૃતાયા-

મૂર્ણરેપેતાત્ પયસઃ સુજાતાત્ ।

ઉદ્ઘૃત્ય સારં મધુના લિહન્તિ

તત્કં તદેવાનુ પિવન્તિ ચાન્તે ॥૧૦૯॥

કુદ્ધિનઃ શીર્ષમાણાઙ્ગા-

સ્તે જાતાઙ્ગુલિનાસિકાઃ ।

માન્તિ વૃક્ષા ઇય પુનઃ પ્રકુલ્લનચપલ્લવાઃ ॥૧૧૦

જે કુષ્ટરોગીરોના રાગ ખરી પડતાં હોય તેઓ જે બાવથીના છોડા કાઢી નાખીને પછી એ બાવથીનું ચૂર્ણ દૂધમા નાખીને પછી બગબર આખરેલા દહીંની છાશમાથી કાઢે, માપણુ મધ સાથે ચાટે અને પછી એ જ છાશ પીરો તો રોમના ર ગળી અને નાક ફરી જોગે છે ર ને જોને ફરીથી નવી કૂપણો ફૂટી હોય એવા ઝાડ જેવા થોભે છે

લસણના પ્રયોગે

[શિતયાતદિમદગ્ધતત્ત્વનાં

સ્તથમત્રકુટિલન્યથિતાસ્ત્રામ્ ।

મેષજસ્ય પથનોપહતાનાં

ધ્રુવયંતે વિધિરતો નશુનસ્ય ॥૧૧૧॥

[જેમના શરીર ટાક, પથન અને વિષથી બળેલા હોય, જેમનું હારકુ સળક થઈ ગયું હોય, ભાગુ હોય, વળી ગયું હોય કે દુખનું હોય, તેમના રોગધક્ષ લસણના વિધિ હવે કહેવામા આપણે.]

લસણની ઉત્પત્તિ અને ગુણ

રાહોરમૃતચૌધેણ લુનાયે પતિતા ગતાત્ ।

અમૃતસ્ય વળા મૃમો તે રમોમત્યમાગતાઃ ॥

દ્વિજા નાશન્તિ તમતો દેન્યદેહમમુદ્રવમ્ ।

માશ્વાદમૃતમમૃતેર્ષામણીઃ ન રમાયનમ્ ॥

અમૃતની ચોરી કરી લેવાના અપરાધને માટે ચણુના કાથી નાખેલા ગજામાથી અમૃતનાં જે રીપાં જમીન પર પડ્યા તે લસણ બન્યા તેથી લસણ દેન્યના શરીરમાથી ઉત્પન્ન થયેલું લેવાથી દ્વિજે (બ્રાહ્મણે, ક્ષત્રિયે અને વૈશ્યે) લસણ ખાતા નથી, પણ એ ર મૃતમાથી થયેલું લેવાથી ગણ ગણન છે

કોણે કઈ જનુમાં, કંથી ચીને લસણ ખાવું?

શિલિયેલજનુને કીને, લમગ્નેડપિ વનોત્ત્વજઃ ।

घनोदयेऽपि यातार्तः

सदा वा श्रीष्मलीलया ॥११३

स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।

तदुक्तं साधतं साम्यां चर्चितानुचराजिरः ॥११४

શિયાળામા (હેમન્ટ અને સિશિર ઋતુઓમા) દરેકે રોજ લસણ ખાવું જોઈએ. જો તમે રોજ લસણ ખાવું વાપુથી પીડાતા માણસે વર્ષા ઋતુમા પણ રોજ લસણ ખાવું અથવા (વાપુથી પીડાતા માણસે) પોતાના ચરિત્રનું સ્નેહન અને સંપત્તિ કરીને, પોતાના રાજ્યને ઠંડા અને ગળ્યા દ્રવ્યોથી સસ્કૃત (રોવા દ્રવ્યોના સસ્કારવાળું) કરીને, એવા દ્રવ્યો યોગ્ય પ્રમાણમા ખાઈપીને રાજ્યને લગભગ માટે નેશાર કરીને તથા સેવકોને તેના (લસણના) શુભગુણો મોંઘે અને કોને સંજ્ઞોને અણસુમા ઊભા રાખીને શીઘ્રની ઋતુચર્ચા પ્રમાણે વર્તીને બારે માસ લસણ ખાવું

तस्य कन्दान्धसन्ताने हिमयच्छकदेशज्ञान ।
अपनीतव्यस्यो रायौ तिमयेम्मदिरादिभिः ॥
तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितान्तवर्षादितम् ।
मदिरायाः सुखदायास्त्रिभागेन समन्यितम् ॥
मधस्यान्यस्य तदस्य मस्तुनः काञ्जिकस्य वा ।
तत्काले पय वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥
तत्सर्पिर्बंसामञ्जरीरमांसरसैः पृथक् ।
ज्वयेत वा यथाव्याधि रसं वैषलमेव वा ॥
पिबेद्गण्डपमात्रं प्राक् कण्ठनाडीयिशुद्धये ।

ઉપાલપના પ્રદેશમાં આવવા શક્યહોના દેશમાં
બિગેલા લગણના કદ(કળા)ની છાવ ઉખાડીને
(ફેરીને) એની કપીઓને થતે દારૂ (પ્રવિજેરોના રત્ન)
વજેરમાં પલાળી ચાખવી પછી સવારે એનો કન્ક
કરીને એ કન્કને ચોખ્ખા સુતરાઉ વસ્ત્રમાં મૂકીને એની
પોટલીને દબાડીને સ્વરસ કાઢેલા એ લગણના સ્વરસ
માં સ્વરસથી ત્રણગણો ઘણો જૂનો દધ, બીજુ મધ,
છાચ, મસુ કે કાજ ભેગવીને તે સ્વરસને (દેશ, કાવ
વજેરનો વિચાર કરીને) તેલ, ઘી, વસા, મનજી, દૂધ
અને માંસરસમાંથી ગમે તે એક સાથે માપસર પીવો
અથવા રોગ પ્રમાણે રોજને વૈગમ-કવાપ તાથે પીવો
અથવા કસી મેગણી વિનાનો એકલા વસણનો સ્વરસ
જાળની નાણી(નળી)ની શુદ્ધ માટે પીવેલા એક જ
પટ્ટો પીવો

એના ઉપદ્રવોના ઉપાદ

प्रवतं न्येदनं चानु वेदनायां प्रशुस्यते ॥
शीताम्युत्तेषः सदसा धमिमृच्छाययोम्वे

લસણનો સ્વરૂપ પીંધા પછી એ જે વેદના થાય તે લાઘ્ય વખત સુધી એક કરવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે ૨ ને જે ઊલટી અને મૂર્છા આવે તો તરત એ ઉપર ઠંડુ પાણી છાટવું

ભાકીનો સ્વરસ ક્યારે પીવો?

શેષં પિબેત ક્રમાપાયે સ્થિરતાં ગત ઓજસિ ॥
 બાકીનો (શેક ધૂટો પીધા પછી બાકી રહેલો)
 સ્વસ્થ ક્લમ દૂર થાય અને ઓજસ સ્થિર થાય
 ત્યારે પીવે।

भूतनाथः सायं तेना उपायः

चिदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।

धारयेत्साम्बुकणिका मुक्ताकर्पूरमालिकाः ॥१२१॥

બાનતરા મગાવા માટે અતિશય ઠડા લેવા કરવા અને પાણી છાટેલી માતીની અને કપૂરની માગારો પહેરવી.

સત્સાગરું ઉત્તમ માય

कुड्योऽस्य परा मात्रा तदर्थं धेयलस्य तु ।

पलं पिष्टस्य तन्मज्जाः

समत्तं प्राक् च शीलयेत् ॥१२२॥

સુચ સાથે પીવા માટે લસણના સ્વરસની ઉત્તમ માત્રા સોળ તોલા છે, પણ લસણનો સ્વરસ એકલો પીવા માટે એની ઉત્તમ માત્રા એનાથી અડધી (આઠ તોલા) છે, એની કઠીઓને લસોટીને કે ખાડીને ખાવા માટે કઠીરેની ઉત્તમ માત્રા ચાર તોલા છે આ (લસણનો સ્વરસ કે વાટું લસણ) શેઠ ખોરાક સાથે અને ખાતા પહેલા ખાનું

સાક્ષરતા પ્રયોગ દરમિયાન ખેડાક

जीर्णशाखयोदनं जीर्णं शहन्नमृन्वेन्दुपाण्डुरम् ।
भुञ्जीत मृपैः पयसा रसेषां धान्यधारिणाम् ॥

જ્યારે એ ધમધ પત્ની જાજ્યારે શંખ કે ઘોર-
ના કૃષ્ણ જેવો ધોળો જૂના શાંરિયોખાનો ભાન પુષો
સાથે, દૂધ સાથે કે જાનવ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓના અંસ-
રો સાથે ખાવો.

લક્ષ્મીના પ્રયોગમાં તરલ થાય જ રહે તે શું બીજું?

मधमेकं पियेतत्र तृदमग्रन्धे जगन्पितम् ।

अमणपम्थारनालं फलाम्भु परिनिक्षयकम् ॥

રેમાં તરલ સાથુ જ રહે તે (દ્રઘ પીનારે)
પાત્રી નાનીને કૂન દ્રઘ જ પીરો અને દ્રઘ ન
પીનારે ચારનાથ, ત્રિજેરના રમ અને ઘટ્ટ નગર
એવી સેષ પીરો.

લસણના પ્રયોગો (ચાલુ)

તત્કલ્પકં વા સમઘૃતં ઘૃતપાત્રે રજાહતમ્ ।

સ્થિતં દશાદાદશીયાત્તદ્વદ્વા વસયા સમમ્ ॥

અથવા લસણના કલ્કમાં કલ્ક જેટલું જ ઘી નાખીને એને ઘીના વાસણમાં ભરીને પછી રવેયાથી વલોવીને એ વાસણમાં દસ દિવસ સુધી રાખી મૂકીને પછી એ ખાવું, અથવા તે જ પ્રમાણે વસા સાથે (લસણના કલ્કમાં) વસા ભેળવીને એને ઘીના વાસણમાં ભરીને રવેયાથી વલોવીને એ વાસણમાં દસ દિવસ રાખી મૂકીને પછી) ખાવું.

વિકઙ્ગક્રમાચ્ચરસેનાગર્ભાન્

સચ્ચલ્યમાંસાન્ વિવિધોપદંશાન્ ।

નિમર્દકાન્ વા ઘૃતશુક્રયુક્તાન્

પ્રકામમચાલ્દિયુ તુષ્છમશ્નન્ ॥૧૨૬॥

છેલેલું પુખ્ત લસણ જેમાં હોય એવાં, શેકેલા માંસવાળાં, જાતજાતનાં ખાટાં અચાણાં કે ઘી અને સરકાવાળા નિમર્દકો (ચટાણી) પેટ ભરીને ખાવાં પણ ખોરાક ઉલ્કો અને થોડો આવે.

વાયુ માટે લસણની ઉત્તમતા અને મર્યાદા

પિત્તરક્તપિનિર્મુક્તસમસ્તાદરણાવૃત્તે ।

શુદ્ધે વા વિચત્તે વાયૌ ન દ્રવ્યં લઙ્ગનાત્પરમ્ ॥

પિત્ત અને વાયુ સિવાયનાં બધાં આવરણવાળા વાયુ માટે (નિ. ૧૬/૩૧ થી ૫૫૫) અથવા શુદ્ધ વાયુ માટે લસણથી વધારે ઉત્તમ કંઈ નથી.

લસણ કોને નરો?

ત્રિયામ્બુગુહદુગ્ધસ્ય માંસમચામ્લત્રિપ્રિયઃ ।

અતિતિક્ષીરજીર્ણં ચ રસોનાં વ્યાપદે હ્રુયમ્ ॥

જેને પાણી, ગોળ અને દૂધ બહુ ભાવતાં હોય (બહુ ખાતો હોય), જે માંસ, દારૂ અને ખટાશનો દૂધ કરતો હોય (ન ખાતો હોય) અને જે અણ્ણને સહન ન કરી શકતો હોય તેને લગભગ ચોક્કસ નરો છે.

લસણના પ્રયોગ પછી હળવો રેષ

પિત્તકોપમયાદન્તે ચુક્યાન્મૃદુ વિરેચનમ્ ।

રસાયનગુણાનેષ્વ પરિપૂર્ણાન્ સમશ્નુતે ॥૧૨૭॥

લગણનો પ્રયોગ પૂરે થયા પછી હળવો રેષ લેવો; કે જેથી પિત્તનો પ્રકોપ થવાનો ભય રહે નહિ. એમ કરવાથી પૂરેપૂરા રસાયન ગુણોના લાભ થાય છે.

શિલાજિતના પ્રયોગો

શિલાજિતની ઉત્તમતા

પ્રીત્યેર્કતતા ગિરયો જતુતુલ્યં વમન્તિ યત્ ।

દ્વાદિપદ્માનુરસં પ્રોચ્યતે તચ્છિજાનતુ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્યના તાપથી તપેલા પર્વતો જે લાખ જેવાં સેાનું વગેરે છ ધાતુઓનો રસ બહાર કાઢે છે તેને શિલાજિત કહે છે.

શિલાજિતના ગુણ : સારું ક્યું?

સર્વે ચ તિક્તકટુકાં નાન્યુર્ણ કઠુ પાવતઃ ।

છેદનં ચ વિરોધેણ લૌહં તત્ર પ્રશસ્યતે ॥૧૩૧॥

બધી જાતનું શિલાજિત (છમાંથી ગમે તે ધાતુનું શિલાજિત) કટુ, તીખું, બહુ ગરમ નહિ એવું, પરંતુ ત્યારે તીખું અને ખાસ કરીને છેદન હોય છે, તેમાં લોહનું શિલાજિત વખણાય છે.

સૌથી ઉત્તમ શિલાજિત ક્યું?

ગોમૃગગન્ધિ કૃર્ણં ગુગુલુભં વિશર્કરં મૃત્ત્લમ્ ।

જિન્ધમનમ્લકપાર્થ

મૃદુ ગુરુ ચ શિલાજતુ શ્રેષ્ઠમ્ ॥૧૩૨॥

ગાળના મૃતર જેવી ગંધવાળું, કાળું, ગૂઝળ જેવા રંગનું, પર્વતની કંકરી કે કસકસ વિનાનું, ભૂકા જેવું, સ્નિગ્ધ, ખાટું ન હોય એવું, તુરું ન હોય એવું, મૃદુ અને ભારે શિલાજિત ઉત્તમ છે.

શિલાજિત વાપરવાની રીત

વ્યાધિવ્યાધિતસાત્ત્વ્યં

મમનુસ્મરન્ ભાવયેદયઃપાત્રે ।

પ્રાક્ કૈલજ્જલધૌતં

શુષ્કં કાથૈસ્તતો ભાવ્યમ્ ॥૧૩૩॥

કયા રોગમાં રતને કયા રોગોને શિલાજિત માફક આવશે એ બરાબર યાદ કરીને શિલાજિતને પહેલાં પાણીથી ધોઈને પછી સૂકવીને એ સુકાય એટલે એને કવાથોની ભાવના આવશે.

શિલાજિતને ભાવના દેવાની રીત

સમગિરિજમણગુણિતં

નિઃકાર્થં ભાવનોપયં તોયે ।

તત્રિર્યદેડ્દાંશે પૃતોજ્જે પ્રક્ષિપેદ ગિગિમ્ ॥

તત્તમરમતાં યાતં મંશુષ્કં પ્રક્ષિપેદ્દન્વે ધ્રુયઃ ।

સ્ત્વિઃ દરિરેવં વ્યાધિમાર્ચ્યં વાગ્મન્ ભચેત્તત્ ॥

જે સૌપથના કવાથની ભાવના રચાવવાની હોય તે સૌપથ શિલાજિત જેટલું જ લઈને રો સૌપથથી અઘ-જાણ પાણીમાં એ સૌપથ નાખીને ઊંકળનાં ઊંકળનાં આક્રમ ભાગનું પાણી બાકી રહે નામે એ કવાથને ઉતારી લઈને ગાળી લઈને એ ગાળી લીધેલા ગરમા-ગરમ કવાથમાં શિલાજિત નાખવું. જ્યારે એ કવાથ ત્યારે શિલાજિત એકસ થઈ જાય ત્યારે એને (શિલાજિતને)

સુકવી દેવું. સુગ્રાયા પાછી ફરી પાછું એ કવાયમાં નાખવું. આ રીતે જે જે કવાયોની ભાવના આપવાની હોય તે તે કવાયોની સાત વાર ભાવના આપવી.

શિલાન્નિત લેતા પહેલાં કરવાનો સંસ્કાર

અથસ્ત્રિગ્ધસ્ય શુદ્ધસ્ય ધૃતં તિક્તક સાધિતમ્ ।
ત્ર્યહં યુક્તીત ગિરિજમેકૈકેન તથા ત્ર્યહમ્ ॥
ફલત્રયસ્ય યુપેણ પટોલ્યા મધુકસ્ય ચ ।
યોગે યોગ્યં તતસ્તસ્ય કાલપેક્ષે પ્રયોજયેત્ ॥
શિલાજામેવં દેહસ્ય ભવત્યત્યુપકારકમ્ ।
ગુણાન્ સમગ્રાન્ કુરુતે સહસા વ્યાપદે ન ચ ॥

હવે જેનું સ્નેહન અને સોધન થઈ ગયું હોય એવા માણસને તિકત ગણનાં આપેલા વડે સિદ્ધ કરેલું થી ત્રણ દિવસ પાવું. પછી ચોથા દિવસથી ત્રિકુળાના કવાય સાથે ત્રણ દિવસ શિલાન્નિત પાવું. પછી પટોળના કવાય સાથે ત્રણ દિવસ શિલાન્નિત પાવું, પછી જેલીમધના કવાય સાથે ત્રણ દિવસ શિલાન્નિત પાવું. (આમ કુલ બાર દિવસ સુધી શરીરને સંસ્કાર આપીને નખું શિલાન્નિત ધીવારે લાપક બનાવીને) પછી ઋતુને હિસાબે યોગ્ય હોય એવા યોગ (બેળવવાનાં દ્રવ્ય) સાથે શિલાન્નિત આપવું. આ પ્રમાણે આપેલું શિલાન્નિત શરીરે બહુ ઉપકારક (ઉપયોગી) થઈ પડે છે, બધા ગુણ કરે છે અને રોકાએક નહીં નથી (ઉપદ્રવ કે રોગ કરતું નથી.)

શિલાન્નિત કેટલા દિવસ અને કેટલું લેવાય?

પ્રકત્રિસત્તસતાહં કર્પમર્ધપલં પલમ્ ।

હીનમધ્યોક્તમો યોગઃ શિલાજસ્ય ક્રમામ્મતઃ ॥

સમયની દૃષ્ટિએ એક અઠવાડિયું, ત્રણ અઠવાડિયાં અને સાત અઠવાડિયાં અને માપની દૃષ્ટિએ એક તોલા, બે તોલા અને ચાર તોલા એ શિલાન્નિતનો અનુક્રમે હીન (હલકો), મધ્ય (સાધારણ) અને ઉત્તમ યોગ મનાય છે.

શિલાન્નિતના પ્રયોગ (ચાલુ)

સંસ્કૃતં સંસ્કૃતે દેહે પ્રયુક્તં ગિરિજાદ્વયમ્ ।
યુક્તં વ્યસ્તીઃ સમસ્તૈર્વા તામ્રાયોરુપ્યદેમભિઃ ॥
ક્ષીરેણાલોદિતં કુર્યાચ્છીઘં રાસાયનં ફલમ્ ।
ફલત્યાન્ કાકામાર્ષી ચ

કપોતોઽથ સદા ત્યજેત્ ॥ ૧૪૧ ॥

શ્લોક ૧૩૩ થી ૧૩૫ પ્રમાણે સંસ્કૃત કરેલા શિલાન્નિતને તાંબુ, લોહ, રૂપ અને સોનું રંગે ચારમાંથી ગમે તે એક સાથે કે એ ચારે બેળવીને દૂધ સાથે ઝેલોને શ્લોક ૧૩૫ થી ૧૩૮ પ્રમાણે સંસ્કૃત કરેલા

શરીરમાં યોગવાથી (પીવાથી) તરત રસાયનનું ફળ આપે છે. આ પ્રયોગ કરનારે કળથી, પીલુડી અને કમુતર-નો સદા ન્યાય કરવો.

શિલાન્નિતના પ્રયોગોનું ફળ

ન સોડસ્તિ રોગો ભુવિ સાધ્યરૂપો

જત્વશ્મજં યં ન જયેત્ પ્રસદ્ય ।

તત્ કાલયોગૈર્વિધિવત્ પ્રયુક્તં

સ્વસ્થસ્ય ષોર્જા વિપુલાં દધાતિ ॥ ૧૪૨ ॥

પૃથ્વી પર એવો કોઈ સાધ્ય લક્ષણવાળો (સુ-સાધ્ય અને દુઃસાધ્ય) રોગ નથી કે જેને ઋતુને હિસાબે યોગ્ય દ્રવ્યો સાથે બેળવીને વિધિ પ્રમાણે આપેલું શિલાન્નિત પરાણ મટાડી ન થકે, અને એ સાળ માણસને પુષ્કળ શક્તિ આપે છે.

કુટીપ્રવેશવિધિ અને વાતાતપિક્ક વિધિ કોણે કરવા?

કુટીપ્રવેશઃ ક્ષણિનાં પરિચ્છદવર્તાં હિતઃ ।

અતોઽન્યથાતુ ચૈ તેષાં સૌર્યમારુતિકો વિધિઃ ॥

નવરા અને પરિચ્છદવાળા (સાધનસંપત્તિ અને માણસોવાળા) માણસો માટે કુટીપ્રવેશ છે (કુટીપ્રવેશ-વિધિથી રસાયનપ્રયોગો કરવા), પણ જે એવા નથી (જેમને કામધણિ હોય અને જેમની પાસે સાધન-સંપત્તિ અને માણસોની છૂટ ન હોય) તેમને માટે સૌર્યમારુતિક (વાતાતપિક્ક) વિધિ છે.

વાતાતપસહા યોગા વશ્યન્તેઽતો વિરોપતઃ ।

સુસૌપચારા ઝંદોઽપિ ચૈ ન દેહસ્ય હાથકાઃ ॥

તેથી જે યોગો પવન અને તડકાને સાંપી થકે અને જે સહેવાઈથી કરી શકાય અને જે કરતાં કરતાં ભૂલ થાય તોપણ શરીરને નુકસાન કરે નહિ એવા રસાયનયોગો ખાસ કરેલામાં આવશે.

વાતાતપિક્ક વિધિથી કરી શકાય એવા

યોગોઃ એમના ગુણ

હંડું પાણી, દૂધ, મધ અને ઘોના પ્રયોગો

ઘીતોદકં પયઃ શૌર્યં ધૃતમેકૈકરશો દિશઃ ।

ત્રિશઃ સમસ્તમથથા પ્રાપ્તી પીતે સ્વાપયેદ્રવ્યઃ ॥

હંડું પાણી, દૂધ, મધ, ઘી-એ ચારમાંથી ગમે તે એક કે ગમે તે બે કે ગમે તે ત્રણ કે ચારને જમના પહેલાં પીવાથી જીવનની પાછી આવે છે.

સમ પ્રકૃતિવાળાએ પાણીનો, પિત્તપ્રકૃતિવાળાએ દૂધનો, કફ પ્રકૃતિવાળાએ મધનો, વાતપ્રકૃતિવાળાએ

ધીનો અને તે તે ભેગા દોષની પ્રકૃતિવાળાએ તે તે ભેગાં દ્રવ્યોનો પ્રયોગ હિતાદિનનો વિચાર કરીને કરવો.
—૬૯૭.

હરેના પ્રયોગો

ગુદેન મધુના ગુપ્તચા કૃષ્ણયા લયણેન વા ।
દ્વે દ્વે શ્વાદન સદા પચ્યે જીવેદ્યપંશતં સુક્ષી ॥
ગોળ, મધ, સૂક, પીપર કે સંધવ એ પાંચમાંથી
બધે તે એક સાથે રોજ ભેંષે ઉરડે હમેશાં ખાનાર
સેા વરસ સુધી સુખમાં જીવે છે.

હરીતકીં સર્પિષિ સમ્પ્રતાપ્ય
સમશ્રતસ્તત્ પિચતો ઘૃતં ચ ।
ભવેચિરસ્થાયિ ઘલં શરીરે

સકૃત કૃતં સાધુ યથા કૃતજ્ઞે ॥ ૧૪૭ ॥

જેમ કદરદાન માણસનું એક વાર ભડું કૃપું હોય
તે લાંબા વખત સુધી ટકી રહે છે (કદરદાન માણસ
પોતાના પર ઘરેલો ઉપકાર લાંબા વખત સુધી ભૂલતો
નથી) તેમ એક હરડેને ધીમાં તળીને એ હરડે ખાઈને
તેના ઉપર એ ધી પીનારનું બળ લાંબા વખત સુધી
ટકી રહે છે.

આમળાંના સ્વરસનો પ્રયોગ

ધાત્રીરસઔદ્રસિતાઘૃતાનિ
હિતાશનાનાં લિહતાં નરાણામ્ ।
પ્રણાશયાયાન્તિ જરાયિકારા

મન્યા વિશાલા ઇચ કુર્યદીતાઃ ॥ ૧૪૮ ॥

જેમ ખરાબ રીતે ભણાવેલા મોટા ગાયો નાશ પામે
છે, તેમ જે માણસો આમળાંનો સ્વરસ, મધ, સાકર
અને ઘી એ ચારેને ભેગાં કરીને ચાટે છે તથા પથ્થ
ભોજન કરે છે તેમના ઘડપણના (કરચદીઓ, ધોળા વાળ
વગેરે) વિકારો નાશ પામે છે.

આમળાં, વાવડિંગ અને બીજવાનો પ્રયોગ

ધાત્રીકૃમિનાસનસારજૃણ
સતેલસર્પિર્મધુલોહરેણ ।

નિષેવમાણસ્ય ભવેન્નરસ્ય

તારુણ્યલાષણ્યમવિપ્રણમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

આમળાં, વાવડિંગ, બીજવાનો સાર એ ત્રણનું
ચૂર્ણ જે માણસ તેલ, ઘી, મધ અને લોહની ભૂકી સાથે
રોજ ખાય છે, તેના જુવાની અને લાવણ્ય (રૂપ સૌંદર્ય)
નાશ ન પામે એવાં બને છે. (નાશ પામ્યાં હોય તોપણ
~ ૬૫૧ પાછાં આવીને ટકી રહે છે. —અરુઘટ.)

વાવડિંગનો પ્રયોગ

લૌહં રજો વેલ્લમ્બં ચ સર્પિઃ

ઔદ્રદ્રુતં સ્થાપિતમદ્દમાત્રમ્ ।

સમુદ્ધૃતે વીજકસારકલ્પતે

લિહન્ ઘલી જીવતિ કૃષ્ણકેશઃ ॥ ૧૫૦ ॥

લોહનું ચૂર્ણ, વાવડિંગનું ચૂર્ણ—એ બેને ઘી અને
મધમાં કાલવીને એક વર્ષ સુધી-બીજવાના સારના બનાવેલા
સંયુટમાં ભરી શખીને પછી એ રોજ ચાટનાર
માણસ બળવાન બનીને અને કાળા વાળવાળો બનીને
જીવે છે.

વાવડિંગ, બિલામો અને સૂકનો પ્રયોગ

વિહઙ્ગમહાતકનામરાણિ

ચેડ્મન્તિ સર્પિર્મધુસંયુતાનિ ।

જરાનર્દી રોગતરઙ્ગિણીં તે ।

લાયણ્યયુક્તાઃ પુરુષાસ્તરન્તિ ॥ ૧૫૧ ॥

વાવડિંગ, બિલામો અને સૂક—એ ત્રણને જે
ઘી અને મધ સાથે ચાટે છે, તે માણસો રૂપાળા બનીને
ઘડપણપૃષ્ઠી નદીને અને રોગપૃષ્ઠી નદીને તરી ભય છે.

ત્રિકાનાનો પ્રયોગ

શ્વદિરાસનઘૃપમ્ભયિતાયા-

શ્ચિફલાયા ઘૃતમાસિકાલ્પુતાયાઃ ।

નિયમેન નરા નિષેયિતારો

યદિ જીયન્ત્યરજઃ કિમન્ન ચિત્રમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

ખેર, બીજલો—એ બેના કવાથ થડે ભાવના દીધેલી
ત્રિકાનાને ઘી અને મધમાં કાલવીને જેઓ નિયમસર
ચાટે છે, તેઓ નીશાંખી રહીને જીવે એમાં નવાઈ થી!

બીજવાનો પ્રયોગ

વીજકસ્ય રસમદ્ગુલિહાર્યં

શર્કરાં મધુ ઘૃતં ત્રિફલોં ચ ।

શીલયત્સુ પુરુષેષુ જરતા

સ્થાગતાડપિ વિનિરસતં પથ ॥ ૧૫૩ ॥

બીજવાનો આંજલીથી લેવાય એવો ઘટ્ટ રસ,
સાકર, મધ, ઘી અને ત્રિકાના—એ પાંચ વસ્તુઓને ભેગી
કરી રોજ ચાટનાર માણસોને પુરેપુરું ઘડપણ આવ્યું
હોય તોપણ તે (ઘડપણ) પાછું જનું રહે છે (૬૫૧
જુવાની આવે છે).

સાટેડીનો પ્રયોગ

પુનર્નયસ્થાપ્યંપરં નયમ્ય

પિપ્પ્લં પિષેચઃ પયસાડ્યમામમ્ ।

માસત્રયં તત્ત્વિગુણં મર્મા વા

ઝીર્ણોડપિ મૃગઃ સ પુનર્નયઃ સ્વાત્ ॥ ૧૫૪ ॥

જે માણસ તાજી સાંઠોડીનો બે તોલા કલક (કે ચૂર્ણ) દૂધ સાથે અડધા મહિનો, બે મહિના, છ મહિના કે વરસ સુધી પીએ છે, તે ધરડો પછી ગમેા હોય તો પાણી નવચુવાન (તાજે) બની જાય છે.

ચોરવેલ વગેરેના પ્રયોગ

ચૂર્ણાવૃહત્યંશુમતીચલાના-
મુશીરપાઠાસનસારિવાણામ્ ।

કાલાનુસાર્યાગુરુચન્દનાનાં

વદન્તિ પોતનેવમેષ કલ્પમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

ચોરવેલ, ભોરીગણી, સમેરવે, બળદાણા, કાળો વાળો, કાળીપાટ, બીજલો, સારિવા, ઉત્પલ, સારિવા, અગર અને સુખડ-એ દરેકની કલ્પના (બનાવટ, પ્રયોગ) સાંઠોડીના પ્રયોગ જોએ જ છે એમ કહે છે.

શતાવરીનો પ્રયોગ

શતાવરીકલ્કકવાયસિદ્ધં
યે સર્પિરશ્નન્તિ તિતાદ્વિતીયમ્ ।

તાન્ જીવિતાધ્વાનમભિષગ્ગ્રા-

ન્ન વિમલુમ્પન્તિ વિકારચૌરાઃ ॥ ૧૬૬ ॥

છવનને રસને ચઢેલા (ચૂર્ણ) સુસાફરી કરતાં જે માણસો શતાવરીનો કલ્ક અને શતાવરીનો કવાય એ બેથી સિદ્ધ કરેલા ધીમાં સાફર નાખીને ખાય છે, તેમને શેજેણી ચોરો (જૂઠારા) જૂંટી શકતા નથી.

આસોંદનો પ્રયોગ

પીતાડ્ઞગન્ધા પચ્સાડર્ધમાર્ણ

-- ઘૃતેન તૈલેન સુલામ્યુના ચા ।

કૃદાલ્યે પુષ્ટિ યપુષો વિધતે

ચાલ્ક્ય સસ્યસ્ય યથા સુવૃષિઃ ॥ ૧૬૭ ॥

જેમ સારો વરસાદ ઊગતા પાકને ચોપણ અપીડે મોટો કરે છે, તેમ અડધા મહિના સુધી ધી, તેલ કે સસેકા પાણી સાથે પિવાયેલી આસોંદ દૂબળા શરીરને હજપુષ્ટ બનાવે છે.

કાળ તલનો પ્રયોગ

દિને દિને કૃષ્ણતિલમ્કુર્ચં

સમશ્નતાં શીતજલાનુપાનમ્ ।

પોષઃ શરીરસ્ય સ્વચત્યમલ્લો

દદીમવન્ત્યામૃણાસ દન્તાઃ ॥ ૧૬૮ ॥

જે માણસો રોગરોગ ચાર તોલા કાળા તલ ચાવીને ખાય છે અને પછી ઉપર હંડું પાણી પીએ છે, તેમના શરીરનું બહુ ચોપણ થાય છે (શરીર બહુ હજપુષ્ટ થાય છે) અને એમના દાંત ઠંડ મરતાં સુધી મળજીત રહે છે.

ચોપરના અને આમળાંના ચૂર્ણના પ્રયોગ

ચૂર્ણં શ્વદંશ્મલકામૃતાનાં

લિહન સસર્પિર્મધુમાગમિથ્રમ્ ।

વૃષઃ સ્થિરઃ શાન્તવિકારદુઃખઃ

સમાઃ શર્તં જીવતિ કૃષ્ણકેશઃ ॥ ૧૬૯ ॥

જે માણસ ચોપર અને આમળાંના ચૂર્ણને ચૂર્ણના બેટલાં જ પી અને મધ સાથે ભેળવીને ચાટે છે તેનું લીધે વધે છે. એ સ્થિર થાય છે, રોગો રોગ અને દુઃખ શમી જાય છે, એના વાળ કાળા બની જાય છે અને એ સ્થિતિમાં એ સો વરસ જીવે છે.

કાળા તલ, આમળાં, બહેડાં અને હરડોના પ્રયોગ

સાર્થં તિલેરામલકાનિ કૃત્વૈ-

રક્ષાણિ સંક્લૃપ્ય હરીતકીર્વા ।

ચેડુર્મયુરા ઇય તે મનુજ્યા

રમ્યં પરીણામમવાપ્નુવન્તિ ॥ ૧૭૦ ॥

જ્યો કાળા તલ સાથે આમળાં, બહેડાં કે હરડો ખાંડીને ખાય છે તે માણસો ચોર જેવા (કાળા વાળવાળા) થાય છે અને એમને સુંદર ઘડપણ આવે છે (ઘડપણમાં પલ એમની સુંદરતા ટકી રહે છે).

શિવબિજન વગેરેના પ્રયોગ

શિલાજતુક્ષોત્રિવિઙ્ગસર્પિ-

ર્લેહામવાપારવતાપ્યમશ્નઃ ।

આપ્યંતે દુર્બલચ્છેદધાતુ-

ક્ષિપશ્ચરાત્રેણ યથા શશાઙ્કઃ ॥ ૧૭૧ ॥

જે માણસના દેહની ધાતુઓ દુર્બળ હોય તે શિલાબિજન, મધ, ચણક, ઘી, લોહનું ચૂર્ણ, હરડો, પારો અને સુવર્ણમાલિક ખાધ તો પંદર દિવસમાં એનું શરીર ચંદ્રની માફક ભરાઈ જાય છે.

ભાંગરનો પ્રયોગ

યે માસમેર્કં સ્વરમં પિથન્તિ

દિને દિને શુક્રરજઃસમુત્થમ્ ।

ક્ષીરાશિનસ્તે ચલધીયંયુક્તાઃ

સમાઃ શર્તં જીવિતામ્પ્નુવન્તિ ॥ ૧૭૨ ॥

જે લોકો એક મહિના સુધી રોગરોગ ભાંગરનો રસ પીએ છે અને ખોરાકમાં દૂધ જ પીએ છે, તેઓ બળ અને વીર્યવાળા બનીને સો વર્ષની જિંદગી મેળવે છે.

વજનો પ્રયોગ

માસં વચામપ્યુપમેવમાતાઃ

ક્ષીરેણ તૈલેન ઘૃતેન વાડપિ ।

મવન્તિ રક્ષોમિરઘૃત્યુપ્પરૂપા

મેધાવિનો નિર્મલમૃદ્ધચાક્યાઃ ॥ ૧૭૩ ॥

જે લોકો એક મહિના સુધી દૂધ, તેલ કે ઘી સાથે વજ રોજ પીએ છે, તેમનો ઘાટ, (શરીરનો બાધો) રાક્ષસોથી પણ ગાંઠયો ન જાય એવો બને છે, એ મેધાવાળા અને નિર્મળ, મીઠી વાણીવાળા બને છે.

બ્રાહ્મીને પ્રોશન

મળ્લકર્પર્ણમપિ ભક્ષયન્તો

મૃદ્ધાં ઘૃતે માસમનત્રકક્ષાઃ ।

જીવન્તિ કાલં વિપુલં પ્રગલ્ભા-

સ્તારુણ્યલાવણ્યગુદોદયસ્વાઃ ॥ ૧૬૪ ॥

જેઓ ધીમાં તળીને બ્રાહ્મી એક મહિના સુધી ખાય છે અને કંઈ અન્ન ખાતાપીતા નથી, તેઓ પ્રતિબા-
શાળી થઈને, જુવાની, સૌંદર્ય વગેરે ગુણોના ઉદયમાં રહીને ઘણા લાંબા સમય સુધી જીવે છે.

લઙ્કાલીત્રિફલાલોહપલ્પચ્ચાશતા કૃતમ્ ।
માર્કવસ્વરસે પથ્થરા ગુલિકાનાં શતત્રયમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

છાયાવિશુષ્કં ગુલિકાર્થમઘાત

પૂર્વં સમસ્તામપિ તાં ક્રમેણ ।

મજેદ્વિરિકઃ ક્રમશઃ મળ્દં

પેયાં ચિલેર્ષાં રસકોદનં ચ ॥ ૧૬૬ ॥

સર્પિઃસ્તિર્થં માન્મેકં યતાત્મા

માસાદૂર્ધ્વં સર્વથા સ્ત્રેરવૃત્તિઃ ।

યર્ધં યત્નાત્સર્વકાલં ત્યજીર્ણ

ઘર્ષેણં યોગમેવોપયુઝ્યાત ॥ ૧૬૭ ॥

મયતિ વિગતરોગો યોડ્યન્માઘ્યામયાર્તઃ

પ્રયલ્પુરુપકારઃ શોભતે ચોડપિ વૃદ્ધઃ ।

ઉપચિત્પ્રયુગાયથ્રોગ્રનેપ્રાદિયુક્-

સ્તરુણ ઇય નમાનાં પથ્ર જીવેચ્છનાનિ ॥

સ્તવેતિયો, ત્રિફળા (૭૩, બહેડાં, આમળાં), લોહાનું ચૂર્ણ (નાર) એ પાંચ મળીને પચાન પચ લેવાં એના ચૂર્ણનો ભાંગસના સ્વરસમાં ૩૬૦ ગ્રામીઓ વાળવી. એ ગ્રામીઓને છાંયે સૂકવવી. સુકાયા પછી ઘડ્યાનમાં રોજ અડધી ગ્રામી ખાવી. પછી ધીમેધીમે તે બધી ખાઈ જવી. પછી આ ગ્રામીથી વિરેચન થઈ જાય એટલે અનુક્રમે મંદ, પેલા, વિષેપી અને માંતરન સાથે ભાન ખાવાં. લોહા દિવસ પેલા, પછી લોહા દિવસ વિષેપી એ પ્રમાણે રના રીતે એક મહિના સુધી ખંચમ રાખીને ધીથી સ્નિગ્ધ કરેજું ખાજું. મહિના પછી બધી ભાત્રનમાં ઈંચામાં આવે તેવા આહારવિહાર રાખવા, પણ આખિયે વખત (આખા વરસ સુધી) અછળાના કાગળપૂર્વક ત્યાગ કરવો (અછળાં તે ન જ થવું જોઈએ) આ પ્રમાણે એક વરસ સુધી આ ચોરનો

ઉપયોગ કરવો. જે માણસ અસાધ્ય રોગથી પીડાતો હોય તે પણ આમ કરવાથી નીરાળી બને છે, જે ઘરડો હોય છે તે પણ પ્રબળ પુરુષાર્થ કરીને શોભે છે તથા ભરાવદાર વિશાળ અંગો, કાન, આંખ વગેરેવાળા બનીને જુવાનની માફક (જુવાન રહીને) પાંચસો વર્ષ જીવે છે.

નરસિંહ ધૃત (નારાયણ ધૃત)

ગાયત્રીશિશિશિપાત્નનશિવા-

વેદ્યક્ષકારુકરાન

પિપ્લાસ્ટાદશસંગુણેઽમ્મસિ ધૃતાન્

ચળ્દેઃ સહાયોમયૈઃ ।

પાત્રે લોહમયે ડ્યહ રવિકરૈ-

ગલોદયન્ પાચયે-

દમ્નો ચાનુ મૃદો સલોદશકલં

પાદસ્થિર્ન તત્પચેત્ ॥ ૧૬૯ ॥

પૂતસ્પાંશઃ ક્ષીરતૌંશસ્તથાંડાં

ભાઙ્ગાંત્રિયાંસાદ્ દ્વૌ વરાયાહ્વાયાંડાઃ ।

અંશામત્વારશ્ચેહ દૈયઙ્ગવીના-

વૈકીકૃત્યત્તસાધયેત્કૃણ્ણલોહે ॥ ૧૭૦ ॥

વિમલવળ્લમિનામધુમિઃ પ્રયક

યુતમયુક્તમિદં યદિ વા ઘૃતમ્ ।

સ્વદચિમ્બોજનપાનચિચેદિતો

મયતિ ના પલશઃ પરિશીલયન્ ॥ ૧૭૧ ॥

શ્રીમાત્રિધૃતપાપ્મા ઘનમદિપચ્છલો

યાજિયેગઃ સ્થિરાઙ્ગઃ

કેરીમુંઙ્ગાઙ્ગનીર્મધુમુરભિમુગ્ધો

નૈકયોપન્નિવેધી ।

વાહ્યોધાપીમમૃદઃ સુપદુહુતયતો

માન્માત્રોપયાંગાદ્

ઘતેઽન્નો નારમિદં ઘપુન્નલશિગ્ના-

તમચામીકારામમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

અત્તારં નારમિદમ્ન્ય ધ્યાધયો ન મૃદુશન્તપિ ।

ચક્રોક્ષ્ણલ્ભુજં મીતા નારમિદમિયામુગઃ ॥ ૧૭૩ ॥

ચેર, વિરો, મીત્રમ, બીરવો, ઘરડો, વારકિત્ર, બહેડાં, વિરાળો-એટલી વસ્તુઓને લોહાદીને એમના કુલ વજનથી અઘરનપણ પાણીમાં નાખીને એમાં લોખંડના ટુકડા નાખીને લોખંડના વાસણમાં ભરીને ત્રણ દિવસ સુધી ઉઘાવતાં ઉઘાવતાં ચૂર્ણનાં કિરોં લઈ પકવવું પછી લોહા ભાત્રનું પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી એને ધીમે તાપે પકવવું. પછી એ ક્યારેને ગાત્રી લેવા પછી એક ભાત્ર એ ગાત્રી લોપંડા ક્યાર, એક ભાત્ર દૂધ, એ ભાત્ર ભાંગસના ક્યાર, ત્રણ ભાત્ર ત્રિફળ

ચાર ભાગ હેયગવીન (વઈકાલે દોલેલા દૂધનું આજ બનાવેલું ધી)—આ બધું ભેગું કરીને પોલાદ(ગજવેલ)-ના વાસણમાં પકવવુ આ રીતે સિદ્ધ કરેલું ધી ને ચોખ્ખી ખાડ, સાકર કે મધ સાથે પીવામા આવે અને જો માણસ પોતાની અધિ પ્રમાણે ખાનપાન અને વિહાર કરે તો એ રીતે એ ધી રોજ ચાર ચાર તોલા ફક્ત એક મહિના સુધી લેવાથી માણસ ધનવાન, નિષ્પાપ, જગતી પાટા જેવો બળવાન, ઘોશ જેવો વેગીલો, સ્થિર શરીરવાળો, ભમરાના શરીર જેવા કાળા વાળવાળો, મધ જેવી સુવાસથી મહેક્તા મેવાળો, અનેક સ્ત્રીઓને ભોગવી શકે એવો, વાણી, મેધા અને બુદ્ધિની સમૃદ્ધિવાળો, બહુ પ્રદીપ જ્વરાગ્નિવાળો બને છે એ માણસ અગ્નિના ભડકામા તપાવેલા સોના જેવી કાનિવાળુ શરીર પારણ કરે છે જેમ સુદર્શન ચક્રને લીધે ચળકતા હાથવાળા નરસિંહ ભગવાનને બીનેલા અસુરો આડકી શક્તા નથી તેમ આ નરસિંહ ધ્રુવ ખાનારને રોજી આડકી શક્તા નથી

મૃદ્ધમવાલાનમુનેષ મૃદાન

દૃતેન ચઃ સાદતિ યન્નિત્રતાત્મા ।

વિશુદ્ધકોષ્ઠોડસનસારસિદ્ધ-

દુગ્ધાનુપસ્તત્કૃતમોજનાર્યઃ ॥૧૭૪॥

માસોપયોગાત્ સ સુસ્ત્રી જીવત્યવ્દશતત્રયમ્ ।

ગૃહ્ણતિ સહૃદ્યુકમવિલુપ્તસ્મૃતીન્નિદ્રયઃ ॥૧૭૫॥

કોડાનું યોવન કર્યા પછી અને સપ્તમી જીવન ગાળીને જે માણસ એક મહિના સુધી રોજ એક જ (સ્વેદ ૧૬/૧ થી ૧૭૩વાળા) નરસિંહ ધૃતમા ભાંગ શાના કુમળા પાદડાં તળીને ખાય છે પછી અનુપાન તરીકે બીબલાના સાર વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીએ છે અને એ જ (બીબલાના સાર વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ) પીને રહે છે (બીજુ કઈ ખાતાપીતા નથી), તે સુખી થઈને ત્રણસો વરસ જીવે છે, તેની સ્મરણુદિત અને ઈન્દ્રિયોનો નાશ થતો નથી અને એક વાર કહેલું પણ એ શ્રાવણ કરે છે

નરસિંહ તેષ

અનેનેષ ચ કલ્પેન થસ્તૈભ્યુપયોજયેત્ ।

તાનેવાપ્નોતિ સ ગુણાન કૃષ્ણકેશશ્ચ જાયતે ॥૧૭૬॥

આ જ કલ્પથી (સ્વેદ ૧૬/૧ થી ૧૭૩ સુધી થાં કહેલી બનાવટ કરીને) જે માણસ એમાં ધીને બદલે તેલ વાપરીને એ નેલનો ઉપયોગ કરે છે, એને પણ એ જ ગુણો (કેશશ્ચ) થાય છે અને એના વાળ કાઠા થઈ જાય છે

આ શ્રવણાં કેવાં રસાયનો કહ્યાં છે ?

ઉક્તાનિ શક્યાનિ ફલ્ગ્વિત્તાનિ

યુગાનુરૂપાણિ રસાયનાનિ ।

મહાનુર્જસાન્યપિ ચાપરાણિ

પ્રાપ્ત્યાદિકથાનિ ન કીર્તિતાનિ ॥૧૭૭॥

જે રસાયન (વાગ્બટના સમયમા) કરી શકાય એવા છે, જેનું ફળ કહેલું છે અને જે જમાનાને યોગ્ય છે, એવા જ રસાયનો (આ પ્રથમા) કહ્યાં છે, બીજા રસાયનો બહુ વખણાવેલા હોય છતાં એમને મેળવવા વગેરે બાબતમા મુશ્કેલી પડે એવી હોય તે રસાયનો કહ્યા નથી.

રસાયનનો વિધિ ચૂકવાથી થતા રોગના ઉપાય

રસાયનવિધિચિંત્તાજ્ઞાયંતર વ્યાધયો યદિ ।

યથાસ્વમૌપધં તેષાં કાર્યં મુક્ત્વા રસાયનમ્ ॥

રસાયનનો વિધિ ચૂકવાથી જે રોગો થાય તો રસાયન પ્રયોગ છોડી દઈને જે રોગ થયો હોય તેનો દવા કરવો (અથવા જે દોષ કોષ્ઠો હોય તમા ઉપાય કરવા)

રોગનુ રસાયન એનું ફળ

સત્યવાદિનમત્તોધમધ્યાત્મમયજેન્દ્રિયમ્ ।

શાન્તં સદ્ગુણનિરતં વિદ્યાન્નિત્વરસાયનમ્ ॥

સાચાઓલો, ક્રોધ ન કરતો, આત્મા તરફ જોલું ઈન્દ્રિયોને વાળો હોય એવો, ધ્યાન અને સદ્ગુણનમા તલ્લીન માણસ રોજ રસાયન કરી રહ્યો છે એમ સમજવુ

ગુણેરેભિઃ સમુદિતઃ સેવતે યો રસાયનમ્ ।

ન નિવૃત્તાત્મા દીર્ઘાયુઃ પરબ્રેહ્મ ચ મોદતે ॥

આ (ઉપરના પ્રયોગોમા કહેલાં) ગુણોના સમુદ વાળો જે માણસ રસાયનનું સેવન કરે છે તેના મનને શાન્તિ મળે છે, એનો આવરણ લાગે થાય છે અને પરબ્રેહ્મમા તથા આ લોકમા આનંદ કરે છે

સંપૂર્ણ રસાયન કયું ?

શાસ્ત્રાનુસારિણી ચર્યા ચિત્તશાઃ પાર્શ્વવર્તિનઃ ।

ચુદ્ધિરસ્તલિતાર્થેયુ પરિપૂર્ણ રસાયનમ્ ॥૧૮૧॥

સાશ્ર પ્રમાણે જીવન જીવું, આનુભાવનું માણસો મન વરતી જાય એવાં હોય, વિપ્રોમાં બુદ્ધિ બગડે (ચરે) નહિ—એ સંપૂર્ણ રસાયન છે

શ્વયંશઙ્ગદ્વયે યથે ઉત્તરધ્યાને રણયનવિધિનામ્

પ્રકોનચત્વાર્શિશોડશ્યાયઃ ॥૧૮૧॥

અધ્યાય ૪૦ મો : વાજકરણવિધિ

અથાતો વાજીકરણવિધિમધ્યાયં

વ્યાख्याસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હરિ ઐ, ત્યારે હવે અમે વાજકરણ કરવાના વિધિનો અભ્યાસ સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વજેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાજકરણ : વાજિન=ધોડો વાજકરણ જે ધોડો ન હોય તેને ધોડો બનાવવો (જેનામાં ધોડા જેવી શક્તિ (ખાસ કરીને મૈથુનશક્તિ) ન હોય તેનામાં એ શક્તિ રાહુથી)

વાજકરણ કોને અને ક્યારે કરવું?

વાજીકરણમન્વિચ્છેત્સતતં વિપરી પુમાન ।

વિપરી પુરુષે ગ્રામ્યન પછી સતત વાજકરણ ઔપધ ઈચ્છ્યું (અથવા વાજકરણ ઔપધ સતત હેવું)

બાળક, બહુ વૃદ્ધ, નપુત્તકો રાત્રે ત્રીજોએ વાજ કરણ કરવું નહિ એવું દેખાડવાને 'પુરુષ' શબ્દ અહીં વાપર્યો છે રસાયનની રાસર લાખા વખત સુધી ટકી રહે છે, પણ વાજકરણ રીપધની અસર તો સામાન્ય રીતે વાજકરણ રીપધ બીધું હોય તે દિવસ પૂરની જ રહે છે, માટે વાજકરણ ઔપધ 'સતત' હેવું એમ લખ્યું છે

વાજકરણથી શુ શુ થાય?

તુष्टिं પુष्टિપત્તં च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥૧॥
અપત્યમન્તાનકરં ચત્મયઃ સંમહર્ષણમ્ ।

વાજકરણ (મનને) સંતોષ આપે છે, શરીરને હૃદયુષ્ કરે છે, વાજકરણ ઉપર ગુણવાન બાળક થવાનો આધાર છે, એને લીધે બાળકોની પ-પણ થાય રહે છે અને એ તરત જ સપ્રત્યક્ષ (૧ વર્ષ ૨ ઈન્દ્રિયનું ઉત્થાન) કરે છે

વાજકરણ નામની સાર્યકતા

વાજીયાતિવલો યેન ચાત્યમનિહતોડ્ઙ્ઙનાઃ ॥

મયત્યતિપ્રિય. સ્ત્રીણાં યેન યેનોપચીયતે ।

તદ્રાજીકરણં તદ્દિ દેહસ્યોર્જસ્વરં ધરમ્ ॥૩॥

જેનાથી પુરુષ ધોડા જેવા બનવાન થઈને પાછો પડયા વિના (વાકયા વિના) સ્ત્રીઓ પાને જાય છે (સ્ત્રીઓને ભાગવે છે), જેના વડે પુરુષ સ્ત્રીને બહુ વહાલો લાગે છે અને જેના વડે પુરુષની પુષ્ટિ થાય છે

(હૃદયુષ્ થાય છે), તે વાજકરણ છે એ વાજકરણ શરીરની ઊર્જા (તાકાત, ઉત્પાદ) કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે

નેષ્ટિક બ્રહ્મચર્યમાં જ ખરું કલ્યાણ

ધર્મ્ય ચશ્ચસમાયુષ્યં લોકદ્વયરસાયનમ્ ।

અનુમોદામહે વ્રહ્મચર્યમેકાન્તનિર્મલમ્ ॥ ૪ ॥

તદન શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય ધર્મ માટે રાત્રે પણ માટે હિતકર છે તથા એ આ લોક રાત્રે પરલોકનું રસાયન છે, તેથી રાત્રે નેષ્ટિક બ્રહ્મચર્ય જ પરદ કરીએ છીએ વાજકરણ કોને માટે અને શા માટે છે?

અલ્પસત્ત્વસ્ય તુ કલેશીર્વાગ્યમાનસ્ય રાગિણઃ ।
શરીરક્ષયરક્ષાર્થં વાજીકરણમુચ્યતે ॥ ૫ ॥

(પણ દુનિયામાં બધા પુરુષો બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે નહિ તેથી) જેનામાં સત્ત્વગુણ ધોડા હોય, જેને કલેશો નહતા હોય અને રાગ(રાસકત, વિષવેશ્યા)વાળા હોય તેમના શરીરની રક્ષા માટે (જે લોકો બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે એમ નથી, તેમનું શરીર મૈથુનથી ધાવાઈ ન જાય તે માટે) વાજકરણ કરવામાં આવે છે

કલેશ=અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્રોષ અને અધિ વિવેશ ૨ સ્મિતા=અહકાર, અભિનિવેશ=મરુતોના ભય કલ્પસ્વોદમયયસો વાજીકરણસેવિનઃ ।

સર્વેશ્ચતુષ્વહરહર્ષવાયો ન નિવાર્યતે ॥ ૬ ॥

નીશેઁ જીવાન પુરુષ વાજકરણનું સેવન કરે તો રોને બધી ઋતુઓમાં દરરોજ મૈથુન કરવાની મના નથી. વાજકરણના થોડા આપનાં પરોલાં શું શું કરવું?

અથ સ્નિગ્ધવિશુદ્ધાનાં નિરુદ્ધાનં માનુષાસનાનં
પૂતતેલરમશીરશ્ચકરાસૌંદ્ર્યન્યુતાન ॥ ૭ ॥

યોગવિષ્ણોજયેત્પૂર્વં શ્તીરમાંસરમાશિનામ્ ।

તતો વાજીકરણં યોગાનં શુભ્રપત્યલપ્રદાન ॥

હવે રોગ જાન્યાર (કર્ષ રીપધો ભેગી કાઢવી એ બધાની ભેગી થી અસર થશે તે જાન્યાર) વધે પ્રભુનું નામ દઈને તેમનું સ્તોત્ર અને શાંધન થઈ ગયું હોય એવા માણસોને પહેલાં નિઃઃ બંધનરો અને ઘી, તેલ, માસરજ, દૂધ, સાકર, મધ વગેરે નાખેથી અને વાનન બંધનરો રાપવી અને ખોરાક તરીકે દૂધ અને માસરજ ખવડાવવા પછી લોઈ, બાળક અને જન ત્યાંપે એવા વાજકરણના થોડા આપવા

વાજિચની નિધ

અચ્છાયાઃ પુનિરુસમઃ કલેન રહિતો દુમ્ ॥
યથેશ્વરચામયઃ નિરપત્યમ્નર્યા નરઃ ॥ ૯ ॥

છામસા વિનાનું, દુર્ગંધી કૃત્રિયાણું, કૃત્રિયા વિનાનું, એકલવાયું અને એક જ શાખાવાળું આજે જેનું લાગે છે, તેવા સતતિ વિનાનો માણસ લાગે છે

બાળકની પ્રશસા

સ્વલદ્ગમનમવ્યક્તવચનં ધૃતિધૂસરમ્ ।

અપિ લાલાવિલમુલ્યં દૃઢયાદ્યાદકારિકમ્ ॥૧૦॥

અપત્યં તુલ્યતાં કેન દર્શનસ્પર્શનાવિષ્ણુ ।

કિં પુનર્યથશોધર્મમાનશ્રીકુલવર્ધનમ્ ॥૧૧॥

ચાલતા ચાલતા, પડતા આખડનાં, કાંડુકાંડુ ભોલતા, ધૂળથી મેલા થયેલા, વળી લાળથી ખરડાયેલા મોવાના અને હદયને રાનાદ રાપે એવાં બાળકને જોવામાં, રાડકવા વગેરેમાં જે રાનાદ પડે તેની સરખામણી શાની સાથે થઈ શકે? (એની સરખામણી કશા સાથે થઈ શકે નહિ, એ અજોડ છે) તે પછી જે વધ, ધર્મ, માન, લક્ષ્મી અને કુળને વધારે એવા બાળકની સરખામણી તે કશાની સાથે થઈ જ કેમ શકે?

અજડરણુમા સખવાની કળજી

શુદ્ધકાયે યથાશક્તિ ધૃત્યયોગાન્ પ્રયોજયેત્ ।

પુરુષના શરીરનું સંશોધન થઈ ગયા પછી એની શક્તિ પ્રમાણે (રોના જઠરાગ્નિના બળનો વિચાર કરીને વૃથા પ્રયોગો કરવા

વૃથા યોગે

(શ્લોક ૧૨ થી ૩૪)

‘શરેણુકુશાકાશાનાં વિદાર્યાં વીરણસ્ય’ ચ ॥૧૨

મૂલાગ્નિ કણ્ઠકાર્યાંઞ્ચ ઝીવકર્ષમકો વલ્લમ્ ।

મેદે દ્વે દ્વે ચ કાકોલ્યો શૂર્પણ્યો શ્વેતાવરીમ્ ॥

અશ્વગન્ધામતિરલામાત્મગુણાં પુનર્નવામ્ ।

વીરાં પયસ્યાં જીવન્તીમૃદ્ધિં રાક્ષાં ત્રિકણ્ઠકમ્ ॥

મધુકં શાલિપર્ણીં ચ ભાગાંસિપલિકાન્ પૃથક્ ।

માપાણામાદર્કં ચિત્તદ્ દ્વિદ્રોણે સાધયેદપામ્ ॥

રસેનાદકશોષેણ પચેત્તેન ઘૃતાદકમ્ ।

દત્ત્વા વિદારીધાત્રીહુરસાનામાદકાદકમ્ ॥

ઘૃતાશત્તુર્ગુણે ક્ષીરં પેપ્યાણીમાનિ ચાવપેત્ ।

વીરાં સ્વગુણાં વાકોલ્યો

યદર્થં ફલ્ગુનિ પિપ્પલીમ્ ॥૧૭॥

દ્રાક્ષાં વિદારીં સર્જરં મધુવાનિ શ્વેતાવરીમ્ ।

તત્સિદ્ધપૂર્ણં શૂર્ણસ્ય પૃથક્ પ્રમ્યેન યોજયેત્ ॥૧૮

શર્કરાયાસ્તુગાયાશ્ચ પિપ્પલ્યાં કુઢવેન ચ ।

મરિચસ્ય પ્રકુઞ્ચેન પૃથગર્પણોદ્ગમિતે ॥૧૯॥

ત્વમેલાવેસરૈઃ શ્લક્ષ્ણૈઃ ક્ષોદ્રત્રિકુઢવેન ચ ।

પલમાઞ્ચ તતઃ ક્ષાવેત્ પ્રત્યઞ્ચ રસતુલ્યમુક્ ॥૨૦

તેનારોહતિ વાજીચ કુલિદ્ગ્રં ઇવ હૃપ્યતિ ।

સરકટ, શેરડી, ઝાબ, કાસો, વિદારીકદ (ભોપ

કોળુ), વિરણુવાળો રાજે ભોપરીંગણી—રોટવાના મૂળ,

જીવક, જીવલક, બજાદણ, મેદા, મલામેદા, કાકોલી,

શીરકાકોલી, મુદ્ગપર્ણી (જગલી પર્ણ), માપપર્ણી

(જગલી રાડદ), શ્વેતાવરી, આસોદ, રાતિબલા, કોચા,

સાથેડી, મલાશતાવરી, ચૂરજમુખી, ડોડી, ત્રાહિ, રાસ્ના,

ગોખર, જેલીમથ, શાલિપર્ણી—એટલા રાશીમાં દરેક

ભારભાર તોલા લેવા રોક રાઠક આડદ લેવા રો બધુ

(સરકટના મૂળથી રાડદ સુધીનું બધુ) બે દ્રોણ પાણીમાં

પકવવું જ્યારે પાકતા પાકતા એક આઠક પાણી રહે,

ત્યારે (કવાચ ગાળી લઈને) રો એક આઠક કવાચમાં

ભોષકોળુ, રાશળા અને શેરડી—રો ત્રણેનો દરકનો

એકએક આઠક રસ નાખીને તથા ધી કરતા ચારગણુ

દૂધ નાખીને એ બધા સાથે એક આઠક થી પકવવું પછી

રોમાં મલાશતાવરી, કોચા, કાકોલી, શીરકાકોલી, જેલીમથ,

કાળો ઉમેડો, પીપર, કાળી દ્રાક્ષ, ભોપકોળુ, ખજૂર,

મધુકા, શ્વેતાવરી—એટલી વસ્તુઓનો કચ્ (સરવાળે

ધીથી ચોથા ભાગનો) આવાપ તરીકે નાખવો પછી એ

ધીને સિદ્ધ કરીને ગાળી લઈને (કડુ પડ્યા પછી) રોમાં

એક પ્રસ્થ સાકર, એક પ્રસ્થ વાસકપૂર, રોક કુડવ પીપર,

ચાર તોલા મરી, તજનુ, એવચીનું અને કેસરનું બે

બે તોલા બારીક ચૂર્ણ અને બે કુડવ મધ એટલું ભેગવું

એમાંથી શેઠ એકરોક પચ ખાવું અને ભોષકમાં ફક્ત

માસરસ અને દૂધ લેવા એમ કરવાથી પુરુષ યોગની

માફક સ્ત્રી ઉપર થકી (ભોગવી) શકે છે અને થકવાની

માફક પુષ્પળ આનાદ ભોગવે છે (કે ઈન્દ્રિય ટટાર

રહે છે)

વિદારીપિપ્પલીશાલિમિયાલેહુરકાપ્રજ ॥૨૧

પૃથક્ સ્વગુણામૃલાશ્ચ કુઢયાંશં તથા મધુ ।

તુલાર્થં શર્કરાપૃર્ણાત પ્રસ્થાર્થં નયમપિપ્પ ॥

સોડ્ડામાપ્રમતઃ વાવેત્ત યસ્ય રામાશતં ઘૃતં ।

જેના ધરમાં એક સો સીરો ભોવ તેને ભોષકાનું,

પીપર, શાલિવાખા, ચારોલી અને એવચનું બારીક

ચૂર્ણ, કોચાનું મૂળ અને મધ—એ દરેક એક એક કુડવ,

બધો તોલા સાકરનું ચૂર્ણ અને સડાયા પ્રસ્થ નવું ધી—

રાટલી વસ્તુએ ભેગી કરીને એમાંથી શેઠ એકએક

તોલા ખાવું

સારમણુમાફગન્ શીરે ગોધૂમાન

સાચિતાન્ દિમાન્ ॥૨૩॥

માયાન્ યા સદૃતક્ષોદ્રાન્ શ્વાદન્

ગૃહિપયોઽનુપઃ ।

જાગર્તિ રાત્રિ સકલામશિન્નઃ સ્વેદયન્ સ્ત્રિયઃ ॥

જે પુરુષ ક્રોધાના ડુંગો અને ઘઉં એ બેને અથવા રાહદને દૂધમાં સિદ્ધ કરીને પછી ઠંડા પાણીને મધ અને ઘી સાથે ખાય છે અને પછી ઉપર પહેરી જ વાર વિષા પેલી ગાયનું દૂધ પીએ છે તે અનેક સ્ત્રીઓને ઘઠવી નાખીને પોતે થાક્યા વિના આખી રાત જાગે છે

ક્ષસ્તાનૃસિદ્ધે પયસિ ભાવિતાનસકૃત્તિલાન્ ।

યઃ શ્વાદેત્સસિતાન્ ગચ્છેત્સ

હીશતમપૂર્વયત્ ॥ ૨૬ ॥

બકરાના અંક વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધ વડે વાર વાર ભાવના દીધેલા તથા સાકર નાખીને જે ખાય છે, તે પુરુષ જાણે જીવનમાં પહેલી જ વાર મૈથુન કરતો હોય તે રીતે સો સ્ત્રીઓને ભોગવે છે

નૂર્ણં વિદાર્યાં બહુશ્ચ સ્વરસેનૈવ ભાવિતમ્ ।

ક્ષૌદ્રસર્પિર્ચુતં હીઢયા પ્રમદાશતમૃચ્છતિ ॥ ૨૬ ॥

ભોષકોળાના ચૂર્ણને ભોષકોળાના સ્વરસ વડે અનેક વાર ભાવના રાખીને પછી એ ચૂર્ણમાં મધ અને ઘી ભેળવીને ચાટવાથી પુરુષ સો જીવાન સ્ત્રીઓ પાસે જાય છે

કૃષ્ણાધાત્રીફલરજઃ સ્વરસેન સુભાવિતમ્ ।

શર્કરામધુસર્પિર્મિહીઢયા યોઽનુ પયઃ પિબેત્ ॥

ન નરોઽસ્ત્રીતિથર્થોઽપિ યુયેવ પરિહૃવ્યતિ ।

જે પુરુષ પીપર અને આમળાના ચૂર્ણને પીપર અને આમળાના કવાયની ભાવના દઈને એ ચૂર્ણને સાકર, મધ અને ઘી સાથે ચાટીને પછી તેના ઉપર દૂધ પીરો છે, તે પુરુષ ૮૦ વર્ષના હોય તો પણ જીવાન ની માફક એની ઈન્દ્રિય ટટાર રહે છે

કર્પં મધુકાનૂર્ણસ્ય ઘૃતક્ષૌદ્રમમન્યિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

પયોઽનુપાનં યો લિહ્યાન્નિત્યયેગ સ ના ભવેત્ ।

જે પુરુષ એક કર્પ જેવીમધના ચૂર્ણને ઘી અને મધ સાથે ભેળવીને ચાટે છે અને તેના ઉપર દૂધ પીએ છે, તેના મૈથુનમાં વેન કામ્ય રહે છે

કુન્દીરશૃઙ્ગયા યઃ લક્ષ્મલાલોઢય પયસા પિબેત્ ॥

મિત્વાઘૃતપયોન્નાશી સ નારીયુ વૃણાયતે ।

જે પુરુષ કાકડચીના કન્કને દૂધમાં ભેળવીને પીએ છે અને સાથેસાથે મોરકમાં ફૂત સાકર, ઘી અને દૂધ જ રહે છે, તે (મૈથુનમાં) અનેક સ્ત્રીઓ વિષે આખ્યાની

માફક પતે છે.

યઃ પયસ્યાં પયઃસિન્ધાં શ્વાદેન્મધુઘૃતાન્વિતામ્ ॥
પિવેદ્વાપ્કયણં ચાનુ ક્ષીરં ન ક્ષયમેતિ સઃ ।

જે પુરુષ દૂધમાં સિદ્ધ કરેલી ક્ષીરકાંઠીમાં મધ અને ઘી નાખીને ખાય છે અને તે ઉપર આખડી (પાચ) ગાયનું દૂધ પીરો છે તેનું વીર્ય ખૂટતું નથી
સ્વયંગુણેશ્વરકયોર્બીજપૂર્ણ સશર્કરમ્ ॥ ૩૧ ॥
ધારોળ્લેન નરઃ પીત્વા પયસા રાસભાયતે ।

ક્રોધાના અને એખરાના બીજના ચૂર્ણમાં સાકર ભેળવીને એ ચૂર્ણને ધારોળ્લ દૂધ સાથે પીને પુરુષ (મૈથુનમાં) ગર્ધન જેવું કામ આપે છે

ધારોળ્લ દૂધ દૂધની ધાર આચળમાંથી પડે તે દૂધ કુદરતી રીતે જ ગર્ભ હોય છે આચળમાંથી વાસણમાં કે મોમાં ઝીલેલું દૂધ તરત ને તરત પી જવું એને ધારોળ્લ દૂધ પીવું કહે છે

ઉચ્છાદપૂર્ણમપ્યેયં શતાયર્થાન્ન યોજયેત્ ॥ ૩૨ ॥

એ જ રીતે (શ્લોક ૩૧, ૩૧) વાળી રીતે) ધોળી ચણેલીનું કે ચતાવરીનું ચૂર્ણ આપવું

લન્દ્રશુષ્કં લપિસરં સસિતાપટિકોદનમ્ ।

પટે સુમાર્જિતં મુક્ત્યા લૃદ્ધોઽપિ તરુણાયતે ॥ ૩૩ ॥

ચંદ્ર જેવી ધોળી દહીંની તરમાં સાકર અને સ્ત્રી ચોખાનો ભાત ભેળવીને એ બધું કપડામાં છળીને ખાવાથી ઘરડા પણ (મૈથુનની આબનમાં) જીવાન બની જાય છે
શ્વદંત્રેશ્વરમાયાત્મગુણાધીજગતાયરીઃ ।

પિવન્ ક્ષીરેણ જીર્ણોઽપિ ગચ્છતિ પ્રમદાશતમ્ ।

આખર, એખરો, અડદ, ક્રોધાનાં બી અને ચતા વરી—એટલી વસ્તુઓને દૂધ સાથે પીનાર ઘરડા પણ તો પણ સો જીવાન સ્ત્રીઓ પાસે જાય છે

વૃષ્ણ કોને કહેવાય?

યત્કિન્નિમ્બપુરં કિન્નરં પૃંહણં વદ્યર્ધનમ્ ।

મનસો હર્ષણં યથ તત્ત્વયં વૃષ્યમુચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

જે કઈ ગળ્યું, કિન્નર, બુલસ, બાજ વધારે એનું અને ચંદને ઉત્સાહમાં આવે એનું તોય તે બધું વૃષ્ણ કહેવાય છે

સી પાસે કયારે જનું?

પ્રત્યેરેયંવિધેન્તસ્માદપિતઃ પ્રમદાં વ્રજેત્ ।

આત્મવેગેન લોદીર્ગઃ સ્ત્રીયુગ્મ પ્રદપિત ॥ ૩૫ ॥

ચાટે આવ્યા (વૃષ્ણ) દ્વારા વડે ચત્તીમાં ભાવેલા પોતાને આવેલા મૈથુનના વેગથી ઉડેરાવવા (પ્રેરવવા)

અને સ્ત્રીના (સોંદર્ય, કોમળતા વગેરે) ગુણોથી જેને
રોદિપનું ઉત્પાન થયું હોય એવા પુરુષ સ્ત્રી પાસે જનું.

સ્ત્રીના શરીરની પ્રશંસા

સેવ્યાઃ સર્વેન્દ્રિયસુચ્યા ધર્મકલ્પકુમાદકુરાઃ ।

વિપયાતિશયાઃ પદ્મ શરાઃ કુસુમધન્વનઃ ॥૩૭॥

બધી ઈંદ્રિયોના સુખરૂપ, ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષના
અંકુરરૂપ, કામદેવના (પાંચ) બાણરૂપ પાંચ વિષયોના
રૂપિકપદ્મનું સેવન કરવું જોઈએ.

જ્યાં એકેકશોડશ્યર્થાં હર્ષપ્રીતિકારાઃ પરમ્ ।

કિં પુનઃ સ્ત્રીશરીરે ચે સદ્ધ્યાતેન પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો-
માંથી એકએક મનગમતો વિષય ભોગવવાથી પરમ પરમ
હર્ષ અને પ્રીતિ થાય છે, તે પછી સ્ત્રીના શરીરમાં
એક સાથે રહેલા પાંચ વિષયો ભોગવવાથી પરમ હર્ષ
અને પ્રીતિ થાય એમાં શી નવાઈ!

કેવી સ્ત્રી પોતે જ વાણકરણ એવધરૂપ છે?

નામાપિ યસ્યા દ્વયોત્સધાય

યાં પદયતાં તુભિરનાતપૂર્વા ।

સર્વેન્દ્રિયાકર્પણપાશમૃતા

કાન્તાનુવૃત્તિવ્રતદીક્ષિતા યા ॥૩૯॥

ફલાવિલાસાન્નયયોવિમૂષા

શુભિઃ સલજ્ઞા રહસિ પ્રગલ્ભા ।

પ્રિયવદા મુલ્યમનઃશયા યા

સા સ્ત્રી વૃષ્ટ્યાય પરં નરસ્ય ॥૪૦॥

જેનું નામ સાંભળતાં જ હૃદયમાં ઉત્સવ થાય, જેને
જેનારને પહેલાં કદી ન થઈ હોય તેવી નૃમ્મિ થાય,
જે બધી ઈન્દ્રિયોને આકર્ષવા માટેની જાળરૂપ હોય,
જેણે પોતાના પ્રિયતમની મરજી જાળવવાના વ્રતની
દીક્ષા લીધી હોય, જેણે કળા, વિલાસ (લાવણ્ય),
(સુંદર) શરીર અને જુવાનીરૂપી શમ્ભાર સગળા
હોય, જે પવિત્ર, શરમાળ, મૈયુન વખતે બેશરમ, મોઢા-
બોલી અને પુરસ્કના જેટલી જ કામનાથી ઉત્તેજિત
થાય એવી હોય તે સ્ત્રી પોતે પુરુષનું વાણકરણ કરવો
માટેનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

મૈયુનની મર્યાદા

આપરેરુચ મદ્યર્થાં રતિયર્થો

કામસૂત્રમિદિતામનચપામ્ ।

દેશકાલચલદાવત્પનુરોધા-

દ્રેષ્યનમ્પ્રસમયોક્ત્યવિરહામ્ ॥૪૧॥

દેશ, કાળ, બળ અને શક્તિ પ્રમાણે, આપૂર્વેદના
સિદ્ધિતાથી (કે શરતોથી) વિરુદ્ધ ન હોય એવી રીતે
કામસૂત્રમાં કહેલી બધી નિષ્પાપ રતિયર્થા કરવી.

(બળ=સ્વાભાવિક બળ. શક્તિ=દેવા વગેરેથી
આણેલું કૃત્રિમ બળ.)

વાણકરણનાં સાધનો

અમ્યજ્ઞનોદ્વર્તનસેકગન્ધ-

લક્ષ્મિત્રવદ્ધાભરણપ્રકારાઃ ।

ગાન્ધર્વકાવ્યાદિકધામ્પ્રયોગાઃ

સમસ્ત્રભાષા વશાઃ ધયસ્યાઃ ॥૪૨॥

દીર્ઘિકા સ્વમયનાન્તનિવિષ્ટા

પદ્મારણમધુમત્તવિદ્ધા ।

નીલસાનુગિરિકૂટનિતમ્બે

કાનનાનિ પુરકણ્ઠગતાનિ ॥૪૩॥

રુદિસુચ્યા વિવિધા તદ્વ્રજાતિઃ

ઔઞ્ઞસુચઃ કલકોકિલનાદઃ ।

અઞ્ઞસુસનુંવયોન વિમૂષા

ચિત્તસુચઃ સકલઃ પરિચારઃ ॥૪૪॥

તામ્બૂલમ્ચ્છમદિરા

કાન્તા કાન્તા નિશા શયાઢ્ઢાઢ્ઢા ।

યચચ્ચ કિચ્ચિદિદં

મદમ્મો યાત્રીકરં તત્તત્ ॥૪૫॥

અભ્યજ, ઉદ્વર્તન, સેવન, મુગ્ધિ, દૂલ્બતા ધાર-
ગત્વતા, વિત્ર, વસ, શરેણું-એ બધાંના અનેક પ્રકારો;
સંગીત, કાવ્ય વગેરેમાં હોશિયાર અને વાંતો કરવામાં
હોશિયાર, સમોવદિષ્ઠ, અનુકૂળ મિત્રો; પોતાના મકાન-
માં બહારવેલો કમળના પરાગ અને મધ(મકરંદ)નો
મસન બનેલાં પત્તીઓવાળી વાદ; નીર રંગના શિખર-
વાળા પર્વતના શિખર ઉપર અને મધ્ય ભાગમાં, સંતરની
ભાંગોળે, વનો, આંખને રમસીય લાગે એવાં જનજનનાં
વૃક્ષો; કાનને ગમે એવાં કોણવનો મીઠા અને કાઠિયા
ટહુકો; શરીરને સુખ થાય અને ઋતુને અનુકૂળ હોય
એવાં શઢ્ઢાદ; મનને આનંદ આપે એવાં બધાં પદિ-
વાદ; પાનમીઠું, પાનગો દારૂ, મનગમતી સ્ત્રી, (પૂર્ણ)
ચંદ્રવાળી શન તથા મનને જે જે કંઈ ગમે તે તે વાણ-
કરણ છે.

કામ ઉત્પન્ન થાય એવી વસ્તુઓ અને સંપત્તિ

મધુ મુષ્કમિષ સોતપન્ન પ્રિયાપાઃ

કન્દરણના પરિવાદિની પ્રિયેય ।

કુરુમચયમનોરમા ચ શય્યા

કિસલયિની લતિકેવ પુષ્પિતાયા ॥૬૬॥

દેશે શરીરે ચ ન કાચિદર્તિ-

રથેપુ નાલ્પોડપિ મનોવિધાતઃ ।

યાજીકરાઃ સન્નિહિતાશ્ચ યોગા.

કામસ્ય કાર્મ પરિપૂરયન્તિ ॥૬૭॥

પ્રિયાના મુખ જેવે, કમળવાળો દારુ પ્રિયા જેવો મીઠો રણકાર કરતો વીણ; જેના અગ્ર ભાગમાં ફૂલ ઊગ્યાં હોય એવી, કળીઓવાળી નાજક લતા જેવી, ફૂલના ઢગલાને લીધે મનોહર અને કળીઓવાળી પથારી; દેશમાં અને દેશમાં કંઈ પીણ ન હોય, ઉદ્વિગ્ધ ના વિષયો (કે પન) મેળવવામાં મનને મારવું ન પડવું હોય અને વાછકડવું થોડો પાસે જ (સુલભ) હોય—એટલી વસ્તુઓ (સંયોગો) કામદેવની માથના પૂરી પાડે છે

શ્રેષ્ઠ ઔપધ અને કિયાનો સંગ્રહ

મુસ્તાપર્પટકં જ્યરે, ત્વિ જલં મૃદમૃદ્લોદ્યોદ્ભવં,
લાજાશ્છર્દિપુ, વસ્તિજેપુ ગિરિજં,

મેહેપુ ધાત્રીનિશં ।

પાળ્દૌ શ્રેષ્ઠમયોડમયાડનિલકર્કે,

પ્લીતામયે પિપ્પલી,

સન્ધાને કૃમિજા, વિપે શુક્તક-

મેદોનિલે ગુગુલુઃ ॥૬૮॥

વૃષોડ્વપિત્તે, કુટ્તજોડતિમારે,

મલાતકોડરોસુ, ગરેપુ દેમ ।

સ્ફલેપુ તાર્ક્ય, કિમિપુ કૃમિર્મ,

શોપે સુરા ચ્છાગપયોડય માંસમ ॥૬૯॥

મધ્યામયેપુ ત્રિફલા, શુદ્ધી

યાનાસરસે, મયિતં પ્રહણ્યામ ।

ફલેપુ સૈવ્યઃ સદિરમ્ય સારઃ,

સર્વેપુ રોગેપુ શિલાદ્યં ચ ॥૭૦॥

ઉન્માદં ધૂતમનયં, શોકં મયં, વ્યવસ્મૃતિં વ્રાત્રી ।

નિશ્નાશં શીરં જયતિ, રમાગ્ર મતિદયાયમ ॥

માંસં વાર્ક્ય, લઘુતઃ પ્રમદ્ભને,

સ્વચ્છગાત્રાં સ્વેદઃ ।

શુદ્ધમજ્જ્યાઃ સપુરો નમ્યાન સ્કન્ધાંતિવાહુરજમ ॥

નયનીતસજ્જમદિનમોત્તં મયં પયમ્મ દમ્બુદરમ્ ।

નસં મુર્ધવિકારાન,

વિદ્રધિમચિરોત્તમચિકિત્સાઃ ॥૭૧॥

નસં કવલો મુલ્લજાન,

નસ્યાઙ્ગનતર્પણાનિ નેત્રરજઃ ।

વૃદ્ધત્વં શીરધૃતે, મૂર્છાં શીતામ્બુમાસ્તચ્છાયાઃ ॥

સમશુક્તાર્દ્રકમાત્રામન્દે વદ્ધૌ, શ્રમે સુરા જ્ઞાતમ્ ।

દુઃસસહત્વે સ્થેયં વ્યાયામો, ગૌશ્વરદિતઃ કૃદ્ધો ॥

કાસે નિદિગ્ધિકા, પાર્શ્વશુલે પુષ્કરજા જટા ।

વયસઃ સ્થાપને ધાત્રી ત્રિફલા ગુગુલુર્વ્રણે ॥

વસ્તિર્વાતવિકારાન,

પૈતાત્ રેકાઃ, કફોદમયાન યમનમ્ ॥

શ્લોદ્રં જયતિ યલાસં,

સર્પિઃ પિત્તં, સમીરણં તૈલમ્ ॥૭૨॥

ઇત્યર્થં યત્ત્રોક્તં રોગાણામૌપધં શમાયાલમ્ ॥

તદેશકાલ્યલતો વિકલ્પનીયં યથાયોગમ્ ॥૭૩॥

તાવમાં મોથ અને પિત્તપાષ્ટે, તરસના રોગમાં માટીની ઈટ તપાલીને છમકારેલું પાણી, ઊલટીના રોગમાં ડાંગરની પાણી, મૂત્રાશયના રોગોમાં શિલાગિત, મેલરોગોમાં આમળાં અને લગદર, પાંડુરોગમાં લોડું શ્રેષ્ઠ છે. વાયુના અને કફના રોગમાં ઘરડે, બરલના રોગમાં પીપર, લાડકું માંધવામાં લાખ, જેરના રોગમાં સરસો, વરબીના અને વાયુના રોગમાં ગુગુળ, રકન પિત્તમાં અરુણી, અતિશારમાં કણકણ, લકડમાં ભિલામ, ગરના રોગોમાં સોનું, સ્થૂલ (બાનુ જાડા) માખુસોને (શરીર ઉનારવા માટે) રસવંતી, કૃમિરોગોમાં વાવડિન, તપરોગમાં મુચ, બરડીના દુધ અને માંસ; આંખના રોગમાં ત્રિકૃષા, પતમાં અગ્રી, ગ્રામ્પીમાં મવિન, કુષ રોગોમાં ચિરતારનું સેવન કરવું અને બધા રોગોમાં શિલાગિતનું સેવન કરવું જનું શી ગાંધપૂને, દાડ ઘોડને, બ્રાહ્મી વાઈને, દુધ ગિંધ ન આવવણી રોગને. થિખંડ સ્વેદપથને, માંસ દુધપાપાને, લગાનુ વાયુને, શેક શરીરના અવગ્રપાને, ગુર્ધાંતરી(માખુસનું બાક કાશ સીપજાનું ઝાડ)નાં ગુંદરનું નસ રકોષ, રસ અને બાનુની પીછને; માખપૂને લોચે અર્ધિષા વાને, ઉરડી નું મુતર અને ઉરડીનું દુધ લગપરને, નસ માલના રોગોને, લોચી કઠારવાની કિષા તરના વરલા ગરને નસ અને કવલગ્રાં મુખરોગોને; નસ, અગ્રાન અને તર્પણની કિષાઓ આંખની પીછને, દુધ અને પી ઘડપૂને; ઠંડું પાણી, પવન અને છાંચે મુતરને અને છે (મરડે છે) બં અગ્રિનાં માખપૂને લોચે રકને જાડે સરસો અને અરુણ, જામાં મુગ અને અગ્રાન ઘરડેને દુધ લોચી રકો એનું અને નિવ. ૭૩.૧૧

માટે કરાવત, મૂત્રકૃમ્મમાં ગોખર, ઉપરસમાં બેલી ભોરીંગણી, પડખામાં શૂળ આવે ત્યારે પુષ્કરમૂળ, જુવાની આલુવા અને રાખવા માટે આમળાં અને પ્રસુ-રોગમાં ત્રિકૂળા અને ગૂળણ હિતકર છે. ભસ્તિ વાયુના રોગોને, રેશ પિત્તના રોગોને, વમન કફના રોગોને, મધ કફને, ઘી પિત્તને, તેજ વાયુને જીતે છે (મટાડે છે).

આમ જે શ્રેષ્ઠ ઔષધ કહ્યું તે રોગોનું શમન કરી શકે છે. દેશ, કાળ, અને બળનો વિચાર કરીને રોગ્ય યોગ કરીને (જે પ્રસંગે જે ઔષધો ભેળવવાં યોગ્ય હોય તે ભેળવીને) એની ઉપર કહેલાં શ્રેષ્ઠ ઔષધોની જુદીજુદી બનાવટો કરવી.

इत्यात्रेयादागमय्यार्थस्त्व

तत्त्वज्ञानां पेशालानामतुतः ।

મેઢાદીનાં સમ્મતો મત્તિકનઃ

पमच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ॥ ૫૧ ॥

૨૧ પ્રમાણે ભગવાન આત્રેય (પુનર્વસુ) પાસે અર્ધસૂત્ર (આપુર્વેદશાસ્ત્ર) ભણીને એ કોમળ (મધુર) સુવાક્યથી ન ધરાયેલા, ભક્તિથી નમ્ર બનેલા, જેને શંકા થઈ હતી એવા અગ્નિવેશે ભેડ વગેરેની સંમતિ સાથે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો:

આપુર્વેદની જરૂર

સંપૂર્ણ ચિકિત્સાની જરૂર વિશે અગ્નિવેશ વગેરેની શંકા હૃદયન્તે ભગવન્ કેચિદાતમવત્તોઽપિ રોગિણઃ પ્રત્યોપસ્થાતૃસમ્પન્ના મૃદ્ધર્થમતાનુગાઃ ॥ ૬૦ ॥
ક્ષીયમાણામયમાણા વિપરીતાસ્ત્યાઽપરે ।
દિતાહિતવિભાગસ્ય ફલં તસ્માદનિશ્ચિતમ્ ॥

જિં શાસ્તિ શાસ્ત્રમલ્લિન

इति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।

શિષ્યગણસ્ય પુનર્વસુ-

राख्यो कात्स्न्यतस्तस्यम् ॥ ૬૨ ॥

*જે ભગવાન (પુનર્વસુ), સંઘથી (મિત્ર અને હિત આહારવિહારવાળા), રોગ મટાડવાને જરૂરે દુષ્ટો અને સારવાર કરનાર રોગ્ય માપુસોની કૂટવાળા તથા વૃદ્ધ વૈદ્યોના મનને અનુસરનારા રોગીઓ પણ કેટલાક સાજ થતા અને કેટલાક મરી જતા જણાય છે; તેમ જ એથી વિરુદ્ધ જનના (આહારવિહારનું કુપણ કરનારા, રોગ મટાડવા માટે જરૂરી દુષ્ટો અને સારવાર કરનાર રોગ્ય માપુસો વિનાના તથા વૃદ્ધ વૈદ્યોના મનને ન અનુસરનારા) બીજા રોગીઓ કેટલાક સાજ થતા અને

કેટલાક મરતા જણાય છે, તેથી હિત અને અહિત એ વિભાગનું ફળ (પરિણામ) નક્કી નથી (અર્થાત્, મિત્ર=સુ. ૧/૬૬૩ માં ૨૮૮૫ની સ્થાપનસંપત્તિઃ સંપત્તિ =એ સાધનસંપત્તિના જીવવાવા.) આપા ધમ્મ શું થીપવે છે? (=કઈ થીપવતું નથી). આવી શંકા કરતા, અગ્નિવેશ જેમાં મુખ્ય છે એવા શિષ્યોના સમૂહને પુનર્વસુએ સંપૂર્ણ સિદ્ધાંત કહ્યો.

ભગવાન આત્રેયે કર્વે શંકાનું સમાધાનઃ ચિકિત્સા અને અચિકિત્સાનાં પરિણામમાં ફેર

न चिकित्साऽचिकित्सा च

तुल्या भवितुमर्हति ।

વિનાઽપિ ક્રિયયા સ્વાસ્થ્યં

गच्छतां पोढशांशया ॥ ૬૩ ॥

(૧) સોણે કળાએ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા (સુ. ૧/૨૬૫ થી ૨૮) અને (૨) સોણે કળાએ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા વિના પણ જે લોકો સાજ થાય છે તેમની અચિકિત્સા (=સોણમાંથી ઓછી કળાવાળી ચિકિત્સા રચવા સમૂજગી ચિકિત્સા જ ન કરવામાં આવે એવી સ્થિતિ) એ બે (=સંપૂર્ણ ચિકિત્સા અને અચિકિત્સા) સરખાં હોઈ શકે નહિ (એ બંનેનું ફળ સરખું હોઈ શકે નહિ).

(સોણે કળાવાળી ચિકિત્સા વિના જે રોગ મટે એમ હોય એ રોગમાં પણ સોણે કળાવાળી ચિકિત્સા કરવાથી રોગ વધારે વહેશે. મટે છે એટલે ફેર તે જરૂર પડે છે. અને જે રોગ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા વિના મટેએવા ન હોય તે તે ચિકિત્સા વિના મટેતા જ નથી. આમ હોવાથી ચિકિત્સા અને અચિકિત્સાના પરિણામમાં ફેર રહે છે.)

આત્મકૃપક્રમણનાં દસ્તાલખ્યાં ભિપર્જિતમ્ ।

जीविदे त्रियमाणानां सर्ववामेष नोपधात् ॥ ૬૪ ॥

રોગરૂપી કાદવમાં ખૂંપી ગયેલા માપુસોને માટે ઔષધ (ચિકિત્સા, આપુર્વેદ) ઘણના ટેકાપ છે. (જેમ કાદવમાં પડેલા માપુસને કોઈની મદદ વિના પોતાની મેજે કાદવમાંથી નીકળતાં જાય મહેનત પડે અને વાર લાગે પણ બીજે કોઈ માપુસ એને પોતાના ઘાયલો દેકો આપે તે એ ઓછી મહેનતે પણ જટ બહાર નીકળી શકે છે. તેમ આપુર્વેદના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી રોગ ઓછી મહેનતે અને જટ મરી જાય છે.) બીજા મરનાર (અસાજ રોગવાળા) માપુસોને એટલે જ નિરાશકનું નથી. (અસાજ રોગમાં તે ચિકિત્સા લાગે કે લાગે નામણ એ રોગ મટવાનો નથી.)

ન હુપાયમપેક્ષન્તે મર્ચે રોગા, ન ચાન્યયા ।

ઉપાયસાધ્યાઃ સિધ્યન્તિ, નાદેતુર્હેતુમાન્ યતઃ ॥

બધા રોગોને કઈ ઉપાય(ચિકિત્સા)ની જરૂર હોતી નથી (કારણ કે પ્રાકૃત રોગોમાં ઋતુફેર વધારી વજેરે અનેક રીતે કુદરત પોતે ઉપાય કરી લે છે અને અસાધ્ય રોગમાં ઉપાય કરવા છતાં રોગ મટતો નથી આમ રોહિણી વજેરે જે રોગો ઉપાય કરવામાં આવે તો જ મટી શકે એવા છે, તે રોગોમાં ઉપાય કર્યા વિના ચાલતું નથી) પણ જે રોગો ઉપાયસાધ્ય છે (સપૂર્ણ ચિકિત્સાથી જ મટે એવા છે) તે બીજી રીતે (સપૂર્ણ ચિકિત્સા કર્યા વિના) મટતા નથી, કારણ કે રોગ હેતુવાળો (નિદાનવાળો, કારણને લીધે થયેલો) હોય તે કઈ હેતુ વિનાનો (કારણ વિનાનો) બની જાય નહિ (રોગનું કારણ હોય છે તે કારણ દૂર થયા સિવાય રોગ મટે નહિ અને કારણ દૂર કરવા માટે ઉપાય કરવાની જરૂર રહે છે પ્રાકૃત રોગો જે વૈકૃત ન થાય તો ઋતુ બદલાતા મટી જાય છે તેમાં પણ કુદરતે રોગનું કારણ દૂર કરવાના ઉપાય કર્યા હોય છે તેથી એમાં આયુર્વેદની સોળે કથાવાળી સપૂર્ણ ચિકિત્સાની જરૂર રહેતી નથી જરૂરી ચિકિત્સા કુદરત આપોઆપ કરી લે છે હવે અસાધ્ય રોગોમાં પણ સપૂર્ણ ચિકિત્સાની જરૂર હોતી નથી, કારણ કે સપૂર્ણ ચિકિત્સા કરવા છતાં રો રોગો મટતા નથી આમ હવે ઉપાયસાધ્ય રોગોના વિચાર કરવાનો રહ્યો રોહિણી જેવા કેંદ્રલક રોગો એવા છે કે જે ઉપાય કર્યા વિના મટે જ નહિ તેમાં ચિકિત્સાના લાભ અને અવિકિત્સાનો જે ર લાભ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એવા રોગોમાં ચિકિત્સા ન થાય તો રોગનું કારણ દૂર થાય નહિ અને તેથી રોગ મટે પણ નહિ ત્યારે યુ અચિકિત્સામાં માનનાર એવું કહેવા માગે છે કે એમની ખાતર હેતુમાન (કારણ થી થયેલો) રોગ અહેતુ (કારણ વિનાનો) બની જાય છે કે જેથી કારણ દૂર કરવાને ચિકિત્સાની જરૂર ન પડે? હેતુવાળો રોગ હેતુ વિનાનો કદી બની શકે નહિ)

યદુર્ધ્વં સર્વસમ્પત્તિયુક્તયાઽપિ ચિકિત્સયા ।

મૃત્યુર્મૈવતિ, તદૈવ નોપાયેઽમ્યનુપાયતા ॥૬૬॥

વરી જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે (સુ ૧/૨૬૫ થી ૨૮૫વાળી) બધી સાધનસંપત્તિવાળી ચિકિત્સા થી પણ (અવિકિત્સા કરવા-છતાં પણ) દરદી મરી જાય છે એ વાત બરાબર નથી જે જેનો ઉપાય છે તે તેનો ઉપાય ન હોય એવું બની શકે નહિ. (ચારે પાદની સાધનસંપત્તિવાળી ચિકિત્સાથી જ જે રોગ મટે એવો નથી તે રોગમાં એવી ચિકિત્સા ઉપાય છે, એવા રોગમાં

એવી ચિકિત્સા ઉપાય ન હોય એવું બની શકે નહિ)

અપિ સ્વોપાયયુક્તસ્ય ધીમતો

જાતુચિત્ત કિયા ।

ન સિધ્યેદૈવલૈગુણ્યાન્ન ત્વિયં પોદશાત્મિકા ॥

અને વળી ઉપાયવાળા બુદ્ધિશાળી માણસને પણ દુર્ભાગ્યને લીધે (નસીબ આડુ આવતું હોવાથી) કેટલીક વાર ક્રિયા ફળતી નથી (ક્રિયા કરવાથી રોગ મટતો નથી) પણ તેવા પ્રસંગોમાં તો એ ક્રિયા સોળે કથાએ (સુ ૧/૨૬૫ થી ૨૮૫) સપૂર્ણ હોતી નથી (કારણ કે દેવ કઈને કઈ બાબતની કંટોકડી ઊભી કરીને સોળામાંથી એક કે વધારે કળાનો લાભ ન મળી શકે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરે છે)

કલ્યાસિદ્ધોઽગ્નિતોયાદિઃ

સ્વેસ્ત્ત્ત્માદિકર્મણિ

ન પ્રીણં કર્પણં વા કલ્પ ક્ષીરં ગવેયુકમ્ ॥૬૮॥

કલ્પ માપાત્મગુણાદૌ વૃષ્યત્વે નાસ્તિ નિશ્ચયઃ ।

વિષ્ણુવ્રકરણક્ષેપૌ કલ્પ સંશયિતૌ યવે ॥૬૯॥

વિષ્ણુ કલ્પ જરાં યાતિ મન્વતત્ત્વચિર્વર્જિતમ્ ।

કઃ પ્રાપ્તઃ કલ્પતાં પથ્યાદતે રોહિણિકાદિપુ ॥

શેક કરવાના કામમાં દેવતા કોને નિષ્ફળ નીવડ્યો? સ્તંભ વજેરે કરવામાં પાણી વજેરે કોને નિષ્ફળ નીવડ્યું? દૂધ કોનું પ્રીણ ન કમું? ગવેયુકથી કોણ દૂધનું નથી પડ્યું? અડદ, કીચા વજેરે વૃષ્ય છે એવો કોને નિશ્ચય નથી થયો? જવ ઝાડોપેશાખ બનાવીને બહાર કાઢે છે એ વાતમાં કોને સશય છે? મંત્ર બળ્યા વિના ઝેર કોને પતી ગયું? રોહિણી વજેરે રોગોમાં પથ વિના કોણ ત્રાણુ થયું? (આ બધા દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જે જેના ઉપાય છે તે તેના ઉપાય ન હોય—એ ઉપાય એમાં નિષ્ફળ જાય—એવું બનતું નથી.)

અપિ શ્વાત્તમરણં સર્વસિદ્ધાન્તનિશ્ચિનમ્ ।

મદ્વાઽપિ પ્રયત્નેન વાર્યતાં કથમન્યથા ॥૭૦॥

“વરી મરણ અકાત્રે થાય છે (મનુષ્યના આયુષ્યનો કાળ તો વરસેલો છે, છતાં તો વરસે મરણ ન થતા રોગ વજેરે કારણથી એ વહેતું આવે છે) એવું બધા સિદ્ધાંતે નક્કી છે તો પછી હવે તેટલો મોટો પ્રયત્ન કરીએ તોપણ એ અકાત્ર મરણ ચિકિત્સા સિવાય બીજી કોઈ રીતે રોકી શકાય?” (ચિકિત્સા વિના રોગ મટે નહિ, રોગ ન મટે તો માણસ પૂરું તો વર્ષ છતી શકે નહિ, માણસ પૂરું તો વર્ષ છતે નહિ તો આયુર્વેદ

ધર્મશાસ્ત્ર બધા । ત્રીનુયને બાહેલી મનુષ્યના ॥૧૩॥ ભી
તો વર્ણની મુ ન પોતે દર, પાત્ર ની મુલત પો । નથી
તેથી ચિંતિ મની જરૂર છે)

ચન્દનાયપિ વાહારૌ રુદ્રમાગમપૂર્વકમ ।
શાસ્ત્રાદેવ ગત સિદ્ધિ ક્ષરે ન્નુનવૃહણમ ॥

દાહ વગેરે સગામા ચ ન વો ના ઉપાર પત્ર ૩૩
પત્ર ખેતો છે (લોભેમા તે ચીન થઈ પો છે)
તે આયુર્વેદને આધાર ન થયો છે તાવમા પદની
(તાવ બિને ત્યા નુથી) લાક્ષ્ય નાને પછી જુદા
નો કમ જે દિલ થઈ ગયો છે (લોભેમા પ્રસવિત
થઈ ગયો છે) તપમ આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાયો ન થયો છે
ચતુષ્પાદ્ગુણસમ્પન્ન સમ્યગ્લોચ્ય યોજિતે ।
મા કૃયા વ્યાધિનિર્વાતે

વિધિવિસ્તારા વિધિસ્તિતે ॥૭૩॥

તેથી (મૂ ૧/૨૮૧ શી ૨૮વાળા) માં પાઠના
નોતે ગુણિવાળી ચિકિત્સા બગમ વિચાર પીત ૨૦
વામા આવે, તે સારને નાથ પાત્ર નો બાબતમા રામ
આસથી નહિ

પત્તદ્વિ મૃત્યુપાશામામકાણ્ડે છેદનં દદમ ।
રાગોત્પાસિતમીતાનાં રક્ષાશ્વતમસ્ત્રકમ ॥૭૪॥

આ (આયુર્વેદ) તો રાગેશ્વરી રાણધારી મોતના
ક્ષાનાને ડાળી નાખવાનું મજબૂત સાધન છે અને
(રાગ થયા પછી) રાગથી ત્રમેલા બાને બીનેડા
લોભેની સૂત્ર (દોરા) વિનાની રાખી છે
કુપાત્ર વેદના લાક્ષ્ય આવે આયુર્વેદથી અમૂત
પદ્મ જેર બને છે

પત્તસદ્મૃતં સાક્ષાઙ્ગવ્યાસયજિતમ ।
યાતિ દ્વાનાહલત્યં ક્ષુ સયી હુર્માજનસ્થિતમ ॥

આ (આયુર્વેદ) તો જનને દરિયા વસેવવાની
મહેન આપના વિના શપડે સાક્ષાત્ આમૂત છે
પાત્ર ને આયુર્વેદથી અમૂતને કુપાત્રમા (૧) અશ
વાસવમા, ૨ નાનિમિત્રી માનુષમા) રાખવામા આવે,
તો ને લગભગ જેર બની જાય છે

કુપાત્ર વેત્ર કેવા લેખ? એમનાથી દૂર રહે

અક્ષાતશાસ્ત્રસદ્ગ્રાધાન

શાસ્ત્રમાત્રપરાયણાન ।

ત્યજેદ દુરાદ મિપયપાશાન

પાશાન વેવસ્વતાનિચ ॥૭૬॥

જે આયુર્વેદ શાસ્ત્રને ખો અર્થ (રહસ્ય) નમજાય
ન લેખ નાને જે કંઈ રાણુવેદના શાસ્ત્રમા ન આવ્યું
વેદના પાઠ કરવામા, આયુર્વેદના રાજ્યવાન નહિ,
પપ ને આયુર્વેદના શાસ્ત્રમા ન રચાપદ્ય નાના
૧૫ રાવા વધારૂપો કા ચને જમના જાનાની માત્ર
૮૩ બાઉ દર રાખવા

સુપાત્ર વેત્રેની પ્રશસા

મિપજાં સાધુવૃત્તાનાં મદ્રામાગમશાહિનામ્ ।

અભ્યસ્તર્કમ્ભા મદ્રં મદ્ર મદ્રામિલાપિનામ્ ॥

શાસ્ત્રવશાથી, આયુર્વેદવિદ્યાથી શોભના જેવું
આયુર્વેદમા મેલેલી કિયાતો નાનક વાજ બને ઠરી ૧૫
રોવા નાને (તંત્ર) ક પાત્ર ઉરડનાગ વેદાનુ ભડું
થશે, ભડું થશે ભડું થશે

અષ્ટાંગહૃદયની ૪૩૨

અશ્વત્થસગ્રહ હંતો છતા અશ્વત્થદૃષ કેમ રચન પડય?

इति तन्पुणैर्यુक्त तन्त्रदोषैर्ययिजितम् ।

ચિકિત્સાશાસ્ત્રમશ્વિલં

વ્યાપ્ય યત્ પરિત, સ્થિતમ્ ॥૭૮॥

વિપુલામલવિજ્ઞાનમહામુનિમાનાનુગમ્ ।

મહાસાગરગમ્ભીરસદ્ગ્રહાર્થપલક્ષગમ્ ॥૭૯॥

અષ્ટાઙ્ગવ્યવમહોદ્ધિમન્યનેન

યોડગાઢસદ્ગ્રહમહામુનરાશિગતઃ ।

તસ્માદનત્પલમહપસમુદ્યમાર્ગ

પ્રીત્યયેમેનદુદિતે પુયગેપ તન્ત્રમ્ ॥૮૦॥

૨ ૧૫ તત્રના ગુણેવ જુ પપ તત્રના દોષો વિનાનુ,

રાશ્ત્રા ચિકિત્સાશાસ્ત્ર વ્યાપીત નેને મોતનામા અશ
વીને રહે, વિદ્યા નાને વિષય વિવાનવાળા મહામુનિ
ઓના મતને નાનુસંગુ, મહાસાગર જેવા અગાધ સ્વપાત્ર
સગ્રહ નામના ગ્રવના અર્થે સુરવતુ, ૨ પાત્ર ૧૩
વેદ (મૂ ૧/૫, ૫૫)થી મહાતાનગને વસેવવાથી જે
અસગનગ્રહથી મોતે અમૂતને લખ્યા મળે છે,
તેમથી જુ બનાવીને પ્રાણુવવધું રા (અપાન
હૃદયથી) તત્ર પાત્રી મડન કની રહે બેગ માત્રોત
ખુથી રંગ મટે જુ ન દહ છે

આ ગ્રંથની પવિત્રતા

इदमागमनि त्रयप्रत्यक्षफटर्शनात् ।

મન્યવત્તંત્રપ્રયાજ્ય ન મીમાંસ્યે કયશ્ચન ॥૮૧॥

૨ ૧ તત્ર (અપા ૧૨૫) આયુર્વેદથી નિલ મને

હોવાથી રાને એનું કૃષ પ્રત્યક્ષ રાનુભવાનું હોવાથી
એના મત્રની માફક ઉપયોગ કરવો, રો ખરુ હશે કે
નહિ એવી શકા (તપાસ) કરવી નહિ

આ ગ્રંથના પાક, અભ્યાસ અને આનંદમુનુ કૃષ
દીર્ઘજીવિતમારોગ્ય ધર્મમર્થ સુચં યશઃ ।
પાઠાથયોધાનુષ્ઠાનૈરધિગચ્છત્યતો ધ્રુવમ્ ॥૮૨॥

૨૧૧માથી (અષ્ટાગલદયમાથી) ૨૧ ગ્રંથનો પાક
કરવાથી, સમજવાથી રાને એમા કલ્યા પ્રમાણે કરવાથી
માણસને લાભી જિંદગી, આરોગ્ય, ધર્મ, અર્થ, સુખ
અને ૫૪ ચોકસ મળે છે

પતત્પઠનુ સદ્ગ્રંથયોધશક્તિ
સ્વસ્થસ્તકર્મા ભિવગપ્રકમ્પ્ય ।

આકમ્પયત્યન્યવિશાલતન્ત્ર-

કૃતાભિયોગાનુ ચદિતત્ત્ર ચિત્રમ્ ॥૮૩॥

આ (અષ્ટાગલદય નામનુ તત્ર) ભણીને, અષ્ટાગ
સંગ્રહ નામનો ગ્રંથ સમજવાને શક્તિમાન થઈને,
ક્રિયારો કરવાની સારી રીતે ટેવ પાડીને, કોઈથી ગાળ્યો
ન જાય એવા બનેલા વેદ બીજા (અષ્ટાગલદય કરતા)
મોટા તંત્રોમાં મહેનત કરીને તૈયાર થયેલા વેદોને ધ્રુવની
નામે (હકાવે) તે એમા કાઈ નવાઈ જોવા નથી

આ ગ્રંથની અપૂર્વતા

ચદિ ચરકમધીતે તદ્ ધ્રુવં સુશ્રુતાદિ-
પ્રમિગદિતગદાના નામમાત્રેડપિલાક્ષ ।

અથ ચરકાવિહીન પ્રમિયાયામચિત્રઃ

કિમિવ ચલુ કરોતુ વ્યાધિતાનાં ચરાક ॥

જે કોઈ ચોકલા ચરકના જ રાખાસ કરે તેા રો
માણસને સુશ્રુત વગેરેના કહેલા રોગોના નામ પણ
આપડતા નથી (કારણ કે સુશ્રુતમા ચરકશાલાક્ય તંત્ર
લખેલા છે પણ ચરકમા રો તંત્રો વિતારથી લખેલાં
નથી), હવે જે ચોક માસસ ચરકના અભ્યાસ ન કરે
પણ ફક્ત સુશ્રુતનો જ અભ્યાસ કરે, તેા એમ
ચરકમા કહેલી પ્રક્રિયાઓ શીખવાની મહેનત કરેલી ન
હોવાથી એ બિચારો રોગીરોનું શું બળુ કરે? (માટે
ચરક રાને સુશ્રુત બનેલા તંત્રમાં સમાવેશ થાય છે એવુ
અષ્ટાગલદય ભવવાથી દરદીનું બુદ્ધિ થઈ શકે છે)

આ ગ્રંથ આપુર્વેદના નિચોડપ અને ટૂકો છે
અભિનિવેશયશાદભિયુજ્યતે
સુમળિતેડપિ ન ચો દદમૂઢક ।

પઠનુ ચત્તપરઃ પુરપાયુપં

સ ચલુ વૈષ્ણિકમાદમનિર્ણયઃ ॥૮૫॥

હવે જાનારો મૂળ ઈન્દ્રિયા આપુર્વેદ ઉપર ૨૧૧
ક્રિતને લીધે જે માસસ ૨૧૧ સ રી રીતે કહેવાયેલા અષ્ટાગ
લદયમા ચિત્ર પરીપતો નથી તે મહામૂર્ખ આખા માનવ
જીવનભર (સા વર્ષ સુધી) કટાળ્યા વિના વેતરુ કર્યા
કરીને ભરે મૂળ (બ્રહ્મારો કહેતો ચોક લાખ પ્રત્યેકવાળો)
રાપુર્વેદ ભણ્યા કરે

સારી રીતે રજૂ કરેલા સત્યનો સ્વીકાર ગમે તેની
પાસેથી પણ કરવો

યાતે પિત્તે શ્લેષ્મશાન્તૌ ચ પથ્ય
તૈલં સર્પિર્માશિકં ચ ક્રમેણ ।

પતદ્ બ્રહ્મા માપતે બ્રહ્મજો યા

કા નિર્મમ્બે વક્તુમેદોક્તિશક્તિ ॥૮૬॥

તેલ, ઘી રાને મધ રાનુકમે વાપુનુ, પિત્તનુ અને
કફનુ શમન કર છે એ હકિકત બ્રહ્મા કહે કે બ્રહ્માના
પુત્ર (સનતકમાર વગેરે) કહે લોહનાર ભદ્રાજ તેથી
મત્ર ન હોય એવી (તેલ, ઘી અને મધ જેવી) વસ્તુ
ઓની શક્તિમાં ફેર પડતો નથી (મત્ર ભદ્રાનારની
શક્તિ ઉપર મત્રની શક્તિનો આધાર છે, પણ તેલ
વગેરેની શક્તિનાં ગુણગાન કોણ કરે છે તેના ઉપર તેલ
વગેરેની શક્તિનો આધાર નથી જે ઉપદેશ બ્રહ્માએ
આપ્યો છે તે જ ઉપદેશ વાગભટે આપ્યો છે તે પછી
બ્રહ્માએ કહ્યુ તે ખરુ અને એ જ ઉપદેશ વાગભટે
કહ્યો તેથી ખોટો એવું હોઈ શકે નહિ)

અધિધાતુવશાત કિવા પ્રવ્યશક્તિર્વિશિષ્યતે ।
અતો મન્તરમ્પ્રત્યુચ્ય

માધ્યસ્થ્યમયલમ્બ્યતામ્ ॥૮૭॥

દ્રવ્યમા કઈ કઈ શક્તિ રહેલી છે તે વાત કહેનાર
માસસને લીધે દ્રવ્યની ચોતાની શક્તિમાં શું કઈ વધારો
થઈ જતો હશે? (તેલથી વાયુ મટે છે એવું વાગભટ
કહે તેથી તેલની વાયુ મટાડવાની શક્તિ ઘટી જાય અને
એ જ વાત બ્રહ્મા કહે તેથી શું તેલની વાયુ મટાડવાની
શક્તિ વધી જતી હશે?) માટે દ્રવ્ય છેડી દઈને તટ્પ્ર
બનો (ગ્રંથ ચારો છે કે નહિ તેનો નિર્ણય એ મને
લખ્યો છે તે ઉપરથી ન કરતો એમાં શું લખ્યું છે તે
ઉપરથી કરે)

પ્રવિષ્ણીતે પ્રીતિષ્ણેન્મવત્વા ચરકસુશ્રુતો ।
મેઢાપાં કિ ન પઠયન્તે

તસ્માદ્ગ્રાહ્યં સુમાપિતમ્ ॥૮૮॥

જે ઋષિઓએ રહેલા ગ્રંથો (તંત્રો) ઉપર પ્રીતિ હોય તો ચરક અને સુશ્રુતને છોડી દઈને ભેડ વગેરે મુનિઓના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કેમ કરતા નથી? (ભેડ, જનૂકર્ણ વગેરે મુનિઓના ગ્રંથોનો અભ્યાસ ન કરતાં વેદો ચરક અને સુશ્રુતનો અભ્યાસ કરે છે તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે) મુખ્યપિત્તનો (જે સત્ય સારી રીતે કહેવાયેલું હોય તેનો) સ્વીકાર થવો જોઈએ. (અષ્ટાંગહૃદયમાં પણ આયુર્વેદનો જ ઉપદેશ સારી રીતે રખૂ કરેલા હોવાથી એનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.)

“અષ્ટાંગહૃદય” નામની સાંકિતા

હૃદયમિવ હૃદયમેતત્સર્વાયુર્વેદશાહમયપયોધેઃ ।

કૃત્વા ચક્ષુઃપ્રમાસં

શુભમસ્તુ પરં તતો જગતઃ ॥૮૧॥

મામ્સના હૃદય જેઁ આખા આયુર્વેદના બધા

સાહિત્ય(ગ્રંથો)રૂપી સાગરનું આ હૃદય (અષ્ટાંગહૃદય) બનાવવાથી મને જે પુણ્ય થયું છે, તે પુણ્યથી જગતનું કલ્યાણ થાવ (મને થયેલું પુણ્ય હું જગતને સમર્પણ કરું છું.).

જેમ મનુષ્યનું હૃદય શરીરમાં અમુક જગ્યાએ સંકેત હોવા છતાં પોતાનામાંથી નીકળતી દશ મૂળ શિરાઓ દ્વારા આખા શરીરમાં વ્યાપેલું છે, તેમ આ અષ્ટાંગહૃદય આયુર્વેદના ગ્રંથોમાંનો એક જ ગ્રંથ હોવા છતાં એનાં છ જ્ઞાનો અને આઠ અંગો દ્વારા આખા આયુર્વેદના બધા ગ્રંથોમાં વ્યાપેલું છે અને આ ગ્રંથ આયુર્વેદના સાહિત્યના હૃદયરૂપ છે.

હવેયાજ્ઞહૃદયે સંહિતાયાં પથે ઉત્તરદયાને વાઝી-
કરણવિધિનામ ચત્વારિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૪૦ ॥

ઉત્તરસ્થાન સમાપ્ત

અણગહ્ય સમાસ

ઉ પ ચો ગી પ્ર કા શ નો

૩ પેસા

પુરાણો

શ્રી ભગવતી (દેવી) ભાગવત	૩૫-૦૦
શિવમહાપુરાણ—સરળ ભાષાતર (બે ભાગમાં)	૩૬-૦૦
શ્રી માર્કંડેયપુરાણ—અઠારણ ભાષાતર	૨૦-૦૦
વિષ્ણુપુરાણ—સરળ ભાષાતર	૨૦-૦૦
સ્કંદમહાપુરાણ—ભાગ-૧—સરળ ભાષાતર	૨૫-૦૦
સ્કંદમહાપુરાણ—ભાગ-૨ “ “	૩૦-૦૦
સ્કંદમહાપુરાણ—ભાગ ૩ “ “	૪૦-૦૦
કૃર્મમહાપુરાણ—મહર્ષિ વેદવ્યાસ પ્રણીત	૨૦-૦૦
જઠમહાપુરાણ—સરળ ભાષાતર	૩૦-૦૦
બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ (બે ભાગમાં) આલેખકનું સરળ ભાષાતર	૪૦-૦૦
ભગિનપુરાણ—સરળ ભાષાતર	૩૦-૦૦
શ્રીમદ્ ભાગવત—બે ભાગમાં	૫૦-૦૦
વામનપુરાણ—સરળ ભાષાતર	૩૦-૦૦
મત્સ્યમહાપુરાણ—સરળ ભાષાતર	૫૦-૦૦

રામાયણ—મહાભારત

મહાભારતસાર—અઠાર પર્વો સારરૂપે	૧૨-૦૦
મહાભારત—શાંતિપર્વ—સરળ ભાષાતર	૩૦-૦૦
રામચરિતમાનસ—પાંદ માટે ઉપયોગી	૧૭-૫૦
નિરધરકૃત રામાયણ—રાગરાગિણીમાં	૧૫-૦૦
રચિય રામાયણ—સંવેષમાં રામાયણ પદ્યમાં	૩-૫૦
નુલસી રામાયણના મહાવાક્યો	૩-૫૦
નુલસીકૃત રામાયણ—બે ભાગમાં	૫૦-૦૦

ઉપનિષદો

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ—શાકરભાષ્ય	૪૦-૦૦
યોગકુશલ ઉપનિષદ—યોગવિષયક ગ્રંથ	૧૫-૦૦
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ—મૂળ સાથે ભાષાતર	૧૦-૦૦
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ—શાકરભાષ્ય સહિત	૫-૦૦
મ્વેત્સાધર ઉપનિષદ “ “	૬-૦૦
ઈશ ને કેન ઉપનિષદ “ “	૪-૫૦
ઐતરેય ઉપનિષદ “ “	૨-૦૦
કથોપનિષદ “ “	૧-૦૦

૩ પેસા

મુલુકેનિષદ “ “	૩-૫૦
ઉપનિષદ નવનીત—ઉપનિષદોનું સારરૂપ	૪-૦૦
વેદાંત—તત્ત્વજ્ઞાન	
અધ્યાત્મદર્શન—સ્વામી અર્જુનનાદકૃત	૬-૦૦
સતગુરોનો પરિચય—બોધક અને પ્રેરક પ્રસંગો	૬-૦૦
પશ્ચીકરણ—શ્રીજ્યેષ્ઠજી વાચની ટીકા સાથે	૪-૦૦
એકનાથી ભાગવત અર્થાત્	
શ્રીમદ્ ભાગવત સારરૂપ	૨૫-૦૦
કોપનો માર્ગ—સ્વસ્વરૂપનું દર્શન કરાવતા લેખો	૭-૫૦
મહાવ્રતચરિત્રાવલી—મુટ્ટેલા મહાવાક્યો	૫-૫૦
તત્ત્વજ્ઞાનપાન—મૂળ સાથે ભાષાતર	૧૫-૦૦
ધર્મમત્ બીજા ધર્મના પદો	૪-૫૦
હયોગપ્રતીપિકા—મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૪-૫૦
વિવેકગુપ્તાશિલ—વેદાંતની સરળ સમજૂતી	૪-૦૦
પદ્મપત્રી (વેદાંતપ્રકાશ)	૦-૭૫
કવિય અને દેવગૃહિત—પ્રેરક—સાંધક ઉપદેશ	૨-૦૦
હિ કુધર્મની ભાગ્યોથી—વેદ ગાન-શાકર ધ્રુવ	૧-૫૦
જ્ઞાનવાણી—મુમુક્ષુને ભોધ આપતો ગ્રંથ	૫-૦૦
હિ કુધર્મ (સાક્ર)	૨-૫૦
શ્રી યોગવિજય મહારામાયણ—ભાગ ૧ લો	૩૫-૦૦
શ્રી યોગવિજય મહારામાયણ—ભાગ ૨ લો	૪૦-૦૦
વિચારસાગર—તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ	૧૨-૫૦
પ્રભુમયજીવન—	૪-૦૦
ત્રિપુરાસરણ—જ્ઞાનપદ—વેદાંતનો ગ્રંથ	૧૧-૦૦
જ્ઞાન અને જ્ઞાન—સ્વામી માધવતીર્થ	૧-૦૦
સંતોની અનુભવવાણી—જીવનપ્રયોગની સૂચનો	૮-૦૦
બરદના ભક્તિસંગ્રહ—બોધક સૂત્રો	૧-૫૦
જીવનગુહિતવિવેક—વેદાંતનો ગ્રંથ	૫-૫૦
જ્ઞાનના ૪૪ પ્રશ્નો—સ્વામી માધવતીર્થ	૧-૫૦
પાંચતત્ત્વ યોગસૂત્ર—વિવેચન નીચે	૬-૫૦
યજ્ઞવલ્ક્ય—આખ્યાનોનો સંગ્રહ	૪-૦૦
આત્મસમાયણ—તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ	૪-૫૦
વેદાંતમર્ગદર્શિની—વેદાંતનું ઉપદેશી પુસ્તક	૫-૦૦
જ્યેષ્ઠ—શ્રીમદ્ ગીતા	૦-૦૦

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યના ગ્રંથો

સૌંદર્યલહરી—સરળ અનુવાદ	૧-૫૦
પ્રશ્નોત્તર રત્નમાળા અને	
જીવનુકત આનંદલહરી	૧-૮૫
દુઃખ દુઃસ્થવિવેક—શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત	૦-૪૦
સર્વવિદ્યાત—સિદ્ધાંત—સારસંગ્રહ—અર્થ સાથે	૪-૦૦
સનત્યુજાતનો ઉપદેશ અર્થત્ મુન્યુન્ ગૃહસ્થ	૨-૦૦
યત્સ્ત્રલોકી—મૂળ સાથે ભાષાતર	૫-૦૦
આત્મા—અનાત્મા વિવેક—સરળ ભાષાતર	૨-૫૦
સ્તોત્રસંગ્રહ—૪૧ સ્તોત્રો સરળભાષાતર સાથે	૫-૦૦

ગીતાવિષયક

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (મોટા અક્ષર)	૬-૫૦
અથાવકગીતા—મૂળ સાથે ભાવવાણી અનુવાદ	૨-૦૦
અવધૂતગીતા—મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૪-૫૦
જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા—સરળ ભાષાતર	૨૦-૦૦
શ્રીજ્ઞાનસત્ર ગીતા—પદ્યરૂપે, અન્વય	
તથા ચર્યાર્થ સાથે (ગુજરાતી)	૧૦-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—(ચાકરભાષ્ય)	૧૫-૦૦
પાંડવગીતા—ભગવાનનો અહિમા	૧-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (ગુરુ)	
ગુજરાતી હિપ્પિમા	૨-૫૦
ગીતા એક્સપ્લેઈન્ડ (અગ્રજી)	અનુ ૮-૦૦
ગીતા એક્સપ્લેઈન્ડ—પાકુ પુસ્તક	મનુ ૧૦-૦૦
ઈન્ડોલકચન ટુ ગીતા રોકસપ્લેઈન્ડ ગુનેદાર	૦-૬૦

ઉપદેશો—વાર્તાલાપો

ધર્માલાપ—પ્રકાશાનંદજી સાથેનો વાર્તાલાપ	૧૫-૦૦
શિશુલાપની વિવેચન—ભાષાતર વિવેચન સાથે	૧૦-૦૦
મદ્યવસ્થા અને અવક—ઉપયોગી ઉપદેશ	૧-૦૦
શ્રી રામકૃષ્ણચામુત—મોધક દૃષ્ટાનો સહિત	૧૭-૫૦
સ્વામી રામતીર્થના વચનામૃત	૩-૦૦
શ્રી રામકૃષ્ણવના વચનામૃત	૧-૫૦
સ્વામી વિવેકાનંદના વચનામૃત	૨-૦૦
ભોજપ્રમથ—મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૧૦-૦૦
સસારનાં સુખ—સ્વ. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧૦-૦૦
—મનનાં સ્ત્રોત્ર ભાષાતર સાથે	૨-૫૦

સ્તોત્રો—ગ્રંથના

સ વાપર્યાત—ત્રણે કાળની સધ્યાની સમજૂતી	૨-૫૦
નિત્યપાઠ—સ્તોત્રો—પદો અર્થ સાથે	૩-૦૦
વિષ્ણુસહસ્રનામ—નિત્યપાઠ માટે	૧-૨૫
વિષ્ણુસહસ્રનામસ્તોત્રમ—મૂળ પાઠ મોટા	
અક્ષરમા અને ગુજરાતી હિપ્પિમા	૦-૪૦
જપ અને નામસ્મરણ—નિત્યપાઠના	
સ્ત્રોત્રો અર્થ સાથે	૩-૫૦
કૃષ્ણભૂષણમ્—નિત્યપાઠ માટે સ્ત્રોત્રો અર્થ સાથે	૧-૦૦
શ્રીપુરુષોત્તમમાસમાહાત્મ્ય—સરળ ભાષાતર	૧૦-૦૦
ઉગ્રનાથચાલીસા—નિત્યપાઠ માટે ઉપયોગી	૦-૪૦
જન્મેન્દ્રમોક્ષ—સરળ ભાષાતર	૧-૦૦
ચંદ્રીપાઠ—ઉપયોગી સ્તોત્રો સાથે	૬-૦૦
સત્યનારાયણની કથા	૪-૦૦
પ્રાત અને સાંપ કાળની પ્રાર્થનાઓ	૨-૦૦

નીતિ અને સંદાચાર

સુભાષિત નીતિમ જ્યી—૧૦૫૬ સ્ત્રોત્રો	૬-૫૦
સંનાતન ધર્મ—તત્ત્વજ્ઞાનના મુદ્દિલા ૫૦૦	
સ્ત્રોત્રો અર્થ સાથે	૮-૫૦
વ્યવહારમાળા—ઉત્તમ ૧૦૮ સૂત્રો	૧-૩૫
ભોધમાળા—નિવારમણકા	૨-૦૦
વેરાગ્યચતક—મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાતર	૨-૦૦
વિજ્ઞાનચતક—મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૧-૫૦
સુભાષિત—રત્નમાળા—૩૦૮ સ્ત્રોત્રો અર્થ સાથે	૨-૫૦
સતોષસુરતર	૦-૫૦
ભગવાન બને—મૂળ જ્યાં અર્થ સાથે	૩-૫૦
વિવેકાનંદસાર—ઉપદેશોનો સારભૂત ગ્રંથ	૧૦-૦૦
સુભાષિત રત્નભાગ્ય—૬૩૦૩	
સુભાષિતો અર્થ સાથે	૨૫-૦૦
ભાવવિજ્ઞાસ—લેઠ મલિયાવા નબુભાઈ	૪-૦૦
૧૧ અને બુધિશિર—મૂળ સ્ત્રોત્રો અર્થ સાથે	૧-૫૦
ક્રોધિન્ન—અર્થજ્ઞાસ—મૂળ સાથે સરળ	૫૦-૦૦
ભાષાતર	
હરિન્દ્ર દ્વાર—‘પદ્ય’ના લેખોનો સંગ્રહ	૬-૫૦
સો મૂર્ખનાં લગ્નો	૧-૦૦
આપધર્મનીતિ અને ચાકુરનીતિના	૫-૦૦
નીતિસમુચ્ચય—વૃદ્ધનામુકુજ રચિત	૨-૭૫
સ્ત્રોત્રો અર્થ સાથે	

૩. પેસા

બાળસાહિત્ય

શિશુસાથી-૧-સચિત્ર વાચન લેખનમાળા	૧-૦૦
શિશુસાથી-૨ સચિત્ર-વાચન લેખનમાળા	૦-૫૦
બાળકોને બોધ-સચિત્ર બોધદામી પુસ્તિકા	૧-૦૦
બાળકોની બોલચાલ-સચિત્ર પુસ્તિકા	૦-૭૫
બાળકોના ગુણ-સંસ્કાર સિયતા પાઠો	૦-૭૫
બાળકોની રીતભાત-શાળાપયોગી આયુર્નિ	૧-૨૫
એક હતો દેક-સાત રમુજ વાર્તાઓ	૧-૭૫
એક હતો શેઠાણી-દશ બોધક વાર્તાઓ	૨-૫૦
સદ્ગુણી બાળકો-ઉમદા ૬૯ દૃષ્ટાંતો	૪-૦૦
કચ્છ અને બચ્છ-બાળ પહેલવાનની વાર્તા	૧-૫૦

જીવનચરિત્રો

મહાપુરુષોના પ્રેરક જીવનપ્રસંગો	૨-૫૦
રમણ મહર્ષિ-પરિચય અને બોધ	૪-૦૦
સ્વામી શાંકરદાસ-પ્રેરક જીવનપ્રસંગો	૩-૦૦
સ્વામી સદાજનનંદ	૭-૫૦
સંત ટોલરોય-સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર	૪-૫૦
પ્રાચીન ભારતની વિભૂતિઓ-૨૯ મહાન વિભૂતિઓના સંગ્રહ	૬-૦૦
દત્તાત્રેય (અવધૂત)-૨૪ ગુરુઓના પ્રસંગોનું વર્ણન	૨-૦૦
સંત જ્ઞાનેશ્વર અને મહાત્મા એકનાથ-સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર	૨-૫૦
સંત મુળદાસ-પ્રેરક ચરિત્ર	૨-૫૦
ભક્ત શેઠદાસ-પ્રેરક ચરિત્ર	૧-૫૦
સંત નુકરામ-સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	૨-૦૦
પ્રાચીન ભક્તો-પંદર ભક્તોનાં ચરિત્રો	૨-૫૦
મહાત્મા સરખુદાસ-બોધવચનો સાથે	૧-૫૦
મહાન શીખ ગુરુઓ-પ્રેરક ચરિત્રો	૬-૦૦
કબી ભક્તચરિત્ર-૨૯ ભક્તોનાં ચરિત્રો	૧૦-૦૦
ચેતન્ય મહાપ્રભુ-ટુંકું જીવનચરિત્ર	૨-૦૦
ગુરુ નાનક-સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	૨-૫૦
પિતામહ ભીષ્મ-સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	૩-૫૦
બડભરત-આત્મજ્ઞાનીનું ચરિત્ર	૦-૫૦

૩. પેસા

ભગવાન મહાવીર સ્વામી-હૃદયંગમ ચરિત્ર	૨-૦૦
સોરાષ્ટ્રના સંતો-પંદર સંતોના જીવનપ્રસંગો	૩-૫૦
કચ્છના સંતો-૩૧ ભક્ત ચરિત્રો ભગનો સાથે	૪-૦૦
કચ્છના સંતો ભાગ ૨-૧૬ ભક્તોનાં ચરિત્રો	૩-૫૦
સંત બળરામ અને પતિતા-	૦-૭૫
મહાત્મા દાદુદયાળ-સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	૧-૨૫
યોગીશ્વર વાસવકંક-પ્રેરક ચરિત્ર	૧-૫૦
નાનભટ્ટ બાપા-એક આદર્શ વેદ	૦-૭૫
સ્વામી રિવેકાનંદ (ચરિત્ર)	૮-૫૦
મહર્ષિ દયાનંદ-વિરનુત ચરિત્ર	૩-૦૦
તેસંગ સ્વામી-પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર	૨-૦૦
વનરાજ ચાવડો-ઐતિહાસિક કથા	૧૦-૦૦
શિવાજી છત્રપતિ-જીવનકથા	૬-૫૦
ભારતના વીર પુરુષો-ચરિત્ર કથાઓ	૭-૦૦
દેવો, ઋષિઓ અને પ્રતાપી પુરુષો	૫-૦૦
ભક્ત પ્રહ્લાદ-આત્મ્યાન સાથે	૧-૫૦
દેવર્ષિ નારદ-જીવનપ્રસંગો	૧-૫૦
જ્ઞાનેશ્વર અને ચાંગદેવ-બોધક પ્રેરક ઉપદેશ	૧-૨૫
ભક્ત પીપાળ-જીવનચરિત્ર	૨-૫૦
સોરઠી સીસંતો-સી સંતોને પ્રેરણાદાયક સંગ્રહ	૬-૦૦
પ્રાચીન ભારતની પ્રતિભા-૪૭ વિશિષ્ટ બક્ષિત-વિશેષોના પરિચય	૧૨-૫૦
મહાત્મા મરતરામ-એક મરત સંતનું ચરિત્ર	૨-૦૦
કચ્છના ભક્તિમાન કવિઓ-ચરિત્ર-પહેલો સમય	૭-૫૦
ગીતામ બુદ્ધ-પ્રેરક જીવનચરિત્ર	૫-૦૦
સોરઠના સિલો-પ્રેરક ચરિત્રો	૬-૦૦

સ્ત્રી-ઉપયોગી

શ્રીઓનું સ્વર્ગ-જીવનપદદર્શક બની રહે તેનું પુસ્તક	૧૨-૦૦
ભારતનાં સ્ત્રીઓ-૩૫ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો	૧૨-૫૦
પાકસાચ-જુદી જુદી સ્વાદિષ્ટ ૩૪૯ વાનરીઓ બનાવવાની રીત	૬-૦૦
સુખી જીવનની પગદંડી-ગૃહજીવનના પ્રશ્નો	૫-૦૦
દવાગુમાતા-ભાવપૂર્ણ વાર્તા	૧-૨૫
કન્યાવચનમથા-કિશ્કિન્દ્ર આપત્તી પુસ્તિકા	૫-૦૦
ગૃહ, ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ-સાર્થક	૫-૦૦
સીજીવનના રંગ-૧૯ વાર્તાઓ	૨-૦૦

કલ્યાણમયી-મોધક નવકથા	૩-૦૦
ગુણજીવનના દૃશ્યો	૩-૫૦
ગૃહિણી-પ્રેરણાદાયી પુસ્તિકા	૪-૫૦

દર્શનકથાઓ

દૃશ્યતત્ત્વ-૧૦૦ કથાઓનો સંગ્રહ	૪-૫૦
ધર્મકથાઓ-૨૩ કથાઓનો સંગ્રહ	૪-૫૦
પાવક પ્રસંગ કથાઓ-૨૨ પાવક કથાઓ	૩-૦૦
પ્રકાશના પગલા-૨૦ કર્મનિર્ણય માટે	૨-૦૦
લાખેલા જીવનપ્રસંગો-૨૦ જીવભિન્ન	૨-૫૦
શુભાધરનાક-મોધપ્રદ દૃશ્યોનો સંગ્રહ	૭-૫૦
સદ્મોધ સરિતા-માર્ગદર્શક દૃશ્યો સાથે	૩-૦૦
દિવ્ય વાર્તાઓ-જુની જુની ૧૫ વાર્તાઓ	૨-૦૦
સતની વાતો-દૃશ્યતત્ત્વો સાથે	૧૦-૦૦
અમર અજવાળા-૨૦ કર્મનિર્ણય માટે	૩-૫૦
જીવન ધારતરી વાતો-પ્રગતિ પ્રસંગકથાઓ	૪-૦૦
શુભાધરનાક-મોધપ્રદ કથાસંગ્રહ	૧૫-૦૦

નવલકથા-વાર્તાસંગ્રહો

શકુન્તલેષ ભરત-૧૦ બાબુભાઈ વેદ	૨૨-૫૦
ગુણજીવનની તેજાવા-૨૪ વાર્તાઓ	૪-૦૦
ઉત્તરરામચરિત-વાર્તા-ગદ્યમાં કથાન	૩-૦૦
જીવેલા જાડુ-એક કામજોડીની કથા	૦-૭૫
રામ જાડે બેઠા-૨૦ કર્મનિર્ણય માટે	૭-૫૦
આગા હેલા-પ્રેરણાદાયી ૨૬ વાર્તાઓ	૪-૫૦
સો ટયુન સોનુ-૧૯ વાર્તાઓ	૪-૦૦
નવસીનું વૃદ્ધ-૨૦ ચરિત્રકથાઓ	૬-૦૦
ભરવી-વાર્તા સંગ્રહ	૫-૦૦
જીવનગુલાસ-સાત દેવગી વાર્તાઓ	૪-૫૦
મોળાનો મુન્દર-સમાજવિષયો છ વાર્તાઓ	૪-૦૦
લાખેલી વાતો-૨૧ વાર્તાઓનો સંગ્રહ	૧૦-૦૦
બનાવગી દુલો-કથાના ૨૩ ઉપેક્ષાનો સંગ્રહ	૩-૫૦

નાટકો તથા કલાવિષયક

ભર્તૃહરિનો વૈરાગ્ય-૨૦ કર્મનિર્ણય માટે	૧-૦૦
મૈત્રાવતી મોધીય-૨૦ તથા ભર્તૃહરિ ચિત્રક	૧-૦૦
લેસ ૪ તોરડ તથા જાડેર જોખોયદ	૧-૭૫

૩. પૈસા

૩-૦૦

૩-૫૦

૪-૫૦

એકલવ્ય તથા બીજી ભાવનાટિકાઓ	૦-૬૦
ધોરસ અને સિકદર-એતિહાસિક પ્રસંગ	૨-૫૦

લોકસાહિત્ય

પાંચ લોકકથાઓ	૪-૫૦
ગુણગતી કલેવરસંગ્રહ-૭૬૦૦ કરેલો	૧૨-૦૦
બગરાકસૂત્રી-૨૨૮૫૬ વાર્તા	૧-૫૦
કાંઠાવાડી દત્તકથાઓ-૩૦ દત્તકથાઓ	૬-૦૦
મદનમાધના-રમિક બાળવાર્તા	૦-૫૦
ધોળામાળી વાર્તા-સસ્કારી લોકકથા	૦-૭૫
નંદમણીસી-મોધકથા	૦-૭૫
સરવો સોરક દેશ-૧૯ લોકકથાઓ	૨-૫૦
હોસમાર-સપ્તદશ ચરિત્ર	૨-૫૦
ઉખાણા-૭૪૩ ઉખાણાનો સંગ્રહ	૪-૫૦
કાળિયાવાડી દુલા-ગુણઓનો સંગ્રહ	૨-૫૦
મણપચીસીની વાતો	૨-૫૦
ભડલી વાકચો-ઉપમાન વગસાદ વિષેનું જ્ઞાન	૨-૦૦

નિબંધાદિ ગદ્ય સાહિત્ય

આત્મચિન્તન-વિચારકલ્પિકાઓનો સંગ્રહ	૩-૦૦
સુખ, સાયર્ય અને સમૃદ્ધિ	
અને વિચારોના ચમત્કાર	૧૨-૦૦
ભાગ્યના સ્પષ્ટાઓ-મોધક દૃશ્યોનું નિરૂપણ	૧૦-૦૦
શુભ સંગ્રહ (ભાગ ૨ છે) ૧૪૮ લેખો	૩-૦૦
ગ્રામજીવન-૨૦ ગરિમા મહારાજ	૨-૦૦
સાહિત્ય પ્રારંભિક-લે લે જ અભિવ્યક્તિ	૧-૫૦

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

પ્રકૃતિના લાકડવાળા પંખીઓ-૫૫૦૦	
સચિત્ર પાંચવ	૧૦-૦૦
ગુણગતના તીર્થસ્થાનો ૪૩ તીર્થસ્થાનોની યાદીની	૪-૫૦
કારમોરનો પ્રવાસ અને કથાવીના સંગ્રહ	૩-૦૦
અમરભાગત ભાગ ૨ છે (તીર્થસ્થાનો)	૪-૦૦
અમરભાગત ભાગ ૩ છે (તીર્થસ્થાનો તથા પર્વનો)	૩-૦૦

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય] સ્વામી અખાનદ મજ, લડ, જમદારવાડ
અને ૧૪૮, પ્રિન્સિપલ રોડ, સુબર્બ-૧
૯. શા